İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
(A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966, C. BAYSUN v. 1968)
T. YAZICI, S. BULUÇ, (v. 1984), İ. KAFESOĞLU (v. 1984), O. F. KÖPRÜLÜ,
B. KÜTÜKOĞLU, A. S. FURAT, N. HOCA
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TE'LİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SURETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

12/2. CİLT

TUĞ — TÜRŞİZ

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ
İSTANBUL
1988

TUĞ. Türklerde bayrak [b. bk.] gibi mühim bir devlet ve hâkimiyet alâmeti. Tuğ, menşe'i bakımından eski dinî merâsimlerle ilgili olup, sonradan hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmıştır.

Tuğ kelimesinin nereden geldiği bilinmemekle berâber, Türk lehçelerinde *tuḳ* ve *tuğ*, Çince'de *tu* veya *tuḳ* (?) şeklinde geçmektedir. Çince şekli (*tu*) 'ne *Chou-li* gibi eski eserlerde rastlanmaktadır (*K'ang-hsi* sözlüğü, 21, s. 66b). Ancak, bu eserlerin de Hun çağından sonra yeniden kaleme alınmış olduklarını göz önünde tutmak gerekir (bk. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin-Leipzig, 1937 III, 64). Hun imparatorluğunun kuruluşu (m. ö. 206) ile *tuğ* kelimesi Çin'de daha çok kullanılmaya başlandı (*Shih-chi*, 7, 24b; diğer metinler için bk. yine *K'ang-hsi*, ayn. yer.). Bu arada belirtilmesi gereken bir nokta da, tuğun yalnızca atlı kavimlere mahsus bir hâkimiyet timsâli, Çin'de ise. mâbet ve dinî merâsimlerde koruyucu bir ruh sembolü olarak kullanılmış olmasıdır. Sonradan Moğulların *„sülde"* sinde de bu husûsiyetler görülür [bk. mad. BAYRAK].

Tuğ kelimesi Türklerle akraba kavimlerde türlü şekillerde geçer: Moğulca'da tuğa, *tuḳ* deniyordu (Moğulca'daki değişiklikleri için bk. Pelliot, *Gengis Khan*, s. 22). Kelimeye Kuman lehçesinde *tov* (*Codex Comanicus*, nşr. Grönbech. s. 250). Kazak ve Kırgız lehçelerinde *tuu*, Kore dilinde *tuḳ*, *toḳ* ve şimâl-i şarkî Sibirya'daki Gold lehçesinde ise, *tuñi* şeklinde rastlanır (G. J. Ramsted. *Kalmuckisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935, s. 409a). Tuğ kelimesi, Türkçe'den Tibetçe'ye *thug* şeklinde geçmiştir (B. Laufer, *Loanwords in Tibetan*, *T'oung Pao*, 1916, XVII, 403—552; P. Pelliot, *ayn. esr.*, ayn. yer.; ayrıca bk. A. von le Coq, *Türkische Namen und Titel in Indien*, *„Aus Indiens Kultur"*, *Festgabe von Garbe*, Erlangen, 1922, s. 1—7).

Tuğun şekilleri: tuğlar bayraksız ve bayraklı olmak üzere iki kısma ayrılır; bayraksız tuğlar içinde, en eski Türk tuğuna benzeyen tip, her halde Osmanlı tuğları olmalıdır. Eski Çin tuğları küçük ve baston şeklinde olup, daha çok mâbetlerde kullanılmakta idi. Türk ve Çin tuğlarının başında bir tepelik veya bir başlık vardı. Uygurların *tuğ uçı* (tuğ ucu) dedikleri (F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 38, 77; A. von Gabain, *Die Uigurische übersetzung der Biographie Hüen-tsangs*, *SBAW*, 1935—1938, kısım VII, 1910) bu başlığa Anadolu'da „baba" denilmiştir (bk. *Burhān-i ḳāṭi' tercümesi*, s. 579). Göktürk tuğlarının başlıkları, Çin kaynaklarında kurt başı şeklinde olup, kağanlık otağının önüne (*Ya-mên*) dikilirdi (*Chou-shu*, 44, 4a, *Pei-shih*, 99, 2a, *Sui-shu*, 84, 1a; Liu Mau tsai, *Die chinesische Quellen zur Geschichte der Osttürken*, Wiesbaden, 1958, s. 40). Göktürklerde bu başlık, altından yapılırdı. *Şāh-nāma*'de de, böyle kurt başlı bir bayraktan bahsedilir [bk. mad. BAYRAK]. Tuğ başlığının altında muhtemelen kuyrukların tesbit edildiği bir yumru vardı. Çin'de baston şeklinde yapılan tuğ gönderinin uçları, hayvan ve ejderha şekilleri ile süslenmişti. Kuyruk ve püsküller de, bu süslü uca asılıyordu (püsküllü Çin tuğlarının başlıca tipleri için bk. *Yung-lo-ta-chien*, 7394, s. 12). Bu Çin tuğları, Türklerin *munçuḳ*'larına benziyordu [krş. mad. BAYRAK]. Uygur Türklerinde, yere dikilen tuğların çeşitli başlıkları vardı. Fakat bunların çoğu büyük budist bayrakları idi (A. von Gabain, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Tuğlara asılan kuyruklara gelince, milâttan sonraki Çin kaynakları, tuğun kuyruk ve tüylerle süslenmiş bir bayrak olduğu husûsunda birleşir (*K'ang-hsi*, 21, s. 66b). Ts'ai Yung (m. s. 133—192) gibi bâzı Çin müellifleri ise, tuğlara yak öküzü kuyruğunun bağlandığından bahsederler (*ayn. esr.*, göst. yer.). Bunda muhtemelen Tibet'in te'sîri olmalıdır. Çin tuğları arasında sülün kuyruğu asılı olanlar da vardı (*ayn. esr.*, göst. yer.). Bununla berâber, Çin'de mâbetlerde kullanılan, sığır ve kuş kuyruğundan yapılmış küçük baston tuğları ile, *tu* denilen, siyah ipekten yapılmış büyük ordu bayraklarını, birbirinden ayırmak gerekir (bk. F. S. Couvreur, *Dictionnaire classique de la langue Chinoise*, Ho Chien fu, 1911, *„tu"* kelimesi). Başlangıçta Türk tuğlarına hangi hayvan kuyruğunun asıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Kırgız destan-

larında, mızrağın ucuna at veya yak öküzü kuyrukları bağlandığından bahsedilir. Kırgızlar bu tuğa *tüpök* derlerdi (K. K. Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, Türk. trc. A. Taymas, İstanbul, 1948, II, 772). Osmanlı tuğlarında ise at kuyruğu kullanılıyordu (Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, s. 547).

Tuğlu bayraklar, tepelerinde tuğ bulunan bayraklardır. Aslında tuğ, tepesinde yalnızca at veya sığır kuyruğu asılmış çıplak bir gönderden ibâret değildir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud (metin, III, 92; trc. III, 127; krş. mad. BAYRAK)'a göre, tuğlar turuncu (veya al) renkte kumaşlardan yapılır ve bu da uğur sayılırdı. Al bayrağın tepesinde, kuyrukların bulunduğu da söylenebilir. Nitekim Çin kaynakları (*T'ang-shu*, 217 B; krş. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 68), Kırgız reîslerinin tuğ dikip altında oturduklarını ve kırmızı renge saygı gösterdiklerini yazmaktadır. Kırgız tuğlarında kuyruk vardı. İslâm kültürünün te'sîrinden uzak yerlerde yazılmış olmasına rağmen, bâzı halkların dillerinde tuğ (tov) kelimesi için ayrıca Arapça *'alam* kelimesi de kullanılmıştır (*Codex Comanicus*, nşr. Grönbech, s. 34 ve 250). Dede Korkut'ta da tuğ ile sancağın birbirinden ayırdedildiğini görüyoruz (*Dede Korkut kitabı*, nşr. O. Ş. Gökyay, s. 24). Buna rağmen daha eski çağlarda tuğlu bayrakların bulunduğunu da unutmamak lâzımdır. Meselâ Cengiz 1206'da „han" ilân edilirken, dokuz kuyruklu (?) beyaz bir bayrak (tuk) dikilmişti (*Yüan ch'ao pi-shih*, Çince metin, s. 202; P. Pelliot, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949, s. 77). Bilindiği üzere Çin'i, Cengiz Han adına idâre eden general Muka i'nin de, „Dokuz kuyruklu beyaz bir tuğ"u vardı. P. Pelliot'ya göre, Cengiz Han garp seferine giderken, kendi eski tuğunu Mukali'ye vermişti (*Gengis-Khan*, s. 370). Geniş bir kaynak bilgisine sâhib olan Çinli tarihçi T'u Chi (*Meng-wu-erh Shih-chi*, 27, 3b)'ye göre, Mukali'nin tuğlu beyaz bayrağının üzerinde siyah bir hilâl de vardı. T'u Chi'ye göre, bu siyah beyaz renkler güneş ile ayın birer remzi idi (bk. P. Pelliot, *ayn. esr.*, göst. yer.). Osmanlı tuğlarının da eski tuğların bir devamından ibâret olduğu söylenebilir. Nitekim O. Houdas, Hârizmşâhlardaki tuğları, Osmanlı tuğlarına bakarak açıklamaya çalışmıştır (*Histoire du Soultan Djelaleddin Mankoubirti*, Paris, 1895, s. 472). Çin'de de, „kara", „çok renkli" ve „kitâbeli" diye târif edilen tuğlar, her halde bayraklı tuğlar idi (*Pei-wen yün fu*, s. 3149). Orta-Asya mitolojisinde de „renkli tuğ (şibar tuu)" (W. Radloff *Proben der Volkslitteratur der türkischen stämme*, III, 143; Alm. trc., s. 180), „aiçığı altın uğ" (*ayn. esr.*, V, 117 ve Radloff, *Wörterbuch*, I, 55) gibi, bâzı tuğlu bayraklardan bahsedilir. Bilindiği üzere Moğullar — biraz da Çin te'sîrinde kalarak — sarı rengi mukaddes sayarlardı. Bununla berâber kuyruklu sarı bayraklar, Kalmuklarda daha uzun müddet kullanılmıştır. Bu sebeple Orta-Asya Türk halk edebiyatında Kalmuklar, *kıl caloulu Kalmak*, yâni „kıl bayraklı Kalmuklar" diye vasıflandırılmışlardır (W. Radloff, *Proben...*, III, 134; trc., s. 170). *Kızıl tuu*, yâni bayraklı kızıl tuğ târbiri Kırgızlarda da vardır (K. K. Yudahin, *ayn. esr.*, II, 618).

Tuğlu mızraklar, bir nevî savaş tuğları olup, bunları otağ ve karargâhlara dikilen tuğlardan ayırdetmek gerekir. Göktürk kitâbelerinin yayıldığı Yenisey'de bulunan kaya kabartmalarında da, mızrak ucunda bayrak veya bir alâmet taşıyan bâzı atlı resimlerini görüyoruz (B. Laufer *Chinese Clay Figures* s. 222). Baykal gölüne doğru uzanan bölgelerde ise, üzerinde Göktürk harfleri bulunan kabartmalarda, bu nev alâmet taşıyan mızrakların pek çok tiplerine rastlanır (A. P. Okladnikov. *Lenskie pisanitsi*, Moskova 1959, s. 138, şekil 321; B. Ögel *Türk kültürü tarihi*, Ankara, 1962, s. 205). M. ö. 140'tan sonra Hunlara karşı kurulan Çin atlı kıt'alarındaki bu alâmetli mızraklar da, onların başlıca husûsiyetlerinden biri idi. Her askerin mızrağının ucunda bir alâmet vardı (B. Laufer, *ayn. esr.*, s. 235, şekil 37). Türklerde, bu tuğlu ve alâmetli mızrakların pek çok çeşitlerine rastlanır. Üzerinde tuğ bulunan mızrakların tepesine bir ejder resmi takılırdı. İskitlerin savaş alâmeti olan ejder, Altay kavimlerinin Çin ile temâsa geçmelerinden sonra, bunlar vâsıtasıyla İskitlere geçmiş olmalıdır. Daha sonraki Orta-Asya Türklerinin tuğ ve bayraklarında böyle bir ejder motifine rastlamıyoruz. Cengiz Han'dan sonra ise, tuğların başında şahin görülüyordu. Mızrakların ve bayrakların başına eski Türkçe'de *„beçkem"* ve Oğuzca *„perçem"* adı verilen ve üzeri topuz hâline getirilmiş zülüfler takılırdı (*Burhân-i kāti' tercümesi*, s. 149). Kâşgarlı Mahmud, kahramanların savaş günlerinde ipek parçaları veya sığır kuyrukları taktıklarından bahseder ise de, bunları nereye tesbit ettiklerini bildirmez (Kâşgarî, *ayn. esr.*, I, 401, 4, trc., I, 483). Brockelmann (*Mitteltürkischer Wortschatz, Index* ve *Alttürkestanische Volkspoesie, Asia Major* [Probeband], 1923, s. 13)'a göre bunlar, antilop kuyrukları idiler. Bâzan bu zülüflere *kutas* mânasına *tozak* adı verilirdi. Bunlar yak öküzü kuyruğundandı. Bâzan mızrağın ucuna, bu kuyruk yerine birçok siyah bez parçalarının asıldığından da bahsedilir (F. Steingass. *Persian—English Dictionary*, s. 240). Türklerin mızraklarındaki savaş alâmeti al ipekten olmakla berâber *beçkem* ve *perçem* kelimeleri hem kuyruklu ve hem de ipekli mızrakları ifâde etmekte idi. Nitekim *beçkem*, Türk lehçelerinde kurt mânasına da gelmektedir (Radloff, *Wörterbuch*, IV, 1626, krş. *Burhân-i kāti' tercümesi* s. 103; Steingass, *ayn. esr.*, s. 156). Daha sonraları Kırgız mitolojisinde de tuğlu mızraklara rastlıyoruz.

Kırgız lehçesinde *„tüpök"* sözü, bir tutam at kılı mânasına gelir. *„Tüpöktüü nayza"* tuğlu mızrak ve *„kızıl tüpök, sır nayza"*, yâni „kızıl tuğlu, sırlı mızrak" gibi deyimleri de görülür (Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, Rusçası, s. 527; Türk. trc., II, 772). Ruslar ise, bu tip bayraklı mızraklara *„bunçuk"* derler. Türkçe'de bu mânadaki *„munçuk"* sözüne ayrıca değineceğiz. Bulgarların Madara kabartmalarındaki bir mızrak üzerinde de bir tuğ açık olarak görülür (bk. Bahaeddin Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 262, lev. 26, 2). Géza Feher (*Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofya, 1928, s. 16)'e göre, Bulgarların tuğları da at kuyruğundan idi. Eski Türklerin *tañuk*'larına gelince, bunlar mızraklı tuğ değil, bayraktır (Kâşgarî, III, metin, s. 270; trc. 365, krş. mad. BAYRAK). İranlıların *Ḫoça* veya *Ḫoç* (Koç)'ları da mızraklı bayrak idi (*Burhân-i ḳāti'*, s. 356). Çin'de gerçek mızraklı tuğdan ilk bahseden Çinli müellif Han Yü (*K'ang-hsi*, 21, s. 66b) olup, Uygur çağında yaşamıştır (O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, 414).

Savaş tuğları. Savaş sırasında tuğların türlü rol ve ehemmiyetleri vardı. Her kumandan kendi rütbesine göre ayrı şekil veya sayıda bir tuğ taşırdı. Öncülerin de ayrı tuğları vardı. Yalnız, Türklerde öncü kıt'aların küçük bir ordu kadar kalabalık olduğu unutulmamalıdır. Göktürkler ile Uygurlar bu öncü kumandanlarına *„Tuğ taşıkır eriklig yelme eri"* derlerdi (Ramstedt, *Şine-usu*, 5; H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, 170). Tuğ taşıyan bu öncü kumandanlardan. Tonyukuk kitâbesinde de bahsedilir krş. W. Thomsen, *ZDMG* 1924—1925, s. 169; H. N. Orkun. I 114). Hıtay devletinde de tuğ ?) ve davul taşıyan öncü kumandanlar vardı (K. Wittfogel, *History of Chinese Society, Liao. 907—1125*. Philadelphia, 1949, s. 561). Hıtay devletine âit metinlerde, bâzan tuğ, bâzan da bayrak târbiri kullanılmaktadır. Seferden önce tuğ ve davula kurban sunan Hıtay kumandanı savaş işâretlerini de bu bayrak veya tuğlarla verdirirdi (*ayn. esr.*, s. 258, 530). Babur hâtıratında, gece baskınında, ilk işin tuğcuya düştüğüne işâret eder (Babur, *Vekayi*. trc. R. R. Arat, I. 113). *Moğolların şizli tarihi*'nde *Tuḳ-la*, yâni tuğlamak fiili, bayrakla işâret vermek mânasına gelir. Haenisch (*Wörterbuch*, s. 153)'in bu fiile verdiği mâna ve A. Temir'in *Moğolların şizli tarihi*'ndeki tercüme s. 73, str. 24) şüphelidir (mes'elenin münâkaşası için bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 22). Orta-Asya mitolojisinde de yiğitler akına çıkmadan önce, mızrağın başına „altınlı tuğ (*altındı tuun*)" larını bağlarlardı (Radloff, *Proben...*, III, 183; Alm. trc. s. 223).

Hükümdarlık alâmeti olarak tuğ. Türk devletlerinde dâima büyük bir ehemmiyet taşıyan tuğ, davul ile birlikte hükümdarların olduğu kadar, büyük me'murların da bir nevi hâkimiyet ve me'muriyet sembolü idi. Merkezde otağın önüne dikilen tuğların toplanması ve korunması için husûsî askerî kıt'alar vardı. Göktürklerden bahseden ilk Çin kaynaklarına göre, „Göktürkler kurttan türemişlerdi. Bunun için de kağanlık otağının (*Ya-mên*) önüne altından yapılmış kurt başlı tuğ dikerlerdi" (*Sui shu*, 84; Liu Mau ts'ai, *ayn. esr.*, s. 40). Daha önceki kaynaklar ise, Göktürklerin bu kurt başlı tuğlarına *„ch'i-t'u"*, yâni bayrak tuğ derler. Buna rağmen, Göktürk tuğlarının başında, altından bir kurt başı bulunduğunu da söylerler (*Chou shu*, 44, 4a; *Pei shih*, 99, 2a). Aslında Çinliler, yak öküzünün kuyruğundan yapılan tuğlara *„mao-tu"* derler. Buna rağmen, *Moğolların gizli tarihi*'nde de tuğlara zaman-zaman kuyruklu tuğ yerine, sâdece bayrak *„ch'i"* denip geçilmiştir (krş. Pelliot, *ayn. esr.*, s. 22 v.d.). Orta-Asya Kırgız mitolojisinde tepesi altından yapılmış tuğlar için, *„celegi altın tuu"* deniyor (K. K. Yudahin, *ayn. esr.*, trc. I, 199). Aslında bu yanlış bir târbirdir. *Celek*, Türkçe'deki *yelek* yâni tüy mânasına gelir. Nitekim Moğullar da tuğun sarkan yak kuyruklarına *„tuq-un calaga"* derler (bk. Pelliot, *ayn. esr.* göst. yer.). *Yelek, celek* ve Moğulca *calaga* kelimeleri birbiriyle ilgili görünmektedirler. Osmanlılarda da *„altın 'alam"* ve *„altın başlı sancak"* târbirlerine rastlıyoruz (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, s. 243, 275). Kırgız reîsler de Göktürk çağında bir tuğ dikip, altında otururlardı (*Hsin T'ang shu*, 117b, yk. bk.). Kırgız reîsleri devlet işleri ile ilgili kararlarını tuğların altında verirlerdi. Uygur kağanlarının tahta çıkışında da kurt başlı tuğ dikilir ve selâmlanırdı. Bilhassa Uygur prensi Nahid Çur'un Çin sarayına gelmesi dolayısı ile yapılan tuğ merâsimi çok ilgi çekicidir (*Pei-wen-yün-fu*, s. 3149a). Bununla berâber Çin sarayında da, sağ ve sol sistemine göre ayrılmış altı tuğ bulunur ve her tuğa bir kişi bakardı (*ayn. esr.*, göst. yer.). Ancak bu tuğların giderek ehemmiyetini kaybettiği anlaşılmaktadır. Türk otağlarının önündeki büyük gönderli tuğlar ise, tam bir devlet sembolü olarak görünür. 630'dan az sonra, Göktürk kağanını ziyâret eden Çinli Hsüan Tsang, bu tuğların kağanlık otağının önüne dikildiğini kaydeder (Stanislas Julien, *La vie de Hiuen Tsang*, Paris, 1857, s. 55; E. Chavannes, *Documents historiques sur les Tou-kiue Occidenteaux*, Paris 1902, s. 194).

Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, Çin imparatorları, Türk beylerine ve hattâ Tohâristan yabgusu gibi uzak ve eski Göktürk târbilerine bile „kurt başlı tuğ ile davul" vermeğe başlamışlardı. Bununla, eski beylerin ya ünvanları yenileniyor veya onlar tarafından verilen yeni bir ünvan bu sembollerle te'yid ediliyordu. Çin kaynaklarında bunun örnekleri pek çoktur. Çin imparatorunun, Göktürk devletlerinin topraklarının kendi hâkimiyetine geç-

mesi sebebi ile, kendisini Türk kağanının yerine koyup, Türkleri, kendi törelerince idâre etmek istemiş olması muhtemeldir. Bu arada anlaşılamıyan bir şey varsa, o da, büyük askerî güce sâhip Türk kağanlarına da kurt başlı tuğ ile davulun gönderilmesidir. Meselâ İşbara Kağan gibi güçlü bir Göktürk kağanına Çin imparatoru kurt başlı tuğ ile davul hediye etmişti (*Sui shu*, 84, 3b; Liu Mau ts'ai, *ayn. esr.*, s. 51). Yine büyük bir Göktürk kağanı olan Tardu'ya da, Çin'den aynı hediyeler gelmişti (Liu Mau ts'ai, *ayn. esr.*, s. 99). Yalnız kağanlara değil, büyük Türk boylarından Sır-Tarduşların reisi ile yeni yabgu olan bir Göktürk prensine de Çin'den kurt başlı bayrak ile davul gönderilmişti (*Tsê-chi-t'ung-chien*, 199, s. 6265). Her halde İşbara ve Tardu gibi büyük kağanlarla, ikinci derecede bir me'mur sayılan yabgulara gönderilen tuğlar arasında bir fark olmalı idi. Çin'in şimâlindeki Hıtay devletinde de, başarı kazanan kumandanlara tuğ ve davul verilirdi (Wittfogel, *ayn. esr.*, s. 374 ve 550). Unutulmamalıdır ki, Hıtay devletini (907—1125) kuran Proto-Moğul Kitan kabîleleri, üç asır süre ile Göktürk ve Uygur hâkimiyet ve öncülüğü altında yaşamışlardı. Moğul istîlâsından önce Hârizmşâhlarda da tâyinlerde tuğ verme âdeti vardı (O. Houdas, *ayn. esr.* s. 51 not 259). Hattâ yeni tâyin edilen kadılara bile hil'at giydirilir ve tuğ verilirdi (İbrahim Kafesoğlu *Harezmşahlar devleti tarihi*, s. 211).

Tuğların sayısı. eski Türk devletlerinden beri me'muriyet derecesini gösteren bir ölçü idi. Boyların büyüklük ve ehemmiyetleri de bu tuğ sayılarına göre tesbit edilebilir. Doğu Türklerinde (Uygurlarda) ve belki de Ötügen'de oturan Doğu Göktürklerinde yedi ve dokuz sayılarına verilen ehemmiyete bakılarak kağan tuğlarının sayısının dokuz veya yedi olduğu ileri sürülebilir (E. Chavannes, *Documents*, s. 246; B. Ögel, *Türk mitolojisi*, II, 269). Bu sebeple Osmanlıların ataları olan Batı Türklerinin de yedi tuğ kullanmış olmaları muhtemeldir (Raşîd al-Dîn, *Cāmiʿ al-tavārîḫ*, nşr. Berezin, I, 140; II, 112 v.d.). Nitekim Osmanlı hakanının tuğları yedi tane idi (krş. Pelliot, *Genghis-Khan*, s. 317; *Hist. secrète*, s. 49; E. Haenisch, Alm. trc., s. 57; Türk. trc. A. Temir, *indeks*, s. 268; *T'oung Pao*, 1930, s. 57—61). Anlaşılan, Doğu Türklerinden gelen Uygurlarda, kağanların „dokuz tuğ" an'anesi devam etmişti. Kâşgarlı Mahmud (III. 92) da, sık sık „Tokuz Tuğlıg Han" dan bahsetmektedir (ayrıca bk. C. Brockelmann. *Altturkestanische Volkspoesie*, *Asia Major*. 1924, s. 127). Türk kağanlarının, kendi hâkimiyetleri altında bulunan boy ve bölge sayısı kadar otağlarının önüne tuğ diktikleri söylenebilir. Ancak, Kâşgarlı Mahmud (*ayn. esr.* göst. yer.) „Bir hükümdârın sâhib olduğu vilâyet ve pâye ne kadar çok olursa olsun, tuğ sayısı dokuzdan fazla olamazdı. Çünkü dokuz sayısının kendilerine uğur getirdiğine inanırlardı" demektedir. *Babur-nâme*'de de „dokuz tuğ" dan bahsedilmektedir (*Babur'un hâtıratı*, trc. R. R. Arat, I, 105; ayrıca bk. s. 620, not). Babur, tuğlardan bahsederken her ne kadar „Moğul düsturu birle tuğ açtılar" diye kaydederse de, Cengiz'in tuğu dokuz değil, bir tane idi. Orta-Asya mitolojisinde görülen „Tuu (tuğ) lar kingeşke kilse", yâni „Tuğlar kurultaya gelse" cümlesi ile, tuğ sâhibi boy beyleri ve kumandanların kurultaya gelmeleri kasdedilmiş olmalıdır (Radloff, *Proben...*, IV, 200, trc., s. 245). Uzun süre Türk hâkimiyetinde kalmış olan Hıtay devletinin kurucuları da, tuğ ve davulları, kabile ve orduların teşkilât ve tertibine göre düzenlerlerdi (K. Wittfogel, *ayn. esr.*, s. 48, 262; Moğul tuğları için bk. Plano Carpini, trc. Fr. Risch, s. 240).

Cengiz Han'ın baş'angıçtaki tuğunun şekli bilinmemektedir. Ancak şimdiye kadar yapılan araştırmaların (*Moğolların gizli tarihi*, s. 134; E. Haenisch, *Wörterbuch zu Mangholun ni'uca tobca'an* s. 103; Pelliot, *Genghis-Khan*, s. 288; B. Vladimirtsov. *Genghis-Khan*, Paris, 1948. s. 51—53, 370) ışığı altında bu tuğun tepesinde dokuz kuyruk ve altında da beyaz bir bez asılmış. tek bir tuğdan ibâret olduğu anlaşılmaktadır.

Göktürk ve Uygurlardaki me'muriyet ve beylik derecelerinin tuğ sayılarına göre tâyin edildiği bir gerçektir (G. R. Ramstedt. *JSFO* 30. s. 63, 7; H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, 166). Yine Göktürk devletinin bir devamı olan Türgeşlerde, m. s. 742'de, *„büyük tuğlu bey"* veya *„büyük bir me'mur"* tatu kuan)'dan bahsedilmesi (*Tsê-chih-t'ung-chien*, 205, s. 6854; E. Chavannes. *Documents*, s. 67), tuğların büyük ve küçük tuğ olarak ikiye ayrıldığını göstermektedir. Nitekim eski Türklerdeki „tuğlıg" yâni tuğlu. tuğ sâhibi ünvan ve adları da buradan gelmiş olmalıdır. Göktürklerdeki bu tuğlar beylere iktâ yolu ile veriliyordu; bunlar Osmanlılardaki „üç tuğlu paşa", vezir; „iki tuğlu paşa". mîr-i mirân; „bir tuğlu paşa". mîr-livâ gibi rütbelerin karşılığı idiler. Tabiîdir ki Osmanlılarda bu tâbirler devir-devir değişikliklere uğramıştır. Ahmed Vefik Paşa. „yedi tuğ çıkmak" tâbirini, hünkârın orduya gitmesi şeklinde açıklamaktadır (*Lehçe-i Osmânî*. s. 547).

„Kara tuğ" tâbiri Cengiz Han çağında geçmektedir. Ancak bunun, içtimâî bir sınıflama sembolü olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Meselâ kara tuğlu Urugut ve Mangıt kabîleleri, Cengiz Han'ın en yakın yardımcıları idiler (Pelliot. *Hist. sec.*,s. 54; trc. A. Temir. s. 94). Daha sonraki çağlarda da asîl olmalarına rağmen, kara tuğ taşıyan bâzı Moğul kabîleleri vardı (B. Vladimirtsov *Moğolların içtimâî teşkilâtı*. trc. A. İnan. Ankara, 1944. s. 249). Fakat Dede Korkut kitabında (nşr. O. Ş. Gökyay. s. 58. 276). „kara tuğlu" tâbiri. daha çok düşmanlar ve müslüman olmayanların bayrakları için kullanılmıştır. Aynı tâbir Çin'de de vardır.

Nevbet tuğu, daha farklı bir mânada an'aşılmalıdır. Göktürk çağındaki tâyinlerde, tuğla berâber bir davulun da gönderildiğine yukarıda işâret edilmişti. Bu sebeple „hakan tuğu" ile „nevbet tuğu" nu birbirinden ayırmak gerekir (krş. *Kutadgu bilig*, nşr. Radloff, s. 14, 20; nşr. R. R. Arat, s. 25, 86). „Nevbet tuğu" nun mânası içinde davul da vardır (krş. Kâşgarlı Mahmud, *Divan...*, s. 169; trc. 195; Brockelmann, *Asia Major* [Probeband], s. 17). Zâten Kâşgarlı Mahmud eserinde tuğ kelimesini „davul ve bayrak" olarak tercüme etmektedir [krş. mad. BAYRAK]. Aynı şekilde Göktürk kağanlarına, Çin'den gelen bir nevî Türk hâkimiyetini tanıma alâmeti olarak gönderilen hediyelerin başında, elbise ile tuğ ve davul vardı. Çin kaynaklarında (*Liu Mau ts'ai* s. 51) İşbara Kağan'a ve tahta çıkması dolayısıyla Moho Kağan (ölm. 588)'a gönderilen tuğ ve davullara husûsî bir ehemmiyet verildiği kayıtlıdır (*ayn. esr.* s. 55). Göktürklerde savaş sırasında davulların çalındığı kat'î olarak bilinmektedir (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 59; krş. Kâşgarlı Mahmud, *ayn. esr.*, metin, I, 169; Brockelmann, *Asia Major* [Probeband], s. 15, 3). Cengiz Han'ın, hanlık alâmeti olan *„Tuḳ Gü'ürge"* si, yâni, tuğ ve davulu mâlûmdur. Bunların korunmasına veya başlarında bir şeref nöbeti tutulmasına büyük bir ehemmiyet verilirdi (Pelliot, *ayn. esr.*, s. 91; trc. A. Temir, s. 157). Yukarıda kağan tuğu ile öncülerin tuğlarını birbirinden ayırmıştık. Timur çağında da, öncüler zaptedilen kale burçlarına kendi tuğlarını dikerlerdi (Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, trc. N. Lugal, Ankara, 1949, s. 288). Başlangıçta Türk te'sîri altında kalmış olan Hıtay (Liao) devletinde, tuğ ve davul hakkında geniş töreler konmuştu (Wittfogel, *ayn. esr.*, 142, 214, 284). Husûsiyle savaşlarda tuğ ve davulun ehemmiyeti büyüktü (*ayn. esr.*, 530, 561). Orta-Asya mitolojisinde de savaşlarda çalınan büyük davullar bilinmektedir (Radloff, *Proben*, III, 120, 150; trc. s. 153, 188). *Babur-nâme* (trc. R. R. Arat, s. 113)'de de „bayrak, tuğ ve nakkare" birbirinden kat'î olarak ayırdedilmişlerdi.

„Tug tikmek" (A. von Gabain, *Hüan Tsang*, VII, 1910; Kâşgarî, I, 169) tâbiri, Çince karşılıkları bakımından *Moğolların gizli tarihi*'ndeki *„baiyi"* fiilinin karşılığıdır (paragraf 202). Kırgız lehçesinde *„tuu bailadı"* tâbiri, *Babur-nâme* (trc., s. 113)'deki *„tuğ bağlamaḳ"* tâbiri ile aynı olmalıdır, oradaki (s. 105) *„tuğ açmaḳ"* tâbiri ise ayrı bir mânaya gelir. Şimdilik bu tâbirlerin ifâde ettikleri mânalar da tam olarak anlaşılamamaktadır. *Moğolların gizli tarihi* (s. 106)'nde, tuğun dikilmesi ile hanlık çadırının açılıp kurulması için aynı fiil kullanılır. Bu fiilin karşılığı olarak, A. Temir tercümesinde *„tuğu açınız"* sözü kullanılmıştır.

Uygur kağanları kendi tuğlarını selâmlar ve Hıtay devletinde ise, savaşa çıkmadan önce tuğa ve davula kurban verilirdi (Wittfogel, *ayn. esr.*, s. 217, 258). *Babur'un hâtıratı* (R. R. Arat, *Vekayi*, s. 105)'nda da *„tuğa kımız saçma"* dan bahsedilmektedir. Ayrı bir ehemmiyet arzeden bu tâbir, *Moğolların gizli tarihi*'ndeki „tuk sacu" âdeti ile aynı olmalıdır (Pelliot, *ayn. esr.*, s. 26, 67; Haenisch, *Wörterbuch*, s. 153). Bu söz ile ifâde edilmek istenen, tuğa bir içki saçmak veya „libation" yapmaktır. Şarkî Türkistan'da da müslüman Bahşılar, tuğa beyaz ve gök bebekler takarlardı (S. E. Malov, *Şamanstvo Şartov Vdstoçnaya Turkestana, Sbornik MRE*, 1918, s. 1—16). Buna göre başlangıçta hanlık tuğunun dinî bir mânası vardı.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (BAHAEDDİN ÖGEL.)

TUĞRA, Türkçe bir kelime olup, Oğuz hâkanları ve nihâyet Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının işâret ve yazılı alâmeti idi. amanla hânedan arma ve alâmeti olmuş, yalnız emir ve fermanlarda değil, gayri menkul hüccetleri, [sancaklar] ile sikkeler, resm âbideler, harp gemileri ve daha yakın devrede hüviyet cüzdanları, pasaportlar, posta pulları, damgalı resmî evrak ile, kontrol damgası olarak altın ve gümüş masnuât üzerinde yer almıştır.

İştikakı. *Tuğra* kelimesi, Farsça'da „işâret" mânasındaki *nişān, nişāna* veya *nişān* bunun Arapça cem'i: *nayāşîn*) ve Arapça'da „remiz, imzâ" mânasındaki *tavḳīʿ* [bk. mad. TEVKÎ'] ile müterâdif olup, fermanların sonunda *alâmet-i şerîfe* şeklinde zikredilir. Bütün bu kelimeler, *tuğra*'dan daha geniş mânalıdır ve meselâ Mısır'da *tuğra*, *ʿalāma*'nin bir parçası veya muayyen bir kısmını ifâde eder. Farsça'ya geçen *tuğra*'yı (Ḥakîm-i Ḥâkānî ve Mîr Nazmî'den misaller için bk. *TOEM*, VIII, 56), İbn Ḫallikān, Farsça asıllı olarak mütâlaa eder (*Vafayāt al-aʿyān*, Bulak, I, 202). Yine ona göre, bu Farsça kelime, Arapça imlâda elif-i maksûre ile طغرى ve طغرا şeklinde tesbit olunmuştur. Bu yüzden, edeb Türkçe'de, müennes ism-i tafdil *fuʿlā* gibi mülâhaza olunarak, Türk ve Fars nahvine göre, müennes sıfatlarla birlikte kullanılmıştır: *tuğra-i ġarrā* gibi. Bâzı garp muharrirleri de kelimeyi müennes itibâr etmişlerdir (die Tughra).

Arapça'da bir müddet *taġġara* tuğra çekmek) fiili kullanılmıştır (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1270, II, 211). Halk Arapça'sında, *tuğra* ile, bir kumaşın kenarı veya bir evrâkın üst tarafı mânasına gelen *turra* طرّة karıştırılmıştır. Bu son kelime, Cabartî (IV², 95)'de ve Mısır'da son zamanlarda görülen istîmâlde tuğra yerine kullanılmıştır. Vesîkada tuğranın konulduğu yerden çıktığı anlaşılan bu karıştırma hayli eskidir (bk. İbn Ḫallikān, göst. yer.; ayrıca bk. Quatremère, *Mamlouks*, II/2, 308, not).

Lehçe'erde tuğra, meselâ Gagauzca'da olduğu (Radloff, *Proben*, X; Moscckhoff, s. 98) gibi, *tûra*

ve *tura* telâffuz edilir ve zamanla, Türkçe'de „büyük davul tokmağı, oyunda birinin avucu içine vurmakta kullanılan bükümüş mendil" (yukarıda zikredilen Arapça *ṭurra*'de bu mâna bulunur; ayrıca bk. Arapça ve Farsça *durra, derre* „davul tokmağı" mânasına gelen kelimeler de *turra* telâffuz edilmiştir.)

Yabancı dillerin bütün bu temsil denemelerine rağmen, *ṭuġra*, tamamıyle Türkçe bir kelime olarak mütâlaa edilmelidir. Kâşgarî (*Dîvân luġāt al-Turk*, İstanbul, 1333, I, 388; nşr. Besim Atalay, Ankara, 1941, I, 462)'nin verdiği kıymetli bilgiye göre, bu kelime, Oğuzca *ṭuġraġ* (طغرغ) 'dan gelmiş olup, şu mânalara delâlet eder: 1. „Yalnız Oğuz hakan (*melik*)'larının mührü (*ṭābiᶜ*) ve buyrultusu (*tavḳīᶜ*); bunu [yerleşik] Türkler bilmezler." 2. „Geçit resmi veya harb süresince askerlere muvakkaten ve âriyet olarak verilen atlar" (bu tesmiye muhtemelen, ata vurulan hükümdar damgasından gelmektedir).

Kâşgarî, kezâ, bir vesîka veya iç-oğlanı (Türkçe *oğlan*, Arapça *ġulām*)'ndan bahsederken *tuġraġ-la-n-mak* (*tuġraġ* almak) (II, 217) fiilini verir.

Tuġraġ > *tuġra* oluşu, Oğuzca kelime sonundaki genizden gelen *ġ*'nin, Osmanlıca'da kaideye uygun olarak düştüğünü îzâh eder. Bu hususta başka pek çok misâl bulunmaktadır.

Arapça'ya giren ve *a* ile biten diğer Türkçe (veya Farsça) kelimeler gibi tuğra da, cem'inde *-vāt* son -ekini almıştır: *tuġrāvāt* (bk. Ḳalḳaşandî, XII, 162); krş. *aġavāt, bāşāvāt, ḳalfāvāt, ustāvāt, ḫurdavat* v.b.

Diğer taraftan, eski *tuġraġ* şeklinin mevcûdiyeti, Zenker'in, *ṭuġra*'da harflerin yerini değiştirerek, *tur-ġa y*) („böyle olsun") temenni sîgasını, veya Tychsen'in *doğru* (*Introductio in rem numariam Muhammedanorum*, Rostock, 1794, bk. *Description d'Egypte*, XVI, 338-339) kelimesini bulması gibi bâzı tehlikeli iştikak tekliflerinin de ortaya atılmasına yol açmıştır.

[Doğana benzeyen] efsânevî kuş adı *tuġrı*'nın *tuġra*'ya benzemesi nazariyesi daha ziyâde dikkate şâyandır. Bunu müdâfaa edenlerden Ahmed Midhat Efendi [*Mufassal Tarih-i Kurûn-i Cedîde*, I, 353 v.d.], Ahmed Vefik Paşa [*Lehce-i Osmânî*, İstanbul, 1306, s. 532], Ziya Gökalp (*M T M*, nr. 3, s. 404, 445) ve Miralay Ali Bey (*T O E M*, 1334, nr. 43 ve 44), bu kuşun, Oğuz'arın hâkanının arma (Gökalp, „totem'i" der)'sı veya „ongun" u olduğunu; her biri altışar gruba kumanda eden 4 han ile 24 Oğuz boyunun, kendilerine mahsus *tamga*'ları bulunduğunu kabûl ederler. Maalesef hiçbiri, mâlûmatı aldığı kaynağı göstermez. Reşîdüddin ve Mahmud Kâşgarî'nin nakilleri, bu efsânevî kuşun tasvîrini ihtivâ eder (*Şah-nāma*'de hâkanın bu kuşu Bahrâm Gûr'a hediye ettiği kayıtlıdır: nşr. Mohl, V, 619, 621).

Her ne kadar Kâşgarî, *tuġraġ*'ın iştikakı mes'elesini bizden daha iyi vazetmekle berâber: *va-lā adrī aṣlahu* (ben de aslını bilmem) demektedir.

[Tuğra kelimesinin menşe'ine dâir yeni bir nazariye, P. Wittek tarafından ortaya atılmıştır: Oğuzların Garbî Asya'dan aldığı ve diğer Türklerce bilinmeyen tuğranın menşe'inin ehemmiyetli bir mes'ele olduğu hakkındaki Barthold'un düşüncesinden *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 107), ve okun Türklerde hâkimiyet remzi olması vâkıasından hareket eden tarihçi, bir Bizans kroniğinde, Medlerin ok atmak için *tigrin* lafzını kullanmalarını, *ṭuġra* (ġ)'ın, Farsça *tīr*'in eski şeklinden alınmasının delili olarak ileri sürmüştür (bk. P. Wittek, *Notes sur la Tughra ottomane, Byzantion*, 1950, XX, 291, n. 1).

Orta Türkçe'de, „hükümdârın mühür ve imzâsı" mânasına gelen *„tuġraġ"* (M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969, s. 496b)'ın, *tuġ*'dan türediği, yâni, *„tuġ"*'dan *-ra-* ile fiil ve bu fiil gövdesinden *-ġ* ile isim teşkil edildiği (*tuġ, tuġ-ra-mak, tuġ-ra-ġ*), Türkçe'nin bünyesine en uygun îzâh şekli olarak gözükmektedir.

Tuğranın tarihi. Hükümdar adına, vesîkanın üst tarafına, *besmele* üzerine, kalın ağızlı kalemle yazılan isim, elkab ve dua cümlesinden ibâret tuğranın mûcidi olarak, Irak Selçuklularının tuğra çekme (Tuğrakeşlik) hizmetinde bulunan ve 505 (1111/1112)'te nazmettiği *Lāmîyat al-ᶜAcam* kasîdesiyle meşhur al-Ṭuğrāᵓî [b. bk.] gösterilmiş (İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, Bulak, I, 200, 202; Maḳrîzî, *ayn. esr.*, III, 367) ise de, islâm devletlerindeki İnşāᵓ divanı yerine Selçuklularda kaim olan Tuğra divanı riyâseti (raᵓîs dîvân al-tuğravîya) veya tuğrâîliğin daha hânedânın kurucusu Tuğrul Bey'den itibâren mevcud olduğu (al-Bundārî, *Zubdat al-nuṣra va nuḫbat al-ᶜuṣra*, trc. Kıvameddin Burslan: *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1943, *indeks*; Anadolu Selçuklularında „Tugrâî" lekablı devlet ricâli için bk. İbn Bîbî, *el-Evāmirü'l-ᶜAlāᵓiyye*, faksimile, Ankara, 1956, s. 201, 371, 550, 727); bu müessesenin, Oğuzlarda hükümranlık alâmeti olan tuğradan çıktığı anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in tuğrası hakkındaki bilgi, bu işâretin Selçukluların mensub olduğu Kınık boyunun *tamga*'sından alındığını keşfe medar olmuştur (Muḥammed b. Alî b. Sulaymān al-Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr va âyat al-surûr*, trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, s. 96'da çomağa benzetilen Tuğrul Bey tuğrasının, Selçuklu sikkelerinde görülen ok ile yaydan ibâret Kınık damgası olduğu ilk defa Fuad Köprülü tarafından tesbit olunmuştur: *Bizans müesseselerinin Osmanlı müessese'erine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar, T H İ T M*, 1931, I, 199. Bu hususta ayrıca bk. Paul Wittek, *ayn. makale*, s. 286 v.d.). Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un tuğrasının, bu hükümdârın isim ve elkabı üzerine konan ok, yay ve yaycıktan ibâret olması (*Recueil des Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*. Leyden, 1886, I, 10): İbn Bîbî [b. bk.]'de „Kamânça-i tuğrâ-yı saltanat" tâbirinin bulunması (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair, Belleten*, 1941, V, 103), kavisli tuğranın Selçuklu âleminde kullanıldığına delâlet etmekte ise de, tuğra ile damga arasındaki münâsebeti açıklıkla tâyin edecek orijinal vesîkalara sâhip değiliz. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu hükümdarları islâmî an'aneye uyarak birer dua cümlesinden ibâret olan „tevkī"'' kullanmışlardır. al-Bundārî'nin verdiği bilgiye Türk. trc., s. 155) göre, Sultan Sencer'in alâmeti, altta tuğra kavsi, üstte *„bismi'llāh tavakkalta ᶜala'llāh"* dua cümlesinden ibâretti. Böylece, Selçuklu tuğrasının: damga, hükümdârın tevkī'i ile isim ve elkabından terekkûb ettiği tahmin edilebilir. Selçuklu an'anesinin devam ettiğini gösteren muahhar bir vesîka, bu husûsu te'yid etmektedir. Gerçekten Uzun Hasan'ın 1 rebîülâhır 877 5 eylûl 1472) tarihiyle Karaman-oğlu Pir Ahmed Bey'e gönderdiği bir mektubu (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*, I. fas., İstanbul, 1938, vesîka 6) üzerindeki tuğra, (R. 1), işâret edilen üç unsuru ihtivâ etmektedir: 1) İsim ve elkab (*Ebu'n-nasr Hasan Bahâdır sözümüz*), 2) Tevkī' (*al-ḥukm*), 3) Akkoyunluların mensub olduğu Bayındır boyu damgası. Bu işâretin, tevkī' tamamlayan „li'llāh" olabileceği hakkında bk. Wittek, *ayn. makale*, s. 288). Ancak, Anadolu Selçuklularının muahhar devrine, XIII. asır ortalarına âit üç fermanda, tuğra yerine, sâdece, kalın kalemle ve itinâ ile yazılmış „sulṭān" kelimesi bulunmaktadır ki (R. 2) bu, belki de Selçuklu tuğrası sâdeleşmesinin son safhasını teşkil etmektedir. İlk Osmanlı tuğrasının bu modelden çıkmış olması pek muhtemeldir (Wittek, *ayn. makale*, 289 v.d.)].

Tuğra, şüphesiz Selçuk'lardan Eyyûbîler vâsıtasıyla?) Mısır Memlûklerine geçmiş ve Ḳalḳaşandî'ye göre, Şaᶜbān b. Ḥusayn'in saltanatına 1363—1376) kadar kullanılmıştır. Bu rivâyeti te'yid eden Maḳrîzî *ayn. esr.*, göst. *yer.*), kendi zamanında, yâni 766—845 (1364—1442) arasında. tuğranın kullanılmadığını ifâde eder.

Ḳalḳaşandî XIII, 162—166) bize, Mısır hükümdarlarının, manşûr cem'i manāşîr)'larında veya binbaşı ve amir ṭablḫāna'lere hitâben yazılmış emirleri üzerine tuğra طغرى koyduklarına dâir tafsilât verir.

Husûsî bir me'mur, bu tuğraları dikdörtgen kâğıtlar üzerine hazırlar; müteâkıben kâtipler, bunları, *turra*'ya mahsus yere, evrâkın besmele üzerindeki üst kısmına yapıştırırlardı (ayrıca bk. Quatremère, *ayn. esr.*, II/2, 308—309). Tuğra, sultanın bir satır üzerine yazılmış *elkab*'ından terekkûb ederdi. Sulṭān al-malik al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalāᵓūn (1293—1294, 1299—1309, 1310—1341)'un tuğra metni şöyledir: *al-Sulṭān al-Malik al-Nāṣir, Nāṣir al-dunyā va'l-dîn, Muḥammed b. al-sulṭān al-ṣaḥîd al-malik al-Manṣūr Sayf-al-dîn Ḳalāᵓūn* R. 3).

Bu tuğrada, miktârı 35 râddesinde olan *elif, ḳāf, lâm, ṭı, ẓı* gibi bütün dik harflerin bacak veya keşîdeleri (*muntaṣib*), dikkati çekecek derecede uzun olup, münfasıl keşîdele ikişerli gruplar hâlinde dizilirler. Ḳalḳaşandî, keşîdeler arasındak mesâfenin ince bir mil eninde olduğunu kaydeder). Bu muntazam şekli te'min için bâzı harflerin yerleri değiştirilmiştir: *al-malik*'in *elif*'inin, *al-sulṭān*'ın iki *lâm*'ı arasına ilâve edilmesi bu kabildendir.

Elkab satırı altına resmedilen *ḫallada'llāhu sulṭānahu* ibâresi, tuğra me'mûru tarafından değil, *manşūr*'u yazan kâtib tarafından kaleme alınmış olup, menşûrun üzerine biraz (belki de kasden) yayılmıştır.

Bu tuğranın eb'âdı, Ḳalḳaşandî'ye göre, yarım Kahire kumaş *ẕirāᶜ*'ı en ve boyundadır. Yazının veya kalem ağzının genişliği, keşîdelerin sayısına göre değişmektedir.

Aynı eserden aldığımız 4. resimde, 47 dik harfin aynı hizâda, ikişerli bitişmiş, mâil başlı 45 keşîdesi görülmektedir. Fakat, burada en göze çarpan husûsiyet, sülüs celî i *ḳalam calîl al-ṣuls*) ile çizilmiş zemin üzerine, daha kalın harfler (veya *ḳalam al-ṭumār*) ile Sultan Şaᶜbān b. Ḥusayn (1363—1376)'in isminin yazılmış olmasıdır. „Şaᶜbān" ve „İbn" kelimelerine âit olup, ortalarında yer alan 2 *nun*'un teşkil ettikleri kavislerin garip görünen birleşmesinden aşağıda bahsedilecektir.

[İlk Osmanlı tuğrasının Murad I. devrinde meydana çıktığına dâir efsânevî rivâyet (aş. bk.), Orhan Bey'in 1324 tarihli tuğrasının bulunmasıyla (*Muallim M. Cevdet'in hayatı*, İstanbul, 1938, s. 740; İ. H. Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, Belleten*, 1941, V, 27 v.dd.) itibârını tamamıyle kaybetmiştir. Farsça bir vakfiyenin üstünde bulunan bu tuğra (zikredilen vesîkada, Orhan'ın üç oğlunun, şâhid olarak, babalarınınkine benzer olarak resmedilmiş tuğraları da mevcuttur), sâdelikle yazılmış, „Orhan b. Osman" ifâdesinden ibârettir. Bu ibârenin üç *elif*'i sağda, üç *nun*'u solda birbiri içine kayık şeklinde istif edilmiştir (bk. R. 5). Yine aynı hükümdârın 1348 tarihli Türkçe bir temliknâmesi (bk. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv kılavuzu*, 1. fasikül, vesîka 1) üzerinde olup acemice çizilmiş bulunan tuğra (R. 6 ise, 1324 tarihli olana benzemekle berâber, *nun*'ların teşkil ettiği kavislerin sol uçları yukarı ve sağa kıvrılıp birleşmekle, müstakbel Osmanlı tuğrasına doğru bir tekâmül seyri göstermektedir. Murad I. tuğrasından itibâren dik harflerden sola sarkmış olduğunu gördüğümüz bayrağı andıran kıvrımlar *zülfe*), 1348 tarihli tuğrada sağa sarkık olarak zuhur etmiştir. Ayrıca, *elif*'ler arasındaki boşlukta, tuğranın bizzat hükümdar tarafından çekildiğine delâlet edebilecek bk. Wittek, *ayn. makale*, s. 269) olan „vasla" lar bulunmaktadır.

1366 tarihli bir vakıfnâme (bk. Tahsin Öz, *Murad I. ve Emîr Süleyman'a âit iki vakfiye*, *TV*, 1941, I/4, 241 v.dd.) üzerinde bulunan Murad I. tuğrasında, (R. 7), *nun*'ların teşkil ettiği eğriler (*beyze*) at-nalı şeklinde o'up üst *kol*'ları, ortadaki elife kadar uzayıp,üst kol sağdaki elifin zülfesiyle birleşmektedir. „Murad b. Orhan" ifâdesinden ibâret olan bu tuğrada „Orhan" la „Murad" iç-içe olup, *nun*'ların teşkil ettiği eğri bu ibâreden çıkmaktadır.

XIV ve XV. asır Anadolu beyliklerine âit vesîka ve sikke'erde görülen tuğra'ar, esas itibârıyle Osmanlı tuğrasına benzemektedir: Saruhan-oğlu İshâk Bey (1366?—1388)'in sikkesi üzerindeki tuğra (*İshâk b. İlyâs*, bk. R. 8), muhtevâ ve umûmî görünüş bakımından muâsır Osmanlı tuğrasıyla ayniyet gösterdiği gibi; Karaman-oğlu İbrahim Bey'in 1432 tarihli vakfiyesi İ. H. Uzunçarşılıoğlu, *Karamanoğulları devri vesîkalarından İbrahim Beyin Karaman îmâreti vakfiyesi*, Belleten, 1937, I, 57 v.dd.) üzerinde bulunan tuğralarda da bu beyin *İbrahim b. Mehmed b. Mehmed b. Karaman;* bk. R. 9) ve ik oğlunun (*Mehmed b. İbrahim b. Mehmed b. Karaman* ile *İshâk b. İbrahim b. Mehmed b. Karaman;* bk. R. 10-11) isim'eriyle baba ve dede adları sıralanmıştır; vesîkaya 1465'te ilâve edilen üçüncü oğul Pîr Ahmed Bey'in tuğras: (*Pir Ahmed b. İbrahim b. Karaman;* bk. R. 12) se, muâsır Fâtih'in tuğrasıyle çok yakınlık göstermektedir. Kezâ Candar-oğlu Kasım Bey'in 1462 tarihli tuğrası (*Kasım Bey b. İsfendiyâr*; bk. R. 13) da, muâsır Osmanlı sikkelerindeki tuğra taklidlerine benzemektedir.

Yukarıda zikredilen misâller de göstermektedir ki, Osmanlı tuğrası, dış te'sirlerden uzak, kendi iç nizâmına tâbi olarak tekâmül etmiş, diğer Türk beylerinin tuğraları üzerinde de te'sirli olmuştur (Wittek. *ayn. makale*, s. 282—285).

Bayezid I.'in Rumca bir vesîka üzerinde bulunan tuğrasında, ilk defa, baba ismine bağlı olarak „han" ünvânı (*Bayezid b. Murad Han*; bk. R. 14) ortaya çıkmakta (Bu ünvânın baba ismine bağlı o'ması, sancak-beyi olarak vazife gören şehzâde'erin baba'arınınkine benzer tuğra çekmelerinden çıkmış olma'ıdır. Nitekim Bayezid I. Kütahya'da vâ'i iken, babası Murad I. „han" olarak hükümrandı. Ancak, Mehmed III.'den onra, şehzâdelerin kafesten tahta geçme'eri üzerine, buna sebep kalmamış ve bir asır sonra Mahmu I. tuğrasında, „han" ünvânı, baba ismi yerine hükümran olan pâdişah ismine bağ'anarak müteâkiben de bu tarzda kullanılmıştır); beyzelerin üst kolları *elif*'lerin keş'delerini kestikten sonra birleşmektedir (Wittek, *ayn. makale*, s. 271 v.d.). Ramazan 806 (mart 1404) tarihli vakfiyede bulunan Süleyman Çelebi'nin tuğrasında (*Emîr Süleyman b. Bayezid*, bk. *TV*, göst. yer. ve R. 15) ise, „han" ünvânı ihmâl edilmiş, isim başına da „Çelebi" karşılığı olarak „emîr" ünvân konulmuştur.

Osmanlı para'arında ilk tuğraya Süleyman Çelebi'nin sikkelerinde (R. 15) rastlanmakta (Miralay Ali Bey, *TOEM*, 110—111'de, nereden aldığını söylemeden Murad I. sikkesindeki tuğranın şeklini verdiği gibi, Fekete de — Halil Edhem'e dayanarak — Murad I. sikkelerinde tuğra bulunduğunu kaydederse de, H. Edhem'in meskûkât kataloğunda böyle tuğralı bir sikkeye işâret olunmamıştır olup, bu tuğra, (R, 16) Çelebi'nin zikredilen vesîkada gördüğümüz hakiki tuğrasından pek farklı değildir.

Murad II. tuğralarında, (R. 18-19), ilk defa „muzaffer" kelimesi zuhur ettiği gibi, *nun*'ların teşkil ettiği at-nalı şekilli eğrinin ortasındaki—daha önce *nun*'un noktası iken, bu defa ters bir *vav*'a benzeyen — işâretin de, daha sonrak tuğralarda açıkça okunan „dâ'imâ" kelimesinin ilk şekline delâlet ettiği anlaşılmaktadır. Murad II.'ın sikkelerindeki tuğra, hakiki tuğrasıyle ayniyet göstermemektedir. Esâsen XVII. asrın ortalarına kadar tuğra, paralarda pek serbest bir şekilde taklid edilmiş, ancak Sultan İbrahim devrinden tibâren sikkeler üzerinde aslına uygun olarak darbedilmeğe çalışılmıştır.

Mehmed II.'in şehzâdeliğinde çekilen tuğrası (R. 20 babasınınkine benzerse de, 1453'ten sonraki tuğralarında, „muzaffer" kelimesi, kendi ismiyle baba isminin istif edildiği kısma *sere* yaklaştırılmış, 1456 tarihli tuğrasında ise, bu kelimeye „*el-*" harf-i târîf ilâve olunmuştur (*Mehmed b. Murad Han el-muzaffer dâ'imâ*: bk. R. 21). Bu harf-i târîf'in daha sonra düştüğü, XVI. asırda yeniden ortaya çıktığı, Süleyman II.'dan itibâren se açıkça okunacak şekilde belirmekte olduğu görülmektedir Wittek. *ayn. makale*. XX. 279; XVIII, 325 v.d.).

Bayezid II. tuğra'arında (R. 22 at-nalı eğri beyze), kollarının bitişmeden sağa doğru kaydığı, mızrağı andıran dik harflerin bayrağa benzer bir şekil aldığı görülmektedir.

Selim I. tuğrasında, ilk defa „şâh" ünvânı ortaya çıkmaktadır *Selim Şâh b. Bayezid Han el-muzaffer dâ'imâ* bk. R. 23-24). Kanun'nin tuğrasında bu ünvan baba ismine de eklenmektedir (*Süleyman Şâh b. Selim Şâh Han el-muzaffer dâ'imâ*; bk. R. 25-26. Bu ünvânın, vaktiyle şehzâdelere verilen „Çelebi" sıfatı yerine kaim olduğuna dâir bk. Wittek, *ayn. makale*, XVIII, 323). Selim II. ve Murad III.'ın tuğralarında tekerrür eden bu ünvan, Mehmed III.'in tuğrasında görülmezse de, Ahmed I.'in tuğrasında yeniden ortaya çıkar ve Mahmud II.'a kadar devam eder; ancak „şâ" yazısı iki'den bire inmiş„-h" ler iki kere yazılmıştır. Husûsiyle Abdülhamid I., Selim III. ve Mahmud II. (*Mahmud Han b. Abdülhamid el-muzaffer dâ'imâ*)'un tuğralarında bu ünvan okunmaz olmuş, „-h" ler, stilize edilmiş bir süs hâline inkılâb etmiştir Zarif Orgun, *Tuğra*, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*. İstanbul. 1949, sayı 5, s. 204 v.d.).

Mehmed III.'e kadar, sancak veya eyâlet hâkimi

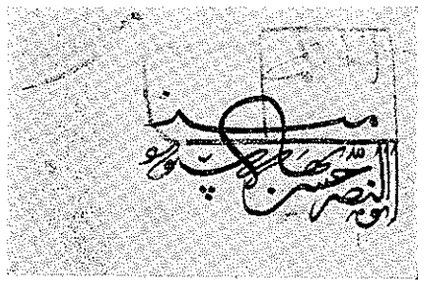

R. 1. Uzun Hasan'ın tuğrası (1472).

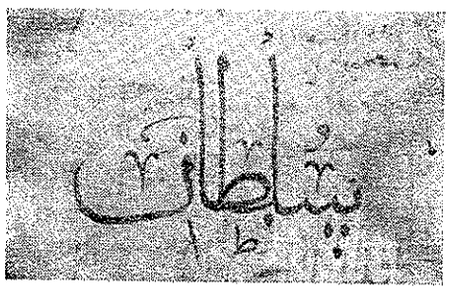

2. Anadolu Selçuklularına âit tuğra.

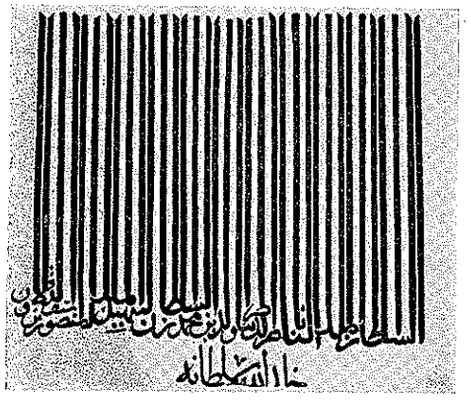

3. Malik al-Nāṣir Muḥammed (1293-1341),

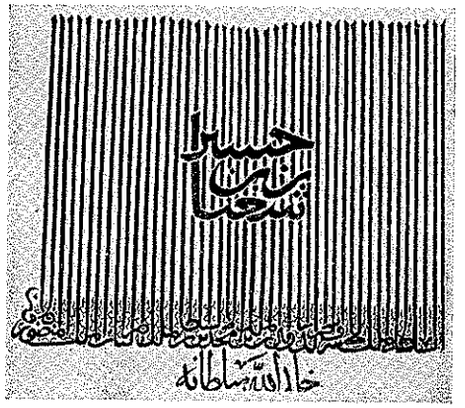

4. Ṣa'bān b. Ḥusayn (1363-1376).

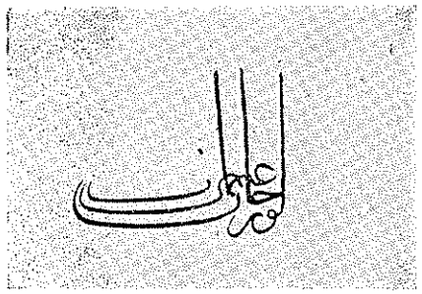

5. Orhan Gazi (1324).

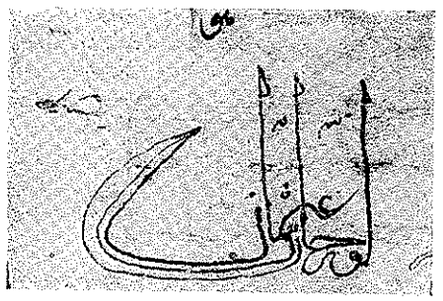

6. Orhan Gazi (1348).

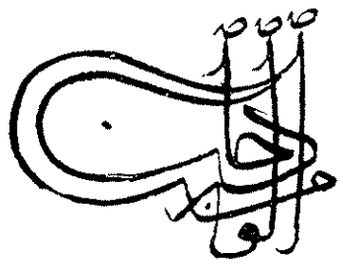

7. Murad I. (1366).

8. Saruhanoğlu Ishak Bey (1366-1388) sikkesindeki tuğra.

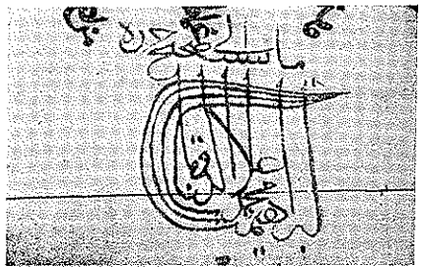

9. Karamanoğlu İbrahim Bey (1432).

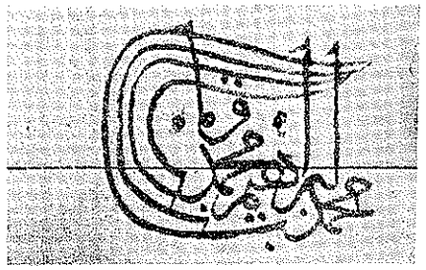

10. Karamanoğlu Mehmed Bey (1432).

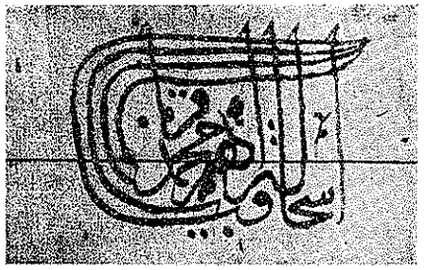

11. Karamanoğlu Ishak Bey (1432).

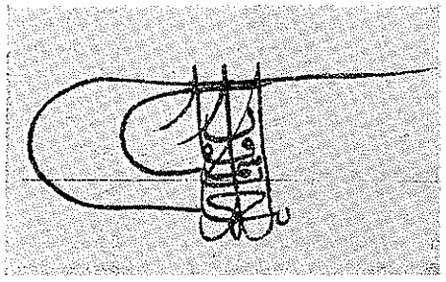

12. Karamanoğlu Pîr Ahmed Bey (1465).

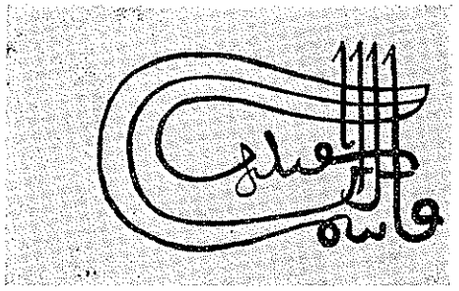

13. Candaroğlu Kasım Bey (1462).

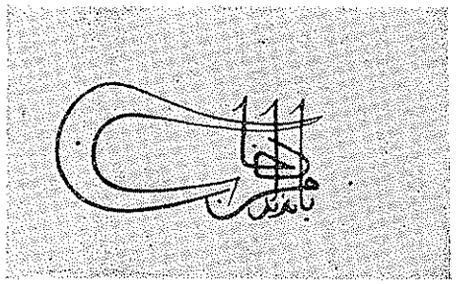

14. Bayezid I. (1389-1402).

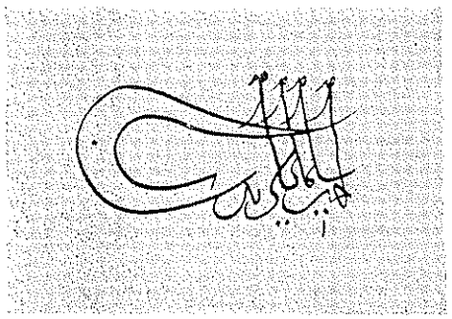

15. Süleyman Çelebi tuğrası (1404).

16. Süleyman Çelebi'nin tuğralı sikkesi.

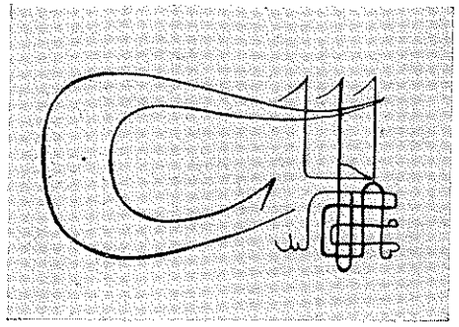

17. Mehmed I. (1417).

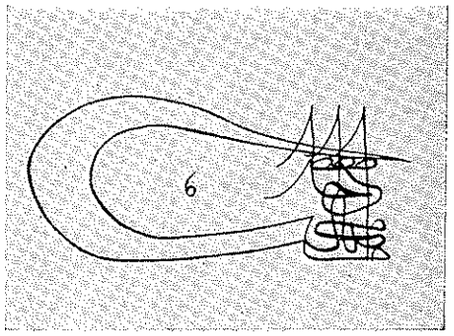

18. Murad II. (1426).

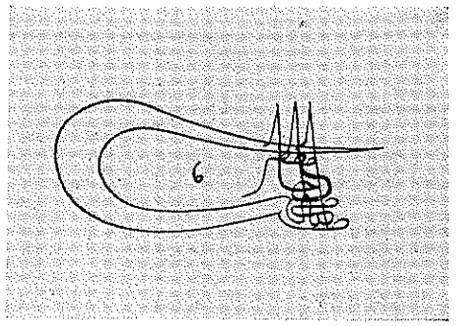

19. Murad II. (1442).

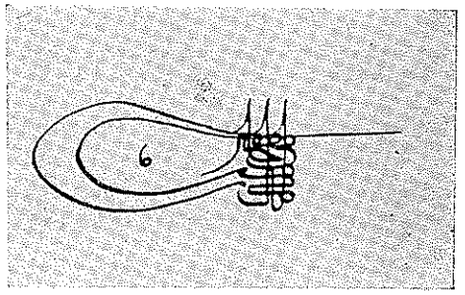

20. Mehmed II. (1446).

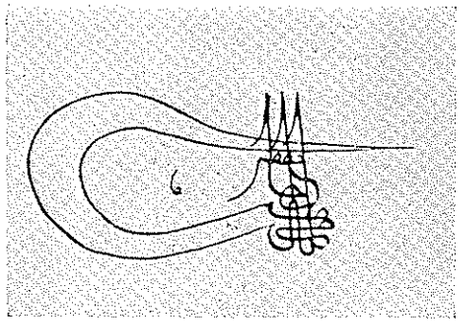

21. Mehmed II. (1456).

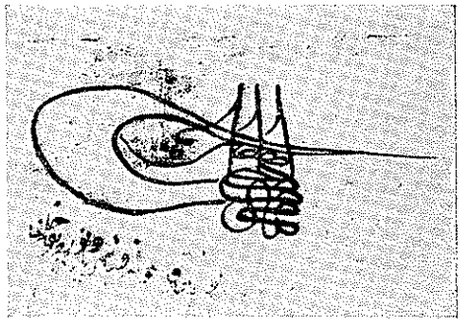

22. Mehmed II. (1479).

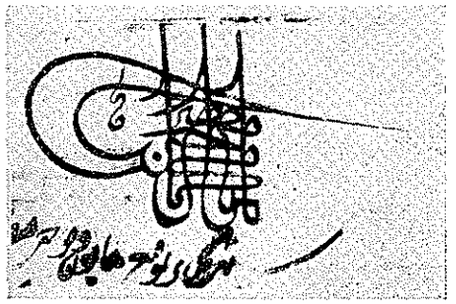

23. Bayezid II. (1481 - 1512).

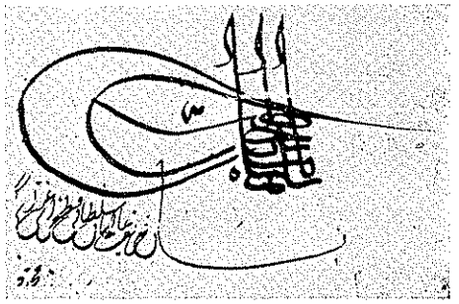

24. Selim I. (1512 - 1520).

Tuğra — III

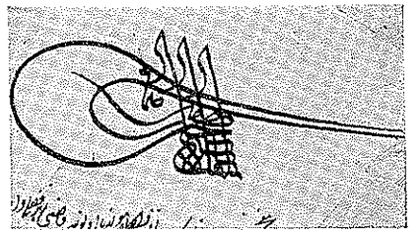

25. Süleyman I. (1528).

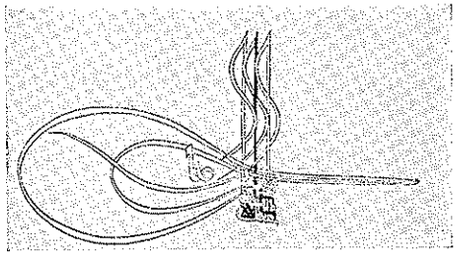

26. Süleymân I. tuğrasında "Şah" unvânının belirtilmiş şekli.

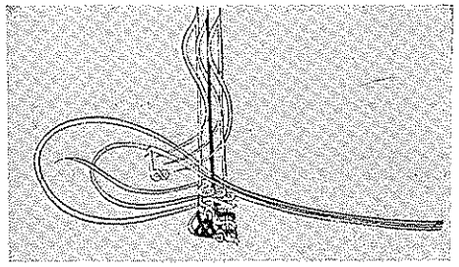

27. Selim II. tuğrasında "Şah" unvânı.

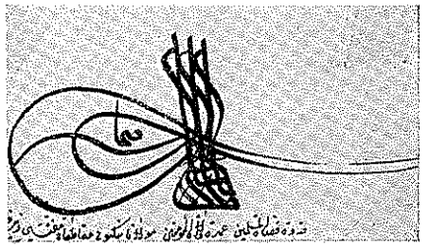

28. Murad III. (1594).

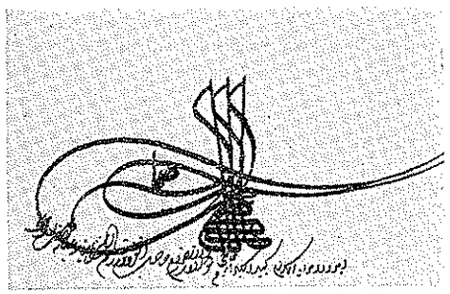

29. Mehmed III. (1596).

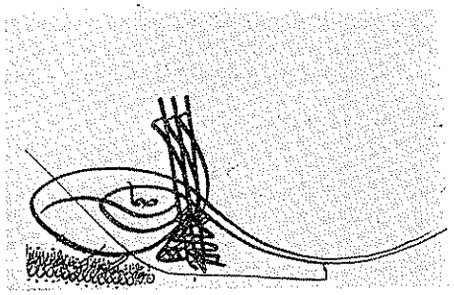

30. Ahmed I. (1613).

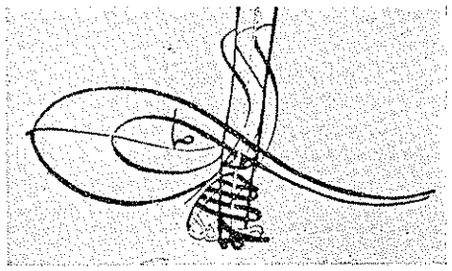

31. Ahmed I. tuğrasında "Şah" unvânı.

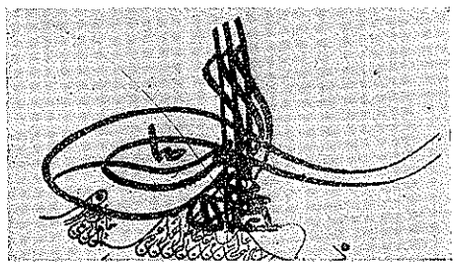

32. Osman II. (1618).

bulunan şehzâdelerin, hükümler yazdırıp üzerlerine pâdişahlarınkine benzer tuğralar çektikleri bilinmektedir. Şehzâde tuğralarından husûsiyle Bayezid II. ve Kanunî'nin oğullarına âit olanları neşrolunmuştur: *Şehinşah b. Bayezid Han muzaffer dâ'imâ* (Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 109, 126 v.d.; bk. R. 55); *Ahmed b. Bayezid el* [?] *muzaffer dâ'imâ* (Z. Orgun, *Şehzâde Ahmed'in yayalara verdiği ahid-nâme*, *TV*, II, 166 v.d.; bk. R. 56). Korkut ve Âlemşah ile Kanunî'nin şehzâdeleri Mehmed ve Bayezid'in tuğraları (*Bayezid Şah b. Süleyman Han muzaffer dâ'imâ*; bk. R. 60) için bk. Z. Orgun, *Tuğra...*, s. 217; krş. Wittek, *ayn. makale*, XVIII, 323.

Fâtih devrinde Osmanlı tuğrasının standart şekline ulaştığı anlaşılmaktadır. Belki de daha sonra kullanılan terminolojiye göre: Osmanlı tuğrasında, pâdişah ismi, baba adı, „han" ve — daha sonra — „şâh" ünvanları, „el-muzaffer" sıfatının istif edildiği kısma „Sere"[1] (*Sere*, „avuç, başparmakla serçe parmağı arasındaki mesâfe" demek olup, aslen *ser-mek* mastarından sıfat-fiildir; ser-e serp-e, sele serpe tâbiriyle krş.; kelime, aynı mânalarda Kırgızca'da mevcuttur, bk. Radloff, *Wörterbuch*, IV, 45[5]) [veya „kürsü"; (*i*)*bn* ve *han* kelimelerinin iç-içe yazılan *nun*'larının teşkil ettiği eğrilere iç ve dış *beyze*; *elif* veya *lâm*'ların yukarı uzayan keşidelerine *tuğ*; eliflerin başından sarkan kıvrımlara *zülüf* veya *zülfe*; beyzelerin tuğraları kelerek sağa doğru muvâzî şekilde uzayan çizgilerine *ko* veya *hançer* denilmiştir bk. Z. Orgun, *ayn. maka'e*, s. 219).

Osmanlı tarih ve vesikalarında zikredilen *tevki'-i 'refi'-i*) *hümâyûn, niş'n-ı şerîf-i âli-şân-ı sultânî ve tuğra-yı garrâ-yı sâmî-mekân-ı hâkanî, nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn* ile ferman, berât ve hükümlerin sonundaki *alâmet-i şerîfe* tâbirleri tuğrayı ifâde etmektedir.

Pâdişa tuğraları ahidnâme, nâme-i hümâyûn, fermân, menşûr, berât v.s. nin üst tarafına, ortaya, kâğıt ve yazının nisbet'ne uygun büyüklükte çekilirdi.

Tuğraların sağ tarafına aprak veya çiçek koyma usûlü, Süleyman II. ve husûsiyle Ahmed III.'den itibâren ortaya çıkmıştır. Halî Hamîd Paşa nın, Abdülhamid I. için çektiği 119 (1783) tarihli bir tuğranın sağında gül, solunda se sümbül vardı. Mahmud II.'un tuğrasının sağında *Adlî* mahlası, Abdülhamid II.'inkinde *Gazi* sıfatı, Mehmed V.'inkinde ise *Reşâd* ismi vardır (İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. maka'e*, s. 106, 109; ayn. mll., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 237, 239).]

Tasvir ettiğimiz tuğra şekli, câmi, kütüphâne, kahvehâne ve evlere asılmak üzere, sultan alâmeti yerine dinî tâbirlerle yapılan evlalarda, yazı kompozisyonlarında birtakım kimselerce ekseriyâ taklid edilmiştir. Mısır'da, yakın zamanlara kadar, bu tarzda yapılmış birkaç dükkân levhası bulunduğu gibi, bir hattat veya çiniciye, ken i ismini taşıyan bir tuğra sipâriş etmek de mümkün idi (bk. R. 61 ve 62).

T. B. M. Meclisi'nin 1 teşrin II. 1922 tarihinde çıkardığı kanunla Osmanlı saltanatının ilgası netîcesinde Türkiye de tuğra'nın resmen kullanılması nihâyete ermiştir.

Aralarındaki müşterek yazı unsurlarını meydana çıkarmak için Osmanlı ve Memlûk tuğrası mukayese edilirse, ortak hususların, dik harflerin keşidelerinden ibâret olduğu görülür. Böylece, uğranılması gereken sayıları sâbit olmamakla berâber, muayyen miktarda dik çizgilerden terekküp ettiği hükmüne varılır.

Sonradan kelimelerin yazılmasıyla tamamlanan tuğrada, tuğlarla tasvir edilen asıl tezyinat, Arap yazısının Türkler arasında kullanılmasından daha eski olmalıdır.

Tuğranın şekli. Sâdece itibârî bir yazı şekli olmadığı takdirde, tuğra ne göstermektedir?

Yukarıda işâret olunduğu gibi, bâzıları onda, bir kuş şekli müşâhede, diğerleri dolu dizgin giden bir süvâri (Tychsen) teşhis edecek kadar ileri gitmişlerse de asıl itibâr gören tefsir Hammer'inkidir (*Devlet-i Osmâniye arihi*, trc. M. Ata, İstanbul, 1336, I[2], 188, 296). Ona göre tuğra, yazma bilmeyen Murad'ın, Ragusalılarla akdedilen muâhedenâme üzerine, imzâ yerine, mürekkebe batırıp bastırdığı elinin taklid edilmiş şekli idi. Pâdişâhın bir nişancılık (Tugrâîlik) müessesesine sâhib olduğunun unutulduğu ve Hammer'in Engel (*Geschichte der Freystaates Ragusa*, Viyana, 1807, s. 141)'den aldığı bu ifâdenin kaynağı zikredilmiyor. Şarkta bilinmeyen bu izâh şekli Ragusa'da vücûda gelip, efsânevî bir vasıf kazanmakla birlikte, çok da itibâr gördü: Barbier de Meynard tarafından da kabûl edilmiş bulunan *Recuei des Hist. des Croisades*, IV, 138, n.) bu izâh, parmak izinin eskiliğine dâir deliller göstererek yakın zamana kadar müdâfaa olundu.

Tuğranın iptidâî şekline âit yukarıda sayılan farazîyeler isâbetli değildir. Fekete'nin, kitabında pek karışık olan Osmanlı tuğrası için aynı menfî netîceye varması kayda şâyandır. Tuğranın mütekâmil şekli üzerinde yapılan daha yeni tefsirler ise, pek mühim değildir.

Tuğra veya *pençe*'nin, Türk tezyinî san'atında kuş şeklinin (h. 1181 yılına âit bir misâl için bk. R. 63) taklidi olduğu da boş bir iddiadır. *Pençe*'nin „griffe" yırtıcı hayvan tırnağı ve *sere*'nin „el ayası" mânasına gelmesi, Hammer'in nazariyesi lehine bir delil teşkil etmediği gibi, Hammer de bu sonuncuyu delil olarak göstermeyi düşünmemişti (Fransızca „griffe „imzâ" mânasına da kullanılır). Meselâ böylece basite irca edince, hakkında tafsilât verdiğimiz „keşîde"lerin bizâtihi remzî bir mâna taşıyıp taşımadığı sual hatıra gelmektedir. İhtiyat kaydıyla şu suali sorabiliriz. *Tuğ* kelimesi, bilindiği gibi, Türklerde mızrak ucuna takılan veya dahi eskiden umûmiyetle bayraklarda bulunan at veya yak kuyruğuna delâlet ettiğine göre, tuğranın „keşîde"-

leri, „tuğ" ları gö termez mi? Bu teklife karşı serdedilebilecek başlıca delil, i imlendirmeye âit fiil son -eki (tuğrag'daki *-raǰ*'d n türemiş olan) *-ra-*'nın nâdir olmasına mu'abil, muvâzî teşkillerde çok yaygın *-la-*(*-la-ğ*) son-ekinin tercih edilmesidir. Bununla berâber, bu son-eke ra-ğ), *Grammaire de la langue turcue* adlı eserim'zde ve husûsiyle *l'Anthropologie*, XXXIII 1923), 174'te işâret ettik. Şu halde bu faraziyenin kade i, bu son-ek hakkında girişilecek derin bir incelemenin müsbet veya menfi ne'icesine bağ ı olacaktı .

Tuğranın dik ko'ları üzerindeki dalgalı flâmadan mâna çıkarma teşebbü ü veya *pençe*'lerde iki keşîde veya flâmanın iki-tuğlu paşalar veya mîr-i mîrâna, üç ko'un üç-tuğlu paşalara veya vezire delâlet ettiği [İki flâmalı pençelere sancak-beyi, müteselîm, vâli ve muhâfız vekili gib üçüncü ve dördüncü derecedeki me'murların buyuruldularında sık sık rastlanmasına karşılık, üç flâmalı beyler-beyi pençesi de bulunmaktadır. bk. Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 112.] hakkındaki tefsirler, yukarıda reddettiğimiz, ekseriyâ tecrübeye göre serdedilen, fakat isbat edilemeyen delillerdir (merakı çektiği için R. 64'te verdiğimiz *ḫâliş al-fuʾād* ibâresiyle tertib edilmiş üç kollu *tuğ*, bir kadın imzâsıdır).

Nümizmat arın, bâzan, daha geniş mânada tuğraya umûmiyetle harflerle teşkil edilmiş tezyînat motifi nazarıyle baktıklarına (*JRAS* 1848, IX, 300, 381) da işâret edilmelidir.

Nişancı. Selçuklu ve Memlûk hükümdarlarının, husûsî sûrette tuğra çizmek (Türkçe'de *uğra çekmek*, Farsça'da *tuğra keşîden*) ile vazifeli me'murları olduğunu söylemiştik. Osmanlılarda ise, bu hizmeti görenlere *tuğrâî*, *nişancı* veya *tevḳî'î* denilmiştir.

Nişancı, 3 defterdar ve defter emîni ile birlikte, hâcegân zümresinin beş büyük rüknünden biridir (Mouradja d'Ohsson, III, 350; Hammer, trc. Hellert, XVII, 54).

Nişancının, husûsî vazifesinden başka, hiç olmazsa başlangıçta, kanun tedvînî vazifesi pek mühimdi ve şer'î kanun sâhasının âlimi olan müfti veya şeyhülislâm'a karşılık, kendisine önceleri, lâik hukuk âlimi olmak üzere müfti-i kanun denilmiş idi. Kanunlar onun evinde hazırlanır; mümeyyizi metni tashih ettikten sonra, kendisi tuğra çekerdi. Bugüne kadar gelen başlıca kanun metinleri nişancılar tarafından yazılmıştır.

Bu me'murlar, „sultanın damgası (tuğrası) konmak üzere kendilerine havâle edilen bütün evrâkı tedkik ve kontrol salâhiyetine sâhib olup, bu onara, evrâkın gönderileceği dâireler üzerinde bir çeşit teftiş hakkı te'min ederdi" (d'Ohsson, göst. yer.).

1087 (1676/1677)'de tedvin edilen Tevkî'î (Nişancı) Abdurrahman Paşa *Kanun-nâmesi* (*Osmanlı Kanun-nâmeleri*, *MTM*, 1331 I/3, 515 v.d.)'ne göre, cereyan eden muâmelât şöyle idi: Defter tashihi icâb ettikte sâdır olan tashih fermânı nın tuğrasını bizzat vezirîâzamın çekmesi iktizâ eder. Bu fermânı alan nişancı, fermânın arkasına, tedkik edilecek emsâlin bulunduğu *„defteri gele"* diye yazıp defter-emîni'ne gönderir, o da, *defterhâne* (arşiv defterlerinin muhâfazasına me'mur kesedâr vâsıtasıyle, hemen, fermanla istenen defteri gönderir. Nişancı, ferman edilen yeri bulup tashih ile fermânı yanında muhâfaza eder.

Nişancı, „Kazaskerlerden mühürlü kese ile gelen vazife sâhibi ilmiye mensuplarının beratlarına tuğra, isim defterlerine *sahh* çekip, yine kesesine koyup mühürleyerek, kesedârı ile kâğıd-emînine gönderir".

Mehmed II. *Kanun-nâme*'sine göre, nişancılar, (kanun tedvîninde vukuf sâhibi olan) *dâhil* ve *sahn* rütbesindeki müderrisler ile, defterdar ve reîsülküttâblar arasından seçilirdi. Bu takdirde eski defterdarlar beyler-beyi, reîsülküttâblar ise sâdece sancak-beyi rütbesine nâil olurlardı.

Daha sonra reîsülküttâblar ehemmiyet kazandığından, nişancıların hizmeti tedricen tuğra çekmeğe inhisar etti: Bununla berâber, timar, zeâmet, has ve vakıf köyler tevcîhine âit kayıtların kontrol vazifeleri devam etti(*Kanun-nâme-i Sultan Mehmed Han* [II.], nşr. Mehmed Ârif, *TOEM* ilâvesi, 1330. s. 14, n. 5).

Aynı *Kanun-nâme*'ye göre, nişancılar, Divan-ı hümâyûn'da, vezir, kazasker ve defterdarlarla birlikte mevkî (*ṣadr*) sâhibi olup, teşrifatta, vezirlerin bir tarafında kazasker ve müteâkiben defterdarlar, diğer tarafında ise nişancı bulunurdu. Eğer nişancı (kendisine paşalık ünvânını kazandıran) *vezir* veya beyler-beyi rütbesinde ise, defterdârın üst tarafında; şâyet sancak-beyi veya emîr-i livâ (bu takdirde *bey* ünvânını taşırdı) ise, defterdârdan sonra, fakat eski ve yeni taht kadılarından önce yer alırdı. Nişancı ve defterdarların *elḳab*'ı aynı idi Feridun Bey, *Münşe'ât*, I, 9). Vezir rütbesinde olan nişancı, diğer vezirlerin haklarına sâ ib olurdu (Abdurrahman Paşa, *ayn. esr.*, s. 516). Mouradja d'Ohsson (III, 373)'a göre, nişancı, devletten maaş olarak 6.620 kuruş alırdı.

Abdurrahman Paşa *Kanun-nâme*'sinde, divan'ın nişancı ile alâkalı teşrifâtı hakkında sâir tafsilât bulunur: Nişancılar, merâsimde, sâir divan hocaları gibi, *mücevveze* denilen sarık, *üst* adı verilen üstlük yün e'bise. *lokmalı ḳutnu*'dan *iç ḳaftanı* giyerlerdi. Hammer (XVII, 54)'e göre, diğer hâcegânın elbiseleri menekşe rengi iken, nişancılarınki kırmızı olurdu.

Atlarının eğer örtüsü *abâyî*) ve koşum takımı (*raḫt*) *orta* kıratta idi.

Nişancı *hass*'ları 4 *yüz* 400.000) akçeden ziyâdece di.

Tuğrakeş. İmparator'uğun genişlemesiyle nişancı'ara vazife'erinde diğer me'murların yardım etmesi mecbûriye'i hâsıl oldu. Mehmed II. *Kanun-nâme*'sinde, *„tuğra-i şerîfi vüzerâlar* (!) *çeküp nişancıya yardım etmek ḳanûnumdur"* s. 14) denilmiştir. Bu alâhiyete sâhib olan kubbe vezirleri, tuğra-keş vezir nâmını alır ve bir çeşit vezir salâhiyetine mâlik olurdu (Ahmed Râsim, II, 633; krş. Naîmâ, II, 72: *Umûm devlet-i Osmâniye'nin ḥall u aḳdini sana verdi'er ve ismin tuğra-i sulṭâniye mutabıḳ ola*). Aynı salâhiyete nâil olan serdarlar için şu tâbir'er kullanılırdı: *Serdarlıḳ tuğra-i garrâsı ile emirler gidüp*. Evliyâ Çelebi, V, 103); *Ḥâliyâ ʿatt-ı şerîf ile serdâr-ı muazzam ve tuğ:akeş düstûr-ı mükerremim ayn. esr.*, IV, 127).

[XVII. asır başlarına kadar, sefere me mur edilen ser-askerlerin bizzat tuğra çekmelerine müsâade olunmayıp gerektiğinde doldurmak üzere eller'ne, nişancı tarafından üzerine tuğra konmuş beyaz hüküm'er verilmiş; XVII. asır başlarından Su'tan İbrahim devri başlarına kadar, gerek serdarlar gerekse serhadde bulunan vezirlere tuğra çekme salâhiyeti tanınmış, ancak Kemankeş Mustafa Paşa sadâretinde, takrîben 1640—1643 sıralarında bu müsâade kaldırılmıştır (bk; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 110 v. d.)].

Pâdişâhın, tuğra çekmeyi öğrenmek imtiyâzını bahşetmesi *meşk-i tuğra* olarak ifâde edilir, bu meliye *ḳul ḳalem*'le icrâ o'unurdu.

Nişancıların tuğra hizmeti, Bâbıâli'nin başşehre mahsus tuğrasız emirleri husûsunda hafiflerdi; *tuğralu* fermanlar yalnız eyâ'et'ere gönderilenlerdi (d'Ohsson, Bianchi ve Kieffer'de طغرالو kelimesine bk.; Mâmafih, yukarıdaki tashih fermânı tuğrası ile krş.).

İleri gelen devlet ricâli ve hattâ ikinci derecedeki idârecilerin çektikleri pençe çok defa tuğraya benzerlik arzediyordu. R. 65 v.d.'daki eski Mısır vâlilerinin buyruldularındaki pençe, pâdişah tuğrasına çok benzemektedir. 1061 ve 1062 tarihli pençelerde *muzaffer*'in yanında bulunan yassı iki halka, aha sonra üçe çıkmaktadır. Bunlar, *ṭā* harfinin üç keşîdesiyle, şüphesiz netîce itibârıyle *tuğ* kelimesi markasını hatırlatmaktadır. *Dā'imâ* yerine *şaḥḥ* bulunmaktadır. Tuğranın fermanların üst tarafına konmasına mukabil pençe, [bâzan sağ üste, bâzan sağ kenar ortasına, bâzan da buyru'dunun sonuna konmuş, garp dillerinde yazılan buyru'dukların ise sol kenarına] dik olarak çekilmiştir.

Islâhât sırasında nişancılık ilga edilirken, tuğra çekme hizmeti tuğrakeş denilen me'murla tarafından devam ettirilmiştir.

Osmanlı dev'etin'n 1334 1918) enesi sal-nâme (s.123)'sine göre, tuğrakeş, *sân ye* rütbesinde olup, Divan-ı hümâyûn'un Beylikçi dâiresinin bir uzvunu teşkil etmektedir.

Daha eski sal-nâmelerde msl. 1302=1886, 1323=1907, 1324=1908), *Mühimme odası*'na bağlı *evvel* ve *sânî* denilen ki tuğrakeş bulunmakta olup, bu odanın diğer me'murları şunlardır: Baş-kâtip daha sonra *müdîr*), (muahharan) mümeyyiz, muâvin. (çok eskiden nâme-nüvis ve iki mukabeleci. Bunlar *mütemâyiz*, *sâniye* ve *sâlise* pâyele inde idiler.

İmparatorluğun 1263 1847) yılına âit ilk sal-nâmesinde nişancı ve tuğrakeşe rast'anmaması bunların daha az ehemmiyetli te'âkki edilmelerinden dolayıdır. Me'murlar listesi diğer sal-nâmelere nazaran bu sa'-nâmede tam değildir (krş. *JA*, eylûl 1847).

Bibliyografya: Abu'l-ʿAbbās, Aḥmed al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-ʾaʿşā*ʾ (Kahire, 1337), XIII, 162—166; Howland Wood, *The toughra as found upon coins*, *Numismatist*, XVIII 1905); ʿAlī *Tuġrâ-yı humâyûn*, *TOEM*, 1917—1918 VIII, 53—58, 109—125; Fr. Kraelitz-Greifenhorst, *Die Tugra der osmanischen Prinzen*, *MOG*, 1921—1922, s. 167—170; ayn. mll. *Die Handfeste* (*Yarlıġ*) *der osman. Wesire*, *MOG*, 1923—1926, s. 25—268; Fr. Babinger, *Die grossherrliche Tughra*, *Festschrift für Friedrich Sarre*, *ahrbuch der asiatischen Kunst*. (Leipzig, 1925), II/2, 188—196, fotoğrafla basımı: İstanbul, 1975; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest, 1926), s. XLII—XLV.

[Tuğraya dâir zengin vesîka malzemesi ve tavsifler için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile fermân ve buyuruldulara dair*, *Belleten*, 1941, V, 101—157; Zarif Orgun, *Tuğra*; *Tuğralarda el-muẓaffer dâimâ duâs ve şah ünvânı*, *Şehzâde tuğraları Mehme II'in tuğra*, *imza ve mühürleri*, *Türk Tarih*, *Arkeologya ve Etnografya dergisi* (İstanbul, 1949), V, 203—220. Paul Wittek, *Notes sur la Tughra ottomane*, *Byzantion*, 1948, XVIII, 311—334; 1950, XX, 267—293'te Osman tuğrasının menşe'i, mâhiyet ve tekâmülü dikkatle incelenmiş ve Orhan'dan Mahmud II.'a kadar pâdişah tuğralarına dâir neşriyat listesi ile tuğra hakkında yapılan tetkikler veri'miş olup, bu makaleden maddenin tâdilinde geniş ölçüde faydalanılmıştır. Tuğra ve hakkında yapılan diğer neşriyat için bk. Mihail Guboğlu, *Paleografia şi diplomatica Turco-Osmana*, *Studien şi Allum*, 1958, s. 67—70; Jane Reychman - Ananiasz Zayaczkowski, *Handbook of Ottoman - Turkish Diplomatics*, trc. A. S. Ehrenkreutz. Glücstadt, 1968, s. 141 v. dd.

Son olarak, bu maddenin tertîbi sırasında neşr olunduğu için metinde faydalanılamayan Midhat Sertoğlu'nun kitabına (*Osmanlı Türklerinde tuğra-Başlangıcından Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar*, İstanbul, 1975, 16 s. metin; Topkapı sarayı ve Türk-İslâm eserleri müzelerinden alınmış renkli tuğra klişeleri) işâret olunmalıdır: Daha çok, Babinger'in makalesini (yk. bk.) tenkid mevzuu eden

M. Sertoğlu 'nun eserinde, bu maddenin aslı ve Wittek'in tedkiki göz önünde bulundurulmadığından bunlarda bulunan bâzı isâbetli görüşlere yer verilmemiştir].

(J. DENY.)

[Bu madde T. H. tarafından tâdil ve tevsî edilmiştir.]

TUĞRÂ, MOLLĀ ṬUĞRĀ-YI MAŞHADĪ, İranlı bir edip olup, Meşhed 'de doğmuştur (doğum tarihi belli değildir). Ṭuğrā, Cihangir 'in saltanatının sonlarına doğru Hindistan 'a gitti. Dekken 'de bir müddet yaşadıktan sonra, Şah Cihân 'ın saltanatında şehzâde Murad Bahş'ın *munşî* 'si oldu. Belh 'e karşı yaptığı seferde ona refâkat etti. Şehzâdenin Belh 'i ve Bedahşan 'ı alışı (1055—1057=1645—1647), onun mensur bir eser (*risāla*) 'inde medh edilmiştir. *Mir°āt al-futūḥ* ünvânını taşıyan bu risâle, Ġulām Muḥyi 'l-Dīn tarafından taklid olunmuştur; Ġulām Muḥyi 'l-Dīn, Hind-Türk imparatorluğu 'nun yüksek bir askeri şahsiyeti olan Sayf al-Davla °Abd al-Ṣamad (ölm. 1150=1737/1738) hakkında, methiye yollu *Futūḥāt-nāma-i Ṣamadī* ünvanlı bir hal tercümesi yazmıştır.

Ṭuğrā, daha sonra Keşmir 'de Mirzā Abu 'l-Ḳāsim 'ın *dīvān* (Devlet şurâsı) 'ına âza olarak gitti. Ömrünün son günlerini burada geçirdi ve 1078 1667/1668) 'den önce yine burada öldü. 1078 'de yazılmış bir eser (Rieu, s. 742) 'de, bu tarihten daha önce öldüğü zikredilmiştir. Ṭuğrā 'nın Cotha nr. 9 'daki bir eserinin yazma nüshasındaki 1130 (1717/1718) tarihini, Pertsch (*Die persischen Handschriften der... Bibliothek zu Gotha*, s. 24) 'e göre, eserin bitiş tarihi olarak değil, istinsah tarihi olarak kabûl etmek gerekir. Ch. Stewart (*Catalogue Mysore*, s. 64), Ṭuğrā 'nın ölüm tarihi olarak milâdî 1323 tarihini verirse de, hatâlıdır.

Ṭuğrā, manzum eserler ve mensur risâleler *rasā°il*) yazmıştır. Manzum eserleri arasında şunlar zikredilmelidir:

Sāḳī-nāma. Ẓuhūri (ölm. 1025=1616 adında daha önce yaşamış olan bir şâirin aynı adlı bir eserin taklîden yazılmış hacimli bir mesnevidir. *Ta°rīf-i Kaşmīr*, Keşmir 'in mesnevi tarzında yazılmış bir tasvirinden ibârettir. Ṭuğrā, bu eserinde de, daha önce yaşamış şâir Ḥakîm Zulālî (ölm. 1026=1617) 'yi taklid etmiştir. Ṭuğrā, zâten bu şâirin eserleri için bir önsöz yazmıştı (krş. Ethé, *Catalogue of the Persian MSS. in the Library of the India Office*, s. 816, 819). *Ta°rīf*: müe'lif, bu eseri Hind-Türk imparatorluk sarayını terk ettikten sonra Keşmir 'de yazmıştır. Ṭuğrā, bunlardan başka, bütün İran şâirleri gibi, *gazeller rubaiyat, muḳatta'at* v.s. de te'lif etmiştir. Bununla berâber galiba, çok musanna' ve ıstılâhlarla dolu bir nesirle yazılmış bulunan *risāla* 'ler, manzûmelerinden daha çok hoşa gitmiştir. Şiirlerinin yazma nüshaları çok az (hiç olmazsa Avrupa 'da) bulunduğu halde, *risāla* 'lerinin çok sayıda yazma nüshaları vardır. Müellif, bu *risāla* 'lerden takrîben 30 tane yazmıştır; bunların el yazmalarındaki parçalarının sayısı, bibliyografyada verilmiş olan eserlerde vardır. Burada, daha önce adı geçen *Mir°āt al-futūḥ* 'a ilâveten, şu eserlerin zikredilmesiyle yetinilecektir: Ḥâfiẓ 'ın *Dīvān* 'ı hakkındaki *Mi°yār al-idrāk* adlı risâle; Keşmir 'i tasvir eden *Firdavsīya* ve *Tacalliyāt* adlı iki mensur eser; Keşmir 'in müellifin çağdaşı bulunan on iki âlim ve şâirine medhiye mâhiyetindeki *Taẕkirāt al-atḳiyā°*; Golkonda sarayındaki bir emiri hicv için yazdığı *Mir°āt al-°uyūb*; Evrengzîb 'i medh için yazdığı *Culūsīya* ve şehzâde Şâh °Abbâs II. 'yi övmek için yazdığı *Paīḫāna*.

Nihâyet, Ṭuğrā 'nın muhtelif çağdaşlarına yazdığı mektupları zikretmek yerinde olur. Muhâberâtı gibi, şerhi ile birlikte risâlelerinden 18 'i, 1871 'de Cavnpûr 'da ve 1885 'te Laknav 'da basılmıştır.

Bibliyografya: *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 334, 336—338; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* s. 742, 850, 875, 1068, 796, 677, 971 1036; ayn. mll., *Supplement*, s. 205 (burada Ṭuğrā 'nın Ḳudsî *Dīvān* 'ına yazdığı önsöz zikredilir), s. 267; Sachau ve Ethé, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Bodleian Library*, I, 844 v.dd.; Ch. Stewart, *A descriptive Catalogue of the Oriental Library of the late Tippoo Sultan of Mysore* s. 64; Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India office*, s. 868 v.dd., 963; W. Pertsch, *Verzeichnis der persischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, s. 480, 649, 679, 685, 691, 696; ayn. mll., *Die persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, s. 24; E. Browne, *Asupplementary hand-list of the Muḥammadan Manuscripts ... in ... Cambridge*, s. 20, 42, 107, 122, 196, 208, 261, 296, 299, 302; E. Edwards, *Cat. of Persian printed Books in the British Museum*, London, 1922.

(V. F. BÜCHNER.)

TUĞRĀÎ. AL-ṬUĞRĀ°Ī, MU°AYYID AL-DĪN FAḪR AL-KUTTĀB ABŪ İSMĀ°ĪL AL-ḤUSAYN B. °ALĪ B. MUḤAMMED B. °ABD AL-ṢAMS AL-IṢFAHĀNĪ AL-MUNŞĪ ! *Kitāb al-Ansāb* s. 543). Daha ziyâde resmî vesikalarda *basmala* 'nın üstünde yazılmış bulunan ve hükümdârın ismi ile lekabını ihtivâ eden tuğraya izâfeten Ṭuğrā°ī nisbesiyle tanınan bir Arap şâiri olup, 453 (1061) 'te muhtemelen İsfahan 'da doğmuştur. Mesleğinin başlangıcı hakkında bilgilerimiz eksiktir; fakat her halde ilk defa Erbil 'de kâtip olarak vazifelendirildi. Sonra Selçuklu sultanlarının mühürdarlık dâiresine girdi ve Melikşah [465—485 = 1072—1092] ile oğlu Muhammed [498—511 = 1105—1117] zamanında hizmet etti. Güzel yazı yazmakta benzeri yoktu, fakat °İmâd al-Dīn al-Kātib 'in mufassal ifâdesine göre pek yavaş çalışırdı. Sultan Muhammed 'in veziri

rekabetinden korktuğu için, Ṭuğrā°ī 'nin düşmanı olmakla berâber, onu yerinden uzaklaştırmayı arzu ettiği halde, bir bahâne bulamadı. Ṭuğrā°ī 'nin daha yüksek bir mevkî elde etmek için beslediği ümitle ilgili husûs, kendisinin vezirlik elde etmek için boş yere rüşvet olarak verdiği paralardan hal tercümesi müelliflerinin bahs etmelerinden doğmuş olacaktır. Galiba tâlih kendisine, oğlu Mahmud 'la birlikte Musul 'da bulunan Sultan Muhammed 'in ölümü üzerine gülmüştür; vezir al-Sumayrimī bu sırada hükümdârın diğer oğlu Mahmud 'la İsfahan 'da bulunuyordu. Diğer ileri gelenlerin de iştirâkiyle onlar Mes'ûd 'u, vezir al-Sumayrimī 'nin Selçuklu imparatorluğunun garp eyâletlerinin sultanı olarak ilân ettiği Mahmud 'un hâkimiyetini tanımaması için iknâ ettiler. Sultan Muhammed 511 (1117/1118) 'de ölmüştü; onlar, tahtı ele-geçirme teşebbüsüne 513 1119/1120)'te giriştiler. Mes'ûd ve nihâyet vezirliğe yükselmiş bulunan Ṭuğrā°ī 'nin refâkatinde, oldukça iyi techiz edilmiş bir ordu, Sultan Mahmud'un ordusunu karşılamak için yürüyüşe geçti. Hemedan civârında yapılan bir savaş Mes'ûd 'un kat'i hezîmet ve mağlûbiyetiyle sona erdi; Mes'ûd hapsolundu ve sındık olduğu anlaşılan Ṭuğrā°ī ölüme mahkûm edildi. İdâmın bir grup askerin ok atışıyla ifâsı emredildi; fakat, bu sırada Ṭuğrā°ī 'nin bâzı beyitler söylediği işitildiğinden, vezir idamı tehir ettirdi [Bağlandığı ağacın arkasında bulunan bir adamın tesbitine göre, kalınde sevgiden başka bir şeyin olmadığını söylemek istiyordu (bk. *Mu°cam al-udabā°*, X, 57)]. İnfâzın, umûmiyetle 515 (1121/1122) diye kaydedilen, sonraki bir tarihe bırakılması kararlaştırıldı. Bu hâdiselerin tarih sırası kat'i olarak bilinmemektedir. İbn al-Aṯīr, mezkûr savaş için 514 tarihini kaydediyor; bir rivâyet de, Ṭuğrā°ī 'nin idam hükmünün infaz tarihini 518 olarak veriyor. Bu son tarih şüphesiz yanlıştır; zîrâ al-Sumayrimī, 516 yılı safer ayında, Bagdad'da Nizāmiya Medresesi yanında, Ṭuğrā°ī 'ye mensup olup efendisinin intikamını almaya teşebbüs eden bir Ermenî köle tarafından öldürülmüştü.

Ṭuğrā°ī 'nin şöhreti, bilhassa, 505 1111/1112 'te Bagdad 'da yazdığı ve bu arada [yalnızlıktan, bütün ümitlerini yitirdiği bir sırada] devrin kötü hâdiselerinden şikâyet ettiği *Lāmiyat al-°Acam* adlı şiirine dayanmaktadır. [Onu en çok üzen hâdiseler arasında, sıradan bâzı kimselerin büyük mevkilere getirilmiş olması da vardır. Bu bakımdan ömrünün, bunları görecek kadar uzamasından da şikâyet eder. Muhtelif vesilelerle haklı olduğunu hatırlatan şâir, esâsen âlemde doğruluk ve samimiyetin kalmadığına, riyânın çoğaldığına, tek hâkimin kuvvet olduğuna inanmaktadır. Câhiliye devri şâirlerinden Şanfarā 'nın *Lāmiyat al-°Arab* 'ına karşı (bk. mad. ŞENFERĀ) kaleme alınmış] bu 59 beyitlik şiir, Golius tarafından Latince bir tercüme ile birlikte neşredilmiş olup, Avrupa ülkelerine kadar girebilen belki de en eski Arap şiiri örneğidir; birçok defalar basılmış ve tercüme (aş. bk.) edilmiştir. Aynı zamanda birçok Arapça şerhlerin de mevzuu olmuştur. İstanbul 'da basılmış bulunan *Dīvān* 'ı, müellifin vefâtından sonra toplanmıştır. Bu divan 'da, *Lāmiya* 'den başka asilzâde ve hükümdar oğullarına [meselâ bu arada kendisini 513 'te vezir edinen Abu 'l-Fatḥ Mas°ūd b. Muḥammed 'e (bk. *Dīvān*, s. 5); Sultan Muḥammed 'in oğlu Abu'l-Muzaffar (s. 7) 'e; al-Sa°īd Niẓām al-Mulk (s. 10, 13, 15) 'e; Mu'ayyid al-Mulk b. Naẓẓām (bk. s. 18, 21, 24) 'a; Abu'l-Faẓl As°ad b. Muḥammed (bk. s. 34, 42)'e; Mu°īn al-Mulk Faẓl Allāh (s. 43) 'a] medhiyeler [ve Mua'yyid al-Mulk b. Naẓẓām (s. 31) 'a bir mersiyesi, hikmete (s. 59), zamana, zühde (s. 67), düşmanlarına (s. 60, 61, 63, 65) dâir yazdığı şiirler, kendisini medhettiği (s. 59, 65, 79) parçalar, bu arada oğullarına tavsiyeler (s. 64, 71), Tâhirîlerden bir emîre (s. 86), edîb al-Abîvardī (s. 86) 'ye, al-Ḳazvīnī b. al-Mu°āfī (s. 87) 'ye yazdıkları ile İsfahan 'daki âilesine hasretini dile getirdiği kasîdesi (s. 106), Rey 'de hastalandığı zaman, sıhhate karşı duyduğu hasreti ifâde ettiği kasîdeler v.s.] vardır; sonda yer alan şiirler muhtemelen genç hâmisi Mes'ûd 'a medhiyelerdir.

Ṭuğrā°ī, diğer bir ilim dalı olan, al-Kīmiyā° ile de uğraşıyordu. Bu ilim şûbesinde birçok eserler yazdı; Ẕahabī 'nin zikrettiği gibi, bu eserler, müellifin ve eserlerinden faydalananların büyük çapta servetlerinin kaybına sebep olmuştur. Bu eserlerdeki dil, bu edebî nev'ide mûtad olduğu üzere muğlaktır. Eserlerinden bize aşağıda isimleri zikredilenler intikal etmiş olup, çoğu el yazması halindedir. 1. *Cāmi° al-asrār* (Gotha, 1298); 2. *Tarāḳīb al-anvār* (belki sâdece birinci eserin bir kısmı); 3. *Ḥaḳā°iḳ al-iştişhādāt* (bk. Ahmed Ateş, *Ibn Sina ve el-kimya* (*İlâhiyat Fakültesi dergisi*, 1952), IV, 55 v.d.; ayrıca bk. A. Arberry, *The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic manuscripts*, I, 97, nr. 3231/9; VII, 1: nr. 5002/1]; 4. *Kitāb ẕāt al-favā°id*; 5. *Kitāb al-Radd °alā Ibn Sīnā fī ibṭāl al-ḳīmiyā°*; 6. *Maṣābīḥ al-ḥikma va mafātīḥ al-raḥma* (ilerlemiş talebe için); el yazmaları için bk. Paris, nr. 2614, [Ayasofya 2467 Peşâver 1632] ; ayrıca krş. Paris, nr. 2607, Câbir b. Ḥayyān 'ın *Kitāb al-Raḥma* 'sine *Sirr al-ḥikma fī şarḥ Kitāb al-raḥma* adı altında yapılmış bir şerh olup, bu eserin müellifi olduğu kat'i olarak söylenemez, *Risāla fī'l-ḳīmiyā°*, Āṣafiya, III, 578, 2].

Şiirlerinin baskıları: *Dīvān*, İstanbul, 1300; *Lāmiya*, 1629'da Golius tarafından, Leiden 'de 1769 'da H. van der Sloot tarafından Franeker 'de yeniden basılmıştır; E. Pocock, Oxford, 1661; aynı neşir Latince tercümesi ile birlikte J. Hirth tarafından. *Instituones Arabicae* 'de (Jena, 1770). L. G. Pareau, Utrecht, 1824 ve A. Raux

Paris, 1903, Fransızca tercümesiyle; İngilizce tercümeleri: J. D. Carlyle, *Specimens of Arabic Poetry*, Oxford, 1796; W. A. Clauston tarafından yeniden basılmıştır: *Arabic Poetry*, Glasgow, 1881; L. Chappelow, Cambridge, 1758 (Pocock'un Latince tercümesine göre). P. Vattier tarafından Fr. trc., Paris, 1660 (Golius'a ve Raux'un yukarıda zikredilen tercümesine dayanarak).

[Ṭuğrā'î Dîvânının İstanbul kütüphânelerinde bulunan el-yazma nüshaları arasında şunlar kayda değer: Lala İsmâil, nr. 461 (istinsah 1164); Râgıb Paşa, nr. 1197; Es'ad Efendi, nr. 2653; Lâleli, nr. 1751; Hamidiye, nr. 1115. Divanın Avrupa ve diğer yabancı kütüphânelerde bulunan yazma nüshaları arasında ise, Escurial, nr. 320 (bk. *Les mss. Arabes de l'Escurial*, Paris, I, 1884); Leiden, nr. 58 (Brill. H. Houtsma., *Catalogue d'un collection de mss. ar. et turcs appartenant à la maison E. J. Brill à Leide* (Leiden, 1880); Princeton Üniversite kütüp., nr. 35 (bk. Ph. Hitti. N. A. Faris-B. ʿAbd al-Malik, *Descriptiv Catalogue of the Garrett collection of arabic manuscripts in the Princeton University Library*, 1938, s. 14].

Şerhleri: Şalaḥ al-Dîn al-Ṣafadî [ölm. 764=1363], *Ġayṯ al-musaccam fî şarḥ Lāmîyat al-ʿAcam*; bu şerh *Ġayṯ al-adab allaẕî'nsacama fî şarḥ Lāmîyat al-ʿAcam* diye adlandırılır. [Yazmaları için bk. *GAL*, I, 247 v.d., *Suppl.*, I, 440; Yale Üniversite kütüp.. nr. 1491, *Suppl.*, 1054/5 Bodleian, I, 1200. Manchester, 455, Vatican, V, 983/3; krş. ʿAbbās al-ʿAzzāvî, *Târîḫ al-adab al-ʿarabî fi'l-ʿIrāḳ*, I, 78 v.d., 281 v.d.] 1305 ve 1365'te, Kahire'de 1290'da İskenderiye'de ve 1897'de de Beyrut'ta basılmış olup, şiir ve bununla ilgili bütün konuları içine alan bu şerhin birçok muhtasarı vardır: ʿAbd al-Raḥmān al-Alavāmî, *Ḳaṭr al-ġayṯ al-musaccam* (Bulak, 1290), *al-ʿArab min ġayṯ al-adab* (Beyrut, 1897), [el-yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.; Muḥammed b. Abî Bakr al-Damāmînî (ölm. 827=1424), *Nuẓûl al-ġayṯ* (Ṣafadî'nin şerhinin tenkidi), el-yazmaları için bk. *GAL Suppl.*, göst. yer.; ayrıca Yale Üniversite kütüphânesinde bir nüshası (nr. 1613) vardır. Şerhi: ʿAlî b. Muḥammed al-Akbarşî (ölm. 862=1458), *Taḥkîm al-ʿuḳûl*, Paris, nr. 3135; Yale Üniversite kütüp., nr. 1614; diğer muhtasarları için bk. *GAL*, *Suppl*, göst. yer.] Bu kısa şerhlerden, Calâl b. Ḫiżr al-Ḥanafî tarafından 962=1554'te İstanbul'da yazılmış olan *Naḅẓ al-ʿAcam ʿan Lāmîyat al-ʿAcam* [ve Saʿîd b. Mas'ûd al-Şanḥâcî, ʿAbd al-Laṭîf b. ʿAbd al-Raḥmān al-Nuzaylî, Muḥammed ʿAlî al-Minyavî. ʿAlî b. al-Ḳāsim al-Ṭabarî, ʿAbd al-Raḥmān al-Ṣafî'î al-ʿUlvānî, ʿAbd al-Raḥmān al-Ḥulvānî, Zayn al-ʿÂbidîn b. Muḥyi al-Dîn al-Sanîkî (ölm. 1068=1657); Lebîb Efendi (İstanbul, 1271) v.b. şerhleri. Yine bu sâhada çalışan ʿAlî b. Muḥammed b. Farḥîm al-Yaʿmorî (ölm. 746=1345), Muḥammed al-Gambîhî, Maḥmûd Kâmil Farîd, Sayyid b. ʿAlî al-Marṣafî, Nâṣid Savîrî, ʿAbd Allāh al-Ṣazalî v.b. da zikretmek yerinde olur. Ayrıca şârihi belli olmayan iki şerhten birisi Manchester kütüphânesinde (nr. 455; bk. A. Mingana, *Catalogue of the arabic Manuscripts in the Iohn Rylands Library* Manchester, 1934, s. 755 v.d.), diğeri de Yale Üniversitesi kütüphânesinde (nr. 1834; bk. L. Nemoy, *Arabic manuscripts in the Yale University Library*, s. 49)'nde bulunmaktadır.] Ayrıca Muḥammed b. ʿOmar al-Ḥażramî (ölm. 939=1532/1533), *Naṣr al-ʿalam fî şarḥ Lāmîyat al-ʿAcam*'in de kütüphânelerde birçok nüshaları vardır. [Bu şerhler içerisinde en eskisi, muhtemelen Muḥibb al-Dîn Abu 'l-Baḳāʾ ʿAbd Allāh b. al-Ḥusayn al-ʿUkbarî (ölm. 616=1219/1220)'nindir (*GAL*, *Suppl.*, I, 439)].

Ṭuğrā'î'nin şiirlerinden bâzıları bütün yeni antolojilerde yer almaktadır.

Bibliyografya: Ṭuğrā'î'nin hal tercümesi, başlıca şu kaynaklardan gelmektedir: Yâḳût, *Irşâd* (Kahire, 1936), IV, 50—60; X, 56—79; İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), I, 159; Ṣafadî, *Ġayṯ* (Kahire, 1305), I 6 v.d.; İbn al-Aṯîr, *Kâmil*, tür. yer.; Bundârî, *Recueil*, nşr. Houtsma), II, tür. yer; al-Samʿânî, *Kitâb al-ansâb*, 543; İbn al-ʿİmâd, *Şaẕarât al-ẕahab*, IV, 41 v.d.; İbn Kaşîr, *al-Bidâya*, XII, 190; al-Yâfiʿî, *Mirʾât al-canân*, III, 210; al-Mûsavî, *Nuzhat al-calîs*, II, 73—82: Taşköprî-zâde, *Miftâḥ al-saʿâda*, I, 197 v.d.; al-Âmilî, *Aʿyân al-şîʿa*, s. 27, 76—88; al-Ḫvânsârî, *Ravżât al-cannât*, 248; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunûn*, tür. yer.; Aḥmed al-İskandarî - Muṣṭafa ʿİnânî, *al-Vaşît fi 'l-adab al-ʿArabî va târîḫihi* (Kahire, 1357=1958), s. 282—284; Cl. Huart, *Litterature arabe* (Paris, 1923), s. 98 v.d., ʿAbbās al-ʿAzzāvî, *Târîḫ al-adab al-ʿArâbî fi'l-ʿIrāḳ* (Bagdad, 1961), s. 78 v.d., 281; ʿOmar Rıżā Kaḥḥâla, *Muʿcam al-muʾallifîn*, IV, 36; Ḫayr al-Dîn al-Zirikli, *al-Aʿlâm*, II, 267 v.d.; Francesco Gabrieli, *Storia della Letteratura araba* (Milano, 1951), s. 156. E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (London, 1920), I. 299, 354; Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Cambridge, 1962), s. 326; Ahmed Ateş *İbn Sîna ve el-Kimya*, *İlâhiyat Fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, IV, 47—62:

[Bu madde, A. Suphi Furat tarafından ikmâl edilmiştir.]

(F. KRENKOW.)

TUĞRUL I. (1109/1110—1134). TUĞRUL B. MUḤAMMED TAPAR B. MELİKŞÂH. Irak Selçukluları devletinin ikinci hükümdârı olup, lekabı *Rukn al-Dunyâ va'l-Dîn* ve künyesi *Abû Ṭâlib*'dir.

Melikliği. Büyük Selçuklu imparatoru Muḥammed Tapar [bk. mad. MUḤAMMED B. MELİKŞÂH], büyük oğlu Maḥmûd'u kendisine veliâhd, küçüğü olan diğer oğlu Tuğrul'u da, Gence merkez olmak üzere, bütün civar ülkelere „melik" ünvânıyle tâyin etmişti (bk., Urfalı Matheos, *Chronique* trc. E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 297; türk trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 263). Babası Muḥammed Tapar'ın yerine geçen yeğeni Maḥmûd'u Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtından indirerek, Irak Selçukluları devleti adını alan siyâsî teşekkülün başına getiren ve yerine kendisi geçen Sencer [b. bk.], imparatorluğu yeniden tanzim ederken, diğer yeğeni Tuğrul'a da Irak-ı Acem'in şark kısmı ile Gîlân'ı tevcih etmişti. Sencer, Tuğrul'u ve kardeşi Mes'ûd [b. bk.]'u, her halde kardeşleri Maḥmûd ile taht mücâdelelerine girişmelerini önlemek için, iktâ sâhalarında bırakmıyarak berâberinde Horasan'a götürmüştü. Tuğrul'un çok geçmeden Gence'ye döndüğü, Gürcülerle muhârebelerde bozguna uğrayanların, Gence melîki olarak kendisine Gürcülerden şikâyet etmelerinden (1121/1122) anlaşılıyor Urfa'lı Matheos. Fraus. trc., s. 303 v. dd., 310; Türk. trc., s. 268, 271, 275). Bunun üzerine, yanında İl-Gâzî, Dubays v.b. bulunduğu halde, büyük bir ordu ile Gürcistan'a hücûm eden Tuğrul, yapılan şiddetli bir muhârebede mağlûb oldu (tafsilât için bk. İbn al-Azraḳ, *Târîḫ Mayyâfârikîn*, British Museum, Or. nr. 6310, var. 161a—b; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, Kahire, 1357, X, 215; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1864, I, 364—368). İkinci defa mağlûb olan Tuğrul, nihâyet Gence'yi terk ederek amcası Sencer'in yanına gitmekten başka çâre bulamadı (bk. Urfa'lı Matheos, *ayn. esr.*, göst. yer.). Tuğrul, bu defa Irak Selçukluları ülkelerinde görünmekle kalmadı, yanına gelen Mazyad-oğulları hânedânından Dubays'ın teşvikiyle, ilk Selçuklu hükümdârı Tuğrul Beyle yapılan bir anlaşma gereğince Abbâsî halîfesinin Selçuklu sultan'arına devrettiği dünyevî selâhiyetlerini tekrar elde etmek isteyen halîfe al-Mustarşid'e karşı mücâdeleye girişti (519 = 1125). Böylece garptaki papalarla - imparatorlar mücâdelesi gibi, şarkta da halîfelerle sultanlar mücâdelesi, daha Tuğrul'un Irak Selçuklularının tahtına geçmesinden önce başlamış oldu. Bu ilk mücâdele, Tuğrul'un mağlûb olması ve amcası Sencer'e iltiçâ etmesiyle neticelendi. İşin dikkate şâyan olan tarafı, Irak Selçukluları hükümdârı Maḥmûd'un, bu mücâdeleyi kendi hâkimiyetine karşı girişilmiş bir teşebbüs sayması, galibiyetinden dolayı halîfe al-Mustarşid'i tebrik etmesi, üstelik bu mücâdeleden metbûu Sultan Sencer'i mes'ûl sayarak ona karşı bu halîfe ile ittifak etmesidir. Böylece, şahsına bağlı bir ordu meydana getirmek sûretiyle siyâsî hüviyetini açığa vuran halîfeliğin yeni hüviyetiyle de, Selçuklu hükümdârı tarafından tanınması demektir. Ancak, metbûu Sultan Sencer'in tehlikeli bir iş yaptığı ve halîfenin dünyevî selâhiyetlerini tekrar elde etmesinin ne gibi tehlikeler doğuracağı husûsunda kendisini ikaz etmesi ve tahtının, meselâ Tuğrul'u hükümdar yapmak sûretiyle, elinden alınmayacağına dâir teʾmînat vermesi üzerine, durumu idrâk eden Maḥmûd, halîfe ile olan ittifâkı bozmakla kalmadı, onunla mücâdeleye de girişti (520=1126). Bu mücâdele anlaşma ile neticelendi (521=1127); metbûunun yaptığı îkazlar ve verdiği tâlimâta rağmen, Maḥmûd'un, halîfe ile anlaşmak sûretiyle, başında bulunduğu tâbi devlet siyâsetini, metbû devletin siyâsetine aykırı düşecek şekilde sevk ve idâre ettiğini gören Sencer, kendisine iltiçâ eden Tuğrul'un da teşvikiyle, garba, tâbi Irak Selçukluları devletine karşı bizzat sefer yapmaya mecbur oldu. Ancak, Maḥmûd'un, metbûu Sencer'in dâvetine uyarak Rey şehrine gelmesi ve ona itâatini kayıtsız-şartsız arz etmesi, Sencer'i tatmin etti (522=1128). Diğer taraftan, Maḥmûd'un azledilerek, yerine kendisinin geçirileceğini ümid eden Tuğrul, bu neticeden memnun olmadı. Sencer onu tatmin etmek için, eski iktâ sâhalarına Arrân'ı da ilâve etti; fakat, her halde, Maḥmûd'a karşı güçlük çıkarmamaları için, Tuğrul ile kardeşi Mes'ûd'u yine berâberinde Horasan'a götürdü.

Maḥmûd'un, Rey mülâkatında kararlaştırılan esaslara da riâyet etmemesi üzerine, metbûu Sencer, aradan çok geçmeden, Mes'ûd'u Maḥmûd'a karşı taht mücâdelesine girişmesi için serbest bıraktı. Varılan antlaşmaya göre, Mes'ûd'un kendisinin hükümdarlığını kabûl etmesine mukabil, Maḥmûd da, yerine, Irak Selçukluları tahtına önce kardeşi Mes'ûd'un, sonra Maḥmûd'un oğlu Davud'un, en sonra da diğer kardeşi Tuğrul'un geçmesini taahhüd ediyordu. Bununla berâber, Maḥmûd ölünce bu karara uyulmamış ve Selçuklu tahtına oğlu Davud geçirilmiştir. Ancak, görünüşe göre, genç Davud'un hükümdarlığını halîfe de, büyük metbûu Sultan Sencer de tanımadı. Hattâ, Bagdad'da hutbelerde sâdece Sultan Sencer adının zikredilmesine bakılırsa, Maḥmûd'un ölümünden sonra Irak Selçukluları devleti tahtının doğrudan-doğruya Büyük Selçuklu imparatoru Sencer'e intikal ettiği bile söylenebilir. Bu arada Selçuklu tahtı için mücâdele edenler (Mes'ûd ve Davud)'e, kuvvetli atabeyi Karaca ile birlikte Fars ve Hûzistan hâkimi Selçuk Şah'ın katılması, üstelik Maḥmûd'un ölümünden sonra tekrar bir siyâsî teşekkül hâline gelen halîfelikle ittifak etmesi, Sultan Sencer'i bir defa daha garba sefer yapmak zorunda bıraktı. Sultan Sencer, bu defâ Irak Selçukluları devleti tahtı için namzedi olan yeğeni Tuğrul'u da berâberinde götürüyordu. Tedbirlerin ve müdâhalelerin her çeşidini denedikten sonra, imparatorluğun garbında Selçuklu nizâmını bir türlü teʾsis edemeyen Sencer'in, böylece yeni

ve son bir çâreye baş-vurduğu dikkati çekmektedir. Bu, aynı zamanda onun, başlıca Selçuklu şehzâdeleri arasındaki taht mücâdeleleri ile, halifeler ve -sultanlar mücâdelesi gibi iki mes'eleyi de kat'î şekilde halletmek kararında olduğunun delîli sayılabilir. Sencer 'in bu defaki gelişini, yukarıda adları geçen Selçuklu şehzâdeleri ile halifenin de böyle telâkki ettiği görülmektedir: birbirleri ve halîfe ile mücâdele hâlinde bulunan Selçuklu şehzâdeleri, aralarına halifeyi de alarak, Büyük Selçuklu imparatoru Sencer 'e karşı birleştiler. [bk. mad. SENCER]. Halîfe al-Mustarşid. evvelâ babasının yerine emîrler tarafından tahta geçirilen oğlu Davud 'un hükümdarlığını kabûl etmişti; fakat onun, amcası Mes'ûd tarafından tahttan indirildiğini gören aynı halife. bu defa yeni hükümdar Mes'ûd 'a karşı. diğer taht müddeîsi Selçuk Şah ile ittifak etti. Sultan Sencer 'in Rey şehrine geldiğini öğrenen Mes'ûd, mücâdele hâlinde bulunduğu halîfeye, Büyük Selçuklu sultanı Sencer 'e karşı ittifak teklif etti. Bu ittifâka uzun müzâkerelerden sonra Selçuk Şah da katıldı. Varılan anlaşmaya göre, Irak-ı Arab halîfeye terk edilecek. Mes'ûd, Irak Selçukluları devleti hükümdârı, Selçuk Şah da veliahd olacaktı. Bunun. Tuğrul 'un hükümdarlığını açıkça reddetmek mânasına geleceği âşikârdır. Diğer taraftan, Mes'ûd ve müttefiklerinin Sultan Sencer 'e karşı çıkışını saltanatın Mes'ûd 'a verilmesiyle ılâkalı telâkki eden, binâenaleyh Irak Selçuk'uları devleti hükümdârı olmaktan ümidini kesen Tuğrul, haber vermeksizin Sencer 'in yanından ayrıldı. Sencer peşinden adamlar göndererek, Irak Selçukluları devleti hükümdarlığına tâyin edileceğini ve aynı zamanda kendisinin veliahdı bulunduğunu temin edince. Tuğrul bundan çok memnun oldu. Hemedan 'ı işgal etmek sûretiyle Irak Selçukluları devletine el-koyan Sencer. Tuğrul 'u hemen hükümdar ilân etmediği için, onun yanından ayrılışının zikredilen sebebe dayandığı söylenebilir.

Taht namzedi sıfatıyle. Tuğrul 'a. öncü kuvvetlerı kumandanlığı vazifesi verildiği anlaşılıyor. Mes'ûd. Azerbaycan 'a doğru kaçarken. Sencer ona Dînever civârında yetişti. Sencer 'in, muhârebe nizâmında, yine taht namzedi ve veliahd sıfatıyle, Tuğrul 'a sağ cenah kumandanlığını verdiği görülüyor. Merkeze yapılan şiddetli bir hücumla müşkül duruma düşen Sencer 'i, düşmanı arkadan çevirmek sûretiyle. sağ cenah kumandanı Tuğrul ile sol cenah kumandanı Hârizmşah Atsız kurtardı. Böylece müttefiklere karşı Dînever muhârebesini 26 mayıs 1132 kazanan Sencer. harb mes'ûlü saydığı kumandan'arı tasfiye ettikten sonra, aftettiği Mes'ûd 'a Azerbaycan 'ı iktâ etmek, Irak Selçukluları tahtına da Tuğrul 'u geçirmek sûretiyle garbı tanzim taâliyetine girişti. Sencer Irak Selçuklu'arı devletinin tâbilik şartlarını yerine getirmesi ve imparatorluk menfaâtlerinin. mebûun tâlimâtına aykırı düşmeyecek şekilde idâre edilmesini te'min maksadıyle de Büyük Sultan 'a sadâkatini muhtelif vesîlelerle ispat etmiş olan Abu 'l-Ḳâsim Dargazînî 'yi Tuğrul 'a vezir tâyin ederek, tanzim faâliyetine son verdi.

Sultanlığı. Daha dönüş sırasında Hemedan yakınlarında hil'at vermek sûretiyle Tuğrul 'u resmen Irak Selçukluları hükümdârı ilân eden Sencer yeni hükümdâra, memleketini ve eski şerefini muhâfaza etmesi, kendi rızâsına muvâfık harekette bulunması ve kendisine muhâlefetten sakınması tâlimâtını verdi. Metbû hükümdârın halîfelik mes'elesinin hallini, yeni tâbi hükümdâra bıraktığı bu tâlimattan anlaşılıyor. „Bütün memleketlerde adına hutbe okunması" na bakılırsa. Sultan Sencer tarafından Irak Selçukluları tahtına çıkarılan Tuğrul 'un hükümdarlığının başlangıçta umûmiyetle itirâza uğramadan kabûl edildiğine hükmedilebilir. Bununla berâber. Tuğrul tahta geçtikten sonra, aralarındaki münâsebetleri tanzim yolunda herhangi bir teşebbüse girişmeden önce, halîfe. Bagdad 'a girebilme şartlarını bildirmek üzere, bu Selçuklu hükümdârına elçiler gönderdi. Böylece halîfenin, Irak 'ı Acem 'in şartı da olsa kendi hâkimiyeti altında olduğunu göstermek istediği meydandadır. Ancak, Tuğrul, bizce bilinmeyen bu şartları kabûl etmediği için, halîfelik'e olan münâsebeti tanzim edilemeden kaldı. Bunun halîfenin Irak-ı Acem 'e hâkim olma iddiasının Tuğrul tarafından kabûl edilmediği mânasına geleceği tabiîdir.

Şehzâde Selçuk Şah 'ın atabeyi olarak Sencer 'le savaşta başlıca rolü oynayan Karaca 'dan boşalan Fars 'ı, oğlu Alp Arslan 'a atabey tâyin ettiği Mengü Pars 'a tevcih etmesi, Tuğrul 'un, devleti tanzim faâliyeti babında yapabildiği tek işdir.

Tuğrul 'un hükümdarlığına ilk itiraz, tahta geçirilişinden 3 ay sonra, babası Mahmud 'un yerine tahta çıkan, fakat Mes'ûd tarafından indirilen yeğeni Davud'dan gelmiştir: Davud'un kudretli atabeyi Aksungur Ahmedîli'yi Tuğrul 'a karşı isyâna teşvik eden ve Dînever muhârebesinden sonra Sencer tarafından kendisine Azerbaycan tevcih edilen Mes'ûd 'dur. Davud'un ordusuyla Hemedan önüne geldiği zaman. birkaç Türk kumandanının. emrinden ayrılarak Tuğrul tarafına geçmesi sebep ne olursa olsun. ordunun Türk unsuru arasında meşrû iktidâra saygının hâlâ mevcud olduğunu göstermektedir. Hemedan civârında vuku bulan muhârebe. Tuğrul 'un tam galibiyeti ile netice endi. Davud 'un ordusundaki belli-başlı kumandanların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi. Atabey Ahmedîli, Davud 'u alarak kaçmaya muvaffak oldu (526 =1132). Bu Tuğrul 'un ve başında bulunduğu devletin muvaffakiyetle geçirdiği ilk imtihandır.

Bu muhârebe, Tuğrul 'un tahtından silâh kuvvetiyle indirilemiyeceği husûsunda kâfi derecede

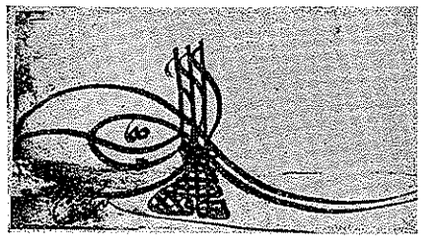

33. Mustafa I. (1622).

34. Mustafa I. sikkesi.

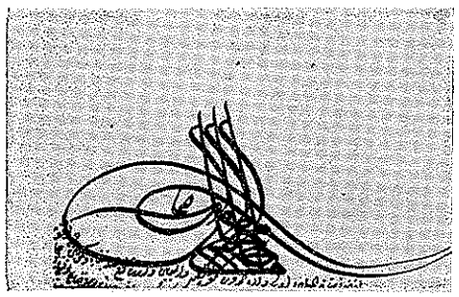

35. Murad IV. (1635).

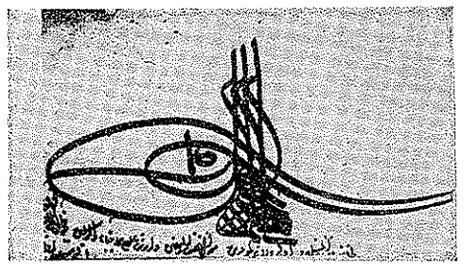

36. Sultan İbrahim (1645).

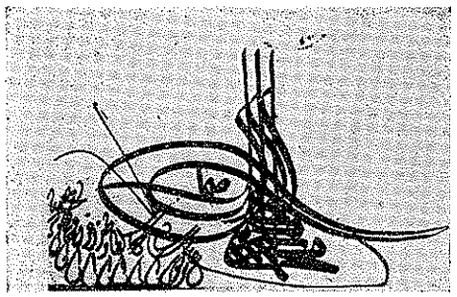

37. Mehmed IV. (1686).

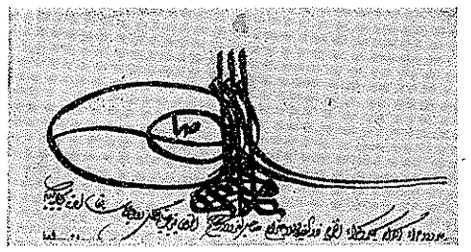

38. Süleyman II. (1688).

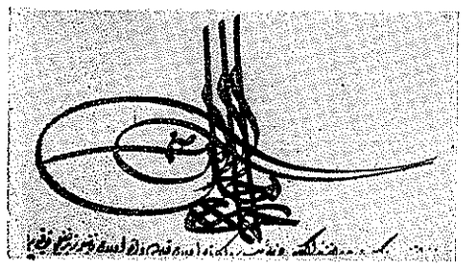

39. Ahmed II. (1693).

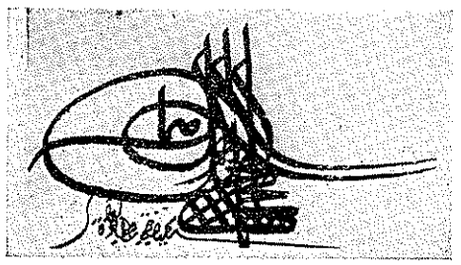

40. Mustafa II. (1699).

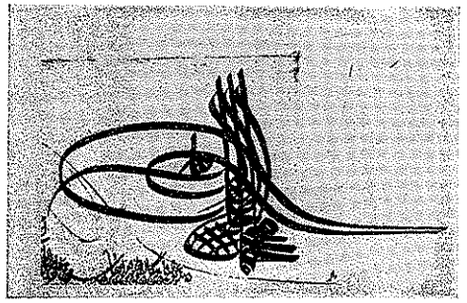

41. Ahmed III. (1727).

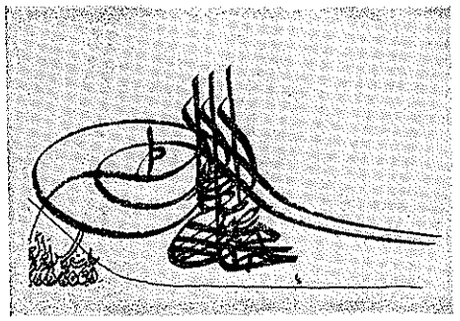

42. Mahmud I. (1752).

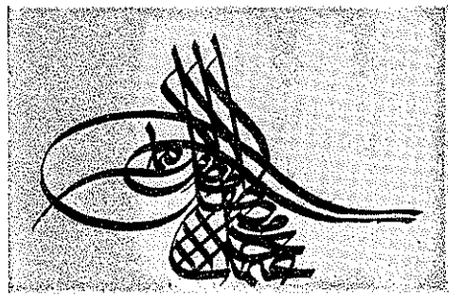

43. Osman III. (1755).

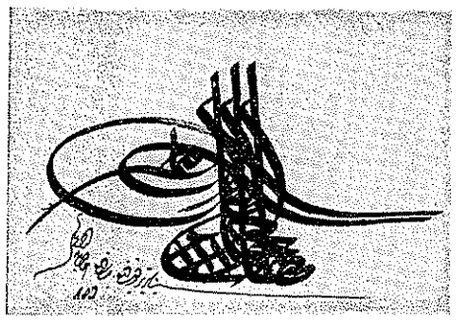

44. Mustafa III. (1766).

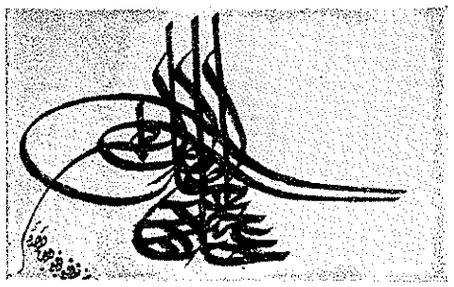

45. Abdülhamid I. (1785).

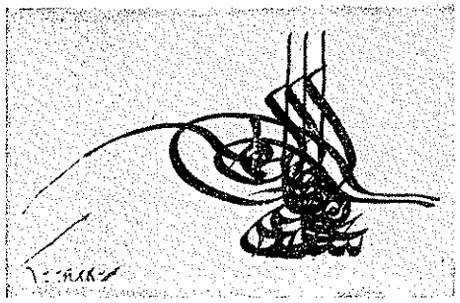

46. Selim III. (1794).

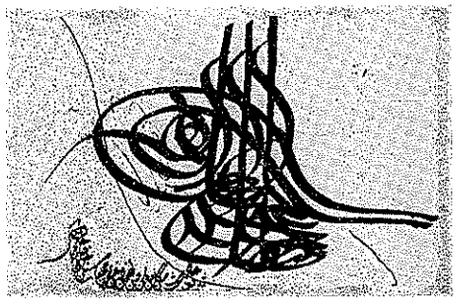

47. Mustafa IV. (1807 - 1808).

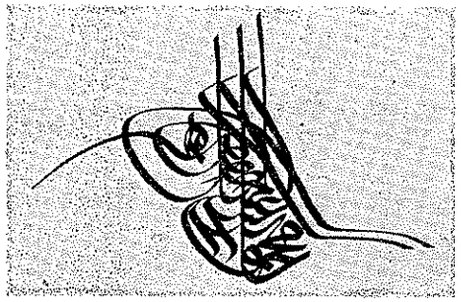

48. Mahmud II. (1830).

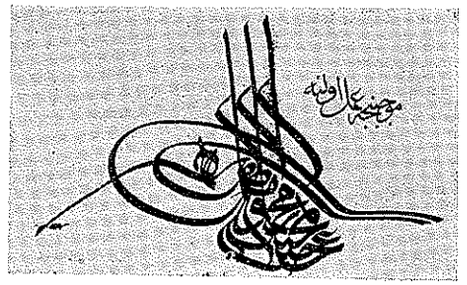

49. Abdülmecid (1842).

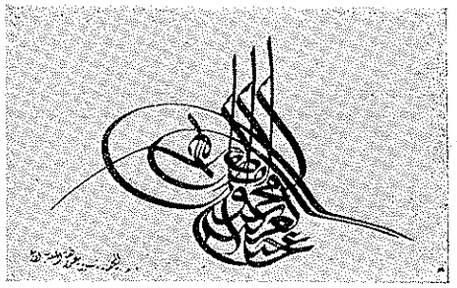

50. Abdülaziz (1861 - 1876).

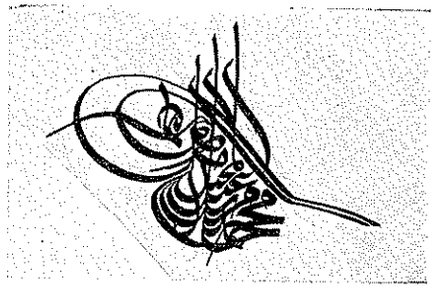

51. Mehmed Murad V. (1876).

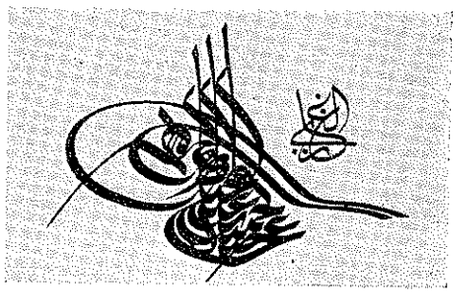

52. Abdülhamid II. (1876 - 1909).

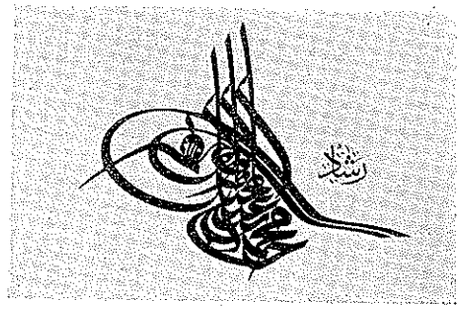

53. Mehmed (V.) Reşad (1909 - 1918).

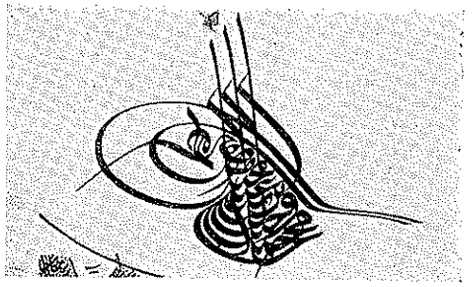

54. Mehmed (VI.) Vahideddin (1918 - 1922).

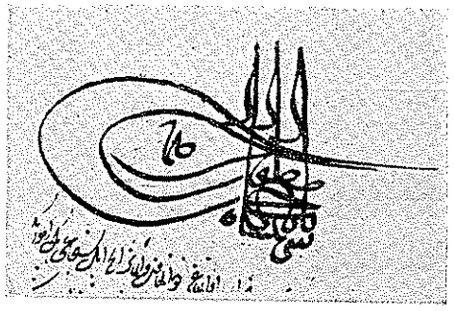

55. Şehzâde Şehinşah b. Bayezid (1510).

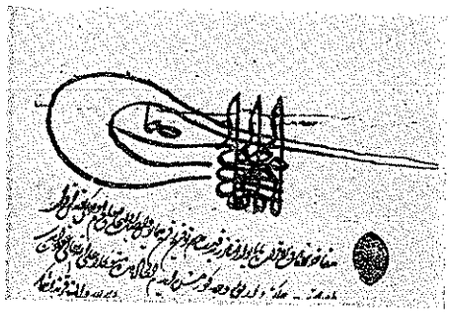

56. Şehzâde Ahmed b. Bayezid (1512).

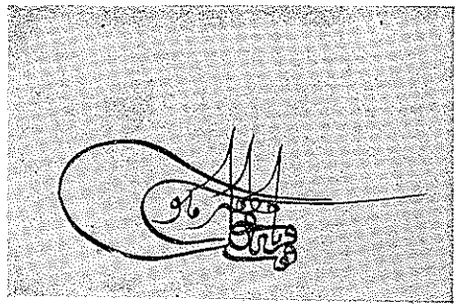

57. Şehzâde Korkut b. Bayezid.

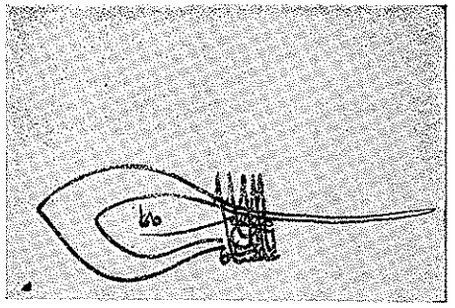

58. Şehzâde Alemşah b. Bayezid.

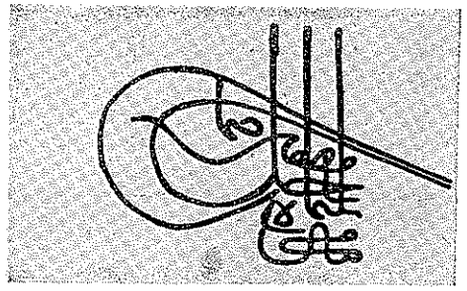

59. Şehzâde Mehmed b. Süleyman.

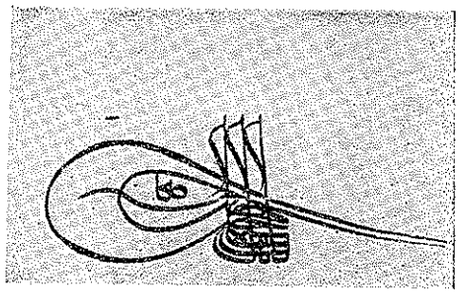

60. Şehzâde Bayezid b. Süleyman.

61. Tuğra şeklinde tertib edilmiş bir tüccar ismi.

62. Kahire'de bir lokanta listesi üzerindeki Tuğra şeklinde besmele.

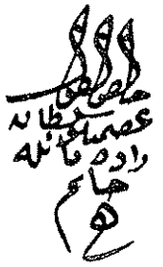

64.

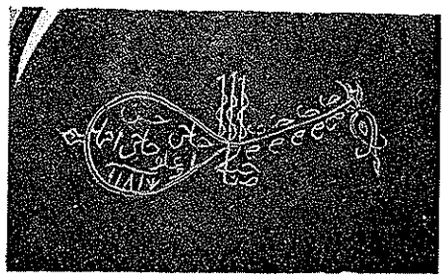

63. Maraş menşeli bir ibrikte sâhibinin alâmeti.

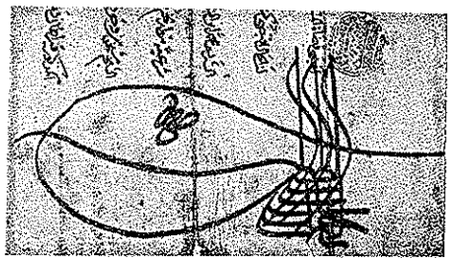

65. Mısır vâlisi Nişancı Ahmed Paşa'nın pençesi (1617).

bir kanâat uyandırmış olacak ki, taht müddeîsi olarak ortaya çıkan Mes'ûd'un, — Davud'un aksine olarak — önce şekil, sonra da fiiliyat bakımından ifâde edilebilecek bir usûl tatbik ettiği görülüyor: bu usûlün esâsını, önce halîfeden nazarî meşrûluk beratını almak, sonra da buna dayanarak, meşrûluğu halîfe tarafından zâten tasdik edilmemiş olan Tuğrul'a karşı harekete geçmek teşkil ediyordu. Halbuki mûtad olan, herhangi bir Selçuklu şehzâdesinin silâh kuvvetiyle tahta geçmesi, Abbâsî halîfesinin de bunu tasdik edmesi idi

Davud'un Tuğrul'a karşı muhârebede mağlûb olduğunu daha Gence'de iken duyan Mes'ûd, Bagdad'a geldiği zaman, Davud onun emrine girmiş, böylece amcası lehine saltanattan vaz geçtiğini göstermiştir. Bunun, aynı zamanda meşrû hükümdar Tuğrul'a karşı cephe birliği kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu sûret'e Davud'un Tuğrul'a karşı yaptığı muhârebeden 4—5 ay sonra, bu Selçuklu hükümdârına karşı, halîfenin de dâhil bulunduğu yeni bir ittifak sisteminin meydana geldiği görülmektedir. Halîfe, Mes'ûd'un hükümdarlığını şimdiye kadar mûtad olmayan bir merâsimle (garptaki papalar gibi, Mes'ûd'un başına kendi eliyle taç koyması, iki kılıç kuşatması, iki sancak vermesi; Türk âdeti gereğince, boynuna gerdanlık ve kollarına bilezik takması) îlân etti. Câmilerde önce Mes'ûd'un, sonra da her halde onun velîahdı olarak Davud'un adına hutbe okunmuş ve saçılar saçılmıştır. Bu parlak merâsimden sonra, Mes'ûd da hükümdar olarak kabûl edildiği takdirde, Irak Selçukluları devletinin biri ismen, diğeri ise gerçek olan iki hükümdârı olduğu anlaşılır; filhakika, ancak Tuğrul'un hâkimiyet sâhası bulunmasına mukabil Mes'ûd böyle bir imkândan mahrumdur.

Halîfenin siyâsî hüviyeti üzerinde hiç bir münâkaşa cereyan etmediği, onun da, tıpkı bir hükümdar gibi, Tuğrul'u tahtından indirecek harekete kuvvet yardımı yapmak sûretiyle katılmasından anlaşılmaktadır.

Daha önce, Davud'un yerine Selçuk Şah olmak üzere, Mes'ûd ile halîfe, Sultan Sencer'e karşı mücâdele etmek için bir'eşmişlerdi. Şimdi de, aynı Sencer'in, kendisine tâbi olarak Irak Selçukluları devleti hükümdarlığına getirdiği Tuğrul'a karşı birleşmiş bulunuyorlar. Buna göre, eski ittifak, bir Selçuklu şehzâdesinin yerine başkasının konmasıyla devam ediyor demektir. Bundan gaye, Sultan Sencer'in Irak Selçukluları devleti üzerindeki hâkimiyetine son vermekti. Şimdi ise, hedef onun hükümdar yaptığı Tuğrul'u tahtından indirmektir. Bu mücâdele, dolayısıyla, yine Sultan Sencer'e karşı olup, metbûluk-tâbilik esasları dâhilinde onun nâmına Irak Selçukluları devletini sevk ve idâre eden Tuğrul'a tevcih edilmişti.

Azerbaycan'da hâkimiyetini kuvvetlendiren ve hazırlıklarını tamamlayan Mes'ûd, pâyitaht Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan civârında vuku bulan muhârebe (18 receb 527=25 mayıs 1133) Mes'ûd'un, daha doğrusu müttefiklerin zaferi ile netîcelendi. Mes'ûd, Irak Selçukluları devletinin pâyitahtı Hemedan'ı işgal etti (haziran 1133). Bu sûretle 1 yıl kadar saltanat süren (mayıs 1132—haziran 1133) Tuğrul, tahtını Mes'ûd'a bırakarak Sultan Sencer'in hâkimiyetindeki Rey şehrine iltîcâ etti.

Usûl bakımından, Mes'ûd'un hükümdarlığı, Tuğrul'un hükümdarlığına nazaran daha tamdır. Zîrâ Tuğrul, câmilerde, bilhassa Bagdad câmilerinde adının hutbelerde zikredilmesini sağlamak üzre hükümdarlığını halîfeye tasdik ettiremediği halde, Mes'ûd daha taht mücâdelesine girişmeden önce bunu te'min etmiş bulunuyordu; Tuğrul, Sencer'in tâbii olduğu halde, Mes'ûd için böyle bir durum bahis mevzuu değildi: Mes'ûd müstakil bir devletin hükümdârı idi.

Rey'de hazırlıklarını kısa müddet içinde tamamlayan Tuğrul, oradan İsfahan'a geçti. Mes'ûd onu burada kuşatmak için yola çıktığı zaman, İsfahan halkı râzı olmadı. Bu sebeple Tuğrul, burasını terk ederek, oğlu Alp Arslan'ın atabeyi Mengü Pars'ın nezdine, Fars eyâletine gitmek mecbûriyetinde kaldı. Mes'ûd'un tâkibinden kurtulamayan Tuğrul, savaşmaksızın tekrar Rey şehrine çekildi. Muhârebeden çekinmesinin başlıca sebebi, emrindek kuvvetlerin karşı tarafa geçmeleri endişesidir. Tuğrul, ikinci defa Rey şehrine iltîcâ etmek üzere iken, muvaffakiyetsizliklerinin baş mes'ûlü saydığı veziri Abu'l-Ḳāsim Dargazînî'yi öldürttü. Mes'ûd, müttefiklerinin, vaziyete göre kendilerine bağlı kuvvetlerle birlikte sık-sık taraf değiştiren kumandanların iltihâkıyle kuvvetlenmesine meydan vermemek için, Tuğrul'u tâkib ediyordu. Bu sırada Mes'ûd'un emrinde 6.000'den fazla atlı bulunmasına mukabil, Tuğrul'un emrinde sâdece 3.000 kişi vardı. Bu rakamlar, birbirleriyle taht mücâdelesine girişen iki Selçuklu şehzâdesinin içinde bulundukları şartları ve kumandanların artık kendilerini eskisi gibi desteklemediklerini kâfi derecede vuzuhla göstermektedir. Bunun başlıca sebebi, sürüp giden taht mücâdelelerinin kumandanlar için artık câzip bir mevzû olmaktan çıkması, ekserisinin yeni bir siyâsî kuvvet olarak ortaya çıkan ve daha câzip tekliflerde bulunan hükümdar-halîfenin etrâfında toplanmalarıdır (Selçuklu şehzâdelerinin emirlerinde bu kadar az asker bulunmasına mukabil, İmâdüddin Zengî'ye karşı bizzat sefere çıkan halîfe al-Mustarşid'in emrinde 15.000 atlının olması başka türlü îzah edilemez).

Galiba yine Rey şehrine iltîcâ etmeden önce, Tuğrul ile Mes'ûd bir defa daha karşılaştılar. Tuğrul yine mağlûb oldu. Bu muhârebede iki taraftan pek az askerin ölmesi, savaşın ciddîlik derecesi

hakkında bir fikir verebilir. Tuğrul, bu defa, görünüşe göre Taberistân'a geçmiş, kışı orada geçirdikten sonra Cibâl (Irak-ı Acem) eyâletine dönmüştür.

Şehzâde Davud'un, Azerbaycan'da eski müttefiki amcası Mes'ûd'a karşı isyan etmesi, Tuğrul'un serbestçe hazırlanmasına fırsat verdi; o, bir taraftan asker toplarken, diğer taraftan da Mes'ûd'un kumandanlarının bir kısmını kendi tarafına geçmeleri için iknâ etti. Bu sûretle Tuğrul'un, askerî ve siyâsî mâhiyette olmak üzere, iki türlü tedbîre baş-vurduğu görülmektedir. Halifenin tahrik ettiği Mes'ûd ile Sencer'in desteklediği Tuğrul arasında Kazvin civârında savaş vuku buldu. Bu savaş, Mes'ûd'un kumandanları ile birlikte askerlerinin Tuğrul tarafına geçmesi yüzünden, Tuğrul'un galibiyeti ile netîcelendi (528 ramazanı sonları = 1134 haziran sonları). Muhârebenin Cibâl eyâletinin şimâl hudûdunda vuku bulması, muhârebe arzusunun Mes'ûd tarafından geldiğini göstermektedir. Görülüyor ki, mücâdelelerin mukadderâtını daha ziyâde siyâsî taktikler tâyin etmektedir. Mes'ûd, bu mağlûbiyetten sonra ancak 30 kişi kadar kalan maiyetiyle birlikte Türkmen kıyâfetine girerek, Bagdad'a kadar gelebildi (528 şevvâli ortaları = 1134 ağustos ortaları). Bu galibiyet, Tuğrul'un pâyitaht Hemedan'a girerek, tekrar Irak Selçukluları tahtına oturmasını te'min etmeye kâfi geldi.

Ancak Mes'ûd, tek başına Tuğrulla savaşmaya cesâret edemiyordu. Bu durum karşısında al-Mustarşid Mes'ûd'u mücâdeleye sürüklemek için kendisiyle birlikte savaşacağını kesinlikle te'min ettiği halde, muhârebe vuku bulmadı. Daha başlangıçta Mes'ûd'un kumandanlarını elde eden Tuğrul, bu sefer de al-Mustarşid'in emrinde bulunan kumandanları kazanmaya çalıştı. Nitekim al-Mustarşid'in emrinde bulunan bâzı kumandanlarda, daha önce kendilerine yazılan mektuplara cevap olarak Tuğrul'a hitâben yazılmış mektupların bulunması, bu husûsu te'yid etmektedir.

Filhakika bu kumandanların Tuğrul'un dâvetine icâbet edecekleri anlaşıldığından, halife tarafından bunların ele-başlarından Oğul Bey tevkif ve malları müsâdere edildi. Bunu öğrenen diğer kumandanlar Mes'ûd'a katıldılar. Halife iâdelerini istedi ise de, Mes'ûd onları geri vermekten imtinâ etti. Bu hâdise, bir daha düzelmemek üzere, halife ile Mes'ûd'un arasının açılmasına sebeb oldu.

Diğer taraftan Tuğrul'un, kardeşi Mes'ûd'la savaşmaya hazırlanırken vefat etmesi üzerine (3 muharrem 529 = 24 teşrin I. 1134), Mes'ûd, diğer Selçuklu şehzâdelerine tekaddüm etmek için sür'atle Hemedan'a gitti ve orada Tuğrul taraftarı kumandanların muhâlefetini kırıp, Selçuklu tahtına oturdu.

Şahsiyeti. Kırmızı yüzlü, sakallı, ince kâküllü, orta boylu, geniş göğüslü olan ve Gündoğdu, Şirgir, Kara-Sungur gibi Türk kumandanlarının terbiyesi altında yetişen Tuğrul gerek ağabeyi Mahmûd'un bütün saltanat zamanını kaplayan meliklik, gerekse iki yıl bir ay kadar süren hükümdarlık devrini, Gürcüler, halife ve diğer Selçuklu şehzâdeleri ile mücâdele içinde geçirmiş ve çok defa muvaffakiyetsizliğe uğramıştır. Bu itibarla, Sencer'in, halîfenin itirâzına cevâben, onu bütün Selçuklu şehzâdeleri içinde her bakımdan hükümdarlığa ve velîahdlığa daha lâyık bulmasının sebebini anlamak biraz güç görünürse de (bk. ʿAbbâs İkbâl, *Vizârât dar ʿahd-i salâṭîn-i buzurg-i Salcūḳī*, Tahran, 1338, s. 314 v.d., 332; Sencer'in, tâkib ettiği umûmî siyâseti halîfeye karşı müdâfaa etmek için, halîfelik vezirine gönderdiği fermânın tercüme ve tefsiri için bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 232 v.d.), onun bu hükmü, her halde Tuğrul'un kendi hizmetinde bulunduğu 7 yıl zarfındaki iyi intibâlarına dayanmış olmalıdır. Nitekim Tuğrul, bu devrede doğru sözlü, iyi niyetli ve kendine hâkim, dindar, iyi ahlâk sâhibi ve cömert bir şahsiyet olarak görünürse de, bu meziyetlerini, zamanın ağır şartları yüzünden göstermek imkânını pek bulamamıştır. Esâsında, yaptığı müteaddid seferlere rağmen, Sultan Sencer'in bile garpte kuramadığı Selçuklu nizâmını Tuğrul'dan beklemek fazla olur. O, hükümdarlığının sonuna doğru, menfaatlerinin îcab ettirdiği şekilde sür'atle saf değiştirerek, gulâmlıktan yetişme Türk kumandanlarını kendi tarafına çekme hünerini öğrendiği sırada öldü. Tuğrul'un zamanı, halîfelerle-sultanlar mücâdelesinin başladığı bir devir olarak, dâima dikkati çekecektir.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi. İkinci imparatorluk devri* (Ankara, 1954); ayn. mll., *Selçuklu devri Türk tarihi* (Ankara, 1963); Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period, Historians of the Middle East* (nşr. B. Levis ve P. M. Holt), London, 1962, s. 59—78; C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World, the Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods* (nşr. J. A. Boyle), Cambridge, 1968, s. 119 v.d., 123 v.d., 216; Selçuklu devrinin iç yapısı hakkında umûmî olarak fikir edinmek için bk. A. K. S. Lambton, *The Internal Structure of the Saljuq Empire, ayn. esr.*, s. 203—282; Ḥusayn Amîn, *Târîḫ al-ʿIrāḳ fi'l-ʿaṣr al-Salcūḳī*. 1385 (1965) s. 98, 103 v. d., 143, 327, 329 (başlıca İbn al-Cavzî ve İbn al-Aşîr'e istinâden); Osman Turan, *Selçuklu tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti* (Ankara, 1965), s. 171, 174, 182 v.d.; Sultan Sencer'in tâbii olarak bastırdığı altın dinar için bk. Coşkun Alptekin, *Selçuklu paraları, Selçuklu Araştırmaları dergisi* (Ankara, 1971), III, 547; ayrıca bk. madd. SELÇUKLULAR ve SENCER.

(MEHMED ALTAY KÖYMEN.)

TUĞRUL II. (1169—1194). SULṬĀN RUKN AL-DUNYĀ WA'L-DĪN ḲASİM AMİR AL-MUʾMİNİN ABŪ ṬĀLİB B. ARSLAN-ŞĀH B. TUĞRUL B. MUḤAMMED B. MALİKŞĀH, Irak Selçuklularının son hükümdârı olup, 564 (1169)'te doğmuştur. Babası Arslan-Şâh'ın ansızın ölümü üzerine, Atabey Muhammed Pehlivan b. İl-Deniz [bk. mad. PEHLİVAN] tarafından, 572 (1177)'de (Muḥammed İkbâl'e göre Tuğrul'un tahta geçişi 571'dir. bk. Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, s. 331, haşiye. Ahmed Ateş, bu tarihi aynen nakletmiştir. Türk. trc., Ankara, 1960, II, 306) Irak Selçukluları tahtına çıkarılan Tuğrul II.'un saltanatı, vesâyet devresi ve müstakil idâresi olmak üzere iki safhada gözden geçirilecektir.

Vesâyet devresi: Tuğrul'un ismen hükümdar bulunduğu bu devrede, bütün selâhiyetleri elinde tutan Atabey Pehlivan, önce İsfahan'da etrâfına topladığı bâzı beylerle Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan amcası Muhammed'i mağlûb edip, yanına sığındığı Fars atabeyi Zengî'den teslim alarak haps ve Fars'ın Tuğrul'un hâkimiyetine girmesini te'min ettiği gibi, Azerbaycan'a taarruza yeltenen Abhaz melikini tard ile karşı hücûma geçerek, onu arzusuna uygun bir sulha mecbur etti. Bir ay içinde kazanılan bu iki zaferin, Selçuklu devletinin itibârını yükseltiği ve beylerin hepsinin ister-istemez itâat yolunu tuttuğu belirtilmektedir (Raşîd al-Dîn. *Cāmiʿ al-tavārîḫ*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, II/5, 177; Râvandî, *ayn. esr.*, s. 332; trc., A. Ateş, II, 306 v. dd.). Pehlivan'ın, yalnız dâhilde değil, hâriçte de çekinilen, hattâ korku duyulan bir kudret hâline gelip, Sultan Tuğrul adına hutbe okutulması ve para bastırılmasını istemesi üzerine tâbi hükümdarlar bu teklifi kabûl ettiler. Bunlar arasında Musul atabeyliği, Ahlat Ermen-Şahlar devleti, Fars atabeyliği, Hûzistan mahallî beylikleri, Saltuklular ve Bâvendî (bk. mad. BÂVEND)'ler vardı (Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *Aḫbâr al-dawlat al-Salcūḳiya*, nşr. Muḥammed İḳbâl, Lahor, 1933, s. 171; trc. Necati Lugal, Ankara, 1943, s. 120; Faruk Sümer, *Saltuklular, Selçuklu araştırmaları dergisi*, Ankara, 1971, III, 416).

Pehlivan, Büyük Selçuklu imparatorluğunun yıkılmasından sonra, en kudretli siyâsî teşekküllerden biri hâline gelen Hârizmşâhlar devleti ile dostluk münâsebetlerini muhâfaza ettiği gibi, Irak-ı Arab'ı Irak Selçukluları devletinin elinden alarak, burada tekrar dünyevî bir devlet hâline gelen Abbâsî halîfeliği ile de yakın münâsebetler kurup (tafsilât için bk. Râvandî *ayn. esr.*, s. 334; trc. Ahmed Ateş, s. 309; Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 172; trc. N. Lugal, s. 121) Tuğrul'un sultanlığını halîfe al-Mustaẓîʾ bi-amri'llâh'a tasdik ettirmeye muvaffak oldu. Bu halîfe, Tuğrul'a, sultan ünvânı ile birlikte ayrıca başka birtakım ünvanlar da verdi (yukarıda zikredilen bütün bu ünvan ve lekaplar için bk. Muḥammed b. Aḥmed Ṭûsî, *ʿAcāʾibʿ al-maḫlūḳāt*, nşr. M. Sutûda, Tahran, 1345, s. 14. Bu ünvan ve lekapların Abbâsî halîfesi tarafından verildiği hakkında bk. Ḥamd Allâh Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda*, nşr. A. Navâʾî, Tahran, 1339, s. 463. Bu ünvan ve lekaplar Tuğrul adına yazılmış mezkûr kitapta geçtiği için, bunların halîfe tarafından verildiğini kaydeden son iki kaynakta geçen mâlûmat doğru olarak kabûl edilebilir. Buna göre, Sibṭ İbn al-Cavzî'nin, Atabey Muhammed Pehlivan'ın tahta geçirdiği Tuğrul için halîfeden sultanlık istediği ve bu maksatla gönderilen elçilerin bu halîfe tarafından kovulduğu yolundaki rivâyeti şüphe ile karşılanmalıdır; bk. Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mirʾāt al-zamān*, Haydarâbâd, 1951, VIII/1, 330; nşr. Jewet, Chicago, 1907, s. 209).

İl-Deniz ve oğlu Pehlivan'ın gayretleriyle Yakın Şark'ta muvâzene unsuru olarak tekrar ortaya çıkan Irak Selçukluları devleti için asıl tehlike, Eyyûbî hükümdârı Selâhaddîn'in Irak Selçuklularına tâbi bulunan Musul atabeyleri devletini kendi hâkimiyeti altına almak istemesiyle ortaya çıktı. Musul hükümdârı İzzeddîn Mes'ûd b. Mevdûd b. Zengî, bir taraftan sultan Tuğrul adına devleti idâre eden Pehlivan'dan yardım taleb ederken, diğer taraftan da Abbâsî halîfesinden Selâhaddîn ile arasında tavassutta bulunmasını istedi (578 = 1182). Ertesi yıl Selâhaddîn'in istîlâ tehlikesine uğrayan Erbil ve Elcezire'deki diğer devletler, Pehlivan'ın yardımını sağladılar. Bununla berâber, Erbil hâkimi Zeyneddîn Yusuf, Selâhaddîn'in metbûluğunu kabûl etmek mecbûriyetinde kalınca (580 = 1184), arâzisi, Pehlivan'ın kardeşi Kızıl-Arslan'ın kumandasındaki Selçuklu kuvvetleri ile Musul atabeyinin gönderdiği kuvvetlerin istîlâsına uğradı. Gerçi Erbil hâkimi, istîlâcıları yendiğini, gönderdiği elçilerle Selâhaddîn'e bildirdi ise de, bu kudretli Eyyûbî hükümdârı, Musul üzerine yürüdü. Daha yolda iken Anadolu Selçuklu hükümdârı Kılıç Arslan II., bir elçi ile Selâhaddîn'e Musul ve Mardin üzerine seferden vazgeçmediği takdirde, birleşen bütün „şark mülûkü" nün kendisine karşı savaş kararında olduklarını bildirdi. Bu bilgiler, Irak Selçukluları devletini idâre eden Pehlivan'ın, zikredilen ittifak sisteminin kurucusu olduğunu göstermekte ve ayrıca Kılıç Arslan II.'ın, şark mes'elelerini, bunlarla asıl ilgilenen Selâhaddîn'den daha dikkatli tâkib ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla berâber, Selâhaddîn'in, bu mes'elenin ciddîliğini idrâk ettiği, harekâtına meşrû bir mâhiyet vermek üzere, Musul'un fethine müsâade etmesi için Bagdad Abbâsî halîfesine elçi gönder-

mesinden anlaşılmaktadır. Buna göre Selâhaddin, halifenin Irak Selçukluları devletine karşı olan düşmanlığından, âzami derecede faydalanmak istemektedir.

Irak Selçukluları ile Eyyûbîlerin yalnız Elcezîre sâhasında Musul atabeyleri ile değil, Şarkî Anadolu'da ve bilhassa Ermen-Şahlar devletinin hâkim olduğu yerlerde de nüfûz mücâdelesine giriştikleri görülmektedir. Esâsında Selçuklu atabeylerinin yağmalarından korkan birçok küçük devletler, bu arada Bitlis hâkimi, kendiliklerinden Selâhaddin adına hutbe okutarak, onu metbû tanımışlardı. Bu sırada Ermen-Şahlar hükümdârı Nâşir al-Dîn Sökmen II.'in, tahtına vâris bırakmadan ölmesi ve yerine kölesi Beg-Temür'un geçmesi, Selçuklu-Eyyûbî rekabetinin ağırlık merkezinin Musul'dan Ahlat'a kaymasına sebeb oldu: saltanat değişikliğinden faydalanan Atabey Pehlivan, Ahlat üzerine yürüyünce, Beg-Temür korkarak, Ahlat'ı tevcih ettiği takdirde kendisine tâbi olacağını bildirdi. Esâsında Beg-Temür ve diğer erkân, bu iki büyük devletin rekâbetinden faydalanarak, Ermen-Şahlar devletinin istiklâlini muhâfaza etmek gayesiyle iki taraflı hareket ediyorlardı. Selâhaddin Musul muhâsarasını kaldırarak, Ahlat üzerine yürüdü ise de geç kaldı. Daha çabuk davranan Pehlivan, ölen Ermen-Şah'ın karısı bulunan kızının da gayretiyle, Ermen-Şahlar devletini hâkimiyeti altına almış ve hattâ Selâhaddin ile savaşa girişmişse de, anlaşıldığına göre, Musul'u Eyyûbîlere bırakma karşılığında Ahlat'ı muhâfaza edebilmiştir (581=1185). Selâhaddin'in, sonradan Irak Selçukluları devletini de bir nevî tâbi duruma soktuğu ileri sürülebilir (bk. İbn Vâşıl, *Mufarric al-kurūb*, nşr. C. Şayyāl, Kahire, 1957, II, 306; ayrıca bk. Sibṭ İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, Haydarâbâd, VIII/1, 433; nşr. Jewet, s. 278). Selçuklu idâresinde bulunan Musul'da ve Artuk-oğullarının hâkim olduğu ülkelerde, Selâhaddin adına hutbe okunup para bastırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır (bk. İbn Şaddâd, *Sîrat Ṣalāḥ al-Dîn*, nşr. C. Şayyāl, Kahire, 1962, s. 68 v.dd.; bilhassa İbn Vâşıl, *ayn. esr.*, II, 122, 156, 164 v.dd., 168 v.d., 172; ayrıca bk. Sibṭ İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, VIII/1, 384; nşr. Jewet, s. 245).

Saltanat zamanı. Gerek Tuğrul'un gerek Kızıl-Arslan'ın, Atabey Pehlivan'ın ölümünü (zilhicce 581=şubat/mart 1186) fırsat telâkkî ettikleri açıkça anlaşılmaktadır (msl. bk. Râvandî, *ayn. esr.*, s. 337; trc., s. 312). Ölümünden önce dört oğlundan her birini bir ülkeye tâyin eden Pehlivan, onlara amcaları Kızıl-Arslan'a itâat etmelerini vasiyet etti; bu arada Tuğrul'a karşı ayaklanmamalarını istedi. Bununla berâber, Kızıl-Arslan'ın Azerbaycan'dan gelip, atabey sıfatıyla Selçuklu devletinin idâresini eline alması, muhtelif sebeplerle, hem Tuğrul'u, hem de Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'u memnun etmedi; zîrâ Tuğrul artık gölge sultan olmak istemiyor, İnanç Hatun ise kendi oğullarından Kutluğ İnanç Mahmud ile Emîr Emîrân Ömer'i iktidâra getirmeye çalışıyordu. Ancak başlangıçta devletin mülkî ve askerî teşkilât mensupları, Tuğrul ve Kızıl-Arslan taraftarı olarak ikiye ayrıldıkları zaman, İnanç Hatun da Tuğrul'un tarafını tutmuştu. Netîcede Tuğrul, Kızıl-Arslan taraftarlarının ağır basacağını ve mahpus Selçuklu şehzâdelerinden birinin Kızıl-Arslan tarafından tahta çıkarılacağını anladı. Bu sebeple, Tuğrul kendi taraftarlarına, Kızıl-Arslan'ı Azerbaycan'dan Selçuklu pâyitahtı Hemedan'a çağırmalarını teklif etti (tafsilât için bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 173; trc. N. Lugal, s. 121 v.d.; Râvandî, *ayn. esr.*, s. 337 v.d.; trc., s. 312).

Böylece Sultan Tuğrul, Pehlivan zamanında mevcut olan durumu kabûl etmek zorunda kaldı; fakat her iki taraf da kendi durumunu kuvvetlendirmek gayretinde idi. Bu arada Tuğrul ile Kızıl-Arslan arasını açmaya çalışanlar da vardı.

Devlet işlerini istediği gibi yürüten Kızıl-Arslan, mevkiini daha da kuvvetlendirmek için, Sultan'ın kumandanlarının bir kısmını hapsediyor, bir kısmını da para ile kendi tarafına çekiyordu (bk. Râvandî, *ayn. esr.*, s. 338 v.d.; trc., s. 313 v.d.). Kızıl-Arslan'a karşı ilk hareket, yine Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'dan geldi: kocasının en büyük kumandanlarından Ay-Aba ile Rûs'u kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu (bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 174 v.d.; trc., s. 122). Bu kumandanlar Kızıl-Arslan ile mücâdele ederken, başlarında Tuğrul bulunmadıkça muvaffak olamayacaklarını anladılar ve onun'la gizlice temâsa geçtiler. Kızıl-Arslan'ın yanında onlara karşı sefere katılan Tuğrul, bir fırsatını bularak kaçtı (583=1187) ve adı geçen iki kumandanın yanına gitti. Sultan bir ara, kendine tâbi olan Bâvendîler devleti hükümdârı Ḥusâm al-Davla Ardaşîr'in misâfiri de oldu (emrindeki kumandanların adları ile birlikte diğer tafsilât için bk. İbn İsfandiyâr, *Târîḫ-i Ṭabaristān*, II, 152 v.d.). Beklediği yardımı ondan göremiyen ve onun davranışından şüphelenen sultan, bu ülkeyi terk ederken Damgan ve Girdkûh bâtınîlerini tenkil ve mallarını yağma etmek fırsatını buldu (bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 175 v.d.; trc., s. 123). Bundan sonra birçok meşhur kumandanın sultana katılması, Kızıl-Arslan'ı korkutup, Azerbaycan'a çekilmesine sebeb oldu (bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 176; trc., s. 123; Râvandî, *ayn. esr.*, s. 342; trc., s. 316). Ay-Aba ile Rûs, sultanı, Pehlivan'ın Kutluğ İnanç Mahmud ve emîr-i emîrân Ömer adlı iki oğlu ile birleşmeye iknâ ettiler. Bunun üzerine Tuğrul, Rey'den Hemedan'a döndü. Halk, bu dönüşten son derece memnun oldu. Sultan, 583 (1187)'te artık hakiki hükümdârı olduğu Irak Selçukluları devletini yeniden teşkilâtlandırmaya başladı (tafsilât için bk. Abû Ḥâmid Muḥammed b. İbrâhîm, *Ẓayl-i cāmiʿ al-tavārîḫ*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, s. 184; Râvandî, *ayn. esr.*, s. 343; trc., s. 316 v.d.).

Sultan Tuğrul idâresindeki Selçuklu devletinin güçsüzlüğü, emîrler arasındaki mücâdele ile kendini gösterdi; bir taraftan Tuğrul'un iktidâra gelmesinde başrolü oynadığını gördüğümüz Ay-Aba ile Rûs'un aşırı nüfûzunu çekemeyen emîrler, onları bertaraf etmeye çalışırken; diğer taraftan, bu iki kumandan arasında da nüfuz mücâdelesi başladı. Hükümdârın zımnî muvâfakatini de alan Ay-Aba, Rûs'u yakalayıp hapsetti. Malları yağma edildi. Sultanın maiyeti de Hemedan'ın bir mahallesini yerle bir etti. Devlet iktidârının pâyitahtta bile kurulamadığını gösteren bu hâdise de, halkın sultan hakkındaki iyi niyetini pek gölgeleyemedi (Râvandî, *ayn. esr.*, s. 344; trc., s. 318). Fakat, İsfahan'da vuku bulan diğer bir hâdise, bilhassa onu destekleyen emîrler arasında ümitsizlik uyandırdı: İsfahan halkı, Kızıl-Arslan taraftarı oldukları anlaşılan bâzı kumandanları şehirden kovdu. Sultanın, yollarını kesmek için gönderdiği kuvvetleri bu kumandanların, pusuya düşürerek imhâ etmeleri, maiyeteki emîrlerin, Selçuklu devletinin güçsüzlüğü hakkında tam bir kanâate varmalarına sebeb oldu (Râvandî, *ayn. esr.*, s. 344 v.d.; trc., s. 318 v.d.). Görünüşe nazaran, ilk çözülme, aralarında Pehlivan-oğlu Ebûbekir'in de bulunduğu kumandanların, Azerbaycan'a Kızıl-Arslan'ın yanına, gitmeleriyle başladı (584=1188).

Devletin iç idâresinde bu şekilde hâdiseler cereyan ederken, Kızıl-Arslan da, Tuğrul idâresini dıştan çökertmek için, Irak Selçuklu devletine karşı Bağdad Abbâs halîfesiyle ittifak etti. Anlaşmaya göre, kendisi şarktan, halîfe de garptan hücûm etmek sûretiyle, Tuğrul meselesi kat'î netîceye bağlanabilecekti. Kızıl-Arslan'a göre, kumandanların Tuğrul tarafına geçmeleriyle, meselenin zâten vahim hâle gelmişti (tafsilât için bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 176; trc., s. 124). Halîfe, veziri İbn Yûnus'un kumandasında mükemmel techiz edilmiş bir ordu gönderdi. Sultan, Kızıl-Arslan'ın ordusu yetişmeden önce halîfe ordusunu karşılamak için az bir süvârî kuvveti ile harekete geçerek, Hemedan civârındaki Dây-Marc'da yapılan şiddetli bir savaşta (rebîülevvel 584 = mayıs 1188) halîfenin ordusunu yenip, İbn Yûnus'u esir aldı (Râvandî *ayn. esr.*, s. 346; trc., s. 320; Abû Ḥâmid Muḥammed b. İbrâhîm, *ayn. esr.*, s. 185; muhârebenin tafsilâtı için bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 177; trc., s. 124). Merâga hâkimi ʿAlāʾ al-Dîn'in sultana katılması, bu zaferin ilk netîcesi oldu. Buna çok sevinen sultan, onu oğlu Berkyaruk'a atabey tâyin etti. Bunu Türkmen beyi Şumla-oğlu Gārs al-Dîn tâkib etti. Böylece sultanın emrinde büyük bir ordu toplandı (Râvandî, *ayn. esr.*, s. 347; trc., s. 320 v.d.). Kendi müttefiki bulunan halîfenin mağlûb olduğunu daha Azerbaycan'da iken öğrenen Kızıl-Arslan, ordusunun başında sür'atle Irak-ı Acem'e yürüdü. Hemedan civârında sultanla başlayan savaş bir ay sürdü. Sonunda Atabey Kızıl-Arslan müşkül duruma düştü. Halîfenin yeni kuvvetler göndermekte olduğu şâyialarına rağmen, Kızıl-Arslan savaş meydanını terk ederek, halîfeden yardım te'mîni için Hûzistan'daki Esedâbâd'a çekildi. Bu arada bir takım iç hâdiseler sultanın durumunu zayıflatarak, onu pâyitahtı olan Hemedan'ı terke mecbûr etti: Zira, çok geçmeden, sultanı, Atabey Kızıl-Arslan'ın tahakkümünden kurtarıp iktidâra getiren iki kumandandan biri olan Ay-Aba, ona hükmetmeye başladı. Bu sebeple Ay-Aba gibi kumandanlarla iş göremeyeceği kanâatine varan Tuğrul, başka birçok kumandanlarla birlikte Ay-Aba'yıda öldürttü. Onun bu hareketi, diğer kumandanları ürküttü; önce Pehlivan-oğlu Kutluğ İnanç, kendisini terk ederek, Rey şehrinde bulunan annesinin yanına gitti. Bunu, Atabey ʿAlāʾ al-Dîn'in Merâga'ya dönüşü tâkib etti (Râvandî, *ayn. esr.*, s. 347 v.d.; trc., s. 321). Bundan sonra Sultan Tuğrul ile Atabey Kızıl-Arslan arasındaki çetin ve hızlı mücâdeleler hakkında kaynaklar çok defa birbirini tutmayan mâlûmat vermektedirler. Anlaşıldığına göre, bu çözülme, sultanın tahtını bırakıp, önce İsfahan'a sonra da Azerbaycan'a çekilmesine kâfi geldi (Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 178; trc., s. 125). Burada, kaynakta „Ermen meliki" olarak zikredilen ve kuvvetli bir ihtimâlle Beg-Temür olması lâzım gelen zat, kendisine iltihak etti. Tuğrul, bu arada İsfahan dönüşünde uğranılan bozgunda esir edilip hapsedilmiş bulunan Emîr-i alem İl-Deniz'i kurtardı (Abû Ḥâmid Muḥammed b. İbrâhîm, *ayn. esr.*, s. 185 v.d.). Diğer taraftan, Kızıl-Arslan, halîfenin gönderdiği yeni orduyla birlikte Esedâbâd'dan Hemedan'a geldi. Burada kendisine, halîfenin tevcih ettiği „Naşir amîr al-muʾminîn" ünvânı ile birlikte hil'at ve hediyeler sunuldu (tafsilât için bk. Şadr al-Dîn Nisâbûrî, *ayn. esr.*, s. 178; trc. s. 125). Ancak bu arada sultan taraftarlarının servetlerini arama bahânesiyle pâyitaht halkının evleri yağma edildi. Buna rağmen, halkın sultana olan bağlılığı bozulmadı (Râvandî, *ayn. esr.*, s. 348; trc., s. 322). Aradan çok geçmeden, atabey ile halîfe ordusu arasında ihtilâf çıktı. Atabey, Tuğrul'un altüst ettiği Azerbaycan'a gitmek mecbûriyetinde kalırken, halîfe ordusu da döndü (Abû Ḥâmid Muḥammed b. İbrâhîm, *ayn. esr.*, s. 186). 584 (1188/1189) yılının şiddetli kışını Hemedan'da geçiren sultan, tanınmış ilim ve din adamlarından şeyh Ẓahîr al-Dîn Balḫî ile sık sık buluşarak fikirlerinden faydalanıyordu. Bu şeyh, etrâfındakilerin devlete karşı düşmanlıkta bulunabileceklerini sultana telkin ile, bunların yakalanıp servetlerinin alınmasını tavsiye

ediyordu. Diğer taraftan, „hvâcagān", Rey 'de bulunan Kutlug İnanç 'a mektuplar gönderip, Hemedan reisi Alâüddevle Arap-Şah 'ın yardımıyla sultanı ortadan kaldıracaklarını bildiriyorlardı. Bu mektupları ele-geçiren sultan, bu defa da vezir dâhil, devlet erkânının mallarını sarayına nakil ve kendilerini hapsettirip, sonra da öldürttü (zilhicce 584=kânun II. 1189; tafsilât için bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 348—352; trc., s. 322—325; ayrıca bk. ʿİmād al-Dīn İşfahānī, *al-Fatḥ al-Ḳussī*, s. 409). Sultan pâyitahtta bu işlerle uğraşırken, Kutlug İnanç da İsfahan 'ı kuşatıp şehri aldı ve sultanın İsfahan şahnesini öldürttü. Halk, savaşta hangi tarafı tutacağını şaşırmış haldeydi. Çok geçmeden sultan İsfahan üzerine yürümüş, bunu haber alan Kutlug İnanç Azerbaycan 'da bulunan amcası Kızıl-Arslan 'ın yanına kaçmıştı. Bu hâdise, Selçuklu ordusunun, sayıca az olmasına rağmen, hâlâ çekinilecek bir kuvvet olduğunu göstermektedir. Bununla berâber, kısa bir müddet sonra sultanın düşmanları ile mektuplaştıkları görülmektedir. Bundan haberdar olan sultan, büyük bir ordu ile Azerbaycan 'dan hareket eden (safer 585=nisan/mayıs 1189) Kızıl-Arslan 'a karşı savaşmadan, bütün ağırlık ve hazînelerini de bırakarak çekilmek zorunda kaldı (Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 186 v.d.; Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 355 v.d.; trc., s. 327). Bunun, üzerine ordusunun bir kısmı Kızıl-Arslan tarafına geçti. Sultan ise, bâzı yakınları ile önce Azerbaycan 'a, sonra da Selâhaddin Eyyûbî adına Şehrizûr 'u vâli olarak idâre eden Türkmen beyi ʿİzz al-Dīn Ḥasan b. Ḳıfçāḳ 'ın yanına gitmekten başka çâre bulamadı (bk. İbn al-Aṯīr, *al-Davlat al-Atabakiya*, nşr. Tolaymāt, Kahire, 1963, s. 43; İbn Vāṣıl, *ayn. esr.*, nşr. C. Şayyāl, Kahire, 1957, II, 163 v.d.; N. Elisséeff, *Nūr al-dīn*, Şam, 1967, II, 372; krş. mad. KIZIL-ARSLAN). Sultanın, devletin kaderini Türkmenlere bağlamakla, iyi bir siyâset tâkib ettiği söylenebilir. O, bu siyâsetiyle daha önce kurulmasından bahsettiği 50.000 kişilik (bk. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 170; trc., s. 125) bir orduya kavuşmuş oluyordu. Öte yandan Kızıl-Arslan, pâyitaht Hemedan da dâhil olmak üzere Irak-ı Acem ve Azerbaycan 'da, devletin vergi gelirleri ile şahısların iktâ gelirlerine ve orduya âit zahîre depolarına el koydu. Bu müsâderelerin, halka Selçuklu idâresinin kıymetini takdir etmek imkânını verdiği anlaşılmaktadır (bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 356; trc., s. 327). Sultan ise, Türkmen beyi ʿİzz al-Dīn Ḥasan b. Ḳıfçāḳ 'ın yanından Eyyûbî hükümdârı Selâhaddin 'e elçiler göndererek, emirleri ile kölelerinin ihânetini ve Kızıl-Arslan 'ın memleketini istîlâ ettiğini anlatıyor, asıl maksadının Selâhaddin Eyyûbî 'nin yanına gitmek üzere onun „hâdim" lerinden ʿİzz al-Dīn Ḥasan b. Ḳıfçāḳ 'a misâfir olduğunu ve burada kendisinin yardımını beklediğini ilâde ediyordu. Tuğrul, bu sûretle kendisini Eyyûbîler devleti hükümdârına ilticâ etmiş sayıyor ve sık sık ona elçiler gönderiyordu. Selâhaddin, bir taraftan Haçlılara karşı cihad ile meşgul olduğunu ileri sürerek, yardım edemeyeceği için mâzur görülmesini istiyor, buna karşılık diğer taraftan Erbil hâkimi Zayn al-Dīn Yūsuf ile nezdinde bulunduğu ʿİzz al-Dīn Ḥasan b. Ḳıfçāḳ 'a ve nihâyet Şehrizûr 'daki nâibine, bu Selçuklu hükümdârına yardım etmeleri için emirler veriyordu. Ayrıca Tuğrul ile Kızıl-Arslan arasında sulh te'mînine çalışıyordu. Ancak barış gerçekleşmek üzere iken bozuldu (tafsilât için bk. ʿİmād al-Dīn İşfahānī, *ayn. esr.*, s. 234 v.d., 409; İbn Vāṣıl, *ayn. esr.*, II, 306). Tuğrul 'un yalnız Selâhaddin Eyyûbî 'den değil, diğer komşu devletlerden, bu arada Hârizmşâh Tekiş 'den, hem de müteaddit defalar, yardım talebinde bulunduğu görülmektedir (bk. Curfādaḳānī, [*ẕayl-i*] *Tarcama-i Tārīḫ-i Yamīnī*, nşr. C. Şiʿār, Tahran 1345, s. 423). Bütün bu gayretlerine rağmen, gönüşe göre, İbn Ḳıfçāḳ 'tan başka kimsenin kendisine yardımı olmadı.

Tuğrul Selçuklu devletini kurtarmak için bu teşebbüslerde bulunurken, durumunu kuvvet'endirmeye çalışan rakibi Kızıl-Arslan, önce yeğeni Kutlug İnanç ile barışıp, onun annesi İnanç Hatun ile evlendi. Anne-oğul, Rey 'den Hemedan 'a Kızıl-Arslan 'ın yanına geldiler. Tuğrul ile Türkmen beyinin Azerbaycan 'da bulunan Uşnu (bk. Yāḳūt, *Muʿcām al-buldān*, Kahire, 1323, s. 262), Urmiye, Hoy, Selmas (bk. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 166) ve havâlisini yağmaya başlamaları, Kızıl-Arslan 'ın harekete geçmesine sebeb oldu. Sultan Tuğrul 'un kendisinden çok daha kuvvetli olduğunu gören Kızıl-Arslan, savaşacak yerde hileye başvurdu: sultana kendisi ile uzlaşma istermiş gibi elçiler gönderdi. Karşılıklı temaslar sonunda Irak-ı Acem 'in sultana bırakılması kaydıyla aralarında anlaşmaya varıldı. Ancak İbn Ḳıfçāḳ 'ın emrinde bulunan Türkmen kuvvetlerinin dönmelerine müsâade edilmesinden faydalanan Kızıl-Arslan, ansızın sultanın üzerine saldırarak, onu yendi ve yanında bulunan diğer Türkmenlerin büyük bir kısmını öldürüp, mallarını ve hayvanlarını yağmaladı. Tuğrul, İbn Ḳıfçāḳ 'ın kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı (bk. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 187 v.d.; ayrıca krş. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 179; trc., s. 126). Tuğrul, buradan oğlu Alp Arslan 'ı Bagdad Abbâsî halîfesi al-Nāṣir li-dīn Allāh 'a göndererek, halîfeden bağışlanmasını istedi (Bagdad 'a gelişi 7 muharrem 586=14 şubat 1190); ona sığındığını ve âyık görüldüğü takdirde kendisine bir ülkenin tevcih edilmesini diledi. Küçük yaşta bir çocuk olan Alp Arslan 'ın üzerinde elbise yerine giydiği bir kefen, elinde çekilmiş bir kılıç olduğu halde. Bāb al-Nūbī eşiğin

öpüşü, Bagdad halkını ve halîfeyi rikkate getirdi. Ona ikramda bulunan halîfe, babasının kendisine karşı savaşmak sûretiyle işlediği suçu affettiğini bildirdi; ayrıca kendisine hil'at verip boynuna altın gerdanlık taktı. Alp Arslan rehin olarak Bagdad 'da kaldı. Halîfe, sultana yazdığı bir mektupla işleri halledilinceye kadar yerinde kalmasını bildirmek sûretiyle dileklerini red ve Kızıl-Arslan 'ı desteklemeye devam etti.

Tuğrul II. ile Kızıl-Arslan arasında bundan sonra devam eden savaşlar hep Selçuklu hükümdarlarının aleyhine neticelendi ve sultan, maiyetinden birkaç kişi ile birlikte pâyitahtı olan Hemedan 'a döndü. Halktan eski alâkayı göremedi (bk. Sibṭ İbn al-Cavzī, *ayn. esr.*, VIII/1, 400 v.d.; nşr. Jewet, s. 256; Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 178 v.dd.; trc., s. 125 v.d.; Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 187 v.d.). Rāvandī (*ayn. esr.*, s. 361 v.d.; trc., 331 v.d.), sultanın teessürünü ve Selçuklu devletinin âkıbeti hakkında duyduğu endişeleri ifâde etmektedir. Tuğrul 'un, Kızıl-Arslan tarafından bir defa daha aldatıldığı anlaşılmaktadır. Kızıl-Arslan, bu aldatma eşebbüsünde de, Irak 'taki Selçuklu kumandanlarından faydalandı. Sultanın arkasından Hemedan 'a gelen bu kumandanlar, Tuğrul 'u, aldatarak esir aldılar (ramazan 586=kasım 1190; bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 362; trc., 332; krş. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, s. 180; trc., s. 126). Kızıl-Arslan, Tuğrul 'u oğlu Melikşah ile birlikte. Azerbaycan 'da Aras kenarında bulunan Kehran kalesine hapsettirdi (Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 188). Böylece Irak Selçukluları ülkelerine yeniden hâkim olan Kızıl-Arslan, Sencer 'i hapsedildiği kale'den getirterek, Selçuklu tahtına oturttu (bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 363; trc., 333; krş. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 187) ise de, halîfenin teşvikiyle kendisinin sultanlığını ilân edip, Selçuk 'u şehzâdesi Sencer 'i tekrar hapishâneye gönderdi. Ancak, çok geçmeden başta karısı İnanç Hatun olmak üzere Kızıl-Arslan 'a güvenmeyen ve bu yüzden muhâlefete geçen Irak Selçuklu emîrleri, onu çadırında uyurken öldürdüler. Irak Selçukluları devleti, Azerbaycan Ebûbekir 'e, Irak-ı Acem Kutlug İnanç 'a âit olmak üzere ikiye bölündü (tafsilât için bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 363; trc., 333 v.d.; Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 181 v.d.; trc., s. 127 v.d; Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 189). Rāvandī, Tuğrul 'un sultanlıktan uzaklaştırılmasının meş'um bir hareket olduğu kanâatindedir.

İşte bu esnâda, Tuğrul, bir yıldan fazla kaldığı hapisten (müddet için bk. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 188 v. d.; krş. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 181; trc., s. 127), Türkmen beyi Mahmud b. Anasıoğlı ile Emîr Hüsâmeddin Dızmârî adlı bir kumandan tarafından kurtarıldı (tafsilât için bk. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 181 v.d.; trc., s. 127 v.d.; Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 364; trc., s. 334; Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 189; krş. Naṣr al-Dīn Münşī Kirmānī, *Nasāʾim al-aṣḥār*, nşr. Urmavī, Tahran, 1959, s. 90). Tuğrul, Muhammed Pehlivan-oğlu Ebûbekir ile yaptığı bir muhârebeyi kazandıktan sonra Azerbaycan 'dan Irak-ı Acem üzerine yürüdü ve kendisine yolda birçok kumandan katıldı. (bk. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, göst. yer.). Tuğrul Zencân 'a geldiği zaman, yine Türkmen olan Kafsud-oğulları da kendisine katıldılar (Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 182; trc., s. 128). Tuğrul, Kazvin hâricinde 3.000 kişilik bir kuvvetle Kutlug İnanç 'ın 15.000 kişilik ordusunu mağlûb etti (cemâziyelâhır 588=haziran 1192; tafsilât için bk. Ṣadr al-Dīn Nisābūrī, *ayn. esr.*, s. 182 v.d.; trc., s. 128; Rāvandī *ayn. esr.*, s. 364, v.d.; trc., s. 334 v.d.; Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 189) ve büyük bir ganîmet elde ederek Hemedan 'a gidip, tekrar Selçuklu tahtına oturdu. Etrâfa dağılmış olan diğer Irak emîrlerinin bir kısmı sultanın hizmetine girdi. Sultanın yaptığı ilk iş, çetrine kılıç vurmuş olan Fahreddin Kutlug Karakızî 'yi yakalatıp, öldürtmek oldu. Sultan, bu arada Irak emîrlerinin arasını bulmak isteyen ve kendisine öteden beri kin beslediği amîr-i bār Şerâfeddin Alp Argun 'un oğlunu öldürttü; Ḫvāca Muʿîn al-Dīn-i Kāşī 'yi vezir tâyin edip, Selçuklu devletini yeniden teşkilâtlandırmaya başladı.

Hârizmşâh Tekiş 'in, devletinin garbinde cereyan eden hâdiselere karşı alâka göstermesi, Tuğrul 'un hapsedilerek, yerine Kızıl-Arslan 'ın sultan olmasından itibâren başlar. Görünüşe göre, o, bu değişikliği kabûl etmek istemez ve Selçuk-oğulları hânedânının hakkını müdâfaa etmek kadir-şinaslığını gösterir. Bir taraftan, adına hareket edeceği sultanın hapiste bulunması, diğer taraftan kardeşi ile yaptığı taht mücâdelesi, bu siyâsetini tatbike imkân vermez. Ancak, Kızıl-Arslan 'ın ölümü üzerine ortaya çıkan karışık durum, Tekiş 'in garp siyâsetinde değişiklik yapmasına sebeb oldu ve bu defa görünüşte Selçuklu hânedânının hakkını müdâfaa etmek, hakîkatte ise, fetihlerde bulunmak için Irak üzerine yürüdü. Rey şehrine gelip Taberek kalesini fethettiği zaman, Sultan Tuğrul, hapisten kurtulup Kutlug İnanç 'ı mağlûb etmiş bulunuyordu. Tuğrul, şarkta başgösteren bu yeni düşmanla savaşmak üzere Rey 'e gelince (cemâziyelâhır 588=haziran/temmuz 1192), Tekiş, onun'a savaşmaya cesâret edemediği için, gayesini, siyâset yoluyla gerçekleştirmeye çalıştı ve Tuğrul'a kendisine tâbii olmasını teklif etti. Tuğrul bu teklifi kabûl etmedi ise de, Rey şehrini Tekiş 'e bırakmak zorunda kaldı. İki devlet arasında sulhün sağlandığı bu sırada, birçok Irak emîri Tekiş 'e iltihak edip, onu Tuğrul aley-

hine teşvik etti (tafsilât için bk. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 189 v.d.; Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 189 v.d.; trc., s. 133 v.d.).

Tekiş ile sulh yapılıp Hârizm hükümdârının memleketine dönmesinden sonra vuku bulan en mühim hâdise, Tuğrul'un, Kızıl-Arslan'ın dul karısı İnanç Hatunla evlenmesidir (ramazan 588=eylûl 1192). İnanç Hatun, oğlu Kutlug İnanç gibi, kendisiyle savaşmak isteyen Tuğrul'a haber göndererek, öteden beri ona meyli olduğunu, Kızıl-Arslan'dan kalan muazzam hazînelerle kendisini destekliyeceğini ve Tuğrul'un baba ve dedelerinin tahtına tekrar kavuşmasından memnun kaldığını bildirdi (bk. Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 183 v.d., 190; trc., s. 128 v.d., 133; krş. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 366 v.d.; trc., s. 377). Ancak bu evlilik kısa sürmüştür. İnanç Hatun, bir rivâyete (bk. Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 184; trc., s. 129) göre, eceliyle öldü. Diğer bir rivâyete (Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 366 v. d.; trc., s. 337) göre ise, Kızıl-Arslan'a yaptığı, gibi kendisini de öldüreceği için, İnanç Hatun sultan tarafından boğduruldu. Anlaşıldığına göre onun öldürülmesinin asıl sebebi, oğlunu tahta geçirebilmek için Hârizmşâh Tekiş ile muhâbereye girişmiş olmasıdır (bk. İbn İsfandiyār, *ayn. esr.*, II, 156 v.d.).

Sultan Tuğrul ile Tekiş arasındaki mücâdelenin yeniden başlamasında mes'ûliyetin hangisine âit olduğu hakkında kaynaklarda verilen bilgiler birbirinden farklıdır. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm (*ayn. esr.*, s. 191)'e göre, sulhü bozma mes'ûliyeti Tekiş'e; diğer bâzı kaynaklara (msl. bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 366; trc. s. 336; Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 191; trc. s. 134 v.d.) göre ise, Tuğrul'a âittir. Diğer taraftan Cuvaynī (bk. *Tārîḫ-i cahān-guşā*, nşr. Muḥammed Kazvīnī, London 1916, II, 30; İng. trc. J. A. Boyle, Cambridge, 1958, I, 302), Tekiş'in, sulhü bozan Tuğrul'dan intikam almak için harekete geçtiğini açıkça kaydetmektedir.

Sultan Tuğrul, Taberek kalesini kuşatıp, ele geçirdi ve surlarını yıktırdı (tafsilât için bk. Ḥusayn Karîmān, *Ray-i bāstān*, Tahran, 1345, I, 372, 487, 499, 515) ve aman verdiği Hârizmlilerin bir kısmını sonradan öldürttü (bk. Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 190; trc., s. 133). Tuğrul, bu arada Hârizmşâh Tekiş'e iltihak etmiş bulunan ve onun öncü kuvvetlerinin kumandanlığını yapan Kutlug İnanç'ı mağlûb etti (muharrem 590=kânun II. 1194; bk. Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm, *ayn. esr.*, s. 191 v.d.; Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 366. trc., s. 336). Bu zaferler, Tuğrul'un kendine güvenini artırdı (msl. bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 370 v.d.; trc., s. 340 v.d.). Tekiş büyük bir ordu ile Rey önünde göründüğü zaman (29 rebîülevvel 590=24 mart 1194), Tuğrul'un emrindeki kumandanlar onu, Kutlug İnanç'a teslim etmeye hazırlanıyorlardı (Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 370; trc., s. 340). Üstelik, ortaya çıkan fırsatı kaçırmayan Abbâsî halîfesi al-Nāṣir da, Tekiş'i bu Selçuklu hükümdârına karşı savaşa teşvik ve ülkelerini bu Hârizm hükümdârına tevcih ediyordu (bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1956, s. 125; krş. mad. TEKİŞ). Savaştan önce yapılan sulh müzâkereleri netîcesiz kaldı (bk. Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *ayn. esr.*, s. 191 v.d.; trc., s. 134 v.d.). Kumandanlar savaş esnâsında Tuğrul'u yalnız bıraktılar. Tuğrul, maiyetindeki az bir kuvvetle çarpışırken yaralanıp atından düştü ve karşısında rakibi Kutlug İnanç'ı buldu. Öldürüleceğini anlayan Tuğrul, Kutlug İnanç'tan kendisini Tekiş'e götürmesini istedi ise de, Kutlug İnanç onu öldürüp, başını Hârizmşâh Tekiş'e götürdü (tafsilât için bk. İbrahim Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 125 v.d.; Cuvaynī, *ayn. esr.*, II, 32; İng. trc., I, 303) ve cesedi ilk Büyük Selçuklu hükümdârı Tuğrul Bey'in türbesine gömüldü (tafsilât için bk. Ḥusayn Karîmān, *ayn. esr.*, I, 217). Kesik başı da bir müddet sonra Tekiş tarafından zafer nişânesi olarak halîfeye gönderildi (cemâziyelâhır 590=nisan/mayıs 1194 (bk. Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Topkapı Sarayı kütüp., nr. 2907, XIII, var. 263b). Böylece Selçuklular devleti. Tuğrul ile başlayıp Tuğrul ile sona erdi.

Şahsiyet ve idâresi. Tuğrul, uzun boylu, geniş ve yüksek omuzlu, çok yakışıklıydı. Gür sakalı, kulağının arkasına kadar uzanan burulmuş bıyığı ve üçe bölerek arkasına salıverdiği uzun saçları vardı (krş. M. A. Köymen, *Alp Arslan zamanı Türk giyim—kuşamı*, *Selçuklu araştırmaları dergisi*, III, 84—89). Tuğrul gayet kuvvetli idi: 30 batman (men) ağırlığındaki gürzü, kılıcının ağırlığı ve te'sirliliği dillere destan olmuştu (Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 330, 368; trc., s. 305, 338); onun savaş meydanlarında gösterdiği cesâret ve kahramanlığı şâirler tarafından da övülmüştür msl. bk. ʿAvfī, *Lubāb al-albāb*, nşr. Saʿîd Nefîsî, Tahran, 1335, s. 433, 435, 795; ve Ẓahîr al-Dīn Fāryābī, *Dīvān*, nşr. Hāşim Razī. s. 33 v.d.). Tuğrul, bu gücü yanında ince ruhu ve şâir tabîatı ile de temâyüz etmişti. Muhtelif zaferleri dolayısıyle söylediği şiirler halk arasında yaygındı; bunlardan bâzı parçalar günümüze kadar gelmiştir (bk. Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 346, 369; trc., s. 320. 339; ʿAvfī, *ayn. esr.*, s. 42 v.d., 790). Kendisi aynı zamanda nüktedan bir kişi idi. Tuğrul II, buna ilâveten hattat olup, el yazısı ile yazdığı bir mushafı, Mâzenderân melikine hediye etmişti. İçkiye ve eğlenceye düşkündü. Tuğrul da, ataları gibi, şâirleri ve ilim adamlarını himâye etmiştir (Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 351, 366 v.d.; trc., s. 328, 336 v.d.). Muḥammed b. Aḥmed Ṭūsī, yukarıda bahis

mevzuu edilen *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* adlı mühim eserini Tuğrul'a ithaf etmişti (Ḥusayn Karîmān'ın, Tuğrul'a ithaf edildiğinden bahsettiği *ʿAcāʾib-nāma* ile *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*'ın aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. bk. Ḥusayn Karîmān, *ayn. esr.*, bk. *fihrist*).

Tuğrul, çabuk değişebilen mizâca sâhipti. Bu yüzden birtakım isâbetsiz kararlar vermek sûretiyle, yerleri bir daha doldurulamayan birçok kumandanın boş yere öldürülmesine sebeb olmuştur.

Tuğrul, babası Arslan-Şah gibi, bir başka hükümdâra tâbi olmaktansa, mücâdele etmeyi tercih ederdi. Ancak mücâdeleye atıldıktan sonra, kendisini destekleyen kumandanları emrinde tutamaması, idârî muvaffakıyetsizliğine delil sayılabilir. Bunda, çevresindekilerin telkin ve hilelerinin de rolü vardır. Müşkül zamanlarında, ümitsiz bir şekilde bâzı devletlerin yardımına başvurmuşsa da, bir netîce elde edememiştir. Başarısızlığında, *gulâm*'lıktan gelen Türk kumandanlarının, ona nisbetle gulâm menşe'li atabeyleri kendilerine daha yakın bulmalarının ve onları desteklemelerinin rolü vardır. Sultan, nihâyet hür Türkmenlere ve beylerine başvurmaktan başka çâre bulamamıştır. Göçebe Türkmenlerin, yerleşik İran halkına karşı düşmanlıkları, nîmetlerini gördükleri Selçuklu devletinin sâdık taraftarı olan yerleşik halkın sultandan soğumasına sebeb oldu. Diğer taraftan, yağmacılıkları yüzünden, Türkmenler de Selçuklu devletinin ihyâsında faydalı olamadılar.

Tuğrul, kuvvet, cesâret ve askerî dehâsı sâyesinde çok üstün kuvvetlere karşı zafer kazanmasını bilmiştir. Tuğrul'un esas gayesi, Selçuklularla aralarındaki an'anevî anlaşmayı halîfeliğe kabûl ettirmek ve Irak-ı Arab'ı tekrar hâkimiyeti altına almaktı. O, biraz kuvvetlenince halîfeden vaktiyle Selçuklu sultanlarına tahsis edilen sarayın tâmirini istemiş ise de, halîfe, bunu kabûl etmeyip, burasını tamamiyle yıktırmıştır. Şarkta karşısına Tekiş gibi kudretli bir düşman çıkmamış olsaydı, Tuğrul'un, Selçuklu devletinin birlik ve bütünlüğünü sağlıyacağı muhakkaktı.

Sayıları zaman ve şartlara göre değişen tâbi devletler bir tarafa bırakılacak olursa, Irak Selçukluları devleti, esas itibârıyle, Irak-ı Acem ile Azerbaycan'dan ibâretti. Devletin dış siyâseti başlangıçta daha ziyâde garba müteveccih iken, sonradan Tuğrul'un saltanata gelmesiyle kendi içine ve şarka yöneldi. İktidârı elinde bulunduran atabeylerin Azerbaycan dışında kalan ülkeleri, her fırsatta yağmalamaları, Tuğrul zamanında yerleşik halkın, Selçuklu hânedânına daha da bağlanmasını sağladı. Tuğrul, son defa iktidârı elinde tuttuğu kısa müddet içinde, ülkesini âdil bir şekilde idâre etmesini bildi (Rāvandī, *ayn. esr.*, s. 368; trc., s. 338). Ancak son zamanlarında devlet idâresinin zayıflaması ile memlekette her türlü emniyet bozulmuş ve bu yüzden içtimâî düzen de altüst olmuştu (müşâhedelere dayanan çok dikkate şâyan tafsilât için bk. Curfādaḳānī, *Tarcama-i Tārîḫ-i Yamînî*, nşr. C. Şiʿār, s. 432—436).

Tuğrul II.'un 17 yıl süren uzun saltanat zamanı, Irak Selçukluları devletinin inkırâz tarihini içine alır.

Tuğrul II. zamanında Irak Selçukluları devletinin karşı-karşıya kaldığı mes'eleler, selefleri zamanındakilerden pek farklı değildir. Nitekim atabeylerin ayaklanması, sık-sık saf değiştiren, kölelikten yetişme Türk emîrler mes'elesi, Selçuklu sultanı ile halîfe arasındaki anlaşmazlık ve nihâyet Hârizmşâhlarla mücâdele bu devrin başlıca husûsiyetlerini teşkil eder.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid period*, *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis ve P. M. Holt), London, 1962, s. 59—78; C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World*, *The Cambridge History of Iran V*, *The Saljuq and Mongol Periods* (nşr. J. A. Boyle), Cambridge, 1968, s. 29, 170, 180 v. dd.; Ḥusayn Amîn, *Tārîḫ al-ʿIrāḳ fi 'l-ʿaṣr al-Salcūḳī*, Bagdad, 1385=1965, s. 114, v. d., 120, 124, 321, 327 v.dd.; Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti* (Ankara, 1965), s. 186, 245; Mehmed Altay Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi* (Ankara, 1963); A. Zarrînkūb, *Tārîḫ-i Îrān* (Tahran, 1343), I; Kasravî-i Tabrîzî, *Şahryārān-ı Gum-nām* (Tahran, 1308 hş.), II, 127, 129; Faruk Sümer, *Oğuzlar* (*Türkmenler*), *tarihleri—boy teşkilâtı—destanları* (Ankara, 1967), s. 102, 127, 130, 328, 352; bk. mad. SELÇUKLULAR.

(MEHMED ALTAY KÖYMEN.)

TUĞRUL BEY (993?—1063), AL-SULṬĀN AL-MUʿAẒẒAM ŞĀHİNŞĀH RUKN AL-DĪN ABŪ ṬĀLİB MUḤAMMED B. MİKĀʾİL B. SALCŪḲ, Büyük Selçuklu imparatorluğunun ilk hükümdârı (1040—1063) olup, adı, öldürdüğü bin yabani kazdan sâdece birini yiyen şahin cinsinden bir av kuşu olan „toğrıl" (Kaşgarlı Mahmud, *Dîvān luġāt al-Turk*, nşr. Kilisli Rıfat, I, 400; Türk. trc. Besim Atalay, I, 482; III, 381; ʿAlî b. Manşūr, *Şikār-nāma-i İlḫānî*, Üniv. kütüp., FY nr. 14, var. 182b — 184b; Bogdı b. ʿAlî b. Kuştemur al-Turkî, *al-Ḳānūn al-vāżiʿ fî muʿālacāt al-cavārih*, Köprülü kütüp., nr. 978, 16b—17a. Bu var. kelimenin okunuşu için bk. Bahaeddin Ögel, *Tuğrul Bey'in adı hakkında*, *Selçuklu araştırmaları dergisi*, Ankara, 1971, III, 201—207). kelimesinden gelmektedir. Bey [b. bk.] ünvânı ise, Tuğrul hükümdar olduktan sonra da ismiyle birlikte kullanılmıştır. Tuğrul ve Çağrı adlarının ünvan olmaları ihtimâli ileri sürülmüşse de (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967, s. 63) bu, olsa olsa. Türklerin çocuklarına vahşi hayvan ve kuş adları

takmaları an'anesiyle (bu hususta bk. Râsonyi, *Türk özel adlarının kaynakları, Türkoloji dergisi*, 1964, s. 71—101 ve ayn. mll., *Kuman özel adları, Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1962—1966, III—IV, 141) izâh edilebilir.

Çocukluk ve gençliği. Babaları Mikâil'in, müslüman olmayan Türk ülkelerinden birine yaptığı seferde şehid edilmesi üzerine, küçük yaşta yetim kalan Çağrı Bey, ile Tuğrul Bey, dedeleri Selçuk tarafından Cend'de yetiştirilmeğe başlanmıştı. Ancak, ihtiyarlığı yüzünden faâl hayattan çekilen Selçuk ile, âilenin başına geçen oğlu Arslan (İsrâil) Yabgu arasına, torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler yüzünden gittikçe artan bir soğukluk girdiği anlaşılmaktadır. Babasının emriyle Kara-Hanlılara karşı Sâmân-oğulları devletinin yardımına giden Arslan'ın bir müddet sonra Cend'e dönmeyerek Mâverâünnehr'de kalışı, Selçuk'un, kendi yerine torunları Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'i geçirmek istemesiyle izâh edilebilir. Selçuk'un, mes'eleyi, en büyük oğlu Mikâil'in oğulları Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in lehine halletmeye karar vermesi, sağlığında açık bir mücâdeleye meydan vermemişse de, görünüşe göre, Arslan Yabgu'nun küskünlüğüne sebeb olmuştur.

Dedeleri Selçuk'un ölümü (1000 veya 1007)'nden sonra Çağrı ve Tuğrul Beyler de Cend'i terk etmişler, amcaları Arslan Yabgu ile aynı bölgede yaşayıp onu âile reisi olarak tanımışlardır. Ancak amcaları ile münâsebetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Arslan Yabgu'nun, Sâmân-oğulları devletinin yıkılmasından sonra, Kara-Hanlı soyundan Ali Tegin'in Buhârâ'da yeni bir devlet kurmasına kadar, Mâverâünnehr'de bir kenara çekilerek hâdiselerin inkişâfını beklemesine karşılık, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey kardeşlerin, bir defa Orta-Asya'ya doğru, bir defa da garba doğru göç teşebbüsleri dikkati çekmektedir. Mâverâünnehr hükümdârı İlek Hasan Nasr'ın kendilerine karşı düşmanca siyâseti yüzünden bu hükümdarla mücâdele edemiyeceklerini anlayan iki kardeş, Çağrı Bey'in teklifi ile Orta-Asya'ya Kara-Hanlı hükümdârı Buğra Han'ın ülkesine sığındılar. Zâhiren kendilerine iyi kabûl gösteren Buğra Han, kardeşlerin ikisini birden yakalamak için fırsat kollamış, ancak, Çağrı Bey'in teklifiyle, her hafta birisi huzûra giderek hizmet ettiklerinden, ikisini birden ele geçirmekten ümidini keşen han, Tuğrul Bey'i tutup hapsetmiş, kardeşini de aynı âkıbete uğratmak için ordu göndermişse de, Çağrı Bey, Buğra Han ordusunu büyük bir mağlûbiyete uğratıp, aldığı esirler karşılığında Tuğrul Bey'i kurtarmıştı. İki kardeş aradıkları huzûru burada da bulamayınca, tekrar Mâverâünnehr'e döndülerse de, bu defa Buhârâ hâkimi Ali Tegin, onlarla savaşmak için ordu topladı. Bu durum karşısında, yine Çağrı Bey'in teklifiyle, Tuğrul Bey çöle çekilirken, Çağrı Bey de „Rûm" gazâsına çıkıp, büyük ganîmet elde etti. Tuğrul Bey, kardeşinin gönderdiği elçiden bu haberi öğrenince çok sevindi ve „ihtiyârî sürgün hayatı" na son verere', Çağrı Bey'in yanına gitti. Böylece, iki kardeşin, tekrar siyâset sahnesinde görünmeleri, amcaları Arslan Yabgu'yu telâşa düşürmüş, komşu devletlerin hücûmuna sebeb olacağını ileri sürerek, onların elde ettikleri ganîmetlerle, topladıkları orduyu dağıttırmış ve yeğenlerini tekrar emri altına almıştır.

Müşterek başkanlık devri. Arslan Yabgu'nun, Gazneli Mahmud tarafından esir ve hapsedilmesinden (1025) sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçukluların başına geçmeleri âile mensupları tarafından itirazla karşılanmıştır: 4.000 çadırlık bir Türkmen kitlesi, iki kardeşin başkanlığını kabûl etmeyerek onlardan ayrılmış, başbuğlarını hapseden Gazneli Mahmud'un müsâadesi ile Horasan'a geçmişlerdir. Diğer taraftan Arslan Yabgu'nun müttefiki olan Buhârâ Kara-Hanlı hükümdârı Ali Tegin, bu müşterek başkanlığı şüphe ile karşılamış, Selçuklu âilesini birbirine düşürmek, bu arada Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in yerine, Selçuklu âilesinden başka birini yabgu ünvânıyla tâyin etmek için, savaş da dâhil olmak üzere, muhtelif teşebbüslerde bulunmuş ve görünüşte amcaları Musa'yı yabgu ünvânıyla başa geçirtmişse de, gerçekte yabguluk gitgide bir şeref ünvânı olmaktan ibâret kalmış ve bütün selâhiyetler, eskisi gibi, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'de toplanmıştır. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gaznelilerin muhtar Hârizm vâlisi Altuntaş'ın hücûmu ile başlayan mücâdelede Ali Tegin'in yanında yer aldılar (1032). Bir mütâreke ile neticelenen bu muhârebeden sonra ölen Altuntaş'ın yerine geçen oğlu Hârûn'un, isyan ettiği Gazneli Mes'ûd'a karşı Ali Tegin ile yaptığı ittifâka Selçukluları da dâhil etmesi (1034), Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin, aradan 5—6 yıl geçince milletler-arası siyâsî hayatta artık Arslan Yabgu kadar tabar sâhibi olduklarını gösterir. Ancak, müttefiklerden Ali Tegin'in ölümü (1035), Selçukluları da müşkül durumda bıraktı: Artık onlar, eskisi gibi Buhârâ çevresinde kalamazlardı; çünkü Ali Tegin'in oğulları ile araları, daha babalarının sağlığından beri açıktı. Diğer taraftan, Hârizm'e de yerleşemezlerdi: çünkü, eski Oğuzlar devleti soyundan — amansız düşmanları ve Gazneliler devletinin tabiî müttefiki — Şah-Melik, Cend'de fırsat bekliyordu. Bu yeni durum Gazneliler devletini, kendisini epeyce uğraştıran 4.000 çadırlık Arslan Yabgu'nun Türkmenleri gibi, Tuğrul ve Çağrı Beylerin idâresindeki Selçukluların Horasan'a geçmeleri ihtimâlinden dolayı endişeye düşürüyor, onlara daha bu sırada Gazneliler devletini tehdid eden en büyük tehlike gözü ile bakılıyordu.

Adı geçen Şah-Melik âni bir baskınla Selçukluları perîşan edip, 7—8 bin kişiyi öldürdü, mallarını yağmaladı, birçok kadın ve çocuğu esir aldı (teşrin I—II. 1034). Selçukluların başlangıçtan beri uğradıkları bu en büyük felâketten başkanlar, pek az bir maiyetle birlikte canlarını zor kurtardılar; mâmafih, Hârûn'un yardımıyla, bir dereceye kadar kendilerini toparladılar. Horasan'a yürüyüş sırasında, Gazneliler devleti tarafından tertib edilen sû-i kast planının tatbik edilerek, Hârizmşâh Hârûn'un öldürülmesi (13 nisan 1035) karşısında, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, 900 atlıdan ibâret maiyetleriyle, Gazneliler devletinden izin almaksızın onlara âit Horasan'a, müstakbel devletlerini kuracakları sâhaya girmek zorunda kaldılar. Bu geçişten Gazneliler devleti endişe duymakla berâber, Selçuklular, Ceyhun'u geçip Nesâ şehrine gelinceye kadar mühimsenmediler. Ancak Selçuklular, Gazneli Mes'ûd'un, başkanlarını öldürmesi üzerine başsız kalan Arslan Yabgu Türkmenlerinin de katılmalarıyla, altı ay gibi kısa bir müddet içinde 10.000 atlıdan mürekkep büyük bir kuvvet hâline gelince, Gazneli vezirin „şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi... şimdi vilâyet zapteden kumandanlar geldiler" şeklindeki ifâdesinin de gösterdiği gibi, Gazneli devleti Selçuklu tehdîdinin ehemmiyetini idrâk etti.

Selçukluların, sığınacak başka yerleri olmadığı için Gazneliler devleti arâzisine girdikleri yolunda ileri sürdükleri mâzeret ve Gazneliler devleti sınırlarını yeni geleceklere karşı müdâfaa etme teklifleri, Sultan Mes'ûd tarafından, Selçukluların komşu ülkeler arasında en zayıf devlet olarak Gaznelileri görme telâkkîlerini önlemek üzere, kabûl edilmedi. Aksine, devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş addedilen Selçukluların cezâlandırılmalarına karar verildi.

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, Gazne hükümdârı Mes'ûd'un, üzerlerine gönderdiği büyük bir orduyu Nesâ şehri civârında pusu kurarak mağlûb ettiler (29 haziran 1035). Şimdiye kadar bir bakıma mülteci, bir bakıma da başka bir devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş gayr-ı meşrû bir kuvvet olarak telâkkî edilen Selçuklular, devlet kurma yolunda kat'ettikleri büyük bir merhale olan bu zaferle yalnız pek çok ganîmet ele-geçirmekle kalmadılar aynı zamanda üstünde yaşadıkları toprakların meşrû sâhibi hâline geldiler. Bu ilk muhârebede Selçuklu reislerinden hangisinin daha fazla rol oynadığı hakkında açık mâlûmat verilmemekle berâber, Selçukluların gönderdikleri üç elçiden her birinin bir Selçuklu şefini temsil ettiğine bakılırsa siyâsî faâliyet gibi, askeri faâliyetin de müşterek yürütüldüğü söylenebilir. Tuğrul Bey'in elçisinin, Musa Yabgu'nunkinden sonra, Çağrı Bey'in elçisinden önce zikredilmiş olması, Musa Yabgu'nun silsile-i merâtibde eski yerini koruduğunu göstermekte, ancak bütün selâhiyetin yine Tuğrul Bey ile Çağrı Bey elinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu elçileriyle vuku bulan uzun müzâkerelerden sonra: 1. Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ın üç Selçuklu başkanına verilmesi; 2. kendilerine hil'at, menşur ve sancak gönderilmesi; 3. üç başkandan birinin rehin olarak Gazne sarayında bulunması kararlaştırıldı. Buna mukabil, üç Selçuklu reisi, Sultan Mes'ûd'a itâat üzere bulunacaklarına dâir yemin edeceklerdi.

Böylece Sultan Mes'ûd, Selçukluların Horasan'a ilk indikleri zaman yaptıkları teklifleri (hudut bekçiliği, Gazne ordusuna asker verme gibi taahhütler hâriç), kabûl etmek zorunda kalmıştır. Bu netîce bize, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin, yalnız iyi birer kumandan değil, aynı zamanda zaferlerinden faydalanmasını bilen iyi birer siyâset adamı olduklarını da göstermektedir.

Sultan Mes'ûd, Selçuklu elçileri vâsıtasıyla gönderdiği ferman (29 ağustos 1035)'da Dihistan'ı Çağrı Bey Davud'a, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi ise, Musa Yabgu'ya veriyordu. Başkanlara, Gazneli devleti âdetince vâlilere verilen „iki dilimli" külâh (börk), sancak, dikilmiş elbise; Oğuz âdetine göre ise, at, eyer takımı, altın kemer gönderildi. Ayrıca her reis için çeşitli cinsten otuzar kat biçilmemiş elbise de verildi.

Yazılan mektuplara göre, „dihkan" yâni toprak asilzâdesi, takdîm edilen hil'atlere göre de birer vâli sayılan Selçuklu başbuğları, fiilen—Gazneliler devletine karşı hiçbir mükellefiyeti olmayan—birer tâbi hükümdar hâline geliyorlardı.

Ancak Selçuklu başkanlardan her birinin ayrı arâzi sâhibi olmaları ve yabancı devlet nezdinde kendilerini ayrı bir elçi ile temsil ettirmeleri, henüz resmen ilân edilmemiş devletin federal bir mâhiyete sâhib olduğunu göstermektedir.

Bu zaferle Selçuklular, içte Irak Türkmenlerinin kendilerine katılmaları ile kuvvetlendikleri gibi, dışarıda da, Hârizmşâh İsmâil Handan ile eski ittifaklarını ihyâ ederek, siyâsî yalnızlıktan kurtuldular.

Bununla berâber Gazneliler ile yapılan anlaşma daha mer'iyete girmeden, Selçuklular tarafından bozuldu: Irak Türkmenleri ile birleşen Selçuklular, kendilerine tahsîs edilen vilâyetler dışına taşarak, Ferâve, Cûzcân, Serahs'a akın ve yağmalarda bulunmaya başladılar (kânun II. 1036). Anlaşmanın böylece ihlâli üzerine Sultan Mes'ûd subaşı kumandasında bir ordu gönderdi ise de (şubat 1036), bu kuvvetler uzun müddet Selçuklularla muhârebeyi göze alamadılar.

Aradan bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra Selçuklular iki elçi vâsıtasıyla gönderdikleri mektupta, daha önce tevcih edilen üç şehrin dar geldiğini bildirerek Merv, Serahs, Bâverd'in de kendilerine verilmesini talep, Gazneliler devletinin maaşlı askerleri olmayı teklif ve Horasan da âsâyişi te'min etmeyi, içte ve dışta kendilerine verilecek vazifeleri yerine getirmeyi taahhüt ediyorlardı (teşrin II. 1036). Böylece daha önce elde ettikleri bâzı imti-

yazları terke ve bâzı yeni mükellefiyetleri yüklenmeye hazır bulunan Selçuklular, Gazneli ordusu üzerlerine gelirse, savaşacaklarını açıkça ifâde etmektedirler ki, bundan, kendilerini Gazneliler devleti ile başa çıkacak kudrette görmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Bu teşebbüsü tâkib eden devrede Selçuklular, Gaznelilerin oyalama siyâsetine karşılık, küçük gruplar hâlinde akın ve yağmalara giriştiler. Daha ziyâde Çağrı Bey Davud'un adının geçtiği akınlarda 20—30 Selçuklu birliğini 1037 sonbaharından 1038 ilkbaharına kadar Cûzcân, Tâlekan ve Fâryâb'dan Rey'e kadar her tarafta görünmeleri, bu arada Rey şehrini almaları, kurmayı tasarladıkları devletin sâhasını içine alan bir teşebbüs olarak gösterilebilir.

Selçuklu devletinin kurulması. Bu akınlara son vermek üzere Sultan Mes'ûd'un emriyle 1038 haziranı başlarında Serahs civârında Gazneli ordusunun giriştiği ikinci savaş da Selçukluların galibiyeti ile netîcelendi. Gazneli vezirin, hiçbir kumandanın Selçuklularla başa çıkamayacağını ve Sultan Mes'ûd bizzat muhârebeye katılmadıkça işin halledilemeyeceğini ifâde etmesi, Gaznelilerin durumunu açık şekilde ortaya koymaktadır.

Tuğrul Bey adına Nîşâpûr şehrini teslim almaya gelen öncü kuvvetleri kumandanı ve üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın şehir halkıyla konuşmalarından, bu zaferden sonra, muhtemelen yapılan bir kurultayda, Tuğrul Bey'in hükümdar ilân edildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten 1038 mayısında Nîşâpûr'da „al-Sulṭān al-muʿaẓẓam" ünvânı ile Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Nîşâpûr'da merâsimle karşılanan yeni Selçuklu hükümdârı, Sultan Mes'ûd'un tahtına oturarak, şehir halkına, son derece âdil davranacağına dâir te'mînat verdi. Bu keyfiyet, kıyâfet itibârıyle alelâde bir kumandandan farksız görünen, silsile-i merâtib kâidelerine riâyet etmeyen ve önüne gelenle konuşan, silâhını kendisi taşıyacak kadar mütevâzı olan Tuğrul Bey'in, hâkimiyet alâmetleri husûsunda son derece hassas davrandığını göstermektedir. Diğer taraftan Çağrı Bey'in de Merv'de „Malik al-mulûk" ünvânıyla adına hutbe okutması göz önünde tutulursa, kurulan devletin, islâmdan önceki çift hükümdarlı Türk devleti tipine uygun olduğu söylenebilir. Musa Yabgu adına hutbe okunup okunmadığı husûsunda bilgimiz yoktur. Fakat Tuğrul Bey'in, hükümdar ilân edilmesinden sonra yabguluk müessesesinin ehemmiyetini büsbütün kaybettiği, Musa Yabgu'nun ülkesi olmakla berâber, derece itibârıyle Çağrı Bey'den de sonra geldiği görülmektedir.

Bu son harekâtta da büyük bir rol oynayan Çağrı Bey, başarılı bir tâkipten sonra Nîşâpûr'a gelince Tuğrul Bey tarafından mükâfatlandırıl'ı. Fakat o, daha sonra Tuğrul Bey'in muvâfakatini almaksızın, tek başına Sultan Mes'ûd ile yaptığı bir muhârebeyi (Ulyâ-âbâd: 7 nisan 1039) kaybedince, Tuğrul Bey ve Musa Yabgu müşâvere için Serahs'a çekilmiş bulunan Çağrı Bey'in yanına geldiler. Burada Tuğrul Bey ile Yınallıların, üzerlerine gelmekte olan Mes'ûd ile savaşamayacakları düşüncesiyle fethedilmesi ve yerleşilmesi kolay olan garbî İran (Rey, Cibâl ve Cürcân)'a çekilme teklifine Çağrı Bey itiraz etti. Horasan'dan çekilince. Mes'ûd'un ve onun her taraftan saldırtacağı kuvvetli hasımlarının hücumlarından dolayı Selçukluların, hiçbir yerde tutunmasının mümkün olamayacağını ileri süren Çağrı Bey, Ulyâ-âbâd savaşından edindiği intibâ ile Gazneli ordusunun sür'atli manevra imkânı vermeyen ağırlıklarına mukabil, kendilerinin sür'atle savaşabileceklerini iddia etti ve netîcede Gaznelilerle mücâdele fikri kabûl edildi. Bu toplantıda ayrıca, Gazneli ordusundan ayrılarak Selçuklular tarafına geçen Türk asıllı kumandanlar ve maiyetlerindeki askerlerden muhârebede nasıl faydalanılacağı münâkaşa edildi: Tuğrul Bey ile Musa Yabgu, onları muhârebeye sokmamayı düşünürlerken, Çağrı Bey, bu askerlerin ilk saflarda savaştırılmak sûretiyle sadâkatlerinin denenmesini teklif etti.

Talḫāb'da yapılan ve günlerce süren şiddetli muhârebe, Gazne ordusunun zaferi ve üç Selçuklu başkanının mağlûbiyetiyle netîcelendi (14—21 haziran 1039). Bu muvaffakıyetsizlikten sonra Selçuklular, nizâmî muhârebeden tekrar çete harbine dönüp, Serahs çayını çevirerek, Gazne ordusunu susuz bıraktılar. Gazneliler ayrıca şiddetli ot kıtlığıyla karşı karşıya bulunuyorlardı. Bundan sonra Serahs çevresindeki çete muhârebelerinin ekserisini kaybeden Sultan Mes'ûd, sulh istemeye mecbur oldu. Selçuklular, teklifi bir kurultayda müzâkere ile kabûl ettiler. Yapılan mütârekeye göre, Nesâ, Bâverd ve Ferâve Selçuklulara verilecek ve onlar, ellerinde bulunan üç şehirden (muhtemelen Nîşâpûr, Merv ve Serahs) çekilecekler, sulh daha sonra yapılacaktı (temmuz/ağustos 1039). Sultan Mes'ûd'un kendilerini Horasan'dan sürüp çıkarmak için her türlü çâreye başvuracağından emin olan Selçukluları zikredilen ağır şartları kabûle zorlayan sebebin, yeni bir muhârebeye hazırlık için zaman kazanmak olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a döndüğüne, Çağrı Bey'in Serahs'ta kaldığına bakılırsa, yapılan mütârekenin Selçuklular tarafından hiç tatbik edilmediği netîcesine varılabilir.

Hazırlıklarını tamamlayan ve Selçukluları örnek alarak, mümkün olduğu kadar hafif ve ağırlıksız bir ordu meydana getiren Mes'ûd, onları Bâverd ve Nesâ'ya kadar tâkib etti. Bu tâkip sırasında çok sıkışık duruma düşen Selçuklular ise, ağırlıklarını Balḫān dağına bırakıp, çöle çekilerek, kışın gelmesini ve Gazneli ordusunun geri dönmesini beklediler.

Diğer taraftan, husûsiyle ot kıtlığı yüzünden, Mes'ûd da tâkipten vaz geçip, Nesâ'dan Nîşâpûr'a dönerek (kânun II. 1040), Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı, Selçukluların atlarını bağladıkları ahırları tahrib ettirmek sûretiyle, Nîşâpûr'daki Selçuklu hâkimiyetinin izlerini silmek istedi.

1040 baharında Mes'ûd'un Tûs ve Serahs'a doğru yürümesi üzerine Selçuklu reîsler Tuğrul Bey'e başvurdular. Yapılan toplantıda, o, yine Dihistan ve Cürcân'a, burada tutunamazlar ise, Rey ve İsfahan'ı içine alan Cibâl'e gitmelerini teklif etti. Fakat Çağrı Bey'in, Musa Yabgu ve Yınallılar tarafından desteklenen bu defaki itirâzı Tuğrul Bey tarafından kabûl edildi.

Bu karardan sonra, Selçuklular çölden Serahs'a, Gazneli ordusuna karşı çıktılar (mayıs 1040). Burada ot ve yiyecek sıkıntısı içinde bulunan Gazneli ordusu Merv'e doğru hareket edince, Selçuklular, sağdan soldan hücum ederek Gaznelileri yıldırdılar. Emîrleri arasındaki rekabeti önleyememesi ve ordusundaki Türk gulâmlardan bâzılarının Selçuklular tarafına geçmeleri Sultan Mes'ûd'da ümitsizlik uyandırdı. Dandānaḳān kalesi önünde yapılan asıl muhârebede Gazneli kuvvetleri hezîmete uğrayıp, Selçukluların eline büyük ganîmet geçti (23 mayıs 1040). Muhârebe hakkında bilgi veren kaynaklarda 3 Selçuklu başkanının sancaklarından bahsedilmekle berâber, esir alınan mühim şahsiyetlerin Tuğrul Bey nezdine götürülmelerinin de belirtilmesine bakılırsa, Selçukluların başının yine Tuğrul Bey olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, muhârebeyi müteâkıp bir tahta oturarak ordu ileri gelenleri tarafından „Horasan emîri" olarak selâmlanan Tuğrul Bey, onlara ihsanlarda bulundu. Ancak komşu hükümdarlara gönderilen fetihnâmelerde sâdece Tuğrul Bey'in mi, yoksa üç Selçuklu başbuğunun mu tuğrası bulunduğunu bilemiyoruz.

Tuğrul Bey'in, 1.000 atlı ile Nîşâpûr'a gitmesi, Musa Yabgu'nun Yınallılarla birlikte Merv'de oturması, Çağrı Bey Davud'un da ordunun büyük kısmı ile Belh ve Tohâristan'ı fethetmek üzere harekete geçmesi, ortaya atılan ilk mes'ele oldu. Eğer böyle bir karar tatbik edilseydi, Çağrı Bey'in kumandası altında yeni kurulan devletin dış siyâsetinin esâsı, şarka doğru genişlemek olacaktı. Daha sonra yapılan esas kurultayda bu siyâsetin tamamıyle değiştirildiği görülecektir.

Devletin asıl tanzim ve teşkili Merv'de toplanan büyük kurultayda ele alındı. Bu kurultayda, adı Çağrı Bey'den sonra geçmesine rağmen, baş rolü Tuğrul Bey'in oynadığı görülmektedir: Tuğrul Bey, Selçuklular arasındaki dayanışmanın lüzûmunu ispatlamak için misal olarak bir veya iki okun kolayca kırılabileceğini, bunların sayıları arttıkça, okları kırmanın güçleştiğini göstererek, Selçuklu âilesinin birlikte hareket etmesini tavsiye etti.

İstikbâle âit bir program mâhiyetini hâiz olan bu açış konuşmasından sonra, kurulan devletin tanınmasını sağlamak maksadıyle Bagdad Abbâsî halîfesine mektup yazılması kararlaştırıldı. Bütün Selçuklular âilesi adına Tuğrul Bey tarafından gönderildiği anlaşılan mektupta, başlangıçtan itibâren Abbâsî hânedânına ve sünnîliğe bağlılıkları, bu arada gazâ ve cihadları, amcaları Arslan (İsrâil)'ın Gazne hükümdârı Mahmud tarafından haksız yere tevkif edilmesi, Mes'ûd'dan şikâyetçi olan Horasan ileri gelenlerinin kendilerini büyük arzu ile istedikleri ve alınmış veya alınacak ülkelerin Selçuklular âilesi arasında bölünmesi yer alıyordu.

Bu kurultayda Tuğrul Bey'in hükümdar ilân edildiğinden açıkça bahsedilmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Gazneliler devletine karşı kazanılan ikinci zaferden sonra, tahta oturup, adına hutbe okunan Tuğrul Bey'in bu kurultayda yeniden Selçuklu hükümdârı ilân edilmesine lüzum görülmemiş, ancak onun hissesine — hudûdu tâyin edilmeden — garb tarafı düşmüştür.

Kurulan devletin mâhiyetine gelince, sâdece Tuğrul Bey tahta oturduğuna göre, devleti temsil selâhiyeti tek başına ona âittir. Artık bu devletin, belli bir arâzisi ve bu arâzi üzerinde yaşayan tebaası vardır. Yalnız yerli halk yabancı ırktan olup, Selçuklular bunlar üzerinde hâkim tabakayı teşkil etmektedir. Asıl değişiklik kendisini orduda göstermiştir. Zaferin kazanılmasında başlıca rolü oynayan mülteci gulâm Türkler, ordunun esas unsuru olmaya, bunun netîcesi olarak da hür göçebe Türkmen-Oğuzlar ikinci plana düşmeye başlamışlardır.

Saltanatı. Yukarıda gördüğümüz iki veya üç başkanlı idâre sistemi, Selçuklu devleti kurulduktan sonra, islâmdan önceki Türk devlet telâkkisine uygun olarak, şarkta Çağrı Bey'in idâresinde; garpta ise — daha sonra Büyük Selçuklu imparatorluğu adını alan — Tuğrul Bey'in başında bulunduğu iki devlet hâline geldi. Çağrı ve Tuğrul Beylerin kendi adlarına ayrı ayrı para bastırmaları (bk. *Tārīḫ-i Sīstān*, nşr. Muḥammed Ramażānī, Tahran, 1314, s. 380; Coşkun Alptekin, *Selçuklu paraları*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1971, III, 443 v.d., 468), bu iki devletin tâbilik-metbûluk nizâmı içinde mütâlaa edilmesine imkân bırakmamaktadır. Eğer böyle bir münâsebet olsaydı, Çağrı Bey'in, paralarında Tuğrul Bey'in adını kendi adından önce zikretmesi îcâb ederdi. Nitekim 444 (1052) yılında Çağrı Bey'in hâkim olduğu sâhalarda dolaşan meşhur seyyâh ve şâir Nāṣir-i Ḫusrav [b. bk.], Çağrı Bey'den müstakil bir hükümdar gibi bahsetmektedir (bk. Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma*, nşr. Dabir Siyāḳī, Tahran, 1335, s. 128). Diğer taraftan görüleceği gibi, Çağrı Bey de, Tuğrul Bey de ayrı ayrı tâbi devletlere sâhiptiler (iki kardeşin karşılıklı hukukî ve siyâsî vaziyetleri için bk. R. W. Bulliet, *Numismatic Evidence for the Relationship between*

Tughril Beg and Chagrī Beg, Studies in Honor of George C. Miles, nşr. D. K. Kouymjian, Beyrut, 1974, s. 289—296). Ancak, Çağrı Bey „yabgu" ünvânı yerine, islâmî şekilde „emîr", daha sonra da „melik" ünvânını; Tuğrul Bey ise, önce kısa bir müddet için „emîr", bilâhare, „hakan" yerine islâm tarihinde ilk defa „sultan" ünvânını almıştır (bu hususta bk. C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultans, Der Islam*, VI, 350—412; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman, II: Sultanat et Califat*, Paris, 1956, s. 11 v.dd.). Böylece, Tuğrul Bey'in, hiç olmazsa hukuken üstünlüğe sâhib olduğu söylenebilir. Ancak iki kardeş arasında sıkı bir tesânüd devam etmiştir. Nitekim Hârizm'i tek başına alamayan Çağrı Bey, Tuğrul Bey'le müştereken bu ülkeyi zaptettiği gibi (tafsilât için bk. Bayhaḳī *Tārīḫ-i Masʿūdī* nşr. Ġanī, s. 688 v.d.; nşr. Saʿīd Nafīsī, s. 837 v.d.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, IX, 314; Bulak, IX, 172; Mīrḫvānd. *Ravżat al-ṣafāʾ*, Bombay, 1207, IV, 78 v.d.; krş. mad. SELÇUKLULAR); Tuğrul Bey de, üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın isyânıyle başa çıkamıyacağını anlayınca, ağabeyine mürâcaat edip, ondan Alp Arslan, Kavurd ve Yakūtî'nin yardımını te'min etmiştir. Bununla berâber, Çağrı Bey'in kurultay kararını bozarak, Musa Yabgu'nun hissesine düşen Sîstan'a tecâvüzü üzerine, amcası şikâyet edince, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile bu ülke eski sâhibine iâde olunmuştur (rebîülâhır 448=temmuz 1056; *Tārīḫ-i Sīstān*, s. 380 v.d.).

Esâsen bu iki devlet, faâliyet ve rolleri itibârıyle de, birbirini tamamlıyordu: Çağrı Bey'in daha çok şark ve cenûb-i şarkî taraflarıyla meşgul olması, Tuğrul Bey'in emniyetle garba doğru genişlemesine imkân vermişti.

Eski Türk devlet anlayışına uyarak halkı bütünü ile refâha kavuşturmayı gaye edinen Tuğrul Bey, hâkimiyeti altındaki Türk olmayan yerleşik halkın saâdeti içinde her türlü tedbîri alıyordu. Böylece göçebe Oğuzların kurduğu devlet, tebaa itibârıyle yabancı ırktan yerleşik halka dayanması, ordusunda ise, hür Türkmenlerin yerini yavaş yavaş gulâm (bk. *EI²* mad. GHULĀM) sistemine göre yetişmiş Türk askerlerinin almasıyla, bilhassa Çağrı Bey [b. bk.]'in ölümünden (452=1060) sonra, klasik bir Türk-islâm imparatorluğu hâline geldi.

Tâkib ettiği içtimâî ve iktisâdî siyâsetin hâkim olduğu kavimler üzerinde müsbet bir te'sir bıraktığı, daha önce ve daha sonra görülen halk isyanlarına Tuğrul Bey zamanında rastlanmamasından anlaşılmaktadır. Bu hükümdar, içtimâî hayatta büyük bir kuvvet teşkil eden din ve ilim muhitlerinde de iyi karşılanmıştır: Hemedan'da, elini öptüğü Baba Tâhir, parmağından çıkardığı yüzüğü „adâlet" ve „ihsan" prensibini sadâkatle tatbik edeceğini vaad eden Tuğrul Bey'in parmağına kendi eliyle takmak sûretiyle (msl. bk. Rāvandī *Rāḥat al-ṣudūr* nşr. Muhammed İkbal, Londra, 1921, s. 99; trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I, 97) onun hükümdarlığını, âdeta te'yid ettiği gibi, kardeşi Çağrı Bey ile Mayhana'da ziyâret ettiği büyük sûfî Ebū Saʿīd b. Abi'l-Ḫayr'ın desteğini te'min etmiş ve ona hükümdarlıklarını tasdik ettirmiştir (bk. Mayhanī *Asrār al-tawḥīd fī maḳāmāt al-ṣayḫ Abī Saʿīd* nşr. Ẕabīḥ Allāh Ṣafā, Tahran, 1332 hş., s. 170; ayrıca bk. *EI²* mad. ABŪ SAʿĪD B. ABI'L-KHAIR). Neşrettiği müfrit şi'î akîdesi sebebiyle Selçuklular tarafından tâkibâta uğrayan Nāṣir-i Ḫusrav'in onlara düşmanlık göstermesi (bk. Nāṣir b. Ḫusrav Ḳubādayānī *Dīvān-ı aşʿār*, nşr. Ḥācī Sayyid Naṣr Allāh Taḳavī, Tahran, 1339 s. kd. kh) tabiî karşılanmalıdır.

Selçuklular başlangıçta komşu hükümdarlar (meselâ Kara-Hanlı Börü Tegin) tarafından küçümsenmiş ise de, Tuğrul Bey'in büyük bir ordu ile garba doğru hareketinin doğurduğu korku yüzünden Mısır'a kadar bütün orta ve yakın şarktaki devletler onlarla iyi münâsebetler kurmaya çalışmışlardır. Bu arada Büveyh-oğulları Tuğru Bey'in zuhûruyla devletlerinin inkıraz bulacağını anlamışlar (msl. bk. Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān fī tārīḫ al-aʿyān*, Topkapı Sarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2907 XVII, 172ᵇ; XII, 104ᵇ); bu âilenin İsfahan'da hâkim olan kolu, bir taraftan bu şehre surlar inşâ ettirmek sûretiyle Selçuklu tehlikesine karşı müdâfaa tedbirleri alırken, diğer taraftan Tuğrul Bey'e sulh teklifinde bulunmuştur. Tuğrul Bey'in garbî İran'a gelişinden korkuya düşen Mısır Fâtımîleri, Selçuklulara karşı çıkan Arslan Besâsîrî'ye yardımı kabûl etmişlerdi (bu hususta msl. bk. İbn Muyassar. *Aḫbār Miṣr* nşr. H. Massé, Kahire, 1919 s. 7).

Selçuklulara tâbi devlet sayısı Tuğrul Bey zamanında 28 civârında olup bunların büyük bir kısmı Tuğrul Bey'in ya garbî İran'a gelişinden ya da Besâsîrî meselesinin hallinden sonra tâbiiyetlerini arz etmişlerdir (bk. Sibṭ *Mirʾāt al-zamān* nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 4, 52).

Kaynaklara göre, tâbi hükümdarların mükellefiyetleri, esas itibârıyle, yıllık vergi vermek, sultan adına hutbe okutmak, metbû hükümdar nezdinde rehin bulundurmak, metbûun ad ve ünvanlarının geçtiği paralar bastırmaktan ibâretti: Tuğrul Bey zamanında tâbi duruma getirilen devletlerden sâdece ikisinin başında Selçuklu soyundan hükümdarlar bulunuyordu. Selçuklular dışında, Türk soyundan hükümdarların idâre ettiği devletler. Tuğrul Bey'in halefleri zamanında teşekkül etmiştir (tafsilât için bk. Mehmed Altay Köymen. *Selçuklu devri Türk tarihi*, Ankara 1963, s. 11—13, 97—157).

Tâbi devletlerin bir kısmı, daha aradan bir yıl geçmeden Selçuklulardan ayrıldılar. Meselâ Garşāsp, Selçuklu tâbiliğinden çıkıp Ebû Kâlîcâr adına hutbe okutmak sûretiyle Büveyh-oğulları devleti hâ-

kimiyeti altına girdi. Tâbi hükümdarların saf değiştirmelerinde, o andaki kuvvet üstünlüğü rol oynuyordu. Arap asıllı Rahbe hükümdârı ʿUḳayl-oğlu Ḳurayş ile Hille hükümdârı Mazyad-oğlu Dubays bu hususta dikkate şâyan bir misâl teşkil eder. Muḳallad İbn Varrām, Besâsîrî [b. bk.] ile işbirliği yaparlarken, Ḳurayş ile Dubays Tuğrul Bey'in tarafına geçtilerse de, arâzisinin Selçuklular tarafından yağma edildiğini ileri süren Dubays, Besâsîrî'ye katıldı. Daha sonra Musul'un Besâsîrî eline geçmesi üzerine, Ḳurayş de aynı safa iltihak etti (Sibṭ, metin, s. 4-5, 8 v.dd., 11, 14; al-Muʾayyad fī'd-Dīn, *Sīra*, nşr. Muḥammed Kāmil Ḥusayn Kahire, 1949, s. 130 v.dd.).

Ancak Tuğrul Bey'in Besâsîrî üzerine bizzat yürüyüp, Musul'u tekrar fethetmesi ve sâdık tâbilerinden Hazârasb'in, bir baskın ile Besâsîrî ve müttefiklerini yenmesi üzerine, Ḳurayş ile Dubays, elçiler göndererek, Tuğrul Bey'den kendilerini af ve itâatlerini kabûl etmesini ricâ ettiler Sultan bu iki Arap hükümdârını affetti ise de, Ḳurayş ile Dubays korkularından sultanın huzûruna gelemiyerek yerlerine rehineler gönderdiler (449=1057; bk. Sibṭ, s. 17, 19; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, IX, 433; Bulak IX, 235). Fakat çok geçmeden, ülkelerinin Selçuklular tarafından yağma edildiğini ileri sürerek, bu iki Arap hükümdârı Besâsîrî safına geçti. Neticede birçok suçlar ve bu arada Bagdad halife sarayının yağması ile ithâm edilerek ülkesinden tardına karar verilen Ḳurayş, korkusundan öldü (Sibṭ, s. 20, 51 v.d., 71-79).

Tuğrul Bey, Rey şehrini devlet merkezi yaptıktan sonra, orta ve yakın şarktaki bütün mahallî hükümdarlara olduğu gibi, cenûb-i şarkî Anadolu'ya hâkim Mervan-oğullarından Naṣr al-Davla Aḥmed'e de elçi göndererek hâkimiyetini kabûl etmesini istemişti (1048; bk. Abu'l-Faraj Bar Hebraeus. *The Chronography*, trc. E. A. W. Budge, London, 1932. I, 206). Selçukluların Besâsîrî ile mücâdelesi sırasında tereddüde düşen Naṣr al-Davla, Mısır Fâtımî hükümdârının mümessili al-Muʾayyad fī'd-Dīn'in de teşvikiyle Besâsîrî'ye yardıma başlamış (bk. al-Muʾayyad fī'd-Dīn, *Sīra*, s. 109—119; Sibṭ, s. 19), hattâ Tuğrul Bey'in Bizans'a gönderdiği elçiyi, dönüşü sırasında yolların emin olmadığı bahanesiyle alıkoymuştu. Onun bu davranışına çok kızan Selçuklu hükümdârı, önce Mervan-oğulları ülkesinin yağmasına müsâade etti ise de, Ḳurayş ve Dubays'in şefaatleri üzerine, onun isyan hâlinde olup olmadığını yerinde tahkik kastıyla yola çıkarak (cemâziyelâhır 449=ağustos 1057), Meyyâfârikîn (Silvân) önüne geldi. Pâyitahtını terk eden Naṣr, Diyarbekir'e çekilmişti. Daha Tuğrul Bey harekete geçmeden önce şartların Selçuklu hükümdârı lehine döndüğünü gören Naṣr al-Davla, sultanın hatununa hediyeler göndererek affını ricâ etti. Hatunun şefaâtine rağmen Tuğrul Bey, onun ileri sürdüğü mâzeretleri kabûle şâyan görmedi. Şüphesiz sultanın emri ile, Çağrı Bey'in oğlu Yâkūtî, Mervan-oğulları ülkesini yağma ettiği gibi, Selçuklu ordusu da Meyyâfârikîn'i işgal etti. Naṣr al-Davla, bu defa da Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın şefaatini istedi. Nihâyet 100.000 dinar karşılığında kendini affettirmeye muvaffak oldu (Sibṭ, s. 19—22).

Tâbilikten çıkmanın, bâzan tâbi hükümdârın hayatına mal olduğu görülür. Nitekim Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kundurî tarafından, sultan adına, Vâsiṭ ve çevresinin tevcihi sûretiyle, tâbi duruma getirilen (muharrem 448 = mart/nisan 1056) ve galiba Mısır Fâtımî devletinin mümessili al-Muʾayyad fī'd-Dīn'in teşviki ile, tâbilikten kurtulmak için baş kaldıran İbn İsfâncus, bu hatâsını hayatı ile ödedi (449=1057; al-Muʾayyad fī'd-Dīn. *Sīra*, s. 136; İbn al-Cavzī, *al-Muntaẓam fī tārīḫ al-mulūḳ vaʾl-umam*, Haydarâbâd, 1359, VIII, 173; bilhassa Sibṭ, s. 2-7, 10 v.d., 13 v.d.). Hazârasb gibi, başka hükümdarları da Tuğrul Bey'e tâbi kılmaya çalışan ve her türlü mücâdelede büyük fedakârlıklar göstermek sûretiyle bağlılığını isbat eden tâbi devlet reisleri de vardır (Sibṭ, s. 8 v.d., 16 v.dd.).

Tâbi hükümdarların ölümleri hâlinde meşrû vârisleri, ancak Tuğrul Bey'in muvâfakati ile, ölenin yerine geçebilirdi. Bu şekilde hareket etmeyenlerin hükümdarlıktan uzaklaştırıldıkları görülmektedir. Ziyârîlerden Custān, sultanın muvâfakatini almadan babasının yerine geçtiği için, azledilerek hükümdarlığı bir Selçuklu kumandanına verilmişti (434=1042/1043; bk. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, IX, 349; Bulak. IX, 190). Âmid hükümdârı Saʿīd'in yerine, küçük yaştaki oğlunu geçiren bir kadı da, bu müdâhalesini hayatı ile ödemişti (bk. Sibṭ, s. 101). Bu arada tâbi hükümdardan tahsil edilecek alacağın bu hükümdârın halefinden alınmasının başka birine havâle edildiği de olurdu (Mervan-oğulları hükümdârının borcunun 454'te Muslim b. Ḳurayş tarafından tahsili için bk. Sibṭ, s. 95).

Tâbi hükümdarlar muhtelif vesîlelerle hediyeler takdim ederek bağlılıklarını arz ettikleri gibi, fethettikleri ülkelerde metbûları adına hutbe de okuturlardı. Meselâ Hazârasb'de görüldüğü gibi, tâbi hükümdar elçi ve müşâvir olarak da kullanılıyordu (bk. Sibṭ, s. 16, 96).

Metbû hükümdârın da tâbi hükümdarlara karşı himâye ve yardımda bulunduğu görülmektedir (Karısı ve oğlu tarafından hîle ile tahttan indirilen meşrû hükümdar Custān'ın mürâcaatı üzerine, Tuğrul Bey'in 1062'de Cürcân'a yaptığı sefer için bk. Sibṭ, s. 89 v.d.).

Tuğrul Bey'in müstakil devletlerle olan münâsebetleri. Oğuz kabî-

lelerinin cenûb-i şarkî Anadolu'da Mervan-oğulları, Elcezîre'de Ukayl-oğulları devletlerinin arâzilerini ele geçirmeleri ile İbrahim Yınal, Yâkûtî Bey ve Kutalmış'ın şimâl-i garbî ve garbî İran'da, bilhassa Irak-ı Acem'de mahallî şehir devletlerini ortadan kaldırması (tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Selçuklu devri Türkiye tarihi*, I, İstanbul, 1944, s. 35—46; Cl. Cahen, *La première pénétration turque en Asie-Mineure*, *Byzantion*, 1948, XVIII, 9—16) bir tarafa bırakılırsa, Tuğrul Bey'in münâsebete giriştiği ilk müstakil devlet Büveyh-oğullarıdır. Tuğrul Bey'in kendisi için arz ettiği büyük tehlikeyi sezen Büveyh-oğulları hükümdârı Ebû Kâlîcâr, ona sulh teklifinde bulunmuş, Tuğrul Bey de onun bu teklifini kabûl ve kardeşi İbrahim Yınal'a bu devletin arâzisine girmemesini emretmişti. Tuğrul Bey'in Ebû Kâlîcâr'ın kızı ile, kardeşi Çağrı Bey Davud'un kızının da Ebû Kâlîcâr'ın oğlu Abū Manşūr Fulād Sutūn ile evlenmesi (*EI²* mad. ABŪ ḲĀLĪDJĀR) sûretiyle iki devlet arasında bir ittifak teşekkül etti. Tuğrul Bey'in müttefiki Ebû Kâlîcâr'ın ölümü ile Büveyh-oğulları devletinde başgösteren taht mücâdelelerinde Selçuklu devleti büyük rol oynadı: Fulād Sutūn'un Selçukluların damadı olması, babasının yerine geçen kardeşi al-Malik al-Raḥīm'i müşkül durumda bırakıyordu; nitekim Fulād Sutūn Şîrâz'ı ele-geçirmeye muvaffak oldu (şevvâl 445=kânun II./şubat 1054; İbn al-Aşîr, *ayn. esr.*, IX, 408 v.d.). Bununla berâber, al-Malik al-Raḥīm, öteki kardeşi Abū °Alī'yi Basra'dan sürüp çıkarmaya muvaffak oldu. Abū °Alī, İsfahan'a giderek Tuğrul Bey'e sığındı (444=1052/1053) ve Tuğrul Bey'in kendi emrine verdiği Oğuzlarla Hûzistan'ı ele-geçirdi (446=1055). Kirman, zâten Selçuklu Kavurd tarafından alındığı için al-Malik al-Raḥīm'in elinde sâdece Irak-ı Arab kalmıştı (bk. H. Busse, *Chalif und Grosskönig: Die Bugiden im Iraq*, Beyrut, 1969, s. 108—121; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Kalküte, 1964, s. 109—115). Tuğrul Bey, Büveyh-oğulları devletini ciddî bir engel teşkil edemez hâle getirdikten ve mahallî Kürt devletlerinin mukavemetlerini kırdıktan sonra, Besâsîrî hâdisesi bir tarafa bırakılırsa, büyük güçlükle karşılaşmadan garba doğru ilerleyerek Mısır Fâtımî devleti sınırlarına dayandı.

Tuğrul Bey'in bütün Orta ve Yakın Şark'ta meşrû bir siyâsî teşekkül olarak tanınmasında büyük rol oynayan Abbâsî halîfeliği ile münâsebeti, Selçuklu tarihinde mühim bir yer işgal eder. Bagdad Abbâsî halîfeliği ile Selçuklular arasında ilk münâsebet, bu devletin daha Nişâpûr'un işgali ile 429 (1038)'da muvakkat olarak kurulmasını müteâkıp başladı; nitekim Abbâsî halîfesi al-Ḳā'im bi-°Amr Allāh, bu tarihlerde Tuğrul Bey'e ve diğer Selçuklu reîslerine elçiler gönderip yağma katil ve tahripten vaz geçerek, îmâra girişmelerini istedi ve ondan müsâit cevaplar aldı.

Tuğrul Bey elçiye gerekli hürmeti gösterdiği gibi, bu fırsattan faydalanarak kendisi de, görünüşe göre bütün Selçuklu âilesi ve Oğuzlar adına, halîfeye bir elçi gönderdi. Gazne hükümdârı Mes'ûd halka karşı hükümdarlık vecîbelerini gereği gibi yerine getirmediği için, idâreyi ele aldıklarını, adâlet yolunu tuttuklarını ve „memleket muhâfaza husûsunda" halîfenin kölesi bulunduklarını bildirdi (msl. bk. Bundārī *Zubdat al-nuṣra* nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1889, s. 7 v.d.; trc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1948, s. 4 v.d.). Aradan dört yıl geçtikten sonra, İbrahim Yınal da, halîfeye bir elçi göndererek hac yollarını Bedevîlerin yağmalarından korumak için Tuğrul Bey'in Bagdad'a bir ordu göndermek istediğini ve Selçukluların sulhü hâkim kılacaklarını haber verdi. Rey şehrinde yerleşen Tuğrul Bey, Abbâsî halîfesine bir elçi göndererek (435=1043) Gazneli Mahmud'un ve Mes'ûd'un zulümlerine son verdiğini, aldığı her yerde halîfenin adını hutbelerde zikrettiğini, kendisinin bu iki Gazneli hükümdarı gibi köle olmayıp soyundan hükümdarlar çıkan hür bir kimse olduğunu belirtti (Bar Hebraeus, *ayn. esr.*, s. 200 v.d.). Halîfenin muhtemelen Tuğrul Bey'le Ebû Kâlîcâr arasında bir sulhü sağlaması (İbn al-Aşîr IX, 357), veya hükümdârı daha âdil davranmaya sevk etmesi (İbn al-Cavzī, VIII 116) için Ḳāżī'l-ḳużāt al-Māvardī gibi bir elçiyi göndermesi (439=1043/1044), onun Tuğrul Bey'e verdiği ehemmiyeti gösterir. Tuğrul Bey'in yanında bir yıl kadar kalan al-Māvardī'nin dönüşünde bu hükümdar hakkında verdiği müsbet rapor (bk. İbn al-Aşîr göst. yer.), halîfenin Tuğrul Bey'e olan itimâdını kuvvetlendirdi. Tuğrul Bey'in Ebû Kâlîcâr'dan halîfeye ve Bagdad halkına iyi davranmasını istemesi, halîfe-Tuğrul Bey yakınlaşmasını kuvvetlendirdiği gibi, bu yakınlaşmadan kendisi için doğacak tehlikeyi sezen Büveyh-oğulları hükümdârını, halîfeliğe karşı daha yumuşak davranmaya zorladı. Ancak halîfe, kendisi için daha faydalı olacağını düşünerek, iki hükümdar arasındaki rekabetten faydalanma siyâsetini devam ettiriyordu (bk. G. Makdisi, *Ibn Aqîl et la Résurgence de l'Islam traditionaliste au IIe Siècle*, Şam. 1963 s. 82). Bu arada halîfe, Tuğrul Bey'e bir defa daha elçi göndererek (436=1044), fethettiği ülkelerle iktifâ edip, geri kalan memleketleri Arap emîrlerine bırakmasını, kendisine (halîfeye) mutlak şekilde tâbi kalmasını ve bunu yeminlerle taahhüt etmesini, halka âdil davranmasını, fethettiği yerlerden, halîfeye vergiler göndermesini istedi. Bu şartlar yerine getirildiği takdirde, kendisine hil'atler ve ünvanlar verileceğini bildirdi. Tuğrul Bey bu taleplerin bir kısmını kabûl bir kısmını reddetmiştir. Meselâ, o, aldığı yere âit vergilerin ordusuna yetmeyeceğini ileri sürerek, ülkeler zaptına devam edeceğini zımnen ifâde ile, ancak belirli bir miktarda vergi ödeyebileceğini bildirdi (tafsilât için msl. bk. Bar Hebraeus, *ayn. esr.*, s. 4—203). Halîfe (bk. Ḫaṭīb Bağdādī, *Tārīḫ-i Bağdād*, Kahire, 1349/1931, IX, 401; Bundārī, s. 9; trc. Kıvâmeddin Burslan, s. 7; İbn al-°Adīm, *Buġyat al-ṭalab fī tārīḫ al-Ḥalab*, Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2925, var. 196b — 197a) veya veziri İbn al-Muslim (msl. bk. Anonim *Kitāb al-inbā° fī tārīḫ al-ḫulafā°*, Fâtih kütüp., nr. 4229, var. 135a), aradan iki yıl geçmeden (437=1045), bir elçi göndererek Arslan Besâsîrî'ye karşı kendinden faydalanmak maksadıyle Tuğrul Bey'i Bagdad'a dâvet etti. Elçi, Tuğrul Bey'i bu dâveti kabûle iknâ edebilmek için onun yanında uzun müddet kalmış (msl. bk. Bundārī, *ayn. esr.*, göst. yer.) ve dâveti kabûl ettiği takdirde, kendisine 300.000 dinar verileceği vezir tarafından vaad olunmuştu (bk. Sibṭ, s. 30).

Abbâsî halîfesi, Tuğrul Bey'in ısrarla istediği ünvanları verdiği ve kurduğu devleti tasdik ettiği (438=1046/1047) halde, onun bu dâvete yine de hemen icâbet etmemesi (Sibṭ, *ayn. esr.*, Türk-islâm eserleri müzesi kütüp., nr. 2134, XI, 151b) üzerine, halîfe, gönderdiği gizli bir mektupla Hemedan'ı fetheden Tuğrul Bey'i, tekrar Bagdad'a dâvet etti (444=1052).

Tuğrul Bey, sanki hiç dâvet edilmemiş gibi, şu maksatlarla kendiliğinden, Bagdad'a gitmek istediğini bir elçi ile halîfeye bildirdi (446=1054): Halîfeye hizmet etmek şerefine nâil olmak; hac vazifesini yerine getirmek ve bu arada, hac yollarını Bedevîlerin akınlarından korumak; nihâyet Suriye ve Mısır'da Fâtımîlere karşı savaşmak. Tuğrul Bey, bu planını ancak Bizans seferinden sonra gerçekleştirebildi. Anlaşıldığına göre Tuğrul Bey'in Bagdad'a gelmesi için halîfenin son bir defa daha ona mürâcaat etmesi îcab etti.

Nihâyet Tuğrul Bey, halîfenin mâhiyeti belirtilmeyen bir mektubuna verdiği cevapta, yukarıda sayılan gayelerini bir daha belirtti (447=1055; bk. Sibṭ ve Bar Hebraeus'dan naklen G. Makdisi, *ayn. esr.*, s. 83 v.d.). Bu mektuptan sonra Bagdad'a hareket eden Selçuklu hükümdârı, kendisini Nehrevân'da karşılayan halîfenin vezirine de, evvelce belirttiği gayelerini tekrarladı (İbn al-Cavzī, VIII, 164).

Daha Bagdad'a girmeden önce, Tuğrul Bey'in adı, halîfenin emriyle hutbelerde zikredildi. Tuğrul Bey'in, sünnî islâm dünyasının merkezi Bagdad'a gelişi (ramazan 447=kânun I. 1055), halîfe müstesnâ, Büveyh-oğulları devleti hizmetindeki „gulâm" Türkler ve Bagdad halkı tarafından tepki ile karşılandı. Selçuklu hükümdârının, önce yukarıda bahsi geçen gayelerini gerçekleştirmek üzere, geçici bir süre için Bagdad'da kalacağına dâir vaadi de bu tepkiyi hafifletmedi. Onun bu gelişi, halîfenin son Büveyh-oğulları hükümdârı al-Malik al-Raḥīm'i, Besâsîrî'den ayırmasını ve bu hükümdârı Tuğrul Bey'e tâbi bir hükümdar hâline getirmesini sağladı (İbn al-Cavzī, VIII, 163 v.d.; İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, IX, 418 v.d.). Tuğrul Bey'in, Büveyh-oğulları devletinin idâre merkezi olan „Dār al-Mamlaka" ye yerleşip, vâliler ve tahsildarlar tâyin etmesi (bk. Bar Hebraeus, s. 208), Irak'a, sâdece Besâsîrî'ye karşı halîfeye yardım için değil, Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak maksadı ile geldiğini göstermektedir.

Tuğrul Bey'in, Büveyh-oğulları hizmetindeki gulâm Türklerin kendi kuvvetlerine karşı savaşmalarından, al-Malik al-Raḥīm'i mes'ûl sayarak onu tevkif ettirmek sûretiyle Büveyh-oğulları devletine son vermesi, halîfe ile arasındaki münâsebetlerin gerginleşmesine sebeb oldu. Nitekim halîfe, al-Malik al-Raḥīm'in tevkifini ve Bagdad'ın Selçuklu askerleri tarafından yağma edilmesini iyi karşılamamış ve te'minâtı altında bulunan bu hükümdârın serbest bırakılmasını istemiş ise de, Tuğrul Bey, olup biten işlere Büveyh-oğulları emrindeki Türklerin sebeb olduğunu, halîfenin şahsına saygı duyduğunu ifâde ile, asıl gayesini gerçekleştirmekten geri kalmamıştır (İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, IX, 442; Bar Hebraeus, s. 208).

Ancak Tuğrul Bey'in, halîfelik tahsisâtını artırması, iyi münâsebetlerin tekrar kurulmasında başlıca âmil oldu (Bar Hebraeus, s. 208 v.d.). Halîfe Selçuklu hükümdârına hil'at verdiği gibi (zilkade 447=şubat 1056; krş. İbn al-Cavzī, VIII, 165), Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la da evlendi (şâban 448=teşrin I. 1056; tafsilât için bk. İbn al-Cavzī, VIII, 169 v.d.; Sibṭ, s. 2 v.d.; İbn al-Aşîr, IX, 424). Ancak, Selçuklu ordusunun halka karşı davranışı yüzünden halîfe ile Tuğrul Bey'in arası tekrar açılmışsa da, Selçuklu hükümdârının bu davranışları önlemesi (cemâziyelâhır 448=temmuz 1056; İbn al-Cavzī, VIII, göst. yer.; Sibṭ, s. 7 v.d.; İbn al-Aşîr, IX, 431) ve Musul'a kadar uzayan muvaffakiyetli bir seferden dönüşünde buluşmaları (zilkade 449=kânun II. 1058) üzerine, halîfe ona bütün ülkelerini verip kendisi sâdece bir din reîsi olarak kaldı (İbn al-Cavzī, VIII, 181 v.d.; Sibṭ, s. 25 v.d.; İbn al-Aşîr, IX, 449).

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyânını bastırmak üzere Bagdad'dan ayrılınca, Besâsîrî, burasını işgal etti. Halîfe de Besâsîrî'nin müttefiki Ḳurayş'in esiri olarak Fırat üzerindeki Ḥadîṣa'de bir yıldan fazla sürgün ve hapis hayatı geçirdi (Sibṭ, s. 62—64). Tuğrul Bey, İbrahim Yınal mes'elesini hal eder-etmez, Besâsîrî ile Ḳurayş'ten halîfeyi serbest bırakmalarını istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Nitekim halîfe ve zevcesi Hatice Arslan Hatun serbest bırakılmış ve Ḳurayş'in Selçuklulara tâbi olmak şartıyle Irak'ta kalması uygun görülmüş.

bu arada Tuğrul Bey de Hemedan 'dan İsfahan 'a dönmüştür (Sibṭ, s. 50—53).

Tuğrul Bey, bir elçilik hey'etiyle halîfeye bâzı hediyeler gönderdiği (Sibṭ, göst. yer.) gibi, kendisi de halîfeyi Nehrevân 'da karşıladı (zilhicce 451= kânun II. 1060). Burada halîfeye çok hürmet gösterildi (Sibṭ, s. 55—63). O da, Besâsîrî 'yi tenkil ederek Bagdad 'a dönen (safer 452=mart 1060) Tuğrul Bey şerefine büyük bir ziyâfet verdi (İbn al-Cavzî, VIII, 214 v.d.; Sibṭ, s. 71 v.d.).

Şimdi sıra Tuğrul Bey 'in halîfenin kızı ile evlenmesine gelmişti. Sultan, bu maksatla Rey kadısı İbn Sa'îd 'i dünür olarak halîfeye gönderdi. Üç yıl içinde çeşitli safhalar arz eden bu evlenme mes'elesi, Tebriz dışında yapılan muhteşem bir düğünle (13 şâban 454=23 ağustos 1062) netîcelendi (tafsilât için bk. G. Makdisî, *The Marriage of Tughril Beg*, *International Journal of Middle East Studies*, 1970, I/3 259—275).

Tuğrul Bey'in garp siyâseti, biri, Mısır Fâtımî devletine, diğeri Bizans imparatorluğuna karşı olmak üzere iki cephe arzeder. Tuğrul Bey 'in, Fâtımî devletine karşı harekete geçmesine Besâsîrî hâdisesi sebeb olmuştur: Arslan Besâsîrî adlı bir Türk kumandanı, hizmetinde bulunduğu Büveyh-oğulları devletinin zayıflamasından faydalanarak Irak-ı Arab'da harekete geçip, etrafındaki devletleri tehdit etmeye başladı. Bu arada halîfe de tehdit altında kalınca, Tuğrul Bey 'i Bagdad 'a dâvet etti (bk. Ḫaṭîb Baġdâdî, IX, 399 v.d.; İbn al-'Adîm, *ayn. esr.*, 196b v.d.). Tuğrul Bey 'in Bagdad 'a gelmesi (25 ramazan 447=18 kânun I. 1056) ile Besâsîrî, akrabası Hille emîri Dubays 'e sığındı, fakat orada tutunamayarak Rahbe 'de, Fâtımî devletinin emrine girip, onların hesâbına çalışmaya başladı. Bu mücâdelede Selçuklu devleti sünnîliği, Fâtımî devleti de şî'îliği temsil ediyordu.

Selçukluların, Fâtımî devleti ile bu mücâdelesi, aynı zamanda işgal ettikleri sâha bakımından Yakın Şark 'ta olup-bitenlerle ilgisi bulunan Bizans devleti ile münâsebete girişmesine sebeb olmuştur.

Fâtımî devleti, bir taraftan garbında bulunan Zîrî [b. bk.] 'lere karşı savaşırken diğer taraftan Besâsîrî ve İbrahim Yınal vâsıtasıyla Selçuklulara karşı mücâdeleye girişti. Her iki taraf da Musul 'u elde etmek istiyordu. Tuğrul Bey 'in burasını ele-geçirmek için yaptığı ilk teşebbüse halîfe engel oldu. Besâsîrî ve müttefikleri, Musul hükümdârı Ḳurayş ile Tuğrul Bey 'in amcasının oğlu Kutalmış 'ı Sincâr 'da mağlûb edip (şevvâl 448=teşrin II. 1056), Musul 'u aldı ve hutbeyi Fâtımî hükümdârı adına okuttu (bk. Sibṭ, s. 11 v.d.; ayrıca krş. Anonim *Kitâb al-inbâ'...*, var. 136b — 137a; al-Makrîzî, *al-İttti'âẓ*, var. 191b).

Tuğrul Bey bu hâdise üzerine İbrahim Yınal 'dan yardım istedi ise de, bu arzusu gerçekleşmedi. Halîfenin engel olmaya çalışmasına rağmen, Tuğrul Bey, 6 zilkade 448 (16 kânun II. 1057) 'de harekete geçti. Besâsîrî, Tuğrul Bey 'e karşı herhangi bir mukavemet göstermeden Musul 'u boşalttı; burası rebîülevvel 449 (mayıs 1057) 'da ele-geçirildi. Sultanın Musul ve çevresini kendisine iktâ ettiği Hazârasb 'in ânî baskınla elde ettiği zafer, Besâsîrî kuvvetlerinin çözülmesine ve kendisinin de Rahbe'ye dönmesine sebeb oldu.

Bu arada, İbrahim Yınal 'ın 20.000 kişilik kuvvetle yardım etmesi, Musul ve çevresinde Tuğrul Bey 'in hâkimiyetini sağladı. Buralarını İbrahim Yınal 'a tevcih eden Tuğrul Bey, 23 şevvâl 449 (23 kânun I. 1057) 'da tekrar Bagdad 'a döndü. Ancak, aradan üç ay geçmeden yine başkaldıran Besâsîrî 'ye karşı çarpışan kuvvetlerinin mağlûbiyeti üzerine, sultan, halîfenin muhâlefetine rağmen harekete geçti. Tuğrul Bey Bagdad 'dan ayrılmadan önce, Besâsîrî Musul 'u aldı (4 receb 450=28 ağustos 1058) ise de, sultanın kuvvetleri Musul 'a yaklaştığı sırada Besâsîrî ile buranın hâkimi bulunan Ḳurayş şehri boşaltıp kaçtılar, şehir tekrar sultanın eline geçti. Tuğrul Bey, buradan Nusaybin üzerine yürüdü, ancak İbrahim Yınal 'ın isyânı üzerine Hemedan 'a hareket etti. Bundan faydalanan Besâsîrî Bagdad 'a girip, hutbeyi Fâtımî hükümdârı al-Mustanṣir adına okuttu. Bunun netîcesinde Irak 'ta Selçuklu hâkimiyeti çöktü (İbn al-Cavzî, VIII, 190—197; Sibṭ, s. 35—44, 46 v.d.).

Tuğrul Bey 'in, İbrahim Yınal 'ı mağlûb ve katl etmesi, Fâtımî devletini telâşa düşürüp, Besâsîrî ile aralarının açılmasına sebeb oldu. Tuğrul Bey, bu zaferden sonra tekrar Bagdad üzerine yürüdü. Fakat daha Bagdad 'a varmadan Besâsîrî burasını tahliye edip (6 zilkade 451=14 kânun I. 1059) Vâsiṭ 'a çekildi. Sultan, halîfeyi tahtına oturttuktan hemen sonra, esâsîrî 'yi tâkibe koyuldu ve onu yakalamak vazîfesini Humar Tekin Tuğrulî (veya Tuğraî) 'ye verdi. Besâsîrî, Dubays 'e sığındı. Dubays 'den, Besâsîrî 'yi tesli etmesi istendi ise de, bu teklif kabûl edilmedi. Yapılan şiddetli savaş sonunda Besâsîrî katledilip (11 zilhicce 451=18 kânun II 1060) başı Bagdad 'a getirildi (15 zilhicce 451=21 kânun II. 1060). Bu sûretle Tuğrul 'u uzun süredir meşgul eden bu mes'ele de kapanmış oldu.

Tuğrul Bey 'in Bizanslılarla münâsebetine gelince, ilk temas, Anadolu'ya teveccüh eden Selçuklu akınları sırasında Musa Yabgu oğlu Hasan 'ın Büyük Zap kenarında mağlûb ve katledilmesi (1048) üzerine, Selçuklu sultanının intikam almağa me'mur ettiği İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Hasankale (Basean) 'de bir Bizans ordusunu yenip, kumandan Liparites 'i esir etmeleriyle (18 eylûl 1049) başlar: Bu hâdise üzerine, Bizans hükümdârı, esir kumandanı kurtarmak için bir elçi ile fidye gönderdi; hakîkatte ise, Tuğrul Bey 'le sulh yapmak istiyordu. Tuğrul Bey, bu sulh teklifini müsâit karşılayarak

Liparites 'i fidyesiz serbest bıraktı ve onunla birlikte mukabil elçi olarak Şarîf Abu'l-Fażl Naṣr 'ı Bizans 'a gönderip, İstanbul 'daki câmide halîfe ve kendi adına hutbe okunmasını ve vaktiyle Abbâsî halîfelerine ödenen yıllık verginin Selçuklu devletine ödenmesini istedi. İmparator bu şartlardan ilkini kabûl, fakat vergi teklifini reddetti. Selçuklu devletinde baş gösteren taht mücâdeleleri, bu red dolayısıyla yapılması beklenen akınlara imkân vermediği gibi, Bizans karşı hücûma geçerek Tuğrul Bey 'in tâbii Abu'l-Asvâr'ı ağır bir sulhü kabûle mecbur etti (bk. M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 44—49; Cl. Cahen, *ayn. esr.*, s. 16 v.d.).

Selçukluların garp siyâsetinde Fâtımîlerle mücâdele ağırlaşınca, Tuğrul Bey, İmparator Kostantinos Monomakhos 'a bir elçi göndererek, Mısır 'a sefer için Bizans topraklarından geçme izni istedi ise de, Bizans hükümdârı, al-Mustanṣir 'la olan dostluğunu ileri sürerek bu teklifi de kabûl etmedi (443= 1051/1052; bk. al-Makrîzî, *al-İttti'âẓ*, var. 87b ve bundan naklen A. Hamdânî, *ayn. esr.*, s. 10). Ancak, bu hâdisenin, sultanın Bizans seferine ne şekilde te'sir ettiği açıkça bilinmemektedir.

Tuğrul Bey'in, Bizans seferine çıkmadan önce, Azerbaycan 'a hâkim iki müslüman hükümdârı, Vahsûdân ile Abu'l-Asvâr 'ı tâbi duruma getirmek sûretiyle arkasını emniyete alması, onun bu sefere ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Tuğrul Bey, Van gölünün şimâlindeki Erciş ve Bargiri kalelerini kolaylıkla fethettikten sonra, Anadolu 'nun kilit noktalarından biri olan Malazgirt önünde ordugâh kurdu; burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, şimâlde Parḫal dağlarıyla Kafkaslara, garpta Canit (Lazistan) ormanına, cenupta Anti-Toroslara kadar uzandı ve Sıvas civârındaki Horzen, Tercân v.s.'yi yağmaladı. Bayburt 'a kadar yürüyen ikinci kol, Frank birlikleri tarafından durduruldu. Üçüncü kol, Vanand 'da, Kars hükümdârı Gagik 'in ordusunu imhâ etti. Kendisi de bütün ordusu ile Hasankale 'ye inerek, fethedilmesi imkânsız olan Avnik (Civan kale) kalesinden geçip, Du (Büyük Tuya) 'ya kadar ilerledi. Bizans generalleri İberya (Gürcistan) kalelerinden dışarı çıkmaya cesâret edemedikleri için, Tuğrul Bey, tekrar Malazgirt 'i kuşattı ise de, kış yaklaştığı için baharda tekrar gelmek üzere geri döndü, ancak bir daha buraya uğramak mümkün olmadı (bk. Ernst Honigmann, *Bizans devletinin doğu sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 179 v.d.; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947; bk. mad. SELÇUKLULAR; ayrıca krş. Osman Turan, *Selçuklu tarihi ve Türk-islâm medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 73—77).

Tuğrul Bey 'in, Selçuklu hânedânı mensuplarıyle olan münâsebetlerine gelince, sultan, hissesine düşen ülkenin garp tarafında, İbrahim Yınal, Kutalmış, Yâkûtî, Hasan Resul Tekin ve diğer şehzâdeleri ayrı ayrı veya müşterek olarak muhtelif zamanlarda ve muhtelif ülkelerin fethine me'mur etmiş; hânedan âzasına karşı son derece şefkatli ve müsâmahalı davranmıştır. Bu davranışın tipik misâli, ana bir kardeşi İbrahim Yınal ile olan münâsebetlerinde görülür: Bu şehzâde, fethettiği Rey ve Hemedan şehirleri ile Cibâl bölgesinin kendisine verilmemesi üzerine, sultanın aleyhine dönüp bir taraftan Fâtımî hizmetine girmiş bulunan Besâsîrî ile iş birliği yapmış, diğer taraftan da göçebe Türkmenlere dayanarak taht mücâdelesine girişmiştir. Daha sonra, mücâdeleyi kaybedip Sermâc kalesine sığınmak zorunda kalan Yınal 'ı esir eden Tuğrul Bey, onu affetmekle kalmamış, maiyetinde bulunmak veya iktâ ettiği yere gitmek üzere serbest bırakmıştır (441=1049/1050; İbn al-Aṯîr, IX, 381 v.d.). Hakkındaki bilgilerden İbrahim Yınal'ın, fethettiği yerlerde bâzan sultana tâbi kalmak, bâzan da müstakil hareket etmek istediği anlaşılmaktadır. Bütün iyi niyet ve müsâmahasına rağmen, İbrahim Yınal'ın, iktâ taleplerinin yerine getirilmemesi üzerine, Besâsîrî gibi sultanın düşmanları ile iş birliği yapmakla (Sibṭ, s. 23) kalmayıp, Selçuklu tahtını ele-geçirmek üzere Hemedan 'a hareket edeceğini Nusaybin 'de öğrenen Tuğrul Bey, buraya ondan önce vardı (21 şevvâl 450=11 kânun I. 1058). Fakat elinde az bir kuvvet bulunan Tuğrul Bey, bu şehir önünde vuku bulan savaşta İbrahim Yınal 'a mağlûb olup Hemedan 'a kapandı. Burada İbrahim Yınal tarafından en az üç ay müddetle kuşatılan (Sibṭ, s. 44) Tuğrul Bey, bir taraftan Bagdad 'da bulunan veziri Amîdü'l-Mülk Kunduri ile zevcesi Hatun 'dan, diğer taraftan da Horasan 'dan acele yardım istedi. Bagdad 'dan sâdece zevcesi Altuncan Hatun, şarktan ise, Çağrı Bey 'in oğullarından Kavurd, Yâkûtî ve Alp Arslan icâbet etmiş, diğer kardeşi Ertaş 'ın oğulları olan Mehmed ile Ahmed, İbrahim Yınal 'ın yanında yer almıştı (Sibṭ, s. 50; İbn al-Aṯîr, IX, 444). Rey şehri önündeki Haftât-Pulân 'da yapılan savaşta İbrahim Yınal kat'î bir mağlûbiyete uğrayıp, esir edilerek (Ḥusayn Karîmân, *Ray-i Bâstân*, Tahran, 1349 hş., II, 640; krş. G. Makdisî, *ayn. esr.*, s. 103—106), yayının kirişi ile boğduruldu. Tuğrul Bey'in diğer saltanat mensupları ile mücâdeleleri arasında şunları da zikretmek yerinde olur:

Uzun müddet hiçbir hâdise dolayısıyla ismi zikredilmeyen Kutalmış 'ı, Tuğrul Bey 'in Gird-kûh kalesinde ansızın muhâsara ettiği görülmektedir (rebîülâhır 453=nisan/mayıs 1061). Kutalmış 'ın emrinde Türkmenler ve gulâm Türkler bulunuyordu (Sibṭ, s. 77). Pâyitahtın müdâfaasını Humar Tekin Tuğrul 'a bırakan sultan, Gird-kûh 'u kuşatmak üzere hareket etti (cemâziyelâhır 453= haziran/temmuz 1061; Sibṭ, s. 82) ise de, burayı kuşatma vazîfesini veziri Amîdü'l-Mülk Kunduri 'ye verdi. Bu arada Kutalmış, canının bağışlanacağına

dâir sultanın talak ile yemin etmesi, isyânından dolayı tazminat istenmemesi, Çağrı Bey'in oğlu Emîr Süleyman'ın kızı ile evlenmesine müsâade edilmesi, nihâyet kendisine mühim bir vilâyet verilmesi şartıyle sulh istediğini bildirdi. Bu şartlardan vilâyet tevcîhi talebi kabûle şâyan görülmekle berâber, diğer ikisi (evlenme ve talakla yemin)'ni sultana karşı teklîf etmeğe hiç kimsenin cesâret edemeyeceği bildirildi. Böylece, müzâkerelerin neticesiz kaldığı bir sırada sultanın ölümü haberini öğrenen Kundurî muhâsarayı kaldırarak pâyitaht Rey şehrine döndü (Sibṭ, s. 108). Bu sûretle Kutalmış mes'elesinin halli Alp Arslan'a kaldı.

Daha önce kendisine yapılan muhtelif ihtarlar dolayısıyla adı geçen Enûşirvân, İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'i Hemedan'da kuşattığı sırada, vezir Amîdü'l-Mülk Kundurî tarafından Selçuklu tahtına geçirilmek istenmiş, ancak annesinin müdâhalesiyle tevkif edilerek zincire vurulmuş (Sibṭ, s. 31—34) ise de, Tuğrul Bey kendisini affetmiştir (zilhicce 450=kânun II./şubat 1059). Bundan sonra, Tuğrul Bey'in itimâdını kazanarak Besâsîrî'nin yakalanmasında da hizmeti geçen Enûşirvân birdenbire Tuğrul Bey'e isyan etti ise de, kolaylıkla mağlûb edilip, Ay Tekin tarafından esir alınarak pâyitaht Rey'e getirildi. Bir müddet annesinin türbesinde kalan Enûşirvân daha sonra Rey civârındaki bir kaleye hapsedildi (rebîülevvel 455=mart 1063; Sibṭ, s. 100). Tuğrul Bey'in ölümüne kadar burada hapis kalan Enûşirvân netîcede kendisini kaleden atmak sûretiyle intihar etmiştir (ramazan 455=eylûl 1063; Sibṭ, s. 109 v.d.).

Tuğrul Bey'e karşı girişilen isyanların en kolay bastırılanı ise, amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tekin'in Hûzistan'da 449 (1057) yılındaki başkaldırması olmuştur (bk. M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 52).

Hânedânın erkek âzasının yukarıda zikredilen tahripkâr isyanlarına mukabil, kadın âzasının eski Türk geleneğine uygun olarak devleti birleştirici ve yükseltici roller oynadığı görülür. Nitekim sultanın Hârezmli karısı Altuncan Hatun, çeşitli hâdiselerde (yk. bk.) kocasına gösterdiği bağlılık ve yardım ile, kahraman Türk kadını tipini temsil etmektedir. Gerçekten, sultanın İbrahim Yınal üzerine yürürken Bagdad'a gönderdiği Altuncan Hatun, daha sonra Tuğrul Bey'in mağlûb olarak Hemedan'a kapanıp imdâda çağırması üzerine, halîfe ve vezîri ile Selçuklu vezirinin muhâlefetine rağmen, Bagdad'da bulunan Türkmen kuvvetleriyle Hemedan'a hareket etti. Onun Bagdad'dan ayrılması, Besâsîrî'nin kolaylıkla hilâfet merkezini işgaline yol açtıysa da, berâberinde getirdiği hazîneyi yağma ettirmek üzere İbrahim Yınal'ın kuvvetlerinden mühim bir kısmını Hemedan önünden ayırması, muhâsaranın zayıflayarak Tuğrul Bey'in üvey kardeşine galebesine ve sâlimen Rey'e çekilmesine âmil oldu. Ayrıca, yukarıda da işâret edildiği üzere, devletin selâmeti için kendi oğlu Enûşirvân'ı zincire vurdurttuğu gibi, ölüm döşeğinde kocasına dünya ve âhirette şeref kazanmak için halîfenin kızı ile evlenmesini vasiyet edecek kadar yüksek bir fedâkârlık örneği göstermiştir.

Tuğrul Bey zamanında henüz gelişme hâlinde bulunan Selçuklu devlet teşkilâtı ancak umûmî hatlarıyla ortaya konabilir.

Devlet, saray, hükûmet ve ordu olmak üzere üç temele dayanıyordu. Bu üç müessesenin de başı olan devlet reîsi, selâhiyetini doğrudan-doğruya Tanrı'dan aldığına kani idi (bk. M. Altay Köymen, *Selçuklu saray teşkilâtı ve hayatı*, s. 3 v.dd.). Bagdad'a ilk girdiği sırada, halîfelik veziri İbn al-Muslima'nın Tuğrul Bey'e „Tanrı sana bütün dünyayı verdi" şeklindeki hitâbı (Sibṭ, Topkapı Sarayı kütüp., XVII, 190ª; XII, 117ª; Osman Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969, I, II), eski Türk hâkimiyet telâkkîsine uymakla berâber halîfenin dünyevî selâhiyetini Tuğrul Bey'e devrini de ifâde eder.

Sultanın selâhiyetleri, hânedan âzası ve Türk kumandanların müşterek mes'ûliyet taşıması ile sınırlıydı; hükümdar üzerinde Hatun (Sibṭ, s. 75)'un, müşâvir olarak vezirin ve hattâ tâbi hükümdarların müessir olduğu görülmektedir. Fakat en büyük te'sir ordudan gelmektedir. Ayrıca sultan mühim mes'elelerde kurultay mâhiyetinde büyük toplantılar tertib etmiş ve meselâ ölüm döşeğinde Süleyman'ı veliâhd tâyin etmek için böyle bir meclis toplamıştı. Kararlarında katı davranmayıp, hattâ mütevâzı bir hükümdar olan Tuğrul Bey, hükümdarlık müessesesinin tanınması ve bunun itibâr görmesinde son derece hassasiyet göstermiştir. Tuğrul Bey'in ehemmiyet verdiği hükümdarlık alâmetlerinin başında ünvanlar ve lekablar gelmektedir. Başlangıçta muhâberelerinde „al-Amîr al-acall" (bk. *Kitab al-inbâ'*, s. 1350), veya „al-Malik al-calîl" (435=1043/1044; bk. İbn al-Cavzî, VIII, 116) ünvânını kullanırken, halîfenin 438 (1046/1047)'de gönderdiği bir elçi ile Horasan üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmesi (bk. Sibṭ, Türk - islâm eserleri kütüp., nr. 2134, XI, 151ᵇ) üzerine, ilk defa bu yılda bastırdığı paralarında „al-Sulṭân al-muʿaẓẓam şâhân-şâh Tuğrul Bey Abû Ṭâlib" ünvan, lekab, ad ve künyesi görülmektedir (bk. Coşkun Alptekin, *Selçuklu paraları*, s. 447—467). Halîfe, Selçuklu devletinin meşrûluğunu tasdik ederken, Tuğrul Bey'e bu ünvan ve lekabları da tevcih etmiş olmalıdır.

Halîfenin Tuğrul Bey'e yeni ünvan ve lekablar vermekte devam ettiği, Tuğrul Bey'in hediyelerle birlikte kendisine teşekkür etmesinden anlaşılmaktadır (443=1051/1052; bk. İbn al-Aṯîr, IX, 397). Bagdad'a geldikten sonra halîfe tarafından Tuğrul Bey'e „Rukn al-Dîn Malik al-islâm va'l-muslimîn Burhân Amîr al-muʾminîn" (bk. *K. al-inbâ'*, var. 136ª; ayrıca bk. mad. SELÇUKLULAR) lekapları verildiği gibi, Besâsîrî'ye karşı birinci seferinden zaferle dönüşünde de evvelkilere „Malik al-maşrik va'l-magrib" lekabı ilâve edilmiştir (bk. İbn al-Cavzî, VIII, 182; Sibṭ, s. 26).

Kardeşi İbrahim Yınal isyânını bastıran Tuğrul Bey, esir halîfenin makamına iâde edilmesi için Kurayş'e yazdığı mektupta (451=1059) sâdece „Şâhân-şâh al-muʿaẓẓam, Malik al-maşrik va'l-maġrib, Rukn al-Dîn, Ġıyâṯ al-muslimîn, Sulṭân bilâd Allâh, Muġîṯ ʿibâd Allâh" ünvan ve lekaplarını kullanmıştı (Sibṭ, s. 56; İbn al-Cavzî, VIII, 203). Buna mukabil kızını vermemekte direndiği için halîfe ile her türlü muhâbereyi kesen aynı sultan, halîfelik baş kadısına yazdığı mektupta (453=1061) ise, bunlara ilâveten „Muḥyi al-islâm, ḫalîfat al-imâm, yamîn ḫalîfat Allâh, Amîr al-muʾminîn" lekablarını kullanmıştır (İbn al-Cavzî, VIII, 223).

Tuğrul Bey'in ünvan ve lekabları tam olarak İbn Ḥassûl'ün sultan adına yazdığı kitapta (*Tafżîl al-atrâk ʿalâ sâʾir al-acnâd*, nşr. Abbas ʿAzzâvî, *Belleten*, Ankara, 1940, IV, metin s. 43; trc. Ş. Yaltkaya, s. 261) „Sulṭân al-ʿâlam, Malik al-ilâm, Şâhân-şâh al-acall al-aʿẓam, Rukn al-Dîn, Ġıyâṯ al-muslimîn, Bahâʾ Dîn Allâh, Sulṭân bilâd Allâh, Muġîṯ ʿibâd Allâh Tuğrul Bey" şeklinde kaydedilmiştir.

Tarihteki muhtelif hükümdarlarda görüldüğü gibi, Tuğrul Bey de, sarayı hâkimiyet unsurlarından biri olarak görmüştür. Devletin geçici kuruluşunda, Nişâpûr'da Gazneli Mes'ûd'un sarayına yerleştiği gibi, Rey'de de tâmir ettirdiği Büveyh-oğulları sarayında kalmıştı. Bagdad'da ise, buranın sîmâsını değiştiren ve kendisi tarafından inşâ ettirilen „Tuğrul Bey şehri (Medînetü't-Tuğrul Bey)" adlı şehirde müteaddit sarayları vardı (bk. G. Makdisî, *Topography of Eleventh Century Baġdâd*, *Arabica*, 1959, VI/2, s. 178, 282, 298, 302; J. Lessner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit, 1970, s. 273, 295). Tuğrul Bey, aynı şekilde şehirler dışında da yazlık saraylar yaptırmış, gerektiğinde buralarda da oturmuştur. Halîfenin kızı ile evlenmesi dolayısıyla yazı geçirmek için gittiği ve vefat ettiği Rey civârındaki yayla köşkü (Kâh-ı yaylâḳî) de bunlardan biridir (bk. Ḥusayn Karîmân, *ayn. esr.*, I, 201; II, 181, 570 v.d.). Saltanat çadırı (Surâdiḳ)'nın da hâkimiyet alâmeti olarak telâkkî edildiği görülmektedir. Nitekim çadırın hazîneden çıkarılarak dışarda kurulması, çıkılacak seferin istikametini gösterir ve ordu onun etrafında toplanırdı. Meselâ Besâsîrî'ye karşı sefere karar verilince, saltanat çadırının Bagdad dışında Musul istikametinde kurulması da (receb 450=ağustos 1058; Sibṭ, s. 30, 75) bunu göstermektedir. Saltanat çadırının, halîfenin kızı ile nikâhlanması münâsebeti ile verilen ziyâfette olduğu gibi, bâzan bu gayeler dışında da kurulduğu olmuştur (şâban 454=ağustos 1062; bk. Sibṭ, s. 93).

Hâkimiyet alâmeti olarak, sarayın kapısı veya saltanat çadırı önünde namaz vakitlerinde „nevbet" çalındığı (bk. İbn al-Cavzî, s. 165) gibi, eyâlet merkezlerinde de hükümdârın ıyâbında nevbet çalınır, zafer ve şenlik zamanlarında da bu âdete rastlanırdı (bk. Sibṭ, s. 103; Faḫr al-Dîn Gurgânî, *Vays u Râmîn*, nşr. M. Minovî, Tahran, 1314, s. 14; bk. Sibṭ, s. 67).

Tuğrul'un hâkimiyet alâmeti olan bayrağı („al-Râyât al-Tuġruliyya"), kırmızı idi (bk. Bâḫarzî, *Dumyat al-ḳaṣr*, Haleb, 1348/1930, s. 238). Nitekim Besâsîrî'ye tertib ettiği birinci seferden zaferle dönüşte, halîfe, diğer hâkimiyet alâmetleri yanında kendisine taç, kılıç ve halîfeliğinin sembolü olan siyah renkte bayraklarla birlikte, Türklerin alâmeti olan kırmızı renkte bayraklar da vermişti (bk. İbn al-Cavzî, VIII, 182; Bar Hebraeus, s. 212).

Tuğrul Bey'in hâkimiyet alâmeti olarak oturduğu tahtın şekli ve mâhiyeti, bulunduğu yerlere göre değişirdi. Nitekim halîfe, dünyevî selâhiyetleri Tuğrul Bey'e devrettiği merâsimde kendisi yüksekliği 3,5 m. olan bir tahtta oturduğu halde, Tuğrul Bey'in tahtı bir adam boyu yüksekliğinde idi (bk. İbn al-Cavzî, VIII, 181 v.d.). Tuğrul Bey, halîfenin kızı ile evlendiğinde, onun için altından, kendisi için de gümüşten bir taht yaptırmıştı (bk. İbn al-Cavzî, VIII, 229 v.d.). Tuğrul Bey'in Bagdad'da inşâ ettirdiği yeni saraylar bittiği zaman halîfenin kendisine gönderdiği taht, altından olup kıymetli taşlarla süslenmişti (Bar Hebraeus, s. 209). Halîfe, dünyevî selâhiyetlerini devrettiği meşhur merâsimde Tuğrul Bey'e diğer hâkimiyet alâmetleri yanında bir de kıymetli taşlarla süslü tâc hediye etmişti (bk. Bar Hebraeus, s. 212). Bu arada halîfe, Tuğrul Bey'e, tırâz [b. bk.] adı verilen kumaşla birlikte hil'atler vermiştir (bk. Sibṭ, s. 30, 72; krş. M. Altay Köymen, *Selçuklu saray teşkilâtı ve hayatı*, *T A D*, IV/6—7, s. 20—24); kendisinin de başkalarına hil'atler verdiği görülür (bk. Sibṭ, s. 10, 27, 29, 85).

Tuğrul Bey'in, hâkimiyet alâmetlerinden biri olarak muhtelif tarihlerde bastırdığı (437=1045/1046) paralarda, „al-Amîr al-acall" veya „al-Amîr al-sayyid", 438 (1046/1047) yılından itibâren „al-Sulṭân al-muʿaẓẓam şâhân-şâh" (bâzan da buna „al-acall" kelimesi ilâve edilir) ünvanları ile „Abû Ṭâlib" künyesi görülür. 442 (1050/1051) yılından itibâren bunlara bâzan halîfenin verdiği „Rukn al-Dîn" lekabı da ilâve edilmiştir. Besâsîrî'ye karşı yapılan birinci seferden dönüşte halîfenin sultana verdiği „Malik al-maşrik va'l-maġrib" lekabını ihtivâ eden sikkeden ancak bir tanesi bize kadar gelmiş olup, 455 (1063) tarihlidir. Tuğrul Bey'in bastırdığı paraların yüz tarafında sâdece „al-Ḳâʾim bi-Amri'llâh" adı, nâdir olarak da bununla birlikte „Amîr al-muʾminîn" lekabı geçer (bk. Coşkun Alptekin, *Selçuklu paraları*, s. 444—467).

Müstakil bir devletin hükümdârı olan Tuğrul Bey, sikkelerin yüz tarafında sâdece halîfenin adını zikrettiği halde, tâbi hükümdarlar, kendi ad, ünvan ve lekaplarını halîfe ve metbû hükümdar Tuğrul Bey 'den sonra zikretmek şartıyla para bastırabilirlerdi.

Tuğrul Bey 'in bastırdığı paralarda ok ve yay şekli de bulunur (bk. Coşkun Alptekin, *ayn. makale*, s. 443—467). Tuğrul Bey, muhtelif vesîlelerle parlak merâsimlerle karşılandığı gibi, çeşitli devlet ricâli ile de kıymetli hediye teatisinde bulunmuştur (tafsilât için bk. İbn al-Cavzî, VIII, 181 v.d., 204, 223 v.d., 229 v.d.; Sibṭ, s. 26, 30, 59 v.d., 71, 88, 93 v.d.; Ẓabîḥ Allāh Ṣafā, *Târîḫ-i adabîyat dar Îrân*, II, 373; İbn Zubayr, *K. al-Ẕaḫā'ir va'l-tuḥaf*, nşr. M. Hamidullah, Küveyt, 1959, s. 79).

Hükûmet teşkilâtına gelince, yeni kurulan Selçuklu devletinin mülkî teşkilât kadrolarını daha ziyâde İranlıların, askerî teşkilât kadrolarını da, gitgide, gulâm sistemine göre yetişmiş Türklerin işgal ettikleri anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey, mülkî teşkilât kadrolarına me'mur tâyinlerinde, asâleti değil, liyâkati esas almıştır; Amîdü'l-Mülk Kundurî 'nin, Irak vâlisi Abū Naṣr Aḥmed Mustavfî 'nin, bu esasa göre seçilişi ile ilgili ifâdesi bu husûsu te'yid eder (Ġars al-Niʿma Muḥammed b. Hilāl al-Ṣābi, *al-Hafavāt al-nādira*, nşr. Ṣāliḥ al-Aštar, Şam, 1387/1967, s. 294 v.d.; ayrıca bk. M. Altay Köymen, *Türk toplum hayatı, Selçuklu araştırmaları dergisi*, 1975, IV, 3 v.d.).

Tuğrul Bey 'in 447 (1055) yılına kadar on beş yıl içinde dört vezir değiştirdiği (ʿAbbās İḳbāl, *Vizārāt dar ʿahd-i ṣalāṭîn-i buzurg-i Salcūḳî*, Tahran, 1338/1938, s. 37—42; Bāḫarzî, *ayn. esr.*, s. 227, 234, 288, 293, 305 v.d.; ayrıca bk. H. Bowen, *Notes on Some early Seljuqid Viziers*, *BSOAS* 1957, XX, 105—110; Türk. trc. Aliye Toker, *TM*, XVII, 125—132) göz önünde bulundurulacak olursa, ancak Amîdü'l-Mülk Kundurî 'nin tâyininden (447=1055) itibâren Selçuklu idâresinin istikrarlı bir devreye girdiği söylenebilir. Köpek bakıcılığından vezirliğe yükselen Kundurî 'nin hayatı (bk. ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisî, *Kitāb al-siyāḳ li-tārîḫ Nîsābūr* nşr. N. Frye, London, 1965 88a-b; husûsî ve resmî hayatı için ayrıca bk. Bāḫarzî, s. 140—147, bk. *fihrist*; Yāḳūt, *İrşād al-arîb*, nşr. D. S. Margoliouth, London, 1929, V, 124—126; al-Ṣafadî, *al-Vāfî bi'l-vafayāt*, 1970, V, 71—74) ile, kaynaklarda „Amîdü'l-Horasan" ünvânıyla meşhur olan ve ordu pazarı kasaplığından Horasan vâliliğine yükselen Muḥammed b. Manṣūr al-Nasavî 'nin hayatı (Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbār al-Davlat al-Salcūḳîya* nşr. Muḥammed İḳbāl, Lahor, 1933, s. 32 v.d.), vazifeye tâyinde asâletin değil, liyâkatin esas olduğuna güzel bir misâl teşkil eder. Tâyinlerde, hükümdârın yanında kadınlar, vezirler ve kâtiplerden müteşekkil bir hey'etin de söz sâhibi olması ilgi çekicidir (bk. İbn Ḥassūl, *ayn. esr.*, s. 50; Türk. trc., s. 265). Tuğrul Bey, bu şekilde tâyini yapılan me'murlara da, halka (raiyet) zulm ve başkalarının mülkünü gasp etmemek şartıyla, geniş selâhiyet tanıma âdetini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir (bk. İbn Ḥassūl, *ayn. esr.*, göst. yerler).

Silsile-i merâtipte, sultan ve hânedan âzasından sonra, sırasıyla vezir ve başta ordu ileri gelenleri olmak üzere diğer devlet erkânı yer alıyordu.

Kaynaklarda, vezirlik müessesesi dışında, daha sonra *Dîvān-i İnşā' va ṭuġrā'* adını alan *Dîvān-i Rasā'il* (bk. Bāḫarzî, s. 92, 149, 155, 206 v.d.) 'den başka diğer müessese veya me'muriyetler hakkında bilgi yoktur.

Eyâlet teşkilâtı. Doğrudan-doğruya devlete bağlı olan her eyâlette bir ʿamîd (vâli); eyâlet merkezi ile diğer bütün şehirlerde de bir şahna, Ṣāḥib al-şurta, reîs, kadı, hatip ve her kalede de bir dizdar (bk. msl. Sibṭ, Topkapı Sarayı kütüp., XVII, 173a—174a; XII, 105a-b) v.b. bulunuyordu. O devirde henüz kuruluş hâlinde oldukları için bu müessese ve me'muriyetlere dâir kaynaklarda yeter derecede bilgi yoktur. Bunlar içinde hakkında en çok bilgi bulunan vâliliktir. Vâliler (ʿamîd) geniş selâhiyete sâhip ve devletin en yüksek temsilcisi idiler. Bunların asıl vazifeleri, idârî ve mâlî mes'eleler olduğu halde, meselâ Irak 'taki vâlilerin, bu işlerden çok askerî ve siyâsî mes'elelerle ilgilendikleri görülmektedir. İlk devirlerde bu müessesede de istikrarsızlık görülür. Irak vâlilerinin sık sık değiştirilmeleri buna bir misâl teşkil eder. Nitekim Tuğrul Bey buraya, ilki 448 (1056) 'de olmak üzere, yedi yıl içinde beş vâli tâyin etmiştir (Sibṭ, s. 12, 15, 37 v.d., 40, 47, 72, 75, 77, 83, 87, 95, 102 v.d.; İbn al-Cavzî, VIII, 191 v.dd., 216, 218; Ġars al-Niʿma, *ayn. esr.*, s. 298).

Irak vâlisinin, tâbi hükümdarları karşıladığı ve bunların ikamet masraflarını ödediği (Sibṭ, s. 23), halîfenin verdiği kaftanı Tuğrul Bey 'e giydirdiği, sultanın halîfenin kızı ile evlenmesinde istenen parayı sultana danışmaksızın verebilecek kadar geniş selâhiyete sâhip bulunduğu (Sibṭ, s. 76) görülmektedir. Irak 'a tâyin edilen vâliler arasında en meşhuru Abū Aḥmed b. ʿAbd al-Vāḥid al-Nihāvandî olup, bu zat ilk defa olarak iki Irak (ʿIrāḳayn) 'a birden vâli tâyin edilmişti. Sultanın kendisine tevcih ettiği „Raʾîs al-ʿIrāḳayn" lekabının da çifte eyâlet vâliliğini belirtmek üzere verildiği anlaşılıyor. Bu zât, Tuğrul Bey 'e bağlılığı ile tanınmıştı (Sibṭ, s. 87).

Vâlilerin resmî ve husûsî ikametgâhları, Bagdad 'da „Dār al-mamlaka" (İbn al-Cavzî, VIII, 191, 221, 229 v. dd.; Sibṭ, s. 20, 27, 32, 34 v. dd., 80, 82, 87, 98, 103, 206), Musul 'da „Dāra al-amāra" (msl. Sibṭ, s. 16) ve Merv 'de „Dār al-mulk" (bk. Bāḫarzî, s. 86) adını taşıyordu. Sultan da Bagdad 'a ilk geldiği zaman (şevvâl 447=kânun I. 1055/kânun II. 1056) Dār al-mamlaka 'de ikamet (Sibṭ, Topkapı, XVII, 191a; XII, 118a) ve halîfelik vezirini burada kabûl etmişti. Selçuklu veziri de Bagdad 'a geldiğinde burada kalırdı (453=1061; Sibṭ, s. 80).

Dār al-mamlaka, aynı zamanda Bagdad 'ın içinde Selçukluların resmî mülkü sayılıyordu; buranın ehemmiyeti, İbrahim Yınal mes'elesinin hallinden sonra Bagdad 'a gelen sultanın, ilk iş olarak burasını tâmir ettirmesinden anlaşılmaktadır (451=1059; İbn al-Cavzî, VIII, 206).

Ordu. Tuğrul Bey 'in, ordusuna son derece büyük bir bağlılığı vardı. Ordusunun da kendisine karşı aynı hisleri taşıdığı görülür. İki taraf arasında bir takım küçük hâdiseler olmuş ise de, bunlar hiç bir zaman büyük bir tehlike yaratmamıştır.

Tuğrul Bey 'in ordusu, başta Türkmenler, Oğuzlar ve gulâm Türkler olmak üzere, İran asıllı ve hattâ bâzan Ruslardan teşekkül etmekte idi; ancak bu unsurların zaman, mekân ve şartlara göre değişiklik arzettiği görülmektedir: Msl. Bagdad 'a giren kuvvetler arasında Türkmenler, Oğuzlar, İranlılar, Kürtler, Deylemliler ve Ruslar vardı (İbn al-ʿAdîm, *ayn. esr.*, 197a). Tuğrul Bey 'in ordusundaki kuvvetlerden tâbi hükümdarlara âit olanların daha çok yardımcı kuvvet sayıldığı İbn al-ʿAdîm ile Anonim *K. al-inbā'* 'nın ifâdelerinden anlaşılmaktadır.

Başlangıçta ordudaki hür Türkmen Oğuzların, gulâm Türklerden çok daha fazla oldukları görülürse de, zamanla bunların yerini gulâm Türklerin aldığı dikkati çekmektedir. Gerçekten, Türkmen Oğuzlar muvakkat kuvvetler olduğu halde gulâm Türkler, dâimî ordu unsurlarıdır.

Tuğrul Bey 'in ordusu, karşısındaki kuvvetlere ve savaşın ehemmiyetine göre değişirdi (bk. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, Fr. trc. M. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 98; Türk. trc. H. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayi-nâmesi*, Ankara, 1962, s. 100). İbrahim Yınal 'ın, yukarıda bahis mevzuu edilen ilk isyânı sırasında, kendisini Sermâc kalesinde muhâsara ettiği zaman, Tuğrul Bey 'in ordusu, 100.000 kişiye varmıştı. Nitekim, o, bu kaleyi 4 günde almıştı (bk. İbn al-Aṯîr, IX, 380).

Bu ordunun sayısı en çok 100.000 (İbn al-Aṯîr, göst. yer.) ile 120.000 (İbn al-ʿAdîm, *ayn. esr.*, 197a) arasında değişirdi. Tuğrul Bey 'in Bagdad 'a giren ordusunda sekiz de fîlin bulunduğu görülür (bk. Sibṭ, XVII, 191b; XII, 118a). Bununla berâber ordusu mensuplarına, âilelerinin yanına izinli gitmelerine müsâade ettiği zamanlar, Bagdad 'da sultanın emrinde oldukça az bir kuvvetin kaldığı anlaşılmaktadır (bk. Sibṭ, s. 30).

Tuğrul Bey, gerektiği takdirde yanındaki kuvvetlerin azlığını, Selçuklu şehzâdelerinin emirlerindeki hazır kuvvetlerden faydalanmak sûretiyle telâfi ediyordu. Şehzâdelerin emrine 100.000 kişilik kuvvet tahsis edildiği de olurdu. Nitekim „Rûm" âzâsına me'mur edilen İbrahim Yınal 'ın emrinde 100.000 kişi vardı (bk. X. Jacob, *Les Témoignages de Trois Auteurs Byzantins sur Les Turcs, Attabliates -Skylitzes-Kinnamos*). Ordu kumandanları da, daha çok orduyu teşkil eden unsurlardan yâni hür Türkmen-Oğuzlarla gulâm Türklerden gelmekte idiler; bunlardan Türkmen kumandanları bey, gulâm Türk kumandanları ise, tekin ünvânını taşırdı. Adlarının baş veya sonunda hâdim, ḥâcib, sarhang gibi ünvan bulunan kimseler de gulâm sisteminden yetişmiş ordu mensupları idi (M. Altay Köymen, *Selçuklu askerî teşkilâtı*, *TAD*, V, 8—32). Sultanın katılmadığı seferlerde, eski Türk âdetine uygun olarak, çift veya daha fazla kumandan bulunurdu (Sibṭ, s. 10, 64). Bâzan Büveyhîlerden Ebû Kâlîcâr gibi Türk olmayan kumandanların emrine Oğuz veya Türk kıt'aları tahsis edildiği de olmuştur (İbn al-Aṯîr. IX, 414).

Tuğrul Bey 'in, ordunun teçhizatına da gereken ehemmiyeti verdiği anlaşılmaktadır. Sefer hâlinde bile silâh îmâli ihmâl edilmemişti. Meselâ, Besâsîrî 'yi Sincâr 'da muhâsara etmek üzere hareket ederken yanına, ʿarrāda ve mancınıklar yapacak marangozlar almıştı (İbn al-Cavzî, VIII, 173). Tuğrul Bey 'in ordusunda, yay, ok, kılıç, kalkan ve mızrak, hafif (Arisdaguès, *Histoire d'Arménie*, Frans. trc. M. E. Prudhome, Paris, 1864, s. 76, 89, 115, 117, 121 v.d.), dabbāba, ʿarrāda (bk. *EI*², mad. ʿARRĀDA) ve mancınık (İbn al-Cavzî, VIII, 173; Sibṭ, s. 20) da ağır silâhları teşkil ediyordu (M. Altay Köymen, *ayn. makale*, s. 43—53).

Tuğrul Bey, muhâsara savaşlarından çok akınları tercih edip başarı göstermiştir. Onun, akınlarda kuvvetlerini üçe böldüğü ve her birini bir istikamete sevk ettiği görülmektedir. Akınlar umûmiyetle süvârinin işi idi (Arisdaguès, *ayn. esr.*, s. 116 v.d.). Bu savaşlarda, düşmanın mâneviyâtını zayıflatmak için nâra atmak, kös vurma, borazan çalmak âdet idi (Matthieu d'Edesse, *ayn. esr.* s. 109 v.dd.; trc., 108 v.dd.).

Bu akınlar sonunda, 1057—1058 'de ilk defa Kemah, Şebinkarahisar (Kolonia), Malatya, daha sonra Ergani (Arkim), Sıvas v.s. alınmıştır (bk. E. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 182 v.d.). Muhârebe taktiği ve planı geceleri toplanan harp meclisinde kararlaştırılıyordu. Savaşta başlıca rolü mancınık oynuyordu.

Tuğrul Bey zamanındaki Selçuklu cemiyetinde bir değişiklik vuku bulup Türkler ve devlet idâresinde vazife alan yerli halk, cemiyette en yüksek tabakayı teşkil etmiş ve asâletten ziyâde kabiliyetin göz önünde bulundurulması dolayısıyla aşağıdan yukarıya doğru yükselme imkânları dâima mevcut olmuştur.

Tuğrul Bey, zamanının çoğunu savaşla geçirdiği gibi, başta Rey, İsfahan ve Bagdad şehirlerinde olmak üzere, câmi ve medrese inşâsına da ehemmiyet vermiş ve bu işler için büyük meblâğlar harcamış-

tır (Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma*, 123 v.d.; Ḥusayn Karîmân, *ayn. esr.*, I, 205, 531; II, 45, 47; Matthieu d'Edesse, 305 v.d.; Türk. trc., s. 271; Sibṭ, Topkapı, XII, 137a, 217a; Luṭf Allāh Hunar-far, *Ganǰina-i āṯār-i tārîḫî-i İṣfahān*, 1344, s. 55; *EI²* mad. IṢFAHAN; krş. mad. SELÇUKLULAR; ayrıca bk. O. Grabar, *The Visiual Arts, Cambridge History of Iran*, V, 626—648).

Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan ülkelerde görülen refah ve gelişmede, Tuğrul Bey'in tâkib ettiği âdilâne vergi sisteminin mühim rolü olmuştur. Vergi, ancak gücü olandan alınmış, bunu veremeyenler için geçici bir muâfiyet tanındığı gibi, Türk devlet telâkkisine uygun olarak, mümkün olduğu kadar halktan az vergi alınma cihetine gidilmiştir (Sibṭ, s. 1, 23, 75, 83; İbn al-Aṯîr, X, 6). Devletin gelir kaynaklarının başında bilhassa Bizans ülkesine yapılan akınlardan elde edilen ganîmetler geliyordu (Sibṭ, s. 22, 96; Topkapı, XVII, 175a; XII, 106a; İbn al-Aṯîr, IX, 372 v.d., 411). Buna, ülkede sağlanan emniyet sâyesinde ticârî hayattaki canlılığı da eklemek gerekir. Bu devirde paranın satın alma gücü arttığı gibi, adâlet de istisnâsız tatbik edilmiştir.

Şahsiyeti ve ölümü. Musul civârında kabûl ettiği İbrahim Yınal'ı eğilerek boynundan öptüğü göz önünde tutulursa, Tuğrul Bey uzun boylu idi (bk. Sibṭ, s. 21). Bununla berâber, kaynaklar, onun gücü hakkında bir bilgi vermezler; ancak savaşlardaki davranışlarından insanî meziyetleri yanında, büyük bir cesârete de sâhib olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın Türkleri arslan sûretinde yarattığını, yüzlerinin enli ve burunlarının basık olduğunu ifâde eden İbn Ḫassūl (*ayn. esr.*, s. 40—43; Türk. trc., s. 259, 261)'ün bu tasvîrinin Tuğrul Bey için de geçerli olabileceği tahmin edilebilir.

İbn Ḫassūl, bu Selçuklu hükümdârının, adâlet ve şöhretinin yaygın bulunduğunu, kendinden önce gelip-geçen hükümdarların en büyüğü olduğunu ehemmiyetle belirtir (*ayn. esr.*, göst. yer.; Türk. trc., göst. yer.) Onun bu ifâdesinin mübalegalı olmadığı, Tuğrul Bey'den 90 yıl kadar sonra gelmiş olan şi'î ʿAbd al-Calîl al-Ḳazvînî (*Kitāb al-Naḳż*, s. 47, 220, 414)'nin, ondan Büyük Tuğrul (Ṭuğrul-i Buzurg, Ṭuğrul-i Kabîr) diye bahsetmesinden de anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in meziyetlerinden biri de, düşmanı da olsa yiğit kişileri takdir etmesidir (yk. bk. Liḥyânites'e karşı muâmelesi). Nitekim yiğitliğini ve devlet adamlığını takdir ettiği Besâsîrî'ye, halîfe affettiği takdirde iktâlarda bulunmaya bile hazır olduğunu beyan etmiştir (Sibṭ, s. 17). O, ayrıca cömertliği ile de tanınmış (bk. Sibṭ, göst. yer.), ümit ile sarayının kapısına gelen hiçbir kimseyi eli boş çevirmemiş, servete ehemmiyet vermemiştir (bk. İbn Ḫassūl, *ayn. esr.*, s. 44, 50; trc., s. 262, 266). Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, Tuğrul Bey, yumuşak huylu, karar ve hareketlerinde müsâmahakâr ve muvâzeneli olup, yerine göre affedici ve alçak gönüllü idi (*ayn. esr.*, s. 48 v.d.; trc., s. 264 v.d.). Nitekim onun, kendisine karşı isyan edenlere bile son derece sabırlı olduğu, mecbur olmadıkça cezâlandırma yoluna gitmediği görülür. O, ayrıca sır saklamasını bilen iyi bir idâreci idi; aleyhinde olan kimselerden bile, müsâmahası sâyesinde iyi bir şekilde faydalanmasını bilmiştir (Sibṭ, göst. yer.; al-Bundārî, *ayn. esr.*, s. 27; Türk. trc., s. 25). Kendine olan fazla güveni, bâzan ona tehlikeli günler yaşatacak vaziyetler de ihdâs etmiştir (bk. İbn al-Cavzî, VIII, 226).

Fermanlarının başına kendi el yazısı ile „ḥasbî Allah" sultanlık alâmetini yazması (İbn al-Cavzî, VIII, 203), Faḫr al-Dîn Ġurgānî'nin, *Vaysu Rāmîn* adlı eseri (bk. M. Molé, *„Vîs'u Râmîn" et l'histoire seljoukide, Annali Istituto Orientale di Napoli*, N S, 9, 1959, s. 1—30) ile İbn Ḫassūl'ün eserini Tuğrul Bey'e ithafları, birçok şâirin hakkında medhiyeler yazmaları, Tuğrul Bey'in tahsil gördüğünü göstermektedir (Sibṭ, Topkapı, VXII, 191a-b; XII, 118a; Ẓabîḥ Allah Ṣafā, *ayn. esr.*, II, 372). Tuğrul Bey aynı zamanda samîmî bir müslümandı; beş vakit namazını cemaatle kılmaya çalışır, yanına câmi inşâ ettirmedikçe kendisi için saray yaptırmazdı.

Tuğrul Bey'in kurduğu devlet, Ceyhun'dan Fırat'a kadar uzanıyordu. Henüz inkişaf hâlinde olduğu için, müesseselerinin sağlam olarak kurulduğu ve yerleştiği pek iddia edilemez; dış görünüşü bakımından oldukça farklı olmasına rağmen, devlet idâresinde eski Türk devlet telâkkisinin devam ettiği ve bu telâkkîye uygun içtimâî ve iktisâdî bir siyâset tâkib edildiği, başka soydan ve harsdan kavimler üzerinde iyi işleyen bir Türk devleti kurulmasına muvaffak olunduğu görülür. Fâtımî devleti ile karşılaşmadan önce, müttefiki Bizans devletini ondan ayırmak için bir takım faâliyetlere girişmesi, onun siyâsî muvaffakiyetleri arasında yer alır. Bu arada Besâsîrî mes'elesinin halledilmesinden sonra, iktisâdî bakımdan güç duruma düşmüş bulunan Fâtımî devleti (Sibṭ, s. 28) üzerine yürümemesi ve çocuğu olmadığı için velîahtlığa, yeğenlerinden Alp Arslan gibi dirâyetli biri yerine Süleyman'ı tercih etmesi bu yüksek siyâsî kabiliyeti ile bağdaşamaz (Sibṭ, s. 126).

Sultan Tuğrul Bey, 70 yaşına gelinceye kadar muhtelif hastalıklar geçirmesine rağmen, hiç ilâç almamıştır; nihâyet bir burun kanaması sonunda Rey şehri dışındaki sarayda (bk. Ḥusayn Karîmân, *ayn. esr.*, II, 181, 578 v.d.), 8 ramazan 455 (5 eylûl 1063) cuma günü hayata veda etti. Öleceği zaman, geçirdiği hastalıkları, kırkılmak üzere ayakları bağlanan koyunun durumuna, bu son hastalığını ise, kesilmek üzere ayakları bağlanan koyunun hâline benzetmişti (Bundārî, *ayn. esr.*, göst. yer.; İbn Ḫallikān, V, 67). Ölümü, Gird-kūh kalesinde Kutalmış'ı kuşatan veziri Amîdü'l-Mülk Kundurî'ye bildirilmiş, o da askeri toplayarak kendilerine durumu bildirmiş ve sultanın vasiyeti üzerine, Süleyman'ı hükümdar olarak tanımalarını ifâde edip, kuşatmayı kaldırarak ordu ile birlikte Rey'e dönmüş (Rey'e varışı: 16 ramazan 455=13 eylûl 1063) ve Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta oturtmuş, ordudan ona tekrar itâat yemini aldıktan sonra kendilerine muhtelif ihsanlarda bulunmuştur. Ancak kısa bir süre sonra, Süleyman'ın Kutalmış ile başa çıkamayacağı anlaşılınca, onun yerini Alp Arslan almıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis-P. M. Holt), London, 1962: Bu eser içinde bilhassa bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period*, s. 59—78; S. Dahan, *The Origin and Development of the Local Histories of Syria*, s. 108—117; M. Minovi, *The Persian Historian Bayhaqî*, s. 138 v.dd.; J. B. Segal, *Syriac Chronicles as Source Material for the History of Islamic Peoples*, s. 246—258; C. J. F. Dowset, *Armenian Historiography*, s. 259—268; A. K. S. Lambton, *Persian Biographical Literature*, s. 141—151; R. N. Frye, *Soviet Historiography on the Islamic Orient*, s. 367—374; ayrıca bk. ʿAffān Salcūk, *Naḳd u barrasî-i manābiʿ-i Tārîḫ-i Salcūḳiyān* (Tahran, 1349); ʿAbd al-Ḥusayn Zarrînkūb, *Tārîḫ-i Irān baʿd az Islām* (Tahran, 1343), s. 3—171; Cl. Cahen, *Les chroniques arabes... dans les bibliothèques d'Istanbul*, *REI* (1936), IV, 334—362; ayn mll., *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades* (Paris, 1940), s. 1—104; J. Sauvaget - Cl. Cahen, *Introduction to the History of the Muslim East, a Bibliographical Guide* (Berkeley, 1965).

Kuruluş devri için bk. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, I. Kuruluş Devri* (Ankara, 1975), s. 1—366; S. A. Hasan, *Some Observations on the Problems Concerning the Origin of the Saljūqids*, *Islamic Culture* (1965), XXXIX, 195—204; D. K. Kouymjian, *Mxitʿar of Ani on the Rise of the Seljuqs*, *Revue des Études Arméniennes*, new series (1969), VI, 331—353; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında* (İstanbul, 1955), s. 21 v.dd.; ayn. mll, *Selçuk'un Oğulları ve Torunları*, *TM* (İstanbul, 1958), XIII, 117—130; ayn. mll., *Türkmen adı, mânası ve mahiyeti*, *Jean Deny armağanı* (Ankara, 1958), s. 121—133: Frans. trc., *À propos du nom Türkmen*, *Oriens* (1958) XI/1—2, 146—150; Cl. Cahen, *Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure*, *Der Islam* (1964), XXXIX, 14—27; L. Bazin, *Notes sur les mots „Oğuz" et „Türk"*, *Oriens* (1953), VI/2, 315—322; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids* (Edinburg, 1963), s. 206—266; B. N. Zahoder, *Dendanekan*, *Belleten* (1954), XVIII, 581—587; Tuğrul Bey'in saltanat zamanı için Sibṭ İbn al-Cavzî ve İbn al-Cavzî gibi mufassal kaynaklar ilk defa burada dikkatli şekilde kullanılmıştır. Sibṭ İbn al-Cavzî, A. Sevim neşrinden Zakkār, *Macallat al-macmaʿ al-ʿilmî' l-ʿIrāḳî* ile Cl. Cahen, *A propos d'un Edition, Arabica*, XVII/1, 1970, s. 83—91'in tenkid ve düzeltmeleri dikkate alınarak faydalanılmalıdır. A. Sevim'in neşretmediği kısımlardaki bilgiler, Topkapı sarayı kütüphânesi yazmalarından alınarak tamamlanmıştır. Ayrıca bk. Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (Newyork, 1968), s. 18—51, 427—450; O. Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-islâm medeniyeti* (Ankara, 1965); F. Sümer, *Oğuzlar* (Ankara, 1965); B. Spuler, *Iran in früh-islamischer Zeit* (Wiesbaden, 1952), s. 532 — 594; *Cambridge History of Iran*, V, *Saljuqs and Mongols* (Cambridge, 1968); bu eser içinde bilhassa bk. C. E. Bosworth, *The political and Dynastic History of the Iranian World*, s. 15—53, 683—689; A. K. S. Lambton, *The Internal Structure of the Saljuq Period*, s. 203—283, 685—689; A. Bausani, *Religion in the Saljuq Period*, s. 283—302, 690—691; O. Grabar, *The Visiual Arts, 1050—1350*, s. 626—648, 707 v. d.; G. Makdisi, *Ibn ʿAqîl et la Resurgence de l'Islam Traditionaliste au XIème siècle* (Şam, 1963), s. XIII—XXXIV, 1—68; İ. Kafesoğlu, *Türkiye'de Selçuklu tarihçiliği, Cumhuriyetin 50. yılına armağan* (Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1973, s. 83—92. Ayrıca bk. madd. ÇAĞRI BEY, SELÇUKLULAR; *EI²*, madd. ARMİNİYA, IRÂN.

(MEHMED ALTAY KÖYMEN.)

TUĞRUL-ŞAH, MUGİSEDDİN TUĞRUL-ŞAH (?-1225). Kaynaklarda bâzan lekapsız olarak da zikredilen Tuğrul, Selçuklu hükümdârı Kılıç Arslan II.'ın oğullarından olup, ilk önce Elbistan'da, sonra da Erzurum'da meliklik yapmıştır. Kılıç Arslan II. ihtiyarlayınca, ülkesini 11 oğlu arasında bölüştürmüş, Elbistan bölgesi de Tuğrul-Şah'a isâbet etmişti. Kılıç Arslan'ın oğulları, babaları henüz hayatta iken, kendilerine verilen yerlerde müstakil birer hükümdar gibi hareket edip, melik ünvânı ile adlarına para bastırmış, hutbe okutmuş ve ülkelerinin gelirini de tamamen kendi tasarrufları altında bulundurmuşlardı. Daha Kılıç Arslan'ın sağlığında başlayan kardeşler arasındaki mücâdele, onun ölümünden sonra da devam etmişti. Bu mücâdeleyi ele-geçmez bir fırsat sayan Kilikya Ermeni kıralı Leon, Selçuklulara âit bâzı yerleri zaptettiği gibi, Mugiseddin Tuğrul-Şah'ı da kendisine tâbi kılmıştı (Michel le Syrien, *Chronique*, Fr. trc. Chabot, Paris, 1905, III, 410; ancak, Ermeni kaynaklarında bu hususta açık bir ifâdeye rastlanmaz). Tuğrul-Şah, aynı zamanda, ihtimal bu sûretle kardeşlerinin hücumlarına karşı da Leon'un himâyesini te'min etmiş oluyordu. Kar-

deşler arasındaki mücâdele Tokat meliki Rükneddin Süleyman-Şah'ın başarısı ile netîcelendi; Süleyman-Şah, kardeşlerinden çoğunun sâhib oldukları yerleri ellerinden alıp, bâzılarını da kendine tâbi kılarak Selçuklu ülkesini tekrar siyâsî birliğe kavuşturdu. Ona tâbi olmayı kabûl edip, ülkesini muhâfaza edenlerden biri de Tuğrul-Şah idi. Bu sebeple Süleyman-Şah tarafından Konya'dan çıkarılan Gıyâsüddin Keyhusrev, Elbistan'a geldiğinde ondan beklediği yardımı görememişti.

Süleyman-Şah, komşu islâm ülkelerine yaptıkları akın ve fetih hareketleri gittikçe genişliyen ve gelişen Gürcülere ağır bir darbe vurmak ve bu sûretle Şarkî Anadolu'ya hâkim olmak için kalabalık bir ordu ile harekete geçtiğinde, kendisine Tuğrul-Şah da refâkat ediyordu. Erzurum'a geldiğinde bölgenin hâkimi Saltuklulardan Melik Muhammed-oğlu Melikşah kendisini gerektiği şekilde istikbal etmesine rağmen, yakalatıp (3 şevvâl 508 salı = 25 mayıs 1202) ülkesini Tuğrul-Şah'a verdi. Muâsırı olan müellif İbn al-Aşîr (*al-Kāmil*, Kahire, 1301, XI, 79) ve ona dayanarak Abu'l-Farac (*Abû'l-Farac tarihi*, Türk. trc. Ömer Rıza Doğrul [TTK], Ankara, 1950, II, 474), bu hâdiseyi 597 (1200/1201)'de, Ğaffârî de (*Târîḫ-i Cihān-ārā*, Tahran, 1343 hş., s. 134) 598 tarihinde zikreder. Ancak Ğaffârî, yukarıda gösterildiği gibi, bu vak'anın ay ve hattâ gününü de yazdığından, onun verdiği tarihin gerçeğe daha yakın olduğu iler sürülebilir. Nitekim takvimlerden birinde de aynı tarih veriliyor (*Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan [TTK], Ankara, 1954, s. 76). Saltuk-oğlu'nun Nasreddin veya Alâeddin Muhammed olduğunu kabûl etmek, kaynakların açık ifâdeleri karşısında [bk. mad. SÜLEYMAN-ŞAH II.], mümkün değildir. İbn Bîbî'nin zikrettiği Alâeddin adı (*el-Evāmirü'l-ʿAlāʾiyye fî'l-umūri'l-ʿAlāʾiyye*, nşr. Necati Lugal-Adnan Sadık Erzi, Ankara, 1957, I, 105), Melik şah'ın lekabı olabilir. Ancak Saltuk-oğlunun, sultanın emirlerini yerine getirmekte ağır davrandığı için, ülkesinin elinden alındığına dâir İbn Bîbî'nin sözleri (s. 105 v.d.), muâsırı müelliflerin ifâdesine aykırıdır. Süleyman-Şah'ın, Saltuk-oğullarının ülkesini Tuğrul-Şah'a vermesi, şüphesiz onu Elbistan'dan uzaklaştırmak gayesi ile alâkalı idi. Mâmafih Tuğrul-Şah'ın, Elbistan'a nisbetle çok daha geniş ve geliri çok daha fazla bir ülkeye sâhib olduğu için, bundan memnun kaldığı muhakkaktır. Süleyman-Şah, kalabalık ordusuna, harp san'atında mâhir bir hükümdar olduğunun söylenmesine, hattâ hiddet ve şiddetine rağmen, aynı yılın (598) zilkade ayı başlarında (Ğaffârî, *ayn. esr.*, s. 114, Müneccim-başı bu müellifin eserine dayanıyor) Micingird kalesi sahrâsında Gürcülere yenildi (temmuz 1202). Düşmanın eline pek çok ganîmet geçtiği gibi, başta Erzincan hâkimi Mengücük-oğlu Fahrüddin Behrâm-Şah olmak üzere birçok emîrler de esir düştü; fakat Gürcüler, bu parlak zaferlerinden kayda değer bir arâzi elde edemedikleri gibi, Saltuk-oğullarının da ülkelerini geri almak için herhangi bir teşebbüste bulundukları bilinmemektedir; sâdece Tuğrul-Şah'ın Erzurum'da hükümdar olarak kaldığı mâlûmdur. Gürcüler, daha ziyâde akınlarını, eskisi gibi zenginliği dillere destan olan Ahlat'a tevcih etmekte idiler. Nitekim, Gürcüler 601 (1204/1205) yılında Azerbaycan'a bir akın yaptıktan sonra Malazgirt havâlisine indiler ve karşılarına hiçbir kuvvet çıkmadığı için, yağma ve tahripte bulundular. Aynı yılda yeniden bu bölgede görünen Gürcüler, Erciş civârında bir takım tahribât yaptıktan sonra, Ḥiṣn al-Ṭibn'a yürüdüler. Bunun üzerine Ahlat emîri Begtimur-oğlu Muhammed, kuvvetlerini toplayıp Gürcülerin üzerine yürüdüğü gibi, Erzurum meliki Tuğrul-Şah'tan da yardım istedi. Her ikisi Gürcü'ler ile karşılaşıp, onları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Gürcü atabeyi (başkumandan) Küçük Zaharya da maktûller arasında bulunuyordu. İbn al-Aşîr (*ayn. esr.*, XII, 95)'e göre, bu zafer netîcesinde Muhammed ve Tuğrul-Şah'ın ellerine pek çok ganîmet geçti ise de, Gürcü kaynağında bu hâdiseden bahsedilmemektedir.

Eyyûbîlerden Meyyâfârikîn hâkimi al-Malik al-Avḥad Nacm al-Dîn Ayyûb, 604 (1207/1208)'te Ahlat-şah Seyfüddin Balaban'ın hâkimiyetinde bulunan Muş ve ona yakın yerleri zaptettikten sonra, Ahlat'ı da kuşatmıştı. Bunun üzerine Balaban, Tuğrul-Şah'tan yardım isteyince, o da bu isteği yerine getirdi. Müttefikler al-Malik al-Avḥād'ı yenip, Meyyâfârikîn'e dönmeye mecbur ettiler. Onlar, bundan sonra al-Malik al-Avḥad'ın eline geçmiş bulunan Muş'u kuşattılar. Şehir alınmak üzere iken, Tuğrul-Şah, ülkesine tamah ederek, eşine az rastlanan gaddarca bir hareketle, Balaban'ı öldürdü. Fakat ne Ahlat, ne de Malazgirt bu gaddarlığından dolayı ona kapılarını açtılar (İbn al-Aşîr, XII, 127). Balaban'ın Tuğrul-Şah tarafından öldürülmesi ile, yalnız Türk Ahlat-şahları hânedânı son bulmakla kalmamış, aynı zamanda Eyyûbîlerin Ahlat, Muş ve Malazgirt'e hâkim olmaları netîcesinde bölgenin kavmî çehresinde mühim değişiklikler vuku bulmuştu. 606 (1209/1210) yılında Musul hükümdârı Zengî-oğlu Nûreddin, Erbil hâkimi Muzafferüddin Gök-Börü ve Haleb sâhibi, al-Malik al-Ẓāhir, al-Malik al-Ādil'e karşı birleştikten sonra, Selçuklu sultanı Gıyâsüddin Keyhusrev ile Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrul-Şah'ı da ittifaklarına almak için onlara elçiler göndermişlerdi. 607 (1211) yılında ağabeysi İzzeddin Keykâvus'un Kayseri'de tahta geçirildiğini haber alan Tokat meliki Alâeddin Keykubâd, saltanatı ele-geçirmek için harekete geçmiş, vaadlerde bulunduğu Erzurum meliki Tuğrul-Şah ve Ermeni kıralı Leon ile birlikte Keykâvus'u Kayseri'de muhâsara etmişti. Fakat çok geçmeden, Ermeni kıralı, Keykâvus tarafından elde edilmesi netîcesinde, müttefiklerini bırakıp gizlice ülkesine dönmüş ve bunu gören Tuğrul-Şah da aynı şeyi yapmıştı. Erzurum melikinin yeğenini terk etmesi, bilhassa Keykâvus'un Eyyûbî al-Malik al-Aşraf'ten yardım istediğini haber almas: ile ilgili idi. 610 (1220) yılında İzzeddin Keykâvus'un çocuk bırakmadan ölümü üzerine, tahta çıkarılması düşünülen üç namzet arasında Tuğrul-Şah'ın da bulunduğu görülüyor. Bu üç namzetten diğer biri olan Alâeddin Keykubâd, kardeşi ve amcasına tercih edilerek hükümdar olunca, Tuğrul'un Eyyûbîlerden al-Malik al-Aşraf'in yardımı ile saltanat dâvasına kalkışacağından kaygılanmış ise de, amcası herhangi bir harekette bulunmamıştı. 1223'te Gürcü kıralı Giorgi Laşa ölmüş ve yerine Türklerin *Kız-melik* dedikleri kız kardeşi Rusudan geçirilmişti. Rusudan, Tuğrul Şah'ın oğlunun (adı bilinmiyor) yakışıklılığını duyarak, onunla evlenmiş ve bu izdivaçtan Tamar ve David adlı iki çocuğu olmuştur. David'in, annesinden sonra Gürcistan kıralı olduğunu ve kız kardeşi Tamar'ın da Giyâsüddin II. ile evlendiğini biliyoruz. Tamar bilâhare müslüman olmuş ve Gürcü Hatun adı ile tanınmıştır. İbn al-Aşîr (XII, 191), Tuğrul-Şah'ın oğlunun Rusudan ile evlenmesini 620 (1223) yılı vak'aları arasında anlatarak, bunu „eşine rastlanmıyan bir hâdise" olarak gösterir. Ona göre, Rusudan'ın tanınmış hânedanlardan biri ile evlenmek istediğini işiten Tuğrul-Şah, kıraliçeye haber göndererek oğlu ile evlenmesini teklif etmiş, Gürcülerin bunun ancak şehzâdenin hıristiyanlığı kabûl etmesi ile mümkün olabileceği cevâbını da müsâit karşılayıp, oğluna bu dine girerek kıraliçe ile evlenmesini emretmiştir. Aynı müellife göre (göst. yer.), Rusudan bir müddet sonra bir köle ile münâsebette bulunarak kocasını aldatmış, bunu hoş karşılamayan kocasını başka bir şehirde hapsettirip, meşrû olmayan hareketine devam etmiştir. Ancak *Kız-melik*'in bu davranışlarının evlenmesinden önceye âit olması da muhtemeldir. Bununla berâber Selçuklu şehzâdesinin bundan şikâyetçi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Celâleddin Harzemşah Mengübirdi 1228 yılında Tiflis'i zaptedince, esirler arasında bulunan bu Selçuklu şehzâdesini serbest bırakmış ise de, o, vakit geçirmeksizin kayınının yanına gidip, Tiflis'te az bir Hârizmli kuvvetin bulunduğunu haber vererek, şehrin Gürcüler tarafından geri alınmasına ve ellerinde tutamıyacaklarını anlamaları üzerine de yakmalarına sebeb olmuştur. Gürcü kaynağına göre (*Histoire de la Géorgie*, Frans. trc. M. Brosset, Petersburg, 1849, I, 466, 478, 481), Tuğrul-Şah devrinde, Erzurum da haraç veren şehir ve ülkeler arasında bulunmaktadır. Ancak bu izdivaçtan sonra, onun, gelini tarafından haraç vermekten affedilmiş olması muhtemeldir.

Tuğrul-Şah'ın, Konya tarafından gelebilecek bir tehlikeye karşı Eyyûbîlerle dostça geçindiği anlaşılıyor. 622 (1225)'de vefat ettiği zaman yerine geçen oğlu Rükneddin Cihan-Şah, Eyyûbî hükümdârı al-Malik al-Aşraf'e elçi gönderip, babasının ölümünü haber vermiş ve kendisinin de onun tâbiyyeti altına girdiğini bildirmişti. Bu husus Tuğrul-Şah'ın oğlunun Selçuklu hükümdârı Alâeddin Keykubâd'ın hücûmundan korkması ile alâkalı idi. Gerçekten, Cihan-Şah yine bununla ilgili olarak Celâleddin Harzemşah'ın hükmü altına girmiş ve onu Alâeddin Keykubâd üzerine yürümeğe teşvik etmişti. Fakat, Cihan-Şah 627 (1230)'de vuku bulan Yassı-Çimen savaşında esir düşerek ülkesini ve hayatını kaybetmiştir.

Tuğrul-Şah'ın ülkesinin hudutları hakkında kat'î bir bilgimiz olmamakla berâber, bu ülkenin Tercan'dan Tahir Gediği'ne kadar uzandığını ve Erzurum'dan başka Bayburt, İspir, Avnik, Micingird gibi şehir ve kasabaları içine aldığını söylemek mümkündür. O, Bayburt kalesini, ustâddâr ve sonra kumandan (sipahsâlâr) Luʾluʾ vâsıtasıyle mükemmel bir şekilde tahkim ettirmişti. Bu tahkimâtın, yalnız Trabzon cihetinden vuku bulacak hücumlar için değil, aynı zamanda başka taraflardan gelebilecek tehlikelere karşı da korunmak maksadıyle yapıldığında şüphe yoktur. Tuğrul-Şah'ın İspir'e de hâkim olduğu, oradaki bir mescid kitâbesinden anlaşılıyor. Bu kitâbeye göre, İspir mescidini Atabey Şemseddin Erdem Şah, Tuğrul-Şah için yaptırmıştır (İ. H. Konyalı, *Erzurum tarihi*, İstanbul, 1960, s. 509). Adı geçen Atabey Şemseddin Erdem Şah'ın Konya'da bir mescidi vardır. Bu mescidin 617 (1220 tarihli kitâbesinde, Erdem Şah, hiç bir ünvanla zikredilmeyerek, sâdece babasının adının İsmail olduğu söyleniyor (İ. H. Konyalı, *Konya tarihi*, Konya, 1964, s. 354). İspir'deki kitâbe tarihsiz olduğundan, Erdem Şah'ın en son nerede yaşadığı kat'î bir şekilde tâyin edilememektedir.

Muâsır müellif Yâḳūt (*Muʿcam al-buldān*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866, s. 361), Erzurum'un mâmur yerleri olduğunu ve şehrin de bolluk ve zenginlik içinde bulunduğunu söyler; bu bilginin Tuğrul-Şah devrine âit olduğundan şüphe edilemez. O devirde, bu bölgeden Trabzon, Gürcistan ve İran'a olmak üzere, başlıca koyun ve yün ihraç ediliyordu. Halıcılığın bu devirde ne durumda olduğuna dâir bir bilgi yok ise de, mâlâtın devam ettiğini söylemek mümkündür [bk. mad. HALI]. Diğer taraftan bölgeden en işlek ticâret yollarının geçmesi ve Erzurum'un mübâdele merkezlerinden biri olması, eskiden beri bu bölgenin iktisâden gelişmesinde pek mühim bir âmil teşkil etmekte idi. Ayrıca Bayburt gümüş mâdeninin de işletildiğinden şüphe edilemez. Tuğrul-Şah, kestirdiği gümüş ve bakır sikkelerde umûmiyetle *Malik* ve

bâzan da *Sulṭān al-muʿaẓẓam* ünvânı ile zikredilmiştir.

Yâḳūt (*ayn. esr.*, I, 362), Erzurum hükümdârı Tuğrul-Şah'ın, âdil ve halka karşı şefkatli olduğunu bildirir. İbn Bibî (*ayn. esr.*, s. 276) de bu hususta Yâḳūt'u te'yid eder. Ancak, bu ifâdelerin Tuğrul-Şah'ın dirâyetli bir hükümdar olduğuna delâlet ettiği söylenemez. Kitâbelerinde kendisine *al-Mucâhid, al-Murâbiṭ Ḳāmiʿ al-ḳafara* lekapları verilen Tuğrul-Şah'ın, Elbistan melikliğinde Ermeni kıralına, Erzurum hükümdârı iken de Gürcülere vergi verdiğinden yukarıda bahsedilmişti. Gürcü kıraliçesi ile evlenebilmesi için oğlunu hıristiyan olmaya teşvik etmesi onun aczine delâlet etmektedir. Savaş arkadaşı Ahlat-Şah Balaban'ı öldürtmesi de onun vefâsızlığını gösterir; ayrıca içki ve eğlenceye de düşkündü. Erzurum'da onunla ilgili herhangi bir esere rastgelinmemiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. I. Vekayinâmeler; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (Kahire, 1301), XII, 95, 127, 191, 197, 208; İbn Vâṣil, *Mufarric al-ḳurūb* (nşr. C. al-Şayyāl), Kahire, 1379, III, 176, 195, 217; al-Ḥamavî, *al-Tārîḫ al-Manṣūrî* (Moskova, 1960), s. 308, 349; Yâḳūt, *Muʿcam al-buldān* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1866, I, 361 v.d.; al-Nasavî, *Sîrat Calāl al-Dîn Mengübirti* (Farsca tercümesi, trc. nşr. M. Minovî), Tahran, 1344 hş., s. 155; İbn-i Bibî, *El-Evâmirü'l-ʿAlâ'iyye fi'l-umûri'l-ʿAlâ'iyye* (nşr. Necati Lugal-Adnan Sadık Erzi), Ankara, 1957, I, 30, 56 v. dd., 105 v. dd., 163, 166, 168, 276; Ġaffârî, *Cihân-ârâ* (Tahran, 1344 hş.), s. 114, 134; Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi* [TTK] (Türk. trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945, s. 474, 487, 490, 505; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie* (Petersburg, 1849), I, 457 v.d., 466, 478, 481, 501 v. d.; bk. mad. SÜLEYMAN-ŞAH II. Kitâbeler: A. Şerif, *Erzurum tarihi* (İstanbul, 1936), s. 239—243; İ. Hakkı Konyalı, *Erzurum tarihi* (İstanbul, 1960), s. 509. III Meskûkât: S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum* (London, 1881), III. 111, addition I—IV, 295; İ. Galib, *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiyye* (İstanbul, 1309), s. 13—15; A. Tevhid, *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye katalogu* (İstanbul, 1331), VI, 123.

(FARUK SÜMER.)

TUĞTEGİN (ZAHİRÜDDİN EBÛ MANSUR) B. ABDULLAH (? — 1128), Büyük Selçuklu imparatorluğuna tâbi Şam atabeyleri veya Börüler hânedânının kurucusu. Sultan Melikşah'ın ölümü (20 teşrin II. 1092) üzerine Suriye Selçuklu hükümdârı Tutuş, Büyük Selçuklu saltanatını ele-geçirmek için 1093'te Diyarbekir'e geldiğinde, berâberinde bulunan Tuğtegin'i oğlu Dukak'a atabey olarak, bu bölgenin vâliliğine tâyin etmişti. Ancak Tutuş, diğer saltanat müddeisi Berkyaruk'a yenilmiş (26 şubat 1095) ve öldürülmüştü. Diğer emîrlerle birlikte yanında bulunan Tuğtegin de Berkyaruk'a esir düşmüştü. 1094 mayısında Tutuş tarafından esir edilmiş bulunan Kür-Boğa ve kardeşi Altun-Taş'ın Tutuş-oğlu Rıdvan tarafından hapisten çıkarılmalarına karşılık, Tuğtegin ile Emîr Abak da serbest bırakıldılar (teşrin I. 1096). Tuğtegin, derhal Suriye'ye gelerek Şam'da Suriye Selçuklularının bir kolunu te'sis eden Tutuş'un oğlu Dukak'ın hizmetine girip, kısa zamanda onun ordu kumandanlığına getirildi. Dukak'ın annesi Safvetü'l-Mülk Hatun ile de evlenip durumunu kuvvetlendirdikten sonra, nüfuzlu emîrlerden Sav-Tegin'i bertaraf ederek, melikliğe hâkim oldu. Haleb'de Suriye Selçuk'ularının diğer bir kolunu te'sis eden (mayıs 1095) Dukak'ın ağabeyisi Rıdvan'ın Şam'ı ele-geçirmek için yaptığı iki teşebbüsü (kânun II./şubat ve ağustos 1096) önleyip, karşı harekette bulunan Tuğtegin, Suriye'yi işgal etmek isteyen Haçlılara karşı Büyük Selçukluların başlattıkları askerî hareketlere (kânun I. 1097: el-Bâre savaşı; mayıs 1098: Tellü Mennes taarruzu; haziran 1098: Antakya harekâtı v.s. gibi) Melik Dukak ile birlikte katıldı.

Dukak'ın ölümü üzerine (1104), Şam Selçuklu melikliğini tek başına idâreye başlayan Tuğtegin, önce Dukak'ın çok küçük olan oğlu Tutuş adına hutbe okuttu ise de, Baalbek'te Emîr Gümüş-Tegin ile birlikte kendi aleyhine tertiplere girişen Dukak'ın 12 yaşlarındaki kardeşi Er-Taş (veya Beg-Taş)'ı Şam'a getirtip, meliklik tahtına oturtarak adına hutbe okutturdu (eylûl 1104). Ancak, onu bertaraf etmeye hazırlanırken durumu öğrenen Er-Taş, annesi ve Emîr Ay-Tegin ile birlikte Şam'dan uzaklaşıp (teşrin I. 1104), önce Havrân'a, sonra da Rahbe'ye gitti ve Kudüs kralı Baudouin I.'i Şam üzerine yürümeye teşvik etti. Aleyhdarlarını Şam'dan uzaklaşmaya zorlayan Tuğtegin, melikliğe bağlı diğer şehir ve kalelerdeki muhâliflerini de itâate mecbur bıraktı. Bu arada o, Raymond'un bir yeğeninin elinde bulunan Rafanîya'yı işgal ile Haçlıların bu şehir civârında kurdukları bir kaleyi de tahrib etti (mayıs/haziran 1105).

Filistin'e Haçlılar üzerine bir ordu gönderen Fâtımî vezîri al-Afżal'ın yardım istemesi üzerine, Tuğtegin, Er-Taş ile Ay-Tegin'in Kudüs kıralı Baudouin I.'in yanında bulunduklarını öğrenerek, sefere emîrlerinden İspehbud Sabave kumandasında bir kuvvet göndermekle iktifâ etti. Remle yakınlarındaki savaşta (ağustos 1105) Mısır ve Şam kuvvetleri büyük bir bozguna uğradılarsa da, Tuğtegin, Haçlılar tarafından Şam'ı tehdit için kurulmuş olan ʿAlʿāl kalesini kuşattı. Yapılan şiddetli çarpışmalar sonucunda kaleye sâhip bulunan Taberiye prensi Hugues ölümden güçlükle kurtuldu ve kale teslim olmak zorunda kalarak, Tuğtegin tarafından tahrib edildi (teşrin I. 1105). Tuğtegin daha sonra Şam bölgesi için tehlikeli olan Taberiye'deki birkaç mühim haçlı kalesini de te'sirsiz bir hâle getirdi (1106/1107). Aynı yıl içinde İspehbud Sabave, Şam'ın cenup havâlisine hücum eden Haçlı kuvvetlerine yenildi (1107).

Haçlılar tarafından şiddetle kuşatılmakta olan Sayda'ya yardımcı bir kuvvet gönderen Tuğtegin, Taberiye üzerine yaptığı yeni bir seferde başarı kazanarak, aralarında Baudouin I.'in yeğeni Gervaise'in de bulunduğu pek çok esir alınca, Kudüs kralı, onunla barış yapmak zorunda kaldı (1108). Buna mukabil, Trablus-Şam'ın şimâl-i şarkîsinde bulunan ʿArḳa kalesi için giriştiği harekâtta başarılı olamadı: Trablus hâkimi İbn al-ʿAmmār'a tâbi bulunan ʿArḳa kalesi nâibi, efendisine isyan ile istiklâlini ilân etmişse de çok geçmeden Haçlı tecâvüzüne uğrayınca, Tuğtegin'den yardım istemişti. Tuğtegin'in ʿArḳa kalesine gönderdiği Emîr İsmail, kaleye girmiş (1108 sonları) ve anlaşılmayan bir sebeple buranın kumandanını öldürmüştü. Daha sonra, işe müdâhale etmek zorunda kalan Tuğtegin Kont Guillaume (William) tarafından mağlûb edilerek, kale Haçlılar eline geçti (mart 1109).

Haçlıların Suriye'de büyük başarılar kazanmaları (temmuz 1109: Trablus ve Cübeyl; mayıs 1110: Beyrut; kânun I. 1110: Sayda'nın işgalleri gibi) üzerine, Tuğtegin ve Haleb Selçuklu meliki Rıdvan ile Suriye'deki Büyük Selçuklu imparatorluğunu metbû tanıyan diğer emîrler, bu sıralarda Bagdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a mürâcaat ederek, Haçlılara karşı yardım istediler. Halîfenin de ricâsı üzerine sultan, Musul emîri Mevdûd'a bir ordu toplamasını emrettiği gibi, bütün Selçuklu devletinin tâbilerine de Mevdûd'un ordusuna katılmalarını bildirdi. Selçuklu ordusunun Urfa'yı kuşattığını öğrenen Tuğtegin, kuvvetleriyle Rakka'ya gelip harekâtı tâkib etmeye başladı; hattâ Urfa muhâsarasına bir miktar yardımcı kuvvet gönderdi ise de, Selçuklu ordusunun başarısızlıkla dağılması üzerine tekrar Şam'a döndü (mayıs 1110). Haçlıların Haleb bölgesini istîlâları üzerine, bir Haleb hey'eti Bagdad'a giderek, Muhammed Tapar'dan yardım istemiş ve Emîr Mevdûd'un kumandasında hazırlanan yeni bir Selçuklu ordusu, şimâlî Suriye'de (bilhassa Haleb bölgesinde) birtakım hareketlerde bulunduktan sonra (temmuz/ağustos 1111), kuvvetleriyle birlikte kendilerine katılan Tuğtegin'in tavsiyesi üzerine, Haçlılarla mücâdele için, Suriye'ye yayılmağa başlamıştı. Fakat Tuğtegin'in kendi aleyhine teşebbüslere giriştiği endişesine kapılan Haleb meliki Rıdvan, Selçuklu ordusundaki birkaç emîre gizlice mektuplar gönderip, onları, Tuğtegin'i bertaraf ile Şam'a hâkim olmaya teşvik etti. Ancak, bir taraftan Emîr Mevdûd'un lehindeki müdâhalesi, diğer taraftan Haçlılarla yaptığı gizli ittifak ile, Tuğtegin, durumunu düzeltmeyi başarmıştı. Haleb önlerinden Maarretü'n-nûman [b. bk.]'a gelen Selçuklu ordusu ise, kumandanları arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, Haçlılarla ciddî bir mücâdeleye girişemedi.

Haçlılara pek çok toprak kaptırarak Haleb'de âdeta mahsur bir halde kalan Melik Rıdvan, durumunu düzeltmek için Tuğtegin'i Haleb'e dâvet edip, onunla karşılıklı olarak mâlî ve askerî yardımda bulunmayı ve ayrıca Şam'da Rıdvan adına hutbe okunup para bastırılmasını sağlayan bir anlaşma yaptı (1112 başları) ise de, bu gerçekleşemedi. Kudüs kıralı Baudouin I., Şam bölgesini istîlâya başlayınca, Tuğtegin, dostu ve müttefiki Musul emîrinden yardım istedi. Emîr Mevdûd, berâberinde Sincâr hâkimi Temirek ve İl-Gâzî-oğlu Ayaz olduğu halde, sür'atle Hamâ'nın cenûb-i şarkîsindeki Salamîya çayırına gelerek, Tuğtegin'in kuvvetlerine katıldı. Öte yandan, kendisiyle yaptığı antlaşma şartlarını tamamen yerine getiren Tuğtegin, Rıdvan'dan da yardım isteğinde bulundu; fakat o, ancak, Tuğtegin ile Mevdûd'un Taberiye'de, kral Baudouin I. ve Taberiye prensi Joscelin'e karşı, Şam için son derece ehemmiyetli olan bir zafer kazanmaları (haziran 1113) üzerine yüz atlı göndermiş, Tuğtegin de bu harekete kızarak Rıdvan'la olan antlaşmasını feshetmişti (ağustos 1113).

Tuğtegin, Taberiye savaşından sonra başkumandan Emîr Mevdûd ile birlikte Şam'a geldi. Mevdûd, burada 2 teşrin I. 1113 cuma günü namazdan sonra, bir bâtınî tarafından hançerlenerek öldürüldü. Bu hâdisede, Abu'l-Farac (*Tarih*, s. 352) Rıdvan'ın rolü olduğunu kaydederse de, Muhammed Tapar'ın kendisine karşı sert tutumundan dolayı, Tuğtegin'in parmağı olduğu anlaşılmaktadır (bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, X, 496 v.d.; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 252).

Suriye Selçuklularının Haleb şûbesi meliki Fahr ü'l-mulûk Rıdvan'ın ölümünden (10 ağustos 1113) sonra, oğlu Alp-Arslan al-Aḥras Haleb meliki olup, yakınlarının tavsiyesi üzerine Tuğtegin'den yardım talebinde bulundu. Bu mürâcaatı müsbet karşılayıp kendisini metbû tanıyan Tuğtegin, onun tecrübesizliğinden faydalanarak Haleb'e kendi taraftarlarını tâyin ettirdi. Fakat daha önce, Haleb idâresini elinde bulunduran Emîr Luʿluʿ, Tuğtegin'in isteğine göre hareket edeceğini bildiği Alp-Arslan'ı öldürttü (eylûl 1114) ve yerine Melik Rıdvan'ın oğlu Sultan-Şah'ı geçirip, Tuğtegin'in Haleb'deki nüfûzuna son verdi.

Muhammed Tapar, Mevdûd'un öldürülmesi üzerine, yerine Emîr Aksungur Porsukî'yi tâyin ile Haçlılara karşı mücâdeleye devâmını emretmiş ve diğer emîrlerle birlikte, daha önce Bagdad şahneliğinden azletmiş olduğu Mardin Artuklu emîri İl-Gâzî'nin de Aksungur'a yardımda bulunmasını istemişti. Sultana kırgınlığı yüzünden

sâdece oğlu Ayaz'ı göndermekle iktifâ eden İl-Gâzî, oğlunun Aksungur tarafından hapsedilmesi üzerine, Aksungur'u Dârâ yakınında mağlûb etti ve daha önce Muhammed Tapar'ın gazabına uğrayan Tuğtegin ile birleşti. Her iki emîr Buḥayrat Ḳades'te yaptıkları bir toplantıda Antakya prensi Roger'i de ittifaklarına aldılar. Buna kızan sultan, İl-Gâzî ve Tuğtegin'i te'dib maksadıyla Emîr Porsuk kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Tuğtegin ve müttefikleri, bu orduya karşı koymak için, Kudüs kıralı Baudouin I. ve Trablus kontu Pons'un da yardımını sağladılar. Bu iki kuvvet Efâmiya (Apemea) kalesi önlerinde iki ay kadar savaş düzeni içinde beklediler se de, Emîr Porsuk'un çekilmesi (eylûl 1115) üzerine, bir netîce elde edilemedi.

Tuğtegin, Haçlılar tarafından işgal edilen Rafaniya'yi aldıktan (teşrin I. 1115) sonra kendisini affettirmek için, bu sıralarda Bagdad'da bulunan Muhammed Tapar'ı ziyâret etti (nisan 1116). Tuğtegin'i affeden Muhammed Tapar, ona menşur (sûreti için bk. İbn al-Ḳalânisî, s. 193—197) vererek, kendisini vergi ve asker toplama selâhiyetiyle Suriye vâliliğine tâyin etti. Böylece sultan ile arası düzelen Tuğtegin, sultanın emri gereğince, Haçlılara karşı sefere çıkan Musul emîri Aksungur Porsukî ile birlikte, Trablus kontu Pons'u mağlûb etti. Daha sonra, Haleb'e hâkim olan (mayıs 1117) İl-Gâzî ile, Haçlılarla mücâdele için, yeniden iş birliğine başladı. O, biraz önce (haziran 1119) Tall ʿAfrîn'de Antakya prensliği kuvvetlerini dağıtan İl-Gâzî, Bitlis ve Erzen emîri Togan-Arslan ile birlikte Haleb bölgesindeki ʿİmm, Aşârib ve Zardanâ kalelerini Haçlılardan temizledi (ağustos 1119). Daha sonra Tuğtegin ve müttefikleri, Tall Dânîş havâlisinde kıral Baudouin II., daha önce Zardanâ senyörü olan Robert ve Trablus Kontu Pons'un kuvvetleriyle savaşarak onları geri çekilmeye mecbur ettiler (eylûl 1119). Bir yıl sonra (mayıs/haziran 1120) Tuğtegin, Tall Dânîş'te, kıral Baudouin II. ile Urfa kontu Joscelin de Courtenay'in hücûmuna uğrayan İl-Gâzî'ye yardıma gitti. Yapılan savaşta Haçlı kuvvetleri, geri çekilmek sûretiyle yok olmaktan kurtuldular.

Tuğtegin, temmuz 1122'de yeğeni Belek ile, Türkmenlerin kesif bir halde bulunduğu Diyarbekir bölgesinde te'min ettikleri kuvvetlerle yeniden Haleb bölgesine gelip, Haçlıların eline geçen Zardanâ kalesini kuşatan İl-Gâzî'ye katıldı. Kale senyörü Guillaume ve müttefikleri, kuşatmayı bırakıp Navâz ovasında savaş için bekleyen Tuğtegin ve İl-Gâzî kuvvetleri ile çarpışmaktan çekindiler. Haçlıların savaşı kabûl etmemeleri ve İl-Gâzî'nin hastalanıp Haleb'e dönmeye karar vermesi üzerine, Tuğtegin de Şam'a hareket etti. Bir sene sonra (nisan/mayıs 1123) o, Humus'a netîcesiz bir taarruzda bulunup, daha önce hâkimiyeti altında iken Emîr Porsuk'un Suriye seferi sırasında (1115) kaybettiği Hamâ'yı yeniden aldı.

Mühim bir ticâret şehri olup, Fâtımîlerin hâkimiyeti altında bulunan Sûr'daki vâli, Haçlı kuşatmasına karşı Tuğtegin'den yardım isteğinde bulunmuş, o da bir miktar kuvvetle Seyfüddevle Mes'ûd adlı bir emîri göndermişti (1113 ortaları). Şehri birkaç sene idâre eden Mes'ûd'un şiddetli davranışları karşısında halk, emîri Fâtımî halîfesine şikâyet etti; bunun üzerine Mısır'dan Sûr'a yeni bir vâli gönderildi. Haçlılar, şubat/mart 1124 tarihinde Sûr'u kuşatma hazırlıklarına başlayınca, Fâtımîler, müşterek düşmana karşı Tuğtegin'e mürâcaat ederek, bir menşurla kendisini Sûr vâlisi tâyin ettiklerini bildirdiler. Derhal harekete geçen Tuğtegin, şehrin müdâfaa işleriyle meşgul oldu ise de, Haçlıların tazyiki ve halkın, bilhassa yiyecek sıkıntısı karşısında, Bâniyâs'da bulunduğu sırada, anlaşma yoluyla şehrin Haçlılara teslîmi husûsunda müzâkerelere girişmek zorunda kaldı. Yapılan anlaşma gereğince, asker ve halkın şehri terk etmesine müsâade edilip, Sûr, temmuz 1124 tarihinde Haçlılara bırakıldı.

Tuğtegin, Haçlılarla savaşmak maksadıyla kurulan Selçuklu ordusu başkumandanlığına tâyin edilen Musul emîri Aksungur ile birlikte Azâz savaşına katıldıktan (mayıs 1125) bir yıl sonra, Şam havâlisine saldıran Kudüs kıralı Baudouin II. ile Marc Suffar'da şiddetli bir savaşa girişti (ocak 1126) ise de, başarılı olamadı. Bundan faydalanan Trablus kontu Pons da, Rafaniya kalesini kolaylıkla işgal etti (mart/nisan 1126).

Aşağı-yukarı bütün hayatı boyunca, diğer birçok Türk emîri gibi, Haçlılarla devamlı ve çoğu defa başarılı mücâdeleler yapmış olan Zahîrüddin Tuğtegin, uzun süren bir hastalıktan kurtulamayarak 8 safer 522 (12 şubat 1128) tarihinde Şam'da vefat etti. Birçok tarihçiler onu, cesur, âdil ve yardımsever bir hükümdar olarak vasıflandırırlar. Vasiyeti (metni için bk. İbn al-Ḳalânisî, s. 218) gereğince, Şam hâkimliğine büyük oğlu Tâcü'l-mülûk Börü getirildi.

Bibliyografya: İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl Târîḫ-i Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Leyden, 1908, s. 123, 129 v.dd., 134 v.dd., 149, 151, 158, 161 v.dd., 164, 169, 174, 176, 182, 186 v.dd., 191 v.dd., 202, 207, 210 v.d., 218 v.d.; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil fi't-târîḫ* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut, 1966, X, 255, 457, 468, 485, 487, 496 v.d., 502 v.d., 509 v.dd., 516, 531, 543 v.dd., 553 v.d., 568 v.d., 620 v.d., 652; İbn al-ʿAdîm, *Zubdat al-ḥalab fî târîḫ Ḥalab* (nşr. S. Dahhân), Şam, 1954, II, 108, 118, 132 v.d., 160 v.d., 163 v.d., 169, 171 v.d., 174, 191 v.d., 195 v.d., 203, 205; ayn. mll., *Bugyat al-ṭalab fî târîḫ Ḥalab*, Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2925, var. 90ᵃ, 92ᵇ v.d.; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (*952—1136*) *ve Papaz Grigor'un zeyli* (*1136—1162*), trc. H. D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 182 v.d., 196 v.d., 252, 257 v.d., 267, 271, 280; İbn al-Azraḳ, *Târîḫ Mayyâfâriḳîn va Âmid* (Mervanîlar kısmı, nşr. B. A. Awad), Kahire, 1959, s. 235 v.dd. 239; ʿAzîmî, *Târîḫ* (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938), s. 370, 378, 381, 389 v.d.; Abu'l-Farac, *Tarih* (trc. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1954, II, 350 v.dd.; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mirʾât al-zamân fî târîḫ al-aʿyân* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2906), XII, var. 111ᵇ v.d., 126ᵇ v.d.; ʿAynî, *ʿİḳd al-cumân* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2911—2912), III, 199ᵇ, 201ᵃ, 244ᵇ; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nühbetü'l-usra* (trc. K. Burslan), İstanbul, 1943, s. 160; İbn Şaddâd, *al-Aʿlâḳ al-ḫaṭîra* (Tubingen Ms. Or. Sprenger 199), 53ᵃ v.d.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-aʿyân* (Kahire, 1948), I, 265; Mihail vekayinâmesi (TTK'nda henüz yayınlanmamıştır), Kısım II, s. 79 v.dd.; Urfalı Basil, *al-Ḫurûb al-Ṣalîbiye* (Arap. trc. İshâḳ Armala al-Suryânî), Beyrut, 1929, s. 20; Guillaume de Tyr, *Historia...* (nşr. M. Guizot), Paris, 1824, s. 213 v. dd.; St. Runciman, *A History of the Crusades* (Penguin Books), I, 214 v.d., 225 v.d., 237 v.d.; II, 128 v.d., 131 v.d., 168 v.dd., 173 v.dd., 178 v.d.; Ali Sevim, *Artuḳ oğlu İlgazi, Belleten*, XXVI, 628, 670—674; ayn. mll., *Haleb Selçuklu Melikliği: Fahrü'l-Mülûk Rıdvan devri, Selçuklu Araştırmaları dergisi*, II, 4 v.dd., 27—33; M. K. Özergin, *Dımaşḳ Melikliği ve Dımaşḳ Atabegi Zahîrüddin Toğ-Tegin* (basılmamış doçentlik tezi); Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 213, 217 v.d., 262; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1934), I, 466 v.d., 469, 480 v.d., 484 v.dd., 496—501, 506—512, 545 v.d., 549, 553, 566—570, 576, 579, 581 v.dd.; R. Crawford, *Rîdvan the Laligned* (*The World of Islam*), London, 1958, s. 144; Harold S. Fink, *The Foundation of the latin States, 1099—1118* (*A History of the Crusades I*), s. 386 v.d., 392 v.d., 399 v.d., 402—406; krş. mad. DİYARBEKİR, KÜR-BOĞA; *EI*, mad. TUGHTEGĪN.

(ALİ SEVİM.)

TUĞ-TİGİN. [Bk. TUĞTEGİN].

ṬULAYḤA. [Bk. TULEYHA]

TÜLEYHA. ṬULAYḤA, Peygamber zamanında ortaya çıkan yalancı peygamberlerden biridir. Asıl adı Talha olup, müslümanlar ona, tahkir için, bu ismin tasgir (küçültme) şekli olan Ṭulayḥa (Talhacık) adını vermişlerdir. Kendisi Necid'de oturan Asad kabîlesinin kâhini ve reîsi idi (Ḫuvaylid'in oğlu olan Ṭulayḥa'nın nesebi için bk. *Usd al-ġâba*, Kahire, 1288, III, 65; krş. Ẕahabî, *Tacrîd*, I, 299).

Ṭulayḥa, hicretin 5. yılında putperest Kureyşlilerle birlikte Medine'yi kuşatmış bir düşman, 9. yılında kabîlesinden bir hey'etle birlikte Medine'ye gelip, islâmiyeti kabûl etmiş bir mü'min, hicretin 10. yılında mürtedlerin başına geçmiş, peygamberlik iddiasında bulunan bir kumandan, Buzâḫa savaşını müteâkıp Ḳâdisiya ve Nihâvand savaşlarında islâm ordusunun zafer planlarını hazırlayan değerli bir asker olarak görülür.

Bütün iddialara rağmen, Ṭulayḥa sâdece bir kâhin olup, adı tarihte ilk önce, Ġaṭafân seferinde islâmlar tarafından yenilgiye uğratılmış bir Asadî olarak geçer. Bundan bir yıl sonra, Ṭulayḥa b. Ḫuvaylid'in, Hendek savaşı sırasında Asad kabîlesinin başında, Abû Sufyân ve Fazâra'lilerin reîsi ʿUyayna ile birlikte yeniden islâmlara karşı harekete geçmiş olduğu görülür (İbn Saʿd, *Ṭabaḳât*, II/1, 51). Bundan dört yıl sonra, hicretin 9. yılında, içinde Ṭulayḥa'nın da bulunduğu Asad kabîlesinden bir hey'et, kendiliğinden Peygamber'i ziyâret etti (fazla tafsilât için bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, III, 65; Ẕahabî, *ayn. esr.*, I, 299). Vâḳidî den naklen İbn al-Aşîr (göst. yer.)'in bu ifâdesi, Ṭulayḥa'nın hiçbir zaman müslüman olmadığına dâir ileri sürülen bâzı iddialar (Caetani, *Annali dell'Islâm*, hicrî 10, 11, 12, 16, 21 yılları; krş. *EI*, mad. ṬULAIḤA)'ın doğru olmadığını göstermektedir. Bu yanlış görüş, Ṭulayḥa'nın, mürted olduktan sonra Ḫâlid tarafından islâmiyete dâvet edilmesinin netîcesi olmalıdır. Zîrâ ondan önce müslüman idi. Ṭulayḥa da, Abû Bakr tarafından mürtedlerin islâmiyete dönmeleri için gönderilen Ḫâlid'in dine dâvet ettiği kimseler arasında idi. *Kur'an*, XLI, 10. âyetteki ifâde Ṭulayḥa'nın ilk müslümanlığı ile ilgili olmalıdır.

Ṭulayḥa'nın ayaklanması ve peygamberlik iddiası. Peygamber'in vedâ haccından döndükten sonraki hastalığı haberinin sür'atle etrafa yayılması, bâzı kabîlelerin dinden dönmelerine sebeb oldu. Bundan istifâde etmesini bilen Ṭulayḥa, kâhinliğinin de yardımıyla, peygamber olduğunu iddiaya kalkışınca, Yahudiler kendisine yardım ettiler. Samîra'de, ordugâhını kuran Ṭulayḥa'ya halkın aşağı tabakası da uyunca, kısa zamanda taraftarları çoğaldı. Ṭulayḥa yeğeni Ḫabbâl'i bir antlaşmaya varmak üzere Peygamber'e göndermiş, ancak Peygamber, Ṭulayḥa'nın peygamberliğinden, ona Ẕu'l-Nûn adında bir melek vasıtasıyle kendisine vahiy geldiğinden bahseden bu zâta hakaret ederek geri göndermiştir (Ṭabarî, *Tarih*, Kahire, 1328, III, 189). Bâzı müelliflerin (Caetani, *İslâm tarihi*, trc. H. C. Yalçın, VIII, 298), Peygamber'in Ṭulayḥa'nın peygamberlik iddialarını müsâmaha ile karşıladığına dâir görüşleri gerçeğe uymamaktadır.

Nitekim Ḫabbâl memleketine döndükten sonra, Peygamber hemen Zirâr b. al-Azvar'ı, Asad'lerin ülkesindeki vâlilerine göndererek dininden dönenlere karşı harekete geçmelerini ve tedbir almalarını

emretti. Bu emir üzerine alınan ciddî tedbirler Ṭulayḥa'yı korkuttu. Müslümanlar Vāridāt denilen yerde, mürtedler ise, Samîra'da toplandılar. Bu sırada, bir kısmı müslüman ordusuna katıldığı için, Ṭulayḥa'nın taraftarları azaldı. Onu sağ olarak ele-geçirmek isteyen Żirār, üzerine yürüdü ise de, indirdiği kılıç darbesi Ṭulayḥa'ya te'sir etmedi. Bu hâdise Ṭulayḥa'nın halk arasındaki itibârını artırdı. Bu esnâda Peygamber'in ölüm haberi, halkın Ṭulayḥa'nın etrafında toplanmasına sağladı ve birçok kabile (Cadîla, Ġavs v.b.) reisleri ona yardım vaadinde bulundular. ʿUyayna b. Ḥişn da, Ġaṭafān'ların başına geçip, Asad'lerle Ġaṭafān'lar arasındaki sınırı tanımadığını, Ṭulayḥa'ya yardım edeceğini, Kureyşli Peygamber yerine, müttefiki olan iki kabîlenin peygamberine tâbi olmayı tercih ettiğini, Peygamber'in öldüğünü, binâenaleyh Ṭulayḥa'ya uymanın yerinde olacağını ifâde ile, onun yanında yer aldı. Böylece Asad, Ġaṭafān, ve Ṭayy kabîleleri dinlerinden dönüp Câhiliye devrindeki antlaşmaları yenilediler.

Bu devirde meydana çıkan diğer yalancı peygamberlerde olduğu gibi, Ṭulayḥa'nın ortaya çıkışında ve kuvvetlenişinde de, kabîle reislerinin siyâsî nüfuzlarını artırmak hevesleri, bunların birbirleriyle başkalarına karşı birleşmeleri, zekât ve sadaka vergisinden kurtulma istekleri büyük rol oynamıştır. Peygamber'in ölümü de, islâm dinini henüz benimsemiş fakat daha hazmetmemiş olan bu insanları bir şaşkınlık ve bocalama devresine sürüklemişti. Bu durum karşısında Ḳużāʿa'lı Sinān, Żirār b. al-Azvar, Asad'ler arasındaki bütün müslüman me'murlar (Ṭabarî, III, tür. yer., 98) ve isyan eden kabîlelerin murahhasları ile müteredditkalan Havāzin ve Ḳużāʿa'ların elçileri, Peygamber'in ölümünden on gün sonra Abū Bakr'e gelerek namaz kılacaklarını, fakat zekât vermekten affedilmek istediklerini, dilekleri kabûl edildiği takdirde bir barış antlaşması yapacaklarını söylediler. Sahâbenin birçoğunun uygun görmesine rağmen, Abū Bakr, bu teklifi şiddetle reddedip hey'etleri geri çevirdi (Suyūṭî, *Târîḫ al-ḫulafâʾ*, II, 29).

Halîfe ile bir anlaşmaya varamayan kabîle üyeleri, kendi yerlerine döndükleri zaman, kabîleleri mensuplarına müslümanların sayısının az olduğunu söyleyerek, onları Medine'ye akında bulunmaya teşvik ettiler. Abū Bakr ise, bunu önceden tahmin ederek, mürtedler tarafından bir saldırıya uğramalarından bahisle, Medinelilerin mescitte hazır bulunmalarını istedi. Bu sırada Sulaym kabîlesi kısmen dinden dönmüş, Havāzin'ler müteredditte, Ṣaḳîf'ler ise, islâmiyete sâdık kalmışlardı. İsyan edenler Ḳurayş'lilerle Anṣār'ın birleşmelerine sebeb olacaklarını hiç düşünmemişlerdi. Bir müddet sonra Peygamber'in tâyin ettiği vâlilerden, halkın yer-yer dininden dönüp ayaklandığı haberi geldi. Abū Bakr, Peygamber'in yaptığı gibi, ayaklananları elçilerle oyaladı. Maksadı, Usāma ordusunun geri döneceği zamana kadar vakit kazanmaktı.

Abū Bakr'in ilk savaşı, ʿAbs ile Zubyān kabîlelerine karşı oldu. Bunlar acele ile Medine üzerine yürüdükleri için, Abū Bakr, Usāma'nın dönüşünü beklemeden, onları karşılamak mecbûriyetinde kaldı. Şimâlde bulunan Kalb ve Ḳużāʿa'lılar da dinlerinden dönmüşlerdi. Ṭulayḥa'nın etrâfında toplanan Ṭayy, Asad ve Ġaṭafān'lardan pek azı müslümanlığını korumuştu. Kināna kabîlesinden bâzıları da, isyancılara katılmışlardı. Ṭulayḥa çoğalan taraftarlarını ikiye böldü; bunlardan bir grubu al-Abrāḳ, bir grubu da Żu'l-Ḳaṣṣa'ya gönderdi ve Ḥabbāl'i de onlara kumandan tâyin etti.

Çok kısa bir zaman sonra mürtedlerin hücûma geçtiklerini anlayan Abū Bakr, gereken tedbîri aldı.

Üç gün sonra isyancılar Medine'ye bir gece baskını yaptılar. Abū Bakr, mescitte bulunan halkın başına geçerek, baskıncıları Ṭulayḥa'nın yedek kuvvetlerinin bulunduğu yere kadar kovaladı. Fakat bunların, şişirilmiş tulumları develerin ayakları altına yuvarlamaları üzerine müslümanlar. ürken develeri ile birlikte Medine'ye döndü ve geceyi askerlerini nizâma sokmakla geçirdiler.

Żu'l-Ḳaṣṣa savaşı: Ertesi gün, Abū Bakr, gün doğmadan hücûma geçti. Güneş doğarken, dinlerinden dönenler bir hayli can kaybına uğradılar. Ṭulayḥa'nın yeğeni Ḥabbāl de bu sırada öldürüldü. Abū Bakr ilerleyip Żu'l-Ḳaṣṣa'ya indi; Nuʿmān b. Muḳarrin'i bir bölük askerle orada bırakıp kendisi Medine'ye döndü. Ümitleri kırılmış bulunan Ṭulayḥa'nın taraftarlarından Zubyān'larla, ʿAbs'ler, müslüman kalmış olanları işkencelerle öldürdüler. Żu'l-Ḳaṣṣa savaşı sonunda dininden dönenler arasında, müslümanlığı yeniden kabûl edenler oldu. Birkaç gün geçtikten sonra Abū Bakr, Suriye seferinden dönen Usāma'yi askerler ile birlikte Medine'de bırakıp, kendisi Żu'l-Ḥalāṣa ve Żu'l-Ḳaṣṣa'ya hareket etti. al-Abrāḳ denilen yere gelince, orada ʿAbs, Zubyān, ʿAbd Manāt b. Kināna'lerden bir kısım kuvvetle savaştı; onları da bozguna uğrattı. Müteâkiben Medine'ye dönen Abū Bakr, onbir askerî birlik kurarak, onları muhtelif kumandanlar emrinde, isyan eden bölgelere gönderdi. Bu arada Ṭulayḥa üzerine giden birliğin kumandanlığına Ḫālid b. Valîd tâyin edilmişti.

Diğer kumandanlar gibi, Ḫālid b. Valîd de, ordusunun başında Żu'l-Ḳaṣṣa'dan hareket etti. O sırada (19), Ṭulayḥa ile Ġaṭafān kabîlesi reîsi ʿUyayna b. Ḥişn Buzāḫa suyu üzerinde bulunuyordu (Ṭabarî, Türk. trc., III, 103).

Ḫālid, yolu üzerindeki kabîleleri, bâzan tehdit, bâzan dostlukla kendisine yardım etmeye mecbur kılarak ilerledi. Bu arada ʿAdî b. Ḥatîm'in Ṭayy ve Cadîla kabîlelerini müslüman etti. Ṭulayḥa Buzāḫa'de, yanında Ġaṭafān kabîlesinden Ḥarîca b. Ḥişn al-Fazārî bulunduğu halde, Ḫālid'in ordusu ile karşılaştı. Ḫālid, kendisini tekrar müslümanlığa dönmeye dâvet etti ise de, o, peygamberliğinde ısrar etti (Bayhaḳî, *Kitâb al-maḥâsin*, nşr. F. Schwally, 1902, s. 32 v.dd.). Bunun üzerine Ḫālid, askerine hücum emri verdi; yapılan savaşta müslümanlar Ṭulayḥa taraftarlarını fena halde bozguna uğrattı ve Ṭulayḥa Şam'a kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Taraftarlarından Sulaym, Havāzin ve ʿĀmir kabîleleri müslümanlığı yeniden kabûl ettiler.

Ḫālid, esir aldığı ʿUyayna'yi öldürmek istedi ise de, bir akrabası onu bu fikrinden vaz geçirdi. Ṭulayḥa'nın annesi de kendisini ateşe atmak sûretiyle intihar etti (Bayhaḳî, *ayn. esr.*, s. 32—34). Şam'a kaçmış olan Ṭulayḥa, Abū Bakr ölünceye kadar, Ġassān'lılardan Cafna-oğullarının yanında kaldı. Bir rivâyete göre (İbn Ḫaldūn, *Kitâb al-ʿibar*, II, 71), Ṭulayḥa, Kalb kabîlesine sığındıktan sonra müslüman olmuş, diğer bir rivâyete (Ṭabarî, III, 232; Türk. trc., III, 104) göre ise, Abū Bakr zamanında Umre için Mekke'ye gitmiştir.

Abū Bakr'in ölümü ve ʿOmar'in halîfe olması üzerine, Ṭulayḥa bi'at etmek için Medine'ye geldi. ve ʿOmar onun bi'atını kabûl etti (krş. Balāẕurî, Kahire, 1901, s. 101).

Ṭulayḥa, bu bi'atten sonra, Asad'lerden kurtulmuş olan kuvvetlerin başına geçerek Ḳādisîya savaşına katıldı ve Calūlā [b. bk.]'ya müslüman piyâdesini sevk etti. Nihāvand zaferi onun hücum planı ile kazanıldı. Bununla berâber onun savaşçılığı şâirlik, kâhinlik, hatiplik vasıfları yanında çok zayıf kalır (İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġâba*, III, 65).

Ṭulayḥa Ḳādisîya ve Nihāvand savaşlarındaki beceriklilik ve cesâreti ile ün kazanmıştı. Umûmiyetle onun hicrî 21 (641/642) yılında öldüğü ileri sürülürse de, 24 (644/645) yılında 500 müslüman askeri ile birlikte Ḳazvîn'i müdâfaa ettiği rivâyetine bakılarak, ölümünün daha sonra vuku bulduğu söylenebilir.

Ṭulayḥa'nın dinî düşünceleri hakkında elimizde pek az bilgi vardır. O, bir peygamberden çok bir kâhin gibi gözükür ve vahiy diye söylediği sözlerden birkaçı, aslında hâdiselerle ilgili isteklerini dile getirmektedir. Bu bakımdan onda hiçbir dinî sistem yoktur. Cebrâîl yahut Żu'l-Nūn adlı bir melekten aldığını iddia ettiği vahiyleri hakkında da az şey bilinmektedir (Ṭabarî, Kahire, 1939, II, 489; Bayhaḳî, *ayn. esr.*, s. 32 v.d.; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, II, 161).

Bâzı tarihçiler ise, Ṭulayḥa'nın halkı namaz ve oruçtan muaf tuttuğunu, halka şeytânî işlerde kolaylık gösterdiğini kaydederler. Ancak, bu iddiaları ihtiyatla karşılamak gerekir.

Bütün bunlar göz önünde tutulunca Ṭulayḥa'nın putperest bir kabîle reîsi tipini canlandırdığı, ayrıca kâhinlik, şâirlik ve savaşçılık vasıflarına da sâhib olduğu için taraftar bulduğu, fakat ʿUyayna'nin Fazāra'lileri alıp çekilmesi yüzünden, istediği siyâsî iktidârı kuramadığı anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: İbn Saʿd, *Kitâb al-ṭabaḳât al-kabîr*, II/1, s. 51; Balāẕurî, *Futûḥ al-buldân*, Kahire, 1901 (Türk. trc. Zakir Kâdirî Ugan, 1955), II; Ṭabarî, *Târîḫ al-umam va'l-mulûk*, Kahire, 1328, XIII (Türk. trc. Z. K. Ugan, Ankara, 1955, 6 kitap); İbrâhim b. Muḥammed Bayhaḳî, *Kitâb al-maḥâsin va'l-maṣâvî* (nşr. Schwally), Leipzig, 1902; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġâba fî maʿrifat al-ṣaḥâba* (Kahire, 1288), II; ayn. mll., *al-Kâmil fi'l-târîḫ* (Leyden, 1867), XII; al-Ẕahabî, *Tacrîd asmâʾ al-ṣaḥâba* (Haydarâbâd, 1315), I,299; Yāḳūt b. ʿAbd Allah al-Ḥamavî, *Muʿcam al-buldân* (Mısır, 1906), VIII; İbn Ḫaldūn, *Kitâb al-maʿârif* (nşr. Wüstenfeld), 1850; ʿAlâ al-Dîn b. Ḥusām al-Dîn al-Muttaḳî al-Hindî, *Muntaḫâb ḳanz al-ʿummâl fî sunan al-aḳvâl va'l-afʿâl* (Mısır, 1306), VI; al-Suyūṭî, *Târîḫ al-ḫulafâʾ* (Kahire, 1305), II/2; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 9—11, 97; Caetani, *İslâm tarihi* (Türk. trc. H. C. Yalçın), İstanbul, 1926, X; Hoenerbach, *Watîma's Kitâb al-Ridda aus İbn Ḥagar's İṣâba* (Wiesbaden, 1951); Bahriye Üçok, *İslâmdan dönenler ve yalancı peygamberler* (Ankara, 1967), s. 50—67.

BAHRİYE ÜÇOK.

ṬULAYṬILÎ. [Bk. TULEYTILÎ.]

TULEYTILÎ. AL-ṬULAYṬILÎ, umûmiyetle „al-Ḳāżî Ṣāʿid" diye anılan Endülüslü âlim Abu'l-Ḳāsım Ṣāʿid b. Aḥmed al-Andalusî olup, bâzan da Ṭulayṭılî nisbesi ile anılır. Almeria'da 420 (1029)'de doğan Ṣāʿid tahsîline Kurtuba'da başladı ve bunu tamamlamak için, o zaman Żu'l-Nūnî hânedânının [bk. mad. ZÜNNÛN] baş şehri ve çok parlak bir fikir merkezi olan Toledo'ya gidip kısa zamanda fıkıh, tarih, riyâziye ve hey'et sâhalarındaki bilgisi ile temâyüz etti.

Żu'l-Nūnî emîri Yaḥyā al-Maʾmūn tarafından Toledo kadılığına tâyin edilen Ṣāʿid, vefatına (şevvâl 462=temmuz 1070) kadar bu vazifede kaldı. Bugün kayıp sayılan, astronomiye dâir bir eser (*Işlâḥ ḥarakât al-nucûm*), bir umûmî tarih (*Cavâmiʿ aḫbâr al-umam mina'l-ʿArab va'l-ʿAcam*), İbn Hazm'ın *K. al-niḥal*'ine benzer bir kitap (*Maḳâlât ahl al-milal va'l-niḥal*) v.s. yazmıştı. Bugün elimizde, bu müellifin eserlerinden, *K. ṭabaḳât al-umam* (nşr. L.Cheikho, Beyrut, 1912) adlı ilimler tarihi mâhiyetindeki çalışmasından başka bir kitabı mevcut değildir. Bu eser iki bölüme ayrılır. Birinci bölümde müellif, ilimle meşgul olmayan topluluklardan bahs edip, yalnız umûmî bilgiler verir. İkinci kısımda, diğerlerinin aksine, mevzû olarak, ilimlerle meşgul olmuş sekiz milleti, yâni Hindlileri, İranlıları, Kel-

dânîleri, Yunanlıları, Magriblileri, Mısırlıları, Arapları ve İsrâilîleri ele alır. Bugün, eserin yalnız Yunanlılara, Araplara ve İsrâilîlere dâir kısımları dikkatimizi çekecek bir değer taşımaktadır. Eserde görülen îcâz ve kısaca nakledilen bilgilerin fıkralar hâlinde veriliş tarzı, fazla teknik açıklamaların bulunmayışı, Şâ'id'in hiçbir zaman mütehassısların ihtiyâcını karşılayacak bir temel eser te'lif etmeyi düşünmediğini, fakat halka hitab eden basit bir kitap yazmak niyetiyle hareket ettiğini gösterir. Bununla berâber *K. ṭabaḳāt al-umam*, müellifinin ona vermiş olduğu bu esas vasfı, umûmun gözünde kaybetmekte gecikmedi. Kısa zamanda ilimler tarih hakkındaki bu muhtasar kitap, insanlığın bütün bilgilerini etraflıca ele a'lan bir ana eser hâline getirildi. Hattâ çok geçmeden, daha ciddî olarak Şâ'id'in bu çalışması, derleme değil de, doğrudan-doğruya bilgiler veren bir kaynak eser sayıldı. XIII. yüzyılda ilimler tarihine dâir Arapça eser yazan müellifler tarafından bu hatâ devam ettirildi. İbn al-Ḳıftî, *K. ṭabaḳāt al-umam*'den o kadar nakillerde bulundu ki, bu eserden aldığı parçaların *Tārīḫ al-ḥu'amā'*'sının dörtte birini teşkil ettiği söylenebilir. Aynı şekilde, İbn Abî Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* adlı büyük çalışmasında pek çok hekimin hal tercümesini, Şâ'id'in eserinden aynen aldı. Nihâyet, hıristiyan İbn al-'İbrî (Abu'l-Farac), ilme dost veya yabancı olan milletleri tasnif ederken ve yine Arapça vekayinâmesinde, bahsettiği kavimlerin umûmî tablosunu çizerken Şâ'id'in eserindeki taksîme bağlı kalmıştır.

Bibliyografya: İbn Başkuvāl, *Kitāb al-ṣila*, nr. 535; al-Żabbī, *Buġyat al-Multamis*, nr. 852 m.; al-Maḳḳarī, *Analectes*, I, 905; II, 123; Brockelmann, *GAL*, I, 344; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, nr. 244; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, nr. 106; *Hespéris*, yıl 1928 (*Une source de l'histoire des sciences chez les Arabes: les „ Ṭabaḳāt al-umam" de Ṣā'id al-Andalusī*); [O. Rizā Kahhāle, *Mu'cam al-mu'allifīn* (Şam, 1376/1957), III, 317; Ḫ. al-Ziriklī, *al-A'lām* (Kahire, 1373/1954), III, 271].

(R. BLACHÈRE.)

TULEYTULA. [Bk. TOLEDO.]

TULUMBACI. İtalyanca'daki *„tromba"* (= Tulumba) kelimesinin tahrif edilmiş şekli ile teşkil olunan bu kelime, tulumba âletini kullanan kimseye denir. *„Tromba"*, tahminen XV. asırda İtalya'da görülmekte olup, oradan Orta ve Şarkî Akdeniz'de yaşayan milletlerin dillerine geçmiştir (msl. Fransızca *„trompe"*, Şimalî Afrika'da *„ṭulumba, ṭurunba"*, Mısır'da *„terumba, ṭurumba"* Suriye'de *„ṭrémbe"*, Lübnan'da, *„ṭurūmba"*, Dalmaçya'da *„tromba"*, Arnavutluk'ta *„trumbe"*). Kelime, Türkçe'de bulunan tulum kelimesinin te'siriyle tulumba şekline girmiş ve Türkçe'nin te'sîri ile Farsça'ya ve Balkan milletlerinin dillerine de geçmiştir (Henry Kahane-Renée Kahane-Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, 1958, s. 448 v. d.). Tulumba kelimesinin hiç olmazsa XVI. yüzyılda Türkçe'de kullanıldığı tesbit edilmiştir (R. Anhegger, *Eyyûbî'nin Menaḳıb-ı Sultan Süleyman'ı*, *TD*, I, 119-138). Kelime Türkçe'ye bir denizcilik tâbiri olarak girmiş olup, XVII. asırda gemilere dolan suları tulumbalar ile çekip boşaltan bir tulumbacı esnafının mevcûdiyeti de bu husûsu desteklemektedir (Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 547 v. d.).

Tulumba âletini kullanan tulumbacı, Türkiye'de yangın söndürme husûsundaki aynı isimli teşkilâtın kurulması ile, daha yaygın bir mâna kazanmış olup, XIX. asırda mahalle tulumbacılığının te'siri ile kabadayı, zorba, külhanbeyi mânalarını ifâde eder bir şekle bürünmüştür.

Fransa ve Hollanda'da pek yaygın olan yangın tulumbasını Osmanlı ülkesinde ilk defa tatbik ettiği için tulumbanın mûcidi olarak gösterilen Davud Ağa, aslen David adlı bir Fransız olup, donanma ile katıldığı 1715 Venedik harbinden dönüşte islâmiyeti kabûl ederek „Davud" adını ve „Gerçek" lekabını almıştır (Küçük Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1285, s. 255 v.d.; Şemdânî-zâde Süleyman, *Muri' al-tavārīḫ*, Bayezid Devlet kütüp., nr. 5144, var. 328a; P. G. İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, trc. ve tahşiye Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1956, s. 70).

O sıralarda İstanbul'da sık sık çıkan yangınları eski usûllerle önlemek mümkün olmadığı için, tulumbanın ihdas edilmesi devlet ricâli tarafından da müsâit karşılanmıştır. Tulumbanın ilk defa hangi tarihte yapıldığı belli değil ise de, 1132 (1719/1720) ve 1133 (1720/1721) yıllarında kullanıldığı bilinyor (Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, Manisa İl Halk kütüp., Çaşnigir kısmı, *nr.*, 743, var. 380a); Küçük Çelebi-zâde Âsım, *ayn. esr.*, s. 256; Mehmed Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, V, 306') Yangınlarda tulumbaların faydası takdir edilerek Sadrâzam İbrahimPaşa'nın desteğiyle tulumbacı ocağının teşkiline Davud Ağa me'mur edilip, gerekli emir ve tâlimatlar verildi (Râşid, *ayn. esr.*, V, 441; Çelebi-zâde Âsım, *ayn. esr.*, s. 256; Şemdâni-zâde, *ayn. esr.*, var. 328a).

Tulumbanın tekâmülü: „Didon" adını taşıyan ilk tulumba, gayet battal olup, çardak tâbir olunan kısmı, 120 kilodan ağır mâdenî borulardan ibâret idi. Bu bakımdan daha sonra, bunun daha basit ve hafifi olan „didon bozması" adındaki emme-basma tulumba imâl edilmeye ve kullanılmaya başlandı. Bu makina üstü açık, boyalı ve resimli bir sandığa yerleştirilmiş olup, sandığı taşımak için dört sırık ve alt tarafına da dört tane „ tırnak " denen kabartma konmuştu. Makinanın çardak kısmı ile tepeliği ve deve boynu denen hortum takılan ağzı açıkta olmakla berâber su alıp veren haznesi görünmüyordu (Osman Ergin, *Mecelle-i umur-ı belediye*, I, 1185).

Tek hazneli olan ilk tulumbanın kifâyetsizliği anlaşıldığından, 1737'de tulumbacı-başı Ali Sâdık tarafından iki hazneli tulumba yapılmış ve buna „çifte kazganlı kebîr" veya „iki hazneli" tulumba adı verilmiştir (Başvekâlet Arşivi, Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 6135). Fakat bunlar ancak çeşme olan yerlerde kullanıldıkları gibi, yapılmaları da masraflı idi. 1753/1754'te bostancı-ocağı tulumbacısı olan Mehmed Ağa, tulumbaya uzun bir hortum takarak bahçe kuyularından hazneye su çekip, oradan diğer bir hortumla yangına sıkılmasını te'min eden yeni bir tulumba geliştirdi (Şemdânî-zâde, *ayn. esr.*, var. 411b; Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 24). 1755 tarihli bir vesîka, o devirde kullanılan tulumbaların çeşidini göstermektedir: Tulumba-i kılağuz (çifte kebîr), tulumba-i burmalı kazan, tulumba-i yeni üzengili, tulumba-i manikalı (?), tulumba-i büyük kazgan, tulumba-i eski kılağuz, tulumba-i yektâ, tulumba-i çardaklı, tulumba-i yaldızlı, tulumba-i babalı, tulumba-i kebîr, tulumba-i orta kebîr (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 3338, s. 61 v.d. Bu vesikanın bir sûreti Cevdet tasnifinde de bulunmaktadır. Bk. Belediye kısmı, nr. 3319). Tulumbalar, yapıldıkları yıllara ve çeşitlerine göre farklı bir mâliyet göstermişlerdir. Meselâ 1737'de „kazganlı kebîr" tulumba, 548 esedî kuruşa mal olurken (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 6135), 1755'te bir „kebîr" tulumba 1.020 kuruşa (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 3338, s. 20); 1792/1793'te bir „çifte kebîr (kılağuz)" tulumba 820 ile 961,5 esedî kuruş arasında (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 412, 1030) bir mâliyet gösterirken, 1804'te 946 esedî kuruşa mal edilmişti (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 146). Tulumbaların ve hortumlarının tâmirâtı, gerekli tahsisat devlet tarafından verilmek sûreti ile ve tulumbacı-başının gösterdiği lüzûm üzerine tulumbacı kârhânesinde yapılırdı (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 15745, s. 1. v.d.: 6 ağustos 1821). Bir tulumba çok kullanılmaktan ötürü tâmire ihtiyaç gösterirse, tulumbacı-başının gerekçesiyle tulumbacı ocağında ya tâmir ettirilir veya battal edilerek, malzemesi başka tâmirlerde kullanılırdı (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 412). İstanbul'un muhtelif semtlerindeki bostancı ocaklarında da birer tulumba bulunmakta olup, bunların murâkabesi bostancı-başına âitti (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 462).

İnşâ tekniği fazla değişmemekle berâber tulumba, garpta arabaya tesbit edilerek taşınmasına mukabil, Osmanlılarda son devirlere kadar omuzlarda taşınmış, ancak İstanbul'da sâhil semtlerinde zuhur eden yangınları söndürmek için XVIII. asır sonlarında iki „ateş kayığı"na da konmuştur (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 7395, 1527, 2983, 3781). Zamanla bu miktar artmıştır (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 337, zilhicce 1207). „Çardaklı" denen çifte kazanlı tulumbaların ağırlığı, başlangıçta 65 — 90 okka arasında değişirken, bunların omuzda taşınması zorluğu dolayısıyla, 38 okkaya indirilmiş, fakat bu defa da tulumbadan beklenen fayda te'min edilememiştir.

Tulumbacı ocağı'nın kuruluşu için, Çelebi-zâde Âsım (*ayn. esr.*, s. 256) ve P. G. İnciciyan (*ayn. esr.*, s. 70)'da 1132 (1719/1720), Şemdânî-zâde (*ayn. esr.*, var. 382a)'de 1133 (1720/1721) ve hattâ *İtfâiye tarihçesi ve istatistiği, 1714—1749* (İstanbul, 1949)'da 1714 tarihi verilirse de, 1719 yangınlarında teşkilâtın henüz mevcut olmadığı ve buna mukabil ocak binasının 1722 tarihinde tâmir edildiği (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Rûznamçe defteri*, nr. 2049; Muzaffer Erdoğan, *Lâle devri mimarı Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul, 1962, s. 26) göz önünde bulundurulursa, tulumbacı ocağının 1133 (1720/1721) sıralarında kurulmuş olduğu söylenebilir. Şehzâdebaşı'nda yeniçeri kışlaları yakınındaki Acemi oğlanlarına âit odalarda (kışlada) kurulan Tulumbacılar ocağı sâdece kışladan ibâret olup, başlangıçta tulumba îmâli ve tâmiri için Cebehâneden istifâde ediliyordu. Ocağın 1722'deki tâmiri sırasında binanın bodrumunda, tulumbalara lâzım olan su için kuyu açılmış ve musluk konmuştu; tâmirden evvel yapılan keşifte zâbitlerin oturduğu 6 odalı kısmın iki katlı, tulumbacı neferlerinin oturdukları kısmın ise, tek katlı olduğu tesbit edilmişti (Cevdet tasnifi-Askerî kısım, nr. 40528).

Tulumbacı ocağının teşkilâtı. Davud Ağa, yevmî 120 akça ile tulumbacı-başı tâyin edilmişti. Emrinde, yevmî 60 akça ile bir kethüdâ, 20 akça ile bir kâtib, 26 akça ile bir çavuş, 24 akça ile bir çavuş yamağı, 30 akça ile bir odabaşı bulunuyordu. Bu altı zâbitin maiyetinde de 15'er akça gündelik alan 50 tulumbacı neferi vardı (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 21145). Başlangıçta tulumbaların ilk kullanılışında bir takım zorluklar çıktı: Tulumbaların iyi çalışmaları için yangın sâhasında bol miktarda su bulundurabilmek üzere sakalar vazifelendirildi ise de, onların bulunmamaları hâlinde yeniçeri ve cebecilerden faydalanılmasına rağmen, personel noksanlığı hissedildiğinden, tulumbacılıkta kabiliyetli „mütefennin amele" tedâriki uygun görüldü. Tulumbacı olarak yetiştirilecek olan bu gibi kimselerin diğer sakalardan ayırdedilebilmeleri için, husûsî kıyâfetleri olması ve başlarına birer bakır miğfer (külâh) giymeleri kararlaştırıldı. Bu vazifelilerin dışındaki esas tulumbacılar 6 zâbit (idârecî) ve 50 neferden ibâret iken, 1724'te yeniden 86 nefer, daha sonra ise, 21 nefer daha ilâve edilerek sayıları artırıldı (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 21145). Daha sonra tulumbacı neferlerin sayısı 150'ye çıkarılmış olup, bu miktar 1749'a kadar değişmemiştir (Çelebi-zâde Âsım, *ayn. esr.*, s. 256; Râşid, V, 441; Şemdânî-zâde, var. 328a; İnciciyan, *ayn. esr.*, s. 70). Yeniçeri ocağına bağ-

lı olan tulumbacıların kıyâfetleri, başlarındaki kalaylı bakır miğfer (yangın tası) ile yeniçerilerinkinden ayrılıyordu. Miğferin üzerinde, giyen neferin kaçıncı olduğunu gösterir bir rakam vardı. Yeniçeriliğin ilgasından önce tulumbacılar, yangın olmadığı zamanlarda başlarına büyük bir sarık, omuzlarına kartal kanat · dedikleri kırmızı kaput ve baldırları çıplak olarak ayaklarına kırmızı yemeni giyerlerdi (Lütfî, *Tarih*, I, 251). Yangın söndürme işinin yanında bir kısım tulumbacılar, tulumbaların tâmiri, hortumların îmâli, miğferlerin bakımı gibi teknik işlerle uğraşırlardı.

Başlangıçta sâdece yeniçeri ocağına bağlı bir teşekkül olduğu halde, zamanla topçu, top arabacı, cebeci, Tersane gibi müesseselerde de birer tulumbacı ocağı teşkil olundu. Ayrıca Topkapı Sarayı 'nda da bir tulumbacı ocağı kurularak bostancı-başılığa bağlandı (Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 241). Yeniçeri, topçu, top arabacı, Tersane-i âmire, cebeci, bostancı ocaklarında, 1755 'te, 27 idâreci, 434 nefer tulumbacı ve 31 adet de tulumba bulunuyordu (*Mâliyeden müdevver defterler*, nr. 3338, s. 61 v. dd.). XVIII. asrın sonlarında her devlet teşekkülünde birer tulumba teşkilâtı kurulmuştu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 83, 1753). 1804 'te bütün tulumbacıların sayısı 531 olarak görülmektedir (Cevdet tasnifi-Askerî kısım, nr. 36053).

Yangın tehlikesini önlemek için İstanbul 'un muhtelif semtlerine birer tulumba ile onu kullanacak neferler konmakta idi. Bunun için bostancı-başının ihtiyaç göstermesi ve sadrâzamın bir lüzum müzekkeresi göndererek defterdardan gerekli tahsîsâtı çıkartması îcab ediyordu. Tulumbaların bulunduğu yere, yeniçeri karakollarına tekabül eden kolluk deniyordu. Tulumbalar, semtlere bu kolluk sistemine göre dağıtılmışlardı. Her kollukta, zâbitâna mahsus bir oda ve onun altında tulumba neferlerinin oturması için husûsî bir koğuş bulunurdu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 5025).

1759 'da şehrin muhtelif semtlerine dağılmış 51 kollukta 51 tulumba bulunuyordu; bunlar semtlerdeki küçük yangınları kendi imkânlarıyla bastırmaya çalışıyor, sirâyeti muhtemel yangınları tulumbacı-ocağına haber vererek, ocaktan büyük bir ekip gelinceye kadar, yangının daha fazla yayılmasını önlemeye gayret ediyorlardı. Kolluklardaki tulumbaların tâmir masrafı 1760 yılına kadar yeniçeri ocağı tulumbacı-başısı tarafından veriliyordu. Tâmir masrafının, bu tarihten itibâren tulumbacı-başının gösterdiği gerekçe ve müfredâta göre, mimar-başının da tasvibiyle Hazîne-i âmire 'den ödenmesi kararlaştırıldı (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 622). Tulumbacılar, acemi oğlanlarının güçlü kuvvetli, hareketli ve çevik olanları arasından seçilir. yangınlarda yaralananlar, yaralarının derecesine göre tazminât alırlardı. Çalışamıyacak durumda olanlar ise, kanun-nâmede gösterilen şartlara göre maaşlarını ocaktan almak sûretiyle tekaüde sevk edilir, yerlerine gençler tâyin olunurdu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 1699, 5814, 3614, 1699, 3360).

Ocağın lağvedilişi ve tulumbacılığın tekrar kuruluşu. Yeniçeri ocağının 1826 'da lağvedilişi ile birlikte bu ocağa bağlı bulunan tulumbacı ocağı da kaldırılmıştı; tulumbacı ocağında ve tulumbacı konağında bulunan bütün tulumbalar ve levâzımat Ser-asker kapısına nakledilerek bakımlarına Asâkir-i mansûre 'de nöbetçi bulunan yüzbaşılar me'mur kılınmışlardı. Bu hâdiseden kısa bir müddet sonra çıkan Hocapaşa yangını, tulumbacı teşkilâtının lüzûmunu ortaya koyunca, 1827 'de Ser-asker Husrev Paşa 'nın teşebbüsüyle, Asâkir-i mansûre ordusunun içinde tulumbacı taburları vücûda getirildi; tekaüde çıkarılacak iki zâbit, İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi mahallelerini dolaşarak mevcut tulumbalar hakkında Bâb-ı ser-askerî 'ye mâlûmat vermek üzere me'mur edildi. Diğerleri ise, neferlerle birlikte ser-askerlikte bir yangın zuhûrunda hizmet etmek üzere seferber halde bulunacaklardı (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 5814; *Kanun-nâme-i askerî*, s. 57; Osman Ergin, *ayn. esr.*, I, 1186 v.d.). Bir müddet sonra bu şekilde idârenin mahzurları ortaya çıktığından başlarına bir müdür tâyin edilerek, tulumbaları kullanacak kimseler de dışardan te'mine başlanmıştı; tulumba kârhânesi müdürünün emrinde „harîk tulumbaları" işçileri de denilen hortumcu ve çilingirler bulunuyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 1771. 1342; Lütfî, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Tulumbacı ocağın: idâreye me'mur edilen kimseye tulumbacı-başı ismi verilirken, 1826 'dan itibâren, bu zat için Tulumba müdürü veya Tulumba kârhânesi müdürü tâbir'eri kullanılmıştır (Lütfî, *ayn. esr.*, I, 251; Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 1771; *Kanun-nâme-i askerî*; s. 57). 1838 'de Tulumba müdürünün emri altında bir „harîk müdürü" bulunuyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 3012). 1838 tarihli bir vesîkaya göre, tulumbacılar, İstanbul 'da üç grupta toplanıyorlardı: Bâb-ı âlî, Bâb-ı ser-askerî, Mühimmât-ı harbiye tulumbacıları. Meselâ, Bâb-ı ser-askerî 'de bulunan tulumbacıların başında tulumba müdürü olup, maiyetinde iki hortumcu, iki çilingir ustası, ayrıca bütün tulumba mühimmâtından mes'ul bir mühimmât-ı harîk müdürü vardı. Ağakapısı bahçesindeki Harîk köşkü 'nde de „köşklü" denen nöbetçiler bulunuyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 3438, 3012). Diğer taraftan Bâb-ı âlî ve Mühimmât-ı askeriye'de de buna benzer bir teşkilât mevcuttu. 1840 tarihli bir vesîkaya göre, Bâb-ı ser-askerî 'de 6, Bâb-ı âlî 'de 3, Asâkir-i hassa 'da 7, Mühimmât-ı hazîne-i harbiye 'de 5, Tophâne 'de 4, Tersâne 'de 2, Lağımcı ocağında 2, İhtisab ağalığında 2 tane olmak üzere 31 tulumba vardı. Bu tulumbalar, tulumba

müdürü, kancacı, borucu, nöbetçi ağa, saka bölük-başısı, harîk kâtibi ve su yolcudan meydana gelen bir teşkilât tarafından kullanılıyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 3012, 3286). 1846 'da Zaptiye müşirliği teşkil edilince tulumbacılık teşkilâtı onun nezâretine verildi; nihâyet 1868 'de şehremâneti ve belediye dâirelerinin teşkîli ile yangın söndürme işi bu dâirelerin mes'ûliyetlerine devredildi. Böylece belediye ve diğer resmî dâirelere de teşmil edilmek sûretiyle tulumbacılık sivil bir karakter kazandı. Ayrıca, yangın felâketine karşı her mahallenin birer tulumba tedârik etmesi sûreti ile mahalle tulumbacılığı da teşekkül etti. Belediye tulumba hey'etlerine halk dilinde Ocak sandığı, mahallelerde teşekkül eden tulumba takımlarına da mahalle sandığı deniliyordu (Osman Ergin, *ayn. esr.*, I, 1195). Tulumba masrafları ve vazifelilerin maaşları zaptiye tahsisâtından veriliyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 853). Her sancağın birer tulumba müdürlüğü vardı; başında bulunan şahsa bâzan „üstad" deniyordu (Cevdet tasnifi-Belediye kısmı, nr. 332).

Tulumba teşkilâtının tarihinde ikinci merhale 1874 yılında başlamaktadır: Macaristan 'dan getirilen Zîçni adındaki mütehassısın yetiştirdiği itfâiye taburunun teşkili (1874) ile, tulumba teşkilâtı yeni bir safhaya girmiştir. Belediye tulumbacılarının bu yeni teşekkülün içine alınmasına mukabil, mahallelerdeki tulumba teşkilâtı mevcûdiyetini muhâfaza etmiştir. Teşkilât, 1876 'da iki tabur daha teşkil edilerek, alay hâline getirildi. 1890 'dan sonra ilâveten bir tabur daha kuruldu. 1908 'e kadar bu taburlar, Bâb-ı ser-askerî, Taksim, Tersâne, Selimiye kışlaları içinde toplu olarak bulundu. O tarihten sonra müfrezelere ayrılarak Fatih, Samatya, Pangaltı, Yıldız, Arnavutköy, Dolmabahçe, Şişhâne, Sarıyer, Üsküdar, Nuh-kuyusu, Selâmsız, Kuzguncuk, Kadıköy karakolları teşkil edildi. 1913 'te nakliye otobüsleri ve motorlar tahsîsi ile teşkilât yaya olmaktan kurtarıldı. Cumhuriyet devrinde askerin yangın söndürme işi ile uğraşamayacağı kabûl edilerek, 1925 'te Nizamiye ve Bahriye itfâiye alaylarının vazifesi şehremânetine devredildi. İlk itfâiye grubu İstanbul 'da kuruldu; bir hafta sonra da sırasıyla Beyoğlu, Üsküdar, Kadıköy, İstinye, Adalar grupları teşkil edildi (İhsan, *İstanbul itfâiyesi, İstanbul Belediyesi mecmuâsı*, VIII, 87/15, İstanbul, 1931, s. 82, 84, 86 v.d.; *İtfâiye tarihçesi ve istatistiği, 1714-1949*, İstanbul, 1949).

Mahalle tulumbacılığı ve Türk folkloru. Tulumbacılığın Türk folklorunda geniş yeri olan kısmı mahalle tulumbacılığıdır. Şehremânetinin kuruluşu (1868)'ndan sonra, askerî tulumbacılar dışında, her belediye dâiresinde, vücutça sağlam ve sayıları 10—15 kişiden 100 nefere kadar çıkan semt sâkinlerinden tulumbacı takımları teşkil edildi. Gündüzleri işleri ve güçleri ile uğraşan ve yangın çıktığı zaman ise, tulumba sandıklarının başına koşan ve hemen-hemen hepsi de bekâr olan belediye tulumbacılarına, geceleri toplu halde bulunmaları için bir koğuş, günde çift tayın, senede bir kat elbise, parasız esnaf ruhsatı verilirdi. Başlarında ağa ünvânını taşıyan bir reîsleri bulunurdu.

Bu beledî teşkilâta muvâzî olarak şehir halkı da her mahallede birer tulumba yaptırarak mahalle sandıklarını ve tulumbacılığını kurdular. Semtlerin uçarı delikanlıları bunların efrâdını teşkil ettiler. Kısa zamanda tulumbacılık bir heves hâlinde bütün şehri sararak, tulumba sandığı mahallenin şerefi, nâmusu gibi telâkkî edilmeye başlandı. Âdî sokak esnafından kalem efendisine, zâbitlere, ilmiye mensuplarına kadar herkes, don, fanila, yalın ayak, başta külâh veya mendil, tulumba sandığının koluna girerek yangına koşar oldular. Mahalle halkının yardımı ile yaşayan sandıkların bekâr tulumbacılarına da belediye teşkilâtında olduğu gibi, bir koğuş tahsis edildi. Koğuş adı verilen yer bir kahvehâne veya büyükçe bir oda olup, burada duvarlara „dizlik" dedikleri yangın donlarını ve keçe külâhlarını asarlardı. Geceleri evi olan evine gider, olmayan da koğuşta yatardı. Tulumbacıların arzusu ve mahalle ihtiyar hey'etinin de tensîbi ile seçilen sandığın „birinci reîsi", yangına gitmez, tulumba sandığının idâresi için „ikinci reîs" ile „fenerci", „borucu", „kökenci" ve „hortumcu" yu tâyin ederdi. Bunlar, mahalledeki tulumba takımının idâreci kadrosunu teşkil etmekte olup, ayrıca birbirlerine „omuzdaş" diyen tulumbacı „uşak" ların mes'ûliyetini de yüklenirlerdi. İkinci reîs, yangına at üzerinde gider, elinde reîslik alâmeti olarak bir kırbaç taşırdı. Fenerci, ikinci bir reîs muâvini olarak takımın ağası sayılır, gece harekâtında, elinde fener önde gider ve yol durumunu bildirirdi; ikinci reîsin olmadığı zamanlarda tulumba sandığını kaldırmak selâhiyetini hâiz idi. Hortumcu, hortumları taşır ve yangına su sıkarken, borucu ona yardım ederdi. Kökenci, su tazyiki ile işlemesi için boruyu, hortuma bağlandığı noktadan tutardı. Tulumba sandığını, uzun boyluları önde, kısa boyluları da arkada olmak üzere „uşak" lar taşırlardı. Kıyâfet olarak, yarım Fransız denen pantolon, sırtlarına mintan, başlarına keçe külâh, ayaklarına yemeni giyerlerdi. Rütbe işâretleri aba veya mintanlarının kollarında bulunurdu. Yangına giderken teşkil ettikleri dörder kişilik takımlar, beygirci, zeybek, v.s. gibi isimlerle anılırdı. İstanbul takımları yokuşları yürüyerek, Üsküdarlılar koşarak çıkarlardı. Geçit yerlerinde baş takım önde giderdi. Birbiri ile yarışan tulumba takımlarının semtlere has nâra atma şekilleri vardı. Nâra, sandığın hangi semte âit olduğunu göstermekten başka, önde giden sandığın mâneviyâtını da bozardı. Yangına giderken aynı yolda bir sandığın diğerini geçmesine „sandık tutma", iki sandık arasında ittifâka benzer dostluğa da „soba birliği, çifte

kardeşlik" denirdi. 1908'den önce sandıklar arasında koşular yapılırdı. Bu yarışların en meşhurları, Üsküdar dâireleri ve Firuzağalılar arasındaki Okmeydanı yarışı (1887) ile Veliefendi yarışı (1913)'dır. Tulumbacılığın bu kadar yayılması, çocuklar arasında dahi minyatür tulumbalarla tulumbacılık tâlimi yapılmasına sebeb olmuştur (Osman Ergin, *ayn. esr.*, I, 1196 v.d.; Reşat Ekrem Koçu, *Tulumbacılar, Aylık Ansiklopedi*, 1949, V, 1678 v.dd.).

Tulumbacıların devam ettikleri semâî kahvelerinde çalgı ile berâber mâni ve beyitler söylenirdi. Çoğu câhil ve okuma-yazma bile bilmeyen tulumbacılar arasında nükte ve mâni söylemekte kabiliyetli, destan ve muammâlar tertipleyen, usta şâirlerin kolay kolay bulamadıkları ince nükteleri, cinasları ve kelime oyunlarını kıvraklıkla söyliyen kimseler yetişmiş ve aralarında zaman zaman mâni yarışları yapılmıştır (Musahib-zâde Celâl, *Eski İstanbul yaşayışı*, İstanbul, 1946, s. 101 v.dd.). Tulumbacılar arasında halk şiirinin daha ziyâde mâni ve koşma nevî yayılmış olup, bu tarzda yazılmış ve tulumbacıların İstanbul'da bulundukları semtleri ifâde eden destan şeklindeki manzum eserler, son zamanlara kadar halk arasında söylenmiştir (M. Halit Bayrı, *İstanbul folkloru*, İstanbul, 1972, s. 31 v.d., 36 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (trc. Hellert), Paris, 1839, XIV; İzzî, *Tarih* (İstanbul, 1199); Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih* (İstanbul, 1198); Tayyar-zâde Atâ, *Tarih-i Enderûn* (İstanbul, 1293), III; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları* (Ankara, 1943), I; *İtfâiye tarihçesi ve istatistiği* (İstanbul, 1940); Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavâmi'* (İstanbul, 1281), I; James Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797); Münir Aktepe, *Patrona isyanı* (*1730*), İstanbul, 1958; Gönül Orhonlu (Taşman), *İtfâiye teşkilâtı hakkında bir araştırma*, Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri kütüp., *tez*; Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul folkloru* (İstanbul, 1947); *İbrahim Müteferrika makalesine Zeyl*, *TOEM* (1328), I, 186 v.d.; *İtfâiye tarihi hakkında resimler, Belediye mecmuâsı*, XII (1936), 143 v.d.; Robert Holzman, *The Romance of Fire Fighting* (New York, 1956).

(CENGİZ ORHONLU.)

TUMAN [Bk. TÜMEN.]

TUMANBAY. Bu isimde iki Memlûk hükümdârı vardır.

TUMANBAY I., AL-'ĀDİL SAYF AL-DİN, Memlûk sultânı olarak cemâziyelâhır-ramazan 906 (kânun-nisan 1501) arasında ancak 100 gün saltanat sürdü (Bk. Zambaur, *Manuel...*, Hannover, 1927, s. 105).

TUMANBAY II, AL-MALİK AL-AŞRAF ABŪ AL-NAṢR MİN ḲĀNṢŪH AL-ĠAVRĪ (?—1517) Mısır ve Suriye'ye hâkim Memlûk sultanlarının sonuncusu olup, 14 ramazan—21 rebîülevvel 922 (10 teşrin I. 1516-13 nisan 1517) tarihleri arasında hükümdarlık etmiştir. Menşe itibârıyle Çerkes olup, Haleb *Ḥâcib al-ḥuccâb*'ı Emîr Kansu Gavrî tarafından satın alındı. Kansu, esâsında kardeşinin oğlu olan Tumanbay'ı sonradan Kayıtbay [b. bk.]'a bıraktı. Kayıtbay, onu al-Kitâbîya sınıfı için yetiştirdiği gibi, oğlu sultan Muḥammed al-Nāṣir II. da onu 902 (1496) başında âzad ederek *Cândâr* tâyin etti. Bir müddet sonra *Ḥāṣṣaḳî* olarak sultanın muhâfız kıt'ası (*al-Mamâlîḳ al-Sulṭâniya*)'na giren Tumanbay, Sultan Kansu Gavrî [b. bk.]'nin tahta geçmesine kadar bu vazifede kaldı. Kansu tarafından *Onlar emîrliği* (Amîr *'Işravât*)'ne getirilerek bu vazifede 910 (1504) senesine kadar kaldı. Sonra da Tabl-hâne [b. bk.] emîrliği ile *Ṣadd al-Ṣarâbḫâna*'liğe getirilerek bu vazifelerde 913 (1507) senesine kadar kalan Tumanbay, 922 (1516)'ye kadar Davâdâr al-Kabîr, Ustâdârîya al-*'âlîya* ve Kāṣif al-Kuṣṣâflık gibi sivil vazifeleri birlikte yürüttü (bk. İbn İyās, *Badâ'i' al-zuhûr fî vaḳâ'i' al-duhûr*, nşr. M. Muṣṭafā, 1961, V, 3, 102 v.d.). Bu sûretle devletin en mühim mevkilerine sâhib olarak büyük bir nüfuz kazanan Tumanbay, Kansu Gavrî'nin Suriye'ye Yavuz Sultan Selim'e karşı yürüdüğü sırada, ona vekâlet etmek üzere *nâ'ib al-ġayba* oldu. Bu sıfatla her gün Kahire'yi dolaşan Tumanbay'ın halkı çok memnun ettiğini, sefere katılmayan askerin itâatini sağlayarak itibar kazandığını muâsırı İbn İyās kaydeder (*ayn. esr.*, V, 102). Gavrî'nin Merc Dâbık savaşını kaybedip ölmesinden sonra, Mısır'a gelen Memlûk emîrleri, onun oğlunu reddederek (bk. Çerkesler kâtibi Yusuf, *Selim-nâme*, Esad Ef. ktp. nr. 2146, var. 39a) halkın emniyet ve itimâdını kazanmış bulunan Tumanbay'ı saltanata geçmeğe zorladılarsa da, o, durumun nezâketini ileri sürerek bu teklifi reddetti. Zîrâ, Gavrî tarafından savaş meydanına götürülmüş veya kalelerde muhâfaza altına alınmış milyonlarca dinar Osmanlıların eline geçmiş, Memlûk ordusu erimiş, kumandanlar arasındaki tesânüt bozulmuştu. Şam bölgesini alan Selim'in de her an Mısır'a yürümesi muhtemeldi. Âlim bir şeyh olan Abū Sa'ūd Cārihî (bugün de eski Kahire'nin bir mahallesi onun adını taşır), bir çok nasihatlerde bulunmak ve emîrlere sadâkat yemini ettirmek sûretiyle Tumanbay'ı saltanata geçmeğe iknâ etti (10 teşrin I. 1516, cuma, bk. İbn İyās, V, 105). Halife al-Mutavakkil *'Ala'llāh* Muḥammed III., Selim tarafından Merc Dâbık [b. bk]'da esir edilmiş olduğundan, halifenin babası al-Mustamsik Bi'llah, onun tam selâhiyetli mümessili sıfatı ile tâyin berâtını yazarak yeni sultana tâzimlerini arzetti.

Tumanbay, ilk iş olarak, Suriye'den gelen emîrlere yüksek vazifeler verdi; Gazze'den vâki imdad talebi üzerine oraya Canberdi Gazâlî emrinde 20.000 kişiden mürekkep bir kuvvet gönderdi. Bu sırada, Selim'in elçisi Çerkes Murad, Mısır'a gelerek, sulh şartlarını ihtivâ eden bir mektubu Tumanbay'a takdim etti. Namına para bastırıp hutbe okutması şartıyle, Gazze'den Mısır'a kadar uzayan toprakların Tumanbay'a bırakılacağı vaadedilen bu mektupta, Selim, Mısır'da bulunan Türklerin (muhtemelen Türkmenlerin) de öldürülmelerini taleb ediyor, aksi halde Mısır'a yürüyeceğini belirtiyordu. İbn İyās, bu mektubun şuyû bulması üzerine, halkın büyük korku içinde hicrete hazırlandığına işâret eder (bk. V, 125; krş. Celâl-zâde, *Selim-nâme*, Revan ktp., nr. 1274, var. 133b v.d.; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1280, II, 345). Mektubun te'sirinde kalan Tumanbay, Selim'in şartlarını kabûl edip sulh yapmak istediyse de, yanında bulunan emîrler, şiddetle karşı koyarak elçiyi öldürdüler; bu da Mısır seferini hazırlayan sebeplerden biri oldu (Haydar Çelebi, *Rûz-nâme*, *Munşa'āt al-ṣalāṭîn*, İstanbul, 1274, I, 482; Yusuf, *ayn. esr.*, var. 39b). Nitekim, Tumanbay'ın, Canberdi kumandasında Gazze'ye gönderdiği kuvvetlerin Hadım Sinan Paşa [b. bk.] tarafından mağlûb edilmelerini müteâkıp (İbn İyās, V, 130; Sâdeddin, II, 346), büyük bir müşkülâtla Umm al-Ḥasan çölünü ve Ḳatya bâdiyelerini geçen Selim, *'Urbān* [b. bk.]'ın tecâvüzünü bertaraf ederek (Celâl-zâde, var. 148b v. d.; Haydar Çelebi, *Rûz-nâme*, I, 483), doğrudan doğruya Mısır üzerine yürüdü. Tumanbay, çölün sonu olan Ṣāliḥîya'ye gelir gelmez Selim'e hücum etmek istiyordu; fakat, emîrler Kahire önünde Maṭarîya ile Cabal Aḥmar arasında Raydānîya yanında beklemeyi kararlaştırdılar. Zîrâ, Tumanbay, Cündîler yanında şehir halkından, Urban, Zenci ve Magribîlerden de asker toplamış, al-Muḳaṭṭam dağından başlıyarak Nil'e kadar uzanan bir sâhada mukavemete karar verdiğinden, iki ay müddetle hendekler kazdırarak metrisler yaptırmış, Frenklerden te'min edilmiş olup (İdris-i Bidlisî'de: *top-ı frengî*, bk. *Selim-nâme*, Revan ktp., nr. 1540, var. 30a) sayıları 200'ü bulan topları da Türkleri durdurmak için kumlar içine sâbit bir şekilde yerleştirmiş idi (bk. Silâhşor, *Fetih-nâme-i diyar-ı Arab*, *T V*, sayı 3[18], s. 432 v. d., İdris-i Bidlisî, *ayn. esr.*, 30b; Cambini, bk. Sansavino, *Historia Universale dell'origine et Imperio de Turchi*, Venedik, 1582, var. 149b). İbn İyās, Rodos üstâd-ı âzamının sultana aynı zamanda kurşun atan 1.000 okçu gönderdiğini zikreder (V, 139) ki, İdris'in „tüfenk endâzân" (30b) tâbiri ile Haydar Çelebi'nin „Frengistan'dan gelmiş topçular ve tüfenkçiler" (*Munşa'āt*, I, 484) şeklindeki ifâdesi bunu te'yid eder. Ancak, bu tertibi ve dağ tarafının boş olduğunu öğrenen Selim (Lütfî Paşa, *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1341, s. 256 v. d.; Yusuf, *ayn. esr.*, var. 41a), al-Muḳaṭṭam dağını dolaşarak Birkat al-Ḥāc yolundan al-Muḳaṭṭam dağına kadar uzayan sâhada Memlûklerin yan gerilerine saldırdı (23 kânun II. 1517). Türk topları sür'at ve mahâretle yerleştirilerek Memlûk ordusunun büyük bir kısmını biçti; şiddetle cereyan eden savaşlar (İbn İyās, V, 145 v. d.; Silâhşor, *ayn. esr.*, 434: İbn Fahd al-Makkî, *al-Cavâhir al-ḥisân fî manâḳib al-Sulṭân Sulaymân b. 'Oşmân*, Dârülmesnevi ktp., nr. 360, 53b; İbn Ṭūlūn, nşr. R. Hartmann: *Das Tübinger Fragment der Chronik des Ibn Ṭūlūn*, Berlin, 1926, s. 125; İdris, var. 31a) sırasında Çerkes süvârileri, şehirliler ve Urban [b. bk], Osmanlılara karşı koydular. Tumanbay, pâdişâhın bulunduğu merkeze hücum etti; muvaffak olamayınca sağ cenahtaki Vezir-i âzam Sinan Paşa kuvvetlerine saldırarak Sinan Paşa'yı yaraladı; Ramazan-oğlu Mahmud Bey'i öldürdü; Sinan Paşa otağa varınca vefat etti (Haydar Çelebi, *Munşa'āt*, I, 485; Silâhşor, *ayn. esr.*, s. 434 v. d.; Keşfî, *Selim-nâme*, Esad Ef. ktp., nr. 2147, var. 97a; Sa'dî b. Abdi'l-Müte'âl, *Selim-nâme*, Revan ktp., nr. 1277, var. 94b v. d.; Krş. Sâdeddin, II, 355 v. d.). Şükrî-i Bidlisî'nin *Selim-nâme*'sini nesre çeviren Yusuf, isimleri geçen müelliflerden ayrı bir ifâde ile, bir grubun başında bulunan Tumanbay, Kertbay ve Amîr *'Allān*'ın, Sultan Selim'in çadırı üzerine yürüdüklerini, Tumanbay'ın Selim'i öldürdüğünü zannederek çadırda bulunan Sinan Paşa'yı, Amîr *'Allān*'ın ise, Ramazan-oğlu Maḥmud Bey'i öldürdüklerini kaydeder (*Selim-nâme*, var. 42a).

Bu cür'etine rağmen askerlerinin mağlûb olarak kaçtıklarını gören Tumanbay, onları Nil nehrine kadar tâkib etti ve orada ordusunun kılıç artıklarını toplayarak, Kahirelilere kendilerini müdâfaa etmeleri lüzûmunu bildirdi; önce Sa'îd'e, sonra da al-Vach al-Kibli'ye kaçtı (İbn Fahd, var. 56a; İdris-i Bidlisî, var. 31a). Merc Dâbık'dan daha çetin geçtiği anlaşılan savaşı müteâkıp, önce Âdiliya sahrâsına gelen Osmanlılar, Kahire'ye girerek şehri yağmalayıp yakalanan Çerkesleri öldürdüler. Selim, üç gün sonra, yanında Halife al-Mutavakkil ve dört mezhep kadısı olduğu halde, mevkib ile, Bāb al-Naṣr'dan şehre girip Nil kenarında Eski Mısır ile Bulak arasında Cazîrat Vusṭanîya'de ordugâhını kurdu (bk. İbn İyās, V, 153; İdris-i Bidlisî, var. 31a; Keşfî, var. 104a; Haydar Çelebi, *Munşa'āt*, I, 486; Lütfî Paşa, s. 260). Bununla berâber, pâdişahın mevkibine bir baskın yapmayı tasarlayan Tumanbay (Sâdeddin, II, 358), bunun duyulup tedbir alınması üzerine (Haydar Çelebi, I, 486), Osmanlıların *„ayş ü işrette ve hânelerde"* bulunduğu bir sırada, bir gece baskını ile Kahire'ye girdi; al-Ṣalîba, Rumayl ve İbn Ṭūlūn Câmii yanındaki sokaklarda hendekler kazdırıp istihkâmlar yaptırarak

Osmanlılarla mücâdeleye girişti; şehirde İsfendiyâr-oğlu'nun başında bulunduğu Osmanlı kuvvetlerinin öldürülmesiyle netîcelenen sokak savaşlarına, damlardan asker üzerine taş v. s. atan halk da katıldı; böylece iki gün müddetle, şehri elinde bulunduran Tumanbay adına Kahire câmilerinde hutbe okundu (1 muharrem 923). Fakat, muharremin dördünde, Selim'in emri üzerine Vezir Yunus Paşa, Yeniçeri Ağası Ayas Ağa, Nişancı Hoca-zâde ve Karaca Ağa kumandalarındaki Osmanlı kuvvetleri (bk. Keşfî, var 106a), yeniçeri askerini ve topları önlerine alıp ateşler saçarak şehre girdiler ve kale ile Sultan Hasan Câmii arasındaki Rumayl meydanında ve al-Ṣalība'da Çerkesleri mağlûb ettiler (bk. Silâhşor, s. 439; İdrîs-i Bidlisî, var. 31b; Keşfî, var. 106b; Sâdeddin, II, 358 v. d.; Yusuf, var. 42b). Bizzat Bulak'dan Kahire üzerine yürüyen Selim'in emri üzerine toplar Memlûk siperlerini yıktı; Sultan Hasan Câmii yakınında toplanan Kapı-kulu, Kahire'nin mahalle ve evlerine saldırarak şiddet gösterilerinde bulundular. Tumanbay, kadın kıyafetinde, sokaktan sokağa kaçarak Eski Mısır (Miṣr-ı ʿatîḳ)'ı terk etti ve Nil'i gemi ile geçip, yeniden, Sa'îd'e kaçtı (Keşfî, 107a v. d., 109a; İdrîs-i Bidlisî, 31b). Bunun üzerine, şehir büyük musibetlere mâruz kaldı (İbn İyās, V, 154 v. d.; İbn Ṭūlūn, s. 124; İdrîs-i Bidlisî, 31b; Sa'dî, var. 97a v. d.; Silâhşor, s. 439 v. d.; Sâdeddin, II, 360 v. d.; Cambini, 149b; Ramusio, *Della Navigationi*, s. 134; Paola Giovio, *Informatione*, nşr. Sansovino, var. 214a).

al-Ṣalība'daki mağlûbiyeti üzerine al-Bahnasā [b. bk]'ya giderek buraya yerleşen Tumanbay, çok geçmeden şehrin kadısı ʿAbd al-Salām'. Halîfe al-Mutavakkil'e gönderip onun vâsıtasıyle Selim'den amân taleb etti. Tumanbay, mektubunda, Mısır'ın haracının kendisine bırakılması şartıyle, Ṣālihîya'ye çekilmesini istediği Selim'in, hutbesinin Mısır'da geçerli olacağını belirterek, aksi halde savaşmak üzere onu Cîza'ye dâvet ediyordu (İbn İyās, V, 159 v. d.). Tumanbay'ın, ayrıca, anlaşmak üzere emin bir adamını istemesini dikkat nazarına alan Selim, Halîfe'nin adamı Birdi Bey al-Davādār ile dört mezhep kadılarını kendi adamı Mustafa Çelebi (İbn İyās'da Muslihüddin) ile birlikte al-Bahnasā'ya gönderdi. Fakat, bu elçilik heyetini kabûl etmeyen Tumanbay'ın emîrleri onları Urban'ın ve Etrâk'in yardımıyle öldürdüler (İbn İyās, V, 167; İbn Fahd, var. 57a; Silâhşor, s. 439; Keşfî, var. 109a v.d.; Sa'dî var. 98a; Haydar Çelebi, *Munşaʾāt*, I, 487; İdrîs-i Bidlisî, var. 32a; Sâdeddin, II, 366). Selim, mukabele olarak, Kahire savaşlarında esir edilen belli başlı Çerkes beylerini öldürtüp, bizzat hareketle kuvvetlerinin Nil'in öteki yakasına geçmesini emretti. Küçük birlikler hâlinde karşıya geçen kuvvetlerin, sayıca üstün olan Tumanbay'ın Çerkes ve Urban'dan müteşekkil kuvvetlerine yenilmeleri üzerine, Nil sâhiline toplarını yerleştirdi ve yardımcı kuvvetler gönderdi. Çerkeslerin firârı üzerine Türk birlikleri hiçbir mâniaya uğramadan Nil'i geçtiler. Bu arada, her türlü vergiden muaf tuttuğu Arap kabîlelerinin de katıldığı kuvvetlerini yeniden toplayan Tumanbay, bir defa daha Selim'le müzâkere için bir adam istedi. Fakat, Gavrî'nin Şūna Emîni olan Emîr Hoşkadem, Dehşûr [b. bk.]'da yapılan müzâkere sırasında Memlûk kumandanı Şâd Bey tarafından yaralanarak kovuldu. Selim, Birkat al-Ḥabaş'de karargâhını kurarak (15 mart), ordusunu 24 martta Nil'in karşı kıyısına geçirdi (Haydar Çelebi, *ayn. esr.*, I, 487 v. d.), Tumanbay, Cîza'de Burdân mevkiinde yapılan yeni bir savaşta mağlûb olarak Tarūca'nin yakınındaki al-Būṭa (Osmanlı kaynaklarında: al-Buḥayra)'ya kaçtı. Bu son çarpışmalarda pek çok Çerkes ve Urban öldürüldü; bir kısmı Nil'e atılarak boğuldu (İbn İyās, V, 171; Haydar Çelebi, *ayn. esr.*, I, 488). 26 martta Nil'in karşı tarafına Cîza'ye geçen Selim, kaçan Tumanbay'ı tâkib etti (Silâhşor, göst. yer.); Rumeli beyler-beyi Mustafa Paşa, Şehsüvar-oğlu Ali Bey, Haleb nâibi Ḫayır Bay, Canberdi Gazâlî, Tumanbay'ın arkasını bırakmadılar; bu arada Reîs Hâmid-oğlu da gemilerle tâkibe katıldı. Nihâyet, Tumanbay, Buḥayra'de, Damanhūr'un şarkında Nil'i geçip kurtulmak isterken, beyler arkasından yetiştiler; kılıç korkusundan kendisini suya attı ise de, boğazına kemend atılıp sudan çıkarıldı (Haydar Çelebi, *ayn esr.*, I, 488 v.d., İdrîs-i Bidlisî, var. 32b; Keşfî, var. 110b; İbn Fahd, var. 57a; Sâdeddin, II, 366). Keşfî, Tumanbay'ı Şehsüvar-oğlu Ali Bey'in yakaladığını zikreder (111b). İbn İyās ile onu destekleyen bâzı Osmanlı kaynaklarına göre, Tumanbay, al-Būṭa'da bir bedevî reîsi olan eski dostu Şeyh Ḥasan b. Marʿî'nin yanına sığınmış, fakat, şeyh, adamlarının zorlaması yüzünden firâriye ihânet etmek zorunda kalmıştır. Kendisini her taraftan kuşatan Urban, Selim'e haber göndermiş, giden adamlar da onu demir halkaya bağlayıp Umm al-Dinār'da bulunan Selim'in ordugâhına getirmişlerdir (İbn İyās, V, 175; İbn Fahd, var. 58b; Lütfî Paşa, s. 267, 269; Yusuf, var. 49b). Selim, ordugâhında, üzerinde henüz Ḥuvāra Arabları tarzında elbise bulunan Tumanbay'ı (İbn İyās, V, 175), elçilerinin ölümü yüzünden azarladı. Onun cesâretli durumu, Selim'in üzerinde müsbet bir te'sir bıraktı; hayatını bağışlamak niyetinde idi. İbn İyās (V, 175), Selim'in onu Mekke'ye göndermek istediğini, Faḫr al-Dīn ʿOsmān b. Abî Bakr al-Şāfiʿî ise (*Kitāb al-Bustān fī baʿż aḫbār al-ʿOṯmān*, Konya, İ. Koyunoğlu kütüp., var 37b), ona Mısır vâliliğini vermek istediğini iddia ederler. *Selim-nâme*'lerde ise, Tumanbay'a Rumeli'de bir sancak verilmesinden bahs edilir. Fakat, halkın ona karşı olan sevgisi, Selim'i fikrinden caydırdı. Nitekim, halk orada-burada, hattâ Selim'in işitebileceği yerlerde, „Allah Sultan Tumanbay'a yardım etsin" diye bağırmağa başlamıştı (Yusuf, var. 51b). Selim, yanında bulunan Hayırbay ve Canberdi Gazâlî'nin tavsiyeleri üzerine halkın mukavemetini kırmak (İbn Fahd, var. 58b; Sâdeddin, II, 368) ve şehirliye gözdağı vermek (Sa'dî, var. 99a) maksadıyle onun asılmasını emretti. Tumanbay, kalabalık bir grup tarafından katıra bindirilerek şehirde dolaştırıldıktan sonra Bāb al-Zuvayla'de asıldı (21 rebîülevvel 923=13 nisan 1517; yaygın olan rivâyet, Tumanbay'ın Şehsüvar-oğlu Ali Bey'e teslim edildiği, onun da eski kinine binâen, Tumanbay'ı astığı şeklindedir; msl. bk. Faḫr al-Dīn ʿOṯmān, *ayn. esr.*, var. 37b). Tumanbay'ın asıldığı sırada ise, Cāmiʿ al-Azhar'de halka sadaka dağıtılıyordu (İbn Fahd, var. 58b; İbn Ṭūlūn, s. 123).

Tumanbay asılmadan önce şehirde dolaştırılırken Yusuf (var. 51b), halkın ağlaşarak teessürünü gösterdiğini kaydeder. Onun üç gün asılı kalan cesedi sonra indirilerek amcası Sultan Gavrî'nin medresesine götürülüp, namazı kılınarak medrese avlusuna defnedildi. Tumanbay, yakışıklı, halîm ve hayır sâhibi olup fakirlerin hâmisi idi. İbn Ṭūlūn (s. 129)'a göre al-Malik al-Ṣāliḥ lekabını taşıyordu. 912 (1506)'de Emîr Akbardi al-Davādār'ın kızı ile ḳalʿat al-Cabal'de, dört mezhep kadısının ve emîrlerin huzûrunda yapılan evlenme merâsimi çok debdebeli olmuştu (İbn İyās, IV, 126 147, 177); üç ay 14 gün süren kısa saltanatında amcasının koyduğu haksız vergileri kaldırarak halkın sevgisini kazanmıştı (İbn İyās, V, 177).

Bibliyografya: Mısır fethi dolayısıyla gönderilen mektuplar için bk. Feridun Bey, *Münşeât* (İstanbul, 1274), I, 427 v.d., 430 v.d., 433 v.d., 435 v.d., 437 v.d.

Selim-nâmeler. Şükrî-i Bidlisî, *Selim-nâme*, Hazîne Ktp. nr. 1597; Sücûdî, *Selim-nâme*, Revan Kütüp: nr. 1284, var. 76a v.d., Şîrî, *Selim-nâme* (veya: *Tarîh-i feth-i Mısr*), Emânet Hazînesi Ktp. nr. 1433/2, 218b-267b; Kadı-zâde, *Selim-nâme* (veya: *Gazavât-ı Sultan Selim*), Selim Ağa Ktp. nr. 825, s. 27 v.d. (bu eser hakk. bk. Felix Tauer, *Archiv Orientalni*, IV, 98 v.d.); ʿAlî b. Muḥammed al-Laḫmî, *Selim-nâme* (veya: *al-Durra al-maṣān fī sīrat al-muẓaffar Salīm Ḫān*). Bagdad köşkü Ktp., nr. 197; Adaʾî, *Selim-nâme*, Üniv. Kütüp., F Y nr. 51 (Selim-nâmeler ve mâhiyetleri hakk. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *TAD* (İstanbul, 1970), I, 197 v.d.; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniv. kütüp., T Y nr. 5959 var. 194a v.d.; Théo. Spandouyn, *Petit Traicté de l'origine des Turcqz*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1896, s. 337 v.d., Joannes Leunclavius, *Annales Turcici* (Frankfurt, 1588), s. 72 v.d.; ayn. mll., *Historiae Musulmanorum, de Monumentis Ipsorum Exscriptae, Libri*, 18 (Frankfurt, 1591) s. 722 v.d., 749 v.d.; H. Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I.* (Viyana), s. 233 v.d.; Halil Edhem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1935), s. 25 v.d.; J. Von Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (trc. M. Atâ), IV, s. 210 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 274 v.d.; G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs* (Urbana, 1942), s. 50 v.d.; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış*, *TD* (İstanbul 1971), XXV, 35 v.d.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

ṬUNBŪR. [Bk. TANBUR.]

TÛNİSÎ [Bk. TÛNİSÎ.]

TÛNİSÎ. AL-TÛNİSÎ, MUḤAMMED B. ʿOMAR B. SULAYMĀN, XIX. asırda yaşamış bir Arap müellifi olup, kendisini ilme ve bilhassa kelâm tedkikine vermiş bulunan Tunuslu bir âileye mensuptu. Dedesi Sulaymān, müstensih idi; hacca hareket edeceği sırada üç oğlunu, dayısı mütebahhir Aḥmed b. Sulaymān al-Azharî'nin himâye ve vesâyetine bıraktı. Sulaymān, servetini kaybettiği için hac farîzasını tamamladıktan sonra Tunus'a dönmedi; önce, hayatını kitap istinsahı ile kazanmak sûretiyle Cidde'de ikamet etti. Orada Sennârlı kimselerle tanıştı ve onların tavsiyeleri üzerine, Sennâr'da yerleşti. Bu ülkenin hükümdârı kendisini iyi karşıladı; ona bir ev ile arâzi verdi ve muntazam bir gelir tahsis etti. Sulaymān burada, kendisine bir oğul (Aḥmed Zarrūḳ) ve bir kız kazandırmış bulunan Sennârlı yerli bir kadınla evlendi.

Sulaymān'ın ikinci oğlu olan ʿOmar (Tunus'taki evliliğinin ilk oğlu) büyüyünce, o da büyük amcası Aḥmed b. Sulaymān'ın refâkatinde hacca teşebbüs etti ve büyük bir tesâdüfle, yolda, işleri için Sennâr'dan gelen bir kervanla Kahire'ye giden babasına rastladı. ʿOmar, Aḥmed b. Sulaymān'ın öldüğü Mekke'den, Ezher'deki yüksek dersleri tâkib etmek için, Kahire'ye döndü. Daha sonra, Sennâr'da ikamet eden babasını görmeye gitti, Ezher'de tahsîline devam etti ve 1201 (1786)'de evlendi. İki yıl sonra vatanı olan Tunus'a döndü, burada 1204 (1789)'te Muḥammed (al-Tūnisî) adında bir oğlu oldu. ʿOmar Tunus'ta ancak üç yıl kaldı, sonra Ezher'deki tahsîline tekrar devam etmek için âilesi ile birlikte Kahire'ye döndü. Orada çok geçmeden Ezher'de okuyan Magribli talebenin reîsliği (naḳîb) vazîlesini elde etti (*naḳîb al-rivāḳ*'ın derecesi için bk. *İA*, IV, 438). ʿOmar, 1211 (1797)'de Sennâr'daki üvey erkek ve kız kardeşlerinden babasının ölümü ve kendilerinin güç durumda bulundukları haberini aldı. Bir daha aslâ âilesinin yanına dönmemek üzere hemen Sennâr'a hareket etti. Âilesi için bir tâlih eseri olarak, ʿOmar'in küçük kardeşi Ṭāhir, işlerini bitirmek ve sonra da hacca

gitmek üzere, aynı yıl Kahire'ye geldi. Kardeşinin âilesini uhdesine aldı ve yedi yaşından itibâren *Kur'an* okuyan genç Muḥammed'i, tahsil için Ezher'e gönderdi. Ṭâhir'in Mekke'ye hareketinden sonra geçim vâsıtaları azar-azar tükenmeye yüz tuttuğu için Muḥammed, babasını aramak üzere Sûdan'a gitmeye karar verdi; Kahire'ye gelen haberlere göre, babası Sennâr'a vâsıl olduktan az sonra Dârfûr'a doğru göç etmişti. Muḥammed, Dârfûr'dan Kahire'ye gelen bir kervan halkı arasında bulunan, babasının bir dostu ile tanıştı; bu zat, ricâsı üzerine Dârfûr'a dönüşünde kendisini de berâber götürdü. Bu seyahat 1218 (1803) yılında olmalıdır. Muḥammed Dârfûr'da, önce üvey amcası Aḥmed Zarrûḳ'a rastladı. Bu zat, kendisine, babasının ikamet ettiği Cultū (Abu 'l-Cudul idârî bölgesinde)'ya kadar refâkat etti. ʿOmar hükümdar sarayında büyük bir itibar kazanmış, hayli servet sâhibi olmuş ve aynı zamanda yeni bir âile kurmuştu. 1214 (1799)'te ölen hükümdar ʿAbd al-Raḥmān b. Aḥmed (bk. mad. DÂRFÛR, *hükümdarlar listesi*)'in emri üzerine ʿOmar, kelâm ve fıkıha dâir iki eser hakkında şerhler yazmıştı (bk. *Voyage au Darfour*, s. 107; ʿOmar'in diğer edebî eserleri için bk. *ayn. esr.*, s. 424). Muḥammed'in Dârfûr'a ulaştığı sırada, iktidar, henüz çocuk yaşta olan Muḥammed al-Faḍl'ın nâibi sıfatıyle Muḥammed Kurrā (Nachtigal, *Sahāra und Sudān*, Berlin, 1889, III, 387'de onu Abū Şayḥ Kurrā tesmiye eder)'nın elinde bulunuyordu. Bu zat, daha sonra bir isyanda ölecektir. Aḥmed Zarrûḳ tarafından takdim edilen Muḥammed, Kurrā'dan büyük bir kabûl gördü. Kurrā, ʿOmar'in tekrar dönme vaadine mukabil, âilesini görmek üzere Tunus'a bir seyahat yapmasına müsâade etti. ʿOmar, Cultū'daki mülkünü, gaybûbeti esnâsında tasarruf etmek üzere, oğlu Muḥammed'e bıraktı.

ʿOmar önce birkaç yıl ikamet ettiği Vadāʾi'ye gitti; orada, bir vezirlik mansıbı elde etmek ve Abalî tesmiye olunan bir yerde bir mülk kazanmak sûretiyle, ülkenin sultanı olan Sābūn'un sarayında çok mühim bir mevkıe sâhib olmuştu. Fakat, boş yere oğlunun gelişini bekledikten sonra, Tunus seyahatine devama karar verdi. Muḥammed, babasının hareketini müteâkıp yedi buçuk yıl, Dârfûr'da kaldı ve böylece ülkeyi ve sâkinlerini tamamıyle tanıyabildi. O, ancak, Dârfûr ile Vadāʾi arasındaki bir savaşın netîcesinden sonra Vadāʾi'ye hareket edebildi ve bunu, Dârfûr sultanı tarafından gönderilen bir elçilik heyʾetine katılmak sûretiyle yaptı. Muḥammed, önce, babasına olduğu gibi kendisine de çok iyilik ve dostluk gösteren Sultan Sābūn'un o sırada pâyitahtı olan Vāra'ya geldi ve bundan sonra oldukça uzun bir zaman için Vadāʾi'de alıkonuldu. Bununla berâber, onun durumu gitgide güçleşiyordu; çünkü, bir taraftan ʿOmar'i Vadāʾi'de tâkib eden ve ayrılışı sırasında ʿOmar'in kendisine çocuklarını ve Abalî'deki evini teslim ettiği amcası Aḥmed Zarrûḳ, ʿOmar'in mülkünü eline geçirmiş ve onun oğluna, sâdece yaşaması için zarûrî ihtiyaçlarını teʾmin etmişti. Diğer taraftan onun Aḥmed al-Fāsî ile olan münâsebetleri bozulmuştu; Aḥmed al-Fāsî (bu şahıs hakkında bk. *Voyage au Ouadāy*, s. 66 v.d., 497 v.d., 508), ʿOmar'in teklifi üzerine, vezirlikte kendisine halef tâyin olunmuştu. Aḥmed, Muḥammed hakkında, sultanın şüphelenmesini ve ondan teveccühünü esirgemesini mûcib olan bir iftirada bulundu. Oğlunun ricâsı üzerine tekrar Vadāʾi'ye dönen ʿOmar, Aḥmed al-Fāsî'nin azlini teʾmin edebildi ise de, ʿOmar'in ayrılışından sonra, Aḥmed al-Fāsî, tekrar eski mevkiini elde etmeye muvaffak oldu. Muḥammed, bu şartlar altında bir buçuk yıl kadar ikametten sonra sultandan Vadāʾi'yi terk etme müsâadesine mazhar oldu. O, Fizan'a giden bir kervana katılıp, bu kervanla T û b û (Tibesti)'lar ülkesini kat' ederek Fizan'ın merkezi olan M u r z u k'a ulaştı. Buradaki üç aylık ikameti esnâsında, hükümdar Muntaşir'in ölümüne şâhit oldu. Muḥammed, Murzuk'dan Trablusgarb'a doğru seyahatine devam etti ve nihâyet, 1228 (1813) yılı civârında Kahire'den hareketini müteâkıp Sûdan'da geçirdiği on yıldan sonra Sfâkes [b. bk.] yoluyla Tunus'a vâsıl oldu.

Muḥammed, önce Tunus'ta kaldı; sonra Kahire'de yerleşerek, Hidiv Mehmed Ali'nin hizmetine girdi. Türk - Yunan savaşı esnâsında Mehmed Ali, üvey oğlu İbrâhim Paşa kumandasında Mora'ya bir ordu gönderdiğinde, Muḥammed de bir piyâde alayının imâmı olarak sefere katıldı (krş. *Voyage au Darfour*, s. 6). Onun *Voyage au Ouadāy* (s. 634 v.d.) adlı eserinde Missolonghi muhâsarası (1825/1826) ile alâkalı bir vak'a nakledilir.

Harpten sonra, Muḥammed, Mehmed Ali tarafından Abū Zaʿbal (Kahire'nin şimâl-i şarkisinde)'de kurulan Baytar mektebinde, Avrupa tıbbına, bilhassa farmakolojiye dâir eserlerin Arapça tercümelerini gözden geçirme vazifesini ifâ etti. Mısır'a gelişinden itibâren doktor Perron onunla tanıştı, ondan Arapça dersleri aldı ve bu vesîle ile onu önce Sûdan'daki seyahat hâtıralarını yazmaya teşvik etti. Perron, 1839'da, Kahire'de Ḳaṣr al-ʿAyn tıp mektebinin müdürlüğünü alınca, onun teklifiyle Muḥammed baş tercüme kontrolörlüğüne tâyin oldu. 1850'de ilk defa Mısır'a gelen A. v. Kremer, Muḥammed'i üstadları arasında zikreder ve ona en büyük saygıyı gösterir (A. v. Kremer, *Aegypten*, Leipzig, 1863, II, 324). A. v. Kremer'in bize bildirdiğine göre, Muḥammed aynı zamanda, eski Arap edebiyatına âit mühim eserlerin, msl. Ḥarîrî [b. bk.]'nin *Maḳāmāt*'ı ve İbşîhî [b. bk.] (burada şüphesiz Bulak, 1272 = 1856 tabʿından bahsedilmektedir)'nin *Mustaṭraf*'ının tabʿı ile meşgul oluyordu. Jomard (bk. *Voyage au Darfour*, s. X)'a göre, Muḥammed, Fîrūzābādî [b. bk.]'nin Arapça *Ḳāmūs*'unun bir tabʿı maksadıyla, Kalküte tabʿı (1230 = 1817)'nı yeniden gözden geçirmeyi de uhdesine alarak, 7 veya 8 el-yazmasının yardımı ile bu tabʿı tashih ve ikmâl etti. Bu yeni tabʿı 1274'te Bulak'ta basıldı. Ömrünün son yıllarında her cuma günü, Zaynab câmiinde, *ḥadîṯ* hakkında konuşmalar yapan Muḥammed, 1274 (1857)'te Kahire'de vefat etti (v. Kremer, *ayn. esr.*'de verilen kayıtlar).

Muḥammed'in Sûdan'da uzun ikameti esnâsında ziyâret ettiği ülkeler ve bölgelerin halkları hakkındaki sayısız müşâhedeleri, daha önceki satırlarda işâret ettiğimiz gibi, karışmış olduğu hâdiselerin hikâyeleri ile birlikte toplayıp verebildiği bütün haberler, kendisi tarafından Perron'un teşvîki ile yazılmış ve bu sonuncusu tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş bulunan iki hacimli eserinde kaydedilmiştir. Bu eserler şunlardır:

1. *Voyage au Darfour Par le Cheikh Mohammed Ebn Omar el-Tounsy* [Tunsî halk dilinde Tūnisî nisbesinin aldığı şekil; bk. Stumme, *Gramm. des tunesisch. Arabisch*, Leipzig, 1896, s. 66], *Réviseur en chef à l'École de Médecine du Caire, traduit de l'Arabe par Dr. Perron, Director de l'École de Médecine du Caire*, Paris 1845 (LXXXVIII, 492 s., 8°, harita ile). Bu kitabın Jomard tarafından yazılan *Préface*'ı (s. I—LXXI), *Observations sur le Voyage au Darfour, suivies d'un Vocabulaire de la Langue des Habitants et de Remarques sur le Nil-Blanc supérieur* (Paris, 1845)'de ayrıca basılmıştır. Perron bu seyahat hakkında daha önce tebliğler ve kendi tercümesinden nümûneleri *J A*, 3. dizi, 1839, VIII, 177—206 (J. Mohl'a mektup) ve *Bibliothèque universelle de Genève*, N. S., 5. sene, 1840, XXVIII (sayı 56), 325 v.d. neşretmişti. Sédillot, *J A*, 4. dizi, 1846, VII, 522—543'te, Perron neşri hakkında çok tafsilâtlı bir tanıtma yazısı yazmıştır.

Dârfûr seyahatinin Arapça metnine gelince, Perron, onu Paris (1850)'te, müellif hattından, *Taṯḥîz al-aẕhān bi-sīrat bilād al-ʿArab va 'l-Sūdān = L'Aiguisement de l'esprit par le Voyage au Sudan et parmi les Arabes* (310 s., 4°) adı altında Fransızca tercümesi, tashih ve zeyilleri ihtivâ eden 4 sahifelik bir mukaddime ile neşretmiştir.

2. *Voyage au Ouadāy, par le Cheikh Mohammed Ebn Omar al-Tounsy, traduit de l'Arabe par Dr. Perron*, Paris, 1851 (LXXV, 756 sahife, 8°, harita ve resimli 9 levha ile). Jomard, aynı zamanda, yazdığı mühim bir önsözde (s. I—LXXV), bu eseri tarihî ve coğrafî müşâhedelerle zenginleştirdi. Bizzat Perron da, mukaddimesinde (1—35), Sûdan'ın taksimâtını tedkik etmiştir.

Perron'un, neşrini tasarladığı (*ayn. esr.*, s. 34) bu ikinci eserin Arapça metni aslâ intişar etmedi. Yazma, muhtemelen Perron'un mülkiyetinde bulunuyordu. 1850'den sonra yeniden Paris'te ikamet eden ve 1876'da orada ölen Perron'dan sonra, yazma nüshanın ne olduğunu bilemiyoruz.

Sûdan'ın mühim kısımları hakkındaki ilk tam ve emin bilgilerimizi Muḥammed al-Tūnisî'ye borçluyuz. Dârfûr hakkında ondan önce, seyyah W. G. Browne'ın ehemmiyetsiz notları ile Vadāʾi hakkında Burckhardt tarafından toplanmış mahdut bilgiler mevcut idi. Ancak yıllarca sonradır ki, H. Barth ve S. Nachtigal, bu ülkeleri ziyâret ve eserlerinde tafsilâtlı olarak tasvir etmeye muktedir oldular. al-Tūnisî'nin beyanlarının doğruluğundan şüpheye yer yoktur. Perron, Dârfûr ve Vadāʾi menşeʾli olup, Kahire'de yerleşmiş bulunan kimselerin yardımıyla, al-Tūnisî'nin verdiği bilgileri kontrol etmiş ve onları dâima doğru bulmuştur. Bununla berâber, Şayḥ'in beyânında da bâzı eksiklikler olduğu gizlenemez. Bunlar arasında, malzemenin sıralanmasındaki bâzı karışıklığı, metodlu bir sistemin mevcud olmayışını, saded dışına çıkmaya olan aşırı meyli ve müslüman halkın dinî tezâhürlerine (bilhassa büyü) kolayca inanışlarını sayabiliriz. Ancak o, coğrafya, topoğrafya, istatistik ve meteoroloji bakımından kesin bir şey söylemediği için önemli değildir (bu hususta krş. Barth'ın *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Centralafrika*, Berlin, 1859, III, 525 v.d. ve Nachtigal, *Petermanns Georgr. Mitteil.* [1875], XXI, 176 ve *Sahāra und Sudān*, III, s. VIII). Bu eksikliklere rağmen, Tūnisî'nin iki eseri, Sûdan'ın kendisi tarafından ziyâret edilen bölgelerinin etnografyasını, medeniyetini ve siyâsî teşkilâtının tanınması bakımından şimdiye kadar lâyıkıyla takdir edilemeyen mühim kaynaklardandır. Şayḥ'in iki eserinin, birbirini tamamladıklarına da açıkça işâret etmek gerekir. Bilhassa Vadāʾi hakkında daha çok hacimli olanı, Dârfûr'a dâir çok zengin mâlûmâtı ihtivâ eder.

Burada pek çok bakımdan Muḥammed al-Tūnisî'ye benzeyip, aynı zamanda onun vatandaşı olan Ş a y ḥ Z a y n a l - ʿ Ā b i d î n hakkında, bir zeyl mâhiyetinde kısa bir bahsi ilâve edeceğiz. Yüksek tahsîlini Kahire'de Ezher'de yapan ve Avrupalılarla devamlı temâsı neticesinde olgunluk çağına varan bu kültürlü münevver zat dinî, mesʾelelere vâkıf bir misyoner veya mâcerâcı şeklinde yetişmiş olarak Sûdan'a bir seyahate teşebbüs etti ve (al-Tūnisî gibi) galiba orada on yıl kadar kaldı. Oradan önce Sennâr'a ve Kordofan'a gitti, sonra tedrisle maîşetini sağladığı Dârfûr ve Vadāʾi'de epeyce bir zaman bulundu. Vadāʾi'de üç yıldan fazla bir müddet ikametten sonra, Fizan üzerinden Tunus'a döndü. Hâtıra ve müşâhedelerini, nerede ve ne zaman basıldığı belli olmayan küçük hacimli Arapça bir kitapta topladı. Bu eser Türkçe'ye tercüme edilip, İstanbul'da 1262 (1846)'de basıldı (krş. *ZDMG*, II, 482). Bu Türkçe tercüme, Rosen'in *Das Buch des Sudan oder Reisen*

des Scheich Zain el-Âbidîn in Nigritien (Leipzig, 1847) adlı tercümesinin esâsı oldu. Bu eserin büyük faydası, Dârfûr ve Vadā'i 'deki siyâsî durum ile medeniyetin tavsifinde müşâhede olunmaktadır. Orada saray hayatından, ordudan, bir seferden, kölelerden, zencilerden, ticâretten, hurâfelerden, bir izdivaç v.s. den bahsedilmektedir: Muḥammed al-Tūnisî 'nin çok daha geniş olan beyânına mühim bir tetimme olan bu hikâyeyi ihmâl etmemek gerekir. Kitapta en çok dikkati çeken husus, Zayn al-ʿĀbidîn 'in Vadā'i sultanının müsâadesi ile pâyitahtın yakınındaki harâbelerde yaptırdığı hafriyâtın ve yapılan keşiflerin hikâyesidir (bk. s. 47 v. dd., 61—75). Zayn al-ʿĀbidîn, Vadā'i 'yi saltanat değişmesi vuku bulduğu anda terk etti. Rosen 'in (bk. s. 108) tercümesinde yeni hükümdârın taşıdığı ʿAbd al-ʿAzîm şeklinde geçen isim, ʿAbd al-ʿAzîz olarak düzeltilmelidir (krş. Nachtigal, *ayn. esr.*, III, 284 'te, Sābūn'un torunu olan bir ʿAbd al-ʿAzîz zikredilmiştir).

Bibliyografya: Muḥammed al-Tūnisî 'nin hayatı ve âilesi hakkında başlıca kaynak iki seyahatnâme olup, *Voyage au Darfour* (s. 1—25) 'un mukaddemesi bahsinde bizzat kendi hal tercümesi, bunun dışında, *ayn. esr.*, s. 48 v.d. ve *Voyage au Ouadây*, s. 37, 39, 50, 62, 66 v.d., 129, 199, 211 v.d., 215, 497 v. dd., 508, 512 v.d., 643 v.dd. 'de dağınık bir şekilde kayıtlar bulunmaktadır. Jomard (*Voyage au Darfour*, s. VIII—X) 'ın hal tercümesi taslağı, hatâ ve ihmâllerden mâsun değildir. Ayrıca bk. Perron (*Voyage au Darfour*, s. LXXXI v.d.) ile A.v. Kremer (*Aegypten*, Leipzig, 1863, II, 324) 'in kayıtları. Bundan başka bk. makalede gösterilen bibliyografya, Wüstenfeld, *Zeitschr. für vergleich. Erdkunde* (Magdeburg, 1842), I, 67 ve Brockelmann, *G A L*, II, 491 (burada Vadā'i hakkındaki eser yoktur), *Suppl.* II, 748 v.d.

(M. Streck.)

TUNUS (Arapça *Tūnus* veya *Tūnis*), 36° 47′ 39″ şimâl arzında ve 10° 10′ şark tûlünde, aynı adlı cumhuriyetin idâre merkezi olup, bugün birbirinden tamamıyle farklı, bitişik iki şehirden teşekkül etmiştir; büsbütün olmasa da bunlardan biri, aslında asırlardan beri süregelen müslüman şehir, diğeri ise çabuk ve devamlı olarak gelişen yeni ve modern Avrupâî şehirdir. Eski şehir, Tunus veya Bahira (al-Buḥayra) denilen sığ gölden takrîben bir kilometre mesâfededir: Şehir şarktan garba, râtıp ve tuzlu Sabaḫat al-Sîcūmî çukuruna hâkim olacak bir şekilde tedrîcî olarak yükselir; fakat tam bu taraftan, oldukça geniş bir görüş sâhasına sâhip bulunan Mannūbiya 'nin en yüksek noktası, surların çok dışında kalır. Cenûb-i şarkîde ve yakında Sîdi Belhassen ve Cabal Culūd zirveleri, daha uzakta Bir-Kassa tepeleri; şimâlde Belvédère ve Ras-Tabia zirveleri, arkada Cabal Aḥmar ve Cabal Naheli yükselir. Böylece bu hafif engebeler, Tunus 'un bir taraftan Mornag ovası ile Milane vâdisi, diğer taraftan Manouba ovası ile Mecerda vâdisi, nihâyet gölün şimâl kıyısındaki Goulette (Ḫalḳ al-wād) ve Kartaca ile irtibâtını sağlamasına aslâ engel olmaz. Müdâfaa bakımından durumu, fevkalâde olmamakla berâber (Tunus birçok defalar zahmetsizce zaptedilmişti) iyi sayılır; iktisâdî bakımdan mevkii çok elverişlidir: Tunus, ülke merkezine giden yolların çıkış yerinde, oldukça münbit bir zirâî bölgededir. Ayrıca en yakın Avrupa sâhilleri ile irtibat sağlıyacak bir şekilde denize de yakındır.

Müslüman müelliflerin, Tunus kelimesini bir Arapça kökle îzah etme teşebbüsleri üzerinde durmaya değmez; onlar, boş yere, biri diğerini tekrar ederek, ilk şehrin, *Kitāb-ı muḳaddes* 'teki meşhur Tarşiş ile aynı olduğunu iddia ederler. Tunis kelimesinin mâkul bir iştikakı henüz îzah edilmemiştir; fakat şehir gibi, bu isim de, Kartacalılardan daha eski olmasa bile, onlara kadar gider. Tunus, Diodor ve Polybius tarafından, vaktiyle tahkimâtı arkasında kuvvetli ve ehemmiyetli, hiç şüphesiz zamanında deniz ulaştırmasına elverişli, gölden az bir mesâfede bulunan şimdiki kasabanın etrafında temerküz etmiş olarak zikredilmiştir. Şehir, M. ö. IV. asrın başında önce devamlı olarak ayaklanan Libyalılar, sonra Agathokles ve daha sonra da Regulus tarafından muhâsara ve zaptedilmiştir. Şehir, isyan eden Mercenairelerin tâlimhânesi olup, sonradan Scipio Africanus'un eline düştü. Belki de Scipio Emilianus burayı tahrib etti (bk. Csell, *Hist. anc. de l'Afr. du Nord*, I, II, III, tür. yer.).

Bir diğer Tynes (Bon Burnu 'nda „Beyaz" denilen) ile karıştırılmaması gereken Tynes — müstakbel Tunus —, Tissot 'nun te'yid ettiği gibi, „yerli ırkın başlıca merkezlerinden biri..., Fenike kolonisi olan Kartaca 'nın karşısında başlıca Libya şehri" miydi? Her halde, meşhur rakibi tarafından uzun zaman gölgede bırakılmış olan Tunus, ancak çok sonra birinci derecede bir ehemmiyet kazanmıştır. Şehir, Roma, Vandal ve Bizans devirlerinde ehemmiyet arz etmez. Bir Roma yolu, onu Kartaca 'ya bağlar; birkaç coğrafî veya rûhânî metin, sâdece ara sıra basit bir kayıtla onun varlığını bize hatırlatır. Nihâyet, sonradan adını Ulu-câmi (Cāmiʿ al-Zaytūna)'e vermiş olması muhtemel olup, kemikleri 1402 'de Aragon kıralı Martin tarafından resmen istenilen Vandal devrindeki Sainte Olive adlı azizenin hayatına tarih veya efsâne nazarıyle bakılabilir mi?

Tunus, isiâm fethi ile birdenbire karanlıktan kurtulup, tarihte, müslüman şehri, kısmen Kartaca 'nın vârisi ve Kayravan 'ın kuvvetli rakibi olarak ortaya çıktı. Ḥassān b. al-Nuʿmān, 698 'de eski idâre merkezi olan Kartaca 'yı alıp, tahrib edince, ilk işi, gölün sonundaki seyrek evli köyü, filoların daha uzak seferlere çıkabileceği ve dâima mümkün olan Bizans donanmasının hücûmundan mâsun kalacağı bir liman hâline getirmek oldu. Tunus 'a bir tersâne (*Dār al-ṣināʿa*) yaptırdı ve belki de bu yeni tersâne inşâatı için tecrübeli işçiler sağlamak maksadıyle Mısır 'dan bin kadar Kıptî âilesi getirtti. Şehir hakkında kat'î sayılabilecek hiç bir şey bilinmemektedir; ilk zamanlarda, muhtelif unsurların tehâcümünü tahmin etmekle yetinilebilir: Bunlar, başlangıçta hıristiyan me'mur veya tâcirler, çok kısa bir zaman sonra ise, ihtidâ eden yerlilerin gittikçe büyüyen çoğunluğu ile kendini beğenmiş, aç gözlü ve şamatacı Arap askerleri idi. Gerçekten dinî mâhiyette ilk büyük müslüman te'sîsi şehrin asırlarca mânevî merkezi olan Ulu-câmi olup, inşâsı (114=732) rivâyete göre, tersâneyi de yeniden yaptırmış olan Emevî vâlilerinden İbn al-Ḥabḥāb 'a atfedilir. al-Yaʿḳūbî 'nin, göl civârında yontma taşlardan (*ḥicār* yapılan kısmı hâriç, balçık (ṭîn) ve kerpiçten (*libn*) inşâ edilmiş olduğunu bildirdiği bu kale bedenlerini kimin yaptığını bilmiyoruz. Hulâsa, birdenbire ortaya çıkıp gelişen Kayravan 'da olduğu gibi, derin bir siyâsî, içtimâî ve dinî değişme bahis konusu olmayan Tunus için, şartlara ve fâtihlerinin basîretli görüşüne uygun düşecek yeni bir rol de düşünülemez.

Tunus, VIII. ve IX. asırlarda, bir dereceye kadar kendi ticârî imkânlarını tâyin edip geliştirir; ancak şehir, bir fıkıh ve dinî tedris merkezi olarak tanınmıştır. Daha Kayravan 'ın şöhreti kat'î olarak yerleşmeden önce, Tunus'un, kendi talebeleri vâsıtasıyle bütün memleketin islâmlaşması husûsunda yardım eden sayılı din adamları vardı: ʿAlî b. Ziyād ve ʿAbbās b. al-Fārisî gibi muhaddisler. Fâtımîler devrinin başında Abu'l-ʿArab al-Tamîmî Tunuslu bu iki nesil hakkında faydalı bir eser *Kitāb ṭabaḳāt ʿulamāʾ Tunus*. nşr. ve Frans. trc. Ben Cheneb [„*Classes des savants de l'Ifrîḳiya*" ile birlikte]) yazdı. Ulu-câmi o tarihten itibâren gerektiği şekilde genişletilip güzelleştirildi. Yapıdaki mühim değişiklikler, şüphesiz Aglebîlerden büyük hayrat sâhibi Aḥmed 'e âittir. miḥrāb 'ın önündeki kubbede Abbâsî halîfesi adına 250 (864 tarihli bir kitâbe vardır. Esâsen, bütün dinî ve diğer yapılar için gerekli taş ve mermeri tedârik etmek kolay olmuştu: Kartaca hemen yakınında olup, harâbelerinde yağmalanacak bol miktarda malzeme sütun ve sütun başlıkları vardı.

Tunus, siyâsî bakımdan muhâlefetin mihrâkı ve Kayravan 'dan kuvvet alan merkezi iktidâra mukavemetin dayanak noktası olarak gözükür: surları içinde bulunan, Tamîmî *cund* bir karışıklık unsuru ve bir isyan mayası olmuştur. Şehir, Emevî, sonra Abbâsî vâlilerin müteâkiben Aglebî emîrlerin şiddetle bastırmaya çalıştıkları ayaklanmaların çoğuna karışır. Tunus, Manşūr al-Ṭunbuḏî 'nin isyânına katılır ve Ziyādat Allāh I. 'ın kuvvetleri şehri hücumla alıp, surlarını tahrib ederler (218=833). Yeni bir isyan netîcesinde, İbrâhîm II. şehri sert bir şekilde cezâlandırır ve nihâyet kendi sarayı ile idâre makamını Tunus'a naklederek (281=892) burayı zararsız bir hâle getirmeyi tasarlar. Bunun için hemen muhtelif binalar inşâ ettirmiş olup, bunlardan biri Kasbah (*al-Ḳaṣaba*) idi. Fakat, iki yıl sonra, idâre merkezi olan Raḳḳāda 'ye döndü; oğlu ʿAbd Allāh II., yeni bir teşebbüsle, yerleşmek üzere tekrar Tunus 'a geldi ve bizzat inşâ ettirdiği bir sarayda öldürüldü. İki katilinden biri, al-Cazîra (Bon Burnu denilen „yarım-ada") 'de, diğeri de Kayravan kapısında îdam olundu. Tunus, henüz İfrîḳiya 'nin idâre merkezi olacak bir olgunluğa sâhip değildi. Fâtımîler ve Kayravan [b. bk.] veya kendi eserleri olan Mehdiye [b. bk.] 'de yerleşmiş bulunan halefleri Şanhāca'ler, galiba sünnet ehli akîdesine sâdık kalan Tunus 'u açıkça terk ettiler. Şehrin en büyük velîlerinden biri olan, bugün de büyük bir saygı ile anılan „manevî hâmisi" Sîdi Maḥriz Muḥriz b. Ḫalaf) 'in X. asrın ilk yarısında, tam resmî şi'ilik ve âsî hâricîliğin, İfrîḳiya hâkimiyeti için birbirleri ile şiddetle mücâdele ettikleri bir sırada yaşamış olması dikkate değer. Bu zat, ayrıca şimâlî Afrika Mâlikîliğinin klasik kitabı olup (krş. İbn Nāci, *Maʿālim al-imām*, III, 138), İbn Abî Zayd (327=939) tarafından yazılan meşhur *Risāla* 'nin mânevî yaratıcısıdır. Abū Yazîd tarafından kısa, fakat sıkıntılı bir işgalden (332=944) sonra, şehir sâkinlerine cesâret aşılayan, onları tekrar sağlam bir sur yaptırmaya teşvik ile iyi teşkilâtlandırılmış bir ticârete sevk eden de o olmuştur. Hemen-hemen onun *zāviya* 'sinin karşısında, şehrin belli-başlı kapılarından birinin oldukça yakınında bulunan eski ipek dokumacılar çıkmazı (*Funduḳ al-ḥarāʾiriya*) onun zamanında yapılmış olmalıdır ve Bāb Souika (Bāb al-Suvayḳa) kapısına kendi adını vermiş olan Küçük çarşı da, muhtemelen onun zamanından kalmadır. Fakat bilhassa üzerinde birleşilen bir rivâyet, Sîdi Maḥriz 'e, kendi *zāviya* 'sinden biraz uzakta Ulu-câmi istikametinde Yahudi mahallesi *Ḥāra* 'nın te'sîsini izâle eder: O, açıkça anlaşıldığına göre, ticâretin, şehir için bir refah kaynağı olacağını düşünerek ticârete ehil bir halk elde etmek üzere bu mahalleyi kurmuştu. İbn Ḥavḳal, X. asırda Tunus 'un parlak durumuna işâretle mahsûllerinin bolluğuna, mevkiinin güzelliği ile sâkinlerinin zenginliğine bilhassa dikkati çekmektedir. O, çömlekçilik ve şehir civârındaki bahçelerin su dolapları ile sulama sistemini kaydeder. Müteâkıp asır için, al-Bakrî daha fazla tafsilât verir ve kale bedenleri, hendekler ve cenupta *Bāb al-Cazîra*, limana açılan *Bāb al-Baḥr* şarkta *Bāb Ḳarṭācanna* (Kartaca), şimâlde *Bāb al-Sakkāʾîn* (sucular kapısı, şüphesiz Bāb Souika 'nın aynıdır), garpta *Bāb Arṭa* olmak üzere beş kapıdan bahseder. Medhalî bir zincirle kapatılabilen liman, şimâlde bir sur, cenupta taştan yapılmış olan bir kasır, yâni zincir kasrı (*Ḳaṣr al-*

Silsila) ile çevrilidir. al-Bakrī, medhalindeki merdiveni bugünkü gibi oniki basamaklı olan Ulu-câmii, sûk [b. bk.]'larının kalabalığı, sayısı onbeşe varan hamamları, yiyecek maddelerinin (balık ve meyve) bolluğu karşısında hayran kalır; çömlekçiliğini o da zikreder. Başka bir münâsebetle de Tunuslulardaki *fikh* tedrisâtının muvaffakiyetini kaydeder.

Böylece Tunus, XI. asrın ortasında bütün memleketin siyâsî ve iktisâdî şartlarını altüst eden hâdise olarak Hilâlî Arapların istîlâsına kadar birkaç asır müddetle verimli bir sulhtan faydalanmış görünüyor. Yeni fâtihler tarafından yenilmiş olan Zîrî'ler, güçsüz, zayıf bir şekilde Mahdiya'ye çekildikleri zaman, Tunus, bir müddet için Riyâḥî'lerin reîsi ʿAbîd b. Abi'l-Ġayṯ'ın eline geçti (446=1054). Fakat şehir bir himâye sağlamak için, az sonra, Ḳalʿa'daki Ḥammâdî'lerden al-Naṣr'a teslim oldu. O da buraya, Ṣanhâcî ʿAbd a'l-Ḥaḳḳ b. Ḫorâsân adlı bir vâli gönderdi (451=1059). Bu vâli istiklâlini ilân etmekte gecikmedi ve bu sûretle 20 yıllık (1128'den 1148'e kadar) bir kesikliğe rağmen, Muvaḥḥidlerin fethine kadar, tam bir asırdan fazla devam eden ilk Tunus hânedânı kurulmuş oldu.

Önce Kartaca civârındaki Muʿallaḳa (Malga)'da yerleşen Riyâḥî'lerden Banū ʿAlî tarafından sıkıştırılmış bulunan Tunus, bunların tahribâtını önlemek için, kendileri ile sulh yaptı. Bunlar, vergi ödemek şartı ile bölgeyi ve sâkinlerini koruyacaklarını taahhüt ettiler; hattâ onlar, kısa bir süre sonra şehir çarşısının tâcir ve müşterileri oldular. Önce Mahdiya Zîrî'lerinin, sonra da Sicilya Normanlarının şehri ele-geçirmek gayretleri bir netîce vermedi; fakat, zıt siyâsî te'sirler, kargaşalıklar, şoff'ların mücâdeleleri, kenar mahalleler arasındaki düşmanlık gibi dâhilî karışıklıklar şehri sarstı. Bununla berâber, şehirde deniz ticâretinin tam bir gelişme kazanması, bu çok çalkantılı devreye rastlar. İtalya ile deniz ticâreti canlanıp gelişir, hıristiyanlarla artan ticârî münâsebetler umulmadık imkânlar sağlar. Banî Ḫorâsân, Tunus'un ilerlemesine çok yardım etmiş olmalıdır. Onların arasından, XII. asrın ilk çeyreğinde, en meşhurları olan Aḥmed, şehri tahkim eder; etrafına, İdrîsî'nin kaydettiği toprak surları yaptırır. Muhtemelen şimdiki al-Ḳaṣr câmiinin bağlı bulunduğu kasrı (al-Ḳaṣr) inşâ ettiren de bu zattır. İşte bu mahallede, galiba Banî Ḫorâsân'ın tahrif edilmiş şekli olan Sidi Bu Krissan sokağı yakınında, başlangıçta *al-Silsila* (Sadiki hastahânesinin yerinde) ile bağlantısı olan Banî Ḫorâsân mezarlığı henüz mevcuttur. Ulu-câmi'in esas kapısı bu hânedânın devrinden kalmadır. Tunus, asıl şehrin (al-Madîna) şimâl ve cenûbundaki Bâb Souika ve Bâb al-Cazîra adlı iki büyük kenar mahallesi ile, umûmî ve kat'î bir dış görünüş kazanmıştır. Gittikçe artan ehemmiyeti bundan böyle onu, İfrîḳiya'nin idâre merkezi hâline getirmiştir: Gerçekten bu şehir ʿAbd al-Muʾmin (554=1159)'den itibâren günümüze kadar böyle kalmış ve onun siyâsî tarihi de bundan böyle Tunus bölgesi tarihine karışmıştır.

Önce İbn ʿAbd al-Karîm al-Raḳrāḳî (595=1199)'nin netîcesiz teşebbüsleri ile son Murâbıt Yaḥyā b. Ġāniya'nin geçici hâkimiyetinden ve bu yüzden ortaya çıkan karışıklıklardan sonra, Tunus'a emniyet getiren ve adına yakışır bir idâre merkezi olacak şekilde âbidevî yapılarının sayısını artıran Ḥafṣî'lerdir. Tunus'u henüz Merâkeş halifeleri adına idâre eden Abū Muḥammed b. Abî Ḥafs, Bâb Souika (el-Halfaouine sokağı) kenar mahallesinde, Bāy Muḥammed şeklinde tahrif edilmiş olarak kendi adını taşıyan bir câmi yaptırdı. Fakat hânedânın ilk müstakil emîri olan dindar Abū Zakarîyāʾ te'sisleri, yeni bir tarihin başlangıcını gösterir. Bu zat, daha 1230'da şehrin dışında cenûb-i garbîye doğru, müteâkıp asırda İbn Baṭṭūṭa'nın zikrettiği müstahkem Muṣallā (Cāmiʿ al-Sulṭān)'yı yaptırdı; sonra Ḳaṣaba veya Kasbah'ı tamamıyle tâmir ile orada şahsına mahsus bir câmi inşâ ettirdi. Bu câmi, hâlis Muvaḥḥid üslûbunda bulunan minâresi ve dışta ramazan 630 (mart, 1233) tarihini taşıyan güzel kitâbesiyle (bk. O. Houdas ve R. Basset, *Mission scientif. en Tunisie*, Cezayir, 1882, s. 5—9), Muvaḥḥidler veya Kasbah yahut Ḳaṣaba câmiidir; o, haleflerinden biri olan İbn al-Liḥyānī'nin dağıttığı zengin bir kütüphâne inşâ ettirdi; şarkın medresesini Tunus'a getirdi: Bu medrese, eski Sūḳ al-Ṣammāʿîn (bugün Sûk el-Blagciya) yakınında sonradan tâmir edilmiş olup, *Ṣammāʿiya* adını taşıyan, şimâlî Afrika'nın ilk medresesidir. Bu zat, Yaḥyā b. Ġāniya'nın üç kızını saraya almış, bu yüzden de bu saraya *Ḳaṣr al-Banāt* adı verilmiştir. Nihâyet, bizzat Ulu-câmiin etrafındaki *sūḳ*'lar mahallesini, Sūḳ al-ʿAṭṭārîn (ıtriyat tâcirleri çarşısı)'i ve belki de Sūḳ al-Ḳumāş (kumaş çarşısı)'ı yaptıran odur.

Abū Zakarîyāʾ her şeyden önce ticârî ve dinî işlerle uğraştığı halde, bir halife olan oğlu al-Mustanṣir bi'llāh, daha çok tantana ve ihtişâma ehemmiyet verdi. Onun 1253'te Ḳaṣaba veya Kasbah'ın sarayında yaptırdığı kabûl köşkü (*Ḳubbat Asārāḳ*)'nden bahsedilir. Ayrıca şehrin yakınında, Bardo yolu üzerindeki *Raʾs al-Ṭābiya* (Ras-Tabia) ve *Abū Fihr* (İbn Abî Dînār, buranın al-Baṭṭūm'un aynı olduğunu ileri sürmüş ise de, neresi olduğu belli değildir; H. ʿAbd al-Vahhāb [İbn Fażl-Allāh neşri, s. 12, not 1] burayı, Ariana yakınındaki *Cabal al-Aḥmar*'da gösterir)'de eğlence bahçeleri yaptırdığı zikredilir. İbn Ḫaldūn bu bahçeleri heyecanla tasvir eder; her iki bahçe de, hamımların görünmeden geçmeleri için, ağaçlıklı yol ile Ḳaṣaba veya Kasbah'a bağlanmış idi. 665 (1267)'te al-Mustanṣir İbn Ḥazm'ın manzum olarak övdüğü kadîm Kartaca su kemerinin (al-Ḥanāyā) tâmirini bitirdi. Böylece o, Abū Fihr'deki büyük havuzun ve bir ḫol ile de Ulu-câmi'in suyunu sağladı.

Onun zâhid bir hükümdardan dul kalan annesi ʿAṭf, aynı devre âit olan Cāmiʿ al-Tavfîḳ veya al-Havā'ya bitişik ikinci medrese olan Tavfîḳiya'yi inşâ ettirdi. Ḥafṣî'lerin ilk asrında iki yeni câmi daha yapıldı; Biri Bâb al-Baḥr'ın önünde Cāmiʿ al-Zaytūna al-Barrānî olup, sahte al-Faḍl'ın emri üzerine, şarap satılan bir funduḳ'un yerinde yapılmıştı; diğeri ise, Muṣallā gibi aynı kenar mahallede bulunan *Cāmiʿ al-Ḥilāḳ* (halkalar, yüzükler câmii) idi. Üçüncü bir medrese, sultan Abū Isḥāḳ'ın oğlu Abū Zakarîyāʾ tarafından Sūḳ al-Kutubiyîn (kitapçılar çarşısı)'de inşâ ettirilmiş olup, — o da şarap içenlerin devam ettikleri bir funduḳ'un yerinde kefâret olarak yapılmıştır — bugün ondan herhangi bir iz kalmamıştır. Nihâyet, kale bedenleri, kısmen de olsa, Bâb al-Cadîd (Yeni kapı), Bâb al-Manāra (Sâhil feneri kapısı) ve muhtemelen artık mevcud olmayan Bâb al-Banāt ile birlikte tâmir edilmiştir.

1300'lerdeki Tunus, göze çarpacak kadar bugünkü yerlilerin oturduğu şehre benzemektedir. Şimâlden cenûba doğru uzanan Madîna, garpta Ḳaṣaba veya Kasbah—hükmeden hükümdârın tahkîm edilmiş ikametgâhı, şehir ve Manouba ovası — daha aşağı kısımda, şarkta tersâne ve oradan göle geçit veren Bâb al-Baḥr arasında yer alır. Yarı irtifâda, tam merkezde, Ulu-câmi'in kapıları doğrudan doğruya, kendisini çeviren yeni sūḳ'lara açılır: şimâldeki için *Bāb al-buhūr* adı mevsuktur, ancak garptaki vaktiyle *Bāb al-şifāʾ* adını mı taşırdı? Her çarşı, bugün de cârî olan bir âdete göre, karanlık basınca kapılarını kapar, aynı adı taşıyan sūḳ'un yanındaki Bâb al-Rabʿ, cenupta bütün bu mahalleyi şimdiki gibi sınırlardı. Madîna'nin çevresiyle başlıca kapılarının dışında bâzı zanaat erbâbı toplanmıştı: Bâb al-Cazîra'de boyacılar, Bâb al-Cadîd'de demirciler, Bâb al-Manāra içinde saraçlar. Bâb al-baḥr'ın yanında, şüphesiz hıristiyan tâcirlere tahsis edilmiş birkaç funduḳ vardı, fakat bunlar, kapının dışında çok mütevâzı ölçüde bir Avrupâî mahallenin ilk taslağı mâhiyetinde küçük bir dış mahalle yapmaya koyuldular. Şehrin arsaları birbirine sıkışmıştır; bunların arasında çarşı veya toplantılar için boş yer yoktur: *Baṭḥāʾ d'Ibn Mardūm*, bir yol kavşağından başka bir şey değildir.

Buna karşılık, daha yeni ve az meskûn bulunan dış mahallelerdeki geniş ve açık meydanlar çarşı olarak kullanılmaktadır. Bâb Souika'da çömlekçi ve alfaotu (çömlek ve el-Halfaouine meydanı) pazarı, Bâb al-Cazîra'de hayvanlar (atlar: al-Murḳāż; koyunlar: Raḥbat al-Ġanam) ve belki vaktiyle hubûbat (Buğday pazarı meydanı) pazarları vardı. İki dış mahalleden her biri, Ḳaṣaba veya Kasbah'a uzanan bir dış surla korunmuştur; tahkimâttaki bu ilk hattın kapıları şunlardır: cenuptaki dış mahalle (*rabaż*) için: garpta *Bāb Ḫālid* (şüphesiz aslında Bâb al-Manṣūr), cenupta *Bāb al-Curcānī*, cenûb-i şarkîde *Bāb al-Fallāḳ* (onun önünde bir ḳaysārîya vardır) ve *Bāb ʿIlāva* (Bâb Alleova); şimâldeki dış mahalle için: şimâl-i şarkîde *Bāb al-Ḥażrāʾ*, şimâl-i garbîde *Bāb* (*Abī*) *Saʿdūn* ve garpta *Bāb al-Aḳvās* (kemerler), bu, belki de *Bāb al-ʿUlāc* (Bâb el-Allouche)'un aynıdır. Tunus hükümdârının maaşlı hıristiyan askerleri olan ve „rabatin" denilen ʿUlūc'ların rabaż'ı, kolaylıkla burada bu son kapıda gösterilebilirdi; ancak Leo Africanus, buranın, Bâb al-Manāra'nın önünde yer aldığını tasrih etmiş bulunmaktadır. Bizzat Ḳaṣaba veya Kasbah'ın iki kapısı vardır, bunlardan biri Bâb al-Ġadr (hıyânet, eziyet kapısı) olup, sahrâ ile irtibâtı sağlar, diğeri ise Bâb İntacmi [Tlemsen'deki Bâb İmaztacmī'e benzetilmiştir; krş. *Buġyat al-ruwwād*, nşr. Bel, I, 34] olup, şehre açılır.

Bâb ʿİlāva ile Bâb al-Ḥażrāʾ arasında, sıra sıra açık kanallar (*ḫandaḳ*) vardır. Şehir, zamanla genişleyerek dış mahallelere kadar yayılmış olan mezarlıklarla çevrilidir. Daha müstakil olarak, cenûb-i şarkîde geniş Cellaz (al-Zallāc), Şâzilî tarîkatinin kurucusu sûfî Abu'l-Ḥasan al-Şāzilî (Sîdî Belhassen)'nin hâtırasını muhâfaza eder; bu zat XIII. asrın ilk yarısında burada ikamet etmişti. Bâb al-Curcānî'nin yakınında, Hintâta (al-Hintâtîya) mezarlıklarından birinin yanında, velîlerden bâzılarının mezarları da vardır. Bunların çoğu neşredilmemiş menkabeleri (övünülecek velî vasıflarının hikâyeleri), Ḥafṣî'ler devrindeki Tunus topoğrafyasına dâir, al-Zarkaşî veya İbn al-Ṣammāʿ tarafından verilmiş olan mâlûmata faydalı tamamlayıcı bilgiler getirmektedir. 1267'de ölen meşhur Lalla Mannūbîya (krş. *J A*, 1899, s. 485—494; ve *Kitāb manāḳib al-sayyida ʿĀʾişa al-Mannūbîya*, Tunus, 1344), kendi adını, cenûb-i garbîde şehre hâkim bir iskân sâhasına vermiştir; kadınlar kısırlıklarına şifâ bulmak için ondan istimdâd ederler.

Bundan başka, Tunus, meselâ müstakbel halife Abū ʿAşîda'nın vasîsi bulunan Abū Muḥammed al-Murcānî gibi siyâsî te'sirleri inkâr edilemeyen Murâbıtlardan çok, gittikçe artan fakîh, münevver ve talebeleri ile övünmekte idi; al-ʿAbdārî (ölm. 1289)'nin işâret ettiği gibi, dinî ilimler orada ikbal devrine ulaşmıştır. XIII. asrın sonu için büyük kadı İbn Zaytūn zikredilebilir. Edebiyatla Mâlikî fıkhının bu gelişmesine, müstevlî hıristiyanlardan kaçıp, İspanya'dan gelen müslümanlar, kıymetli katkıda bulundular: İbn al-Abbār ve büyük kadı İbn al-Ġammāz, Valensiya'dan gelmişlerdir; Banū ʿAṣfūr ve hattâ şimâlî Afrika'nın en dikkate şâyan tarihçisi sayılan (1332) İbn Ḫaldūn İşbiliyelidir.

Seyyah Ḫālid al-Balavî (seyahati: 1335—1340)'nin büyük hayranlıkla bahsettiğine göre, XIV.

asır. Tunus'ta, fakîhleı ve şârihler çağıdır; İbn ʿAbd al-Rafiʿ, İbn ʿAbd al-Salām, İsā al-Gubrīnī, İbn Rāşid al-Gafşī gibi kadılar, İbn Hārūn gibi müftiler ve bilhassa İbn ʿArafa gibi imamlar bunlar arasındadır. Bununla berâber siyâsî sâhada, zayıf hükümdarlar isyân ve emniyetsizlik görülür; göçebe Araplar, kolaylıkla idâre merkezini tehdit ederler; Merînîler, Tunus'u iki defa işgal ettiler. Şehrin önceki asırda o kadar şiddetli bir şekilde garba ve cenûb-i garbîye ıtilmesini, gerileme olmasa bile, bir durgunluk safhası tâkib eder. Gerçekten de biri (1341/1342) halîfe Abū Yaḥyā Abū Bakr'in kızkardeşi tarafından *ʿUnḳiya* (daha sonra tâmir edilmiş; Onk el-Cemal caddesi), diğeri, mâbeyinci İbn Tafrāgīn (Sīdī İbrāhīm caddesi) tarafından inşâ edilip, hâlen harap bulunan medrese olmak üzere iki te'sis zikredilir. Fakat askerî meşgaleler, çağının bir alâmeti olarak ön plana geçti: Merînî Abu'l-Ḥasan. Kayravan'daki mağlûbiyetinden (1348) sonra Tunus'un surlarını yeniden yaptırıp bir hendekle çevirdi; İbn Tafrāgīn, dış surları esaslı bir şekilde takviye ve onların gelecekteki tâmirleri için mühim bir hayrat (ḥubūs) te'sis etti.

Ancak 1400 yılı ile XV. asırda, büyük çapta olmamakla berâber, daha istikrarlı siyâsî bir vaziyet ve hissedilir bir îmar faâliyetinin yeniden canlandığı görülür. Uzun saltanatları esnâsında Abū Fāris ve torunu Abū ʿAmr ʿOşmān sâdece iki kütüphâne ve birkaç medrese te'sis ettiler; onların alâkaları daha ziyâde hayır eserlerine müteveccihti. Bunlar arasında Tunus'ta 823 (1420)'te tamamlanmış bulunan en eski müslüman hastahânesi (*māristān*) ile, şehrin civârında gece ve gündüz gerçek ikametgâhlar olarak kullanılan zâviyeler veya Muşallā'da büyük bir sarnıç (*maʾcal*), souk el-Attarine (854=1450)'de abdest alınacak kapalı şadırvan (*mīżaʾa*), yalaklar (*sikāya*) emici (*maṣṣāṣa*) denilen dar bir borudan emmek sûretiyle susuzluğu dindiren bir çeşit umûmî çeşmeler gibi dinî vecîbeden mülhem su te'sisleri vardı. Hulâsa bunların hepsi gitgide Murâbıtlık ve tarîkatlerin te'sîri altına giren, miskin, dar görüşlü, hamleden mahrum bir dindarlığı gösterir; o sırada fakîh olarak, az değeri olan Ḳalcānī ve Banī al-Raṣṣāʾ âileleri zikredilir: 1451'de Tunus Bāb Souika dış mahallesinde sekizinci bir ḫuṭba'ye kavuştu. Fakat bu devrin hepsinden önce takdire şâyan şahsiyetleri, Merâkeş'ten gelen, 14'3'te kendi zâviya'sinde gömülen Arûsiye tarîkatinin kurucusu olan Sīdī b. ʿArūs (bk. *Manāḳib*, Tunus, 1303), 1497'de ölüp, kendisinden sonra Bāb Sīdī Ḳāsim teşmiye olunan Bāb Ḫālid civârındaki tuğla döşeli çatısı İspanya nümûnesine göre yapılmış bulunan türbe-zâviyesinde gömülen Endülüslü Sīdī Ḳāsim al-Calīzī ile ondan iki yıl sonra ölen **Sīdī** Manşūr b. Cirdān idi.

Ticâret gelişir gibi görünüyordu; Avrupa ile münâsebetler, bir takım hâdiselere rağmen devam etmiş ve hattâ sıklaşmıştı. hattâ Abū Fāris idâresinde, her türlü vergiden muaf *mecba*) tutulmadan önce de, zirâat ve dâhilî ticâretin ehemmiyetli olduğu, mezarı hâlâ Bāb al-Manāra'nin dâhilinde mevcut bulunan mühtedî Katalanı Fra Anselm Turmeda diğer adıyla ʿAbd Allah al-Turcumān)'nın, *Tuḥfat al-arīb* adlı kitabında 1420'deki rakamlarla belirtilmiştir; belli-başlı ticâret yerleri olarak şunlar zikredilir: zeytinyağı, sebze ve kömür funduḳ'ları, pirinç dökmeciler çarşısı (*Sūḳ al-Ṣaffārīn*), sepetçiler çarşısı (*Sūḳ al-ʿAzzāfīn*, hâlâ Azefine sokağı olarak mevcuttur) ve bugünkü *Sūḳ al-Ḳaṣṣāṣīn* (hırdavatçılar çarşısı). İbn al-Ṣammāʿ'a göre, 1361'de resmî olarak 7.000 kabûl edilen mesken sayısı, Leo Africanus'a göre 1516'da 10.000'e çıkmıştır. Seyyah van Ghistele, 1485'te Tunus'taki hıristiyanların yaşayışı hakkında faydalı bilgiler verir. Hükümdarlara gelince, bunlar, selefleri tarafından te'sis olunmuş geleneğe uygun olarak şehrin dışında kendi mâlikâneleri olan *Bardo*'da yaşamaya kıymet vermişlerdir: 1420'den itibâren zikredilen, sayısız değişikliklere uğrayıp, önce sayfiye evi ve bahçe (bustān, sāniya) olan bu Tunus „Prado" su, sonradan birçok binadan terekküp etmiştir. Marsa'daki *ʿAbdalliya* sarayı ile Ulu-câmi'e bağlı aynı adı taşıyan kütüphâne, Ḥafṣī'lerin son müstakil hükümdarlarından Abū ʿAbd Allāh (1500'lerde)'a atfedilir.

Karışık bir devre olan XVI. asırda, Tunus, İspanyollar ile Türklerin uzun süren düşmanlıkları esnâsında, onların başlıca hedeflerinden biri olmuştur. 153'te Barbaros Hayreddin Paşa kuvvetleri tarafından alınan Tunus, ertesi yıl, Karl V. (Charles-Quint) ordusu tarafından yağma edildi. Şehir halkı, hıristiyanların önünden Bāb al-Fallāḳ'dan kitle hâlinde kaçtılar; bu sebeple bu kapının adı, Bāb al-Falla'(bozguna uğrayarak kaçış)'ya çevrildi. Ḥafṣī'ler tarafından girişilen tâmir faâliyeti, açık bir şekilde, şehrin gelişmesi için fazla elverişli değildi. Hükümdarlar Goulette'tekiler de dâhil, sâdece tahkimât işlerine ehemmiyet veriyorlardı. Ancak bu dahi, Avusturyalı Don Juan'ın, Uluç Ali hesâbına dört yıldan beri kumandanlık eden ḳāʾid Ramazan'ı Tunus'tan kovmasıyla esaslı bir şekilde ele alınmış görünmektedir. Ḳaşaba veya Kasbah sağlam bir şekilde tahkim olundu; fakat bilhassa, muhtemelen bir müddetten beri harab olmuş bulunan (krş. Grandchamp, *R T*, 1914, s. 9 v. d.) tersânenin yerinde, gölün kıyısında, iki tabya ile şehrin surlarına bağlanan, yıldız biçiminde bir kale yükseldi: bu, İbn Abī Dīnār'ın *Bastion* (burc)'u, 1575'te neşrolunan bir planda geçen *Nova arx*'dır (krş. Monchicourt, *Essai bibl. sur les plans imprimés de .... Tunis-Goullette au XIIème siècle*. *R. Afr.*, 1925, s. 31). Fakat bu

boşuna bir zahmetti: halk, şehri İspanyol garnizonunun yağmasına terk etti ve 1574 eylûlünden itibâren, Türkler, Bastion'u alıp, yerle bir ettiler. Sinan Paşa, Tunus'ta, hemen canlı bir îmâr faâliyetine imkân veren oldukça sağlam bir idâre şekli kurdu.

Birçok asırdan beri devam etmiş bulunan Endülüs akını, Cezayir dayılarından Osman'ın, Philippe III. tarafından kovulan Moriskoları 1609'da kabûl etmesiyle birdenbire mühim bir şekilde arttı. Şehir halkı, Tunus'ta yer bakımından birbirinden tamamıyle ayrı iki grup hâlinde yerleşti: Endülüs caddesinde (Madīna'nin cenûb-i garbîsinde) ve Endülüslüler mahallesinde (Halfaouine meydanı yakınında Ḥavmat al-Andalus). Peyssonnel'in dediğine göre (1724'e doğru), yılda takrîben 40.000 düzine îmâl edilen ve 15.000'den fazla insanın meşgul olduğu kırmızı „serpuş" veya *şāşiya* sanâyii, varlığını bu İspanyol müslümanlarına borçludur. İspanya te'sîrine, ayrıca şarktan Hanefî Türkleri ile aslen Avrupalı dönmelerin ve nihâyet korsanların te'sîri eklendi. Bunların hepsi XVII. asır Tunus'una kendi vasfını vermiştir. Dayı Yusuf I., İbn Abī Dīnār'ın saydığı çeşitli işleri yapmakla temâyüz etmiştir: Bāb al-Banāt civârında bir ticâret mahallesinin kurulması ve civarda bulunan iplikçiler çarşısı (*al-ġazl*)'nın tâmiri; Cerbeli tâcirler için bir çarşı kurulması ve şimâlde Ḥafṣī çarşılarına doğru uzanan diğer birçok çarşının tanzîmi. yânî *Sūḳ al-Baṣāmiḳiya* (Sīdī b. Ziyād cad'esinde Türk tarzında terlik imâlâtçıları), zenci ticâreti için *Sūḳ al-Birka*, Türk terziler için *Sūḳ al-Turk* (el-Trouk); bir kahvehâne te'sîsi, Ulu-câmi ve *Sūḳ al-Turk*'un yukarısı gibi şehrin çeşitli kısımlarına su götürülmesi. Onun himâyesine mazhar olanlardan Ali Sâbit, *Sūḳ al-Turk*'de, şimdi Belvédère'i süsleyen güzel *mīżaʾa*'yi yaptırdı (1620). Bu zat aynı zamanda Bāb al-Cazira dış mahallesindeki eski câmii tâmir ettirdi. Ulu-câmi'in şark kapısının (*Bāb al-Canāʾiz*) tâmiri de aynı tarihe rastlamış olamaz mı? Yusuf, Sīdī b. Ziyād caddesinde Hanefî mezhebi üzere tedrisat yapan bir medrese (1622) ve aynı mezhebe göre namaz kılınan, minâresi sekiz köşeli olup, yanında da kendi türbesi bulunan bir câmi yaptırdı. Kendisinden sonra dayıların nüfûzu gittikçe azaldı, artık çok büyük işlere girişmediler: Ahmed Hoca (1640—1647), al-Ṣammāʿiya ve ʿUnḳiya medreselerini yeniden inşâ etmek ve Muḥammed Lāz, al-Ḳaṣr veya el-Ksar câmiinin câzip minâresini yapmakla yetindi; bunun ölümü üzerine, kendisi ve akrabaları için Kasbah veya Ḳaşaba meydanındaki türbe (*turba*) yapıldı.

Buna mukabil, Murādī beyler, umûma açık binaları çoğalttılar: Ḥammūda, Yusuf Dayı câmii ile aynı üslûpta ve ona çok yakın bir caddede, Hanefîlere mahsus Sīdī b. ʿArūs câmii (654'te bitmiştir) ile ona bitişik bir âile kabristanı yaptırdı; o, aynı zamanda Ulu-câmi'in minâresini yeniden inşâ ettirdi; el-Azafin caddesinde bir mâristān (hastahâne) kurdurdu ve su kemerini tâmir ettirdi. Oğlu Murād, kumaşçılar çarşısı (Souk des Etoffes)'nda al-Murādiya medresesini (1673) ve ikinci oğlu Muḥammed al-Ḥafṣī, *Souk des Chéchias*'ı yaptırdı, onun torunu Muḥammed, şehre, Sīdī Maḥriz câmiini kazandırdı (1675'ten sonra). Kubbelerin planını Fransız mimar Daviler'nin çizmiş olduğu söylenir. Tunus'un 1666 tarihlerindeki nefis bir tasviri, *Les mémoires du Chevalier d'Arvieux* (Paris, 1735, IV)'de bulunmaktadır. Paşaların iktidardan düşmelerinden önce ḳametgâhları olarak kullanılan Ḳaşaba (Kasbah)'da iki bina grubu vardı: birinci grup, dayının muhâfız alayı ile zâbitler ve onların âilelerinin kaldıkları ikametgâh olarak kullanılıyordu; diğeri arkada bulunup, içinde askerî şahsiyetlerin kabûl edildiği uzun bir salon (*al-saḳīfa*) ile en geride dayının husûsî dâirelerini ihtivâ ediyordu. Ağa'nın askerî toplantıya riyâset ettiği *Divan*, mustatîl biçiminde büyük bir saraydı (buranın 1731'de La Condamine tarafından yapılmış tafsilâtlı bir tasvîri için bk. *R T*, 1898, s. 86); şer'iye (Charâa, al-Šarʿ) mahkemesinin yeri burasıdır. Madīna'nin garp ve şimâl-i garbî bölgesi (bilhassa Paşa caddesi), aristokrat, yani asıl Türk mahallesini teşkil ediyordu; bey ve diğer yüksek şahsiyetlerin göz kamaştırıcı ikametgâhları, mermerleri ile büyük bir ihtişam arz eder; hep aynı kalan iç sarayda, süs olarak bâzan bir köşk veya bir havuz bulunur, döşeme ve süsleme daha o zaman bayağı bir İtalyan taklitçiliğini gösterir.

Korsanlığın fevkalâde gelişmesiyle, hıristiyan kölelerin sayısı (1654'te 6.000; yaşayışları hakkında bk. Pignon, *R T*, 1930, s. 18 v.d.) da arttı; bundan dolayı — içindeki mahkûmlar tarafından, ortada bulunan küçük kilisenin adına ithaf edildiği azize izâfeten bagno denilen — acâyip zindanların sayısının arttığı görülür. Père Dan, 1635'te bunlardan dokuzunu zikreder; bunların sayısı çok geçmeden 13'e çıkmıştır. P. Grandchamp (*La France en Tunisie au XVII ème siècle*, c. VI ve VII önsözleri Tunus, 1928—1929) ile birlikte Saint Vincent de Paul'ün, 1605'ten 1607'ye kadar Tunus'taki esâreti bir efsâne olarak kabûl edilse bile, Lazariste Julien Guérin'in dinî elçiliğine (1645 — 1648) büyük bir ehemmiyet vermek gerekir; zîrâ o, Dayı Aḥmed Hoca'nın öz oğlu olup, meşhur Don Philippe adını alan Muḥammed Şalabī'yi hıristiyan yapmaya muvaffak olmuştur. Aynı şekilde hey'etin 1648'den 1653 ve 1657'den 1666'ya kadar Fransız konsolosu olan (krş. R. Gleizes, *Jean Le Vacher*, Paris, 1914 ve *Revue des Questions historiques*, temmuz, 1928 papaz Jean Le Vacher'nin elçiliği husûsî bir ehemmiyet taşır. Gerçekten konsoloslukta Saint Louis adı altında ilk umûmî kilise onun za-

manında yapıldı. Bāb al-Baḥr dışında (şimdiki katedralin yerinde) etrafını yüksek duvarlarla çevirttiği katolik mezarlığının ortasında, Saint Antoine kilisesini eski harâbesinin yerinde yeniden inşâ ettirdi. Zindanların küçük kiliselerine ibâdeti getiren de odur; Divan'dan bir yer tahsis ettirip, 1661'de ikmâl olunan yeni bir Fransız konsolosluğunu veya „Funduḳ des Français" (Ancienne-Douane caddesi; Grandchamp, *ayn. esr.*, VI, s. XXII-XXXII)'yi inşâ müsâadesi alan da odur. İtalyan Capucinler, 1672'den itibâren havvariyun ruhânî reîsliğini deruhte ettiler; 1730'a doğru, Saint Gervais (*Mémoires historiques*, Paris, 1736, s. 86) onların evi ile Grek kilisesini ve geniş vakıfları bulunan Trinitairelerin hastahânesini tasvir etmiştir. Protestanlar, Bāb Ḳarṭācanna'nın dışında, hâlen Anglikan kilisesinin yükseldiği Saint Georges mezarlığına gömülürlerdi. Konsolosluğun himâyesine rağmen, tâcirler galiba yekûn olarak pek fazla değildiler; „Fransız milleti", uzun zaman ancak altı tâcirden ibâret idi. Dış ticâret, bilhassa Yahudilerin elinde idi; bunlar arasında İspanya veya Portekiz'den (1492 ve 1496 çıkartılmaları), ister doğrudan-doğruya, ister daha yeni olarak İtalya üzerinden gelmiş olan muhâcirler, eski Tunuslulardan (Tvānsa) tefrik edilirdi; „Portekizliler" veya „Livornolular" (Grāna) hattâ ayrı bir cemâat teşkil etmekte idiler; bunlar kendi adlarını Souk el-Grana'ya vermişlerdir. Yahudi mezarlığı, surların dışında Bāb Souika dış mahallesinin karşısında, Sīdī Sifiana caddesi civârında idi; sonra cenûba doğru genişlemiştir.

XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başlangıcını damgalayan siyâsî karışıklıklar, kanlı hâdiselerle birlikte Tunus'un Cezayirliler tarafından iki defa işgaline (1686 ve 1694) mâ oldu. Surlar, ciddî bir taarruza mukavemet edemediler; zîrâ bunlar „ hiç bir tahkimat kaidesine göre yapılmamıştı; çünkü yer-yer duvarlara tutturulmuş kulelere tahkimat nazarıyla bakılamaz". Hattâ Ḥusaynî'ler idâresinde de, Tunus Cezayirlilerin merhametine bırakıldı; 1735'te Cezayirliler tarafından yağmalanmış bulunan Tunus'un, 1756'da Ali Paşa ve oğlu Muḥammed tarafından acele olarak yapılan müdâfaa tahkimâtı da bir fayda sağlıyamadı; bu tahkimat, Cabal Callāz ile Mannūbiya'de çok yeni iki münferit istihkâm arasındaki, mazgallarla delinmiş ve bir çukurla techiz edilmiş tabya ile Ḳaşaba veya Kasbah'ın arkasında tahkim edilmiş ric'at te'sîsinden ibâretti. Bu devirden ayrıca şimâl-i garbide fazla yüksek olmayan yerlerde iki büyük istihkâm burcu da tesbit edilmiştir; bunlar şüphesiz, *Burc al-Savāra* veya *Ṭāḥunat al-Rīḥ* (Yel değirmeni; bu, Endülüs burcudur) ve yakın bir mesâfede küçük *Burc Filfil* (krş. Plantet, *Corresp... Tunis*, II. 501 ve 1829 yılı için bk. Monchicourt, *Relations inédites... Filippi...*, s. 47, 91) ile çevrilmiş olan *Burc al-Rābiṭa*'dır ([Bey'in] siloları bu al-Rabta'dır).

Bununla berâber, sulh zamanlarında şehir birkaç âbide ile zenginleştirildi. Yeni hânedânın kurucusu Ḥusayn b. ʿAlī devrinde Dayı ʿOṯmān'ın torununun torunu olup, al-Ṣammāʿīya medresesinin yanında gömülen melike ʿAzīza ʿOṯmāna 1710'da ölmüştü; birçok hayrât veya dinî te'sis, onun çok geniş olan vakıflarından faydalanmıştır. Bizzat büyük bir yapıcı olan Ḥusayn, Tunus'ta, Madīna'nin cenup mahallesinde sekiz köşeli minâreli *Cāmiʿ al-cadīd* veya Boyacılar câmiini inşâ ettirdi. Ayrıca sokakları ve Sūḳ al-Sakkāčīn (saraçlar çarşısı) civârındaki inşâatı yaptırdı. el-Ḳṣar veya al-Ḳasr câmii yakınındaki Dayı Ḳara Muṣṭafā'nın türbesinin inşâ edilmesi onun devrine rastlar. Hükûmet merkezini de Bardo'ya o nakletmiştir. Daha geçen asırda İbn Abī Dīnār (s. 399; trc., s. 506)'ın zikrettiği gibi, kabûl edilmiş olan dinî tedrîsâtın çökmesine rağmen, Ḥusayn, medrese inşâatını tercih etmiştir. *Madrasat al-Naḥla* (hurma), *al-Ḥusayniya* ve *al-Cadīda* medreseleri onun eserleridir. Doğrudan-doğruya halefi olan ʿAlī Paşa, ona uyarak dört medrese daha yaptırdı: al-Bāṣīya (kitapçılar çarşısında), al-Sulaymānīya (ölen oğlu Süleyman'ın hâtırasına ithâfen), *Madrasat biʾr al-Ḥicār*, *Madrasat Ḥavānīt ʿĀṣūr*; kısa bir müddet sonra, ʿAlī Bey diğer bir medrese olarak *Cadīda*'yi yaptırdı. Boyacılar câmiinden uzak olmayan Ḥusaynî'ler türbesi (*Turbat al-Bay*) ile fakir yaşlılar için *al-Takya* (tekke) tesmiye olunan yurdu da ona borçluyuz. 1800 civârında meşhur vezir Yūsuf Ṣāḥib al-Ṭābaʿ (mühürdar), Halfaouine meydanında, muhtemelen, yükseltilmiş dış balkonundan anlaşılacağı gibi, İbn Nāčī (IV, 149)'nin, XIV. asırda kaydettiği *Mascid al-Muʿallaḳ ʿala'l-Ḥalfāvīyin*'in yerinde, kendi adını taşıyan bir câmi inşâ ettirdi; ayrıca aynı dış mahallede *Bāb Sīdī ʿAbd al-Salām*'ın iç tarafında Halfaouine çeşmesini ve şehrin diğer ucunda, Bāb Alleoua'nın beri tarafında büyük bir yalak yaptırdı.

Tunus'un hâkimi olup, Ḳaşaba veya Kasbah'ın biraz alt tarafında *Dār al-Bay* (prenses Caroline de Brunswick 1816'da buraya inmişti)'i ikmâl eden Ḥammūda Paşa, bütün dikkat ve gayretini askerî te'sislere hasretti. Tunus'u bilhassa Cezayirlilere karşı korumak için, Hollandalı bir mühendise dış suru yeniden inşâ ettirdi; kapılara bitişik olan burçların kitâbelerine göre, bu çalışma 1797'den 1804'e kadar devam etti, fakat, cenup tarafı tamamlanmadı (krş. H. Hugon, *RT*, 1905, s. 373; ve G. Dolot, *RT*, 1908, s. 298). Bu tarafta, çıkıntılı ʿAlī Paşa tabyası ve evlerin kesintisiz bir müdâfaa hattı teşkil eden dış duvarlarıyla iktifâ olundu. Ḥammūda, Manouba'deki muhteşem köşkünün yanında bir kışla (1798) ve hayatının sonuna doğru şehirde, Sūḳ al-ʿaṭṭārīn'in (bu-

rası umûmî kütüphâne ile eski eserler müdürlüğünün arasındadır. krş. M. Houdas, *Note sur trois inscriptions de Tunis*, *Bull. archéol.*, 1911) orta yerinde ikinci bir kışla yaptırdı. Ayrıca, bu sırada Madīna'de kışlalar çoğaldı; Kışla (al-Ḳaşla) caddesi, kilise caddesi Monniquettes'ler caddesi, Sīdī b. Ziyād caddesi bu arada sayılabilir; fakat en ehemmiyetlisi Murkāż civârında, eski Musallā'nın yerinde, Bey Ḥusayn b. Maḥmūd, sonra da kardeşi Muṣṭafā (1835—1836) tarafından inşâ edilmiş bulunan „*Birinci Alay*" kışlasıdır. „Tunus ordusu"nun kurucusu olan Ahmed Bey tarafından şehrin dışında bir topçu mahallesi vücûda getirildi. ʿAlī Paşa, ancak iki defa (1743 ve 1744) Ḳaşaba veya Kasbah'ta muvakkat bir imâlâthâneye birkaç topu tâmir eden Toulon'lu bir dökümcü getirdiği halde, Ḥammūda Paşa devrinde, Fransızlar *al-Ḥafṣīya* sarayı (Hafsia: aynı adda bir cadde)'nın bir kanadında devamlı olarak tam mânasıyle bir dökümhâne kurdular. Nihâyet Ahmed Bey, ordu için ekmek ve zeytinyağı îmâl edilen *Dabdāba* (krş. *RT*, 1922, s. 276)'yi kurdu (Dār al-Bay'ın biraz şimâlinde Dabdaba caddesi ile Boyacılar caddesi).

Bu askerî teşebbüsler, Tunus'u tam bir kışla şehri hâline sokmağa başladığı sırada, Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali ve beylerin icbar edildiği ıslâhât neticesinde, gittikçe hürriyet içinde gelişen Avrupalı muhâcir kitlesi, Bāb al-Baḥr civârında Madīna'ye sokuldular. Hıristiyan dükkânları açıldı. Eski Salip kilisesine (Kasbah caddesi; 1833'te kilise caddesindeki eski Trinitaires hastahânesine naklolunmuştur) pek çok dinî te'sisler ilâve olundu; bu kilisenin sicilleri Tunus'taki katoliklerin tarihi için kıymetli malzemeyi ihtivâ eder. Daha 1831'de Sulema'da İtalyan mektebi, 1840'ta Morpurgo'da Yahudi mektebi, 1841'de *Zanaḳat al-Bābāş* (Papaz çıkmazı)'da Bourgade koleji açıldı. Eski gümrük, camcılar ve komisyoncular caddeleri ile Borsa meydanındaki bütün semt tamamıyle Avrupalılaştı. Surların dışında, deniz istikametinde yeni şehir kuruldu. 1861'de Fransız konsolusluğu, buradaki, 1930 tarihlerinde umûmî idâre merkezi olarak kullanılan binaya taşındı. Buna mukabil diğer konsolosluklar eski şehirde bulunuyordu. Bunlardan İspanya konsolosluğu Sīdī al-Būnī caddesinde. Britanya konsolosluğu Cardinal Lavigerie meydanında, İtalyan konsolosluğu Zarkoun caddesinde idi.

Avrupa te'sîri o derece kuvvetli idi ki, nihâyet, şehrin idâresi bile değişti. Ḥafṣī'lerin idâresinde dış mahallelerden her birinin, muhtemelen *ṣayḫ al-madīna*'ye tâbi kendi şeyhi vardı, Türklerin idâresinde de bu böyleydi; şeyhler, münâvebe ile tutulmuş şehirlilerden mürekkep gece bekçilerinin (*lavvāca*) yardımıyle kapıların kapanmasından sonra inzibâtı te'min ediyorlardı. Bunların arasında *muḥarrik*'ler mahalle muhtarlığını yapıyorlardı. Gündüz inzibâtı, Ḥusaynî'ler zamanında iktidardan düşmüş dayılardan olup, emrinde 50 *ḫānbā* ve 55 *ḳabicī* bulunan (krş. E. Pellissier, *Descr. de la régence de Tunis*, Paris, 1853, s. 52 v.d.) ve cezâ hâkimi olarak Sīdī b. ʿArūs'da *Drība* denilen uzun bir salonda oturan *devletli*'ye âitti. Ḳaşaba ayrıca, bir āğā'nın hükmünde idi. Diğer taraftan daha 1858'de, bütçesi şarap ve ispirtolu içkilerden alınan vergi ile te'min edilen bir belediye meclisi (bir reîs, bir reîs vekili, bir kâtip, eşraftan oniki kişi) kurulmuştu. 1860'ta *devletli*'nin yerini, emri altında zaptiyeler bulunan bir *farīḳ* aldı. O zamandan itibâren ilerlemeye doğru cesâretle adım atıldı: Cezayir'le telgraf irtibâtı sağlandı ve Goulette'e kadar demir-yolu götürüldü; 1861'de su te'sisleri üzerinde, yer-altı su yolları, Fransız mühendisi Colin tarafından Zaġuān'dan su getirtilmesi gibi nihâî çalışmalar yapıldı; ayrıca geçen asırda varlığı bilinen su haznesinin yerini, Ḳaşaba civârında eski dış surun kapısı olan Bāb Sīdī ʿAbd Allah'ın yanında yüksek irtifâlı su deposu aldı.

Bu yeni tarz çalışmalar yanında tabîatıyle büyük dinî te'sislere az yer veriliyordu; bununla berâber, 1850'de ölen (krş. *RT*, 1918, s. 124; ve Ḥusaynî devrinin fakihleri için bk. al-Sanūsī, *Musāmarāt al-ẓarīf*, Tunus, ts.) ve hâlâ büyük saygıya mazhar olan Sīdī İbrāhīm al-Riyāḥī 'nin heybetli zâviyesini kaydetmek gerekir. 1875'te ismini Muḥammed al-Ṣādiḳ Bey'den almış bulunan, Ṣādiḳī Koleji ile 1880'de yine ona izâfe edilen Ṣādiḳī hastahânesi kuruldu. Büyük şahsiyetlerin ikametgâhları arasında Zarrūḳ sarayı (Kadılar caddesinde)'nın önceleri dayıların ikametgâhı olarak kullanıldığı söylenir; Bey'in bir veziri tarafından XVIII. asırda inşâ edilmiş bulunan Dār Ḥusayn (daha sonra Fırka sarayı), 1876'da tâmir edilmiştir. Büyütülmüş eski Ḥafṣīya olan Ḫayr al-Dīn sarayı, bir müddet sonra, Fransız himâyesi idâresinin başlangıcında, Adliye sarayı (Adliye caddesinde) oldu. Muṣṭafā b. İsmāʿīl sarayı, Paşa caddesinde bulunuyordu. Ḫaznadār sarayı (Saray caddesinde, Halfaouine meydanında)'nın yerini bir müddet sonra kapatılmış olan Yahudi hastahânesi aldı. Geçen asrın ortalarında Ḥusayn b. ʿAlī oğullarının, Ali Paşa'ya karşı isyânından itibâren, onların sâdık taraftarları olan Ḥusayniya'lerin oturduğu Halfaouine mahallesi, Başiya'lerin karşısında bulunan Şof kalesi, Bāb al-Cazīra dış mahallesinin aleyhine olarak, dâima Bey'in teveccühüne mazhar oldu (krş. *RT*. 1918. s. 31).

1881'den itibâren Fransız işgali ile, Tunus'ta bir gelişme başladı. Fransız idâresi zamanında Fransız kapısında (eski Bāb al-Baḥr), yolcu vapurlarının yanaştığı rıhtımların bulunduğu göle kadar uzanan Avrupaî şehir, Belvédère'den Callāz'a kadar yayılır ve cenuptaki dış ma-

hallenin cenûbunda „Montfleury" tepesi surlarının iç ve dışını kaplar. Dış sur hâlâ mevcuttur; Madîna'ninki ise, birkaç kapı müstesnâ, hemen hemen kaybolmuştur. Tamamiyle yeniden yapılmış olan Ḳaṣaba, kışla olarak kullanılmıştır. Dâr al-Bay'de Dâhiliye müdürlüğü bulunuyordu; diğer idâreler yeni Ṣâdiḳî koleji (1897) ve Adliye sarayı ile, yeni binalar hâlinde, Kasbah sarayından itibâren, Bāb al-Banāt Boulevard'ı boyunca sıralanmıştı. Bir elektrikli tramvay hattı, şehrin içine girmeden etrafını dolaşır. Şehriñ iç kısmındaki şark husûsiyetlerinin korunmasına dikkat edilmiştir. Her halde birçok bina şeklini değiştirmiş (yk. bk. *tür. yer.*) ise de, umûmî hey'eti bir asır önceki gibi kalmıştır. Dinî tedrîsat, minâresi 1894'te tamamiyle yeniden yapılan Ulu-câmi'de temerküz etmiştir; 1896'da, orta-elçi Millet, Sūḳ al-ʿaṭṭārīn'de, genç müslümanlara yeni ilimleri öğretecek olan Ḫaldūnîya'yi te'sis etti. Sūḳ'lar, her biri, bir *amîn*'in idâresindeki esnaf zümresi ile, yerli zanaatkârları teşkilâtlandırmaya devam ettiler; birçok turist tarafından ziyâret edilen bâzı çarşılarında bu müşterilere itriyât, halı, bakır eşyâ, işlenmiş deri gibi şark malları satılır. Dellâllar, Sahhaflar çarşısı ile Sûk el-Berka'da, artırma sûretiyle kitap ve ziynet eşyâsı satarlar. Vaktiyle harap bir vaziyette olan Yahudi mahallesinin yerini, yeni binalar ve geniş yollar almıştır. Buradaki halk arasında servet sâhibi olanlar, Çömlekçiler meydanı civârına veya Avrupaî şehre yerleşmişlerdir. Buna mukabil, müslümanlar, Paris caddesinin sonunda köşkleri bulunan nâdir birkaç âile ile yeni el-Omrane (Belvédère'in cenûb-i garbîsinde) köyü sâhipleri müstesnâ, hepsi eski şehirde ikamet ederler.

Nihâyet, Tunus ile bir bütün teşkil eden büyük kenar mahalle (Radès ve Hammam-Lif veya Carthage La Marsa)'nin, Avrupalı olduğu kadar, müslüman ve Yahudilerinin artan nüfûsunu da zikretmek gereklidir.

Belediye meclisi, Emîrliğin, belediye dâireleri hakkındaki 1885 ve 1914 karar-nâmeleri ile itmâm edilmiş bulunan 31 teşrin I. 1883 karar-nâmesiyle yeniden teşkilâtlanmıştır. Belediye meclisi, bir reîs, iki reîs vekili (Fransız) ve karar-nâmelerle tâyin edilen 17 âza (8 Avrupalı, 8 yerli, 1 Yahudi)'dan teşekkül etmekte idi. 1926 nüfus sayımında, Tunus'un nüfûsu, 185.996 olup, bunun 27.922'si Fransız, 51.214'ü diğer Avrupalılar, 82.729'u yerli müslüman ve 24.131'i de Tunuslu Yahudi idi. 1956'da şehrin nüfûsu 410.000 olup, bunun 119.500'ü Avrupalı ve 32.000'i Yahudi idi; bu tarihte mülhakatı ile birlikte nüfûsu 570.710'u buluyordu. Bu nüfus 1963'te takrîben 659.000'e erişmişti.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. Saladin, *Tunis et Kairouan*, Paris, 1908 (ihtiyatla kullanılmak kaydıyla); Dessort, *Histoire de la ville de Tunis*, Cezayir, 1924 (tek faydalı bölüm, işgalden önce XIX. asırda Tunus'taki Avrupalılardan bahseden kısımdır); G. Marçais, *Manuel d'art musulman, L'Architecture*, Paris, 1926/1927, 2 cilt (belli-başlı âbidelerin mükemmel tavsiflerini ihtivâ eden eserde, Tunus müslüman sarayları mimârîsi hakkındaki tedkik için bk. s. 871-875'dedir); ayn. mll., *Tunis et Kairouan*, Paris, 1937; ayrıca bk. mad. TUNUS.

(ROBERT BRUNSCHVIG.)

TUNUS, şimâli Afrika'da Akdeniz bölgesinde bir devlet. Arâzisi takrîben Orta-çağ İfrîḳiya'sine tekabül eder. Tunus veya Tunus emâreti, 1881'den beri Fransız himâyesinde iken, 20 mart 1956'da bağımsız bir devlet hâline gelmiştir.

1. COĞRAFYA

Tunus, 8° ve 11° şark tûlü ile 32° ve 37° şimâl arzları arasında 164.150 km² mesâhaya sâhiptir. Bütün garp hudûdu boyunca Cezayir'le, cenupta Sahrâ, cenûb-i şarkîye doğru ise Libya ile hem-huduttur. Akdeniz, şimâl ve şarkta buranın çok defa alçak olan sâhillerini yalar. İklim, hey'et-i umûmiyesiyle mûtedil bir sıcaklıktadır; bununla berâber, bölgelere ve hattâ senelere göre, çok farklı bir yağış miktarı vardır. Deniz ve Sahrâ'nın ortaklaşa te'sîri neticesinde iklim, arz dâiresi ve daha çok irtifâ ile değişir. Aslında, vasatî irtifâ az olmakla berâber çok değişiktir; Cezayir'dekilerin devamı ve müntehâsı olan dağ silsilesi cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru uzanır.

Şimâl-i garbîde, kireçli ve kum taşlı Khroumirie ile Mogod dağlarının yüksekliği Cezayir'e doğru nâdiren 1.000 metreyi aşar; çok yağmur alan, meşe ve maki ağaçları ile kaplı bulunan bu dağlar, çinko ve demir (douaria) bakımından zengindir. Bu dağlar, Teberke küçük limanı ile, Nefza kum tepeleri, Negre burnu ve Serrat burnu küçük yarım-adasının üzerinden sâhil boyunca uzanır. Bunlar şarkta, her ikisi de sulanan ve hubûbat bakımından bereketli Bizerte ve Mateur aluvyonlu ovalarını çeviren tepelere kadar tedrîcen alçalır. Bir liman ağzı ile denize irtibâtı olan Bizerte gölü, az uzakta bulunan Sicilya'nın karşısında, derin suyu ile gemilerin demirlemelerine elverişli bir yerdir. Birkaç bataklık dışında, hemen-hemen tamamiyle toprakla dolmuş bulunan Mateur ovasına, acîp ve garip Cabal Achkeul kütlesi hâkimdir. Daha şarkta, Porto Farina (*Ġār al-milḥ*)'nın üstünde Raʾs Sīdī ʿAlī al-Makkī, şimâlde Mecerda ve Miliane'nin aluvyonlarının doldurduğu Tunus körfezini sınırlandırır; Romalılar devrinde bir liman olan Utica, denize 10 km. mesâfededir; eskiden bir ada olan Kartaca yarım-adası, Sebha el-Riana'yı Tunus gölünden ayıran bir berzahla kıt'aya bağlıdır. Nihâyetinde idâre merkezi Tunus'un bulunduğu göl, La Goulette boğazı (*Ḫalḳ al-Vād*) vâsıtasıyle denizle irtibat sağlar. Orta derecede yağışlı olan Tunus mıntıkası, hubûbata, bağ ve meyve ağaçlarından daha az elverişlidir. Tunus'un

şimâlini garptan şarka doğru kateden Mecerda, Tunus'un gerçek tek nehri olup, yazın suları azalır; teşirn II. den nisana kadar, feyezan hâlinde olup, çok bulanık akar. Aşağı mecrâsı (Mecez el-Bab, Tébourba), Testour boğazları ile orta mecrâsından ayrılmıştır. Buraya, yakındaki Bāce kilisli tepeleri kadar, hubûbat ve otlak bakımından zengin olan Daḫla'nın aluvyonlu geniş yatağı (Sūḳ al-Arba ve Sūḳ al-Ḫemis bölgesi)'nın suları boşalır. Bu nehrin vâdisi, şimâlde Bejaoua ve Téboursouk'un kalkerli dağları ile sınırlanmıştır; cenupta ise, merkezî ve garbî Tunus'un çok ârızalı arâzisi, Cezayir Sahrâ Atlası'nın devamı olan kalkerli yüksek dağ ve büyük ovalar arz eder; tabiî olarak Haleb çamları, yüksek çalılık ve geniş otlaklarla kaplı bulunan bu Yüksek Tell (Téboursouk, Kef, Sers, Ebba-Ksour, Thala bölgesi), sâdece arpa yetişen kurak cenûb-i garbî kısmı hâriç, buğday ekimine müsâittir. Tunus'un bilhassa Cezayir'e doğru olan kısmı, mâden yatakları (Cerissa ve Slata'da demir, Kalaa-Cerda ve Kalaat es-Senam'da fosfat) bakımından en zengin bölgesidir. Mecerda'nın kolları (Mellègue, Tessa, Siliana) olan nehirler ve Miliane (Fahs ve Mornag ovalarında) ırmağı doğrudan-doğruya veya başka yollardan Tunus körfezine dökülür.

Yüksek Tell'in cenûbunda, en yüksek dağ olarak „Tunus dağının sırtı" gözükür; bu, Tebessa yakınlarından başlayarak Cabal Zaġuān (irtifâı 1.293 m. olup, Tunus'tan 45 km. uzaklıkta), ve hattâ Cabal Raṣāṣ ve Bū Karnayn'a kadar uzanır; en yüksek tepeleri şunlardır: Byzacène silsilesinde Şambi (1. 544 m.) ve Semama, Mactar kütlesi Zeugitania silsilesinde Serc, Bargou ve Fkorine; fakat bu sırt, cenupla irtibat sağlamak için bir engel teşkil etmez; zîrâ burada, en ehemmiyetlisi Ksour-Sbiba olmak üzere birçok geçit ve gedikler vardır; bununla berâber, cenup sath-ı mâilinde bulunan, çok düzensiz, hattâ çok defa kuruyan bir rejime tâbi olan Merguellil, Zeroud ve el-Hatab (Gamouda ovasını sular) gibi ırmaklar, suları olduğu zaman, Sebha denilen tuzlu çöküntü havzalarında meselâ Kayravan ovasındaki Kelbia ve Sīdī el-Hanī'de kaybolur. Burası, vaktiyle Kafsa'ya kadar uzayan nâdir ve yüksekliği olmayan bir kaç kalkerli silsile ile katedilen ve devenin yurdu olan uçsuz bucaksız bozkır sâhasıdır; bozkır, garpta alfa otu ve beyaz misk otuyla, arkaya düşen ve zeytin yetiştirilen Sfâkes arâzisine kadar inen şark kısmı da iğde ağaçları ile kaplıdır. Burası aynı zamanda geniş bir zirâate ve hayvan yetiştirmeye müsâittir. Kayravan'ın dışındaki yegâne iskân sâhaları Tunus dağı geçitlerinin nihâyetinde bulunan Sbeitla, Kasserine, Feriana'dır. Fakat gittikçe azalan yağış sebebiyle, cenup istikametine doğru çölleşen bu bölge, Kafsa ile Metlaoui ve Redeyef'in zengin fosfat yataklarının gerisinde Şottlar çöküntüsünde (el-Garsa—25 m., el-Cerid ve C. Şerb ve C. Tebaga ile çevrili el-Fecec) hurma yetiştiren Cerid (Tozeur, Nefta) ve Sahrâ'nın başladığı Nefzaoua vâhalarına erişir. Daha cenûb-i şarkîde, kalker ve kilisli Cabal Dahar (400—600 m.), Matmata kütlesiyle birlikte, sâdece sahrâdaki bir çöküntünün şark kenarından ibârettir.

Tunus emâretinin verimli çiftliklerinin kurulduğu şimâl-i şarkî sâhili üzerinde, dağ sırtının uzantısında bulunan Bon burnu yarım-adası, sâhil ovaları, Zaġuān (Fum al-Ḥarrūba) ve Grombalia geçitleri ile içte irtibâtı olan Tunus ve Hammamet körfezleri arasında uzanır. Sonra Nabeul ve Hammamet'in portakal bahçelerinin cenûbunda, Sûs'daki Sahel ise, kendi zeytinleri ve diğer mahsûllerle, Kalaa-Kbira, Kalaa-Srira, Msaken ve Moknine gibi büyük köylere sıkışmış zirâatle uğraşan kesif bir halkı beslemek için yeter derecede sulanır. Sâhil hattının intizâmı, Monastir ve Mahdia küçük yarım-adalarıyla kesilir.

Ras Kapoudia'dan itibâren, aşağı yukarı el-Cem seviyesinde, sâhil, yeniden içeri bükülerek, sığ sularla kıt'adan ayrılan Kerkina adalarını Sfâkes'in açığında bırakır ve nihâyet bir gelir kaynağı teşkil eden sünger toplama merkezi olan Gabes (eski Küçük Syrte) körfezini vücûda getirir; körfezin sonunda Gabes hurmaları yetişir. Tunus'un cenup ve şarkî ovalarından, cenuptaki en uç sâhile, Şottlara komşu el-Hamma vâhası ile hurmalar arasından geçilir; bu son uç sâhil, Arad adını alıp, yassı ve yeşil büyük Cerbe adası bunun açığında bulunur; Cefara ise, sığ göllerle çevrilmiştir. Bununla berâber Zarzis ve Ben Gardane etrafında az miktarda zeytinliğe rastlanır.

Bibliyografya: Aug. Bernard ve de Flotte de Roquevaire, *Atlas d'Algérie et de Tunisie*; zirâat, çalışma ve Salammbô okyanus tedkik istasyonları umum müdürlüklerinin neşriyâtı; Jeolojisi için bk. Ph. Thomas ve Pervinquière'in çalışmaları ile M. Solignac'ın eserleri; İklimi için bk. G. Ginestous'un eserleri; hayvanâtı için bk. L. Lavauden'in eserleri; nebat örtüsü için bk. R. Maire, *Carte phytogéographique de l'Algérie et de la Tunisie* (Cezayir, 1926). Bölge ile ilgili tedkikler: F. Bonniard, *La région de Bizerte* (*Ann. Géogr.*, 1925); Ch. Monchicourt, *La région de Tunis* (*Ann. Géogr.*, 1904); ayn. mll., *La steppe tunisienne chez les Frechich et les Majeur* (Tunus, 1906); ayn. mll., *La région du Haut-Tell en Tunisie* (Paris, 1913); J. Weyland, *Le Cap Bon* (Tunus, 1926); P. Burollet, *Le Sahel de Sousse* (Tunus, 1927); J. Despois, *Kairouan* (*Ann. Géogr.*, 1930); R. Blanchet, *Le Djebel Demmer* (*Ann. Géogr.*, 1897); Violard *La Tunisie du Nord* (Tunus, 1905/1906); *L'extrême-sud tunisien* (Tunus, 1906); A. Joly, *Notes géographiques sur le sud tunisien* (*Bull. soc. géogr.*, Cezayir, 1907); L. Pervinquière, *Le sud tunisien*

(*Revue de géogr. annuelle*, 1909); M. Idana, *Notes sur le Nefzaoua* (*Ann. Géogr.*, 1902); J. Thomas, *A travers le Sud tunisien* (Paris, 1927).

2. TARİH

Tunus'un müslümanlar tarafından fethi en az yarım asır süren kanlı savaşlar sonunda mümkün olmuştur. Bu mücâdeleler yerli Berberîler ile Bizans vâlilerine karşı cereyan etmiştir. Şarkta olduğu gibi şimâlî Afrika'da da islâm, Bizans'la karşılaştı; fakat VII. asrın ortasına doğru, Afrika'daki Bizans umûmî vâlilerinin vaziyeti, ortaya çıkan fâtihlerin teşebbüsleri için fazlası ile müsâit idi; monothelist mezhepler tarafından şarkta tahrik edilmiş kavgalara, uzaktan ve fakat çok sadâkatle ma'kes olan dinî ihtilâflar Kartaca hıristiyan topluluğunu parçalıyor ve ortodoksluğa sıkıca bağlanmış olan pek çok sayıda hıristiyanı Bizans'tan çeviriyordu; imparatorluğa karşı olan itâatleri gittikçe azalan vâliler, mukabil bir zümre hâlinde, kendilerini büyük yerli kabîlelere dayanmaya zorlayan bir istiklâl emelinde bulunuyorlardı; bu fırsattan faydalanan kabîleler, azar-azar, Kartaca'dan müstakil gözüken Tunus'un bütün cenûbunun müslümanlar tarafından fethi sırasında Bizans hâkimiyetinden kopuyorlardı. Arapların, 18 yıl aralıkla ayrılmış bulunan ilk iki akını, sâdece sür'atli yağma ve baskınlardan ibârettir; fakat bu şekildeki temas, ülkenin metodlu bir tarzda fethi için daha iyi teşkilâtlanmış seferlere zemin hazırladı. Ayrıca fâtihler her defasında şaşılacak bir tesâdüfle, Bizans Afrika'sını siyâsî buhran içinde buldular: 647'de Mısır vâlisi ʿAbd Allah b. Saʿd b. Abî Sarḥ, imparatorla ilgisini keserek sâhilden uzak Berberîlerin arasında yerleşmek üzere bulunan patrik Grégoire'ı Sbeitla yakınında yendi ve Cerid'i tahrib etti; 665'te Muʿāviya b. Ḥudayc, Tunus'u tahrib etmeye ve Calûla mevkiini almaya geldiğinde de Kartaca halkı hiç umulmadık bir şekilde imparatora karşı açık isyan hâlinde idi.

Magrib vâliliği acaba, 677'den itibâren Mısır vâliliğine ilhak edilmiş midir? ʿUḳba b. Nâfiʿ'nin zaferleri ve Kayravan'ın teʾsisi ile belirlenmiş bulunan gerçek fetih, 669—675 devresinde vukû bulmuştur: Bu, Tunus'un kat'î olarak zaptı ve Berberî kabîlelerinin ihtidâsının başlangıcıdır; ancak, en mühimi, Bizans istihkâm hattının henüz korunduğu Merkezî Tunus'un dağları karşısında, bozkırda bundan böyle câmii ve surları yükselen, tâlimhâne, kervan-saray ve pazar yeri olan bir yeni islâm şehrinin kurulmasıdır.

Hakkında pek az bilgi bulunan vâli Abu'l-Muhâcir Dînâr'dan sonra, 681'de ʿUḳba tekrar döndü: fakat iki yıl sonra, kendisini Tingitane'ye sevk eden ihtiyatsız bir akından dönüşünde, Tahûda önünde Zâb'a düşüp, fâtihe karşı şiddetle zuhur eden yerli ayaklanmanın kurbanı oldu. Avras'ta başlayan isyan. Kayravan'ı silip süpürdü: buranın Bizans tarafından desteklenen reîsi Kusayla, yıllarca yeni Arap hücumlarına mezbûhâne bir şekilde mukavemet gösteren büyük Berberî devletinin başında kalmıştır. Acaba o, 688'de, Zuhayr b. Ḳays al-Balavî'nin, o sırada ulaşmış olması gereken Sbiba bölgesinde, silâhları elinde bulunduğu halde mi telef oldu? Bununla berâber bu hâdise, ancak 693'te Emevîlerin dâhilî vaziyeti bir siyâsî genişleme teşebbüsüne müsâid olduğu ve Ḥassân b. al-Nuʿmân, kaba Avras Berberîlerine dönmeden önce, 40.000 kişilik bir orduyu arkasından sürükleyebildiği, Tunus'u işgal ettiği ve Bizanslıları yenmeye çalışmak için ansızın şimâle doğru ilerlediği zaman olmuştur; Ḥassân b. al-Nuʿmân, 695'e doğru Kartaca'yı aldı ise de, iki yıl sonra, patrik Jean tarafından yenilmek ve tekrar efsânevî Kâhina [b. bk.]'nın kumanda ettiği Berberîler tarafından Bagay ovasında bozguna uğratılmak sûretiyle, Kartaca'yı kaybetti. O, muntazam bir şekilde Barḳa'ya çekildi ve ertesi yıl, karadan ve denizden hazırlanmış bir taarruzla, Kartaca'yı kat'î sûrette zaptetti: Araplar, nihâyet 698'de Berberîler ve Bizanslılardan, hemen-hemen bugünkü Tunus'un bütününü hâkimiyetleri altına almışlardı. Ḥassân, Tunus'u „kurabildi" ve onun halefi Mûsâ b. Nuṣayr, Zağuân'ı hükmü altına alabildi ve bizzat İfrîḳiya Berberîlerini garbın fethine sevk etti.

Bizanslı sâkinlerin en büyük kısmı, deniz yoluyla başlıca Sicilya ve Malta'ya kaçtı. Memlekette kalmış olan halk kitlesinin, az sayılamayacak birkaç zümre, hıristiyanlar (*Afârik*) veya Yahudiler müstesna, oldukça çabuk ihtida ettiği görülmektedir. Fakat, bu yeni kabûl edilmiş islâmiyet çerçevesi içinde de, İfrîḳiya Berberîleri, şimâlî Afrika'nın diğer kısımlarındakiler gibi, râfızîlik bahânesi ile, kendi muhtâriyetlerini tekrar elde etmek için müteaddit teşebbüslere giriştiler. Bütün VIII. asır tarihi, müsâvâtı gözeten hâricîlik adına, yerli halkı, hâkim Arapların karşısına diken isyanlardan ve aynı zamanda kolayca disiplinini kaybetmiş olan Arap milislerinin ayaklanmalarından ibârettir.

Ḥanẓala b. Ṣafvân, önce Ṣufrîya ʿUkâşa'nin isyânını tenkil etti ise de, ʿUkâşa, âsî ʿAbd al-Raḥmân b. Ḥabîb al-Fihrî Kayravan'ı aldığı zaman (745), şarka kaçtı. Ellerinden çıkmış bulunan uzak eyâleti tekrar almaktan âciz son Emevîlerden sonra, Abbâsîler, İspanya'nın kendi hâkimiyetlerinden sıyrılmış olduğunu görünce, hiç olmazsa İfrîḳiya'yi İbâżî Abu'l-Ḫaṭṭâb'ın elinden koparmayı istediler. Kumandan Muḥammed b. al-Aşʿaṣ, Kayravan'ı tekrar aldı, orada surları tekrar inşâ etti ve vâli olarak buraya yerleşti; ancak çok geçmeden, kendisinden memnun olmayan Arap milisleri onu kaçmaya mecbûr ettiler (765). Halefi, şarkta Abbâsî propagandacısı Abû Muslim'in eski bir arkadaşı olan al-Aġlab b. Sâlim al-Tamîmî'ye karşı isyan etmiş bulunan Mużar'ların önünde tutunamadı; 767 isyânında öldü. Karışıklık 5 yıl hüküm sürdü. 772'den 794'e kadar, İfrîḳiya, halîfenin me'murlarından olup, aslen Yemenli küçük bir hânedana mensup Muhallabî'ler tarafından idâre edildi; Bu hânedan bir müddet için ülkede nizam ve âsâyişi teʾmine muvaffak oldu: İbâżiya'den Abu'l-Ḫâtim'i, 40.000 kişilik taze kuvveti ile mağlûb eden Yazîd b. Ḥâtim, Kayravan Ulu-câmiini yeniden inşâ ettirip (774), idâre merkezindeki esnâfı teşkilâtlandırdı; oğlu Dâvûd, 788'de Kef'te Varfacûma Berberî birliğini ezdi ve sonradan vâli olan oğlu Ravḥ, İfrîḳiya'deki Berberîlerin isyan zihniyetine son veren Tiâret İbâżî'lerinden İbn Rustum ile bir antlaşma yaptı.

Bundan böyle, sâdece Arap askerler, ülkenin dâhilî huzuru için korkunç bir tehlike teşkil ettiler. Son Muhallabî'lerden al-Faż'ın ölümünden sonra, kanlı karışıklıklar devri yeniden başlar. Tamamıyle husûsî olarak gönderilmiş bulunan eski kumandan Harṯama b. Aʿyan, Bagdad halîfesinin nüfuz ve itibârını yeniden teʾsis etti ve Monastir *Ribāṭ*'ını kurdu; Fakat halefi Muḥammed b. Muḳâtil al-ʿAkkî, kendi beceriksizliğinin yüzünden tahrik ettiği Tunus'taki Tamîmî kuvvetleri tarafından mevkiinden edildi (teşrin I. 799). Abbâsî dâvası lehine, 767'de öldürülen vâlinin oğlu İbrâhîm b. al-Aġlab'in kendisine bağlı Zâb vilâyetinden ansızın zuhur etmesi, bu zamana rastlar; bu zat, İbn Muḳâtil'in Kayravan'a dönmesini sağladı. Buna mükâfat olarak ve nihâyet devamlı bir hükûmet kurabilmek için Hârûn al-Raşîd, müşâvirlerinin tavsiyesi üzerine onu, İfrîḳiya'nin kendisine vergi ödemekle mükellef „emîr" i tâyin etti. İbrâhîm, temmuz 800'de icâzet-nâme aldı; iktidar bir asırdan fazla fâsılasız olarak 909'a kadar onun âilesinde kalacaktı.

Aglebîler [b. bk.] hânedânı Tunus'ta derin izler bırakmıştı. Tatbikatta müstakil ve emîrliği tevârüs eden kişiler, görünüşte şarktaki halîfeye bağlı kalarak, bir sulh, teşkilât ve yayılma siyâseti yürüttüler. Merkezleri Tunus olan Tamîmî'lerin düşmanlığı son bulmuyordu. İbrâhîm bizzat Tamîmî olmakla berâber eski Yemenli düşmanlarının dostları olan Abbâsîlerin nüfuz ve hâkimiyetlerine istemiyerek katlanan Mużar savaşçıları ile mücâdele etti. İbrâhîm, ekserisi Horasan'ın Arap olmayan unsurlarının dâhil bulunduğu, ıslâh edilmiş bir askerî kuvvete dayanmak zorunda kaldı; fakat, o, bilhassa kendi şahsî emniyeti için, yeni teşkil edilmiş bulunan bir siyâhî muhâfız kuvvetine ve Kayravan'ın cenûbuna bir fersahlık mesâfede daha 801'de inşâ ettirdiği Ḳaṣr al-ḳadîm (veya al-Abbâsîya) tahkimâtına güveniyordu; Şarlken (Charlemagne)'in elçilerini muhtemelen burada kabûl etti. 802'de Tunus, 805'te Trablusgarb ve 810/811'de Kayravan'ı muhâsara edecek kadar ilerleyen kendi kumandanı ʿİmrân b. Muḥallad'ın isyanlarını bastırdı. Şark kıyılarında *Maḥris* denilen küçük birtakım askerî karakolların zuhûru, onun zamanına rastlar. 812'de öldüğü zaman, Trablusgarb yeniden tam bir karışıklık içinde idi.

Kuvvetli, zâlim ve şedid bir adam olarak şöhret bırakmış olan oğlu Ziyâdat Allâh (817—838), kendisini hemen-hemen birlikte felâkete sürükleyen Manşûr al-Tunbuẓî adında kötü bir rakiple karşılaştı; birkaç yıl içinde Tunus dâhil olmak üzere bütün şimâl, emîrin hâkimiyetinden çıktı; fakat Ziyâdat Allâh, zekâsıyla, savaşçı askerlerin gayret ve ihtiraslarını Sicilya'da cihâda yöneltmeye muvaffak oldu; bunlar, meşhur Asad b. al-Furât'ın sevk ve idâresinde büyük bir heyecan içinde 827'de Sûs'dan gemilere bindiler. 831'de Palermo zaptedildi; 12 yıl sonra da Mesina düştü. 821'de Sûs ribâṭ'ını inşâ ettiren Ziyâdat Allâh, bundan böyle msl. Kayravan Ulu-câmii'nin tâmiri gibi daha barışçı teşebbüslere el atmak imkânını buldu. Onun bu îmâr faâliyeti halefleri tarafından devam ettirildi; 850'ye doğru Sûs ve Sfâkes Ulu-câmileri yaptırıldı; bilhassa Emîr Ahmed, 860 civârında, Sûs ve Sfâkes'i surla çevirtti ve Kayravan'ın su ihtiyâcını gidermek için meşhur bir su deposu olan „Aglebîler havuzu"nu inşâ ettirdi.

874'te, hânedânın son büyük şehzâdesi olup, turna kuşu avına meraklı olduğu için Abu'l-Ġarâniḳ künyesini alan İbrâhîm II., kardeşi Muḥammed'in yerine geçti. Ḳaṣr al-ḳadîm terk edildi ve yerini, yeni bir eğlence ve idâre merkezi şehri olup, Kayravan'ın cenûbunda takrîben 9 km. mesâfedeki mevkiî hâlâ bilinmekte olan Raḳḳâda'ye bıraktı; fakat 894'ten itibâren, halkı isyan etmiş bulunan Tunus'un hücumla zaptından sonra, İbrâhîm II., sarayını, yakından kontrol etmek için, sık sık el değiştirmiş bulunan bu şehre nakletti. Hânedânın dış siyâseti, mühim hâdiselerle temâyüz etmiştir: Önce İfrîḳiya'nin tamamını almak için, ilk Tolun-oğlu olup, babasına rağmen, Mısır'dan Trablusgarb üzerine atılan (880) ʿAbbâs b. Aḥmed'in cenûb-şarkîye doğru huzursuzluk doğuran mâcerâsı, Trablusgarb'ın Nafûsa Berberîleri tarafından kurtarılması. İbrâhîm II., kendi devletinin mâlî durumunu yükseltmeye yarayan Tolunlu dinarları ile dolu hazîneye elkoymak için tam zamanında geldi. Fakat bu, uzun sürmedi ve aynı asrın başında umûmî karışıklıklarla, sonra da aşırı harcamalarla boşalmış bulunan kasaları doldurmaya yetmedi. 893'teki korkunç ayaklanma, hasis bir idârenin menfaatine olmak üzere, Gamouda ovasında, düşüncesiz bir şekilde at ve köle toplamaktan doğdu. Diğer taraftan 878'de Syracusa'nın ve 901'de Taormina'nın zaptı ile birlikte Sicilya'nın fethi tamamlandı; dâima düşman olan Tunusluların şikâyeti üzerine İbrâ-

him, halîfeden, kendi oğlu ʿAbd Allāh lehine saltanattan çekilme emrini aldı. Bu emre itâat etti ise de, Calabre'de Cosenza önünde *mucāhid* olarak aynı yılın 25 teşrin I. 'inde öldü.

Bununla berâber, İfrîḳiya'yi altüst edecek olan dinî isyan, garpta başlamak üzere idi. IX. asırda bütün cenûbî Berberistan (Huvāra, Lavāta, Miknāsa), Avras'tan Cerbe ve Trablus'a kadar İbāżî'lere âit idi; İbrāhîm II. tarafından 896'da barbarca yok edilmeden önce, bilhassa Nefûse [b. bk.]'ler Gabes'in altındaki şark yolunu koruyorlardı. Fakat hâricîlik, sünnîliğin memleketin büyük bir kısmında galebe çalmasına ve hattâ büyük isimlerle parlamasına engel olamadı. Bunların arasında VIII. asırda, İbn al-Aṣʿaṣ'ın arkadaşı kadı ʿAbd al-Raḥmān b. Ziyād ile çok tanınmış ve nâfiz bir zâhid olan Buhlûl, menâsikin kurulması ve belli başlı hadîs derlemeleri ile fıkıh münâkaşalarının altın çağı olan Aglebîler devrinde, Mâlikî Mısırlı fakîh İbn al-Ḳāsim'ın iki talebesi zikredilebilir: Horasanlı bir âileye mensup bulunup, 828'de Sicilya'da ölmüş olan Asad b. al-Furāt ve onun talebesi Saḥnūn (İbn Saʿîd al-Tanūḫî); bu sonuncusu Suriye'de doğmuş olup, bir milis askerinin oğludur; kendisi Kayravan kadısı olarak bâzı Hanefîler tarafından tehdid edilen Mâlikîliği zafere ulaştırmıştır. Saḥnūn'un *Mudavvana*'si klasik bir eserdir ve Mâlikîlik gözle görülebilen gerilemelere rağmen, Tunus'un başlıca mezhebi olarak kalmıştır. Dinî görüşlerin ve en meşhur üstadların şark menşe'li olmaları dikkat çekici bir hâdisedir; 893'te propagandacı (*dāʿî*) Abū ʿAbd Allāh al-Sanʿānî, İkcān Kitāma (Baborların şarkında küçük bir kabîle) kabîlelerini, şi'î Mahdî ʿUbayd Allāh lehine kazanmak üzere yine şarktan gelmiştir.

Kitāma'lere karşı 902'de tertib olunan bir Aglebî seferi netîcesiz kaldı ve 903'te, babası Mûtezilî ʿAbd Allāh'ın katili Ziyādat Allāh III. devrinde şi'îlik ciddî bir tehlike hâline geldi: Mahdî, Sicilmāsa'de ortaya çıkmak ve müsâit zamanı beklemek için Suriye'den şimâlî Afrika'ya gitmek üzere acele ederken, onun sâdık *dāʿî*'si emîrin kuvvetlerini tam bir mağlûbiyete uğrattı. Bunun üzerine hâdiseler birbirini tâkib etti: Ziyādat Allāh, Tunus'ta toplanan bir fakîhler meclisi vâsıtasıyle şi'îleri boşuna suçladı ve Abbâsîlerden yardım diledi; 907 yılının ilkbaharında Bağaya düştü; 909 martında, Lorbeus'un sukutundan sonra, Ziyādat Allāh, Bagdad'a kaçtı. Sünnî âlimlerin kızgın düşmanlıklarına rağmen, *dāʿî* Raḳḳāda'ye girdi. Nihâyet aynı yılın kânun I.'unda Mahdî bizzat, Kayravanlıların ubûdiyetini kabûl etti. Böylece, sâdece Kitāma'lerin kabîle kuvvetleri sâyesinde Fâtımî (ʿUbaydî)'lerin, şarktaki menşe'ine tekrar dönmeden önce bütün şimâlî Afrika'nın siyâsî çehresini değiştirecek olan irsi halîfeliği, kurulmuş oldu.

Yeni hânedan, başlangıçtan itibâren, gözünü Mısır'a dikti ve kat'î olarak yerleşeceği güne kadar, fetih yolunu hazırlamak için sık sık askerî seferler tertib etmekten vaz geçmedi. ʿUbayd Allāh, kânun II. 911'de, Abbâsîlerden al-Manṣūr'un meşhur propagandacı Abū Muslim'i ortadan kaldırışı gibi, tahtını kendisine borçlu olduğu *dāʿî*'si Abū ʿAbd Allāh'ı öldürttü. 913 yılında da diğer oğlu İskenderiye'yi alırken, büyük oğlu, Fayyūm [b. bk.]'u işgal etti. Ancak bu ilk şark teşebbüsünden sonradır ki, Mahdî, Afrika'da, fakat deniz kenarında muvakkaten bir idâre merkezi olup, şarka doğru, donanma üssü ve dâhildeki Berberîlerin önceden sezilen hücumlarına (916—918) karşı bir melce olan Mahdiya [b. bk.] müstahkem şehrini kurmaya karar verdi; zâten 919'da bir ikinci seferde İskenderiye kısa bir müddet için zaptolundu. Garptaki muvaffakiyetler yıldırım hızıyla gelişti; isyan eden Sicilya itâat altına alındı. ʿUbayd Allāh, 934 yılı başında öldüğü zaman bütün Magrib, Fâtımî hâkimiyetini tanıdı. Tiâret'deki İbāżî, Fas'taki İdrîsî ve Sicilmāsa'deki Şufrî devletleri yıkıldı.

Abu 'l-Ḳāsim Nizār (al-Ḳāʾim bi-amr Allāh), babasından intikal eden çok geniş hâkimiyet sâhası üzerinde iktidârını güçlükle muhâfaza etti. Donanması, Cenova'yı yağmalamaya gitti; bu, Lukkalı Bonifaceus kumandasında Toskanalıların 828'de Kartaca'ya yaptıkları akın kadar ehemmiyetli değildi. Buna mukabil o, az kalsın, Nakkārî 'lerden *ṣāḥib al-ḥimār* Abū Yazīd b. Kaydād al-İfrānî'nin korkunç ayaklanmasının kurbanı oluyordu. Abū Yazīd, kendisini „ṣayḥ al-muʿminîn" îlân etmiş ve din perdesi altında şarkî Avras [b. bk.] Hüvâre [b. bk.]'lerini İfrîḳiya şehirlerine hücûma sürüklemişti. Berberî hâricîler, Bāca'yi Lorbeus'u, Kayravan (944)'ı ve Sûs'u yağmalayıp, Tunus'u aldılar, Zāb ve Nafūsa'den gelen gönüllüler tarafından takviye edilen kuvvetler, halîfenin sığındığı Mahdiya'yi kuşattılar (945). Buhranlı bir anda Abu 'l-Ḳāsim öldü (946). Müstevlîlerin kötü müdâhalelerinin usandırdığı halk tarafından desteklenmiş olan oğlu İsmāʿîl (al-Manṣūr), sâdık Kitāma'lerin yardımı ile vaziyeti düzeltti. Kanlı savaşlarda yenilmiş bulunan Abū Yazīd, taraftarlarının mağlûbiyetine şâhid oldu ve Banî Ḥammād'ın sonraki kalesinin bulunduğu yerde, ölüm derecesinde yaralı olarak düşmanın eline düştü (947).

Bu huzursuz devreyi, bir sükûnet ve refah devri tâkib etti. al-Manṣūr, komşusu Kayravan'ı gölgede bırakmak isteyen lüks Ṣabra (al-Manṣūriya)'yı kurmakla kendi iktidârını ispat etti (947). Sanâyi ve ticâret ilerledi. Ḳāʾid (kumandan) Raşîḳ, denizde hıristiyanların korktuğu bir kişi idi. Nihâyet al-Muʿizz (953'ün başından itibâren iktidarda)'in idâresinde beklenen saat geldi: Kurtuba Emevîlerinin lehine olmak üzere girişilen münferid isyan teşebbüslerine rağmen, bütün Magrib itâat altına alındı; 956'da İspanya müslümanlarının Sûs ve Teberke sâhillerine akınları sâdece misilleme hareketi olup, ciddî bir tehlike arzetmekten uzaktı; şimdi İḫşîdî'lerden Kāfûr'un ölümü ile zayıf düşmüş bulunan Mısır'a el atılabilirdi. Temmuz 969'da azadlı köle Cavhar [b. bk.], efendisi Mahdî için Kayravan'ı alan Abū ʿAbd Allāh gibi, Kitāma'lerin başında olarak Fusṭāṭ'ı al-Muʿizz adına işgal etti. Müteâkıp yıl Cavhar 'in kuvvetleri Şam'a girdi. Sonra, o, garpta kalmış bulunan hükümdârı için Kahire şehrini inşâ ettiği vakit, Karmatîlerin gelişen tehditlerine karşı koymak üzere onu kendisine katılmaya zorladı. Magrib'de son bir Zanāta âsîsini ezdikten sonra, vaktiyle şark âdetine göre tac taşıyan Fâtımî, ağustos 972'de, hareket hazırlıklarına başladı; 10 haziran 973'te, kendi hânedânının yeni pâyitahtı Kahire'ye ulaştı.

al-Muʿizz, dâimî olarak İfrîḳiya'den uzaklaşmadan önce, idâreyi (ancak Sicilya'nınkini değil) en kıymetli müttefiklerinden biri olan Berberî emîr Bulukkîn [b. bk.]'e bıraktı. Âsî Zanāta'ların düşmanı olan babası Zîrî b. Manād, Titteri ve Medea bölgesinin Şanhāca'lerini dâima ʿUbaydî'lerin hizmetine vermiştir. İdâreyi bu Berberî emîrlerinin eline veren (984'te ölen Bulukkîn'i oğlu Manṣūr [ölm. 996] istihlâf etti) teşebbüsü tam mânâsıyla muvaffak oldu. Zaman-zaman Kahire'ye hâkim olan Zîrî'ler idâresinde, İfrîḳiya mes'ut günler idrâk etti: zirâat, mahallî zanâat (halı, kumaş, çanak, çömlek) ve denizaşırı ticâretin gelişmesinden anlaşılacağı üzere her yerde refah sağlandı. Büyük resmî merâsimlerde aşırı bir lüks başladı. Daha Fâtımîler devrinde İbn Abî Zayd, İsḥāḳ b. Sulaymān al-İsrāʾîlî ve onun talebesi İbn al-Cazzār gibi meşhur kişiler ile fıkıh ve tıp ilimleri gelişmiş idi. Edebiyatta, şâir İbn Raşîḳ temâyüz etmişti. Hattâ Kayravan'ın Yahudi muhâcir topluluğu, meşhur talmutçuları kendine çekiyor ve yetiştiriyordu.

O kadar parlak olan bu medeniyet, ne Kurtuba'ya dayanan garp Zanāta'larının gittikçe artan dağılmalarından, ve ne de, yeğeni Bādîs b. al-Manṣūr (saltanatı: 996—1016) devrinde kendi meşhur Ḳalʿa'sinde müstakil bir hânedan kuran Ḥammād'ın ihtilâflarından müteessir oldu. Tamamıyle aksine, XI. asrın ilk yarısında al-Muʿizz b. Bādîs devrinde parlak bir şekilde gelişti. Fakat son derece ihtişâmı seven, Kahire halîfeleri tarafından çok sayılan ve bütün Magrib'de büyük bir itibâra mazhar olan al-Muʿizz, eski dinî kini uyandırmak ve şimâlî Afrikalıları, şarklılara karşı ayaklandırmak sûretiyle meş'um bir hatâ işledi. al-Muʿizz, günün birinde kendi gözü önünde, şi'îlerin katl-i âmına girişen Kayravanlı Mâlikîlerin şehir partisini, kendi etrafına topladı. 1041'de Bagdad'da Abbâsî halîfesine ubûdiyetini arz etti ve 1050'ye kadarki bir çok seneler zarfında, Fâtımîlerle münâsebetinin açıkça kesilmesiyle nihâyetlenen bir takım icrâatta bulundu.

Hıyânete uğramış hükümdarların intikamı korkunç oldu: Şahsen hakarete mâruz kalan Mısırlı al-Yāzūrî, Nil'in şarkında Şaʿîd'de konaklamış olan Hilâl kabîlesine mensup yağmacı göçebe Arap kuvvetlerini âsî tâbie karşı harekete geçirdi. İlk Banî Riyāḥ Hilâlî'lerinin İfrîḳiya'ye gelmelerine rastlayan 1051 yılı, Tunus'un tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Zanāta'lilerin hıyâneti netîcesinde al-Muʿizz, boş yere acele olarak tahkim ettiği Kayravan'da iki defa yenildi; 1057'de bütün engebesiz ülkeyi istîlâ ve yağma eden göçebelerin karşı konulamayan hücumları karşısında al-Muʿizz kendisine damad yapmak mecbûriyetinde kaldığı Arap emîrlerinin muhâfızlığı altında, gizlice Mahdiya'ye geldi. Sayıları yüzbinleri bulan müstevliler, şimâlî Afrika'nın kavmî, iktisâdî ve siyâsî bakımlardan çehresini derin bir şekilde değiştirdi: Berberîlerin ezilmesi, Araplaşma, göçebelik, emniyetsizlik, zirâatin harab olması, merkezî iktidârın yıkılması gibi. Başlıca şehirler, Arapların eline geçti veya istiklâllerini ilân eden mahallî reisler yâhut vâliler idâresinde muhtar birer devlet hâline geldiler. Hattâ bâzıları himâyelerini istedikleri Ḳalʿa Ḥammādî'lerine bağlılıklarını arzettiler. Böylece Tunus'ta Banî Ḫorāsān, Bizerte'de Banî 'l-Vard, Gabes'te Banî Cāmiʿ, Kafsa'da Banî al-Rand hânedanları kuruldu; merkez ise, karışıklık içinde idi.

Zîrî'ler, sayısız güçlükler ortasında, Mahdiya'de zorla tutunabildiler ve buradan sâdece Sûs ve Gabes arasındaki sâhil bölgesine hâkim oldular. al-Muʿizz'in oğlu ve halefi olan Tamîm (1063—1108), kaybedilmiş topraklardan bir kısmını geri almayı boş yere denedi; o, Banî Ḥammād ile sulh yaptı ise de, Tunus'a karşı muvaffak olamadı ve bizzat, Mahdiya'de kapanarak, bâzan Arapların, bâzan da yeni bir düşman olan hıristiyanların hücûmuna mâruz kaldı. 1087'de Mahdiya, papanın tahrîki ile, Amalfili Pantaleon'un kumanda ettiği Pizalı ve Cenevizliler tarafından zaptolundu: Tamîm, bir harp tazminâtı ödemeye ve galiplerin ticârî mallarını gümrüksüz kabûl etmeye mecbur oldu. Muhtemelen 1116'da katledilerek ölen Yaḥyā b. Tamîm, sonra da 1121'de ölen oğlu ʿAlî, Kahire'deki halîfelerin itâatı altına girmek ve beklenmeyen bir düşman zuhur ettiği vakit, Arap kabîlelerinin desteğini kazanmak sûretiyle, karada ve denizde bâzı muvaffakiyetler elde ettiler. Daha sonra Sicilya ve Malta'yı almış olan Normanlar, şimdi İfrîḳiya işlerine karıştılar; 1118'de, uzak garptaki Murâbıtlardan yardım taleb eden Zîrî'lerle münâsebet kesildi. Önce sulh yapmak ve Bicâye Ḥammādî'lerine karşı Sicilyalı Roger'in sözde himâyesini kabûl etmek zorunda kalmış bu-

lunan al-Ḥasan b. ʿAlī, Sicilya amirali Antakyalı Georges'un 1148'de Mahdiya'den kovulmasına engel olamadı. Cerbe ve Sûs'tan Trablusgarb'a kadarki sâhil şehirlerinin sâhipleri olan Roger II. ve müteâkıben Guillaume I., orada bilhassa ticârî gaye ile bir çeşit müsâmahalı himâye idâresi kurdular. Fakat bu, kısa süreli oldu: Hıristiyanlara karşı ayaklanmış bulunan şehir halkı, hürriyetlerini çok geçmeden yeniden elde etti; sâdece Sûs ve Mahdiya, 1159—1160 senelerinde Muvahhid ʿAbd al-Muʾmin tarafından kurtarılıncaya kadar beklemek mecbûriyetinde kaldı. Bu zat, Mağrib'ten gelmiş olup, 1151 senesinde Setif civârında Riyâḥî emîri Muḥriz b. Ziyâd'ın kumandasında birleşmiş olan İfrîḳiya Araplarını yendi; her türlü mukavemeti kırdıktan sonra müstahkem mevkîleri zaptetti. Yahudi ve hıristiyanları ağır bir şekilde ezip, yarım asırdan fazla bir müddet için şimâlî Afrika'nın siyâsî birliğini yeniden kurdu.

İfrîḳiya, Merâkeş halîfeleri olan yeni sâhiplerinin itibârına rağmen henüz huzûra kavuşmamıştı. Muvahhid iktidârı, orada ancak fâsıla ile ve Tunus'ta yerleşmiş bir vâli vâsıtasıyla hissediliyordu. Umûmiyetle hükümdârın bir yakını olan devlet temsilcisi, eyâletteki âsâyişi teʾmin husûsunda kifâyetsizliğini derhal gösterdi; 1185'ten beri burada, dâimî Arap tehlikesinden başka, Türkmen çetecileri tarafından tahrik edilen mâcerâcı Ermeni Karakuş ve Banî Ġānîya ile Murâbıtlardan ʿAlī ve kardeşi Yaḥyā'nın kışkırttıkları bir huzursuzluk vardı. Halîfe Banî Yūsuf'un 1180'de, Yaʿḳūb al-Manṣūr'un 1187'de, ordularının başında olarak bizzat gelişleri bile, vaziyeti düzeltmeye yetmedi. Yaḥyā'nın tâlihi arttı: 1200'e doğru, eski müttefiki Karakuş'u bertaraf etmiş ve Mahdîya „halîfesi" olan rakibi, İbn ʿAbd al-Karîm al-Ragrāgī'yi ve onun Carîd'deki hareket üssünü ortadan kaldırmış, hâkimiyetini şimdiki bütün Tunus'a yaymış idi. Yaḥyā'yı muvakkat bir şartı kabûle sürükleyerek, düşüncesiz Murâbıt hareketine son vermek ve önce Alarcos kahramanı „şeyḫ" ʿAbd al-Wāḥid b. Abī Ḥafṣ (1207—1221)'a tevdi edilmiş bulunan kuvvetli bir eyâlet idâresi kurmak için 1205—1207 arasında halîfe al-Nāṣir'in bir seferi gerekti. Böylece Ḥafṣī iktidârının ilk adımı atılmış bulunuyordu; Hafsîler [b. bk.] âilesi, diğer bir üyesi 1184'ten beri Tunus'ta vâli olan ve doğrudan-doğruya Mahdī İbn Tūmart'ın maiyeti içinde ilk sırada bir rol oynayan Hintāta (Fas Atlaslarında Maşmūda kabîlesi) Berberîlerinin reîsi soyundan geliyordu. Bu âile, Abū Muḥammed ʿAbd Allah'ın vâli olarak tâyini ile İfrîḳiya'ye 1226'da katʿî şekilde yerleşti. İki yıl sonra da onun yerini kardeşi Abū Zakarîyāʾ (1228—1249) aldı. Abū Zakarîyāʾ, „emîr" ünvânı ile yetinerek, gittikçe istiklâlini kazanmak sûreti ile, değişik tarihlerle üç buçuk asır tahtı işgal eden büyük Tunus hânedânının gerçek kurucusu oldu. Muʾminî hâkimiyetini redde ve Mâlikî mezhebine dönüşe rağmen Ḥafṣî'ler, Muvahhid an'anesine dâima değişmez sadâkatlerini îlân ediyor ve bunun güvenilebilir mümessilleri olarak telâkkî edilmekten zevk alıyorlardı. O kadar ki, onların idâre teşkilâtı, küçük değişikliklerle, ilk devrin Muvahhid hükûmet esaslarını hatırlatıyordu. Hattâ Abū Zakarîyāʾ'nın oğlu olup, al-Mustanṣir adı ile tanınan ikinci müstakil emîr, 1260'a doğru Mekke tarafından halîfe îlân edildiği zaman, hükümdar, siyâsî ve askerî yapının köşetaşı mesâbesinde olan mühim bir Muvahhid kuvvetle çevrilmiş bulunuyordu. Sikkeler, şekil ve ağırlık itibârıyle Muvahhidlerdeki gibi idi. Devletin başlıca hizmetleri üçe ayrılıyordu: ordu, mâliye (*al-aṣġāl*) ve mühürdarlık. Eyâlet vâlileri, uzun zaman, tercihan ve hemen -hemen münhasıran, hükümdârın yakın akrabalarının arasından seçildiler. Bununla berâber, fikrî hayatta olduğu gibi yüksek idârede de, XIII. asırda, hıristiyanlar tarafından İspanya'dan çıkarılmış bulunan Endülüslü birçok müslümanın oynamış bulunduğu rolü inkâr etmek güçtür. Ḥafṣī'ler İfrîḳiya'yi sulh ve sükûna kavuşturmak arzusu içinde devamlı sûrette Arap mes'eleleri ile karşı karşıya kaldılar. Banî Sulaym göçebeleri, Banî Riyâḥ'ı püskürterek iç kısmı ele-geçirdiler; birbirine düşman zümreler muntazaman vergiye bağladıkları bölgeleri kendi hâkimiyetleri altına aldılar. Onların arasında, Maḫzan [b. bk.] kabîlesini temsil eden Kuʿūblar hânedanla ilgili ihtilâflara sık sık karıştılar. Bunlar kendilerinin seçmiş oldukları taht müddeîlerini destekleyerek Tunus'u tehdit ettiler ve şehirler halkını ümitsizliğe sürüklediler. 1284'te, tahtını kendilerine borçlu olan bir hükümdardan, muhtelif şehirlerin gelirini kendilerine tevcih eden bir iḳtāʿ-nāma aldılar. İki kolun Avlād Abi'l-Layl ile Avlād Muhalhal'ın düşmanlığı, bütün XIV. asır boyunca, merkezî iktidar üzerinde devamlı akisler bıraktı.

Hânedan, al-Mustanṣir'in ölümüne (1277) kadar oldukça parlak günler yaşadı. Münferid ayaklanmalara rağmen, muhakkak olan bir şey varsa, bu hânedânın Tunus'ta, Kosantina ve Bicâye gibi şehir merkezlerinde sağlamca yerleşmiş bulunan hâkimiyeti. Trablusgarb'tan Cezayir'in sonuna kadar uzanıyordu. Hânedânın itibârı, İspanya ve hıristiyan Avrupa'nın nazarlarını kendi üzerine çekmek sûretiyle, şimâlî Afrika'nın hudutlarını aşıyordu. Barselon, Marsilya, Cenova, Piza, Sicilya ve Venedik'le muntazam ve dâimî ticârî münâsebetler bu devirde kuruldu. Bu devir, ticâret ve deniz antlaşmaları, Tunus'ta hıristiyan konsoloslukların kurulması ve Tunus'tan önce Sicilya'ya, sonra Aragon'a vergi ödenmesi çağıdır. Ḥafṣī'lerin etrafında, St. Louis idâresindeki haçlıların denizden Kartaca'ya çıkarma (1270) yapmasını ciddî sûrette tehdid edecek olan bir hıristiyan milis kuvveti teşekkül etti.

Hulâsa İfrîḳiya, önceki iki asırdakinden daha sağlam ve daha müreffeh bir idâre şeklinden faydalanıyordu; fıkıh tedkikleri ile îmar işlerinin (bk. mad. TUNUS) yeniden canlanması bunu ispat etmektedir. Maalesef, birbirini tâkib eden ihtilâller halîfenin iktidârını çok sarstı ve tâbi halklar arasında aslında sağlam olmayan irtibâtı zayıflattı. Bu ihtilâller, asîl kanı taşıyan veya İbn ʿAlī ʿUmara hâdisesinde (1283) olduğu gibi asîl bir menşe'den geldiğini iddia eden emîrlerin taht dâvasından ileri geliyordu.

al-Mustanṣir'in soyu, doğrudan-doğruya, oğlu al-Wāṯiḳ'in daha 1279'da, zorla tahttan ferâgatinden sonra, sâdece bir hükümdârı yâni Abū ʿAṣîda (1295—1309)'yi yetiştirdi ve onunla söndü. Abū Zakarîyāʾ'nın diğer bir oğlu olan Abū İsḥāḳ İbrāhîm (1279—1283)'in ahfadı Abū Yaḥyā Abū Bakr (1318—1346)'den itibâren iktidârı katʿî bir şekilde muhâfaza ettiler. Fakat daha önce, Abū Zakarîyāʾ'nın üçüncü oğlu olan Abū Ḥafṣ (1284—1295) ile amcazâdesi Abū Yaḥyā b. al-Liḥyānī (1311—1317) hüküm sürmüştü.

Bir müddet ayrı bir devlet hâlinde kurulan Bicâye'nin tecrid edilmesiyle yıkılan Ḥafṣī birliği yeniden teʾsis edildi. Roger de Loria tarafından zaptından (1284) itibâren hıristiyanların ellerinde bulunan Cerbe, 1337'de geri alındı; ʿAbdalvâdī tehlikesi, kuvvetlenmiş bulunan Merînîlerle yapılan ittifakla önlendi. Fakat bu ittifak, kendinde doğrudan doğruya bir tehlike taşıyordu. Zîrâ, Tlemsen'in eski sâhibi harîs Merînî sultanı Abu'l-Ḥasan, dâhilî karışıklıklardan faydalanarak, 1347'de İfrîḳiya'yi istîlâ etmek, fakîhleri ve saray erkânı ile Tunus'ta yerleşmekte tereddüt göstermedi. Arapların galibiyetle sonuçlanan ayaklanmaları, sâdece Ḥafṣī'lerin hâkimiyetinin teessüsüne yardım etti (1350) ve yedi yıl sonra Merînî Abū ʿİnān kuvvetleri kısa bir müddet için Tunus'u yeniden ele-geçirdiler.

Entrikacı mâbeynci İbn Tafrāgīn (ölm. 1364)'in şahsiyetini kabûl ettirmesi, Abū İsḥāḳ İbrāhîm'in saltanatında (1350—1369) olmuştu; ancak, onun gayretleri, bütün imparatorluk topraklarını yeniden bir araya getiremedi. Bilhassa cenup, tedrîcen halîfenin elinden çıktı; orada mahallî hânedanlar devam etti: Tüzer [b. bk.]'de Banî Yamlūl, Nefta'da Banî al-Ḫalaf, Gabes'te Banî Makkī, Trablusgarb'ta Banî Ṣābit. Fakat Kosantina'da hükümdarlığa başlamış olan Abu 'l-ʿAbbās (1370—1394), hânedânının şöhretini canlandırdı; devamlı askerî seferleri ile isyanları azalttı: onun saltanatında korsanlık tecâvüzlerine karşılık olmak üzere sevk edilmiş bir Frank-Cenova haçlı seferi, Mahdîya önünde başarısızlığa uğradı (1390).

Oğlu Abū Fāris (1394—1434), hattâ kendi filosunu 1428'de Malta'ya gönderecek kadar, bahriyenin gelişmesini sağladı; fakat diğer taraftan Kerkina [b. bk.] adalarını zapteden (1424) ve Cerbe'ye karşı büyük bir hücumda bulunan Magnanime Alfonso'nun Sicilyalıları ile Katalanlara karşı korunmak mecbûriyetinde kaldı. O, bu maksatla onlara karşı Ras Adar, Rafraf ve Hammamet kalelerini inşâ ettirdi. 1424'te Tlemsen'i alıp, orada hâkimiyetini teʾsis etti.

Kumandan ve vâli olarak, „ḳāʾid" ünvânı altında kullanılan âzâdlıların büyüyen ehemmiyetiyle dikkati çekmiş olan XV. asır Ḥafṣī'leri, 1435'ten 1488'e kadar hüküm süren son büyük hükümdar Abū ʿAmr ʿOs̱mān'ın sîmâsıyla temâyüz etmiştir. Dışta, Tunuslu korsanların faâliyetlerine rağmen, Avrupa ile dostâne münâsebetler kurulmuştur. Katalanlar ve Cenovalılara, Teberke'de mercan ve Bon Burnu'nda ton balığı avlama imtiyazları verilmiştir. İçte, garp menşe'li murâbıtlık genişledi ve dâimî karışıklık kaynağı olan göçebe Araplara rağmen, nisbî bir sükûn sâyesinde zirâat gelişti.

ʿOs̱mān'ın ölümü üzerine, işler çok çabuk kötüye gitti. Birkaç yıl aralıkla, üç halîfe birbirini tâkib etti; sonra Abū ʿAbd Allāh'ın saltanatında (1494—1526) kabîlelerin itâatsizlikleriyle içten kemirilmiş olan bina, bu sâhillerde Türk korsanlarını tâkib eden İspanyolların darbeleri altında çökmeye başladı: 1510'da Pedro Navarro, Bicâye ve Trablusgarb'ı ele-geçirdi. 1520'de Moncade'li Hughes Cerbe'yi geçici olarak aldı. Nihâyet, ağustos 1534'te ʿAbd Allāh'ın oğlu ve halefi olan al-Ḥasan, meşhur Barbaros Hayreddin Paşa tarafından Tunus'tan uzaklaştırıldı.

al-Ḥasan, Tunus'a, ancak temmuz 1535'te, tâbii olduğu Şarlken tarafından zaptından sonra girdi ve La Goulette (Ḥalḳ al-Wād) kalesini dâimî olarak İspanyollara terk etti. 1540'ta bu himâye, Andrea Doria'nın Sfâkes, Sûs ve Monastir'i alması üzerine sert hükümlerle daha da ağırlaştı. İspanyolların büyük mağlûbiyetlerinden ve kendi kuvvetlerinin Kayravanlı âsî Sīdī ʿArafa ve bütün merkezî Tunus'u elinde tutan korkunç Ṣābbîya Murâbıt birliği karşısındaki yenilgisinden sonra, al-Ḥasan, yardım elde etmek üzere 1542'de Avrupa'ya hareket etti; fakat yokluğunda, oğlu Aḥmed (Ḥamîda) tarafından tahttan uzaklaştırıldı.

„Gaddar ve cesûr" Ḥamîda, boş yere, babasının devletini yeniden ele-geçirmeye kendini zorladı. Ancak Teberke adacığının terki mukabilinde Cenovalıların elinden kurtulmuş olan Türk korsanı Turgut (Darġūş) Reîs, 1550'de İspanyollar tarafından Mahdîya'den çıkarıldı; fakat müteâkıp nisanda, Turgut Reîs, Cerbe sularında mâhirâne bir şekilde Andrea Doria'dan sıyrılmaya muvaffak oldu; sonra kendi üssü olan Trablusgarb'tan Kafsa ([b. bk.], 1556 sonu) ile Kayravan'ı (1558 başı) işgal etti ve burada Haydar Paşa kumandasında bir miktar kuvvet bıraktı. Turgut Reîs, 1560'ta, Sicilya kıral nâibi Medina-Celi dükünün, Cerbe'ye

karşı başlattığı askerî sefere ağır bir darbe indirdi, fakat, 1565 'te Malta kuşatmasında şehit düştü.

Aralarındaki birçok antlaşmalara rağmen, Ḥamida ile La Goulette (Ḥalḳ al-Wād) 'in İspanyol vâlisi arasında devam eden ihtilâflar, Tunus 'un, Cezayir hâkimi Ali Paşa (Uluç Ali) 'nın Tunus 'u işgalini kolaylaştırıp buraya muhâfaza kuvveti bırakmasına yol açtı (1569). 1573 sonbaharında, Lepanto galibi Avusturyalı Don Juan, Tunus 'u Türklerden alınca, al-Ḥasan 'ın oğlu olup, Serbelloni 'nin kendisine dâima yardımcı olduğu oğlu Muḥammed 'in şahsında Ḥafṣî iktidârını son defa olarak diriltti. Daha ağustos/eylûl 1574 'te Sinan Paşa kumandasında İstanbul 'dan sevk edilen Osmanlı kuvvetleri, burayı hücumla zaptedip, artık zayıf ve ehemmiyetsiz bir hâle gelen İspanyol işgaline son verdi. Zafer devrelerinden sonra, yavaş yavaş tedâvisi imkânsız bir iktidarsızlık içinde batmış bulunan, bir bakıma „millî" olan Ḥafṣî hânedânını da ortadan kaldırdı. Bu hânedânın son olarak canlanmaya çalışması, Tunus bozkırı ile Carîd 'i birkaç yıl elinde tutan Ḥamida 'nın dönüşü (1581) devresine rastlar.

Sinan Paşa, İstanbul 'a dönmeden önce, Tunus 'u bir paşanın idâresinde, önce Cezayir 'e, 1587 'den itibâren de doğrudan-doğruya Bâbıâli 'ye bağlı bir Türk eyâleti hâline getirdi. Bir ağa, her 100 'ü bir dayıya tâbi 4.000 kişilik bir işgal kuvvetine kumanda ediyordu. Fakat 1591 'de yüksek zâbitlerden teşekkül eden bir emâret meclisi olan *Dīvān* 'ın keyfi idâresi netîcesinde, 40 dayının, yüksek iktidârı ele -geçirdiği kanlı bir ihtilâl meydana geldi. Yeniçeriler tarafından seçilmiş bulunan D a y ı 'lar idâresinde, sultanın mümessili olan Paşa, sadece bir şeref makamını işgal etmekte idi; buna mukabil, yeni bir şekle sokulmuş olan Divan, korsanlar sınıfı (reîslerin *tayfa* 'sı) büyük bir nüfûza sâhipti. Dinî bakımdan ise, Hanefîlik, resmen ön sıraya geçti.

Tunus emâreti, hemen-hemen kat'î teşkilâtını, *Mīzān* adı altında bir çeşit dâhilî nizâm-nâme hazırlayan ordu (*maḥalla*) gücüyle, yılda iki defa vergi tahsil etmeyi deruhte eden *bey* 'e dayanarak, ülkede nizâmı muhâfaza eden üçüncü dayı Osman 'a (1594—1610) borçludur. Devlet, kapudan reîs (*ḳabūdān rā'is*) vâsıtasıyla denizcilikte büyük bir üstünlük sağladı ve başta İngiliz Ward olmak üzere bir kısım mühtedînin tekniğini geliştirmelerinden itibâren, denizciliğin çok artmış bulunan gelirlerinden geniş bir şekilde yararlandı. İspanya 'dan kovulan (1609 ve Tunus Bon Burnu (Soliman, Grombalia) 'nda olduğu kadar diğer birçok yerlerde de (msl. Tébourba, Mecez el-Bab, Téstour, Ḳal'at al-Andalus) yerleşmiş bulunan Moriskolar [b. bk.], bahçıvanlığın ve sanâyi (takkecilik, kumaş boyacılığı)'in gelişmesine hizmet ettiler. İstanbul 'a bağlılık o derece gevşemiş idi ki, kapitülâsyonlar sâyesinde bütün Türk imparatorluğund.. imtiyazlı durumundan faydalanan ve daha 1577 'de Tunus 'ta bir konsolosluk kurmuş bulunan Fransa, 1606 'da elçisi S. de Brèves vâsıtasıyla burada iktidârı ellerinde bulundurarlarla doğrudan-doğruya müzâkerelere girişti.

Üçüncü dayı Osman 'ın dâmadı ve halefi olan Yusuf 'un idâresinde (1610—1637) Tunus emâreti, Cerbe 'yi Trablusgarb paşasından aldı ve yepyeni bir şey olarak Cezayirlilerin 1614 ve 1628 taarruzları netîcesinde hudûdunu Cezayir 'le tesbit etti. Kendilerinden sonra gelen, Cenevizli mühtedî ve eski bir korsan olan Dayı Usta Murad (1637—1640). Endülüslüleri yerleştirdiği Porto Farina 'yı tahkim etti. Fakat daha o zaman, dayıların iktidârı kaybolmaya yüz tutmuştu ve 1640 'tan 1702 'ye kadar birbirini tâkib eden 24 dayının sayısı artık hemen hiçbir ehemmiyet taşımıyordu. Bunlar, kendi yerlerini ele-geçirebilen beylerin elinde bir kukladan başka bir şey değillerdi.

Aslen Korsikalı olup, paşa olarak tâyin edilmiş bulunan Murad Bey (1612—1631), daha hayatta iken beylik vazifesini oğlu Muhammed (Ḥammūda)'e devretti ve bu sûretle iktidârın âilesine mîrâs yoluyla geçmesini sağladı. 1659 'da paşa olan ve Tunus, Kayravan, Kef ve Bāce 'deki kuvvetlerine dayanan Ḥammūda (1631—1663), devletin gerçek hâkimi oldu. Ondan sonra, Murâdîler — Murad ve Muḥammed al-Ḥafṣî, torunları Muḥammed, 'Alî, Ramażān—1702 'de torununun çocuğu Murād Bū Bāla 'nın katline kadar, dâhilî kavga ve mücâdeleler (msl. Muḥammed b. Ṣukr 'ün isyânı) ortasında birbirlerine halef oldular.

XVII. asrın ilk yarısında, Tunus, İspanya ve İtalya 'dan gelmiş olan hıristiyan ve Yahudi tâcirlerinin varlığı sâyesinde, Avrupa, bilhassa Marsilya ve Livourne ile, ticârete yeniden başladı. Negre Burnu veya Bizerte 'ye yerleşen Marsilya ticârî şirketleri, mercan avcılığı ticâretini Teberke 'deki Cenovalılardan aldılar; deri ve buğday ihrâcâtıyla kazanç elde etmeye çalıştılar. Tunus emâretinin münâsebetleri genişleyip Büyük Britanya ile Hollanda 'ya kadar yayıldı; fakat, asrın ikinci yarısında Malta şövalyelerinin an'anevî seferleri dışında korsanlığın sû-i istimâllerine karşılık vermek üzere müteaddit defalar sâhilleri bombardıman ettikten sonra tâmir ve telâfî talebinde bulunan Avrupa filoları geldi.

Amme hizmeti ve bütün ülkede birçok dinî binalardan (medreseler; Sîdî Ṣāḥib 'e âit Tunus, Bāce, Kayravan 'daki câmiler) anlaşıldığı gibi, dâhilî vaziyet, başlangıçta oldukça parlaktı. Fakat 1685/1686 ve 1694 'teki son Murâdîler zamanında bu vaziyet gittikçe bozuldu ve Cezayirlileri istîlâlarına imkân verdi. Aralarında korkunç Avlâd Sa'îd 'in bulunduğu kabîleler, pek itaat etmiyorlardı; uzun zaman Kef, Banî Ṣannūf 'un, Ḳal'at al-ṣanam ise, Ḥanānşa hâkimiyeti altında kaldı; Cabal Ouselat, bir isyan ocağı olarak devam etti. Sık-sık veba salgınları halka büyük zâyiat verdi.

İlk defa bey, dayı ve paşa ünvanlarını kendinde toplayan İbrāhīm al-Ṣarīf (1702—1705) 'in kanlı iktidârından sonra, bir asker ağası olan Hüseyin b. Ali Türki yeni bir Cezayir istîlâsı sırasında 10 temmuz 1705 'te bey îlân olundu: böylece hâlâ hüküm süren Hüseynî hânedânı kurulmuş idi. Hüseyin sulhü iâde etti ve birçok inşâat yaptırarak (msl. Kayravan 'da), kendi sarayından gelenler lehine bir haleflik nizâmı te'sis ettiği için, Cezayirlilerin desteklediği yeğeni Ali Paşa (1735—1756) tarafından hükümdarlıktan uzaklaştırıldı; Ali 'nin oğlu Yunus 'un isyânı (1752 ile büyük karışıklıklar baş gösterdi. Nihâyet Cezayir 'in diğer bir müdâhalesi üzerine, Hüseyin 'in oğlu Muhammed tahta çıktı (1756—1759). Muhammed 'in kardeşi Ali Bey (1759—1782) ve onun oğlu Ḥammūda (1782—1814) 'nin devletin yaralarını saran hâkimiyetleri Tunus 'a gerçek bir refah getirdi.

Zirâatla birlikte dış ticâret de ilerledi. Bey, Negre Burnu ile Teberke ticârethânelerini 1741 'de tahrib etti ise de, hıristiyan devletlerle münâsebetlerini artırdı: artık Tunus emâreti adına yapılan birçok antlaşmalar sâdece gerçek hâkim olan bey tarafından imzâlandı. Tunus 'la yaptığı birçok savaşlara rağmen, Fransa, sonunda oraya bir „Baş konsolos" tâyin etti. Venediklilerle yapılan bir savaş, sekiz yıl (1784—1792) sürdü. Cabal Ouselat âsîlerini itâat altına alan ve dağıtan Ali Bey, Ḥammūda 'ye çok zarar veren Cezayirlilerin iddialarına son veremedi. Ṣāḥib al-ṭāba' Yūsuf 'tan yardım gören Ḥammūda, isyân eden yeniçerileri katl-i âma tâbi tuttu ve devlet idâresini yeniden teşkilâtlandırdı.

XIX. asır, Tunus emâretinin siyâsî durumunda hissedilir değişiklikler getirmesi bakımından dikkati çeker: Viyana ve Aix-la Chapelle kongrelerinin netîcesinde Avrupalı devletler, Osmanlı sultanı Mahmud II. 'u, önce emâretin başlıca gelirlerinden biri olan deniz korsanlığını kaldırmaya mecbur ettiler; bu, daha sonra, Hüseyin Bey devri (1824—1835) 'nde Fransa 'nın 1830 'da Cezayir 'i almasının hesab edilemeyen netîceleri idi. Yarım asır esnâsında, Tunus, dâhilî bir teşkilâtlanma, yeni şartlara uyma, kesik-kesik ve gevşeyen bir Osmanlı hâkimiyeti ile, konsolosluklar vâsıtasıyla işlerine müdâhale eden hıristiyan milletlerin arasında yalpa'amak için faydasız cehidler gösterecekti.

Büyük Britanya tarafından desteklenip, Fransa devletince kösteklenen Bâbıâli 'ye karşı tâbiiyet, sâdece birkaç tevcih fermânı ve Rusya 'ya karşı Kırım 'a Tunuslu kuvvetlerin gönderilmesi (1855) ile kendini gösterdi (hattâ bir Tunus filosu, 1827 'de Navarin 'deki Türk filosu ile birlikte çalışmıştı). Buna mukabil Fransız, İngiliz ve İtalyan te'sîri muntazaman büyümekte devam ediyordu. Fransa 'nın Tunuslu emîrleri Cezayir 'e yerleştirme projelerinin muvaffak olmadığı bir gerçektir. Diğer taraftan Tunus, kendisiyle ticâret yapma hakkına mukabil, hıristiyan devletlere ödediği vergileri artık ödemedi. Bir nevî „münevver müstebit" olan Ahmed Bey (1837—1855), esâreti kaldırdı, Yahudilere hürriyet sağladı. Fransız öğretmenlerle Avrupa modelinde bir „Tunus ordusu" kurdu ve Paris 'te Louis-Philippe'i ziyâret etti (1846). Fakat onun Porto Farina tersânesi ve Muḥammediya saraylarının inşâatı ile artan masrafları, zâten fakir olan devlet hazînesini boşalttı; yeni vergiler tahsil etmek gerekti: Mahsûlât, zeytin ve inhisar kanûnu.

Ahmed Bey 'in yeğeni Muhammed (1855—1859), Tunus 'un Sûs, Monastir, Sfâkes ve Kayravan şehirlerinin istisnâ edildikleri, nüfus başına alınan 36 kuruşluk vergi olan macbā 'yı ihdas etti; fakat bilhassa konsoloslukların tazyiki altında, bütün Tunus halkının, Gülhâne hatt-ı şerîfini kopya eden „esas anlaşma" (*'aḥd al-amān*) 'da kanun, vergi, vicdan hürriyeti, ticâret ve çalışma hürriyeti bakımından müsâvâtını, ecnebîlerin emlâk edinme hakkını tanıdı. Nihâyet kardeşi Muḥammed al-Ṣādiḳ (1859—1882), 26 nisan 1861 'de, Napoléon III. tarafından tasvib edilen bir kurucu meclisi resmen îlân etti: icrâî iktidar (taht, Ḥusaynî âilesi emîrlerinin en büyüğüne tekrar geçmek sûretiyle) irsen yine beyde kalıyor, fakat kendi seçtiği vezirlerden yardım gören mes'ul teşrîî iktidar, bey ile tâyin edilmiş 60 âzalık büyük bir meclis arasında bölünüyordu. Kazâî iktidar müstakil olup, mahkemeler (hâkimler hey'eti) Tunus medenî ve cezâ hukukuna uymak mecbûriyetinde idiler; eyâlet idâresi, seçilmiş „şeyḫ"ler tarafından yardım gören vâlilerin (ḳā'id) eline bırakılmıştı; bey sâdece hasse hazîneye sâhipti; iktidar ise, kaldırılıyordu.

Bu ıslâhâta rağmen, vaziyet çabucak kötüleşti: Muṣṭafā Ḫaznadār (Ahmed Bey 'den beri vezir) 'ın, istikrazlara ve macbā vergilerini tahsîle baş vuran yıkıcı mâlî siyâseti, 1864 'te 'Alî b. Ġadāhum 'un idâresinde kabîlelerin isyânına ve temmuz (1869) 'da Tunuslular, Fransızlar, İtalyanlar ve İngiliz-Maltalılarından müteşekkil bir „Milletler-arası mâlî komisyon" un kurulmasına sebeb oldu.

1864 'te kurucu meclis sallantıya girdi. Teşrîn I. 1873 'te kumandan Ḫayr al-Dīn, vazifesinden alınmış olan Ḫaznadār 'ın halefi oldu; Ḫayr al-Dīn 'in 1877 temmuzuna kadar devam eden ve akıllıca ıslâhâtla damgalanan vezirliği esnâsında az bir ilerleme oldu. Bununla berâber, ülkenin muntazam kaynakları o kadar mahdut ve borçlar o kadar çok idi ki, mâlî komisyon bir netîceye varamıyordu; Muṣṭafā b. İsmā'īl 'in kötü idâresi (eylûl 1878), amme hizmetlerinin tescîlinde, Fransız ve İtalyan konsoloslarının, Roustan ve Maccio 'yu birbirine katan sert mücâdelesi, karışıklığı en yüksek noktasına vardırmıştı.

Tunus 'ta her zaman husûsî olarak saygı görmüş ve Berlin kongresi (1878)'nden beri, Büyük Britanya ve Almanya tarafından cesâretlendirilmiş bulunan Fransa, o zaman müdâhale etti. Hroumirlerin Cezayir 'deki akınları ve muhtelif diğer hâdiseler neticesinde orta-elçi Jules-Ferry, nisan 1881 'de 30.000 kişi göndererek Tunus 'u istîlâ ettirdi; 12 mayısta Türk protestosuna rağmen, General Bréart, savaşsız olarak, Ṣâdiḳ 'a, Tunus emâretinin askerî, hâricî ve mâlî işlerinin yüksek idâresini fiilen Fransa 'ya bırakan Ḳaṣṣar Sa'îd (Bardo da denilir) muâhede-nâmesini imzâlattı. Beyin yanına, Fransız hükûmeti nezdinde mecbûrî mutavassıtı olmak üzere, bir Fransız „orta-elçisi" tâyin edilmiş idi. Böylece Himâye idâresi, merkez ve cenûbun (°Alî b. Ḫalîfa ile) isyânından ve onun ikinci bir Fransız seferi ile çabukça tenkilinden sonra, Ali Bey 'in 8 haziran 1883 Marsa mukavelesi ile, Fransız idâresinin faydalı bulduğu „idârî, hukukî ve mâlî ıslâhâta girişmeyi" kabûl etmesi üzerine nihâî ve kat'î şeklini aldı.

Fransız himâye idâresinin yerleşmesi, Tunus tarihinde yeni bir devir açtı. Tenkidlere rağmen yarım asırdan fazla devam eden Fransız idâresinde, Tunus 'ta eski müesseselere bâzı yenilikler getirilmekle yetinilmiştir.

Bu idâre içinde bey, nazarî yolla emâretin hükümdârı, „Tunus kırallığının sâhibi" (ṣâḥib) olarak kalmıştır; aslında gerçek hâkim, 23 haziran 1885 'ten beri, Fransa hâriciye vekâletine bağlı olup, emârette Fransız cumhuriyetini temsil eden „büyük-elçi" sıfatıyle bir „orta-elçi" idi. Bu, aynı zamanda beyin hâriciye vekili (bey ancak onun vâsıtasıyla Paris'le muhâbere edebilirdi) olup, vekiller hey'etine başkanlık ederdi; kânun II. 1883 karar-nâmesiyle bey tarafından ilânı mecbûri olan „beylik karar-nâmeleri" ni o da imzâlardı; aynı zamanda deniz ve kara kuvvetlerinin kumandanları ile bütün idârî hizmetler onun emri altında idi. Beye ayrılan muhâfız kıt'ası çok azaltılmıştı (600 kişi); Tunus ordusunda hizmet etmekle mükellef bulunan tebaası, aynı zamanda Fransız ordusunun bir kısmını teşkil ederdi (beyliğin, askere alma hakkındaki kânun II. 1892 karar-nâmesi): Bunların 10.000 'den fazlası, 1914—1918 savaşı esnâsında Fransızlar safında ölmüştür.

Vekiller hey'etinde iki, daha sonra üç yerli vekilin yanında, sayıları çabucak artan Fransız „müdürler" veya Fransız dâresini yürütenler, işgal ordusuna kumanda eden general ile Bizerte 'deki Harbiye ve Bahriye vekâletlerinin vazifesini gören bahriye kumandanı bulunuyordu. Bu yüksek vazifelilerden her biri tek başına karar alma yetkisine sâhipti.

Kabîlelerin bölündüğü vâlilikler (ḳâ'idât) arâzi bakımından da taksimâta tâbi tutuldular. Eyâlet vâlisi, Fransız „sivil murâkıb"ının emrinde idi. Tunus 'ta, tamamıyle mahallî teşrii hâkimiyet câri idi. Yalnız büyük-elçi ile Fransız sivil ve adlî murâkıplara âit hususlar, cumhurreîsinin karar-nâmelerine bağlıydı. Bununla berâber siyâsî ve idârî vaziyet ile birçok hususlarda ortaya çıkan bir hukuk sistemi, Tunus 'ta bir „çifte hâkimiyet" in mevcûdiyetini gösteren yeni bir anlayışı isbat eder görünmekte idi: Beyin an'anevî hâkimiyeti ile yeni ve ilerlemeye müsâit Fransız hâkimiyeti.

Fransa 'nın ilk büyük gayreti, sür'atle mâlî ve hukukî sâhalardaki yabancı müdâhaleyi bertaraf etmek olmuştu. Fransa, Tunus 'un borçlarını üzerine aldıktan sonra, Büyük Britanya ve İtalya, 1884 'ten itibâren mâlî komisyonun kaldırılmasını kabûl ettiler; muntazam bir mâliye idâresinden ve normal bütçeden mahrum bulunan Tunus, kendi iktisâdî muvâzenesini tekrar elde etti. Beye kendisi, âilesi ve sarayı için bir has hazîne verildi. Fransız idâresi bütçeye, Kartaca piskoposluğunun mühim tahsîsâtı gibi masrafları da ilâve etmişti. Tunus Fransız idâresinde iken, temmuz 1891 karar-nâmesi mûcibince, para birimi kuruş değil frank idi.

10 nisan 1883 Fransız kanunu ile. Tunus 'ta Fransız mahkemeleri ihdas olundu ve beyliğin aynı yılın 5 mayıs karar-nâmesi ile, eski kapitülâsyonların hepsinin gözden geçirilebileceği kabûl edilince, bütün yabancı devletler, birbiri arkasından 1896/1897 'de kapitülâsyonlarla elde etmiş oldukları gümrük imtiyazlarından ferâgat ettikleri gibi, 1883/1884 'te de, konsolosluklara âit kazâ haklarından vaz geçtiler. Sâdece İtalya ihtirâzî kayıtlar ileri sürdü. Tunus 'la yapılan 1868 muâhedesinin son bulmasından ve Habeşistan 'da Adoua mağlûbiyetinden sonra, İtalya, doğrudan-doğruya, 1896 antlaşmasıyla—Türkiye, 1920 Sevr antlaşmasına kadar, bunu resmen tanımadı— Fransız himâye idâresini tanımak mecbûriyetinde kaldı; İtalya 'nın bu emârete göz dikmeğe devam etmesinde hiç bir fayda kalmamıştı; İtalyan tebaası, oraya Fransızlardan daha çok sayıda toplanıyordu; İtalya 'nın te'sîri, matbûat (günlük *Unione* gazetesi), banka müesseseleri ve bilhassa Fransızların murâkabelerinden kaçan, mukavelelere göre kurulmuş bütün kuruluşlar (mektepler, cemiyetler) vâsıtasıyla gelişiyordu; bununla berâber, İtalya, tebaasının zararını mûcib olan bâzı tedbirlerden şikâyetçi idi. Fransa, 1919 'da, Tunus 'ta huzursuzluk yaratan „İtalya mes'elesi" 'ni neticelendirmekten uzak bir mutâbakatla, İtalya 'ya, Gât ve Gadâmis (Trablusgarb 'la hudut 1910 'da tesbit edilmişti) vâhalarının mülkiyetini tanıdı.

Himâye idâresi, Fransa 'ya, emârette fikrî ve içtimâî bir sermâyenin (hastahâneler, dispanserler, müstemleke doktorları, hayır cemiyetleri, ilmî ve maârifle ilgili te'sisler) tamamlatılma ve tabiî kaynakların değerlendirilmesinde dikkate şâyan bir işi gerçekleştirme imkânını verdi. Yeni

âletler, bilgi ve cezrî usûller, cesâret verici bir iktisâdî verim te'min etti. Her şeyden önce hayvancılık ve zirâat —hubûbat, bağ, zeytin, sebze, hurma, bunlara ilâvesi gereken mantar ve alfa otu— ülkesi olan Tunus, demir, kurşun, civa, fakat bilhassa fosfat (Ph. Thomas 'ın 1885 'teki keşiflerinden beri) ihraç eden bir memleket seviyesine yükseldi. Tunus, yakacak maddesi, hatt-ı ıstıvâ mahsûlleri ile çok miktarda manifatura eşyâsı ithâl ederdi. Dış ticâreti, 1930 'larda 3 milyon frank idi. Gerçekten uzun yıllardan beri ticârî muvâzenesinde bir açık vardı. Turizmin telâfî edici geliri de, bu açığı kapamaya kâfi gelmiyordu.

Avrupalıların iskânını kolaylaştırmak ve toprak düzenini modernleştirmek için, Tunus 'ta, Torrens antlaşmasına dayanılarak, 1 temmuz 1885 karar-nâmesi ile mühim bir „arâzi kanunu" yapıldı; bu kanuna göre, bir „muhtelit mahkeme" (Tunus 'ta 7 'si Fransız, 3 'ü müslüman, Sûs 'ta 4 'ü Fransız 2 'si müslüman hâkimden teşekkül ediyordu) 'nin uygun kararı üzerine gayr-i menkullerin ihtiyârî tescîli, ayrıca 1924 'teki bir karar-nâme ile kadastronun te'sîsi sağlandı. İşgalin ilk zamanlarında, Fransız zirâî yerleşmesi, hemen-hemen tamamıyle ferdî teşebbüse bırakılmıştı. Fransız vatandaşlarını resmen yerleştirme siyâseti, ancak 1900 'lerden itibâren ciddî bir şekilde ele alınmıştır. Emlâk işleri ile ilgili dâire, Tunus 'taki müstemleke zirâat okulu eski talebelerine olduğu gibi, ödemede çok büyük kolaylıklar sağlıyarak, satın aldığı arâziyi tekrar Fransızlara satardı; İtalyanlar, ekicilerinin sayısı daha az olmasına rağmen, çiftliklerinin büyüklüğü ile Fransızlarla rekabet ediyorlardı.

Fransa, kendi milletinin büyük göçü yerine, Tunus 'ta 8 teşrin II. 1921 karar-nâmeleri (biri Fransız başkana, diğeri beyliğe âit) ile bir tebaalık siyâseti kurdu; fakat, Büyük Britanya tarafından La Haye adâlet divanına götürülen kendi tebaası ile ilgili dâva neticesinde, bu karar-nâmelerin yerini 20 kânun I. 1923 tarihli Fransız kanunu aldı. Böylece, ecnebîlerin ve yerlilerin ısrarla istedikleri, göze çarpar bir şekilde kolaylaştırılan tebaa olma keyfiyeti, Tunus 'ta yerleşen ecnebîlerin ikinci nesli için ihtiyârî, üçüncü nesli için ise, mecbûrî oldu. Büyük Britanya, başta kendi Malta tebaasını ilgilendiren bu mevzuâtı esas itibârıyle kabûl etti. Buna mukabil İtalyanlar, zorlamalara rağmen, her türlü tebaa olmadan kaçındılar; bununla berâber, aralarından bâzıları, kendi istekleriyle Fransız tebaası olmayı kabûl ettiler. Aralarında 2.000 'den az müslüman ve 5.000 kadar da Yahudi bulunan „Yeni Fransızlar" o tarihteki Fransız nüfûsunun 1/4 'inden fazla idi.

Binlercesi Avrupa menşe'li olup, İtalyan milliyetini muhâfaza eden Yahudilerin çoğu, teşrin II. 1898 ve teşrin II. 1929 karar-nâmeleriyle yeniden teşkilâtlanmış olan Tunus hahamlığı ile (şubat 1918 ve nisan 1927 karar-nâmeleriyle teşekkül eden) „İsrail noterlikleri" ndeki ferdî statüleri istisnâ edilirse, iktidâra ve yerli hukuka tâbi olarak beye bağlı kaldılar.

„Tunuslu Yahudiler" askerlik yapmaz ve umûmiyetle me'mur olamazlardı. Yahudilerin, Avrupa medeniyetine intibakları daha çabuk olduğu için, kendilerinin daha geniş veya kütle hâlinde Fransız hemşehriliğini kabûlde acele etmelerine yol açtı. 30 ağustos 1921 karar-nâmesi ile, milliyet farkı gözetilmeksizin Tunus 'taki sivil murâkabe husûsunda bütün Yahudiler için 4 yıl müddetle ikinci derece reyle seçilmiş, 12 âzadan müteşekkil bir rûhânî meclis ile, din ve ibâdet husûsunda selâhiyetli bir „Cemâat Meclisi" kuruldu. Diğer Yahudi cemâatlarının idârecilerini olduğu gibi, „Tunus 'un haham başısı" nı da hükûmet tâyin ederdi. Mûsevî ibâdetleri çöküntü hâlindedir; buna mukabil siyonizm, inkâr edilemez bir ilgi görmüştür.

Halk, Garbın yaşama tarzını benimsemekteki mukavemetine rağmen, zamanla onu benimsemiştir. Birinci Cihan Harbi'nden sonraki yıllarda ortaya çıkan *Dastûr* (muhtar Tunus meşrûtiyet partisi) 'un hareketi, büyük-elçi Lucien Saint tarafından önlenmiştir.

Bilhassa 1922 ve 1928 yıllarında „Büyük-Meclis" in ihdâsı ve yeniden teşkilâtlanması gibi daha önce alınmış olan liberal tedbirler, başlıca iki esâsa dayanır: Yerli halkın doğrudan-doğruya çalışmaya katılmaya gittikçe artan isteği ve seçilen meclislerin iktidarlarının genişlemesi.

Fransız işgalinden beri beyler listesi: Muḥammed al-Ṣâdiḳ °Alî (1882—1902), Muḥammed al-Hâdî (1902—1906), Muḥammed al-Nâṣir (1906—1922), Muḥammed al-Ḥabîb (1922—1929), Aḥmed (1929—1942) [,Munṣif (1942—1943), Lamin (1943—1957)].

Fransız umûmî vâlilerinin listesi: Théodore Roustan (1881—1882), Paul Cambon (1882—1886), Justin Massicault (1886—1892), Charles Rouvie (1892—1894), Revé Millet (1894—1900), Stéphen Pichon (1901—1907), Gabriel Alapetite (1907—1918), Etienne Flandin (1918—1920), Lucien Saint (1920—1929), François Manceron (1929—1933), [Marcel Peyrouton (1933—1936), Armand Guillon (1936—1938), Eirik Labonne (1938—1940), Amiral Esteva (1940—1943), Général Mast (1943—1947), Jean Mons (1947—1950), Louis Periller (1950—1952), Jean de Hauteclocque (1952—1953), Pierre Voizard (1953—1954), Général Boyer de la Tour (1954), Roger Seydoux (Fransız yüksek komiseri).]

[Tunus milliyetçiliği: Avrupai fikirlerin yayılması üzerine daha Birinci Cihan Harbi 'nden önce Tunus 'ta milliyetçilik hareketleri başlamış idi. Bu savaştan sonra 1920 'de çeşitli zümreler birleşerek Dastûr partisini kurdular ise de, Fransızlar, elebaşıları sürgün edip, bu hareketi durdurdular. 1930 iktisâdî buhrânı, genç liderlerin yeniden milliyetçilik hareketlerine hız vermelerini ve Habib Burgiba 'nın etrafında toplanıp yeni bir Dastûr partisi kurmalarını kolaylaştırdı. Bu parti ayrıca

solcu Fransız liderleri ile Cezayir ve Fas'taki milliyetcilerden de yardım gördü. Bunlar umduklarını bulamamakla berâber, 1933 ve 1935 'te kazandıkları haklara ilâveten 1937 'de de bâzı haklar elde ettiler. Nisan 1938 'de polisle vâki çarpışmadan sonra 200 kadar milliyetçi tevkif edilip, eski ve yeni Dastûr hareketi dağıtıldı.

Fransız-Alman mütârekesi ve İtalya'nın İkinci Dünya Harbi'ne katılması üzerine (haziran 1940), şimâlî Afrika'daki diğer yerler gibi, Tunus da, Vichy hükûmetinin idâresine girdi. Bu münâsebetle ticâret durdu. Müttefiklerin şimâlî Afrika'ya çıkışlarından sonra Almanlar bir mukavemetle karşılaşmaksızın Tunus'u işgal ettiler (teşrin II. 1942). Altı ay müddetle Tunus muhârebe meydanı hâline geldi. Alman ve İtalyan orduları bozguna uğradı. Bunların Tunus'tan çekilmeleri üzerine burası tekrar Fransız idâresine geçti. Fransızlar savaş sırasında bey olan Muḥammed al-Munṣif'i azledip yerine Muḥammed al-Amin'i geçirdiler. Bu arada daha önceleri İtalyanlara tanınmış olan imtiyazlar kaldırıldı (22 haziran 1944). Fransızlar tarafından bâzı siyâsî ıslâhât yapılması vaadedildi ise de, iktisâdî güçlükler, müslüman halkın memnuniyetsizliğini artırdığı için milliyetçilik hareketi devam etti. Nisan 1945 'te Fransızların tâkib ettiği siyâset neticesinde, yeni *Dastûr* hareketinin lideri Burgiba Kahire'ye kaçtı. Ağustos 1946 'da aynı partinin umûmî kâtibi Salâḥ b. Yūsuf, bütün milliyetçi parti ve grupları toplayarak, Fransız himâye idâresini mahkûm ve tam istiklâl taleb eden bir kararı ittifakla almaya muvaffak oldu. Milliyetçi hareketin başlıca liderleri tevkif edildilerse de, birkaç hafta sonra serbest bırakıldılar. Şubat 1947 'de durumu düzeltmek üzere, Fransızlar tarafından bir kısım vekâletlerin Tunuslulara bırakılması gibi daha geniş haklar tanındı ise de milliyetçilik hareketleri durdurulamadı. Eylûl 1949 'da Tunus'a dönen Burgiba, bu tarihten itibâren altı ay müddetle Fransız himâye idâresinin kaldırılması ve muhtâriyet verilmesi için geniş bir mücâdeleye girişti. Nisan 1950 'de Paris'e giderek, bu isteklerini bir program içinde Fransızlara bildirdi. Haziran 1950 'de Fransız umûmî vâlisi de bir takım esaslı ıslâhâtın yapılmasını müsâit karşıladı. Ağustos 1950 'de Salâḥ b. Yūsuf tarafından temsil edilen yeni *Dastûr* partisi, idârede ilk defa olarak Fransızlarla aynı kuvvette temsil olundu ise de, Tunus'ta yerleşen Fransız halkın tazyîki sonunda, hiç bir ıslâhâta girişmeye imkân olmadı. Ancak Tunuslu vekillerin Fransız müşâvirleri kaldırıldı. Şubat 1951 'de vekillerin artık umûmî vâlinin riyâsetinde değil, başbakanın reîsliğinde toplanması kararlaştırıldı.

Burgiba, Tunus'a tedricî olarak verilen bu hakları kâfi görmeyerek, dünya efkâr-ı umûmiyesi önünde Fransızları sert bir şekilde itham etti. Kânun I. 1951 'de yeni bir milliyetçilik hareketi başladı. 1952 başlarında Burgiba'nın ve 11 arkadaşının tevkifi, ülkedeki memnuniyetsizliği artırdı. Mart 1952 'de Fransız hükûmeti Tunus'un kendini müstakil olarak kısmen idâre etmesini teklif etti: ancak bu da, Fransız meclisi tarafından kabûl edilmedi. 4 kânun I. 1952 'yi 5 kânun I. 'a bağlayan gece, Burgiba'nın başlıca destekleyicilerinden biri olan Tunuslu işçiler birliğinin umûmî kâtibi Farḥād Ḥaşid'in öldürülmesi vaziyeti daha da ciddîleştirdi. Ve tedhiş faâliyetleri bütün memlekete yayıldı.

İstiklâli: 31 temmuz 1954 'de Fransız başvekili (Mendès-France) Tunus'a gitti ve orada, dış siyâset ile millî müdâfaanın Fransızların murâkabesinde kalması şartıyle, Fransa'nın Tunus'a muhtâriyet verebileceğini beye bildirdi. Bunun üzerine yapılan müzâkereler sonunda, Fransız umûmî vâlisi, milliyetçilerin silâhlarını teslim etmeleri şartiyle bir umûmî affın çıkarılacağı husûsunda Tunuslularla anlaştı. 1954 sonunda Tunus'ta istiklâl savaşı veren 2.500 kadar Tunuslu teslim oldu ve 3 haziran 1955 'te Paris'te imzâlanan anlaşmalarla Tunus dâhilî muhtâriyetine kavuştu. Serbest bırakılan Burgiba aynı yılın 1 haziranında Tunus'a varışında büyük coşkunlukla karşılandı ve sayısı 200.000 kişiyi bulan bir kalabalığa dâhilî muhtâriyetin istiklâle doğru sâdece bir adım olduğunu söyledi. Fransızlar, Fas'a istiklâl tanıyınca (6 teşrin II. 1955), Tunus hükûmeti de 20 mart 1956 'da Fransa ile yeniden müzâkerelere başladı ve netîcede yalnız 1881 anlaşmasının feshi ile iktifâ olunmayıp, 1955 anlaşmaları da yürürlükten kaldırıldı. 25 mart 1956 'da yapılan umûmî seçimler, Burgiba nın milli cephesinin mutlak zaferi ile neticelendi ve meclisteki 98 sandalyenin hepsini bu cephe elde etti. Burgiba 25 nisan 1956 'da yeni hükûmeti kurdu. Bu arada Ṣalâḥ b. Yūsuf, Burgiba'yı Fransız dostu olarak itham etmek sûretiyle muhâlefette bulunmak istedi ise de, sonunda önce Libya'ya kaçtı, sonra da Kahire'ye geçti. Temmuz 1957 'de Tunus'ta cumhuriyet îlân edildi ve cumhurbaşkanlığına da Burgiba seçildi. Kendisi hâlen de bu mevkiini korumaktadır.]

Bibliyografya: İslâm (Müller, Caetani v. s.) ve Şimâlî Afrika'nınki (Mercier, Faure-Biguet v. s.) gibi umûmî tarihler dışında Tunus hakkında yazılmış vasat seviyede eserler vardır; bununla berâber iyi hulâsa edilmiş olan şu esere bk. ʿAbd al-Vahhāb, *Ḫulāṣat tārīḫ Tūnus*. 2. tab'ı.

I. Orta-çağ için:

a. Aralarında Yāḳūt, Abu 'l-Fidā, İbn Baṭṭūṭa bulunan Arap coğrafyacıları ve seyyahları, bilhassa al-Yaʿḳūbī, *Descriptio al-Maghribi*, nşr. ve trc. De Goeje (Leyden, 1860); İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, trc. *J A*, 1842; al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale*², nşr. ve trc. (Cezayir, 1911—1913); al-İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ*, nşr. ve trc. (Leyden, 1866); *Kitāb al-istibṣār* (Viyana, 1852); trc., Fagnan *Rec... Constantine* (1899); al-ʿAbdarī, *Riḥla*, trc., *J A*, 1854; al-Ticānī, *Riḥla*, Tunus, trc., *J A*, 1852/1853; İbn Faḍl Allah al-ʿUmarī, *Masālik al-abṣār*, parça hâlinde nşr. ʿAbd al-Vahhāb, Tunus, ts., trc. Gaudefroy-Demombynes (Paris, 1927).

b. Müslüman tarihçiler: İbn ʿAbd al-Ḥakam, *Kitāb futūḥ Miṣr*, nşr. Torrey (New Haven, 1922), trc. Torrey, *Bibl. and Semitic Studies* (New York, 1901); İbn Ḥammād, *Histoire des rois Obaidides*, nşr. ve trc. Vonderheyden (Cezayir, 1927); İbn al-Aṯīr, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, trc. Fagnan (Cezayir, 1901); İbn ʿİẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, nşr. Dozy (Leyden, 1848-1851), I-II; trc. Fagnan (Cezayir, 1901-1904), I-II; al-Nuvayrī, *Historia de los musulmanes de España y Africa*, nşr. ve trc. Gaspar Remiro (Granada, 1917—1919); Abū Zakarīyāʾ, *Chronique*, trc. (Cezayir, 1878); İbn Abī Zarʿ, *Ravż al-ḳirṭās*, taş basm. (Fas, 1303); trc. Beaumier (Paris, 1860); İbn al-Ḫaṭīb, *Raḳm al-ḥulal* (Tunus, 1316); ayn. mll., *Aʿmāl al-aʿlām*, nşr. ʿAbd al-Vahhāb (*Cent. Amari*), Palermo, 1910; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, 3. tab'ı (Bulak, 1289); ayn. mll., *al-Muḳaddima*, muhtelif tab'ılar, Beyrut, Kahire; trc. de Slane, Paris, 1862—1868; ayn. mll., *Histoire des Berbères*, trc. de Slane (Cezayir, 1852—1856), 2. tab'ı, Paris; İbn Ḳunfuẕ, *al-Fārisīya*, nşr. ve kısmen trc., *J A*, 1848—1852; taş basm. (Paris, 1263); Abu 'l-Maḥāsin, *Extraits relatifs au Maghreb*, trc. Fagnan *Rec... Constantine* (1906); al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-dawlatayn* (Tunus, 1289), trc. Fagnan, Constantine, 1895; *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, trc. Fagnan (Cezayir, 1924);

c. Hal tercümesi eserleri: Abu 'l-ʿArab, *Ṭabaḳāt ʿulamāʾ Ifrīḳiya*, nşr. ve trc. Ben Cheneb (Paris-Cezayir, 1915—1920); İbn Nāǧī, *Maʿālim al-īmān* (Tunus, 1320); ve ayrıca: İbn al-Abbār, İbn Ḫallikān, İbn Farḥūn, Aḥmed Baba;

d. VII. Haçlı seferi tarihçilerinde (krş. Sternfeld, *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunus*, Berlin, 1896) olduğu gibi Avrupalı vak'a nüvislerde geçen muhtelif yerler: Muntaner, Villani (krş. Schiaparelli, *Dichiarazione... Giov. Villani relativi alla storia dei Beni Hafs in Tunisi*, Roma, 1892), Cabaret d'Orreville, Froissart;

e. Vesîkalar: Amari, *I diplomi arabi del r. archivio fiorentino* (Floransa, 1863—1867); Mas-Latrie, *Traités de paix et de commerce... de l'Afrique septentionale au moyen-âge* (Paris, 1866—1872); Marengo, *Genova e Tunisi* (*1388—1515*), Roma, 1901; Giménez Soler, *Episodios... relaciones entre la corona de Aragón y Túnez, Inst. Est. Catalans, Anuari, 1908* (Barselon); ayn. mll., *Documentos de Túnez*, ayn. yer., 1909/1910; Cerone, *Alcuni documenti sulla seconda spedizione di Alfonso V Contro l'isola Gerba*, ayn. yer.; Ribera, *Tratado de paz... entre Fernando I... de Nápoles y Abuámer Otmán rey de Túnez, Cent. Amari* (Palermo, 1910);

Tedkikler: *a.* İslâm fethi hakkında: Fournel, *les Berbers* (Paris, 1875—1881); Diehl, *l'Afrique byzantine* (Paris, 1896); Caudel, *Les premi ères invasions arabes dans l'Afrique du Nord* (Paris, 1900);

b. Orta-çağ hakkında: E. F. Gautier, *Les siècles obscurs du Maghreb* (Paris, 1927); Vonderheyden, *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benou 'l-Aghlab* (Paris, 1927); ʿAbd al-Vahhāb, *Bisāṭ al-ʿaḳīḳ fi ḫaẓarāt al-Ḳayravān* (Tunus, 1330); Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* (Paris, 1907), tür. yer.; La Mantia, *La Sicilia ed il sou dominio nell' Africa settentr. dal sec. XI al XV, Arch. stor. sicil.*, 1922; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIème au XIVème siècle* (Constantine-Paris, 1913); Bel, *Les B. Ġānīya* (Paris, 1903); Van Berchem, *Titres califiens d'Occident, J A*, 1907; Schaube, *Handelsgeschichte der roman. Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge* (tür. yer.), Munich, 1906; Giménez Soler, *El comercio en tiera de infieles durante la edad media, Bol. R. Acad. Buenas Letras* (Barselon, 1909/1910); Sayous, *Le Commerce des Européens à Tunis depuis le XIIème siècle jusqu'à la fin du XVIème* (Paris, 1929); Boissonnade, *Les relations commerciales de la France méridionale avec l'Afrique du Nord du XIIème au XVème siècle, Bull. géogr. du Com. des trav. hist., 1929*; Alemany, *Milicias christianas... del Almaghreb, Homenaje á Codera* (Saragossa, 1904); Delaville De Roulx, *La France en orient au XIVème siècle* (Paris, 1886), s. 166—200; Cerone, *Alfonso il Magnanimo ed Abu Omar Othman, Arch. stor. Sicil. orient.*, 1912—1913.

2. Son Hafsîler ve İspanyol işgaline dâir:

a. Seyyahlar ve coğrafyacılar: van Ghistele, *Tvoyage... in lande... Barbarien* (1485), Gent, 1557; Leo Africanus, *Della descrittione dell' Africa*, nşr. Ramusio (Venedik, 1550); trc. Temporal (Paris, 1830); tekrar nşr. Schefer (Paris, 1896); Marmol, (*Descripcion general de Africa* (Granada, 1573); trc. Perrot d'Ablancourt (Paris, 1667);

b. Neşredilen vesîkalar: Bégouen, *Notes et documents... histoire de la Tunisie* (Paris-Toulouse, 1901); Foucard, *Relazioni dei duchi di Ferrara e di Modena coi re di Tunisi* (Modena, 1881); Odorici e Amari, *Lettere di Muley Hassan a Ferrante Gonzaga* (Modena, 1865); La Primaudaie, *Documents inédits sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique, R Afr.*, 1875—1877; Grandchamp, *Documents relatifs à la fin de l'occupation espagnole en Tunisie, R T*, 1914; Monchicourt,

*La Tunisie et l'Europe, Quelques documents relatifs aux XVI*ème *XVII*ème *et XVIII*ème *siècles, R T,* 1905 ve bilhassa daha teferruatlı bir kısım için bk. *Col.ón de doc. ined. para la hist. de España* (Madrid);

c. Tedkikler: Brunschvig, *Un Calife ḥafṣide méconnu, R T,* 1930; Motylinski, *Expédition... contre Djerba* (*1510*), *Actes XIV*ème *Congrès Orient.* (Cezayir, 1905); Muoni, *Tunisi e la spedizione di Carlo V* (Milano, 1876); Cat, *De Caroli V in Africa rebus gestis* (Paris, 1891); Medina, *L'expédition de Charles-Quint à Tunis, R T,* 1906; Monchicourt, *Essai sur les plans imprimés de Tripoli, Djerba, Tunis-Goulette au XVI*ème *siècle, R A,* 1925; ayn. mll., *Episodes de la carrière... Tunisienne de Dragut, R T,* 1918; Charles, *La conquête de Mahdia* (*1551*), *Mach.,* 1921; Monchicourt, *L'Expédition Espagnole de 1560 contre l'île de Djerba, R T,* 1913-1914; Braudel, *Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1577, R Afr.,* 1928 (Notlarda bol bibliyografya ve ekte Tunus'la ilgili vesikalar); Poinssot ve Lantier, *Les gouverneurs de la Goulette durant l'occupation espagnole, R T,* 1930.

3. Türk devri için:

a. Müslüman seyyahlar: al-ʿAyyāşī, *Riḥla* (Fas, 1316); Frans. trc., Paris, 1846 (*Expl. scient. Algérie,* IX); Aḥmed b. Nāṣirī, *Riḥla* (Fas, ts.), tercümesi bundan öncekinin mâbâdındadır; al-Varṣilānī, *Riḥla,* nşr. Ben Cheneb (Cezayir, 1908);

b. Müslüman tarihçiler: İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *Kitāb al-muʾnis* (Tunus, 1286); trc., Paris, 1845 (*Expl. scient. Algérie,* VII); al-Vazīr al-Sarrāc, *al-Ḥulal al-sundusīya* (Tunus, 1287); Muḥammed b. Yūsuf, *al-Maṣraʿ al-malakī* (1705—1765); Frans. trc. Serres ve Lasram (Tunus, 1900); İbn Maḳdīş, *Nuzhat al-anẓār,* taş basm. (Tunus, 1321); Muḥammed al-Bācī, *al-Ḥulāṣa fī umarāʾ İfrīḳiya* (Tunus, 1323); İbn ʿAbd al-ʿAzīz ve İbn Abī 'l-Żiyāf, neşredilmeyen eserleri; Ḥusayn Hoca, *al-Ẓayl li-Kitāb Baṣāʾir ahl al-īmān* (Tunus, 1908); Muḥammed al-Sānūsī, *Musāmarāt al-ẓarīf* (Tunus, ts.).

[Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi (ölm. 1848) *„Hulâsa-i ahvâl-i Tunus-ı Garb,* Üniv. kütüp. TY nr. 6145 (yazılışı: 1262=1846); A.S. İlter, *Şimalî Afrika'da Türkler,* I² (1937), II (1937), s. 116—184; İ.H. Uzunçarşılı, *Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgaline kadar burada vâlilik eden Hüseynî âilesi, Belleten* (Ankara, 1954), XVIII, 545—580; A. Çaycı, *La Question Tunisienne et la politique ottomane* (*1881-1913*), Erzurum, 1963, II; ayn. mll., *İtalya'nın Tunus'ta üstünlük teşebbüsü: Cedeyda meselesi, bu meseleye Osmanlı devletinin müdahalesi, T D* (1963), XIII, 219—240; ayn. mll., *İtalya'daki Tunus konsoloslukları meselesi ve 1863 Osmanlı-İtalyan anlaşması, Belleten* (Ankara, 1966), XXX, 603-619.]

c. Avrupalı müellifler: Lanfreducci e Bosio, *Costa e discorsi di Barberia* (1587), nşr. ve trc. Monchicourt-Grandchamp, *R A,* 1925; Barker, *A true and certain report of... captain Ward* (London, 1609); Prévost de Beaulieu-Persac, *Mémoires,* nşr. La Roncière (Paris, 1913), s. 228—264; Pijnacker, *De reyse naer Africa, Tunis, Algiers... in den jare 1625* (Haarlem, 1650); Savary de Brèves, *Relation de ses voyages... aux royaumes de Tunis et Alger* (Paris, 1628); Attardo, *Relazionne della guerra... fra Algieri e Tunisi quest'anno 1628,* nşr. Roy, *R T,* 1917; Th. d'Arcos, *Lettres inédites écrites de Tunis* (*1633—1636*), Cezayir, 1889; Dan, *Histoire de Barbarie* (Paris, 1637); Thévenot, *Voyages.....* (Paris, 1664—1674); Pagni, *Lettere... di quanto egli... vidde e operò in Tunisi* (Floransa, 1829); D'Arvieux, *Mémoires* (c. IV), Paris, 1735 (1666'daki Tunus'a dâir kısım); Dapper, *Naukeurige beschrijving der Afrikaensche gewesten* (Amsterdam, 1668); Galland, *Relation de l'esclavage d'un marchand de Cassis à Tunis, Magasin encyclopédique* (Paris, 1809); Coppin, *Le bouclier de l'Europe* (Lyon, 1686); *Histoire des dernières révolutions du royaume de Tunis* (Paris, 1689); La Faye, *Etat des royaumes de Barbarie* (Rouen, 1703); Lucas, *Voyage.... Afrique* (*Mémoire pour servir à l'histoire de Tunis* ile birlikte), Paris, 1712; Laugier de Tassy, *Histoire des Etats barbaresques* (Frans. trc. Paris, 1757); Peyssonnel, *Relation d'un voyage sur les côtes de Barbarie..... en 1724* (Paris, 1838); Shaw, *Travels* (1727), Oxford, 1738; Tollot, *Nouveau voyage fait au Levant* (1731), Paris, 1742; La Condamine, *Voyage au Levant* (1731), parça hâlinde neşir *R T,* 1898; Godefroy, Comelin ve La Motte, *Etat des royaumes de Barbarie* (Rouen, 1731); Hebenstreit, *Voyage à Alger, Tunis et Tripoli... en 1732* (Berlin, 1780); St. Gervais, *Mémoires historiques... royaume de Tunis* (Paris, 1736); *Lettres sur l'histoire politique de la Tunisie de 1728 à 1740,* nşr. Gandolphe, *R T,* 1924—1926; Poiron, *Mémoires concernant l'état présent du royaume de Tunis* (1752), nşr. Serres, Paris, 1925; Desfontaines, *Fragments d'un voyage... Tunis et Alger* (*1783-1786*), Paris, 1838; Stanley, *Observations on the city of Tunis* (London, 1786); Poiret, *Voyage en Barbarie* (Paris, 1789); Nyssen, *Mémoire sur Tunis* (1788), nşr. Monchicourt, *R. Hist. Col. Fr.,* 1923; Caroni, *Ragguaglio del viaggio... in Barbaria* (Milano, 1805); trc. Conor-Grandchamp, *R T,* 1917; Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1807), Paris, 1811; Maggill, *An account of Tunis* (Glasgow, 1811); Blaquière, *Letters from the Mediterranean* (London, 1813), 2 cilt; Frank, *Tunis* (1816), nşr. *l'Univers Pittoresque* (Paris, 1850), VII; Noah, *Travels in.. the Barbary States* (New-York, 1819); Filippi, *Fragmens... sur la Régence de Tunis* (1829), nşr. Monchicourt, *R. Hist. Col. Fr.,* 1924—1926; ayrıca krş. Bauer'in kolleksiyonu, *Relaciones de Africa,* Madrit, 1922, 3 cilt; (*Le Tour du Monde, Revue de l'Orienté* v. s.) 1830'dan itibâren gazete ve mecmualardaki birçok makale dışındaki muhtelif eserler: Grenville-Temple, *Excursions in the Mediterranean, Algiers and Tunis* (*1832-1833*), London, 1835; Calligaris, *Notice sur Tunez* (1834), nşr. Monchicourt, *R. Hist. Col. Fr.,* 1928; Ewans, *Reise... von Tunis* (1835), Nurnberg, 1837; Puckler-Muskau, *Semilasso in Afrika* (Stuttgart, 1836); Niculy, *Documenti sulla storia di Tunis* (Livorno, 1838); Capitaine X., *Une promenade à Tunis en 1842* (Paris, 1844); Kennedy, *Algeria and Tunisia in 1845* (London, 1846); Barth, *Wanderungen durch die Küstenländer des Mittelmeers in 1845—1847* (Berlin, 1849); Chassiron, *Aperçu pittoresque de la Régence de Tunis* (Paris, 1849); Pellissier, *Description de la Régence de Tunis,* Paris, 1853 (*Expl. scient. Algérie,* XV; ayrıca krş. *R. d. Deux Mondes,* mayıs 1856); Daumas, *Quatorze ans à Tunis* (Cezayir, 1857); Finotti, *La Reggenza di Tunisi* (Malta, 1857); Dunant, *Notice sur la Régence de Tunis* (Cenevre, 1858); Guérin, *Voyage archéologique dans la Régence de Tunis* (Paris, 1862); Flaux, *La Régence de Tunis au XIX*ème *siècle* (Paris, 1865); François, *Tunis et la Régence sous Mohammed el-Sadok Bey* (Paris, 1867); De Gubernatis, *Lettere sulla Tunisia* (Floransa, 1867); Michel, *Tunis* (Paris, 1867); Maltzan, *Sittenbilder aus Tunis u. Algerien* (Leipzig, 1869); ayn. mll., *Reise in den Regentschaften Tunis u. Tripolis* (Leipzig, 1870); Zaccone, *Notes sur la Régence de Tunis* (Paris, 1875); Rae, *Barbary. Journey from Tripoli to... Kairouan* (London, 1877); Féraud, *Notes sur un voyage en Tunisie et en Tripolitaine, R Afr.,* 1877; Nachtigal, *Tunis, Deutsche Rundschau,* 1881; Pinchia, *Ricordi di Tunisi* (Torino, 1881).

d. Vesîka mecmuaları: Plantet, *Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la Cour* (*1577—1830*), Paris, 1893—1899, 3 cilt; Grandchamp, *La France en Tunisie* (*1582—1700*), Tunus, 1920—1930, 8 cilt; Heeringa, *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel* (*1590—1726*), La Haye, 1910—1917, 3. cilt; Grandchamp, *Documents relatifs aux corsaires tunisiens* (*1777—1824*), Tunus, 1925;

e. Tedkikler: Rousseau, *Annales tunisiennes* (Cezayir, 1864); Fitoussi, *L'Etat tunisien* (*1525—1901*), Tunus, 1901, ikinci baskısı da yapılmıştır; Masson, *Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque* (*1560—1793*), Paris, 1903; ayn. mll., *Les Compagnies du corail* (Paris-Marsilya, 1908); La Roncière, *Histoire de la marine française* (Paris, 1909—1920), 5 cilt; Conor, *Les exploits d'Alonso de Contreras en Tunisie* (*1601—1611*), *R T,* 1913; Spont, *Les Français à Tunis de 1600 à 1789, R. Questions Hist.,* 1900; Playfair, *The scourge of Christendom* (London, 1884); Marchesi, *Tunisi e la Republica Veneziana nel secolo XVIII* (Venedik, 1882); Nallino, *Venezia e Sfax nel secolo, XVIII, Cent. Amari* (Palermo, 1910); Grandchamp, *La mission de Pléville-le-Pelley à Tunis* (*1793—1794*), Tunus, 1921; ayn. mll., *Le citoyen Guiraud, proconsul de la République française à Tunis* (*1796*), *R T,* 1919; Loth, *Arn. Soler, chargé d'affaires d'Espagne à Tunis* (*1808—1810*), *R T,* 1905-1906; Dupuy, *Américains et Barbaresques* (*1776—1824*), Paris, 1910; Hugon, *Les emblèmes des beys de Tunis* (Paris, 1913); Serres, *La politique turque en Afrique du Nord sous la monarchie de Juillet* (Paris, 1925); Rouard de Card, *Les arrangements conclus par le général Clauzel avec le bey de Tunis* (*1830—1831*), Paris, 1927; Gonni, *La regia marina sarda sulle coste di Barberia* (*1830*), *Boll. Ufficio stor.,* 1930; ayn. mll., *Una squadra sardo-napoletana a Tunisi* (*1833*), *ayn. mecmua*; Grandchamp, *Le différend de la Tunisie avec la Sardaigne et Naples en 1833, R T;* Monchicourt, *La mahalla d'Ahmed Zarroug dans le Sahel* (1864), *R T,* 1917; Gandolphe, *Les événements de 1864 dans le Sahel, RT,* 1918; Drevet, *L'armée tunisienne* (Tunus, 1922).

[Jean Pignon, *La Tunisie turque et husseinite, Initiation à la Tunisie* (Paris, 1950); Ch. André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord; Tunisie, Algerie Maroc,* II² (1952), 250 v.d.; Jean Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie* (*1861—1881*), Paris, 1959.]

4. Fransız himâyesi ve 1881'den itibâren Tunus hakkında bugün geniş bir bibliyografya mevcud olup, başlıcaları şunlardır:

a. Himâyenin yerleşmesi hakkında: *Documents diplomatiques, Affaires de Tunisie* (*1870—1881*), Paris, 1881; D'Estournelles de Constant, *La politique française en Tunisie* (Paris, 1891); Crispi, *Politica estera* (*1876—1890*), Frans. trc. *R T,* 1913; Chiala, *Pagine di storia contemporanea,* II: *Tunisi* (Torino, 1895); Broadley, *The last Punic War* (Edinburgh-London, 1882); *L'expèdition militaire en Tunisie* (Paris, ts.); Cappello, *La spedizione francese in Tunisia* (Città di Castello, 1912); Rouard de Card, *Traités de la France avec les pays de l'Afrique du Nord* (Paris, 1906); ayn. mll., *La Turquie et le protectorat français en Tunisie* (Paris, 1916);

b. 1918'den itibâren siyâsî mes'eleler hakkında: *La Tunisie martyre,* 1920; Raynaud, *La Tunisie sans les Français* (Paris, ts.); Jung, *Les réformes en Tunisie* (Paris, 1926); Winkler, *Essai sur la nationalité dans les Protectorats de Tunisie et du Maroc* (Paris, 1926); Aguesse, *Souveraineté et nationalité en Tunisie* (Paris, 1930); Tumedei, *La Questione tunisina e l'Italia* (Bologna, 1922); Sar-

fatti, *Tunisiaca* (Roma, 1924); Bonura, *Gli Italiani in Tunisi* (Roma, 1929); ve *Bulletin du Comité de l'Afrique française* 'deki birçok makalelerden şunlar zikredilebilir: Rodd Balek, *La Tunisie aprés la guerre (1919—1921)*, Paris, 1922; Cavé, *Sur les traces de Rodd Balek (1924—1927)*, Paris, 1929; *Chronique de Tunisie (1922—1928)*, Tunus, 1928;

c. Umûmî tavsifler: Hesse-Wartegg, *Tunis* (Viyana, 1882); Graham ve Ashbee, *Travels in Tunisia*, London, 1887 (ilâvesi olan *Bibliography of Tunisia* çok faydalı olup, buna Rouard de Card, *Livres français des XVII ème et XVIII ème siècles concernant les Etats barbaresques*, Paris, 1911 kitabından ilâve edilecek hiçbir şey yoktur); Lanessan, *La Tunisie* (Paris, 1887), 2. tab'ı 1917; Faucon, *La Tunisie*, 1893; *La Tunisie. Histoire et description* (Paris-Nancy, 1896), 2. tab'ı 1900, 4 cilt; *La Tunisie au début du XX ème siècle* (Paris, 1904); Loth, *La Tunissie et l'œuvre du Protectorat français* (Paris, 1907); *Notice générale sur la Tunisie (1881—1921)*, Toulouse, 1922; Despois, *La Tunisie* (Paris, 1930);

d. İçtimâî hayat, örf ve âdetlere dâir romanlar: Lapie, *Les civilisations tunisiennes* (Paris, 1898); Canal, *La littérature et la presse tunisiennes de l'Occupation à 1900* (Paris, ts.); Duhamel, *Le prince Jaffar* (Paris, 1924); Hubac, *Les masques d'argile* (Paris, 1928); Yerliler için ayrıca krş. Dillere âit zikredilen eserler ve *Revue Tunisienne* 'deki birçok makaleler.

5. Müslüman olmayanlar için Darmon dışında (bk. din)

a. Hıristiyanlar: Mesnage, *Le christianisme en Afrique, Eglise mozarabe* (Paris-Cezayir 1915); Gleizes, *Jean Le Vacher* (Paris, 1914); ayn. mll., *Captivité et œuvres de St. Vincent de Paul en Barbarie* (Paris, 1930); Anselme des Arcs, *Mémoires de la mission des capucins de Tunisie (1624—1865)*, Roma, 1889; Pons, *La nouvelle Eglise d'Afrique (depuis 1830)*, Tunus, 1930;

b. Yahudiler: Cazès, *Essai sur l'histoire des Israélites de Tunisie* (Paris, 1889); Chalom, *Les Israélites de la Tunisie* (Paris, 1908); Arditti, *Recueil des testes législatifs et juridiques concernant les Israélites de Tunisie (1857—1913)*, Tunus, 1915; Tibi, *Le statut personnel... des Israélites tunisiens* (Tunus, 1923); Slouschz, *Un voyage d'études juives en Afrique* (Paris, 1909); ayn. mll., *Travels in North Africa* (Philadelphia, 1927).

6. Müslüman san'at tarihi için: G. Marçais, *Manuel d'art musulman. L'architecture* (Paris, 1926/1927).

3. İDÂRE

a. Fransız idâresi. Himâye idâresinin başlangıcında, 4 şubat 1883 beylik karar-nâmesi mûcibince, umûmî vâli, doğrudan-doğruya bütün resmî muhâberâtı murâkabe eden ve tıpkı umûmî vâlinin beyin yanında oynadığı rolü, başvekilin yanında oynayan, Tunus idâresi umûmî kâtibi olan bir iş arkadaşı tarafından yardım görüyordu. 14 temmuz 1922'de kâtibin yerini, bir dereceye kadar, umûmî vâlilikte bulunan bir delege aldı; bu delegenin ilga selâhiyetleri, riyâsetle ilgili olup, 10 şubat 1923'te çıkarılan bir karar-nâme ile tesbit edildi; buna göre, bu selâhiyetler çeşitli olup, tatbikatta pek az ehemmiyetli idi; bu zât bâzan vekiller hey'eti reîs vekili olarak vazife görür, sivil murâkabe müfettişi olur, bâzan da umûmî vâlinin yokluğunda veya meşguliyetinde onun yerini alırdı. 10 teşrin II. 1926 tarihli riyâsete dâir bir karar-nâme ile umûmî vâli bir sivil ve bir askerî kabine ile desteklendi.

Aynı gün beylik karar-nâmeleriyle te'kid olunan bu 1926 karar-nâmesinde, Tunus emâretinin yüksek idâresi ele alınır; kurulmuş ve işgalden beri Fransızlar tarafından idâre edilmekte olan başlıca şu müdürlüklerin selâhiyetleri tahdid edilir: 3 eylûl 1882'de ihdâs edilen „Nâfıa umum müdürlüğü", aynı yılın 4 teşrin II.'inde ihdâs olunan „Mâliye umum müdürlüğü", 6 mayıs 1883'te kurulan „Tâlim terbiye ve güzel san'atlar umum müdürlüğü", 3 teşrin II. 1890'da te'sis olunan „Zirâat, ticâret ve müstemleke umum müdürlüğü", 14 temmuz 1922'de kurulan „İçişleri umum müdürlüğü" (bu dâire sağlık ve sosyal yardım hizmetlerini içine almakta idi) ile „Tunus adliye müdürlüğü" (bu son iki müdürlük „Umûmî kâtib" in kaldırılması netîcesinde ihdâs olunmuştur). Buna, 11 haziran 1888'de te'sis olunan ve 18 teşrin II. 1927 karar-nâmesi ile muhtar bir müdürlük hâline gelen „Posta ve telgraf dâiresi" ni ilâve etmek yerinde olur.

Cenupta „Askerî bölge" (merkezi Médenine) olarak ilân edilen ve bir „Yerli işler hizmeti" (maaşları Fransız hükûmeti bütçesinden ödenen iki yüksek rütbeli subay, 20 yüzbaşı veya mülâzım, 11 askerî tercüman) dâiresine tâbi olan kısmı müstesnâ, Tunus, 1922'den itibâren idârî bakımdan 5 (Bizerte, Tunus şehri, Kef, Sûs, Sfâkes) bölgeye bölünmüştür; bu bölgelerden her biri de sayısı 19 olan şu alt sivil müfettişlik bölgelerine ayrılmıştır: Bicâye, Bizerte, Teberke, Sûḳ al-Arba, Tunus, Zaġuān, Grombalia, Têboursouk, Kef, Maktar, Mecez el-Bab, Sûs, Kayravan, Thala, Sfâkes, Gabes, Kafsa, Tozeur, Cerbe. 4 teşrin II. 1884'te başkanlık karar-nâmesiyle nasbedilen ve Fransız olan sivil müfettişler, Dışişleri bakanlığının teklifi üzerine yüksek karar-nâme ile tâyin olunmuşlardır; bunların, 22 temmuz 1887 tarihli emir-nâme ile tesbit edilmiş bulunan selâhiyetleri, başlıca, yerli idâreye nezâret ve Fransız yerleşmesine yardım etmekten ibârettir; bunlar konsolos vekili ünvânına sâhib olup, Fransız konsoloslukları mümessili vazifelerini görmekte idiler. Durumları, 25 nisan 1922 karar-nâmesi ile tanzim olunmuştur.

Fransız adliyesi, biri Tunus'ta (4 dâire), diğeri Sûs'ta olmak üzere iki ilk tahkîkat ve „yerli yabancılar" mahkemelerinin ilâvesiyle 14 muntazam sulh mahkemesinden ibâret idi. Mahkemeler, Cezayir istînaf mahkemesinin nüfuz sâhası içinde bulunuyordu. Cezâ kanunu, suçlar için, cezâ mahkemeleri tarafından tatbik olunurdu. Halbuki Cezayir'de aynı hallerde bu vazifeyi sulh hâkimleri yerine getirirdi. Cinâyetler, Tunus ve Sûs'ta oturan, meslekten 3 Fransız hâkimi ile 6 yardımcısından teşekkül eden cinâyet mahkemeleri tarafından karara bağlanırdı; bu hey'etin tâyini, 29 teşrin I. 1893 karar-nâmesine göre yapılmıştı: Bunların milliyeti, zanlıların milliyetine bağlıdır; burada jüri yoktur. Her bakımdan Cezayir'dekilerinin aynı olan bütün Fransız mahkeme reîsleri adliye vekilinin teklifi üzerine yüksek karar-nâme ile tâyin edilmiş idi.

Kara ve deniz ordusunun bütçesinden Fransa hükûmeti mes'ûl olup, Bizerte, bütün Şimâlî Afrika'nın sâhil bölgesi deniz kumandanlığının karargâhı idi. „İşgal fırkası" kumandanı olan general, 1926'dan itibâren, „Tunus birlikleri yüksek kumandanı" ünvânını almıştı.

Himâye idâresinin belli başlı umûmî hizmetlerinin sayısını tamamlamak için, en mühim iki liman kumpanyasını zikretmek gerekir: Bunlardan biri, 1886'da Bizerte'de, diğeri 1894'te Tunus'ta, Sûs ve Sfâkes'de te'sis olunmuştur; bunların yanında üç demir-yolu kumpanyası: *a.* 22 temmuz 1922 mukavelesi netîcesinde Compagnie Fermière denilen Bône-Guelma şirketi (hemen-hemen bütün Tunus şebekesini teşkil edip, bilhassa biri uzun sâhil hattı ile Mecerda vâdisi ve Yüksek-Tell'den geçen iki Tunus-Cezayir ve bir de Kafsa'nın garbında Sbeitla bozkırı ile Fériana'dan geçen Sûs fosfat mâdenleri hattını içine alır); *b.* Kafsa fosfatları şirketi (Sfâkes'i Gabes'e, Redeyef ve Tozeur'e bağlayan dar hatlar); *c.* Tunus tramvay şirketi (kenar mahalle elektrik şebekesi), biri Goulette (Ḥalḳ al-Vād) ve Kartaca'dan geçen iki Tunus-Marsa hattı.

Resmî dâireler yanında Tunus'un, tâyin veya seçimle teşekkül eden serbest meclisleri vardı. Sâdece Fransızlar tarafından 6 yıl için seçilen ve her iki senede bir, üçte biri yenilenen, ticâret ve zirâat odaları mevcuttu. Tunus ticâret odası, Tunus zirâat odası, Sûs ticâret ve zirâat odası, Sfâkes ticâret ve zirâat odası. Bu dördü de 1895'te kurulmuştur. Bizerte ticâret odası ise, 1902'de te'sis olunmuştur. Kadınlar seçme hakkına sâhip, fakat seçilme hakkından mahrum idiler. 15 temmuz 1922 karar-nâmesi ile ihdâs edilen ve merkezi Tunus'ta bulunan Mâdenler temettü odası, ayırım yapmaksızın, Tunus'taki Fransız veya Tunuslu sâhiplerini, müdür, idâreci ve mâden mühendislerini temsil ederdi; bu odanın 12 üyesi 6 yıl için seçilir ve her üç yılda bir yarısı yenilenirdi.

60 kasaba ve şehir birbiri arkasından belediye teşkilâtına kavuşmuştu. 14 kânun II. 1914 ve 1 kânun II. 1924 karar-nâmeleri ile üç yıl için tâyin edilen ve her yıl üçte biri yenilenen belediye mecllisleri, bir yerli reîsten, bir veya daha fazla Fransız yardımcıdan, sayısı değişebilen yerli ve Fransız müşâvirlerden teşekkül ederdi. Bunların kararları açık olup, başvekilin tasvibine tâbi idi.

27 mart 1928 karar-nâmesiyle değiştirilen 13 temmuz 1922 karar-nâmesine uyulup, başlangıçtan itibâren, 6 yıl için seçilmiş üyeler olarak, bir taraftan yerli belediye müşâvirleri ile vilâyet meclislerinin temsilcilerini, diğer taraftan kısmen Fransız belediye müşâvirlerini, kısmen de ticâret ve zirâat odalarını temsil eden küçük bir Fransız çoğunluğunu içine alan „bölge meclisleri" kuruldu. Buna bir ara, bölge merkezi belediye reîs muâvini, Mâdenler işletme odası temsilcileriyle Yerli ticâret odası temsilcileri, umûmî reyle seçilmiş Yüksek-Meclis delegeleri de dâhil olmuştur. İktisat ve bütçe husûsunda istişârî bir uzuv olan bölge meclisi, her devrede en çok 6 gün olmak üzere, bölge merkezinde yılda iki defa umûmî vâli tarafından tâyin edilen ve reye katılmayan bir sivil müfettişin riyâsetinde toplanırdı. Fransız âzalar, bir reîs muâvini ile bir kâtip seçerlerdi; diğer bir reîs muâvini ile diğer bir kâtip de yerli âzalar tarafından tâyin edilirdi.

Temsilciler meclisinin üzerinde bulunan Grand-Conseil (Yüksek-Meclis), 13 temmuz 1922'de, 1896'da daha önce birçok defalar ele alınmış bulunan Conference consultative „istişârî konferans" 'ın yerini aldı. Mart 1928'deki birçok karar-nâmeler, bu Yüksek-Meclis'in terekküp tarzıyla selâhiyetlerini düzenledi: Bu büyük meclis, esas itibârıyle ayrı ayrı toplanan bir Fransız, bir de yerli meclisi içine alır. Umûmî vâli tarafından riyâset edilen Fransız meclisi, altısı Tunus zirâat odası, ikisi Bizerte ticâret odası, dördü Tunus ticâret odası, dördü Sûs muhtelit odası, dördü Sfâkes muhtelit odasından ve ikisi Mâden işletmeleri odasından olmak üzere 22 temsilciden teşekkül ederdi; seçilen Fransız temsilcileri, muhtelif bölgelerde, yaşı 21'in üstünde olup, en az 2 sene Tunus'ta ikamet eden bütün Fransızlar tarafından seçilmiş bulunan 30 kişiden ibâret idi; bu 30 Fransız temsilcisinden, bütün askerî bölgelerle birlikte, altısı Bizerte, onu Tunus, dördü Kef [b. bk.], beşi Sûs, beşi Sfâkes için seçilmiş idi. Yüksek-Meclis'in, en az 25 yaşında olması gereken temsilcileri, yarısı her üç yılda yenilenmek üzere 6 yıl için seçilirdi. Yüksek-Meclis, bütçeyi tetkik ve tasdik ederdi; bu meclis, siyâset ve idâre şekli dışında hükûmetin sorduğu mes'eleler hakkında fikir beyan ettiği gibi, hükûmete de bizzat suâl tevcihinde bulunurdu. Fransa, bundan başka Yüksek-Meclis'in kararlarını bozma ve hattâ ayrıca bütçe husûsundaki kararlarına müdâhale etme hakkını muhâfaza ederdi. Yüksek-Meclis, en çok 20 günlük bir devre için yılda bir defa toplanırdı; fevkalâde toplantıya da çağrılabilirdi. Her bölüm, kendi ça-

lışma hey'etini seçer ve iki büyük komisyon kurardı: mâliye ve iktisat komisyonları; Fransız kısmı, oraya 5 iktisatçı ve 7 Fransız müstemleke temsilcisi gönderirdi. Yüksek-Meclis'in, bütün üyelerin hazır bulundukları toplantıları, halka açık değildi. Umûmî vâli tarafından riyâset edilen bir „Hakem komisyonu", iki kısmın bütün ihtilâflı mes'elelerinde kesin karar verme selâhiyetine sâhipti; Bu hakem komisyonunun, 14 üyesinin yarısı Fransız, yarısı da yerlilerden teşekkül ederdi. Bunlar arasında sürekli bir uyuşmazlık olunca, umûmî vâli ile mevcut vekiller ve müdürler, reye katılırdı; böylece her iki kısım arasındaki ihtilâf hâlinde, karar vermek yetkisi hükûmete âit idi.

b. Mâliye. Tunus'un mâlî kaynakları gittikçe zayıflayan bir ölçüde, şu vâsıtasız vergilerden terekküp ederdi: *a.* Eski *macbā* (krş. Barthès, *Les impôts arabes en Tunisie*, Cezayir, 1923)'nın yerini alan ve Tunus'ta 20 yaşın üstündeki reşid her erkek sâkine isâbet eden „şahıs vergisi" (*istiṭān*); *b.* arâzi vergisi (hurmalık *ḳānūn*'u, zeytinlik *ḳānūn*'u, hubûbattan alınan ve yeniden işlemeye elverişli hâle getirilen arâziye 5 yıl için uygulanmayan *ʿuşr*, meyve ağaçları ile, Cerbe'dekiler hâriç, sulu zirâate konmuş *marāciʿ*, *ḥuẓar* veya „Cerbe'deki zirâate âit husûsî arâzi vergisi", 1918'de ihdâs edilen hayvan, 1919'da ihdâs olunan bağ, 1927'de çıkarılan „işlenmemiş arâzi" vergisi, esas itibârıyle amme menfaatini göz önünde bulunduran, şehir ve şehir civârındaki taşınmaz malların îrâd ve kira vergisi); *c.* Ticâret ve sanâyi için „temettü vergisi", mâdenler için 1927'de ihdâs edilen patent vergisi; *d.* 1918'de çıkarılan menkul mallar, ipotek v. s. vergileri; *e.* „mal edinme" (assimilées) denilen birkaç vergi.

Ehemmiyeti artan vâsıtalı vergiler şunlardır: *a.* pul ve kaydiye harçları; *b.* Fransız mahsûlleri lehine düşünülmüş gümrük resmi; *c.* İmâlât ve „vâsıtalı vergiler" adıyle eski maḥṣūlāt'ı tâkib eden, muhtelif mahsûllerin satışından alınan vergiler. Nihâyet bunlara şu gelirleri ilâve etmek gerekir: *d.* Tekel maddeleri (tütün, barut, tuz, kibrit, oyun kâğıtları); *e.* Posta idâresi; *f.* muhtelif sanâyi işletmeleri ile *g.* devlet emlâki gelirleri.

c. Yerli idâre. Yerli vekillerin sayısı 3'e çıkarılmıştı: Kendisine „kalem vekili" (*vazīr al-ḳalam*)'nin vekâlet ettiği „başvekil" (*al-Vazīr al-akbar*); onun yanında, „Dâhiliye umum müdürü"; vazifesi 26 nisan 1921'de ihdâs olunan ve bir Fransız „Tunus adliye müdürü" nün yol gösterdiği „adliye vekili" (*vazīr al-ʿadliya*). Tunus yerli mülkî teşkilâtının esâsı, vilâyetler taksimâtına müstenid olup, bu vilâyetlerin sayısı 37 idi: Bicâye, Bizerte, Mateur, Ayn Draham, Sûk el-Arba, Sûk el-Hemis, Tunus şehri, Tunus kenar mahallesi, Zaġuān, Soliman, Nabeul, Téboursouk, Kef, Tacerouine, Ouled-Ayar, Ouled-Aun, Mecez el-Bab, Sûs, Manastır, Mahdia, Souassi, Kayravan, Celass, Fraichich, Madjeur, Sfâkes, Cebeniana, La Skira, Arad, Kafsa, Hammama, Carid, Cerbe, Matmata, Nefzaoua, Ouerghemma ve Tatahouine. Tunus şehrindeki vâli, eski *Ṣayḫ al-madīna* adını muhâfaza eder. Karar-nâme ile tâyin edilen vâli, aynı zamanda idârî, adlî ve mâlî selâhiyetlere sâhib idi: o, idâre ile halk arasında mutavassıt vazifesini görürdü; kendisi, umûmî huzûru sağlamak mecbûriyetinde olup, dâvet edilmeksizin, pek az ehemmiyetli olan sivil veya cezâî işlere bakar, vergileri tahsil ederdi; emrinde, vergi ödemeyen mükelleflerin nakdî cezâlarını (*ḫidma*) tahsil edecek olan sipâhi (*sbāʾiḥīya*)'lerden teşekkül eden bir yerli jandarma teşkilâtı (*ocaḳ*) vardı. Bizzat kendisi için, idâre ettiği kimselerden tahsil ettiği vergileri, sâbit bir maaşa çevirmek temâyülü vardı; bunu sağlamak üzere bâzı tedbirler düşünülmüştü.

Eyâlet vâlileri (ḳāʾid)'ne 28 teşrin II. 1889'dan itibâren, karar-nâme ile tâyin edilen halîfeler yardım veya vekâlet ederlerdi; bunların sayısı, 20'si yüksek kadroda olmak üzere, 67 idi. 4 haziran 1912'den itibâren bir „stajyer vâliler" (*ḳāhiya*) ve istisnâî sınıftan ḫalîfa hey'eti vardı; sayısı 16 olan bu stajyer vâli ve ḫalifa'ler, vâlinin idâresi altında bulunan bölgenin bâzı kısımlarında kendisini temsil ederlerdi.

Her vâlilik, yekûnu 604'ü bulan bâzı alt kısımlara, şeyhliklere ayrılmış olup, her kısım vâlinin teklifi ile hükûmet tarafından tâyin edilen bir şeyhin iktidârına bırakılmıştı. Şeyh, umûmî nizamdan mes'ûl olup, vergilerin tahsiline yardım ederdi.

1922'de çıkmış olan birçok karar-nâme ve emir-nâmeler (askerî sâha hâriç), 1928'de tâdil edilip, „eyâletler meclisi" teşkil olundu; bu eyâlet meclislerinin işi, eyâletlerin iktisâdî ihtiyaçlarını müzâkere etmek, hükûmetin danıştığı hususlara cevap vermek ve bölge meclislerine temsilciler seçmekti. Her şeyhlik, bu bölge meclislerine 4 temsilci, bir veya iki üst kademede me'mur ve diğer küçük me'murları gönderirdi; bunlar en az 30 yaşında olup, vekâletin tasvibi mahfuz kalmak şartıyle, „ileri gelenler, eşraf" muhiti dışındaki şeyhliklerde ikamet etmiş veya mülk sâhibi olmuş en seçkin reşid mükellefler tarafından seçilirdi. İleri gelenlerin kadı tarafından asılan listeleri, vâlinin yanında, sivil bir müfettiş ve kadının bulunduğu bir komisyon tarafından gözden geçirilirdi. Vilâyet meclislerine, noterler, me'murlar veya amme hizmetinde olanlar seçilemezdi. İki gün devam eden toplantılar 3 ayda, seçimler ise 6 yılda bir olurdu.

Yerli zirâat ve ticâret odaları, 1920'de ihdâs olundu ve 1924 ile 1928'de yeniden teşkilâtlandırıldı: „Şimâl yerli zirâat odası", bir zirâat kısmı (şeyhliklerin temsilcilerinin gösterdiği iki namzet arasından hükûmet tarafından seçilen bir vilâyet âzası) ile bir köy iktisat kısmını (şeyhlikler temsilcilerinin gösterdiği 4 namzet arasından hükûmet tarafından seçilen iki lise mezunu veya zirâat mühendisi âza) içine alır. „Şimâl yerli ticâret odası", bir ticârî kısım (12 müslüman ve 5 seçilmiş Yahudi) ile umûmî iktisâdî kısım (seçicilerin gösterdikleri 4 namzet arasından hükûmetin intihab ettiği iki müslüman veya Yahudi âza)'dan ibâret idi. Seçicilerin en az 25 ve namzetlerin ise, 30 yaşında olmaları gerekirdi.

1928'den itibâren, bu iki meclisin, benzeri Fransız meclisleri ile müşterek toplantıları sağlandı. Ayrıca, bizzat, Sûs ve Sfâkes'deki her „muhtelit oda"nın içinde 7 âzalı bir yerli kısım te'sis olunmuştu.

Yukarıda, yerlilerin, belediye ve bölge meclislerine ne şekilde iştirâk ettikleri görüldü. Onlar, Yüksek-Meclis'te, her birisi için 2 olmak üzere, 10'u beş bölgeyi, 3'ü cenup arâzisini, 4'ü şimâl yerli ticâret odasını, 4'ü şimâl zirâat odasını, 2'si muhtelit odaların yerli kısımlarının her birini, 1'i de Tunus'taki Yahudi cemâatını temsil eden 26 âzalık ayrı bir kısım teşkil etmişlerdi. Yüksek-Meclis'in bu kısmına mûtad olarak, umûmî merkezde temsilci veya nâdiren umûmî vâli olmak üzere, ondan bir derece aşağıda bulunan kimsenin gösterdiği Himâye idâresindeki yüksek rütbede bir Fransız me'muru riyâset ederdi. Her iki kısım, müştereken toplanabilirdi. O zaman, kararlar bir tek meclisten çıkmış gibi telâkkî olunurdu.

Durumu, 9 kânun II. 1928 karar-nâmesiyle tesbit edilen Tunus hukukunda, lâik ve dinî selâhiyetlerin ayırdedilmesine dikkat edilmiştir. Tunus'ta birinci sınıfın zirvesinde bulunan „Ouzara" (*Uzarāʾ*) mahkemesi, 1921'den itibâren: *a.* Bütün Tunus için, iki dâiresinin (medenî ve cezâî) her birisinde üç mahkeme reîsi bulunan bir çeşit istînaf mahkemesi; *b.* derhal ve mürâcaat edilmeksizin hüküm veren cinâyet dâiresi; *c.* müddei umûmîlik dâiresi; *d.* bir çeşit temyiz mahkemesi olan istidâlar komisyonunu içine alır. Ouzara, 1896'da Sfâkes'de, Gabes'de ve Kafsa'da, 1897'de Sûs ve Kayravan'da, 1898'de Kef'de, 1926'da Bicâye'de ihdâs olunan 3 âzalı „bölge mahkemeleri" ile tamamlandı. Bunlara ve Ouzara'ya, 1906'da Arapça bilen Fransız hukukçularından „hükûmet komiserleri" tâyin olundu. Fırkalar kendilerini „oukil" (*vaḳīl*, cem. *uḳalāʾ*)'ler ile temsil ettirirler. Fransız idâresinde iken Tunus'taki „bölge mahkemesi" Drîba adıyle kalmış ve Tunus'un başında şayḫ al-madîna ve 10 yardımcısının bulunduğu bir çeşit ticâret ve lonca mahkemesi varlığını muhâfaza etmiştir.

Bibliyografya: Zeys, *Code annoté de la Tunisie*, 1901 (1912'ye kadar yıllık eklerle); Lagrange ve Fontana, *Codes et lois de la Tunisie*, Paris, 1912 (1928'e kadarki ekleriyle); *Journal officiel Tunisien*; A. Girault, *Principes de colonisation et de législation coloniale* (V, *La Tunisie et le Maroc*), 5. tab'ı, Paris, 1928.

4. DİN

Halkının 3/5'ü hâricî olan Cerbe adası dışında, Tunus, uzun zamandan beri sünnî Mâliki mezhebini kabûl etmiştir. Türklerin ahfadı veya öyle olduklarını iddia edenler Hanefî olup, bunlar küçük bir azınlık ise de, umûmiyetle aristokrat sayılır ve beyler âilesini de içine aldığından mümtaz bir sınıf teşkil ederler.

a. Müesseseler. Şarʿ (şerî'at). Tunus'ta, Hafsîler idâresinde, en yüksek dinî vazifeler, hükümdar tarafından tâyin edilen ve başlıca müftî [b. bk.] veya hatîb [b. bk.] olarak tesmiye olunan cemâat kadısı (*ḳāżi'l-camāʿa*) ile nikâh kadısı (*ḳāżi'l-ankiḥa*) tarafından yürütülürdü. Rütbe itibârıyle onlardan aşağı olan bir *ḳāżi'l-muʿāmalāt* ile *ḳāżiʾl-ahilla* da vardı. Ordu kadısı (*ḳāżi'l-maḥalla*), harekât esnâsında hükûmet kuvvetlerine refâkat ederdi. İbn Abî Dînâr (s. 276; trc., s. 470), kadının „Şarâa" (Şarʿ; krş. Saint-Gervais, s. 93 v.dd.) mahkemesinde beraber bulunduğu müftînin hâkimiyeti altına yavaş yavaş nasıl girdiğini ve Türkler idâresinde, Hanefî baş müftînin hâlâ devam eden *Şayḫ al-İslām* ünvânını aldığını, güzel bir şekilde açıklar; resmi olarak mevkii çok yüksek olmayan Mâlikî baş-müftüsü de bâzan aynı ünvanla taltif edilmiştir.

Münhasıran, şahsî haller (nüfus, evlenme, boşanma, vesâyet, velâyet, verâset)'de selâhiyet sâhibi olan Şarâa, her şehirde bir Mâlikî meclis (*maclis*)'inden meydana gelmiştir; bu meclis 1 veya daha fazla müftî ile bir kadıdan ibârettir. Tunus'ta „Divan" da Mâlikî meclisinin yanında bir Hanefî meclisi de yer alır; her ikisi de dâvacılar tarafından kendilerine getirilen veya diğer kadılar tarafından gönderilen işleri deruhte eder. Bu mahkemelerin işlemesi, daha önce 1856 ve 1875'te çıkan karar-nâmelerle tanzim edilmişti; sonradan bilhassa, noterler tarafından tesbit edilen bir mukavelede te'mînat isteyen *murāsala* usûlünü tesbit eden karar-nâme vardı. 6 mart 1926 karar-nâmesi, aynı yılın 3 martında konulan askerlik vergisinden, yerlileri kurtardı ve fakir dâvacıların mahkeme harçlarından muâf tutulmalarını getirdi. Nihâyet 28 kânun II. 1930 karar-nâmesi ile zabıt kâtiplikleri te'sis edilmiştir.

Noterlik. Yerli „noterler" (ʿadl, cem. ʿudūl) beylik karar-nâmesi ile tâyin edilmişti. Onların alınması ve mesleklerinin icrâsı 30 zilkade 1291 (8 kânun II. 1875) karar-nâmesi ile tanzim edilmişti. Tâyinler kadıların inhâsı ile yapılırdı. Ulu-câmi (medresesinden)'den diplomalı eski talebeler gerekli bir muâmeleye tâbi tutulmaksızın hemen hemen otomatik olarak noter tâyin edilirlerdi. 8 mayıs 1928 karar-nâmesi, evvelki duruma çok hissedilir değişiklikler getirmiştir. Nihâyet, kat'î şekli 1 kânun II. 1931 tarihinde tatbik edilebilen 1 temmuz 1929

karar-nâmesi ile yeni usûller vaz'olundu. Buna göre, müslüman noterler 24 yaşından aşağı olmayacak, 2 veya 3 yıllık bir staj yapacaktır; en dikkate şâyan yenilik, Tunus kanunlarına dâir bilgi isteyen bir imtihanla yetinmektir. Ulu-câmi'in diploması, büyük bir şehirde meslek icrâ etmeye imkân veren ve „birinci sınıf" denilen noterlik imtihanına girme hakkını kazandırırdı. „İkinci sınıf" noterler, biraz farklı bir imtihandan sonra, sâdece daha az ehemmiyetli şehirlerde çalışabilirlerdi. Adliye vekâleti tarafından verilip vize edilmiş kayıtlar (günlük defter ve senet asılları) ciddî bir murâkabeye tâbi idi.

Ḥ u b u s. Tunus'ta vakıf emlâkine „habous" (ḥubus) denilir. Amme ḥubus'u Ḥayr al-Dîn zamanından beri 1874'te, merkezî bir idâre (cam°îya) tarafından tedvîr edilmiş olup, 19 mart 1924 karar-nâmesi ile yeniden teşkilâtlandırılmıştı. Ḥubus'un başında bir müdür ile bir idâre meclisi bulunmakta idi. Bu teşkilât, birçok dâirelere ayrılmış olup, Tunus emâretinin belli başlı merkezlerinde, vekiller (vakîl) tâyin eden bir mümessili (nā°ib) vardır. 17 temmuz 1908'de bir karar-nâme, Cam°îya'yi, „kalem vekâleti" ile dâhiliye umûmî müdürü tarafından idâre edilen „Yüksek ḥubus meclisi" nin murâkabesi altına soktu. Cam°îya, husûsî ḥubusların idâresine nezâret etme hakkına sâhipti. Ḥubuslarla ilgili kanunların mânaları şu üç şekilde tefsir edilmiştir (krş. H. de Montety, *Une loi agraire en Tunisie*, Cahors, 1927): *a.* Dâimî bir gelirin te'diyesi karşılığında „enzel" (inzâl) veya ḥubusların satışı ile ilgili olup, müteaddit defa değişip tamamlanmış bulunan 26 mayıs 1886 karar-nâmesine göre, 1905'ten itibâren enzelci borçlu, kirasını rehinden kurtarma hakkına sâhipti; zirâî emlâke tasarruf edenlerin haklarına dokunmaksızın, bu emlâk satılabilirdi; *b.* Aynî ve nakdî mübâdele (11 kânun II. ve 13 teşrin II. 1898 karar-nâmeleri); *c.* Uzun vâdeli kiralama (13 kânun II. 1898).

Bayt al-mâl, Cam°îya'ye tâbidir. Geliri hayrattan ve mirasçısı bulunmayan emlâk v.s. den sağlanır.

T a r î k a t l e r. Tunus'taki müslüman tarîkatleri hakkında (krş. Depont et Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897, tür. yer.) belirli rakamlar vermek çok tehlikeli olacaktır. *L'Annuaire du Monde musulman*'ın verdiği bilgi ihtiyatla kabûl edilmelidir. Tarîkat mensuplarının sayısı, gerçekte, adı geçen eserde işâret edilmiş olan 58.143'ün çok üstündedir. Tunus emâreti tarafından 1924'te teşebbüs edilen ve neşredilmemiş bulunan resmî bir ankete göre, sâde Kef idârî bölgesindeki halkın 18.000'i ḫuān veya *fuḳarā°* idi; halbuki tarîkat mensuplarının sayıları, Beja'da, bütün çevredeki 66.000 müslümanı içine alan bölgede halkın üçte birini teşkil ediyordu. Bunlar sâdece Tatahouine'nin mülhakatında 13.000'den fazla idi. En çok yaygın olan dört tarîkat şunlardır: *Ḳādirîya*, *Raḥmânîya*, sonra *°Îsâva* ve *Ticânîya* [b. bk.]; *°Arûsîya* de oldukça kalabalıktır. Bunlara ilâve olarak Nefta'daki Bû-°Alîya gibi mahallî zümrelerin yanında biraz dağınık halde *Madanîya*, *Şâẕilîya* ve *Ṭayyibîya* vardır. Teberke ve Thala'daki resmî me'murlar, *Raḥmânîya* ve *Ḳādirîya* tarîkat mensuplarının kendi sâhalarındaki yekûnun % 40 ilâ % 50 nisbetinde olduğunu tesbit etmişlerdi; ancak bu nisbet, rakip tarîkatlerin kuvvetli oldukları yerlerde azalır. Yakın zamanlarda yayılmakta olup, Cezayir'deki Müstegânim'den çıkan *°Alavîya* tarikati, Manastır yakınındaki Ksibet el-Mediouni zâviye [b. bk.]'sini Tunus'ta merkez edinmişti. Tunus, Menzel Bou-Zelfa ve Cerid mühim tarîkatlerin merkezleridir; Kef ise, en nüfuzlu ana zâviyeleri içine alır. Bu teşkilâtların, tatbikatta hiçbir rollerinin bulunmadığı ve kezâ dinî te'sirlerinin devamlı olarak azaldığı bir gerçektir.

Zâviya'de barınma hakkı 6 şubat 1883'ten beri kaldırılmıştır.

b. T e d r î s a t. *Kur'an* okutan mekteplere *ḳuttāb* adı verilir. Bunların en üstünde ve Halk Eğitimi Müdürü'nün nezâreti altında, Cam°îya'nin tahsisâtını verdiği, Ulu-câmi'den mezun eski talebeler tarafından idâre edilen medreseler, sâdece Ulu-câmi talebeleri için pansiyon vazifesi görürdü. Burada daha çok birkaç dersin tekrarı yapılırdı. Sâdece, *al-°Aṣfûrîya* medresesi, *ḳuttāb* için *mu'addib* veya müdür yetiştirirdi.

U l u - c â m i. Bu câmi, Türkler idâresinde yavaş yavaş bütün dinî tedrîsatın merkezi hâlini aldı. Nihâyet Fransız idâresi zamanında Tunuslu, Trablusgarblı, Cezayirli ve hattâ Faslı, Merâkeşli 2.000 talebenin devam ettiği bir yer hâline geldi. Derslerin düzenlenmesi, yeni denilebilecek devrede Ahmed Bey'in 27 ramazan 1258 (1 teşrin I. 1842) tarihinde *al-Mu°allaḳa* diye tanınan fermânına (*manşûr*) kadar çıkar. Bu fermânın *al-Mu°allaḳa* olarak adlandırılmasına sebep, Ulu-câmi'in *Bâb al-Şifā°* denilen kapısına asılmış olmasıdır. Başlıca öğretim üyeleri: 15'i Mâlikî, 15'i Hanefî olmak üzere 30 müderris (profesör) olup, bunların her biri, perşembe ve cuma günleri ile ramazan ve kurban bayramları günleri ve ramazan hâriç, her gün iki ders verirdi; bunların, tâyin edilen günler içinde bulunmamaları hâriç, gündelikleri iki kuruştu. Mâlikî ve Hanefî iki şeyḫ al-islâm, *nuzzâr* („müfettişler") tesmiye olunup, ayda yüz kuruş alırlardı. Bunlar, çalışmalarında kendi mezheplerine mensup iki kadıdan yardım görürlerdi. Bu kadıların gündeliği üç kuruştu. Bu dört zât, ayrıca yukardaki maaşların alındığı Bayt al-mâl idârecilerinin hesaplarını murâkabe ederlerdi. Bayt al-mâl, devamlı bir fazlalık gösterirse, bu fazla para, bâzı şartlar altında, en çalışkan talebe arasında taksim edilirdi. Müderrislerin tâyinleri, iki şeyḫ al-islâm ve iki kadının fikirleri alınarak, beylik karar-nâmesi (*ẓahîr*) ile yapılırdı.

Bununla berâber, daha teferruatlı bir tatbikat Ḫayr al-Dîn zamanında çıktı: Şâdiḳ Bey tarafından 28 zilkade 1292 (26 teşrin II. 1875)'de kabûl olunan karar-nâme (*Amr °alî*), 67 madde hâlinde, tedrîsatla ilgili hususları açıklayarak, kitap müelliflerinin listesini, talebelerin, öğretim üyelerinin ve müfettişlerin hak ve vazifeleri ile listelerini ve kütüphâne ile ilgili düzeni gösteriyordu. Bununla berâber, bundan sonra yapılan kısmî değişikliklerle 81 maddeyi ihtivâ eden 16 eylûl 1912 karar-nâmesi çıktı. Bu karar-nâmede, tavsamış gidişe âit tedrisî mülâhazalar yanında, isâbetlilik ve iyi davranış lehine müstacel tavsiyeler ve 19. maddede, ulemâ tarafından an'anevî olarak kabûl edilmiş bulunan esaslardan şüphe etmeyi yasaklama yer alıyordu.

1872 nizam-nâmesi ile al-Azhar'de derpiş edilen „on bir ilim" şûbesinden daha çok ve daha çeşitli tâlim terbiye maddeleri nizam-nâmenin 1. maddesinde şöyle sıralanmıştır: Tefsîr, hadîs, siyer, nassî ilâhiyat (*tavḥîd*), *Kur'an* kıraâti (*Ḳirā°āt*), tecvîd, ıstılâhat (*muṣṭalaḥ*), fıkh usûlü (*uṣûl fiḳh*), fıkıh, farâiz, tasavvuf, ibâdet vakitlerini tâyin (*mîḳāt*), nahiv, dil şekil bilgisi (*ṣarf*), meânî (*ma°ānî*) ve beyan (*bayān*), üslûb (*luġa*), yazı yazma (*inşā°*), edebiyat (*adab*), tarih, coğrafya, resim (*rasm*) ve güzel yazı yazma (*ḫaṭṭ*), aruz, mantık, münâzara (*ādāb al-baḥs*), hesap, hendese, astronomi (*hay°a*), topometri (*misâḥa*). Bu ilim dalları içinde sonuncular oldukça ihmal edilmiştir; an'aneye sıkı sıkıya bağlı olan zihniyet ve Ulu-câmi'de kullanılan eski tedrîsat usûlleri, din husûsundaki tam serbestliğe, lâdinî ilimlerdeki her türlü ilerlemeye ve dinî mes'elelerdeki her türlü hür düşünceye engel oluyordu. Gerçekten de, tarih ve coğrafya programda, islâm tarihinin kısa bir hulâsası dışında, sâdece XIV. asra âit olan, İbn al-Ḫaṭîb'in *Rakm al-ḥulal* ve İbn Haldûn'un *Muḳaddima*'sine yer vermekte idi. Hendese kaziyeleri, al-Ṭûsî (XIII. asır) rivâyeti içinde okunan Euclid hendesesinden ileri gidememişti.

Parasız olan tahsil devreleri, birbirini tâkib eden imtihanlarla kazanılan üç devreye bölünmüştür.

Yüksek seviyedeki derslerde okutulmuş olan din ve dil eserlerinin listesi şöyledir (mad. 4):

Tafsîr.	Bayżâvî, *Asrâr al-Tanzîl.* Calâlayn tafsîri.
Ḥadîṣ	al-Zurḳânî'nin şerhi ile birlikte *Muvaṭṭā°*. al-Kasṭallânî'nin şerhi ile birlikte *Ṣaḥîḥ al-Buḫārî*. Şihâb al-Ḫalâcî'nin *Şifā°* sı.
Siyar	al-Zurḳânî'nin şerhi ile birlikte *Mavâhib al-ladunîya.* *Sîra al-ḥilâ°îya.*
Tavḥîd	Aẓud al-Dîn al-Icî'nin *Mavâḳif*'i hakkındaki Curcânî şerhi. °Umar al-Nasafî'nin *°Aḳā°id*'i hakkındaki Taftâzânî şerhi. Şeyḫ al-Sanûsî'nin *Kubrā*'sı.
Uṣûl al-fiḳh	Ṣadr al-Şarî°a °Ubayd Allâh al-Maḥbûbî, *Tavżîḥ.* °Aẓud al-Dîn al-İcî'nin İbn al-Ḥâcib'in *Muḫtaṣar*'ı hakkındaki şerhi. °Abd al-Vahhâb al-Subkî'nin *Cam° al-Cavâmi°*'si hakkındaki al-Maḥallî'nin şerhi.
Fiḳh	°Oşmân al-Zayla°î, *Tabyîn al-ḥaḳā°iḳ* (°Abd Allâh al-Nasafî'nin *Kanz al-daḳā°iḳ* şerhi), *Durar* (*Ġurar*'ın şerhi), Sîdî °Abd al-Bâḳî'nin Ḫalîl'in *Muḫtaṣar*'ı hakkındaki şerhi. Sîdî Muḥammed al-Ḫirşî'nin yine Ḫalîl'in *Muḫtaṣar*'ı hakkındaki şerhi.
Taṣavvuf	: Ġazzâlî, *Iḥyā°*.
Naḥv	: İbn Hişâm, *Muġnî al-labîb.*
Ma°ânî, Bayân	al-Curcânî'nin şerhi ile birlikte, Yûsuf al-Sakkâkî'nin *Miftâḥ*'ının üçüncü kısmı. al-Taftâzânî, *Muṭavval.*
Luġa, İnşā°, Adab.	al-Suyûṭî, *Mizhar.* °Abd al-Malik al-Ṣa°âlibî, *Fiḳh al-luġa.* Marzûḳî'nin *Ḥamâsa* şerhi. İbn al-Aşîr, *Maṣal al-sā°ir.*

Bir tecvîd hocası ile birlikte 31 profesör, birinci dereceden müderris ünvânını almış olup, yüksek dersler verirlerdi. Orta seviyedeki dersler için, yine bir tecvîd hocasının ilâvesiyle yarısı Mâlikî, yarısı Hanefî olan 12 profesör vardı. Başlangıç dersleri, prensip olarak herhangi bir ücret almayan, eski mezun talebeden mutaṭavvi° (gönüllü) denilen hocalar tarafından verilmekte idi (mad. 9).

Profesörlerin, ramazan ayı dışında, temmuzun ortasından eylûl ortasına kadar olmak üzere yıllık tatilleri iki aydı. Bunların dışında bütün cuma, ramazan ve kurban bayramı günleri ile bunları tâkib eden dört gün, arîfe günü ve ona takaddüm eden iki gün, 10 muharrem, 11, 12 ve 13 rebîülevvel günleri tatildi (mad. 29); perşembe, kat'î şekilde yeniden ders günü olarak kabûl edilmiştir (mad. 28).

Her talebenin, hocalarının ayda bir vize ettikleri, şahsî bir karnesi vardı (mad. 32). Hocalar, bu karnede talebenin ders mevzuunu kavradığını tasdik ederlerdi (mad. 33). Disiplini, müfettişler tarafından tâyin edilen nezâretçiler sağlardı (mad. 40). Bu müfettişlerin vazifeleri, *mu°allaḳa* hükümlerine göre tâyin edilmiştir (mad. 44 v.dd.).

Aynı tarihli tamamlayıcı 11 maddelik bir karar-nâme, *taṭvîḳ* diploması hakkını veren son imtihan şartlarını tâyin ederdi. Fıkıhla ilgili yazılı bir imtihan (mad. 5), birbirini tâkib eden iki devre için, geçerli bir hak verirdi (mad. 6). Şifâhî imtihan,

kütüphânedeki eserlerden faydalanmak sûretiyle altı saatlik bir zaman içinde yapılırdı (mad. 7). Husûsî bir *taṭvīᶜ*, *Kur'an* kırâati ve tecvîd için öngörülmüştü (mad. 9).

1928'den beri *mutaṭavviᶜīn* arasından müsâbaka ile 50 „öğretim yardımcısı" (*muᶜāvin ᶜala'l-tadrīs*) tâyin olunmuştu. Bunlar aylık olarak 500 frank alırlardı.

1. kânun II. 1931'den itibâren, ikinci sınıf hocaların yıllık maaşları 13.000 frank, birinci sınıf hocalarınki ise, 16.000 frank idi. 1924'ten beri Tunus devleti bütçesinde, Ulu-câmi için ayrılmış bir tahsîsat vardı; devamlı olarak artan bu tahsîsat, 1927'de 50.000'den 250.000'e çıkmış ve 1930'da ise, 770.000'i bulmuştu.

Müslüman noterliğinin yeniden teşkilâtlandırılması, bu mesleğe hemen kabûl edilemeyen talebe kesiminin şiddetli protestosunu mûcib oldu. Zîrâ onların Ulu-câmi'deki tahsilleri, kendilerini başka bir hazırlık olmaksızın, noterlik için mecbûrî olan yeni bir imtihana girme külfetinden kurtaramıyordu. Bu vesîle ile dinî tedrîsattaki ıslâhâtla ilgili mes'eleler ortaya atıldı veya hiç olmazsa Ulu-câmi' ye modern bir hukuk tedrîsatının sokulması üzerinde duruldu. Kânun I. 1929'da hükûmet tarafından tâyin edilen bir komisyon ıslâhât imkânlarını araştırmış ve güçlükle bir program hazırlamaya çalışmıştır.

Kütüphânenin kataloğu, B. Roy ve Bel-Hoca tarafından, Arapça ve Fransızca olarak neşredilmiştir (Tunus, 1900).

T e d r î s a t ş e k l i. Yerli idârî işlere meslek adamı yetiştiren, Fransızca ve Arapça olarak çift tedrîsat yapan Ṣâdiḳî koleji (1928—1929 ders yılında 417 öğrencisi vardı) dışında, genç müslümanlar, gittikçe artan bir sayıda Fransız ilk (bunların arasında Fransız-Arap okulları ile müslüman kızlar için husûsî mektepler vardı; krş. *RMM*, VI, 123—126) veya (herkese açık) ortaokullara devam ediyorlardı.

31 kânun I. 1928'de müslüman halk, emâretin herkese açık ilkokullarına 25.876 erkek ve 293 kız (ayrıca husûsî okullarda 67 erkek ve 617 kız) talebe göndermişti (krş. *Statistique générale de la Tunisie*, yıl 1928). Tunus Carnot lisesindeki takrîben 2.000 talebeden 359'u Tunuslu erkek talebe idi; buna mukabil kız lisesinde 1.200'den fazla talebenin 28'i Tunuslu idi; nihâyet, ayrıca Tunus'taki diğer üç Fransız mektebinde de (Collège Alaoui, Muallim mektebi, E. Loubet meslek okulu) 461 Tunuslu vardı.

Tunus'ta bir „École supérieure de langue et littérature arabes (= Arap dil ve edebiyatı yüksek okulu)" Avrupalı dinleyicilerine önce certificat d'arabe parlé (= konuşulan Arapça sertifikası), sonra bir „brèvet d'arabe ecrit (= yazı dili Arapçası beratı)", müslüman veya müslüman olmayan talebesine de „diplôme supérieur d'arabe (yüksek Arapça diploması)" vermekte idi.

Elçiliğin teklif ve tavsiyesi ile kurulan, müslüman *al-Ḥaldūnīya* cemiyeti, 200'e yakın genç dinleyici için muhtelif konular hakkında Arapça olarak halkın anlayabileceği şekilde dersler tertiplemişti.

Nihâyet Tunus adliyesi, yerli adlî mesleklere hazırlayıcı kanunî mevzuatla ilgili kurslar açmıştı.

B i b l i y o g r a f y a: R. Darmon, *La situation des cultes en Tunisie*, 2. tab'ı, Paris, 1930.

5. NÜFUS

a. N ü f u s i s t a t i s t i k. Tunus'un nüfûsu, müslüman ve Yahudi yerlilerden başka, İtalyan ve Fransız himâyesi altında vuku bulan kuvvetli bir göç netîcesi olarak gittikçe artan bir sayıda Avrupalılardan terekküp etmekte idi: 1926 nüfus sayımına göre, Tunus'un nüfûsu 2.159.708 (km. murabbaına 17,3 kişi düşmektedir [1966'da 4.533.351 olup km² ye düşen nüfûs 28]) kişidir; bunların 1.932.184 [1966'ya göre umûmî nüfûsun %96'sı müslüman, 54.243 [1966'da 23.000]'ü Tunuslu Yahudi (buna tabiatıyle, Avrupa tebaalı olan Yahudiler dâhil değildir), 173.281 Avrupalıdan 71.020'si Fransız (% 41), 89.216'sı İtalyan (%51,5), 8.396'sı İngiliz tebaalı Maltalı (% 4,8) ve 4.649 (% 2,7)'u da muhtelif milletlerdendi. Bilhassa Sicilya ve Sardunya'dan gelmiş bulunan İtalyanlar, duvarcılık, mâden işçiliği (Kef'te), rençberlik ve küçük çapta bağcılık (Bicâye, Mecez el-Bab, Grombalia, Zaġuān'da) yaparlar. Fransızlar, bilhassa me'mur, tüccar ve mülk sâhipleridir.

Avrupalıların çoğu Tunus şehri (103.000, % 60) ile birkaç sâhil şehrinde toplanmışlardı; bunlardan takrîben 6.700'ü Bizerte'de, 4.150'si Ferryville'de, 6.900'ü Sûs'ta ve bir bu kadarı da Sfâkes'te bulunuyordu. 28.141'i Tunus şehri bölgesinde yaşayan Tunuslu Yahudilerden 3.700'ü Sûs, takrîben 3.300'ü ise, Sfâkes'te idi. Bunlar Bizerte, Bicâye ve Nabeul'da oldukça kalabalıktılar. Ülkenin içine yayılmış (Bunların *Bāḥūsim* denilen az bir kısmı Sers civârında çadırlarda yaşar.) bulunanların sayısı ise, çok azdır; ancak, cenupta oldukça mühim gruplar teşkil ederler; bunlardan takrîben 2.500'ü Gabes'te, aşağı yukarı 3.800'ü Houmt-Souk (Cerbe, nüfûsu 4.645)'ta ve 2.500'den fazlası da askerî bölgelerde bulunuyordu.

Nüfûsu 185.966 1966'da 468.997 olan Tunus'un idâre merkezi dışında, nüfûsu 10.000'i geçen 11 şehir şunlardı:

	1966
Sfâkes (mülhakatı hâriç)	70.472
Sûs	58.161
Bizerte	51.708
Kayravan	46.199
Msaken	28.130
Gabes	32.330
Nefta	13.250
Moknine	20.485
Ḳalᶜa Kabīra	18.760
Tozeur	11.056
Bicâye	28.145

Her ikisi de sâhilde bulunan Msaken ve Ḳalᶜa Kabīra'de münhasıran müslümanların bulunduğu kaydedilmelidir.

b. K a b î l e l e r. Asrımızın ilk çeyreğinde yapılan araştırmalardan, Tunus'taki müslüman halkın belli başlı zümrelerinin gelişmeleri hakkında, kat'i bir şey söylenemez. Hattâ medenî merkezler, çok çeşitli unsurların yanyana bulundukları kalabalık bölgeler (Bizerte, Bicâye, Tunus ve Sûs) bir tarafa bırakılsa bile, muhtelif tarihî devirlerde açıkça ayırtedilebilen büyük kabîlelerin yapısı, yeter derecede sarih değildir. Nitekim çoğunun menşe'i bilinmemektedir; hattâ ortadan kalkışları da, dâima sır perdesi altındadır.

Uzun müddet, Arap askerleri, eski Berberî bloku içinde, gerçek bir karışıklığı tahrik için sayı bakımından yeterli olmamışlardır: Bununla berâber, yeni büyük sâik, XI. asrın ortasında Hilâlî Araplarının ve XII. ile XIII. asırda onları tâkib eden Sulaym'lerin istîlâsıdır: Bu Araplar, yerleşik Berberîlerin büyük bir kısmını dağlara sürüp, ovaları işgal etmek sûretiyle ülkenin Araplaşmasını tamamladılar. Araplar, yerli halk boyları ile sık sık karışmak sûretiyle, netîcede, bu boyların te'sirine mâruz kaldılar; Arap kabîleleri ile Berberî kabîleler arasındaki gerçek farkı göstermek bugün için mümkün değildir. Sâdece, Tunus'un, bütün Şimalî Afrika'da en çok Araplaşan bölge olduğu söylenebilir.

XIV. asırda, İbn Haldûn, Berberî kalıntıları hakkında bilgi vermektedir. Birinci grup, Cerbe (Carāba hâricîleri) adası ile cenuptaki dağlarda yerleşmişlerdi: Kendi adlarını taşıyan Cabal'deki Gabes'in cenûbunda Lavāta (*Hist. des Berb.*, trc., I, 235), şimdiki yerlerinde Maṭmāṭa (*ayn. esr.*, I, 246), Trablusgarb'dan atılıp, Cebel Demmer'e sığınan Zanāṭa; bunların en mühim kökü olan Varġamma (*ayn. esr.*, III, 288) konfederasyonu Cebel Demmer'de bulunmaktadır. Yarı çiftçi, yarı çoban olan Marancisa İfrenleri (*ayn. esr.*, III, 225 v.d.), Tunus ile Kayravan arasında, Kuᶜūb Araplarına haraç vermeye bırakıldıkları halde, diğer Zanāṭa'lar, Banī Vartācīn (*ayn. esr.*, III, 304), al-Hamma vâhasında istiklâllerini muhâfaza ederlerdi. Sumāta (*ayn. esr.*, I, 231)'nin bir bakiyesi, Kayravan civârında yaşamaktadır. Fakat, kısmen göçebe olan Havvāra (*ayn. esr.*, I, 278 v.d.)'dan teşekkül eden en kesif Berberî zümresi Yüksek-Tell bölgesini işgal eder: Marmācanna (şüphesiz bugünkü Bermacna)'da, Tebessa'daki Vanīfan, Ebba-Ksour ile Lorbeus arasında Kaysar, Pgongor'da, Téboursouk Başva'sı. Bununla berâber Başva'lar, vaktiyle akrabaları Banī Ḥabīb'lerle komşu olan Riyāḥ Araplarının bir kolunu kendilerine ilhak etmişlerdir; aynı şekilde şimâl dağlarındaki Muẓar Arapları ile Banī Huẓayl'ler, Banī Sulaym'in Havvāra kabîlesi ile kaynaşmıştır.

Fâtih Araplar arasında Hilâlî'ler, daha garba gittikleri için, İfrîḳiya'de Tunus yakınında sâdece bir miktar Banī Zuġba bırakmışlardır. Diğer taraftan, Sulaym'lerden Banī ᶜAvf, al-Tîcānī'nin, *Riḥla*'sinde (1306—1309) de işâret edildiği gibi, bütün şark sâhil bölgesini ellerinde tutmuşlardır: Nabeul'dan Sûs'a kadar, Dallāc'lar; el-Cem'e kadar, daha sonra Ṭurūd (bunlar sonradan Vargla'ya doğru yer değiştirmişlerdi)'ların da katıldığı Ḥakīm'ler; al-Mubāraka'ye kadar Ḥişn'ler arasından Banī ᶜAlī'ler. Sâhil ardındaki bölge, bunların akraba ve efendileri olan Kuᶜūb'lar tarafından idâre edilmiştir. Kuᶜūb'ların iki rakib şoff'u olan Avlād Muhalhal ile Avlād Abi'l-Layl, G. Marçais'nin de güzel bir şekilde tebârüz ettirdiği gibi, Hafsîlerin siyâsetinde dikkate şâyan bir rol oynamışlardır. Kendisinden ayrılan bir kolu Bicâye civârına gelmiş bulunan Mirdās b. ᶜAvf'ler, bahar ve yaz mevsimlerinde, muntazam olarak kışlakları olan Cerîd'de, Kuᶜūb'larla yer değiştirirlerdi. Nihâyet, al-Mubāraka'dan itibâren cenup ovaları, diğer Sulaym'lerden olan Dabbāb'lar tarafından işgal edilmiştir. Dâhilde bulunanlar şunlardır: Banī Yazīd konfederasyonunun (Ṣahba, Ḥamārna, Ḥarca, Aṣābiᶜa) kuvvetlendirdiği Avlād Aḥmed, Ṣarīd ve Zugb'ler; sâhilde Gabes'e kadar Navāᶜil'ler, şimdiki Trablusgarb hudûduna kadar Vaṣāḥ'lar konfedarasyonunun Maḥāmīd'leri.

1536'da B. de Mendoza tarafından kaleme alınan *Les Arabes du royaume de Tunis* (nşr. Primaudaie) adlı hâtıratta şu isimler bulunur: Leo Africanus tarafından da işâret edilen ve o sıralarda Bizerte'den Cerbe'ye kadar uzanan sâhil üzerine serpilip hepsinin en kuvvetlisi olan serkeş Banī ᶜAlī; Mateur ve Bicâye semtinde Avlād Abi'l-Layl; Kayravan ve Bicâye arasındaki Avlād ᶜAvn'ı da içine alan Avlād Muhalhal; ancak bunların yanında, Manastır'dan Bon burnu'nun içine kadar uzanan menşe'i karanlık korkunç Avlād Saᶜīd bulunmaktadır; Téboursouk bölgesinde Avlād Yaḥyā; Tebessa civârından muhtemelen Havvārī'ler soyundan gelen ve uzun zaman reîsleri Ḥarār'lar kendi Kalᶜat al-Sinān üzerinden siyâsî te'sirini icrâ eden Ḥanānşa (krş. Féraud, *Les Harār....*, *R Afr.*, 1874).

Melezleştirilmelerine ve zayıflatılmalarına rağmen kabîlelerin eski isimlerine oldukça sık rastlanır. Berberî unsurun köklü olduğu cenupta bugün, mağaralarda yaşayan Maṭmāṭa'lar ve kabîleleri ovayı tekrar ele-geçirmiş bulunan Vargamma'lar varlıklarını muhâfaza ederler: Arpa mahsûlünü hasad etmek ve sürülerini otlatmak için şubattan hazirana kadar çadırlarda yaşayan Zarzis ᶜAkkāra'leri, Médenine ve Ben-Gardane bahçelerinde yerleşmek üzere giden ve vaktiyle göçebe olan Tvāzīn, Tatahouine mülhakatından şehirlerde yerleşen dağlılar olan Cabaliya ve kısmen yerleşik, kısmen göçebe olan Vadarna'lar. V. ᶜAvn ile Bizerte

eyâlet vâliliklerindeki iki şeyhlik, Lavâta adını taşır. Cezayir'e doğru, Yüksek-Tell'deki Vanîfa [n], aralarında Varga'lar da bulunan muhtelif kabîleleri bir araya getirmiştir (Bu ad hakkında krş. *Hist. des Berb.*, I, 275). İbn Haldûn'a, Bicâye ve Sûḳ al-Arbaᶜ havâlisinde bulunan Vaştâta'lar da, günümüzde şimâl sâhili üzerinde yerleşmiş bulunan Nafza'lar gibi meçhul değildi (I, 182 ve 290).

Orta-çağ Arap menşe'li kabîlelerin isimleri cenupta oldukça iyi bir şekilde muhâfaza edilmiştir: Aslında Vargamma'ların mukabil taarruzu sırasında Trablusgarb'a atılmış olan Navāᵓil ve Maḥāmīd; fakat Berberîleşmiş olan Dabbāb'lar, Tatahouine mülhakatında bir şeyhlik vücûda getirmişlerdi. Bir kolu hâlâ Ḥarca adını taşıyan mühim Banî Zîd (= Yazîd), Ḥamārna'larla birlikte Gabes yakınında şimdi de dâima göçebe olarak yaşar. Ayrıca şeyhlikler listesinde dağınık ve küçük sayılar hâlinde şu isimler bulunur: Hedil veya Banî Huzayl (Ayn-Draham vâliliği), Ṭurūd (Bizerte), Ḥakīm (Sûḳ al-Arbaᶜ), Avlād Muhalhal (O. Ayar), Kuᶜūb Avlād al-Ḥacc (Celass; krş. *Hist. des Berb.*, trc., I, 143). V. Bellil veya Avlād Abi'l-Layl, Bicâye ovasında, Riyāḥî'ler ise, Zaġuān civârında yerleştirilmişlerdir. XVII. asırda sâdece, Ḥroumir veya Ḥumayr'ler hiç olmazsa ismi Arapça gibi gözüken Mogod veya Muḳᶜid'lerden uzak olmayan, şimâl-i garbî dağlarında yerleşirler; Sers'te, biraz sonra da her yerde, Mahzān Cezayir hudûdunun ötesinde yerleşen Banî Aşaç b. Hilâl'in kolu Drîd veya Durayd. Sfâkes'in hinterlandında bulunan Naffās'lar da, İbn Haldûn (*Bérb.*, trc., II, 101 ve 290) tarafından Arap olarak zikredilmişlerdir.

Son Hafsî'ler idâresinde tesbit edilen topluluklar arasında, bâzı Avlād Yaḥyā, Téboursouk eyâletinde yaşar; başlıca merkezi Enfida sâhasında bulunan Avlād Saᶜîd ise çok dağınık vaziyettedir; O. Aoun veya Avlād ᶜAvn, Maktar'ın şimâl-i şarkîsinde Siliana etrafında bütün bir eyâleti teşkil ederler.

Nihâyet, Tunus'taki muhtelif parçalardan teşekkül eden kabîleler içinde, bir tarîkate mensup olmamakla birlikte menşe'leri çok meçhul olan bir kısmını daha zikretmek yerinde olur: Sâhile yakın, cenupta el-Cem'den Gabes'in şimâline kadar uzanan sâhada, Maṣālīṣ'ler, ᶜAgārba'lar ve Mahaẓba'lar. Dâhilde bozkırlarda yaşayan ve eyâletler teşkil eden Svāsī'ler, Clāṣ'lar, Frāṣiṣ'ler, Mācir'ler ve Hamāma'ler; Yüksek-Tell'de Vartān'lar, O. Ayar veya Avlād ᶜAyyār'lar ve Gvāzīn'ler; Nefzava ve Tunus sahrâsında Garîb'ler, Mrāzīg'ler, ᶜAẓāra ile Avlād Yaᶜḳūb'lar.

C. Yerlilerin iktisâdî hayatı. Tunus'ta göçebelik açıkça gerilemededir; çok kötü giden yıllar dışında artık ne yaygın, ne de mühim gruplar (smalas)'ın göçü bahis konusudur. Çok defa kabîle yerinde kalır, birkaç çoban sürüleri dolaştırır; sürüler, kışı bozkırlar, yazı da Tell'de geçirir. En işlek güzergâh, Sbiba-Kef geçididir; yaylakçılar, bir süre Gamouda ovasında kalmaktan hoşlanırlar. Sâdece Maṣāliş'ler, yazın Bizerte'ye, Clāṣ'lar ve Svāsī'ler ise, Bicâye havâlisine kadar inerler. Nefzava ile Tunus sahrâsı, tabiî olarak göçebelerle meskûndur. Himâye idâresi, yerlilerin köyde ferdî zirâî mülkiyet sâhibi olmalarını kolaylaştırmak ve köylülerin faâliyetlerini zirâate çevirmek sûretiyle yerleşik hayata alıştırma siyâsetî tâkib etmişti. Daha Ḫayr al-Dīn tarafından hicrî 1291'de *Ḳānūn al-Filāḥa* ile tanzim edilen (krş. W. Marçais, *Taḳrouna*, s. 252'deki *bibliyografya*) eski *Ḥamāsa* anlaşması yanında, selâhiyetli dâire tarafından, arâzisinin bedeli, çorak arâzi (Sfâkes etrafında takrîben 80 km. uzunluğunda) ile zeytin ağacı yetiştirmeye tahsis edilen (1892 ve 1905 karar-nâmeleri) Hanşîr Cherahil (Kayravan civârında)'deki Hanşîr arâzisinin kredili satışı *muġārasa* denilen anlaşmayı tatbik etme fırsatını verdi, buna göre zeytin ağacı yetiştirmeyi taahhüd eden yerli çiftçi, yetiştireceği zeytin ağaçları mahsûl vermeye başladığı zaman, bu arâzinin yarısına sâhib olacaktı.

Ḥubus mallarına dâir çıkan yeni kanun (17 temmuz 1926 karar-nâmesi), hukukî ve nihaî şekilde „işgal" hakkını tanımak sûretiyle, yerli âilelerin toprak mikdârını tesbite imkân verdi. Cenuptaki askerî topraklarda, kabîlelerin „müşterek arâzisi" 1926'da tâdil edilen 23 kânun I. 1918 karar-nâmesinin tâyin ettiği husûsî bir rejime tâbi tutulmuştu; her ortaklık, ülke ileri gelenlerinden müteşekkil bir meclis tarafından temsil edilen bir hükmî şahsiyet teşkil eder. Her eyâletin idâre merkezinde, kararları gözden geçirilmek üzere Tunus'taki merkez vesâyet meclisine gönderilen, mahallî bir vesâyet meclisi bulunur. Satış, uzun kirâlama veya benzer işlerde dâima bu teşekküllerin müsaadesi aranmak şartıyle aslî mülkiyet korunur. Sivillerin murâkabesinde bulunan arâzideki müşterek toprakların idâre şekli, geçici tedbirlerin konusu olmuştu. İşgalden sonra gerçekleşen teknik ilerlemeler dışında, Himâye idâresi, Tunus zirâatçilerine, sulama şirketi kurma müsaadesi (25 mayıs 1920 karar-nâmesi), yerli çiftçilere toprak dağıtımı, yerli zirâat odasının kurulması (10 haziran 1925 karar-nâmesi) ve yerli halka „zirâî kredi sağlama" odasının te'sîsini te'min etmiştir.

Daha 1930'larda bile bütün Tunus emâretinde, çadır ve „Gourbi" nin yerini ev almakta idi. Cenupta iki tip husûsî meskene rastlanır: Maṭmāṭa'lar, Médenine ve Tatahouine'in sınırlarında, mecmuu 7.500 üzerinde olan yeraltı mağara meskenleri ile, en dikkate şâyanları, Médenine ve Métameur da bulunan hücreli „Ksour (*ḳuṣūr*)"lar (ambar olarak kullanılan çıkıntılı, eğri, uzun, dar, alçak ve gemi biçiminde yapı). Şehir halkının nisbeti aynı yıllarda %18'e erişmişti; Tunus, dâima şehir medeniyetinin gelişmesi ile temâyüz etmiştir. Tunus şehrinde, yabancı menşe'li müslüman unsurlar (*barrānīya*) çeşitli cemâatler hâlinde ayrı ayrı gruplaşmışlardır.

Fransız idâresinde Tunus'ta yerli ticâret de gittikçe modernleşmişti. Bunun en göze çarpan başarılarından biri, Tunus şehrinde çok sayıda yerleşmiş bulunan Cerbeli bakkalların „satın alma kooperatifi" kurmalarıdır. Mahallî sanâyi ise, uzun zamandan beri Avrupa mâmullerinin ürkütücü rekabetine mâruz bulunmakta idi; bilhassa, ilgi çekici san'at değeri olan yerli çalışmalar Fransız idâresince desteklenmişti; bu gaye ile meslekî dersler ihdas edilmiş ve imâlâtın teknik bakımdan ıslâhı veya san'at bakımından yenilenmesine gidilmişti. Tunus, değirmencilik, zeytinyağcılık, sabunculuk dışında, an'anevî sanâyi olarak, bugün Avrupa'dan ithâl edilen anilinli boya renkleriyle istîlâ edilmiş bulunan boya sanâyii, yün (muhtelif yerlerde Cerbe, Gafra ve Cerîd örtüleri), pamuk (Tunus şehri ile Ksar-Hellal'da), ipek (Tunus'ta), keçi ve deve kılı (cenupta) örtüler, halı (bilhassa kadınlar tarafından Kayravan'da), ile „Chechias" (Tunus şehrinde, bir basma tezgâhı ile El-Bathan'da) dokumacılığı ve seramikçiliği (Nabeul) ile tanınmaktadır. Buna kalbur (Tunus şehrinde, Kayravan ve Sûs'ta), hasırcılık (Nabeul'da), sepetçilik, dabbağlık, hasır kunduracılığı (Tunus şehrinde, Kayravan ve Nabeul'da), saraçlık (Tunus şehrinde), bıçakçılık, metal, taş ve ağaç işçiliğini de ilâve etmek yerinde olur. Tenekecilerin hepsi, aynı zamanda ayakkabıcıların bir kısmı ile terzilerin birçoğu ve hemen bütün mücevherciler Yahudi idi.

Tunus'ta en mühimini, Endülüs menşe'li *ṣvāṣī* imâl edenlerin teşkil ettiği esnaf, beylik nizam-nâmeleri ile idâre olunurdu; bunlar, amîn dâima kendilerinden olmak üzere Yahudileri de içine alırdı. Ṣvāṣī'lerin müşterek bir ihtiyat sandığı vardı; bunların imâlât damgası (*nişān*)'nın beyin emriyle tasdik edilmesi gerekirdi. İthâlât rekabetine (Fransa, Avusturya, Çekoslovakya) ve Türk pazarının ortadan kalkmasına rağmen, Ṣvāṣī'lerin istihsâli, 1930'larda takrîben 50.000 kgr. olup, bunun yarısına yakını ihrâc edilirdi.

Zirâat Müdürlüğü'nün neşredilmemiş bir istatistiğine göre, Tunus'taki esnaf, bundan 45 yıl önce şu şekilde taksim olunmuştur:

	işveren sayısı	işçi sayısı
Şâşiya imâlâtçıları	200	600
Erkek terzileri	60	100
Bornoz imâlâtçıları	120	150
Değirmenciler	10	40
İpek dokumacıları	300	1.200
Pamuk dokumacıları	100	300
Kumaş boyacıları	30	45
Ayakkabıcılar	200	300
Saraç ve dericiler	20	70
Mücevherciler ve kuyumcular	45	70
Marangozlar	90	125
Demirciler	20	35
Boyacı ve badanacılar	100	230
Debbağlar	25	45

Böylece işverenlerle işçilerin yekûnu ancak 4.630'u bulmakta idi.

Bibliyografya: Nomenclature et répartition des tribus de la Tunisie (Châlons-Saône, 1900); *Notes sur les tribus de la Régence, RT*, 1902; *Statistique générale de la Tunisie An.* 1928 (Tunus, 1929); Bertholon ve Chantre, *Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale* (Lyon, 1913); Abdulwahab, *Coup d'œil général sur les apports ethniques étrangers en Tunisie, RT*, 1917; Eudel, *L'orfèvrerie algérienne et tunisienne* (Cezayir, 1902); Atger, *Les corporations tunisiennes* (Paris, 1909); Bernard ve Lacroix, *L'évolution du nomadisme en Algérie* (Cezayir-Paris, 1906), tür. yer.; Decker-David, *L'agriculture indigène en Tunisie* (Tunus, 1912); Mzali, *L'évolution économique de la Tunisie* (Tunus, 1921); Aug. Bernard, *Enquête sur l'habitation rurale des indigènes de la Tunisie* (Tunus, 1924); Sultan, *Essai sur la politique foncière en Tunisie* (Paris, 1930).

6. DİL

a. Berberce. Berberî ağızları, Tunus'ta hemen hemen tamamıyle kaybolmuştur. Berberî dilini konuşanlar ancak, Provotelle'in şîvesini tedkik ettiği Sened bölgesinde (Kafsa vilâyeti), Tamezred'de Maṭmāṭa'lar arasında ve kadınlarının eski tâbirlerini hâlâ muhâfaza ettikleri Cerbe adasında bulunmaktadır.

b. Konuşulan Arapça. Tunus'un dil bakımından Araplaşması, fiilî olarak tamamlanmış ise de, bunun gelişmesi ile ilgili teferruat bilinmemektedir. W. Marçais'ye göre hiç olmazsa yalnız Ṣāḥil'de bu umûmiyetle düşünüldüğünden daha çabuk olmuştur. Hattâ Hilâl ve Sulaym'lerin gelmelerinden (XI-XIII. asırlar) önce Sûs, Manastır, Mahdiya gibi „devamlı Araplaştırma ocakları sayılan şehir merkezleri" civardaki köylülerin şehir dilini benimsemelerine yol açarken, köylerden gelen bu nüfus da değişik köylü şîvelerinin doğmasına sebeb oldu. İbn Haldûn'un kaydettiği gibi, Bedevî ağızları, sessizleri ve gramerleri ile, şehir Arapça'sından ve binâenaleyh Ṣāḥil ağızlarından ayrılır.

Daha Von Maltzan (*ZDMG*, XXIII, 655-656), Tunus'ta konuşulan Arapça'nın, klasik sessiz sistemini bütün Magrib'den daha iyi muhâfaza ettiğine işâret etmişti. Sâdece, ż ile ẓ, dişler arasından ıslıklı çıkan tumturaklı ses olarak telaffuz edilmekte ve aralarında bir fark gözetilmediğini kaydetmektedir. Ḳ, başka dillerden alınan (msl. *sīgárrō, gúmrug*) veya Bedevî ağızlarından müteessir olan kelimelerde arka damaktan çıkan sesli gibi telaffuz

edilir (msl. *bágra, nága*). *c* (Fransızca j), harf-i tariften sonra bir şemsî harf gibi kullanılır ve vaktiyle bu sesi ihtivâ eden kelimelerde, z'ye (msl. cawz>zūz) dönüşme temâyülü gösterir. L, r ve n yarım seslilerinin kullanılışında görülen karışıklığa, hemen hemen münhasıran başka dillerden alınan kelimelerde rastlanır.

Nâdir birkaç kullanılış dışında tenvin kaybolmuştur. Hiç olmazsa bâzan uzatılmak sûretiyle eski ekin seslisinin muhâfaza edildiği, bâzı zarf nasblarında (msl. *dā'iman>dima, dīmā*) hâlâ devam etmektedir.

W. Marçais'nin, Takrūna'da konuşulan şiveye dâir dikkatli müşâhadeleri, Tunus seslilerinin tesbiti husûsunda asrımızın ilk çeyreğinde tek kifâyetli vesîka idi. Her ne kadar seslilerin düşüş ve zayıflaması Aksa-yı Magrib'deki ehemmiyeti arzetmekten uzak ise de, bu sesli sistemi yok olmuştur. Bâzan, telaffuzu kolaylaştırmak için bilhassa, ī veya ū (krş. İbranice pataḥ ḥāṭūf)'dan sonra gelen genizden çıkan bir seslinin önünde, geçiş sesleri ikinci derecede çok kısa seslilere dönüşür. Tunus'ta erkekler, *ay* ve *av* diftonglarını *ī* ve *ū* hâline getirdikleri halde, kadınlar bunları muhâfaza ederler; Bedevî ağızları umûmiyetle bu *ī* ve *ū*'yu tekrar *ē* ve *ō* hâline getirirler, ancak aralarından bâzıları, bunlardan çok kısa ikinci bir unsurla yanlış bir diftong yaparlar: *ī^e ū^o*. Bâzı göçebelerde *imâle ā>ē* (açık), bâzı hallerde kapalı *ē*'ye kadar götürülür. Münevverler, klasik dilin *kesre*'sini açık hecelerde *i* şeklinde okurlarsa da, kapalı hecelerde hemen hemen Fransızca'nın e'si gibi telaffuz ederler.

Kendisine, başka vâsıta ile Tunus Arapça'sının teferruatlı bir morfolojisini borçlu olduğumuz H. Stumme, vurgu için aşağıdaki kaideleri tefrik etmiştir: Kelime, iki sessiz veya uzun bir sesliden sonra gelen bir sessizle son buluyorsa, vurgu son hecededir; diğer hallerde, eğer uzun veya kapalı ise, vurgu son heceden öncesine götürülür, aksi takdirde vurgu kelimenin ilk hecesi üzerine gider; istisnâları: çekimli fiil tipi olan *yáfa'lu* (*yáf'alū* yerine) ve hem fiil, hem isim şekli olan *f'ál* (*fá'al* yerine); müteâkıp kelimenin ilk hecesi vurgulu olduğu vakit, vurgu son heceden, sondan bir evvelki üzerine gider.

Tasrif, tabiî olarak, bütün Magrib ağızlarının başlıca husûsiyetlerini açığa vurur: muzâri 1. müfret ve cem'i şahıslarda *naf'al, naf'alu*'nun yer değiştirmesi. Nahivle ilgili birkaç husus, Th. Nöldeke tarafından kaide hâline getirilmiştir. Lugatte, Türkçe ve İtalyanca'dan alınma kelimeler vardır. Tunus, Fransız idâresinde iken her gün, bu dilden kelimeler alınmakta idi.

Bibliyografya: Berberî diline dâir Maṭmāṭa'ların şîvesi için bk. H. Stumme, *Märchen der Berbern von Tamezrat in Süd-Tunesien* (Leipzig, 1900); Cerbe şîvesi için bk. R. Basset, *JA*, 1893 'teki makalesi ile Calassanti-Motylinski'nin kezâ *JA*, 1898 'deki makalesi; Sened şîvesi için bk. Provotelle, *Etude sur la Tamazir't.....de Qalâat es-Sened* (Paris, 1911). Arapça için bk. H. Stumme, *Tunesische Märchen u. Gedichte* (Leipzig, 1893); ayn. mll., *Tripolit-tunesische Beduinenlieder* (Leipzig, 1894); ayn. mll., *Neue tunesische Sammlungen* (Berlin, 1896); ayn. mll., *Grammatik des tunesischen Arabisch* (Leipzig, 1896); Th. Nöldeke'nin *WZKM*, 1894, s. 250-271'deki makalesi; K. Narbeshuber, *Aus dem Leben der arab. Bevölkerung in Sfax* (Leipzig, 1907); Sonneck, *Chants arabes du Maghreb* (Paris, 1902/7); W. Marçais ve A. Guîga, *Textes arabes de Takroûna* (Paris, 1925).

c. Yerli basın. Tunus'ta gazete neşretmek uzun süre yasaklanmıştı. Hattâ basın ve kitapçılık tahdit edilmemekle berâber Ulu-câmi'deki tedrisat hakkında 1875 'te çıkan bir karar-nâme ile düzenlenen idârî bir kontrole tâbi kılınmıştı. Yalnız, 1859 'dan beri „*Journal Officiel*" (al-Rā'ia [al-rasmī] al-Ṭūnusī) başlıca idârî işler hakkında bilgi vermekle berâber, başka makaleleri de içine alıyordu. 14 teşrin I. 1884 ve bilhassa daha liberal olan 16 ağustos 1887 (birçok defalar değiştirilmiştir) tarihli karar-nâmeler, emarette Fransız, İtalyan ve Arap matbuatının doğmasını sağladı.

1888-1889 'da Bū-Ṣūsa'nın *al-Ḥaḍira*'sı ile Ṣāẓlī'nin *al-Zuhra*'sı intişar etti. *Zuhra*, dâima, Fransız idâresinde devam etmiş ve başlangıçta ilerici olduğu halde, sonradan muhâfazakâr telâkkî edilmiştir. Bu gazetenin yanında, yayın organı pazartesi hâriç her gün intişar eden *al-Nahża* başlıca haber gazetesi vardı. Arap gazetelerinin çoğu haftalık idi. *al-Zamān* (liberal), *Lisān al-ṣa'b* ve *al-Ṣawāb* (bilhassa birincisi olmak üzere bu son iki gazete de milliyetçi idi), *al-Nadīm* (edebî, hicvî ve çok mühim); aynı şekilde sütunlarında halk Arapça'sına yer veren *al-Zahv al-Munīr* gibi aslında aylık olması gerekirken çok gayrı muntazam çıkan *al-Vazīr*. Takriben kırk yıl önce, resimli, tarihî ve edebî *al-'Ālam al-adabī* aylık mecmuası intişar etmekte idi. Tunus'ta en çok tutulan mecmualar Mısır'dan gelmektedir. Bunlar arasında bilhassa *al-Siyāsa* zikre değer; 1883 'ten beri, Fransızca olarak neşredilen „*Journal officiel*" haftada iki defa çıkar ve resmî mâhiyetteki işler hakkında bilgi vermekle yetinirdi. Nihâyet 1899 'dan 1921 'e kadar çıkan ve bir çeşit almanak olan *al-Ruznāma* al-*Tūnusīya*, yerini hemen münhasıran idârî mâhiyetteki *al-Taḳwīm al-Tūnusī*'ye bıraktı.

Burada, *al-Aṣr al-Cadīd*'le Sfâkes'te ve *al-Kayravān* ile Kayravan'da bir bölge Arap matbuatı vücûda getirme gayretinin netîcesiz kaldığını kaydetmelidir. Buna mukabil Zuhar 'Ayyādī'nin, müslümanlar tarafından kaleme alınan, *Tunisie nouvelle* adlı bir haftalık gazetesi, Sfâkes'te başarılı

olarak devam etti. Kezâ Tunus'ta Bāş Ḥanbā (1910 'larda)'nın *Tunisien*'i, Ṣāẓlī Ḫayr Allāh'ın, *Liberal*'in yerini alan, *Etendard Tunisien*'in yerini almış olan *Voix du Tunisien*'i, tanınmakta idi. Bu organlar, münhasıran müslüman olan Tunus milliyetçi ruhuna şahâdet etmektedir. Yahudilerin, Yahudi-Arap (İbranî harfleri ile) dilinde de oldukça bol bir edebiyat ve matbuatı vardır (E. Vassel, *La Littérature populaire des Israélites Tunisien*, 1905-1907). Araya giren Fransızca lehine kaybolmakta bulunan bu şîvede yazılmış eserler artık yayınlanmamakta ve zayıflayan *al-Ṣabāḥ* da aralıklarla çıkmaktadır. Yahudilerin haftalık çıkan üç neşriyatı, Fransızcadır: Muhâfazakâr *Égalité*, bağdaştırıcı *Justice* ve daha yaygın olup, 1924 'te Félix Alouche tarafından önce Sfâkes'te yayınlanan ve sonradan Tunus'a nakledilmiş bulunan *Réveil Juif*. [Tunus'un yeni mes'eleleri için aşağıdaki eserlere bakılabilir: Jean Poncet, *La colonisation et L'agriculture européennes en Tunisie depuis 1881* (Paris, 1962); ayn. mll., *Paysages et problèmes ruraux en Tunisie* (Tunus, 1963); ayn. mll., *La Tunisie à la recherche de son avenir* (Paris, 1974).]

(R. Brunschvig.)

TŪR. [Bk. TŪR.]

TŪR. 1- ṬŪR-İ SĪNĀ', CABAL AL-ṬŪR, pek nâdir olarak Ṭūr-i Sīnā' (Sīnā' dağı) diye anılır. Arap coğrafyacıları (Abu'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 69; al-Ḳalḳaşandī, trc. Wüstenfeld, *Abh. G. W. Gött.*, XXV, 100; Maḳrīzī, *Gesch. d. Kopten*, trc. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, III, 113; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 557) *Kur'an* (XCV, 2, İbn al-Fakīh tarafından *Ṭūr-i Sīnā* olarak tashih edilmiştir, *BGA*, V, 104)'da bir defaya mahsus olmak üzere *Ṭūr Sīnīn* olarak geçen bu kelimeyi îzah ederken kökünün İbranîce'den geldiğini belirtmişlerdir. Kızıldeniz (*Baḥr al-Ḳulzum*)'den pek uzak olmayan bu dağa çıkmak için, mâzide Benî İsrâil kavminin konakladığı al-Amn (Elim ?)'den hareket ediliyordu. Yakın mesâfede bulunan Vādī Ṭuvā'da, Allah ile Mûsâ arasında konuşma vuku bulmuş ve Fir'avun'a gitmesi yolunda ilâhî emir sâdır olmuştur (*Kur'an*, XX, 12; LXXIX, 16; Yāḳūt, *ayn. esr.*, III, 553; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'*, nşr. Juynboll, II, 213).

Dağın şimâl tarafında (bugün Cabal Mūsā diye bilinir) şimdiki Vādī Şu'ayb (Jethro vâdisi)'da, denizden 1.518 metre yükseklikte, Azîze Katerina adına inşâ edilen bir manastır mevcuttur: Eskiden aynı mevkîde, muhtemelen Milâttan sonra 548 ve 562 seneleri arasında (Grégoire, *Bull. de Corresp. Hellén.*, 1907, s. 327—334) Sînâ'daki keşişleri korumak maksadıyla Justinianus I. tarafından bir hisar inşâ edilmişti (Procope, περὶ κτισμάτων, V, 8; nşr. Haury, III/11, 168 v.d.; Eutychios, *Annales, Corp. Script. Hist. Christ. Orient.*, III. seri, VI, 202 v.dd.). al-Ṣābuştī (ona istinâden Yāḳūt, *ayn. esr.*, II, 675; Ṣafī al-Dīn, *ayn. esr.*, I, 434)'nin menâsik ile ilgili eserine (*Kitāb al-Diyārāt*) göre, „al-Ṭūr kilisesi" (kanîsa: Yāḳūt, *ayn. esr.*, *dayr* diye yazar) dağın tepesinde bulunuyordu. Çok sağlam bir şekilde tahkim edilen bu kilisenin inşâatında siyah taşlar kullanılmıştı; binanın hem dâhilinde, hem de hâricinde birer su kaynağı mevcuttu. Keşişlerin ikamet ettiği manastırda kerâmetler vuku bulmuştu; bu sebepten dolayı çok sayıda ziyâretçi manastıra gelirdi (Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, X. *Abh.*, s. 21). Bahis konusu târifte, dağın eteğindeki manastırla, Justinianus tarafından aynı şekilde dağın inişinde inşâ edilen (muhtelemen Elia adındaki küçük kilisenin hâlen bulunduğu mevkîde; aş. bk.), Tanrının anası (θεοτόκος) adındaki hıristiyan kilisesinin birbiriyle karıştırıldığı âşikârdır.

Manastırdaki keşişlerin elinde, Peygamber tarafından manastıra verildiği iddia edilen bir sözde koruma belgesinin sûreti bulunmaktadır (Pococke, *Description of the East*, I, 268 v.dd.; Alm. trc. I, 412 v.dd.; Moritz, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1918, IV. *Abh.*, s. 6 v.dd.; krş. Kıptî hıristiyanlara verilen buna müşâbih bir sözde koruma belgesi, nşr. G. Graf, *MVAG*, XXII, 181—193; Moritz, *ayn. esr.*, s. 21—23); bundan başka keşişlerin elinde Sultan İnal Hoşkadem ve Sultan Kayıtbay devirlerine âit çok sayıda mevsuk vesîkalar bulunmaktadır (Moritz, *ayn. esr.*, s. 25 v.dd.). Umûmiyetle bu vesîkalar hıristiyan keşişlerin, etraftaki yağmacı Bedevîlerin hücumlarından korunmalarıyla ilgilidir. Ancak bu fermanların sık-sık tekerrür etmesi, yapılan tehditlerin pek de ciddîye alınmadığı intibaını uyandırıyor (filhakika Kayıtbay'ın 30 sene süren saltanatı devamınca manastırı koruyacağını bildiren 22 fermânı vardır!). Manastıra sık-sık baskın yapılmış, bina ateşe verilmiş, bahçeler yağma edilmiş ve tüccarlar tamamen soyulmuştur; hattâ iş o raddeye varmıştır ki, birçok kere keşişler al-Ṭūr (aş. bk.) diye bilinen bölgedeki manastıra kaçıp sığınmak mecbûriyetinde kalmışlardır (Moritz, *ayn. esr.*, s. 28).

Manastırı meydana getiren muhtelif binaların dâhilinde, „manastırın şimâl kısmında ikametgâh olarak kullanılan binalarla kilisenin arasında" bugün hâlâ bir câmi bulunmaktadır. Bu câmiin üzerinde Fâtımî halîfesi Āmir bi-Aḥkām Allāh zamanında Abū 'Alī al-Manṣūr Anuştegin al-Āmirī tarafından rebîülevvel 500 (teşrin II. 1106) tarihinde yaptırıldığını gösteren kitâbe bulunan bir minber vardır (Moritz, *ayn. esr.*, s. 50 v.dd.). Bu kitâbede Sînâ manastırından „üst taraftaki manastır" (*dayr al-a'lā'*) diye bahsedilir; bu sûretle onunla al-Ṭūr (Ῥαιθοῦ) ve Fārān'da bulunan manastırlar arasında bir tefrik yapılır. Başka bir kitâbeye göre, aynı Anuştegin, Munācāt Mūsā'da üç *masācid* ve Fārān manastırının bulunduğu dağla Fārān al-Cadīda eteklerinde birer câmi inşâ ettirmiş, ayrıca vâdinin sâhiline (al-Sāḥil) bir kıyı

feneri yaptırmıştır. Hiç şüphe yok ki, Munācāt Mūsā, an'anevî Sînâ'dır, hâlen de o mevkîe Cabal Mūsā adı verilir (Moritz, *ayn. esr.*, s. 54); Azîze Katerina manastırının şarkındaki daha az yüksek bir dağa bu isim, ancak XIV. asırda verilmiştir ve bugün hâlâ o mıntıkaya Cabal Munāca denir (Fîrān civârındaki bir dağ da aynı ismi taşımaktadır.). Bu üç *masācîd*'den sâdece ikisi Cabal al-Ṭūr'un tepesinde olabilirdi, Aziz Julianos tarafından M. 364'te bir hıristiyan kilisesi yapılmış olup, al-İdrîsî de küçük bir câmiden bahseder; üçüncü ibâdet yeri ise, her halde tepenin 157 metre yukarısındaki bir küçük yaylada bulunuyordu; hâl-i hazırda bu yaylada, sonradan inşâ edilen Elia adındaki küçük bir kilise bulunmaktadır. Fārān manastırının bulunduğu tepedeki câmii Cabal al-Muḥarrat'ta aramak daha doğru olur; bu, belki de Fîrān vâhasındaki Yeni Fārān câmiidir. Fārān (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, Bulak, I, 188)'daki „Amâlika şehrinin" sâkinleri daha sonra bu mevkîdeki bahçelerde yerleşmişlerdir (Moritz, *ayn. esr.*, s. 56). Moritz'in fikrince (*ayn. esr.*, s. 57), fener, deniz kıyısının muayyen bir mevkiinde Vādî Fîrān nehrinin denize döküldüğü ve gemilerin demirlemesine pek müsâit olmayan bir yerde inşâ edilmişti.

M. s. XIII. asırda mevcut 7 „iklim" hakkında Suriye'de yapılmış olan bir tasvirde, Sînâ dağı (*Ṭūrā de-Sinai*) ikinci iklimde yarım dâire şeklindeki haritanın tam ortasındadır (Chabot, *Notice sur une mappemonde syrienne, Bulletin de Géogr. histor. et descript.*, 1897, s. 104 ve IV. levha).

Selim I.'in Mısır seferi esnâsında Sînâ'yı ziyâret ettiği yolundaki an'anevî inançlar tamamıyle hayal mahsûlüdür; İbn İyās bundan aslâ bahsetmediği gibi, Selim I.'in rûz-nâmesinde de böyle bir ziyâret kaydedilmiş değildir (Moritz, *ayn. esr.*, s. 5, not 1).

Küçük bir şehir olan al-Ṭūr, Süveyş körfezi üzerinde Cabal Mūsā'nın cenûb-i garbîsinde Sînâ yarım-adasının cenuptaki dili olan Rās Muḥammed'den takrîben 80 kilometre mesâfededir. Bu şehirden gelip geçen kervanlar Azîze Katerina manastırı ile devamlı temas sağladıkları gibi, ayrıca her zaman manastıra mensup birkaç keşiş şehirde ikamet etmekte idi (Weill, *La presqu'île du Sinai*, 1908, s. 82). Şehir yarım-adanın garb sâhilinde, mercanlardan meydana gelmiş, sığ, kayalıklara hiç rastlanmayan husûsî bir mevkîde kurulmuştur, binâenaleyh burası gemilerin demirlemesine müsâittir. Bundan mâada al-Ṭūr'da su bol olduğundan ve civarda pek büyük hurmalıklar bulunduğundan, çok eski zamanlardan beri burası, yarım-adanın en mühim limanı hâline gelmiştir. İlk-çağ'da ποσειδιου (Strabon, XVI, 776 ve Diodoros, III, 42, Agatharchides diye bahsedilir) adını taşımaktaydı ve daha sonra ('Ραϊθηνοί adındaki Arap kabîlesine izâfeten) 'Ραιθοῦ (Suidas'da 'Ραηθώ) adını almıştır; burada mevcut bulunan manastırın, Araplardan önceki devre âit olması muhtemeldir.

Bizzat Ḳalḳaşandî Mekke'ye giden hacıları taşıyan gemiler için Mısır'ın en mühim limanı olarak al-Ṭūr'u tanır; 450 (1047) senesine kadar vaziyet bu merkezdedir, ondan sonra da 'Ayẓāb [b. bk.] daha ehemmiyetli bir mevkî işgal edip, al-Ṭūr'un yerini aldı. al-Ṭūr limanının îmar ve tâmirâtı ancak 780 (1378/1379) senesinde tamamlanınca, hacı kafileleri o tarihten itibâren tekrar şimâl yolunu tercih etmişlerdir (Weill, *ayn. esr.*, s. 92 v.dd.). Ancak Portekizliler, Hindistan'a giden deniz yolunu keşfettikten sonra, al-Ṭūr, ehemmiyetini gittikçe kaybetmiş ve mütevâzı bir balıkçı köyü seviyesine inmiştir; fakat XVIII. asrın ikinci yarısında vaziyet tekrar değişmiş, Mekke'den Mısır'a dönmekte olan hacılar al-Ṭūr'da karantinaya alınınca, burası yeniden refâha kavuşmuştur. Sultan Murad eski manastırın civârında Ḳal'at al-Ṭūr'u inşâ ettirmiştir, fakat hâl-i hazırda, tıpkı manastır gibi, kale de tamamen harab olmuştur.

Bibliyografya: al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 179; Abu'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 69; al-İdrîsî (nşr. Gildemeister), *ZDPV*, VIII, 2; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 557; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 214; *Kitāb al-Kavākib* (nşr. İbn al-Zayyāt), Kahire, 1907, s. 12; al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (Bulak), II, 509 v.d.; al-Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 231; İbn Duḳmāḳ, *Description de l'Égypte* (Hidiv kütüp. tarafından neşredilmiştir), Kahire, 1893, V, 43; Ḳalḳaşandî, *Die Geographie u. Verwaltung von Ägypten* (trc. Wüstenfeld), Göttingen, 1879, s. 100, 169 v.d.; Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks*, I/1, 79, not 112; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890, s. 73, 547; R. Weill, *La presqu'île du Sinai* (*Biblioth. de l'école d. haut. études*, cüz CLXXI), Paris, 1908, s. 93 v.d. ve tür. yer.; Maspéro — Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, I (*MIFAO*, XXXVI), s. 122, bk. madd. *al-ṭūr ve ṭūr sinā'*. 2. ṬŪR ZAYTĀ veya CABAL ZAYTĀ. Kudüs'ün şarkındaki, Zeytin dağı [bk. KUDÜS], hâlâ CABAL AL-ṬŪR diye bilinir. An'anevî inançlar, 70.000 peygamberin bu mevkîde açlıktan ölüp, gömüldüğü yolundadır. Eski bir an'aneye göre, İsâ'nın urûcu da Zeytin dağında vuku bulmuştur. Vādî Cahannam (Kidron vâdisi, bugün Siloam kaynağı ile Vādî Sittî Maryam diye bilinir; Arap dilinde 'Ayn Sulvān), dağ ile şehir arasında akıyordu ve al-Sirāṭ köprüsü de üstünden geçiyordu. Hâlen dağın üstünde Kafr al-Ṭūr adında bir köy vardır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 558; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 215; İbn al-Faḳîh, *BGA*, V, 101; Abu'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 69; al-İdrîsî, (nşr. Gildemeister), *ZDPV*, VIII, 8; al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 171 v.d.; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti), I, 124; Nāṣir-i Ḫusrav (nşr. Schefer), s. 26; Mucîr al-Dîn (Bulak, 1283), s. 412; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890, s. 72, 74, 162, 211, 218 v.dd.

3. AL-ṬŪR, Tabor dağı (hâlâ CABAL AL-ṬŪR diye bilinir). Dağın üstünde, İsâ'nın ölümünden sonra havârîlerine göründüğü yerde, Dayr al-Ṭūr veya Dayr al-Tacallā' manastırı mevcuttu. Haçlı seferleri esnâsında dağın tepesinde bulunan kale Selâhaddin tarafından zaptedilmiş ve müteâkiben 608 (1212) senesinde al-Malik al-'Ādil bu kaleyi yeniden inşâ ettirmiştir. Haçlılar 614 (1217) senesinde kaleyi ele-geçirmek için çok uğraşmışlar, fakat bunda muvaffak olamamışlardır. Baybars, cemâziyelâhır 661 (1263)'de Akkâ'yı yağma etmek maksadıyla giriştiği askerî harekâtta, kaleyi bir üs olarak kullanmıştır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 649, 675; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 426, 434; Abu'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 69; Weill, *Geschichte der Chalifen*, III, 438, 440; IV, 46 v.d.; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 75, 434 v.d.; Gaudefroy—Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 124, not. 4.

4. AL-ṬŪR, Nablus'un yukarısındaki Garizim dağı (868 m.). Sâmirîlerin mukaddes dağı olup, Yahudi an'anesine göre, İbrâhim, oğlu İshak'ı Hak yoluna burada kurban etmek istedi. Bugün hâlâ bu dağa Cabal Tor veya Cabal al-Ḳıbli denir ve bu sûretle şehrin şimâlindeki Cabal al-Şamāli'den veya İslāmîya (Ebal)'den tefrîk edilir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 557; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 214; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 74.

5. ṬŪR HĀRŪN, Petra'nın garbındaki Hör Dağı (1396 m.) olup, buraya bu ad an'anevî inançlara göre burada gömüldüğü için Hārūn'a izâfeten verilmiştir (Josephos, *Archaiol.*, IV, 4, 7). Benî İsrâil kavmi, Mûsâ'yı Hārūn'u öldürmekle itham edince, Mûsâ, dağın tepesinde bir sedye üzerinde yatan Hārūn'u kendilerine göstermiştir. al-Mas'ūdî, al-Şarā bölgesindeki dağa Cabal Ma'āb adını verir; kendisi dağda mevcud olan mağaralardan haberdardır. Cabal al-Nabî Hārūn'un şark zirvesindeki (1329 m.) Hārūn'un kabri (Ḳabr Hārūn), bedevîler için bugün hâlâ mukaddes bir ziyâretgâhtır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 559; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 215; al-Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Paris), I, 94; Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land* (London, 1822), s. 429 v.d.; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 74; Dalman, *Petra*, 1908, s. 15 v.d., 42, 168; ayn. mll., *Neue Petra-Forschungen*, 1912, s. 2, 8, 26.

(E. HONIGMANN.)

ṬŪR 'ABDĪN. [Bk. TÛR ABDÎN.]

TÛR ABDÎN. ṬŪR 'ABDĪN, Şimâlî Mezopotamya'da dağlık bir yaylanın adı olup, garpta takrîben Mardin'den, şarkta Cezîre-i ibn Ömer ([b. bk.] bugünkü Cizre)'e kadar uzanır. Şark ve şimâl hudûdunu Cizre'den yukarıya doğru, şimâlden gelen Batman suyunun döküldüğü yere kadar Dicle teşkil eder. Her iki ırmağın birleştiği yerden Mardin'e doğru çizilmiş bir hat, takrîben Ṭūr 'Abdîn diye tanınan arâzinin garp hudûdunu teşkil eder; bu arada bu garp hudûdunun şimâl kısmından geçen Koros dağı muhtemelen bütün vüs'atiyle Ṭūr 'Abdîn'e âit bir kol olarak kabûl edilebilir. Cenupta Ṭūr 'Abdîn'in hudûdu iyice belirlenmiş olup, buradaki yaylanın kayalıkları, dik ve hattâ çok defa doğrudan-doğruya Mezopotamya'ya doğru iner ve buradan bakılınca azametli ve gayet biçimli bir duvar gibi görünür. Eskiden beri işlek olan ve Mardin, Nusaybin üzerinden Cizre'ye giden yol, Ṭūr 'Abdîn'in cenup hudûduna yakın bir mesâfeden geçer. Ayrıca merkezini Mardin şehri teşkil eden dağlar (bu sebepten dolayı doğrudan-doğruya buna göre isimlendirilmiştir; krş. Türkçe adıyla Mardin dağları; bk. Schläfli, *Reisen in den Orient*, Winterthur, 1864, s. 43-61), Ṭūr 'Abdîn silsilesine dâhil olarak gösterilir. Bu dağlar — Mardin'in garbında kısmen Cabal al-'Afṣ adını alarak — takrîben 40° 15′ şark tûlüne (Greenwich) kadar uzanır ve vâzıh bir münhat arâziyle Karaca-Dağ'ın azametli bazalt sırtından ayrılırlar.

Ṭūr 'Abdîn'in merkezî kısmında deniz seviyesinden vasatî yüksekliği, 900—1.100 m. civârındadır. Dicle hâvalisinde Midyat ile Hısn Keyfâ arasındaki bölgede (yk. bk., V, 452 v.d.) ve Mardin dağlarında münferid zirveler 1.300 metreye kadar yükselir. Umûmiyetle Ṭūr 'Abdîn'de karakteristik irtifâlar yoktur ve o, daha çok hemen her yerde, baştan başa derin ve geniş vâdilerle kesilen dalgalı bir ova olarak görülür. Bunların en muhteşemi Vādî Ḫaltān olup, Finik yakınında (Cizre'nin şimâl-i garbîsinde) Dicle'ye ulaşır.

Ṭūr 'Abdîn, hemen her yerde çok defa marn tabakaları ile karışık kireç taşından teşekkül etmiştir. Fakat burada buzul taşı, çizgi-çizgi ve volkanik lavlardan meydana gelen keskin kenarlı bazalt tabakaları ile kaplıdır. Böyle bazaltlar bilhassa Cizre'ye doğru şarkta, Ṭūr 'Abdîn'in cenup kireç duvarının devamı olarak yükselen bazalt Elim-Dağ'ın olduğu sâhada ve ayrıca Mardin'in garbında Karaca-Dağ lavlarının uzandığı yerde bulunur. Ṭūr 'Abdîn'de eskiden olduğu gibi, yakın zamanlara kadar da kısmen mesken olarak kullanılan mağaraların çokluğu, taşının cinsinden ileri gelmektedir. Bu gibi mağaralara meselâ Midyat havâlisi (daha çivi yazılı Âsurî metinlerde tesbit edilmiştir) ile bilhassa mağaralarda yaşayanların pâyitahtı

olan Hısn Keyfâ civârında rastlanır (bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, Berlin, 1910, s. 370 v. d.; Streck, *Z D M G*, LXVI, 310 ve Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altertumswiss.*, VIII, 2457; ayrıca yk. bk. V, 452 v. dd.).

Ṭūr ʿAbdîn'in şark ve garp kısımları umûmiyetle ağaçsızlığı ile göze çarpar; fakat, orta kısımda, Midyat'ın şarkında bir orman şeridi şimâlden cenûba doğru uzanır. Burada, bodur ağaçlar (bir cins meşe) ve çalılıklarla kaplı birçok tepe görülür. Orman sâhasının azlığı ve yağışların büyük bir kısmının mesâmatlı kireç taşından sızıp geçmesi yüzünden, Ṭūr ʿAbdîn'in büyük bir kısmında ciddî bir su azlığı hissedilir. Hayvanları sulamak için çok defa, kısmen pek eski olan sarnıçlarla büyük havuzlarda toplanan sulardan faydalanılır. Su bolluğu cenuptadır. Burada birçok menbâ bulunur ve çok sayıda küçük çay, dağdan cenup istikametinde uzaklaşıp, sonra ekseriya dağın eteğine kısa bir mesâfede olan Mezopotamya ovasında kaybolur. Ṭūr ʿAbdîn'in cenup kenarından çıkan sular, Nusaybin'in yukarısında iki kola ayrılarak Cağcağ ırmağına karışır. Karaca-Dağ'ın cenup yamaçlarıyla Mardin dağlarının sularını, Hesaka civârında (36° 25′ şimâl arzı) Küçük Cağcağ'ın karıştığı Hâbûr [b. bk.]'a dökülür.

Bâzı karstlaşma ve hey'et-i umûmiyesiyle elverişli olmayan sulama durumuna rağmen, bilhassa kırmızı kahverengi bir toprağın teressüb edip kaldığı münhat yerler ile tercîhan üzüm bağı hâline getirilen küçük tepelerin yamaçlarında hubûbat tarlaları ile güzel mer'alar bulunur. Manastırların yanında, her yerde bakımlı bağlara rastlanırdı. Ayrıca üzüm ve meyve yetiştirmek için, taşıma toprakla teras biçiminde yerler de yapılmıştı. Halkı, ayrıca zirâat maksadıyla sun'î sulama işlerinde çok becerikli idi. Hubûbat (bilhassa arpa) ve üzüme, pamuğa ilâveten her çeşit meyve (bilhassa nefis kaysı) yetiştirilirdi. Ṭūr ʿAbdîn'in ormanlık kısımlarında çok bulunan meşe mazısı ile kudret helvası (Mannaharz) toplanır. Mardin garbındaki Cabal al-ʿAfş olarak zikredilen dağ silsilesi adını, bol miktarda yetiştirdiği meşe mazısı (ʿafş)'ndan almıştır. Ṭūr ʿAbdîn'in şarabı ve diğer toprak mahsûlleri hakkında krş. Prym ve Socin, *Der neuaram. Dialekt des Ṭūr ʿAbdîn* (Göttingen, 1881), I, s. VIII ve V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 429. Ṭūr ʿAbdîn'in kudret helvası için bk. Flückiger, *Archiv der Pharmazie* (Halle, 1875), CC, 159-164.

Ṭūr ʿAbdîn daha Âsurlularca bilinmekte idi. Burası onlarca Kaşiari dağları diye tesmiye edilmiş olup, bu ad altında daha Âsurî kırallarından Admarârî I. (takrîben M. ö. 1300—1270) ile Salmanassar I.'ın kitâbelerinde geçer; bu metinler için bk. *Alt-oriental. Bibliothek* (=Ebeling-Meissner-Weidner, *Die Inschrift. der altassyr. Könige*), Leipzig, 1926, I, 58 v. d., 118 v. d. Daha sonraki kıral metinlerinde de Kaşiari zikredilir. Ṭūr ʿAbdîn—Kaşiari, muahhar Grek müellifleri (Arrianos, Ptolemaios)'nde gözüken Τὸ Μάσιον ὄρος (Masius) ismine uygun düşmektedir; krş. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 259; Streck, *Z A*, XIII, 82—87; XIV, 169; Streck, *Assurbanipal...* (= *Vorderasiat. Biblioth.*, VII), s. 790; R. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, cüz V (*Mesopotamia* v. b.), 1909, s. 8. Lehmann-Haupt tarafından ileri sürülen (bk. *Z A*, XIV, 371; *Klio*, 1909, IX, 409 ve *Armenien einst und Jetzt*, Berlin, 1910, I, 368 v. d., 510, 513), Kaşiari ve Masius'un Ṭūr ʿAbdîn'den daha şümullü coğrâfî mefhumlar olduğu ve bu sonuncu ad altında eskilerin Toros'unun bütün şark veya cenup kısmının, yâni Karaca-Dağ ve Meyyâfârikîn (Farḳîn)'in şimâlinden geçen Hazru-Dağlarının anlaşılacağı şeklindeki mütâlaa, müdâfaa edilebilir gibi görünmemektedir.

Çivi yazısı kitâbelerde, Kaşiari ile yan-yana, anlaşılan sâdece Ṭūr ʿAbdîn'in kısımları olan iki ad daha geçer: Muhtemelen bu yaylanın orta kısmı için *Nirbu* (Streck, *Z A*, XIII, 82; XIV, 169) ve anlaşılan Ṭūr ʿAbdîn'in, cenup şeridinin husûsî adı olan ve bilhassa Mardin havâlisine (herhalde Mardin dağları dâhil) verilen *Izala*. Bâbilce-Âsurca metinlerde Izala'nın şarabı zikredilir. Ahamenî vesîkalarında da muhtemelen Izala diye bahsedilmektedir (bk. *Z D M G*, LXI, 726); sonra muahhar antik kaynaklarda iki defa ve nihâyet Süryânî kitâbiyâtında Izʿlā dağları (Arap. Cabal al-Izal) adı altında sık-sık geçer; Bununla ilgili olarak krş. Streck, *Z A*, XIII, 104 v. d.; XIV, 171; Weissbach, Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, X, 1390; Socin, *Z D M G*, XXXV, 238 ve G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer* (Leipzig, 1880), s. 167 v. d.

Arâmca Ṭūr ʿAbdîn=„(Allah'ın) kullarının dağı" adına gelince (buna benzer yer adı olan Kʿephar ʿAbdîn, için bk. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum*, London, 1871, nr. 950, 20°) bu, hıristiyan muhitinden ve gerçekte bu isimle anılan yerin çok sayıdaki manastırları ile şark râhipliğinin bir merkezi olmasından neş'et etmiştir. Ṭūr ʿAbdîn tesmiyesi, imparator Julien'in zamanından, yâni IV. asrın ortasından kalma Süryânî azizlerinin hayatı ile ilgili olmalıdır; krş. Wright, *ayn. esr.*, nr. 960 (s. 1136) ve Socin, *Z D M G*, XXXV, 239.

Georgius Cyprius'un, Mîlâdî VII. asrın ilk on yılından kalma *Descriptio orbis Romani* adlı eseri, Ṭūr ʿAbdîn mıntıkasının topoğrafyası için büyük bir ehemmiyeti hâizdir; zîrâ bu eserde, mezkûr sâhada bulunan birçok kale adı geçmektedir (bk. Gelzer neşri, Leipzig, 1890, s. 46, str. 913—938). Burada Κάστρον Μάρδις (=Mardin)'in ardından hemen Κάστρον Τουραύδιος (str. 914) gelir; bu ismi G. Hoffmann ile birlikte, Gelzer (s. 158 v. d.)'de geçen Τουράνδιος = Ṭūr ʿAbdîn olarak tashih etmek mümkün görülmektedir. Burada, Mezopotamya'daki Roma kalelerinden bir kısmının Dicle'ye yakın olduğunu, diğerlerinin Ṭūr ʿAbdîn'de bulunduğunu belirtmek yerinde olur; krş. V. Chapot, *La frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907), s. 322. Ayrıca yukarıda zikredilen, imparator Julien'in zamanından kalma Süryânî dilinde azizlerin hayatında da Ṭūr ʿAbdîn mıntıkasında iki büyük kalenin inşâsından bahsedilir.

Chorène'li sahte Mûsâ'nın, en erken VII. asrın sonundan kalma tarihinde de yine Ṭūr ʿAbdîn adına rastlanır (bk. Marquart, *Ērānšahr=Nachr. der Götting. Ges. der Wissensch.*, Berlin, 1901, s. 141, 158); fakat o, burada, anlaşılan küçük bir sâhaya, cenup kenarına (yâni = İzala?) münhasır kalmaktadır.

Orta-çağ'ın garp müelliflerinde de Ṭūr ʿAbdîn ismine rastlanır. Daha islâmiyetten önceki çağlar için bu isim, şâir Abū Duʾād al-Iyādī'nin mısralarında geçmektedir; burada denildiğine göre, al-Ḥaẓr [b. bk.] kırallığının efsânevî kurucusu olan Şâṭirūn, Ṭūr ʿAbdîn bölgesine de hükmetmiştir; bk. *B G A*, nşr. de Goeje, VI, 95, 11-12 v. d.=Yâḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, III, 559, 5, ayrıca krş. Yâḳūt, *ayn. esr.*, II, 284, 13 v. d. İçinde *Husrev u Şîrîn* 'den bahsedilen bir manzûmede Ṭūr ʿAbdîn'in de adı geçer; bk. *B G A*, V, 159, 19 v. d. Masʿūdî (*B G A*, VIII, 54, 1)'nin bildirdiğine göre, Ṭūr ʿAbdîn'de hâlâ Arâmîlerin bekayâsı yaşar. İbn Rüste (*B G A*, VII, 9, 8) ile Balâzūrî (nşr. de Goeje, s. 175, 12), Ṭūr ʿAbdîn'in, Hâbûr [b. bk.]'un bir kolu olan Hirmâs (yukarıda zikredildiği gibi bugünkü Cağcağ)'ın kaynak yeri olduğuna işâret ederler. Ayrıca Ṭūr ʿAbdîn'in cenup kenarı olan Nusaybin ve Dārā havâlisi için Arap coğrafyacılarında (bk. *B G A*, II, 73, 3 ve Abu'l-Fidāʾ, *Taḳvîm al-buldān*, Paris nşr., s. 282) husûsî bir ad olarak Cabal Māridîn=Mardin dağları (yk. bk.)'nın geçtiğini belirtmek gerekir. Ṭūr ʿAbdîn (=Ṭūr al-ʿAbdîn şeklinde de söylenir)'in yeni Süryânî dilinde karşılığı *Ṭūrē da ʿAbōdē*'dir. Ṭūr ʿAbdîn ismi, o havâlide ve bilhassa hıristiyan muhitlerinde bilinmez, ancak daha ziyâde kitâbiyâta geçmiştir. Bu dağlık mıntıkanın adı, Süryânî dilinde *Ṭōr* veya Arapça *al-Ṭūr* veya *al-Cabal* ve *Cabal Ṭōr* veyahut *Cabal al-Ṭūr*'dur; krş. Prym ve Socin, *ayn. esr.*, I, s. 1, 11 ve Sachau, *Reise* v. b..., s. 387. Schläfli (*ayn. esr.*, s. 49)'nin bildirdiğine göre, Türkler bunun yerine *Kara-Dağ* derler.

Mezopotamya'nın geri kalan kısmı ile birlikte (Elcezîre) Ṭūr ʿAbdîn mıntıkası da 18—19 (639—640) senelerinde Arapların eline geçmiştir; bk. Balâzūrî, s. 176, 3-5=Yâḳūt, IV, 390, 15-16 ve Caetani, *Annali dell'Islām*, IV, 36, 165. Ṭūr, halîfeler zamanında Mezopotamya'nın Diyār Rabîʿa eyâletine bağlı idi.

Arapların fethinden itibâren Ṭūr ʿAbdîn'in siyâsî tarihine gelince, bu, umûmî hatları ile ekseriya diğer Mezopotamya komşu mıntıkalarının tarihine benzer. Arap kaynaklarında asıl Ṭūr ʿAbdîn'den çok az bahsedildiği halde, Mardin, Hısn Keyfâ, Cizre ve Nusaybin gibi kenardaki şehirler sık sık geçer. Henüz bir araya toplanıp gözden geçirilmemiş olan Süryânî kitaplarında ve husûsiyle vekayinâmeler ile menâkıbnâmelerde, mahallî tarihle alâkalı mühim malzeme bulunmaktadır; krş. husûsiyle J. S. Assemani, *Bibliotheca orientalis*, 3 kısım, Roma, 1719—1728. Ṭūr ʿAbdîn'in, XV. asırda bilhassa Timur'un seferleri zamanındaki tarihine dâir kıymetli mâlûmat, adları bilinmeyen râhipler (Bunlardan biri Bāsebrîna'daki bir manastırdandır.) tarafından te'lif edilmiş olup Barhebraeus (İbnül'ibri, [b. bk.])'un *Chronicon syriacum* (dünya tarihi)'unun devamı olan eserde vardır; bk. *Rerum saeculo quinto decimo in Mesopotamia gestarum*, nşr. O. Behnsch (Breslau, 1838); ayrıca krş. Baumstark, *Gesch. der syrisch. Literatur* (Bonn, 1922), I, 328. Muahhar Orta-çağ, Yeni-çağ ve nihâyet günümüzde Ṭūr ʿAbdîn için orada ve komşu yerlerde yaşayan aşîretlerin tarihi de husûsî bir ehemmiyeti hâizdir (Barb, *S B Ak. Wien*, 1859, XXX, 117).

Birinci Cihan Harbi'nden sonra Ön-Asya'nın siyâsî vaziyetinin yeniden tanzîmi sırasında Ṭūr ʿAbdîn Türklerde kaldı. Birinci Cihan Harbi'ne kadar devam eden Osmanlı idâresi taksimâtına göre, Ṭūr ʿAbdîn, Diyarbekir vilâyetine, daha doğrusu Mardin, Cizre, Midyat, ʿAvîne ve Nusaybin'den ibâret beş kazaya ayrılmış olan Mardin sancağına bağlı idi; bk. Cuinet, *ayn. esr.*, s. 412, 496 v. d. 1921 veya 1927'den itibâren yapılan taksîmat için bk. Abdülkadir Sa'dî, *Yeni Türkiye memleket coğrafyası* (İstanbul, 1927), s. 174.

Orta-çağ'ın ilk zamanları ile islâmiyetin ilk asırlarında Ṭūr ʿAbdîn muhtemel olarak hemen hemen tamamıyle hıristiyan Arâmîlerle meskûndu. Sonradan bunlara zamanla müslümanlar katılmış ve böylece müslümanlar tarafından sık sık tâkibe uğrayan hıristiyan halk unsurları gitgide daha azalmıştır. Ṭūr ʿAbdîn sâhasına Midyat, ʿAvîne kazaları girmektedir.

Hıristiyanlık, Ṭūr ʿAbdîn'e her halde daha ilk zamanlarda yakınında bulunan Urfa'dan yayılmağa başlamıştır. Kadıköy konsilinde (451), altı Mezopotamya piskoposunun arasında, Mansi, *Conciliorum... collection*, VII, 403'teki mâlûmata istinâden Nöldeke (*Z D M G*, XXXV, 219, not 2)'nin kabûl ettiği gibi Izala'dan değil, Hısn Keyfâ'dan bir piskopos da yer alır; Orada geçen Izala=Inseles, yeni bir tab olan Schulthess, *Die syrisch. Kanones der Synoden von Nicaea bis Chalcedon* (=*Abh. d. Götting. Gesellsch. der Wiss.*, yeni seri, X, nr. 2), s. 135'te görüldüğü gibi, bir yanlış okumadır. Hıristiyan dini ile ilgili mücâdelelerden beri, Ṭūr ʿAbdîn, Yaʿḳūbî'lerin esas merkezi olmuştur. Yaʿḳūbî'ler hiçbir yerde, bu yüksek arâzi ve Mardin ile civârında olduğu kadar kesif bir şekilde yaşamamışlardır. Galiba, asıl Ṭūr ʿAbdîn, başlangıçta tek bir Yaʿḳūbî piskoposluğu

olmuştur; takrîben 1089 tarihlerinde bu makam sâhipleri Karṭamîn ile Ḥâḥ 'da ikamet eden iki piskoposluğa ayrılmıştır. Sonradan, XIII. asırda bu mıntıkanın merkez şehirlerinde başka piskoposluklar ortaya çıkmıştır. XIV. asırda Mardin patriği ile Ṣalâḥ (Midyat 'ın iki saat şimâlinde) piskoposu arasındaki ihtilâf, bir tefrikaya yol açtı ve bunun seyri sırasında Ṭûr ʿAbdîn piskoposları patrikten ayrılarak Ṣalâḥ piskoposunu Ṭûr ʿAbdîn ile Hısn Keyfâ 'nın patrikliğine seçtiler. Bu parçalanış bir asırdan fazla sürdü. Buna dâir krş. Pognon, *ayn. esr.*, s. 45, 62 v.d., 75. Ḥâḥ, Hısn Keyfâ ve Karṭamîn piskoposlarının listesi için msl. bk. Wright, *ayn. esr.* (bk. *bibl.*), s. 1350 v. d.

Orta-çağ 'da ve hattâ daha sonraları Ṭûr ʿAbdîn 'de Nestûrî cemâatleri vardı; oranın en eski manastırı olan Mâr Avgen, uzun zaman onların elinde idi (bk. Pognon, *ayn. esr.*, s. 109). Bu Nestûriler XVI. ve XVII. asırlarda Roma 'ya bağlanmış ve kendilerine has âyin ve erkânıyle birlikte, bir dinî topluluk olarak o zamandan beri Kaldânî adını almışlardır. Bu Kaldânî kilisesinin Ṭûr ʿAbdîn 'deki mensupları iki piskopos (biri Mardin, diğeri Cizre 'de) tarafından sevk ve idâre edilirlerdi; yerli bir Kaldânî ruhânîsinin bildirdiğine göre nüfusları 1914 'te 8.070 idi; krş. *Annuaire Pontifical Catholique* (1914), XVII, 502-511 ve buna dayanan Lübeck, *Histor.-polit. Blätter für das kathol. Deutschland* (Münih, 1914), CLIV, 92, 101 v.d. Cuinet 'ye göre 1890 'da Ṭûr ʿAbdîn 'de, Roma ile birleşmiş Yaʿḳûbî 'ler olup, Mardin patriği ile Cizre piskoposuna bağlı takrîben 4.000 Süryânî de yaşamakta idi. Yine Cuinet 'ye bakılırsa, Mardin idârî bölgesinde 28.666 Ermeni mevcut idi; bunların yarısı Ortodoks kilisesine, yarısı da birbirine müsâvi olarak Roma Katolik kilisesi ile Protestan kilisesine tâbiydi. Ermeni Protestan cemâati gayretli bir Amerikan misyonerliğinin mahsûlüdür. Esas merkezleri Mardin ve Midyat olmakla berâber, hemen hemen bütün Ṭûr ʿAbdîn 'e yayılmış olan Amerikan misyonerlerinin medenileştirme faâliyetleri Birinci Cihan Harbi 'nden itibâren sekteye uğramıştır; bu Amerikan misyonu hakkında krş. Sachau, *Reise...*, s. 404, 410, 413, 422 v.d. Nihâyet Cuinet 'ye istinâden, Mardin sancağında, takrîben 1890 'da ayrıca 6.780 Rum (bunlar Cihan Harbi 'nden sonra Türkiye 'den ayrılmıştır) ile 580 Yahudi 'nin bulunduğunu zikretmek lâzımdır.

Asıl Ṭûr ʿAbdîn 'de yaşayan hıristiyan cemâatleri arasında Yaʿḳûbî 'lerin sayı bakımından başta geldikleri, rahatlıkla kabûl edilebilir. Ancak bunların nüfus bakımından sayılarını kısmen de olsa tesbite yarayacak itimâda şâyan vesîkalar mevcut değildir. Cuinet 'nin (Mardin sancağı için), Yaʿḳûbî 'lerin, orada yaşayan Ermenilerin yarısı kadar olmak üzere, 13.754 kişiden ibâret bulundukları hakkındaki tahmini, açıkça doğru olmayan mâlûmata dayanmakta ve inanılacak gibi görünmemektedir. 1838 senesinde Southgate (göst. yer., II, 268, 275), Yaʿḳûbî 'lerin sayısını (o zamanki patriğin verdiği mâlûmata istinâden) 6.000 âile veya 50-60 âilelik nüfûsuyla 60-70 köy olarak göstermiştir. Ona göre, dağda (yâni asıl Ṭûr ʿAbdîn 'de) 3.000 Yaʿḳûbî yaşamakta ve ayrıca manastırların civârında bunlardan 5.000 kişi bulunmakta idi. Mardin 'de 2.000, doğrudan-doğruya Mardin havâlisi ile Sincâr ovasında 6.000 hıristiyan Yaʿḳûbî mevcuttu. 1850 'de Ṭûr ʿAbdîn 'de seyahat etmiş olan Badger (*The Nestorians...*, I, 63), orada Yaʿḳûbî 'lerle meskûn yerleri 150 kadar tahmin etmiştir. Ṭûr ʿAbdîn 'deki Yaʿḳûbî 'lerin sayısının Southgate ile Badger 'in zamanından başlıyarak Cihan Harbi 'nin başlangıcına kadar tedrîcî de olsa, devamlı bir şekilde azaldığı şüphesizdir.

Ṭûr ʿAbdîn ahâlisinin müslüman kısmında, çoğunluğu Kürtler teşkil ediyordu. Bunlar son asırlarda sürekli olarak Ṭûr ʿAbdîn 'in merkezine yayılmış ve devamlı mücâdele hâlinde bulundukları hıristiyan köylüleri, bilhassa dağın cenup yamacından gittikçe bozkıra doğru sürmüşlerdir (Ṭûr ʿAbdîn mıntıkasındaki ahâli arasında cereyan eden savaşlar hakkında krş. Pognon, *ayn. esr.*, s. 108-111. Ṭûr ʿAbdîn havâlisine yerleşen Kürt aşîret veya âileleri hakkında krş. Niebuhr, *ayn. esr.*, II, 388; Lerch, *Forschungen über die Kurden und iranischen Nordchaldaeer*, Petersburg, 1857-1858, kısım II: lugatçe; Schläfli, göst. yer., s. 49 v.dd.; aşîretlerin fihristi için Prym ve Socin, *Der neuaramaeische Dialekt des Ṭûr ʿAbdîn*, II, 416 v.dd.; ayn. mll., *Kurdische Sammlungen*, II, 275-284; Sachau, *Reise...*, s. 387; Sykes, *ayn. esr.*, s. 578, nr. 15 'te; ayrıca bk. mad. KÜRTLER). Kürtlere ayrıca, bunların bir kısmını teşkil eden ve Ṭûr ʿAbdîn 'de yaşayan Yezîdî dini sâlikleri de dâhildir. Oradaki Yezîdî aşîretlerinin en mühimi Cilkî (Çelkî) adını taşır, krş. Niebuhr, *ayn. esr.*; Prym ve Socin, *Dial. des Ṭûr ʿAbdîn*, II, 379; Sachau, *Reise...*, s. 387; Menzel (Grothe 'de), *Meine Vorderasienexpedition* (Leipzig, 1911), I, s. CXVI.

Arap bedevî kabîleleri de, ara sıra Ṭûr ʿAbdîn 'de bilhassa onun cenup dağ kolları üzerinde çadır kurarlar (adları için bk. Taylor, *ayn. esr.*, s. 54 v.d. ve M. von Oppenheim, *ayn. esr.*, II, 68). Bunların arasında büyük bir aşîret olan Mehallemî (Muḥallamîya) mühim bir yer işgal eder; bu aşîret, yukarıda zikredilen Barhebraeus 'un tarihinin, kimin tarafından yazıldığı bilinmiyen zeylinde (sene 1407; nşr. Behnsch, s. 6-10) geçmektedir. Bunlar, Araplarla Kürtlerin karışmasından meydana gelen muhtelit bir ırk (daha ziyâde Arap te'sirinde) olup, denildiğine göre, 300 yıldan fazla bir zaman önce hıristiyanlıktan ayrılmışlardır. Yaşadıkları yerler bilhassa Savur (ʿAvîne) kazasında, Ṭûr ʿAbdîn 'in Mardin 'in garbından Dicle 'ye kadar uzanan kısmındadır. Bu kabîle hakkında bk. Niebuhr, göst. yer.; *ZDMG*, I, 59; Sachau, *Reise...*, s. 421; Sykes, *ayn. esr.*, s. 356, 578.

Ṭûr ʿAbdîn 'de üç dil konuşulur: Kürtçe, Süryânca, Arapça; bunların birbiri üzerinde kuvvetli te'siri görülür. En yaygın olanı Kürtçedir; bu dili Süryânca yanında bütün hıristiyanlar anlar ve konuşurlar (Prym ve Socin, *Kurdische Forschungen: Erzählungen und Lieder im Dialekte des Ṭûr ʿAbdîn und des Bohtân*, 2 kısım (metin ve tercüme), Petersburg, 1887-1890).

Yaʿḳûbî 'ler kendi aralarında Ṭûr ʿAbdîn 'in ekseri hıristiyanları gibi (bilhassa Kaldânî 'ler), çok defa kısaca Ṭôrânî „Tör dili" denilen kendilerine has bir Süryânî lehçesi ile konuşurlar. Bu lehçe şarktan (Urmiye ile Musul ve şarkî Kürdistan' da) Nestûrî ve Kaldânî 'ler tarafından konuşulan yeni Süryânî dilinden çok farklıdır. Yaʿḳûbî yâni Süryânî dili (veya yeni Yaʿḳûbî dili) yeni Süryânca 'dan çok daha fazla olarak, Süryânî yazı dili olan Urfa 'nınkine yakındır. Fakat yine de onu, bu yazı dilinden gelmiş gibi göstermek doğru olmayıp, aksine Urfa Süryâncası 'na yakın eski bir dil şekline ircâ etmek lâzımdır. İlmî bakımdan değerlendirmeye elverişli Ṭôrânî metinlerini bilhassa Prym ve Socin ile Sachau 'ın çalışmalarına borçluyuz (1869 senesinde Prym ve Socin tarafından Midyatlı bir kişinin ağzından derlenen metinler hakkında bk. Prym ve Socin, *Der neuaramäische Dialekt des Ṭûr ʿAbdîn*, 2 kısım: metin ve trc., Göttingen, 1881; bu eserin mühim bir tenkit ve tahlili için krş. Nöldeke, *ZDMG*, XXXV, 218-235). Sachau, Amerikan misyonunun tavassutu ile, Süryânî bir rahipten Ṭôrânî metinler tesbit etmiştir. Bu sûretle elde edilen el yazması malzeme, Berlin Devlet kütüphânesindedir (bk. Sachau, *Katalog der syrisch. Handschrift.*, s. 812-816, nr. 278-292). Bu malzemeden şimdiye kadar sâdece bir metin (nr. 290, hakîm Ḥayḳâr'ın hikâyesi) neşredilmiştir (bk. Lidzbarski, *Die neuaramäischen Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, Leipzig, 1896, I, 1-77 [metin] ve II, 1-41 [trc.]). 1897 senesinde Parisot tarafından Ṭûr ʿAbdîn 'de derlenmiş olan Arâmî metin nümûneleri (*Contribution à l'étude du dialecte néo-syriaque du Tour ʿAbdin, Act. du XIème Congrès Intern. des Orientalist.*, Paris, 1897, IV, 179-198) dil bakımından Prym-Socin ile Sachau 'ın topladığı metinlerden çok farklıdır. Acaba burada Ṭûr ʿAbdîn 'in başka bir yeni Süryânî mahallî şîvesi mi bahis mevzuudur? Bilhassa Prym ve Socin tarafından neşredilen metinlere dayanarak A. Siegel, *Laut-und Formenlehre des neuaram. Dialekts des Ṭûr ʿAbdîn* (Hannover, 1923) ünvanlı değerli bir araştırma yapmıştır (bunun tenkit ve tahlili için krş. E. Littmann, *OLZ* (1926), XXIX, sütun 1003-1008, ayrıca bilhassa Ṭôrânî 'nin ana hatları ile gramer ve kelime zenginliği hakkında bk. Nöldeke, *ZDMG*, XXXV, 218 v.d.; bununla ilgili mülâhazalar için krş. Guidi, *ayn. esr.*, XXXVII, 294-301. Yeni Yaʿḳûbî şîvesinin dil sınırları hakkında krş. Prym ve Socin, *Der neuaram. Dial. des Ṭûr ʿAbdîn*, I, s. VI-VIII, ikinci baskısı: *ZDMG*, XXXV, 255); Sachau, *Reise...*, s. 412 v.d. 'de bugün hâlâ (veya 1870 ve 1880 'de) Ṭôrânî konuşulan yerlerin bir listesi verilmiştir. Ṭûr ʿAbdîn 'de artık Arâmî dili değil, sâdece Kürtçe konuşulan Süryânî köyleri vardır.

Arapça 'yı Ṭûr ʿAbdîn 'in büyük meskûn yerlerindeki ahâlinin ekserisi anlar. Bu dil daha çok cenupta, Mezopotamya bozkırına doğru olan yerlerde, bilhassa Mardin havâlisinde konuşulur. Bâzı husûsiyetler arzeden Mardin ağzı, Mezopotamya 'nın Dicle ülkeleri şîveleri grubuna girer (krş. mad. ARABISTAN); bu ağız, Musul havâlisinde konuşulan Arapça 'ya çok yakındır; krş. Socin, *Der arab Dialekt von Môṣul und Mârdin* (metinler külliyâtı), *ZDMG*, XXXVI (1882), 1-53, 238-277; XXXVII (1883), 188-222 (ayrı basım olarak da neşredilmiştir: Leipzig, 1904).

Arâzi bakımından Ṭûr ʿAbdîn 'in hâricindeki sâhayı içine alan Mardin sancağına bağlı meskûn yerlerin sayısı, Cuinet, *ayn. esr.*, s. 412, 496 'da 1.062 olarak gösterilmiştir; bunlardan Midyat kazasına 410, Savur (ʿAvîne) kazasına ise, 97 meskûn yer düşer. El yazması Süryânîce bir tarihte (Prym ve Socin, *Der neuaram. Dial. des Ṭûr ʿAbdîn*, I, s. III) Ṭûr ʿAbdîn 'in köylerinin sayısı 243 olarak tahmin edilmiştir. Socin, *ZDMG*, XXXV, 258-269 'da 168 adı içine alan bir liste verilmiştir; ayrıca krş. Prym ve Socin, *ayn. esr.*, II, 416 v.dd. ve Prym -Socin, *Kurdische Sammlung*, II, 275-284 'teki yer adları *fihrist* 'i. Bundan mâada Süryânî el yazmaları katalogları ile ilgili coğrâfî fihristler, bu meyanda bilhassa Wright, *Catal. of the Syriac Manuscr. in the British Museum* (London, 1870), s. 1239 v.d.; Sachau, *Verzeichnis der syrisch. Hss. der Kgl. Bibliothek in Berlin* (Berlin, 1899), s. 923 v.d.; Payne Smith, *Catal. codd. mss. biblioth. Bodleiana* (Oxford, 1864), VI, 664 v.d. ve Zotenberg, *Catal. des mss. syriaques.... de la Bibliothèque nationale* (Paris, 1874), s. 230 v.d. dikkat nazarına alınmalıdır. Ṭûr ʿAbdîn 'de bulunan Süryânîlere âit meskûn yerlerin sayısı yukarıda zikredilmişti; ekseri yerler milliyet ve din bakımından karışık olup, müslüman ve hıristiyan (Yaʿḳûbî, Ermeni v.s.) ahâliye mâlikti. Eski asırlarda Ṭûr ʿAbdîn zirâat bakımından daha iyi bir durumda ve daha kesif bir şekilde meskûn olmuş olmalıdır. Hâlen mevcut birçok eski harâbe, bunu isbat etmektedir.

Ṭûr ʿAbdîn 'in kenarında bulunan Mardin (Mâridîn), Hısn Keyfâ, Cizre ve Nusaybin gibi büyük şehirler için mezkûr maddelere bakılmalıdır. Asıl Ṭûr ʿAbdîn 'in merkezi olan Midyat (Süryânîce Midyâd), tepelerle çevrili güzel bir ovanın ortasındadır. Coğrâfî mevkii: Takrîben 41° 25′ şark tûlü (Greenwich) ve 37° 25′ şimâl arzı. Çok eski olup, daha eski Âsurca kitâbelerde (Matiâte olarak; bk. Streck, *ZA*, XIII, 95; XIV, 169; XIX, 249) geçen bu yer, cenuptan şimâle (Nusaybin-Hısn Keyfâ istikameti) ve garptan şarka (Mardin-Cizre istikameti) doğru gelip, Ṭûr ʿAbdîn 'den

geçen iki eski yolun kesiştiği mühim bir noktada bulunur.

Ṭûr ʿAbdîn'in diğer büyük meskûn yerleri arasında şunlar zikredilmeğe değer: Savur (Mardin'in 25 km. şimâl-i şarkîsinde) eski ʿAvîne kazasının (yk. bk.) merkezidir; bunun şarkında Ḳilliṣ köyü ve bunun biraz cenûb-i şarkîsinde Erbil (Prym-Socin, *Kurdische Samml.*, II, 206, 238) bulunur. Midyat'ın şimâlinde, bununla Hısn Keyfâ'nın orta yerinde Kefr Cōz (Kercos) oldukça büyük bir köy olup, bunun yakınında müslümanların bir ziyâretgâhı olan Tell ʿAbâd (ʿAbâde) vardır; buranın bulunduğu yeri Rawlinson eski Ermeni kıral şehri Tigranokerta olarak göstermek istemiştir (krş. Sachau, *Reise...*, s. 415 v.d.; Lehmann-Haupt, *ayn. esr.*, I, 372 v.d., 539). Midyat'ın 20 km. şimâl-i şarkîsinde eski ehemmiyetini isbat eden birçok harâbeleri ile Ḥâḥ (Anıtlı) köyü vardır. Ayrıca şu yerler zikre değer: Zāz (İzbırak) ve ʿArnäs (Bağlarbaşı), ikisi de Ḥâḥ (Anıtlı)'ın şimâl-i garbîsinde ve buradan 1,5 veya 2 saat mesâfedir; Ḥâḥ (Anıtlı)'ın 20 km. cenûb-i şarkîsinde Middō(?) büyük bir köydür. Bunun iki saat garbında Ṭûr ʿAbdîn'in kilise tarihinde mühim bir rol oynamış olan Bāsebrîna (eski Âsurca Bēṯ-Sabîna) köyü bulunmaktadır. Mardin'in 20 km. cenûb-i şarkîsinde, Ṭûr ʿAbdîn'in cenûb-i garbîsindeki dağ kolları üzerinde Kayser Anastasius I. (491-518) tarafından kurulmuş olup, sonradan Justinianus I. (527-565) tarafından tahkim edilmiş bulunan Dārā şehrinin (kurucusunun adına izâfetle Anastasiopolis diye de anılır; büyük ve muhteşem harâbeleri görülür; civardaki bir köy [Oğuz köyü] bugün bu adı taşır. Dārā harâbeleri hakkında krş. Sachau, *Reise*, s. 394-398 ve bilhassa Preusser, *ayn. esr.*, s. 44-49, 53-61'deki levhalarla birlikte).

Ṭûr ʿAbdîn şark râhipliğinin tarihinde çok mühim bir rol oynar. Nestûrî muhitlerinden gelen an'aneye göre, IV. asırda aslen Mısırlı olan Aziz Eugenios, Ṭûr ʿAbdîn'in cenup kısmında bir manastır kurmuş ve bu sûretle sonradan çok gelişmiş olan Mezopotamya ruhbânîliğinin temelini atmıştır. Denildiğine göre, birçok şâkirdi olan Aziz Eugenios, ölümünden (363) sonra kendisi tarafından inşâ edilmiş bulunan manastıra gömülmüştür. Burada Aziz Eugenios hakkındaki Süryânî efsânesinin tarihî bakımdan ne dereceye kadar doğru olduğunu araştırmaya lüzum yoktur; Labourt (*Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sasanide*, Paris, 1904, s. 302 v.d.)'un buna karşı yaptığı ağır tenkitlere işâret etmek kâfi gelebilir; ayrıca krş. Baumstark, *Gesch. der Syrisch. Liter.* (Bonn, 1922), s. 235 v.d. Her halde gerçek şudur ki, Ṭûr ʿAbdîn, Orta-çağ'da ruhânîliğin hakîki bir merkezi hâline gelmiş olup, buraya şarkın Mons Athos'u denilebilirdi. Bu dağlık havâlide 70'ten fazla harap manastır bulunduğu hakkında Niebuhr (göst. yer.)'un anlattıkları mübâleğalı sayılmamalıdır. Bugün de Ṭûr ʿAbdîn, manastırların bakıyeleriyle doludur. Ancak az bir kısmı hâlâ iyi bir vaziyette olup râhiplerle meskûndur. Ṭûr ʿAbdîn'in asıl parlak devri sayılan VII-X. asırdan kalma büyük kiliseler şimdi de görülmektedir. Şarktaki Orta-çağ kilise yapı san'atının bu âbideleri, hıristiyan san'atı için büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Bundan dolayı yakın zamanlarda, başta Pognon, L. Bell, Preusser ve Guyer olmak üzere, muhtelif araştırıcılar tarafından esaslı bir şekilde tetkik edilmiştir; mezkûr araştırıcıların belli başlı eserleri için bk. *Bibl.* Pognon, husûsiyle ziyâret ettiği kiliselere âit Süryânî kitâbelerini toplamak sûretiyle de büyük bir hizmette bulunmuştur.

Strzygowski, Guyer ve Herzfeld, Ṭûr ʿAbdîn'deki binâların bilhassa san'at tarihi bakımından kıymetleri ve yapıldıkları tarihler ile uğraşmış ve bu mes'eleleri derin araştırma konusu yapmışlardır; krş. M. v. Berchem ve Strzygowski, *Amida* (Heidelberg, 1910), s. 269-273, 293; Guyer, *Repert. f. Kunstwissensch.*, XXXVIII (1916), 215-237; Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.* (bk. *Bibl.*), II, 45, 336; Herzfeld, *OLZ* (1911), XIV, 402 v.d., 413; Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 277, 269, 298 v.d., 336, 345. Strzygowski'nin Mezopotamya manastır san'atının Suriye'dekinden daha eski ve netîce itibârıyle ruhbânîliğin beşiğinin Mısır değil, Mezopotamya ve husûsiyle Ṭûr ʿAbdîn olduğu hakkındaki iddiası, Guyer'le Herzfeld tarafından ve bence mühim sebeplerden dolayı reddedilmiş ve eski Suriye yapılarının Mezopotamya'dakilerden daha eski oldukları gösterilmiştir. Mezopotamya ruhban kültürünün mukaddem olduğu iddiasına karşı ayrıca bk. Becker, *Isl.*, II, 396'daki mülâhazalar.

Ṭûr ʿAbdîn'deki bütün Mezopotamya manastırlarının anası sayılan ve yukarıda adı geçen Mār Avgen, Mardin'in 21 km. şimâl-i şarkîsinde (Coğrâfî mevkii: 41° 30′ şark tûlü ve 30° 7′ şimâl arzı) dağın cenup yamacındaki yüksek kayaların üzerinde bulunmaktadır. Burası Orta-çağ'da garp Nestûrîlerinin merkezi iken bugün Yaʿḳūbî râhipleri ile meskûndur. Mār Avgen'den 1,5 saat mesâfede, diğer bir eski manastır olan Mār Yuḥannā vardır; burası Aziz Eugenios'un bir şâkirdi tarafından kurulmuş olup, kendi adını taşır.

Orta-çağ'da Ṭûr ʿAbdîn'in en mühim manastırlarından birisi İbrahim manastırı olup, Süryânî edebiyatında daha çok sâdece Büyük manastır (Izalā dağındaki) diye anılır; krş. msl. Yeşūʿdenaḥ'ın yazısının Chabot neşrinin *fihrist*'i. Bu manastırın kurucusu, bilhassa, Nestûrî rahipliğinin meşhur yaratıcısı olan Keskerli İbrahim (ölm. 588)'dir; G. Hoffmann (*ayn. esr.*, s. 170 v.d.), bu manastırı, Taylor tarafından zikredilen harâbe hâlindeki Mār Bavay (=Mār Bāb, Mār Avgen'in 4 km. cenûb-i garbîsinde)'daki manastırın aynı olarak göstermek istemişti. Fakat bu izâh müdâfaa edilemez; İbrahim manastırını daha ziyâde Hinrich'in 1911 senesinde seyahati sırasında ziyâret ettiği, bugünkü Dēr Mār İbrāhîm olarak kabûl etmek lâzımdır. Onun verdiği mâlûmat hakkında bk. Bell, *Churches and Monasteries of the Ṭûr ʿAbdîn* (Heidelberg, 1913), s. 49 v.d. veya s. 105 v.d.

Ṭûr ʿAbdîn'in esas manastırı, Yaʿḳūbî'lerin en büyük ziyâretgâhı olan Midyat'ın takrîben 20 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan bugünkü Kartmîn (eski Süryânîce Karṭamîn) manastırıdır. Yaʿḳūbî'lerin Asya'daki bu en büyük manastırı, Orta-çağ'da bütün şarkın en meşhur ve en zengini idi. Parlak devrinde içinde üç yüz râhip yaşadığı halde, yakın tarihte ancak bir düzinedir. Buranın daha 399 senesinde Kayser Arkadius zamanında kurulduğu söylenir. Vakıf hâlinde kurucuları olarak Aziz Samuel [İsmail, ölm. takrîben 406] ile Simeon [Şemʿûn, ölm. 433] gösterilir. Başpiskopos olan Aziz Cebrâil [ölm. 667]'e izâfetle Süryânîler arasında manastırın bugünkü adı umûmiyetle Mār Cebrâ'îl'dir. Müslümanlarla hıristiyanlar, burayı daha çok Dēr ʿAmr (seyyahların eserlerinde de Der Amar ve tamamıyle yanlış olarak Der el-Amr şeklinde) = Dayr ʿUmar yâni ʿOmar manastırı tesmiye ederler. Denildiğine göre, Arap istîlâsı zamanında Ömer bu kısmın piskoposuna memleketin bütün hıristiyanları üzerinde kazâ hakkı tanımıştır. Kartmîn'de Aziz Cebrâ'îl adına izâfe edilen esas kiliseden başka, iki kilise daha mevcud olup, bunlar Meryem ile din uğrunda öldürülen kırk hıristiyan adına ithaf edilmiştir. Bölgede, bu havâlinin en eski kilisesi olan Cebrâ'îl kilisesinin inşâ tarzı, Ṭûr ʿAbdîn'deki manastır binalarının, kendine has eski bir nümûnesidir. Kartmîn ayrıca Simeon (Şem'ûn) manastırının harâbeleri üzerinde kurulmuştur. Kartmîn'in tarihi için krş. Nau, *Act. du XIVème Congrès Intern. des Orientalist. à Alger* (Paris, 1906), II, 76 v.d. ve Baumstark, *ayn. esr.*, s. 273 v.d.'de tahlil edilen Süryânî tarihi.

Ṭûr ʿAbdîn'in en eski kiliseleri olarak ʿArnās'daki Mār Kyriakos ile Kefr Zeh (ʿArnās'ın 1,5 km. cenûb-i şarkîsinde)'deki Mār ʿAzaziel vardır. İkisi de üslûb bakımından birbirine çok benzer. Guyer'e göre, Ḥâḥ (Anıtlı) Ṭûr ʿAbdîn'in eski eserler bakımından merkezini teşkil eder. Burada pek dikkate şâyan iki eski kilise mevcuttur: Mār Sōvō (Sābā) ile çok süslü olan ve kurulduğu zamandaki gibi hemen hemen hiçbir zarar görmeden günümüze kadar muhâfaza edilmiş olan al-ʿAzrā yâni genç bâkire=Meryem kilisesi. Ṣalaḥ'daki Mār Yaʿḳūb, Orta-çağ'ın kiliselerinin en yenisidir. Bu manastır, Ṭûr ʿAbdîn'in müstakil bir patrik makarrı olmasından beri (yk. bk.) bu havâlinin en mühim bir yeri hâline gelmiştir.

Husûsiyle Bāsebrîna (yk. bk.)'da birçok manastır ve kilise harâbesinin bulunduğu (Pognon, *ayn. esr.*, s. 116'da 20 tane zikredilir) kayda değer. Ancak bunların çoğu yeni binalara âittir. Son olarak kısaca 1924'e kadar Yaʿḳūbî patriğinin makarrı olan meşhur Dēr al-Zaʿfarān (Mardin'in şarkında, bir saatlik mesâfede) manastırına işâret etmek gerekir. (Bu manastır hakkında bilhassa krş. Petermann, *ayn.esr.*, II, 343 v.d.; Sachau, *Reise...*, s. 405 v.d.; Burada 6 ay kalmış olan Parry, *ayn. esr.*, s. 103-140; Preusser, *ayn. esr.*, s. 49-53, levha 62-65 ile birlikte).

Yukarıda belirtildiği gibi, Ṭûr ʿAbdîn mıntıkası dâhilinde Romalılarla Bizanslılar zamanında, bilhassa İran devletine karşı Roma hudutlarını muhâfaza ya yarayan çok sayıda kale vardı. Bunların harâbeleri hâlâ birçok yerde görülür. Bizans müelliflerinin Παβδίον kalesi muhtemelen bugünkü Ḳalʿat Ḥâtim Ṭayyi' (Bāsebrîna'nın cenûbunda takrîben üç saatlik mesâfede) olacaktır; krş. Weissbach, *Realenzyklopaedie des klassischen Altertums.*, 2. seri, I, 13. Eskiler tarafından birçok defa zikredilen Sarbane (bunun yanında intikal eden Sisara, Sisaurana şeklindeki isimler her halde bozulmuştur) adındaki kalenin yeri, bugünkü Sērvān denilen mevkide olmalıdır; krş. Weissbach, *ayn. esr.*, I, 2433. Açıkça bugünkü Ḳalʿat cadîd (Ḳalʿat Ḥâtim Ṭayyi'nin 2,5 saat cenûb-i garbîsinde) olan „Yeni kale" (Arap. al-Ḳalʿat al-cadîda), Süryânî ve Arap kaynaklarında sık sık zikredilmiş olup, Bāsebrîna'nın yakınında bulunmuş olması gereken Ḥaysam kalesi (Süryānîce: Ḥesnā deʿ Haysam) gibi diğer meşhur kaleler hakkında krş. Guyer, *Petermann's Geogr. Mitteil.* (1916), LXII, 297. Daha muahhar Eski-çağ müelliflerince zikredilmiş olup, Dicle'nin şimâl kıyısında (Cizre'nin yukarısında) bulunan Finik (πίναξα, Phoenike olarak) kalesi hakkında krş. Tuch, *ZDMG*, I, 57-61; M. Hartmann, *ayn. esr.* (bk. *bibl.*), *fihrist*.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. *BGA*, tür. yer. (bk. *fihrist*'ler); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 59. Ayrıca yukarıda zikredilmiş olan el yazmaları kataloglarındaki coğrâfî *fihrist*'ler, bilhassa Wright'ın British Museum yazmaları katalogu (s. 1336'da, Izlā Mons ve s. 1341'de Ṭûr ʿAbdîn kelimeleri) ile Sachau'ın Berlin Kıraliyet kütüphânesi yazmaları katalogunu (s. 913 Izlā ve s. 926 Ṭûr ʿAbdîn kelimeleri) göz önünde bulundurmalıdır.—Niebuhr (1776), *Reisebeschreib. nach Arabien und anderen umliegenden Ländern* (Kopenhag, 1770), II, 387 v.d.; Ritter, *Erdkunde*, IX, 132; X, 71 v.d., 76 v.d.; XI, 439-442; H. Southgate (1838), *Narrative of a tour through Armenia, Koordistan...* (London, 1840), II, 268 v.d., 273-275, 313 v.d.; G. P. Badger (1842, 1844, 1850), *The Nestorians and their rituals* (London, 1852), I, 45-58, 63, 66-69; C. Sandreczki (1850), *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia* (Stuttgart, 1857), I, 267-307; III, 341-360; H. Petermann (1853-1854), *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 31-43, 340-347; A. Schläfli (1861), *Reisen in den Orient* (Winterthur, 1864), s. 43-61; J. G. Taylor (1861-1863), *Travels in Kurdistan*, *JRGS* (1865), XXXV, 21-58; Czernik, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, mütemmim

cüz, nr. 45 (1876), s. 14 v.d.; Socin (1870), *Zur Geographie des Ṭūr ʿAbdîn*, *Z D M G*, 1881, XXXV, 237-269; Prym ve Socin, *Der neuaram. Dialekt des Ṭūr ʿAbdîn* (Göttingen, 1881), I, s. I-X (coğraf. etnograf. kısım Socin tarafından); G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten presischer Märtyrer* (Leipzig, 1880), s. 167-173; Sachau (1880), *Über die Lage von Tigranokerta*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1880, II (1881), s. 9-19, 27, 65-75; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Berlin, 1883), s. 378-435; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 407-519; Parry, *Six months in a Syrian Monastery* (London, 1895); M. Hartmann, *Bohtān* (=*Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch.* Berlin, 1896-1897, I ve II), bk. *fihrist* Ṭūr ʿAbdîn ismi v.s.; C. F. Lehmann-Haupt (1899), *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 337-380, 504, 508 510, 513; H. Pognon (1891, 1905), *Inscriptions Sémitiques...* (Paris, 1907), s. 39-50, 62-75, 91-100, 108-116, 120-125, 186-202 veya nr. 13 v.d., 22-35, 51-54, 60-62, 67-71 ve 92-106, VI-VII, XVI, XIX-XXI, XXIV-XXV, XXVII-XXIX, XXXVII-XLI 'deki levhalarla birlikte; E. Banse (1908), *Petermann's Geogr. Mitteil.* (1911), LVII, 119-122, 172-175; ayn. mll., *Auf den Spuren der Bagdadbahn* (Weimar, 1913), s. 68-87; G. L. Bell. (1909 ve 1911), *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 296-322; ayn. mll., *The Churches and Monasteries of the Ṭūr ʿAbdîn* (M. v. Berchem ve J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg, 1911, s. 224-262 'de); ayn. mll., *The Churches and Monasteries of the Ṭūr ʿAbdîn and Nieghbouring Districts* (=*Zeitschr. f. die Gesch. der Architektur;* ilâve cüz. IX, 57-112), Heidelberg, 1913; Preusser (1909), *Nordmesopotam. Baudenkmäler* (=17. *wissenschaftl. Veröffentlich. der deutsch. Orient-Gesellsch.*, Leipzig, 1919), s. 23-55 ve 34-66 'daki levhalar; W. A. ve T. A. Wigram, *The cradle of Mankind* (London, 1914), s. 42-68; Sykes (1906), *The Caliph's Last Heritage* (London, 1915), s. 354-357, 578; S. Guyer (1910), *Petermann's Geogr. Mitteil.* (1916), LXII, 208-210, 254, 296-299; K. Uhlig, *Mesopotamien* (*Zeitschr. der Gesellsch. für Erdkunde*), Berlin, 1917, s. 5, 7 v.d., 56 v.dd. ve ayrı basımda tür. yer.; Th. Naab (1905 'lerde), *Drei Jahre in Mesopotamien* (Basel, 1918), s. 131-138; Sarre ve Herzfeld, *Archaeolog. Reise im Euphrat-und Tigrisgebiet* (Berlin, 1911-1920), tür yer.; bk. IV, 47 *fihrist*'te Ṭūr ʿAbdîn kelimesi. — Socin, yukarıda zikredilen *Zur Geographie des Ṭūr ʿAbdîn* (*Z D M G*, XXXV, 237 v.d.) başlıklı yazısında adları geçen Southgate, Badger, Sandreczki, Taylor ve Czernik gibi seyyahların verdikleri mâlûmat dışında, ayrıca ilk Avrupalı olarak Ṭūr ʿAbdîn'in iç kısımlarına kadar girmiş bulunan Shiel (1836), de Beaufort (1840), Goldsmid (1864)'in pek de semereli sayılmayacak olan bilgilerini de değerlendirmektedir. Msl. Niebuhr, Buckingham (1816), Southgate, Badger, Banse, Wigram gibi birçok seyyahlar Diyarbekir'den Mardin ve Nusaybin üzerinden Musul'a giden yolu tâkib etmek sûretiyle Ṭūr ʿAbdîn'in sâdece cenup kenarından geçmişlerdir; Layard (1849) gibi, şimâlden Musul'a varan diğer seyyahlar, Ṭūr ʿAbdîn'in sâdece şark ucundan geçmişlerdir. Çok defa msl. von Moltke (1839) ve Schläfli gibilerin, Diyarbekir'den Musul'a kadar Dicle üzerinde yapılan *Kelek* yolculuğu Ṭūr ʿAbdîn'in şimâl ve garp hudutlarını tanımaya yaramıştır. Ṭūr ʿAbdîn'in iç kısımlarını ziyâret eden seyyahlar (tarih sırasıyla) şunlardır: Shiel, de Beaufort, Badger, Sandreczki, Taylor, Goldsmid, Socin, Sachau, Pognon, Lehmann-Haupt, Naab, Sykes, Bell, Preusser, Guyer (1910), Viollet (1910), Hinrichs (1911). Guyer'in yaptığı seyahatla ilgili tam bir rapor henüz neşredilmemiştir; Aynı şekilde Viollet ile Hinrichs'in nerelerden geçtiklerine dâir esaslı bir bilgi de yoktur (bu ikisi için krş. Bell, *Church. and Monast.*, 1913, s. 61, 105 v.d.). Ayrıca yukarıda zikredilen Amerikan misyonerliğinin neşrettiği raporlarda Ṭūr ʿAbdîn'in dinî, içtimâî ve etnografik vaziyetine dâir birçok kıymetli malzeme bulunduğuna işâret edilmelidir.

Ṭūr ʿAbdîn'in haritası hakkında krş. M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 410 v.d.'da H. Kiepert'in mülâhazaları; H. Kiepert tarafından çizilmiş olup, Socin'in *Z D M G*, XXXV'deki makalesine eklenmiş olan Ṭūr ʿAbdîn haritası, çok daha zengin ve kıymetli malzemeye mâlik olduğumuz bugün için, oldukça eskimiş sayılır. Bu sâha için yardımcı en iyi haritalar şunlardır: 1893'te R. Kiepert tarafından işlenmiş olan *Karte von Syrien und Mesopotamien* (1: 850.000), M. v. Oppenheim'in yukarıda adı geçen seyahat kitabına ekli şark paftası; ayrıca bk. R. Kiepert, *Karte von Kleinasien* (1: 400.000), 2. tab'ı, Berlin, 1914, Diyarbekir ve Nusaybin paftaları. Ayrıca Maunsell, *Eastern Turkey in Asia* (1: 250.000), London, Harp dairesi (1903), pafta 25 (Mardin) ve 26 (Bohtan-Jezire) zikredilmelidir. Berlin'de Prusya kadastro dâiresinin harita kısmı, 1918'de *Umgebung von Mārdîn und Neṣîbîn* (1: 200.000)'i neşretmiştir. [Osmanlı kadastro defterlerine göre, XVI. asırda Ṭūr ʿAbdîn hakkında bk. Nejat Göyünç, *Ṭūr ʿAbdîn im 16. jahrhundert nach den osmanischen Katasterbüchern*, *Z D M G*, *Supplement II, XVIII. Deutscher Orientalistentag 1972 in Lübeck* (Wiesbaden, 1974), s. 142-148.]

(M. STRECK.)

TÛR-I SÎNÂ. [Bk. TÛR.]

TURAHAN BEY, Osmanlı kumandanı, Tesalya fâtihi ve buranın hudut muhâfızı. Turahan Bey'in menşe'i bilinmemektedir; içinde kendisini „merhum Paşa Yiğit Bey" (τοῦ μακαρίτον πασσᾶ Γηγη'τ Βὴ) 'in oğlu olarak gösterdiği (cemâziyelevvel 850 = ağustos 1446) son vasiyetnâmesi (Epam. G. Pharmakidis'in mevsuk Grekçe tercümesi: Ἡ Λάρισσα, Volo, 1926, s. 280-287), bu konu üzerinde durmamızı gerektiriyor. Buna göre, onun babası, Üsküp (Skoplje, 6 kânun II. 1392)'ü ve Bosna'nın bir kısmını fethettikten sonra, Osmanlı beyi olarak, şimdiki cenûbî Sırbistan'ı, takrîben 791 (1390)'den itibâren idâre eden ve galiba 1413 civârında Üsküp'te ölen meşhur Paşa Yiğit (Sırplar ve İtalyanlarca Pasaythus, Basaitus v.s. tesmiye olunmuştur; krş. C. J. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien*, IV, 7, not 5) idi. Türbesi (krş. Glisa Elezović, *Turski spomenici u Skoplju*, Üsküp, 1927, s. 5, türbenin resmi ile) bugün de Üsküp'te görülmektedir. Ne *Sicill-i Osmânî*, I, 37'nin iddia ettiği gibi 835 (1431)'te öldüğü, ne de Sadrâzam İshak Paşa'nın onun kölesi bulunduğu, herhangi bir şeye istinad eder. Burada, *Altosman. anonymen Chroniken*, nşr. F. Giese, s. 28 (Solakzâde, *Tarih*, s. 52'de muhtemelen bundan faydalanmıştır)'deki garip bir açıklama ile efendisi olarak gösterilen, Bosna'nın ilk vâlisi İshak Bey'le açık bir karıştırma vardır. Yiğit Bey, C. J. Jireček, *Geschichte der Serben*, II/1, 127 (muhtemelen Leunclavius, *Hist. Musulm. Turc.*, s. 315, 13'ten naklen)'de okunduğu üzere İshak Bey'in oğlu, 842 (1438/1439) tarihli Üsküp'teki Gazi İshak Bey câmiinin Arapça kitâbesinden (kitâbenin metni için bk. Elezović, *ayn. esr.*, s. 11 alta doğru) açıkça istihrac olunduğu gibi, Turahan Bey'in babasıdır. Buna göre, Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive* (Saray-Bosna, 1911), s. 200'de, boş yere Slavlaştırmak (bu mevzu hakkında bk. s. 192 aşağıya doğru) gayesiyle ismi ile birlikte Hranusić lekabının şart olarak getirilmesine rağmen, İshak Bey'in Paşa Yiğit Bey'in oğlu olarak gözükmesi tamamıyle doğrudur. Bundan İshak ve Turahan Beylerin, Paşa Yiğit Bey'in iki oğlu oldukları ve binâenaleyh kardeş bulundukları açıkça anlaşılmaktadır. Turahan'ın ne zaman ve nerede doğduğu bilinmemektedir. Bizans imlâsında dâima Τουραχάνης (G. Phrantzes, Dukas, Chalkokondyles, *Chronicon breve*) şeklinde tesbit edilen Turahan kelimesinin mânası, İbn Baṭṭūṭa, II, 410'da açıklanan Tarḫān (krş. Astraḫān)'la bir yakınlık kurulmasına rağmen izâh edilmemektedir. Turahan Bey'in kariyerinin başlangıcı hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Onun adına ilk defa, mayıs 1423'te Mora'da süvâri kumandanı olarak rastlanır. Onun, düşen İsthmos tabyaları içinden Hexamilia (Germe-hisar)'ya nüfuz ettiği, İmparator Manuel II. tarafından bu arâzi dilimi üzerinde yeniden inşâ edilen istihkâmları yıktığı ve hiçbir ciddî mukavemetle karşılaşmadan, memleketin içine girdiği görülmektedir. O, Mistra, Leondâri, Gardhiki, Dabiá (*Chronicon breve*, Dukas, Bonn tab'ı, s. 199) gibi birçok Bizans şehirlerinin üzerine yürüdü ve Mora'yı Venedik tarafından işgal edilen bölgeye kadar, Osmanlı hâkimiyeti altına soktu. Bütün bu sefer (krş. Phrantzes, s. 117; Chalkokondyles, s. 238), büyük bir ihtimalle Venedik'e bir ihtar mâhiyetinde düşünülmüştür. Dukas (s. 50,4)'ın rivâyetine inanılabilirse, az bir müddet sonra Turahan Bey, kendi süvâri birliği ile berâber Karadeniz sâhilinde göründü. Aynı şekilde Arnavutluk'a karşı bir sefer tertib ederek, Arnavutları kesin bir mağlûbiyete uğratıp (krş. Chalkokondyles, s. 239, 2, 251, 1), yeniden Mora ve Lepanto'da gözüktü ve despot Konstantin'in Patras şehrini almasına mâni oldu (Phrantzes, s. 150, 18). 1431 sonunda yeniden Korint berzahındaki surları tahrib etti, 1435 yazında Thebai'i kuşatıp, birkaç gün içinde ele-geçirdi (krş. Phrantzes, s. 157, 18, ve 159, 17). Bizans tarihçisi Georgios Phrantzes'in, Thebai'da onunla şahsen tanışması bu tarihtedir (Phrantzes, 160, 3 v. d.). Turahan Bey, teşrin II. 1443 başında, Jānos Hunyadi'ye karşı yapılan savaşta bir Osmanlı askerî koluna kumanda ediyordu. İzlâdî savaşındaki (krş. *Altosman. Chron.*, nşr. F. Giese, s. 58; trc. s. 90) garip davranışından dolayı, mağlûbiyetten mes'ûl tutuldu (bk. Katona, XIII, 253: *Twrhambeg*; Chalkokondyles, s. 315) ve Tokat civârındaki devlet hapishânesi olan Bedevî Çardak'a gönderilip hapsedildi. Turahan Bey'in ömrünün müteâkıp on yılına dâir hiçbir bilgi yoktur. 1453 teşrin I.'inin ilk günlerinde, Fâtih, Turahan Bey'i, Ahmed ve Ömer adındaki iki oğlu ve kuvvetli bir ordu ile birlikte Mora'ya gönderdi; Turahan Bey, Korint berzahının dış müdâfaa hatlarını ele-geçirdi ve Arkadya'ya kadar nüfûz etti; İthóme (yâni Mesina)'dan geçerek, bütün Mesina körfezi sâhilini yağma ederek ele-geçirdi. Arâzinin çetinliği dolayısıyla ordu birçok kollara ayrılınca, Turahan'ın oğlu Ahmed, Mattheus Azanes'in kayın-biraderi Sparta despotu Demetrios tarafından Mykenae ve Korint arasındaki Dervenaki boğazında esir edildi ise de, 1454 kânun I.'unda kardeşi Ömer tarafından kurtarıldı (*ayn. esr.*, s. 383, 11 v.d.). Turahan Bey, teşrin I. 1455'te, oğulları ile birlikte Edirne'de görüldü (Phrantzes, s. 385, 1 v.d.). Turahan Bey, muhtemelen çok ilerlemiş bir yaşta olduğu halde, 1456 yılının ortalarında vefat etti (Phrantzes, s. 386, 1). İktâ olarak elinde bulundurduğu Tesalya idârî bölgesindeki Larissa (Türkçe'de: Yenişehr-i Fener) vâliliğinin merkezi idi. Larissa'da bir câmi ve hayır işlerine tahsis edilen diğer birçok binalar yaptırdı; hattâ onun tarafından, Larissa'ya az bir mesâfede, Tırnova (Grekçe Tyrnavos)'da bugün de mevcud olan bir hıristiyan kilisesi inşâ edildi. Turahan'ın küçük kilise şeklindeki türbesi, Larissa'da şehrin şimâl-i şarkî ucunda bulunmaktadır. Türbenin etrafını çevreleyen mezarlık ile tekke bugün yok olmuştur. Turahan Bey'in, seferlerinde kendisine refâkat eden

Ahmed ve Ömer adında iki oğlu vardı. Ahmed, Tesalya vâliliğinde babasını istihlâf ettiği halde, Mora 'da Osmanlı uç-bey 'i olarak gözüken Ömer Bey, Fâtih tarafından bir ordu ile birlikte 1456 'da orada bırakıldı (Phrantzes, s. 388, II, v.d.); 1463 'te Lepanto bölgesini yeniden zaptetti ve 1467 ağustosunda ilk yenilgisinden sonra Venediklilere bir mağlûbiyet tattırdı (Phrantzes, s. 425, 23; Chalkokondyles, Ömer, Ὄμαρης hakkında tafsilâtlı bilgi vermektedir [Phrantzes dâima, Ἀμάρης olarak yazar], krş. *fihrist* te Omares kelimesi). Kardeşlerin sonraki hayatları hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Ancak Ahmed, babası gibi, hacca gitmeye teşebbüs etmişti. İki kardeşten en faâli, galiba Ömer idi. Bu zât, Venediklileri, 1477 'de İsonzo 'da yenmiş (krş. J. v. Hammer, *GOR*, II, 151), ertesi yıl Arnavutlara karşı savaşmıştı (*ayn. esr.*, II, 157); Ömer, muharrem 889 (şubat 1484) tarihli vasiyetnâmesinin doğruladığı gibi, 1484 'te daha yaşıyordu (krş. E. G. Pharmakidis, *ayn. esr.*, s. 287-303 veya 303-310). Ömer Bey 'in biri Hasan Bey, diğeri İdris Bey olmak üzere iki oğlu vardı. Hasan Bey, şevvâl 937 (mayıs 1531) tarihli vasiyetnâmesiyle (Pharmakidis, s. 310 v. dd.) bilinmektedir. İdris Bey ise, şâir olarak isim yapmış ve Hâtifî 'nin *Ḫusrav u Şîrîn* 'i ile *Laylā vu Macnūn* 'un iyi bir mütercimi olarak tanınmıştır (krş. Sehî, *Tezkire*, s. 36 v.d.). Turahan Bey 'in asrımızın başlarında Larissa 'da oturan ve büyük bir servete sâhib olan âilesinin, sonradan kayda değer hiçbir rolü olmamıştır. Turahan Bey 'in oldukça yeni olan halefleri arasında Fâik Paşa adında bir zât zikredilir; bu zât, Rumeli vâlisi olup, aşırı derecede vergi toplamakla tanınmış ve mart 1643 'te, 70 yaşında olduğu halde İstanbul 'da sarayda îdam edilmiştir (krş. Naîmâ 'dan naklen J. v. Hammer, *GOR*, 322 ve kezâ Zinkeisen, *GOR*, IV, 535). J. Ph. Fallmerayer, 1842 'de, Ulu-câmi (Larissa 'da) 'de Turahan Bey 'in hal tercümesini görmüştü (krş. *Fragmente aus dem Orient*², 1877, s. 381 v.d.); bu hal tercümesi (Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce*, I, 117 tarafından zikredilen Evrenos-oğlu [b. bk.] hal tercümesinin nüshası gibi) galiba kaybolmuştur. Aşağıdaki şecere, bu asil Osmanlı âilesinin gerçek ceddi olan Paşa Yiğit Bey 'in ahfâdını göstermektedir:

Bibliyografya : D. Urquhart, *Spirit of the East* (London, 1838), I; krş. F. G. Buck tarafından yapılan Alm. trc., Stuttgart ve Tübingen, 1839, I, 226 v.dd. (Turahan Bey ve âilesinin, Tesalya 'da Tırnova halk kütüphânesinde bulunan Arapça bir hal tercümesinden naklen.)

(F. BABINGER.)

Paşa Yiğit Bey

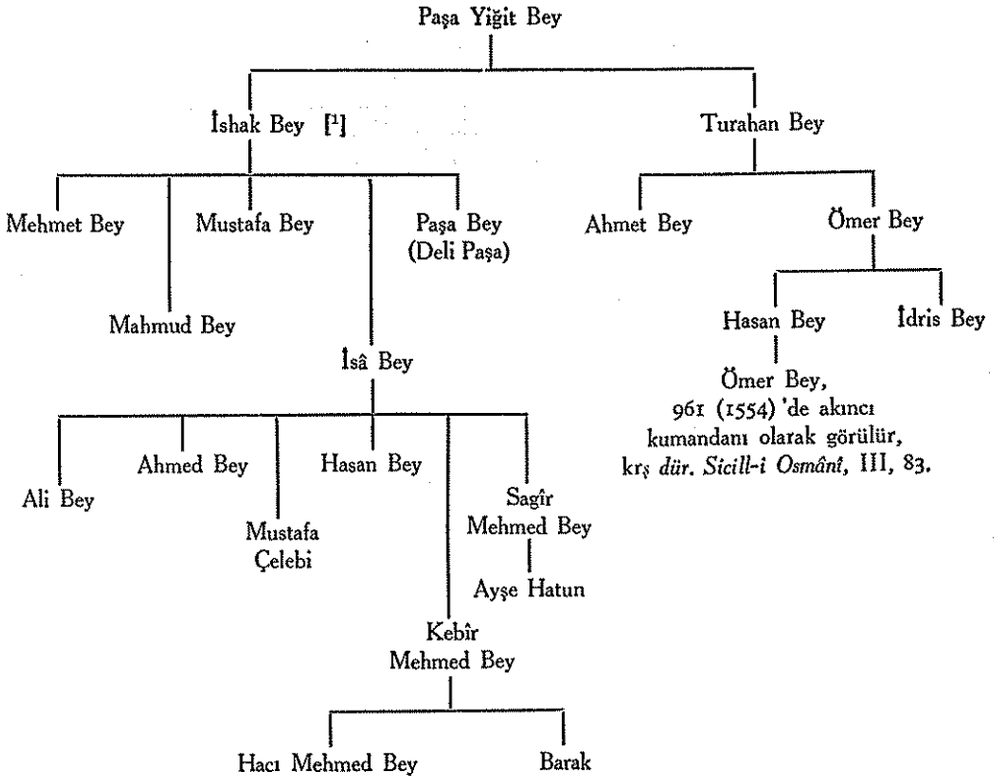

[1] Şecerenin sol kolu Gl. Elezović, *ayn. esr.*, s. 121 'den alınmış olup kontrole muhtaçtır. Zîrâ en azından, İsâ Bey 'in oğulları ile, aynı adlı bir Evrenos-oğlu 'nnn ahfâdı arasında karışıklık olmalıdır. Ayrıca, C. J. Jireček, *Staat und Gesellschaft* IV, 8, not 1' de münâzaa konusu olan bu kabîl karışıklıklara îmâda bulunmuştur.

TÛRĀN. [Bk. TÛRÂN.]

ṬÛRĀN VEYA ṬĀVĀRĀN. [Bk. TÛRÂN.]

TÛRÂN, İranlıların, İran 'ın şimâl-i şarkîsindeki ülkeye verdikleri isim. Bu kelime, Orta-Farsça devrinden evvel mevcut değildi. -ān eki âile (Pāpakān) veya memleket isimlerinin (Gīlān, Daylamān) teşkilinde kullanılır [krş. *Grand. d. Iran. Phil.*, I/II, 176; Salemann, *ayn. esr.*, I/1, 280, -ān < mülkiyet cem'i -ānām hakkında şüphe izhâr etmektedir].

Tûrân kelimesiyle ilgili olarak üç mes'ele ortaya çıkmaktadır: 1 - Menşe'i; 2 - „Türklerin memleketi" mânasına uygun düşen daha sonraki mânası; 3 - Modern coğrafya, lisâniyat ve siyâsette kullanılış şekilleri.

Tûra, Tūr-ān kelimesinin aslî unsuru olup, İran ülkesinde *Avesta* 'da tesâdüf edilen Tûra- (Tura-) kelimesi ile benzerlik arz eder. *Avesta* 'nın elimizde bulunan kısımlarında: 1 - Tûra, hakkında başka bir şey bilinmeyen Arəjahwant ve Frārāzī adlarında iki dindar şahsın babasıdır (*Yasht*, XIII, 113 ve 123); 2 - Tûra veya Tura, göçebe olması muhtemel bir kavim adıdır (*Yasht*, XVII, 55: āsu - aspa „hızlı atlar üzerinde"). [Tūra kelimesinin sıfatı, kelime içi ses değişikliği ile *tūirya* 'dır.)

Tûralılar, sık-sık İranlıların ve gerçek dinin düşmanları olarak gösterilirlerdi (krş. *Yasht*, XVII, 55, bunlar orada Aşi vañuhi 'nin peşini bırakmazlardı). Tûralıların bir kolu (?), Dānu (*Yasht*, XVII, 55 v.d.) olup, Sanskritçe *Dānava* (cin, ifrit) kelimesiyle karşılaştırılabilir. „Tûra çetelerinin" arasında bulunan Frañrasyān (= Afrāsiyāb) bilhassa menfur bir şahıstır. Onun bir hükümdarlık kudretine (xᵛarənə) sâhib olmak için boşuna sarfettiği emekler, *Yasht* (XIX, 56—64) 'ta mufassalan hikâye edilmektedir. Fakat yine aynı *Yasht* (XIX, 99) 'ta onun xᵛarənə 'yı, bir defa müstebit Zaynigav 'a karşı İran 'ı müdâfaa rolünde iken, eline geçirdiğini itiraf etmektedir. O halde Frañrasyān 'a karşı düşmanlığın siyâsî sebepleri olmalıdır. Tûralılar arasında dindar kimselerin bulunduğuna şehâdet eden müteaddit parçalar mevcuttur. Tûralılardan bir âile olan Fryāna, gātha 'lara âit çok eski bir parçada övülmektedir (*Yasna*, XLVI, 12). *Yasht*, XIII, 143 'teki parça çok iyi bilinir: „Ârî (İranî), Tûrânî, Sayrimî, Sāinî ve Dāhî memleketlerinin dindar adamlarını *frawashi* 'ye kurban ediyoruz".

Yasht (V, 57) 'ta Tûralıların oturdukları yerler hakkında da dolayısıyla bilgi vardır. Frañrasyan 'ın vâlilerinden Vaēsaka 'nın zürriyeti [*Şāh-nāma*, nşr. Vullers, I, 248, 264: Wēsa] Xšaθrō-suka geçidinde „daha yukarda" Kanha (= Buḫārā?; krş. Marquart, *Komanen*, s. 196; Çince: Kʰang=Semerkand) 'da gösterilmektedir. Diğer taraftan Ptolemaeus 'un Ermeni mütercimi (nşr. Soukry, § 34 aş. bk.) 'nin Hârizm 'de gösterdiği Tur bölgesinin ismi de çok mânalıdır.

Tûra 'nın seciyeleri hakkında müteaddit faraziyeler ileri sürülmüştür. Geiger (*Ostir Kultur*, s. 194), bu kelimenin „müşterek mefhum" olduğunu, hiçbir kavmî ayrılık ifâde etmediğini, ancak Hazer denizinden Sır-Derya sâhillerine ve daha ötesine kadar yaylalarda yaşayan bozkır kavimlerini kavradığını sanmaktadır. Geiger, ayrıca Tûralar arasında eski Tatarların da bulunduğunu mümkün görmektedir. Mâmafih, Geiger 'in Tûralar arasında Hunların da bulunduğu hakkındaki görüşü (s. 198) bugün kabûl edilmemektedir (*hunu* „oğul, ahfad" Bartholomae, *Altir. Wörterb.*, sütun 1831). *Dānu* (yk. bk.) tâbiri de kavmî olmayan bir mâhiyet arzeder, Mazdeist olmayan Tûra mânasına gelebilir. [Christensen (1928), Geiger 'in tezini tekrar ele almıştır; o, tura, kelimesinin, -İranî olsun olmasın- bidâyette küçük kavimlere âit bir adlandırma olmasına ihtimâl vermektedir].

Diğer taraftan Blochet de, *Le nom des Turks dans l'Avesta* adlı yazısında herkesçe bilinen Tura=Türk iştikakına taraftar olup, Tûralı Dānu 'ların adlarını, Kara Asabana ve Vara Asabana 'yı, Türkçe kara ve *gör* (?) „becerikli" kelimeleriyle îzâha çalışmaktadır. „Türk adı veya hiç olmazsa Türk adını teşkil eden kök, VI. asırdan çok evvel mevcut bulunuyordu. Burada Türk adının iştikakının dâima ifâde ettiği mânayı hatırda tutmak gerekir (krş. *erk-Türk* „kuvvet ve kudret": F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 10; *Türkün* „âile": Kâşgarî, I, 368); Tûra ismi, İran dilinde alelâde „cesur, yiğit" mânasını ifâde eder (krş. İran dillerindeki *tūr* kelimesi ve Firdavsî 'nin, Farîdūn -oğullarından Tur 'un karakterine âit dikkate şâyan îmâsı); her halde Kara ile Vara 'nın iştikakı henüz vâzıh değildir [ve Firdavsî 'ye göre Vēsa âilesinin bir ferdi Kūru-Ḫān (?) adını taşımaktadır (nşr. Vullers, I, 261)]. Fakat bu isimlerin yanısıra, Kara ve Vara 'nın üçüncü arkadaşı olan Duraēkaēta (istekleri gittikçe artan) da dâhil olmak üzere açıkça İranî görünüşlü olan diğer Tûralı isimler de zikredilir. [Tûra hükümdarlarının aslen yabancı oldukları isbat edilebildiği takdirde, bu delil ehemmiyetini kaybedecektir; ancak aynı zamanda da bu kavmin hüviyetini tesbite âit imkânlar ortadan kalkacaktır.]

Tûra hakkında en doğru faraziye, Marquart 'a âittir (*Ērānşahr*, s. 155 v.dd.). Bu âlime göre, İranlıların meşhur vatanları Airyanəm waējō, Hârizm 'de bulunmakta idi. İran ile Tûrân arasındaki efsânevî harpler, yerleşik yüksek kültürleri ile övünen ve *Airyana* adını inhisarlarına almış bulunan, göçebe olmayan İranlıların göçebe olan Massagetay („balık yiyenler", krş. *Avesta* 'daki Masya „balık" ve Skyth 'lerin cem'i lâhikası -ta 'ya mürâcaat) 'la vâki mücâdelelerini aksettirir. Amu-Derya ile Aral gölünün şarkında Skyth Massaget 'leri, kendilerine herhalde Tūra adını verirlerdi. Ptolemaeus 'ı tercüme eden Ermeni mütercimi (Şıraklı Anania) 'nin Hâ-

rizm'de gösterdiği Tûr idârî bölgesi, Tûra kavmine âit mühim bir hâtırayı aksettirmiş olmalıdır [Tûr idârî bölgesinin, Τουριούα (Strabon, XI, 517)'nin Bakterya satraplığı ile münâsebeti henüz tâyin ve tavzîhe muhtaç bulunmaktadır; krş. Oberhummer, *ayn. esr.*, s. 194, 202]. Sonradan vuku bulan kavimler muhâcereti, Asya'nın kavmî haritasını tamamıyle değiştirmiştir. Tûra adı, tedrîcen İran halkının yeni düşmanları, sırasıyla Sacaraucae, Toharlar, Yüe-çiler, Kuşanlar, Hioniler, Eftalitler ve Türkler için kullanılmıştır.

Avesta'nın Sanskritçe tercümesinde Tûra kelimesi Turşkaḫ ile karşılanmıştır. Bu son kelime umûmiyetle Türklere delâlet eder. Ancak Sanskritçe tercüme (*Grund. d. Iran. Phil.*, II, 50) çok sonraya âit olduğundan kavmî tesmiyelerinin hiçbir mevsuk değeri yoktur.

Şāh-nāma'nın te'siri. Tûrân ile Tûra münâsebeti oldukça geç aydınlanmıştır (krş. Spiegel, *Eran. Alterthumskunde*, 1871, I, 553 ve bilhassa Geiger, *ayn. esr.*, 1882, s. 193). Tûra>Tûrân kelimelerinin inkişâfına âit izleri saklayabilecek Orta-Farsça'daki kaynakların Tûrân kelimesinin câri mefhumunun teşekkülü üzerinde doğrudan-doğruya hiçbir te'siri olmamıştır. Buna göre, *Şah-nāma*'nin, bu mevzûda şark ve Avrupa fikirleri için başlıca kaynak olduğu ileri sürülebilir. *Ḫʷatāy-nāmaḳ*'e dayanan birbirlerine muvâzi Arap ve İran kaynakları Orta-Farsça ile yazılmış olan sâdece Firdavsî'nin manzûmesinin tamamlayıcısı vazifesini görmüşlerdir.

Tûrân kelimesi, *Şah-nāma*'nin (Xʷanîras iklîminin hükümdârı) son cihan hükümdârı Farîdûn (Sraētaona, Frēzōn) tarafından üçe bölündüğünü anlatan faslında zikredilmektedir (bk. nşr. Macan, s. 58; Mohl, I, 138; Vullers, I, 77 v.d.).

Tûrân ve Tûrân diye adlandırma. Çok eski olan *Yaşt*'larda (yk. bk., XIII, 143) dünyanın beş milletten ibâret olduğu fikri aksettirilmektedir. Diğer taraftan *Avesta*'nın bugün elimizde mevcut bulunmayan kitaplarından biri olup, Orta-Farsça ile yazılmış bulunan *Dēnkart*'ta Farîdûn (Sraētaona, Frēzōn)'un dünyayı Orta-Farsça şekilleriyle Sarm, Tūč ve Ērēč) isminde üç oğlu arasında taksim ettiğinden bahsedilmektedir. Burada açıkça kavimlere eski İranî adlar veren iki dizi rivâyetin mezci bahis mevzuudur. Yalnız, İranlılarca bilinen dünyada köklü değişiklikler husûle geldiğinden, devrin (Sâsânî?) siyâsî durumuna uygun olarak, Farîdûn'un iki büyük oğlundan birine garp, diğerine ise, şark mâlikâne olarak verilmişti. Buna göre de, garp, Rum (yâni Bizans İmparatorluğu) ile; şark ise, Ḫusrav I. (557 civârı) zamanında Eftalitlerin hezîmetinden beri İran'ın komşusu olan Türklerin ülkesi ile bir tutulmuştur.

Dünyanın Sraētaona'nın oğulları arasında üçe bölünmesine âit eski efsâne kendilerine ad veren kadim milletlerin birbirleriyle yakınlıkları bulunduğuna işâret etmektedir. Efsâne, Firdavsî zamanında, kavmî temelden tamamıyle mahrumdu. Ve Farîdûn, tezatlar, kelime oyunları ile seciyelerini meydana çıkarmak üzere oğullarını imtihana çekerek, onlara Salm, Tūr ve İrāc adlarını vermişti. Dinç ve sıhhatli (*Salāmat*) olup, tehlikeden kaçınan en büyük oğlu Salm, Xāwar-ḫudāy ünvânıyla garp memleketlerini (*Rūm va-xāvar*) aldı. Atılgan ve cesâretli olan (Tūr „cesur": Vullers, I, 478, nr. 4) ortanca oğlunun hissesine ise, Tûrân düştü ve Tūrān-Şāh veya Şāh-i Çin (Türklerin ve Çinlilerin şahı) ünvânını aldı; krş. nşr. Vullers, *Farîdūn devri*, beyt 460 ve 295. Cesur olduğu kadar tedbirli de olan en küçükleri İrān-ḫudāy ünvânıyle İran'ı ve Kahramanlar yaylasını aldı (krş. *ayn. esr.*, beyt 291, 300 ve 321).

Şukadar var ki, Farîdūn'un büyük oğlunun adı Arap müellifleri (krş. Ṭabarî, I, 226)'nde Sarm < Sayrima olarak geçer, fakat Pehlevî dilinde r ve l harfleri birbirlerine karıştırıldığından Firdavsî (tıpkı *Mucmal al-tavārīḫ* gibi) Salm farklı şeklini tercih etmiş ve Arapça s-l-m köklü kelime ile san'at yapmıştır. [Modi (*Asiatic Papers*, Bombay, 1905, s. 244) ve Blochet (*Rev. de l'Or. Chrétien*, 1925, XXV, 431)'nin, Sayrima'nın Roma (Rim, krş. Ermenice Hrom) ile doğrudan-doğruya münâsebetini göstermek için yaptığı denemesi çok akıl dışıdır.] Salm'ın garp ile münâsebetlerinin az olduğu, iki kardeşin, Salm ile Tūr'un Hazer denizinin şarkında (Ṣaᶜlabî ise, harb sâhasını hattâ Azerbaycan'a nakletmektedir.) bir savaşlarından ve orada deniz kenarında müşterek bir kaleye [Kalenin adı Alānān — diž = Dihistānān Şūr, ḫasan-Ḳuli (?) dağ eteklerinde: bunun hakkında bk. Barthold, *K. Istorii orosheniya Turkestana*, Petersburg, 1914, s. 33] sâhib olduklarından açıkça anlaşılmaktadır. Halbuki Alān [Osset'lerin cedleri ve Sauromat'ların ahfâdı=Sayrima?] adının bu sâhil bölgesinde bulunması, ancak İranlıların henüz Hazer denizi civârına hâkim bulundukları (Marquart, *Komanen*, s. 108) bir devreye, Milâttan önce I. asra götürülebilir [krş. Sâsânîlere âit (?) bir duvar olup, Gurgân'ın şimâl sâhilleri boyunca uzanan Ḳizil-Alan].

Tūr ismi (Firdavsî ve *Mucmal al-tavārīḫ*) *Dēnkart* (VIII, 13)'ta Tūç şeklinde geçer. Arap kaynaklarında bu şekil hâkimdir: İbn ḫurdaẕbeh (s. 15)'de Ṭūc veya Ṭūs'tur; Dînavarî, s. 11 (Nimrūd'un oğulları: İrāc, Salm ve Ṭūs); Ṭabarî, I, 226; *Fihrist*, s. 12; Masᶜūdî, *Murūc*, II, 116; Bīrūnî, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 102; Ṣaᶜālibî, nşr. Zotenberg, s. 41 (Tūz, Tūj). Herhalde Firdavsî'nin Tûrân'ın sâhibi olarak seçtiği Tûr şekli, Orta-Farsça ve Arap kaynaklarındaki şekillerden farklıdır. Marquart (*Beiträge*, *ZDMG*, 1895, s. 664-667)'a göre Tōç< Tauriç (Tûra'dan); Christiensen'e göre Tūç< Tūr+ç (Tûra aslından).

Coğrâfî tâbir olarak Tûrân: Tûra halkının adından teşkil ve bilâhare Tūč/Tūr adından iştikak ettirilmiş olup, son olarak da Türk ülkelerine verilmiş bulunan Tûrân tâbiri, Arap tarihçileri ile Firdavsî'nin kaynak olarak kullandıkları Pehlevî dilindeki *Ḫʷatāy-nāmaḳ*'te mevcud olmalıdır. Mâmafih *Bundahiş* (XII, 13, 39 v.b.) yalnız Türkistan [Salm'ın memleketi olan Salmān (*ayn. esr.*, XX, 12), Dicle nehrinin çıktığı memleketi göstermektedir.] kelimesini kullanmakta olup, Tûrân kelimesi ise *Dēnḳart* (VIII)'ta ve Turfan'da bulunan metin parçalarında vardır (F. W. K. Müller, II, 87).

Firdavsî'ye göre, Tûrân Türklerin ve Çinlilerin memleketidir. İran'dan Amu-Derya nehriyle ayrılmıştır (*Şāh-nāma*, nşr. Vullers, Farîdûn devri, beyt: 295, 309, 322, 456, 459, 542, 792; Navẕar devri, beyt: 133; nşr. Mohl, V, 680, Bahrām-Gūr devri). Diğer taraftan Afrāsiyāb'ın mağlûbiyeti hakkındaki mâlûmatta, kendi arâzisinin başlangıcının „Ḳibčaḳ"a kadar uzanmış olduğu görülmektedir. Marquart (*Komanen*, s. 110), yazmalara bakarak bu ismi Ḳoçḳār (Bāşî) olarak tashih etmekte, Taraz [b. bk.]'ın ötesinde 5 fersah mesâfedeki Karluk [b. bk.] ordugâhı ile birlikte göstermektedir; krş. İbn ḫurdaẕbeh, s. 24: *Kşry bās*. Kezâ Firdavsî (nşr Vullers, beyt: 1381; krş. Bartholomae, sütun 437; Marquart, *ayn. esr.*, s. 109)'ye göre, Afrāsiyāb'ın pâyitahtı olan Kang-diz Çin hudûdunda bir yerdedir; ancak Buhârâ'daki Kang memleketi ile hiçbir alâkası yoktur. Bu tafsilâta göre Türklerin bundan önceye âit, garba doğru olan konak yerleri görülebilmektedir. Tûrân hükümdarlarının tâbileri olan Çinlilere gelince: Firdavsî bunların adlarını önce *Bundahiş*'de Çinlilerin içinde eriyen *Avesta*'daki eski Sāynav halkı yerine koymuş olmalıdır (Darmesteter, *Le Zend Avesta*, II, 554).

İslâm müellifleri (Arap, Fars ve Türk), Tûrân mefhumunu kullanırken hiç de mantıkî hareket etmemişlerdir. Fakat Arap coğrafyacıları, Türklerin memleketlerini ancak Sır-Derya'nın şarkından başlattıkları için, Mâverâünnehr'i içine almamışlardır (krş. Barthold, *Turkestan*, *GMS*, yeni seri, V, 64). Buna göre coğrafyacılar, bu tetkiklerinde Tûrân'ı, Amu-Derya ile Sır-Derya arasındaki arâzinin aynı gibi görmek temâyülündedirler. ḫʷārizmî (*Mafātīḥ al-ᶜulūm*, s. 114)'ye göre İranlılar Amu-Derya sâhillerindeki arâziye Marz-i Tūrān derler. Yāḳūt (I, 892)'a göre Tûrân, Mâverâünnehr memleketidir; dünyanın Afrîdûn tarafından üçe taksim edilmesi üzerine, Türkler kendi memleketlerine, hükümdarları Tūc'a izâfetle Tûrân adını vermişlerdir. [Yāḳūt, ḫarrān civârında bir köyü de Tûrân adıyla zikretmektedir]. Dimaşḳî (*Nuḫbat al-dahr fī ᶜacāʾib al-barr vaʾl-baḥr*, nşr. Mehren, Petersburg, 1866, s. 114)'nin eskiyen (1320 civârı) görüşü, pek husûsî bir mâhiyet arz eder. Dimaşḳî'ye göre, Seyhun (Sır-Derya Mâverâünnehr ile yâni „Hayâṭila"— ki Tūrān=tūlān tesmiye edilmekte — memleketi ile Fergana denilen Türkistan memleketi arasında bir hudud teşkil etmektedir. [Hayṭal=Mâverânünehr hakkında bk. Marquart, *Ērānşahr*, s. 307]. *Masālīḳ al-abṣār* (XIV. asır)'da tâbirin kullanılış şekli çok daha müphem olup, burada Volga'ya Nahr Tūrān adı verilmiş ve Tûrân'ın eski hükümdarlarının [Kıpçak'ın eski hanlarının; Marquart, *Komanen*, s. 138] yazlık ordugâhları, Quatremère ile Marquart'ın Ural dağları ile bir kabûl ettikleri Arḳ-Tağ (?) olarak gösterilmiştir.

Tûrân, XV. asırda yazılan *Zafer-nâme* (I, 34, 624 „İran'da Tûrân kahramanları")'de yalnız edebî mukayeseler için kullanılmıştır.

XVII. asır müelliflerinden Ebu'l-Gazi (*Şecere-i terakime*, nşr. Desmaisons, s. 2, 129, 140) bu kelimeyi bâzan esâtirî bir tâbir olarak, bâzan garbî Sibirya için (s. 177) kullanmakta, bâzan da tamamıyle Muhammed Hârizmşâh ülkesinin İran ile Tûrân arasında bulunduğunu kapalı bir şekilde kaydetmektedir (*İran birlen Tūrān arası*, s. 96).

Tûrân kelimesini, Avrupa, d'Herbelot'nun, *Bibliothèque oriental* (Paris, 1697, s. 63)'i ile tanımıştır. Burada, doğuştan Türk olup, Tūr'un neslinden gelen ve Farîdûn'un oğlu olan Afrāsiyāb, „Amu-Derya'nın ötesinde..." şarka ve garba doğru uzanan bütün ülkelerin hükümdârı olarak gösterilmiştir. İşte Tûrân denilen bu ülkedir; ancak Türkistan adı, daha Ortelius ile Mercator'un haritalarında XVI. asırda mevcuttu (Oberhummer). Tûrân tâbirinin Avrupa'da mer'iyet kazanması ise, XIX. asırda olmuştur. Kat'î bir târif mâhiyeti göstermekten uzak tasavvurların bahis mevzuu olduğu hallerde, onun müphem mâhiyeti bu tâbire bir dereceye kadar bir şöhret te'min etmiştir.

Bibliyografya: Justi, *Iran. Namenbuch*, madd. TŪRA, SAIRIMA; Bartholomae, *Altiran. Wörterbuch*, madd. TŪRA, TŪIRYA, SAIRIMA; Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, 1875, I, 270, 546, 575, 579; Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum*, 1882, s. 193-202; Brunhofer, *Urgeschichte der Arier in Vorder- und Central-Asien*, I, *Iran und Turan* (Leipzig, 1893), *Einzelbeiträge z. allg. u. vergl. Sprachwiss.* serisinde (krş. Bartholomae, *In Wochenschr. f. klass Phil.*, 1890, sütun 1161); Marquart, *Ērānşahr*, s. 155—157; krş. kezâ ayn. mll., *Unters. z. Gesch. v. Eran*, II, 78, 136; ayn. mll., *Über d. Volkstum d. Komanen* (Berlin, 1914), s. 104, 196; Feist, *Kultur, Ausbreitung u. Herkunft d. Indogermanen* (Berlin, 1913), s. 404; Blochet, *Le nom des Turks dans l'Avesta*, *JRAS*, 1915, s. 305—308; ayn. mll., *Le pays des Tchata et les Ephtalites*, *RRAL*, 1925, nr. 6, s. 331—351; ayn. mll., *Les sources grecques et chrétiennes de l'astronomie hindoue*, *ROC*, 1925, XXV, 430 v.d.; ayn. mll., *Le nom des Turks*, *ROC*., XXVI, 1927/1928, nr. 1, s. 188—206; Oberhummer, *Die Türken u. d. osmanishe Reich* (Leip-

zig-Viyana, 1919); ayn. mll., *Der Name Turan, Túrán* (Budapeşte, 1918), s. 193—208; Christensen, *Etudes sur le zoroastrisme de la Perse Ancienne* (*D. Kgl. Danske Vid. Selskab.*), Kopenhag, 1928, s. 16; Gray, *Foundations of the Iranian religion* (Bombay, 1929), *Journ. Cama Orient. Inst.*, nr. 15, s. 12.

Tûrân dilleri: Bu tâbir ilk defa galiba tarihçi Bunsen (1854) tarafından ortaya konmuştur; o, bu tâbiri Hintçe ve Sâmi dillerin hiç birisine mensub olmayan Asya ve Avrupa dilleri için kullanmıştır. Fakat Max Müller bunu ilk defa, *The languages of the seat of war in the East, with a survey of 3 families of languages, Semitic, Arian and Turanian* (London, 1855) adlı eseriyle yaymıştır. Müller, iltisakî diller grubuna (o „âile" tâbirini kullanmaktadır!) yalnız Fin-Ugor ve Altay dillerini değil, aynı zamanda Siyam, Tibet, Malaya v.b. dillerini de idhâl eder. Lenormant, *La magie chez les Chaldéens et les origines accadiennes* (Paris, 1874) adlı eserinde bu tâbiri Sümer diline de teşmil etmişti. J. Oppert de *Les peuples et la langue des Mèdes* (Paris, 1889) adlı eserinde Ahamenî kitâbelerinin ikinci sütununun dilini (yeni Elâm dili) hiç de doğru olmayarak Med dili saymakta ve bundan da Medlerin Tûrânîliğine hükmetmekte idi. Tûrân dili ise, henüz bir tasnife girmemiş diller için hakiki bir sığınak oldu. Fakat Castrén daha 1862'de iyi bir tenkid yolu gösterdi. „Eski Altay" dillerini şu beş şûbeye ayırdı: Fin-Ugor, Samoyed, Türk-Tatar, Moğul ve Tunguz. Bundan sonraki araştırmalar daha yeni tahdidler getirip, ilk iki grubu, Altay dillerini teşkil eden son üç gruptan ayırdı. Bu grubun mukayeseli gramerinin kurucusu G. Ramstedt, biraz tereddütten sonra Türk ve Moğul dillerinin yakınlığını itiraz kabûl etmez bir şekilde isbat etmiş, Moğul dilinin Tunguz dili ile yakınlığı da aynı şekilde kabûl edilmiştir. Buna mukabil Altay grubunun Fin-Ugor ve Samoyed dilleri ile olan münâsebeti hâlâ da kat'î delillerden mahrumdur. „Tûrânî" tâbiri ise, artık muahhar lisaniyat ilminde tamamıyle ortadan kalkmıştır; krş. Deny, *Langues turques, mongoles et toungouzes, Les langues du Monde* (Paris, 1924); Poppe, *Altay dillerinin akrabalığı, mes'elenin tarihi ve bugünkü durumu langues altaïques, Histoire et état actuel de la question* (*Rusça*), Bakû, 1926; Sauvageot, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques* (Paris, 1929).

Pan-Tûrânizm (Tûrâncılık): Pan-Tûrânizm siyasî mefhumu, bir taraftan "Türkçülüğün müterâdifi olarak kullanılmış, diğer taraftan da Tûrân kavimlerinin birbirleriyle olan yakınlıklarına âit çok daha müphem bir temâyüle delâlet etmiştir. Pan-Tûrânizm tâbiri bilhassa Macaristan'da kullanılmıştır. Bu tâbirin, burada, uzak anayurt ideali mânasında kullanılışı, 1839'a kadar çıkar (Kont Teleki'ye göre „anayurt ve asıl akrabalara karşı az-çok romantik bir alâka" şeklinde ortaya çıkmıştır). Birinci Cihan Harbi esnâsında Tûrân cemiyeti (*Turanische Gesellschaft*) tarafından Budapeşte'de çıkarılan *Túrán* mecmuası, Bulgarca ve Türkçe ilânlarından da anlaşılacağı üzere, akraba olan milletler (*bizimle karabeti olan milletler*)'in tarih ve kültürünü tetkike mahsus olacaktı. Bununla berâber bu mecmuanın (sene 1918, nr. 1, s. 5) yazı heyeti aşağıdaki ifâdesiyle, tamamıyle ayrı bir tutum göstermişti: „Bizim Tûrânımız coğrâfî bir mefhumdur; ne Max Müller'in çeşitli münâkaşalara yol açan Tûrân'ı hedef tutan, ne de politik emelleri olan bir Tûrâncılıktır." Kont Teleki ve Prof. Cholnoky (*Turan—ein Landschaftsbegriff* „bir bölge mefhumu", *ayn. esr.*, nr. 1, s. 85), Hazer denizi, İran yaylası, Sır-Derya ve İrtiş'in kaynaklarının bulunduğu sıradağlar ve Akmolinsk yaylası arasındaki hudutlar içinde uzanan mıntıka olarak tasavvur etmekte idiler. Bu coğrâfî bölgenin vahdeti ve orada yaşamış olan kavimleri tebârüz ettiren bu fikirlerin değerini bir tarafa bırakırsak, itiraf etmek lâzım gelir ki, coğrâfî bir tâbir olması bakımından (yk. bk.) Tûrân kelimesinin bu yolda kullanılması tamamıyle yeni ve şahsîdir. Netîce olarak „Tûrân" tâbiri, bir fayda arz etmeksizin „Türkistan"ın yerini almış ise de, onun sâhib olduğu vuzûha mâlik olamamıştır.

Rusya'da da, Macar Tûrâncılarınkine muvâzî bâzı temâyüller göze çarpar. Avrasya grubu denilen grup, jeopolitik mes'eleler ve Avrasya halklarının harsî te'sirleri ile ilgilendiler (krş. I. R., *L'héritage de Čingiz-khan* (Rusça), Berlin, 1925; Prens N. Troubetskoï, *Sur l'élément touranien de la culture russe* (Rusça), Paris, 1927.

Pan-Tûrânizm (daha dar mânasıyla „Pan-Türkizm") hareketinin esas ve temâyülleri çok daha açıktır; bununla berâber bu harsî ve siyâsî hareket hakkında henüz tam bir araştırma mevcut olmadığı için bu hareketin merhaleleri ve programına dâir ancak hulâsaten mâlûmat verilecektir.

Osmanlı imparatorluğu inkişâfının kemâl devresinde Türkçülüğe karşı en ufak bir temâyül gösterilmemiştir. Devletin en yüksek makamları, islâm dinine geçişleri henüz çok yeni olan yabancı unsurların ellerinde bulunuyordu. Hıristiyan çocukların devşirilmesi ile [bk. mad. DEVŞİRME], gerek sivil ve gerek askerî hizmetler için en kudretli şahsiyetler sağlanmış oluyordu (krş. Lybyer, *The Government. ... of Suleiman the Magnificent*, Cambridge Mass., 1913, s. 51—56). Sultan-halîfe nazariyesi, Türk unsurların imparatorluğun diğer islâm tebaasına tercih edilmesini imkânsız kılıyordu. Hâlâ XVIII. asırda dahi „Türk" adı Osmanlı imparatorluğu içinde bile açıktan açığa „köylü, kaba, hantal, hoyrat" gibi mânalar taşıyordu (krş. *Türk atasözleri*). Yalnız Mehmed Emin Bey'in (1897'deki Yunan harbi sırasında kaleme aldığı) manzûmesindeki, *„Ben bir Türk'üm dinim cinsim uludur"* mısrai kelimenin mânasında tam bir değişikliği gösterir.

Bâzan, Tûrâncılık hareketi olarak da adlandırılan Türkçülük hareketinin gelişmesini tâyin etmiş bulunan âmiller şunlardır:

a — XIX. asırdaki müteaddit millî hareketlerin teşekkülü (Rum, Alman, İtalyan, Islav, Ermeni, Arap): Bunların bir çoğu doğrudan-doğruya Osmanlı imparatorluğuna tevcih edilmiş bulunmakta idi.

b — Osmanlı imparatorluğunun uğradığı hezîmetler ve bunların netîcesi olarak Balkanların, Afrika'nın ve nihâyet Asya'da Suriye, Arabistan, Irak ve Musul'un kaybolması. İmparatorluğun toprak parçaları birer birer elden çıktıkça, Anadolu'daki Türk unsuru, yalnız nüfus bakımından değil, aynı zamanda devletin emniyet ve selâmeti bakımından da istinad edilebileceği yegâne temel unsur olarak gittikçe ehemmiyet kazanmış oldu.

c — Türkolojinin ilerlemesi: Türkiyat, Türk milletlerinin listesini verdiği gibi, bu milletlerin dil yakınlığını da ortaya koyup, eski Türklerin tarihini aydınlatmakta idi. [L. Cahun'un roman şeklindeki *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896 (Necip Âsım tarafından yeniden değiştirilerek yazılmıştır.) eserinin doğrudan-doğruya te'sîri henüz devam etmekte idi. Ziya Gökalp, Türkçülük hareketi istikametinde müessir olan eski kitaplardan, de Guignes'in *Histoire générale des Turcs, des Mongols et des huns* (Paris, 1756-1758; *Hunların, Türklerin, Moğolların v.s. Tatarların tarih-i umumîsi*, trc. Hüseyin Cahit, İstanbul, 1923-1925)'ü ile Lumley Davids'in *Turkish grammar* (London, 1832 ve 1836) adlı kitaplarını zikretmektedir. Buna *RMM*'de çıkan Türk millî hareketine âit hulâsalar ile Türk kavimleri arasında bir râbıta kurmağa çalışan Martin Hartmann'ın faâliyetinin de ilâvesi yerinde olur.]

d — Rusya'da öncelikle bir Türk-Tatar islâm, münevver sınıfının teşekkülü ile 1905 hâdiselerinin Rusya'daki Türk matbuatına verdiği hız. Ali Hüseyin-zâde (Bakû), Yusuf Ak-Çura (Kazan), Ahmed Ağa-oğlu (Karabağ) gibi şahsiyetler bu hareketi kuvvetle canlandırmakla kalmamış, hattâ Türkiye'deki Türklerden gelen kuvvetli muhâlefeti de yenmişlerdir.

XX. asrın başında Türkiye'de üç siyâsî görüş mevcuttu: İslâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük. Bu görüşlerin serbestçe münâkaşası (1902/1903 senelerinde) Kahire'de çıkan *Türk* adlı gazetede yapılmıştı. Türkçülük görüşü, Yusuf Ak-Çura-oğlu tarafından temsil ediliyordu. Onun *„Üç tarz siyâset"* adlı kitabı (yeni tab'ı İstanbul, 1327), bu harekete âit programın gelişmesinde mühim bir rol oynamıştır. Ak-Çura, Osmanlılığı, Türklerin imtiyazlarını kısmak gayretinde bulunduğundan ve islâmların haklarını tanıyan müslümanlığa karşı hareket ettiğinden dolayı tenkid ediyordu. Diğer taraftan da Pan-islâmizm (islâmcılık) gayri müslimleri kızdırıp, bâzı Avrupa devletlerinin mukavemetine mâruz bırakıyordu. Müellif, en büyük engel olan Rusya'nın, diğer devletlerin yardımıyla bertaraf edilebileceğini düşünerek Pan-Türkizm'i ilân etti (*RMM*, XXII, 179—221).

Aynı *Türk* gazetesinde, Ak-Çura'nın tezi, Osmanlılık adına liberallerden Ali Kemal tarafından tenkid edildi ve Ahmed Ferid tarafından da hayâlle uğraşmakla itham olundu; zîrâ ona göre, islâmcılığın tatbik kabiliyeti yoktu. Pan-Türkizm ise, henüz ortada görünmüyordu.

Temmuz 1908 ihtilâlinin patlak vermesi üzerine, önce Osmanlılık (yâni, bütün unsurlar için maddî bir Osmanlı vatanı) fikri galebe çaldı; daha senesi dolmadan „İttihat ve Terakkî Fırkası," Osmanlı imparatorluğunu teşkil eden unsurların uzlaşmaz temâyüllerinin mevcûdiyetine kanâat getirdi. Türkçülük hareketi hızla gelişmeye başladı.

24 kânun I. 1908 tarihinde İstanbul'da bütün Türk kavimlerinin *ahvâl ve efalleri*'ni tetkik etmek üzere *„Türk derneği"* kuruldu; ancak bu cemiyetin alâkası, hakîkatte *„Yeni lisan"*, *„Genç Kalemler"* v.b. .. mecmualarda münâkaşa edilen lisan mes'elelerine inhisar etti; 1911 tarihinde, ilmî faâliyetin genişletilmesi maksadıyle (*Tûrân neşr-i maârif cemiyeti*) adıyla „Tûrâncılık cemiyeti" kuruldu ve kânun I.'de Yusuf Ak-Çura tarafından idâre edilen *„Türk yurdu"* dergisinin birinci sayısı çıktı. 25 mayıs 1912 tarihinde ise, Türk kültürü ile uğraşmak üzere *„Türk ocakları"* kuruldu.

Aynı sıralarda, önce Selânik'te (1909) faâliyet gösteren ve 1910'da İttihak ve Terakkî Fırkası'nın merkez hey'etine âzâ seçilen Ziya Gökalp, daha sonra çalışmasına İstanbul'da devam etti (1912). Gökalp, Türklüğün kanında yatan hâtıraları, bir seri manzum neşriyâtı ile uyandırmağa çalıştı. O, esrarengiz Tûrân memleketinin mânevî varlığını temsil eden Türk idealini şu yolda terennüm ediyordu: „Oğuz-han'ın oğulları Tûrân memleketini aslâ unutmadılar." Tûrân, Attila, Fârâbî, Uluğ Bey, İbni Sînâ gibi büyüklerle birleştirildi: „Türklerin vatanı ne Türkiye'dir ne Türkistan, onların memleketi büyük ve ebedî Tûrândır." (*Tûrân*, 1911).

Ziya Gökalp nazariyesi şu formülde tecelli ediyordu: [kültür *„hars"* bakımından] Türkleşmek, islâmlaşmak, [medeniyet bakımından] modernleşmek. Onun nazariyelerinin sistematik îzâhı *„Türkçülüğün esasları"* adlı kitabında bulun-

maktadır. Bu kitap, müellifin ölümünden bir sene önce Ankara'da (1339=1923) basılmıştır (Sonradan yeni harflerle birçok baskıları yapılmıştır). Bu kitapta Tûrân mefhumu, tatbike de müsâit mânada değişikliğe tâbi tutulmuştur. Ziya Gökalp, milleti, müşterek dil, din, ahlâk ve estetik müesseseleriyle birbirlerine bağlanan fertlerden mürekkep bir topluluk olarak târif eder. Tûrân, Türk, Moğul, Tonguz, Fin ve Macar milletlerini içine alan bir halîta değildir. „Tûrân tâbiri, münhasıran Türk kabîlelerini içine alan bir kelimedir." Türklerin birleşmeleri ancak merhale merhale gerçekleşecektir. Türkçülüğün ilk hedefi, Oğuz Türklerinin, yâni Türkiye Türkleriyle, Azerbaycan'daki, İran ve Hârizm'deki Türkmenlerin harsî birliğidir. Bunların siyâsî birlikleri şimdilik göz önünde tutulmamaktadır; fakat gelecek hakkında hiçbir şey söylenemez. Diğer taraftan Tatarlar, Özbekler ve Kırgızlar kendi harslarını yaratmak ve ayrı-ayrı teşkil etmek yolunda ilerleyecek olurlarsa, kendi adlarını muhâfaza edecekler ve o zaman „Tûrân", kavmî bir câmia teşkil eden bu saydığımız milletler hesâbına birleştirici umûmî bir tâbir vazifesini görecektir.

Tûrân romantizmi, sırf edebî sâhada türlü akisler bırakmıştır; bu cümleden olarak Ahmed Hikmet'in „*Altın Ordu*", Halide Edip'in „*Yeni Tûrân*, 1913", Aka Gündüz'ün „*Muhterem katil*" (1914'te temsil edilen bir dram olup, Kafkasya'da bir Türk ihtilâlini mevzû olarak ele almıştır), Müfide Ferid'in „*Ay demir*" (Orta-Asya'da Türk isyânı)'i zikredilebilir. Birinci Cihan Harbi esnâsında edebî Tûrâncılık mevzûunda: krş. M. Hartmann, *MSOS*, 1918, XXI, 19-22.

Birinci Cihan Harbi esnâsında Osmanlı imparatorluğunu idâre eden İttihat ve Terakkî Fırkası hiç olmazsa müslümanlara âit hususta resmen Osmanlılık siyâsetini îlân ile Türkiye'nin Türkleşmesini gerçekleştirdi.

Şarka doğru genişleme: Birinci Cihan Harbi, Türkiye Türklerini soydaşlarından ayırdı. 1917 Rus ihtilâli, vaziyeti tamamıyle değiştirdi. Son dakikada Brest-Litovsk sulh muâhedesine eklenen bir fıkra ile Mâverâ-yı Kafkas'da, Batum, Kars ve Ardahan Ruslar tarafından Türkiye'ye bırakılmak sûretiyle, 1877 hudutlarına dönüldü. Azerbaycan Türklerinin Osmanlılara karşı mukâvemeti reddetmeleri üzerine Mâverâ-yı Kafkas'daki federasyona son verilerek (22 nisan 1918), yerine üç müstakil cumhuriyet (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) kuruldu. Türkler, Enver Paşa'nın kardeşinin kumandası altında Hazer denizi sâhilindeki Petrowsk'e kadar ilerledi iseler de, Mondros mütârekesi (30 teşrin I. 1918) onları geri çekilmeye mecbur etti. Bunun üzerine İngilizler, Mâverâ-yı Kafkas'ı işgal ettiler ise de, sonradan boşalttılar. Dâmat Ferid Paşa, müttefikler tarafından işgal edilen pâyitahtta, Osmanlılık siyâsetini gütmek husûsunda son teşebbüsünü yaparken, Anadolu'da millî hükûmet teşekkül etti (1919 yazında) ve bu hükûmet, İttihat ve Terakkî'nin Brest-Litovsk muâhedesiyle sağlamış olduğu toprakları müessir çıkışlarla muhâfaza etmesini başardı. Ermenistan cumhuriyeti mağlûb edildi (3 kânun I. 1920 Alexandropol sulhü). Gürcistan, tarafsızlığını îlân ettikten sonra Artvin ve Ardahan'ı tahliye için verilen ültimatoma boyun eğdi (23 şubat 1921). Türk-Sovyet Rusya muâhedesi 16 mart 1921'de Moskova'da imzâlandı ve imzâlanan muâhede Sovyet Rusya'ya bağlanmış olan Iğdır'ı aldı ve böylece Sovyet Azerbaycanı'na tâbi olarak te'sis edilen Nahçıvan [b.bk.]'la hem-hudut oldu.

Böylece Ankara hükûmeti, Mâverâ-yı Kafkas'da hakîki başarılar elde etmiş oluyordu; bununla berâber Sovyet hükûmetiyle birleşen, en sonunda da Türkistan'da bir ihtilâl çıkararak orada bir Türk devleti kurmak isteyen Enver Paşa'nın hareketini açıkça reddetti. Enver Paşa, 4 ağustos 1922'de Buhârâ'nın şarkında bir musâdemede (Genç Türkler dâvasında kendisine arkadaşlık etmiş olan doktor Nazım'ın 1929'da beyan ettiği veçhile şehid olarak) öldü; krş. Castagne, *Les basmatchis* (Paris, 1927).

Kültür hareketi: Tûrâncılık hareketinin eski liderleri, Ankara hükûmeti ile erkenden birleşti (şâir Mehmed Emin ve Ak-Çura-oğlu 1921 nisanında Ankara'ya geldiler). Türk ocakları, 23 nisan 1924'te Hamdullah Subhi'nin reisliği altında tekrar faâliyete geçti. İlk kurultay 28 mart 1926'da Ankara'da toplandı. Yusuf Ak-Çura, yabancı memleketlerdeki Türklerin hayatı hakkında bir hulâsayı hâvi olarak, İstanbul'da „*Türk yılı*" adlı sâl-nâmeyi neşretti. 1917 Rus ihtilâli netîcesinde Türklerden mürekkep yeni bir göçmen dalgası Türkiye'ye akın etti. Sovyetler tarafından uzaklaştırılan eski millî hükûmetlerin taraftarları önce „*Yeni Kafkasya*" (1924) dergisini çıkardılar. Bunu mart 1929'da „*Odlu yurt*" (= Azerbaycan) tâkib etti. Mâmafih geniş Türkçülük taraftarlarının fikirlerini yayan bu neşriyâtın mahallî Türk matbuatı ile irtibâtı yoktu.

26 şubat - 6 mart 1926'da Bakû'da toplanan ilk Türkiyat kongresinin (Rusya'dan ve diğer memleketlerden 131 delege, Türkiye'den de 2 delege gelmişti) tebliğleriyle, yapılan müzâkere ve münâkaşalar husûsî bir ehemmiyet arzetti (bk. *Stenografi ile yazılan raporlar* (Rusça), Bakû, 1926 ve daha fazla tafsilât ve tahlil için bk. Menzel, *Der Islâm*, 1928 (1927, XVI). Latin alfabesinin ihtiyârî (mecbûrî kabûl 1928'den beri) olarak kabûl edilme kararı tabîatıyle Türkiye'de de yeni alfabenin kullanılmasına âmil olmuştu (krş. H. Duda, *Die neue Lateinschrift in der Türkei*, *OLZ*, 1929, sütun 441-453; E. Rossi, *Il nuova alfabeto, Oriente Moderno*, kânun II. 1929, IX, 33-48).

Bibliyografya: Ak-Çura-oğlu, *Üç tarz siyâset, Türk* (İstanbul, 1327); Ömer Seyfeddin, *Yarınki Turan devleti* (İstanbul, 1330); Martin Hartmann, *Chinesisch-Turkestan* (Halle, 1908), tür. yer.; ayn. mll., *Unpolitische Briefe aus d. Türkei* (Leipzig, 1910), tür. yer.; ayn. mll., *Aus d. neueren osman. Dichtung*, *MSOS* (1916), XIX, 124—179; XX (1917), 86—149; XXI (1918), 1—82; X. (= Takî-zâda), *Les courants politiques en Turquie*, *RMM*, 1912, XXI, 158-222; ayn. mll., *Le panislamisme et le pantouranisme*, *RMM* (1913) XXII, 179—221; Tekin Alp (=Moïse Kohen), *Turkismus und Panturkismus* (Weimar, 1915); Lothorp Stoddard, *Panturanism, The Amer. Polit. Science Review*, 1917, XI, 12—23; *A Manual on the Turanians and Pan-turanianism compiled by the Geogr. Section of the Naval intelligence Division*, Naval Staff Admiralty, London, 1917 (başlıca Tûrân kavimleri ve kabîleleri, Samoyed ve Finno-Ogurlar dâhil); *Muhammedan History* (=*Handbooks prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office*, nr. 57), London, 1920 (*The rise of the Turks and the pan-Turanian movement* bölümü ile berâber) [Bu iki kitaba âit malzeme sulh konferansı münâsebetiyle toplanmıştır.]; Ahmed Muhieddin, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum* (Leipzig, 1921); Ahmed Emin, *The development of Modern Turkey as measured by its press* (New York, 1924); Ziya Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, Ankara, 1339 (1923) [R. Hartmann tarafından muhteviyatının güzel bir hulâsası için bk. *Grundlagen des Türk. Nationalismus*, *OLZ*, 1925, nr. 9—10, sütun 578—610 ve E. Rossi, *Oriente Moderno* (1925), IV, 574—595]; Zarevand, *Turtsiya i panturanism* (Rusça), Paris, 1930; Reşid Saffet, *Türklük ve Türkçülük izleri* (Ankara, 1930), I; ayn. mll., *Les Türk-odjaghes* (Ankara, 1930).

(V. MINORSKY.)

TÛRÂN, ṬŪRĀN (veya ṬAVĀRĀN?) Belûcistan'da bir bölgenin eski adı. Ṭabarî (I, 820)'ye göre, Ṭūrān ile Makurān (Mukrān) hükümdarları Sâsânîlerden Ardaşîr (224—241)'e itâat etmişlerdi. *Paikulî* kitâbesi, yalnız Makurān-Şah'tan bahseder. Herzfeld (*Paikulî*, s. 38), bu iki emîrin, önce Sakalara tâbi olduğunu, Ardaşîr'e itâat etmelerinin ise, Sakastān (Sîstan)'ın bu hükümdar tarafından fethi netîcesinde vuku bulduğunu sanmaktadır.

Balāẕurî Tûrân'dan bahsetmez; onun kaynaklarından birine göre Ḥaccāc [b. bk.], Sa'îd b. Aslam'i Mukrān'a ve „bütün bu hudûda" tâyin etti.

İṣṭaḫrî (s. 171) ve İbn Ḥavḳal (s. 226), Tûrân'ın meskûn yerleri arasında Mḫālî (?), Kīzkānān, Sūra (Ṣūra) ve Ḳuṣdār (veya Ḳuzdār)'ı zikrederler. İbn Ḥavḳal (s. 232), Tûrân'ın al-Ṭūrān ismindeki bir kasabası bulunan bir vâdi olduğunu ve ortasında câhil bir Basralının emir ve kumandasına tâbi bir kalenin (Ḥiṣn) yükseldiğini söyler.

İbn Ḥavḳal (s. 232-233) Ḳuzdār'ı yukarıki kasabadan ayrı olarak zikreder. Ḳuzdār, bir idârî bölgesi ve muhtelif şehirleri bulunan Tûrân'ın bir (ticâret?) şehri idi. Muḡîr adında biri (veya Mu'în b. Aḥmed, Ḳuzdār şehrini ele-geçirmiş ve sâdece, doğrudan-doğruya Abbâsî halîfesinin hâkimiyetini kabûl etmişti.

İdrîsî (I, 166 ,177)'nin ifâdeleri durumu karışık bir hâle sokar; çünkü o, İbn Ḫurdāẕbeh (s. 55)'in al-Ṭābarān [Gvattar mevkiinde denize dökülen bugünkü Sarbāz nehrinin sâhilinde bulunan Fahrac'ın 10 fersah cenûb-i şarkîsinde] dediği al-Ṭūbarān adını Makurān'daki istasyona verir ise de, sonradan Ḳuzdār ile Kīzkānān (Tûrân'ın meskûn yerleri!)'ı bu Ṭūbarān ile birleştirir. Diğer taraftan da Tûrân'ı, Mastunc istikametinde, yâni şimâle doğru, Ḳuzdār'dan dört günlük bir mesâfeye yerleştirir. Ḳuzdār'ın yeri bilindiğinden (Kelât'ın 85 İngiliz mili cenûbunda deniz sâhilinden 1.234 metre yüksekliktedir; [bk. mad. BELÛCİSTAN]) Tûrân kasabasının Kelât civârında bulunmuş olması lâzım gelir.

Ḳuzdār'dan beş fersah (daha doğrusu beş *marḥal*) mesâfede bulunan Ḳandābîl şehri, Tûrân'ın dışında olup, Budha idârî bölgesinin (Balāẕurî, s. 436; Zuṭṭ al-Budha) merkezidir. Ovada bulunan Ḳandābîl, Gandāva (İndus'un şimâlindeki Ḫozdar'ın şimâl-i şarkîsinde 75 İngiliz mili mesâfede olup, deniz sathından yüksekliği 95 metredir) ile bir gösterilir.

Yukarda adı geçen Mu'în b. Aḥmed (İṣṭaḫrî'ye göre Tûrân'ın, İbn Ḥavḳal'a göre de Ḳuzdār'ın kumandanı)'in merkez ittihaz ettiği Kīzkānān'ın vaziyeti mâlûm değildir. Marquart (*Ērānşahr*, s. 192, 275 v.d.), Kīzkānān ile Ḳikān (krş. Balāẕurî, s. 432)'ı birleştirir ve onu Kelât civârında arar. Buna göre, Kīzkānān=Ḳaṣaba al-Ṭūrān'dır. Buddhistlerce iskân edilmiş birçok üzüm bağlarına sâhip olan Kīzkānān ile Ḳandābîl arasındaki bölgeye, kendi reîslerinin adına izâfetle Ayl veya Utl (?) denir.

Yāḳūt (III, 557), Tûrân (*ḳaṣaba*'sı Ḳuṣdār olup, müteaddit *rustāḳ*'ları vardır)'ı Sind nâhiyeleri arasında saymaktadır. O, aynı zamanda Medā'in civârında bir Tûrân nâhiyesi ile Herat'a tâbi bir Tûrân köyünden de bahseder.

Araplar Tûrân'ı, ṭ'nin mahallî telaffuzunu aksettirebilmek üzere t ile yazarlar. Tūrān'ın Ṭūrān ile bir tutulması husûsunda esâsen bir tezat mevcut değildir. Bununla berâber zâhirî olan bu tesbîti aş-

mak da mâkul bir hareket sayılmaz. Ṭūrān, Ṭūbarān ve Ṭābarān ile birleştirildiği takdirde bu ayniyet, ehemmiyetini daha da kaybeder.

Bibliyografya: Tomaschek, *Zur hist. Topogr. Persiens*, I, 56, Tûrân adının, İran havâlisine değil, düşman havâlisini gösteren İranlıların Tūra'sına ircâ edilebileceğini sanmaktadır; Marquart, *Ērānşahr*, s. 31—33, 187, 190; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 332; Hüsing, *Völkerschichten in Iran, Mitt. d. anthrop. Gessel. in Wien*, XLVI (1916), 200'de hakîki Tûrân, Türkistan'da değil, Kuşdār Ṭūrān (bugünkü Brahūi'lerin dedeleri tarafından iskân edilen!)'ında aranmaktadır.

(V. MINORSKY.)

TŪRĀNŞĀH. [Bk. TÛRÂNŞÂH.]

TÛRÂNŞÂH. TŪRĀNŞĀH, B. AYYŪB AL-MALİK AL-MU'AẒẒAM ŞAMS AL-DAVLA FAḪR AL-DİN, Yemen Eyyûbî hânedânının kurucusu olup, son Fâtımî halifesi 'Āżid [b. bk.]'in ölümünden iki yıl önce, receb 569 (şubat 1174) başında doğdu. 'Āżid, Selâhaddin'i sözde Mısır'ın hâkimi yapmıştı. Tâbi ile metbû ve 'Āżid ile Zengî Atabeg Nureddîn Mahmud arasındaki münâsebet, tabiî olmayan ve sonunda bir harple netîcelenebilecek bir hal almıştı. Selâhaddin'in Kudüs kıralı Amalrich ile girişmiş olduğu mücâdele hâlâ hafiflememişti; Kerek ve Şevbekli Haçlılar [Bk. mad. KEREK] Mısır'a giden yolları tâciz ediyorlardı. Selâhaddin'in, Yemen'in fethi için böyle bir zamanı seçmesi dikkate şâyan olup, onun, Aden'de Fâtımî silsile-i merâtibi ile şeklen birleşmiş bulunan hâricî Mahdî [b. bk.] ve şi'î Banî Karam'in, Zabîd'den kovulmaları için bir takım dinî sebeplerin tahrik etmiş göründüğü böyle bir seferi îzâh için tam mânasıyle yeterli değildir. Bu plan, Selâhaddin'in, herhangi bir tehlikede emniyetini sağlamak üzere çekilebileceği bir dış eyâlet arzu ettiği şeklindeki uzak görüşlülüğünü gösterir. Umûmî vaziyet, böyle bir emniyetin, ancak kendi kıtalarını kullanılabileceği cenupta olduğunu gösteriyordu; zîrâ Nureddîn ile açık bir ihtilâftan kaçınmak istediği takdirde, Frenk kuvvetlerini bir zaman için aralarında bir mânia olarak bırakmak onun için en iyi çâre idi.

Selâhaddin, beş kardeşinin en büyüğü olup, son Fâtımî halifesinin ölümüne adı karışmış bulunan Tûrânşâh'ı sâdece bir sene evvel Nûbe'nin fethine göndermiş idi. Fakat Tûrânşâh, bu memleketin bir askerî sefere değmeyeceğini düşündü. Bu defa Mısır ile mukaddes şehirler arasında eskiden beri yerleşmiş olan münâsebetler, Selâhaddin'in dikkatini, şimâl medhalindeki Eyle [b. bk.] limanı daha 566 (1171)'da işgal edilmiş olan Arap yarımadasına çekti. Böylece Yemen'e gönderilen Tûrânşâh, 569 şevvâli (mayıs 1174)'nde Zabîd'i ve yine aynı yıl Aden'i aldı. Ertesi yıl, Zaydî İmam Aḥmed b. Sulaymān'ın devamlı hücumları sonunda, mukavemeti zayıflamış bulunan Ḥamdānî 'Alî b. Ḥātim al-Vaḥîd'i, Sanîâ'dan çıkardı. Bununla berâber Tûrânşâh, hiç kar yağmayan ve sevdiği meyveleri bulamadığı bu memleketten hoşlanmıyordu. Kardeşine yaptığı âcil ricâlarının netîcesinde ve bu arada Nureddîn'in ölümü üzerine Selâhaddin'in eline geçmiş olan Suriye'ye, 571'de naklini yaptırmağa muvaffak oldu. Suriye vâlisi olarak Şam'da üç yıl kaldıktan sonra kardeşi tarafından İskenderiye vâliliğine naklolunan Tûrânşâh 1 safer 576 (27 haziran 1180)'de öldü.

Tûrânşâh'ın siyâsî hayatı ehemmiyetsiz olmamakla berâber teşebbüs dâima Selâhaddin'in idi; Tûrânşâh, daha ziyâde zevkine düşkün olan bir insandı. Daha Mısır'da bulunduğu sırada bile kayda değer bir zenginliğe sâhipti; Nûbe seferinden, aralarında hıristiyan metropolitinin de bulunduğu birçok esirle dönmüştü; Yemen seferinden önce kendisine Baalbek'de geniş, eski âile iktâları verilmişti. Yemen'de de kardeşi ona, şahsî mülkü olmak üzere zengin mâlikâneler verdi. Buradan ayrılırken başlıca endişesi, bıraktığı mümessilin oradaki geliri hemen gönderip göndermiyeceği idi. Bununla berâber bütün bu emlâkine rağmen, arkasında kardeşinin ödediği 200,000 dinarlık bir borç bıraktı. Dâima Suriye'nin daüssılasını çekmiş olan Tûrânşâh'ın cesedi öz kızkardeşi Sitt al-Şām Zumurrud tarafından alınarak Şam'da Sitt'in yaptırdığı medresenin yanına gömüldü.

Eyyûbî fethinin, Yemen için büyük bir ehemmiyeti vardı. Oradaki üç küçük devlet birleştirilerek büyük bir imparatorluğa ilhak edildi. İşgal ilk anda tamamıyle tahakkuk etti. Son Ḥamdānî, dağlık arâziye kaçabildi ise de, son Mahdî 'Abd al-Nabî' ve iki kardeşi ile Banî Karam'in son hakiki hâkimi bulunan saray nâzırı Yâsir, teslim olmalarından bir müddet sonra, Tûrânşâh'ın emriyle öldürülmüşlerdi. Tûrânşâh'ın fetihten hemen sonraki ölümü, zaptedilmiş arâzinin muhâfaza edilmesine imkân vermedi. Derhal tehlikeli ayaklanmalar başgösterdi. Ancak Selâhaddin'in kendisi tarafından gönderilen diğer kardeşi Tuğtegin Sayf al-İslām'ın 578'den 593 (1182—1196)'e kadar bu topraklarda kalışı, Eyyûbî hâkimiyetini tahakkuk ettirdi. Onu, 598 (1201)'e kadar oğullarından Mu'izz al-Dīn İsmā'īl ve 611 (1214)'e kadar da Nāṣir Ayyūb tâkib etti; her ikisi de katlolundu; 612 (1215)'de âilenin reîsi olan Selâhaddin'in kardeşi 'Ādil Sayf al-İslām Abū Bakr, genç torunu al-Mas'ūd Yūsuf'u oraya gönderdi. Tedrîcen gevşeyen âile disiplini, Yemen'de yerleşmeden az önce Nāṣir'ın annesi tarafından dâvet edilmiş olup, Selâhaddin'in torununun torunu olan Nūr al-Dīn Ṣāḥānṣāh'ın, al-Muẓaffar Sulaymān adıyla bir sûfî temsilcisi olarak bir grup sûfî ile birlikte, oraya gitmesine cevaz vermişti. Tûrânşâh'la birlikte Banî Rasūl âilesinden beş kardeş memlekete gelmiş ve burada çok geçmeden başvurulan kimseler olarak tanınmış, büyük arâzi elde etmek sûretiyle ehemmiyet kazanmışlardı. 'Alî b. Rasūl, Sulaymān ile Yūsuf arasındaki mücâdelede, Yūsuf'un tarafını tutarak, Hicaz'ı onun adına fethetti ve 619 (1222)'da Mekke vâliliğine tâyin edildi. 'Alî b. Rasūl'ün oğlu 'Omar, âciz Yūsuf'un 626 (1228)'daki ölümünden sonra, al-Manṣūr ünvânıyla Rasūlî'ler hânedânını kurdu. Bu hânedan, sâdece yarım asır sürmüş olan yabancı Eyyûbî hâkimiyetinden sonra, Yemen'in yerli sülâlesi olarak iki asırdan fazla burada hüküm sürdü.

Bibliyografya: İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), XI, 260 v. dd., bk. *fihrist*; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), I, 123 v.d. (Slane'de II, 284); Hazracī, *al-'Uḳūd al-lu'lu'iya* (*GMS*, III), IV, 26 v.dd.; Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties* (1894), s. 98; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927) s. 98.

(R. STROTHMANN.)

TURBAN. [Bk. TÜLBENT.]

TURBAT-I ḤAYDARİ. [Bk. TÜRBET-İ HAYDERİ.]

TURBAT-I ŞAYḪ-CÂM. [Bk. TÜRBET-İ ŞEYH-CÂM.]

TURFAN. Alışılmış yazılışı Ṭurfān, yerli telaffuzu *Turfan* şeklinde olup, Doğu Türkistan'da, 42° şimâl arzında, 89° şark tûlünde bulunan eski medeniyet merkezi bir vâhaya XIV. asırdan beri verilen ad. Turfan vâhasının en çukur kısmı denizden 300 m. kadar aşağıdır. Şimâlde Tanrı dağlarının, bölgede 3.000 metreye kadar varan Bogdo-ula ve Kızıl-dağ silsileleri yükselir. Dağlardan akan sular Turfan vâhasında kaybolur.

Çin'de Han sülâlesi hüküm sürerken (M. ö. 206—M. s. 220) Turfan vâhası „Kiu-shi" adlı bir boyun kurmuş olduğu devletin idâresinde idi. „Kiu-shi" devletinin cenup ve şimâl merkezleri Turfan vâhasının garbındaki „Kia-ho" (Yar-hoto) ve şimâlindeki „Kinman" (Bişbalık)'da bulunuyordu (O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, 1961, I, 255; E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et notes additionnelles*, Paris, 1903, s. 11). „Kiu-shi" ve Turfan vâhası Çin'den garba giden kervan yolu üzerinde ilk merhalelerden biri olarak „Garb illerinin kapısı" diye anılırdı (Franke, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Turfan vâhasında ve etrafında başka boylar da yaşamakta idi. Turfan'ın 300 km. kadar şimâl-i şarkîsindeki Hami bölgesinde Tölös Türklerinin bulunduğu, Han devri Çin kaynaklarından bilinmektedir (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 34 v.d. ve not 10). Çin tarihlerinde Ting-ling, Ti-li, Ch'ih-le, Tieh-le (Tölös veya Türküt mukabili) adı verilen bu Türk boyları, üzerinde çadır bulunan kağnılar ile göç ettikleri için Kao-ch'ê (Kanglı) adını almışlardı. Tagar kültürü (M. ö. VII-II. asırlar) Europid, fakat Paléo-Asiat ırkî görünüşleri olduğu, bu kültüre âit kalıntılardan bilinir. M. 460'ta Tölöslerin Bişbalık şehrini ordugâh ittihaz etmiş oldukları ve bir reîs idâresinde bulundukları Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. M. 485-492 arasında Turfan bölgesini de ele-geçiren Tölöslerin, Gök-Türk Hakanı Bumin kendilerini ilhak edinceye kadar, Turfan'da hâkim oldukları anlaşılmaktadır (A. Kollautz - H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, Klagenfurt, 1970, s. 108, 97, 126-128, 109). Tölöslerin V. asırdan beri Turfan'da müstakil bir halde olmaları keyfiyeti bu bölgedeki Türk unsurunun eski tarihini gösterir. Muhtemelen Hsing-nuların garba sürdükleri kabilelerden bâzıları da Turfan'da kalmışlardır. Garba göç eden boylardan „yeşil gözlü, kırmızı saçlı" oldukları Çin tarihlerinde rivâyet edilen Wu-sun veya Usunlar muhtemelen Türk idiler. Usun adı da belki Türkçedir. (K. Shiratori, *Memoirs of the Toyo Bunko*, V, 11; W. Krause, Tocharisch; *Iranistik*, 4/3, *Handbuch der Orientalistik*, Leiden, 1955, s. 8). „Yüe-chih" denen boy da, Sarı Irmak bölgesinden sürülüp, muhtemelen Turfan üzerinden, Tohâristan'a göç etti (Krause, *ayn. esr.*, göst. yer.). Her halde Türk devrinde (Milâdî VI. asırdan sonra) Turfan'da „Toḫri" (Toḫar) adı verilen Hind-Avrupaî dilde yazılmış el yazmaları ve resimlerde Avrupaî görünüşte sarışın kimselerin tasvîri devam ediyordu (Krause, *ayn. esr.*, s. 8, 2). Muhtelif boylardan ve bir kısmı Mongoloid ırktan oldukları anlaşılan „Hsiung-nu"lar da M. ö. II. asırda bugünkü Türkistan'a hâkim olup, bir kısmı Turfan vâhasının şimâl-i şarkisinde Hami bölgesi ve Barköl kıyılarına yerleşti (Franke, *ayn. esr.*, I, 396 v.d.). „Hsiung-nu" ve Çin imparatorlukları arasındaki savaşlarda, M. ö. I. asırda, Çin, Turfan vâhasını işgal ederek buranın şarkında „K'ao-çang pi" (yüksek makamın bulunduğu surlu şehir) kalesini kurdu (Franke, *ayn. esr.*, I, 347, 355, 398). „K'ao-çang" adı, Çin metinlerinde bütün Turfan vâhasına verilmiştir. Buraya Türk metinlerinde „Koço" veya „Koçu" denir (A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934; *Drevneturskiy slovar*, Leningrad, 1969). Koço şehrine sonradan „Kara-hoca" ve Uygur hükümdarları „İdikut" lara izâfeten de „İdikut şehri" adı verildi. Şehir, bugün „Kara-hoca suyu" denen derenin iki kıyısında bulunuyordu (A. Grünwedel, *Bericht über archaeologische Arbeiten in Idikut-shahri*, *Abh. d. Bayer. Ak. d. Wiss.*, XXIV/1, 9). Grünwedel (*ayn. esr.*, s. 5), X. asırda islâm kaynaklarının „Kūşān" dediği şehrin de „K'ao-çang" olduğunu sanmakta ise de, bu hususta ihtilâf vardır.

Milâdî 439—460 arasında Turfan vâhasında hâkim bulunan boylar Sarı Irmak bölgesinden Çinlilerce sürülen „Tsü-k'ü" (veya Çü-ç'ü) Hunları ve onlarla birlikte olan Gök-Türklerin kagan soyu „A-shina" boyu idi (Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1958, s. 40). Klyaştornıy („*Problemı ranney istorii plemeni Turḳ*", *Novoe v Sovietskoy arheologii*, Moskova,

1959)'a göre, Gök-Türklerin türeyiş efsânesinde totemik anne-böri'nin Turfan şimâlindeki dağlarda bir mağaraya sığınışı, Gök-Türklerin Milâdî 439'da Sarı Irmak'dan Turfan vâhasına kaçışının hâtırasıdır. Turfan vâhasında Gök-Türkler yerlilerle (Toḫri ?) karışmıştı. Her halde, Koço'da bulunan harâbelerden Grünwedel tarafından „M tapınağı„ diye adlandırılan âbide, „Tsü-k'ü" Hun hükümdârı tarafından Milâdî 439—469 arasında, burada Burḫan (Budha) dinini yaymak maksadı ile yapılmıştı (A. Grünwedel, *ayn. makale*, s. 27 v.d.; O. Franke, *Eine Tempelinschrift aus Idikut-shahri*, Berlin, 1907, s. 5, 17, 23). Milâdî 460'ta Koço şehri „Juan-juan" boyunun idâresine geçti.

Milâdî 550 etrafında Gök-Türk ve Garbî-Türk (580—658) kağanlıkları kurulup, Turfan vâhasına da hâkim olunca, bu bölge daha çok Türkleşmeğe başladı. Diğer taraftan Türkler Turfan vâhasında Şarkî Türkistan'a yayılmış bulunan Budist medeniyetine intibak ediyorlardı (Turfan'da bulunmuş olan Orta-Türkçe Budist metin için bk. F. W. K. Müller, *Sitzungber. Preuss. Ak. Wiss.* 1920/1922). 630 sıralarında „Tch'ou-youe" Türklerinin bölgesi olan Bişbalık, Ḳaġan-stūpa adı ile, bir Budist Türk hakanının şehri idi (S. Julien, *La vie de Hiouen-thsang*, s. 32 ve Chavannes, *Documents*, s. 11 v.d., 31, not 3). Garp Türklerine atfedilen san'at eserleri Turfan vâhasında bu devirde başlar (E. Esin, *„İslâmiyetten evvel Orta Asya Türk resim sanatı"*, *Türk kültürü el-ḳitabı*, II/1ª, not 102). Garbî Türk hakanlığı yıkılmağa başladıktan sonra da, Turfan vâhası, Çinlilerle ittifak hâlinde olan Türklerden, Tölös Türk grubunun eline geçti (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 89, not 3; Franke, *ayn. esr.*, II, 360). 646'da yine Garp Türk hakanı „She-kuei" Bişbalık'ta ordugâh kurmuştu. 670'te, Tibetliler Koço'ya kadar olan bölgeyi ele-geçirdilerse de, Türgişler Tibetlileri Koço'dan sürdüler. 692'de Turfan'da Çin hâkimiyeti kurularak Koço'da Çin askeri yerleşti. Bununla berâber, 693 sıralarında Gök-Türk hakan soyundan bir hükümdârın Koço ve Bişbalık'ta hâkim olduğu görülmektedir (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 175 v.d.). 704'te Türgişler yine Koço'yu ele-geçirdiler (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 78, not 3). Turfan'daki Mani dinine âit tapınak „K" da Türgiş sikkeleri bulunması da Türgiş ile Basmil Türklerinin Turfan bölgesinde yaşadıklarını göstermektedir. Basmiller, 720'de Bişbalık'ta Mani dininde „İdikut" lekabını taşıyan bir Gök-Türk beyi idâresinde idiler (A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho*, Berlin, 1961, s. 20, not 24-26). Turfan'a hâkim olmak için Türgişler (Bişbalık'ta), Karluklar, Tibetliler ve Çinliler arasındaki mücâdelelerden sonra yapılan 751'deki Talas muhârebesi neticesinde, Çinliler Türkistan'dan çıkarıldılar. Bundan sonra, Turfan, Ötüken'deki Uygur hakanlığına tâbi oldu ve tamamıyle Türkleşti. Turfan'da, Milâdî VII. asır sonu veya VIII. asır başına âit Uygur yazısı ile yazılmış Türkçe kitâbeli duvar resimlerine rastlanır (Koço, tapınak „T" deki resimde Türkçe „Tavışgan yılı" yazılıdır. Bunun, 717'den önce yapıldığı, burayı bu tarihte ziyâret eden bir Çinli seyyahın kaydından anlaşılmaktadır; krş. A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin, 1913, lev. 8). 767 sıralarında, Koço, Ötüken Uygur hakanına tâbi bir „balık beyi" (vâli) idâresinde iken, burası ve şimâlindeki dağların eteğinde bulunan Sengim Agız'daki Buddha ve Mani dinine âit âbideler Türk „Ḳatun" ve „tegin"leri tarafından tamamen Türk san'atkârlarına yaptırtılıyordu; bu husus „ḳazḳuḳ" (kazık) üzerine yazılıp, temellere gömülen ve âbide hakkında bilgi veren metinlerden anlaşılmaktadır (F. W. K. Müller, *Pfahlinschriften aus den Turfan Funden*, *Abh. d. Preuss, Ak. d. Wiss.*, 1915). Uygur idâresinde, Koço, Bişbalık ve Yar-ḫoto'nun ve bu merkezlerin etrafındaki Astâne, Bezeklik-Murtuk, Toyuk gibi san'at ve din merkezlerinin yeniden îmâr edildikleri, bir takım âbidelerle süslendikleri görülmektedir (Le Coq, *ayn. esr.*; Grünwedel, *ayn. esr.*; ayn. mll., *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesische Turkestan*, Berlin, 1912; A. Stein, *Innermost Asia*, Oxford, 1928; B. V. Dol'bejev, *V poisah razvalin' Bişbalika, Zapiski vostoçnago otdeleniya russkago arheologiçeskago obşçestva*, Petersburg, 1915, XXIII).

Milâdî 850 etrafında, Çinlilerin „Si-chou" adını verdiği bir Uygur hakanlığı, garpta Yar-ḫoto ve şarkta Koço merkezlerinde kuruldu (Gabain, *Chotscho* ve E. Pinks, *Die Uiguren von Kanchou*, Wiesbaden, 1968, s. 61—65, 70, 73—79). Turfan vâhasındaki Uygur hakanı Mani dininde olan Basmil hükümdârı tarafından evvelce kullanılan „İdikut" lekabını da taşıyordu.

Milâdî VI. asırdan beri Türkleşen Turfan vâhası böylece 850 sıralarında başlıca Türk medeniyet merkezlerinden biri oldu. 982'de Turfan vâhasındaki Uygur hükümdârı Arslan Han'ın kışlık pâyitahtı Koço, yazlık pâyitahtı ise Bişbalık idi (S. Julien, *Les Oigours*, *J A*, kânun I. 1847). Her iki şehir medenî merkezlerdi. Bişbalık'ta elli kadar tapınak ve çok sayıda kuleler dikkati çekiyordu. Bahçeler içinde göller ve su kanalları kıyılarında saraylar ve köşkler bulunuyordu. Uygurlar beyaz keçe, çiçek motifleri ile işlemeli kumaşlar, yeşim taşından oymalar, altın ve gümüş kaplar, murassa kılıçlar îmâlinde mâhir idiler. Ayrıca mûsikî sevgisi de bulunan Uygurlar kopuz ile kanun tarzında âletler çalar, dinî mâhiyette temâşâlar tertib ederlerdi.

Turfan vâhasındaki Uygur devleti, bâzan Kuça ve Kansu'daki Uygur kağanlıkları ile birleşerek, 1209'a kadar müstakil kaldı. 1209'dan sonra ise, Moğul imparatorluğuna tâbi olarak XV. asır ortasına kadar devam etti. 900 yıl devam edip, yazmaları ve san'at eserleri „Turfan kolleksiyonu" adı altında birçok müzeleri dolduran bu Türk medeniyet merkezinin, Budha ve Mani dinî kültürü te'sîrinde bulunmakla berâber, gerek Orta-Asya islâm muhitine ve gerek müslüman Türk merkezlerine te'sîri görülür. Bir islâm rivâyetine göre, kâğıt îmâlini Mâverâünnehr müslümanları Uygur esirlerinden öğrenmişti (V. Minorsky, *Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uighurs*, *Bull. School Orient. Afric. Studies*, London, 1948, XII/3-4). Hattâ, Çin usûlünde tahta basması tekniğine ilâveten, Türkçe hecelerden müteşekkil bir nevî monotip baskı da Uygurlar tarafından îcad edilmişti (A. von Gabain, *Die Drucke der Turfan Sammlung, Sitzber. Deutschen Akad. Wiss.*, Berlin, 1969).

İbn al-Nadîm (*al-Fihrist*, Mısır tab'ı, s. 486)'in X. asırdaki rivâyetinden öğrenildiğine göre „Ṭoḳuz ġuzz Ḫâḳânı" diye anılan Uygur hakanının ülkesinde, muhtemelen IX. asırda müslüman cemâatleri ve mescidleri vardı.

Kara-Hanlılar devri müslüman Türk merkezleri, X-XI. asırlarda fazlaca Uygur te'sîri altında bulundukları için bâzı tarihçiler tarafından Uygurlara âit sanılmışlardı [bk. mad. KARA-HANLILAR]. Kâşgarî'nin eserindeki medeniyet ile ilgili kelimelerin bâzısı Uygur muhitine atfedilir.

Muhtemelen Gazne'ye, Turfan'dan Mani dinindeki bâzı Uygur san'atkârları gitmiştir. Bu husus, Gazne'de son zamanlarda çıkarılan san'at eserlerindeki üslûb benzerliğinden anlaşılmaktadır (Schlumberger, *Le palais ghaznévide de Lashḳarī-bazar*, Paris, 1952, s. 266 v.d.). Abū al-Maʿālī'nin, Mānī'nin *Arjang* adlı resimli kitabının 1056 yıllarında Gazne'de bulunduğu hakkındaki rivâyeti, bu üslûb benzerliğini te'yid etmektedir (G. M. Meredith-Owens, *Orta-Asya Türklerinde Manihaîlik*, *Türk kültürü el-ḳitabı*, II/1ª, 156). A. von Le Coq (*Buddhistische Spatantike in Mittelasien*, Berlin, 1925, II, 15, not 3)'un, Turfan resim mektebi te'sirlerinin Dehli Türk sultanlığı zamanında Hindistan'a kadar yayıldığı hakkındaki nazariyesi, sonradan meydana çıkan tarihî bir kayd ile te'yid de olunmuştur (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, Calcutta, 1864, s. 234'ten naklen, A. Chaghtai, *Painting during the Sultanate period*, Lahore, 1963, s. 46 v.d.). Dehli'de İltutmuş devrinde „Hitay" tarzında yapılan resimden bahsedilir.

XII. asırda Turfan vâhasındaki „İdikut"lar bir Kara-Hıtay vâlisi (*şaḥna*) idâresine girmişti. 1209'da Cengiz'e dehâlet eden Barçuk İdikut ve halefleri olan oğulları Kesmes ve Salındı, Moğulların müttefiki oldular. Turfan vâhasından hareket eden Uygur orduları, Moğullar ile Kara-Hıtaylara ve Hârizmşâhlara karşı savaş için, Oğuz bölgesi olan Otrar'a, Amu-Derya kıyılarına, bir rivâyete göre de Nîşâpûr'a kadar ilerlemişti. 1252'de İdikut Salındı, Bişbalık'ta yaşayan müslümanları öldürmeği tasarlamıştı. Bişbalık'taki müslüman emîri Sayf al-Dîn'in şikâyeti üzerine Moğullar Salındı'yı îdam ederek yerine kardeşi Öğüngüç'ü getirdiler (J. Boyle, *Juwaini's history of the World-Conqueror*, Manchester, 1958, I, 44—53; B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 14—27). İdikutlar Moğul sülâlesinin Çin'deki koluna tâbi üçüncü veya ikinci derece beyler olarak, „bugra" (deve) tasvirli altın tamga kullanıyorlardı. 1286 etrafında Cengiz-oğullarından Duva, Koçkar Tegin adlı İdikut'un kendisine tâbi olması için, Koço'yu kuşatmıştı. Duva, ancak duvardan iple salınıp teslim edilen İdikut'un kızını aldıktan sonra, Koço'yu terk etti. İdikutlar ve Cengiz soyu arasında mükerreren evlenmeler olmuştu. Çin'de yüksek me'muriyetlere tâyin olunan İdikut soyundan beyler gittikçe vatanlarından uzaklaşıyorlardı. XIV. asrın ikinci yarısında Sanġġa (1353'te İdikut oldu) ve „Budashri"den sonra Budashri'nin oğlu „Ho-shang" devrinde İdikut sülâlesi sona erdi (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 20; L. Hambis, *Le Chapitre CVIII du Yuan-che*, Leiden, 1934, I, 130-137).

Moğul imparatorluğunun bütün merkezlerinde olduğu gibi, Turfan'da da Moğullar Türk kültürü te'sîrine girmişti. Turfan'da bulunan Moğul devri yazma ve basma eserlerden anlaşıldığı üzere, Moğullar hem Uygur yazısını, hem de başlangıçta yazı dili olarak Türk dilini kullanmakta idiler (Gabain, *Drucke*, s. 31). Turfan'da bulunmuş vesîkalar, Moğul devrinde, bu bölgedeki aydınların bunlara kültür bakımından yardımcı olduklarını göstermektedir. Nitekim S. V. Malov'un, *Pamyatniki drevneturskoy pis'mennosti* (Moskova, 1961, s. 202 v. dd.)'de neşrettiği hukukî vesîkalarda, Uygur *toyın* (Budist râhib)'larının hocalık ve kâtiplik vâzifeleri anlatılır (krş. R. Arat, *Eski Türk şiiri;* ayn. mll., *Eski Türk hukuk vesikaları*, *Türk kültürü araştırmaları*, I/1, 1964).

Buddha ve Mani dinlerinin hâkim olduğu Turfan vâhası, son İdikutlar devrinde, Çin ve Tangut te'sirlerinin de hissedildiği parlak bir medeniyet merkezi idi. Turfanlı Uygurlar, yalnız kendi ülkelerinde değil, başka merkezlerde de tanınmışlardı. XIV. asırdaki Turfan resim mektebinin kendine has bir üslûbu vardı (F. Hirth, *Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst*, Münih, 1896, s. 11, 33). İdikutlardan Bayan Buka Tegin (1237-1295), hükümdarlık timsâli olan ejder motifini en iyi çizenlerden biri olarak tanınıyordu (Chen Yüan, *Western and Central Asians in China under Mongols*, Los Angeles, 1960, s. 17, 191, 204, 216).

İdikutlardan sonra Turfan vâhasının Çağatay-oğulları idâresine geçtiği anlaşılmaktadır. Burada, ipek böceği yetişiyor, ipekli kumaşlar îmâl ediliyor ve yeşim taşı çıkarılıyordu (E. Bretschneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, London, 1967, s. 189—202).

Çin tarihleri, ancak 1377'den sonra Yar-ḫoto'nun 20 km. şarkı ve Kara-hoca'nın 45 km. kadar garbında yeni bina edilmiş olduğu anlaşılan Turfan şehri ve Turfan beyinden bahsetmektedir; Kâşgar Çağatay hükümdarlarından Hızır Hoca (1389-1399),

Kara-hoca ve Turfan'ı ele-geçirerek, halka islâmiyeti kabûl ettirmek istemiş ve burasını ikinci pâyitaht yapmıştı (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 199 ve *Târîḫ-i Raşîdî*, trc. Ross. s. 52). Yine Çin kaynaklarına göre (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 193-198), 1406'da Çin imparatoru, Bişbalık ve Turfan hükümdarlarına hediye yollamış ve Sayın Temur adlı bir Turfan elçisi Çin'e yeşim taşı götürmüştü. 1408'de Çin'e giden Turfan elçileri, Budist râhiplerdi. 1419/1420'de Turfan'ı ziyâret eden Timurlu elçiler, şehirde, tamamen Budist te'sîri altında yeni tapınaklar ve Burkan heykellerinin yapıldığını görmüş, buna mukabil, Tirmizli hocaların dağlarda, tekkelerde yaşadıklarına, Turfan'ın şimâl-i şarkîsinde Kamul (Hami)'da ise, bir Budist manastırlar külliyesi yanında yeni bir câmiin inşâ edildiğine şâhid olmuşlardı (Nakḫâş Giyâs al-Dîn 'in, *Târîḫ-i Ḥâfiẓ Abrû*'daki rivâyetinin Türkçe tercümesi için bk. Küçük Çelebi-zâde Âsım Efendi, *ʿAcâ'ib al-laṭâ'if*, İstanbul, 1331, s. 12 v.d.). Garptan gelen islâmiyet ile şarka çekilen Budizm arasındaki rekabet islâmiyet lehine cereyan ediyordu. 1422'de Turfan beyi In-ghi-rh-ch'an, Bişbalık'ta bulunan müslüman Çağataylardan Veys Han (ölm. 1428) tarafından sürülmüş ve bunun üzerine Çinlileri yardıma çağırmıştı. 1428'de bunun oğlu Mengü Temür ve 1441'de başka birisi Turfan beyi olmuştu. XV. asır ortalarında Çin'de „Ye-mi-li Huo-djoi" diye anılan Turfan beyi, Kara-hoca'yı da işgal edip, *Wang* (Çince: kıral) lekabını aldı. Nihâyet 1469'da Çin'e giden Turfan elçileri hükümdarlarının „Sultan" lekabını aldığını haber vermişlerdi.

1473'te Turfan sultanı Ali'nin, müslüman olduğu adından da anlaşılır. Bu zât, Hami ve Küsen'i işgal etmiş, düşmanları olan Oyrat'ları da yenmişti. Turfan'ın Hami'ye hâkim olmak isteği, nesiller süren savaşlara yol açtı. 1478'de Ali'nin oğlu Ahmed, Aksu ve Turfan sultanı oldu. Alaça (öldürücü) lekabını alan Sultan Ahmed, Hind fâtihi Babur'un dayısı idi. Bu zât, Çin fağfuruna hediye olarak arslanlar göndermiş, 1504'te ise, Şah Beg Şîbânî tarafından mağlûb edilmesi üzerine kederinden ölmüştür. Ahmed'in oğlu Mansur ve 1545'te onun oğlu Şah Han, Turfan sultanı idiler (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 198 v.dd.).

XV. asırda Tantrik Budist mezhebi ile ilgili görünen Uygur ülkesindeki Kalender derviş tarîkatine Çağataylardan Dost Muhammed (ölm. 1468), Şems Abdal adı ile intisâb etmişti. „irtidat ettiği" söylenen bu Çağatay hanının oğlu Kepek'in pâyitahtı Turfan idi (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 200).

XVIII. asırda artık Turfan, „Hocalar" (ulemâ) idâresinde idi (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 200 v.dd.). 1731'de, Turfan müslümanları adına, Emin Hoca Çin hâkimiyetini tanımak mecbûriyetinde kalmıştı. Turfan'ın âbidevî yüksek minareli bir mescidinin 1760'ta bu zât tarafından yaptırıldığı sanılır (A. von Le Coq, *Auf Hellas Spuren in Ost-Turkistan*, Leipzig, 1926, lev. 2). Kalmuk istîlâsı ve Şarkî Türkistan'ın 1754-1758 arasında Çin tarafından ilhâkını müteâkıp, Turfan bir müddet daha kısmen müstakil kalabildi. 1756'da Aksu garbındaki Uc şehri, Çinlilere isyan ettiği için cezâ olarak yıkıldı ve halkı öldürüldü. Yeni bir şehir bina etmek üzere Turfanlılar Uc'a getirilip, yeni şehrin adı Uc-Turfan oldu. Asıl Turfan'a ise, Köhne Turfan denildi (*E I*, bk. mad. TURFAN). Emin Hoca'nın oğlu Süleyman, 1760'ta Turfan ve etrafına hâkimdi ve Çinli me'murların idâre etmediği tek Şarkî Türkistan ülkesi olarak Turfan kalmıştı. 1820'de Turfan beyi Ebu'l-Ahmed, Mançu imparatoruna hediye göndermişti (Bretschneider, *ayn. esr.*, II, 202). Yakub Bey (Belki Türkiyeli zâbitlerin de yardımı ile) Şarkî Türkistan'da devlet kurduğu ve ordu teşkil ettiği zaman (1866/1867: bk. mad. KÂŞGAR) Turfan, bu beye tâbi ülkelerin şark hudûdunda bulunuyordu. Köhne Turfan ve Kara-hoca kalelerinin Yakub Bey tarafından yaptırıldığı rivâyet edilir. Çinliler 1877'de Köhne Turfan'ı işgal ettiler ve 1879-1898 arasında burayı tamamen yıktılar. Köhne Turfan'ın bir kısmının Budist Uygur devrinden kaldığı, 1419'da Turfan'ı ziyâret eden Timurlu elçilerin rivâyetlerinden anlaşılır. Çinliler şehri yıktığı zaman Köhne Turfan bilhassa güzel islâmî âbideleri, mescidleri ve türbeleri ile temâyüz ediyordu. Çinliler, Köhne Turfan'ın şimâl-i garbîsinde kurdukları yeni şehre Çince bir ad verdiler ise de, bu yeni şehrin garbında müslüman Türklerin kurduğu mahalleye yine de Turfan denildi.

Bibliyografya : Metinde adı geçen eserlerden başka bk. A. Regel, *Turfan, Petermanns Mitteilungen*, 1880, XXVI, 205 v.dd.; Grum-Grzimailo, *Opisanie puteşestviya v zapadnıy Kitai* (Petersburg, 1896), I, bölüm XII—XVI; A. Klementz, *Nachrichten über die von der Kais. Akad. der Wiss. zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete expedition nach Turfan* (Petersburg, 1899), s. 24 v.d.; O. Donner, *Resa in Zentralasien 1898* (Helsingfors, 1901); S. Oldenburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspediciya 1909—1910* (Petersburg, 1914), s. 25; ayrıca bk. *E I*, madd. KASHGAR, TURFAN, *İ A*, mad. KÂŞGAR.

(EMEL ESİN.)

TURGAY. Orta-Asya bozkırları bölgesinde küçük bir şehir ve [Uzunluğu 640 km. olan] nehir şebekesinin adı. Asıl Turgay nehri, Tastı Turgay ve Kara Turgay'ı alarak, Durukça gölüne dökülen Karın-saldı Turgaydır. Mecrâsının yukarı kısmında Sarı Turgay diye tesmiye olunan bu nehir, şimâle doğru akar ve şarktan Sarı-buy Turgay ile Muyldı Turgay kollarını alır; Sarı Turgay, Sarı Kopa gölüne dökülür. Kelimenin Türkçe'si, *turgay* veya *torgay* „küçük kuş" mânasına gelir (Radloff, *Wörterbuch*, III, 1184, 1457); Kara Turgay, sığırcık kuşunun adıdır; Orenburg müstahkem mevkîleri, Turgay Kale diye de adlandırılır.

[Ruslar Sibirya'ya yerleştikten sonra cenûba doğru yönelip, Kazak-Kırgızları hâkimiyetleri altına almaya başladılar. Turgay şehri, ancak XVIII. asırda Rusların eline geçti (László Rásony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 270)]. 1845 yılında Major Tomilin tarafından, nehir üzerinde aynı isimle muhkem bir şehir olarak inşâ edildi ve „Orenburg istihkâmları" adı altında Kırgızlara [b. bk.] karşı Rus hâkimiyetinin bir istinat noktası oldu (Orenburgskoie Ukreplenie). 1865 senesinde Orenburg Kırgız bölgesi, Turgay ve Ural eyâleti (oblast') olmak üzere ikiye bölündü; Turgay eyâleti de 1868'de idârî bölge (uized)'lere taksim olundu; müstahkem şehir, bu idârî bölgenin merkezi yapılıp, Turgay adını aldı. Daha uygun bir merkez bulunmadığı için Turgay, Orenburg'dan idâre olundu. Vâlinin ikametgâhı Turgay'da bulunduğu gibi, resmî bir gazete olan *Turgaiskiya Oblastniya Viedomosti* de 1881'den itibâren burada neşredildi.

Turgay, bu eyâletin dört idârî merkezi arasında üçüncü sırayı işgal etmiş ve hiçbir zaman da ehemmiyet kazanmamıştır. 1897'de yapılan sayımda sâdece 896 olan nüfûsu 1911 sayımında, 1.657'ye yükselmiştir. Her ne kadar son altmış yıl içinde sâdece Turgay nehri kıyılarında 1.300 hektar toprak ekilmiş ise de, Turgay şehrini de içine alan eyâletin cenup kısmı, gerek zirâat, gerek Rusların yerleşmesi bakımından şimâle nisbetle daha az elverişli idi. Turgay'dan geçen ticâret yolları, şimâlde Orsk ve Kustanay, cenupta ise, Irgız ve Perowsk (Kızıl-Orda)'a uzanır.

Rus işgalinden evvel şimdiki Turgay eyâleti, sâdece göçebeler tarafından işgal edilmiş olup, siyâsî tarih bakımından hemen hemen hiçbir ehemmiyet taşımamıştır. İstisnâî bir vak'a olarak Nasâvî (nşr. Houdas, s. 9 v. dd.), Muhammed Hârizmşâh [b. bk.]'ın 612 (1215/1216) yılında Kıpçaklara karşı askerî bir seferini ve Moğullarla karşılaşmasını zikreder; krş. Barthold, *Turkestan*.. s. 398 v.dd.; İng. nşr. *G M S*, yeni seri V, 370 v.d.; J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914, s. 128 v.dd.; s. 133'te ise, daha muahhar bir tarih: 1219, yaz ortası verilmiştir. [Nitekim Cengiz Han, Hârizmşâhlarla arasındaki düşmanlık dolayısıyla, 612 (1215)'de garba doğru hareket etmiş ve bu taraflardaki boyları tâbiyeti altına almak için oğlu Cuci'yi vazifelendirmiştir. Cuci, Sübütey, Bağatur ve Tohuçar Noyanlarla berâber önceleri Moğullar tarafından Baykal gölünün şarkına sürülen, fakat sonradan Kırgız bozkırlarına sığınan Merkitleri, Turgay şehri civârında sıkıştırmış ve tamamen yok etmiştir. Cengiz'in bu sâhadaki istîlâ faâliyetlerini önlemek için, Muhammed Hârizmşâh, Moğullara karşı harekete geçti ise de, hiçbir netîce elde edemedi (krş. mad. CENGİZ). Cengiz'in büyük oğlu olan Cuci, son zamanlarda babasının sevgisini kaybettikten sonra geri kalan ömrünü beş yıl müddetle Turgay, Embâ ve Ural sâhalarında geçirmiştir.

Cuci'nin ikinci oğlu olan Batu, onun ölümünden sonra garb orduları tarafından kendisine halef seçilmişti. Batu'nun diğer kardeşlerinden Orda (Arda) ile Şeyban Arda, devletin Kazakistan topraklarında bir kısım hisseler almışlardı. Orda'nın hissesi, Turgay havzasındaki Ulutag ile Sarı-suy'un şimâlinden itibâren Amu-Derya deltasına kadar uzanan cenup kısımlarına, Şeyban Arda'nınki ise, Uralların cenûbunda, Aktonbinsk ile Turgay şehirlerinin büyük bir kısmına isâbet ediyordu (Erol Baki, *Kıpçak Hanlığı*, tez, Tarih Semineri, nr. 1949, İstanbul, 1972, s. 2-34).

XII-XIV. asırlarda Turgay şehri ile berâber Irgız ve İşim, bilhassa Özbekler ve diğer bir kısım Türk kavimleri tarafından kendilerine vatan olarak kabûl edilmiş, fakat bilâhare buralardan Orta-Asya'ya doğru hicret etmişlerdir (bk. mad. KAZAKİSTAN).]

Bugünkü Turgay, hâlen Sovyetler Birliği'nin Muhtar Kazakistan Cumhuriyeti'nin bir bölgesidir. Bölgenin eskiden yapılan eyâlet ve idârî bölgelere taksimi yerini, daha küçük idârî mıntıka (okrug)'lara bölünmesi aldı. Eski Turgay eyâletinin en cenup kısımları, daha ziyâde Kızıl-Orda'ya âit ise de, bugün Turgay şehri Aktynbinsk idârî bölgesine bağlıdır. [Turgay bölgesi hâlen 60.000 km.²'lik bir sâhayı kaplar.]

Bibliyografya : Rossiya, XVIII; *Kirgizskiy Krai* (Petersburg, 1903), bilhassa s. 341 v.d. ve harita; Ya. Polferov ve A. Kaufman, *Enciklop. Slovar'*'da, Brokgaus-Efron, XXXIV (1902); *Aziatskaya Rossiya* (Petersburg, 1914), I, 347 ve 351; [René Grousset, *L'empire des Steppes* (Paris, 1941), s. 468; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, TTK (Ankara, 1956), s. 238, 256].

(W. BARTHOLD.)

[Bu madde VAHİT ÇABUK tarafından ikmâl edilmiştir.]

TURGUT ALP (? - 1335?), Osmanlı hânedânının kurucusu Osman Bey'in kumandanlarından olup, adının sonundaki alp kelimesinin kahraman, yiğit mânasında bir ünvan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, aynı devir kumandanlarından Hasan Alp, Konur Alp ve diğer bâzı kumandanların da bu ünvânı taşıdıkları görülür [bk. mad. ALP]. Turgut Alp'ın hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Turgut Alp, Yar-Hisar'ın fethinde (699=1299/1300) bulunmuş, aynı yılda İnegöl üzerine gönderilerek burayı kuşatmıştır. Kuşatma sırasında Osman Gazi de yardımına gelmiş; çok geçmeden kale fethedilerek Türklere karşı şiddetli düşmanlığı ile tanınmış olan Aya Nikola öldürülmüş ve bu fetihden sonra Osman Bey, İnegöl'ü Turgut Alp'a ver-

miştir. Turgut Alp, Bursa'nın kuşatılmasından sonra, Kösemihal ile birlikte Orhan Bey'in kumandasında Adranos (Orhaneli)'un fethine gönderildi. Orhan Bey'in geldiğini haber alan Adranos hâkimi hisardan çıkıp kaçarken bir kayadan düşerek ölünce burası kolayca ele-geçirildi (725=1325) ve böylece Bursa'nın fethi de kolaylaşmış oldu. Turgut Alp'ın 735 (1334/1335)'te hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıralarda kendisi hayli yaşlı idi.

Turgut Alp, İnegöl çevresinde Keşiş-Dağı yanında ikamet eden dervişlerden Geyikli Baba'nın yakın dostu idi. Kendisi dâima onunla musâhabelerde bulunurdu. Hattâ onun tavsiyesi üzerine Orhan Bey bile bu ünlü dervişle görüşmeyi çok arzu etmişti.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman* (nşr. Çiftçioğlu N. Atsız), İstanbul, 1949, s. 102, 105, 110, 122; Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ* (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara, 1949, I, 102, 112, 130, 168; Chalkokondyles, *Chronique* (Bonn tab'ı), s. 65, 20, 243, 18; 244, 4, 491, 4.

(FARUK SÜMER.)

TURGUT-ELİ, Osmanlılar devrinde Anadolu'daki üç bölgenin adıdır:

1. 699 (1299/1300)'da Yar-Hisar ve diğer bâzı kalelerin fethinden sonra Osman Bey'in Turgut Alp'a tevcih ettiği İnegöl bölgesi olup, burası adını bu kumandandan almıştır. Nitekim Âşık Paşa-zâde ve ondan naklen Neşrî ile diğer tarihçilerde İnegöl ve havâlisi Turgud-ili adıyla geçmektedir. Bununla berâber XVI. asırdan itibâren bu isme rastgelinmemektedir.

2. Karaman ilinde muhtemelen Taşlık Silifke'de bir yer (Şikârî, *Karaman oğulları tarihi*, s. 194; İbn Kemâl, *Tavârîḫ-i Âl-i ʿOṣmân*, nşr. Ş. Turan [TTK], Ankara, 1957, s. 274). XVI. asrın birinci yarısında Taşlık Silifke'de Turudlu (Turgutlu) adlı bir oymağın yaşaması, bu adın verilmesine âmil olmuş olmalıdır. Ancak müverrihlerin, Turgut-eli adıyla, oymağın oturduğu yeri mi, yoksa doğrudan-doğruya oymağı mı kasdettikleri anlaşılamamaktadır.

3. Akşehir, Aksaray ve Karaman arasındaki bozkır kesimi olup, Atçeken adı verilen oymakların yurdu idi. Osmanlı devrinde başlıca üç idârî bölgeye (kazaya) ayrılmıştı: Eski-il, Bayburt ve Turgut. Bunlardan Eski-il, Aksaray, Cihanbeyli ve Konya arasındaki bölgeyi, Bayburt ise, buranın cenûbunu ifâde etmekte idi. Eski-il'de, aslında Karaman-oğullarına bağlı bulunmayan eski oymaklar ikamet etmekte idiler. Bayburt, Şikârî'ye göre (bk. *İndex*), Karaman-oğullarına bağlı beylerden biri idi. Turgut'a gelince, onun da aynı hânedâna tâbi Turgut Bey'den geldiğine şüphe yoktur. Şikârî'den, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in Konya-Ankara arasındaki sahrâyı ikiye bölüp, bir kısmını Turgut ve bir kısmını da Bayburt Beylere verdiği anlaşıldığı gibi, XV. asrın başında Akşehir tarafında Turgutluların yaşadıkları da bilinmektedir. XV. veya XVI. asrın başlarında Turgut havâlisinde başlıca Kusunlu, Yapa, Çepni, Reyhanlı, Saruca, Ahmedlü, Şah-Bey Nökerleri gibi oymakların yaşadıkları görülür. Bunlardan Kusunlu oymağı, Tarsus havâlisinden gelmiştir. Yapa'ya gelince, bu oymak aynı addaki bir beyin ismini taşımakta olup, gerek kendisi, gerek oğulları önce Karamanlıların, sonra da Osmanlıların hizmetinde bulunmuşlar ve birçok hâdiselere karışmışlardır. Şah-Bey Nökerleri oymağı, Bayezid II.'in oğlu Sultan Ahmed'in emîrlerinden Yapa-oğlu Şah-Bey'in nöker (yoldaş, arkadaş)'lerinden meydana gelmiştir.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tevârîḫ-i âl-i Osman* (nşr. Çiftçioğlu N. Atsız), İstanbul, 1949, s. 105; Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ*, (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara, 1949, s. 112; Şikârî, *Karaman oğulları tarihi* (nşr. Mesud Koman), Konya, 1946, s. 198; İbn Kemâl, *Tevârîḫ-i āl-i ʿOṣmān* (nşr. Ş. Turan), Ankara, 1957, VII, 275.

(FARUK SÜMER.)

TURGUTLULAR, Karaman-oğulları devletine bağlı en büyük âile ve başında Turgut Bey'in bulunduğu oymak.

Hammer (*Osmanlı tarihi*, trc. M. Ata, İstanbul, 1330, III, 92)'in, Turgutluların Tatar oldukları hakkındaki ifâdesi bir esâsa dayanmadığı gibi, onların bir Kıpçak boyu olduklarına dâir Z. V. Togan (*Umumî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 309)'ın görüşü de kabûl edilemez. Z. V. Togan'ın iddia ettiği gibi (göst. yer.) Turgutlular hiçbir eserde Tatar olarak anılmamışlardır. Kaldı ki kaynaklar, XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da yaşayan bir âile veya oymağın Türk veya Moğul olduğunu açıkça belirtirler. Böylece Şikârî (*Karaman oğulları tarihi*, Konya, 1946, s. 10, 23, 48), birçok beylerin Moğul olduklarını zikrederken, Turgut Bey'i, Bayburt Bey ile birlikte Karaman-oğullarının hizmetinde bulunan Oğuz veya Türkmen askerinin kumandanı olarak gösterir. Aynı eserde (s. 9, 12, 14, 16, 29, 38) bizzat Karaman-oğullarının ilk mensupları, Oğuz beyler olarak anıldıkları gibi, Oğuz Han'ın torunları şeklinde de zikredilirler. Osmanlı müverrihlerinden Neşrî (*Kitab-ı Cihannümâ*, nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara, 1949, I, 218, 222, 226, 228), Turgutlu ve Bayburtluları Tatarlardan ayırır ve onlarla Varsakları Türk adı altında ifâde eder. Şaraf al-Dîn ʿAlî-i Yazdî (*Ẓafar-nāma*, Tahran, 1336 hş., II, 350), Turgutluları Türkmen (*Camāʿat-i Turkmānān-i Durġut*) olarak zikreder.

XIV. asrın birinci yarısında yaşamış olan Niğdeli Kadı Ahmed (*al-Valad al-Şafîḳ*, Fatih kütüp., nr. 4519, s. 574)'in, Niğde bölgesinde oturduklarından bahsettiği Turgut göçebeleri, Turgutlular olabilir. Şikârî (*ayn. esr.*, s. 44)'de Turgut Bey'in adı, Bayburt Bey ile berâber, Karaman-oğullarının tarih

sahnesine çıktıkları zamandan itibâren geçer. Hattâ yine orada (göst. yer.) Karaman-oğlu Mehmed Bey (ölm. 1277)'in, fethettiği Konya-Ankara arasındaki sahrâyı ikiye bölüp, yarısını Turgut ve yarısını da Bayburt Beylere verdiği söylenir. Bununla berâber yine aynı eserde, her iki bey Alâeddin Bey zamanına kadar hayatta gösterilir. Mezkûr kaynakta, umûmiyetle tarih belirtilmediği için Turgut ve Bayburt Beylerin hangi zamanda yaşadıklarını tâyin etmek güçtür. *Didiği Sultan Menâḳıbnâmesi* (bk. Zeki Oral, *Turgut oğulları*, *IV. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 1952, s. 140)'ne göre, Turgut ve Bayburt Beyler kardeş olup, Ahmed Yesevî neslinden Horasanlı Didiği Sultan, bu iki beyi Horasan'dan Rum (Anadolu)'a göndermiştir. Şikârî'de, Alâeddin Bey (764—793=1362—1391) devrinden itibâren, Karamanlı devletinin sonuna kadar, Turgut-oğlu ve Bayburt-oğlu adları geçer.

1387 senesinde Konya önünde Karamanlılar ile Osmanlılar arasında yapılan ilk savaşta Turgutlular, Karaman ordusunun sol kanadında yer almışlardı. Şikârî (*ayn. esr.*, s. 158)'ye göre, bu savaşta Turgutluların başında Ali Bey bulunuyordu. Bu devirde Turgutlulardan mühim bir kısmının Akşehir taraflarında oturduğu anlaşılmaktadır. Reisleri Hızır Bey ve İbrâhim Beylerin idâresinde bulunan Turgutlular, Timur'a itâat etmeyerek bir dağa sığınmışlarsa da, gönderilen kuvvetler bunları mağlûb edip, mallarını yağmalamışlar, kadın ve çocuklardan birçoğunu da esir almışlardır (*Ẓafar-nāma*, II, 350).

Timur'un Orta-Anadolu'daki Kara-Tatarların ezici çoğunluğunu berâberinde Türkistan'a götürmesi üzerine tamamıyle boş kalan sâhaya umûmiyetle Türkmenler yerleştirildi. Bu arada Karaman-eli'ndeki Kara-Tatarların yerleri de İçel ve Çukur-ova'dan gelen oymaklar tarafından işgal edildi. Bunlar arasında, asıl yurtları İçel olduğu anlaşılan Turgutlulardan yeni obalar ovaya indiler ve bilhassa Akşehir şarkındaki bozkır kesimini yurd edindiler. Karaman-oğlu Mehmed ve İbrâhim Bey devirlerinde Turgutlulardan Pîr Hüseyin Bey ile oğlu Ahmed Bey ve Hasan Bey kayda değer. Bunlardan Pîr Hüseyin Bey yaptırdığı eserler ile tanınmıştır. Bu zât, 810 (1407/1408) yılında Konya'nın Sarayönü köyünde (şimdi ilçe merkezi) bir câmi, 826 (1423)'da Ilgın'da bir câmi, 832 (1428/1429)'de Konya'da Kalenderler için bir zâviye ve 835 (1431/1432)'te de aynı şehrin Şeyh Sadreddin mahallesinde kendisi için bir türbe yaptırmıştı. Bunlardan başka bu Turgutlu beyinin yine Konya'da Dârü'l-huffâz, mektep ve mescid yaptırdığı, Ilgın'a bağlı Mahmuthisar köyündeki Didiği Sultan zâviyesine de gelir tahsis ettiği bilinmektedir. Pîr Hüseyin Bey'in, vakfiyelerinden birinde „*Malik al-umarāʾ, muḳaddam al-ʿasāḳir*“ ünvanları ile zikredilmesi, kendisinin İbrâhim Bey'in beyler-beyisi olduğu ihtimâlini akla getirmektedir. Pîr Hüseyin Bey'in türbe kitâbesinde, babası olarak Emîr Şah Bey, dedesi olarak da, Turgut Bey zikredilmektedir. Fakat buradaki Turgut Bey'in, âilenin tanınmış en eski ceddi şeklinde yazılmış olması muhtemeldir.

Murad II.'ın, Düzmece adı verilen amcası Mustafa'yı Rumeli'nde ele-geçirmek için uğraştığı esnâda, Hamid-eli vâlisi bulunan Küçük Mustafa da atabeyi Şarabdar İlyas'ın teşviki ile isyan etmişti (826=1423). Bursa üzerine yürüyen Küçük Mustafa'nın ordusunun mühim bir kısmını Turgutlular ile Germiyanlıların teşkil ettiği bilinmektedir. 1442 yılında bir Osmanlı ordusunun Macarlara mağlûb olması üzerine İbrâhim Bey harekete geçerek dâmadı Turgut-oğlu Hasan Bey kumandasında mühim bir kuvveti Osmanlı topraklarına sevk etmişti. Karaman kuvvetleri Bolvadin, Beypazarı, Seyyid Gazi taraflarında geniş ölçüde yağma ve tahriblerde bulundu. Bunu haber alan Murad II., düşman tehlikesine rağmen sür'atle Karaman üzerine bir sefer yapmak zorunda kaldı. Fakat İbrâhim Bey, çok geçmeden Osmanlıların Rumeli'nde uğradıkları yeni mağlûbiyetler dolayısı ile barışı bozdu. Bunun üzerine Murad II., Segedin antlaşmasını müteâkıp tekrar Karaman-eli'ne girdi. Burada görülmemiş bir şekilde yağmalar yapıldı. Her zaman olduğu gibi Taşeli'ne kaçan İbrâhim bey oradan elçi göndererek barış istemişti. Karaman elçisi, Murad II.'a İbrâhim Bey'in Turgut-oğullarının teşviklerine kapıldığını söyledi. İbrâhim Bey, ağır bir antlaşma imzâlamaya mecbur kaldı. Buna göre, Karaman-oğlu istenildiği zaman Osmanlılara askerî kuvvet gönderecek idi. Bu münâsebetle İbrâhim Bey, Kosova savaşı dolayısıyla Murad II.'a, çoğu Turgutlulardan olmak üzere bir askerî birlik yolladı.

Fâtih, Karaman devletini ortadan kaldırmak için 867 (1463) yılında yaptığı seferde harekâtı idâre eden Mahmud Paşa'ya, Turgut-oğlu'nun da kuvvetlerinin kırılmasını emretmişti. Turgut-eli yağma edildi ise de, Turgut-oğlu Tarsus'a kaçmaya muvaffak oldu. Bu zâtın Ömer Bey olması muhtemeldir. Fâtih'in, Turgutluların Karaman devletinin en kuvvetli dayanağı olduğunu çok iyi anlamış bulunduğu görülür. Nitekim Kasım Bey'in beyler-beyisi Turgut-oğlu Ömer Bey'in Osmanlılara karşı şiddetli mukavemet gösterdiği anlaşılmaktadır. Kendisinin, 875 (1471)'te vefat etmesi üzerine, yeri Adalı-oğullarından Paşa Bey'e verilmişti.

Karaman-eli'nin fethedilmesi üzerine Karaman-oğlu Pîr Ahmed Bey ile kardeşi Kasım Bey, Ak-Koyunlulara iltică ettiler. Fâtih'in ölümünden sonra Bayezid ile Cem arasında saltanat mücâdelesinin çıkmasını fırsat bilen Kasım Bey, İçel'e gelmiş, Turgutlular, Varsaklar ve diğer oymaklar tarafından sevinçle karşılanmıştı. Kasım Bey, Bayezid ile anlaşarak İçel'de beylik etti; 888 (1493)'de ölümü üzerine, annesi Karaman hânedânından olan Turgut-oğlu Mahmud Bey'in aynı mevkiye geçirilmesi,

Bayezid II. 'den rica edilmiş, o da, bu ricayı kabûl etmişti. Ancak Mahmud Bey, Osmanlı-Memlûk harbi esnâsında Mısırlıları tuttuğundan, üzerine asker sevk edilmiş, mukavemet edemiyeceğini anlayan Turgut-oğlu, âile efrâdı ile birlikte Haleb 'e kaçmıştı. 908 (1500) yılında, bir il-yazıcının Karaman-eli 'ndeki timarları bir misli artırması üzerine Osmanlılardan yüz çeviren Karaman sipâhileri ile Turgut ve Varsak oymakları, İran 'da bulunan Karaman-oğullarından Mustafa 'yı dâvet edip hükümdar ilân ettiler. Fakat ertesi yıl Sadrâzam Mesih Paşa mühim bir kuvvetle Karaman-eli 'ne gelerek Mustafa 'yı Memlûklere sığınmaya mecbur etti.

Turgutlular, Karaman-eli 'nin Osmanlıların eline geçmesine rağmen, siyâsî bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirdiler. Bayezid II. 'in oğullarının, babalarının tahtını ele-geçirmek için giriştikleri faâliyet esnâsında, Turgutlular, Karaman-eli 'ndeki diğer oymak beyleri (Yapa-oğlu, Gebeli-oğlu ve Tatar Beylerden Ali Bey) gibi Sultan Ahmed 'in en güvendiği taraftarları arasında yer almıştı. Bu esnâda Turgutluların ileri gelen beyleri Mûsâ, Mahmud ve Mehmed Beyler idiler (bk. Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu?*, *TD*, VII, 118 v.d., 122, 132 v.d. not 32, 24, 134, 139).

Kanunî 'nin oğullarından Şehzâde Bayezid, babasından sonra hükümdar olabilmek için Anadolu Türklerinden yedi bin kişilik bir ordu vücûda getirmişti. Bayezid, 1559 'da isyan hareketine giriştiği zaman onun başlıca emîrleri, Aksak Seyfeddin, Turgut-oğlu Hüseyin Bey ve Türkmen Kuduz Ferhad idiler. Bayezid, giriştiği harekette başarı gösteremiyerek on iki bin kişilik ordusu ile İran 'a geçti. Çoğu orada kalan ordusunun arasında Turgutlular da vardı (bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967, s. 152, 181 v.d.). 976 (1568/1569) 'da Turgutlu Pîr Hüseyin Bey-oğlu ve Sungur Bey-oğlu, Ilgın kazasında on beş bezirgân öldürüp mallarını aldıkları ithâmı ile hapsedilmişler ise de, merkezden, itham ispat edilemediği takdirde salıverilmeleri emredilmişti (Başvekâlet Arşivi, *Mühimme defteri*, VII, s. 599, 725). XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında çıkan Celâlî ayaklanmaları, birçok büyük âile ve oymaklar arasında, Turgutluların da varlıklarını veya ehemmiyetlerini kaybetmelerine sebeb olmuştur.

Turgutlu âile ve oymağının asıl yurdunun Taşlık Silifke olduğu anlaşılıyor [bk. mad. TURGUT-ELİ]. Turgutlulardan bir bölüğün bilhassa Şehzâde Bayezid ordusu ile İran 'a gitmiş olduğuna yukarıda işâret edilmişti. Yine XVI. asırda Sıvas-Amasya bölgesindeki ulu yörük topluluğu arasında görülen Turgutlu oymağı, Turgutlulardan ayrı bir teşekküldür.

Turgut-oğulları, Karaman hânedânının hizmetindeki en kuvvetli âile olduğu gibi, kendilerini unutturmayacak epeyce eserler vücûda getirmişler ise de, bu eserlerin bir kısmı zamanımıza kadar gelmemiştir.

Bibliyografya: Turgut-oğullarından Pîr Hüseyin ve diğer bâzı beyler ile aynı âileye mensup bâzı hatunlara âit kitâbeler Zeki Oral tarafından toplanmıştır (bk. *Turgut oğulları, IV. Türk Tarih kongresi*, Ankara, 1952, s. 140—157. Bu makalenin genişletilmiş şekli için bk. ayn. mll., *Turgut oğulları, eserleri-vakfiyeleri, Vakıflar dergisi*, III, 31—64). Ayrıca bk. Feridun Nafiz Uzluk, *Fâtih devrinde Karaman eyâleti vakıfları fihristi* (Ankara, 1958), s. 20, nr. 12, 15, s. 21, nr. 22, 23, s. 23, nr. 42; Başvekâlet Arşivi, *Mühimme defteri*, VII, s. 599, 725; Başvekâlet Arşivi, *Tahrir defterleri*, nr. 32 (Bayezid II.), nr. 83 (Selim I.), nr. 1061 (Selim I.); Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman* (nşr. N. Atsız), İstanbul, 1948, s. 160, 183, 186, 215 v.d.; Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ* (nşr. M. A. Köymen - F. R. Unat), TTK, Ankara, 1948, I, 218, 222, 318; II, 568, 642, 660, 782; İbn Kemâl, *Tavârîḫ-i Âl-i ʿOṣmân* (nşr. Ş. Turan), TTK, Ankara, 1957, VII, 275, 303, 307; Millet kütüp., Ali Emirî kitapları, nr. 32, VIII, var. 23b, 24a, 40a-b, 49b; Hoca Sa'deddin, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1279), I, 1, 5, 315, 370 v.d., 511 v.d.; II, 16, 41, 53 v.d., 56 v.d.; Müneccimbaşı, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr* (İstanbul, 1285), III, 192 v.d.; İ. H. Konyalı, *Konya tarihi* (Konya, 1964), s. 764 v.dd.

(FARUK SÜMER.)

TURKİSTAN. [Bk. TÜRKİSTAN.]

TURSUN BEY, XV. asır Osmanlı tarihçisi. Mahlası Lebîbî olup, kitabında methettiği Bursa veya civârı halkından olması kuvvetle muhtemeldir. Esâsen amcası Cebe (Cübbe) Ali Bursalı olup, babasının ölümünden sonra da kendisine Bursa 'da timar tevcih edilmişti. Bu yüzden, kitabında adını zikretmediği babasının, Bursa ümerâsından veya züemâsından olduğu düşünülebilir. Hayatı hakkında sâdece kitabı (*Tarih-i Ebu'l-feth*) 'ndaki bilgilerden faydalandığımız Tursun Bey, İstanbul 'un fethinde Fâtih 'in yanında idi ve onunla birlikte Ayasofya 'ya girmişti. Fakat, fetihten sonra timarını bırakarak amcası Cübbe Ali 'nin maiyetine giren Tursun Bey, İstanbul ve civârına yeni iskânlar yapılırken mukataa [bk. mad. İKTÂ] 'sının tahriri için amcasının yerine tâyin edildi. İstanbul 'un *„hâne hâne, hücre hücre, ulviyât ve süfliyât, bağce ve bâgâtını yazıp“* mukataa defterini hazırlayarak Fâtih 'e arz eden Tursun Bey, onun yanında Rumeli seferlerine katıldı ve 1456 Belgrad muhâsarasında hazır bulundu. Sonra da devrin en büyük sadrâzamı Mahmud Paşa [b. bk.] 'nın maiyetinde, Enverî gibi, seferlere iştirâk etti. Nitekim, Mahmud Paşa 'nın 862 (1457) Sırbistan seferinde onun emri ile emîn (nâzır) nasbedilen Tursun Bey, yanında pençikçiler ve armağancılar olduğu halde, akıncılarla birlikte katıldığı seferi uzun uzadıya anlatır. Çok geçmeden, 865 (1461) 'te girişilen Trabzon seferinde divan kâtibi olarak bulunduğu gibi, Sinop 'un teslimi için İsfendiyar-oğlu İsmail Bey 'e gönderilen mektubu da bizzat kaleme aldı. Hayatı hakkında başka bilgimiz bulunmayan Tursun Bey, önce Anadolu defterdarlığına, sonra da Anadolu defter kethüdâlığına getirildi; Bayezid II. zamanında defterdâr-ı devlet oldu.

Ölüm tarihi kat'î olarak bilinmemekle berâber, eserini 903 ile 905 (1497—1500) seneleri arasında yazdığı bilindiğine göre, 905 (1500) senesinden sonra vefat ettiği tahmin olunabilir.

Eseri. Fâtih namına kaleme aldığı bilinen *Tarih-i Ebu'l-feth* 'i, Fâtih 'in ilk cülûsundan (1444) başlayıp Sadrâzam Hadım Ali Paşa [b. bk.] 'nın Memlûklerle Adana 'da Ağaçayırı 'nda giriştiği muhârebe ile son bulmaktadır. Yâni, 848 (1444) senesinden 893 (1488) senesine kadar 44 senelik vukuâtı ihtivâ eder. Eserde bâzı vak'alar geniş bir şekilde anlatılmış, bâzıları ise hulâsa edilmiştir; hattâ ihmâl edilmiş hâdiseler de vardır. Nitekim, Fâtih 'in birinci cülûsu ile kat'î cülûsu (18 şubat 1451) sonundan, Sadrâzam Mahmud Paşa 'nın ilk sadâretinden azline kadar geçen vak'alar geniş bir şekilde anlatıldığı halde, bu tarihten sonraki vak'alar hulâsa edilmiştir. Sultan Cem [b. bk.] vak'ası gibi bâzı hâdiselere hiç dokunulmamıştır. 903 (1497) senesinde vezirliğe nasb olunup, 905 (1499) 'te vefat eden Çandarlı Halil Paşa [b. bk.] 'nın oğlu İbrahim Paşa için kullandığı ifâdeye (bk. *Tarih-i Ebu'l-feth*, nşr. M. Ârif, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1330, s. 6) göre, kitabını 903 (1497) ile 905 (1499) yılları arasında yazdığı tahmin edilebilir.

Bibliyografya: M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 82 v.d.; Fr. Babinger, *GOW*, s. 26.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

TURSUN FAKÎH. TURSUN FAḲÎH, XIV. asır Osmanlı hukuk, tefsîr ve hadîs âlimi. Menşe' itibârıyle Karamanlı olup, büyük din âlimi ve Sultan Osman 'ın kayınpederi Şeyh Edebâli 'nin dâmadıdır. Tefsîr, hadîs ve fıkıh ilimlerini kayınpederinden öğrenen Tursun Fakîh, savaşlarda gazilere imamlık yaptı; bu sıfatla Osman Bey 'e refâkat ederek, onun nâmına Eskişehir 'de ilk bayram hutbesini, Karahisar 'da ilk cuma hutbesini okudu; onun tarafından bu şehre hem kadı ve hem de hatip tâyin edildi. Şeyh Edebâli 'den sonra fetvâ işlerinde onun yerini tutan Tursun Fakîh, katıldığı savaşlarda askerlerin dinî heyecan ve gayretlerini artırmak maksadıyle bir de *Gazavat-nâme* kaleme aldı. *Sicill-i Osmânî* 'ye göre, 726 (1326) senesinde Osman Bey ve Şeyh Edebâli ile aynı tarihte öldü.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman* (İstanbul, 1332), s. 18; Neşrî, *Cihannümâ* (Leipzig, 1951), s. 33; Taşköprî-zâde, *Şaḳâ'iḳ* (trc. M. Mecdî), İstanbul, 1269, s. 21; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 254; F. Köprülü, *Anadolu 'da Türk dil ve edebiyatının tekâmülü I.*, *Yeni Türk Mecmuası* (İstanbul, 1933), sayı 4, s. 284; Sadeddin Buluç, *Dursun Fakih 'in Gazavat-nâmesi, X. Türk dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler, 1963* (Ankara, 1964), s. 11-22; Gazavat-nâmelerin dili hak. bk. A. S. Levent, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları* (Ankara, 1949), s. 25.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

TURŞİZ. [Bk. TÜRŞİZ.]

TURTÛŞA. [Bk. TORTOSA.]

ṬURṬÛŞÎ. [Bk. TARTÛŞÎ.]

TÛS. [Bk. TÛS.]

TÛS, ṬÛS (asıl Farsça şekli Tôs, Arap harfleri ile transkripsiyonu Ṭûs), Horasan 'da idârî bir bölge.

Tarihî devirde Tûs birçok şehirleri içine alan bir idârî bölgenin adı idi. Navḳān şehri, III. (IX.) asrın sonlarına doğru gelişti. Navḳān<Noḳān, Meşhed 'in bir mahallesinin şimdiki adı olan Nouğān (buradaki *ou* çift sesi, eski *vāv-i machūl* 'e yâni *ō* 'ya tekabül eder) 'la da te'yid olunur. Sonra, diğer şehir olan Ṭâbarān başa geçti ve ehemmiyetli bir şekilde büyüdü; öyle ki, asıl Ṭâbarān, yeni şehrin kenar mahallelerinden biri hâline geldi (krş. İdrîsî); bu yeni şehir, bilhassa Tûs adıyla tanındı. Önceleri Sanâbâd köyünde basit bir mukaddes makam adı olan Meşhed 'in daha Muḳaddasî 'de zikredildiği görülür. Meşhed, 1330 'lara doğru adı kaybolan komşu Navḳān 'a kol attı.

Tûs, 1389 'da tahrib edildi ve bir daha yeniden yapılmadı. Hattâ Tûs 'u sulayan sular, Meşhed 'e çevrildi. Şî'îlerin bu mukaddes şehri, Safevîler idâresinde Tûs idârî bölgesi (Kaşaf-rûd vâdisi) ile bütün Horasan 'ın merkezi oldu.

Coğrâfî durumu. İki sıradağ, Horasan 'ın şimâline doğru uzanır. Bunlardan biri (Kopet-dağ v.s.) Horasan 'ın şimâlinde yükselir ve Hazer ötesine uzanır; Elburz silsilesinin devamı olan diğeri, ona muvâzî olarak cenûba doğru uzanır. Her ikisi Kuçan 'ın cenûbunda birbirine yaklaşır ve bu daralış suların taksim hattını teşkil eder. Atrak, şimâl-i garbîye doğru açılan bir koridorla, Hazer denizine doğru iner. Cenûb-i şarkîdeki ovadan Herî-rûd (Herat nehri) 'un sol kolu olan Kaşaf-rûd (kirpi nehri) geçer. Tûs bölgesi onun yukarı kısmında yer alır. Cenuptaki dağ silsilesinin en dıştaki kolları (takrîben 850 metre tepeleri ile Binâlûd), Tus 'u, suları cenûba doğru merkezî çölde kaybolan Nîşâpûr 'dan ayırır.

Kuruluşu. Yer adları ilmi, Tûs bölgesinde Ârî olmayan eski unsurların mevcudiyetini göstermektedir. Kaşaf-rûd husûsunda, *Bundahiş* (trc. West, s. 81): „Kāsak nehri, Tûs eyâletinin bir çukurundan çıkar ve orada ona Kasp adı verilir...“ der. Marquart (*Untersuchungen z. Geschichte v. Eran*, II, 28), Kasp ve Ṭâbarān (Tûs şehri) adlarının her ikisini de, izleri birçok yerlerde bulunup kaybolmuş-

halkların isimlerine Κάσπιοι ve Τάπυροι 'a kadar çıkarır. İran şehirlerinin Pehlevî dilindeki listesi (trc. Blochet, *Recueil des travaux relatifs à la philol., et archéol. égypt. et assyriennes*, 1895, XVII, 165—176), Tûs hakkında, Nōtar 'ın oğlu olan kahraman Tōs 'un 900 yıl süre ile orada *sipahpat* olduğunu hikâye eder. *Şāh-nāma* (nşr. Mohl, IV, 255) 'de Kay Ḫusrav 'in, iktâların tevzii esnâsında, Horasan 'ı Tōs 'a tevcih ettiği yazılıdır. Daha açık efsâneler (*Nuzhat al-ḳulūb*) Tûs (Tōs) 'a, kurucusu Camşid olan şehrin yeniden inşâsını atfeder ki, bu, Tûs 'un Sâsânîlerden önce de mevcud olduğunu gösterir. Şanî° al-Davla (*Matla° al-şams*, I, 199, 277) ve Sir P. M. Sykes 'a göre, Tûs bölgesinin en eski yerleşme noktasındaki harâbeler, Kaşaf-rūd 'un sağ kıyısı üzerinde, Tûs 'un cenûb-i şarkî (cenûb-i garbî olmalı) 'sine 4 ingiliz mili ve Meşhed 'in şimâline 10 mil mesâfede bulunan Şahr-i Band (veya Ḳahḳaha) 'de bulunmaktadır. Tûs, Büyük İskender 'in Partlar ülkesinden geldiği yer olan (Arrianos, *Anabasis*, nşr. C. Müller, XXV, 84: Σουσίαν, πόλιντῆς Αρεῖας) Areia eyâletindeki Susia şehrine yaklaştırılmaktadır (Spiegel, *Eran. Altert.*, II, 593; Tomaschek, *Zur hist. Topogr. v. Persien*, I, 219; Marquart, *Untersuch.*, II, 65; Sykes, göst. yer. v.s.). Areia eyâleti (Eski-Farsça 'da *Haraiva*), Herī-rūd (Kiepert, *Lehrb. d. alt. Geogr.*, 1878 s. 59) tarafından kat edilmiş olduğu için, Herī-rūd 'un bir kolu üzerinde bulunan Tûs 'u oraya ilhâk etmek mümkündür. Diğer taraftan aslî *Sōs [Şōs?] 'un, Tōs olmasında Şūstar>Tustar ve belki de Şāş>Taşkent muvâzîlikleri bulunabilir. [Khanikow (*Artacoana, J A*, ağustos 1875, s. 235—242) 'un, Susia 'nın Zōzan 'la aynı olduğuna dâir düşüncesi mesnetsizdir.]

Sâsânîler devri. Bu devirdeki Tûs hakkında pek az bilgi vardır. Efsâne, Yazdigird I. 'in ölümünü (420), Şahd gölü (*Şāh-nāma*, nşr. Mohl, V, 519—523) yakınında, Sav pınarından çıkan bir atın vurmuş olduğu öldürücü bir darbeye atfeder. Nöldeke (*Gesch. d. Perser und Araber*, 1879, s. 77 v.d.), topoğrafik bilgilerin Firdavsî tarafından eklendiğini tahmin eder. O halde, Firdavsî 'nin fikrini ayırdetmek gerekir. Şani° al-Davla, bu pınarı, Kaşaf-rūd 'un şark kaynaklarından biri olan Çaşma-yi Gilās (Gulasp) 'ta arar ise de, *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 241), Firdavsî 'nin rivâyetine daha uygun olarak, onu Tûs ile Nîşâpûr arasındaki dağın garbında bulunan, Çaşma-i Sabz gölü civârında gösterir (krş. *Maṭla° al-şams*, I, 241).

497 'de, Tûs hakkındaki kayıt, bir Tûs ve Abarşahr (=Nîşâpûr) Nestûrî piskoposunun eserinde (*Chronicon orientale*, nşr. Chabot, s. 311, 316 ve Guidi, *Ostsyrische Bischöfe*, *Z D M G* (1888), XLIII, 410 [499 yılı kayıtları]). bulunmaktadır. Moğul devrindeki hıristiyanlık için aş. bk.

Ermeni tarihçisi Sebēos 'a göre, Ḫusrav tarafından Kūşān 'lara karşı gönderilen Smbat Bagratuni, (616/617 'ye doğru) Apr-şahr (Nîşâpûr) eyâletinin Tōs idârî bölgesinde konakladı; krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 66.

Arap kaynaklarında, fetihten önceki Tûs 'un idâresine âit bilgi azdır.

Arap fethi. Balāẕurî (s. 334) tarafından nakledilen bir rivâyete göre, 29 (649) 'a doğru, Tûs marzbān 'ı, Kûfe ve Basra vâlilerine birlikte yazarak, bu eyâleti kendi tasarrufuna bırakmaları şartı ile onları Horasan 'a gelmeye dâvet ediyordu. Horasan, Osman zamanında, Basra vâlisi °Abd Allāh b. °Āmir b. Kurayz tarafından fethedildi. Nîşâpûr marzbān 'ı bir karşı koymadan sonra 1 milyon dirhem (diğer bir rivâyete göre: 7.000.000 dirhem) bir vergi (*vaẓīfa*) ödemeyi kabûl etti; halbuki Tûs marzbān (Knäztk; Kanārang okuyunuz) 'ı, °Abd Allāh 'ın huzûruna çıktı ve 600.000 dirhem ödeyerek sulh yaptı (Balāẕurî, s. 405). İki marzbān 'ın ayrı şahsiyetler olduğu düşünülebilir. Ya°ḳūbî (*Kitāb al-buldān*, s. 295), aynı zamanda bu müellif devrinde çocukları hâlâ yaşayan Tûs *malik* 'inin bir mektubu ve °Abd Allāh 'ın cevabından bahsetmektedir. Bununla berâber, Ṭabarî (I, 2886) 'ye göre, °Abd Allāh, Nîşâpûr 'da yerleştiği sırada, eyâletin yarısı, yâni Nesâ ve Tûs, Merv 'de yerleşebilmek için °Abd Allāh 'ın, kendisiyle sulh yapmak mecbûriyetinde olduğu Kanārē 'nın elinde kalıyordu. Marquart 'ın işâret ettiği gibi, Kanārang (veya Kanārē, Grekçe Χαναράγγης, krş. Procopius, *De Bello Persico*, I, bölüm 5, 7, 21 ve 23), muhtemelen bir Sâsânî öncesi hânedandan gelen, bütün Abarşahr (Nîşâpûr, Tûs, Nesâ, Ebîverd) eyâletinin irsî vâlilerinden idi (krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 75; Christensen, *L' empire des Sasanides*, s. 27). Balāẕurî ve Ya°ḳūbî 'nin telmihte bulunduğu ve fethi kolaylaştırması gereken desîseler, Kanārang âilesinin, Nîşâpûr 'u elinde tutan zâta rakip birkaç âzasından neş'et etmiş olmalıdır.

Tûs, Arap hâkimiyeti devrinde müstakil bir rol oynamamakla berâber, adı, iç mücâdelelerin kayıtlarında sık sık geçer. Tûs, Emevîlerden °Abd al-Malik devrinde 125 'te (Ṭabarî, II, 1771) hâlâ iktidarlarını muhâfaza eden Banū Tamîm 'den bir zümre tarafından işgal edildi (Balāẕurî, s. 415). 130 'da Abū Muslim 'in kumandanı Ḳaḥṭaba, Tûs civârında, Emevî vâlisi Naṣr b. Sayyār 'ı kat'î bir mağlûbiyete uğrattı (Ṭabarî, II, 2000; İbn al-Aşîr, V, 282, 292, 295). 184 'te Nesâlı Abu'l-Ḫaşîb isminde biri, Horasan 'da isyan etti ve bir müddet için Tûs, Nîşâpûr v.s. 'yi ele-geçirdi. Âsî Râfi° b. Layş b. Naṣr b. Sayyār 'a karşı harekâtta bulunan Hārūn al-Raşîd, 3 cemâziyelâhır 193 (24 mart 809) 'te Tûs 'ta vefat etti (Ṭabarî, III, 733). 1 safer 203 (7 ağustos 818) 'te °Alî âilesinden Mūsā al-Riżā, Tûs 'un Sanābād kasabasında öldü. İbn al-Aşîr 'e göre, al-Ma°mūn, müteveffa için Tanrı 'ya dua etti ve onu babasının türbesi yanına [„Ḥumayd b. Ḳaḥṭaba bahçesinde", sonradan Yāḳūt 'ta bu zât yerine

Mus°ir b. Muhalhil zikredilmiştir.] gömdürdü. Sanābād, bugünkü Meşhed [b. bk.] 'dir. Hārūn al-Raşîd 'in türbesi şimdi tamamıyle kaybolmuş olup, İmâm °Alî 'ninkinin yanında bulunuyordu; zîrâ İbn Baṭṭūṭa (III, 77) 'nın şehâdetine göre, burayı ziyâret eden °Alî taraftarı hacılar, Hārūn al-Raşîd 'in kabrini tekmeliyorlardı (Bununla berâber, XIV. asırda burası hâlâ iyi durumda idi).

İdrîsî 'ye göre, Muḳān (Navḳān okuyunuz) Târihîlerin merkezi idi, ancak „muhâsaradan itibâren" idâre merkezi Nîşâpûr 'a nakledildi [213—230 arasında; bk. mad. TÂHİRİLER]. Tarihî kaynaklardan, Tûs 'un, Muḥammed b. Ṭâhir 'in, 262 'den beri Nîşâpûr 'u ele-geçiren (*ayn. esr.*, III, 1931; İbn al-Aşîr, VII, 227; krş, Defrémery, *Mémoire... sur Ahmad, fils d'Abd Allāh*, *J A* [1845], VI, 345—362) hizmetçisi Aḥmed b. °Abd Allāh al-Ḫucastānî 'nin isyânı netîcesinde tahrib edildiği (*uḫribat*) anlaşılmaktadır. Ya°ḳūbî (278=891) 'de Navḳān 'ı Tûs 'un başlıca şehri olarak zikreder. 283 (896) 'te, Saffârîlerden °Amr b. Layş, Halîfe Mu°tażid 'e, adamlarının, Tûs civârında 271 (884) 'den beri Horasan 'da müstakil bir tutum içinde bulunan Emîr Râfi° b. Harşama 'yi yendiklerini bildirdi (Ṭabarî, III, 2160; İbn al-Aşîr, VII, 334).

Sâmânîler devri. 309 'da alevî Dā°î Ḥasan b. Ḳāsim 'ın kumandanlarından biri olan Laylî b. Nu°mān, Nîşâpûr 'a geldi ve orada reîsi adına hutbe okuttu. Sâmânîlerden Nūḥ I. 'un emri üzerine, Ḥammūya b. °Alî, Laylî 'ye karşı Buhârâ 'dan hareket etti. Ḥammūya, önce Tûs civârında yenildi ise de, sonradan Laylî öldürüldü (İbn al-Aşîr, III, 91). 336 'ya doğru, Tûs vâlisi ve tâbilerinden Abū Manşūr Muḥammed b. °Abd al-Razzāḳ, Nūḥ b. Naṣr 'a karşı isyan ettiler. Nūḥ b. Naṣr, Mansûr b. Kara-tegin 'i Horasan 'a gönderdi. Muḥammed Nîşâpûr 'dan Ustuvā (=Kuçan) 'ya geçti. Kardeşi Râfi° önce Sumaylān, sonra da Darak (Sumaylān 'a 3 fersah mesâfede) kalesinde kuşatıldı. Sumaylān, istihkâmlarından mahrum edildi ise de, Râfi°, Darak 'ta kalanı muhâfaza etmeye muvaffak oldu. Nihâyet 339 (950) 'da Muḥammed b. °Abd al-Razzāḳ, Nūḥ 'un affına mazhar olarak, Tûs 'a döndü (İbn al-Aşîr, VIII, 353, 361). Abū Manşūr 'un şahsiyeti, bilhassa Firdavsî 'nin kendisi ile olan dostane münâsebetleri dolayısıyla ilgi çekicidir (bk. *Şāh-nāma*, nşr. Mohl, I, 20; nşr. Vullers, I, 10 v.d.). Abū Manşūr, bu devirden beri Tûs 'ta başta gelen Ṭābarān şehrindeki Ulu-câmii güzelleştirdi (Muḳaddasî, s. 319). 349 'da Abū Manşūr, *sipahsālār* tâyin edildi ise de, Alp-tegin 'in lehine azledildi. Alp-tegin, Nîşâpûr 'da yerleşti ve Abū Manşūr da Tûs 'taki iktâsına çekildi. 350 (961) 'de Sâmânîlerden Manşūr 'un tahta geçişinden sonra Alp-tegin gözden düştü. Cāha (Nîşâpûr-Merv yolu üzerinde; krş. *Çahār maḳāla*, *G M S*, s. 51) istikametine doğru Ṭābarān ve Navḳān 'dan kuvvetler gönderen Abū Manşūr, Alp-tegin 'i durdurmaya muvaffak olamadı. Abū Manşūr, efendisinin intikamından korktuğu için isyan etti ve netîcede zehirletilerek öldürüldü (Gardīzî, *Zayn al-aḫbār*, Berlin, 1928, s. 41—44).

IV. (X.) asrın sonuna kadarki Arap coğrafyacılarına göre Tûs. İbn Ḫurdāẕbeh ([232=846], s. 24), Ḳudāma (s. 201), Tûs idârî bölgesini Nîşâpûr-Serahs yolu üzerinde gösterirler: Nîşâpûr-Bağîs 4 fersah (İbn Rüste, s. 171; Faġîsn 5 fersah); al-Ḥamrā° 6 fersah (İbn Rüste 'ye göre bu mesâfe 5 fersahtır; bu şehir, surlarının kırmızılığı dolayısıyla „kırmızı şehir" adını almış olup, dağ üzerine kurulmuştur.); al-Muşaḳḳab (İbn Rüste: Barda°), Tûs 'a âit olup, ona 5 fersah mesâfede bulunmaktadır; al-Navḳān 5 fersah; Mozdūrān al-°Aḳaba 6 fersah; Abgîna (Avgîna) 3 fersah; Serahs 6 fersah. Buna göre, Nîşâpûr ile Navḳān arasındaki mesâfe 20 fersah (Ya°ḳūbî 'ye göre 2 *marḥal*; İbn Ḥavḳal 'e göre 3 *marḥal*) olur ki bu, Nîşâpûr 'u Tûs 'tan ayıran dağı cenup tarafından dolaşan yolu gösterir; zîrâ İbn Ḥavḳal (s. 331), Nîşâpûr 'dan Tûs 'a sâdece bir *marḥal* 'de „çıkılabilir" demektedir. Tûs bölgesi, Navḳān 'dan 5 fersah önce başlıyor ve açık bir şekilde bütün bölgeyi içine alıyordu.

Ya°ḳūbî (278=891, s. 277), Navḳān 'ı Tûs 'un en büyük şehri olarak kaydeder. İbn Ḫurdāẕbeh Tûs 'un haracını 740.860 dirhem olarak takdir eder; Ya°ḳūbî, bu bölge (*balad*) haracının Nîşâpûr 'a dâhil edildiğini söyler. Tûs 'un sâkinlerinin büyük kısmı İranlı olup, bir miktar Arap (Ṭayy; krş. kezâ s. 306) da vardı.

İṣṭaḫrî (340=951, s. 257), Tûs 'un dört şehrinin adını verir: Rādkān, al-Ṭābarān, Buzdiġavr (?) ve al-Navḳān. °Alî b. Mūsā al-Riżā 'nın (kezâ Hārūn al-Raşîd 'in) türbesi, Navḳān arâzisinde Sanābād köyünde olup, Navḳān 'dan 1/4 fersah mesâfede idi. İbn Ḥavḳal, Sanābād 'ın, içinde itikafa çekilenlerin (*mu°takifūn*) yaşadığı muhkem bir duvarla çevrildiğini ilâve eder.

Daha Balāẕurî (Muḳaddasî [s. 331] tarafından zikredilen *Futūḥ al-buldān* [nşr. de Goeje] 'da yoktur.), Tûs 'u, Nîşâpûr (Irānşahr, Abarşahr okuyunuz) 'un mülhakatı arasında zikreder. Horasan 'ın en mükemmel tavsîfini veren müellif Muḳaddasî, Tûs 'un tâbi olma vasfı üzerinde hemen hemen şahsî bir ısrarla durur: „Birisi, Nîşâpûr, Tûs 'u küsûfa uğratmıştır, derse, ona: Tûs 'un, hiçbir zaman küsûfa uğrayabilecek kadar büyük bir şehir olmadığı söylenebilir." Muḳaddasî (s. 50, 295, 300, 301[b]), Tûs 'un Nesâ ile Ebîverd gibi, Nîşâpûr *kūra* 'sının sâdece bir *ḫizāna* (anbar) 'si olduğunu sık sık tekrarlar. Muḳaddasî, Tûs idârî bölgesindeki şehirler arasında al-Ṭābarān, al-Navḳān, al-Rādkān, Cnabd, Ustūrḳān, Trūġbẕ 'ı (son üç isim şüphelidir) zikreder. Bu devirde (375=985), bunların arasında en büyüğü Ṭābarān idi. Bir kalesi vardı ve şehir

uzaktan Medine'ye benziyordu. Muḳaddasî, buranın, içinde aynı zamanda (Muḥammed) b. ʿAbd al-Razzāḳ'ın süslediği (*zaḫrafa*) Ulu-câmi'in de bulunduğu hareketli çarşısını zikreder. Su, sığ kanallardan akıyordu, meyvesi, yakacak odunu bol ve eşya fiyatları hesaplı idi. Bütün bunlara rağmen Ṭabarān, kenar mahalleleri harâbe hâlinde, hamamları bozuk ve iklimi soğuk kötü bir şehircik (*bulayda*) idi. Sâkinleri, Şâfi'î mezhebinden olup, karışıklık zamanlarında hâdise çıkarmaya müsâit idiler. Tûs, taş tencere (*birām*), hasır, aynı şekilde yollu kumaşlar ile iyi evsafta *tiḳaḳ* (şalvarlar için uçkur) imâl ve buğday istihsâl ediyordu. Navḳān, Ṭabarān nehrinin aşağısında (*dūna*, belki munsabına doğru) idi. Meşhed'de, meskenleri ve bir çarşısı ile birlikte bir kale vardı; ʿAmīd al-Davla Fāʾiḳ tarafından, türbe üzerine inşâ edilmiş olan câmi, Horasan'ın en güzel câmilerindendi (*ayn. esr.*, s. 319, 323 v.dd., 333).

Gazneliler devri. 385 (995)'te, Sultan Mahmud, Sâmânî hükümdârı Nūḥ II. tarafından Nîşâpûr'a yerleştirilince, Cürcân'a sığınan Abū ʿAlī Simcūrī ile Fāʾiḳ (Sâmânîlerin eski kumandanı ve Meşhed câmiini yaptıran zât; krş. Muḳaddasî, s. 333) Horasan'ı ele-geçirmek teşebbüsünde bulundularsa da, Sebük-tegin, Tûs'ta Andaraḫ (?) köyü civârında onları yendi (Gardīzī, s. 56; İbn al-Aṣīr, IX, 75; Barthold, *Turkestan, G M S*, s. 262). Mahmud, 389'da, Horasan üzerindeki haklarını yeniden tasdik ettirmek istedi. Rakibi Bek-Tüzün, Tûs'tan çıkarıldı. Mahmud, onun yerine, ileri gelen emîrlerinden olup, 401 (1010) ve 420 (1029) yıllarında Tûs hâkimi olarak zikri geçen (İbn al-Aṣīr, IX, 103, 155, 267) Arslan Cāẕib'i tâyin etti. Bununla berâber 397'de Mâverâünnehr Kara-Hanlıları, Tûs'u ve Nîşâpûr'u ele-geçiren bir sefer tertib ettiler ise de, bu teşebbüsleri, Hind'den dönen Sultan Mahmud tarafından çabucak bertaraf edildi (Barthold, *ayn. esr.*, s. 272). İbn al-Aṣīr (IX, 283), tarih zikretmeden, Sultan Mahmud'un bir rüya netîcesinde babası Sebük-tegin'in Tûs'ta (yânî Meşhed'de) tahrib ettiği türbeyi tâmir ettirdiğini ve Tûs halkının (yânî Şâfi'îler?) alevî hacılarını rahatsız etmelerini önlediğini anlatır.

Selçuklular devri. Selçuklular, 421 (1030)'den itibâren, Gaznelilerden Mes'ûd'un uzlaşma teşebbüslerine pek imkân vermeyerek Belh, Nîşâpûr, Tûs ve Cürcân'a sızdılar. 425 (1034)'te Selçukluların kuvveti arttı; bu artışın umûmî durum üzerinde akisleri oldu. Mücâdeleci unsurlar, Nîşâpûr'a karşı savaşmak üzere hareket eden Tûs halkı etrafında toplandılar. Bu şehrin vâlisi kaçtı ise de, ansızın Mes'ûd'a giden Kirman emîri 300 süvâri ile geldi. Nîşâpûrlular Tûs ve Ebîverd kuvvetlerini yendiler. Kirman emîri, 20.000 Tûsluyu katl-i âma tâbi tuttu. Onları ağaçlarda ve yolların kenarlarında çarmıha gerdi. Köylerin sâhipleri (*zuʿamāʾ ḳurā Ṭūs*) te'minat vermeye mecbûr tutuldular.

428 (1036)'de, Mes'ûd'un kumandanı (*su-başı*) Serahs civârında Selçuklular tarafından mağlûb edildi ve Tûs'a kadar püskürtüldü. 430 (1038)'da, Horasan, Mes'ûd'la Selçuklu sultanı Tuğrul arasındaki savaşlara sahne oldu. Tuğrul, Ustuvā (Kuçan)'dan, Tûs'un aşılamaz dağlarına ve sarp geçitlerine sığındı. Tuğrul, oradan Ebîverd (Abîvard)'e geçtiği için, bu yerden Kelât [b. bk.] bölgesi olarak bahsedilir. Tuğrul'la birlikte hîleler tertib etmiş olan bir miktar Tûslu, erişilmesi güç bir sarp dağın tepesinde yerleştilerse de, kışa rağmen, bizzat Mes'ûd tarafından yürütülen bir hücumla yerleri ellerinden alındı.

465 (1072)'te Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'e, aralarında bu büyük vezirin doğduğu şehir olan Tûs'un da bulunduğu iktâlar tevcih etti (İbn al-Aṣīr, X, 54). Nizâmü'l-Mülk, biri Tûs'ta, diğeri de Navḳān'da olmak üzere iki Ulu-câmi yaptırmış olmalıdır (Ṣanīʿ al-Davla, I, 190).

510 (1116)'da Tûs'ta bir alevî ile sünnî âlimler arasında ʿāşūrāʾ (10 muharrem)'da vuku bulan bir münâkaşa büyük karışıklığa sebeb oldu. Sâkinler (sünnîler) Meşhed'i kuşatıp, buraya büyük zarar verdiler. Meşhed'i, benzer hücumlara karşı korumak için 515 (1122)'te şehrin etrafına bir sur yapıldı (İbn al-Aṣīr, X, 366). 548 (1153/1154)'de, Oğuzlar Sultan Sencer'i esir ederek „bu âlimler ve dindarlar ocağı" olan Tûs'u ele-geçirdiler. Bu arada birçok kimse öldü ve birçok câmi yıkıldı. Bütün Tûs vilâyetinden, sâdece, İmâm ʿAlī'nin şehid edildiği yer (*balad*) zarar görmedi (İbn al-Aṣīr, XI, 119).

Muʾayyid âilesi devri. 548 (1153)'de Sultan Sencer'in bir kölesi Ay-Aba al-Muʾayyid, Nîşâpûr, Tûs, Nesâ, Damgân v.s.'yi içine alan bir emîrlik kurdu. Sencer'in halefi olan yeğeni Mahmud b. Muhammed (Kara-Hanlı: krş. Barthold. *ayn. esr.*, metin, s. 27), Muʾayyid tarafından kendisine bir vergi ödenmesi ile yetinmek zorunda kaldı. 552 (1157/1158)'de, Muʾayyid'in rakîbi Ayşāḳ (Ay-taḳ?) Tûs'u ve köylerini tahrib etti, bundan sonra bölge bu şekilde kaldı (İbn al-Aṣīr, XI, 150). 553 (1158)'te, Guzlar, Merv civârında Muʾayyid'i yenerek, arkasına düşüp Tûs'u tahrib ettiler. Aynı tarihlerde Horasan'da, Şâfi'îlerin reîsi Muʾayyid b. Ḥusayn ile aleviler arasında bir anlaşmazlık patlak verdi. Tûs, İsferâyîn ve Cüveyn halkı, Ay-Aba al-Muʾayyid'e yardımda bulundularsa da, Şâfi'îler dâvalarını kaybettiler. Bu iç mücâdeleler yeni zararlara sebeb oldu (İbn al-Aṣīr, XI, 155). 555 (1160)'te Muʾayyid Ay-Aba, bir anlaşmazlıktan sonra, Sultan Mahmud'la barıştı ve hemen, kendi mevkiine tekrar yerleşir yerleşmez, alevîlere karşı şiddete başvurdu. Guzlara dayanan Mahmud'un, 556'da metbuu bulunan Guzlarla arası açıldı. Guzlar, Meşhed de dâhil olmak üzere, Tûs'u tahrib ettiler (*nahbᵃⁿ fāḥişᵃⁿ*) ise de, Meşhed'de bulunan mukaddes makama dokunmadılar. 557 (1161)'de

Muʾayyid, Sultan Mahmud'un gözlerine mil çektirdi ve hutbeyi kendi adına okuttu (İbn al-Aṣīr, XI, 180; Barthold, *ayn. esr.*, s. 335); Tûs'a âit olup, içinde Abū Bakr Cândār adlı birinin kuşatıldığı Vaskarah-Ḫūy (?) kalesini muhâsara etti: Muʾayyid, Karastān (?) gibi, bu kaleyi de aldı. Muʾayyid 558 (1162)'de Irak Selçuklularından Sultan Arslan'ın hâkimiyetini tanıdı. İbn al-Aṣīr, onun Ḳūmis, Nîşâpûr, Tûs'u içine alıp, Nesâ'dan Tabas-Knklī (?)'ye kadar uzanan emlâkinin bir listesini verir. 568 (1172)'de, Hârizmşâhlardan Sultan-Şah Mahmud'un tarafında yer alan Muʾayyid, Hârizmşâh'ın kardeşi Tekiş tarafından îdam olundu. Muʾayyid'in oğlu ve halefi devrinde kölesi Kara-Kuş 568'de Tûs ve Zām (=Cām; krş. İbn al-Aṣīr, XI, 248, Abu'l-Ḥasan Bayhaḳī'nin *Masārib al-tacārib* adlı eserinden naklen)'ı aldı. İbn al-Aṣīr'in diğer bir kaynağına göre, Hârizmşâh Tekiş, Muʾayyid'le son savaşından önce, Tûs'a kadar ilerledi. 576 (1181)'da Sultan-Şah, Kara-Hıtaylı kumandan Fümā'nın yardımını elde ederek Togan-Şah'ı yendi ve Serahs ile Tûs'u ele-geçirdi. Togan-Şah 581'de öldü (krş. Cuvaynī, II, 19—22; Barthold, *ayn. esr.*, s. 339).

XII. asır coğrafyacılarına göre. Samʿānī (ölm. 562=1166; *G M S*, 373) Tûs'ta iki şehir (Ṭabarān ve Navḳān) ve 1.000'den fazla köy zikreder. İdrīsī (548=1154; trc. Jaubert, II, 184, yazma, var. 164ᵃ), Nîşâpûr'la Tûs arasındaki mesâfeyi dört günlük (*marḥal*) olarak zikreder. Tûs mühim, mâmur ve kalabalık bir şehirdi. Etrafında minbar'leri ile muhtelif şehirler vardı: Rātkān (aynen), Brdġūr, Dūdān, Mihrcān (Yāḳūt'a göre İsferâyîn'in bir kasabası), iyi bir kale ve toprak tahkimâtı ile mühim şehirlerden biri olan Mūḳān (aynen!). „Mūḳān dağı"nda, kireç ve kap kacak yapılmaya müsâit taş elde edilen taş ocakları, aynı şekilde, gümüş, demir, bakır, firûze, *dahanc*, taş kristal mâdenleri vardı. Eserini Sicilya'da yazan İdrīsī için, bu hatâlardan kaçınmak mümkün değildi.

Hârizmşâhlar ve Gûrîler devri. Kara-Hıtayların yardımı ile Gûrîlere karşı harekete geçen Tekiş, Herat'a gitmek üzere Tûs yolunu tuttu. 597 (1200)'de, Gûrîlerden Giyāṯ al-Dīn, Hârizmşâh'ın Horasan'daki arâzisini ele-geçirdi. Tûs, üç günlük bir kuşatmadan sonra teslim olup, yağma edildi (Cuvaynī, II, 48). Ertesi yıl, Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, Horasan'ı tekrar ele-geçirdi ve Herat'ı kuşattı ise de, Gûrîlerden Şihāb al-Dīn, onu geri püskürttü. Tekiş Nîşâpûr'a girmeden önce, kendisine karşı bir tertip hazırladığından şüphelendiği buranın sâhibi Emîr Sencer b. Togan-Şah b. al-Muʾayyid'i öldürttü. Şihāb al-Dīn, Tûs'a gelip, kışı orada geçirdi (İbn al-Aṣīr, XII, 89, 108, 116 v.dd.).

Moğullar devri. Rebîülâhır 617 (haziran 1220)'nin başlarında, Cengiz Han'ın kumandanlarından Yeme (Cebe) ve Subutay, Hârizmşâh'ı takîb ederek Nîşâpûr'a geldiler. Subutay, Cām ve Tûs'a gitmek üzere hareket etti. „Tûs-Navḳān"'ın şark köyleri, Moğul hâkimiyetine boyun eğdiler ise de, şehir (yânî Tûs-Ṭābarān) halkı, kabûl edilmeyecek cevaplar verdiler. Subutay, şehir ve çevresinde büyük bir katl-i âm (*ḳatl-i ba-ifrāṭ*) yapılmasını emretti. Subutay, durumu hoşuna giden Rādkān'a dokunmadı (Cuvaynī, *Cihān-guşā*, *G M S*, I, 114 v.d.). Bu iki kumandanın gidişlerinden sonra, halk rahat nefes almaya başladı (*ayn. esr.*, s. 117). Tûs'taki sivil kuvvetler (*ḫaşariyān*)'in reîsi, Moğul şahnesini öldürmek cesâretini buldu, ancak Moğul kumandanı Ḳiştimur, Ustuvā (=Kuçan)'dan koşup gelerek kendisini tevkif etti ve şehrin tahkimâtını yıktırdı. Bu arada, Cengiz Han'ın oğlu Tuluy (Tūlī)'un ordusunun öncü kuvvetleri Horasan'a geldi. Tûs'un son istihkâmları işgal olundu. Navḳān (ve Ḳār?) şiddetle mukavemet ettiler. Ancak Navḳān 28 rebîülâhır 617 (2 temmuz 1220)'de zaptedildi. 618 (1221) ilkbaharında Tuluy Merv'den geldi. Ordu, bir darbede Tûs'un bütün köylerini işgal etti ve arta kalan halk (*baḳāyā-yi şamşīr*) öldürüldü (*ayn. esr.*, s. 136 v.dd.). Horasan'ın, Moğullar (Ögedey idâresi zamanı: 624—639) tarafından tâyin olunan ilk vâlisi Kara-Hıtaylı Ḫamīdbūr (Cantimur? isminin okunuşu şüphelidir; krş. Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 37) idi. Tûs kalesi, Ḫamīdbūr'un gönderdiği, Külbulat (?)'a tâbi Tāc al-Dīn Farīzanaʾī adında bir mâcerâcı tarafından işgal edilmişti (Cuvaynī, II, 220). 637 (1239)'de Budist Uygur Kürküz (Uzun) Horasan'a tâyin edildi ve Tûs'u merkez edindi. Bütün şehirde (eski Ṭābarān) sâdece 50 evde insan vardı. Kürküz, bir hükûmet sarayı (*ʿimārat*) yaptırma işine başladı. „Moğul âdetinin aksine" iç-kale (*ḫiṣār*)'nin ortasında sağlam bir hazîne (*ḫizāna*) binası yaptırdı. Şehir çabucak kalkınmaya başladı ve bir hafta içinde buradaki arsaların değeri yüz misline çıktı (Cuvaynī, II, 238, 240).

Meşhur emîr Oyrat Argun, Kürküz'ün halefi oldu. *Ordu*'ya seyahatinden dönüşünde, Manşūriya sarayı ile köşk (*ḳuṣūr*)'ünün tamamıyle harab olmaya yüz tuttuklarını tesbit ile bunların yeniden inşâ edilmelerini emretti (*ayn. esr.*, II, 245, 247). Möñke-kāʾān (649) tarafından me'muriyeti tasdik edilen Argun, Nîşâpûr ile Tûs'un idâresini Malik Nāṣir al-Dīn ʿAlī'ye tevdi etti (*ayn. esr.*, s. 255). Argun, sonra Hulagu'nun hizmetine geçti ve Abaka Han'ın saltanatında 673 (1275)'te Tûs'taki Rādkān'da öldü (Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 559). Argun'un ölüm yeri, şahsî topraklarının aynı semtlerde olduğunu farz ettirmektedir. Oğlu Navrūz (Gazan'ı ihtidâ ettirmiş ise de, 696 [1297]'da onun emri ile Herat'ta îdam ettirilmiştir; krş. d'Ohsson, IV, 190)'un, Horasan'la yaptığı sıkı işbirliği, âilesinin sonraki muvaffakiyetlerini hazırladı.

Tûs'ta hıristiyanlar. Tûs'ta hıristiyanlığın izleri, Sâsânîler (yk. bk.) devrinden beri muhâfaza edilmiş olmalıdır. Şeyḫ Abū Sa'îd (ölm. 440=1049) hal tercümesi (*Asrār al-tavḥîd*, nşr. Jukovsky, s. 70)'nde, Tûs (=Ṭābarān)'ta hıristiyan mahallesinin başında (*bar sar-i kūy-i tarsāyān*) daha sonra Nizâmü'l-Mülk (doğumu 1017/1018) olması gereken çocukla karşılaşmasına dâir ilgi çekici bir kayıt bulunur. Moğullar devrinde hıristiyanlar kendilerini daha serbest hissettiler. 1278'de müstakbel Patrik Yahballāhā III., Moğulistan'dan Kudüs'e giderken, Tûs yakınındaki Mār Şahyān manastırına uğradı ve orada piskopos ve papazların duasını aldı. 1590 (1279) Grek yılında Tûs piskoposu Simeon'a, Çin metropoliti rütbesi tevcih olundu (Bar Hebraeus, *Chron. eccl.*, II, 449).

XIII-XIV. asır coğrafyacılarına göre Tûs. Yāḳūt (III, 560), Tûs hakkında biraz tafsilâtlı bilgi verir ise de, bu bilgiler, Tûs'la Nîşâpûr arasında bir Himyerî (*Tabābi'a*) kıralı tarafından inşâ edilen muhkem bir hisarla ilgili Mis'ār b. Muhalhil'in masallarından nakledilmiştir. Yāḳūt, Ṭābarān (III, 486) ve Nūḳān (IV, 824) maddelerinde: „Tûs, en büyüğü Ṭābarān olan iki şehirden teşekkül eder." der ve Navḳān'da taştan kap kacak (krş. *LA*, XIV, 311'de hacıların Meşhed'den getirdikleri taştan yapılmış kap kacaktan bahsedilir) yapıldığını zikreder. Buhârâ'da bir Ṭābarān, Nîşâpûr'da da diğer bir Navḳān köyü vardı. Zakarîyā Ḳazvînî'nin, *Âṯār al-bilād* (s. 275)'ı, Tûs'un, „Ṭābarān ve Navḳān adında iki mahalle (*maḥallatayn*)'den ibâret bir şehir" olduğunu iddia etmek sûretiyle, birçok karışıklıkların kaynağı olmuştur (Bunların mükemmel bir tahlîli için bk. Şanî' al-Davla, I, 196—199). Gerçekte, bu iki şehir, Hamd Allāh Mustavfî (*GMS*, s. 151)'nin doğru olarak gösterdiği gibi, 4 fersahlık bir mesâfe ile birbirinden ayrılır.

Tûs'a, Cām'dan gelmiş bulunan İbn Baṭṭūṭa (III, 77)'ya göre, burası Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri idi. İbn Baṭṭūṭa, Tûs'tan Meşhed'e geldi; bu devirde Meşhed, Navḳān'ı gölgede bırakmıştı, zîrâ bu Magribli seyyah, Navḳān hakkında hiçbir şey söylememektedir ve bu devirden itibâren Navḳān ismi tamamıyle kaybolmuştur.

Cūn-Ġorbānlar devri. Bu emîrler, doğrudan-doğruya Navrūz b. Arġun'un soyundan gelmektedir. Bunların muhtemelen Moğul Oyrat kabîlesinin şûbelerinden biri (**Dzun-ġurban*, „sol kanadın üç müfrezesi") 'ni gösteren adı, sonradan *Cān-ḳurbān* („canını kurban eden"; krş. mad. DEVLET-ŞÂH) sözüne uydurularak Farsçalaştırılmıştır. İran Moğul hânedânının ilgasından sonra, Navrūz'un, Arġun-Şah adı verilen oğlu, Ḥâfiẓ-ı Abrū (Barthold, *Istor.-geogr. obzor Irana*, s. 70'te zikredilmiştir)'ya göre, Horasan'da Tûs, Kuçan, Kelât, Ebîverd, Nesâ ve Merv'i içine alan bir emîrlik te'sis etti. Davlat-Şāh (Bombay tab'ı, 1887, s. 121), Arġun-Şah'ı „Nîşâpûr ve Tûs'un pādşāhı" olarak adlandırır ise de, 738 (1337)'de Nîşâpûr, Serbedârîlerden Mas'ūd tarafından ondan alındı. Arġun-Şah, Tuġa Timur [b. bk.]'un seçilişinde mühim rol oynadı. Tuġa Timur'un ölümünden (754) sonra, emlâki Serbedârîler, Kertler ve Arġun-Şah arasında bölündü ise de, kısa bir süre sonra, Serbedârîlerden Karābî, Tûs'u, Arġun-Şah'tan aldı [bk. mad. SERBEDÂRÎLER; bugün Kelât'ın kapılarından Darvāza-yi Arġavan-Şāh (aynen) adını taşıyan biri bu adı İlhanlılardan aslâ şah ünvânı almamış olan Arġun'a değil, bu emîre borçludur].

Arġun-Şah'a, oğulları Muḥammed ve Ali Bey halef oldu. 783 (1381) başlarında Timur, Tûs'a yöneldiği vakit, Ali Bey, kendisine saygısını sunmak istedi ise de, 1381 kışında Kelât [b. bk.] kalesine kapandı. Birçok heyecanlı hâdiselerden sonra, Ali Bey, 784'te Şeyḫ 'Alî Bahādır'a teslim oldu. Timur, mükâfat olarak Şeyḫ 'Alî Bahādır'a Rādkān'ı tevcih etti. Ali Bey, Endican'a sürülüp, aynı yılın sonunda orada îdam edildi. Diğer Cūn-Ġorbānî'ler Taşkent'e sürüldüler (*Ẓafar-nāma*, I, 324, 335, 351, 385). Bununla berâber, 791 (1389)'de Horasan'da, Serbedârîler, Ḥâccî-Bey ('Alî Bey'in küçük kardeşi) ile Kelât ve Tûs kuvvetlerinin katıldığı bir ayaklanma vuku buldu. *Ẓafar-nāma* (I, 468 v.d.), bu ayaklanmanın, Mîrân-Şah tarafından bastırılışını kısaca anlatır. Daha tafsilâtlı bir rivâyet, Şanî' al-Davla (*ayn. esr.*, s. 208 v.d.) tarafından zikredilmiştir. Timur, Ḥâccî-Bey'i, sonradan büyük servet edindiği Tûs'a tâyin etti. Toktamış'ın başarıları hakkındaki şikâyetler, Timur'un hutbeden adını çıkaran ve müstakil olma arzusunu açığa vuran Ḥâccî-Bey'in başını döndürdü. Aylarca, Timur'a sâdık kalan Aḳ-buḳa ile çarpıştı. Mîrân-Şah'ın gelmesi üzerine Ḥâccî-Bey kaçtı ise de, yakalanıp öldürüldü. Recep 791 (temmuz 1389)'de şehir alınıp, korkunç şekilde tahrib edildi: Onbin adam öldürüldü ve şehrin kapısında, kafa taslarından kuleler (*manāra*) vücûda getirildi. „Tûs'tan hiçbir iz kalmadı". 807'de, Timur, gaybubeti esnâsında bir tertip düşünen Cūn-Ġorbānî'lerden Aḳ-buḳa ve Ḳara-buḳa'yı, 'İşkābād (Aşkâbâd) yakınında îdam ettirdi (*Ẓafar-nāma*, II, 592). Günümüzde, Meşhed'in şimâlindeki bölge (Çolay-ḫāna'den Kuçan'ın 4 fersah şimâlindeki Ḳal'a-yi Yūsuf-Ḫān'a kadar) Cūn-Ġorbānî kabîlesinin *Yurt*'u adını taşır (Şanî' al-Davla, *ayn. esr.*, I, 158).

Tûs'un âkıbeti. 791 hâdiselerinden sonra, Tûs (yâni Ṭābarān) bir daha kalkınamadı. Şâhruḫ, 807 (1404)'de Horasan tahtına cülûsundan sonra, şehri yeniden kurmak üzere Tûs'a, Emîr Sayyid Ḫvāca'yi gönderdi. 809 (1406)'da Tûs, Kuçan, Kelât v.s. Şehzâde Uluġ-Bey'e verildi. Timur âilesinin inhitâtı devrinde, ahfâdından, 862 (1457)'de Mîrzâ Şâh-Maḥmud, 905 (1499)'te Mîrzâ Muḥammed Hüseyn (Sultan Hüseyn-i Baykara'nın oğlu), Tûs'ta az çok müstakil bir iktidar sürdürdüler.

918'de, 'Ubayd Allāh-Ḫān Özbek, Herat kuşatmasını kaldırarak Tûs ve İsferâyîn'e geldi ise de, birkaç ay sonra, Şāh İsmā'îl'in yaklaşması üzerine Horasan'ı boşalttı. *Ḥabîb al-siyar*, 927 yılı vukuatı içinde bir „Tûs ve Meşhed" vâlisinden bahseder. Ḫanikov, Tûs'ta, bir Şehzâde İbrahim'e âit 983 tarihli bir mezar kitâbesi buldu. Aynı seyyahın, hicrî XII. asır sonuna kadar Tûs adının İranlıların usturlâblarında görünmediği husûsundaki delili pek ikna edici değildir, zîrâ, coğrâfî hâtıraların, şarkta ne kadar unutulmaz oldukları bilinmektedir. Aḥmed Amîn Rāzî, *Haft-iḳlîm* (Paris, Bibl. Nat., Farsça el yazm. zeyl, nr. 356, var. 264—274)'inde artık Tûs'u zikretmez; Meşhed'den bahsederken: „Bu vilâyet vaktiyle Tûs adı ile tanınırdı" der. XIX. asrın başında Zayn al-'Âbidîn Şîrvānî (*Bustān al-siyāḥat*, Tahran, 1315, s. 354): „Tûs, Horasan'da tanınmış bir şehirdir; kaderi onu öylesine harab etmiştir ki, sâdece 30 evlik bir köy olarak kalmıştır" şeklinde yazar.

Şu iki sebep Ṭābarān-Tûs'u, yok olmaya sürüklemiştir: Her istîlâya açık ova içindeki coğrâfî durumunun zayıflığı ile mukaddes makamı sâyesinde korunan ve hacı kalabalığını kendine çeken Meşhed'in şöhreti. Nâdir-Şah ile birlikte Meşhed'i ziyâret eden Hindli seyyah 'Abd al-Karîm (trc. Langlès, 1797, s. 74), bu şehrin şöhretinin, Tûs'un harab olmasına sebeb olduğuna isâbetli bir şekilde işâret etmiştir.

Eski eserleri. Fraser, Ḫanikov, O'Donovan, Jukovsky, Jackson, Diez ve bilhassa Şanî' al-Davla ve Sykes, Tûs, yâni Ṭābarān harâbelerini tavsif etmişlerdir. Bu harâbeler, Meşhed (Navḳān)'in şimâlinde takrîben 25 km. (4 fersah) mesâfede Kaşaf-rūd'un sol kıyısı üzerinde bulunmaktadır. Şehrin toprak surları, dâire şekline yakın muntazam olmayan bir hat teşkil edip, 1 fersah uzunluğundadır. Kalınlığı, temelde 5 ẕar' (takrîben 5 m.)'dır. Surlarda hâlâ 106 kule ile 9 kapı izi görülür. Sykes'in krokisine göre, eski şehrin işgal ettiği satıh takrîben 2.100 x 2.100 metredir.

Bu sâhanın şimâl tarafından, her kenarı 200 ẕar' (1 metre) olan bir murabba şeklindeki kalenin harâbeleri görülür. 12 kulesi vardır. Kaleyi çeviren hendek 51 ẕar' genişliğindedir. Bu arkın ortasında sun'î bir tepe üzerinde 80 x 50 ayak (*ḳadam*) ebadında mustatîl şeklinde bir kale yükseliyordu; 9 kule ile techiz edilmişti. Her biri 25 evlik iki kenar mahalle, sırtını iç taraftaki duvara vermiştir: Garpta, Ṭūs-i Karîm-ḫānî ile, şarkta Ṭūs-i Bahādur-ḫānî ve surun dışında şimâl-i şarkîde üçüncü bir köy (*Mazra'*) olan İslâmîya bulunur.

Resmî makamların ihmâline rağmen, halkın hâfızası, geçen dokuz asırdan sonra bile, Firdavsî'nin istirahatgâhının hâtırasını muhâfaza etmiştir. Burası, şimâl-i şarkî surunun yakınındaki şehrin içinde gösterilir. 510 (1116)'da Firdavsî'nin türbesini ziyâret eden Niẓāmî-yi 'Arūżî, onun ebedî istirahatgâhını, Rizān kapısının iç kısmında Firdavsî'ye âit bahçenin içinde gösterir (*Çahār-maḳāla*, *GMS*, s. 51: *darūn-i darvāza*. Browne [*A Liter. Hist. of Persia*, II, 138], bu ibâreyi yanlış bir anlama ile, kapı dışında „outside the gate" şeklinde tercüme etmiştir.). Sykes'ın tesbit ettiği gibi, Rizān (şimdiki telaffuz: Rēzān) köyü, hâlâ Tûs'un şimâl-i şarkîsinde, 14,5 km. (9 İngiliz mili) mesâfede bulunup, ona tekabül eden „Rizān kapısı" Tūs-i Bahādur-ḫānî mahallesinin yerinde olmalıdır. Rūdbār (krş. Firdavsî'nin destanı) kapısı, şehrin karşı ucunda olmalıdır. Ayrıca *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 151), kapının cenûb-i garbî (*cānib-i ḳiblî*)'de yâni Kaşaf-rūd'un üzerinde ve bugün hâlâ mevcud olan büyük köprünün karşısında bulunduğunu müsbet olarak te'yid etmektedir.

Sykes'a göre, Rūdbār, Tûs'la Nîşâpûr arasındaki bir dağlık bölgenin adı ise de, bu ad şehrin sâdece nehre yâni Kaşaf-rūd'a bitişik kısmına delâlet edebilir. Firdavsî'nin sâhibi bulunduğu Bāj köyüne, Rizān (resim için bk. Sykes, *A seventh journey*, *GJ* [1915], XIV, 365)'ın cenup, cenûb-i garbîsine 6,5 km. mesâfede bulunan şimdiki Pāz (veya Fāz) köyü tekabül etmektedir. Ṭābarān şehrine 2 fersah mesâfede bulunan Bāz-i Ṭūs köyünün adı, Şeyḫ Abū Sa'îd (967—1049)'in hal tercümesi *Asrār al-tavḥîd* (s. 68)'de geçmektedir. Bu eserde, aynı şekilde şehre bir fersah mesâfede Du-birādarān adlı bir yer ile, şehirde Ustād Abū Aḥmed ḫānagāh'ı zikredilmektedir. Firdavsî'nin doğum yeri olan Şādāb köyü de, Tûs civârında bulunmaktadır (Taḳî-zāda'nin verdiği şifâhî bilgi).

Büyük şâir (Firdavsî)'in mezarı ile ilgili hususta, Davlat-Şāh (892=1487; nşr. Bombay, 1887, s. 29), bu mezarın, Mazār-i 'Abbāsîya'nin yanında bulunduğunu ve ziyâretgâh olarak kullanıldığını kaydetmektedir; Ḳāżî Nūr Allāh (X. [XVI.] asrın sonu), *Maǧālis al-mu'minîn* (*maǧlis* nr. 12 İran şâirleri hakkında) adlı eserinde bu mezarı şahsen ziyâret ettiğini iddia eder. Ḳāżî Nūr Allāh: „Umûmiyetle Tûs'un harab bir halde bulunmasına ve 'Ubayd Allāh Ḫān'ın emri ile [yerinin] kısmen yıktırılmasına rağmen, bu türbe, nisbeten iyi kalmış olup, göze çarpar (*muṣaḥḥaṣ vā mu'ayyan*) bir durumdadır" demektedir. [Jukovski'nin, 'Ubayd Allāh Ḫān'ın Firdavsî'nin mezarını „meydana çıkarma"yı emrettiğine dâir ters tefsîri, Petersburg Üniv., nr. 147'deki yazma, var. 63'teki ibâreyi yanlış anlamasının neticesi olmalıdır]. Fraser (*ayn. esr.*, s. 519)'e itimad etmek gerekirse, Firdavsî'nin mezarı üzerinde, 1822'de, çini ile süslü kubbesi olan küçük bir bina vardı. 1858'de, Ḫanikov bundan hiçbir iz bulamadı. 1883'e doğru Horasan vâlisi Âṣaf al-Davla, mezarı meydana çıkarmak için bâzı

çalışmalara girişti; 1890'da Firdavsî'nin ebedî istirahatgâhını ziyâret eden Jukovsky'ye göre, Âṣaf al-Davla, eski binanın yıkılması netîcesinde teşekkül eden Tâpä (*Tepe*)'yi temizleterek türbeyi tuğla ile kaplatıp etrafını kerpiç duvarla çevirdi; bu zâtın ölümü sonraki çalışmaları durdurdu. Köylüler, Jukovsky'ye, Firdavsî'nin mezar taşının, bir hamamın inşâatı için götürüldüğünü söylemiş iseler de, Jukovsky, bu hususta bâzı şüpheler serd etmektedir. Pahlavî'nin saltanatında ve İran meclisinin bir Parsî mebusu olan Arbâb Kay Ḫusrav'in teşebbüsü üzerine, *Şāh-nāma* şâirinin ebedî istirahatgâhı olan yeri, lâyık şekilde belirtmek için bir binaya başlanıldı. [Türbenin yeri hakkında Sykes tarafından *JRAS*, 1910, s. 1120'de ileri sürülen şüpheler, devam eden bir rivâyetin mevcûdiyeti ve Jukovsky'nin ifâdeleri bakımından mübalegalı gözükmektedir.]

Tûs'un harâbeleri arasında, bugün harab olmuş tuğladan güzel bir bina (Ṣanî' al-Davla, I, 180: *buḳ'ā manand* „türbeye benzer") yükselir. Diez'e göre, bu binanın planı, 18,6 x 25 m. ebadında mustatîl biçiminde olup, duvarları son derecede kalın (3.20—5.40 m.)'dır. Kubbenin temeline kadar duvarların yüksekliği 18 ẕar' 'dır (Ṣanî' al-Davla). Bu eser, 3 kısımdan teşekkül eder: I. giriş (*ivān*) (8.70 x 3.20 m. ebadında), 2. kubbe altındaki salon (12 x 12 m.), 3. kemerler üzerinde yerleştirilmiş ayrı ebadda üç oda. Ṣanî' al-Davla (I, 181) vaktiyle, duvarların kaplanmamış olmasına dayanarak, binanın asla tamamlanmadığı faraziyesini ileri sürmüştür. Ṣanî' al-Davla tarafından görülen tek kitâbe, *al-dunyā sā'at* (dünya sâdece bir andır) olup, hiçbir tarihi ihtivâ etmez. Diez (s. 59), Sultan Sencer'in Merv'deki türbesi ile bu binanın üslûpları arasındaki benzerliğe telmihte bulunmakta ve faraziyesinin başında, bu binanın Abū Ḥāmid al-Ġazālī (ölm. 505=1111)'nin türbesi olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak Diez'in dayandığı metinlerin tercümesi yanlıştır: Yāḳūt, sâdece Ġazālī'nin doğduğu şehirde gömüldüğünü söyler. İbn Baṭṭūṭa (III, 77) aynı şekilde „ve kabri (ḳabr) orada (Tûs'ta)'dır" demekle yetinir. Magribli seyyahın türbe hakkında hiçbir tafsilât vermemesi gariptir. Türbenin içinde, yerde, Peygamber ahfâdından gelen bir şehzâdenin (*'alī-cāh*, Diez tarafından zikredilen tercümenin aksine, bir isim değil, bir ünvandır) ve kızı Melike (*ulyā-ḫażrat*) Mehveş Hanım'ın mezar taşları bulunur. Bu taşlar türbeye âit olmayıp dışardan getirilmişlerdir. Ḫanikov (*Otčet.*)'un Tûs'ta gördüğü Şehzâde İbrahim'in mezar taşının, bahis konusu bina ile ilgisi yoktur.

Navḳān harâbelerine gelince, bunlar doğrudan doğruya Meşhed'den Ḫusaynābād ve Mihrābād köylerine kadar uzanır. Sykes, burada 760 (1359)'tan 1099 (1688)'a kadar değişik tarihler taşıyan mezar taşları buldu. Harâbelere bitişik Meşhed mahalleşi de Nouġān adını taşır (Sykes, *ayn. esr.*, s. 1116).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Ṣanî' al-Davla, *Maṭla' al-şams* (Tahran, 1301), I, 179—275 (Tûs'taki harâbelerin tavsifi ve tarihî kayıtlar, buralı meşhur kimseler); Muḥaṣṣil (=Taḳī-zāda)'ın *Kāwa* (Berlin) mecmuasında Firdavsî hakkındaki bir dizi makalesi, yeni seri, 1920, nr. 10, 11, 12; 1921, nr. 1, 3, 7, 10, 11, 12; Fraser (1825), *Narr. of a Journey into Khorasan* (London, 1825), s. 517—519; Ritter, *Erdkunde* (1838), VIII, 287—292; Ḫanikov, *Otčet, Westnik Russ. Geogr. Obshč.* (1859), XXVI, 48; Hanikoff (Ḫanikov), *Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie Centrale* (Paris, 1864), s. 109 v.d.; Vámbéry, *Meine Wanderungen* (Budapeşte, 1867), s. 326; Napier, *Journey on the Turcoman Frontier, Proc., RGS* (1874), s. 169; O'Donovan, *The Merv Oasis* (London, 1882), II, 15 v.d.; Jukowsky (1890), *Mogila Firdousi* (Firdavsî'nin mezarı), *Zap.*, 1892, VI, 308—314 (Resim); Curzon, *Persia* (1892), s. 174; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (London, 1900), s. 316 (Tûs'taki türbenin resmi); Barthold, *Istor.-geogr. obzor Irana* (St. Petersburg, 1903), s. 69-72; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 388—391; P. M. Sykes, *Histor. notes on Khurasan, JRAS* (1910), s. 1113—1120; Jackson, *From Constantinople to the Home of Omar Khayyam* (New-York, 1911), s. 266—296: Diez, *Churasanische Baudenkmäler* (Viyana, 1918), I, 55—62; ayn. mll., *Persien. Islamische Baukunst in Churasan* (Viyana, 1923), bk. *fihrist*.

(V. MINORSKY.)

ṬŪSĀN. [Bk. TÛSÂN.]

TÛSÂN, ṬŪSĀN, Yāḳūt'a göre, Merv [b. bk.]'den 2 fersah uzaklıkta bir kasaba. Abū Muslim'in tazyiki karşısında, çekilmeğe mecbur olan Emevî vâli Naṣr b. Sayyār, Nahr-i 'Iyad'da ordugâhını kurarak, Abū Muslim taraftarlarının oturdukları Ṭūsān'a Abu'l-Ẕayyāl 'i tâyin etmişti. Abu'l-Zayyāl Ṭūsān'da mağlûb olmuştur (krş. İbn al-Aṯīr, V, 282).

(V. MINORSKY.)

ṬŪSÎ. [Bk. TÛSÎ.]

TÛSÎ. ṬŪSÎ, ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. AL-ḤASAN B. 'ALÎ AL-ṬŪSÎ (995-1067), V. (XI.) asırda İmâmiye'nin başta gelen âlimlerinden olup, Şayḫ al-Tā'ifa ünvânı ile tanınır; ramazan 385 (teşrin I. 995)'te Tûs'ta doğdu. Kendisinin Tûs'ta doğduğu, çağdaşı ve arkadaşı olup, Nacāşî diye tanınan Aḥmed b. 'Alî al-Kūfî (982-1058)'nin ifâdesinden de anlaşılmaktadır.

Ṭūsî'nin çocukluk ve ilk gençlik hayatı ile âilesi hakkında fazla bilgi yoktur. İlk ve orta tahsilini Tûs'ta yaptıktan sonra, bilgisini artırmak gayesiyle 408 (1017)'de Bagdad'a gelmiş ve çağının meşhur İmâmiye âlimlerinden al-Mufîd (Muḥammed b. Muḥammed b. Nu'mān al-Ḥārişî [945-1022])

'in talebesi olmuş ve bu zâtın ölümüne kadar, nezâreti altında tahsil görmüştür. Bu sırada üstâdının *al-Muḳni'a fi'l-fiḳh* adlı eserinin bir bakıma şerhi mâhiyetinde bulunan *Tahẕīb al-aḥkām*'ı hazırladı. Ṭūsî, al-Mufîd'in ölümünden sonra al-Sayyid al-Murtażā (Abū 'l-Ḳāsim 'Alî b. Abî Aḥmed al-Ḥusayn b. Mūsā [966-1044])'ya intisab etmiş ve bu zâtın bir müddet talebesi olmuştur. Nakipliği zamanında büyük bir nüfuz ve servete sâhip bulunan al-Sayyid al-Murtażā, Ṭūsî'yi himâye etmiş ve ona, 12 dinar aylık bağlamıştır. Kendisi bu müddet içinde tefsir, hadîs, kelâm, fıkıh v.s. ilimlerde tanınmıştır. al-Sayyid al-Murtażā'nın yanında bulunduğu sıralarda da, bu zâtın *Kitāb al-Ṣāfī*'sinin bir hulâsası telâkkî edilen *Talḫīṣ al-Ṣāfī*'yi ve *al-İstibṣār, al-Nihāya, Kitāb Ricāl* v.s.'yi yazmıştır. Ṭūsî, 23 sene müddetle yanında bulunduğu al-Sayyid al Murtażā'nın ölümü üzerine, onun yerine geçmiş (436=1044) ve Şayḫ al-Ṭā'ifa lekabı ile İmâmiye'nin dinî reîsi olmuş, hocalık ve ilmî faâliyetiyle tanınmıştır. Bu sıralarda Bagdad'da Karḫ semtinde oturan Ṭūsî, hayatının 12 sene kadar süren bu devresinde (436—448=1044—1056), Büveyhîlerin geniş teveccühüne mazhar olduğu gibi, Abbâsî halîfesi tarafından da takdir edilmekle berâber, Bagdad'da sık sık cereyan eden sünnî-şi'î kavgaları yüzünden huzur içinde olmamıştır. Nitekim İmâmiye mezhebindeki bâzı dostları ve yakınları ile birlikte, husûsî sohbetlerinde sahâbeye söğdükleri ithâmı ile Halîfe al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'a şikâyet vâki olmuş ve kendisinin *al-Miṣbāḥ* adlı eserinde *'Āşūrā* duasındaki zâlime lânet yağdıran metnin de bunu ispata medar olacak bir delil kıymetinde olduğu ileri sürülerek, halîfe tarafından sorguya çekilmiş ise de, bir takım zekîce cevaplar vermek sûretiyle kurtulabilmiştir. Tuğrul Bey'in Bagdad'a gelerek (ramazan 447=kânun II. 1055) şi'î Büveyhî devletini ortadan kaldırması üzerine, şi'îlere karşı girişilmiş bulunan sünnîlerin harekâtı esnâsında, Ṭūsî'nin Karḫ yakasındaki evi olduğu gibi, kitapları da Naṣr Câmii önünde yakılmış ve kendisi de gizlenmek zorunda kalmıştır.

Kırk yıl kadar Bagdad'da ikamet etmiş bulunan al-Ṭūsî bu hâdiselerden sonra Necef'e gitti ve ömrünün sonuna kadar orada kaldı. Buradaki hayatı hakkında fazla bilgi olmamakla berâber, biraz da mecburen, gizlice son eserlerini yazmakla meşgul olduğu tahmin edilebilir. Ṭūsî, Necef'te de 12 yıl yaşamış (448-460=1056-1067) ve 22 muharrem 460 (2 kânun I. 1067)'ta vefat etmiştir. Vasiyetine uyularak defnedildiği evi mescide çevrilmiştir. Burası şimdi Mascid-i Ṭūsî diye mâruf olup, 'Alî'nin türbesine de çok yakındır. 'Alî (ölm. 40)'nin, Ṭūsî'nin makberesine doğru açılan türbe kapısına Bāb al-Ṭūsî ve son yıllarda burada açılan caddeye de Şārî' al-Ṭūsî adı verilmiştir.

Ṭūsî'nin, erkek ve kız çocuklarından, oğlu Abū 'Alî Ḥasan, ilmi ile tanınmış ise de, bilhassa torunu Abū Naṣr Muḥammed b. Ḥasan, bu sâhada daha büyük bir şöhret kazanmıştır. Bilinen iki kızından biri, *Sarā'ir* adlı kitabın müellifi Muḥammed b. İdrîs al-Ḥillî'nin annesi, diğeri ise Muḥammed b. Aḥmed b. Şahriyār'ın karısıdır.

Ṭūsî, 1000 yıla yakın bir süre şi'îler arasında Şayḫ al-Ṭā'ifa, yüksek müçtehid, şöhretli fakîh ve büyük âlim gibi türlü vasıflarla methedilmiştir. Talebesi arasında 300'den fazla içtihad sâhibi kimse vardır. Ṭūsî'nin hicrî tarih bakımından 1000. doğum yılı münâsebetiyle, Meşhed Üniversitesi tarafından mart 1970 (muharrem 1390=isfend 1348 hş.)'te, milletler-arası bir kongre tertib edilmiş ve bu münâsebetle eserlerinden bâzıları yeniden basılmıştır.

Eserleri: Ṭūsî velût bir müellif olup, din ilimlerinin hemen her sâhasında eser vermiştir. Arapça olan bu eserlerin dili sâde, ibhamdan uzak, vâzıh ve akıcıdır. Kendisi, *Fihrist ḳuṭūb al-şī'a* adlı meşhur kitabında 43 eserinin adını vermektedir. Aḳā Buzurg-i Tihrānî, *al-Ẕarī'a ilā taṣānīf al-şī'a*'da ve Ṭūsî'nin *Tibyān* isimli tefsirine yazdığı mukaddimede onun 48 kitabından bahseder. Muḥammed Vā'iẓ-zāda-i Ḫorāsānî de, Ṭūsî'nin *al-Cumal va'l-'uḳūd*'una eklediği etraflı tetkikte, onun eserlerini, tefsîr (3 adet), hadîs (3), fıkıh (11), usûl-i fıkh (2), kelâm (16), fihrist ve ricâl (3), maktel ve tarih (2), duâlar (5), çeşitli suallere cevaplar (3) olmak üzere dokuz kısma ayırır.

Ṭūsî'nin başlıca eserleri şunlardır:

1. *al-Tibyān fī tafsīr al-Ḳur'ān.* Bir mukaddime ile on cüzden ibâret olan bu büyük eserin önsözünde müfessir, zamanına kadar hiçbir şi'î âlimin tam *Kur'an* tefsîri hazırlamamış olmasından bahsetmektedir. Bu tefsîrin, biri 1365'te iki büyük cilt, diğeri 10 cilt hâlinde Necef'te (1376—1383) olmak üzere iki baskısı vardır.

2. *Tahẕīb al-aḥkām*, şî'anın dört ana kitabından biri olup, 23 bölümden ibârettir. 393 bâbta 13.590 hadîs bulunmaktadır. Ṭūsî, bu eserini hocası al-Mufîd'in *al-Muḳni'a* adlı eserine şerh olarak yazdığını belirtir. Bu esere 40 kadar şerhin yazılmış olması, onun şi'î dünyasındaki ehemmiyetini gösterir. Bu kitabın biri Tahran'da (1316/1317) iki cilt, diğeri Necef'te (1382) 10 cilt hâlinde olmak üzere iki baskısı vardır.

3. *al-İstibṣār fī ma'ḫtulifa fihi min al-aḫbār*, şi'anın, hadîse dâir dört ana kitabından biri olup, ahbar ve fıkhen helâl ve haram hakkındaki ihtilâflı hadîsleri ihtivâ etmektedir. Her bâbın başında, hadîslerin birbirine tercih sebepleri gösterilmeye çalışılmıştır. Mevcut baskılarına göre eserde 5.511 hadîs vardır. Eserin Luknov'da, (1307) Tahran'da (1317) ve Necef'te (1375) olmak üzere üç baskısı vardır. Bu kitaba birçok şerh ve tâlik yazılmıştır.

4. *al-Nihāya fī mucarrad al-fiḳh*, fıkha dâir mühim bir eser olup, daha çok hadîslere dayanmaktadır. Şi'î âlimlerinin el ve ders kitabı mâhiyetinde olan

bu eser, 22 bölüm ve 215 bâbtan ibârettir. Kitap önce 1276 (Tahran)'da taş basması hâlinde basılmış, sonra da 1342 hş.'de Farsça tercümesi ile birlikte Tahran Üniversitesi neşriyatı arasında çıkmıştır. Eser hakkında yazılmış birçok şerh ve haşiye vardır.

5. *al-Mabsūṭ fi'l-fiḳh*. Şi'î fıkhının mühim kaynaklarından biri sayılan bu eserin, biri 1271 (Tahran)'de, diğeri 1278 (Tahran)'de olmak üzere iki baskısı vardır.

6. *al-Cumal va'l-ʿuḳūd fi'l-ʿibādāt*, yine bir fıkıh kitabı olup, *Ṭahārat* bahsi ile başlar ve *amr bi'l-maʿrūf va'l-nahy ʿani'l-munkar* ile tamamlanır. Biri Tahran'da tarihsiz, diğeri müellif hakkında nâşirin mufassal bir mukaddimesiyle, Meşhed Üniversitesi neşriyatı arasında (1347 hş.) olmak üzere iki defa basılmıştır.

7. *Fihrist ḳuṭūb al-şīʿa*, şi'î müelliflerin eserlerinin listesini ihtivâ eden bir kitap olup, içinde 900'den fazla isim mevcuttur. Eserde ayrıca şi'î olmayanların isimlerine de rastlanır. Bu *Fihrist* ilk defa A. Sprenger, M. Abdulḥaḳ ve G. Kadir tarafından Kalküta'da (1853—1855) basılmış, sonradan Meşhed Üniversitesi, Ṭûsî kongresi münâsebetiyle—fihristler de eklenmek sûretiyle—aynen neşr olunmuştur. Ayrıca, 1356 ve 1380'de olmak üzere iki defa Necef'te; 1381'de de Tahran'da basılmıştır. Ṭûsî'nin bu eseri de, birçok kimse tarafından şerh, telhis ve ikmâl edilmiştir.

8. *İḫtiyār maʿrifat al-ricāl*. Daha çok *Ricāl al-Kaşşî* diye tanınan bu eser, Abū ʿAmr Muḥammed b. ʿOmar al-Kaşşî (ölm. 385=995)'nin şi'î ricâli hakkındaki kitabının tertîbe sokulması ve ıslâhı sûretiyle meydana gelmiştir. Eserde aynı zamanda gerekli yerlerde bir takım kısaltmalar da yapılmıştır. Bu kitap taş basması hâlinde Bombay'da (1317), Necef'te ve ayrıca Ḥasan al-Muṣṭafavî tarafından Meşhed Üniversitesi neşriyatı arasında 1348 hş.'de çıkmıştır.

9. *Miṣbāḥ al-mutahaccid*, ibâdet, duâlar ve dinî âdabla ilgili bilgileri ihtivâ eden bir eser olup, Tahran'da (1338) taş basması olarak basılmıştır. Ṭûsî'nin bu kitabı kendi tarafından *Muḫtaṣar al-miṣbāḥ* adı ile kısaltılmış olup, henüz basılmamıştır.

Bibliyografya: Ṭûsî, *Fihrist*, s. 285—288; Nacāşî, *Ricāl*, s. 287 v.d.; al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, III, 51 v.d.; al-Astarābādî, *Manhac al-maḳāl*, s. 292; Muḥ. b. İsmāʿîl al-Karbalāʾî, *Muntaha'l-maḳāl*, s. 269; Yûsuf al-Baḥrānî, *Luʾluʾat al-baḥrayn*, s. 246-252; Muḥ. Bâkir al-Ḫᵛānsārî, *Ravżat al-cannāt*, s. 580-590; al-Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-mufassirīn*, s. 29; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, s. 452, 1581, 1973; Brockelmann, *GAL*, I, 405; *Suppl.*, I, 706 v.d.; Maria Nallino, *Abū Gaʿfar Muḥammed Ibn al-Ḥasan al-Ṭūsî e un nuoro manoscritto del suo „Kit. al-Istibṣār"*, *RSO* (Roma, 1947), XXII, 1-4; Sarkis, *Muʿcam al-maṭbūʿāt..*, 1348, II; Hayreddin al-Ziriklî, *al-Aʿlām*, VI, 315; Āḳā Buzurg-i Tihrānî, *al-Ẕarīʿa*, II, 14, 269, 486; III, 328; V, 145; Kaḥḥāla, *Muʿcam al-muʾallifîn* (Şam, 1960), IX, 202; Muḥ. ʿAlî Tabrîzî, *Rayḥānat al-adab* (1367), II, 399—401; Muḥ. Vāʿiẓ-zāda-i Ḫorāsānî, *Şarḥ-i ḥāl u āṣār-i Şayḫ Ṭūsî* (Meşhed Üniversitesi neşriyatı), ayrı bas. (Meşhed, 1347); Abdülkadir Karahan, *Kitāb al-İstibṣār ve ġayrih min maḫṭūṭāt Abî Caʿfar Muḥ. b. al-Ḥasan al-Ṭūsî al-mavcūdah fî maktabāt*, İstanbul, 1970 (Şayḫ al-Ṭûsî birinci yıl kongresine sunulmuş bildiri); *Yād-nāma-i Şayḫ al-Ṭāʾifa Abū Caʿfar Muḥ. b. Ḥasan Ṭūsî* (Meşhed, 1348 ş.), I; *al-ẕikr al-Alfiya li'l-Şayḫ al-Ṭūsî* (Meşhed, 1392=1351 hş.); *EI*, mad. ṬŪSÎ.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TÛSÎ, AL-ṬŪSÎ, NAṢÎR AL-DÎN ABŪ CAʿFAR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, Moğul istîlâsı sırasında yaşamış astronom, müellif, şi'î temâyüllü siyâset adamı olup, 11 cemâziyelevvel 597 (18 şubat 1201)'de Tûs'ta doğmuş ve 18 zilhicce 672 (26 haziran 1274)'de Bagdad'da vefat etmiştir.

Naşîr al-Dîn al-Ṭûsî, ilk vazifesine, İsmailîlerin Sertaht şehrindeki vâlisi Naşîr al-Dîn ʿAbd al-Raḥîm b. Abî Manşûr'un yanında astronom olarak başladı. Halîfenin sarayına geçmek için yapmış olduğu başarısız bir teşebbüsten sonra; önce Sertaht'ta, sonra da Alamut [b. bk.]'ta aynı vazife ile çalışmalarını aksatmadan göz altında bulunduruldu. 654 (1256)'te Ḥaşîşîyün'dan Rukn al-Dîn Ḫurşâh'ı, Hulagu'ya teslim etti. Sonra Bagdad'ı fethinde onun yanında müşâvir olarak çalıştı. Hulagu'nun emriyle Merâga rasathânesini kurdu. Nâzır ve evkaf müfettişi oldu ve ölümüne kadar devamlı olarak Abaka Han'ın devrinde de saraydaki nüfûzunu muhâfaza etti.

Ṭûsî'nin siyâsî tutumu, oniki imâm tâlimine karşı kuvvetli bağlılığıyla kendini gösterir; bu becerikliliği ve kabiliyeti yanında, bu oniki imâma bağlılığı, onu Moğulların hilâfete karşı azınlıkta olan İranî-şi'î hâkimiyetinin bir reîsi yapmıştır. Şi'îlik, onun te'sîriyle Moğul istîlâsı devrinde belirli himâye gördü ve cenûbî Mezopotamya'daki mukaddes makamlar muhâfaza edilebildi. Eserleri arasında (*GAL*, I, 508 v.d.; krş. Nallino, *Oriente Moderno*, VIII, 43 v.d.) itikada dâir olup, taraftarlarınca çok takdir edilen ve haklarında birçok şerhler (*GAL*, *Suppl.*, I, 926 v.d., 927) yazılmış bulunan iki kitabı vardı: *Tacrîd al-ʿaḳāʾid* (Tahran, ts.) ve *Ḳavāʿid al-ʿaḳāʾid* (Tahran, 1305, talebesi İbn al-Muṭahhar'ın şerhi ile birlikte). Oniki imâm nazariyesi bu eserde açıkça belirtilmiş olup, bu durum Farsça olarak kaleme alınmış bulunan metafiziğe dâir *al-Fuṣūl*'ünde de (Arapça rivâyeti Berlin kütüphânesinde 1770 nr. da kayıtlı „138ᵇ v.d." bulunan şerhle karşılaştırılmalı.) açıkça ele alınmıştır. Ṭûsî'nin itikada dâir eserlerinde mantık ve felsefe dâima şi'î rivâyetlerden alınmış malzemeyle işlenmiş haldedir; bunlar, İbn Sînâ [b. bk.] mektebine âit görüşlerdir. Ṭûsî, İbn Sînâ'nın *al-İşārāt va'l-tanbîhāt* adlı eseri için *Ḥall muşkilāt al-işārāt* (Luknow, 1293)'ı yazmıştır. O, bu eserde de İbn Sînâ'yı Faḫr al-Dîn al-Râzî [b. bk.]'ye karşı müdâfaa eder ve ayrıca Faḫr al-Dîn al-Râzî'nin *Muḥaṣṣal afḳār al-mutaḳaddimîn va'l-mutaʾahhirîn* adlı eserine karşı *Talḫîṣ muḥaṣṣal* adında tenkîdî bir şerh yazmıştır [bk. *muḥaṣṣal* (Kahire, 1323)'daki not]. Ṭûsî, oniki imâm görüşüne, Farsça yazılmış *Avṣāf al-aşrāf* (Tahran, 1320)'ta da sâdık kalmıştır. Bu telâkkîsine ve hattâ Ḥallâc [b. bk.]'a olan saygısına rağmen taraftarlarının birçoklarından ayrılır. Fıkıhta verâset hukuku ile meşgul oldu. Remile dâir eserleri arasında bir *Kitāb al-raml* (Münih, AY nr. 880) bize kadar gelmiştir. Daha Sertaht'ta iken hâmisine *Aḫlāḳ-i Nāṣirî* (Lahor, 1265; Bombay, 1267)'sini takdim etti; o, bu eserinde İbn Miskavayh [b. bk.]'e dayanır ve bu kitap birçok defalar basılmıştır. Onun şi'îlikle ilgili kuvvetli şuuru kendine münhasır kalmamıştır. Ṭûsî'nın, Nacm al-Dîn al-Kātibî (*GAL*, I, 466) dışında [Mavlânâ Calâl al-Dîn Rûmî ile yazılı fikir teatisi mevsuk değildir]. sarayda Cuvaynî [b. bk.] kardeşler ile teşrik-i mesâî etmiş, bunlardan tarihçi ʿAlāʾ al-Dîn'e *Talḫîṣ muḥaṣṣal*'ı, diğeri Ṣâḥib Dîvân Şams al-Dîn'e de *Avṣāf al-aşrāf*'ı ithaf etmiştir. O, şi'î muhiti üzerindeki te'sîri dışındaki şöhretini, tıp, fizik, matematik ve bilhassa astronomi gibi müsbet ilme dâir el-kitapları ile araştırmalarına borçludur.

Bibliyografya: Muṣṭafâ al-Tafrişî, *Naḳḍ al-ricāl* (Tahran, 1318), s. 331; Nûr Allâh al-Marʿaşî al-Şuştarî, *Macālis al-muʾminîn* (Tahran, 1268), yedinci *maclis*; al-Ḥurr al-ʿÂmilî, *ʿAmal al-ʿāmil fi ẕikr ʿulamāʾ Cabal ʿÂmil* (Tahran, 1306), s. 506; Muḥammed Bâḳir al-Ḫᵛānsārî, *Ravżāt al-cannāt* (Tahran, 1306), IV, 66 v.dd.; al-Vaṣṣâf, *Tacziyāt al-amṣār* (Bombay, 1269); nşr. Hammer-Purgstall (Viyana, 1856); Raşîd al-Dîn Fażl Allāh, *Cāmiʿ al-tavārîḫ*=Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse* (Paris, 1836); Muḥammed Bâḳir al-Maclisî, *Biḥār al-anvār*, XXV (Tahran, 1315), I, 4; İʿcāz Ḥusayn al-Kantûrî, *Kaşf al-ḥucūb va'l-astār ʿan al-ḳutub va'l-asfār* (Bibl. Ind., yeni seri, 1403, kitap isimleri alfabe sırasına göre tertib edilmiştir); İbn Şâkir, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1299), II, 149; Ḫᵛândamîr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1857), II, 80; III, 54; Abraham ben Samuel Zacuto, *Sēfer Yūḥasîn* (Krakovi, 1581), s. 152; J. Scaliger, *Thesaurus temporum Eusebii Pamphili Chronicorum Canonum* (Leyden, 1606), ikinci kitabın ikinci zeyli, s. 145 v.d.; Peiper, *Stimmen aus dem Morgenland* (Hirschberg, 1850); A. Sprenger, *ZDMG*, XIII, 539 v.dd.; E. Berthels, *Islamica*, I, 274 v.dd.; J. Stephenson, *Isis*, V, 364 v.dd.; M. Horten, *Die philosophischen Ansichten von Rázi und Túsi* (Bonn, 1910) ve *Die spekulative und positive Theologie des Islam nach Razi und ihre Kritik durch Tusi* (Leipzig, 1912); d'Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tschingiz Khan jusqu'à Timour Bey* (La Haye ve Amsterdam, 1834 v.d.); Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane* (Darmstadt, 1842 v.d.); Howorth, *History of the Mongols* (London, 1876 v.dd.), III, bk. *fihrist*; Carra de Vaux, *Gazali* (Paris, 1902), s. 167 v.dd.; E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (London, 1906) ve *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), bk. *fihrist*; R. Strothmann, *Die Zwölfer-Schîʿa* (Leipzig, 1926), burada diğer teferruatlı kayıtlar bulunmaktadır.

(R. STROTHMANN.)

Ṭûsî'nin tıbba dâir eserleri ilmî bakımdan büyük bir ehemmiyet taşımaz. Fizikte, onu, her şeyden önce astronom olarak hendesî ve fizyolojik-optik mes'eleler ilgilendirir. Onun, Öklid'in optiğinin bir yeni tahrîri olan *Taḥrîr ḳitāb al-manāẓir ilā risāla fi'nʿikās al-şuʿāʿāt va-'nʿiṭāfihā*'sı bu sâhaya âittir. Ṭûsî'nin, Yunan riyâziyecisi ve astronomlarının Şâbit b. Ḳurra, Ḳusṭā b. Lūḳā ve İsḥāḳ b. Ḥunayn tarafından yapılmış eserlerin yayım ve tashîhinde gösterdiği gayret hayret vericidir. Bu riyâziyeciler arasında Öklid (*Elementa, Data, Phainomena*), Apollonius (mahrutât), Arşimet (dâire ölçüsü, küre, silindir, ispat kaziyesi); astronomlar arasında da Théodosios, Ménélaos, Autolykos, Aristark, Hypsikles ve Ptoléme zikredilebilir. Onun en meşhur eseri *Kitāb şakl al-ḳaṭṭāʿ* olup, feza müsellesâtı için esaslı münâsebetler kurduğu, ufkî hatlarla ilgili mes'elelere dâir bir kitaptır. O, aynı zamanda riyâziyeye dâir *Muḫtaṣar bi-cāmiʿ al-ḥisāb bi'l-taḫt va'l-turāb* adında bir eser de yazmıştır.

Ṭûsî'ye en büyük şöhreti sağlayan, astronomi sâhasındaki çalışmalarıdır. Moğul hanları ve bilhassa astronomi ile ilgilenen hâmisi Hulagu, ona, çalışmaları için gereken imkânları sağlamışlardır. Hulagu, onu, Merâga'da büyük bir rasathâne kurmakla vazifelendirmişti; bu rasathâne, en mükemmel âletler ve çok sayıda rasatçılarla donatılmıştı. İnşâatın başlangıcında Ṭûsî, 60 yaşlarında, geniş müşâhadelere dayanan yeni cetveller hazırlamak üzere kendisine verilen vazifeyi tamamıyle gerçekleştirebilmişti. O, bu hesaplarını *Zîc-i İlḫānî* adlı eserinde ortaya koymuştur. Bunun ilk makalesi takvimleri, ikincisi seyyârelerin hareketlerini inceler; üçüncü ve dördüncü ise, astrolojiye dâir tatbikata tahsis edilmiştir. Diğer eserleri arasında, astronomiye umûmî bir bakış mâhiyetinde olup, sonradan birçok âlimler tarafından hakkında şerhler yazılmış bulunan *Kitāb al-taẕkira al-naṣîrîya* ile astrolojiye dâir *Kitāb-i sî faṣl*'ı zikredilebilir.

Bibliyografya : Ṭûsî 'nin astronomi ve riyâziyeye dâir eserleri ve hâlen mevcut yazma nüshaları hakkında en iyi mâlûmat için bk. H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke* (Leipzig, 1900, s. 148—153); *bibl.* için ayrıca bk. E. Wiedemann, *Beiträge z. Gesch. d. Naturwissenschaften* (LXXVIII, *Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî*, *SBPMS Erlg.*, 1928, LX, 315).

(J. RUSKA.)

TUSTAR. [Bk. ŞÜSTER.]

ṬÛṬÎ NÂMA. [Bk. NAHŞEBÎ.]

TUTUŞ, TÂC AL-DAVLA, ABÛ ŞÂ'ID B. ALP ARSLAN B. ÇAĞRI B. MÎKÂ'ÎL B. SALÇUḲ B. DUḲAḲ (1062—1095), Suriye Selçuklu devleti meliki olup, Aynî (*Îḳd al-cumân*, XXI, 201b) 'nin bir kaydından 454 (1062) 'te doğduğu anlaşılmaktadır.

Tutuş 'un hayat ve faâliyetlerini 1-meliklik, 2-saltanat mücâdelesi devresi olmak üzere iki kısımda tetkik etmek yerinde olur.

1- Meliklik devresi:

Suriye fâtihi Uvak-oğlu Emîr Atsız 'ın, Mısır 'ı Fâtımîlerden almak gayesiyle, Kahire önlerinde giriştiği savaşta yenildikten sonra öldürülmüş olduğu zannıyle, Büyük Selçuklu devleti sultanı Melikşah, Arrân [b.bk] bölgesinde oturmakta olan kardeşi Tutuş (onun buradaki faâliyetleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur) 'a, fethe devam maksadıyle, Suriye 'yi iktâ etmiş ve hattâ Magrib 'i de almasını kendisine bildirmişti (1077/1078). Tutuş, hizmetinde Bekçi-oğlu Afşin, Sunduk el-Türkî, Dilmaç-oğlu Mehmed, Dudu-oğlu, Türkmen el-Türkî adlarındaki emîrlerle Musul hâkimi Muslim ve Banî Kilâb kabilesi kuvvetleri olduğu halde, Diyarbekir bölgesine geldiği zaman, Hâcib Ay-Tegin el-Süleymanî de kendisine katıldı. Fakat bu sıralarda Emîr Atsız 'ın, Kahire bozgununda öldürülmeyip, yenilgiyi müteâkıp kendisine karşı isyan eden Suriye şehirlerini te'dîbe çalışmakta olduğunu haber alan Tutuş, durumu Melikşah'a bildirdi. Diğer taraftan onun Suriye 'ye tâyinini öğrenen Atsız 'ın da mektupla mürâcaatı üzerine, sultan, Tutuş 'a, Atsız 'ın Suriye 'deki hâkimiyetinde bulunan yerlere taarruz etmeyip, Arap Mirdas-oğullarının idâresindeki Haleb bölgesine hareket etmesi husûsunda emirler verdi. Tutuş, Menbic 'i işgal ettikten sonra Haleb üzerine yürüyerek burasını kuşattı (1078). Fakat o, Haleb hâkimi Emîr Sâbiḳ ve Aḥmed-Şâh 'ın birlikte müdâfaa ettikleri şehri, berâberinde bulunan Muslim 'in çevirdiği entrikalar ve hattâ daha ileri giderek Halebîlere açıktan açığa yardım etmesi yüzünden, üç buçuk ay kuşatmasına rağmen alamadı. Bunun üzerine kuşatmayı bırakıp, buradan ayrılmak zorunda kalan Tutuş, kendisine âdeta cephe almış bulunan Muslim 'i Sultan Melikşah 'a şikâyet etti. Böylece onun, Suriye Selçuklu devletini kurma yolundaki bu ilk faâliyetleri başarısızlıkla sona erdi.

Tutuş, Diyarbekir bölgesinde kışı geçirdikten sonra 1078 ilkbaharında yeniden Şimâlî Suriye 'ye hareket etmiş, Büzâ'a [b. bk.], ʿAzâz, Aşârib v.s. kaleleri işgal ile buralara bir kısım kuvvetlerini yerleştirmiştir. Bilâhare tekrar Haleb üzerine yürümüşse de, Haleb kuvvetleriyle yaptığı çarpışmada başarı kazanamamıştır. Bu sıralarda bir Fâtımî ordusu tarafından Dımaşḳ 'ta kuşatılıp sıkıştırılmakta olan Emîr Atsız 'ın, kendisini yardıma çağırmasına icâbet ederek, berâberinde Emîr Afşin olduğu halde buraya hareket etti. Bunun üzerine Fâtımî kuvvetleri Mısır 'a dönmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan kendisine mâzeret beyan ederek, şehrin dışında karşılamamış olmasına kızan Tutuş, Emîr Atsız 'ı yayının kirişi ile boğdurmak sûretiyle öldürdü (tafsilât için bk. Ali Sevim, *Tarih-i Meyyafarikin ve Âmid hakkında, VI. Türk Tarih Kongresi 1962 zabıtları*, s. 188 v.d.). Böylece o, Dimaşḳ 'ı kolayca eline-geçirdiği gibi, Atsız 'ın elinde bulunan diğer Suriye şehirlerinin de rakipsiz hâkimi oluverdi (1079). Bunu müteâkıp o, Filistin 'e yürüyerek Kudüs 'ü de almış ve bu sûretle Suriye Selçuklu devleti fiilen kurulmuştur.

Tutuş 'un Haleb üzerindeki iddialarından şimdilik vazgeçip, Dimaşḳ 'a yerleşmesi üzerine, şehir halkının vâki dâvetine uyan Muslim, metbuu bulunduğu Sultan Melikşah 'ın da muvâfakatini aldıktan sonra Haleb 'i ele-geçirmiş ve 1060 'tan beri buraya hükmeden Mirdas-oğulları âilesinin hâkimiyetine son vermiştir (28/29 mayıs 1080). Ayrıca o, daha önce Tutuş tarafından işgal edildiğini gördüğümüz Haleb mülhakatından Aşârib, ʿAzâz, Büzâ'a v.s. kaleleri birer birer ele-geçirmiş ve Tutuş 'un nâiblerini buralardan kovmuştur. Musul Ukayl-oğulları âilesinin en dirâyetli emîri olup, Diyâr Rabîʿa [b. bk.], Diyâr Mużar [b. bk.] ve nihâyet Haleb bölgesini de ele-geçirmek sûretiyle Tutuş 'un Büyük Selçuklu imparatorluğu ile olan râbıtasını güçleştiren bir duruma geçmiş bulunan Muslim, Haleb şehri ile çevresindeki Bayt Lâhâ, Tall Aġdî, Hâb ve Kafartubbal adlı kalelerde oturmakta olan Türkmenleri tenkil harekâtına girişmiş ve daha sonra Surûc, Şeyzer, Humus v.s. şehirlerde hüküm süren mahallî Arap emîrliklerini de itâate zorlamıştır. Muslim 'in düşmanca davranışlarına kızan bu Arap emîrlerden bâzıları, Tutuş 'a mürâcaatla onu Haleb üzerine yürümeğe teşvik ettiler. Tutuş, bu fırsattan faydalanarak Haleb bölgesine gelmiş ve berâberinde bulunan Artuk Bey 'i buraya akınlar yapmaya me'mur etmiş ise de, Sultan Melikşah 'ın mektupla müdâhalesi üzerine Dimaşḳ 'a dönmüştür. Fakat çok geçmeden Baalbek 'i Fâtımîlerden aldığı (1083) gibi, henüz Bizans hâkimiyetinde bulunan Antakya havâlisine de bir takım akınlar yapmıştır. Muslim, onun bu meşguliyetinden ve Âmid kuşatmasında gayet iyi tanıdığı Artuk Bey 'in de, İsfahan 'a gitmesinden faydalanarak Dimaşḳ 'ı kuşatmış ise de, Tutuş

'un şehri savunmadaki azmi, harâretle beklediği Fâtımî yardımının gelmemesi ve ayrıca idâresi altında bulunan Harrân 'da isyan çıkması sebepleriyle, kuşatmayı terk etmek zorunda kalmıştır. Suriye üzerindeki hâkimiyet husûsunda Tutuş ile Muslim arasında süregelen rekabete, 11 kânun II. 1085'te Antakya ve kalesini Bizans vâlisi Philaretos Brachamios 'tan alan Anadolu fâtihi Süleyman-Şah da katılmıştır. Antakya 'yı işgal etmek sûretiyle kendi sınırlarına dayanan Süleyman-Şah 'tan daha çok çekinen Muslim, ona karşı harekete geçmekte gecikmedi. Muslim, daha önce Philaretos tarafından kendisine ödenen 30 bin dinar verginin şimdi de şehrin yeni hâkimi Süleyman-Şah tarafından ödenmesini taleb etti ise de, kabûl edilmedi ve bunun netîcesi olarak karşılıklı akınlar başladı. Nihâyet Amik ovasında Ḳurzâḥil mevkiinde yapılan savaş, Muslim 'in mağlûbiyeti ve öldürülmesi ile netîcelendi (20 haziran 1085). Böylece Elcezîre ve Şimâlî Suriye bölgelerini içine alıp, yavaş-yavaş Merkezî Suriye 'ye doğru yayılmakta olan Muslim 'in Arap emîrliğine son verilmiş ve dolayısıyla Suriye 'de Türk hâkimiyetinin yerleşmesine mâni olacak herhangi bir engel kalmamıştır.

Süleyman-Şah, Ḳurzâḥil savaşından sonra Şarîf Abû ʿAlî Ḥasan b. al-Ḥutayṭî ile Sâlim b. Mâlik 'in idâresinde bulunan Haleb 'i iki defa kuşatmışsa da (30 temmuz 1085 ve nisan/mayıs 1086), İbn al-Ḥutayṭî 'nin çevirdiği entrika yüzünden alamamıştır. Zîrâ söz verdiği halde şehri Süleyman-Şah 'a vermek istemeyen İbn al-Ḥutayṭî, Haleb 'i kendisine teslim edeceği vaadiyle, bu sıralarda Dimaşḳ 'ta bulunan Tutuş 'u gizlice şehre dâvet etti. Tutuş, vakit kaybetmeden kuvvetlerini hazırlayarak Artuk Bey ile birlikte, Haleb 'i kuşatan Süleyman-Şah üzerine yürüdü. Durumu öğrenen Süleyman-Şah, Tutuş 'u karşılamak üzere, sür'atle harekete geçti. Çarpışmanın kaçınılmaz bir hâle geldiğini anlayan Tutuş, savaştan önce Süleyman-Şah 'ın maiyetindeki bâzı kumandanları kendi safına çekmeye çalışmışsa da (Karîm al-Dîn Maḥmûd al-Aḳsarâyî, *Musâmarat al-aḫbâr va musâyarat al-aḫyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 20) muvaffak olamamış ve netîcede, iki ordu arasında Haleb'e üç mil uzaklıktaki ʿAyn Saylam mevkiinde vuku bulan çarpışmada bu kumandanlar Süleyman-Şah 'ı terk etmişler, Tutuş da Süleyman-Şah'la arası açık olup, savaş tekniğine son derece vâkıf bulunan Artuk Bey 'in gayretleriyle galip gelmiştir. Anna Komnenos (II, 65) 'un tafsilâtına göre, mağlûbiyeti gurûruna yediremiyen Süleyman-Şah bıçağını kalbine saplıyarak intihar etti (5 haziran 1086). İbn al-Ḥutayṭî 'nin şehri teslim etmek husûsundaki vaadinden döndüğünü anlayan Tutuş, Haleb 'i kuşatıp, bir gece baskını netîcesinde şehri işgale muvaffak olmuşsa da (11 temmuz 1086), Sâlim b. Mâlik 'in idâresindeki iç-kaleyi alamamıştır.

Muslim ile Süleyman-Şah 'ın sahneden çekilmeleri üzerine, Tutuş Suriye 'nin yegâne hâkimi olmuş ise de, Şimâl Suriye 'deki bu son hâdiseleri haber alan Sultan Melikşah, berâberinde Porsuk, Kasîmü'd-Devle Aksungur, Bozan, Yağısıyan gibi değerli emîrler olduğu halde, İsfahan 'dan Haleb 'e doğru hareket etmiş, onun buraya yaklaştığını öğrenen (teşrin II. 1086) ve daha önce Süleyman-Şah 'ın ölümüyle netîcelenen savaşa girişmesi sebebiyle de sultan tarafından bir mektupla sert bir şekilde muâheze edildiği (İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 91) için ondan çekinen Tutuş, Haleb iç-kalesi muhâsarasını kaldıran Artuk Bey ile birlikte Dimaşḳ 'a çekilmiştir. Melikşah 'ın 3 kânun I. 1086 'da Haleb 'e girmesi üzerine Artuk Bey, uzak diyarlardan gelen sultanın ordusunun yorgun olacağını ileri sürerek, savaş teklifinde bulundu ise de, Tutuş, „ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretine halel getirmek istemem, eğer bunu yapacak olursam her şeyden evvel küçük düşmüş olurum" diyerek, sultana itâat etmek sûretiyle aradaki gerginliği ortadan kaldırmıştır. Sultan ise, Haleb 'e Emîr Kasîmü'd-Devle Aksungur 'u, Antakya 'ya Yağısıyan 'ı ve Urfa 'ya da Bozan 'ı vâli tâyin ederek, bu bölgelerin idâresini doğrudan-doğruya imparatorluğa bağlamış ve buralara Tutuş 'un hâkim olmasını önlemiştir.

Melikşah 'ın Şimâlî Suriye 'den ayrılmasından sonra Mısır Fâtımîleri büyük kuvvetlerle harekete geçerek Filistin ve Suriye kıyı şehirlerinden bâzılarını işgal ile buralara vâli ve emîrler tâyin etmişlerdir (1089). Bunun üzerine Tutuş, sultana elçiler göndererek durumu bildirmiş ve kendisinden yardım taleb etmiştir. Suriye 'nin elden çıkmasını istemeyen sultanın emirleri üzerine Aksungur, Bozan ve Yağısıyan sür'atle Tutuş 'a yardıma gitmişlerdir. Adı geçen emîrlerle birlikte Tutuş, Fâtımîlerle işbirliği yapmış olan İbn Mulâʿib idâresindeki Humus 'u işgal etti (1090). ʿIrḳa kalesini de aldıktan sonra, Kadı Calâl al-Mulk b. ʿAmmâr 'ın, elinde bulunan Trablus-Şam üzerine yürümüşse de, İbn ʿAmmâr 'ın, Aksungur 'a 30 bin dinar nakid ve bir o kadar hediye vermesi ve ayrıca sultanın menşûrunu göstermesi üzerine savaştan imtina eden Aksungur ile Tutuş arasında anlaşmazlık çıkmış, diğer iki emîrin de Aksungur 'u tâkiben memleketlerine dönmelerinden sonra kuvvetleri azalan Tutuş da Dimaşḳ 'a çekilmek zorunda kalmış (1091 sonları) ve netîce itibârıyle Fâtımîlerin işgal ettikleri şehirlerin istirdâdı mümkün olamamıştır.

2- Saltanat mücâdelesi devresi:

Bagdad'da bulunan Sultan Melikşah'a yeniden itâatleri için, 1092 yılı sonlarına doğru Dimaşḳ 'tan hareket eden Tutuş, Fırat nehri üzerindeki Hît kasabasına gelince, sultanın ölüm haberini almıştır. Bunun üzerine Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtına geçmek arzusunda bulunan Tutuş, Dimaşḳ 'a

dönerek çok kısa bir zamanda askerî hazırlıklarını bitirip, sultanın ölümü münâsebetiyle kendisine itâatlerini bildirmiş bulunan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan ile birlikte Kureyş-oğulları âilesinin elindeki Rahbe, Hâbûr bölgesi ve Nusaybin'i işgal ile buralarda kendi adına hutbe okutmuş (mart 1093), daha sonra aynı âileden İbrâhîm b. Ḳurayş'in idâresindeki Musul üzerine yürümüş, şehir yakınında Muẕayyiʿ mevkiinde yapılan savaşta İbrâhîm'i yenerek, hiçbir mukavemete rastlamadan Musul'u işgal etmiştir (nisan 1093). Kısa zamanda Şimâlî Suriye'den sonra Irak'a da hâkim olan Tutuş, Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtına oturmayı kendisi için bir hak saymış ve hâkim olduğu memleketlerde yalnız kendi adına hutbe okutmuştur.

Ayrıca Halîfe al-Muḳtadî bi-Amri'llâh'a da elçiler gönderip, ondan, Bagdad'da kendi adına hutbe okutmasını talep etti ise de, halîfe: „bunun ancak a) Horasan ve Maşrık'a hâkim olması, b) herhangi bir kardeş çocuğunun taht iddiası ile ortaya çıkmaması c) İsfahan'daki imparatorluk hazînesine sâhib olması" takdirinde kabûl edilebileceğini ileri sürerek teklifi şiddetle reddetti (Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mirʾāt al-zamān*, XIII, 104ᵃ). Hâdiselerin cereyânından anlaşıldığına göre Tutuş, bu şartları yerine getirmeye çalışmıştır. Nitekim o, berâberinde yukarıda adları geçen emîrler olduğu halde Cuhayr-oğullarından Abu'l-Ḥasan idâresinde bulunan Elcezîre'yi işgalden sonra Diyarbekir bölgesine gelerek Mervan-oğulları elinde bulunan Âmid'i ele-geçirmiş, Diyarbekir'in diğer şehir ve kalelerini de itâat altına aldıktan sonra Azerbaycan'a müteveccihen ilerlemeğe başlamıştır; yolu üzerinde bulunan bütün şehir, kale ve müstahkem mevkîlerin kendisine itâat ile hizmete hazır olduklarını bildirmeleri, onda, büyük sultan olma ümit ve gayretlerini bir kat daha artırmıştır. Diğer taraftan saltanatı ele-geçirmek için büyük faâliyet göstererek, Rey, Hemedan v.s. yerleri ele-geçirmek sûretiyle kuvvet kazanan yeğeni Berkyaruk, onu karşılamak üzere Rey yakınlarına kadar gelmişti. Tutuş'un maiyetinde bulunmaktan hoşlanmayan Emîr Aksungur ve Bozan'ın bir gece askerleriyle birlikte onun saflarını terk ederek Berkyaruk'un kuvvetlerine katılmaları neticesinde askerî gücü oldukça azalan Tutuş, yeniden hazırlanıp mücâdeleye girişmek üzere, kendisine sâdık kalan Emîr Yağısıyan ile birlikte Diyarbekir yoluyla Dimaşḳ'a dönmüştür (kânun I. 1093).

Tutuş'un Dimaşḳ'a avdetini müteâkıp, Aksungur Haleb'e, Bozan da Urfa'ya gelerek (teşrin I. 1093) her iki şehirde Berkyaruk adına hutbe okutmaya ve dolayısıyla yine onun adına idâreye başlamışlardır. Bunu haber alan Tutuş, berâberinde Yağısıyan olduğu halde, adı geçen iki emîri te'dib etmek üzere, Dimaşḳ'tan ayrılarak doğruca Haleb üzerine yürüyüp, bu bölgede bulunan, Haleb'e 7 fersah uzaklıktaki Sabʿîn köyüne ulaşınca, Aksungur idâresindeki kuvvetlerle karşılaştı. Aksungur, Emîr Bozan, Kür-Boğa, Abak-oğlu Yusuf ve daha birçok Türk kumandanlarından başka (bunların adları için bk. *Buġya*, var. 272ᵇ, mad. *Ḳasîm al-Davla Aḳsunḳur*) Banî Kilâb kabîlesi reislerinden Şibl b. Cāmî, Mubārak b. Şibl, Muḥammed b. Zāida ve ayrıca Haleb yerli muhâfız birlikleri ile birtakım Deylemli ve Horasanlı askerlerden kurulu, atlı ve yaya olmak üzere 6.000 kişiden fazla bir ordu meydana getirmişti. Her iki taraf kuvvetleri arasında yapılan savaşta Emîr Bozan ile Kür-Boğa'dan ayrılıp sür'atle Tutuş kuvvetlerine hücûma geçen Aksungur, maiyetindeki Abak-oğlu Yusuf'un kendi saflarını terk ederek, Tutuş'a iltihakı ve Arap askerlerinin de hiçbir işe yaramaması (*Zubdat al-Ḥalab*, II, 112) neticesinde kat'î bir hezîmete uğradı (mayıs 1094); Aksungur, kuvvetlerinin dağılmasına rağmen, az sayıdaki maiyetiyle direndiği sırada esir edilerek Tutuş'un yanına getirilip derhal katledilmiştir. Bu bozgun üzerine, Emîr Bozan ile Kür-Boğa müdâfaa için Haleb'e çekilmiş iseler de, onları tâkib eden Tutuş şehri kuşatmış, bir kısım yerli muhâfız askerinin, şehrin Antakya kapısını açması sâyesinde burasını işgal etmiş ve Bozan'ı öldürtüp, Kür-Boğa'yı ise, kardeşi ile birlikte hapsettirmiştir.

Tutuş, bu iki emîri ortadan kaldırdıktan sonra, büyük sultan olma yolundaki faâliyetlerine devamla Harrân, Surûc ve Urfa'yı alıp, Diyarbekir bölgesine doğru hareket etmiş iken, bu sıralarda Bagdad'da bulunan Berkyaruk üzerine yürüyüp, onu bertaraf ederek saltanatı ele-geçirmek istemiş ise de (İbn al-Ḳalânisî, *ayn. esr.*, s. 127), sonradan bu fikrinden vazgeçmiştir. Tutuş, daha önce kendisine bir mektupla evlenme ve memleketi birlikte idâre etme hususlarında teklifte bulunan ve ayrıca oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına geçirmek isteyen Terken Hatun'la birleşmek üzere Azerbaycan'a gitmiş ve burasını da hâkimiyeti altına aldıktan sonra Hemedan'a doğru yola çıkmıştır. Bunu haber alan Terken Hatun onunla birleşmek için, askerleriyle İsfahan'dan hareket etmiş ise de, yolda hastalanmış ve geri döndüğü İsfahan'da vefat etmiştir (eylûl/teşrin I. 1094). Terken Hatun'un bir kısım askerlerini de kendi saflarına alan Tutuş, Bagdad'dan İsfahan'a çok az bir kuvvetle gitmekte olan Beryaruk'un kendi ordugâhına ancak 9 fersah mesâfeden geçtiği sırada üzerine yürümeyerek, maiyetindeki Abak-oğlu ve Yakub'u göndermekle iktifâ etmişti; vuku bulan çarpışmada Berkyaruk yenilerek İsfahan'a kaçmış ve bütün ağırlıkları yağma edilmiştir. Böylece Tutuş, rakibini kolaylıkla bertaraf edebilecek mühim bir fırsatı kaçırmıştı. Mâmafih bu bozgun haberi üzerine Halîfe al-Mustaẓhir Bi'llāh Bagdad'da Tutuş adına hutbe okutmaya başlatmıştır (Sibṭ İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, XIII, 115ᵃ). Askerleri tarafından terk edilen Berkyaruk, berâberinde Emîr Porsuk, Gümüş-Tegin, el-Cândâr ve Yaruk olduğu halde İsfahan'a gelir

gelmez, önceden kararlaştırıldığı şekilde Melik Mahmud'a bağlı emîrler tarafından yakalanarak hapsedilmiştir. Ancak tahta geçirilmesi kararlaştırılan Melik Mahmud yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamıyarak vefat etti (teşrin I. 1094). Diğer taraftan Hemedan'da bulunan ve Melik Mahmud'un ölümünü, Berkyaruk'un da aynı hastalığa tutulduğunu haber alan Tutuş, derhal Cerbazakan ve Rey'i işgal edip (kânun II./şubat 1095), İsfahan'daki devletin askerî kuvvetlerini ellerinde tutan emîrlere haberler göndererek kendisine itâat etmelerini bildirdi. Hasta olan Berkyaruk'un âkıbetinin ne olacağını bilmeyen emîrler Tutuş'a da itâat arz etmekten geri kalmadılar. Ancak çok geçmeden yakalandığı hastalıktan kurtulan Berkyaruk'u sultan olarak tanıdılar. Berkyaruk, Suriye, Irak, Elcezîre, Diyarbekir, Azerbaycan ülke ve bölgelerini hâkimiyetine geçiren ve Hemedan ile Rey şehirlerini alıp, pâyitaht İsfahan'a yaklaşan ve bu sûretle çok kuvvetli bir hâle gelen Tutuş'a karşı savaşmağa karar verdi. Nitekim çok kısa bir zaman içinde 30.000 kişilik bir kuvvetle Tutuş üzerine yürüdü. Rey yakınlarında vuku bulan şiddetli bir savaşa girişildi (26 şubat 1095). Urfalı Mateos'un kaydına göre (Gregory Abû'l-Farac [Bar Hebraeus], *Abû'l-Farac tarihi*, trc. Ömer Riza Doğrul, Ankara, 1945, I, 183), Berkyaruk ordusunda bulunan merhum Sultan Melikşah'ın sancağı açılınca, Tutuş'un askerlerinin büyük bir kısmının Berkyaruk saflarına katılması üzerine, Tutuş, ağır bir yenilgiye uğramış ve Sungurca adlı bir emîr tarafından başı gövdesinden ayrılarak Bagdad'a Ḫazāʾin al-ruʾūs (başlar hazînesi)'a gönderilmiştir.

Suriye Selçuklu melikliğinin kurucusu bulunan Tâcü'd-Devle Tutuş, gerçek bir devlet adamı hüviyeti taşımaz. Kendisinin Suriye'ye tâyininden sonra Emîr Atsız'ı ehemmiyetsiz bir sebeple öldürmesi, Haleb hâkimi İbn al-Ḫutaytî'nin entrikalarına kapılarak, Süleyman-Şah gibi değerli bir Anadolu fâtihinin ölümüne sebebiyet veren bir savaşa girişmesi, bir kısım Suriye ve Filistin şehirlerini istîlâ ve işgal eden Fâtımîlere karşı harekete geçmemesi, aksine onlarla akrabalık te'sîsine temâyül etmesi (Sibṭ İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, XIII, 66ᵃ) gibi birçok misâller, bunu te'yid etmektedir.

Kaynaklarda zikredilen muhtelif karar ve davranışlarından, oldukça sert bir tabîate sâhib olduğu anlaşılan Tutuş'un, Irak, Elcezîre, Şarkî-Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem gibi yerlerde hâkimiyet kurduktan sonra Selçuklu devleti tahtına geçmesi takarrür etmiş gibi iken başarısızlığa uğramasının ve dolayısıyla genç yaşta hayatını kaybetmesinin sebeplerini, çok haşin mizâcı yanında, bir takım yanlış ve yersiz kararlarında aramak lâzımdır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Ali Sevim, *Suriye Selçukluları tarihi I* (Ankara, 1965), s. 64-127.

(Ali Sevim.)

ṬUVAYS. [Bk. TUVEYS.]

TUVEYS. ṬUVAYS, Abū ʿAbd al-Munʿim ʿĪsā b. ʿAbd Allāh al-Ẓāʾib, islâmî devirlerin ilk büyük hânendesidir. Rivâyete göre asıl adı Ṭāʾūs (tavus) idi; fakat *muḫannaṯ* olduktan sonra bu isim Ṭuvays (tavusçuk, küçük tavus)'e, ʿAbd al-Munʿim de ʿAbd al-Naʿīm'e çevrilmiştir. Peygamber'in vefat ettiği gün (8 haziran 632) doğmuş, Halîfe Ebû Bekir'in vefat ettiği gün sütten kesilmiş, Halîfe Ömer'in şehid edildiği gün sünnet olmuş, Halîfe Osman'ın şehid edildiği gün evlenmiş, Halîfe Ali'nin şehid edildiği gün ise, ilk oğlu dünyaya gelmişti. Bu garip rastlamalar „Ṭuvays'ten daha uğursuz" darb-ı meselinin doğmasına sebeb olmuştur. Medineli olup, Banû Maḫzūm'un *mavlā*'sı idi ve Halîfe Osman'ın annesi Arvāʾ'ın hizmetinde bulunuyordu. Önce İranlı esirlerin yanında öğrendiği bâzı nağmeleri söyleyerek dikkati çekti ve mûsıkî-şinâs olarak kazandığı şöhreti ise, Osman'ın halîfeliği yıllarında (13—23=644—666) elde etti. O sıralarda Medine'ye, *al-ġināʾ al-raḳīḳ* veya *al-ġināʾ al-muṭḳan* adı verilen yeni bir mûsıkî nevî getirilmişti ki, bunun mümeyyiz vasfı *īḳāʿ* (ritm)'ın *laḥn* (melodi)'a tatbîki idi [bk. mad. Mûsıkî]. Rivâyet edildiğine göre, Medine'de „yeni mûsıkî"yi ilk defa terennüm eden Ṭuvays olmuştu (*al-Aġānī*, IV, 38; *al-ʿIḳd al-farīd*, III, 187). Onun hakkında *al-Aġānī*'nin başka bir yerinde (II, 170) geçen şu sözü, ancak yukarda ifâde edilen husûsa bağlayarak kabûl etmek ve şöyle okumak gerekir: „[*al-Ġināʾ al-muṭḳan*'ı] Medine'de ilk terennüm eden Ṭuvays oldu." Bu devirde, Medine'deki diğer birçok mûsıkî-şinâs gibi Ṭuvays de *muḫannaṯ*'ti (bk. Farmer, *Hist. of Arabian Music*, s. 45; A. trc. s. 58); „Ṭuvays'ten daha muḫannaṯ" darb-ı meseli bundan doğmuştur. Nitekim Medine'de mûsıkînin (*ġināʾ*), *muḫannaṯūn* arasında doğduğu söyleniyordu; bunun, ulemâ tarafından ortaya sürülmüş asılsız bir rivâyet olması mümkündür. *al-Aġānī* müellifinin iddia ettiği gibi, Ṭuvays'in, Medine'de ilk *muḫannaṯ* olması güç kabûl edilebilir bir husustur (krş. al-Buḫārī, IV, 32; al-Tirmiẕī, I, 271; *Usd al-ġāba*, IV, 268). Abān b. ʿOṯmān b. ʿAffān, Medine vâlisi iken, Ṭuvays, emîrin teveccühüne mazhar olmuştu, fakat Muʿāviya (41—60=661—680)'nin halîfe olması ve Marvān b. al-Ḥakam'in vâli tâyin edilmesi üzerine *muḫannaṯūn* ortadan kaldırıldı; bu arada Ṭuvays, Suriye yolu üzerinde iki günlük mesâfede bulunan al-Suvaydāʾ'ya kaçtı ve 92 (710/711) yılı civârındaki ölümüne kadar orada kaldı. Bâzıları Medine'de, bâzıları başka yerde öldüğünü söylerler.

Şarkı söylerken sâdece bir kılıf (*ḫarīṭa*) içinde veya elbisesinin (*ridāʾ*) altında [krş. al-Nuvayrī, IV, 346; koltuğunun altında] murabbâ şeklinde bir tef (*duff*) kullanmasına rağmen, İbn Ḫallikān'ın söylediği gibi, hüneri darb-ı mesel hâline gelecek derecede büyük bir mûsıkî-şinâs şöhreti vardı; nite-

kim Medineli bir şâir şöyle demiştir: „Ṭuvays ve sonra al-Suraycî [tegannînin] hakkını verdiler, fakat üstünlük Maᶜbad'indir." Talebeleri arasında İbn Surayc [b. bk.], al-Dalāl Nāfiẕ, Navmat al-Żuḥā ve Fand vardır. İbn Surayc, Ṭuvays'in, devrinde en iyi hânende olduğunu söylemiştir. O, *hazac* usûlünde en başarılı san'atkâr sayılmıştır.

Bibliyografya: Abü'l-Farac al-İṣfahānī, *K. al-Aġānī* (Bulak, 1285), II, 170-178; IV, 38 v.d. (nşr. Dār al-Kutub, III, 27-44; IV, 219 v.d.) ve ayrıca bk. *Index* (Guidi, *al-Aġānī*'ye yaptığı indekste bu adda iki ayrı mûsıkî-şinâs tesbit etmiştir. Fakat bunların aynı şahıs olduğu şüphesizdir.); İbn ᶜAbd Rabbihī, *al-ᶜİḳd al-farīd* (Kahire, 1887-1888), III, 186 (Kahire, 1367-1369, VI, 27-29); İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), II, 438; al-Maydānī, *al-Amṣāl* (nşr. Freytag), VII, 124; XIII, 158; İbn ᶜAbdūn, *Commentaire hist. sur le poème d'Ibn Abdoun par Ibn Badroun* (nşr. Dozy), 1846, s. 64; İbn Ḳutayba, *K. al-maᶜārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 164; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-ᶜArab* (Kahire, 1935), IV, 246-248; Kosegarten, *Alii Ispahanensis liber cantilenarum* (Gripsvoldiae, 1840-1843), s. 11; Caussin de Perceval, *Notices anecdotiques sur les principaux musiciens Arabes* ...., *JA* (1873), II, 399-401; Farmer, *Hist. of Arabian Music*, s. 50-53 [A. trc. (Kahire, 1956), s. 58, 60-63, 99].

(H. FARMER.)

TÜZAR. [Bk. TÜZER.]

TÜZER. TÜZAR, Cenûbî Tunus'ta bir şehir olup, Tunus şehrinin 370 km. cenûbu ile cenûb-i garbîsi arasında ve Gabes'in 192 km. garbındadır. Greenwich'e göre 33° 54' 48" şimâl arzında ve 8° 8' şimâl tûlünde bulunur.

Tüzar, al-Carīd [bk. mad. BİLÂDÜLCERÎD] 'de en mühim yerdir. Burası şimâldeki Şoṭṭ Ġarsa'yı cenuptaki Şoṭṭ al-Carīd'den ayıran berzahın üzerinde bulunur ve Şoṭṭ al-Carīd'in doğrudan-doğruya komşusudur. Tüzar cenûba doğru uzanan ve 1.000 hektardan fazla bir sâhayı içine alan vâhada, bir şehir ile dağınık birkaç köyü ihtivâ eder. Asıl şehir oldukça muntazam bir şekilde bina edilmiştir. Evlerin büyük kısmı, kerpiçten yapılmış olup, hendesî şekilde tanzim edilmişlerdir. Vâhadaki meskenler umûmiyetle hurma ağaçlarının gövde ve dallarından yapılmış „gourbi" lerdir. Halkı halı ve çok itibar edilen yünlü ve ipekli battaniyeler dokurlarsa da, husûsiyle bahçeleri ve hurmalıkları ile geçinirler. al-Carīd'de çok verimli olan vâha, münbitliğini kum tepeciklerinin garbından çıkan müteaddid (194) kaynaklara borçlu olup, bunlar Şoṭṭ'a doğru akan bir ırmağı vücûda getirirler. Su, sulama için, al-Bakrī (*Masālik*, Fagnan tarafından yeniden gözden geçirilmiş, trc. de Slane, s. 102)'nin tasvir ettiği bir usûlle dağıtılmakta olup, bu, bugün için de geçerlidir. Sayıları 228.000'i bulan hurma ağaçları, başlıcası *deḳlat-nūr* olmak üzere değişik çeşitlerde hurma sağlarlar. Demir-yolunun, Tüzar'i Sfâkes ve beyliğin geri kalan kısmıyla birleştirmesinden beri, ihrâcat kayda değer bir ölçüde artmıştır. Halkı, Araplaşmış Berberîlerdir. 1926 nüfus sayımına göre Tüzar'in kendisinde, 10.723'ü müslüman 181'i Yahudi ve 152'si ise, Avrupalı olmak üzere 11.056 kişi vardı.

Tüzar (*Tab. Peut.* 'un Thusurus'u, Ptolemaios'un Thusuros'u)'in menşe'i çok eskidir. Romalıların Bīlād al-Ḥāżer kasabasının yakınında kurdukları nâhiyenin kalıntıları, câmi minâresinin temeli ile bir kuyu, sütun gövdesi, sütun başlığı parçaları v.b. da hâlâ görülür. Tüzar, Vandallar tarafından alındıktan sonra Bizanslılar tarafından tekrar işgal edilmiş, hiç şüphesiz ilk Arap kuvvetlerince yağmalanmış ve nihâyet M. VII. asrın sonunda Arapların eline düşmüştü. Halk ya islâmiyeti kabûl etmiş yahut sürgüne gönderilmişti. al-Ticānī (*Riḥla*, trc. s. 143)'nin, Tüzar halkını, islâm fethi esnâsında İfriḳiya'deki Rumların ahfâdı olarak kabûl ettiği göz önünde tutulursa, göç edenlerin muhtemelen çok az olduğu söylenebilir.

Müteâkıp asırlarda Tüzar, büyük bir refah içinde gibi gözükmektedir. İbn Ḥavḳal (*Desc. de l'Afrique*, trc. Slane, *JA*, 1842), bu idârî bölgeyi Ḳastiliya olarak tesmiye eder. al-Bakrī ve İdrīsī buradaki ticâretin ehemmiyetini ve Tüzar hurmalıklarının zenginliğini kaydetmekte birleşirler. al-Bakrī'ye göre, her gün 1.000 yük hurma ihrac edilirdi. Tüzar'in tarihi hâdisesiz sayılmaz. Tüzar halkı, görünüşte İfriḳiya'de hüküm süren çeşitli sülâlelere bağlı oldularsa da, fiilen hürriyetlerini ellerinde tutmağa çalıştılar. Bunlar âsî Abū Yazīd'i desteklemek sûretiyle Fâtımîlere karşı olan düşmanlıklarını gösterdiler. Zīrī'lerin hâkimiyeti altında Tüzar'liler, önce Banū Furḫān, sonra Banū Vaṭṭās [krş. mad. BİLÂDÜLCERÎD] âilelerinden gelen mahallî kabîle reislerine mâlik oldular. Muvahhidler devresinde Tüzar, ᶜAli b. Ġāniya tarafından yağmalandı. Sonra Halîfe Abū Yūsuf tarafından tekrar işgal olundu. Tüzar'liler XII. asrın sonunda Hafsîlerin hâkimiyetinden kurtuldular ve XIV. asırda, Sultan Abu'l-ᶜAbbās'ın 1379'da elinden kurtulmakta büyük güçlük çektiği İbn Yamlūl'un hâkimiyetini tanıdılar. Bu emîrin haleflerinin idâresi altında da Tüzar'liler baş eğmemekle temâyüz etmekte devam ettiler ve çeşitli vesîlelerle, Tunus hâkimlerini, kendilerini itâat altına alabilmek için zora baş vurmağa icbar ettiler. Tüzar, kezâ şehir sâkinleriyle komşu Arap kabîlelerinin arasındaki mücâdeleden de müteessir oldu (Leo Africanus, I; nşr. Schefer, III, 257). Vaziyet Türk devresinde de pek değişmedi. Tüzar ahâlisi XVII. ve XVIII. asırlardaki çeşitli ayaklanmalara da katıldılar. Beyler, vergi toplamakta dâima müşkülâtla karşılaştılar. Şoff arasındaki kavgalar da karışıklıklara yardım etti. XIX. asırda bu Şoff'lardan

Ulād Hadel ile Zebda'dan her biri şehrin dörtte birini hâkimiyeti altında tuttu; bunlar, Fransız işgali sulh ve sükûnu kat'î bir şekilde kuruncaya kadar, vahşi bir mücâdeleyi sürdürdüler.

Bibliyografya: *İA*, mad. BİLÂDÜLCERÎD; ayrıca bk. A. Berbrügger, *Itinéraires archéologiques en Tunisie*, *Revue Africaine* (1858); Dollin du Fresnel, *Le Djérid Tunisien*, *Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris* (1900); C. Gendre, *De Tunis à Nefta*, *Revue Tunisienne* (1908); du Paty de Clam, *Fastes chronologiques de Tozeur* (Paris, 1900).

(G. YVER.)

TÜDMÜR. [Bk. TEDMÜR.]

TÜLBENT. [Bk. SARIK.]

TÜMEN, TUMAN. Türkçe bir kelime olan bu tâbir, Farsça'da *tūmān* şeklinde telaffuz edilir. Önceleri müphem bir şekilde „pek çok" mânasına gelen bu kelime, daha sonra „on bin" sayısının adı olmuştur. Bu Türkçe sayı adı, önce G. Ramstedt (*JSF Ou*, XXIV, 22) tarafından Çince'den, daha sonra N. Mironov (*Zap.*, XIX, s. XXIII) tarafından da Toḫarca'dan (*tmām* veya *tmān* „on bin") geldiği şeklinde îzâh edilmiştir. Hattâ Mahmud Kâşgarî (I, 337), bu Türkçe kelimeye sâdece belirsiz bir mâna vermektedir; ona göre, *tümen türlük* „çok değişik bir tarzda" *tümen ming* ise, 10.000 x 1.000 = 10 milyon değil, 1.000 x 1.000 = 1 milyon mânasına gelmektedir. Kelime, galiba, Moğul devrinde on bin mânasında kullanılmıştır. Askerî taksimatta, tümen, on bin askerden teşekkül ediyordu (*NE*, XIV/1, 280); tümen kelimesi, bâzan *il* (kabîle) mânasında da kullanılmıştır; arâzi birimi olarak, 10.000 asker te'min eden (msl. bk. İbn ᶜArabşāh, *ᶜAcā'ib al-maḳdūr*, Kahire, 1285, s. 17) bir sâha ise de, bunun kabûlü imkânsızdır. Zîrâ tümen en küçük bir idârî ve mâlî bölgedir. Büyüklüğü ne olursa olsun her eyâlet (*vilāyat*) bir kısım tümenlere bölünüyordu; nitekim Semerkand vilâyeti yedi tümene bölünmüştü; bu vilâyetin 70.000 asker te'min ettiği söylenemez. Bu mânada (en küçük idârî ünitenin adı olarak) tümen kelimesi, Moğul hâkimiyeti devrinde, Fars'ta (kezâ Irak-i Acem 9 tümene bölünmüştü; Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *GMS*, XXIII/1, 47) olduğu gibi, Fergana [b. bk.] müstesnâ, bugünkü Garbî Türkistan'da da bu mânada kullanılmıştı. Bu lisânî istimâl (bâzan hattâ vilâyete denk olarak), Türkistan'da, Rus hâkimiyetinin ilk yirmi yılında Buhârâ Hanları devletlerinde, hattâ Rus ihtilâlinden sonra da buradaki cumhuriyetinde muhâfaza edilmiştir. Vergi vermeye icbar edilen bir kasaba halkına da bâzan, tümen denilmiştir (*Tārīḫ-i Rașīdī*, trc. Ross, s. 301). Bâzan, asıl kasaba sâkinlerinden, husûsî şartlar içinde yaşayan dağ halkı tefrik edilir; nitekim Şeybânî Han [b. bk.] tarafından Semerkand'da yaptırılan medresenin vakfiyesinde, tümen talebesi (*ṭullāb*) ile dağlık bölge (*ḳūhistān*) talebesi arasında bir fark gözetilmiştir.

Parayı ifâde etmek üzere bir tümen, Moğul hâkimiyeti devrinde 10.000 dinar değerinde idi. Moğul imparatorluğundan gelen üç müslüman devlet (İran, Altın-Ordu ve Çağatay hükümdarlığı)'te küçük gümüş paralar (dirhem, Gazan Han idâresinde İran'da 2,15 gr = 33,1 habbe, sonraları daha hafif) ve büyük paralar (6 dirhemlik dinar) kesiliyordu; büyük yekûnlar 10.000 dinarlık veya 60.000 dirhemlik tümenler olarak hesaplanıyordu; krş. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*GMS*, XXIII/1, 29)'nin hesabı: 128 milyon dirhem = 2.133 tümenden biraz fazla (daha fazla tafsilât için bk. W. Barthold, *Persidskaya nadpis' na st'en'e Aniyskoi meçeti manuçe*, Petersburg, 1911, s. 15 v.dd.); Timur ve Timur'un ahfâdı devrinde tümen 10.000 dinar olarak hesaplanıyordu; bu dinarlar, Türkistan'da Kebek Han adına izâfetle *Kebekī* tesmiye olunuyordu (*NE*, XIV/1, 74; ayrıca krş. mad. ÇAGATAY). Bununla berâber, daha sonra Türkistan'da, sâdece dinar ve tümen olarak sayılan bakır paralar kullanılıyordu. Babur (Beveridge, faksimile, var. 56^b)'a göre, Hisar eyâletindeki kuvvetlerin yiyecek masrafları, 1.000 bakır tümeni (*fulūs*) buluyordu. Yukarıda zikredilen *vaḳf-nāma*'ye göre, 6 bakır mangır 1 dinar ediyordu. 1 miskal (= 66,3 habbe) gümüş (takrîben 4,3 gr.) için 20 dinar veriliyordu.

Tümen kelimesi, XVII. asırda, İran'da eskisinden daha değersiz bir para birimini gösteriyordu; Raphaël du Mans, 1660'a doğru, tümene, o zamanki 40 frank değerini vermiştir (*PELOV*, II. seri, XX, 183). Sir Thomas Herbert (1630) ve Fryer (1677), tümenin £ 3. 6. 8 ettiğini kaydetmektedirler. Feth Ali Şâh Kaçar'ın tahta çıkışından itibâren 1212 (1797)'de tümen, ilk defa takrîben 10 frank değerinde altın para olarak basıldı; başlangıçta ağırlığı 6,16 gr. (= 95 habbe) olan bu tümen, sonra 4,5 gr. (= 70 habbe), müteâkıben 3,4 gr. (= 53 habbe)'a indirildi. Nāṣir al-Dīn Şāh, on tümenlik sikke kestirdi; her tümen 10 kran veya 10.000 dinar olmakla berâber dinar adıyla bir para yoktu. Onun gerçek değeri, hissedilir şekilde zayıf, eski iki rubleden aşağı idi. Bir tümen, 10.000 dinara tekabül etmekte idi ise de, bir ağırlık birimi olarak son derecede değersizdi. Tümen, Aḥmed Şāh'ın saltanatına kadar altın para mikyası olarak mevkiini korudu [ve 1308 hş.'de çıkarılan bir kanunla İran'da para birimi değişti. Şimdi bir tümen 10 riyâldir].

[Tümen, bugünkü Türkçe'de, büyük küme; alayla kolordu arasında yer alan askerî birlik mânalarında kullanılmaktadır (*Türkçe sözlük*, TDK, Ankara, 1969, s. 749)].

Bibliyografya: Metinde işâret edilen *bibliyografya*'ya, mes'ele için çok az yeterli olan lugatleri (Freytag, Vullers, Radloff) ilâve ediniz. [Süleyman Sûdi, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniye*

ve ecnebî'ye (İstanbul, 1311); M. et Méliot, *Dictionnaire Illustré des Monnaies* (Paris, 1906); *Türkiye Cumhuriyeti Darphane-i Milli*, Üçüncü rapor (İstanbul, 1925); Hasan Ferid, *Nakd ve İtibâr-i malî* (İstanbul, 1330), I; V. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde* (Berlin, 1930); W. Barthold, *İlhanlılar devrinde malî vaziyet, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (İstanbul, 1931), I; Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Moğullar devrinde Anadolu'nun iktisâdi vaziyeti, ayn. mecmua*, I; Albert R. Frey, *Dictionnary of Numismatic Names* (New -York, 1947); Bertold Spuler, *İran Moğulları*, (Ankara, 1957); ʿAbbās al-ʿAzzāvī, *Tārīḫ al-nuḳūd al-ʿIrāḳiya* (Bagdad, 1958); *Dāyirat al-maʿārif-i Fārisî* (Tahran, 1345 hş.), I, 691; S. C. Turābî, *Sikka-i Şāmî davra-i İlhānî va Gurkānî* (Tebriz, 1347 hş.); G. Schön, *Welt-Münzkatalog XX. Jahrh.* (München, 1969), G. Doerfer, *Türk. u. mongol. Elemente im* Neupers (Wiesbaden, 1965), II. 632-642.]

(W. BARTHOLD.)

Bu madde İ. Artuk tarafından ikmâl edilmiştir.

TÜRBE. [Bk. KUBBE.]

TÜRBET-İ HAYDERİ. TURBAT-İ ḤAYDARİ, İran'da bir şehir. Horasan'da Nîşâpûr yakınında olup, eski adı Zāva idi. Muḳaddasî zamanında, burası bir şehir olmayıp, sâdece kırlık idârî bir bölge idi; fakat daha sonraları (XIV. asır), burada, tuğladan yapılmış bir hisar ile güzel bir şehir mevcuttu. Şehir şimdiki adını, 617 (1220)'de hayatta olduğu anlaşılan Şeyh Ḳuṭb al-Dîn Ḥaydar'ın mezarının burada bulunmasından almıştır. Muḳaddasî, Gazne yakınında aynı ismi taşıyan başka bir şehri de zikreder (*BGA*, III, 50, 297).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 770, 910 = Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 282; *BGA*, III, 319ᵒ; Ibn Baṭṭūṭa, *Voyages*, III; Ḳazvînî, *Âṯār*, s. 251; Ḥamd Allāh Mustavfî (nşr. Le Strange), s. 154; trc., s. 152; F. Goldsmid, *Eastern Persia*, s. 353; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 356.

(CL. HUART.)

TÜRBET-İ ŞEYH-CÂM. TURBAT-İ ŞAYḪ -CĀM, İran'ın şimâl-i şarkîsinde (Horasan eyâleti), Efganistan sınırına yakın, 61° şark tûlü ile 35° şimâl arzında bir yer olup, Meşhed-Herat yolu (Meşhed'e uzaklığı 96 İngiliz mili olup, bu mesâfe takrîben bu yolun yarısı kadardır.) üzerinde bulunmaktadır. Burası, Harîrûd ırmağının bir kolu üzerindedir. XIX. asrın ilk yarısında evlerin sayısı, 200 civârında idi (Conolly, 1830). Yate, bu asrın sonuna doğru bu ev sayısını takrîben 250 olarak gösterir ve yerlilerin, bu yeri Cām diye tesmiye ettiklerini kaydeder. Nitekim yerliler kendilerine Cāmî nisbesini verirler. 1894'te burada hepsi çiftçi olan 4.000 âile mevcud idi; kendilerinden olan bir reisleri vardı. Yate, bu kasabayı ziyâret ettiği vakit, Cāmî'ler, doğrudan-doğruya bu bölge vâlisinin idâresinde bulunuyorlardı. Turbat-i Şayḫ-Cām'ın kerpiçten yapılmış iptidâî bir de kalesi vardır. Buranın şarkında, kasabaya adını vermiş bir velînin türbesi bulunur. Bahis konusu velî Sûfî Şayḫ Aḥmed-i Çām (ölm. 536=1142; bk. mad. CÂMÎ)'dır. İbn Baṭṭūṭa (Paris tab'ı, III, 75 v.dd.)'ya göre, bu veliye Şihāb al-Dîn Aḥmed deniyordu ve bu yer de, ahfâdına âit olup, devlet murâkabesinin dışında idi. İbn Baṭṭūṭa'nın bu şeyh hakkında anlattıkları açıkça, büyük bir tarihî değeri olmayan sâdece mahallî bir rivâyetten ibârettir. Bu türbe, önce Timur, daha sonra da Hümâyûn tarafından ziyâret edilmiştir.

Orta-çağ'da Turbat-i Şayḫ-i Cām'ın adı Būzcān (ikinci bir şekil, Pūçkān; Yāḳūt, III, 890 v.d. Fazzî nisbeli âlimlerdeki gibi Fuzz veya Fazz şekillerini de verir: tabîatıyle al-Būzcānî nisbesi de görülmektedir) idi. Būzcān, Cām (Zām şeklinde de yazılmıştır) idârî bölgesinin merkezi olup, Kuhistan'ın şimâl-i şarkîsindedir. Yāḳūt'a göre, Būzcān, Nîşâpûr'dan 4, Herat'tan 6 günlük mesâfededir; İṣṭaḫrî (s. 282), Būzcān'ın, Buşanc'a olan uzaklığını 4 konaklık olarak kaydeder. 180'den az olmayan köyün bağlı bulunduğu kasaba, verimli ve sulak bir bölgede yer alıyordu. İbn Rusta (s. 181)'ye göre burası, Nîşâpûr'a tâbi 19 *rasātiḳ*'ten biri idi. al-Muḳaddasî (hiç olmazsa, de Goeje s. 319, not *e*'de kaydedilen metne göre), Būzcān adının, kendisine tâbi olan köyleri içine alan bütün bölgeye değil, asıl şehir (ḳaṣr)'e delâlet ettiğini ileri sürmektedir [krş. mad. ŞAHR]. Galiba çok açık olmayan metin (s. 321, not *b*)'de *al-Ḳaṣr, Madīna* ile karıştırıldığından, bu bilginin değeri daha azalmaktadır.

Bibliyografya: G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s. 356 v.d.; E. Yeta, *Khurasan and Sistan*, s. 35 v.dd.; C. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 264 v.d., 278, 286 v.d.; C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire... de la Perse*, s. 121, 149 v.d.

(V. F. BÜCHNER.)

TÜRKİSTAN veya TURKESTAN, „Türk ili" mânasına gelen Farsça kelime. Tabîatıyle İranlılar için Türk-ili'nin sâdece İran'a karşı olan cenup hudûdu mühim olduğu gibi, tabiî bu hudut da siyâsî şartlara bağlı idi. Türkler daha Asya'da ilk defa ortaya çıktıkları Milâdî VI. asırda Amu-Derya [b. bk.]'ya kadar ilerlediler. Binâenaleyh Sâsânîler zamanında Türklerin memleketi, doğrudan -doğruya Amu-Derya'nın şimâlinden başlıyordu. Ṭabarî (I, 435 v.d.)'de nakledilen efsâneye göre, İraş'ın attığı okla Amu-Derya, „Türklerle İranlıların memleketi" (*ʿamal*) arasında hudud olarak tesbit edilmişti. Ermeni Sebēos (M. s. VII. asır)'a göre, Vehrot yâni Amu-Derya, T'urk'astan ilinden (*Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebèos*, trc. Fr. Macler, Paris, 1904, s. 49; J. Marquart, *Ērānšahr*, s. 48) çıkar; aynı eserin başka bir yerinde (s. 143; Marquart, s. 73) T'urk'astan, Dalhastan yâni Dahistān (Hazer denizinin yakınında, Atrek'in şimâlinde) ile birleşir.

Arapların kazandığı zaferlerle Türkler daha şimâle atıldılar; bundan dolayı III. (IX.) ve IV. (X.) asır Arap coğrafyacıları için Türkistan, doğrudan-doğruya Amu-Derya'nın şimâlinden değil, ancak Mâverâünnehr [b. bk.] diye tesmiye edilen kültür sâhasının şimâlinden başlamakta idi. Eskiden Türkistan, yâni Türk-ili, Mâverâünnehr'in şimâl ve şark tarafları olarak düşünülürdü. Fergana [b. bk.]'da Sır-Derya [b. bk.]'nın şimâlinde Kāsān şehri „Türkistan memleketinin başladığı yer" de bulunurdu (Yāḳūt, IV, 227); aynı ırmağın aşağı mecrâsındaki Cend ve Şahrkent şehirleri Türkistan'a âitti (*ayn. esr.*, II, 127; III, 344); Hoten şehri Türkistan'da idi (*ayn. esr.*, II, 403). Dildeki bu kullanılış te'sîriyle, Türkistan adının ilk defa Orta -Asya'yı ele-geçiren Ruslar tarafından ihtiyârî olarak Mâverâünnehr memleketine verildiği iddia edilmiştir (bilhassa M. Hartmann, *Chinesisch-Turkestan*, Halle, 1908, s. 1). Gerçekten Türkistan kelimesi, belki kitâbiyattan ziyâde halk dilinde, daha Türk fütûhatıyle ilk mânasını çoktan tesbit etmiş bulunuyordu. İran'la Efganistan ahâlisine göre, „Türkistan'daki Türkler" doğrudan-doğruya kendilerinin şimâl komşuları idi; 1886'da Şîrâz'da yazılmış olan bir ninnide şöyle terennüm edilmektedir: „Türkistan'dan iki Türk geldi, beni Hindistan'a götürdü." (V. Jukovskiy, *Obraztsı persidskago narodnago tvorçestva*, Petersburg, 1902, s. 169 v.d.). XVI. asırda Özbek fütûhatıyla, Amu-Derya'nın cenûbunda yeni bir Türkistan ortaya çıktı. Türkistan adını bugün hâlâ Efgan devletinin buna tekabül eden eyâleti taşımaktadır. Bu Türkistan'ın cenup hudûdu olarak bâzı seyyahlar (R. Burslem, *A peep in Toorkisthán*, London, 1846, s. 57 v.d.), Bâmiyân [b. bk.]'ın şimâlinde Ak Rabat geçidini, bâzıları (J. Wood, *A Journey to the Source of the River Oxus*, yeni tab'ı London, 1872, s. 130), Helmend [b. bk.] ile Amu-Derya havzaları arasındaki su tevzi hattının bulunduğu daha cenupta kâin Hacikak geçidini gösterirler; daha garpta Murġāb ile Āb-i Maymana, arasındaki havâlide, Türkistan'ın hudûdu olarak, Band (veya Tîrband) silsilesi kabûl edilir. Türkistan kelimesi, XIX. asrın ilmî ıstılâhına Ruslar tarafından değil, her halde İran ve Efgan dillerinde kullanılması te'sîriyle İngilizler tarafından sokulmuştur.

Turkestan (veya Turkistān) kelimesinin yalnız Rusya ile Efganistan'da idârî bir mânası olmakla berâber, kitâbiyatta, bilhassa seyahatnâmelerde Rus, Çin ve Efganistan Türkistan'ı çok defa birbirinden tefrik edilmiştir. Bâzan bunun yerine garbî ve şarkî Türkistan tâbirleri kullanılmıştır. Ruslar tarafından 1867'de, başşehri Taşkent [b. bk.] olmak üzere, Türkistan umûmî vâliliği kurulmuştu. Bunun hudutları gâh daraltılmış, gâh yeniden genişletilmiştir; 1882'den 1898'e kadar evvelce Türkistan'a tâbi olan Semiryeçye havâlisi, başşehri Omsk olan istep umûmî vâliliğine bağlı olmuştur. 1898'de Semiryeçye'den başka Mâverâ-yı Hazer bölgesi (Türkmenistan), Türkistan'la birleştirilmiştir.

1886 senesinde I. Muşketov tarafından „Türkistan" adına, idârî değişikliklere bağlı olmaksızın, sâbit bir coğrâfî mâna kazandırılmağa çalışılmıştır. Bu zât, A. Petzhold (*Umschau im Russischen Turkestan nebst einer allgemeinen Schilderung der Turkestanischen Beckens*, Leipzig, 1877)'ün te'sîriyle, Orta-Asya'nın merkez dağları ile Hazer denizi havzası, İran yaylası ve Buz denizi arasındaki memleketlerin Türkistan veya Türkistan havzası diye adlandırılmasını teklif etmişti. Bu sâhalar takrîben Rus ve Efganistan Türkistan'ı tâbirlerine tekabül etmektedir. Muşketov'a göre, Rusya ile İngiltere arasındaki hudûdun yakın bir istikbalde Hindu-Kuş [b. bk.]'ta tesbit edileceğinden şüphe etmemek lâzımdı. Bu müellif, Çin Türkistanı tâbiri yerine Çince (Avrupa ilim dünyasında Richthofen'den itibâren „kuru deniz" olarak mânalandırılan) Han -hay'ın kullanılmasını teklif etmişti. Umûmiyetle Muşketov, Türkistan kelimesinin iştikak mânasını ve umûmî olarak herhangi bir etnografik vaziyeti dikkate almadan, sâdece coğrâfî vak'a ve şartlardan hareket etmektedir.

Bilhassa etnografik sebeplerden dolayı „Türkistan" kelimesi Sovyet Rusya'da gittikçe kullanılmaz olmuştur. İhtilâlden sonra, eski pâyitahtı Taşkent ile „Türkistan cumhuriyeti" devam etmiştir. Eski umûmî vâliliğe nisbetle bu cumhuriyetin arâzisi ehemmiyetli şekilde küçüldü; umûmî vâliliğin şimâlindeki bâzı kısımlar Kırgız cumhuriyetine [bk. mad. KIRGIZISTAN] ilhâk edildi. 1924'te nihâî olarak milliyet esâsının tatbikinden sonra, müşterek memleket adının yerini, münferid halkların adına göre teşkil edilen Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan tâbirleri aldı. Ancak mezkûr memleketlere âit mahdut ve bilhassa iktisâdî mes'eleler eskisi gibi Taşkent'te karara bağlanır. Bu gibi ahvâlde „Türkistan" için Orta-Asya (Srednyaya Aziya) tâbiri kullanılır.

„Türkistan" ayrıca Özbek hâkimiyeti altında gelişmiş olan ve Sır-Derya'nın orta mecrâsında, münferid bir şehrin adıdır. Arap coğrafyacılarının verdiği mâlûmata bakılırsa, burada IV. (IX.) asırda Şāvġar şehri (Arap telaffuzuna göre: Şāvaġar; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 485'te: *Shâvaghar*) bulunmuş olmalıdır. Bu iskân yerinden maalesef herhangi bir bakıye bulunamamıştır. XIV. ve her halde henüz XII. asırda, sonraki Türkistan, Yasî diye tesmiye edilmiş ve daha Timur tarihinde (*Ẓafar-nāma*, Hind tab'ı, II, 9) bir köy (*ḳarya*) olarak gösterilmiştir. Türkleri islâmlaştıran bir velî olarak tanınan, tarîkati ancak Moğullar zamanından itibâren sâbit olan Ahmed Yesevî [b. bk.] (zamanı hakkında ayrıca krş. W. Barthold, *Der Islām*, XIV, 112) ve bilhassa Timur tarafından yaptırılan muhteşem türbesiyle

şehrin ehemmiyeti artmıştır. Bu velî, Türkistan'ın hâmisi sayılmış ve Hazret-i Türkistan diye anılmış olup, şehrin yeni adı her halde bununla îzâh edilebilir. Rusların zaptı sırasında şehrin çevresi takrîben 3 km., nüfûsu 5.000 kadar, 1908 senesinde ise 15.000 idi. [1962'de ise, nüfûsu 30.000 civârında idi.]

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka: I. Muşketov, *Turkestan*, Petersburg, 1886 (2. tab'ı 1915); W. Barthold, *Stand und Aufgaben der Geschichtsforschung in Turkestan* (*Die Geisteswissenschaften*, 1913—1914, I, 1075 v.dd.); ayn. mll., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 1928 (*GMS*, yeni seri, V); ayn. mll., *Istoriya kulturnoy jizni Turkestana* (Leningrad, 1927); W. Masalskij, *Turkestanskij kray* (Petersburg, 1913), s. 600 v.dd.; A. Dobromislow, *Goroda Sır-Dar'inskoy oblasti* (Taşkent, 1912).—Türbe hakkında bilhassa bk. M. Masson, *Izv. Sredne Az. Geograf. Obşç.* (1929), XIX, 399 v.dd.

(W. BARTHOLD.)

TÜRKLER.

I — TARİH
II — DİL
III — EDEBİYAT
IV — SAN'AT

I — TARİH

A — GİRİŞ

Türkler, dünyanın en eski ve devamlı kavimlerinden biri olup, aşağı yukarı dört bin yıllık bir tarihe sâhiptirler. Orta-Asya'daki anayurttan başlayan sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türkler bu nüfus çokluğu ve faâl durumları dolayısıyla dünya tarihinde mühim rol oynamışlardır. Türk tarihini değerlendirirken, onu hem zaman, hem coğrâfî bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktaların göz önünde tutulması gerekir:

a — Bütün diğer milletlerin fertleri toplu olarak bir arada bulunduğu için, onların herhangi bir süre içindeki durumunu açıkça tesbit ve tetkik etmek mümkündür. Halbuki, dağınık şekilde yaşayan Türk kitleleri birbirlerinden farklı gelişme yolları tâkib ettiğinden, Türk tarihini belirli zaman kesiminde bir bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

b — Tarihleri sınırı belli bir coğrâfî çevre içinde cereyan eden diğer milletlerin yayılmaları da değişmeyen vatan toprakları civârında vukua gelirken, çeşitli Türk kütleleri asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar aradıklarından, tarihleri değişik bölgelerde geçmiştir.

Bu bakımdan, her devirde ayrı yerlerde başka başka Türk toplulukları ile Türk idâre ve devletlerini görmek mümkündür. Bundan dolayı Türk tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir yerdeki tarihi değil, fakat Türk adı ile veya husûsî adlarla anılan ve ayrı hükümdar âilelerinin idâresinde görünmekle berâber, dili, dini, töresi ve gelenekleri ile aynı „millî" kültürün hâmili olan (aş. bk.) Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu „tarih"lerin bütünü anlaşılmalıdır.

Bu coğrâfî ve siyâsî bölünme netîcesi olarak bir kısım Türkler „bozkırlı tip"inde yaşamış, diğer bir kısmı yerleşik hayata bağlanmış, bir bölgede siyâsî nüfûzunu kaybederken, diğer bölgelerde iktidârın zirvesine ulaşan Türk kütleleri aynı zamanda mevcud olmuştur. Bu sebeple Türk tarihi eski yeni birçok milletlerin tarihi ile bir arada, hattâ iç-içe gelişmiştir. Geniş Türk tarihinin ilmî yollardan araştırılıp incelenmesini fevkalâde güçleştiren bu hâdiseyi, bir bakıma, Türk milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faâliyeti ile îzâh etmek mümkündür.

Türk adı: Türklerin çok eski bir millet oluşu, bilginleri, Türk adını en eski tarih kaynaklarında aramağa sevk etmiştir. Geçen asırdan beri birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre, Heredotos'un şark kavimleri arasında zikrettiği Targitalar (J. v. Hammer, 1832), veya „İskit" topraklarında oturdukları söylenen „Tyrkae" (Yurkae; W. Tomaschek, 1887), veya Tevrat'ta adı geçen Yâfes'in torunu Togharma (J. v. Hammer, 1832), veya eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha (veya Turuşka)'lar (V. de St. Martin, 1899; J. Marquart, 1901), veya Thraklar (F. Erdmann, 1862), veya Çin kaynaklarında M. ö. I. bin içinde rol oynadıkları belirtilen Tik (veya Di)'ler (De Groot, 1921) ve hattâ Troyalılar (Gy. Moravcsik, 1932) yahut eski Ön-Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukkular (H. Z. Koşay, 1955) v.b. bizzat Türk adını taşıyan Türk kavimleri sanılmıştır. İslâm kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde nakledilen İran menşe'li *Zend-Avesta* rivâyetleri ile, İsrail menşe'li *Tevrat* rivâyetlerinde de „Türk" adı aranmış, Nûh'un torunu (Yâfes'in oğlu) Türk (al-Ṭabarî, al-Masʿūdî, İbn al-Aşîr, İbn Ḫurdāẕbeh, Gardîzî, Kâşgarlı Mahmud v.b.), veya İran rivâyetindeki Hükümdar Farîdûn (Thraetaona)'un oğlu Türac veya Tür (Tûrân, buradan geliyor) da (al-Ṭabarî, al-Masʿūdî, İbn al-Aşîr, ayrıca bk. mad. TÛRÂN) Türk adını taşıyan ilk kavim olarak gösterilmek istenmiş ise de, bunlar son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi tetkiklerine aykırı düştüğü gibi, lisâniyat bakımından doğrulukları da tesbit edilememiştir (Bk. Gy. Németh, *Der volksname Türk*, *KCsA*, 1927, II/4, 275—282). Bu kelimelere göre, Türk adının Milâttan önceki asırlarda da bugünkü telaffuzu ile, yâni tek heceli olarak söylenmiş olması gerekirdi. Halbuki bu adın tek heceli hâle gelmesine Gök-Türk çağında (M. s. VI-VIII. asır) Orhun kitâbelerinde rastlanır. Bu kitâbelerde bu ad „Türk", fakat daha çok „Türük" şeklinde kaydedilmiştir. Nitekim adın Çince transkripsiyonu da iki hecelidir (T'u-küe veya T'u-chüeh. Bu Çince şekilin asıl söylenişi hakkında türlü görüşler: Türküt: P. Pelliot, 1915, 1926; Türkit: A. v. Gabain, 1943, 1955; Türküz: P. A. Boodberg, 1962; Türkü: G. Clauson, 1962; Türk: E. G. Pulleyblank, 1965; Turkyt: J. Harmatta, 1972. Bunların içinde sonunda T ile geçenlerde, sondaki T bakımından Moğulca'nın bir te'sîri yoktur, bk. J. Harmatta, *Acta Orientalia*, 1972, XXV, 263 v.dd.). Son araştırmalarda „Türk" kelimesinin VI-VIII. asırlardan önce yalnız çift heceli söylendiği, daha eskiden ise, „Törük" şeklinde olabileceği belirtilmiştir: Törük>Türük>Türk (L. Bazin, *Notes sur les mots „Oğuz" et Türk, Oriens*, 1953, VI/2, 315—322).

Türk adına gerek kaynaklarda, gerek araştırmalarda türlü mânalar verilmiştir: T'u-küe (Türk) = miğfer (Çin kaynakları: bk. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1958, I, 40); ﺗﺮﻙ [Türk] = terk edilmiş (islâm kaynakları: İbn al-Fakîh, *BGA*, V, 224; Gardîzî, bk. *KSz*, II, 2); Türk = olgunluk çağı (*Divanu lugati't-Türk*, nşr. B. Atalay, I, 351): Takye; deniz kıyısında oturan adam, cezbetmek v.b. Çeşitli araştırmalar için bk. Németh, göst. yer.). Geçen asırda A. Vámbéry (1879)'nin, ilmî îzâha doğru ilk adım sayılan fikrine göre „Türk" kelimesi „türemek"ten çıkmıştır. J. Deny (1939) de bu fikirdedir. Z. Gökalp (1923), adı „türeli" (kanun ve nizam sâhibi) diye açıklamıştır. W. Barthold (1927)'un düşüncesi de buna yakındır. G. Doerfer (1965)'e göre, Orhun kitâbesindeki „Türk" tâbiri daha ziyâde „devlete bağlı halk, tebaa" (Staatsvolk) mânasına gelmektedir. Fakat „Türk" sözünün cins ismi olarak „güç-kuvvet" (sıfat hâli ile: güçlü-kuvvetli) mânasında olduğu bir Türkçe vesîkadan anlaşılmıştır (bk. F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, *APAW*, 1911, s. 10, 97). Buradaki „Türk" kelimesinin millet adı olan „Türk" sözü ile aynı olduğu A. v. Le Coq tarafından ileri sürülmüş (*Ein manichäischer Buch-Fragment aus Chotscho, V. Thomsen Festscrift*, 1912, s. 151) ve bu görüş Gök-Türk kitâbelerinin çözücüsü V. Thomsen tarafından da kabûl (1922) ve daha sonra Németh'in tetkikleri ile tamamen isbat edilmiştir (Németh, *ayn. esr.*, s. 278; ayn. mll., *A Türk népnév*, *MNy.*, 1927, XXIII, 273; G. Doerfer, *Türkische und mongoliche Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1965, II, 483—495). Türk kelimesi, „meydana çıkmış", „şekillenmiş", „gelişmiş", „çok gelişmiş", „kuvvet (li)" mânalarını kazanmış olmalıdır (bk. L. Bazin, *ayn. esr.*, s. 322).

Cins ismi hâlinde çok eskiden beri Türkçe'de mevcud olması gereken „Türk" kelimesinin „Altaylı" (Ceyhun ötesi, Tûrânlı) kavimleri ifâde etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde, daha sonra, yine cins ismi olarak, 515 yılı hâdiseleri dolayısıyla „Türk-Hun" (Kudretli Hun) tâbirinde zikredildiği bildirilmektedir (H. V. Haussig, *Theophylaktos Excur süber die skytischen Völker*, *Byzantion*, 1954, XIII, 310, not 92; ayrıca bk. ayn. mll., *CAJ*, 1957, II/1, 23). Fakat „Türk" kelimesini Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan siyâsî teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur. Bütün bunlar „Türk" adının aslında belirli bir topluluğa mahsus kavmî bir isim olmayıp, siyâsî bir ad olduğunu ortaya koymaktadır (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 485). Türk adı, Gök-Türk hakanlığının kuruluşundan itibâren, önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi husûsî adları ile de anılan diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifâde etmek üzere millî ad hâline gelmiştir. Bu ad, Çin'de Chou sülâlesi (557—579) yılığında, Garp'ta ilk defa Bizans kaynakları arasında Agathias (ölm. 582)'ın eserinde (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, Budapeşte, 1943, I, 104), Arapça yazılmış eserlerden, Câhiliyye devri şâiri al-Nābiġa al-Ẕubyānî (ölm. 600'a doğru)'nin *Divan*'ında (T. Kowalski, *Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen literatur*, *KCsA*, 1926, II/1-2, 38—41) ve XI. asır ilk „Rus Kroniği"'nde zikredilmiştir.

Coğrâfî ad olarak Τουρκία (Turkhia = Türkiye) tâbirine ilk defa Bizans kaynaklarında tesâdüf edilmektedir. VI. asırda bu tâbir Orta-Asya için kullanılıyordu (Menandros). IX—X. asırlarda Volga'dan Orta-Avrupa'ya kadar olan sâhaya bu ad verilmekte idi („Şarkî Türkiye" = Hazarların ülkesi, „Garbî Türkiye" = Macar ülkesi). XIII. asırda „Türk (Kölemen) devleti" zamanında Mısır ve Suriye'ye de „Türkiye" deniliyordu. Anadolu ise, XII. asırdan itibâren „Türkiye" (Turcia) olarak tanınmıştır. (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte „Türk" adı*, *R. Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 306—319; A. N. Kurat, *Gök-Türk Kaganlığı*, *DTCFD*, 1952, X/1-2, 2—6; Cl. Cahen, *Le problème éthnique en Anatolie*, *Cahiers d' Histoire Mondiale*, Paris, 1954, II/2, 360, not 12; O. Turan, *Selçuklu'lar tarihi ve Türk-islâm medeniyeti*, 1965, s. 258 v.d., not 150).

Türk soyu: Tarihte Türk devlet ve toplulukları hakkındaki antropolojik tavsifler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında (bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, 1941, s. 55), gerek Garp kaynaklarında (bk. P. Váczy, Türk. trc. *Attila ve Hunları*, 1962, s. 60 v.dd.), Türkler daha çok Moğul tipinde tasvir edilmişlerdir. Türklerle Moğullar arasında dil birliği bakımından bir münâsebet olmadığı (G. J. Ramstedt, 1915; N. Popper, 1926; U. Posch, 1958 v.b. gibi bâzı Mongolistlerin aksi düşüncede olmalarına rağmen, bk. J. Németh, *Die türkisch-mongolische Hypothese*, *ZDMG*, 1912, LXVI, 549—576; [bk. mad. *Altaik*]; J. Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und Türkologie*, Wiesbaden, 1958, s. 27, 42; İ. Kafesoğlu, *Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz*

meselesi, *T D*, İstanbul, 1953, V, 113—125; G. Clauson, *The case against the Altaic theory*, *C A J*, 1957, II/3, 181—187; ayn. mll., *Turk, Mongol, Tungus, Asia Major*, yeni seri, 1960, VIII/1, 109—112; G. Doerfer, *Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1964, I, 51—105), etnoloji yönünden bir ilgi bulunmadığı (bk. W. Eberhard, *Ülkü*, 1940, sayı 92, s. 189; ayn. mll., *Çin'in şimal komşuları*, 1942, s. 45—64; ayn. mll., *Eski Çin kültürü ve Türkler*, *D T C F D*, 1943, I/4, 27) ve bilhassa Orta-Asya'daki kazılarda elde edilen antropolojik malzemenin incelenmesi sonucu olarak, bu iki kavim arasında soy birliğinin bahis konusu edilemiyeceği (tafsilât için bk. B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, 1962, s. 3—14, 47—49; ayrıca W. Eberhard, *Ülkü*, göst. yer.) ortaya konduğuna göre, eski çağlarda Türklerin „Moğul ırkından" gösterilmeleri, o zamanın Türk devletlerinde Moğul unsurunun çokluğu ile açıklanabilir. Türklerin tarih boyunca en sıkı temasları yakın komşuları Moğullarla olmuş, kalabalık Moğul kütleleri Türk idâresine alınmış (Asya Hunlarında, Tabgaçlarda olduğu gibi) ve onbinlerce Moğul, Türklerle birlikte uzun göçlere katılmıştır (Garp Hunlarında ve Avarlarda olduğu gibi). Ayrıca sıkı temasların mümkün kıldığı bâzı ırkî ihtilâtlar da düşünülürse, yabancıların bu hususdaki yanılmalarına şaşmamalıdır. Son yarım asır içinde yapılan antropolojik araştırmalar (bilhassa Asya'da M.ö. III. binden beri mevcut kurganlardan çıkarılan iskeletler üzerinde: G. F. Debets, 1948, 1950, 1958; V. V. Ginzburg, 1946, 1950, 1954 v.b.: Brakisefal, savaşçı, beyaz ırk: „Andronovo insanı", bk. B. Ögel, göst. yer.), Türklerin, beyaz ırka mensup bulunduklarını göstermiştir. Yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grubundan „Avrupaî" adı verilen grubun „Tûrânî" tipindeki brakisefal Türklerin, kendilerini, başta dolikosefal Mongoloidler olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik çizgilere sâhib oldukları anlaşılmıştır (Uzak-Şark ve Orta-Şark'ta asırlarca ikametin ve anayurt dışındaki bölgelerde coğrâfî şartların sebeb olduğu bâzı değişiklikler dikkate alınmak üzere, bâriz vasfı, beyaz renkli, düz burunlu, değirmi çehreli, hafif dalgalı saçlı, orta gürlükte sakallı ve bıyıklı olan „Tûrân" tipi için bk. L. Bartucz, *A. Magyar ember*, Budapeşte, 1938, s. 414 v.d.; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 1971, s. 9; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 196; Moğul'dan ve „sarı" Çinliden farklı, beyaz Türk ırkı için bk. J. Deniker, *Les races et les peuples de la terre*, Paris, 1926², s. 459; G. E. Smith, *Human History*, London, 1934, s. 146; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill - North Carolina, 1939, s. 95 v.d.; W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, *D T C F D*, 1943, I, 27).

Ayrıca, bilindiği üzere, *Tevrat*'ta nakledilen eski an'anelerde Türk soyu (Hâm ve Sâm'dan değil, Yâfes'ten türemiş olarak) beyaz ırktan gösterilmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte „Türk" adı*, s. 308 v.d.; ayrıca bk. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos vekayinâmesi*, Türk. trc. H. Andreasyan, s. 171, not 154). Tûrân tipine örnek olan Orta-Asya, Mâverâünnehr ve diğer Yakın-Şark Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü (ay yüzlü, badem gözlü), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile (Gök-Türk prensi Kül-Tegin'in büstü için bk. *Belleten*, Ankara, 1963, XXVII, 408, resim 11; bir Selçuklu melikesinin başı (Metropolitain Müzesinde; bk. A. V. Pope, *A Survey of Persian Art*, London, 1939, VI) Orta-çağ kaynaklarında güzelliğe misâl olarak gösterilmiş, hattâ bilindiği üzere İran edebiyatında „Türk" sözü bâzan „güzel" mânasında kullanılmıştır (aş. bk. II. Bölüm, Kültür).

T ü r k l e r i n a n a y u r d u : Türklerin anayurdu mes'elesi, geçen asırdan beri münâkaşa edilen bir mevzûdur. Garplı bilginlerden çoğu mes'eleyi kendi görüşleri bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli netîcelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak Altay dağlarını Türklerin anayurdu kabûl ederken (J. Klaprothe, 1824; J. v. Hammer, 1832; W. Schott, 1836; M. A. Castrén, 1856; A. Vámbéry, 1885; E. Oberhummer, 1912), san'at tarihçileri şimâl-i garbî Asya sâhasını (J. Strzygowsky, 1935), bâzı kültür tarihçileri Yenisey nehri başları (G. E. Smith, 1934) veya İrtiş-Urallar arasını (I. Zichy, 1938), Altaylar-Kırgız bozkırları arasını (O. Menghin, 1937) veya Baykal gölünün cenûb-i garbîsini (W. Koppers, 1937) göstermişler; bâzı dil araştırıcıları da Altayların şarkının (W. Radloff, 1891; L. Ligeti, 1940) veya Kingan silsilesinin şark ve garbının (G. J. Ramstedt, 1928) veya 90. tûlün şarkının (K. H. Menges, 1968) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrâfî sınırını çizebilmek az çok mümkün olmakla berâber, belirli ve daha dar bir bölgenin tâyini oldukça güçtür. Bunun sebebi Türklerin daha ilk zamanlardan itibâren geniş bir coğrâfî sâhaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Son „lisâniyat" tetkikleri ise, bu sâhanın Altay-Ural dağları arasına alınması, hattâ Hazer denizinin şimâl-i şarkî bozkırlarının aslî Türk yurdu sayılması ihtimâlini kuvvetlendirmiştir. Çünkü M. ö. II. bin yıllarına âit bâzı dil yâdigârlarının ortaya koyduğu gibi (Gy. Németh, *A Honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapeşte, 1930, s. 93 v.d.; İ. Kafesoğlu, *Türk Tarihi'nde Moğollar...*, s. 119 v.d.), Türklerin o tarihlerde hem şimâl ve şimâl-i garbîdeki eski Ural kavimleri ile hem de cenûb-i garbîdeki Hind-Avrupa dillerini konuşan Ârîlerle (son olarak bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 1971, s. 7) temas edebilmeleri ancak bu coğrâfî kesimde mümkün olabilirdi (Bk. Gy. Németh, *A törökség öskora*, Türk. trc.: *Türklüğün eski çağı*, *Ülkü*, 1940, sayı 88, s. 299—304; sayı 90, s. 509 v.d.; ayn. mll., *Probleme der türkischen Urzeit*, *Bibl. Or. Hung*, 1942—1947, V, 58—63, 84—95; krş. H. Haussig, *Indogermanische und altaische Nomadenvölker im Grenzgebiete Irans*, *Historia Mundi*, 1957, V, 233—248). Orta-Asya'da S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar M. ö. II. binden daha önceki durumu, yâni Türk anayurdunu tesbitte daha kesin netîceler vermiştir. Buna göre, Afanasyevo kültürü (Minusinsk bölgesinde M. ö. 2500—1700; bk. F. Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, Wien, 1955, s. 225—230) ve bilhassa Andronovo kültürü (aynı bölgede M. ö. 1700—1200; tafsilât için bk. F. Hančar, *ayn. esr.*, s. 230—250)'nün temsilcileri olup, etraftaki dolikosefal Mongoloidlerden, kezâ dolikosefal „Akdeniz tip" lerinden farklı bulunan ve Türk soyunun proto-tipi sayılan „brakisefal savaşçı beyaz ırk", taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan dağlarının şimâl-i garbî bölgesi (aş. yk. Minusinsk-Tuva-Abakan bozkırları) halkı idi (tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 3—8, 128, 196).

T ü r k l e r i n y a y ı l m a l a r ı : Eski ve Orta-çağlar dünya tarihinde bilhassa Türk toplulukları için karakteristik olan büyük göç hareketlerinin başlangıç devri, yukarıdaki incelemeler ışığında artık oldukça aydınlık kazanmıştır. Bundan 30 yıl önce bilginler, M. ö. IV. asırda Gobi'nin cenûbu Kan-su, Huang-ho dirseği havâlisinde görülen Türklerin (askerî, iktisâdî özellikleri, dil, din ayrılığı v.b. dolayısı ile) dışarıdan geldiklerini belirtmişlerdi (L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 30; W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, *D T C F D*, 1943, I/4, 22—25, 29). Son zamanlarda varılan arkeolojik ve antropolojik netîceler ise, daha çok Asya Hunları diye tanınan bu Türk kütlelerinin anayurt bölgesinden çıkış tarihini ve göç istikametlerini tesbite imkân vermektedir. Yukarıda söylendiği gibi, S. V. Kiselev ile S. S. Çernikov'un tesbîtine göre, „Taş devrinin ilk çağlarından beri" Altay-Sayan dağlarının şimâl-i garbî kısmında yaşayan brakisefal beyaz ırk, Afanasyevo kültürünün gelişmesi ile karakterinin daha belirgin hâle geldiği sezilen „Andronovo insanı"nın temsilcisi olarak „göçebe ve savaşçı" kütleler hâlinde, M. ö. 1700'den itibâren, etrafa hâkim olmağa başlamış ve müteâkıp iki asır içinde Altayları ve Tanrı Dağlarını kaplamıştı. Diğer taraftan aynı ırk mensuplarının yâni Proto-Türklerin bir kısmı Kazakistan üzerinden Mâverâünnehr'e kadar yayılarak oradaki dolikosefal „Akdeniz" ırkları ile temas kurarken, garba doğru açılan gruplar da, Fin-Ugor kavimleri ile bağlantı sağlamışlardı (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 5—8); bu durumun, yukarıda belirtildiği üzere M. ö. 1500'lerde, hem Ural dili, hem İndo-Avrupa dilleri ile Türkçe arasında kelime alışverişini mümkün kıldığı anlaşılmaktadır. Proto-Türk yayılması veya genişlemesinin yönünü ve zamanını, çeşitli yerlerde görülen Andronovo kültürü özelliklerine bakarak tâkib etmek mümkündür (aş. bk. Bozkır kültürünün menşe'i mes'elesi). Buna göre Türkler M. ö. 700'e kadar Altaylara yerleşirken, bir yandan da, belki ondan da evvel M. ö. 1100'lerden itibâren, kalabalık kütleler hâlinde, Çin'in şimâl-i garbîsindeki Kan-su, Ordos bozkırlarına doğru kaymağa devam etmişlerdir. Nitekim burada, Cenûbî Çin menşe'li olup, zirâate dayanan Lung-shan adlı eski kültür yerine, Moğullar ve Tibetlilere nisbetle Türklerin daha etkili şekilde müdâhalesi ile farklı bir kültür meydana gelmiştir. Yang-shao diye anılan ve bugünkü gerçek Çin kültürünün esâsını teşkil eden bu yeni kültürde, bunun siyâsî sâhada belirtisi olan Chou devleti (M. ö. 1050-247)'ndeki belirtilerinden anlaşıldığı üzere, iktisâdî (at besleme), dinî (Gök kültü), idârî (gelişmiş askerî karakter) v.b. gibi aslî Türk unsurları görülmüştür (tafsilât için bk. W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, s. 25—29; ayn. mll., *Çin tarihi*, s. 33—39). Sonraki Çin kayıtlarında „Hiung-nu" adı ile gösterilen topluluğun çekirdeği şüphesiz bu Asya Hun (Türk) kütlesidir.

Yang-shao kültürünün başta gelen bir özelliği olarak boyalı keramiği gösterilmektedir ki, bu nevî keramiğin daha ziyâde Ön-Asya menşe'li oluşu bu iki bölgenin münâsebetlerini ortaya koyar. Bağlantıyı sağlayan unsurun Türkler olabileceğini ileri süren W. Eberhard (*Eski Çin kültürü ve Türkler*, s. 26), 'ın düşüncesi, daha sonraki kazılarla desteklenmiş gibidir. Nitekim, „Andronovo kültürü" nün üç köşe veya „meander" şeklindeki basma desenlerle süslenmiş keramiği, M. ö. II. binde yavaş yavaş „Andronovo kültür çevresi" ne giren Hârizm (Uzboy kültürü)'de aynen mevcuttu (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 25, 27). Böylece M. ö. 1300—1000 sıralarında bir kısım Türklerin Türkistan sâhasında bulunduklarına ve bu bölgenin daha sonra Hind-Avrupalılara geçtiğine dâir görüş (W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya halklarının medeniyeti*, *T M*, VII—VIII, 184) kuvvet kazanmış oluyor. Esâsen tarihî devirlerde Mâverâünnehr'de yaşadığı bilinen Sogd bölgesi halkının atalarının, Ceyhun'un cenûbu, İran, Pamir ve Efganistan'daki dolikosefallerden ayrı ve Altay brakisefalleri ile çok yakın akraba olan „Tûrânî ırk" (V. V. Ginzburg, 1950) veya „İki nehir arası tipi" (I. Schwidetskiy, 1950) olduğu belirtilmiştir (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 6 v.d.). „Andronovo kültür çevresi" daha M. ö. II. bin ortalarında oldukça genişlemiş durumda idi: Şarkta Baykal gölü kıyılarına, cenupta Tanrı Dağlarına, cenûb-i garbîde Kazakistan'a ve Hârizm'in cenûbuna, garpta Sibirya üzerinden Don nehrine kadar yayılmıştı ve Andronovo'nun özelliklerinden olan at ve koyun besleme, bütün bu bölgelerde

görülmeğe başlamıştı. Saydığımız yerlerde kenarlardan merkeze doğru gittikçe kuvvetlenmek üzere Andronovo kültürü devam ederken ve bu kültür Çu vâdisi, Cenûbî Moğulistan ve Garbî Çin (Ordos bölgesi) ile sıkıca bağlı bulunurken (K. Jettmar, 1951; Kiselev, 1951), merkezdeki bir kesinti dikkati çekmektedir. „Karasuk" ta (Minusinsk havâlisi) ortaya çıkarılan bu kültür, Andronovo kültüründen farklı idi. M. ö. 700 'lerden itibâren Cenûbî Sibirya'yı, Baykal bölgesini, Moğulistan 'ı, Yedi-su havzasını te'sîrine alan Karasuk kültürü (tafsilât için bk. F. Hančar, *ayn. esr.*, s. 250—256), Çin ile Rusya arasında teması sağlayan kavimler kütlesine âit olmakla berâber, bu tarihlerde Mongoloid bir ırkın Yenisey bölgesinde, Cenûbî Sibirya'da etnik yönden üstünlük kazandığı görülüyordu. Yine Karasuk kültürü zamanında Türkistan ve Hârizm 'e İran 'dan bâzı kütlelerin geldiği seziliyordu (tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 29—33). Demek ki, Altay-Sayan dağları garbındaki (Tuva-Minusinsk-Abakan bozkırları) anayurt sâhasını âdeta boşaltan Proto-Türkler şarkta Ordos 'a doğru ve garpta Volga 'ya doğru olmak üzere iki kısma ayrılmışlar ve cenûb-i garbîde de Asya 'nın şimâl-i garbîsine doğru yönelmişlerdi. Bu coğrâfî ayrılık Türkçe 'de de bâzı değişikliklerin meydana gelmesine, lehçelerin doğmasına yol açmış görünmektedir. Nitekim Gy. Németh önce iki büyük Türk lehçesini tesbit etmiştir. Biri Y 'li Türkçe (Şark Türkleri lehçesi), diğeri S 'li Türkçe (Yakut ve Çuvaş Türkleri lehçesi; farklar bilhassa kelime başlarında görülür). Şark Türkçesi'nde *yedi* (7), Yakutça 'da *sette*, Çuvaşça 'da sittse; Şark Türkçesi 'nde yaka, Yakutça ve Çuvaşça 'da saga, suga v.b. Yakutların kendilerine „Saka" demeleri de (bu Y~S farkındandır). Yakutlar şimdiki uzak şimâl-i şarkî Sibirya 'daki yurtlarına bu tarihlerde çekilmiş olabilirler; nitekim bunların dilleri diğer Türk lehçeleri arasında anlaşılması en güç olanıdır (tafsilât için bk. Gy. Németh, Türk. trc., *Türklüğün eski çağı*, *Ülkü*, sayı 90, s. 513; ayn. mll., *Probleme der türkischen Urzeit*, *B O H*, Budapeşte, 1947, V, 87; N. Poppe, *Die Jakutische Sprache*, *Handbuch der Orientalistik*, V, 1: *Altaistik*, Leiden, 1963, s. 53—60). Bir müddet birlikte yaşayan bu iki Türk kavminden Çuvaşların ayrılarak garba yöneldikleri, yahut Yakutlar şimdiki yurtlarına çekilirken, bugün Çuvaş dediğimiz kütlenin Ural dağlarının cenûbuna doğru geldikleri, Çuvaş lehçesinin aynı zamanda Garp Türkçesi 'nin özelliklerini taşımasından anlaşılmaktadır (bk. J. Benzing, *Das Tschuwaschische*, *Handb. d. Orient*, s. 61—71); zîrâ, Türk lehçelerinde ikinci büyük farklılaşma Z ve R seslerinde vukua gelmiştir (tafsilât için bk. O. Pritsak, *Der Rhotazismus und Lambdaizmus*, *U A J h b*, 1964, XXXV, 337—349). Şark Türkleri (Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar; kısmen Sabarlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Oğuzlar ve dolayısıyla Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkan Türkleri) Z 'li Türkçe 'yi, Garp Türkleri (Oğurlar, Bulgarlar ve Çuvaşlar) ise, R 'li lehçeyi konuşmuşlardır (tafsilât için bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 85—98; İ. Kafesoğlu, *Türk tarihinde Moğollar...*, s. 116—125; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük*, s. 14; R. Rahmetî Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*, *T M*, 1953, X, 96 v.d., 129). Son araştırmalara göre, bu ayrılma M. ö. III. asırda artık gerçekleşmişti (bk. K. Czeglédy, *Nomad népek vándorlása*, Budapeşte, 1969, s. 108 v.d.; ayrıca krş. G. Clauson, *Turk, Mongol, Tungus...*, s. 117). Garp Türklerinden bir kısmının M. ö. IV—III. asırlarda Hazer-Volga etrafında ve hattâ daha garptaki bozkırlarda İranî asıllı İskitlerle birlikte ve ihtimâl hâkim zümre olarak yaşadıkları (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 34), bir kısmının da, M. ö. III. asırda kurulan Asya Büyük Hun imparatorluğuna dâhil olarak İç-Asya 'nın şimâl-i garbî bölgelerinde iken, daha sonra Garbî Sibirya 'ya doğru gittikleri anlaşılmaktadır (aş. bk. Oğurlar).

Diğer taraftan Hindistan 'ın İndus-Pencâb havâlisine doğru ilk Türk hareketinin M. ö. I. bin başlarına rastladığı tahmin edilmektedir (W. Ruben, *Milâttan bin sene evvel Asya içlerinden muhaceret eden Hindistanın en eski demircileri arasında*, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, T T K, 1943, s. 237). Daha eski tarihlerde Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya 'ya inmiş olmaları da muhtemeldir. Bunlar ilk „medenî" kavim sayılan Sumerlerdir ki, dilleri Sâmî ve Hind-Avrupaî olmayıp, Türkçe 'nin dâhil bulunduğu „iltisakî" gruba mensuptur (son bir araştırma olarak, bk. M. Tosun *Sumer dili ile Türk dili arasında karşılaştırma*, *Atatürk konferansları IV.*, Ankara, 1973, s. 147—168). Ancak Sumerlerin menşe'i mes'elesi halledilmemiş, daha doğrusu, aslen Orta-Asyalı olup, muhtemelen Türk soyundan geldikleri, ilim dünyasınca henüz kesinlikle kabûl edilmemiştir (şimdilik bk. W. Koppers, *Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik*, *Belleten*, V, 444—447; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul, 1958, I, 40—44).

Milâttan sonraki asırlarda vukua gelen Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında oldukça kesin tarihî bilgilere sâhip bulunuyoruz: Hunlar Orhun bölgesinden Cenûbî Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (I. asır sonları, II. asır ortaları), Avrupa 'ya (375 ve müteâkıp yıllarda); 350 'lerde Uar-Hunlar Efganistan ve Şimâlî Hindistan 'a (Ak Hun-Eftalitler); Oğurlar Cenûb-i garbî Sibirya 'dan Cenûbî Rusya 'ya (461—465 yılları); Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (X. asır) ve sonra, Mâverâünnehr üzerinden İran 'a ve Anadolu 'ya (XI. asır); Avarlar, Orta-Asya 'dan Orta-Avrupa 'ya (VI. asır ortası); Bulgarlar, Karadeniz şimâlinden Balkanlara ve Volga nehri kıyılarına (669 'u tâkib eden yıllarda); Macarlarla birlikte bâzı Türk boyları, Kafkasların şimâlinden Orta-Avrupa 'ya (830 'dan sonra); Sabarlar Aral 'ın şimâlinden Kafkaslara (V. asrın ikinci yarısı); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlardan bir kol) Hazer denizi şimâlinden Şarkî Avrupa ve Balkanlara (IX—XI asır); Uygurlar, Orhun nehri bölgesinden İç-Asya 'ya (840 'ı tâkib eden yıllarda) göç etmişlerdir (Türk göçleri tarihinin yetersiz bir hulâsası denemesi olarak bk. K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden, 1968, s. 16—53). Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesâfeler katetmek sûretiyle yapılmış, hem de çok mühim tarihî netîceler vermiştir. Bu göçlerin mümeyyiz vasfı, yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütûhat olmalarıdır. Türk göçlerini belirli gayelerden yoksun ve sonu meçhul birer mâcerâ hareketi olmaktan kurtarıp, başarılı şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca sebep de, hemen bütün göçlerin Türk hükümdar âilelerine mensup kişiler tarafından büyük bir disiplin içinde sevk ve idâre edilmesidir. Eski Türk hükümranlık anlayışına göre (aş. bk. Kültür) kutsal sayılan hânedan üyelerinin başta bulunması, onlara karşı duyulan saygı ve bağlılık, dolayısıyla Türk kütlelerinin umûmiyetle birliklerini muhâfaza ederek çeşitli bölgelerde tarihî misyonlarını gerçekleştirmelerini mümkün kılmıştır.

Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de „sızma" diyebileceğimiz yol olup, bâzı kalabalık boy parçalarının, âilelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları şeklinde belirir. Bu şekilde dahi Türklerin, katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyâsî hayata hâkim oldukları, hattâ bâzan devlet kurdukları bilinmektedir (msl. Mısır 'da, Hindistan 'da, aş. bk.).

Türklerin gerek „fütûhat", gerek „sızma" şeklinde etrafa yayılmaları, şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bâzan pek şiddetli çatışmalara sebeb oluyordu. Bu durum da, ağır darbelere mâruz kalan yabancılar tarafından Türklerin sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Bozkırların coğrâfî şartları îcâbı haşin, sert, irâdeli ve mücâdeleci bir ruha sâhip, fakat aslında iyi, haksever ve âdil insanlar olan Türkler hakkındaki hayal mahsûlü türlü ithamlar bundan ileri gelmiş olmalıdır.

Eski dünyanın üç büyük kıt'asında görülen geniş Türk yayılmalarının pek ciddî sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler mevzuunun araştırıcıları, en iptidâîsi dâhil hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyfî bir şekilde yer değiştirmediğini, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zarûretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir (bk. A. C. Haddon, *The Wanderings of peoples*, Cambridge, 1911, s. 1—6; P. L. Zambotti, *Les Origines et la diffusion de la Civilisation*, Paris, 1949, s. 20 v.d..)

Tarihî kayıtlarda, Türk göçlerinin de, iktisâdî sıkıntı, yâni Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması dolayısı ile vuku bulduğu belirtilmiştir (Garbî Asya bozkırlarında büyük kuraklığa sebeb olan „devrî" iklim değişiklikleri hakkında E. Huntington'un nazariyesi için bk. W. Samolin, *East Turkistan to the 12 th. Century*, The Hague, 1964, s. 13 v.d.). Büyük ölçüde kuraklık (msl. Hun göçü için bk. F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris, 1952, s. 72, 219; Uygur göçü için „Kutlu dağ efsânesi" bk. ʿAṭāʾ Malik Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihānguşā*, *G M S*, 1912, I, 45; B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 11 v.d.), nüfus kalabalıklığı ve otlak darlığı (Oğuz göçü için bk. Şaraf al-Zamān-i Marvazī, *Ṭabāyiʿ al-ḥayavān*, nşr. V. Minorsky, London, 1942, s. 29 v.d., 95, metin, s. 18; al-Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. M. İkbal, *G M S*, 1921, s. 86; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i Guzīda*, *G M S*, 1910, I, 434), Türkleri göçe mecbur etmiştir (Açlığın değil, fakat daha ziyâde tokluğun istilâlara sebeb olduğunu ileri süren ve Eurasia bozkırlarındaki iklim değişikliklerini Atlas Okyanusu'ndan kalkıp Altaylara kadar giden yağmur taşıyıcı siklonların istikametine bağlayan L. N. Gumilev 'in nazariyesi için bk. S. Szyszman, *Découverte de la Khazarie*, *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 1970, sayı 3, s. 819 v.d.). Tabîatın kısırlığı dolayısıyla, nüfûsu beslemeğe kâfi gelmeyen bozkırlarda, cüz'î zirâat dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türklerin, normal bir hayat sürebilmek için, çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası v.s. gibi başka iktisâdî vâsıtalara da ihtiyaçları vardı; bu imkânlar, komşu ülkelerde, yeteri kadar faydalanılmadan duruyordu. Türk tarihine dâir kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar, Türklerin yalnız başka memleketlere yönelmelerine değil, bâzan iktisâdî ve ticârî yönden nisbeten daha fazla imkânlara sâhip diğer Türk topraklarına da saldırmalarına sebeb olmuştur. Böylece tarihî devirlerde bir Türk kütlesinin başka bir Türk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur ettiği de olmuştur (msl. IX—XI. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı dış baskıya mâruz kalan (msl. V. asır Moğul Juan-juan baskısı; XI. asır Moğul K'i-tan hücûmu) Türkler, istiklâlleri uğruna, memleketi terk etmeyi tercih etmişlerdir. Yerleşik kavimler tarafından gerçekleştirilemiyen bu durum, bozkırlı için mümkündü (aş. bk. Kültür.).

Ayrıca Türklerde müşâhede edilen ruhî zindelik, başarılarla birlikte daha da artmış, her askerî muvaffakiyet yeni bir siyâsî hedefe yol açmıştır.Bu durum, Türklerde, zamanla, dünyayı huzur ve sükûna kavuşturmayı gaye edinen bir fütûhat felsefesi ve bir cihan hâkimiyeti mefkûresi doğurmuştur (aş. bk. Kültür).

B. İSLÂMDAN ÖNCE VE İSLÂM DIŞI TÜRK DEVLETLERİ

1 - HUN İMPARATORLUKLARI:

Aslında çöl değil, yayla iklimine sâhip bozkır

halkı olan ve bozkırlarda teşekkül edip gelişen kültürün taşıyıcısı bulunan Türklerin, yayılmaları esnâsında, çoğunlukla bozkır coğrâfî ve iktisâdî şartlarının yer almadığı ve kültürlerinin yaşama imkânının zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, ormanlık, sıcak veya çok rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Kendi hayat tarzlarına uymayan yabancı baskısının şiddetli olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümrelerinin ise, oralarda fazla barınamamaları ve çok kere varlıklarını kaybetmeleri dikkat çekicidir (Çin'de Tabgaçlar, Balkanlarda Bulgarlar, Şimâlî Hindistan'da çeşitli Türk devletleri v. b. gibi). Bu itibarla Türklerin irili ufaklı siyâsî kuruluşlar meydana getirerek mevcûdiyetlerini uzun müddet hissettirdikleri sâha, Şimâlî Çin'den başlıyarak bütün Orta-Asya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu içine alacak şekilde, Avrupa'da Tuna dirseğine kadar geniş bir kuşak hâlinde devam eder. Bugün de Türk toplulukları, umûmiyetle aynı Şimâlî Çin—Orta-Avrupa kuşağı üzerinde yaşamaktadırlar.

a— Asya Hunları: Türk göçlerinin şark istikametinde devam ettiği asırlarda Çin'de kurulan Chou devletinin (M.ö. 1050—247) Türklerle alâkası üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülâlesinde Gök dini, güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askerî kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin daha çok Türklerle meskûn bölgede (*Şen-si*, Garbî *Şan-si*, *Kan-su*) kurulmuş olması, muhtelif âlimleri (F. Hirth, B. Karlgren, E. Chavannes, J. C. Anderson, R. Wilhelm, W. Eberhard v.b.) bu hânedânın aslen Türk olabileceği veyahut devlette Türk unsurunun hâkim bulunduğu düşüncesine sevk etmiştir (bk. W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, s. 25; ayn. mll., *Çin tarihi*, 1947, s. 33—39; B. Ögel, *İslâmdan önceki Türk Devletlerinde timar sistemi, IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1952, s. 243; M. N. Özerdim, *Chou'lar ve bu devirde Türklerden gelen „Gök Dini"*, *Belleten*, 1963, XXVII, 1—23). Bununla berâber, aslında daha ziyâde Türk kültürü te'sîri fazla belirgin bir Çin devlet ve cemiyeti gibi görünen Chou faraziyesi kesinlik kazanıncaya kadar Asya Türk tarihini Hunlarla başlatmak yerinde olacaktır.

Çin kaynaklarında M. ö. VI. asırdan itibâren Türklerle birlikte Moğul, Tunguz soyundan bâzı grupları da ifâde etmek üzere „şimâl barbarları hânedânı" mânasında olarak Hsiung-nu (Hiung-nu) diye anılan bu kütlenin kimlere mensub oldukları hakkında türlü görüşler ileri sürülmüştür. Dil bakımından K. Shiratori (*Über die Sprache der Hiung-nu und der Tunghu stämme*, Tokio, 1900; bk. *K Sz*, 1903, IV, 240 v.dd.) de önce Türk kabûl etmiş sonra da Moğul olduklarını söylemiştir (*Sur l'origine des Hiung-nu*, *J A*, 1923, I, 71—82; ayrıca bk. B. Szász, *A Húnok története*, *Attila Negykirály*, Budapeşte, 1943, s. 24). L. Ligeti (*Attila és Hunjai*, Budapeşte, 1940, s. 32 v.dd.)'ye göre, Hiung-nuların kimliğini tesbit etmek müşküldür. A. v. Gabain (*Hun-Türk münasebetleri, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 908; ayn. mll., *Hunnisch-Türkische Beziehungen*, *Z. V. Togan Armağanı*, 1955, s. 27) Türk-Moğul karışımı oldukları fikrindedir. Her ne kadar, Hiung-nuların büyük imparatorluğunda Türkler yanında Moğul, Tunguz v.b. yabancı kavimlerin de yer almaları tabiî ise de, devleti kuran ve yürüten asıl unsurun Türk olduğuna dâir pek çok delil vardır. Bu devlette, aslında orman kavmi olan Moğul ve Tunguz (G. Clauson, *Turk, Mongol, Tungus*, s. 110 v.dd.) değil, Türk bozkır kültürü hâkim olup (Moğul ve Türk kültürleri arasındaki farklar için bk. W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, s. 21, 29: Meselâ Türkler at yetiştirmişler ve tarihleri boyunca aslâ domuzla ilgilenmemişlerdir. Halbuki Moğullar ve Tunguzlar iyi domuz besleyicisi idiler. Ayrıca bk. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, 1942, s. 51, 62 v.d., 94), Gök-Tanrı'ya inanılıyor (aslında totemci olan Moğullara Tanrı sözü sonra Türklerden geçmiştir; aş. bk. Kültür: Din), âile „baba hukuku" üzerine kurulu bulunuyordu (aş. bk. Kültür: Sosyal yapı. Moğullarda âile mâderşâhî idi; bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 56). Nihâyet Hiung-nu devletinde idâreci zümre ve hânedânın dili Türkçe idi (bk. Gy. Németh, *A Honfoglaló...*, s. 141—149; B. Szász, *A Húnok története...*, s. 29 v.dd.; G. Clauson, *ayn. esr.*, s. 114 v.d.; ayrıca aş. bk.). Siyâsî ve harsî münâsebetler vesîlesi ile Çin yıllıklarında Hiung-nu dilinden zaptedilen: Tanrı, kut, börü, il (él), ordu, tuğ, kılıç v.b. Türkçe olup (bk. A. v. Gabain, *Hunnisch-Türkische*, s. 21 v.dd.; W. Eberhard, *Birkaç eski Türk unvanı hakkında*, *Belleten*, IX, 319—337. Ayrıca Çince'de bozulmuş şekilleri ile ihtimâl deve, büyü, doğru v.b. gibi kelimeler için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 26 v.dd.), Türk dilinin en eski yâdigârlarındandır ve nihâyet devletin sâhipleri kendilerine, Türkçe'de „insan, halk" mânasında olan „Hun" (Khun) diyorlardı (Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 145—149; P. Pelliot-L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, s. 306; Hiung~Hung~Khun = Hun, bk. Gy. Németh, *M Ny*, Budapeşte, 1937, sayı 33, s. 325 veya adın aslı, Türkçe güç, kuvvet mânasında „qun" sözü ile ilgili, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1959, I, 8, 29). „Hun" adı, bir görüşe göre, M. ö. I. bin başlarında *Kwan, *Gun, V. asırdan önce *Kun, IV—III. asırlarda ise, Khun telaffuz edilmişti (O. Pritsak, *Xun, der Volksname der Hsiung-nu*, *C A J*, 1959, V/1, 27—34; krş. O. Maenchen-Helfen, *Archaistic names of the Hiung-nu*, *C A J*, 1961, VI/4, 249—261; buradaki itiraza karşı Hiung-nu = Hun aynîliği için bk. R. Shafer, *The Earliest Huns*, *U A J h b*, 1966, XXXVIII, 4—8). Ancak, Orhun-Selenga ırmakları ile Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken havâlisi merkez olmak üzere, ilk devrelerde ağırlık noktasının Huang-ho nehri dirseği etrafında ve Ordos bölgesinde bulunduğu anlaşılan Hun siyâsî birliğinin kesin tarihini M. ö. IV. asırdan itibâren tâkib etmek mümkün olmaktadır. Hunlarla ilgili ilk tarihî vesîka olarak bir andlaşma zikredilmiş olup, bu da M. ö. 318 tarihlidir (J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921, I, 34; L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, s. 35 v.d.; Türk. trc., s. 28; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 50. „Hiung-nu" adı ilk defa bu münâsebetle geçer). O zaman Chou iktidârının zayıflaması netîcesinde meydana çıkan 14 kadar büyük derebeyliğin mücâdele sâhası olan Şimâlî Çin'de birbirleri ile savaş hâlindeki bu feodal „Muharip devletler"den Ch'in (Ts'in)'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişelenen komşu beş „kırallık" aynı yıl Hun birliği (Hiung-nu) ile bir ittifak yapmıştı. Hunlar daha sonra Çin topraklarında baskıyı artırdılar. Mahallî hânedanlar, uzun müdâfaa savaşları sırasında, korunmak maksadı ile, meskûn sâhaları ve askerî yığınak yerlerini surlarla çeviriyorlardı. Ch'in devletinin başına geçen İmparator Shih-huang-ti (M. ö. 247—210), şimâl taarruzlarına karşı sınırlarını büsbütün kapamak için, surların iç kısımlarını yıktırarak elde edilen malzemeyle dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlatmak sûreti ile meşhur Çin seddini meydana getirdi (M. ö. 214). Böylece Çinlilerin en te'sirli korunma tedbîri aldıklarına kanâat getirdikleri bu sırada iki mühim hâdise vukua geldi: 1. Çin'de uzun müddet dirâyetli imparatorlar yetiştiren Han sülâleleri (ilk Han M. ö. 206—M. s. 22; 2. Han M. s. 24—220)'nin kurulması, 2. Hun devletinin başına da Mo-tun (veya Mao-tun, Mav-dun: Eski okunuşlar: Moduk, Mo-te, Me-te)'un geçmesi (M. ö. 209).

Mo-tun (Bağatur? veya *Davğu~Yabğu: G. Clauson, *Asia Major*, yeni seri, VIII/1, 115 veya Vixtun~Biktun [aş. bk. Bulgar hakanları listesi] = Beg-tun „Bey nesli, Bey-soyu" bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 23), kendi oğlunu tahta geçirmeyi tasarlayan üvey annesinin teşvîki ile, babası T'u-man tarafından tahttan mahrum bırakılma teşebbüsü karşısında, emrindeki disiplinli 10 bin atlı ile katıldığı bir sürek avında T'u-man'ı öldürerek Hun hükümdârı îlân edildi (M. ö. 209—174) ve Hun dilinde „imparator" demek olup „sonsuz genişlik, yücelik, ululuk" mânasına geldiği bildirilen ve Asya Türk devletlerinde 6 asır kadar kullanılan tanhu (türlü okuyuşlar: Tanju, jenuye, şanu ve son olarak şan-yü) ünvânını aldı. Devletini tanzim etti, kendisini iyi tanımadıkları anlaşılan Tung-huların (şarktaki Moğul-Tunguz kabîleler birliği) toprak taleplerine engel olmak için yaptığı savaşla onları perişan edip hâkimiyetini Şimâlî Peçili'ye kadar genişlettikten sonra geri döndü ve Orta-Asya'da Tanrı Dağları-Kan-su havâlisindeki, Hind-Avrupa menşe'li oldukları sanılan Yüe-çi (Yüeh-ch'ih)'leri (tafsilât için bk. W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya halklarının medeniyeti*, *T M*, 1942, VII—VIII, 140—150, 170—175) mağlûb etti (M. ö. 203). O sırada devlet „Sol Bilge élig'i" nin Shang-ku'da, „Sağ Bilge élig'i" nin Shang-kün'de ikamet ettiği ve kendi tanhuluk karargâhının Tai-yün'de olduğu bildirilen (bk. W. Samolin, *East Turkestan to the XII th. Century*, The Hague, 1964, s. 20) Mo-tun, bundan sonra Çin topraklarına yöneldi; 3 yıl kadar sürdüğü anlaşılan (201—199) bu savaşlarda Ma-yi, T'ai-yuan bölgelerini zaptetti. Han sülâlesinin kurucusu İmparator Kao-tsu (M. ö. 206—195)'nun 320 bin kişilik ordusunu, Pai-teng'de bozkır usûlü sahte ric'at tabyası („Tûrân taktiği" aş. bk. Kültür: Ordu) ile çember içine aldı (M. ö. 201). İmparator, bozkır bölgelerinin Hun devletine terki, yiyecek, ipek ve yıllık vergi ödeme şartları ile kendini ve ordusunu kurtarabildi (De Groot, *Die Hunnen...*, s. 49 v.d., 63; B. Szász, *A Húnok...*, s. 52 v.d.). Şarkî Asya tarihinde iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletler-arası mukavele olduğu belirtilen (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, 1947, s. 89) bu andlaşma (M. ö. 200) gereğince Mo-tun'un bir Çin prensesi ile de evlenmesi netîcesi Çin ile dostluk havası içinde, İmparatoriçe Lu (M. ö. 195—179) ve İmparator Wen-ti (M. ö. 179—157) zamanlarında da devam etmiş olan ticârî münâsebetler geliştirilirken, Mo-tun, Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları ve daha garptaki Ting-lingler, bâzı Ogur (Ho-chieh = O-k'ut) kolları (aş. bk. Ogurlar) ile meskûn arâzi olan Şimâlî Türkistan'ı zaptetti ve oradaki Yüe-çilerin komşusu Wu-sunları himâyesine aldı (M. ö. 176'ya kadar. Tafsilât için bk. B. Ögel, *Çin kaynaklarına göre Wu-sunlar ve siyasî sınırları hakkında bâzı problemler*, *D T C F D*, 1948, VI/4, 259—278). Bu sûretle büyük Hun hükümdârı o çağda Asya kıt'asında yaşıyan Türk soyundan bütün toplulukları kendi idâresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının şarkta Kore'ye, şimâlde Baykal gölü ve Obi, İrtiş, İşim nehirlerine, garpta Aral gölüne, cenupta Çin'de Wei ırmağı-Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde Hunlara tâbi olanlar arasında Moğullar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Mo-tun tarafından Çin hükûmetine gönderilen M. ö. 176 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, yalnız İç-Asya'da Türk devletine bağlı kavim ve şehir-devletçiklerinin sayısı 26 idi (Bunlar hakkında bk. W. Eberhard, göst. yer.) ve hepsi, tanhunun ifâdesi ile „yay geren halk" ve „tek bir âile" hâlinde birleşerek „Hun" olmuşlardı (De Groot, *ayn. esr.*, s. 76; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 55; L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, s. 40; Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine beziehungen zu China vom Z. jh. bis zum 6. jh. n. chr.*, Wiesbaden, 1969, I, 119).

Mo-tun M. ö. 174 yılında öldüğü zaman, mülkî

ve askerî teşkilâtı, iç ve dış siyâseti, dini, ordusu, harp tekniği ve san'atı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde, daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olmuş ilk Türk siyâsî teşekkülü sayılan „Büyük Hun devleti", kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Görüldüğü üzere bu devlet, idâresindeki mahdut zirâat sâhalarına karşılık, daha ziyâde otlağı bol, hayvan beslemeğe elverişli bozkırlar bölgesinde kurulmuştu. İktisâdının temeli, başta at olmak üzere, hayvan yetiştirmekti. Buna göre, içtimâî durum da, toprağa bağlı „köylü" Çin kültüründe bulunan geniş arâzi sâhibi tabakası ile köle sınıfından çok ayrı idi. Ne mâlikânelere, ne de toprak kölelerine rastlanmayan Hun bölgelerinde halk, kan akrabalığı ile birbirine bağlı âilelerin meydana getirdiği, disiplinli ve kendilerini müdâfaa için dâima silâhlı kabîleler hâlinde yaşıyordu ve devlet bu kabîlelerin kendi aralarında sıkı işbirliği sâyesinde doğmuştu. Devlet, bu kuruluşu îcâbı ve bilhassa ordunun Mo-tun tarafından tanzîminden sonra, merkezden idâre edilen askerî bir karakterde idi; gerekli şartlar (bozkırda eğitilmiş olma, at ve silâh) hazır olduğu için de fütûhata açıktı. Bu bakımdan da „köylü" Çin devletinden ayrılıyordu. Çin'de esas rejim „feodalite" olduğu halde (senyörler sayısının 2.000'e çıktığı devirler olmuştur; tafsilât için bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 34—80), Hun devletinde merkeziyetçilik dikkati çekecek kadar bârizdi. Küçük me'murlar ve bâzı müşâvirler belki Çinli idi, fakat hepsi emirlerindeki silâhlı kuvvetlerle aynı zamanda birer kumandan olan yüksek görevliler, birinci derece mes'ûl makam sâhipleri Hun aslından oldukları gibi, devlet teşkilâtının da (msl. sağ-sol taksimat v.b.) Çinlilik ile hiç ilgisi yoktu (W. Eberhard, *Ülkü*, sayı 92, s. 190). Mo-tun tarafından gerçekleştirilen ve toplulukta kabîlecilik gayretlerini kırarak âdeta devlete millî birlik havasını getiren ordudaki 10'lu tertip de Türk idi (aş. bk. İl, ordu). Esâsen devletin „millî" karakterinin korunmasına dikkat edildiğine dâir bâzı davranışlar göze çarpıyordu: Meselâ Pai-teng'de imparator idâresindeki Çin ordusunu kuşatan Mo-tun'un, Çin içlerine dalarak bozkırdan uzaklaşmasına, zevcesi ve bilhassa devlet meclisi tarafından engel olunmuştu (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 89). İnanç bakımından da, Moğul totemciliği ve Çin toprak tanrıcılığı ile alâkası bulunmayan bozkır Türk Gök-Tanrı itikadındaki Hun devleti (aş. bk. Kültür: Din)'nin meydana gelişinde „Çin imparatorluğu" nun nümûne olduğuna dâir yaygın görüş (B. Szász, *A Húnok...*, s. 54; W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 88 v.d.; son olarak W. Samolin, *C A J*, 1956, III/2, 147) -normal ölçülerdeki karşılıklı kültür te'sirleri dışında- doğru sayılmaz. Bu görüşün gerekçesinde ileri sürülen „Hiung-nu hükümdârının, tıpkı Çin imparatoru gibi „Gök" ün (Tanrı'nın) oğlu olarak görünmek ve Çin'dekine benzer saray erkânına sâhib olmak lüzûmu" Hun devleti için zarûrî değildi. Önce, devlet Çin topraklarında değil, „Hiung-nu" denilen kütlenin bulunduğu sâhada kurulmuş (bununla berâber bu devlette Moğul, Tunguz veya Tibet hatları da görülmez; bk. W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 16—18, 147, 153 v.d.) olduğu için Çin meşrûiyet prensibini bu devlette aramakta isâbet yoktur; sonra, Mo-tun'un „Gök'ün oğlu" diye bir ünvan takındığı da şüphelidir; çünkü onu tavsif eden: T'eng-li/ch'êng-li / Ko-to / Ku-t'u / Tanhu (De Groot, *Die Hunnen*, s. 81; G. Clauson, *Asia Major*, yeni seri, VIII/1, 115) tâbirindeki şimdiye kadar „oğul" mânasına geldiği sanılan ikinci kelimenin „kut" (siyâsî iktidar) demek olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, Çin devletindeki „Gök'ün oğlu" kavramı da aslen Çin değil, Türk menşe'lidir (tafsilât için aş. bk. Kültür: Hükümranlık). Bütün bunlardan dolayı, Mo-tun zamanında kesin şeklini aldığı görülen Büyük Hun devleti, kavmî bakımdan olduğu gibi, hâkimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idârî ve askerî kuruluşları, dinî ve dünyevî görüşü ile de, Türk milletinin tarih ve kültüründe bir kilit taşı, bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla, Türk ve dünya tarihinde çok büyük ehemmiyet taşır.

Mo-tun'un oğlu Tanhu Ki-ok (Chi-yü veya Lao-shang, M. ö. 174—160), Hun imparatorluğunun bu büyüklüğünü muhâfaza etmeğe çalıştı. Yurtlarından uzaklaştırdığı Yüe-çilerin, Efganistan'a giderek Baktria (Belh) bölgesinde vaktiyle İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri tarihte (M. ö. 166), kalabalık ordusu ile Çin'e girip, başkent Ch'ang-an yakınındaki imparator sarayını yakan Ki-ok, bu seferdeki gayesine uygun olarak Çin ile iktisâdî münâsebetini dostâne bir şekilde devam ettirmek için, bir Çin prensesi ile evlendi. Şüphesiz Çin sarayı ile devam ettirilen akrabalık siyâsî mâhiyette bir davranıştan ibâretti. Fakat bu şekilde bir davranışla, Çin ile temas hâlindeki bütün Türk devletleri için kötü netîceler verecek olan bir çığır açılmış oldu. Çünkü hânedanlar arasındaki bu çeşit yakınlaşmalar, her zaman, Çin desîse makinesinin harekete geçmesi için fırsat teşkil etmekte idi. Hun merkezinde Çinli prensesin himâyesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifeleri, Hun imparatorluğu topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, ticâret emtiası olarak memlekete sokulup Hun ileri gelenleri arasında revaç bulan Çin ipeği, lüks zevkini ve dolayısıyla rehâveti artırmakta idi. Ki-ok devrinde fazla hissedilmeyen bu menfî durum onun oğlu Kün-çin (Chün-ch'en) zamanında (M. ö. 160—126) gerçek bir huzursuzluk kaynağı olarak kendisini gösterdi. Kezâ Han sülâlesine dâmad olan bu tanhu, babası ve dedesi ölçüsünde dirâyetli ve asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için, Hun iktidârında sarsıntılar belirdi. Çinlilerin bu devirde (İmparator Ching-ti: 157—141) sınır boylarında ufak çaptaki akınları durdurduğu görülüyordu. İlk defa İmparator Wu-ti (M. ö. 141—89), kalabalık ordular teşkil ederek Hun hâkimiyetinin yıkılmasını hedef tutan planlarını tatbike girişti. Propagandayı artırdı. Gayelerinden biri de, Çin için büyük gelir kaynağı olan ipeğe garp bölgelerinde yeni pazarlar bulmak ve İç-Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur „İpek yolu" nu emniyet altına almaktı (bk. Ed. Chavannes, *Les pays d'occident d'après le Wei lio* [M. III. asır], *TP*, 1905, II/2, 528—539, 552—563; A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910; bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1941, s. 78 v.d.; A. T'serstevens, *Les précurseurs de Marco Polo*, Paris, 1959, s. 20—29). Dolayısıyla Orta ve Garbî Asya'da yabancıların kudretini kırması lâzımdı. Bilindiği gibi, aşağı yukarı M. s. I. bin sonlarına kadar Türk-Çin mücâdelelerinin temel sebeplerinden biri bu kervan yoluna hâkimiyet mes'elesi olmuştur (Tarihî bakımdan tafsilât için bk. W. Samolin, *East Turkestan to the Twelfth century*, The Hague, 1964). Wu-ti'nin ipek yolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve onlarla Hunlara karşı işbirliği sağlamak maksadı ile garba gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çang-k'ien (Chang-ch'ien)'in, gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gözaltında tutulmasına rağmen, bulunduğu uzunca müddet içinde (M. ö. 139—127) edindiği bilgiyi, temaslarını ve tavsiyelerini ihtivâ eden mühim rapor, imparatoru memnun etmiş ve sonraki Çin siyâseti için başlıca rehber vazîfesini görmüştür (R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 70 v.d.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 58 v.d.; L. Ligeti, *Bilinmiyen İç Asya*, 1946, s. 51—58; seyahat raporunun İng. trc. Fr. Hirth, *The Story of Chang K'ien. China's pionier in Western Asia, Jour. Amer. Or. Soc.*, 1917, s. 89—152; Almanca trc. J. M. De Groot, *Die Westlände Chinas in der vorchristlichen Zeit*, Berlin, 1926, II, 9—51). Bu arada Çinliler çok ehemmiyetli bir başarı daha elde etmişlerdi ki, o da ordularını Türk usûlüne göre yetiştirmeleri ve Hun silâhları ile techiz etmeleri idi. Daha Mo-tun'dan çok önceleri, 318 antlaşmasına dâhil olup, Hunlardan askerî yardım alan feodal Chao kırallığı (Şan-si'de)'nda, Wu-ling (M. ö. 325—298) zamanında başlayıp, daha sonra, Şimâlî Çin'de feodal kırallıkları yıkarak büyük Ch'in devletini gerçekleştiren Shih-huang-ti'nin hızla devam ettirdiği bu askerî ıslâhât hareketleri, Han imparatoru Wu-ti'nin kumandanlarından Wei-t'ing ile, onun yetiştirmesi bulunan ve Hun tarzında 140 bin kişilik bir süvâri kuvveti çıkaran Ho K'ü-ping tarafından büyük başarıya ulaştırılmıştır. M. ö. 127-115 arasında Ordos'daki Hunlara karşı kazandıkları zaferler Hun ağırlık merkezinin Gobi'den şimâle, Orhun nehri bölgesine kaymasına sebeb olmuştu.

Hunlar artık eskisi gibi değildiler. Akınlar duraklamış, bilhassa Tanhu Tsü-ti-hou (Chu-t'e-ho) zamanından itibâren (M. ö. 101—96) 40 yıl devamınca, zengin cenûb-i garbî topraklarının (Tanrı Dağları - Cungarya, Turfan, Yarkent, Kuca v.b.) düşman istîlâsına uğraması ile devlet geliri azalmış, o zamana kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan mâlî destek kesilmişti. İç huzursuzluk, idârecilerle başbuğların arasını açmağa müteveccih kesif Çin propagandası yüzünden gittikçe artıyordu. Hun prenslerinin birbirleri ile olan anlaşmazlıkları mücâdeleyi şiddetlendirdi. İktisâdî darlık ve askerî güçsüzlük karşısında, maddî yardım te'min edilir düşüncesi ile çıkar yol olarak Tanhu Ho-han-yeh (M. ö 58—31)'in Çin himâyesine girme isteği durumu daha da karıştırdı. Sol Bilge élig'i (Sol kanat kıralı) olan Çi-çi (Chih-chih, Tsit-ki) bu kardeşinin tanhuluğunu tanımadı. Mes'ele, Hun devlet meclisinde ağır münâkaşalara yol açtı. Ho-han-yeh'in teklifi, istiklâlin feda edilmesini „gülünç ve utanç verici" bir davranış sayan ve kendilerinden ülkenin devralındığı atalara karşı hürmetsizlik kabûl eden Çi-çi taraftarlarınca reddedildi (aş. bk. Kültür: İl'de istiklâl kavramı). Tanhunun fikrinde direnmesi, Hunları ikiye ayırdı. Devlet birliğinin parçalanması ile Çin üzerinden Hun tehdîdi ortadan kalktığı için Şarkî Asya tarihinde bir dönüm noktası olan M. ö. 58'de, Hun prensleri arasında iyice alevlenen açık mücâdele sonunda, rakiplerini mağlûp, bu arada tanhuluk merkezini de işgal ederek Hun imparatoru durumuna yükselen Çi-çi karşısında Ho-han-yeh, kendine bağlı kütlelerle birlikte, desteğini sağladığı Çin'in şimâl-i garbî sınırlarına çekildi (M. ö. 54. Cenup Hunları).

Devletini güçlendirmek ve iktisâdî imkânlara kavuşturmak bakımından hâkimiyetini garba doğru yaymağı uygun gören Çi-çi Tanhu, M. ö. 51'de harekete geçti. Önce Tanrı Dağları şimâli - Issık-Köl havâlisindeki Wu-sunların mukavemetini kırıp (bk. B. Ögel, *Çin kaynaklarına göre Wu-sunlar...*, s. 259—278; ayn. mll., *İlk Töles boyları Uygur, Ting-Ling ve Kao-ch'e'ler*, *Belleten*, 1948, XII, 801—805), Tarbagatay bölgesindeki Ogurları, daha şimâldeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Ting-lingleri tâbiyetine aldı. 2 yıl içinde kazandığı bu başarılardan sonra, Wu-sun akınlarının tedirginliğinden kurtulmak isteyen İran asıllı (Yüeh-ch'i ?) Kang-k'ü (Çu-Cenûbî Kazakistan bozkırı-Seyhun arası) kıralının arzusu üzerine bu devleti himâye etmek vesîlesi ile Aral gölüne kadar bütün garp bölgesini idâresi altına alarak geniş Orta-Asya Hun imparatorluğunu dirilttti. Çi-çi, hükûmetinin Şimâlî Moğulistan'daki ağırlık merkezini de Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent inşâ ettirdi (M. ö. 41); böylece mevkı dolayısıyla İran, Efganistan, Hindistan, Şarkî ve Orta-Avrupa kıt'aları bakımından Asya tarihinin bundan sonraki

gelişmesinde sürekli te'sîri görülecek olan Türkistan sâhasına, Türk halkının iyice nüfûzunu sağlamış oluyor (Garp Hunları) ve Fergana, Baktria bölgesini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, An-si 'yi, yâni cenûb-i garbî sınırları tâ Anadolu 'ya kadar uzanan Part imparatorluğunun şimâl-i şarkî kısmını zaptetmek için planlar hazırlıyordu (tafsilât için bk. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, s. 185—194; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 66 v.d.; K. Czeglédy, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapeşte, 1969, s. 40 v.dd.).

Fakat Çi-çi 'nin hâkimiyeti uzun sürmedi. Toprakları çok genişti ve Hun devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş, idârî nizâmı kurmuş, tâbi kütleler ve komşuları ile normal münâsebetlerini geliştirmiş değildi. Çi-çi 'nin harekâtını adım adım tâkib eden Çin, Wu-sunları, Kang-k'ü devletini kendine çekmeyi bildi ve derhal hücûma geçti. Etraftan aldığı askerî yardıma ilâveten 70 bin kişi civârındaki ordular ile, baskın şeklinde Hun topraklarına girerek sür'atle ilerleyen Çinliler tarafından kuşatılan, Talas ırmağı üzerindeki surlu Hun başkenti tamamıyle tahrib edildi (M. ö. 36). Hayrete değer bir müdâfaa yapılmış, sokaklarda kanlı savaşlar verilmiş, hattâ tanhuluk sarayı içinde oda oda çarpışılmış, Çi-çi, veliaht ve hatunlar dâhil saray mensûbu 1.518 kişi ellerinde kılıç, devletleri uğruna hayatlarını feda etmişlerdi (tafsilât için bk. De Groot, *ayn. esr.*, s. 225—238; McGovern, *ayn. esr.*, s. 194 v.d.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 68 v.d.; W. Eberhard, *Hsiung-nu 'ların müttefikleri olarak Roma askerleri, Belleten*, Ankara, 1944, VIII, 143 v.dd.; B. Kossányi, *XI—XII. asırlarda Uz'lar ve Komanların tarihine dair, Belleten*, 1944, VIII, 119 v.dd.).

Cenup Hunları, Çin tâbiyetinde olarak, Ho-han-yeh (ölm. M. ö. 31) 'in evlâtları tarafından bir müddet idâre edildikten sonra, tekrar toparlanmağa başlamışlar ve kudretli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Yu (Ho-to-dzsi-si) Tanhu zamanında (M. 18—46) istiklâllerini kazanarak, şarkta, Şimâl Hun toprakları dâhil, Mançurya 'ya, garpta Kâşgar 'a kadar olan geniş bölgeyi tekrar idârelerine almaya muvaffak olmuşlardı. Fakat Yu 'nun ölümünden itibâren, iç anlaşmazlıklara düşmeleri ve uzun süren kıtlık yıllarının sebebiyet verdiği çok sayıda hayvanın telef olmasıyla ülkede başgösteren açlık, Hunları müşkül duruma soktu. Yu'nun oğlu Tanhu P'u-nu 'ya karşı mücâdele açarak, şimâldeki Hun kabîleleri arasına çekilen Pi (P'u-nu'nun yeğeni) 'nin orada kendini tanhu ilân etmesi hâdisesi (M. 48) Hunları tekrar ve artık bir daha birleşmemek üzere ikiye ayırdı: Şimâl Hunları (Şimâl veya Dış-Moğulistan 'da) ve Cenup Hunları (Cenup veya İç-Moğulistan'da).

Böylece M. 48 'de, ayrı siyâsî birlik vasıfları kesinlik kazanan iki Hun devleti arasındaki büyük fark, cenuptakinin Çin tâbiyetini devam ettirmesi, şimâl devletinin ise, istiklâlini dâima korumasıdır. Bundan başka Cenûbî Sibirya, Cungarya ötesine kadar Garbî ve İç-Asya 'da iktisâdî ehemmiyeti bilinen bütün şehir-devletleri de Şimâl Hun devletinin idâresinde idi. Dolayısıyla siyâsî ve askerî Çin hücumlarının ana hedefini teşkil ediyordu. Hun imparatorluğunun bölünmesi ile sonuçlanan iç mücâdeleleri ustaca istismar eden Çin, Hunlara bağlı şarktaki Moğul-Tunguz karışımı Wu-huan ve Sien-pi (Hsien-bi) kütlelerini kışkırtmış, bunların sürekli baskıları netîcesinde Hun devleti Şarkî Moğulistan 'da kontrolü kaybederken, garp bölgesinde de tahrikçi Çin siyâseti ile karşılaşmıştı. Bu sebeple, en te'sirlisi Yarkent „krallığı" olmak üzere, Şan-şan (Lou-lan), Turfan v.b. bölgelerindeki ayaklanmalar ile uğraşmak zorunda kalındı (46—60 yılları; tafsilât için bk. McGovern, *ayn. esr.*, s. 231—254; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 69—74). Hun devleti buralarda, bilhassa Çin 'in istismarcı tutumu ile Yarkent kıralı Kien 'in çok merhametsiz davranışı yüzünden perişan olan halk tarafından kurtarıcı gibi karşılanarak, duruma hâkim olduktan sonra, yeniden baskı altına aldığı Çin 'i sınır kasabalarında serbest ticârete icbar etmiş (61—65), bu devleti tam bir kararlılık içinde, bizzat askerî harekât ile Hun devletini çökertmek hazırlığına sevk etmişti. İmparator Ming-ti (58—75), Ç'eng-ti (75—89) ve Ho-ti (89—105) devirlerinin ünlü generali Pan Ç'ao 'nun yüksek kumandasında kalabalık Çin ordularının 30 yıl süren harekâtı sonunda Kang-k'ü 'ye kadar - Kâşgar, Hami, Yarkent, Hoten dâhil - sayısı 50 'yi bulan, zengin ve kervan yolu üzerinde olduğu için iktisâdî bakımdan mühim olan şehirler, Çin idâresine geçti (73—101; tafsilât için bk. McGovern, *ayn. esr.*, s. 255—291; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 58—77; W. Samolin, *East Turkestan...*, s. 21 v.dd.; Liu, *Kuctscha...*, s. 139—145). Bilhassa 73—74, 89—90—91 yılları harekâtında ağır kayıplara uğrayan Hunlar, İç-Asya 'da hâkimiyetlerini kaybederken, şarkta da Sien-pilerin hücumlarına (en şiddetlisi 89—91 arasında) mâruz bulunuyorlardı. İki cephede sürekli savaşlar vermek zorunda kalan Şimâl Hun devleti, son tanhuların başarılı müdâfaalarına rağmen kuvvetten düştü, durum aleyhte gelişti. Hâkimiyetlerini Cenûbî Sibirya 'ya ve Cungarya 'ya kadar genişletmeye muvaffak olan Sien-pilerin hükümdârı T'an-shih-huai (takrîben 147—156) tarafından nihâyet saf dışı edilen Şimâl Hunlarının toprakları düşman kabîlelerinin istîlâsına uğradı. Siyâsî iktidarlarının zayıflamağa yüz tuttuğu tarihlerde esâsen memleketi terk etmeye başlayan Hunlar (Büyük çapta göçler: 91 'de ve 155 'e doğru; aş. bk. Bulgar devletleri) 'dan, Kuça civârında kalan Yüepan/Yüe-ban (W. Eberhard, *Çin 'in şimal komşuları*, s. 89; K. Czeglédy, *Nomád népek...*, Budapeşte, 1967, s. 51) 'lar dışındaki kalabalık kütleler garba çekilmişlerdi, bunların Cenûbî Kazakistan bozkırındaki soydaşlarına (Çi-çi Hunları) katıldıkları anlaşılmaktadır.

M. 48 'den beri Çin sınır bölgesinde yaşayan ve şimâlden gelecek hücumlar için Çin 'in ileri karakolu bir tampon devlet durumunda olan Cenup Hunları da pek huzurlu değildi. Kukla tanhulara karşı Hun kabileleri sık sık başkaldırıyorlardı. 124 ve 140 yıllarında görülen ayaklanmalar güçlükle bastırılmış, bunları 153, 158 isyanları tâkib etmişti. Bu senelerde Şimâl Moğulistan 'ı işgal eden Sien-piler cenûba doğru baskılarını artırarak, Hun devleti için tehlikeli olmağa başladılar (177 'den itibâren). 188 'de Çin hükûmetince tâyin edilen Hun tanhusunun tamamen Çin 'e teslim olma kararı üzerine Hunlar tarafından öldürülmesi, devleti başsız bıraktı. Kabîleler diğer tâyinli iki tanhuyu da tanımadılar ve dağınık kabîle hayatına döndüler. Son tanhunun Çin başkentinde hapsedilmesi ve ülkenin 5 eyâlete bölünerek Çinli idârecilere verilmesi ile Cenup Hun devleti de sona erdi (M. 216; bk. McGovern, *ayn. esr.*, s. 292—314; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 84—87; W. Eberhard, *Muahhar Han devrinde* [*M. s. 25 — M. s. 220*] *Hun tarihine kronolojik bir bakış, Belleten*, 1940, IV, 338—385).

Bununla berâber Hunlar, Çin idâresi altında ve Çinli halk arasında varlıklarını korumayı bildiler. Çin 'de Han sülâlesi iktidârının zayıflamaya yüz tuttuğu tarihlerde (180 'den itibâren) birbirleri ile mücâdeleye girişen generallerin tutumu büyük değişiklik meydana getirmiş, siyâsî birliğin parçalanmasına yol açmıştı („16 Devlet" devri). Sui hânedânının birliği dirilttiği 589 yılına kadar süren bu devrede Türk kütleleri, başta Tabgaç (Wei) sülâlesi (aş. bk.) olmak üzere müstakil devletler kurmuşlar ve Han iktidârının son bulması ile (M. s. 220 'lerde) tekrar sahnede görünen Cenup Hun kabile başbuğlarının idâresinde nüfuzlarını artırarak zamanla hemen bütün Şimâl Çin 'i Türk hâkimiyetine almayı başarmışlardı. Bunu sağlayan kuvvet, yukarıda zikredilen âsî generallerden Ts'ao-Ts'ao 'nun, savaşlarında yardımları olduğu için Şan-si bölgesine yerleştirdiği 19 Hun kabîlesi idi. Kalabalık olan bu Türk kütlesi, millî benliğini koruyor ve eski tanhu âilesi mensuplarına karşı saygı beslemeğe devam ediyordu. 19 kabîleden biri T'o-pa (Tabgaç), biri de büyük Tanhu Mo-tun 'ün kabîlesi olduğu anlaşılan Tu-ku veya T'u-ko = Türk ? (bk. M. Köymen, *Hsiung-nuların Tu-ku kabîlesi, DTCFD*, 1944, III/1, 51—59; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 144, 174; O. Pritsak, *UAJhb*, 1954, XXVI, 218, 220, veya L. Bazin 'e göre, Tuglug = Tuğlu = Tuğ sâhibi, baş kabîle, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen I*, 1959, s. 24) idi. Tu-ku (T'u-ko) başbuğu, eski tanhular neslinden gelen Liu Yüan, IV. asır başlarında, dikkat çekici bir siyâsî kavrayışla, 500 sene önceki atalarının eski Han sülâlesi ile olan dostluklarını, akrabalıklarını ve „kardeş"liklerini ileri sürerek ve hattâ kendisi ile başlaması gereken sülâleye „Han" (1. Chao) adını vererek bu Çin bölgesinde (merkez: P'ing-ch'eng) Türk devletini kurmağa muvaffak oldu (304—329). Çin başkenti Lo-yang zaptedildi (311). Kendisinden sonra oğlu Liu Ts'ung 'un geliştirdiği siyâsî hâkimiyet şuuru, idârenin başbuğ âileleri arasında el değiştirmesine rağmen devam etti (başlıca Hun sülâleleri: 2. Chao: 328—352, Hsia: 407—431, Şimâl Liang: 401—439 ve bunun devamı: Lou-lan kıralığı, 442—460: Turfan civârında) ve aynı şuur, Tsü-kü Mêng-sün tarafından kurulmuş olan son Hun devleti Şimâl Liang 'ın 439 yılında Tabgaç hükümdârı Tai-wu tarafından, başkent Ku-tsang işgal edilerek, yıkılması üzerine, buradan kaçarak kurtulduğu anlaşılan Türk Aşına âilesinin temsil ettiği büyük Gök-Türk hakanlığına ulaştı (tafsilât için bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 123—153, 164, 182; ayn. mll., *Liu Yüan ve Liu Ts'ung 'un biyografileri*, Ankara, 1942; McGovern, *ayn. esr.*, s. 315—355).

Çin sâhasında Hun adı altındaki siyâsî hayatları böylece tarihe karışmakla berâber M. ö. I. asırda Çi-çi iktidârının yıkılması üzerine, etrafa dağılmış olarak Sogdiana (Seyhun-ötesi) 'nın şarkında, Kafkasların şimâlinde, hattâ Dinyeper nehri civârında (bk. A. Berthelot, *L'Asie anciennes d'aprés Ptolémée*, Paris, 1930, s. 100 v.d., 216; F. Altheim, *ayn. esr.*, I, 3; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 39) ve bilhassa Aral gölünün şarkî bozkırlarında varlıklarını devam ettiren Türk kütleleri, oradaki diğer Türk zümreleri ve I. asır sonlarından II. asrın ikinci yarısına kadar şarktan gelen Hun kalıntıları ile çoğalmışlar, uzunca bir müddet sâkin bir hayat yaşamak sûretiyle güçlerini artırmışlardır. Bunların, büyük ihtimâlle iklim değişikliği yüzünden (yk. bk. Türklerin yayılmaları) veya son yıllarda gelişen yeni bir görüşe göre (K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 14 v.d., 53—64) 350 yıllarında şarktan gelen Uar-Hun baskısı karşısında garba yöneldikleri ve Garp Hun imparatorluğunun bunlar tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır (De Groot, *ayn. esr.*, s. 220 v.d.; B. Ögel, *İlk Töles boyları, Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'e'ler*, XII, 797, not 9, 801; ayn. mll., *Doğu Gök-Türkleri hakkında vesikalar ve notlar, Belleten*, 1957, XXI, 101; F. Altheim, *Attila..*, s. 72, 119). Bu kütlelerin, Garbî Sibirya sâhasından uzaklaşmalarından dolayı haklarında yazılı bilgi olmadığı, ancak iki asır gibi uzun bir süre sonra Avrupa kapılarında zuhur ettikleri gerekçesine dayanılarak Hiung-nularla aynı kavim sayılamıyacağı yolundaki bâzı iddialara (O. Maenchen-Helfen, *Huns and Hsiung-nu*, Byzantion, 1945, XVIII, 222—243; ayn. mll., *The Legend of the Origin of the Huns*, bk. B. Ögel, *DTCFD*, 1959, XVIII, 261 v.d.) rağmen, Attila zamanında bütün Avrupa 'da Türk hâkimiyetini kuranların bu Asya Hunları neslinden oldukları kabûl edilmiştir.

b — Garp (Avrupa) Hunları:

Kimlikleri hakkında 200 yıldan beri türlü tahminler yürütülen ve çeşitli âlimler tarafından, Türk,

Fin, Fin-Ugor, Uygur, Moğul, Türk-Moğul karışımı, Türk-Moğul-Mançu karışımı oldukları (J. De Guignes 1757, J. Klaproth 1825, K. F. Neumann 1855, A. Thierry 1856, W. Radloff 1893, P. Pelliot 1915, K. Shiratori 1923, O. Franke 1930, R. Grousset 1941 v.b.), doğrudan-doğruya Islav menşe'inden geldikleri (Venelin, Ilovayski, Zebelin), Germen soyuna mensup bulundukları (Müllenhoff, A. Fick, R. Much, J. Hoops) veya Kafkas kavimlerinden oldukları (L. Jeliç, Gy. Mészaros) ileri sürülen Garp Hunlarının (adları geçen araştırıcılar için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 24; L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, s. 27) Asya Hunlarının torunları oldukları son zamanlardaki tetkiklerle açıklık kazanmıştır. Bu hususta birçok tarihî, coğrâfî, lisânî ve harsî deliller gösterilmiştir: Strabon (ölm. 25), Hunların Grek-Baktria kırallığının şarkında olduklarını söylerken, tarihçi Plinius (ölm. 125) bu kıralliğın Hunlar tarafından yıkıldığını kaydeder; bu Hunları, Çin kaynakları Hiung-nu olarak tanıtmıştır. Orosius (I. asrın sonları) ve Ptolemaios (M. 160—170) haritalarında „Hun"ların oturdukları bölgeler (bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, göst. yer.), Çin kaynaklarında Hiung-nuların toprakları olarak belirtilmiştir (tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 14—17. Bir görüşe göre, Hunların daha M. ö. 250 yıllarında eski Hind kayıtlarında garpta Keşmir havâlisinde bulundukları kaydedilmiştir; bk. R. Shafer, *The Earliest Huns*, *UAJhb*, 1966, XXXVIII, 4). Garp Hunlarının, Asya Hunlarından geldikleri hakkında kuvvetli bir delil, Fr. Hirth tarafından ortaya konmuştur. Buna göre, 355—365 yıllarında Alan ülkesinin (Hazer-Aral arası) istîlâ edilmesi münâsebeti ile, Çin kaynakları bu memleketin Hiung-nular tarafından zaptolunduğunu kaydederken, o devir Latin yazarı A. Marcellinus fethin Hunlar tarafından yapıldığını tasrih etmiştir (tafsilât için bk. Fr. Hirth, *Über Wolga Hunnen und Hiung-nu*, *SBAW*, 1899, II/2, 245—278; ayn. mll., *Hunnen Forschungen*, *KSz*, 1901, II, 158—161; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 16—20). Aynı hâdise üzerinde birbirini doğrulayan bir Uzak-Şark ve bir Garp kaynağının tesbit ettiği Hiung-nu-Hun aynîliği Çin Tabgaç hükümdârı Kao-çung (452—465) adına Sogd dilinde yazılmış olup, Lo-Yang'ın Çin'de Hun başbuğu Liu Yüan sülâlesi (304—329) tarafından zaptında (311) esir düşen Sogdlu tâcirlerden bahseden bir metin ile de te'yid edilmektedir (W. B. Henning, *The Date of the Sogdian Ancient letters*, *BSOAS*, 1948, XII/3—4, 615; F. Altheim, *Attila...*, s. 52 v.d.; ayrıca krş. B. Ögel, *DTCFD*, 1959, XVII/1—2, 251, 272; R. Shafer, *The Earliest Huns*, s. 5—8; K. Czeglédy, *ayn. esr.*, 1969, s. 15, 60 v.dd., 64 v.d, 70 v.dd., 95, 121; ayrıca bk. K. Enoki, *Sogdiana and the Hiung-nu*, *CAJ*, 1954, I/1, 43—62; W. Samolin, *Hiung-nu, Hun, Turk*, göst. yer., 1956, III/2, 143—150).

Geniş Hun imparatorluğu topraklarında elbette başta Gotça olmak üzere çeşitli Germen lehçeleri, Islav, İranî ve Fin-Ugor dilleri, Latince ve Grekçe konuşulmakta idi. Kaynaklarımızda Hunlardan kalma dil yâdigârlarından bir kısmının bu yabancı dillere âit olması tabiî görülebileceği gibi, hattâ Hun hükümdar âilesinden veya yakın akrabalarından bâzılarının adlarının - bilhassa Gotlarla çok sıkı münâsebet dolayısıyla - Gotça'dan gelmiş olması (meselâ, Rua-Ruga-Roa-Rugila; Laudaricus; Bleda; hattâ belki Attila = atta + ila [atacık]; bk. Gy. Németh, Türk. trc., *Attila ve Hunları*, s. 217—220) mümkündür. Fakat hükümdar sülâlesinin soyca Türk olduğunda ve Hun kütlesinin Türkçe konuştuğunda şüphe yoktur. Nitekim hükümdar âilesinde tesbit edilen adlar şöyledir: Karaton (kara don = elbise veya Karatun: Tun için yk. bk. Kara için aş. bk.), Muncuk (boncuk, aynı zamanda „bayrak" mânasında, Attila'nın babası), Attila (doğduğu yer olduğu tahmin edilen Atıl, Atil = İtil „Volga" adından, bk. Nagy Géza, *Magyar történet I*, Budapeşte, 1896, s. 259; J. Marquart, *Die chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 77; L. Rásónyi, *Selçuk adının menşeine dair*, *Belleten*, III, 384; W. Samolin, *CAJ*, 1956, III/2, 144, not 8), İlek (İllig = élig [kıral] = İlig; bk. Gy. Németh, *A honfoglalô..*, s. 134; il veya daha doğru söylenişi ile él için bk. W. Eberhard, *Birkaç eski Türk unvanı hakkında*, *Belleten*, 1945, IX, 319 v.dd.; G. Clauson, *Türkish...*, s. 121b), Dengizik (Dengiz = Deniz'den), İrnek („küçük er", Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 135. Son üçü Attila'nın oğullarıdır), Aybars, Oktar (Attila'nın amcaları), Arıkan (ηρεκαν, ηρεκα, bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, 1958², II, 137 = Arığ-kan = güzel, asîl kıraliçe, bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 191; ayn. mll., *Attila ve Hunları...*, s. 220—223). Tanınmış kimseler: Basık, Kursık, Atakam, Eşkam. Topluluk: Akatir, Şar (Sarı = ak) Ogur. Ayrıca, kımız (Priskos'da, B. Szász, *ayn. esr.*, s. 27). Hattâ Dura-Europos'da ele-geçen M. III. asır ortalarından kalma Part ve Avesta dilindeki kitâbede Cenûbî Kafkasya'daki Hunların Ark Kapgan, Topçak, Tarkan-beg, Kubrat, Kurtak gibi Türkçe adlar taşıdıkları ileri sürülmekte (bk. F. Altheim-R. Stiel, *Das erste auftreten der Hunnen...*, Baden, 1953; bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 270; krş. J. Harmatta, *Studia Antiqua*, 1955, II/4, 290; O. J. Maenchen-Helfen, *Akatir*, *CAJ*, 1966, XI/4, 286) ve Garbî Hun hükümdar âilesinin Asya tanhularından indiklerini tesbit bile mümkün görülmektedir (O. Pritsak, *Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der protobulgaren*, *UAJhb*, 1954, XXVI/1—4, 193 v.d., 218, 220, 232; krş. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen I*, s. 16—28; bu hususta başka görüş için bk. L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 19—22).

Hunlar, IV. asrın ortalarında Alan ülkesini ele-geçirdikten sonra, 374'te İtil kıyılarında göründüler. O tarihlerde Karadeniz şimâlindeki düzlükler bir Germen kavmi olan Gotların işgali altında idi. Don-Dinyeper nehirleri arasında Şark Gotları (Ostrogot), onun garbında Garp Gotları (Vizigot) bulunuyordu. Daha garpta Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, bugünkü Macaristan'da Tisza nehri havâlisinde Vandallar vardı. Bu dört Germen kavmi dışında aynı bölgede İranlı ve Islav kütleler ile daha başka küçük Germen toplulukları da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamır'ın idâresindeki büyük taarruz önce Şark Gotlarına çarptı ve bu devleti yıktı (374); Kıral Ermanarikh intihar etti. Yerine geçen Hunimund (Hun+ağızlı, bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 112, 135; F. Altheim, *Attila..*, s. 180) Hunlar tarafından „tâyin" edilmişti. „Hayret edilecek bir hareket kabiliyeti ve gelişmiş bir süvâri taktiği ile" devam eden Hun taarruzu (Alföldi'den naklen L. Rásonyi, *Tarihte Türklük...*, s. 68 v.d.)'nun Dinyeper kenarında indirdiği ağır darbe Garp Gotlarını da çökertti ve Kıral Atanarikh, kalabalık Vizigot kütleleri ile garba doğru kaçtı (375). Böylece Hun askerî gücünün harekete geçirdiği ve çeşitli kavimlerin birbirlerini yerlerinden atıp, topraklarından çıkararak, Roma imparatorluğunun şimâl eyâletlerini alt-üst etmek sûretiyle İspanya'ya kadar uzanan ve Avrupa'nın kavmî çehresini değiştiren tarihî „Kavimler Göçü" başlamış oldu. Ânî ve şiddetli Hun darbelerinin, beklenmedik yerlerde görünen Hun akıncı müfrezelerinin, Şarkî Avrupa kavimleri arasında uyandırdığı dehşet, garp dünyasında korkunç akisler yaratmış, Hunlar aleyhine, çoğu Latin ve Grek kaynaklarında kayıtlı, inanılmaz rivâyet ve hikâyelerin çıkmasına ve yayılmasına sebeb olmuştur (tafsilât için bk. F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 78—106). Hunlar, Gotlardan, Alanlardan ve Germen Taifallardan teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna'yı geçip, Romalılardan mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlediler. Ancak Roma topraklarında görünen bu kuvvetler, keşif vazifesi yapan öncülerdi. Nitekim aynı tarihlerde bugünkü Macaristan ovalarına kadar akınlar tertiplenmişti (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 115—118). Hunlardan korkan, bugünkü Avusturya arâzisindeki Markomanlarla Kuadlar Roma topraklarına geçmeye hazırlanırken, İran asıllı Sarmatlar, sınırları aşıp Roma imparatorluğuna girdikleri gibi, daha önce Transilvanya'da duraklamış olan Garp Gotları da Roma hudutlarını geçiyorlardı (381). Diğer taraftan bir kısım Germen menşe'li kütlelerle İranlı Baştarnalar Pannonia (Garbî Macaristan)'dan Alplere doğru sarkarak İtalya'yı tehdide başlamışlardı.

Hunlar, Roma İmparatoru Theodosios'un ölüm yılı olan 395'te yeniden harekete geçtiler. Bu hareket iki cepheli idi: Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısmı, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmişti. Hun devletinin Don nehri havâlisindeki „şark kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını, Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idâresinde idi. Romalıları olduğu kadar Sâsânî imparatorluğunu da telâşa düşüren bu akında Hun süvârileri, Erzurum bölgesinden itibâren Karasu, Fırat vâdilerini tâkiben Melitene (Malatya)'ye ve Kilikia (Çukurova)'ya ilerlemiş, bölgenin en dayanıklı kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Tyrus (Sûr)'u baskı altına almış, oradan Kudüs'e teveccüh etmişlerdi. Çok sür'atli cereyan eden bu akınlardan korkuya kapıldıkları için Hunlara dâir acâyip hikâyeler uyduran kilise adamlarının (St. Hieronymus, St. Ephraim ve Eufemia efsâneleri ile Edessa vekayi-nâmesindeki kayıtlar için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 123 v.d., 158, 568; *Attila és Hunjai*, s. 285 v.d.) dehşet dolu gözleri önünde, sonbahara doğru, şimâle dönerek Orta Anadolu'ya, Kappadokia - Galatia (Kayseri-Ankara ve havâlisi)'ya ulaştılar ve oradan Azerbaycan-Bakû yolu ile şimâldeki merkezlerine döndüler (395—396, B. Szász, *ayn. esr.*, s. 123 v.d.; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 52). Bu, Türklerin Anadolu'da, tarihî kayıtlarla sâbit olan ilk görünüşleri olmalıdır. 398'de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Şarkî Roma'nın genç imparatoru Arkadios hiçbir ciddî tedbir alamamıştır.

Garpta Hun baskısı, 400 yılına doğru, Başbuğ Uldız (Grek ve Latin kaynaklarında: Huldin, Uldin, daha çok Uldiz, bk. F. Altheim, *Attila...*, s. 109 v.d.; A. Vámbéry'ye göre, Uldiz = Türkçe Ildız [yıldız], bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 29) kumandasında iyice hissedildi. Balamır'ın oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız, Hun dış siyâsetinin, Attila'nın son yıllarına kadar tâkib edilecek esaslarını tesbit etmiştir; buna göre, Şarkî Roma, yâni Bizans dâima baskı altında tutulacak, Garbî Roma ile iyi münâsebetler devam ettirilecekti. Çünkü Bizans'ın Hun nüfûzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık, Garbî Roma topraklarına tecâvüz ederek huzursuzluk çıkaran „barbar" kavimler aynı zamanda Hunların da düşmanları oldukları için, Garbî Roma ile müşterek hareketi gerektiriyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile Kavimler Göçü'nün ikinci büyük dalgası başlamış, Asding Vandalları, 401'de Garbî Roma eyâletlerine girmişler, Hunlardan kaçan Vizigotlar da İtalya'da görünmüşlerdi. Lombardia üzerinden Galya'ya uzanan Alarikh'in idâresindeki bu Got tehlikesi Romalı ünlü kumandan Stilikho tarafından güçlükle önlendi (nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi; bu, Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandalları, Suebleri, Kuadları, Burgondları, Saksonları, Alamanları v.b. kendi demir yumruğu altında birleştirip, Roma üzerine atılan Radagais idi. İtalya'da müthiş tahribat yapan Radagais, Roma'yı yeryüzünden

kaldıracağını ilân ediyordu. Stilikho'nun bile Pavia savaşında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Büyük Faesulae (Fiesole, Floransa'nın cenûbunda) muhârebesinde bizzat Uldız'ın kumanda ettiği, Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlûb edilen Radagais yakalanıp îdam edildi (ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız Roma'yı kurtarmış oldu (bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 127; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 109). O, aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandal, Alan, Sueb, Sarmat, Kelt v.b. kütlelerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeye zorlamakla, Hunların garp istikametindeki yolları üzerinde bulunan engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları, Asya da Balkaş gölü yakınlarına kadar uzandığı anlaşılan (P. Váczy, *Attila ve Hunları*, Türk. trc., 1964, s. 82) Hun imparatorluğunun „garp kanadı" nın kıralı (élig, aş. bk. Kültür) olduğu sanılan Uldız (Latin kaynaklarında „regulus = küçük kıral" olarak tanıtılır; bk. P. Váczy, *ayn. esr.*, s. 75), 404—405 yıllarında ve bilhassa 409'da Tuna'yı geçerek nehrin cenûbunda bâzı köprü başlarını tutmak sûretiyle Bizans'a Hun tehdîdinin eksilmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre (Sozomenus, *Codex Theodosianos* v.b.), kendisi ile barış müzâkeresi için gönderilen Trakya umûmî vâlisi (magister militum)'ne „Güneşin battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim." diyerek meydan okumuştu (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 129). Uldız'ın ölümü (410 sıraları)'nden sonra Hun imparatorluğunun başında Karaton bulunuyordu. Bunun hakkında sâdece, 412 yılında Bizans elçisi Olympiodoros'un onun yanına gittiği bilinmektedir (Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, 1942, I, 288). Karaton, daha çok şark işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422'ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden bu meşguliyetin on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

422 yılı Avrupa Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu senede Hun hükümdar âilesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) biri olan Rua, imparatorluk makamını işgal ediyor, Muncuk (Attila'nın babası) erken öldüğü için, diğer iki kardeş „kanad éligleri" durumunda bulunuyorlardı. Siyâsette Uldız'ın izinde yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyâna teşvik etmek ve tâbi kavimleri Hunlardan ayırmak maksadı ile Hun topraklarında faâliyete geçirdiği casusluk şebekesi ve propagandacıları ileri sürerek tertiplediği Balkan seferinde (422), mukavemet göstermiyen Bizans'ı yıllık vergiye bağladı: 350 libre altın (25.200 solidus, B. Szász, *ayn. esr.*, s. 165, 171). İmparator Theodosios II. (408—450)'un, 423'te henüz 4 yaşında iken Garbî Roma'ya sâhib olmak iddiası ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk etmesi Garbî Roma'yı Hunlara daha çok yaklaştırdı. Roma senatosunun da küçük imparatorun yerine I. „Notarius" (Devlet baş müsteşarı) Johannes'i seçmesi üzerine o sırada 35 yaşında bulunan ünlü asilzâde F. Aetius, yardım sağlamak için Rua'nın yanına geldi (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 110). Hun imparatoru 60 bin süvâri ile birlikte İtalya'ya yöneldi. Savaşa girmeden kuvvetlerini çeken Bizans'tan ağırca bir harp tazminâtı alındı. İleride Attila ile hesaplaşacak olan Aetius, gençlik çağının Roma tahtı işlerine karışmaktan doğan buhranlı anlarını Hun yardımı ile atlatmış, „magister militum" iken „konsül" lüğe yükseldiği 432 yılında Afrika'da Vandal kıralı Geiserikh ile mücâdele eden rakibi Bonifacius karşısında, canını Rua'ya sığınmak sûretiyle kurtarmış, İmparator Valentinianus'un annesi Placidia da Hun kuvvetlerinin İtalya'ya geçmesi üzerine Aetius ile uzlaşmaya mecbur olmuştu.

Bütün bunlar, Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile Hun devletinin her iki Roma'nın iç ve dış siyâsetlerine istikamet verdiğini göstermekte idi. Artık Hunlara tâbi „barbar" kavimlerin, Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları bahis mevzuu değildi. Ancak, Bizans tarihçisi Priskos'un ifâdesi ile „Rua'dan barışı yılda 350 libre altınla satın almış olan Theodosios II." (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 169), yine de, Hun idâresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua, o zamana kadar mûtad olan Bizanslıların Hun imparatorluğundaki yabancılardan ücretli asker toplama faâliyetlerini ve Bizanslı tâcirlerin Hun topraklarında ticâret yapmalarını yasak etti. Ülkesi içinde hiçbir Grek serbest dolaşamıyacak ve ticâret belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinden Mama ile Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçaklarının iâdesini istedi. Theodosios II. hemen bir anlaşma yolu bulmak ümidi ile elçilik hey'etini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat o sırada Rua öldü (434 baharı). Bizans kudretli bir düşmandan kurtulduğu için seviniyor, Piskopos Proculus, Tanrı'nın, dindar İmparator Theodosios'un dualarını kabûl ederek Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığı hakkında vaazda bulunuyordu (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 133; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 173). Ancak Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik hey'eti Rua'yı da gölgede bırakan bir başbuğ olan Attila ile karşılaştı.

39—40 yaşlarında iken Hunların başına geçen Attila, babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânını bulmuş, devlet idâresi ile Hun iç ve dış siyâsetinin esaslarını öğrenmişti. Memleketi büyük kardeşi Buda (Bleda) ile birlikte devralmışlarsa da, kaynaklardan öğrenildiğine göre, eğlenceden hoşlanan Buda, ikinci planda kalarak, devleti ciddî bir hükümdar vasfını taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış münâsebetlerin tanzimi Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars (şark kanadı élig'i) ve Oktar (garp kanadı élig'i), Rua zamanındaki yerlerini koruyorlardı. Aralarında, iddia edildiği gibi bir rekabet bahis mevzuu olmadığı gibi, Buda da „iktidar hırsı ile yanan" Attila tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile 11 yıl Hun imparatorluğunun idâresine katılan Buda 445'te eceli ile ölmüştür (iddialar ve mukabil deliller için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 194 v.d., 212, not 84).

434 baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki Bizans Margos kalesinin tam karşısında - Tuna'nın şimâl kıyısında - bulunan Konstantia surları önünde, at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerine (biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat), taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia barışı (veya Margos barışı) diye anılan bu antlaşmanın başlıca maddelerine göre, Bizans bundan böyle Hunlara bağlı kavimlerle müzâkerelere, ittifaklara girişmiyecek, Hunlardan kaçanlara - esir alınmış Bizans tebaası dâhil - ilticâ hakkı tanımayacak, Bizans elinde bulunanlar iâde edilecek (Grek asıllı olanlar için fidye verilebilecek), ticârî münâsebetler yine belirli sınır kasabalarında devam edecek ve Bizans'ın ödemeyi taahhüd ettiği yıllık vergi iki misline (700 libre altın veya 50.400 solidus) çıkarılacaktı (F. Altheim, *Attila...*, s. 134; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 178 v.d.).

Theodosios II.'un aynen kabûl ettiği bu anlaşmanın hükümleri îcâbı olarak Hunlara iâde edilen kaçakları Attila, daha Bizans ülkesi içinde, Trakya'da Karsus (Bulgaristan'da Hirsovo) kalesinde astırdı. Bu durum Hunlar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında da Attila adının dehşet saçan bir otoritenin timsali hâline gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attila, imparatorluğunun şark bölgelerinde, at üzerinde, aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, İtil (Volga) kıyılarındaki Şaragur (Ak-Ogur)'ların ayaklanma teşebbüsünü bastırdı (435). Kaynaklardan (Priskos, Jordanes, P. Diaconus, J. Honorius v.b.) anlaşıldığına göre, bu tarihlerde Hun imparatorluğunda, muhtemelen garp kanadının ağırlık merkezi olan Tuna etrafında ve şark kanadının ağırlık merkezi sayılan Dinyeper havâlisinde aşağıdaki kavimler yer almakta idiler:

a. Germen (şarktan garba): Şark Gotları, Gepidler, Turcilingler, Suebler, Markomanlar, Kuadlar, Heruller, Rugiler, Skirler.

b. Islav (Orta ve Garbî Rusya'da): Venedalar, Antlar, Sklavenler.

c. İranlı (Kafkaslardan Tuna'ya kadar, dağınık halde): Alanlar, Sarmatlar, Baştarnalar, Neurlar, Roxolanlar.

d. Fin-Ugor (Ural'dan Baltık'a kadar): Ceremisler, Mordvinler, Meryalar, Veşiler, Çudlar, Estler, Vidivariler.

e. Türk: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Karadeniz'in şimâl düzlüklerinde Volga'ya doğru Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Şara-Ogurlar, Azak'ın garbında Akatir (Priskos'da -V. asır-; Akatzir: Yordanes'de -VI. asır-. Eskiden Türkçe Ağaç Eri diye kabûl edilen adın bu açıklanması haklı tenkidlere uğramış ve daha doğru îzâh tecrübeleri yapılmıştır; J. Hamilton'a göre [*Toḳuz Oġuz et On-Uyġur*, *JA*, 1962, CCL/1, 34] Hazar „Kazar" Türklerinin ataları veya bir Hazar kolu olması muhtemeldir: [Aq-Qazir = Ak Hazar]. Bu ve benzeri îzâhlara karşı itirazlar için bk. O. J. Meanchen-Helfen, *Akatir*, *CAJ*, 1966, XI/4, 275—286)'ler, Volga'nın şarkında Sabarlar ve başka Türk kütleleri (tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 180, 202 v.d.).

Sayıları 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler yalnız siyâsî bakımdan bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri veya kıralları vâsıtası ile devlete bağlı bulunmakta idiler. Hun imparatorluğu dâhilinde sükûnet vardı. 447 yılında Hun orduları başkumandanı Onegesios (aslen Hun, bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 237. Priskos'da Ὀνηγήσιος=onäki+siyos: Türkçe'de şahıs adı olarak da kullanılan „Oniki" eski ve orta Grekçe'de isimlere ilâve edilmesi âdet olan „sios" soneki ile birlikte, bk. L. Rásonyi, *Les noms de nombre dans l'anthroponymie Turque*, *Acta Orientalia*, 1961, XII 1-3, 64 v.d.; adın Türkçe ile diğer îzah tecrübelerinde de bulunulmuştur) ile Attila'nın büyük oğlu İlek tarafından bastırılan Akatir isyânı dışında bu sükûnet bozulmamıştı. Halbuki Roma imparatorluğunda, Kavimler Göçü dolayısıyla hareket hâlinde olan kavimlerin, geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapmaları, yerli halkın mahsûlâtını zorla ellerinden almaları v.b. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü isyanları („Bagauda"lar) nizam ve âsâyişi iyice sarsmış, buna karşı Roma, 433'te „Patricius" olan Aetius vâsıtası ile, bir kere daha Hunlara mürâcaat etmek zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren mücâdele sonunda, Attila'nın gönderdiği Hun müfrezelerinin yardımı ile isyancı elebaşılar Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de (436'da; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 115), bu defa da, Kıral Gundikar idâresinde bugünkü Belçika bölgesine saldıran Burgondlarla savaşmağa mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunda cereyan eden muhârebelerde Hun ordusuna garp kanadı élig'i Oktar kumanda ediyordu; rivâyete göre, Kıral Gundikar dâhil 20 bin Burgond'un öldüğü bu Hun-Burgond mücâdelesi Almanların meşhur „Nibelungen" destanlarına mevzû teşkil etmiştir (F. Altheim, *Attila...*, s. 117—124; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 183 v.d.; Ş. Akkaya, *Eski Alman destanlarında Attila'nın akisleri*, *DTCFD*, 1944, II/4, 561—568). Bütün „Germenia"

'nın Hunlar tarafından zaptını tamamlayan bu savaşlar neticesinde, 436'yı tâkib eden yıllarda, şu kavimlerin de Türk idâresine alındığı anlaşılmaktadır: Burgondlar, Bayavurlar, Juthanglar, aşağı Ren sâhasındaki Franklar, Türingler, Longobardlar. Hun hâkimiyetinin „Okyanus adaları"na, yâni Şimâl Denizi ve Manş kıyılarına ulaştığı, hâdiselere çağdaş tarihçi Priskos tarafından kaydedilmiştir (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 207).

440'tan itibâren Attila, Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü Theodosios II., Konstantia antlaşması hükümlerine aykırı olarak, Hunlardan kaçanları iâdede ağır davranıyor, hattâ bunlardan bâzılarını yüksek makamlara tâyin ediyordu. Ayrıca müşterek pazar yerlerinde Grek tâcirleri Hunları aldatıyorlardı. Margos piskoposunun, Konstantia civârında, kıymetli mâdenlerden yapılmış silâh ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soyması (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 146; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, 1962, IV, 290; 1962, V, 269; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 190), Hunları infiale sevk etmişti. Nihâyet Bizans, yukarıda bahsi geçen Akatirler isyânında tahrikçi bir rol oynamıştı. Diğer taraftan Şimâlî Afrika Vandal kıralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtını engelleyen Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle Attila'nın idâresinde olarak Margos'un zaptı ile başlayan I. Balkan seferi (441—442), Singidunum (Belgrad) ve Naissus (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Garbî Roma'nın aracılığı neticesinde yavaşladı. Roma orduları başkumandanı Aetius bundan böyle Theodosios'un antlaşma şartlarına riâyet edeceğini sağlama bağlamak üzere kendi oğlu Karpilio'yu Hun sarayına rehine olarak göndermişti (Altheim, *ayn. esr.*, s. 168; Szász, *ayn. esr.*, s. 193). Bu sefer sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idâresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlarda Hunlara karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştı.

445'te Buda'nın ölümü üzerine tek başına Hun imparatoru olan Attila, iktidârının en yüksek noktasına varmış olup, Garbî Asya ile Orta-Avrupa'ya hâkimdi. Her iki Roma da, Attila'ya karşı koyabilecek bir kuvvete sâhip değildi; Priskos'a göre, "Savaş Tanrısı Ares"in uzun zamandan beri kaybolan kutlu kılıcı bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attila'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı, zîrâ Ares'in kılıcı vâsıtası ile yeryüzünde hükmetme yetkisinin, Tanrı tarafından Attila'ya tevdi edildiğine inanılıyordu (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 215, 249, not 1; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 133).

Bizans'ın ayrıca kaçakları geri vermekten çekinmesi, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği, II. Balkan seferinin açılmasına sebeb oldu (447). Attila'nın idâresi altında, birkaç noktadan Tuna'yı geçen Hun ordusu, iki koldan ilerliyerek kaleleri, Sardica (Sofya), Philippopolis (Filibe), Marcianopolis (Preslav), Arcadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevkî ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir dâire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra (Büyük Çekmece)'ye ulaştı. Orada, Theodosios'un barış yapmak için gönderdiği magister ve Patricius Anatolios, Attila tarafından kabûl edilerek bir antlaşma yapıldı (Anatolios Barışı). Buna göre, Tuna'nın cenûbunda beş günlük mesâfedeki yerler askerden tecrid edilecek, buralardaki pazarlar yerine, artık bir Hun sınır şehri hâline gelen Naissus (Niş)'da ortak pazar kurulacak (bk. P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 88), Bizans, harp tazminatı olarak 600 libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi, üç katına (2.100 libre altın veya aş. yk. 150.000 solidus) çıkarılmıştı (Hunların Balkan seferleri için bk. İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları*, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, III, 1—6).

Bizans için en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi imparatorluğun tâkatini aşıyordu. Bu durumda şaşırdığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyeleri ile, kurtuluş çaresi olarak Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Başında Edekon (umûmiyetle kabûl edildiğine göre, Skir Germenlerinin reîsi; fakat A. Vámbéry'ye göre Türk; adın aslı Edik-kün) ve Orestes (Pannonialı bir Romalı)'in bulunduğu Hun elçilik hey'eti ile birlikte Bizans başkentinden Attila'nın devlet merkezine, yâni Orta Macaristan'a doğru yola çıkan Bizans hey'etinde başkan olarak, sû-i kast tertîbinden habersiz bulunan, tanınmış hukuk bilgini Maximinos ve kâtip Priskos ile sû-i kastı gerçekleştirmeğe me'mur Bigila da bulunuyordu. Hey'et, 448 yılı yazında Hun başkentine geldiği zaman, durumdan Edekon vâsıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı alenî sorguda Bigila'ya maksadını itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı, fakat Theodosios'a hakaretâmîz bir mektup gönderdi (bk. Priskos, *FHG*, IV, 96—97; bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 245, 261). Attila'yı teskin etmek üzere Bizans'tan, ikinci bir hey'et gönderildi. Bu elçiler Hun başkentinde Attila'yı, tahminin hilâfına, sâkin ve yumuşak buldular. İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi irâdesine bağlı kabûl eden Attila, artık Garbî Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığına inanıyordu.

Esâsen Garbî Roma'ya son mühim askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar tedricen kesilmişti. Garbî Roma, Hun devletine yıllık vergisini muntazaman tediye etmekle berâber (F. Altheim, *Attila..*, s. 169), durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun-Roma çatışmasına hazırlanmakta idi: „Barbar"larla münâsebetlerini düzeltmiş, onlardan aldığı ücretli askerlerle, Türk usûlünde, çoğu süvârî birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlara bağlı bâzı kavimlerle gizli temaslar aramaya başlamıştı.

Buna karşılık Attila da, 443 yıllarında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da, şüphesiz, Roma imparatorluğu ve „barbar"lardan meydana gelen bütün bir Garp dünyası ile hesaplaşacağı için işin ehemmiyet ve nezâketini takdir etmekte idi.

448'lerden itibâren iki yıl kadar süren Hun siyâsî ve askerî hazırlığı tamamlanınca, Attila ilk siyâsî taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator Valentinianus III.'un kızkardeşi olup, vaktiyle evlenmek arzusu ile Attila'ya nişan yüzüğü gönderen ve 425'ten beri imparator hukukunu hâiz olduğunu belirlemek üzere „Augusta" ünvânı ile anılan Honoria'yı zevceliğe kabûl ettiğini bildiren Attila, 450'de cehiz olarak imparatorluğun Honoria'nın hissesine düşen yarısını veya „Augusta"nın kocası sıfatı ile Roma imparatorluğunun idâresine iştirâk hakkını istedi (F. Altheim, *Attila..*, s. 172; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 270). Önce oyalama yolunu tutan Valentinianus ile Aetius'un, teklîfi nihâyet açıkça reddetmeleri büyük Hun seferini meşrû duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizigotlarla ilgili bir iki anlaşmazlık da savaş isteğini kuvvetlendirdi.

451 başlarında Orta Macaristan'dan garba doğru harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcûdu, 80—100 bini Türk, bir o kadarı da Germen ve Islav olmak üzere 200 bin kişi civârında idi. Hun orduları şubat-mart aylarında Ren nehrini üç noktadan aşarak Galya'ya girdiği sırada, Aetius'un kumandasında İtalya'dan Galya'ya gelerek, Hun düşmanı „barbar"ların sağladığı takviyelerle sayısı yine 200 bine yükselen Roma ordusu da şimâle doğru hızla ilerliyor, Mettis (Metz)'i (7 nisan) ve Durocortorum (Rheims)'u zapteden Hun orduları bugünkü Paris yakınındaki Aurelianum (Orléans) şehrine ulaştığı zaman, Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu. Fakat karşılaşma, Attila'nın Türk tabyasına daha uygun gördüğü Catalaunum (Katalaun veya Campus Mauriacus sâhası, Troyes şehrinin hemen garbında Champagne ovasına doğru)'da vuku buldu (20 haziran 451; bk. F. Altheim, *Attila..*, s. 177; tafsilât için bk. ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, 1962, IV, 321—329). 24 saat süren ve her iki tarafın çok ağır kayıplar verdiği (kaynaklarda: yüzbinlerce ölü) bu büyük savaşta hangi tarafın galip geldiği hâlâ münâkaşa edilmektedir (tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 296—298, 339—343). A. Thierry'den beri (1856) Garplı tarihçiler, Attila'nın yenildiğini ileri sürer ve buna delil olarak, Roma kuvvetleri imhâ edilmeden Hunların çekildiğini kaydederler. Ancak son araştırmalar mes'eleye biraz daha ışık tutmuş görünmektedir: Anlaşıldığına göre savaş günü akşamı Roma ordusu dağılmış (A. Alföldi, *Magyarország népei és a Római birodalom*, Budapeşte, 1934, s. 55 v.d.), birlikleri arasında irtibatı kaybeden başkumandan Aetius bile yanlışlıkla düştüğü Hun kıt'aları arasından güçlükle kurtulmuştu (F. Altheim, *Attila..*, s. 178). Ertesi gün erken saatlerde, Garp Gotları ordusu, savaşta ölen Kıral Theodorikh'in oğlu Thurismund idâresinde muhârebe meydanından uzaklaşırken, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları tâkib etmişti. Ayrıca bu savaşta Attila'nın gayesine ulaştığı da âşikârdı. Nitekim garbı hâkimiyeti altına alabilmek için, Roma imparatorluğunun insan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarını saf dışı edip, Roma'yı desteksiz bırakmağa muvaffak olmuştu. Ünlü Aetius'un Roma'da gözden düşmesi (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 346; A. Alföldi, göst. yer.), bunun neticesi idi. Ordularını Galya ortasından oldukça sağlam ve intizamlı bir şekilde 20 gün içinde başkent bölgesine getirebilen Attila, kudretini muhâfaza ettiğine göre, Campus Mauriacus'ta Garp imparatorluğunun ne kazandığı o sırada Roma'da sık-sık sorulan suallerdendi. Nitekim, daha bir yıl geçmeden Attila İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlara karşı çıkaracak kuvveti kalmamıştı. Hâdiselere çağdaş Prosper Tiro (Papa Leo I.'nun kâtibi)'nun kaydettiğine göre (bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 348), Aetius, mukavemet imkânsızlığı dolayısıyla, İmparator Valentinianus'u İtalya'yı terke teşvik etmekte idi.

Attila, 452 baharında 100 bin kişilik ordusunu, Julia Alplerinden geçirerek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileria kalesini zaptettikten sonra Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp, Roma imparatorluğunun o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdid etmesi, mes'elenin son bulmasına kâfi geldi. Ne pahasına olursa olsun barış yapılması isteğine kilise de katıldığından, meşhur Papa Leo I. (Büyük Leo) başkanlığında konsül G. Avianus ve eski „praefecture" Trygetius'dan kurulu bir hey'et, Po nehrinin döküldüğü yerde Attila'ya mülâkî oldu. Papa, imparator ve bütün hıristiyan dünyası adına, Attila'dan Roma'yı bağışlamasını rica etti. Beş yıl kadar önce Çekmece'ye gelmişken İstanbul'u tahrib etmekten kaçınan Attila, Papa'dan Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra bu medeniyet merkezini de korumayı vazife saydı. O, ordusu ile kendi başkentine dönerken, tıpkı Bizans gibi, Garbî Roma imparatorluğunun da kendisine tâbii olduğu kanâatinde idi („4 köşe" = bulung: 1— İskitya, 2— Germanya, 3— Şarkî Roma ve 4— Garbî Roma görüşü; aş. bk. Kültür: Hükümranlık). Priskos'un, 448'de Hun başkentinde Garbî Roma elçilerinden duyarak belirttiği (F. Altheim, *Attila...*, s. 169; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 298) vechile, şimdi sıra Sâsânîlerde idi. Burasının da himâyeye alınması ile „dünya hâkimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu, Attila'ya nasib olmadı. İtalya seferinden dönüşte, rivâyete göre zifaf gece-

sinde, muhtemelen bir iç kanama neticesinde 60 yaşlarında olduğu halde öldü (Diğer rivâyetler ve tenkidleri için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 365—368; S. Eckhardt, *Attila és Hunjai* [Türk. trc. *Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962], Budapeşte, 1940, s. 151—154).

Attila, milletlerin hâfızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış, tarihin nadir simalarından biridir. Hâtırası etrafında İtalya'da, Galya'da, Germen memleketlerinde, Britanya'da, İskandinavya'da ve bütün Orta-Avrupa'da asırlarca ağızdan ağıza dolaşan efsâneler türemiş (tafsilât için bk. S. Eckhardt, *ayn. esr.*, s. 143—216; Türk. trc. s. 140—214), romancılara, ressamlara, heykeltraşlara mevzu olmuş, hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş, tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir (tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 414—417). Son yarım asırdaki tarafsız tarih araştırmaları, hıristiyan Orta-çağ'ın iddialarının aksine, Nibelungen destanları başta olmak üzere, muâsır kayıtların onu iyiliksever, babacan, yüksek vasıflı bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur (S. Eckhardt, göst. yer.; A. Alföldi-Menschen, *Die Geschichte macten I*, Viyana, 1931, s. 229—234; Ş. Akkaya, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Attila'nın ölümünden sonra, hatunu Arıkan'dan doğan üç oğlu, sırasıyle İlek, Dengizik, İrnek babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek, ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Nedao (Avusturya'da) savaşında hayatını kaybetti (454). Çok cesur, fakat siyâsî zekâdan mahrum Dengizik, imparatorluk birliğini yeniden kurmak için neticesiz mücâdeleler içinde çırpına çırpına nihâyet bir Bizanslının kılıcı ile can verdi (469). İrnek ise, büyük kardeşlerinin ölümünden sonra, artık Orta-Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile, Karadeniz'in garp kıyılarına dönmüştür.

İrnek idâresindeki Hunların, önce Cenûbî Rusya düzlüklerinde görünen, sonra Balkanlarda ve Orta-Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar (aş. bk.) ile Macarların teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tarihî kayıtlarda Bulgar-Türk devletinin hükümdar âilesi olan Dulo (Doulo) sülâlesine mensup gösterilen İrnek, geleneklere göre Macar kabîlelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hânedânı tarafından „ata" tanınmaktadır. IV. asırda Hunlara Volga'dan garba doğru rehberlik eden geyik motifli „sihirli geyik" efsânesinde (S. Eckhardt, *ayn. esr.*, s. 150; Gy. Németh, *Attila ve Hunları*, s. 261—265; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 400—408; ayrıca bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 578—581), Hunlarla Macarlar (Hunor-Magyor) kardeş gösterilmiştir (aş. bk. Hazar Hakanlığı). Nihâyet Şarkî Macaristan'da yaşamış olan Sekelerin, Hunların çocukları olduğu zannını uyandıran bir Başbuğ Çaba efsânesi vardır (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 408 v.dd.).

Avrupa Hun kütlesi yalnız bu Türk devlet ve topluluklarının oluşuna ve Garp Evrasiya'sına kültür bakımından sağlam bir zemin vermekle kalmamış, daha mühim olarak, Asya kıt'asında yer darlığı, kıtlık veya siyâsî-askerî bir sebeple sıkıntıya düşen ve bu tedirginlikten kurtulmak için huzurlu, rahat, hür yeni iklimler arayan Türk kütlelerine garp yönünün açıcısı olmuş ve aynı zamanda, yol üzerindeki İndo-İranî ve Germen grupları (Alanlar, Sarmatlar, Gotlar v.b.) ileriye, uzaklara iterek veya kısmen kendi içinde eriterek temizlemek sûretiyle bu yolu, sonraki 900 yıl müddetle Türk göçlerinin hizmetine hazırlamıştır. Bu noktanın bilhassa belirtildiği Garp araştırmalarında (msl. bk. *Attila ve Hunları*, s. 278) Hunlar üzerinde Avrupa'nın kültür bakımından aşırı te'sirinde düşülen mübalega dikkatten kaçmamaktadır (kısaca bk. *TM*, 1951, IX, 191—198).

Attila'nın sarayında, yabancı vazifelilerin bulunduğu, bunların yüksek mevkiler işgal ettiği ve Türk, Got, Latin dillerinin aynı ölçülerde konuşulduğu doğrudur. Ancak, halkı Germen ve Latin olan Avrupa kıt'asında tabiî sayılması gereken bu durumun, derin kültür te'sirinden ziyâde, Hun-Türk imparatorluğunun vasfından doğduğunu kabûl etmek daha isâbetli olur. Nitekim Hun topluluğu, ne dil, ne de hayat tarzı bakımından değişikliğe uğramış (bk. A. Alföldi, *Magyarorszag népei*, s. 50 v.d.), siyâsî iktidarı sona erince de oraları bırakıp, Türk çevresine dönmeyi tercih etmiştir. Buna karşılık, Hun hâkimiyeti çağında: „Kavimler Göçü" yolu ile kavmî (Avrupa ahâlisinin birbiri ile karışması, aş. yk. bugünkü durumun temeli), savaşlar veya dostça münâsebetler yolu ile edebî (Nibelungen destanı, efsâneler v.b.), bozkır san'atı yolu ile estetik (bk. N. Fettich, *Attila ve Hunları*, s. 245—260; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, 1962 s. 91—108), Garbî Roma imparatorluğunun yıkılması (476, İtalya'nın ilk yabancı kıralı Odovakar, Attila'nın sadık adamlarından Edekon'un oğlu idi) ve büyük istîlâ hareketlerinin başlaması üzerine, Roma-Germen gruplaşma temâyülünün uyanması (F. Altheim, *Attila..*, s. 6) yolu ile siyâsî; hattâ „şövalyelik" hayatının yaratıcısı olarak (bk. Gy. Németh, *Attila ve Hunları*, s. 6) sosyal bakımlardan Türk kültür te'sirleri garpta hemen bütün Orta-çağ boyunca devam etmiştir.

c— Orta-şark Hunları: Ak Hun-Eftalit devleti. Büyük kısmı Volga'dan garba geçen Hunlardan, Cenûbî İran'a ve Garbî Efganistan'a inen bir bölük olduğu tahmin edilen Orta-şark Hunları (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 71; L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 25)'nın hiç olmazsa, Ak Hun-Eftalit devletinin hânedan âilesi ile hâkim zümresini teşkil ettikleri ileri sürülmüş veya bu devlet Tölеslerden Chao-ch'ê (Kao-kü = Uygurların ataları)

'lere bağlı Hua kolu mensuplarının Cungarya bozkırlarından Horasan bölgesine geçerek V. asrın ortalarına doğru bir siyâsî teşekkül hâline gelmeleri ile ilgili görülmüştür (B. Ögel, *İlk Töles Boyları, Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'ê'ler, Belleten*, 1948, XII, 826). Hun tarihinin bu noktası oldukça karanlıktır. Hâkimiyetini Hazer kıyılarından Şimâlî Hindistan'a, Efganistan'a, İç-Asya'ya kadar genişleten bu kavim veya kavimler topluluğunun çeşitli vesîkalarda birbirinden farklı adlarla anılması (Priskos'da „Kidarita veya Kidara Hunları". İhtimâl Türkçe kidärti, kidirti = garp [A. v. Gabain, *Altt. Gram.*, Leipzig, 1941, s. 314] sözünden: „Garp Hunları", yâni Ak Hunların garp kanadı, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 39 v.d. Diğer Bizans kaynaklarında: Khunni, Ephtalita; Gök-Türk hakanı Tardu'nun mektubunda: Abdel; Ermeni kayıtlarında: Hephtag, Thedal; İran dillerinde: Khyon, H'yaona, هيطال = Haytal; Hind kayıtlarında: Huna; Latin kaynaklarında: Khionita, Süryânice'de: Khiyonaye, İon; Baktria-Eftalit paralarında: Oiono; Sogdca'da: Khun, Khyon; Çin yıllıklarında: Yeh-ta, Yeh-ta-i, İ-ta, Yeh-tai-i-li-t'o) galiba durumu daha da karıştırmaktadır. Vaktiyle Ed. Chavannes (*Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux*, 1903 s. 222 v.d.), Ye-taların neş'et ettiği Hua (Hoa) topluluk adı ile „Hun" kelimesinin yakın ilgisi bulunduğunu düşünmüş ve J. Marquart (*Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 70 v.d.), türlü adlarla zikredilen bu kavmin, Priskos'daki Kidaritalardan ibâret olduğunu ileri sürmüştü. Bizanslı tarihçi Theophanes (VIII. asrın 2. yarısı)'e göre, „Ephtalit" adı, Sâsânî imparatoru Pêröz (Fîrûz, 459—484)'u mağlûb eden Hun hükümdârı Ephtalanos'tan alınmıştır (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 223); bu, aslında, Eftalit paraları üzerinde görülen Hephthal-kihon tâbiri olup, birinci kelimenin sülâle adını, ikincisinin de kavim ismini gösterebileceği bildirilmiştir (bk. W. Samolin, *East Turkistan...*, s. 53 not 30). Diğer taraftan İskenderiyeli Kosmas İndikopleustes (545—549 arası) ve Bizans tarihçisi Prokopios (545—550 arası)'un eserlerinde ve eski Hind vesîkalarında aynı kavimden Ak Hunlar (Λευκοί ουννοί; Śveta-húna) diye bahsedilmiştir (bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, 1942, I, 306; H. Humbach, *Baktrische, Sprachdenkmäler*, Wiesbaden, 1966, s. 31; W. Samolin, *ayn. esr.*, s. 51). 520'de Ak Hun-Eftalit hükümdârını ziyâret eden Çinli seyyah Song Yün'ün notlarından bu kavmin Hunlarla akrabalığı anlaşıldığı gibi (Ed. Chavannes, *Voyage de Song Yun dans l'Udyana et la Gandhara*, Paris, 1903, s. 402 v.dd.), V. asrın ilk yarısında Sâsânîlerle çarpışan Ak Hun hükümdârı „Hakan" ünvânını taşıyordu ve Efganistan bölgesindeki Ak Hun prensinin ünvânı da „Tegin" idi (bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 459). Bölge yerli halkının İranî asıldan olduğu şüphesizdir (R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephthalites*, Kahire, 1948; bk. G. Clauson, *Asia Major*, yeni seri, VIII/3, 105; ayrıca Hephtalit grubu için bk. W. Eberhard, *TM*, VIII, 139 v.d., 170 v.d.).

Ak Hun-Eftalit mes'elesi son zamanlarda bilhassa K. Czeglédy'nin geniş araştırması ile (*Nomad népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapeşte, 1969, s. 16, 53—74) oldukça açıklık kazanmış görünüyor. Buna göre, bu tarihî seyir, M. 350 yıllarında Altaylar havâlisinden garba doğru cereyan eden büyük göç hareketi ile ilgilidir. İç-Asya'da Hun hâkimiyetinden sonra iktidâra gelen Sien-piler yerine kurulan büyük Juan-juan devleti (aş. bk.)'nin Uar ve Hun adlarındaki iki kabîle grubu, 350'lilerde bilinmiyen bir sebeple bu devletten ayrılarak bugünkü Cenûbî Kazakistan bozkırına gelmiş, buranın eski Hun halkını Volga'ya doğru sürdükten (Avrupa Hunları) az sonra cenûba yönelerek Efganistan'ın Tohâristan bölgesine inmişti. 367'ye doğru buradaki eski Kuşan (Büyük Yüe-çi) ülkesine hükmeden „Kidarita" hânedânı (ihtimâl İran asıllı)'nı da Baktria (Belh havâlisi)'ya süren bu İç-Asyalı kütle, söylendiği gibi, Uar (Avar; Maenşe'i meçhul. Ayrıca aş. bk. Avar Hakanlığı) ve Hun kabîleler birliği olup, daha sonra Kang-kü (Çu-Seyhun bölgesi) ve Sogd (Semerkand ve havâlisi)'un hâkimleri olarak, Çin'deki Hiung-nu ile Avrupa dillerindeki Hun şekilleri arasında mahallî söylenişlere göre, bâzı ufak değişiklikler gösteren yukarıda sıralanan adlar altında anılmıştır (Uar-Hunların Asya Hun-Türk kolları olduğunu belirliyen bu çeşitli adların aynı kökten geldiği hakkında tafsilât için bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 75—89; ayrıca bk. W. Samolin, *Hiung-nu, Hun, Turk, C A J*, 1956, III/2, 148 v.d.; F. Altheim, *Attila...*, s. 34—38. Çin kaynaklarındaki Hua adı da „Hun" kelimesinin değil, Uar adının Çince şekli olup, Hoa ise, Kunduz civârındaki başkentin adıdır; bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 48, 87, 121; krş. şarkta „Hua devleti" için, Liu, *Kutscha..*, s. 165). Hâkimiyetini garpta Hirkania (Cürcân; Hazer denizinin cenûbunda)'ya kadar genişleten bu devlet, V. asır ortalarından itibâren Heftal adında yeni bir hükümdar âilesine sâhib olmuş (bu ad ilk defa 457'de görülüyor) ve yıkıldığı 557 yılına kadar hem sülâle, hem kavim olarak -öteki adlar ve Ak Hun adı ile birlikte- bu adı da taşımıştır. Yapılan tesbitlere göre, devlette rol oynayan kabîlelerden bâzıları şunlardı: Kadis-Hun (Herat civârında. Pers kaynaklarında Hyon, Prokopios'da Eftalit diye zikredilen bu kabîle sonra İran'ın garbına göçmüştür; Kâdisîya yer adının menşe'i.), Zavul (Zabul; bundan Zabulistan), Çol (Çöl ? Cürcân=Cürcâniye havâlisinde), Kermikhion (Karmir-ḫyon = Kızıl ? Hun), Askil~Eskil (bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 63—74). Bunlardan hiç olmazsa bir kısmının yerli olduğu âşikârdır.

Sogd bölgesini ele-geçirdikten sonra İran üzerine baskı yapan Uar-Hunların 9 yıl kadar süren şiddetli hücumları (358'e doğru) karşısında yıkılma tehlikesi geçiren Sâsânî imparatorluğu, Şâpûr II.'un gayretleri ile kurtuldu. Hattâ iki taraf arasında ittifâka varan bir anlaşma oldu ve bu durum üç nesilden fazla bir süre devam etti (Bu sırada, Şâpûr'un, 359'da, Amida [Diyarbekir]'yı kuşatmasında yardımcı olarak Hun kuvvetleri de bulunmuştu.). Fakat Bahrâm Gör zamanında (420—438) başlayan yeni Hun taarruzları, 427'den itibâren, Sâsânîleri sarstı. Sogd bölgesinden Ceyhun'un cenûbuna doğru gelişen bu istîlâ hareketinin Bahrâm Gör tarafından başarı ile durdurulması, onun en şöhretli „kurtarıcı" İran imparatorlarından sayılmasına vesîle oldu. Halefi Yazdigird II. zamanında (438—457) Uar-Hun (Ak Hun)'ların başındaki büyük hükümdar, Eftal-Abdel hânedânından Kunḫas (veya Kuḫanaz, Ḫuşnavaz, Aḫşunvar, Aksungur, Kun-kan, Kün-han), İran iç işlerine karışarak, himâyesine aldığı velîahd Férōz (Fīrūz)'u Sâsânî tahtına çıkarmış (459—484), hâkimiyetini Şimâlî Hindistan'a doğru genişleterek orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devletini dağıtmıştı (470'e doğru). 484'te Ceyhun kıyılarında Ak Hun-Eftalitler tarafından mağlûb edilerek Herat bölgesini kaybeden ve yıllık vergiye bağlanan Sâsânîler (R. Grousset, *L'Empire du Levant*, Paris, 1946, s. 75)'in bu sırada geçirdiği dinî-içtimâî bir sarsıntı ülkelerini ihtilâle sürükledi. Bu, Mazdek isyânı idi. Zerdüştlükten mülhem olarak Mazdek, Mani inancındaki „ikili" telâkkî (ışık-karanlık, iyilik-kötülük mücâdelesi) üzerine, o tarihlerde yorulan ve iktisâdî darlık içine düşen topluluğu ıslâh etmek iddiası ile, içtimâî huzursuzluk âmillerini de ekliyerek, düşüncelerini yaymağa başlamıştı. Buna göre, insanların saâdetini bozan iki unsur, servet ve kadın, herkesin ortak malı tanındığı takdirde yeryüzünden kötülük kalkacaktı. Bu tipik komünist propaganda netîcesinde arâzi ve servet sâhipleri ile âile müessesesine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müridleri tarafından ayaklandırıldı. Din adamları ve asiller öldürüldü, kadınlar tecavüze uğradı, evler, konaklar yağmalandı ve tahrib edildi. Devletin sıhhat kazanacağı husûsunda Mazdek'e inanmak gafletini gösteren Şah Kavāẕ (veya Kubād, 488—496 ve 498—531) da hapsedilmişti; fakat o, kaçmak imkânını bularak komşu Ak Hunlara sığındı (496). İran'da olup bitenleri yakından tâkib eden Ak Hun hükümdârı, insanlık yararına hiçbir şey göremediği Mazdek hareketini kırıp yok etmek için, Kavāẕ'ı 30 bin kişilik Hun süvâri birliği başında İran'a gönderdi. Bu sûretle şah, ihtilâli bastırdı (498—499) ve Mazdek yakalanarak îdam edildi. Tabîatıyle temizlik ve ülkenin sükûnete kavuşturulması uzun bir zamana ihtiyaç gösterdiğinden, Sâsânî imparatorluğunda hak, adalet ve mülkiyet esâsında normal nizam, daha ziyâde Kavāẕ'ın oğlu Ḫusrav I. Anūşîrvān (531—579) devrinde kurulmuş olup, bu hükümdar tarihte „Âdil" lekabı ile tanınır (tafsilât için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Kopenhag, 1936, s. 311—435; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 80; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1961, III, 61—94).

Çin kaynaklarına göre, İç-Asya'da Hoten, Kuça, Aksu, Kâşgar ve havâlisini hâkimiyeti altına alan Ak Hun-Eftalitler (B. Ögel, *İlk Töles boyları, Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'ê'ler, Belleten*, XII, 827 v.d.; Liu, *Kutscha..*, s. 70, 165), bu arada Şimâlî Hindistan'ı da zaptetmişlerdi (484; bu hususta Gwalior kitâbesi için bk. Au. Stein, *White Huns and Kindred Tribes in the History of the Indian north-west Frontier*, Bombay, 1905, s. 13 v.d.). Bu harekât, Tegin ünvânını taşıyan ve Kâbil'de oturan Toramana adındaki başbuğ tarafından idâre edilmişti (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 225 not 3). VI. asır başlarında ise, Toramana'nın oğlu Mihiragula imparatorluk cenup kanadının en azametli hükümdârı görünmektedir. Ordusunda dâima 700 savaş filinin bulunduğu rivâyet edilir. Fakat budist râhipler (Song-yün ve ondan bir asır sonra buraya gelen Hiuen-tsang) bu „Huna kıralı"ndan hoşlanmamışlardır. Çünkü Mihiragula, budizmi, ülkesi halkı için tehlikeli sayıyor ve budistleri murakabe altında tutuyordu (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 224 v.d.; Au. Stein, *ayn. esr.*, s. 11). Buna karşılık, İskenderiye'den Hindistan'a giden tüccar (sonra keşiş) Kosmas tarafından ve 530 tarihli Gwalior kitâbesi ile Sanskritçe yazılı „Keşmir vekayinâmesi"nde Mihiragula (Γολλας = Gollas) Hindistan'ın en büyük hükümdârı olarak tasvir edilmektedir (Au. Stein, göst. yer.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 463 v.d.).

İran'da Anūşîrvān büyük bir devlet adamı olarak ortaya çıktıkça Ak Hun-Eftalitler gölgede kaldı. Orta-Asya'da Gök-Türk hakanlığı kurulup (552), İstemi Yabgu Mâverâünnehr bölgesinde faâliyete geçtiği zaman ise, iki büyük imparatorluk arasında sıkışan Ak Hun-Eftalit devletinin, Gök-Türklerin amansız hasım bildikleri Juan-juanlarla olan siyâsî ve sıhrî râbıtaları da fayda vermedi. Anūşîrvān ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri netîcesinde Ak Hun iktidârı yıkıldı ve ülke Gök-Türklerle İranlılar arasında (557'de) paylaşıldı (bk. K. Czeglédy, *Nomad népek..*, s. 114; tafsilât için krş. Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 225—229; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 31—56 II [1960], 47—58, 259 v.dd., 265—290; Orta-Şark Hunları ile ilgili paralar için bk. R. Göbl, *Documente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Wiesbaden, 1967, I—IV).

Üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyeti Kafkasya'daki (Derbend şimâli ile Hazer denizi arasında) Hunların Hazar hakanlığı idâresine girinceye kadar süren kısa hâkimiyetleri dışında bu sûretle tarihe karışmakla berâber, Hunlara mensup Türk

soyundan çeşitli kütleler, büyük Hun çağında şahsiyetini bulan zengin kültürleri ile, göreceğimiz gibi, Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alarında, Tabgaç, Gök-Türk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman, Peçenek v.b. gibi türlü adlar altında ve yeni güçlü devletler, imparatorluklar kurarak yaşamağa devam etmişler, Rus, Macar, Islav-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluş ve gelişmelerinde büyük rol oynamışlar ve bütün islâm-Türk siyâsî teşekküllerine askerî, hukukî ve içtimâî bakımdan kaynak vazifesini görmüşlerdir.

2 - TABGAÇ DEVLETİ:

IV. asır sonlarına doğru Şimâlî Çin (Shansi'nin şimâli)'de kudretli bir siyâsî teşekkül meydana getiren, Çinlilerin To-ba dedikleri topluluğu Türkler „Tabgaç" diye anmışlardır (Tabgaç = To-ba veya T'o-pa; bk. P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1912, s. 732; W. Eberhard, *Çin tarihi*, 1947, s. 166; H. Franke, *Oriens*, 1950, III, 136). Orhun kitâbelerinde sık sık geçen ve Gök-Türkler aracılığı ile Bizans kaynaklarına da intikal eden „Tabgaç" (Taugast = Ταυγαϭ, bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, II, 255; Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 101; Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 265 not 5) kelimesi „Çin" mânasına da alınmıştır. Çünkü Gök-Türklerin ilk zamanlarında Türklerce „büyük" tanınan bu sülâle şarkın en kudretli hânedânı olarak Çin'de hüküm sürmekte idi. Aslında Türkçe „ulu, muhterem, saygıdeğer" mânalarını ifâde eden Tabgaç tâbiri (Kâşgarlı Mahmud, *Divanü lugat-it-Türk*, nşr. B. Atalay, I, 453; ayrıca: Türkçe tab+gaç = sâhip „Possesseur", bk. L. Bazin, *Cahiers d'histoire mondiale*, Paris, 1953, I/1, 135), bilindiği gibi, bâzı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından ünvan olarak (Tafgaç, Tamgaç) kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud (*ayn. esr.*, I, 458)'un, Türklerden bir bölük olduğunu kaydettiği Tabgaçlar, Çin yıllıklarına göre Asya Hunlarından bir kısımdır ve sülâlenin resmî tarihinde (Wei-shu) Mo-tun, eski T'o-ba (Tabgaç) hükümdârı olarak gösterilmiştir (P. A. Boodberg, *The Language of the T'o-pa wei, Harward journal of Asiatic Studies*, 1936, I, 179). Tabgaçların örf, âdet ve geleneklerinden çoğu: Kurt efsânesi; mağara, dağ, orman kültleri v.b. (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 79 v.dd.) ve göç efsânesi (aş. bk. Kültür: Destanlar) Türklerle ilgili bulunduğu gibi, dillerinin de Türkçe olduğunu ortaya koyan deliller vardır: Bitegçin (bitikçi, kâtip; hâriciye nâzırı ?), kapukçın (kapıcı; hâcib ?), atlaçın (atlı, süvâri birliği), tabagçın (yaya, piyade birliği), kurakçın (koruyucu, muhâfız kıtaları), yamçın (posta sürücüsü), hien-cin (posta menzil idârecisi; hancı ?), aşçın (aşçı; mutbahçı başı ?), törü (kanun, töre), il (devlet) v.b. (P. A. Boodberg, *ayn. esr.*, s. 167—185. Ayrıca bk. P. Pelliot, *J A*, 1925, I, 254 v.d.; ayn. mll., *T P*, 1930, XXVII, 194 v.d.; L. Ligeti, *K C s A*, II, 326—329; W. Eberhard, *Bir kaç eski Türk unvanı hakkında, Belleten*, IX, 332; G. Clauson, *Asia Major*, yeni seri, 1960, VIII/1, 116). Tabgaç hükümdârının ağzından şöyle bir Türkçe ibâre nakledilmiştir: „Atıq bälgütäg" („Bir [başbuğa verilen] isim, [onun yaptığı] işi belirtmeli [belgelemeli]"; bk. P. A. Boodberg, *ayn. esr.*, s. 175; ayrıca bk. L. Bazin, *Recherches sur les parlers T'o-pa, T'oung Pao*, 1949, XXXIX/4—5, 228 v.dd.). Wei-shu, Nan ch'i-shu, Liu-Sung-shu gibi Çin kaynaklarında geçen bu kelime ve tâbirler aynı zamanda Tabgaçların devlet idâresi ve askerî kuruluşları hakkında da bilgi verir. Bu Türk devletinde Moğulların da oldukça büyük ölçüde yer aldığı anlaşılıyor. Araştırmalarda Tabgaçlara bağlı kabilelerden kimlikleri tesbit edilebilenlerin yarısından fazlasının Moğul menşe'li olduğu netîcesine varılmıştır (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 82—85; ayn. mll., *Tobalar etnik bakımdan hangi zümreye girerler ? D T C F D*, 1943, sayı: 1—2, s. 19—32; ayn. mll., *Çin tarihi*, s. 136 v.d., 160). Ancak Moğullar, diğer Tunguzlar ve Çinli halk ile birlikte, şüphesiz tebaa durumunda idiler.

Önce Şimâl Şan-si'de Tai başkent olmak üzere küçük T'o-pa devletini (338—376) kuran Tabgaçlar, ilk hükümdarları olarak bilinen Ṣa-mo Han'dan itibâren diğer küçük Hun devletleri ve Sien-pi kütleleri ile mücâdeleye giriştiler ve nihâyet Tibet menşe'li Fu-Chien iktidârının çökmesi (384) üzerine etraftaki mahallî hükûmetçikleri (16 kadar) idâreleri altına alarak büyük devlet hâline geldiler (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 137—159). Tabgaç devleti (386—556), Çinlilerin Wei adını verdikleri hükümdar âilesinden Kiu zamanında (386—409) Şarkî Çin'in dağınık Siyen-pi gruplarından verimli toprakların zaptedilmesi ile gelişti. Küçük Ts'in (394'te) ve Liang (403'te) devletleri tâbiyete alındı. Başkenti P'ing-ç'eng (Tai) şehri idi. Az sonra devletin nüfûzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan da Huang-ho nehri dirseğine kadar uzanmıştı. Şimâl istikametinde, Siyen-pilerin vârisi olarak IV. asır sonlarından itibâren kudretli bir siyâsî teşekkül durumuna giren Moğul menşe'li Juan-juan (Avar)'lar (P. Pelliot, *T P*, 1936, XXXI/4, 235; tafsilât için bk. P. Olbricht, *U A J h b*, 1954, XXVI/1—2, 90—100; W. Samolin, *East Turkistan...*, s. 52) yüzünden ciddî bir genişleme olamıyordu. İki devlet arasında bâzan çok şiddetli cereyan eden bu mücâdele 150 yıl kadar sürmüştür. Hükümdar Sseu (409—423)'dan sonra Çin'in başkentleri Lo-yang, (Ho-nan'da) ve Ç'ang-an (bugün Si-ngan-fu, Şan-si'de)'ı ele-geçirerek hâkimiyetini Sarı-Nehir bölgelerine yayan ve bütün Şimâl Çin'i tek idârede birleştiren büyük imparator T'a-o (T'ai-wu) devrinde (424—452) Tabgaç devleti en parlak çağını yaşadı. 417'de 2. Ts'in devletini kendine tâbi kılan, 427'de Hun Hia kırallığını alan ve Juan-juanları mağlûb ettikten (429) sonra, bugünkü İç Moğulistan'ı istîlâ eden (436) ve 435—439'da hâkimiyetini garba doğru genişleterek, İç-Asya'daki Wu

-sun, Yüe-pan ülkelerini ve Kuça, Kâşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere 30 kadar şehir-devletçiklerini idâresine bağlayan T'ai-wu, 439 'da Kansu (Ku-tchang = Kan-çou) 'daki Hun devletini (Şimâl Liang) ortadan kaldırdı (Liu, *Kutscha...*, 1969, I, 68 v.d., 158 v.d.). Böylece ünlü ipek yolu güzergâhı tekrar Türk hâkimiyetine girmiş oldu. 450 'de cenupta Yang-tse nehrine ulaşan (bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1941, s. 103—106) T'ai-wu, Çin askerinin „taydan ve düveden farksız" olduğunu söylüyor ve kendisi „Börü" (kurt, Çince şekli Fo-li, Fu-li; bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 189 v.d.) lekabını taşıyordu (P. A. Boodberg, *The Language...*, s. 178). İmparatorluk merkezini Türk hayat şartlarına oldukça uygun gelen bozkır bölgesinde (Şimâl Şan-si) tutan T'ai-wu, o sıralarda Çin 'de yayılmakta olan budizmin Türkler arasında nüfuz kazanmasını önlemeğe çalışıyor, idâresi altındaki Çin topraklarında bile budistlerin faâliyetlerini murakabe ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emir-nâme çıkarmış (438) ve 446 'da, buna uymayanların şiddetle tâkibini emretmişti (tafsilât için bk. J. R. Ware, *Wei shou on Buddhism*, *T P*, 1933, XXX, 137—143; R. Grousset, *ayn.* esr., s. 106; W. Eberhard, *Sinolojiye giriş*, *DTCFD*, 1946, IV/3, 299 v.d.). T'ai-wu'nun Türk bünyesi ve seciyesini budizmin bozucu te'sîrinden korumak maksadını güden bu tutumunun, mâna ve değeri çok sonra anlaşılmıştır. Tedbirlerin ehemmiyetini fark edemiyen halefleri zamanında, budizmin yasaklanması gevşetilmekle kalmadı, hattâ himâye edildi. İmparator Kao-çung (Siun, 452—465) ve Hong I. (465—471) zamanlarında İç-Asya 'da tâbiliğe alınan şehir-devlet sayısının 456 'da 50 'ye çıkarılması, Juan-juanların (458—459 'da) ağır mağlûbiyete uğratılması, —kalabalık bir Juan-juan (Uar-Hun, aş. bk. Avar hakanlığı) kütlesinin şimâl-i garbî istikametinde çekilmesine yol açtı; bu zaferin, bu Juan-juan kütlesi baskısı karşısında, 461—465 yıllarında, Sibirya 'daki yurtlarını garba doğru terke mecbur kalan Sabar Türklerinin tarih sahnesine çıkmasını ve bunların önünden çekilerek Şimâlî Kafkaslara varan Oğur Türk boylarının Bizans ile temas kurmasını sağlamak gibi çok mühim bir hâdise olduğu anlaşılmaktadır (J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, *JA*, 1962, CCL/1, 34; aş. bk. Sabarlar, Oğurlar)—Cenûbî Çin devletinden (Liu Sung) bâzı bölgelerin 466—469 arasında alınması gibi büyük askerî başarılara rağmen, gittikçe gelişen budizmin yayılışı sonra büsbütün hızlanarak, Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. 480 'den itibâren Kuça ve etrafını Juan-juanlara kaptıran ve 494 'te başkenti bozkır bölgesinden şarktaki eski Çin merkezi Lo-Yang 'a nakleden İmparator Hong II. (471—499), Türk töresi aleyhine ağırlık kazanan bu soysuzlaşmayı (479 'da yalnız başkentte 100 tapınak ve 2.000 'den fazla râhip bulunuyordu), 495 'te, Türk örfünü, geleneklerini, giyimini, Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı (W. Eberhard, *DTCFD*, I/2, 19). Bu yasaklamaya karşı çeyrek asır kadar devam eden tepkiler bastırıldı. K'iao (499—515) 'dan sonra idâreyi devralan İmparatoriçe Hu (ölm. 528) budizme çok düşkün olup, yabancı memleketlerdeki „dindaşları" ile de ilgileniyordu. 520 'ye doğru Hindistan 'da Ak Hun-Eftalit hükümdârı Mihiragula 'yı ziyâret ettiğini gördüğümüz Çinli budist râhip, bu kıraliçenin arzusu ile seyahat ediyordu. Tabîatıyle „Türk atalarının askerî vasfını kaybeden Tabgaç devleti" (R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 108; J. R. Ware, *ayn. esr.*, s. 178 v.d.), yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisâdî (tafsilât için bk. W. Eberhard, *Eski Türk devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler. 1. Toba'ların hayvancılığı*, *Belleten*, 1945, IX, 485—494; ayn. mll., *Eski Türk devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler. 2. Toba'larda ziraat*, *Belleten*, 1946, X, 81—95) ve sosyal (Çin 'in geniş âile sistemine karşı Tabgaç küçük âilesi, bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 163) sebeplerden de gittikçe gücünü kaybetmekte idi. Bütün Şimâlî Çin 'e hükmetmiş olan bu devlet, 534 'e doğru şark (Ho-nan 'da) ve şimâl veya garp (Ç'ang-an 'da) Weileri adı ile ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arâzileri Çinli hânedanlara intikal etti (Şark Weileri yerine Ts'i [Ch'i] sülâlesi: 550—577. Garp Weileri yerine Chou sülâlesi: 557—581; tafsilât için bk. W. Eberhard, *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949; ayrıca krş. H. Franke, *Oriens*, 1950, III/1, 136—139).

3 - GÖK-TÜRK HAKANLIKLARI:

Asya „Büyük Hun" imparatorluğundan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibârıyle ikinci „süper" Türk imparatorluğu vasfında olan Gök-Türk hakanlığı, „Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kabûl etmekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Şarkî Sibirya 'daki Yakut Türkleri ile garpta Oğur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütleleri kendi idâresinde birleştirmiştir. Hakanlığın yıkılmasından sonra dört bir yana yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde „Türk" adı ile Gök-Türk idârî, siyâsî ve iktisâdî geleneklerini yaşatmışlardır. Yine bütün bu Türklerin tarihinde Gök-Türk teşkilâtının, edebiyatının, töre ve hayat telakkîsinin izleri görülmüştür. Gök-Türklerden sonra, R Türkçesi (Oğur lehçesi) müstesnâ, bütün Türk lehçe ve ağızları Gök-Türk Türkçesi 'nin damgasını taşır. Orta-Asya, Türkistan, Mâverâünnehr, Şimâlî Hindistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkan Türkleri, Gök-Türklere bağlıdırlar.

Bizim bugün diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırt etmek üzere Gök-Türk dediğimiz bu topluluk (bu Türk bölümü için „Kök-Türk" = Gök-Türk adı ilk defa W. Bang tarafından kullanılmıştır, bk. *T P*, 1896, VII, 325 v.dd.), kendine umûmiyetle „Türk" (kitâbelerde, 𐱅𐰇𐰼𐰰) veya „Türük" (𐱅𐰇𐰼𐰜) diyordu. Ancak, kitâbelerin bir yerinde kendilerini Gök-Türk (Kök-Türk = 𐱅𐰇𐰼𐰜:𐰆𐰑 , bk. I. kitâbe = Kül-Tegin, şark cephesi, str. 3. Aynı ibâre, II. kitâbe = Bilge Kağan, şark cephesi, str. 4, bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, 1936, I, 31) olarak tanıtmışlardı („idi-oksız Kök-Türk" = müstakil Gök-Türk, *Kitâbeler*, göst. yer.; ayrıca aş. bk. Kültür: İl 'de istiklâl); V. Thomsen 'e göre (bk. *Turcica*, *MSFOu*, 1916, XXVII, 18 v.dd.; ayrıca bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960, s. 15) „Gök 'e mensup, ilâhî Türk" mânasına gelen bu tâbir, hakanlığın parlak devresine işâret etmekte olmalıdır (Herhalde Mu-kan Kağan zamanı).

Gök-Türk hakanlığı çağında, daha doğrusu VI.—IX. asırlarda Orta-Asya 'nın „kavmî" görünüşü aşağı-yukarı şöyle idi:

1. Töles (Tölös, Tölis, Töliş, Çince 'de T'ie-lo, T'ieh-lê) 'ler. Bütün Orta-Asya 'ya yayılmış görünen en kalabalık Türk grubu olup, Sui-shu (Çin Sui hânedânının [581—618] yıllığı) 'da 50 kadar kabîlesi sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: 1 'i Baykal gölünün şimâlinde, 5 'i Tola ırmağı şimâlinde, 5 'i Tanrı Dağları şimâl eteğinde, 9 'u Altayların cenûb-i garbîsinde, 4 'ü K'ang (Semerkand havâlisi) kırallığının şimâlinde, 10 'u Seyhun boyunda, 4 'ü Hazer 'in şarkında ve garbında, 6 'sı Fu-lin (Bizans) 'in şarkında (bk. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschicte der Ost-Türken* (*T'u-küe*), Wiesbaden, 1958, I, 127 v.d.; II, 654, 656, 658 v.d., 663). Mâmafih Baykal gölünden Karadeniz'e kadar yayılan bu toplulukların hepsini de Türk menşe'li saymak doğru olmasa gerektir. En garpta gösterilen bâzılarının (meselâ Alanlar) İranlı oldukları biliniyor. Wu-hun (Ugor) 'lar da Urallı bir kavim grubudur (bk. B. Ögel, *Göktürk yazıtlarının „Apurım" ları ve „fu-lin" problemi*, *Belleten*, 1945, IX, 82). Ayrıca, Oğur boylarının da T'ieh-lêler arasında zikredildiği anlaşılmaktadır (bk. K. Czeglédy, *Nomad népek...*, s. 103, 107 v.d.). Töles kabîlelerinin, adları henüz tamamen çözülememiş olmakla berâber, Hunlardan geldikleri ve umûmiyetle dil ve örflerinin Gök-Türklerinkinin aynı bulunduğu belirtilmiştir (Liu, *ayn. esr.*, I, s. 127, 354; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, *indeks*; Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 94. Töles = T'ie-loların, Türklerin Oğur grubuna mensup Ting-linglerle aynı oldukları hakkındaki iddia [bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 18, 22, 49, 106] lehçe ve iktisâden ayrılıkları dolayısıyla herhalde doğru değildir). Bâzı Çin kayıtlarına göre, Tabgaçlar devrinde (386—534), yüksek tekerlekli araba kullandıklarından dolayı Kao-kü (Chao-ch'ê) diye adlandırılan bir kısım Töles kabîleleri (Çince metinlerdeki T'ie-lo şekli ihtimâl Türkçe tägräg = yuvarlak, tekerlek kelimesidir; bk. J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, s. 26), diğer Türkler gibi kendilerini kurt atadan türemiş kabûl ederlerdi (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 87 not 2, 220 not 3; Fr. Hirth, *Nachworte zu Inschrift des Tonjukuk*, *ATIM*, Petersburg, 1899, s. 37—43; B. Ögel, *Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar*, *Belleten*, 1957, XXI, 81—137). Ayrıca, T'ang-shu (Çin T'ang sülâlesi [618—906] yıllığı) 'dan naklen 15 Töles kabîlesinin adları verilmektedir (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 87 not 3). Orta ve Şarkî Asya 'da gruplaşan Tölesler, Gök-Türk hakanlığı zamanında rol oynamışlardır.

2 — Tarduş (Çince 'de Sie-yen-to, Hsieh-yen t'o) 'lar. VII. asrın ilk çeyreğinde Töles kabîlelerinden bir grup, Orhun nehri ile Altaylar arasında sâkin olup, Töleslerin en zengin ve cesurları olarak gösterilirler (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 95; Liu, *ayn. esr.*, I, 354 v.dd.).

3 — Uygurlar. Tola ırmağının şimâl sâhasında yer almışlardı (aş. bk.).

4 — On-Oklar, Altayların garbından Seyhun (Sır-Derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görülürler. 5 'i To-lu (şarkta, sağ kanad), 5 'i Nu-şi-pi (garpta, sol kanad) adı ile 10 kabîleden kurulu olup, „Garp Gök-Türkleri" diye de anılmışlardır (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 27 v.d.; V. Thomsen, *Turcica*, s. 5—8). Türgişler (aş. bk.) ve Karluklar (aş. bk.) To-lulardan idiler. Ayrıca aynı sâhada Çu-yüe (Çiğil ?) ve Ç'u-mi adları ile anılan Türk kabîlelerinden bir kısmı, 630 'u tâkib eden yıllarda, Gök-Türk hakanlığının fetret devresinde Bişbalık civârındaki kurak bozkırlara çekilmişler ve Şa-t'o (Çöl adamları veya Çiğiller ?) adını almışlardır (bk. J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties*, Paris, 1955, s. 135; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 215—218, 231; ayn. mll., *Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar*, *Belleten*, 1947, XI, 15—26; ayn. mll., *The Foundation of Sha-t'o Power in North-China*, *Z. V. Togan Armağanı*, 1955, s. 1—13).

5 — Basmıllar (Çince 'de Pa-si-mi). İdikut (hükümdar) 'unun Türk olduğu belirtilen (*Kitâbeler*, I, şark cephesi, str. 25) bu kavmin aslen yabancı olup, Türklerle karıştığı ileri sürülmüştür (bk. *EI*, mad. TÜRKS). Daha ziyâde İç-Asya 'da Bişbalık havâlisinde görünmektedirler.

6 — Kırgızlar. Baykal 'ın garbında, Yenisey nehrinin kaynakları bölgesinde idiler (aş. bk.).

7 — Oğuzlar. Selenga ırmağı-Ötüken bölgesinde oturuyorlardı (aş. bk.).

8 — K'i-tan Tatabı, Dokuz-Tatar, Otuz-Tatar gibi Moğul soyundan kabîleler şark bölgesinde Kerulen ve Onon nehirleri havâlisinde bulunuyorlardı.

Ancak hatırlatmak gerekir ki, bütün bu topluluklar, zaman zaman yer değiştirmekte, arada bir çözülen boylardan yeni birlikler meydana gelmekte, hu-

lâsa hareket hâlinde kütleler teşkil etmekte idiler.

Gök-Türkler, Çin kaynaklarının açıkça belirttikleri üzere, Asya Hunlarının ahfadı idi (Chou-shu, Sui-shu, T'ang-shu'da, bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 5, 181; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 86). Başbuğ âilesi Aşına (Kurt) adını taşıyordu. Aşına soyunun bir dişi kurttan türediğine dâir o çağda pek yaygın olduğu anlaşılan rivâyetler (bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 5 v.d., 40), Gök-Türklerin tarihlerinin ilk devrelerini efsânelerle karıştırmaktadır. Ancak kurttan türeme geleneğinin Asya Hunları arasında da mevcud olması (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 91, 104) ve Kurt Ata'nın Türkleri dar, geçilmez yollardan selâmete ulaştırdığı (Bozkurt destanı) rivâyetinin III. asırda Hunlarda da görülmesi (P. A. Boodberg, *The language...*, s. 182), Gök-Türklerin Hunlara olan nisbetini ortaya koymaktadır. Aşına âilesinin, yalnız bir erkek çocuğu hayatta kalmak üzere, katl-i âma uğramış olduğu rivâyetini (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, I, 18—28), Tsü-kü Mêng-sün tarafından kurulan Şimâl Liang Hun devletinin (yk. bk.) 439'da Tabgaçlar tarafından yıkılması hâdisesine bağlamak mümkündür. Sui-shu (Çin yıllığı: 581—618)'ya göre, bu Hun devletinde idâreyi elinde tutan Tsü-kü (Chü-ch'ü)'ler imhâ edildiği zaman A-shih-na (Aşına) kolu 500 âilelik bir kütle hâlinde Juan-junlara sığınmışlardı (Liu, *ayn. esr.*, I, 40; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 153, 172; B. Ögel, *Doğu Gök Türkleri hakkında vesikalar ve notlar, Belleten*, 1957, XXI, 91—95). Gök-Türklerin nüvesini teşkil ettiği belirtilen ve Mêng-sün'ün oğlu An-çu ve sonra torunu Şu (Gök-Türk menşe' efsânesinde So veya Sou ülkesi, bk. Liu *ayn. esr.*, I, not 5; B. Ögel, *Türk mitolojisi*, I, 27; Türklerin hakanı „Şu" ile ilgili hâtıra, bk. *Divanü lugat-it Türk*, „Türkmen", III, 412 v.dd.)'nun öldürülmesi üzerine önce Hsi-hai (Garp denizi = Etsin-göl bataklıkları: Turfan yakınlarında, bk. S. G. Kljaştorniy - V. A. Livsiç, *The Sogdian Inscription of Bugut, AO*, Budapeşte, 1972, XXVI/ 1, 71 not 2)'da iken sonra Altaylara nüfuz eden bu kütle, Chü-ch'ü (Tsü-kü)'ler yolu ile de Asya Hunlarına bağlanmaktadır (Liu, *ayn. esr.*, s. 40 not 209; ayn. mll., *Kutscha und seine Beziehungen zu China...*, s. 165 v.d.) ve hattâ, bu kısa göç hareketini idâre eden Aşına soyunun, Cenûbî Hun tanhuları yolu ile, Mo-tun'un mensub olduğu ünlü T'u-ko (Tu-ku) âilesinden gelmesi kuvvetle muhtemeldir (tafsilât için bk. Kültür: Destanlar). Kurt Ata inancı dolayısıyla, Gök-Türk hakanlık alâmeti, altından kurtbaşlı sancak (tuğ) olmuştur (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 49, 220 not 3; Liu, *ayn. esr.*, I, 59, 181; Üç tuğlu Türk bodun = II. Gök-Türk hakanlığı, bk. *Kitâbe, Şine-usu*, şimâl cephesi, str. 8).

a— I. Gök-Türk hakanlığı: Gök-Türklerin tarih sahnesine çıktıkları sıralarda Altay dağlarının şark eteklerinde toplu bir halde, an'anevî san'atları olan demircilikle uğraştıkları ve Juan-juan (Avar, aş. bk. Avar hakanlığı) devletine silâh îmâl ettikleri biliniyor. Chou-shu (Çin yıllığı, 557—581)'ya göre, Gök-Türk devletinin kurucusu olan Bumın (Çince'de, T'u-mên)'ın atası A-hien, „şad" ünvânını taşıyor (Bilge Şad) ve Bumın'dan hemen önce gelen Tu-wu adlı başbuğ da Ta-ye-hu (büyük yabgu) olarak tanınıyordu (bk. Liu *ayn. esr.*, I, 6). Demek ki, Türk kütlesinin Juan-juanlara bağlılığı daha ziyâde federatif mâhiyette idi. Bumın, daha 534 yılında Şimâl (Garp) Tabgaç (Wei) hükûmeti ile siyâsî münâsebet kurup, 542'de akıncılarının başında Huang-ho nehri yakınlarında görülmüş ve 545'te Tabgaç hükümdârının gönderdiği elçiyi karşılamıştı (Liu, *ayn. esr.*, I, 6 v.d.). Gök-Türk hanlarından İşbara, 585'teki konuşmasında Gök-Türk devletinin „50 yıl önce" kurulduğunu söylemiştir (Liu, *ayn. esr.*, I, 52; II, 528); bu da 535 tarihine rastlamaktadır.

Ancak, Bumın, Juan-juan devletine karşı olan bir Töles ayaklanmasını bastırıp (546), bu devletin hükümdârı ile eşdeğerde olduğunu göstermek için, onun kızı ile evlenmek istemişti; bu isteğinin reddedilmesi üzerine, Garp Tabgaç prensesi ile evlenmişti, Juan-juan hükümdârı A-na-huai'nin mağlûb edilerek intihar etmesi üzerine Juan-juan devleti çökmüş (552 başları) ve daha sonra resmen „il-kagan" (él-khagan veya il-i khagan [bk. Liu, I, 7, 41] = ilig ~ élig kagan [bk. A. v. Gabain, *DTCFD*, II./5, 687]) ünvânını almıştı; böylece, Bumın'ın eski büyük Hun imparatorluğunun başkent bölgesi olan Ötüken (Orhun ırmağının hemen garbında, 47° arz — 101° tûlde, bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, s. 172) merkez olmak üzere hakanlığı kurması 552 yılına rastlar (Gök-Türklerin başlangıcı ve Bumın devri için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 81 — 137).

Devletinin garp kanadını, „yabgu" ünvânını taşımak, dolayısıyla şark kanadının yüksek hâkimiyetini tanımak üzere kuruluşta kendisi ile birlikte çalışan küçük kardeşi İstemi (Işdemi, Çince'de Şe-ti-mi)'ye veren Bumın, devletini kurduğu yıl içinde öldü. İstemi garpta fetihlerine devam ederken, Ötüken'de iktidâra gelen, Bumın'ın oğlu K'o-lo (Kara ?) ve bunun erken ölümü üzerine hakan olan, Bumın'ın diğer oğlu Mu-kan (553—572) zamanında devlet, haşmetli çağına ulaştı. Heybetli görünüşü, parlak ve nâfiz gözleri, kudreti ve huşuneti Çin kaynaklarında belirtilen Mu-kan Kağan, ahâlisinden bir kısmının Çin'e (müttefikleri olan Ts'i topraklarına) sığındığı bilinen, bir kısmının da garba doğru kaçtığı anlaşılan Juan-juan devletini ortadan kaldırdıktan sonra (555; A-na-huai'nin oğlu An-lo-çen, Wei başkenti Ç'ang-an önünde yakalanarak kuvvetleri ile birlikte imhâ edilmişti; bk. W. Samolin, *East Turkistan...*, s. 55), şarkta K'i-tanların ve şimâlde Kırgızların ülkelerini Gök-Türk hâkimiyetine bağladı. Çin'de Garp Tabgaçlarının yerine geçen Chou hânedânı (557—581) ile, diğer Çinli Tsi (Ch'i) hânedânını (550—577) baskı altına aldı. İstemi'nin harekâtına karşı, Çin'den yardım isteyen Ak Hun-Eftalit devletine ve Mâverâünnehr halkına Çin askerî yardımını önledi. 564'te Şan-si'deki Tsi başkenti Tsin-yang'ı muhâsara etti ve kızı Prenses Aşına'yı Chou imparatoru ile evlendirdi (568). Kaynakların bildirdiğine göre, geniş ülkelere ve 100,000 bin kişilik bir orduya sâhib olan Gök-Türk hakanını, Çin imparatoru akrabalık kurmak sûretiyle teskin etmiş oluyordu (Liu, I, 15, 20; H. Ecsedy, *Trade and war Relations between the Turks and China in the Second half of the 6 th Century, AO*, Budapeşte, 1968, XXI, 133 v.d.).

Mu-kan'ın emrindeki kuvvet, hakanlığın şark kanadının ordusu idi. İstemi (552—576) kumandasındaki öteki ordu ise, kendi bölgesinde hareket hâlinde idi. Kısa zamanda, Altayların garbını Issık-Köl ve Tanrı Dağlarına kadar hâkimiyeti altına alan İstemi, geniş çapta askerî ve siyâsî faâliyetleriyle temas kurduğu Sâsânî imparatorluğu ve Bizans gibi Orta-çağ'ın en büyük iki devletini Gök-Türk siyâseti izinde yürütüp, Türk hakanlığını bir dünya devleti yapmıştı. Ak Hun-Eftalitler üzerinde yaptığı ilk baskıdan (ihtimâl 556 yılı başlarında) sonra, ipek transit ticâretini elinde tutan bu devlete karşı Sâsânî imparatorluğunu tabiî müttefik olarak gören İstemi, Anûşirvân-i °Âdil ile bir antlaşma yaptı; bu vesîleyle Anûşirvân ile evlenen kızı İran sarayında imparatoriçe oldu (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 242, 266; el-Mas°ûdî, *Murûc al-zahab*, Kahire, 1948, I, 265, 270). Müttefikler tarafından sıkıştırılan Ak Hun-Eftalit devleti yıkıldı ve toprakları, Ceyhun (Amu-Derya) sınır olmak üzere 557'de bu iki imparatorluk arasında paylaşıldı (bk. K. Czeglédy, *Nomad népek...*, s. 114). Mâverâünnehr, Fergana'nın bir kısmı, Garbî Türkistan'ın cenûbu, Kâşgar, Hoten v.b. Gök-Türklere intikal etti. Bu sûretle İç-Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu.

Ancak Anûşirvân, bu bölüşmede zaferdeki cüz'î katkısına rağmen „arslan payı"nı (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 228) almıştı. Fakat bununla yetinmeyerek Mâverâünnehr kervan güzergâhını da ele geçirmek için, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyâtını durdurdu. Böylece hem ipek ticâreti ile uğraşan ve son taksimde Gök-Türklere bağlanan Sogd (Mâverâünnehr bölgesi. Buradaki Chao-wu grupları hakkında bk. W. Eberhard, *Orta ve Garbî Asya halkları, TM*, 1942, VII-VIII, 146 v.dd.) ahâlisinin faâliyetini baltaladı, hem de Türkleri ipek transit vergisi gibi yüksek bir gelirden mahrum etti. İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Gök-Türk fütûhâtının Talas-Çu sâhasından ve Seyhun nehrinin şarkındaki Choa-lit ülkesi (elçi Zemarkhos'ta: Kolch) üzerinden Aral-Hazer şimâline doğru ilerlediği bu tarihlerde (bk. K. Czeglédy, *ayn. esr..*, s. 112 v.dd.) İran ile uzlaşma ümidini kesen İstemi, Bizans'a döndü ve İstanbul'a, Sogdlu ipek tâciri ve diplomat Maniakh başkanlığında bir hey'et gönderdi (568). Tarihte bu, Orta-Asya'dan Şarkî Roma'ya giden ilk resmî hey'et idi. İpek mes'elesi Gök-Türkler kadar, Bizans'ı da ilgilendirdiğinden (ipeğin Bizans'ta iktisâdî ve siyâsî ehemmiyeti için bk. K. Hannestad, *Les relations de Byzans avec la Transcaucasie et l'Asie centrale aux 5e et 6e siècles, Byzantion*, 1957, sayı 27, s. 421—430), hattâ Sâsânî aracılığından kurtulmak üzere nakliyâtını Hind denizi yoluna teksif etmek için Cenûbî Arabistan'daki Himyerî devleti ile temaslar kurmağa çalışan Bizans'ta (bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 234) İmparator Justinos II. Türk elçilerini alâka ile karşılamış, İstemi'nin gönderdiği İskitçe (Türkçe) mektubu okutmuş ve Maniakh'ın ağzından teşebbüsün ciddîliğini anlamıştı. Justinos II., bir ittifak antlaşması yapmak üzere, umûmî vâli Zemarkhos başkanlığında bir hey'et gönderdi (568 ağustos başı). Türk elçileri ile birlikte Karadeniz-Kafkaslar - Hazer denizi-Aral gölü arasından Talas yolu ile Tanrı Dağlarında Ak-Dağ (Altun-Dağ; bu yer için bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 181 v.d.)'da İstemi'nin (Bizans kaynaklarında: Stembis, Silzibulos, Σιλζίβουλος, Σιζάβουλος = Sizabulos v.b. Bk. *Byz. turc.*, II, s. 234. al-Ṭabarî 'de سنجبو = Sincibu. Bu şekiller „Sir [= garp] yabgu" dan bozulmuş olabilir, bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 228 not 6; yânî Sil ~ Sir [Silis = Jaxartes = Sır-Derya, bk. S. G. Kljaştorniy, *Türk Dili Araştırmaları*, 1954, IV, 70 v.dd.] + yabgu; bk. H. W. Haussig, *Byzantion*, 1953, sayı 23, s. 374. Veya Sincibu şeklinin Ermeni tarihçisi Sebeos [VII. asır]'daki „Chenestan Chepteukh" [= Çin yabgusu] tâbirinden çıkmış olması muhtemeldir; bk. D. M. Dunlop, *The Jewish Khazars*, Princeton, 1967, s. 31 v.d.) huzuruna gelen Bizans elçisinin hâtıraları (Bizans tarihçileri Menandros [VI. asır sonları] ve Th. Simokattes [VII. asrın ilk yarısı]'in eserlerinden naklen Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 233—238, 246—252; K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder-und Völkerkunde*, Leipzig, 1912, II, 17—21; L. Ligeti, *Az ismeretlen Belsö Azsia*, Budapeşte, 1940, s. 54—69; Türk. trc. *Bilinmiyen İç-Asya*, 1946, s. 59—73; *A Magyarok elödeiröl és a honfoglalasrol*, Budapeşte, 1958, s. 44—50) Gök-Türk tarihi için çok kıymetli bir vesîkadır. İstemi, Bizans ile işbirliği yaparak Anûşirvân'ı ipek yolunu açmağa zorlamak gayesini güden siyâsetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sâsânî-Bizans çatışması başlamış, hâkimiyetlerini Hârizm'e ve şimâle yaymakta olan ve Buhârâ, Taşkent v.b. gibi 8 bölge (prenslik)'yi hakanlığa bağlayan Gök-Türkler (bk. H. W. Haussig, *Byzantion*,

XIII, 374 not 38) de daha 570'te Azerbaycan'a girmişlerdi (K. Czeglédy, *A korai Kazar történelem forrásainak kritikájához, Magy. Tud. Akad Közleményei*, XV/1-2, 125). Fakat garba doğru yapılan bu Türk ilerleyişi durakladı ve esas ortak hareket ile ilgili müdâhale, ancak Anüşîrvân'ın oğlu olup, Gök-Türk prensesinden doğduğu için „Turk-zāda" diye anılan Ormuzd IV. (579—590)'un son yıllarında (588'lerde) yapılabildi. Gecikmenin sebebi, Gök-Türkleri savaşa iştirâk için tazyik eden Bizans'ın gönderdiği elçilerden biri olan Valentinos'u 576'da Aral gölü havâlisindeki Türk bölgesinde karşılayan Türk-şad (Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, II, 276; yâni şad ünvânını taşıyan Türk prensi, bk. A. Bombaci, *On Ancient Turkish Title Şad, Gururajamanjarika*, Napoli, 1974, s. 168)'ın sözlerinden anlaşılmaktadır. Bu Türk prensi haklı olarak, Bizans'ı, Gök-Türklerin affedilmez hasımları olan Avar (Uar-Hun, bk. Moravcsik, *ayn. esr.*, II, 192)'ları himâye etmekle suçluyordu (Menandros; bk. *A Magyarok elödeiröl..*, s. 49). Ayrıca Bizans, Azerbaycan üzerinden gelerek ihtimâl Cenûbî Kafkasya'daki Sabar Türkleri (aş. bk. Sabar devleti) ile bağlantı kurmak isteyen Gök-Türk kuvvetlerinin hızını kesmek maksadıyla, 576'da Sabar hâkimiyetini yıkarak Türk kütlesini dağıtmıştı (bk. K. Czeglédy, göst. yer.).

İstemi'nin siyâsetinin diğer mühim bir netîcesi de şu olmuştu: 19 yıl sürmüş olan (571—590) Sâsânî-Bizans mücâdelesinden sonra da iki imparatorluğun arası düzelmemiş, birbirini tâkib eden karşılıklı istîlâlarda nihâyet İmparator Herakleios'un Medâin (Ktesiphon)'e kadar uzanan seferleri (622—628) Sâsânî imparatorluğunun mukavemetini tamamıyle kırmıştı (tafsilât için bk. A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu tarihi*, Türk. trc. A. Müfid Mansel, İstanbul, 1943, I, 251 v.d.); *Kur'an* (XXX, 1. bk. H. B. Çantay, *Kur'an-ı hakîm...*, 1953, II, 686)'da bile işâret olunan bu durum, islâmiyetin kısa zamanda İran'da hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.

Gök-Türk imparatorluğundaki, İstemi'nin faâliyeti dâhil, bütün askerî-siyâsî teşebbüslerin adına yapıldığı hakan Mu-kan 572'de öldü. Devleti muazzam bir genişliğe ulaştıran (Çin kayıtlarına göre hakanlığın genişliği şarktan garba 10 bin „li" ve şimâlden cenûba 5—6 bin „li" [bk. Liu, I, 8], yâni 10,5 milyon km² civârında idi) bu büyük hükümdârın hâtırası Orhun kitâbelerinde akisler bulmuştur; Nitekim Orhun kitâbeleri (*Kitâbeler*, I, şark, str. 2—3) onun dört tarafa ordular sevk ettiği, birçok kavimleri itâat altına aldığı, birçok hükümdâra baş eğdirtip diz çöktürdüğü, ileride (şarkta) Kadırgan dağlarına, geride (garpta) Temir Kapıg (Demir-Kapı, Belh-Semerkand yolu üzerinde, 12—20 metre genişlik ve 3 kilometre uzunluğunda)'a kadar-Türk milletini-hâkim kıldığını, bu ülkeler arasında Kök-Türk (kavmi)'lerin idi-oksız (aş. bk. Kültür: İl'de istiklâl) oturduğu ve onun bilge alp kağan olduğu, buyruk ve beylerinin ve kavminin bilge ve cesur oldukları kaydedilmektedir (*Kitâbeler*, I, şark, str. 2—3). Ötüken'de tertiplenen büyük cenâze törenine husûsî hey'etlerle katılan komşu devlet ve kavimler (Bökli-çöllüg il [Garbî Kore? bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 186 v.d.], Çin, Tibet, Apar=Avar [Avrupa Avarları?], Apurım [Porom], Kırgız, Üç-kurikan, Otuz-tatar, Kitan, Tatabı; *Kitâbe*, I, şark, str. 4; II, şark, str. 5) arasında Bizans imparatorluğunun da bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır (bk. B. Ögel, *Göktürk yazıtlarının „Apurım" ları ve „fu-lin" problemi, Belleten*, 1945, IX, 63—87; krş. *Byz. turc.*, II, 80; G. Clauson, *Asia Major*, N. S., 1960, VIII/1, 122).

Mu-kan'ın yerine kardeşi T'a-po geçti (572—581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdârı, kendini tebrik etmek üzere hediyelerden başka 100 bin top ipek gönderen Chou imparatoru ile, tebrik için çeşitli hediyelerle birlikte başkumandanını göndermek sûretiyle husûsî bir itinâ gösteren T'si (Ch'i) imparatoruna „oğullarım" diye hitab ediyordu (Liu, I, 43). Bu, bütün Şimâl Çin'in Türk himâyesine alındığını göstermekte idi. Ülkesinin genişliğinden dolayı hakanlığın doğrudan-doğruya kendi idâresindeki kanadını ikiye ayırarak, şarkına kardeşi K'o-lo'nun oğlu Şê-t'u (Işbara)'yu garbına da küçük kardeşi Jo-tan'ı kağan ünvanları ile tâyin eden T'a-po, bir T'si prensesi ile evlenmek düşüncesine kapıldı ve ayrıca, Türk topluluğu için zararlı cihetleri önceki devirlerde ileri görüşlü Türk idârecileri tarafından ortaya konulmuş olan Buddha dinini, budist misyonerleri (Hui-lin-Jnagoupta, bk. Liu, I, 36—39, 43, 461 v.d.)'nin telkinlerine kanarak, memlekette himâyeye kalktı; bir budist tapınağı ve bir Buddha heykeli yaptırdı (S. G. Kljaştorniy-A. V. Livsiç, *The Sogdian Inscription of Bugut Revised, AO*, 1972, XXVI/1, 78). Gök-Türk haşmeti zevâle yüz tutmuş gibi idi. T'a-po dış siyâsette de yanlış adımlar attı. T'siler 577'de Chou hânedânı tarafından yıkıldığı zaman, oradan kaçarak kendisine sığınan bir T'si prensini Çin kağanı ilân etti. Choularla arasının açılmasına sebeb olan bu durum karşısında, kalabalık bir ordu ile Pekin bölgesine ilerleyen T'a-po kendisine yeni bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu (579). Ancak prensesin verilebilmesi için Chou hükümdârı, Çin kağanı T'si prensinin kendisine teslimini istiyordu. Bir av esnâsında bu prensin Choular tarafından kaçırılmasına göz yumulması, millet nazarında hakanın itibârını büsbütün sarstı (Liu, I, 33; H. Ecsedy, *ayn. esr.*, s. 135). Gök-Türk birliği ve kültüründe mühim çatlakların belirdiği bu yıllarda diğer bir hâdise de İstemi'nin ölümü oldu (576).

Resmî ünvânı yabgu olması gerekirken (Kendine bağlı Garbî Gök-Türk halkı „Yabgu Türkleri" diye de anılıyordu. Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 95 not 3), kitâbelerde bile kağan diye zikredilen bu büyük şahsiyetin ölümü yukarıda adı geçen Türk-şad'ın, Bizans'ı suçlayan sözlerinden öğrenilmektedir. Onu sinirlendiren hususlardan biri de, ölen „atası"nın yas günlerinde Türklerin rahatsız edilmeleri idi. Yol hâtıraları Gök-Türk hakanlığının garp bölgelerindeki kavimler bakımından çok mühim olan elçi Valentinos'a hitâben yapılan bu konuşma, ayrıca Türk fütûhâtının hem şeklini, hem felsefesini açıklamak itibârıyle de değer taşımaktadır: „Ben, esirlerimiz olan Uar-Hunilerin hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum, Dinyeper'in, Meriç'in nerede olduğunu, Tuna'nın nereye aktığını da biliyorum. Gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür. Bize karşı gelmek cesâretini gösteren Alanları, On-Oğurları (aş. bk. Oğurlar) görüyorsunuz. Roma'ya da geleceğiz." (bk. *A Magyarok elödeiröl..*, s. 49). Gök-Türk sınırlarının Kafkasya'nın şimâline ulaştığını ortaya koyan bu sözlerle Bizans da açıkça tehdit edilmekte idi. Ancak Türk-şad latife yapmadığını gösterdi. Kırım'da Bizans'a âit ünlü Kerç kalesi Türk kuvvetleri tarafından zaptedildiği zaman Şarkî Roma elçileri henüz Gök-Türk topraklarında idiler (576). Bu, Gök-Türk hakanlığının Mançurya sınırlarından Karadeniz'e kadar uzanarak genişliğinin son haddine ulaştığı tarihtir (bu hususa 726'da Orta-Asya'da seyahat eden Çinli budist rahip Huei-ch'ao'nun notlarında da temas edilmiştir; bk. B. Ögel, *Göktürk yazıtlarının „Apurım" ları ve „fu-lin" problemi, Belleten*, 1945, IX, 87).

İstemi'den sonra yerine geçen oğlu Tardu (576—603, Çince'si Ta-t'ou; aslında bir ünvan, bk. W. Eberhard, *Bir kaç eski Türk unvanı hakkında, Belleten*, 1945, IX, 325), cesâreti ve savaşseverliği ile babasına benzemekte idi ise de, ihtirası yüzünden, T'a-po hakanın daha önce sebebiyet verdiği ihtilâfı derinleştirdi. Çinliler, onun bu zaâfından faydalandılar: Önce, hakanlığın kendine verilmemiş olmasından küskün olan Ta-lo-pien'i (Mu-kan'ın oğlu) T'a-po'ya karşı kullanarak Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Halbuki Mu-kan bile bu oğlunu tahta namzed göstermemiş idi, çünkü annesi asil (Türk soyundan) değildi. Hakan T'a-po da 581'de ölürken, kendi oğlu yerine onun hakan olmasını arzu ettiği halde, devlet meclisi bunu kabûl etmiyerek, K'o-lo'nun oğlu İşbara (Çince'de, Şa-po-lüe)'yı hakanlığa getirmişti.

Çin, Gök-Türkler arasındaki bu anlaşmazlığı körüklemeğe devam ediyordu. Ta-lo-pien garp yabgusu Tardu'nun yanında, yeni hakan ile mücâdeleye hazırlanırken, İşbara da o sırada, Chou-ların yerine iktidâra gelen Sui hânedânı (581-618)'ndan kendi âilesinin intikamını almak isteyen karısı Chou prensesi (Ts'ien-kien)'nin telkinlerine kapılarak, Çin'e kuvvet sevk ediyor, Sui imparatoru Wen-ti (Yang Chien, 581—604)'de eskiden beri Çin şehirlerinde ticâretle uğraşan ve dostluk münâsebetleri çerçevesinde imtiyazlara sâhip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırıyordu. Buna karşı İşbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi, Çin desîse faâliyetinin kesifleşmesine yol açtı. Wen-ti derhal Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek onu Gök-Türk hakanı olarak tanıdığını bildirdi (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 220). İhtirası alevlenen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket etmeyi teklif eden İşbara'nın isteğini önce reddetti ve İşbara, Gök-Türkleri gayet iyi tanıdığı anlaşılan diplomat-general Ç'ang-sun Şeng ile mücâdele etmek ve bu Çinlinin Türk kumandanları arasına soktuğu nifak ile uğraşmak mecburiyetinde kalırken, Tardu, hakanlığın şark kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582). Böylece, 350 yıldan beri ilk defa Çin'de siyâsî birliği kurarak sonraki kudretli T'ang sülâlesine siyâsî bakımdan basamak vazifesini görmüş olan Sui sülâlesi iktidarının başladığı yıllarda, hakanlık resmen ikiye bölünmüş oldu.

b — Şarkî Gök-Türk hakanlığı:

Zor şartlar altında İşbara, dengeyi büsbütün kaybederek, ordu mensupları arasında, kendisi ile mücâdeleye devam eden Ta-lo-pien'e bağlı olduklarını zannettiği yüksek rütbeli kumandanları vazifeden uzaklaştırmaya, hattâ cezâlandırmaya başladı. Netîcede bu askerlerle, prenslerden bâzıları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Etrafında korku ve nefret uyandıran İşbara da, kendi kudretinden çok şey kaybettiğini esefle gördüğü için bizzat, Sui hükümdârına mürâcaat ile barış dileğinde bulundu. Teklifi sevinçle kabûl eden Wen-ti'nin derhal yolladığı elçilerin başında yine Ç'ang-sun Şeng bulunuyordu. Başkentte hatunun ve diğer Türk ileri gelenlerinin önünde bu Çinli, İşbara'ya hakaret edecek kadar ileri gitti ve „Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabûl eden hakanı „Ç'en" (bende) ilân ettikten sonra memleketine döndü (bk. Liu, I, 45—52, 66 v.d., 81, 101). Şark hakanlığı Çin tâbiyetine girmişti. Durumu kendi çıkarına kıyasıya sömürmeyi tasarladığı anlaşılan Çin, Türkleri büsbütün Çinlileştirmek maksadı ile, halkını Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin âdetlerini kabûle teşvik ve mecbur etmesi için İşbara üzerinde tazyikini artırdı. Hakan, imparatora gönderdiği 585 tarihli mektupta, ona bağlı kalacağını, haraç vereceğini, kıymetli atlar hediye edeceğini, ancak dilini değiştiremeyeceğini, uzun saçlarını kestiremeyeceğini, halka Çinli elbisesi giydiremeyeceğini, Çin âdet ve kanunlarını alamayacağını, zîrâ bu bakımlardan Türk milletinin hassasiyetle

çarpan tek kalb olduğunu bildiriyor (Liu, *ayn. esr.*, I, 53) ve Sui imparatorunun dünyanın gerçek hâkimi olduğunu, gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar bulunamayacağını ilâve ediyordu (Liu, göst. yer.).

Gök-Türk hakanlığının parçalandığı, tâbi kütlelerin ayaklandığı, Türklerin Çin'e ilticâya başladıkları, Türk hükümdar âilesi mensuplarının birbirine düştüğü bu karışıklıkta İşbara öldü (587). Yerine geçen kardeşi Ye-hu (Mo-ho-ch'o = Baga çor; bk. P. Pelliot, *T'P*, 1929, XXVI, 151) ve arkasından Devlet Meclisi'nce hakan îlân edilen Tulan (588—600) zamanlarında durum düzelmedi. Meşhur Ç'ang-sun Şeng, Gök-Türk hakanlığını büsbütün çökertmek yollarını gösteren raporlar hazırlayarak imparatoruna takdim ediyor, elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü desîselerle Türk hânedan üyelerini karşı karşıya getiriyordu. En büyük yardımcısı da, önce T'a-po'nun, sonra İşbara'nın, nihâyet Tulan'ın öldürülmesinden (600) sonra, Çin'in muvafakati ile tahta çıkarılan K'i-min (600—609)'in karısı olan Çinli prenses Ts'ien-kien idi (Liu, II, 545 not 461). K'i-min, bu defa, şark hakanlığını kendi idâresine almağa çalışan Tardu'ya karşı kullanılmakta idi. Bu K'i-min de İmparator Yang-ti'ye, 607'de gönderdiği bir mektupta „Haşmetpenâh'ın âciz bir bendesi" olduğunu, hattâ, vaktiyle İşbara'nın bile reddettiği „Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa -giyim, âdet ve dilde Çinlileştirmeğe- hazır bulunduğunu" yazabiliyordu. Ancak, ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şi-pi (Shih-pi, 609—619) Gök-Türk haysiyetini biraz kurtarabildi. Bir Çinli prenses ile evlenmekle berâber, bunu, Çin'in Gök-Türk iç-işlerine müdâhalesini önleyen bir paravana olarak kullandı ve 5—6 yıl içinde şark hakanlığı topraklarındaki dağınıklığı giderdi; garpta Tibet'e ve şarkta Amur nehrine kadar uzayan ülkeyi tekrar itâat altına aldı (615). Durumdan telâşa düşen imparator, Türk hânedan âzâsı arasında ihtilâf çıkarmaya dayanan değişmez Çin planını yeniden tatbike geçti: Bu defa yol göstericisi, husûsî desîse raporları hazırlayan ve Garbî Asya için yazdığı eserler başlıca kaynaklardan sayılan Çin devlet ve „sömürge" adamı P'ei-chü (Liu, *ayn. esr.*, I, 87; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 195; B. Ögel, *ayn. makale, Belleten*, IX, 76) idi. Hakanın küçük kardeşi Ç'i-ki-şad'a hakanlık teklif edildi. Fakat milletin perişanlığını ve Çin tahakkümünün rezaletlerini gören bu genç, teklifi, kendisine vaadedilen Çinli prensesle birlikte reddetti (bk. Liu, I, 87). Çinliler başka bir yol denediler: Gök-Türk kumandanlarından birini pusuya düşürerek öldürdükten sonra, hakana onun muhâlefet maksadı ile kendilerine mürâcaat ettiğini, fakat „aradaki dostluktan" dolayı onun ortadan kaldırılmasını uygun bulduklarını bildirdiler. Gaye Hakan Şi-pi ile Gök-Türk başbuğlarının arasını açmaktı. Hakan bu oyuna da gelmedi. Son hâdisenin Çin-Türk anlaşmasını bozduğunu ileri sürerek yıllık haracı kesti, savaşa hazırlandı. Planı, şimâl eyâletlerinde geziye çıkmış olan İmparator Yang-ti'yi baskın ile yakalamaktı, fakat bu teşebbüs Ötüken'de bulunan ve yukarıda sıra ile üç hakana zevcelik ettiğini söylediğimiz Çinli prenses tarafından gizlice Çin'e ulaştırıldığı için, sür'atle geri dönmeğe çalışan imparator, tâkipçi Gök-Türk süvârileri tarafından Şan-si'de Yen-men (bugün Tai-hien) mevkiinde kuşatıldı. Üzüntüsünden ağladığı rivâyet edilen imparatorun (Liu, I, 73) imdadına yine mâhut prenses yetişti: Gök-Türk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı söylentisini yayarak Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (615).

Yang-ti'nin son itibâr düşürücü durumu, Çin'de karışıklıklara yol açtı ve ona karşı muhâlefet gittikçe arttı. Bu defa da Çin ileri gelenlerinin Gök-Türklere sığındıkları görülüyor ve Şi-pi Hakan Çinlilerin siyâsetini kendilerine karşı tekrarlıyordu. Çin sarayını yağmalayarak aldığı kıymetli eşyayı Gök-Türk hakanına sunan mülteci Liang Shi-tu'yu, Şi-pi, Çin kağanı îlân ederek (617) kendisine bir kurt başlı sancak verdi (Liu, I, 83; II, 446). Liu Wu-Chou adlı diğer bir kumandanı da Garbî Çin kağanı yaparak, Suilere karşı sefere çıkardı. Siyâsî faâliyetleri arasında, tarihî bakımdan en ehemmiyetlisi Çin umûmî vâlilerinden Li Yüan'ı himâyesine alıp desteklemesidir; antlaşma gereğince, Türk ordularının yardımı ile Suileri iktidardan uzaklaştırdıktan sonra başkent Ç'ang-an'daki imparatorluk servetini hakana takdim eden, ayrıca 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabûl etmiş olan Li Yüan, Çin'de 300 yıl kadar hüküm süren meşhur T'ang sülâlesini (618—906) kurmuş ve kendisi imparator olarak, Kao-tsu (618—626) ünvânını almıştır (Liu, I, 129—133, 359 v.d.; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 191—197, 204).

Şi-pi'den sonra hakan olan Ç'u-lo (619—621), kardeşinin sert siyâsetini tâkib ederek, hakanlık hakkındaki tutumu kısa zamanda değişen T'ang imparatoruna karşı Sui sülâlesini canlandırmaya karar verdi ise de, karısı Çinli prenses İ-ç'ing tarafından zehirlenerek öldürüldü. Hakan olan kardeşi Kie-li (621—630) kuvvetli bir adam değildi. O da, bu hain prensesle evlenmiş, ağır bir dille yazdığı mektuplarla imparatoru tahrik etmişti. Karısının te'siri altında bulunan Kie-li, plansız, tabyesiz, sâdece askerî cesârete dayanan teşebbüslerinde bir-iki defa mağlûb olunca, millette hakkında emniyetsizlik uyandı. Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ayaklandılar (627). Vaktiyle Türk himâyesine sığınan birçok Çinli, T'ang imparatorundan af dileyerek memleketine dönmüş, K'i-tanlar ve başka kavimler Çin ile temaslar aramış ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanmışlardı. İmparator T'ai-tsung (627—649, Li Yüan'ın oğlu, asıl adı Li-Shih-min) Türklere vuracağı darbe için hâdiselerin gelişmesini bekliyordu. Hakan kuşattığı bir şehir önünde mağlûb olarak çekilirken yakalanıp Çin başkentine gönderildi (630).

T'ai-tsung'un kendini „Türklerin Gök kağanı" îlân ettiği 630 senesi, Şarkî Gök-Türk istiklâlinin sonu kabûl edilmiştir. Hakanlığa bağlı kabîleler ve yabancı topluluklar dağılmış, Gök-Türk prensleri etraflarına kuvvet toplayabilecek kimseler olmadıklarından, herkes başının çâresine bakmış ve bâzı gruplar Çin'e sığınmışlardı. Aşına âilesinden birbirini tâkib eden kağanlar, artık Çin sarayının emrinde, oraya sadakat ziyâretleri yapan, hediyeler sunan ve imparatorlardan türlü ünvanlar alan birer kukla idiler. Gök-Türklerin acıklı durumunu, Çin sarayında, Türklere karşı ne yapılabileceği husûsunda, imparator huzurunda cereyan eden münâkaşalardan anlamak mümkündür (Liu, I, 148 v.dd., 199 v.d.). Netîcede Şimâl-î garbî Çin'de (Ordos) Sed boyunda „6 eyâlet" bölgesinde Türklerin yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu sûretle belki Türklerin Çinlileşeceği umuluyordu. Fakat 680'e kadar geçen 50 yıl devamınca Türk milleti kendini unutmadı; bu arada meselâ Aşına âilesinden bir prensin Altaylarda Türk hakanlığını ihyâya çalışması (646—649), yine Gök-Türk hükümdarları soyundan Tu-çi'nin On-okların başında „kağan" îlân edilerek (676—678), Çin'e karşı Tibetlilerle ittifak etmesi (bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 74 not 3, 281) gibi ufak çapta baş kaldırmalar oluyordu. Çinliler tarafından şiddetle bastırılan bu hareketler arasında en çok hayret uyandıran, 639 yılında Kür-şad'ın ihtilâl teşebbüsüdür. T'ang imparatorunun sarayında vazife gören Gök-Türk prensi (hakan Ye-hu'nun oğlu T'u-li) Kür-şad (Çince'de: Kie-şê), Türk devletini ihyâ etmek için 39 arkadaşı ile gizli bir cemiyet kurmuş ve önce, bâzı geceler tek başına şehirde dolaşan imparator T'ai-tsung'u yakalamağa karar vermişti. Fakat planın tatbik edileceği gece ansızın patlayan fırtına yüzünden imparator saraydan çıkmadı. Kararın geciktirilmesini mahzurlu gören Kür-şad ve arkadaşları bu defa doğruca saraya yürüdüler. 40 Türk, sarayı ele-geçirip başkente hâkim olmayı düşünüyorlardı. Yüzlerce muhâfız telef edildi ise de, dışarıdan sevk edilen ordu ile başa çıkılamadı. Şehir yakınındaki Vei ırmağına doğru çekilen Kür-şad ve arkadaşları yakalanarak öldürüldüler (Liu, I, 148, 203).

c — Garbî Gök-Türk hakanlığı: 582 yılında Şark hakanlığı ile resmen ilgisini kesen Tardu, her iki kanadı kendi idâresinde birleştirmek için gayret sarf ediyordu. Şark hakanlığına baskı yapan Çin'in, Tulan Hakan'a karşı, kardeşi T'u-li'yi tutarak iki kardeşi çarpıştırması üzerine Tardu, Çin'e yürüdü. Şimâl Çin'de başarılarla ilerlerken yukarıda adı geçen general-diplomat Ç'ang-sun Şeng'in oyununa kurban gitti. Bu Çinli, Türk ordusunun geçeceği yollardaki suları, kuyuları, pınarları zehirletmişti. Tardu böyle bir şeyin yapılacağını hatırına getirmediği için zâyiat ve ağır at telefatı verip (Liu, I, 107), çekilmek zorunda kaldı (600). Bu tarihe kadar Tardu Kağan garpta başarılar kazanmış, Hoten bölgesini imparatorluğa bağlamış, Şehinşah Ormuzd IV. „Türk-zâde" (579—590) zamanında, Bizans-Sâsânî savaşlarında, İran işlerine müdâhale etmiş, bir Türk başbuğu („Hazer kıralı"?) Derbend'i kuşatırken, diğer bir Gök-Türk ordusu Herat, Bâdgîs havâlisine girmişti (588—589). Bu orduyu durduran ünlü Sâsânî kumandanı Bahrâm-i Çûpîn (al-Mas'ûdî, *Murûc*, I, 132; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, Kahire, 1348, I, 277. Bu münâsebetle al-Ṭabarî, al-Ṣa'âlibî gibi diğer islâm kaynaklarında da „Türklerin büyük hakanı" olarak geçen Şâba, Sâba, Sâya adının aslında Gök-Türk hânedânının adı olan Aşına olması muhtemeldir)'in isyan ederek Ormuzd'ı tahttan indirip yerine oğlu Ḫusrav-i Parvîz'i çıkarması, ancak bunun da kaçması üzerine, Bahrâm'ın kendini Şâhîn-şâh îlân etmesi Sâsânî imparatorluğunu karıştırmış, Bizans'ın müdâhalesi ile mağlûb edilen Bahrâm sonunda hakana sığınmıştı (tafsilât için bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 242—250; K. Czeglédy, *Nomad népek..*, s. 44). Böylece Tardu'nun, bir yandan, kısa müddet için de olsa, her iki Türk hakanlığını kendi idâresinde birleştirmesi (598'e doğru), aynı zamanda İran üzerinde nüfuzlu bir durum kazanması, onun, 598 yılında Bizans imparatoru Mauricios'a gönderdiği mektupta ifâdesini bulmuştur: „Dünyanın yedi ırkının büyük şefi ve yedi ikliminin hükümdârı Hakan'dan Roma imparatoruna.." (Th. Simokattes'ten naklen, Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 246 v.d.; R. Grousset, *L'Empire des steppes*, s. 134; J. Hamilton, *Toquz Oguz et On-Uygur*, s. 36; Tardu'nun mektubu, için bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 101—117). Çin kaynaklarına göre de, bu tarihte Tardu, Ötüken, Şimâl-i garbî Moğulistan, Aral gölü havâlisi, Kâşgar, Mâverâünnehr ve Merv'e kadar Horasan sâhaları üzerinde hâkim bulunmakta ve ulu hakan olarak Bilge Kağan ünvânını taşımakta idi (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 249 v.d.).

Fakat Tardu Gök-Türk birliğini gerçekleştirmek için çok şiddetli davranmıştı. 601'de başkenti yakınlarındaki bir savaşta netice alamaması üzerine birçok Türk boyları ve yabancılar ayaklandılar. Tardu bunlarla başa çıkamadı ve Kuku-nor havâlisinde kayıplara karıştı (603).

Tardu'nun sahneden çekilmesinden sonra, memlekette isyancıların sayısı arttı, nizam bozuldu. Şark hakanlığında yeni bir kudret olarak beliren Şi-pi Kağan'a karşı, Tardu'nun torunu (Ho-sa-na = C'u-lo Kağan) Suilerle işbirliğine kalktığı ve hattâ ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşama-

yı tercih ettiği için Şi-pi tarafından Çinlilerden teslim alınarak öldürüldü (619, Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 22, 52 v.d.; Liu, I, 358). Devlet Meclisi 'nin hakan ilân ettiği, Tardu soyundan Şi-koei zamanında durum düzelmeğe başladı. Fakat asıl huzura, Tardu 'nun küçük torunu olan T 'ong-Yabgu (Yabgu Kağan) devrinde (618—630) kavuşuldu. Çin kaynağı T 'ang-shu 'ya göre „akıllı ve cesur" olan bu hakan „mâhir bir savaşçı ve seçkin bir tabyeci" idi (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 52, 256). Orhun, Tola ırmakları ile Aral gölü - Kafkaslar arasında yayılmış bulunan Tölesleri kendine bağlamış, İranlıları mağlûb etmiş, cenupta Kandehâr 'a kadar ilerlemişti. Ordusu birkaç yüz bin „iyi yay kullanan" süvâriden kurulu idi. Merkezi, Talas şehrinin 75 km. kadar cenûb-i şarkîsindeki ünlü Bin-yul (Bin-bulak = bin pınar) mevkiinde idi. T 'ang-shu 'ya göre „O zamana kadar garpta onun derecesinde kuvvetli olan bir kimse görülmemişti" (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 263). Çin ile dostane münâsebetler kurmuş olan T 'ong-Yabgu çağında Hindistan 'a gitmek üzere Gök-Türk imparatorluğunu baştan başa geçerek yolları, şehirleri, dinî ve kültürel hayatı hakkında çok ilgi çekici bilgi veren Çinli budist râhip Hiuen-Tsang, T 'ong-Yabgu'yu da ziyâret etmiştir (Hiuen-Tsang 'ın, bu seyahat notlarından başka, talebeleri tarafından hayatı da yazılmıştır. Tercümeleri: St. Julien, *Mémoires sur les contrées occidentales par Hiouen-Tsang*, Paris, 1857—1858; St. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Tsang*, Paris, 1863; S. Beal, Si-yu-ki, *Buddhist Records of the Western World*, London, 1884; *On Yuan Chwang 's Travel in India 629—645, A.D.*, London, 1904; S. Deal, *The Life of Hioen-Tsiang*, London, 1911; T.W. Davids Ruys - S. W. Bushell taraflarından yeni tab'ı, Yeni Delhi, 1961). Seyahat notları ilk olarak X. asrın ilk yarısında Uygur Türkçesi 'ne çevrilmişti (bu tercümeden Almanca 'ya: A. v. Gabain, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen - Tsang*, *SBPA*, 1935, VII, 151—180; XXXIX, 371—414; Türk. trc., *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1964, IV, sayı 1-2, s. 21—64. Seyahatnâmeden hulâsalar: Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 193—197; L. Ligeti, *Bilinmiyen İç Asya*, s. 69—86).

Gök-Türk imparatorluğunun parlak bir devir yaşadığı bu yıllarda On-oklar ve Karluklar isyan ettiler. Bunları, kendi mevkiini tehlikede zanneden Şark hakanı Kie-li teşvik etmiş olmalıdır. Bir münâzaa esnâsında T 'ong-Yabgu 'nun, hakanlığın garp kanadı başbuğu olan amcası Se-pi tarafından öldürülmesi (630) ülkeyi karıştırdı. On-oklardan Nu-şi-piler Se-pi 'yi istemediklerinden, kendileri bir hükümdar seçmeyi tercih ettilerse de, T 'ong-Yabgu 'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşildi. Bu defa Töleslerin ayaklanması, devletin Çin 'e bağlanmasında başlıca âmil oldu.

630 senesi Gök-Türk tarihinin en karanlık yılıdır. Şark hakanlığı bu sene Çin 'e boyun eğmişti. Garp hakanlığı da yine bu tarihte aynı âkıbete uğradı. Bundan sonra da Aşına soyundan bir sürü kağan, bâzan aynı zamanda birkaç kağan Garbî Gök-Türk gruplarının başında görülüyorsa da, bunlar Çin 'in birer me'muru idiler (Bu kağanlar, için bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 27—40). Garbî Gök-Türk ülkelerinin Çin 'e ilhâkı 658 'de tamamlandı.

ç — II. Gök-Türk hakanlığı 630—680 arasındaki 50 yıllık süre, Gök-Türklerin hürriyetlerini kaybettikleri hazin bir devre oldu. Her ne kadar Orta-Asya 'da millet olarak Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhâfaza etmişlerse de, müstakil bir devletten mahrumiyet, Gök-Türkler için haysiyet kırıcı bir ıstırap kaynağı idi (*Kitâbeler*, I, şark, str. 7, 9; II, şark, str. 7, 9). Gök-Türkleri bu felâkete sürükleyen sebepler, kitâbelerden anlaşıldığına göre, şu üç noktada toplanmaktadır:

1 — Sonraki devlet ve idâre adamlarının kifâyetsizliği (*Kitâbeler*, I, şark, str. 3, 5-7; II, şark, str. 3, 5, 7).

2 — Türk kavminin tedbirsizliği (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 8-10, şark, 23-24; II, şimâl, str. 6-8, şark, 19-20; *Tonyukuk kitâbesi*, str. 3).

3 — Çin 'in kurnazca siyâseti ve yıkıcı propagandası (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 5-7, şark, str. 6-8, 10; II, şimâl, str. 4-6, şark, str. 7-9).

Gök-Türk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda, *Kitâbeler* yolu ile çok iyi tanınan, Aşına soyundan Kutluğ (Çince 'de Ku-to-lo) istiklâl savaşına girişti (680). Türk milletinin hür ve müstakil hakanlık çağının hasreti içinde olduğunu sezen Kutluğ, kendinden önceki mücâdeleleri de tâkib etmişti. Bu arada daha önce, Çin 'deki bâzı Türk zümrelerinin aynı maksatla başa geçirdikleri, bu uğurda hayatını kaybeden Prens Ni-şu-fu vak 'ası (679) ve Aşına soyundan Fu-nien ile birlikte 53 arkadaşının Lo-yang çarşısında îdam edilmesi zikredilebilir (ağustos 618, bk. Liu, I, 247, 249).

Bu sırada Şimâl Çin 'de bulunan ve Türk kütlelerinin istiklâl iştiyakını gerçekleştirmek azmi ile ortaya atılan Kutluğ, gizlice teşkilât kurarak, etraftaki Gök-Türklerin ileri gelenleri ile halkını vazife başına çağırdı. Bu hareket beş bin kişinin katılması ile sür'atle genişledi. Bu dâvete koşanlar arasında, II. hakanlık devrinde Gök-Türklerin ünlü devlet adamı ve kumandanı Tonyukuk da vardı (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 5).

Kutluğ ile Tonyukuk önce, 618'de Şimâl Çin'deki Yün-çu eyâletine baskın yaparak 30 bin civârında at, koyun, deve ele-geçirdiler (Liu, I, 306) ve yeni gelen kuvvetlerle birlikte Gobi çölü ile Orhun ırmağı arasına çekildiler. Çogay (Çince Çung-tsai) 'ın şimâl koruluğunu yazlık, Kara-kum 'u

ise, kışlık merkez yaparak (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 7; bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs célestes*, s. 169 v.d., harita 1; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth century Turkish*, s. 412b. Bu iki mevkiin yerleri hakkında farklı bir görüş için bk. K. Czeglédy, *Čoγay-quzï, Qara-qum, Kök-öng.*, *AO*, 1962, XV, 55—65) hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri Ötüken idi. Baykal gölünün cenûb-i garbîsinde, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamır ırmakları ile çevrili, müdâfaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli mevkîde (47° şimâl arzı, 101° şark tûlü) iklimi mûtedil ve otlağı bol bir yer olan Ötüken yaylası (Ötüken yış = Ötüken koruluğu ve stratejik önemi için bk. *Kitâbeler*, I, cenup, str. 3—4, 8; II, str. 3, 6; ayrıca coğrâfî mevkii için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 80 v.d.), Asya Hunları ve I. Gök-Türk hakanlığı zamanında devletin ağırlık merkezi olarak, Türklerin kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütlelerini ancak, „Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etrafında toplamak ve idâre etmek mümkün idi (A. v. Gabain, Türk. trc. *Kök-Türklerin tarihine bir bakış*, *DTCFD*, 1944, II/5, 687). Kutluğ 'un giriştiği hareketin gelişmesinden endişelenen Selenga ırmağı boylarındaki Oğuzların, tedbir olmak üzere K 'i-tanlarla ve Çin ile ittifak teşebbüsleri bir Gök-Türk seferini ta'cil etti. Tonyukuk 'un tavsiyesi ile baskın şeklinde „İnekler Gölü" (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 10—15; bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 28, 172, harita 1) kıyısında kazanılan savaş (682), Oğuz tehlikesini ortadan kaldırdı. Tarihî ehemmiyeti hâiz bu muhârebe Gök-Türklerin Ötüken 'e hâkim olmalarını sağladı. Kutluğ, kağan ilân edilerek İlteriş (İl 'i = devleti derleyip toplayan) ünvânını alıp II. hakanlığı teşkilâtlandırdı: Kardeşi Kapgan 'ı şad, diğer kardeşi To-si-fu 'yu yabgu tâyin etti. İstiklâlin kazanılıp devletin kuruluşunda birinci planda rol oynayan Tonyukuk 'u devlet müşâviri (Ayguçi, *Tonyukuk Kitâbesi*, str. 10, 21 v.b.; bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 71) yaptı, ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti (Kutluğ 'un ilk Çin baskınında kendine iltihak edip Apa Tarkan ünvânı verildiği bildirilen A-şi-tê Yüan-çen ile Tonyukuk 'un münâsebeti hakkında münâkaşalar için bk. Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, *ATİM*, 1899, II, 16 v.d.; Liu, I, 430; son olarak, M. Mori, *A-shih-tê Yüan-chen ve Toñuquq*, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1973, V/1—4, 87—93; G. Clauson, *Some Notes on the inscription of Toñuquq*, *Studia Turcica*, 1971, s. 132).

Yeni hakanlığın önce Çin 'i taarruz hedefi olarak alacağı tabiî idi. Bir zaferler resmi geçidi manzarasını arzeden Çin seferleri, bir yandan bu eski ve hilekâr hasmı baskı altında tutmak, diğer yandan da körpe Gök-Türk devletinin şiddetle ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, bilhassa at gibi zarûrî madde ve vâsıtaları elde etmek maksadını güdüyordu. Akınlar hep Pekin 'den Kan-su 'ya kadar olan sâhaya, Çin seddinin hemen cenûbundan Huang-ho 'nun cenup mecrasına yakın yerlere kadar yayılan ve Çinlilerin „Çu" dedikleri garnizon ve eyâlet merkezlerine yöneltilmişti; 682 'de Ping-çu 8 defa, 683 'te Lan-çu, Ting-çu, Kuey-çu, Yü-çu ve Feng-çu 10 defa, 684 'te So-çu 6 defa, 685 'te yine So-çu ve Hin-çu 2 defa, 686 'da yine So-çu, Tai-çu 11 defa, 687 'de yine So-çu, Çang-p 'ing 9 defa akın yapılan yerlerdi. Bu seferler esnâsında Çin vâli ve kumandanları mağlûb edilip, orduları dağıtıldı. Büyük çapta zaferler Hin-çu 'da (nisan 685) ve So-çu 'da (teşrin I. 687) kazanıldı (T 'ang-shu ve Kiu T 'ang-shu 'daki savaşlar için bk. Liu, I, 158 v.d., 212 v.dd., 438).

İlteriş Kağan, şimâlde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, şarkta Kerulen, Onon nehirlerinin yüksek vâdilerine, garpta Altaylara kadar uzanan sâhadaki Türk ve yabancı kavimleri Gök-Türk idâresine almıştı (*Kitâbeler*, I, str. 15—16; II, 13—14). Böylece Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilâtlandırarak töreyi tekrar yürürlüğe koyan millî kahraman İlteriş, kutlu Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağın gölgesinde öldü (692). Vaktiyle İlteriş adına dikildiği iddia edilen, Orhun 'un cenûbundaki Ongın kitâbesinin (W. Radloff, *ATİM*, 1897, III, 243—256) 732 'lerde dikildiği ileri sürülerek (G. Clauson, *The Ongin Inscription*, *JRAS*, 1957, s. 177—192), İlteriş'e âit olmadığı (ayrıca bk. *Ph. T. Fundamenta*, 1964, II, 201 v.d.), fakat İl-etmiş (Yabgu) adına oğlu tarafından dikilmiş olduğu bildirilmektedir (bk. Talât Tekin, *A Grammar of Orkhun Turkic*, Bloomington, 1968, s. 11; kitâbenin nşr. *ayn. esr.*, 255 v.d.).

İlteriş öldüğü zaman biri 8 yaşında (Bilge), diğeri 7 yaşında (Kül-Tegin) olmak üzere iki oğul bırakmıştı. Kardeşi 27 yaşındaki Kapgan (fâtih mânasında ünvan, krş. G. Clauson, *A note on qapqan*, *JRAS*, 1956, s. 73—77) hakan oldu (692—716). Çin kaynaklarında adı Mo-ç 'o (Türkçe aslı, Beg-çor, bk. P. Pelliot, *T 'oung Pao*, 1926, XXIV, 287) diye geçen Kapgan, Türk tarihinin büyük fâtihlerinden biridir. Tonyukuk devlet müşâvirliği vazifesini yapıyor, hakanın kardeşi, yeğenleri ve oğulları yavaş-yavaş Gök-Türk hakanlığının seçkin simâları olarak beliriyorlardı. Kapgan Kağan 'ın büyük ve uzak görüşlü bir devlet adamına yakışır planları olduğu görülmekte olup, esasları şöyle hulâsa edilebilir: *a*. Çin'i baskı altında tutmak. Bunda iki maksadı vardı: Türk devletinin huzurunu korumak ve halka yetecek ölçüde zirâî istihsâl imkânları sağlamak. *b*. Çin 'de dağınık halde yaşamakta olan Türkleri anavatana (Ötüken) çekmek. Bunda da iki maksadı vardı: Türkleri yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve Türk ülke-

sinde askerî ve iktisâdî gelişmeyi hızlandırmak. c. Asya kıt'asında ne kadar Türk yaşamakta ise, hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak. Kapgan 'ın bu siyâsî ve iktisâdî görüşleri, onu, sayılı Türk büyükleri arasında çok yükseltmektedir. Bilhassa 3. nokta dikkat çekici bir siyâsî kavrayış ifâde eder (bk. A. v. Gabain, *Kök-Türklerin tarihine bir bakış*, s. 689).

Genç, haşin ve ihtiraslı Kapgan, seferler ve zaferler dizisini 693 Çin baskını ile açtı. Ling-çu eyâletine şiddetli bir darbe indirdi; aynı sene içinde bu bölgeye yedi sefer daha tertipledi (Liu, I, 160, 214; II, 850). Sonra Ordos 'a akın yaptı. Askerî harekâtını yeniden Ling-çu 'ya teksif ettiği yılda (696, Şeng-çu 'ya 1, Liang-çu 'ya 3, Ling-çu 'ya 8 sefer; bk. Liu, I, 270, 438) K 'i-tanlarla Çin 'in bozuşmasını kendi lehine değerlendirerek, T 'ang imparatoriçesi Wu (690—705) 'yu destekledi. Korkunç K 'i-tanları Ho-pei bölgesinde ağır hezîmete uğrattıktan (teşrin I. 696) sonra imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin „hu" (hu = 12,5 kiloluk ölçek) tohumluk darı, 3 bin adet zirâat âleti, 10 bin (T 'ang-shu 'ya göre 40 bin) libre demir, Çin topraklarında oturan (çoğu Ordos 'da „6 eyâlet" arâzisinde) Türklerin anavatana iâdesi (Liu, I, 161, 215). Sonra Kapgan, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızlara yöneldi. Mevsim kış (696—697), yol uzun ve meşakkatli idi, fakat bu sefere zarûret vardı (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 20—21). Kapgan ile Tonyukuk idâresindeki Gök-Türk ordusu „kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bâzan atları yedeğe alarak" (göst. yer., str. 25—26), yolsuz vâdilerden Kögmen dağlarını aştı, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı, „han" ı ölen Kırgız ülkesi teslim alındı. Sıra, Kırgızlar ve Çinlilerle anlaşmış olan Türgişlere (On-oklar) geldi. Fakat Çin, Kapgan 'ın isteklerini sürüncemede bırakıyordu. Hakan, önce mevcut duruma uygun olarak orduyu ve idâreyi yeniden teşkilâtlandırdı: Kardeşi To-si-fu 'yu hakanlığın sol kanadına, İlteriş 'in oğlu 14 yaşındaki Bilge 'yi sağ kanattaki Tarduş üzerine şad olarak tâyin etti (*Kitâbeler*, I, şark, str. 17) ve kendi oğlu Bögü (Kitâbelerde İnel Kağan, Çin kaynaklarında Fu-kü) 'yü küçük kağan yaptı (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 282 not 5). Bu sûretle Türk imparatorluğunda iki cephe teşekkül etmiş, askerî kuvvetler de iki ordular grubu hâlinde tertiplenmişti. Kapgan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnel Kağan ile Bilge Şad emrindeki, fakat gerçek sevk ve idâresi Tonyukuk 'un elinde bulunan garp ordular grubu da On-okları devlete bağlamak vazifesini almışlardı. Çin elçilerine karşı Kapgan 'ın şiddetli ve kararlı tutumu şimdilik şarkta bir silâhlı çatışmayı önledi: „Mo-ç 'o 'nun kudretinden telâşlanan Çin" (Liu, I, 161) 'den derhal üç bin tarım âleti, 40 bin „şi" (1 şi = 10 hu) tohumluk darı gönderildi ve Türkler anavatan topraklarına iâde edildi (697). Büyük kağanın planlarından ilk ikisi gerçekleşmişti.

Ancak, Kapgan 'ın kızını bir T 'ang prensi ile evlendirmek arzusuna karşı, aslında cariyelikten gelme bir kadın olan İmparatoriçe Wu 'nun, T 'anglardan değil de, kendi âilesinden bir prensi dâmad olarak ortaya sürmesinden öfkelenen Kapgan, yanında bulunan Çin elçilik hey'etinden General Yen-çi-wei (ihtimâl T 'anglardan) 'yi Çin kağanı ilân ederek, onunla birlikte Türk ordularının bütünü ile ansızın Çin topraklarında göründü (698): Kuei-çu, T 'an-çu, P 'ing-çu, Yü-çu, T 'ing-çu, Çao-çu eyâletlerine 30 defa çıkış yaptı. 100 bin kişilik ordusu ile, bütün Çin kuvvetlerini ezdi, at sürüleri başta olmak üzere bol ganimet ve esir aldı. Tonyukuk 'un da katıldığı bu geniş ölçüdeki harekât esnâsında denize (ihtimâl Peçili körfezi), nehire (herhalde Hoang-ho) ve Şantung bölgesine ulaştığı anlaşılan Türk orduları tarafından 23 kasaba tahrib edildi (*Kitâbeler*, I, şark, str. 17; II, şark, str. 15; *Tonyukuk*, str. 19. Belki Bilge Şad emrindeki birlik denize varmamıştı: *Kitâbe*, I, cenup, str. 3; II, şimâl, 2. Türklerin şarkta Çin topraklarında ilerledikleri ve kitâbelerde „taluy ügüz" [deniz-nehir] olarak zikredilen son nokta, R. Giraud [*L 'Emp. d. Turcs*, s. 28, 48 v.d.] 'ya göre, Pekin 'in şimâl-i garbîsindeki Ç 'ang-p 'ing olmalıdır). Oradan şimâle yönelen Kapgan 'a, Çin orduları kumandanı Şa-ça Cung-i, emrindeki birkaç yüzbinlik kuvvetine rağmen hücuma cesâret edemiyerek Gök-Türk süvâri tümenlerinin geçişini uzaktan seyrederken, ümidini kaybeden Çin sarayından, orduya gönderilen gizli bir günlük emirde, kağanı bulup öldürenin prens ilân edileceği bildiriliyordu (Liu, I, 126 v.d., 216, 319).

Aynı senede İnel ile Bilge tarafından sevk edilen garp orduları grubu da, Tonyukuk 'un yüksek kumandasında, Altayları aşıp Yarış-ovası (Cungarya) 'na doğru ilerlemiş ve Bolçu (Urungu gölünün cenûb-i garbî kıyısında; bugün Tokoi kasabası, bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 179) 'da On-oklar ordusu üzerinde kesin zafer kazanmıştı (698, *Tonyukuk Kitâbesi*, str. 29—42; Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 282; R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 62, 178). „Türk bodun" dan olduğu halde „yanlış hareket eden" (*Kitâbeler*, I, şark, str. 18—19; II, şark, str. 16) Türgiş hakanı U-çe-le (Wu-shih-le) 'nin yabgusu ve şadının telef olmaları ile neticelenen Bolçu savaşı, On-okların bütün To-lu ve Nu-şi-pi kabîlelerini, yânî Balkaş, İli, Issık-Köl, Çu ve Talas bölgelerindeki Türkleri Gök-Türk birliğine bağlamıştı (699, Ed. Chavannes, göst. yer.). Bars Bey, Türgiş kağanı tâyin edilerek, kendisi Bilge 'nin kız kardeşi ile evlendiı ilmişti (*Kitâbeler*, I, şark, str. 18—20; II, şark, str. 16—17). Hakanlığın sınırları garpta Kengü-Tarban 'a (*Kitâbeler*, I, şark, str. 21; II, şark, str. 18; Kengü ülkesi için yk. bk. Asya Hunları, Ak Hun-Eftalit devleti; K. Czeglédy, *Nomad népek*.., s. 40—52; Tarban [Tarband] şehri Seyhun 'un orta mecrâsında Arıs ırmağının bu nehre döküldüğü yerdeki [Şaş bölgesinin başkenti] Otrar [Fârâb] şehri, bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 31, 143; S. G. Klyaştornıy, Türk. trc. *Orhon âbidelerinde Kengü 'nün kavmî-yer adı*, *Belleten*, 1954, XVIII, 89—104) ve Fergana 'ya dayandı. Çin kaynağında (T 'ang-shu 'dan, Liu, I, 218) „Mo-ço 'nun, kendi zaferlerinden gurur duyduğu, Çin imparatorluğunu hakir gördüğü, yüksek gayelerinin bulunduğu her tarafa ordular sevk ettiği, arâzisinin 10 bin li (aş. yk. 4.500 km.) 'den fazla olduğu, bütün barbarlar (Çin dışındakiler) 'ın ona itâat etği" kaydedilmektedir. Böylece, vaktiyle Tardu 'nun Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapgan Kağan 'ın Şark-Garp hakanlıklarının topraklarını tek idârede birleştirmesi yolu ile „dehşet verici Türk birliği ihyâ edilmişti" (R. Grousset, *L 'Empire des Steppes*, s. 157). Bu tarihte, anlaşıldığına göre, Gök-Türk hakanlığına bağlı Türk kütleleri 30 boy teşkil etmekte idiler (aş. bk. Sosyal yapı: Boy, bodun).

Kapgan 'ın planında 3. noktanın tamamlanması için Mâverâünnehr 'in de zaptı gerekiyordu: Coğrâfî mevkii, iklimi, verimli toprakları ile zenginliği bütün kaynaklarda övülen Mâverâünnehr 'de o sırada Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvvet yok idi. Türk soylu bâzı âilelerin idâre ettiği „şehir kıralhkları" 675 'lerden beri, nisbeten küçük kuvvetlerle ufak çapta teşebbüslere girişen müslüman-Arap kumandanlarına (Abdullah b. Ziyâd, Sa'îd b. 'Oşmân, Mûsâ, Muhallab v.b.) başarı ile karşı koymakta idiler (tafsilât için bk. al-Balâzurî, al-Ṭabarî, Narşahî v.b. gibi islâm tarihçilerinden naklen H. A. R. Gibb, Türk. trc. *Orta Asya 'da Arab fütuhatı*, 1930, s. 14—25; R.N. Frye-A. Sayılı, *Selçuklulardan evvel Ortaşark 'ta Türkler*, *Belleten*, 1946, X, 102—115).

Yine Tonyukuk 'un yüksek kumandasında olmak üzere, İnel Kağan ve Bilge taraflarından sevk ve idâre edilen Gök-Türk garp orduları grubu, Altaylar-Bolçu-Yarış Ovası-Çu ve Talas havzaları-Karadağ 'ın şimâli üzerinden İnci nehri (Seyhun = Sır-Derya) kıyılarına ulaştı; nehri geçerek Mâverâünnehr 'in Kızıl-Kum çölüne daldı ve tam cenup istikametine yöneldi. Ordunun bir kısmını, muhtemel bir yan hücûma karşı, İnel idâresinde burada bırakan Tonyukuk cenûba ilerledi ve U-çe-le 'nin oğlu olan Türgiş başbuğu So-ko (Souo-ko, bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 67, 271) idâresinde olduğu anlaşılan Sogd halkı teslim oldu. Tinsi-oğlı (T 'ien-tse [Çin imparatoru] oğlu) 'nın yattığı Alaca [beñglig] Ektağ (bk. R. Giraud, *L 'Empire d. Turcs...*, s. 45; ayn. mll., *L 'inscription de Baïn-Tsokto*, 1961, s. 63, 108, 111; veya „Tinsi oğlu denilen mukaddes Ektağ", bk. M. Ergin, *Orhun âbideleri*, 1970, s. 43) 'ı aşarak ilerleyen Gök-Türk ordusu cenupta Temir-Kapıg (Demir-Kapı) 'a ulaştı (701; seferde tâkib edilen yol için bk. R. Giraud, *L 'Emp. d. Turcs*, harita 4). Zengin ganîmet elde edildi: „Sarı altın, beyaz gümüş, eğri deve, kız-kızan..." (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 45—48). Temir-Kapıg, bilindiği gibi, M. önceki asırlardan beri İran-Tûrân (Türk) ülkeleri arasında tabiî sınır kabûl edilmekte idi.

Mâverâünnehr seferi münâsebeti ile Orhun kitâbelerinde ilk defa müslüman Araplar (Tezik) zikredilmiştir (*Tonyukuk Kitâbesi*, str. 45). İranlıların Araplara verdikleri Tâzî adından (Ṭayy adlı Arap kabîlesinden) gelen Tezik (Türkler tarafından, sonraları İranlılar için kullanılmıştır: Tacik), o zaman Keş şehrinde karargâh kurmuş olan Horasan vâlisi Muhallab 'in kuvvetleri ile ilgili olmalıdır. Anlaşıldığına göre İnel kumandasındaki kuvvet, bir Arap hücûmuna karşı orada bırakılmış, fakat Muhallab ordusu herhangi bir harekette bulunmamıştır.

Şarkta da Türk ordusu faâliyet hâlinde idi. 701 başlarında Tangutların sâhası Lung-yu (Kansu 'nun şimâl-i şarkîsi) 'ya bir akın tertipleyen Kapgan 'ın buradan Cenûbî Ordos 'da Sogd kolonileri (Chao-wu) 'nin bulunduğu „Altı Eyâlet" (Liu Hu-çu, *Kül-Tegin ve Bilge Kitâbelerinde*: Altı Çub Sogdak) üzerine açtığı sefere (şubat 702) Bilge ile Kül-Tegin de katılmışlardı. Sogdluların hezîmeti dolayısıyla karşı çıkan Çinli kumandan Ong-tutuk (Wei Yüan-çung, bk. Liu, I, 164, 218) idâresindeki 50 bin kişilik ordu da mağlûb edildi ve Çinli general henüz 16 yaşlarında bulunan Kül-Tegin tarafından elinde silâhı ile yakalanarak getirilip hakana teslim edildi (702 sonbaharı; bk. *Kitâbeler*, I, şark, str. 31 v.d.; II, şark, str. 24 v.d.; R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 81 v.d., 188; S. G. Kljastornyj, *Sur les colonies Sogdiennes de la Haute Asie*, *U A J h b*, 1961 XXXII/1—2, 95—97). Kapgan, Çin 'e akınlarına devam etti. 702 'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu bölgelerine 20 sefer yaptı. 704 'te Kül-Tegin ile Bilge 'nin de katıldıkları büyük Ming-şa (Min-sha-hien. Kan-su 'da bugün Çung-wei-hien) muhârebesinde Çaça Sengün (Şa-ça Çung-i) kumandasındaki 80 bin kişilik Çin ordusu hezîmete uğratıldı (*Kitâbeler*, I, şark, str. 32—34; II, şark, str. 26; Liu, I, 164, 219) ve hemen arkasından Lung-çu, Yuan-çu, Hin-çu 'ya karşı 11 akın tertiplendi. T 'ang imparatoru Çung-tsung yine bir günlük emir neşrederek, Kapgan 'ı esir eden veya öldüreni „prens" ünvânı ve 2 bin top ipek vererek taltif edeceğini ilân ediyordu. Ayrıca bütün vazifelilere Gök-Türkleri mağlûb etmek için planlar hazırlamalarını emretti. Bunun üzerine sarayın yüksek me'murlarından Lu Fu 'nun imparatora sunduğu raporda çâre olarak: 1. „Barbarları" birbi-

rine karşı tahrik etmek, 2. „Barbarları“ iki cephede birden savaşa zorlamak yolları tavsiye ediliyor ve M. ö. 36 yılında Çi-çi'nin böyle yenildiği hatırlatılıyordu (bk. Liu, I, 165 v.d.; II, 953).

Bu arada, 649'dan beri Çin ile siyâsî münâsebetler kurmuş bulunan Basmıllar tekrar itâate alındı (704; *Kitâbeler*, II, şark, str. 25). 709'da Çikler (yukarı Kem-İrtiş arasında, Kırgızların komşusu) ve Issık-Köl garbında Azlar (aslen İranlı As = Yaslar, bk. K. Czeglédy, *Nomad népek...*, s. 36, 136), Bilge tarafından hakanlığa bağlandı (*Kitâbeler*, II, şark, str. 26). Gök-Türk ordularının uzaklarda meşgul olmasını fırsat bilerek başkaldırmağa kalkışan Kırgızlar da Bilge-Kül-Tegin idâresinde „mızrak boyu kar sökerek Kögmen dağlarını aşan“ Gök-Türk orduları tarafından Songa ormanında ikinci defa mağlûb edildi (710; *Kitâbeler*, I, şark, str. 35—36; II, şark, str. 26—27; R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 175). Aynı yıl içinde Tola ırmağı civârındaki Bayırkular, Türgi-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı (*Kitâbeler*, I, şark, 34; Liu, I, 169). 711 yılında, yine itâatten çıkmış olan Türgişlere darbe indirildi, „ateş ve fırtına“ gibi saldıran 10 tümenlik ordu mağlûb edilerek, Türgiş yabgusu, şadı ile birlikte, tâbi kağan durumundaki Bars Bey (?) öldürüldü; Türgiş ülkesi merkeze bağlandı. „Kara Türgiş“ itâate alındı (2. Bolçu savaşı, *Kitâbeler*, I, şark, str. 37—38; II, şark, str. 28) ve Mâverâünnehr'e bir yürüyüş yapıldı. Bunun sebebi, kitâbelere göre, „Sogdak (Semerkand bölgesi) kavmini tanzim etmek“ idi (*Kitâbeler*, I, şark, str. 39). Bu seferin yapıldığı yıllar (711—714), Mâverâünnehr'de meşhur Kutayba b. Muslim idâresindeki Arap ordularının kesin başarılar sağladığı devre tesâdüf eder. Kutayba, Buhârâ'yı aldıktan sonra, Sogd başkenti Semerkand üzerine yürümüş, 300 muhâsara makinesi ile kuşattığı şehri, Türk asıllı Kıral Gurak'ı serbest bırakmak şartı ile, teslim almıştı (93=711/712). İslâm kaynaklarında bu münâsebetle Mâverâünnehr halkının Türk hakanından yardım istediği, böylece, Araplarla mücâdele eden müttefik Mâverâünnehr kuvvetlerinin başında bulunan hakanın oğlunun bir gece baskınında bozguna uğradığı bildirilmektedir (bk. al-Ṭabarî'den naklen İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, IV, 126). Bu kayıt Gök-Türklerle ilgili sayılmış ve mağlûb olanın Kül-Tegin olduğu iddia edilmiş (J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 8), veya mağlûb olan Gök-Türk prensinin mutlaka Kül-Tegin olması gerekmediği beyan edilmiş (W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, *A T İ M*, 1899, II, 10 v.d.; krş. ayn mll., *Turkestan down to the Mongol invasion*, *G M S*, yeni seri, 1968², s. 187), son olarak da Kapgan Kağan'ın mağlûb olduğu ileri sürülmüştür (S. G. Klyaştornıy, Türk. trc. *Orta Asya milletlerinin Araplar'a karşı mücâdelelerine dair, Belleten*, 1962, XXVI, 772). Gerçekte ne Kapgan'ın, ne Bilge'nin, ne de Kül-Tegin'in o sırada Mâverâünnehr'e gelmeleri mümkün idi; zîrâ onlar, o tarihlerde hakanın şiddetli tutumundan dolayı isyan eden Türgiş ve Karluklarla meşgul bulunuyorlardı (711—714). Tonyukuk da 705'ten beri faâl vazifeden çekilmişti (bk. Liu, I, 171). Esâsen yukarıdaki iddialar, bahis mevzuu rivâyetin kumandan Kutayba'nın mensub olduğu Bâhila kabîlesinden çıkmış olması, fakat bu devir Mâverâünnehr islâm harekâtı bakımından ana kaynak durumundaki İbn al-Aʿṯam al-Kūfî'de böyle bir rivâyetin geçmemesi (bk. H. A. R. Gibb, *ayn. esr.*, s. 13 v.d., 39 v.d.), Orhun kitâbelerinde bir savaştan değil, sâdece bir „tanzim“ keyfiyetinden bahsedilmesi ve bu hususdaki Çin kaynaklarının karşılaştırılmasından Gök-Türk ordularının başka yerlerde bulunduğunun tesbîti sebepleri ile doğrulanmamıştır. Bu duruma göre, 712 yılında Sogd kuvvetleri başında, Araplara yenilen kumandanın bir Türgiş „han“ı (daha doğrusu bir Türgiş başbuğu) olabileceği netîcesine varılmıştır (bk. A. N. Kurat, *Kutaybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı zaptı*, *D T C F D*, 1948, II, sayı 5, s. 385—425; ayrıca bk. mad. KUTEYBE).

Kapgan Kağan'ın gittikçe şiddetlenen müsâmaha tanımaz sertliği, huzursuzluğu artırıyor, ve görüldüğü gibi, bilhassa Türk boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. İsyan edip, Kengeres (Seyhun kıyıları, Kangalılar veya Keng-külüler memleketi? aş. bk. Peçenekler)'e doğru giden bir kısım Türgiş kütleleri 711 yılında „atların zayıf, azığın yok“ olduğu güç şartlara rağmen Kül-Tegin tarafından tenkil edilmiş ise de (*Kitâbeler*, I, şark, str. 38—40), aynı yılda başlayıp 3 seneden fazla süren ve Çin'in tahriki netîcesinde bütün On-okların (Türgiş-Karluk grupları) katılmaları ile (Liu, I, 221 v.d.) iyice alevlenen isyanlar hayli güçlük çıkardı. İmparator Çung-tsung'un Kan-su eyâletlerindeki ordularını Gök-Türklere karşı seferber hâle getirdiği bu sıkıntılı günlerde Türkistan'daki yurtlarından kalkarak Ötüken'e kadar sokulmağa muvaffak oldukları anlaşılan Karluklar ve müttefikleri, ancak Kapgan, Bilge ve Kül-Tegin'in ortak harekâtı ile Tamıg Iduk-baş (Tamır ırmağının kaynağı, bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 192)'daki şiddetli savaşta (713 ?) mağlûb edilerek dağıtılabildiler (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 1—2; II, şark, str. 29). Bir kısım Karluk kütlesi ve başkaları Çin'e sığındılar ve San-yuan bölgesine yerleştirildiler (Liu, I, 170, 220; Ed. Chavannes, *Notes additionnelles sur les Tou-kiue* (*Turcs occidentaux-Documents...*'ın ilâvesi, s. 30 v.d.). Tamıg Iduk-baş muhârebesi tam zamanında kazanılmış, Gök-Türkleri iki cephede savaşmağa mecbur etmeyi hedef alan Çin kuvvetlerinin Karluklar lehine müdâhalesi önlenmişti. Şimdi de Çin hazırlığını saf dışı etmek gerekiyordu: Çin yığınak merkezi Bişbalık üzerine sefer yapıldı (714). Çin kaynaklarının belirttiği üzere (Liu, I, 169, 220, 275), İnel Kağan ile Tung-lo Tegin ve hakanın eniştesinin kumandasında sevk edilen ordu, Bişbalık'ı kuşattı. Kitâbelere (II, şark, str. 28) göre, Bilge'nin de katıldığı bu harekâtta şehir ele-geçirilemedi ise de, karışıklıktan faydalanarak Tokmak'daki Türk kabîleleri üzerinde bir zafer kazanmakla iktifâ eden Çinlilerin Gök-Türklere karşı büyük ölçüde taarruzu ortadan kaldırılmış oldu.

Ancak hakanlık bir kazan gibi kaynamakta idi. Kitâbelerdeki (I, şimâl, str. 3): „Amcam Kağan'ın idâresi karışıklık içine düştüğü, halkta ikilik ortaya çıktığı zaman...“ (bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 52) gibi ifâdeler durumu açıklamağa yeter. Azlar ve arkasından Izgiller şiddetle ezildi (715; *Kitâbeler*, I, şimâl, str. 3—4). Fakat hakanlığın esas kütlesini meydana getirdiği için devleti temellerinden sarsarak nihâyet ihtilâle sebeb olan Oğuzların isyanları, Gök-Türk içtimâî bünyesinde derin yaralar açtı ve en büyük netîcesi Garp (On-oklar ülkesi, yâni Karluklar, Türgişler ve Mâverâünnehr)'ın hakanlıktan kopması oldu. 714 yılı sonbaharında başladığı anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının, Oğuzların devlete olan nisbetleri dolayısıyla, hayretle karşılandığı kitâbelerden sezilmektedir (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 4; II, şark, str. 30). 715 baharında Kapgan'ın açmak zorunda kaldığı Dokuz-Oğuz seferinde mağlûb edilen Oğuzların hayvanları öldürüldü (Liu, I, 170, 222). 716 senesinde Oğuz boylarından Bayırkular şiddetle tenkil edildi. Fakat bu, ömrü boyunca durup dinlenmiyen haşin tabiatlı Kapgan Kağan'ın seri hâlindeki zaferinin sonuncusu oldu. Kendinden emin, Ötüken'e dönerken yolda Bayırkuların pususuna düştü ve öldürüldü (22 temmuz 716; Liu, I, 171, 223). Âsilerin Çin ile temas hâlinde oldukları, bu sırada onlar nezdinde bir Çin elçisinin bulunmasından anlaşılıyor. Hattâ rivâyete (Liu, göst. yer.) göre, Kapgan'ın kesilen başı bu elçi tarafından Çin'e götürülmüştür.

Kapgan'ın yerine geçen oğlu İnel (Bögü), hakanlığın bu buhranlı devrinde devlet dizginlerini tutacak kudrette değildi. Karışıklığı önleyememiş, yurda huzur getirememişti. Halbuki Türk halkı bu hizmetleri hakandan beklerdi. Oğuzlar, büsbütün alevlendikleri için devleti kurtarmak işi, İlteriş'in oğulları olan Bilge ile Kül-Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. 716 yılında Kül-Tegin 5 Oğuz seferi yapmış (Togu-balık, Kuşlagak, Bolçu ?, Çuş-başı, Ezgenti-kadaz savaşları. Bunlardan 2. de Edizlerle, 4. de Tongralarla savaştı. 3. muhârebenin yeri kesin değildir) ve seferlerden dördüne Bilge de katılmıştı (*Kitâbeler*, I, şark, str. 5—9; II, şark, str. 30—33). O sene büyük ölçüde hayvan telefatına sebeb olan kıtlıkta bile, Bilge sefer hâlinde idi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar püskürtüldü. Dokuz-Tatarlarla ittifak ederek hücuma geçen Oğuzlar Agu'da cereyan eden iki savaşta bozguna uğratıldı ve Oğuz kütleleri, sığınmak üzere, Çin sınırına doğru çekildiler (*Kitâbeler*, II, şark, str. 32—34). Uzayıp giden bu savaşlar dolayısıyla kitâbelerde Gök-Türk ordusunun takattan düşüp cesâretini kaybettiğini belirten ibâreler vardır. Olup bitenler yeni hakanın beceriksizliğine atf olunuyor ve halkta, Tanrı tarafından hakanlık vasfının ondan geri alındığı kanâati uyanıyordu (*Kitâbeler*, II, şark, str. 35. Yeni okunuş: „... dirayetsiz yeni kağan hatâlar işledi. Yukarıda gök, aşağıda kutsal yer-sular ona saâdet [kut = iktidar] vermediler...“ bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 52). Ülkenin felâketten kurtulması için hakanın değişmesi lâzımdı. Çin kaynaklarındaki izâhâta göre, her halde Bögü'nün direnmesi netîcesi, değiştirme zor kullanılarak yapıldı. İnel Kağan, kardeşi, akrabaları, beyleri ve taraftarları öldürüldü (Liu, I, 171, 223. Kapgan âilesinden kurtularak Çin'e sığınan Gök-Türk prensesi ve 723 tarihli kitâbesi için bk. P. Pelliot, *La fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül Tegin*, *T P*, 1915, XV, 301—306; tafsilât için bk. A. Bombaci, *The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä*, *Studia Turcica*, 1971, s. 103—123). İhtilâl planı iki kardeş, Bilge ve Kül-Tegin tarafından hazırlanmış, fakat Kül-Tegin tarafından icrâ edilmişti.

Bilge, kardeşinin ısrarı ile, kağan oldu (716—734). Kül-Tegin de Gök-Türk orduları başkumandanlığını üzerine aldı. 705 yılından beri yüksek mahkeme üyeliği yapmakta iken, Bilge'nin kayınbabası olduğu için ihtilâl sırasında dokunulmayan Tonyukuk da tekrar eski vazifesi olan Aygucı (devlet müşâviri)'lığa getirildi. Fakat umûmî bir yorgunluk, bezginlik vardı (*Kitâbeler*, I, şark, str. 25—27; II, şark, str. 20—22). Mücâdele şiddetle devam ediyordu. 717'de başkaldıran Uygur İl-teberi ile (Kargan savaşı), 718'de tekrar isyâna teşebbüs eden Karluklar ile savaşıldı ve başarıya ulaşıldı (*Kitâbeler*, II, şark, str. 38—40, cenup, str. 1—9. Bu savaşta ölen Tarduş şadı Küli-çor adına İhe Huşotu'da dikilen kitâbe için bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, 1936, I, 135—140; son neşir, T. Tekin, *ayn. esr.*, s. 12, 257 v.d.).

Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bunda Tonyukuk'un, Çin'in kuvvetli, Gök-Türklerin ise, yorgun ve ihtimama muhtaç oldukları husûsundaki kanâatinin te'siri olmuştu. Fakat sığıntı Gök-Türk prensesi ile etrafındakileri (bk. A. Bombaci, *ayn. esr.*, s. 113) Bilge'ye karşı savaşa teşvik eden ve aynı zamanda K'i-tan ve Tatabıların askerî desteğini elde eden Çin, Bişbalık'taki Basmıllar ile de anlaşmıştı. Bu nâzik durum, büyük devlet adamı ve stratejist Tonyukuk tarafından kurtarıldı. Onun sevk ve idâresi altında, önce Basmıllar mağlûb edilip Bişbalık kuşatıldı, sonra da yalnız başına kalan Çin şiddetli bir darbe ile baskı al-

tına alındı: Şan-tan (Kan-su'da) savaşında Çin ordusu bozguna uğratıldıktan (eylûl 720; *Kitâbeler*, II, cenup, str. 1) ve Bişbalık zaptedildikten sonra, Liang-çu, Kan-çu, Yüan-çu bölgelerine 10 sefer yapılarak ele-geçirildi (Liu, I, 173 v.d., 224 v.dd.). K'i-tanlar ve Tatabılar saf dışı edildi (722—723; *Kitâbeler*, II, cenup, str. 2—3). Karluk İl-teberi memleketi terk etti ve orada Bilge, halk tarafından sevinçle karşılandı (*Kitâbeler*, II, şark, str. 41). Hakanlık eski zindelik ve itibârını kazanmıştı. Bütün şark ve Tarbagatay'a kadar garp, hakanlık idâresinde idi. Hattâ Bilge, 717 karışıklığında Ötüken ile alâkasını kesip müstakil bir devlet durumuna girmiş olan Türgiş bölgesini bile kendine tâbi saymakta idi (Liu, I, 420; Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 45 v.d., 82). Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğü olan Tonyukuk, Bilge, Kül-Tegin'in azim ve gayreti ile elde edilmişti. Çin de, şüphesiz durumun farkında idi. 725'te İmparator Hüan-tsung'un başkanlığında yapılan bir toplantıda Bilge Kağan'ın Türkleri seven dirâyetli bir hükümdar, Kül-Tegin'in mâhir bir savaşçı, Tonyukuk'un ise kurnaz bir siyâsetçi oldukları belirtilmekte idi (bk. Liu, I, 175, 227). Bundan önce 721'de Gök-Türk barış teşebbüsüne, büyük bir ordu teşkili ile cevap veren Çin İmparatoru Hüan-tsung, bu seferki barış teklifini müsbet karşıladı. İmparator tarafından Ötüken'e gönderilen Çin elçisini Bilge Hakan kabûl etti (725).

Tonyukuk ile ilgili son bilgi bu 725 tarihine âittir. Buna göre, o, her halde bu tarihten az sonra ölmüş olmalıdır. Gök-Türk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibâren İlteriş, Kapgan, Bilge zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan, „Boyla Baga İnançu Yargan Apa Tarkan" ünvanlarını taşıyan, „bilge" ve stratejist Tonyukuk hakanlığın ordusunu, adliyesini tanzimde başta gelmişti. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve Aygucı olarak hakanlar üzerindeki te'sirleri ile o çağın dinî, kültürel cereyanlarını nasıl yakından tâkib edip, Türk milleti için değerlendirdiğini gösteren deliller verilmektedir: Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirtmek istemiş ise de, Tonyukuk, orduların hareket kabiliyetlerini kaybedebileceklerini ileri sürerek buna karşı çıkmıştı. Aynı şekilde Bilge'nin memlekette budist ve taoist (Taoizm için bk. W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, *DTCFD*, 1944, II/1, 265—274) tapınaklar inşâsı ile bu din ve felsefeyi yaymak hususundaki teklifine de, ordunun savaş kuvvetini zayıflatacağını ileri sürerek itiraz etmişti (Liu, I, 172 v.d., 224, 462). Bu bakımdan bugün garplı araştırıcılar tarafından Tonyukuk'a „Gök-Türk Bismarck'ı" denilmektedir (bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç-Asya*, s. 206).

Tonyukuk öldükten sonra, hâtırasına, Orhun'da Bayın-çokto mevkiinde bir kitâbe dikilmiştir (herhalde 726—727'lerde). Yalnız Türk millî tarihi için değil, Türk dili ve edebiyatı bakımından da mühim bir yeri olan bu kitâbe (son neşirler, R. Giraud, *L'inscription de Baïn-tsokto*, Paris, 1961; T. Tekin, *A Grammar of Orkhun Turkic*, Bloomington, 1968, s. 249—253; bibliyografya ve bâzı tashih tecrübeleri için bk. G. Clauson, *Some Notes on the Inscription of Toñuquq*, *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 125—132) metninin bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olması ihtimâli, Aygucı, bilge Tonyukuk'a Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk sîması olmak şerefini kazandırmaktadır (R. Giraud, *L'Empire d. Turcs..*, s. 59, 154; L. Bazin, *Ph. T. Fundamenta*, II, 209).

731'de de Prens Kül-Tegin öldüğünde (eski Türk takvimine göre, koyun yılının 17. günü = 27 şubat 731, bk. *Kitâbeler*, I, şimâl-i şarkî, str. 1; R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 119) 47 yaşında idi. Cesâreti, savaşçılığı hem Türk, hem Çin vesîkalarında övülen Kül-Tegin, Gök-Türk karargâhı 716'da Dokuz-Oğuzlar tarafından basıldığı zaman büyük bir kahramanlık örneği vermişti (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 9—10; ölümü için söylenenler: I, şimâl, str. 10—11). Bu büyük zâtın ölümü Çin'de de aynı üzüntüyü uyandırmış, imparator bir husûsî elçisi ile baş sağlığı mektubu göndermiş ve Kül-Tegin'in hâtırasına dikilecek âbidede Çince bir metnin de bulunmasını arzu etmişti (Liu, I, 79, 228 v.d.; bu Çince kısım için bk. H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, 1936, I, 82 v.d.). Bilge Kağan'ın isteği ile hazırlanan Kül-Tegin „kitâbesinin Türkçe metnini Kül-Tegin'in atısı" (atabeyi) Prens Yollıg-Tegin yazmış ve 20 günde taşa kazdırmıştı. Gök-Türk tarihi, kültürü ve Türk dili ve edebiyatı bakımlarından emsalsiz değer taşıyan bu kitâbe ile birlikte anıt-kabir ve içindeki nakış ve tasvirler tamamlanmış ve büyük cenâze töreni 1 teşrin II. 731 günü (koyun yılının 9. ayının 27'si) yapılmıştır (*Kitâbeler*, I, şimâl-i şarkî, str. 1; R. Giraud, göst. yer.). Törene Gök-Türk halkı ve ileri gelenlerinden başka Çin, K'i-tan, Tatabı, Tibet, İran-Sogd (Berçek-er = Parsik-er = Sogd'da zerdüşt İranlılar, bk. J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen inschriften*, 1898, s. 32 v.d.; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...*, s. 183, 189; veya Yedi-su bölgesine yayılmış ve Türk hakanlığına bağlı Sogdlular: S. G. Klyachtorniy, *A propos des mots Sogd Bärčäkär Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin*, *CAJ*, 1958, III/4, 245—251), Buhârâ (Yedi-su'da Buhârâlıların oturduğu yer, bk. S. G. Klyachtorniy, göst. yer.), Türgiş, Kırgız ve diğer devlet ve kavimler husûsî hey'etlerle katılmışlardır, (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 11—13; kitâbenin son nşr. T. Tekin, *ayn. esr.*, s. 231—238).

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin, 734 yazında K'i-tan ve Tatabılara karşı Töngkes dağında kazandığı zafer (*Kitâbeler*, II, cenup, str. 7—9) dışında bir faâliyeti görülmemektedir. 727 yılında Bilge, nâzırlarından Mei-lu ç'o (Buyruk-çor, bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 207)'yu Çin'e göndermiş ve imparator tarafından ağırlanan bu elçinin temasları netîcesinde So-fang (Ling-çu'da) şehrinin Gök-Türklerle serbestçe ticâret yapılabilecek ortak pazar-yeri olması için anlaşmaya varılmıştı (Liu, I, 178, 227). 732'de Çin'e gönderilen Türk elçisi, hakanın öteden beri üzerinde durduğu bir Çinli prenses ile evlenme talebini kabûl etmiş olan imparatora teşekkür mektubunu götürüyordu (Liu, II, 660). Fakat bu evlenme gerçekleşmedi; çünkü Bilge yukarıda adı geçen Buyruk-çor tarafından zehirlendi (Liu, I, 229; II, 660 not 1270). Ölünceye kadar, başta bu nâzır olmak üzere onunla işbirliği yapanları bertaraf eden Bilge, 25 teşrin II. 734'te 50 yaşında öldü (it yılının 10. ayının 26'sı, *Kitâbeler*, II, cenup, str. 10; R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 120). 19 sene şad ve 19 sene kağan olmuş, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere, „Türk milletini çok sevmek" ile temâyüz etmiş idi. Türk milletinin ebedîliğine inanmıştı (krş. *Kitâbeler*, I, şark, str. 22—23; II, şark, str. 18—19). Bilge Kağan, şarkta Şantung ovasına, cenupta Tokuz-ersin (Karaşar bölgesi, bk. R. Giraud, *L'emp. d. Turcs..*, s. 188)'e, garpta Demir-Kapı'ya, şimâlde Yır-Bayırku sâhasına kadar seferler yaptığını hatırlatmaktadır (*Kitâbeler*, I, str. 3—4; II, şimâl, 2—3; ayrıca krş. *Kitâbeler*, II, şimâl, str. 11—12). Bilge Kağan'ın ölümü, Kül-Tegin'in acısını henüz unutmayan Türk halkını yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde matem îlân ederek, tâziyetlerini bildirdi. Bilge için, metni Yollıg-Tegin tarafından yazılan kitâbesiyle birlikte bir anıt-kabir inşâ edildi ve 735'te Çin imparatorunun arzusu üzerine buraya Çince bir kitâbe de ilâve edildi (bk. *Eski Türk yazıtları*, 1939, II, 27—30). Bilge için cenâze töreni 22 haziran 735'te (domuz yılının 5. ayının 27'si) yapıldı (*Kitâbeler*, II, cenup, str. 10; Liu, I, 179, 229; kitâbenin son nşr. T. Tekin, *ayn. esr.*, s. 243—248).

Bilge'nin ölümü üzerine Gök-Türk hakanlığında çöküş belirtileri başladı. Babasının yerine tahta çıkan Türk Bilge Kağan (Çin kaynaklarında İ-jan)'dan sonra küçük kardeşi Tengri Han (Çince'si: Teng-li) geçti. 740 yılında Gök-Türk tahtında yine Tengri Han diye anılan bir kağan vardı ve bu, Bilge'nin oğlu idi (kaynak karşılaştırılmaları için bk. Liu, I, 22, 179; II, 621—629; ayrıca bk. W. Samolin, *East Turkestan..*, s. 72 not 2). Hakan çocuk denecek yaşta olduğu için idâre, annesi (Tonyukuk'un kızı) P'o-fu'nun elinde idi. Bu hatun devlete hâkim olamadı, hânedan üyeleri birbirine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan faydalanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar birleştiler, vaziyete hâkim olur olmaz, Aşına âilesinden gelen Basmıl başbuğunu (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85 not 4) kağan îlân ettiler (742) ve Gök-Türk hakanı Ozmış (Wu-su-mi-şi)'ı, sonra da onun küçük kardeşi, son Gök-Türk hakanı Po-mei'yi öldürdüler. Bu arada müttefiklerin araları açıldı. Basmıl başbuğu (kağan) ortadan kaldırıldı ve Uygur başbuğu (Yabgu Kieh-li Tu-fa) Kutlug Bilge Kül unvânıyla kağan îlân edildi (745). Bununla Ötüken'de artık Uygur hâkimiyeti başlıyordu. Bununla berâber, Gök-Türk çağının bâzı âileleri, hattâ Tonyukuk soyundan gelenler, Uygur devletinde ve sonraki Moğullar devrinde bile ehemmiyetlerini muhâfaza etmiş görünmektedirler (bk. B. Ögel, *Sino-Turcica, Cengiz Han ve Çin'deki hânedanın Türk müşavirleri*, Taipei, 1964, s. 29—66).

4 - UYGURLAR:

Orhun kitâbelerinde, ilk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar dolayısıyla zikredilen Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan beri türlü adlarla anılmışlardır: Hoei-ho, Vei-ho, Hui-ho, Huei-hu, Wei-wu v.b. Uygur (Hui-hu, 788'de Hui-ho'dan değiştirilmedir, bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire 744—840*, Canberra, 1968, s. 95 not 96) adının mânası, 974'te tamamlanan Çince *Kiu Wu Tai* adlı eserde „şahin sür'ati ile dolaşıp saldıran" diye açıklanmaktadır (J. R. Hamilton, *Les Ouighurs à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955, s. 61). Diğer taraftan, kelimenin étimologique olarak „Uy (tâkib etmek) + gur" tarzında (Sal-gur gibi) meydana geldiği ileri sürülmüş (Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 38 v.d.) ise de, o tarihlerde Türkçe'de „tâkib etmek" mânasındaki fiil kökünün „ud+" olduğu belirtilerek, Uygur adının „Oy (oymak, baskı yapmak) + gur" şeklinde açıklanması gerektiği veya daha kuvvetli bir ihtimâl ile bu adın Türkçe „Uy (akraba, müttefik) + gur" olabileceği ve dolayısıyla „On-Uygur" deyiminin de „10 müttefik" mânasına gelebileceği bildirilmektedir (bk. J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, *JA*, 1962, CCL/1, 40 v.d.). Çin kaynaklarında Asya Hunlarından indikleri bildirilen Uygurlar (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 87; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 72 v.d.)'ın menşe' efsânesine göre ataları, Hun hükümdârının kızı ile bir kurttan türemiştir (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 73. Gökten gelen ışıktan türeme efsânesi için bk. B. Ögel, *Uygurların menşe' efsânesi*, *DTCFD*, 1948, VI/1—2, 17—24; ayn. mll., *Türk mitolojisi*, s. 73—86). Tabgaçlar devrinde (386—534) Kao-kü (Kao-chê) adı ile görülen ve V. asrın ikinci yarısında bir beylik kuran Uygurlar (ilk tarihleri hakkında bk. B. Ögel, *İlk Töles boyları, Uygur, Ting-Ling ve Kao-ch'ê'ler*, *Belleten*, XII, 811—826), daha sonra, bütün Yukarı-Orta-Asya'yı kapladığı anlaşılan Töleslerin bir kısmını meydana getirmişlerdir; bunlar birinci Gök-Türk hakanlığı çağında durumlarını muhâfaza etmiş, Selenga ırmağı etrafında oturmuş ve VII. asrın

ilk çeyreğinde Sir-Tarduşların 6 kabileden kurulu birliğine katılmışlardı (Liu, II, 1793); sonra P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu kabileleri de Uygur kabîlesi etrafında toplanarak Uygur adını almışlardır (Liu, I, 350; Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 89). Beyleri *erkin* ünvânını taşıyordu. Bu sırada 50 bin savaşçı çıkardıkları bildirilmektedir. Birinci Gök-Türk hakanlığının inkıraza doğru gittiği yıllarda böylece ortaya çıkan Uygur beyliği Erkin T'ê-kien tarafından idâre edildi. Ölümü üzerine, yerine oğlu P'u-se geçirildi. Tarduşlarla işbirliği yaparak Kağan Kieli'nin oğlu kumandasındaki Gök-Türk ordusunu mağlûb eden (630'larda) P'u-se zamanında Uygurlar kuvvetlenmiş, bilhassa P'u-se'nin annesi Vu-lo-hun'un ciddîliği ve töre hükümlerini uygulamaktaki titizliği sâyesinde beylik tamamen nizâma girmişti. O zaman *erkin* yerine *İl-teber* (Çince: Hie-li-fa) ünvânı (J. Hamilton, *Les Ouighours..*, s. 97 not. 2) kullanılmaya başlandı. Merkezi Tola nehri havâlisinde olan İl-teber T'u-mi-tu, Tarduş başbuğunu mağlûb etmek sûretiyle arâzisini genişletti, sonra cenûba Huang-ho'ya kadar varan bir akın yaptı ve netîcede Çin imparatoru tarafından tanındı (646); kendini kağan îlân etti, ülkesini, Gök-Türk tarzında teşkilâtlandırdı (Ed. Chavannes, s. 90 ve *Notes additionnelles..*, s. 17). 647'de Çin tarafından baskı altına alınmak istenen ve sonunda Çin'in tahriki ile öldürülen T'u-mi-tu (648)'nun oğlu P'o-jun, Çin'in On-oklar başına kağan yaptığı Ho-lu'yu mağlûb ederek Taşkent yakınlarına kadar ilerledi (656; bu sıralarda, yukarıda bâzı kabîle adları zikredilen Dokuz-Oğuzların Uygurlara bağlı olduğu anlaşılmaktadır; bk. *Şine-usu kitâbesi*, şimâl, str. 3). Ondan sonra yerine geçen kızkardeşi zamanında gittikçe zayıflayan Uygur beyliği nihâyet Kapgan tarafından Gök-Türklere bağlandı.

a — Uygur hakanlığı: 745'te Gök-Türk hâkimiyetini yıkarak, Ötüken'de bir devlet kuran Uygurlar, aşağıdaki 9 *urug*'tan meydana gelen bir birlik idi: Yağlaqar veya Yağlakır (ihtimâl yağıla + qır = düşman ile savaşmak, hakan uruğu); Hu-tu-ko (*Uturqar, ihtimâl ut „kazanmak" + r + qar), Hu (Kiu-lo-vu [po] = Kürâbir veya Kürâmir, ihtimâl küre „müdâfaa etmek, korunmak" + bir); Mo-ko-si-ki (*Bagasıqır ?), A-vu-çö (*Abırçag veya Ebirçek ?); Ko-sa (Ho-sa = Qazar veya Qasar [Hazar]); Hu-vu-su (*Khuğuzu?); Yo-vu-ku (Yağmurqar); Hi-ye-vu (Ayavıra veya Ayabıra = Ayamur; Aymur = yağmur, küremür gibi; krş. Oğuz Eymür boyu = şerefli, itibarlı, tafsilât için bk. J. Hamilton, *Toquz-Oguz et..*, s. 41—44). Bu uruglardan kurulu Uygur kabîlesinin idâresi altındaki Dokuz-Oğuz birliğinin kabîleleri: P'u-ku (Buku, Türkçe ünvan), Hun (Qun), Pa-ye-ku (Bayırku), T'ung-lo (Tongra), Se-kie (Sıqar), K'i-pi, A-pu-se, Ku-lun-vu-ku, A-tie (Ediz; bk. Liu, II, s. 593; J. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 27, 54 not 19, 20). Görüldüğü üzere, 9 Oğuz boyuna, 9 urugdan kurulu Uygur boyunun ilâvesiyle boy sayısı 10'a yükselmiş, böylece On-Uygur diye anılan birlik (bk. *Şine-usu kitâbesi*, şimâl, str. 3) meydana gelmişti. Nitekim Uygur „ordu" (başkent)'sunu ziyâret eden müslüman Tamîm, hükümdardan başka, herbirinin 13'er bin savaşçısı bulunan 17 başbuğ (bey)'dan bahseder (V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's journey to the Uyghurs*, *BSOAS*, 1948, XII, 281, 284). Anlaşılan, bunun 9'u Oğuz, 8'i de (hükümdârın uruğu hâriç) Uygur uruğu başbuğu idi (tafsilât için bk. E.G. Pulleyblank, *Some Remarks on the Toquzoghuz Problem*, *UAJhb*, 1956, XXVIII/1—2, 38 v.d.; K. Czeglédy, *On the numerical composition..*, s. 278 v.d.). Uygur boyu idâresindeki 9 kabîleye Basmıl ve Karluk boylarının katılması ile, birlik sayısı 11'e yükseldi. Bir Çin kaynağına (Kiu T'ang-shu) göre de, Uygur kağanlığı 11 „vâli" tarafından idâre edilmekte idi (bk. E.G. Pulleyblank, göst. yer.). Orhun kıyısında başkenti Ordubalık şehri (sonraki Kara-Balgasun yakınında)'ni kuran ilk Uygur hakanı Kutlug Bilge Kül 747'de öldü. Yerine oğlu Teñri'da bolmış İl etmiş Bilge Kağan ünvânı ile Moyen-çor (Bayan-çor ?) hakan oldu (747—759). Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine-usu gölü yakınındaki, Uygur hakanlığının ilk devri için mühim olan kitâbe (*Eski Türk yazıtları*, I, 163—185; B. Ögel, *Şine Usu yazıtının tarihî önemi*, *Belleten*, XV, 361—379)'den anlaşıldığına göre, Hakan Moyen-çor, şimâlde Kırgızlarla, garpta Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllarla, ayrıca Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havâlisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar yaymış, oğullarını yabgu ve şad tâyin etmişti. Fakat o, bilhassa Çin üzerinde te'sirli oldu. Karluklar tarafından desteklenen islâm kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talas muhârebesi (751)'nde Çinliler ağır mağlûbiyete uğramış, Tarım havzasının Uygurlara geçmesini sağlayan ve Çin'in Orta-Asya'dan çekilmesini sonuçlandıran bu savaş üzerine, Çin'de büyük hâdiseler olmuştu; bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-şan adlı bir kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Lo-yang (756) ve Ç'ang-an (757)'ı zaptederek kendini imparator îlân etmesi idi (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 210 v.dd.). Moyen-çor, Uygurları yardıma çağıran T'ang İmparatoru Su-tsung'u destekledi, Lo-yang'ı ve diğer başkenti geri aldı (757). Çin yılda 20 bin top ipek vermeği taahhüt etti ve hakan imparatorun kızı ile evlendi.

759'da yerine geçen oğlu Teñride bolmış İl tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan unvanlı Bögü (İ-ti-chien) Hakan (759 — 779) da dikkatini

karışıklıkların devam ettiği Çin'e çevirmişti. Asıl niyeti, Su-tsung'un ölümü (762)'nden sonra T'ang sülâlesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktı. Uygur ordusunun Çin'de görünmesi (762) üzerine, hakanla akrabalık kurmuş olan Töles menşe'li Çin kumandanı P'u-ku (Buku, Türk ünvânı) Huai-en tarafından isyancılar zararsız hâle getirildi ve Uygur harekâtı önlendi. Fakat, Türk nüfûzu Çin'de çok artmıştı. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticâret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı. Tibetlilerin hücûmuna uğrayan Çin'i korumak üzere, P'uku Huai-en'in dâveti ile Bögü'nün yaptığı ve garp hükûmet merkezini de ele-geçirmiş olan Tibetlilerden Çin'in kurtarılması ile sonuçlanan Lo-yang seferi (762), Türk kültür tarihi bakımından da büyük netîceler doğurdu. Hakan Ötüken'e dönerken, Uygurların hayat ve telâkkîlerinin değişmesi bakımından çok te'siri görülen mani dinini Türkler arasında yaymak için, 4 râhibi de berâberinde getirmişti (bk. Kara-Balgasun kitâbesi, *Eski Türk yazıtları*, I, 85; II, 37—48. Türkçe, Çince, Sogdca olarak üç dilde yazılan bu kitâbenin yalnız-başlangıçtan IX. asrın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihi ve hakanları için mühim vesîka teşkil eden-Çince kısmı sağlam kalabilmiştir, bk. O. Hansen, *Zur sogdischen inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun*, *JSFou*, 1930, sayı 44; G. Schlegel, *Die chinesische inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun*, *MSFou*, 1896, sayı 9). Böylece, hayvanî gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, hıristiyanlık-mazdeizm-budizm karışımı bir din olan maniheizm, hakan tarafından kabûl edilerek Türk ülkesinde resmî bir mâhiyet kazandı (L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 250—260; A. v. Gabain, *DTCFD*, 1950, VIII, 374—377; Ş. Tekin, *Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabulü*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1962, s. 1—11; ayrıca bk. R. Şeşen, *Eski Araplara göre Türkler*, *TM*, 1968, XV, 34).

Kırgızlar üzerinde de bir zafer kazanan Bögü Kağan, bir Çin seferini önlemek isteyen akrabası nâzır Tung Baga Tarkan tarafından öldürüldü (bk. C. Mackerras, *ayn. esr.*, s. 59 v.d.) ve bu nâzır Alp Kutlug Bilge Kağan ünvânı ile hakan oldu (779—789). Cesâret ve iyi idâresi övülen, „dünya nizamı için kanunlar hazırladığı" bildirilen (bk. Kara-Balgasun kitâbesi, *Eski Türk yazıtları*, II, 42 v.d.) bu hakan Kırgızları tekrar mağlûb etti ve bir Çinli prenses ile evlenmesi sonunda, Uygur tüccarlarının Çin'de tahakkümlerinden doğan bâzı anlaşmazlıklar ortadan kalktı. Yerine Ay Teñride kut bolmış Külüg Bilge Kağan (789—790) ve oğlu Kutlug Bilge (790—795) hakan oldular. Eskiden beri Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler, o sırada Bişbalık havâlisinde bulunan Şa-t'o Türkleri ile anlaşarak, baskınlara başlamışlardı (bk. H. Ecsedy, *Uigurs and Tibetans in Pei-T'ing 790—791 A. D.*, *AO*, 1964, XVII, 83—104). Çin'i korumayı, iktisâdî ve kültürel sebeplerle, gelenek hâline getirmiş olan Uygurlar, kuvvet göndererek tecâvüzleri önlemek istedilerse de başarıya ulaşamadılar. İtibârı sarsılan hakan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı. Fakat 795'te Ay Teñride ülüg bulmış Alp Kutlug Bilge Kağan ünvânı ile hakan olan, sevilmiş kumandan ve idâre adamı Kutlug (795—805) ile, sonraki Ay Teñride kut bulmış Külüg Bilge Kağan (805—808) zamanlarında bir huzur devri açıldı, iktisâdî faâliyet gelişti; İç-Asya'nın mühim ticâret şehirlerine nüfuz edildi. Dış siyâset bakımından zamanı oldukça sâkin geçen hakan Ay Teñride kut bolmış Alp Bilge (808—821)'den sonra hakan olan Ay Teñride ülüg bulmış Küçlüg Bilge (821—833) „Kara-Balgasun kitâbesi"ni (826) diktiren hakandır; hükümdarlığı başarılı geçmiş bulunan bu hakan Türkistan üzerine sarkmak isteyen Tibetlileri durdurmuş, hakanlığa bağlı Karlukların başına yeni bir yabgu tâyin etmiş ve tâ Sogd bölgesine kadar ticârî münâsebetlerini geliştirmişti. Fakat, sonra memlekette huzursuzluk baş gösterdi. Hakan öldürüldü, Alp Külüg Bilge Kağan (833—839) da nâzırının tahrik ettiği bir isyanda telef oldu. Gittikçe koyulaşan maniheizm te'sirleri dolayısıyla Uygurlardaki gevşemeye karşılık (bk. V. Minorsky, *Hudūd...*, s. 287), Yenisey bölgesinde yeni bir kudret hâlinde beliren ve 20 yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler; başkenti zapt ederek son hakanı öldürüp, ahâliyi kılıçtan geçirdiler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına ve daha kesif olmak üzere, zengin ticâret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'da Bişbalık, Turfan, Kuça v.b. sâhasına göçtüler (*Eski Türk yazıtları*, II, 33—36, 40—47; J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 7—11, 139 v.dd.; IX. asrın ilk çeyreğinde Uygurların dinî durumları, komşuları ve diğer açıklamalar için bk. V. Minorsky, *Tamîm Ibn Bahr's Journey..*, s. 279—306).

Hakan âilesine mensup iki kardeş tarafından idâre edilen bu göçten sonra Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göç sırasında başlarında, kendileri tarafından kağan seçilen Vu-hi Tegin (841—846)'in bulunduğu Uygurlar, bir müddet bâzan Kırgızlar, bâzan Çinliler tarafından hırpalandıktan sonra, bir kısmı Çin tâbiyetine girerken, diğerleri garba V. asırdaki eski yurtlarına (B. Ögel, *İlk Töles boyları..*, s. 826) doğru gittiler ve her iki tarafta da devletler kurdular (Uygur hakanlığının yıkılışı ve Uygurların dağılışları hakkında bk. Tsai Wen-shen, *Li Tê-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Taipei,

1967). Fakat bunlar artık „Bozkır Türk devleti“ nden farklı idiler: hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükûmetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticâret münâsebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir.

b — Kan-çou Uygur devleti: Bir kısım soydaşlarının aşağı yukarı 150 yıldan beri sâkin bulunduğu Kan-su bölgesine gelerek, buranın merkezi Kan-çou 'da yerleşen Uygurlar, Çin ile, daha ziyâde ticârî faâliyetler üzerine kurulu iyi münâsebetlerini, imparatorların kızları ile Uygur prenslerinin evlendirilmeleri gibi akrabalık bağları ile de sağlamlaştırmışlardır (bk. J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 127 v.d.). Ancak T'ang sülâlesine karşı isyanların arttığı X. asır başlarında Kan-çou Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tun-huang (ünlü Bin-Buda mağaralarının bulunduğu yer; bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 261—277) olan Çin askerî bölgesi ile ilgilerini kestiler (911). Burada, 905 yılında muhtar bir devlet kuran bir âsî general, „Garp Hanlarının Altın-dağ kırallığı“ adını verdiği bu devlete Uygurları tâbi tutmak istemiş, fakat Kan-çou Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın idâresindeki ordu Tun-huang 'ı kuşatarak, halkı kıralı teslim etmeğe zorlamıştı (911). Bu hâdise üzerine Uygurların garp kolu da istiklâl kazanmıştır.

906 'da yıkılan T'ang hânedânının yerine geçen çoğu Türk asıllı „Beş sülâle“ zamanında (906—960), Muahhar Leang (907—923) ile Uygurlar pek ilgilenmemişlerdir. 911 'de Tibet elçisi ile birlikte Çin 'e giden Uygur elçisi münâsebetiyle „Büyük Uygur devletinin şefi“ nden söz edilmesi (J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 129), Tun-huang zaferinden sonra Uygurların siyâsî kudretinin arttığını göstermektedir. „Beş sülâle“ nin ikincisi olan Muahhar T'ang âilesi (923—936) 'nin kurucusu olan Türk Şa-t 'o hükümdârı, o zaman başlarında Jen-mei (cesur ve doğru) Kağan 'ın bulunduğu Uygurlar tarafından samimiyetle karşılandı. Jen-mei 'den sonra, 924 'te Tegin (924—926), sonra A-tu-yu (Adrug, seçkin) ve Jen-yu hakan oldular. Çeşitli tarihlerde Apa, Kün, Bars adlı elçiler Çin 'e gönderildiler. Çin 'de III. sülâle (Muahhar Tsin veya Chin) 'yi kuran Türk Şa-t 'o hükümdârı (937—946) zamanında, Jen-mei (I. nin kardeşi) Çin 'e Altun adındaki elçisini gönderdi. Muahhar Han (947—951) ve Muahhar Chou (951—960) sülâleleri zamanında ise, gerek Kan-çou Uygur devletinden, gerek garp Uygurlarından Çin 'e hey'etler gitmiştir. Bu ziyâretlerin ticârî münâsebetleri geliştirmek için yapıldığı tahmin olunuyor (tafsilât için bk. J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 128—138, 143 v.d., 147, 152; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 229—232).

Kan-çou ve Tun-huang Uygurları, görüldüğü gibi, büyük bir askerî kudret gösteremedikleri için haklarında fazla bilgi yoktur. X. asrın başından itibâren Mançurya ve Kore kabîlelerini toplayarak şimâlde bir baskı unsuru hâlinde beliren ve bilhassa Beş sülâle devrinde Çin 'in bâzı kısımlarını ele-geçiren K'i-tanlar nihâyet bir hânedan (Liao sülâlesi, 907—1211) kurarak Şimâl Çin 'de hükümran oldukları zaman, Uygur devleti de onların 940 'tan sonra), daha sonra 1028 'lerde Tangutların nüfûzu ve 1226 'da da Cengiz Han Moğullarının tahakkümü altına girdi. Kan-çou Uygurları daha o sıralardan beri „Sarı Uygurlar“ diye bilinen Türk kavmi olup, hâlâ Garbî Çin sâhasında yaşamaktadırlar (C. G. E. Mannerheim, *A visit to the Sarö or Shera Yögurs*, *J S F o u*, 1912, XXVII; P. M. Hermann, *Uygurlar ve yeni bulunan soydaşları*, *T D E D*, 1947, II, 97—123; L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 273—276; K. Thomsen, *Ph. T. Fund.*, I, 564 v.d.).

c — Şarkî Türkistan (Turfan) Uygur devleti: İç-Asya 'ya doğru göçen Uygurların başında, Vu-hi Tegin 'in kardeşi, Ngo-nie Tegin bulunuyordu. Kendisi 13 Uygur kabîle birliğinin son kağanı (846—848) kabûl edilmektedir. Garba gelen bu Uygur kolu Tanrı Dağları, Bişbalık ve Turfan taraflarına yerleşerek, 840 'ta Kara-Balgasun 'da istîlâcılar eli ile öldürülen Uygur hakanının yeğeni Mengli 'yi, Ulug Teñride kut bulmış Alp Külüg Bilge ünvânı ile kağan seçtiler (856). Tibetlilerin hücûmuna karşı, nüfûzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur devletini derhal tanıdı. 873 'e doğru kağanın Buku Cin olması muhtemeldir. T'anglar, ismen de olsa kendilerine bağlı ve siyâsetlerine uygun bir tutum içinde bulunan bu Uygur devletinin, meşrû Çin idâresine isyan eden Turfan, Bişbalık askerî vâlilerini ortadan kaldırarak Hami 'ye kadar hâkimiyet kurmalarına şüphesiz müdâhale etmiyorlardı. Bu sûretle siyâsî nüfûzu gittikçe artan ve İç-Asya 'nın ticâret yolları üzerinde olması ile de iktisâden gelişen Uygur devleti, aynı zamanda maniheizmin bölgede yayılmasına vâsıta oluyordu. Nitekim T'angların yıkılışı sırasında Tun-huang askerî bölgesini işgal eden Çinli kumandan, yukarıda bahsettiğimiz muhtar devletini kurarken „Beyaz elbise giyen Gök-oğlu“ (manicheistler beyaz giyiniyorlardı) lekabını almıştı. Fakat, bilindiği gibi Kan-çou Uygurları bu muhtar devlete son vermişler (911) ve bu tarihten itibâren de Şarkî Türkistan Uygur devleti müstakil olmuştu (J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 128 v.d.).

Bundan sonra, cenupta Tibet, Garbî Türkistan 'da Karluk bölgesi ile sınırlı ve başlıca şehirleri Turfan, Kâşgar, Bişbalık, Kuça, Hami olan ülkelerini müdâfaa ile yetinerek san'at, edebiyat ve ticaret sâhasında yükselen bu Uygur devleti ile ilgili siyâsî hâdiseler hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak 947 'lerde başkentin Hoço (Şarkî Türkistan 'da

Kara-Hoca = Kao-Ch 'ang) şehri ve yazlık merkezin de Bişbalık (Pei-ting) olduğu ve Kün Ay Teñride kut bulmış Ulug kut ornanmış, alpın, erdemin il tutmış Alp Arslan Kutlug Kül Bilge Teñri Han 'ın devleti idâre ettiği biliniyor (J. R. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 142; F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan*, *A P A W*, 1915, s. 22 v.d.). 948 'de Kün Ay Teñriteg küsönçig körtle yaruk Teñri Bögü Teñriken 'in bulunduğu, Hoço 'daki bir kitâbeden anlaşılmaktadır. Uygur hükümdarlarına „ıduk-kut“ lekabı (bk. R. R. Arat, *Der Herrschertitel Iduq-qut*“, *U A J h b*, 1964, XXXV, 150—157) verilmiş ve başkent, „İduk-kut (İdi-kut) şehri“ diye anılmıştır (İdi-kut şehri [Hoço] için bk. *Ḥudūd al-ʿĀlam*, nşr. V. Minorsky, *G M S*, yeni seri, 1937, s. 279; P. Pelliot, *Kao-tch 'ang*, *Qočo Houo-tcheou et Qara-Khoja*, *J A*, 1912, s. 570—603).

Uygurlar hakkında en ilgi çekici bilgiye, Çin 'deki Şimâl Sung imparatoru tarafından 981 'de Kara-Hoca (Kao-ç 'ang) 'ya elçi olarak gönderilen Wang yen-tö 'nün seyahat notları (bk. Ö. İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-tê to Kao-ch 'ang*, *981—984*, Harvard Üniversitesi, 1972, doktora tezi; ayrıca L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 247 v.dd.) 'nda tesâdüf edilmekte olup, kültür tarihi bakımından büyük değer taşır.

Şarkî Türkistan Uygur devletinde, Şarkî Uygur kolunda olduğu gibi, budizm çok yayılmış hattâ maniheizmden üstün bir mâhiyet almış (R. Grousset, *L 'Empire d. Steppes*, s. 176 v.dd.), bunun yanında Nestûrî hıristiyanlık ve başlangıçta pek az olmak üzere islâmiyet te'sirlerini göstermiştir. Müslüman-Türk Kara-Hanlılar, Kâşgarlı Mahmud 'un eserinde (1074) „kâfir“ diye bahsedilen Uygurlarla mücâdele ediyor ve Uygur memleketinde islâmiyeti yaymağa çalışıyorlardı (tafsilât için bk. T. Banguoğlu, *Uygurlar ve Uygurca üzerine*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, *T D K*, 1958, s. 87—113). Sonra islâmiyet, Çin 'e Uygurlar aracılığı ile girdiği için orada ilk müslüman Çinlilere Huei-ho (Uygur) denilmiştir.

Şarkî Türkistan Uygur devleti 1209 'da Cengiz Han 'a bağlandığı zaman, başta o tarihe kadar Kara-Hıtaylar 'a tâbi durumda olan İduk-kut Barçuk Art-Tegin bulunuyordu (B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 10). İslâm kaynaklarında (Ḳudâma, al-Masʿūdî, Gardîzî, Tamîm b. Bahr, Marvazî, al-İdrîsî) dâima Dokuz-Oğuz (Toquz - guz) diye bahsedilen Uygurların (bk. V. Minorsky, *Ḥudūd al-ʿālam*, s. 263—277) hâkimiyeti fiilen sona ermekle berâber, Moğullar tâbiyetinde olarak Uygur sülâlesi, İduk-kut ünvânı ile, Çin 'de Ming devrinin başlarına, yâni son Uygur İdi-kut 'u Ho-şang, Ming sülâlesi kurucusuna teslim oluncaya kadar (1368) devam ettikten başka, Kara-Hıtay devletinde olduğu gibi meşhur devlet adamı Tata-Tonga ve oğulları ile diğer birçok Uygur, Cengiz Moğulları devletinde de yüksek idârî vazife almış (tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 1—28, 153—157) ve başta dil, yazı olmak üzere Uygur medenî te 'sirleri Asya 'nın şarkında ve garbında (bilhassa Karluklar, Kara-Hanlılar yolu ile) asırlarca hissedilmiştir.

5 - KIRGIZLAR:

Adlarının menşe'i ve mânası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan Kırgızlar (bk. L. Ligeti, *Kırgız kav'm isminin menşei*, *T M*, 1925, I, 235—249), Çin kaynaklarında K'i-ku, Kien-kun v.b. adları ile zikredilmekte ve Hanlardan (M.ö. 206 - M.s. 220) beri mevcudiyetleri bildirilmektedir (W. Eberhard, *Çin 'in şimal komşuları*, s. 67). Asya Hunları zamanında şimâl-i garbîde, Baykal 'ın garbında İrtiş nehri havâlisinde bir Türk kavmi olan Ting-lir gler (Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 115 v.d.; tarihleri için bk. B. Ögel, *İlk Töles boyları*, s. 795—811) ile karışık olarak oturmuşla dır. Fakat Kırgızlar kaynaklarda Türk asıllı gösterilmemekte („Kırgızlar, kurttan türeyen kimselerden değildir“, W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 67) ve buna göre tahminen V - VI. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır (W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 29 v.dd.; V. Minorsky, *Ḥudūd al-ʿālam*, s. 282; W. Eberhard, *T M*, 1942, VII—VIII, 169). VI. asır sonlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-sseu diye zikredilen Kırgızların Gök-Türk Hakanı Mukan zamanında, 560 'a doğru, hakanlığa bağlandıktan sonra, 630—680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıkları, T 'anglarla siyâsî münâsebet kurmalarından ve bir kağana sâhib olmalarından anlaşılıyor (*Kitâbeler*, I, şark, str. 35; II, şark, str. 27). II. Gök-Türk hakanlığı devrinde tekrar Gök-Türk idâresine alınan Kırgızlar, Moyen-çor Kağan tarafından Uygur hakanlığına bağlanmış (758), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken 'de kendi devletlerini kurmuşlardır (A-jê ünvanlı ve anası ihtimâl Türgiş asıllı bir başbuğ tarafından kurulan Kırgız devletinin tarihi ve kültürü için bk. Tsai Wen-shen, *ayn. esr.*, s. 36—42 ve tür. yer.; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 207—222). Ancak orada fazla kalamadılar. 920 'de bütün Moğulistan 'ı ele geçiren K'i-tanlar (Çin 'de Liao sülâlesi), Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp, eski yurtlarına sürdüler. K'i-tanlar ve devamları olan Kara-Hıtayların Yenisey havâlisine kadar sokulamadıkları anlaşılıyor. Cengiz Han önce Moğulistan 'ı idâresi altında birleştirmek istediği için, Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasında Kırgızları da itâate almıştır (1207); bu sûretle Kırgızlar, Cengiz Han Moğullarına itâat eden „ilk Türk kavmi“ olmaktadır (W. Barthold, *ayn. esr.*, s. 140). 1217 'de Moğullara karşı dönenmek istedikleri için, ertesi yıl, Yenisey 'i buz üzerinden geçen Cengiz 'in oğlu Coçi tarafından tenkil edilen Kırgızların artık

hakanları olmamış, Tolui ulusu (Cengiz'in torunu Tolui'nin hissesine düşen arâzi ve halk) 'na eklenen ülkelerinde sâdece birer reis tarafından idâre edilen iki kısım hâlinde yaşamağa devam etmişlerdir (bk. mad. KIRGIZİSTAN). Kırgız kavminin, Uygur hakanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp buranın Moğul K'i-tanlara geçmesine ve tam idrâk ve intibak edemediği anlaşılan „Orhun kültürü" nün ortadan kalkmasına sebeb olmak, dolayısıyla eski Türk hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere, Moğullara kaptırmak sûretiyle Türk tarihinde oynadığı menfi rol dikkatten kaçmamıştır (bk. İA, VI, 252 b; L. Bazin, *Le Turcologie. Bilan provisoire*, *Diogène*, Paris, 1958, sayı 24, s. 107). Durumun o devir Türk çevresinde de böyle değerlendirildiği, Karlukların Ötüken'de Kırgız hâkimiyetini reddetmelerinden bellidir (aş. bk.).

6- TÜRGİŞLER:

Adlarının „Türk+ş" şeklinde gelişmiş olduğu bildirilen Türgişler (F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 95; Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 58; ayrıca krş. A. Caferoğlu, *Eski Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 258), Talas-Çu-İli-Issık-Köl sâhasında oturuyor ve Garbî Gök-Türklerin (On-oklar) To-lu kolunun bir kısmını teşkil ediyorlardı (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 34). Çin kaynaklarında ilk defa 651 hâdiseleri ile ilgili olarak zikredilen Türgiş (To-ki-şi)'ler, şüphesiz Gök-Türk hakanlığının kuruluşundan önceki devirlerden beri burada bulunuyorlardı; zirâ, İstemi 552'de Türgişlerin de dâhil olduğu On-okların başına yabgu tâyin edilmiştir. 630'u tâkib eden yıllarda Türgişlerin de, diğer Türk toplulukları gibi, teşkilâtlı bir mukavemet unsuru hâlinde ortaya çıktıkları anlaşılıyor. İlk Türgiş reisi olarak görünen Baga Tarkan ünvanlı U-çe-le, başlangıçta bağlı bulunduğu tâyinli Garbî Gök-Türk kağanının idâresizliğinden faydalanarak etrafına kuvvetler toplayıp, kısa zamanda her birinin 7 bin askeri olan 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vâdisinin şimâl-i garbî ucunda bulunan merkezini şimâl-i şarkîye nakletti. Böylece biri Çu üzerinde, öteki İli'nin şimâlinde iki merkeze sâhib oldu. Çu bölgesinden başka Turfan ve Kuça eyâletlerine kadar hâkimiyetini genişletti; durumunun zayıfladığını görerek ülkesini bırakıp Çin başkentine giden tâyinli kağanın ayrılmasından sonra, hemen bütün On-ok sâhasını kendi idâresine aldı (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 43, 77 v.d.). Fakat, iktidârının bu sağlam devrinde (VII. asrın sonlarına doğru), Kağan Kapgan idâresinde hışmetli çağını yaşayan Gök-Türklerin ilerleyişini durdurmak maksadı ile, Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netîce vermedi. Gök-Türk aleyhtarı üçlü ittifakın üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından mağlûb ve telef edildi (698 Bolçu savaşı), On-ok sâhası Gök-Türk hakanlığına bağlandı. 706'dan beri tâbi kağan olan Bars Bey (?) merkeze itâatsizlik gösterdiği ve Çin ile münâsebet kurduğu için, bu defa Kül-Tegin ve Bilge tarafından 711'de yine Bolçu yakınında hezîmete uğratıldı ve telef edildi (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 80 v.d., 283; Liu, *ayn. esr.*, I, 169, 221). Çin kaynaklarında bildirilen, Türgiş arâzisinin eski Kağan U-çe-le'nin oğulları (So-ko ve Çe-mu) arasında paylaşılması (veya ülkede hâkimiyet) husûsundaki mücâdele ve kitâbelerde (I, şark, str. 37—38; II, şark, str. 28) Kara-Türgiş halkının itâate alındığını belirten kayıt, Türgişlerde direnmenin devam ettiğini göstermektedir. Sonra bir kısım Türgiş halkının da Kengeres (Seyhun nehri kıyıları)'e doğru çekildiği anlaşılıyor. Kapgan'ın şiddeti yüzünden karışıklık ve isyan hareketlerinin arttığı yıllarda, Çin'in hiç eksilmiyen kışkırtmaları netîcesinde, Türgişlere karşı 712 veya 713'te Kül-Tegin tarafından idâre edilen ve Gök-Türkler için elverişsiz şartlara rağmen başarı ile sona eren sefer (*Kitâbeler*, I, şark, str. 38—40)'den sonra, Gök-Türk iç mücâdeleleri sırasında Türgişler Su-lu Çor adlı bir başbuğu kağan seçtiler (717); Çin haberlerine göre, Gök-Türk uruglarından mühim bir kısmı da Bilge'den ayrılarak, bu yeni Türgiş hakanının hizmetine girmişti (Liu, *ayn. esr.*, I, 171, 233). Su-lu, başkenti Talas'ın şimâl-i garbîsinde Balasagun (Kuz-uluş, *DLT*, I, 62) şehri olmak üzere, uzunca süren hükümdarlığı zamanında Mâverâünnehr'den şarka Arap ilerlemesini durdurmak sûretiyle, Orta-Asya halkının Arap tebaası olmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sâhibi bulunduğu Mâverâünnehr'i yine Türk hâkimiyeti altına almağa çalışan bir hükümdar olarak görünür. Daha 714'te Kutayba'nın, umûmî karargâhını Merv'den Şâş (Taşkent bölgesi)'a naklederek, oradan şimâle ve diğer taraftan Kâşgar'a doğru İç-Asya anayolu istikametinde akınlara girişmesi, Emevî hilâfetinin hedeflerini gösterir gibi idi. Kutayba'nın ölümü (715 sonbaharı) üzerine bu ileri harekâtta dikkati çeken duraklamanın islâm halîfelerince hoş karşılanmadığı, hedefe kararlılık ile yönelecek kumandan bulmak maksadı ile Horasan vâlilerini sık-sık değiştirmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, yeni vâlilerin başarısızlığa uğramalarının başlıca sebebi, istiklâl istemeleri tabiî olan yerli prenslerin Araplarla işbirliği isteksizliğinden ziyâde, başında Kağan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şiddetli mukavemet göstermesi ve hattâ, islâmın dinî akîdelerini değil, Arap sultasını Mâverâünnehr'den söküp atmak azmi idi. Nitekim bu devirde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi islâm kaynaklarında „Türk" olarak belirtilmektedir. Büyük mücâdelede, tabiatiyle bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin, meşhur İç-Asya kervan yolu üzerinde yer alması dolayısıyla, iktisâdî ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu. Halîfe ʿOmar b. ʿAbd al-Azîz (717-720) tarafından tâyin edilen vâli al-Carrâḥ b. ʿAbd Allâh'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün, bu kumandanı durdurup muhâsara ederek Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması (H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fütuhatı*, s. 46; W. Barthold, *Turkestan..*, s. 188), Emevîleri aradaki Türk engelini kaldırmak için, Çin ile temaslar kurmağa sevk etmiş, bu maksatla şüphesiz Arapların müsâadesi ve teşviki ile gerek Mâverâünnehr hükümdarlarından, gerek doğrudan-doğruya Araplardan hey'etler gönderilmiş ise de, hiçbir netîce elde edilmemişti. Kezâ, Türgiş devletinin ana siyâseti anlaşıldıktan sonra, bundan aldıkları cesâretle, Buhârâ hâkimi Tuğşad, Kümaz hâkimi Marayana ve Çağâniyân hükümdârının Araplara karşı yardım için Çin'e mürâcaatları (719'da; bk. Ed. Chavannes, *Documents..*, s. 203 v.d.; H.A.R. Gibb, *ayn. esr.*, s. 51) sâdece bir nezâket muamelesi ile savuşturulmuştu. Çünkü, Arap ordularının Seyhun ötesine geçmeleri ile aynı zamanda (719) başlıyan Çin'in garba-Şarkî Gök-Türk hakanlığının akamete uğrattığı-genişleme siyâseti, bu defa Türgiş duvarına çarpma tehlikesi ile karşılaşmakta idi. Çin'in şimdilik „durumu idâre" yoluna girmesi dolayısıyla da kendilerini serbest hisseden Türgişler, garpta faâliyete geçmişlerdi. Bunun üzerine Mâverâünnehr'de başlayan Arap aleyhtarı hareketler, Türgiş baskısına iyiden iyiye yardımcı oluyordu. Seyhun'u aşarak Mâverâünnehr'e giren Türk ordusu kumandanı Kül-çor (islâm kaynaklarında كورصول = Kür-şül, bk. İbn al-Aṯîr, Kahire, 1357, IV, 178; P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 108), Semerkand yakınına kadar sokularak ilk büyük başarıyı kazandı: Başında yeni kumandan Saʿîd b. ʿAbd al-ʿAzîz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlûb edip, kumandanını bir müddet çember içinde tuttu (721). Bu vâli değiştirildi. Yerine gelen al-Ḥarašî (721 sonbaharı) şiddet yoluna başvurup, yerlerini terk eden halkı Ḫocand bölgesinde teslim olmağa zorlayarak hepsini öldürttüğü için, canlarını kurtarabilenler kütleler hâlinde Türgişlere sığınıyorlardı. Mâverâünnehr'de tam bir ihtilâl havası esmekte idi. Halîfe Hişâm (724—743) vâliyi azlederek, yerine Muslim b. Saʿîd'i getirdi (724 başları). Arap askerî kuvvetleri arasında da ihtilâf baş göstermiş ve Yemenli kuvvetler te'dip edilmişlerdi. Fergana'ya yürümek üzere, Muslim idâresinde Seyhun'u geçen Arap ordusuna karşı bizzat Hakan Su-lu çıktı. Ordusuna acele ric'at emri veren Muslim, susuz yollardan cebrî yürüyüşle 11 gün geri çekildi ve taşıyamadığı için bütün ağırlığını yakmaya mecbur kaldıktan başka, suya erişemeden Seyhun yakınında, Türgişlerle işbirliği hâlinde bulunan yerli kuvvetler tarafından durduruldu. Arkadan da hakan hızla gelmekte olduğu için, nihâyet bin müşkülât ile önlerindeki engeli aşabilen Arap kuvvetleri ağır telefat ve zâyiat pahasına Semerkand'a doğru çekilmeğe muvaffak oldular (İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, s. 194 v.d.). 724'te, Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile netîcelenen ve her tarafta Arap nüfûzunun kırılmasına sebeb olan bu seferdeki hezimet, Arapları uzunca bir müddet müdâfaada kalmağa zorlamış ve yalnız Mâverâünnehr'de değil, Tohâristan'da ve diğer cenup bölgelerinde idâreciler ve halk Türgişlere kurtarıcı gözü ile bakmağa başlamışlardı (H. A. R. Gibb, *ayn. esr.*, s. 56; ayrıca bk. Tohâristan „cabgu" sunun mektubu, Ed. Chavannes, *Documents..*, s. 206, 293 v.d.). Türk kuvvetlerinin bütün ülkeye yayıldıkları ve Mâverâünnehr Arap muhâfız kıtalarının merkezi olan Semerkand önünde bile göründükleri bu sırada, Horasan vâlisi tekrar değiştirildi. Yeni vâli Esed b. Abdullah (al-Ḳasrî) da, 726'da Ḫuttal'da Su-lu Kağan karşısında başarısızlığa uğradığı için, bütün Mâverâünnehr'de Arap iktidârının tehlikeye düştüğü bir zamanda azledildi. Ülkede Emevîlere karşı şi'î ve Abbâsî propagandası da hızlanmakta idi. Hakan Su-lu durumdan faydalandı, yerli muhâliflerle ahenkli bir şekilde çalışarak, Buhârâ'yı zaptetti (728). Arap idâresi Semerkand, Dabûsîya şehirleri ile iki küçük kaleye münhasır kalmıştı. Yerli halka birçok müsâadeler bahş etmesine rağmen, ümid ettiği ilgiyi göremiyen yeni vâli Aşras b. ʿAbd Allâh al-Sulamî, Beykent yakınlarında hakan tarafından sıkıştırılarak, ikinci bir susuzluk vak'ası (= Yavm al-ʿAṭş")'na düçar edildi; nihâyet Semerkand'a doğru çekilmekte iken yetişen hakan ve Kül-çor idâresindeki Türgiş kuvvetleri tarafından 729'da Kemerce kalesinde 58 gün müddetle kuşatıldı (bk. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, IV, 204 v.d.). Artık Hârizm'de bile Araplara karşı kımıldamalar görülüyordu. Su-lu'nun maksadı, Semerkand'daki Arap merkez ordugâhını düşürüp, Arapları Mâverâünnehr'den tamamen atmaktı. Bu sebeple Semerkand'ı kuşatmağa hazırlandığı sırada, çarpışmaya cesâret edemiyen karargâh kumandanı Savra b. Ḫurr, yeni tâyin edilen Horasan vâlisi Cunayd b. ʿAbd al-Raḥmân al-Murrî'yi Merv'den imdada çağırdı ise de Türgişler tarafından yolu kesildi. Zarûrî olarak, geçilmesi müşkül dağ yollarına düşen Cunayd, Savdar dağlarının dar geçitlerinde hakan tarafından sıkıştırıldı; yorgunluğa ilâveten susuz da kalan ordusu yer-yer baskına uğruyordu. Nihâyet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 bininin telef olması karşılığında, Semerkand'a ulaşabildi (Geçit savaşı = Vaḳ'at al-Şiʿb. Bk. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, IV, 208—213). Durumdan haberdar edilen Halîfe Hişâm'ın emri ile Kûfe ve Basra'dan 20 bin kişilik bir takviye ordusu Semerkand'a gelirken, kış da yaklaşmakta olduğundan, daha fazla kalmak istemiyen hakan, Buhârâ'yı da tahliye ederek çekildi (732). Cunayd'in 734 başlarında ölümü ile zâten Arap nüfuz ve kudreti iyice kırılmış olan Ho-

rasan vilâyetinde, „siyah bayrak açan" Abbâsî taraftarı Ḫāriş b. Surayc'in, Belh'i, arkasından da vâlilik merkezi olan Merv'i zaptetmesi Mâverâünnehr'de durumu büsbütün karıştırdı. Yeni vâlilerin üç yıl (734—737) kendisiyle uğraşmak zorunda kaldıkları Ḫāriş, sonunda Türgişlere sığındı. Hakan Su-lu Mâverâünnehr'e karşı son seferinde hayli müttefik bulmuştu: Ḫāriş taraftarlarından başka, Sogd hükümdârı (yâni Ğūrak veya oğlu), Usrūşana hâkimi, Şāş (Taşkent bölgesi) hükümdârı, Ḫuttal hükümdârı. al-Ṭabarī'de zikredilen bu liste „Mâverâünnehr'deki Arap nüfûzunun nasıl Türklere geçmiş olduğunu" açıkça göstermektedir (H. A. R. Gibb, *ayn. esr.*, s. 70). Hakan, Belh'e doğru ilerledi. Cûzcân'a girdi, önce Tohâristan'ı Araplara karşı ayaklandırarak mahallî bir destek sağlamayı faydalı görüyordu. Vâli Esed b. Abdullah, 737'de hakan ordusunu arkadan vurmağa muvaffak oldu (Ḫaristān savaşı). Esâsen Su-lu, Araplarla birleşen Cûzcân hükümdârının hıyânetine uğramıştı (Mâverâünnehr'deki bu Türk-Arap mücâdelesi için bk. Gibb, *ayn. esr.*, s. 41—71; ayrıca W. Barthold, *Turkestan..*, s. 187—191). Memleketine dönen Su-lu Kağan herhalde ömrünü harcadığı bu mücâdeleye devam edecekti, fakat kendisi, o zamanlara kadar büyük hizmetlerini gördüğü Kül-çor (Baga Tarkan, bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 285 not 1) tarafından öldürüldü (738). Çin'in, Türk başbuğlarını birbirine düşürme planına dayanan tahrikçi siyâseti bir daha hedefine ulaşmış ve esâsen Kara ve Sarı olmak üzere ikili teşkilât hâlinde yaşayan Türgiş boylarını birbirine iyice düşman etmişti. Sarı-Türgişler, mücâdeleyi kazandılar (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 46 v.d., 83). Başbuğları Baga Tarkan (Kül-çor), rakibi Kara-Türgiş başbuğu Tu-mo-çe'yi yenerek ve onun kağan yapılmasını istediği Su-lu'nun oğlunu ortadan kaldırarak, kendini kağan îlân etti. Bu arada Çin'in On-oklar kağanı tâyin ettiği, Aşına âilesinden Hin'i 739'da mağlûb edip öldürmesi (bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 79; böylece Aşına soyunun Garp Gök-Türkleri kolu sona erdi), Çin'i bu defa Kara-Türgişleri desteklemeğe sevk etti. 742 'deki Türgiş kağanı İl-etmiş Kutlug Bilge, bir Kara-Türgiş başbuğu idi. 753'te hakan olan ve Uygur hakanı Moyen-çor'un himâyesine giren Teñri Bolmış da, bir Kara-Türgiş idi. Uzun süren iki taraf arasındaki mücâdeleye Karluklar da karışmışlar, böylece, ihtimâl Peçeneklere (aş. bk.) menşe' teşkil eden ve bilhassa mühim bir tarihî hâdise olarak kalabalık Oğuz kütlelerinin (aş. bk.) Sır-Derya'ya doğru garba intikalini kolaylaştırmış olan Türgiş iktidârı büsbütün zayıflamıştı. Nihâyet, 20 sene içinde gittikçe kuvvet kazanan Karluklar diğer To-lu ve Nu-şi-pilere karşı üstünlük kazanarak, 766 'da, ağırlık merkezi Çu vâdisi olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurdular (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85; V. Minorsky, *Ḥudūd al-ʿAlam*, s. 301 v.dd.).

7- KARLUKLAR:

İlk olarak Çin kayıtlarında 413 yılında zikredildiği bildirilen (Ko-lo-lu > Kalaluk) ve adları karlık (kar yığını) mânasında olan (bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 50; *Oğuz Kagan destanı*, nşr. W. Bang — R. Rahmeti, s. 25; veya Karaluq=karal ~ karıl: karılmak, karışmış olmaktan „karışmış" halk, bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, III, 385; buna karşı bk. Gy. Németh, *Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe, Acta Linguistica*, 1969, XIX, 14 v. dd.) Karlukların Türk soyundan geldiği ve Gök-Türklerin bir boyunu teşkil ettiği aynı Çin kaynağında belirtilmiş ve oturduğu sâha olarak da Altayların garbındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havâlisi gösterilmiştir (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 54 not 4). On-okların bir kısmını meydana getirdikleri anlaşılan Karluklar, burada üç kabîleden kurulu birlik hâlinde bulunuyorlardı (*Kitâbeler*, „Üç-Karluk" Şine-usu, cenup, str. 1; bu üç kabîle şunlardı: Mou-lo [Mou-la], Ç'e-se [Po-fu], Ta-şe-li; bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85 not 4; krş. Liu, II, not 800. Bu adları açıklama tecrübesi için bk. H. Ecsedy, *AO*, 1964, XVII, 83 not 13; Mu-lo = Bulak?, Ç'e-se [veya Çi-szu] = Çiğil [belki iç-il], Ta-şe-li = Taşlık? [belki dış-il]). Daha İstemi zamanında Türk hâkimiyetinin Hazer şimâline ve Mâverâünnehr'e doğru genişlemesinde şüphesiz büyük rolleri olan Karlukların her iki Gök-Türk hakanlığı devrindeki durumu yukarıda açıklanmıştı. 630—680 yılları arasında, diğer Türk boyları gibi bunların da zaman zaman Çin'e başkaldırdıkları görülmektedir. 640 sıralarında Turfan'ın şimâline kayan Karluklar, Çinliler tarafından mağlûb edilerek (650), P'ei-ting eyâleti (Tanrı Dağlarının şimâl sâhası)'ne bağlandılar. Fakat her kabîle kendi reisi tarafından idâre ediliyordu. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru tekrar toparlanan Karlukların Çin nüfûzundaki ne Garp, ne Şark Gök-Türk kanadına bağlı olmaksızın yaşadıklarını kaydetmesi dikkate değer (bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 33, 63, 67 not 2). Evvelce Kül-Erkin ünvânını taşıyan Üç-Karluk beyi bu tarihlerde yabgu ünvânını almış ve kuvvetli bir orduya sâhib olmuştur (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85). Daha sonra Kapgan Kağan tarafından II. Gök-Türk hakanlığına bağlandığını gördüğümüz Karluklar, Çin'in de teşvik ve tahriki ile Gök-Türklere karşı ayaklanarak şiddetli mücâdelelerde bulunmuşlardı. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tekrar faâliyete geçerek, Uygur ve Basmıllarla birlikte, Gök-Türk hakanlığının yıkılmasında te'sirli oldular. Basmıllar hâkim duruma geldikleri sırada (742), Sağ yabgu mevkiini alan Karluk başbuğu, Uygur hakanlığının kurucusu Kutlug Bilge Kül zamanında Sol yabgu oldu. Fakat bu, Karlukların tamamını temsil etmiyordu: Bişbalık havâlisinde oturan Karluk'ların kendi seçtikleri Ton-Bilge adlı ayrı bir yabguları vardı (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85 not 4; ayn. mll., *Notes additionnelles..*, s. 87). Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hakanlığı bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hakana bağlı bulunuyorlardı. Garpta Emevî-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş hakanlığının çöküntüye doğru gittiği bu tarihlerde, Orta-Asya Türk ülkelerinin korunması gibi tarihî bir vazife, bu defa Karluklara düşmüştü. Gerçi Mâverâünnehr yine Arapların nüfûzu altına girmiş ve Seyhun ötesinde bâzı Arap ilerleme teşebbüsleri görülmüştü; fakat bunda, artık eski devir Emevî istîlâcılığını müşâhede etmek güçtü. Zîrâ gittikçe hızını artıran Abbâsî propagandası, Emevîlerin „imtiyazlı Arap milleti adına fetih" düstûru yerine, bütün islâmlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik fikrini yayıyordu. Böylece Arap baskısının gücünü kaybetmesi, Çinlileri Orta-Asya'da bir iktidar boşluğu husûle geldiği düşüncesine götürmüş, dolayısıyla Çinliler eski Orta-Asya siyâsetlerini canlandırarak, Karlukların dâhil bulunduğu Orta-Asya'ya yeniden el koymak istemişlerdi. Bu sûretle neticede meşhur Talas muhârebesi meydana geldi (temmuz 751). İslâmlarla Çinliler arasında cereyan eden bu savaşa (bk. W. Barthold, *Turkestan..*, s. 195 v.d.; H. D. Yıldız, *Talas savaşı hakkında bazı düşünceler, Ed. Fak, 50. Yıl Armağanı*, 1973, s. 71—82) kadar Karluklar T'angların tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyâseti karşısında, Araplarla işbirliği yaparak, Çinlilerin ağır mağlûbiyete uğramasını sağladılar. Tarım havzasından itibâren garbı Karluklara, şarkı Uygurlara âit olmak üzere Orta-Asya'nın yine Türk hâkimiyetinde kalmasını te'min eden bu savaşta, Çin, uğradığı hezîmet yüzünden, ağır iç buhranlara sahne olmuş (yk. bk. Uygurlar) ve artık garp ile ilgilenememiştir.

Karluklar, kısa bir müddet, Uygurlarla Orta-Asya'da iktidar yarışına giriştiler (747) ise de, Uygur kağanı Moyen-çor karşısında tutunamıyarak Tarım bölgesinden daha garba çekildiler ve 7—8 yıl içinde (756) Tarbagatay ve Çungarya'ya, 766 'da çöken Türgiş iktidârının yerine Balasagun, Talas havâlisine yerleşmek sûretiyle eski Garbî Gök-Türk hakanlığı sâhasında hâkimiyet te'sis ettiler (Arslan İl-Tirgüg zamanı. Bk. A. v. Gabain, *DTCFD*, 1950, VIII, 373 v.d.; ayrıca bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 85 not 4, 297; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 287). Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyâsî bir isim olarak „Türkmen" adını da taşıyorlardı (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti, J. Deny Armağanı*, *TDK*, 1958, s. 121—133; ayn. mll., *A propos du nom Türkmen, Oriens*, 1958, XI/1—2, 146—150. Tamamlayıcı bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 1967, s. 13, 28 v.d.). Kendi soylarını Gök-Türk hakan âilesi Aşına sülâlesine bağlıyan Karluk yabguları (bu telâkkînin islâm kaynaklarındaki belirtisi: al-Masʿūdī, *Murūc*, Kahire, 1948, I, 132; F. Grenard, *Satuk Bugra Han menkıbesi ve tarih, Ülkü*, XIV/51; ayrıca Gardīzī, *Zayn al-Aḫbār*, nşr. G. Kuun, *Keleti Szemle*, 1901, II, not 2 v.d.; *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ*, nşr. M. Ramażānī, Tahran, 1318 hş., s. 105), hâkimiyetin „kutlu Ötüken" ülkesi ile sıkı alâkası inancını muhâfaza ediyorlardı; fakat Uygur hakanlığı orada yıkılınca (840), Kırgızları dikkate almıyan Karluk yabgusu, Türk hakanlarının meşrû halefi sıfatı ile, kendini „Bozkırların kanunî hükümdârı" îlân ederek Kara-Han ünvânını aldı (Bilge Kül Kadır Kağan) ve merkez olarak da, Balasagun yanındaki Kara-Ordu (veya Kuz-Ordu)'yu seçti [bk. mad. KARA-HANLILAR]. Buna ilâveten, islâmiyeti kabûl eden ilk Türk kütlesi olmak ve üçüncü olarak müslüman Sâmânîlerle siyâsî mücâdelelerde bulunmakla berâber (893'te Talas'ın Sâmânîler eline geçtiği bakkında bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 27), hem Türk hem islâm tarihinde çok mühim yer tutan gelecekteki büyük Kara-Hanlı devleti (aş. bk.)'nin temelini atmak gibi tarihî rolünü oynayan, dördüncü olarak da, bir *Pend-nâme*'de Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebük-tegin'in o çağda Karluk ülkesi olan Barshan (Barsgan)'dan neş'et ettiği belirtildiğine göre (bk. C.E. Bosworth, *A Turco-Mongol practice amongst the early Ghaznavids, CAJ*, 1962, VII, 239; E. Merçil, *Sebüktegin'in Pendnâmesi, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1975, VI, 222—227), Türk-islâm dünyasına Gazneli sultanları gibi diğer büyük bir sülâle vermiş olan Karluklar, o sırada islâm çevresinin en yakın komşuları olduklarından, Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden çok bahsedilmiştir (Ḳarluḫ, Ḫalluḫ). *Ḥudūd al-ʿālam* (X. asrın son çeyreği)'de verilen bilgiye göre, şarkta Tanrı Dağları, Yağmalar ve Oğuzlar, şimâlde Tohsılar, Çigiller ve Dokuz-Oğuzlar, cenupta Yagmaların bir kısmı ve Mâverâünnehr ile sınırlanmış olan Karluk ülkesi çok bakımlı bir memleket olup „Türk ülkelerinin en güzeli" idi. Eserde, burada mevcud olan 15 şehir ve kasabanın adları sayılmakta ve Türk kabîleleri zikredilmektedir (*Ḥudūd al-ʿālam*, s. 286—297; ayrıca bk. mad. KARLUKLAR; B. Ögel, *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi*, 1962, s. 317—332).

Kara-Hanlı devletinin, Yağma, Çigil, Tohsılarla birlikte esas kütlesini meydana getirdiği anlaşılan Karluklar, bu hânedan mensupları arasında mücâdeleler başgösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmağa başladılar; bu tutumları Kara-Hıtay [b. bk.] hâkimiyetinin Orta-Asya'da çabucak gelişmesine te'sir etmiş olmalıdır (bk. İbn al-Aṯīr, IX, 15; ʿAṭā Malik Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-ġuşā*, *GMS*, II, 87). Kara-Hıtay hükümdârı Yeh-lu Ta-şih (Kür-han) 1137'de Semerkand

Kara-Hanlı hanı Mahmud'u mağlûb ettiği zaman, bu hanın dayısı olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e yaptığı şikâyet, uğranılan mağlûbiyette Karlukların dahli olduğunu göstermektedir. Sultan Sencer de Karlukları te'dip etmek için çıktığı seferde karşısında Kür-han'ı bulmuştu; Sencer'in bu savaşta mağlûbiyeti (1141 Ḳaṭavān savaşı) çok mühim hâdise olarak, „put-perest" Kara-Hıtayların tâ Horasan sınırlarına kadar sokulmalarını sonuçlandırmıştı (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, 1956, s. 52 v.dd.; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi*, 1954, II, 326—329). Hârizmşahlar (İl Arslan zamanı) ile Kara-Hıtaylar arasında da birçok anlaşmazlıklara sebeb olan Karlukların, bu arada başbuğları Yabgu-han öldürüldü (1157); diğer bir Karluk başbuğu Ayyâr Bey, Kara-Hıtaylar tarafından esir edildi (1172). Karluklara karşı, Hârizmşah Alâeddin Tekiş de (1172—1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kanglı ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları ile kendini takviye ihtiyâcını duymuştu. Bununla berâber, az sayıda da olsa, Hârizmşahlar ordusunda hizmet gören Karlukların, Kara-Hanlı tâbiyetinde olmak üzere Türkistan'da bir beyliğe sâhip bulundukları anlaşılıyor. Moğul istîlâsı başladığı sıralarda (1215) merkezi Kayalığ (İli nehrinin şarkında) olarak devam eden bu beyliğin başında Arslan Han II. vardı (Cuvaynī, *ayn. esr.*, I, 32; o tarihte Kulca'nın şimâl-i garbîsindeki Almalık şehrindeki Bozar Han'ın da bir Karluk olması muhtemeldir, bk. W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 118, 142). Arslan Han, Uygur İdi-kut'u ile birlikte Moğulların hükmü altına girdi. Cengiz Han'a itâat eden ilk müslüman hükümdar olup, 1221'de ölen bu Karluk hanının oğluna da, Özkent şehri verilmişti. Cengiz Han zamanı Moğul devleti idâresinde vazife almış Karluklar görülmektedir (tafsilât için bk. Cuvaynī, *ayn. esr.*, I, 56 v.dd.; İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 228, 247 v.d.; B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 219—244). Hâlen Bedahşan [b. bk.] bölgesi Özbekleri arasında bir Karluk kabîlesi yaşamaktadır (W. Barthold, *ayn. esr.*, s. 90).

8- OĞUZLAR :

Oğuz adının mânası üzerinde türlü îzah tecrübeleri yapılmıştır (F. Erdmann: Oğuz = boğa, 1862; A. Vámbéry: Oğuz = Oxus [nehir], 1885; J. Marquart: Uz = adam, Oq + uz = oklu, okçu, 1914; P. Pelliot: Oguz, Ogus = klan, âile, kabîle, 1914, Uguz < aġuz „ağız" = ilk süt, 1930, Oguz, aynı mânada, 1950; P.A. Boodberg: *Ugur ~ oguz = boynuz, 1939; D. Sinor: Oguz ~ ögüz = öküz, 1949; O. Pritsak: Ok < oku + z = kabîle, 1952; L. Bazin: Oguz ~ ogus = genç boğa, tosun, 1953; J.R. Hamilton: Oğuz ~ oguş = klan, kabîle, 1962; tafsilât için bk. P. Pelliot, *T P*, 1930, XXVII, 256 v.d.; D. Sinor, *Oguz Kagan destanı üzerinde mülâhazalar*, *T D E D*, 1950, IV, 4 v.d.; J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, *J A*, 1962, s. 24). Gy. Németh'e göre ise, Oğuz kelimesi Türkçe'de aynı zamanda „kabîle" mânasına gelen „ok" sözüne, eski Türkçe'deki çoğul eki „z" (bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, 1958, I, 134) ilâvesiyle türemiş (ok + uz) olup „kabîleler" demektir (Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 44). Gy. Németh'in bu îzah tarzının, bâzı itirazlara rağmen (bk. P. Pelliot, *T P*, 1930, s. 257; W. Bang-R. Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 1936, s. 6 not 1) doğru ve mes'ele sâdece lisâniyat bakımından değil de, Türk tarihinin sosyal ve siyâsî gelişmesi bütünü içinde alındığı takdirde, bilhassa tutarlı olduğu muhakkaktır. Oğuz kelimesinin Çince'ye „kabîleler" diye tercüme edilmesi de, bu görüşü destekler (meselâ On-ok = on kabîle; Dokuz-Oğuz = dokuz kabîle, bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 152; II, 591 v.d.; P. Pelliot, *T P*, 1914, s. 157; V. Thomsen, *Turcica*, 1916, s. 5 v.d.; J. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 51 not 4). Anlaşılıyor ki, „Oğuz" adı aslında kavmî bir isim olmayıp, doğrudan doğruya „Türk kabîleleri" mânasını ifâde eden bir kelimeden ibârettir (Oguz tâbirinin R'li söylenişi olan „Ogur" şeklinin ayrı ad olarak Çin kaynaklarında geçmesi [aş. bk. Ogurlar], eski çağlarda Çinlilerin Türk topluluğunu yakından tanımadıklarından ileri gelmiş olmalıdır).

VI. asırdan itibâren Gök-Türk hakanlığında toplanmış olan Türk kabîlelerinden bir kısmı, 630'da başlayan fetret devresinde, diğer birçok Türk boyları gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz kağanlığını meydana getirmişlerdi. 682 yılında İlteriş tarafından mağlûb edilen Oğuzlar (İnekler gölü savaşı), bu durumda idi ve muhârebede ölen Oğuz devleti başkanı Baz Kağan'ın balbalı, sonra, İlteriş Kağan'ın mezarına dikilmişti (*Kitâbeler*, I, şark, str. 16; II, şark, str. 14).

Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzların davranışlarını ve isyanlarını yukarıda görmüştük. Bu münâsebetle kitâbelerdeki ifâdeler Oğuzlarla Gök-Türkler arasında bir ayırım yapılmadığını, hattâ hakanlığın temelini Oğuzların teşkil ettiğini belirtmeğe yeter (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 4). Bu sebeple Oğuzlarla Gök-Türklerin aynı olduğu zâten kabûl edilmişti (V. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon déchiffrées*, *M S F o u*, 1894, s. 105; W. Barthold, *ayn. esr.*, s. 6; *E I*, mad. TOGHUZGHUZ). Ancak, V. Thomsen, Tonyukuk kitâbesine tahsis ettiği son makalesinde (Türk. trc. *Moğulistan'da Türkçe kitâbeler*, *T M*, 1935, III, 87) Oğuzları „Türklerin yüksek hâkimiyetinde bir kabîle birliği" olarak göstermekte ve bu tarihî gerçek, sonra kavmî mânada alınarak, mes'ele yeni araştırmalarla daha da derinleştirilmiş bulunmaktadır (meselâ bk. F. László, *Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler*, *Belleten*, 1950, XIV, 37—43; F. Sümer, *Oğuzlar Türkmenler, tarihleri, boy teşkilâtı, destanları*, Ankara, 1967, s. 7). Böylece, Oğuzları Türk kabûl etmek veya başka bir kavmî teşekkül saymak gibi çok mühim bir ihtilâf noktası ortaya çıkmıştır. Burada, önce üzerinde durulması gereken husus, Oğuzlara mukabil, Türk adını taşıyan bir kavmî topluluğun var olup olmadığıdır. Buna hemen menfi cevap vermek mümkündür. Çünkü Türk adının, güc-kuvvet mânası ile, kavmî ayrılık gösteren bir isim değil, fakat Türk soylu kütlelerin kurduğu Gök-Türk devletini ifâde etmek üzere kullanılmış bir siyâsî ad olduğu zikredilmişti (yk. bk. Türk adı). O halde hem Oğuzlar, hem Gök-Türkler aynı kavmî zümreye mensupturlar. İkinci mes'ele: Gök-Türk devletinin sâhibi hangi Türk zümresi idi? Bilindiği üzere bu devlet, adı Aşına olan eski bir Türk hükümdar âilesi tarafından, etrafındaki Türk soylu kütlelerin yardımı ile kurulmuştu. Bu kütleler ise, ancak, kabîleler birliği (= Oğuz) hâline gelmiş Türkler olabilirdi. W. Barthold'un (göst. yer.) „Gök-Türk hakanlarının Tokuz-Oğuzlardan neş'et ettiği" görüşü, kadîm Aşına âilesinin bilhassa bu Oğuz bölüğü ile ilgisini isbat etmeyi gerektirir ise de, VI — VII. asır Türk (Gök-Türk) kütlesinin doğrudan doğruya Oğuzların bu grubundan meydana geldiği Çin kaynaklarınca açıklanmaktadır. T'ang devri vesîkalarında (T'ang-shu ve Kiu T'ang-shu yıllıkları ve ayrıca 4 hal tercümesi), Dokuz kabîle (*Kitâbeler*'deki „Tokuz-Oğuzlar") bâzan „Türklerin [Gök-Türklerin] dokuz kabîlesi" veya „Dokuz kabîlenin Türkleri [Gök-Türkleri]", bâzan da „Töleslerin dokuz kabîlesi" diye kaydedilmiştir. Hal tercümelerinde bunlardan 4 tanesi de zikredilmiştir: Pa-ye-ku (Bayırku), P'u-ku (Buku, Bugu), T'ung-lo (Tongra), Sse-kie (Sır-kar). Demek ki, Oğuz kabîleleri, Gök-Türkleri meydana getiren topluluktan başkası değildir (bk. Liu, II, 592 not 831; yk. bk. Uygurlar). Çin kaynaklarında, Çinlilerce artık çok iyi tanınan Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzların kendi başlarına (yâni doğrudan doğruya „Oğuz" olarak) zikredilmeyip sâdece Dokuz kabîle (Kui sin) diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat T'u-küe (Türk)'den ibâret topluluğun ayrı bir isim altında belirtilmesine ihtiyaç bulunmadığını gösterir. Ayrıca kitâbelerde I. Gök-Türk hakanlığı çağında „Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten ileri gelmiştir. Ancak fetret devrinde bâzı kabîleler kendi aralarında teşkilâtlanarak bir devlet kurmuşlardır; bu, II. Gök-Türk hakanlığı zamanında hükümdar âilesine karşı ayaklanan ve hükûmetin diğer imkânları ile bastırılmasına çalışılan, teşkilâtlanmış birlik (= Oğuz)'tir. Bundan sonra kitâbelerdeki „Türk bodun" tâbiri şüphesiz doğrudan-doğruya hakan idâresindeki kütleleri (10 boy; 5 Töles, 5 Tarduş) ifâde ediyordu. Kitâbelerde hakanın „Oğuz bodunu Türk bodunundan idi" (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 4) demesi ile, bu Oğuzların isyan hâlinde olmaları arasında bir çelişme görmek güçtür; zîrâ mes'ele, halkın, vaktiyle desteklеyip yücelttiği hânedan ile mücâdelesinden ibârettir (Türk tarihinde bunun başka misalleri de vardır: Karlukların Kara-Hanlılara, Türkmenlerin Selçuklu sultanlarına karşı direnmeleri ve bizzat bir Oğuz olan Sultan Sencer'in âsî Oğuzlarla çarpışması, bk. mad. SELÇUKLULAR).

Bilhassa islâm kaynaklarında Uygurlardan Tokuz-Oğuz olarak bahsedilmesinden (tafsilât için bk. V. Minorsky, *Ḥudūd al-ʿālam*, s. 263—277; ayn mll., *Tamîm Ibn Bahr's Journey*, s. 286 v.dd.) doğan karışıklık, Uygur uruğları ile Tokuz-Oğuz kabîlelerinin tesbîtinden sonra (yk. bk. Uygurlar) giderilmiş olmalıdır.

Uygur hakanlığının başlangıcında henüz tegin olan Moyen-çor Oğuzların başında bulunuyordu. Fakat Oğuzlar az sonra Uygur hakanına da isyan ettiler. Bu defa Sekiz-Oğuz hâlinde idiler (*Kitâbe, Şine-usu*, şark, str. 3). Moyen-çor Kağan, Otuz-Tatarlarla ittifak etmiş olan Oğuzları Burgu'da ve Selenga kıyısında arka arkaya mağlûb etti. Oğuzlar Selenga'yı geçerek çekildiler (*Şine-usu*, şark, str. 1—12).

Bundan sonra, anayurt bölgesindeki Oğuz topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Her halde garp yönünde geniş ölçüde bir göç hareketi bahis konusudur. İbn al-Aşir, Halîfe al-Mahdî zamanında (775—785) Oğuzların Mâverâünnehr havâlisine geldiklerini bildirmekte ve al-Ṭabarî'de zikredilen, 820—821 yılında Usrûşana (Seyhun-Semerkand arası)'ya yapılmış bir Tokuz-Oğuz akınının bunlarla ilgili olduğu tahmin edilmektedir (W. Barthold, *Arabisch. quellen*, s. 27 v.d.; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 23). Buna dayanılarak Oğuz birliği mensuplarının hem de çok kalabalık kütleler hâlinde, önce Talas havâlisine göç etmiş olmaları gerektiği ve Seyhun Oğuzlarının XI. asırda konuştukları Türkçe'nin kelime ve söyleyiş itibârıyle şark Türklerininkinden farklı olduğu dikkate alınarak, bu göçün IX. asırdan önce vuku bulmuş olması lâzım geldiği ileri sürülmektedir (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 23—25, 35 v.d.). Oğuzlar Sır-Derya (Seyhun) boyunda IX. asrın ikinci çeyreğinden beri oturmakta idiler (İbn Ḫurdāẕbeh'den naklen F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 35).

X. asrın ilk yarısında Oğuzlar Seyhun bozkırları ile o civardaki Karacuk (Fārāb) ve Sayram (İsficâb) şehirleri havâlisinde görünüyorlardı. İslâm coğrafyacılarına (al-Balḫî, İṣṭaḫrî, İbn Ḥavḳal) ve *Ḥudūd al-ʿālam*'a göre, Oğuzların sâhası garpta Hazer denizine (bu denizin şarkındaki yarım-ada bu sebeple Türkçe Mankıslak adını almıştır), cenupta Gürgenç şehri ile, bunun şimâl-i garbîsindeki Cit kasabasına ve Baratekin kasabasına (Aral gölünün cenûbunda), Mâverâünnehr'de Buhârâ'nın

şimâline Karacuk dağlarının etegindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk dağlarından Hazer'e uzanan yarı çöle Oğuz bozkırı (*Mafâzat al-Ġuzîya*) denilmekte idi (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 33). Buralarda Yeni-kent, Karacuk, Cend, Suğnak, Karnak, Süt-kent, Barçınlığ-kent v.b. adlı Oğuz şehirleri vardı (bu şehirler ve kalıntıları için bk. B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, s. 333—341; V.M. Jirmunsky, *Sirderya boyunda Oğuzlara dair izler*, *Belleten*, XXV, 471—483; T. Banguoğlu, *Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1959, s. 4—9; F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 39—41).

Oğuzlar X. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurmuşlardı (bk. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu*, *M.F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 397—410). Başta yabgu bulunuyor, Kül-erkin ünvanlı bir başbuğ ona nâiplik yapıyor, orduyu sü-başı idâre ediyordu. Yabgu devletinin, komşuları Peçenekler ve Hazarlarla münâsebetinin pek dostane olmadığını gösteren deliller vardır. İbn Fadlân (X. asrın ilk çeyreği) ve al-Mas'ûdî'ye göre, aralarında savaş eksik değildi. Hârizm'in yerli hânedânı Afrîğî'ler Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzların şarktaki komşuları Karluklar ile de mücâdele hâlinde oldukları, aralarındaki savaşlardan birinde Oğuz yabgusunun ölmesinden anlaşılıyor (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 56 v.dd.). Diğer taraftan Kâşgarlı Mahmud, Oğuzlarla Çiğiller arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder (*DLT*, I, 394). Şimâlde Kimekler ile ise, bâzan dostça, bâzan hasmane münâsebetler devam edip gidiyordu (V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 100; F. Sümer *ayn. esr.*, s. 52—59). Bu Oğuzlar, umûmî „Türk" adı yanında, yine siyâsî bir isimlendirme olarak, „Türkmen" adını da taşıyorlardı; bunlar, müslüman ülkelerine geldikten sonra islâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır (Türkmen adının, Oğuzların islâmiyeti kabûl etmeleri, yâni din değiştirmeleri ile ciddî bir ilgisi görülmüyor; tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası...*, s. 121—133; C. Brockelman, *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Paris, 1940, s. 150; tamamlayıcı bilgi için bk. F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 49 v.dd.; nitekim Cenûbî Rusya'daki Uz [Tork]'lara da Torkmen [Türkmen] denildiğine dâir bâzı deliller mevcuttur; bk. O. Pritsak, *ayn. maḳ.*, s. 398 not 2).

Oğuz Yabgu devletinin tarihi hakkında başka açık bilgi yoktur. Son Oğuz yabgusu olarak Ali Han adında birini zikreden ve Selçukluların „can düşmanı" olarak Tuğrul ve Çağrı Beyleri hayli uğraştırdığını bildiğimiz meşhur Cend hâkimi Şah-melik'i de Ali Han'ın oğlu gösteren Raşîd al-Dîn'in bu mâlûmatı gerçekten ziyâde destânî vasıfta görülmektedir (bk. F. Sümer, *Oğuzlara âit destanî mâhiyette eserler*, *D T C F D*, 1960, XVIII, 381 v.d.).

Yabgu devleti zamanında Oğuzlar Üç-ok ve Boz-ok diye iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardı. Bu kısımları meydana getiren Oğuz kabîleleri hakkında biri Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lûgat-it-Türk*'ünde, diğeri Raşîd al-Dîn'in *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'inde olmak üzere iki liste mevcuttur. *Divanü lûgat-it-Türk* (I, 55 — 58)'te ayrı ayrı damgaları ile birlikte 22 kabîle gösterilmiş, Raşîd al-Dîn ise, hem kabîle sayısını 24'e çıkarmış, hem Boz-ok—Üç-ok tasnifini yapmış; ayrıca, damgalara ilâveten, her kabîlenin „ongon" unu belirtmiştir: Boz-oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka-bölük), Kara-evli (Kara-bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (*DLT*'te yok), Afşar, Kızık (*DLT*'te yok), Beğdili, Karkın (*DLT*'te yok, bunun yerine Çaruklu). Üç-oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (İva), Kınık (bu kabîle adları, damgaları, ongonları ve ayrıca bunların göçleri, oturdukları yer ve tarihleri, gelenekleri v.b. hakkında tafsilât için bk. F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 214—362; ayrıca bk. mad. OĞUZLAR; Oğuz boylarının adları üzerine açıklamalar için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 327—354). 1000 yıllarına doğru Oğuz Yabgu devleti yıkıldı. Bunun, Kimeklerden bir kol olup, IX. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar (Kumanlar)'ın baskısına ilâveten, Selçuklu âilesinin kendilerine bağlı kütlelerle birlikte ayrılmaları netîcesi vuku bulduğu kabûl edilir (O. Pritsak, *ayn. maḳ.*, s. 405 v.dd.; F. Sümer *ayn. esr.*, s. 57 v.d.). Kâşgarlı (*DLT*, II. cilde ilâve)'nın haritasına göre, XI. asır ortalarında Kıpçaklar Oğuz bozkırını ve Seyhun nehrinin aşağı mecrâsındaki sâhayı işgal etmiş bulunuyorlardı.

Yabgu devletinin inkırâzı üzerine, Oğuzlardan kalabalık bir kısım, Karadeniz'in şimâlinden garba göçmüş (aş. bk. Uzlar), diğer bir kısım Cend bölgesine, ordan da Horasan'a yönelmiştir (Selçuklular). Yerlerinde kalan Oğuzların XI. asır ortalarında Karacuk dağları bölgesinde, Mankışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturdukları, Moğul istîlâsı sırasında da Cend'de ve Karakum'da Türkmenlerin bulunduğu görülmektedir (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 57 v.dd., 200).

Gök-Türk çağının Türk milletine yön verici, merkezî bir hüviyet taşıdığını baş tarafta söylemiştik. Asya Hunlarından daha geniş ölçüde ve tâbir câizse daha şuurlu bir şekilde Asya Türklüğünü nefsinde birleştirmiş olan bu hakanlık, Orta-Asya'nın garp sınırlarında Türk halkının-kesâfetini kaybettiği yerlerde-siyâseten zayıf düştüğü zamanlarda bile Türk nüfûzunun yayılmasında büyük rol oynamıştır. Kaynaklardan anlaşılıyor ki, VIII. asır ortalarında Mâverâünnehr, Taşkent, Fergana, Huttel, Şuman ve Tohâristan'da görülen kırallıklar ya Türkler tarafından kurulmuş veya Türk siyâsî ve harsî te'sîri altında gelişmiş teşekküllerdi: Huttel

kıralı, erkin ünvânını taşıyor ve Çin'e tarhan ünvanlı elçiler gönderiyordu (733, 740, 750 yıllarında). Buhârâ kıralı Tuğ-şad, 720'de kardeşi Arslan-han'ı Çin'e elçi göndermişti. Şuman kıralının elçileri de (743) tarhan ve şad ünvanlarını taşıyorlardı. Taşkent kıralınınki ise tegin idi. Tohâristan kıralının ünvânı ise, yabgu idi ve bunun Çin'e gönderdiği (738) elçisi İnancu Tarhan idi. 729 yılında Kutlug, Tohâristan yabgusu bulunuyor ve bu yabgu âilesi Aşına sülâlesine bağlanıyordu (tafsilât için bk. Ed. Chavannes, *Notes additionnalles...*, s. 20, 39, 47, 49, 53, 57, 69 v.dd.; E. Esin, *„Türk ul-Acem" lerin eseri Samarrada Cavsaḳ ul-Ḫaḳanî'nin duvar resimleri*, *Sanat tarihi yıllığı*, 1973, V, 311 v.d.). Bir görüşe göre, Abbâsî halîfesi al-Mu'tasım zamanında (833—842) ünlü Türk kumandanı Aşnas, Tohâristan yabgularına mensup idi (Ed. Chavannes, *Documents..*, s. 20 not 2).

Uygur, Türgiş, Karluk hakanlıkları Gök-Türk hakanlığının devamı idiler. Görüleceği üzere garpta Hazar hakanlığı da öyle idi ve Uz, Peçenek, Kuman-Kıpçak boyları, Gök-Türk hakanlığından ayrılmış zümrelerdi (aş. bk.). Yukarı İrtiş bölgesindeki Kimekler (haklarında umûmî bilgi için bk. V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 304—310; bk. mad. KİMEK), Aral gölünün şimâlinde bir Kıpçak grubu olan Kanglılar (bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, 1956, bk. *indeks*; P. Pelliot-L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, I, 112—117), Kâşgar'ın şimâl-i şarkîsi, Özkent, Talas ve Çu bölgelerinde Karluklardan bir kabîle olması muhtemel Yağmalar (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 277—279; Faruk Sümer; *ayn. esr.*, s. 30; Yağma, Türkçe ünvan, bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 48), bir Karluk kabîlesi olup, Issık-Köl'ün cenûb-i garbîsinde, sonraları Talas civârında, Barsgan ötesinde, Kâşgar havâlisinde ve Mâverâünnehr'de oturan Çiğiller (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 297—300), yine Karlukların bağlı bir kabîle olarak, Issık-Köl—Çu ırmağı arasında görülen Tohsılar (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 300—304; Tuhs = Duhslar aslen İranlı?, bk. K. Czeglédy, *Nomad népek..*, s. 36, 139), Tohâristan, Gazne, Belh, Sicistan-Şimâlî Hindistan'da Kalaçlar (bk. mad, HALAÇLAR), Kâşgar-Balasagun-Talas-Fergana arasında: Argu, Yabaku, Çomul, Iğrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek v.b. (bk. *D L T, indeks;* ayrıca IX—XI. asırlarda çeşitli adlar altında görünen Türk toplulukları için: Marvazî, *Ṭabāyiʿ al-ḥayavān* [XII. asrın ilk çeyreğinden], nşr. trc. ve açıklama V. Minorsky, Marvazî, *On China, The Turks and India*, London, 1942, s. 29—39, 92—123; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 26—33; aynı asırlarda Asya Türk ülkeleri hakkında bilgi veren islâm seyyah ve coğrafyacıları: Abû Dulaf [A.v. Rohr-Sauer, *Das Abu Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Bonn, 1939], Tamîm, İbn Ḫurdāzbeh, Ḳudâma için bk. V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 262 v.d., 268 ve *indeks*) toplulukları aslında hep Şark Türk kolları olup, Gök-Türklerle bağlantılı bulunuyorlardı. Ayrıca Karluk, Yağma, Çiğil yolu ile Kara-Hanlı hakanlıkları; vaktiyle aynı câmiada yer alan çeşitli Türk grupları yolu ile: hânedânı Karluk menşe'li olduğu bildirilen Gazneliler devleti (yk. bk. Karluklar); Hârizmşahlar (sülâlenin kurucusu ihtimâl Kalaçlardan idi; bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, s. 42 v.d.); Hindistan Türk devletleri; Oğuz boyları yolu ile: Büyük Selçuklu imparatorluğu, Selçuklu devletleri, Atabeylikler, Türkmen beylikleri, Anadolu beylikleri, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri, Kadı Burhâneddin, Ramazan-oğulları, Dulkadırlılar, Berçem-oğulları ve Yaruklular, İran'da Avşar Kaçar hânedanları v.b. (bk. mad. OĞUZLAR), Osmanlı imparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti hep Gök-Türk hakanlığının kavmî, içtimâî, idârî, askerî ve harsî vârisleri olmuşlardır (aş. bk.). Bu durum çeşitli Türk kütleleri arasında bilhassa XI. asırdan itibâren 200 yıl süren göçleri ile bütün Orta-Şark sâhasını tutarak yukardaki siyâsî teşekkülleri kuran ve ebedî bir Türk vatanı yaratan Oğuz zümresinin Türk, islâm ve dünya tarihindeki müstesnâ mevkiini ortaya koyar.

9- SABAR DEVLETİ:

M. V—VI. asırlarda Garbî Sibirya ile Kafkasların şimâl bölgesinde mühim tarihî rol oynadığı, çeşitli yabancı kaynaklardaki dağınık bilgilerin yardımı ile tesbit edilebilen Türk topluluğu, Bizans tarihlerinde Sabar, Sabir, Savir; Ermeni, Süryânî, islâm kaynaklarında sırasıyle Savir, Sab (i) r, S (a) bir, Sibir v.b. olarak adlandırılmaktadır (J. Marquart, *Die Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Berlin, 1903, s. 36 v.d., 58, 356; Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 185—188; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapeşte, 1943, II, 223 v.d.). Sabarların, Islav veya Moğul veya Fin-Ugor menşe'den geldiklerine dâir iddialar (bk. Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 187) eskimiş ve bugün onların Türk oldukları gerek taşıdıkları ad, gerek tarihî ve harsî durumlarıyla anlaşılmıştır. Türlü dillerdeki ses değişimleri netîcesinde farklı şekillerde görülen adların esâsını teşkil eden ve ancak Türkçe ile açıklanabilen Sabar kelimesi „sab + ar" (= sap-ar = Sapmak fiiline -ar ekinin ilâvesiyle; başka örnekler: Kazar, Bulgar, Avar, Kabar v.b.) 'dan meydana gelmiş olup „sapan, yol değiştiren, başıboş kalan, serbest" mânasındadır ve Türklerde ad verme usûlüne uygundur. Ayrıca Sabarlara âit şahıs adları da Türkçe'dir: Balak, İliger, Boarık = Bug-arık v.b. (bk. Moravcsik, *ayn. esr.*, II, 85, 103, 126).

Sabarların erken tarihleri iyi bilinmiyor. Adlarının gösterdiği gibi, herhangi bir ana kütleden kopmaları bahis konusu ise, asıl yurtları gibi görünen Tanrı Dağlarının garbı ile İli nehri sâhasında (K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 19) bulundukları sırada As-

ya Büyük Hun imparatorluğuna bağlı topluluklardan biri olmaları icâb eder (bu hususta çeşitli görüşler için bk. Ş. Baştav, *Sabir Türkleri, Belleten*, 1941, V, 59 v.d.; L. Ligeti, *A Magyarság östörténete*, Budapeşte, 1943, s. 66 v.dd.; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 77 v.d.).

Sabarlara âit ilk kesin haber, 461—465 yılları arasında Garbî Sibirya kavimleri arasındaki büyük kımıldama ve geniş ölçüdeki göç hâdiseleri (yk. bk. Tabgaç devleti; ayrıca K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 19, 95 v.d.) münâsebetiyle, Bizans tarihçisi Priskos (V. asır) tarafından verilmiştir. Daha sonra Prokopios (VI. asır) ve K. Porphyrogennetos (X. asır)'un eserlerinde de tekrarlanan bu habere (*Byz. turc.*, 1942, I, 39 v.dd.; II, 223 v.dd.) göre, şarktan gelen Juan-juan baskısı karşısında (458—459 yıllarına doğru, Tabgaç ordularına mağlûb olan Juan-juanlardan bir kısmı Çin'e tâbi olurken, kalabalık bir kütle şimâl-i garbîye doğru çekilmişti. Sabarları yerlerinden oynatanlar bunlar olmalıdır; bk. J. Hamilton, *Toquz Oğuz et On-Uyğur*, s. 34) Sabarlar yerlerini terk edip garba yönelmişler, Altay-Ural dağları arasındaki düzlüklerde yaşayan Oğur-Türk boylarını yurtlarından atarak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir (461—465). Geçen asrın sonlarına doğru Garbî Sibirya'da Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları arasında araştırmalar yapan S. Patkanov'un tesbitlerine göre, Sabarlar bu bölgede yerli halkınkinden çok üstün kültürleri ile asırlarca süren derin te'sirler yapmışlardır. Tobolsk dolaylarında, Ob, Tura ve İrtiş boylarında Saber, Soper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır) gibi yer ve kale adları yaygındır. Ay-sabar, Kün-sabar gibi şahıs adları da vardır. Tobolsk ahâlisi buranın en eski sâkinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Ayrıca, bu bölgedeki halk masalları ve hikâyelerinde Sabarlar büyük yer tutar. Sabarları kendi büyükleri olarak kabûl eden Ostiyaklar yanında, Voguların da, sonraları tâbiyetine girdikleri Ruslara Saper adını vermiş olmaları, halk nazarında eski Sabarların üstün durumlarını ortaya koyar (S. Patkanov, *Über das volk der Sibiren, KSz*, 1900, I, 337—344, 383—389; Ş. Baştav, göst. yer.). Aynı sâhada kurulduğu bilinen Sibir hanlığı [b. bk.]'nın da başkenti Sibir adını taşıyordu ve bu kelime zamanla çok geniş bir coğrâfî bölgeyi ifâde etmiştir (Sibirya). Rusların önce Sibir şehrini ele-geçirerek bölgeye verdikleri bu ad, Rus harekâtı şarka doğru ilerledikçe daha geniş sâhalara alem olmuş (Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 77), böylece Sabar Türklerinin hâtırası hâlâ yaşamakta devam etmiştir.

Daha 503 yılında Şarkî Avrupa'da görünerek bir kısım Bulgar gruplarını kendi federasyonlarına alan Sabarlardan kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında (*Byz. Turc.*, I, 173) İtil (Volga)-Don nehirleri arasında ve Kafkasların şimâlindeki Kuban ırmağı boyunda yerleşmesi ve doğrudan-doğruya Bizans ve Sâsânî imparatorlukları ile temas kurması, Sabarların Şarkî Avrupa tarihinde ön safa çıkmalarına yol açtı. İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu o yıllardan itibâren Hükümdar Balak idâresinde büyük çapta askerî faâliyet gösteren Sabarların, Sâsânîlerle anlaşarak Bizans'a karşı savaştıkları (516), Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerledikleri bilinmektedir (bk. Ş. Baştav, *ayn. esr.*, s. 60 v.d.; K. Czeglédy, *Pseudo-Zacharias on the Nomads, Studia Turcica*, 1971, s. 147). Bu münâsebetle, Sabarların büyük savaş gücü ve husûsiyle yüksek harp malzeme tekniği Bizans'ta hayret uyandırmış görünmektedir: „Sabarlar insan hâfızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan, ne Romalılardan hiç kimsenin düşünmediği makinelere sâhiptirler. Öyle ki, her iki imparatorlukta mühendis eksik olmamış ve her devirde surları dögmek için makineler yapılmıştır, fakat şimdiye kadar bu „barbar" larınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz insan dehâsının bir eseridir" (Prokopios, *CB*, II, 509 v.d.; bk. Ş. Baştav, *ayn. esr.*, s. 64; L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 63, 77).

Balak'tan sonra yerine geçtiği anlaşılan dul hatunu Boğarık (*Byz. turc.*, II, 103; Bo~boğ~buğ = Reis, kumandan; arık~arığ = temiz, asîl, bk. Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 190 v.d.), savaşçılığı, idâreciliği ve güzelliği ile meşhur bir Türk kıraliçesi idi ve „yüz bin" kişilik Sabar ordusuna kumanda ediyordu. Bizans imparatoru Justinianos I. (527—565) çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler karşılığında Boğarık ile anlaşmayı tercih etti (528). Bizans, yıllardan beri sürüp gelmekte olan Sâsânîlerle savaşında Sabarları kendine dost ve müttefik yapmayı daha uygun bir siyâsî davranış saymış olmalı idi. 531 yılına kadar Bizans ile işbirliği hâlinde görülen Sabarlar hakkında, sonraki senelere âit açık bir bilgiye rastlanmamakla berâber, onların Anûşîrvân (Âdil) zamanında, Sâsânîlerin Kafkaslardaki sürekli ve başarılı savaşlarında (bilhassa 545'te) hayli telefat verdikleri tahmin ediliyor; netîcede Sabarlar bir askerî güç olmaktan çıkmışlar, üstelik 557'ye doğru Avarlardan da ağır bir darbe yiyen bunlar, az sonra, Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk idâresine girmişlerdir. 576'da Cenûbî Kafkaslardaki hâkimiyetleri Bizans tarafından yıkıldıktan sonra bir kısmı Kür nehrinin cenûbuna yerleştirilen Sabarların (K. Czeglédy, *A korai Kazár történelem forrásáinak kritikajához, Magy. Tud. Akad. Közleményei*, XV, 125) adlarına VII. asır ortalarına kadar dağınık şekilde rastlanmakta ve bu tarihlerde aynı bölgede büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas kütlesini teşkil ettikleri ve Hazar kabîleleri olarak görülen Belencer ve Semender'in

aslında iki büyük Sabar kütlesi olduğu anlaşılmaktadır (tafsilât için bk. Ş. Baştav, *ayn. esr.*, s. 67—99; K. Czeglédy, *Pseudo-Zacharias...*, s. 148 not 46; ayn. mll., *Nomad népek..*, s. 97; T. Halasi Kun, *A magyarság östörténete*, Budapeşte, 1943, s. 78 v.d.).

10- AVAR HAKANLIĞI:

Orta-Asya'da Gök-Türkler tarafından 552'de yıkılan Juan-juan devleti halkından bir kısmı garba doğru kaçmış ve hattâ İstemi Yabgu kuvvetleri bunları tâkib etmişlerdi (yk. bk.). Kendilerine Apar (*Kitâbe*, II, şark, str. 4; Türkçe: Aba + r = karşı koyan, direnen, bk. Gy. Németh, *A honfoglaló..*, s. 105, Sabar, Hazar gibi; veya Türkçe Ab + ar (Aw + ar) = halka biçiminde toplanan; bir karışıklık çıktığında çepçevre toplanmak, birikmek, bk. J. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 57 not 45) denilen (Bizans kaynaklarında Abar, Avar; Islav dillerinde Abari, Obri v.b.) bu kavimin aslında Türk değil, Moğul olduğu bildirilmekle (P. Pelliot, *TP*, 1936, XXXI, 235; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 165; W. Samolin, *East Turkistan...*, s. 52) berâber, bunun idâreci tabakaya münhasır kaldığı, üstelik devlet parçalandıktan sonra garba çekilen kütlenin, geçtiği yerlerde başka Türk zümreleri ile karıştığı ve 557'ye doğru Sabarları yenerek Azak kıyılarında Bizans sınırında göründüğü zaman Türk menşe'li unsurlarla birleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar o devir Bizans kayıtlarında „Uar-Khun" adı ile zikredilerek (Th. Simokattes'de, VII. asır, bk. *Byz. turc.*, II, 192) „Pseudo-Avar" (Sahte Avar) sayılmışlardır (tafsilât için bk. Ed. Chavannes, *Documents...* s. 229—233, 240 v.d.; J. Hamilton, *ayn. esr.*, s. 35 v.d.). Geçen asır sonlarında Garbî Moğulistan sâhasındaki araştırmalarda bir Uar-guni (Var-guni, Bar-guni) kabîlesinin varlığı ve bâzı Moğul kabîle adlarında „guni" ekinin görüldüğü bildirilmekle (Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 103 not 1) ve Macaristan'da yapılan kazılarda Avar çağına âit mezarlarda çoğunlukla Mongoloid kafataslarına rastlandığı belirtilmekle (bk. L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 78 v.d., 85; fakat Mongoloid olmayan tip de dikkati çeker, bk. Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, 280 v.d.) berâber, bâzı tarihî, lisânî belirtiler, VI—VIII. asırlardaki Garp Avarlarının gerçek menşe'leri hakkında türlü görüşlere yer verdirmiştir (H. W. Haussig, *Die Quellen Über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Avaren, CAJ*, II, 21—23; W. Samolin, *CAJ*, III/1, 62 v.d.; B. Ögel, *DTCFD*, 1959, XVII, 264—269). Bunların Eftalitler (Ak Hunlar) ile yakından ilgisi bulunduğu (J. Marquart 1914, R. Grousset 1941, K. Czeglédy 1954), veya Ak Hun (Eftalit) devletinin parçalanması üzerine oradan ayrılan Uar ve Khuni kabîleleri olduğu (H. W. Haussig 1959), veya Oğur-Türk kütlelerinden teşekkül ettiği (M.İ. Artamonov 1962), veya aralarında kalabalık Fin-Ugorların bulunduğu (Gy. Györffy 1941, D. Csallány 1956) ileri sürülmüştür. Avrupa Avarlarının, etnik bakımdan çok karışık olsalar bile, dil ve teşkilât bakımlarından hiç olmazsa idâreci tabakanın Türk kültürüne bağlılığı kesin görünmektedir. Hükümdarları kağan ünvânını taşıyordu. Diğer başlıca ünvanları Türkçe tâbirlerdi: tudun (Gök-Türklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut), yugruş (Uygurlarda, Karluklarda mevcut), tarhan v.b. (bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 103; F. Köprülü, *Eski Türk ünvânlarına âit notlar, THİTM*, 1939, II, 25—28). Bizans kaynaklarında dağınık olarak görünen Avar şahıs adları da Türkçedir: Solak (580'de elçi), Kök (585'te elçi), Kan-Savcı (812'de), Bö-kolabur (din adamı, 582'de), Bayan (hakan) v.b. (bk. *Byz. turc.*, II, 92, 153, 206, 240). Son bir araştırmada (K. Czeglédy, *Nomad népek...*, Budapeşte, 1969) Juan-juan, Avar, Uar-Hun ve „Sahte Avar" mes'elesine biraz daha açıklık getirilmiş görünüyor. Buna göre, Çince'de „dâima kıpırdayan küçük, çirkin böcekler" mânasına gelen Juan-juan (veya Ju-juan, Ju-ju v.b., son bir okuyuşa göre Ruan-ruan) tâbiri İç-Asya'da Siyen-pilerin yerine bir devlet kurduğu bilinen büyük kabîleler birliğinin (IV. asır sonları-552) lekabı olup, birlikteki ana topluluğun asıl adı Uar-Hun idi. Diğer bir ifâde ile, bu devletin başlıca dayanağını, Hun ve Uar adlarındaki iki kabîle grubu teşkil ediyordu. 350 yılı sıralarında sebebi meçhul hâdiseler dolayısıyla garba doğru geniş çapta göçe başlıyarak, Cenûbî Kazakistan bozkırındaki eski Hunları Avrupa'ya tahrik eden ve Orta-şark'ta Ak Hun-Eftalit devleti (yk. bk.)'ni kuran bu Uar-Hun grupları olup, Çin yıllıklarında dâima Juan-juan diye anılmışlardı. 552—555 arasında siyâsî hâkimiyetleri çöktükten sonra garba kaçarak Bizans ile temasa gelen ve Garp kaynaklarında Avar denilen kütleler de, yukarıda söylendiği gibi, yine iki grup hâlinde idiler: Uar—Hun. Demek ki, bunlar Çinlilerin Juan-juan, Gök-Türklerin Apar (Avar) dedikleri Asya kabîle birliğinin parçaları olarak (diğer kısımlar Çin'e Garp Tabgaçlarına sığınmışlardı), „Sahte Avar" değil hakiki Avar idiler. Kafkasların şimâlindeki bâzı Oğur boylarının „sahtelikle" kendilerini „korkunç" Avarlar diye tanıttıkları yolundaki Th. Simokattes'in iddiası tarihî gerçeklere uymadığı gibi, Ak Hun-Eftalit devletini kuran Uar-Hunlarla, bunların her ikisi de Asya Juan-juan (Avar) kabîleler birliğinin esâsını teşkil etmekle berâber, bir ilgisi yoktu (bk. K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 21, 98 v.d., 113 v.dd., 135 v.d.; ayrıca bk. G. Clauson, *Turk, Mongol, Tungus..*, s. 122). İnandırıcı tarihî ve lisânî delillere dayanan bu açıklamadan çıkarılması mümkün sonuç şu olabilir: İç-Asya'da, biri Hun (Türk), diğeri Uar (= Avar, ad Türkçe, fakat kavmî menşe'i meçhûl; umûmî kanâate göre Moğul) olan iki büyük kabîle grubuna dayalı Avar (Juan-juan) devleti Uarlar hâkimiyetinde kalmış, fakat garba göç sırasında, Türk unsurunun nisbeten artması netîce-

si, Türkler idâreci zümreyi meydana getirmiştir.

558 yılında Sabar hâkimiyetini yıkıp, Kafkaslara doğru ilerleyerek İranlı Alanları hâkimiyetlerine aldıktan sonra Bizans'a elçi gönderen Avarlar, yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri bir arâzi istediler. O sıralarda bir yandan Balkanlarda, Dalmaçya'da geniş çapta fütûhat ile, bir yandan da Trakya'yı ansızın istîlâya girişer. Oğurlara karşı mücâdelelerle meşgul olan İmparator Justinianos (A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu tarihi*, trc. A. Müfid Mansel, 1943, I, 176 v.d.), vergiyi reddedememekle berâber, ülkesine karşı bir Avar akınını durdurmak maksadıyla Aşağı Tuna havzasında, başta Antlar olmak üzere bâzı Islav kütlelerinden bir set teşkil etmeğe çalıştı. Fakat 562'de bu engeli kolayca aşan Avarlar Aşağı Tuna'yı işgal ederek, Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine geniş akınlara başladılar. İmparator Justinos (565—578)'un vergiyi ödemede tereddüt göstermesi dolayısıyla, Bizans'ı baskı altına alarak, Orta Karpatlara girdiler; Tuna'nın garbındaki Germen kavimlerinden Longobardlarla anlaşarak Şarkî Macaristan'daki Gepidleri hâkimiyetleri altına aldılar, ve 568'de Longobardların Şimâl İtalya'ya göçmeleri üzerine de bugünkü Macaristan'ı tamamıyle işgal ettiler. Böylece Avarlar, Orta Avrupa'da büyük bir imparatorluk kurmuş oluyorlardı. Bundan sonra garpta Frank kıralı Siegebert'i mağlûb ederlerken, 582'lerde cenupta Singidunum (Belgrad) ve Sirmium (Eszék) gibi mühim Bizans sınır şehir-kalelerini ele-geçirmişlerdi. Hakanlığın kurucusu sayılan büyük teşkilâtçı Bayan Hakan'ın 597'de Bizans başkentinde korku uyandırdığı sırada, „Don nehrinden Galia'ya, Şimâl Islav bölgelerinden İtalya'ya kadar her taraf Avar askerî faâliyet sâhası hâline gelmişti" (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.).

Asıl çekirdeğini Türk unsuru teşkil etmekle birlikte çeşitli Islav ve Germen kabîlelerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtalarla desteklenen ordusu ile, bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticâret yollarını dâima elde ve emniyet içinde tutmağa gayret ettiği anlaşılan Avar hakanlığının, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hâkimiyeti devrinde, en mühim askerî teşebbüsleri, İstanbul'u kuşatmalarıdır. İmparator Herakleos (610—641)'a, başkenti terkedip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar şiddetli olan ilk kuşatma (619)'dan sonra, ikinci harekât, birincide olduğu gibi, yine Sâsânî imparatorluğu ile ortaklaşa yapılmıştı (626). İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı ve Husrav II. (590—628)'in bütün Cezîre, Filistin ve Suriye'yi ele-geçirdiği bu yıllarda Şarkî Karadeniz sâhillerinde bulunan İmparator Herakleos, Hazar Türklerinden askerî yardım sağlamak üzere Tiflis'e gitmiş, bu arada Şahrvarâz kumandasındaki İran ordusu bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaşmış; bu sırada Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu da, Balkanları ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmişti. Gerçek muhâsara Avar ordusu tarafından yapılmakta idi (temmuz-ağustos). Patrik Sergios ile Patricius Bonus tarafından müdâfaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât, tarihî bir takım hâtıralar bırakmıştır: Bizans'ta kurtuluşu anmak üzere bayram îlân edilen gün kiliselerde âyinler asırlarca devam etmiş ve „Akathistos" ilâhîsi (bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1962, V, 378—389)'nin bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır (bk. *Byz. turc.*, I, 41). Muhâsara (tafsilât için bk. R. Grousset, *L'Empire du levant*, Paris, 1946, s. 85 v.dd.; İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları*, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, III, 6—10), donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşamamış ve Avar ordusunun netîce alamadan müşkül şartlar altında çekilme zorunda kalması, hakanlığın zayıflamasına yol açmıştır. Yardımcı kuvvetler dağılmış ve bilhassa hakanın 630'da ölümünden sonra, tâbi kütleler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile baş kaldırmış, uzun mücâdeleler netîcesinde, Balkanlar Bulgarlara, Tuna-Sava bölgesi Hırvat-Sloven gibi Islav kabîlelerine, Bohemya sâhası da Çeklerin atalarına terk edilmiştir. Bu sûretle bir düşman kuvvetler çemberi içine alınan ve iktisâdî imkânlarını kaybeden Avar hakanlığı, VIII. asır boyunca gittikçe kuvvetten düştü ve 791'den itibâren, amansız bir din savaşına girişen Frank imparatorluğunun (Carolus Magnus = Şarlman zamanı; 768—814) 15 yıl aralıksız devam eden hücumları (Pepin'in 796'da Orta Macaristan'daki Avar müstahkem başkentini zaptı) sonunda tamamen ortadan kalktı (805). Parçalanan Avar grupları Şarkî Macaristan ve Balkanlara dağılıp, kısa zamanda hıristiyanlaşarak ve dillerini unutarak yerli halk içinde eridi.

Bununla berâber, Avar te'sirinin Avrupa'da devam ettiği anlaşılmaktadır. Hırvatların en büyük askerî-idârî unvanlarından olan ban (Gök-Türkçe bağa, Avar dilinde bağan), boyar, yuğruş gibi, Navarino (bugün Pylos, aslı Avarino), Antivari (eskiden Civitas Avarorum) şehirlerinin adları da onların hâtıralarını taşır (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 8 v.d.). Ayrıca Macaristan'da ortaya çıkarılan Avar çağı arkeolojik eserleri (dökme âletler ile üzerlerinde hayvan savaş tasvirleri ve grifonlar bulunan at koşum takımları) Orta-Asya'da gelişen Türk san'at üslûbunun (Hayvan üslûbu) Avrupa'daki örnekleri kabûl edilmekte (T. Horváth, *Az üllöi és kiskörösi Avar temetö*, *Archaelogia Hungarica*, Budapeşte, 1935, XIX, 112 v.dd.; N. Fettich, *Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*, *Arch. Hung.*, 1937, XXI, 271 v.d.) ve bu üslûbun izleri Merovenjler devrinde Fransa'da görülmektedir. Arnavutluk'taki Prostovats altın hazînesi Avarlara âit olduğu gibi, arkeolojik araştırmalar, Avar Türk san'atının Germen ve Islav san'atları üzerindeki te'sirini ortaya koymuştur (göst. yer.). Orta Macaristan'ın Nagy Szent Miklos mevkiinde 1799'da ele-geçmiş olup hangi Türk kavmine âit bulunduğu hâlâ münâkaşa edilen, üzerleri Türkçe kitâbeli ünlü hazîne (bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, 1939, II, 187—207)'nin Avar çağından kaldığı ileri sürülmüştür (A. Alföldi, *Etudes sur le trésor de Nagyszentmiklos*, *Cahiers archeologiques*, 1950—1951, V, 123—149 ve VI, VIII. sayılar; Avar san'atı ve menşe'leri için bk. B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, 1962, s. 113—125; Avar arkeolojisi: Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1962, V, 278—292).

Avar hakanlığının özellikle Islav kavimleri üzerinde büyük bir te'siri olduğu anlaşılıyor. IV. asra kadar Germen Gotların, daha sonra Hun imparatorluğu ile Türklerin hâkimiyetine giren Islav topluluklarına âit inanılır vesîkalar Avar devrinde başlamaktadır; böylece Islav tarihi umûmiyetle Türk tarihinin bir parçası durumuna girmiştir. Kalabalık Islav kütlelerinin çeşitli Şarkî Avrupa bölgelerine ve Balkanlara dağılması hâdisesi daha çok Avarlar devrinde vukua gelmiş olup, bu büyük ölçüdeki göçler (tafsilât için bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Wiesbaden, 1967, s. 43 v.d.) „Avar hakanlığınca ihtiyaç duyulan toprak mahsûllerini elde etmek için onlara zirâat işleri ve aynı zamanda sınır bekçiliği yaptırmak maksadı ile" (J. Marquart, *Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge*, s. 127) Avar idâresi tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir. Bu sûretle türlü Islav kabîleleri bugünkü Çekoslovakya'ya, Elbe nehri boyuna, Dalmaçya kıyılarına, Balkanlara sevk edilmişlerdir (K. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, I, 83—107; Davidson-Horváth, *The Avar invasion of Corinth*, *Hesperia*, Zürich, 1937, VI, 27—40; F.V. Šišic, *Geschichte der Kroaten*, Zagreb, 1917, I; krş. L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 83 v.d.). 750 sıralarında Atina çevresinde Avar denilen Islavlardan bahsedilmekte, aynı devirde Hırvatları Adriatik sâhiline götüren reisler arasında şu adlar sıralanmaktadır (bk. *Byz. turc.*, II, 94, 144, 151, 267): Külük, Lobel (Alp-el?), Kösenci (Koşuncu), Buga, Tugay (bk. J. Mikkola, *Avarica*, 1927, s. 157 v.dd.; K. Porphyrogennetos [Bizans imparatoru, ölm. 952], *De Administrando Imperio*, *Commentary*, London, 1962, II, 117). Bu arada Pannonia (Garbî Macaristan) ve Morva Islavlarının başında, Islavlaşmış Avar beylerinin bulunduğu ileri sürülmekte, diğer taraftan Germen kabîlelerinin Çek memleketindeki yurtlarından ayrılmalarının, Avar başbuğlarının baskısı sonucu vukua geldiği ve bu hâdisenin Şarkî Almanya'da meydana çıkan Avar san'atı ile ilgili eserlerle de doğrulandığı bildirilmektedir (D. Csallany, *Archaologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa*, Budapeşte, 1956; krş. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 82 v.d.). Böylece, 584'te Suriyeli Piskopos Johannes'in ifâdesi ile „eskiden ormanlardan dışarı çıkmağa cesâret edemezken, Avarlar sâyesinde savaşa alışan ve altın, gümüş, at sürüsü sâhibi olan Islavların" (Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 80) sistemli şekilde göçe zorlanmaları, günümüz Orta ve Şarkî Avrupa kavmî haritasının Avar hakanlığı tarafından çizilmesine yol açmıştır. Bugün Kafkaslarda yaşayan Avar zümresinin de onların torunları olduğu kabûl edilmektedir (bk. K. Czeglédy, *Kaukazusi Hunok*, *Kaukazusi Avarok*, *Studia Antiqua*, Budapeşte, 1955, II/1—2, 121—140; umûmî bibliyografya için bk. *Byz. turc.*, 1958², I, 71—75; A. Kollautz, *Quellenbuch zur. Geschichte der Awaren*, Prag, 1944; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 113 v.d.; L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 305—308).

II- HAZAR HAKANLIĞI:

VII — X. asırlarda kuvvetli teşkilâtı, canlı ticârî faâliyeti, dinî toleransı ve iktisâdî refahı ile, Kafkaslar ve Karadeniz'in şimâl düzlüklerinde İtil (Volga)'den Özü (Dnyeper)'ye, Çolman (Kama)'a ve Kiyef'e uzanan sâhada siyâsî istikrar sağlayan Hazar hakanlığı, Şarkî Avrupa tarihinde büyük bir rol oynamış en mühim Türk devleti olarak görünmektedir. Hakanlığa ad veren Hazarların (Arab: al-Ḫazar, İbranî: Ḫazar, Kozar, Latin: Chazari, Gazari, Grek: Khazaroi, Rus: Kozar, Kozarin, Macar: Kazár, Kozár, Ermeni: Ḫazir-k', Gürcü: Ḫazar-i), yukarıda gördüğümüz tarihî seyir dolayısıyla, Sabar Türklerinin devamı oldukları, islâm yazarı al-Mas'ūdî (X. asır)'nin bir kaydı ile de kuvvet kazanmıştır. Ona göre (*al-Tanbih*, *BGA*, VIII, 83), İranlıların Hazar dedikleri kavim Türkler tarafından Sabar (Sibir) diye anılır. Sabar adı yerine Hazar adının meydana çıkıp umûmîleşmesi ve ayrıca, Sabar sözü ile Hazar tâbirinin hemen aynı mânaya gelmesi (Hazar ~ Kazar = Kaz + ar - Anadolu Türkçesi'nde: gez + er = serbest dolaşan, gezen, bk. Németh, *A honfoglaló...*, 203 v.d.) de bunu te'yid eder (başka görüşler ve Hazar-Uygur münâsebeti için bk. D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1967², s. 9—40). Hazarları meydana getiren ahâlinin yalnız eski Sabar Türklerinden ibâret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 6, 13) başka, hakanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk gruplarının yer aldığı da şüphesizdir. Hazar ülkesinde Y'li (şark) Türkçe (Hun, Gök-Türk, Uygur lehçesi) yanında R'li (garp) Türkçe (Oğur-Bulgar lehçesi), ayrıca Fin-Ugor (Macarca) ve diğer mahallî diller de konuşuluyordu. Bu da bölgede cereyan eden tarihî hâdiselerin tabiî sonucu idi: Hazar devletinin ana toprakları durumunda olan İtil-Kafkaslar-Don arasındaki sâha, şarktan garba gelişen büyük göç hareketlerinin güzergâhı olduğu için, burada Hun, Oğur, Fin-Ugor ve Avarlardan kalan kütleler yaşamakta idi.

558 'den sonraki yıllarda Sâsânîlerle savaşa girişmiş olup, Kafkaslara hâkim oldukları bildirilen (Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 166; bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 203) Hazarlar (daha doğrusu Sabarlar), „Hazar" adı ile 586 'da Bizans 'ta iyice tanındıkları gibi, „Türk" diye de anılıyorlardı (J. Marquart, *ayn. esr.*, s. 46, 58; *Byz. turc.*, II, 270, 281); Çin kaynaklarında ise, „Türk-Hazar" (T'u-küe Ho-sa [K'o-sa]) adı ile zikredilmişlerdir (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 145, 170; Liu, *ayn. esr.*, II, 569). Bu son kayıt, Hazar ülkesinin, 576 yıllarında hâkimiyeti Karadeniz 'e ulaşan Gök-Türk imparatorluğu sâhası içine alındığını göstermekte ve topluluk adları kullanılışı da Türk geleneğine uygun düşmektedir. Böylece, Hazarlar, Gök-Türk hakanlığının garpta en uc kanadını meydana getirmişlerdir. Ermeni tarihçisi Rahip Sebeos (VII. asır) 'a göre (bk. J. Marquart, *ayn. esr.*, s. 46, 498), bu durum, Gök-Türk hânedânı Aşına âilesinden bir başbuğun idâresinde, VII. asrın ikinci çeyreğine kadar devam etmiş ve Hazarlar Garbî Gök-Türk hakanının isteği ile Sâsânîlere karşı Bizans 'a yardımda bulunmuşlardır. Hazarların Derbend 'i geçerek Cürcistan 'a girip, Tiflis 'i kuşattıkları ve Azerbaycan 'a akınlar yaptıkları 626 yılına doğru, kendisi Şarkî Karadeniz sâhillerinde bulunduğu sırada başkenti Sâsânî-Avar muhâsarasına alınmış olan İmparator Herakleos, Tiflis önlerine gelerek, Hazar hükümdar - başbuğu, Garbî Gök-Türk hakanı Tong Yabgu 'nun küçük kardeşi Yabgu (Theophanes 'de Ziebel, Ermeni kaynağında Jebgu, bk. *Byz. turc.*, II, 120; K. Czeglédy, *A Korai Kazár...*, s. 125) ile vardığı anlaşma sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sâyesinde İran içlerine yürümeğe muvaffak olmuştu (tafsilât için bk. R. Grousset, *L'Empire du Levant*, s. 84—91). Bu münâsebetle Anadolu, İranlıların istîlâsından kurtarılmış, Sâsânîler artık büyük devlet olmaktan çıkmış ve Çorpan Tarhan 'ın başarı ile harekâtı yürüttüğü bu sıralarda Yabgu da Tiflis 'i zaptederek (629) bâzı Ermeni kütlelerini himâyesine almıştı (Ed. Chavannes, *cyn. esr.*, s. 252—255; A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 251 v.d.).

Hazar tarihinin gerçek hakanlık devresi, 630 'dan itibâren başlamaktadır. Bu tarihte Orta-Asya 'da Gök-Türk hakanlığının Çin hâkimiyetini tanıyarak bir fetret devresine girmesi üzerine, kendi topraklarında, kendi başlarına idâreler kurmağa girişen birçok Türk topluluklarında görüldüğü gibi, Hazarlar da, müstakil hakanlık olarak devletlerini geliştirdiler. Başarı için gerekli siyâsî ve iktisâdî şartlar mevcuttu.

Hazar devleti, İran karşısında Bizans 'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Türk-Bizans işbirliği sâyesinde zayıflayan Sâsânî imparatorluğu 634—637 'lerde islâm kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçerek, islâm ileri harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslara doğru, bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu istikametinde gelişmeğe başlayınca, bu ittifak tabiî bir hal aldı. VII. asrın ikinci yarısından itibâren gittikçe kuvvetlenerek VIII. asır boyunca devam eden siyâsî menfaatler ortaklığı iki tarafın hükümdar âileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve ehemmiyet kazandı. İmparator Justinianos II. (685—695 ve 705—711) ve Konstantinos V. (741—775) Hazar prensesleri ile evlendiler (*Byz. turc.*, II, 254). Konstantinos 'un Prenses Çiçek 'ten doğan oğlu, tarihte Hazar Leon lekabı ile tanınan İmparator Leon VI. (775—780), Hazar hakanının torunu oluyordu. Bu sûretle imparatorlar, aynı zamanda, kendi siyâsî-askerî iç mes'elelerinin hallinde Hazarların yardımından faydalanıyorlardı. Hazar Leon 'un karısı İren 'in, daha sonra, Augusta veya bir imparatorun nâibi olarak değil, fakat tek başına ve tam selâhiyetli Basileus kabûl ve ilân edilmesi gibi, Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdise (A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 298), herhalde Hazar-Türk te'siri ile îzah edilebilir.

665 'i tâkib eden yıllarda, Karadeniz şimâlindeki „Büyük Bulgarya" devletinin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamıyarak parçalanması netîcesi, Dnyeper 'e kadar uzanan düzlükler Hazarlara geçmiş ve hakanlık Kafkasların cenûbunda da islâm ileri harekâtına karşı yolları kapamıştı. Araplarla Hazarların mücâdeleleri şiddetli ve devamlı oldu. İlk büyük taarruz Halîfe Osman zamanında H. 31 (651/652) 'de Salmân b. Rabî'a kumandasında yapıldı. Derbend'i aşarak Hazar başkenti Belencer 'e (M. İ. Artamonov 'a göre, bugünkü Andreyava yanındaki Endere harâbeleri; bu zâtın „*Hazarların tarihi*", 1962, adlı Rusça eseri için bk. A. N. Kurat, *T A D*, 1965, III, 197—236) kadar sokulan Arap kuvvetleri geri püskürtüldü ve Hazarlar cenûba doğru Ermenistan 'a girdiler. Bundan sonra, yarım asırdan fazla devam eden sınır boyu çarpışmalarını islâmların büyük çapta harekâtı tâkib etti. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından Maslama b. 'Abd al-Malik (Halîfe Valid I. [705—715] 'in kardeşi) bulunuyordu. Derbend havâlisine kadar uzanan (707, 710, 711 yılları) Maslama, 714 'te Derbend 'i zaptetti ise de, kendisinin İstanbul 'a yürümek üzere Kafkaslardan ayrılmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekildi. 722 'de, Ermeniye vâlisi al-Carrâḥ al-Ḥikamî, Hazar ülkesinde büyük başarı kazandı. 730 'a kadarki karşılıklı akınlar netîcesinde Araplar tekrar Azerbaycan 'a çekildiler. Fakat en mühim başarılarını, Ermeniye ve Azerbaycan vâlisi Marvân b. Muḥammed (sonradan halîfe) 'in 737 'deki harekâtı ile elde ettiler. Bu münâsebetle hakanın islâmiyeti kabûle zorlandığı söylenir; ancak, rivâyete göre, az sonra Hazar hükümdârı eski dinine dönmüştür. Abbâsîlerin iktidâra gelmesi ile mücâdele

eski hızını kaybetti. VIII. asrın ikinci yarısında, 760 'lardan sonra, Hazarların Tiflis 'i tekrar ele-geçirip, Ermeniye bölgesine girmeleri zikredilmeğe değer (tafsilât için bk. K. Czeglédy, *Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A. D.*, *A O*, Budapeşte, 1960, XI, 75—88). Bu savaşlar dolayısıyla belirtildiğine göre, Halîfe al-Manşûr tarafından 141 (758) 'de Daryal 'da kurulmuş olan Ermeniye vilâyet merkezinde Vâli Yezîd b. Useyd, hakanla uzlaşmak için, halîfenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlenmek istemiş, tarhanlar refâkatinde ağır çeyizi ile Berza'a (vilâyet merkezi) 'ya getirilen kızın doğum esnâsında çocuğu ile birlikte ölmesi, hakanı bunun gerçekte bir ihânet sonucu olabileceği düşüncesine sevk ederek harp sebebi sayılmış ve As-Tarhan kumandasındaki Hazar ordusu hilâfet topraklarına yürümüştür (Arap-Hazar mücâdeleleri için bk. M. Kmosko, *Araber und Chazaren*, *K C s A*, 1921—1925, I, 280—292, 356—368; Türk. trc. *Araplar ve Hazarlar*, *T M*, III, 132—155; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 47—87, 179 v.dd.).

İslâm hilâfet imparatorluğunun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet, Hazar devletinin kudretini bir kere daha ortaya koyar. Hakikaten VIII—IX. asırlarda hakanlık, islâm müelliflerinin ifâdelerinden de anlaşıldığı üzere, Çin ve Bizans ile denk ayarda olmak üzere, Şarkî Avrupa 'nın en büyük siyâsî teşekkülü durumunda idi. Sınırları bilhassa garp ve şimâl yönünde genişlemiş, Şimâl Kafkaslarda Sarîr ülkesi (bk. V. Minorsky, *Ḥudūd... „The Region of the world, 372 A. H—982 A. D."*, London, 1937, s. 447 v.d.), Avarlar, Alanlar, On-Oğurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri, Kırım 'da Gotlar, İtil Bulgarları, Volga civârında Fin-Ugor Burtaslar (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 462 v.dd.; Marvazî-Minorsky, s. 109) ve başka çeşitli Fin kolları, Desna ırmağı ile Orta Dnyeper çevresindeki Islav kütleleri: Radimiçler, Vyatiçler, Severianlar, Polianlar v.b., Kuban havâlisindeki Macarlar ve Kiyef ile dolayları, hakanlığın idâresine girmişlerdi. Böylece IX. asır sonlarına âit bir kaynakta (*Eldad ha-Dani*), hakanı 25 kıralın başında olduğu söylenen (bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 109) Hazarlara, bu siyâsî iktidârı te'min eden başlıca imkânlardan biri, hakanlığın coğrâfî mevkii itibârıyle Orta-çağların belki en canlı ticârî faâliyet bölgesinin merkezinde yer almış olması idi. O asırlarda Şarkî Avrupa 'nın iki ana ticâret yolu vardı. Biri, hakanlık başkenti İtil şehri (Volga 'nın Hazer denizine döküldüğü yerde) -Volga nehri üzerinden şimâle; bir yandan Çolman (Kama) nehri ile Urallar sâhasına, diğer yandan Yukarı Volga-küçük ırmaklar - Ladoga gölü - İskandinavya 'ya ulaşıyordu. İkincisi, Bizans ile Fin körfezi arasında, en mühim kısmı Dnyeper olmak üzere, cenuptan şimâle doğru, 50—60 km. karadan, sonra yine ırmaklar vâsıtasıyle, İlmen gölü - Baltık denizi - İsveç yolu idi. Ayrıca, Hârizm 'den Aşağı Volga'ya, oradan da Karadeniz'e uzanan işlek bir kervan yolu mevcuttu (tafsilât için bk. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Wiesbaden, 1967, s. 27—30). Hazar ülkesine İskandinavya 'dan, Volga ve Kama boylarından bilhassa kürkler (samur, kakım, sansar, zerduva, tilki v.b.) ve diğer ticârî mallar (balmumu, tutkal), Çin 'den ve Türkistan 'dan ipek ve kumaşlar, Bizans 'tan türlü san'at ve süs eşyası geliyor, İtil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlanıyor, bu çeşitli ve zengin emtia Orta-Asya — Şarkî Avrupa — Yakın Şark kıt'aları arasında yer değiştiriyordu (tafsilât için bk. Baron A. Meyendorff, *Trade and communication in Eastern Europe A. D. 800—1200, Travel and Travellers of the Middle Ages*, London, 1968, s. 104—123). Hazar hakanlığı, devlete yüksek gelir sağlama bakımından bu büyük ticârî faâliyeti teşkilâtlandırıp, emniyet ve murâkabe altına almak sûretiyle en iyi şekilde değerlendiren bir siyâsî birlik olarak Türk devletleri arasında temâyüz etmiştir.

Kaynaklarda açıklandığına göre, Hazar hakanlığı refah içinde idi. İbn Fadlân (M. 922), Hazarların bal, mum, un, kadife ve kürk ticâreti yaptıklarını, Gardîzî (M. 1048), arıcılık ve balmumu ticâreti ile uğraştıklarını söylemekte, İştahrî (M. 930—933), Hazar devlet hazînesinin kaynakları olarak, ülkeye giriş noktalarında ve kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile, tâcirlerden alınan 1/10 vergileri zikretmekte, al-Mas'ūdî (M. 947), Hazarların deniz ve nehirlerde gemiler işlettiklerini bildirmektedir (Németh, *ayn. esr.*, s. 205; I. Boba, göst. yer.; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 205 v.dd.; Râsonyi, *ayn. esr.*, s. 125). Aynı kaynaklara göre, Hazar ülkesinde zirâat için verimli topraklar ile pek çok meyve bahçeleri bulunuyor ve bunlar yaşamayı kolaylaştırıyordu. Mevcut imkânlar dolayısıyla Hazarlar şehirler de kurmuşlardı. Bunların en mühimi başkent İtil şehri idi. Öteki büyük şehirler: Belencer (İbn Ḫurdāẕbeh 'e ve al-Mas'ūdî 'ye göre ilk başkent; krş. K. Czeglédy, *A Korai Kazár...*, s. 122), etrafında 4 bin kadar bahçesi ile Semender (Dağıstan bölgesinde deniz kenarında), Kuban 'ın Karadeniz 'e döküldüğü yerde Tamatarkan (Taman Tarhan 'dan), Volga kıyısında Sarıgşın (Arap kaynaklarında al-Bayżā). Bugünkü Türkçe ile Ak-şehir diyebileceğimiz Sarıgşın, başkent İtil 'in bâzan Ḫazarān denilen şark kısmı idi (Ruslar tarafından burada 1960—1963 arasında yapılan arkeolojik araştırmalar için bk. S. Szyszman, *Découverte de la Khazarie, Annales. Economies, Sociétés. Civilisations*, 1970, sayı 3, s. 818—824). Başkentte hakanın oturduğu garp semtine Han-balığ (Han şehri) adı verilmişti (Minorsky, *Ḥudūd..*, s. 452; Németh, *ayn. esr.*, s. 208, 212). Başta kağan (hakan) ve bey (beh, peh) 'in bulunduğu, şadlar, tarhanlar, tudunlar idâresinde eski Gök-Türk teşkilâtını devam ettiren Hazar devleti, kuvvetli ordusu ile, hâkim ol-

duğu geniş sâhada âsâyiş ve ulaşım güvenliği te'min ederek VII—IX. asırlar boyunca, Şarkî Avrupa'da tam mânasıyle bir Hazar Barışı (Pax Khazarica) çağı gerçekleştirmişti (bk. A. Zajączkowski, *Khazarian culture and its inheritors*, *A O*, Budapeşte, 1961, XII, 300; *Hazar kültürü ve varisleri*, trc. B. Çağatay, *Belleten*, 1963, XXVII, 477—483; I. Boba, *ayn. esr.*, s. 39 v.dd.). Hattâ bu maksatla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için, Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile, 835'te ünlü Şarkel kalesi yaptırılmıştı (*De Adm. Imp.*, II, 154 v.d.; Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 453). Rus vekayinâmelerinde Bela Vedza (beyaz kale) olarak zikredilen bu kale (Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsimlyanka mevkiinde; 1951 kazılarında harâbeleri ortaya çıkarılmıştır, bk. *T A D*, 1965, III, 224 v.d.), beyaz taştan ve tuğladan inşâ edildiği için Garp Türkçesi ile Şarkel (ak-ev=ak-kale) diye adlandırılmıştı (A. N. Kurat, *IV—XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara, 1972, s. 33 v.d.).

Hazar Barışı, ulaşımı hızlandırmış, mal mübâdelesini artırmış, dolayısıyla hakanlık, şark ve garp milletlerinden kütleler hâlinde ticâret ve san'at erbabının kaynaştığı bir ülke hâline gelmişti. Bu sebeple, konuşulan çeşitli diller yanında türlü yazılar (Orhun [aş. bk. Kültür: yazı], Arap, İbranî, Cyrill) kullanılıyordu. Âhâli de çeşitli dinlere sâlikti. Hazarlar, aslında eski Türk-bozkır dini olan, Tanrı'nın birliği inancına dayalı, Gök Tanrı (Tengri-Han) itikadında idiler (bk. A. Zajączkowski, *ayn. esr.*, s. 302). Fakat milletlerarası sıkı münâsebetler netîcesinde, ülkede islâmlık, hıristiyanlık ve Mûsevîlik de yayılmış olup, her cemâat tam bir vicdan hürriyeti içinde kendi imanının gerektirdiği ibâdet ve âyinleri icrâ etmekte idi. Kaynaklara (İṣṭaḫrī, M. 932, al-Masʿūdī, M. 947, İbn Ḥavḳal, M. 977) göre, Hazar şehirlerinde câmiler, kiliseler, sinagoglar yan yana bulunuyordu (Németh, *ayn. esr.*, s. 206; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 89 v.dd.). İslâmlığın (IX. asır ortalarında), Hârizmliler aracılığı ile yayıldığı, Ortodoks hıristiyanlığının Bizans'tan geldiği ve Hazar hakanının isteği üzerine meşhur Islav „apostol"u Cyrill'in başkent İtil'i ziyâretinden (860—861) sonra arttığı anlaşılıyorsa da (bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 194 v.d.), Mûsevîliğin, üstelik yalnız hakan ve âilesi ile idâreci zümre dini olarak, ne zaman ve ne sûretle kabûl edildiği tam bir kesinliğe ulaşmış görünmüyor. Hazarların Mûsevîliğe dönmesi umûmiyetle Bulan adlı hakana bağlanmakta ve çeşitli tarihler verilmektedir. Son araştırmalarda (S. Szyszman, *Où la conversion du roi Khazar Bulan a-t-elle eu lieu? Hommages à A. Dupont-Sommer*, Paris, 1971, s. 523—538), Bulan'ın VIII. asırda Khersones'de (Kırım'da) din değiştirdiği ileri sürülmüştür. Bâzı islâm müelliflerine (al-Masʿūdī) göre, Hazarlar, Abbâsî halifesi Hârūn al-Raşîd zamanında (786—809) Mûsevîliğin bir mezhebine girmişlerdir (J. Marquart, *ayn. esr.*, s. 13). „Karay" denilen bu mezhep (bk. S. Szyszman, *Revue de l'Histoire des Religions*, 1965, CLXVIII/1, 62—74), Mûsâ'nın tâlimlerini ihtivâ ettiği sanılan „*Talmud*" a fazla itibar etmeyen ve belki bâzı islâmî unsurlarla karışık bir itikat olup (A. Zajączkowski, *Karaizm in Poland*, Varşova, 1961, s. 24—29; bk. *T D*, 1963, sayı 17—18, s. 291; E. L. Dietrich, *Qarāer* [*Qaraiten*] *Hb. d. O.*, 1961, VIII/2, 374—378), Hazarların da kısa zaman içinde iyice Talmudculuğa yaklaştıkları söylenir (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 175). 960 yıllarına doğru Endülüs Emevî devletinde Mûsevî nâzır Hasday b. Şaprut (bk. A. Mieli, *La science Arabe*, Leiden, 1939, s. 176, 181)'un, Kurtuba'dan Hazar hakanı Yasef'e gönderdiği mektupla hakanın İbranîce yazdığı rivâyet edilen cevap da mes'eleye tam bir aydınlık getirmemiştir. XVI. asırda Mısır'da ele-geçirilerek İstanbul'da neşredilen (1577) bu yazışma (Correspondance Khazare)'nın ilmî yayınlara ve açıklamalara konu olan metni (en iyisi P. P. Kokovtsov, Leningrad, 1932) hakkındaki tenkidler (bk. H. Grégoire, *Glozel Khazare, Byzantion*, 1937, XII, 225—266; A. Zajączkowski, *Hazar mes'elesine dair araştırmalar*, 1947 [Leh dilinde]; S. Szyszman, *Découverte de la Khazarie...*, s. 822 v.d.) vesîkanın gerçekliği husûsunda ciddî şüpheler uyandırmış ise de, içinde verilen bilginin birçok bakımlardan doğruluğu ortaya konabilmektedir (V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 470 v.d.; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 125—170). Netîce olarak Karay dini mensuplarının (Karaimler) Hazar ülkesinde gittikçe kalabalıklaştığı ve hattâ zamanımızda Kırım'da, Lehistan'da ve Türkiye'de yaşayan Karaimlerden hiç olmazsa ana dilleri ve dinî lisanı Türkçe olan cemâatlerin, Mûsevî Hazar Türklerinin ve belki kısmen Karaim Kumanların torunları oldukları anlaşılmaktadır (A. Zajączkowski, *Karaims in Poland...*, s. 30 v.dd.; ayn. mll., *Khazarian Culture...*, s. 302 v.dd.; ayn. mll., *Lehistan arazisinde Türk unsurları*, *Türklük Mecmuası*, 1939, sayı 6, s. 417—424; S. Szyszman, *İstanbul Karayları*, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, III, 97—102).

Hazar Barışı'nın sağladığı sükûnet ve huzurla gelişen ticârî faâliyet, tarihin en mühim hâdiselerinden biri olmak üzere, Rus-Islav devletinin teşekkülüne yardım etmiştir. İskandinavya-Bizans ticâret yolu güzergâhında, ormanlarında kıymetli kürklü hayvanları ve orman-bozkır sınırı boyunca arıları bol bölgelerde oturan, daha çok avcılık ve bal istihsâli ile uğraşan, Islav-Fin karışımı kabîleler, aynı ticârî maksatlarla buraya gelen İskandinavyalı gözü pek denizci Vareg (Norman)'lerden Rus (Ross, Rhos < Rodh = gemici, eski İsveç dilinde) diye adlandırılan mâcerâcı bir grubun idâresine girmişler ve Hazar örneğine göre bir siyâsî yapı kazanmağa başlamışlardı (IX. asrın ilk yarısı).

İlmen gölü çevresinde yerlilerden aldıkları kürk, bal, balmumu gibi mallar sâyesinde Bizans ile alış-verişe girişen Vareg-Ruslar, o civarda bâzı kasabalar da kurmağa çalışıyorlardı. 860 yıllarında İlmen'in şimâlindeki Novgorod şehrinin Rurik adlı bir Vareg-Rus'un knezlik (beylik) merkezi olduğu ve bu knez (kelime aslen Germencedir)'in Islav kabileleri tarafından „hükümdar olması için" nasıl dâvet edildiği ilk Rus vekayinâmesinde efsâne şeklinde anlatılır (bk. I. Boba, *ayn. esr.*, s. 47 v.dd., 102 v.dd.). Devletini kurmuş olan (862'de) Rurik, Hazarlara bağlı Orta Dnyeper sâhasındaki Hazar merkezi (kalesi) Sambata'ya gelerek, tâbilik statüsü altında, ticârî-siyâsî faâliyetlere girişmiş ve aynı yerde o sıralarda gelişen Kiyef şehrini, Rurik'den sonra halefi Oleg kendi hâkimiyetine geçirmeğe muvaffak olmuştu (882). Bu münâsebetle adı ancak Türkçe ile açıklanabilen Kiyef'in, Sambata gibi, Türkler tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür (J. Brutzkus, *The Khazar origin of ancient Kiev*, *The Slavonik and East-Europas Review*, 1944, XXII, 108—124; Türk. trc. *Eski Kiev'in Türk-Hazar menşei*, *D T C F D*, 1946, IV/3, 343—350; aynı görüşte olan Rus tarihçileri Vernadsky ve Lashenko için bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 142 not 79). Bu devirde Rus knezliklerinde Türk te'sirleri açıktır. Daha 839'da ilk kurulan „Rhos" (Rus) birliğinde başkanın ünvânı „Chacanus" (hakan) idi (bk. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 433). 988'de hıristiyanlığı kabûl eden Prens Vladimir ve sonra Knez Yaroslav (1036—1050) hâlâ resmen kağan ünvânını taşımağa devam ediyorlardı. Metropolit Hilarion (XI. asır), İbn Rusta (920'lerde), Gardîzî ve Frank vekayinâmesi (*Annales Bertiniani*, yıl 839), hep Rus hakanlarından bahsederler (Minorsky, *ayn. esr.*, s. 434; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 56—68, 237 v. d.; I. Boba, *ayn. esr.*, s. 23 v.dd.; A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 40). X. asırda Kiyef şehrinin bir kısmı „Kozari" diye anılmakta idi. Kiyef'e Türkçe „Mankermen" (Büyük hisar) de denilmiş ve Moskova'daki Kremlin (= hisar, kale) sarayı adının Türkçe'den geldiği belirtilmiştir (O. Pritsak, *Eine altaische Bezeichnung für Kiew*, *Der Islam*, 1955, XXXII/1, 1—13). Rus vekayinâmesi *Russkaya Pravda*'da „drujina" (idâreciler) ile tebaa münâsebetlerinin açıklanmasında âdeta bir Hazar-Türk topluluğu müşâhede etmek mümkündür (bk. L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 117).

Hazar hakanlığı, Macar (Magyar) devletinin de gerçek kurucusu durumundadır. Aslında Urallı (Fin-Ugor) bir kavim olarak, Vogul ve Ostiyaklarla yakın akraba bulunan Macarlar (aslı Mansi = Magy, Türklerle temastan sonra, Türkçe-er ekinin ilâvesiyle: Mansi + er > Magyar, islâm kaynaklarında: Macghari [مجغرى], bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 247 v.d., buna karşı Magyar = Mişer [aslen Oka nehri havâlisinde bulunan bir kavim] görüşü için bk. I. Boba, *ayn. esr.*, s. 92—98), Ural dağlarının ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarından bozkırlar çizgisine inerek, buradaki Oğur Türkleri ile uzun bir devre birlikte yaşamışlar (Ananyino ve Pionobor kültürleri, bk. İ. Zichy, *Magyar Östörténet*, Kincsestár, 1939, s. 41). M. 463'lerde Sabarların garba göç hareketleri baskısı dolayısıyla bir kısmı bugünkü Başkırtlar (ad Fin-Ugor menşe'li, aslı ihtimâl Pasker, bk. Gy. Györffy, *Tanulmányok a Magyar állam eredetéröl*, Budapeşte, 1959, s. 48 v.d., 66 v.dd.) sâhasındaki yurtları (Magna Hungaria = Asıl veya Büyük Macaristan; tafsilât için bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 299—309; D. Sinor, *Un voyageur du 13e siècle: le Dominicain julien de Hongrie*, *B S O A S*, XIV/3, 589—602)'nda kalırken, kalabalık kısım Oğurlarla birlikte Şimâl Kafkaslara Kuban nehri dolaylarına gelmişlerdir. Orada On-Oğurların idâresinde kaldıkları için On-Oğur (= Ongur, Ungor, Ungaros, Hungarus, Venger, Ongri, Hongrois v.b.) adı ile tanınmışlardır. Macarların eski tarihine âit, Belar (Bulgar)'ın gelini ile Alan prensi Dula'nın iki kızının Hunor (Hun-eri) ve Magyor (Magy-eri) taraflarından kaçırılıp zevceliğe alındıkları hikâyesi ile, Hunor ve Magyor kardeşlerin Azak denizinin garbına bir geyiğin rehberliğinde geçtiklerine dâir V—VI. asır garp kaynaklarında (Priskos, Eunapius, Jordanes, Prokopios) nakledilen gelenek („sihirli geyik" efsânesi; B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 578—581), Macarların, Karadeniz şimâlinde Bulgarlar ve herhalde Bulgarların vâsıtasıyla Hunlarla yakın münâsebetlerinin ve Alanlarla komşuluklarının hâtıralarıdır (Németh, *ayn. esr.*, s. 173; ayn. mll., *Attila és Hunjai*, Budapeşte, 1939, s. 265 v.dd.; B. Szász, *A Húnok története...*, Budapeşte, 1943, s. 453 v.d.). Sabarların Kafkasya'yı işgalleri sırasında „Sabar (d)" diye, daha sonra (Gök-Türk hâkimiyeti Kırım'a kadar uzanınca ve Hazar hâkimiyetinden itibâren) „Türk" diye anılan Macarlar (Németh, *ayn. esr.*, s. 176 v.dd., 197—290; *Byz. turc.*, II, 223 v.d., 270), 400 yıl kadar Türklerle birarada yaşamanın netîcesi olarak, Fin-Ugorlarınkinden çok üstün vasıftaki Türk-bozkır kültürünün derin te'siri altında Türk kültür unsurlarını benimsemişler, ona göre teşkilâtlanmışlar, hayvan beslemeyi, çiftçiliği, bağcılığı, kanın kavramını ve yazıyı öğrenmişlerdir. Hâlen Macar dilinde yaşamaya devam eden Türkçe sözler (Garp, yâni Bulgar Türkçesi'nden) bunu açıkça gösterir: ökör = öküz, bika = buğa, tyuk = tavuk, kos = koç, kecske = keçi, tarlo = tarla, arpa = arpa, alma = elma v.s. (diğerleri için bk. Z. Gombocz, *Die bulgarische -türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, *M S Fou*, 1912, XXX; İ. Kniezsa, *A Magyarság Östörténete*, Budapeşte, 1943, s. 187 v.d.; F. Eckhart, *Macaristan tarihi*, Ankara, 1949, s. 4 v.d., 8, 12 v.d.). Macarlar Don nehri havâlisinde (Dentü-mogyeria), Hazar hakanlığınca tâyin edilmiş ve ihtimâl kündü (veya kende; Hazarlarda hakan ve beyden sonra gelen 3.

unvan, bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 83 v.d.) unvânını taşıyan başbuğları Lebedi (veya Levedi = Alp?; Macarların yurdu „Levedia" bu addan geliyor; *Byz. turc.*, II, 70, 157) idâresinde iken, şarktan gelen Peçenek baskısı karşısında buradan ayrılarak Dnyeper-Dnyester-Prut bölgesi (Etel-Küzü [Etelköz] = nehirler arası)'ne geçmişlerdir (bu iki eski Macar toprağı için bk. *De Adm. Imp.*, II, 146 v.dd.). Bu sırada kündü ile üge (veya öge; Türkçe unvan = yüksek idâreci, nâzır ?; bk. Suci ve Açura kitâbeleri, H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, 156; III, 133; K. H. Menges, *Altaic Elements in the Proto-Bulgaren inscriptions, Byzantion*, 1951, XXI, 91 v.d.; Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 83 v.d.; ihtimâl Danışma Meclisi başkanı; ayrıca bk. H. Ecsedy, *A O*, 1968, XXI, 169) taraflarından idâre edildikleri zaman, herbirinin başında Hazar hakanlığının tâyin ettiği birer „úr" (Türk ünvânı „buyruk" dan; bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 103 v.d.) bulunan yedi kabileden kurulu birlik teşkil ettikleri anlaşılan Macarların Türklerle büsbütün karıştıklarını kabile adları göstermektedir: Tarjan (tarkan), Yenö (Türkçe unvan „ınak" dan), Kürt (= kar yığını, çığ, kaygan kar kümesi, bk. Gy Németh, *Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe, Acta Linguistica*, 1969, XIX/1—2, 13 v.d.) - Gyarmat (yorulmaz), Kér (büyük, iri), Keszi (kesik, parça), diğer iki kabile Fin-Ugor: Nyek ve Magyar (tafsilât için bk. Németh, *A Honfoglaló*, s. 233—275). Bunlardan Orta-Asya'da Türk asıldan bir boy olarak görünen Kürt kabîlesi (bk. *Elegeş kitâbesi*, str. 8; H. N. Orkun, *ayn. esr.*, III, 181)'nin Gök-Türkler çağında gelerek Macarlara katıldığı sanılıyor. 880'lerde garba doğru yönelen Peçeneklere kendi ülkesinden yol vermek zorunda kaldığı sanılan Hazar hakanı tarafından, herhalde Peçenek tehlikesine karşı Macar birliğini sağlam tutmak maksadıyle, Üge soyundan Almış-oğlu Arpad (Türkçe Arpacık)'a tam selâhiyet verildi ve o, "Türk usûlünde kalkan üzerinde kaldırılmak" sûretiyle ve herhalde gyula (yula, cula, Türkçe unvan) olarak Macar kabîleler birliğinin başbuğu ilân edildi (*De Ad. Imp.* 'dan naklen, Dunlop, *ayn. esr.*, s. 196 v.d.). Hazar topluluğundan ayrılan üç kabileden kurulu Kabar („baş kaldıran, isyan eden"? Gy. Németh, *A Honfoglalás...*, s. 49; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, 1958², II, 144; krş. O. Pritsak, *Yowar und Kowar, U A J h b*, 1965, sayı 36, s. 378—398; P.B. Golden, *Hazar dili, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1971, s. 153)'ların da katılması ile (*De. Adm. Imp.*, II, 149) Macar kabile sayısı sekize yükseldi, dolayısıyla Macarlar arasında Türk unsur daha da arttı ve bu sebepten Fin-Ugorca yanında Türkçe de yaygın dil hâline geldi; bu iki dilli durum bir asır kadar sürmüş olmalıdır. 889'a doğru kendilerine yönelen ikinci büyük Peçenek taarruzu yüzünden Etel-küzü'yü terk etmek zorunda kalan Macarlar, vaktiyle Avarlarla birlikte bir kısım soydaşlarının da gittiği ve kendi hayat şartlarına uygun bulup beğendikleri Tuna-Tisa bölgesini, Arpad'ın sevk ve idâresinde işgal ederek bugünkü vatanlarını (Macaristan, Hungaria) kurdular (896). Türk soyundan gelen ve 1301'e kadar devam eden Arpad sülâlesi mensupları, 1000 senesinde hıristiyanlığı (Roma katolik) kabûl edinceye kadar çoğunlukla Türkçe adlar taşımışlardır: Tarkaç, Yutaş, Taş, Tarma ve Géza (= Yabgu'dan. Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 81); iki prenses: Saroltu, Karoldu (Akgelincik, Karagelincik); hıristiyanlığı devlet dini yapan ve Stephanos (İstvan) adını alan Kıral Vayk (Bay + k; bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 278—298). O tarihlerde Bizans kaynaklarında Macarlara dâima „Türk" denildiği gibi, Macaristan'a da „Türkiye" (Τουρχία) adı verilmiştir (*Byz. turc.*, II, 269 v.d.). Ayrıca Macarlardan bir zümre olup, bugün Erdel (Transilvanya)'de oturan Türk asıllı Székely'ler (Sekel; hangi Türk topluluğuna mensub oldukları münâkaşa konusudur; bk. Németh, *A Székelyek eredete, Századok*, Budapeşte, 1935, sayı 59, s. 129 v.dd.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 408, 455; B. Ögel, *Sekellerin ataları hakkında, Belleten*, 1945, IX, 469—484; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 126), XVI. asır ortalarına kadar, eski Orhun alfabesinin az değişiklikle devamı olan ve Macar „Oyma yazısı" (rovasirás) denilen yazıyı kullanmışlardır (Gy. Németh, *Macar Oyma yazısı*, Ankara, 1948); bu yazıdan bir hâtıra da İstanbul'da bulunmuştur (*Elçi Hanı kitâbesi*; ve bütün Sekel yazıları için bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, 1940, III, 249—319; Macarlar hakkında geniş bilgi için bk. *A Magyarság östörténete*, Budapeşte, 1943).

Hazar hakanlığı X. asrın ortalarından itibâren gücünü kaybetmeğe başladı. Bu, tabiatiyle daha önceki tarihlerde beliren içtimâî huzursuzlukların sonucu idi. Ordu, ücretli asker sayısının gittikçe artması yüzünden, yavaş yavaş millîliğini kaybederek yabancılaşıyordu. Daha VIII. asır ortalarında ücretlilerin çoğunluğunu Hârizm ve civârından gelen müslümanlar (Halis, Ḫvâliş = Kalizler; bk. *Byz. turc.*, II, 290; Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 51; Gy. Szekély, *Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe—XIIe siècles, The Muslim East, Studies in Honour of J. Germanus*, Budapeşte, 1974, s. 58 v.dd.; aslında Seyhun'un şarkında oturan ve VIII. asırda müslüman olmuş İranlı-Türk karışımı Khoalit kavmi, bk. K. Czeglédy, *Nomad népek...*, s. 19 v.d., 110 v.dd.) teşkil ediyorlardı. Meselâ yukarıda 762—764 hâdiseleri dolayısıyla zikrettiğimiz As-Tarhan kendi yurttaşlarına kumanda eden, fakat Hazar ordusunun en ileri gelenlerinden Hârizmli bir askerdi. Memlekette dil ve din birliğinin bulunmaması, Hazar topluluğunun dağılmasını kolaylaştıran başlıca âmillerden biri olmuş, ordunun kuvvetten düşmesi netîcesinde ticârî emniyetin sarsılması iktisâdî dengeyi bozmuş, Peçeneklerin ülkeye yayılmaları, bel-

ki büyük karışıklık yılları olarak bilinen 854'lerde Kabarların, daha sonra Macarların ve ihtimâl Kalizlerle Bulgar Iskil (Sekel ? bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 76)'lerin yurttan ayrılmaları hakanlığı çok zayıflatmıştı. Islavlar durumdan faydalandılar. Ticâret bahânesiyle etrafta tecâvüzî hareketlere giriştiler. Hazer sâhilleri kasabalarını yağmalıyor, tahrib ediyor, ahâliyi öldürüyorlardı (bilhassa 910, 913, 943 yıllarında). Vaktiyle hakanlık gemilerinin huzur içinde dolaştığı deniz ve nehir yollarında emniyet kalmadı. Hazar hükûmet makamlarının kanunsuzluklara engel olmaya çalışmaları Islavları büsbütün azdırdı. Nihâyet Kiyef Rus Prensi Svyatoslav, Türk tarzında kurup techiz ettiği kalabalık kara ve nehir kuvvetleri ile her bakımdan borçlu bulunduğu efendilerini mağlûp, başkenti zapt ve diğer şehirleri tahrib etti (965). Yakınında XII. asırda Saksın şehrinin kurulduğu eski başkent İtil şehri, al-Birûnî zamanında (1048) bile harâbe hâlinde idi (tafsilât için bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 238—250). Hazarlar dağıldılar. Tamatarhan'a, Kırım'a doğru çekilenler topluluk hayatını devam ettirmeğe çalıştılar (burada adı bilinen son Hazar hükümdârı Tzul = Çur idi; 1016'da; bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 251). Diğer taraftan Hazarlar yabancı ülkelerde de bâzı hâtıralar bırakmışlardır. İshak b. Kündecik, Halife al-Mu'tamid zamanının (870—891) tanınmış kumandanlarından idi. Tegin b. Abdullahi'l-Hazarî üç kere Mısır vâliliği yapmıştır (X. asrın ilk çeyreği). Hattâ Ye'cüc-Me'cüc seddini aramak üzere Halife al-Vâsiḳ (842—847) tarafından Kafkaslara gönderilen ve Türkçe de bildiği söylenen Sallâm al-Tarcumân (bk. İ. Zichy, *Le Voyage de Sallâme, l'Interprète à la mouraille de Gog et de Magog, K Cs A*, Budapeşte, 1922, III, 191—199; C. E. Wilson, *The vall of Alexander, Asia Major* [F. Hirth Anniversary volume] London, 1923, s. 576—612; krş. V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 225)'ın aslen bir Hazar Mûsevîsi olduğu rivâyet edilmiştir (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 191). Kafkaslarda yaşayan Karaçayların Hazarlarla akrabalığı ileri sürülmektedir (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 220 not 1; ayrıca bk. A. Vámbéry, *A Török faj*, Budapeşte, 1885, s. 670—673). Bugün Hazarların hâtıralarından biri Hazer denizinin adıdır.

12 - PEÇENEKLER, UZLAR VE KUMAN (KIPÇAK)'LAR:

Orta-Asya'dan garba Türk göçlerinin son büyük dalgasını (IX—XI. asırlar) meydana getiren Türk boylarından ilki, Peçenekler dir. Bunlar, Gök-Türk hakanlığına dâhil kütlelerden biri olup, ihtimâl On-okların (Türgişlerin) bir kısmını teşkil etmek üzere (bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, 1937, s. 30 v.d.; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 13), Issık-Köl—Balkaş dolaylarında yaşamış, Garbî Gök-Türk hakanlığının çözülmesinden (VII. asır ortaları) sonra da, belki Karluk devletinin kuvvetlenmesi üzerine, Seyhun nehrine doğru gelişen Oğuz hareketi (Marvazî-Minorsky, s. 95) karşısında Garbî Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır (VIII. asrın ikinci yarısı). Kâşgarlı Mahmud'da Peçeneklerin bir Oğuz boyu olarak gösterilmesi (*D L T*, nşr. B. Atalay, I, 57; ayrıca bk. F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 312 v.dd.), bu Oğuz ve Peçeneklerin komşu olarak birbirleriyle çekişmelerini belirtir. Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos'un eserine göre (bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 258), geriden gelen Oğuz baskısı sonunda garba çekilen Peçeneklerden bir bölük, Oğuzların yanında kalmıştır („Oğuz-Peçenek" *D L T*, I, 488); Kâşgarlı'daki Oğuz boyları listesinde yer alan „Peçenek" bunlar olmalıdır.

Çeşitli kaynaklarda „Patzinak" (Bizans), „Bissenus" (Latin), „Peçennyeg" (Rus), „Badzinag" (Ermeni), „Beşenyö" (Macar) adları ile zikredilen Peçenekler, IX. asrın ilk yarısında, Cim ve Yayık (Emba ve Ural) nehirleri havâlisinde bulundukları sırada, Hazar şark ticâret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle ortaya çıkan Hazar-Oğuz ittifâkı baskısına dayanamıyarak, kalabalık kütleler hâlinde Volga'yı geçip, Don-Kuban havâlisindeki yurtlarından çıkardıkları Macarların topraklarına gelmişlerdi (860—880 sıraları). Bu, büyük göçün ilk hareketi oldu. Macarları önlerinden süren Peçenek („Türk Peçenek"[=Hazarlı Peçenek?], bk. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 312—315, 443 v.d.; Minorsky-Marvazî, s. 95; F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 312)'lerin gerisinde Oğuzlar, onların da gerisinde Kuman (Kıpçak)'lar Karadeniz şimâlinden garba yöneliyorlardı. Sibirya'ya doğru daha geride de Kimekler bulunuyordu. Peçenekler, 889—893 yıllarında Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa hattına sürmek sûretiyle, Don nehrinden Dnyeper'in garbına kadar uzanan bozkırlara yayıldılar. *De Administrando Imperio*'da kaydedildiğine (948—952'lerde) göre, Peçenekler 8 boya ayrılmışlardı: Ertim (Erdem, Başbuğ, Bayça, sonra Yavdı), Çor (başbuğ, Kügel, sonra Küerçi), Yula (başbuğ, Korkut + an, sonra Kabukşın), Külbey (başbuğ, İpa, sonra Suru), Karabay (başbuğ, Kaydu + m), Tolmaç (başbuğ, Kortan, sonra Boru), Kapan (başbuğ, Yazı), Çoban (başbuğ Bata+n, sonra Bula; bk. *Byz. turc.*, II, 84, 94, 107, 124, 147, 156, 248, 279; *De Adm. Imp.* 'daki Peçenekler bölümünün nşr. ve Türk. trc. A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri ve devletleri*, s. 324 v.dd., 443—445). Aralarından üçü (Ertim, Çor ve Yula) Türkçe „cesur" mânasındaki „Kangar" adı (Kangar sözünün, yer adı olabileceği ileri sürülmüş [bk. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 324; W. Eberhard, *T M*, 1947, s. 14; ayrıca bk. S. G. Klyaştorniy, Türk. trc. *Orhun âbidelerinde Kengü'nün kavmî-yer adı, Belleten*, 1954, XVIII, 89—104] ise de, bu hâdiseler sırasında yaşamış olan Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos'un kendi eserinde şüphesiz Peçenek kaynağına dayanarak, mânasını „cesur" olarak kaydettiği Türkçe Kangar adı [Gy. Moravcsik, *Byz.*

ture, 1958², II, 145; Gy. Németh, *A Honfoglaló...*, s. 49; *DLT*, I, 183] topluluk adı olarak Türklerde ad verme usûlüne uygundur) ile zikredilen bu boylar, X. asır ortalarında Karadeniz'e dökülen nehirlerin kıyılarında şöyle sıralanmışlardı: Çoban (Don), Tolmaç (Don'un denize döküldüğü bölgede), Külbey (Donetz), Çor (Dnyeper şarkı), Karabay (Dnyeper-Bug arası), Ertim (Dnyester), Yula (Prut), Kapan (Aşağı Tuna). İlk üçü, Uzlar, Hazarlar, Alanlar ve Kırım bölgesi ile temas hâlinde idi. Yula „Türkiye" (Macaristan) ile Kapan da Tuna Bulgarları ile sınırdaş bulunuyordu (bk. Gy. Györffy, *Sur la question de l'établissement des Pétchénègues en Europe*, *A O*, 1972, XXV, 283—292). Boy adlarından bir kısmı eski Türk ünvanları (Yula, Çor, Kapan = Kapgan, Kül, Bey) olup, başbuğ isimleri de daha ziyâde renk ifâde ederler: Küerçi = gök, mavi; Kabukşın = ağaç kabuğu rengi, solgun, sarımsı; Suru=kül rengi; Boru = boz; Yazı = esmer (bozkır rengi); Bula = alaca; Yavdı = parlak. Kaynağımızda (*De Adm. Imp.*) her boyun kendi adı ile bitişik şekilde kaydedildiği bu renklerin, her boyun ayrı donlarda atlara sâhib olduğunu göstermesi mümkün olduğu gibi (Németh, *Das Volk mit den schechigen Pferden*, *K Cs A*, I. Ergaezungs Band, 1938, s. 345—352), boyların ayrı ayrı bayrak renklerini ifâde etmesi daha muhtemeldir (Gy. Györffy, *Monuments du lexique pétchénègue*, *A O*, 1965, XVIII, 73—76; L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 131). XIII. asırda boy sayısı 13'e yükselen Peçeneklerde, şahıs has ismi olarak şunlar vardır: Aba, Balçar, Bator, Bıçkılı, Yeke, İlbeg, Küre, Karaca, Temir, Teber, Sol. Ayrıca şu kelimeler Peçeneklere âit kale adlarıdır: Salma, Saga, Ker-balığ (bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.*, s. 76—81). Bu kelimelerden Peçenek dilinin daha ziyâde Kıpçak Türkçesi tipinde olduğu netîcesine varılmıştır.

Peçenekler, tarihleri süresince, her biri kendi başbuğunun idâresinde olarak yalnız boy teşkilâtı çerçevesinde kalıp, bir il bütünlüğü düzenine girmemiş, fakat, savaş ve müdâfaa zamanlarında bir arada ve ortak hareket etmesini bilmişlerdir (Kumanlar ve Uzlar da böyledir).

Peçeneklerin en geniş sınır komşusu Kiyef Rus knezliği idi. 915'te Knez İgor zamanında bu arâziye ilk Peçenek akını yapıldı (I. Boba, *ayn. esr.*, s. 26) ve Peçeneklerin Ruslarla yan yana yaşadıkları 1036'ya kadar, 121 sene içinde, 11'i büyük çapta olmak üzere, bu akınlar tekrarlandı. Rus vekayinâmelerine göre, Peçenekler Rus kasabalarını yağmalıyorlar, halkı esir alıp götürüyorlardı. Yıllıklar buna benzer şikâyetlerle dolu olmakla berâber, düşmanlık çok kere Rusların tecâvüzlerinden veya Peçenek düşmanlarını korumağa kalkışmalarından ileri geliyordu. Bâzan da Peçenekler Rus topraklarına, birbirleri ile döğüşen knezler tarafından çağrılıyorlardı. İgor, 944'teki Kırım seferinde de Peçeneklere mürâcaat etmişti. Peçenek-Rus mücâdeleleri, İtil ve Tuna Bulgarlarına karşı sefer açan, 965'te Hazar hakanlığını yıkan, Rusların „Büyük İskender"e benzettikleri, fakat Peçenek örneğine göre yetiştiği için „bir Peçenek başbuğu vasfında olan" Knez Svyatoslav zamanında (946—972) kızıştı. 968'de Kiyef'i kuşatan Peçenekler, Bizans'la savaştan dönen Svyatoslav'ı Aşağı Dnyeper'deki kayalıklarda mağlûb ederek öldürdüler. Knez Vladimir zamanında da (972—1015), Rusların Peçenek arâzisine nüfuz ederek müstahkem mevkiler kurmağa çalışmaları yüzünden mücâdele şiddetlendi. Peçenekler, buna karşılık verdiler (992, 996, 1015 yıllarında). O sırada Ruslarla mücâdele eden Polonya Kıralı Boleslaw I. (992—1025) ile de münâsebet kurdukları anlaşılan Peçenekler (bk. E. Tryjarski, *A Note on the Relations between the Pechenegs and Poland*, *Studia Turcica*, 1971, s. 461—468), bu sûretle, Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi, Rusların Karadeniz'e inmelerine mâni oldular (tafsilât için bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 81—102). Bu da, dolayısıyla Bizans menfaatlerine uygun düşüyordu. İmparator K. Porphyrogennetos, eserinde, „ne pahasına olursa olsun Peçeneklerle iyi geçinmek gerektiğini" kaydetmişti (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri ve devletleri*, s. 61).

Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askerî desteğe ihtiyaç duyan İmparator Konstantinos Porphyrogennetos'un Khersones'teki kumandanı aracılığı ile Peçeneklerle temas kurmak istemesi üzerine, 915'te başlamıştı. İstanbul'dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler, hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasında ticârî faâliyet de canlı idi. Bizans'tan gelen kumaş, baharat, boya ve Peçenek kadınlarının çok düşkün oldukları süs eşyası ile mücevherata karşılık, balmumu, tutkal, kıymetli deri v.b. satılıyordu.

Fakat Peçenekler şarkta pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga-ötesi yurtlarından çıkaran Uz (Oğuz)'lar garba doğru ilerliyor ve geldikleri Oka-Sura çevresinde Peçenek şark cephesine baskılarını artırıyorlardı. Netîcede Peçeneklerden bir kısım 942—970 arasında Macaristan'a gidip yerleşirken, asıl kütle yavaş yavaş garba kaymağa başlamıştı. XI. asrın ilk çeyreğinde Peçeneklerin Turla (Dnyester) boyuna ve bugünkü Besarabya'ya indikleri görülmektedir. Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hâkimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan yine Ruslar faydalandı. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civârındaki savaşta Peçeneklere ağır bir darbe indirdi (1036). Bunun sonunda Peçeneklerle siyâsî münâsebet kesildi. Diğer taraftan İmparator Basileos II. (Bulgarokton)'un Bulgar işini halletiği 1018 yılından beri Bizans'ın artık dış yardım isteği kalmadığı için, imparatorlukla Peçenekler arasında devlet seviyesindeki temaslar da sona

ermiş bulunuyordu. Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026, 1035, 1036). Bulgaristan, Makedonya, Trakya tahrib edildi. Fakat Bizanslı tarihçi Kedrenos (XI. asır)'a göre, „Dnyeper nehrinden Pannonia (Garbî Macaristan)'ya kadar Tuna'nın şimâl sâhasını işgal etmiş olan" Peçeneklerin bir ara 11 boyunu kendi idâresinde toplamayı başardığı anlaşılan Başbuğ Turak ile diğer başbuğ Kegen arasındaki mücâdele (1048) ve ikincinin aynı sene Bizans'a sığınması yüzünden yapılan akın felâketle netîcelendi. Kegen hıristiyanlığı kabûl etmiş, Turak da savaşta esir düşerek hıristiyan olmuştu. Bundan sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücâdelesi devam ederken, bir yandan da Peçenek kütlelerinin Bizans sınırları içine (Bulgaristan'a) bekçi olarak yerleştirildiği, Peçeneklerden birçoğunun Bizans ordusu hizmetine girdiği ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerlerin Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderildiği bilinmektedir. Ancak bunlardan, İmparator Konstantinos Monomakhos'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen 15.000 Peçenek atlısı, Bizans kaynaklarına (Kedrenos, Zonaras) göre, böyle bir vazifeyi kabûl etmeyerek, Boğaziçi'ndeki gemiler kasden kaldırıldığı için, atlarının sırtında Boğaz'ı yüzerek Rumeli sâhiline çıkmış ve Tuna'ya dönmüşlerdir. Daha sonra da 1071 Malazgirt muhârebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvvetleri, soydaşları tarafına geçmişlerdir (tafsilât için bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 136 v.d., 152—160).

Peçenekleri yukardaki iç mücâdeleye sürükleyen sebep, gerilerinden gelen, fakat kendileri de Kuman (Kıpçak)'ların önünden devamlı olarak çekilip, bir kısmı 1048'de Tuna'yı geçmek zorunda kalan Uzların karşısında mukavemet edememeleri idi.

Rus vekayinâmelerinde doğrudan-doğruya „Tork" (Türk; diğer şekilleri: Torky, Toruky v.b.; nâdiren Torkmen=Türkmen), Bizans kaynaklarında ise, kısaca „Uz" diye anılan bu kavim, Oğuzlardan bir kısım olup, yukarıda söylendiği gibi, Peçenekleri Volga-ötesindeki yurtlarından atarak orayı işgal etmiş (860—870'ler) ve sonra da garba geçmişlerdi. 985'te Knez Vladimir'in, İtil Bulgarlarına karşı açtığı sefere (ihtimâl Kiyef knezliği-Oğuz Yabgu devleti ittifâkı netîcesi) bâzı Tork unsurlarının katıldığı Rus vekayinâmelerinde kaydedilmiş ise de, Ruslarla gerçek temas kurmak üzere Uzların kütle hâlinde Kiyef knezliği sınırlarına göçleri, her halde, 1036'da Peçeneklerin mağlûb olarak Rusya'da sahneden çekilişlerinden sonra vuku bulmuş olmalıdır. Çünkü Rus vekayinâmesinde Torklarla ilgili bu vasıfta ilk kaydın 1054 yılına âit olduğu bildirilmektedir (O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*, *M. F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 397 not 2; A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri..*, s. 65).

1048 harekâtı, asıl Uz kütlesinin Dnyeper bölgesine, Kiyef Rusyası'nın cenûbuna kadar yayıldığını göstermektedir. Fakat Rus knezleri toplanarak kendi bölgelerinden Uzları uzaklaştırabildiler. 1060 senesindeki ânî hücum karşısında yenilerek garba çekilen kalabalık Uzlar (Bizans tarihçisi Attaleiates'e göre 600 bin kişi), 1065'te Bizans ve Bulgar mukavemetini kırarak Tuna'yı geçtiler, Peçeneklerin arkasından Trakya ve Makedonya'yı yağmaladılar, Selânik'e, hattâ Mora'ya kadar ilerlediler. Bu beklenmedik hâdise, garp dünyasını merak ve korkuya düşürdü (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 152). Ancak bu sür'atli istîlâ, bir işgal mâhiyetini almadı. Şiddetli soğuk yüzünden Uzlar arasında çıkan salgın hastalıklara, onlardan öç almak isteyen Peçeneklerin hücumları eklendi. Uzlar kırıldı, geri kalan bir kısım Uz, Macaristan'a yapılan akında (1068) başarı elde edemedi. Artık bir kuvvet olmaktan çıkan Uz kalıntıları Bizans ordusuna alınıp, kısmen çeşitli bölgelere dağıtıldılar. Cenûbî Rusya'ya dönenler de, Kiyef etrafına yerleştirildiler (tafsilât için bk. B. Kossanyi, *XI—XII. asırlarda Uz'lar ve Komanların tarihine dair*, *Belleten*, 1944, VIII, 119—136).

Uz baskısı yüzünden Balkanlara intikal ederek, 1050—1051 yıllarında Bizans'a karşı şiddetli ve başarılı savaşlar veren Peçenekler (Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, Türk. trc., s. 91 v.d.)'in kendilerini toparladıkları görülmektedir. Nitekim Bizans ile şiddetli çatışmaları İmparator Aleksios I. Komnenos zamanında, 1081—1091 yıllarında da devam etmiş ve herhalde bu savaşlar, bâzı araştırıcıların dikkatini çektiği gibi, Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırmıştır (bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 165 not 3). Peçenek başbuğu Çelgü'nün, yanında Macar Kıralı St. Laszlo ve kuvvetleri olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerledikten sonra, savaşta yaralanıp ölmesi (1086) üzerine Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kumanlarla takviyeli orduları ile, Derster (Silistire)'de 1087'de, İmparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu hezîmete uğrattılar (A. Comnena, *Alexiad*, İng. trc., London, 1967, s. 168, 173—179; ayrıca krş. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 171 v.dd.). 1088—1090 yıllarında bunlar, devam eden savaşlarda yine imparator idâresindeki Bizans kuvvetlerini yer yer mağlûb ederek, Filibe ve civârından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hâkim olarak 1090 sonlarında Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans imparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliğine girişmişlerdi: 10 yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bâzılarını zaptederek Ege denizine hâkim olan, Oğuzların Çavuldur boyundan, İzmir Beyi Çakan (Tzachas, bk. *Alexiad*, s. 183 v.d., 198, 214 v.d.; A. N. Kurat, *Çaka, İzmir ve yakınındaki adaların Türk hâkimi*, İstanbul, 1936), İstanbul'u zaptetmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmağa muvaffak olmuştu.

Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çakan'ın donanması, Marmara sâhillerinde Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kıskacı arasına alınmış olan Bizans'ın 1091 ilkbaharındaki durumu, Fâtih'in İstanbul'u fethinden hemen önceki günleri hatırlatıyordu. Durumun ağırlığı dolayısıyla imparatorun Avrupa hıristiyan dünyasına mürâcaatı, Haçlıların bir an evvel harekete geçmelerini sağlamıştır (bk. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I. Comnène, 1081—1118*, Paris, 1900, s. 129 v.dd.). Aleksios garptan zamanında yardım göremedi ise de, imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başardı: Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanların Togurtak (veya Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çakan'ın sâhillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç nehrinin kenarında Lebonium (Umurbey mevkiinde)'da karargâh kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı (29 nisan 1091). 40 bin Kuman süvârisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamıyle ezildiler (*Alexiad*, s. 202 v.d.; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 214—227). Siyâsî tarihleri böylece nihâyete eren Peçeneklerden geriye kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresi ve Fertö vilâyetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da, Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha ziyâde Vardar nehri boyuna iskân edilmişlerdi. Makedonya'daki Megleno-Ulahları ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarların Peçenek neslinden oldukları söylenir. Anadolu (bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 312 v.dd.), Sırbistan, Romanya, Rusya, Macaristan ve Kafkaslarda bâzı yer adlarında ve halk efsânelerinde Peçeneklerin hâtıraları yaşamaktadır (tafsilât için bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 228—254; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 133 v. d.).

Orta Macaristan'da ele-geçen meşhur Nagy Szent Miklos hazînesine âit altın kaplar üzerindeki Gök-Türk yazılı Türkçe kitâbelerin Peçeneklere âit olduğu, kitâbeleri okuyan Gy. Németh'in tesbîti ile ortaya çıkmıştır (Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Budapeşte, 1932; Frans. trc. *Revue des Etudes Hongroises*, Paris, 1937, XI/1—2; krş. Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, 293—317. Hazînenin resimleri ve kitâbeler için bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, 187—207). Ayrıca Cenûbî Rusya'da Poltava'da bulunan Perescepine hazînesi de Peçeneklere âit sayılmaktadır (Peçenek eserleri ve Kuman kurganlarından çıkan arkeolojik malzeme için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 277—297).

Adlarının mâna ve menşe'i ile kavmî terkipleri 60 yıldan beri münâkaşa edilegelmekte olan Kumanlar, kaynaklarda başka başka isimler altında zikredilmişlerdir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisnâ teşkil ederler. Onlara Bizanslılar ve Latinler, „Kumanos, Kumanoi, Cumanus", Ruslar „Polovets", Almanlar ve diğer Garplı milletler „Falben, Falones, Valwen, Pallidi", Ermeniler „Khartes", Macarlar „Kun", islâmlar „Kıpçak" (Kifşâḳ, Ḫifşâḫ) demişlerdir (bk. V. Minorsky, *Ḥudūd..*, s. 315; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 183). Ruslar, Almanlar, diğer Garplılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler aslında renk (sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı) ifâde ederler. Adlarının ilk defa geçtiği Rus vekayinâmesinde (1055—1056'larda) „Türkmen, Peçenek ve Tork (Uz)'larla aynı cinsten oldukları" belirtilen Kumanlar (A. N. Kurat, göst. yer.), anlaşıldığına göre burâlarda, daha ziyâde dış görünüşleri ile tanıtılmak istenmiştir. Gerçekten şarklı, garplı bütün kaynaklar Kumanların beyaz yüzlü, sarı saçlı, düzgün vücutlu, yakışıklı insanlar olduklarında fikir birliği hâlindedirler (bk. A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 71; ayn. mll., *Peçenek tarihi*, s. 186).

İbn Ḫurdâẕbeh (885'lerde)'den itibâren islâm ve sonra Gürcü kaynaklarına geçen Kıpçak adı Türkçe olarak „öfkeli, birdenbire kızan" şeklinde açıklanmakta (Németh, *A honfoglaló..*, s. 36; krş. bugünkü dilimizde kıp-ırdamak, kıpçık = hareketli, yerinde durmaz. Adın farklı açıklamaları için bk. mad. KIPÇAK; P. Pelliot-L. Hambis, *ayn. esr.*, s. 96), Kuman ve Kun adlarının Türk lehçelerinde de „sarımtrak", „solgun" (= kuba [*DLT*, III, 217]'dan: kuba + n ~ kuman, ku + n) mânasına geldiği bildirilmektedir (Németh, *Die Volksnamen quman und qun*, *KCs A*, 1940, III, 95—109; qun = güç, kuvvet; bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 8, 29; P. Pelliot-L. Hambis, *ayn. esr.*, s. 304; başka görüşler için bk. J. R. Hamilton, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s. 2 n).

Kuman-Kıpçakların menşe'ine dâir ilk geniş araştırmayı yapmış olan J. Marquart (*Über das volkstum der Komanen*, Berlin, 1914. Bu eser hakkında P. Pelliot, W. Barthold, A. B. Boswell, Gy. Miskolczy'nin tenkid ve mülâhazaları için bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 191; V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 315; L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 330)'ın, Kumanları, Uzak-Şark'ta Amur nehri dolaylarında yaşadığını ileri sürdüğü Murqa adlı bir Moğul kavminin Kun kabîlesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bâzı kelimeleri yanlış (Arapça „fırka" sözünü kavim adı sanarak „Murqa") okuması dolayısıyla kabûl edilmediği gibi, G. Haloun tarafından beyan edilen, Kun isminin, yine bir Moğul-Tibet karışımı olan T'u-yü-hun kavim adından kısaltılmış olabileceği düşüncesi (V. Minorsky, *Marvazī, On China, the Turks and India*, London, 1942, s. 98 v. d.) de ikna edici görünmemiştir. Çünkü beyaz ırkın seçkin vasıflarını taşıyan Kumanların çehrelerinde ve bedenî yapılarında hiçbir Moğul çizgisi bulunmadığı gibi, Kuman-Kıpçak dilinde de Moğulca unsurlara raslanmamaktadır (bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 185 v.dd.). Fakat Kumanların ırkî husûsiyetleri bâzı araştırıcıları, onlarla Ârîler (Hind-Avrupalılar) arasında ilgi kurmağa sevk etmiştir. Gerek soy, gerek kültür bakımından Türk'ü Moğul'dan pek ayıramadıkları bilinen ve aralarında J. Marquart, P. Pelliot, W. Barthold, D. Rassovskiy v. b.'nın da bulunduğu Garplı bilginler, Türklere âit saymadıkları Kuman tipinin nihâyet Moğul bölgesinde Türkleşmiş bir Hind-Avrupalı kavimden ileri gelebileceği üzerinde durmuşlar (son olarak, K. Grönbech, *The Steppe Region in World History, II, AO*, Kopenhag, 1959, XXIV, 24), hattâ Rus Grum-Gržimailo, Çin'in şimâlinde böyle bir topluluğun yaşadığını keşfetmek iddiasında bulunmuştur (bk. A. N. Kurat, göst. yer.). Buna karşılık M. ö. II. asırda Tanrı Dağlarının şimâl yamaçları ile Issık-Köl dolaylarında oturan ve başbuğları „Kun-mo" veya „Kun-mi" diye anılan Hun soyuna, kültürüne mensup ve Türklere mahsus bir kurt efsânesine sâhip Wu-sun (veya U-sun) kavminin (bk. B. Ögel, *Çin kaynaklarına göre Wu-sunlar..., DTCFD*, VI/4, 277 v. d.) Çin kayıtlarında (T'ang devri) „kırmızı saçlı, yeşil gözlü" olduğu belirtilmiştir (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 104 v. d.). Diğer taraftan islâm kaynaklarından (al-Bīrūnī, 1050 sıraları; Marvazī, XII. asrın ilk çeyreği) anlaşıldığına göre, Orta-Asya'da Kun adlı bir Türk kavmi, X. asır başında Şimâlî Çin'de kurulan Moğul K'i-tan devletinin bilhassa 936'da Çin'de Liao sülâlesi olarak bütün kıt'ayı ele-geçirme teşebbüsü karşısında, yerlerini terk edip Sarılar ülkesi (Şâriya)'ne doğru çekilmişlerdir (bk. Minorsky, Marvazī, metin, s. 18; trc. s. 30). Bu „Sarı" larla, adları aynı mânaya gelen Kunların, menşe' bakımından ilgisi üzerinde durulmuştur. Marvazī'ye göre, hiç olmazsa bir kısmı Aral gölüne kadar çekilmiş olan bu „Sarı" ların ya „Sarı Uygur" lar (yk. bk. Kan-çou Uygur devleti)'dan olabileceği (Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 317; Marvazī, s. 98—102), veya belki de, „Sarı-su" adında ve Türgiş hakanının başkenti civârında (Çu'nun garbı?) İbn Ḫurdâẕbeh'in bahsettiği „Sarıgh" kasabası isminde hâtırası devam etmiş bulunan „Sarı Türgiş" lerle birleştirilebileceği düşünülmüştür (Minorsky, *Ḥudūd..*, s. 284 not 5). Üstelik Kimek ülkesine gittiği sanılan yol üzerinde Gardîzî'nin اولوقن (Ulu Kuman?) diye kaydettiği bir bozkır sâhası bulunmaktadır (bk. *Ḥudūd..*, s. 306, 315 not 3).

Kun-Kuman-Sarı-Kıpçak mes'elesine dâir son araştırmalara göre (bk. K. Czeglédy, *A Kunok eredetéröl, Magyar Nyelv*, 1949, XLV, 43—50), durum şöyle görünmektedir: (Kumanların garba göçünden önce) Orta-Asya'da İtil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar; Tobol, İşim çevresinde Kıpçaklar; buradan Altaylara doğru Kimekler; Issık-Köl etrafında Karluklar bulunuyor, daha şarkta Nanşan bölgesinde (Marvazī'deki Şâriya) Sarı-Uygurlar yer alıyordu. Huang-ho nehri dirseği dolaylarında nesturî (hıristiyan) Öngütler vardı. İşte bu sıralarda Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler (Zîrâ Marvazī, ihtimâl Öngütlerle karıştırarak, Kunların hıristiyan olduklarını söyler). „Sarı" ya gelen Kun (Kuman)'lar berâberlerinde Sarı-Uygurlardan bir kütleyi de sürükleyerek, Cungarya kapısından Karluk (Türkmen) bölgesine, oradan da şimâlde Kıpçaklar sâhasına vardılar. Eğer „300 bin çadır halkının Çin'den çıkarak" Kara-Hanlı ülkesine saldırmak istediklerine, fakat Balasagun'a 8 günlük mesâfede Togan Han tarafından geri atıldıklarına dâir İbn al-Aşîr'deki haber (*al-Kāmil*, 408 = 1017/1018 yılı; ayrıca bk. mad. KARA-HANLILAR) bu hâdise ile irtibatlı görülebilir (bk. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 137) ise, büyük Kun-Sarı göçünü Kıpçak topraklarına çeviren sebebin Kara-Hanlı mukavemeti ve karşı taarruzu olduğunu kabûl etmek gerekir.

Aslında Garbî Gök-Türk topluluklarından olan Kıpçak kütlesi, eski Çiklerin (*Kitâbe*, II, şark, str. 26; *Şine-usu*, şark, 7, 11) X. asırdaki devamı oldukları anlaşılan ve İrtiş boylarında yaşayan Kimekler (tafsilât için bk. *Ḥudūd..*, s. 304—310; Marvazī, s. 32, 107 v. dd.; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 31 v. d.)'in, İşim-Tobol vâdilerinde oturan kolu idi. Kâşgarlı, Yimek (İmek) kavmi Kıpçakların büyüğü sayıldığı halde, onların kendilerini Yimeklerden ayrı tuttuklarından bahseder (*DLT*, III, 29). Bundan, o sırada (XI. asrın son yarısı) ikili federasyon (Marquart'a göre Kimek = İki Yimek, İki İmek) hâlinde yaşayan Kimeklerde idârenin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu iktidar değişikliği herhalde asrın başlarında vukua gelmiş ve Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkim bulundukları sırada cenuptan Kun (Kuman)-Sarıların gelmesi ile daha da kuvvet kazanarak, bu defa hep birlikte—ihtimâl şarktan K'i-tan baskısı veya daha ziyâde yer ve otlak darlığı sebebi ile—Volga üzerinden garba yönelmişlerdir. Önlerindeki kalabalık bir Uz kütlesinin, 1036 savaşındaki ağır mağlûbiyet yüzünden Balkanlara çekilen zayıf Peçeneklere yüklenerek 1048'de Tuna'yı geçmesi üzerine, bunlar Cenûbî Rusya sâhasına intikal etmişlerdir. Böylece Rus vekayinâmesinde Kumanlar (Polovetsi) ilk defa 1054'te görünürler (Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 316; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 183). Hâkimiyetlerinin Dnyeper'e kadar yayıldığı bu devirde Kumanlar, şarkta Kıpçak adını muhâfaza ederlerken, garpta, yukarda zikredilen isimlerle anılmışlardır.

Kuman (Kıpçak)'ların, Moğul istîlâsına kadar bir buçuk asırdan fazla bir müddet Karadeniz'in şimâlindeki bozkırları hâkimiyetleri altında tutmaları, Rus ve Balkanlar tarihinde derin izler bırakmıştır. 1055'te Pereyaslavl knezi ile bir anlaşma yapan Başbuğ Boluş'tan sonra Kumanlar, 1061'de Rusları yenerek, 1068'de, kendilerinden

kaçan bâzı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile, yine Pereyaslavl'a girdiler ve Rus knezlerinin müttefik ordusunu perişan edip (Alta ırmağı savaşı, Kiyef yanında), Çernigov knezliğine kadar sokuldular; Kiyef knezi Lehistan'a kaçtı. 1071'de Rostovtsev, Neyatin bölgesine, 1079'da Voin kasabasına, ertesi sene Novgorod sâhasına akınlar yapan Kuman (Kıpçak)'lar, 1080'lerde hâkimiyetlerini, Don-Dnyester bölgesi ağırlık merkezi olmak üzere, Balkaş gölü-Talas havâlisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardı. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arâzi, şimâlde Oka-Sura nehirleri boyuna, yâni İtil Bulgarları sınırına uzanıyordu. Şarkî Avrupa-Garbî Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçak sâhası o zamandan itibâren islâm kaynaklarında „Daşt-i Kıpçâḳ" (Kıpçak bozkırı) adını almış, garp kaynaklarında (İdrîsî, Rubruquis, Plano Carpini v. b.) „Comania" diye anılmıştır. D. Rassovsky'ye göre (tafsilât için bk. Polovtsi, *Sem. Kond.*, Prag, 1935—1940, VII—XI, Fransızca hulâsalı), Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar, Ulah ve Mordvaların Kuman tâbiyetinde yaşadıkları bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi beş kısım hâlinde idi: Orta-Asya, Yayık-Volga, Don-Donetz, Aşağı Dnyeper, Tuna (bk. D. Rassovsky, *Sem. Kond.*, 1938, X, 178; ayrıca bk. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, İstanbul, 1955, s. 6). Buralarda Kuman-Kıpçaklar, herbiri kendi başbuğ (han)'larının idâresinde olmak üzere ayrı bölükler olarak yaşıyorlardı; 1091'de Edirne yanındaki Lebonium savaşında Bizans'ın müttefikleri olanlar Tuna bölüğü mensupları idi. Bu tarihlerde Altunapa, Saruhan adlı başbuğlar Kıpçak bozkırında rol oynayan başlıca sîmâlardı. Kumanlar 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girdiler ve 1093'te tekrar Bizans topraklarında göründüler. Bunların, 1093—1094'te Rus bölgesine akınları devam etti. Maksatlarının toprak işgali olmadığı anlaşılmaktadır. Esâsen, Peçeneklerde de görüldüğü gibi, Hazarlar dâhil olmak üzere bölgenin bozkır-Türk siyâsî toplulukları, bozkır ikliminden hârice çıkmıyor, kendilerine en uygun arâzinin dış tehlikeden uzak kalmasını sağlamak gayesi ile bozkır sınırları ötesindeki siyâsî teşekkülleri dâima baskı altında tutmaya çalışıyordu. Türk topraklarının güvenliği bozulmadıkça ve karşı taraf sözünden dönmedikçe yapılan barışlar sürüp gitmekte idi. Bu durum bâzan evlenmelerle de sağlamlık kazanıyordu. Bir anlaşmaya göre, Tugor Han'ın kızı, Kiyef knezi Svyatopolk ile (1094); daha sonra Çernigov knezi Oleg, Başbuğ Osuluk (Uzluk)'un kızı ile evlendi. Böylece bir ara knezlerin ve ileri gelenlerin hatunlarından çoğunu Kuman prenses ve kızları teşkil etti. Bununla berâber, Kuman-Rus münâsebetleri pek huzurlu sayılamazdı. Çünkü knezler kendi aralarındaki mücâdelelerde, birbirlerine karşı Kumanlardan destek sağlamağa çalışıyorlar (msl. Oleg 1095'te v. b.) veya yanlarındaki Kuman başbuğlarının adamlarını, fırsat buldukça ortadan kaldırıyorlardı. 1096 başlarında Kiyef'e gönderilen iki elçi (İtler ve Kıtan) maiyetleri ile birlikte öldürülmüşlerdi (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri*, s. 80 v. dd.). Hâdise bir savaşa yol açtı. Tugor Han ve Küre, bâzı kasabaları yakıp, Kiyef ve civârını yağmaladılar (mayıs 1096). Fakat knezlerin ittifâkı karşısında savaşı kaybettiler; muhârebede Tugor Han ile oğlu ölmüşlerdi. İki oğlu Kuman başbuğlarının kızları ile evli bulunan Kiyef prensi Vladimir Monomach, daha ciddî davranarak 1097'de Liyubeç'de tertiplediği büyük toplantı ile knezleri uzlaştırıp Rus mukavemetini teşkilâtlandırmağa girişti ve 1103'te bütün knezlerin başında, Kumanlara karşı büyük bir başarı kazandı. Kumanlar, buna, kısa fâsılalarla şiddetli akınlar yapmak sûretiyle cevap verdiler (1105 — 1111 arasında 4 defa); Rus vekayinâmelerini dolduran bu mücâdeleler ilk Rus halk edebiyatını zenginleştirmiştir. Prens V. Monomach'ın ölümünden sonra knezler arasında anlaşmazlıklar tekrar alevlendiği zaman, Kumanlar bundan faydalanamadılar. Devamlı çarpışmalarla dirâyetli başbuğlarını teker teker kaybeden Kiyef civârındaki Kuman birliğinde zayıflık emâreleri görülmekte ve Tuna Kumanlarından bir kısmı Macaristan'a giderek askerlik yapmakta idiler (Macaristan'daki Kumanlar için bk. mad. KIPÇAK). XII. asrın yarısında Dnyeper Kumanlarının biraz toparlandıkları görüldü. Bunlar, Köngek ile Kobyak (Köpek)'ın başbuğluğunda Pereyaslavl knezliğine karşı taarruza geçtiler (1177, 1179). Aksu (Bug) civârındakiler Kiyef'e doğru akınlar yaptılar. Fakat, 1184'te Knez Svyatoslav idâresindeki müttefik Rus kuvvetlerine mağlûb oldular. Rivâyete bakılırsa, verdikleri 7.000 esir arasında 417 bey veya bey oğlu bulunuyordu (tafsilât için bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 84 v. dd.). Ancak Kumanlar buna şiddetle mukabele ettiler. 1185 şubatında Novgorod-Seversk Knezi İgor kumandasındaki müttefik Rus ordusunu, aşağı Don boyunda Kayalı (bugünkü Kagalnik?) ırmağı kıyısında kuşatarak imhâ ettiler. Başbuğ Köngek'in idâre ettiği bu savaşta, prens İgor dâhil, Rus ordusundaki knezlerin hepsi yakalanmıştı; esirlere iyi bakılmış, sonradan kaçmağa muvaffak olan İgor'un yaraları tedâvi edilmişti.

Rus edebiyatının şâheseri olduğu söylenen Rus millî destanı *Slovo o Polku Igorevě*'nin konusu, yukarıda bahsi geçen 1185 karşılaşmasıdır. Bu İgor destanında, seferin teferruatı, tabiat, kahramanlık, üzüntü, İgor'un karısının feryatları ustalıkla anlatılmıştır. 1800 yılındaki ilk neşrinden zamanımıza kadar Rusya'da defalarca yayımlanmış ve incelemelere tâbi tutulmuş olan metnin sonradan uydurulduğuna dâir iddialar ileri sürülmüş ise de, tarihî yönden hâdiseleri aksettirdiğine şüphe yoktur

ve ayrıca savaş tekniği, teçhizat, mâdencilik v. b. bakımlardan Ruslar üzerindeki Türk te'sirlerini göstermesi itibârıyle dikkate değer (bk. K. H. Menges, *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Russian Epos, the Igor Tale*, New-York, 1951; A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 75—89; L. Rásonyi, *Tuna havzasında Kumanlar, Belleten*, 1939, III, 401—422; ayn. mll., *Tarihte Türklük*, s. 140 v. d.).

Don ve Kuban dolaylarındaki Kuman (Kıpçak)'ların da Gürcülerle yakın münâsebetleri olmuş, bu vesîle ile Kumanlar Kafkasların cenûbuna geçmişlerdir. Gürcü kıralı Bagratlı David II. (1088—1125), Büyük Selçuklu imparatorluğunun en kudretli çağına tesâdüf eden hükümdarlığının başlarında, Selçuklu baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Aphaza ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak için, aralarında yavaş yavaş hıristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklardan kendine en yakın birlik ile ilgi kurarak askerî destek sağlamağa çalışmış; onlardan aldığı yardımlarla cenup yönünde bâzı harekâtta bulunmuş (1109/1110'da) ve güzelliği ile meşhur bir Kıpçak prensesi ile evlenmişti. Bu kız, yukarıda adı geçen Başbuğ Saruhan (Charaghan)'ın torunu ve onun yaşlılığı dolayısıyla yerine başbuğluğa getirilen oğlu Atrak (Atraka)'ın kızı idi. Atrak da kıralın dâveti üzerine kendine bağlı kalabalık kütlelerle (40 bin âile) Gürcistan'a gitti (1118, ilk büyük göç; krş. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, 362). Bu Kuman-Kıpçak kütleleri, Çoruh, Kür dolaylarını „görülmemiş bir kudret ve genişlikle canlandırdılar"; Selçuklulara bağlı müslüman emîrlikleri idârelerine aldılar ve sayısı 40 bin tahmin edilen bir süvârî ordusu ile Şirvan'a, Azerbaycan'a seferler yaptılar. 1121'de Borçalı çayı havâlisini, 1123'te Tiflis'i aldılar ve burayı Gürcü kırallığı başkenti yaptılar. 1124'te İspir ve Oltu'ya kadar ilerlediler. Bunlar Şirvan-şâhları vergiye bağlamış, Saltuklu, Sökmenli, Mengücüklü, Artuklu beyleri ile ve daha sonraları Azerbaycan atabeyliği ile devamlı mücâdele etmişlerdi (tafsilât için bk. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, 1973, s. 6 v. d., 19 v.d., 62, 91, 105, 148 v. d.). Kıral Giorgi III. (1156—1184) zamanında askerî gücü meydana getiren Kıpçaklar, 1177'de, kırala karşı çıkan ordu kumandanı İvane Orbelian'dan, kıralı himâye etmek sûretiyle başkumandanlığı devir alan ünlü başbuğ Kubasar ile büsbütün hâkim duruma geldiler. Devlet adamı Kutlu Arslan gibi Kıpçak beylerinin idâresinde başlayan ve anası tarafından Kıpçak olan güzel kıraliçe Thamara (1184—1213) devrinde Gürcü devleti, Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç'in idâresinde, şimâlden yeni kütlelerin ülkeye gelmesi ile de (ikinci büyük göç „Yeni Kıpçaklar") askerî, siyâsî sâhada tarihinin en parlak çağını yaşadı (M. Brosset, *ayn. esr.*, I, 363 v. d., 437 v. d.; 1851, II, 264, 269, 291 v. d.; L. Rásonyi, *Tuna havzasında Kumanlar, Belleten*, III, 414; bk. mad. GÜRCİSTAN). Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır gölü havâlisinde Kıpçak Türkçesi'ne yakın bir dil konuşan ahâlinin, bu havâliye o tarihlerde gelen Kuman-Kıpçak kütleleriyle yakın ilgisi olduğu, bölge halk edebiyatında bâzı motiflerin o devir hâtıralarını taşıdığı bildirilmektedir (bk. F. Kırzıoğlu, *Kars tarihi*, 1953, I, 376—381, 405 v. d., 415 v. d.; A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 84). Selçuklu çağının tanınmış şahsiyetlerinden, Azerbaycan atabeyliği (1146—1225)'nin kurucusu İl-deniz ([b. bk.], ayrıca tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, 1956, s. 78 v. dd., 108—112, 138 v. d., 199—205) de Kafkaslardan gelmiş bir Kıpçak Türk'ü idi.

Gürcistan'a gelmeleri münâsebetiyle Don boylarını belki tamamen, Kuban dolaylarını ise kısmen boşaltmış olan Kumanlardan Kırım Yarım-adasında kalanlar şehirlere yerleşerek ticâret hayatına atılmış, hattâ bâzı küçük kasabalar da kurmuşlardır.

Fakat, 1203'te Kiyef'i işgal etmelerine ve 1219'da Ruslarla birlikte, kısa bir müddet için, Galiçya'yı Macarlardan almış olmalarına rağmen, XIII. asır başlarında artık Deşt-i Kıpçak'ta siyâsî kudrete sâhip bir Kuman topluluğu kalmamış gibidir. Şarktakiler, Kıpçak, Kanglı, Kimek, Uran v. b. adlar altında bozkırlarda eski kabîle yaşayışı içinde iken Hârizmşahlar devleti ile bilhassa Sultan Alâeddin Tekiş (1172—1200)'e hatun olarak bir prenses verdikten sonra temaslarını artırarak, bu Türk-İslâm devletinde askerî vazifeler almışlar, sınırların genişlemesinde büyük hizmet görmüşler ve sonra Orta-Şark'ı Moğul istîlâsının arifesinde, Hârizmşahlar imparatorluğu askerî gücünün hemen tamamını meydana getirmişlerdir (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, s. 91—101, 128—132). Fakat bu ordu, Moğullar tarafından yok edilmiştir (1220).

Moğullar karşısında başarısızlık Deşt-i Kıpçak'ta da görüldü. XIII. asır başlarından itibâren Rusların âdeta yardımcısı durumuna giren Kumanların Kırım çevresindeki zümreleri, Karadeniz'in büyük ticâret limanı Sugdak ile dolaylarını Anadolu Selçuklularına terk etmeğe mecbur kalmakla (1226; tafsilât için bk. A. Yakubovski, *İbn-i Bibi'nin XIII. asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara karşı yaptıkları seferin hikâyesi*, *DTCFD*, 1954, XII/1—2, s. 207—226) iktisâdî yönden uğradıkları sarsıntıyı gideremediler. Daha 1223'te, Cebe ile Subutai kumandasındaki iki Moğul tümenine Ruslarla birlikte mağlûb olan Kuman-Kıpçaklar (Kalka savaşı, bk. İbn al-Aşîr, *al-Kāmil*, 617 yılı hâdiseleri; A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu...*, s. 35—38), Cengiz'in torunu Batu idâresinde Deşt-i Kıpçak içlerine ilerleyerek, İtil Bulgaryası'nı çiğneyip geçtikten sonra, bir anda Rus

knezlerinin askerî güçlerini perişan eden Moğul ordusu karşısında tutunamadılar. Don-Donetz havzasında başbuğ Köten kumandasındaki kuvvetler dağıldı (1239) ve başbuğ, kurtulabilenlerle Macaristan'a iltica etti. Kuman-Kıpçakların kalabalık bir kısmı da İtil Bulgaryası'na gitti ve orada âdeta nüfus çoğunluğu kazanarak Kıpçak Türkçesi'nin, Bulgar lehçesinin yerini almasını sağladı. Bütün Kıpçak bozkırı Moğul istîlâsına uğrayıp, Altın-ordu devleti kurulduktan sonra, Deşt-i Kıpçak tâbiri daha uzun müddet kullanılmakla berâber, Kuman-Kıpçakların artık hiçbir rolü kalmamıştır (tafsilât için bk. A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 90—97; şarktaki Kıpçaklarla ilgili kayıtlar için bk. P. Pelliot - L. Hambis, *ayn. esr.*, s. 95—112).

Kuman-Kıpçaklar, o sıralarda, Mısır'da varlıklarını daha iyi ortaya koydular. XIII. asır başlarından itibâren dağınıklıkları ve gittikçe daralan imkânları yüzünden hayat şartlarının zorlaştığını gördüğümüz Kuman-Kıpçaklar, bilhassa kıtlık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda, Kıpçak bozkırında Islavlar dolayısıyla eski tarihlerden beri devam edegelen bir geleneğe uyarak, sıhhatli, gürbüz çocuklarını para karşılığında başka ve daha müreffeh ülkelere göndermeye başlamışlardı (al-ʿOmarî, *Masâlik al-abṣâr*; krş. W. G. Tiesenhausen, *Metinler I*, Türk. trc., 1941, s. 365). Mısır'da Eyyûbî devleti, askerî gücünü yabancılardan sağlamak durumunda olduğundan, Deşt-i Kıpçak'tan ve Kafkaslardan getirilen Kıpçak, Oğuz, Çerkes gençlerini sevinçle kabûl ediyor ve onları husûsî kışlalarda yetiştiriyordu. İşte bu sırada Mısır'a hayli Kuman-Kıpçak delikanlısının gelerek orduda vazife aldığı görülmektedir. Nihâyet İzzüddin Ay-beg'in 1250'de Eyyûbîler yerine sultan îlân edilmesi ile kurulan Mısır Türk Devleti kısa zamanda Kuman-Kıpçak unsurlarının eline geçti. Bunlardan ihtimâl Kıpçak olan Sultan Kotuz [bk. mad. KUTUZ]'dan sonra Sultan Baybars [b. bk.], hem kudretli bir asker, hem de yüksek bir idâreci olarak kendini gösterdi (1260—1277) ve islâm hilâfetini ihyâ etmek, Moğulları Suriye'den uzaklaştırmak gibi icrâatı ile zamanın seçkin bir hükümdârı oldu. Yerine geçen Sultan Kalavun ([b. bk.], 1279—1290) da bir Kıpçak idi. O da Moğul - Ermeni - Frank müttefik ordularını mağlûbiyetlere uğratan „en büyük islâm hükümdârı" olarak, anayurdu ile bağlantıyı devam ettirmiş, Altın-ordu ile dostâne münâsebetlerde bulunmuş (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Altın Ordu'ya âit yeni araştırmalar*, *Belleten*, 1941, V, 414) ve Mısır-Türk devletinde ilk hükümdar sülâlesinin kurucusu olmuştur. Çocukları, iktidar Çerkes Kölemenlerine geçinceye kadar, devleti idâre etmişlerdir (1290—1382). Bu devre içinde devlet, „Türk devleti" (*al-Dawlat al-Turkiya*) adını almış, Mısır ve Suriye „Türkiye" diye anılmıştır (bk. *Byz. turc.*, II, 269, 306); çoğunluğu Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için umûmî dil Türkçe ve kültür, Türk kültürü idi (tafsilât için bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, 1958, II, 162—167, 196—204); Çerkes Kölemenleri devresinde de durum böyle devam ederken, ülke Osmanlı Türklerine intikal etmiştir.

IX—XIII. asırlar boyunca Şarkî Avrupa - Garbî Sibirya bozkırlarına hâkim olan Peçenek-Uz-Kuman (Kıpçak)'ların tarihî rolleri şimdiye kadar saydıklarımızdan ibâret değildir. Bunların, izleri zamanımıza kadar sürüp gelen başka mühim hâtıraları da vardır. Önce, bu Türk boyları Rusların Karadeniz'e inmelerine ve Balkanlara sarkmalarına izin vermemişlerdir. Sonra, Dağıstan havâlisi, Terek boyu ve sâir bölgelerin Türkleşmesinde te'sirli olmuşlardır. Rus vekayinâmelerinde knezliklere yerleştirilmiş olarak geçen ve adlarının hâtıraları o bölgelerde hâlâ muhâfaza edilen Berendilerin Peçeneklerden bir bölük olduğu (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 132, 146, 320), Kiyef knezliğinde sınır bekçiliği yaptıkları ileri sürülen Kara-Kalpaklar ([b. bk]; A. Vámbéry, *A Török faj*, 1885, s. 448—460; D. Rassovskiy, *Eski Rus tarihinde Karakalpakların rolü*, *Ülkü*, 1937, sayı 57, s. 248—258; 1938, sayı 59, s. 479 v. d.; ayrıca, P. P. Ivanov, *Karakalpakların tarihine dair materyaller*, *Ülkü*, 1938, sayı 65—66, s. 417—424, 539—544)'ın da Peçenek-Uz-Berendi karışması ile meydana geldiği bilinmektedir (ayrıca krş. B. Kossanyi, *ayn. esr.*, s. 130). Bunlardan bir kısmının sonraları Ceyhun ağzına giderek bugünkü Kara-Kalpakları teşkil etmiş olmaları ihtimâl dâhilindedir. Bugün Romanya'da, açık sarı saçları ve mavi gözleri ile, etraftaki topluluklardan ayrılan Çangoların da Kumanlardan geldikleri kuvvetle ileri sürülmektedir (bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 67 v. d., 71).

Kalka savaşından sonra Moldavya'daki Kumanların başbuğu Borç Han'a bağlı kütleler, o zaman „Comania" denilen bu bölgede (Şimâl-i şarkî Romanya) hıristiyanlığı kabûl edip, kendileri için piskoposluk kurulmuş (1233), 1239 savaşı yenilgisi üzerine Köten idâresinde Macaristan'a göçenler Tuna-Tisa arasına yerleştirilmişlerdir. Buradaki yer adları onların hâtıralarıdır (Kis-Kunság, Nagy-Kunság = Küçük ve Büyük Kumanlar; Debrecen - Şarkî Macaristanda büyük üniversite şehri -, Kartsag şehri v. b.). Macar dilinde mevcut Türkçe sözlerin „orta tabakası" Kuman-Kıpçakça'ya âittir.

Vaktiyle Avarların Islavları teşkilâtlandırmaları gibi, Peçenek ve Kuman idârecilerinin de Balkanlarda büyük hizmetleri görülmüştür. 1185—1237 yılları arasında Tuna'nın cenup bölgesinde kalabalık halde yaşayan Kumanların, Bizans'a karşı Bulgar istiklâl mücâdelelerinde (1185—1195) başlıca rolü oynadıkları anlaşılmaktadır. Mücâdeleyi kazanarak ikinci Bulgar devletinin başına geçen ve Ulahların teşkilâtlanması tarihinde yeri olan Çar Asen (1187—1196)'in Kuman menşe'inden geldiği, ayrıca daha sonraki Bulgar hükümdarlarından bir kısmının Kuman olduğu belirtilmiştir (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 153 v. d.; ayn. mll., *Tuna havzasında Kumanlar*, *Belleten*, 1939, III, 422). Bizans-İznik İmparatoru J. Vatatzes (1222—1254) Moğulların önünden çekilen Kumanlardan çoğunu - toprak karşılığı askerî hizmet yükümlülüğü ile - Trakya'da, Makedonya'da ve Garbî Anadolu'da iskân etmiştir (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 154).

Peçeneklerin, Uzların ve Kuman-Kıpçakların Şarkî Tuna çevresindeki kavmî ve siyâsî durumun teşekkülündeki te'sirleri de ziyâdesiyle dikkat çekicidir. Hâlen Romanya'daki ana dilleri Türkçe olan Gagauzların XIII. asırda oraya giden Selçuklularla ilgili bulundukları iddia edilmiş ise de (P. Wittek, *Les Gagaouzes, Les gens de Kaykaus*, *RO*, 1952, XVII, 12—24; ayrıca bk. mad. SELÇUKLULAR), bunların daha ziyâde hıristiyanlaşmış bir Uz kütlesi olması ihtimâli üzerinde durulmaktadır (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 67; son olarak, A. Decei, *Le problème de la colonisation des Turcs seljoukides dans la Dobrogea au 13e siècle*, *TAD*, 1968, VI, 108—111; Gagauz edebiyatı: G. Doerfer, *Ph. T. Fund.*, II, 835—840; zamanımızda Gagauzlar ve durumları için bk. Yaşar Nabi, *Balkanlar ve Türklük*, 1936, s. 57—114). Romanya'da bâzı Türkçe yer adları: Teleorman, Derehlui (vâdi), Turlui (turlu = tuzlu), Arges, Baragan v. b. ile Romen dilinde mevcut Türkçe kelimelerden çoğu o devrin hâtıralarıdır. Aynı bölgede 1330'larda teşekkül ettiği bilinen ilk Romen devletinin de Kuman - Kıpçak unsuruna dayanan bir Türk başbuğ âilesi tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Kurucunun adı Basar-aba idi. Aba (apa = Türkçe unvan) eki ile yapılan Türkçe adlar, Oğuz (Ay-aba, Boz-aba) ve Kıpçak-Kuman çevrelerinde (Altın-aba, Tonuz -aba, İt-aba, Arslan-aba v.b.) yaygındır. Basar-aba da bunlardandır. Romanya'nın şimâlindeki Besarabya bölgesi de aynı adı taşır (tafsilât için bk. L. Rásonyi, *Tuna havzasında Kumanlar*, *Belleten*, 1939, III, 401—412). Basar, Basar-oğul tarzında isimlendirmeler, Deşt-i Kıpçak'taki Moğullarda da görülüyor ise de, kelime aslen Türkçe olduktan başka, Moğul-Nogay hâkimiyeti devrinde Türkçe konuşulduğu ve halkın büyük çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği dikkate alınırsa, Türkleşmiş Moğullardan olduğu bildirilen Basar-aba (L. Rásonyi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1963, s. 69)'nın Türk kültürünü temsil ettiği anlaşılır. XV—XVI. asırlardaki Romen devlet büyüklerinin hâlis Türkçe adları da bu görüşü desteklemektedir: Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Bilik, Berendey, Barak, Bars, Baybars, Buğa, Belçir, Kara, Kızıl, Kazan, Şişman, Temirtaş, Tok, Ötemiş v. b... (bk. L. Rásonyi, *L'Origine de Basaraba*, *Ostmitt. europ. Bibl.*, Budapeşte, 1935, III; ayn. mll., *Tarihte Türklük*, s. 146—152).

XIV. asrın ikinci yarısında, Dobruca'da kurulan devleti de, Kuman Türklerine bağlamak mümkün görünüyor. Bir yandan Bulgar, bir yandan Bizans iktidarlarının zayıf düştüğü bu devirde, İmparatoriçe Anna tarafından yardımına mürâcaat edilen (1346'da) Aşağı Tuna bölgesi mahallî başbuğlarından Balika (Türkçe balık'tan)'nın oğlu Dobrotiç (Dobruca bundan geliyor), 1354'lerden itibâren - sonra kendi adıyla anılacak olan-bölgenin hâkimi olarak, 1385 yılına kadar Balkanlar ve Karadeniz'de mühim siyâsî rol oynamıştır. Bakır paraları ele-geçmiş olan oğlu İvanko zamanında (XIV. asır sonlarına doğru) bir aralık Romen tâbiyetine girdiği sanılan bu küçük Türk Dobruca devletinin toprakları 1417'de Osmanlılara intikal etmiştir (bk. mad. DOBRUCA).

O tarihlerde Asya topraklarından Macaristan'a kadar yayılan bütün Türklerin konuştuğu ve ilim dünyasında „Kıpçak lehçesi" (Garpta „lingua Comanesca") diye anılan Kuman dilinin belki en mühim hâtırası, 1303 yılında Kırım'da İtalyan - Alman misyoner tâcirleri tarafından hazırlanan ve *Codex Cumanicus* adı ile tanınan Kumanca - Latince - Farsça ve Kumanca - Almanca lûgat (ve gramer) kitabıdır (nşr. K. Grönbech, *Monum. Lingua. Asia Mairois I*, Kopenhag, 1936 [faksimile]; *Komanisches Wörterbuch II*, ayn. yer., 1942); bu eser, Kumanların hıristiyanlık devri ile ilgili olmakla berâber, Türk dilinin seçkin yâdigârlarından biri kabûl edilmektedir (tafsilât için bk S. Çağatay, *Codex Cumanicus sözlüğünün basılışı dolayısiyle*, *DTCFD*, 1944, II/5, 759—772; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, II, 168—195. Diğer dil yâdigârları ve lûgat kitapları için bk. T. Halasi-Kun, *KCsA*, 1940, III, 77—83; ayn. mll., *Philologica I*, *DTCFD*, 1947, V/1, 1—37; A. v. Gabain, *Ph. T. Fund.*, II, 243 v. dd.).

13 - OĞURLAR (BULGARLAR):

Bulgarlar için de 150 yıldan fazla bir zamandan beri çeşitli menşe'ler aranmıştır: Urallı, Fin, İslav, Tatar (bk. V. Beşevliev, *Proto-Bulgar dini*, *Belleten*, 1945, IX, 214—261). Bulgarların Türk asıllı olduğuna dâir önce Vámbéry tarafından ileri sürülen görüş (A. Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, Leipzig, 1882, s. 55 v. d.), G. Fehér'in arkeolojik ve Gy. Németh'in linguistik araştırmaları ile kesinlik kazanmıştır. Kavim adı olarak „Bulgar" kelimesi V. asrın ikinci yarısından önce mevcut değildi. İlk defa 482'de, Bizans İmparatoru Zenon'un Şark-Gotlarına karşı savaşmak üzere askerî yardımlarına mürâcaat ettiği Karadeniz şimâlindeki topluluk ismi olarak ortaya çıkmıştır (bk. *Byz. turc.*, I, 50). Bulgar adı bir tarihî hâdisenin mahsûlü idi: 453'te Avrupa Hun İmparatoru Attila'nın ölümü üzerine evlâtları ile tâbi kavimler arasında patlak veren mücâdeleler sonunda Attila'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da ölümünü müteâkıp, küçük kardeşi İrnek idâresinde Orta Avrupa'yı terk eden Hun kütleleri, Karadeniz kıyılarında buluştukları başka Türk züm-

releri ile karışmışlardı (tafsilât için bk. B. Szász, *A Húnok...*, s. 423—439). Bu karışmadan doğan yeni topluluk Türkçe „Bulgar" (bulamak - bulgamak = karışmak 'dan „bulga + r", bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 95—98; ayrıca bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi, I*, 92 not 5; diğer bâzı Garp ve islâm kaynaklarında Bular, Biler, Buler v. b. şekillerinde geçer) diye anılmağa başladı. Başlangıçtan 765 'e kadar Bulgar hükümdarlarının adlarını ve saltanat sürelerini gösteren ve bugün ancak, muahhar bir Rus vekayinâmesinde İslavca tercümesine sâhib olduğumuz „Bulgar hakanları listesi"nde (bk. J. Mikkola, *Die Chronologie der türkischen Donau-Bulgaren, JSFou*, 1915, XXX, 1—25 [Bunun tenkidi, L. Ligeti, *Nyl. Közlm*, 1935, s. 190—271]; liste ve bibliyografya: *Byz. turc.*, II, 296 v. d. ve ayrıca tafsilât için bk. O. Pritsak, *Die sogenannte bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, UAJhb*, 1954, XXVI/1—4, 61—77, 184—242; ayn. mll., *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Uralalt. Bibl.*, Wiesbaden, 1955; J. Benzing, *Ph. T. Fund.*, 1959, I, 688 v. d.; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1959, I, 16—28; V. Beşevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 306—323) İrnek, Bulgar hükümdar sülâlesinin atası olarak görünmektedir. Hun kütleleri ile karışan bu Türklerin asıl adı „Oğur" idi ve Tuna ağzından Volga 'ya kadar Karadeniz şimâli bozkırlarında, daha sonraki Peçenekler ve Kumanlar gibi, ayrı boy birlikleri hâlinde yaşıyorlardı: Saragur (Sarı~Ak-Oğurlar), Bittigur (Beş-Oğur), Ultzingur~Altziagir (Altı-Oğur), Kutrigur~Kuturgur („Tukurgur" = Dokuz-Oğur), Ungur~Hunugur~Onugur (On-Oğur), Utigur ~Uturgur (Otuz-Oğur; bk. *Byz. turc.*, II, 89, 152, 189 v. d., 196, 198, 228; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 467). Bizans tarihçisi Priskos (V. asır) 'un, Sabarlar tarafından Ural dağlarının şarkındaki yurtlarından uzaklaştırılarak Karadeniz düzlüklerine geldiklerini (461—465 'lerde) bildirdiği Oğur Türkleri, aynı tarihçiye göre, o zaman üç grup teşkil etmekte idiler: Saragur, Urog (Oğur) ve On-Oğur. Bunlar, Avarların önünden garba çekilen Sabarların karşısında tutunabilmek için Bizans 'a elçi göndermişlerdi. Son araştırmalara göre, Oğurlar büyük göçten önceki yurtlarında da üç zümreden müteşekkildiler: Şark zümresi (Seyhun-Çu nehirleri ve Çalkar gölü hâvalisinde: On-Oğurlar. Bunların 350 sıralarında Seyhun yakınında Sogdca Bakath adı ile zikredilen bir şehirleri vardı, bk. K. Czeglédy, *Nomad népek...*, 1969, s. 19, 92), orta zümre (bugünkü Kazak-Kırgız bozkırı ve Emba nehri boyunda, ihtimâl Otuz-Oğurlar) ve garp zümresi (Yayık nehri havâlisinde, herhalde Dokuz-Oğurlar; tafsilât için bk. D. Simonyi, *Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpatenbecken, Acta Archaelogica*, Budapeşte, 1959, X, 227—250; bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 88). Bu sıralarda Saragur (Ak-Oğur) kütlesine karşılık ötekilerin Kara-Oğur („Kara-Bulgar"; bk. *De Adm. Imp.*, II, 62; Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 439) kanadını teşkil etmiş olmaları muhtemeldir (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 467).

Oğurlar, Oğuzların kardeşleridir. Herhalde birbirlerinden erken devirlerde (en geç M. ö. III. asırdan önceleri) ayrılmış olmaları (yk. bk. Türklerin yayılmaları) dolayısıyla, dillerinde bâzı ses değişmeleri meydana gelmiştir. En açık fark da, ana Türkçe 'deki Z sesinin Oğur lehçesinde R 'ye çevrilmiş olmasıdır. Aslında „Oğuz" tâbiri doğrudan-doğruya „Türk boyları" mânasına geldiğine göre, şarkta kalan ve Z sesini kullanmağa devam eden ana kütleye karşılık, onlardan garba doğru ayrıldıktan sonra R 'li lehçe konuşmağa başlayan Oğurların (Garp Türklerinin) adlarında da bu fark göze çarpar: Oğuz-Oğur (tafsilât için bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 89—98. Türkçe 'de Z-R değişmesi „Rhotacismus" için yk. bk. Türklerin yayılmaları. Tarihte Türk kavimlerinin siyâsî ve harsî durumlarını açıklamak bakımından çok mühim bir lisânî tesbit olan bu Rhotacismus mes'elesini şüphe ile karşıladığı için Oğur ve Uygur adlandırmalarının anlaşılmasını güçleştiren J. Hamilton 'un görüşü hakkında bk. *Toquz-Oguz et On-Uygur*, s. 37 v.d.). Yukarıdaki Oğur boy birlikleri de sırasıyla 5 Oğuz, 6 Oğuz, 9 Oğuz, 10 Oğuz ve 30 Oğuz demektir (farklı bir görüş için bk. D. Pais, *A propos de l' étymologie de l'éthnique Ogur, Studia Turcica*, s. 361 v. dd.). Nitekim Şark Türklerinde de böyle boy sayısı ile adlandırılmış birlikler vardır (yk. bk. Oğuzlar). Oğur lehçesindeki diğer bir ayrılık da söz başındaki Y yerine D söylenmesidir (msl. yılan-dilom v. b.). Eski Grek coğrafyacısı Ptolemaios (M. 160—170), Hazer denizine dökülen Yayık nehri (bugün Ural nehri; asıl Türkçe ad XVIII. asrın ikinci yarısında Çariçe Katerina II. tarafından değiştirilmiştir) 'nin adını Dayh (Δαίχ) şeklinde belirtmiştir; bu da, Bulgarların atalarının M. II. asırda Garbî Sibirya 'da İtil (Volga) 'e doğru uzanan bozkırlarda yaşadıklarını gösterir.

Oğurların tarihi çok daha geriye gider. Bunların, M. ö. III. asır sonlarına doğru Tanrı Dağları eteklerinde oturan U-sun (Wu-sun) 'larla ilgili olmaları muhtemeldir (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri..*, s. 108). Ancak bu ilgi, daha ziyâde, yukarıda Kumanlar münâsebetiyle bahsettiğimiz U-sunların oturdukları sâha (belki daha önceki yurtları) ile ilgili görünmektedir. Çünkü aynı tarihte Oğurların daha şimâlde Kobdo, Tarbagatay, Yedi-su bölgesinde yaşamakta olduklarına dâir bâzı deliller vardır. Burada, Çin kaynakları „Ho-chieh" (veya Wu-chieh) = O-kut (Ho-k'ut) adlı bir kavimden söz ederler (bk. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, 1921, I, 221). Fr. Hirth, bu adın, Çince şeklinin asıl söylenişi „Ugır" (Uygur değil) olan bir kelimeden geldiğini ileri sürmüştür. Gy. Németh (*A honfoglaló...*, s. 114) 'e göre, bu da, Türkçe „Oğur" dan başka bir şey değildir (ayrıca bk. B. Ögel, *İlk Töles boyları, Belleten*, 1948, XII, 800—803; hattâ umûmiyetle Moğul grubu arasında gösterilen Wu-huan = Ogur? bk. G. Clauson, *Türk, Mogol, Tungus, Asia Major*, yeni seri, 1960, s. 117, 122). M. ö. III. asrın başlarında Orta-Asya 'da Oğurların en mühim kollarından biri, Çin kaynağında Orta ve Cenûbî İrtiş taraflarında oturdukları ve Çin 'e sansar, beyaz ve gök tilki („Kun-tsun" = Kırsa, Karsak = bozkır tilkisi), bilhassa sincap derileri getirdikleri bildirilen Ting-lingler (bk. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 70 v. d.; tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 795—800, 805—811) 'dir. Bu meşhur sincap kürkü tâcirlerinin adı da Türkçedir: Ting-li = Teyinli = Sincaplı (Lehçe farkını dikkate almadığı için Ting-lingleri Türklerin Oğuz grubuna mensup Tieh-lê [yk. bk. Gök-Türkler] ile karıştırmak sûretiyle Türk tarihindeki normal bir akışı çıkmaza sokmuş görünen K. Czeglédy 'nin iddiası için bk. *Nomad népek...*, s. 18, 22, 49). Bütün Oğurlar esâsen kürk ticâreti ile tanınmışlardı. Kıymetli kürkler arasında sincap derisi başta geliyordu (geçen asır ortalarında bile Garbî Sibirya 'da elde edilen hayvan kürkleri arasında birinci planda idi: yılda ortalama 6 milyon adet; tafsilât için bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 115—118).

Oğur Türklerini, daha ziyâde hayvancılıkla uğraşan kardeşlerinden ayıran bu kesif avcılık ve kürk ticâreti yanında, onların başka bir husûsiyetleri de, garpta bulundukları coğrâfî bölgenin şartları gereği, iyi çiftçi olmaları idi. Zamanına göre, her çeşit zirâati ve meyveciliği en yüksek seviyede yapıyorlardı. O tarihlerde Macar diline giren Oğur Türkçesi kelimeleri (yk. bk. Hazar hakanlığı) bunu te'yid eder.

Garbî Sibirya 'daki yurtlarında iken, Orta-Asya 'da Çi-çi Tanhu devletinin çöküşünden (M. ö. 36) sonra aynı bölgeye çekilen Hun kalıntıları ile komşu oldukları ve hattâ onları garba itecek kadar kuvvet kazandıkları ileri sürülen (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 88) Oğurların, Kafkaslar ve Karadeniz düzlüklerinde iken, garpta sür'atle gelişerek bir dünya imparatorluğu hâlini alan Avrupa Hunlarına bağlandıkları, bilhassa Saragurların Attila zamanındaki rollerinden bellidir. Hun imparatorluğu parçalanıp, merkezî otorite kaybolunca (460—470 yılları), Oğurlar bu defa Hun kütleleri ile birlikte garptan geldiğini gördüğümüz İrnek etrafında toplanarak Bulgar devletini kurdular ve İrnek 'in halefi Mundo (Muncuk?) ve ondan sonra gelen 4 hükümdar zamanında, 550 'lilere kadar bu birliği sürdürdüler. Bu tarihlerde şu şekilde yayıldıkları görülüyor: Kafkasların şimâli (Azak 'ın şarkında) 'nde On-Oğurlar, Don-Volga dirsekleri bölgesinde Otuz-Oğurlar, Dnyeper 'e doğru bozkırlarda Dokuz-Oğurlar (Dokuz-Oğur ve Otuz-Oğur hükümdarları için bk. Bizans tarihçileri Prokopios, Menandros, Agathias 'dan naklen O. Pritsak,... *Fürstenliste*, s. 219 v. d.). Bunlardan şarktakiler, sırasıyla Sabarların ve Gök-Türk hâkimiyeti Azak denizine ulaştığı zaman (576 'lar), Gök-Türklerin idâresine girmişlerdir. Menandros 'a göre, Otuz-Oğur hükümdârı Anagaios (Ana-aga? *Byz. turc.*, II, 73) tarafından tâyin edilmiş olan Ak-kağan adlı kadın başbuğ, metbûu ile birlikte Gök-Türklere bağlananlardandı (bk. *A Magyarok elödeiröl...*, s. 48; Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 240).

Garptaki Dokuz-Oğur (Kara-Bulgar?) 'lar ise, yıllık vergi aldıkları Bizans ile bâzan dost, bâzan hasım olarak münâsebetlerini devam ettirdiler. Islav kütlelerini ileri sürerek Bizans 'a yaptıkları sürekli baskı, İmparator Anastasios (491—518) 'u, başkentin korunması için, „uzun sur" u yaptırmağa zorlamıştı (L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 90). 530 'da ise bunlar, Bizans generali Belizarios kumandasında İtalya savaşlarına katılmışlar, 549 'da Longobardlarla çarpışan Gepidlere 10 bin süvâri ile yardım etmişlerdi. Fakat Bizans - tıpkı Çin gibi - Türklere karşı oynayageldiği oyunu Oğurlara da tatbik etti. Dokuz-Oğur ve Otuz-Oğur kardeşlerin arasını açıp, birbirleri üzerine saldırttı. Mağlûb olan Dokuz-Oğurlardan bir kısmını (2.000 âile) Trakya 'ya yerleştirdi. Otuz-Oğurların, Balkanlara ânî bir yürüyüşle İstanbul yakınlarında görünmelerinin (550 'de) artık bir faydası yoktu. Karadeniz şimâlindeki Oğur hâkimiyetinin zayıflaması, Avarların yollarında rastladıkları Oğur-Bulgar Türklerinden bâzı kütleleri berâberlerine alarak garba doğru sür'atle ilerlemelerini (558 'i tâkib eden yıllarda) kolaylaştırdı. Bayan Hakan 'ın emrinde Dalmaçya 'da savaşan Bulgarlar, 626 İstanbul kuşatmasında Avarlara yardımcı kuvvetler teşkil etmişlerdi. Bunlar Balkanlara, Şimâl İtalya 'ya, Macaristan 'a yayıldılar. Avarlardan memnun olmayan 9 bin kadar Bulgar âilesi önce Bavyera 'ya sonra İtalya 'ya taşındı (VII. asrın ikinci yarısı).

14 - BULGAR DEVLETLERİ:

a — Büyük Bulgarya: Devlet teşkilâtı kurmuş olan ilk Bulgar birliğinde On-Oğurların çoğunluk oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar, VI. asırdan itibâren Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklarında Şimâl Kafkasya 'da gösterilmişlerdir; hattâ buraya „Patria Onoguria" (On-Oğurların yurdu) denilmiştir (700 'ler). Bunların VIII. asrın ilk yarısında da Azak denizine doğru yayıldıkları görülüyor (bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 179 v. dd.). İslâm kaynaklarındaki, bilmece gibi, okunup açıklanması güç „Vn. ndr, V. l. ndr v. b." adlı kavmin (tafsilât için bk. V. Minorsky, *Ḥudūd...*, s. 465—471), bunlar (On-Oğurlar; bk. Németh, *ayn. esr.*, s. 58 v. d.) olması lâzımdır.

630 'da Orta-Asya 'da Gök-Türk imparatorluğunun fetret devresine girmesi üzerine, Hazarlar gibi,

Bulgarlar da idâreyi kendi ellerine alarak Büyük Bulgar devletini kurdular. Bunda aynı zamanda Avarların, 626'daki başarısız İstanbul kuşatmasını müteâkıp hakanın ölümü (630) üzerine, Balkanlarda Şarkî Avrupa'da herhangi bir siyâsî nüfuz iddiasında bulunamıyacak kadar zayıf düşmelerinin de te'sir etmiş olması muhtemeldir (bk. O. Pritsak, ... *Fürstenliste*, s. 219). Devletin kurucusu Başbuğ Kourot (= Kurt?; „Bulgar hakanları listesi" nde KOYPTb = Kour't, Bizans kayıtlarında: Kobratos, Kuvratos v. b.; bk. *Byz. turc.*, II, 144; *Ph. T. Fund.*, I, 689; adın Türkçe „kobrat + mak [toplamak, derlemek]'tan geldiği görüşü için bk. D. Pais, *ayn. esr.*, s. 369 v. d.), Doulo hükümdar sülâlesine mensup idi. O. Pritsak'ın araştırmalarına göre, bu hânedan tâ Mo-tun (M. ö. 209—174)'dan beri Hun tanhuları yetiştiren ünlü T'u-ko (Tu-ku) âilesi olup (T'u-ko ~ *d'o-klak, *duo-klo = Doulo), bu sûretle Bulgar hükümdar sülâlesi (İrnek ve ondan 300 sene önce hüküm sürdüğüne - Hakanlar listesinde - işâret edilen Avitoxol [M. ö. 156—147 yılları arasında Sien-pilerin hücûmu sırasında Şimâl Hunları tanhusu olması muhtemel, yk. bk. Asya Hunları] yolu ile), Asya Hun tanhuları âilesine bağlanır (tafsilât için bk. O. Pritsak..., *Fürstenliste...*, s. 193 v. dd., 218 v. dd., 231; M. İ. Artamonov'a göre [bk. A. N. Kurat, *Hazarlara âit bir kitabın tanıtılması*, *TAD*, 1965, III, 215] de Garbî Gök-Türk hakanının yeğeni, yâni Aşına âilesine mensup idi; ayrıca bk. P. B. Golden, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1971, s. 150). Kurt'un, dağınık Oğur kabîle birliklerini birleştirerek siyâsî teşkilât meydana getirdiği ülkesine, „Büyük Bulgarya" (Magna Bulgaria) deniliyordu. Fakat devlet uzun sürmedi; Herakleios devri Bizans'ı ile oldukça sıkı münâsebetlerde bulunduğu anlaşılan (bk. T. Halasi Kun, *A Magyarság...*, 1943, s. 82 v. d.) kurucusunun ölümünden (665) az sonra, komşu Hazar hakanlığının baskısında parçalandı. Çoğunluğu Otuz-Oğur olan bir kütle şimâle çekildi (İtil Bulgarları); Kurt'un oğullarından Bat-Bayan, Hazarlara tâbi olarak, Macarların ve bir kısım Bulgarların başında Kafkasya'daki yurtta kaldı. Bugünkü Balkarların, bunların halefleri olduğu sanılıyor (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 110 [Buna karşı bk. H. Eren, *DTCFD*, 1949, VII/2, 501]; V. Pröhle, *Balkarische Studien*, *KSz*, XV, 165—276; XVI, 104—243). Bayan'ın küçük kardeşi Asparuh (Esperüh, *Byz. turc.*, II, 78; Işbara veya Esperi = delice doğan - yırtıcı kuş - bk. Németh, *KCsA*, 1932, II, 440 v. dd.; veya Eş-börü?) kalabalık Bulgar kütleleri ile Tuna'ya yöneldi. Balkanlara geçti (668) ve elverişli toprakları zaptederek yeni Bulgar devletini kurdu (679) ve bu devlet, yıllık vergiye bağlanan Bizans tarafından, 681 tarihli andlaşma ile tanındı.

b — Tu'na Bulgar devleti: Asparuh (679—691)'un, İmparator Konstantinos IV.'un mukavemet teşebbüslerini kırarak Dobruca'nın cenûbunda kurduğu ve kısa zamanda askerî, siyâsî yönlerden geliştirdiği devlet, İtil Bulgarlarınınkine nisbetle küçük sayılmış olmakla berâber, Oğur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyâsî teşekküldür. Devletin sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından anlaşılır. Dışarıdan gelen Bulgar Türklerinin, Balkanlardaki Islav halkı mahâretle kendilerine bağladıkları müşâhede edilmektedir. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre Bulgarlar, ufak kabîle hayatı yaşayan, devlet fikrine yabancı Islavlara, vatan, devlet ve millet kavramlarını öğretmişler (G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations Hongroises*, *Archaeologia Hungarica*, Budapeşte, 1931, VII, 1, 26 v. d.), onları teşkilâtlandırarak (Islavca'da yaşayan Türk asıllı askerî-idârî ünvanlar: boyar = boyla, župan = çoban, bağan ~ bán = bayan + dur = bayındır; G. Fehér, *ayn. esr.*, s. 125; K. H. Menges, *Altaic Elements in the Proto-Bulgaren inscriptions*, *Byzantion*, 1951, XXI, 110; ayn. mll., *A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgaren inscriptions*, *Byzantion*, 1958, XXVIII, 441—453; ayn. mll., *Altajische Kulturwörter im Slavischen*, *UAJhb*, 1961, XXXIII/1-2, 107—116), daha sonra Bizans'a karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile techiz etmişlerdir (bk. İ. Dujčev, *Sem. Kond.*, 1938, X, 150).

Tuna Bulgar devletinin en sıkı siyâsî münâsebetleri şüphesiz Bizans ile olmuştur. Hazar prensesi ile evlendiğini gördüğümüz İmparator Justinianos II.'un, Bulgar Hanı Tervel (691—719)'in yardımı ile ikinci defa tahta çıktığı (705) bilindiği gibi, Bizans tarihçisi Agathon, 713 yılında İmparator Philippikos'un düşüşünü Bulgarların Bizans topraklarında ilerlemesine bağlamıştır (*Byz. turc.*, I, 106); bu da, devletin kısa zamanda kazandığı kudreti ortaya koyar. 716 yılında Bizans ile yapılan bir ticâret andlaşması sonucu olarak, 717—718 yıllarında İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılmasında, başkent ortaklaşa müdâfaa edilmişti. Bu işbirliği Bulgar devletine iktisâdî imkânlar ve huzur sağlıyordu (Bizans ile yapılan 681, 706, 717, 755, 767 yılları andlaşmaları için bk. V. Beşevliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 55—66). Ancak VIII. asır ortalarında hakanlıkta iç mücâdeleler ve hanlardan bâzılarının öldürülmelerini fırsat bilen Bizans, Bulgarya'ya üst-üste seferler tertipleyip (İmparator Konstantinos V. Kopronymos, 741—775 zamanı) tahribat yaptı. Nihâyet IX. asır başında, Orta Avrupa'da Avar hakanlığının Franklar tarafından tam bir çöküntüye götürüldüğü yıllarda, Krum (*Byz. turc.*, II, 154: Krumos, Kromes, Kromos. Türkçe Kurum = kurmak, te'sis etmek'den veya Korum = kale?, Garp Türkçesi'nde kerim ~ kerem ~ kerm = hisar, kale [buradan kermen ve Kremlig „Kremlin": kale-şehir], bk. O. Pritsak, *Eine altaische Bezeichnung für Kiew*, *Der Islam*, 1955, XXXII/1, 8 v. dd.; veya korumak'dan) adlı ünlü bir Bulgar hükümdârının iktidâra geldiği görüldü (803—814). Cenûbî Macaristan ile Transilvanya'yı hanlık sınırları içine katan „mâhir harp adamı ve aydın teşkilâtçı" Krum (A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu tarihi*, I, 354) gibi kudretli bir komşudan ürken Bizans İmparatoru Nikephoros I., erken davranarak onu baskıya almak düşüncesi ile harekete geçti (811). Hanlık başkenti olan Preslav'ı (Şumnu'nun cenûb-i garbîsinde, Çatalar köyü yanında) tahrib edip ilerledi. Fakat hızla gelişen çetin savaşlar, Nikephoros'un yenilmesi, ordusunun imhâsı ve kendisinin savaş meydanında ölmesi ile netîcelendi. Dört buçuk asra yakın bir zamandan beri ilk defa, bir Bizans imparatoru düşman elinde can veriyordu. Arkasından, imparatorluk şark eyâletlerinden getirilen kıtalarla takviyeli, kalabalık ordusu başında Bulgarlar üzerine yürüyen Mikhael II.'i de mağlûb eden Krum Han, âdeta Bizans'ı ortadan kaldırmağa hak kazanmış ve „altın mızrağını Yaldızlı kapu (Sur'da tören kapısı, bk. F. Schweinfurth, *İstanbul surları ve Yaldızlı kapı*, *Belleten*, 1952, XVI, 261 v. dd.)'ya asmağa" (A. A. Vasiliev, göst. yer.) and içmişti. O, Sardica (Sofya)'yı (809'da), Niş ve Belgrad şehir-kalelerini işgal ederek (853—888 yılları arasında bir süre Böri-tarkan Belgrad'da Bulgar kumandanı idi, bk. *Byz. turc.*, II, 94), Orta Avrupa - Yakın Şark arasındaki en büyük ticâret ve askerî sevkiyat yolunu kontrolu altına almıştı. 813'te Filibe üzerinden Edirne'ye ulaştı, burayı bir kısım kuvvetlerle kuşatıp sür'atle İstanbul üzerine yürüyerek, burayı da muhâsara etti (814 baharı). Fakat faâliyetinin en hummalı zamanında ansızın bir kanama netîcesinde ölüverdi (13 nisan 814; tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları*, s. 10—14).

Oğlu Omurtag (Türkçe Omurtag = Kartalcık? bk. *Byz. turc.*, II, 154) Han (814—831), Bizans imparatorluğu ile derhal 30 senelik bir ticâret andlaşması imzâlamakla isâbetli bir davranışta bulundu (andlaşmanın kitâbe hâlindeki metni için bk. V. Beşevliev, *ayn. esr.*, s. 190—206). Frank imparatorluğu ile uzlaşma teşebbüsleri sonuç vermeyince, istemeyerek de olsa, silâha mürâcaat eden ve Tuna-Sava-Drava havzasını almak, Maroş nehri vâdisindeki -tâ Roma devrinden beri terk edilmiş olan- Orta Avrupa'nın en büyük tuzlalarını yeniden işletmeye açmak sûretiyle devletine emniyet ve büyük bir servet kaynağı kazandıran Omurtag Han zamanı, Tuna Bulgarlarının tarihleri boyunca en parlak devirleri olmuştur. Kurulan şehirler, saraylar, geniş ölçüde inşâat ve îmâr, su yolları, âbideler, bu arada G. Fehér tarafından harâbeleri ortaya çıkarılan Pliska (Şumnu'nun şimâl-i şarkîsinde, Aboba köyü yanında) ve Preslav şehirleri (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 255—276; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, 318—326) ile Madara kasabası (Şumnu'nun şarkında) civârında yüksek bir kaya üzerinde 40 m². lik yeri kaplayan, kitâbeli, Krum Han'ın atlı kabartması o çağın hâtıralarıdır (bk. G. Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928; V. Beşevliev, *ayn. esr.*, s. 95—124. Bu son eserde Bulgar Türkleri devrinden kalma 80 kadar kitâbe tanıtılmıştır. Bunlardan bâzılarının Türkçe tercümeleri için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 274 v. d.).

Fakat sayıca, yerlilere nisbetle şüphesiz pek az olan Bulgar Türklüğü, yavaş yavaş, o tarihlerde yazıları bile olmayan ve yukarıdaki Grek hurufatı ile Grekçe (nâdiren Türkçe [bk. J. Deny, *Une inscription en langue proto-bulgare découverte à Preslav*, *Revue des Etudes Byzantines*, Bükreş, 1947, V, 235—239] ve Orhun yazısı ile [F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 260]) yazılı kitâbelerden de anlaşılacağı üzere, Bizans kültürünün te'siri altındaki Islav çoğunluğunun kavmî baskısını hissetmeye başlamıştı. Teşkilâtlandırılan Islavlar devlet hizmetlerine alınıyor, yerlilerle evlenmeler artıyor, idâre tekniğinin zarûrî netîcesi olarak kalabalık yerli halk dili üst tabakada yayılıyor ve Türkler Islavlaşıyordu. Omurtag Han'dan sonra da hızlanarak devam eden bu Islavlaşma (Malamır, 831—836; Presiyan, 836—852 zamanları), Boris (Türkçe, barıs ~ parıs = pars veya böri, bk. K. H. Menges, *Altaic Elements...*, s. 115 v. d.) Han (852—889)'ın 864'te Ortodoksluğu resmen kabûl ederek, o zamana kadar tek yaratıcı „Tangra" (= Tanrı) inancında yaşayan Bulgarları (G. Fehér, *A Bolgar-Törökök szerepe és müveltsége*, Budapeşte, 1940, s. 72) hıristiyanlaştırması ile tamamlandı. 869/870'teki İstanbul kiliseler toplantısında Bulgar kilisesinin müstakil piskoposluk olarak Garp kilisesi temsilcilerince tanınması ile, Roma'nın Balkan yarım-adasındaki iddialarını da sona erdiren bu hâdise (bk. N. Zlatarsky, *Sem. Kond.*, 1931, IV, 67 v. d.) üzerine, Türk devleti, büsbütün karakterini kaybederek Islav-Bizans kültür çevresine girdi (Proto-Bulgarların kültürü hakkında umûmî bilgi için bk. G. Fehér, *Les monuments...*, *Arch. Hung.*, 1931, VII; ayn. mll., *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba milletlerin kültürü*, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 290—320).

c — İtil (Volga) Bulgar devleti: Büyük Bulgarya devletinin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sâhasına çekilen Bulgarların çoğunluğunu buraya yakın oturdukları bilinen Otuz-Oğurların teşkil ettiği anlaşılıyor. Bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları (Çeremisler, Mordvalar, Zuryenler, Votyaklar v. b.) da idârelerine alan Bulgarların, orada Hunlardan, Sabarlardan, Uzlardan ve

Hazarlardan da bâzı kalıntılar buldukları muhakkaktır. Böylece bölge daha büyük sür'atle Türkleşmiş oluyordu.

İtil Bulgar devletinin ilk devirleri hakkında aydınlatıcı bilgi yoktur. Ancak, bir müddet Hazar hakanlığına bağlı bulunmuşlarsa da, sağlam bir siyâsî teşkilât kurdukları, bu devletin Moğul istîlâsına kadar beşbuçuk asır yaşamasından istihrac edilebilir. Bunun sebebi, Bulgarların zirâate elverişli toprakları değerlendirebilen mâhir çiftçiler olmaları, aynı zamanda ticâretten de iyi anlamaları idi. Orta İtil sâhası, tabiî zenginlik ve ulaşım bakımından gerekli imkânlara sâhipti. Şimâl bölgelerini Hazer denizi - İran - Kafkaslar - Türkistan ve dolayısıyla Orta -Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlarda trafiği sık Volga, Kama gibi büyük nehirleri, bunların Ak-İtil, Vyatka, Suşma, Sura v. b. gibi kolları ve ayrıca verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı, dericiliği (Bulgar sahtiyanı meşhurdu), kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar hakanlığının zayıfladığı yıllardan itibâren sıhhatli bir varlık hâlinde gelişmişti. Bulgarlar birçok şehir ve kasabalar kurmuşlardı : Suvar, Osal, Tetiş, Cüke-tav, Züye, Kermencük, belki Kazan (eski Kazan). Bunların arasında Volga-Kama kavşağına cenûba doğru 100 kilometre mesâfede İtil kıyısındaki başkent Bulgar şehri, IX—XII. asırlarda Şarkî Avrupa'nın en mühim ticâret merkezi idi (tafsilât için bk. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, s. 7—14; A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri*.., s. 112—115). Şarkta Başkırtlar, garpta Burtaslar ve Ruslar ile sınırlanan memlekette Bulgarların, başlangıçta birer hanın idâresinde 4 grup oldukları, fakat IX. asır ortalarından itibâren hepsinin bir han idâresinde birleştikleri sanılmaktadır.

İtil Bulgarları hakkında en güvenilir bilgi Arap yazarı İbn Fadlân tarafından verilmiştir. Ticârî temaslar dolayısıyla islâm dini ve kültürünün yayılmağa başladığı ülkede, Bulgar hanı olan Almış, müslümanlığı aslından öğrenmek istediğini Bagdad Abbâsî halîfesine bildirmiş, Halîfe al-Muktadir de din adamları ile mescit inşâsı için mîmarlardan kurulu bir hey'eti Bulgar şehrine göndermişti. 309 (921 /922) yılında yola çıkarak başkentte Bulgar hanını ziyâret eden bu hey'ette bulunan İbn Fadlân, seyahat notlarında Bulgarlardan başka Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar ve Islavlar hakkında da ilgi çekici mâlûmat vermektedir (İbn Fadlân seyahatnâmesi birkaç kere yayımlanmış ve açıklamalara mevzû olmuştur : Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, *ZDMG*, Leipzig, 1939 (1968²); H. Ritter, *Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht*, *ZDMG*, 1942, s. 98 —126; K. Czeglédy, *AO*, Budapeşte, 1951, I, 217—260; bk. *TM*, 1953, X, 406 v. d.; ayrıca nşr. ve Rusça açıklama : Kraçkovsky, Leningrad, 1939; faksimile ve açıklamalar : A. P. Kowalski, Kharkov, 1956; ayrıca bk. Marvazî - Minorsky, s. 110 — 116. Seyahatnâmenin Türkçe tercümesi: *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1954, I, II, 59—80; İtil Bulgarları ile ilgili bölümünün nşr. ve Türk. trc.: A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 312—322).

X. asrın ilk çeyreğinde eski Türk teşkilât ve unvanlarını (Yıltavar = İl-teber, buyruk) muhâfaza ettikleri anlaşılan İtil Bulgarları (bk. K. Czeglédy, Türk trc., *TM*, 1951, IX, 173—187), islâmiyeti kabûl etmekle Şarkî Avrupa'da Türk-islâm kültürünün temsilcisi oldular. Câmiler yapıldı, kadılık kuruldu (XII. asrın ikinci yarısında Bulgar kadısı, Yā'ḳūb b. Nu'mān), diğer islâm ülkeleri ile de bâzı temaslar oldu (1024'lerde Gazneli Sultan Mahmud'a zengin hediyelerle gönderilen Bulgar elçisi, bk. Marvazî - Minorsky, s. 110 v. d.) ve bu islâm kültürü devletin çöküşünden sonra da devam etti (XIV. asır başlarına âit Arap harfleri ile yazılı mezar taşı kitâbelerinden örnekler için bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 322 v. d.).

XIII. asrın ilk çeyreğinde bile Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria) diye anılan (Németh, *A honfoglalô*.., s. 306 v. d.) İtil Bulgar devleti, Moğullar tarafından yıkıldı. 1223'teki birinci Moğul saldırısı oldukça zararsız atlatıldı ise de, Batu Han idâresindeki asıl büyük ordu Şarkî Avrupa'da ilkin Bulgarlara çarptı. Ahâliyi öldüren, şehirleri ve köyleri yıkan Moğullar mescit, câmi ve hamamlarla süslü, 50 bin nüfuslu Bulgar şehrini de tamamıyle tahrib ettiler (1236). Onlar çekildikten sonra, Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın-Ordu hanlığı zamanında kılıç artığı Bulgarların yeniden şenlendirmeğe çalıştıkları eski Bulgar şehri, Pulat Timur Han tarafından ikinci defa (1361) ve Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı sefer esnâsında da üçüncü defa tahrib edildi (1391). Tutunmasına imkân kalmayan halk dağıldı. Bir kısmı, Kama'nın şimâline Kazan nehri boyuna göçtü. XV. asır ortalarında buralarda Bulgar-Kıpçak karışımı müslüman ahâli bulunuyordu, bunlar sonraki Kazan hanlığının esas nüfûsunu teşkil etmiştir. Diğer taraftan, dilleri Oğur Türkçesi'nin bir lehçesi olan, aynı bölgedeki Çuvaşların eski Bulgarların torunları olduğu kabûl edilmektedir (K. Czeglédy, *Nomad népek*..., s. 97—109; A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 117 v. d.; O. Pritsak, *Bolgaro-Tschuwaschica, Acht Noten zu den Wolga - Bulgarischen Grabinschriften des* 13—14 *jhs*, *UAJhb*, 1959, XXXI, 274 —314; bk. mad. BULGAR; J. Benzing, *Ph. T. Fund.*, II, 842 v. dd.; L. Rásonyi, *ayn. esr.*, s. 97 v. dd. İtil Bulgaryası'ndaki kazılarda elde edilen arkeolojik malzeme için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 239—253).

C. KÜLTÜR VE TEŞKİLÂT

Bozkır kültürü. Şimdiye kadar görüldüğü üzere, Türk tarihinin bu safhası daha ziyâde Eurasia'nın bozkırlar bölgesinde cereyan etmiştir.

Bilhassa insanın tabiat kuvvetlerine hâkim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın hayat üzerindeki te'sirleri düşünülürse, bozkır ikliminin de çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı, dünya görüşü, örf ve geleneklerine, kısaca kültürüne yön verici te'sirler yapacağı tabiîdir. Yeryüzünde insanlar, yaşadıkları coğrâfî çevrenin başlıca üç tabiî kaynağı olan orman, tarım, hayvan yetiştirme imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Eski çağlarda ilk kültürler de, doğdukları bölgenin şartları içinde öz kazanacaklarından, orman kavimleri „asalak" kültüre (avcılık, devşiricilik), zirâate elverişli yerlerde oturanlar „köylü" kültüre (çiftçilik) bağlanmışlar, bozkırdakiler „çoban" kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir. Türkler aslında orman kavmi veya köylü değil, fakat bozkırlı oldukları için, kültürleri de gelişme ve muhtevâ itibârıyle bütün diğer toplulukların kültürlerinden ayrılık gösterir. Kısaca belirtelim ki, bozkır sâha çöl değildir; yılda aldığı yağmur miktarı ortalama 550 mm.'nin altına düşmeyen ve çok yerde 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardır. Kaldı ki, Türk bozkır kültürünün doğduğu yer olması gereken bölge - Andronovo kültürü sâhası : Altay-Sayan dağlarının şimâl-i garbîsindeki düzlükler -, rakımı 500 —1000 m. arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli, hattâ kuru zirâate imkân verecek ölçüde rutûbetli bir yayla durumundadır.

Ancak bir kültürün teşekkülünde, coğrâfî imkânlar yetmemekte, bizzat insan unsuru da rol oynamaktadır. Son araştırmalar, fertlerin bâzı kültür unsurlarını yaratmak ve geliştirmekte başlıca âmil olduğunu göstermiştir (bk. A. H. Maslow, *A Theory of Human Motivation, Psychological Review*, 1943, İllinois, L, 370—390). Bununla berâber, belirli ruhî karakter taşıyan toplulukların, ortaya konan kültür değerlerini murakabe kabiliyeti de, unutulmamak gerekir. Yâni cemiyet, kendi içinde görünen her kültür belirtisini kabûl etmemekte, ancak umûmî telâkkîsi, düşünce tarzı ve yaşayışına uygun düşenleri benimsemektedir (Sosyoloji'deki „bid'at", „âdet" mes'elesi için bk. Ziya Gökalp, *Örf nedir ? Ziya Gökalp*, İst., ts., s. 118—121). Şu halde her kültürün üç temel dayanağı mevcuttur: coğrâfî çevre, insan unsuru, cemiyet. Ayrı coğrâfî çevrelerde, belirli karaktere sâhip insan gruplarının meydana getirdiği cemiyetlere has olmak üzere birbirinden farklı kültürler doğacağına göre, 3500 yıllık hayatı bozkır şartları içinde geçen Türk topluluğunun da kendine mahsus bir kültür tipine sâhib olacağı tabiî karşılanmalıdır. Biz buna, doğuş ve gelişme sâhasından dolayı „Bozkır kültürü" diyoruz. Bozkır kültürüne, tarihin seyri içinde, bozkırlar bölgesi kıyılarında yaşamış olan bâzı yabancı toplulukların da dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Hind-Avrupalılardan bâzı kollar (İranîler, yine bu kökten çeşitli grupların meydana getirdiği İskitler v. b.) ve Moğullar gibi. Fakat kültürün üç ana dayanağından biri olan insan faktörü, Bozkır kültüründe eski Türklerin ortaya koyduğu temel davranışları, bu yabancıların Türk'ten farklı olan insan ve cemiyet husûsiyetlerinin belirlediği kültür katkılarından ayırmaktadır. Bu itibarla Bozkır kültürünü en saf şekli ile, bir Türk kültürü olarak kabûl etmekte hatâ yoktur.

Bozkırlar coğrafyasında binlerce yıl hayatiyetini devam ettiren ve Çin, Hind, Akdeniz ve Avrupa gibi yerleşik kültür bölgeleri topluluklarının, binlerce yıl te'sir ve baskısını hissettikleri bu kültür, eskiden beri ilim adamlarınca az-çok tanınmakta idi. Mütehassıslardan bâzıları bu kültüre eksik olarak „Atlı kültür", bâzıları yanlış olarak „Göçebe kültürü" adını vermişlerdir. Bâzıları da „Atlı göçebe kültürü" demekte bir mahzur görmemişlerdir.

Halbuki, bozkır kültürü at üzerine kurulmuş olmakla berâber, prensipleri yalnız attan ibâret değildir. Bunun yanında demir de vardır ve ayrı bir hukuk anlayışı ile de donatılmış bulunmaktadır. Başlı başına bir kültür tipi olduğuna göre de, din düşünce, ahlâk yönlerinden de tamamlanarak bir bütün teşkil etmiş olması îcâb eder : Çünkü herhangi bir kültürde iktisat, kültürün bütününü değil, sâdece bir cephesini meydana getirir. Bu itibarla, çöllerde değil, fakat rutûbet derecesi oldukça yüksek yaylalarda gelişen Bozkır kültürüne, sırf çobanlık hayat tarzına dıştan bakarak, göçebelik atfetmek yanlıştır. Mâhiyeti tarihî gelişme seyri içinde iyi açıklanmamış olan ve Garplı ilim adamlarının, kendi kültür anlayışlarının hâricinde kaldığı için, üzerine lâyıkı ile eğilemedikleri göçebeliğin, düşünce, vatan telâkkîsi, dini tutum ve ahlâkî davranış bakımlarından özellikleri, henüz iyi bilinmiyor. Şimdilik şunu söyleyelim ki, Bozkır kültüründe temel olan at, göçebelerin hayatında birinci planda görülmez. At göçebe kavimlerin kültürüne sonradan girmiş bir iktisâdî vâsıtadır (Moğullar aslında atı bilmiyorlardı, bk. W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre Orta Asya'da at cinsleri*, *Ülkü*, sayı 92, s. 189; Arabistan'da ve Şimâli Afrika'da at ancak M. ö. 1200 'lerde görülmektedir, bk. mad. SAHRÂ; Şimâlî Kafkaslarda ve İran'da at ile ilgili buluntular M. ö. 900—500 yıllarına âittir, bk. T. Horváth - S. Gallus, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Budapeşte, 1939, s. 61—65). Bozkır kültürüne karakter veren ikinci mühim unsurun demir mâdeni olduğunu belirtelim. Bozkır Türk çevresinde demir, Eski Yunan 'daki gibi sâdece bir mitoloji konusu değil, doğrudan -doğruya Bozkır tipi devletin kuruluş ve genişlemesinde kesin te'siri olan bir gerçek vâsıta idi (aş. bk. İktisat). „Yerleşik" kültürün başlangıcında mühim bir yeri olmayan demir, meselâ göçebe Moğullarda da görülmez. Efsânelere göre demirciliği çok sonraları başkalarından öğrenen Moğullar, XIII. asra kadar, mâden işlemeyi bilmiyorlar (1226'larda Çinli Men Hung'un raporu) ve ok uçlarını bile

hâlâ kemikten yapıyorlardı (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 64 not 10, 66 v. d.).

Yukarıda „Göçebelik"i tarihî gelişme bakımından iyi bilmediğimizi söylemiştik. Bununla berâber, göçebelik (nomadizm, pastoralizm veya pastoral nomadizm)'i îzah husûsunda W. Radloff (*Das Kudatku Bilik*, Petersburg, 1891, I, s. III v. dd.) 'dan beri tecrübeler yapılmıştır ve hâlâ da yapılmaktadır (bk. J. Deér, *İstep kültürü*, *DTCFD*, 1958, XII/1—2, 163 v. dd. [Radloff'la tamamıyle aynı görüşte]; K. Grönbech, *The Steppe Region in World History I*, *AO*, Kopenhag, 1959, XXIII, 50-56; ayrıca W. Eberhard'ın „cyclic", O. Lattimore'ın „spiral" teorileri için bk. C. M. Kortepeter, *The Origins and Nature of Turkish Power*, *TAD*, 1968, VI, 245—258, 272 v.d.; nazarî olarak açıklamalar için: bk. İbn Ḫaldûn, krş. Z. F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat II, Metodoloji nazariyeleri*, 1961, s. 92—95; „Science sociale" ekolü: *Sosyoloji Dergisi*, 1969, sayı 21—22, s. 9 v. dd.; A. Toynbee, *A Study of History* [Abridged Edition], 1962, s. 164-178; F. Oppenheimer'in görüşü: H. Freyer, *Sosyolojiye giriş*, s. 121 v. dd.). Ancak buralarda farkına varılmaksızın düşülen iki mühim hatâ, bu îzah gayretlerinin başarı yolunu tamamıyle kapatacak mâhiyettedir. Bu hatâlardan ilki, bozkırlar sâhasında görülen bütün toplulukların, aynı sosyal bünyeye sâhip sanılarak, aralarındaki kültür birimi farklarının gözönünde tutulmaması, ikincisi de, bu toplulukların yalnız birer iktisâdî kuruluş olarak ele alınmasıdır. Her topluluk gibi bozkırlarda yaşamış çeşitli kavimlerin de, iktisâdî husûsiyeti yanında, ayrı ayrı içtimaî, dinî, idârî ve siyâsî cepheleri bulunacağı hesaba katılmadıkça, meselâ Türk'le Moğul'u ve bâzı İndo-Avrupalı kütleleri birbirinden tefrik ve „Bozkırlı", „Göçebe", „Köylü" (yerleşik) vasıflarının tâyin ve îzâhında (aş. bk.) müsbet bir sonuca varmak hemen hemen imkânsızdır.

a — Bozkır kültürünün menşe'i mes'elesi: 1. İskit nazariyesi.

Bizim Bozkır kültürü diye ifâde ettiğimiz kültür tipi, daha ziyâde İ. Zichy tarafından temsil edilen bir görüşe göre, „atlı göçebelik"ten ibâret olup, merkezinde at yetiştiricilik ve çobanlık yer almaktadır ve bu gibi faâliyetler için, Karadeniz'in şimâlindeki düzlükler ile Şimâl Türkistan arasındaki İskit sâhası en elverişli bölgedir. Bir „göçebe san'at türü olan hayvan üslûbu" da burada doğup gelişmiş, Eurasia'ya yayılmıştır. Yine bu iddiaya göre, atlı göçebe kültürü, M. ö. V—IV. asırda teşekküle başlamıştır (tafsilât için bk. İ. Zichy, *Az eurazíái lovásnomád müveltség kérdéséhez, Budapesti Szemle*, Budapeşte, 1936, s. 17—36; ayn. mll., *A steppék régi lovásnomadjai*, Budapeşte, 1936, s. 3 v. dd.). Bu nazariye taraftarları (msl. W. M. McGowern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Carolina, 1939, s. 35—52; R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1941, s. 34 v. dd.)'na karşı itirazlar oldu; Eurasia bozkırlarında daha M. ö. I. bin başlarında atlı kavimlerin yaşadığı (bk. T. Horváth-S. Gallus, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Budapeşte, 1939) hatırlatıldı ve ayrıca İskitlerdeki bu kültür belirtilerinin Türk unsurunun nüfûzu netîcesi olabileceği üzerine dikkat çekildi (W. Eberhard, *Ülkü*, 1940, sayı 92, s. 189). Bundan başka, İskit kültürü ile aynı durumdaki Altay buluntuları arasındaki benzerlikte-Kıralî İskitler şarktan geldiklerine göre-temelin şarkta aranması gerektiği belirtildi (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 34, 46, 56 v. dd.).

2. İndo-Germen nazariyesi.

Önce, herhalde İndo-Germen nazariyesine kolayca bağlanması mümkün olan S. Gallus-T. Horváth'ın ortak görüşünü kısaca tanıtalım. Bunlar yukarıda adını kaydettiğimiz tetkiklerinde bilhassa Macaristan kazılarında ele-geçirilen bronz ve demir gemleri, tiplere ayırarak, Cenûbî Rusya, Kafkaslar, İran ve Sibirya'daki benzerleri ile karşılaştırmak sûretiyle, M. ö. VIII—VI. asırlarda, Alpler-Kafkaslar arasındaki sâhada bir nevî Atlı Kültür (Lováskultura = „Civilisation de caractére cavalier")'ün yaşadığı sonucuna varmışlardır. At konusundan ziyâde, gemler ve gemlerle birlikte bulunan diğer arkeolojik malzeme üzerinde duran bu iki araştırıcıya göre, Atlı kültürü temsil eden bu kavmin Kafkaslardan Orta Avrupa'ya göç etmiş olması muhtemeldir. Kafkaslar ise, kanâatlerince, başta, M. ö. 1200'lerden beri atın ehlîleştirilmesinin umûmileştiği Mezopotamya olmak üzere, Ön-Asya'nın şiddetli te'siri altında görünmektedir. Minusinsk gemleri ise, hem daha geçtir (M. ö. V. asır), hem de Garp te'sirleri taşımaktadır. Buna göre de, „Hayvan üslûbu" ile birlikte Atlı kültürün teşekkülünde Mezopotamya en büyük rolü oynamış olmalıdır (tafsilât için bk. S. Gallus-T. Horváth, *ayn. esr.*, s. 50—54, 63 v. d., 79, 141 v. d.).

Garpta çok yaygın olan ve ünlü „Aryanizm" teorisinin devamı sayılması mümkün görünen İndo-Germen nazariyesine gelince, buna göre, Hind-Avrupalıların çok erken devirlerde Şimâl Türkistan'dan hareketle, tâ Şimâlî Çin'e kadar bütün Orta-Asya'ya yayıldıkları ve aslında göçebe (bozkırlı?) oldukları, atın ilk defa onlar tarafından ehlîleştirildiği ve dünyanın ata binme san'atını onlardan (bu „At kültürü kurucuları"ndan) öğrendiği kabûl edilmektedir. Garplıların at üzerinde bu kadar durması, şüphesiz bu hayvanı ehlî hâle çevirip binmenin insanlık kültür tarihinde çok ileri bir hamle teşkil etmesinden ileri gelir; böylece bozkırlarda gelişen kültürü de İndo-Germenlere bağlamak mümkün olacaktır (bk. A. Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'aprés Ptolémée*, Paris, 1930, s. 16 v. d.; R. Grousset, *Histoire de l'Extréme-orient*, Paris, 1929, s. 8; M. McGowern, *ayn. esr.*, s. 30—35, 46 v. d., 99; F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 14, 16, 41 v. dd.; ve son olarak bk. K. Grönbech, *The Steppe Region in World History, II*, *AO*, Kopenhag, 1959, XXIV, 16 v. dd.). Burada ehlî atın menşe'i olarak, kalıntıları Cungarya'da ortaya çıkarılan „Equus Przewalsky" gösterilmiştir. İndo-Germen nazariyesine karşı, eski çağlarda bir değil, birçok at cinslerinin bulunduğunu (meselâ Çin'de Ordos bölgesinde, „néolitique" devirden hipparion ve equus caballus cinsleri, bk. *Attila ve Hunları*, s. 37; ayrıca krş. Fr. Hančar, *Das Pferd...*, s. 12 v. d.) söyledikten sonra, Bozkır kültüründeki savaşçı çobanlar tarafından binek atı olarak kullanılan atın, -kısa, kalın bacaklı, öne doğru eğik küçük başlı Przewalsky cinsi değil-„küçük bedenli, uzunca ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, geniş alınlı, sert tırnaklı garp bozkırları" cinsi olduğunu (bk. M. P. Yetts, *The Horse, a factore in Early Chinese History*, *ESA*, 1934, s. 238 v. dd.; B. Szász, *A Hánok története...*, s. 476; J. Deér, *ayn. esr.*, s. 161; W. Eberhard, *Ülkü*, sayı 92, s. 161 v. dd.; B. Ögel, *DTCFD*, 1959, XVII/1—2, 273; Türk ülkelerinde at cinsleri hakkında tafsilât için bk. E. Esin, *The Horse in Turkic Art*, *CAJ*, 1965, X/3—4, 201—218) belirtelim. Ayrıca Asya'da ilk at kalıntılarının, Türk anayurdu bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M. ö. 2500—1700) ile, onun bir gelişmesi gibi görünen aynı bölgedeki Andronovo (M. ö. 1700—1200) kültüründe göründüğünü ve Andronovo kültürü çevresine giren yerlerde hep at kalıntıları ile karşılaşıldığını hatırlatalım (yk. bk. Türklerin yayılmaları). Cenûbî Rusya'da Poltavka ve Tripolye kültürlerinde (M. ö. 3000—2500) bâzı at iskeleti kalıntıları mevcut olsa bile (bk. K. Jettmar, *Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie centrale*, *Cahiers d'Histoire mondiale*, 1954, I/4, 77; umûmiyetle hayvanları ehlîleştirmeyi „yerleşik" Indo-Germenlere bağlayan ve coğrâfî faktörleri dikkate almaksızın göçebeliğin-yukarıdaki iddianın aksine-zirâî hayattan sonra gelişmiş yaşayış tarzı olduğunu ileri süren bu yazar ile aynı görüşte olanlardan biri de O. Lattimore'dur, bk. C. M. Kortepeter, *ayn. esr.*, s. 249), buna büyük değer verilemez. Çünkü topluluğun içtimaî ve iktisâdî hayatında te'sirli bir unsur değildir (aynı vasıfta olmak üzere Ön-Asya'da at için bk. K. Balkan, *At kültürü ile ilgili M. ö. XIV. asırlardan Nippur'da bulunmuş Akatça metinler*, *DTCFD*, 1951, IX/1—2, 85—104). Mühim olan, atın belirli bir kültür bütünü içinde değer kazanmış olmasıdır; bu durum ancak Bozkır kültüründe görünmektedir (bk. K. Jettmar, *Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften*, *Arch. für Völkerkunde*, Wien, 1948, II, 18 v. dd. Eserlerinde at konusunda İndo-Germenler hakkında sarih bir netîceye varamayan H. G. Crill [1936], Fr. Hančar [1955] ve diğer araştırıcılara ilâveten, Türkçe at isimlerinin menşe'ini, at ile ilgileri İndo-Germenlerden de sonra gelmesi zarûrî Fin-Ugorların [bk. L. Ligeti, *A magyarság östörténete*, 1943, s. 59] diline bağlamaya çalışan D. Sinor [*Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples*, *CAJ*, 1965, X/3—4, 307—315] gibi yazarların gayretleri de ayrıca dikkat çekicidir). Bu itibarla, atın ehlîleştirilip insanlar tarafından (yük, araba v. b. hayvanı olarak) kullanılması bile-bu husûs başlangıç noktası olmakla berâber-tâli bir keyfiyet sayılabilir. Atın binek hayvanı hâline getirilmesi esastır. Bozkır kültüründe mühim olan da biniciliktir. Böyle bir ihtiyâcın yerleşik (köylü) kültürlerde değil, geniş otlak ve sulak yerleri dolaşmak zarûretine dayanan bozkır kültüründe hissedileceği âşikârdır. Önceleri kalabalık sürüleri kollamak gibi iktisâdî bir vâsıta olan at, kısa zamanda askerî gayeler için de kullanıldı. S. V. Kiselev'in tesbit ettiğine göre, Andronovo kültürünün sâhibi olan savaşçı kavmin etrafa hâkim olmağa başlaması da bu kültür hamlesi ile ilgili olmalıdır. Hunlar, kendilerinden önce Çin sâhasında ve hudutlarında henüz hiçbir kütle tarafından atlı muhârebenin bilinmediği bir çağda kendi tipik kültürleri ile göründükleri zaman (bk. L. Ligeti, *ayn. esr.*, s. 37 v. d.) elbette savaş atlarını da berâber götürmüşlerdi. Bozkır savaş atı da, böylece, Türkler vâsıtasıyle şarka doğru yayılmış ve atlı muhârebe usûlünün meçhul bulunduğu Orta ve Şarkî Asya'da önce Şan-si bölgesinde görülmüştür. Çinliler ata binmeyi ancak M. ö. 300'lerde Asya Hunlarından öğrenmişlerdir (bk. *T'oung Pao*, 1926, XXIV, 263 v.d.; W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre at cinsleri*, s. 189).

3. Altaylı nazariyesi.

Önceki bahislerde sırası geldikçe açıklandığı üzere, son yıllardaki incelemeler ile Andronovo kültürünün çekirdeği etrafında geliştiği anlaşılan bozkır kültürünün, Altay yaylalarında Proto-Türkler (Türklerin ataları) tarafından ortaya konduğu husûsu, 25—30 yıl önce, bir kültür çevresi (Kulturkreis) olarak bozkırlar üzerine dikkati çeken W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor gibi tanınmış kültür tarihçileri tarafından ileri sürülmüştü. O. Menghin, medeniyet tarihindeki çok mühim bir safha olan atı ehlîleştirmek ve umûmiyetle hayvan yetiştirmenin Türklerin ataları ile ilgili bulunduğuna işâret etmişti. Bozkırlar bölgesinde üç kültür devresi (kemik kültürü, hayvancılık, atçılık) tesbit eden Menghin'e göre, son merhale olarak, merkezinde atın yer aldığı „Çoban savaşçılar" (Hirtenkrieger) kültürü doğmuştur; bu, bozkırlar sâhası kültürlerinde bilhassa Proto-Türkler için karakteristik olan en yüksek dereceyi gösterir (bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 1971, s. 4).

W. Koppers'e göre, atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün doğması ilk Türklere bağlanabilir (W. Koppers, *Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve ilk Indo-Germenlik*. *Belleten*, 1941, V, 471; Almanca, *ayn. yer.*, s. 522).

Atın binek hayvanı olarak kullanılmasının dünya tarihinde pek mühim ve zirâat kültürü ile ona bağlı hayvancılığın çok üstünde bir kültür merhalesi olduğunu belirten F. Flor (*Haustiere und Hirten kultur, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistica*, 1930, I; krş. K. Jettmar, *ayn. esr.*, s. 12, 21; Fr. Hančar, *ayn. esr.*, s. 342)'a göre, hayvan terbiyesinde önce ren geyiği (Samoyedler tarafından), sonra Türklerin ataları tarafından at ehlileştirilerek insanlık hizmetine sokulmuştur. W. Schmidt de araştırmalarında aynı netîceye varmıştır. „Orta-Asya'da oturan ve çok eski bir zamanda avcılık hayatından hayvanları ehlileştirmeğe geçen tek kavim Türkler olmuştur. At, Türkler tarafından ehlileştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedir" (W. Schmidt, *Rassen und völker...*, Luzern, 1946, II; krş. *DTCFD*, 1947, V/3, 346 v. d.). Moğullarda sonradan göründüğünü belirttiğimiz atın, Ön-Asya ve İndo-Germen kavimleri tarihinde de mühim bir yeri olmadığı halde, en eski çağlardan beri, Türklerin siyâsî ve içtimâî hayatındaki merkezî rolü, mes'eleye açıklık kazandırmak bakımından, üzerinde durulmaya değer. Hem şark, hem garp kaynaklarının bu hususta hemen hemen aynı şeyleri tekrarladıkları görülür. Çin vesîkalarına göre, Hunlardan önceki şimâl kavimleri atlı muhârebe usûllerini bilmiyorlar, Çinliler de atı tanıdıktan sonra onu yalnız savaş arabalarında kullanıyorlardı ve „anlaşılan, M. ö. IV. asra kadar tipik Hun tarzında atlı medeniyeti tamamıyle meçhuldü. Geleceğin oklu Hun savaşçısı daha çocuk çağında tâlimlere başlıyor, koyun sırtında biniciliği deniyor, önce sincab, gelincik ve kuşlara, sonra tilki ve tavşanlara ok atarak, atıcılığa alışıyor, büyüdüğü zaman mükemmel bir atlı muharip oluyordu" (L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 37 v. d.). IV—VI. asır garp kaynakları (A. Marcellinus, C. Claudianus, A. Sidonius, Zosimos v. b.)'na göre „henüz ayakta durabilecek Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunurdu. Hunlar at üstünde yerler, içerler, alış-veriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlardı; at başka bir kavmi yalnız sırtında taşıdığı halde, atın sırtı Hun'un ikametgâhı idi." (P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 91 v. d.). Bu mâlûmata XIV. asra kadar Türkler hakkında bilgi veren bütün Çin, Bizans, Rus, Süryânî, islâm v. b. kaynaklarında rastlanır. Bilindiği üzere, bozkır Türk'ü çobanlık hayatında hemen bütün varlığını borçlu olduğu ata bir nevî kutsal hayvan gözü ile bakmıştır (bk. A. Caferoğlu, *Türk onomastiğinde at kültü*, *TM*, 1953, X, 201—212; B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 7 v. d., 49 v. d., 311—316, 324, 544 v. d.). Şimâl-i garbî Asya bozkırlar bölgesinin, kültür tarihi yönünden taşıdığı ehemmiyet W. Ruben (*Budhizm tarihi*, Ankara, 1947, s. 2 v.d.), L. P. Zambotti (*Les origines et la diffusion de la civilisation*, Paris, 1949, s. 20 v. d.) ve jeopolitikçi McKinder (bk. E. Tümertekin, *Beşerî ve iktisadî coğrafyaya giriş*, İstanbul, 1962, s. 129) tarafından da belirtilmiştir.

O. Menghin, böylece gelişen eski Türk kültürünün dünya tarihinde iki bakımdan kesin te'sirini tesbit etmiştir. Bunlardan biri, hayvancılığı geliştirmek ve yaymak sûretiyle iktisâdî; diğeri, yüksek teşkilâtçılık yolu ile içtimâîdir (bk. O. Menghin, *Die weltgeschichtliche Rolle der uralaltaischen Völker, Archaeologiai Ertesitö*, 1928, XLII, 299). Bunlardan birincisi mühimdir, zîrâ bu, avcılık ve devşiricilik gibi karşılıksız iktisat yerine, insanları üretici (müstahsil) yapmak sûretiyle faydalı bir iktisâdî hamlenin işâretidir. İkincisi daha da mühimdir, çünkü insanlığı basit yığınlar olmaktan çıkarıp, içtimâî nizamlara bağlamak gibi, iktisâdî faâliyetin de devamını mümkün kılan bir beşerî değer taşır. İnsanlığın henüz teknik bilgiye sâhib olmadığı Milâttan önceki ilk devirlerde, yaşayabilmek için, bulundukları sâhanın coğrâfî şartlarına uymak zorunda kalan kütlelerden zirâate elverişli bölgelerde oturanlar, çapa, tekerlek v. b. gibi küçük âletler icat etmek ve iptidâî sâbit barınaklar yapmak sûretiyle, yerleşik kültürün temellerini atarken, bozkırdakiler, yine coğrâfî imkânlar gereği olarak, besiciliğe sarılmışlar, böylece kendi kültürlerini kurmağa girişmişlerdir. Bu iki kültür tipi arasında, iktisâdî benzersizliğin meydana getirdiği aslî farklar vardır. Yerleşik kültür, hiç olmazsa kuruluş devresinde, yalnız dar mânada bir âile fertlerinin ihtiyâcını karşılıyacak ölçüde sınırlı toprak parçası ile meşgul olmayı hedef edinmiştir; bozkır kültürü ise, âile efradından başka 100 binlerce hayvanı ve geniş otlakları göz önünde tutmak zarûreti ile daha başlangıçta yaygınlık vasfına bürünmüştür. Yerleşik insan, elindeki küçük arâzinin sağladığı imkânlarla yetinmek mecbûriyeti içinde bir bakıma mütevekkildir (yerleşiklerde dinî tutkunluk bundan doğuyor); bozkırlı ise, sürülerini beslemek için dâima yeni otlaklar peşinde koştuğundan dünyayı dar gören bir tip hâlinde gelişmiştir; iktisâdî imkânı değerlendirme bakımından iki kültür arasındaki davranış farkı dolayısıyla, yerleşik insan daha çok oturmağa, âtıl kalmağa mahkûm bulunurken, bozkırlı dâima hareketli bir yaşayışın tâkipçisi olmak durumuna girmiştir. Yerleşik insan mahdut âile menfaatleri dışında herhangi bir hak dâvası gütmeğe ve daha büyük ölçüde bir cemiyet yapısının ihtiyaçlarını cevaplandırmayı düşünmeğe ihtiyaç duymazken, kalabalık sürülerini kışın ayrı, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesâfelerdeki otlaklara sevk edip, yaylak ve kışlaklarda su ve yiyecek ihtiyacını karşılamak gerektiğinde otlakları, su kaynaklarını ortak kullanmak için sürü sâhipleri ile anlaşmalar yapmak, aralarındaki haksızlıkların ve ihtilâfların halli için hakeme başvurmak ve bu hakem hey'etinin dâimîliğini sağlamak üzere bir başkanlık te'sis etmek, nihâyet besicilik - çobanlık zamanla geliştikçe çok geniş arâzi üzerine yayılan şiddetli rekabetler arasında bunalan kabilelerin toplanarak himâye edilmesi ve mücâdeleye hazır tutulması zarûretinin doğurduğu kuvvetli bir teşkilât kurmak, buna meşrûiyet yolları aramak, bu sûretle de sevk ve idâre lüzûmunu ve çobanlıkla edinilen hâkim olma, emretme alışkanlığını hayvan sürülerinden insan kütlelerine intikal ettirmek gibi beşeriyet tarihinde çok etkili bir dinamizm içinde yaşayan bozkırlı (bk. J. Deér, *ayn. esr.*, s. 161; A. Toynbee, *A Study of History* [Abridged édition], London, 1962, s. 164 v. d.; W. Barthold, *Ulug Bey ve zamanı*, İstanbul, 1930, s. 3 v. d.), bambaşka bir dünya görüşü kazanma şansına erişmiştir; bu, bütün içtimâî, iktisâdî, hukukî cepheleri ile tarihte medeniyetin kuruluşuna esas olan içtimâî teşkilâtlanmanın açık belirtisinden başka bir şey değildir. Nitekim Menghin (göst. yer.) de „en eski yüksek medeniyetlerin, daha çalışkan ve zirâatçi olmakla berâber devlet kurmakta kifâyetsiz kavimlerin yerleşik halde bulunduğu nehir vâdilerine savaşçı atlı çobanların müdâhalesinden sonra doğduğunu" kaydetmiştir (ayrıca bk. G. Montandon, *Traité d'Ethnologie culturelle*, s. 157; H. Freyer, *İçtimâî nazariyeler tarihi*, 1968, s. 236 v. d.). Diğer bir tâbirle bozkırlı unsurlar, yerli çiftçi-köylü üzerinde hâkim duruma geçerek, idârî-askerî teşkilât kuruyorlardı. Tarihî çağlarda pek çok örneklerini gördüğümüz bu hâdise Milâttan önceki asırlarda da hemen hemen aynen Orta-Asya'da (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 33) ve Çin'de (W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, s. 25 v. dd.) cereyan etmiş idi. Bugünkü Avrupalıların ataları bakımından da durum pek farklı değildi. Nitekim W. Koppers (bk. W. Koppers, *Die Indogermanen-Frage im Lichte der historischen völkerkunde, Anthropos*, Viyana, 1935, XXX, 30 v. d.; ayn. mll., *İlk Türklük ve İndo-Germenlik...*, s. 461 v.dd.)'e göre, Hind-Avrupalı kavimlerin teşkilâtçılık ve siyâsetteki başarıları bu bozkırlı unsurlarla olan temaslar ile îzah edilebilir ve karışma derecesine varan bu temasın M. ö. ikinci bin yıllarında Aral gölü havâlisinde vukua geldiği tahmin olunur. Gerçekten Türk hayatında ata kutluluk derecesinde değer verdiren bu kültür, Türklerin atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir dünya görüşü ve yaşayış tarzına götürmüştür. Büyük mahâret isteyen at terbiyesi ile, otlaklar etrafında ve su başlarında cereyan eden mücâdeleler yüzünden metanet ve savaşçılık kabiliyeti kazanan bozkırlı, aynı zamanda, huzur içinde bir arada yaşayabilmek için, insanların karşılıklı saygı hissi ile donanması gerektiğini de öğrenmiş ve insan kütlelerini sürekli olarak barış hâlinde tutabilmek gayesiyle toplulukta herkes tarafından riâyeti zarûrî bir hukuk düşüncesine ulaşmıştır. Bu, devlet fikrinin doğuşudur. İşte savaşçılığına, hukuk fikrine ilâveten yine at sâyesinde sağladığı, iptidâî, uyuşuk yerli kütleleri zihin durgunluğu tembelliğinden kurtaran, insan irâdesine sonsuz faâliyet ufukları açan sür'at kavramı ve maddî araç olarak sâhip bulunduğu demir (aş. bk. İktisat) vâsıtası ile eski Türkler kendilerine bağladıkları insanları idâre etmek üzere yeryüzünde ilk siyâsî kadroları vücûda getirmişler, ilk kanun koyucu millet olmuşlardır (O. Menghin, göst. yer.; M. F. Köprülü, *Bir Türk hukuku yok mudur ?*, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 417).

4. Bozkır kültürünün teşekkül çağı.

Menşe'i hakkındaki nazariyeler ve diğer açıklamalar, bu kültürün yaşını tâyin imkânı vermektedir. Viyana ekolüne (yukarıda görüşleri açıklanan bilginler) göre, bu tarih M. ö. II. bin başları olmalıdır. Şüphesiz binicilik temel unsur olmak üzere, siyâsî, iktisâdî, dinî v. b. cepheleri ile kültür gelişinceye kadar belirli bir zamanın geçmesi gerekecektir. Bugün için, Andronovo kültürüne sâhip savaşçı atlı kavmin, M. ö. 1700'lerde etrafa te'sirini göstermeğe başladığı ifâde edildiğine göre, bozkır kültürünün söylenen tarihte oldukça belirgin bir vasıf kazanmış olduğu kabûl edilebilir. Bu tahmin, görüldüğü üzere, bir yandan Viyana mektebinin vardığı netîcelere, diğer yandan da arkeolojik vesîkalara uygun düşmektedir.

b — İçtimâî yapı. Eski Türk cemiyetinin içtimâî yapısı hakkında şimdiye kadar yapılan tasnifler gerek bünye, gerek isimlendirmeler bakımından birbirini tutmamaktadır (bk. W. Radloff, *Wörterbuch*, mad. „*ulus*"; Gy. Németh, *A Honfoglaló..*, s. 8—12; A. Vámbéry, *A magyarok eredete*, Budapeşte, 1882, s. 196; *EI*, mad. AIMAḲ; Z. Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1923, s. 147; B. Szász, *A Húnok...*, s. 477 v. dd.; S. Maksudî Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, İstanbul, 1947, s. 240; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 199 v. d.). Bunun sebebi, her araştırıcının kendi uğraştığı devre içinde kalması ve yine meşgul olduğu belirli Türk zümresini esas alması olsa gerektir. Türklerin çeşitli devirlerde, muhtelif bölgelerde bâzı bünye değişikliklerine uğradıkları ve bununla ilgili olarak değişik tâbirler kullandıkları şüphesizdir. Türk kültürünün cemiyet yapısını tesbit bakımından, Gök-Türk topluluğu içtimâî bünyesi herhalde hareket noktası olabilecektir. Ana kaynağımız olan Orhun kitâbelerinde geçen konu ile ilgili tâbirler mes'eleye ışık tutacak mâhiyettedir.

Orhun kitâbelerine göre Türk bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tesbit etmek mümkündür :

Oguş	:	âile
Urug	:	soy (âile ?)
Bod	:	boy, kabîle
Ok	:	kabîle (bir siyâsî teşkilâta bağlı)
Bodun	:	boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil)
İl (él)	:	müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.

Eski Türk cemiyetinde ilk içtimâî birlik olan âile (oguş, ihtimâl „oğ" veya „oğu" kökünden, krş.

İA, mad. OĞUL, bk. J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, *JA*, 1962, CCL/1, 24 v. d.), bütün içtimâî bünyenin çekirdeği durumunda olup, kan akrabalığı esâsına dayanıyordu (bk. A. İnal, *Türk etnolojisini ilgilendiren bir kaç terim-kelime üzerine*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1956, s. 181 v. d.).

Eski Türk âilesi, tip olarak „geniş âile" şeklinde görünmekte (geçen asrın ikinci yarısında, bütün dış te'sirlere rağmen, başka bölgelerdeki Türk zümrelerine nisbetle en az te'sir almış olmaları gereken Altaylılarda „soy" ve Yakutlarda „usa" bk. S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 137—166; Kırgızlarda „aul" bk. W. Radloff, *Das Kudatku Bilig*, Petersburg, 1899, I, 211 v. dd.) ise de, aslında Türk âilesinin „küçük âile" tipinde kurulu bulunması akla daha yakın gelmektedir. Çünkü, Türk âilesi, âile reisinin, mülk gibi muâmele gören âile efradı üzerinde kesin söz sâhibi olduğu eski Yunan'daki „genose" ve Roma'daki „gens" den ve İslavlardaki, âile büyüğünün bütün âile halkına köleleri gibi hükmettiği, müşterek mülkiyete dayalı, tipik geniş âile olan „zadruga" dan farklı olup, mülk ortaklığı da yalnız otlaklara ve hayvan sürülerine inhisar eder (bk. H. Freyer, *Sosyolojiye giriş*, 1962, s. 85; şahıslara âit sürüler de vardı, bk. F. Sümer, *Oğuzlar..*, s. 382). Türkçe'de izdivaç için kullanılan „evlenme" veya „evlendirme" (Gök-Türk kitâbelerinde : äble, bk. *Suci Kitâbesi*, *Eski Türk yazıtları*, I, 156, str. 6) tâbirleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (âile) meydana getirdiğine delâlet eder. Umûmiyetle, bilindiği gibi, dıştan evlenme (exogamie)'nin esas ve sulta (zor, cebir)'ya değil, velâyet (dost, yardımcı)'e dayanan baba hukukunun geçerli olduğu (pederşâhî = ata-erkil'den farklı olan bu tipe Z. Gökalp, „pederî âile" adını verir, bk. *Türkçülüğün esasları*, 1339, s. 148) Türk âilesinde, evlenen oğullar, hisselerini alıp, yeni âile kurmak üzere çıkarlar, baba evi ise, en küçük oğula (od-tegin = ocak, ateş prensi; B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 29) kalırdı. Türklerde „leviratus" (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya çocuksuz genç üvey anne ile evlenme şekli) mevcuttur (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 76, 87; W. Radloff, *Sibirya'dan*, 1954, I, 363) ve umûmiyetle tek zevcelik (monogamie) görülür (Z. F. Fındıkoğlu, *Türk âile sosyolojisi*, *Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1946, s. 266 v. dd.; F. Sümer, *Oğuzlar..*, s. 392 v. d.; K. Grönbech, *The Turkish System of Kinship*, *Studia Orientalia*, *I*, *Pedersen dicata*, 1953, s. 124 v.dd.; F. Rundgren, *Teyze und čičä. Bemerkungen zu den türkischen Verwandtschaftsnamen*, *Oriens*, 1962, XV, 325—336). Eski Türk topluluğunda hür olan ve Asya Hunlarından beri ata binip, ok attığı (F. Altheim, *Attila..*, s. 41), top oynama, güreş gibi ağır spor yaptığı (aş. bk. Ordu), savaşlara katıldığı tesbit edilen, namus ve iffetine düşkünlüğü yabancı kaynaklarda (İbn Fadlân, Gardîzî v. b.) bilhassa belirtilen (bk. A. İnan, *DTCFD*, VI/3, 136) kadın, itibâr sâhibi olup, muhârebede düşman eline geçmesi büyük zillet sayılırdı (bk. *Kitâbeler*, I, şimâl, str. 9; W. Barthold, *Dersler*, s. 15).

Her cemiyetin kendi âile nizâmı üzerine kurulu olduğu, âile içi münâsebetlerin içtimâî ve hukukî bakımlardan cemiyetin türlü cephelerinde müşâhede edildiği bilinir (âile tipinin değişmesi bütün sosyal yapıyı da değiştirebilir). Bu bakımdan Türk âilesi dikkate değer özellikler taşımaktadır. Türk âile sisteminin esasları eski Türk siyâsî, içtimâî hemen bütün kuruluşlarına ve fertlerin davranışlarına aksetmiştir. İleride açıklanacağı üzere, eski Türk cemiyetindeki husûsî mülkiyette, ferdî hukukta, insanları himâyeye yönelik içtimâî davranışlarda, soya saygıda, adâlet, dinî müsâmaha anlayışlarında ve bütün bu saydıklarımızı gerçekleştirmek ve korumakla vazifeli olan devletin „baba" telâkkî edilmesinde, Türk âilesinin - ana, baba, evlât münâsebetlerinde temellenen - prensiplerini görmek mümkündür. Esâsen eski Türk devleti iki içtimâî birliğe dayanmaktadır: âile ve ordu.

Urug tâbirinin içtimâî bünyede neyi ifâde ettiği sarih değildir (bu tâbir eski Türk kitâbelerinde yalnız bir defa geçer: *Kemçik-cirgak*, *kitâbe* b; bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, III, 80; ayrıca bk. *DLT*, I, 63, 64; A. Caferoğlu, *Eski Uygur sözlüğü*, 1968; tafsilât için bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 47—52). Soyu karşıladığı takdirde herhalde „âileler birliği" mânasında alınması gerekir.

Âileler veya soylar bir araya geldiği zaman boy (eski Türkçe aslı: bod) teşekkül ediyordu ve başında, boydaki iç dayanışmayı muhâfaza etmek, hak ve adâleti düzenlemek ve gerektiğinde silâhla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli bey (bäg, beg, bi) bulunuyordu. Buna göre boy, siyâsî mâhiyette bir birlik idi. Belirli arâzisi ve muharip kuvveti vardı, mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edilmekte idi (24 Oğuz boyundan her boy husûsî bir damgaya sâhipti, bk. *DLT*, I, 55 v. dd.). Moğullarda, Roma'da, Eski Yunan'da ve Câhiliye devri Araplarında, benzer kuruluşların başındaki sorumlu şahıslar aynı zamanda dinî reis oldukları halde, beyin böyle bir vazifesi yoktu.

Eski Türk boylarının adları, boyun bu siyâsî ve içtimâî husûsiyetlerini meydana koymaktadır. Bu adlar şöyle sınıflandırılmıştır :

a. Askerî teşkilât ve unvanlarla ilgili olanlar (Çor, Yula, Kapan, Külbey, Yabagu, Yeney, Çepni, Taryan, İğdir, Köbök v. b.); *b.* Askerî - siyâsî hâdiselerin te'sirinde meydana gelenler (Hazar = Kazar, Uygur, Sabar, Kabar, Kesi, Bulgar v. b.); *c.* Büyük, şöhretli, zengin mânalarında olanlar (Bayındır, Bayat, Çavuldur, Tabgaç v. b.); *ç.* Adam veya insan mânasını verenler (Hun, Agaçeri, Kumeri, Mogeri = Magyar v. b.); *d.* Hal ve tavır veya hava durumu ile ilgili olanlar (Argu, Argın, Çuvaş; Karluk, Boran, Kürt v. b.); *e.* Kuvvet, sağlamlık, cesâret, fazilet ifâde edenler (Türk, Kayı, Kangar, Karan, Gyormati, Ertim = Erdem, Kınık v. b.); *f.* Boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırmalar (On-ok, Dokuz-Oğuz, On-Uygur, Üç-Karluk, Utur-gur = Otuz-Oğur v. b.).

Oğuz (Oğuz) adı da (Ok + uz = Oklar, yk. bk. Oğuzlar), birbirlerine bağlanarak belirli bir siyâsî teşkilât kurmuş Türk boyları mânasındadır (bütün bu adlar, îzâhları ve görüldükleri bölgeler için bk. Gy. Németh, *A Honfoglalô...*, *indeks*; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937, s. 32 v. d.; P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1912, s. 732; L. Rásonyi, *Török adatok a magyar etymologiái szótárhoz*, Budapeşte, 1941, s. 31; J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, s. 41—45; G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 418, 483, v. dd.; Gy. Györffy, *Monuments du lexique pétchénègue*, *AO*, Budapeşte, 1965, XVIII, 73—76; İ. Kafesoğlu, *Tarihte Türk adı*, *R. Rahmeti Arat için*, 1966, s. 306—319).

Görüldüğü üzere, Türk boyları ve umûmiyetle Türk siyâsî kuruluşları şahıs adları ile anılmamışlardır (Selçuklu, Osmanlı gibi devlet, veya meselâ Hacılu, Kızıl Ahmedlu, Câferlu v. b. gibi küçük topluluk adları, veya sonu „+oğlu" ile biten Aydın-oğlu, İsfendiyar-oğlu v. b. adları aslında Türk kültürü ile ilgili olmayıp, Arap, Fars ve Moğul te'siri ile sonradan ortaya çıkmış isimlendirmelerdir [bk. Gy. Németh, *A honfoglalô...*, s. 62 v. d., 66, 74]. Daha eski çağlarda bunlara benzer adlar yoktur).

Boy beyleri, cesâreti, malî kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçim yolu ile iş başına gelirlerdi (bk. L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, 1962, s. 39; Gy. Németh, *KCsA*, II, 441; Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 30; Liu, *ayn. esr.*, I, 6; *De Administrando Imperio*, bk. A.N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 251; Süryânî Michael, Frans. trc. Chabot, s. 163; Raşîd al-Dîn, *TM*, 1951, IX, 184; Hamilton, *ayn. esr.*, s. 40; S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 271 v. d.). Seçici hey'et, herhalde boyu meydana getiren âile ve soyların temsilcilerinden kurulmuş olmalıdır. Bu hey'et, eski Türk devletinde mevcut meclis (danışma kurulu)'lerin küçük çapta bir ilk tipi olarak görünmektedir. Müstakil olan veya daha yüksek siyâsî birliğe katılmış bulunan boylar, yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için husûsî damgalarını kullanırlardı.

Boylar birliğine bodun deniyordu (Orhun kitâbelerinde budun denilegelen tâbir [çeşitli okunuşu için bk. *TP*, 1930, XXVII, 262 v. d.]'in bodun [= bodlar = boylar] okunması gerektiği için bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs celéstes*, Paris, 1960, s. 134, 251; ayrıca bk. *DLT*, I, 231; II, 127; III, 46 v. d., 75; G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 49, 359. Bu okunuş Türk siyâsî kuruluş sistemine uygundur). Başında han (kan) bulunur ve müstakil veya bir il'e tâbi olabilirdi. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sâhib oldukları halde, bodunların daha ziyâde sâdece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyâsî topluluklar olduğu anlaşılıyor (Türk bodun, Oğuz bodun, Kırgız bodun, Tabgaç [Çin] bodun v.b., bk. *Eski Türk yazıtları*, IV, *indeks*). Bugünkü „halk" tâbirinin Eski Türkçe'de karşılığı ise, „kün" (> gün) idi (*Eski Türk yazıtları*, IV, *indeks*; G. Doerfer, III, 656 v. d., İl-kün > él-gün = devlet ve halk, bk. *Eski Uygur sözlüğü*, s. 93; *TP*, göst. yer.). Fakat „uluş" sözü (*Kül-Tegin*, I, şimâl, str. 12: *„Bukarak uluş bodunda..."*) kavim veya herhangi bir topluluk değil, yer, memleket mânasında idi (ayrıca *Buqaraq uluş*, *Talas uluş* v. b. için bk. S. G. Klyachtorniy, *CAJ*, 1958, III/4, 246—249; kelime, ulus telaffuzu ile, belirli bir arâziyi, içinde yaşayan ahâli ile birlikte ifâde etmek üzere „halk" mânasını XIII. asırda Moğullar zamanında almıştır; bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, I, 175 v. dd.; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth century Turkish*, Oxford, 1972, s. 152 b).

Bunlara göre, bozkır Türk topluluğunun siyâsî teşkilâtlanması şöyle olmuştur : İlk siyâsî birlik olan boy'un bünyesi sağlamlaşıp, askerî gücü artarak arâzisi genişledikçe, birliğin içtimâî, iktisâdî statüsünde istikrarı koruyabilmek için, beyin âilesi „sülâle" vasfı kazanmakta ve il'de görülen hallerde olduğu gibi seçime ancak müstesnâ durumlarda mürâcaat edilmektedir (ilk devir Uygur, Karluk, Türgiş toplulukları; Peçenekler, Kıpçaklar, islâmî devirde Türkmen Beylikleri böyledir). Bodunlarda beylik selâhiyetlerinin hanlık lehine kısıtlandığı âşikârdır, fakat il henüz bütün husûsiyetleri ile mevcut değildir. İl, siyâsî yapıda büyük değişiklikler meydana getirmektedir : Beylerin ve hanların teşrîî ve icrâî yetkileri hakan (kağan)'a intikal etmektedir. Böylece hakan askerî ve idârî sâhadaki bütün selâhiyetleri kendi nefsinde toplamaktadır; bu şekilde teşekkül eden uzun ömürlü hânedanlardan Hunlarda tanhular âilesi [Tu-ko âilesi ?]; Gök-Türkler, Hazarlar ve belki Bulgarlarla Macarlarda Aşına âilesi, Uygurlarda Yaglakar âilesi, islâmî devirde Kara-Hanlı, Selçuklu ve Osmanlı âileleri v. b. zikredilebilir. Türk devletinde boylar ve bodunlar arasındaki sıkı işbirliğinden de bu anlaşılmalıdır. Nitekim Türk ilinin saydığımız vasıflarını aynen muhâfaza eden Gök-Türk hakanlığının belki en kudretli çağı olan Kapgan Kağan zamanının sonlarına doğru, Çin kaynaklarına göre devlet „30 boy" dan meydana gelmekte ve bunun 12 boyunu Türk bodunu teşkil etmekte idi (bk. A. Bombaci, *The Husbands of Princess Hsien-Li Bilgä*, *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 105, 112; K. Czeglédy, *On the numerical composition of the Ancient Turkish Tribal confederations*, *AO*, 1972, XXV, 275 v. d.). Türk kabîlelerinin otuz boyundan beşi Töles, beşi Tarduş, biri He-bdal (Eftalit), birinin de On-ok olduğu, diğer 18 boydan

dokuzunu Dokuz-Oğuzların, dokuzunu da Uygurların teşkil ettiği ileri sürülmüş ise de (K. Czeglédy, *ayn. esr.*, s. 277 v. dd.), Eftalitler tek bir kabîle sayılamıyacağı, On-oklar esâsen 10 boydan meydana geldiği ve Uygurlar kendi içinde ayrıca 9 kabîle (urug?) 'ye bölünmüş olmakla berâber tek bir boy olarak anıldığı (yk. bk.) için, bu tesbit şüpheli görünmektedir. Esâsen kaynaklarda boylardan hiç olmazsa bir kısmının hem Dokuz-Oğuz, hem Töles olarak zikredilmesi (yk. bk. Oğuzlar) ve Gök-Türk hakanlığında daha birçok Türk ve yabancı boy ve bodunların yer aldığının bilinmesi (bk. *Eski Türk yazıtları*, IV, *indeks*, s. 32—34) de gösteriyor ki, adları, boy sayıları, hattâ yerleri sık sık değişen bu kütlelerin belirli bir zaman içinde de olsa, durumlarının kesinlikle tâyini herhalde çok müşküldür.

Devlet = İl (él).

Eski Türk cemiyetinde siyâsî teşkilâtlanmanın en üst kademesini teşkil eden „il" V. Thomsen (*Inscriptions de l 'Orkhon déchiffrées, M S F o u*, 1896, s. 134 not 2) 'e göre „siyâsî bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet" demektir. A. v. Gabain (*Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1951) 'e göre il „ülke, imparatorluk (Reich), iktidar veya hükûmet (Herrschaft)"; R. Giraud (*L'inscription de Baïn-Tsokto*, Paris, 1961, s. 143) 'a göre, „teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet"; G. Clauson (*..Turkisch*, s. 121 b) 'a göre „bir müstakil hükümdar tarafından idâre edilen siyâsî birlik" mânasına gelmektedir. Demek ki bodunların ve boyların, bilhassa 10 'lu sisteme dayalı ordu nizâmı yolu ile merkezden idâreyi mümkün kılan teşkilât sâyesinde, bir devlet başkanının mes'ûliyeti altında (konfederasyon tipinden, yâni aşîrî [tribale] karakterden farklı bir tarzda) işbirliğinden doğan eski Türk il (kelime M. ö. Asya Hunlarından beri mevcut, W. Eberhard, *Bir kaç eski Türk unvanı hakkında, Belleten*, IX, 320, 323) 'i: arâzisi (uluş), birleşmiş halkı (bodun, kün), müşterek idârî ve hukukî nizâmı (töre) ile, yurdu koruyan ve milleti huzur ve barış (= il, *D L T*, I, 49; Doerfer, II, 195; krş. élçi) içinde yaşatan bir siyâsî kuruluştur. Türk ilini yakından tanıyabilmek için onun, devletin şartları bakımından, husûsiyetlerini şöyle tesbit etmek mümkündür:

1. İ s t i k l â l (idi-oksızlık). Bilindiği üzere devlette gerçek istiklâl, bunun yalnız idâreci zümre tarafından istenmesi ile değil, halkın da aynı şuur içinde bulunması, yâni istiklâl düşüncesinin bütün toplulukta ortak bir arzu hâlinde var olması şeklinde belirir. Böyle bir ortak şuur, Bozkır Türk cemiyet ve devletinde çok eskiden beri ve dâima mevcud olmuştur. Türk gruplarının her gittikleri yerde beylik, hanlık gibi hür ve müstakil siyâsî teşekküller kurmağa çalışmaları bunu gösterdiği gibi, çeşitli ülkelerde buna muvaffak olmaları da istiklâl düşüncesi üzerindeki ısrarlarına delâlet eder. Bu istiklâl duygusunun temeli, aşağıdaki bölümlerde çeşitli vesîlelerle açıklanacağı üzere, Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk önce, her zaman yer değiştirmek imkânına sâhipti. Bu imkân onu, karın doyurmak ihtiyâcı karşısında ne olursa olsun toprağını terk edememek zarûretinin pençesi altındaki „köylü" durumuna düşmekten uzak tutuyordu. Ağır dış baskı ve esâret gibi tehlikeli anlarda köylü çok kere boyun eğmek zorunda kaldığı halde, bozkırlı, geçim vâsıtası olan hayvanlarını sürerek hür iklimlere doğru gidebiliyordu. Hürriyetini kaybetmek sûretiyle insanlık haysiyetinden fedakârlık yapmasına lüzum bırakmayan bu davranışında kendisinin büyük yardımcısı at idi. Üstelik at, sür'ati ve diğer binek hayvanlarına nisbeten üstünlüğü dolayısı ile, ona güvenç ve hükmetme ruhu aşılıyordu. Ayrıca, bozkırın güç hayat şartları, yaşamak için çok mücâdele gerektiği yönünde bozkırlıya iyi bir öğretici ve rehber durumunda idi. Bu sebeple bozkırlı bakımından normal sayılan husus, ağır hareketli sığırla yapılan zirâatın ürününü almak için ekim, yağmur, hasat mevsimlerini tevekkülle bekleyen sâkin köylü hayatı değil, fakat sür'atle savaş seferberliği hâline dönüştürülebilen, bozkır ekonomisinin mümkün kıldığı aralıksız mücâdele idi. Hürriyet duygusu ile muvazi giden bu mücâdele melekesi bozkır insanının kurduğu âilede de kendini göstermiş (bozkırlı âilede istiklâl temâyülü için bk. K. Grönbech, *The Steppe Region in World History I, A O*, 1959, XXIII, 54 v. dd.), sonra sırasıyle boy, bodun ve nihâyet il ölçüsünde genişliyerek, siyâsî topluluğun fertleri arasında ortak değer hükmü kazanmak sûretiyle, devlette istiklâl kavramına vücut vermiştir. Eski Türklerde istiklâlin ehemmiyeti bâzı tarihî kayıtlarla da tesbit edilmiş durumdadır: Asya Hunlarında M. ö. 58 'de cereyan eden hâdise (yk. bk.) dolayısıyla Çin yıllığı *Ts'ien Han-shu* adlı eserde nakledilen bir konuşmada, Hun devlet meclisinde „istiklâle karşı duyulan hayranlıktan ve başka bir devletin hükmü altına girmenin yüz kızartıcı bir hareket olduğundan, toprakların Çin ile uzlaşmak pahasına feda edilemiyeceğinden" bahsedilmektedir (bk. De Groot, *Die Hunnen...*, I, 214 v. d.; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, s. 170; İ. Zichy, *A magyarság Östörténete...*, s. 45 v. d.). Gök-Türk tarihinde fetret devrini Türk milletinin „ölümü" olarak vasıflandıran ve istiklâlden mahrum herhangi bir topluluğu „ölmüş" kabûl eden kitâbelerdeki ifâdeler (bk. *Kitâbeler*, I, cenup 6, şark 10, şimâl 2, 4, 6; *Tonyukuk*, str. 3, 10 v. b.; ayrıca bk. W. Barthold, *Dersler...*, s. 5), Türklerdeki şiddetli istiklâl tutkusunun delilleridir. Eski Türkçe 'de boyun veya herhangi bir topluluğun siyâsî istiklâl kavramı, herhalde „Oksızlık" tâbiri ile karşılanmakta idi (*Kül-tegin*, şark, str. 2—3; buradaki „İdi-oksız Kök-Türk" ibâresi geçen asrın sonundan beri [bk. W. Bang, *Zu den köktürkischen Inschriften, T P*, 1896, VII, 311 v. d. ve *T P*, 1898, IX, 121] dar lisaniyat bakımından değerlendirilerek „başsız ve teşkilâtsız Kök-Türk" şeklinde mânalandırılmakta ise de, doğru olmamalıdır, zîrâ bu îzah „ok" ve „Kök-Türk" tâbirlerinin medlûllerine uymadığı gibi, kitâbede kesintisiz devam eden cümlelerde ifâdesini bulan tarihî gerçeklere de ters düşmektedir). Orhun kitâbelerinde „kağanlığ" sözü ile de ifâde edilen „müstakil devlet" düşüncesi, fetret devresinin elemleri içindeki halk tarafından şöyle dile getirilmiştir: *„İli olan bir bodun idim, şimdi ilim nerede? Kağanlığ bodun idim, hani kaganım?"* (*Kitâbeler*, I, şark, str. 9; II, şark, str. 9). İstiklâlden mahrum kalınca „bey olmağa lâyık oğlun kul, hatun olmağa lâyık kızın câriye" olduğundan yakınan Bilge Kağan (*Kitâbeler*, I, şark, 7) Türk devlet ve istiklâlinin yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe devam edeceği inancındadır (*Kitâbeler*, I, şark, 22—23; II, şark, 19). Bu tarihî vesîkalar, bu düşüncenin, idârecisi ve halkı ile Türk topluluğunda ortak bir değer taşıdığını ortaya koymaktadır.

2. Ü l k e (uluş). Ülke, her müstakil devletin hak ve selâhiyetlerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrâfî sâha olduğuna ve ülkesiz bir millet bahis konusu edilemiyeceğine göre, Türk ilinde de belirli sınırları bulunan bir ülke kavramının mevcud olacağı âşikârdır. Eski Türklerde ülke (eski Türk vesîkalarında geçmiyen bu kelimenin „ölke" şekliyle Moğulca olduğu hakkında bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, I, 145) 'ye „uluş" dendiği (uluş bodun, yk. bk.) ve „yurt" sözünün daha çok „vatan" kavramını karşıladığı anlaşılmaktadır (bk. R. Giraud, *L'inscription de Baïn-Tsokto*, s. 159). Ülke sınırlarına „yaka" (*Kitâbeler, Şine-usu*, şark, str. 8; cenup, str. 2) denilmekte idi. Demek ki, Türk hakanlıklarında ülke, belirli sınırlara sâhip devlet arâzisi olup, bu arâzi hükümdar âilesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağı idi. Asya Hun tanhusu Mo-tun, tahta çıktığı günlerde, komşu Tung-hu (Moğul-Tunguz) 'ların vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmemiş iken, onların arâzi talebi karşısında kaldığı zaman (M. ö. 209) devlet meclisinde, toprağın devletin temeli olduğunu ve kendisinin kimseye arâzi terketmeğe selâhiyeti bulunmadığını söylemişti (M. ö. Çin kaynağı *Shih-chi* 'den nakleden bk. De Groot, *Die Hunnen...*, s. 52; De Guignes, *Hunların, Türklerin... tarih-i umûmîsi*, 1923, I, 197; McGovern, *ayn. esr.*, s. 118; L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, s. 39). Anlaşılıyor ki, Bozkır Türk ilinde „uluş" hükümdârın keyfine göre şahsî mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası değil, bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli olduğu bir ata yâdigârı idi. Bu durum, eski Türk devletinde, ülke bakımından „dominium" değil, eski çağlarda benzeri yalnız Roma imparatorluğunda görülen „imperium" hâkimiyet telâkkîsi (bk. S. M. Arsel, *Umumî Hukuk tarihi*, İstanbul, 1945, s. 200 v. dd., 336 v. dd.) 'nin mevcud olduğunu gösterir. Devlet topraklarının idârecilerle halkın ortak mes'ûliyeti altında bulunması keyfiyeti ile Türk topluluk adlarında da belirdiği üzere eski Türklerin şahıslardan ziyâde il'e veya siyâsî kuruluşa bağlı olduğu husûsu bir arada dikkate alınırsa, ülkenin sür'atle vatanlaşmasının mümkün olacağı kolayca anlaşılır. Gerçekten eski Türk halkı devletin istiklâli gibi, yurd (vatan) 'una da bağlı idi. Yukarıda söylediğimiz üzere ilk tarihî belirtisine Asya Hunlarında rastlanan bu durum Gök-Türklerde en canlı şekilde mevcud olmuş (Ötüken 'in mukaddes toprak sayıldığı, ehemmiyeti ve kağanlığa, töreye sâhib olarak yaşamak için Ötüken 'de oturmak gerektiği hakkında bk. *Kitâbeler*, I, cenup, 4, 8, şark, 3, 23—24; II, şimâl, 3, 6) ve Uygur Türklerinde „Kutlu dağ" efsânesinde (Yüan-shi 'den naklen, B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 11 ve Cuvaynî 'den naklen, ayn. mll., *Türk mitolojisi*, 1971, s. 81 v. d.) ifâdesini bulmuştur. Esâsen Gök-Türk kitâbelerinin, Türk milletine âit acı tatlı hâtıraların, gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp diktirilmesi ancak o toprakların Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin mahsûlü olabilirdi. Türklerdeki bu vatan sevgisi ünlü Arap yazarı al-Câḥiẓ (ölm. 869) tarafından da, müşâhedeye dayanılarak, belirtilmiştir (al-Câḥiẓ, *Manâḳib cund al-Ḫilâfa ve faẓâ'il al-Atrâk*, Türk. trc., s. 177 v. d.). Ancak Türklerde ülke ve vatan telâkkisi göçebe veya köylü (yerleşik) bütün öteki kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâl fikri ile berâber yürümektedir. Eski Türk, yalnız, hür ve müstakil yaşayabildiği toprağı vatan saymakta (Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerinin ayrı vatanları bundan ileri gelir), fakat bu şartların mevcud olmadığı arâziyi kolayca terk edebilmektedir (Türk göçlerinin diğer bir sebebi). Kısaca Türk kültüründe vatan, Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir (İl ve yurt tâbirlerinin XI. asırda, dağınıklık devrinde, çeşitli Türk topluluklarında aldığı mânalar için bk. *D L T*, I, 48 v. d.; III, 7).

3. H a l k (kün). Devletin yalnız hükümdar ve âilesinden ibâret sayıldığı topluluklarda siyâsî hürriyet ve çalışma serbestliğini düşünmek güçtür. Devlet idâresi ve ülke anlayışında idâreci-halk işbirliği bulunan siyâsî teşekküllerde ise, durum başkadır. Eski Türk topluluğunda da insanın ferdî hukuk ile donatılmış ve iktisâden hür bir hayat düzeninde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun tarihî vesîkalarla ortaya konması mümkündür: Önce âilede husûsî mülkiyet mevcud idi (S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 137 v. dd.; Z. F. Fındıkoğlu, *Türk âile sosyolojisi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1946, s. 266 v. d.). Bozkır Türk devletinde taşınır mallarda olduğu gibi zirâat arâzisi üzerinde de husûsî mülkiyet câri idi (Asya Hunlarında, De Groot, *Die Hunnen...*, s. 2; B. Szász, *A Hónok története...*, s. 501; Gök-Türklerde, St. Julien, *Documents historiques*

sur les Tou-kioue, *JA*, 1877, s. 170; Uygurlarda, W. Radloff, Türk trc. *Sibirya'dan*, I, 128; Hazarlarda, D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 93, 231; İtil Bulgarlarında, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1954, s. 72; Gök-Türkçe yazılı *Ayıt-tam-oy kitâbesi*, bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 198). Husûsî mülkiyet kişi haklarının ve hürriyetin te'mînatıdır. İnsan şahsî mülke sâhib olup, ona istediği gibi tasarruf edebildiği sürece hürdür. X. asır Bulgarlarında fertler kendi arâzilerinden elde ettikleri mahsûlden hükümdâra bile birşey vermiyebiliyorlardı (İbn Fadlân, göst. yer.). Hazar hakanı ve idârecileri tebaanın mülküne el uzatamazlardı (İṣṭaḫrî'den naklen, D. M. Dunlop, göst. yer.). Oğuzlarda beyler, hanın bâzı aşırı davranışları karşısında seslerini yükseltirlerdi (bk. F. Sümer, *Oğuzlara dair destanî mahiyetteki eserler*, *DTCFD*, 1960, XVII/3—4, 424). M. 300'lerde Çin'de Ch'in kıralığı tarafından dağınık Hunların toplanıp köle olarak Şan-tung'da satışa çıkarılması Çin tarihinde ilk köle isyânına sebeb olmuş ve hürriyetlerini kazanan Hunlar „Chao" sülâlesini kurmuşlardı (W. Eberhard, *Eski Türk devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler: 3. Tobalarda köle usulü*, *Belleten*, 1946, X, 255). Avrupa Hunlarında, Attila'nın başkentinde bir Bizanslı, Bizans'ta insanın baskı altında tutulmasına ve kanunların yürümemesine karşılık, kendisinin Hun memleketinde hür olduğunu ve korkusuz yaşadığını söylemişti (Priskos'tan naklen, bk. B. Szász, *A Húnok...*, s. 235; F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris, 1951, s. 158 v. d.; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, 1962, IV, 305). Çin'deki köleler, hürriyet ülkesi olan Asya Hun topraklarına kaçıyorlardı (De Groot, *Die Hunnen...*, I, 242; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 524). Bozkır Türk topluluğunda öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük âile bile, başlı-başına bir il sayılabilirdi (W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg, 1899, II, *Folge*, s. XIV). Bu durum bâzan içtimâî yapının daha yüksek kademelerinde müşâhede ediliyordu. Meselâ, 8 boy hâlinde Aşağı Tuna-Don nehirleri arasında yayılan Peçeneklerde „kabîleler berâber savaştığı, yâni tam bir birlik teşkil ettiği halde bir merkezî iktidar mevcut değildi" (Gy. Németh, *A Honfoglaló*, s. 16). XII. asırda Kuman (Kıpçak)'larda da hal böyle idi (yk. bk. Tarih; W. Barthold.., *Dersler*, s. 104).

Türk boylarındaki bu karakteristik durum, eski Türk ilinde siyâsî birliği meydana getiren boyların -türlü sebeplerle- birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede veya başka bir yerde yeni bir il teşkil etmek üzere tekrar toplanabilmelerine imkân vermekte idi (eski Türk siyâsî kuruluşlarında boy sayısını ifâde eden ve zaman zaman değişen rakamların gösterdiği gibi). Boyda yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyette olup, bu tip arâzi devlet malı olduğu için, buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık boydan tahsil edilen belirli ölçüdeki vergiler ile ilin mâlî ve askerî ihtiyaçları karşılanıyordu. Göçlerde âilelerin ve fertlerin kendilerine âit taşınabilir mallarını berâberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki hürriyet duygusu ve serbestçe davranma temâyülünü dâima canlı tutmakta idi. Bu hal ise, eski Türk devletlerinde, tabîatıyle, köleliği ve bâzı zümreler için imtiyazlılık durumunu önlüyor, ayrıca, bozkır kültürünün iktisâdî husûsiyeti de, adâlet, eşitlik ve insana saygı prensiplerinin gelişmesine yardım ediyordu.

Eski çağlarda, yaşamak için zarûrî vâsıta olan „enerji"yi (basit deyimi ile, çekme ve taşıma gücünü) insanlar, kendi aralarında daha zayıf buldukları fertlerin kol kuvvetini çalıştırmak sûretiyle sağlıyorlardı. Asalak kültürde ve köylü (yerleşik) kültürde başka çâre yoktu. İktisâden besiciliğe dayanan bozkır kültüründe ise, bu ihtiyâcı, başta en yüksek kas (adele) kuvvetine sâhip at olmak üzere, hayvan gücü karşılıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkimiyeti ele-geçiren gruplar, zorbalık yolu ile yararlandıkları ve kendilerine herhangi bir mülk ve hiçbir siyâsî hak tanımadıkları mahkûm zümreleri sınıf, kast cenderesine alarak (Moğullarda çeşitli kölelik müesseseleri, Islavlarda meşhur köle ticâreti, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Mısır'da köle kütleleri, Hind'de paryalar, Eski Yunan'da Aristoteles'in „ehlî hayvan" ve „canlı âlet" dediği ve doğrudan -doğruya mülk sayılan insanlar, Roma'da benzerleri) cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için, asırlar boyunca, türlü tedbirlere başvururlarken, insanın kol (adele) gücüne ihtiyaç görülmeyen bozkır kültüründe husûsî mülkiyet ve hür çalışma esâsında gelişen içtimâî gelenekler, zamanla, töre hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştı.

Eski Türkçe'deki „kul" tâbiri umûmiyetle „köle" müterâdifi olarak alınıyorsa da, doğru olmamalıdır. Gök-Türk yazılı vesîkalarda ondört yerde kul tâbiri geçmektedir (*Orhun*, I, şark, 7, 24; II, 7, 20; I, şark, 20; II, şark, 17, şark, 21; II, şark, 18; II, şark, 35—36; *Şine-usu kitâbesi*, şark, 1—2, cenûp, 9; *Irk-bitig*, LIV; *Tun-huang*, IV, 12; *Gürbelçin*, 1; *Uybat*, III, a). Ancak buralarda gerçek mânası ile mülkten ve haktan mahrum insanlar değil, siyâsî hakların kaybedilmesi ve bâzı medenî haklar bakımından yasaklara uğramak bahis konusudur ve daha çok „esirlik" ifâde edilmek istenmiştir. İstiklâlini kaybeden her topluluğun böyle tahditlere mâruz kalması zamanımızda bile tabiî karşılanmaktadır. Esirlik ile kölelik içtimâî ve hukukî bakımlardan birbirinden farklı şeylerdir. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğullarda, kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esir (bilhassa savaş esirleri) de vardı. Esâsen köle kelimesi eski Türkçe metinlerde geçmez (Köle tâbiri geçen asırda ve yalnız Kırım lehçesinde tesbit edilmiştir; bk. W. Radloff, *Wörterbuch*, 1960, II, s. 1268, 1270). Kün (câriye) sözü de Çince'dir (k'üan). Bununla berâber Tabgaçlarda (bk. W. Eberhard, *Tobalarda köle usulü*, *Belleten*, 1946, X, 256 v. dd.) ve İç-Asya Uygurlarında (S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 330) kölelerle karşılaşılmakta ve hattâ „Karabaş" adı verilen kadın, erkek kulların bahis konusu edildiği *DLT*'de „ol kul, boş kıldı" (= o kölesini âzâd etti; I, 330) gibi bâzı ibâreler dikkati çekmektedir. Ancak bunların hepsi dış te'sirlerle açıklanabilir. İlk iki Türk devletinde kölelik, aslî Türk bölgelerinde değil, Çin ve İç-Asya sâhasında görülmekte olup, herhalde, idârede dâima pratik yolu tercih eden Türk siyâsî teşekküllerinin, halkça ünsiyet peyda edilmiş içtimâî ve hukukî kaidelere dokunmamalarının netîcesidir. Kâşgarlı Mahmud da, yine aslen Türk olmayan bir kültürün uzunca bir müddetten beri te'sirindeki Türk zümrelerinin dilinden örnekler vermektedir. Zîrâ, „Oğuzların âdeta sınıfsız bir toplum yapısına sâhib oldukları, servet ve mevkî farkının toplumda ayrılık yaratmadığı, soydan gelen asillikten hiç bahsedilmediği" belirtilmiştir (bk. M. A. Köymen, *Alp Arslan zamanı Türk toplum hayatı*, *SAD*, IV'ten ayrı-basım, s. 7). Kıpçak bozkırlarında bâzı Türk çocuklarının satın alınarak Orta-Şark memleketlerine gönderilmesi de Islavlardan ve Normanlardan gelen meşhur esir (köle) ticâretinin bir netîcesi olarak mütâlaa edilebilir. Daha eski asırlarda Şarkî Avrupa Türkleri arasında böyle bir durum görülmez. Elbette diğer Türk veya Türk kültürüne bağlanmış topluluklarda da „boy teşkilâtının kudretli çağında âzâ arasında tam eşitlik olup, birinin ötekine [uşaklık] etmesi bahis konusu değildir" (A. İnan, *Göçebe Türk boylarında evlâtlık...*, *DTCFD*, 1948, VI/3, 136). Söylediğimiz gibi kölelik, menşe'ini yerleşik medeniyetten alan ve orman cemiyetlerinde mevcut bir müessese olup, aslında bozkırlara yabancıdır. Asya Hunlarında ihtiyar ve zayıf kimselerin hakir görüldüğü hakkında Çin kaynaklarına da yansıyan kanâatin yanlış olduğuna dâir yine bir Çinli (Mo-tun devrinde Hun hizmetine giren Chung-hang Yüeh) tarafından yapılan açıklamalar dikkate değer (De Groot, *Die Hunnen..*, s. 80 v.d.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 512).

Bu durumun eski Türk cemiyetinde imtiyazlı sınıflara dayanan bir düzenin ortaya çıkmasına da engel olacağı âşikârdır. Herhangi bir toplulukta imtiyazlı zümrelerin teşekkülünde başlıca üç âmil rol oynamaktadır: Geniş arâziye sâhib olmak (iktisâdî), askerliği meslek edinmek (idârî-siyâsî) ve rûhânî zümreye mensup bulunmak (dinî). Bunların her üçü de bozkır kültürü içinde gelişme şansını bulamamıştır. Önce zirâatın, umûmî iktisâdî faâliyette ancak tâli olarak yer aldığı bozkırlar sâhasında büyük mâlikânelerin meydana gelmesi (yâni dar mânası ile Feodalite) imkân dışı olduğu için, eski Türk içtimâî hayatında „toprak köleliği" (servage) bahis konusu değildir (Orta Macaristan'da bâzı köylerin, 445'te ölen Bleda'nın dul hanımına âit olduğuna dâir Priskos'un kaydını [bk. B. Szász, s. 232], doğrudan-doğruya köylü (yerleşik) kültür mahsûlü toprak aristokratlığının Avrupa'da bir devamının tesbiti olarak değerlendirmek lâzımdır). İkincisi, askerliğin eski Türkler arasında ayrı bir meslek sayılması düşünülemez, zîrâ topluluğun ve devletin içtimâî karakteri îcabı her Türk aynı zamanda iyi savaş terbiyesi almış, her an savaşa hazır bir muharip durumunda idi. Çocuklar 3—4 yaşlarından itibâren, kuzuya, koyuna bindirilerek ve ok ile tarla faresi ve sincap avlatılarak, biniciliğe ve vuruculuğa alıştırılırdı (bk. Han-shu'dan naklen, B. Szász, *A Húnok...*, s. 505). Henüz yürümeğe başlayan her çocuğun yanında eğerlenmiş bir at hazır bulunurdu (Sidonius'dan naklen, *Attila és Hunjai*, s. 94). Eski Türklerde fertler savaşçılık ve mücâdele sâhasında şahsiyetlerini bulurlar ve göstereceksleri kahramanlık ölçüsünde cemiyette yerlerini alırlardı. Kadınlar da aynı şekilde yetişmiş olup, çok kere erkeklerle birlikte savaşa katılırlardı (hattâ islâmî devirde bile). Binlerce kilometrelik göç hareketlerinde, bütün âile efradı ile birlikte yeni yurt kurmak zorunda olan bozkırlı Türk'e, kadının her sâhada olduğu gibi, savaşta da destek olması tabiî idi. Üçüncüsü, eski Türklerde din adamları imtiyazlı bir sınıf teşkil etmezdi, çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, bozkır Türk toplulukları daha çok siyâsî vasıfta olup, dinî karakter taşımıyorlardı. Orhun kitâbeleri dâhil eski bozkır Türk vesîkalarında din adamlarından hemen hiç bahsedilmemesi bu bakımdan dikkate değer bir nokta teşkil eder.

Bozkır Türk ilinde halkın durumunu açıklarken, „Kara-bodun" tâbiri ile „Tarhanlık" ve Orun -üüş" mes'elelerine de açıklık kazandırmak îcab etmektedir:

Kitâbelerde bodun sözü bâzan „kara" sıfatı ile birlikte kullanılmıştır (II, şark, 41; I, şark, 8; II, şark, 8; *Şine-usu*, şark, 2). Buna karşılık bir de ak-beğ? (bk. *Şine-usu*, şark, str. 10: ürüng bägig?) ibâresi Türk cemiyetinde bir asiller sınıfının varlığı husûsunda tefsire sebeb olmuştur (meselâ, H. Namık Orkun, *ürüng begig* ibâresini „asîl beyler" olarak çevirmiştir, *Eski Türk yazıtları*, I, 172; esâsen bu ibârenin okunuşu kesin değildir, bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs célestes*, s. 88; üstelik son araştırmalara göre „ürüng" Uygur devrinde bir boy adıdır, bk. Ö. İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-tē...*, 1972, s. 7, 72 not 119). Devlet idâresinde hakana büyük yardımcılar durumunda olan beylerin idâre edilen halka nisbetle üstün tutulması tabiî ise de, bundan imtiyazlı bir sınıf hükmünün çıkarılması güçtür. Nitekim kitâbelerdeki hitaplarda

çok kere devlette yüksek me'muriyet makamlarını işgal eden „buyruk" lar, beylerden önce yer almaktadır (*Kitâbeler*, I, cenup, 1—2; şark, 3, 5, 19; II, şark, 2, 16). Türkçe'de „kara" sıfatının, aslında, aşağı bir dereceyi değil, aksine büyük, yüksek, saygı değer seviyeyi belirttiği husûsuna da ayrıca dikkat çekilmiştir (bk. O. Pritsak, *Qara, Studie zur türkischen Rechtssymbolik, Z. V. Togan Armağanı*, 1955, s. 259; burada Kara Han, Kara Ordu, Karaton gibi misâller verilmiştir. „Mahmud [Gazneli] Kara Han" bk. C. E. Bosworth, *The Titulature of the Early Ghaznevids, Oriens*, 1962, XV, 220; Türk hükümdârının cülûs töreninde üzerine oturacağı seccade veya halının kara renkte olmasına dikkat edilmiştir; bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1949, II, 158. Renk olarak Türklerde siyah [Moğullarda beyaz] üstün tutulurdu, *ayn. esr.*, s. 160). Buna göre, kitâbedeki ifâdeleri, „asıl, büyük, kalabalık bodun" diye mânalandırmak gerçeğe daha yakın görünmektedir ve ihtimâl, sayısı az olanlar „ak" itibar edilmiştir. Eski Türk devletlerinde bâzı yüksek me'muriyetlerin irsî olduğu iddia edilmiş ise de, beyliğin babadan oğula geçtiğine dâir açık bir delil bulunmuyor (hükümdâr sülâlesine mensub olanlar hâriç). Peçeneklerde K. Porphyrogennetos'un açıkça belirttiği beylerin seçim mes'elesi (bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 251), Hazarlarda iktidar ve icrâda hattâ hakandan da üstün durumda olan bey bakımından da geçerli idi (Dunlop, s. 147). *Dede Korkut*'ta açıklandığına göre, bey olabilmek için, kan dökmek (meselâ, vahşi bir hayvan öldürmüş olmak, bk. *Oğuz Kagan destanı*, nşr. W. Bang - R. Rahmeti, İstanbul, 1936, str. 36—40; *Dede Korkut*, nşr. M. Ergin, s. 5, 82 v. d.), aç doyurmak, çıplak giydirmek lâzımdır (M. Ergin, *ayn. esr.*, s. 19, 225). Herhalde kitâbelerdeki kağan, âilesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, Dokuz-Oğuz beyleri (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 1—2; ayrıca bk. II, cenup, str. 13—14), bir sınıf meratip silsilesi değil, doğrudan - doğruya devlet içinde idâre edenlerden idâre edilenlere doğru bir sıralama olmalıdır. Bozkır kültüründe hâkim zihniyet de bunu gerektirir.

Beylerin ve buyrukların vergilerden, cezâlardan veya başka herhangi bir resmî mükellefiyetten muaf tutulduklarına dâir bir işâret yoktur. Tabgaçlardan beri mevcud olup da (hattâ belki Hunlardan beri, Fr. Altheim - R. Stiehl, *Das erste auftreten Hunnen...*, s. 19 v. d.; E. G. Pulleyblank, *The Consonantal System of old China, Asia Major*, 1962, s. 91; bk. G. Clauson,... *Turkish*, s. 539 b v.d.) Gök-Türk imparatorluğunda mühim bir yeri olan „tarhan" (sivil ve asker nâzır, bakan? Tonyukuk'un ünvânı: *Boyla Baga Tarkan*)'lar da, bizim tarihî kaynaklardaki yaygın kanâatin aksine, imtiyazlı değillerdi. Tarhanlar, daha sonra, Moğullar devrinde kendilerine hükümdar tarafından „Suyurgal" adı verilen ve irsen intikal eden topraklarla techiz edilmek, vergilerden muaf tutulmak, herhangi bir suçtan ceza görmemek ve bütün bunları 9 nesil boyunca geçerli saymak sûretiyle imtiyazlı durumuna getirilmişlerdir (tarhanlık için bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 461 v. dd.; Moğullar zamanı için, M. F. Köprülü, *Altın Orduya ait yeni araştırmalar, Belleten*, 1941, V, 431; Barhebraeus [Abū'l-Farac-İbn al ʿİbrî], *Târîh-i Muḫtaṣar al-duval*, Türk. trc. Ş. Yaltkaya, 1941, s. 6; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimaî teşkilâtı*, 1944, s. 175; Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, 1946, s. 285 v. d.). Tarhanlık ile ilgili olmak üzere, Sha-t'o Türklerinde görülen, imtiyaz alâmeti olarak bâzı kimselere „paizah" („demirden mukavele" = ferman) verilmesi âdetini Türklere mal etmekte de herhalde acele edilmiştir (bk. C. M. Kortepeter, *The Origins and Nature of Turkish Power*, s. 254). Zîrâ X. asırda Şimâlî Çin'de kurulan Sha-t'o devleti, tebaası yabancı, ordusunun çoğunluğu Moğul, idârî bakımdan T'angların taklidi, me'murları da Çin menşe'li olan, „tam bir Çin devleti" idi. Moğullarla ilgili tarihî kaynaklarda sık rastlandığı halde, Türk vesîkalarında tesâdüf edilmeyen „paizah" tâbirinin de esâsen Çince olduğu (= „beyaz levha") anlaşılmaktadır (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, I, 239 v. d.; W. Eberhard, *Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar, Belleten*, 1947, XI, 20—23; ayn. mll., *The foundation of Sha-t'o Power in North-China, 10 th. Century, Z. V. Togan'a Armağan*, 1955, s. 3 v. dd.).

Bunun gibi Türk kabîle teşkilâtında mühim rol oynadığı ileri sürülen „orun" (mevkî), yâni belirli kabîlelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toy (resmî ziyâfet)'larda belirli yerlere oturması ve böyle toplantı ve ziyâfetlerde yiyecekleri yemeklerin belirli olması, her birinin koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunması (ülüş) mes'elesi de daha sonraki devirlerde örf hâline gelmiş olsa gerektir. „Harp ganîmetleri bölüşülürken her kabîlenin orun ve ülüşü dikkate alınarak, ona göre pay verildiğine, mühim içtimâlardan birinde orun ve ülüşünü bir defa kaybeden kabîle yahut oymağın yaylak, otlak, av vesair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybettiğine" dâir tesbitler (bk. A. İnan, *Orun ve Ülüş mes'elesi, T H İ T M*, 1931, I, 121—133) ancak Moğullar zamanı ile ilgili görünmektedir. Çünkü bu hususlar Moğul devri tarihçisi Raşîd al-Dîn (ölm. 1318)'in eserinde yer almış olup, daha önceye âit Türk vesîkalarında (*Orhun kitâbeleri*'nde, *Kutadgu-bilig, D L T*'te) bu yolda tefsire elverişli hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Hazarlara dâir islâm kaynaklarında geçen „al-Ḫazar al-ḫ. l. ş" (الخزر الخالص) tâbirine dayanarak bir „halis Hazar" (Khazar pure-bred) kütlesinin varlığı (bk. J. Marquart, *Streifzüge*, s. 41; tafsilât için bk. D. M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 94) görüşündeki isâbetsizlik, bu kütlenin, Hazar ülkesinde yaşayan Halis (Kaliz) adlı müslüman Hârizmliler olduğu anlaşılmakla ortaya çıkmıştır (Dunlop, göst. yer.; Kalizler için yk. bk. Hazar Hakanlığı). Son zamanların araştırıcısı L. Krader de, Orhun kitâbelerinde gördüğü söñük (kemik) kelimesini geçen asrın 2. yarısındaki, yüzyıllarca Moğul te'sirinde kalmış Orta-Asya Türklerinde aristokrasiyi ifâde eden Ak Söñük (ak kemik) tâbiri ile karıştırarak, Gök-Türklerde de bir asiller sınıfı var sanmıştır (bk L. Krader, *Principles and structures in the Organisation of the Asiatic Steppes -Pastoralists, Southwestern, Journal of Anthropology*, 1955, II/2, 86). Halbuki kitâbelerde geçen kelime bir içtimâî tâbir değil, doğrudan-doğruya insan kemiğini ifâde etmektedir (bk. *Kitâbeler*, I, şark, str. 24; II, str. 20). Bozkır bodun teşkilâtında birliğe daha sonra katılan her boyun umûmiyetle sınır bölgelerinde yer aldığı ve bunların, daha tehlikeli ön saflarda savaşa sürüldüğü doğrudur. Fakat bu gibi boylar bu mevkilerini ebediyen muhâfazaya mahkûm olmayıp, yeni iltihaklar oldukça, öndekiler geri çekilerek, bodunun diğer üyelerinin durumuna gelmektedirler (bk. Gy. Németh, *A honfoglalô...*, s. 19, 235). Asya Hun imparatorluğunda 4 Hun kabîlesinin tanhu âilesi ile akrabalıkları göz önüne alınarak imtiyazlı görünmüş olmaları (B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 46) da, ancak bununla îzah olunabilir. Devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş ve iktidârı elinde tutan zümrelerin emir ve kumanda mevkilerini alarak idâreci durumuna geçmeleri, dolayısıyla devlette idâre edilenlere nazaran bir farklılık göstermeleri tabiîdir. Hiçbir yerde ve hiçbir zaman değişmiyen bu içtimâî belirti yabancı ülkelerdeki Türk hâkimiyetlerini—çeşitli kültürlerden kavmî grupların dâhil bulunduğu Türk imparatorlukları ile bozkır devleti tipini birbirinden ayırmaksızın—inceleyen araştırıcılara sınıf veya feodalitenin mevcud olduğu intibâını vermiş olmalıdır. Bundan dolayı Hunlarda, şartlarını yukarıda belirttiğimiz bir köle sınıfının varlığını kabûl bakımından bu nevîden içtimâî farklılık yeter derecede ciddî bir gerekçe sayılmamalıdır. Asya Hun devletinde şahıs köleliği olmadığına göre (B. Ögel, göst. yer.), boylara bağlı „köle kabîle"lerin bulunacağı da şüphelidir, zîrâ bu şekilde miras yolu ile intikal eden kütle köleliği Asya'da yalnız Moğullarda görülmektedir („Unagan-bogol" sistemi, bk. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimaî teşkilâtı* [TTK], 1944, s. 99; A. Y. Yakubovskiy, *ayn. esr.*, s. 24—27).

Yabancı ülkelerdeki Türk idâresinde umûmiyetle Türk aristokrasisi ve yerli köleler diye bahsedilen husus, gerçekte sâdece bir „Social role and statue" durumundan ibâret olup, Türkler tarafından konulmuş hukukî kaidelerle haklarından mahrum bırakılan bir köle sınıfı mevcut değildir. Nitekim ülkede, eskiden beri alışılagelmiş ve tebaaya huzursuzluk vermeyen mahallî müessese ve gelenekleri ile yaşayan yerli halk dâima idâreye katılmakta, evlenmeler yolu ile idâreci zümreye nüfuz edebilmektedir. Bu sebeple, zamanla öz seciyesini kaybedip yerlileşen Türk unsuru ile tarihte defalarca karşılaşılmıştır (Çin'de Hunların bir kısmı, Tabgaçlar, Hindistan'daki Türk sülâleleri, Avrupa'da Bulgarlar v. b. gibi). Buralarda Türklükten kopma hâdisesini, şimdiye kadar yapıldığı gibi yabancı, sözde yüksek kültürün câzibesi ile değil, daha ziyâde müsâmahalı Türk idâresindeki esnekliğin sebeb olduğu içtimâî değişmelerle açıklamak daha doğrudur. Yoksa, az nüfusla da olsa, Türklerin insafsız bir idâre kıskacı ile kendi varlıklarını korumaları her zaman mümkün olurdu.

Eski Türk devletinde insan unsurunun kısaca açıklamağa çalıştığımız hak ve hürriyetlerle donanmış olması, Türk devletinin kuruluş tarzı ile ilgilidir. Bozkır Türk devleti herhangi bir âilenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar topluluğu değil, fakat idârecilerle işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri ve katkısı ile gerçekleşen bir siyâsî teşekküldü. Hattâ vesikalara göre, „devleti kuran ve devlet başkanını başarılı kılan" da millet idi (bk. *Kitâbeler*, I, şark, str. 6—7; II, şark, str. 7; G. Clauson, *ayn. esr.*, s. 122b, 612a; M. Ergin, *Orhun âbideleri*, 1970, s. 5, 52; 18, 62). Türk devletinin nasıl kurulduğu mes'elesine, II. Gök-Türk devletinin meydana gelişini anlatan kitâbelerdeki satırlar ışık tutacak mâhiyettedir (*Kitâbeler*, I, şark, 11—13; II, şark, 11—12; R. Giraud, *L'inscription de Baïn-Tsokto*, s. 69 v. dd.; *Tonyukuk*, garp, 4—5).

Böyle kurulan bir devlette tabîatıyle halk, hak ve hürriyetini isteyecek ve bunu, başında bulunanlardan bekliyecekti. Türk devletinde halkın bu talepleri, amme hukuku ve hükümdârın vazifeleri yanında, âile kuruluşunu koruma ile alâkalı şiddetli hükümleri ile (aş. bk. Hükümranlık, Adliye) dikkati çeken törenin tatbiki sâyesinde gerçekleşiyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın, zamanla hukukî-içtimâî değer kazanmış davranışlarını ihtivâ eden ve umûmiyetle „kanun" mânasına alınan töre (aslı: törü), eski Türk sosyal hayatını düzenleyen „mecbûrî" kaideler bütünü idi (R. Giraud, *L'Empire des Turcs...*, s. 71, 131; S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 287; A. İnan, *Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1956, s. 191 v. d.). Orhun kitâbelerinde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6'sında il ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer 5 yerde de yine il ile alâkası açıkça belirir. Demek ki, Türk devleti kanunlara (töre hükümlerine) bağlı bir kuruluştu. Devletin varlığı töre ile kaimdi (*Kitâbeler*, bk. *Eski Türk Yazıtları*, IV; töre). Hattâ, hakan âilesi ile ileri gelen idârecileri Mûseviliği kabûl eden Hazarlarda bile, hukuk işleri Rabbinizm (Hahamlık) esaslarına göre değil, töre hükümlerine göre düzenleniyordu (İbn Fadlân, İştahrî, bk. D. M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 92 not 15, s. 207). Bütün Türk lehçelerinde ortak olan ve sonra Moğulca'ya ve Macarca'ya da geçen „töre" tâbiri şimdiki bil-

gimize göre Tabgaçlardan beri mevcuttur (P. A. Boodberg, *The language of the T'o-pa Wei, Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1936, I, 171) ve aslî söylenişi olan „törö" şeklinin (G. Doerfer, *ayn. esr.*, I, 266) daha eski bir devre götürülmesi mümkündür (yasa kelimesi bütün eski Türk kitâbe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçer, bk. *Kitâbeler*, I, şimâl, str. 10; kelime sonraları Moğullar zamanında „kanun" mânasını almış olmalıdır).

Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal-hukukî düsturlar mecmuası olan töre, çevre ve şartlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendi hayatiyetini de katmak sûretiyle daha müessir oluyordu. Doktrinci değil, fakat gerçekçi ve pratik idâreciler oldukları bilinen Türk hükümdarları, yerine ve zamanın îcaplarına göre ve meclislerin tasvibi alınmak sûretiyle, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı (meselâ, Mo-tun, Bumın İlteriş; ayrıca Krum Han'ın kanunları için bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, I, 320; G. Kozarov, *Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum*, BZ, 1907, XVI, 254—257; ayrıca K. Kadlec'in eseri için bk. M. F. Köprülü, *Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 394 not 25). Bununla berâber törenin anayasa mâhiyetinde değişmiyen esasları olup, *Kutadgu-Bilig*'deki kayıtlardan tesbit edilebildiği kadarı ile şunlardı: könilik (adâlet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, âlem-şümullük; tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1970, I, 13—20).

4. Hükümranlık. Eski Türk hükümranlık telâkkîsi, karizmatik (hükümdarda insan üstü vasıfların varlığına inanılan) tip olarak kabûl edilmiştir. Vesîkalar Türk hükümdârına idâre etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermektedir: Asya Hun imparatorunun unvânı „Gök Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tanhu" idi (De Groot, *Die Hunnen...*, s. 53, 81; S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 214. Çince metindeki „güneşin ve ayın tahta çıkardığı" ibâresinin E. H. Parker tarafından yapılan tercümesi „...the equal of sun and moon = Güneşin ve ayın muâdili Tanrı Kut'u..." [bk. W. Schmidt, *Eski Türklerin dini, TDED*, 1965, XIII, 81 not 6] daha doğru olsa gerektir). Avrupa Hun devletinde, „Tanrı Ares'in kılıcı" hikâyesi ile, Sardica (Sofya)'da Hun ve Bizans elçileri arasında çıkan münâkaşada Attila'nın ilâhî menşe'den geldiğinin ifâde edilmesi ve Akatir kıralının Attila'yı Tanrı'ya benzetmesi (P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 111 v. d.; B. Szász, *A Húnok története*, s. 181, 215 v. d., 227) aynı telâkkîyi ortaya koyar. Gök-Türk hakanları da öyle idi: „Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kağan" (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 1; II, şark, 1, „Tanrı irâde ettiği için, kut'um olduğu için kağan oldum", I, cenup, 9-10; II, şimal 7-8). Uygur hakanlarının unvanları da (yk. bk.) bunu gösterir. Tuna Bulgarlarında da hükümdar Tanrı tarafından tahta çıkarılmıştır (Krum, Omurtag ve Melemir kitâbeleri, bk. G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare...*, s. 143; F. Köprülü, *THİTM*, II, 3; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 264, 274 v. d.). Hazar hakanı, eğer İbn Fadlân'ın haberleri doğru kabûl edilirse, halktan tecrit edilmiş, âdeta ilâhî bir hayat yaşıyordu (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 97 v. d., 111). Bozkır Türk hükümdârı Tanrı tarafından kut ve ülüg (kısmet) ile donatıldığı için işbaşına gelebilmekte idi (*Kitâbeler*, I, şark, str. 29; II, şark, str. 23). Bu tarihî kayıtlara göre, eski Türk devletinde siyâsî iktidar kavramı, kut tâbiri ile ifâde ediliyordu (bk. G. Doerfer, III, 551). Türk dilinin en kadîm kültür kelimelerinden biri (2200 yıldan beri mevcut) olan kut'un nazarî cephesi (yânî Türklerde siyâsî iktidârın mâhiyeti), bir siyâset kitabı olan *Kutadgu-Bilig*'de açıklanmıştır. Buna göre, „Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adâlettir..., fazîlet ve kısmet kut'tan doğar... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer... Herşey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vâsıtası ile gerçekleşir..., ilâhî (ıduk) dir... Beye makamını Tanrı verir. Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..." (*Kutadgu-bilig*, nşr. R. Rahmetî Arat, 1947 ve bugünkü Türkçe tercümesi 1959, II, beyit: 674—676, 1430, 1933, 1934, 1960, 5469, 5497).

Burada, kut münâsebeti ile, Türklerde hükümranlık düşüncesine dâir yanlış bir tefsiri açıklamak faydalı olacaktır. Evvelce de temas edildiği gibi, tarihen mazbut ilk Türk devleti olup, sonraki bütün Türk siyâsî kuruluşlarında te'siri görülen Asya Hun devletindeki hâkimiyet anlayışının Çin menşe'li olduğu, Büyük Hun devletinin doğuşunda Çin imparatorluğunun model teşkil ettiği ileri sürülmüş ve delil olarak da, De Guignes'den (1756) beri (son olarak Liu, 1958, I, 458) Tanhu Mo-tun'un, tıpkı Çin imparatoru gibi „Gök'ün (Tanrı'nın) oğlu" diye anılmayı tercih ettiği gösterilmiştir. Halbuki, içtimâî bünyesi, iktisâdî, hattâ kurulduğu bölgenin tabiî şartları Çin'den tamamen farklı bir devlette, yalnız hâkimiyet düşüncesinde Çin'e mürâcaat edilmesini anlamak güçtür. Tarihî ve kavmî deliller de iddianın aksini, yâni, Çin topluluğunun, devlet kuruculuğu bozkırlılardan öğrendiğini ortaya koyar (yk. bk. Bozkır kültürünün menşe'i: Altaylı nazariyesi). Eski Türk kozmogonisi ve töre anlayışı da bunu desteklemektedir. Nihâyet Çin imparatorlarının unvan olarak kullandıkları „Gök'ün oğlu" tâbirindeki „Gök" sözü bu hâkimiyet kavramının bozkır menşe'ini göstermeye yeter (W. Eberhard, *Ülkü*, 1940, sayı 92, s. 190 b; P. Wilhelm Schmidt, *Eski Türklerin Dini, TDED*, 1964, XIII, 80); zîrâ, inancın merkez noktası olarak Gök, eski Türk dinine mahsus olduğu (aş. bk. Din) halde, Çin'de toprak, yer tanrılarına inanılmış ve „kudretli varlık" olarak Gök, bozkır kültürünün te'sirinden önceki devirde (Shang'lar çağı) mevcut bile olmamış (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 29 v. d.), Çin'de ancak, Türk kültürünün belirli şekilde görüldüğü Chou sülâlesi zamanında ortaya çıkmıştır. Büyük filozof ve ahlâkçı Konfuçyus (ölm. M. ö. 480'lerde) bile „Gök'ün oğlu" (T'ien-tzu [tse]) mevzuunu incelerken doğrudan-doğruya „Tanrı" sözünü kullanmıştır. Aslı Türkçe „Tanrı" kelimesi olan Çince T'ien tâbiri (krş. Tanrı Dağı = T'ien-shan, Tanrı atı-ilâhi at = T'ien-ma), o çağlarda„ Gök-Tanrı" mefhumunu karşılamıştır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*, s. 35—38). Mo-tun tarafından „Gök (Tanrı)'ün oğlu" unvânı kullanılmış olsa bile, bu da, karizmatik meşrûiyet anlayışının, doğru olarak, Türklerden Çin'e geçtiğini bir kere daha belirtmeğe yarar. Kaldı ki, Mo-tun'un böyle bir unvan kullandığı kesin değildir (esâsen Türk hükümdarları böyle bir sıfat taşımazlar. Gök-Türklerde kullanıldığı bildiriliyor, bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 458; eğer Çince'ye tercümede bir ilâve yapılmamışsa. Zîrâ ilgili Türkçe ibârede „Gök'ün oğlu kavramı yoktur; krş. *ayn. esr.*, II, s. 557; ayrıca bk. A. Bombaci, *Studia Turcica*, 1971, s. 111). Mo-tun'un unvanları (T'eng-li Kō-tō [Ch'êng-li ku-t'u] Tanhu)'nda geçen ikinci kelime, Çince'deki mânasının te'siri ile olacak, dâima „oğul" diye açıklanagelmiş (Gy. Németh, *A honfoglalô...*, s. 139 v. d.) ve herkesi yanıltan da bu nokta olmuştur. Bunun, aslında kut olup, siyâsî iktidarı ifâde ettiği şimdi daha iyi anlaşılmaktadır; Türklerdeki bu kadîm devlet anlayışı, yânî Tanrı'nın kut bağışlaması yolu ile dünyayı idâre etme hakkına dayanan âlemşümul hükümranlık telâkkîsi, Choularda Gök Tanrı dininin kuvvetlendiği devirlerden (M. ö. 770'lerde) itibâren gelişerek, Çin'de „Gökte bir Tanrı, yeryüzünde bir hükümdar" şeklinde ifâdesini bulmuş ve buna göre, dünya, Çin imparatorunun tebaası sayıldığından (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 40 v. d.), Çin sarayı, hattâ Orta-çağlar boyunca da komşu yabancı devlet hükümdarlarına bir takım unvanlar tevcih etmekte devam etmiştir (Çin yıllıklarını dolduran bu unvan tevcihleri tatbîkatta ilgili hükümdârın Çin tarafından resmen tanınması mânasına gelmekte ve yabancı devletlerce de öyle kabûl edilmektedir, bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire...*, s. 125 not 4). Ancak sonraları, Çin dışında daha üç tane benzer vasıfta devletin mevcudiyetini tanıdıklarına dâir haberlere rastlanır (bk. P. Pelliot, *La théory des quatres fils du Ciel, TP*, XXII, 97—125).

Eski Türklerdeki ikili (sağ-sol) teşkilâtı da, eski Türk Gök dini inancına bağlamak mümkün görünmektedir (bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 277 v. dd.); Gök ve dört cihet Türk devletinin mekânını meydana getiriyordu. Gerçekte devlet yeryüzünde olmakla berâber, Gök Tanrı'yı hâkimiyetin sâhibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tanrı'dan (Gök'ten) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içindeki mevkîler de yukarıdan aşağı sıralanıyor ve sağa, sola doğru yayılıyordu. Eski Türk inancında, güneşe ve aya verilen ehemmiyetten bu sağ ve sol istikametlerinin şark-garp cihetlerine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Güneşin doğduğu tarafın Türklerce en kutsal yön sayıldığına dâir deliller çoktur (Hükümdar otağının şarka açılması, hakanların tahta şarka dönük oturmaları gibi). Diğer cihetler, güneşin gökyüzündeki seyrine göre sıralanıyordu. *Orhun kitâbeleri* (cenup, str. 2; II, şimâl, str. 1—2)'nde cihetler; 1. ileri, gün doğusu 2. beri, gün ortası (cenup), 3. geri, gün batısı, 4. yukarı, gece ortası (şimâl) şeklinde ifâde edilmiştir. Türk devlet teşkilâtında garbın, şarktan sonra ikinci yeri alması, güneşin ve ayın battığı yer olması ile ilgili sanılabileceği gibi, B. Ögel (*ayn. esr.*, s. 284)'in belirttiği üzere, coğrâfî ve iklim şartları bakımından Türk hâkimiyetinin gelişme ve genişleme mihverinin şark-garp istikametinde olmasından da ileri gelebilir. Bu sebeple bozkır Türk devletlerinde sağ-sol (şark-garp) yönleri büyük önem taşır, buralara tâyin edilen idâreciler („Bilge élig"ler, şadlar v. b.) daha ziyâde hânedan üyeleri arasından seçilirdi. Bilhassa, çok kere veliahtların idâresine verilen (Asya Hun, Avrupa Hun, Gök-Türk v. b.) veya hakanın oturduğu taraf olan şark yönü, garba nazaran üstün kabûl edilir ve yüksek hâkimiyeti temsil ederdi. Asya Hun devletinde, en mühim kimselerin tâyin edildiği sağ ve soldaki 4 büyük makama, Hunlar, „dört köşe" adını vermişler, bundan sonra gelen tâli derecedeki makamlara da „altı köşe" demişlerdi (L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 39; B. Szász, *A Húnok...*, s. 491). Dünyada da 4 ana cihet vardı ve her cihet 6 tâli yöne ayrılabilirdi (O. Pritsak, *Oriens*, 1950, III/2, 212 not 10). Böylece, esasta ikili olan 4'lü ve 6'lı dilimler hâlindeki teşkîlat yoluyla, yeryüzüne çekidüzen veren ve bu makam sâhiplerinin kendisine bağlı bulunduğu, Gök'ün temsilcisi, kut sâhibi Hun tanhusu dünyayı idâre etmek kudretine sâhib idi. Esâsen onun tanhu unvânı da, Eski Türkçe'deki „sonsuz genişlik, yücelik" mânası ile, bu düşünceyi bir hâkimiyet kavramında ifâde etmekte ve Türk tanhusu veya Türk hakanı „Tört bulung" (= 4 köşe, 4 taraf, cihet: bk. *Kitâbeler*, I, şark, 2; II, şark, 3, 24; şimâl, 9; *Ongin*, 1; *Uybat*, II, 3; Avrupa Hun devletinde 4 köşe = 4 cihet telâkkîsi için bk. F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 195; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, I, 244 v. d.)'un, yâni bütün dünyanın hükümdârı olmakta idi. Çin'de de buna benzer bir hükümranlık görüşüne rastlanması veya Çin'de sol tarafın mûteber sayılması, Türkler üzerinde Çin kültürü te'sirini ifâde etmez; zîrâ ikili teşkilâtın Çin ile hiçbir ilgisi bulunmadığı gibi (bk. W. Eberhard, *Ülkü*, sayı 92,

X, 190), „sol ve sağ prensipleri üzerine kurulmuş ilk Orta-Asya devleti de Hun devletidir" (tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 286 v. d.).

Buraya kadar söylediklerimiz, Türk devletinin toplayıcı ve birleştirici vasfını ortaya koyar. Bu da cihan hâkimiyetine uzanan Türk fütûhat felsefesinin kaynaklarından biri olarak görünmektedir.

Yukarıdaki „ilâhî misyon hukuku"na dayalı hükümranlık (P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 112) belirtileri dolayısıyla eski Türklerde karizmatik iktidârın varolduğu, bir kanâat hâline gelmiştir (meselâ, F. Laszlo, *A Kagan és családja*, *K Cs A*, 1940, III/1, 9—12; J. Deér, *Magyar művelödés története*, Budapeşte, 1940, s. 30 v. dd.; ayrıca bk. mad. SELÇUKLULAR). Fakat aradaki şu mühim farklara dikkat edilmelidir: Karizmatik hâkimiyete bağlı topluluklar, umûmiyetle dinî cemiyetler olduğu halde, Türk siyâsî birlikleri dinî vasıf taşımaz. Peygamberler veya veliler tarafından idâre edilen Türk devleti yoktur. Türk hükümdârı insanüstü varlık da sayılmamaktadır. Hem kendisi, hem halk, onun normal bir insan olduğunun farkındadır (*Kitâbeler*, göst. yerler; G. Fehér, *A Bolgar-Törökök szerepe...*, s. 72; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 98). Esâsen Türklerde kut telâkkîsi sınırsız bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. İdâre selâhiyeti bâzı şartlarla tahdit edilmiştir. Bunların başında, dağınık boyları toplayıp nüfûsu çoğaltmak (bk. *Kitâbeler*, I, cenup, 10; şark 16, 28; II, şimâl, 8, 23 v. b.; ayrıca, İlig [İllig], İl-teriş, İl-tutmuş, İl-tirgüg v. b. gibi hükümdar adları), halkı doyurmak, giydirmek gelir (bk. *Kitâbeler*, I ve II, göst. yerler; *Tonyukuk*, str. 62 v. b.). Türklerde hükümranlık alâmeti sayılan büyük resmî ziyâfetler (Şark Türkleri „toy", Bulgar Türkleri „içme-d [y] eme", Moğulca „şulen" = şölen) ve umûmiyetle hakan sofrasının halka açık tutulması bunun sembolik belirtisidir (bk. *Kutadgu-Bilig*, bâb 38, 54—55). Hükümdarlıkta esas, millete hizmet idi: „Hizmet etmekle kul, bey olur" (beyit 612). *Kutadgu-Bilig* halkın hükümdardan istediklerini: a-iktisâdî istikrar, b-âdil kanun, c-âsâyiş olarak sıralar. Millet yolunda „gece uyumadan, gündüz oturmadan" çalışması gereken Türk hükümdârı (bk. *Kitâbeler*, I, şark, 27; II, şark, 22; *Tonyukuk*, str. 51) sıralanan vazifelerini yapamazsa, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidârdan düşerdi (krş. W. Eberhard, *Çin tarihi*, 1947, s. 143). Gök-Türk tarihinde genç hükümdar İnal Kağan'a karşı yapılan 716 yılı ihtilâli, bu gerekçeye dayanıyordu (*Kitâbeler*, II, şark, 8: „Kağan kut'ı taplamadı"). Diğer taraftan hakanlık tahtına çıkışta da dâima töre hükümleri göz önünde tutulmakta idi. 581'de ölen Gök-Türk hakanı T'a-po'nun, yerine vasiyet ettiği Ta-lo-pien'in hakanlığını, töreye uymadığı için devlet meclisi reddetmişti (Liu, *ayn. esr.*, I, 48 v. dd.). Demek ki, Türk hükümranlık telâkkîsi, karizmatik temeline rağmen „kanunî meşrûiyet"i temsil etmekte idi. Ancak, siyâsî iktidârın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, yânî hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla Türkler, bugün „millî irâde" diye ifâde edilen yüksek otorite mes'elesini, üstün siyâsî kültürleri sâyesinde, daha o çağlarda halletmiş ve insanları hükümdârın şahsî insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmışlardı. Bu tarzda bir hükümranlık düşüncesi, yukarıda da söylediğimiz gibi, benzeri eski Roma'da görülen ve hükümdârın icrâatının millet tarafından murakabesine imkân veren „imperium" şeklinde tecellî etmekte idi. Bu murakabe, meclisler aracılığı ile yapılıyordu. Asya Hun devletinde bir dâimî meclis (müşavere hey'eti veya Devlet meclisi), bir de her yılın 9. ayında, cenup sınırı civârındaki Ma-yi sahrâsında yapılan umûmî toplantı vardı ki, bunda ordu teftiş edilir, hayvan sayımı yapılır ve memleket mes'eleleri hakkında umûmî müzâkereler açılırdı. Bu toplantı, De Groot, L. Wieger, P. W. Schmidt ve B. Szász taraflarından „Reichstag", „Rat", „Assemblé nationale" (= Nemzetgyülés = millet meclisi) olarak tavsif edilmiştir (De Groot, *Die Hunnen..*, s. 52, 59, 80; İ. Zichy, *A magyarság östörténete*, s. 57; W. Schmidt, *Der Ursprung des Gottesidée*, Freiburg, 1949, X/3, 15; Türk. trc. *Eski Türklerin dini*, *T D E D*, 1964, XIII, 86; B. Szász, *A Húnok...*, s. 489). Tanhu O-jen-t'e zamanında (M. ö. 68—58) hânedan üyeleri arasındaki kavgalar yüzünden sağ ve sol éligleri her yıl muntazaman yapılan bu toplantılara katılmamışlardı (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 64 v. d.). Avrupa Hun imparatorluğundaki askerî mâlî ve siyâsî mes'elelerde başvurulan benzer bir kuruluşa Priskos „seçkinler" veya „seçilmişler" (λογάδες) meclisi adını vermektedir (bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 494 v. d.; F. Altheim, *Attila...*, s. 138; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, IV, 280 v. d.). Gök-Türklerde devlet meclisi ihtimâl dâimî idi. Çünkü, yalnız askerî ve siyâsî mes'elelerin değil, iktisat ve kültür işlerinin de burada konuşulup karara bağlandığı anlaşılıyor. Bilge Kağan'ın kurula getirdiği iki mes'ele: Türk ülkesinde şehirlerin, Çin'deki gibi, surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in yurtta yayılmasının teşviki teklifleri, ünlü „ayguçı" (devlet müşâviri) Tonyukuk'un muhâlefeti netîcesinde reddedilmişti (Liu, *ayn. esr.*, I, 177, 224). Türkçe'de ihtimâl „Kuvrag" denilen ve başında „ayguçı" (Gök-Türklerde) veya „üge" nin bulunduğu („él ügesi", Doerfer, II, 157 v. dd.; H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, 156; III, 133) bu meclis (bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur sözlüğü*, s. 190; G. Clauson, *Turkish...*, s. 585a, 586a. Kuvrag herhalde, hükümdar âilesi üyeleri ile asilzâdelerin toplantısından ibâret Moğul kurultay [aslı Moğulca Ḫuriltai]'ından farklıdır; bk. B. Y. Vladimirtsov, *Moğulların içtimaî teşkilâtı*, s. 122, 150; G. Doerfer, *ayn. esr.*, I, 435), Uygurlarda görüldüğü üzere, gerektiğinde hânedan dışından da han seçebiliyordu (bk. H. N. Orkun, *ayn. esr.*, II, 35, 42; J. R. Hamilton, *Les Ouighours...*, s. 140). Hazarlarda da bir İhtiyarlar meclisi [„A council of elders"] vardı (bk. Hakan Yasef'in mektubu ve Balâzurî; ayrıca krş. D. M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 82 not 112, 189). Tuna Bulgarlarında bir Millet meclisi bulunmakta idi (A. Comnena, *Alexiad*, İng. trc., s. 172: „Parliament House"). Peçeneklerde mühim kararlar meclis („Komenton"?)'te alınırdı (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 136). Oğuz Hakan ile maiyeti ve dâvet ettiği halk bir toplantı yaparak „kengeş" mişlerdi (*Oğuz Kagan destanı*, str. 356—358). *D L T* (I, 345; III, 394)'deki „kengeş" tâbirinin (tafsilât için bk. G. Doerfer, III, 613) „Hakanın tekliflerini milletin tasvibine sunması" ve „milletin, işlerini Tirneklerde müzâkere ettiği" (*D L T*, I, 477) yolundaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Oğuzlar arasında devam edegelen aynı gelenek, Kuman-Kıpçaklarda da mevcuttu: Gürcü kıraliçesi Thamara'nın ilk hükümdarlık yılında (1184), ordunun Türkler elinde olduğu sırada Kıpçak başbuğlarından Kutluğ Arslan siyâsî mücâdele vererek bir „devlet istişâre meclisi" kurdurmak sûretiyle idâreye meşrûtî bir tarz getirmişti (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, 407 v. d.; ayrıca bk. mad. GÜRCİSTAN).

Yukarıda, hükümranlık meşrûiyeti kut'a dayanan Türk hükümdârının, tebaayı idâre yönünden yüksek otorite kabûl edilen Tanrı huzurunda sorumlu bulunduğunu belirtmiştik. Bu telâkkî, insan unsuru, dinî durum ve sosyal karakter bakımlarından eski Türk siyâsî kuruluşlarını dünyanın bütün diğer devletlerinden ayıran mühim bir husûsiyetin açıklık kazanmasına yardım etmektedir. Bu, Türk devletinde inanç hürriyetinin dâima mevcud olduğu hususudur.

Maalesef ayrıntılı olarak bilmediğimiz Türk kozmogonisine dâir Orhun kitâbelerinde geçen şu cümleler bu yönden pek mühimdir: „*Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında insan-oğlu yaratılmış. İnsan-oğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş...*" (*Kitâbeler*, I, şark, 1; II, şark, 1). Görülüyor ki, burada insan cinsleri ve ülkeleri arasında herhangi bir ayırım yapılmamış, bütün toplulukları ve toprakları içine alan dünyayı idâre yetkisi Türk hükümdârına verilmiştir. Buna göre yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kütleden ibârettir. Hepsinin üzerinde bir hükümdârın bulunması ve Tanrı bağışına mazhar olmuş bu hükümdârın töreye göre dünyayı idâre etmesi gerekir; aynı zamanda tarihte geniş fetihler şeklinde beliren Türk cihan hâkimiyeti ülküsünün temel felsefesine kaynak teşkil eden bu telâkkî, soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli olmadığından, sorumlu Türk hükümdârı, idâresi altındaki kütleler arasında herhangi bir fark gözetmemiş; böylece Türk devleti, çeşitli toplulukların kendi inançlarında serbest bulunduğu bir siyâsî ortamın temsilcisi olmuştur. Hunlarda, Gök-Türklerde, Hazarlarda v. b. tarihî vesîkalarla tesbit edilen Türk imparatorluğundaki bu vicdan hürriyetinin eski Türk ilinde-Roma imparatorluğu ve dünyanın hepsi de dine dayalı bütün diğer devletlerindekinin aksine olarak-din mes'elesini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahallî kültürlere dokunmamak tarzındaki tatbîkatı islâm-Türk siyâsî teşekküllerinde de devam etmiştir (aş. bk.).

c-Türk il (él)'inde teşkilât: 1. Devlet başkanı. Bozkır Türk devletlerinde hükümdarlar çeşitli unvanlar taşımışlardır: tanhu veya şan-yü (V. asır ortalarına kadar), kağan, kan (han), yabgu, il-teber v. b. Bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olanları han (kıral = Türkçe: élig = illig, ilig, bk. *T P*, 1930, XXVII, 16; G. Clauson, *Turkish*, s. 141 b, 630 a) ve kağan (imparator, bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, III, 141 v. d., 177 v. d.) idi. Bunların Moğul veya Tunguz menşe'li olduğu hakkındaki iddialar (bk. Liu, *ayn. esr.*, II, 493) eskimiş görünüyor; çünkü han unvânının il (él) ile birlikte III. asırdan beri Türklerce bilindiği, hattâ muhtemelen il-han (i-lu-hou?) tâbirinin M. ö. Asya Hunlarında bulunduğu (W. Eberhard, *Bir kaç eski Türk unvânı hakkında*, *Belleten*, 1945, IX, 322 v.d., 332 v. d.), Avrupa Hun hükümdârı Attila'nın hanımının adında da han unvânı mevcud olduğu (Arığ-kan, bk. Gy. Németh, *Attila és Hunjai*, s. 223) bildirilmiş ve M. 293 yılına âit Paikuli'deki Sâsânî kitâbesinde bir Hun reisinin hakan unvânını taşıdığı ileri sürülmüştür (F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 51; buna karşı bk. W. B. Henning, *A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān*, *B S O A S*, 1952, XIV/3, 509). Yabgu ünvânı da Hunlardan beri mevcuttu (De Groot, *ayn. esr.*, s. 116; P. Pelliot, *T P*, 1915, XVI, 688 not 5).

Eski Türk devletinde hükümdarlık belgeleri şunlardı: otağ (hakan çadırı), örgin (taht, bk. *Kitâbe*, *Şine-usu*, şark, str. 8, 9 v. b.; *Irk-bitig*, str. 1; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 152), tuğ, davul (köbrüge, *Kitâbeler*, II, garp, str. 4; kövrüg, *D L T*, I, 479; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 118), kotuz (sorguç). „Altın-otağ" diye de anılan hakan çadırı (bk. V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's journey...*, s. 283, 294 v. d.; C. Mackerras, *The Uighur Empire, 744—840...*, s. 153 not 160) yerine, Orta-çağda her ele-geçirilen bölgeye, içinde örgün (örgin = taht) bulunan bir kale-saray inşâsı (tafsilât için bk. E. Esin, *Orduğ: Türk hakan şehri*, *T A D*, 1968, VI, 135—215; B. Szász, *A Húnok*, s. 234) da hâkimiyete işâret idi. „Otağı yıkmak" hükümdarlığa nihâyet vermek mânasına geldiği gibi, hakanın belki de hiç uğramadığı uzak köşelerde bu tahtlı sarayların mevcûdiyeti bölgenin himâye altında olduğunu gösterir ve emniyetini sağlardı. Tahtlar altındandı. Hükümdâra mahsus olup, kanat éliglerine, küçük-kağanlara,

şadlara ve diğer yüksek idâre adamlarına, devleti temsilen resmen hakan tarafından verilen tuğlar (ordu birliklerinde ve gerekli yerlerdeki bayraklar başka idi), Gök-Türk, Uygur, Türgiş ve ihtimâl Karluk devletlerinde tepesine altın bir kurt başı takılmak sûretiyle belirlenirdi. Köbürge (daha doğrusu, davul ile birlikte çalınan diğer mûsıkî âletleri takımı [nöbet, mehter] olup, hükümdar adına çalındığı için mehtere de „tuğ" denirdi, *D L T*, III, 127) hâkimiyet alâmeti idi. Çin imparatoru Wen-ti Şark Gök-Türk hakanı İşbara'nın ölümünden (587) sonra yerine geçen kardeşine davul, zurna, bayrak göndermişti (H. Ecsédy, *A O*, 1968, XXI, 136). Çin imparatorları, Türgişlere hakanlık verirken tuğ ile birlikte davul da gönderiyorlardı. Kotuz veya sorguç, hükümranlık sembolü olarak, börke takılan küçük bir tutam yabanî sığır veya at kuyruğu kılı yahut tüy idi. Türk prens mezarlarında miğfere raptedilmiş mâdenî sorguçlar da görülmüştü. Yine bu mezarlarda taçlara da rastlanmış ise de, bunların İran (Sâsânî) menşe'li olduğu anlaşılmıştır. Türk hükümdarlarının tahta çıkışında, onun bir keçe seccade veya halıya oturtularak (tafsilât için bk. L. Olschki, *The Myth of Felt*, Berkeley, 1949; krş. W. Eberhard, *Oriens*, 1949, II, 157—161) veya kalkan üzerinde havaya kaldırılması resmî tören gereği idi. Hakanın belirli zamanlarda, devlet ileri gelenlerine ve halka törenlerle resmî ziyâfet (toy) vermesi de hükümranlık icâbı idi (Türk hâkimiyet alâmetleri ve cülus törenleri için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 40, 206, 211, 293 v. dd., 509 v. d., 521 v. d.; hatunluk töreni için bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire, 744—840, According to the T'ang dynastic Histories*, Canberra, 1968, s. 117 v.d.).

Hükümdar törenle unvânını alırken, zevcesinin resmen aldığı „katun" (hatun) unvânı da Hunlardan beri Türklerce tanınmakta idi (P. A. Boodberg, *The Language...*, s. 169; E. Benveniste, *Titres et noms propres en Iranien ancien*, Paris, 1966, s. 32). Kağan ve hatun tâbirlerinin önce Türk asıldan olmayan siyâsî teşekküllerde görünmesi, herhalde, yüksek tanhu ve „yen-shih" (= Yin-çü ? : Hun dilinde imparatoriçe, bk. B. Ögel, *Doğu Gök türkleri hakkında vesikalar ve notlar, Belleten*, 1957, XXI, 129 not 170) unvanlarının Hun hükümdar âilesi tarafından kullanıldığı asırlarda başkalarının ancak üçüncü veya dördüncü dereceden rütbeleri gösteren kağan ve hatun kelimesini kullanabilmelerinden ileri gelmiş olabilir. V. asrın ilk çeyreğinden sonra, bilhassa Juan-juan hâkimiyeti devrinde ve Ak Hunlarda, tanhu ve „yen-shih" in yerini tamamen kağan ve hatunun aldığı görünmektedir. Türk devletlerinde hatunlar söz sâhibi idiler. Devlet siyâsetine yön verenler (Mo-tun'un hanımı, bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 89), devlet reisliği yapanlar ve nâib olarak devleti idâre edenler (yk. bk. Sabarlar, Gök-Türk hakanlığı, Uygurlar, Oğuzlar) vardı. Ayrı sarayları ve buyrukları bulunan hatunlar, umûmiyetle devlet meclislerine katılırlar, elçileri ayrıca kabûl ederlerdi (Arıg-kan için bk. Priskos'dan naklen Szász, *A Húnok...*, s. 237). 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabûlünde Gök-Türk hatunları hazır bulunmuşlardı (Liu, *ayn. esr.*, I, 50, 101, 176, 227). Hatunların, gelecek hakanların anneleri olmaları sebebi ile, ilk zevce ve asîl (yâni Türk) olmalarına dikkat edilirdi.

En büyük evlâdın veliahd olması (Primogenitura prensibi) kesin değildi. Asya Hun tarihinde en büyük evlâdın tahta çıkması hâdisesi, diğer kardeşlerden birisinin, babanın yerini almasından daha azdır (bk. M. Mori, *Reconsideration of the Hsiung-nu State, Acta Asiatica*, Tokyo, 1973, sayı 24, s. 16), yâni daha çok liyâkat ön planda tutulmuştur (İdoneitas prensibi). Aynı hal Osmanlılara kadar diğer Türk devletleri için de geçerli olmuştur. Bu hal, kut telâkkisi ile ilgili olmalıdır. Durum belki en iyi şekilde, 2500 yıl önce Konfuçyus tarafından açıklanmıştır : Gök'ün oğlu tâbirini kelimenin dış mânası ile almak doğru değildir. Gök'ün oğlu (imparator), Tanrı tarafından kendisine vazifeler verilen adamdır. Bu vazifenin mutlaka imparatorun oğluna devredilmesi için bir zarûret yoktur. Gök (Tanrı) bunu, ondan alıp, herhangi başka birine verebilir (W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları, D T C F D*, 1944, II, 270; H. G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth*, London, 1951, I. bölüm; krş M. Özerdim, *D T C F D*, 1953, XI, 396, 418). Görüldüğü gibi, tahta çıkmak için şehzâde olmak esâsını bile ilâhî bir kanun saymayan Konfuçyus, şüphesiz, devleti en iyi idâre edecek şahsın iş başına geçmesini tavsiye ediyordu. Türk topluluklarında, iktidar hırsını bu kadar geniş ölçüde tahrik edici bir görüşe müsâade edilmemekle berâber, bu hak, şehzâdelerden yalnız birine de tahsis edilmemek sûretiyle (karizmatik verâset, aş. bk. „Çifte kırallık" mes'elesi), devlet dizginlerinin hükümdar âilesinden en dirâyetlisine verilmesi sağlanmıştır. Fakat bu durumun bile, şehzâdeler arası iktidar mücâdelesini mübah saydığı için, Türk devletlerini zaafa düşürdüğü, bâzan da parçaladığı bir gerçektir. Diğer taraftan veliaht şehzâdeler küçük yaşta iseler, amcaların tahta geçmeleri de töreye uygundu (*Kitâbeler*, II, şark, str. 14). Devlet başkanlarının oturduğu yere „Ordu" (Çince şekli, Ao-t'ot) deniyordu (De Groot, *ayn. esr.*, s. 52; *Eski Türk yazıtları*, IV, 72; *D L T*, I, 124; G. Doerfer, II, 33 v. dd.).

2. İkili teşkilât. Eski Türk devletinde arâzi ve halk iki kısma ayrılırdı: Sağ-sol, şark-garp, şimâl-cenup, ak (sarı)-kara (Ak Hun, Sarı Türgiş-Kara Türgiş v.b.), küçük-büyük (Wu-sunlarda, Bulgarlarda, Macarlarda), iç-dış (Karluklarda ?, Bulgarlarda), Üç-ok-Boz-ok (Oğuzlarda). Bu bölünmede dâima bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı (tafsilât için bk. Hükümranlık). Meselâ Asya Hunlarında sol, Garp Hunlarında, Gök-Türklerde, Uygurlarda sağ üstün idi. Üç-oklar da, Boz-oklara tâbi idi. Bölümlerin başındaki idâreciler, asıl hükümdârın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütür, kendi ülkelerini ilgilendiren hususlarda dış münâsebetlere girer, ancak bütün ile ilgili mes'elelerinde toplanırlardı. Ordular birleştiği zaman herkes mensub olduğu cihete göre sağ veya sol kanatta yerini alırdı.

Asya Hun imparatorluğunda, hepsi tanhu âilesi mensubu olan iki (sol ve sağ) Hsien (Hien, Türkçe : Bilge) élig (kıral) ile iki (sol ve sağ) T'u-ch'i (T'o-ki, Türkçe doğru) élig („4 köşe": bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 490 v. d.) vardı ve bütün imparatorluğa yayılmış olarak büyük başbuğların sayısı 24 idi (Sol ve sağ esâsına dayalı 6'lı ve 24'lü teşkilât için son olarak bk. M. Mori, *ayn. esr.*, s. 20—34). Kanat éligleri imparator âilesinden seçilirdi; nitekim Uldız, Aybars, Oktar, Attila'nın baba tarafından yakın akrabaları idiler; daha sonraki kanat éligleri, İrnek, Dengizik, İmparator İlek'in kardeşleri idiler. Gök-Türklerde İstemi Yabgu, Kağan Bumın'ın kardeşi; Kapgan Kağan zamanında iki şad, Bilge ve Kül-Tegin onun yeğenleri olup, bu misâller daha da artırılabilir. On-oklarda şarktaki beş To-lu boyunun başında beş çor ve garptaki beş Nu-şi-pi boyunun başında beş erkin bulunuyordu. Gök-Türk imparatorluğunda bu rütbe ve makamların sayısı yirmisekiz idi. Ayrıca Sagun, Kök-Sagun, Alpagut gibi çeşitli unvanlar taşıyan vazifeliler vardı.

Bozkır devlet idâresinde başta, ayguçı (R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 75 v. d.) veya üge (öge, bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, s. 27; ayrıca yk. bk. Hazar hakanlığı) olmak üzere, devlet meclisi âzâsı, buyruklar (nâzır, bakan), iç-buyruklar (saray idâresine bakan ?) veya „içirgü kalabur" (iç-kurlavuz = lider, önder; Bulgarlarda) yanında inanç, tarkan, apa, boyla, yula, baga (n), ataman, tudun, yuğruş, külüg, çavuş, atı (Gök-Türklerde) ve babacık (Hazarlarda, bk. *Byz. turc.*, II, 250; sonraları atabey v. b.) unvanlarını taşıyan büyükler bulunurdu (Türk devletlerinde mevcut ve Türklerin en eski devlet kurucu topluluklardan biri olduğu gerçeği unutularak, bilhassa bâzı yabancı araştırıcılarca, çoğuna ısrarla ve birtakım zayıf faraziyelerle Çin, Hind, İran, Moğul menşe'i aranan bu unvanlar hakkında bk. Gy. Németh, *A Honfoglaló..., indeks*; A. Caferoğlu, *T H İ T M*, I, 105—119; M. F. Köprülü, *ayn. mecmua*, II, 17—31; F. Laszlo, *A Kagan és Csaladja, K C s A*, III, 1—39; W. Eberhard, *Bir kaç eski Türk unvanı hakkında, Belleten*, 1945, IX, 323—325; Adnan Sadık Erzi, *Türkiye kütüphânelerinden notlar ve vesikalar I., Belleten*, XIV, 91—95; K. H. Menges, *Altaic Elements in the Proto-Bulgaren inscriptions, Byzantion*, 1951, XXI, 85—118; O. Pritsak, *Stammennamen und Titulaturen der altaischen völker, U A Jh b*, 1952, XXIV/1—2, 49—104; L. Rásonyi, *Sur quelques catégories de noms de personnes en Turc, Acta Linguistica*, Budapeşte, 1953, III/3—4, 325, 332—337; Gy. Györffy, *Die Rolle des Buyruq in der alttürkischen Gesellschaft, A O*, 1960, XI, 169—179; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs célestes*, s. 72—83; B. Ögel, *Über die alttürkische Schad (Sü-baschi)-Würde, C A J*, 1963, VIII/1, 27—42; G. Doerfer, *ayn. esr.*, Wiesbaden, 1965—1967, II—III; L. Bazin, *L'Antiquité méconnue du titre turc Čavuş, Actes du I^e congrés international des Etudes Balcaniques et Sud-East Européenne*, Sofia, 1968, s. 243—252; A. Bombaci, *On the Ancient Turkish Title Eltäbär, Proceedings of the IXth Meeting of the PIAC*, Napoli, 1970, s. 1—66; ayn. mll., *On the Ancient Turkish Title „Şad", Grurajamanjarika Studi Onore di G. Tucci*, Napoli, 1974, s. 167—193).

Gök-Türkler zamanındaki Çin kaynaklarında bir kısmı kaydedilen bu Türk unvanlarının babadan oğula, büyük kardeşten küçük kardeşe intikal ettiği bildirilmektedir (Liu, *ayn. esr.*, I, 132—181). Bunlar arasında en yüksek olanların, yâni devleti tutmakla vazifeli hânedan mensupları tarafından taşınanların verâsete bağlı olmaları mümkündür ve aynı durum Asya Hun devleti için de bahis konusu olabilir (bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, I, 46).

3. „Çifte kırallık" mes'elesi. Türk siyâsî kuruluşlarındaki ikili teşkilât, „çifte kırallık" diye anılan bir nazariyenin ortaya atılmasına sebeb olmuştur. İddiaya göre, kanat kırallarının hareket serbestliklerine sâhip bulundukları, „birbirine muvâzi hükûmet icrâ eden iki hükümdar" olarak ayrı ayrı iktidârı temsil ettikleri bu sistem, aslında, irsî, dinî ve içtimâî köklere dayanmakta ve yalnız Türk göçebelerine mahsus olmayıp, Moğullar, Uralllılar, Tibetliler, Orta-Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir; ancak Türklerde bu, devlet nizâmı seviyesine yükselmek gibi bir seçkinlik kazanmış bulunmaktadır (bk. A. Alfoldi, *A Kettös kiralysag a nomadoknal, K. Arpad Emlékkönyv*, Budapeşte, 1933, Türkçesi : *Türklerde çifte kırallık, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 507—519; ayrıca bk. W. Barthold, *Dersler...*, s. 3; O. Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*, 1—4, *Oriens*, 1950, III, 212 not 10.; bk. mad. KARA-HANLILAR). İlk bakışta doğru görünen bu nazariye, hiç olmazsa, Türk devlet anlayışı ve amme (kamu) hukuku bakımlarından tam gerçeği ifâde etmemektedir. Çünkü Türklerde hâkimiyette bir muvâzilik değil, mutlaka bir tarafın üstünlüğü bahis konusudur. Nazarî bile olsa, bu husus hakanlık alâmeti ile belirlenmektedir. Meselâ Gök-Türklerde altın kurt başlı sancak dâima şark kanadının hükümdârında bulunur, onun sarayının veya otağının önünde dalgalanırdı. Çin imparatoru, 581 yılında, Gök-Türk hakanlığının garp kolunu şarktan ayırmak istediği zaman oradaki Tardu

'ya bir altın kurt başlı sancak göndererek, onu Gök-Türklerin hakanı olarak selâmladığını bildirmişti (Liu, *ayn. esr.*, I, 99). Bu durum diğer Türk devletleri için de böyle idi. Meselâ Asya büyük Hun tanhusu Mo-tun'un yanında onunkine denk iktidarda başka bir şahıs düşünmek ve garpta Attila gibi, kapısı önünde kırallar tarafından nöbet tutulan (bk. P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 103) bir hükümdârın iktidârına ortak başka birisini tasavvur etmek güçtür (Attila mersiyesinde buna dâir işâret vardır, bk. F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 194; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, 1959, I, 240 v. d.). Diğer taraftan, Türklerde hükümranlık hakkının karizmatik vasfı da çifte kırallığa mânidir. Bu bakımdan Hazarlarda, hemen hiçbir sorumluluğu ve icrâ yetkisi olmayan hakanın huzurunda, fiilî hükümdar durumundaki bey veya şadın davranışı son derecede dikkat çekicidir (bk. Dunlop, s. 97 v. dd., 105 v. dd.). Nihâyet aranan nokta, sâdece hüküm sürmek değil, fakat daha da mühimi bir meşrûiyet mes'elesidir; nitekim birden fazla şahsın, aynı devlet idâresinde ve aynı kudrette Tanrı bağışı (kut) ile donatılmış kabûl edilmesi imkânsızdır. Hakan yanında yabgu (Gök-Türklerde) her bakımdan bir yardımcıdır; yine kağan yanında bey veya şad (Hazarlarda), kündâ (kündâ, tafsilât için bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, III, 609—612) yanında yula (Macarlarda), yabgu yanında kül-erkin (Oğuzlarda) hükümdârın namına birer icrâcı idiler. Esâsen Türk siyâsî teşekküllerinde bunların veya bölüm idârecilerinin veya kanat éliglerinin, devlete karşı isyânı göze alamadığı müddetçe, herhangi bir iddiada bulunduğu görülmez. Türklerde, Karizma (kut)'nın kan vâsıtası ile babadan bütün oğullara intikal ettiği inancı vardı (bu sebeple hükümdar âilesi mensuplarının öldürülmeleri hâlinde kanlarının dökülmemesine dikkat edilirdi, bk. M. F. Köprülü, *Türk ve Moğul sülâlelerinde hânedan âzasının idâmında kan dökme memnuiyeti*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1944, I, 1—9; W. Eberhard, *Oriens*, II, 160). Bundan dolayı hükümdârın ölümünden sonra, çocuklar arasında vukua gelen taht mücâdelelerinde ise, içlerinden biri tam başarıya ulaşmadığı takdirde (kut'a nâil olamadığının anlaşılması hâlinde) devlet iki veya daha fazla müstakil parçaya ayrılıp, yeni devletler doğmakta idi (Hunlarda, Bulgarlarda, Gök-Türklerde, Tabgaçlarda, Türgişlerde, hattâ islâm-Türk devletlerinde olduğu gibi). Görüldüğü üzere mes'ele doğrudan-doğruya karizmatik verâsetle ilgilidir.

O halde Türk amme hukuku hükümranlık hakkının paylaşılmasını tanımamaktadır (B. Szász, *A Húnok...*, s. 197; G. Doerfer, III, 161 v.dd.; ayn. mll., *Oriens*, 1971, XXI—XXII, 525). Buna göre, devletin oldukça merkeziyetçi bir vasıf taşıması lazım gelmekte idi. Türk devletinin idâresindeki umûmî tutum da, bu yönde görünmektedir. Asya Hunlarında Hsien (Bilge) ve T'u-ch'i (Doğru) éliğler başta olmak üzere sağlı-sollu onaltı yüksek makamı işgal edenler, ordudan (başkentten) tâlimat alan (B. Szász, s. 240; M. Mori, s. 24) Hun prensleri idiler. Bunlar arasında en yükseği „Sol Hsienlik" olup, dâima velîaht tarafından işgal edilirdi. Yine Çin kaynaklarına göre, başbakanlık mevkiini elinde tutan Hu-Yen boyu ve diğer sol-sağ yüksek idâre mevkîlerini muhâfaza eden Pu, Lan, Ch'iao boyları Hun imparator âilesi ile akraba bulunuyorlardı (M. Mori, *ayn. esr.*, s. 24—39). Gök-Türklerde çeşitli ülkelerin başında vazife gören şadlar, hükümdar âilesine mensub oldukları gibi, On-okların başındaki çorlar ve erkinler de kendilerine, merkeze bağlı olduklarını belirlemek üzere, birer ok verilerek gönderilen başbuğlardı (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 27; Gy. Németh, *A Honfoglaló...*, s. 42). Türgiş kağanı Türk-bodundan idi (*Kitâbeler*, I, şark, str. 18; II, şark, str. 16). Hattâ Bişbalık gibi uzak bölgelerin başına, hânedan mensubu idâreciler gönderiliyordu (*Kitâbeler*, II, şark, str. 25; Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 85 not 4). Attila geniş ülkesinin şarkındaki Urallara kadar olan kısmı oğlu İlek'in idâresine vermişti (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 181). 630'dan önce Gök-Türk imparatorluğunun garp kanadı olan Hazar ülkesi Aşına âilesinden bir prensin idâresinde (J. Marquart, *Streifzüge*, s. 46, 498; K. Czeglédy, *A Korai Kazar történelem...*, s. 125), Karadeniz'in şimâlindeki Bulgar boyları yine Aşına âilesi mensubunun nezâretinde (yk. bk. Bulgar devletleri), Macarların yedi kabîlesi ise, Hazar hakanlığınca vazifelendirilen yedi buyruğun kontrolünde bulunuyordu (Gy. Györffy, *Tanulmányok...*, s. 102 v.d.). Uygur hakanlığında onbir boyun başında onbir kumandan vâli vardı (bk. Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 94; V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's journey*, s. 284, 298; E. G. Pulleyblank, *Some Remarks on the Toquzoghuz Problem*, s. 38). Karluk yabguları Aşına âilesinden geliyordu (yk. bk. Karluklar). 729'da Tohâristan'da yabgu bulunan Kutlug da yine Aşına âilesine bağlanmaktadır (Ed. Chavannes, *Notes additionnelles...*, s. 20, not 2, 49). Mağlûb edilen Türgişlerin başına Bars Bey kağan olmuştu (yk bk.). Büyük Bulgarya devletini meydana getiren 5 boy'dan herbirinin başında hakanın oğulları bulunuyordu (P.B. Golden, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1971, s. 150). Oğuz-Yabgu devleti gibi nisbeten küçük siyâsî teşekküller de şüphesiz aynı tarzda idâre edilmekte idi. Meselâ şarkta Uygur hakanı Moyen-çor, henüz tegin iken Oğuzların başında bulunuyordu (*Şine-usu*, cenup, str. 2). Şimdiye kadar alışılagelen yanlış değerlendirmelere karşı, vergi tahsilâtının ve asker celbinin (aş. bk. Kültür: İktisat, Ordu) devlet sınırları dâhilinde bütün ülke ölçüsünde icrâ edilmesinden de anlaşılacağı

üzere, Türk ilinde bu yüksek idârecilerin, kimseye hesap vermeyen birer „derebeyi" durumunda olmadıklarını belirtmek gerekir.

Ancak, vassallık (tâbilik) statüsü altında hâkimiyete bağlanan yabancı siyâsî teşekküllerin katıldığı imparatorluk (il-hakanlık [élig hakanlık]) 'larda durum biraz farklı görünmektedir. Çünkü tâbi yabancı ülkeler kendi iç işlerinde serbest idiler. Meselâ Asya Hun imparatorluğunda M.ö. 176 yılında yalnız İç-Asya'da bu durumda olanların sayısı 26 idi. Attila zamanında Garbî Hun idâresine tâbi Germen, İranlı, Fin-Ugor ve Islav toplulukların yekûnu ise, otuzbeşin üstünde idi. Bunların merkeze bağlılıkları, hâriçte temsilci bulundurmamak, dış münâsebetlerini Türk devletleri aracılığı ile yapmak, belirli vergi ödemek ve gerektiğinde askerî destek sağlamaktan ibâretti. Campus Mauriacus savaşında Atilla'nın 200 bin kişiyi aşan ordusunda, bu „vasal"ların, Türk usûlü seri harekete elverişli olmayan yaya destek kuvvetleri asıl Hun ordusundan çok fazla idi (B. Szász, *A Húnok...*, s. 280, 297). Türk imparatorluğuna ancak hükümdarları, kıralları, şefleri vâsıtasıyla bağlı olan bu gibi ülkeler, Türk idâresi ortadan kalktığı zamanlarda, kendi kavmî bünyelerinden birşey kaybetmeksizin tekrar ortaya çıkıyorlardı.

4. Siyâsî faâliyet.

Büyük Türk imparatorluklarında siyâsî temasları yürüten dış işleri dâiresi en mühim kuruluşlardan biri idi. Asya Hunlarının merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir hey'et çalışırdı. Garbî Hun imparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faâliyet hâlinde idiler (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 254; F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 136 v.d.). Tabgaçlarda bitekçinler, Gök-Türklerde, Türgişlerde ve Uygurlarda bitegçiler, ılımgalar (*DLT*, I, 143) ve tamgaçılar, Oğuzlarda tuğracılar, devlet meclislerinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tesbit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler. Yazılara tanhunun, hakanın resmî mührü (tamga, tuğra) basılırdı. Casusluk yapmadıkları müddetçe elçilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya ülkenin uzak bir yerinde, belirli bir zaman için, ikamete me'mur edilirdi. Çinlilerin, Hun ve Gök-Türk imparatorlukları içinde (msl. Kapgan Kağan'ın öldürülmesinde, yk. bk.) ve Bizans'ın Garbî Hun imparatorluğunda kesif casusluk faâliyetleri görülmüştür. Bunlarla çok uğraşılmış, meselâ İmparator Rua, Hun topraklarında tâcir, seyyah, oyuncu kisvesi altında, halkı isyâna kışkırtan Bizanslıların memlekete girmesini yasaklamış ve bunu, yaptığı antlaşmada bir madde olarak belirtmişti (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 178). Çinliler Türk devletlerini çökertmek için bilhassa Türk hükümdar âilesi üyelerinin ve idârecilerin aralarını açarak birbirlerine düşürmeğe büyük ehemmiyet vermişlerdir. I. Gök-Türk devletinin Çin tahakkümü altına düşmesinde bu gayretin acı sonuçları kitâbelere kadar aksetmiştir (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 5—7; şark, str. 6; II, şimâl, str. 4—6; şark, str. 6). Yazılı andlaşmalara bile riâyet etmeyen (441, 447 Balkan seferleri bu yüzden yapılmıştı) Bizans'ın iki yüzlülüğü, Türk-şad'ı tarafından elçilerinin yüzlerine vurulmuştu (yk. bk. Gök-Türk hakanlığı). Sâsânîler de hile ile Türk elçilerini öldürtüyorlardı (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 234). Ruslar da aynı şeyi yapıyorlardı (A. N. Kurat, *Karadeniz kuzeyi Türk kavimleri...*, s. 80 v.d.). Çinliler andlaşmalara rağmen Hunları aldatmaya çalışmışlardır (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 89). Türkler, siyâsî andlaşmalarında, umûmiyetle söz vermekle iktifâ ederlerdi; fakat bâzan bunu, Türk halkı arasında yaygın olup karşılıklı dayanışmayı kan kardeşliği hâline getiren and içme (bk. A. İnan, *Eski Türklerde ve folklorda and*, *D T C F D*, 1948, VI/4, 279—290) töreni ile takviye ettikleri de olurdu (bk. Hun-Çin devletleri arasında and içme töreni ile ilgili vesîka [M. ö. l. asır]: De Groot, I, 60 v.d., 223; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 496; Gök-Türklerde, Liu, *ayn. esr.*, I, 64; II, 468 not 49; Uygurlarda, Avarlarda, A. İnan *ayn. esr.*, s. 280; Kumanlarda L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 155; Macarlarda, F. Eckhardt, *Macaristan tarihi*, s. 8).

Türk siyâsetinin dış cephesi, şüphesiz devletin bekasını sağlamaya ve bu bakımdan öncelikle ticârî münâsebetleri tanzime yönelmişti (aş. bk. İktisat). Bunun için Türk hükümdarlarının komşu memleket hânedanları ile akrabalık kurdukları çok sık görülür. Aynı zamanda siyâsî mâhiyetteki bu evlenmeler, bilindiği gibi Türk tarihinde Büyük Hun devleti ile başlamıştı. En tipik örneklerinden biri de Mo-tun ile ilgilidir. Zâten bir Han prensesi ile evlenmiş olan tanhu, M.ö. 179 yılında, Çin'deki huzursuzluk yüzünden iki devlet arasında münâsebetlerin bozulup ticârî faâliyetin aksamasını önlemek maksadı ile, ihtiyar İmparatoriçe Lu'ya evlenme teklif ederek Çin'i ortak idâre etmeğe hazır olduğunu bildirmiş (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 55; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 90), fakat yaşlı imparatoriçeden, saçları, dişleri dökülmüş bir kadın olarak kendini tanhuya lâyık bir zevce görmediğini beyan eden nâzik bir red cevabı almıştı. Yukarıda görüldüğü üzere, Atilla'nın Roma „Augusta"sı Honoria ile evlenme teşebbüsü de aynı mâhiyette idi. Hazarların Bizans ile, Kumanların Kiyef prensliği ile durumları da böyle olmuştur. Gök-Türk ve Uygur hakanları da dâima Çin sarayına kız verip, oradan kız almışlardır. Ancak yabancı prensesler, Türk devletinde hatun, yâni velîahdların anneleri olamazlardı. Bunu bilen Çin sülâleleri, bilhassa Gök-Türk sarayına giden prenseslerin hatun olmalarında ısrar ederlerdi; hakanlığın zayıf zamanlarında bunda başarıya ulaştıkları görülmüş (yk. bk. Şarkî Gök-Türk

hakanlığı) ve Uygurlarda bu durum artık yadırganmaz hâle gelmiştir. Fakat, Türk devletinin birleştirici karakteri icâbı olarak, Türk siyâsetinin bir de iç cephesi vardı. Bu, Türk devlet başkanının vazifeleri arasında sayılan dağınık Türkleri toplamak esâsına dayanıyordu. Türk tarihinde ilk defa Tanhu Mo-tun tarafından (M.ö. 209—174) bu gayeye ulaşıldığı anlaşılıyor. Çünkü o zaman henüz Yakın-Şark ve Avrupa istikâmetinde göç etmemiş olan Türkler, Hun imparatorluğunun Asya'da sağladığı idâre birliği içinde toplanmış görünmektedir. Daha sonraları dünyanın birçok yerlerinde tarihî roller oynayan çeşitli Türk kütlelerinin başlangıçta bu Hun devletinde yer aldıkları, Çin, Bizans, Latin ve islâm kaynakları ile tesbit edilebilmektedir. Dağınık Türkleri toplamak işi ikinci defa olarak Gök-Türk devletinde müşâhede edilir. Büyük kağan Kapgan (692—716)'ın ana siyâsetinden biri bu idi. Türk birliğini gerçekleştirmek gayretleri ile o, „âdeta çağdaş denebilecek bir siyâsî kavrayışa" sâhip bulunuyordu (A.v. Gabain, *Kök -Türklerin tarihine bir bakış*, *DTCFD*, 1944, II/5, 689). Bilindiği üzere, Gök-Türk hâkimiyetinin çökmesi üzerine Türkler bir kere daha etrafa dağılmışlardır.

5. Adliye. Törenin husûsî ve cezâî hükümleri, eski Türklerde yargı usûl ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre, suçlar oldukça şiddetli cezâlandırılmakta idi: Adam öldürmenin cezâsı îdamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin sûrette yasaktı. Ele-geçirilen soyguncu ve suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsâdere edilir, âilesi efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezâsı ölümdü. Zinanın cezâsı da îdamdı. Irza tecâvüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bâzan îdamı gerektirirdi. Hafif suçlular, 10 günü aşmamak üzere hapsedilirdi (tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 500; L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 40 v.d.; Liu, *ayn. esr.*, I, 9; *İbn Fadlan seyahatnâmesi*, Türk trc., s. 64 v.d., 73). Eski Türk topluluklarında devlet teşkilâtının bulunduğu yerlerde cezâ işlerinin kesin hükümlere bağlanması, yâni suçun devletçe tâkibata uğraması, toplulukta „kan gütme" geleneğinin yerleşmesine yer bırakmıyordu (bk. İ. Zichy, *A magyar östörténet*, s. 59).

Adlî teşkilâtın, biri hükümdârın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (Yargu)'nden, öteki de „yargan" lar (= yargucılar, G. Clauson, *Turkish*, s. 963 b) ve maiyetlerinden ibâret olduğu anlaşılmaktadır. Attila kendisine sû-i kast hazırlayan suçlulardan Bigila'yı bir hey'et önünde alenen sorguya çekmişti (Priskos'tan naklen B. Szász, *ayn. esr.*, s. 283, 244). Gök-Türk „ayguçı"sı meşhur Tonyukuk, Kapgan tarafından bu mevkiinden uzaklaştırıldığı yıllarda (705—716) yüksek devlet mahkemesi âzâlığı yapmıştı (Liu, *ayn. esr.*, I, 171; II, 614). İslâm kaynaklarının belirttiğine göre, Hazar hakanlığı başkentinde yedi başyargucı vardı. Bunlar ikişer, ikişer müslümanların, hıristiyanların ve Mûsevîlerin, biri de Islavların ve diğerlerinin dâvalarına bakardı (D. M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 93, 207). Yukarıda kuvvetli hukukî cephesini belirttiğimiz eski Türk siyâsî teşekküllerinde herhalde bilemediğimiz teferruatlı bir adliye cihazı mevcut bulunuyordu.

6. Ordu. Bozkır Türk devletinde hemen her Türk muharip durumunda olduğundan ve askerliğe husûsî meslek gözü ile bakılmadığından, Türk ordusunun, diğer bütün yerleşik ve orman kavimlerindekinden en büyük farkı ücretli olmayışı ve dâimîliği idi (yalnız, daha ziyâde ticâret işleri ile meşgul Hazar hakanlığında yabancı ücretli asker de istihdam edilmiştir).

Yukarıda idâre teşkilâtında saydığımız unvan ve rütbelerin sâhipleri, aynı zamanda, emirlerindeki askerî güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardı. Merkez orduları, barış devresinde, selâhiyetli bir kumandan (Türkçe: buğ, başkumandan: başbuğ kelimesinin aslı ve gelişmesi: boqug - bogug - boğ - boğ [> buğ], bk. L. Bazin, *Oriens*, 1948, I/2, 211)'ın sorumluluğu altında (meselâ, Garp Hunlarında Oniki [Onegesius], Gök-Türklerde Tonyukuk, sonra Kül-Tegin) bulunurdu.

En büyük askerî birlik, 10 bin kişiden ibâret idi. Bu birliğe Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlarda tümen adı veriliyordu (P. A. Boodberg, *The language...*, s. 177; *Eski Türk yazıtları*, IV, 120; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 258). Tümenler 1000'lere, 100'lere, 10'lara ayrılmış ve başlarına ayrı-ayrı kumandanlar tâyin edilmişti. Türk te'sirindeki yabancı ordularda da görülen bu 10'lu teşkilâta, ilk olarak Asya Hun imparatoru Mo-tun devrinde rastlanmaktadır (De Groot, *ayn. esr.*, s. 55; L. Ligeti, *KCsA*, II/1—2, 15; İ. Zichy, *A magyar östörténet*, s. 58). Sağ ve sol (veya şark ve garp) başbuğlarının yüksek idâresi altında yetiştirilen ve onların emirlerinde savaşlara katılan ordunun, bu 10'lu sistem içinde, on-başılardan tümen başılara doğru belirli bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması, esas karakteri askerî olan eski Türk siyâsî kuruluşlarını kabîle kalıbından kurtarıp, devlet bütünü hâline getiriyor (bk. F. Altheim, *Attila...*, s. 126) ve devletin sâhibi bulunan unsuru, barışta ve savaşta, ortak gayeler etrafında birleştiriyordu; bu da, aslında bodun ve boyların sıkı işbirliğinden doğduğunu belirttiğimiz Türk devletinde (yk. bk. İl) sağlamlık ve devamlılığı sağlayan başlıca sâikin askerî teşkilât olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Asya Hunları, Avrupa Hunları, Gök-Türk (meselâ „binbaşı", *Şine-usu kitâbesi*, şimâl, str. 6) imparatorlukları devirlerinde, aynı zamanda disiplini sâyesinde, o çağların en kudretli askerî gücünü meydana getirmiş

olan Türk ordularının mevcudu hakkında yabancı kaynaklarda verilen rakamlar biraz mübalegalı olsa bile, gerçeğe az çok yakın olmalıdır. Bununla beraber Türkler, zamanın ve çevrenin müşkül şartları içinde de yiyecek ve malzeme ikmâllerini kolayca yapmak çârelerini bulmuşlardır. Başka ordular arkalarından binlerce baş sığır sürüleri sevketmek zorunda kaldıkları halde, Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı. Konserve et, Çin'de ve Avrupa'da ortaya çıktıktan en aşağı 500—1000 sene önce Türklerce biliniyordu. Bâzı Latin yazarlarının Hunların ve hattâ çok sonraki asırlarda Macarların çiğ et yediklerinden bahsetmeleri, eyerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini tanımamalarından ileri geliyordu (bk. A. Alföldi, *Magyarország népei*, 1934, s. 67 v.d.; G. Fehér, *Bolgár-Törökök szerepe és müveltsége*, Budapeşte, 1940, s. 96). Her çağın tekniğine göre, en te'sirli silâhlarla donatılmış Türk ordularında (msl., „reflexe" yaylar [aş. bk.], ıslıklı oklar, çengelli temrenler; Sabarlarda „görülmemiş savaş âletleri" yk. bk. Tarih; Kumanlarda, neft atan yangın mermili mancınıklar, bk. A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, s. 12) başlıca silâh ok ve yay idi. Miğfer ve zırh da giyen bozkır Türkleri (Liu, *ayn. esr.*, I, 269; A. v. Gabain, *DTCFD*, II/5, 694) at sâyesinde sür'atli manevra kabiliyetine sâhib oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Türklerin çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek sûretiyle kullanılan çift kavisli „reflexe" yaylardı (K. Sebestyén, *A magyarok ijja és nyila*, Szeged, 1938; G. Fehér, *ayn. esr.*, s. 95; „composé - reflexe" yay için bk. G. Montandon, *Traité d'Ethnologie culturelle...*, s. 407 v.dd.). Oklar da çeşitli idi. Bunlar arasında da, Hunların yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanıldığı bildirilen (L. Ligeti, *ayn. esr.*, s. 5; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 86) ıslıklı (veya vızıldayan) oklar (bk. N. Diyarbekirli, *Hun sanatı*, İstanbul, 1972, s. 119, resim 100) en korkunç olanı idi. Türkler dörtnala giden at üzerinde dört istikamette isâbetli ok atmakta mâhir idiler. Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok-uçları) kullanan ve iyi kement atmasını da bilen Türkler yakın muhârebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç (bk. B. Ögel, *Türk kılıcının menşe ve tekâmülü*, *DTCFD*, VI/5, 431—460) kullanır ve birliklerine göre değişik renkte bayraklar taşırlardı. Kutsal Türk sancağı, tuğ (başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek şeritlerin asılı bulunduğu sırık bayrak) idi. Ayrıca türlü bayraklar vardı (Gök-Türk bayrakları için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 205).

Savaş meydanlarında süvâriler, atların renklerine göre, belirli kanatlarda yer alıyorlardı (M.ö. 201'de Çin İmparatoru Kao-ti'yi kuşatan Mo-tun'un savaş nizâmı böyle idi, bk. De Groot, *ayn. esr.*, s. 63). Bunun dört kozmik cihetle ilgili olduğu ileri sürülmüştür (A. Alföldi, *Türklerde çifte krallık...*, s. 518; A. v. Gabain, *Renklerin sembolik anlamları*, *Türkoloji Dergisi*, 1968, III/1, 107—113; ayrıca krş. J. Harmatta, *Színes lovu népek*, *MNY*, 1946, XLII, 26—34). Eski Türklerin savaş zamanında en çok çekindikleri husus, yağmur yağması ile yayların ıslanarak işe yaramaz hâle gelmesi idi (bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 188). Asya Hunlarından beri bozkırlı Türkler gece seferlerinde dolunay zamanını yâni aydınlık geceleri bu yüzden tercih etmiş olmalıdırlar.

Tûrân taktiği: Okçu süvârilerden kurulu Türk savaş birlikleri, at ile sağlanan sür'at sâyesinde (Türk ordularının „fırtına sür'ati" M.ö. Çin yıllığı *Shi-ki*'de, Latin yazarı A. Marcellinus'da [M. IV. asrın ikinci yarısı], Got yazarı Jordanes [VI. asır], Bizans tarihçisi Priskos ve Ermeni tarihçisi Mateos'da belirtilmiştir: *Attila és Hunjai*, s. 35 v.d.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 523 not 196; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 116; İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını*, *M.F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 267 v.d.), ağır hareketli ve sıkı saflar hâlinde kütle muhârebesi yapan yabancı ordular karşısında üstünlük kazanıyorlardı. Kendi taktiklerini uygulamak için ordularını dâima taarruz esâsına göre düzenleyip, yetiştiren Türklerin savaşında en belirli özellik, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskın şeklindeki taarruzlardı. Böylece çok kere birkaç saat içinde netîce almayı tercih ederlerdi. Uzunca bir süre savaşmak gerektiği zamanlarda Türk birlikleri, çarpışmanın ve savaş sâhasının îcaplarına göre, tam hareket serbestliği içinde mütemadiyen dağılır ve birleşirlerdi. Bozkır savaş tarzını, görerek tasvîr etmelerine rağmen, iyi kavrayamayan Garplı ve Şarklı yazarlara „nizamsız ve telâşlı" gibi görünen (msl., A. Marcellinus, bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 524 ve Ş. Akkaya, *Eski Alman destanlarında Attila'nın akisleri*, *DTCFD*, 1944, II/4, 555 v.d.; Çinli Li-yün, bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 130) bu akıcılık Türk ordularının en büyük meziyeti idi. İşte bu esaslar üzerine kurulu bozkır savaş usûlünün iki mühim husûsiyeti vardı: sahte ric'at ve pusu (yâni kaçıyor gibi geri çekilerek, düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan mahalle kadar çekmek: „Kurt oyunu"). Bu savaş usûlüne, Türk yurdunun kadîm adından dolayı Tûrân taktiği denilmiştir (tafsilât için bk. J. Darkó, *Hadtörténelmi közlemények*, Budapeşte, 1934, XXXV, 3—40; ayn. mll., *Byzantion*, 1935, X, 443—463). Türkler, kazandıkları büyük savaşların çoğunda, üstün bir fizikî güç yanında fevkalâde kuvvetli bir iç teşkilâtlanma ve disiplini gerektiren bu taktiği tatbik etmişlerdir (hattâ daha sonraki çağlarda bile: 1071 Malazgirt, 1396 Niğbolu, 1526 Mohaç v.b.).

Türklerin eskiden beri uygulayageldikleri harp

stratejisi iki esasa dayanıyordu: keşif seferleri ve yıpratma savaşları. Ele-geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi, bu memleket ne kadar uzak olursa olsun, ilk şart idi ve akıncılar vâsıtası ile düzenlenen keşif mâhiyetindeki seferler, bâzan yıllarca sürerdi (Hunlar tarafından Orta-Avrupa'nın zaptı, Oğuzlar tarafından Ön-Asya bölgesinin fethi). Bu keşiflerden müsbet netîce alındıktan sonra yıpratma harekâtına girişilirdi. Küçük akıncı müfrezelerinden başka, daha kalabalık seri hareketli kuvvetlerce düşmanın yığınak merkezlerine, mühim yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltilen bu harekâta, düşman tâkatsiz düşürülünceye kadar devam edilirdi (Çin'e karşı bitmez tükenmez gibi görünen yıldırma seferleri, Dandanakan ve Malazgirt muhârebeleri için hazırlık devreleri). Keşif ve yıpratma seferleri sırasında, düşmanın mâneviyatını bozmak maksadı ile çeşitli korkunç ve inanılmaz rivâyetlerin yayılması da ihmâl edilmezdi (bilhassa Avrupa'da Türklerle ilgili efsâneler).

Türk ülkesini emniyette tutmak ve ânî baskınları önlemek üzere, hudut boylarında belirli genişlikte, insandan ve askerden arındırılmış arâzi bırakmak Türklerin müdâfaa tertiplerinden biri gibi görünmektedir. Mo-tun böyle bir arâziyi düşman tarafa vermemişti. Attila „Anatolios barışı" nda (448) Tuna'nın cenûbunda 5 günlük mesâfeyi kaplayan arâzinin Bizanslılar tarafından boşaltılmasını şart koşmuştu. Macarlarda „Gyepü elve" denilen sistem (F. Eckhardt, *ayn. esr.*, s. 41) bu müdâfaa tertibâtının devamı olmalıdır.

Seferler ve devamlı yıpratma, yıldırma harekâtı arasında, fertleri bir askerlik havası içinde yetişen bozkır Türk halkına sürekli başarılar sağlayan başlıca hususlardan biri de aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan dâimî spor hareketleri idi. Ata binmek, ok atmak herkesin tabiî meşgalelerinden idi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) v.b. mücâdele azmini kuvvetlendirirdi. Kadınların da iştirâk ettikleri çeşitli top oyunları (futbol, golf ve polo'ya benzer nevîleri) Hunlardan beri Türkler arasında oynanmakta olup (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 513) Gök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştı (W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre, Türklerde ve komşularında spor*, *Ülkü*, sayı 87, s. 209—215). Fakat Türklerin, bozkırda nisan ve mayıs ayında ilk gök gürlemesi ile başlayan, sazlı, türkülü, eğlenceli bahar bayramlarında da tertipledikleri at yarışları ve çeşitli müsâbakalar dışında en mühim sporu avcılıktı. Bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mâhiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre M.ö. 62 yılında Hun imparatorunun idâresinde tertiplenen böyle bir sürek avına yüz bin süvâri katılmıştı (De Groot, *ayn. esr.*, s. 202; İ. Zichy, *A magyar östörténet*, s. 92). Diğer bir sürek avında 700 li (aş. yk. 350 kilometre)'lik bir çevre kuşatılmıştı (B. Ögel, *İlk Töles boyları*, s. 814). Altaylarda çok eskiden beri bilinen kayakçılık, bâzı araştırıcılara göre oralardan her tarafa yayılmıştır (bk. H. Ortekin, *Türkler ve kayak*, *Ülkü*, sayı 60, s. 513—516).

Böylece dâimî savaş temrînî vasfındaki spor hareketleri dolayısıyla zindeliği, çevikliği yanında savaşta „yırtıcılığını" koruyan Türk ordularının yerli ve yabancı kaynaklarda kurtlara benzetilmesi dikkate değer (*Kitâbeler*, I, şark, str. 12). Meşhur Tabgaç hükümdârı Tai-wu'ya göre, „kurt sürüsünü andıran Türk ordusu karşısında Çin askeri taydan ve düveden farksız" idi (R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, 1941, s. 638). Diğer taraftan Delhi sultanlığında Husrev Dihlevî'ye göre de „Türk'ün karşısında Hindû, arslan karşısında ceylan gibi" idi (aş. bk. II. bölüm, Kültür: ordu). Uzun seferler esnâsında türlü güçlüklere ve değişik iklim şartlarına kolayca göğüs gerebilmesi, zamanımız araştırıcılarını bile hayrette bırakan Türk ordusu (bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs célestes*, s. 90, 97 v.d., 181), sağlamlığı, kudreti ve silâhlarının üstünlüğü dolayısıyla yabancılar tarafından ilk taklid edilen Bozkır müessesesi olmuştur.

Çin askerî gücünü Türk usûlünde düzenlemek ve donatmak teşebbüsü, önce, M. ö. 318 tarihli andlaşmaya dâhil olarak, Hunlardan askerî yardım alan Chao kırallığında Wu-ling (M.ö. 325—298) zamanında görülmüş (General Li-mu'nun çalışmaları), daha sonra, Ch'in imparatoru meşhur Shih-huang-ti (M.ö. 247—210) devrinde hızlandırılmış (General Mung-t'ien), Han imparatoru Wu-ti (M.ö. 141—89)'nin kumandanlarından Wei-ts'ing ile, bunun yetiştirmesi olup, Hun sisteminde 140 bin kişilik bir süvâri kuvveti çıkaran Ho K'ü-ping (M.ö. 115'e doğru) tarafından başarıya ulaştırılmıştır (L. Ligeti, *Attila és Hunjai*, s. 36 v.d.; R. Grousset, *L'Emp. d. Steppes*, s. 53 v.d.; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 50, 510, 523; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 52, 121). Ho K'ü-ping, Tûrân taktiğini uygulayan ilk yabancı kumandan olarak bilinmektedir. Atlı birlikler teşkili yolu ile Türk silâhları, aslında bozkır Türk süvâri elbisesi olan ceket, pantalon, Hun başlığı ve çizme de Çin'e girdi (P. Pelliot, *T P*, 1926, XXIV, 264 v.d.; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 95; L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 38; B. Szász, *A Húnok*..., s. 510). Sürek avları da orada göründü ve bu ıslâhat ve taklitler Gök-Türkler çağında da devam etti (Liu, *ayn. esr.*, I, 72, 130).

Romalılar V. asır boyunca askerî güçlerini Türklerinkine uydurmağa çalıştılar. O zamanlardan itibâren ordularında 10'lu sistem belirmeğe başladı (daha sonra Avrupa ordularına geçti, bk. B. Ögel, *DTCFD*, 1959, XVIII/1—2, 262 not 2) ve yay Roma askerlerinin baş silâhı oldu (İngiltere'nin Wales bölgesinde Romalıların Hun tarzında yay imalâthanesi için bk. A. Alföldi, *Leletek a Hun korszakból*..., *Archaeologie Hungarica*, 1932, IX, 22 v.dd., 90). Bu sûretle ceket, pantalon da ilk defa garpta göründü ve sonra yayıldı (tafsilât için bk. G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe*..., s. 99 v.d.). Romalılar gömlek giymesini de o sırada Türklerden öğrenmişlerdi (F. Grenard, *Asya'nın üstünlüğü ve düşkünlüğü*, 1941, s. 12). Türk süvârîliği ve techizâtı te'sirini Bizans'ta da gösterdi. Orada yalnız taklit ile kalınmamış, bizzat imparatorlar tarafından bu hususta eserler de yazılmıştı. Ordusunda Türk usûlüne göre geniş ıslâhat yapan İmparator Herakleios (ölm. 641)'un *„Tactica"* adlı eserinde, 700 yılına doğru Mauriacus tarafından yazılan *„Strategikon"* adlı eserde, diğer imparator Leon Phylosophos (ölm. 912)'un yine *„Tactica"* adını taşıyan kitabında (tafsilât için bk. J. Darkó, *Böles Leo Tacticájának hitelessége*, Budapeşte, 1915; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 239 v.d., 250—253), Gök-Türk, Avar, Bulgar, Peçenek, Türk (Macar)'lerin silâhları, techizâtı, savaş usûlleri tanıtılmakta ve Bizans ordusunda ıslâhat lüzûmu belirtilmektedir (tafsilât için bk. J. Darkó, *Influences Touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, *Byzantion*, X, 443—469; XII, 119—147; G. Fehér, *Türk kültürünün Avrupa'ya tesirleri*, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 316 v.d.). Bizans'ta, ünlü kumandan Narses'in 552'deki İtalya Gotlarına karşı savaşında Tûrân taktiğini uyguladığı, tarihçi Agathias'ın tasvirinden anlaşılmaktadır (bk. Gy. Moravcsik, *A Hunok taktikájához*, *K Cs A*, 1924, I/4, 277; A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu tarihi*, s. 174). Vaktiyle Romalıların bile tanımadıkları üzengi de Avrupa'da Avarlarla umûmîleşmiştir (L. Ligeti, *A Magyarság östörténete*, s. 59; R. Grousset, *L'Emp. d. Steppes*, s. 37). Ruslar, daha Kiyef knezliği devrinden itibâren ordularını Hazar, Peçenek ve Kuman te'siriyle yetiştirmiş ve Balkan Islavları, Tuna Bulgarları aracılığı ile hem eğitim, hem techizat (silâh, giyim, tuğ) bakımından Türk tarzında askerî güçlerini meydana getirmişlerdir (yk. bk. Hazar, Bulgar hakanlıkları). Cengiz Han da, 1206'da han ilânını müteâkıp, önce ordusunu Türk usûlünde düzenlemiş, yâni kuvvet mevcutları değişik kabîle birliğine dayanan eski Moğul âdetini terk ederek, on-başısından tümen beyine kadar kendi kabîlesi Manghol (= Moğul) noyanlarından ve nökörlerinden tâyin ettiği 10'lu sistem üzere büyük ve disiplinli ordusunu kurmuştur (bk. *Moğolların gizli tarihi*, trc. Ahmet Temir, 1948, s. 134 v.d., 143 v.d., 149—153).

Yukarıdaki bütün açıklamalardan, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlık karizmaya dayanmakla birlikte töre hükümlerinde ifâdesini bulan zımnî anlaşma (kanunî meşrûiyet), birleştiricilik, askerî karakter, dinî müsâmaha, imperium ve besicilik-çobanlığın, bozkır devletinin husûsiyetlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, eski Türk devletini iptidaî bir aşîret (kabîleler topluluğu) kuruluş ve idâresi zanneden düşüncenin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Aşîrî (tribale) idârede: „âilevî" karakterin hâkim olduğu, savaşların âilece bir „ortak öc alma" sayıldığı, amme (kamu) hukuk ve ferdî hak duygusunun gelişmediği, dolayısıyla başkanın yalnız „velâyet-i hâsse"yi hâiz olduğu, aşîretin en büyük ruhanî reisi bulunduğu, birden fazla aşîretin biraraya gelmesi ile kurulan „konfederasyon"ların da aynı âilevî vasfı taşımakta devam ettiği hatırlanırsa (bk. *Anneé sociologique*'den naklen *M T M*, 1914, I, 199 v.d.; K.N. Duru, *Ziya Gökalp*, 1949, s. 163 v.d.), bu iki siyâsî hâkimiyet arasındaki büyük fark anlaşılır.

Bozkır Türk devletinde asıl ve belki en mühim mes'ele, ilin bütünlüğünü korumak için zarûrî kanun mevzuatının, hürriyet temâyülü ile ahenk içinde tutulmasını sağlamaktı. Bu, son derece güç bir işti. Töre sınırlamaları ile şahıs hak ve topluluk menfaatlerinin çatışmasını önleyerek içtimâî düzeni yürütebilmek, yüksek idâre kabiliyeti isteyen bir hususdu. Devlet başkanının, cesâret ve askerî bakımdan kifâyeti yanında tedbirli, ihtiyatlı ve ileri görüşlü, yâni eski tâbirle „hakîm" olması da gerekiyordu. Tatbikatta bu, gördüğümüz gibi, Türk ülkelerinde umûmiyetle dâima yeni şartlara göre düzenlenen törenin tam olarak yürürlükte tutulması, imparatorluk durumunda ise, cemiyette halkı tedirgin etmiyen içtimâî ve kültürel alışkanlıkların muhâfaza edilerek, ancak huzur bozucu uygulamaların ortadan kaldırılması şeklinde tecelli ediyordu. Törenin hâkim bulunmadığı yerde Türk ilinin dağılması, diğer taraftan il-hakanlıkların çöküşü anlarında, kendi geleneklerine dokunulmamış olan yabancı kütlelerin birer cemiyet bütünü hâlinde tekrar ortaya çıkması bundan ileri gelmekte idi. Eski Türkçe'nin köklü kelimelerinden olan „bilge" sözü (Asya Hunlarından beri, bk. De Groot, *Die Hunnen*..., s. 53 v.d.; B. Ögel, *Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar*, *Belleten*, XXI, 112), „siyâset ve idârede hakîm" tâbirinin karşılığıdır. Türk ilinde başarıya ulaşan Türk hükümdar, devlet adamı ve hattâ hatuna „bilge" sıfatının verilmesi, bilgeliğin Türk idârecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir (siyâset dışı „hakîm"in Türkçe'de başka karşılığı vardır: bükü, bk. *D L T*, III, 228, 303). Türklerin uzun tarihî tecrübelerle kazandıkları siyâsî terbiye sâyesinde, yabancı ülkelerdeki sosyal ve iktisâdî güçlükleri yenerek, kütleleri memnun edici siyâsî teşkilâtlar kurmağa muvaffak olmalarının sırrı, Türk bozkır siyâset anlayışındaki bu „bilgelik" kavramında aran-

malıdır. İşâret edilen prensip, aynı zamanda, „Türklerde devlet toprakları hükümdar âilesinin ortak malıdır“ şeklindeki kanâatin yersizliğini de ortaya koyar. Bu tarz, Moğul devlet anlayışı olup (bk. B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimaî teşkilâtı, TTK*, 1944, s. 169), Türk ile Moğul'u birbirinden ayıramayan bâzı araştırıcılar tarafından Türklere yakıştırılmış ve yaygınlaşmıştır. Türk devletindeki, açıklamaya çalıştığımız ülke kavramı ve meşrûiyet telâkkîsi (kut) karşısında, hânedan mensuplarının çeşitli bölgelere tâyinleri, yurdu şahsî mülk sayarak bölüşme değil, idârî mes'ûliyeti ortaklaşa yüklenme olarak kabûl edilmek îcab eder (aş. bk.).

D. - Din:

Bozkır Türk halkının dinî bir cemiyet değil, daha ziyâde siyâsî vasıfta bir topluluk teşkil ettiğini ve din adamlarının, yerleşik kültürdekilerde, çöl ve orman kavimlerinde görünenin aksine olarak, Türkler arasında mühim bir rol oynamadığını belirtmiştik. Ancak bu durum, eski Türk içtimâî hayatında bir inanç sisteminin mevcud olmadığı gibi garip bir mânaya alınmamalıdır.

a. Totemcilik mes'elesi. Eski Türklerde totemciliğin mevcud olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da kurdun ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere, XIX. asrın ikinci yarısında Orta-Asya Türkleri arasında tesbit edilen ve totemcilikteki „şuringa“ yı andıran put -fetişler (Altaylılarda tözler, Yakutlarda tangaralar, bk. A. İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, 1954, s. 2—5, 42—47) v.b. gösterilmiştir (msl. Z. Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, 1923, s. 33—36; Gy. Németh, *A Honfoglaló...*, s. 68—71; Asya Hunlarında totemcilik izleri, „altın put“, De Groot, *Die Hunnen...*, s. 120; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 77, 118; Gök-Türklerde keçeden kesilmiş tanrı tasvirleri, W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 87 v.b.). Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* adlı eserinde (XIV. asrın ilk çeyreği) 24 Oğuz kabilesini sıralarken, her dört boy için bir kuşu (bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 208) „ongon“ (Türkçe uğur ifâde eden „ong“ sözünden, totem mânasına, bk. Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 68 v.d.) olarak belirtmektedir. Ancak bütün bunları eski Türklerde totemcilik inancının mevcud olduğuna dâir gerçek deliller kabûl etmek müşküldür. Çünkü totemcilik sâdece bir hayvanı ata tanımaktan ibâret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun içtimâî ve hukukî cepheleri de vardır (bk. Z. F. Fındıkoğlu, *Türk âile sosyolojisi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1946, s. 254 v.d.; M. Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, s. 63—69); ancak sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması gerekir.

Totemcilikte „ana hukuku“ yürürlükte iken, Türk âilesi esasta, baba hukukunun ağır bastığı „pederî“ karakterde idi. Bir klan dini olan totemcilikte mülkiyet ortaklığı olduğu halde, Türklerde husûsî mülkiyet büyük rol oynuyordu. Totem inancında aynı toteme bağlı olanlar birbirleri ile akraba sayılır. Halbuki Türklerde kan akrabalığı vardır. Totemci klanda „asalak“ iktisat (avcılık ve devşirme) bulunurken, Türk iktisadı hayvan yetiştiricilik ve zirâat üzerine kurulu idi (aş. bk. İktisat). Totemci topluluklarda her klanın ata tanıdığı ayrı bir totemi bulunur. Türklerde ise, bütün bir kavmin kutlu saydığı bir hayvan mevcuttur. Totemcilikte, yalnız hayvanlar değil, meselâ, bir taş parçası, yağmur suyu v.b. totem olabilir; Türklerde kurdun saygı görmesinin ise, yüzbinlerce baş sürünün otladığı bozkırların korkulu hayvanı olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Kurt efsânesinin toplayıcı bir vasfa sâhip bulunması, klanları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Klanda her fert totemin adını taşır. Türklerde her ferdin, her âilenin ayrı adı vardır. Eski Türklerde „kurt-ata“ nın yaşadığı yer kabûl edilen mağarada belirli törenler tertiplemek geleneği, kurdun vücûdu ile değil, mâzisi karanlıklara karışmış eski bir hâtıranın canlandırılması ile ilgilidir. Nihâyet klan, totemine taptığı halde, Türklerde kurda tapılmaz. Türklerde totemcilikte görülen ve her dokunduğu şeyi kutsallaştıran „mana“ telâkkisî de olmadığı gibi, totemcilikte ruhun ölmezliğine inanılmadığı halde, kâinatı bile ruhlar dünyası olarak bilen eski Türklerde dinî inancın temellerinden birini ruhun ebediliği teşkil eder ve bu sebeple ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilir. Yukarıda bahs ettiğimiz töz (tös) 'ler de, ataların timsalleridir (bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 43; A. T'serstevens, *Les Précurseurs de Marco Polo*, Paris, 1959, s. 253). Esâsen lisaniyatla ilgili araştırmalar da eski Türk topluluklarında totemciliğin mevcud olmadığını göstermiştir (bk. J. Németh, *Noms éthniques Turcs d'origine totemistique, Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 349—359). Çin kaynaklarında, Büyük Hun tanhusu Mo-tun âilesinin „Ejder (Luan-t'e) soyu“ diye anılması (bk. B. Szász, *A Húnok története*, s. 27, 477, 482), o çağlarda Çinliler tarafından hükümdar âilelerine, çoğu hayvan olmak üzere, birtakım atalar uydurulması âdeti (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 65) netîcesi olmalıdır. Kaldı ki, ejder onlarda, tabiata hükmeden tanrılardan biri olduğundan (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 62), tıpkı İranlıların „Tûrân“ kahramanı Alp Er Tunga 'ya Afrasyab (aslı, Frangrasyan: Hind-İran savaş tanrısı, bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte „Türk“ adı*, s. 310) demeleri gibi, ejder de Mo-tun 'un âilesine kolaylıkla yakıştırılmış görünmektedir.

„Ongun“ tâbirine gelince, bunda Moğul te'sirini sezmek mümkündür. Çünkü bir orman kavmi olan Moğullar, aslında „asalak“ iktisada bağlı, âilede „ana hukuku“ nun hâkim olduğu (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 45; B. Ögel, *DTCFD*, 1948, VI/1—2, 21, ayn. mll., *Türk mitolojisi*, 1971, s. 56), aynı zamanda, „totem“ telâkkisi içinde yaşıyan bir topluluk idi (B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimaî teşkilâtı*, 1944, s. 75 v.d., 80 v.d.). „Ongon“ sözünün kökü „ong“ Türkçe olsa bile (uğur, sağ mânası ile: *DLT*, I, 41; A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik, indeks*), tâbir olarak „ongon“ Türkçe değildir (bk. G. Doerfer, *Die türkische und mongolische Elemente...*, II, 390) ve gerçekten de Moğullardan önceki Türk dili vesîkalarının hiçbirinde (*Kitâbeler*, Uygurca metinler, *DLT*) geçmemektedir; *Câmi' al-tavârîḫ* 'te Oğuz boylarının „ongon“ ları olarak gösterilen kuşlar da, Moğul te'sirinden önceki devirlerde aynı Oğuz boyları listesini veren Kâşgarlı Mahmud 'un eserinde (burada Raşîd al-Dîn 'deki damgalar aynen mevcud olduğu halde) yoktur (bk. *DLT*, I, 55—58; Ongun kuşların yer aldığı Abu'l-Gāzî [XVII. asır] 'nin *Şecere-i terâkime* 'sinde, Yazıcıoğlu [XV. asır] 'nun *Tarih-i âl-i Selçuk* 'unda, Raşîd al-Dîn 'den faydalanıldığı mâlûmdur).

Bununla berâber, eski Türklerde „kartal“ inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta-Asya 'da M.ö. II. bin başları olarak tarihlenen Kurat kurganı içinde bir kartal pençesine rastlanmış (B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 17), Kül-Tegin 'in büstünde serpuşun ön tarafında kanatları açık bir kartal kabartması yapılmıştır (Lumir Jisl, *Kül-tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları, Belleten*, 1963, XXVII, 408, resim 11). Bugünkü çeşitli Asya Türk topluluklarında da kartalın mühim yeri dikkat çekicidir (bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 55, 82, 118, 136, 142). Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yüksekte uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması, ona bir kutsiyet izâfesine sebep teşkil etmiş olabilir ve belki de bu sebepten, İlk ve Orta-çağlardan itibâren çok yaygın görünen (eski şark kavimlerinde, Islav devletlerinde, Bizans 'ta, garp devletlerinde) ve şark menşe'li olduğu kabûl edilen hâkimiyet timsali kartalın (bk. A.V. Solovjev, *Les emblémes heraldiques de Byzance et les Slaves, Sem. Kond.*, 1935, VII, 119—164), Türk menşeli olduğu ileri sürülmüştür (bk. M. F. Köprülü, *Ülkü*, 1936, sayı 41, s. 377).

b. Şamanlık mes'elesi. Bozkırlar sâhasına âit eski Türk inancının şamanlığa bağlanması kanâati, geçen asrın 2. yarısında Orta-Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar netîcesinde iyice yerleşmiştir. Gerçekten Yakutlarla Altaylılar bu inanca bağlı bulunmuşlardır (Tanrıları, kozmogonileri, şaman elbiseleri, davulları, törenleri ve duaları hakkında tafsilât için bk. W. Radloff, *Sibirya'dan*, Türk. trc., II/1, 5 v.dd.; A. İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, s. 13, 47, 72—150; S.M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 48—54; *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*, Budapeşte, 1963; mad. ŞAMAN). Ancak bu sâhalarda dünyanın ve insanın yaratılışına dâir vücut bulan rivâyetler Türklere has düşünce mahsûlü olmayıp, çeşitli dinlerden geçen te'sirlerin biribirlerine karışmasından meydana gelmiştir. Meselâ bu rivâyetlerde zikri geçen has isimlerin, birkaçı hâriç hepsi yabancıdır: Kuday, Kurbustan, Körmös, Maytere, Mangdaşire, Burkan, Matmas ve benzeri isimlerle Âdem-Havva ve yasak meyve hikâyesini andıran motifler, bâzı tâbirler (msl. tamu = cehennem), kıyamet, tufan rivâyetleri de bu arada zikredilebilir. Mütehassıslarınca belirtildiği üzere, bu Orta-Asya dinî gelenekleri başta Budizm olmak üzere Hind, İran, Yunan, Yahudi efsâneleri ile, belki eski Türk telâkkilerinden bâzı kırıntıların da katıldığı, Moğul devrinde vücut bulan birtakım hikâyelerin birbiri içine girmesinden teşekkül etmiş olduğu için (bk. A. İnan, *ayn. esr.*, s. 13, 21, 25; Eski Türkçe 'de ruh, can demek olan „tin“ kelimesinin aynı zamanda nefes mânasına gelmesinden [krş. Frans. ruh = sprite, aslı Latince spiritus = nefes almak; Fars. ruh = revan, rüzgâr v.b.] ve ölüm hâdisesinin bedenden „tin“ in çıkıp gidişi kabûl edilmesinden [bk. M. Taplamacıoğlu, *ayn. esr.*, s. 100] dolayı, Kitâbelerde [I, şark, str. 16] doğrudan-doğruya ölümü ifâde eden „uçtu“ tâbirinin şamanlıkla ilgisi olmadığı gibi, yine aynı mânada „şonkar boldu“ [bk. W. Barthold,.. *Dersler*, s. 14] tâbiri de, üstelik, bir cenup te'siridir, bk. R. Giraud, *L'Empire d. Turcs..*, s. 110; ayrıca bk. B. Munkácsi, *Szongor, Nyt. Közlm.*, 1929, sayı 47, s. 309 v.d.), bunlardan Altay, Yakut şamanlığındaki asıl tasavvuru, yâni şaman Türk'ün dinî düşüncesini bulup çıkarmak hemen-hemen imkânsız görünmektedir.

Şamanlık inancı üzerinde en derin araştırmayı yapmış olan M. Eliade, bütün Orta ve Şimâl Asya topluluklarında dinî-sihrî hayatın daha ziyâde „şaman“ etrafında merkezîleştiğini, fakat şamanın dinî faâliyetlerin hepsinde icrâcı durumunda olmadığını, birçok törenlere, meselâ Tanrı'ya kurbanlar sunuluşuna şamanların katılmadığını, hattâ her âile reisinin bu işi yapabildiğini, ayrıca, sihrî-dinî hayat şamanlıktan ibâret olmadığından, her sihirbazın da şaman sayılmadığını ve şamanlıkta hastalara şifâ vericilik esas unsurlardan olmakla berâber, her „medecin-man“ in şamanlıkla vasıflandırılamıyacağını belirttikten sonra, şamanlığı „extase“ (vecd ve istiğrak) tekniği diye târif eder. Bununla berâber, yine ona göre, dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli „extase“ hallerinin hepsi de şamanist „extase“ a dâhil değildir. Şaman, herşeyden önce, kendi husûsî usûlleri vâsıtası ile kazandığı „extase“ hâli içinde ruhunun, göklere yükselmek veya yeraltına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir „transe“ (aşkın) ustasıdır. Bu esnâda bir âlet durumuna düşmekten uzak, aksine, kendisi ruhları hükmü altına alarak ölü-

lerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurmağa muvaffak olur. Hastalanan (ruhları çalınan) kimselere şifâ vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi, insanların dert ve dileklerini arzetmek üzere gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böyle mümkün olmaktadır. Bu husûsiyetleri ile iptidâî topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran şaman „insan ruhunun mütehassısı" olarak halk kütlesinin mâneviyâtına nezâret eder. Fakat fonksiyonu, diğer umûmî dinî-sihrî itikadların temsilcileri ölçüsünde şümullü değildir. Ruhun vâsıtasız olarak müdâhale etmediği, hastalık (ruhun kaybolması), ölüm veya bir tâlihsizlik bahis konusu olmadığı veya bir kurban töreninde herhangi bir „extase" tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı hallerde şamana iş düşmez (bk. M. Eliade, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951, s. 17—53 v.b. Aynı eserde, şamanlığın, dünyanın her yerinde, eski çağların bütün kavimleri ile iptidâî topluluklarda mevcut bulunduğu, Orta ve Şimâlî Asya Türk ülkelerine sonradan Asya'nın cenup bölgelerinden gelmiş olduğu belirtilmiştir).

Görülüyor ki, dinden ziyâde bir sihir karakteri ortaya koyan ve esâsen bir bozkır-Türk inanç sistemi olmayan şamanlığın (A. v. Gabain, *Alttürkische Literatur, Hd. d. Or.*, 1963, V/1, 217), tarihî Türk topluluklarında görülen, aşağıda bahis konusu edeceğimiz, tanrı ve „yer-su" inançları ile bir ilgisi mevcut değildir (ayrıca bk. W. Schmidt, *Rassen und Völker...*, Luzern, 1946, II; W. Eberhard, *DTCFD*, 1947, V/3, 348). Bu ilginin var olabileceği intibaını uyandıran, Türkçe din adamı mânasındaki „kam" ile „şaman" kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da, bizzat „şaman" tâbirinin bir Hind-İran dilinde keşfedilmesi ile (bk. M. Eliade, *ayn. esr.*, s. 430; K.H. Menges, *Oriens*, 1971, XXI—XXII, 549 v.dd., 559 v.d.) geçerliliğini kaybetmiştir. Ancak Türk inancı ile şamanlık arasında hayret edilecek bir intibak hâsıl olmuş ve bu, bilhassa Türklerdeki atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanının şamanik vasıf kazanmasında dikkati çekmiştir. Esâsen şamanlığın en büyük husûsiyeti, nüfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme kabiliyetidir. „Extase" ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması mevzuunda, eski Türk topluluğunun tabiate atfettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yavaş yavaş gelişip, ona yeni unsurlar ekliyerek, bütün bir mâneviyat âlemini belirli bir kadro içine almayı başararak âdeta bir din sağlamlığı kazanmıştır. Mâmafih bu dıştan te'sir yalnız eski Türk dinine mahsus değildir. Din tarihçilerine göre her dinde bu nevîden te'sirler, birleşmeler, yenilenmeler görülmektedir.

c. Tabiat kuvvetlerine inanma. Eski Türkler tabiatta (dağ, tepe, kaya, vâdi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıç gibi) birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bunlar, aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar, iyi ve kötü, yâni iyilik seven ve fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Erkek tanrılar yanında bir de „Umay" denilen ve Hind-İran menşe'li (Humâ) bir tanrıça vardı (bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 35—39). Fizikî çevrede görülen tabiat ârıza ve hâdiselerinin böyle telâkki edilmesi (Halk dinleri) Eski Yunan ve Roma dâhil bütün eski kavimlerde umûmîdir, hattâ hayat tarzı üzerindeki te'sirlerine göre bu ruhlar ve tanrılar, çeşitli topluluklarda değişik şekilde ehemmiyet taşırlar (bk. H. Freyer, *Din sosyolojisi*, 1964, s. 68 v.d.; bu inançların animizm = ruhçuluk ve natürizm = tabiatçılık olarak îzah tecrübeleri için bk. M. Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, s. 53—63). Asya Hunları ilkbaharda (mayıs ayında) Lung-çu bölgesinde ve sonbaharda atalara, tabiat tanrılarına kurbanlar keserlerdi. Hükümdar tanhu, gündüz güneşe, gece tolunaya tâzim ederdi. Hunlar, Gök-Türkler ve Uygurlar, teşebbüslerinin isâbetini ayın ve yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Tabgaçlarda da ilk ve sonbaharlarda atalara kurban sunulur, tapınak makamındaki „taş-ev" içinde kesilen kurbandan sonra, civâra kayın ağaçları dikilirdi ki, bunlardan kutlu ormanlar meydana gelirdi (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 76 v.d., 80 v.d., 94). Avrupa Hunlarında çoktan kaybolmuş savaş tanrısının kılıcı bulunarak Attila'ya teslim edilmiş ve bu, Hun hükümdârının dünya hâkimiyetine alâmet sayılmıştı (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 215 v.d., 250). Eski Türklerde ölüm hâlinde yas törenleri yapılır, kırda ise, ölü çadırının etrafında sür'atli atlarla dolaşılır, saçlar dağıtılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ölenin atları, kuyrukları kesilerek kurban edilir ve ayrıca yemek verilirdi. Bu törenlere „yoğ" deniyordu (*Kitâbeler*, I, şimâl-i şarkî, str. 1; II, cenup, str. 10; Menandros'da Λοχία „Dohia=yoğ" [Türk lehçelerindeki y~d tebâdülü], *A magyarok elödeiröl*, s. 50; Attila için yapılan yoğ töreni, Jordanes'ten naklen F. Altheim, s. 192 v.d.; ayrıca, Liu, *ayn. esr.*, I, 183, 255; C. Mackerras, *The Uighur Empire...*, s. 132 not 44; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 403 v.dd. Çeşitli Türk kavimlerinde eskiden beri bilinen ceset mumyalama ve diğer ölü-gömme, ölü-yakma âdetleri için bk. J. Jaworski - W. Kotwicz, *Quelques remarques sur les coutumes funéraires Turques*, *RO*, 1928, IV, 255—266; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 400, bk. *indeks*).

Bizans kaynaklarına göre, Türkler ateşi de mukaddes sayarlardı (Th. Simocattes'den naklen Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 248; Menandros

'dan naklen *A magyarok elödeiröl*, s. 44 v.d.; ayrıca krş. Hiuen-tsang'dan naklen L. Ligeti, *Bilinmiyen İç - Asya*, s. 88). Fakat yalnız Gök-Türkler zamanında ve hattâ sâdece Garbî Gök-Türk kesiminde görülmesinden, bunun, İran Mazdeizm'inin (Zerdüşt'lüğün) te'siri olup, henüz Türkler arasında yayılmamış bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 101 v.d.).

Kitâbelerde görüldüğü gibi, Gök-Türk çağında, tabiat ruhlarına yer-su (yer-sub)'lar deniyordu. Bu tâbir „yer-suv" şekliyle Uygurlarda da vardı. Yer-sular kutsal (ıduk) sayılıyorlardı. Kitâbelerde yalnız iki yer-sunun adı zikredilmiştir: „ıduq Ötüken" (*Kitâbeler*, I, şark, str. 3, 23—24; II, şimâl, str. 6) ve „tamığ ıduq baş" (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 1; II, şark, str. 29). Bunlardan ilki, bilindiği gibi, kağanlık merkezidir (bunun, P. Pelliot, *Le mont Utukän, chez les anciens Turcs.*, *TP*, 1929, sayı 4—5, s. 212 v.dd.'nda ileri sürülen, Moğul toprak tanrıçası „Etügen" ile bir ilgisi olmamak gerekir, zîrâ Türk inancında, Toprak Tanrıçası olmadığı gibi, tanrıça da yoktur; ancak bölge, Moğul te'siri ile sonradan tanrıça sayılmıştır; ayrıca bk. A.v. Gabain, *Handb. d. Orient.*, 1963, V/1, 218), diğeri de mukaddes Tamığ'ın (Tamır suyunun) kaynağıdır (Gök-Türklerin her yıl mayıs ayında büyük törenler tertipledikleri ve Gök-Tanrı'ya kurban kestikleri yer, bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 458; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 107, 192). Uygurların ünlü Kutluğ-Dağ efsânesindeki kayalık (Kara-Korum yakınında, bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 82) da, millete kudret ve saâdet veren ruh olarak, mukaddes idi. Buraya, eski Türklerin yağmur, dolu yağdırmak, rüzgâr estirmek için sihrine mürâcaat ettikleri bildirilen „yada" taşını da ilâve edebiliriz (tafsilât için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 160 v.d.). Aslî Türk kültüründe kendilerine tapmak bahis konusu olmayan yer-sular, maddî değil (Kimeklerin nehirlere secde ettiklerine dâir Gardizî'nin kaydı eğer doğru ise [bk. *Marvazî...*, s. 108], bunun menşe'i, yakın komşuları olan Fin-Ugorlarda aranmalıdır), mânevî kuvvet şeklinde tasavvur edildiklerinden, kendileri ile ilgili olarak, Eski Yunan'dakine benzer, tanrılar ve âileleri tarzında mitolojiler teşekkül etmemiştir.

ç. Atalar kültü. Ölmüş büyüklere ve atalara saygı, baba hukukunun inanç sâhasındaki belirtisi olarak görülmektedir. Bunun içtimâî ve iktisâdî şartlar dolayısıyla, eski Orta ve Şimâl Asya kavimlerinde bulunabileceği hakkında din tarihi araştırıcılarının düşünceleri Türkler bakımından tarihî kayıtlarla kesinleşmektedir. Yukarıda söylendiği gibi, Asya Hunları ilkbaharda (mayıs) atalarının ruhlarına kurban sunarlardı (Hunlarda Gök-Tanrı'ya ve atalara sunulan kurbanlar ve zamanları, tafsilât için bk. W. Schmidt, *Eski Türklerin dini*, trc. S. Buluç, *TDED*, 1965, XIII, 85—88). Atalara âit hâtıraların mukaddes sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecâvüzlerin ağır şekilde cezâlandırılmasından anlaşılıyor. Attila'nın ikinci Balkan seferinin bir sebebi de, Hun hükümdar âilesi kabirlerinin Bizans'ın Margos piskoposu tarafından açılarak soyulması idi (yk. bk. Garp Hunları). M. ö. 79 yılında benzer bir tecâvüz hâdisesi, tanhuyu, Moğul O-huanlara karşı savaşa zorlamıştı (B. Szász, *A Húnok...*, s. 500, 520). Moğulları ve Bizanslıları bu hırsızlık teşebbüslerine sevk eden sebep, eski Türklerde ölülerin, silâhları, kıymetli eşyası, bâzan tam techizatlı atları, kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi idi. Böylece öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlanacağı düşünülüyordu. Türkler gibi atalar kültüne sâhip diğer kavimlerde, bu inanç, ölen bâzı kudretli kimselerin yarı-tanrı sayılmasına kadar ileri gitmiş iken (meselâ, Eski Yunan'da Heroslar), bunlar ve diğer tanrılar için insanlar kurban edilirken (bk. Hind-Avrupa ve Sâmi kavimlerinde: A. Schimmel, *Dinler tarihine giriş*, 1955, s. 46 v.d., 62 v.d., 65, 103, 160; E. Peterich, *Küçük Yunan mitologyası*, 1959, s. 114, 119; W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre orta ve garbî Asya halklarının medeniyeti*, *TM*, VII—VIII, 174; Moğullarda, Çinlilerde ve diğer uzak-şark kavimlerinde: W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 17; M.N. Özerdim, *Çin dininin menşei meselesi ve dinî inançlar*, *Belleten*, 1962, XXVI, 91 v.d.; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 296 v.d.; A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, 1955, s. 141 v.d.; W. Eberhard, *Çin tarihi*, 1947, s. 61 v.d.; Islavlarda: *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 77 v.dd.; D. M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 99, 206; G. Fehér, *Ethnog.*, 1927, XXXIII, 28 v.d.), Türklerde böyle âdetler görülmez (Ölen Hazar hakanının hizmetçilerinin de kesildiği yolunda İbn Fadlân'ın haberi, umûmiyetle Hazarlar hakkında gerçeklerle bağdaşması müşkül diğer haberlerin çoğu gibi doğruluktan uzaktır [bk. D.M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 107—115]). Eski Türkler arasında da insan kurban edildiği intibaını uyandıracak bâzı kayıtlar, ancak zorlama yolu ile bu mânaya alınabilir. Asya Hunları için, Çin yıllıklarındaki, ölünün „yakınları tarafından tâkib edilmesi" ibâresi tefsir yolu ile bu netîceye ulaştırılmak istenmiştir (bk. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 74, 94). Halbuki, kaynakta hiçbir engel bahis konusu değilken „insan kurbanı" kaydedilmediği gibi, eğer gerçekten mevcut idi ise, bu âdetin Hun imparatorluğunda yaşayan zümrelerden hangisine âit olduğu da tasrih edilmiş değildir. Diğer taraftan Attila'nın ölümü ile ilgili olarak, Jordanes'in—hâdiseden aş. yk. 100 sene sonra—kütle hâlinde insanların öldürüldüğü hakkındaki haberi de, bu müellifin mensub olduğu tahmin edilen Vizigotlarda asırlardan beri mevcut insan kurbanı motifinin tekrarı gibi görünmektedir (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 193 v.d.). Çünkü Atti-

la'yı gömenlerin, mezarın yeri bilinmemesi, gizli kalması için öldürülüp gömüldükleri husûsu, Türk kültürü telâkkilerinin dışında kalan bir keyfiyettir. Hem Moğullarda, hem İndo-Germenlerde görülen bu âdetin hilâfına, Türkler ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşâ eder, mezarların üstüne tümsek yapar veya geniş dâireler şeklinde taş yığar (tâ M.ö. Andronovo kültürü çağından beri bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 23—25; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 37; Liu, I, 42 v.d.) ve hattâ taş heykeller (balballar) dikerlerdi (R. Giraud, *ayn.esr.*, s. 116; G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe...*, s. 30 v.dd.; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 296; ayrıca aş. bk. San'at). Gök-Türk menşe' efsânesinin ikinci rivâyetindeki (Liu, *ayn. esr.*, I, 6; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 86) mes'ele ile ilgili hususlar da tamamıyle başka topluluklardan aktarılarak Türk'e mâl edilmiş durumdadır; zîrâ eski Türklerde geyik motifi yabancı (Ural?) menşe'li olduktan başka (aş. bk. Destan ve efsâneler), deniz tanrıçası da yoktur. Asya Hun imparatoru Kün-çin'in, altın kaplattığı Yüe-çi hükümdârının kafatasını içki kabı olarak kullandığı rivâyeti, yine Bulgar hakanı Krum için benzer bir kayıt (V. Beşevliev, *Proto-Bulgar dini, Belleten*, 1945, IX, 226), Hind-İranlılarda ve Çin'de mevcut (Tsin [Ch'in] devleti zamanında) bir âdetin (W. Eberhard, *Ülkü, Bibliyografya*, sayı 92, s. 190) tekrarından ibârettir. Esâsen bahsi geçen kafatası kültü, bir cenup kültürü mahsûlü olup („Tantrisme" bk. *Le Chamanisme...*, s. 383 v.d., 398 v.d.), Asya kavimleri arasında Moğullara mahsustur (bk. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 57). Bir Latin yazarının Garp Kumanları arasında gördüğünü söylediği—eğer doğru ise—ölen bir Kuman büyüğünün yanına silâhdarının da gömülmesi hâdisesi (L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 153), geç devirde (XIII. asır ortası) bir yabancı te'siri olabilir (krş. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 297); ayrıca bir Uygur hakanının ölümü üzerine, Çinli hatununun da gömülmesi gerektiğini ileri süren kaynağın (Chiu T'ang-shu) ifâdesi de inandırıcı değildir (bk. Mackerras, *The Uighur Empire...*, s. 23—25). Esâsen Türklerde mevcut, ölen erkeğin karısının, kayınbiraderi veya bir yakını ile evlenmesi (leviratus) geleneği dolayısıyla, Türk topluluklarında dul kalan kadınlar tek başına bırakılmazdı (meselâ, aynı gelenek sebebi ile arka arkaya üç Gök-Türk hakanı ile evlenen Çinli prenses için bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 85; II, not 461; ayrıca bk. Gök-Türk hakanlığı). Türk tarihinde bu bakımdan inanılır gibi görünen tek haber, bir Çinli generalin „kurban" edilmesidir (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 516). Hunlara sığınmış olan ve yurdundan kaçması Çin hükûmeti bakımından tehlikeli sayılan bu kumandan gizli vazifeli bir wu (= Çinli rahip)'nun tanhuyu teşviki ile öldürülmüştü. Fakat hemen suç işlediğini anlayan tanhu ellerini göğe kaldırarak tanrıdan af dilemişti. Anlaşıldığına göre, mes'ele aslında tamamen siyâsî olup dinî mâhiyette insan kurban etme düşüncesine dayanmıyordu. Türkler insan kurban etmedikleri gibi, hükümlerini yürüttükleri yerlerde bu âdeti kaldırmaya çalışmışlardır (meselâ, Çin'de; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 35). Bütün bu delillerden sonra „Gök-Türklerde düşman orduları kumandanlarının kurban edildikleri" yolundaki peşin hükümlü tefsirin (bk. W. Barthold,... *Dersler*, s. 13) yersizliği anlaşılır (bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs*, s. 123).

Eski Türklerde kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvanın da erkeği seçilirdi (bk. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 81). En makbûl kurban at olup, bunların iskeletlerine bozkır Türk kavimlerine âit mezarlarda rastlanmaktadır (meselâ, Altaylarda Pazırık mevkiinde; tafsilât için bk. Fr. Hančar, *Das Pferd...*, s. 306 — 321; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 62 — 68).

d. Gök-Tanrı dini. Bozkır Türk topluluğunun asıl dini Gök-Tanrı dini idi. Eski çağlarda başka hiçbir kavim ile iştirâkı olmayan bu inanç sisteminde Tengri (Tanrı) en yüksek varlık olarak yer almıştı. O, yaratıcı, tam iktidar sâhibi idi. Aynı zamanda „semâvî" mâhiyeti hâiz olup, çok kere „Gök-Tanrı" diye anılıyordu. Gök-Tanrı telâkkisinin, toprakla ilgisi olmadığı için, avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu itibârla menşe'inin Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği umûmiyetle araştırıcılar tarafından kabûl olunmuştur. M. Eliade (*Le Chamanisme...*, s. 22 v.d., 182)'ye göre „Orta ve Şimâl Asya toplulukları için karakteristik bir sistem olan" Gök-Tanrı, R. Giraud (*L'Empire d. Turcs...*, s. 102)'ya göre doğrudan-doğruya „bütün Türklerin ana kültü" durumundadır.

Gök-Tanrı itikadının esasları, eski Çin kayıtları, Orhun kitâbeleri ile diğer Türk ve yabancı vesîkalardan az çok tesbit edilebilir (bk. Liu, *Kutcha und seine Beziehungen...*, s. 119; De Groot, *Die Hunnen...*, s. 96 v.d.; W. Eberhard, *Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un biyografileri*, 1942, s. 8; W. Schmidt, *Eski Türklerin dini*, *TDED*, 1965, XIII, 81 v.d.). Buralarda Gök-Tanrı'nın insanların mukadderatına hükmeden bir ulu varlık olduğu belirtilmiştir. And içme de Tanrı adına yapılırdı (De Groot, *ayn. esr.*, s. 223; A. İnan, *Eski Türklerde and*, *DTCFD*, 1948, VI/4, 279 v.d.).

Tonyukuk kitâbesinde Tanrı bâzan „Türk tengrisi" şekliyle o çağlarda „millî" bir Tanrı olarak görünmektedir. Gök-Türklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan, Türklere O'nun tarafından verilmiştir (*Kitâbeler*, I, şark, str. 1, 11; II, şark, str. 10 v.b.). Savaşlarda onun irâdesi ile zafere ulaşılır (Tanhu Mo-tun'un mektubu, bk. M. Mori, *Reconsideration of the Hsiung-nu State*, *Acta Asiatica*, Tokyo, 1973, sayı 24, s. 23; *Kitâbeler*, I, şark, str. 15; II, şark, str. 13 v.b.). Tanrı, ayrıca insanların hayatına da vâsıtasız olarak müdâhale eder. Emreden, irâdesine uymayanı cezâlandıran Tanrı, bağışladığı kut ve ülüg (kısmet)'ü lâyık olmayanlardan geri alır (*Kitâbeler*, I, şark, str. 29; II, şark, str. 34—35). Ulu Tanrı şafak söktürür („tan üntürü"), bitkiyi canlandırır. Ölüm de onun irâdesine bağlıdır (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 10). „Karayol" (kanun, hak) Tanrı'dır. Kırılanları, yırtılanları, o birleştirir... (*Irk-bitig*, IX. asırdan kalma Gök-Türkçe fal kitabı, paragraf 71, 73, 83; bk. *Eski Türk yazıtları* II, s. 85 v.dd.). „Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir... İnsanlar fânî Tanrı ebedîdir" (*Bulgar kitâbesi*, bk. G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe.*, s. 72 v.d.). Türkçe'de ulu varlık mânasındaki Bayat (kadîm), Ogan (kaadir), Çalap (mevlâ) tâbirleri aslında Tanrı'nın sıfatları olmalıdır. Şamanlık eski Türk Gök-Tanrı telâkkisine dokunmamıştır (M. Eliade, *Le Chamanisme...*, s. 168, 182).

Türklerde Tanrı düşüncesinde maddî gökyüzünden, ulu varlığa doğru bir gelişme dikkati çeker. Orhun kitâbelerinde (*Kitâbeler*, I, şark, 1; II, şark, 2), yukarıda mavi göğün, aşağıda kara yerin yaratılışından sonra ikisi arasında insan-oğlunun yaratılmış olduğu kaydedilmiştir. Metinde geçen „kök-tängri" tâbirinin, gökyüzü olduğu âşikârdır. O halde eski çağlarda, yeryüzünde herşeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı tarafından Tanrı kabûl edilmiş olması mümkündür. Fakat yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere ve esâsen göğün bütün dünyayı kaplaması sebebi ile tecessüm ettirilmesine de imkân olmayan Tanrı'nın, zamanla, gökten ayrılarak mânevî kudret hâlini aldığı anlaşılıyor. Yâni, Tanrı ebediliği, „kaadir-i mutlak" lığı yanında, bir şekle sokulamıyan ve „heryerde hazır" olarak biliniyordu. Bir Oğuz'un, İbn Fadlân (X. asır)'a „Rabbinizin karısı var mı?" diye sorduktan sonra, ikisinin birlikte tövbe etmesi, Tanrı'nın insan olamıyacağını düşündüğünü gösterir. Aynı İbn Fadlân (*Seyahatnâme*, s. 63), Oğuzlardan birinin, haksızlığa uğradığı yahut hoşlanmadığı bir işle karşılaştığı zaman, başını kaldırarak „Bir Tanrı" dediğini nakleder. Abû Dulaf (X. asrın ikinci çeyreği)'ın Oğuzlarda put bulunmadığını söylemesi de mânalıdır (bk. F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 44). XIII. asır Uygurları da Tanrı'nın insan veya başka herhangi bir cisim şeklinde tasvir edilemiyeceğini söylüyorlardı (A. T'serstevens, *ayn. esr.*, s. 253). Demek ki, aslî Türk itikadında antropomorfizm (putçuluk) yoktu. Bundan dolayı da putları muhafazaya yarayan yapılar inşâ edilmiyordu.

Kitâbelerin bir yerinde (II, şimâl, str. 11) Tanrı ile yer müsâvi vazife icrâ eder gibi görünmekle berâber, aslında Gök-Tanrı'nın çok eski zamanlardan - belki Hunlardan - beri tek ulu varlığı temsil ettiğine dâir deliller vardır. Hunlar devrinde - üstelik VI—VIII. asırlarda artık vazifesini kaybetmiş olan - güneş, ay, yıldız tanrılarının mevcudiyeti, Gök-Tanrı'nın, tıpkı semâvî dinler (mûsevîlik, hıristiyanlık, islâmlık)'deki gibi, tek kudret olduğu keyfiyetini gölgelendirmez. Çünkü dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din, hiçbir devirde tek itikat ve amelden ibâret olmamış, „hiçbir Tanrı'ya tek başına itâat edilmemiş" ve Tanrı dâima mukaddes sayılan ikinci derecede yan varlık inançları ile çevrilmiştir. Türklerde de Gök-Tanrı yanındaki: Hun devrinde güneş, ay, yıldızlar ve Gök-Türkler çağında, yer ve yer-sular böylece kutsiler („aziz"ler) durumundadır (Bu sebeple V. Thomsen tâ 70 yıl kadar önce „yer-sub" tâbirini „saints" = azizler diye tercüme etmişti, bk. R. Giraud, *ayn. esr.*, s. 104). VII. asır Bizans tarihçisi Th. Simocattes, Gök-Türklerin, mukaddes saydıkları ateşe, suya, toprağa tâzim ettiklerini, fakat yalnız, yerin, göğün yaratıcısı bildikleri Tanrı'ya taptıklarını belirtmiştir (bk. Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 249). Yeryüzünde mevcut dinlerde ulûhiyyet konusunda araştırmaları ile tanınmış W. Schmidt'e göre, daha Hunlarda tek tanrılığa doğru oldukça ileri bir gelişme müşâhede edilen bozkır dininde, Tanrı, Gök-Türkler devrinde mânevî büyük tek kudret hâline yükselmiş bulunmakta idi (W. Schmidt, *Der ursprung des Gottesidée*, Türk. trc., *TDED*, XIV, 77 v.d.). 790'larda Tiflisli St. Abo (bk. S. Szyszman, *De la conversion du roi Khazar...*, s. 531 not 8), Hazarların „bir yaratıcı Tanrı" tanıdıklarını söylemiştir (bk. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 182). Hazar başkentine Bizans'tan gönderilen St. Cyrill (Constantin) ile mülâkatı sırasında (862'de) hakan, hıristiyanların Tanrı'nın „üçlü kişiliği" (Trinity)'ne inandıkları halde, kendilerinin (Türklerin) tek Tanrı'ya îman ettiklerini belirtmişti (Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, *Byzantinoslavica*, *Supplementa*, I, Prag, 1933; bk. A. Zajăczkowski, *Khazarian Culture...*, s. 302). Bulgar Türkleri de yaratıcı tek Tanrı'ya inanıyorlardı (G. Fehér, *ayn. esr.*, s. 72). Burada yanlış bir tefsiri önlemek için belirtelim ki, eski dinlerde görülen gök ile ilgili inançlarda tanrılar (Babil'de Şamas, Mısır'da Amon-re, İran'da Ahura v.b.) hep güneşi, ayı, yıldızları temsil etmişler iken, Türklerin dininde bunlara ikinci planda yer verilerek, bizzat gök, Tanrı sayılmıştır. Gök-yüzünün yekpareliği ile tek Tanrı düşüncesinin yakın ilgisi de açıktır. Gök dinini bütün öteki dinlerden ayıran bu husûsiyet, yukarıda „Hükümranlık" bahsinde görüldüğü üzere, „ilâhî misyon hukuku" anlayışı ile „büyük tarihî başarılara kaynak" vazifesini gören bu inanç sistemini, Orhun kitâbelerinde ifâde edildiği gibi, Türklerin millî dini hâlinde ortaya koymaktadır. Nitekim Tanrı kelimesi de bunu gösterir.

Tanrı tâbiri, Başkırtça hâriç, bütün Türk lehçelerinde mevcud olup (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, II, 578 v.d.), Türkçe'nin temel kelimelerinden biridir (Gy. Németh, *Ülkü*, sayı 88, s. 306). Yazılı kaynak olarak Milâttan önceki Çin yıllığı *Shi-ki*'de, imparator Mo-tun (M.ö. 209—174)'un unvanları dolayısıyla zikredilen Tanrı (bk. De Groot, *Die Hunnen...*, s. 53), Çince'ye „T'ien" olarak geçmiş (bk. Konfucius'un eseri: *Lun-yü*, Çince baskı, Taipei, 1963, s. 232 v.d.; H. G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth*, 1951; krş. *DTCFD*, 1951, XI/2—4, 410, 429; ayrıca yk. bk. Hükümranlık), böylece en aşağı 2500 yıllık bir maziye sâhip bu Türkçe tâbir sonra Moğulca'ya (bk. L. Bazin, *Appartenances linguistiques...*, *Cahiers d'Histoire mondiale*, 1953, I/1, 134) ve diğer bâzı Asya dillerine intikal etmiştir. Eski Sümer dilinde görülen ve Tanrı'ya yakın bir mânaya gelen „Dingir" sözü ile münâsebeti henüz açıklığa kavuşmamıştır (bk. Gy. Németh, *ayn. esr.*, s. 306; ayn. mll., *Probleme der türkischen Urzeit*, *Bib. Or. Hung.*, Budapeşte, 1942—1947, V, 88 v.d.).

Eski Türk din adamlarına umûmiyetle „kam" deniyordu. Türk lehçelerinde bu kelime de yaygındır ve şimdilik ilk olarak Avrupa Hunlarında görüldüğü bildirilmiştir (Ata-kam, Eş-kam; Gy. Németh, *Attila és Hunjai*, s. 224). Gök-Tanrı dininin ne ibâdet şekilleri ve „tengrilik" denilen tapınakları, ne de „tengrilig" (*Irk-bitig*, paragraf 18; krş. *Eski Türk yazıtları*, II, 76) adı da verilen din adamları zümresi hakkında başkaca birşey biliniyor. Asya Hunlarında hükümdârın aynı zamanda baş ruhanî durumunda olabileceği ileri sürülmüş ise de (L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, s. 40), buna dâir kesin bir delil yoktur (Bozkır devresindeki Türklerin dini için bk. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk dini*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1972, III, 1—34).

e. Diğer dinler. Tarihte çeşitli Türk kütleleri, bulundukları çevreye göre çeşitli dinlere de girmişlerdir ve bu durum, islâmiyet hâriç, Türk kavimleri üzerinde menfi te'sirler doğurmuştur. Avrupa Hunlarının kütle hâlinde hıristiyanlığı kabûl ettikleri söylenemez ise de (şimdilik bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1961, III, 17—42), Çin'de devlet kuran Tabgaçlar, karşılıklı içtimâî intikaller yanında Budizm'in de te'sîri ile, 495 yılından itibâren millî unsurları yasak etme netîcesinde Çinlileşmişlerdir. Bununla berâber Tabgaçlar budist san'atında yeni bir devir olan „Wei" san'atının geliştiricisi olmuşlardır (Yün-kang ve Long-men'de Türk mağara kültünün devamı mâhiyetindeki Buddha tapınak ve heykelleri için bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, s. 106 v.d.; W. Eberhard, *Toba devrinde Buddhist kilisesi*, *DTCFD*, 1946, IV/1, 301 v.d.). Gök-Türkler devrinde budist rahip-seyyah Hiuen-Tsang'ın bütün Garbî Gök-Türk sâhasını bir budistler memleketi olarak tasvir etmesine rağmen (yk. bk. Garp Gök-Türkleri), gerçekte Türk halkının bu dine karşı direndiği ve II. Gök-Türk devletince Budizm'in red edildiği mâlûmdur. Ancak Uygurlar zamanında Maniheizm Türkler arasına girmiş (hakan unvanlarında „Ay tengri" ibâresi) ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hâkimiyetleri devrinde iyice yerleşmiştir. Gök-Türk yazısı değiştirilmiş, yerine Sogd menşe'li ve tamamen başka karakterde Uygur yazısı kullanılmıştır. Sonra Budizm'in de intişar ettiği bu safhada Uygur tarihini artık yerleşik kültürden saymak gerekir (A. v. Gabain, *Das uigurische Königsreich von Chotscho, 850—1250*, Berlin, 1961; krş. *Oriens*, 1971, XXI—XXII, 526 v.dd.). Uygurlar bu kültürün de en iyi temsilcilerinden biri olmayı başarmışlardır: Maniheist ve budist eserlerin Uygur lehçesine tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat gelişmiştir. Bunların el yazmalarından bir kısmı, resimli ve ciltli olarak, Bin-Buddha mağara tapınaklarında bulunmuş olup, aralarında X. asır başlarında Gök-Türk alfabesi ile yazılmış kehânet kitabı (*Irk-bitig*) dikkati çekenlerden biridir (bk. *Eski Türk yazıtları*, II, 68-100). Uygur alfabesi ile *Huastuanift* adlı eser (bk. bugünkü Türkçe'ye tercüme, *TDK*, 1941) ve Hiuen-Tsang'ın hal tercümesinin Uygurca'ya Türk mütercimi olan Bişbalıklı Singku Seli Tutung (bk. *TM*, 1936, V, 333 v.d.) tarafından Uygurca'ya çevrilen (X. asrın ilk çeyreği) *Altun Yaruk* (= Altın Işık, bk. S. Çağatay, *Altun Yaruk'tan iki parça*, 1945; Ş. Tekin, *Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmiyen yeni bir çevirisi üzerine*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1965, s. 29—33) ile *Sekiz Yükmek* (bk. L. Ligeti, *Säkiz Yükmäk Yaruq*, *Studia Turcica*, 1971, s. 291—319) aynı derecede mühimdirler. Hece vezninde yazılmış ilâhîler (bk. R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 1965, s. 5-9), Bişbalık, Turfan, Karaşar, Aksu, Yarkent gibi merkezlerde ve „Çöl Pompei'si" diye anılan başkent İdi-kut şehrinde, ayrıca Toyuk, Mortuk, Bezeklik mevkilerinde 1894—1914 yılları arasında birçok Avrupalı bilginlerin yaptıkları kazılarda ele-geçen duvar resimleri, heykeller v.b. (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 351—364; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 108 v.d.) Türk medeniyetinin belgeleridir. Derin bir binicilik ve ok atma sevgisi yanında iyi deri işleyen, aynı zamanda mâhir mâden işçileri (demir, bakır, mâden kömürü) olan ve güzel „çiçekli kumaşlar" imâl eden Uygurlar, kitap basma tekniğini de biliyorlardı. Bu, Çin'de VIII. asrın ikinci yarısından beri mevcut sanılan „blok" usûlü, yâni bir nevî teksir değil, fakat çağdaş matbaanın esâsı olan müteharrik harf sisteminin tatbik edildiği baskı idi. V. Le Coq ve Grünwedel, 1902—1907 yıllarındaki araştırma gezilerinde Turfan'da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış yüzlerce harf bulmuşlardı. Sonra (1906—1909) P. Pelliot'nun Tun-huang'da meydana

çıkardığı Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufâtın en eskileridir (bk. Th. F. Carter, *The invention of Printing in China and its spread westward*, New-York, 1925, s. 102—111, 116 v.d.; Th. Bossert, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 422—426; ayrıca o tarihlerde basılmış metinler için bk. J.C. Risler, *La Civilisation Arabe*, Paris, 1955, s. 113, 171; A. Mazahéri, *La vie quotidienne des Musulmanes au Moyen Âge*, Paris, 1951, s. 261). Nihâyet Uygur yazısı Moğullar tarafından kullanılmış, Timurlular devrinde resmî tahrirat, Altın-Ordu devletinde „yarlığ" lar, XV. asır ortalarına kadar Orta-Asya'da ortak yazı olan Uygur alfabesi ile yazılmış ve bu alfabe, Mançu ve Kalmuk yazılarının esâsını teşkil etmiştir.

Bir kısım Türkler de Mûsevîliğe (bk. Hazarlar) ve hıristiyanlığa girmişlerdi (bibliyografya için bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 318 v.d.; W. Barthold, *Orta Asya'da Moğul fütuhatına kadar hıristiyanlık*, *TM*, 1925, I, 47—100; K. Czeglédy, *Pseudo-Zacharias on the Nomads*, *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 148). Türk nüfûsunun çoğunluk meydana getirdiği sâhalarda bir menfi te'sîri görülmeyen bu yabancı dinler, bu imkânın mevcud olmadığı bölgelerde Türklerin kaybolmalarında rol oynadıkları gibi (Şarkî Avrupa'da ve Balkanlarda Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar), 1000 tarihinde resmen hıristiyan olan Macarların Türk kültüründen uzaklaşmaları, 864'ten itibâren Ortodoksluğu kabûl eden Bulgarların Türklüklerini kaybetmeleri netîcesini doğurmuştur (Türkler arasında yabancı din ve mezhepler ile bunlara âit Türkçe edebî hâtıralar hakkında tafsilât için bk. S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 44—67; ayrıca krş. A.v. Gabain, *Der Buddhismus in Zentralasien*, *Hb. d. Or.*, 1961, VIII/1, 505—510; ayn. mll., *Vorislamische Alttürkische Literature*, *Hb. d. Or.*, 1963, V/1, 207—228). Türklerin kadîm inançları ile bâzı bakımdan uygunluk göstermesi dolayısıyla, Türklüğü takviye eden sâdece islâm dini olmuştur (aş. bk. Müslüman Türkler).

E. İktisâdî Hayat a. At ve koyun: Bozkır Türk iktisâdiyatının esâsını, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları îcabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan - yukarıdan beri Türk içtimâî ve kültürel hayatında büyük ehemmiyetini belirttiğimiz - at'tan başka koyun geliyordu. Tarihi M.ö. 2500'lerde başlatılan Afanasyevo kültüründe koyun kemiklerinin at kalıntıları ile birlikte görülmesine (B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 18) karşılık, Aral gölü bozkır havâlisi kültürünü vasıflandıran, Hârizm'deki Kelteminar kültürü (M.ö. 3000)'nde yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemiklerinin meydana çıkması, fakat koyun ve sığır izine rastlanmaması (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 15) dikkate değer. Demek ki, koyun ile atın insan hizmetine girdiği zamanlar arasında bir muvâzilik vardır. M.ö. 3000 başlarından itibâren Orta-Şark, Mısır ve Şarkî Akdeniz bölgesinde zirâat, hayvancılık ve mâden kullanılışından meydana gelen kültür birliklerinin geliştiği, halkı henüz balıkçı ve avcı durumunda olan bozkırlarda ise, hayvan besleyiciliğe dayalı iktisat sisteminin, daha sonraları (2500'ler) cenuptan gelen te'sirlerle başladığı ileri sürülmekte ise de (K. Jettmar, *Zur Herkunft...*, s. 13 v.d.; aynı müellif [*Les Plus anciennes civilisations d'éleveurs...*, s. 772], koyun ve keçinin, M.ö. 6000'e doğru İran'da ehlileştirildiğini ve az sonra M.ö. 4750'de zirâî ekonomi devrinde öküz ve domuzun meydana çıktığını da iddia eder), işâret edilen bölgeden şimâle doğru bir kütle göçü görülmediğinden, bundan doğan derin bir kültür te'sîrinin mevcud olabileceği şüphelidir (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 25). Bunun yanında, ehlî hayvanlar sırasında koyun ile öküz ve domuzun birarada dikkate alınması herhalde doğru değildir. Bu hayvan kalıntılarının bir kültür tabakasında yan yana bulunması ile, o hayvanların ehlileştirilme yerleri ve zamanları ayırt edilmek gerekir. Meselâ öküz bozkır hayvanı değildir, sulak, verimli, çiftçilik yapmağa elverişli sâhalarda oturanlar için ehemmiyetli bir hayvandır, fakat bozkırlının işine pek yaramaz. Bu sebeple öküz bozkır iktisâdiyatında bir faktör olarak görünmez (öküz kelimesi de aslında İndo-Germence'dir, bk. Gy. Németh, *A Honfoglalô...*, s. 94). Bütün ağır hareketli, kocabaş hayvanlar için de durum böyledir. Domuzun ise, hiç olmazsa başlangıçta, bozkırlarla alâkası olmamıştır. Türkler tarihleri boyunca hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır (W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, s. 21; ayn. mll., *Tobaların hayvancılığı*, *Belleten*, 1945, IX, 487; ayn. mll., *Çin'in şimal komşuları*, s. 62, 94). Ehlî hayvan besleyiciliğin ilk safhasında, domuz Tunguz ve Moğullara; öküz, inek, manda v.b. İndo-Germenlere; deve çöl kavimlerine; at ve koyun Türklere âit gibi görünmektedir. Bu bakımdan, Afanasyevo kültüründe at ve koyun kemiklerinin birarada bulunması daha mânalı bir duruma girer ve Türk bozkır kültürünün başlangıçtaki iktisâdî bünyesi de ortaya çıkmış olur. Ayrıca Hun çağına âit bozkır „Hayvan üslûbu" tasvirlerinde öküz, inek, boğa, manda gibi hayvanların ve domuzun yer almaması dikkat çekicidir. Tabîatıyle daha geç devirlerde Türk bozkırlarında at ve koyun sürüleri yanında sığır, katır, deve v.b. sürüleri de vardır.

b. Beslenme: Bozkırlı Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Priskos'un hazır bulunduğu meşhur ziyâfette Attila yalnız et yemişti. Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhâfaza edebilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Konserve et, Çin'e ihraç edilen başlıca maddelerden idi (B.

Szász, *ayn. esr.*, s. 514). Yahni ve tutmaç başlıca yemekleri idi (F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 382 v.d.). En ünlü Türk içkisi de kısrak sütünden îmâl edilen kımızdı. Bundan hem Çin, hem garp kaynakları bahseder.

Çeşitli içkilerden buğday ve darıdan yapılanına Gök-Türkler „begni" diyorlardı. Oğuzlar boza da yapıyorlardı. Sebzeye karşı fazla istek duyulmazdı. Sütlü darı, peynir, yoğurt aslında bozkır yemekleri idi. Yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılması şeklinde hazırlanan „lo" adlı bir içki Hunlar arasında yaygındı (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 92). Yağ yemesini Çinliler Türklerden öğrenmişlerdi (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 515). Uygurlar (Türkistan'da) üzüm yetiştiriyor, pekmez ve şarap (bor) istihsâl ediyorlardı.

c. Giyim: Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi, deve yünü idi. Eski Türkler bez dokur, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Hunlar Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihrac ederlerdi (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 77). M.ö. I. asırdan kalma, bir Asya Hun hükümdar âilesine âit, Noin-ula kurganında 20 çeşit ipekli kumaş (Çin'den ithal) kalıntısından başka, üzerine bir Hun portresi işlenmiş yün kumaş ile, aplike süslü keçeler bulunmuştur (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 57—60, levha 10). Romalılar keten gömlek giyildiğini ilk defa Hunlarda görmüşlerdi (F. Grenard, *Asya'nın üstünlüğü ve düşkünlüğü*, 1941, s. 12). Hazar prensesi Çiçek'in Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatoriçelik elbisesi (= Çiçekion, bk. *Byz. turc.*, II, 264) orada moda olmuştu (Gy. Moravcsik, *Die Herkunft des wortes Tzitzakion, Sem. Kond.*, 1931, IV, 176). Bozkırın tipik elbisesi ceket-pantalon idi. Süvâri en rahat şekilde ancak böyle giyinebilirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi (bk. Ordu), bugünkü modern giyinmenin proto-tipi olan bu bozkır tarzı, Çin'de M. ö. IV., Avrupa'da M.s. V., Bizans'da VI. asırdan itibâren - daha önceki devirlere âit heykel, kabartma ve resimlerde görülen bol, uzun ve entari şeklindeki giyinmenin yerini almak üzere - Türk usûlüne göre yapılan askerî ıslâhât netîcesinde dünyaya yayılmıştı (Milâd sıralarına âit Hun mezarlarından çıkarılan ceket, pantalon, çizme ve çoraplar için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 58, levha 5, s. 63, levha 6; M.ö. V - IV. asra âit Esik kurganında zırh-ceketli, pantalonlu, çizmeli Türk prensi: Altın elbiseli adam: bk. N. Diyarbekirli, *Kazakistan'da bulunan Esik kurganı, Edb. Fak. 50. Yıl Armağanı*, 1973, s. 295, 298; Eski Türk kıyafetleri için bk. N. Atasoy, *Selçuklu kıyafetleri üzerine bir deneme, Sanat Tarihi Yıllığı*, 1971, IV, 111—151). Başka kavimler kopça kullandıkları halde, Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini, Çinliler ve Moğulların aksine, sola açarlardı (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 95). Pelerin de kullandıkları anlaşılan Türkler, ayaklarına çizme, başlarına börk giyiyorlardı. İleri gelenler, makam sâhipleri, daha çok, başlıklarının daha uzun ve gösterişli olmasından tanınırdı. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgarlara âit vesîkalara göre, umûmiyetle sakallarını kestiren Türk erkekleri uzun kesilmiş saçlı (Hun tıraşı) ve bıyıklı idiler, saygı alâmeti attan inmek, börk ve başlıkları çıkarmaktı (bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, 258; IV, 304; G. Fehér, *Les monuments...*, s. 94; ayn. mll., *Bolgár-Törökök...*, s. 97; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 385; *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 72). Dizin birini yere koymak sûretiyle selâmlamak („Hun selâmı", bk. W. Eberhard, *TM*, VII—VIII, 167) âdet hâlinde idi (Bir bozkırlı Türk'ün nasıl giyindiği husûsunda bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 43 v.d.; Türk devletinde hatunun giyinişi için bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire, 744—840*, Canberra, 1968. s. 117 v.d.).

ç. Demir: Dünyanın en geniş imparatorluklarını kuran bozkırlı Türkler, büyük ölçüde ve çağına göre dâima yüksek bir harp sanâyiine sâhib olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan vâsıtalardan biri demir idi. Demir işleyicilik, mâdencilikte son safha olarak görünmektedir. Ondan önce bakır, bronz ve altın işleyiciliği vardı. Bunlardan ilk ikisine taş devrini aşan hemen her kültürde tesâdüf ediliyor. Afanasyevo kültür çevresine dâhil Minusinsk ve Altay bölgelerindeki buluntu yerlerinde M.ö. 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış bıçak, biz ve teller, küpe ve diğer süs eşyası ele-geçmiştir. İlk Türk merkezlerinden olarak gösterilen Andronovo kültür çağında ise — bütün Orta ve Şimâl Asya'da ilk defa — altın ortaya çıkmakta idi. Bu devirde „çok kudretli ve zengin bir içtimâî hayatın müşâhede edildiği" Altaylar, gerçek bir „altın sanâyii" merkezi idi (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 23). Buradaki mâdenciliğin te'sirleri, cenupta Tanrı Dağlarına kadar hissediliyordu (M.ö. II. bin): Çu ve Arpa, Burmaçap buluntuları hep Andronovo kültürünün izlerini taşıyordu. Bâzı İndo-Germenciler tarafından bile, mâdencilik bakımından Hind-Avrupalı halk üzerinde Altaylı te'sîri kabûl edilmiştir (bk. A. Berthelot, *L'Asie ancienne...*, s. 24 v.d.).

Fakat iktisâdî hayatta ve askerlikte mühim olan asıl mâden demirdir. Demirin ilk keşfedildiği yer olarak bâzan Afrika, bâzan Cenûbî Hindistan (W. Ruben, *II, Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 238), bâzan Şarkî Anadolu (bk. E. Tümertekin, *Anadolu'da demir çağı hakkında, Tarih Dergisi*, sayı 8, s. 147—152) gösterilmiş, M.ö. IV. binlerde Mısır'da, daha sonraları Çin'de, Troya'da ve Mezopotamya'da (M. ö. III. binde, Bağdad civârında, demir paslı kabzası ele geçen, fakat dışarıdan geldiği belirtilen

„Eşmunna kaması": 2700'ler; bk. N. Collinos - Tenthorey, *Ön Asya'da Demir, Ülkü*, 1938, sayı 63, s. 265), demirin tanındığı ileri sürülmüş ise de, bunlar, doğru olsa dahi, fazla bir değer taşımaz. Çünkü meteor ve filiz halde bulunan bu demir madde o çağlarda son derecede azdı ve faydası da yoktu. Gerçek demir çağı bu mâdenden bol miktarda âlet ve silâh yapılması ile başlar (bk. W. Ruben, *ayn. esr.*, s. 240). Bu imkân da Altaylarda, Yenisey nehrinin kaynak bölgelerinde mevcud olmuştur. Altaylılar, bilindiği üzere, çok eskiden beri mâhir demirciler olarak tanınmışlardır. Tarihî devirlerde de aynı bölgede (bilhassa Salınçak ve Onugug havâlisi) yüksek vasıfta sert ve yumuşak çeliklere tesâdüf edilmiş, Şimâl Altaylarda demir eritme ocakları, Ulan-ede (Baykal'ın şarkı) yakınında Gök-Türkler çağından demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. Çin kaynaklarına göre, Yenisey'in yukarı mecrası dolaylarında eskiden beri demir cevheri elde edilirdi. Abakan havâlisinde yüksek vasıfta mıknatıs ve Tuba ırmağı boyunca demir cevheri bulunuyordu (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 139, 147, 163, 218). Yâni insanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda bol demir mâdeninin varlığı eski Türk ülkesinde fark edilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Kurganlarda elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta-Asya'daki kesin tarihi tesbit edilememiş ise de, bunun her halde M. ö. II. bin başlarına rastlaması gerekir, zîrâ daha o tarihlerde Türklerin geniş sâhalara hükmedebilmeleri, sür'at bakımından atın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silâh olarak demir âlet ve vâsıtalarını geniş ölçüde kullanmış olmaları ile açıklanabilir. İlk tarihî büyük Türk imparatorluğunu kuran Asya Hunlarının ancak atın sür'ati ve demirin vurucu gücünün birarada değerlendirilmesi ile anlaşılması mümkün bu başarılarının, daha önceki asırlarda, aynı sâhadaki imkânlar ile desteklenmiş olması îcab eder (Türkler arasında yaygın kutsî demircilik zenâatı ve kılıç üzerine yapılan yemin v.b. için bk. B.Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 66—70). Nitekim M.ö. I. bin olarak tarihlenen Kargalı kurganının (Tanrı Dağlarında) birinci katında demirden yapılmış eşya bulunmuştur ve bu te'sir buraya Yenisey bölgesinden gelmiştir (B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 30). Diğer taraftan, en aşağı M. ö. 1400'lerde Altayların garbında bol miktarda demir istihsâl edildiğini söyleyen W. Ruben'e göre, „tarihî vesîkalara dayanarak bu eski Türk sâhasını demir kültürünün doğduğu yer kabûl etmekte zarûret vardır" (W. Ruben, *ayn. esr.*, s. 240). Hun diline âit M.ö. Çin kaynaklarında muhâfaza edilen en eski Türkçe kelimelerden birinin de demir (tieh-fan) olduğunu (ve kılıç = king-lu) belirtelim (bk. B. Szász, *A Húnok...*, s. 27. Bundan sonra dünyaya yayılmağa başlayan demir çağının istikameti ve tarihleri şöyledir: Hindistan'da M.ö. II. bin ortaları, Mısır'da 1200, Şarkî Akdeniz'de 1100, Orta Avrupa'da 800 yılları...; bk. W. Ruben, göst. yer.; N. C. -Tenthorey, göst. yer.).

d. El san'atları: Demircilik ve mâdencilik başlıca meslekleri arasında bilinen bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren îmâl edilirdi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok kutuları, zırhlar, tolgalar çok kere işlemeli altın ve gümüş ile bezenir (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 165—170. Gök-Türk hakanının altın zırhı için bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 81), san'at değeri olan mâdenî tabaklar, maşrapalar ve heykeller yapılırdı. Çin'den Tuna boyuna kadar uzanan bozkırlara serpilmiş binlerce mezardan bu eserler bol miktarda çıkarılmıştır (bk. Budapeşte'de İkinci Dünya Harbi'nden önce yayınlanmış olan *Archaelogia Hungarica* serisi). Ayrıca muhtelif ev eşyası, at takımları, otağlar ve arabalar, bozkır Türk topluluğundaki esnaf ve zenaatkâr zümresinin çokluğunu gösterir. Halıcıları, kilimcileri, çizmecileri, debbağları, çorapçıları, börkçüleri, dokumacıları, terzileri de bunlara ilâve etmek lâzımdır. Asya Hun çağında bile süslenmek için bir nevî kırmızı boya (ruj) kullanan (bu boya Çin'de moda olmuştu) ve saçlarına güzel kokular süren Türk kadınlarının eskiden beri gergef işledikleri, Priskos'un kaydından anlaşılmaktadır (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 237, 513).

Bozkır Türk halkı arasında mâhir marangozlar, tahta oymacıları da vardı. Asya Hunları masa, sandalye, koltuk, dolap yapıyorlar (Pazırık kurganlarında ortaya çıkan Hun masaları için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 63, levha 6), karyola ve perde kullanıyorlardı. Bu ev eşyasından çoğunu Çinliler Hunlardan öğrenmişlerdi (bk. G. Montandon, *Traité d'Ethnologie culturelle et d'Ergologie systématique*, Paris, 1934, s. 162; Han-shu'dan naklen B. Szász, *ayn. esr.*, s. 509; W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 95; Debbağlık san'atı da Ruslara Bulgarlardan geçmişti, bk. W. Barthold,... *Dersler*, s. 61). Eski Türkler elbiseleri için ütü bile kullanmakta idiler (*DLT*, I, 348).

e. Şehir: Eski Türkler, yaz ayları için zarûrî olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşâ ediyorlardı. Asya Hunlarının, kurban için de binalar yaptıklarını kaydeden Çin kaynaklarına göre, Gök-Türk hakanlarının iskân merkezleri vardı (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 77, 87; *Kitâbeler: ev, bark*). Esâsen Türk hükümdarlarının, biri yaylaklarda, diğeri vâdilerde, su kenarlarında olmak üzere iki merkezleri bulunurdu ve bunlardan ikincisi evlerden kurulu iskân yerleri idi: Mo-tun'un, Lung (ihtimâl Gobi kenarında, kışlık) ve Orhun havâlisinde (yazlık),

İlteriş'in, Çogay (yazlık), Kara-Kum (kışlık), İstemi'nin, Akdağ'da (yazlık), Issık-Köl yanında (kışlık), Tong-yabgu'nun Tokmak'da (kışlık) v.b.; Orhun kitâbelerinin dikildiği yerde bir şehrin bulunması, buranın da, II. Gök-Türk hakanlığının kışlık başkenti olması mümkündür (bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, 1971, s. 79). Zîrâ mâhiyetini iyi bildiğimiz bu hâtıraların dağ başlarına, ıssız yerlere dikilmesi bir mâna ifâde etmezdi. Bundan başka, kitâbelerde zikredilen iskân mahallerinden Amga-Kurgan bir kale olmakla berâber, Toğu-balık her halde bir şehir idi (*Kitâbeler*, I, şimâl, str. 5). Uygurlar tarafından kurulan (Moyen-çor zamanında: 747—759) Ordu-balık (Karabalgasun yanında) şehrinin bâzı kalıntıları mevcuttur (bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 363, fotoğraf). Hazarların Belencer ve Semender adlı şehirlerinden bahsetmiştik (yk. bk. Tarih). Başkent İtil (Hanbalığ) hakkında islâm kaynakları (İbn Rusta, İştahrî, İbn Fadlân, al-Mas'ûdî v.b.) geniş bilgi vermişlerdir (bk. D.M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 89—115). İtil Bulgarlarının başkenti ünlü Bulgar şehrinin harâbeleri bulunmuştur. Tuna Bulgar şehirleri arasında, sarayları ve su te'sisleri ile bilhassa iki tanesi meşhurdur: Pliska ve Preslav (tafsilât için bk. G. Fehér, *A bolgár-Törökök*.., s. 21—31). Fakat Çinli ve Sogdlulara yaptırıldığı bildirilen diğer bir Uygur kasabası olan Bay-balık (Orhun ile Selenga'nın birleştiği bölgede, bugün „Bay-balığın Süme" manastırının bulunduğu yer? bk. A.v. Gabain, *DTCFD*, II/5, 692)'tan ve Şark Gök-Türklerine âit şehirlerden hemen hemen bir iz kalmamıştır. Bunun sebebi, belki eski Türkçe'de şehir mânasındaki „balık" sözü ile açıklanabilir. Bu kelime, aslında „bal"-kökü ile (krş. balçık) bir nevî toprak ifâde etmektedir (Çince tercümesi de böyledir; bk. A.v. Gabain, göst. yer.). Demek ki, Türklerin kurdukları kasabalarda binalar daha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu. İhtimâl senenin ancak bir kısmında kullanılan bu meskenlerin sağlam olmasına pek ehemmiyet verilmiyordu. Asya Hunlarının, evlerini „dövülmüş toprak"tan yaptıklarına Çin kaynaklarında işâret edilmiştir (W. Eberhard, *Ülkü*, sayı 92, s. 172). Ayrıca, eski Türklerin ahşap meskenler yapmayı tercih ettiklerine dâir deliller çoktur. Hazarların evleri hep ahşap (A. Zajączkowski, *AO*, XII, 300; D.M. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 92, 95, 99) olup, yalnız hakan sarayı ile Şarkel kalesi taş ve tuğladan yapılmıştı (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 92, 186). Volga Bulgarlarının evleri de ahşap idi (B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 245). Hattâ eski Türkler şehir surlarını bile ahşap (kalın ağaç kütüklerinden çit şeklinde) inşâ ediyorlardı (G. Fehér, *Les Monuments...*, s. 94; A. Y. Yakubovskiy, *ayn. esr.*, s. 11). Kül-Tegin bark (anıt kabir)'ının duvarları „sıkıştırılmış" topraktan yapılmış, Uygur hakanı Moyen-çor, Kem (Yenisey) üzerinde inşâ ettirdiği taht sarayını „çit" ile çevirtmişti (*Şine-usu kitâbesi*, şark, str. 8). Attila'nın Orta Macaristan'daki başkenti, küçük ve büyük saraylar, halka âit evler, askerî garnizonlar, silâh ve erzak depoları ile baştan başa ahşap yapılardan ibâretti (tafsilât için bk. Priskos'dan naklen B. Szász, *ayn. esr.*, s. 486 v.d.; F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 155; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, V, 269 v.d.). Attila'nın ve hanımının gümüş ve altın levhalar kaplı sütunlarla salonlara ayrılmış, tahta oyma süsleri ile bezeli, masalar, iskemleler, dolapların bulunduğu saraylarını anlatan Priskos, bir de Romalı ustalara yaptırıldığını söylediği hamamdan bahseder. Bu münâsebetle zikredelim ki, Türklerde yıkanma eskiden beri yaygın bir âdet idi. Çin kaynaklarındaki Türk kavimlerinden bâzılarında giyilen elbisenin yıpranıncaya kadar çıkarılmadığına dâir olan kayıtlar (İbn Fadlân da Oğuzlar hakkında aynı şeyi söyler, bk. *Seyahatnâme*, Türk. trc., s. 63; aksi iddia için bk. *DLT*, III, 66) mübalegalı sayılmalıdır. Kaldı ki, aynı Çin kaynakları, meselâ bir Hun boyunun (Yüe-pan) fertlerinin günde üç kere yıkandıklarından bahsetmektedirler (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 89). Diğer taraftan İbn Fadlân (*ayn. esr.*, s. 73)'ın ırmaklarda hem de kadın-erkek birarada yıkandıklarını bildirdiği İtil Bulgarlarının (B. Ögel, göst. yer.) ve Hazarların (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 92) hamamları da vardı. Tuna Bulgarları, hıristiyanlığın kabûlünden iki yıl sonra (866'da) Papa Nikolaus I.'a başvurarak, rahiplerin onlara haftada iki gün (çarşamba, cuma) yıkanmayı yasaklamalarından şikâyet etmişlerdi (bk. G. Fehér, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 317 v.d.). Priskos'un bahsettiği hamam da aynı geleneğin bir şâhididir. Eski Türklerde yalnız siviller için değil, ordularda da seyyar hamamlar (Çerge) vardı ve bu usûl Selçuklular [b. bk.]'dan Bizans'a geçmişti.

Eski Türkler, nâdir de olsa, surlu şehir de yaptırmışlardır. Meselâ, Hun tanhusu Çi-çi'nin M.ö. 36'da Çinliler tarafından yıkılan başkenti böyle idi (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 68 v.d.). Ayrıca Hunlar Kan-su'da Gu-tsang (Kan-çou) adlı bir şehir kurmuşlardır. Burası Hun başbuğu Liu Yüan (ölm. M.s. 310) zamanında inşâ edilmiş ve bu hükümdârın Tanhu Mo-tun soyundan geldiğini göstermek için olacak, Çinlilerce „Ejder şehri" diye anılmıştır (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 77). İtil şehrinin dört kapılı bir suru vardı (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 92, 186). Fakat bozkırlı Türkler umûmiyetle surlarla kapalı şehirlerden hoşlanmamışlardır (Tonyukuk'un sözleri için bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 173); çünkü bu, kendilerine en tabiî gelen yaşayış tarzının îcabı idi. Bilge Kağan'ın memlekette „Çinliler gibi şehirler kurma" teklifini, Türklerin artık „göçebelikten şehirlileşmeğe doğru ileri bir

adımını ifâde eden belirti" şeklinde tefsir (A.v. Gabain, *Kök-Türklerin tarihine bir bakış...*, s. 643; W. Samolin, *East Turkistan*.., s. 74) yerinde değildir. Kendi kültürleri ile mağrur oldukları ve o kültürü yaşatmanın gerekliliği şuuru içinde bulundukları bütün vesîkaları ile bilinen Gök-Türklerin (meselâ, hakan İşbara'nın mektubu, yk. bk. Tarih), bugünkü garp medeniyetinin te'sîrinin netîcesi olarak üstün saydığımız, bir yabancı kültüre geçmek gibi bir niyetleri yoktu. Aksi halde Türkler bu arzularını Gök-Türklerden asırlarca önce gerçekleştirebilirlerdi. Nitekim Tanhu Mo-tun zamanından beri kendilerini, hayat şartlarına ve telâkkilerine uymayan Çin „köylü" kültürüne kaptırmamak husûsunda gösterdikleri uyanıklık bunun delîlidir (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 89). Yukarıda zikredilen Türk şehirleri de „yerleşik" hayat özentisinin mahsûlü değildi. Esâsen, sâdece istek ile de şehir kurulamazdı. Bunun için kesîf zirâî kültüre ve dolayısıyla önce köylerin teşekkülüne ihtiyaç vardı. Halbuki, şehir meydana gelmesi için varlığı zarûrî köy grupları biçiminde iskân Türklerde görülmemektedir. Kaynaklarda Peçenek, Oğuz, Hazar ve İtil-Bulgar ülkelerinde şehre çekirdek teşkil edecek mânada „köy" bulunmadığı bilhassa belirtilmiştir (*Hudûd al-'âlam*, s. 312; Dunlop, *ayn. esr.*, s. 93). Bununla berâber, yukarıdakiler gibi, mevcut imkânlar dolayısıyla sonradan şehir hâlinde gelişen—planı muayyen eski Roma ordu karargâhlarına benzer—askerî mâhiyette kaleler ve şehir-kale (= hisar, Türkçe: kermen)'ler Türklerde mevcud olmuştur. Meselâ, Gök-Türkler çağında, harâbeleri hâlâ görülen Çargelan, Çumpal, Caldıvar, Atbaş, Sırdakbeg (veya Koyungar-başı), Manakeldi v.b. kaleleri (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 173—176) Tanrı Dağları ve daha ziyâde Issık-Köl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar, ipek yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile, ticârî bakımdan da mühim müstahkem mahallerdi. Fergana'da Pençikent'te Gök-Türk devri harâbelerinin rastlandığı bölgelerde, bunların askerî değerde daha birçok benzerleri bulunuyordu. Aşpara, Kayında, Şiş-tübe, Ak-su, Ak-tepe, Tölek, Sukuluk, Cul (veya Cilarık), Çumış, Sarıg, Yakalıg kale-şehirleri ve daha birçok kervansaray ve küçük kasaba, ya Karluklar tarafından kurulmuş veya Gök-Türk çağında gelişip, Karluklar zamanında ehemmiyeti devam eden yerlerdi (bk. mad. KARLUKLAR). Hazarlarda Şarkel kalesi müdâfaa için kurulmuştu. Tuna Bulgarlarının Pliska ve Preslav şehirleri de aslında birer kale idi (G. Fehér, *Les Monuments...*, s. 41, 51). İtil ve Bulgar şehirlerinin ticârî bakımdan ehemmiyetinden bahsedilmişti. Tıpkı buraları gibi birçok Oğuz şehirleri de: Karacuk, Sütkent, Altun-tepe, Yengi-kent, Çuy-tepe, Savran, Sayram, Karnak, Turtkul-tepe, Çend, Suğnak, İşkan, Çardarı, Bayır-kum v.b. X. asırda kurulmuş, yine yol güzergâhında ve ticârî bakımdan faâl merkezlerdi (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 334—341; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s. 37—42; Eski Türk şehirleri ve mimarî özellikleri için bk. E. Esin, *Orduğ. Başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri*, *TAD*, 1968, VI, 135—215). Çünkü ticâret mes'elesi, bozkır Türk devletinin çok ehemmiyet verdiği bir hususdu.

f. Ticâret: Türk devletleri, komşu milletlere umûmiyetle canlı hayvan, deri, kösele, kürk, hayvanî gıdalar satar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Asya Hunları, Gök-Türkler, Uygurlar Çin ile; Garp Hunları da Bizans ile bu esaslarda ticâret anlaşmaları yapmışlardı. Türklere Çin'den pirinç, ipek, ipekli kumaş, arpa; Roma ve Bizans'tan da diğer ihtiyaç maddeleri gelir; Türkler de onların eksiklerini tamamlarlardı. Margos (434) ve Anatolios (447) andlaşmalarının bâzı maddeleri Bizans-Hun ticârî münâsebetlerinin tanzimi ile ilgili idi. Çin-Hun sınır kasabalarında cereyan eden ticârî faâliyetlere Çin çok ehemmiyet verirdi (İ. Zichy, *A maygar östörténet*, s. 60; 550—600 arasında Çin-Türk ticâret münâsebetleri için bk. H. Ecsedy, *Trade and War relations between the Turks and China in the Second half of the 6 th. Century*, *AO*, Budapeşte, 1968, s. 131—180). 734 tarihli anlaşma ile Ling-çu'daki So-fang şehrinin ortak pazar yeri olmasına karar verilmişti (Liu, I, 176, 227). Orhun kitâbelerinde de devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticâretin ehemmiyeti belirtilmiştir (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 8; II, şark, str. 25, 41).

Fakat Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebeb olan büyük kazanç vâsıtaları da vardı ki, bunların başında, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında nihâyete eren meşhur ipek yolu kervancılığı geliyordu. Daha I. Gök-Türk devleti kurulduğu zaman İstemi-Anûşirvân ittifâkı netîcesinde Ak Hun - Eftalit devletinin yıkılmasına ve sonra da İran'a karşı Türk-Bizans anlaşması gibi milletlerarası çapta siyâsî münâsebetlere sebebiyet veren (yk. bk.) bu yolun geçit yeri olan İç-Asya bölgesi, tâ Hunlardan Uygur hakanlığının sonuna kadar aşağı yukarı 1000 sene müddetle, Türklerin ve Çinlilerin ele-geçirmek istediği bir bölge idi. Türkler hiçbir zaman bütün Çin'i istilâ gayesini gütmemişler; Çinliler de devlet sınırlarını Türk hakanlıklarının merkezi olan Orhun ve Ötüken'e kadar genişletmeyi düşünmemişlerdir. Türkler karşısında Çin, bu ipek yolunu elinde tuttuğu müddetçe müdâfaada kalmayı tercih etmiş, Türkler de Çin'e sık sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutup, İç-Asya'da hükümlerini yürütmek istemişlerdir. Hunlar ve I. Gök-Türkler zamanında gerçekleşen bu maksat, IX. asrın 2. yarısında Şarkî Türkistan'da Uygurların, Garbî Türkistan'da Türgişlerin ve bilhassa Karlukların kur-

dukları siyâsî teşekküllerle tekrarlanmış, nihâyet 751 Talas savaşını Karlukların desteği ile islâmların kazanması Çin'in Garbî Asya ile ilgisini kesmiştir; bu da, yukarıda açıkladığımız, İç ve Garbî Asya'da, Uygur, Karluk, Oğuz Türk şehirleri ve ülkelerinin mâmurluğunu meydana getirmiştir. Bilindiği gibi, Hazar Devleti de Çin, Orta-Asya, Yakın-Şark ile Şarkî, Orta Avrupa ve İskandinavya arasındaki kıt'alar arası yolların kavşak noktasındaki mevkii ile, temelleri ticârî siyâsete dayanan bir devletti; İtil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerdeki başkent Han-balık şehri ile, daha sonra Volga Bulgarlarının başkenti Bulgar şehri bu hususta başrolü oynamıştı.

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Cenûbî Sibirya-Altaylar-Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan yol da canlı bir ticârî faâliyete sâhipti. İpek yoluna şimâlden muvâzi olarak uzanan bu yola „kürk-yolu" denilmektedir (bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 18; ayn. mll., *A magyarság östörténete*, s. 54 v.d.). Buranın asıl ticâret metaı, sincap, sansar, tilki, samur, kakım, kunduz, vaşak v.b. kürkleri ve bunlardan yapılan sahtiyan, ayakkabı, çizme v.b. idi. Başlıca tüccarlar da Oğurlar (Garp Türkleri) ile onlardan bir kol hâlinde gelişen Bulgar Türkleri idi. Karadeniz şimâli düzlüklerden Balkanlara giden Tuna Bulgarları bu defa Orta Avrupa-Bizans yolunun hâkimleri olarak iktisâden yükselmiş ve o devir Balkanları ve Şarkî Avrupa'sının en zengin şehirlerini kurmuşlardı (Preslav, Pliska şehirleri için bk. G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 21—31; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, s. 255—275).

g. Zirâat: Oğur Türkleri aynı zamanda iyi çiftçi idiler. Kendilerini Şark Türklerinden (Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuzlar) ayıran başlıca vasıf da, tâcirlikleri yanında, bu yaygın zirâat kültürüne bağlı oluşlarıdır (yk. bk. Tarih). Bununla berâber Şark Türklerinin de elverişli bölgelerde zirâatle meşgul oldukları görülüyor (W. Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türkler*, s. 22; ayn. mll., *TM*, VII—VIII, 169). Bozkırlar sâhasının çoğunluğunu otlaklar teşkil etmekte ise de, zirâate müsâit yerleri de vardı. Meselâ Çin kaynaklarına göre Hunlar, buğday ve darı ekip biçiyorlardı (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 94). Bir Çin yıllığı, şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarında ekin ermediğini yazar (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 504). Yine aynı kaynaklar bir Hun buğday cinsi ile, bir Hun fasulyasından bahsederler (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 504, 515). Altay ve Sayan dağlarında hububat zirâatinin en az 3 bin yıldan beri yapıldığı, arkeolojik kazılara dayanılarak ileri sürülmüştür (bk. H. Ortekin, *Ülkü*, sayı 60, s. 516; sayı 61, s. 90). Gök-Türklerde her âilenin ekip biçtiği ve suladığı arâzisi vardı (St. Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue*, *JA*, 1877, s. 170, 175; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 198). Kapgan Kağan'ın Çin ile yaptığı 698 tarihli andlaşmanın bir maddesi, Çin'in Gök-Türklere 3 bin zirâat âleti ile 100 bin hu (aş. yk. 1.250 ton) tohumluk darı teslim etmesi hükmünü taşıyordu (Liu, I, 161, 215). Bu tarihî bilgiyi arkeolojik kazılar desteklemektedir. Hunlar zamanında Altay bölgesinde açılmış sulama kanallarına tesâdüf edilmiştir (Başkaus'da Çulışman ırmağı yakınlarında; bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 88). Tötö ırmağından açılan kanal ve bu bölgeye yakın Ak-tura kanalı, Altaylarda zirâat yapıldığını te'yid eder. Selenga-Baykal gölü arasındaki, İvolgi ve İlmova adlı yerlerde çeşitli saban demirleri (Çin'den ithal), oraklar, değirmen taşları bulunmuş, ayrıca hububatı muhâfaza etmeğe yarar çukurlar görülmüştür (tafsilât için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 89 v.d.). Selenga bölgesinde Gök-Türklere âit kurganlarda, kürek ve pulluklara rastlanmıştır. Bu çağda da birçok muntazam sulama kanalları açılmıştı. Gök-Türkler zamanında kullanıldığı anlaşılan Tötö kanalının boyu 10 kilometreye yakındı ve o kadar yüksek teknik bilgiye dayanmakta idi ki Ruslar 1935'te bu kanalı aynen kullanmağa karar vermişlerdi (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 164). Bâzı Karluk ve Oğuz iskân yerleri de aynı şekilde sulanmakta idi (B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 329, 340).

Bozkır devletinin iktisâdiyatı, mağlûp ve tâbi memleketlerden alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka, halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Asya Hun imparatorluğunda husûsî me'murlar vergi toplarlardı. Bu me'murları uzaklaştırmak cüretini gösteren Moğul O-huanlara karşı sol T'o-ki élig'i savaş açmıştı (B. Szász, *ayn. esr.*, s. 502). Gök-Türkler ve Oğuzlar mâliye ve tahsil me'murlarına amga (veya ımga) diyor ve devlet hazînesine „ağlık" adını veriyorlardı (*Eski Türk yazıtları*, IV, bk. *indeks*; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 7; *DLT*, I, 128). Tahsilât her halde aynî olarak yapılıyordu. Hazarlarda Islav kavimleri ev veya saban başına bir kılıç veya bir samur derisi (para nâdir veriliyor), Bulgarlar da ev başına bir samur kürk vergi veriyorlardı (Dunlop, *ayn. esr.*, s. 233). Kumanların büyük gelir kaynaklarından biri de, Volga havzası - Kırım (Suğdak limanı) -Karadeniz - Trabzon arasındaki işlek ticâret yolundan sağladıkları vergi ve gümrük resimleri idi (A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, s. 7, 14 v.d.). Ayrıca, tabîatıyle, geniş Altaylar bölgesinde demir, Tanrı Dağlarında, Kaşgar-Kuça havâlisinde altın, gümüş, bakır, kurşun, kükürt mâdenleri Hunların ve Gök-Türklerin; Tuna'da Maroş havzasındaki tuzlalar Bulgarların; Kafkaslarda altın ve gümüş mâdenleri Hazarların kontrolü altında idi. Asya Hunlarına âit para ortaya çıkmamıştır. Bâzı Türk kurganlarında Çin paraları ele-geçmiştir. Orta-Şark Hunlarına âit, M. IV. asır ortalarında

basılan paralar Sâsânî parası taklididir (bk. K. Czeglédy, *Nomád népek...*, s. 64). Esâsen o çağlarda Türklerde tedavül edilen para olarak, üzeri hükümdârın resmî mührü ile damgalı ipek veya pamuk kumaş parçasının kullanıldığı anlaşılıyor (A.v. Gabain, *DTCFD*, II/5, 693). Mâdenî Türk parası (*yarmak*), Gök-Türkler (Türgişler) çağında görünmektedir. Bâzısında Türk geleneği uyarınca damgalar da bulunan bu paralardan bir kısmı Sogd harfleri ile Türkçe, bir kısmı Sogdca yazılıdır (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 217 not 2; *Eski Türk yazıtları*, II, 169; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 194).

F. Edebî Kültür ve San'at

a) Destanlar ve efsâneler: Türk bozkır hayatının — sonsuz mücâdelelerle dolu — hâtıralarını taşıyan bu çok zengin edebiyat nevînde kurttan türeme, gökten inen ışıktan olmak (bk. B. Ögel, *Uygurların menşe efsânesi*, *DTCFD*, II/1—2, 17—24; ayn. mll., *Türk mitolojisi*, s. 73—86) „Bozkurt", „Kutlu-dağ" v.b. efsâneleri, Türk halkının ızdırap ve iştiyaklarını dile getiren sâikler olarak görünür. Türklerin garp kolunda geyik de üstün kudretle donatılmış olarak rehberlik vazifesini görür („Sihirli geyik", Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, I, 39; ayrıca bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 569—583).

Kurt, Türk efsânelerinde merkezî bir rol oynamaktadır. Gök-Türk hükümdar sülâlesi olan Aşına âilesinin atası bir dişi kurt idi (Çin kaynaklarındaki rivâyetler için bk. Liu, *ayn. esr.*, I, 5 v.d.; tafsilât için krş. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 18—28). VI—VII. asırlarda Türk halk çevresinde kurt-ata inancı çok yaygındı. Taşlar üzerine bunu tasvir eden kabartmalar yapılıyor (bk. bugünkü Moğulistan'da Bugut mevkiinde, 578—580'lerden kalma, kitâbeli mezar taşı; krş. S. G. Kljastorny -A.V. Livsič, *The Sogdian inscription of Bugut Revised*, *AO*, Budapeşte, 1972, XXVI/1, s. 71 ve resim 3) ve Gök-Türk hakanları, atalarının hâtırasına hürmeten otağlarının önüne altın kurtbaşlı tuğ dikiyorlardı. Böylece Kurt-başlı sancak hakanlık alâmeti olmuştu. Ancak bu telâkki çok eski bir Türk geleneğinin devamı idi. Kurttan türeme inancı, Asya Hunlarında, hattâ o tarihlerde Garbî Türkistan'da oturan Wu-sunlarda da yaşıyordu (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 91, 104; B. Ögel, göst. yer.). Aynı efsâne Tabgaçlarda da vardı. Tabgaç ülkesinde „kurt dağları", „kurt nehirleri" ve kurt dağına âit bir tapınak bulunuyordu (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 88; ayn. mll., *DTCFD*, I/2, 22 v.d.). Uygurların diğer bir menşe' efsânesi, bunları da kurta bağlıyordu (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 73). Türklerle kurtun efsânevî ilgisi islâm ve Süryânî kaynaklarında da akisler bulmuştu (Gardîzî, bk. G. Kuun, *KSz*, 1901, II, 2; *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳıṣaṣ*, nşr. M. Ramażānī, 1318 hş., s. 105; Süryânî Mihael, *Chronique*, Paris, 1903, III, 153, 155). Kaynaklarda Garp Hunlarından „Şimâl kurtları" diye bahsedilmesi ve Hun-kurt (= Hunwulf: Skir kıralının kardeşi) gibi isimlerin görülmesi de (O. Maenchen - Helfen, *Archaistic Names of the Hiung-nu*, *CAJ*, 1961, VI/4, 259; P. Váczy, *Attila ve Hunları*, s. 74), muhtemelen Avrupa Hunlarında kurt geleneğinin izleri olmalıdır. Garp (Bulgar) Türklerinde Kurt kelimesinin şahıs adı olarak da kullanıldığı anlaşılıyor (Kuvrat = Kur - ı - t, yk. bk. Bulgar hakanlıkları; Kuridakhus = Kurt+ak = Kurtcuk: 440'larda Akatir hükümdârı, bk. O. Maenchen - Helfen, *CAJ*, XI/4, 286).

Kurtun Türkçe'de diğer adı Böri olup, bu kelime *Orhun kitâbeleri*'nde, Uygurca vesîkalarda, *DLT*'de ve *Oğuz Kağan destanı*'nda geçer. Çin kaynaklarında, „fu-li" şekli ile, yer adı, şahıs adı, kavim soyadı v.b. olarak çok zikredilir. Ünlü Tabgaç hükümdârı Tai-wu (424—452)'nun lekabı Fu-li veya Fo-li (= Böri) idi. Gök-Türk hakanlığının hassa ordusu mensuplarına da „Fu-li" deniyordu (Liu, *ayn. esr.*, I, 9, 181). Türkler arasında kurta verilen büyük ehemmiyet asrımızın başlarına kadar devam etmiştir (B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 44—51; A. İnan, *TM*, II, 134; hattâ zamanımızda Anadolu'da: M. Eröz, *İş ve Düşünce*, 1964, sayı 247, s. 28 v.d.). Etnoloji ilmine göre, kurt motifi Türkler için „tipik" tir, yâni başka kavimlerde görülmeyen bir etnoğrafik belirtidir (buna karşı bk. İ. Trencsényi - Waldapfel, *Danaé mitosza keleten és nyugaton*, *Studia Antiqua*, 1956, III/1—3, 37—68; ayrıca bk. G. Clauson, *Turks and Wolves*, *Studia Orientalia*, Helsinki, 1964, XVIII/2, 1—22). Eski Çin kaynaklarında bile Türk aslından olmayan bâzı kavimler „kurttan türeyenlerden değildir" şeklinde ayırt edilmiştir (bk. W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 67, 91). Türk edebiyatına Moğullar zamanında tesbit edilmiş şeklinden intikal ettiği için bizde Moğulca adı („Ergene-kon") ile tanınan destan da Moğul devri tarihçisi Raşid al-Dîn tarafından Moğullaştırılmış Gök-Türk efsânesinden başka bir şey değildir (J. Marquart, P. Pelliot, A. Alföldi, F. Köprülü'nün bu hususta tesbitleri için bk. *TD*, 1953, sayı 8, s. 129; A. İnan, *Türk destanlarına genel bir bakış*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1959, s. 200; destan üzerinde açıklamalar için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 59—71). Türk destanlarında kurt, ayrıca yol gösteren, buhranlı anlarda imdada yetişen bir varlık olarak görünür. Uygurların „Kutlu Dağ" efsânesinde ('Aṭā Mālik Cuvaynī'den ve Yüan-shi'den naklen bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 81 v.d.) kurt, ülkeye bereket ve saâdet getirdiğine inanılan kutlu bir kayanın Çinlilere verilmesinden sonra, uğursuzluk çöken memleketin açlığa mahkûm olması üzerine kendilerine yeni

yurt arayan Uygurlara rehberlik etmiştir (Süryânî Mihael, göst. yer.). Carpta (XI. asrın sonu) Kumanlarda, yardımına başvurulduğuna dâir kayıtlar bulunan kurt (A. Hodinka, *Az orosz évkönyvek Magyar vonatkozásai*, Budapeşte, 1916, s. 63) 'un rehberlik rolü de M. II. asır ortalarına kadar geri gitmektedir. Wei-shu 'daki bilgilere göre, M. 160—170 yılları arasında, yerlerinden ayrılmağa mecbur kalan Tabgaçların ataları (Hunlar; ihtimâl M. 160 'lara doğru Şimâlî Hun topraklarını istilâ eden Sien-pi 'lerin şiddetli baskısı ile ilgili, yk. bk. Asya Hunları) „garip yaratılışlı" bir hayvanın rehberliğinde yolsuz dağlardan aşabilmişlerdi. Göçü, T 'ui-yin adlı bir başbuğ idâre etmişti; Çince olmayan bu ad Türkçe 'de „bir yandan diğer yana geçen" mânasındadır (bk. P.A. Boodberg, *The language of the T 'o-pa Wei*, s. 180 v.d.; kelimenin Türkçe aslı tök + (veya tük+) = dökmek, dışarıya çıkarmak, bk. *Eski Türk yazıtları*, IV, *indeks*; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 249). Gök-Türklerdeki kurt = Aşına (= eski Türk - Moğul: *şinga ~ *çinga > çina ~ çino = kurt, bk. O. Pritsak, *İA*, VI, 252b) adı da (şimdiye kadarki okunuşları: Asena, Zena, Aşina v.b.) aynı efsâne ile ilgili olarak, Türkçe „Aşan" şeklinde de açıklanmıştır (P. A. Boodberg, göst. yer. Eskiden aşmak fiilinden „Aşan", şahıs adı olarak kullanılıyordu: *Eski Uygur sözlüğü*, s. 23). Hunlar tarafından kurulan ikinci Chao devleti (328—352, yk. bk. Asya Hunları) tanhusu, taştan bir kaplan heykelinin, arkasında 1.000 kurt ve tilki olduğu halde, harekete geçtiğini gördüğü zaman „taş kaplan" ın, Tanrı 'nın emri ile, kendisine sefer istikametini göstermekte olduğunu söyleyerek savaşa hazırlanmıştı (W. Schmidt, *Eski Türklerin dini...*, s. 82). Burada rehberlik görevini yapan taş heykelin aslında kurt olması kuvvetle muhtemeldir, zîrâ kurt sürüsü, kaplanı değil, Türk geleneğinde „Kök-böri" (= boz-kurt, bk. P. Pelliot, *TP*, 1930, XXVII, 288) veya „Gök yeleli" denilen yaşlı ve tecrübeli kurtu (B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 42) tâkib eder. Esâsen Türkler için tipik olduğu belirtilen kurt ile ilgili—Moğullar ve diğer Asya kavimleri arasındaki—efsâne, masal ve hikâyelerden başka eski Roma 'nın Remus-Romulus efsânesi ve Orta-çağ İtalya 'sında Papa Leo, St. Lupus efsâneleri (bk. De Guignes, *Hunların, Türklerin... tarih-i umumîsi*, II, 271; S. Eckhardt, *Attila és Hunjai*, s. 162) 'nde v.b. Türk te'sirine işâret edilmiştir (*TM*, II, 132 v.d.). Daha sonraki geniş araştırmalar da (meselâ, F. Kretschmar, *Hundstammvater und Kerberos*, Stuttgart, 1938, I—II) bu görüşü takviye eder mâhiyette bulunmuştur; zîrâ, Yunanistan 'dan Finlandiya 'ya kadar bütün Avrupa ve Amerika, Hindistan masal ve hikâyelerinde kurtun, tıpkı Türklerde olduğu gibi iki vazife (ata ve rehber) gördüğü anlaşılmış, netîcede, „köpek mitolojisinden daha eski olan kurt mitolojisinin" tarih öncesi çağlarında Orta-Asya 'dan dünyaya yayıldığı kanâatine varılmıştır (tafsilât için bk. Kretschmar, *ayn. esr.*, krş W. Ruben, *Belleten*, 1941, V, 172 v.dd.).

En büyük ve en eski Türk destanı olarak eski Türk devlet gelenekleri ve içtimâî davranışlarını yansıtan „Oğuz hakan" destanında bozkurt, semâvî ışık ve geyik birarada görülmektedir. Oğuz, mücâdele ettiği canavara karşı geyiği yem olarak kullanmış, gökten bir ışık demeti içinde inen kız ile evlenmiş ve yine gün ışığından peydalanan bozkurt öncülüğünde dünya fütûhatına çıkmıştır (bk. *Oğuz Kağan destanı*, nşr. W. Bang - R. Rahmetî Arat, İstanbul, 1936; Uygurca ve Farsça Oğuz destanı hakkında geniş açıklamalar için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 128—208). Bulgaristan 'da Madara 'daki ünlü kaya kabartmasında heybetli bir süvâri biçiminde gösterilen Krum Han 'ın yanında normal büyüklükteki kurt tasviri (bk. G. Fehér, *A Bolgár-Törökök szerepe...*, levha 12 ve 16; V. Beşevliev, *Die protobulgarischen inschriften*, Berlin, 1963, levha 1—2) her halde Türk bozkurt geleneğinin taşa işlenişinden diğer bir örnek olmalıdır. Yukarıda söylediğimiz gibi, Gök-Türkler çağında hakanlık alâmeti olan altın kurt başlı sancak geleneği, Uygur devrinde de devam etmiştir (Uygur tasvirlerinde kurt başlı tuğlar için bk. E. Esin, *Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü, Türk Kültürü*, 1968, sayı 70, s. 104, resim 1,2; ayrıca bk. N. Diyarbekirli, *Hun sanatı*, 1972, resim 170, XVI. asra âit bir minyatür). Ancak XIV. asra doğru yazıya geçirilmiş olduğu bilinen Oğuz Kağan destanında yer alması tabiî sayılmak gereken geyik ve semâvî ışık motiflerinin gerçekte bozkır Türk kültürünün aslî unsurlarından olduğu şüphelidir. Bunların daha çok yabancı (İskit ve Fin-Ugor?) kavimlerden ve Maniheizm v.b. gibi dinler aracılığı ile garptan Türklere geçtiği anlaşılmaktadır (şimdilik bk. L. Ligeti, *Attila ve Hunları*, 1962, s. 9 v.d.; I. Trencsényi - Waldapfel, *Danaé mitosza keleten és nyugaton*, *Studia Antiqua*, 1956, III, 37—68). Fakat kurt motifi çobanlık ve hayvancılıkla olan sıkı ilgisi dolayısıyla bozkıra âittir. Hâlâ çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikâyelerinde uğur telâkki edilen bozkurt, hem ata, hem de kurtarıcı rehber vasıfları ile bütün Türklerce kutlu sayılmış ve Türklüğün millî sembolü pâyesine yükselmiştir.

Eski Türk destanlarından biri de efsânelere karışan ünlü kahraman Tunga Alp-er ile ilgilidir. Şâir Firdevsî (XI. asır) 'nin *Şahnâma* 'sindeki İran-Tûrân mücâdelelerinde Afrâsiyâb diye anılan bu Türk başbuğunun hâtırası asırlarca Türkler arasında yaşamış, Gök-Türklerde, Uygurlarda adına „yoğ" lar tertib edilmiş, bâzı büyük Türk hükümdar âileleri (Kara - Hanlılar, Uygurlar, Selçuklular) kendilerini ona nisbet etmişlerdir (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte „Türk" adı, Reşid Rahmetî Arat İçin*, 1966, s. 308 v.dd.). Türklerin bozkır hayatını anlatan diğer meşhur bir destan da „Alpler devrinin tipik kahramanı" Manas 'ın destanıdır (bk. Manas destanı [Türkiye Türkçesi 'ne çev. A. İnan], İstanbul, 1972; A. İnan, *Manas Destanı üzerinde notlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1959, s. 125—159; ayrıca tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 495—547). Eski Oğuz destanlarından bir parça kabûl edilen *Dede Korkut kitabı* da bozkır Türk topluluğunun teşkilât, içtimâî bünye, örf ve geleneklerini aksettirmesi bakımından edebiyatımızda mühim yer tutar (*Dede Korkut kitabı*, nşr. M. Ergin, *TDK*, 1958).

Başlıcalarını zikrettiğimiz destanlar ve efsâneler eski Türklerde canlı bir halk edebiyatının varlığını ortaya koyar. Nitekim Priskos, Attila tarafından Bizans elçilerine verilen ziyâfette Hun mûsıkîşinaslarının refâkatinde Hun halk türkülerinin söylendiğini yazar (B. Szász, *A Húnok...*, s. 241; F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 157). Yas törenlerinin lirik matem şiirleri olan sagular da Türk halk edebiyatının mühim bir kolu idi. Attila 'nın ölümü üzerine Hun kopuzcuları tarafından terennüm edilen ve Büyük İskender hakkındaki ağıtlarla bile kıyaslanamıyacak güzellikte olduğu araştırıcılarca belirtilen (bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1959, I, 241) ünlü mersiyenin Latince tercümesi Jordanes (VI. asır) 'ın eserinde bulunmaktadır (mersiyenin Fransızca ve Almanca tercümeleri ve açıklamalar için bk. F. Altheim, *Attila...*, s. 194 v.dd.; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, I, 240 v.dd.). Çin yıllıklarında Asya Hunlarına âit, IV. asırdan (M. 329) kalma ve üzerinde münâkaşa hâlâ devam eden iki mısralık Türkçe manzume zaptedilmiştir (bk. J. Benzing, *Ph. T. Fundamenta*, 1959, I, 686 v.d.; krş. M. Özerdim, *The poems of the Turkish people, who ruled in Northern China in 4—5 th. centuries, A. D., Belleten*, 1958, XXII, 261—296).

Bozkır çağı Türk edebî mahsûllerinin müelliflerinden ancak bir-ikisinin ismi bilinmektedir. Bunların başında Orhun kitâbelerinin (731—735) metnini hazırlayan Yollığ Tegin gelmektedir (*Kitâbeler*, I, cenûb-i garbî, son str.; II, cenûb-i garbî, son str.). Bir görüşe göre de, kendi kitâbesinin metnini bizzat kaleme aldığı ileri sürülen Tonyukuk, Yollığ Tegin 'den önce yer almaktadır (bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...*, s. 59, 154; L. Bazin, *Ph. T. Fundamenta*, 1964, II, 209). Adı bizce bilinen Maniheizm ile ilgili şiirler yazan ilk Uygur şâiri Aprınçor-Tegin 'dir (bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 1965, s. XX ve 14—21). Bunlara ilâveten, Kâşgarlı Mahmud 'un bahsettiği, bozkırlı Türk şâiri Çuçu (*DLT*, III, 238) zikredilebilir.

b) Yazı: Kendilerine mahsus yazıları bulunduğu kesin olarak bilinen ve VIII. asırdan kalma kitâbeleri olan ilk Türk topluluğu Gök-Türklerdir. Fakat Türklerin daha önceki çağlarda da şüphesiz yazıları vardı. Ancak eski Türk kültür yâdigârlarının çoğu gibi, bu yazılı vesîkalar da bozkırların sert iklimine tahammül edememiştir. Nitekim kaynaklarda bunu doğrulayan bâzı işâretlere tesâdüf ediliyor. Gök-Türklerden önce Ak Hunların da yazıları vardı ve bu, Gök-Türklerinki gibi idi (Hiuen-Tsang [VII. asrın ilk yarısı] 'dan naklen B. Szász, *ayn. esr.*, s. 520). Bizanslı tarihçi Prokopios (VI. asır) 'a göre, Oğur boyları kendi yazılarını da kullanırlardı (B. Szász, göst. yer.). Oğurların yazıyı bildikleri, dillerinde (sonradan Macarca 'ya geçen şekli ile) ir + (Türkçe ve daha ziyâde Kâşgarlı 'nın Oğuzca dediği lehçede yaygın „yaz+" [*DLT*, III, 59] sözünün R Türkçesindeki şekli) kelimesinin bulunmasından da bellidir. İstemi Yabgu 'nun 568 'de Bizans imparatoruna yolladığı mektup „İskit" (Türk) yazısı ile idi (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 235; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.*, I, 237). T 'a-po Kağan (572—581) için Çince bir Budizm kitabının Türkçe tercümesi yapılmıştı (Liu, *ayn. esr.*, I, 461; A.v. Gabain, *Ph. T. Fundamenta*, II, 178). Hazar hakanlığında Türk yazısı da kullanılmıştı (P. B. Golden, *Hazar dili*, *TDAY*, 1971, s. 147; ayrıca M. İ. Artamonov 'a göre [bk. *TAD*, 1965, III, 223], Mayatskiy kazılarında ele geçen keramik parçaları ve tuğlalar üzerinde görülen yazılar). Priskos (V. asır ortası), hâtıralarında, Hun kâtiplerinin kendi dillerinde yazdıkları metinleri Attila 'ya okuduklarını söyler; bu, F. Altheim 'e göre, Avrupa Hunlarının kendi husûsî yazılarının mevcud olduğunda şüphe bırakmamaktadır (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 59, 137; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, 1959, I, 283). Orhun alfabesine nisbetle daha az bir gelişme kaydetmiş olan Tuna Bulgarları yazısı (F. Altheim, *Geschichte...*, I, 260), bu Hun yazısının bir devamından ibâretti (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 59; ayrıca bk. ayn. mll., *Hunnische Runen*, Halle, 1948; Kafkaslarda bulunmuş Türk yazılı kitâbeler için bk. A. M. Şčrbak, *Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux*, *AO*, 1962, XV, 283—290). Asya Hun yazısı oldukça yaygın görünüyor (W. Eberhard, *Çin 'in şimal komşuları*, s. 98). Buna rağmen daha sonraki devirlere âit bâzı Çin yıllıklarında Hunların yazısı olmadığına veya Gök-Türklerin yazı bilmediklerine dâir haberler (W. Eberhard, *ayn. esr.*, s. 76; Liu, *ayn. esr.*, I, 359, 363), Türklerin Çince okuyup yazma bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır (bk. H. Ecsedy, *AO*, 1968, XXI, 160 not 39). Nitekim son haberden aşağı yukarı 40 sene kadar önceki yine bir Çin kaydında Gök-Türk yazısından bahsedilmiştir (Liu, *ayn. esr.*, I, 10). Son yıllarda Asya 'da yapılan mühim keşiflerle Orhun-Türk yazısının Milâttan önceki çağlardan kalma bâzı

örnekleri ortaya konmuştur. Issık-Köl civârında 1970'te açılan Esik kurganı (Altın elbiseli adamın mezarı)'nda ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhun alfabesi ile yazılı iki satırlık kitâbe M.ö. V—IV. asırlar olarak tarihlenmektedir (bk. N. Diyarbekirli, *Kazakistan'da bulunan Esik kurganı, Edebiyat Fakültesi 50. yıl Armağanı*, 1973, s. 298, 303, levha 14). Ayrıca Tanrı Dağlarında Kurday mevkiinde M.ö. II. asra âit Eski Türk alfabesi ile yazılı (5 harfli) diğer bir kitâbe bulunmuştur (*ayn. esr.*, levha 13, resim 14). İlerideki araştırmalar bu örnekleri çoğaltacağa benzemektedir.

Gök-Türk yazısının menşe'i hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: İskandinav „run" ları (Heikel, 1892), Ârâmî (V. Thomsen, 1896), Ârâmî-İranî (O. Donner, 1896), Eski Türk damgaları (N.N. Aristov, 1896-N.G. Mallitskiy, 1896), Ârâmî-Türk damgaları (N.D. Sokolov, 1904), Ârâmî-İskandinav „run" (W. Radloff, 1908), Sogd (R. Gauthiot, 1911-F. Altheim, 1949), Türk damgaları-Ârâmî-Sogd-Pehlevî (E.D. Polivanov, 1925), Pehlevî (H. Jensen, 1925), Parth-Pehlevî (J.G. Fevrier, 1948), Ârâmî-„Armazique" (F. Altheim, 1951, 1962), Ârâmî (H. Pedersen, 1962), Ârâmî-Sogd (K.H. Menges, 1969), Sogd-Grek (G. Clauson, 1970) v.b. (bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, 1958, I, 114 v.d.; B. Ögel, *D T C F D*, 1959, XVII/1—2, 270 v.d.; L. Bazin, *Ph. T. Fund.*, 1964, II, 206; T. Tekin, *A Grammar of Orkhun Turkic*, 1968, s. 25 v.dd.). Görüldüğü üzere araştırıcıların büyük çoğunluğu Türk yazısına Sâmî (Ârâmî) veya bir İndo-İrânî menşe' bulmak gayretindedir. Yazıdan başka, Gök-Türk hakanlığında resmî dilin Sogdca olduğunu îmâ edenler bile çıkmıştır (meselâ S.G. Kljaştorny-V.A. Livşiç, *The Sogdian Inscription of Bugut*, s. 80 v.d.). Ancak menşe' mes'elesinde 80 yıldan beri hâlâ bir görüş birliğine varılamaması, ileri sürülen görüşlerin pek inandırıcı olmadığını gösterir. Nitekim, Türk harfleri „runique" (çentme, oyma) vasıf taşır ve şarkta İranlılar, Çinliler, Hindliler v.b., bu çeşit harf kullanmamışlardır. Ârâmî alfabesi ve ondan neş'et eden diğer yazılar da (Pehlevî, Parsî, Armazique, Sogd v.s.) „runique" değildir. Karakter bakımından Türk yazısına yakın düşen tek alfabe eski Germen „run" ları olup, bu ikisi arasında da „tarih ve lisaniyat bakımlarından bir ilgi yoktur" (F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 55). Altheim, araştırmalarında (*ayn. esr.*, s. 54—60; ayn. mll., *Das erste auftreten der Hunnen...*, 1953, s. 30 ve levha 10; ayn. mll., *Geschichte der Hunnen*, I, 285; krş. B. Ögel, göst. yer.) Ârâmî menşe'li yazıları Türk yazısı ile karşılaştırmış ve ancak 10 kadar harfin birbirine benzer olduğunu ileri sürebilmiştir. Kaldı ki Ârâmî yazılarındaki 22 harfe karşılık Orhun alfabesinde 38 harf vardır. Bundan dolayıdır ki, Türk yazısının Ârâmî alfabesine veya bir İranî yazı aracılığı ile aynı alfabeye dayandığında ısrar edenler, bu temel alfabenin daha o çağda Türkler tarafından Türk dilinin fonetiğine uygun gelecek şekilde ıslah edilip geliştirildiğini söylemektedirler (bk. L Bazin, *ayn. esr.*, s. 206; Altheim, *Attila...*, s. 60; T. Tekin, *ayn. esr.*, s. 27 v.d. Türk yazısının ancak VI. asrın 2. yarısında İstemi zamanında, ticârî maksatla ve yabancılar tarafından „icat" edilebileceği ileri sürülerek, alfabe hurufatının hemen tamamını Sogd ve Grek harflerine benzetme teşebbüsleri için bk. G. Clauson, *The Origin of the Turkish „Runic" Alphabet*, *A O*, Leyden, 1970, XXXII, 51—76). Fakat yine de mes'ele çözülmüş olmaktan uzaktır. Çünkü meselâ, Türk yazısına doğrudan model olduğu tahmin ve iddia edilen Pehlevî ve „Armazique" yazı vesîkaları en erken Milâd sıralarına indiği halde (Garpta Germen runları da ancak M. sonra II. asra kadar gider), Türk yazısına âit vesîkalar yukarıda işâret edildiği üzere (Kurday, Esik kurganları), M.ö. IV. asra kadar geri gitmektedir. Bu duruma göre ve Eski Türkçe'de yazı, harf mânasındaki „biti" sözünün Çince mefruz *„piêt" (fırça!) ile ilgisinin (bk. A.v. Gabain, *Ph. T. Fund.*, II, 173) zayıflığına işâret ettikten sonra, Türklerin, „değnekler üzerine çentikler yapmak sûretiyle" muhâbere ettiklerine dâir Çin yıllıklarında (Sui-shu) kayıtlar bulunduğunu (bk. Liu, I, 41) da belirterek, Türk yazısının menşe'ini ararken yine Türk çevresine yönelmenin en mâkul yol olduğunu hatırlatmakta fayda vardır (bk. R.R. Arat, *Bir yazı numûnesi münâsebeti ile, F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 17). Nitekim bu bakımdan bir kısım araştırıcılar eski Türk damgalarını düşünmüşlerdi. Aynı bakımdan bâzı yeni tecrübeler de yapılmaktadır (bk. A. Caferoğlu, *ayn. esr.*, s. 116—124).

Garpta bâzı küçük farklarla, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Macarlar (Sekeller) tarafından da kullanıldığını gördüğümüz Orhun alfabesi, Uzak-Şark'tan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sâhada, çeşitli kütleler arasında ortak bir yazı vasfını kazanmış görünmektedir (tafsilât için bk. H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, T D K, 1936—1941, I—IV; G. Fehér, *A Bolgár-Törökök Szerepe és müveltsége*, Budapeşte, 1940; L. Bazin, *La littérature épigraphique turque ancienne, Ph. T. Fund.*, II, 192—211; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, bk. *indeks*; T. Tekin, *ayn. esr.*, s. 7—20; Eski Türkçe'nin yazıldığı diğer yazı çeşitleri [Sogd, Mani, Brahmi, Tibet v.b.] için bk. A.v. Gabain, *Alttürkische Schreibkultur und Druckerei, Ph. T. Fund.*, II, 171—191; K.H. Menges, *The Turkish Languages and Peoples*, 1969, s. 67—71).

c) San'at: Her kültürün olduğu gibi bozkır kültürünün de kendine mahsus bir san'at anlayışı olup bu anlayışla birçok eserler verilmiştir. Eski Türk kavimlerinin tahta oymacılığı ve mâden işçiliği hakkında yer yer açıklamalarda bulunmuştuk.

Üslûp bakımından bozkır san'atı, hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilgisinin te'siri ile, kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyası ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş, pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun, keçi v.b. hayvanların birbirleri ile mücâdeleleri motiflerinden meydana gelen „Hayvan üslûbu" („Animal style") mahsûlleridir (Eski Türk san'atı eserleri için bk. B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, 1962; Hun devri için bk. N. Diyarbekirli, *Hun sanatı*, İstanbul, 1972; Hayvan üslûbunun Orta-Asya'dan şarka ve garba yayılışı için bk. N. Diyarbekirli, *ayn. esr.*, s. 8; ayn. mll., *Esik kurganı*, s. 296—301). Eski Türklerin altın ve gümüş gibi kıymetli mâdenlere tatbik ettikleri san'at motifleri ve hükümdarların otağlarına, tahtlarına ve Türk topluluğunun taşıdığı zevk inceliğine dâir, 518 yılında Şimâlî Hindistan'da Ak Hun-Eftalit hükümdârı Mihiragula'yı ziyâret eden Çinli Sung-yun (bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes.*, 1941, s. 113), 568'de İstemi Kağan'ı Tanrı-Dağları'ndaki Altun-dağ mevkiinde ziyâret eden Bizanslı elçi Zemarkhos (Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 233—238; L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, 1946, s. 59—73) ve 629 senesinde Garbî Gök-Türk hakanı Tong-Yabgu'nun misafiri olan budist rahip Hiuen-Tsang (Ed. Chavannes, *ayn. esr.*, s. 193 v.d.; L. Ligeti, *ayn. esr.*, s. 87 v.dd.; N. Togan, *Peygamberin zamanında..., İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1—2, 31 v.dd.) v.b.'nin müşâhedeleri çok ilgi çekicidir.

Fakat eski Türklerin, Kül-Tegin ve Bilge Hakan anıtkabirleri nevînden bâzı eserlere de sâhib oldukları biliniyor. Her iki âbidenin inşâsında duvarlarına kahramanın savaşlarını canlandıran tasvirlerin yapılmasında, Çin'den gönderilen saray san'atkâr ve ressamlarının emeklerinin geçtiğini hem Çin kaynakları, hem de kitâbeler te'yid etmektedir (*Kitâbeler*, I, cenup, str. 11—12; II, şimâl, str. 14; Liu, *ayn. esr.*, I, 179, 229). Çin imparatoru bu âbidelere Çince birer kitâbe de ilâve edilmesini arzu etmişti (Bu Çince kitâbelerin trc. için bk. *Eski Türk yazıtları*, I, 27—30, 80—84). Ancak ölülerin hâtıralarına kitâbe konulması ve san'atkârane yapılar inşâ edilmesi, o çağda Türkler için bir yenilik değildi. Nitekim aynı Çin kaynakları (Çou-shu, Sui-shu) Gök-Türk devletinin daha başlangıcında (553) umûmî bilgi verirken şu açıklamayı yapıyorlardı: "„...Kabir üzerine bina inşâ ederler, bunun duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşlardan sahneleri renkli olarak resmederler... Mezarlara ölünün kimliğini bildiren yazılı işâretler dikerler..." (Liu I, 10, 42; R. Giraud, *L'Emp. des. Turcs célestes.*, s. 116). Türk büyüklerinin hâtıralarının gelecek nesillerde muhâfaza edilmesi için kitâbeler yazıldığı husûsuna, Bulgar hakanı Omurtag Han'ın (814—831) Tırnova kitâbelerinde de temas edilmiştir (G. Fehér, *A Bolgár-Törökök...*, s. 34, 76; ayrıca bk. V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, s. 87). İlgili tâbirlerin Türkçe oluşları da bunu gösterir: bengütaş (âbide, anıt), bitigtaş (kitâbe), bark (anıtkabir), bedizci (ressam ve nakışçı) v.b. Ancak Kül-Tegin ve Bilge „bark"ları mahvoldukları (veya ilmî kazılar henüz yapılmadığı) için mimârî ve süslemede Çin ve Türk unsurlarını tesbit etmek imkânsızlaşmakta, bozkır güzel san'atlarının bu sâhalardaki husûsiyetleri ortaya konamamaktadır. Şimdilik bildiğimiz, II. kitâbenin bulunduğu yerde, 1958'de yapılan kazıda ortaya çıkarılan Kül-Tegin'in çok güzel yontulmuş mermer büstü (bk. *Belleten*, 1963, XXVII, 408, resim 11) ve iki koç heykeli ile kaba bir kadın heykelidir. Kül-Tegin'in büstü, gerçekten Türk çehresini saf biçimi ile gösteren bir san'at eseridir. Bulgaristan'daki Krum Han'ın bozkurtlu kaya kabartması da bu eski geleneğin devamı kabûl edilmelidir. İnsan şeklinde çok kaba yontulmuş, hantal taşlar olan balbalları ise san'at eseri saymak doğru olmaz. Bunlar kabirde yatanın, hayatta iken savaşta öldürdüğü ve öteki dünyada kendine hizmet edeceğine inanılan kimseleri temsil eden dinî mâhiyette işâretlerdir. Bu inanç Bulgar Türklerinde ve Macarlarda da görülür (G. Fehér *ayn. esr.*, s. 38 v.d.). Orta-Asya—Tuna arası bozkırlarında bol sayıda tesâdüf edilen, ön tarafta sağ ellerinde birer bardak (and kadehi? bk. G. Fehér, *Ethnografia*, Budapeşte, 1927, XXXVIII, 21 v.d.) tutar şekilde yontulmuş „taşnine" lerde de bir san'at endişesi bahis konusu olmasa gerektir (balbal = sın, taş-nine = baba'lar hakkında türlü görüşler için bk. W. Kotwicz-A. Samoïlovitch, *Le monument turc d'Ikhe-khuchotu*, *R O*, 1928, IV, 86—91; W. Kotwicz, *Les tombeaux dits „kerek-sur" en Mongolie*, *R O*, 1929, VI, s. 1—11). Bozkır Türklerinde renkli taş ve gümüş kakmacılık, kuyumculuk, halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılık san'atlarının çok ileri olduğunu da kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz (Eski Türk resim san'atında „Eski Türk tarzı" ve „2. Türk tarzı" için bk. E. Esin, *„Türk'ul-Acem" ler..., Sanat Tarihi Yıllığı*, 1973, V, 341 v.dd.).

Eski Türk topluluk hayatında müziğin mühim bir yeri vardı. Yukarıda Priskos'a dayanarak büyük müzikli ziyâfetinden bahsettiğimiz Attila, sefer dönüşünde başkente girerken, saflar hâlinde dizilmiş güzel giyimli Hun kızlarının söyledikleri Hun şarkıları ile karşılanmıştı (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 155). Attila'nın, Burgond kıralına bir Hun orkestrası gönderdiği de biliniyor (F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 157; B. Szász, *ayn. esr.*, s. 241).

Çin kaynakları 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsederler. Çinliler Asya Hun çalgılarından olup Milâttan önceki asırlarda Çin'de de yayılan bâzılarını k'ung-hou, bi-li, p'i-p'a, ku-sie v.b. adları ile zikrediyorlar (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşu-*

ları, s. 70; ayn. mll., *Orta ve Garbî Asya halkları*, *TM*, VII—VIII, 174 v.d.). Bunlar telli, nefesli ve darbe sazları idi. Ayrıca Türklerde askerî mızıka (= tuğ. yk. bk. Hakanlık belgeleri. Bando, mehterin ilk şekilleri) yaygındı. Gök-Türk, Uygur bandolarında şüphesiz davul (kövrüg) başta olmak üzere çeşitli borulu çalgılar da bulunuyordu. Eski Türkler söyledikleri besteye ır (veya yır), sazlarla çalınan melodiye kög (veya küg) diyorlardı. Daha sonraki zamanlarda ordugâhlarda, hakanlar huzurunda bu kög ve ırlardan hergün 9 tanesinin icrâsı gerekirdi. Bu, hâkimiyet alâmetlerinden idi (M. F. Köprülü, *MTM*, II/4, 61—68).

Türk müzik âletleri arasında Çinlilerin hyu-pu veya k'ung-hou (k'ong-heou) adı ile zikrettikleri kopuz (bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, s. 182; Ö. İzgi, *ayn. esr.*, s. 6 ve not 58), bozkır Türk folklorunda çok mühim yeri olan bir çalgı idi. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, milletin acı, tatlı hâtıraları, saz şâirleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi. Asya Hunlarından beri bütün Türkler arasında en çok tanınmış olduğu anlaşılan bu basit, fakat tatlı sesli saz „kobuz" adı ile Uygur metinlerinde ve *DLT*'de geçer (A. Caferoğlu, *Eski Uygur sözlüğü*, s. 179; *DLT*, I, 19, 365). Türklerin bulunduğu her yerde mevcud olan kopuz, atalarımızla birlikte Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da girmiş ve oralarda „koboz, kubos, kobzo, kopus v.b. gibi adlar altında, çok sevilen sazlardan biri olmuştur (tafsilât için bk. A. Caferoğlu, *Cihan edebiyatında Türk kobuz'u, Ülkü*, VIII, sayı 45, s. 209—215; sayı 48, s. 411—426; ayn. mll., *Milletlerarası kültür sözlüğündeki bâzı Türkçe unsurlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1969, s. 25—43; ayrıca bk. G. Doerfer, *ayn. esr.*, 1967, III, 535 v.dd.). Bozkır Türk tarihi boyunca bize intikal eden yegâne müzik âleti, bilindiği üzere, Macaristan'da ele geçen Avar çifte kavalıdır (bk. D. Bartha, *Die avarische Doppelschalmei in Jánoshida, Arch. Hung.*, 1934, XIV).

ç) Zaman hesabı: Eski Türklerin zaman hesabı da tabîatıyle bozkır kültürünün izlerini taşımakta idi. Eski Türk takvimi, her biri bir hayvan adı ile anılan „12 yıllık" devre esâsına dayanıyordu. Yılların adları şöyle idi: 1. yıl sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz), 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan, 7. yunt (at), 8. koy (koyun), 9. biçin (maymun), 10. tagaku (tavuk), 11. it, 12. tonguz (domuz). Bir yılda 12 ay vardı. Aylar, birinç (birinci) ay, ikinç, üçünc v.b. diye adlandırılmıştı. Bir gün 12 kısım sayılıyor ve her kısma „çağ" deniyordu. Yıl, 365 gün, 5 küsûr saat itibar edilmekte idi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı ocak-şubat aylarına rastlardı. Aslında ay yılına dayanan bu „12 hayvanlı Türk takvimi" nin Gök-Türkler zamanında güneş yılına çevrildiği söylenmektedir.

Menşe'i çok eski olması gereken ve Çinlilerle müşterek kullanılmasına rağmen, hayvanlarla yakın ilgisi sebebi ile esasta Çin geleneğine aykırı düştüğü için, Türk menşe'ine dayanması kuvvetle muhtemel bulunan bu takvim (tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 292 v.d.), 12 yılın 5 katı 60 yıllık devreleri ile de, Gök-Türklerde, Uygurlarda, Garp Türklerinde (Bulgarlar) ve muhakkak ki Hunlarda (W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, s. 77; P.A. Boodberg, *On the Use of the Animal Cycle among „Turco-Mongol"*, *HJAS*, 1938, II, 243—253) kullanılmış olup, hem zaman, hem coğrâfî bakımdan çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Gök-Türkçe kitâbeler, Uygur kitap ve hukukî vesîkaları, Tuna Bulgar kitâbeleri ve „Bulgar hakanları listesi", hattâ Manas destanındaki bâzı hâdiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslâm kaynaklarında, XIV—XV. asırlarda „Târih-i Turkî" veya „Sâl-i Turkân" adı altında zikredilen bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta-Asya'da, bilhassa Kırgızlar arasında kullanılmıştır (tafsilât için bk. O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul, 1941; R.R. Arat, *Eski Türklerde tarih zabtı*, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 329—337; ayn. mll., *Eski Türk Şiiri*, 1965, s. 419; O. Pritsak, *Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, *UAJhb*, 1954, XXVI, 74—77, 184—202, 234—239; ayn. mll., *Die Bulgarische Fürstenliste...*, Wiesbaden, 1955; A.v. Gabain, *Alttürkische Datierungsformen*, *UAJhb*, 1955, XXVII, 191—203, Türk. trc. *Eski Türklerde tarih zabtı şekilleri, Atatürk Üniversitesi Yıllığı*, 1963, s. 1—14).

G. DÜŞÜNCE VE AHLÂK:

Eski Türklerin, bozkırlar coğrafyasında, at ve demir üzerine kurulu, kendilerine has bir kültür ortaya koydukları her halde anlaşılmış bulunuyor. Fakat bu, demirin ve atın mevcud olduğu her yerde böyle bir kültürün doğup gelişeceği mânasına gelmez. Nitekim sonraki asırlarda, hem de aynı coğrâfî bölgede, her iki unsura sâhib olan başka kavimler farklı kültür tiplerinde yaşamağa devam etmişlerdir. Çünkü bir kültürün meydana gelmesi için yalnız maddî imkân ve iktisâdî âmiller kâfi değildir. İnsan unsuru da bunda te'sirli olur. Aynı şartlar içinde yaşayan çeşitli toplulukların kültürlerinde görülen farklar, insan gruplarının içtimâî telâkki ve psikolojilerindeki ayrılıklardan ileri gelir. Buna göre de, bozkır kültürünü yaratan Türklerin kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sâhib olmaları gerekir ki, bu, müsbet ilim bakımından şöyle açıklanabilir: Eski Türk'e at, insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır: At üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi ve atın sür'ati sebebi ile, kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiyakının tatmini. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünürler. Birincisi, yâni üstünlük duygusu cihanşümûl devlet anlayışının desteği ile, eski Türk'te, O Menghin'in ifâdesi ile, „beylik gururu" (=„Herrenstolz" bk. *Archaeologidi Ertesitö*, 1928, s. 299)'nu yaratıyor, ikincisi de geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyat sâhasına çıkarmak için gerekli vâsıta ise elde idi: Demir.

Hükmetme isteği aslında bir içgüdü olup her insanda şuuraltı bir kuvvet olarak yaşar. Bu içgüdünün aynı zamanda ilk fırsatta başkalarını sömürmek için de bir vâsıta vasfı taşıdığını dünya tarihi gösteriyor. Bâzı milletleri istismarcılık yoluna sürükleyen husus, onlarda „beylik gururu"nun eksikliğidir. Beylik gururu, sâdece öğünme vesîlesi olan basit bir psikoloji değildir. Onun, Gök-Tanrı'dan kaynak alan cihanşümûl devlet telâkkisinin gereği olarak asıl özelliği, karşılık beklemeden koruyucu olmasıdır. Bu ise hüküm altına alınmış insanları sevmekte temellenir. İnsan sevgisinden doğan koruyuculuk, adâlet, hürriyet ve eşitlik düşüncesini getirmiştir. Türk devletlerinde görülen töre prensipleri (yk. bk. Halk = Kün) böylece daha açık bir mâna kazanmaktadır. Türklerin tarihte çeşitli kavimleri idâre etmekte gösterdiği başarıların sebebini burada görmek mümkündür ve muhakkak ki, Türkler insan psikolojisini en iyi bilen, anlayan ve bu sâhada Antik-Çağ medeniyetinin temsilcilerini bile çok geride bırakan bir millettir. Buna Türk'ün gerçekçiliği de denebilir. Hükmetme duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde hülâsa edilebilecek olan eski Türk düşüncesinin temellerini ahlâk prensibi yapmış, yâni hayatında düstur edinmiş insana eski Türkçe'de „alp" denirdi (*Eski Türk yazıtları*, IV, 7; *Eski Uygur sözlüğü*, s. 21). Türkçe'de er, erkek, cesur kişidir, fakat alp (b.bk. Hemen bütün Türk lehçelerinde mevcuttur), yiğit insan demektir. Töreye, hakka ve devlete saygı gibi mânevî değerlerle, cesâreti ve mücâdele ruhunu geliştirici „ad verme" (şartları için bk. *Dede Korkut kitabı*, s. 81 v.d.) ve „and içme" (G. Fehér, *Ethnografia*, 38, Budapeşte, 1927, s. 21 v.d.; A. İnan, *Eski Türklerde ve folklorda and*, *DTCFD*, 1948, VI/4, 279 v.dd.; ayn. mll., *Dede Korkut kitabında eski inanç ve gelenekler, Türk Kültürü Araştırmaları*, 1969, VI, 146 v.d., 149 v.d.) gibi geleneklerin „alp" lığın devamını sağladığı eski Türk topluluğunda, yalancılıktan da şiddetle nefret edilirdi (bk. Türk-şad'ın Bizans elçisine hitabı, *A magyarok elödeiröl...*, s. 49). Dolayısıyla eski Türkler, doğruya hürmetkâr idiler ve meşrû devlet idâresine bağlılıkları (bk. O. Pritsak, *UAJhb*, 1954, XXVI, 195) ile, uzun ve çok meşakkatli göç hareketlerinde bile bozulmayan töre (kanun) disiplinine saygılarından anlaşılacağı üzere de „nizamcı" bir cemiyet teşkil ediyorlardı. Bu nizam keyfiyeti, bilhassa 10'lu sisteme dayalı askerî teşkilât „esprit" (yk. bk. Ordu)'sinden kaynak alan çeşitli siyâsî ve içtimâî müesseselerin kuruluş ve işleyişinde görünüyordu. Türk düşüncesinde mühim yeri bilinen „otoriter devlet" telâkkisinin iki dayanağından biri töreye sıkıca bağlılık ise, biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamcılıkta gösterilen dikkatli ısrardır. Aynı nizam Türk diline de aksetmiştir. Dil, milletleri birbirinden ayırdeden başlıca kültür unsuru olduğuna göre, Türkçe'nin, başka dillerden farklı bir bünyeye sâhip bulunması tabiîdir. Bu farklılık, Türkçe'deki—kısır ve haşin bozkır ikliminin şartlarını belgelercesine kısa fakat mâna yüklü ve sert sesler sıralanması yanında—birbirini tâkib eden vokaller uyumunda (âhenk kâidesi), kelime köklerine eklerin muntazam bir dizi hâlinde ilâvesi ile gelişen söz üretiminde ve dâima fail+mef'ul+fiil tertibi ile şekillenen cümle kuruluşundaki düzgünlükte ortaya çıkmaktadır. Ünlü dilci Max Müller'in: „Türk grameri şekilde hayret verici güzelliktedir. Fiil, isim v.b. gibi unsurlarda görülen uyarlık ve intizam, bütün Türk dili kollarında ve bünyesinde mevcut açıklık ve sâdelik insan zihninin, ruhunun dil yapısında ne kadar yükselebileceğini gösterir" (bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, 1958, I, 22) diyerek belirttiği bu husûsiyetlere, başka dillerde mevcud olup konuşmağa başladıktan sonra hatıra geldikçe yeni fikirler katıştırılmasına yardımcı durumundaki cümle-içi bir takım bağlantı eklerinin benzerlerinin Türkçe'de yer almamış olması ilâve edilebilir. Bu da dilimizde doğru bir cümle kurabilmek için konuşmadan önce iyice düşünmek gerektiğini ihtar eden bir zihnî disiplin belgesidir.

Kendini ifâde etme husûsunda böyle açık, muntazam, kesin ve sâde bir dili ortaya koyan kültürün sâhibi, nizamcı ve gerçekçi Türk kafası, vehimlerden, hayâle dalmaktan hoşlanmamış, nazarî ve metafizik konularla meşgul olmamıştır. XI. asırda yazılan ünlü Türk siyâset kitabı *Kutadgu-Bilig* bile, yalnız zihinde mevcut nazariyatın bir ifâdesi değil, Türk topluluğunda tatbik sâhası bulan hak, adâlet, devlet mefhumlarının açıklanmasıdır (bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1970, I, 1—38). Eski Türk'ün fiilen yaşanan faâl hayata karşı duyduğu tutkunluk, Türk düşüncesini mantık ve bilgi teorilerinden ziyâde ahlâk ve devlet felsefesine sevketmiştir. Bu husûsiyeti ile de Türk düşüncesi, en iyi belirtisini Budizm'de bulan Hind; mûcize inancı ile beslenen Sâmî; maddeyi ve ölçüyü temel alan eski Grek düşünce sistemlerinden ayrılmaktadır. Sâmî düşünce insan idrakini aşan bir meçhuller âlemi kabûl ettiği kâinatta hâdiseleri çözmek üzere „insan üstü kudretle donatılmış" velîler çıkarırken; Antik-Çağ düşüncesi de ancak sağladığı fayda nisbetinde değer verdiği dünyanın—daha fazla istifâde te'min etmek üzere—sır-

larını öğrenmek için daha çok, aklı tek yol sayan filozofların ve müşâhede sâyesinde tabiatı iyi taklit edebilen san'atkârların gelişmesine imkân hazırlarken; Türk düşüncesi daha ziyâde devlet adamı, teşkilâtçı ve idâreci yetiştirmiştir. Çin'de ise önce „beşerî ve pratik" Türk düşüncesi hâkim olmuş, sonra Budizm'in te'sîri ile Hind düşünce tarzı hissedilir bir ağırlık kazanmıştır (W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, *D T C F D*, II/2, 266 v.d.; aslında „köylü" kültürü mahsûlü Çin düşüncesinden çok farklı olan Türk düşüncesinin Konfuçyus aracılığı ile garpta, aydınlanma devri [XVIII. asır] üzerindeki büyük te'sîri için bk. H.G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth*, London, 1951; bu eserin geniş şekilde tanıtılması: M. Özerdim, *Konfuçyanizm ve Batı demokrasisi*, *D T C F D*, 1953, XI/2—4, 395—430). Türk devlet adamlarının, bütün Türk topluluklarının ortak isteklerini temsil etmek üzere hassâsiyet gösterdikleri bâzı noktalar olmuştur ki, bunlardan biri, uğruna ülkeyi bile terk etmeyi göze aldıkları siyâsî istiklâldir, diğeri de, dağınık Türkleri toplamak sûretiyle soy birliğini kurmak olarak görünmektedir. Türk devletlerinde, idârede yabancı müdâhalesine müsâade etmemek, yabancı kültür te'sirlerini asgarî derecede tutmağa çalışmak, dış müdâhale ve yabancı kültür unsurlarını ancak Türk devleti menfaatine uygun düştüğü nisbette değerlendirmek, gerçekçi Türk siyâsî davranışının izleri durumundadır. Nihâyet iktisâden çok kere tarım mahsûlleri bol topraklara ve onları işleyen „köylü" topluluklara muhtaç olduğu için akından akına koşmak zarûreti ile dâima karşı karşıya kalan, askerî vasıftaki bozkır devletinin kaynağı olan Türk düşüncesi, aralıksız hareketler arenası hâlindeki eski Türk tarihinde iş (action) vetiresi ile birleşince, „ilâhî misyon hukuku" na dayalı cihân hâkimiyeti fikri gelişmiştir. Devlet teşkilâtında şark-garp (sağ-sol) tarzında aksetmesinden de görüldüğü üzere „Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" insanları töre'nin himâyesine almak şeklinde belirlenen bu büyük dünya hâkimiyeti ülküsünün destanlarda, efsânelerde (Oğuz hakanın, güneşi bayrak ve göğü otağ îlân etmesi: bk. *Oğuz Kağan destanı*, str. 96—102; Alp Er Tunga'nın „acun bey'i" = dünya hükümdârı sayılması, bk. *D L T*, I, 41; III, 41 v.d.) ve yazılı kaynaklarda yer almış silinmez izleri vardır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk fütûhat felsefesi...*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1971, sayı 2, s. 1—16). Görülüyor ki yukarıda tanıtmağa çalıştığımız ve bugün „yiğit" dediğimiz „alp" tipini ideal insan kabûl eden kadim Türk kültüründe cemiyet tipi, zengin halk edebiyatımızda da müşâhede edildiği üzre, bir destan havası içinde akıp giden bozkır hayatının gereği, çok düşünen yaşlılardan ziyâde, beylik gururuna sâhip, güçlü ve dinamik fertlerden kurulu topluluk olarak belirmektedir. Tarih yapmak, fakat yazmamak gibi bir karakter ifâdesi bunun netîcesi olsa gerektir.

Buraya kadar kısa ve mümkün mertebe kesin hatları ile açıklamaya çalıştığımız ve toy, yoğ, and-içme, ad-verme, tahta çıkış, bozkurt, kurban v.b. gibi kendine mahsus törenleri ile de âdeta bir kült vasfını taşıyan bozkır kültürünün, göçebe, asalak ve köylü kültürlerden farkları anlaşılmıştır sanırız. Bu farklar, görüldüğü gibi en belirgin şekilde, cemiyeti töre'ye sadakat duygusu ile çevreleyen Türk devlet anlayışında ifâdesini bulmuştur. Her devlet kendini meydana getiren kültürün en yüksek seviyedeki belirtisidir. Türk devleti de, şimdiye kadar iyice bilinmeden, peşin hükümle söylendiği gibi „şuradan, buradan toplanmış mâcerâcı gürûhların zorbalığı ile ayakta duran bir kuruluş değil, tersine, en küçük cemiyet birliğine, âileye varıncaya kadar nizam ve teşkilâta bağlı" (bk. L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya*, s. 44) ve temel prensipleri insan sevgisi; şahsiyeti ezici müdâhalelerden arınmışlık; töre'ye güvenme iyimserliğinden doğan şevk ile dâima canlı, hareketli bir hayat; inanç ve vicdan hürriyetinin sağladığı mânevi huzura sâhip bir içtimâî mekanizma idi. Bunlar hep birarada dikkate alınınca görülür ki, bozkır kültürü insanın en tabiî temâyüllerini en iyi şekilde temsil eden bir idrak ve davranış bütünüdür. „Huang-ho vâdisinde Hanlar Çin'ini, Ön Asya'da Arab sultasını, Akdeniz'de ihtiyar Antikiteyi irâdesi altına almayı başarmış olan bu kültür" (B. Szász, *A Húnok története...*, s. 494), V. asrın cemiyet garîbesi Roma'yı çökertecek şartları hazırladığı gibi, eski beşerî değerlerini çoktan kaybedip soysuzlaşan Bizans'ı da tarihe gömmüştür. Yakından incelendiği zaman, Çin'in, İran, Irak ve Mısır'ın, Balkanların ve Orta Avrupa'nın, en kesin te'sirleri bilhassa askerî teşkilât, devlet (âmme) hukuku ve siyâsî ahlâk alanlarında görülen Türk kültürü ile temasa geldikten sonra ne kadar değiştiği ve oralarda nasıl ferah bir yaşama vasatının geliştiği anlaşılır.

Son olarak, bir noktayı daha belirtelim: Şimdiye kadar eski Türk kültürü üzerinde yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda, yanlış bir hükümle herhangi bir İlk-çağ veya Orta-çağ devleti imiş gibi telâkki edilen Türk siyâsî teşekküllerinde dâima başka topluluklara âit devlet anlayışı ve sosyal görüntülerin tam paralelleri veya taklitleri (şüphesiz yabancı topraklarda Türk hâkimiyeti içinde devam edegelen yerli örf ve âdetler hâriç) aranmış ve eski Türk devletinde yabancı cemiyet ve siyâsî kuruluşlara mahsus birtakım müesseseler, gelenekler v.b. keşfolunmağa çalışılmıştır. Eğer bunlar tarihe bakışta sakat bir değerlendirmenin ve dolayısıyla, Türk milletine en aşağı 3750 yıldan beri devamlılık sağlayan ayrı bir kültürün (hattâ geniş bölgelere yayılmış ve bâzı yabancı kavimleri de içine alan bir „Türk kültür çevresi" [bk. *A E*, 1928, XLII, s. 284; *F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 171]'nin) mevcut olabileceği gerçeğini peşinen red alışkanlığının netîcesi değilse, o takdirde, yukarıdan beri sıraladığımız Türk devlet ve topluluğu için karakteristik vesîkaların—aksi görüş iddiasında bulunanlar tarafından—ilmî olarak açıklanması lâzım gelir.

H. TÜRK-İSLÂM SİYÂSÎ TEŞEKKÜLLERİ

Buraya kadar görüldüğü üzere Uzak-Şark'tan Avrupa ortalarına kadar bütün bozkırlar bölgesinde 1200 yıl hüküm sürmüş ve birçok siyâsî, içtimâî ve kavmî izler bırakmış olan Türk milleti, islâmî devirde de çeşitli müslüman ülkelerde büyük imparatorluklar (Kara-Hanlılar, Gazneliler, Selçuklular v.b.) veya devletler (Irak, Suriye, Kirman, Anadolu Selçukluları, Tolunlular, Mısır Türk Devleti, Delhi Türk Sultanlığı v.s.), atabeylikler (Salgurlular, Börîliler, Zengîliler v.s.) ve beylikler (Artuklu, Dânişmendli, Mengücüklü v.s.) kurarak islâm dünyasının mukadderatına hâkim olmuş ve Osmanlılarla birlikte mütalaa edildiği takdirde, Orta-Asya, Yakın-Şark ve Şarkî Avrupa'nın son 1000 yıllık tarihine istikamet vermiştir.

Türklerin islâmiyeti kabûlü: Hicâz kıt'asında yeni dinin verdiği heyecanla Yarmûk savaşı (634) ile Bizans'ı Suriye'den attıktan sonra, Kādisîya (635) ve Nihâvand (641) savaşlarıyla İran'ı ele geçiren islâm orduları, son Sâsânî imparatorunu tâkib ederken Ceyhun kenarında Türklerle karşılaştılar. Garcistan ve Sîstan havâlisindeki Oğuz kabîle kırıntıları ile Kuhistan - Fars arasında oturan dağınık Kalaçlar bir yana bırakılırsa, o tarihlerde devlet olarak sâdece Gök-Türk imparatorluğu vardı. Bunun da hem şark, hem garp kolu fetret devresinde (Çin'e tâbiyet) bulunduğu için, Mâverâünnehr bölgesindeki şehir kırallıklarına gereken yardım yapılamıyordu. Bu sıralarda islâmın merkezinde Ali - Muâviye mücâdelesi ve Hâricî isyanları şarkta islâm ordularının hızını kestiği için VIII. asır başlarına kadar Türklerle islâm ordularının karşılaşmaları bir sınır harekâtı ölçüsünü aşamamıştı. Emevîlerin, islâm imparatorluğunun bütün şark bölgelerini içine alan Irak umûmî vâliliğine Ḥaccāc'ı tâyin etmeleri, bu zâtın da devrin sayılı kumandanlarından Ḳutayba b. Muslim'i Horasan'a göndermesi (705), savaşların birdenbire alevlenmesine sebeb oldu. İslâm orduları kısa zamanda Mâverâünnehr'e hâkim oldukları gibi, akınlarını Talas'a kadar uzattılar (yk. bk. Türgişler). Netîcede Arapların müdâfaayı tercih eder duruma girmelerinden (tafsilât için bk. R.N. Frye - A. Sayılı, *Selçuklardan evvel Ortaşarkta Türkler*, *Belleten*, 1946, X, 100—110), Arapların, silâhla mücâdeleye girişen Türkler karşısında kesin başarıya ulaşamadıkları anlaşılmaktadır. Bu, umûmiyetle kabûl edildiği gibi, Türklerin, dünya tarihinin en mühim hâdiselerinden biri olarak bakılan islâmiyete girişlerinin, kendi arzuları ile vuku bulduğunu göstermektedir. Bu görüşü, Halîfe al-Maʾmūn'un husûsî kütüphânesinde me'mur olan bir Türk'ün, İranlılar ve Rumların başkalarına kaptırdıkları yurtlarında esir olarak yaşadıklarına, Türklerin ise, memleketlerini hiç kimseye vermediklerine dâir ifâdesi (bk. Ş. Yaltkaya, *Türklere dâir Arapça şiirler*, *T M*, 1936, V, 307) açıkça te'yid etmektedir.

Gerçekte islâm dininin eski Türk inanç ve telâkkilerine uygun tarafları çoktu. Türkler, uzun zamandan beri tek Tanrı inancına sâhiptiler. Âhirete ve ruhun ölmezliğine inanıyorlar ve Tanrı'ya kurban sunuyorlardı. Ayrıca islâmiyetin telkin ettiği ahlâkî kaideler eski Türk „alplık" anlayışına uygun düşüyor ve husûsiyle „cihâd" Türk'ün fütûhat görüşünü takviye ediyordu. Türklerin kısa zamanda islâmiyetin bayraktarı olarak dünya karşısına çıkış sebepleri muhtemelen bunlar olmalıdır. (İslâm kaynaklarında Türkler umûmiyetle üç tâbir altında zikredilmiş görünüyorlar. Daha çok sızma yolu ile islâm ülkelerine gelerek hilâfet merkezinde vazife alanlar: Atrāk; müstakil devlet hâlinde olanlar: Türk; Oğuzlar aynı zamanda: Türkmen).

Abbâsîler zamanında Türkler (Atrāk): Abbâsîlerin iktidara gelişi ile imparatorlukta Arap olmayan müslümanlara da çeşitli vazifeler verilmeğe başlanmıştır. Bu münâsebetle halîfelerin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında Türkler de yer aldı; bunlar, Fergana, Taşkent ve Mâverâünnehr'den VIII. asrın ikinci yarısında az sayıda fakat IX. asırda kalabalık âileler hâlinde ihtida ederek gelenlerdi. Daha 675—680 yıllarında Horasan vâlisi emrinde iki bin Türk okçusu vardı. Abū Muslim hareketine katılan Türk asıllı Şūl (Çor) oğlu Süleyman ile Tarhan Şūl-Cammāl, Halîfe al-Manṣūr zamanında Ḥammād al-Turkī, al-Mahdī zamanında Mubārak al-Turkī, meşhur kumandanlardan idiler (bk. al-Cāḥiẓ, *Manāḳib cund al-ḫilāfa ve faḍāʾil al-Atrāk*, Türk. trc. R. Şeşen, 1967, s. 28 v.d., 84). Türklere, tahsildarlık v.s. sivil vazifeler yanında vâlilik, hâciblik gibi yüksek idârî makamlar da veriliyordu. Türklerden husûsî muhâfız birlikleri teşkiline al-Maʾmūn zamanında başlanmıştı. Fakat Türklerin hassa askeri olarak birden çoğalması Halîfe al-Muʿtaṣim zamanında (833—842) oldu. Daha doğrusu tamamen Türk gençlerinden kurulu ilk hassa birliği bu halîfe tarafından teşkil edildi. al-Muʿtaṣim Bagdad'ın şimâlinde Dicle kıyısında inşâ ettirdiği yeni başkenti Sâmerrâ şehrine bu hassa ordusunu da götürmüştü (836). Türk usûlüne göre kurulan bu şehirde binalar, saraylar ve diğer yapılarda Türk yapı, süs, resim san'atının te'sirleri açıkça görülür. Burada Afşîn, Aşnas, İnak, Vasîf, Büyük-Buğa, Küçük-Buğa v.b. gibi Türk kumandanlarının idâresinde dört bin Türk askeri

vardı (İbn al-Aşîr, 220, 223 yılları vekayii; bk. mad. SÂMERRÂ). Afşîn [b. bk], meşhur Bâbek [b. bk.] isyânını bastırmış (838), elebaşı Bâbek'i yakalamış, bu dinî-siyâsî büyük gaileyi sona erdirmiş, al-Muʿtaşim'ın Ankara civârında Bizans'a karşı kazandığı savaşta yararlık göstermişti. Büyük-Buğa da başkumandanlığı sırasında Bedevilere (845), Ermenilere (852) ve Bizans'a (858) karşı başarılar kazanmıştır. Daha sonraki halifelerden al-Vâsiḳ (ölm. 849), al-Mutavakkil (ölm. 861) zamanında iktidar âdeta bu kumandanların elinde idi. Sonuncu halîfe devrinde Abbâsî imparatorluğunun en ileri gelen üç şahsiyeti Türk idi: Küçük-Buğa, Vasîf, Hakan-oğlu Feth (İbn al-Aşîr, 220—223 yılları vekayii; Z. Kitapchi, *al-Türḳ fī Muallafat al-Cāḥiẓ*, Beyrut, 1967, s. 133—215, 268—294; Olga Pinto, *Feth b. Hâḳan, TD*, Trc. H. Yıldız-Neyîre Milânî, 1973, sayı 27, s. 41—58; E. Esin, *„Türk ül-Acem" lerin eseri Samarrada Cavsaḳ ul-Haḳanî'nin divar resimleri, Sanat Tarihi Yıllığı*, 1973, V, 313—328).

X. asrın ilk yarısında da iki Türk kumandanı: Beçkem ile Tüzün emîrü'l-ümerâ olmuşlardı; bu vazife aslında hilâfetin gerçek iktidar makamı idi. Beçkem'in adı paralara basılıyordu. Yukarıda adı geçen Türklerle bu sonuncular halîfeliğe tahakküm ediyorlar, onları iş başına getiriyor veya uzaklaştırıyorlardı. Bu yüzden aralarında mücâdele eksik olmazdı. İşte bu karışıklıklar içinde durumdan faydalanan Büveyhî âilesinden Muʿizz al-Davla, Bagdad'ı alarak şi'î Büveyhî devletini kurdu (945; bk. İbn al-Aşîr, 225, 229, 232—235, 325—334 yılları vekayii; ayrıca bk. mad. BÜVEYHÎLER).

Türk-islâm siyâsî teşekküllerine umûmî bir bakış: İslâmî Türk siyâsî teşekküllerinden ikisi Abbâsî hilâfeti içindeki Mısır'da kurulmuştu (Tolunlular, 875—905; İḫşîdîler, 935—969). Ancak Orta-Asya'dan uzaklığı sebebi ile bunların Türk unsurlar tarafından takviyesi mümkün olmamış, siyâsî te'sirleri görülmemiş ve ömürleri de uzun sürmemiştir. Asıl islâm-Türk devletleri devresi, Karlukların çoğunluk teşkil ettiği Türk kütleleri tarafından kurulan Kara-Hanlılarla başlatılmaktadır. İslâmiyetin resmî devlet dini olarak kabûl edildiği Satuk Buğra Han (ölm. 959) zamanından itibâren beliren Orta-Asya Türklerinin islâm cemiyeti hâlinde gelişmesi gittikçe artan bir hızla devam etmiştir. Bununla berâber Kara-Hanlı devleti (840—1042; Şarkî Kara-Hanlı 1042—1211 ve Garbî Kara-Hanlı 1042—1212) daha çok Türk vasfı belirgin bir hakanlık durumunda idi. Onu tâkib eden Gazneli devleti (969—1187) ise, kurulduğu bölge dolayısıyla, islâmî tarafı üstün bir vasıf taşıyordu. Gazneli Sultan Mahmud (ölm. 1030)'un, hayatının uzun bir devresini Hindistan seferlerinde (1001—1027 arasında 17 sefer), put-perest racalarla mücâdelede geçirmesi bunu gösterir. Oğlu Sultan Mes'ûd I. (1030—1040) Selçuklulara karşı yaptığı Dandanakan savaşında mağlûb olunca, Horasan'ı kaybeden bu devlet, hâkimiyetini Şimâlî Hindistan'da devam ettirmek zorunda kaldı ve Ġūrlular tarafından yıkılıncaya kadar ikinci derecede bir hükûmet olarak yaşadı.

Şarkî islâm ülkelerinde gerçek Türk hâkimiyetinin kuruluşu ile Türk kütlelerinin „İslâm kültür çevresi"ne intibakı hâdisesinin Selçuklu idâresinde vuku bulduğu ve bunda, Horasan kıt'asının çok mühim bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Dandanakan zaferi (1040), siyâsî ve askerî bakımdan Selçuklu fütûhâtının başlangıcını teşkil etmiş ve askerî harekât ondan sonra büyük bir hızla gelişmiştir. Sultan Tuğrul Bey zamanı (1040—1063)'nda bir taraftan hemen hemen bütün İran sâhası ele geçirilmek sûretiyle siyâsî birlik kurularak, Bizans cephesi zorlanmış, diğer taraftan da Abbâsî halîfesi ile iş birliği yapılarak Bagdad'ın şi'î Büveyhî tahakkümünden kurtarılması (1055) sağlanmıştır. Bununla, islâm ülkelerinde Türk idâresinin sünnîliği müdâfaa esâsına dayanan dinî yönü tesbit edilmiş oluyordu. Sultan Alp Arslan (1063—1072) tarafından sadâkatle yürütülen bu siyâset, Anadolu'yu Türk yurdu hâline getirmek gayesini güden Malazgirt zaferiyle taçlanmış ve Sultan Melikşah (1072—1092), babasından devraldığı siyâsî ve kültürel mîrası, kudretli ordular sâyesinde en iyi şekilde değerlendirerek, bütün Türk-islâm devletlerine istikamet verecek olan Büyük Selçuklu imparatorluğunu kurmuştu. Onun devrinde şarkta Kâşgar'a kadar Kara-Hanlı hakanlıkları, Şimâlî Hindistan'a kadar Gazneli devleti, Karadeniz kıyılarına kadar Kafkaslardaki Ermeni ve Gürcü prenslikleri tâbiyet altına alınmış, Cenûbî İran bölgesi—Mısır hâriç—hemen hemen bütün Arabistan yarım-adası ile Suriye, Türk idâresine katılmış ve Anadolu'nun fethi gerçekleşmişti.

Sultan Melikşah'ın ölümü (1092) ile vukua gelen merkezî iktidar boşluğu, imparatorluğun parçalanmasına yol açmış ise de (Irak ve Horasan Selçukluları 1092—1194; Suriye Selçukluları 1092—1117; Kirman Selçukluları 1092-1187), Mısır Fâtımîlerince desteklenen bozguncu bâtınî cereyanlara, hıristiyanlık dâvası ile harekete geçerek islâm-Türk ülkelerini zapta teşebbüs eden Haçlı ordularına ve korkunç Moğul istilâsına rağmen Orta-Şark'taki Türk hâkimiyeti devam etmiştir.

Selçuklu toprakları içinde ortaya çıkan atabeylikler (Musul-Sincâr-Haleb'de Zengîliler: 1127—1259; Şam'da Börililer: 1128—1154; Azerbaycan'da İl-Denizliler: 1146—1225; Fars'ta Salgurlular: 1147—1284) idâresinde teşkilât, umûmî kültür, din ve siyâset Selçuklu imparatorluk çağının devamı durumunda olduğu gibi, Şarkî Anadolu bölgesinin çeşitli yerlerinde kurulan Türkmen beylikleri de (Dânişmendli: 1092—1178; Saltuklu: 1092—1201; Ahlat-Şahlar: 1100—1207; Artuklu: 1101—1409; İnallı: 1103—1183; Mengücüklü: 1118—1250; Erbil: 1146—1232) aynı şekilde askerî ve idârî teşkilâtta Selçuklu geleneğini devam ettirmiş, Anadolu'da din, ilim, san'at bakımlarından Türk-islâm kültürünün gelişmesine yardımcı olmuş, yurtlarında değerli mimârî eserler bırakmışlardır. Haçlılara karşı vatan müdâfaası, atabeylik ve Türkmen beyliklerinin diğer bir husûsiyeti olarak dikkati çekmektedir. Dânişmendli Gazi Ahmed Bey, oğlu Melik Gazi Bey, Artuklu İl-Gazi, yeğeni Belek, Musul-Haleb atabeylerinden ʿİmâd al-Dīn Zengî ile oğlu Nūreddin Mahmud istilâcılara karşı şiddetli mücâdeleye atılan şahsiyetlerdir. İl-Denizli ve Saltuklular Kafkasya'dan gelen Gürcü baskısına karşı ülkelerini muhâfaza ederlerken, Atabey Nûreddin Mahmud'un yetiştirdiği Selâhaddin Eyyûbî de Mısır'da Fâtımî iktidarını yıkarak kendi hükûmetini kurmuş (1171) ve mühim bir tarihî hâdise olarak Haçlıları Kudüs'ten çıkarmıştı (1187). Birçok kollar hâlinde hüküm süren (1171—1348) Eyyûbî sülâleleri de her bakımdan Selçukluları tâkib etmişlerdir.

Anadolu Selçuklu devleti (1092—1308)'nde, daha ilk yıllardan itibâren bir yandan Haçlılara ve Bizans'a karşı memleketi korumak, bir yandan da Anadolu fâtihi Süleyman-Şah zamanındaki siyâsî birliği canlandırmak gayreti ısrarla yürütülmüştür. Kılıç Arslan I., Mes'ûd I., Kılıç Arslan II., Keyhusrev I., Keykâvûs I. ve Alâeddin Keykubâd I., bu iki maksat için büyük emek harcayan sultanlar olmuşlardır. Bilhassa Bizans'ın Anadolu'dan kesin şekilde el çekmesinde Miryakefalon savaşının (1176) galibi Sultan Kılıç Arslan II. büyük rol oynamıştır. Ancak Sultan Keyhusrev II. zamanında Moğullar karşısında kaybedilen Kösedağ savaşı (1243), Anadolu'nun düşman istilâsına uğramasına yol açtı. Bundan sonra Moğulların emri altında tahta çıkan Selçuklu sultanları zamanında memleket, muhteris vezirlerin rekabetlerini körükleyen istilâcılar tarafından sömürüldü. Moğul hâkimiyetinin zayıflamağa yüz tuttuğu XIII. asrın sonlarına doğru Garbî Anadolu'daki Türkmenler arasında mukavemet belirtileri görülmeğe başlandı; bunlar arasında XVI. asırda büyük bir imparatorluk kurmuş olan Osmanlı beyliği de vardı.

Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed ve halefleri zamanında genişleyerek Kanglı, Kıpçak, v.b. gibi bozkır Türk unsurlarını da içine alan Hârizmşâhlar devleti, islâm şarkın en büyük imparatorluğu hâline gelmişti (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1956). Ancak bu devlet Sultan Muhammed'in idâresizliği yüzünden Moğullara yenildi (1217). Bunun sonunda Orta-Asya ve Yakın-Doğu Türk toprakları da Moğul istilâsından kurtulamadı. Hârizmşâh'ın oğlu Celâleddin'in Şimâlî Hindistan, İran ve Şarkî Anadolu'da daha ziyâde bir mâcerayı andıran mücâdeleleri de bir fayda sağlayamadı. Moğullar, ancak Şimâlî Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı ve Suriye'de Mısır Türk devleti tarafından durdurulabildi.

Delhi sultanlığı (1206—1413)'nda iktidâr çeşitli hânedanlar (Şemsiyye: 1211—1266; Balaban: 1266—1290; Kalaç: 1290—1320; Tuğluk: 1321—1413) elinde bulunmuş ve bunlar islâmiyetin Hindistan'da yayılmasına yardımcı oldukları gibi, Orta-Asya'dan göç eden kütlelere de burada bir takım imkânlar hazırlanmak sûretiyle bu bölgede Türk kültürünün yaşamasını sağlamıştır. Bu durum, XVI. asır başlarında Babur tarafından büyük Hind-Türk imparatorluğunun kurulmasına yardım etmiştir.

Mısır'da ise, çoğu Karadeniz'in şimâlindeki bozkırlardan gelen Kıpçak menşe'li Türklerin kurduğu Türk devleti hükümdarlarından bilhassa Kotuz, Baybars ve Kalavun, Moğulları ülkelerine sokmadıkları gibi Haçlılarla da mücâdele ederek, asıl yurtları olan Kıpçak bozkırı ile münâsebetlerini sürdürmüş ve bu sûretle kendi ülkelerinde Türk kültürünün canlı kalmasına çalışmışlardır. İktidar, Sultan Kalavun ile başlayan sülâle (1279—1382)'den Çerkes Kölemenlerine geçtikten sonra da durum böyle devam etmiş, nihâyet bu memleket Osmanlıların hâkimiyeti altına girmiştir (1517).

Oğuz boylarından olup, XIV. asrın ikinci yarısından itibâren Şarkî Anadolu, Irak ve Garbî İran'da siyâsî bakımdan gelişmeye başlayan Kara-Koyunlular (1380 ?—1469) bilhassa Kara Yusuf zamanında kuvvetlenmişti. Fakat daha sonra, bunlardan arâzisini hayli genişleten Cihan-Şah'ın Ak-Koyunlu hükümdârı Uzun Hasan'a mağlûb olması (1457) ile bu devlet ortadan kalkmıştır. Ülkesinin sınırlarını Kafkaslardan Şîrâz'a kadar uzatmayı başararak Ak-Koyunlu devletini âdeta bir imparatorluk hâline getiren Uzun Hasan ise, bütün Yakın-Şark'a hâkim olmak arzusu ile, rakip olarak gördüğü Osmanlı devletini mağlûb etmek için Avrupa devletleri ile siyâsî münâsebetler kurmaya çalışmıştı. Ancak Otlukbeli savaşında, Fâtih Sultan Mehmed'e yenilmesi ümitlerini kırdı ve ölümünden (1478) sonra halefleri zamanında topraklarının mühim bir kısmı Şah İsmail tarafından zaptedildi. Kara-Koyunlular daha ziyâde Moğul-İlhanlı teşkilâtının te'siri altında kaldıkları halde, Ak-Koyunlu devleti, eski Selçuklu Türk geleneklerini oldukça iyi korumuştur.

XIII. asrın ilk yarısında Moğullar, Çin'den Avrupa'da Karpat dağlarına kadar uzanan sâhayı istilâ etmişlerdi. Bütün bu sâhada bulunan nüfûsun büyük çoğunluğu Türk idi. Moğul devlet anlayışına göre, idâre altındaki topraklar hükümdar âilesinin husûsî mülkü sayıldığından geniş imparatorluk arâzisi Moğul hânedan üyeleri arasında bölüşülmüş: Şarkî ve Garbî Türkistan Cengiz'in oğlu Çağatay'a, Türkistan'dan garba doğru bütün Kıpçak bozkırları Cengiz'in torunu, yâni Cuçi'nin oğlu Batu'ya verilmiş, Tarbagatay-Balkaş gölü arası ise Cengiz'in

oğlu Kağan Ügedey (Ogodai)'e âit olmuştu. Daha sonra Cengiz'in torunu, yâni Toluy'un oğlu Hulagu, İran ve Irak'ı istilâ edip, burada İlhanlı devletini kurmuştu. Yukarıda adları geçen sâhalarda Cengiz'in nesillerinden ayrı ayrı hükümdar sülâleleri ortaya çıkmıştır.

1260'a kadar merkezi Kara-Kurum olan büyük Moğul kağanlığına bağlı kalan Çağatay hanlarından Barak 1270'te islâmiyeti kabûl etmiş, daha sonra Tarmaşirin zamanında islâmiyet, hanlığın resmî dini olmuş ve bilhassa Mâverâünnehr havâlisindeki Moğul unsuru, dilleri ile birlikte Türkleşmeye başlamıştı. Timur devletinin, bu sâhada kurulduğu görülmektedir.

Semerkand'da Çağataylılardan bir kukla hanın yanında „bey" olarak iktidâra gelen Timur (1370—1405), öldüğü yıla kadar çeşitli istikametlere yaptığı sürekli seferler sonunda Hârizm, Turfan, Karaşar bölgelerini, Irak, Suriye kıt'alarını, Altın-Ordu hanlığını, Delhi sultanlığını, Osmanlı devletini kendine bağladı. Tanrı-Dağları'ndan Anadolu'ya, Volga nehrinden Şimâlî Hindistan'a kadar uzanan bu geniş imparatorluk, Timur'dan sonra oğulları arasında paylaşıldı.

Mâverâünnehr ve Horasan'ı alan Şâhruh, uzun süren hükümdarlığı zamanında (1407—1447) nüfûzunu Kara-Koyunlu topraklarına kadar genişletti. Oğlu, tanınmış astronom Uluğ Bey'den sonra, Timur'un torunlarından Mirza Hüseyn-i Baykara, Horasan'da tutunma imkânını buldu. Onun zamanında Herat, san'at ve edebiyat bakımlarından canlı bir kültür merkezi hâline geldi, ünlü devlet adamı Ali Şîr Nevâî, Çağatay lehçesinde Türk edebiyatının en yüksek mümessili oldu.

1507'den itibâren Timurlu devleti topraklarına Orta-Asya'daki Özbekler el koyarken, Hindistan'a giden Timur soyundan Ẓahîr al-Dîn Babur orada büyük Hind-Türk imparatorluğunu kurdu (1526). Bu imparatorlukta Hümâyûn (ölm. 1556), askerî zaferleriyle temâyüz etmiştir. Bilhassa oğlu Ekber (1556—1605), geniş fütûhâtı yanında iktisat, din, kültür sâhalarındaki ıslâhât hareketleri ile tarihin büyük hükümdarlarından biri olduğunu gösterdi. Agra'da san'at şaheseri sayılan Tac-Mahal türbesini yaptıran Şah-Cihân (ölm. 1658)'dan sonra tahta çıkan Evrengzîb zamanında Avrupalı denizci devletlerin Hindistan'a alâkası artmış, bilhassa Hind liman şehirlerinde tâcirleri için yerleşme merkezleri açmış olan İngilizler, devlete tahâkküm etmeğe başlamışlardı. Âlemgir, kendi ticârî faâliyetini koruma maksadıyla İngilizlerin sömürü hareketlerine mâni olamıyordu. Daha sonraki yıllarda sih [b.bk.] dini mensuplarının ve müslümanların ayaklanmaları idâreyi sarstı. İngilizler, Şah Âlem'e karşı isyan eden Hindûları dağıtarak hükümdârı himâyeleri altına aldılar (Allahâbâd andlaşması, 1766) ve Bahâdır Şah'a karşı girişilen büyük sipâhi isyânını (1857) bastırmak sûretiyle Hindistan'ı tamamıyle kendi imparatorluklarına bağladılar (1858).

Diğer taraftan, Kıpçak bozkırlarındaki Türkler, Moğul soyundan gelen sülâlelerin idâresinde yaşamaya devam ediyorlardı.

XIII. asır ortalarında islâmiyet, Moğulların kurduğu ve İrtiş nehrinin garbı ile Hârizm'in Hîve bölgesini, Dnyeper'e kadar uzanan İtil-Bulgar topraklarını hâkimiyeti altında bulunduran Altın-Ordu devleti (1256—1428)'nde, kurucu Batu Han'ın oğlu Berke zamanında yayılmaya başlamış, Özbek Han devrinde ise (1312—1340) resmî din olarak kabûl edilmiş, bu sâyede devlet kültür bakımından Türkleşme yoluna girmiştir.

Toktamış Han'ın Timur tarafından mağlûb edilmesinden (1391—1398 arasında 5 sefer) sonra Altın-Ordu hanlığında başlayan taht kavgaları dolayısıyla devlet parçalanınca, Moğul âilelerin idâresinde bir takım küçük hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlardan Kazan Hanlığı (1437—1552), Kırım Hanlığı (1440—1475), Kasım Hanlığı (1445—1552) ve Astrahan Hanlığı (1466—1554), XVIII. ve XIX. asrın ikinci yarısında Rusya'ya ilhâk edildiler.

Orta-Asya'da ise, adını Moğul hanı Özbek'ten alan Özbek Hanlığı (1458—1599)'nın Safevîler tarafından parçalanması ile kurulan Buhârâ Hanlığı (1599—1785) ve daha 1510'da Özbek Hanlığından ayrılarak müstakil bir siyâsî teşekkül hâline gelen, idârecileri arasında Türkçe olarak Türk tarihi yazan Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1643—1665)'ın bulunduğu Hîve Hanlığı (1512—1920), bir ara Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kalan Hokand Hanlığı (1710—1876), Tobolsk şehri civârında eski bir Türk kasabası olan Sibir'deki Sibir Hanlığı (1556—1600) Rusya tarafından işgal edildiler. Kâşgar-Turfan bölgelerinde (eski Uyguristan) XV. asır başlarında kurulan hanlık ise, uzun çalkantılardan sonra Yakub Bey (Atalık Gazi) zamanında Çin'e karşı istiklâl savaşlarına girişmiş, hattâ Yakub Han, Çin ile tamamen ilgisini kesmiş ve Osmanlı pâdişahı Sultan Abdülaziz'e tâbiliğini bildirerek askerî ve mâlî yardım istemişti. Oraya askerî öğretmen ve bir miktar silâh gönderilmekle berâber yeteri kadar destek sağlanamadı ve Yakub'un ölümü (1877) üzerine ülke Çin idâresine girdi (*Bibliyografya* için bk. *İA* ilgili maddeler).

İ. KÜLTÜR VE TEŞKİLÂT

Türk tarihinin islâmî safhasında kurulan siyâsî teşekküller artık „Bozkır ili" değildir. Sosyal durum, iktisâdî hayat, idârî ve askerî bakımlardan olduğu gibi, dil, edebiyat, san'at itibârıyle de Türkler yeni bölge ve kültür şartlarının gerektirdiği telâkkilere uymuşlar, dolayısıyla eskisinden oldukça

farklı bir hüviyete bürünmüşlerdir. Bu şartlardan biri, islâmiyetin dünyevî faâliyetleri de içine alan kitabî bir din olması, diğeri de, yerli halkın, islâmî akîde ve müesseselerle birlikte, eski İran (Sâsânî) geleneklerinden bir kısmını yaşatmakta devam etmesidir. Türkler, yukarıda sık sık işâret edildiği gibi, doktrinci değil, tutumlarını çevrenin siyâsî, içtimâî ve kültürel muhtevâsına göre ayarlamakta mâhir olduklarından, hâkimiyetleri esnâsında, müslüman kütlelerce alışılmış olup, onları tedirgin etmiyen gelenek ve kuruluşlara müdâhale etmemişlerdir. Bu itibarla Türk siyâsî teşekküllerinde içtimâî tabakalaşma devam etmiş, halk dili olan Farsça ile *Kur'an* dili olan Arapça, konuşma ve yazışmada kullanılmış, Türk idâreciler tarafından islâmî isimler, unvânlar, lekaplar alınmış, mevcut hükûmet teşkilâtı adları ile birlikte muhâfaza edilmiş, devleti koruma hizmetine yerli unsurlar iştirâk ettirilmiş ve nihâyet islâmî inanç ve idealler devlette hâkim bir mânevî güç durumuna yükselmiştir.

Ancak bu Türk devletleri tam bir islâm devleti de değildir. Arada, temelde ve özde mühim farklar vardır. İslâm-Türk devletinin, islâmî devlet anlayışından ayrıldığı noktalar: hükümranlık anlayışı, devlette askerî karakter, cemiyette dinî davranış, toprak rejimi ve içtimâî haklarda kendini gösterir. Buna göre bu Türk devletleri, islâm dininin hâkim bulunduğu ülkelerde mevcut kültür çevresi değerleri ile, bozkır Türk siyâsî, içtimâî, hukukî örf ve geleneklerinin birbiri ile âhenkli şekilde kaynaştığı bir karaktere sâhiptirler.

Bu kaynaşma tabiatıyla uzunca bir geçiş merhalesini gerektirmiştir. Türklerin münferit olarak veya küçük âileler hâlinde hilâfet hizmetine girmeleri bir yana bırakılırsa, ilk islâm-Türk siyâsî kuruluşu olan Kara-Hanlılar çağı, bu „geçiş" in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Gerçekten Orta-Asya'da halkı yüzde yüze yakın Türk asıllı bir sâhada kurulan bu devlet, aynı zamanda dinî bakımdan islâmı temsil etmekle, Türk ve islâm cemiyetleri arasında bir köprü vazifesini görmüştür. Bu gelişme Selçuklularla tamamlandı. Gazneli devletinde böyle bir sonuç alınamazdı, çünkü kendi unsurundan daha kalabalık yabancı bir kütle üzerinde ve islâm dünyasının uzak bir bölgesinde faâliyete geçen Gaznelilerin, bir yandan yerli unsura dayanmak mecburiyeti, bir yandan da siyâsetlerinin daha çok dışa (Hindistan'a) dönük bulunması onları böyle bir imkândan mahrum bırakmıştı. Buna karşılık Selçuklu devleti müslüman ülkelerin ortasında kurulmuş ve bütün siyâsî, iktisâdî, dinî icrâat, doğrudan-doğruya bu memleketlerin mes'elelerine yönelmişti. Böylece, bilhassa bahis konusu kaynaşmayı gerçekleştirerek Türk-islâm devlet tipini yaratmış olan Büyük Selçuklu imparatorluğu, sonraki bin yıllık tarihe damgasını vuran bir büyük çağ vasfını taşır.

1. HÜKÜMRANLIK.

a - Umûmî durum: Kara-Hanlı devletinde „Arslan Han" unvanlı büyük hakan ülkenin şarkını, onun yüksek hâkimiyeti altında „Buğra Han" unvanlı diğer bir han ise, garbı idâre ediyordu. Buğra Hanlar Tamgaç (Tafgaç, Tabgaç) Han unvânını da kullanıyor, bunları „İlig"ler ve „Tegin" diye anılan şehzâdeler tâkib ediyordu. Sonuncular arasında Yınal-Tegin, Yıgan-Tegin gibi kademeler vardı. Tegin'likten İlig'liğe, sonra Buğra Han'lığa ve nihâyet Arslan Han'lığa yükselmek sûretiyle memleketi idâre eden hânedan üyelerinden vazîfe alanlar, bölgelerinin merkezlerinde bir miktar askerî kuvvet bulundurmuyor ve merkezî hükûmetin izni ile kendi adlarına para bastırıyorlardı. Başkentte hakanlara vekâlet edenler erkin, sagun v.b. gibi unvanlar alırlardı. Ayrıca bir danışma kurulu veya devlet meclisi mevcut olup, bunun başında halk arasından yetişmiş vezirlere verilen „Yugruş" (*DLT*, III, 41) unvanlı bir zât bulunurdu (bk. M. F. Köprülü, *Eski Türk ünvânlarına âit notlar*, *THİT*, II, 25—28, Almanca'sı, *KCsA*, *Suppl.*, 1939, s. 327—344). Bu hey'et ile hakan arasındaki irtibât, tayangu (hâcib, ulu hâcib; bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, 1956, s. 158 not 99; G. Clauson, *...Turkish*, s. 570a), memleket içi ve dışı yazılı münâsebetler bitigci, maliye işleri ise agıcı tarafından sağlanırdı. Hattâ eski „üge" unvânı bile devam etmekte idi (bk. Abu'l Faẓl Bayhaḳî, *Târîḫ-i Bayhaḳî*, nşr. Ġanî-Fayyaż, Tahran, 1324 hş., s. 496). Buna göre, Kara-Hanlı devletinde idâre bozkır ilinin devamı mâhiyetinde idi. Yalnız teşkilâtın üst kademelerinde, eski hakan yerine arslan han, yabgu yerine buğra han, şad yerine ilig han gibi bâzı ıstılah değişikliği olmuştu. İslâmî bakımdan görülen yenilikler ise, islâm devletinde meşrûiyetin şartı olarak, hükümdarlığın halîfe tarafından tasdîki, ülkede halîfe adına hutbe okutulması, parada halîfenin adının zikredilmesi, bir de, hakanın başı üzerinde „çetr" (sırmalı kadifeden şemsiye; hâkimiyet alâmeti idi; bk. F. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 26) taşınması idi. İslâmiyeti ilk kabûl eden Satuk Buğra'dan itibâren hanlar müslüman isim ve lekapları almağa başlamış, sultan unvânını ise, ancak XIII. asra doğru kullanmışlardır.

Kara-Hanlı devletinde hükümranlık, bozkır ili meşrûiyet esâsına dayanıyordu. 1070 yılına doğru Kâşgar'da yazıldığı bilinen ünlü siyâset kitabı *Kutadgu-Bilig*'de bu husus belirtilmektedir. Şerî'at, hilâfet gibi islâm devletinin temel unsurlarından, *Kur'an*, hadîs ve dinî-hukukî islâm müesseselerinden bahsedilmiyen ve ahâlinin bir islâm cemiyetinden ziyâde Türk topluluğu olarak tanıtılmaya çalışılan bu eserde meşrûiyet eski Türk kut ve töre telâkkilerine dayanır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*, *Tarih Ens-*

titüsü Dergisi, İstanbul, 1970, sayı 1, s. 11—27). Bilindiği üzere, bu eserde, hükümranlık Tanrı bağışı olarak kabûl edilmektedir ve töre hükümleri ile sınırlanan bu anlayışın, eski Hind-İran telâkkisi ile bir ilgisi yoktur (bk. *ayn. esr.*, s. 27 v.d.).

Daha ziyâde mahallî bir islâm devleti durumundaki Gaznelilerde, hükümdarlığı hilâfet makamınca tasdik edilen ve halîfeden çeşitli lekaplar alan Mahmud, kendisine sultan unvanı tevcih edilen ilk hükümdar olarak bilinir ve bu tâbir sonradan bütün islâm devlet başkanları tarafından unvan olarak kullanılmıştır. Ancak siyâsî gelişme bakımından Selçuklu imparatorluğunun devamı olup, şeklen de olsa onun yüksek hâkimiyetinde birer idârî otorite vasfını muhâfaza eden atabeylikler ve Türk unvanlarını muhâfaza eden Anadolu Türkmen beyliklerinde sultan unvanı kullanılmamıştır; bu da, bütün Orta-Şark bölgesine yayılmış çeşitli siyâsî kuruluşların, bu arada Anadolu Selçuklu kolunun, meşrû hükümranlığını üzerinde taşıyan Büyük Selçuklu imparatorluğunun oynadığı merkezî rolü gösterir.

Selçuklular, başlangıçta eski Gök-Türk devlet telâkkisi ve teşkilâtının tatbikçisi olan Oğuz-Yabgu devletinin izinde idiler. Başta Yabgu vardı. Inal, Yınanç ve Bey unvanlı hânedan üyeleri onun etrafında idârî sorumluluğa iştirâk etmekte idiler. Fakat Horasan'a geçtikten sonra değişiklikler belirdi. Gerçekten Türk-islâm devlet ve cemiyetinin teşekkülünde en te'sirli hâdise Dandanakan savaşı (1040) netîcesinde Horasan'da Selçukluların yerleşmesi olmuştur. Nîşâpûr, Merv, Serahs, Tûs ve Belh gibi büyük iskân mahallerini (şehirleri ve civar köyleri) içine alan Horasan kıt'ası, aynı zamanda kır sâhalarının genişliği ve otlakları ile bozkırlı nüfûsu en iyi şekilde barındıracak bir ülke idi; ayrıca Türklerin, kalabalık koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri mahsûller de şehirli ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli el san'atlarına ham madde teşkil etmesi bakımından da bölge iktisâdiyatını tamamlayacak mâhiyette bulunuyordu. Böylece Selçuklu kütlelerinin asıl göç sebepleri olan yer darlığını ortadan kaldırıp, geçim sıkıntısını gideren Horasan, aynı zamanda Orta-çağ dünya ticâretinin belli başlı noktalarından biri olarak da büyük değer taşıyordu. Bilhassa ana yolların birbiri ile kesiştiği Nîşâpûr şehri, dolayısıyla stratejî bakımından da çok ehemmiyetli idi. İslâm şarkın seçkin siyâset, idâre, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren zengin bir kültür merkezi olan Horasan, saydığımız bu husûsiyetleri yüzünden, civar devletler arasında (Kara-Hanlılar, Sâmânîler, Gazneliler) şiddetli rekabet mevzuu olmakta ve Selçuklular için de şüphesiz erişilmesi gerekli bir ana hedef sayılmakta idi. Bunu teşvik eden diğer bir husus da, Horasan ahâlisinin kısmen Türk oluşu idi. Selçuklulardan önce de burada Türkler yaşamakta idiler. Esâsen tanınmış Arap yazarı al-Câhiz (ölm. 869) ile al-Bîrûnî (ölm. 1051)'nin kayıtlarına göre, Horasanlılarla nehir (Ceyhun) ötesindeki Türkler arasında umûmî telâkkiler ve yaşayış bakımlarından büyük fark yoktu. İşte bu iktisâdî, askerî, kültürel ve kavmî husûsiyetleriyle Horasan bölgesi, Selçuklu devletinin sağlamlaşmasını sağladığı gibi, asırlarca sürecek Orta-Şark Türk hâkimiyetinin karakterini de çizmiştir.

İçtimâî ve fikrî hayat itibârıyle yerleşik kültür değerlerinin yaşadığı şehir ve kasabalarında Abbâsî hilâfetince temsil edilen şark-islâm inanç ve davranışları hüküm sürmekte ve ayrıca işâret edilen geniş imkânlar dolayısıyla bu kültürün boyuna gelişmekte olduğu Horasan çevresinde bozkırlardan gelen Selçukluların devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve mahallî husûsiyetlerin değerlendirilmesi ile mümkündü. Binlerce yıllık bir idârecilik geleneğine sâhip Selçuklu başbuğları da bunun farkında idiler. Nitekim islâmda ve Türk'te ortak telâkkî olan adâlet ve nizam saygısı, daha 1038 yılında, Tuğrul Bey'in öncüsü sıfatı ile Nîşâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın konuşmasından anlaşılıyordu. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen âsâyişsizlik „küçük adamların işi" idi. Fakat artık „âdil pâdişah" Tuğrul Bey'in idâresi sâyesinde kimse nizamı bozmağa cesâret edemiyecekti (bk. Abu'l-Fażl Bayhaḳî, *ayn. esr.*, s. 552). Tuğrul Bey Nîşâpûr'a gelince, meşhur Kadı Şâ'id'in tavsiyelerini dinledi ve işlerin düzenlenmesini Abu'l-Ḳâsim al-Kavbânî adlı yerli bir idâre adamına havâle etti. Bu zâtın ilk Selçuklu veziri olarak gösterilmesi ve arkasından diğer yerli vezirlerin iş başına getirilmeleri, Horasan'da, şerî'ati ve teşkilât gelenekleri ile bir şark-islâm devletinin temellerinin atılmakta olduğunu gösteriyordu. Tuğrul Bey, sultan unvanı yanında, islâm ad ve lekapları da kullanmış, Oğuz yabgu unvanının yerini „melik" tâbiri almış ve hükûmet islâm örneğine göre teşkilâtlandırılmağa başlanmıştır.

b - İslâm âmme hukukunda değişiklik: Selçuklu devletinin, hilâfet merkezine uzaklığı yüzünden aynı bölgelerde meydana çıkan Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi müslüman-İranlı devletlerden çok farklı tarafları vardı. Aşağıda açıklanacak olan Türk husûsiyetleri dışında, bu fark başta hükümranlık anlayışında görülüyordu: Bilindiği üzere islâmiyette devlet başkanı (halîfe), Allah'ın elçisi (resûl) olan Peygamberimize vekillik ettiği için „bütün müslümanların başı" (Amîr al-mu'minîn) olup, insanların dünya ve âhiretteki bütün işleri dâhil, kâinat nizâmının, Allah kelâmı (*Kur'ân*)'nın emir ve nehiyleri (şerî'at) dâiresinde, idâresinden mes'ûl idi. Halbuki Türk hükümdârı Tanrı bağışı „kut" yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idâre etmekle vazîfeliydi. İşte hâkimiyet anlayışındaki bu ayrılık islâm tarihinde ilk defa Büyük Selçuklu imparatorluğu çağında ortaya çıkmış ve Türk hükümdarları dünyayı idâre etme selâhiyetini halîfeye devretmiyerek kendi uhdelerinde muhâfaza etmişlerdir. Daha önceki islâm devletlerinde, hattâ Gaznelilerde bile, devlet başkanları „islâm halîfesine bağlı birer müslüman emîr" durumunda iken ve halîfenin yüksek otoritesini tanıyarak her türlü icrâatta dinî hükümler çerçevesinde kalmağa, dünya mes'elelerini de şerî'at ahkâmına göre yürütmeğe gayret ederlerken, Selçuklu sultanları hürmette kusur etmedikleri halîfeyi sâdece muhterem bir vatandaş addediyorlar ve hilâfet başkenti Bagdad'a Türk imparatorluğunun bir şehri gözü ile bakıyorlardı. Bozkır Türk devletlerinde (Gök-Türkler, Hazarlar v.b.) dinî müsâmaha şeklinde, hattâ Kara-Hanlılarda Türk meşrûiyet esâsı olarak görülen, dünya işlerinin ayrı tutulmasından ibâret bu eski Türk geleneği 1055'te Bagdad'a giren Sultan Tuğrul Bey'in, Halîfe al-Ḳâ'im bi-'Amr Allâh'ın para ve erzak tahsîsatını artırarak, saltanat mes'elelerini kendi üzerine alması ile fiilen yürürlüğe konmuş (bk. W. Barthold, *...Dersler*, s. 95, 98; Ziya Gökalp'den naklen K. N. Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949, s. 105), böylece islâm âmme hukukunda çok mühim bir değişiklik meydana gelmiştir; halîfe ile sultanı, biri dinî, öteki dünyevî olmak üzere birbirine denk iki baş kabûl eden bu yeni anlayışa göre, Türk hükümdârı, artık „halîfeye bağlı bir müslüman emîri" değil, saltanatın gerçek sâhibi ve dünya işlerinden tek sorumlu şahıs idi (yeni durumun islâm hukuku ile uzlaştırılması bakımından Nizâm al-Mulk'ün ve Ġazâlî'nin düşünceleri için bk. A. K. S. Lambton, *The internal Structure of the Saljuq Empire, The Cambridge History of Iran*, 1968, V, 206—212). Yalnız şerî'at ile meşgul olan halîfeler ise, merkezî hükûmet tarafından kendilerine verilen arâziden geçim ve gelirlerini sağlıyorlardı ve hattâ zaman zaman halîfenin sultan tarafından tanınması gerekiyordu (bk. İbn al-Aşîr, *al-Bâhir..*, nşr. A. A. Ṭulaymat, Kahire, s. 50; İbn al-'Adîm, *Ẕubdat al-Ḥalab*, nşr. S. al-Dahhân, Beyrut, 1954, II, 250). Abbâsî halîfesinin dünya işlerinden uzak tutulması husûsunun Selçuklulardan önce Büveyhîler idâresinde tatbik edildiği, dolayısı ile halîfenin bu yeni anlayışa yabancı olmadığı görüşü mes'eleyi açıklamaya kâfi değildir. Sünnî Abbâsî hilâfetine itibâr etmiyeceği tabiî olan şi'î Büveyhî devleti başkanı, gerçekte, islâm âmme hukukuna göre, Mısır'daki şi'î Fâtımî halîfesinin direktiflerine tâbi bir emîr durumunda idi (Büveyhîler devrindeki durumu Abbâsî hilâfeti bakımından tevile çalışan al-Mâvardî'nin görüşü için bk. A. K. S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 206). Şüphesiz Büveyhîler ve yukarıda adları sıralanan islâm devletleri, bugün lâiklik diyebileceğimiz kavram ile ilgili bir fikrî esâsa sâhip değildiler. Selçuklularda ise, dinî müsâmaha sınırlarını çok aşan bu tatbikat, Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad'da hilâfet sarayında ihtişamlı bir tören ile halîfe tarafından „Dünya hükümdârı" (*Malik al-Maşrik va'l-Maġrib*) ilân edilmesi (20 kânun II. 1058) ile, meşrûiyet bakımından, tescil edilmiş oldu. Bundan dolayı Sultan Melikşah medenî hukuka âit yeni kanunlar çıkarabiliyordu (*al-Masâ'il al-Malikşâhîya*'den 5 maddelik kısım için bk. Muhammed b. Nizâm al-Ḥusaynî, *al-'Uraża...*, nşr. K. Süssheim, Mısır, 1326, s. 69 v. dd.; Türk. trc., *MTM*, II/5, 249 v. dd.). Ak-Koyunlu Uzun Hasan da yeni kanunlar çıkarmıştı („Hasan Pâdişah kanunları").

Ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getiren bu esas, bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sâhalarında serbest gelişmeye daha çok imkân vermiş, bir yandan da islâm memleketlerindeki çeşitli mezhep, tarikat mensupları ile gayrı müslim unsurların (Zımmîlerin) islâmî hukuk kaidelerine tâbi olmak mecbûriyetlerini hafiflettiği için, devlet sınırları içinde hıristiyan, Gürcü, Ermeni, Süryânî, Pavlikyan, Mûsevî bölgelerindeki tebaanın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Bu durum bilhassa XII. asra doğru Orta-Şark siyâsî haritasında dikkati çekecek kadar belirlidir. Selçuklulardan önceki şark-islâm dünyasında (Mâverâünnehr ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sîstan'da Saffârîler, Fars'da Şebânkâre ve daha ondört hükûmetçik, tafsilât için bk. C. B. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World, The Cambridge History of Iran*, 1968, V, 23—41) birbirine karşı cephe almış mahallî hâkimiyetlerin yarattığı siyâsî düşmanlık ve aynı zamanda türlü inanç ve mezheplerin halk arasında meydana getirdiği münâferet ile, Selçuklu imparatorluğunun geliştiği zamanlardaki siyâsî ve mânevî birlik *Kutadgu-Bilig* (trc. R.R. Arat, *TTK*, 1959, s. 31, 36, 68 v.dd., 112, 126)'deki Türk beyi (hükümdârı) hakkındaki tavsîfin en iyi ifâdesidir. Tarihî kaynaklarda çoğu „al-sulṭân al-'âdil" diye anılan Türk devlet başkanları zamanında türlü din, mezhep ve telâkkiye bağlı kütleler huzur içinde günlük hayatlarını devam ettiriyorlardı. İmparatorlukta ve diğer Türk-islâm siyâsî teşekküllerinde (halkın dinî duygusunun tahrîki ile meydana gelen Babaî isyânı [1239] ile istilâcı Moğullara karşı direnme gayretleri dışında) görülen bâzı iç mücâdele hareketleri, bilindiği üzere, bilhassa şehzâdeler arasında beliren hâkimiyet ihtirasının netîcesi idi; ancak Türk hükümranlığındaki „kut" prensibi dolayısıyla halk bu gibi mes'elelerle fazla ilgilenmiyordu.

Buna karşılık, Selçuklu imparatorluğu parçalandığı zaman, idârenin zâfından faydalanarak eski dünyevî iktidârı tekrar kurmak istiyen halîfelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında (bk. mad. SELÇÜKLULAR) ve bilhassa Halîfe al-Nâṣir li-Dîn Allâh (1179—1225)'ın Hârizmşâhlar imparatorluğunun çöküşü, islâm-Türk ülkelerinin Moğul istilâsı altına düşüşünde oynadıkları menfi rol (bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, *TTK*, Ankara, 1956, s. 249 v. dd.) hatırlanmağa değer. Diğer taraftan

Mısır Türk sultanı Baybars, Abbâsî âilesinden birini (al-Mustanṣir bi'llāh) hilâfet tahtına oturtmuş (1261), Delhi sultanlığında da aynı „lâik" görüş yürürlükte kalmıştır: 'Alā' al-Dīn Kalaç'a göre, „Devlet ile şerî'at ayrı şeyler olup, biri hükümdara, diğeri kadı ve müftilere âit işlerdir (Ziyā al-Dīn Baranī'nin *Tārīh-i Fīrūzşāhī*'sinden naklen Y. H. Bayur, *Hindistan tarihi, TTK*, Ankara, 1946, I, 310). Netîce olarak, Türklerin islâm dünyasına getirdiği bu prensip, yâni âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet otoritesinin herşeyden üstün olduğu düşüncesi bütün Türk-islâm devletlerinde hâkim olmuş, tamamıyle şeklî mâhiyette saltanatları tasdik, hil'atler ve unvan vermekle kalan halifeler dünya işlerine karıştırılmamıştır.

Hükümranlık bahsinde sultan zevcelerinin durumu da dikkat çekicidir. İslâm âmme hukukunda yeri olmayan hatunların Türk-islâm devletlerinde eski Türk geleneği îcabı otoritelerini yürütmeğe çalıştıkları görülür. Meselâ Tuğrul Bey'in hanımının bu ünlü sultan üzerindeki nüfûzu kaynaklarda belirtilmiştir. Sultan Melikşah'ın zevcesi, Kara-Hanlı prensesi Celâliye (Terken) Hatun da devlet idâresinde çok te'sirli idi. Siyâsî temasların bâzan daha önce bu hatunla yapılarak olgunlaştırıldığı bilinmektedir. Kaynaklar bu hatunun ayrı bir Divan'ı (hükûmet) olduğunu da kaydederler (bk. mad. MELİKŞAH). Fakat bu bakımdan Hârizmşâh Alâ'üd-din Tekiş'in hanımı ve Alâ'üd-din Muhammed Hârizmşâh'ın annesi, Kanglı prensesi Terken Hatun bilhassa mühimdir. Onun ayrı divanı ve ayrı sarayı olup, sultanın emirleri bu hatunun imzâsı olmadan geçerli sayılmıyordu. Hârizmşâh Muhammed, iktidârının sonlarına doğru Semerkand'a çekilerek başkent Gürgenc'i ona bırakmak zorunda kalmıştı (İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar...*, s. 205—214).

c - Cihan hâkimiyeti: Bozkır Türk devlet başkanının vazifelerinden sayılan „dünyayı idâre etme" düşüncesi Türk-islâm devletlerinde de yaşamakta idi. Oğuz Kağan destanından ve Uygur hükümdar âilesinin menşe'i efsânesinden başka, Garbî Hun imparatoru Attila, Hun başbuğu Uldız, Gök-Türk sınır kumandanı Türk-şad haklarındaki tarihî vesîkalarda ve Orhun kitâbelerinde görülen ve „Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyanın, töre'ye göre, Türk hükümdârı tarafından idâre edilmesi ülküsü olan eski Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk fütûhat felsefesi ve Malazgirt muhârebesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1971, sayı 2, s. 3—16), Selçuklu çevresinde bütün canlılığını muhâfaza ediyordu. Nitekim eserini XI. asrın ikinci yarısında yazmış olan Kâşgarlı Mahmud (*DLT*, nşr. B. Atalay, I, 3) da buna işâret etmektedir. Kâşgarlı (*ayn. esr.*, I, 351, 354) ayrıca Türk adının bu millete Tanrı tarafından verildiğini de kaydeder ve Peygamber'den de, Türk adında bir ordusu olduğuna dâir bir de hadîs nakleder. O zamanın umûmî efkârında yaygın olduğu anlaşılan bu düşüncenin siyâsî sâhalarda da akisleri görülmekte idi. Tuğrul Bey'den sonra, yine halife tarafından şarkın ve garbın hâkimi îlân edilen Büyük Sultan Melikşah (25 nisan 1088), ölümünden az önce Bagdad'da topladığı harp meclisinde Mısır'ın ve bütün Magrip kıt'asının zaptını planlıyor, oğlu Sultan Sencer de halifeye gönderdiği 1133 tarihli mektubunda Ulu Tanrı'nın lütfu ile cihan pâdişahlığına yükseldiğini yazıyordu. Diğer taraftan Muhammed Hârizmşâh da Suriye, Mısır ve civârının zaptını tasarlıyordu.

Fethedilecek ülkelerin önceden hânedan üyeleri arasında bölüştürülmesi de cihan hâkimiyeti ülküsünün tatbîkatından idi. Oğuz destanındaki ok motifi, Uygur efsânesinde kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi, Gök-Türk kitâbelerinde, zaptı düşünülen istikâmete prensler tâyini ile ilgili kayıtlarla, Selçukluların Dandanakan savaşının hemen arkasından toplanan mecliste fütûhat yönlerinin ve buralara gönderilecek başbuğların seçilmesi arasında bir aynîlik mevcuttur. Ayrıca Selçuklu idâresi tarafından şuurlu bir şekilde garba, Bizans sınırlarına yığılan ve son derece ehemmiyetli tarihî sonuçlar veren Türkmen göçlerinin (bk. mad. SELÇUKLULAR) mümkün kıldığı Malazgirt muhârebesini tâkiben Anadolu'nun fethi de aynı ülkünün zafer halkalarından biridir.

Bilindiği üzere, bütün insanlığa şâmil olan semavî dinlerden herbirinin gayesi, itikatlarını her tarafa yaymak sûretiyle dünyayı kendi inanış sistemleri kadrosuna almak olduğundan, islâm halifelerinin vazifesi de insanları islâm dininin kardeşlik bayrağı altında toplamaktı. Ancak Türk cihan hâkimiyeti ile bu dinlerdeki telâkki arasında yine esasta bir fark vardır. Dinlerde insanların kardeşliği ve hak eşitliği her dinin kendi iman şartları ve amel kaidelerine bağlanmakta ve meselâ islâmiyet veya hıristiyanlık dışında kalanlar ikinci dereceden insanlar sayılmakta iken, Gök-Türk kitâbelerinde (bk. *Kül-Tegin*, şark, str. 1; *Bilge*, şark, str. 2) açıkça ifâde olunduğu üzere Türk anlayışında, yeryüzünde mevcut insan cinsi bir bütün olarak göz önüne alınıp, topluluklar arasında içtimâî, kültürel, dinî herhangi bir kademe kabûl edilmemekte ve herkese eşit muâmele, hak ve adâlet tanınmaktadır. İslâm devletlerinde fethedilen ülkeler islâm dinine döndürülmeğe ve *Kur'an* dili Arapça'nın yayılmasına çalışıldığı ve bu bir vazife olduğu halde, Türk-islâm devletlerinde çeşitli din ve mezhepten kütlelerin, kültürlerine müdâhale edilmeksizin yaşamalarının sağlanması, Selçuklulardan itibâren bütün Türk-islâm siyâsî teşekküllerinde görülen Türk hükümranlığında cihan hâkimiyeti prensibinin husûsiyeti mâhiyetindedir.

Bununla berâber, islâm çevresindeki Türk hâkimiyetinin, daha XI. asırdan itibâren islâm ve Türk kültürlerinin birbiri ile kaynaşması neticesini vermeğe başladığını hatırlatalım ve islâmiyetin başlıca mânevî dayanak hâline geldiğini, Türk devletlerince bu dinin yayılması için büyük emekler harcandığını (aş. bk. Dinî hayat), bilhassa hıristiyanlık dâvası ile savaşan Haçlı ordularının ülkeyi ağır tehditlere mâruz bırakması karşısında, Türk idârecilerinin de tabîatıyle islâmî inanç ve duyguyu ilk planda tuttuklarını belirtelim. Böylece, yukarıda açıklanan prensip esasta aynı kalmakla berâber, Türk-islâm çevresinde bir telâkki düzenlenmesi olmuş, yâni eski Türk „mülk ve millet" prensibine „din ve devlet" düsturunun ilâvesiyle yeni bir düşünce terkibi meydana gelmiştir; bu da, bilindiği üzere, fütûhatı hıristiyan dünyasına dönük son Osmanlı imparatorluğunda en yüksek noktasına ulaşmıştır.

d - Ülkenin taksimi mes'elesi: İslâm-Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idâresi verilen hânedan üyelerine melik unvanı verilirdi. Bunlar, imparatorluk başkentindekinin hemen hemen tamamıyle aynı olan bir teşkilâta sâhib oldukları gibi, halife, sultan ve kendi adlarına hutbe okutmak, nöbet çaldırmak ve izne bağlı olarak para bastırmak haklarına da sâhip idiler. Fakat, merkezdeki, sultan tarafından temsil edilen yüksek iktidârı tanır, imparatorlukça düzenlenen ana siyâset çerçevesinde kendi başlarına savaşır ve siyâsî temaslarda bulunurlardı. Aksi hareket edenler tâkibata uğrardı. Melikler değiştikçe veya idâre ettikleri bölgelerin daralma veya genişlemesi hâlinde kendilerine verilmiş olan fermanların sultan tarafından yenilenmesi gerekirdi. Veliahdlık müessesesi bozkır devresinden beri (babadan oğula, oğul henüz çok küçük ise kardeşe) devam etmekle birlikte, hânedan mensupları âileden intikâl eden „kut" un kendilerinde de mevcut olduğu düşüncesi ile yüksek iktidârı ele geçirmek isterlerdi; bu da, huzursuzluk ve mücâdelelere yol açar, sonunda gerçek „kut" ile donatılmış bulunduğu inancı ile tahta fiilen sâhib olanın etrafında toplanılırdı. Böylece gerçekleşmiş bir düzene karşı direnenler âsî sayılır ve bastırılmalarına çalışılırdı. Buna göre birçok Türk devletlerinde (Kara-Hanlılar, Selçuklular ve Hârizmşâhlarda v.b.) sık görülen taht kavgaları bu şekilde anlaşılmalı ve müstakar devlet nizâmının kurulduğu zamanlarda çeşitli bölgelerin başında bulunan hânedan üyeleri, yüksek otoriteye bağlı melikler olarak, imparatorluğun idâresinde ortaklaşa mes'ûliyet taşıyan idâreciler sayılmalıdır. Nitekim Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) 'ndan sonra uzun bir süre hükümranlığın bütünlüğü fikri devam etmiş, hattâ Büyük Sultan Sencer, Anadolu Selçuklu hükûmetini hukuken kendine bağlı düşünmüş (bk. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, TTK*, 1954, II, 402), Dânişmendli beyi Gazi'nin melîk unvânını tasdik etmiştir (bk. mad. DÂNİŞMENDLİLER). Bunun gibi Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II. da 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında „taksim" ettiği halde Anadolu onbir devlete ayrılmamıştır. Ancak, tıpkı bozkır ilinde olduğu gibi, merkezî iktidar ortadan kalktığı veya devlet istiklâlini kaybettiği zamanlarda parçalanma görülmektedir. Nitekim islâm dünyasında dört Selçuklu devleti, Şarkî Anadolu Türkmen beylikleri ve Atabeylikler, merkezî iktidar zaafa uğrayıp çöktüğü için ortaya çıkmışlardır. Anadolu beylikleri de Anadolu Selçuklu devletinin Moğul tahakkümü altına girmesinden sonra, bu istilâcıları daha fazla istemeyen Uç Türkmenleri tarafından geliştirilmişlerdir; aynı hal, 630 yılında Çin hâkimiyetine giren Gök-Türk devletinde, kendi başlarına devletler kurmağa girişen Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Türgişler ve ihtimâl Bulgarlarda da görülür.

Veliahdlık mes'elesinin, devlet birliğini bozmayacak şekilde düzenlenmesi için, Hind-Türk imparatorluğunda Şah-Cihan'ın ve Osmanlı devletinde Fâtih'in aldığı şiddetli tedbirler mâlûmdur. Ancak Hindistan ve Mısır'da durum biraz farklı görünmektedir. Nitekim Delhi sultanlığında idâre başına birbiri arkasından birkaç âile geldiği halde, Mısır devletinde kabiliyetli şahsiyetler ordunun tasvibi ile sultanlığa yükselmiş ve ancak Kalavun'dan sonra devamlı bir hânedan kurulabilmiştir. Bu durum, her halde, birinin Türkistan'dan, diğerinin Kıpçak bozkırlarından devamlı olarak gelen kuvvetlerle beslenen yeni güçlerin meydana çıkması ile açıklanabilir. Nitekim Tolunlular ve İhşîdîler böyle bir ikmâl desteğinden mahrum oldukları için ömürleri kısa sürdüğü halde, Selçuklularda, ilk devirlerde çok kalabalık Türkmen kütlelerinin garba akışları (yalnız Anadolu'ya 550—600 bin kişi civârında, bk. M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, 1944, s. 174 v.d.) sâyesinde devlet istikrarı sağlanmış, dolayısıyla da, Anadolu'nun Türkleşmesi gerçekleşme yoluna girmiştir. Buna karşılık, Orta-Asya'da Timur iktidârının vücuda getirdiği engel yüzünden ikmâlsiz kalan Delhi sultanlığında hâkimiyet yabancılara geçmiştir. Mısır'da da, gittikçe azalan Türk unsuruna karşılık bilhassa Çerkeslerin çoğalması iktidârın Çerkes Kölemenlerine geçmesine sebep olmuştur.

Moğul istilâsından sonraki devirde kurulan Orta-Asya ve Şarkî Avrupa Türk hanlıklarında şiddetli Moğul te'sîri dolayısıyla farklı bir idâre sistemi ve toprak rejimi hâkim olmuş ve halkta tabakalaşma görülmüştür.

2. *Teşkilât.*

İslâm-Türk devletlerinde makam ve me'muriyet adlarından ve vezir Nizâmü'l-mülk [b. bk.]'ün *Siyāsatnāma*'sinden anlaşıldığına göre, hükûmet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibârıyle islâm-İran geleneğini devam ettiren Gazneli Türk devleti Selçuklulara ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-islâm siyâsî teşekküllerine örnek olmuştur. Buna

karşılık, Selçuklu devrinde atabey ([b. bk.]; ayrıca krş. A.K.S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 239—244), sübaşı, çavuş, tuğra, ulag, cufga v.b. gibi teşkilâtla ilgili Türkçe tâbirler yaşamıştır. Ayrıca beyleri dâima Türk unvanları taşıyan Türkmen beylikleri dışında, Türkistan'ın devamlı te'sîri ile, Delhi sultanlığında da hiç olmazsa Türk unvanları (han, yugruş v.b.) uzun müddet devam etmiştir.

a — Hükümdar ve saray: Devlet teşkilâtının mükemmel şeklini almış olduğu Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında sultan (Melikşah, Sencer için *al-sulṭān al-aʿẓam*=en büyük sultan) adına ülkenin her tarafında hutbe okunur, para onun adına bastırılır; fermanlara, „Büyük Divan" (merkezî hükûmet) kararlarına onun isminden ibâret tuğra çekilirdi. Sultan Türkçe adı yanında bir islâmî ad da alır, saltanatın hilâfetçe tasdiki münâsebeti ile halîfe tarafından verilen lekapları kullanırdı. Savaşlarda ve gezilerde başı üzerinde „çetr" tutulur ve dâima berâberinde bulunan muzika takımı („nevbet") günde 5 namaz vaktinde nöbet çalardı. Melikler ancak 3 nöbet çaldırabilirlerdi. Yalnız, imparatorluğunun çok genişlediği devirde kendisinin „İskender-i sânî" (II. İskender) diye anılmasını münâsip gören Hârizmşâh Sultan Alâeddin Muhammed, 5 nöbeti meliklere ve tâbi hükümdarlara tahsis ederek şahsı için günde 2 defa (güneş doğarken ve batarken) çalınmak üzere „Zu'l-Karneyn nevbeti" ihdas etmişti. Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları kabûl eder, halkın şikâyetlerini dinler, kadıları tâyin, iktâları tevzî, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını, meliklerin idâreciliklerini tasdik ve devlete karşı işlenen suçlarla meşgul yüksek mahkemeye (Dîvân-i Maẓālim, bk. A.K.S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 227) başkanlık ederdi.

Doğrudan-doğruya sultanın şahsına bağlı olan saray (dargāh, bārgāh) şöyle teşkilâtlanmıştı: Hacibler (ḥācib al-ḥuccāb, ḥācib-i buzurg), Çûbdârlar (değnekçiler), silâhdarlar, bayrakdar (amîr ʿalam), cāmadār (elbise muhâfızı), şarabdar, taştdār (âbdar), amîr çaşnîgîr, amîr āḫūr, vakîl-i ḫāṣṣ (sultan dâiresi halkı nâzırı), sarhang, nedîmler, musâhipler. Bu vazifelilerin hepsi hükümdârın en güvenilir adamları arasından seçilirdi.

b — Hükûmet: „Dîvân-i salṭanat veya Dîvân-ı aʿlā (Yüksek Divan) denilen hükûmet, başında „Ṣâhib Dîvân-i Salṭanat" (veya Ḫvāca-i buzurg) unvanlı vezirin bulunduğu „Dîvân-i vizārat" e bağlı olan şu dört Divan (bakanlık)'dan kurulu idi: 1. Dîvân-i Tuġrā (devletlerin bâzılarında, Dîvân-i inşāʾ, Dîvân-i risālat: İç ve dış yazışmalar); 2. Dîvân-i İstîfā (mâliye). Halktan tahsil edilen vergilerin (tafsilât için bk. A.K.S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 248—256) toplandığı „Harç" (masraf) hazînesi ile, has arâziden ve tâbi hükûmetlerden alınan vergi, hediye v. b.'ne âit „Asıl" (ihtiyat) hazîneyi idâre eder ve devletin umûmî gelirlerini düzenler; 3. Dîvân-i ʿarż al-cayş (Harbiye); 4. Dîvân-i işrāf (Umûmî teftiş). Burada, askerî ve adlî işler dışındaki bütün devlet me'murları ve muâmelâtının tamamen müstakil bir „işrāf" kuruluşu ile murâkabe altında tutulması dikkate değer.

Taşra teşkilâtı ise, Büyük Divan'a bağlı ve merkez şehirlerinde birer „şihna" (askerî vâli) bulunan eyâletlerle, melikler idâresindeki bölgelere ayrılmıştı. Her şehir ve kasabada mülkî idâreden mes'ûl bir „ʿamîd", mâlî işlere bakan bir „ʿāmil", halk tarafından seçilen bir „reîs" ve belediye işlerini murâkabe eden bir „muḥtasib" vardı. Bütün ülkede çeşitli vazifelerde bulunan nâipler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar gibi me'murların sayısı hayli kabarıktı. Ayrıca imparatorlukta „payk" lar ve „paranda" lerden kurulu çabuk haber alma teşkilâtı, muntazam ulag (posta) şebekesi, askerî ve ticârî ehemmiyeti hâiz yollarda karakollar ve asâyişin dâimî korunması gerekli yerlerde „ribât" (tahkimli han)'lar ile „münhî" diye anılan gizli istihbarat adamları bulunurdu (Saray, merkez ve taşra teşkilâtı için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 143—155; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Ḫorazmsahs*, 1038—1231, Wiesbaden, 1964, s. 15—59; A.K.S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 257—268).

c — Adliye: Adliye, şer'î yargı ve örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştı. Kadılar şer'î dâvalara bakar, başlarındaki „Kāżi'l-ḳużāt", merkezde (Selçuklu devrinde Bagdad'da) mahkeme reisliği yaptığı gibi, bütün kadıları da murâkabe ederdi. Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idâresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara âitti. Hanefî ve Şâfi'î fıkhı (hukuku) esaslarına göre muâmele yürüten kadıların hükümleri kesindi. Ancak bir kadının kasden yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzâlı açıklamalarla sultana arzedilirdi. Örfî ve kanunî mes'eleleri hal ile vazifeli ayrı mahkemeler vardı: Dîvân-i Maẓālim veya Türkçe „Yuvuluk al-sultan" (bk. Nesevî, *Sîrat*, nşr. O. Houdas, 1891, s. 167; H. Horst, *ayn. esr.*, s. 92 v.d.; tâbir ihtimâl yuvul = uslandırmak'dan, bk. *DLT*, III, 80). Başında „Amîr-dād" veya Dād-beg (Adâlet bakanı)'in ve taşrada bunun nâibleri ve inzibat me'murlarının bulunduğu bu teşkilâtta, eyâletlerde vezir, vilâyetlerde vâli, nâhiyelerde reis, iktâ arâzisinde iktâ sâhipleri, hükümdârın temsilcileri idiler. Ordu mensuplarının dâvaları kazaskerler tarafından görülürdü. Mısır'da Sultan Baybars bir yenilik yapmış, dört sünnî mezhep için ayrı ayrı kadıların başına bir tane değil dört ayrı „Ḳāżi'l-ḳużāt" tâyin etmişti; bu da, şer'î bakımdan adâlete işâret sayılmıştı. Burada belirtilmesi gereken nokta, adâlet işlerinden mes'ûl şahısların Büyük Divan veya eyâlet divanları ile, yâni hükûmet ile ilgileri bulunmamasıdır. Böylece herhangi bir siyâsî veya idârî baskıya mâruz kalmaksızın adâleti yürütmek mümkün olmakta idi.

Kısaca açıklamağa çalıştığımız bu hükûmet teşkilâtı, bâzı ufak farklarla ve yer yer isimler değişmekle birlikte, vazifeleri birbirine yakın şekilde devam etmek üzere, Timurlular, Ak-Koyunlular ve Hind-Türk imparatorluğu dâhil, Osmanlılara kadar Türk-islâm devletlerinde, hattâ Orta-Şark Moğul teşkilâtında mevcud olmuştur. Değişiklik bilhassa Mısır'da görülmektedir. Sultan Baybars zamanında Kātib al-sırr, Nakîb, al-cuyûş, Davâdâr gibi yeni vazifeliler tâyin edilmiş ve al-Nāṣir Muḥammed (ölm. 1309) tarafından mühim bölgeler „Nāʾib al-salṭana" denilen umûmî vâlilerin idâresine verilmişti. Maksat bütün icrâ selâhiyetini sultanın elinde toplamaktı. Hattâ aynı sebepten, bir aralık vezirlik de kaldırılarak bu vazife üç dâireye ayrılmıştı. Sonra yine asıl idâre, nüfûzu vezirden de ileri bir ehemmiyet kazanan Ustâd al-dār'a geçmişti.

ç — Ordu: Kara-Hanlı, Türkmen beylikleri ve başlangıçta Anadolu Selçuklu orduları Türklerden kurulu idi. Gazneli ordusunda yerli unsur büyük çoğunluk teşkil ediyordu. Çünkü, esâsen yabancılara dayanmak zorunda olan Sultan Mahmud'un, zengin ve putperest Hind racalarına karşı tertiplediği meshur seferleri için kalabalık ve koyu müslüman askerlere ihtiyâcı vardı: O sırada Horasan'da yaygın olan Karrâmîya [b. bk.] fırkası taraftarlarından faydalanan Mahmud, ayrıca, islâm ülkelerine adamlar göndererek „gaziler" toplatıyor ve sefer zamanlarında gönüllüler (mutavviʿa) ile kuvvet sayısı büyük rakamlara yükseliyordu. Bunlar yalnız ganimetten pay almakta idiler. Fakat Sultan Mahmud'un Selçuklulara da örnek olan „hassa" ordusu, çeşitli kavimlere mensup unsurlar arasından devşirilip husûsî terbiye ile yetiştiriliyordu (bk. mad. SELÇUKLULAR, V, 4; C. E. Bosworth, *Ghaznevid Military Organisation, Der Islam*, XXXV, 37—77; XXXVI, 4—37). Büyük Sultan Melikşah zamanında Orta-çağ'ın en büyük askerî gücü hâline gelen Selçuklu orduları, çeşitli kavimlerden seçilerek husûsî bir saray terbiyesine tâbi tutulup, doğrudan-doğruya sultana bağlı „Ġulāmān-ı sarāy"; seçkin kumandanların terbiyesi altında, her an savaşa hazır hassa ordusu; meliklerin, şihnelerin ve devlet erkânının askerleri ve nihâyet tâbi hükûmetlerin kuvvetlerinden ibâret idi. Künyeleri Divan defterlerinde kayıtlı Ġulāmān-ı sarāy yılda dört kere maaş („bistgânî") alırlardı. Bozan, Porsuk, Aytegin, Savtegin, Aksungur gibi Türk asıllı kumandanları sultanlarla birlikte seferlere katılan, şihnelikler ve umûmî vâlilikler yapan hassa ordusu efrâdı iktâ sâhibi idi. Nizâmü'l-mülk, *Siyāsatnāma*'sinde Gazneli usûlü hassa ordusu kuruluşunun faydalarından bahsederken, sultanlarla soydaşlıklarından dolayı Türkmenlerden de bir grubun alınmasını tavsiye etmektedir (bk. *Siyāsatnāma*, nşr. ʿA. Ḫalḫālî, Tahran, 1310 hş., fasıl 26).

Çoğunlukla yabancılardan teşkil edildiği anlaşılan hassa ordusu efrâdından her birine, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde iktâ arâziler verilmişti. Böylece hareket hâlinde iken bu efrâdın gittiği yerdeki iktâından maaşını alması sağlanıyordu. Türkmen beylerinin bâzan baş kaldırmalarına (meselâ Sultan Melikşah'a karşı Artuk Bey ve Abu'l-Ḳāsim gibi, bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 51, 57, 102—105) mukabil, Ġulāmān-i sarāy ve hassa ordusu kumandanları sultana kayıtsız şartsız bağlı idiler. Ayrıca, imparatorluğun her tarafına dağılmış ve yine kendilerine ayrılan iktâ topraklarından geçim ve techizatını sağlayan süvâri kuvvetleri (Sipāhiyān) çok kalabalık idi.

Bu askerî iktâ, Selçuklu devrinde askerî teşkilâtta yapılan çok mühim bir yenilik idi. Bir taraftan, ordunun beslenme ve donatımını kolayca sağlayan, diğer taraftan, iktâ sâhiplerinin de gayreti ile memleketin zengin ve mâmur hâle gelmesine yardım eden Selçuklu usûlü, eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulması şeklinde görünmektedir (bk. mad. SELÇUKLULAR, V, 4; iktâ sistemi için bk. H. Horst, *ayn. esr.*, s. 60—87; *İA* ve *EI* mad. İKTĀ; A.K.S. Lambton, *ayn. esr.*, s. 230—239). Bunlardan başka, gerekince halktan ücretli asker (başar) de toplanırdı. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar, büyük fetihler yapan, bilhassa uc (sınır)'larda kendi beylerinin idâresinde vurucu kuvvet olarak emsalsiz hizmetler gören Türkmenleri de ilâve edersek, eski Türk onlu sistem üzerine kurulu büyük Selçuklu askerî gücünün azameti iyice ortaya çıkmış olur.

Delhi sultanlığında ordu, Kalaçlar çoğunlukta olmak üzere, Türklerden kurulu olup, savaş gücü bakımından, Hindli askerlerden kat kat üstün idi (bk. Y. H. Bayur, *Hindistan tarihi*, I, 348; M. E. Elliot-Dowson, *The History of India*, III, 561). Sultanlığın son zamanlarında Orta-Asya'dan Türklerin gelişi çok seyrekleştiği için, devlet zayıflamış ve iktidar yabancıların eline geçmişti.

Hârizmşâhlarda yerli kıtalar yanında ordunun asıl gücünü Kanglı, Kimek ve Kıpçak-Uran gibi bozkırlı Türkler teşkil ediyordu. Bu kuruluş, Sultan Tekiş zamanında (1172—1200) başlamış, hanımı Terken Hatun'un akrabaları sıfatıyle Hârizmşâhlar topraklarına gelen bozkırlı unsurların çoğalması ile gittikçe artarak oğlu Alâeddin Muhammed'in asıl dayanağı olmuştu. Ancak Hârizmşâh'a büyük bir imparatorluk te'min eden bu ordunun daha ziyâde Terken Hatun tarafını tutması ve yerli halk ile bir türlü imtizac edememesi, Sultan Muhammed'in Moğullar karşısında yenilmesine ve bütün Orta-Şark'ın Moğul tahakkümü altına girmesine sebeb oldu (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, s. 91—101, 210, 221, 265 v.d.).

Mısır'da ise, ordunun Kıpçak Türklerinden teşkiline büyük ehemmiyet verilmiş, bundan dolayı Sultan Kotuz, Baybars ve Kalavun'un anayurdu olan

Kıpçak bozkırı (Deşt-i Kıpçak) ile irtibâtın muhâfazasına dikkat edilmişti. Oradan Türk gençlerinin deniz yolu ile Mısır'a gelmelerini sağlamak için Bizans ile anlaşmalar yapılıyordu. Elbette Kıpçak bozkırı havâlisinden getirilen gençlerin hepsi de Türk asıllı değildi. Aralarında Islavlar, Rumlar ve bilhassa Çerkesler vardı. Ancak bunların kışlaları ayrı idi. Türkler Nil nehri üzerinde bir adada („Mamâlik-i Baḥrîya"), diğerleri Kahire kalesinde („Mamâlik-i Burcîya") kalıyorlardı. Eski Ġulâmân-i sarây'a benzeyen „Mamâlik-i sulṭânîya" nin dışında iktâlı orduya „*Cund al-ḥalḳa*" denirdi. Sultan Kalavun zamanında ülkede yeni bir arâzi tahriri yapılarak elverişli topraklar yirmi dört parça (ḳıraṭ)'ya bölünmüş, bunun dördü has sayılmış, on parçası Cund al-ḥalḳa efrâdına ayrılmış, kalan ise, kumandanlara verilmişti. Kumandanların besleyip savaşa hazır tuttukları ve onların adlarını kendi nisbeleri (meselâ, Zâhirî, Bars-bayî, Demîrtaşî gibi) olarak kullanan efrat „mamâlik al-umarâ°" diye anılıyordu. Eyâletlerde sipâhiler ve ayrıca savaş zamanında orduya katılan „muṭavvi°a" (gönüllüler) de vardı. Cund al-ḥalḳa'da Türkler iktâları şahıslarına aldıkları halde, diğerleri, iktâdan kumandan ve reisleri aracılığı ile faydalanıyorlardı. Timurlularda ordu, Türk ve Türkleşmiş Moğullardan kurulu idi. Ordunun tâlim, terbiye ve donatımı ile uğraşan dâireye „Türk divanı" deniyordu. Bunun başında en üst rütbede olan „Divan Beyi" vardı, divanda„ Türk kâtipler" çalışırdı.

Kara-Koyunlular, bu bakımdan daha çok İlhanlı devletinin yâni Moğul geleneğinin te'sîrinde idiler. Fakat Uzun Ḥasan zamanında Ak-Koyunlu ordu teşkilâtı eski Selçuklu tarzında olup, şu kuvvetlerden ibâret idi: Ḥassa nökerler (bunların büyük çoğunluğu süvâri olup, maaşlı idi), timarlı sipâhiler (yâni iktâ sâhibi atlılar), çerik (Türkmen kuvvetleri).

Hind-Türk imparatorluğunda, Ekber Şah devrinde (XVI. asrın 2. yarısı) devlet askerî karakterini muhâfaza etmiş ve yalnız ordu mensupları değil, mülkî ve adlî makamlar, askerî tâbirlerle anılmıştır. Bu arada sivil me'murların bile belirli sayılarda askerî kuvvet bulundurdukları görülmektedir. Ordu kuruluşu yine Selçuklu tarzında olup şu kuvvetlerden ibâret idi: Sayısı 4.000 civârında olan, maaşlı Vâlâşâhî (ḥassa veya muhâfız birliği) ve seçkinler kıtasını teşkil edilen Aḥâdî. Aḥâdî'nin çoğu sivil vazifelerde de çalıştırılırdı. Ayrıca Cāgir adı verilen kalabalık, iktâlı bir asker sınıfı daha vardı. Cāgîr mensuplarının binecekleri atlar (daha önce Delhi sultanlığında °Alâ° al-Dîn Ḫalaç zamanında olduğu gibi) husûsî sûrette seçilir ve damgalanırdı. Orduda kabarık sayıda okçular, mızrakçılar ve ateşli silâh (fitilli tüfek) kullanan birlikler bulunuyordu. Ayrıca hafif ve ağır topçular da vardı (Topçu kumandanlarından çoğu Osmanlı subayları idi). Savaşlarda zırhlı filler de yer alırdı. Ordunun işleri, „Baḫşî-i mamâlik" unvanlı en yüksek rütbeli kumandanın nezâretindeki bitikçiler (ordu kâtipleri) tarafından yürütülürdü.

Donanmaya gelince, burada Gazneli Sultan Mahmud'un İndus'da Catlara karşı hazırlattığı nehir filosu ile Selçuklularda, Süleyman-Şah'ın İznik'deki vekili Ebu'l-Kasım'ın Kios limanında (Gemlik körfezi) inşâsına başlattığı (1087'lerde), fakat derhal Bizans tarafından imhâ edilen küçük çaptaki deniz kuvvetleri anılmağa değer. Daha sonra Anadolu Selçukluları, Sinop ve Alâiye (Alanya)'de tersaneler inşâ etmişlerdir. Fakat bu islâm-Türk devletleri çağında en kuvvetli ve Bizans ile boy ölçüşecek donanmayı İzmir Bey'i Çakan inşâ ettirmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 103, 107—112). Bu arada Mısır Türk devleti de kuvvetli bir donanmaya sâhib olmuştur. Husûsiyle ordunun, devrin en üstün silâhları ile techiz edildiği Sultan Baybars zamanında Akdeniz ve Kızıldeniz'deki tersanelerde çeşitli gemiler yapılıyordu (tafsilât için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 327—472).

3. *Halk ve toprak.*

Türk idârecilerinin, halkın iş ve yaşayış tarzlarına doğrudan-doğruya müdâhale etmeme esâsı, Türk-islâm devletleri zamanında da devam etmiştir. Devlet me'murlukları, çoğunlukla irsîyet esâsına dayanmakta olup (meselâ, Nizâmü'l-mülk âilesi için bk. Ḫândmîr, *Dustūr al-vuzarā°*, nşr. S. Nafîsî, Tahran, 1317 hş., s. 149—167, 187 v.d.), iktidar değişmelerinde de çok kere aynı âilede kalıyordu. Şehirlerde, resmî makam sâhibi olmanın veya mâlî gücün sağladığı imkânlar dolayısıyla nüfuz kazanan büyük âileler (meselâ, Beyhak şehri için bk. İbn Funduḳ, *Târîḫ-i Bayhaḳ*, nşr. A. Bahmanyār, Tahran, 1317 hş. ve Buhârâ'da Bürhan âilesi [b. bk.]), köylerde ise, dihḳān'lar devam ediyordu. Diğer nüfuzlu bir zümre olan din âlimleri, her tarafta yaygın Hanefî, Şâfi'îler üzerinde, seyyidler ve şerifler ise, bilhassa Bagdad, Basra ve Bahreyn bölgelerinde kesif bir şekilde bulunan şi'îler üzerinde çok te'sirli idiler. Şehir ve kasabalarda, orta ve küçük seviyedeki tüccarlar ve esnaf ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Hanefî, Şâfi'î olan halk umûmiyetle reislerin ve şi'îler ise naḳîblerin etrafında toplanmıştı. Büyük merkezlerdeki işsiz-güçsüz takımı da kendi aralarında teşkilâtlanmıştı. Savaş zamanlarında muṭavvi°a veya ḥaşar olarak orduya katılan bu sonuncular rindler, °ayyâr'lar, sattâr'lar v.b. gibi türlü isimler altında, sûfiyâne bir hayat geçiriyorlardı. Toprakla uğraşan köylü ise, topraklarının has veya iktâ durumuna göre, devletin himâyesinde geçimini sağlamakta idi. Köylüler, hukukî bakımdan şehir ahâlisi kadar hür ve işleyebildikleri müddetçe ellerindeki toprakların sâhibi olup, karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda değildiler.

Türk-islâm devletlerinde kalabalık Türk kütleleri de, Orta-Şark ve Akdeniz bölgelerinin içtimâî ve iktisâdî şartlarına tedricen uyarak yerleşik hâle gelmişlerdir. Bu devletlerde ev, bahçe, ağıl gibi küçük mülk, husûsî mülkiyete dâhil idi ise de, zirâat sâhası ile ormanlar-bozkır Türk ilindeki otlak ve yaylaklar gibi-devlet malı idi. Ülke arâzisi ḫaṣṣ, iḳtâ, ḫarâcî olmak üzere 3'e ayrılmış, saraya âit olan ḫaṣṣ'lar dışındaki topraklar, iktâ arâzisi olarak ordu mensupları arasında bölüştürülmüştü. Buralarda, kasabalardan en küçük iskân yerlerine kadar vergiye tâbi nüfus ile herkesin vergiye matrah teşkil eden varlığı kayıt ve tesbit edilerek, şer'î ve örfî vergiler hâlinde tahsilât yapılırdı. Ḫaṣṣ ve ḫarâcî topraklardan elde edilen para devlet hazînesine yatırılır, iktâ arâzisinin vergileri de iktâ sâhiplerine ödenirdi.

İktâlarda çalışan reâyâ (köylü, çiftçi)'dan alınacak vergi nisbeti, bölgesine, istihsal maddesi cinsine ve verim derecesine göre, her yıl Divan defterlerinde belirtilmek üzere, „Büyük Divan" tarafından tesbit edilirdi. İktâ sâhipleri, bu belirli miktarda vergi (mal-i ḫaḳḳ)'den fazlasını alamazlardı. Aşırı talepler hâlinde veya reâyânın mülküne el uzatıldığı yahut âile dokunulmazlığına tecâvüz edildiği zamanlar, köylü ve çiftçi „Büyük Divan"a ve hattâ doğrudan-doğruya sultana şikâyet edebilir, iktâ sâhibinden büsbütün hoşnut değilse, başka yere göç edebilirdi (bk. *Siyāsatnâma*, fasıl 5, 6, 33). Mısır'da al-Nāṣir Muḥammed diğer arâzi arasında iktânın da yıllık gelirlerini „misâl" denilen senetlerle tesbit ettirmiş, böylece köylüye baskı yollarını kapatmış ve bu, Mısır Türk devletinin sonuna kadar devam etmişti.

Büyük Selçuklu imparatorluğu çağında başlamış olduğunu belirttiğimiz bu askerî iktâ usûlü, Türk-islâm topluluklarının askerî olduğu kadar idârî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde Moğul istilâsı yüzünden düzen bozulunca iktâ arâzilerinin „yurtluk" (mülk) hâline getirilmesi, yâni „mîrî" toprak rejiminin soysuzlaşması, ordunun dağılmasını sonuçlandırmış, iktâsız kalan sipâhilerin çıkardığı huzursuzluk devletin çökmesinde başlıca sebep olmuştur (bk. O. Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku, Mîrî topraklar ve husûsî mülkiyet şekilleri, Belleten*, 1948, XII, 554; mad. KILIÇ ARSLAN IV.).

Devlet anlayışında daha çok Moğul karakteri hâkim olan Timurlularda (Türk-islâm yanı daha baskın görünen Şâhruh dışındaki hükümdarlar zamanında) arâzi ve halk hânedan üyelerinin mülkü sayılmış (*ulus*) ve iktâlar, askerî hizmet karşılığı değil, hediye ve ihsan olarak da verilmek sûretiyle ileri gelen siviller de iktâ sâhibi olmuşlardır.

Türk-islâm devletlerinde, bozkırlı Türk'ün yerleşik hâle gelişinde başlıca âmil olan iktisâdî durum, büyük bir gelişme gösterir. Gerçekten de Türklerin kudretli orduları ve devlet otoritesi sâyesinde ticâret hızlılaşmış ve devletlere büyük ölçüde mâlî destek olmuştur. Türk devlet ve imparatorluklarında muhtelif kaynaklarda rastlanan ve büyük masrafı gerektiren merasimlere mukabil halk arasında geçim darlığından doğan bir hareketin bahis konusu edilmemesi iktisâdî dengenin varlığını gösterir. Bu hususlar, Selçuklu hükümdarlarının (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Sencer, Kirman Selçuklu meliki Kavurd, Erbil'de Kök-börü) değerlerini uzun zaman koruyan altın para bastırmalarından da anlaşılmaktadır. İktisâdî bakımdan da Selçuklu devrinin parlak çağı olan Sultan Melikşah zamanında devlet gelirleri, bugünkü Türk para değerine göre 500 milyar lirayı aşmakta idi. Anadolu Selçuklu hükümdarları Anadolu ve Suriye iktisâdiyatını sarsıntıya uğratan Haçlı seferlerinin hızını kaybettiği tarihlerde Anadolu'nun kıtalar arası transit merkezi olma değerini takdir ederek askerî ve ticârî siyâsetlerini buna göre ayarladıkları için Türkiye kalkınmış ve mâzisinde belki en refahlı devrini yaşamıştır. Altın para bastıran Sultan Kılıç Arslan II. devrinde iktisâdî gelişmenin yüksek seviyeye ulaştığı, geniş îmâr faâliyetinden ve yazılı vesîkalardan başka yurdu baştan başa kaplayan kervansaraylardan da anlaşılmaktadır. O tarihte Anadolu nüfûsunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler an'anevî besicilik dışında, muhtelif meslek sâhibi olarak iktisâdî hayatın bütün kesimlerine katılmışlardır. Bunun neticesinde vaktiyle dar surlar içinde birer kaleden ibâret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Amasya, Tokat, Kayseri, Erzurum v.b. gibi şehirler, câmileri, medreseleri, imârethâne ve daruşşifa gibi te'sisleriyle Türk-islâm merkezleri hâline yükselmiş, Türkler tarafından bunlara Aksaray, Kırşehir, Alâiye (Alanya) ve Türkçe adlar taşıyan yeni şehirler ilâve edilmiştir. Bu Türk-islâm devletlerinde iktisâdî faâliyetlerin doğrudan-doğruya müslüman Türklere intikalinin başka mühim bir sebebi de, Abbâsî halîfesi al-Nāṣir li-dîni-'llâh'ın rehberliğinde kurulan lonca tarzındaki Ahîlik teşkilâtıdır. Gayrımüslimlere kapalı olan bu teşkilât, müslüman meslek erbabını bir nevî imtiyazlı hâle getirdiğinden, bir taraftan Türklerin şehir iktisâdiyatına girmelerini kolaylaştırmış, diğer taraftan da çeşitli san'at ve iş kollarında çalışan, fakat loncalar dışında kaldıkları için türlü zorluklarla karşılaşan gayrımüslim unsurun kendiliğinden büyük ölçüde islâmlaşmasını sağlamıştır. Gerek siyâsî gerek idârî bir baskı olmadan Anadolu'nun Türkleşmesi ve islâmlaşması bununla îzâh edilebilir (tafsilât için bk. mad. SELÇUKLULAR, IV, 1, 2,).

4. *Dinî hayat.*

a — Din siyâseti: İslâmî Türk devletleri kurulurken Orta-Şark kültürünün hâkim unsuru islâmlıktı. İslâmın yerine getirilmesi gerekli vecibeleri arasında bu dini yaymak da başta geliyordu.

Esasen *cihâd* anlayışı Türklerin fütûhat felsefesine uygun düşüyordu. Bu sebeplerle, Kara-Hanlılar yalnız Mâverâünnehr'in eski kültür merkezleri Buhârâ ve Semerkand'da değil, daha şarkta Balasagun ve Kâşgar'da da islâmiyeti yayan kuruluşlar meydana getirdikleri gibi, bu uğurda mücâdelelere de giriyorlardı. XI. asır ortasında Balasagun dolaylarında 10 bin hanelik Türk kütlesi islâmiyeti kabûl etmiş, 1075 yıllarına doğru İlî ve Yama ırmakları arasında yaşayan Basmıl, Yabaku boyları ile çarpışılmıştı (*DLT*, III, 281). İç Asya'nın dağlık bölgelerinden Kara-Hanlı ülkesine gelen kalabalık Türklere de, islâmlaşmaları için Hanlık arâzisinde yer verilmişti. Kara-Hanlı idârecileri bu bakımdan daha ziyâde Uygurları hedef almakta idiler; zîrâ mani ve buda dinlerindeki bu Türk kavmini ihtidâ ettirilmesi gerekli zındıklar olarak görüyorlardı (tafsilât için bk. T. Banguoğlu, *Uygurlar ve Uygurca üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1958, s. 87—113). Gaznelilerde devlet-halk birliğini sağlayan hemen biricik unsur islâmiyet olduğu için müslümanlık tarafı ağır basan bu Türk devletince, Efganlar ve Gurlularla yapılan çetin savaşların gayesi onları islâmiyete kazandırmaktı, ayrıca râfızî Ḳarmaṭî [b. bk.] 'lerle de mücâdele edilmişti. Fakat bu sâhada en büyük başarıya şüphesiz Şimâlî Hindistan'da ulaşılmıştı. Sultan Mahmud'un yaptığı onyedi Hind seferi ile İndus-Pencâb havâlisine götürdüğü islâmiyet, sonra oğulları ve Delhî Türk sultanları vâsıtasıyla daha yaygınlaşmış ve bu, bugünkü müslüman Pakistan devletinin esâsını teşkil etmiştir. Kalaç âilesinden Alâeddin Muhammed'in gayretleri ile islâmiyet Dekkan'a kadar yayılmış bulunuyordu. Anadolu'nun fethinde de, Bizans elindeki bu ülkenin küffârdan kurtarılması lüzûmu gibi bir *cihâd* havasına giriş, Türk başbuğlarının vazifelerini hayli kolaylaştırmıştı. İslâmiyet-Türklük mânevî birliğinin sağladığı hem Türk'ün kudret ve şanını yükseltmek, hem islâm dinini yüceltmek gibi bir gaye ortaklığında gelişen bu yeni ruh, Haçlı ordularının bütün gayretlerini boşa çıkarttıktan başka, Moğul istilâcılığını da kendi muhtevâsında eritmiş ve bilindiği üzere, bin yıl müddetle Türk-islâm devlet ve topluluklarının ana siyâset çizgilerinden birini tesbit etmiştir.

İslâm kültür çevresinde Türkler, daha ziyâde şi'î temâyüllü İranlılarla temas kurmalarına rağmen, İranî geleneklerle ilgisi az olan ve aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir aklîliği ihtivâ eden sünnîliği çoğunlukla kabûl etmişlerdi. Türklerin sünnîliğin dört mezhebinden hanefîliği benimsemiş olmaları, bu mezhebin insanda irâdeyi tanıyarak ilâhi emri akıl ve delillerle isbata cevaz vermesi, bâzı hukukî esaslarının Türk asıldan geldiği sanılan Semerkandlı Abū Manṣūr al-Māturīdî (ölm. 944) tarafından Mâverâünnehr Türk çevresinde işlenmiş olması (bk. M. T. Tancî, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1958, I—II, 1—12; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, 1946, s. 68, 92) ve dolayısıyla hanefîliğin islâmî hukuk nizâmını zaman ve şartların icâplarına uydurmayı mümkün kılmak v.b. yönleri ile gerçekçi ve tatbikî yanının yüksek olması ile îzâh edilebilir. Türk devlet zihniyeti bakımından pek tatminkâr olan bu duruma ilâveten, Abbâsî halîfelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri, islâm-Türk devletleri ile hilâfet arasındaki münâsebetleri iyice kuvvetlendiriyordu. Bundan dolayı Selçuklu başbuğlarının Horasan'da siyâset sahnesine çıkışlarını Abbâsî halîfesi, alâka ile karşılamış, onlarla sür'atle temasa geçme imkânlarını aramış ve Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a birinci girişinde (1038) Selçuklulara elçi göndermişti. Selçuklu fütûhâtının bütün İran'da hissedildiği ve korkuya kapılan şi'î Büveyhîlerin Bagdad ve civârında baskıyı artırdıkları zaman bizzat halîfenin Selçuklu sultanını Bagdad'a dâvet etmesi, Selçukluların dinî siyâsetlerinde şi'îlikle mücâdele prensibinin ortaya çıkmasına vesîle olmuştur.

Daha ilk belirdiği anlardan itibâren siyâsî vasıf kazanmış olan şi'îlik, XI. asırda Fâtımîler tarafından, sünnî islâm memleketlerini karışıklığa düşürmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılmıştır. Irak ve Cenûbî İran'ı ellerinde tutan şi'î Büveyhîler (932—1055)'in Abbâsî halîfelerini tahakkümleri altına almaları ve şi'îliği yaymaya çalışmaları ise, büyük çoğunluğu sünnî olan şark-islâm ahâlisini ziyâdesi ile tedirgin etmişti. Devrin aşırı şi'î olan Büveyhî kumandanı Arslān al-Basāsīrî Fâtımîlerle işbirliği yaptığı gibi, İran'ın hemen her tarafında çeşitli adlar altında birçok râfızî zümreler de faâliyet hâlinde bulunuyorlardı. Müslüman halk için en büyük ızdırap kaynaklarından biri olan bu tefrikaya Büveyhî devletini ortadan kaldırıp son veren Sultan Tuğrul Bey'in, Bagdad'da törenle „şark ve garp hükümdârı" olarak îlân edilmesi, Selçuklu dinî siyâsetinin hilâfetçe de resmen tasvîbinden başka bir şey değildi. Fâtımîlere şarktan el çektiren Selçukluların başarısı, tabiatıyle sünnîliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idârecileri islâm dünyasını sünnîlik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır. Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alp Arslan, bir yandan Mekke ve Medine'de kendi ve al-Ḳā'im adına hutbe okutur, Bagdad'da ve diğer mühim merkezlerde kurduğu Nizâmiye medreseleri ile sünnîliği bilgi ve düşünce bakımından kuvvetlendirirken, bir yandan da Fâtımîleri yıkmağa hazırlanmış, oğlu Sultan Melikşah ise, Bâtınîlik [b. bk.]'in başı olup Ḳazvîn civârındaki meşhur Alamut [b.bk.] kalesini ele geçirerek ve o bölgede Fâtımî propagandası ile desteklenerek, korkunç bir yeraltı faâliyeti ile Selçuklu imparatorluğunu içinden çökertmeğe çalışan Hasan Sabbâh'a karşı şiddetli mücâdeleye girişmiş ve son günlerinde Mısır'ın zaptını planlamıştı (bk. mad. MELİKŞAH). Türk-islâm hâkimiyeti için bu derecede hayatî ehemmiyet taşıyan şi'îliğin ve taraftarları bir katiller şebekesinden ibâret bulunan Bâtınîliğin (sû-i kastlarla öldürdükleri devlet adamları için bk. Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ-i Guzîde*, nşr. *GMS*, 1910, s. 517 v. dd.) yok edilmesine yönelen bu Selçuklu siyâseti, düşünce, teşkilât ve siyâsî gaye bakımlarından bu Türk imparatorluğunun devamı durumunda olan Eyyûbîler tarafından da tâkip edilmiş ve Selâhaddin Eyyûbî, Fâtımîler devletini yıkarak (1171) sünnî Eyyûbî devletini kurmuştur. Mısır Türk Devleti sultanları da aynı izde yürümüş, Bâtınîliğin kollarından İsmâilîlikle mücâdele eden Aybeg ve Kotuz'dan sonra, Bagdad Abbâsî halîfesinin 1258'de Hulagu tarafından öldürülmesi üzerine, aynı âileden al-Mustanṣir bi-llah'ı Kahire'de halîfe îlân eden (1261) Sultan Baybars ile âdeta resmiyet kazanan bu siyâset Osmanlıların sonuna kadar devam etmiştir. Aynı siyâsetin diğer Selçuklu devletleri, Hârizmşâhlar, Delhî Sultanlığı, Türkmen beylikleri ve atabeylikler, Timurlular (Şâhruh, Ali Şîr) ve Ak-Koyunlular tarafından da yürütüldüğü mâlûmdur. Beğteginlilerden olup, Erbil'de birçok dinî ve içtimâî müesseseler kuran, sayılı mücâhidlerden Kök-Böri, peygamberimizin doğum gününü (mevlid) müslümanlar arasında tam kaynaşma sağlayacak umûmî bir kutlama şeklinde ilk defa ülkesinde ihdas etmiş ve bu tarz mevlid törenleri daha sonra bütün islâm memleketlerinde âdet hâline gelmiştir (tafsilât için bk. mad. KÖK-BÖRİ).

Ancak, bu din siyâseti, Moğul istilâsı ile sekteye uğramıştır. Çoğunlukla putperest ve kısmen hıristiyan olan Moğul idâreciler, vaktiyle Hasan Sabbâh tarafından Alamut [b. bk.]'ta kurulan İsmâilî hâkimiyetini yıkmakla berâber, Bagdad Abbâsî hilâfetine son verip müslüman din adamlarına baskı yaptıklarından, eskiden beri halk arasında açık veya gizli propagandası yapılan şi'îliğin kuvvet kazanmasına sebep olmuştur. Meselâ Kara-Koyunlu devleti daha çok şi'î temâyüllü idi. Timurlular da bu bakımdan (Şâhruh dışında, bu hükümdâra karşı 1427'deki sû-i kast ve 1441'deki Mehdî isyânı) pek hassas değillerdi. Hazırlanan vasattan faydalanan Şah İsmail [b. bk.] Safevî devletini kurarak şi'îliği resmî devlet dini hâline getirmiştir. Sünnîliği temsil eden Osmanlılar ve Özbeklerin Safevîlerle olan mücâdelelerinin sebeplerini bu dinî siyâsette aramak lâzımdır.

Türkler, islâmî bilgilerin gelişmesi husûsunda da çok emek harcamışlardır. Daha islâmî Türk devletlerinin teşekkülünden önce bilhassa Mâverâünnehr'de tanınmış Türk bilginleri yetişmeğe başlamıştı. Meselâ Ḥanbalî mezhebinin kurucusu Aḥmed b. Ḥanbal'in kendisini üstad olarak vasıflandırdığı tanınmış muhaddis, müfessir ve dilci ʿAbd Allāh b. al-Mubārak al-Turkî (ölm. 798) ile IX. asrın ortalarına kadar ilk hadîs ve megazî bilginlerinden sayılan Tarhan oğlu Abu'l-Muʿtamir Sulaymān ve oğlu Abū Muḥammed al-Muʿtamir Türk asıllı idiler (bk. El-Câhiz, *Manāḳib Cund al-Ḫilāfa va Faẓāʾil al-atrāḳ*, trc. R. Şeşen, 1967, s. 30). Kara-Hanlılar zamanında bilhassa Buhârâ ve Semerkand şehirleri ile Gazneliler zamanında Gazne ve Hind-Türk sultanlığında Delhî, dinî bilgilerin başlıca merkezleri idi.

İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadîs, kelâm, tefsîr bilginlerinden birçoğu da Türk hâkimiyeti devrinde, bilhassa Selçuklu çağında yetişmiştir. Meşhur *Risāla* müellifi büyük sûfî Abu'l-Ḳāsim al-Ḳuşayrî (ölm. 1072) ve *al-Taysîr* adlı tefsîrin müellifi olan oğlu, Abū Naṣr ʿAbd al-Raḥîm, Şâfi'î fakîhlerinden ve Bagdad Nizâmiyesi hocalarından Abū İsḥāḳ İbrāhîm al-Şîrāzî (ölm. 1083), birçok eserin müellifi Abu'l-Maʿālî ʿAbd al-Malik al-Cuvaynî (ölm. 1085), islâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bagdad Nizâmiyesi'nin rektörlüğünü yapmış olan Ġazzālî (ölm. 1111), „İkinci Şâfi'î" diye anılan Faḫr al-İslām ʿAbd al-Vāḥid (ölm. 1108), büyük hanefî fakîhi ve ḳāżi'l-ḳużāt al-Ḫaṭîbî (ölm. 1079), müfessir, muhaddis ve meşhur sûfî ʿAbd Allāh al-Anṣārî (ölm. 1089), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan müfessir ve dilci ʿAlî al-Vāḥidî (ölm. 1076), fakîh, filozof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiş bulunan ʿAyn al-ḳużāt al-Hamadānî (ölm. 1130), Sultan Sencer devri âlimlerinden mezhepler tarihi müellifi Muḥammed al-Şahristānî (ölm. 1153), *Maṣābîḥ al-sunna* müellifi Baġavî (ölm. 1116) v.b. ile Hârizmşâhlar zamanında yetişen meşhur müfessir ve dilci Zemahşerî (ölm. 1143), kelâmcı ve filozof Faḫr al-Dîn al-Râzî (ölm. 1209), Eyyûbîler devrinde Sayf al-Dîn Âmidî (ölm. 1233) v.b., hep asırlarca islâm ilim ve fikir hayatında te'sirleri görülen şahsiyetlerdir. Haçlı seferleri ile Moğul istilâsı dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirdi ise de, XIII. asır sonlarından itibâren bilhassa Anadolu'da büyük din adamları ve sûfîler yetişmiştir. Bunlar arasında meşhur kadı al-Bayżāvî (ölm. 1291), mantık ve kelâma dâir yazılmış olan *Maṭāliʿ al-anvār* adlı eserin müellifi Sirāc al-Dîn al-Urmavî (ölm. 1283) ile kelamcı ve hey'et âlimi Ḳuṭb al-Dîn al-Şîrāzî (ölm. 1320) zikredilebilir.

Fakat sünnîliği bu kadar himâye eden ve kendileri birer samimî müslüman olan Türk hükümdarları ve devlet adamlarının mutaassıp kimseler oldukları sanılmamalıdır. Onlar millî gelenekleri îcâbı din bakımından çok müsâmahalı idiler. Kara-Hanlılar, bilindiği gibi, Türk örfünü devam ettirmişler, Hârizmşâhlar, Delhî ve Mısır sultanları, devlette millîliklerini korumada titizlik göstermişler, Türkmen beylikleri de millî his bakımından Selçukluları örnek almışlardı. Tuğrul Bey'in Bagdad'da taç giyme töreninin hâtırası olarak kabartma tasvirli bir altın madalyon hazırlanması (bk. İ. Artuk, *Abbasiler devrinde sikke, Belleten*, 1960, XXIV, 36 v.dd.), Selçuklu devri kabartma heykel san'atının mahsûlleri (bk. *San'at Tarihi Yıllığı*, 1971, IV, 122 v.dd.), Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın gayrı müslimlere karşı babaca duyguları, Sultan Sencer'in huzurunda cereyan eden

dinî-felsefî sohbetler, Kılıç Arslan I.'ın Süryânîlere ve Ermenilere müsâmahakâr davranışı, hıristiyanları hoş tutan ve Malatya'da süryânî patriği ile „Kitabı Mukaddes" üzerinde münâkaşalara girişen, Konya'da bahçelere mermer heykeller diktiren Kılıç Arslan II.'ın ve saray kapı ve duvarlarını insan resimleri ile, Konya surlarını kabartmalarla süsleten Alâeddin Keykubâd I.'ın, Sultan Keyhusrev II. gibi, insan tasvirli paralar bastıran Türkmen beylerinin (B. Butak, *XI—XIII. asırlarda resimli Türk paraları*, İstanbul, 1950 ve ek 1—2) v.b. durumları Türk idârecilerinin ne kadar serbest düşünceli olduklarını gösterir.

Türk-islâm devletlerinde, sûfilik müsâmaha ile karşılandığı gibi, büyük sûfilere de saygı gösterilmiştir. Sûfilik, o devirde kuvvetli bir cereyan hâlinde olup, Hindistan, Akdeniz ve Orta-Asya fikir cereyanlarının birleşme noktası olan Türkistan ve bilhassa Horasan'da en müsâit çevresini bulmuştur. Tasavvuf hareketlerinin netîcesi olarak ortaya çıkan çeşitli tarîkatler, Türk-islâm ülkelerinde büyük te'sirler icrâ etmiştir. Şerî'atın kesin şart ve kaideleri yerine, duyguya değer veren ve rûhanî bir hava içinde, tekellüfsüz yaşayan sûfiler islâm dogmatizmine intibakta güçlük çeken bozkırlı Türkmen kütleleri üzerinde daha te'sirli oluyorlardı. Başlangıçta yeterli derecede din bilginleri yetişmediği için dinî bilgiler sûfilik telâkkileri ile oldukça karışık bir şekilde yürümekte idi. Tasavvuftaki müsâmaha zamanla en büyük din bilginleri üzerinde bile te'sir icrâ etmiştir. Nitekim yukarıda adları geçen bilginler aynı zamanda sûfî olup, islâmî akîdelerle sûfilik arasındaki tezadı gidermeye çalışmışlardır. Bunlar arasında bilhassa Gazzâlî islâm dünyasında şerî'at ile tasavvufu te'lif eden eserleri ile (bk. H. Z. Ülken, *İslâm felsefesi tarihi*, 1957, s. 322—389; ayrıca, İ. A. Çubukçu, *Gazzâlî'de şüphecilik*, Ankara, 1964, s. 62—107) islâm sûfiliğinin esaslarını kurmuştur. Bu büyük mütefekkirin düşünceleri, Haçlı ve bâtınî hareketlerinin yıpratmakta olduğu islâm manevî birliğini korumak gayesini güdüyor ve rûhî bir huzur sağlıyordu. Büyük çoğunluğu sünnîlik çizgisinde sûfîyane görüşlerin teşkilâtlanmasından ibâret tarîkatler de aynı mânevî sükûnu te'mîne çalışıyordu.

Türk-islâm devrinde rufâîlik [b.bk.] 'ten başka yaygın dört büyük tarîkat bilhassa toplayıcı vasıfları ile mühim idiler: ʿAbd al-Ḳādir Gîlânî (ölm. 1166) tarafından kurulup Hindistan'a ve İspanya'ya kadar yayılan Kadirîlik, Hârizmşâhlar zamanında Şeyḫ Nacm al-Dîn Kübrâ (ölm. 1221)'nın kurduğu Kubrevîlik, Anadolu'da Şeyḫ-i akbar diye tanınan Muhyi al-Dîn İbn al-ʿArabî (ölm. 1240) tarafından kurulan Ekberîlik ve Türkistan'da Yesi şehrinden Ahmed Yesevî (ölm. 1166) tarafından kurulmuş olup, tarîkat dili Türkçe olan Yesevîlik. Bozkırlı Türkler arasında çok sevilen Hakîm Süleyman Ata (ölm. 1186) sûfiliğe dâir eserleri ile tanınmış bir Yesevî idi. Yesevîlik, Türkistan'dan ve şimâl bozkırlarından başka, Altın-ordu sâhasında, Efganistan'da, Horasan bölgesinde yayılırken, bir yandan da Mâverâünnehr'de Bahāʾ al-Dîn Nakşband (ölm. 1389) tarafından kurulan Nakşbendîlik ile Anadoluda Bektaşilik ve benzeri tarîkatlerin ortaya çıkışlarını hazırlamıştı. İran sûfiliğinin, tasavvufî davranışı „san'atkârane bir dünya görüşü" ne geçiş sayıp, dolayısıyla mücâdeleye sırt çeviren, onu kavimler ve devirler üstü bir düşünce tarzı saymasına karşılık, Türk sûfiliği, insanî, doğru ahlâk ve ruh temizliğini gaye edinmiş ve bunu, eski Türk düşüncesi ile bağlantısından dolayı, vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaştırmış, bu vasıfları ile İran sûfiliğinden daha yaygın ve başarılı olmuştur. Nitekim Türk sûfîleri yurt müdâfaasında, sınır boylarında ve fütûhatta büyük hizmetler görmüşlerdir. Böylece bozkır Türk alpleri Horasan'ın rûhânî atmosferinde, „baba" „abdal" gibi deyimlerle anılan Türk şeyhlerinin rehberliğinde, „alp-eren" ler olarak, savaş ülkesi Anadolu'da gaziler sıfatı ile vatanî vazifelerini yapmışlardır. Ancak bu sûfîlerin, bâzan bu dinî duyguları, kendi siyâsî maksatları için istismar ettikleri ve Türkmenlerin devlete karşı ayaklandıkları görülmektedir (Babaî isyânı, 1239).

Babalar ve abdallar halk velîleri idi. Basit bir islâmî cilâ içinde gelişen râfizî düşüncelerin te'sîri altında kalan babalar ve abdallar yeni kültür çevresindeki islâmî akîdeler yanında, eski İran'ın Maniheizm, Mazdeizm-Zerdüştlük gibi dinî kalıntıları ile birleşerek yeni bir mezhep hüviyeti kazanmış olan şi'îlikten de müteessir olmuşlar ve sünnîliğe aykırı temâyülü benimsemişlerdir.

Türk-islâm devletlerinde görülen bu iki cepheli sûfilik cereyanı Anadolu'da da varlığını devam ettirmiş; Türkmen babaları yanında islâmî ilimlere derin vukufu olan sûfîler (Muhyi al-Dîn ʿArabî, Celâleddin Rûmî v.b.) büyük rol oynamışlardır (bk. mad. SELÇUKLULAR, IV, 3). Türkmen beyliklerinde de tasavvufî eserler yazılmıştır.

Sûfilik, Delhî Türk sultanlığında da itibar görmüş ve sûfîlerden Farîd al-Dîn Masʿûd (ölm. 1265) ile bunun halefi olup, „Maḥbûb-ı İlâhî" diye anılan Niẓâm al-Dîn Avliyâʾ (ölm. 1325) ve şâir Ḥasan-i Dihlavî (ölm. 1327) şöhret kazanmışlardır. Hindistan'da bu cereyan Hind düşüncesinde inkılâp yapmış görünmektedir. Eski canlılığını kaybederek şekliliğe boğulmuş bulunan Brahmanizm'e karşı içten ve gerçek ibâdeti terviç eden Bahtî hareketinin XIV. asırdaki kuvvetli müdâfii Ramanand islâmî sûfilik inancını aksettirmekte idi. XV. asırda, insanların eşit olduğunu ileri sürerek, kast sistemine karşı çıkan Benaresli Kebîr [b. bk.] 'in Niẓâm al-Dîn Avliyâʾ'nın düşüncelerine çok yakın olan görüşleri sonraki Sih [b. bk.] inancına esas teşkil etmiştir. Karmatîler elindeki Multan bölgesinin devlete kazanılmasında çok hizmetleri geçen sûfîlerin oradaki türbeleri arasında en güzellerinden biri, Gıyâsüddin Tuğluk tarafından yaptırılan Şeyh Rukneddin'in türbesi idi (tafsilât için bk. Y.H. Bayur, *Hindistan tarihi*, I, 351—359).

5. *Felsefe ve ilim.*

İslâm felsefesinin bir yandan eski Yunan felsefesine, diğer yandan sûfiliğe dayalı bir gelişme gösterdiği ve bu iki cephesi ile de Türk düşüncesine uygun düştüğü bilinmektedir. Bu iki yönlü cereyan da, fikir hürriyetine müsâmaha gösteren Türk-islâm devrinde daha müsâit bir vasat içinde gelişme imkânını bulmuştur. Nitekim Halîfe al-Maʾmûn zamanındaki (813—833) büyük tercüme faâliyeti ile islâm düşüncesine nüfûza başlayan Yunan felsefesi, tam başarısını Türklere borçlu olmuştur. Zîrâ belirli vasfı, madde, ölçü, mantık ve faydacılık olan Yunan düşüncesi, esâsını peygamberlik ve mûcizelerin yattığı „Sâmî" düşünceden alan islâm tefekküründen ziyâde, gerçekçi Türk düşüncesine yakındı. Böylece Yunan felsefesi, islâm fikir hayatında ilk gerçek temsilcisi olarak Fârâbî (ölm. 950)'yi bulmuştur (bk. R. Walzer, *The Rise of islamic Philosophy, Oriens*, 1950, III, 1—19).

Fârâbî'nin felsefe ile dini (akıl ile inancı) uzlaştırma bahsinde açtığı çığır İbn Sînâ ile şarkta ve hıristiyan ilâhiyatçısı Aquino'lu Thomas (ölm. 1274) ile garpta tâkib edilmiş ve ayrıca, İspanya'da İbn Maymûn (ölm. 1204) ile İbn Ruşd (ölm. 1198) vâsıtasıyle garp hıristiyan felsefesinde te'sîrini uzun müddet sürdürmüştür (bk. mad. FÂRÂBÎ; A. Sayılı, *Fârâbî ve tefekkür tarihindeki yeri, Belleten*, 1951, XV, 1—64; A. Ateş, *Fârâbî'nin eserlerinin bibliyografyası, Fârâbî tetkikleri*, İstanbul, 1950, s. 175—192; A. Mieli, *La science Arabe*, Leiden, 1939, s. 94 v.dd.; H. Z. Ülken, *İslâm felsefesi tarihi*, 1957, s. 119—180).

Yine büyük bir filozof ve aynı zamanda tabib olan İbn Sînâ (ölm. 1037) Mâverâünnehr kültür çevresinde yetişmiş ve felsefî bilgisinin esaslarını Fârâbî'den almıştır (bk. mad. İBN SÎNÂ; *Büyük Türk filozof ve tıp üstadı İbn Sînâ, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler*, 1937, *TTK*; A. Mieli, *ayn. esr., İndeks*; H. Z. Ülken, *ayn. esr.*, s. 201—301).

Fârâbî ile başlayıp İbn Sînâ ile gelişen yeni islâm düşüncesi, müteâkıp asırlarda Yaḥyâ b. ʿAdiyy, Abū Sulaymān al-Sicistānî, Abū Ḥayyān al-Tavḥîdî, Abu 'l-Farac b. Ṭayyib, fizikçi İbn al-Haysam v.b. tarafından tâkip ve takviye edilmiş, bu arada, Muḥyi al-Dîn ʿArabî, Ġazzâlî v.b. gibi büyük şahsiyetler de bunların fikirlerinden feyz almışlardır; ancak tasavvufî fikirleri, felsefî düşünüşe tercih etmeleri ile gerçek felsefî düşünüşün duraklamasına sebep olmuşlardır.

Türk-islâm topluluklarında müsbet ilim yine Fârâbî ile başlar. Onun ilimlerin tasnifi ile ilgili *İḥṣāʾ al-ʿulūm* adlı eserinin Latince tercümesi, Gundissalinus (ölm. 1157)'un aynı mevzudaki kitabının esâsı olmuştur. Fârâbî, ayrıca Euklides'in geometrisini de şerh etmişti. Bu arada müsbet ilim sâhasında trigonometrinin kurucusu olup, Türk asıllı ʿAbd Allāh al-Bārānî (ölm. 929) ile, matematik ilminin şarktaki başlıca temsilcilerinden, *Kitāb'al-Cabr va'l-Muḳābala*'nin müellifi İbn Turk 'al-Cilî (bk. A. Sayılı, *Abdülhamid İbn Türk'ün „Katışık denklemlerde zaruretler" adlı yazısı ve zamanın cebri* [İngilizcesi ile birlikte], Ankara, 1962)'yi, riyâziye bilginlerinden olup, gerçek bir âlim hüviyetine sâhip ve çeşitli bilgi dallarında yüzondan fazla eser yazmış bulunan Hârizmli Abū Rayḥān al-Bîrūnî (ölm. 1051)'yi zikretmek gerekir (tafsilât için bk. *İA*, mad. BÎRÛNÎ; ayrıca A. Sayılı, *Bîrûnî, Belleten*, 1949, XIII, 53—89; *Beyrunî'ye armağan*, Ankara, 1974, *TTK*).

Bunların müsbet ilme karşı duydukları yakın alâkayı, devirlerinin batıl inançlarını yıkmaya çalışmış olmaları gösterir. Meselâ hâdiseleri dâima sebepleri ile açıklamaya çalışan Fârâbî, güneş tutulması gibi bir gök hâdisesinin yeryüzünde meselâ bir hükümdârın ölmesi ile münâsebetine inanmanın mantık dışı bir düşünce tarzı olduğunu ifâde etmiş, al-Bîrūnî ise, „*Târîḫ al-Hind*" adlı eserinde arzın bir yılda güneş etrafında döndüğünden bahsetmiş, al-*Ḳānūn al-Masʿūdî*'sinde arz ve tûl dâireleri üzerinde durmuştur. Bu son bilgin ayrıca, „*al-Camāhir fî maʿrifat al-cavāhir*" adlı eserinde (bk. Ş. Yaltkaya, *Abu'r-Rayḥān'ın bir kitabı, TM*, 1936, V, 1—26) ilk defa îcad ettiği bir piknometre ile 16 maddenin izâfî ağırlığını hakikate çok yakın şekilde hesab etmiştir.

İslâm-Türk dünyasında tıp sâhasında şüphesiz İbn Sînâ birinci planda yer alır. Kendisi Garp ilim âleminde „tababetin hükümdârı" diye anılır. Bîrûnî'nin „*Kitāb al-Ṣaydala*"sı da ilâçlara ve şifâlı otlara tahsis edilmiştir.

Eskiden islâm dünyasında coğrafya, daha ziyâde, bir müşâhade bilgisi durumunda iken, bunun ilim hâline gelmesi Türk-islâm çağında olmuştur. al-Bîrūnî, *Taḥḳîḳ mā li'l-Hind* adlı eserinde Hindistan'ın coğrafyasına dâir geniş bilgi vermiş, hattâ İndus vâdisinin aluvyonla dolan eski bir deniz kalıntısı olduğunu söylemiş, *Taḥdîd al-amākin* adlı eserinde ise, Hindistan, Efganistan ve Hârizm hakkındaki jeolojik müşâhadelerini kaydetmiştir.

Filoloji bahsinde Arap dilinin en iyi sözlüklerinden biri kabûl edilen „*al-Ṣaḥāḥ fi 'l-luġa*" veya „*Saḥāḥ-ı Cavharî*" adlı eserin müellifi olan İsmail Cevherî (ölm. 1002) de Fârâblı bir Türk idi (bk. *MTM*, 1331, I, 131 not 2; krş. C. Brockelmann, *GAL*, I, 128).

Bu devirde birçok tarih kitabı yazılmış ise de bunlardan çoğu maalesef bize kadar gelmemiştir. IX. asırda yaşamış ve isimleri al-Câhiẓ'de (bk. *Faẓā'il al-Atrāḳ*, trc. R. Şeşen, s. 30 v.d.) kayıtlı Baṣṣār al-Turkî, Tarḫān al-Râvî, Ṣabbāh b. Ḥākān gibi Türk asıllı tarihçilerden başka, yalnız adlarını bildiğimiz eserlerden bâzıları şunlardır: Kılıç Tamgaç Han İbrahim adına Macd al-Dîn Muḥammed: *Târîḫ Mūlāḳ'al-Ḫānîya* (Kara-Hanlılar tarihi), *Tarîḫ 'al-Ḳişaş* (Kara-Hanlılar tarihi), al-Bîrūnî: *Kitāb al-Musamara fî Aḫbār Ḫᵛārizm, Tarîḫ ayyām Sulṭān Maḥmūd, Târîḫ al-Mubayyiża va 'l-Ḳaramita, al-Taḥẓîr min*

ḳibal al-Türḳ, Tanḳīḥ al-Tavārīḫ; Abu 'l-Futūḥ ʿAbd-al-Ġāfir: *Tārīḫ Kāşġār*, Abū Ḥafş ʿOmar: *Tārīḫ Samarḳand*, Abū Muḥammed Hārūn: *Tārīḫ-i Ḫorāsān*. Gaznelilere dâir Abū Ya'lā Bayhaḳī: *Sīrat Masʿūdiya*. Eserleri bize kadar gelen tarihçiler arasında Gazneliler devrinden *Zayn al-aḫbār* müellifi Gardīzī, Gazneli Sultan Mahmud 'un büyük tarihçisi al-ʿUtbī, Gaznelilerin Selçuklulara karşı Horasan harekâtını günü gününe kaydetmiş olan, *Tārīḫ-i Bayhaḳī* müellifi Abu'l-Faẓl Bayhaḳī, Delhî Sultanlığı'nda eserini Ḳuṭb al-Dīn Aybeg zamanında tamamlıyan Faḫr al-Dīn Mubārakşāh, *Ṭabaḳāt-ı Nāṣirī* adlı tarihini Nāsır al-Dīn Maḥmūd adına kaleme alan kadı Minhāc Sirāc al-Dīn Cuzcānī, Tuğluk âilesinden Muḥammed 'in ve sonra Fīrūzşāh 'ın tarihçisi olan, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī* müellifi Ziyā al-Dīn Baranī, *Tāc al-Maʿāşir* 'in müellifi Muḥammed b. Ḥasan Niẓāmī 'yi zikretmek gerekir.

Bunlara Hind-Türk imparatorluğunda *Āyīn-i Ekberī, Padişāhnāma, Ālemgīr-nāme* v.b. gibi eserlerin müellifleri ile, aslen Türk olan Aybegoğlu Ebû Bekir, Aydoğdu Kara-Sungurî, Karatay, Zehebî, Badr al-Dīn ʿAynī gibi tarihçileri de ilâve etmek lâzımdır.

Kara-Hanlı ülkesinde Balasagunlu Yusuf Has Hâcib tarafından 1070 'e doğru, Kâşgar 'da Uygur harfleri ile Türkçe manzum olarak yazılıp, Buğra Han (Abū ʿAlī Ḥasan) 'a takdim edilen *Kutadgu Bilig* (nşr. ve bugünkü Türkçe'ye trc. R. R. Arat, I, *metin*, 1947; II, trc. 1959), Türk devlet düşüncesi, kanun anlayışı, hâkimiyet telâkkisi ve siyâset görüşü bakımlarından çok mühim bir eserdir (İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1970, sayı 1, s. 1—38). Bir müddet sonra yine Uygur harfleri ile Türkçe manzum olarak, Yüknekli Ahmed adında bir Türk tarafından Amīr dād (Adliye vekili) Muhammed Bey için yazılan *Atabet'ül-Hakayik* (R. R. Arat, *Metin*, trc. açıklama, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 1952, *T D K*; A. Caferoğlu, *Ph. T. Fundamenta*, 1964, II, 270 v.d.) ise daha çok bir nasihat-nâme mâhiyetinde olup, *Kutadgu Bilig*'den daha fazla islâm te'sîri taşır. Garbî Kara-Hanlı hükümdarlarından Mes'ûd II. (ölm. 1178) için de *Aġrāż al-siyāsa fī ʿilm al-riyāsa* adlı bir siyâset-nâme yazılmıştır.

Selçuklu çağı islâm dünyasında tedrîsat bakımından bir dönüm noktası olup, daha önceleri dağınık ve husûsî şekilde yapılan tedrîsat, ilk defa bu devrede programa bağlanmış ve devlet himâyesi altına alınmıştır. Bâtınî cereyanlara karşı mücâdele zarûreti, Selçukluları, tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde toplayan, maaşlı müderrisleri (profesörleri), aylık ve erzak tahsisâtı alan öğrencileri ile meccanî tedrîsat yapan, ders programları tesbit ve zengin kütüphâneler ile techiz edilmiş en yüksek tedrîsat müessesesi olan medreseler kurmaya sevk etti. Bagdad 'da 60 bin dinar (altun) 'a inşâ olunduğu rivâyet edilen Nizâmiye medresesi (1066) 'ne çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmişti. Hanefî ve Şâfi'î fıkhını öğreten Bagdad Nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, üstün vasıfta yetiştirdiği âlimler memleketin selâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek makamlar işgal etmişlerdir. Bagdad 'daki Nizâmiye medresesinin programı yine o sıralarda İsfahan, Nişâpûr, Merv, Belh, Herat, Tûs, Basra, Âmul gibi merkezlerde benzer şekilde kurulan medreselerde ve Osmanlılar dâhil diğer bütün islâm ülkelerinde asırlarca tâkip ve tatbik edilmiştir. Selçuklu medreseleri ilmî muhtariyete sâhip idi.

Dinî bilgiler yanında, felsefe (kelâm), filoloji (Arap dili ve grameri) ve matematik (riyaziyât, hey 'et) v.s... gibi ilimler de okutulduğu ve Avrupa 'da benzer müesseseler daha geç tarihlerde kurulduğu için, Bagdad Nizâmiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır (bk. A. Talas, *La madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, 1946, s. 357; M. A. Köymen, *Alp Arslan zamanı Selçuklu kültür müesseseleri I, Üniversiteler, Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1973, IV, 75—125). Daha sonra Selçuklu devletlerinde, Hârizmşâhlarda, Atabeyliklerde, Türkmen beyliklerinde, Hind 'de ve Mısır 'da sultanlar, zevceleri ve devlet adamları tarafından kurulan ve devletin sivil idâre kadrosuna me'mur yetiştirmesi bakımından büyük ehemmiyeti olan medreseler sayılamayacak kadar çoktur.

Selçuklu devrinde yukarıda zikredilenler dışında Saʿid b. Hibat Allāh, İbn Cazala v.b. gibi tabipler ile daha çok şâir olarak tanınan ʿOmar Ḫayyām (ölm. 1131) ve Muḥammed Bayhaḳī gibi matematikçiler yetişmiştir. Bunlardan ʿOmar Ḫayyām ile, 476 (1074/1075)'da kurulan rasathânede, Abu 'l-Muẓaffar al-İsfizārī, İbn Nacīb al-Vāsıṭī gibi yüksek hey'etçi arkadaşları *Tarih-i Maliki* (*„Tārīḫ-i Calālī“* veya *„Taḳvīm-i Maliḳşāhī“*) denilen ve bugünkü Gregorien takviminden daha sahih olan bir takvim tertib etmişlerdi. Sultan Sencer adına bir *zic* yazan al-Ḫāzinī, 1115 'te Merv şehrinin (tûl) dâiresine göre sâbit yıldızların yerini tesbit etmiştir (bk. mad. SELÇUKLULAR, VI, 4). Timurlular devrinde matematik ve astronomi yeni bir hamle yapmış, bu arada Mâverâünnehr 'deki meşhur matematikçiler (Ġiyās al-Dīn Camşīd, Ḳāżi-zāda Mūsā, Ali Kuşçu) yanında, ḥükümdar Uluğ Bey de, Semerkand rasathânesinde araştırmalar yaparak, astronomiye dâir mühim eserler yazmıştır.

Bütün Türk hükümdarları gibi Selçuklu sultanları da tarih bilgisinin gelişmesini teşvik etmiş ve bu sâhada *Maliḳ-nāma* (1058 yıllarında), İbn Ḥassūl 'un tarihi, *Risāla-i Maliḳşāhīya, Tārīḫ-i Âl-i Salçuḳ, Kitāb Mafāhir al-Atrāḳ* gibi birçok eser yazılmış, ancak Moğul istilâsı sırasında bunlardan bâzıları kaybolmuştur.

Diğer taraftan *Muḳaddimat al-adab* müellifi Zemahşerî (ölm. 1144) ile, *„Ẕaḫīra-i Ḫārizmşāhīya* adlı büyük tıp kitabının müellifi hekim İsmāʿil-i Curcānī (ölm. 1137) Hârizmşâhlar devrinin başlıca ilim ve fikir adamlarıdır. Muḥammed al-Nasavī 'nin Celâleddin Harezmşah 'a tahsis ettiği çok mühim eseri (*Sīrat al-Sultan Calāl al-Dīn*, nşr. ve Fransızca trc. O. Houdas, Paris, 1891, 1895) 'nden başka, sâdece adları bilinen birçok tarih kitabı (bk. İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 1 not 1) ele geçmemiştir. Hârizmşâhlar devrinin nâdir eserlerinden ikisi, Moğullardan kaçmağa muvaffak olan, edebiyat tarihçisi, Ḳays-i Rāzī'nin *„Al-Muʿcam fī maʿāyīr-i Aşʿār al-ʿAcam“*'i ile, Türkçe'nin Kanglı lehçesi bakımından mühim olan *Tibyān al-lūġat al-Turkī ʿalā lisān 'al-Kanglı* (bk. M. F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 155—162) adlı eserleridir.

Türkmen beyliklerinden, Anadolu 'da Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin gibi şehirler Artuklular zamanında birer kültür merkezi olmuşlardı. *ʿİḳd al-farīd; Urcūza fī şuvar al-kavākib al-Sābita* (yıldızlara dâir), *al-Muḫtār fī kaşf al-asrār* (tasavvuf), *Kitāb fī maʿrifat al-hiyal va'l-handasa* (matematik); *Alvāḥ al-ʿİmādīya; Ravżat al-fuṣaḥā*' v.b. gibi meşhur eserler bu beyliklerde yazılmıştır. Bunların dışında islâm Orta-çağ'ının en büyük tarihçisi sayılan İbn al-Aşīr (ölm. 1231 [b. bk.]) 'in *al-Kāmil fī't-tārīḫ*'i ile *Kitāb al-Bâhir*'i çağın en inanılır kaynaklarından sayılırlar (bk. mad. İBN ÜL-ESİR; M. Şemseddin Günaltay, *İslâmda tarih ve müverrihler*, İstanbul, 1342, s. 147—160; M. Şerefeddin Yaltkaya, *İbn'ül-Esîrler*, İstanbul, 1322).

Türkmen beyliklerinde yazılmış olan meşhur *Dânişmendnâme* (tafsilât için bk. mad. SELÇUKLULAR IV, 4) 'den sonra atabeyler ve Mısır Türk hükümdarları için de tarih kitabları yazılmıştır.

Mısır'da bu devirde birçok Türkçe eser ve tercüme kaleme alınmıştır: Berke Fakîh: *İrşād al-mulūḳ v'al-salātīn, Kitāb al-fiḳh bi-lisān al-Türkī, Kitāb Muḳaddima* (Abū'l-Lays 'dan trc. fıkıh), *Kitab fī ʿilm al-naşşāb, Kitāb al-ḥiyal* (bk. J Eckmann, *The Mamluk-Kipchak Literature*, *C A J*, 1963, VIII, 308—319; ayn. mll., *Memlûk Kıpçakcasının Oğuzcalaşmasına dair*, *T D A Y*, 1964, s. 35—41). Bunun dışında aynı bölgede birçok Türkçe-Arapça lügat kitabı da yazılmıştır: Bu, şüphesiz hâkim zümre dilinin yerli aydınlar tarafından öğrenilmesi gayesini güdüyordu: İbn Mühenna, *Ḥilyat al-insān ve ḥalbat al-lisān*; Abû Hayyân, *Kitāb al-idrāḳ li-lisān al-Atrāḳ, al-afʿāl fī lisān al-Atrāḳ, Zuhr al-mulk fī naḥv al-Turk, al-durrat al-mużīʾa fī lugat al-Turkīya; Ḳavāʿid lisān al-Turk; Anvār al-Mużīʾa; al-ʿUmdat al-ḳavīya fī luġat al-Türkīya, Kitāb al-Bulġāt al-muştāḳ fī luġāt al-Türk u'l-Kıfçak; Tercümān-ı Turkī va ʿArabī* (bk. mad. KİPÇAK; A. İnan, *XII.—XV. asırlarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve hâlis Türkçe*, *T D A Y*, 1953, s. 53—71; A. Caferoğlu, *Türk Dili tarihi*, İstanbul, 1958, II, 196 v.d.; A. Zajaczkowski, *Yeni bulunmuş Arapça-Kıpçakça bir sözlük*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1969, VI, 181—196) v.b. Bu eserlerden çoğu maalesef kayıptır.

6. *Edebiyat.*

Adı geçen islâm-Türk devletlerinde edebiyat ve şiir de büyük bir gelişme göstermiştir. ʿUnṣurī, Farruḫī ʿAscadī, Minūçihrī, Ġazāirī v.b. gibi meşhur İran şâirleri Gazneli Mahmud 'un himâyesinde yetişmişlerdir. Bugünkü edebî Farsça 'nın kurucusu, *Şah-nâma* şâiri meşhur Firdevsî de bunlar arasında idi (bk. madd. FİRDEVSÎ, MAHMUD GAZNEVÎ; Y. Müctehidî, *Ḥakîm Farruḫī-i Sistanî 'nin hayatı*, İstanbul, 1966). Bu arada Niẓām al-Dīn Abu'l-Maʿālī Naşr Allah Farsça tercüme ettiği *Kalîla va Dimna* adlı eserini Gaznelilerden Behrâm-Şâh (ölm. 1157) 'a ithaf etmiştir (bk. mad. KALİLE ve DİMNE). Sindbādnāma müellifi, Ẓahīrī-i Samarkandī, Kılıç Tamgaç Han 'ın inşâ divanı reîsi idi. Kara-Hanlılar sarayında mühim bir şahsiyet olan Sūzanī-i Samarḳandī „Ḫāḳānīya“ Türkçesi ile de şiirler yazmıştır. Türk dilinin Hindistan 'da gittikçe yayıldığına işâret eden Faḫr al-Dīn Mubārakşāh 'ın tarihinde de Türkçe mısralar vardır (*Tārīḫ-i Mubārak-şāḫī*, nşr. E. D. Ross, London, 1927, s. 44—46).

Delhî sultanları sarayında da şâirler büyük bir itibar görmüşlerdir. Bu şâirler arasında aslen Türk olan Amīr Ḫusrav-i Dihlavī de vardı (bk. M. Wahid Mirza, *The Life and Works of Amir Khusrau*, Calcutta, 1935; N. M. Çetin, *Amir Xusraw-i Dihlavî 'nin eserlerinin yazma nüshaları, Şarkiyat Mecmuası*, 1964, V, 71—84).

Hind-Türk hükümdarları da eski Hind eserlerinin tercümelerine yardım etmişlerdi. Ġıyâsüddin Tuğluk 'un münşî (kâtib) 'lerinden Muḥammed Ṣadr Abdüsî, Hind masallarını *Basāṭīn al-Uns* adı ile Farsça 'ya ve Kalaç âilesinin son yıllarında Mübârek-şâh 'ın sarayında şâir Ziyāʾ al-Dīn-i Naḫşabî *Ṭūṭī-nāma* 'yi Sanskrit 'den Farsça 'ya çevirmişlerdir.

Selçuklu devrinde bilhassa Fars edebiyatı çok gelişmiştir. Türk sultanlarının maddî ve mânevî himâyeleri sâyesinde İran edebiyatının en seçkin sîmaları bu çağda yetişmişlerdi; Anvarî, Muʿizzī, Lāmiʿī v.b. bu devrin tanınmış şâirleridir. Arap edebiyatında ise, Bāḫarzī (ölm. 1075) v.b... bu devirde yetişmiş meşhur müelliflerdir. Fikir ve edebiyat sâhasında Atabeylikler ile Türkmen beyliklerinde de büyük bir gelişme vardı. Fars Edebiyatının te'sîri altında bulunan İl-Denizliler ülkesinde Genceli Niẓāmī (ölm. 1214 ?), Ḫāḳānī (ölm. 1199 ?) ve Salgurlu beyliğinde Sāʿdī-i Şīrāzī (ölm. 1292) gibi İran edebî dilinin en büyük üstadları yetişmiştir (tafsilât için bk. J. Rypka, *Poets and prose writers of the late Saljuq and Mongol periods. The Cambridge History of Iran*, s. 530—605).

Bu devirde Türk edebiyatı Anadolu'da gelişmiştir. Eski Oğuz menkîbelerinin, islâmî cilâ altında ve bilhassa Uclardaki gaziler arasında dinî telkinlerde bulunmak ve fetih ruhunu canlı tutmak gayesiyle Ebû Muslîm, Hamza, Ali etrafında örülen efsâne-

lerin sürdürüldüğü ve sonra *Danişmendnâme* (I. Mélikoff, *La geste de Melik Dānişmend*, Paris, 1960, I-II; *Battal Gazi destanı, Sarı Saltuk menkıbesi* (*Saltuknâme*, nşr. F. İz, Harward, 1974) gibi eserler yazıldığı görülmektedir. Bunun yanında Yesevî şâirlerinin te'sîri ile Anadolu'da sûfiyâne bir Türk edebiyatı çığırı açılmış ve Yunus Emre (ölm. 1320) bu sâhanın en kuvvetli bir temsilcisi olmuştur.

XV. asırda Orta-Asya'da ise, Türk edebiyatında başka bir gelişme görüldü. Bu eski „Hakāniye" (Kara-Hanlı dili)'nin Timurlular devrinde parlaması idi. „Şark Türkçesi" veya „Çağatayca" denilen bu lehçede, ilk örnekler Mâverâünnehrli Sakkākî (XV. asır ortası) tarafından verilmişti. Ancak Çağatay Türkçesi'ni doruk noktasına ulaştıran, büyük şâir ve edip Ali Şîr Nevâî [b.bk.] oldu (ölm. 1501). Onun eserleri o zaman Anadolu dâhil, bütün Türk ülkelerinde okunuyordu. Aynı lehçede yazmış olan, Hind-Türk imparatorluğunun kurucusu Babur Şah (ölm. 1530, [b.bk.])'ın hâtıraları (*Vekayî-nâme* veya *Babur-nâme*), Türk edebiyatının da büyük eserlerinden biridir.

7. *San'at*.

Orta-çağ Türk hâkimiyeti devrinde mîmârî, hat, tezhib, süsleme, minyatür, çinicilik v.b. gibi çeşitli san'at sâhalarında büyük eserlerin vücuda getirildiği görülmektedir. Muhtelif kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Oğuz bozkırlarından Hindistan ortalarına ve Mısır'a kadar uzanan geniş sâhada birçok mimârî san'at eseri vardı.

Kara-Hanlı hükümdarları, Mâverâünnehr, Kâşgar, Balasagun bölgelerinde san'at değeri olan çok sayıda câmi, medrese, ribât v.s. yaptırmış ve daha sonra Sultan Mahmud devrinde Gazne'de muhteşem saraylar inşâ edilmiştir. Hindistan'da Türkler zamanında yeni şehirler kurulmuş (Sîrî, Tuğluk-âbâd Cihân-penâh v.b.) ve hâlen de mevcut olan Kutb-Minar, Kuvvet al-İslâm câmii, sûfî türbeleri, saraylar, Tâc-mahal gibi şâheser sayılan yapılar ortaya konmuştur. Orta Anadolu'da Selçuklu çağından kalma medreseler, şifâhâneler, kervansaraylara ilâveten, Şarkî Anadolu şehir ve kaleleri de Beyliklerin eserleri ile süslenmişti. Şîrâz, Nahçıvan, Tebriz, Salgurlu ve İl-Denizlilerin; Musul, Haleb, Şam, Zengîlilerin; Erbil, Beyteginlilerin; Kahire, İskenderiye, Dimyat, „Türk Devleti"nin gayretleri ile yapılan ulu-câmiler, künbedler, medreseler, surlar v.b. gibi eserlerle asırlarca Orta-çağ Türk beldeleri manzarasını muhâfaza etmişlerdir. Biz burada yalnız, Türklerin bu çağda san'at dünyasına getirdiği şu mühim yeniliklere işâret edeceğiz: Medrese mîmârisi (Bagdad Nizâmiyesi), medrese-câmi mîmârisi (Sultan Melikşah'ın Isfahan'daki Mescid-i câmii), tuğla künbet mîmârisi ve çift kubbe inşâatı (Merv'de Sultan Sencer türbesi, Nahçıvan'da İl-Deniz'in zevcesinin türbesi); üstüvanî, bâzan yivli yüksek ve ince minare tipi, „demet sütûn", „baklavalı sütûn başlığı", „sivri kemer", pencerelerin katlar hâlinde sıralanması, „Türk üçgenleri" (kubbe mîmârisinde), dik dörtgen veya beş köşeli mihrab. Yazıda „Selçuklu sülüsü, neshi ve kûfîsi". Kitap resmi ve minyatürde „Selçuklu mektebi" v.b.

Tasvirli Anadolu Türkmen paraları ile Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad'da kılıç kuşanması münâsebetiyle yine tasvirli olarak hazırlanan altın madalya ve nihâyet Rey'de saray hayatını canlandıran alçı panodaki kabartma, Selçuklu devri san'atının nâdir örnekleridir. Uygur Türk müziği ile sıkı alâkası bilinen Oğuz mûsikîsi, daha sonra Mâverâünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'da çok gelişmiş ve bu mûsikînin nazariyatı hakkında eserler yazılmıştır (bk. mad. SELÇUKLULAR, VI, 4).

Yukarıda tafsilâtlı bir şekilde anlatılmaya çalışıldığı üzere, geniş bir coğrâfî sâhaya yayılmış ve çeşitli bölgelerde muhtelif adlar altında irili ufaklı devletler kurmuş olan Türkler, medeniyet tarihine kendi damgalarını vurmuşlardır.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilmiştir.

(İ. KAFESOĞLU.)

ANADOLU BEYLİKLERİ:

I. Selçuklu-Moğul idâresi zamanındaki gelişmeler (1327'ye kadar):

a. Başlangıçtaki durum:

Moğulların müdâhalesi ve Anadolu (Rûm)'nun garpdaki yarısını içine alan bölgenin sultanı İzzeddin Keykâvus II.'un firârı ile son bulan 1260—1261 vekayii, Anadolu Türkmenleri arasında sürekli siyâsî teşekküllerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu yıllarda Türkmen boyları tekrar geniş ölçüde Selçuklu devletinin şarkında bulunan otlaklarından başka yerlere yerleştirildiler (krş. mad. OĞUZLAR; F. Sümer, *Oğuzlar* (*Türkmenler*), Ankara, 1967, s. 155 v.dd.). Moğulların askerî vâlisi İranlı Mu'în al-Dîn Sulaymān Parvāna'nin (bk. N. Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara, 1970) on yıl kadar süren mutlak idâresi (1266—1276 / 1277), daha çok göçebe hayat yaşayan kütlelere belirli bir istikrar kazandırdı. Sınırlarda (uç) yaşayan Türkmenlerin bir çoğu bu tarihten itibâren, sonradan kendi adları ile anılan beyliklerin kurucuları olan beylerin idâresi altına girdiler. Sürekliliği sözde Moğullarca te'mînat altına alınmış olan Selçuklu devleti, gitgide Türk beylerin de katıldığı kudretli timar sâhiplerinin bir tabakasına dayanıyordu. Türk beylerin böyle bir seviyeye yükselmesi, Selçuklu devletinin ideal hâle getirilmiş aristokrat geleneği içinde yaşamaya devam eden münevver şehir çevrelerinde hoş karşılanmıyordu (İbn Bibî, *El-Evāmirü 'l-ʿAlā'iyye fi 'l-umūri 'l-ʿAlā'iyye*, tıpkıbas., s. 646); yıkılmaya yüz tutan Selçuklu devletinin eski sınırları içinde (Uç'un vazife ve faâliyeti hakkında krş. mad. SELÇUKLULAR) kurulan beylikler, üç bölgeye ayrılıyordu:

1) Şimâlde, küçük Trabzon kırallığı ile Karadeniz sâhili sınırlarında en eski olarak Selçuklular tarafından verilen sâhil emîri veya sâhil meliki *Amîr al-savāhil* ile veya *Malik al-savāḥil* (*ra'îs al-baḥr*) unvanları tesbit edilmiştir (1254'ten önce). Pervâne, 1259'da Grekler tarafından yeniden ele-geçirilen Sinop'u İlhan'ın müsâadesiyle işgal edip, sultan tarafından mülk olarak kendisine tahsis ettirmek sûretiyle burada büyük bir hâkimiyet kurdu.

2) Cenupta, hıristiyan olan küçük Ermenistan ile Akdeniz sâhili sınırında (hıristiyan olan Kıbrıs'ın karşısında) kıyı eyâleti yine bir *Malik al-savāḥil*'in emrinde idi (tesbit edildiğine göre, 1262'den beri); bu küçük Selçuklu beyliği 1293'te Alâiye'nin Karamanlılar tarafından zaptedilmesiyle ortadan kalktı. Ancak an'anesi müteaddit sâhil emîrlerinin unvanlarında devam etti (aş. bk.).

Memleketin iç taraflarında başlangıçta Vilāyat-i Arman, sonradan Ḳamar al-Dîn'in eyâleti diye anılan ârızalı Kilikya'da küçük Ermenistan ile Selçuklu devletine bağlı bir Türkmen beyliği olan Karamanlılar bulunuyordu (krş. mad. KARAMANLILAR). İlk zamanlarında sûfî çevreleri ile sıkı bir münâsebette bulunduğu tesbit edilen (Baba-Isḥāḳ ayaklanması) bu beylik, ilk meşrû Selçuk emîrliği olarak gösterilebilir; zîrâ İbn Bibî'ye göre Rükneddin Kılıç Arslan IV. (Aksarayî'ye göre İzzeddin II.) tarafından buraya bir timar verilmişti. Tabîatıyle bu beylik çok defa Selçuklu-Moğul idâresi ile mücâdele hâlinde idi (krş. N. Kaymaz, *ayn. esr.*, s. 98—102).

3) Garpta veya Bizans sınırının ortalarında takrîben Kastamonu ile Lâdik/Tonguzlu (Denizli) arasında Mehmed Bey'in idâresi altında birleşik Türkmen siyâsî teşekkülü olan Lâdik emîrliği vardı. Bu siyâsî teşekkül, Sultan İzzeddin Keykâvus II. ile savaşarak İlhanlı Hulagu'dan beylik olma hakkını elde etmişti. Bunun, Selçuklu devletinden ayrıldıktan sonra teşekkül eden, ilk Anadolu Türk beyliği olduğu söylenebilir (krş. N. Kaymaz, *ayn. esr.*, s. 94 v.dd. ve yukarıda verilmiş olan kaynaklar). Ancak daha 1262'de bu Lâdik Türkmenleri Selçuklu-Moğul merkezî idâresinin boyunduruğu altına alındılar; bu arada Ali Bey „Türkmenlerin emîri" olarak Tonguzlu Lâdik bölgesinde kaldı.

Sık sık değişen siyâsî hâdiselerin cereyan ettiği bu sınır bölgesini kontrol altında bulundurmak için (krş. N. Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının inhitatında idâre mekanizmasının rolü I*, *TAD*, II [1964], s. 105) başlıca mevkileri Kütahya, Sandıklı, Gorgurum ve Akşehir olan bir uç beyliği kuruldu; buraya sonradan Selçukluların kudretli vezîri Sâhib Fahreddin Ali'ye izâfe ile Karahisar-ı Sâhib diye de anılan Karahisar-ı Davla (Afyonkarahisar) da katıldı. Sonradan Lâdik Türkmenlerinin başlıca mevkileri olan Lâdik ve Honas'ın katıldığı bu kudretli Selçuklu beyliğinin emîrleri, Sâhib Fahreddin Ali (ölm. 1288)'nin oğulları ve daha sonra torunları idi (sonradan Sâhib Ata-oğulları diye anılan bu beylik hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* ve *Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, Ankara, 1937, s. 36 v.d.).

Moğullar fiilî olarak Anadolu'ya hâkim olmalarından itibâren-tamamıyle Selçuklu siyâsetine uygun olarak-hudut bölgelerini memnun etmeye çalışmışlardır. Buna karşılık Anadolu'nun müslüman Türkleri müslüman olmayan Moğullarla aynı kuvvete sâhip, Mısır ve Suriye'deki Türk Memlûklerin himâyesine sığınıyorlardı. İzzeddin Keykâvus II. zamanında başarısızlığa uğrayan ittifak planları (krş. N. Kaymaz, *ayn. esr.*, s. 87 v.dd.), Memlûklerin yardımı ile Moğul hâkimiyetinden kurtulmak için yeniden ele alındı. Bu arada Pervâne kendisini felâkete sürükleyen ikili bir rol oynuyordu. Anadolu'nun bağımsızlığını elde etmek için sarfettiği gayretler, Baybars'ın Rûm'a girişi (nisan 1227)'nden sonra en yüksek noktasına ulaştı ve ancak bir yıl sonra durdurulabildi. Lâkin bunu tâkib eden zamanda bilhassa Cenup ve Cenûb-i garbî Anadolu, bir aralık hükümranlığını tanıdığı Memlûk devletiyle çeşitli münâsebetlere girişti. Selçuklulara gösterilen an'anevî bağlılık, XIV. asrın ilk on yılında bu sülâlenin sukutu ile ortadan kalktı. Bu sırada Anadolu'daki birçok Türkler, Mısır Memlûkleri ile olan eski münâsebetlerini kuvvetlendirdiler.

b. Beyliklerin istikrarlı hâle gelmesi:

XIII. asırdan XIV. asra geçişte görüldüğü üzere münferid beyliklerin yavaş yavaş istikrarlı hâle gelmesi, 1260—1261 için tesbit edildiği gibi gruplaşmaların daha da gelişmesini sağladı. Gurak, Ermeni ve bâzan Türkmenlere karşı mücâdele verilen eski sınır bölgesinde meşru ve bizzat sultanlar tarafından kabûl edilen vâliler, idâreleri altında bulunan toprakları kendi aralarında paylaşmaya başlamışlardı. Bu, ağırlık merkezleri eski sınırların şimâl ve cenup kısımlarında artan Türk garp taarruzunun başladığı devre idi.

1) Şimâldeki durumlarla ilgili kaynaklar pek kıt olmakla birlikte, 1277'de Selçuklu uç beylikleri arasında en mühim şahsiyetin, Kastamonu'yu Alâeddin Keykubâd I.'dan iktâ olarak alan Emîr Husâmeddîn Çoban'ın torunlarından Muzaffereddîn Yavlak Arslan b. Alpyürek (İbn Bibî, Houtsma, s. 336 v.d.) olduğu görülüyor. Bu Emîr Yavlak Arslan, Selçuklu Giyâsüddin Mes'ûd II.'un maiyetinde iken öldürüldü (krş. Z.V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1970, s. 326). Yavlak Arslan'ın oğlu Emîr Mahmud, kısa bir süre sonra, İlhanlıların hizmetinde ve onların adına Kastamonu ve havâlisi (İsfendiyâr)'ni idâre eden Şemseddîn Yaman Candar'a mağlûb oldu. Şemseddîn ile oğlu Süleyman Paşa, burada eski şimâl hudûdunda, hâkimiyetini Germiyan'a terk etmek mecbûriyetinde kalan bir beylik kurdular. Bu Candar-oğulları beyliği, sonradan hânedâna mensup diğer bir kişiye nisbetle İsfendiyâr-oğulları adını da almıştır (krş. mad. İSFENDİYÂR-OĞULLARI; Z.V. Togan, *ayn. esr.*, s. 328; Cl. Cahen,

Pre-Ottoman Turkey, London, 1968, s. 310 v.dd.). Osman Bey'in maiyetinde Söğüt gazileri olarak tanınan Osmanlılar, anlaşılan Çoban-Oğullarına (bunlar hakkında bk. Y. Yücel, *Çoban-Oğulları beyliği*, *D T C F D*, 1966, XXIII) tâbi olarak tarihte ilk defa ortaya çıkmışlardır (krş. Z.V. Togan *ayn. esr.*, s. 328 v.dd.; H. İnalcık, *The Emergence of the Ottomans*, *The Cambridge History of Islam I*, Cambridge, 1970, s. 266 v.d.).

Sinop 'ta ilk önce Pervâne-oğulları, yâni Pervâne 'nin oğlu Mu'îneddîn Muhammed ile, onun ölümünden sonra oğlu Mes'ûd bulunuyordu. XIV. asrın başında Sinop, denildiğine göre, yine Pervâne 'nin ahfâdından olup, gazi ve su altı yüzücüsü olarak tanınan Gazî Çelebi 'nin elinde olmalıdır (krş. mad. SİNOP; Cl. Cahen, *ayn. esr.*, s. 312).

2) Cenûpta 1277 'de Memlûk sultanı tarafından temsilcisine alem ve ferman verilmiş olan Karamanlı hânedânı gelişti. Karaman-oğulları ayaklanmaları ile, Selçuklu tahtının namzedi „Cimri" Siyavuş 'u başa geçirerek istiklâl için uğraşan Anadolu Türkmenlerinin idâresini ellerine almış, bu durum Mevlânâ Celâleddin gibi nüfuzlu ve muhâfazakâr bilgin bir din adamı tarafından şiddetle takbih ve tel'in edilmişti. Karamanlıların 1277 'de Türkçe 'yi resmî dil olarak ilân etmeleri, hiç şüphesiz bu Anadolu Türkmenlerinin millî şuurlarının çok güçlü olduğunu gösterir. Bu beyliğin gelişmesi hakkında krş. mad. KARAMANLILAR.

Karamanlıların garp komşusu Eşref-oğlu Süleyman Bey, Beyşehir ve Gorgurum havâlisinde kendi beyliğini kurdu. O, daha 1277 'de Karaman ve Menteşe 'nin (her halde onun Karya [Büyük Menderes 'le Dalaman çayı arasındaki bölge] 'da yerleşmesinden önce) müttefiki olarak Konya 'nın işgaline katılmıştı ve 1282 'den sonra da ekseriya Karaman ile müttefikti. Karamanlı Güneri ile birlikte Eşref-oğlu Süleyman, 1284 'ten 1285 mayısına kadar Konya 'da tahta oturttuğu iki Selçuklu şehzâdesinin hâmisi olarak sahneye çıktı ve bu hizmetinden dolayı şehzâdelerin büyük anneleri ile Rükneddin Kılıç Arslan IV. 'ın zevcesi tarafından *nā'ib as-salṭana* rütbesi ile taltif edildi. Daha Beyşehir kalesinde, Sultan Giyâsüddin Mes'ûd II. 'un da zikredildiği 1288 haziran tarihli kitâbesinde (*Répertoire chronologie d'epigraphe Arabes.*, nr. 4907) kendisini büyük (emîr *al-Amîr al-Kabîr*) olarak tanıtmaktadır. Karaman ile rakipleri arasındaki durumu dolayısıyla Eşref-oğlu beyliği daha ilk zamanlarda tehlikeye düştü. Bu beylik, 1286 yazında Germiyanlıların Gorgurum 'a yaptığı bir hücûmu (aş. bk.) önlemeye çalıştı; 1292 ilkbaharında Karamanlılar Beyşehir 'i Eşref Türkmenlerinin elinden almak istediler ve 1291 kışında Moğullar bu beyliğin ülkesini tahrib ettiler. Bu arada Eşref-oğlu 1292 kasım ayında Gevele kalesinden dönüşünde görüldüğü gibi, Karamanlılardan daha ihtiyatlı davrandı.

1300 'de Eşref-oğlu, Beyşehir 'de imâreti (vakıf kitâbesi, *Répertoire chronologie d'epigraphe Arabes.*, nr. 5037) ile birlikte Eski câmi diye tanınmış olan câmii (*Répertoire chronologie d'epigraphe Arabes*, nr. 5082—5083) ve bir türbe (kitâbesi 1302 tarihli, *Répertoire chronologie d'epigraphe Arabes.*, nr. 5140) yaptırdı. Beyşehir kendisinden sonra Süleyman şehri adını aldı. Bu beyin oğullarından Mübâriziddin Muhammed b. Süleyman 'ın idâresi zamanında 1320 'de beylik Bolvadin havâlisine kadar genişledi (*Répertoire chronologie d'epigraphe Arabes.*, nr. 5433; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 13 v.d.; B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien...*, Wiesbaden, 1964, s. 66 v.dd.). Emîr Dündâr b. İlyâs b. el-Hamîd diye anılan Hamîd-oğlu, ilk defa Eğridir 'de 1301—1302 'den kalma bir kitâbede zikredilmektedir. Hamîd hânedânının beyleri, XIV. asrın takrîben ilk çeyreğinde Eşref-oğullarının garp komşuları olarak eski Hüdâvendigâr (Pisidya) vilâyetinin dağlık bölgesinde yerleştiler. Bunlar Emîr Felekü'd-dîn Dündâr 'a nisbetle Felekâbâd veya Felekbâr diye de anılan pâyitaht Eğridir yanında al-ʿUmarî 'nin esas merkezleri olarak gösterdiği Burğlu (Uluborlu) 'ya da sâhib idiler. Yazıcıoğlu (*Oğuznâme*, Berlin yaz., var. 440ᵃ) 'nun da kaydettiği gibi, bu hânedânın Selçuklulara tâbi olarak beylik ünvânı ile birlikte cenup vâliliğini elde ettiği söylenebilir. Hamîd-oğulları XIV. asrın ilk on yılında beyliklerinin tâlî bir kolunun kurulduğu Antalya 'yı ele-geçirmiş olmalıdırlar (bu hususta tafsilât için bk. *E I²*, mad. HAMİD-OĞULLARI).

Bunlara garpta yine Selçuklular tarafından verilen iktâ 'a dayanan Menteşe beyliği katıldı (krş. Yazıcıoğlu, *Oğuznâme*). Deniz gazilerinin kurduğu bu beylik P. Wittek (*Das Fürstentum Mentesche*, Türk. trc. O. Ş. Gökyay, İstanbul, 1934), tarafından esaslı bir şekilde incelenmiştir (Krş. mad. MENTEŞE-OĞULLARI; Cl. Cahen, *ayn. esr.*, s. 308).

Daha garpta Bizans topraklarına karşı Türk ileri hareketinin çıkış noktası olan „Yeni Uç" bölgesi yer alıyordu. Siyâsî ağırlık, Sâhib Fahreddin 'in torunlarının idâresi altındaki Uç beyliğinden Germiyan beyliğine geçti. Germiyanlılar herhalde aslında yarı göçebe bir Türk topluluğu olup, 1240 tarihlerinde henüz Malatya havâlisinde kalıyor ve 1262—1263 'ten beri merkezî iktidârın emrinde olarak garp sınırında, hattâ kısmen yerleşik kabîle soydaşlarına karşı bir vaziyet almış bulunuyorlardı. Bu birlik kesin olarak tâyin edilemiyen bir tarihten itibâren ve hiç olmazsa 1278 'e kadar, Selçuklulara tâbi, Alişîr adında ileri gelen bir âile tarafından sevk ve idâre edilmişti. Alişîr 'lerin şeceresi ile ilgili olarak (her halde bu adı taşıyan herkesin birbiri ile akraba olduğu gerekmez; msl. Ertokuş vakfiyesinde zikredilen Fahreddin Süleyman b. Alişîr b. Ahmed) N. Kaymaz (*Pervâne*, s. 104 v.d.) yeni bir teklif getirmiş bulunuyor: Ona göre, bir *sema'* haşiyesinde (1274 'ten önce) geçen Seyfeddin b. Yâkub, Şihâbeddin Gazî (1277 'de Mısır 'da esârette) ile sultan hesâbına Cimri 'ye karşı savaşan Hüsâmeddin 'in babasıdır ve teklif sâhibine göre Germiyan beyliğinin kurucusu olan Yâkub da budur.

Garbî Anadolu 'nun en kuvvetli beyliği olarak Germiyanlıların parlak devri, XIII. 'den XIV. asra geçerken, Uç bölgesinde hâkimiyetin Çoban âilesinden kendilerine intikal etmesi ile başlar (bk. mad. GERMİYAN-OĞULLARI, ayrıca krş. J. Mélikoff, E I² mad. GERMİYAN-OĞULLARI). Buradan hareketle Bizans topraklarında yeni fetihler yapıldığı gibi artık Selçuklulara dayanmayan yeni beylikler kuruldu. Bu beylikler şunlardır:

Aydın-oğulları: Bu beyliğin kurucusu Muhammed b. Aydın, Germiyanlı Yâkub Bey 'in subaşısı olarak başlamış, ilk önce Menteşe beyinin dâmâdı Sasa ile ittifak yaptıktan sonra bilhassa deniz gazaları ile başarı elde ederek Aydın havâlisinde başlı başına bir beylik kurmuştur (krş. mad. AYDIN; H. Akın, *Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1946; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident*, Paris, 1957).

Bir uç beyine ve anlaşılan Germiyanlı Yâkub Bey 'e mensub olduklarını öne süren Saruhan-oğulları da donanmayı sevk ve idâre ediyorlardı; eski Lidya 'da esas merkezleri Manisa olan bu beylik hakkında bk. mad. SARUHAN-OĞULLARI.

Daha şimâlde eski Dânişmend hânedânına mensub olup, evvelâ Germiyanlı Yâkub Bey 'in hizmetinde bulunan Kalam Bey ile oğlu Karasi Bey kendi adlarına nisbetle Karasi-oğulları beyliğini kurdular; bk. mad. KARASİ-OĞULLARI.

Bu beyliğin şimâl-i şarkîsinde Söğüt havâlisinde, Osmanlı devletinin esâsını teşkil eden Osman-oğullarının toprakları bulunuyordu; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I², 103—128.

İlhanlı vâlisi Çoban Noyin, 1314 'te Karanbük 'te Hamîd ve Eşref-oğulları, Sâhip-Torun Germiyan ve Alişîr-oğulları ile Kastamonulu Süleyman Paşa (Candar) 'nın tâbiiyetlerini kabûl ettiği zaman (Aksarayî, s. 311), beylikler üzerinde Moğul hâkimiyeti kendini bir kere daha gösterdi. Çoban 'ın tuhaf tabiatlı oğlu Timurtaş 'ın, İlhanlı Ebû Sa'îd 'in vâlisi olarak kısa bir süre zâlimâne icrâatı, Moğul hâkimiyetini bir ızdırap hâline getirdi. O, evvelâ ateşli bir müslüman olarak cenupta yeniden gazaya başlayıp-tabiî İlhanlıların tâbiiyetinde olan-Kilikya hıristiyanları ile mücâdele etti; sonra da kendi komşusu olan beyliklere karşı harekete geçti. 1326 'da Eşref-oğlu Süleyman II. 'ı öldürüp, Eşref beyliğini tamamıyle ortadan kaldırdıktan sonra, sıra Karaman ve Hamîd-oğullarına geldi; Timurtaş Dündar Bey' i de öldürtüp, diğer küçük beylikleri tehdit etmeye başladı. Nihâyet İlhanlıların tehdit edici tedbirler alması üzerine Denizli 'ye karşı yapmayı düşündüğü seferden vazgeçti (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş*, *Belleten*, 1967, XXXI, 600—646). Denizli 'de bulunmuş olan tarihsiz, Farsça (!) bir kitâbede Umur b. Muhammed adında biri tarafından, Germiyanlılarla Türklerin mağlûb edilmesi tebrik edilmektedir. Kitâbeyi bulan Tuncer Baykara (*Denizli 'de yeni bulunan iki kitâbe*, *Belleten*, 1969, XXXIII, 159—162), bunun Timurtaş 'ın beyliklerle mücâdele ettiği zamana âit olduğunu iddia etmekte ise de, buradaki Umur 'dan kimin kasdedildiği bilinmemektedir.

II. 1327 'den XIV. asrın sonuna kadar beyliklerin müstakilliği:

1327 'de Timurtaş 'ın iktidardan düşüp, Mısır 'a kaçması, Anadolu beylikleri tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Artık beyliklerin hepsi kendilerini hemen hemen müstakil sayabilirlerdi. Moğul vâlisine cüz'î bir vergi gönderiyorlardı: „*Yılda Tatara bir sehl nesne gönderürler*" (Yazıcıoğlu, *Oğuznâme*). Bunların arasında sâdece Eşref-oğulları beyliği kalkınamadı. Karamanlılar artık katiyetle Konya ve havâlisine yerleştiler; beylikleri büyük bir gelişme kaydetti.

XIV. asrın altmış ve yetmişinci senelerinde bey ünvanlarında meselâ „Emîr" 'den „Sultan" 'a geçiş gibi farkedilir bir yükselme meydana gelir; bu her halde âmir durumunda bulunan İlhanlı devleti hâkimiyeti iddiasının nihâî olarak ortadan kalkmış olmasıyla ilgilidir.

1) Orta Anadolu 'dan Sıvas bölgesi ile başlamak gerekirse, burada Selçuklu-Moğul idâresinin sürekliliği daha çok göze çarpar (daha sonra Karaman 'da): İlhanlı Ebû Sa'îd 'in ölümü (1335) ile, Anadolu 'da hâkimiyet iddiası onun aslen Uygur olan vâlisi Eretna 'ya intikal etti. Bu zât İlhanlı devletinde vukua gelen karışıklıklar yüzünden Memlûk sultanlarının himâyesine sığındıktan sonra, Anadolu 'da kendisini müstakil saydı (hâkimiyetinin yayılması hakkında bk. *E I²* mad. ERETNA; M. Z. Oral, *Yeni bulunan kitabeler*, *Belleten*, 1962, XXVI, 147—160). Bu arada Eretna Beyi ile oğlu, *„al-Sulṭān al-aʿẓam"* (en büyük sultan), „melik", daha sonra „Arab ve Acemin sultanı", „ümmetleri boyunduruk altında tutan" ve „yer yüzünde Allah 'ın gölgesi" ünvanlarını kullanmıştır. Halk arasında *Köse Peygamber* diye anılan yaşlı Eretna 'nın ölümünden (1352) sonra, daha oğlu Muhammed 'in idâresi zamanında (1365 'te öldürülmüştür), beylik gerilemeye başladı. Eretna 'nın torunları artık faâl bir rol oynayamadılar (İ. H. Uzunçarşılı, *Sivas-Kayseri ve dolaylarında Eretna devleti*, *Belleten*, 1968, XXXII, 161—189).

Sıvas 'ta Türkmenlerin Salur boyuna mensup şâir, kadı ve bey olan Bürhaneddin, Eretna 'nın yerine geçerek 1381'de sultanlığını ilân etti. 1398'de Ak-Koyunlu beyi Osman Kara Yülük 'e karşı giriştiği seferde öldü (Kadı Bürhaneddin hakkında bk. madd. KADI BÜRHANEDDİN, SIVAS; İ. H. Uzunçarşılı, *Sivas ve Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* (*1334—1398*), Ankara, 1970.

2) Eretnalıların inkırâzından sonra Anadolu 'nun şimâl ve garbındaki küçük beylikler yirmi yıl kadar kendilerini müstakil hissetmek imkânını elde ettiler. Bu arada Garbî Anadolu gazileri, Anadolu Selçuklularının, „Yeryüzünde Allah 'ın gölgesi", „Mü'minler hükümdârının ortağı" gibi mühim ünvanlarını kullanacak kadar ileri gittiler. Fakat Hamîd-oğullarının kıyı beylikleri (Antalya kolu) olan Menteşe ve Aydın-oğulları Selçuklu sâhil beyliğinin (yk. bk.) an'anesini yürüterek kendilerine *malik al-savâḥil* ve daha sonra *sultan al-savâḥil* ünvânını verdiler. Bu deniz gazilerinin en meşhuru Aydın-oğlu Umur Bey (1309—1348)'dir (krş. I.Mélikoff-Sayar, *Le destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954).

Bu arada muhtelif siyâsî değişiklikler de göze çarpmaktadır. Küçük bir siyâsî teşekkül olan Karasi beyliği, daha 1359 'da Osmanlı devletine ilhâk olundu. Hamîd-oğulları, Timurtaş 'ın Eşref-oğlu'ndan zaptettiği Yalvaç, Şarkî Karaağaç, Akşehir, Seydişehir ve Beyşehir 'i ele-geçirerek beyliklerini genişletip, Eğridir 'den idâre edilen ve ayrıca Burdur ve Isparta 'nın da dâhil bulunduğu oldukça kudretli bir hâkimiyet kurdular. XIV. asrın, sekseninci yıllarından itibâren Antalya 'da Teke-oğullarından bahsedilir; ancak 1373 'te Hamîd-oğullarından Mübârizüddîn Muhammed Bey, Lusignanlı Peter I. zamanından Kıbrıslılar tarafından bir süre işgal edilmiş olan Antalya 'yı yeniden ele-geçirmeye muvaffak oldu. Bu arada Yazıcıoğlu Ali 'nin *Oğuznâme* 'sine istinâden 1964 'te tarafımdan ortaya atılan çözüm teklifini (Lykia 'da İğdir Türkmen boyu kethüdâsının oğlu olan Teke Bey, 1377 'den sonra Antalya ve havâlisini zaptetti ve Teke-oğulları burada XIV. asrın sonu ile XV. asrın başında küçük bir beylik kurdular; B. Flemming, *Landschaftsgeschichte..*, s. 93—101), M. C. Şehabeddin Tekindağ reddetmektedir; ona göre burada bahsi geçen, muhtemelen Kıbrıs 'a karşı inatçı davranışından dolayı „Teke" diye anılan Hamîd-oğlu Mehmed Bey 'dir (bk. mad. TEKE-OĞULLARI).

Denizli 'de Emîr İnanç (ölm. 1334 'ten sonra) tarafından kurulmuş olup, varlığını uzun süre muhâfaza edememiş bulunan İnanç-oğulları beyliği yeniden parçalanarak 1368 'de Germiyân 'a ilhâk edildi (İ.H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 38 v.d.).

Bu sırada İsfendiyâr-Candar-oğulları hakkında krş. Y. Yücel, *Kastamonu 'nun ilk fethine kadar Osmanlı-Candar münâsebetleri 1361—1392*, *T A D*, 1963, I.

Bu senelerde ilk olarak „sultan" ünvânını kullanan Osmanlılar, Murad I. zamanında Germiyân hânedânına kız vermek sûretiyle veya Hamîd-oğullarından satın almak yoluyla bu beyliklerden arâzi elde ettiler. Bilhassa Hamîd-oğullarının toprakları sonradan Karamanlılarla kendileri arasında bir münâzaa mevzuu oldu. İlk olarak Yıldırım Bayezid I., küçük beyliklerden çoğunu hâkimiyeti altına alabildi.

3) XIV. asırda Anadolu'nun cenûbunda bilhassa Karaman beyliği mühim bir yer işgal eder. Karamanlı Alâeddin'in, Murad I. 'ın kızı Melek Hatun ile evlenmesiyle kurulan bağ dahi Osmanlılarla olan ihtilâfı önleyemedi ve 1386 'da birinci savaşa yol açtı (bu hususta bk. mad. KARAMANLILAR).

Karamanlıların cenup komşuları, Türkmen Dulkadır-oğulları idi (krş. mad. DULKADIRLILAR; *EI²*, mad. DHU 'L-KADR). Daha cenupta Çukurova'da XIV. asrın ortalarından itibâren yine Türkmen olan Ramazan-oğulları bulunuyordu (bk. madd. RAMAZAN-OĞULLARI, TARSUS). Bu üç beylik de siyâsî bakımdan cenuptaki Memlûk devletine bağlı idiler; son olarak zikredilen iki beyliğin bu devlete bağlılığı daha kuvvetli idi (krş mad. *E I²*, CILICIA).

4) Eretnalıların inkırâzından sonra Şarkî Anadolu 'da Mutahharten (Taharten diye de tanınmış olup, her halde Türk aslındandır), şiddetli mücâdeleler sonunda Eretnalıların halefi olarak müstakil bir beylik elde etti; kendisi 1403 'te ölünce beyliği, 1410 'da Kara-Koyunlu beyi Kara Yusuf tarafından ortadan kaldırıldı; bk. Y. Yücel, *XIV.—XV. yüzyıllar Türkiye tarihi hakkında araştırmalar I., Mutahharten ve Erzincan Emîrliği*, *Belleten*, 1971, XXXV, 665—719.

Bundan başka bâzı bakımlardan Anadolu 'nun diğer bölgelerinden ziyâde Şimâl-i Garbî İran 'a bağlı bulunan Anadolu 'nun şarkı için (Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 361 v.d.) büyük Türkmen beylikleri olan Kara-Koyunlular (bk. mad. KARA-KOYUNLULAR; F. Sümer, *Kara-Koyunlular*, Ankara, 1967, I) ile Ak-Koyunlulara [b. bk.] sâdece işâret etmekle yetineceğiz.

Bayezid I. ilk defa Orta ve Şarkî Anadolu 'nun şimâl, orta ve şark bölgelerinde Osmanlı hâkimiyetini kurdu, ancak yalnız cenup sâhilindeki Memlûklerin nüfuz'sâhasına girmekte tereddüt gösterdi. Timur 'un Anadolu 'yu istilâsı ve 28 temmuz 1402 'de Osmanlıların tam bir hezîmeti ile nihâyetlenen Ankara savaşı ilk Osmanlı yayılışının sonu sayılır.

Timur tarafından Anadolu beyliklerinin-Menteşe, Germiyân, Aydın (buna „İzmir-oğlu" Cüneyd [b.bk.] katıldı), Saruhan, İsfendiyâr-yeniden ihyâsı hakkında bk. bu beyliklerle ilgili maddeler; ayrıca krş. Y. Yücel, *Candar-oğlu Çelebi İsfendiyar Bey (1392—1439)*, *T A D*, 1964, II; ayn. mll., *Candar-oğulları beyliği (1439—1461)*, *Belleten*, 1970, XXXIV, 373—407. Anadolu'da tahripkâr Timur istilâsı, Osmanlıların Fetret devri ve eski Anadolu beyliklerinin yeniden ihyâsına rastlayan çağ, kısmen daha XIV. asırda ortaya çıkan ve artık az çok devamlı müstakil yaşama şansına sâhib olduklarını anlayan Türkmen gruplarının siyâsî faâliyetleri ile temâyüz eder. Osmanlı müverrihi Âli (ölm. 1599) bu devri şöyle değerlendirmektedir: „... *ol zamânda memâlik-i Anadolu fulân ibn fulânla dopdolu idi*" (*Künh...*, V, 156). Bunlara misâl olmak üzere, sâdece Şaraf al-Dîn ʿAlî Yazdî 'nin Timur tarihinde geçen Köpekli-Türkmenleri (Yazdî, II, 457; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 262—265) ile Durgutlar (başbuğlarının adları verilmiş olarak, Yazdî, II, 491 v.d.) zikredilebilir. Bu eski vaziyeti yeniden canlandırmak husûsunda Osmanlı sicillerinden nasıl faydalanılabileceği hususunda bk. H. Akın, *Aydınoğulları*; F. Sümer, *ayn. esr.*, tür. yer. ve son zamanlarda Karaman sicillerine dayanılarak yazılmış olan I. Beldiceanu-Steinherr ve N. Beldiceanu, *Deux villes de l'Anatolie préottomane, Develi et Qarahisar...*, *R E I*, 1971, XXXIX. Bu sicillerden, meselâ Osmanlı kaynaklarında o kadar vâzıh olmayan Teke-ili [b. bk.] 'nde „Karamanlılar devri" veya Dulkadırlılar tarafından takrîben 18 sene işgal edilmiş olarak gösterilen Develi ve Develi Karahisar bölgesindeki „Türkmen devri" ortaya çıkmaktadır (I. Beldiceanu-Steinherr ve N. Beldiceanu, *ayn. esr.*, s. 364—377; Yahyalular hakkında muahhar bir sicil defterinden naklen krş. F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 178). Karamanlılar Anadolu 'da büyük bir iktidâra sâhib oldular (Muhammed Bey II., İbrahim Bey); bunların ihyâsından sonraki devreye âit kitâbe ve meskûkat Selçuk sultanlarının bütün ünvanlarını hâizdir. Osmanlılar küçük beylikleri ele-geçirdiler: 1410 'da Saruhan, 1425 'te Menteşe, 1426 'da Aydın-ili düştü. Anadolu 'nun garbını ele-geçirmeye çalışan Karamanlılarla Osmanlılar arasındaki 1415 savaşı Osmanlılar lehine netîcelendi. Bu arada Osmanlılar, Murad I. 'dan beri gaziler olarak elde ettikleri itibardan faydalanıp, Anadolu 'daki din kardeşlerine karşı giriştikleri savaşları fetvâ yoluyla meşrû hâle getirmeye çalıştılar (krş. H. İnalcık, *Emergence...*, s. 289). Fakat Karaman ilini nihâî olarak ancak 1464—1471 'de hâkimiyetleri altına alabildiler. (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münâsebetleri*, *T D*, 1963, XIII.). Bu arada Candar-oğulları da büyük bir mukavemet gösterdi. Ak-Koyunlu hükümdârı Uzun Hasan (ölm. 1478) Tebriz 'de tahta çıktıktan sonra Anadolu beylikleri üzerinde hâkimiyet iddiasına kalkıştı. Vaktiyle Timur 'un yaptığı gibi, o da Osmanlı sultanları karşısında firar eden beyleri (Karaman, bir Candar-oğlu bir Germiyân-oğlu, bir Dulkadır-oğlu) himâye etti. Uzun Hasan 'ın müttefiki olarak Candar-oğlu Kızıl Ahmed Bey, Otlukbeli savaşına (11 ağustos 1473) katıldığı gibi, ayrıca Ak-Koyunluların taht dâvalarında da rol oynadı (Y. Yücel, *Candar-oğulları beyliği*, s. 396—399).

Beylikler zamanında Anadolu 'da pek zengin bir siyâsî, içtimâî ve harsî hayat inkişaf etmiş, bir takım hükümdarlık merkezlerinin kurulmasına büyük ihtimam gösterilmiştir. H. İnalcık (*Emergence...*, s. 264), sınır bölgelerindeki şehir merkezlerinin (Denizli, Kütahya, Karahisar, Yenişehir, Kastamonu) bu bakımdan arz ettikleri ehemmiyete işâret etmiştir. Uç beyliklerinin kültüründe bâzı izler, hâlâ eski Türk kabile an'anelerinin husûsiyetlerini taşımakla birlikte, artık umûmî islâm husûsiyetlerine uyulduğu görülür. Beyler tarafından zengin bir şekilde donatılan medrese ve tekkeler sâdece islâmiyet dâvası için değil, aynı zamanda yeni devletlerin siyâsî nüfuzlarının bir mesnedi durumunda idiler. Tâlim, terbiye ve kültür faâliyetine gelince eski ucun kültür bakımından yetişkin ve Selçuklu an'aneleri içinde gelişmiş olan eski beylikleri ile, ancak yıllarca sonra yeni topraklar elde edip, islâmiyet propagandası yapmaya çalışan Türk gazi ve dervişleri tarafından ele-geçirilen iller birbirinden tefrik edilmelidir.

Her ne kadar garptaki uçta önceleri nisbeten mütevâzı bir tahsil seviyesinin mevcudiyetinden bahsedilebilirse de, islâmî müesseselerle değişmeyen esasların büyük bir gayretle iktibas edildikleri görülür. Din ulemâsı ile ilâhiyat sâhasında yetişmiş kişilerden teşekkül eden çevre, elde ettiği bilgileri geniş halk kitlesine aktarıyor, Arapça bilmeyenler ise, kendi dilleri olan Türkçe ile yetiştiriliyordu. Münferid beyliklerde öğrenme ve öğretmeye karşı duyulan iştiyâkın ne kadar büyük olduğu, Eflâkî 'nin 1353 'te Konya 'da tamamladığı Mevlevî hal tercümesinden (nşr T. Yazıcı, *Manâḳib al-ʿArifîn*, Ankara, 2 cilt, 1959—1961) veya Şimâlî Afrikalı bir din âlimi olup 1333 'te Anadolu 'yu dolaşan İbn Baṭṭūṭā 'nın meşhur seyahatnâmesinden anlaşılmaktadır.

Beyler, şahsî tâlim ve terbiyeleri için gerekli olan her şeyi dört bir yandan celp ve teşvik ediyor, islâm dini ile ilgili merkezlerde fıkıh, Arab ve Fars dilleri, tarihçilik, edebiyat, mimârî gibi çeşitli bilgileri elde etmeye çalışıyorlardı (mimârîde Anadolu Selçuklu nümûneleri yanında Mısır-Suriye Memlûk devletinin te'sîri göze çarpar; krş. O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London, 1971, bilhassa 10. fasıl: *The Architecture of the 14th Century and the Turcoman Emirates*).

Arapça, dinî metinlerin dili idi; Farsça ise, hâlâ edebiyat bakımından büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Ancak Karamanlıların üzerinde titizlikle durdukları Türkçe de (yk. bk.) gelişmekte idi. Beylikler zamanında Anadolu 'da Türk edebiyatının inkişâfı hakkında bk. *E I*, mad. TÜRKEN, *Die osmanisch-türkische Litteratur*.

Daha Selçuklular zamanında İran ve Arap memleketlerinden gelen âlimler berâberlerinde kitaplar getiriyor, yeni eserler yazıp medrese kütüphânelerine hediye ediyorlardı. Buna misâl olarak *Humây-nâma* (nşr. Arberry, London, 1963, s. 11); zikredilebilir. Bu eser, vakıf kaydına göre 1313 'te İbrahim b. Türkeri tarafından Ahmed b. Türkeri 'nin vakfı olan Suleymânşahr mescidine vakfedilmiştir; burada bahis konusu olan, her halde Eşref-oğlu'nun Beyşehridir. 1310 'da Konya 'da Eşref-oğlu Muhammed b. Süleyman adına bir felsefe kitabı olan *al-Fuṣûl al-Aşrafiya* 'nın yazıldığı mâlûmdur. Kubâdabâd gölündeki (Beyşehir gölü) bir adada bulunan aynı beylikte 1320—1321 'de bir risâleler mecmuası vücûda getirilmiştir (O. Turan, *Vesikalar*, s. 11 v.dd.). Şüphesiz islâm propagandası yapmak için Anadolu'yu dolaşan Türk dervişlerinin elinde bir kısmını şarktaki kendi

faâliyet sâhalarından meselâ Horasan'dan getirmiş olmaları muhtemel bir takım kitaplar vardı. Kendilerinden önceki Selçuklular gibi, bâzı beyler de saraylarına dışarıdan âlim ve san'atkârlar getiriyorlardı; yeni gelenler kendi yurtlarındaki çevrelerle olan temaslarını devam ettiriyorlardı. Bu âlim ve san'atkârların öğrencileri ise, doğrudan-doğruya beyler, bey âilesinin genç efrâdı ve saray halkının sayılı kişileri idi (umûmî olarak beyliklerdeki kültür faâliyeti hakkında krş. İ.H. Uzunçarşılı, *Beylikler*; ayn. mll., *Osmanlı tarihi*, I²; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 353 v.dd.; garpda [Aydın] yeni bir beylikteki durum için bk. B. Flemming, *Faḫrîs Ḫusrev u Şîrîn vom Jahre 1367*, *ZDMG*, 1965. Nacm al-Dîn al-Dāya'nın Farsça *Mirṣād al-ʿibād* adlı eserinin 1351'de „İstinos" [Korkuteli]'da istinsah edilen el-yazmasından Hamîd-oğlu'nun Antalya kolundan bir zâtın adı ortaya çıkmış bulunuyor: Amîr ʿAbd al-Raḥîm b. al-Ṣadr al-Sâʿid al-Şahîd Yūnus Bey [F. Meier, *Der Islam*, 1937, sayı 24, s. 31 v.d.]). Âlim, şeyh ve ekâbir için islâmî ilimlerle ilgili eserlerin te'lif veya istinsah edildiği şehirlerdeki fikir hayatı da dikkate değer; burada Celâleddin Rûmî ve Sadreddin Konevî [b.bk.], çevresindeki tanınmış muhîti ile Konya ve 1301—1302'de *Falak-nâma*'yi Farsça olarak yazıp İlhan'a sunan Gülşehrî'nin mensup bulunduğu ve Âşık Paşa [b. bk.]'nın yaşadığı Kırşehir zikre değer. Bunların yanı sıra XIV. asrın başında Farsça olarak nazmettiği „*Anadolu'nun gözyaşları*" nı Gazan'a gönderen (A. Ateş, *Anadolu'nun unutulmuş büyük bir şairi: Sayf al-dîn Muḥammed al-Fargānî*, *Belleten*, 1959, XXIII, 453—456) sûfî şâir Sayf-i Fargani'nin bir müddet kaldığı Aksaray; 1332—1333'te Kadı Aḥmed'in bir zâviyede Farsça *al-Valad al-Şafîḳ*'i yazdığı Niğde, bir şeyhin Hermes Trismegistos'un *Kitāb Zacr al-Nafs*'ını istinsah ettirip şehrin kadısına hediye ettiği Amasya (M. Plessner, *Islamica*, IV, 545) da vardır.

Dünya tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet taşıyan Avrupa fütûhâtından dönerek, eski ve yeni Uç bölgeleri ile Selçuklu Anadolu'sunda hâkimiyet kuran ve kısa bir müddet sonra onu en büyük islâm devletlerinden birinin merkezi hâline getiren Osmanlılar, idârî bakımdan bir merkeze bağlı olmayan Anadolu beylikleri zamanındaki bu kültür faâliyetinin semeresinden (krş. Cl. Cahen *ayn. esr.*, s. 347—360) faydalanmasını bildiler.

Bibliyografya: En mühim basılı kaynaklar: İbn Bîbî, *el-Evāmirü'l-ʿalā'iyye fi'l-umūri'l-ʿalā'iyye*, nşr. A. S. Erzi, I, tıpkı basım (Ankara, 1956); Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ü'l-aḫbâr* (nşr. O. Turan), Ankara, 1944; F.N. Uzluk, *Anadolu Selçukluları devleti tarihi, III. Historie des Seldjoukides d'Asie Mineure par un anonyme* (Ankara, 1952); İbn Baṭṭūṭa, nşr. Defrémery Sanguinetti, 4 cilt, Paris, 1858—1859; Aflâkî, *Manāḳib al-ʿārifîn* (nşr. T. Yazıcı, Ankara, 1959—1961), I—II; al-Māzandarānî, *Risālā-ye falakiyyā* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden, 1952; ʿAzîz b. Ardaşîr Astarābādî, *Bazm u Razm* (nşr. Kilisli Rif'at), İstanbul, 1928; H. H. Giesecke, *Das Werk des ʿAzîz ibn Ardaşîr Astarābādî* (Leipzig, 1940).

Metinde geçen eserlerden başka bk. O. Turan, *İstanbul fethinden önce yazılmış tarihî takvimler* (Ankara, 1954); ayn. mll., *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar* (Ankara, 1958); ayn. mll., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965); ayn. mll., *Pre-Ottoman Anatolia, Cambridge History of Islam I* (1971), bilhassa s. 251—257; ayn. mll., *Selçuklular zamanında Türkiye* (İstanbul, 1971); İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I² (Ankara, 1961); B. Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin, 1968); K. Lech, *Das mongolische Weltreich. Al-ʿUmarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fî mamālik al-amṣār* (Wiesbaden, 1968); F. Sümer, *Anadolu'da Moğullar, Selçuklu Araştırmaları I* (1970); O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley (Los Angeles-London, 1971).

Geniş bibliyografya ihtivâ eden çalışmalar olarak ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *İA*, mad. SELÇUKLULAR; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 449; *The Cambridge History of Islam I* (1970), s. 742.

(B. FLEMMING.)

OSMANLILAR: Anadolu Türklüğünü yeniden birliğe kavuşturan, yayılmasını ve güçlenmesini sağlıyan Osmanlı hânedânının ortaya çıkışı mes'elesi, Garbî Anadolu'da *Uc* bölgesinde yeni bir Türkiye'nin doğuşu mes'elesi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu gerçek, Balkan savaşından sonra yoğunlaşan çalışmalar netîcesinde, bilhassa Fuad Köprülü'nün çığır açan araştırmaları (Bu hususla ilgili neşriyâtı için bk. *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, s. 1953, XXVII—L) sâyesinde açıklık kazanmıştır.

Usûl bakımından varılan en mühim netîce (bk. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 1959), Osmanlı beyliğinin uclarda, yâni Selçuklu sınır bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinden biri olduğu ve kuruluş şartlarının Anadolu Selçuklu tarihi çerçevesinde incelenmesi gerektiği husûsudur. Garbî Anadolu'da müstakil ve canlı yeni bir Türkiye'nin doğuşu Moğul baskısı altında Anadolu'da meydana gelen yeni şartların netîcesidir. Kızıl-Irmak'ın garbındaki bölgeler, bilhassa garbî *Uc* bölgesi, 1260—1300 yıllarında Anadolu Türkleri için yeni bir hayat ve faâliyet sâhası hâlini almış bulunuyordu. Bu değişikliği, Anadolu Selçuklu devletinin 1257'de İzzeddîn Keykâvus II. ve Rukneddîn Kılıç Arslan IV. arasında, Kızıl-Irmak hudut olarak, ikiye ayrıldığı tarihe kadar götürmek gerekir. İzzeddîn ve oğulları, garp bölgesinde

Moğullara karşı girişilen direnişin başı olacak ve Türkmenlerce desteklenecekleridir (Aksarayî, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968, s. 269—279). *Uc*'larda, Selçuklu hinterlandının an'anevî yüksek islâm kültüründen farklı bir *Uc* kültürü hâkimdi (bilhassa bk. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 67—102 ve P. Wittek, *Menteşe beyliği*, trc. O. Şaik Gökyay, İstanbul, 1934, s. 1—14). Herşeyden evvel, *Uc*'larda, nüfûsun büyük çoğunluğunu göçebe Türkmenler teşkil etmekte idi. Hinterlanddaki Selçuklu kültür merkezlerinin, şer'î hukuka, merkeziyetçi bürokrasiye, Arap ve Fars edebiyatına dayanan yüksek kültür şekilleri karşısında, *Uc*'larda halk tarîkatleri, tasavvufî-hamâsî bir halk edebiyatı ve örfî hukuka dayanan bir kültür, yâni kalıplaşmamış bir Türk halk kültürü hâkimdi. Bu *Uc* kültürü an'anesi, bütün Osmanlı tarihi boyunca devlet ve kültür hayatı üzerine te'sîrini sürdürecek, Osmanlı kültürü, Türk karakteri daha belirgin yeni bir islâm kültür terkibi olarak ortaya çıkacaktır. Osmanlı imparatorluğunun menşe'i üzerinde araştırıcılar, bu *Uc* kültürünün mânevî kudretine, bilhassa gazâ fikrine ağırlık vermişlerdir. Gazânın, *Uc*'lardaki Türkmenler arasında alp-erenlik (bk. mad. ALP) şeklinde husûsî ve umûmî hayatın her türlü tezâhürüne-dinî hayata, edebiyata, devlet ve siyâsete-damgasını vurduğu; *Uc* siyâsî kuruluşlarının son mümessili olan Osmanlı devletinin fütûhatçı askerî karakterini tâyin ettiği gösterilmiştir (Osmanlı devletinin doğuşunda Âhîlerin rolü için bk. F. Giese, „*Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches*": *ZS*, II, 246—271, Türk. trc. *TM*, I, 151—171; F. Taeschner, *Beiträge zur geschichte der Achis in Anatolien Islamica*, IV, 1—47; N. Çağatay, *Anadolu'da bir Türk kurumu olan Ahilik*, Ankara, 1974). Buna karşı son araştırmalar, Garp *Uc* bölgesinde, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna yol açan gelişmelerin, herşeyden önce, *Uc* bölgesinde bir nüfus yoğunlaşması ve nüfus baskısı hâdisesine bağlı olduğunu göstermiştir. Bu nüfus sıkışıklığında Şarkî ve Orta Anadolu'da Moğul baskısı başlıca âmil olarak görünmektedir. Bu baskı, demografik ve siyâsî olarak iki şekilde kendini göstermiştir. Evvelâ, İlhanlı devleti tarafından Anadolu'ya aşîret hâlinde âileleriyle getirilip yerleştirilen Moğul askerî kuvvetleri, bilhassa eski Dânişmendiyye (Amasya-Tokat-Sıvas) bölgesinde at yetiştirmeye elverişli ova ve yaylalardan Türkmen aşiretlerini garba göçmeye zorladılar (XIV. asır kaynaklarının ortaya koyduğu gibi bu bölgede Türkmenler, yine de, büyük kitleler hâlinde kalmışlardır; bilhassa bk. ʿAzîz-i Astarābādî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928). 1256'da Baycu'nun getirip yerleştirdiği kuvvetlerle başlıyan bu Moğul yerleşmesi, sonraları Anadolu'da Moğul kontrolü genişlediği yıllarda (1277—1304) büyük ölçüde arttı. XIII. asır sonlarında Anadolu'da Moğul kuvvetleri 50 tümen (50.000) kişiye varıyordu (F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, *SAD*, 1969, I, 30—147; 1402'de Timur buradan Tatarları göçürdüğü zaman sayıları 30—40 bin çadır tahmin edilmiştir, *ayn. makale*, s. 115, 130). Kazova-Kırşehir hattının şarkında en iyi otlakları, Moğul asker-aşîretler (bunların içinde Orta-Asya'dan getirilen Türk oymakları da vardı) ele geçirdiler. Bu durum karşısında Türkmenler Kastamonu'dan Teke'ye kadar uzayan dağlık bölgedeki yüksek sulak yaylalara, gittikçe daha yoğun bir şekilde, gelip yerleştiler (Daha 1190'da bir Haçlı kaynağı, Salimbene, Isparta-Antalya bölgesinde yüzbin göçebe Türkmen'den bahseder; bk. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, London, 1971, s. 191). Bu devre âit kaynakların verdiği yüksek rakamlar (1274 veya 1286'da İbn Saʿîd, Tonguzlu-Denizli bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu bölgesinde 100.000 ve Kütahya bölgesinde 30.000 çadır halkı bulunduğunu kayıt; al-ʿUmarî ise, 1330'larda garpta Türkmen beylerinin kuvvetlerinin yekûnunun çeyrek veya yarım milyon üzerinde olduğunu tahmin etmektedir; bk. *Al-ʿUmarî's Bericht über Anatolien...*, nşr. F. Taeschner, *Text*, Leipzig, 1929, I, 34—52) mübalegalı olmakla berâber, bu tahmin garp dağ-eşiği bölgesinde Türkmen nüfûsunun bu devrede kesâfet kazandığını doğrular mâhiyettedir. Türkmenlerin, başlangıçtan beri, Moğullara karşı Anadolu'da direniş yapan kuvvetlerin en büyük kısmını teşkil etmeleri, başta bu yaylak-yurt mücâdelesiyle ilgilidir. En eski Osmanlı rivâyetleri, bu garba göç hareketinin hâtıralarını aksettirmektedir. Fakat bu rivâyetler, halkiyat malzemesi ile o kadar karışmıştır ki, gerçek tarihî unsurları ayırmak imkânsızdır (bir tahlil denemesi için bk. Z.V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, 2. baskı, İstanbul, 1970, s. 324—337). Bugün için kesin olarak bildiğimiz, Osmanlı âilesinin garba göçen Türkmenlerden büyük *Kayı* kabîlesinden bir cemâate mensub olduğudur (bk. F. Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meselesi*, *Belleten*, 1943, VII, 219—303; F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967, bk. *İndeks*, *Kayı*; 871 [1466/1467] tarihli *Sultan-Öyügü Piyâdegân defteri* [Başvekâlet Arşivi, Mâliyeden müdevver, nr. 8]'inde Kayı nâhiyesi, Hırıtı, Sorkun, Çukur-viran, Çörüş, Körleyik, Nazlı ve Göçet köylerini içine almakta ve bölgeye Kayı-eli denmektedir). XV. asra âit Osmanlı *Tahrir ve evḳâf defterleri*, garba Türkmen göçünün ve yerleşmesinin genişliğini kesinlikle tesbit etmektedir. 859 (1455) tarihli *Aydın mufassal defteri*'nden (Başvekâlet Arşivi, Tapu no. 1/1), bu bölgenin o tarihte yüzde doksan üzerinde Türkleştiği ve bâzı köylerin *Tekelü*, *Kayılu*, *Danişmendlü Saruhanlu* gibi oymak adları taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu kaynaklardan Türkmen yayılış ve yerleşmesi-

nin nasıl olduğu hakkında oldukça açık bir fikir edinilebilmektedir.

İlk safhada, amansız gazi akınları karşısında Rumlar, müstahkem şehir ve kasabalara kaçıp sığınmakta ve boş kalan topraklara ise Türkmenler yerleşmektedir. Meselâ, Hüdâvendigâr sancağından Fâtih'in İstanbul civârındaki boş yerlere getirip yerleştirdiği Akça-Koyunlu Türkmenlerinin yarım asır içinde kırk kadar köy kurup yerleştikleri görülmektedir. (Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğu toprak işçiliğinin organizasyon şekilleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, I/1, 55). Yerleşmede diğer yaygın bir usûl de, şeyh veya Âhîlerin kurdukları zâviyeler etrafında toplanan nüfûsun köyler teşkil etmesidir. Bu topraklar umûmiyetle gazi beyin verdiği mülknâme ile vakıf olarak vergi muafiyetlerine kavuştuğundan, zâviye etrafında nüfus terakümü hızla ilerlemektedir (Ö. L. Barkan, *Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, Vakıflar Dergisi*, II, 279—386).

Diğer taraftan Garbî Anadolu'nun verimli topraklarını kolayca elde etmek imkânı, İç-Anadolu'da sıkıntı içindeki köylü kitlelerini de çekiyor ve göç hareketinin ikinci safhasında yerleşik Türk halkı da mühim rol oynuyordu. Bu safhada aynı zamanda Türk kasaba ve şehirleri de ortaya çıkıyor, *Uc* hattı ileriye atladığı zaman ulemânın yardımı ile beylikler, islâm idâre an'anelerine dayanan birer küçük sultanlık hâline geliyor ve orada şehir hayatı, ticâret ve hirfetler hızla gelişiyor, Orta Anadolu şehir ve kasabalarından ulemâ, san'atkâr ve tüccar, bu *Uc* şehirlerine gelip yerleşiyorlardı. 1330'larda Garbî Anadolu'yu gezmiş olan İbn Baṭṭūṭa (*The Travels of Ibn Baṭṭuṭa*, trc. H. A. R. Gibb, Cambridge, 1962, II, 413—466; krş. Eflâkî, *Manâḳib al-ʿĀrifin*, nşr. T. Yazıcı, Ankara, 1961, II, 852, 947; limanlar için bk. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, Leipzig, 1936, bk. *Index: Ephèse, Palatia, Smyrne*), bu Türkmen beyliklerinde gelişmiş bir şehir hayatı görmüş, her yerde beyler yanında bu nüfuzlu fakihlere işâret etmiştir. İlk Osmanlı sultanlarının, fetihlerini dâimî bir hâle getirmek gayesiyle hinterlanddan nüfus çekmek için gayret harcadıkları bir gerçektir (Süleyman Paşa'nın Rumeli'de ilk fetihleri sırasında bu siyâset için bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, nşr. N. Atsız, İstanbul, 1949, s. 124; bilhassa Bolayır vakfiyesi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Orhan Gazi'nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tertip ettirdiği vakfiyenin aslı, Belleten*, 1963, XXVII, 437—451; Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Münih, 1967, s. 131—148). Daha sonra Osmanlı sultanlarının, sürgün ve kolonizasyon usûlünü gittikçe daha geniş ölçüde kullandığını göreceğiz (Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 209—237). Bu kolonizasyon hareketinde bilhassa göçebe zümrelerin kullanıldığını, yörüklerin bilhassa Rumeli fütuhâtında *Uc*'larda köprü ve geçitlerde yerleştirildiğini biliyoruz (T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihan*, İstanbul, 1957). Fethedilen mühim şehirlerde belli ölçüde bir Türk nüfûsun yerleşmesi emniyet bakımından gerekli sayıldığından, Türk yerleşik halkından da sürgün yapılmakta idi. Diğer taraftan fetihte islâmın koyduğu esaslar çerçevesinde hareket eden Osmanlılar, diğer *Uc* devletleri gibi, itâat eden Rum kasabalarında yalnız surları yıkarak hıristiyan halkı yerlerinde bırakırlardı.

İşte fetih ve yerleşme, XIII. asırdan beri bu şekilde cereyan etmekte idi. *Tahrîr defterleri* yanında *Tavârîḫ-i Âl-i ʿOsmân* ve bilhassa eski *menâḳıbnâmeler* ve *ġazavâtnâmeler* (bk. A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler*, Ankara, 1956; Abu'l-Ḫayr, *Saltuḳnâme*, nşr. F. İz, Cambridge, Mass., 1973—1974) gazâ, göç ve yerleşmenin dinamizmini canlı bir şekilde bize anlatırlar. 1261'den itibâren Moğul kontrolünün nisbeten zayıf bulunduğu ve Türkmen nüfûzunun gittikçe kuvvetlendiği Kızıl-Irmak'ın garbındaki bölgede Kastamonu-Ankara-Akşehir-Antalya hattının garbında asıl *Uc* vilâyeti, kendine has karakteriyle dikkati çeker. Bu geniş *Uc* kuşak bölgesinde, XII. ve XIII. asırlarda, Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Denizli, Selçuklu-islâm kültürünün yerleştiği *Uc* merkezleri olarak yükselip, gazi-Türkmenlerin faâliyette bulunduğu en ileri *Uc* bölgesi ile Selçuklu hinterlandı arasında bir ara-bölge hâline geldiler. İleri *Uc*'lardaki gazi beyler, bu arada Osmanlılar, Bizans topraklarını fethedip, siyâsî birlikler hâline gelince, eski Selçuklu sınırları ötesinde yeni tipte gazi beylikleri vücuda getirdiler. İşte Osmanlı devleti, 1280—1310 yılları arasında ortaya çıkan bu yeni siyâsî birlikler arasında yer almıştır. Osman Gazi, bu devirde Sakarya ırmağına kadar gazâ akınları yapan Kastamonu *Uc* emîrlerinden Çoban-oğullarına tâbi olup, bu *Uc*'ta en ileri hatlarda faâliyet gösteriyordu (Pachymeres, kitap X, bahis 25; Neşrî, *Cihânnümâ*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 32). Çoban-oğulların gazâ faâliyeti aksayınca (Aksarayî, *ayn. esr.*, s. 170—179; Y. Yücel, *Çoban-oğulları beyliği, DTCFD*, 1966, XXIII, 61—73), Osman, bu *Uc*'ta gazileri kendi bayrağı altına çekti ve Orta-Sakarya ötesinde bir beylik kurdu. Eski Selçuklu *Uc* vilâyetinde kurulmuş hânedanlarla yeni kurulan gazi beylikleri arasında rekabet umûmî bir hâdisedir. Böylece, Germiyân-oğulları, Sâhib-Ata oğullarına karşı cephe aldıkları gibi, Aydın-oğulları ve Osmanlılar da onlara karşı gelmişlerdir (Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 94, 99; Şikârî, *Tarih*, nşr. M. Koman, s. 163). Bu sûretle arka taraftan tazyik edilen ileri hatlardaki *Uc* beyleri geleceklerini garptaki fetihlere bağlamışlar, diğer taraftan ara-bölgedeki gaziler ve garibler, gazâ ve ganimet için bu *Uc* beyleri yanına geçmeye başlamışlardır (Yazıcı-zâde Alî, *Târîḫ-i Âl-i Selçûḳ*, Revan Köşkü ktp., nr. 1391, s. 531). En eski Osmanlı rivâyetleri, Ertuğrul veya Osman Gazi'nin sınır bölgesinde yaylak-kışlak arasında göç yapan bir aşîret reisi iken, belli bir tarihten sonra gazâ kılıcı kuşanıp akınlara başladığını belirtirler (Edebali'nin tebşîri ve Sultan Alâeddin'in kılıç göndermesi rivâyetleri *Tevârîḫ-i Âl-i Osman*'da türlü kaynaklardan folklorik malzeme ile karıştırılıp nakledilmiştir. Karacahisar'ın fethi Ertuğrul'a veya Osman'a atfolunur. Mühim olan nokta, belli bir tarihten sonra değişikliğin belirtilmesidir). Orta-Asya veya Anadolu'da göçebe cemiyetlerde, içtimâî farklılaşma netîcesinde, bey âilesinin etrafında bir askerî grubun hâkim duruma yükselişi ve buradan siyâsî yapıya, beyliğe geçiş ameliyesi, benzeri şartlarda gerçekleşmiştir. Umûmiyetle göçebe menşe'li beyliklerde (diğer iyi bilinen misâller, Karaman-oğulları, Dulkadırlılar, Ak-Koyunlular) olduğu gibi, Osmanlı aşîret cemiyetinde de gelişme şöyle olmuş görünmektedir: Alp-erenlerin sürdürdüğü ideolojik gazâ propagandası, aynı zamanda aşîretin dışardan ganimet şeklinde bir gelir kaynağına ihtiyacını gizlememektedir. Sulak otlaklara sâhib olan ve böylece çok at besliyebilen Türkmen aşîretlerinde (bu devrede Anadolu menşe'li cins Türkmen atlarının Mısır ve İtalya'ya mühim bir ihrac meta'ı hâlini alması kayda değer) atlı akıncılar, 1280'lerde müdâfaası zayıflıyan Bizans topraklarında bol ganimet getiren akın sâhalarına teveccüh etmiş, böylece *Uc* Türkmen cemiyetinde kendilerini tamamıyle gazâ faâliyetine verebilen savaşçı gruplar ortaya çıkmıştır. Aşîret içinde farklılaşan ve ayrı bir fonksiyon kazanan bu grubun teşkilâtlanmasında bey, başlangıçtan itibâren temel bir rol almıştır. O, kendi bayrağı altına dışardan mütemadiyen gelen garîb yiğitlerin, yoldaş veya nökerlerin başında, kendi aşîret cemiyetinden gittikçe farklılaşır, seçkinleşir. Gazi yoldaşlar, beyin etrafında imtiyazlı bir grup olarak toplanmıştır. Bütün Türk-Moğul cemiyetlerinde görüldüğü gibi Osmanlılarda da atlı savaşçı (sipâhî), askerî imtiyazlı sınıf sayılmıştır (atın Osmanlı cemiyetinde içtimâî bakımdan ehemmiyeti için bilhassa bk. Orhan Gazi temlîknâmesi, *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu*, I, vesika 1). Buna karşı reâyâ bu sınıftan kesinlikle ayrı tutulmuştur. Başka bir ifâde ile bu gelişme safhasında, yörüklerin büyük kitlesi, yardımcı yaya, azeb askeri veya reâyâ olarak bey etrafındaki nöker-yoldaş grubundan kopmuştur. Onlar, hayvancılık ve zirâat gibi reâyâya mahsus istihsâl faâliyetlerini sürdürürken, bey etrafında gaziler, yalnız akıncı-savaşçı olarak temâyüz etmişlerdir. İşte bu içtimâî farklılaşma, Türkmen aşîret cemiyetinde meydana gelen ilk mühim gelişmedir ve aslında steplerde Türk-Moğul cemiyetlerinde asırlarca tekrarlanmış belli bir örneğe göre meydana gelmiştir. *Uc*'da Türkmenler arasında böyle birçok bölükler (sonraları Osmanlı askerî teşkilâtının her kesiminde esas birlik mânasında kullanılan bölük, eski devirde bir aşîret parçası veya târif ettiğimiz gibi bir askerî grup mânasına geliyordu), kendi beyleri kumandası altında akınlar yaptıkları gibi, komşu müslüman veya hıristiyan devletler hizmetinde ücretli askerler olarak da faâliyette idiler. Bâzan başarılı bir bey kumandasında, birçok bölükler birleşirler, daha geniş akın sâhalarında faâliyet gösterirlerdi. XIV. asır başında Katalanlarla birleşerek, Balkanlarda faâliyet gösteren Melik İshak ve Halil bunlardan tarihe geçmiş misâllerdir (bk. D. Jacoby, *„Catalans, Turcs et Vénitiens" en Romanie, 1305—1332, Studi Medievali*, 1974, 3e serie, XV/1, 217—261). Balkanlara âileleriyle birlikte geçerek akın ve ganimetle yaşayan bu bölüklerden çoğu sonunda kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı Turcopoul adını alarak Bizans hizmetinde kalmış (Hıristiyanlaşmış Turcopoul'lar, Rodos şövalyeleri yanında ücretli asker bölüğü hâlinde idi. Büyük gazi beyler kumandasında beylik ordularında birleştirilmeden önce birçok Türkmen bölükleri böyle ücretli asker olarak garba göçmüşlerdir.), ancak küçük bir kısmı Anadolu'ya dönebilmiştir. Rivâyetlerde, Osman'ın akıncı lideri olarak otoritesi, başlangıçta, ırsî aşîret reisliğine dayandırılmıştır. Bu sebeple Osmanlılarda ve başka benzeri *Uc* cemiyetlerinde bey âilesi siyâsî hâkimiyeti dâima mutlak şekilde elinde tutagelmiştir. Diğer taraftan bey âilesi ilâhî te'yide mazhar olmuş sayılır. Bir Türkmen derviş veya şeyhinin ilâhî menşe'den tebşîratı ile bu te'yid-i ilâhî gerçekleşir, bey gazâ reisi durumuna geçer. Böylece *Uc* cemiyetinde siyâsî hâkimiyetin doğuşunda Türkmen aşîret geleneği ile islâmî mistik telâkki birleşmiştir.

Yine eski Osmanlı rivâyetlerinde, Osman Gazi'nin başlangıçta yoldaşları olarak anılan Samsa (veya Samsama) Çavuş ile Süle tarihî şahsiyetlerdir. Mihal'in Eskişehir şimâlinde eski yurdu, XV. asır tahrir defterlerinde hâlâ onun torunları elinde âilenin mülkü olarak görünmektedir. Bu bölgede yayalar ve toprağı işleyen Rum esirler (bk. Başvekâlet Arşivi, *Sultan Öyüğü Piyadegân Defteri*, Mâliyeden Müdevver defter, nr. 8; kezâ, Ö. L. Barkan'ın hazırladığı *Hüdâvendigâr Livası tahrir defteri*), ilk devre âit içtimâî yapının bakiyeleri sayılmalıdır. Osman'ın yoldaşları XVI. asra kadar gerçekten aristokratik bir grup olarak *Uc*'larda varlıklarını korumuşlardır (bk. madd. EVRENOS, MİHAL-OĞULLARI ve TURAHAN BEY).

Uc câmiasındaki gelişmelerin ikinci safhası, akıncı reisleri arasında sivrilen birinin belli siyâsî maksatlar güden bir beylik kurucusu durumuna gelmesidir. Bu gelişme, herşeyden evvel onun büyük başarıları sâyesinde başka akın bölüklerini kendi bayrağı altında toplamasına bağlıdır. Siyâsî gelişme, aşîret geleneğinin kuvvetle yaşadığı İç ve Şarkî Anadolu'da

aşîretlerin konfederasyonu şeklinde kendini gösterir. Garb *Uc* bölgesinde ise akın bölüklerinin birleşmesi ve garîplerin iltihakı esas görünmektedir. Eski Osmanlı rivâyetlerinde Osman Gazi, Karacahisar 'ın fethinden (687/1288) sonra siyâsî bir şahsiyet kazanmış sayılmaktadır. Rivâyete göre, Osman Gazi, o zaman Selçuklu sultanının gönderdiği hâkimiyet (beylik) sembollerini taşıyan bir sancak beyi durumuna gelmiş, kendi nüfuz mıntıkasını ve oradaki reâyâyı Germiyân-oğulları gibi, komşu beylere karşı koruma mes'ûliyetini yüklenmiş ve başka kaleler fethiyle bu hâkimiyet sâhasını genişletme yoluna girmiştir. Başka bir ifadeyle, artık bir devlet politikası doğmuş, Osmanlı tarihi başlamış oluyordu.

Başlangıçta Osman 'ın aşîret içinde ilk savaşçılar grubu üzerindeki akıncı lideri olarak otoritesi, şüphesiz aşîret reisliği sıfatından geliyordu. Bu grup, dışarıdan gelip katılan nöker-gazilerle, Osman Gazi etrafında büyüdü. Bütün grubun başarısı ve geleceği ona bağlı idi. Osman, Şeyh Edebali ile yakınlığı sâyesinde, gazi liderliğini *Uc* cemiyetinin değer sistemi içinde meşrûlaştırdı. Diğer taraftan, o zaman Selçuklu sultanından beylik alâmetleri gelmiş olsun veya olmasın, bu iddia Osmanlı hânedânının hâkimiyet haklarını islâmî hilâfet-saltanat anlayışı çerçevesinde meşrûlaştırma gayretini gösterir.

Bu safhada asıl mes'ele, komşu Türkmen *Uc* beyleri üzerinde hâkimiyetin meşrûlaştırılması idi. Başka bir tâbirle, gerçekte, bu safhada Osmanlı mefhumu Osman 'a bağlı gaziler grubu mânasını aşıyor, şimdiye kadar onun yoldaşı olan akıncı liderlerini de doğrudan-doğruya Osman 'ın emri altına sokacak şekilde genişliyordu. Osmanlı âilesinin, diğer Türkmen beyleri üzerinde hâkimiyet iddiaları XIV. ve XV. asırlarda mühim bir siyâsî konu olarak kalacak, Osmanlı tarihçileri bu maksatla hânedan için bir takım şecereler tertip edeceklerdir.

Osman Gazi'den, muâsır bir tarih kaynağı (Pachymeres, Bonn neşri, II, 332—337), ilk defa 1301 'e doğru İznik şehrini baskı altına alması dolayısıyla bahsetmiştir.

II. Osmanlı beyliği (1361'e kadar):

Osmanlıların Avrupa yakasında yerleşip yayılması netîcesinde Osmanlı devleti, kardeş beyliklerin üstünde hâkim bir durum kazanacaktır. Ege ve Rumeli 'de gazânın öncüleri, Osmanlılardan önce Karasi, Saruhan beyleri ve husûsiyle Aydın-oğullarından Umur Bey idi (I. Mélikoff, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954; P. Lemerle, *l'Emirat d'Aydın*, Paris, 1957; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, 2. baskı Ankara, 1969). Osmanlıların Rumeli 'de gazânın reisi durumuna gelmeleri, Karasi beyliğinin fethi (1334—1361) ve Gazi Umur Bey 'in Haçlı saldırıları karşısında (İzmir limanındaki kalenin haçlılar eline düşmesi: 28 teşrin I. 1344), Rumeli 'deki gazâ liderliğini Orhan Bey 'e bırakması netîcesinde olmuştur. O sırada Bizans 'ta iç savaş (1341—1347) ve Kantakuzenos 'un gazi beylerle ittifak etmesi (Orhan 'la ittifakı, 1346) Türklerin Rumeli 'ye geçişini kolaylaştırmıştır. Osmanlıların yerleşmek üzere Rumeli 'ye geçişi, Karasi *Uc* beyliğine (merkezi Biga) tâyin edilen Süleyman Paşa 'nın Karasi gazileri ile iş birliği hâlinde gerçekleştirdiği büyük bir askerî başarıdır (H. İnalcık, *Edirne 'nin fethi, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan kitabı*, Ankara, 1965, s. 137—159; N. Jorga, *Latins et Grecs et l'établissement des Turcs en Europe, 1342—1362*, *B Z*, XVI, 179—222; G. G. Arnakıs, *Gregory Palamas among the Turks and Documents of the his captivity as Historical sources*, *Speculum*, 1951, XXVI, 104—118). 1352 'de Kantakuzenos, Süleyman Paşa'ya, yardım için Edirne 'ye gelirken Bolayır 'a yakın *Tsympe* (Cimbi) hisarını kullanma müsâadesini vermişti. Burada yerleşen Süleyman Paşa, bu hayâtî köprü-başını çeşitli vaad ve baskılara rağmen boşaltmak istemedi. Biga 'da topladığı bir orduyu Cenûbî Marmara kıyısında Kemer limanından gemilerle karşıya naklederek, Bolayır'ı ele geçirdi; Gelibolu yarımadasının en dar berzah kesimini bu askerle tutarak bir taraftan Gelibolu 'ya, öbür taraftan Trakya 'ya karşı iki *Uc* kurdu ve muntazam gazâ akınlarına başladı (Eski Osmanlı rivâyetlerinde Süleyman Paşa 'nın Rumeli 'ye geçişi hakkında anlatılan epik hikâyelerin gerçekle ilgisi azdır). 2 mart 1354 tarihinde bir zelzele netîcesinde Gelibolu kale duvarlarının ve o havâlideki diğer kalelerin yıkılması üzerine Osmanlılar, bu şehir ve kasabaları derhal ele-geçirerek, Gelibolu yarımadasının fethini tamamladılar. Şimâlde Trakya 'da sağ, sol ve orta kol hâlinde teşkilâtlandırılan gazâ akınlarıyla hâkimiyet sâhalarını genişletmeye başladılar. 1357 'de Süleyman 'ın ansızın ölümü üzerine fütuhât iki yıl durakladı ve tehlikeli bir devreye girdi. Fakat, 1359 'da Gelibolu 'ya yerleşen Şehzâde Murad 'ın, lalası Şahin 'le berâber giriştiği sistemli ve kuvvetli bir taarruz, Edirne 'nin ve Şarkî Trakya 'nın fethi ile netîcelendi (1361, I. Beldiceanu-Steinherr, *La Conquête d'Andrinople par les Turcs, Travaux et Mémoires*, 1965, I, 439—461 'de, Edirne fethi tarihi 1369 olarak gösterilir; halbuki 1362 'de ölen Orhan Gazi Edirne 'nin fethinde sağ idi, bk. H. İnalcık, *ayn. makale*). Bu hâdise Osmanlıların Avrupa 'da kat'î şekilde yerleştiğini gösterir ve Anadolu Türk tarihi için olduğu kadar Balkanlar ve Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası sayılabilir (O zaman Osmanlı pâyitahtının Edirne'ye nakledildiği rivâyeti doğru olmayıp, Bursa, 1402 tarihine kadar Osmanlı devletinin merkezi olarak kalmıştır).

Osmanlı beyliği, 1350—1361 yılları arasında, Kızıl-Irmak 'tan Meriç 'e kadar geniş bir ülkeye hâkim, kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Daha 1332 'de İbn Baṭṭūṭa (*ayn. esr.*, II, 451—452), bize bu devleti Türkmen beyliklerinin en kuvvetlisi ve zengini olarak tanıtır. Orhan 'ın 1352 'de müttefiki Ceneviz 'e ticâret imtiyazları vererek iktisâdî ve Venedik 'e karşı bahrî durumunu kuvvetlendirdiğini biliyoruz (Venedik ve Bizans 'a karşı Osmanlı-Ceneviz ittifâkı için bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, 507; N. Jorga, *ayn. makale*). Böylece daha bu tarihlerde Avrupa 'da bir Osmanlı tehlikesinden söz edilmeye başlanmıştır (Türklerin Avrupa için tehdit teşkil ettiğini ilk defa 1320 'de belirten M. Sanudo Torcello, haçlı seferlerini, Mısır ve Suriye yerine Ege denizinden Türklere karşı tevcihe çalıştı; bk. A. Laiou, Marino Sanudo Torcello, *Byzantium and The Turks Speculum*, XLV, 374—392).

Rumeli 'de Osmanlı yerleşmesi, sistemli şekilde yürütülmüş olup, bu siyâsetin ana çizgileri şunlardır:

1. Osmanlı fetihleri, *Uc* bölgesinde, kesâfet peydâ etmiş olan Anadolu halkı için yeni gazâ ve yerleşme sâhaları açmakta idi. Gazâ öncülüğü Osmanlılara geçince, Anadolu 'nun savaşçı unsurları gittikçe artan bir sayıda Rumeli *Uc* 'larına intikal edip, Hacı İl-Bey ve Evrenos Gazi gibi hareket serbestisi olan reîslerin kumandası altında bu kuvvetler devamlı taarruz ve ilerleme hâlinde yeni hatlara yerleştiler. Daha 1365 'lerde bu Osmanlı *Uc* 'ları şimâlde Balkan dağ zincirine, garpta Mesta (Kara-su) ırmağına varmıştı. Osmanlı fetihleri, yalnız kılıçla değil, belki daha çok *istimâlet* denilen uzlaştırıcı bir politika netîcesinde gerçekleşmekteydi. İstimâlet, yerli gayrımüslim ahâliyi çeşitli vaadlerle kazanmak, böylece Osmanlı hâkimiyet sâhasını genişletmek şeklinde târif olunabilir. Bu gayeyle Osmanlı idâresi, faâl bir propaganda yaparak islâm şerî'at hükümleri çerçevesinde gayrımüslimlere can ve mal güvenliği ile dinlerinde serbestlik tanıyor ve husûsiyle köylüleri eski feodal bağlılıklardan ve yüklerden âzâd ediyordu. Gazilerin akınları önünde dehşete kapılarak hisarlara dolan hıristiyan ahâli, Osmanlı hâkimiyeti yerleştikten sonra düzenli bir devlet idâresinin koruyucu güvenliğine kavuşmakta idi (İstimâlet politikası için bk. H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica*, 1954, II, 122—129; Âşık Paşazâde, nşr. N. Atsız, bk. s. 9, 10, 13, 15, 23, 32, 34: „Ol vilâyetin halkı eyidürler idi kim, n'olaydı, kadîm zamandan bunlar bize beg olalar idi"; Ruhî 'nin kaynağında, Oxford, Bodleian kütüp. Marsh M.s., nr. 313, diyor ki: „İtâat edenlere mülkler ve kentler verüp envâ riâyet ederlerdi... Eyyâm olurdu ki, kefereden bin kişi îmâna gelürdi"). Bu durumun netîcesi olarak çok defa geniş bölgeler, şehir ve kasabalar, kendiliklerinden Osmanlı hâkimiyetini tanımakta idiler. O zaman gazilerin faâliyette bulunduğu *Uc* 'lar, bu bölgelerin ilerisine alınmakta idi. Balkanlarda Osmanlı genişlemesinin büyük ölçüde bu şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çoğu zaman yerli hânedanlar, Osmanlı sultanına harâc ödemek ve onun vasalı olmak sûretiyle gazilerin akınlarından kurtulmuş oluyorlardı.

İstimâlet siyâsetinin diğer mühim bir tarafı da Osmanlıların Ortodoks kilisesini ve manastırları himâye etmeleri, vergilerden affetmeleri ve dinî vakıfları yerinde bırakmalarıdır (bk. H. İnalcık, *l'Empire Ottoman*, I. Cenûb-i Şarkî Avrupa Araştırmaları Kongresi 'ne sunulan rapor, Sofya, 1969, s. 81—82; A. E. Vacalopoulos, *Origins of the Greek Nation*, New Brunswick, 1970, I, 86—103). Osmanlılar feodal yerli askerî sınıfın imtiyazlarını ve feodal haklarını kaldırmakla berâber, onları kendi askerî sistemleri içine almakta idiler. Böylece köylüyü, kiliseyi ve Osmanlı-öncesi askerî sınıfları istimâlet yoluyla kazanarak kendi fetihlerini kolaylaştırmakta ve sağlamlaştırmakta idiler. Osmanlılara karşı umûmiyetle yerli hânedanlar mukavemet göstermiş, garp ile temasa geçip haçlı seferi teşkîline çalışmışlardı. Bunların veya Haçlı istilâcıların, ekseriya köylü kitlelerinin ve Ortodoks kilisesinin desteğini bulamadıkları tarihî bir gerçektir. Osmanlıların, Balkanlarda kılıç ve ateşle yerleştikleri iddiası artık bugün ilmî neşriyatta yer bulmamaktadır (bk. H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica*, II, 103—129; ayn. mll., *l'Empire Ottoman*, s. 75—84; bu görüş garpta ilk defa tanınmış Romen tarihçisi N. Jorga tarafından cesâretle müdâfaa edilmiştir).

2. Rumeli 'de Osmanlı yayılışı ve yerleşmesini açıklayan tarihî gerçeklerden biri de, bunun Anadolu 'da ekonomik-demografik bir baskı netîcesi olduğu ve Rumeli 'ye geniş bir Türk göç ve yerleşme hareketi ile birlikte yürüdüğüdür. 1360 tarihli Bolayır vakfiyesinin (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Orhan Gazi'nin, vefat eden oğlu Süleyman paşa için tertip ettirdiği vakfiyenin aslı*, *Belleten*, XXVII, 437—451; I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Münih, 1967, s. 135—148) gösterdiği gibi, daha Süleyman Paşa zamanında, fethedilen bölgelere Anadolu 'dan yalnız yörüklerin değil, köylülerin de geçerek köyler ve çiftlikler kurduklarını biliyoruz. Bu göç ve yerleşme hareketinde, alp-erenler, dervişler, âhîler öncülük etmekte idiler. Onlar gazilerin yanında, hattâ bâzan ilerisinde zâviyeler kurarak sonradan gelen köylüler için tutunma ve toplanma merkezleri meydana getiriyorlardı. (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler*, *Vakıflar Dergisi*, II, 279—386). Anadolu 'dan gelen fakir köylüler, ırgatlar, zâviye etrafında ekseriyâ derviş adı altında toprağı işlemekte ve bir Türk köyünün doğmasına yol açmakta idiler. Trakya 'nın toponomisinde köy adlarının büyük çoğunluğunun bu gibi derviş, şeyh, veya fakıların adlarına bağlı olması bir tesâdüf değildir. 1341—1354 yılları arasında veba, iç savaş ve nihâyet Osmanlı akınları netîcesinde nüfûsu kırıl-

mış veya kaçmış bulunan Trakya toprakları üzerinde şimdi hızla ve kolaylıkla Türk köyleri kurulmakta idi. Bu şartlar büyük ölçüde topraksız kitlenin Anadolu 'dan Rumeli 'ye hicretini te'min ediyordu. Bizans kaynakları yanında XV. asır Osmanlı *Tahrir defterleri* de bu kuvvetli göç ve yerleşme hareketini kesinlikle tespit etmektedir (Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII, 56—79; XV, 209—237; Dukas, nşr. J. Magoulias, Detroit, 1975, s. 133 v.d.). Göç hareketi, XV. asır ortalarına kadar kuvvetle devam ederek, Şarkî ve Garbî Trakya, Makedonya, Meriç ve Tunca vâdileri, Varna, Dobruca ile Deliorman 'ın kesif şekilde Türkleşmesini ve bir Türk yurdu hâline gelmesini te'min etmiştir. XIX. asırda yüz binlerce Türk köylüsünün ve şehir halkının Anadolu 'ya hicret etmeğe zorlanması netîcesinde hâsıl olan bugünkü etnik durum bizi yanıltmamalıdır (bk. Bilâl Şimşir, *Rumeli 'den Türk göçleri*, Ankara, 1968—1970, I—II). Bu göçmenler Balkanlarda mühim iktisâdî ve içtimâî değişikliklere yol açtılar. Meselâ, Balkanlarda pirinç ekimi gibi bâzı tarım kolları yerleşti; aynı zamanda, *Uc* bölgelerinde *Uc* beylerinin kurdukları şehirler, Serez, Filibe, Babadağ, Silistre, Üsküp, Elbasan, Saray-Bosna, Yenişehir tipik Türk şehir hayatının, el-san'atları ve hirfet sisteminin yerleştiği canlı merkezler olarak yükseldi (Ö. L. Barkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes*, *Recueil Société Jean Bodin*, 1955, VII, 289—311; N. Todorov, *La ville balkanique, XVe—XIXe siècles*, Sofya, 1970).

III. Murad I. devrinde Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşu:

1371—1389 yılları arasında Anadolu beylikleri ve Balkan devletleri, Osmanlı sultanını metbû tanıdılar. Bu, Osmanlıların mâhirâne politikası ve Türk nüfûsunu yerleştirme siyâseti kadar, askerî üstünlüğünün de bir netîcesidir. Osmanlı pâdişâhı, kendi emri altında pâyitahtta bir dâimî ordu (kapıkulu ordusu) kurup (İ. H. Uzunçarşılı, *Kapı Kulları*, Ankara, 1943, I, 144—146; J. A. B. Palmer, *The Origins of Janissaries: Bulletin of John Rylands Library*, 1953, XXXII/2, 448—481; V. L. Ménage, *Devshirme*, *EI²*; B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der „knabenlese"im Osmanischen Reich*, Münih, 1963. Yeniçeri ocağının menşe'i henüz aydınlanmamıştır. İ. Beldiceanu-Steinherr, *ayn. esr.*, s. 202—207 'de kuruluş tarihi olarak verilen 1376—1377 kabûl edilemez), büyük bir askerî kudret kazanarak, iç (Uc beyleri, âsi şehzâdeler) ve dış düşmanlarını sindirecek merkeziyetçi bir iktidârın sâhibi gibi oluyordu. Halbuki diğer Anadolu beyliklerinde, ordu, aşiret beylerinin yahut mahallî hânedanların getirdikleri feodal kuvvetlere dayanmakta idi. Balkanlarda Stefan Duşan 'ın ölümü (1354) üzerine dağılan imparatorluğun Tesalya 'dan Drava ırmağına kadar uzanan kısmı muhtelif hânedanlar, despotlar ve senyörler idâresinde küçük siyâsî parçalara bölünmüş olup, bunlar kendi aralarında devamlı ihtilâf hâlinde bulunuyorlardı (bk. C. Jireček, *Geschichte der serben*, 2 cilt, tıpkı basım, Amsterdam, 1967; N. Jorga, *Histoire des Etats balkaniques*, Paris, 1925; D. Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, *Byzantino slavica*, 1959, XVII/2, 220—275). Balkanların şark kısmına gelince, Dobruca 'da Dobrotiç 'in despotluğu, Tuna Bulgaristanı'nda Kıral Şişman ve Vidin etrafında Stratsimir 'in Vidin beyliği mevcuttu. Bütün bu kıral ve senyörlerin orduları mahallî senyörlerin getirdikleri askerlerden, yâni feodal kuvvetlerden terekküp ediyordu. Balkanlarda kudretli Osmanlı *Uc* beylerinin ağır tazyiki karşısında bu hükümdarlar, çâresiz pâdişâhı metbû tanıyorlardı. Metbûiyet şartları umûmiyetle başlangıçta her yıl ödenen ufak bir harâc veya pâdişâhın ordusuna yardımcı asker göndermeden ibâretti. Osmanlılar zamanla fırsat çıktıkça bu şartları ağırlaştırır ve tâbiiyeti kuvvetlendirirlerdi. Balkan sülâleleri arasındaki çekememezlik ve çekişmeler de Osmanlıların işini kolaylaştırmakta idi. 1366 'da Osmanlı-Bulgar yakınlaşması buna bir misâldir. Bulgar kıralı, o zaman, Eflak prensinin ve Bizans 'ın baskısı altında idi. Aynı zamanda Savoy Dükü Amadeo II., Gelibolu'yu Osmanlılardan aldıktan (1366) sonra Bulgaristan 'ın Karadeniz limanlarına saldırmıştı. Bu ortaklaşa saldırı karşısında, Bulgaristan kıralı ister istemez Osmanlılarla işbirliği yaptı (P. Nikov, *„Turskoto zavladja vane na Bălgarija..."*, *Isvestija na Istor. družestvo*, 1928, sayı 7—8, s. 41—112). Güç duruma düşen her Balkan prensi, İstanbul 'da Paleologların yaptıkları gibi, Osmanlı yardımını arıyordu (1352 'de Cenevizliler de Sultan Orhan 'la Venedik 'e karşı ittifak yapmış ve askerî yardım almışlardır; bk. N. Jorga, *Latins et Grecs d'orient et l'établissement des Turcs en Europe*, *BZ*, 1906, XV, 179—222). Osmanlılar, bu yardımları kısa zaman içinde bir himâye ve tâbiiyet rabıtası hâline sokmakta gecikmiyorlardı. Bilhassa 1371 i' müteâkıp Makedonya Sırp prenslerinin Osmanlılara karşı giriştikleri karşı saldırılar bozguna uğradıktan (1371 Çirmen savaşı), sonra Makedonya 'daki Sırp hânedanları, Bizans imparatoru, Bulgar kıralı, Osmanlı sultanını metbû tanıdılar. Arnavutluk 'taki mahallî senyörler, 1385 'ten sonra aynı yola girdiler. Sırp kıralı, herhalde 1386 'ya doğru Osmanlı hâkimiyetini tanımış görünmektedir (Neşrî, *Cihânnümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 58, 64; Jireček, *ayn. esr.*, s. 118).

Anadolu beylerine gelince, Osmanlılar önce Karasi beyliğini (1345 ve 1362 ?), sonra eski rakipleri Germiyan-oğulları ve daha cenupta Hamîd-oğulları topraklarından bir kısmını kendi ülkelerine katılar (1381; Germiyan'dan Kütahya, Simav, Eğrigöz ve Tavşanlı, Hamîd-eli'nden Akşehir, Beyşehri, Seydişehri, Yalvaç, Karaağaç, Isparta; Neşrî 'de bu tarih, 783=1381 dir. Fakat takvimlerde bu fetihlerin tarihi 1370, 1373, 1378 olarak kayıtlıdır; bk. O. Turan, *Tarihî takvimler*, Ankara, 1954, s. 18 ve 52; Atsız, *Osmanlı tarihine ait takvimler*, İstanbul, 1961, s. 24). Böylece Osmanlılar, Konya 'ya Karaman beyliğinin kalbine doğru büyük bir ilerleme yapmış oldular. Osmanlı-Karaman rekâbeti, daha önceleri, Osmanlıların Sıvas-Eretna beyliğinden Ankara 'yı aldıkları 1354 tarihinde başlar (H. İnalcık, *Edirne 'nin Fethi*, *Edirne 'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara, 1965, s. 137—159). 1381 'de Hamîd-eli 'nin düşmesi ile Karaman-oğulları, kendilerini büyük tehlike altında gördüler. Diğer taraftan Osmanlıların, Çankırı, Osmancık üzerinden Amasya yönüne doğru yayılışları, Candar-oğullarını ve o zaman Sıvas sultanı olan Kadı Bürhaneddin 'i harekete geçirdi (ʿAzîz Astarâbâdî, *Bazm u Razm*, İstanbul, 1928; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, Ankara, 1970). Eski Selçuklu pâyitahtı Konya 'nın yeni sâhipleri olarak Karaman-oğulları, Anadolu 'da üstünlük iddiasında ve Osmanlıların Anadolu 'da bu genişleme hareketlerine her tarafta karşı koymaya çalışmakta idiler. Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey, 1386 'da Hamîd-eli 'ni Osmanlıların elinden almak için harekete geçti. Ertesi yıl Murad, Karaman-oğlu'nu, yenerek (1387 Frenk-Yazısı savaşı) Konya kalesini kuşattı. Karaman-oğlu barış istedi, Osmanlı sultanını metbû tanıdı. Orta Anadolu 'da Osmanlı üstünlüğünün kurulmasını sağladığı için bu seferin büyük tarihî ehemmiyeti vardır. Osmanlı zaferi, Türkmen kafile kuvvetlerine dayanan an'anevî şark ordularına karşı ilk mühim zaferdi (Ruhî ve Neşrî kaynak grubu, bu sefer ve Kosova savaşı üzerinde tafsilâtlı ve güvenilir bir *gazavatnâme* 'den faydalanmışlardır). Murad I. Anadolu 'da iken, Rumeli 'deki tâbi devletler başkaldırmaya yeltendiler. Arnavutluk *Uc* bölgesinden Kefalya Şahin idâresinde Osmanlı kuvvetleri, Bosna 'ya yapılan bir akında bozguna uğramıştı (1388 ağustos, Ploçnik veya Bilece 'de). Bu başarı üzerine cesâretlenen Bosna, Sırp ve Bulgar kıralları, Osmanlıları Balkanlardan sürüp atmak için birleştiler. 1388 sonbaharında Çandarlı Ali Paşa sür'atli bir baskınla Bulgar kıralını saf dışı bıraktı. Böylece Sırplara karşı yapılacak savaşta Osmanlı ordusunun gerisini güvenlik altına almış oldu. Ertesi bahar Rumeli 'ye geçen Murad I. Kosova ovasında Kıral Lazar kumandasındaki müttefikler ordusunu karşıladı (15 haziran 1389). Balkan yarımadasının geleceğini tâyin eden bu savaşta Osmanlı ordusu galip geldi. Fakat sultan savaş meydanında bir Sırp fedâisi tarafından şehit edildi (Jireček, *ayn. esr.*, s. 119—122; M. Braun, *Lebensschreibung des Despoten Stefan Lazarević*, Wiesbaden, 1956, s. 5—8; *Düsturnâme-i Enverî*, nşr. M. Halil, İstanbul, 1928, s. 87).

IV. İlk merkeziyetçi imparatorluk teşebbüsü:

Bayezid I. (1389—1402): Murad I. 'ın Kosova-polje 'de ölümünü duyan Anadolu beyleri isyana kalkıştılar. Kosova harb meydanında tahta çıkarılmış olan Yıldırım Bayezid, iki sene süren uzun Anadolu seferinde bu beyleri tekrar itâat altına aldı (1389—1392). 1387—1392 arasında cereyan eden bu hâdiseler sonunda Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı üstünlüğü tam bir şekilde yerleşmiş oldu (Anadolu seferi için bilhassa bk. ʿAzîz Astarâbâdî, *Bazm u Razm*, İstanbul, 1928; M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem des Türkischen Reiches*, Leipzig, 1923). Kosova savaşında Karaman-oğlu, Saruhan ve Aydın beyliğinin gönderdikleri kuvvetler, Osmanlılarla yanyana çarpışmışlardı. Osmanlı sultanının, gazânın önderi sıfatıyla bütün Anadolu beylerini kendisine tâbi kılma siyâseti böylece gerçekleşmişti. Yıldırım Bayezid 'in imparatorluk siyâseti, bir taraftan Anadolu ve Balkanlarda tâbi hânedanları ortadan kaldırarak ülkelerini birer Osmanlı vilâyeti hâline getirmek, diğer taraftan Yakın-Şark islâm imparatorluklarının merkeziyetçi devlet sistemini alarak *Uc* beyliği yerine merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaktı. Bayezid I. devrinde hem Garbî Anadolu 'da kurulmuş gazi *Uc* beylikleri (1389—1390 'da Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan), hem de eski Selçuklu Anadolu 'sundaki beyliklerin hepsi (Candar-oğulları 1392 'de, Karaman-oğulları 1397 'de, Sıvas 'ta Kadı Burhâneddîn devleti 1398 'de, Amasya bölgesindeki hânedanlar) ortadan kaldırıldı ve toprakları Osmanlı ülkesine katıldı (Bayezid, Anadolu hâkimiyeti için Selçuklu sultanlarının halefi olarak Mısır 'daki halîfeden *Sultān al-Rūm* unvânını 1392 'de aldı. Bk. Ş. Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 101 v.d.). Fakat Şarkî Anadolu 'ya doğru genişleme Bayezid 'i bu tarafta Timur 'un imparatorluğu ile çatışma hâline soktu (Y. Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emîrliği*, *Belleten*, Ankara, 1971, XXXV, 665—719; ayn. mll., *Timur tehlikesi*, *Belleten*, Ankara, 1973, XXXVII, 159—190 ve Ankara, 1976, XL, 249—285). Diğer taraftan Bayezid, Rumeli 'de Bulgaristan kırallığına ve Dobruca despotluğuna son verdiği gibi, Paleologları da ortadan kaldırmayı, İstanbul ve Yunanistan 'ı doğrudan-doğruya idâresi altına almayı düşündü (İstanbul kuşatması, 1394 'te başlar; bk. H. İnalcık, *EI²*, I, 1118). Bu cüretli siyâset garp hıristiyan dünyasında Macaristan ve Venedik 'in öncülüğü ile bir Haçlı seferine sebeb oldu. Niğbolu 'da haçlıları tam bir bozguna uğratan (25 eylûl 1396) gazi hükümdar, Timur karşısında, Ankara civârında Çubuk ovasında yenilip, rakibinin eline esir düştü (28 temmuz 1402; Bayezid devri

kronolojisi için bk. *İA*, mad. BĀYEZİD I; *EI²*, mad. BĀYEZİD; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* Ankara, 1961, I).

Bayezid I. devri, Osmanlı imparatorluğunun ilk kuruluş denemesidir. Tuna'dan Fırat'a kadar, umûmiyetle pâdişâhın kulları tarafından idâre edilen merkezî bir imparatorluk sistemi, ilk defa onun zamanında tam mânasıyla uygulanmış, fakat çok yaşamamıştır (Bu değişikliğe karşı Gazi çevrelerin aksülameli için bk. *Anonim Tevârih-i Al-i Osman*, nşr. Fr. Giese, s. 22 v. d.). Bayezid çağında Osmanlı devleti ilk defa olarak dünya siyâsetinde bir kuvvet olarak görünmüş, Garbî Avrupa'dan Orta-Asya'ya, Mısır'dan Altın-Ordu'ya kadar uzayan bir bölgede milletlerarası siyâsetin başlıca âmillerinden biri olmuştur. Timur-Bayezid çatışması umûmî Türk tarihi bakımından mühim netîceler doğurmuştur. İran'a hâkim olan Timur, vaktiyle Büyük Selçukluların ve İlhanlıların vârisi olmak iddiası ile Anadolu'da da hâkimiyetini kurmak istiyordu. Anadolu beylikleri ve bunlardan biri gözüyle baktığı Osmanlı devleti, onun için, kendine tâbi olması gereken küçük *Uc* devletlerinden başka bir şey değildi. O, bir taraftan bütün sünnî islâm âleminin koruyucusu ve hâkimi olmak, diğer taraftan Türk-Moğul kağanlık geleneğini canlandırmak emelindeydi. Bunu amansız usûllerle gerçekleştirmeye çalıştığı bilinmektedir. Kendisine karşı koyan garptaki iki büyük Türk devletini, Altın-Ordu ve Osmanlı imparatorluğunu ezmesi ve parçalaması, umûmiyetle Türk tarihi ve husûsiyle de Anadolu tarihi için felâketli hâdiselerden biridir. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunun yarım asır gecikmesi, Anadolu'nun parçalanmış halde kalması bunun netîcesidir. Timur Anadolu'dan çekilirken Çorum-Amasya-Tokat bölgesinden 30—40 bin Kara-Tatar'ı zorla Orta-Asya'ya götürmeyi denemiştir. Bu Kara-Tatarların bir kısmına yine aynı bölgede sonraki tarihlerde rastlanır (bk. F. Sümer, *Anadolu'da Moğullar*, *SAD*, I). Mehmed I. bunlardan bir kısmını Rumeli'ye sürmüşse de, Fâtih devrine âit *Çorum tahrir defteri*'nde bu bölgede *Mugal* adı altında bunlardan bir kısmına rastlanmaktadır. Timur, 1344'ten beri Garplı Haçlı kuvvetleri elinde Anadolu'yu tehdid eden aşağı İzmir kalesini alıp, Aydın-oğullarına verdi. Böylece Osmanlı-Anadolu Türklerine, Osmanlılardan daha kudretli bir gazi olduğunu göstermek istedi (İbn ʿArabşāh, *ʿAcāib al-maḳdûr fî aḫbār Timur*, Kahire, 1868, s. 142; Şaraf al-Dīn ʿAlī-i Yazdī, *Zafar-nāma*, nşr. A. Urumbayev, Taşkent, 1972, s. 421—422; Yazdī, Bayezid'in İzmir'i yedi sene kuşattığı halde alamadığını belirtir, s. 422).

V. İç savaş ve kalkınma devri (1403—1453):

Timur Anadolu'dan ayrılmadan bütün beylikleri yeniden canlandırmış ve Osmanlılar dâhil, hepsini kendisine tâbi kılmıştı. Timur darbesinden sonra Anadolu'da Osmanlı ülkesi hemen hemen Murad I. devri başlarındaki sınırlarına çekilmiş, buna karşılık *Uc* beyleri sâyesinde bütünlüğünü koruyan Rumeli, Osmanlı imparatorluğunun ağırlık merkezi durumuna yükselmişti. Bayezid'in büyük oğlu Süleyman'ın devlet hazinesini ve arşivlerini alarak Edirne'ye geçmesiyle devletin asıl pâyitahtı Edirne oldu. Başlangıçta, Bayezid'in oğullarından Amasya'da bulunan Mehmed ve Bursa'da bulunan İsa, Süleyman'ın üstünlüğünü tanıyorlardı. Eski pâyitaht olan Bursa'ya hâkim olmak Süleyman'ın ve Mehmed'in esas hedefleri olmuştur. Rumeli ve Anadolu'nun, Cem Sultan, hattâ Selim'in kardeşi Ahmed'in taht mücâdelesine kadar, zaman zaman Osmanlı sultanları idâresinde ikiye ayrılması söz konusu olmuş ise de, böyle bir durumun felâketli netîcelerini devlet adamları görmüştür. Süleyman'ın bertaraf edilmesinden sonra Edirne ve Rumeli'ye Musa, Bursa ve Anadolu'ya Mehmed hâkim oldu (1411). Rumeli'de *Uc* beyi Mihal-oğlu'nu hükûmetin başı ve *Uc*'ta yetişmiş büyük fıkıh âlimi Şeyh Bedreddin'i kazasker yapan Musa, Rumeli'de gazi geleneklerini devlete hâkim kıldı. *Uc* beyleri, her zamandan güçlü bir halde, Osmanlı devletinin kaderini tâyin edecek bir duruma geldiler. Fakat sonradan onlar Musa'dan yüz çevirip Çelebi Mehmed'le temas kurdular. Mehmed, Musa'nın mütecâviz siyâsetinden korkup, Balkanlı devletlerin ve Bizans'ın işbirliğiyle nihâyet Edirne'yi alarak ülkenin birliğini sağladı (temmuz 1413). Bu iç mücâdele devri (1403—1413) Osmanlı tarihinde Fetret devri diye anılır (Neşrî ve Rûhî, Fetret devri için çok iyi bir kaynağı aktarmışlardır. Oradaki bilgiler kısmen P. Wittek tarafından tahlil edilmiştir: *Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına*, *Belleten*, Ankara, 1943, VII, 557—589; N. Jorga, *GOR*, I, 325—360).

1453'e kadar olan devrede, *Fetret devri*'nin ortaya çıkardığı mes'eleler, hiçbir zaman tamamıyle çözümlenmiş olmadı. Osmanlı devleti zaman zaman kendisini uçurumun kenarına kadar getirmiş olan bu çetin mes'eleleri ancak Fâtih'in saltanat devresinde ortadan kaldırmış olacaktır. Bunlar başlıca iki noktada toplanabilir:

1. Bayezid'in oğulları ve torunları arasında taht için savaş: 1413'ten sonra Çelebi Mehmed'in kardeşi Mustafa (onun *düzme*, yalancı olduğu, rakibleri tarafından ortaya atılmış esassız bir iddiadır; bk. Neşrî, *ayn. esr.*, s. 149; Enverî, *ayn. esr.*, s. 91), önce 1416'da Rumeli'yi ele geçirmeye çalıştı; Mehmed'in 1421'de ölümü üzerine bir ara bu emeline erişip, Rumeli'ye hâkim oldu. Bursa'yı almaya kalkıştı. Murad II., rakibi olan amcasına karşı *Uc* beylerinin cephe değiştirmeleri üzerine galip gelebildi. Bununla berâber ölümüne (1451) ve oğlu Mehmed II.'in İstanbul fethine kadar, Osmanlı soyundan Bizans'ta yaşayan Orhan'ın taht için bir iç savaş çıkarması korkusu içinde yaşamışlardır. Taht için mücâdelenin sürüp gitmesi, Osmanlılarda saltanat verâsetine dâir anlayışın netîcesidir. Orta-Asya devlet geleneğine göre, hükümdârın oğullarından her biri, taht üzerinde hak sâhibidir. Onlardan hangisinin tahta geçeceğini tâyin işi, ancak Tanrı'nın elindedir (bk. H. İnalcık, *Osmanlılarda saltanat verâset usûlü..*, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1959, XIV, 69—94). Bu sebeple, Bayezid'in oğulları ve onlardan sultan olanların çocukları Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia etmişlerdir. Onlardan biri, fiilen tahtı ele geçirdiği takdirde, meşrû sultan olarak tanınması için hiçbir engel yoktu. İstanbul'un fethine kadar Bizans imparatorları saltanat iddiacısı Bayezid oğullarını kullanarak Osmanlı devletini ciddî tehlikelere sokmuş ve büyük siyâsî çıkarlar sağlamışlardır. Hattâ *Uc* beyleri ve yeniçeriler gibi iç siyâsette güç sâhibi olan gruplar da, aynı silâhı kullanmaya yeltenmişlerdir. Bu devrede Osmanlı devletinin en mühim mes'elesi bu idi. Fâtih Sultan Mehmed'in, buna bir çözüm şekli bulmak için, kardeş katlini câiz gören kanununu, ancak bu şartlar altında îzâh etmek mümkündür. Bu devrede saltanat tahtına oturmada ve kalmada yeniçeriler söz sâhibi olmuşlardır.

2. 1413—1453 devresinde ikinci mühim mes'ele, tâbi devletlerle olan münâsebetlerdir. Fetret devrinde Bizans, Eflak beyliği, Sırbiye ve Mora'daki Rum despotluğu durumdan yararlanarak Osmanlı devleti karşısında istiklâllerini az çok geri almış, hattâ bâzı toprak kazançları da sağlamışlardı (1403'te Süleyman'ın Selânik'i Bizans'a geri vermesi gibi; G. T. Dennis, *The Byzantine Turkish Treaty of 1403*, *Orientalia Christiana Periodica*, 1967, XXXIII, 72—88). 1413'te devletin birliği sağlandıktan sonra Osmanlı pâdişahları, tâbilik münâsebetlerini eskisi gibi yeniden kurmaya çalışacaklardır. O zaman bu devletçikler, komşu büyük devletlere dayanmak, onları kışkırtmak veya Haçlı seferlerini tahrik etmek yoluyla Osmanlılara karşı durmak istiyeceklerdir. Nitekim Sırbiye ve Eflak'ı Macaristan, Mora despotluğu ve Arnavut senyörlerini Venedik ve nihâyet Bizans'ı da başta Papalık olmak üzere bütün hıristiyan dünyası destekleyecektir. Osmanlılar bu durum dolayısıyla yeni bir buhrana yol açmamak için ölçülü hareket etmek zorunda olduklarından, belli devrelerde kat'î bir barış siyâsetine bağlı kalmışlardır. Ancak 1430'da Selanik ve Yanya (Jannina)'nın fethi, bir gazâ siyâsetinin canlanmasına ve tâbi devletler üzerine hâkimiyetin arttırılmasına yol açmıştır. 1437'de İmparator Sigismund'un ölümü üzerine Sırbiye ve Eflak üzerindeki Macaristan nüfûzunu kırmak için mütecâviz siyâset yeniden kuvvetlenmiş, 1439'da Sırp despotluğu ortadan kaldırılmış ve Macarlar elindeki Belgrad kuşatılmıştır. Fakat 1440'ta Belgrad önündeki yenilgiden Varna meydan savaşına kadar Osmanlılar bir gerileme devrine gireceklerdir. 1444'te Varna savaşı, bir dönüm noktasıdır. Varna savaşı, kaybedildiği takdirde, Avrupa'da Osmanlı hâkimiyetinin son bulması çok muhtemel idi. Fakat zafer, bu hâkimiyeti her zamandan daha kuvvetli bir hâle getirdiği gibi, İstanbul fethini de yakın bir imkân hâline sokmuştur (Varna öncesi ve Varna zaferi için bk. H. İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954).

Mehmed I. ve Murad II. devirlerinde Osmanlı devleti, Anadolu'da *statusquo*'yu garanti etmek iddiasında olan Timur'un oğlu Şâhruh'un baskısı altında idi. Osmanlılar bu devirde Orta-Asya Türk kültür ve geleneğine karşı yakın bir ilgi gösterdiler. Oğuz geleneğine ilgi, bir çeşit Türkçülük, Osmanlı âilesini Oğuz Kağan'a bağlama, Türkçe'yi ileri bir edebiyat ve ilim dili hâline getirme gayretleri, hep bu devirde görüldü. Murad II. [b. bk.] devri kültür ve iktisâd bakımından çok verimli bir gelişme çağı olmuş, Edirne büyük bir merkez olarak gelişmiş, mimârîde *imperial* çağın ilk eserleri (Üç—şerefeli cami) bu devirde yapılmıştır.

VI.—Fâtih Mehmed: imparatorluğun gerçek kurucusu ve dünya hâkimiyeti fikri:

1444'te babasının çekilmesi üzerine tahta getirilen Mehmed II.'in küçük yaşta ilk saltanat devri (1444—1446) başarılı olmadı. Ancak 1451'de yeniden tahta çıkınca İstanbul'un fethini başlıca gaye edindi. İstanbul kuşatması (6 nisan—29 mayıs 1453), genç pâdişah için aynı zamanda iç mes'elelerin halli bakımından da gerekli görünüyordu. Türk karargâhında Veziriâzam Çandarlı Halil, Garp hıristiyan âleminin harekete geçmesinden büyük kaygı duyuyor ve uzlaşmaya gidilmesini istiyordu. Buna karşı pâdişâhın eski lalası Zaganos, hıristiyan devletlerin birleşemiyeceklerini, ordu gönderseler bile üstün Osmanlı kuvvetlerinin İtalya'dan yardım gelmeden şehri alabileceğini, rakibine karşı kuvvetle ileri sürüyordu. Zaganos, İstanbul fethinin genç pâdişâha hudutsuz bir itibar ve mutlak iktidar getireceğine inanıyordu. Başarı, işin bir an önce bitirilmesine bağlı idi. Venedik donanması yola çıkmıştı. Macarların hazırlıklarına dâir haberler geliyordu. Bu yüzden Bizans imparatoru son teslim isteğini de geri çevirince, sultan, orduya 29 mayıs günü için umûmî taarruz emri verdi ve Zaganos'u bu hücûmu hazırlamakla vazifelendirdi. Fethin ertesi günü Çandarlı vazifesinden alınıp tutuklandı, yerine Zaganos veziriâzam oldu. Şeri'ate göre zorla alınan şehrin yağmasına sultan engel olamazdı. Fetholunan şehir yağma ve halkı esir edildi. Ancak sultan, fidyesini sağlayan veya belli bir zaman içinde kaçtığı yerden geri gelen Rumların şehirde yerleşmesine müsâade etti.

İstanbul'un fethi, Mehmed II.'i bir anda islâm âleminin en büyük sultanı durumuna getiriyordu. Yeni-Roma'yı fetheden genç sultan kendisini bir dünya imparatorluğunun tek ve gerçek vârisi saydı.

Onun, sarayında Rum ve İtalyan nedimlerine eski tarihleri okutarak Roma imparatorluğu hakkında fikir aldığını biliyoruz. 1466'da G. Trapezuntios, Fâtih'e, Romalıların imparatoru, imparatorluk merkezini hukuken elinde tuttuğu, Roma imparatorluğunun merkezi de İstanbul olduğu için, imparator olarak hitab ediyordu. O, bu geleneği şüphesiz siyâsî bir vâsıta (Timur'un tarihçisi °Alî-i Yazdî Bayezid I. için *Kayser-i Rûm* diyor, Garpta onun için çağdaş vesîkalarda *imparator* unvânı kullanılıyordu. Bu unvânın sâdece Şarkî Roma ülkelerinin vârisliği gibi *territorial* bir mâna taşıdığı açıktır), fetihleri için bir hareket noktası sayıyordu. O, hanlık, gazilik ve kayserlikte, her üçünde de dünya hâkimiyeti yolunu görmekte idi.

Fâtih, evvelâ, Bizans tahtına hak iddia edebilecek bütün hânedanları ortadan kaldırmaya çalıştı. Böylece Mora'da Paleologlardan olan iki despotu (1460), Trabzon imparatorluğunda Komnenleri (1461) ve Paleologlar ile akrabalığı bulunan Gattilusi âilesini (1462) bertaraf etti. Bunu müteâkıp Tuna cenûbunda Balkan yarımadasını doğrudan-doğruya hâkimiyeti altına sokarak buradaki bütün hânedanları kaldırdı. Nihâyet vaktiyle Bizans'a tâbi olan Cenûbi Kırım sâhilindeki limanları aldı (1475) ve Cenûbî İtalya'yı fethe girişti (1480). Bütün Balkanlarda tam hâkimiyet gayretleri, Fâtih'i, Tuna üzerinde Macaristan ile şiddetli mücâdeleye soktuğu gibi, Arnavutluk ve Yunanistan kıyılarında ve Ege denizinde de Venedik'le karşı karşıya getirecektir. Papalık, bu mücâdelenin, hıristiyan dünyası ve bilhassa İtalya için netîcelerini gözönünde tutarak Avrupa'yı bir Haçlı seferine, bu iki devletin yanında savaşa sürüklemeye çalışacaktır.

Fâtih ve Venedik, 1463'te çatışma kaçınılmaz bir hal alıncaya kadar harpten çekindiler. Mehmed II. denizde zayıf olduğunu biliyordu. Venedik de, 1454'te İstanbul fâtihi ile yaptığı anlaşma sâyesinde ticâreti için elverişli şartlar elde etmişti. Buna göre, ticâret serbestliği bağışlanmış, giriş ve çıkış, gümrük vergisi % 2 olarak tesbit olunmuş, Bizans devrinde olduğu gibi Venediklilerin haklarını korumak üzere İstanbul'da bir *balyoz*'un sürekli olarak yerleşmesi kabûl edilmişti. Fâtih, kendi ülkesi ve devlet hazinesi için garp ticâretinin ehemmiyetini hakkıyle anlamıştı. Tanrı tarafından bu iş için gönderildiğine inanıyor, İstanbul'u her bakımdan tekrar dünyanın merkezi hâline getirme emelini besliyordu. O, otuz yıllık saltanatını bu gayeleri gerçekleştirmeğe harcadı. Osmanlı imparatorluğuna kat'î şeklini veren, şahsında klasik Osmanlı pâdişâhı tipini yaratan odur (Fâtih devri için bk. Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, Münih, 1953; tenkidi için bk. H. İnalcık, *Speculum*, 1960, XXXV, 408—427; ayn. mll., *Fâtih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954; *İA*, mad. MEHMED II. Babinger, büyük ölçüde Zinkeisen'i tâkib etmiştir. J. W. Zinkeisen, *GOR*, II, Gotha, 1854, s. 1—473; ticâret için W. Heyd, *Hist. du commerce du levant*, Leipzig, II, 313—407).

Fâtih'te dünya hâkimiyeti fikri, çeşitli kaynaklardan beslenmiştir. Yazıcızâde Alî'nin daha Murad II. devrinde yazılmış olan *Selçuknâme*'sinde, Osman Gazi'nin Kayı soyundan olduğu için *Uc*'taki Türk beyleri tarafından hükümdarlığa seçildiği kaydı ile şu sözler eklenir: *Gün Han'ın vasiyeti Oğuz töresi mucibince hanlık ve pâdişâhlık Kayı varken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve pâdişahlık değmez*. Bu sözlerin tarihî temeli ne olursa olsun, Osmanlı hânedânı başka Türk hükümdarları üzerinde üstünlüğünü meşrûlaştırmak, bilhassa Timur ve oğullarının himâye ve üstünlük iddialarına karşı çıkmak için Kayı soyundan geldiği iddiasında bulunmuş, paralarda Kayı boyu damgasını kullanarak bu geleneği benimsemiştir. Fakat Osmanlılar aynı zamanda hâkimiyetin kaynağı hakkında islâmî görüşü de kuvvetle benimsemişlerdir. Rivâyete göre, bir gazâ başarısı üzerine Selçuklu sultanı, Osman Gazi'ye resmen beylik vermiş ve buna âit sembolleri göndermiştir; islâm tarihinde bu semboller, hâkimiyetini halifenin sultana ve sultanın emîrlere naklettiğine delâlet eder. Fâtih Mehmed, Mısır sultanına yazdığı İstanbul fethini bildiren mektupta kendisini bütün islâm dünyasında gazânın tek mümessili olarak vasıflandırmıştı.

İstanbul fethi ile berâber Fâtih, 1463'te Venedik ile bozuştuğu zaman garp ticâretini devam ettirmek için Floransalıları tercih etmiştir (İtalya devletleriyle olan münâsebetler için bilhassa bk. N. Jorga, *Notes et Extraits pour servire à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, 6 cilt, Paris ve Bükreş, 1899; ayn. mll., *Geschichte der Osmanischen Reiches*, Gotha, 1908, II; Babinger, *Il Maoemetto II, Il Conquistatore e il suo tempo*, Torino, 1967; ayn. mll., *Maoemetto, II, IL Conquistatore, el'Italia, Rivista storica Italiana*, 1951, LXIII; ayn. mll., *Lorenzo de 'Medici e la Corte Ottomana Archivio Storico Italiano*, 1963, CXXI, 305—306; Sırp mes'elesi için bk. C. Jireček, *Geschichte der serben*, Amsterdam, 1967, 2. tab, s. 198—235).

Fâtih, 1454—1463 yılları arasında Balkan hâkimiyeti için en mübrem saydığı mes'eleleri ele aldı. Evvelâ Sırp despotluğu, Morava vâdisinde Balkanların kalbine doğru Macar nüfûzunun sarkmasını sağlayan bir burun durumunda idi. Diğer taraftan cenupta Mora yarımadası tamamıyle Venedik eline düşebilirdi. 1454 ve 1455 yıllarında yaptığı iki seferle Fâtih, Sırbistan üzerinde metbûluğunu kuvvetlendirdi. Fakat Belgrad önünde Macarlara karşı başarısızlığa uğradı (1456). Despot Brankovic'in 1458'de ölümü üzerine Sırbistan tekrar Macarlarla Osmanlılar arasında bir çekişme konusu oldu. Sırbiye'de, biri Macarları, öteki Osmanlıları tutan iki parti vardı. 1458 ve 1459'da yeniden iki sefer sonunda despotluk tamamıyle Osmanlı devletine katıldı. Osmanlılar, yerli askerî sınıfın büyük bir bölümünü kendi askerî kadrolarına aldılar ve bâzı yerli kanunları bıraktılar. Mora'ya gelince, 1458'e doğru Mora'da despotlardan Demetrius Osmanlılardan, Thomas ise Venedik'ten himâye edilmelerini isteyerek savaşmaya başladılar. 1458 ve 1460'ta yapılan iki seferle Fâtih Mora'yı işgal etti. Fakat denizden desteklenen ve sarp tepelerde yapılmış olan Nauplia, Modon, Koron gibi kalelerde Venedikliler tutundular. 1463'te yerli Rumlar, Argos'u Osmanlılara teslim edince Venediklîler Mora'da hücûma geçtiler. Korent berzahını tutarak yarımadayı ele geçirdiler. İşte bu durum üzerine uzun süren Osmanlı-Venedik harbi (1463—1479) başladı. Denize hâkim olamadığından bu savaş uzayacak ve Fâtih için büyük buhranlara yol açacaktır. Diğer taraftan Fâtih'in 1463 yılında Bosna'yı işgali, Macaristan ile savaşı alevlendirmiş [bk. *EI²*, mad. ISKENDER BEG], Macarlar Şimâlî Bosna'da Yayçe (Jajče)'de yerleşmişler, Venedik ile bir koalisyon kurmuşlardı. Müttefikler, Şimâlî Arnavutluk'ta 1443'ten beri isyân ve mukâvemet hâlinde bulunan İskender Bey'i kışkırtıp, para ile desteklediler (bk. göst. yer.). Aynı şekilde Ak-Koyunlu hükümdârı Uzun Hasan ile Venedik arasında, ittifak için elçiler gidip geldi (Ak-Koyunlu-Osmanlı münâsebetleri için bk. *İA*, mad. MEHMED II; John Voods, *The Aqquyulu, Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago, 1976). Nihâyet Papa Pius II. bütün hıristiyan dünyasını mücâdeleye çağırarak Haçlı orduları için toplanma yeri olarak Ancona'yı seçti ve ertesi sene kendisi oraya gitti. O zaman müttefikler, Osmanlı imparatorluğunu parçalamak için aralarında projeler bile yapmakta idiler. O sırada Venedik donanması Çanakkale boğazı dışında dolaşıyordu. Fâtih, bu büyük tehlike karşısında sıkı tedbirler aldı. İstanbul'u ve deniz üssü Gelibolu'yu korumak için Çanakkale boğazında karşılıklı iki kale, *Kilidü'l-bahr* ve *Kale-i Sultâniye* (sonra Çanakkale)'yi yaptırdı (1463—1464 kışı). İstanbul'da Kadırga limanında yeni bir tersâne kurdu ve donanmayı takviye etti. Mahmud Paşa'yı kuvvetli bir ordu ile Mora'ya gönderdi. Mora geri alındı. Fâtih, İskender Bey'i bertaraf etmek için Arnavutluk'a karşı bizzat iki sefer yaptı (1466—1467).

Mehmed II. için bu harp sırasında en mühim buhran, Anadolu'da Karaman-oğulları yüzünden patlak vermiştir. Karaman-oğulları arasında taht mücâdelesi, Fâtih ile Ak-Koyunlu hükümdârı Uzun Hasan'ı bu bölgede karşı karşıya getirdi. Fâtih, 1468'de nihâyet Karaman'ı kendi ülkesine kattı. Fakat Toros dağlarında harpçi Türkmen kabîleleri (Toroslar üzerinde Varsaklar, Turgutlar ve başka Türkmen kabîleleri XV. asırda Karaman-Osmanlı-Memlûk münâsebetlerinde çok mühim roller almışlardır; bk. F. Sümer, *Çukur-ova tarihine dâir araştırmalar, Tarih Araştırmaları*, Ankara, 1963, I, 1—108) savaşa devam ettiler. Diğer taraftan 1471'de İran'ın da hâkimi olarak Orta Anadolu işlerine karışan Uzun Hasan, Timur'un siyâsetini tâkib ediyor, Osmanlılara karşı Anadolu beylerini himâyesine almaya çalışıyordu. Fâtih'in tahtlarından kovduğu beyler, bu arada İsfendiyar-oğlu, Germiyan-oğlu onun yanına sığınmışlardı. 1472'de Venedik, Kıbrıs, Rodos şövalyeleri ve Uzun Hasan arasında bir ittifak yapıldı. Uzun Hasan, Akdeniz kıyılarına 30.000 kişilik bir kuvvet yollayacak, Venedikliler de buraya ateşli silâhlarla mücehhez bir kuvvet göndererek, onunla birleşeceklerdi. 1472'de Uzun Hasan Tokat'ı baskınla alıp yıktı. Karaman—Ak-Koyunlu ordusu Akşehir'e kadar sokuldu ve güçlükle geri atılabildi. Her şeyin tehlikeye girdiğini gören Fâtih fevkalâde tedbirlere başvurdu. Ertesi sene bütün kuvvetlerini (70.000—100.000) toplayarak Uzun Hasar üzerine hareket etti. Şarkî Anadolu'da Başkent (Otlukbeli) denilen yerde düşmanını tam bir bozguna uğrattı (11 ağustos 1473). Bu zaferle Fâtih, saltanatı için en tehlikeli buhranı bertaraf etmiş oluyordu. Nihâyet yapılan barış andlaşmasında Uzun Hasan, Karahisar kalesini bırakıyor ve bir daha Osmanlı topraklarına saldırmayacağına dâir yemin veriyordu. Fakat savaşın devam etmesini isteyen Venedik hükûmetinin gönderdiği elçileri sarayına kabûl etmesi üzerine Fâtih, Timur'un torunu Hüseyin Baykara'ya elçi göndererek Uzun Hasan'a iki taraftan saldırma teklifinde bulundu. Bu hareket Osmanlı devleti ile Orta-Asya hanlıkları arasında ittifak teşebbüslerinin başlangıcıdır. 1474'te Gedik Ahmet Paşa, Torosları ve Akdeniz kıyılarını işgal ederek Karaman-ili fethini tamamladı (1474). Karaman-oğullarının ve daha şarkta Dulkadır beyliğinin hâmisi olan Memlûkler ile Osmanlılar şimdi hemhudut olmuşlardı. Yıldırım Bayezid zamanından beri Osmanlıların müttefiki olan Dulkadır-oğulları üzerinde nüfuz mücâdelesi, daha o zaman bu iki büyük islâm devletini savaş hâline getirmek üzere idi. Kesin çatışma Bayezid II. zamanında 1484'te vuku bulacaktır.

Anadolu mes'elesine böylece bir çözüm şekli getiren ve Toros dağ silsilesine kadar bu ülkeyi doğrudan-doğruya hâkimiyeti altına alan Fâtih, şimdi Venedik ile savaşı daha kararlı bir şekilde ele aldı. Arnavutluk'ta Venedik elinde bulunan Işkodra (Scutari) kalesini sıkıştırdı (1474 ve 1478). Nihâyet Bosna akıncıları Isono'yu aşarak Venedik karşısında göründüler. Bu durumda Venedik barışa yanaştı. Yapılan andlaşmaya göre, Işkodra, Akçahisar (Kruye), Limni, Agriboz adaları Osmanlılara terk ediliyor ve Venedik ayrıca her yıl 10.000 altın ödemeyi kabûl ediyordu. Buna mukabil Venediklilere ticâret serbestliği eskisi gibi tanınıyordu.

Akdeniz'in büyük deniz devletini barışa zorlamış olan Fâtih, Osmanlı donanmasına iki büyük vazife verdi: Akdeniz'in kapısı olan Rodos'un zaptı ve iç şartları o zaman bir istilâya elverişli görünen İtalya'nın fethi. 1480'de Mesih Paşa, Rodos'a çıkarma yaparken büyük kumandan Gedik Ahmed Paşa Otranto'ya çıktı. Mesih Paşa başarısızlığa uğradı. Fakat

Gedik Ahmet Paşa Otranto'yu aldı (11 ağustos 1480). Kaleye asker yerleştirdi. İtalya 'da bir köprü başı kurulmuştu (İtalya 'da Venedik-Napoli rekâbeti ve Otranto seferi için bk. A. Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto, Revisto Storica Italiana*, 1954, LXVI, 159—203). Ertesi sene yapacağı büyük ölçüdeki fütuhat için ordusunu toplamak üzere Arnavutluk 'a geri döndü. Papa, Fransa 'ya sığınmak için hazırlık yapıyordu.

Karadeniz bölgesine gelince, 1454 'te Fâtih boğazlarda tam bir hâkimiyet kurmuş ve bir donanma göndererek Karadeniz 'deki Ceneviz kolonilerini haraca bağlamıştı. Sonraları bu kaleleri birer birer işgal etti (1459 'da Amasra, 1461 'de Sinop, 1475 'te Kefe ve Sugdak). Aynı şekilde Boğdan 'ı haraca bağlamıştı (5 teşrin I. 1455). Burada en mühim başarısı, Kırım kabîle aristokrasisinin işbirliği sonunda Kırım hanlığını Osmanlı hâkimiyeti altına sokmasıdır (1475). Fâtih, 1481 baharında 49 yaşında öldüğü zaman, Rodos, İtalya ve Mısır seferleri yarım kalmıştı. Fâtih, gazâ faâliyetine hiç ara vermeden devam etmiş, 30 sene içinde iki denizin ve iki karanın hâkimi olmuş, böylece Anadolu ve Rumeli 'de, Osmanlı imparatorluğunun esas çekirdeğini vücuda getirmişti.

Fâtih, yalnız ülke bakımından değil, Osmanlı müesseselerini geliştirerek onlara kat'î şekillerini vermesi ve İstanbul 'u gerçek bir merkez hâline getirmesi bakımından da Osmanlı imparatorluğunun asıl kurucusudur.

VIII. Fâtih'in saltanat devrinde merkeziyetçi imparatorluk, ekonomik hayat ve kültür:

Fâtih'in merkeziyetçi Osmanlı imparatorluğunu kurmak için iç siyâsette ve devlet müesseselerinde gerçekleştirdiği belli başlı değişiklikler şöyle hulâsa edilebilir. O, her şeyden önce, devlet içinde kendi iktidarını sınırlayan kuvvet gruplarını kontrol altına almıştır: Cülûsunda ayaklanmaya yeltenen yeniçerileri sert bir şekilde cezâlandırıp, ocağı yeni baştan teşkilâtlandırdığını biliyoruz. Diğer taraftan hükûmette Osman-Oğullarını bir bakıma gölgede bırakan Çandarlı âilesini iktidardan büsbütün uzaklaştırdı. Fâtih, Çandarlı 'nın idâmından sonra veziriâzamlığa kendi kullarını getirecektir. Sultanın siyâsî - icrâî yetkilerini temsil işine yalnız kendi kullarını getirdiğini, vâli ve kumandanları, devlet adamlarını bunlar arasından seçtiğini biliyoruz. Bu gelenek, kendisinden sonra sağlam bir şekilde yerleşecektir. Fâtih, veziriâzamı, kendi iktidârının mutlak bir vekili hâline getirmiştir. Diğer taraftan devlet idâresini ilgilendiren işler için kanunnâmeler koyarak idârî hukuk sâhasında da mutlak irâdesini hâkim kılmıştır (Fâtih kanunnâmeleri için bk. H. İnalcık, *Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law, Archivum Ottomanicum*, 1969, I, 105—138).

Devamlı fütûhat dolayısıyla devlet hazinesini genişletmek için güttüğü para siyâseti (bunun için bk. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye 'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle, Belleten*, 1951, XV, 676—684), tuz, sabun, mum gibi ihtiyaç maddeleri üzerinde inhisar ve iltizam usûlünü kullanması (bu inhisarlar için bk. H. İnalcık-R. Anhegger, *Kânunname-i Osmânî*, Ankara, 1956), kendi ölümünden sonra patlak veren içtimâî-siyâsî bir gerginliğe yol açmıştır. Onun imparatorluk ölçüsünde hoşnutsuzluk yaratan cezrî bir ıslahatı, vakıf ve mülk topraklarının büyük bir kısmını devlet toprakları, *mirî arâzî* hâline getirmesi ve timar olarak askerî sınıfa tahsis etmesidir (bk. H. İnalcık, *Mehmed the Conqueror and His time, Speculum*, 1960, XXXV/3, 408—427). Çağdaşı tarihçi Tursun Bey (nşr. M. Arif) 'e göre, bu şekilde 20.000 kadar köy ve çiftlik devletleştirilmiştir. Bu ıslahatın esas gayesi bunları timar erlerine vererek geniş ölçüde harekât için asker bulmaktır. Bu siyâsetten zarar gören eski mülk sâhibi âileler, ulemâ ve dervişler, Fâtih 'in daha sağlığında Amasya 'da oğlu Bayezid 'in etrafında toplanarak bir direnme merkezi vücuda getirmeye çalışmışlardır. Bayezid tahta geçtiği zaman, bu mülk ve vakıfların geniş ölçüde eski sâhiplerine geri verildiği bilinmektedir.

Fâtih devrinde büyük bir iktisâdî gelişme göze çarpar. Fâtih bir taraftan şark ve şimâl ticâretini geliştirecek ve Osmanlı kontrolü altına sokacak tedbirler alırken, diğer taraftan Avrupa ile ticâreti genişletmek üzere Venedik, Floransa gibi İtalyan devletlerine ticâret imtiyazları bağışlamakta idi (bk. *EI²*, mad. İMTİYĀZĀT). Bursa onun devrinde İran ipeğiyle garp yünlü kumaşlarının büyük ölçüde değiştirildiği mühim bir ticâret şehri hâlini almıştı. Bu şehirle berâber İstanbul, Balkanlar ve Karadeniz memleketleri için yalnız yünlü kumaş ve ipeğin değil, aynı zamanda baharat, boyalar vesair Hindistan ve Arabistan malları için de büyük bir transit merkezi idi (H. İnalcık, *Bursa and the Commerce of the Levant, JESHO*, 1960, III/2, 131—147). Devletin bu ticâretten büyük bir gümrük geliri sağladığını biliyoruz. Fâtih devrinde meydana gelen büyük bir değişiklik de, Ege denizi ve Karadeniz 'de deniz ticâretinde İtalyanların yerini müslüman-Türk tüccarlarının, Osmanlı tebaası Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin almasıdır. Ehemmiyetle belirtelim ki, çağdaş vesîkalar bu devirde Türklerin sanâyi ve ticârette birinci mevkîde olduklarını göstermektedir. Gayrımüslimlerin bu sâhada öne geçmeleri, ancak Osmanlı imparatorluğu için garp ticâretinin birinci derecede ehemmiyet kazanması netîcesinde sonraları meydana çıkmış bir hâdisedir.

Fâtih 'in belki en büyük eseri, İstanbul 'u nüfus bakımından kalabalıklaştırarak Osmanlı imparatorluğunun pâyitahtı ve iktisâdî merkezi, Akdeniz 'in büyük bir ticâret limanı, gerçek bir müslüman-Türk şehri olarak yeniden kurmasıdır (bunun için bk. *EI²*, mad. İSTANBUL).

Fâtih, İstanbul mihveri etrafında Rumeli ve Anadolu 'da imparatorluğun dörtyüz yıl sarsıntısız

ayakta duran temelini atmakla kalmamış, onun kuvvetli merkeziyetçi siyâseti, yerli hânedanlar etrafında bölgeciliğe ve kabîle siyâsetine son vererek Türklüğün Anadolu 'da bir bütün hâlinde kaynaşmasını ve birleşmesini sağlamıştır. Bilhassa, Karaman bölgesinin ve Trabzon taraflarının Osmanlı ülkesine katılması, bugünkü Anadolu Türk yurdunun meydana gelmesinde kesin bir gelişme sayılabilir. Nihâyet Fâtih, Semâniye medreselerini te'sis ederek Osmanlı ilmiye meratip silsilesini kurmuş, riyazî ve dinî ilimlerde İstanbul 'u islâm ülkeleri arasında birinci mevkîye çıkarmıştır. Onun devri, klasik Osmanlı mimârîsinin, edebiyatının ve tarihçiliğinin doğuşu bakımından da son derece mühimdir. Osmanlı imparatorluk mimârî üslûbu tam mânasıyla onun zamanında doğmuştur.

VIII. Bayezid II. devri: Fâtih'in siyâsetine karşı aksülamel, iç gelişme içtimâî ve siyâsî buhran:

Fâtih'in ölümünü, korkunç bir yeniçeri isyanı, oğulları Cem ile Bayezid arasında tehlikeli bir iç harp ve devlet idâresinde onun siyâsetine karşı geniş ölçüde bir aksülamel tâkip etti (Ş. Tekindağ, *Fâtih'in ölümü meselesi, TD*, XVI, 95 — 108; ayn. mll., *Bayezid II.'in tahta çıkışı sırasında İstanbul'da vukua gelen hâdiseler üzerine notlar, TD*, 1959, X, 85 — 96). Bayezid, rakibi Cem 'e karşı yaptığı mücâdelede ancak yeniçerilere dayanan İshak ve Gedik Ahmed Paşaların desteğiyle başarı kazandı. Fakat 1482 kasımında onların bertaraf ve Cem 'in Rodos şövalyelerince esir edilmesinden sonradır ki, tahtına sağlam bir şekilde yerleşmiş oldu (Ç. Uluçay, *Bayezid II.'nin âilesi, TD*, X, 104 — 124; S. Tansel, *Yeni vesikalar karşısında ikinci Bayezid hakkında bazı mütalâalar, Belleten*, 1963, XXVII, 185—236). Bayezid, durumunu sağlamlaştırmak için dışarda ve içerde uzlaştırıcı bir siyâset gütmek zorunda kalmıştır. Onun siyâseti evvelâ Fâtih devrinin bıraktığı mes'eleleri çözümleyerek hoşnutsuz çevreleri memnun etmekti. Onun, şerîati, islâm hukukunu hâkim kılma siyâseti, siyâsî, mâlî ve içtimâî birtakım amelî tedbirlerin kaynağı ve desteği olmuştur. Yukarıda onun Fâtih 'in zaptettiği evkaf ve emlâki geri vererek açtığı aksülamel siyâsetine işâret edilmişti. O, para ve vergiler sâhasında aynı şekilde orta bir yol tâkib ederek Fâtih devrinin devamlı fütûhat için zorlayıcı devlet siyâsetini gevşetti. Bu durumun, kültüre yönelişi ve gelişimi bakımından menfi bâzı netîceleri görülmüş ise de (Fâtih devrinde Rönesans İtalya 'sıyla bâzı kültürel münâsebetler kurulmuştu), Bayezid devrinde çok belirli iktisâdî bir gelişme ve şarka bağlı kültür hayatının zenginleşmesi ile kesîf bir şehirleşme hareketi göze çarpar.

Bayezid II. devrinde devletin siyâsî kudretinin gelişme gösterdiği de bir gerçektir. 1484 'te sultanın bilhassa memleket içinde nüfûzunu artırmak için yaptığı Boğdan seferi netîcesinde şimâl ticâretinin zengin limanları Kili ve Akkerman Osmanlı ülkesine katılmıştır. Bayezid devrinde Memlûklerle yapılan savaş (1485—1491; 1484—1491 Osmanlı -Memlûk savaşı için bk. H. Edhem, *Hersek-oğlu Ahmed Paşa 'nın esâretine dâir Kahire 'de bir kitâbe, TOEM*, V, 28, s. 200-222; S. Tansel, *II. Bayezid'in siyasi hayatı*, İstanbul, 1966, s. 93—132; Ş. Tekindağ, *II. Bayezid devrinde Çukur-ova 'da nüfuz mücâdelesi, Belleten*, XXXI, 345 — 373; F. Sümer, *Çukur-ova tarihine dair araştırmalar, TAD*, I, 1 — 112), Osmanlılar için başarılı olmadı. Barış sağlanınca iki devlet arasındaki Türkmen hânedanları, eskisi gibi Memlûklere tâbi kaldılar. Bu başarısızlık, Osmanlıları kara ordusunu yeniden teşkilâtlandırmak, ateşli silâhlarla techiz etmek için yeni tedbirler almaya zorladı.

Fâtih 'in oğlu Sultan Cem'in garpta Papa 'nın elinde bulunması ve her an bir Haçlı seferinin başlayabileceği tehlikesi yüzünden Bayezid, Venedik 'e ve Macaristan 'a karşı yumuşak bir siyâset gütmek zorunda kalmıştır. Fakat 1495 'te Cem 'in ölümünden sonra Venedik'le Osmanlılar arasında yeni bir savaş kaçınılmaz hâle geldi. Osmanlılar bu savaşta (1499 —1503) Venedik ile açık denizde boy ölçüşebilecek güçte bir donanma vücuda getirdiler (o zaman dünyanın en büyük harp gemisi olarak 1800 tonilato büyüklüğünde iki gemi yaptırmışlardı). Savaş sonunda Koron, Modon, İnebahtı (Lepanto) gibi denizcilik bakımından son derece mühim olan limanlar, Osmanlı ülkesine katıldı (S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey 1481—1512*, Urbana, 1948; Donado da Lezze, *Historia Turchesca, 1300 — 1514*, nşr. I. Ursu, Bükreş, 1909). Bu yıllarda Endülüs 'te İspanyollar tarafından sıkıştırılan müslümanların, gazi Osmanlı sultanından askerî yardım isteğinde bulunmaları kayda değer. Türk korsanlarının Garbî Akdeniz 'de faâliyette bulunmaları ve Şimâlî Afrika kıyılarında üss edinmeleri bu tarihlerde başladı (H. A. von Burski, *Kemâl Re'is, ein Beitrag zur Geschichte der Türkischen Flotte*, Bonn, 1928; Pîrî Reîs, *Kitâb-i Bahriyye*, İstanbul, 1935). Hulâsa olarak Bayezid II. devri, Osmanlı devletinin Akdeniz 'in büyük deniz devletleri arasına girdiği bir devre olmuştur.

Venedik savaşı sırasında Anadolu 'da Osmanlı hâkimiyetini temelinden sarsabilecek bir tehlike gelişmekte idi. Burada dağlık bölgelerde ve yaylaklarda yaşayan büyük sayıdaki yarı göçebe Türkmen grupları, Osmanlı merkeziyetçi idâresine karşı XV. asır ortalarından beri karşı durmakta, zaman zaman kanlı ayaklanmalara kalkışmakta idiler. Onlar, XV. asrın ilk yarısından itibâren koyu şi'î bir tarikatin kurucusu olan Erdebilli Şeyh Safiyüddin 'in oğullarını dinî -siyâsî önder tanımışlardı (H. Sohrweide, *Der sieg der safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die schiiten Anatoliens im* 16. *Jahrh., Der Islâm*

(1965), XLI, 95—223; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul, 1969). Bunlardan Şah İsmail, İran'a hâkim olduktan (1510) sonra Türkmen-Kızılbaşların ona bu bağlılığı siyâsî bakımdan çok tehlikeli bir hal almış bulunuyordu. Şah İsmail, daha 1502'de Osmanlı topraklarını çiğneyerek meydan okumuştu. Anadolu'nun her tarafındaki Kızılbaşlar arasına halîfelerini göndererek Osmanlı devletini içinden çökertme tehdidinde bulundu. 1511'de onun halîfelerinden Şah-Kulu, Cenûb-i garbî Anadolu'da Teke-ili'nde Kızılbaşların başına geçerek onları ayaklandırdı. Askerî bakımdan ayaklanmayı idâre edenlerin, eski Karaman sipâhileri olması dikkati çeker. Şah-Kulu, Kütahya'yı alarak Bursa'yı tehdide başladı. Ona karşı gönderilen Veziriâzam Ali Paşa'yı savaşta öldürdü.

Bu Kızılbaş ayaklanması, asker gözünde nüfûzunu kaybetmiş olan hasta ve ihtiyar sultanın oğulları arasında taht için patlak veren şiddetli çekişme devrine rastlamıştı. En sonunda yeniçerileri kendi tarafına çeken Selim, İstanbul üzerine yürüdü ve babasını tahttan çekilmeye zorlıyarak yerine geçti (24 nisan 1512; Ç. Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?*, *T D*, VI, 53—90; VII, 117—142; VIII, 185—200).

IX. İslâm dünyasının üstünlüğü: Yavuz Selim'in şahsiyetinde, Yıldırım'ın ve Fâtih'in cihangirliği yeniden canlanıyordu (Selim devri hakkında, *Tâc al-Tavârîḫ*'in kaynaklarından *Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnâmesi* için bk. İ. Parmaksızoğlu, *T D*, III, 123—134). O, imparatorluğu demir bir elle tutan tek başına hâkim bir pâdişah olacaktır. Hattâ bir aralık, onun vezirâzam tâyin etmiyerek bütün devlet işlerini kendisinin yürüttüğünü biliyoruz. Tumanbay'a gönderdiği bir mektupta, Büyük İskender gibi şarkın ve garbın sâhibi olacağını söylemekteydi. Saltanat devrinin ilk iki yılını, rakip kardeşlerini bertaraf etmekle geçirdi ve bütün gücünü şarktaki ölüm-kalım savaşı üzerinde toplamak üzere Avrupa'daki düşmanları ile barış görüşmelerine girişti. Aynı şekilde Anadolu'da Şah İsmail'in müridlerini ve halîfelerini temizlemeye çalıştı. Bu savaşı, islâm dünyasına, râfizî ve mülhidlere karşı bir çeşit gazâ olarak îlân etti. Şah İsmail, Selim'in ordusunu dağlık ve fakir Şarkî Anadolu arâzisinde içerilere doğru çekmek ve sonra elverişli bir anda saldırarak yok etmek planını tatbike çalıştı. Açlık ve yorgunluk yeniçerileri bezdirdi. Yavuz bu askerlerini sert bir şekilde cezâlandırarak nihâyet Şah'ı Çaldıran'da savaşa mecbur etti. Bu savaşın kesin netîcesini kapıkulunun top ve tüfek ateşi belli etmiştir. Başka bir ifâdeyle, bu savaş, Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı savaş gibi, modern silâhların ve savaş taktiğinin bir zaferi olmuştur (24 ağustos 1514). Selim, iki hafta sonra maiyeti ile birlikte Tebriz'e girip, savaşa devam ederek, İran'ı ülkesine katma azminde olduğunu îlân etti. Fakat Osmanlı askerinin kendisine karşı gelmeleri netîcesinde dönmek zorunda kaldı (Ş. Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesîkaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, *T D*, XVII, 49—78; M.S. Speiser, *Das Selimnāme des Sa'dī b. 'Abd al-Mute'āl*, Zürih, 1946). 1515 baharında Mısır sultanına tâbi Dulkadır-oğlu Alâüddevle'nin ülkesini aldı. Gerçekten Çaldıran zaferi, Anadolu tarihinin dönüm noktalarından biridir. Osmanlılar bu zaferin ardından, 1515—1517 yılları arasında bütün Şarkî Anadolu bölgesini, kendi ülkelerine barışçı yollarla, yerli hânedan ve kabîle reisleriyle yaptıkları anlaşmalarla bağladılar (bu hususta bilhassa İdrîs-i Bidlîsî, *Haşt Bihişt*, Topkapı ve Nuruosmaniye kütüphânelerindeki müellif nüshaları). Böylece yalnız Anadolu şarktan gelecek istilâlara karşı güvenlik altına alınmış olmakla kalmıyor, aynı zamanda Osmanlılar Azerbaycan ve Irak'ta yayılmak için elverişli bir durum kazanmış oluyorlardı. Şarkî Anadolu, Selçuklu fethinden beri Türk devletlerinin beşiği olmuş, Erzurum, Malatya, Divriği, Mardin, Diyarbekir gibi mühim medeniyet merkezleri yükselmişti. XV. asırda bu bölge, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletlerinin yükselişinden sonra Osmanlılara karşı Türkmen hâkimiyetinin merkezi hâline gelmiş ve bu devletler İran'ı istilâ ederek meydana getirdikleri imparatorluk gücü ile bütün Anadolu'ya hükmetmeyi denemişlerdi. Şah İsmail'in Türkmenlerle sıkı ilgisi gözönüne alınırsa, aynı siyâsetin XVI. asırda da devam ettiği anlaşılır. Osmanlı fethinden sonra ise, devletin sünnîlik siyâseti ve Türkmen düşmanlığı, buradan Azerbaycan'a doğru bir göç hareketine yol açmış, Şarkî Anadolu'nun Türkmenliğini zayıflatmıştır. Osmanlılar, burada kalan Türkmen aşîretlerini Boz-Ulus adı altında teşkilâtlandırmışlardır. Yerleşik halka gelince, bunlar 1540 tarihine doğru kendilerine has Osmanlı kanunlarının tatbikini istiyerek tam Osmanlı nizamına girmişlerdir (W. Hinz, *Das Steuerwesen ostanatoliens, Der Islam, C*). İran'a karşı bir serhat durumunda olan bu bölgede Osmanlı idâresi, sünnî-şâfi'î aşîretlerin beylerine, uygun şartlarla ahidnâmeler bağışlayarak onları kendilerine bağlama yolunu seçmişlerdi. Bununla berâber kendi irsî beylerine tâbi bu aşîretler, işlerine geldiği gibi, zaman zaman İranlılarla Osmanlılardan birinin tarafını tutmak sûretiyle iki imparatorluk arasındaki savaşların başlıca sebebi olmuşlardır.

İktisâdî bakımdan da, Şarkî Anadolu'nun fethi büyük ehemmiyet taşır. Böylece, Osmanlılar, Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa ipek yolunun tam kontrolunu ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bu iki yol üzerindeki zengin merkezler, Osmanlı hazinesine ilerde büyük gelir kaynağı olacaktır. 1528'de yalnız Diyarbekir eyâletinin geliri (25 milyon akçe, yaklaşık olarak yarım milyon altın) bütün Balkanlardan alınan gelirin sekizde birine tekabül etmekte idi.

Çaldıran'dan sonra Arap dünyasının ele geçirilmesi ise, Osmanlı imparatorluğu için siyâsî ve iktisâdî bakımdan daha da mühim netîceler vermiştir. İranlı halkın aksine olarak Araplar, bu tarihe doğru, Osmanlı hâkimiyetini benimsemeye hazırlanmışlardı. Selim, Memlûklere karşı harekete geçerken, bu savaşı Arapları Memlûklerin istibdadından kurtarmak için yaptığını îlân edecektir. Arapları Osmanlı hâkimiyetine hazırlayan en mühim âmillerden biri, o sıralarda Portekizlilerin Hind Okyanusu'nda Arap-müslüman ticâretini yoketmek için yaptıkları hücumlar, bu hücumların Kızıldeniz'de Mekke'nin limanı Cidde'ye kadar uzanmış olması ve bunun karşısında Memlûklerin bunları durdurmaktaki güçsüzlüğüdür. O zaman Arap-islâm dünyası bu hücumlara karşı durabilecek güçte tek müslüman devleti olarak gözlerini Osmanlı devletine çevirmiş bulunuyordu. Portekizlilerin Chaul'da Memlûk donanmasını yoketmesinden (1509) sonra bizzat Memlûk sultanları Osmanlılardan gemi yapmak için yardım istemişlerdi. İstanbul'dan kaptanlar, gemi yapı ustaları ve malzeme gönderildiği bilindiği gibi, Garbî Anadolu'dan pek çok levendin Memlûklerin hizmetine kendiliğinden gittikleri de görülmektedir. Bu gazi, mâceracı Türkler *levend* ve *rûmî* adı altında sonradan Yemen'de ve Hindistan'da yerli sultanların hizmetinde görülecektir (Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu*, *T D*, 1977, nr. 31; M.Y. Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu politikası ve Osmanlı-Hint müslümanları münasebetleri 1517—1538*, İstanbul, 1974; Salih Özbaran, *The Ottoman Turks and the Portuquese in the Persian Gulf, 1534—1581*; *Journal of Asian History*, 1972, VI; Türk. trc., *T D*, 1971). Nihâyet şunu işâret edelim ki, Mekke ve Medine seyyidleri 1516 yılında Yavuz Selim'e bir hey'et göndermeye kalkmışlar, o zaman buna Memlûk sultanı engel olmuştur.

Portekiz tehlikesinin en ağır bir anında Memlûklere karşı hücûma geçmekle Osmanlılar en elverişli bir zamanı seçmiş bulunuyorlardı. Osmanlılar şarkta islâm memleketleri üzerinde yayılışlarını dâima gazi sıfatlarına dayandırmışlardır. Anadolu'daki Türk beyliklerini ortadan kaldırırken, onların geriden saldırarak „kâfirlere" yardım ettiklerini ileri sürmekte idiler. Şimdi Memlûkleri ortadan kaldırmak için de Haremeyn'i islâmın mukaddes şehirlerini, islâm dünyasını Portekizlilere karşı koruma dâvası ile, yâni yine gazilikle ortaya atılmakta idiler. Bayezid II. devrinde Memlûk sipahi ordusunu yenemeyen Osmanlılar, şimdi Mercdâbık (24 ağustos 1516) ve Raydâniye (26 aralık 1516) savaşlarını ateşli silâhlardaki üstünlükleri sâyesinde kazanmışlardır. Selim, daha Mısır'da iken, Mekke Şerîfi Abū Numayy, oğlu ile Mekke'nin anahtarlarını göndererek Osmanlı sultanına tâbiliğini sundu. Aynı yıl içinde Yemen, Osmanlı sultanına tâbi oldu. 1524'te Süveyş'te yapılmış olan donanmanın başında Selman Reis kumandasındaki harekât ile, bu tarafta Osmanlı hâkimiyeti yerleşti ve Portekizliler Kızıldeniz'den tamamıyle atılmış oldular (1524). Selman, ertesi sene Hind Okyanusu'na çıkarak Kızıldeniz'in kapısını kontrol eden Aden sultanlığını da ele geçirmeye çalıştı. Bu harekâttan sonra Hindistan'daki müslüman hükümdarlar, Gucarât ve Kalküte sultanları Osmanlı sultanından Portekiz'e karşı yardım istediler. Bütün bu hâdiseler artık Osmanlı sultanının üstünlüğünü bütün islâm âleminin kabûl ettiğini kesin olarak göstermekte idi. Selim'in ele geçirdiği yerler, Osmanlı ülkesini yalnız bir kat genişletmekle kalmıyor, aynı zamanda onu islâm dünyasında üstün bir duruma getiriyordu (Selim ve Arap dünyası hakkında bk. S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul, 1969; Burada faksimilesi verilen birçok vesikayı İbn İyâs, İbn Tulun gibi Arap kaynaklarıyla tamamlamak gerekir. Bk. H. Edhem, *Sultan Selims aegyptischer Feldzuq*, Weimar, 1916; İbn İyas, *On account of the ottoman conquest of Egypt*, trc. W. H. Salman, London, 1921). Bu memleketler Osmanlı hazinesine yılda 100 milyon akçe (2 milyon altın) gelir sağlamakta idi. Osmanlı devleti Kanunî devrinde bir dünya hâkimiyeti siyâsetini, ancak Selim devrindeki bu güçlenme sâyesinde gerçekleştirebilmiştir.

Osmanlılar ve hilâfet: Son Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil al-Allāh'ın sözde Ayasofya câmiinde yapılan bir merasimde hilâfet üzerindeki haklarını Selim'e devrettiği yaygın bir görüştür. Fakat buna dâir muasır kaynaklarda herhangi bir işâret yoktur. Osmanlı pâdişahlarının hilâfet hukukuna dayanarak islâm âlemi üzerindeki iddialarını, XVIII. asırdaki siyâsî hâdiseler ortaya çıkarmıştır. Ahmed III. 1727'de İran'a hâkim olan Eşref Han ile yapılan andlaşmada kendisini bütün müslümanların halîfesi olarak tanıdığı gibi sonradan bunu Nadir Şâh'a da kabûl ettirmeye çalışmıştır. Rusya'nın tazyiki sonunda, 1774'te Küçük Kaynarca andlaşması ile Kırım Hanlığı müstakil hale getirilirken de, Osmanlı pâdişahı aynı iddia ile Kırım'da bâzı haklarının devamını istemiştir. XVI. asırda Osmanlı pâdişahları, islâm dünyasındaki üstünlüklerini, Abbâsîlere, hilâfette vâris olma sıfatına değil mukaddes şehirlerin ve hâc yollarının koruyucusu sıfatlarına, gazâdaki önderliklerine ve gerçek üstün güçlerine dayandırmakta idiler. Kanunî Süleyman, tahta geçtiği zaman Mekke şerîfine gönderdiği mektupta, Allah'ın kendisini saltanat tahtına ve hilâfet makamına geçirdiğini yazıyor. Mekke şerîfi ise, cevabında, onun bütün islâm sultanlarına üstün olduğunu tasdik ediyor, fakat hilâfette vârislik haklarından söz etmiyordu. Osmanlı sultanları, XIV. asırdan beri, diğer müslüman hükümdarlar gibi, halîfe sıfatını kullanmakta idiler. Zîrâ Mogul istilâsından sonra şerîatın tatbikçisi sıfatıyla, her müslüman hükümdar kendisi için bu ünvânı kullanabilmekte idi (W. Arnold, *The Caliphate*, London...; H. A. R. Gibb, *Lutfi*

Paşa on the Ottoman Caliphate, Oriens [1962], XV, 287—295). Kanunî'nin kullandığı *hilâfat-i kubrâ* ve *hilâfet-i ulyâ* tâbirleri klasik hilâfet anlayışı çerçevesinde kullanılmış ifâdeler değildir. Aslında bu devirdeki Osmanlı hilâfet anlayışı, gazilik sıfatının genişletilmesinden çıkarılmış bütün islâm dünyasının koruyuculuğu iddiasından ibârettir. Ancak çökme devrinde Osmanlılar bu ünvanlarını fıkıh kitaplarından çıkardıkları nazarî hilâfet anlayışına göre yeniden yorumlayacaklar ve bundan siyâsî menfaatler umacaklardır. Şunu da eklemek gerekir ki, bilhassa Kanunî devrinde *hilâfat-i kubrâ*'yı temsil etmek iddiası netîcesinde daha şuurlu bir şerîat siyâseti kanunlara ve devlet hayatına hâkim olacaktır (Osmanlılarda gazaya dayanan *hilâfat-i kubrâ* fikri hakkında bk. H. İnalcık, *Caliphate, the cambridge History of Islam*, I, Cambridge, 1970).

X. Osmanlı imparatorluğunun bir dünya devleti hâline gelmesi:

Osmanlılar, kendi nüfuz ve hâkimiyetlerini yayma bakımından 1520'den XVI. asır sonlarına kadar dünya siyâsetinin mühim mes'eleleriyle meşgul olmuşlardır. Selim devrinde imparatorluğun şarktaki mes'elelerini çözmekle çok güçlü bir hale gelmiş olan Osmanlı devleti, Kanunî devrinde garp hıristiyan dünyasına karşı gazâ siyâsetini dikkate değer bir kudret ve muvaffakiyet ile yeniden ele almıştır. Belgrad'ın zaptı (29 ağustos 1521) Osmanlıları Orta Avrupa'da, Rodos'un zaptı (21 II. kânun 1522; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, X. Defter, Esad Efendi ktp. nr. 3336; E. Brockman, *The two Sieges of Rhodes, 1480—1522*, Londra, 1969; H. Yurdaydın, *Kanûnî'nin cülûsu ve ilk seferleri*, Ankara, 1961; F. Kurtoğlu, *Hadım Süleyman Paşa'nın mektupları ve Belgradın muhasara pilânı*, *Belleten*, IV, 53—87), Akdeniz'de büyük çapta harekâta girişmek için elverişli bir duruma getirmekte idi. Diğer taraftan XVI. asırda Garbî Avrupa'da meydana gelen büyük gelişmeler, Fransa, İngiltere, Hollanda gibi millî monarşilerin, Habsburgların dev imparatorluğuna karşı mücâdeleleri, protestanlığın Avrupa'yı iki cepheye ayırması, Osmanlılar için çok elverişli bir durum yaratmakta idi. 1525'te François I.'nın Şarlken'e esir düşmesinden sonra Fransa, Habsburglara karşı, Osmanlı devletinden yardım istedi (bk. E. Charrière, *Negociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848, I, 111—117; Kanunî'nin yardım vaad eden mektubu için *ayn. esr.*, I, 118—119). Kanunî cevabında „elân hapiste idügüniz ilâm edüp halâsınız husûsunda bu cânibten inâyet ve meded istidâ eylemişsiz... gönlünüzü hoş tutup âzürde-hâtır olmayasız" diyordu Osmanlılar Orta Avrupa ve Akdeniz'de Habsburglara karşı girişecekleri büyük mücâdelede, Avrupa'daki bu ayrılıkları kışkırtacaklar, protestanların ve Fransa'nın koruyucusu rolünü benimseyeceklerdir (bk D. Vaughan, *Europe and the Turk, A. Pattern of Alliances*, Liverpool, 1954; I. Ursu, *La Politique orientale de François Ier*, Paris, 1908; İsmail Soysal, *Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk devresi*, *T D*, III, 63—94; Gy. Káldy-Nagy, *Suleimans Angriff auf Europa*, *A O*, nr. 28, s. 163—212). Avrupa politikası ile bu yakın ilgi, Osmanlıları fiilen Avrupa devletler müvazenesinde başlıca bir unsur durumuna getirecek, başka bir tâbirle, Osmanlılar Avrupa devletler camiasına girmiş olacaktır. Hiç şüphe yoktur ki modern Avrupa'nın siyâsî çehresinin meydana çıkmasında Osmanlılar birinci derecede bir rol oynamışlardır. 1532'de François, Venedik elçisine, Osmanlı devletini Şarlken'e karşı Avrupa devletlerinin varlığını koruyan biricik kuvvet saydığını söylemekten çekinmemiştir (I. Ursu, *ayn. esr.*, s. 75. Bu devirde Türkler üzerinde geniş neşriyat yapılmıştır, bk. C. Göllner, *Turcica, Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhundert*, I—II, Bükreş - Berlin, 1961—1968).

1525'te Fransa'nın yardım isteği üzerine, Osmanlı hükûmeti Macaristan veya İtalya-Akdeniz cephelerinden hangisi üzerinde harekâta girişmenin daha doğru olacağını münâkaşa ederek nihâyet Macaristan seferine karar verdi. Mohaç zaferi (29 ağustos 1526) ile Macaristan üzerinde yüz elli yıl sürecek olan Osmanlı-Habsburg mücâdelesi başlamış oluyordu. Osmanlı imparatorluğu için XVI. ve XVII. asırlarda Macaristan dâima esas cephe olarak kalmıştır. Buradaki mücâdeleyi üç büyük devreye ayırabiliriz. Birinci devrede (1526—1541) Osmanlılar, Macaristan'ı Habsburglara karşı bir Macar kıralı idâresinde kendi himâyeleri altında tutmayı denediler. 1526 seferinde yalnız Sirem bölgesi Osmanlı ülkesine katıldı. Kıral Zapolya tek başına Habsburg hücumlarına karşı dayanamadı. Kanunî, onu Macaristan'da tutmak için 1529'da Viyana muhâsarası ile netîcelenen seferi, 1532'de ise Şarlken'e karşı Alman seferini yapmak zorunda kaldı. Zapolya'nın ölümü (1540) üzerine Budin'i kuşatan Habsburglara karşı Kanunî 1541'de yeniden bir sefer yaptı ve bu defa, bu bölgeyi Budin beylerbeyliği şeklinde doğrudan doğruya Osmanlı idâresi altına almayı gerekli buldu (L. Fekete, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366—1699*, *Belleten*, XIII, 663—743). Zapolya'nın oğluna tâbilik şartıyle Erdel prensliğini bıraktı. Bundan sonra Osmanlıların harp stratejisi, 1526'da Habsburgların işgal ettiği eski Macar kırallığına âit arâzi şeridini ele geçirme hedefinde toplandı. Böylece, Macaristan mes'elesinin ikinci devresi açılmış oluyordu. Kanunî'nin 1543 Macaristan seferi nihâyet ilk defa Şarlken'i içine alan bir sulh muâhedesinin imzâlanması ile netîcelendi (1547). Osmanlı pâdişahı, Habsburglar elinde kalan Macar topraklarını, yılda 30.000 altın harac ödenmesi şartı ile bırakıyordu. Harp, 1551'de Erdel yüzünden yeniden başlayıp, Osmanlıların Temeşvar beylerbeyliğini kurmaları ile netîcelendi. Kanunî'nin 1566'da Sigetvar'a karşı son Macar seferi (T. Gökbilgin, *Kanûnî Süleyman'ın 1566 Szigetvar seferi sebepleri ve hazırlıkları*, *T D*, XVI, 1—14), durumda esaslı bir değişiklik yapmadı. Macaristan mes'elesinin üçüncü devresi, 1593—1606 savaşından sonra Zsitva-Torok muâhedesi ile (T. Gökbilgin, *Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği (1578—1580)*, *T D*, II, 17—34; G. Bayerle, *The Compromise at Zsitvatorok*, *Archivum Ottamanicum*, vol. VI) Osmanlıların 30.000 altın haractan vazgeçmeleri, yâni, Habsburglar elindeki Macar toprakları üzerindeki iddialarını bırakmaları ile başlar.

Avrupa'da Otuz Sene Harpleri sırasında Osmanlı himâyesindeki Erdel prenslerinin, Habsburglar aleyhine giriştikleri mücâdele, Osmanlıları, istemedikleri halde zaman zaman tekrar bu cephede harekâtta bulunmaya zorlayacaktır (İ. H. Uzunçarşılı, *Ekos Barçkay'ın Erdel kıralliğına tayini*, *Belleten*, VIII, 361—377; T. Gökbilgin, *XVII. asır başlarında Erdel hadiseleri ve Bethlen Gábor'un beyliğe intihabı*, *T D*, I, 1—28). Köprülüler devrinde Habsburglara karşı Macarlar arasında başlıyan mücâdeleden Osmanlıların faydalanmak istemeleri ve Orta Macar bölgesini ele geçirmek üzere meselâ 1664 Saint Gothard (G. Wagner, *Das Türkenjahr 1664*, Eisenstadt, 1964) ve 1683 II. Viyana kuşatması gibi teşebbüsler nihâyet Macaristan mes'elesinin Karlofça muâhedesiyle (1699) Osmanlılar aleyhine çözülmesi netîcesini verecektir (Habsburg-Osmanlı mücâdelesi üzerinde bibliyografya için bk. Rudolf Necte, *Österreich und die Osmanen, Mitteil, des öst. Staats-Archivs*, (1957), X; G. Wagner, *Das Osmanenreich und österreich*, *T A D*, Ankara, V, 213 v. dd.).

Avrupa'nın en kudretli imparatorluğu ile Orta Avrupa'da yapılan bu uzun mücâdele, Osmanlılar için çok yıpratıcı, çetin ve masraflı bir mücâdele olmuştur (1597—1606 mücâdelesinde Osmanlıların karşılaştığı askerî ve mâlî güçlükler hakkında bk. *Telhisler, 1597—1607*, nşr. Cengiz Orhonlu, İstanbul, 1970).

Habsburglara karşı ikinci büyük savaş cephesi Akdenizdi. Bu cephede Osmanlılar, Fransızlarla doğrudan doğruya askerî işbirliği yapmak imkânını bulmuşlardır. Durumunu düzelten ve İtalya'da Milano'yu almak isteyen François I., Osmanlıların Cenubî İtalya'da Habsburglara karşı esaslı bir sefer yapmasını istemekte idi. Daha 1531'de Venedikliler, Kanunî'nin İtalya'yı ve Roma'yı almaya hazırlandığından söz etmekte idiler. Fakat Osmanlılar, Macaristan cephesinin dâima birinci derecede ehemmiyet taşıdığını gözönünde tutarak kuvvetlerini orada toplamışlardı. Diğer taraftan Osmanlılar bir Venedik-Habsburg ittifakı karşısında denizde düşmanla boy ölçüşemiyeceklerini biliyorlardı. Bununla berâber, 1532'de, Habsburgların hizmetinde Andrea Doria'nın Mora'da büyük stratejik ehemmiyeti olan Koron limanını alması üzerine, Akdeniz ve donanma mes'elesi birinci derecede ehemmiyet kazandı. O zaman Kanunî, Barbaros Hayreddin'i Cezâyir'den çağırarak kendisini kapudân-ı derya adı ile bütün Osmanlı deniz kuvvetlerinin başına getirdi. O vakte kadar Gelibolu sancak beylerinin kumandasında bulunan Osmanlı donanması şimdi bu tecrübeli Türk denizcisinin emrinde Akdeniz'deki bütün Türk korsan kuvvetleri ile birleşiyordu. Hayreddin Paşa, ertesi sene Koron'u geri aldığı gibi Tunus'u da fethetti. Böylece mücadele Akdeniz'e kayıyordu; 1535'te Şarlken bizzat gelerek Tunus'u onun elinden aldı. Kanunî İtalya'yı istilâ etmeyi o yıllarda ciddî olarak düşünüyordu. Yapılan bir plana göre, Fransızlar Lombardiya'ya girerken Osmanlı ordusu Arnavutluk'tan Otranto'ya çıkacaktı. Pâdişah, 1537'de ordusunun başında Avlonya'ya geldi ve Adriyatik'te Venedikliler elinde bulunan Korfu adasına çıkarma yaptı. Osmanlıları durdurmak için yetişen Doria kumandasındaki kuvvetli Haçlı donanmasını, Barbaros Hayreddin Paşa Preveze önlerinde yakalıyarak tam bir bozguna uğrattı (27 eylûl 1538). İtalya seferi yarıda kalmıştı, fakat Preveze zaferi Osmanlı donanmasına Akdeniz'de kırk yıl rakipsiz bir hâkimiyet sağladı. 1541—1544 yılları arasında Akdeniz'de sıkı bir Osmanlı-Fransız işbirliği görülür. 1541'de Kanunî, ordusu ile Macaristan'a giderken, Barbaros da donanması ile Akdeniz'e açılıyordu. Şarlken'in o yıl Cezâyir'e karşı yaptığı büyük taarruz tam bir perişanlıkla netîcelendi. 1543'te Türk ve Fransız donanmaları birleşerek Şarlken elindeki Nice şehrini kuşattılar. Osmanlı donanması kışı Fransız limanı Toulon'da geçirdi. Orta Avrupa'da mütâreke yapıldığı halde Şarlken'e karşı Osmanlı deniz harekâtı İtalya ve İspanya kıyılarına karşı girişilen hücumlarla devam ediyordu. 1552'den sonra Fransız kıralı Henri II. şimâlde Ren nehrine doğru ilerlerken Cenubî Fransa'yı Türk-Fransız donanması koruyordu. Napoléon'un vatanı Korsika'yı bu donanma alıp Fransa'ya hediye etti (1553). 1550'den sonra harp Şarkî ve Garbî Akdeniz arasındaki stratejik bölge üzerinde toplandı. Osmanlılar 1551'de Turgut Reis sâyesinde Trablus'u aldılar. Piyâle Paşa 1560'ta Cerbe adasında İspanyolları yendi ve adayı Osmanlı kontrolü altına aldı. Fakat 1565'te Malta üzerine gönderilen büyük donanma ve ordu bozguna uğradı. Kıbrıs fethi (1570—1571) de Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyeti sâyesinde gerçekleşmiştir. Zîrâ çok kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş olan Lefkoşe ve Magosa kalelerini almak için büyük bir orduyu adaya geçirmek ve ikmal işlerini yapabilmek, bir Haçlı donanmasının adaya yardıma gelmesini önlemek, ancak denizde tam hâkimiyetle mümkündü. Osmanlı donanması 1570 ve 1571'de bu hususları tam bir muvaffakiyet ile yerine getirdi (H. İnalcık, *Kıbrıs fethi, Kıbrıs ve Türkler*, Ankara, 1968; ayn. mll., *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest*, Ankara, 1969). Sefer mevsiminin bittiği düşünülerek,

donanmanın Lepanto (İnebahtı)'ya çekilmesi (teşrin I. 1571) üzerine, Don Juan kumandasında Venedik, İspanya ve Papalık kuvvetlerinden terekküp eden büyük Haçlı donanmasının taarruzuna uğradı. Böylece İnebahtı koyunda Akdeniz'in o zamana kadar gördüğü en büyük deniz savaşı başladı (7 teşrin I. 1571). Osmanlı donanması bu savaşta hemen hemen yok edildi. 230 harb gemisinden yalnız Uluc Ali kumandasındaki 30 gemi kaçıp kurtulabilmişti. Ertesi sene müttefikler Kıbrıs veya İstanbul üzerine hücumu düşünüyorlardı. Ancak Osmanlıların o kış şaşırtıcı bir gayretle yeniden büyük bir donanmayı inşâ edip denize çıkarmaları, müttefiklerin cesâretini kırıp Venediklileri sulh yaparak müttefiklerinden ayrılmağa zorladı (mart 1573; Lepanto savaşı için bk. F. Braudel, *La Méditérranée et le monde méditeranéen a l'époque de Philippe II*, Paris, 1967, II; H. İnalcık, *Lepanto according to the Turkish Documents, II Mediterranes nella seconda meta del 500 alla luce di Lepanto*, Floransa, 1974). 1574'te de Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması Tunus'u fethetti. Bu muvaffakiyetlere rağmen Lepanto'dan sonra Osmanlıların Akdeniz'de hâkimiyeti kaybettikleri söylenebilir. Asrın sonlarında İngiliz ve Felemenklilerin ateş kudreti çok, yüksek bordalı gemileri Akdeniz'e hâkim olduktan sonra, kadırgaya dayanan Osmanlı donanması büsbütün te'sirsiz bir hale gelecektir. Deniz hâkimiyetinin kaybedilmesi ile berâber Osmanlıların denizaşırı vilâyetleri, Mısır, Trablus, Tunus ve Cezâyir üzerindeki hâkimiyeti de zayıflayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu ve İran:

Şarkî Anadolu'yu geri alma teşebbüsleri ve hususiyle Anadolu'daki Kızılbaşları isyana kışkırtmaları (1527 Kalender Çelebi ayaklanması) ve nihâyet Habsburg sarayına elçiler göndererek Osmanlılar aleyhine ittifaka yeltenmeleri dolayısıyla, İran ve komşu ülkelerin hâkimi bulunan Safevîler, Osmanlılar için büyük bir tehlike olarak görünüyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, Habsburglarla yaptığı büyük mücâdeleyi zaman zaman mütârekelerle keserek, İran'a karşı seferler yapmak zorunda kaldı. İlk İran seferi sonunda (1533—1534) Osmanlılar büyük muvaffakiyet kazanarak (T. Gökbilgin, *Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhatı, Belleten*, XXI, 449—482; Nasûh Matrakî, *Beyân-ı Menâzil-i sefer-i Irakeyn'i Sultan Süleyman Hân*, nşr. H. G. Yurdaydın, Ankara, 1977), Tebriz ve Bağdad fethedildi. İpek istihsalinin kaynağı olan Gîlân ve Şirvân'da yerli hükümdarlar Osmanlı himâyesini tanımakla Osmanlı iktisâdiyatı için mühim olan ipek ticâretinin kontrolü imkân dâhiline giriyordu. Diğer taraftan Osmanlılar, Bagdad ve daha sonra Basra (1538—1550) üzerinde kontrol kurmakla, Hindistan ticâretinin Kızıldeniz'den sonra bu ana yolunu da ele geçirmiş bulunuyorlardı. İranlıların karşı hücum ile Tebriz'i geri almaları üzerine savaş, 1548'de yeniden patlak verdi. Kanunî bu yeni seferde Van'ı ve civârı ile Gürcistan'da bâzı yerleri fethetti (1548—1549). Bu ikinci İran savaşı, aralıklarla 1555'te Amasya'da yapılan sulh muâhedesine kadar sürdü. Safevîlerle harp, 1578'de yeniden başlıyarak aralıklarla 1639 yılına kadar devam etti. Avusturya savaşı (1593—1606) ve Anadolu'da Celâlî ayaklanmaları (1596—1610) ile karışan bu uzun ve yıpratıcı şark muhârebeleri, Osmanlı devletinin çöküş devresine girmesinde başlıca âmil olmuştur (İran savaşları için bk. B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri, I. 1578—1590*, İstanbul, 1962).

Şarkî Avrupa'da Rus yayılışı ve Osmanlılar:

İran savaşları sırasında Osmanlılar, şiî İran'a karşı Orta-Asya hanlıklarıyla ittifak ettiler. Pâdişah, 1554'te Barak Nevruz Han'a, Safevîlere karşı kullanması için 300 yeniçeri ile bir topçu takımı gönderdi. Rûmî adı verilen bu birlik, İranlılara karşı mühim işler gördü. Daha sonra Orta-Asya Semerkand, Buhârâ ve bilhassa Hârizm hanları Selim II.'e elçiler göndererek bu ittifakı devam ettirdiler. Onlar, Şah'ın ve Astrahan'ı işgal eden Rusların müslüman hacılara ve tüccarlara yol vermediklerinden şikâyet ile, Astrahan'ın alınarak hiç olmazsa bu taraftan hac yolunun açılması dileğinde bulundular.

Osmanlı imparatorluğu, 1530 tarihlerine kadar şimâlde Moskova Büyük knezliğini bir tehlike olarak görmüyordu. Bu tarihe kadar Kırım'ı ve Karadeniz kıyılarını Litvanya-Lehistan'a hâkim olan Jagellon hânedanı ile XV. asır sonlarına kadar Altın-Ordu saray hanları tehdit ediyordu. Onların kurduğu ittifaka karşı Osmanlılar, zayıf olan Kırım hanlığı ve Moskova Büyük knezliği blokunu destekliyorlardı. Bu sebeple 1497'de Bayezid II. Ruslara dostluk göstermiş ve Osmanlı ülkelerinde ticâret serbestliği vermişti. Ancak Altın-Ordu'nun mîrası Astrahan ve Kazan için Moskova ile Kırım arasında ortaya çıkan uzun harp devresinde Osmanlılar ilk defa (1532) Moskofları bir tehlike olarak gördüler. Sahib Giray Han (1523'te Kazan, 1532'de Kırım hanı), Kazan'ı da Osmanlı himâyesi altına sokmak ve Volga havzasında Altın-Ordu mîrasını Osmanlı yardımı ile eline geçirmek istedi. Osmanlılar, 1538'de Kanunî'nin Boğdan seferi sonunda Cenubî Besarabya, yâni Bucak'ı, Boğdan'dan ayırıp Akkerman sancağını teşkil etmekle (*EI²*, mad. *Budjak*), Karadeniz'i bir Osmanlı gölü hâline sokma işini tamamlamış bulunuyorlardı. Fakat gerek Orta-Avrupa'daki işleri sebebiyle, gerek Kırım hanlığının fazlasıyla kuvvetlenmesini tehlikeli gördükleri için Sahib Giray'ı gereğince desteklemediler. İvan IV. çar ünvânını aldıktan (1547) sonra Kazan'ı (1552), Astrahan'ı (1554—1556) Kırımlıların gayretlerine rağmen ele geçirdi. Terek ırmağına kadar şarkta, Çerkes ve Nogaylar arasında müttefikler buldu ve

1559'da Rus Kazakları ilk defa Azak'a ve Kırım kıyılarına saldırdılar. Boğdan voyvodası Petru Rareş, Osmanlılara karşı Moskova'nın himâyesini istediği gibi, 1543'te Papa da, çarı Haçlı projelerinde hesaba katmaya başlamıştı. İşte aynı tarihlerde Orta-Asya'dan da Moskoflara karşı yardım istekleri gelmeğe başladı. Böylece Rus tehlikesi karşısında Türk-islâm dünyasında ilk yakınlaşma görülür.

Osmanlı hükûmeti 1562'de Habsburglarla mütâreke yapar yapmaz şimâl mes'elesini ele aldı. Astrahan'a bir sefer tasarladı (1563). Fakat ancak 1569'da harekete geçebildi. Bu proje, devletin kendi kudretine ne derece güvendiğini göstermesi bakımından dikkate değer: Don-Volga arasında bir kanal açmak, Astırhan'ı almak sûretiyle Rusları Aşağı Volga havzasından uzaklaştırmak, Karadeniz'den bu su yolu ile Hazer denizine donanma sokarak İran'ı arkadan çevirmek, Kafkasya'da hâkim olmak, Orta-Asya hanlıklarıyla doğrudan doğruya münâsebet kurmak, Hârizm-Astırhan-Kırım ticâret yolunu kontrol altına almak ve bu ticâreti canlandırmak bu projede düşünülen başlıca noktalardı. Aynı tarihlerde Şirvân ve Gürcistan beyleri İranlılara karşı Osmanlı pâdişâhının himâyesini istemekte idiler. Sokullu, bu proje ile İran ve Moskof mes'elelerini birlikte çözmeyi tasarlıyordu. Nitekim Moskova ile İran arasında bir yaklaşma olmuş ve çarın elçisi I. P. Novosiltsev 1568 kışında şâhın sarayına kabûl edilmişti.

1569'da Osmanlılar büyük hazırlıklardan sonra, Don ırmağı üzerinden bir donanma ile orduyu Volga ve Don nehirlerinin birbirine en yaklaştığı Perevolok'a kadar getirdiler. Kanal kazmanın imkânsızlığı görülünce donanma kızaklarla Volga'ya indirilip Astırhan'ın önüne getirildi ve kale kuşatıldı. Ruslar şiddetli bir direnme gösterdiler. Osmanlı ordusu Kırım'a çekilirken kurak steplerde büyük zâyiat verdi. Bu başarısızlık şimâlde yeniden sefere girişme ihtimâlini ortadan kaldırdı. Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın rakipleri, devleti Akdeniz'de Kıbrıs'a karşı sefere soktular. Çarın barış isteğine karşı pâdişah, Astırhan yolunun açılmasını, Kabartay'da yapılan kalelerin yıkılmasını ve Kırım ile barışın korunmasını şart koştu. Pâdişah ayrıca, Kırım Hanlığı ve Çerkes beyleri üzerinde hâkimiyet haklarını belirtiyor, fakat Kazan ve Astırhan'dan söz etmiyordu. Çar, bu istekleri kabûl eder göründü. Hattâ Avrupa kırallarına karşı ittifaktan bahsetti. Akdeniz'de Haçlı donanması ile uğraşma mecbûriyeti devleti, Moskoflara karşı harekâtta Kırım hanını serbest bırakmağa zorladı. Bununla berâber, Osmanlılar çar aleyhdarı politikanın bir netîcesi olarak Lehistan'da Henri de Valois'nın kıral seçilmesini askerî kuvvetlerle desteklediler (Ahmed Refik, *Lehistan'da Türk hâkimiyeti*; *TOEM*, nr. 4, s. 227—243). Daha sonraki yirmi yıl içinde Osmanlılar Akdeniz'de ve İran'da uğraşırken çar, Kafkasya şimâlinde kaleler yaptırıyor, Kazakları Nogayları ve Çerkesleri nüfuzu altına almaya çalışıyordu. Aynı zamanda şarka doğru, ateşli silâhlarla techiz edilmiş Rus Kazak çeteleri, çarın hâkimiyetini Sibirya içlerine yayıyorlardı (Sibir Hanlığının istilâsı, 1581). Ateşli silâhlar karşısında Karadeniz'den Çin sınırlarına kadar ok-yay ve kılıç-kalkan gibi silâhlarla savaşan bütün milletler güçsüz kaldılar. Böylece XVI. asır ortaları, steplerde Türk boylarının üstünlüğünü kaybetmelerinin başlangıcıdır (H. İnalcık, *Ottomans and Diffusion of Fire-arms in Asia, war, Technology and Society in the Middle East*, nşr. Japp and Parry,

Kargaşalık devri:

1596—1610 yılları arasında Osmanlı imparatorluğunu temelinden sarsan bir iç buhran başgösterdi. Bu yıllarda Avusturya ve İran'a karşı uzun ve yıpratıcı savaşlar, bu buhranın başlıca sebebi olmuştur. 1607'de İngiliz elçisi Lello şöyle diyordu: „Görebildiğim kadarı ile Türk imparatorluğu büyük bir çöküş hâlinde olup hemen hemen mahvolmuştur."

Buhran karşısında şaşırmış olan Osmanlılar, o zamanki tâbirle „bu tagayyür ve fesad"ın sebeplerini anlamaya çalışıyorlardı (Bernard Lewis, *Ottoman observers of ottoman Decline, Islamic studies*, 1962, I, 71—87). Selânikî, Âlî gibi tarihçiler yanında Akhisârî, *Kitâb-ı Mustetâb* müellifi ve sonraları Koçi Bey şu noktalar üzerinde durmuşlardır:

1) Osmanlı nizamının bozulmasının ana sebebi, pâdişah otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır. Selim II. devrinden beri, pâdişâhın mutlak vekili olması gereken veziriâzam yerine sarayda pâdişâhın yakını olan birtakım mes'ûliyetsiz kimseler bu otoriteyi kendi menfaatleri için kullanmaya başlamışlardır. Aynı müelliflere göre, Süleyman I.'dan sonra gelen pâdişahların devlet işlerine karşı kayıtsızlığı da otoritenin zayıflamasında başlıca sebeplerdendir. Artık eyâletlerde pâdişâhın emirlerine eskisi gibi itâat edilmiyor, kanunlar ve nizamlar çiğneniyordu.

2) Aynı müellifler, klasik Osmanlı rejiminin temeli sayılan belli başlı müesseselerde, devşirme-kul sisteminde, timar rejiminde, ilmiye nizamındaki bozukluklar üzerine parmak basmışlardır. Sarayda ve kapıkulu ordusunda devşirmeler yerine gelişigüzel müslüman halkın kullanılması, disiplini bozmuş, Türk çiftçileri devlet kapısında hizmete ve askerliğe özenerek çift ve çubuklarını bırakmışlar, bunlardan çoğu *levent* veya *celâlî* olarak memleketi harab etmişlerdir. Eyâletlerde sipâhilere âit timar ve zeâmetler, saray halkı ve ekâbirin eline geçerek sipâhi ordusu zayıflamıştır. Bu müellifler, pâyitahtta kapıkulu askeri sayısının çok fazla artmış olmasını da, buhranın başlıca kaynağı saymışlardır. Yeniçeri sayısı çoğalınca bunlara ulûfe yetiştirmek güçleşmiş, sık sık ayaklanmalar görülmüştür. Onlara karşı bir muvazene unsuru olan timarlı sipâhi ordusunun zayıflaması netîcesinde,

pâyitahtta ve eyâletlerde kapıkulu hâkim bir duruma gelmiştir. Hazinenin genişlemesi sebebiyle vergiler artırılmış, reâya ezilmeye, köylerini bırakıp kaçmaya başlamışlardır. *Kitâb-ı Mustetâb*'a göre „Üsküdar'dan Bagdad'a ve Revan'a varınca kurâ ve mezâriden ancak dörtte biri kalmıştır." Boş kalan toprakları, pâdişah kulları ellerine geçirmişlerdir (Durumu resmi vesîkalar, 1595 ve 1609 tarihli adâletnâmeler açıklar, bk. H. İnalcık, *Adâletnâmeler, Belgeler, TTK*, II, 104—108 ve 123—133).

Bu Osmanlı müellifleri, „tagayyür ve fesâd"ın ilk belirtilerini Kanunî devrinde bulurlar. Fakat asıl bozuklukların, Murad III. zamanında başladığını kabûl ederler. Onlar, devletin çöküşünü kanun ve nizâmların çiğnenmiş olmasına bağlarlar. Müesseselerin bozuluşunun temelindeki iktisâdî ve siyâsî hayattaki değişiklikleri, Avrupa'daki gelişmeleri hesaba katmazlar. Kanun ve nizamların, otorite sâhibi bir pâdişah idâresinde geri getirilmesiyle herşeyin düzeleceğine inanırlar. Eski Orta-Şark devlet anlayışına bağlı kalarak hükümdârın mutlak otoritesi, bu otoriteyi temsil eden bir idâreci sınıf ile reâya yâni müstahsil sınıflar arasındaki ayrılık ve devlet idâresinde adalet gibi mefhumları esas alırlar (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, I'de, aynı görüşleri tekrarlar). Osmanlı Devleti'nin çöküşü mes'elesi üzerinde bugün bu an'anevî görüşleri esas itibârıyle bir tarafa bırakarak, yukarıda temas ettiğimiz problemler üzerinde durmak gerekir.

Son yarım asır içinde husûsiyle arşiv malzemesi üzerinde yapılan araştırmalar (H. İnalcık, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle, Belleten*, XV, 629—690; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâi tarihi*, Ankara, 1959, II; H. İnalcık, *The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya*, II. Milletlerarası Güney-doğu Avrupa araştırmaları Kongresine sunulan tebliğ, Atina, 1970; Ö. L. Barkan, *The Price Revolution, Intern. Journal of Middle Eastern Studies*, 1975, VI/1, 7—17), Osmanlı imparatorluğunda XVI. asrın ikinci yarısında şu esaslı değişikliklerin ortaya çıktığını göstermiştir:

1) *Nüfus artışı: Tahrir defterleri*'nin tetkiki netîcesinde XVI. asırda zirâat sâhalarının genişlemesi yanında nüfus artışının çok daha hızlı olduğu açıklanmıştır. Barkan'ın hesaplarına göre, nüfus artışı şehirlerde %80—%90, köylerde %40—%60 civârındadır. Bu durum, içtimâî muvazenesizliğin ve kargaşalıkların ana sebebi olmalıdır. Topraksız kalan çiftçilerin askerliğe, kapıkulluğuna koşmaları, eşkiyalığın genişlemesi bu muvazene bozukluğunun bir ifâdesi sayılabilir. Askerî kadrolardaki genişleme, tabiî nüfus artışının baskısını giderecek bir ölçüde değildi. Orta Avrupa'da fetihlerin duraklaması ve iddia edildiği gibi sözde „ganimet seferlerinin" tavsaması, buhranın sebebi olarak gösterilemez. Osmanlı Devleti'nin bütçesinde ganimet gelirlerinin dâima pek küçük bir nisbette kaldığı hakikatı bir tarafa, Osmanlı iktisâdî hayatı üzerinde yapılacak basit bir tetkik bile bu görüşü çürütmeğe yeter. „Yağma ve ganimet iktisadı" nazariyesi, Osmanlıların da bozkır devletleri gibi bir nomad ekonomisine dayandığı yanlış görüşünden doğmaktadır (nüfus artışı için bk. Ö. L. Barkan, *Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi, Türkiyat Mecmuası*, 1953, X, 1—26; Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450—1600*, London, 1972. Akdağ ve Barkan ganimet nazariyesi üzerinde ehemmiyetle durmuşlardır).

2) XVI. asır sonlarındaki büyük buhranın başlıca sebeplerinden biri de, bugün Garp iktisat tarihinde *Fiyatlar ihtilâli* denilen büyük iktisâdî - mâlî muvazenesizlik içine Osmanlı imparatorluğunun da düşmüş olmasıdır. 1580'lerden itibâren garptan büyük ölçüde gümüş gelmesi üzerine fiyatlar birdenbire iki misli artmış; bunu, devletçe gümüş akça değerinin devamlı olarak düşürülmesi, piyasayı yabancı ve kalp paraların kaplaması, para üzerinde spekülasyon, fâiz hadlerinin yükselmesi, murabahacılığın genişlemesi gibi hâdiseler tâkib etmiştir. Ânî fiyat artışı, sâbit gelirli sınıfları, yâni başta timarlı sipâhileri, kapıkulunu, vakıflara bağlı dinî zümreleri sıkıntı içine atmış, bu durum yeniçeri ve kapıkulu sipâhi isyanlarının başlıca sebebi olmuştur. Küçük timar sâhiplerinin uzak, masraflı seferlerden kaçmaları, timarlı sipâhi ordusunun çöküşünün sebeplerinden biridir. Eyâletlerde hâs ve timar sâhiplerinin, kadıların ve diğer vazife sâhiplerinin reâyadan kanunsuz birçok âidat toplamaya kalkışmalarını da yine aynı sebebe bağlıyabiliriz. Paranın değerini kaybetmesi devlet bütçesini de fakirleştirmiş ve vergilerin artırılmasına yol açmıştır. Eskiden fevkalâde zamanlarda toplanan *avârız-i divâniye* vergileri, bu devirde devletin her yıl topladığı bir vergi hâline gelmiştir.

3. *Askerî sistemde değişiklik:* Timarlı sipâhi ordusunun çöküşü üzerinde Osmanlı müellifleri haklı olarak dururlar. Gerçekten bu olay, yalnız askerî değil, mâlî, idârî ve içtimâî derin değişikliklere yol açarak Osmanlı rejimini temelinden sarsmıştır (bk. H. İnalcık, *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, Archivum ottomanicum*, VI). Bunun ilk netîcesi, eyâletlerde âsâyişi korumak için kapıkullarının her tarafta şehir ve kasabalarda yerleştirilmesidir. Bunlar, o yerlerde yerleşip imtiyazlı bir zümre hâlinde sivrilerek, şehir hayatında mühim içtimâî değişikliklere yol açacaklardır. Diğer taraftan kapıkulunun imtiyazlarından (vergilerden muâfiyet, kadı ve muhtesibin kontrolü dışında kalmak gibi) faydalanmak için yerli Türk-müslüman halkından birçokları, türlü yollarla yeniçeri, sipâhi, çavuş, cebeci sıfatlarını takınmağa başlıyacaklardır. Koçi Bey'e göre „saplama yeniçeriler"in sayısı 200.000'e varıyordu.

Timarlı sipâhi ordusunun çöküşündeki asıl sebebi, Orta Avrupa'da yapılan savaşların zoru ile silâhlarda ve harb usûllerinde yapılması gereken değişikliklerde aramalıdır. Daha Süleyman I. zamanında, daha sonra husûsiyle 1593—1606 Avusturya savaşı sırasında, tüfekli Alman piyâdesine karşı durmak için Osmanlılar gittikçe daha çok tüfekli yaya askerine ihtiyaç duydular. Timarlı sipâhiler, silâh ve teçhizât bakımından değil, teşkilât ve taktik bakımından da modern savaş şekline ayak uyduramıyorlardı. Osmanlı-Avusturya harbi sırasında, kumandanlar, cepheden yazdıkları raporlarda (bk. Cengiz Orhonlu, *Telhîsler*, İstanbul, 1969) devamlı olarak tüfekli yaya askeri istemekte idiler. İşte bunun netîcesindedir ki, devlet, yeniçeri sayısını artırmaya ve sekban-saruca adı altında tüfekli Anadolu leventlerini ücretli asker olarak kullanmaya başladı. Bu leventlerin birçoğu, yeniçeri ocağına devşirmeden veya kul-oğullarından erat bulmak güçlüğü sebebiyle yeniçeri ordusuna katıldılar. Şunu da ilâve edelim ki, aynı devrede yaya ve müsellemler, voynuklar gibi artık işe yaramayan bâzı eski askerî birlikler de kaldırıldı. Bütün kapıkulu sayısı 1475'lerde 13.000, timarlı sipâhi 60.000; 1526'da kapıkulu 24.000, timarlı sipâhi 80.000 olduğu halde, 1610'larda kapıkulu 30.000—40.000'e çıkmış, timarlı sipâhi sayısı ise 20.000'e düşmüştür. Bunun yanında Anadolulu sekbanlar, harb yıllarında dâima ölçüsüz olarak artmıştır. Bu tarihten sonra bu tüfekli-ücretli asker Osmanlı ordusunun bel kemiğini teşkil edecektir. Leventler, yâni topraksız başıboş köy delikanlıları için bir geçim yolu hâlini alan sekbanlık, savaş yıllarında devlet tarafından ziyâdesiyle genişletilen bir meslek hâlini alıyordu. Bu devirde reâyanın silâh kullanması ve silâh yapması yasakları da unutuldu. Tüfek yapımı imparatorluğun her tarafında yayıldı ve ucuzladı. Devlet, eyâletlerde paşaları ve beyleri, kapılarında ücretli sekban bölükleri bulundurmaya teşvik etti. Harp bittiğinde kapısız-ücretsiz kalan, ücreti beğenmiyen veya te'dib edilmek korkusu içinde bulunan sekban bölükleri, kumandanları idâresinde işi eşkiyalığa dökerek köyleri yağma, şehir ve kasabaları *salma* adı altında haraca kesme yollarına saparlardı. İşte bunlar, Osmanlı tarihinde Celâlî diye bilinen grupları meydana getirmişlerdir. 1596—1610 yılları arasında bu Celâlî bölüklerinin Anadolu'yu korkunç bir anarşi içine sürükledikleri, zaman zaman enerjik bir lider etrafında büyük kuvvetler hâlinde devlet kuvvetlerine karşı mücâdele ettikleri görülecektir. Bu devre Anadolu tarihinde *Celâlî Fetreti* adıyla bilinir (Celâlîler hakkında bk. Mustafa Akdağ, *Celâlî isyanları, 1550—1603*, Ankara, 1963; H. Andreasyan, *Bir Ermeni kaynağına göre Celâli isyanları*, *TD*, XIII, 27—42; ayn. mll., *Abaza Mehmed Paşa*, *TD*, XVII, 131—142; H. İnalcık, *Military and Fiscal Transformation, Archivum ottomanicum*, VI; *İA*, mad. KARAYAZICI). Celâlî denince, halk arasında amansız soygun, cinayet ve tahripler akla geliyordu. Paniğe kapılan köylüler topraklarını bırakarak şehir ve kasabalara sığınmaya çalışıyorlar, varlıklı olanlar İstanbul'a, Kırım'a veya Rumeli'ye kaçıyorlardı. *Büyük Kaçgun* diye bilinen bu göç ve başsızlık devresi Anadolu'yu baştan başa tahrib etmiştir.

Yaya tüfekli sekban askeri, savaşta yeniçeriler gibi hizmet ettiklerinden, onlar gibi imtiyazlı hâle gelmek, maaşlı asker olmak isterlerdi. Bu yüzden sekbanlarla yeniçeriler arasında amansız bir rekabet vardı. Yeniçerilerin hâkim bulunduğu pâyitaht ile sekbanların hâkim bulunduğu eyâletler arasında XVII. asırda gördüğümüz çetin mücâdele ve savaşların asıl kaynağı budur. Merkezî hükûmet, eyâletlerde otoritesini kurmak, sekbanları cezâlandırmak veya ortadan kaldırmak için yeniçeri kuvvetlerini kullandığı gibi, pâyitahtta zorbalıkla devlete hükmeden yeniçerileri de bâzan sekbanları teşkilâtlandırmak ve kullanmak sûretiyle te'dib etmeyi veya ıslâhât yapmayı düşünmüştür.

4. *İktisâdî değişiklikler:* Osmanlı Devleti'nin temel askerî yapısının, Avrupa'da gelişen askerî tekniğin zoru altında nasıl değiştiğini ve yeni şartlara uyma tecrübelerinin Osmanlı imparatorluğunda nasıl derin sarsıntılar doğurduğunu yukarıda gördük. XVI. asırda yine Avrupa'da meydana gelen iktisâdî değişiklikler, asrın sonunda Osmanlı imparatorluğunda da derin te'sirler icrâ etmiştir. Avrupa'da millî ekonomilerin merkantilizmi, bir taraftan Asya'da zenginlik kaynaklarına götüren ticâret yollarını kontrol altına alma veya yeni ticâret yolları edinme, diğer taraftan Osmanlı imparatorluğunu gelişen millî sanâyileri için kapitülasyonlar yolu ile tek taraflı açık bir pazar hâline getirme gayesini güdüyordu. Avrupa'nın bu çok taraflı yeni iktisâdî sistemi karşısında, Osmanlıların bundan habersiz, an'anevî görüşte saplanıp kalması, imparatorluk için belki askerî teknikteki muvazenesizlikten çok daha tehlikeli netîceler vermiştir. XVI. asır boyunca Osmanlı imparatorluğu, Orta-Şark'ın Hindistan ve İran ile Avrupa arasında başlıca transit yolu durumunu koruyabilmişti. Portekizlilerin, Hindistan'la Şarkî Akdeniz limanları arasındaki ticâreti kesmek için yaptıkları gayretler boşa gitmişti. Osmanlılar, 1554 yılına kadar Hind Okyanusu'nda Portekizlilerle başa baş bir mücâdele sürdürmüşler, hattâ zaman zaman hücuma geçmişler (1538'de Süleyman Paşa'nın Hindistan'da Cucarât'ta Diu kalesini kuşatması, 1552'de Pîrî Reis'in Hürmüz adasında Portekizlilere taarruzu, 1554'te Seydî Ali Reis'in deniz seferi); Portekizlilerin Aden ve Kızıldeniz'de, Basra körfezi kıyılarında yerleşmelerini önlemişlerdi. 1565'ten sonra Sumatra müslüman sultanının Portekizlilere karşı mücâdele için topçu ve gemici ustaları isteğini Osmanlı pâdişahları iyi karşılamışlar, fakat 1570'ten sonra Akdeniz'deki hâdiselerin hayatî bir ehemmiyet kazanması üzerine teşebbüsü devam ettirememişlerdir. Öbür taraftan Hürmüz'de yerleşen Portekizlilerin bu adayı Hind

malları için bir depo hâline getirdiğini de biliyoruz. İşte bu şartlar altında, XVI. asır sonlarına kadar, Osmanlı imparatorluğu bu zengin ticâretin meyvelerinden faydalanabildi. XVI. asır ortalarında Hindistan'dan Kahire'ye gelen baharatın Okyanus yollarının açılmasından önceki miktarda olduğu hesaplanmıştır (F. Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean world in the Age of philip II*, New York, London, 1973, s. I, 545—569; M. Yakub Mughul, *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası 1517—1538*, İstanbul, 1974). Bu baharatın bir kısmı Venediklilerce Orta Avrupa için alınmakta olduğu gibi, bir kısmı da Bursa ve İstanbul üzerinden Balkanlara ve Şarkî Avrupa'ya götürülmekte idi. Bu ticâretten müslüman tüccarlar, Tuna üzerinde ve Kırım'daki limanlara kadar yayılarak büyük kazançlar sağlamakta idiler. Asrın ortalarında Avrupa baharat ticâretinin en büyük mümessillerinden Mendes Yahudi âilesi İstanbul'a yerleşmişti. Osmanlıların bu dünya ticâretinde, zaman zaman Lizbon'u kaygıya düşürecek bir rekabet yapabildikleri bugün tesbit edilmiş bulunmaktadır (bk. Braudel, göst. yer.). Orta-Şark için Hind ticâret yolunun kesin olarak kapanması, Hind Okyanusu'na 1590'dan sonra Hollandalıların ve İngilizlerin hâkim olmaları netîcesinde olmuştur. XVII. asır başlarında baharat, Osmanlı topraklarına Avrupa yoluyla gelmeye başlıyacaktır. Bu, devlet hazinesinin gümrük geliri olarak büyük bir kayba uğraması ve aynı zamanda imparatorluk içinde müslüman tüccarların faâliyetlerinin daralması demekti. Bundan sonra garp ticâretinin ehemmiyet kazandığı ölçüde Osmanlı tebaası gayrımüslim tüccar ön plana geçecektir.

İngilizlerin şimâlden Rusya üzerinden şarka yeni bir ticâret yolu açmak için XVI. asır ortalarından beri harcadıkları çabalar da, Osmanlı bölgesi için zararlı netîceler vermiştir. İngilizlerce *The Muscovy Company*'nin kuruluşu Moskova'yı garbın yünlü kumaş, çelik ve silâhı için bir ticâret merkezi hâline getirmeğe başlayınca, Deşt-i Kıpçak, yâni Karadeniz şimâlindeki bölgeler ticâreti de Osmanlılar için zayıflamıştır. Bundan sonra Osmanlılar, kürk ticâreti inhisarını elinde tutan Moskova ile ticârette daha çok kıymetli mâden kullanmak zorunda kalacaklardır. Moskova'nın milletlerarası ticârette ehemmiyet kazanması ve Asya Türkleri için çekici bir merkez hâline gelmesi, siyâsî bakımdan da Kırım ve Osmanlı imparatorluğu aleyhine olmuştur.

Osmanlı imparatorluğu için İran ticâreti, husûsiyle ipek ticâreti, büyük bir ehemmiyet taşımakta idi. En mühim sanâyi kollarından biri olan ipekli dokumalar, ağır kemhalar, Amasya, Bilecik, Bursa, Diyarbekir, Mardin ve Haleb'te iç ve dış pazar için geniş bir iktisâdî faâliyete yol açmakta idi. İran'ın Hazer Denizi cenûbundaki vilâyetlerinden gelen makbul İran ipeği, garplı tüccarların Osmanlı pazarlarında en çok aradıkları bir maldı. Bu ipek ticâreti, İran'la yapılan harpler sırasında duraklayınca, yalnız Osmanlı hazinesi değil, ticâret de ciddî bir buhrana mâruz kalıyordu. İran ipek ticâreti, XVI. asır sonlarında İran Şahı Abbas'ın aldığı bâzı tedbirler (ipeği Avrupalılara doğrudan doğruya satmak için inhisar koyması ve İran'ın cenûbunda Bender-Abbas adı ile yeni kurduğu limandan ihrac etmesi) yüzünden, Osmanlı devleti için, hiç olmazsa belli bir devrede, kaybedilmiş oldu (bk. H. İnalcık, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, 1951, XV 629—690).

Netîce olarak XVII. asır başlarında Osmanlı devleti, dünyanın büyük ticâret yolları dışında bırakılmış oluyordu.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (HALİL İNALCIK.)

XVII. Asır: Bu asırda imparatorluk tarihinde içtimâî, iktisâdî, siyâsî ve askerî sâhalarda büyük değişiklikler görülür. Asrın başında en geniş sınırlara sâhip olan imparatorluk, asrın sonunda şarkta Azerbaycan, Dağıstan, Cibal, hattâ Gîlân üzerindeki hâkimiyet hak ve iddialarını bir yana bırakmış, Zagros dağlarının tabiî hudutlarına çekildiği gibi, garbta da Tuna'nın cenûbuna kadar gerilemek zorunda kalarak, Avrupa ve dolayısı ile dünya siyâsetindeki üstünlüğünü kaybetmeğe başlamıştı. Şimâlde ise, Kıpçak Türkleri ile alâkalı tasavvurlarını terk ile Bucak'tan Astırhan'a kadar uzanan Türk illerini Slavlara bırakmağa mecbur olmuştu (H. İnalcık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, *Belleten*, Ankara, 1948, XII/46, 349-402).

İmparatorluğu meydana getiren kavimler: XVII. asrın başında üç kıt'ada hüküm sürmekte olan Osmanlı İmparatorluğu bir çok kavimleri bünyesinde barındırıyordu. Bâzı tarihçiler buna *Pacta ottomanum* diyerek *Pacta Romanum*'a benzetmektedirler.

Bu toplulukları imparatorluğa yardımcı ve tâbi kavimler diye ikiye ayırmak yerinde olur.

A- Yardımcı Kavimler: I. Kırım Tatarları. Bunlar şimâlde Ruslara ve Polonyalılara karşı bir serhad teşkil ediyorlardı. Irk ve din bakımından Oğuz Türkleri ile akraba olduklarından imparatorluğun müdâfî güçlerinden biri idi. Bundan dolayı Kırım'da Osmanlı İslâm-Türk kültürü, medreseleriyle, tekkeleriyle kök salmış olup, meselâ Bahçe-Saray'da, İstanbul, Bursa ve Edirne'de gelişen kültürle her bakımdan kıyaslanabilecek bir kültür tekâmül etmişti. Osmanlı tarzında edebiyat, mûsikî ve tasavvuf hayatı Kırımlılar üzerinde derin te'sirler yaptı. Siyâsî sâhada da büyüyen Rus tehlikesi Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaşmasını gerektirdi. Osmanlı Devleti, onlardan sâdece Rusya ve Lehistan'a karşı değil, Avusturya ve İran'a karşı da faydalandı. Ancak Osmanlı serdarlarının, Kırım hanlarına maiyetlerindeki bir kumandan muâmelesi yapmaları ve Dîvân-ı hümâyûnun zaman zaman Kırım hanlığını bir vilâyetmişcesine değerlendirmek istemesi, bu asırda Kırımlılar arasında karşı fikirlerin doğmasına yol açtı. Daha asrın başında Mehmed Giray II.'ın isyânı ile başlayan bu muhalefeti, İstanbul ancak ciddî tedbirlerle önleyebildi. Bora Gazi Giray ve Canbek Giray İstanbul'a mutî' hanlar olmakla birlikte, Mehmed Giray II., oğlu Şahin Giray ve torunu Saâdet Giray, Nogay ve Don Kazaklarına dayanarak Osmanlı hâkimiyetine karşı cephe aldılar. Bu parçalanmadan yararlanan Rus Kazakları, Kırım ve Osmanlı topraklarına tecavüz ederek 1612'de Ahyolu'nu, 1614'te Sinob'u, 1625'te İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmalayıp yaktılar. 1637'de ise, Azak kalesini ellerine geçirerek beş yıl muhafaza edebildiler. İslâm Giray III. (1644-1654)'ın hanlığı Osmanlı-Kırım münâsebetlerinin yeniden düzeldiği bir devir oldu. Nitekim Zaporog Kazaklarının Kırım hanlığı aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne bağlanması onun zamanında gerçekleşmiştir.

Onun Lehistan seferleri, Osmanlı Devleti'nin şimâldeki siyâsetine yön verdiği gibi, Köprülüler zamanında, bu daha da açık bir hal aldı. Kamaniçe seferi ile Lehistan'dan Podolya alındıktan sonra Ukrayna'ya da hâkim olmak temayülü kendini gösterdi. Bu yayılma 1678'de Ruslar ile Osmanlılar arasında ilk büyük muhârebeye sebep oldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu Murad Giray'ın Kırım kuvvetleriyle birlikte Cehrin (Cigrin) kalesini feth etmesinden sonra Kazaklar Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar ise de, bu uzun sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan Orta Avrupa'dan çekilme, şimâle de intikâl etti. Böylece bütün kazançlar kaybedildiği gibi, Mukaddes İttifak'a giren Ruslar, Kırım ve Azak'a tecâvüze başladılar. 1671-1704 arasında dört defa han olan Hacı Selim Giray devrinde Kırımlılar âdeta Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarıcıları oldular. Önce Rusların Kırım'a taarruzlarının durdurulması, sonra da Besarabya'ya giren Lehlilerin bu bölgeden çıkarılmaları, Osmanlı Devleti'ni ferahlattı. Bundan başka 1688'de Kırım kuvvetlerinin, Balkanlarda Kosova'da ve Kaçanik Boğazı'nda Avusturya ordularını püskürtmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun iki yüz yıl daha Balkan yarımadasında hâkimiyetini devam ettirmesine imkân sağladı. Selim Giray'ın bu desteği, onu imparatorluğun idâresinde de söz sahibi yaptı. O, Mukaddes İttifak'a karşı sürdürülen savaşın sevk ve idâresinde, birlik ve devamlılık sağladı. Hattâ sık sık değişen sadrâzamların seçilmesinde dahi, onun sözü geçerli oldu.

II. Boşnaklar: Müslümanlık Türklerle birlikte Bosna'ya girmiş ve burada yayılmaya müsâit bir zemin bulmuştu. Bogomil mezhebinde olan ve çetin mücâdeleler içinde yetişen, Macaristan'ı ve Macarları iyi tanıyan Boşmaklar, sür'atle islâmlaşarak imparatorluğun Macaristan serhaddinde başlıca desteği olmuşlar, sâdece Bosna'da değil, Macaristan'ın Türk hâkimiyeti bölgesinde de idâreyi ellerine almışlardı. Hıristiyan Boşnaklardan devşirilenler ise, kapu kulları arasında büyük bir yekûn tutuyordu. Bunlardan sadrâzamlığa kadar yükselen 11 devlet adamı vardır. İlk Bosna beylerbeyi de yine bir Boşnak olan Sokullu Mehmed Paşa idi. Osmanlı-Türk kültürü bu ülkede Gazi Husrev Bey (1506-1512 ve 1520-1542)'in kurduğu te'sislerle köklü olarak yerleşti. Boşnakların Macaristan'da üstünlükleri Viyana muhâsarasına kadar sürdü. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu adına kendi vatanlarını müdâfaa ettiler. Bosna ilk defa 1697'de Prens Eugène de Savoie kumandasında bir Avusturya ordusunun taarruzuna uğradı. Saray-Bosna varoşlarının yakıldığı bu saldırıdan sonra, Karlofça andlaşması ile Sava nehrinin alt yatağındaki Slovenya ile komşu topraklarını da Avusturya'ya bırakmak zorunda kalan Bosnalılar, buraları ancak 1739'da geri alabildiler.

III. Arnavutlar: Uzun savaşlardan sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Arnavutlar arasında islâm dini, iki yoldan, ya Arnavut kızlarıyla evlenen Türk sipâhileri veya devşirilen Arnavut beyzâdelerine mensup kabîlelerin bu dine girmeleri sûretiyle yayılmıştır. Müslüman olan Arnavutların Osmanlı idâresine destek olmalarına mukabil katolik veya ortodoks Arnavutlar, Osmanlı hâkimiyetine karşı XVII. asırda da mukavemete çalıştılar. 1593-1606 Avusturya savaşları sırasında yarısı islâmlaşan Dukagin-Oğullarının hıristiyan kolu Papalık'tan yardım talebinde bulundu. 1602'de ise, Yanya'daki hıristiyan Arnavutlar, Venedik senatosuna baş vurarak sahil kesiminin Venedik'e ilhâkını teklif ettiler ise de, senato sulhu korumak düşüncesiyle bu teklife kulak asmadı (Zinkeisen, *Gesch. d. Osm. Reiches*, Gotha, 1885, III. 624). 1611'de bir Rum papazın kışkırtmasiyle Yanya'daki Türkleri ve müslüman Arnavutları katliâma teşebbüs eden hıristiyanlar muvaffak olamadılar. Klementilerin isyânını ise, 1637'de Duca Mehmed Paşa bastırmıştır. 1684'te Venedik'in mukaddes ittifak içinde savaşa katılmasıyla Arnavutluk'ta yeni bir cephe teşekkül etti. Hıristiyan kabîlelerden Pipoleri, Kuççi, Belopavliyi v.b. kabîleler Venediklilerle işbirliği yaptılar. İşkodra vâlisi Süleyman Paşa'nın bunlara karşı giriştiği hareket neticesiz kaldı. Avusturyalıların 1688'de Belgrad'ı alıp, 1689'da Üsküb'e girmeleri üzerine âsî Arnavutlar Avusturyalılarla işbirliği ettiler. Selim Giray kumandasındaki kuvvetlerin Kosova'da ve ardından Kaçanik Boğazı'nda Avusturya ordularını yenmeleri üzerine bunların bir kısmı dağıldı. Yakalananlar yine bir Arnavut olan Koca Halil Paşa'nın emriyle öldürüldüler. Prizrin'de toplananlar ise, Avusturya ordusu ile berâber Arnavutluğu terk etmek zorunda kaldılar. 1690'da Avlonya ve Kanina'yı

işgal eden Venediklilere karşı Koca Halil Paşa serdarlığında Rumeli beylerbeyi Cafer Paşa, İşkodra beyi Süleyman Paşa, Prizrin ve Dukagin sancakları mutasarrıfı Mahmud Bey-zâde Mahmud Paşa kumandasındaki birlikler başarılı bir sefer yaparak bu bölgeden Venediklileri attılar. Burada Venediklilerle işbirliği yapan Arnavutlar, verdikleri söz ve teslim ettikleri rehineler karşılığı afv olundular (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 135). Halil Paşa'nın 1692'de İnebahtı üzerine yaptığı sefer ise bir netice getirmedi. Bununla berâber, Arnavutluk cephesindeki bu mukâvemet, 1699 Karlofça andlaşmasında sâdece Preveze limanının Venedik'te kalmasını sağladı. Müslüman olan ve Osmanlı hizmetine giren Arnavutlar memleketlerini âsî ırkdaşlarına ve Venediklilere karşı korudukları gibi, içlerinden 31 de sadrâzam yetiştirmişlerdir (İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1955, IV, 528).

Araplar: Basra körfezinden Fas'a kadar uzanan sâhada oturan, coğrâfî mevkiî ve içtimâî yapıları farklı bulunan Araplar, Osmanlı idâresinin tutumu dolayısıyla her yerde değişik bir gelişme göstermiştir. Bunlardan Irak halkı XVII. asırda bugün de yaşayan Arapça ağızlara göre Maslavî (Musul) Bağdadî ve Basravî olmak üzere üç mıntıkada mütâlaa olunabilir. Halkı bakımından XVII. asırda bu sâha mütecânis değildir. Meselâ Huvayze, Şammar, Banî Ducayl, Zebid ve Banî Lâm aşîretleri devlete karşı isyan ederlerken, Müntefik şeyhleri Osmanlı merkezî idâresine bağlı kalmışlardır. Türk-Osmanlı kültürünün hâkim olduğu Musul ve Bagdad ise, diğer Osmanlı şehirlerinden ayırt edilemeyecek bir gelişme göstermişlerdir (Abbâs ʿAzzâvî, *Tarîḫ al-ʿIrâḳ*, Bağdad, 1949-1953, IV-V., tür. yer.; ayn. mll., *Tarîḫ al-adab al-Turkî fi 'l-ʿIrâḳ*; İsmet Parmaksızoğlu, *Türk Eğemenliği Döneminde Bağdat'ın Topoğrafyası, Atatürk Konferansları*, XV). Bu asırda Irak halkı Anadolu'da ve imparatorluk merkezinde kendini gösteren içtimâî hâdiselerin te'sîri altında kalmış, nitekim Anadolu'da baş gösteren Celâlî isyanları bu eyâlete de aksetmiştir [*İA*, mad. BAGDAD].

Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli cephelerdeki meşguliyeti, diğer taraftan dünya ticâret yollarının imparatorluk dışına kaymasına rağmen değerini kaybetmemiş olan Basra, zaman zaman, İranlıların ve çöl kabilelerinin ihtiraslarını kamçılamıştır. Efrâsyâb Paşa'nın Basra vâliliği ile bu bölgede yeni bir mahallî beyliğin doğduğu görülür (Muḥammad al-Ḥaṣṣâl, *Târîḫ al-İmarât al-Afrasyâbiya*, Irak Bilim Akademisi Yayınlarından, 1961). Bu âileden Hüseyin Paşa'nın şehirde büyük bir câmi yaptırdığı, Kurna'yı tahkim ederek Basra surlarını Şattü 'l-Arab'a kadar uzattığı, yabancı tüccarların mallarını depolamak üzere Kapan (Antrepo) semtini meydana getirdiği bilinmektedir [bk. mad. BASRA]. Ayrıca Bögürdelen (Bukurdelan) kalesiyle de şehri emniyet altına alan, böylece kendini güçlü gören Hüseyin Paşa, tâbi olduğu Bagdad vâlisine isyan etmişse de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından 1667'de te'dib edilmiştir. Efrâsyâb oğullarının nüfuzları izâle olunduktan sonra Basra ve Şat çevresinin önce Müntefik şeyhi Mânî', daha sonra Huveyze hanı Farac Allah Ḫân tarafından işgal edildiği Şammâr, Banî Ducayl, Zubayd ve Banî Lâm gibi aşîretlerin ayaklandıkları görülür (tafsilât için bk. Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1966, II, 52-79). Osmanlı Devleti, Avusturya harpleriyle meşgul bulunduğundan Kurna ve Basra'nın yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanması, ancak Daltaban Mustafa Paşa'nın 1700/1701 seferleriyle mümkün olmuştur (aş. bk.). Bagdad'ın kaderine bağlı bulunan Musul da, XVII. asırda bir süre İran hâkimiyetinde kalmıştır. Şâh Abbâs Bagdad'ı işgal ettikten sonra Karcıgay Ḫan kumandasındaki bir kuvveti, 1624'te Musul üzerine sevk etti. Kerkük [b. bk.] ve Musul [b. bk.] kan dökülmeksizin İranlıların eline geçti. Ancak, Safevîler buraya Bagdad'tan da daha az hükmedebildiler. 1625'te Sipâhi küçük Ahmed'in 500 kişilik bir kuvvetle Musul önüne gelmesi üzerine Kasım Han şehri boşalttı (al-Kis Sulaymān sā'ig al-Mavṣili, *Tārîḫ al-Māvṣil*, Kahire, 1923, s. 268 v.d.). 1667 zelzelesi de şehirde büyük hasar yaptı.

Mısır'ın fethiyle Osmanlı hâkimiyetine giren Yemen, Osmanlı merkezî idâresinin Umman ve Hind Denizi üzerindeki tasarılarından vaz geçmesi üzerine, XVII. asırda yarı müstakil bir hal almıştı (D. M. İsâ Şalaḥiya, *al-ʿOṣmāniyūn fî Canūb al-cazîrat al-ʿArabiya*, Bingazi, 1977; *Yemen Salnâmesi*, San'â, 1324).

İmparatorluğun en cenûbundaki Habeş eyâleti ise, XVII. asırda merkezî idâre için ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu eyâlete umûmiyetle Mısır'da sancak beyliği yapmış kimseler vâli olarak tâyin edilirken, XVII. asırda bunların Dergâh-ı âli kapucubaşıları arasından seçildiği görülür. Bunlar, Habeş hükümdârının, Zeydî Yemen imamlarıyla, Hind imparatorlarıyla hattâ, Portekiz, İspanyol, Hollandalı ve Fransız sömürge öncüleri Capucin veya cizvit papazlarıyla münâsebet kurmalarına XVI. asırdaki gibi mâni olmuyorlardı. Ayrıca Tigre eyâleti ile bir zamanlar Osmanlı paşalarının oturdukları Debarca da elden çıkmıştı. Bu asırda Habeş eyâleti sâdece Kızıl Denizi kıyılarına inhisar ediyor, Paşa sancağı Massavva ile Paşa nâibi sancağı olan Sevvakin'den ibâret bulunuyordu. Habeş eyâletinin başlıca gelir kaynağı olan gümrük kazançları da düşmüştü. Böylece Osmanlı Devleti XVII. asırda Hind Okyanusu, Umman Denizi ve hattâ Kızıl Deniz ve bu denizleri çevreleyen karalar üzerindeki tasavvurlarından ve teşebbüslerinden vaz geçmiş bulunuyordu (Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974),

Osmanlı Devleti'nin Suriye ile alâkası, Mısır ve Arabistan'ı murakabesi altında bulundurmak, saray ve harp masraflarının karşılanması için buradan elde ettiği gelirleri sağlam tutmaktı. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa zamanında Suriye, Halep, Şam, Trablus ve Sayda eyâletlerine bölünmüştü. Suriye'nin büyük bir kısmı sâliyâne olarak müzayede ile arttırana verilen vazifeler hâlinde idâre edilmiştir. Trablus ve Sayda eyâletleri tamamen sâliyâne mütâlaa edildiğinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun umûmî askerî gücünün dışında bırakılmıştı. Şam ve Halep eyâletleri kısmen sefer-i hümâyunlarda yer almakta idi. Bu dört eyâletin vâlileri belli başlı şehirlerin, ticârî hayatın, Şam vâlileri ise, ayrıca hac yolunun emniyetini sağlamaktan mes'ul idiler. Memleketin içi Memlûklar devrinde olduğu gibi mahallî beylere, Türkmen, Bedevî, Tiymanî, Mütevalî, Dürzî ve Nusayrî emîrlerinin kontrolüne bırakılmıştı. Suriye'lilerin XVII. asırda Osmanlı Devleti'ne karşı takındıkları tavır, yerli emîrlerin Türk hâkimiyetine boyun eğmeme gayretleri ile doludur. Başta Suriye istiklâlinin öncüsü Emîr Fahreddin (1583-1635) [bk. mad. DÜRZÎLER] ile Benî Harfuş, Benî Mansur, Baalbek ve Bikaʿ emîrleri yerli halkın sempatisini kazandılar. Bunlar aynı zamanda Ümit Burnu yolunun açılmasına rağmen Hindistan ticâret yolunun korunmasında, Sayda ve Trablus limanları ile Irak, Anadolu ve Akdeniz ticâreti arasında bir merkez olan Haleb'in eski ticârî ehemmiyetini devam ettirmekte başarılı adımlar attılar.

Hicâz, bu yüzyılda Şerif unvânını taşıyan ve Hazret-i Hasan soyundan emîrlerin kendi aralarında yaptıkları iktidar kavgalarına sahne olmuştur. Osmanlı merkezî idâresinin zayıflaması, Hicâz işlerine Mısır ve Şam vâlilerinin müdâhalelerine imkân hazırlamıştı. Bu da Şerif emîr-zâdelerinin birbirlerini devirerek Mekke emâretini ele geçirmek için mücâdelelerine yol açtı. Yemen'deki âsî Zeydî imamların da, bu emîrleri zaman zaman desteklemeleriyle durum, daha da çıkmaz bir hâle geldi. Bunlar arasında en cür'etlisi 1666'da babası Zeyd'in ölümü üzerine kardeşiyle birlikte şerifliğe getirilen ve kısa bir süre içinde duruma hâkim olan Şerif Sa'ad'dır. O, Yemen'den getirdiği kuvvetlerle Cidde'yi bastığı gibi, tavaf esnâsında Emir-i Hac Hasan Paşa ile muhârebe ederek gönderilen Surre'yi de gasp etmişti. Şam vâlisi Sarı Hüseyin Paşa, üzerine gönderilince, Şerif Sa'ad fazla direnmeyerek hükûmete sadakatini arzetmiş, kendisine Vize ve Kırklareli sancakları dirlik olarak verilmiştir. Urban üzerindeki nüfûzu gözönünde tutularak 1692'de ikinci defa şerifliğe tâyin edildi ise de, 1694'te Mısır vâlisinin raporları üzerine azledildi. Sa'ad, Yemen'den sağladığı kuvvetlerle Mekke'yi basarak yerine getirilmiş olan Abdullah'ı Mısır'a kaçmak zorunda bıraktı. Ancak hükûmete sâdık kalacağına söz vermesi üzerine, imparatorluk da Avrupa yakasında muhârebelerle meşgul olduğundan, onu üçüncü defa şerifliğe tâyin etmek mecbûriyetinde kaldı.

Mısır, Osmanlı İmparatorluğu için ehemmiyetli gelir kaynaklarından biri idi. XVII. asır, yerli Kölemen beylerin, yâni Kasımiye, Fikariye Kölemenleri ve Yeniçeri-Azep ocaklarının nüfuz kavgaları ile doludur. Osmanlı devlet nüfûzu, husûsiyle Kölemenlerin ortadan kaldırılmaması yüzünden eyâlette bir türlü te'sis edilememişti. Kölemenlerin, Yavuz Selim'in burayı fethinden beri yaşatılmasında başlıca âmil, buraya gönderilecek bir Osmanlı paşasının derhal istiklâl iddiasına kalkışmasını önlemek olduğu fikri tarihçilerde hâkimdir. Nitekim Hain Ahmed Paşa ve Mehmed Ali Paşa hâdiseleri bu görüşü doğrular. Mısır'da Osmanlı hâkimiyetine karşı yerli mukavemetini, bu asırda Şeyh Mukle temsil etmiştir. Seyyid Mehmed Paşa bu âsî emîri, Mısır ümerası arasına aldığı halde, boyun eğmemesi üzerine onu itlâf etmek sûretiyle sükûnu te'min edebilmiştir. Ancak Mısır'da mütegallibenin ortadan kaldırılması hiç bir zaman mümkün olamamıştır. Mısır'a tâyin edilen vâlilerden Gürcü Mehmed Paşa, Silahdar Mehmed Paşa ve Ali Paşa, zamanlarında hükûmet nüfûzunu sağlamışlardır. Hacı İbrahim Paşa, Maksud Paşa, Çelebi İsmail Paşa ise, mütegallibe Kölemen beyleri, Yeniçeri ve Azeb serdarları elinde, ya vâlilikten atılmışlar veya yok edilmişlerdir. XVII. asrın sonlarında ise vilâyet önce Ahmed ve sonra da Ali Ağaların hükmü altına girmiş ve nihâyet Kölemen İsmail Bey idâreye hâkim olmuştur. Ancak onun 1101 (1690)'den sonra ölümü üzerine Ali Paşa hükûmet nüfûzunu tekrar iâde edebilmiştir. Bu asırda Osmanlı sarayı ve hazinesi için çok değerli sayılan Mısır gelirinin gönderilmesi de bu tagallüp hâdiseleri yüzünden zaman zaman aksamıştır.

Trablus-Garb'a gelince, XVII. asırda bu eyâletin merkezi olan Trablus şehri ahâlisini çoğunlukla Anadolu ve Rumeli ile Akdeniz adalarından gelen halk teşkîl edip, yerli pek azdı. Türk levend ve korsanlarının yerli kadınlar ile korsanlıkta ele geçirilen kadınlardan, doğan ve kuloğulları denen askerî sınıf, kulağasının yâni Baş-ağa'nın buyruğunda Trablus'tan başka Fizan ile Barka'ya kadar uzanan bütün eyâlete de hâkim idi. Bu eyâlette âsâyiş ve Afrika içlerine uzanan kervan yollarının emniyetini sağlamak da vazifelerindendi. Bunlara dayanarak 1603'te Sefer Ağa, dayı seçildi. Kapudan-ı derya Halil Paşa 1624'te yaptığı Akdeniz seferinde Sefer Dayı'yı tatlı dille baştardaya almış ve demire vurdurmuştu. Daha sonra da muhakeme edilerek idâmı üzerine, Trablus'ta tekrar vâliler devri başlamıştı (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 115). Ama 1625'te yeniden dayılık sistemi hâkim olmuş ve Ramazan Dayı'dan sonra Sakızlı

bir dönme olan Mehmed Ağa bu mevkıe yükselmişti. Onun ve dâmâdı Osman Paşa'nın hem dayı, hem de beylerbeyi sıfatıyla Trablus-Garp'taki idâreleri zamanında bu eyâlet huzur içinde yaşamıştır. 1669'a kadar süren bu devirde, husûsiyle Girit harplerinin yarattığı boşluktan yararlanan Trablus'lu gemiciler memleketlerine büyük gelir sağladılar. Bunlar, Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız ticâret gemileri için büyük bir tehlike teşkil ettiklerinden, Trablus 1676'da İngiltere, 1685'te de Fransa donanmaları tarafından topa tutuldu.

Tunus eyâletine gelince; burada da Yeniçeri Ocağı'nın vâlilere tegallübü görülmektedir. Yeniçeriler bu asırda İstanbul'dan gönderilen vâlileri bâzan ülkeye kabûl etmeyecek kadar serkeşliklerini arttırdılar. *Amîr al-avṭān*'a mensup olan Hafsa Mehmed Paşa ile Mısırlıoğlu İbrahim Paşa bu şekilde red edilen vâliler arasındadır. 1591'de yeniçerilerin ayaklanmaları sonunda Ağa divanı basılmış ve bütün üyeleri öldürülmüştür. Bu hâdise üzerine yeniçeriler, bölükbaşılarından İbrahim Ağa'yı dayı seçtiler. Böylece Tunus'ta dayılar idâresi başladı. Onun yerine geçen Osman Ağa ile 1610'da dayı olan Yusuf Ağa zamanında Tunus'ta âsâyiş sağlandığı gibi, İspanya'dan çıkarılan müslümanlar da buraya yerleştirildi. Ancak merkezden gönderilen beylerbeyi ve emîrü'l-evtan unvânını taşıyan sancak, yâni Tunus beyi ile dayılar arasındaki nüfuz rekâbeti, Tunus'ta zaman zaman huzuru bozan unsurlar olmuştur. Meselâ Mısırlıoğlu İbrahim Paşa böyle bir anlaşmazlık sonunda Tunus'a alınmadığı gibi, 1676'da Hafsa Mehmed Paşa da, Tunus divanınca seçilmesine rağmen ülkeye girememiştir. Her ne kadar o, 1678'de Tunus vâliliğine tâyin edilmişse de, hiç bir nüfûz kuramamıştır (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, nşr. A. Refik, İstanbul, 1928, I, 655).

Osmanlı merkezî idâresi XVII. yüzyılda Cezayir üzerinde nüfûzunu gittikçe kaybetmişti. Cezayir'de 1587'den 1659'a kadar üçer yıllık aralarla tâyin edilen paşalar devrini, âğaların tegallübü (1659-1671) tâkip etmiş 1671'den itibâren eyâlete dayılar hâkim olmuşlardır. Bu eyâlette hâkim olanlar, pâdişâhın hükümranlık hakkını tanımakla birlikte, müstakil hükümdarlar gibi hareket etmekten geri kalmamışlardır. Re'sen harp ve sulh yapmak hakkına sâhip beylerbeyiler, vâliler, ağalar ve dayılar âdeta birer Cezayir hükümdârı idiler. Eyâlette yeniçeri, denizci ve kuloğulları olmak üzere, üç kuvvet rekabet hâlinde idi.

Beylerbeyiler, kuloğullarına ve Kabiliye'den toplanan züav adındaki yerli askere dayanarak yeniçerilerin nüfûzunu kırmayı, bütün Berberistan'ı içine alan bir devlet kurmayı tasavvur etmişlerse de, asrın ortalarında Halil Ağa'nın darbesi ile iktidar tamamen yeniçerilerin eline geçmiştir. 1659'dan sonra Cezayir'de beylerbeyilerin hiç bir nüfûzu kalmadı. Ağalar devri ise, denizcilerin ve kuloğullarının onlara boyun eğmemeleri yüzünden bir anarşi devri oldu. Ağalardan hiç biri yatağında eceliyle ölmedi. 12 yıl sonra da 1671'de iktidar denizcilere geçti. Bu sırada Osmanlı merkezî idâresi Cezayirlilere karşı sert bir tutum takındı. Ancak her hangi bir müdahalede de bulunmadı. Sâdece Köprülü Mehmed Paşa, Cezayir ağası Halil Ağa'nın Osmanlı vâlisi Ali Paşa'yı bir kalyona koyarak İzmir'e göndermesi üzerine, Cezayirlilere bütün Osmanlı kıyılarını yasaklamış, zahire almalarını ve levent toplamalarını men etmişti. Bu sert tedbir karşısında Cezayirliler aman dilemişler ve Fâzıl Ahmed Paşa zamanında Kapudân-ı deryâ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kefil olması üzerine kapucubaşı İsmail Ağa iki tuğ ile Cezayir beylerbeyi olmuşsa da, ağalar onun vâliliğine pek fırsat vermemişlerdi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, I, 469). Bu durumda Osmanlı hükûmeti daha önce Tunus'ta başlatılan dayı idâresini Cezayir'e de teşmil etti ve denizcilerin çıkarttıkları bir kıyam sonunda 1671'de Hacı Mehmed Ağa, ilk Cezayir dayısı oldu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun vâliliği durumuna yükselen Cezayir dayılığı, 1830'da Fransa tarafından işgal edilinceye kadar muhtar bir ülke hâline geldi. Dayıların en meşhurlarından biri, daha sonra Osmanlı hizmetine girerek kapudân-ı deryâ olan Mezemorta Hüseyin Paşa [b. bk.]'dır. Bu zat, Dayı Mehmed'in dâmâdı, Baba Hasan Dayı'yı 1684'te öldürerek yerini almış ve o sırada Cezayir'i abluka eden Amiral Duguesne'e mukavemet edip Cezayir'i kurtarmıştı. 1689'da ise dayılığa İbrahim Hoca seçilmiştir. Cezayir donanması, Tunus gemilerinin de katılmasıyla gerek Akdeniz, gerek Atlas Okyanusu deniz ticâret yolları için tehlikeli bir unsur olmaya bu asırda da devam etmiştir. Akdeniz'de ticâretin selâmeti için Osmanlı Devletiyle ticâret andlaşmaları yapan İngiltere, Fransa ve Hollanda, imparatorluk merkezî idâresinin bu asırda düştüğü aczi göz önünde tutarak Cezayir'le doğrudan doğruya anlaştılar.

İlk önce 1619'da Fransa bir andlaşma yaptı (Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. Ata Bey, İstanbul, 1335, IX, 30, 32). Onu, İngiltere'nin Cezayir ve Tunus'la yaptığı andlaşma tâkip etti (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 400). Daha sonra da Hollandalılar Cezayirle anlaşmak zorunda kalmışlardı. Cezayir Ocağı da Tunus ve Trablus Ocağı ile birlikte imparatorluğun Akdeniz'deki askerî harekâtına katılmıştır. Husûsiyle önce Girit, 1683'ten sonra Venedik harplerinde, dayıların kumandasında değişik sayıda kadırga, kalyon, borton ve çektiri ile Osmanlı Donanması saflarında yer almışlardır.

İmparatorluğun Kırım'dan Bosna ve Cezayir'e kadar uzanan hâkim unsûrunu Türklerin teşkil ettiği Anadolu ve Rumeli'yi çevreleyen bu yardımcı ve müslüman milletlerin, cemâatlerin, Emir Fahreddin

hareketi hariç, Osmanlı Devleti'nin yüksek otoritesine karşı bir tutumları olmamıştır. Bu eyâletlerin imparatorluk merkeziyle münâsebetlerinin iyileşmesi veya bozulması merkezî idârenin tutumuna veya gönderilen vâlilerin dirâyetlerine bağlı kalmıştır. Eyâletlerin bu asırdaki tarihleri kendi içtimâî yapılarına göre zaman zaman mahallî iktidar çekişmeleriyle geçmiştir. Bagdad hariç, bu eyâletlerden hiç biri, yabancı bir devletin müdâhalesiyle de karşılaşmamıştır.

B- Tâbi Kavimler: Bunlar imparatorluk dâhilindeki gayri müslim unsurlardır. Bunlardan Macarlar, XVII. asır boyunca imparatorluk içinde bir mes'ele teşkil etmişlerdir.

Asrın başında Macaristan toprakları, "Osmanlı Macaristan"ı denilen Budin, Kanije, Temeşvar v.b. eyâlet ve sancakları, Avusturya ile Erdel arasında bulunan Orta Macaristan ve Macarların çoğunlukta bulundukları Erdel beyliğinden ibâretti.

Bu topraklar üzerinde hem Osmanlı İmparatorluğu, hem de Avusturya hak iddia etmekte olduklarından, yerli Macar halkı bu iki büyük gücün baskısında bulunmakta, devrin din kavgalarından da müteessir olmakta idi.

Osmanlı idâresinin dinî müsâmahasına karşılık, bilhassa mutaassıp bir katolik olan Avusturya imparatoru Rudolf, protestan Macarlara karşı amansız bir mücâdeleye girişmişti.

Asra girerken Osmanlı Devleti ile Avusturya imparatorluğu bu hâkimiyet dâvasından dolayı harp hâlinde idiler. Mehmed III.'in Eğri (Eger/Erlau) kalesini zaptetmesine, Haçova (Keresztesmezö)'da Arşidük Maksimilyen ile Erdel kıralı Zsigismund Batori kuvvetlerinin 27 teşrin I. 1596'da yenilmelerine rağmen, kat'î galibiyet sağlanamamıştı. Savaşlar 1606 teşrin II. başlarında imzalanan Zsitvatorok andlaşmasına kadar sürdü. Ancak bu andlaşma da Macaristan'a tam bir huzur getiremedi. Avusturya imparatorlarının Erdel üzerinde yükselen hâkimiyet iddiaları yüzünden, iki devlet arasındaki anlaşmazlık asrın sonuna kadar devam etmiştir. Zsitvatorok andlaşması 1616 haziranında ve 1628 kânun II.'unda iki defa yenilenmiştir. Bu arada Erdel'de bâzı gelişmeler olmuştu. Erdel'i işgal eden Avusturya kumandanı George Basta, protestanlara karşı sert tedbirler aldığından ve onları ezdiğinden, Erdel beyzâdelerinden İstvan Bocskay, Avusturyalılara karşı baş kaldırarak Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Lala Mehmed Paşa bu durumu değerlendirerek, Estergon fethinden sonra Peşte ovasında Bocskay'a törenle Erdel kırallığı tacını giydirdi. Avusturyalılar böylece Erdel'den çıkarılmış oldularsa da, daha sonra Bocskay, Viyana andlaşmasıyla ölümünden sonra Erdel kırallığını Avusturya imparatoruna terk edince, Osmanlılarla Avusturya arasındaki ihtilâf yeniden alevlendi. Ancak, Avusturya yapılan barışı bozmak istemediğinden Erdel üzerinde Osmanlı hâkimiyeti Lala Mehmed Paşa'nın kabûl ettiği şartlar dâiresinde devam etti. Asrın ortalarında Erdel, Rákoczi II.'nin güçlü idâresiyle Orta Avrupa'da yeni bir siyâsî gelişmeye sahne oldu. Rákoczi'nin, metbu'u olan Osmanlı Devleti'ne danışmayarak Avusturya'ya akında bulunması, İsveç kırallığıyla ittifak anlaşması yapması, Lehistan tahtı üzerinde hak iddialarına kalkışması, Osmanlı merkezî idâresini rahatsız etmişti.

Kırım hanlarının akınlarıyla epeyce sarsılan Lehistan'ın, Erdel'in katılmasıyla kuvvetlenerek, Osmanlı Devleti'nin şimâl hudutları üzerinde tehlikeli bir güç olması, Osmanlı siyâsetine ters düşmekte idi. Bu mülâhazalarla Rázkoczi'ye karşı askerî harekâta geçilmesine karar verildi. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1658'de giriştiği Erdel seferi Borcsay Akos (Ekos Borçkay)'un Erdel kırallığına getirilmesiyle son buldu. Rákoczi II. bir süre daha mukavemet etti ise de, Seydi Ahmed Paşa'nın seferinde maktûl düştü. En son Köse Ali Paşa'nın yaptığı seferde Apafiy Mihály'in Erdel kırallığına tâyin edilmesiyle 1661'de Erdel bir müddet için Osmanlı yüksek otoritesini tanımak zorunda kaldı [bk. mad. ERDEL]. Ancak, Avusturya imparatorluğu Erdel işlerine müdâhaleden geri kalmamakta idi. Bu yüzden Erdel'e giren bir Avusturya kuvvetini, Seydi Ahmed Paşa bozguna uğratmış, bu hâdise nerede ise, yeni bir Osmanlı-Avusturya savaşına sebep olacak hâle gelmişti. Osmanlı Devleti, harbi önlemek için Seydi Ahmed Paşa'yı Macaristan'dan geri çekmek mecburiyetini duymuştu. Buna rağmen Avusturyalılar Erdel'e âit Szekelyhid ve Kolojvar kalelerini zaptettikleri gibi Kanije civârında Zrinyivar adlı yeni bir kale yaptırmaya giriştiler. Osmanlı tarihlerinde Uyvar seferi adıyla anılan 1663-1665 Avusturya harbi bu gerginlik sonunda çıktı ve Vasvar andlaşmasıyla sona erdi.

Macaristan'daki Osmanlı hakimiyetine nihâyet veren savaşlar yine Avusturya'nın Orta Macaristan'da tâkip ettiği siyâsetten ileri gelmiştir. İmparatorluğun, Orta Macaristan'da yaşayan protestanlara tatbik ettiği bu sert tutumu, vicdan hürriyetiyle te'lif edemeyen Orta Macar beyzâdelerinden Zrinyi Batthyany ve Tököli beyler Avusturya hâkimiyetini terk ederek başka dinlere karşı müsâmahakâr olan Osmanlı himâyesini kabûl etmeye karar verdiler. Ancak, Fazıl Ahmed Paşa kendi yaptığı Vasvar andlaşmasını bozmak istemediği için bu mürâcaata fazla itibar göstermedi. Daha sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ise, bu teklif üzerinde ısrar etti ve öldürülen Tököli Mihal'in yerine olan oğlu Tököli İmre'yi Orta Macar-Kurs (Krucz) kıralı tanıyarak, ona yardıma karar verdi.

Sadrâzam bir taraftan Varat beylerbeyi Hasan Paşa kumandasında bir Osmanlı kuvvetini Tököli'ye yardıma me'mur ederken, diğer taraftan Orta Macarlılar lehine siyâsî baskılara kalkıştı. Mustafa Paşa'nın

Avusturya'ya karşı böyle menfi bir vaziyet almasındaki başlıca gayesi Kanunî Süleyman devrinden beri dize getirilemeyen Avusturya'ya boyun eğdirerek büyük bir ün sağlamaktı [bk. mad. MUSTAFA PAŞA (MERZİFONLU, KARA)]. Bütün ikâzlara rağmen, bir çok düşman topraklarını ve kalelerini ardında bırakarak onun Viyana üzerine yürümesi Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı. Daha Fazıl Ahmed Paşa zamanında Osmanlıların tekrar Orta Avrupa'ya teveccüh etmeleri Papa İnnocent XI.'ın dikkatini çekmişti. O, Avusturya ile Lehistan arasında tavassutta bulunarak Mukaddes İttifak diye anılan tedâfü'î ve tecâvüzî bir muâhede imzalatmaya muvaffak olmuştu. Kara Mustafa Paşa'nın bu ittifaktan haberi olmadığı, olsa bile buna değer vermiyeceği bir gerçekti. Ama, bu ittifak ilk mahsûlünü Osmanlı tarihinin bir dönüm noktası olan Viyana kuşatmasında verdi. Jan Sobieski ve Dük dö Loren kuvvetlerinin, yâni Leh ve Alman ordularının 10 eylûl 1683 cuma günü Osmanlı ordularına karşı giriştikleri taarruzla Osmanlı satveti de çöktü. Bu iki müttefike 1684'te Venedik, 1696'da ise, Rusya'nın da katılmasıyla Osmanlı Devleti Mora, Dalmaçya, Hırvatistan, Lehistan ve Kırım sınırlarıyla birlikte binlerce kilometre tutan bir çok cephede birden savaşmak zorunda kaldı. Böylece hıristiyan Avrupa bir kere daha Türklere karşı birleşmiş oldu.

Viyana kuşatmasıyla başlayan harbin asıl ağırlığı Macaristan cephesinde kendini göstermiştir. 1699'a kadar süren Macaristan savaşı mevzîî kalmadı. Bir anda yayılarak Türk hâkimiyetindeki kalelerin birer birer düşmesiyle bir bozgun hâlini aldı. Böylece 1526'dan beri sürüp gelen Macaristan'daki Türk devri, bir kısım Türk halkın öldürülmesi veya sürülmesi veyahut kendiliğinden kaçması netîcesinde sona ermiş oldu (Tamışvarî Naîm, *Hadîkatü'ş-şühedâ-yi serhad*, husûsî kütüp. ve Osekli Şeyh İbrahim, *Zeyl-i vâkıât*, Ankara İl-Halk Kütüp., nr. 608. var. 18a). 1687 Mohaç ve Şikloş savaşlarıyla Tuna'nın cenûbuna atılan Osmanlı ordusu, burada da tutunamayarak, Belgrad dâhil, Niş ve Üsküb'e kadar bütün Sırbistan'ı kaybetti. Bunda ordunun kifâyetsizliğinden çok, imparatorluğu idâre eden kadronun ehliyetsizliği âmil olmuştur. Nitekim daha sonra Kırım Hanı Selim Giray II. ve Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa'nın duruma hâkim olmalarıyla, Avusturyalılar Balkanlardan tekrar çıkarıldılar. Avusturyalıların Balkanlarda tutunamamalarının diğer bir sebebi de onların dinî siyâsetleri idi. Ortodoks Sırplar, Avusturyalıların gelişini başlangıçta müslüman Türklerden kurtuluş gibi telâkkî etmişlerse de, işgalci kuvvetlerin Balkan hıristiyanlarını katolikleştirmek gayretine düşmeleri, yerli hıristiyan halkı Osmanlı idâresini arar hâle getirmişti. Bundan dolayı Selim Giray'ın ve Fâzıl Mustafa Paşa'nın orduları, kurtarıcı olarak karşılandı. Bu sûretle Tuna'nın şimâline atılan Avusturyalılardan, kaybedilen Macaristan'ın geri alınması zamanı gelmişti. Bu teşebbüs, Fâzıl Mustafa Paşa'nın Salankamen'de 10 ağustos 1691'de şehid düşmesiyle akâmete uğradı. Daha sonra Hacı Ali Paşa ve Arabacı Ali Paşaların Varadin (Peter Wardein) seferleri ile Mustafa II.'nın üç yıl üst üste yaptığı seferler bir netice vermedi (tafsilât için bk. Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1962-1969, I-II.).

Osmanlı hükûmeti eylûl 1697'ünde de Zenta mevkiinde vuku bulan son mağlûbiyetten sonra, artık yeniden Macaristan'a hâkim olmak düşüncesini de bıraktı. Her ne kadar Şehid Ali Paşa'nın giriştiği Avusturya savaşında, Osmanlı ordusu Varadin'e kadar ilerlemişse de, mağlûp olarak çekilmek zorunda kalmıştır. 1699 kânun II.'de imzalanan Karlofça [b. bk.] andlaşmasıyla, Osmanlı hükûmeti Tamışvar dışında Macaristan üzerindeki hukukunu tamamen Avusturya imparatorluğuna terk etmiştir. Macaristan'ın fi'len 157 yıl süren (1526-1683) Osmanlı hükûmetine tâbiliği devrinde, Macarların yaşayışlarını ve içtimâî durumlarını Sandor Takáts'ın *Macaristan Türk âleminden çizgiler*, (Türk. trc. Sadettin Karatay) adlı eserinden öğrenmek mümkündür. Müellif, bu eserinde Osmanlı hâkimiyeti esnâsında Türklerin yapıcı bir rol oynadıklarını açıkça ileri sürer. Türkleşen Macarlar arasında Türk kültür ve tarihinde yer alanların başında ise, İbrahim Müteferrika ile Sadrâzam Kanijeli Damad İbrahim Paşa gelmektedir (Türklerin Macaristan'da bıraktıkları eserler için bk. Jóseph Mólnar, *Macaristan'daki Türk anıtları* [*Monuments Turc en Hongrie*] Ankara, 1973; E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî eserleri Romanya, Macaristan*, İstanbul [1977]; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 369 v.d.).

Ulahlar, yâni Romenler de Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi kavimlerden olup, iki beylik hâlinde Osmanlı Dîvân-ı Hümâyûn'una bağlı idiler. Bunlardan Eflak beyliği başında bulunan Mihal (Mihai Viteazul-Cesur-)'in başkaldırmasıyla asrın başında imparatorluk idâresi büyük bir mes'ele ile karşılaştı. Eflaklılar, Avusturya imparatorunun te'sîrinde kaldıklarından, Erdel Kıralı Szigismund Báthory ve Boğdan voyvodası Aron Tiranul (Zâlim) ile anlaşarak imparatorluğun şimâl siyâsetinde büyük zorluklar yarattı. Ancak muhteris bir kimse olan Mihal, Osmanlı kuvvetlerini Eflak'tan çıkardıktan sonra, önce Erdel'e, arkasından da Boğdan'a saldırmak sûretiyle kendi dayanaklarını imhâ etti. Avusturyalılar yetiştirdikleri bu haddini bilmez beyi, 1601'de General Basta eliyle ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Osmanlı idâresi Eflak'ta yeniden hâkimiyet kurmaya kalkıştı. İşbaşına gelen ve Türkiye aleyhinde bir siyâset güden Radu Şerban, Osmanlı kuvvetlerinin tazyiki üzerine, Lehistan'a sığınmak zorunda kaldı. Eflak, Radu Mihnea'nin voyvodalığa getirilmesiyle tekrar Osmanlı

hâkimiyetine girdi ise de, Eflak asilzâdeleri İtalya, Fransa ve bilhassa Avusturya'nın te'sîrinde kalarak Osmanlılara karşı iki yüzlü bir siyâset tâkip ediyorlardı. Bir yandan eski voyvodalar, voyvoda-zâdeler ve boyarlar, Dîvân-ı Hümâyûn'dan voyvodalık fermanlarını alabilmek için, birbirleri aleyhine akla gelmedik entrikalar çevirirlerken, diğer yandan Erdel, Avusturya, Lehistan, hattâ Fransa'dan destek bekleyerek ülkenin menfaati ile bağdaşmayan karışıklıklara yol açmışlar, böylelikle her defasında Osmanlı müdâhalesine sebebiyet vermişlerdir. Bu asırda Eflak'a Dîvân-ı Hümâyûn'ca 28 voyvoda tâyin edilmiştir. Bunlardan Radu Mihnea, Sultan Osman II.'ın Lehistan seferine, oğlu Mihnea, Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel seferine, Grigore Lika, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferine, Layoreşko, Kamaniçe seferine, George Duca, Cehrin seferine, nihâyet Şerban Cantacusino, Viyana kuşatmasına katılmak mecburiyetinde kalmışlardır. Dîvân-ı Hümâyûn'un emirlerini tanımayan voyvodalar, Silistre beylerbeyileri ve kalgay (veliahd)'lar tarafından yola getiriliyordu. Osmanlı hükûmetine mutavaat edenler ise ekseriya Erdel kıralların saldırılarına uğramakta idiler. Eflak halkı, 1654'te ayaklandı ise de bastırıldı. Ancak Viyana seferine katılan Şerban Cantacusino, kendini Bizans imparatorlarının halefi sayarak imparator olmak hayâline kapılmıştı.

Bununla berâber Avusturyalıların 1686'daki başarıları onu hayallerine kavuşturmadı. Bir yıl sonra ölünce, yerini alan Constantin Brâncoveanu, Osmanlılarla bozuşmak cesâretini gösteremedi ve kısa bir süre sonra da Karlofça andlaşması yapıldı [bk. mad. EFLAK].

Bu asırda Eflak, Osmanlı hazinesi için ehemmiyet taşımakta idi. Eflak voyvodaları her yıl saray hayvanları için sekiz bin müd, yâni 160.000 kile arpa, saray mutfağına 20.000 koyun, balmumu, bal ve tuz gönderirler, pâdişahlara da husûsî olarak cins atlar, av kuşları ve av köpekleri takdim ederlerdi. Ordu için ise, top arabası, topçeker, katana ve öküzler ile gerekli keresteyi sağlarlardı. Hazineye olan yıllık haraçları XVI. asırda yüz yük iken, XVII. asırda 260 yüke, yâni 26.000.000 akçaya yükselmişti. Bu artış, voyvodalık yarışında olanların kendiliklerinden yaptıkları tekliflerden olduğu kadar, akçanın değer kaybetmesinden de ileri gelmiştir. Boğdan (Moldavya) voyvadalığı ise, XVII. asırda Movila âilesinin idâresinde idi. Boğdan, imparatorluğun Lehistan sınırları üzerinde bulunduğundan, Dîvân-ı Hümâyûn'un veya Özi beylerbeyilerinin müdâhaleleri daha ölçülü kaldığı gibi, bunların İstanbul'a karşı tutumları da Eflak beylerininkine nispetle daha yumuşak olmuştur. 1616'da Yeremiya Movila'nın karısı Domine'nin oğlu olan Topal Constantin'i voyvoda yapma gayreti İskender Paşa tarafından önlendiği gibi, Gratyani'nin voyvodalıkta kalma arzusu da Nogay Kantemir ve yine bu paşa tarafından durdurulduğu. 1634'te Boğdanlılar İstanbul'dan gelen rumlara karşı ayaklandılar. Vasil Lupu duruma hâkim olarak voyvoda oldu. Yirmi yıl kadar voyvodalıkta kalan Vasil devrinde, Boğdan'da kültürel faâliyetler gelişti. Rákoczi-oğlunun Erdel'de giriştiği ayaklanmaya Eflak voyvodası ile birlikte katılan Boğdan voyvodası Şerban, Kırım Hanı tarafından ülkesinden sürüldü. 1659'da Can Arslan Paşa'nın yersiz bir davranışını bahane ederek ayaklanan Mihnea'nın desteği ile Şerban, yerine tâyin edilen George Ghika'yı beylikten uzaklaştırdı ise de, Osmanlı kuvvetleri duruma sür'atle hâkim oldular. Osmanlı hükûmetinin, Lehistan ve Ukrayna'ya karşı gitgide artan alâkası, Boğdan voyvodalarının daha sıkı bir disipline alınması neticesini doğurdu. Gheorghe Duca, 1672'de Boğdan'dan başka Ukrayna batmanlığına da getirildi. Bucaş andlaşmasıyla Polonya'nın idâresi kendisine verilen bu Boğdan beyi, Viyana Kuşatmasına da katılmıştır. Halefi Constantin Cantemir (1685-1693) ve oğlu Antiyoh (1696-1700), Leh tecavüzlerini önlemede başarılı olmuşlardır. Voyvodanın diğer oğlu Dimitrie, Osmanlı -Türk kültüründeki derin vukûfu ile tanınmıştır (bk. Y. Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1969, mad. KANTEMİROĞLU. En mühim eseri, *Historia Incrementorum atque Decrementorum aulae othmanicae*, 1734, Türk. trc. Özdemir Çobanoğlu, *Osmanlı imparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Ankara, 1979, I-III; [bk. mad. BOĞDAN]).

Boğdan, hem Osmanlı hazinesine, hem de Kırım Hanlığı'na haraç ödemekte idi. Kırım hanları Lehistan'a veya Rusya'ya karşı bu ülkeye yardım ettikleri zaman, Kırım'a verilen haraç iki kat olarak ödenirdi. Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ödediği yıllık haraç yetmiş yük, yâni 7.000.000 akça idi.

XVII. asırda Osmanlı hükûmeti, şimâl sınırlarında, Rusya ve Lehistan'a karşı yardımcı bir güç yaratma gayreti içinde idi. Don ve Dinyepr ırmakları arasında Ukrayna topraklarında yaşayan Kazakları, Lehistan ve Rusya'dan ayırarak kendine tâbi kılmak ve bu sûretle şimâlde bir emniyet halkası meydana getirmek, böylece, Karadeniz'in de güvenliğini sağlamak, Dîvân-ı Hümâyûn'un başlıca gayesi idi. Asrın başında Zaporog Kazaklarının 1612, 1614 ve 1625'te Anadolu kıyılarına, hattâ, İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'e kadar uzanan akınları sonunda, bunların disiplin altına alınması ve imparatorluğa tâbi kavimlere katılması çalışmalarına başlandı. 1617'de İskender Paşa'nın serdarlığında Lehistan üzerine sevkedilen bir ordu, Lehlileri kendilerine tâbi olan Kazakları, Osmanlı topraklarına saldırtmaktan alıkoymaları için sıkıştırmışsa da, önlenemeyince Osman II.'ın Hotin seferi vuku buldu (1621). Bu arada Burabaş, Sarıkamış ve Potkale topluluklarından ibâret bulunan Kazaklardan bir grup, Kırım

Hanlığı ile işbirliği yaptığından, bunlar kardeş Kazak diye anılmışlar, 1663 'te Ahmed Giray 'ın emrinde Uyvar seferine katılmışlardır. Zaporog Kazakları hatmanı Brioukhowstki 'nin 1668 'de Rusya 'ya karşı Kırım Hanlığı aracılığı ile Osmanlı hâkimiyetine girme isteği, Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kabûl edilerek, üç Kazak topluluğuna da hatman tâyin edildi. 1669 'da işbaşına gelen Droşenko, Osmanlı hâkimiyetini kabûl ettiğinden Lehlilerin tecâvüzüne uğradı. Osmanlı hükûmeti de bu yeni beyliği savunmak için Lehistan 'a karşı savaş açtı ve böylece Kamaniçe seferi başladı (1672). Bucaş 'ta yapılan andlaşmaya göre Ukrayna, hatman Droşenko idâresinde olmak ve Podolya da Boğdan beyliğine bağlı bulunmak üzere Osmanlı İmparatorluğu 'na terk olunuyordu. Bu sûretle Osmanlı İmparatorluğu şimâlde en ileri sınırlarına varmış oldu. Bu durum Rus çarlığı ile Osmanlı münâsebetlerinde gerginliğe yol açtı. Rus çarı daha harbin başında Kalmuk, Nogay, Yedisan Tatarları ve Don Kazaklarıyla, karadan ve denizden Osmanlı topraklarını tehdit etmiş, fakat, Kamaniçe seferinde buna ehemmiyet verilmemişti. Ancak, Bucaş andlaşması kat'i bir sulh getirmedi. Lehliler, andlaşmanın ağır şartlarından kurtulmak için tekrar harbe giriştiler, Kazak hatmanı Droşenko Ruslarla anlaşarak onların hizmetine girdi. Bunun üzerine önce şişman İbrahim Paşa, sonra Şeytan İbrahim Paşa, Lehistan üzerine iki sefer yaptılar. müteâkiben de Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 'nın, 1678 'de Droşenko 'nun Ruslara terk ettiği Cehrin üzerine yürümesi icâb etti. Bu seferlerin muvaffakiyetle neticelenmesi üzerine, 1681 'de Ruslar barış istediler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun şimâl sınırı, Kiev kalesi hariç, Özi (Dinyepr) suyunun sağ kıyısı olarak tesbit edilmiş oldu. Ancak bu durum 1683 Viyana bozgunu ile bir anda değişti. Rus çarlığının Mukaddes İttifak'a girmesi üzerine bütün Ukrayna, Rusya tarafına geçti. Hattâ 1688 'de ikiyüzbin kişilik Rus ve Kazak ordusu Orkapı 'ya kadar ilerlediyse de, Hacı Selim Giray 'ın yiğitçe müdâhalesiyle önlendi. 1700 'de imzalanan İstanbul andlaşmasıyla Özi suyu üzerinde bulunan Togan, Şahinkirman, Nusretkirman ve Gazikirman kaleleri yıkılmak şartiyle Ukrayna 'nın bu kısmı Kırım Hanlığı'na bırakılarak barış yapıldı.

İmparatorluğun şimâl-i şarkî hudutlarındaki Gürcülerin bir kısmı, asırlardan beri bu ülkeye akında bulunan Türk boyları elinde islâmlaşmış, fakat büyük kısmı hıristiyan kalarak millî husûsiyetlerini devam ettirmişti. Asrın başlangıcında Aleksandr Han, her yıl on yük yâni 10.000.000 akça haraç vermek şartıyla Osmanlı himâyesine girmişti. Ancak XVII. yüzyılda Şah Abbâs 'ın Gürcistan 'a müdâhalesi, Gürcülerin iki kuvvet arasında parçalanmasına yol açmıştır. 1633 'te Göril ve Dadyan beyleri İranlıların Bağdad 'a karşı muvaffakiyetleri üzerine Osmanlılardan yüz çevirip İran 'a bağlanmışlardı. Şah Abbâs 'ın Gürcistan 'a tâyin ettiği Husrev Bey, Göril Bey 'inin kızıyla evlenince, Gürcistan 1633 'te tamamen İran nüfûzuna girmiş ve İran tehdidi Trabzon sınırlarına kadar dayanmıştı. Diğer taraftan Kafkasya 'da yeni bir güç, gittikçe hâkim olmaya başladı. Çar İvan zamanında, Astırhan hanlığının çökmesi üzerine, Ruslar, bilhassa Çerkes ve Çeçenlerin desteğiyle Kafkasya 'da yerleşmeye başladılar. Bu cereyana daha sonra Gürcü beyleri de katıldılar. XVII. asırda Göril, Açıkbaş ve Şamhal hanlarının Dîvân-ı Hümâyûn 'a muntazaman haraç ödedikleri vesîkalarla sâbittir.

Kafkasya 'nın daha şimâlinde bulunan Çerkesler arasında da islâmiyetin XVII. asırdan itibâren yayılmağa başladığını görüyoruz. Bunların Kırım ve İstanbul 'dan gelen mollalar tarafından ne sûretle islâmlaştırıldıkları henüz lâyıkıyla araştırılmamıştır.

İmparatorluğun bu hâkimiyet sâhaları dışında asıl ana vatanı teşkîl eden Anadolu ve Rumeli 'de Türklerle berâber yanyana yaşayan Ermeni, Rum, Bulgar ve Sırplar, bu yüzyılda devletin ve Türk idâresinin sağladığı kültürel ve dinî müsâmaha sâyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan Ermeniler ile Keldânîler ve Nestûrîler üzerinde husûsiyle Papa Sixtus 'un, V. Sayda piskopusu aracılığı ile, bunları, metbuu oldukları Osmanlı Devleti 'ne karşı kışkırtma teşebbüsleri beklenen neticeleri vermedi. Yalnız Dominiken papazlarından Bartolemeus, Nahçıvan taraflarında on iki kazada yaşayan Ermenileri katolik mezhebine sokmaya muvaffak oldu.

İmparatorluğun hıristiyan ekseriyetini meydana getiren ortodoks kilisesi mensuplarından Sırpların, 1683 'ten sonra bölgeyi işgal eden Avusturyalılarla işbirliği yaptıkları ve geniş eşkıyalık hareketinde bulundukları görülür. Ancak, Avusturyalıların Niş, Kosova ve Kaçanik 'te bozguna uğramalarından sonra bunların Avusturya ordularıyla birlikte Tuna ve Sava ırmaklarının şimâline çekildikleri, daha çok Slovenya 'da yerleşerek Avusturya ordusunda hizmet ettikleri ve bir asır sonra Sırbistan 'ın yeniden kurulması yolunda öncülük yaptıkları bilinmektedir.

Rumlar, İmparatorluktaki ortodoksların çoğunluğunu teşkîl etmekte idiler. Bunlar XVII. asırda Fransa ve onun desteklediği Jesuit, Francisken ve Capucin tarikatleri tarafından, İstanbul, Selânik, Atina, İzmir, Halep, Filistin, Mısır ve Irak, Kıbrıs, Sakız ve Nakşe adalarında kurulan merkezlerde katolik yapılmak istenmekteydi. Bu üç tarikatın misyonerleri, hassaten Fransa elçisi Philippe de Harlei tarafından himâye edilmişlerdir. Bunlar propaganda maksadiyle kilise mütevellîsi Metaxas 'ın evinde bir de matbaa kurmuşlar, ancak burası haber alınıp kapatılmış, mütevellî tevkif edilmiş ve Rum patrikhanesi de on iki bin kuruş tazminâta mahkûm olunmak sûretiyle, yapılmak istenen propoganda da

önlenmiştir. On altı yıllık uzun Nemçe seferinde Osmanlı hükûmetinin Fransa 'ya karşı daha müsâmahakâr bir tavır alması ile müslümanların hıristiyanlaşmasının mümkün olmadığını anlayan bu tarikatçi papazlar, daha çok hıristiyan teb'a üzerinde durmaya başladılar ve onları Osmanlı idâresinden soğutmaya, böylelikle müstakbel teşebbüslerinde kendilerine taraftar hâle getirmeğe çalıştılar. Nitekim Antakya Rum patriği, kurtuluşlarını Fransa Kıralı Louis XIV. 'den beklemekte idi. Diğer taraftan İstanbul patrikhanesi de, haklarını kötüye kullanarak Girit adasından dolayı Venedik 'le olan savaşı hıristiyanların başlatacakları büyük bir kıyamla, içinden çıkılmaz bir hâle getirmeye uğraşıyordu. 1656 'da Sakız metropolitliğinden patrikliğe seçilen Partenios III., Eflak ve Boğdan voyvodalarını ayaklanmaya kışkırtan mektuplar yazması üzerine yakalandı. Suçu sâbit görülerek 1657 'de Parmakkapı 'da îdam edildi.

Rum teb'a, bilhassa Venedik savaşında, metbuları olan Osmanlı hükûmetine hıyânette kusur etmemiş, Venediklileri desteklemişlerdir. 1645 'te Hanya muhâsarası sırasında, Venediklilerin Mora 'da Balyabadra (Patras) 'ya yaptıkları çıkarma, Mayнotların desteklemesine rağmen muvaffak olmadı. 1648 'de Zenta ve Kefalonya Rumlarının Karli-ili 'ne yaptıkları çıkarma da bir netîce vermedi. Aynı yıl Venediklilerin, 8.000 'i Rum olmak üzere 18.000 kişilik bir kuvvetle giriştikleri Hanya muhâsarasını Deli Hüseyin Paşa, cesâreti ve kuvvetiyle kırmakla, Girit Rumları arasında korku salmıştı. Böylece Hüseyin Paşa, Kandiye ve Suda kaleleri dışında bütün Girit adasında Osmanlı hâkimiyetini te'sis etmişti.

Venedik 'in Mukaddes İttifak 'a katılmasıyla açılan Dalmaçya ve Mora cephesinde yerli Rum ve hıristiyan Arnavutların düşman safına geçtikleri görülür. 1684 'te daha harbin başında, Mora fethinde ilk basamak olan, Ayamavra adası, yerli Rumların yardımıyla Venedikliler tarafından işgal edildi. Cenûbî Mora 'da Maynotların, Epir kıyılarında Himaralıların, Yanya ve Yenişehir-i Fener 'de hıristiyanların ayaklanmaları üzerine, Mora kaleleri bir bir elden çıktı. Anadolu muhâfızı Rum Hasan Paşa, eski dinine dönerek bu kaleyi Venediklilere teslim etti. Venedik ordusu, Atina 'yı kuşattığı sırada Panteon 'daki barut mahzenine bir gülle düşmekle, bu tarihî şâheserin en güzel kısmı yıkıldı. Atina ve İstife (Theb) 'nin düşmesi üzerine Venedikliler Eğriboz (Negropond) adasına saldırdılar. Ancak Çelebi İbrahim Paşa 'nın aldığı akıllıca tedbirler netîcesinde Morozini 110 günlük bir kuşatmadan sonra 1688 teşrin I. 'in sonunda Eğriboz 'dan çekilmek zorunda kaldı. Venediklilerin Hanya muhâsarası bir sonuç vermemişse de, Sakız adası 1694 'te yerli Latin ve Rum halkın desteğiyle Venediklilerin eline geçti. Osmanlı hükûmeti Mora 'daki Rumları tekrar kendi safına çekebilmek için Galata zindanında yatmakta olan Manya beylerinden Lambraki (Libarius Geratschari) 'yi Mora beyliğine tâyin etmişse de, Venediklilerle gizlice anlaşan Lambraki, 1696 'da dört Venedik kadırgasıyla İnebahtı 'dan Venedik saflarına geçmiştir. Hıristiyan teb'a siyâsî yayılma hareketleri ve metbu devletlerine karşı başkaldırma geyretlerine rağmen, imparatorluk içinde gerek zirâat, gerek ticârette geniş çalışma imkânları bulmuşlardır. Rum, Arnavut ve Dalmaçyalı gemiciler, Osmanlı bandırası altında Marsilya 'ya kadar uzanan Akdeniz limanları arasında an'anevî şark-garp ticâretini sürdürürlerken, Bulgar tüccarlar da Erdel, Lehistan ve Baltık denizine ulaşan kara ticâretiyle büyük servetler elde etmişlerdir. Bu ticârî faâliyetlere Yahudi ve Ermenileri de katmak gerekir.

İspanya 'dan 1614 'te müslümanlarla birlikte çıkarılan Yahudiler, Garp ocakları gemicileri tarafından Mora, Selânik, İzmir, İçel, İskenderun ve Lazkiye yörelerine taşınarak yerleştirilmişlerdi. Böylece kendilerine yeni bir melce' bulan Yahudiler, Osmanlı idâresinin müsâmahakâr siyâseti sâyesinde kısa bir zamanda ticârette ve san'atta eski kudretlerine erişerek, yerli yahudileri de temsil ettiler. Osmanlı yahudileri arasında dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Şabatay Sebi (Mehmed Aziz Efendi) hâdisesi de bu sırada meydana geldi (Abdurrahim Küçük, *Dönmelik Tarihi ve Dönmeler*, İstanbul, 1979; bir de [bk. mad. DÖNME]).

İmparatorlukta Türk unsurun üstünlüğü, husûsiyle sipâhilik kuruluşuna, timar ve zeâmat sistemine dayanmakta idi. Birçok tarihçilerin görüşlerine göre, atlı olup ateşsiz silahlar kullanan bu kuvvet, XVII. yüzyılda ateşli silahların getirdiği savaş taktikleri sebebiyle yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Timar ile zeâmet sistemlerinin bu yüzden zaâfa uğrayıp yok olduğu ileri sürülmektedir (H. İnalcık, *Ottomans and Diffusion of Fire-arms in Asia war*). XVII. asırda Yeniçeri Ocakları, kapukulu süvârîleri ve Edirne ile İstanbul 'daki saraylarda yaşayan yüz bin kadar devşirmenin, Saray 'a ve devlet idâresine hâkim olması imparatorlukta Türk unsurunun ikinci plana düşmesine sebep olmuştu.

Yine XVII. asırda medrese zihniyeti bütün kuruluşlarıyla imparatorluğa hâkim olarak dinî bir baskı unsuru hâline gelmiştir (İsmet Parmaksızoğlu, *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bağnaz akımlar, Atatürk Konferansları*, T. T. K. XVII., dizin).

Timarlı sipâhi sisteminin çöküşü ile imparatorluk büyük bir krize girdi. İlk alâmetleri 1571 'de İnebahtı savaşıyla görülen bu kriz, 1593-1606 Avusturya harpleriyle daha da arttı ve 1687 Mohaç mağlûbiyetinde had safhaya ulaştı. Osmanlı askerî gücünün çöküşü, iktisâdî siyâsetin de durmadan değişmesine yol açtı. İhtiyaç duyulan paranın sâdece

iç kaynaklardan sağlanmaya kalkışılması üzerine, fiyatlar 5, 15 hattâ 60 kat artış gösterdi. Bu durumda pâdişahtan başlayarak, yüksek idâreciler ve Dîvân-ı Hümâyûn mensupları daha fazla gelir te'mini için zirâate itibar edip, geniş timar topraklarını mukataya bağladılar. Böylece ortadan kaldırılan timarlar, mülk sâhibi denilen askerî ve idârî şeflerin eline geçti. Bu da şehirli ile köylü arasındaki tabiî bağların kopmasına sebep oldu. Akçanın değeri düştü. Asrın başında bir akçanın ihtivâ ettiği 0,55-0,63 nispetindeki gümüş miktarı asrın sonunda 0,07-0,08 'e kadar azaltıldı. Bu durum tabiatiyle mahallî asker sayısının da büyük ölçüde azalmasına yol açtı. Rumeli eyâletinden 1494-1584 yılları arasında 45-80 bin sipâhi çıkarken, 1609-1653 arasında ancak 33.000 asker toplanabilmekte idi (L. Berov, *Le Dévelopement économique de la Bulgarie a travers les siécles*, Sofya, 1980).

Toprak rejiminin bozulması, çiftlik sisteminin doğması, köylüyü mülk sâhibine köle gibi bağlarken, zirâî mahsûllerin de aynı şekilde azalmasına yol açtı. Nitekim 1657-1742 yılları arasında zirâî mahsûllerde 3-3,5 misli bir azalma görülmektedir.

Bu büyük iktisâdî çöküş, dâhilde çeşitli huzursuzluklara, eşkıyalık, soygunculuk ve isyanlara sebep olmuştur. Klasik tarihçilerimiz, bunları, sipâhi, yeniçeri ve esnafın ayaklanmaları, Celâlî isyanları ve vâlilerin başkaldırmaları olarak üçe ayırırlar.

Asrın ilk çeyreğinde 1596-1610 arasında görülen iktisâdî çöküşle bağlantılı olan bu ayaklanmaların, aynı zamanda içtimâî değişikliklerle de geniş bir alâkası vardır. İmparatorluğun merkezinden başlayarak, ahlâk düşkünlüğü bütün memlekette kendini göstermektedir. Paranın değerini kaybetmesi, halkın daha fazla harcamaya sevk edilmesi, servet sâhibi olmak için devlet hizmetlerini şahısların kendi çıkarlarına göre kullanmaları, bir yandan hazine gelirlerini azaltırken, diğer taraftan da devleti zaâfa uğratmıştır. Yeniçeri Ocağı 'nda hâsıl olan mahlûllerin aylıkları "*çalık esâme*" yoluyla bu ocağın ileri gelenleri tarafından yağmalanırken, devlet hizmetleri âdeta satılır hâle gelmiştir. Hele sâliyâne eyâletler, müzâyede ile ihâle edilir olmuş, ehliyet ve liyakat ikinci plana atılmıştır.

Ahlâkî çöküşün bir başka tezâhürü de sefahatte kendini gösterir. İstanbul, Haliç, Boğaziçi ve Edirne, devlet adamlarının konakları, yalıları ve saraylarıyla bezenmiştir. Bu asırda ilim kuruluşlarında taassub gittikçe ağırlık kazanmış, matematik v.b. akla hitap eden dersler medreselerden kaldırılmıştı. Bunun sonunda dar görüşlü bir ilmiye sınıfı türedi. Osmanlı tarihinde Kadı-zâdeliler diye tanınan bu yobazlar gürûhu Saray 'a kadar nüfuz ederek, bilhassa Mehmed IV. devrinde mes'ele hâlini aldı.

Osmanlı Devleti'nde, serbest düşünceye, daha çok tekkelerde rastlanır. Bu asırda Abdülahad Nuri, Aziz Mahmud Hüdâyî, Sun 'ullah Gaybî, Neşatî Ahmed Dede v.b. 'leri tarafından temsil edilen ve yayılan tasavvuf kültürü, Kadı-zâdelilerle büyük bir mücâdeleye girdi. Başlangıçta Saray 'ın desteğiyle Kadı-zâdeliler lehine gelişen bu hareket Kefeli Hüseyin Efendi, Kürt Molla Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Behayî Efendi gibi din adamlarının idârî ve ilmî bakımlardan muhâlefetleri üzerine, Köprülü Mehmed Paşa 'nın da müdâhalesiyle kaldırılabildi, Ancak bu mutaassıp zihniyetin temsilcileri günümüze kadar geldi.

Ayaklanmalar: XVII. asırda ilk kapukulu ocakları ayaklanması, sadâret kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa 'nın 1603 'te sadâreti ele geçirmek için Yemişçi Hasan Paşa 'ya karşı başlattığı harekettir. Sadrâzam, Avusturya cephesinden İstanbul 'a gelip, mensup olduğu Yeniçeri Ocağı 'na dayanarak ayaklanan kapıkulu süvârîlerini tenkil edebilmiştir. Ancak bu tedbir, iki ocak arasında ayrılık tohumlarının ekilmesine sebep olmuştur. Genç Osman 'ın şehâdetinde Yeniçeri Ocağı ile ittifak eden kapıkulu süvârîleri, Sultan Mustafa 'nın ikinci hükümdarlığı zamanında Merre Hüseyin Paşa 'nın sadâreti elde etmek ihtirasına bir defa daha âlet oldular. Murad IV. 'ın ilk zamanlarında gerek İstanbul, gerek İstanbul 'a civar şehir ve kasabalarda eşkıyalık derecesine varan tegallüb ve taşkınlıklarıyla ün saldılar. Murad IV. 'ın bunlar üzerinde sağladığı disiplin ölümü ile bozuldu. Mehmed IV. 'in ilk günlerinde Gürcü Abdünnebi 'nin çevresinde toplanıp İç-ilden İstanbul 'da Kartal 'a kadar uzanan ayaklanmaları, Kara Murad Paşa etrafında birleşen yeniçeriler neticesiz bırakmıştır. Sofu Mehmed Paşa 'nın sadâretindeki ayaklanmalar da yeniçerilerin desteği ile önlenebilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa 'ya karşı Seydi Ahmed Paşa 'yı iktidara getirme gayretleri ise, bir netice vermemiştir. 1687 'de Mohaç bozgunundan sonra bunların Bölükbaşı Yeğen Osman (Paşa) tarafından cephede başlattıkları ayaklanma, Yeniçeri, Topçu ve Cebeci Ocaklarının da katılmasıyle imparatorlukta altı ayı bulan bir karışıklık yaratmışsa da, 1688 şubatında bastırılmıştır.

XVII. asırda Yeniçeri Ocağı çeşitli cephelerde süren savaşlardan dolayı devşirilen acemilerin yetmemesi üzerine, kul-oğlu ve kul-kardeşi adıyla bilinen yabancı esnaf, ırgat v.b. kimselerin ocak disiplinini bozmalarıyla tehlikeli bir kuruluş hâline geldi. Bunun sonunda Genç Osman 'ın şehâdeti hâdisesi ile Mustafa I. zamanındaki tegallübleri kendini gösterdi. Murad IV., her ne kadar şiddetli davranışıyla, ocağa, eski disiplinini iâde etmiş, Kemankeş Kara Mustafa Paşa bunların yekûnunu 46.000 'den 17.000 'e indirmişse de, Murad IV. 'ın ölümünden sonra bu değerli vezirin entrikalar sonunda katli ile ocak, tekrar eski düzensiz hâline dönmüştür. Yeniçeri Ocağı 1651 'e kadar iktidarı baskı altında tutmuş ise de, bu tarihte bir iç darbe ile Kösem Valide 'nin bertaraf edilmesi üzerine

Ağaların Yeniçeri Ocağı 'na dayanarak, devlet idâresine tegallübleri kısmen önlenmiştir. Lâkin bu def'a da Saray 'ın iç ağaları duruma hâkim olmuşlar, onların müdâhaleleri ile iktidâra gelen vezirler hiç bir icraatta bulunamamışlardır. Devlet adamlarının mevki hırsları ve rekâbetleri, hazine açığını kapamak için halka ve müstahsile yapılan baskılar had safhaya vardığından, Yeniçeri Ocağı 1656 'da bir kere daha ayaklanmıştır. Çınar veya Vak'a-i Vakvakiye denilen bu ayaklanma ile Saray 'ın iç ağalarının teşkil ettiği iktidar devrilmiş, devlet idâresi Yeniçeri Ocağı 'nın baskısına rağmen biraz düzene girmiştir. Koca Muslihüddin Ağa ve onun dâmâdı Kara Hasanoğlu Hüseyin Ağa, bâzı vezîrleri desteklemekle bu nizâmı yürütmüşlerdir. Sofu Mehmed Paşa 'nın, sipâhilere, Kara Murad Paşa 'nın, İbşir Paşa 'ya, Köprülü Mehmed Paşa 'nın, kapıkulu süvârîlerine karşı Yeniçeri Ocağı 'ndan destek alabilmeleri, bu iki ağanın nüfuzları sâyesinde mümkün olmuştur. Hüseyin Ağa 'nın ölümünden sonra, 1687 'deki Mohaç mağlûbiyetine kadar Köprülüler devrinde otuz yıl boyunca yeniçerilerden bir başkaldırma görülmemiştir. Mehmed IV. 'in hal 'i ve Süleyman II. 'ın cülûsu ile neticelenen, cephede başlayıp, İstanbul 'da teşrin II. 1687-mart 1688 arasında devam eden anarşi, nihâyet İstanbul halkının onlara karşı yürümeleriyle son buldu.

XVII. asırda İstanbul ve Edirne 'de yeniçeri, sipâhi, cebeci ve esnafın giriştikleri 13 büyük ayaklanma görülür. Bu ayaklanmalarda iktisâdî âmil, her hâdise için mevcut ise de, bunlardan sâdece 1651, 1656 ve 1688 ayaklanmaları tamamen iktisâdî sebeplerle, idârî düzensizliğe ve adâletsizliğe dayanmaktadır. Diğer 10 kıyam hareketi ise, temelde iktidar kavgasına ve ihtirasa dayanan kışkırtmaların eseridir. Sultan Osman II. ve İbrahim hal' edilerek öldürülmüşler, Mustafa I., Mehmed IV. ve Mustafa II. hal' edilmekle berâber, soñradan ecelleriyle ölmüşlerdir. Yine bu hâdiseler sırasında Osmanlı Sarayı'nın en büyük entrikacılarından Mahpeyker Kösem Valde Sultan da hayatını kaybetmiştir. Sadrâzamlardan bir kısmı da, yine ya bu entrikalara katılmışlar veya onların kurbanı olmuşlardır.

XVII. asırda Anadolu 'da devlet îtibârını zaman zaman hiçe indiren isyanlara Celâlî isyanları denir. Bunların en mühimlerinden biri olan Kara-yazıcı Abdülhalim, Sıvas eyâletinde bir sancak mütesellimi iken yerine bir başkasının tâyini üzerine sancak beyini öldürerek baş kaldırmış, çevresine topladığı sekban ve levendlerle devletin başına büyük bir gaile açmıştı [bk. mad. KARA-YAZICI]. Mühim Celâlîlerden bir diğeri de Canbulat-oğlu Ali Paşa 'dır. Canbulat-oğlu Hüseyin Paşa 'nın yeğeni olan Ali Paşa, Hüseyin Paşa 'nın 1605 'te Van 'da öldürülmesi üzerine onun otuz bin kişiyi bulan kapı kuvvetlerinin başına geçerek isyan etmiştir [bk. mad. CANBULAT].

Anadolu 'da devlete küserek baş kaldıran bir diğer Celâlî de Manisa, Balıkesir dolaylarında kök salan Kalender-oğlu Pîrî 'dir. Kuyucu Murad Paşa Canbulat-oğlu üzerine giderken, onu Ankara sancak beyliğine tâyin etmişse de, Ankara halkı, kadı Vildan zâde 'nin teşvikiyle ve şehri yağmalayacağı korkusuyla onu kabûl etmemişlerdi. Kalender-oğlu bir süre şehri kuşatmış, ancak, Murad Paşa ile Tekeli Mehmed Paşa 'nın yaklaşması üzerine Bursa 'ya hücum ederek şehrin dış mahallerini yakmıştı. Bu defa Dalgıç Ahmed Paşa ile Nakkaş Paşa, Kalender-oğlu üzerine gönderildi ise de, Ahmed Paşa Gönen 'deki çarpışmada yenilerek öldü. Kalender-oğlu Manisa, ve Aydın köylerini vurduktan sonra, İran 'a iltica maksadıyle şarka çekildi. Bu sıralarda Kalender-oğlu, Murad Paşa 'nın İstanbul 'a bir hazine göndermekte olduğunu haber alınca, bu hazineyi vurmak hevesine kapılarak, Murad Paşa üzerine yürüdü. Fakat Göksun Boğazı 'nda vukubulan savaşta yenilip, Bayburd 'a kaçtı; oradan da İran 'a iltica etti.

Murad Paşa, Konya 'da Saracoğlu Ahmed Bey, Silifke 'de Cemşid, Adana 'da Musli Çavuş, Trabzon 'da Murad Hanlılar, Beyşehir 'de Emir Şâhî, Aydın 'da Yusuf Paşa 'yı ve diğer Celâlî reislerini de ortadan kaldırdı.

Kuyucu Murad Paşa 'nın ölümünden sonra [bk. mad. MURAD PAŞA] Anadolu 'da eşkıyâlık hareketleri yeniden gelişti ise de, Murad IV. 'ın cezrî tedbirleriyle Balıkesir 'de Cennetoğlu ile İlyas Paşa, Bozkır 'da Dereli Halil, Seydişehir 'de Deli İlâhî v.b. tepelenerek yeniden geçici bir huzur devri sağlandı. Bununla berâber âsâyişsizliğin kökünde yatan iktisâdî, idârî hattâ dinî sebepler ortadan kaldırılamadığından merkezî idârede zaaf tekrar başgösterince, Anadolu 'da da eşkıyâlık yayılıp çoğaldı.

Sultan İbrahim 'in hal' ve katlinden sonra, tahta çocuk yaşta geçen Mehmed IV. 'in, saltanatının ilk on yılında iktidarı fi 'len elinde bulunduran Kösem Valde Sultan ve Ocak ağaları, Turhan Sultan 'la iç ağaları veya âciz vezîrîâzamlar şahsî menfaatleri için Anadolu 'daki eşkıyâlık hareketlerine göz yummuşlar, onları âdetâ teşvik etmişlerdir. Merkezî idâreyi ve verilen emirleri dinlemeyen vâlileri de bunlara katmak gerekir.

Kara Haydar-oğlu Mehmed de, eşkıyâ olan babasının öcünü almak için genç yaşta onun yolunu tutarak, yıllarca Garbî Anadolu 'yu kasıp kavurdu. İbşir Paşa, Söğüt 'te Kara Haydar-oğlu tâifesini basıp dağıttı ise de, onu ele geçiremedi, Kara Haydar-oğlu, ancak Isparta mütesellimi Abaza Hasan Ağa tarafından 1648 'de Isparta 'da baskınla ele geçirilerek, İstanbul 'da Parmak-kapı 'da asıldı.

Diğer bir Celâlî olan Katırcı-oğlu Mehmed, Türkmen asıllı bir sipâhi idi; Sofu Mehmed Paşa 'nın sadâreti zamanında sipâhilerin yeniçerilerin desteği ile tepelenmeleri üzerine, el altından Kösem Sul-

tan'ın da desteğini sağlayan Gürcü Abdünnebi, Anadolu'daki sipâhileri başına toplayarak İstanbul üzerine yürüdüğünde, Katırcı-oğlu da kendisine katıldı. Kartal civârında hükûmet kuvvetleriyle karşılaşan Gürcü Abdünnebi kuvvetleri dağıldı. Kendisi de Karapınar'da yakalanarak öldürüldü. Katırcı-oğlu ise, Gürcü Abdünnebi'den ayrıldıktan sonra Seydişehir ve Beyşehir'ini yağmalarken, Topal Mehmed Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Sadrâzam Kara Murad Paşa'nın aracılığı ile affolunarak Beyşehir sancak-beyi oldu ve 1668'de Kandiye'de şehit düşünceye kadar Karaman ve Anadolu beylerbeyi olarak devlete sadâkatle hizmet etti.

Anadolu'da daha Genç Osman zamanından itibâren vâlilerin de serkeşlikleri görülür. Erzurum vâlisi Abaza Mehmed Paşa ile Trablus-Şam vâlisi Seyfoğlu Yusuf Paşa bunların başta gelenlerindendir. Bunlardan Abaza Mehmed Paşa, Sultan Osman'ın öldürülmesi üzerine isyan edip, kısa bir zamanda Ankara'ya kadar Anadolu'ya hâkim olmuş, Türkmenlerin desteği ile ele geçirdiği yeniçeri, cebeci, topçu ve acemi oğlanlarını aman vermeden tepelemiştir. Bunun isyânını bastırmağa Çerkes Mehmed Paşa me'mur edilmişti [bk. mad. MEHMED PAŞA, ÇERKES]. Evvelâ Türkmenlerin, daha sonra Sıvas beylerbeyi Tayyar Mehmed Paşa ile Murtaza Paşa'nın da kendisinden ayrılmaları üzerine Abaza Mehmed Paşa mağlûp olarak, Erzurum'a kaçtı ve kaleye kapandı. 1624 teşrin I.'de affa uğrayarak yine Erzurum vâliliğinde bırakıldı. 1627'de ikinci defa baş kaldırdı. İran seferine katılmamakta direttiği gibi, Erzurum önündeki kuvvetlere de baskın yaparak, onları dağıttı ve birçok paşaları öldürttü. Fakat Husrev Paşa Erzurum'u kuşattığı zaman mukavemet edemeyerek hükûmete boyun eğdi ve 1628'de Bosna vâliliğine tâyin edildi. 1643'te Erzurum vâlisi Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa ile Serhad vâlilerinin salâhiyetleri mevzuunda çatışarak isyan etmiş, Üsküdar'a kadar yürümüştü. Ancak burada beklediği desteği bulamayınca, kuvvetlerini bırakarak bir gece kayıkla Rumeli tarafına geçti ise de, Ruscuk'ta yakalanarak öldürüldü. Sıvas vâlisi Varvar Ali Paşa da isyan eden vâlilerden biridir. Bu isyânı bastırmağa me'mur ve Sıvas vâliliğine tâyin edilen İbşir Mustafa Paşa, Varvar Ali Paşa'yı Tokat civârında bir baskın sonunda öldürtmüştür.

Bu asrın ikinci yarısında devlete baş kaldıran vâlilerden birisi de 1657'de Halep vâliliğine getirilmiş Abaza Hasan Paşa'dır. Bu zât, henüz Yeni-il voyvadası iken ocak ağalarının tazyiki ile vazifesinden azledilmesi üzerine, eşkıyâlığa başlayıp, devletin başına çeşitli gaileler açtı. Bu isyan, 1651'de bastırılmış, âsî paşa önce vezâret ile Diyarbekir vâliliğine, sonra da Haleb'e tâyin edilmişti. Ancak sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın, eski maceralarından dolayı kendisini de cezalandırabileceğini düşünerek, onun, Erdel seferinde bulunmasından faydalanıp isyan ile etrafına toplanan on beşten fazla vezîr, sancakbeyi, beylerbeyi ve voyvoda ile Anadolu'ya hâkim oldu. Bursa sancakbeyi Sarı Kenan Paşa'nın da ona katılmasiyla, İstanbul kapılarına kadar dayandı. Fakat, Köprülü Mehmed ve Murtaza Paşaların, âsîleri tatmin eden tedbirler almaları sonunda bu isyan, 16 şubat 1659'da kansız bir şekilde bastırıldı (bk. Mücteba İlgürel, *Abaza Hasan Paşa*, basılmamış doçentlik tezi, Tarih Seminer kütüp.).

Köprülü, eşkiyâ ile işbirliği etmemiş olan dirlik sâhipleri ve çift-bozan çiftçileri topraklarına iâde etmekle, bozulan timar sistemini yeniden canlandırmaya çalıştı. Sâdece Vâlide Sultan haslarından olup, Paşmaklık denilen Kilis ve Azaz sancaklarına dokunmadı. Diğer taraftan İsmail Paşa'nın, ayaklanmalara katılanları temizlemesi, 80.000'i bulan tüfek toplamasıyla Anadolu'da sükûn yeniden te'sis edilebildi. Asrın sonlarına doğru Anadolu'da dolaşan konar-göçer Türkmenlerin Rakka eyâletinde iskân edilmeleri de (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun âşiretleri iskân siyâseti, 1691-1696*, İstanbul, 1963) âsâyişin sağlanmasına yardım etmiştir.

Bibliyografya: Umûmî Tarihler: Kâtib Çelebî, Peçevî, Müneccimbaşı, Naîmâ, Evliya Çelebî, Râşid, Vecihî, Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, Fındıklılı Mehmed Ağa v.b.'nın herkesçe bilinen umûmî tarihleri dışında ayrıca bk. Sâfî, *Zübdetü't-tevârîh*, Veliyüddin Ef. Kütüp., nr. 2428-2429; *Tuhfetü'l-ahbâb*, İstanbul, 1287; Ferâizi-zâde M. Said, *Tarih-i Gülşen-i Maârif*, İstanbul, 1202; Tayyar-zâde M. Ata, *Târih*, İstanbul, 1293.

Bu devir tarihçilerinin kaynakları ve eserlerinin tenkidi için bk. Bekir Kütükoğlu, *Fezlekenin Kaynakları* (İstanbul, 1974); M. Münir Aktepe, *Naima Tarihi'nin Kaynakları*, *TD* (İstanbul, 1949), I, 35-52; L. Thomas, *A Study of Naima* (nşr. N. Itzkowitz), New York, 1972; Orhan F. Köprülü, *Râşid Tarihi'nin kaynaklarından biri, Silahdârın Nusretnâmesi*, *Belleten*, 1947, XI, 473-487; ayn. mll., *Cevrî Tarihi'nin mahiyet ve kıymeti*, *TD* (İstanbul, 1949), sayı 1/1, 53-66.

Husûsî Tarihler: Y. Yücel, *Yeni bulunan II. Osman adına yazılmış bir "zafer-nâme"*, *Belleten* (Ankara, 1979), XLII, 313-364; *Tuğî Tarihi* (nşr. M. Sertoğlu), *Belleten*, (Ankara, 1947), XI, 489-514; *Mecmua-i cülûs-i Sultan Mustafa Hân-ı Sânî*, Nuruosmaniye Kütüp., nr. 3700; Bostan-zâde Yahya, *Vak'a-i Osmaniye*, Topkapı Sarayı Kütüp., Revan, nr. 1305; M. Halîfe, *Tarih-i Gılmanî*, nşr. K. Su, İstanbul, 1976; Mülhemî İbrahim, *Muradnâme*, Topkapı Sarayı Kütüp., Revan, nr. 1418; Nazmi-zâde Murtaza, *Gülşen-i hulefâ* (İstanbul, 1143); *Sefer-i ferhunde-eser-i hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh be-cânib-i Bağdad*, Paris, col. Schefer. P. 171; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz, *Tarihçe-i feth-i Revan ve Bağdad*, Süleymaniye Kütüp., Es'ad Efendi, nr. 1086/3; Arrâfî Numan, *Ma'dan al-Cavâhir fî târîḫ Başra va'l-Cezâ'ir*, Konya Yusuf Ağa Kütüp., nr. 7169; *La'âlî' al-muẕî'a* (Paris, col. Schefer. A 15-5831; Rıdvan Paşa-zâde Abdullah, *Tarih-i deşt-i Kıpçak*, Topkapı Sarayı Kütüp., Bağdad Köşkü, nr. 298; *Özi Kal'ası der zaman-ı Sultan İbrahim*, Paris, col. Schefer., I, 150; Seyyid Mehmed Rızâ, *al-sab' al-sayyâr fî aḫbâr al-mulûk al-tatâr* (nşr. Kâzım), Kazan, 1832; Kırımî Abdülgaffar, *Ümdetü't-tevârih* (İstanbul, 1343); Mühürdar Hasan Ağa, *Feth-i Kandiye*, Topkapı Sarayı Kütüp., III. Ahmed, nr. 3605; *Tarih-i Feth-i Girid*, Millet Kütüp., Ali Emirî, tarih nr. 1158; Siyahî-zâde Ahmed, *Fetihnâme-i Girid*, Süleymaniye Kütüp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 783; H. Kânî Hanyevî, *Tarih-i Girid* (İstanbul, 1283); Abdi Paşa, *Tarih-i Mısr*, Murad Molla Kütüp., nr. 1416/1; Abdülkerim, *Târih-i Mısr*, Süleymaniye Kütüp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 705; Kâtib Çelebî, *Tuhfetü'l-kibar* (nşr. O. Ş. Gökyay), İstanbul, 1973; ayn. mll., *Cihannümâ* (İstanbul, 1141); İsmet Parmaksızoğlu, *Onyedinci Yüzyıl Rumeli Olayları ile ilgili özel Tarihler ve Özkeli İbrahim Efendi'nin Tarihçesi*, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, II; Koca Mustafa Ağa, *Tarih-i binâ ve güşâd-i Câmi-i Sultan Ahmed Hân-ı Evvel*, Bağdad, al-Markaz al-Vaṭanî li-ḥifẓ al-vaṯâ'iḳ; *Kâ'be-nâme*, Manisa Kütüp., nr. 4952; H. Ayvansarayî, *Hadîḳatü'l-cevami* (İstanbul, 1281); İbrahim Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* (İstanbul, 1943-1945); İ. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri* (İstanbul, 1941); Sedat H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar* (İstanbul); Osman-zâde Tâib, *Hadîḳatü'l-vüzerâ* (İstanbul, 1271); Halim Giray, *Gülbin-i hânân* (İstanbul, 1287); Uşakî-zâde I. Hasib, *Zeyl-i Şaḳa'ıḳ* (nşr. Kissling), Wiesbaden, 1965; Şeyhî Mehmed *Vakâyi' al-fużalâ'*, Bayezid Devlet Kütüp., nr. 2361 ve M. Süreyya, *SO* (İstanbul, 1308-1311); Riyâzî, Rıza, Kaf-zâde Faizî, Yumnî, Güftî, Âsım tezkireleri de bu arada zikrolunabilir.

Devlet nizam ve teşkilâtına âit başlıca eserler: Hasan Kâfî el-Akhisarî, *Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-âlem*, (nşr. Mehmed İpşirli), *TED*, 1981, sayı 10-11, s. 239-278; *Kitab-ı müstetab* (nşr. Y. Yücel), Ankara, 1979; Kâtib Çelebî, *Düsturü'l-amel fî ıslâhi'l-halel* (İstanbul, 1280); ayn. mll., *Mizânü'l-ḥaḳ fî ihtiyari'l-aḥaḳ* (nşr. O. Ş. Gökyay), İstanbul, 1972; Koçi Bey, *Lâyiha* (nşr. Ali Kemalî Aksüt), İstanbul, 1939; Ayni Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân* (İstanbul, 1280); ayn. mll., *Vazife-horan ve Bendegân-i Âl-i Osman* *DTCFD*, Ankara; *Kanunname-i ehl-i ḥıref* (İskilip Kütüp., nr. 1037).

Yabancı eserler: XVII. asra âit yabancı kaynaklar hakkında geniş *bibl.* için *İA*'daki alâkalı maddelerin bibliyoğrafyalarına bakılmalıdır. Son zamanlardaki bâzı yayımlar şunlardır: V. P. Mutafcieva-Str. A. Dimitrov, *Sur l'état du systéme des timars au XVII et XVIII'e siécles* (Sofya, 1968); A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynastie*; Fekete Ludwig, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nikolaus Esterházy* (Budapeşte, 1932); C. Giurescu, *Contributions à l'Histoire Economique de l'Empire Ottoman*, *VIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 1981); M. Guboğlu, *Cronici Turceşti Pririud Tarile Romane* (Bükreş, 1974); *Histoire de la Hongrie, des origines à nos Jours*, UNESCO Macaristan Kurulu (Budapeşte, 1974); H. Hadzibegic, *Rasprava Ali Çavuşa iz Sofije Timarskoj Organizaciyi XVII. Stoljecu* (Saraybosna, 1977); ayn. mll., *Kanun-nama za Hercegovacki Sanzak iz 1637-1638* (Godine); *Kanunii Kanun-name* (Sarajevo, 1957; el-Kiss Sulaymān Sā'iġ, *Târîḫ al-Mavṣil* (Mısır, 1923); Hâvi, *Davḥat al-vuzarâ'* (Arap. trc.); Musa Kâzım Nevres, Beyrut; A. Seyyid Muḥammed Amîn Zaki, *Târîḫ al-Sulaymanîya...* (Arap. trc. Muḥammed Camîl Bandi al-Rujbayânî), Bağdad, 1951; *Arba'at ḳurûn min Târîḫ al-'Irâḳ al-ḥadîṯ* (Beyrut, 1949); *Ilam al-Varâ, bi-man vulliye naiban min al-Atraḳ bi-Dimaşḳ al-Şam al-Kubra* (nşr. Muḥammed Aḥmed Duhman), Şam, 1964; İskender Bey, *Târîḫ-i 'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsî* (Tahran). Ayrıca aşağıdaki bibliyoğrafik eserlere bk. Pearson, *Index Islamicus*, London, 1955-1975 (5 cild); A. Tietze, *Turkologischer Anzeiger*, Viyana, 1978-1982 (8 cild).

XVII. yüzyılda yapılan üç büyük andlaşma için bk. *Mecmua-i muahedat* (İstanbul, 1294), I-III; G. Noradounghian, *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897), I. II.; Feridun Bey, *Münteşatü's-selatin* (İstanbul, 1257); Kemankeş Kara Mustafa Paşa, *Sulhiye-i İran*, Milli Kütüp., Fahri Bilge Kol., 93/8; Lehistan ile yapılan andlaşma için ise, Hammer, *ayn. esr.*, VIII. cild eklerine ayrıca bk. *İA*, madd. KARLOFÇA, KASR-I ŞİRİN.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

XVIII. asır: Zenta mağlûbiyeti (1697) akabinde Karlofça muâhedesinin imzalanması, 16 sene devam eden Osmanlı-Avusturya muhârebelerine son vermişti; ancak uzun süren harp, imparatorluğun bünyesinde büyük tahribat yapmış bulunuyordu. Sefer masraflarını karşılamak için vergi mikdarını artırmak, "*nefîr-i amm*" usûlü ile asker celbi halkı tâciz ediyordu. Şakavet için fırsat bekleyenler, vâlilerin ve sancak beylerinin seferde olmalarından istifâde ile, Anadolu'da faâliyete geçmişlerdi. Balkanlarda da

"hayduk" adı verilen şakîler peyda olmuştu. Mustafa II., bu kargaşalığın önünü alabilmek için "teftişçi" nâmı ile vâliler tâyin etmişti [*İA*, mad. MUSTAFA II.].

Basra ve Kurna havâlisi Muntafik Arap kabîlesi reîsi Mâni tarafından 1694'te zabtedilmişti. Dicle'nin şarkında İran toprağı bulunan Huvayza'nın hâkimi Farac Allâh ile Mâni, bu bölge için mücâdele hâlinde idiler. Farac Allâh bu bölgeyi ele geçirerek İran nüfûzunu genişletmişti. Bagdad vâlisi Daltaban Mustafa Paşa, Mustafa II. tarafından Basra ve Kurna havâlisinin kurtarılması ile vazifelendirildi. Basra vâliliğine, vezir Bey-zâde Ali Paşa, Haleb vâliliği uhdesinde kalmak üzere tâyin edildi. Dicle ve Fırat üzerinde seyr ü seferin canlandırılması ve bir ince donanmanın inşâsı için Birecik'de faâliyete girişildi. Donanma kaptanlığına Aşçı-oğlu Mehmed Paşa getirildi. Karadan ve nehirden ilerleyen Osmanlı kuvvetleri evvelâ Kurna, sonra Basra'yı ele geçirdi. Arap kabîleleri ile Basra ve Kurna halkı Türk ordusunu 1113 (1701)'te büyük şenliklerle karşıladılar (*Tarih-i Sefer-i Basra*, Süleymaniye Kütüp., Esad Efendi nr. 2062/3; Silâhdar, *Nusret-nâme*, Üniv. Kütüp., nr. TY 5983, var. 73a-75b). Daltaban Mustafa Paşa, Ziyâb Irmağı bölgesinde bâzı âsî kabîleleri etrafına toplayıp yol kesen, köyleri basan Salmân'ı da ayrı bir seferle bertaraf etti. Akabinde, Fırat nehrinin, Mâhiya bölgesindeki taşmalarını önleyici sedler inşâ edilmiş ve asker Bagdad'a dönmüştür (tafsilât için bk. *İcmâl-i sefer-i nehr-i Ziyâb*, Süleymaniye Kütüp, Esad Efendi, nr. 2062/4; *Nusretnâme*, var. 471a-480a).

Karlofça muâhedesinin imzalanmasını müteâkip Rus murahhasları ile İstanbul'daki görüşmeler, anlaşma ile neticelenmişti. Bu muâhedede Azak [b. bk.] kalesinin Ruslar tarafından tahkim edilmemesi, Azak denizi kıyılarında ve Kırım hududları civârında kule veya palanga yaptırılmaması ve Kırımlıların Rus topraklarına taarruzlarının önlenmesi esâsı kabûl edilmişti. Rusların Kırım hanlığına ödemekte oldukları 90.000 kuruşluk vergi de kaldırılmış bulunuyordu. Çar Petro, muâhede hükümlerine rağmen Azak kalesini tahkim ettirmiş, Or-kapı'ya kadar olan sâhil şeridinde de kuleler ve palangalar inşâ ettirmeğe koyulmuştu. Durumu endişe ile tâkip eden Kırımlılar, Devlet Giray'a başvurup akınlara devam kararı aldılar. Sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa ise, devletin durumunu göz önünde tutarak, yeni bir gailenin açılmasına taraftar değildi [bk. mad. HÜSEYİN PAŞA, AMCA-ZÂDE]. Yeni sadrâzam Daltaban Mustafa Paşa, Kırım kuvvetlerinin Rusya içlerine sefer yapmalarına taraftar olmasına rağmen, yerine geçen Râmî Mehmed Paşa [b. bk.], Devlet Giray'ı hanlıktan azlettirdi (şa'bân 1114=kânun I. 1702). Gürcü prensliklerinden Açıkbaş beyliğinin prensi Simon ve onun yerine devletin tâyin ettiği Görgi, Göril ile Dadyan prensi Mamya tarafından öldürülmüşlerdi. Erzurum vâlisi Köse Halil Paşa Gürcistan seferine serasker tâyin olunmuş ve prensliğe Yorgi getirilerek şevvâl 1114 (mart 1703)'te buraya nizâm verilmişti (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1 20 v.d.).

Bu devrede Osmanlı bahriyesinde mühim ıslâhâta teşebbüs olunmuştur. 1682'den itibâren çekdiri usûlünün tedricen terk ve Avrupa'da kullanılmakta olan kalyon esâsının tercih edildiği görülmekte idi. Ancak kifâyetsiz çalışmalar, donanmanın ihtiyaçlarına cevap verecek durumda değildi. Mezemorta Hüseyin Paşa, Kapudân-ı deryâlık mevkiine getirilince (1695) bahriyenin ıslâhı ve ihtiyaçların giderilmesi için bir *Kanûn-name*'nin îlânını zârurî görmüş idi. Osmanlı bahriyesi için bir dönüm noktası teşkîl eden bu *Kanun-nâme*'nin ilânından (1113 rebîülâhır=1701 eylûl) kısa bir zaman sonra, kalyon mikdârı 40'a çıkmış bulunuyordu. *Kanûn-name*, deniz ümerâsının bahriyeden yetişme kimselerden seçilmesini esas kabûl ettiği gibi, terfi ve tekâüdlük mes'elelerini de bir düzene koymuş bulunuyordu (BA, *Mühimme defteri*, nr. 108, s. 112; nr. 112, s. 1-6; Safvet, *Kaptan Mezemorta Hüseyin Paşa*, İstanbul, 1327, s. 53 v.d., 123 v.dd.; *Kanûn-nâme* için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 498 v.d., 523 v.dd.; [bk. mad. HÜSEYİN PAŞA, MEZEMORTA]).

Sadrâzam Râmî Mehmed Paşa, çuha ve kumaş dokumacılığının tekrar canlandırılması ve ithâlâta mâni olunması için Bursa ve Selânik'ten Edirne'ye ustalar dâvet ederek, onları teşvik etti. Aynı zamanda bunlara hiçbir kimse tarafından müdâhale edilmemesi için fermanlar çıkarttı (Abdülkadir Özcan, *Defterdâr Sarı Mehmed Paşa ve Zübde-i Vekayiat'ı*, Tarih Seminer Kütüp., basılmamış Doktora tezi nr. 3276, s. 983 v.d.).

Mustafa II.'nın uzun zaman Edirne'de oturması, İstanbul'un siyâsî ve iktisâdî bakımdan ikinci plana düşmesi endîşesine, Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Fethullah Efendi'ye kendisinden sonra bilfiil şeyhülislâm olmak üzere bir hatt-ı hümâyun-çıkartması gibi hususlar da ilâve edilince, hoşnutsuzluk daha da artmıştı. Pâdişâhın Edirne'de ikâmetinin uzamasının, Feyzullah Efendi'nin telkîni ile olduğu haberinin halk arasında yayılması, bir isyâna zemin hazırlamıştı. Nitekim bir müddet sonra, tarihlerde "*Edirne vak'ası*" diye anılan isyan patlak verdi. Bir rivâyete göre, Sadrâzam Râmî Mehmed Paşa'nın tahriklerinin de bu isyanda payı olmuştur. Şeyhülislâm ve oğullarının devlet işlerine müdâhalelerinin, sadrâzamı bîzâr etmiş olabileceği mümkündür. İsyan, 200 kadar cebecinin, tedâhülde kalmış ulûfelerini istemek bahânesi ile başlamıştır (5 rebîulevvel 1115=18 temmuz 1703). Sadâret kaymakamı ve şeyhülislâmın dâmâdı Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın gösterdiği gevşeklik, âsîlerin 3-4 gün içinde şehre hâkim olmalarına sebebiyet vermiştir. Âsîler, Orta Câmi'de toplanıp önce Başmakcı-zâde Ali Efendi'yi şeyhülislâmlığa, Suhrâblı Ahmed Paşa'yı kaymakamlığa tâyin etmişlerdir. Müteâkiben, şeyhülislâm ve oğullarının azlini ve pâdişâhın İstanbul'a gelmesi gerektiğini belirten bir mahzar Edirne'ye gönderilmiştir. Feyzullah Efendi'yi azlettirmeyi başlıca hedef ittihaz eden Râmî Mehmed Paşa, bu mahzarı, pâdişâha gösterip, onun azli hakkında bir hatt-ı hümâyûn ısdârına muvaffak oldu (*Şefiknâme*, Üniv. Kütüp., nr. TY 1643, var. 123b). İstanbul'da ise âsîler, Feyzullah Efendi'nin azlinden habersiz idiler. Ancak şehirde yayılan türlü dedi-kodular, âsîlerin intikam hırslarını kamçılamaya devam etmekte idi. Diğer taraftan, âsîlerin dumundan haberdâr olan pâdişah, Râmî Mehmed Paşa'nın Edirne'de asker cem' etmesini ve ordu erkânının toplanmasını te'min için hatt-ı hümâyûnlar çıkarmıştı. İstanbul'daki Âsîler ise, Edirne'ye yürümek üzere Davudpaşa'da Çırpıcı Çayırı'nda toplanıyorlardı. İstanbul ahvâlini yakînen tâkip eden pâdişah, vakit geçirmeden Râmî Mehmed Paşa'yı serdar tâyin etti. Kılıç kuşatılıp hil'at giydirilen Serdar Râmî Mehmed Paşa, Hafsa mevkiinde askerin başına geçti. Ayrıca, *ḫuruc ala 'l-sulṭân* fetvâsı verilip, askerin sadâkatini te'yid için ekmek ve tuz üzerine yemin ettirildi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, var. 519a-520a). İstanbul'daki âsîler, Davudpaşa sahrasından hareketle Edirne'ye müteveccihen yola çıkmış bulunuyorlardı (30 rebîülevvel). Silivri'de bir gün ikamet edip, Başmakcızâde'nin yerine tâyin edilen şeyhülislâm İmâm Mehmed Efendi'nin ısrârı ile, Mehmed Efendi'nin eski talebesi olan şehzâde Ahmed [bk. *EI*2 mad. AHMED III.]'in cülûsuna karar verdiler. Çorlu'ya vardıklarında Ahmed'in adına hutbe okuttular. Bu sırada, Râmî Mehmed Paşa tarafından 8.000 kadar süvârî ile ileri yollanan vezir Çakırcı Hasan Paşa da Çorlu'ya varmıştı. Hasan Paşa, işi sulh yolu ile halletmek için, son bir teşebbüste bulunarak maiyeti erkânından bâzılarını, elçilikle Sührablı Ahmed Paşa'ya gönderdi. Ancak, âsîler artık pâdişah olarak Ahmed'i tanıdıklarını ve Mustafa'ya tarafdar olanlar ile konuşmayacaklarını bildirdiler. Râmî Mehmed Paşa, Hasan Paşa'dan durumun vehâmetini öğrenince, askere cesâret vermesi için, pâdişâhın Hafsa'ya gelmesini isteyen bir telhis yazarak, Edirne'ye gönderdi. Ertesi gün pâdişah Hafsa'ya dâhil oldu. Bu arada, âsî ordusu da Babaeski merhalesine varmış bulunuyordu. Bu yakınlaşma, iki tarafın el altından anlaşmalarına sebep olmuş, bu da Edirne kuvvetlerinin İstanbul kuvvetlerine iltihâkı ile neticelenmişti. Mustafa II. ve sadrâzam Edirne'ye avdet ettiler. "Ekberiyet" kaidesi üzere Ahmed III. 10 rebîülâhır 1115 (23 ağustos 1703)'te iclâs edildi ve 35 gündür devam eden ihtilâl sona erdi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, var. 525a-526a; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1283, VI, 24; *Şefik-nâme*, 136a-b). Bu vak'anın başlıca müsebbibi olan ve azlinden sonra Varna'ya gönderilen Feyzullah Efendi, oradan Eğriboz'a giderken, Ahmed III.'in çıkarttığı yeni bir ferman ile Mustafa Paşa Köprüsü'nden çevrilip Edirne'ye getirildi. Burada türlü hakaretlerle idâm edilerek cesedi Tunca nehrine atıldı [tafsilât için bk. madd. FEYZULLAH EFENDİ, MUSTAFA II.].

Edirne vak'asını tâkiben sadârete getirilen Kavanoz Ahmed Paşa, yeniçeri ağası Çalık Ahmed ve şeyhülislâm Mehmed Efendi, birer birer bertaraf edildi. Ayrıca ulûfelerini istemek üzere ayaklanan yedi-sekiz yüz bostancı da saraydan çıkarıldı.

Çorlulu Ali Paşa [bk. mad. ALİ PAŞA, ÇORLULU]'nın sadâreti zamanında Matbâh-ı humâyûn, İstabl-ı has ve Tersâne-i âmire masraflarında indirme yapıldı (Râşid, *Tarih*, III, 206 v.d.). Tophâne-i âmire'de top dökümü geliştirilirken (Râşid, *ayn. esr.*, III, 221), İngiltere'den ithâl edilip mîrî gemilerde kullanılan yetmiş-seksen kantar ağırlığındaki çapaların, büyük bir kârhâne inşâ edilerek imâlâtına girişildi (Râşid, *ayn. esr.*, III, 258). Diğer taraftan, İsveç ile ittifâka taraftar olarak Demirbaş Şarl ile şahsî muhâberâta girişildi ve ona yardım vaadinde bulunuldu. XVIII. asır başlarında, İsveç kralı Şarl VII. (Demirbaş) ile Rus çarı Büyük Petro I. arasında rakâbet bulunmakta ve bunun mihrâkını da Lehistan teşkil etmekte idi. Gerek Osmanlı Devleti'nin Kırım'da mukavemeti, gerek İstanbul andlaşması ile Karadeniz'e açılma imkânını bulamayan Petro I., Baltık denizinde gayesinin tahakkuku için Lehistan'ı nüfûz bölgesi ittihaz etmiş bulunuyordu. Böylece, Petro I, Saksonya kıralı Ogüst II.'ün Lehistan kıralı seçilmesini te'min etmişti (1697). Ancak, Rus nüfûzunun Lehistan'a uzanmasından endişe eden Şarl XII., önce Rusya'nın müttefiki Danimarka'yı saf dışı bırakıp, Lehistan'ın üzerine yürüdü ve Rus nüfûzunu kırdı. Şarl XII., ülkesinin emniyeti için Ogüst II.'ün Lehistan'dan çıkarılmasının lüzûmuna inanmıştı. Lehistan'ı istîlâ eden İsveç kuvvetleri karşısında, Ogüst II., tahtından feragat etmek zorunda kaldı (1707). Netîcede, Şarl XII.'ın tasvibi ile Stanislav Lecinski Lehistan tahtına getirildi. Osmanlı Devleti, Lehistan'ın yeni kralını tanıdı (BA, *Nâme-i Hümâyûn defteri*, VI, 162).

Petro I. ise, yeni bir düzen verdiği ordusu ile, Fin körfezine kadar ilerlemiş, Saint-Petersburg (Petrograd) şehrini kurduğu gibi, Kronstad kalesini de inşâ ettirmişti. Şarl XII. ise, eski zaferlerine mağrûren Petro'nun tedbirlerine ehemmiyet vermiyordu. Ancak kıralın tevsî ettiği ordusu yine de iyi durumda idi. Şarl XII., Rus ordusu ile karşılaşmak üzere Lehistan'a girdiği zaman, Petro I. devamlı geri çekilerek İsveç ordusunu müşkil durumda bırakmayı planlamıştı. Şarl XII., ordusunu Ukrayna'ya tevcîh ederek Poltava kalesini kuşattı. Burada, Ukrayna hatmanı Mazepa, İsveç ordusuna yardım

ediyordu. Kaleyi kurtarmak üzere gelen çar ile kıral arasında vuku bulan meydan muhârebesinde kıral hezîmete uğradı (8 temmuz 1709). Şarl XII., yanında Mazepa olduğu halde Osmanlı Devleti sınırını geçerek Özi kalesine ilticâ etti. Bu sırada, kıralı tâkip eden Rus kuvvetleri, muâhede hilâfına sınırı geçip 300'den fazla İsveç askerini alarak götürdüler. Halbuki, Osmanlı Devleti, Şarl XII.'in Kırım hânı Devlet Giray'dan yardım talebini, muâhede ahkâmına aykırı bulduğu için reddetmişti.

İlticâ hakkı isteyen İsveç kıralı ile Ukrayna hatmanına, Osmanlı Devleti yakın alâka göstererek onların Bender'e yerleşmelerini te'min etti. Çar Petro I., Şarl XII. ve teb'asından Mezepa'nın iâde edilmesini Osmanlı Devleti'nden ısrarla istedi ise de kabûl edilmedi (Râşid, *ayn. esr.*, III, 299 v.d.). Osmanlı Devleti, İsveç kıralıyla yapılacak temasların sıhhati için ondan bir temsilci taleb etmiş, bu teklif kıralın gururunu okşadığından kabûl edilmişti (BA, *Nâme-i hümâyûn defteri*, VI, 181; *Mühimme defteri*, nr. 116, s. 296, 328). Şarl XII. bu temsilci vâsıtasıyle Osmanlı Devleti'ne, Rusya'ya karşı harb açılması tavsiyesinde bulunmuştu. Kıral, ittifak teklifi ile birlikte Lehistan üzerinden ülkesine dönmesi husûsunda kendisine yardımcı olunmasını da talep etmişti. Bu sıralarda Ruslar Osmanlı Devleti'nin Ortodoks teb'asını isyâna teşvik ettikleri gibi, hudud boyunda da bâzı kaleler inşâsına girişmişlerdi. Bu durumu göz önünde bulunduran devlet, Ahmed III.'in cülûsunda ihmâl edilmiş olan İstanbul Muâhedesi'nin gözden geçirilip yenilenmesini istedi. Muâhede ahkâmına İsveç kıralının Lehistan topraklarından geçerek ülkesine gitmesi maddesi de ilâve olunmuştu (Râşid, *ayn. esr.*, III, 316 v.d.). Ancak, kıralın Lehistan topraklarını Rus askerlerinin himâyesinde geçebileceği husûsu, Şarl XII.'in şüphesini mûcip olmuştu. Yapılan tahkikat sonunda sadrâzamın rüşvet mukabili Rus elçisi Tolstoy ile anlaşıp madde muhteviyâtında değişiklik yaptığı ortaya çıkınca, Çorlulu Ali Paşa azl ile yerine Köprülü-zâde Nûman Paşa [bk. mad. KÖPRÜLÜLER] tâyin olundu (1112=1710).

Nûman Paşa, sadârete getirildiğinde İsveç elçisi Stanislas Poniatowski ve Fransa elçisi De Ferriol ile görüştü. Karadeniz ve Kırım'ın emniyetinin sağlanması ile Lehistan mes'elesinin ehemmiyeti hususlarında mutâbık kalındı. Ancak sadrâzamın hâricî siyâsetten habersiz bulunuşu ve etrafının te'sîrinde kalışı, ayrıca Rus elçisi Tolstoy'un gayretleri ile Şarl XII.'ın Lehistan üzerinden memleketine gönderilmesi kararı, Nûman Paşa'nın azline sebep oldu (bk. Râşid, *ayn. esr.*, III, 330 v.d.; Ahmed Refik, *Memâlik-i Osmâniye'de Demirbaş Şarl*, İstanbul, 1332, s. 30 v.d.; A. N. Kurat, *İsveç Kralı Karl XII.'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 1943, s. 227 v.dd.; ayn. mll., *XVIII. yüzyıl başı "Avrupa Umumî Harbi"nde Türkiye'nin tarafsızlığı*, *Belleten*, VII, 268 v.dd.). Bir Rus tehlikesinin mevcud olup olmadığı husûsundaki tededdüt, çarın muhârebe tehdîdini hâvi ültimatomu alınınca, ortadan kalktı. Devlet merkezine davet edilen Kırım hânı Devlet Giray da, Ruslara güvenilmemesi gerektiğini, Kırım'ın elden çıkmasının, bütün Rumeli'nin elden çıkması demek olacağı husûsunda pâdişâhı ikâz etti. Bu îtibârla, Baltacı Mehmed Paşa sadârete getirildiği zaman (1212=1710) pâdişah ve devlet erkânı savaş ilânında kararlı bulunuyordu. Nitekim 28 ramazan 1122 (20 teşrin II. 1711)'de sarayda vuku bulan bir toplantıda Bâbıâli, Rusya'ya harb îlân etti.

Rus çarı Petro I., Tuna'ya kadar inip, Rumeli'deki hıristiyan ahâliyi isyâna teşvik ve çıkacak karışıklıktan istifâde etmek üzere planını yapmıştı. Buna göre Boğdan'a girip, Prut boyunca Tuna kıyılarına inmeye başlayan Rus ordusu, hiç beklemediği bir anda Türk kuvvetleri ile karşılaştı. Bilhassa Devlet Giray Han'ın mâhirâne manevraları ve aynı zamanda Osmanlı ordusunun da Prut nehrini, köprüler kurup geçmesi üzerine, 20 temmuz 1711 günü, bütün Rus ordusu, çar ile birlikte kuşatıldı. Yeniçerilerin ilk hücumları Ruslar tarafından püskürtüldü ise de, ertesi gün 400 kadar topla mücehhez olan ve gayet iyi bir mevzîde bulunan Türk ordusu, Rus kuvvetlerini şiddetli bir muhâsara ve ateş altına aldı. Rus ordusu, 36.000 piyâde ve 6.000 atlı olup 122 topa sahipti. Türk ve Kırım kuvvetleri 120.000 askerden ibâret olup, iâşe bakımından da mükemmeldi. Askerî üstünlük tamamen Türklerde idi ve Rusların muhâsaradan kurtulması imkânsızdı. Baltacı Mehmed Paşa, yürüyüş buyrulduları imzâlarken (bk. M. Münir Aktepe, *Baltacı Mehmed Paşa'nın 1711 Prut seferi ile ilgili emirleri*, *TED*, İstanbul, 1970, I), Rusların sulh için mürâcaatta bulundukları öğrenildi. Sadrâzam bu mürâcaatı önce kabûl etmedi ise de, Rusların Azak ile diğer kaleleri vereceklerini öğrenince, râzı oldu ve mütâreke emrini verdi. Çar tarafından murahhas tâyin edilen ve aslen yahudi olan Rus kançılar muâvini Baron Peter Şafirov, kısa zamanda Osmanlı ümerâsı ile anlaşmış ve muâhede metni hazırlanmıştı. Devlet Giray Han ile Şarl XII.'ın Türk ordugâhındaki mümessili Poniatowski'nin îtirazlarına rağmen, Baltacı Mehmed Paşa ile Şafirov arasında muâhede akdedildi ve Petro, ordusu ile serbest bırakıldı. İmzâlanan Prut Muâhedesi'nin en büyük kazancı, Azak kalesinin Osmanlılara iâdesi, Özi boyundaki iki Rus kalesinin yıkılması, Lehistan'ın Rus nüfûzundan kurtulması olacaktı. Rus ordusunun belki büsbütün imhâsı mümkün iken sadrâzam ve ordu ümerâsı, kağıd üzerindeki menfaatlere kapılarak bu fırsatın kaçırılmasına sebep oldular. Muâhededen sonra cereyan eden vak'alar, Baltacı Mehmed Paşa'nın iyi niyetlerinin Ruslar tarafından istismar edildiğini göstermiştir. Esâsında akdedilen muâhede her bakımdan Türkiye için kârlı idi; fakat sadrâzam, safdilliği ve tecrübesizliği yüzünden, muâhede ahkâmının sâdece kâğıt üstünde kalmağa mahkûm olduğunu anlayamamış, kahyâsı Antalyalı Osman Ağa ile mektupçusu Ömer Efendi'nin te'sîrinden kurtulamamıştır (bk. Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, Ankara, 1951-1953, I-II, 224-573; [*İA*. mad. BALTACI MEHMED PAŞA]). Nitekim Çar Petro I., bu muâhedeye rîâyet etmeyip Azak kalesini teslim etmediği gibi, diğer hükümlerini de tatbik sâhasına koymuş değildi. Bu vaziyet karşısında, pâdişah ve devlet erkânı Baltacı Mehmed Paşa'ya muğber oldular. Devlet Giray Han ile Şarl XII.'ın sadrâzam aleyhindeki propagandaları da hoşnutsuzluğun büyümesinde âmil oldu. Sadrâzam muâhededeki maddelerin yerine getirilmesini ve bilhassa İsveç kıralının memleketine gönderilmesini te'min için, uzun zaman Prut boyundaki Velender mevkiinde "yurd" kurdu; Ruslarla yeniden müzâkerelere girişti ve yeni taahhütler aldı ise de, hiç bir neticeye varılamadı; Bu da sadrâzam aleyhindeki cereyanın kuvvetlenmesine sebep oldu. Nitekim sadrâzam Edirne'ye döndükten sonra azledildi (9 şevval 1123=20 teşrin II. 1711).

Rusların muâhede şartlarına uymak istemediği anlaşılınca, yeniden harb hazırlıklarına başlandı. Lâkin Rusların Azak kalesini teslim etmeleri ve bahis mevzûu kaleleri yıkmaları üzerine seferden vaz geçildi ancak; İsveç kıralı ile Lehistan mes'elelerinin neticelendirilememesi yüzünden, ilkbaharda Ruslara tekrar harb açılmasına karar verildi. Diğer taraftan yeni sadrâzam Dâmâd Ali Paşa'nın, bu işi sükûnetle hal yolunu tercih etmesi üzerine, İngiltere ve Felemenk elçilerinin tavassutlarıyle, Edirne'de bir muâhede daha akdedildi (11 cemâziyelevvel 1125=5 haziran 1713). Bu sırada İsveç kıralı Şarl XII. da, Erdel üzerinden memleketine dönme imkânını bulabildi (R. M. Hatton, *Charles XII. in Turkey, Tarih Araştırmaları*, Ankara, 1957, I; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV I/1, 91-95).

Prut muâhedesi son şeklini haziran 1713'te bulduğuna göre, seferin hitâmından mezkûr tarihe kadar bir mütâreke devri yaşanmıştı. Prut muâhedesi ile Petro I.'nun Karadeniz'e ve Balkanlara inme yolundaki hayâllerine bir darbe vurulmuş; Azak ve çevresinin istirdadı mümkün olmuştu. Petro ise, Prut bataklığından ordusunu kurtararak İsveç'e karşı kat'î bir galebe imkânını elde etmişti. Bu bakımdan, Prut muâhedesi Ruslar için diplomatik bir zaferdi. Nitekim, Ruslar bir yandan Baltık bölgesine doğru ilerlerken, öte yandan Kafkaslara, Azerbaycan'a, İran'a ve hattâ Türkistan'a doğru yayılınca Anadolu, şarktan da Rus tehlikesiyle karşılaştı.

Dâmâd Ali Paşa [b. bk.] sadârete tâyin olunduktan sonra (1125=1713), Karlofça muâhedesi ile arâzisinin bir kısmını kaybeden devletin tâkip ettiği istirdat siyâsetini devam ettirdi. Prut muhârebesinden önce Rusların isyâna teşvik ve tahrik ettiği Karadağlılar, Bosna vâlisi Köprülü-zâde Nûman Paşa tarafından tenkil edilmiş, ancak bir kısmı Venedik'e kaçmağa muvaffak olmuştu. Venedik, anlaşmalar hilâfına bu âsîleri himâye ederken, Akdeniz'de de korsanlık faâliyetlerini artırmıştı. Bu hâdiseler iki devlet arasındaki muâhedeyi ihlâl ettiğinden, 1 zilhicce 1126 (8 kânun I. 1714), da sefer îlân olundu. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Ali Paşa ordunun ve kapûdân-ı deryâ Canım Hoca Mehmed Paşa da donanmanın başında olarak Selânik'e gittiler. Burada kararlaştırılan hedeflere göre hareket edilip, Ali Paşa Korent'e, Diyarbekir beylerbeyi Kara Mustafa Paşa kuvvetleri Mora Kasteli'ne yürüdüler. Kaptan Paşa ise şimdiye kadar zabtedilemeyen, Venediklilere âit korsan barınağı İstendil (Tenos) adası ile Egine'ye yelken açtı. Bundan sonra, sadrâzam Ali Paşa, Mora'nın idâre merkezi olan Anapoli'yi donanmanın da yardımı ile geri aldı (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 65 v.d., 86-94). Müteâkiben de Mora tamamıyle yeniden ele geçirildi ve tahrîri yapıldı.

Bu sırada, isyan çıkaranlardan, Suriye'de emîrülhac ile Nasûh Paşa ile Bozok Sancağı'nda şakî Abbas öldürüldüğü gibi, Bagdad vâlisi Hasan Paşa ve Mısır vâlisi Abdi Paşa da kendi mıntıkalarında mütegallibeyi bertaraf ettiler. Mora'nın istîlâsından kuşkulanan Avusturya, Venedik ile 15 nisan 1716'da tedâfüî ve tecâvüzî bir ittifak yaptı. Bu sırada, Venedik'in üs olarak kullandığı Korfu adası üzerine bir sefer hazırlığında olan Ali Paşa'ya, Prens Eugène'den, Karlofça muâhedesi ahkâmına rîâyet etmesini isteyen bir mektup gelince, Avusturya'ya harp ilân etmek zorunda kalındı (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 193-216). Sadrazâmın Avusturya'ya Kara Mustafa Paşanın da Korfu'ya gitmesi kararlaştırıldı. Ayrıca, donanma da Korfu üzerine gitme emri aldı. 150.000 kişilik bir kuvvetle Belgrad'a gelen sadrâzam, Rumeli beylerbeyi Sarı Ahmed Paşa'nın Varadin (Peterwardein) üzerine gidilmesi tavsiyesine uydu.

Türk ordusu düşman kuvvetleri ile 14 şa'bân 1128 (3 ağustos 1716)'de karşılaştı ise de, muhârebe 5 ağustos sabahı Prens Eugène'in taarruzu üzerine başladı. Başlangıçta kararsız bir şekilde kalan sadrâzam Ali Paşa, ancak Osmanlı ordusunun geri çekildiğini gördükten sonra bizzat düşmana hücum etti, onun şehid düşmesi üzerine ordu Belgrad'a çekildi (bk. Râşid, *Tarih*, IV, 254-263; [ayrıca bk. *İA*, mad. ALİ PAŞA, DÂMÂD.]).

Dâmâd Ali Paşa'nın seferi sırasında, Kara Mustafa Paşa kumandasındaki bir ordu ile Canım Hoca Mehmed Paşa'nın idâresindeki donanma Korfu seferine çıkmış ve 5 temmuz 1716'da ada önlerine gelerek karaya asker çıkarmışsa da, sadrâzamın şehâdeti üzerine ağustos sonlarında bu seferden vazgeçildi.

Mağlûp ve başsız kalan ordunun Belgrad'a çekilmesinden bir müddet sonra, Belgrad muhâfızı Halil Paşa [b. bk.] sadrâzam tâyin edilmişti. Diğer

taraftan, Varadin galibi Prens Eègene, Osmanlıların Macaristan'da kalan son eyâletlerinden birinin merkezi olan Temeşvar üzerine yürüdü. Kale kısa bir kuşatmadan sonra teslim oldu. Halbuki, Kırım askeri ile birlikte mühim miktarda Osmanlı kuvveti yolda bulunuyordu (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 293 v.dd.). Temeşvar'ın kaybı ile Eflak ve Boğdan yolu Avusturyalılara açılmış oluyordu. Belgrad'daki Osmanlı ordusu ise, dağınık bir şekilde bir müddet sonra Edirne'ye geldi. Varadin zaferinden mağrur olan Avusturyalılar, Temeşvar'ın zabtından sonra Eflak sınırına dayanmışlardı. Bu arada, Avusturyalıların iğfaline kapılan yerli boyarlar ve birkaç Avusturyalı çete, Bükreş'e ânî baskın yapıp, devlete sâdık Eflak voyvodası Nicolae Mavrocordat'ı kaçırdılar. Bir müddet sonra, Avusturyalılar, Boğdan'ın merkezi Yaş'a baskın düzenledilerse de, geri çekilmek zorunda kaldılar (Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976, I, 231 v.dd.).

Bu sırada devlet, Avusturyalılara karşı sekiz senelik başarısız bir mücâdeleden sonra, Fransa'ya sığınan Macar millî kahramanı Rákôczi Ferenc II.'den faydalanmayı düşündü. Ancak, Varadin mağlûbiyeti ile bir müddet geri kalan bu plan, yeni sadrâzam Halil Paşa [bk. *EI²*. mad. KHALĪL PASHA ḤĀDJDJ ARNAWUD] sadâretinde tekrar tatbik safhasına konuldu. Rákôczi, Fransa'dan getirilip Edirne'de Ahmed III. tarafından Macaristan ve Erdel kıralı olarak huzûra kabûl olundu (kânun II, 1718); ancak sulh teşebbüsleri dolayısıyla bu plan gerçekleştirilemeyerek Rákôczi, Tekirdağ'da ikâmete me'mur edildi (M. Tayyib Gökbilgin, *Rakoczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti himâyesinde Macar mültecileri, Türk Macar Kültür Münasebetleri ışığı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar mültecileri*, İstanbul, 1976; Ahmed Refik, *Memâlik-i Osmâniyede kral Rakoçi ve tevâbii*, İstanbul, 1333).

Yeni sadrâzam Halil Paşa, receb 1129 (haziran 1717)'da Edirne'den Belgrad'a hareket etti. Ordu Niş'e vâsıl olduğu sırada şehrin Prens Eugène tarafından muhâsara altına alındığı haberi geldi. Prens Eugène, yerli halktan otuz-kırk bin kişiyi çalıştırarak, hendekler ve büyük tabyalar vücûda getirmişti (Râşid, IV, 353). Avusturya ordusunda Alman ve Fransız prensleri de bulunuyordu. Prens Eugène'in ordu sevk ve idâresinde tecrübeli olmasına karşılık, Belgrad'daki Türk ordusu harp tecrübesine sâhip bir kumandandan mahrumdu. Bu itibârla hücûmda tereddüt edilerek Kırım, Bucak ve Nogay kuvvetlerinin beklenmesine karar verilmişti. İki haftalık bekleyişten sonra ve Osmanlı kuvvetlerinin hücûmundan bir gün önce Avusturyalıların ânî taarruzu vukû buldu. Gafil avlanan Halil Paşa, ordusu mağlûp bir vaziyette Niş'e çekilmek zorunda kaldı. Muhârebeden iki gün sonra Belgrad kalesi teslim oldu; müslüman halk hicrete başladı (tafsilât için bk. Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire 1717-1740*, London, 1966, s. 1-9; [bk. *İA* mad. BELGRAD.]).

Bunun üzerine Halil Paşa azl ile yerine Nişancı Mehmed Paşa getirildi. Avusturya ordusu üç koldan istilâya devam edip, Morova suyu taraflarını, Hisarcık ve Hasan Paşa palangasını, Semendire ve Güğercinlik bölgelerini zapt etmişti. Bu sırada müslüman ahâlide panik başladığı gibi, Avusturyalıların iğfâline kapılan hıristiyan ahâlide de isyan emâreleri başgösterdi.

İngiliz ve Felemenk elçilerinin daha sefer başlamadan önce vuku bulan, fakat sonra akamete uğrayan sulh teşebbüsleri, Belgrad'ın düşmesi üzerine pâdişâhın ve devlet erkânının da taraftar olmaları netîcesinde Avusturya ile mütâreke kapısının açılmasını mümkün kıldı. Ancak Prens Eugène'in 15 şubat 1718'de sadrâzama gönderdiği mektubunda, tazminat olarak ve hıristiyan dünyasının hudutlarını da emniyette bulundurmak için, tekmil Bosna'yı, Tuna'nın sağın'da kalan Sırbistan'ı ve Tuna'nın solunda bulunan, Eflak ve Boğdan'ı talep etmesi, Edirne'de çok büyük bir akis uyandırmıştı. Netîcede mutavassıt devletlerin gayretleri ile ve mevcut durumu göz önünde bulundurarak sulh müzâkerelerinin Pasarofça'da başlaması kabûl olundu (Müzâkereler ve tafsilâtı için bk. mad. PASAROFÇA). Oniki celsede devam eden çetin müzâkereler sonunda Pasarofça andlaşması 22 şa'bân 1130 (21 temmuz 1718)'da imzalandı (bk. Râşid, *ayn. esr.*, V, 54 v.dd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 140-145).

Bu muâhede 20 maddeden ibâretti. İlk 7 maddesi hudutların tâyin ve tesbîtine ayrılmıştı. Buna göre, Küçük Eflak, Temeşvar, Belgrad ve Şimâlî Sırbistan Avusturya'ya bırakılıyor; Mora Osmanlı Devleti'nde kalıyordu. Andlaşma müddeti 24 sene olarak tesbit edilmişti (*Muâhedât mecm.*, III, 102-112; hudut için bk. *Suver-i mekâtîb bâ müsâlaha-i Nemçe*, Topkapı-Sarayı, Revan Köşkü Kütüp., nr. 1946, var. 1b-56b). Bu muâhedeyi müteâkıp imzalanan ticâret andlaşması da 20 madde hâlinde hazırlanmış idi (*Muâhedât mecm.*, III, 112-120; Râşid, *ayn. esr.*, V, 72 v.dd.).

Venedik ile aynı tarihte imzalanan 26 maddelik sulh muâhedesinin en mühim kısmı toprak ile ilgili maddeleridir. Buna göre, Mora'nın Osmanlı Devleti'ne bırakılmasına mukabil, Dalmaçya, Hersek ve Karlıeli taraflarında bâzı kaleler Venedik cumhuriyetine terk ediliyordu. Muhâedenin ticâreti ilgilendiren mühim bir maddesi (madde 25) ile İstanbul, İzmir, Kıbrıs, Trablus-Şam, İskenderiye ve sâir iskelelere gelen Venedikli tüccar gemilerinden alınan gümrük resminin %5'ten %3'e indirilmiş olmasıdır (*Muâhedât mecm.*, II, 180-196; Râşid, *ayn. esr.*, V, 82 v.dd.).

Pasarofça muâhedesinden sonra İbrahim Paşa, daha ziyâde içtimâî ve mâlî meş'eleler ile uğraştı; imâra ehemmiyet verdi. Mâlî sıkıntıyı bertaraf etmek niyetiyle Şam'daki yeniçerileri yoklamaya tâbi tutarak sayılarını 750'ye indirdiği gibi, bâzı vergileri de Şam defterdarlığına mâl etti. Bosna havâlisinde ise ocaklık mukataalarını tahrir ettirdi. İstanbul'da ulûfeli asker arasında yapılan tensikat ile de tasarruf sağladı (bk. M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul, 1958, s. 19 v.d.).

Sadrâzam İbrahim Paşa, bu sırada Anadolu'da yol kesen levendât eşkiyası hakkında da bâzı tedbirler aldı. Anadolu'daki vâli, mîrimîrân ve ümerâya gönderilen fermanlarla herkes bölgesinin âsâyiş ve emniyetinden me'sul tutuldu. Mahallî vâli, Haleb civârındaki Abbâsîyan tâifesi ile diğer bâzı urban kabîlelerinin hakkından gelemediği için, sadrâzamın riyâsetinde yapılan bir toplantı sonunda 1133 (1721)'te Rakka vâlisi Maktûl-zâde Ali Paşa ile Bagdad vâlisi Hasan Paşa, civar eyâlet vâlileriyle birlikte bu isyânı bastırmağa me'mur edildiler (Râşid, *ayn. esr.*, V, 281 v.dd.).

Dâmâd İbrahim Paşa, İstanbul'un çeşitli binalar ve bahçelerle îmârında büyük gayret sarfetmiştir [bk. mad. NEVŞEHİRLİ İBRÂHİM PAŞA].

Ancak, sadrâzamın bu tutumu, içtimâî mes'elelere çâre olmaktan ziyâde, israf ve sefahati hedef almış bulunmakta ve bu da gayr-i memnunlar zümresinin artmasına âmil olmakta idi. Nevşehirli İbrahim Paşa devrinin en mühim icrâatı, Türkçe eserler basacak olan matbaanın faâliyete geçirilmiş olmasıdır. Teşebbüs, elçi olarak Paris'te bulunan Yirmi-sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Said Mehmed Efendi (Paşa)'den gelmiş, İbrahim Müteferrika [bk. *EI²*, mad. IBRĀHĪM MÜTEFERRİKA] tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim İbrahim Müteferrika kitab basmanın faydalarına dâir *Vasîlat al-ṭibâ'a* adlı bir de risâle kâleme almıştı. Baskı husûsunda itirazları önlemek gayesiyle dinî eserler hâricindeki eserlerin basılabileceğine dâir şeyhülislâmın fetvâsı ve müsâadeyi hâvî pâdişâhın fermânı (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/1, 160) ile matbaa faâliyete geçmişti (1140=1727).

İbrahim Paşa'nın sadâretinin geniş toprak kaybı ile netîcelenen Pasarofça muhâhedesi ile başlamış olması, halk tabakalarını saran sefâlete çâre bulunamaması, umûmî efkârda derin bir hoşnutsuzluk uyandırmakta idi. Bu esnâda, İran'da başgösteren nâzik durum, Avrupa'da kaybedilen toprakların başka yerde telâfisi fikrini uyandırdı. Türkiye'den geçecek olan Avusturya-İran ticâret yoluna âit görüşmeler yapmak üzere İran'a gönderilmiş olan Dürrî Ahmed Efendi, bu ülkenin dâhilî vaziyetini de tedkik ederek, avdetinde İran'ın bâzı devletler tarafından güç duruma düşürüldüğünü anlatmış, bunun üzerine Osmanlı Devleti de gerekli tedbirleri almıştı [tafsilât için bk. *İA* mad. NEVŞEHİRLİ İBRAHİM PAŞA]. İbrahim Paşa, daha çok muhtemel bir Rus istilâsını önlemek arzûsunda idi. Rusya'nın Hazer Denizi'nin garp sâhillerini ve Cenûbî Kafkasya'yı ele geçirmeyi istemesi üzerine, harekete geçen Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş ihtimâli belirdi. Böyle bir harbin kendi ticârî menfaatlerini haleldâr edeceğini düşünen Fransa, işe müdâhale etti. Ancak Fransız elçisinin bu konuda Osmanlı Devleti ile yaptığı görüşmeler bir netice vermedi. Buna sebep de Osmanlı Devleti'nin Ruslardan önce Bakû'yu ele geçirmek arzûsu idi. Bununla berâber Şirvan hanı Davud Han'a zamanında yardım edilmediği için Bakû Rus işgaline uğradı (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/1, 189 v.dd). Bu sırada, Efgan hükûmdârı Mîr Uveys-oğlu Mîr Mahmud da İran'ı istilâya başlamış ve Şah Hüseyin'i tahtından indirip yerine Tahmasp Mîrzâ'yı getirmişdi: Yeni şah, Efganlılara karşı Osmanlı hükûmetinden yardım istedi. Osmanlı hükûmeti ise, sünnî oldukları için Şirvânlılara yardımı tercih etti. Osmanlı hükûmetinden yardım göremiyen Tahmasp II., bu defa Rusya'ya meyledip Derbend ve Bakû'nun işgalini kabûl etti. Ayrıca, Tahmasp II., tahtta kalabilmesini sağlamak şartiyle Çar Petro'ya Gilân, Mâzenderân ve Esterâbâd'ı vermeyi de taahhüt etti (tafsilât için bk. Küçük Çelebi-zâde İsmail Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, 72-75; [bk. mad. TAHMASP II.]). Bu durum, Kafkasların cenûbunda Osmanlı nüfûzunu sarstığı gibi, Çar'ın İran'ın işlerine karışmasına da imkân verdi.

Böylece, Hazer boyunca Çar Petro'nun kuvvetleri Osmanlı Devleti'nin şark hudutlarında emniyeti sarstı. Osmanlı hükûmeti ise, daha önce Gürcistan'da başlattığı askerî harekâtı genişletmeğe karar verip, Gence, Tebriz ve Hemedan üzerine üç koldan ilerledi. Bagdad seraskerî Eyyûbî Hasan ile Kafkas bölgesi seraskeri Ârifî Ahmed Paşa'ların gayretleriyle başta Kirmanşah ve Hemedan olmak üzere bir çok şehirler ile Revan zaptedildi (tafsilât için bk. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran münâsebetleri ve Silahşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, İstanbul, 1970, tür. yer.). Diğer taraftan, Van vâlisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa, önce Tebriz havâlisini, sonra da bu şehri ele geçirdi (1137 =1725). Rusya'nın Osmanlılara karşı hasmâne bir tavır takınması üzerine, iki devlet arasında harp tehlikesi belirdi. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için Fransız elçisi araya girdi. Yapılan müzâkerelerde, Rusya, tıpkı Osmanlı Devleti gibi kendi emniyetini sağlamak için îmâlı bir şekilde İran'ın taksimini istedi; arada bir takım ihtilâflı mevzular olmasına rağmen her iki devlet, İran'ın taksimi husûsunda İstanbul muâhedesi veya İran'ın mukasemesi diye adlandırılan bir muâhedeyi 2 şevval 1136 (24 haziran 1724)'da imzaladılar (Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France a Constantinople*, Paris, 1894, s. 58 v.d., 197-267). Böylece İran'ın garp toprakları Osmanlılar ile Ruslar arasında paylaşıldı. Sünnîler ile meskûn Dağıstan'ın ve Bakû havâlisinin Ruslara terkedilmesi,

şi'îlerin ekseriyeti teşkil ettiği bölgelerde ise, devletin harp etmek zorunda kalışından dolayı, sadrâzam tenkidlere uğradı (Küçük Çelebi-zâde, *ayn. esr.*, s. 158-169). Tabîatiyle Tahmasp II., gıyabında yapılan bu taksimi tanımadı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, muâhede ile kendisine bırakılan şehirleri almak için harbe devam zorunda kaldı. Netîcede Irak-ı Acem cephesinde Eyyûbî Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa [bk. *EI²*, mad. AHMED PAŞA] Nihâvend'i, Hekim-oğlu Ali Paşa [bk. mad. ALİ PAŞA, HEKİM-OĞLU] da Tebriz'i aldı.

Efganlıların reîsi Eşref Şah'ın İstanbul'a gönderdiği elçisi, Osmanlılar tarafından zabtedilen İran topraklarının iâdesini istemiş ise de, bu teklif reddedilmişti. Eşref Şah, Afşarların reîsi Nâdir ile uğraştığından Osmanlı hükûmetine sulh teklifinde bulundu. Ahmed Paşa'nın Eşref Şah ile imzaladığı 12 maddelik muâhedeye göre Sultâniye, Zencan ve Ebher havâlisi Osmanlılara iâde olundu. Bu muâhededen sonra, vak'anüvis Râşid 1140 (1727)'da İran'a elçi olarak gönderildiği (tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, *Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah nezdindeki elçiliği ve buna tekaddüm eden siyasî muhabereler*, *TM*, XII, 155-178) gibi, Eşref'in elçisi Nâmdâr Muhammed Han da İstanbul'a gelmiş, böylece iki devlet arasında zâhirî bir dostluk kurulmuştu. Diğer taraftan, Nâdir ile anlaşan Tahmasp II.'ın yapılan muâhedeyi tanımaması ve Hemedan ile Nihâvend'deki Osmanlı kuvvetlerinin mağlûbiyet haberi üzerine sadrâzam, İran'a gönderilmek üzere büyük bir ordu topladı (1730) ise de, bunu harekete geçiremedi. Zîrâ İran harplerinin uzayıp gitmesi, gerek İstanbul'da, gerek taşrada hoşnutsuzluğun artmasına sebep olmakta idi. Bunun yanında, iktisâdî hayatın bozulması, ağır vergiler Anadolu'da eşkiyânın verdiği korku, büyük şehirlere, bilhassa İstanbul'a göçleri hızlandırmış, bu da mevcut muvâzenenin bozulmasını hazırlamıştı (tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, *XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un nüfus mes'elesine dâir bâzı vesikalar*, *TD*, İstanbul, 1958, IX/13, 1-30). İstanbul'un artan nüfûsu, işsizliğe ve şehirde ayak takımının çoğalmasına sebep olurken, bilhassa Kağıdhâne'de hızlandırılan inşâat faâliyetleri de buna bir çare olamamıştı (bk. M. Münir Aktepe, *Kağıdhâne'ye dâir bâzı bilgiler, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976). Ayrıca devlet ricâlinin zevk ve eğlenceye dalması, memnun olmayanların sayısını arttırdı. Buna netîcesiz İran savaşlarında, sünnîlerle meskûn bâzı kalelerin ve bölgelerin elden çıkmasını ve İbrahim Paşa'nın yakınlarını yüksek mevkîlere getirmesini de eklemek gerekir. Bütün bunlar Patrona Halil isyânını hazırladı (bk. M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı, 1730*, İstanbul, 1958, s. 1-130). Patrona Halil'in önayak olduğu isyan başladığı gün (28 eylûl 1730), elebaşılar çarşı ve pazarı dolaşarak bir kısım esnâfı ve ayak takımını kendilerine uydurdukları gibi, zindanlardaki mahkûmları da serbest bıraktılar. Sonraki iki gün âsîlerin daha kalabalık bir güruh ile saraya hücûm ihtimâli belirince, Pâdişâh, İbrahim Paşa ile onun iki dâmâdını sarayda boğdurup cesetlerini âsîlere teslim ettirdi. Sadârete Silâhdar Mehmed Paşa tâyin olundu. Pâdişâhın bu hareketi âsîleri şımarttı; ortada *hal'* sözü dolaşmağa başlamıştı. Ahmed III. [b. bk.] âsîlerin kendisine dokunulmayacağı te'minâtı üzerine, tahtı Mustafa II.'nın oğlu Mahmud'a bırakmaya râzı oldu (19 rebîulevvel 1143= 1 teşrin I. 1730; tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, *ayn. esr.*, s. 131-152; *Destarî Sâlih tarihi*, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1962, s. 1-18; *Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Müri't-tevârih*, nşr. M. Münir Aktepe, İstanbul, 1976, I, 1-11).

Mahmud'un cülûsundan sonra da, âsîler, kendileri hiç bir makama tâlip olmaksızın, yakın adamlarını yüksek mevkîlere tâyin ettirdiler. Bu sûretle yeni pâdişah da Patrona'nın nüfûzu altına girmiş oldu. Bu arada Bursa'da sürgünde bulunan Kaplan Giray'ı Kırım hanı yaptırdıkları gibi, kasap Yanaki'yi de Boğdan prensi tâyin ettirmeğe muvaffak oldular. Âsîler, sadrâzamı da değiştirmeğe kalkışınca, bu defa pâdişâhın muhâlefeti ile karşılaştılar. Bu duruma bir son vermek isteyen pâdişâhın devlet ricâli ile yaptığı toplantılarda, âsîlerin izâlesi için fikir birliğine varıldı. Nihâyet tertip edilen bir dîvân toplantısında (14 cemâziyelevvel1143=25 teşrin II. 1730), planlandığı şekilde âsî liderlerini ortadan kaldırmak mümkün oldu. 6 ay sonra yeniçeri ve cebecilerin iştirâki ile yeni bir hareket ortaya çıktı ise de, halktan hiç bir şekilde yardım göremeyen âsîler, Et-meydanı ve Bayezid civârında şiddetli çarpışmalarla imhâ edildiler. Üçüncü bir isyan teşebbüsü de akîm kaldı [bk. *Müri't-tevârih*, I, 19 v.d., 22 v.d.).

İstanbul'da sükûnetin te'mîninden sonra Mahmud, İran seraskerliğine Bagdad vâlisi Ahmed Paşa [b. bk.]'yı tâyin etti. Ahmed Paşa Kurıcan muhârebesinde İranlıları mağlûp ederken, Hekim-oğlu Ali Paşa da Urmiye ve Tebriz'i ele geçirmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Ahmed Paşa ile Mehmed Rıza-Kuli arasında, bir muâhede akdolundu. Fakat, Tebriz'in İran'a verilmesine taraftar olmayan pâdişah, sadrâzam Topal Osman Paşa [b. bk.]'yı azl ile yerine Ali Paşa [bk. mad. ALİ PAŞA, HEKİM-OĞLU]'yı tâyin etti. Yeni sadrâzam İran'a tekrar harp ilân eyledi. Bu esnâda Nâdir Ali, Tahmasp II.'ın Osmanlı Devleti ile yaptığı muâhedeyi tanımamış, Bagdad'ı muhâsara altına almıştı. Erzurum vâlisi Topal Osman Paşa'nın yetişmesi ile, Bagdad muhâsaradan kurtarıldığı gibi, Tebriz de geri alındı (Samî, Şâkir, Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 55 v.d.). Ancak, bir müddet sonra Topal Osman Paşa Kerkük civârında mağlûp olduğu gibi, Tebriz tekrar İranlıların eline geçti. Diğer taraftan, İran seraskerliğine tâyin edilen Abdullah Paşa'nın Arpa-Çayı muhârebesinde mağlûp ve şehit olmasından sonra (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/1, 228 v.dd.), Mahmud I. sadrâzamı azl ile yerine Gürcü İsmail Paşa'yı sadârete ve Rakka vâlisi Ahmed Paşa'yı da İran seraskerliğine getirdi. Bu sırada, Osmanlı Devleti'nin Kırım hanını Kafkaslar üzerinden İran seferine tâyin etmesi, iki devlet münâsebetlerini gergin bir safhaya soktu. Bu nazik durum karşısında, Osmanlı Devleti barış taraftarı görünüp, Gence, Tiflis ve Erivan'ın da elden çıkmış olmasına rağmen, İran ile sulh akdine karar verdi. Nâdir'in de sulha taraftar olması üzerine Mugan'da yapılan sulh müzâkerelerinde, 1639 Kasr-ı Şîrîn muâhedesi ile tâyin edilen hudut üzerinde anlaşmaya varıldı. Fakat, Nâdir'in hükümdarlığının tanınması, şi'î câferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabûlü ve diğer maddelerde ısrar edilmesi üzerine görüşmeler çıkmaza girdi. Bir müddet sonra, şahlığını ilân eden Nâdir, görüşmelerin devamı için bir hey'etle Abdülbâkî Hân'ı İstanbul'a gönderdi. Uzun süren münâkaşalardan sonra, ulemânın da fikri alınarak câferî mezhebinin beşinci mezhep olması reddolunup, diğer maddeler tâdilâtla kabûl olundu (bk. *Müri't-tevârih*, I. 60-63; Samî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 89a-b [bk. mad., NÂDİR]. Müzâkerelerin bu şekilde netîcelenmiş olmasına rağmen, temessük teatisinde çıkan ihtilâfın halli için İran'a elçi gönderilmiş idi. Osmanlı sınırındaki kuvvetlerini Efganistan ve Hindistan üzerine sevketmek isteyen Nâdir Şah, İran'da sünnîliği resmen ilân ederek, Câferîlik üzerindeki teklifinden şimdilik vazgeçti. Böylece, Osmanlı-İran savaşı bir müddet için durduğu gibi, Nâdir'in şahlığı da kabûl olundu (1149=1736).

Osmanlı Devleti, İran seferiyle meşgûl olduğu sırada Rusya, müttefiki Avusturya ile birlikte Prut ve Edirne muâhedeleri hilâfına Lehistan'a askerî müdâhalede bulunarak, Ogüst III. (Augustus III.)'ü kıral seçtirmişti. Bunlardan başka, Rusların Azak kalesine taarruzları ve Don nehrinde gemi bulundurmaları ve ayrıca, İran seferi sırasında Osmanlı kuvvetlerine yardım için Kabartay arâzisinden geçecek olan Kırım kuvvetlerinin Rusya'nın protestosu üzerine geri dönmek zorunda kalışı, iki devlet arasındaki gerginliği arttırmıştı (*The Struggle for the Ottoman Empire 1717-1740*, s. 100 v.dd.). Bir müddet sonra Ruslar, Or-kapu'yu teslim alarak Kırım'ı talan ettikleri gibi, Bahçe-Saray'ı da yaktılar (bk. *Müri't-tevârih*, I, 63 v.d.; [bk. mad. KIRIM.]). Halbuki, vaktiyle Avusturya, İngiltere ve Hollanda'nın, Rusya'nın ahdini bozmayacağına dâir te'minatta bulunmuş olmalarına rağmen, bilhassa Hollanda sefiri Cornelis Calkoen'in bu sıradaki gayretleri semeresiz kalmıştı (bk. G. R. Erdbrink, *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch relations during the embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte 1726-1744*, Ankara, 1975, s. 239-243). Bu vaziyetten istifâde eden Fransa'nın İstanbul sefiri Marquis de Villeneuve, Osmanlı hükûmetini Rusya'ya harp ilân için teşvik etmeğe başladı. Nihâyet, Rusya'ya harp ilân edildi (20 zilhicce 1148=2 mayıs 1736). Yeni sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Silâhdar Mehmed Paşa, ordunun başında Baba-Dağı'na giderken, kapudân-ı deryâ Canım Hoca da, Kırım'a müteveccihen denize açıldı. Bu sırada Avusturya kıralı Karl VI. (Charles VI.) ile Rus çariçesi Anna (Anne), gizlice anlaşmışlar ve önce Rusya'nın sonra Avusturya'nın savaşa girmesini kararlaştırmışlardı. Avusturya'nın durumu henüz vuzûha kavuşmamışken elçisi Leopold von Talman, Bâbıâlî'yi türlü sebeplerle oyalamakta idi. Halbuki, Fransız elçisi Villeneuve, gerek sadrâzamı, gerek kethüdası Osman Hâlisa Efendi'yi îkaz etmiş, fakat sadrâzam, Talman'ı tutmuştu. Talman'ın güyâ Rusya ile Bâbıâlî'nin arasını bulmak üzere oyalama taktiği, Baba-Dağı'nda da devam etti (bk. Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, s. 93, 95). Bu zaman zarfında hazırlıklarını ikmâl eden Avusturya, üç koldan taarruza geçti (rebîulevvel 1150=temmuz 1737). Avusturya kuvvetlerinin bir kolu Niş [b. bk.]'e yürürken, Sava'yı geçen diğer bir kol da Banyaluka ve İzvornik cihetine hareket etmiş, Eflak'a giren ayrı bir kol ise, Bükreş'i zabtetmişti (The *Struggle for the Ottoman Empire 1717-1740*, s. 115 v.dd.). Diğer taraftan, Ruslar da Özi'yi ele geçirmiş bulunuyorlardı (bk. *Müri't-tevârih*, I, 67 v.d.). Yeni sadrâzam Muhsin-zâde Abdullah Paşa [bk. mad. ABDULLAH PAŞA, MUHSİN-ZÂDE], Köprülü-zâde Ahmed Paşa'yı Niş'in istirdâdına me'mur ederken, Avusturyalıların faâliyetlerini zamanında sezip gönüllü toplayan Hekim-oğlu Ali Paşa'yı da, Bosna müdâfaasına me'mur etti. Ahmed Paşa Niş'i istirdâda muvaffak olduğu gibi, Ali Paşa da Avusturya ordusunu iki defa bozguna uğrattı. İvaz Mehmed Paşa ise, Vidin civârında diğer bir Avusturya ordusunu mağlûp etmişti. 1738 baharında Ada-Kale ve Belgrad'ın zabtı için yola çıkan sadrâzam Yeğen Mehmed Paşa [bk. mad. MEHMED PAŞA, YEĞEN], Avusturyalıların Temaşvar tarafına tekrar taarruzları üzerine istikamet değiştirdi. Şiddetli çarpışmalar netîcesinde, Şebeş ve Logos kaleleri tahrip, Ada-Kale zabt edildi ve Belgrad'a akınlar yapıldı.

Osmanlı kuvvetlerinin çeşitli cephelerdeki galebesi, Avusturya idâresini istemeyen Macar halkı arasında sevinç yaratmış bulunuyordu. Bu durumda Osmanlı hükûmeti, Tekirdağ'da ikamet etmekte olan Rákóçzi French'in oğlu Jozef'den istifâde etmeği düşünerek, onu, kendisine Erdel kıralllığı ve Macaristan dukalığı tevcihi ile Vidin'e göndermişti. Ancak, Rákóczi Jozef'in cephede ölmesi, bu teşebbüsün yarıda kalmasına sebep oldu (bk. Sâmi, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 118b; M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*).

Rus cephesinde ise, Bender seraskeri Nûman Paşa, Kırım kuvvetleri ile berâber Ak-Su (Buğ) ve Tuzla (Dnester) boylarında çarpışarak Rusların ilerlemesine mâni oldu. Kapudân-ı deryâ Süleyman Paşa da bir Rus donanmasını saf dışı bırakınca, Özi ve Kılburun kaleleri istirdad ve bâzı yerlerde başarılar elde edildi [bk. mad. MAHMUD I.]. Bu arada, Fransa'nın sulh tavassutu, Rusya ve Avusturya tarafından müsbet karşılanmadı. Vidin seraskerliğinden sadârete getirilen İvaz Mehmed Paşa, 1739 baharında ordunun başında Belgrad üzerine yürüdü (Râgıb Paşa, *Fethiye-i Belgrad*, Süleymaniye, Es'ad Efendi Kütüp., nr. 3655/2, var. 11-25; Münif, *Fetihnâme-i Belgrad*, Süleymaniye, Es'ad Efendi Kütüp., nr. 3655/3, var. 26-48). Osmanlı ordusu, Avusturyalıları Belgrad önünde mağlûp edip sulha mecbûr bıraktı. Diğer taraftan, Ruslar Hotin'i ele geçirmiş olmalarına rağmen, İsveç-Fransa ittifakı, Osmanlı-Prusya andlaşması ihtimâlinin belirmesi (gizlice yürütülen münâsebetlerin seyri için bk. Kemal Beydilli, *İlk Prusya-Osmanlı münâsebetleri hakkında bâzı kayıtlar ve düzeltmeler, Münchner Zeitschrift für Balkankunda, Sonderband I, Serta Balcanica-Orientalia Monacensia, in Honorem Rudolphi Irofenik septuagenarii*, nşr. H. J. Kissling, L. Kretzenbacher, P. Barti, Monaco, 1981) ve Osmanlı-İsveç ticâret muâhedesi, onları tereddüte sevketmişti. Tam bu sırada, Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile anlaşarak ittifaktan çekilmesi, Rusya'yı da anlaşmaya mecbur etti.

Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında aktedilen Belgrad andlaşmasında, Belgrad'ın, Osmanlı Devleti'ne teslimi ve istihkâmların yıkılması şartı kabûl olunarak 14 cemâziyelâhır 1152 (18 eylûl 1739)'de İvaz Mehmed Paşa ile Kont Neipperg, 27 senelik bir sulh muâhedesi imzaladılar. 23 maddeden ve bir hâtimeden ibâret olan bu muâhede mûcibince, Belgrad ve Sabacz Osmanlı Devleti'ne iâde edilmiş, Tuna ve Sava iki devlet arasında hudut sayılmıştır. Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında mutavassıt rol oynayan Fransız sefiri Marquis de Villeneuve, aynı tarihte Rusya ile de 15 maddelik bir ahidnâme imzalanmasını sağladı. Bu ikinci Belgrad andlaşması ile, Azak kalesi yıkılarak arâzisi tarafsız bir hâle getiriliyor, büyük ve küçük Kabartay topraklarının istiklâli kabûl ediliyordu (bk. *Mür'i't-tevârih*, I, 93 v.d.; [bk. mad. BELGRAD]). Karlofça ve Pasarofça andlaşmalarından daha müsâit olan bu iki muâhede ile, Osmanlı Devleti hem zararlarının bir kısmını telâfi etmiş, hem de devrin iki büyük devletine de karşı koyabileceğini göstermişti. Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya, muâhedelerin kat'î netîcelerinin alınması ve dostluk gösterisi için karşılıklı elçiler gönderme kararını tatbik ettiler. İşte bu münâsebetle Cânib Ali Efendi Viyana'ya (bk. Sâmi, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 175a-b), Mehmed Emnî Efendi de Petersburg'a gönderildi (tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nin Rusya Sefâreti ve Sefâret-namesi*, Ankara, 1974). Bu muâhedelerin akdinde faal bir rol oynayan Villeneuve, Fransız kapitülasyonlarının genişletilerek tecdîdine muvaffak oldu (30 mayıs 1740; bk. *Sultan Mahmud-ı evvel zamanında fransız muâhedesi*, Üniv. Kütüp., nr. TY 2770; [*EI²* mad. IMTIYAZAT]). Aynı tarihte, Osmanlı Devleti ile İsveç arasında bir ittifak muâhedesi akdedildiği gibi İspanya ile de bir ticâret sözleşmesi imzalanmıştır.

Şarkta İran harpleri, Garpta Avusturya ve Rusya seferleri ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin, dâhildeki otoritesi zaâfa uğramış bulunuyordu. Bu durumdan istifâde ederek âyânlık kisvesi altında Aydın ve Denizli havâlisinde zorbalık eden Sarı Bey-oğlu Mustafa, üzerine gönderilen Yekçeşm Ahmed Paşa'yı mağlûp edince, cür'etini daha da arttırmıştı. Ertesi yıl (1152=1739) Hamavî-zâde Ahmed Paşa serasker tâyin olunup, Sarı Bey-oğlu'nu ortadan kaldırmağa muvaffak olmuştu (Necmi Ülker, *Sarıbeyoğlu Mustafa ve faâliyetleri*, mezuniyet tezi, Edebiyat Fak. Tarih Seminer Kütüp., nr. 682; *Mür'i't-tevârih*, I, 79, 85, 89).

Osmanlı Devleti Avusturya ve Rusya ile muhârebe hâlinde iken, Nâdir Şah [b. bk.] Hindistan'da bâzı başarılar kazanmasını müteâkıp, Dağıstan'a hücûm etti ise de, bir netice alamayınca Osmanlı Devleti'ne yanaştı ve Câferîlik mes'elesini İstanbul'a gönderdiği elçisi vâsıtasıyla tekrar ortaya attı. Ancak Osmanlı hükûmeti bir taraftan İran'a bir elçilik heyeti gönderirken, diğer taraftan da harp hazırlıklarında bulunuyordu. Bu sırada Nâdir, Kerkük'ü alıp (1156=1743); hareketini daha geniş bir sâhaya yaydı ise de, başarılı olamadı. Nâdir, Bagdad ve Musul havâlisinde faâliyette iken, Osmanlı hükûmeti tarafından İran tahtına namzet gösterilen Safevî hanedânına mensup Safî Mirza'nın Osmanlı kuvvetleri ile birlikte hareketi, onu Kars önüne gelmeğe mecbur etmişti. Nâdir, uzun müddet Kars'ı kuşattı ise de, bir netice alamayıp, müdâfaada kalmayı tercih etti. Osmanlı hükûmeti, Yeğen Mehmed Paşa'yı Nâdir üzerine gönderdi. Ancak Yeğen Mehmed Paşa'nın, Bagâvars boğazında yapılan savaş sırasında hastalanıp ölmesi, zor duruma düşmüş olan Nâdir'in galip gelmesine sebep oldu (receb 1158=ağustos 1745; bk. İzzî, *ayn. esr.*, var. 18b, 30a-b). Mahmud I.'un harp hazırlıklarını artırması, Kırım'dan ve Mısır'dan asker celbetmesi, Nâdir Şah'ı Feth Ali Han'ı sulh için İstanbul'a göndermeğe mecbûr bıraktı. Osmanlı hükûmetinin Nâdir Şah'ın teklifine müsbet cevap vermesi üzerine, Kasr-ı Şîrîn muâhedesi esasları çerçevesinde bir muâhede için Osmanlı elçisi İran'a gönderildi (bk. Mustafa Rahmî, *Sefâret-nâme-i İran*, Üniv. Kütüp., nr. TY 3782). Müteâkiben, tasdik olunmuş nüshaların Kesriyeli Ahmed Paşa vâsıtasiyle İran'a gönderilmesi neticesinde muâhede gerçekleşti (1159=1746). Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonra da muâhedeye sadık kalan Mahmud I., yeni hükümdar Ali Han ile dostâne münâsebetler te'sis etti (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/1, 309 v.d.; İran savaşlarının hâsıl ettiği zararlar için devrin Reîsülküttâbı Ragıb Efendi'nin görüşleri hakkında bk. *Mür'i't-tevârih*, I, 123).

Askeri, Avrupa tarzında yetiştirmek isteyen Mahmud I., bu sırada Türkiye'ye ilticâ ile ihtida etmiş olan Ahmed Paşa [bk. *EI²*, mad. AHMED PAŞA, BONNEVAL]'yı Humbaracı ocağını ıslâha me'mur etti. Sadrazâm Topal Osman Paşa [b. bk.] da modern topçu kuvvetlerinde, Avrupa taktik, disiplin ve silâhların kullanılmasına taraftardı. Bir müddet sonra Ahmed Paşa, topcu zabitlerine Üsküdar'da modern riyâziyât göstermeğe başlamış ve maaşlı Humbaracı ocağı teşkiline muvaffak olmuştu. Humbaracı Ahmed Paşa, ölümüne (1747) kadar devlet hizmetinde kalmış, ölümünden sonra evlâtlığı Süleyman da bu işe devam etmiştir (bk. Stanford J. Show, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, 240 v.dd.). Ancak kısa bir zaman sonra, yeniçerilerin vâki itirazları üzerine bu faâliyet durdurulmuştur.

İran harpleri esnâsında devletin otorite boşluğundan istifâde ile eşkıyalığa kalkışan leventler, bilhassa Anadolu'da reâyâya büyük eziyet vermekteydiler. Vâli ve beylerbeyilerin maiyetinde bulunan levent grupları, türlü sebeplerle kapısız kaldıklarında, topluca eşkiyâlığa kalkışıyorlardı. Hükûmet aldığı tedbirlere rağmen bir türlü eşkiyâlığın önüne geçemiyordu. Avusturya harpleri sırasında artan bu başı-bozukluk çift-bozan tâifesinin yeniden doğmasına yol açmıştı. Bu da mahsûlün azalmasına sebep oluyordu. Devlet eşkıyâlığa mani olabilmek için kapısız levendleri "mîrîli levend" adı altında meşrû teşkilât hâline getirmek istedi. Fakat bu teşebbüs iyi netîce vermedi. Nitekim, Revan civârında Nâdir Şah'a tam galebe edileceği sırada, levendlerin yüz çevirmeleri mağlûbiyete sebep olmuştu. Nihâyet, devlet levendleri ortadan kaldırmak üzere ciddî tedbirler almağa karar verdi. Hekimoğlu Ali Paşa, 1158 (1742)'de bunları tenkil ile vazifelendirildi (tafsilât için bk. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965; [ayrıca bk. mad. LEVEND]).

Osman III. [b. bk.] zamanında imparatorluk içte zaâfa uğramış, bilhassa Mısır ve Cezayir'de hükûmetin durumu çok zayıflamıştı. Anadolu'da ise, eşkıyâlık büyük bir artış göstermişti. Kısa süren saltanatı sırasında pek sık sadrâzam değiştiren Osman III.'ın gadrinden kurtulmayı başaran Râgıb Paşa [b. bk.], imparatorluk idâresine nizâm vermeğe çalışmıştır. Râgıp Paşa, Mustafa III. zamanında daha serbest hareket etme imkânını bulmuştur. Mustafa, sadrâzamı gibi yenilik taraftarı olup, imparatorluğun bünyesini kemiren zaafları teşhis etmiş bulunuyordu. Ayrıca, her ikisi de iç ve dış siyâsette temkinli hareketi tercih etmeğe karar vermişlerdi. Râgıb Paşa, mevcut fikir birliği içinde pâdişâhın itimâdını kazanmış olarak ölünceye kadar sadâret mevkiinde kalmayı başarmıştır.

Mustafa III., cülûsu müteâkıp çıkardığı *Adâlet-nâme* ile reâyâyı korumak, halkı idâre eden me'murlara da, bir çeki düzen vermek istemiştir [bk. mad. MUSTAFA III.]. Bunun yanında Mustafa III., idârî ve askerî bakımlardan ıslâhât teşebbüslerinde bulunurken, bâzı mâlî tedbirler almaktan da geri durmamıştır. Nitekim, her cülûsta mukataalar ve zeâmetlerden alınan vergilerin tahsilinde karşılaşılan zorluklar, vergilerin yarısının affı ile hal yoluna gidildi. Böylece, te'min edilen meblağ hazineye intikal ettirildi (Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 97). Diğer taraftan evkaf mallarının idâresinde görülen sûistimâllere ve reâyânın mâruz kaldığı tazyîke son vermek ve bir düzene koymak için tedbirler alınırken, Haremeyn vakıfları da intizama konuldu (Vâsıf, *ayn. esr.*, 102 v.d.). Hazineye gelir te'mini için tasarrufa giden Mustafa III., "eshâm" adı ile yeni bir gümrük kaynağı icâd edip, duhan (tütün) gümrüğünü de kontrol altına aldı (*Mür'i't-tevârih*, II. A. 31).

Pâdişâhın mâlî tedbirleri, tedâvülde bulunan bir cins altın olan fındık altınına da teşmil edilmiş olup, para cinslerinde görülen karışıklık ve züyûf akça mes'elesi ele alınmış "*marbaş*" denilen sikkenin ıslâhı yoluna gidilmiştir. Bu arada, devlet mâliyesine zarar veren, zahmetsiz kârlar peşinde koşan yahudi ve hıristiyanların tâkibine teşebbüs olunmuştur (Bekir Sıtkı Baykal, *Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca para düzeni ile ilgili belgeler, "Belgeler"*, Ankara, 1969, sayı: 7-8). Alınan tedbirler, beklenen netîceyi vermemiş, halkın, vergilerden şikâyeti devam etmiştir. Bu da çift-bozan tâifesinin şehir ve kasabalara göçünü hızlandırmış, netîcede zirâat mahsullerinin azalmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca, paraya verilmek istenilen çeki-düzen, bâzı kimselerin memnuniyetsizliği ile karşılaşmış ve umulan netîceye varılamamıştır.

Yenilik taraftarı bir pâdişah olan Mustafa III. askeri teşkilâtta da ıslâhat yapmak niyetinde idi. Esâsen Yeniçeri Ocağı'nın ıslâhının güç olduğunu düşünerek işe önce topçu sınıfını ıslah, tophâneyi tanzîm ve bir mühendis mektebi te'sîsiyle başladı. Bu iş için bir Macar asilzâdesi olup, Fransız ordusunda hizmet etmiş bulunan Baron de Tott'dan istifâde edildi. Baron de Tott, ağır toplar yerine beygirlerle çekilebilen hafif toplar döktürdü. Artan top ihtiyâcına cevap vermek üzere Hasköy'de modern bir top dökümhânesi kuruldu. Bu arada, Üsküdar'daki Humbarahâne ve Mühendishâne mekteplerinin talebeleri Kâğıthâne'de mühendislik tahsiline başladı (Stanford J. Shaw, *ayn. esr.*, s. 251 v.d.). Bu devirde gemi inşâatı da hızlandırıldı (Vâsıf, *ayn. esr.*, 106 v.d.).

Öteden beri Anadolu'da faâliyetlerini sürdürüp

ortadan kaldırılamamış olan kapısız levend eşkiyâsı, hakkında, kanlarının helâl mallarının da katledenlere âit olacağına dâir bir fetva çıkarılmış ve Sıvas vâlisi Zârek-zâde Feyzullah Paşa bunları tenkile me'mur edilmişti. Ancak bunların mühim bir kısmının imhâ edilmesine rağmen, arta kalanlar Anadolu'da devlet otoritesini sarsmağa ve halka eziyet etmeğe devam ettiler (Vâsıf, *ayn. esr.*, 117 v.d.).

Bu asra gelinceye kadar şehir ve kasabalarda bulunan eşrâf ve âyânların te'sir ve nüfuzları pek az iken, mâlikâne sisteminin kurulmasıyla, mâlikâne sâhipleri, vergileri mültezimler vâsıtasiyle toplamağa başladılar. Böylece, vergi tahsiline el atan mahallî âyânların bölgelerinde nüfûz ve te'sirleri arttı (bk. Mehmed Genç, "*Osmanlı mâliyesinde mâlikâne sistemi*", *Türkiye iktisat tarihi Semineri*, Ankara, 1975 s. 231-291; Yücel Özkaya, *XVIII. yüzyılın ilk yarısında yerli âilelerin âyânlıkları ele geçirişleri ve büyük hânedanlıkların kuruluşu, Belleten*, Ankara, 1978, XLII, 667-723). Bunlar devlet merkeziyle iyi geçindikleri gibi, sancağın veya eyâletin âsâyişi ile ilgili vazifeler de alıyorlardı. Devlet zaman zaman, âyânları bu hizmetlerinden dolayı taltif etmekten geri kalmıyordu (tafsilât için bk. Halil İnalcık, *Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, Studies in Eighteenth Century islamic History*, nşr. bk. Thomas Naff and Roger Owen s. 40-50). Nitekim, bunlardan en dikkat çekeni Yozgat ve civârında Çapanoğullarından Ahmed Ağa olup, bir hizmet karşılığı Bozok sancağı voyvodalığını mâlikâne olarak ele geçirmiş ve bu sûretle de bölgenin tek hâkimi olmuştur (bk. Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara, 1980, s. 25-35). 1768 Osmanlı-Rus seferi ile, zor durumda kalan hükûmetin âyânlara mürâcaatı, bunların nüfûz ve te'sîrini daha da arttırmıştı.

Mustafa III. devrinde bâzı eyâletlerde müstakil hareket etme arzusu müşâhede edilmişti. Şimâlî Afrika'da vâlilerin nüfuzları azaldığı gibi Trablus ve Tunus ocakları irsî beylikler hâline gelmişti. Mısır'da ise, merkezî idâreye karşı kıpırdanmalar başlamış; bir müddettir" *irsâliye hazînesi*" ve "*gılâl-ı Haremeyn*" gönderilmez olmuştu. Devlet, müteâkıp yıl Mısır işini bir "nizâmnâme" neşrederek hal yoluna gitti. Bu arada, hac yolunu tehlikeye sokan urban eşkiyâsından Benî Harb kabîlesi ile reâyâya zulmeden Çorum beyi Feyzullah te'dip, aynı suçla itham edilen Eflak voyvodası ise, habsedildi. Ayrıca, Çıldır, Kars, Karaman, Aydın, Kıbrıs, Bosna ve Karadağ'da vukua gelen bâzı disiplinsizliklere karşı tedbirler alınmakta idi (bk. Vâsıf, *ayn. esr.*, 1173-1175 vekâyii). Tersâne-i âmirenin kereste ve İstanbul'un odun ihtiyâcının daha çabuk ve kolay te'mini için, Sakarya nehrinin Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine bağlanması teşebbüsü burada zikredilmelidir. Mustafa III., açılacak kanalın güzerhâgını tesbit ve keşfini yaptırmış, hattâ kanalın kazılmasına girişilmiş ise de, su çıkmağa başlaması ve kışın gelmesiyle iş öylece kalmıştır. (bk. İ. H. Uzunçarşılı, "*Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasiyle Marmara ve Karadenizin birleştirilmesi hakkında, vesikalar ve tetkik raporları, Belleten*, Ankara, 1940, IV, 149-174). Mustafa III., kıtlık zamanları için İstanbul'da zahire depoları inşâ ettirmiş ve reâyânın büyük şehirlere yerleşmesine mânî olmağa çalışılmıştır. Alınan iktisâdî tedbirlerle yabancıların muâhede ve mevzuata riâyet etmeleri için ihtimam göstermeleri sağlanmış, kumaş ithalâtının önüne geçilip yerli sanâyii teşvik olunmuştur. Bu sırada, birkaç seneden beri Niğde taraflarında reâyâya zulmedip, günden güne kuvvetlenen Kadı-oğlu'na karşı gönderilen Çapan-oğlu Ahmed, onu yenmiş (1764), ancak bu defa kendisi halka zulmetmeye başlayınca o da, ortadan kaldırılmıştır (Özcan Mert, *ayn. esr.*, s. 31 v.d.).

1739 Belgrad muâhedesi ile kazanılmış bulunan sükûnet devrini devam ettirme niyetinde olan Osmanlı Devleti, bu sırada 7 yıl savaşları ile uğraşan Avrupa devletleri ile de barış siyâseti tâkip ediyordu. Nitekim, Fransa 1755'te İstanbul'a gönderdiği elçisi Vergennes vâsıtasıyla, garba ve cenûba doğru yayılma gayreti içinde bulunan Rusya'ya karşı bir ittifak teşebbüsünde bulundu ise de, bir netice alamadı. Bir müddet sonra, Râgıb Paşa'nın Avrupa devletlerine karşı tâkip ettiği siyâsetin ne derecede isâbetli olduğu meydana çıktı. Fransa, Bâbıâlî'yi, önce Rusya, sonra Avusturya aleyhine ittifâka dâhil etmeğe çalışırken, ânî bir dönüşle önce Avusturya, sonra da Rusya ile ittifak akdetti. Bu andlaşmalar sonunda yalnız kalan Prusya kıralı Friedrich II., Türkiye'yi Avrupa mes'elelerine dâhil etmek istedi. Kıral, Osmanlı Devleti ile yapacağı bir ittifakla Rusya'nın Avrupa'daki nüfûzunun kırılabileceğini biliyordu. Bu maksatla, Friedrich II.'in, İstanbul'a gönderdiği elçisi Rexin, Râgıb Paşa ile müzâkerelere girişmişti. Sadrâzam ise, Rexin'i müzâkerelerle oyalamayı tercih etmiş ve neticede sâdece bir dostluk muâhedesi imzalanmıştı. (*Muahedât Mecmuası*, I, 83-90). Bu muâhededen sonra da müzâkereler devam etmiş, hattâ sadrâzam Râgıb Paşa'nın vefâtı (24 ramazan 1176=8 nisan 1763) ile de kesilmemiştir. Sıklaşan dostâne münâsebetler üzerine, aynı yıl içinde Ahmed Resmî [bk. *EI²*, mad. AHMAD RASMĪ], Prusya'ya elçi olarak tâyin edilmiş ve müteâkıp yıl kıralın mektubu ile Berlin'den dönmüştür (Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, s. 112-116). Bu sırada Rusya'da Petro III. (1761/1762) ile Friedrich II. arasında barış için temasların yapıldığı Bâbıâlî tarafından öğrenilince, müzâkerelere son verilmiştir. Bunda Avusturya ve Rusya'nın telkini olduğu muhakkaktır. Mustafa III.'yı endişeye sevkeden husus, 27 yıl müddetle imzalanmış bulunan, Belgrad

muâhedesinin müddetinin bitmek üzere oluşu idi. Bu sebeple devlet, Prusya ile münâsebetlerine tam mânasıyla son vermek istememişti. Diğer taraftan, Prusya kıralı ile Rusya çariçesi, Lehistan tahtına Katerina II.'nın nâmzedi Stanislas Ponyatowski'yi geçirmek üzere anlaşmışlardı. Rus taraftarı bir kıralın Lehistan tahtında bulunması tehlikesi üzerine, Osmanlı Devleti bu durumu reddetmişti. Öte yandan İstanbul'da Osmanlı-Prusya ittifâkı görüşmeleri devam etmekte, ancak Rus tehlikesinden kendisini kurtarmış kabûl eden Prusya'nın sâdece Avusturya'yı hedef alması işleri karıştırmakta idi. Halbuki hâdiselerin seyri, asıl tehlikenin Rusya tarafından gelebileceği intibâını uyandırıyordu. Bu sûretle, senelerce süren Osmanlı-Prusya ittifak andlaşması müzâkerelerini, Râgıb Mehmed Paşa'nın vefatına kadar olan kısmı ve vefatından sonraki kısmı diye iki safhada mütâlaa etmek gerekir. Zira birinci safhada müzâkerelere Prusya tâlip iken, ikinci safhada Osmanlı Devleti tâlip olmuştur [krş. *İA*, mad. MUSTAFA III.].

Osmanlı Devleti'nin, tâkip ettiği sulh-perver siyâsete rağmen, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde beslediği emellerinden dolayı, dâima endişeli bir hâli vardı. Nitekim Rusya, Gürsictan'ın iç işlerine müdâhale ederek, yerli ahâliyi isyâna teşvik ediyordu (Vâsıf, I, 266, 281, 315). Bundan başka Rusya, Yunanistan, Karadağ, Arnavutluk, Eflak ve Boğdan hıristiyanları arasında taraftar kazanmaya da çalışmakta idi. Diğer taraftan, muâhedeler hilâfına Ruslar tarafından sınır boyunda yeni kaleler ve askerî hazırlıklar yapılıyordu. Kıral, tâyin ettiği Stanislas Ponyatowski vâsıtasıyla, Lehistan'ı nüfûzu altına alan Rusya'nın, "Confédération de Bar" adı altında teşkilâtlanmış bulunan Leh vatan-perverleri üzerindeki baskısı, bunları Osmanlı Devletin'den yardım istemeye sevketmişti. Bâbıâlî, bütün sulh-perverliği ve soğukkanlılığına rağmen, ister -istemez kendisini hâdiselerin cereyanına kaptırdı. Zîrâ devlet erkânı arasında azimli ve sert bir siyâsete taraftar olanların sayısı artmakta idi. Osmanlı -Rus münâsebetlerinin iyice bozulduğu bir sırada, Mustafa III., Muhsin-zâde Mehmed Paşa'yı sadârete getirdi (5 şevval 1178=28 mart 1765). Tecrübeli bir devlet adamı olan Mehmed Paşa, Osmanlıların Rus sınırındaki düzensiz hâlini bildiği için, harp ilânına muhâlefet edince azledildi. Böylece 26 cemâziyelevvel 1182 (8 teşrin I. 1768)'de Lehistan'ı himâye maksadiyle Rusya'ya sefer açıldı. Bu sırada bir Rus müfrezesinin tenkilinden kaçan bâzı Bar milliyetçilerinin, Türk topraklarına sığındıkları, Rus askerlerinin sınırı geçerek Balta kasabasına saldırıp, Türkleri de kılıçtan geçirdikleri haberi İstanbul'a ulaştı. Sefer, 31 kânun II. 1769'da Kırım hânı Kırım Giray'ın Rusya'ya akını ile başladı (Stanford J. Show, *ayn. esr.*, s. 248). Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Mehmed Emin Paşa ise, mart sonlarında Davudpaşa sahrâsından hareket etti. Ordu henüz yolda iken Moldovancı Ali Paşa ve Kırım hanı Devlet Giray, Hotin'e hücûm eden Rusları hezîmete uğrattı. Bu haber üzerine Mustafa III., *gâzî* unvânını aldı. Serdâr-ı ekrem, askerî bilgisinin kıt olması sebebiyle, azl edilerek yerine Moldovancı Ali Paşa tâyin edildi. Yeni sadrâzam, Prens Galitrin ordusuyla çarpışmak üzere Tuzla'yı geçmeye teşebbüs etti ise de, suların köprüleri yıkması üzerine karşıya geçen kuvvetlerin geri ile irtibatı kesilince, ordu, asker ve mühimmat bakımından ağır kayıplara uğradı (cemâziyyelevvel 1183 = eylûl 1769). Askerin bu perişanlığı ve kışın yaklaşması üzerine, Hotin kalesi terk ile Han-Tepesi üzerinden Baba-Dağı'na dönüldü. Ruslar Hotin'i işgal ederek Boğdan ve Eflak'a yayılmağa başladılar (*Mür'i't-tevârîh*, II. B, 14 v.d.). Diğer taraftan başka bir Rus birliği de Kafkasları tazyik etmeğe başladı. Hotin'in Rusların eline geçmesi üzerine, Moldovancı Ali Paşa azl ve yerine İvaz Paşa-zâde Halil Paşa sadrâzam tâyin edildi. Boğdan seraskeri Abdi Paşa ile Kırım hânı Devlet Giray, Hân-Tepesi'ndeki Rusları yenemeyince, Boğdan'ın geri alınması ihtimâli ortadan kalktı. Sadrâzam Halil Paşa ise, ordusunu İsakçı'dan Kartal sahrasına geçirip, Abdi Paşa ve Kırım kuvvetleriyle birlikte 18 bin mevcutlu Rus ordusunu kuşattı. Ancak Halil Paşa'nın hücum yerine siper kazdırması, Rusların toparlanarak kendisini yenmesine sebep oldu (8 rebîülâhır 1184=1 ağustos 1770). Kartal mağlûbiyetiyle askerin üçte biri şehit olduğu gibi, mühimmat ve zahirenin büyük bir kısmı da Ruslara terkedildi (bk. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire..*, 1/248). Böylece, Bender, İsmail, İbrail, Akkerman [bk. *EI²*, bu maddeler] ve Kili gibi kaleler Rusların eline geçti. Baba-Dağı'nda kışlamağa mecbur kalan Osmanlı ordusuna, Rus orduları baş kumandanı Mareşal Romanzoff tarafından sulh tekliflerini hâvî bir mektup geldi. Ancak, Avusturya ve Prusya'nın tavassut teklifleri yüzünden bu teşebbüs akamete uğradı (bk. Enverî, *Tarih*, Üniv. Kütüp., nr. TY 5994, var. 118a-121b).

Eflak ve Boğdan'da kara savaşları devam ederken, Katerina II., Mora'ya gönderdiği casusları vâsıtasıyla da halkı isyâna teşvik etti. Ayrıca Baltık'da hazırlanan Rus donanması, İngiliz zabitlerinin de yardımıyla Akdeniz'e girmiş bulunuyordu. Bu durumu daha önceden öğrenen Fransızlar, Osmanlı Devleti'ni uyarmışlarsa da, böyle bir harekete pek ihtimâl verilmemişti (Vâsıf, I, 70 v.d.). Rus donanması, Amiral Kont Orlov'un kumandasında, fakat esâsında İngiliz generali Elphinstone'un sevk ve idâresinde Mora sâhillerine gelince, Mayna ve civârı halkı isyâna başladı (zilkade 1183=mart 1770). Bu harekâtın hedefi, Çanakkale Boğazı'nın kapatılarak bâzı adaların işgali ve isyânın Selânik'e kadar genişletilmesi idi. Rus ve Rum kuvvetleri,

Mora'nın başlıca kalelerini kuşatmıştı. Âsiler, burada büyük bir katliâm yapmışlardır (Stanford J. Shaw, *ayn esr.*, s. 249). Bu sırada Mora seraskeri tâyin olunan Muhsin-zâde Mehmed Paşa, eyâlet merkezi Tripoliçe'nin imdâdına koştu. Tripoliçe, Patras ve müteâkıben bâzı kaleler muhâsara ve işgalden kurtarıldı. Bundan sonra Ruslar, Modon [b. bk.] Koron ve Navarin [b. bk.]'den de çekilmek zorunda kaldılar. Gerek Ruslar, gerek âsîler büyük zâyiat verdiler. Neticede, Mora'da âsâyiş sağlandı (tafsilât için bk. *Mora ihtilâli tarihçesi* veya *Penah Efendi Mecmuası*, *TV*, sayı 7-12; Enverî, *Tarih*, var. 89b-92b).

Rus donanmasının faâliyetleri ve Mora isyânı haber alınır alınmaz, Osmanlı donanması, kapudân-ı deryâ Hüsâmeddin Paşa kumandasında İstanbul'dan ayrılmıştı. Osmanlı donanması ile Rus donanması arasında mevzii çarpışmalar dışında, Koyun adaları önündeki karşılaşma da bir gövde gösterisinden ileri gidemedi. Ancak Osmanlı donanmasının hatalı bir şekilde Çeşme limanına sığınması, Rus donanması amirali Orlov'a, Elphinstone'un da tavsiyesiyle Osmanlı donanmasını tamamiyle yakmak imkânını verdi (12/13 rebîülevvel 1184=6/7 temmuz 1770). Bu muhârebeden sâlimen kurtulan Cezayirli Hasan Bey, vaziyeti hükûmete bildirdi. İngiliz amiralinin kurnazlığıyla kazandığı bu muvaffakiyet üzerine, Katerina II. tarafından Orlov'a Çeşme Kontu (Graf Çesmenskiy) unvânı verildi ve bu vesile ile Petersburg'da da bir âbide dikildi [bk. *İA*, mad. ÇEŞME].

Ruslar, bundan sonra Limni adasını işgal edip, kalesini kuşattılarsa da Hasan Paşa, alelacele topladığı kuvvetlerle Rusları adadan uzaklaştırdı. Bu sırada, Baron de Tott, hükûmetin tâlimâtı üzerine Çanakkale Boğazı'nda tahkimat yapmış bulunuyordu (*Mür'i't-tevârîh*, II. B, 35 v.d.). Bu başarısından dolayı *Gâzî* unvânını alan Hasan Paşa, receb 1184 (teşrin II. 1770)'te kapudân-ı deryâlığa tâyin edildi [bk. *İA*, madd. HASAN PAŞA, CEZAYİRLİ; GAZİ; krş. *EI²*, mad. DJEZA'IRLI GHAZI HASAN PAŞA]. Rus donanması, Midilli, Rodos ve Agriboz adalarını alamayınca, Ege denizini terketmek zorunda kaldı. Diğer taraftan, Rusların, Mısır'da isyan hâlinde olan Bulut-kapan Ali Bey'e yardımı ve Beyrut'u topa tutup asker çıkarma teşebbüsü netîcesiz kaldı (bk. Şehabeddin Tekindağ, *XVIII. ve XIX. asırlarda Cebel Lübnan, Şihâb-oğulları*, *TD*, IX/13, 31-44). Ruslar bilâhire Ege Denizi'ne dönüp Bodrum, İstanköy ve Sakız'a asker çıkarmışlar, fakat tutunamamışlardır (1773). Ancak, Sporad adalarında savaş sonuna kadar kalabilmişlerdir.

Osmanlı hükûmetinin Kırım hanlarını kendi vâlileri gibi tâyin ve azletmesi, Rusların menfî faâliyetlerini, bilhassa bu istikamette geliştirmesine sebep oldu. Diğer taraftan, Rusların gayretleri ile han sülâlesi içine ikilik de girmişti. Bundan başka, Karlofça muâhedesinden beri akınları önlenen Tatarlar, eski cengâverliklerini kaybettikleri gibi, zaman zaman kendi topraklarını dahi müdâfaadan âciz kalmakta idiler. Rusların 1770'te yaptıkları bir sefer netîcesiz kaldı. Müteâkıp yıl, Kırım'ın kilit noktası mesâbesinde olan Or-Kapı (Perekop) Rusların eline geçmiş, Kırım hanı Selim Giray ve kaçabilen halk İstanbul'a gelmişti. Rusların hân tâyin ettikleri Şahin Giray, Osmanlı askerinin derhal çekilmesini isteyecek kadar ileri gitti. Kefe, Yeni-Kale ve Kerc gibi müstahkem mevkileri ele geçiren Ruslar, yer yer görülen direnmeleri de kırdılar (tafsilât için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/1, 404-410).

Yeni sadrâzam Silâhdar Mehmed Paşa, taze kuvvetlerle Özi'ye yürüyen bir Rus ordusunu mağlûp ve Yer-göğü kalesini geri aldı. Ancak ordunun kışlamasını fırsat bilen Ruslar, Tuna'yı geçerek İsakçı ve Tolçu sâhillerini istilâ ettiler. Bundan başka müdâfaasız bırakılan Baba-Dağı, ânî bir Rus baskınına uğradı. Zaten disiplinden mahrum olan asker, büyük bir perişanlık içinde Hacı-oğlu Pazarı'na çekildi. Bu sırada sadârete getirilen Muhsin-zâde Mehmed Paşa (4 ramazan 1185=11 kânun I. 1771)'nın Bükreş üzerine sevkettiği kuvvetler de mağlûp oldu. Muhsin-zâde, karargâhını Şumnu'ya nakledip, sulh imkânlarını sağlamaya çalıştı (Vâsıf, II, 180-190).

Savaş aleyhtarı bir sadrâzamın sadârete tekrar gelmesi ve pâdişâhın artık barış taraftarı olması, üstelik Kırım'ı elde eden Katerina II.'nın da barışı arzu etmesi üzerine, 6 aylık bir mütâreke imzalandı (mayıs 1772). Ancak Rusların ileri sürdüğü Kırım'ın serbestîsi maddesi yüzünden müzâkereler kesildi (bk. Ahmed Resmî, *Hülâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul, 1307, s. 54 v.d.). Fakat, Sadrâzam Muhsin-zâde, bu sırada orduda bulunan Vâsıf Efendi'yi Yaş'taki Rus ordugâhına göndererek, mütârekeyi uzatmağa ve müzâkereleri tekrarlatmağa muvaffak oldu ise de, yine bir netîce çıkmadı (A. Vâsıf, *Maḥâsin al-âsâr ve Ḥakâik al-aḫbâr*, nşr. Mücteba İlgürel, İstanbul, 1978, s. XXI-XXIII). Ruslar, bu müzâkerelerde de Kırım'ın serbestîsi için ısrar etmişlerdi. Osmanlı murahhasları, Rusların Kırım hakkındaki niyetini sezerek, müzâkere mahallini terk ettiler. Mütâreke müddeti sona erince Ruslar, Tuna boyunda, Kırım, Kuban ve Gürcistan'da taarruza başladılar. Akdeniz'de de donanmaları faâliyete geçti. Fakat Rus kuvvetleri, Ruscuk ve Silistre önünde büyük bir hezîmete uğramış, Varna önünde ise, bol miktarda mühimmat bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardı. Buna karşılık Totrekan ve Hacı-oğlu Pazarı'na girmeğe muvaffak olan Rus kuvvetleri, Kozluca önünde Osmanlı ordusunu mağlûp ettiler. Bir müddet sonra Ruscuk, Şumnu ve Silistre de kuşattıldı. Muhsin-zâde sulhü durdururken, Rusya da, Don kazaklarının isyânı, veba salgınının devamı ve mâlî buhran dolayısıyla zor duruma düşmüştü. Bu sebeple Serdâr-ı ekremin sulh teklifi Ruslar tarafından derhal kabûl edildi. Bu sırada, Canik muhassılı Ali Paşa'nın Kırım'ı kurtarmak üzere asker çıkarıp harekâta girişmesi yarım kaldı.

Mustafa III. ise, bu sıralarda şerefli bir sulh yapmak üzere ciddî, bir hazırlığa girişmiş, cephelere asker ve malzeme yığmaya başlamıştı. Hattâ, pâdişâhın kendisi de yapılacak sefere katılmak niyetinde idi. Ancak mağlûbiyet ve toprak kaybı haberleri, pâdişâhı yıpratmış ve ölümüne sebep olmuştu (8 zilkade 1187=21 kânun II. 1774).

Sadâret kethüdası Ahmed Resmî [b. bk.] ve reisülküttâb İbrahim Münib Efendiler murahhas tâyin edilerek, Rusların tensib ettikleri Küçük-Kaynarca mevkiine gönderildi. Rus murahhası general Repnin idi. İki gün süren müzâkereler sonunda 28 maddelik bir sulh muâhedesi imzalandı (8 cemâziyelevvel 1188=17 temmuz 1774). Bu muâhede ile, Kırım hanlığıyla Kuban ve Bucak Tatarları siyâsî istiklâle kavuşuyorlar, Osmanlı Devletiyle sâdece dinî bakımdan irtibatları kalıyordu. Kılburun, Kerç, Yenikale ve Azak kaleleriyle Özi ve Aksu nehirleri arasındaki arâzi Rusya'ya terkediliyordu. Ruslar, işgalleri altında bulunan Beserabya, Eflak, Boğdan ve Gürcistan ile Akdeniz adalarından çekiliyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti sınırları içindeki kiliselerin Bâbıâli'nin himâyesinde olduğu tasdik olunuyor, Eflak ve Boğdan kapı kethüdalıklarının lağvı ile bunların yerine ortodoks mezhebine mensup bir maslahatgüzâr tâyini kabûl ediliyordu. Rus ticâret gemilerine de Boğazlar açılıyordu (*Muâhedât Mecmuası*, III, 254-275; [krş. mad. KÜÇÜK KAYNARCA]).

Bu muâhedenin en ağır maddelerinden biri Tatarlara serbestiyet verilmesi olup, Kırım, Rusya'nın müdâhalesine açık kalıyordu. Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki hâkimiyeti tehlikeye girmiş veya bu denizde kendisine bir rakip çıkmıştı. Bu yüzden de İstanbul Boğazı'nın tahkimi gerekiyordu (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kaynarca muâhedesinden sonraki durum icabı Karadeniz Boğazı'nın tahkimi*, *Belleten*, XLIV, 175). Böylece Rusya'nın, Eflak ve Boğdan işlerine karışabilmesi ve Osmanlı memleketlerindeki hıristiyan ahâlinin yabancılar tarafından korunması mes'elesi ortaya çıkıyordu (tafsilât için bk. Roderic H. Davison, "*Russian skill and Turkish Imbecility*": *The treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered*, *Slavic Review*, 35: 3, 1976; Türk. trc. için bk. *TED*, sayı 10-11). Ayrıca, tanınan ticârî imtiyazlar ise, bir başka tehlikeyi ifâde etmekte idi. Osmanlı Devleti'nin uğruna harbe girdiği Lehistan, bir müddet sonra Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri arasında taksime uğradı. Bundan sonra Rusya'nın istikbâle mâtuf planlarından biri ise "Grek projesi" olacaktır (bk. A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 32 v.d.).

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının devlet otoritesini zayıflatmasıyla bâzı yerlerde isyan hareketleri görülmüştür. 1766'dan beri devletin aczinden istifâde ile Mısır'da isyan hâlinde olan Bulut-kapan Ali Bey, Bâbıâlî savaş içinde iken Yenbu iskelesini zabt, Mısır vâlisini ve Mekke emirini azl ve Mısır hazinesine el koyarak, bir devlet kurma hevesine kapılmıştı. Yafa, Nablus, Gazze ve Remle'yi alıp, Suriye'yi işgale başladı. Şam'ı da ele geçirmeğe muvaffak olan Ali Bey, bu sırada isyân hâlinde olan Tâhir Ömer [bk. *İA*, mad. ZAHİR ÖMER] ile temas kurmuştu. Ancak Ali Bey, kumandanlarından Ebuzzeheb Mehmed Bey ile ihtilâfa düşmüş ve 1773'te öldürülmüştür (tafsilât için bk. Şehabeddin Tekindağ, *Cezzar'ın Mısır'daki hayatı hakkında bir araştırma*, *TD*, XXVI, 123-128; Cevdet, *Tarih*, I, 306).

Bu karışıklıklardan faydalanarak Akkâ'da isyan eden Tâhir Ömer, Rus donanmasının da yardımı ile Beyrut'u yağmaladı (1771). Bir ara devlete itâat eden Tâhir Ömer, tekrar isyan edince kapudân-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa tarafından 1776'da mağlûp ve katledilmiştir [bk. *İA*, madd. DÜRZİLER, HASAN PAŞA, CEZAYİRLİ, GÂZİ].

Bu devirde Mora'da aşırı faizcilikle halkı ezen Arnavutlar, Gâzi Hasan Paşa tarafından 1779'da yola getirildiler (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 434 v.d.).

Osmanlı-Rus seferinin uzamasiyle artan masrafları karşılamak üzere parayla tâyin edilen âyânlar, bu paralarını halka eziyet ederek çıkarmaya başlamışlardı. Zamanla âyânların devlete karşı tahakkümleri arttığı gibi, Anadolu'dan sonra Rumeli'de de sayıları çoğalmıştı (Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Tokyo, 1976; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda âyânlık*, Ankara, 1977).

Osmanlı Devleti, sefer sırasında Avusturya ile imzaladığı gizli bir anlaşma ile, Rus işgaline uğrarayan toprakların iâdesi için yardım va'di almıştı. Devlet, sefer sonunda taahhüdüne sadık kalarak borcunu ödemek istedi ise de, Avusturya bunu kabûl etmeyerek Bukovina'yı işgal etti. Zayıf düşmüş olan devlet bu duruma bir anlaşma ile razı oldu (1775).

Bir müddettir devam eden ıslâhât gayretleri ile düzenli ve disiplinli asker beslemek işi yoluna girmiş, böylece maaşlı Humbaracı Ocağı, Yeni Topçu Ocağı ve Sür'at Topçular Ocağı kurulmuş bulunuyordu. Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyûn ve Mekteb-i Riyâziye gibi modern mekteplerin kurulması için büyük bir faâliyete girişilmişti. Zîrâ, Rus harbinde disiplinsiz levendler düşman karşısında yüz çevirdiklerinden, modern mânada asker yetiştirilmesinin önemi bir kat daha artmıştı. 1776'dan itibâren ilgasına teşebbüs edilen levendlerden, kurtulanlar Akkâ'da Cezzar Ahmed Paşa'yı iltîcâ etmiş-

lerdi (Mustafa Cezar, *ayn. esr.*, s. 306-310; Cevdet, *Tarih*, II, 40 v.d.).

Rusya ile yeni bir savaş, kaçınılmaz olduğu için sadrâzam Halil Hamîd Paşa, askeri sâhada ıslâhâta ihtiyaç duymuştu. Nitekim Rumeli'de ve Kafkas sâhillerindeki kaleler tahkim edildiği gibi, topçu, lağımcı ve kumbaracıların ıslâhı için de faâliyete geçilmişti. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn da, yine Halil Hamîd Paşa'nın gayretleri ile açılmıştı (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sadrâzam Halil Hamîd Paşa, T M*, V, 213-267; Stanfort J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III.* 1789-1807, s. 153 v.d.). Bu devirde timarlı sipâhiler için bir nizâmnâme hazırlanmış ise de, Yeniçeri Ocağı'nın ıslâhına gidilememişti. Terk edilmiş bir halde bulunan Müteferrika matbaasının ihyâsı da bu devirde gerçekleşmiştir (Vâsıf, nşr. İlgürel, s. 132 v.dd.). Halil Hamîd Paşa'nın girişti̇ği ıslâhât hareketlerinin devamı için, veliahd Selim'i tahta çıkarmayı planlaması, hayatına mal olmuştur.

İran'da Nâdir Şah'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklar, neticesinde yerine geçen Zend Kerîm Han, Bagdad vâlisinin idâresi altındaki Baban ve Köy sancak beyleri olan iki kardeşin ihtilaflarından faydalanmaya kalkışarak, Basra'yı muhâsara ve zabt ile Musul taraflarını yağma etti. Zend Kerîm Han, ayrıca bu sırada Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gerginlikten faydalanarak, Rusya ile Osmanlı Devleti aleyhine taarruzî bir ittifak akdetti (1192=1778). Ancak, onun ölümü ile bu ittifak hükümsüz kalmıştır (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, 455-464).

Küçük Kaynarca muâhedesi, Osmanlı Devleti'ne bir sulh devri sağlamamıştı. Nitekim Osmanlı Devleti, Kırım hanlığının bağımsız bir devlet olarak kalamayacağını sezmişti. Muâhedeyi müteâkip Kırım uleması ve mirzalarından bir hey'et İstanbul'a gelerek himâyelerini ve hanların pâdişah tarafından tâyinini, hutbe ve sikkenin pâdişah nâmına olmasını istemişlerdir. Osmanlı hükûmeti, henüz muâhede tasdiknâmelerinin mübâdele edilmemiş olmasından faydalanıp *"umûr-ı mezhebiyelerinin.....pâdişâh tarafından görülmesi"* maddesine istinâden, istedikleri müsâadeyi hâvî bir mektup gönderilmesini muvâfık gördü. Ahmed Vâsıf Efendi, bir mektupla Mareşal Romantsov'a gönderilmiş; fakat ciddî bir netîce alınamamıştır (Vâsıf, *Tarih*, Topkapı Sarayı, Hazine Kütüp., nr. 1406, var. 6a v.d.). Nihâyet Ruslar, 1777'de Katerina II.'ya yâverlik etmiş bulunan Şahin Giray'ı han yapmağa muvaffak oldular. Şahin Giray'ın Kırım'ı Ruslaştırma siyâseti, Osmanlı Devleti tarafından protesto edilirken, muhtemel bir savaş için hazırlığa da başlanmıştı. Diğer taraftan, Osmanlı hükûmeti Şahin Giray'ın hanlığını tasdik etmeyip, Selim Giray III.'ı han tâyin etti. Kendi halkı tarafından sevilmeyen ve nefretle karşılanan Şahin Giray, Rus askeri tarafından korunurken, bu askerler taarruza uğramıştı. Bunun üzerine bir Rus ordusu, Kırım'a girince (1778), Selim Giray III., kaçmak zorunda kaldı. Devlet, mukabil tedbir olarak Sıvas-Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı Ali Paşa'yı denizden Kırım'a gönderdi. Ancak, az bir kuvvetle Kırım'ın zabtının mümkün olamıyacağı düşüncesiyle, her hangi bir taarruzdan çekinildi. Gazî Hasan Paşa'nın da iştirâki ile yapılan ikinci teşebbüs de netîcesiz kaldı. Halk ise, akın akın Türkiye'ye kaçmakta idi. Bu sırada Fransız elçisinin tavassutu ile, İstanbul'da Aynalıkavak kasrında "Aynalıkavak tenkihnâmesi" adında bir andlaşma akdedildi (4 rebîulevvel 1193 =22 mart 1779; Vâsıf, *Tarih*, var. 96b-97b).

Bu tenkihnâme, Küçük-Kaynarca muâhedesinin bâzı maddeleri ile alâkalıdır. Buna göre, Kırım müstakil kalacak, Bâbıâlî de Şahin Giray'ın hanlığını tasdik edecekti. Küçük Kaynarca muâhedesinin üçüncü maddesinin daha sarih bir hâle geldiği tenkihnâme'de, hanların işlerine ve istiklâllerine her iki devletin müdâhele etmeyeceği te'yid edilmiştir (*Muâhedât mecmuası*, III, 275-284; Cevdet, *Tarih*, II, 118-121). Ruslar, Şahin Giray'ın hanlığını pâdişâhın tasdiki için anlaşmaya yanaşmıştır. Bâbıâlî ise, işgal ve iltihak tehlikesine karşı Kırım'ın müstakil bir hanlık olmasını tenkihnâmede kabûl etmek zorunda kalmıştı.

Aynalıkavak tenkihnâmesiyle Rusya'ya hoş görünmeğe muvaffak olan Fransa, hasmı İngiltere'ye karşı bu devletin tarafsızlığını sağlamıştı. Zîrâ Fransa, Şimâlî Amerika'da İngilizlere karşı isyan eden Amerikalılara yardım etmekteydi. Esâsında her iki devlet de Kırım mes'elesine husûsî bir ilgi göstermiyordu. Lehistan, bu sırada Rusya, Prusya ve Avusturya arasında paylaşılmış; Şarkî Avrupa'da siyâsî muvâzene Rusya lehine değişmişti. Böylece, Avrupa'da durumunu kuvvetlendiren Rusya, Kırım işine el attı. Osmanlı hükûmeti Aynalıkavak tenkihnâmesinin 5. maddesine istinâden Özi eyâletinin bir kısmına sâhip çıktı. Bunun üzerine Şahin Giray, Rusların teşvik ve tahrikleriyle Osmanlı hükûmetine cephe aldı. Bu sırada, tamamen bir Rus taraftarı olan Şahin Giray, halkı kendine isyan edince, Ruslara sığındı ise de (1781), çok geçmeden, Katerina II.'nın Ukrayna vâlisi Potemkin'in yardımı ile tekrar Kırım'a döndü. Potemkin, 30.000 Kırım Türk'ünü katl-i âma tâbi tuttu. Bu sûretle Kırım, Rus çarlığının bir vilâyeti hâline getirildi (1197=1783; Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1778*, Cambridge, 1970, s. 139-150; ayn. mll., *Crimean Tatars*, California, 1978, s. 58-69). Müteâkiben Ruslar bir beyannâme neşrederek işgalin gerekçesini ilân etmeğe çalıştılar (*Vasıf*, nşr. İlgürel, s. 25 v.d.).

Rusya'nın Kırım'ı ânî işgal ve ilhâkı, Avrupa devletlerinde şaşkınlık yaratırken, bundan yararlanan Avusturya, hudutta bâzı yerleri işgal edeceği

tehdîdi ile tazminat aldığı gibi (1783) bir Osmanlı-Rus harbinde Eflak ve Boğdan'ı işgal edeceğini de bildirmişti (Vâsıf, *ayn. esr.*, 1198 yılı vak'aları). Ayrıca, Fransa da Mısır'ı alacağını düşünmüştü. Bu sırada, Fransız elçisinin ısrârı ile Taman ve Kuban arâzisi Ruslara terkolundu (Vâsıf, *ayn. esr.*, 1198 yılı vak'aları).

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ile Rus nüfûzu Kafkaslardan cenûba doğru yayılmağa başlamıştı. Bunun üzerine Abdülhamid I. [b. bk.], buralarda Türk nüfûsunu artırmak için Soğucak ve Anapa'yı imar ile Kırım ve Taman muhâcirlerinin iskânına Soğucak muhâfızı Ferah Ali Paşa'yı tâyin etti (Cevdet, *Tarih*, III, 160-174). Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki nüfuz te'sis etme faâliyetlerine mukabil, Ruslar da Tiflis hânı Ereğli (Heraklius) Hân'ı elde etmişlerdi (Vâsıf, *ayn. esr.*, 44 v.d.).

Sadrâzam Halil Hamîd Paşa, elden çıkan yerlerin geri alınmasının halkı tatmin edeceğini düşünerek günün birinde Ruslarla tekrar muhârebe yapılacakmış gibi hazırlıklara başlamıştı. Böylece, Sadrâzam, serhad kalelerini tahkim ile askerî ıslâhata devam etmekteydi. Bu sırada, Rusya'nın ve Avusturya'nın genişlemesinden endişe eden Prusya kıralı, elçisi ile Bâbıâlî'yi tahrik ediyordu. Prusya, Alman devletleri ile ittifak ettiği gibi, bu hususta İngiltere ile de anlaşma hâlinde idi.

Rusya ve Avusturya'nın bu faâliyetleri, Prusya ve İngiltere'nin de telkinleri ile Osmanlı Devleti, yeni bir harbin eşiğine gelmişti. Bu sırada, Rus çariçesi Katerina II. ile Avusturya imparatoru Jozef'in, Kerson'da buluşarak İstanbul'u Türklerden alıp Bizans devletini diriltme planları, Türkiye'yi biraz daha harbe yaklaştırmıştı (Iorga, *Osmanlı Tarihi*, trc. B. Sıtkı Baykal, Ankara, 1948, V, 50 v.d.). Yeni bir Osmanlı-Rus harbini ufukta gören hükûmet, Rus elçisine 7 maddelik bir ültimatom vererek kat'î cevap istedi ve cevap alamayınca harbe karar verdi (28 şevval 1201=13 ağustos 1787).

Mısır'da, Ebüzzeheb Mehmed Bey'in kölelerinden İbrâhim ve Murad Bey'ler, Rusya'nın İskenderiye konsolosunun tahrikiyle isyan etmişlerdi. Murad Bey, Kahire'yi işgal ederek, Osmanlı vâlisini görevden almıştı. Ayrıca Hicâz'a gönderilen zahireye el konulduğu gibi, Hind ticâreti için Fransızlarla gizli bir anlaşma da yapılmıştı (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV, 509-519). Kaptân-ı deryâ Gazî Hasan Paşa geniş selâhiyetlerle denizden Mısır'a sevkedildiği gibi, karadan da Cebbâr-zâde Süleyman Bey, Rakka vâlisi Abdullah Paşa kumandasında gönderildi (bk. Özcan Mert, *ayn. esr.*, s. 50). Gazî Hasan Paşa, 1787'de, İbrâhim ve Murad Bey'leri te'dib ve Mısır âsâyişini te'min etti (Vâsıf, *ayn. esr.*, s. 355-359, 383 v.d.).

1787 seferinin asıl hedefi, Kırım'ın istirdadı olduğundan harekâtın Kuban cihetinden başlatılmasına karar verilmiş, Şehbâz Giray da han tâyin edilmişti. Kafkas taraflarında da bir cephe açılması düşünülerek Dağıstan ve Azerbaycan hanlarından istifâde edilmesi planlanmış ise de, netîce alınamamıştır. Bu arada, Özi vâlisi İsmail Paşa'nın kuvvetleri, Kılburun önünde bir Rus ordusuna mağlûp oldu (1787). Sadrâzam ve serdâr-ıe krem Koca Yusuf Paşa, sefer hazırlıklarını ikmâl edip asker yola çıkmak üzere iken Avusturya'nın da harp ilân ettiği haberini aldı (cemâziyelevvel 1202=şubat 1788). Osmanlı toprakları üzerinde istîlacı emeller besleyen Rusya ve Avusturya, bu müşterek gaye etrafında anlaşmışlar ve Avusturya, taahhüdünü bozarak harp ilân etmişti. Avusturya cephesinden serhad kuvvetlerinin başarı haberleri gelmesi üzerine, ağırlık bu cepheye verildi. İsmail seraskeri sabık sadrâzam Şahin Ali Paşa da, Rus cephesine gönderildi. Avusturya ordusu tarafından işgal edilen Yaş'ın, Eflak voyvodası Manulaki ve Şehbâz Giray kuvvetleri tarafından geri alınması sevinç yarattı. Vidin muhâfızı Kethüda Hasan Paşa, Orşova'yı bombardıman ve yer yer başarılar kazanarak Tımışvar eyâletinin kilidi ve müstahkem kalesi Muhadiye'yi zabtetti. Bundan başka, islâm ahâliyi katleden âsîler te'dip olunurken, Erdel'in başlıca merkezlerinden Şebeş ve Pançova zabt ve binlerce asker esir alınmıştı. Ancak Osmanlı ordusunun kışlak için Rusçuk'a çekilmesini fırsat bilen Avusturya ordusu, zaptedilen yerleri işgal etti; bir yandan da Bosna'ya taarruza geçti (Iorga, *ayn. esr.*, V, 74 v.d.; Cevdet, IV, 35. v.d.).

Aslında Rusya'ya karşı başlamış olan bu seferde, ordunun istikamet değiştirmesi yüzünden Rus cephesine gereken ehemmiyet verilememişti. Rusların ise, müteaddit cephelerde 250.000 kişilik bir kuvveti vardı. Ayrıca, Kafkas cephesindeki Rus ordusuna Tiflis hanı da kuvvetleri ile katılmıştı. Rus cephesi seraskeri Şahin Ali Paşa, asker arasında disiplini sağlayamadığı gibi, Şehbâz Giray'ın da mirzalar ile arası açılmıştı. Bu sırada, Yaş kalesi, Rus ve Avusturya kuvvetlerinin müşterek harekâtiyle zabtedilmiş ve arkasından yardımsız kalan Hotin de Ruslara teslim olmuştu (safer 1203=teşrin II. 1788). Ruslar, Azak denizine inip, Kırım'ı da ele geçirince, burada kuvvetli bir donanma inşâ etmişlerdi. Gazî Hasan Paşa [bk. *İA*, HASAN PAŞA, CEZÂYİRLİ, GAZÎ], bu donanmayı mağlûp ve Sivastapol'a çekilmeye mecbur etti ise de, kat'î netîce alamadı. Bir müddet sonra, Ruslar Özi'yi karadan ve denizden muhâsaraya başladılar. Şehbâz Giray azl, yerine Özi'ye yardım etmesi şartı ile Baht Giray, Kuban hanı tâyin edildi (1789). Ruscuk'ta kışlamakta olan Yusuf Paşa, asker ve iâşe sıkıntısı içinde bulunan Özi'ye yardım imkânını bulamıyordu (Stanford J. Shaw, *Between Old and New...*, s. 28-32). Devlet, eyâletlerdeki nüfûzlu âyân ve voyvodalardan asker talep etmişti (bk. Yücel Özkaya, *ayn. esr.*, s. 168 v.dd.; Özcan Mert, *ayn. esr.*, s. 51). Karada

ve denizde Osmanlı ordusu zor durumda iken, Rus orduları başkumandanı Potemkin, Prezen adasını işgal ve Özi muhâsarasını şiddetlendiriyordu. Nihâyet, 7 aylık bir muhâsaradan sonra, rebîulevvel 1203 (kânun I. 1788)'te Özi Rusların eline geçti (Cevdet, *Tarih*, IV, 140-145).

Bu sırada İsveç kıralı Güstav III., Çariçe'nin İsveç işlerine karışmasına ve Finlandiya halkını isyâna teşvik etmesine kızmakla berâber harp ilânından da çekiniyordu. Kıralın, Osmanlı-Rus harbinden cesâret bularak teklif ettiği ittifak, Osmanlı Devleti tarafından kabûl edilmişti. Bilâhire, İsveç ile 18 şevval 1203 (13 temmuz 1789)'te İstanbul'da bir ittifak andlaşması imzalanmıştır (Cevdet, *Tarih*, IV, 361 v.d.).

Genç pâdişah Selim III. [b. bk.]'in tahta cülûsu, halk arasında memnunluk uyandırmış bulunuyordu. Onun, serhadlerde Türk ordusunun gerilemesine ve mâlî sıkıntının günden güne artışına bir çâre bulabileceğine inanılıyordu. Bâzı eyâletlerde sürüp giden düzensizlikler ise, halk üzerinde kötü bir te'sir bırakıyordu. Selim III. bütün bunlara bir hal çâresi bulmak üzere, bir çok hatt-ı hümâyunlar çıkardığı gibi (*Hadîka-i Vekâyi'*, Üniv. Kütüp., nr. TY 6037, tür. yer.), 20 şa'bân 1203 (17 mayıs 1789)'te bu münâsebetle bir de meşveret meclisi topladı. Bu mecliste, eyâletlerde zulme son verilmesi, askerin disiplin altına alınması, rüşvet yolunun kapatılması ve hazinenin ferahlatılması için tedbirler kararlaştırıldı (Vâsıf, *ayn. esr.*, Üniv. Kütüp., nr. TY 5980, var. 12b-14a). Özi'yi ele geçiren Ruslar, şimdi de Dniester üzerinde önemli kalelerden Bender'i muhâsara altına almışlardı. Bu arada bir Osmanlı ordusu Fokşan'da Rus ve Avusturya kuvvetlerine mağlûp oldu (Vâsıf, *ayn. esr.*, 25b-27b). Selim III.'in Fokşan mağlûbiyetinin intikamının alınması için çıkardığı askeri teşcî eder mahiyetteki fermânı, orduda okundu ise de, düşman karşısında tutunamayan asker, Boza (Buzau) nehri savaşında da mağlûp oldu. Diğer taraftan İsmail kalesi üzerine yürüyen sayıca kalabalık bir Rus ordusu, serdar Gazî Hasan Paşa kuvvetlerine mağlûp olarak geri çekildi. Boza bozgunundan sonra düşman Bükreş'e biraz daha yaklaştığı gibi, Akkerman'ı da istîlâ etmişti.

Öte yandan Osmanlı ordularının zor durumda kalışını fırsat bilen Avusturya ordusu, Belgrad üzerine yürüyerek, şehri muhâsara edip teslim almağa ve akabinde Semendire kalesini de zabta muvaffak oldu (3 muharrem 1204=8 teşrin I. 1789). Düşman ilerleyip Vidin ve Niş taraflarını tehdid ederken Fethülislâm palangası da işgale uğradı. Bir müddet sonra Bender kalesi Ruslara teslim olduğu gibi, kendisinden iyi hizmetler beklenen yeni sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Gazî Hasan Paşa da ansızın vefat etti (Vâsıf, *Tarih*, 38a-40b).

Bu yıllarda Avrupa'daki büyük gelişmeler, devletler arasında tedirginlik yaratmakta gecikmedi. Katerina II., Rus nüfûzunu Avrupa'da yaymağa muvaffak olmuştu. Fransa, ihtilâl arifesinde zayıf düşmesine rağmen, Şimâlî Amerika'da devam eden savaşlara yardım etmek mecburiyetinde idi. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya harp ilânını teşvik eden İngiltere, şimdi sessiz kalmayı tercih etmişti. Prusya ise, tâkip ettiği siyâsetin Osmanlı Devleti menfaatlerine uygun olduğunu iddia ile ittifak teklif etmekte idi. Osmanlı ordularının mağlûbiyet haberleri, Bâbıâli'yi bu teklifi düşünmek zorunda bırakmıştı. Bu sırada, İsveç de, kaybettiği toprakları istirdad için Rusya'ya harp ilân etmiş bulunuyordu. Avrupa'da siyâsî durum tam bir karışıklık arzederken, Fransız ihtilâli patlak vermişti. Osmanlı Devleti ile harp hâlinde olan Avusturya, ihtilâlden en çok rahatsız olan ülke idi. Nitekim Macarlar arasında, Avusturya idâsine karşı gelişen nefret sür'atle artıyordu. Lehistan'da ise, 1772'deki taksimden sonra milliyetçilik cereyanları yayılıyordu. Bu durumda, Bâbıâli, Prusya'nın teklifini 15 cemâziyelevvel 1204 (31 kânun II. 1790)'te yaptığı ittifak andlaşması ile gerçekleştirdi (Stanford J. Shaw, *Between Old and New...*, s. 40-47). İttifakın akdi sırasında Rusya ve Avusturya sulh istedilerse de pâdişâhın arzusu üzerine harbe devam edildi.

Bu sırada, Rus bandırasiyle Ege Denizi'nde dolaşıp adalar halkına zulmeden Lambros Katianis adlı korsanın faâliyetleri devam etmekte idi. Mürted adasını işgal ve tahkim eden ve tüccar gemilerine de musallat olan bu korsanı, Bâbıâlî, Seydi Ali kapudan ile Esseyyid Mustafa Paşa vasıtasıyle ortadan kaldırdı (*Hadîka-i Vakâyi'*, var. 4a-5b). Rus donanması Karadeniz'de faâliyetlerini arttırmakta idi. Kapudân-ı Deryâ Giritli Hüseyin Paşa, önce bir Rus donanmasını mağlûp etti ise de, hemen sonra yenilerek Karadeniz'i terke mecbur oldu. Serbest kalan Rus donanması Tuna ağzındaki kalelere taarruza başladı. Karadan ve denizden muhâsaraya uğrayan İsmail kalesi, 16 rebîulevvel 1205 (23 kânun I. 1790)'te Rusların eline geçti (Vâsıf, *ayn. esr.*, var. 73a-75a).

1790 ilkbaharında serhadde zahire darlığı yüzünden askerin istihkakı kısılmıştı. Anadolu ve Rumeli'den gelecek askere, zahire te'mîni işi, serdarı daha da endişelendirmişti. Bu durum, asker arasında disiplinsizliği intac etmiş, bu sebeple Adakale gibi, müstahkem bir mevkî düşmana teslim olmuştu. Buna karşılık, Yerköyü'nü muhâsara eden bir Avusturya ordusu, hezîmete uğratıldı. Bu sırada, Prusya kıralı Wilhelm II., Rusya ve Avusturya hudutlarına asker sevketmişti. Fransız ihtilâlinin Avrupa ülkelerinde yarattığı tedirginlik, savaşan ülkeleri barışa zorluyordu. Avusturya imparatoru Leopold II., bu arzusunu izhar edince, İngiltere ve Felemenk murahhaslarının tavassutu ile ağustos 1790'da Riechenbach andlaşması yapıldı (Stanford J. Shaw, *ayn. esr.*, s. 52-56). Bunda Osmanlı - Avusturya hudûdunun eski duruma göre tâyini ile mütâreke yapılması temennileri de yer alıyordu. Nihâyet, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 9 muharrem 1205 (18 eylûl 1790)'te önce 9 aylık bir mütâreke bilâhire 3 zilhicce 1205 (3 ağustos 1791)'te Ziştovi barış andlaşması imzalandı. Bu muâhede 14 madde ve bir hatime üzerine 50 sene için tanzim edilmişti. Buna göre Avusturya harpte aldığı yerleri, Belgrad da dâhil olmak üzere iâde ediyor; ancak gerekli yerlerde hudut tashihleri yapılıyordu (*Muâhedât Mecmuası*, III, 156-163).

Barış görüşmelerinde Osmanlı murahhasları, Avusturya'nın yayılma siyâsetine, Rus cephesinin arzettiği durum da göz önünde tutularak mümkün olduğu kadar mâni olmağa çalıştılar. Ziştovi'de ayrıca bir de sözleşme imzalanmış, muâhedeyi müteâkıp Ebû Bekir Râtib Efendi de büyük elçi sıfatıyle, Viyana'ya gönderilmiştir.

Ziştovi andlaşmasından sonra devlet, bütün kuvvetlerini Rus cephesine yığmaya karar vermişse de, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İsveçle anlaşması üzerine (1709), Rusya kuvvetlerini Osmanlı cephesine kaydırmıştır. Diğer taraftan, Fransız ihtilâlinden dolayı Prusya, Rusya'ya harp ilânında müteredddit idi. Böylece kuvvetler muvâzenesi Rusya lehinde inkişaf göstermişti. Güçlenen Rus ordusu Mareşal Potemkin'in kumandasında Tuna deltasında bulunan askerî ehemmiyeti hâiz kalelere saldırmaya başlayınca, Kili, Talen, Bakçı ve nihâyet 80.000 şehidin verildiği İsmail kaleleri elden çıktı. Ertesi yıl Maçin de Ruslara teslim oldu (1791). Yeni sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Yusuf Paşa'nın elden çıkan kalelerin istirdadı için harcadığı gayret netîcesiz kaldı.

Kaynarca muâhedesiyle Kabartay bölgesine yerleşen Rusların, nüfûzlarını genişletmesi karşısında, Çeçenlerden Şeyh Mansur, Rus ordusuna karşı koyarken, Dağıstanlılarla, Çerkes ve Kabartaylar Osmanlı hükûmetinden yardım istediler. Hükûmet buraya Trabzon vâlisi Köse Mustafa Paşa ve bilâhire Battal Hüseyin Paşa ve Sarı Abdullah Paşa'yı yardım için göndermiş ise de, Anapa'nın işgaline mâni olamamıştı. Bunun üzerine Anadolu sâhilleri bir kat daha tehlikeye girmiş ve hükûmet tedbir almağa başlamıştır (tafsilât için bk. Cemal Gökçe, *1781-1806 yılları arasında Kafkasya'da cereyan eden siyâsî olaylar*, *TD*, XXVI, I-66).

Yusuf Paşa, disiplinden mahrum askerle sefere devamın faydasızlığını, ayrıca, mühimmât ve zahirenin de kıtlığını göz önünde tutarak, Prens Repnin ile 10 zilhicce 1205 (10 ağustos 1791)'te mütâreke yapmak zorunda kaldı (Vâsıf, *ayn. esr.*, var. 120b-122a). Yaş'da başlayan barış görüşmeleri, 15 celsede son buldu (15 cemâziyelevvel 1206=10 kânun II. 1792).

Muâhedeye göre, iki devlet arasında Dniester ve Kuban nehirleri hudut kabûl edildi. Kaynarca'dan sonra akdedilen muâhedeler meriyette bırakılarak, Kırım'ın ilhakı te'yid edilmiş oldu (Alon W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea.*, s. 153-157). Bununla berâber Rusya, Boğdan voyvodalığı ve Tiflis hanlığının iç işlerine karışmaya devam etmekte idi (Cevdet, *Tarih*, IV, 330-339). Böylece, Kırım'ı kurtarmak isterken, Özi gibi önemli bir eyâlet de elden çıktı. Rusya ile imzalanan muâhede mûcibince, elçiler teâti edilmiş ve Mustafa Râsih Paşa Petersburg'a gönderilmiştir (Faik Reşit Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefaretnâmeleri*, s. 162-167). Yaş muâhedesinden sonra Osmanlı Devleti bir sulh devrine girmiş bulunuyordu.

XVIII. asırda tahta çıkan diğer pâdişâhlar gibi Selim III. de devlet müesseselerinin modernleştirilmesi ve başta askerî sâhada bir ıslâhât yapılması düşüncesinde idi. Nitekim Nizâm-ı cedîd bu düşünce ile kurulmuş olup, idârî, mülkî, ticârî, sınâî, zirâî, ilmî v.b. sâhalarda da bir takım yeniliklere girişilmiştir (E. Z. Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümâyûnları*, Ankara, 1946, s. 39 v.d.; [ayrıca krş. *İA*, mad. Selim III.]). Sefâret vazifesini tamamlayıp dönen Ebû Bekir Râtib Efendi de, pâdişâha takdim ettiği *Sefaretnâmesi*'nde, hem askerî, hem de diğer sâhalarda Avrupa devletlerinin kanun ve nizâmlarından iktibaslar ve seçmeler yaparak ıslâhâta başlanmasını tavsiye ediyordu. Pâdişâhın Nizâm-ı cedîd fikri üzerindeki düşüncelerinin gelişip inkişaf etmesinde, Râtib Efendi'nin yazdığı sefaretnâme ve takrirlerin payı büyük olmuştur. Viyana'da Askerî akademi, Mühendislik akademisi ve Şarkiyat akamisini gören Ebû Bekir Râtib Efendi, pâdişâhı mâlî ve iktisâdî konularda da tenvir etmiştir (bk. Ebû Bekir Râtib Efendi, *Sefâretnâme*, Süleymaniye Kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2235; ayrıca *Belleten*, XLIII, sayı 169). Selim III., Nizâm-ı cedîd'in kurulması için, 20 devlet adamı ile Türkiye'de vazifeli 2 yabancının Nizâm-ı cedîd'e dâir lâyihalar hazırlamalarını emretti. Bu lâyihalar arasında görüş birliği olmamakla berâber askerî sâhada arzu edilen Nizâm-ı cedîd ağır basıyordu (E. Z. Karal, *Nizam-ı cedîde dâir vesikalar*, *TV*, sayı 6, 8, 11, 12). Netîcede lâyihalardan üç ana esas belirmiş oldu: 1. Askerî teşkilâtın Kanunî devri kanunlarına göre ıslâh edilmesi; 2. Avrupa tâlim ve terbiye usûlleri ile silâhlarının kabûl edilmesi; 3. Avrupa usûl ve tarzında yeni bir bir ordu teşkili [krş. *İA*, mad. NİZÂM-I CEDİD]. Selim III., yeni bir ordu teşkilini benimseyip bir ıslâhât hey'eti meydana getirdi. Bu hey'etin başına İsmail Paşa-zâde es-Seyyid İbrahim İsmet Bey getirildi. Bu zat, mes'elenin ehemmiyetini ve vukuu muhtemel tehlikeleri hatırlatarak pâdişahtan teminat aldı (tafsilât için bk. *Between Old and New.*, s. 86-111; *Yayla imamı risâlesi*, nşr. Fahri Çetin Derin, *TED*, III, 213-272).

Diğer taraftan Selim III., Yeniçeri Ocağı'na tâlim ve terbiye mecburiyeti koydurup, kumbaracı, la-

ğımcı, topçu, toparabacı ocakları ve baruthâne için yeni kanunnâmeler yaptırdı. Tersâne-i Âmire'nin ıslâhı yoluna gidildi. Yeni düzenlemelere göre ocaklara, rica, iltimas ve tavsiye ile nefer alınmayacağı gibi, kabiliyet ve bilgi ön planda tutulacaktı. Ocaklarda hendese ve endaht gibi dersler verilecekti (Âsım, *Tarih*, I, tür. yer.; İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1944, tür. yer.). Bu meyanda lağımcı ve humbaracı ocaklarına birer bina inşâatına girişilmişti (Vâsıf, *ayn. esr.*, var. 160a). Böylece disiplin altına alınmağa çalışılan ocaklarda evlilik ve başka bir işle uğraşmak da yasak edilmişti.

Yeni teşekkül eden Nizâm-ı cedîd askeri, Levend çiftliğinde tâlime başlamış, bir de nezâret ihdas edilmişti. Ancak, Selim III., bâzı devlet erkânı tarafından tenkide de uğramakta idi. Diğer taraftan, kanûn ve an'anelere uymadığı iddiasıyle genç yeniçeriler, bu ocaklara yazılmayı reddettiler. Yeniçerilerin artabilecek öfkelerini yatıştırmak gayesiyle Nizâm-ı cedîd, Hassa Bostancılar ocağına bağlandı. Müteâkiben 21 safer 1209 (19 eylûl 1794)'da bir *kanûnnâme* hazırlanarak Levend Çiftliği kanûn-nâmesi adı verildi (bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 366-371). Bu teşebbüslerin iyi neticeler vereceği hakkında yapılan propaganda kısmen te'sirli oldu. Bunun üzerine Selim III., Anadolu'da da böyle bir ordunun teşkiline karar verdi. Karaman ve Amasya vâlilerinin bölgelerinde Nizâm-ı cedîd askeri yetiştirilmesi hakkında fermanlar ısdâr olundu. Bir de Üsküdar ortası teşkil edilmiş bulunuyordu. Bu sırada Yeniçeri Ocağı'na tâlim ve terbiye mecbûriyeti konulması, esâme suistimâli ile menfaat te'min edenlere mâni olunması, İstanbul ve Anadolu'daki yeniçeriler arasında itirazlara sebep oldu [bk. *İA*, mad. NİZÂM-I CEDÎD].

Selim III., donanmanın ıslâhına Küçük Hüseyin Paşa'yı me'mur etti. Donanma yeni bir kanûnnâme ile büyük kudret kazandı (bk. Nejat Göyünç, *Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa*, *TD*, II/3-4, 35-50). Bu arada Selim III., 1773'te açılmış olan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn yanında, Kumbarahâne ile bir de Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn kurdurdu (1794). Bütün bunların, devrin tekniğine göre yapılabilmesi için, İsveç, İngiltere ve Fransa'dan mühendisler getirilirken, Avrupa merkezlerine gönderilen elçilerden de raporlar istendi. Nizâm-ı cedîd'in gereken masraflarını karşılamak üzere müstakil bir hazine teşkil edilip *İrâd-ı cedîd* adı verildi. Bu hazinenin gelir kaynakları, rüsûm-ı zecriye, mahlûl mukataalar ve her sene yenilenen ferman ve beratlar idi (tafsilât için bk. Vâsıf, *Tarih*, Üniv. Kütüp., nr. TY 5981, var. 75a-82b; Stanford J. Shaw, *ayn. esr.*, s. 127-133).

Bu ıslâhât hareketleri, idârî sâhada da kendini gösterir: Anadolu ve Rumeli'de 28 vilâyet ihdâs ve vezirlerin sayısı da buna göre tesbit olundu. Vezir tâyin etme husûsu da bir usûle bağlanarak, liyâkatli kimselerin vezir olabileceği ve vezirlerin en az 3, en çok 5 yılda bir tâyin olunabilecekleri kararlaştırıldı. Bütün bunlar için bir kanûn-nâme çıkarıldı. Bundan başka, merkezî teşkilâtta da bâzı düzenlemeler yapıldı (tafsilât için bk. Stanford J. Shaw, *ayn. esr.*, s. 167-174; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, tür. yer.).

İkamet elçilikleri de Nizâm-ı cedîd ile kuruldu; zîrâ "fevkalâde elçiler" kâfi derecede faydalı olamadıkları gibi, devletler arası münâsebetler de ikamet elçilikleri kurulmasını zarûrî hâle getirmişti. İlk olarak 1793'te Londra'ya Yusuf Âgâh Efendi ve müteâkıp yıllarda Paris'e Seyyid Ali Efendi, Berlin'e Ali Aziz Efendi, Viyana'ya İbrahim Afif Efendi gönderildiler (tafsilât için bk. Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı ikâmet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasî faâliyetleri*, Ankara, 1968).

Nizâm-ı cedîd hareketi, baştan beri kuvvetli bir kadro tarafından müdâfaa edilmediği için, alınan tedbirler sathî bir manzara arzediyordu. Bir müddet sonra Nizâm-ı cedîd düşmanlığının gelişmekte olduğu görüldü. Böylece, devlet erkânından da destek göremeyen Selim III., Nizâm-ı cedîd'in tatbikinde yalnız kalmıştı. Diğer taraftan bâzı kimseler Yeniçeri Ocağı'nı Nizâm-ı cedîd aleyhine tahrik etmekteydi. Halbuki, daha Sultan Mustafa III. zamanında Yeniçeri Ocağı mensubu olup da, ocağın durumu hakkında bir lâyiha hazırlayan Koca Sekban-başı, eserinde bin-bir yolsuzluğu sayıp-dökmekte, geniş çapta bir ıslâhâtın müdâfaasını yapmakta idi (bk. *Hulâşat al-kalām fī radd al-ʿavām*, İstanbul, 1332). İç huzûrun da te'sis edilememesi, iyi niyetlerle başlanan teşebbüslere gölge düşürmekteydi. Nitekim, Arabistan'da Vehhâbilik hareketi, Mora'da Rum, Balkanlarda Sırp ihtilâlleri, Vidin'de Pazvand-oğlu, Rusçuk'da Tirsinikli-oğlu v.b. isyanları, devleti zor durumda bırakmıştı. Bundan başka, mağşuş akçe ve muhdes rüsûm sebebiyle çarşı ve pazarda fiatlar yükselmiş, yeni bir huzursuzluk kapısı açılmıştı. Başta pâdişâhın olmak üzere, diğer bâzı devlet erkânının eğlenceye düşkün olması, Boğaziçi ve Kâğıthâne mesirelerinde sohbet ve eğlence geceleri tertip edilmesi sıkıntı içinde olan halkın nazarından kaçmıyordu.

Osmanlı-Rus ve Avusturya muhârebelerinin yaptığı tahribat, mülhakatta da devlet otoritesini ciddî şekilde sarsmış bulunuyordu. Nizâm-ı cedîd hareketi ile başlayan faâliyetler devletin başlıca meşgalesi olunca, eyâletlere fazla önem verilememiş bu da zorbaların nüfûz kazanmalarına sebep olmuştu. Bunlardan Vidin'de servet ve şöhreti ile tanınan Pazvand-oğlu âilesinden Ömer Ağa, harp sırasındaki serkeş hareketlerinden dolayı idâm edilmişti. Oğlu Osman ise, bir müddet Arnavutluk taraflarında gizlenip, 1789'da ortaya çıkmış, Avusturya savaşlarında temâyüz ederek babasının arâzisini el-

de etmişti, Bu zat. Vidin ve civârında kısa zamanda nüfûz kazanarak Nizâm-ı cedîd muhâlifleri ile âsî sergerdeleri yanında toplamağa başladı. Vidin'i tahkim eden Osman, isyâna kalkıştı (1795) ise de, hükûmet Pazvand-oğlu'na bir miktar mukattaat vererek bir süre için bu işin peşini bıraktırdı. Günden güne bölgede nüfûzunu arttıran Osman, bu defa vezirlik peşinde koşmağa başladı. İstanbul'dan yüz bulamayan Pazvand-oğlu, Rumeli'de ayaklanan âsî liderleri etrafına topladı.

Âsîler kısa zamanda Niğbolu ve Varna'yı işgal ettiler; Niş ve Sofya da Osman'a iltihak etti. Semendire ve Belgrad'ı tehdit etmeğe başlayan Osman, kısa zamanda bölgede müstakil bir idâre kurmağa muvaffak oldu. Halkı, fena idârecilere karşı himâye ettiğini bildiren beyannâmeler neşretti. Kapudân-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa, Pazvand-oğlu üzerine serasker tâyin edilip, bir ince donanma da Tuna'dan sevkedildi. Vidin'e sığınan Osman'ın af talepleri reddedildi. Hüseyin Paşa, disiplinsiz ordusu ile Vidin muhâsarasında başarılı olamayınca, Pazvand-oğlu'nun şöhreti ve taraftarı daha da arttı. Böylece Osman'ın af talebi, Mısır seferinin zuhûriyle, Bâbıâlî tarafından kabûl edildi (Vâsıf, *Tarih*, Üniv. Kütüp., nr. TY 6012, var. 24b-25b). Vidin muhâfızlığını kazanan Osman, 1800'de, dağlı eşkiyâsı ile işbirliğine başladı ([tafsilât için bk. *İA*, mad. PAZVAND-OĞLU]; Cehdi Aydemir, *Vidin'de Pazvand-oğlu isyanı*, Edebiyat Fakültesi, Tarih Seminer Kütüp., tez. nr. 310). Selim III., Fransız ihtilâlini müteâkıp Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın ısrarlarına rağmen bu ülke ile iyi münâsebetlere devam etti. Diğer ülkelerle de dostâne temaslarda bulunmayı tercih etmekteydi. Napoléon Campo-Formio muâhedesi ile Dalmaçya kıyılarına ve Cezâir-i Seb'a'ya sâhip olunca, Osmanlı topraklarına karşı istilâcı emeller beslediği anlaşılmıştı. Diğer taraftan bu bölgedeki Sırp, Hırvat ve Rum halk arasında istiklâl fikirleri tehlikeli bir şekilde gelişmekteydi. Hattâ Fransa, Kudüs'de bir Yahudi devleti kurmak üzere bütün Yahudileri davet eden bir beyânname de neşretti (Cevdet, *ayn. esr.*, VI, 282). Bir müddettir Avrupa'da devam etmekte olan rekabet yüzünden Fransa, İngiltere'nin Uzak-Şarktaki müstemlekelerine göz dikmişti. Napoléon bunun için de, Hindistan yolu üzerindeki Mısır'ı ele geçirmek, hattâ İstanbul'u dahi zabtetmek hayallerine kapılmıştı. 2 temmuz 1798'de İskenderiye'ye çıkan Napoléon, Ehramlar muhârebesini de kazanarak Kahire'ye girdi. Diğer taraftan harplerden yorgun ve Nizâm-ı cedîd ile meşgul olan devlet, Mısır'da Fransız ordusu ile mücâdele edebilecek güçte değildi. Selim III. Avrupa devletleri arasında kendisine müttefikler aradı. Bu sırada İngiliz amiral Nelson, Ebûkîr'de bulunan Fransız donanmasını tahrip ve Napoléon'un Fransa ile irtibâtını kesti. Nelson'un bu zaferi, Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasını sağlarken, Rusya da bu siyâsete meyletmişti. Böylece, Osmanlı Devleti iki müttefik bulmuş oluyordu. 4 eylûl 1798'de Fransa'ya harp ilân edildiği gibi, bir Rus filosu da İstanbul'a geldi. Osmanlı donanmasının bir kısmı Rus donanması ile, bir kısmı da İngiliz donanması ile işbirliği hâlinde başarılı savaşlar yaptı. Bu sırada Yanya mutasarrıfı bulunan Tepedelenli Ali Paşa, Nevâhî-i erba'a (Preveze, Parga, Voniça, Butrinto)'nın fethine me'mur edildi. Ali Paşa, Preveze civârında bir Fransız ordusunu mağlûp edip, şehre girdi [bk. *İA*, mad. ALİ PAŞA, TEPEDELENLİ]. 23 receb 1213 (31 kânun I. 1798)'te Rusya ile ve 28 receb 1213 (5 kânun II. 1799)'te İngiltere ile ittifak andlaşmaları yapıldı (Vâsıf, *ayn. esr.*, var. 226b-229b). Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletleri ile siyâsî münâsebetleri XVIII. asırda büyük bir gelişme göstermiş, Nizâm-ı cedîd hareketinden itibâren münâsebetler daha da artmıştır (Thomas Naff, *Ottoman diplomatic relations with Europe in the eighteenth century: Patterns and trends*, *Studies in Eghteenth Century Islamic History*).

Mısır eyâletinin düşman istilâsından kurtarılması için Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa hazırlıklara başlarken, Sayda vâlisi Cezzâr Ahmed Paşa, âsî ve suçlu durumda bulunmasına rağmen, Mısır seraskerliğine tâyin olundu. Bu sırada, donanmasını kaybetmiş bulunan Napoléon, Mısır'daki mahsur durumundan kurtulmak gayesiyle al-Arîş, Gazze ve Yafa üzerine yürüyüp buraları zabtetti. Akkâ kalesi önlerine geldiği zaman Cezzâr Ahmed Paşa'nın şiddetli müdâfaası ile karşılaştı. Nizâm-ı cedîd askerinin de bulunduğu bu müdâfaada Osmanlı-İngiliz müttefik donanması da yardımcı oldu. Napoléon 64 gün sonra muhâsarayı kaldırmağa ve yenilmiş bir durumda dönmeye mecbur kaldı [bk. *İA*, mad. CEZZÂR AHMED PAŞA]. Mısır'ın istirdadı için sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa karadan, Köse Mustafa Paşa da denizden gönderildi. Köse Mustafa Paşa Ebûkîr'de karaya çıkıp kaleyi işgal etti ise de, Napoléon karşısında mağlûp oldu. Karadan ilerleyen Yusuf Ziya Paşa ise, 2 kânun I. 1799'da el-Arîş'i zabtetti. Bu sırada Napoléon ordusunu Mısır'da terkedip, Fransa'ya dönmüş, yerine General Kléber'i bırakmıştı. O da, Yusuf Ziya Paşa'nın zaferi üzerine onunla temâsa geçip, Mısır'ın tahliyesini teklif etti [krş. mad. SELİM III.].

Bibliyografya: Norman Itzkowitz, *Eighteenth Century Ottoman Realities*, *Studia Islamica* (1962), XVI, 73-94; A. N. Kurat ve J. S. Bromley, *The Retreat of the Turks, 1683-1730. A History of the Ottoman Empire to 1730* (nşr. M. A. Cook), s. 178-219; L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili* (Urbana, 1944); B. H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire* (Oxford, 1949); *Destârî Salih Tarihi "Patrona Halil ayaklanması hakkında bir kaynak"* (nşr. Bekir Sıtkı

Baykal), Ankara, 1962; Abdî, *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, Abdî Tarihi* (nşr. Faik Reşit Unat), Ankara, 1943; Mohammed Ali Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations politique Irano-Ottomanes de 1722 à 1747* (Paris, 1937); Abdul-Karim Rafeq, *Changes in the Relationship between the Ottoman central administration and the Syrian Provinces from the sixteenth to the eighteenth centuries*, "*Studies in Eighteenth Century Islamic History*" (nşr. Thomas Naff ve Roger Owen, 1977, s. 53-73; *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarihî belgeler* (nşr. Nigâr Anafarta); Halil İnalcık, *Yaş muahedesinden sonra Osmanlı-Rus münâsebetleri*, *DTCFD* (Ankara, 1954), IV, 195-203; Richard Clogg, *A further note on the French newspapers of Istanbul during the revolutionary period (1795-1797)*, *Belleten* (Ankara, 1975), XXXIX, 483-492; B. Lewis, *The Impact of the French Revolution on Turkey*, "*Journal of World History* (1953), I, 105-125; J. C. Hurewitz, *The Background of Russia's claims to the Turkish Straits*, *Belleten* (Ankara, 1964), XXXVIII, 459-503; Thomas *Naff, Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III. 1789-1807* "*Journal of the American Oriental Society*" (1963), LXXXIII/3, 295-315; M. S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1774-1923* (London, 1970-NewYork, 1971); *The Middle East and the North Africa in World Politics*; Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783* (Cambridge, 1970), s. 55-111; Uriel Heyd, *The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II*, "*Studies in Islamic History and Civilization, Scripta Hierosolymitana* (1961), IX, 63-96; J. Shinder, *Ottoman Bureaucracy in the second half of the seventeenth century the central and naval administrations, Princeton University*, 1971; P. G. İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul* (trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul, 1956; M. C. Ş. Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Bonaparte'ın Akkâ Muhasarası*, *TD* (İstanbul, 1965), XX, 1-20; [bk. *EI²*, mad. HUSAYN PASHA, KÜÇÜK]; İ. H. Uzunçarşılı, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya dâir*, *TM* (İstanbul, 1942), VII-VIII, 17-40; ayn. mll., *Çapan Oğulları*, *Belleten* (Ankara, 1974), XXXVIII, 215-261; ayn. mll., *Osmanlı tarihinde gizli kalmış veya şüphe ile örtülü bazı olaylar ve bu husûsâ dâir vesikalar*, *Belleten* (Ankara, 1977), XLI, 507-554; ayn. mll., *Sultan III. Selim ve Koca Yusuf Paşa*, *Belleten* (Ankara, 1975), XXXIX, 233-256; ayn. mll., *Nizâm-ı Cedid ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa*, *Belleten* (Ankara, 1971), XXXV, 245-302, 409-450; ayn. mll., *Bonapart-'ın Cezzar Ahmed Paşa'ya mektubu ve Akkâ muhasarasına dair bir deyiş*, *Belleten* (Ankara, 1964), XXVIII, 451-457; M. Münir Aktepe, *Damad İbrahim Paşa Devrinde lâle*, *TD* (İstanbul, 1953-1954), sayı 8, s. 85-104; sayı 9, s. 23-38; ayn. mll., *Mehmed Efendi'nin Lehistan sefâreti ve sefaret-nâmesi* (*1730-1731*) İstanbul, 1971), II, 131-140; ayn. mll., *Ahmed III. devrinde şark seferine iştirâk edecek ordu esnafı hakkında vesikalar*, *TD* (İstanbul, 1954), sayı 10, s. 17-30; ayn. mll., *1727-1728 İzmir isyanına dâir bâzı vesikalar*, *TD* (İstanbul, 1956), XI-XII, s. 71-98; Yücel Özkaya, *XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Âyânlık iddiaları*, *DTCFM* (Ankara, 1966), XXIV, 195-231; ayn. mll., *XVIII. inci yüzyılda çıkarılan adalet-nâmelere göre Türkiye'nin iç durumu*, *Belleten* (Ankara, 1974), XXXVIII, 445-491; V. P. Mutafçiev *XVIII. yüzyılın son on yılında ayanlık müessesesi*, *TD* (İstanbul, 1978), XXXI, 163-182; Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton, 1962; ayn. mll., *The origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-i Cedid army of Sultan Selim III*, "*Journal of Modern History* (1965), s. 291-306; ayn. mll., *The Established Ottoman army corps under Selim* (*1789-1807*), *Der Islam* (1965), XI, 142-184; ayn. mll., *The Nizam-i Cedid army under Selim III and the Ottoman navy*, *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, 1969, s. 212-241; Selahattin Tansel, *Osmanlı-Leh münasebetleri 1764-1768*, *DTCFD* (Ankara, 1946) IV, 69-84; ayn. mll., *1768 Seferi hakkında bir araştırma*, *DTCFD* (Ankara, 1950), VIII, 477-537; ayn. mll., *Büyük Friedrich devrinde Osmanlı-Prusya münasebetleri hakkında*, *Belleten* (Ankara, 1946), X, 133-165, 271-292.

(MÜCTEBA İLGÜREL.)

XIX. asır: İlk Islahat Hareketleri ve Temelleri (1800-1839). Osmanlı Devleti'nin XIX. asrı, Cumhuriyet Türkiyesi ve Balkanlarla, Orta-Şark'da yirmiden fazla ülkenin doğuşunu hazırlayan bir dönemdir. Geçmiş asırlarda mevcut olmayan veya doğuş hâlinde bulunan çeşitli içtimâî, iktisâdî, siyâsî, kültürel ve teknik faktörlerle bütün dünyada köklü, değiştirici tesirini gösteren sanâyileşme, kapitalizm ve iktisâdî-siyâsî emperyalizm, XIX. asırda geleneğe bağlı toplumları esaslı bir değişmeye zorlamıştır. Osmanlı Devleti'ni çok yönlü olarak derinliğine tesiri altında bırakan bu gelişmeleri ve değişmeleri lâyıkı ile inceliyebilmek için, yeni yaklaşımlar ve mefhumlar kullanmak gerekmektedir. Burada, Osmanlı devrindeki olayları sıralamak yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunun nasıl hazırlandığı husûsu ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. asırda karşılaştığı başlıca mes'ele idârî kuruluşların, kendilerinden beklenen vazîfeleri gereği gibi yürütememesi idi. Başka bir tabirle, temel mes'ele devlet bürokrasisinin yeteri kadar rasyonel, sistematik ve bilhassa verimli çalışamaması olmuştur. Osmanlı idârî müesseselerinin ve personelinin neden fayda ve verimlilik esaslarından uzaklaştığını, burada uzun uzadıya incelemeye imkân yoktur. İçtimâî yapının değişmesi, ordunun yeni silâhlarla donatılmasının ortaya çıkardığı mâlî mes'eleler idârî teşkilâtın iktisâdî kaynakları murakabe etmesi ve bu sâyede sâhip olduğu mâlî imkânlarını durmadan arttırmak istemesi, bunların karşısında yeni içtimâî grupların kuvvet kazanarak siyâsî haklar istemeleri, devletin, hem idârî, hem de ahlâkî vazîfeleri yürütmekle görevli olması, geçmiş asırlarda pâdişah ve bürokrasinin halkla alâkasının azalmış bulunması ve diğer birçok şartların değişmesi, mevcut idârî sistemin yetersizliğini ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti, daha kuruluş ânından itibâren durmadan değişen ve gelişen bir cemiyet olmuştur. Böylece, müesseseleri ve kültürü ile daha XV. asırda kendine has bir dünya görüşüne ve felsefesine sâhip olan bir medeniyet yaratmıştır. Bu gelişme süresince Osmanlı Devleti, canlı bir bünye gibi, eski Türk siyâsî ve içtimâî an'anelerinden, daha sonra şark ve garb medeniyetlerinden kaynaklanarak kendine has siyâsî ve kültürel bir sistem yaratmış ve bu sistemin kültür çerçevesi içinde kendine göre bir değişme usûlü de bulmuştur. Her medeniyet, başka medeniyet ve kültürlerden aldığı yabancı müesseseleri ve âdetleri kısmen kendi değiştirerek, kısmen de tamamlayarak bünyesine uydurur. Her medeniyetin çeşitli değişme safhaları vardır ve bir safhadan diğer safhaya geçiş sarsıntılı olur. Meselâ, Osmanlı Devleti'nin beylik hâlinde ilk kuruluş safhasından sonra, XV. asırda kuvvetli merkezî bir sisteme geçişi hayli sarsıntılı olmuştur. Fakat, netîcede devlet, kendi değişme usullerine uygun bir gelişme safhasına girmiş ve ondan sonra da, değişmelere aynı şekilde devam etmiştir. Nitekim XVIII. asırda Avrupadan alınan topçu ve istihkâm birlikleri tarzı ve kurulan Mühendishâne, büyük sarsıntıya meydan vermeden Osmanlı askerî bünyesiyle bağdaştırılabilmiştir. Asrın sonunda, bu geleneğe bağlı değişme fikri, bir yana bırakılarak, onun yerine daha köklü yenileşme veya ıslâhâta girişme düşüncesi rağbet kazanmaya başlamıştır. Böylece XIX. asırda "çağına uymak" şeklinde ifâde edebileceğimiz yeni bir mes'ele ortaya çıkmış bulunuyordu. Biz burada, bunu kısaca "modernleşme" olarak ifâde etmeğe gayret edeceğiz.

Muasırlaşma (çağdaşlaşma), asrileşme, garblılaşma (Avrupalılaşma) gibi muhtelif isimler altında, çeşitli zamanlarda sürekli olarak devleti, mütefekkirleri ve halkı meşgul etmiş olan bu mes'ele bugün de değişik bir şekil almakla berâber ülkenin başlıca mes'elesi olmakta devam etmektedir. Modernleşme, temelde Avrupa'nın iktisâdî, askerî-siyâsî gücüne karşı koymak ve bu sâyede ülkenin siyâsî hürriyetini, içtimâî ve kültürel benliğini korumak ve devamlılığını sağlamak için başvurulmuş bir yoldur. Daha başlangıçta modernleşme adı altında toplanan içtimâî, iktisâdî, siyâsî değişmelerin tâkip edeceği iki ana yol belirmiş bulunmakta idi. Birinci yol, Avrupa'ya iktisâdî ve askerî üstünlüğü sağlayan teknolojiyi ve onun getirdiği teşkilâtı kabûllenerek, siyâsî, kültürel ve sosyal değişmelere ikinci derecede önem vermekti. Kültürel, içtimâî ve siyâsî gelişmelerin, uzun bir süre içinde, kendiliğinden teknolojik değişmelere ayak uydurmaları tabiî idi. İkinci yol, teknoloji ve teknolojinin bağlı olduğu maddî faktörleri bir yana bırakıp, Avrupa'nın siyâsî teşkilâtına, düşüncesine ve yaşayışına öncelik vererek bunları modernleşmenin ilk şartı yapmaktı. Japonya, birinci yolu tâkip ederek yirmi-otuz sene içinde iktisâdî ve askerî bakımdan Avrupa seviyesine çıkabilmiştir. Mısır'da, Mehmed Ali Paşa, 1810'dan sonra Japonya'ya benzer bir yol tâkip ederek, yirmi yıl içinde oldukça modern bir ekonominin nüvesini kurmuş ve modern bir ordu yetiştirmişse de, bu gücünü Osmanlı merkez idaresine karşı kullandığı için, netîcede bu hareketi, kısmen Fransa'nın da teşviki ile, islâm dünyasının zararına olmuştur.

Osmanlı Devleti, XVIII. asırda kendi tarihî ve kültürü çerçevesi içinde bâzı askerî modernleşme teşebbüslerinde bulunduktan sonra, asrın sonunda, Avrupa'yı model edinerek, siyâsî, kültürel ve idârî değişmeleri ön plana almıştır. Bu kararı, Selim III. ve onun himâyesinde Avrupa kültürünün büyük tesiri altında kalan Osmanlı bürokrasisi içinde, ıslâhâtçı olarak tanınan küçük bir grup vermiştir. Üst yapıyı değiştirmek sûretiyle, Selim III. zamanında başlayan bu tip modernleşme, Mahmud II.'un pâdişahlığı süresince devam etmiştir. Avrupa'yı model alarak girişilen ıslahatçılık, böylece en üst kademede, bizzat devletin temsilcisi olan sultan tarafından başlatılmıştır. İslâm topluluklarında, devlet, toplumun siyâsî ve mânevî ifâdesi ve dinî emirlerin yerine getirilmesine nezâret eden bir teşkilât olduğu için, Avrupa devletlerinden çok farklı bir benliğe sâhiptir.

Bu benlik ve vâzifeler îcâbı, islâmda, devleti toplumdan ayırmaya imkân olmadığı gibi, devlet adına cemiyetin vecîbelerini yerine getiren idâreciler ve bu arada sultanlar da, kendiliğinden büyük selâhiyet ve dolayısıyla saygı ve nüfûza sâhip idiler. İslâmda temel prensip din olduğu için, halk ancak, dinî vecîbeleri yerine getirmediği hallerde, idârecilerin emirlerine uymayabilirlerdi. Selim III.'in ve Mahmud II.'un giriştikleri ıslâhât hareketleri, aslında siyâsî ve kültürel bir modernleşme olduğu için daha başlangıçta, devletle toplumu, halli mümkün olmayan bir kültürel çelişkiye itmiş oluyordu. İslâm devlet felsefesine, teşkilâtına ve akîdelerine göre kurulmuş ve ordusunu da ona göre yetiştirmiş, kendine has, içtimâî ve kültürel benliği olan Osmanlı

toplumu, girişilen ıslâhâtın bunlardan tamamen farklı olan Avrupa müesseseleri ve devlet felsefesi ile bağdaşması için, ister istemez bâzı husûsiyetlerinden fedakârlık yapmak zorunda kalacaktı. bahis mevzûu, şu veya bu usûlün ve müessesenin Avrupa'dan maddî olarak alınması değil de, bu hareketin altında yatan düşünce ve gerekçe, yâni Avrupa medeniyetini kendi medeniyetinden üstün görme idi. Bu arada sultan ve onun etrafında bulunan ıslâhâtçı idârî sınıf, dine bağlı kaldıklarını, buna mukabil yaptıkları ıslâhâtın devleti kurtaracağını samimiyetle ileri sürmekte idi. Bunlar, kendi görüşlerini kabûl etmiyenleri cehâletle itham etmekle berâber, kendileri de giriştikleri ıslâhâtçılığın felsefî ve siyâsî mânasını anlayamamışlardı. Bu da modernleşme stratejisinin yanlış seçilmiş olmasından ileri gelmiştir. Ruhunda Avrupalılaşmayı ideal bir gaye edinen bu çeşit bir modernleşme anlayışının, kısa bir süre içinde kolaylıkla hal yoluna koyabilecekleri bir takım mes'eleleri bir yana bırakarak, ikinci derecede ehemmiyeti olan konulara eğilmesi, toplum içinde kendi kültüründen yabancılaşma tehlikesini ortaya çıkarmıştır.

Islâhât veya modernleşmeyi üzerine alan devletin de, bunu başarabilmesi için merkezî idâreyi yeteri kadar güçlü kılması gerekiyordu. İşte bundan dolayıdır ki ıslâhât gâyesiyle merkezî idâreyi kuvvetlendirmek düşüncesi XIX. asırda, eskisiyle kabul edilemiyecek kadar farklı yeni bir merkeziyet sistemi ortaya çıkarmıştır.

Yeni Merkeziyet sisteminin yeri ve vazifesi: Yeni kurulmak istenen idârî merkeziyet sistemi, otoritenin düzenlenmesiyle ilgili olduğu kadar, her alanda başgösteren yeni ihtiyaçları karşılamak gayesini de güdüyordu. İçtimâî ve iktisâdî farklılaşma netîcesinde artan faâliyetleri düzenlemek ve bunların gerektirdiği ihtisaslaşmayı gerçekleştirmek ihtiyacı, daha XVIII. asrın sonunda şiddetle duyulmaya başlamıştı. Meselâ, nüfus azalmasına yol açacak kadar yaygınlaşan kolera ile savaşmak, ihtisas görmüş bir sağlık teşkilâtıyla mümkündü. Ancak vakıflarla beslenen sağlık müesseseleri yeterli olmadığı gibi, vakıf müessesesi de türlü sebeplerden bozulmuştu. İşte bundan dolayıdır ki, yeni hizmetler, düzenlemeler, orduyu güçlendirme ihtiyaçları, Osmanlı idârecilerini Avrupa tipi bir bürokrasi ile yeni bir merkeziyet usûlünü kabûl etmeye sürüklemiştir.

Klasik Osmanlı devlet teşkilâtında mihveri pâdişah olan bir merkeziyet sistemi câri olduğu için, çok kimse Selim III. zamanında teşebbüs edilen yeni merkeziyetçiliği, eski usûlün bir devamı olarak görmektedir. Halbuki bu benzeyiş ancak görünüştedir; çünkü klasik Osmanlı merkeziyet sistemi, kendine mahsus içtimâî bir yapıya ve teşkilâta dayanan dar sâhalı, yâni sayıları çok mahdut birkaç faâliyet sâhasını içine alan bir merkeziyet idi. Yeni merkeziyetçilik kendine geniş bir faâliyet sâhası açtığı için, eskiden devlet otoritesini çok hafif ve vâsıtalı bir şekilde hisseden kişiler ve gruplar, bu defa bürokrasi ile doğrudan doğruya temas kurarak devletin siyâsî otoritesini yakından duyabiliyorlardı. Böylece yeni merkeziyetçilik, asırlardan beri merkezle taşra ve taşra içtimâî grupları ile merkez memurları (Bâbıâlî) arasında kurulmuş bağları ve çıkarları köklü bir değişikliğe uğratmış oluyordu. Merkezî idârenin genişlemesi, ister istemez, memur sınıfının da sayısını arttırmıştır. Çok yönlü olan bu gelişmenin teferruâtına girmesek bile, yeni merkeziyetçiliğin bürokrasinin genişlemesine ve üç ana guruba bölünmesine yol açtığı söylenebilir.

Birinci ve en küçüğü olan ıslâhâtçı grup, pâdişâha dayanarak ve durmadan genişleyerek Mahmud II. zamanında devlet idâresini eline geçirmiştir. Aslında sivil bürokrasinin ilk belirtisi olan bu grup karşısında, Osmanlı bürokrasisinin geleneğe bağlı kanadını teşkil eden askerî-idâreci bir grup yer alıyordu. Bunlar 1815'lere kadar Osmanlı bürokrasisinin belkemiği idiler. İleride işâret edeceğimiz gibi, kuvveti eline geçiren yeni sivil bürokrasi, eski *Kalemiye* sınıfının kâtipleri arasından çıkarak Reis-ül-Küttâb [b.bk.]'ın etrafında gelişmiştir. Osmanlı klasik bürokrasisinin, modernleşme karşısında uğradığı parçalanma sonunda meydana gelen üçüncü grup, yeniçeriler ve onların yakın oldukları bostancılar vs. idi. Yeniçeriler, bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde, orduda ve devlet idâresinde büyük rol oynamış bir gruptu. XIX. asırda eski ocak teşkilâtını korumuş olan yeniçeriler, hâlâ Osmanlı askerî geleneğinin gerçek temsilcisi olduklarını iddia etmekte idiler. Fakat içtimâî ve iktisâdî değişmeler onları da tesiri altında bırakmıştı. XIX. asırda yeniçerilerin karşılaştıkları iki mes'ele vardı. Daha XVIII. asırdan başlayarak yeniçeriler yavaş yavaş geçim güçlüklerinin baskısıyla ticâret ve san'atla uğraşmaya ağırlık vererek, devlet yapısı içinde en alt seviyeye düşen bir grup hâline gelmişlerdi. Piyasanın dalgalanmasından müteessir olan bir grup olarak, yeniçerilerin iktisâdî, içtimâî görüşleri ve tutumları küçük esnafla aşağı yukarı aynı idi. Yeniçerilerle ilgili ikinci mes'ele düzenli ve disiplinli bir ordu hâline girmekten kaçınarak yeni silâhların kullanılmasının istenmemesi idi.

XVIII. asır sonunda Osmanlı küçük esnâfının, Avrupa rekâbeti yüzünden karşılaştığı güçlükler, yeniçerileri yakından etkilemekteydi; çünkü onlar, ordudan fazla, bu grupla irtibat hâlinde idiler. Yeni bir ordunun kurulması ve bu ordunun silâhlarını, merkezî tersanelerden veya dışarıdan te'min etmesi, küçük silâh yaparak veya satarak geçinen bâzı esnafı ve bu arada yeniçerileri güç durumda bırakmıştı. Ayrıca sefere çıkan orduların giyecek ve yiyecek tedârikinin merkezîleşmeye ve tekelleşmeye yüz tutması, küçük esnâfın ve bu

arada yeniçerilerin zararına olmuştur (Patrona Halil isyânında, 1730'da İran seferine çıkan ordunun iâşesinin Tekirdağ'lı bir âyâna verilmesinin de rol oynadığı bilinmektedir). Yeni tipte bir merkeziyetçiliğin yerleşmesi ve modernleşmenin yeni bir ordu kurmakla başlaması, zaten ötedenberi hizmet bakımından lüzumsuz bir hâle gelmiş olan yeniçerilerin, saf dışı kalma durumlarını bir kat daha ağırlaştırmıştır. Yeniçeriler, kurtuluşu direnmede ve ıslâhâtçılar aleyhine olanlarla işbirliği yapmakta bulmuşlardır. Yeniçerilerin durumu, yenilik-eskilik çatışması şeklinde değil de, içtimâî ve iktisâdî şartların ışığı altında incelenirse, bu askerlerin durumu ve tutumu ve dolayısıyla Osmanlı tarihi, daha iyi anlaşılmış olur. Meselâ, Nizâm-ı cedîd ordusunun üniformalarından eğitim vâsıtalarına kadar dışardan te'min edilmesi, hem küçük esnâfı hem de küçük esnâfın bir kolu olan yeniçerileri güç duruma sokmuştur (Mahmud II.'un, 1826'da yeniçeri ocağını ortadan kaldırdıktan sonra kurduğu modern ordunun bir askerî gelenekten mahrum kaldığı, bu orduda görev yapacak askerlerin kelepçe takılarak İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. Temel bir felsefesi olmayan, ne için savaştığını ve neden öleceğini bilmeyen askerlerden teşekkül eden bu ordunun savaşlarda kolayca yenildiği de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde modern mânada bir ordu, yâni hizmet süresi belli, teşkilâtı ve felsefesi günün ölçülerine uygun olan bir askerî teşkilât, ancak 1840'tan sonra kurulmuştur). Netîcede, yeni idarî merkeziyetçilik ve onun sebeb olduğu değişiklikler, bütün devlet teşkilâtını ve devlet yapısını yakından ilgilendiren ve XIX. asır boyunca çeşitli şekillerde Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyâsetine müessir olan bir mes'ele olarak tesîrini devâm ettirmiştir.

İşte yukarıda kısaca dokunduğumuz ıslâhâtçılık ve Avrupa usûlü yeni idârî merkeziyetçilik, Selim III.'in 1793'ten sonra başlattığı Nizâm-ı Cedîd (yeni düzen) hareketinde elle tutulur, gözle görülür ifâdesini bulmuştur.

Nizâm-ı Cedîd ve istenilen Değişme: Nizâm-ı Cedîd ihtiyâcını doğuran itici sebep, ticârette, zirâatta, içtimâî yapıda meydana gelen değişiklikleri hesâba katarak, bunların gerektirdiği hususları yerine getirecek şekilde akılcı, sistematik ve verimli hareket edebilen bir idâre mekanizmasını geliştirmekti. Nitekim Selim III.'e sunulan ıslâhât lâyihaları içinde Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihası, bu yolda mühim iktisâdî tavsiyelerde bulunmuştur. Sonunda pâdişâhın birinci derecede benimsediği tavsiye, Râtib Efendi'nin ileri sürdüğü görüşler olmuştur. Bu görüşler içinde kuvvetli bir ordu kurmak sûretiyle merkezî idâreyi güçlendirmek ön planda yer alıyordu. Ancak mes'elelerinin çözümlenmesini isteyen köylü, esnaf, ulemâ, asker ve şehir halkının isteklerine cevap verilmek yerine, bu mes'elelerin ağırlaşmasında baş rolü oynamış bulunan merkezî idârenin gücünü arttırma yoluna gidilmiştir. Nitekim yeni düzenin belki de tek ve en büyük başarısı, 1793'ten sonra başlayan Nizâm-ı Cedîd ordusunu kurmak olmuştur. Geleneğe bağlı Osmanlı ocak teşkilâtına dayanılarak kurulan bu ordu, dış görünüşü itibârıyla Avrupa ordularına benziyordu. Nizâm-ı cedîd fikri, Garp medeniyetini kendine ilham kaynağı olarak alacağını ve kendisine örnek edineceğini ilân ediyordu. Böylece Garp medeniyetinin, Osmanlı-islâm medeniyetinden üstün olduğunu, Osmanlı medeniyetinin temsilcisi ve koruyucusu mevkiinde olan sultan, zımmen kabûl etmiş oluyordu. Gerek Selim III. devrinde, gerek ondan sonraki devirlerde islâmiyetin ve Osmanlılığın garptan üstün olduğunu savunan birçok fikirler ileri sürülmüş ise de, devamlı olarak garptan alınan bir takım müesseselerin ve sayıları gittikçe artan ıslâhâtçı grubun kuvvet kazanması, bu iddiaların samimiyetini şüpheye düşürüyordu. Toplum, yabancı bir dine dayanan başka bir kültürün tehdidi ile karşılaşınca, ister istemez tepki gösterir. İşte bu tepki, iktisâdî, teknik ve idârî mes'eleler yerine, ıslâhâtçılığın kültürel ve dinî tarafları üzerinde durulmasını intac etmiştir. Ayrıca Nizâm-ı cedîd ordusunun oldukça yüksek olan masraflarını karşılamak için kurulan malî teşkilât (*Nizâm-ı Cedîd îradı*), iktisadî çıkarlarını tehdit ettiği için, birçok kimseyi onun aleyhine döndürmüştür. Diğer taraftan Avrupa tipi bir ordu kurmaktansa, mevcut Osmanlı ordusunu köklü bir değişmeye tâbi tutarak günün ihtiyaçlarına uygun bir şekilde hazırlanmasını savunan memurlar ve subaylar, vazifelerinden alınıp taşraya gönderilmişler veya ehemmiyetsiz işlere verilmişlerdir. Nizâm-ı cedîd askerinin, Fransız üniformasıyla ve Fransız subayları emrinde tâlim yapması, halk tarafından iyi karşılanmamış ve bu orduya yabancı bir ordu gözüyle bakılmıştır. Tabiatiyle merkezî idârenin kuvvetlenmesinden çekinen ve eyâletleri büyük bir kuvvet hâline gelen âyânlar da, sayısı 30.000 askere çıkan bu ordudan endişelendiği gibi, devlet bünyesindeki yerlerini ve nüfuzlarını kaybetmekten korkan yeniçeriler ile geleneğe bağlı bürokrasi de tedirgin olmuştur. Yeniçeriler ve âyânlar arasındaki bu tedirginlik ve endişe, müslüman Osmanlı tebaanın, kendi devletine ve onu temsil eden pâdişâha şüphe ile bakmasına sebep olmuştur. Bu tedirginlik halk arasında da neticede her yeniliğe karşı koyma gibi menfî bir davranış şeklini almıştır. Böylece, merkezî idârenin yenilik adına giriştiği hareket, XIX. asırda, güttüğü gayeden saparak kendine mahsus bir çığır açmış ve Osmanlı toplumunu kökünden sarsmıştır.

İdârî, içtimâî değişme ışığı altında hâdiseler: XIX. asır içinde Osmanlı Devleti'nin iç teşkilâtını ve toprak bütünlüğünü köklü bir değişmeye uğratan ve dağılmasını hazırlayan

siyâsî-askerî hâdiseler, yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, geniş bir şekilde ıslâhâtçılık, merkeziyetçilik ve bunların ifâdesi olan Nizâm-ı cedîd hareketinden etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'ni XIX. asır başında yakından ilgilendiren başlıca siyâsî ve askerî hâdise, Fransa'nın Mısır'ı işgâli idi. Napoléon'un Mısır'ı işgal etmesinin asıl hedefi ise, İngiltere'nin Akdeniz'deki hâkimiyetine son vermek sûretiyle, Hindistan'a doğru yayılma siyâsetini gerçekleştirmekti. Bu gaye uğruna, daha XVIII. asrın sonunda Fransa, Avusturya ile anlaşarak Venedik Cumhuriyeti'ne son vermiş, Venedik'in Adriyatik denizindeki adalarını ve Balkanlar'daki limanlarını işgal ederek, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin komşusu olmuştu. Bir sene sonra da, yâni 1798'de Mısır'ı işgal eden Napoléon, önce buraya pâdişâhın izniyle geldiğini söylemiş, sonra da, Mısırlılara Arap olduklarını, Türkler tarafından ülkelerinin harap edildiğini anlatmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak ve islâm dünyasında çok azalmış olan itibârını arttırmak için her yola başvurmuştur. Bu uğurda devlet, İngiltere ve düşmanı olan Rusya ile (II. Katerina'nın ölümünden sonra 1796'da tahta çıkan Çar Paul de, yumuşak bir siyâsetle Bâbıâlî'yi kazanmak istiyordu) 1799'da, Fransa'ya karşı sekiz senelik ayrı ayrı iki ittifak muâhedesi imzalamıştır. Fransa, İngiliz amirali Nelson'un donanmasına Abū Ḳīr [b. bk] 'de mağlûp olup, Mısır'daki durumunun kötüleşeceğini anlayınca, tekrar Osmanlı hükûmeti ile anlaşma yollarını aramaya başlamıştır. Bu arada, birleşerek hareket eden Rus ve Osmanlı donanmaları, Fransızları Adriyatik Denizi'nden çıkarmaya muvaffak olduktan sonra, burada Rusya'nın arzusu üzerine Cezâir-i Seb'a (Yedi Ada) Cumhuriyetini kurmayı kararlaştırdılar. Nihâyet Fransa, Suriye'ye yaptığı hücumlardan bir netîce alamayıp, Şarkî Akdeniz sâhillerinde tutunamayacağını anlayınca, 1801'de Mısır'dan çekilmeyi kabûl etmiştir. Fakat Mısır savaşını bitiren gerçek sulh andlaşması, Osmanlıların dışında Fransa ve İngiltere arasında, Amiens'de 1802'de imzalanmıştır. Çünkü aslında Mısır, mes'elesi Fransa ve İngiltere'nin rekâbetinden doğmuş ve masrafları Osmanlı Devleti'ne yüklenmiştir. Bundan böyle Osmanlı Devleti, kendi geleceğinin, Avrupa devletleri arasında, çok defa Osmanlı temsilcileri olmaksızın karara bağlandığına sık sık şâhit olacaktır. Mısır mes'elesi, yapılan andlaşmalara rağmen, çözümlenmekten uzak bulunuyordu. John Hutchinson kumandasında sözde Fransa'ya karşı çarpışmak için gelen İngiliz birlikleri, Mısır'da kalmakta ısrar edince, bu defa İngiltere'ye karşı, Selim III. Fransa'ya başvurmak zorunda kalmıştır [bk. *İA*, mad. SELİM.]. Mısır Memlûkleri ise, yabancı birliklerin kendi topraklarında bulunmasını fırsat bilip Osmanlı mu-

râkabesinin yokluğundan istifâde ederek, taşra kasabalarına tam mânasıyla hâkim duruma gelmiş bulunmaktaydılar. İşte bu ortam içinde, sözde merkezî idârenin otoritesini sağlamlaştırmak için, Mısır'a Arnavut birlikleri ile gelen Kavalalı Mehmed Ali Paşa [b. bk.] Memlûk beyleri'nin muhtariyet arzûlarını ve aralarında sonu gelmeyen çatışmaları istismar ederek az zaman içinde Kahire'de kendi hâkimiyetini kurabilmiştir. Mehmed Ali Paşa, Hüsrev Paşa kumandasındaki 5.000 askeri ve küçük bir Nizâm-ı cedîd birliğini mağlûp ettikten ve merkezî idâre tarafından Mısır'a vâli tâyin edilen Tahir Paşa'yı da kendi adamları vâsıtasıyla öldürttükten sonra, Kahire'yi işgal ve kendini kaymakam ilân etmiştir (Mısır'da Osmanlı askerî birlikleri arasında çıkan bu çatışmaların başlıca sebebi, Arnavut birliklerinin ödeneklerinin üçte bir azaltılarak arta kalan gelirin Nizâm-ı cedîd askerlerine verilmesidir). Mehmed Ali, bundan sonra kendisine karşı gönderilen Osmanlı kuvvetlerini de defalarca mağlûp ettikten ve o zamana kadar yardımcıları olan Memlûk reislerini ortadan kaldırdıktan sonra, Kahire ulemâsı ve ileri gelenleri tarafından haziran 1805'te, Sultan Selim'in gönderdiği Hurşid Paşa yerine Mısır vâlisi ilân edilmiştir. Mehmed Ali'yi zararsız hâle getirmeye çalışan Musa Paşa idâresindeki merkez ordusu da başarısızlığa uğrayınca, Selim III., Mehmed Ali'yi Mısır vâlisi olarak tanımak zorunda kalmıştır.

Netîcede, Fransa'nın Mısır'ı işgali yalnız Mehmed Ali idâresinde fi'len yarı muhtar bir ülke yaratmakla kalmamış, Fransız ordusunu örnek alarak, Nizâm-ı cedîd'i kurmuş olan müslümanlar arasında Selim III.'i destekleyen gruba karşı itimatsızlığın artmasına sebep olmuştur. İşte bu ortam içinde Necid'de başlayan Vehhâbîler isyânı, 1802'de yeniden alevlenmişti. Vehhâbîler isyânı aslında yalnız bir iktidar ve mevki dâvası değildi. Onlar, "medeniyet" adına ithâl edilen Avrupa kültürünün islâm devlet ve toplum ilkeleriyle bağdaşamayacağını ve getirilen yeniliklerin islâm toplumunu içten çökerteceğini iddia ediyorlardı. Vehhâbî hareketinin siyâsî ve askerî lideri olan ʿAbd al-ʿAzîz b. Saʿūd az zaman içinde Hicâz ve Tâif'i ele geçirdikten sonra 1804'te Medine'yi işgal ederek, Irak ve Suriye'de bulunan birçok aşîreti de kazanmayı başarmıştır. Gerçi Vehhâbîler Osmanlı merkezî idâresinin dayanak noktası olan Cidde kalesini alamamışlarsa da, hac kervanını Medine'ye ve Arafat'a sokmamışlardır. Hattâ 1807'de hacı kervanı, Mekke'ye ulaşamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Vehhâbîler'in islâmiyetin temel ilkelerini korumak gerekçesiyle, islâmiyetin siyâsî temsilcisi ve savunucusu mevkiinde olan Halîfe'ye, yâni Osmanlı pâdişâhına karşı giriştikleri savaş, Selim III. ve haleflerinin islâm dünyasındaki nüfuzlarını zedelemiştir. Vehhâbî isyânı, 1817-1818'e,

yâni Mehmed Ali Paşa'nın kumandasındaki Mısır ordusunun Hicâz ve Necid'i ele geçirip, Vehhâbîler'in bir kısmını idâm edinceye kadar aralıklarla devam etmiş ve asrın sonunda tekrar canlanmıştır [krş. mad. VEHHÂBİLER].

XIX. asrın başlarında patlak veren Sırp İsyanı, gerek mâhiyeti, gerek netîceleri bakımından hem Vehhâbîlerin ve hem de Mehmed Ali'nin hareketlerinden çok farklı idi. Aslında bu bölgede kaynaşmalar, daha 1790'larda başlamıştı. Avusturya hudûdunda bulunan Sırbistan, Rusya'dan kolayca yardım alabilen ve nüfûsunun mühim bir kısmı Ortodoks olan bir bölge idi. Üstelik Sırplar, kültürleri itibariyle de Avrupa'ya bir dereceye kadar yakın idiler. Sırp ayaklanmasının asıl sebebi, yeniçeri yamaklarının Sırp prenslerine baskı yapması, ellerinden topraklarını almak sûretiyle mevkî ve menfaatlerini tehlikeye sokmuş olmalarıdır. Vidin âyânı Pazvand-oğlu Osman [b. bk.]'dan bir süre yardım görmüşlerse de bu yardım sürmemiştir. Yamaklarla başa çıkmak için, devletin, Sırp ileri gelenlerine vergi yerine yerli Sırp halkı arasından bir ordu kurmak ve silâhlanmak izni vermesi tehlikeli bir karar olmuştur. Bu arada önce Sırplara baskı yapan yamakları mağlûp eden, bilâhire, fikrini değiştirerek onların başına geçen Halîl Ağa, kendisine karşı gönderilen orduyu mağlûp ettikten sonra, yamaklara dayanan Cezayir dayılarının idâresine benzer bir idâre tarzını Belgrad'a yerleştirmeye muvaffak olmuştur.

Mısır savaşı 1801'de fiilen sona erince, Selim III. Rumeli'de ve bilhassa Sırbistan'daki kargaşalıkları bastırmak için, Gürcü Osman Paşa yerine, Nizâm-ı cedîd taraftarı olup, iyi bir kumandan ve idâreci olarak bilinen Hakkı Mehmed Paşa'yı daha önce de başarı ile yürüttüğü Rumeli vâliliğine yeniden tâyin etmiştir. Kararlarından hafif bir baskı ile vazgeçen ve çok defa devlet gailelerini, grub veya şahısları birbirlerine karşı kullanmakla halletmeye çalışan Selim III.'in, bu mes'elede de âyânların ve devlet ricâlinin baskılarına dayanamayıp, Gürcü Osman Paşa'nın da desîselerine aldanarak, Hakkı Paşa'yı azil ile adalara sürmesi, Rumeli'deki kargaşalık ve emniyetsizliğin bir kat daha artmasına yol açmıştır.

Bu arada Selim III., 1803 senesinin başında, Yanya bölgesine hâkim olan Tepedelenli Ali Paşa'yı, kargaşalıkları bastırır ümidiyle Rumeli vâlisi tâyin ve kısa bir süre sonra da çok kuvvetlendiğini görünce, bu vazifesinden azletmiştir. Böylece Osmanlı idâresi, kendi iç mes'eleleri ile vakit kaybederken, dağınık haldeki Sırp çeteleri, 1802'de Avusturya ordusunda askerlik yapmış olan Kara Yorgi (Georgeviç)'yi kendilerine kumandan seçerek, etrafında birleştiler. Kara Yorgi, bir taraftan pâdişâha sâdık olduğunu ve merkezî idârenin otoritesini sağlamlaştırmak için yalnız yeniçeri yamaklarına karşı mücâdele ettiğini ileri sürüyor, diğer taraftan ise, Sırp çetelerini düzenli bir ordu hâline getirmeye çalışıyordu. Nitekim çeteleri 30.000 kişilik bir ordu hâline gelen Kara Yorgi, Garbî Sırbistan'da Avusturya'nın yardımı ile harekete geçen Jakop Nenandoviç'den de yararlanarak, yamakları mağlûp etti. Böylece 1804'te Belgrad bölgesini ele geçiren Sırplar, az sonra Osmanlı askerlerine karşı çarpışmağa başladılar.

Ruslar ve Balkanlardaki hıristiyanlar da, Sırplara destek olmak için harekete geçtiler. Bu hâdiselerin meydana geldiği 1804 senesi, Sırp isyânının başlangıcı sayılır. Nihâyet 1805'te Sırplar, Osmanlı Devleti'nin hatâlarından istifâde edip, askerî güçlerini daha da kuvvetlendirdikten sonra, bir *skupçina* (temsilci meclisi) kurdukları gibi, az sonra bu meclisi senato hâline getirdiler (21 teşrin II. 1805). Semendire geçici olarak Sırbistan'ın başşehri oldu.

İktisâdî ve İçtimâî Değişme, Âyânlar ve Merkezî İdâre: Osmanlı Devleti'nin, Selim III. ve Mahmud II. zamanında, iç ve dış siyâsetine te'sir eden diğer mühim bir âmil de, içtimâî ve iktisâdî bünye değişiklikleri ve bu değişiklikler netîcesinde kuvvet kazanan âyânın sebeb olduğu siyâsî, idârî ve askerî hâdiselerdir.

Daha XVII. ve XVIII. asırlarda başlayan içtimâî değişmeler, XIX. asırda yeni siyâsî ve içtimâî âmillerin ortaya çıkması ile, hem hızlanmış, hem de istikâmet değiştirmiştir. XVIII. asır sonları ile XIX. asrın başlarında zirâat, iç ve dış pazarların talebine göre, üretimini düzenlemek yoluna girmiştir. Zirâî istihsâli bu şekilde düzenlemek gayreti ise, kaçınılmaz bir mes'ele olarak, bir yerde hem devletin geleneğe bağlı içtimâî-iktisâdî âdet ve vazifelerine, toprak işletme şekillerine, vergi usûllerine, hem de an'aneye bağlı devlet fikrine aykırı düşüyordu. XIX. asrın hemen hemen yarısına kadar, yüksek devlet makamlarında bulunan kimselerin tahsisatları, merkezî hazineden değil, devletçe bu memurluklara ayrılan toprakların gelirlerinden karşılanıyordu. İktisâdî kaynakları murâkabe eden merkezî idâre, zirâî gelirin büyük bir kısmını kendi me'murlarına verdiği için, Osmanlı Devleti'nde en yüksek gelir sâhibleri me'murlar ve bâzı ticâret erbâbı idi. XVIII. ve XIX. asırda âyânların ortaya çıkması ile zirâî gelir kaynaklarının murâkabesi bâzı yerlerde merkezî idârenin elinden çıkarak âyâna geçmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'ndeki ticâret ve zirâatin genişlemesi, gelir dağılımını esastan değiştirmiş, dolayısıyla şehirlerin, gıda maddelerini elde ettikleri yerlerin değişmeye başlaması netîcesinde, Rumeli'deki sınır bölgelerde bulunan zirâatçiler, daha yüksek fiyat buldukları için, mallarını dış pazarlara satmayı tercih etmişlerdi. Osmanlı şehirlerinin bir kısmı ise, hem siyâsî ve askerî emniyet, hem de mesâfelerin daha kısa oluşundan istifâde etmek için, gıda maddelerini kendilerine daha yakın bölgelerden te'min etmeye başlamışlardır.

Bu sâyede Rumeli 'de ve Anadolu 'da, bâzı bölgeler yatırım usûllerini değiştirmek veya zirâat alanlarını genişletmek sûretiyle, bu yeni ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İşte iç ve dış pazarların gıda taleplerini karşılamak ve yüksek fiyatlardan istifâde etmek sebebiyle. Osmanlı Devleti 'nin coğrâfî, iktisâdî ve mâlî bakımdan müsâit bölgelerinde piyasa isteklerine ve kâr düşüncesine uygun olarak zirâî istihsal ehemmiyet kazanmaya başlamıştır. Nitekim rakamlar bu durumu açıkça göstermektedir. Avrupa ile olan ticâret 1780-'lerde 3.000.000 Sterling civârında iken (Mısır ve Mora hâriç), 1780-1830 arası bu ticâret yüzde seksen kadar artış kaydederek, sâdece 1820 'lerde hafif bir duraklama geçirdikten sonra, Kırım harbi senelerinde 16.000.000 Sterling 'in üzerine çıkmıştır (Rusya bu miktarlara dâhil değildir). Bu artışın en büyük kısmı zirâat alanında meydana gelmiştir. Gerçi uzun sürede Osmanlı zirâatinde meydana gelen bu gelişmelerin, devletin ve halkın menfâatine olacağı şüphesizdi. Fakat kısa vâdede, zirâî gelişmeler, vergi gelirini azaltacağı gibi, Osmanlı Devleti 'nde en zengin ve nüfuzlu bir grup olan ricâlin gücünü de sarsacağa benziyordu.

Bunu önlemek için tek çıkar yol, eski geleneği devam ve devlet adına iktisâdî kaynakları murâkabe etmekti. İçtimâî bünyenin değişmeyeceğini temel bir prensip olarak kabûl eden ve bunu aynen muhâfazayı esas alan Osmanlı Devleti 'nin, zirâat alanında meydana gelen bu değişmeleri kolayca kabûl etmeyeceği âşikârdı.

Osmanlı Devleti 'nin içtimâî ve siyâsî tarihinde, bilhassa 1770-1830 seneleri arasında, çok büyük bir yeri olan âyânları, bu zirâî, iktisâdî değişmelere ve ıslâhât hareketlerine bağlamak yerinde olur. Gerçekten âyânlar, Osmanlı Devleti 'ndeki içtimâî ve siyâsî değişmeleri anlamak için birinci derecede ehemmiyet taşıyan bir zümredir [krş. mad. ÂYÂN].

Devletin toprak bütünlüğünün parçalanmasında, sorumluluğu büyük olan âyânların, XIX. asrın başlarında mâlî güçleri artınca, bölgelerinde büyük nüfuz ve mahallî idârede söz sâhibi olmak istedikleri bir gerçektir. Ancak bunlar hiçbir zaman müstakil bir devlet kurmak fikrini taşımamışlardır.

Her ülkede ve bilhassa müslüman devletlerde görülen merkeziyetçilik—adem-i merkeziyetçilik çekişmesi, Osmanlı Devleti 'nde bilhassa Selim III. zamanında en yüksek derecesine ulaşmıştır. Uzun süren 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya harpleri, merkezî idâreyi çok zayıflatarak, âyânların daha da kuvvetlenmesine yol açmıştır. Selim III. ile başlayan Nizâm-ı cedîd hareketinin ve yeni idârî merkeziyetçiliğin ana gayelerinden birisi, âyânın kuvvetini kırarak, zirâî gelir kaynaklarına eskisi gibi hâkim olmak idi.

Âyânlar ise, Nizâm-ı cedîd ordusunun kendi aleyhlerine kullanılacağından endîşe etmekle berâber, Nizâm-ı cedîd 'in iktisâdî ve idârî bakımlardan faydalı olacağını ümid ediyor ve zaman zaman ihtiyaç ve menfâatlerine göre merkezî idâre ile işbirliği yaparak, Nizâm-ı cedîd 'i destekliyorlardı. Bununla berâber Bâbıâli ile araları bozulan âyânlar, İstanbul 'daki Nizâm-ı cedîd aleyhtârı olan bâzı devlet ricâli ile işbirliği yapmaktan geri kalmıyorlardı. İşte bu zıd görüşler ve menfaatler bir yerde birleşerek Selim III. 'in saltanatına mal olmuştur. 1805 'te Yusuf Ziya Paşa yerine sadrâzamlığa tâyin edilen Hafız İsmail Paşa, Bostancı Ocağı 'ndan yetişmiş, geleneğe ve padişâhâ bağlı dürüst bir insandı. Fakat sadrâzam tâyin edildikten sonra, devlet kuvvetini elinde tutan Nizâm-ı cedîd taraftarlarına cephe almıştır. Daha sonra ise, Nizâm-ı cedîd 'e karşı kurulan cephenin başına, Selim III. 'in tahtına göz diken velîahd Mustafa geçmiştir. Âyânların ve Nizâm-ı cedîd aleyhinde olanların, 1806 'da bir araya gelerek yarattıkları ikinci Edirne vak'ası, Selim III. 'e, merkezî idâreye ve dolayısıyla Nizâm-ı cedîd 'e büyük bir darbe olmuştur. Bu hâdise, Nizâm-ı cedîd ordusunun gelişmesinde çok emeği geçen Kadı Abdurrahman Paşa 'nın, Nizâm-ı cedîd birliklerini Edirne 'ye yerleştirmek istemesinden çıkmıştır. Her ne kadar bu birliklerin Sırp isyânını bastırmak ve Rusya ile savaş çıkması hâlinde hazırlıklı olmak için, Rumeli 'ye geçirildiği şeklinde ilân edilmişse de, bu hareketin aslında, Edirne 'de toplanan âyânlara, karşı olduğu, onlara Sadrâzam Hafız İsmail Paşa tarafından el altından bildirilmiştir. Böylece Kadı Abdurrahman Paşa idâresindeki 24.000 kişilik Nizâm-ı cedîd birlikleri, Silivri ve Çorlu 'da büyük bir direnişle karşılaşınca, yarı yoldan geri dönerek Anadolu yakasına geçmek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı Edirne 'de bu birliklere karşı harekete hazırlanan Rumeli âyânlarından Tirsinikli 'nin 80.000 kişilik ordusunun yardımına lüzum kalmamıştır.

Nizâm-ı Cedîd ve Dış hâdiseler: Mısır işgali dolayısıyla Fransa ila bozulan dostluğun 1806 'da tekrar canlanması, hem Edirne vak'asının çıkmasında, hem de Nizâm-ı cedîd 'e karşı duyulan endişelerin artmasında âmil olmuştur. Nizâm-ı cedîd 'in kuruluşunda rolü olan Fransa, 1805 'te Austerlitz 'de Rusya ve Avusturya 'yı ağır bir mağlûbiyete uğratınca, bu zaferi gözünde çok büyüten Selim III., Rusya ve İngiltere 'yi kızdırmak pahasına da olsa Napoléon 'un yeni ilân ettiği Fransa İmparatorluğu 'nu tanımış ve Ahmed Muhib Efendi 'yi, Bonapart 'ın yanına büyükelçi olarak göndermişti. Rusya ise, Edirne vak'asını, Osmanlı Devleti 'nin içerden çöküşünün bir belirtisi olarak görmüş, durumu kendi lehine istismar etmek için harekete geçmeye hazırlanmıştı. Bu gelişmeler karşısında Fransa, çok kabiliyetli bir asker olan Sébastiani 'yi büyükelçi olarak İstanbul 'a göndermiş ve Osmanlı Devleti 'ni, Rusya aleyhine kararlar almaya sevk etmek yollarını aramıştır. Fransa, böylece Rusya 'nın

Sırplar arasında ve Eflak'la Boğdan 'daki nüfûzunu kırarak, nakliyede ehemmiyeti artan Tuna Nehri 'ni emniyet altına almak istemiştir. Bu arada, 1802 'de Rusya ile imzalanan andlaşmaların tersine, pâdişah, Rusya taraftarı A. İpsilanti ve A. Moruzzi 'yi Boğdan ve Eflak prensliğinden azlederek, yerlerine A. Calimachi ve A. Suzzo 'yu tâyin etmiştir. Pâdişâhın bu hareketi karşısında Rusya ve İngiltere, tâyin kararlarını geri aldırmak için Osmanlı Hükûmeti 'ni savaşla tehdit etmeye başlamışlardır. Osmanlı Hükûmeti kararından vazgeçmeyince, Rusya Dniester boyundaki kaleleri işgal etti (teşrin II. kânun I. 1806). İstanbul da Fransa 'nın teşvikiyle, çara karşı harp açtı. Daha harbin ilânından evvel Rumeli âyânları bir araya gelerek, Rusya 'ya karşı birleşip bir savaş planı hazırlamışlardı. Zâten Kadı Abdurrahman Paşa 'nın adamları tarafından, ağustos 1806 'da öldürülen Rusçuk âyânı Tirsinikli İsmail Ağa 'nın yerine geçen ve 1807 'de Silistre vâlisi tâyin edilen Razgrad (Hazergrad) âyânı Alemdar Mustafa, Rus cephesinde fi'len kumandanlık vazifesini üzerine almıştı. 5 şubat 1807 'de Vidin âyânı Pazvand-oğlu [b. bk.] 'nun ölümü üzerine, onun yerine geçen Molla İdris Ağa da, eskiden olduğu gibi, Rusçuk âyânları ile mücâdeleye girmektense, Rusya ile çarpışmayı daha uygun bularak, Rusların Sırplarla birleşmelerini önlemek için Küçük Eflak (Oltenia) 'ı işgal etmiştir. Bu şekilde kurulan cephenin kumandanı Alemdar Mustafa Paşa, Fransızlara asla itimat etmediği için, Fransız askerî birliklerinin Tuna Nehri boyuna yerleşmelerine karşı çıkmıştır. Böylece Rumeli âyânlarının birleşmeleriyle ortaya çıkardıkları ordu, yalnız Rus ilerlemesini durdurmakla kalmamış, Tuna 'nın şimâlindeki Kalaraşi kasabasını işgal ederek Bükreş üzerine yürümeye hazırlanmıştır. İstanbul önlerine gelen İngiliz donanması ise, birşey yapamadığı gibi Çanakkale Boğazı 'nda da büyük zarara uğrayarak Ege Denizi 'ne çekilmek zorunda kalmıştır. Bu arada İngilizler, 16 mart 1807 'de Mısır 'a asker çıkarmışlarsa da, burada kendilerine müttefik bulamamışlardır. Savaşın Osmanlılar lehine geliştiği bir sırada İstanbul 'da Nizâm-ı cedîd aleyhtarlarının hazırladığı isyân patlak vermiştir. Kabakçı Mustafa idâresindeki yamaklar, 29 mayıs 1807 'de Selim III. 'i tahttan indirerek Nizâm-ı cedîd aleyhinde bulunanların reîsi durumundaki Mustafa IV. 'yı pâdişâh ilân etmişlerdir. Bu arada isyâncılar, Selim III. zamanında Nizâm-ı cedîd adına yapılan ıslâhâtı ve kurulan orduyu kaldırmak husûsunda karar almakla kalmamışlar, Nizâm-ı cedîd taraftarı bir çok kimsenin katlini de gerçekleştirmişlerdir. Nizâm-ı cedîd taraftarlarının bir kısmı ise, Rumeli 'de Alemdar Mustafa Paşa 'ya sığınmıştır.

Aslında derinliğine incelenirse, Kabakçı isyânın o tarihlerde Osmanlı Devleti 'nde hâkim olan farklı düşünce, kuvvet grupları ve Nizâm-ı cedîd 'in sebeb olduğu ayrılıkların bir çeşit aynası olduğu görülür. Aslen Kastamonulu olan Kabakçı Mustafa-'nın emrindeki birkaç yüz yamağın, Levend kışlasında sayıları 20.000 'e yaklaşan Nizâm-ı cedîd askerlerinin harekete geçmelerine engel olabilmesini, şehirdeki bostancıları ve topçuları kolayca kendi taraflarına çekebilmelerini sâdece fitne ve yenilik düşmanlığına bağlamakla açıklayamayız. Sadâret kaymakamı Musa Paşa, Şeyhülislâm Atâullah Efendi ve sadrâzam İsmail Paşa 'nın entrika ve yardımları, Kabakçı isyânının netice almasında büyük rol oynamıştır. Bu netîcenin sağlanmasında devlet ricâlinin İstanbul 'da bulunan birliklerin büyük bir kısmı ile halkın ezici bir çoğunluğunun, Selim III. ve yenilik adına devlet kuvvetini inhisarlarında bulunduran grubun aleyhinde olmaları, başlıca âmil olmuştur.

Nizâm-ı cedîd aleyhine beliren davranışları besleyen maddî ve mânevî âmiller şöyle sıralanabilir: Yenilik hareketlerini yürüten ve pâdişah tarafından himâye edilen ıslâhâtçı bürokratik zümre, kendine maddî menfaatler te'min etmekten çekinmediği gibi, içki ve eğlence âlemlerini halkın gözü önünde sürdürmüştür. Gittikçe artan pahalılık ve gıda maddelerinin yokluğu yüzünden halk, bu güçlüklerin sorumluluğunu saraya, Nizâm-ı cedîd 'e ve onun taraftarlarına yüklemekte idi. Bu hava içinde, Kabakçı isyânının başarı sağlamasını tabii olarak görmek gerekir. Selim III. şüphesiz yenilik seven, san'atkâr ruhlu, değerli bir mûsikîşinas ve şâir olmakla berâber mes'elelerin derinliğine inebilen bir lider değildi. Karar vermekte tereddüt eder ve çok defa hissî sebeblerle fikirlerini sık sık değiştirdiği için etrafındakilerin te'sirine kolayca kapılırdı. Osmanlı hükûmet sistemi ve otorite anlayışı, pâdişâhın zayıf karakterinin hemen devlet idâresine aksetmesini kolaylaştırıyordu [Fazla bilgi için bk. mad., SELİM III.].

Âyânların Sonu, Islâhâtçılık ve Avrupâî mânada Yenileşme: Selim-'in yerine geçen Mustafa IV. (1807-1808) 'nın kısa süren pâdişahlığı, yamaklar ve yeniçeri hâkimiyeti altında, Nizâm-ı cedîd ve taraftarlarını te'sirsiz hâle getirmek gayretleri içinde geçmiştir. Bu arada dış hâdiseler de devlet aleyhine gelişmiştir. Eflak 'ta hâkim bir durumda olan ordu, yeniçeri birliklerinin bir kısmı Silistre 'ye döndükten az sonra, Rusya 'ya yenilmiştir. Kabakçı Mustafa 'nın isyânını, Fransız te'sîrine karşı bir hareket olarak gören Napoléon, Rusları, 14 haziran 1807 'de Friedland 'da ağır bir mağlûbiyete uğrattıktan sonra, Osmanlı Devleti 'nden büsbütün yüz çevirmişti. Zâten Napoléon 'un maksadı, Osmanlı ordusu vâsıtasıyla Rusları şarkta oyalayıp, askerî gücünü İngiltere ve Avusturya 'ya karşı serbestçe kullanabilmekti. Netîcede Rusya ve Fransa anlaşarak, 7 temmuz 1807 'de Tilsit 'de, bir barış andlaşması

imzalamışlardır. Buna göre, eğer Fransa, Osmanlılarla Rusların arasını bulmakta başarı gösteremezse (Ruslar da Fransa ile İngiltere'nin arasını bulmayı kabûl etmişti), iki devlet Avrupa'daki Osmanlı topraklarını paylaşacaklarını üstü kapalı bir dille ifâde etmişlerdi. Diğer taraftan, Tilsit andlaşması, Osmanlılarla Ruslar arasında bir mütâreke imzalanmasını içine aldığı için, 26 ağustos 1807'de imzalanan altı aylık mütâreke, Rus ordularının Balkanlara yürümesini önlemiştir. Aslında Rus Çarı, Hindistan'ı hedef alan bir Fransız-Rus seferine girişmeyi kabûl etmiş olsa idi, Napoléon, Osmanlı topraklarını Rusya'nın isteklerine göre, Boğazlar Fransa'da kalmak şartı ile, paylaşmaya hazırdı. Tilsit andlaşmasını te'yid eden Erfurt andlaşması (12 teşrin I. 1808) ile Fransa, İspanya seferini rahat yürütebilmek düşüncesiyle, Eflak ve Boğdan'ı Rusya'ya bırakmayı kabûl etmişti.

Bu hâdiseler olup biterken, Selim III.'e bağlı ve Nizâm-ı cedîd'in öncüleri arasında bulunan Râmiz Efendi, eski sadâret mektupçusu Tahsin, eski reîsülküttâb Câlib Paşa [b. bk.] gibi, Rusçuk yârânı adıyla bilinen kimselerle Alemdar (Bayrakdar) Mustafa Paşa'nın yanına sığınanlar, eski pâdişâhı tekrar tahta çıkarmayı planlamaya başlamışlardır. Bu grub, İstanbul'da mühim mevkiler elde ettikten sonra, şehirde artan düzensizliği ve yamakların taşkınlıklarını yalnız Alemdar'ın yatıştırabileceğini ve onun Mustafa IV.'ya sâdık olduğu fikrini yayarak Alemdar Mustafa Paşa'nın nihâyet İstanbul'a gelmesini ve Bâbıâli'ye hâkim olmasını sağlamışlardır (temmuz 1808). Ancak Mustafa IV.'nın Selim III.'i öldürtmesi yüzünden bu plan gerçekleşememiştir [bk. madd. SELİM III., MUSTAFA IV.]. Kardeşi Mahmud II. ise, yakınları tarafından saraydan kaçırılarak kurtarılmış ve Alemdar'ın yardımı ile 28 temmuz 1808'de tahta çıkmıştır. Aslında bu kanlı mücâdele Mustafa IV. ve Selim III. arasında değil, kendi görüşleri istikametinde menfaatlerini sağlamak yollarını arayan muhâfazakârlarla ıslâhâtçılar arasında idi. 28 temmuz 1808'de tahta çıkan Mahmud II., o sırada 23 yaşını henüz doldurmuş, fakat kendinden emin ve pâdişâhlık selâhiyetini tam kullanmaya azimli idi. Böyle olmasına rağmen, Alemdar Mustafa Paşa, Rusçuk yârânının ısrarı üzerine, sadâreti üzerine almıştı. Kısa bir süre sonra Alemdar, memleketin bütün mes'elelerini açıkça görüşmek ve bu mes'eleleri yakından bilenlerin fikrini almak için bir toplantı yapmayı kararlaştırdı. Ancak her kararı sadâret veya hümâyûn dâirelerinde almaya alışmış olan devlet ricâli böyle bir meclisin toplanmasını, yadırgamıştı. Alemdar'ın topladığı meclise katılanların bir kısmı, Bozoklu (Çapan-zâde) Süleyman, Bilecikli Kalyoncu Mustafa, Serezli İsmail Bey, Saruhanlı Karaosmanoğlu Ömer Bey gibi Rumeli ve Anadolu âyânları ile zamanın devlet ricâli ve ulemânın temsilcileri idi. Eylûl 1808'de yaptığı toplantıda sadrâzam, aslında yeniçerilere taraftar olmakla berâber, devletin değişen şartlar karşısında tâlimli yeni bir orduya ihtiyacı bulunduğunu, vergilerin devlete verilmesi gerektiğini, pâdişâha birleştirici bir kuvvet olarak bakılması lüzûmuna inandığını ve emirlerine itâat edilmesini açıkca belirtmiştir. Bu konuşma aslında ileriye mâtuf, yeni ile eskiyi birleştirici, pratik tarafı kuvvetli, hakîki bir hükûmet programını hedef alıyordu. Bu toplantıların sonunda, *Sened-i İttifak* adı ile bilinen ve pâdişâhla şeyhülislâmın da tasvib ettikleri bir anlaşma imzalanmıştır. *Sened-i İttifak*, bâzılarının zannettiği şekilde, İngilizlerin *Magna Karta*'sı gibi pâdişâhla âyânlar arasında imzalanmış, karşılıklı olarak yeni hak ve vâzifeler getiren bir anlaşma değildir. Gerçi bu anlaşma, âyânların hak ve mülklerine dokunulmayacağını ifâde ediyorsa da, bu vaad, yeni bir hak tanımaktan ziyâde âyânla merkezî idâre arasında mevcud, karşılıklı hak ve vecîbelere kesin bir şekil veriyordu. Bu anlaşma ile, Osmanlı tarihinde ilk defa, sivil bir taşra grubu, kendi görüşlerini merkezî idâreye kabûl ettirerek, devlet idâresinin tabandan gelen görüşlere söz hakkı tanımasını sağlamak istemişti. Böylece daha *Sened-i İttifak* imzalanır imzalanmaz, pâdişah ve bürokrasi (Rusçuk yârânının bir kısmı dâhil), sadrâzamın aleyhine dönmüşlerdir. Alemdar Mustafa Paşa, içine girdiği siyâsî muhiti tanımaması, kısmen başarıyla yürüttüğü askerî ıslâhâta ve şahsî tutumuna karşı doğan tepkiler yüzünden, biraz da pâdişâhın göz yummasıyla, yeniçerilerin ayaklanması üzerine 16 teşrin II. 1808'de kendini savunurken, kurtuluş ümidi kalmayınca baruthaneyi ateşliyerek 300 yeniçeriyle birlikte öldü [krş. mad. MUSTAFA PAŞA, BAYRAKDAR].

Alemdar'ın ölümünden sonra içte, yenilik adına yapılan değişiklikler ve dışta, savaşlar sonunda elden çıkarılan topraklar, Osmanlı Devleti'ni köklü bir değişikliğe uğratmıştır. Hükûmet, Fransa ve Rusya'ya karşı İngilizlerle anlaşma yollarını aramış ve 1807'den beri Mısır'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin çekilmesini sağladıktan sonra, 1809'da bu devletle bir anlaşma imzalamıştır. Bu arada Mahmud II., Rusya ile savaşın devamını kararlaştırmış, ancak 1809-1812 yılları arasındaki bu harpte, teşkilâtsızlık, kumanda kadrosunun zaâfı ve âyânlardan bir kısmının savaşa katılmaması yüzünden, ordu ağır bir mağlûbiyete uğramıştır. Ancak Rusya, topraklarını istilâ eden Napoléon'a karşı koyabilmek için Osmanlı Devleti ile sürdürdüğü bu savaşa son vermeyi çıkarlarına daha uygun bulduğundan Bükreş andlaşması (1812) ile harp sona ermiştir. Bu andlaşmayla Rusya, Besarabya (Şarkî Moldavya)'yı almış ve öteden beri yardım ettiği Sırp âsîleri lehine bir hüküm koymakla yetinmiştir. Ancak Sırplar, bu hükmü çok geniş bir şekilde tefsire kalkıştığından, Osmanlı hükûmeti, Hurşid Paşa'yı üzerlerine sevk ile Belgrad'ı ele geçirmeye muvaffak olmuş (teşrin II. 1813), lider Kara Yorgi'yi de Avusturya'ya sığınmak zorunda bırakmıştır. Sırp knezlerinin başında bulunan Miloş Obrenoviç, Sırp halkının yeniçerilere karşı devam eden direnişlerinden yararlanıp Kara Yorgi taraftarlarını mağlûp ettikten sonra, tekrar canlanan Sırp isyânının elebaşısı durumuna gelmiştir (1815). Çok kurnaz olan Obrenoviç bir yandan Osmanlı hâkimiyetine boyun eğmiş gözükürken, diğer yandan Waterloo'dan sonra Fransa'nın baskısından kurtulan Rusya'nın gücünü Osmanlı Devleti'ne çevireceğini ileri sürerek, Mahmud II.'dan birçok imtiyazlar elde etmiştir. Obrenoviç, böylece Sırbistan'ın baş knezi olarak tanınmış, millî bir meclis ve bir ordu kurmak hakkını kazanmıştır (1817). Sonradan Edirne andlaşması (1829) ile bu haklar daha da genişletilerek, Osmanlı hükûmeti, Belgrad hâriç Sırp kasabalarında bulunan garnizonlarını geri çekmeyi kabûl etmiş, Obrenoviç ile âilesini Sırbistan'ın hükümdârı olarak tanımıştır. Bu sûretle Sırbistan, şekleri yine Osmanlı Devleti'nin bir parçası sayılmakla berâber, aslında muhtar bir devlet hâlini almış bulunuyordu. Bu arada Mahmud II., 1812'de tekrar canlanan Vehhâbî isyânı ile başa çıkamayacağını anlayınca, Mısır'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Mehmed Ali'nin oğullarından Ahmed Tosun ve İbrahim Paşa kumandasındaki ordular, Mekke ve Cidde'yi aldıktan (kânun I. 1813) bir müddet sonra, Vehhâbîlerin merkezi olan Der'iye'yi işgal etmek sûretiyle bu dinî hareketin askerî ve siyâsî kumandanı ʿAbd al-ʿAzîz b. Saʿûd'un halefi, ʿAbd Allâh b. Saʿûd ve arkadaşlarını esir ederek İstanbul'a göndermişlerdir. Bu hâdiseler 1813-1818 arası olmuştur. ʿAbd Allâh b. Saʿûd, 17 kânun I. 1818'de İstanbul'da Saray meydanında arkadaşları ile birlikte idâm edildi [bk. mad., VEHHÂBÎLER.].

İsyânların içtimâî ve iktisâdî menşe'i, Milliyetçilik ve Yunan isyânı: Sırp isyânı, Osmanlı Devleti için büyük ehemmiyet taşıyan Yunan isyânını körüklemiştir. Aslında Sırp ve Yunan isyânları, kökü derinlere inen çok yanlı ve bir asırdan beri ortaya çıkan içtimâî ve iktisâdî gelişmelerin siyâsî sonuçlarıdır. Daha evvel bahsedilen ticâretin genişlemesi, zirâî üretimin artması ve işletmenin şekil değiştirmeye yüz tutması, hıristiyan teb'a için yeni bir takım imkânlar yaratmıştır. Askerlikten muaf olan ve devlet memuriyeti alamayan (tercümanlık hâriç) hıristiyanlar, yeni iktisâdî fırsatlardan tam mânasıyla istifâde ettiler. İktisâdî faâliyetler netîcesinde ortaya çıkan yeni tip hıristiyan ticâret erbâbı, şehirlere yerleşerek burada yeni bir müteşebbis zümre teşkîl etmişlerdir. Devlet, hıristiyan köylüsünün huzursuzluğunu ve isyanlarını önlemek için 1815'ten sonra onların işledikleri mîrî arâziyi mülk olarak almalarını kabûl etmeye başlamıştır. Bu durum, mîrî arâziyi mülk olarak iktisap için kolaylıklar getiren ve 1867'de çıkarılan bir karar kabûl edilinceye kadar devam etmişti. Avrupa devletleri ise, hıristiyan halk lehine yaptıkları sürekli müdâhale ve baskılarla, hıristiyanlarla müslümanlar arasında iktisâdî uçurumu durmadan genişletmişlerdir. Mahmud II.'un güttüğü iç siyâset, bu durumun, dolayısıyla da olsa, meydana gelmesinde oldukça büyük bir rol oynamıştır. Padişâh, 1809-1812 savaşlarından sonra yaygınlaştırmayı ve kuvvetlendirmeyi başardığı merkezî orduyu, 1815'ten sonra merkeziyetçiliğin büyük bir taraftarı olan ve pâdişah üzerinde nüfûzu bulunan Hâlet Efendi'nin tavsiyelerine uyarak âyânlar aleyhine kullanmaya başlamıştır. Netîcede âyânın ileri gelenleri îdam edilmiş ve bu müessese resmen ortadan kaldırılmıştır [krş. mad. ÂYÂN].

Hâlet Efendi, 1810'dan, îdam edildiği 1822 senesine kadar, bir yandan yeniçerileri kullanarak, diğer yandan Fenerli Rum âilelerinden aldığı rüşvetlerle etrafını memnun ederek, eski tip merkeziyetçiliği ve mutlakiyeti yürütmekte önayak olmuştur [bk. mad. HÂLET EFENDİ]. Her nekadar 1850'den sonra arâzi sâhibi bir müslüman grup, yavaş yavaş ortaya çıkmışsa da, eski sistemin değiştiği 1800-1850 yıllarındaki iktisâdî fırsatlar devlet eli ile hıristiyan teb'aya verilmiş oluyordu. Hıristiyanlar arasında âyânların karşılığı olarak kullanılan çorbacı, kocabaşı, knez, voyvoda v. b. gibi cemâat liderlerine dokunulmadığı da bu arada belirtilmelidir.

Âyânların ortadan kaldırılmasıyla, Bulgaristan, Trakya ve Dobruca gibi bölgelerde iktisâdî, siyâsî ve askerî bakımdan serbest bırakılan hıristiyanlar karşısında, müslüman teb'anın alt kademeleri, büyük bir fakirliğe düşmüşlerdir. Bosna'da ise, müslüman halk, toprak sâhibi olduğu için böyle bir duruma düşmemiştir. Garbî Anadolu'da ise, adalardan gelen ve ticâretle uğraşan Rum göçmenler, bilhassa Ayvalık, İzmir, Manisa, Aydın bölgelerinde yerleşerek, 25-30 yıl içinde birçok Türk köylüsünün topraklarını ele geçirmişler, sayılarını da sür'atle arttırmak sûretiyle XIX. asır sonuna doğru bu bölgeleri Yunanistan'a bağlama yollarını araştırmaya koyulmuşlardır. Siyâsî bakımdan hâkim grubu temsil eden müslüman Türk köylüsü, son derece fakirleşirken, Osmanlı idâreci kadrosu, tüketici bir grup olarak, yeni gelir kaynakları aramak yolunu tutmuştur. Böylece XIX. asırda, Osmanlı içtimâî ve siyâsî yapısının değişmesine muvâzi olarak, bir de dinî ve kavmî farklılaşma meydana çıkmıştı. Meselâ Yeniçeri yamağı veya sipâhi tarafından Sırp köylüsünün elinden toprağının alınmaya kalkışılması ve benzer bâzı hareketler, bunlar arasında milliyetçiliğin doğmasına zemin hazırladı. Sonradan isyânın liderliğini yapacak olan hıristiyan teb'anın ileri gelenleri, kendilerine büyük iktisâdî ve idârî imkânlar sağlayan pâdişah ve merkezî idâreden şikâyetçi idiler. Onlar için şikâyet konusu, ellerinden topraklarını alan, vergileri yükselten sipâhiler, yamaklar

ve yeniçerilerdi. Bu hıristiyan liderler, pâdişâhtan eskiden olduğu gibi kanûnu tatbik ederek, baskıların kaldırılmasını istemişler, fakat pâdişâhın bu haksız hareketleri önleyememesini, onun, sipâhiyi ve yeniçeriyi tutmasından ileri geldiğine kanâat getirerek ayaklanmışlardır. Bâzı müellifler, Yunan isyânının başlangıcını 1814 'te, Kırım 'da üç tüccarın kurduğu Etniki Eterya (Etniki Heteraiya) adlı siyâsî ihtilâlci cemiyete bağlarlar. Etniki Eterya, Osmanlı Devleti 'nde ileri gelen Rumlar arasında, patrik dâhil, üye kaydetmeyi başarmış ve 1820 'de isyân çağrısında bulunmuş ise de, ancak son yıllarda yapılan çalışmalar, bu isyânın Rusya tarafından planlandığını kesinlikle göstermektedir. Nitekim isyânın başı olan Aleksandr İpsilanti, Rus çarının yâveri idi. Fakat, içtimâî bir temeli olmayan bu ayaklanmanın, oldukça iyi tâlim görmüş olan eski kolu, Eflak 'a girdiğinde küçük bir Osmanlı ordusu tarafından kolayca dağıtılmıştır. Neticede İpsilanti, Avusturya 'ya kaçmak zorunda kaldığı gibi, 1711-1716 'dan beri Osmanlı Devleti tarafından Eflak ve Boğdan prensliklerine tâyin edilen Fenerli Rum âileleri de, bu imtiyazlarını kaybetmişlerdir. Aynı sene içinde Eflak halkı arasında meydana gelen bir ayaklanmaya liderlik eden Tudor Vladimirescu, Osmanlılar 'a karşı değil, Fenerli beylerin sömürüsüne son vermek için ayaklandığını bizzat İpsilanti-'ye bildirmiştir.

Rum isyânının asıl başgösterdiği Mora 'da durum çok daha farklı idi. Burada 1821 'de başlayan isyâna köylüler, deniz ticâretini ellerinde tutan ve 600 kadar gemiye sâhip ticâret erbâbı, kleptiler ve kendilerine göre şikâyetleri olan diğer bâzı gruplar katılmışlardır. Mora 'daki Rum köylüsünün büyük bir kısmı, topraksızlıktan, diğer bir kısmı da faizcilerin baskısıyla, topraklarını kaybetmekten ve yüksek vergilerden şikâyetçi idiler. Mora 'daki isyân Tepedelenli Ali Paşa 'nın isyânı dolayısıyla hâsıl olan boşluktan istifâde ederek sür'atle yayılmıştır. Bir âyân olan Tepedelenli, 1768-1774 savaşlarından beri devletine büyük yardımda bulunmuş, Mora 'yı çok iyi bildiği için, Yunan isyânı hakkında Bâbıâli 'yi zamanında îkaz etmişti. Ancak, Rumlarla yakın münâsebeti bulunan Hâlet Efendi, pâdişâha bu uyarıların yersiz olduğunu anlatmış ve düşmanı olduğu Tepedelenli 'nin vezirliğini elinden aldırıp onu merkeze karşı isyâna zorlamıştır. Böylece Ali Paşa ile merkez ordusu, Yunan isyânını bastırmak yerine, birbirleriyle çarpışarak Moralı, Yunanlı isyancıların başarısına zemin hazırlamışlardır.

Mora isyânını bastıramayan Mahmud II. nihâyet Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa 'dan yardım istemek zorunda kalmıştır (1824-1827). Ancak Mehmed Ali Paşa 'nın oğlu İbrahim Paşa, tâlimli modern ordusu sâyesinde, Mora isyânını bastırmak üzere iken, işe Avrupa devletleri karışmıştır. Sırp isyânının başarı ile neticelenmesinin Rus nüfûzuna yardım edeceğini düşünen Avrupa, Sırpları fazla desteklememişti. Bu meyanda İngiltere de, artan sanâyî mallarını Akdeniz ülkelerinde pazarlama işinde Yunanlılardan istifâde etmeyi planlıyordu. İşte bu suretle İngiltere ve Rusya, Petersburg 'da (nisan 1826) imzaladıkları bir protokol ile Yunanistan 'da Mora 'nın, muhtar bir ülke hâline getirileceğini kabûl etmişlerdir. Buna, Londra andlaşması (temmuz 1827) ile Fransa da katılmıştır. Bunun üzerine Avrupa devletleri, bu andlaşmalar gereğince İbrahim Paşa 'ya Mora 'dan çekilmesi için bir ültimatom vermişlerdir. Böylece müttefik donanma küçük bir hadiseyi bahâne ederek Navarin [b. bk.] 'de (teşrîn II. 1827), Mısır ve Osmanlı gemilerini savaş ilân etmeden batırmıştır. Fransa ve İngiltere, Mısır askerlerinin Mora 'dan tahliyesine yardım ederken, Rusya da Mahmud II. 'un sulh yapmaktan çekindiğini görünce, sözde Petersburg Andlaşması 'nı kabûl ettirmek gayesiyle Osmanlı Devleti 'ne karşı harp ilân etmiş (nisan 1828), bu savaş sonunda yenilen Osmanlı Devleti, 1829 'da imzalanan Edirne Andlaşması ile Rusya 'ya Kafkasya 'da Poti, Ahıska ve Gürcistan 'ı verdiği gibi Karadeniz 'de serbest ticâret ile nakliyat yapma hakkını tanımıştır. Rusya ise, Eflak ve Boğdan 'dan askerini geri çekmekle berâber, onbirbuçuk milyon lira savaş tazminatını da Osmanlı halkına yüklemiştir. Edirne Andlaşması 'ndan bir sene sonra, esas itibâriyle Mora yarımadasından ibaret olan Yunanistan, tam mânasıyla siyâsî hürriyetini elde etmiş (1830) ve az zaman sonra Megalo İdea 'yı gerçekleştirme yollarını aramaya koyulmuştur. Bu arada, Sırbistan, Eflak ve Boğdan muhtariyetleri de genişletildiği gibi, bu son iki bölge üzerinde bulunan ticârî tahditler de kaldırılmıştır. Yunanistan 'ın müstakil bir ülke olarak ortaya çıkmasında büyük ticârî ve siyâsî çıkar elde eden İngiltere 'nin, Garbî Akdeniz 'e de yayılmasından korkan Fransa, 1830 'da Cezayir 'i işgâl etmiştir [bk. mad. CEZÂYİR].

Dahilî durum ve Mısır hâdisesi: Edirne muâhedesi sonunda Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti aleyhine bir takım menfaatler sağlamıştır. Bu menfaatler, bu devletler arasında öteden beri mevcut olan karşılıklı şüpheleri, korkuları ve stratejik ticârî menfâat çatışmalarını bir kat daha arttırmıştır. Ancak bu korkuların doğurduğu güvensizliği ve menfaat mücâdelelerini gidermek ve Akdeniz 'de yeni bir muvazene kurmak isteyen Avrupa ülkeleri, bu emellerini Osmanlı Devleti 'ni zayıflatmak ve onun toprakları üzerinde nüfuz sâhaları kurmakla daha iyi gerçekleştirebileceklerini planlamışlardır. Mısır mes'elesi Avrupa devletlerinin bu gayelerini kolaylaştırmıştır. Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, islâm an'anelerine ve yerleşmiş inançlara dokunmadan kurduğu gerçek mânada merkezî bir idâre sâyesinde az zaman içinde zirâat, ticâret, maârif ve orduda çok büyük başarılar elde ederek, Mısır 'da modern bir devletin nüvesini kurabilmişti. Mehmed Ali Paşa, bu başarıları sağlarken, topraklarını Osmanlı Devleti 'nin bir parçası olarak görüyor, pâdişâha itâate devam ediyordu. Mahmud II. ise, bir yandan Mısır-'daki gelişmeye gıpta ile bakıyor, diğer yandan da Mehmed Ali 'nin davranışını merkeziyetçi düşünce ve siyâsetle bağdaştıramıyordu. Bunun netîcesi olarak, onun 1828-1829 Rus savaşlarında Osmanlı ordusuna yeteri kadar yardım göndermediğini ileri süren pâdişah, Mehmed Ali 'ye ve oğluna yaptığı bâzı mevkî verme vaadlerini tutmadığı gibi, Mısır 'a da yeni bir vâli tâyin etme kararını almıştır. İşte bu hâdiseler vuku bulurken, Şarkî Akdeniz 'deki İngiliz nüfûzunu kırmak isteyen Fransa, Mehmed Ali 'ye her bakımdan yardımcı oluyordu.

Mahmud II., Mehmed Ali 'yi cezalandırmak gayesiyle Sayda vâlisi Abdullah Paşa 'yı vazifelendirdi ise de, erken davranan Mehmed Ali, onun üzerine yürüyüp, ordusunu mağlûp ederek Şam 'ı ele geçirdi (1831). Bu mağlûbiyet üzerine pâdişah tam techizatlı bir orduyu, Mehmed Ali Paşa 'nın oğlu İbrahim Paşa 'nın üzerine gönderdi. Böylece siyâsî yollardan kolayca halledilebilecek olan Mısır mes'elesi bir savaş hâlini aldı. İyi tâlim görmüş ordusunun başında İbrahim Paşa, 1833 'te Kütahya-'ya kadar ilerledi. Bâzı müellifler Mehmed Ali 'nin Osmanlı tahtını ele geçirmek istediğini ileri sürerlerse de, onun pâdişahla anlaşma yollarını aradığını, vezirlik ve vâlilikle iktifaya hazır olduğunu kolayca söyleyebiliriz (tafsilât için bk. madd. MAHMUD II., MEHMED ALİ PAŞA). Mahmud II. kendi vâlisiyle başa çıkamayınca, çeşitli siyâsî sebepler yüzünden Fransa, Avusturya ve İngiltere 'den yardım göremeyeceğini anlayarak, Mustafa Reşid Efendi (Paşa) 'nin İbrahim Paşa ile giriştiği müzâkerelere bakmaksızın Rusya 'dan yardım istedi. Böylece 15.000 kişilik bir Rus kuvveti ve 9 harp gemisi İstanbul 'a geldi (nisan 1833). Mehmed Ali 'ye güveni olmayan Mahmud II., 8 temmuz 1833 'te Hünkâr İskelesi andlaşmasını imzaladı. Rusya 'nın Akdeniz 'e inmesini önlemeyi başlıca gaye edinen Fransa ve bilhassa İngiltere, bir müddet sonra, çar ordusunun İstanbul 'dan çekilmesini sağlamışlarsa da, sekiz senelik süresi olan Hünkâr İskelesi andlaşmasına dokunamamışlardır. Âkit taraflardan başkalarına âit gemileri Karadeniz 'e sokmamak hükmünü ihtivâ eden bu andlaşma, ancak 1840 'ta boğazlar hakkında yeni bir rejim getiren Londra Andlaşması ile ortadan kaldırılmıştır. Bu hâdiseler sonunda İngiltere, Osmanlı Devleti 'nin artık tek başına Rusya 'ya karşı koyamayacağına kanâat getirerek, Osmanlı Devleti 'nin toprak bütünlüğünün muhâfazasının kendi menfaati bakımından daha faydalı olacağına karar vermiştir. 1840 'ta Birinci Londra Konferansı-'nda ifâde edilen bu husus, Başvekil Henry J. T. Palmerston tarafından 1841 'de açıkça ilân edilmiş ve 1876 'ya kadar İngiltere 'nin Akdeniz siyâsetinin temel prensibi olarak kalmıştır.

İbrahim Paşa, aynı zamanda 1839 senesinde ilk defa olarak İngiltere 'ye Kudüs 'de konsolosluk kurma hakkı vermiştir. Burada ilk konsolos olarak tâyin edilen Young 'a verilen tâlimâta göre, kendisinin asıl vazifesi Kudüs 'de Yahudileri korumak ve gerektiğinde, kilisenin yardımı ile aralarında protestanlığı yayarak, onları Fransa 'yı tutan katoliklere ve Rusya 'ya taraftar olan ortodokslara karşı İngiltere lehine bir muvâzene unsuru olarak kullanmaktı. İşte, XX. asırda patlak veren Filistin mes-'elesinin kökleri, Suriye 'nin Mısır tarafından işgal edildiği 1833-1841 senelerine kadar uzanır. Böylece Avrupalılar tarafından Kudüs bir nüfuz sâhası olarak görülmeğe başlayınca, Osmanlı Devleti de burayı husûsî bir mutasarrıflık hâline getirmiştir. Diğer yandan Mahmud II., Mehmed Ali 'ye karşı, İngiliz yardımını elde etmek için, 1838 'de Osmanlı-İngiliz ticâret andlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Orta şarkın iktisâdî tarihinde bir dönüm noktası olan bu andlaşma gereğince, Osmanlı Devleti, kendi ülkesi içinde serbest ticâreti engelleyen tahditleri ve bürokratik formaliteleri kaldırarak ekonomik hayat ve ticâret bir dereceye kadar serbest bırakılmıştır. Bunlar nazarî olarak yerli ekonomi için faydalı olabilecek tedbirler gibi görünürse de ithâlât vergisinin azaltılması ve sanâyi mâmullerinin girişinin İngiltere lehine kolaylaştırılması Osmanlı sanâyi ve ticâretine öldürücü bir darbe vurmuştur. Dokuma ve el san'atlarında bir gerileme görüldüğü gibi zirâî üretimde de bir düşüş başlamıştır.

Umûmiyetle ihrâcatı ithâlâtından fazla olan Osmanlı Devleti, 1853 'ten sonra dış ticâretinde açık vermeye başlamış ve artan harcamaları karşılamak için borç almak mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı parasının sürekli değer kaybetmesi de, iktisâdî vaziyetin kötüye gittiğine bir delildir. Meselâ 1814 'te 23 kuruş olan sterling, 1829 'da 104 kuruş 'a çıkmıştır. Bu süre içinde altın paranın şekli ve ismi 35 defa, gümüş paranın ise, 37 defa değişmiştir.

1800-1839 'da Yenileşme—Modernleşme Bilançosu: Rumeli 'deki Osmanlı topraklarından ayrılarak müstakil bir devlet hâline gelen Yunanistan ve daha sonraki tarihlerde istiklâlini elde eden Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan XIX. asırda Avrupa 'da hâkim olan iktisâdî sistemi temel prensip kabûl ederek kurdukları bürokrasi ile modern bir devlet olma yoluna girmişlerdir. Mısır bile 1815-1855 seneleri arasında böyle bir modernleşmeyi gerçekleştirebilmişti. Osmanlı Devleti ise, bu süre zarfında bilhassa Anadolu 'da çok az bir gelişme göstermiştir. Bu da, Osmanlı ıslâhâtçılarının "yenilik" iddiasıyla kendi an'anelerinden uzaklaşmalarına rağmen Avrupa 'da olup bitenlerin gerçek mânasını anlayamamalarından ileri gelmiştir.

Islâhâtçı bir pâdişah olarak bilinen Mahmud

II.'un iç siyâsette yaptığı değişiklikler merkezî idâreyi güçlendirme ve yeni bir bürokrasi kurma gibi iki kategoride toplanabilir. Mahmud II.'un ıslahatçılığı da bu iki gayeyi gerçekleştirmeğe çalışmaktan ibârettir. Padişâhın, merkezî idâreyi kuvvetlendirerek bütün askerî ve iktisâdî güçleri en verimli yerlerde ve zamanlarda kullanmak husûsunda tek söz sâhibi olmak isteyeceği tabiîdir. Bu gayenin gerçekleşmesini çeşitli sebeplerle engelleyen ve hem kendisine, hem de ıslâhâtçı gruba karşı teşekkül eden direnişin bir temsilcisi olarak görülen yeniçerileri zararsız hâle getirmek şarttı. Nitekim 1826'da tekrar ayaklanan yeniçeri ocağı, pâdişâha başka çıkar yol bırakmayınca, kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmıştır [bk. mad. YENİÇERİLER]. Askeri sâhada Mahmud II.'un asıl gayesi, tâlimli, disiplinli ve yeni silâhları iyi kullanabilecek, eğitilmiş bir ordu yetiştirmekti. Bunun için Mahmud II., Nizâm-ı Cedîd (1793-1807), Sekbân-ı Cedîd (1808) ve Eşkinci Ocağı (1826) denemelerini göz önünde tutarak, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ismiyle yeni ve merkeze bağlı bir ordu kurmuştur. Fakat iltizam usûlünün bir süre kaldırılmış olmasına rağmen, idârenin belkemiğini teşkîl edecek olan merkezî bir vergi sisteminin kurulması mümkün olamamıştır.

Mahmud II.'un ikinci gayesi olan rasyonel çalışacak yeni bir bürokrasi kurma işi de, 1834-1839 seneleri arasında yeni nezâretler (bakanlıklar) kurulup modern tipte iş bölümüyle gerçekleştirilmiştir. Hattâ bir sene müddetle sadrâzam daha büyük salâhiyetlerle başvekil adını almıştır. İcra organı içinde de, Sadâret kethüdalığı, Dâhiliye Nezâreti'ne, Reîsülküttâblık ise, Hâriciye Nezâreti'ne çevrilmiştir. Memurluklar da ilk defa olarak dörtlü bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuş, böylece hiyerarşi usûlünün ilk adımı atılmıştır. Zamanla işlerin çok artması sebebiyle eskiden Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülen mes'eleler, Şurâ-yı Askerî, Meclis-i Vâlay-i Ahkâm-ı Adliye ve Dâr-ı Şurây-ı Bâbıâli adlarıyla kurulan üç yeni meclise dağıtılmıştır. Bu suretle Dîvân-ı Hümâyûn'un yükü de azaltılmış oluyordu.

Mahallî teşkilâtta, vâlilerin salâhiyetleri genişletilerek, kendilerine maaş bağlanmıştır. Sonradan asker toplamak, bâzı mâlî ve mülkî işlerle uğraşacak *müşirlik*'ler ve *redif*'ler ile nihâyet, köy ve mahallelerde vazîfe görecek muhtarlıklar kurulmuştur. Bunların yanında bulaşıcı hastalıklara karşı savunma tertibi olarak karantina ve bir çeşit modern posta teşkilâtı meydana getirildiği gibi, asırlardan beri yapılmayan nüfus sayımına 1830'da teşebbüs edilerek, nüfus memurlukları kurulmuş, halka hüviyet yerine geçen mürûr tezkeresi verilmiştir; bunlar rasyonel bir idârenin iyi çalışabilmesi için elzem olan şartlardır. Maârif'te, ilk okullara öğretmen yetiştirmek için rüşdiyeler, memurları yetiştirmek için meslek mektepleri ve subay yetiştirmek için Harbiye kurulmuştur. Tıbbiyenin kuruluşu ve Avrupa'ya ilk defa talebe gönderilmesi, Mahmud II. zamanında gerçekleştirilen işlerdir. Bu arada ilk Türkçe gazete olan *Takvîm-i Vekâyi*'in neşrine de bu devirde başlanmıştır.

Yeni ve mutlak merkeziyetçilik, 1812'den ve bilhassa 1826'dan sonra sür'atle yürürlüğe konmuştur. Mahmud II.'a mal edilen birçok ıslâhâtçılık hareketleri, esas olarak 1826'dan, yânî yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra gerçekleşmiştir. Mahmud II.'un kurduğu merkeziyetçilik daha derinliğine incelenirse, bu gelişmenin iktidar bakımından da çok köklü bir değişmeye yol açtığı görülür. Pâdişâhın bir hükümdar olarak görünmesine rağmen, ıslâhât projeleri ve tatbik eden ıslâhâtçı bir bürokrasi grubu olup, bunların sayıları hızla artmakta idi. Mahmud II. yakalandığı tüberküloz hastalığı ve birbirini tâkip eden harpler yüzündan ıslâhât teşebbüslerini inceden inceye araştırmaya imkân bulamadığından, bürokrasinin kararlarını tavsip edip, bunları kendi adına yayınlamak sûretiyle bunlara meşrûiyet kazandırmış oluyordu. Mûsikî seven, edebiyata yakın ilgi duyan, yapıcı tarafı kuvvetli olan Mahmud II., hissiyatına kapılan ve çabuk kızan bir mizâca sâhipti. Nitekim Reşid Efendi (Paşa)'nin Mısır ordusu kumandanı İbrahim Paşa'yı yola getirmek için ona, Anadolu'da bir vâlilik teklif etmesi gibi haklı bir davranışı bile, Mahmud II.'u bir ara onun idâmına karar verecek kadar hiddetlendirmiştir. Halbuki Tepedelenli Ali ve Mehmed Ali Paşa'ların isyanlarını basit bir vezirlik veya afv ile yatıştırmak mümkün iken, Mahmud bunların itâatsizliğini cezâlandırmak için, asıl tehlike olan Yunan isyânını bir kenara iterek, üzerlerine ordular göndermiştir.

Mahmud II.'un iç işlerde müsbet birçok icrâatı vardır. Rasyonel çalışan, ihtisas ve iş bölümüne göre teşkilâtlandırılmış bir bürokrasi kurmak gibi esasla ilgili mes'eleler yanında memur kıyâfetlerinde yaptığı değişiklikler, duvarlara takvim astırmak, kendi doğum gününü kutlamak ve gelişi-güzel alınan diğer Avrupa âdetleri, bu arada sayılabilir. Ancak ıslâhâtın büyük bir kısmı idârî ve mülkî sâhalarda kalmış, asıl ihtiyaç duyulan iktisâdî konulara hemen hemen dokunulmamıştır. Mahmud II.'un son yıllarında yenilik ve ıslâhâtçılık yavaş yavaş devlet felsefesi hâline gelmiştir.

Islâhâtın kaynağı ve modeli Avrupa olduğundan, hedefin, açıkça söylenmemesine rağmen, Avrupalılaşmak olduğu kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Ancak bu değişme ihtiyacının, büs-bütün ayrı bir yapıya sâhip Osmanlı medeniyeti ile bağdaşıp bağdaşamayacağı bir açıklığa kavuşturulamamıştır. Böylece "yeni-eski" şeklinde ortaya çıkan ve XVIII. asırda başlayan bu tezat ve ikilik, Mahmud II. zamanında iç ve dış gelişmelerin zoru ile daha fazla kuvvet kazanarak, yeni bir seviyeye ulaşmış bulunuyordu.

Ancak bütün bu gelişmeler, kendi karşı tezini yaratacak ve Tanzîmat devri ile Abdülhamîd II. devrinde birbirinden farklı gelişmelere yol açacaktır.

Osmanlı halkının maddî ve manevî varlığını temelden ilgilendiren bu gelişmelere muvâzî olarak, siyâsî ve askerî hâdiseler de kendi seyrini tâkip ediyordu. Mahmud II., saltanatının sonlarında bile Mehmed Ali'yi cezalandırmaktan vazgeçmediği gibi, Mısırlılar da işgal ettikleri Suriye'deki idârelerini kökleştirmeye çalışıyorlar, İstanbul'a vergi ödemiyorlardı. Sonunda her iki taraf da Nizip [b. bk.]'te büyük bir meydan muhârebesine girişmiş, Mahmud II., ordusunun uğradığı mağlûbiyeti öğrenmeden hayata gözlerini kapamıştır (30 haziran 1839). Mahmud II.'un yerine geçen oğlu Abdülmecid, 16 yaşında olmasına rağmen, Mısır mes'elesine bir an evvel son vermenin ehemmiyetini kavramıştı. Ancak zorla sadrâzamlığa geçen Husrev Paşa [b. bk.]'dan korkan Kapudan-ı Deryâ Ahmed Fevzi Paşa (Firarî), donanmayı Mısır'a götürerek Mehmed Ali'ye teslim etmiştir. Böylece ordusuz ve donanmasız kalan Osmanlı Devleti, Mehmed Ali'ye bir şey yapamayacak duruma geldiği için Rusya'nın daha fazla nüfuz kazanacağından endişe eden İngiltere'nin ön ayak olmasıyla beş Avrupa devleti (Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya, Avusturya), Bâbıâli'ye ortak bir nota vererek "Şark Mes'elesi"nin berâberce hallini teklif etmişlerdir. Netîcede nisan 1840'ta toplanan Londra Konferansı'nda Mehmed Ali'ye Mısır vâliliğinin, oğullarına da intikali sûretiyle, Akkâ ve Beyrut'un ise, kayd-ı hayat şartıyla verilmesi, buna mukabil işgâl ettiği diğer yerlerden çekilmesi, donanmayı geri vermesi ve vergileri ödemesi teklif edilmişti. Mehmed Ali bunları kabûl etmeyince, Akkâ vâliliği elinden alınarak, girişilen askerî harekât sonunda İbrahim Paşa kesin bir mağlûbiyete uğratılmıştır. Bu arada İngiltere'nin Mârûnî ve Dürziler [b. bk.]'i Mısırlılara karşı ayaklandırdığını da hatırlatmalıyız. 1841 senesinde Mehmed Ali'ye Mısır eyâleti üzerinde verâset hakkı tanınması sûretiyle, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya bağlayan ve çok zayıflatan Mısır mes'elesi kapanmış oluyordu.

Tanzîmât'ın getirdikleri (1839-1856): 3 teşrin II. 1839'da, Reşid Paşa tarafından hazırlanan ve Gülhâne Meydanı'nda okunan Tanzîmât Hatt-ı Hümâyûn'u, bütün tebaanın can, mal, ırz ve namusunu korumayı ve mahkeme edilmeden kimsenin idâm edilmeyeceğini, herkesin mülkiyet hakkına sâhip olabileceğini ve bu hakkı devletin müdâfaa edeceğini te'yid ve taahhüt ediyordu. Bu fermanla ayrıca, vergilerin belli nisbetler içinde ve eşitliğe uygun olarak alınacağını, askerliğin belli süreler içinde yapılacağını ve bilhassa farklı dinden olanlara da müsâvi muâmele yapılacağı husûsiyle belirtiliyordu [Fazla bilgi için bk. mad. TANZÎMÂT].

Tanzîmât Fermanı'na tekaddüm eden senelerde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhran, Avrupa devletlerinin ve husûsiyle İngiltere'nin müdâhalesiyle bir çözüme eriştirilmek istenmişti. Nitekim 1838'de İngiltere ile yapılan ticâret andlaşmasının bu devlete sağladığı imkânları göz önünde tutan bâzı tarihçiler, Tanzîmât Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde yeni bir ekonomik ve sosyal nizam kurmağa çalışmak sûretiyle, başta İngiltere olmak üzere başlıca Avrupa devletlerinin, imparatorluğun idâmesinde bir takım menfaatleri bulunabileceğini ifâde etmektedirler (M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri* [1838-1850], İstanbul, 1976).

Tanzîmât Fermanı zamanla Osmanlı toprak düzeninde önemli değişiklikler getirmeğe başlamıştır. Meselâ 1845'te özel olarak kurulan komisyonlar, kişilerin ellerinde bulunan ve eskiden vâliler, kadılar, sipâhiler, âyânlar v.b. tarafından verilen evrakı inceleyerek, bunların bir çoğunu toprak mülkiyetinin dayanağı olarak kabûl etmişlerdir. Böylece tarım kesiminde birçok kimse küçük ve orta büyüklükte arâzi parçalarına sâhip olabilmişlerdir. Bu yeni toprak sâhiplerinin büyük bir kısmının müslüman olmaları, bilhassa Anadolu'da gayr-i müslim grupların tarıma mülk sâhibi olarak sızmalarını bir dereceye kadar önlemiş olmalıdır. Bu gelişmeler 1870'ten sonra tarıma dayalı bir müslüman orta sınıfın teşekkül etmesini kolaylaştırmıştır. Cenûb-i Şarkî Anadolu'da, Irak ve Suriye'de çok defa mevcut arâzi ve mer'alar ile büyük toprak sâhiplerinin sayısında oldukça önemli bir artış meydana gelmiştir. Nihâyet komisyonların çalışmalarını bitirmesi netîcesinde 1858'de, Arâzî Kanunnâmesi yayınlamıştır. Bütün bu gayretlere rağmen zirâatte üretimi arttırıcı tedbirlerin alınmasında başarılı olunamadığı için bu sektörde büyük bir ilerleme kaydedilememiştir.

Tanzîmât, devlet idâresinde mecbûrî olarak köklü bâzı değişiklikler meydana getirmiştir. Mahmud II. eski düzenin temel taşları olan yeniçerileri, sipâhileri, âyân ve timarları ortadan kaldırdıktan sonra, merkezin mutlak otoritesini gerçekleştiren bir idâre kurabilmiştir. Tanzîmâtla birlikte yapılan reformlar, işlerin yürütülmesi için geniş bir me'mur kadrosu (bürokrasi)'na ihtiyaç duyulmuştur. Me'murların maaşa bağlanması, evvela bir takım suistimallere yol açan sistemi ortadan kaldırmak hedefini güdüyordu.

Tanzîmâtla berâber askerlik hizmetinin belirli bir süre içinde yapılması ve bölgelerin nüfus durumları göz önüne alınmak sûretiyle asker te'minine gidilmesi, böylece eski sistemin getirdiği bir takım mahzurların ortadan kaldırılması prensip itibâriyle kabûl edilmiştir. Ancak bu husus daha sonraki devirler içinde dahi lâyıkıyle tatbik edilemeyen bir hedef olarak kalmıştır. Bununla berâber askerlik konusu memleketin içinde bulunduğu şartlara göre pratik olarak çözülmeğe çalışılmıştır. 1843'te çıkar-

tılan bir kanunla muvazzaf askerlik hizmeti 5 yıla indirildiği gibi, redif askerlik hizmeti de 7 yıl olarak sınırlandırılmış, böylece askerlik yükü eskiye nisbetle bir hayli hafifletilmiştir. Asker toplama işini sistematik rasyonel bir usûle bağlamak için 1844 senesinde özel bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu, birçok bakımdan 1830 nüfus sayımından çok daha mükemmel olup, nüfus kütüklerinin ilk temeli bu süre içinde atılmıştır. Askerlerin sivil vazife almaları önlenmiş, sivil ve askerî bürokrasinin birbirinden ayrılmasına çalışılmıştır. Silahlı Kuvvetler, Hassa (birinci), Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere 5 orduya ayrılmıştır. 1855 'te çıkarılan bir kanunla o zamana kadar yalnız müslümanlar tarafından görülen askerlik hizmeti bütün tebaayı içine alacak bir şekilde genişletilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti din ve dil farkı gözetmeksizin herkesin eşit şekilde hizmet göreceği bir ülke hâline getirilmek istenmekteydi. Ancak hıristiyanlar çeşitli sebeplerle Avrupa devletlerinden de destek görerek askerlik hizmetine itiraz etmişler ve netîcede bu hizmetten muaf tutulmuşlardır. Buna karşılık kendileri için "bedel-i askerîye" adıyla yeni bir vergi ihdâs edilmiştir. Böylece vatanı korumak görevi ve onun uğruna ölmek, Türklerin omuzlarına yüklenmiştir; bu da zamanla müslüman-Türk nüfûsunun azalmasına yol açmıştır.

Tanzîmât Fermanı 'nın getirdiği en büyük yeniliklerden birisi şüphesiz ki din farklarını kaldırarak bütün tebaayı "eşit" olarak tanıma vaadidir. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu gayr-ı müslim tebaasını bir "millet sistemi" dahilinde idâre etmiştir. Bu sistemde asıl olan belirli bir dinî mezhebe mensubiyettir. Bu yüzden bir Rum milleti denildiği zaman İmparatorluk dahilinde aynı mezhebe mensup olan Rumlar dışındaki bütün tebaa (Meselâ Bulgarlar, Sırplar, Ortodoks Araplar) akla gelirdi. Tıpkı bunun gibi, aynı millete mensup olan zümreler katolik ise, Latin milletinden, Ortodoks ise, Rum milletinden addolunurlardı (bk. Halil İnalcık, *Tanzimatın uygulanması ve sosyal tepkileri*, *Belleten*, Ankara, 1964, XXVIII, 623-690). Bu millet sistemine dâhil olan zümreler yalnız uhrevî değil bir çok önemli dünyevî konularda da patrikleri tarafından idâre olunurlardı. Başlangıçta Tanzîmât Fermanı ve bilhassa 1856 Islâhât Fermanı ile bu konu tekrar te'yid ve tasdik edilmiştir. Hıristiyan tebaa, müslümanlarla aynı haklara sâhip vatandaşlar olarak kabûl edilmiş olmasına rağmen, baskı altında tutulduklarından şikâyet etmekten geri kalmamışlardır (meselâ bk. FO. 424/21, s. 1; FO. 424/73, s. 198). Bunların bu tutumunda Avrupa'nın büyük devletlerinin kendi menfaâtleri çizgisinde yapa-geldikleri tahrik ve teşvikin büyük rolü olmuştur. Zîrâ bu devletlerden herbiri aynı kiliseyi paylaştıkları hıristiyan tebaayı kendi menfâatleri istikametinde istismar etmişler ve Osmanlı Devleti 'ni zayıflatmak için bunları te'sirli bir silâh olarak kullanmışlardır.

Eğitim konuları, Tanzîmât devrinde, bilhassa 1845 'te çıkarılan bir Hatt-ı Hümâyûn ile ele alınmış ve bu gaye ile kurulan bir komisyon, 1846 'da bir üniversite ile ilk ve orta eğitim yapacak okullar kurulmasını tavsiye etmiştir. Fakat kurulabilen altı rüşdiyenin 1850 'de bütün öğrenci sayısı ancak 870 idi. Maârif Nazırlığı 1847 'de kurulmuş olmasına rağmen, ilk eğitim çalışmaları çok noksan kalmıştır. Eğitim işi ancak 1869 'da gereğiyle ele alınarak geniş muhtevâlı ve üç kademeli bir eğitim sistemi düşünülmüş, amma bu düşünce de uzun süre kâğıt üzerinde kalmıştır. Buna karşılık gayr-ı müslim tebaanın daha iyi bir eğitim gördüğü gerek okul, gerek talebe sayısı itibâriyle Türk eğitim sistemiyle kıyaslanamayacak bir seviyede bulunduğu da bir gerçektir.

Tanzîmât, temel felsefe olarak Avrupa üstünlüğünü kabûl etmiş bulunuyordu. Selim III. ve Mahmud II. 'un ıslâhâtçılık teşebbüslerinde Osmanlı geleneklerini ve islâma bağlılığı devam ettirmek için bâzı gayretler sarf edilmesine karşılık, Tanzîmat 'tan sonra girişilen reformlarda Avrupa 'yı model olarak almak esas olmuştur. Devlet mefhumu bürokratik teşkilât, ordu, eğitim, ticâret ve cezâ kanunları, hattâ kısmen mahkeme teşkilâtı dahi Avrupa örneğine göre değiştirilmiştir ; bu da imparatorluk içinde her sâhada görülen bir ikiliğe yol açmıştır.

Osmanlı Devleti içindeki gelişmeler kaçınılmaz bir şekilde bu fermanın koyduğu esaslardan mülhemdir. Lübnan 'da Dürzî ve Mârunîler arasında çıkan ilk çatışmalar (1841/1842) Fransa 'nın, Katolik olan Mârunîler lehine askerî müdâhalesine yol açmıştır. Netîcede, 1846 'da Dürzîler ve Mârunîler ayrı kaymakamlıklara ayrılmış, nihâyet 1860 'da tekrar alevlenen çatışmalar sonunda Mâruniler yine Fransa 'nın yardımı ile Cebel-i Lübnan 'da yarı muhtar bir idâre kurmayı başarabilmişlerdir. Bu arada Bosna 'da, Arabistan 'da, Irak 'ta, bâzı ayaklanmalar olmuşsa da, bunlar Avrupa 'nın müdâhalesine fırsat verilmeden önlenebilmiştir. Avrupa devletleri arasında Osmanlı topraklarını hedef alan rekâbet, 1840 'tan sonra yeni bir şekilde tekrar canlanmaya yüz tutmuştur. Mısır mes'elesi (1840) ve boğazlar rejimi 13 temmuz 1841 'de (C. Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu devrinde Boğazlar mes'elesi*, İstanbul, 1947, s. 226 v.d.), Osmanlı menfaatlerine, kısmen de olsa, uygun bir şekilde karara bağlanmıştır. Bu netîce, ancak Rusya ile İngiltere 'nin birbirleriyle anlaşarak hareket etmeleri sonunda elde edilmiştir. Rusya 'nın böyle davranmasının başlıca sebebi, İngiltere 'nin dostluğunu kazanarak onunla sulh yolu ile Osmanlı topraklarını da bölüşmekti. Fransa 'yı Ortadoğu 'da etkisiz hâle getiren ve Mısır mes'elesini kendi lehine istismar ederek Osmanlı Devleti üzerinde bir çeşit ekonomik, siyâsî ve kültürel vesâyet kuran İngiltere, bu imtiyazlı durumunu Rusya ile paylaşmak niyetinde değildi. Anlaşma yolu ile

Osmanlı topraklarını bölüşme konusuna birkaç defa temas eden Rus Çarı, nihâyet 1844 'te İngiltere 'yi ziyâreti esnâsında konuyu tekrar ortaya atmıştır. Şark mes'elesi (Eastern Question) 'ni milletler-arası bir hâle getirmek isteyen Çar Nikola I., Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan hıristiyanlara berâberce sâhip çıkmayı İngiltere 'ye açıkça teklif etmişse de, arzu ettiği netîceyi elde edememiştir. Bu arada 1848 'de Fransa 'ya karşı kurulmuş olan Rus-İngiliz dostluğu öldürücü bir darbe almıştır. Bu tarihte, Macarların ve Polonya 'lıların millî ve içtimâî özellik taşıyan isyanları, Rusya ve Avusturya tarafından çok ağır bir şekilde bastırılmıştır. İsyânın ileri gelenleri, bu arada ünlü Macar lideri Kossutz ve onun subayları Osmanlı topraklarına sığınmışlardır. Sayıları 4.400 kadar (3.600 Macar, 800 Polonyalı) olan bu mültecileri, Rusya 'nın ve Avusturya 'nın savaş tehdidine rağmen, Osmanlı Devleti geri vermemiştir. Bu sâyede itibârı çok artan Osmanlı Devleti 'ni, Rusya ve Avusturya 'ya karşı Fransa ve İngiltere ortaklaşa desteklemişlerdir. Fransız ve İngiliz kamuoyu arasında Rusya aleyhine büyük bir tepkinin ortaya çıkmasına sebeb olan bu olay kapanır kapanmaz, mukaddes yerler (Maḳāmât-ı mübâreke) mes'elesi patlak vermiştir. Fransa, Kudüs 'te eskiden beri sâhip olduğu dinî imtiyazlarını genişletmeğe çalışmış, netîcede mukaddes yerlerin bir kısmının anahtarlarını Katoliklere verdirmek sûretiyle Ortodokslar aleyhine başarı sağlamıştır. Ortodoksların müdâfii olduğunu bir defa daha gözler önüne sermek isteyen Rusya, Fransa 'nın Kudüs 'teki bu tasarrufunu fırsat bilerek İstanbul 'a Prens Menşikov 'u fevkâlade elçi olarak göndermiştir. Menşikov 'un esas vazifesi Kudüs mes'elesini çözmekten ziyâde, Osmanlı Devleti ile gizli bir anlaşma imzalayarak onun üzerinde bir çeşit Rus nüfûzu kurmaktı. Zîrâ Çar, artık İngiltere ile anlaşarak Osmanlı Devleti 'ni aralarında paylaşmaktan ümidini kesmiş bulunuyordu. Menşikov, davranışları yüzünden herkesin infialini kazanmış ve onun bu hareket tarzı Avrupa elçilerini bile telâşa düşürmüştür. İngiltere, Menşikov 'un gelişinden 36 gün sonra Rus düşmanı olarak bilinen Stratford Canning 'i tekrar sefir olarak İstanbul 'a göndermiştir (5 nisan 1853). Birbuçuk ay sonra Menşikov 'un hiçbir netice alamadan Rusya 'ya dönmek zorunda kalması, iki devlet arasındaki münâsebetlerin kesilmesine yol açmış ve Rusya harp ilân etmeden Boğdan 'ın işgaline girişmiştir. Bu arada yapılmakta olan diplomatik görüşmelerden de hiçbir netice alınamamıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti, tebaası olan Ortodoksların, kanunlarla belirlenmiş olan hukûkî durumlar dışında yabancı bir iltimas ve müdâhaleye tahammül edemeyeceğini bildirerek, Boğdan 'ın derhal tahliyesini bir ültimatom ile Rusya 'dan talep etti. İki devlet arasında başlayan savaşın seyri sırasında, Rusların Osmanlı donanmasını Sinop (30 teşrin II. 1853) 'ta batırması üzerine, İngiltere de Rusya ile diplomatik münâsebetlerini kesmeye karar vermiştir (6 şubat 1854). Fransa 'yı da kendi yanına çeken İngiltere, 28 mart 1854 'te Rusya 'ya resmen savaş ilân ederek Osmanlı Devleti yanında harbe katılmışlardır. Bu savaş Kırım yarımadasına çıkan müttefik kuvvetlerinin uzun ve kanlı çarpışmalardan sonra nihâyet Sivastopol 'un ele geçirilmesiyle son bulmuştur. Rusya, 30 mart 1856 'da Paris Sulh Andlaşması 'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu andlaşmaya göre, Tuna 'da nakliyat serbest bırakılıyor, Karadeniz ise, bütün ülkelerin ticâret gemilerine açık, ancak savaş gemilerine kapalı olarak tarafsız bir bölge ilân ediliyordu. Rusya, Eflak ve Boğdan'dan çekildiği gibi, bu iki prenslik üzerindeki himâye haklarından da vazgeçmekte idi. Rusya, ayrıca Besarabya 'yı Boğdan 'a terk etmekte ve Kars 'ı Osmanlı Devleti 'ne geri vermeyi kabûl etmekte idi. Paris andlaşması, 18 şubat 1855 'te ilân edilen Islâhât Fermanı 'nın maddeleri arasında yer vermiş ve Osmanlı Devleti 'ni Avrupa Devlet sistemine kabûl ederek, onun Avrupa devletler arası hukukundan istifâde edebileceğini belirtmiştir. Bu andlaşma ile Osmanlı Devleti 'nin toprak bütünlüğü de garanti edilmekte idi. Kısaca, Paris Antlaşması Rusya 'yı Karadeniz 'de ve nakliyecilikte büyük önem kazanan Tuna havzasından uzaklaştırmış idi. Böylece Avrupa devletlerinin, bilhassa Fransa 'nın bu bölgedeki nüfuzları çok genişlemiş oluyordu. Kırım Savaşı ve Paris andlaşması, Osmanlı Devleti 'ne tarihte ilk defa olarak Garbî Avrupa ile berâber ve onun bir müttefiki olarak hareket etmek imkânını vermiştir. İstanbul, Avrupa 'ya artık kurtarıcı müttefik ve yakın bir dost nazariyle baktığı için, eskiden müslümanlar arasında Garb 'a karşı duyulan çekingenliklerin ve korkuların büyük bir kısmının zayıflamasını ve giderek ortadan kalkmasını kolaylaştırmıştı. Eskiden ıslâhâtı, tanzîmâtı ve yenileşme hareketlerini, Osmanlı Devleti 'ni içten yıkmak isteyen Avrupa 'nın bir tuzağı olarak görenlerin önemli bir kısmının fikirlerinde değişmeler meydana gelerek Avrupa dillerine, kültürüne ve düşüncesine karşı bir ilginin kuvvetlenmesine yol açmıştı. Savaş esnâsında Osmanlı Devleti 'nin iktisâdî durumu büyük bir sarsıntı geçirmiş ve devlet ilk dış borçlanmalarına bu sırada başlamıştır. Bunun yanında gündelik hayatın sade alışkanlıklarından sıyrılmalar ve Avrupa 'yı taklit eden masraflı yaşayış şekillerinin yaygınlaşması, cemiyetin içinde bulunduğu durumu gösterir (bk. Cevdet Paşa, *Marûzât*, tür. yer.).

1856 Islâhât Fermanı şüphesiz ki Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayr-i müslim tebaadaki milliyetçilik duygularının kuvvetlenmesinde, dolayısıyla devletin dağılmasında önemli rolü olmuş bir vesikadır. Bu ferman, Osmanlı Devlet adamlarının-Garp taraftarı olan Reşid, Fuad ve Âlî Paşalar dâhil-katkısı olmadan İngiltere, Fransa ve kısmen

Avusturya sefiriyle ve mütehassısları tarafından Londra ve Paris 'te hazırlanmış, Osmanlı Hükûmeti 'ne de olduğu gibi kabûl ettirilip, îlân edilmiştir. Ferman hemen hemen baştan sonuna kadar gayr-i müslim tebaanın eşitlik haklarını söz konusu ederek bunların devletin her kademesinde vazifeye alınmaları gerektiğini bilhassa belirtmiştir. Ferman, bir maddesinde, dinî inanç ve âdetlerde tam serbesti tanımış olup, bâzı kimseler bunu lâikliğin ilk hukûkî ifâdesi olarak kabûl etmişlerdir. Aslında bu, Osmanlı topraklarına 1856 'dan sonra İngiliz sefiri Canning 'in desteği ile çok sayıda yerleşen misyonerlerin kendi dinî propogandaları için hukûkî bir destek bulmalarına imkân sağlamıştır. Bu dönemde vicdan ve inanç hürriyeti etrafında yapılan tartışmaların lâiklik ile pek ilgisi yoktur. Müslüman halkı, Avrupa 'nın iktisâdî, kültürel ve siyâsî emperyalizmine karşı koyabilmek için islâmiyeti bir çeşit direniş ideolojisi hâline getirdiğinden, misyonerler bu direnişi kırabilmek gayesiyle, vicdan hürriyetini hıristiyanlığı yaymak için ortaya atmışlardır.

Paris andlaşması ve Islâhât Fermanı sâyesinde Osmanlı toplumu ve ekonomisi sür'atle Avrupa ekonomisinin nüfuz sâhası içine girmiş ve az zamanda ona bağımlı bir hâle gelmiştir. Osmanlı Devleti 'ni Avrupa devletler hukukundan istifâde ettirmek, başka bir deyimle onu Avrupa câmiasının bir parçası saymak kararı, aslında Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin Avrupa 'ya tâbi oluşunun bir netîcesiydi. Bu bağlılık, hukûkî ve siyâsî sâhada kapitülasyonlarla desteklenmiştir. Avrupa devletlerine kapitülasyonlarla verilen haklar devletler hukukunda "extra-territoriality" şeklinde ifâde edilmiştir. Bu hakkı elde eden yabancı tebaa Osmanlı Devleti 'nde kaldığı sürece herhangi bir anlaşmazlık hâlinde kendi ülkeleri kanunlarına tâbi olarak husûsî mahkemelerde muhâkeme edilebilirlerdi. Yeni tip mahkemelerin bir kısmı, zâten bu maksatla kurulmuşlardı. Kapitülasyonları, devletler hukukunun modern devletin baş vasfı olarak tanıdığı hükümranlık hakkı ile bağdaştırmaya imkân yoktur. Osmanlı Devleti, XIX. asırda Avrupalılar nazarında büyük bir iktisâdî değer kazanmış bulunmakta idi. İngiliz ve Fransız endüstrisinin ileri bir safhaya ulaşması ve Almanya ile Avusturya 'nın hızla sanâyileşmeğe başlamış olmaları, Osmanlı topraklarının ham madde kaynağı ve pazar olarak değerini bir kat daha arttırmış bulunuyordu. Bu arada, buharlı gemilerin devreye girmeleri, ticârete konu olan malların hacmini çok arttırdığı gibi, nakliye müddetini de hayli kısaltmıştır (meselâ, İstanbul 'dan Marsilya 'ya yolculuk 6 haftadan altı güne inmiştir). Buharlı gemiler su ve kömür almak için sık sık limanlara uğramak zorunda kaldıklarından İngiltere ve Fransa 'nın rahatça kullanabilecekleri limanlara ihtiyaçları çok artmış idi.

Aşağıda vereceğimiz şu rakamlar, Osmanlı Devleti 'nin stratejik ve iktisâdî sâhada artmakta olan değerini açıkça göstermektedir. 1825 'te İngilizlerin bütün dünya ticâreti, 44.208.803 sterling ithalât ile 56.320.182 sterling ihracattan ibâretti. İngiltere 'nin Osmanlı Devleti ile ticâreti, 1825 'te 1.079.671 sterling ihracat ve 1.207.172 sterling ithalat iken, 1852 'de ihracat 8.489.000 sterlinge, ithalat ise, ancak 2.252.283 sterlinge çıkabilmiştir. 1850 'lerde İngiltere 'nin Osmanlı Devleti 'nden aldığı hammadde arasında mısır ve buğday üçüncü ve dördüncü sırada idi. 1842 'de Boğazlardan yalnız 250 İngiliz gemisinin geçmesine karşılık, 1848 'de bu sayı, 1397'ye, 1852'de 1741 'e yükselmişti. Bundan dolayıdır ki Palmerston, İngiliz Parlementosu 'nda 1849 'da yaptığı bir konuşmada "Bizim için Türkiye 'nin siyâsî istiklâli kadar ticârî istiklâli de önemlidir. Hiçbir ülke Türkiye kadar bizim ticâretimize liberal bir hak tanımamıştır" demişti. Ticârî ve ikisâdî münâsebetlerdeki artış, diğer Avrupa ülkeleri için de geçerlidir. Tanzimât 'tan sonra Osmanlı Devleti 'nin ve toplumunun Avrupa ile olan siyâsî, ticârî, iktisâdî ve kültürel münâsebetleri hem artmış, hem de veche değiştirmiştir. Toplum yapısı sür'atle değişmeye yüz tuttuğu gibi insanların yaşayışlarında ve yerleşmelerinde de çok sür'atle değişmeler meydana gelmiştir. İstanbul, Selânik, İzmir, Beyrut gibi liman şehirlerinin nüfûsu 1850 'den sonra sür'atle artmağa başlamıştır. Asrın başında İstanbul nüfûsu yarım milyonun altında iken asrın sonunda bir milyona yaklaşmış bulunuyordu. İzmir 'in nüfûsu ise, elli-altmış yıl içinde beş-altı misli artmıştır. Osmanlı toplumunun şehir ve kasabaları, meslek, yaşayış ve düşünüş itibâriyle 1825-1860 arası geçmiş devrelerin herhangi biriyle kıyas kabûl etmeyecek kadar köklü değişikliğe uğramıştır. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti 'nde meydana gelen siyâsî, içtimâî ve kültürel olayları, yalnız ıslahâta ve tanzîmâta taraftar olup olmamakla açıklamaya çalışmak yetersizdir. Eski düzeni değiştirmeye yönelmiş her hareketi "iyi" ve "ilerici", ona karşı gelenleri "tutucu" ve "gerici" olarak tâyin ve târif edenlerin görüşleri şüphesiz, çok dardır. Bir toplum içinde faâliyetler çeşitlenip genişledikçe, insanların tutum ve düşünceleri ve gayeleri de birbirine karışıp, yeni şekiller altında ortaya çıkmaktadır. Bu süre içinde Osmanlı Devleti 'nin ve toplumunun gerçekten değiştiğini, yeni tutum ve düşüncelerin ne gaye, ne de karakter bakımından eski düşüncelerle pek ilgisi kalmadığını, Kuleli Vak'ası çok iyi göstermektedir. Eylûl 1859 tarihinde meydana gelen bu olay, yeni siyâsî ve iktisâdî sıkıntılardan doğan modern mânada ilk siyâsî ve içtimâî teşkilâtlanma teşebbüsü olarak kabûl edilebilir. Şeyh Ahmed, gizli bir cemiyet kurarak buraya yüksek rütbeli subaylar, sivil halk ve ticâret erbâbı arasından üye toplamayı başarmıştır. Abdülmecid 'e suikast yapmayı düşünen cemiyet üyeleri

bu şekilde, pâdişâhın ısrafına, devlet me'murlarının rüşvet almalarına ve bilhassa Avrupa 'nın iktisâdî ve kültürel baskısına karşı tepki göstermekte idiler. Çok iyi kalpli olan, kan dökmekten kaçınan, tebaasının iyiliğini arzulayan Abdülmecid, bu gizli cemiyeti kuranların ölüm cezâlarını, kürek ve hapise çevirecek kadar iyi niyetli hareket etmiştir. Pâdişâhın husûsî hayatı, sıhhatini bozduğu gibi, ısrafları ve zaafları yüzünden itibârı de sarsılmış olarak 25 haziran 1861 'de henüz 38 yaşını doldurmadan veremden vefat etmiştir [bk. mad. ABDÜLMECİD].

Tanzîmât Devrinin Sonu: Sultan Abdülaziz 'in Saltanatı (1861-1876).

Abdülaziz 'in saltanatı sırasında (25. 6. 1861-mayıs 1876) meydana gelen olaylar, karakter itibâriyle Abdülmecid devrininkinden pek farklı değildir. Zîrâ bu devirde de aynı şekildeki iç ve dış olaylar bir kat daha kuvvetlenerek kendini hissettirmiştir.

Bu devrenin başlıca üç mühim mes'elesi şu şekilde sıralanabilir: a) Tanzîmât reformlarına devam edilip edilmeyeceği, b) Devlet idâresinde saray ve Bâbıâli arasında bir kuvvet mücâdelesinin ne netice vereceği, c) Avrupa 'dan alınan borçların ne şekilde ödeneceği.

Tanzîmât reformlarına taraftar olan ve onları yürüten kadro esas itibâriyle Hariciye nezâreti ve sadâret idi. Mustafa Reşid Paşa ile kendisinin yetiştirdiği Âli ve Fuad Paşaların iş başında bulundukları müddetçe Tanzîmât hareketi oldukça istikrarlı bir şekilde yürütülebilmiştir. Fuad Paşa 'nın 1869, Âli Paşa 'nın 1871 'deki ölümlerinden sonra, Tanzîmât reformlarının sık sık askıya alınması, ekonomik faâliyetlerin çok artması netîcesinde müspet gelişmeler gösteren iş hayatını da büyük bir istikrarsızlıkla karşı karşıya bırakmış oluyordu. Halbuki ekonomik ve içtimâî hayatın başarı sağlamasının, her şeyden evvel istikrara ihtiyaç göstermekte olduğu açıktır. Böylece Osmanlı Devleti, bünyesi itibâriyle uzun asırlar devamlı değişikliklere mâruz kalmadan mevcûdiyetini sürdürebilmiş iken, Tanzîmât devri ile geçirdiği siyâsî ve idârî değişiklikler devlet idâresinde istikrarsızlığı ana karakter hâline getirmiştir.

Mahmud II. zamanında başlayan icrâ organının kuvvetlenmesi, bu devrede de süregelmişti. Reşid Paşa ile başlayan ve gittikçe gücünü arttırmaya devam eden sadâret makamı, Âli Paşa 'nın ölüm tarihi olan 1871 senesine kadar kuvvetlenmekte devam etmiştir. Aslında bu makamın kuvvet kazanması, sayısı gittikçe artan ve otoritesi genişleyen icrâ organın, yâni bürokrasinin güçlenmesinin tabii bir netîcesidir. Sadrâzamın ve dolayısıyla bürokrasinin fazla güç kazanarak kendi kontrolünden çıkmasından ve hattâ kendisine karşı gelmesinden çekinen Abdülaziz, bâzan çok basit sebeplerle sadrâzamları sık sık değiştirerek, otoritesini muhâfaza etme yollarını aramıştır. Ancak sık sık meydana gelen değiştirmeler, temelde bürokrasinin kuvvetlenmesini engelleyemediği gibi, bir dereceye kadar devletin iç ve dış siyâsetini de devamlılıktan mahrum bırakmıştır. Her ne olursa olsun, Âli ve Fuad Paşalar hayatta bulundukları sürece, Sultan Abdülaziz 'in vehimlerine ve tek taraflı hareketlerine bir dereceye kadar engel olabilmişlerdir. Her ne kadar Abdülaziz tahta çıkar çıkmaz, bir hatt-ı hümâyûn ile Tanzîmât ve Islâhât fermanlarına uyacağını vaad etmiş ise de, muhâfazakâr çevreleri de hoşnut etmek için elinden geleni yapmıştır.

Abdülaziz devrinde dış borçlar durmadan artmıştır. Pâdişâhın her ne pahasına olursa olsun kuvvetli bir donanmaya sâhip olmak ve kara ordusunu modern silâhlarla donatmak arzusu devlete büyük mâlî külfetler yüklediği gibi, saray ve Bâbıâli arasında bir takım çekişmelere de yol açmıştır. Nitekim 1875 'te Osmanlı Devleti 'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesinde bu hesapsız tutumun rolü büyük olmuştur. Bilindiği gibi, ilk dış istikraz Kırım Harbi münâsebetiyle 1854 'te yapılmıştır. Bu tarihten başlayarak hemen hemen her sene 1865 'e kadar, bir kısım eski borçları ödemek için, hacmi gittikçe artan bir ölçüde yeni borçlanmalara gidilmiştir. 1865-1869 arasındaki bir duraklamadan sonra borç almaya tekrar başlanarak 1877 'ye kadar gelinmiştir. Bu süre içinde top yekûn 251.209.758 liralık bir borç altına girilmiş, ancak faiz ve diğer masraflar çıkarıldıktan sonra net olarak ele 135.015.751 lira geçmiştir. Bu gidiş, 1881 'de bir bakıma devletin iflâsı mânasına gelen meşhur Düyûn-ı Umûmîye idâresinin kurulmasına kadar varacaktır.

Fuad Paşa, 1861 'de sadrazâm olunca, hazinenin içinde bulunduğu güç duruma bir çare olarak bir yandan piyasadaki kâğıt paranın kaldırılmasını ve harcamaların önüne geçilmesini, diğer yandan gelir kaynaklarının daha iyi kullanılmasını, gelir ve giderin denge hâlinde tutulmasını ön gören bir plan hazırlamıştır. Avrupa 'dan tekrar borç alarak devletin mâliyesine çeki düzen vermeyi de hedef edinen bu mâlî planı, yürürlüğe koymak ve bilhassa devlet masraflarını kontrol etmek için Divân-ı Muhâsebat adında bir müessese kurulmuştur. Ancak pâdişah saray masraflarının bir derece kısıtlanmasına rıza göstermekle berâber, askerî harcamalardan vazgeçmediği için Fuad Paşa ve diğer bâzı nâzırların istifâ etmeleri yüzünden girişilen bu teşebbüs netîcesiz kalmıştır.

Abdülaziz, 1863 senesinde Mısır 'ı ziyâret ederek imparatorluğun bu uzak parçası üzerinde devletin nüfûzunu arttırmak istemişti. 1867 senesinde başta Fransa ve İngiltere olmak üzere bir Avrupa seyahatine çıkan Abdülaziz, kendi halkıyla olduğu kadar yabancı devletlerle de şahsî ve yakın münâsebetler kurmağa çalışmıştır.

Abdülaziz 'in saltanatı esnâsında Mısır vâlisi

İsmail Paşa'ya hidiv ünvânını vermesi ve buna bağlı olarak imtiyazlarını son derece arttırması, ayrıca verâset usûlünü babadan oğula geçecek bir şekilde değiştirmesi, Mısır'ın ileride gitgide Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha da uzaklaşmasına bir zemin hazırlamıştır.

1871'de Âli Paşa'nın ölümünden sonra bilhassa Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete getirilmiş olması, Tanzîmât'a karşı olanların işbaşına gelmesine yol açtığı gibi, pâdişâhın şahsî idâresini yürütmesini de kolaylaştırmıştır. Böylece hem Abdülaziz'in hükûmet üzerindeki nüfûzu artmış, hem de hesapsız harcamalar yüzünden hazinenin durumu gittikçe bozulmuştur. Gerçi gerek Fuad Paşa, gerek Âli Paşa zamanında alınan bâzı tedbirlerle devlet gelirlerinde artış olmuş, hattâ 1871-1874 arasında dahi belirli bir ölçüde bir gelir artışı kaydedilmişse de, bunlar sıhhatli bir iktisâdî gelişmenin netîcesi değil, kâğıt üzerinde kalan bir takım yükselmelerdir. Devlet gelirinin büyük bir kısmı, dış borçları ve faizleri ödemek için sarfedilmekte idi. 1862-1863 senelerinde borçların umumî bütçe içindeki payı, yüzde 18,8 iken (313 milyon kuruş) 1869-1870'te bu pay, yüzde 33'e (570 milyon kuruşa) çıkmış ve 1874-1875'te ise, aynı pay yüzde 43,9'a (yâni 1 milyar 83 milyon kuruşa) yükselmiştir. 1875-1878 seneleri arasında Rumeli ve Şarkî Anadolu gibi bölgelerdeki çeşitli mes'eleler ve krizler devlet bütçesinin yarı yarıya açık vermesine sebep olmuştur. Ayrıca vergilerin tam olarak toplanamaması ve birçok gelir kaynaklarının vergi dışında kalması, durumun vehâmetini arttırıyordu. Bununla berâber, 1866-1877 arasında Osmanlı Devleti, bâzı iç isyânlara rağmen herhangi bir devletle savaşa girmeyerek nisbî bir sükûn içinde yaşamıştır. Tanzîmât devrinde de Osmanlı devlet geliri eskiden olduğu gibi başlıca zirâate dayanmakta idi. Böylece durmadan gelişmekte olan iç ve dış ticâret, gereği gibi vergilendirilmemekte idi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde sür'atli bir gelişme gösteren yabancı sermaye, bir çok iş kolları ve yeni meslekler (nakliyecilik, sigorta, bankacılık) yaratmış olduğu halde bunlar vergilendirilemiyorlardı. Bu hususta 1863'te kurulan ve yabancı sermaye ile çalışan Osmanlı bankasının ödediği vergilere bakmak bir fikir verebilir. İşte vergi sisteminin bütün gelir kaynaklarını eşit bir şekilde içine almaması, hazineyi güç durumda bıraktığı gibi sosyal bir dengesizlik de yaratmakta idi. Ticâret ile iştigal edenlerin çoğunluğunu oluşturan gayr-i müslimler alabildiğine zenginleşirken, büyük çoğunluğunu müslümanların teşkil ettiği küçük esnaf ve zirâatle meşgul olanlar fakirleşiyordu. Üstelik bu zümre ürettikleri mallarına yeterince alıcı bulamadıkları için bunları maliyet fiyatına satmak zorunda kalabiliyorlardı. Eskiden mevcut olmayan ekonomik faktörler, sosyal yapının değişmesini hızlandırdığı gibi, yeni iş kollarına ve gelir dağılımına göre, ortaya yeni meslekler ve sosyal tabakalar çıkarmakta idi. Abdülaziz'in saltanatının son devresinde Osmanlı Devleti'nin, umûmî sosyal görünüşü hiç de iç açıcı değildi. Devlet gelirlerinin, önemli bir kısmı dış borçların ödenmesine tahsis edilmiş iken, ticâret ile uğraşan gayr-i müslimler bu külfetlerin kısmen de olsa, dışında kalarak ekonomik, siyâsî ve kültürel durumlarını alabildiğine güçlendiriyorlardı. Burada Osmanlı Devleti içinde ekonomik ve sosyal farklılaşmanın dinî, kültürel ve etnik farklılaşma ile el ele yürüdüğünü ayrıca belirtmek gerekir. Bu durumu hazırlayan ve hıristiyan tebaa lehine gelişmesini sağlayan, şüphesiz, Tanzîmât Fermanı ve bilhassa Islâhât Fermanı'nın getirdiği "eşitlik" prensibidir.

Islâhât Fermanı sayesinde çeşitli mezheplere bağlı hıristiyan tebaa, yirmi sene zarfında büyük bir iktisâdî gelişme göstererek az zaman içinde etkisini sosyal, kültürel ve siyâsî alanlarda yaymıştır. XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan, yahudiler hariç, hıristiyan gruplar, iç yapıları ve teşkilâtları sür'atle değişerek, eski etnik isimleriyle sosyal ve siyâsî bakımdan yeni bir hüviyet ve isteklerle ortaya çıkmışlardır. Avrupa ülkeleri ise, kendi çıkarlarını sağlamak için icâbında siyâsî ve hattâ askerî güçlerini kullanarak, bu gelişmeleri desteklemişler ve hıristiyan tebaaya üstün iktisâdî bir mevkî sağlamışlardır. Gayri müslim tebaa arasında kendini göstermeğe başlayan milliyetçilik fikirleri, bunların kendi statülerine bağlı bir gelişme göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan hıristiyanlar arasında ortaya çıkan milliyetçilik, dil ve etnik temelden çok dine dayanmakta idi. Aynı mezhebi paylaşmalarından dolayı Ortodoks kilisesine bağlanmış bulunan Slav ırkından gelen tebaanın kendi millî kiliselerini kurmak istemeleri, kendilerini rumlaştırmağa çalışan Bizans kilisesine büyük bir darbe indirmişti. Ekonomik gelişmelerden çok faydalanan ve merkezi İstanbul'da bulunan bir Bulgar ticâret grubu, daha 1850'lerde başladığı bir Bulgar millî kilisesi kurma teşebbüsünü, yirmi yıl sonra, ancak 1870'te gerçekleştirebilmiştir. Osmanlı hükûmeti bu kiliseyi resmen tanımıştır. Daha evvel Fener patrikhânesi tarafından 1776'da kapatılmış olan Sırp millî kilisesi zâten faâliyetini sürdürüyordu.

1862-1867 yılları arasında XV. asırda Fâtih Sultan Mehmed zamanında hukûkî temeli atılmış an'anevî millet sistemi de köklü bir değişikliğe uğramıştır. Bu tarihlerde, Ermeni ve Yahudi milletlerinin iç idârelerinde bir takım mühim değişiklikler olmuştur: Asırlar boyunca Synod, dinî mahkemeler, okullar gibi kuruluşlar, bu millet sistemine hâkim olmuş, patrikler ve metropolitler 1862'den sonra yetkilerini esnaf ve yeni okullardan mezun olan aydınlarla paylaşmak zorunda kalmışlardır. Hattâ patrik ve Synod meclisinin seçimi

demokratlaştırılarak seçme yetkisi cemâat üyelerine verilmiştir. An'anevî *millet* sisteminin değişmesi Ortodoks kilisesine tâbi çeşitli dil ve etnik grupların (Bulgar, Sırp) dil ve kültür özelliklerini esas tutan millî-kiliseler şeklinde de teşkilâtlanmalarına yol açmıştır. Eskiden yalnız üç *millete* (Ortodoks, Ermeni, Yahudi) sâhip olan Osmanlı Devleti, XX. asrın başında dokuz millet tanımak zorunda kalmıştır ki, bunlar kısmen de olsa din esâsına dayanan siyâsî milletlerdir. Osmanlı hıristiyanları arasında 1856'dan sonra gelişmeye yüz tutmuş milliyetçilik akımının temel taşı dindir. Bunun ötesinde, milliyetçiliğin temelleri sayılan dil, tarih, kültür, berâber yaşamak arzusu ve buna benzer diğer unsurlar ise, dinî hüviyet etrafında şekil alarak değerlendirilmişlerdir. Gerçi Balkan hıristiyanları arasında ortaya çıkan bu dine bağlı milliyetçiliğin lâik olduğu ilân edilmişse de, bu lâikliğin mânası burada çok farklıdır. Balkan milliyetçiliğinin lâikliği dinin milliyetçiliğe tabî olması, ona hizmet etmesi mânasına gelir. Böylece din yâni hıristiyanlık, eski Osmanlı câmiası içinde yaşamış hıristiyanların millî tarih ve kültürlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Nitekim daha 1821'de harekete geçen Yunan isyancıları bir yandan kendilerini "lâik" olarak ilân ediyorlar, diğer yandan bir millî Yunan kilisesi kurarak, bunu İstanbul Patrikhânesi'nden ayrı müstakil bir varlık olarak kabûl ediyorlardı. İstanbul Patrikhânesi Yunan millî kilisesini ancak 1849'da, Osmanlı hükûmetinin baskısı ile tanımıştır.

1856'da Rusya'da kurulan Pan-slav komitesinin asıl gayesi, Osmanlı devletiyle Avusturya imparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ortodoks Slavları, kendi devletlerini kurabilmeleri için desteklemekti. Bu gelişme, ideolojik bakımdan Rusya'nın dış siyâsetinde önemli bir merhaledir. XVI. asırdan beri Ortodoks hıristiyanlığın savunucusu kesilen Rusya, 1853 Kırım Savaşı'nda Garbî Avrupa hıristiyanları tarafından ağır bir hezîmete uğratılınca, din birliği yanında, ırk ve dil birliğine, yâni Slav Birliği'ne dayanan yeni bir ideolojik taktik kullanmaya başlamıştır.

Sosyal hareket olarak ele alındığı takdirde bu Balkan milliyetçiliğinin fikrî liderliğini, eğitimlerini Avrupa ve Rusya'da görmüş aydın bir grup yapmakta idi. Bu milliyetçiliğin maddî kaynağı ise, sayıları gittikçe artan ticâret ve zengin zirâat erbâbı tarafından karşılanmakta idi. Üst kademede bulunan papazlar genellikle Osmanlı idâresini tutuyor veya öyle görünüyorlarsa da, alt kademedeki köy papazları ve öğretmenler milliyetçi grupları desteklemek temayüllerinde idiler.

Bu gelişmeler, Balkanlarda zaman zaman patlak verecek olan büyük krizlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bosna-Hersek hâdisesi bunlardan biridir. Kısmen feodal toprak sistemine karşı duyulan hoşnutsuzluktan, kısmen Rusya ve Sırbistan'ın kışkırtmaları ile başlayan ayaklanma, Karadağlıların müdâhalesiyle tam bir savaş hâlini almıştır. Ömer Paşa'nın idâresindeki Osmanlı ordusu, sonunda Karadağlıları mağlûp ederek, bunları 31 ağustos 1861'de bir anlaşma imzalamaya mecbur etmiş, ayrıca Bosna'daki müslüman beylerin XV. asırdan beri süre gelen muhtariyetlerini de ortadan kaldırmıştır. Ancak Karadağlılar bu mağlûbiyete rağmen eski hudut ve muhtariyetlerini muhâfaza etmekle kalmamışlar, tekrar hücûma geçmek için fırsat beklemeye koyulmuşlardır. Bu arada 1862 senesinde Sırplar, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan altı kaleden ikisini (Sokad ve Eskice) ele geçirdikleri gibi müslüman halkın Sırbistan'da yerleşme ve yaşama hakkını da sınırlandırmışlardır. Böylece Sırbistan, müslüman halkın büyük ölçüde azaldığı, tam istiklâle sâhip bir devlet olma yolunda hızlı adımlarla ilerliyordu.

Girit'te 1866 ve 1868'de ortaya çıkan isyânlar geniş çapta Yunanistan'dan yardım görmüştür. Ancak Avrupa'nın o sıradaki siyâsî tutumu dolayısıyla bu isyânlar o tarihte başarı sağlayamamıştır. Âlî Paşa'nın Girit'te, sözde Avrupa'yı hayran bırakan âdil ve tarafsız bir idârî sistem kurması, asrın sonunda adanın yine de Yunanistan'a ilhâkını önleyememiştir. Osmanlıların iyi niyet ve hoşgörüsü, bu milliyetçilik anlayışı karşısında kendi zararına işlemekte idi. Abdülaziz zamanında Memleketeyn, yâni Eflak ve Boğdan, Lon Kuza isminde bir albayı başkan seçip fiilen birleşerek Romanya adı altında yeni bir hüviyet ile ortaya çıkmıştır (1859). Nihâyet 1861'de Osmanlı Devleti, kendi toprakları ve Rusya arasında bir tampon bölge yaratır düşüncesi ile bu birliği tanımıştır. 1866'da ise, Kuza yerine Alman Hohenzollern âilesinden Carol prens olarak Romen tahtına getirilmiş ve Romanya 1947 senesine kadar kıraliyet rejimi ile idâre edilmiştir.

Yukarıda Osmanlı Devleti'nin 1856-1877 seneleri arasında milletlerarası bir savaşa katılmadığına işâret edilmişti. Bu nisbî sükûn, geniş çapta Avrupa'nın geçirdiği siyâsî ve askerî bunalımların sonucu idi. Kırım savaşından sonra çok kuvvetlenen Fransa'ya karşı Rusya, Avusturya ve Prusya'dan teşekkül eden ve üç imparator anlaşması (Dreikaiserbund) ismiyle tanınan bir ittifak kurulmuştur. Rusya ve Fransa arasındaki mücâdele nüfuz sâhası te'sis etmek gayesi ile Balkanlarda kendini göstermiştir. Her iki devlet, yerli halkı kazanmak için onlara muhtariyet vaad etmeyi uygun görmüşlerdir. Bu davranış Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü aleyhine büyük bir tehlike doğurmakta idi. Bu yüzden 1861-1866 arası Bosna-Hersek, Karadağ ve Sırbistan'da meydana çıkan mes'eleler Osmanlı Devleti'nin elde ettiği bütün askerî başarılara rağmen tam olarak halledilememiştir. Fransa'nın, birliğini yeni kurmuş Almanya tarafından 1871'de kesin bir mağlûbiyete

uğratılması, Osmanlı Devleti için de kötü netîceler veren bir olay olmuştur. Paris andlaşmasının en büyük garantörlerinden biri olan Fransa'nın bu mağlûbiyetini fırsat bilen Rusya, 1856 Paris andlaşmasının Karadeniz'in tarafsızlığı ile ilgili maddesini iptâl etmiştir (1871). Bu yakın bir gelecekte patlak verecek yeni bir Osmanlı-Rus savaşının ilk işâreti idi. Bu arada Avusturya'nın, İtalya ve Prusya'ya karşı sürdürdüğü savaşlarda mağlûp olması Rusya'yı Balkanlarda daha kuvvetli bir duruma getirmişti.

Avrupa'da bu gelişmeler olurken Abdülaziz'in son devirlerinde Osmanlı cemiyeti içinde de yeni bir hareket kendini hissettirmekte idi. Genç Osmanlılar adını alan bu hareket, hem Abdülaziz'in şahsî idâresine karşı geliyor, hem de devlet idâresini yeni bir teşkilâta tâbi tutmak istiyerek çok taraflı bir faâliyete öncülük ediyordu. Genç Osmanlılar kendi ülkelerinde müslümanların ikinci sınıf vatandaş olarak telâkkî edilmelerine râzı olmadıkları gibi, yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarına da karşı idiler. Bu hareketin liderleri İbrahim Şinasi, Ahmed Paşa-zâde Mehmed, Ali Suâvi, Nâmık Kemal, Âgâh Efendi, Ziya Paşa gibi çok değişik görüş ve mizaçlara sâhip olan kimselerden meydana gelmekle berâber, bir bütün olarak Genç Osmanlılar, devleti idâre eden bürokratlara nazaran çok daha farklı bir dünya görüşüne sâhip kimseler idiler. Onlar ilk defa olarak Osmanlı mes'elelerini gerçekçi bir gözle bütün islâm âlemini içine alan geniş ideolojik ve coğrâfî bir çerçeve dahilinde görmeye gayret ediyorlardı. Aynı zamanda onlar, Osmanlı toplumunun karşılaştığı mes'elelerin ekonomik-sosyal ve siyâsî sebeplerini de arayarak bu mes'elelere modern mânada bir medeniyet mefhûmu çerçevesi içinde bir çözüm yolu arıyorlar idi. Genç Osmanlıların ortaya çıkışını sağlayan ve görüşlerine te'sir eden siyâsî, iktisâdî ve içtimâî olaylar arasında, 1850'lerden sonra Rusya, İngiltere ve Fransa'nın islâm dünyasına karşı giriştikleri tecâvüzler de büyük bir yer tutmakta idi. Bunlardan Rusya kısa bir zaman içinde Orta Asya'daki müstakil islâm devletlerinin istiklâllerine son vermiş; İngiltere ise, Hindistan müslümanlarının 1857'deki sipâhiler isyânı adıyla anılan hareketi ağır bir şekilde bastırmış, Timurlu hükümdarlarını dışarıya sürgün ederek Hindistan'ın idâresini kesin bir şekilde ele almıştı. Garp emperyalizminin bu cüretkâr tecâvüzlerine, hemen bütün islâm dünyası, gerekli hallerde kendi liderlerini de karşılarına almak sûretiyle, dinlerini, kültürlerini ve benliklerini korumak için kendi aralarında birleşerek karşı koymaya çalışmışlardır. Bu, islâm ahâli arasında filizlenmeye başlayan ve semerelerini XIX. asırda verecek olan kurtuluş hareketlerinin başlangıcı idi. Hem devlet bünyesinde köklü değişme yapmayı, hem de Avrupa hıristiyan emperyalizmine karşı direnmeyi birbirine bağlı bir bütün olarak ele alan bu gelişmeyi, Avrupalılar sâdece dinî bir hareket olarak görmüşler ve buna umûmî olarak pan-islâmizm adını vermişlerdir. En büyük müslüman devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'na büyük ümit bağlayan bu hareket Abdülaziz devrinde hızlı bir gelişme göstermeğe başlamış olup, buna millî-islâm kurtuluşu yahut daha geniş mânasıyla modernleşme olarak bakmak mümkündür. Genç Osmanlılardan Ali Suâvi bu kurtuluş ve direniş hareketinin millî bir Türk ve islâm birliği karakterinde olması gerektiğini hem yazılarında, hem de vaazlarında açıkça ileri sürmüştür. Bu yüzden Ali Suâvi zaman zaman İngilizlerin gözünde en sevimsiz adam mevkiine düşmüştür. Bu harekete dâhil olanların Avrupa'da gösterdikleri faâliyetler, en kısa zamanda memlekette duyuluyor ve büyük akisler yaratıyordu. Gazete, dergi ve kitap yayınında kaydedilen hızlı gelişmeler, bu düşüncelerin hızla yayılmasını sağlarken, 1855'ten itibâren telgrafın Osmanlı Devleti'nde çok kısa bir zaman içinde sür'atli bir gelişme gösterip, kullanılmağa başlanması, Avrupa'da filizlenen bu fikirlerin devlet tarafından anında tâkip edilmesi netîcesini de vermiştir. *Hürriyet*, *Muhbir* gibi gazeteler, yalnız haber ulaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda siyâsî ve ideolojik bir rol de oynuyordu. İşte İngiltere'yi ürküten ve Osmanlı Devleti'nden uzaklaştıran bu uyanış ile Osmanlı Devleti'nin muhtemelen islâm âleminde oynayabileceği bu rol idi. Bütün Arap dünyasını ve Balkanları içine alan bir Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni göstermeye başladığı bu canlılığı sonuna kadar devam ettirmesi hâlinde eski kuvvet ve itibârına tekrar kavuşabileceği korkusu, İngiltere'yi fevkalâde rahatsız ediyordu. Zîrâ İngiltere'nin Hindistan ve Mısır'daki hâkimiyetini devam ettirebilmesi, ancak karşısında zayıf bir islâm âleminin bulunmasıyla mümkün olabilirdi.

Merkezî idârede Sultan Abdülaziz ile vezirleri arasında çıkan ihtilâflar, devletin güç durumunu bir kat daha ağırlaştırmakta idi. Pâdişah 1871'den sonra sadrâzamları sık sık değiştirerek kendi şahsî kuvvetini alabildiğine genişletmek yolunu tutmuştur. Kısmen pâdişâhın yetkilerini kısmak ve değişmeye başlıyan Osmanlı cemiyetinin mes'elelerini daha sür'atle çözebilmek ve bir murâkabe sistemi kurabilmek için, daha 1872 senesinde Midhat Paşa ile arkadaşları bir anayasa hazırlanması husûsunda fikir birliğine varmışlardı. 1873'te sadrâzam olan Şirvanzâde Mehmed Rüştü Paşa ve bir ara Harbiye Nâzırlığı'nda bulunan Hüseyin Avni Paşa da, aynı görüşü paylaşır görünmekte idiler. Bu mevzuda yapılan müzakereler esnâsında, meşrûtî bir idâreye karşı çıkması kuvvetle muhtemel görülen Abdülaziz'in, tahttan indirilmesinin bahis konusu edilmesi bile ihtimâl dahilindedir. Devletin meşrûtî bir idâreye kavuşturulması, islâm birliğini tahakkuk ettirecek bir siyâset takibi, Avrupa'yı körü körüne taklitten vazgeçilmesi gibi konular,

Genç Osmanlılar arasında hararetle tartışılmakta idi. Avrupa'dan dönen ve *İbret* gazetesinin başyazarlığını üzerine alan Nâmık Kemal (haziran 1872), bu görüşleri halk efkârına sunmağa başlayınca, geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden *İbret*, kısa bir zaman sonra kapatılmıştır. Bu faâliyetler esnâsında, İstanbul'daki Rus sefiri İgnatiyev (1864-1877), bir yandan Midhat Paşa ve arkadaşlarının düşüncelerini tahakkuk ettirebilmelerini önlemeğe çalışırken, diğer yandan yakın münâsebette bulunduğu Mahmud Nedim Paşa'yı sadârete getirmek için elinden geleni yapıyordu. Osmanlı Devleti'ni vesâyeti altına almağa çalışan Rusya, Balkanlarda da panislavizm propagandasını devamlı olarak körüklüyordu.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan 1875-1878 seneleri arasındaki iktisâdî, siyâsî ve askerî olaylar, devletin durumunu daha da zayıflatmıştır. İstanbul'da İgnatiev'in faâliyetleri netîcesinde Mahmud Nedim Paşa, sadrâzamlığa getirildiği sırada (ağustos 1875), Balkanlarda büyük bir huzursuzluk ve yer yer isyânlar görülmekte idi. Bosna ve Hersek'te meydana gelen ayaklanmalar (1875 yazı) ve Sırbistan tarafından vâki olan müdâhaleler karşısında ise, hükûmetin zamanında gerekli tedbirleri alarak isyânı bastıramaması, yeni bir buhranın çıkmasına yol açtı. Avusturya hâriciye vekili Kont Jules Andrassy, diğer Avrupa devletlerinin de tasvîbi ile Osmanlı Devleti'ne bir nota verip bu bölgede geniş reformlara gidilerek (şubat 1876), iltizâmın kaldırılmasını, vergilerin toplandığı bölgede harcanmasını talep etmiş, ayrıca bu tedbirlerin yürütülmesine nezâret edecek bir komisyonun kurulmasını istemiştir. Bâbıâli'nin, Andrassy notasını kabûl etmesine rağmen Bosna-Hersek'deki isyânın kökü kazınamamış ve Sırbistan, Rusya'nın da teşviki ile Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiş (30 haziran 1876), Karadağ da Sırbistan'ı tâkip etmiştir. Osmanlı Devleti büyük güçlükler içinde olmasına rağmen Sırbistan'ı kısa bir süre içinde kesin bir mağlûbiyete uğratmıştır. Bunun üzerine Andrassy'nin notasına, Berlin'de toplanan bir konferans ile yeni bir şekil vermeğe çalışılırken (13 mayıs 1876) bu defa da Bulgaristan'da yeni olaylar patlak vermiştir. Tuna vilâyetinin bir parçası olan Bulgaristan, Midhat Paşa'nın vâliliği esnâsında gerçekleştirdiği reformlar sayesinde çok ilerlemiş ve gelişmişti. Bulgar halkının bir kısmı, Osmanlı idâresinden memnun olmakla berâber bâzı gruplar, daha evvel kurulmuş olan Bulgar Millî kilisesinin de te'siriyle diğer Balkan milletleri gibi, kendilerini milliyetçi hareketlere kaptırmışlardı.

Çoğunluğu Rusya'da okumuş aydınlar ve bâzı tüccarlar tarafından kurulan (1870-1871) ve merkezi dışarda olan Bulgar İhtilalci Merkez Komitesi, bu hareketin öncülüğünü yapmakta idi. Çok az üyesi olmakla berâber bu komite 2 mayıs 1876 günü Filibe yakınlarında bir isyân çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Birçok Türk köylüsünü öldüren ve köylerini ateşe veren Bulgar isyânı, az zaman içinde mahallî kuvvetler tarafından bastırılmış ve bu arada meydana gelen çarpışmalarda iki üç bin kadar âsî öldürülmüştür. Bu olay, Amerikan misyonerleri ve memurları, bilhassa Schuyler ve George Washburn, tarafından bütün dünyaya tek taraflı ve mübaleğalı bir şekilde duyurulmuş ve ölü sayısı yüzbin olarak verilmiştir. İngiltere'de ise, Türk dostu sanılan ve 1874'te iktidara gelen Disraeli hükûmetini yıpratmak için muhâlefet lideri William Gladstone, Bulgaristan olaylarını "Türk vahşeti" şeklinde çok hissî ve kindar şekilde kaleme aldığı bir broşüre konu yapmıştır. Türkler aleyhine İngiltere'de yaratılan menfi bir hava, Rusya'yı cesaretlendirmiş, Sırbistan'ın yardımına koşmak maksadıyla Osmanlı hükûmetine Sırbistan'daki savaşı durdurmak için bir ültimatom vermiştir. Bu arada Rusya, Avusturya ile Reichstadt'da bir anlaşmaya vararak muhtemel bir Osmanlı-Rus harbinde Avusturya'nın tarafsızlığını sağlamış bulunuyordu. Ayrıca Rusya, artık Süveyş kanalının tam kontrolünü eline geçirmiş bulunan İngiltere'nin Osmanlı Devleti lehine bir müdâhalede bulunmayacağına ve 1840'tan beri Palmerston ile başlayan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün muhâfazasına dâir politikanın sona erdiğine inanmıştı. Rusya'nın müdâhalesi yüzünden Osmanlı Devleti Sırbistan ile bir mütâreke imzalamış (30 teşrin I. 1876) ve bu sûretle Sırbistan mutlak bir mağlûbiyetten ve işgalden Rusya sâyesinde kurtulabilmiştir.

Abdülhamid II. Devri (1876-1908). Hersek-Bosna ve Bulgaristan isyânları sırasında müslim ahâliden binlercesinin öldürülmesi ve bir çoğunun göç etmek durumunda kalması, Osmanlı halk efkârında büyük bir heyecan yaratmıştır. Rus dostu olarak bilinen Mahmud Nedim Paşa, aleyhindeki gösteriler sonunda istifa etmiştir (12 mayıs 1876). Yerine Mütercim Rüşdü Paşa sadrâzam olarak tâyin edildiği gibi Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'lar da yeni hükûmete katılmışlardır. Abdülaziz'in, devletin mâlî sıkıntısına rağmen hesapsız harcamalarda ısraretmesi, ötedenberi kendisini sevmeyen yeni iktidar grubunun da meşrûtiyeti îlân etmek istemeleri sonucu, hal' kararı alınmasına imkân sağlamıştır. Böylece 30 mayıs 1876'da tahttan indirilen Abdülaziz yerine, devrin aydınları tarafından meşrutiyet taraftarı olarak bilindiğinden çok sevilen Murad Efendi, Beşinci Murad ismi ile tahta çıkarılmıştır. Üç aylık kısa hükümdarlığı esnâsında, amcası Abdülaziz'in intihar ederek 4 haziran 1876'da hayatına son vermesi (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Sultan Abdulaziz vak'asına dâir vak'anüvis Lütfi Efendi'nin bir risâlesi*, *Belleten* [Ankara, 1943], VII, 349, 373), bir müddet sonra Çerkes Hasan vak'ası ve Hüseyin Avni Paşa [b. bk.]'nın

katledilmesi gibi mühim hâdiseler vuku bulmuş, Murad V. da tahta çıkmış olduğu günden itibâren yaşadığı heyecanlı hayatın ruhî durumunu bozması, onu, saltanat yükünü taşıyamaz bir hale getirdiğinden, tahttan indirilmiştir [bk. mad. MURAD V.]. Bu olaylar olup biterken, Andrassy notasındaki hususlar ile Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a muhtariyet verilmesi mes'elesini görüşmek maksadıyla büyük devletlerin temsilcileri bir konferans için İstanbul'da bir araya gelmişlerdir (12 kânun I. 1876). İstanbul Konferansı'nı akîm bırakmak ve yabancı devletlerin "reform" bahânesi ile Osmanlı Devleti-'nin iç işlerine karışmalarını kesin olarak önlemek isteyen Midhat Paşa, hazırlanan Kanun-ı esâsî [b. bk.]'yi konferans esnâsında, yayınlamayı uygun bulmuş ve Meşrutiyet'i ilân etmişti (23 kanûn I. 1876). Anayasanın ortaya koyduğu toprak bütünlüğü prensibi ile büyük devletlerin muhtariyet isteklerini bağdaştırmak imkânı olmadığından dolayı İstanbul konferansı, bir netice alınmadan dağılmıştır. Konferansın dağılması, Rusya'ya aradığı bahâneyi vererek, Osmanlı Devleti'ne karşı bir süre sonra savaş ilân etmek imkânını sağlamıştır. Balkanlardaki olaylara bitaraf kalan İngiltere, tekrar Rusya'ya karşı cephe almaya başlamıştır. İngiltere'nin İstanbul sefiri Henry Elliot, bu konferansa İngiltere murahhası olarak katılmış ve Osmanlı Devleti'ni desteklemişti. Elliot'un İstanbul konferansı kararlarının, Osmanlı hükûmeti tarafından red edilmesinde büyük payı olmuştur. Rusya ise, Avusturya ile bir tarafsızlık anlaşması imzaladıktan sonra, Balkanlarda yapılmasını istediği reformlar için yeni bir konferans teklifinde bulunmuştur. Bu teklifin, Osmanlı hükûmeti tarafından red edilmesi üzerine, Rusya 24 nisan 1877'de harp ilân etmiştir. Böylece 1875 Bosna-Hersek isyânı ile başlayan olaylar, Osmanlı Devleti için vahim netîceler verecek bir savaşın patlak vermesine yol açmaktaydı. Şarkta ve Garpta kanlı muhârebelere sahne olan bu büyük savaş, Avrupalılarca zannedildiğinin aksine bir hayli uzamıştı. Çok başarılı olan ve zaman zaman Rusları çok müşkil duruma düşüren Gazi Osman Paşa [b. bk.] kumandasındaki Plevne müdâfaası'nın çeşitli sebeplerden dolayı çökmesi (10 kânun I. 1877) yüzünden, Rus orduları İstanbul'a doğru ilerlemeğe başladılar. Ayastafanos (Yeşilköy)'a kadar ilerleyen Ruslar, ancak 31 kânun II. 1878'de Edirne'de yapılan bir mütâreke ile durdurulabilmişlerdir. Barış 3 mart 1878'de Ayastafanos [b. bk.]'da ağır hükümlerle yapılan bir andlaşma ile sağlanabilmiştir.

Savaş sırasında Rusların Tuna'yı aşmaları ve Türklerin asırlardır yaşadıkları toprakların işgali üzerine, Rus kumandanı bir tamîm yayınlayıp Türklere ve müslümanlara hayat ve mal teminatı vererek ellerinde bulunan silâhları teslim etmelerini istemiş, ancak bu silâhlar sonradan Bulgar çetelerine verilmiştir. Bundan sonra Rus askeri ve Bulgar çeteleri müştereken Türklerin yok edilmesine girişmişlerdir. Binlerce çocuk, kadın, ihtiyar öldürülerek malları yağma edilmiş, köyleri ateşe verilmiştir. Camiler, okullar, vakıf binaları yerle bir edilmiştir. Meselâ Filibe'de savaştan önce kullanılır durumda olan 17 büyük câmiden, ancak bir tanesi ayakta kalabilmiştir. Sofya'da bir gecede yüze yakın cami ve mescid havaya uçurulmuştur. Bütün ahâli her türlü insanlık dışı kötü muâmeleye tâbi tutulmuştur. Bu sûretle asırların mahsûlü olan Türk-müslüman medeniyeti yerle bir edilmiştir. Ancak Rus ordularının girmedikleri Şumnu, Razgrad ve Deliorman bölgesi, kısmen bu vahşetten kurtulabilmiştir. Rus ve bilhassa Bulgarların vahşetinden ürken Şarkî Rumeli, Trakya ve Makedonya Türk-müslüman halkı, kurtuluşu İstanbul'a ve Anadolu'ya kaçmakta bulmuştur (bk. Bilâl Şimşir, *Rumeli-'den göçler*, Ankara, 1968-1970; I, II). Türk halkına karşı gösterilen bu vahşet yabancı devlet temsilcilerinin bile dikkatini çekmiştir. Bu arada İngiltere'nin İstanbul sefiri Henri Layard, bu kıyımda en azından 200.000 ile 300.000 kadar müslümanın öldürüldüğünü ve bir milyondan fazla insanın yerlerini terkettiğini defalarca Londra'ya bildirmiştir. Bu hâdisenin acı hatıraları yakın zamanlara kadar büyük bir canlılıkla Türk halkının vicdanında yaşamıştır.

Ayastafanos andlaşması, her şeyden evvel Tuna vilâyetinin mühim bir kısmını, ayrıca Makedonya ve Trakya'nın büyük bir bölgesini içine alan, hem Karadeniz hem de Ege denizinde sâhili bulunan bir Bulgaristan yaratmakta, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya tam istiklâl tanımakta idi. Böylece Balkanlarda Rusya'nın istedikleri fazlasıyla gerçekleşmiş oluyordu. Bu gelişmeler üzerine İngiltere harekete geçmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın İstanbul'a girmesini bir savaş sebebi sayacağını ilân eden İngiltere'nin, Balkanlarda Rusya'nın politikasını yürütecek büyük ve kuvvetli bir Bulgaristan kurulmasını da istemiyeceği tabiidir.

Diğer taraftan Balkanlarda bu kadar büyük bir Rus yayılmasını kendi menfaatleri bakımından fevkalâde tehlikeli bulan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya'yı tazyik ile İngiltere'nin yanında yer almakta idi. Bu durum karşısında Rusya, İngiliz teklifini kabûl ederek Ayastafanos andlaşmasının tekrar gözden geçirilmesi için Berlin'de toplanacak bir konferansın yapılmasını kabûl etmiştir. Berlin'de 13 temmuz 1878'de imzalanan nihâî andlaşma, Makedonya ve Trakya'yı Osmanlı Devleti'ne iâde ediyor, Bulgaristan'ı Tuna ile Balkan dağları arasında hukûken Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik şekline sokuyordu. Balkan dağları cenûbunda savaş esnâsında mevcut Türk nüfûsu büyük ölçüde azalmış, Şarkî Rumeli bölgesi hukûken Osmanlı Devleti'ne tâbi, fakat büyük devletlerce kabûl edilen

tanınmış hıristiyan bir vâli tarafından idâre edilecekti. İlk vâli Rum asıllı Aleko Paşa, Bulgarlardan yana bir siyâset tâkip etmişti. Bulgarlar tarafından kontrol edilen Şarkî Rumeli meclisi, 1885'te bu bölgeyi Bulgaristan'a ilhaka karar vermiştir. Prens Aleksandr da, Şarkî Rumeli'ye gelip, burasının Bulgaristan'a katıldığını resmen ilân etmiştir. Berlin andlaşmasının bu açık ihlâline rağmen, Osmanlı hükûmeti, içinde bulunduğu durum ve bu andlaşmada imzaları bulunan devletlerin tutumu yüzünden bu olup bittiyi kabûl zorunda kalmıştır (1886). Berlin andlaşmasına göre, Rusya yanında 1877 savaşına katılan Sırbistan, Romanya ve Karadağ, Ayastafanos andlaşmasıyla Bulgaristan'a verilecek toprakların bir kısmını elde ederek genişlemişler ve müstakil hâle gelmişlerdir. Romanya'dan Beserabya'yı alan Rusya, Tuna nehrine dayanmış ve bu nehirdeki seyri sefâin üzerinde hak kazanmıştır. Şarkî Anadolu'da Kars, Batum, Artvin kazası ve Ardahan'ı topraklarına katan Rusya, burada da sınırlarını genişletmiştir. Bu arada Doğu Bayezid, Osmanlı Devleti'ne iâde edilmiştir (bk. Mahmud Muhtar, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul, ts; nşr. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1982).

Berlin andlaşması, Bosna ve Hersek'in Avusturya idâresine girmesini kabûl etmekteydi. Andlaşmanın bu hükmünü, eylûl 1878'de yürürlüğe koymak için harekete geçen Avusturya, Taşlıca müftüsü Mehmed Nureddin Efendi idâresinde başlayan ve bütün Bosna-Hersek müslümanlarının ve hattâ bâzı Ortodoks Sırpların katıldığı 3 ay sürecek olan bir halk direniş hareketi karşısında kalmıştır. Aynı şekilde diğer bir direniş hareketi de, Arnavutlukta başlamış bulunuyordu. Buna Arnavutlarla meskûn bâzı arâzinin Karadağ ve Sırbistan'a bırakılması sebep olmuştu. Berlin andlaşmasına göre, savaş esnâsında yerlerini terk edenler, serbest olarak eski vatanlarına dönebilecek ve orada tam bir din ve kültür hürriyetine sâhip olabileceklerdi. Ancak yeni kurulan Balkan devletlerinin hiç biri bu husûsa riâyet etmediği gibi, çeşitli usûllere ve baskılara baş vurarak ülkelerinde yaşayan Türkleri ve müslümanları göç etmeye zorlamışlardır. Bu göçler günümüze kadar devam edegelmiştir. Ayastafanos ve Berlin andlaşmaları aynı zamanda bir de Ermeni mes'elesi yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için, Şarkî Anadolu'da bir dayanak arayan Rusya ve İngiltere yapılan andlaşmalarda Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde "reform,,'a gidilmesini kararlaştırmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 savaşında ağır bir mağlûbiyete uğraması, Ermenilerin de, müstakil bir Ermenistan'dan bahsetmelerine imkân hazırlamıştı. Bulgarların Türk halkını katl yolu veya yerlerini terk etmeye mecbur etmek sûretiyle, Tuna vilâyetini bir Bulgar ülkesi şekline soktuğunu gören Ermeniler, aynı şeyi kendilerinin de kolayca Şarkî Anadolu'da başarabileceklerini düşünmüşlerdi. Osmanlı ülkesinde hiç bir zaman ve hiç bir yerde nüfus çoğunluğuna sâhip olmayan Ermenilerin sayılarını, Ermeni patriği Berlin Konferansı'nda mübaleğalı bir şekilde iki buçuk milyon olarak göstermiştir. Ermeni taraftarlığı ile tanınan İngiliz kaynakları bile Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni sayısının bunun çok altında olduğunu yazmaktadırlar. 1878'den sonra Ermeni mes'elesi İngiltere ve Rusya arasında bir rekâbet konusu olmuştur. İngiltere'de iktidâra gelen William Gladstone, Şarkî Anadolu'da reform yapılmasını öngören Berlin andlaşmasının 61. maddesini kendi menfaatlerine göre uygulamak için bu bölgedeki İngiliz konsolosları vasıtasıyla büyük bir faâliyet göstermiştir.

Rusya ise, kendi ülkesinde yetiştirdiği milliyetçi Ermeni ajanlarını Osmanlı topraklarına ve bilhassa şark bölgelerine sevk etmiştir. Osmanlı-Rus savaşı akabinde, İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruyacağına karşılık olarak, 1878 yazında Kıbrıs'ı istemiş ve buraya yerleşmiştir. Berlin andlaşmasının te'sirleri, 1878'den sonra da görülmeğe devam etmiştir. 1881'de Fransa, Tunus'u işgâl etmekle kalmamış, Cenûbî Cezayir ve orta Afrika'ya inmek için yeni teşebbüslerde bulunmuştur (Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız rekâbeti* [1858-1911], Erzurum 1970). 1882'de İngiltere, Arâbî Paşa [b. bk.]'nın idâre ettiği bir ayaklanmayı bahâne ederek Mısır'ı işgal etmiştir. İstanbul hükûmeti bu işgali uzun süre protesto ettikten sonra, 24 teşrin I. 1885'te İngiltere ile bir andlaşma imzalayarak bu emrivâkiyi kabûl etmek mecbûriyetinde kalmış ve Mısır'da Osmanlı Devleti'nin "komiser,, sıfatıyla yüksek rütbeli bir zât tarafından temsili cihetine gidilmiştir. Böylece Mısır fiilen Osmanlı idâresinden çıkarak İngiltere'nin eline geçmiş oluyordu.

Abdülhamid'in saltanatının ilk altı senesi, yukarıda anlatıldığı gibi, büyük dış olaylar ve toprak kayıpları ile geçmiştir. 1885-1908 seneleri arasında meydana gelen dış olayları daha iyi inceleyebilmek için Osmanlı Devleti'nin münâsebet kurduğu ülkeleri iki gruba bölmek gerekir. Birinci grup, Avrupa ülkelerinden, diğer grup ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak müstakil birer devlet hâline gelmiş Balkan ülkelerinden meydana gelmekte idi. Almanya'nın büyük bir devlet olarak nüfûzunu şarka yaymak istemesi, Osmanlı Devleti'ne, Fransa ve İngiltere'ye karşı kullanabileceği yeni bir dayanak sağlamıştır. Osmanlı-Alman dostluğu asrın sonuna doğru büyük gelişmeler göstererek, Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın müttefiki durumuna sokmuştur. Rusya ise, 1882'den sonra içeride karşılaştığı büyük sosyal ve siyâsî güçlükler ve Balkanlarda şimdiye kadar âlet olarak kullandığı unsurların artık birer devlet hâline gelmesi yüzünden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaktan - Ermeniler hariç - bir dereceye kadar

elini çekmiş bulunuyordu.

Esâsen Osmanlı hükûmeti de, Rusya ile dostâne münâsebetler içinde bulunmayı kendi menfaatlerine uygun görüyordu. İkinci grubda yer alan Balkan devletleriyle olan münâsebetler daha değişik idi. Eskiden devletin birer parçası olan Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ, 1878'den sonra Osmanlı Devleti'nin dış politikasında birinci derecede önem kazanmışlardır. Bunlardan yalnız Romanya, kültür ve tarih bakımından kendinden farklı ülkelerle çevrili olduğu için Osmanlı Devleti ile dost geçinmeyi siyâsetine uygun bulmuştur.

Berlin Andlaşması'ndan umduğunu bulamayan Yunanistan ise, bir yandan Osmanlı Devleti sınırları içinde, bilhassa Ege bölgesinde yaşayan Rumların iktisâdî durumunu sağlamlaştırmak için elinden geleni yapıyor, diğer yandan *Megalo Idea*'yı gerçekleştirmenin yollarını arıyordu. Megalo Idea'nın hedefi Balkanların geniş bir bölümünü, İstanbul'u, Garbî Anadolu'yu ve Adaları içine alan büyük bir Yunanistan yaratmaktı. Bu yüzden Balkanlarda 1878'de kurulan Slav devletleri, Yunanistan için her bakımdan büyük tehlike idi. Bu ülkeler siyâsî istiklâle kavuşunca, hem Rumların siyâsetlerine âlet ettikleri ortodoks kilisesinin nüfûzunu kaldırmışlar, hem de Yunanistan'ın Megalo Idea adına Balkanlarda ele geçirmeyi düşündüğü topraklar üzerinde büyük bir engel meydana getirmişlerdir. Her ne kadar Berlin andlaşması, bugünkü Şimâlî Yunanistan'ı teşkîl eden Teselya ve Epir bölgelerinin (Yanya vilâyetinin büyük kısmını) Yunanistan'a verilmesini kararlaştırmışsa da, bu, İngiltere'nin baskısı ile ancak 1881'de tahakkuk etmiştir. Ancak toprak kazancı, Yunanlıları tatmin etmekten uzaktı. Yunanistan'ın topraklarını genişletme fırsatı, Girit'te meydana gelen ayaklanmalarla ortaya çıkmış ve Yunanistan adayı Avrupa devletlerinin tasvibiyle, 1896'da ilhâk ettiğini ilân etmişti. Ancak, Avrupa devletlerinin himâyesi ve destekleyici tutumları ile birlikte sürdürülen uzun müzâkerelerden sonra Türkler adayı tahliyeye başlamış ve Girit'in Yunanistanla [bk. mad. GİRİT] birleşmesi hukûken ancak 1908'de gerçekleşebilmiştir.

Türk düşmanlığını ve fanatik milliyetçiliği, politikalarında esas ittihaz eden Yunan hükûmetlerinin genişleme emelleri, 1897'de bir Osmanlı-Yunan harbine yol açmıştır. Çok kısa süren bu savaşta Yunan ordusu ağır bir hezîmete uğramakla berâber, Osmanlı Devleti harpte kazandığını barış masasında kaybetmiş, Rusya ve İngiltere'nin baskısı ile Yunanistan'ın Girit adası üzerindeki iddialarının büyük bir kısmını da kabûl etmek zorunda kalmıştır. Ancak, Yunanistan karşısında kazanılan bu zafer, Osmanlıların moralini yükselttiği gibi, pâdişâhın da diğer islâm ülkeleri halkı arasındaki itibarını çok arttırmıştır. 1897 Yunan savaşı, bir ülkenin savaşta kesin bir mağlûbiyete uğradıktan sonra bile, masabaşında galip getirildiğinin ibret verici bir örneğini teşkil eder,

Abdülhamid devrinde Osmanlı toplumu tedrîcen bile olsa, bir takım büyük değişikliklere uğramıştır. Aslında bu değişikliklere, Tanzîmât'tan evvel başlanmakla berâber, 1860—1900 seneleri arasında daha gözle görülebilir bir hal almıştır. İmparatorluğun dağılma devresinde bulunması yüzünden Osmanlı cemiyetinin bünyesinde mühim değişiklikler meydana getiren ve derin yaralar açan hâdiselerden belki en önemlilerinden birisi göçlerdir.

Nüfus hareketlerinin sosyal bünyeyi değiştirebileceğinin en açık misâlini XIX. asırda Osmanlı Devleti'nin verdiğini söyleyebiliriz. 1784'te Kırım, Rusya tarafından kesin olarak ilhak edildikten sonra, buradan Anadolu'ya doğru bir göç başlamıştır. Rus baskısına dayanamayan, an'anelerine bağlı olarak müslüman bir hükûmdardan başkasının hâkimiyetini tanımak istemeyen Kırımlı müslümanlar, 1793'ten sonra kitleler hâlinde Rumeli ve Anadolu'ya göçe başlamışlardır. 1828/1829'da Şimâlî Rumeli ve Dobruca'da meydana gelen iç göçleri, 1856 senesinde yeni bir Kırım göçü tâkip etmiştir. Bu göç büyük çapta Kırım yarımadasında bir çoğu asker asıllı olup, Rus toprak sâhiplerinin emrinde yarı köle olarak çalışmaktan kurtulmak isteyen müslümanların göçüdür. 1856-1864 seneleri arasında Kırım'dan göç edenlerin sayısı 550.000 civârındadır. Bunlardan bir kısmı Abdülmecid tarafından Dobruca'da, 1856'da inşâ ettirilen Mecidiye kasabasına yerleştirilmişlerdir ([krş. mad. DOBRUCA]; Müstecip Ülküsal, *Dobruca'da Türkler*, Ankara, 1966).

Kırım göçünü, çok daha büyük olan Kafkas göçleri tâkip etmiştir. Şeyh Şâmil [b. bk.] direnişini, 1859'da nihâyet güçlükle sona erdiren Ruslar, Dağıstanlılara ve onlara katılan Çerkeslere hıristiyan olmaya, yerlerini terk ederek başka bölgelere yerleşmeye ve Rus ordusunda hizmet etmeye zorlamışlardır. Bu istekleri kabûl etmeyen müslümanların bir kısmı öldürülmüş, geri kalanlar ise, Rusya'nın baskısı yüzünden Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardır. Böylece 1862'de başlayan bu Kafkas göçleri, Birinci Dünya Harbi'ne kadar devam etmiştir. 1862-1900 yıllarında Kırım'dan, Kafkaslardan ve Rusya içlerinden (Taşkent, Buhârâ) gelen göçmenlerin sayısı 2-3 milyon arasındadır. Rumeli'ye yerleştirilen Kırım ve Kafkas göçmenlerinin (Çerkesler, Dağıstanlılar, Karaçaylar v.s.), büyük bir kısmı 1878'den sonra Anadolu'ya geçmişlerdir.

Aynı tarihlerde Rumeli'den, Bulgaristan başta olmak üzere Bosna, Hersek ve Anravutluktan iki milyon insan, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Rumeli'den göçler 1912/1913'te Makedonya'nın elden gitmesiyle tekrar hızlanmış ve günümüze kadar devam etmiştir. Böylece 1850—1900 arası Osmanlı Devleti'ne, eski toprakları olan Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den en az beş milyon insan göç etmiştir. Bu miktar o tarihlerdeki Anadolu ve Rumeli müslüman nüfûsunun takrîben yüzde otuzundan fazladır (Ahmed Cevat Eren, *Türkiyede göç ve göçmen mes'eleleri*, İstanbul, 1966).

Müslüman halkın Anadolu'ya göç etmesine karşılık, 1860-1908 seneleri arası, 120.000 Ermeni ve Rum ile 70.000 Bulgar, Rusya'ya göç etmiştir. Kuban ve Kırım'dan göç eden müslümanların köylerine yerleştirilen Bulgarlar, Rus hükûmetinin yardım vaadlerini yerine getirmemesi üzerine tekrar eski yerleri (Lom ve Vidin)'ne dönmüşlerdir. Osmanlı hükûmeti insânî bir davranış göstererek eski yurtlarına dönmek isteyen Bulgarları almak üzere yalnız 16 gemi kiralamakla ve göç eden Bulgarların yol masraflarını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Rusya'dan dönmek isteyen Ermeni ve Rumlara da her türlü kolaylığı göstermiştir (K. H. Karpat, *"Ottoman Population Records and the census of 1881/1882-1895,, International Journal of middle East Studies 1978*, IX.).

Gelen göçmenlerin ezici çoğunluğu yâni yüzde 95'i müslüman olup, bunlar asırlardır, Osmanlı kültürünü benimsemişlerdi. Böylece Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan müslümanların hıristiyanlara nazaran nisbeti çok artmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni islâm akidelerine ve müslümanların dâvalarına daha yakından eğilmeğe zorlamıştır. Devlet, idâresi ve müesseseleriyle Avrupalılaşmaya çalışırken, ortaya çıkan yeni şartlar devletin islâmî karakterini daha da kuvvetlendirmiştir. Göçmenler, planları evvelce hazırlanmış binlerce yeni köy ve kasabalara yerleştirildiği gibi toprak sâhibi de yapılmışlardır (Faruk Kocacık, *"Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler 1878-1890,, Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1980, I, 137-190.). Böylece mirî arâzinin bir kısmı husûsî mülkiyet hâline gelmiştir. XIX. asırda zirâatin büyük gelişme göstermesi geniş ölçüde bu göçler sâyesinde mümkün olmuş, milyonlarca dönüm arâzi işletmeye açılmış, bu sâyede zirâî gelir yükselmiş ve küçük toprak sâhiplerinin sayısı artmıştır. Böylece 1290 (1875/1876)'da Osmanlı nüfûsu 19.865.800 iken, 1300 (1882/1883)'de 24.675.950'ye çıkmıştır. 1310 (1892/1893)'da 27.299.500'e yükselmiştir. Bu ise, 20 sene içinde yedi milyondan fazla bir artışı ifâde eder. Bâzı kaynaklara göre, 1884 ile 1897 arasında müslüman nüfus 12.590.352'den 14.111.945'e çıkmasına karşılık, gayri müslim nüfus aynı süre içinde 4.563.507'den ancak 4.938.362 kişiye yükselebilmiştir. Böylece 1897'de müslüman nüfus, Osmanlı Devleti'nin yüzde 74.07'sini oluşturmakta idi. İşlenen topraklar ise, 1874/1875'te 697.000 km.^{2}'den 1895/1896 senesinde 984.650 km.^{2}'ye çıkmıştır. Bu arada üretim ise, 1290'da 2,5 milyar lira iken, 1310'da 8 milyar lirayı aşmıştır.

Yerlerinden sökülüp atılan bu insanlar Anadolu'yu, Türk-Osmanlı varlığının son kalesi olarak görmekte ve onu korumak için her fedakârlığı göze almakta idiler. Anadolu halkı ise, göçmenlere yalnız yardım etmekle kalmamış, onların felâketinden ders alarak, varlığını korumak ve istilâlara karşı koymak için fikren ve ruhen daha şuurlu bir hâle gelmeye başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu bu devrede husûsiyle zirâî sâhada bâzı gelişmeler kaydetmiştir. Bu arada modern zirâat usûlleri benimsenmiş ve yeni bâzı mahsûller yetiştirilmeğe başlanmıştır. Bu süre içinde kuru meyva, pamuk, tütün, ipek gibi dış piyasada aranan mahsûllerin üretimi çok artmıştır. 1864'ten sonra kurulan "memleket sandıklarının,, yerini 1888'de millî bir kuruluş olan Zirâat Bankası almıştır. Zirâî mahsûllere dayanan dış ticârette ise, ihracat 1840'ta 4,7 milyon sterling'den, 1913'te 28 milyon sterling'e çıkmıştır. İthalât ise aynı süre içinde 5,2 milyon sterling'den 39,4 milyona ulaşmıştır. Böylece dış ticâret bu müddet içinde ortalama onbir misli artmış bulunuyordu.

Osmanlı bütçesi 1877-1878'de 1.972 milyon kuruştan 1905-1906 senesinde 2.229 milyon kuruşa yükselmiştir. Zirâat Bankası kredileri, 1889'da 16 milyon kuruştan 1907'de, 109 milyona çıkmıştır. Ancak bu gelirin 1889-1906'da ortalama yüzde 33'ü borç ödemeye tahsis edildiği için, bütçe hep açık vermiştir. 1888'de Osmanlı ülkesinde kullanılır halde 1780 km. demir yolu varken, 1908'de demiryolları 5.883 km.'ye ulaşmış, demiryolu inşâatını tekelinde bulunduran Fransa ve İngiltere yerlerini Almanya'ya terk etmişlerdir. Demiryolu geliri, 1877'de 80 milyon kuruştan, 1887-1888'de 740 milyon kuruşa çıkmıştır. Bu esnâda Hicâz demiryolu müslüman halkın bağışları ile kısa bir zamanda inşâ edilmiştir. 1858'de 6.500 km. kadar olan kara yolları 1895'te, 14.395 km.'ye, 1895'te ise, 23.675 km.'ye ulaşmıştır. Telgraf hatları 1882'de 23.380 km. iken, 1904'te 49.716 km.'ye çıkmıştır. Osmanlı postaları 1888'de 11 milyon kadar mektup ve paket taşımışken, bu rakam 1904'te 24 milyona ulaşmıştır (Stanford J. Shaw, *"Ottoman Papulation Movements During the last Years of the Empire, 1885-1914, Some Preliminary Remanrks,, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1980, I, 191-205).

Osmanlı sanâyiini kurmak teşebbüsleri, Selim III. zamanında başlamış, fakat bu teşebbüsler İstanbul ve civârında kurulan birkaç tersane, deri, dokuma ve mühimmat fabrikasından öteye gidememişti. Osmanlı sanâyiine gerçek mânada temel teşkîl edebilecek olan dokuma sanâyii 1838'den sonra Avrupa rekâbetine dayanamadığı için tedrîcen ortadan kalkmıştır. Abdülaziz devrinde kurulan Yıldız por-

selen ve dokuma fabrikaları ile başlayan yeni endüstrileşme hamlesi, Abdülhamid devrinde oldukça mühim bir gelişme göstermiştir. Husûsî sermâyeye dayanan ve Avrupa ile rekâbeti göze alan çok küçük sanâyi kolları, un, deri, cam, çini, pamuk ve yün ipliği, halı, kâğıt gibi maddeler üretmekte idiler. Sayıları 2.000 civârında olan bu küçük endüstri işletmeleri, Avrupa ile rekâbet edememiş olmakla berâber, yine de sanâyileşme yolunda atılmış adımlar olarak telâkkî edilebilir.

Abdülhamid devrindeki iktisâdî gelişmeyi önleyen sebeplerin başında, ödenmekte olan dış borçların getirdiği yük ve Avrupa sanâyii ile rekâbet edilememesi gelmektedir. İktisâdî sistemin Türk ve müslüman kitle aleyhine gelişmesi, mes'eleye millî bir mahiyet kazandırmakta idi. Karşılarında dış rekâbet ile yerli gayri müslimlerin kurdukları iktisâdî inhisarları bulan Türk ve müslüman küçük esnaf ve ticâret erbâbı, an'anevî meslek ve üretim tarzından bir türlü kendilerini kurtaramıyorlardı. 1870-1900 senelerindeki İstanbul, bu durumu çok iyi canlandırmakta idi. Beyoğlu bölgesindeki ticârî hayat, Avrupâî bir düzen içinde şehirdeki alışverişin büyük bir kısmını kendine çekerken, eski İstanbul esnâfı ve tüccârı hemen hemen boğaz tokluğuna denilebilecek bir şekilde çalışıyorlardı. Öte yandan Avrupa sermâyesi zirâî sâhaya da kaymış (İzmir civârındaki toprakların tahminen üçte biri yabancılara âit idi) olup, Türk köylüsünün karşısına burada da, büyük bir rakip olarak çıkmıştı. Gelir dağılımındaki adâletsizlik âşikârdı. Avrupa sermâyesi ve onun yerli gayrimüslim temsilcileri tarafından istismâr edilen Türk köylüsünün, buna karşı gösterdiği haklı tepki, onun millî duygularına yeni bir kuvvet ve yön vermekte idi.

Tarım alanındaki iktisâdî ve içtimâî gelişmeler yavaş yavaş yeni ve dinamik bir müslüman orta tabakanın doğuşuna imkân hazırlamıştır. Köklerini, eşraf, Osmanlı sivil ve askerî bürokrasi, ulemâ, âyân âileleri ile şahsî gayretleri sâyesinde mal ve mülk sâhibi olan kimselerin teşkil ettiği bu orta tabaka, kendine mahsus kültürel ve ideolojik husûsiyetler göstermekte idi. Kültür alanında milliyetçi, dindar ve muhâfazakâr olan bu taşra ileri gelenleri, bâzan yabancı sermaye ile kısmen işbirliği yapmalarına rağmen, yine de yabancı devletlerin baskısından ve istismârından kurtulmak istiyorlardı.

1. Meşrutiyet ve yeni siyâsî hayat: Bu iktisâdî gelişmeler yanında I. Meşrutiyet ve yeni anayasanın ilânı ile siyâsî cereyanlarda bir canlılık kendini göstermiştir. 1. Meşrutiyet'in hazırlanmasında Midhat Paşa [b. bk.]'nın büyük bir payı olduğu bir vâkıadır. 1876 Anayasası geniş çapta Midhat Paşa ile kısmen ona yardımcı olan genç Osmanlıların bir eseri olduğuna göre, onların felsefe ve görüşlerini yansıtacağı tabiîdir. Anayasanın, Âyân ve mebûsan olarak ikili bir meclis yolu ile, yürütme organını, yâni pâdişâhı kontrol altına almak istediği malûmdur. Bu anayasanın getirdiği asıl yenilik, temsil fikri idi. Modernleşme hareketinin başlamasından beri, halkın idâreye şu veya bu şekilde katılması konusu tartışılmakta ve öteden beri bilinen *"şurâ"* ve *"meşveret"* yolları buna örnek olarak verilmekte idi. Ayrıca bu yollarla yapılan danışmaların islâmın ayrılmaz bir parçası olması dolayısıyla anayasanın islâmî geleneğe aykırı olmadığı ileri sürülmekte idi. Meclis-i Mebûsan bu görüşleri temsil edecek bir kuruluş olarak düşünülmüştür. İdâre meclisleri tarafından seçilmiş kimselerden meydana gelen Meclis-i Mebûsan, geniş çapta Osmanlı orta sınıfını temsil etmekteydi. İlk defa halkla doğrudan doğruya temasları olan kimseleri hükûmet politikasına müessir olacak bir mevkiye getirmiş oluyordu. Öteden beri hissolunan devlet ve halk ikiliği, ilk meclisin 1877'de toplanması ile açık bir şekilde kendini göstermiştir. Gayri müslimlerin sayılarının üstünde temsil edilmelerine rağmen, tabiatiyle büyük çoğunluğu müslümanlardan müteşekkil olan bu meclis, hükûmet icrâatını inanılmayacak derecede sert bir şekilde tenkit ederek işe başladı. Meclisin bu tutumunu içinde bulunduğu harp felâketini göz önünde bulunduran Abdülhamid II. 14 şubat 1878 günü parlamentoyu süresiz tatil ederek tekrar eski idâre tarzına döndü [krş. mad. ABDÜLHAMİD II.].

Parlamento'nun tatil edilmesinden bir müddet sonra Tâif'e sürgün edilen Midhat Paşa ile Abdülhamid arasındaki geçimsizlik şahsî sebeplerden ziyâde, iki ayrı siyâsî telakkîden ileri gelmekteydi. Sultan Abdülhamid'in, meşrûtiyet ortadan kaldırıldıktan sonra, kurduğu idâre, Mahmud II.'un otoriter idâresinden çok farklı bir şekilde tecelli etmiştir. Pâdişah hem kendi durumunu kuvvetlendirmek, hem de halk-devlet ikiliğini giderecek bir siyâset tâkibine çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için Abdülhamid yalnız halk-devlet birliğini kuracak siyâsî-ideolojik bir mefhum olan islâmcılığı kabûllenmekle kalmamış, pratik kararlarla bu mefhumun yerleşmesini sağlayacak maddî tedbirlere de önem vermiştir. Yukarıda kısaca temas ettiğimiz iktisâdî gelişmeler yanında, Abdülhamid ilk defa Osmanlı Devleti'nde hizmet esâsı üzerinde çalışacak bir bürokrasinin temellerini atmıştır. Daha Abdülaziz zamanında 1869'da kabûl edilen ilk-orta-yüksek üçlü eğitim sistemi ençok Abdülhamid zamanında yürürlüğe konmuştur (Bayram Kodaman, *Abdülhamid devri eğitim sistemi*, İstanbul, 1980). Türkiye Cumhuriyeti'nde vazife görmüş birçok kimseyi yetiştiren çeşitli mekteplerin büyük bir kısmı Abdülhamid devrinde açılmıştır. İttihat ve Terakki devrini, sonra da Cumhuriyet Türkiye'sinin doğuşunu hazırlayan birçok müessese yine bu devirde kurulmuştur. Abdülhamid devrinde her

alanda meydana gelen değişmeler daha evvelki devirlerle mukayese edilemeyecek derecededir. Bu gelişmeler Abdülhamid'in siyâsî-ideolojik politikasını başarıya götürmekte büyük rol oynamıştır. Din, ilk defa bu devirde Osmanlı cemiyetine yön veren ideolojik bir temel hâline getirilmiştir. Böylece büyük çoğunluğunu müslümanların teşkil ettikleri imparatorlukta tesânüd ve birlik, islâmiyet üzerine bina edilmekteydi. Pâdişah, böyle bir politikayı gerçekleştirebilmek için islâm âlemine ve bilhassa imparatorluğun bir parçasını teşkil eden Arap dünyasına karşı büyük bir yakınlık göstermiştir. Pâdişâhın Araplara karşı gösterdiği bu yakınlığın başlıca sebebi İngiliz ve Fransızların, Araplar arasında yürüttükleri bölücü propagandayı boşa çıkartmak idi. Abdülhamid'in bupolitikasını kendi emellerine kuvvetli bir engel olarak gören büyük devletler, pâdişâhın pan-islâmist bir siyâset tâkip ederek dünyada yaşayan bütün müslümanların başına geçmek istediğini çeşitli şekillerde etrafa yaymaktaydılar.

Şuurlanacak, bir islâm dünyasının garp âlemi için ne kadar büyük bir tehdit unsuru olabileceğini takdir eden Abdülhamid, fırsat düştükçe bu unsuru kullanmaktan çekinmemiştir. Nitekim şartlara göre diplomatik yollardan meselâ Endonezya'da olduğu gibi, müslümanlara yardım ederken, Filipinlerdeki müslümanlara ise, sükûnet tavsiye etmiş, Çin'deki müslümanların durumu ile de ilgilenmiştir (İhsan Süreyyâ Sırma, *II. Abdülhamid'in Çin müslümanlarını sünnî mezhebe bağlama gayretlerine dâir bir belge*, *TD* [Prof. Dr. İ. H. Uzunçarşılı hatıra sayısı], XXXII, 559-562). Bütün bu teşebbüsler halifelik nüfûzunun kullanıldığını göstermek için yapılmıştır. Onun Cemâleddin Efgânî'yi 1897'de İstanbul'a dâvet etmesi de bu meyanda sayılabilir [bk. mad. CEMÂLEDDİN EFGÂNÎ]. Dahilî islâmcılığı, cihan-şümûl pan-islâmizmden üstün tutmak sureti ile Osmanlı Devleti'ni içten güçlendirmeye öncelik vermesi, Abdülhamid'in realist politikasının netîcesidir. Bu politikanın devlet eli ile gerçekleştirilmeye çalışılması fikren seferber olan halkın, devletin ayrılmaz bir parçası hâline gelmesini ve halkla devletin tek vücûd olmasını kolaylaştırmıştır. Meydana gelen bu tesânüd bir taklit olmayıp, zamanın siyâsî şartlarına cevap verebilecek realist bir siyâsi tedbir idi.

İttihat ve Terakkî Devresi: 1908-1918 yılları arasını içine alan süre, umûmiyetle Jön Türkler, Genç Türkler veya İttihat ve Terakkî devri olarak tanınır. "Jön Türkler" tâbiri Fransızca'dan gelmekte olup, dil ve tarihî gerçek bakımından Türkçe'ye uymamaktadır. İttihatçılar, 1908-1913 arasında doğrudan doğruya iktidarı ele alamamışlar, hattâ 1912'de tamamıyle kabineden çekilmişlerse de, Mebusan Meclisi'ndeki ezici çoğunlukları sâyesinde hükûmeti yakından etkilemek imkânını buldukları için, biz bu devreye İttihat ve Terakkî ismini vermeyi tercih ediyoruz.

İttihat ve Terakkî devrini gerçekleştiren Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Atatürk'ün telkinleri ile Selânik'te kurulmuş olup, daha evvel onun Suriye'de iken kurduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin bir benzerini teşkil ediyordu. İsmail Canpolat, Talât, Ömer, Nâci, Kâzım Naki, Midhat Şükrü ve Bursalı Tâhir Beyler tarafından 1906'da kurulan bu cemiyete, 1907'de III. Ordu'ya tâyin edildikten sonra, Mustafa Kemâl de üye olarak katılmıştır. Bu cemiyet, 1907'de Dr. Nâzım vâsıtasiyle Paris'teki İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile irtibat kurarak onun ismini almıştır.

Cemiyet, mutlakiyet isteyen Arnavut ve Bulgar gruplarıyla Abdülhamid II.'e karşı işbirliği yapmayı arzu etmiş ise de, azınlıklar umûmiyetle Prens Sabahaddin'in onlara muhtariyet vaad eden cemiyetini tercih etmişlerdir. 27-29 kânun I. 1907'de Paris'te toplanan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ikinci kongresi, gerektiğinde şiddete, yâni ihtilâle baş vurmaya ve hattâ icâbında pâdişâhı değiştirerek ülkeye parlamenter rejimi getirmeye karar vermiştir. Bu maksadı gerçekleştirmek için, kongre, Osmanlı topraklarında silâhlı direniş, grevler, gösteriler ve diğer hareketler tertiplemeyi öngörmüştü.

Ancak, Selânik'te 1908'de Abdülhamid'e karşı meydana gelen ayaklanma, dışarıdan "İttihat ve Terakkî"nin kongre kararını uygular gibi görünmekle berâber, aslında bu kongre ile pek ilgisi yoktur. Ordu içinde çıkan hoşnutsuzluğu araştırmakla görevli polis müdürü Nâzım Bey ve bir müddet sonra aynı vazifeyle tâyin edilen Şemsi Paşa'nın öldürülmesi üzerine bu karışıklığı gidermek için gönderilen birliklerin isyancılara katılması ile, Abdülhamid II. 23 temmuz 1908'de meşrutî idâreyi yeniden te'sis edeceğini ilân zorunda kalmıştır.

İttihat ve Terakkî devrini biri, 1908-1909 (Abdülhamid II.'in hal'ine kadar), ikincisi 1909'dan 1913, üçüncüsü ise, 1913-1918 senelerini içine almak üzere üç bölüme ayırmak mümkündür. Birinci devrede İttihat ve Terakkî (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti), gayelerini mevcut sistem içinde, hem sultanı, hem de hükûmeti yerinde bırakarak gerçekleştirmek yolunu tercih etmiştir. Cemiyet'in merkezi Selânik'te kalmaya devam etmiş, ancak anayasanın yürürlüğe konmasına nezâret için İstanbul'a Talât, Hafız Hakkı, Cemal, Câvid, Rahmi beyler dahil yedi kişilik bir komite göndermiştir. Bu arada Küçük Mehmed Sa'îd Paşa (1838-1914) yedinci defa sadrâzam olmuştur. Hafiye teşkilâtı lağv edilmiş, sansür kaldırılmış ve anayasanın 113. maddesi pâdişâhın salâhiyetlerini kısıtlamak sûretiyle değiştirilmiştir. Bu meyanda anayasada mevcud ferdî hak ve hürriyetlerin tanınacağı, askerler hariç, memurların istemedikleri yerlere tâyin edilemeye-

cekleri belirtilmiştir. Bu arada vekillerin, vâlilerin ve devlet şûrâsı üyelerinin tâyini yetkisi pâdişâhın tasvîbiyle sadrâzama verilmiştir. Orduya siyâsetin girmemesi için Bahriye ve Harbiye nazırlarının yalnız pâdişah tarafından tâyin edilmelerini savunan fikri kabûl edilmeyince Sa'îd Paşa istifâ etmiş, onun yerine İttihat ve Terakkî'ye daha yakın olan Mehmed Kâmil Paşa gelmiştir. İttihatçılar, ağustos ayını, gereken mâlî ve idârî kararları almak, bütçede tasarruf yapmak ve yeni seçim hazırlıklarını düzenlemekle geçirmişlerdir. İttihat ve Terakkî, parti olarak meydana çıkmamasına rağmen görüşlerini kabataslak bir şekilde ortaya koymaktan çekinmemişti. İçinde Talât, Enver, Ahmed Muhtar beylerle Paris'ten dönmüş Ahmed Rıza Bey'in bulunduğu bir grup, İttihatçıların sözcülüğünü yapmakta ve halka siyâsî hürriyet vermeyi, birlik ve devlet istiklâlini kuvvetlendirmeyi, vatandaşları adâlete uygun vergilendirmeyi savunuyordu. İttihatçılara karşı, muhâlefet sorumluluğunu ise, Prens Sabahaddin'in başkanlığında bulunduğu Osmanlı Ahrar Fırkası yapıyordu. Meşrutiyet'in ilânından üç ay sonra teşkilâtlanan muhâlefet, kısa zamanda bu devrede kurulmaya çalışılan birlik ve beraberliği yok etmiştir. Az zaman içinde piyasayı istilâ eden çok sayıda gazete, dergi ve kitap, birkaç ay evvel akla bile gelmeyen çeşitli düşünceleri ve görüşleri yayınlayarak günün konusu hâline getirmişlerdir. Böylece muhâlefetin neşir organlarında çıkan tenkitleri, kısa zamanda yıpratıcı tartışmalara sebep olmuştur. Bundan istifâde eden Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, anayasanın yürürlüğe konmasını ve vâdedilen hürriyetlerin gerçekleşmesini, kendilerine millî muhtariyet ve hattâ müstakil devlet kurmak hakkı verilmesini istemeye başlamışlardır. Zâten İttihat ve Terakkî ile işbirliği yapmalarının gayesi de bu idi. Avrupa ülkeleri ise, Osmanlı Devleti'nin bu iç gelişmelerine, siyâsî ve içtimâî ilerleme olarak değil, iç zaaf ve dağılma belirtileri olarak bakıyordu. Nitekim 5 teşrin I. 1908'de Avusturya, Bosna ve Hersek'i ve onu müteâkıp Yunanistan, Girit'i kendi topraklarına kattıklarını, Bulgaristan ise, senelik vergi vermeyeceğini ilân etmişlerdir. Bu şekilde Balkanlarda durum sür'atle bozulmuştur.

1908 senesinin son ayında seçim yapıldığı zaman, Osmanlı halkı, bir yanda Türk ve müslümanlar, diğer yanda azınlıklar olmak üzere II. Meşrutiyet'ten evvel olduğu gibi tekrar ve daha kesin olarak ikiye bölünmüş bulunuyordu. Bu seçimlerde İttihat ve Terakkî 287, Ahrâr partisi ise, tek bir mebusluk almışlardır. Parlamento, Abdülhamid II.'in anayasaya uyacağını vaad eden nutku ile 17 kânun I. 1908'de açılmıştır. Ancak İttihat ve Terakkî'nin bir yandan gizli bir teşkilât olarak kalması diğer yandan halkın gözünden uzak, devleti ve hükûmeti on iki kişilik merkez komitesi vâsıtası ile idâre etmekte ısrar etmesi, ülkede demokrasi ile alâkası olmayan bir idâre şekli ortaya çıkarıyordu. Ayrıca, merkezî bir idâre kurmak arzusu ile Anadolu, Suriye ve Arabistan'daki aşiretleri kontrol altına almaya çalışıyor ve Mekke şerîfi Hüseyin ile âilesine daha önceki özel muameleyi kaldırıyordu. İttihat ve Terakkî bu dönemde halka dayanan bir teşkilât kurmadığı gibi, belli başlı bir program da ortaya koyamamıştı. Buna rağmen yurdun pek çok yerinde İttihat ve Terakkî kulüpleri kurulması bilhassa Türklerin, ileri bir siyâsî seviyeye ulaştıklarını göstermekte idi. Bu siyâsî gelişme, toplumun içtimâî ve iktisâdî gelişmesinin de bir netîcesidir. Ne var ki İttihatçı idâreciler, gerçek mânada halktan uzak, Avrupa'dan kopye edilmiş fikirlere veya kendi günlük siyâsî çıkarlarına uygun olarak hareket ettikleri için, halkın rağbet gösterdiği bu kulüplerden uzak kalmışlardır.

Bu arada İttihatçıların ileri gelenlerinden Ahmed Rıza ve Abdullah Cevdet gibi kimselerin Avrupâî fikirleri açıkça savunmaları altı ay evvel islâmcılık propagandasından başka bir ses işitmeyen topluma çok ters düşüyordu. Bu karışık düşünce ve görüş ortamı içinde, Mebûsan Meclisi'ne hâkim olan İttihatçıların kendi içlerinden bölünmeleri tabiî idi. Kısa zamanda Ahrâr, Selâmet-i Umûmiye Kulübü, Osmanlı Demokrat Fırkası gibi teşkilâtlar İttihatçıların karşısına geçerek amansız bir mücâdeleye başlamışlardır. Bu fikir ayrılığı git gide taraftarları arasına da yayılmıştır. Bu çatışmalar sonunda yurt sathında başlayan ayaklanmalar ile gazeteci Hasan Fehmi'nin katledilmesi ve buna benzer olaylar toplumu tedirgin etmiştir. 31 mart fâciası bu vasat içinde meydana gelmiştir.

Bunu, Abdülhamid'in tertiplediğini ileri sürenlerin iddialarını doğrulayacak, tek güvenilir bir kaynak yoktur [krş. mad. ABDÜLHAMİD II.]. Bu arada eski Osmanlı askerî geleneğinin bir çeşit temsilcisi olan alaylı subayların ordudan çıkarılmaları, İstanbul'a Selânik'ten gelen avcı taburlarına âdeta din aleyhine telkinler yapılması, hıristiyan azınlıkların, Türklerin ve müslümanların millî ve dinî duygularını zedeleyici hareketlerde bulunmaları, toplumu, İttihatçılar aleyhine, çevirmiştir. Bu durumdan faydalanan Ermeni Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin Adana'da 14 nisanda giriştikleri isyân bizzat yerli halk tarafından bastırılmıştır.

Ordunun politikaya karışmamasını ısrarla ileri sürenler içinde, o tarihte Selânik'te Redif Tümeni Kurmay başkanı olan Mustafa Kemal de vardı. 31 mart olayını fırsat bilen İttihatçılar, hâdiseyi siyâsî çıkarları uğruna istismar etmişlerdir. Abdülhamid II.'den çekinen ve o tahtta bulundukça istedikleri gibi hükmedemeyeceğini düşünen İttihatçılar, şeklen şeyhülislâmın fetvasını da te'min ettikten sonra hal' kararını meclisce almışlardır. Kararı Abdülhamid II.'e tebliğ edenler arasında, sözde Osmanlı halkının tamamı temsil ediliyormuş gibi görünmek için Ermeni Katoliği Aram ve Selânik mebusu Yahudi Karasu (Carasso) da vardı. Böylece, 27 nisan 1909'da tahttan indirilen Abdülhamid II.'in yerine, kardeşi Sultan Abdülmecid'in 65 yaşındaki oğlu Mehmed Reşad V. [b. bk.] geçmiştir. Abdülhamid II. ise, Selânik'te muhafaza altında yaşamış, sonra 1912 yılında İstanbul'a getirilerek 10 şubat 1918'de burada vefat etmiştir [bk. *İA*, mad. ABDÜLHAMİD II.].

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğumunu hazırlayan temel içtimâî, iktisâdî ve kültürel olayların serbestçe birbirini etkileyerek olgunlaşmasına imkân veren, Türk toplumunun içeriden birbirine kaynaşmasını ve Türklük şuurunun gelişmesini sağlayan bu pâdişâha, Türk tarihindeki gerçek yerini vermek zamanı gelmiştir.

Türk milletinin modern görünüş kazanmasını, kendisine esas gaye edinmiş olduğuna göre, Abdülhamid II.'in Türk tarihi içindeki yeri de bu temel hedefe yaptığı katkıya göre değerlendirilmelidir.

İttihat ve Terakkî devrinin ikinci bölümü (1909-1913), Mehmed Reşad V.'ın tahta çıkmasıyle başlamıştır. 31 mart olayı zâten tam mânası ile teşkilâtlanamamış olan İttihatçıları darma-dağın etmiştir. Nisan 1909'dan sonra gerçek mânada iktidar, yâni yürütme, Hareket Ordusu ve onun kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın elinde toplanmıştır. Meclis-i Mebusan ise, İttihatçıların elinde bulunmakta idi. Ordunun duruma hâkim olmasından faydalanan İttihatçılar, siyâsî teşkilâtlanmalarını tamamlamak ve hakîki bir parti olmak için gayretlerini arttırarak 13 teşrin II. 1909'da açık olarak ikinci kongrelerini toplamışlardır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin 1908'den sonra yurdun her tarafında açılmış şûbeleri, bu defa açık bir şekilde parti şubesi hâlinde faâliyete girişmek yolunu tutmuşlardır. 31 mart olayı parlamentoda türemiş diğer partilerin dağılmasına yol açtığı için İttihatçıların karşısında, Osmanlı Demokrat fırkası hariç, gerçek bir muhâlefet kalmamıştı. Bu arada, 20 ağustos 1909'da, 1876 anayasası, yasama organı lehine tekrar tâdil edilerek sultanın birçok yetkileri Mebûsan Meclisi'ne devredilmiştir. Vekiller ve sadrâzam artık pâdişâha değil meclise karşı sorumlu olacaklardı. Böylece, umûmiyetle pâdişâhın elinde bulunan icrâ (yürütme) yetkisi, şeklen de olsa meclis yolu ile millete geçmiş oluyordu. Bu sûretle Bâbıâli'nin de yetkileri, meclis lehine kısıtlanmıştı. Daha evvel belirttiğimiz gibi nisan 1909'dan sonra gerçek iktidar ordunun elinde bulunduğundan, Câvid Bey Maliye, Talât Bey Dâhiliye vekilliklerine getirilmelerine rağmen, Mahmud Şevket Paşa ile İttihat ve Terakkî arasında başlayan kuvvet mücâdelesi bütün hızıyla devam ediyordu. Subayların bir kısmı açıkça İttihatçıları tutmakla berâber, ordunun mühim bir kısmı, Mahmud Şevket Paşa ile Mustafa Kemal de dâhil, olmak üzere, ileri gelen bir çok subay, askerlerin siyâsete karışmalarına yâni bir partiyi açıkça desteklemelerine karşı idiler. İttihatçılar hem orduya dayanarak iktidârı ellerinde tutmak istiyor, hem de orduyu meclis yolu ile kontrollerinde bulundurmaya gayret ediyorlardı. Aynı zamanda merkeziyetçi idâreyi alabildiğine kuvvetlendirmek gayretini de sürdürüyorlardı.

31 mart 1909'dan sonra sadrâzam olan Hüseyin Hilmi Paşa İttihatçıların te'sîri altında bulunmasına rağmen, İngiliz taraftarı bir siyâset tâkip etmesi yüzünden, İttihatçıların baskısı ile 28 kânun I. 1909'da istifâ etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu olaydan mağdur olan İngiltere ise, İttihatçıların aleyhine dönmüştür. Bu arada, Çırağan Sarayı ile Bâbıâli binasının esrarlı bir şekilde yanması İttihatçılar aleyhine gelişen muhâlefeti bir kat daha güçlendirmiştir. Nitekim az bir süre içinde Ahâli Fırkası, Hey'et-i Müttefika-i Osmânî, Mûtedil Liberaller ve Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi muhalefet partileri türeyivermişlerdir. Nihâyet teşrin II. 1911'de muhâlefet partileri İsmail Hakkı, Damat Ferid Paşalar ile Rıza Nur idâresinde olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası ismi altında tek bir siyâsî parti hâlinde birleşmişlerdir. Muhâlefet saflarında Arap, Arnavut asıllı müslüman liderler olduğu gibi, bir çok gayr-i müslimler de vardı. Öteden beri Arnavutlar ve Arapların bir kısmı, Abdülhamid II. devrinde gördükleri husûsî muâmelenin devam etmesini ve bunun bir bölge muhtariyeti şekline getirilmesini arzu etmekte idiler. Ayrıca, İttihatçıların ileriyi düşünmeden Avrupa'dan aldıkları lâiklik fikrine sarılmak, sûretiyle, cemiyet içinde gelişmekte olan tarihî-kültürel Türkçülük yerine etnik-ırkçı bir nasyonalizme alâka göstermeleri, Arapları ve diğer müslümanları tedirgin etmiştir. Muhâlefet ise, bir yandan müslüman toplumun düşünce ve duygularına uygun hareket etmek istiyor, diğer yandan da gayr-i müslim azınlıkların hoşuna gidecek liberal bir politika yâni muhtariyet vaad ederek birbiriyle bağdaştırılması imkânsız iki görüşü bir arada yürütmek hevesine kapılmış bulunuyordu. İttihatçılar da başlangıçta böyle bir siyâset tâkibine heveslenmişler ise de, sonra hâdiselere nüfûz ettikçe mes'eleleri devlet menfaati bakımından ele almaya mecbur kalmışlardı. Bu arada Şarkî Anadolu'da, Rusya'nın desteği ile gelişen Ermeni grupların çıkardıkları patırtıların, Makedonya'da Bulgarların giriştikleri ayrılıkçı terörist hareketlerin, bir müddet sonra Arnavutluk'da da başlaması üzerine, devlet müşkül durumda kalmış, bâzı tâvizlere rağmen isyâncıları tatmin edememiştir. Devletin aczini gören isyâncılar nihâyet, 1912'de hareketlerini bir istiklâl mücâdelesi hâline getirmişlerdir. Arnavutların, Sırplar ile Rumların ve Bulgarların tâkip ettiği ayrılıkçı harekete katılması ile islâmiyet esâsına dayanan Osmanlılık fikri büyük bir darbe yemiştir. İttihatçıların, Arnavutları Osmanlı Devleti içinde tutmak için kendilerine geniş muhtariyet hakkı tanımalarına

rağmen, Arnavutlar bunu reddederek 12 teşrin II. 1912 'de istiklâllerini ilân etmişlerdir.

Osmanlı Devleti 'nin içine düştüğü bu kötü durumdan ilk istifâde eden devlet, İtalya olmuştur. Öteden beri Şimâlî Afrika 'ya yayılmak emelinde olan bu ülke, Avrupa devletlerinin muvâfakatini alarak, Bingâzî ve Trablusgarb 'taki tebaasına kötü muâmele edildiğini ileri sürerek 29 eylûl 1911 'de Osmanlı Devleti 'ne harp ilân etmiştir. Bir müddet sonra Tobruk 'a asker çıkaran İtalya bu savaşın bir kaç gün içinde biteceğini ümid ediyordu. Gerçi İtalya az zaman içinde kıyı boyundaki başlıca şehirleri işgal etmiş ise de, bugünkü Libya 'yı içine alan toprakların iç taraflarına bir türlü hâkim olamamıştır. Mustafa Kemal ve Enver (Paşa) kumandası altında Derne 'ye çıkan bir avuç Türk askeri, yerli halkla çok muvaffakiyetli bir işbirliği yaptıktan sonra, giriştikleri çete savaşı ile, İtalyanların ilerlemelerini başarılı bir şekilde engellemişlerdir. Libya 'da senelerce sürmüş olan bu kahraman direniş hârekatının, daha sonraki kurtuluş hareketlerine önderlik yapacak çok önemli iki yönü vardır. Osmanlı Devleti 'ni, Libya 'daki direnişine son vermeye zorlamak için İtalya, Karadağ ve Arnavutluk 'a silâh sevkederek bu bölgedeki isyânı, bilhassa yukarıda söz konusu edilen Arnavutluk isyânını da var gücü ile desteklemiştir.

İtalya ile olan savaşı kaybetmek ve Trablusgarb ile Bingâzî 'nin elden gitmesini önleyememek hükûmete ve ittihatçılara karşı muhâlif bulunan zümreleri haklı çıkarmıştır. Bu ise, yeni seçimlere gitmek mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. Yapılan yeni seçimleri ezici bir çoklukla kazanan İttihat ve Terakkî, bu arada, İtalyanların 12 adayı işgallerine ve Halâskâr Zabitan grubu adı altında bir kısım subayın siyâsete karışmasına mâni olamamıştır. Adaları işgal eden İtalyanların maksadı, Trablusgarb ve Bingâzî 'nin İtalya 'ya ilhâkını kabûl etmesi için Osmanlı hükûmetine baskı yapmaktı. Fakat, 15 teşrin I. 1912 'de bu emeline kavuşan İtalyanlar, adaları boşaltmaktan imtina etmişlerdir. Halâskâr Zâbitan grubu ise, İttihatçıların meşrutiyeti uygulamadıklarını, orduyu siyâsete karıştırdıklarını, Arnavutluk'ta, kardeş kanı döktürdüklerini, bu gidişin Avrupa 'nın müdâhalesine ve devletin parçalanmasına yol açacağını öne sürerek, baskılarını arttırmış ve İttihat ve Terakkî'yi hükûmetten uzaklaştırmışlar ise de, İttihatçıların meclisteki nüfuzlarına mâni olamamışlardır. Bu vasat içinde 1878 savaşı kumandanlarından, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa [bk. mad. MUHTAR PAŞA] 22 temmuz 1912 'de çok yaşlı olmasına rağmen sadâret makamına getirilmiştir. Devrin en önde gelen şahsiyetlerini içine alan bu Büyük Kabine maalesef iç ve dış başarısızlığı önleyememiştir.

Balkan Savaşı bu karışık durumda çıkmıştır. İtalya 'dan destek gören Bulgaristan, Makedonya 'yı ele geçirmek için fırsat aramakta idi. Makedonya 'nın Bulgaristan 'a ilhâk edilmesini istemeyen Sırbistan, bir aralık Sa'îd Paşa kabinesine yaklaşmak istemiş ise de, başarı sağlayamamıştı. Aynı şekilde Yunanistan da Osmanlı hükûmeti ile Bulgarlara karşı bir anlaşmaya varmak istemişse de netîce alamamıştır. Osmanlı Devleti ile anlaşarak, Makedonya 'nın Bulgarların eline geçmesine engel olamayacağını anlayan Sırbistan ve Yunanistan, çıkar yolu bu bölgeyi aralarında paylaşmakta bulmuşlardır. Ayrıca bir bölge ittifakı kurmayı düşünen bu devletler böylece Avusturya 'nın Balkanlarda yayılmasını da önleyebileceklerini ümit etmekte idiler.

Kurulan Balkan ittifakının arkasında bulunan Rusya 'nın teşviki ile, Sırplar ile Bulgarlar aralarında anlaşarak Makedonya topraklarını taksim edeceklerdi (13 mart 1912). 29 mayıs 1912 'de Yunanistan ve Bulgaristan arasında imzalanan andlaşmayı, 6 teşrin I. 1912 'de Karadağ, Sırbistan, ve Bulgaristan andlaşması tâkip etmiş ve böylece Osmanlı Devleti 'ne karşı kurulan cephe tamamlanmıştır. 8 teşrin I. 1912 'de Karadağ 'ın Yeni-Pazar 'a hücum etmesiyle harb başlamış ve on gün içinde de Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan aynı safta savaşa katılmışlardır. Bu harpte Balkan ülkelerinin 715.000 askere sâhip olmalarına karşılık, Osmanlı ordusu 320.000 kişi 'den ibâret idi. Az zaman içinde, Osmanlı orduları her cephede yenilmişlerdir. Trakya cephesini tutan ve savaşın en önemli kısmını üzerine alarak şöven bir propaganda ile beslenen Bulgarlar, bilinen vahşetlerini bir defa daha ortaya koyduktan sonra Çatalca önlerine kadar ilerlemeyi başarmışlardır. Fakat Bulgarlar, asıl hedefleri olan Makedonya 'nın, Sırp ve Rumların eline geçmesine mâni olamamıştır. Bir kaç ay içinde Rumeli 'de bulunan Osmanlı toprakları - İstanbul, Edirne, İşkodra ve Yanya şehirleri ve civarları hariç - elden gitmiş bulunuyordu. Balkanlarda, bilhassa Makedonya ve Trakya 'da on binlerce Türk, hunharca katledilmiş, yüzbinlercesi topraklarını ve evlerini bırakarak Anadolu 'ya doğru kaçmaya zorlanmışlardır. Yollar çocuk, kadın, ölü ve hastalar ile dolup taşarken İstanbul 'da İttihâtçılar ile muhâlifleri hâlâ birbirleriyle uğraşıyorlardı. Bu şartlar altında 16 kânun I. 1912 'de Londra 'da toplanan barış konferansı, Midye-Enez hattının garbında bulunan toprakları-Edirne dâhil-Balkan ülkelerine bırakmak şartı ile bir anlaşmaya varmak üzere iken, durum birden bire değişmiştir. Edirne 'nin Bulgarlara verilmesine razı olacağı sanılan Kâmil Paşa kabinesi, 23 kânun II. 1913 günü Enver Paşa emrinde silâhlı bir grup tarafından basılarak istifaya mecbur edilmiştir. "Bâbıâli baskını,, olarak bilinen bu olaydan sonra Mahmud Şevket Paşa tekrar sadrâzamlığa getirilmiştir. Fakat yeni kurulan kabinede yalnız üç İttihatçı bulunuyordu.

Bu arada durmuş olan Balkan Savaşı 30 kânun II. 1913 'te tekrar başlamış, Selânik Rumların, Edirne ise, Bulgarların elinde geçmiştir. Üsküb'ü abluka ettikten sonra ele geçiren Karadağlılar, Avusturya-'nın ültimatomu ile buradan geri çekilmişlerdir. 16 nisan 1913 'te ateşkes sağlanarak, 9 haziran 1913 'te ikinci Londra konferansı toplanmıştır. Netîcede Osmanlı Devleti Midye-Enez hattı garbındaki toprakları, Girit dâhil Balkan devletlerine terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat, isteklerine kavuşamıyan, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan, Makedonya yüzünden yeni bir savaşa başlamışlardır. Bulgaristan aleyhinde Sırbistan ve Yunanistan 'ın kurduğu cepheye bu defa Romanya da katılarak Bulgarları kesin bir yenilgiye uğratmışlardır. Bütün bu olaylar cereyan ederken İstanbul-'da Hürriyet ve İtilâf, Bâbıâli baskını ile zorla istifaya mecbur edilen Kâmil Paşa 'nın öcünü almak için Bayezid Meydanı 'nda Mahmud Şevket Paşa 'yı, 11 haziran 1913 günü vurdurtarak, zâten kötü olan durumu particilik ve partizanlıkla daha da vahim hale getirmişlerdi. Mahkeme sonunda onaltı kadar Hürriyet ve İtilâf partisi lideri -yurt dışına kaçan Prens Sabahaddin dâhil- ölüme mahkûm edilmişlerdir. Nihâyet 12 haziran 1913 'te Mehmed Sa'îd Halim Paşa idâresinde kurulan kabînede, İttihat ve Terakkî mutlak şekilde iktidâra hâkim olmuştur. Bulgarların zaafından istifâde eden yeni hükûmet, 21 temmuz 1913 günü ânî bir taarruz ile Edirne [b. bk.] ve Kırklareli 'ni kurtarma başarısını göstermiştir. İkinci Balkan Savaşı 'nda fena halde ezilen Bulgaristan, 10 ağustos 1913 'te Bükreş 'te imzalanan bir andlaşma ile, Makedonya 'nın çok küçük bir parçası istisna edilirse, Balkan harbinde eline geçirdiği toprakların tamamını diğer Balkan ülkelerine bırakmak zorunda kalmıştır. 29 eylûl 1913 'te ise, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ile imzaladığı bir andlaşma ile Edirne ve Trakya 'yı hakîki sâhibine bırakmıştır. Böylece Balkan Harbi ile Osmanlı Devleti 'nin Rumeli 'deki topraklarının büyük bir kısmı elden çıkmıştır.

İttihat ve Terakkî 'nin üçüncü devresi 1913 yılı sonlarından mütâreke yılı olan 1918 senesine kadar sürmüştür. Bu devrenin büyük bir kısmı İttihatçılara çok yakın olan Mehmed Said Halim Paşa 'nın (12 haziran 1913 - 3 şubat 1917) sadrâzamlığı altında geçmiştir. Ancak gerçek iktidar İttihat ve Terakkî 'nin üç lideri - Mehmed Talât (1874-1921), Ahmed Cemal (1872-1922) ve Harbiye nâzırı Enver (1881-1922) Paşaların ellerinde bulunmakta idi. 1913 'te akdettiği kongre ile İttihât ve Terakkî, siyâsî bir cemiyet hâlinden çıkarak tam mânâsı ile siyâsî bir parti şekline girmiştir. Böylece parti, çok evvel yapması gereken teşkilâtlanmayı, ülkeye çok pahalıya mal olan hatâlardan sonra tamamlamış oluyordu. Bu üçüncü devrede meydana gelen en mühim hâdise Osmanlı Devleti 'nin Birinci Cihan Harbi 'ne girmesidir. Savaşa katılma kararı umûmiyetle ittihatçı liderlerinin, bilhassa Enver, Sa'îd Halim ve Talât Paşaların eseridir. Almanya ile 2 ağustos 1914 'te, yâni Avrupa 'da savaşın başlamasından hemen sonra Sa'îd Halim Paşa ve Alman elçisi ile imzalanan gizli ittifakın ittihatçılar bakımdan ana gayesi 1878 'de Rusya 'ya verilen ve 1912-1913 Balkan Savaşı 'nda kaybedilen Rumeli topraklarını geri almaktı. Gerçi ittihatçılar, Avusturya ile Sırbistan arasında patlak veren savaşa Rusya 'nın katılması hâlinde ittifakın yürürlüğe girmesini şart koşmuşlardır. Fakat, Rusya 'nın bu savaşa kesin olarak katılacağı herkes tarafından biliniyordu. Savaş kararını ittihatçı liderler kimseye danışmadan almışlardır. Tedbir olarak da teşrin II. ayına kadar meclisi kapalı tutmuşlardır. Çünkü ne meclis, ne de halkın büyük bir kısmı savaşa girmek istiyordu. Harbe girme kararını veren üç ittihâtçı liderin düşüncesi farklı idi. Onlara göre, İngiltere, Rusya ve Fransa ileride Osmanlı topraklarını nasıl olsa bölüşmek isteyeceklerdi. Bu yüzden, savaşı kuvvetli görünen merkezî devletlerin kazanacağı düşünülerek onların safında harbe katılmayı faydalı görmüşlerdir. Eylûl ve teşrin I. aylarında İttihatçı hükûmet kapitülasyonları kaldırdığını ve gümrük vergilerini yüzde dört arttırdığını ilân etmek sûretiyle İngiltere ve Fransa-'ya karşı olduğunu gösterdi. Ötedenberi İttihatçıların dostluğunu kazanmış olan Almanya, Türkiye 'ye mâlî ve askerî yardım yaparak kendi okullarına öğrenci almak sûretiyle devlet, askerî rical ve aydınlar arasında nüfûzunu bir hayli arttırmış bulunuyordu. Almanya kurnazca yaptığı propaganda ile bir çok kimseyi Türklerin gerçek dostu olduğuna inandırmaya muvaffak olmuştur. Aslında, Almanya 'nın, eskiden Fransa 'nın yaptığı gibi, Osmanlı Devleti 'ni Rusya ve İngiltere aleyhine askerî bir baskı unsuru olarak kullanmaktan başka bir düşüncesi yoktu. Bütün bunlardan habersiz olan Harbiye nâzırı Enver Paşa, bir an evvel harbe girmek için, Almanya 'nın Breslau ve Göben (Yavuz ve Midilli) zırhlılarını Osmanlı filosuna katarak 29 teşrin I. 1914 'te Rusya 'nın Karadeniz sahillerini bombalatmaktan çekinmemiştir. Bu sebepsiz bir tahrikti. Bombardıman olayına karşılık olarak Rusya 2 teşrin II. 'de, Fransa ile İngiltere ise, 5 teşrin 1914 'te Osmanlı Devleti 'ne karşı savaş ilân etmişlerdir. Bu arada pâdişah da, halîfe sıfatıyle 11 teşrin II. İtilâf devletlerine karşı cihad ilân etmiştir. Birinci Cihan Harbi 'nde Osmanlı orduları büyük kahramanlık göstermişlerdir. Almanya, Osmanlı ordularını Balkanlardan uzak tutmayı tercih ettiği için onların Kafkas, Irak ve Suriye (Sina) cephelerinde çarpışmalarını daha uygun bulmuştur. Böylece İttihatçılar, tarihte ilk defa Osmanlı ordularını yabancı bir devletin emrine sokmuş bulunuyorlardı. Kafkas cephesindeki ordu, ilk Rus taarruzu-

nu durdurduktan sonra, Enver Paşa'nın emriyle kânun I. 1914'te durumu iyi bilen birçok kişinin itirazına rağmen, giriştiği karşı bir taarruzla Sarıkamış'ı almayı başarmışsa da, sonradan askerlerinin pek çoğunu kaybederek perişan bir şekilde geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Bu arada ilkbaharda başlayan Rus taarruzunun başarılı olacağından emin bulunan bâzı Ermeni liderleri, açıkça Rusya'yı tuttuklarını ve ona yardım edeceklerini ilân etmişlerdir. Onların Rusya'ya yardım etmelerini önlemek maksadı ile savaş alanı civârında yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Suriye'ye nakil edilmişlerdir. Bu nakil esnâsında kışın çok şiddetli geçmesi. Ermenilerin zayiat vermesine sebep olmuştur. Bu vesile ile Osmanlı hükûmetinin Ermenilerin katliâmıyla ilgili olarak hiç bir emir vermediği ve sözü edilen katliâmın gerçek dışı olduğu dünya ilim âlemince kabûl edilen bir vâkıadır.

Birinci Cihan Harbi'nde Süveyş'e doğru yöneltilen Osmanlı taarruzu herhangi bir netice alamadan son bulmuştur. Irak'ta ise, İngiliz taarruzu Kût ül-Amâre'de, Halil [Kut] Paşa tarafından nisan 1916'da kesin olarak durdurulmuştur. Birinci Cihan Harbi'nin Türkiye bakımından çok mühim bir yeri olan Çanakkale muhârebeleri, 1915'te İngilizler ile Fransızların Gelibolu'ya çıkarma teşebbüsleri ile başlamıştır. İngilizlerin maksadı Çanakkale Boğazı'nı kontrol altına alarak, İstanbul'u işgal etmek ve Osmanlı-Alman irtibatını kestikten sonra, sıkışık durumda olan Rusya'ya yardım etmekti. Böylece İngilizler bu harekâtla Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakarak savaşı kısaltacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak Boğazı ele geçirmek maksadıyla 19 şubat 1915'te hücûma geçen İngiliz ve Fransız donanması, üç kruvazör kaybedince çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İngilizler Anzak kuvvetlerini 25 nisan 1915 günü Gelibolu yarımadasına çıkarmaya başladıkları zaman, karşılarında Türk ordusunda yeni kurulan V. ordunun 19. fırka kumandanı Mustafa Kemâl'i buldular. Zamanın en iyi donanmasına ve üstün silâhlarına sâhip İngiltere ordusu karşısında çarpışan bu kumandan ve emrindeki erlerin en kuvvetli silâhı yeni filizlenmeye başlayan millî şuur içinde Müstakil bir vatanda hür olarak yaşamak kararı idi. Türkler, Çanakkale'de, savunulacak toprakların Galiçya, Yemen veya Trablusgarb olmadığına bilakis uğrunda can verilecek toprakların Anadolu ve Trakya olduğuna karar vermişlerdi. Başarı bu kararın sonucudur. Aylarca süren, çetin savaşlar, sonunda iki taraf da büyük kayıplar verdikten sonra, nihâyet İngilizler 1916 kânun II.'da Gelibolu sırtlarından çekilip gitmişlerdir.

Çanakkale'de yeni Türkiye'nin ilk temelleri şuurlu bir şekilde atıldığı gibi, Mustafa Kemâl'in büyük kabiliyetleri de orada ortaya çıkmış bulunuyordu.

Birinci Cihan Harbi süresince İtilâf devletleri hem savaş durumlarını güçlendirmek, hem de savaş sonu ortaya çıkacak mes'elelere baştan bir çözüm bulmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Rusya, Fransa ve İngiltere 18 mart 1915'te aralarında teâtî ettikleri notalarla İstanbul'un serbest liman olmasına ve Boğazlarla Şimâlî Trakya'nın Rusya'ya verilmesine karar vermişlerdir. Arap vilâyetleri, Mekke ve Medine dâhil, müstakil bir Arap ülkesi hâline getirilecekti. Londra andlaşması ile (26 nisan 1915) Oniki Ada İtalya'ya veriliyordu. 16 mayıs 1916'da ise, Fransa ile İngiltere arasında akdedilen gizli bir andlaşmaya göre, Suriye ile Irak'ın şimâli, Fransa'ya veriliyor; Filistin ve Irak, İngiltere'ye bırakılıyordu. Rusya ise, Erzurum ve çevresini alacaktı. Harp ilânından az zaman sonra İngiltere, Mısır üzerine vasîlik (protectorate) ilân ederek burasını, fiili olduğu gibi siyâsî olarak da Osmanlı Devleti'nden ayırmıştı. Bunu tâkiben İngilizler, Mekke emîri Şerif Hüseyin ile de anlaşarak onun oğlu Faysal'ı İttihat ve Terakkî idâresindeki Osmanlı Devleti aleyhine çevirmeye muvaffak olmuşdur.

İngilizler, Suriye ve Filistin cephesini içten çökertmek maksadıyla Şerif Hüseyin'e Suriye, Irak ve Hicâz'ı içine alan müstakil bir Arap ülkesinin kırallığını vaad etmişlerdir. Ancak, Şerif Hüseyin'e büyük ve müstakil bir ülkede kırallık vaad eden İngilizler öte yandan (2 teşrin II. 1917 'de) Balfour ilânı (Balfour Declaration) olarak tanınan bir mektupla Siyonistlere Filistin'de bir *"millî vatan,,* vaad etmişlerdir. Böylece, İsrail Devleti'nin kuruluşu için gerekli zemin hazırlanarak, günümüzde Filistin davası olarak bilinen olayların temeli atılmış bulunuyordu. Bu sıralarda, şimâl cephesinde durumun beklenmedik bir şekilde değiştiği görülür. 1916 senesinin ortalarına doğru Erzincan'ı ele geçirmelerine rağmen Ruslar, cenûba inmek planlarını gerçekleştirememişler ve bundan vaz geçmişlerdir. Türk tarihini olduğu kadar dünya tarihini de etkileyen Bolşevik ihtilâli, 1917 senesinde Rus cephesini, içinden yıkarak Şarkî Anadolu üzerindeki askerî baskıyı kaldırmıştır. Bu olay karşısında başarı ümitleri tekrar canlanan Almanya, yakın şarkta İngilizlere yeni bir darbe indirmek için hazırlıklara başlıyarak geniş çapta Osmanlı askerlerinden meydana getirilen Yıldırım Ordusu vasıtasıyle İngilizleri Irak'tan atmaya teşebbüs etmiştir. Bu arada 3 şubat 1917'de Sa'îd Halim Paşa, sadâretten çekilerek, yerine dâhiliye nezâretini de elinde tutan Talât Paşa geçmiştir. Böylece İttihatçılar, fiilen olduğu kadar şeklen de iktidarı tam olarak ellerine almış oldular. Rusya'da kurulan Bolşevik hükûmeti ise, Çar'ın emperyalist siyâsetini tenkid ederek, İngiliz ve Fransızlarla imzalanan gizli andlaşmaları açığa vurmuş ve (Boğazların Rusya'ya verilmesini öngören anlaşma da bunların arasında idi) Ermenilere toprak vermeyi

vaad eden anlaşmaları ise, geçersiz ilân etmiştir. kânun I. 1917'de Brest-Litovsk'ta, Rusya ile Almanya arasında yapılan sulh andlaşmasında Şarkî Anadolu'nun Türkiye'ye iâdesi ile Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslar tarafından boşaltılması kararlaştırılmıştır (aş. bk.). Ermeni birlikleri, Kafkaslarda ve Şarkî Anadolu'da müslüman halkını katle girişince, Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki III. Ordu, Erzincan, Kars, Erzurum, Ardahan ve Batum'u ele geçirmiştir ki, bu Brest-Litovsk andlaşmasına uygundu. Bu arada Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan meydana gelen Kafkas Cumhuriyeti kurulmuş, az zaman sonra da üçe bölünmüştür. Enver Paşa bu durumdan istifâde ederek Kafkasların içerlerine doğru ilerlemek istemişse de Almanlar buna engel olmuşlardır. Kafkas cephesindeki müspet gelişmelere karşılık cenûptaki Osmanlı cephesi sür'atle gerilemeye başlamıştır. Irak'ta İngilizler mayıs 1918'de Kerkük'ü ele geçirmişler, Suriye cephesi kumandanı General Allenby emrindeki İngiliz ordusu ise, eylûl 1918'de Şerî'a nehrini geçerek, hızla şimâle doğru ilerlemeye başlamıştır. Nihâyet teşrin I.'de Haleb'in düşmesi ve Fransızların Beyrut'u işgal etmeleri ile, düşman kuvvetleri Anadolu'nun eşiğine kadar gelmiş bulunuyorlardı. Bu arada, yâni 2 teşrin I. 1918'de Bulgaristan teslim olmuştur.

İttihat ve Terakkî kabînesi 8 teşrin I.'de istifâ etmiş ise de, sadrâzam olmak ve muâmeleleri yürütmek için kimse ortaya namzed olarak çıkmamıştır. Nihâyet Ahmed İzzet Paşa bu vâzifeyi üzerine alarak 27 teşrin I. 1918'de yeni harbiye vekili Rauf [Orbay] beyi Mondoros'a mütâreke görüşmelerine memur etmiştir. Netîcede 30 teşrin I. 1918'de Mondoros'ta imzalanan mütâreke ile Birinci Cihan Harbi fiilen sona ermiştir. İttihat ve Terakkî liderleri ise, kurtuluşu Almanya'ya kaçmakta bulmuşlardır.

İttihat ve Terakkî devri siyâsî hâdiselerinin başlıcalarını yukarıda hulâsa olarak verdik. Bu ana olaylarla berâber bâzan onların sebebi, bâzan sonucu veya bu olaylarla muvâzî olarak, düşünce sâhasında da kayda değer gelişmeler olmuştur. Anayasayı yürürlüğe koyarak hürriyeti elde etmek arzusunun, gerçek mânada bir ideoloji olmamakla berâber, yine de bâzı ideolojik yönleri vardır.

Her ne kadar İttihatçılar iktidâra sâhip olmuşlar veya şeklen iktidâra sâhip kimseleri arkadan idâre etmişlerse de, onların iktidârı ele almaları eskiden olduğu gibi bir sadrâzamın diğerinin yerini almasına benzemiyordu. Onlar, ilk defa olarak, toplumu ve devleti köklü bir değiştirme yolu ile çağına uydurmayı düşünmüşlerdir. Diğer bir ifâde ile İttihatçılar iktidârın bir gaye olmaktan ziyâde daha üst seviyede siyâsî, sosyal ve kültürel gâyelere vâsıta olması gerektiğini düşünmüşlerdir. İttihatçıların bu tutum ve davranışları, onların sosyal men'şelerinin, eğitimlerinin toplum içinde sâhip oldukları içtimaî mevkiin bir neticesi olarak kabûl edilebilir.

İttihatçılık, Tanzîmat devrinde başlayan ve Abdülhamid II. devrinde kurulan meslek okulları vâsıtası ile hâsıl olan gelişmelerin netîcesinde ortaya çıkmıştır. Taşradaki müslüman orta sınıfı teşkil eden zümrelerden gelen ittihatçılar bir dereceye kadar bu grupları ve onların görüşlerini temsil etmekte idiler. Yeni liderler ile halk, Garb devletlerinin sömürücülüğüne ve siyâsî müdâhalelerine karşı oldukları için aralarında kendiliğinden siyâsî bir dayanışma ortaya çıkıyordu. Bu ise, İttihatçılara halk kitlelerine nüfuz ederek görüşlerini yayma ve toplumu fikren seferber edebilme imkânı veriyordu. İttihatçılar, kurdukları teşkilât sâyesinde üyelerini çok geniş halk tabakaları arasından seçebiliyor ve bu teşkilât vâsıtası ile kasabalara ve köylere kadar görüşlerini götürebiliyorlardı. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa dine dayanmayan siyâsî bir teşkilât, belirli görüşleri ve belirli bir siyâseti çok sayıda insanlara nakledecek duruma gelmiş oluyordu. Bu sûretle ittihatçılar ilk defa Türkiye'de şuurlu olarak bir kitle teşkilâtı ortaya çıkarmışlardır.

İttihatçıların devlet iktidârını, yâni hâkimiyetin kaynağını millette görmek istemeleri bir bakıma İcmâ-i Ümmet'e mutlak üstünlük tanıyan islâmî bir görüşü, yeni kisve altında canlandırmak demekti. Başka bir ifâde ile Tanzimat fermanında müphem olarak beliren toplumu (millet-ümmet), iktidar kaynağı yapmak düşüncesi, İttihatçılar devrinde gerçekleşme yolunu tutmuştur. Bunun sebebi ise, İttihatçıların yurt çapında siyâsî-sosyal bir teşkilâta sâhip olmalarıdır. Meselâ, Midhat Paşa ve Genç Osmanlılar da halka dayanma fikrine kısmen sâhip olmakla berâber onlar, tabanı millete istinad eden bir teşkilâta sâhip olamadıkları için anayasayı yürürlükte tutamamışlardır. Mustafa Kemâl Paşa ise, Millî mücâdelede siyâsî bakımdan tabanı millete dayanan Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerine ağırlık vermiştir. Ne var ki, İttihatçılar sonuna kadar bu yolda başarılı olamamışlar, kendi bünyelerinde demokratik düzeni ve iç kontrolü kaybettikleri için, devleti, Birinci Cihan Harbi'ne sürüklemişlerdir.

Ayrıca, ittihatçıların, muhâlefete gereken ehemmiyeti vermedikleri ve 1913'ten sonra da ortadan kaldırdıkları bir gerçektir. Bu tutumun bir çok sebepleri arasından ancak iki önemli husûsu belirteceğiz. Muhâlefeti teşkîl eden Fedâkârân-ı Millet, Osmanlı Ahrâr Fırkası, Fırka-i İbad (gizli adı Selâmet-i Umûmîye Kulübü), Mûtedil Hürriyet-perver gibi partiler İstanbul dışındaki birkaç şubeleri hâriç, yurt çapında teşkilâtlanamamışlardır. 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf partisi, yukarıda zikredilen partiler de dâhil, aynı yıl kurulan Ahâli ve Islahât-ı Esâsiye partilerini içine alarak ana muhâlefet partişi

hâline gelmiştir. Hürriyet ve İtilâf partisinin ana gayesi, adem-i merkeziyet ve husûsî teşebbüsü desteklemek ve bunları Osmanlılık fikrinin temeli yapmaktı. Böylece Mahmud II. [b. bk.] zamanında şekillenmeye başlayan mutlakiyetçi merkezî hükûmet kavramı karşısına bir alternatif düşünce olarak ilk defa Prens Sabahaddin'in Paris'te ortaya koyduğu adem-i merkeziyetçilik ve husûsî teşebbüs fikri çıkmıştır. Bir bakıma bu gelişmeleri gayet tabii karşılamak gerekir. Zîrâ, ıslahât ve modernleşmeyi yürütmek için bütün yetkileri kendi elinde toplayan devlet, yavaş yavaş bütün faâliyet sâhalarına hâkim olma yoluna girmiş bulunuyordu. Devlet, bürokrasi vâsıtası ile salâhiyetlerini genişlettikçe, kişiler, ya devlet emrinde veya onun kontrol ve himâyesinde çalışmak zorunda kalıyorlardı. Kısaca, Türk toplumunun hürriyet mücâdelesi, devlet otoritesine karşı gelişmekle berâber, ifâdesini yine devlet çerçevesi içinde buluyordu ki, bu yeni mânası ile siyâsî hürriyet kavramı idi. Pâdişahlar devletin mutlak sâhibi ve hükümdârı bulundukları sürece mutlakıyetçiliği hükümdarların kötü niyetlerine vermek ve bütün kabahati onlara yüklemek kolay idi. Ancak, gerek sultan Abdülaziz ve bilhassa Abdülhamid II., istibdat idâresine yol açmakla, devletin idârî yapısı içindeki mutlakiyetçi temâyülleri daha da kuvvetlendirmişlerdir. Fakat bu durum, 1908'den itibâren, köklü bir değişikliğe uğramıştır. Hürriyet adına selâhiyetleri kısıtlanan pâdişah ve Osmanlı tahtı, ikinci plana itilirken mutlakıyetçiliğin ve istibdâdın gerçek kaynağının, modernleşme ile yeni devlet anlayışı ve onun vâsıtası olan bürokrasi olduğu açıkça ortaya çıkmış bulunuyordu.

İttihat ve Terakkî, 1913'ten sonra tam mânası ile hâkim olduğu iktidar sâyesinde mutlakıyetçi devlet fikrinin daha köklü bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır. Mutlakıyetçi devlet düşüncesi, siyâsî sistem sınırlarını aşarak tesîrini her alanda yaymıştır. O devirde yaygın hâle gelmeye başlayan bir görüşe göre, bütün içtimâî gelişmeler ile ekonomik ve kültürel değişmeler, ancak devlet emriyle ve onun istediği şekilde ortaya çıkabilecekti.

Kısaca diyebiliriz ki, İttihat ve Terakkî devrinde ve hattâ ondan daha evvel ortaya çıkan "hürriyet,, isteklerinin biri felsefî, diğeri dar mânada siyâsî olmak üzere iki gayesi vardı. Felsefî mânası ile hürriyet, mutlakıyetçi devletin yetkilerini, ferdin bütün kabiliyetlerinin ortaya çıkmasına imkân verecek şekilde sınırlamaktı. İkincisi ise, bâzı siyâsî, sosyal ve hukûkî haklar ve hürriyetlerle ilgilidir. İttihat ve Terakkî devrinde ve ondan sonra da ana tartışmalar bu ikinci tür fikirler etrafında yürütülmüştür. İttihat ve Terakkî devrinde iktisadî, idârî, sosyal ve eğitim alanlarında, sonu gelmeyen savaşlara rağmen çok önemli bâzı gelişmeler olmuştur. Her şeyden evvel İttihatçılar devrinde Osmanlı tarihinde ilk defa olarak millî iktisat fikri doğmuştur. Gerçekten, birbirinden ayrı iktisâdî şûbelerden teşekkül eden eski iktisâdî sistem yerine bütün ülkeyi, içine alan millî bir iktisâdî sistem düşüncesi İttihatçılar devrinde yerleşmiştir. Kapitülasyonlardan arınmış, millî bir iktisat kurmak için, İttihatçılar ellerinden geleni yapmışlardır. İtalyanların Trablusgarb'a çıkmalarını protesto için bu ülke mallarına karşı düzenlenen boykotu, 1914'te kapitülasyonların ilgası tâkip etmiştir Yerli mal satın almak kampanyaları ve buna benzer davranışlar, iktisâdî hürriyet ve millî iktisat yolunda atılmış önemli adımlardır. İttihatçılar ilk defa olarak yerli sermayenin sınâî teşebbüslere yatırılmasını desteklemek için kanunlar çıkartmışlardır. Bu sâyede kurulmaya başlayan küçük endüstriler, savaş yüzünden gelişememekle berâber yine de bu alanda yapılan hamlenin, 1913 senesinde yapılan sınâî sayımına dayanarak, oldukça, başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

İttihat ve Terakkî devrinin ilk senelerinde iktisâdî sâhada artış sağlanmıştır. Meselâ arâzi kaybına rağmen 1908/1909 arası vergi gelirlerinin tamamı iki buçuk milyar lira civârında iken, 1910/1911'de bu gelir dört yüz milyon lira artmıştır. İttihatçıların, idârenin daha verimli ve düzgün çalışmasını sağlamak için giriştikleri bâzı teşebbüsleri de olmuştur. İstanbul'un belediye teşkilâtına ihtisaslaşmış birçok şube ilâve edilerek bir hayli geliştirilmiş ve şehrin, elektrik, telefon ve su tesisatı ile tramvayları modernleştirilmiştir. Eğitimde ise, bilhassa ilk öğretime önem verilerek yeni okullar açılmış ve ilk defa olarak bütün halkı okur-yazar yapmak mes'elesi tartışma konusu olmuştur. Bu arada silahlı kuvvetler, savaş senelerinden evvel ve savaş esnâsında Almanya'nın yardımı ile çok geliştirilmiştir.

İttihatçılar devrinde Tanzîmat'tan beri gittikçe artan iktisâdi faâliyetler ve sosyal yapı değişmeleri hızını bir kat daha arttırmıştır. Zâten bu devirde kurulan çeşitli siyâsî partiler, işçi sendikaları, çeşitli ideolojileri savunan teşkilât ve yayınların Anadolu'nun her tarafında görülmeleri Osmanlı toplumunun değiştiğini göstermektedir. Maddî ve mânevî alanlarda meydana gelen bu değişmeler milliyetçiliği yakından etkileyerek ona yeni bir hız ve yön vermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu hazırlayan olaylar, kendine has tarihî, içtimâî ve kültürel bir devamlılık içinde şekillenerek, İttihat ve Terakkî devrinde daha olgun bir safhaya ulaşmıştır. Durumun daha iyi anlaşılması için millî devlet ve milliyetçilik gelişmelerinin iki ana çerçeve içinde teşekkül ettiğini belirtmek gerekir. Birinci çerçeve dil ve din çerçevesidir. Dil devamlılığı, Türkleri, tarihin çok eski devirlerinde büyük medeniyetler yaratmış Uygurlara ve onların seleflerine bağlamaktadır.

Din ise, Türkleri, onlara yeni bir benlik ve kimlik veren islâm medeniyetine bağlamaktadır. Türkler İbn Tulun'dan Atatürk'e kadar islâm medeniyetine yaptıkları hayatî katkılarla bu medeniyete hûsusî bir şekil ve mâna vermişlerdir. Bunun en güzel örneklerini Rumeli, Anadolu ve Suriye ile Irak'ın şimâlinde görmek mümkündür.

İkinci çerçeve Osmanlı çerçevesidir. Buna tarihî, siyâsî-sosyal çerçeve demek daha uygun olur. Dil ve din çerçevesi ile siyâsî ve içtimâî (Osmanlı) çerçeve bir çok noktada birbirini tamamlamaktadır. Yeni ile eskinin bir arada kaynaşmasıyla modern mânada bugünkü Türk milleti ortaya çıkmıştır. Türk milletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin teşekkülü bu kadar köklü ve çok taraflı tarihî bir devamlılık gösterdiğine göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin birden bire ânî bir karar ile ortaya çıktığını iddia etmek, yalnız tarihî gerçekleri inkâr etmek değil, Türklerin benliklerini ve kimliklerini de inkâr etmek demek olur. Atatürk'ün konuşmaları yakından incelenirse onun her şeyden evvel tarihî devamlılığa ehemmiyet verdiği görülür ki, bu konuya cumhuriyet devrinden bahis sırasında etraflıca yer verilecektir. Osmanlı Devleti'ni millî bir devlet hâline sokan gelişmelerin başında milliyetçilik gelir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin nüvesini teşkil eden Rumeli ve Anadolu'daki Türklerin modern anlamda bir millî topluluk hâline gelmelerini, siyâsî bir ideoloji olan milliyetçilikten ayırarak incelemek gerekir. Türklerin millî bir topluluk hâlini almaları ile milliyetçilik çok defa aynı olarak görülmekle berâber aslında her biri ayrı bir gelişmenin netîcesi olarak ortaya çıkmıştır. Sonunda, bâzı ayrılıklara rağmen, ikisi birleşmişlerdir.

Anadolu ve Rumeli'de bulunan Osmanlı toplumunun modern mânada bir Türk toplumu şeklini alması, daha XVIII. asırda başlamıştır.

Milyonlarca müslümanın Rumeli'den, Kafkasya'dan, Akdeniz adalarından Osmanlı topraklarına göç etmeleri ile ülkede yeni topluluklar teşekkül etmiştir. Bu ise, cemiyet hayatında köklü bir yapı değişikliğine sebep olmuştur. İşte bu gelişmeler sonunda eskiden aşîret, kabîle, coğrâfî bölge v.s. dar çerçeveli esaslara göre içtimâî ve kültürel teşkîlâtlarını kurmuş olan müslüman grupları bundan sonra çok daha geniş siyâsî bir teşkilâtlanma zorunda kalmışlardır. Tanzîmat'tan sonra devletin, idârî taksimatında meydana gelen değişiklikler ile bu yerleşmeler arasında yakın bir ilişki vardır. Osmanlı idârecileri sanki bu içtimâî gelişmenin yönünü biliyorlarmış gibi göçebelerin ve dışarıdan göç edenlerin âşiret esâsına göre yerleşmelerine müsâade etmemişlerdir. Bu şekilde geniş çerçeveli yeni bir içtimâî ve siyâsî teşkîlât ve ona muvâzî olarak yeni tipte geniş iç pazarlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmeler esnâsında, iktisâdî bakımdan müslüman-Osmanlı toplumu, padişâh ve hükûmet vâsıtası ile şeklen de olsa, siyâsî iktidârı kendi elinde bulunduruyordu. Böylece, idâre edenleri idâre edilenlerden ayıran ekonomik ve sosyal sebeplerin haricinde bu iki grubu birleştiren birçok dinî, kültürel, tarihî faktörlerin varlığı ortaya çıkıyordu. Bu sebepten, küçük sosyal teşekküllerden meydana gelen eski Osmanlı topluluğunun millî topluluk hâline gelmesi şüphesiz ki kendine has bir özellik taşır. Derin tarihî kökleri olan birçok içtimâî, iktisâdî ve kültürel gelişmelerden de etkilenen bu millî teşekkül hiçbir zaman kendine has Türk-Müslüman-Osmanlı karakterini kaybetmemiştir. Osmanlıların millî Türk topluluğu hâline gelmesini kolaylaştıran en mühim unsurların başında şüphesiz ki Türk dili gelir. Dil elle tutulur, gözle görülür, kulakla işitilir millî varlığın en müşahhas ifâdesidir. Gerçi kendi dili olmayan milletler de vardır, fakat, bunlar çok istisnâîdir. Osmanlı devrinde idârenin, ilim ve irfan sâhiplerinin, basının ve modern edebiyatın (yabancılaşma konusunda bâzı menfî te'sîrlerine rağmen) Türkçe'yi kullanmaları Osmanlı cemiyetinin Türk karakterli millî bir toplum hâlini almasında birinci derecede müessir olmuştur. Zîrâ, Osmanlı devrinde Türkçe, Rumeli ve Anadolu'da konuşulan müslüman dilleri arasında en fazla gelişmiş dil olduğu için herhangi siyâsî bir anlamı ve mesajı olmadan bir haberleşme vâsıtası olarak Türk asıllı olmayan birçok müslüman tarafından da benimsenmiştir. Bunun için de Osmanlı siyâsî kültürünü almış bulunan, âile yapıları, gelenekleri aynı olan müslüman gruplar Türkçe konuşmuşlar ve çok defa Türkçe'ye kendi ana dilleri gibi bakmışlardır. Bu durum bâzan gayri müslimler arasında da görülür. Meselâ, Anadolu'da Ermeniler arasında Türkçe çok tutulmuş, ancak ayrı dine sâhip olmaları, onların Türkler arasında erimelerini önlemiştir.

Millet hâline geliş vâkıası, daha Tanzîmat devrinde âdeta şuur altı olarak sezilmekte idi. Tanzimat nesli, 1865'ten sonra "millet,, sözünü sık sık kullanmaya başladığı gibi, Abdülhamid II. dahi saltanatının başında kullandığı "tebaam,, kelimesi yerine sonradan "milletim,, sözünü tercih etmiştir.

İttihat ve Terakkî, yâni Genç Türkler devrinde ideoloji olarak milliyetçilik yavaş yavaş devlet ideolojisi şekline girmeye yüz tutmuştur. İdeoloji olarak Türk milliyetçiliğinin de, Osmanlı topluluğunun Türk millî topluluğu hâline gelmesine muvâzî olarak, değiştiğini söylemek gerekir. Tanzimat devrinde ortaya atılan ve eskiden mevcud olmayan Osmanlılık, bütün Osmanlı toplumunu sözde din farkı gözetmeden, vatandaşlık, yâni Osmanlı vatandaşlığı kavramı etrafında birleştirmek gayesini gütmekte idi. Nâmık Kemâl ve kısmen Ali Suâvi, Osmanlılık fikrini toprağa bağlı devlet görüşü ile birleştirip tarihe dayanarak, özellikle Rumeli ve Anadolu'da yaşayan müslümanlar arasında geçerli olabilecek bir müslüman "milliyetçiliğine,, temel

yapmak istemişlerdir. Yeni filizlenmeye başlayan Osmanlılık ideolojisi, âdeta kaçınılmaz bir şekilde Abdülhamid II. devrinde islâmcılık yolu ile yeni bir şekil almıştır. Bu defa, topluluğun paylaştığı bütün tarihî, içtimâî, kültürel v.b. gibi ortak değerlere verilen ağırlık sâyesinde, Osmanlılık bilhassa Anadolu, Rumeli ve Kafkasya'da yaşayan müslümanlar arasında yeni siyâsî bir varlığın temeli olmuş ve birleştirici bir rol oynamıştır.

Türkçülük cereyanı ise, yukarıda söz konusu olan millî câmi'anın, siyâsî-millî şuur kazanmasıdır. Millet, Türk milliyetçiliği veya Türkçülük, dil Türkçülüğü ve tarihî-içtimâî Türkçülük olarak üç koldan gelişmiştir.

Bu devirde halk diliyle yazılmış şiir ve destan, divan edebiyatı ile iştigal eden üst tabakalar arasında da revaç bulmuştur. XIX. Asırda gazete, dergi, yeni edebiyat ve haberleşmenin gelişmesi ile Türkçe'yi kullananların sayısı, Türk asıllı olsun veya olmasın alabildiğine genişlemiştir. Nihâyet Süleyman Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Ali Suâvi gibi kimseler Türkçe'nin "sâdeleştirilmesini,, savunmaya koyulmuşlardır. Türkçe'nin sâdeleştirilmesi, aslında dilin halk Türkçe'sine yakın bir şekil almasını icab ettirdiği için dilde meydana gelen Türkçülüğün aynı zamanda halkçılığa doğru bir adım olduğu da âşikârdır. Dili sâdeleştirmek akımının bir bakıma siyâsî mâna taşımayan haberleşmeyi kolaylaştırmakla ilgili olduğu söylenebilir. İşte İttihat ve Terakkî devrinde dil Türkçülüğü ve yeni gelişmeye başlayan gerçek mânada Türk edebiyatı, Ziya Gökalp [b. bk.]'ın tarihî Türkçülüğünden etkilenerek hem şekil bakımından hem de muhtevâ bakımından tam mânası ile millî bir dil olma yoluna girmiştir. Dil milliyetçiliğinin en önemli temsilcisi ilk defa Selânik'te Ömer Seyfeddin'in çıkardığı *Genç Kalemler* dergisidir. Türk dilinin geçirdiği büyük değişikliklere ve sun'î zorlamalara rağmen, Türkiye'nin her hangi bir yerinde normal şartlar altında büyüyen her hangi bir Türk bugün bile Ömer Seyfeddin'i rahatlıkla ve zevkle okur.

İttihat ve Terakkî devri idârecileri, dil gelişmesini tamamiyle serbest bırakarak dilin linguistik kaidelere göre gelişmesine imkân vermişlerdir. Böylece İttihat ve Terakkî devrinde hemen hemen diğer sâhalarda görülen parçalanmalara ve çekişmelere karşılık, dil ve edebiyat alanında nisbî bir birlik hâkim olmuştur. Hattâ denilebilir ki, dil alanındaki nisbî birlik, siyâsî ve kültür alanlarındaki parçalanmayı kısmen önleyebilmiş, siyâsî şuurun Türkleşmesini sağlamıştır.

Devletçi Türkçülüğün başlıca temsilcisi Yusuf Akçura (1876-1933)'dır. Y. Akçura'nın Türkçülük alanındaki temel görüşleri, bir yandan etnik Avrupa milliyetçiliği, diğer yandan onun doğum yeri olan Rusya (Kazan)'daki müslümanların Çar rejiminin baskısı karşısında millî benliklerini korumak ve siyâsî hürriyete kavuşmak için verdikleri mücâdeleden etkilenmiştir. Ona göre, milleti yaratan güç devlettir ve devlet bunu aldığı bâzı kararlarla başarabilir.

Akçura'nın görüşleri kısmen Cumhuriyet devrinde gerçekleşmiştir. Halbuki Türk milliyetçiliğinin esas dâvası, yeni bir devlet kurmak değil, yapısı çok değişmiş olmakla berâber, Türk-müslüman benliğini muhâfaza eden ve hâlen ayakta duran Osmanlı devletini millî Türk devleti hâline getirmek idi. Çünkü Türk toplumunun varlığını muhafaza etmek için onların Osmanlı-islâm Türk tarihi ve siyâsî kültürü çerçevesi içinde kalmaları kaçınılmaz bir zaruretti. Akçura, ana görüşlerini *Üç Tarz-ı Siyaset* (1904) isimli kitabında ortaya koymuştur. Halbuki Osmanlılık ve islâmcılık, Türklerin millî gelişmesinde hayatî bir rol oynadıkları gibi, bizzat Türk millî şuuruna girmiş, modern Türk millî devletinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu ideolojiler doğmakta olan modern Türk milletinin sînesine girdikleri için şekilen terk edilseler bile o sînede yaşamakta devam edecektir. Türkçülük, Osmanlılığı ve islâmcılığı olduğu kadar bütün içtimâî, tarihî, kültürel ve psikolojik güçleri de sînesinde yaşatmakta devam edecektir. Türkçülük akımının üçüncü kolu ve şüphesiz ki en köklüsü tarihî ve içtimâî Türkçülüktür. Ziya Gökalp bu Türkçülüğü temsil etmiştir (Geniş bilgi için bk. mad. ZİYA GÖKALP).

Bibliyografya: Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat* (İstanbul, 1326), I-II. (nşr. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1980); Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri* (İstanbul, 1925); Hayrettin, *Kırım Muharebe-i Siyâsîsi* (İstanbul, 1326); Musa Kâzım, *Muhatarâ-i Ricâl-i Siyasîyûn* (İstanbul, 1926); Süleyman Sûrurî Efendi (Kasîdeci-zâde), *İlâveli Esmâr-i 't- Tevarih maa zeyil* (İstanbul, 1295); Ahmet Lûtfi, *Tarih-i Lûtfi* (İstanbul, 1873), I-VIII; *Düstûr* (İlk Tertip), İstanbul, 1289, I-IV.; Esad (Sahhaflar Şeyhi-zâde), *Üss-i zafer* (İstanbul, 1243); Atâ, *Tarih-i Atâ* (İstanbul, 1874-1876), I-V; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (İstanbul, 1309-1312), II; Kâmil Paşa, *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (İstanbul, 1327), I-III; Ali Sa'îd, *Sultan Abdülhamid'in Hayatı* (İstanbul, 1338); Sa'îd Paşa, *Hâtırat* (Dersaadet, 1328), I-III.; Ayıntabî Mehmed Âsım, *Tarih-i Âsım* (İstanbul, 1867), I-II; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul, 1309), I-XII; Rıfat Paşa, *Asâr-ı Rıfat* (İstanbul, 1275); Mehmet Ataullah Şânî-zâde, *Şânizâde Tarihi* (İstanbul, 1875-1876), I-IV; Mahmud Cevad (İbnü'ş-Şeyh Nafi), *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcraâtı* (İstanbul, 1910); Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1940), I-V; Mehmed Es'ad, *Mekteb-i Harbiye* (İstanbul, 1873); ayn. mll., *Mir'at-ı Mühendishane* (İstanbul, 1895), Meşihat Dairesi, *İlmiye Salnâmesi* (İstanbul, 1915); Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294); Ali Haydar Midhat, *Mir'at-ı Hayret* (İstanbul, 1325); Vedat Urfî, *Hâtırat-ı Sultan Abdülhamîd Hân-ı Sâni* (İstanbul, 1340); Ahmed Muhtar Paşa, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi* (Ankara, 1928), I-II; Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Mes'elesi* (İstanbul, 1926); Kalost Arapyan, *Ruscuk Ayanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları* (trc. Esad Uras), TTK, Ankara, 1943; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa* (Ankara, 1942); ayn. mll., *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları* (İstanbul, 1950); D. Z. Koy-Ahmed Rasim, *1828 Sefer-i Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar* (İstanbul, 1932); Şinâsi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi, 1831-1841* (Ankara, 1945); Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa* (İstanbul, 1946); Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943); Albert Sorel, *XVIII. asırda mesele-i Şarkiye ve Kaynarca Muahedesi* (trc. Yusuf Ziya), İstanbul, 1911; E. Driault *Şark Meselesi* (trc. M. Nâfiz), İstanbul, 1328 [Köprülü-zâde]; Sedat Paşa, *Boğazlar Meselesi ve Çanakkale* (İstanbul, 1923); Süleyman Kâni İlter, *Boğazlar Meselesi* (İstanbul, 1936); Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı* (Ankara, 1943); Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897-1903), I-IV; Yorga *Osmanlı Tarihi*, 1774-1912 (tcr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1948, V; Charles Veley *Anadolunun İstikbali ve Şark Meselesi* (trc. Yusuf Ziya), İstanbul, 1929; Celâl Erkin, *Türk-Rus Harbi, 1828, Kafkas Cebhesi* (İstanbul, 1940); Ahmed Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul, 1965); Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954); Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâb Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945); Tahsin Paşa, *Abdülhamid* (*Yıldız Hatıraları*), İstanbul, 1931; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (İstanbul, 1943); Orhan Conker, *Les Chemins de Fer en Turquie et la Politique Ferroviaire Turquie* (Paris, 1935); Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* (Ankara, 1952), I-VI; Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri* (*XVIII. ve XIX. Asırlarda*), İstanbul, 1940; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul, 1963), I-IV; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1879-1856* (Ankara, 1970); ayn. mll., *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul, 1938); ayn. mll., *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları* (Ankara, 1946); Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faâliyetleri, 1773-1821* (Ankara, 1968); Recai Galib Okandan, *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet* (İstanbul, 1946); Şerafeddin Yaltkaya, *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler, Tanzimat* (İstanbul, 1941); Sadreddin Celâl Antel, *Tanzimat Maarifi, Tanzimat* (İstanbul, 1941); Hakkı Yeniay, *Osmanlı Borçları Tarihi* (Ankara, 1936); Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler* (Ankara, 1940); Blaidel Donald, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolu* (trc. H. A. Kuyucak) (İstanbul, 1940); İbnül Emin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar* (İstanbul, 1940); Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma* (İstanbul, 1937); Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye* (İstanbul, 1928); M. Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları* (İstanbul, 1939); Ali Kemalî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul, 1944); Averianow *XIX. Asırda Rusya-Türkiye-İran Münasebetleri* (trc. Âdil Mustafa), Ankara, 1926; A. J. Toynbee, *Türkiye* (trc. Galip Kemalî Söylemezoğlu), İstanbul, 1932; Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara, 1980); Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık* (Ankara, 1977); Mithat Sertoğlu, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* (İstanbul, 1962), I-IV; Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi* (trc. A. R. Seyfi), İstanbul, 1943; Kemal Karpat, *An Enquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State* (Princeton, 1973); Şevket Pamuk, *Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agricultural, 1840-1913* (Ankara, 1982); İhsan Sungu, *Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Teessüsü, Tarih Vesikaları* (İstanbul, 1941), I, 3; Tahsin Öz, *Selim III. Mustafa IV. ve Mahmud II. zamanlarına ait vesikalar, Tarih Vesikaları Dergisi* (İstanbul, 1941), I, 1; Enver Ziya Karal, *Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüslere Âit Vesikalar, Tarih Vesikaları Dergisi* (İstanbul, 1941), I, 1; Halil İnalcık, *Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine ait Vesikalar, Tarih Vesikaları Dergisi* (İstanbul, 1943) sayı 5; C. Işıksal, *Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankasının Kurulması, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (İstanbul, 1968), sayı 10, s. 72-79; Ali Fuad, *Karadeniz Bitaraflığının İhlâli ve Londra Konferansı, Dârulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* (İstanbul, 1926), V, sayı 1-2 s. 109-122; ayn. mll., *Şarkî Rumeli Meselesi, Dârü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*

(İstanbul, 1928), VI, 1, s. 1-15; Hrand D. Andreasyan, *III. Selim ve IV. Mustafa Devirlerine Âit Georg Oğulukyan'ın Rûznâmesi*, *T D* (İstanbul, 1961), XII, 63-70; Abdurrahman Çaycı, *İtalya'nın Tunus'ta Üstünlük Teşebbüsü, Cadeyda Meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Müdâhalesi*, *T D* (İstanbul, 1962/1963), XIII, 17-v.d.; Ahmad Feroz, 1908-1914 *Yılları arasında Büyük Britanya'nın Jön-Türklerle münasebetleri*, *T E D* (İstanbul, 1971), sayı 2, s. 153-180; Cemal Gökçe, *1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya da Cereyan eden Siyasî Olaylar*, *T D* (İstanbul, 1972), sayı 26, s. 1-66; Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki 1908-1914* (*Jön-Türkler*), [trc. Nuran Ülken], *T D* (İstanbul, 1971), sayı 26, s. 215-v. d. d.; Enver Ziya Karal, *Yunan Adalarının Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebeti*, *Tarih Semineri Dergisi* (İstanbul, 1937), I, 100-127; Ercümend Kuran, *Fransa'nın Cezayir'e tecavüzü* (*1827*), *T D*, (İstanbul, 1951/1952), III, sayı 5-6, 53-62; İbrahim Sivrikaya, *Osmanlı Devletinde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'tan Sonraki Uygulanışı*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İstanbul, 1971), I, 136-149; Tevfik Temelkuran, *Makedonya Meselesine Dair Bir "lâyiha"*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İstanbul, 1971), I, 147-164; Cemal Tukin, *Yakınçağ tarihimizde Hafta tatili*, *T D* (İstanbul, 1949), I, sayı 1, 139-144; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları*, *T D* (İstanbul, 1954), VII, sayı 10, 43-60; Fahri Çetin Derin, *Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe*, *T D* (İstanbul, 1973), sayı 27, 99-110; Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1518 Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İstanbul, 1975/1976), sayı 4/5, 245-284; Raou R. Florescu, *The Romanian impact upon the Ottoman Tanzimat*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İstanbul, 1977/1978), sayı 6/7, 227-238; Nejat Göyünç, *1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili talimatlar. Türk-Macar Münasebetleri Işığı Altında II. Rákoczi Ferenc, ve Macar Mültecileri Sempozyumu* (İstanbul, 1976), s. 173-179; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Târifeleri*, *T E D* (İstanbul, 1973/1974), 4/5, s. 335-393; Fazıla Akbal, *1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda idarî taksimat ve nüfus*, *Belleten* (Ankara, 1951), XV/60, 617-628; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'de Hakimiyeti esnasında tatbik ettiği idare tarzı*, *Belleten* (Ankara, 1944), VIII/30, 231-243; Boris Christoff Nedkoff. *Osmanlı İmparatorluğunda cizye, Baş vergisi* (trc. Şinasi Altundağ), Belleten, Ankara 1944, VIII/32, 599-652; Bekir Sıtkı Baykal, *93 Harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri*, *Belleten* (Ankara, 1951), V/19, 351-395; ayn. mll., *93 Meşrutiyeti*, *Belleten* (Ankara, 1942), VI/21-22, 45-83; ayn. mll., *Makamat-ı mübareke meselesi ve Bâbıâli*, *Belleten* (Ankara, 1959), XXIII/90, 241-266; ayn. mll., *Birinci Meşrutiyete dair belgeler*, *Belleten* (Ankara, 1960), XXIV/96, 601-636; Hikmet Bayur, *Boğazlar Sorununun bir evresi* (*1906-1914*), *Belleten* (Ankara, 1943), VII² /28, 89-217; ayn. mll., *İkinci Meşrutiyet Devri üzerinde bâzı düşünceler*, *Belleten* (Ankara, 1959), XXIII/90, 267-285; ayn. mll., *Şarki Rumeli meselesine dair*, *Belleten* (Ankara, 1956), XX/79, 527-530; M. Tayyib Gökbilgin, *1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler*, *Belleten* (Ankara, 1946), X/40, 641-703; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kabakçı Mustafa İsyanına dair yazılmış bir tarihçe*, *Belleten* (Ankara, 1942), VI/23-24, 253-261; ayn. mll., *Sultan Abdülaziz vak'asına dair vak'anüvis Lutfi Efendi'nin bir risalesi*, *Belleten* (Ankara, 1943), VII² /28, 349-373; ayn. mll., *Ali Süavi ve Çırağan vak'ası*, *Belleten* (Ankara, 1944), VIII/29, 71-118; ayn. mll., *V. Murad'ı tekrar Padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri Aziz Bey Komitesi*, *Belleten* (Ankara, 1944), VIII/30, 245-328; ayn. mll., *Çerkes Hasan Vakası*, *Belleten* (Ankara, 1945), IX/33, 89-133; ayn. mll., *Beşinci Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar*, *Belleten* (Ankara, 1946), X/38, 317-367; ayn. mll., *II. Sultan Abdülhamid'in hal'i ve ölümüne dair bâzı vesikalar*, *Belleten* (Ankara, 1946), X/40, 705-748; ayn. mll., *1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin ne suretle ilân edildiğine dair vesikalar*, *Belleten* (Ankara, 1956), XX/77, 103-174; Hikmet Bayur, *Birinci Genel Savaştan Sonra yapılan Barış antlaşmalarımız*, *Belleten* (Ankara, 1966), XXX/117, 115-156; Musa Çadırcı, *Türkiye'de muhtarlık teşkilâtının kurulması üzerine bir inceleme*, *Belleten* (Ankara, 1970), XXXIV/135, 409-420; Abdurrahman Çaycı, *İtalya'daki Tunus konsoloslukları meselesi ve 1863 Osmanlı-İtalyan Anlaşması*, *Belleten* (Ankara, 1966), XXX/120, 603-619; M. Tayyib Gökbilgin, *Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesselerine ve teşkilatına etkileri*, *Belleten* (Ankara, 1967), XXXI/121, 93-111; Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığından istifasına dair belgeler*, *Belleten* (Ankara, 1968), XXXII/128, 463-478; Halil İnalcık, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı hümayûnu*, *Belleten* (Ankara, 1964), XXVIII/112, 603-622; ayn. mll., *Tanzimat'ın uygulanması ve Sosyal tepkileri*, *Belleten* (Ankara, 1964), XXVIII/128, 623-690; Enver Ziya Karal, *Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batının etkisi*, *Belleten* (Ankara, 1964), XXVIII/112, 581-601; Akdes Nimet Kurat, *Brest-Litovsk müzakereleri ve Barışı*, (*20 Aralık 1917-3 Mart 1918*), *Belleten* (Ankara, 1967), XXXI/123, 375-413; Yuluğ Tekin Kurat, *1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin sebepleri*, *Belleten* (Ankara, 1962), XXVI/103, 567-592; Y. A. Pedrosyan, *1859 Yılındaki Kuleli Vakası'nın karakteri ve bunun Türkiye Tarihindeki yerine dair*, *Belleten* (Ankara, 1969), XXXIII/132, 578-593; Fevziye Abdullah Tansel, *Mardin, Şerif. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, *Belleten* (Ankara, 1967), XXXI/123, 423-432; Camille Rousset, *Histoire de la Guerre de Crimée* (Paris, 1894), I-II; N. W. Michof, *La Population de La Turquie et de la Bulgarie* (Sofya, 1915); ayn. mll., *La Population de la Turquie et de la Bulgarie du XVIII et XIX ime siécle* (Sofya, 1924); Aristarchi Bez (Gregoir), *Legistation Ottoman* (İstanbul, 1874), VII; Testa, *Receuil des Traités de la Porte Ottomane Avec les Puissances Entrangerés depuis 1536* (Paris, 1865-1896), I-XII; Baron Von Der Goltz, *La Défaite de la Jeune Turquie* (Paris, 1913); Lamouche (Colonel), *Histoire de la Turquie* (Paris, 1934); E. B. Barker, *Syria and Egypt Under the Last Five Sultans of Turkey* (Londra, 1876), I-II; Felix Beaujour, *Tableau du Commerce de la Greéce* (Paris, 1800); *Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1815* (Cambridge, 1922); S. Christowe, *The Lion of Yanina* (New York, 1941); Norman Daniel, *Islam, Europe and Empire* (Edinburg, 1966); H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali* (Cambridge, 1931); Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1878-1982* (Princeton, 1979); P. Gaffarel, *La Politique Coloniale en France de 1789 a 1830* (Paris, 1906); V. Compte de la Jonquiére, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1914); P. M. Holt, *Political and Social Change in Modern Egypt* (Londra, 1968); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1960); C. W. L. Metternich, *Mémories, Documents et écrits Divers* (Paris, 1880), I-XI; A. F. Miller, *Mustapha Pasha, Bairaktar* (Bükreş, 1875); W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1927* (Cambridge, 1936); Mouradgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788-1824) L-VIII; V. I. Pitcheta, *Rusya'nın Milletlerarası Dış Politikası, Tilsit'ten Sonra* (Moskova, 1911), II (Rusça); Schlechta-Wssehrd Ottokar, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808* (Viyana, 1882); W. R. Polk, *Openings of South Lebanon 1780-1840* (Cambridge, 1963); Stanley Lane-Poole, *The Life of Lord Stratford de Redcliffe* (Londra, 1890); V. J. Puryear, *Napoleon and* Dardanelles (Berkeley, 1951); W. R. Polk-R. L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968); G. Remerand, *Ali de Tebelen Pacha de Janina 1744-1822* (Paris, 1928); M. Sabry, *La question d'Egypte depuis Bonaparte jusq'au la revolution de 1919* (Paris, 1920); K. S. Salibi, *The Modern History Of Lebanon (Londra, 1965)*; Jucherau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1782 Jusquen 1844* (Paris, 1844), II; Carl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Turkei* (Viyana, 1908), Stanford ve Ezel Shaw, *History of the Roman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1977); Stanford J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807* (Cambridge, 1977); A. Sorel, *L' Europe et la Revolution Française* (Paris, 1909); I-IV; H. Temperley ve L. M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy From Pitt 1792 to Salisbury 1902* (Cambridge, 1930); V. Teplov, *İstanbul'da Rus Temsilcileri* (Petersburg, 1891), Rusça; *Türk Devleti Tarihi, Kuruluşundan Modern Zamanlara Kadar* (Moskova, 1828), Rusça; M. A. Ubicini, *La Turquie Actuelle* (Paris, 1855); David Urquhart, *Turkey and its Resources* (Londra, 1833); J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanichen Reiches in Europe* (Gotha, 1840-1863), I-VIII; H. Von Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and - 1829* (Londra, 1854); H. A. B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* (Cambridge, 1961); G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950* (London ve New York, 1962); R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1836-1876* (Princeton, 1963); E. Engelhardt, *La Turquie et la Tanzimat ou Histoire des Reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'a nos jours* (Paris, 1882-1884), I-II; J. M. Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage; A Case of Ottoman Political Propaganda* (Detroit, 1971); Y. al-Hakim, *Suriye wal-ahd al Usmani* (Beyrut, 1966); *İA*, madd. SELİM III, NİZAM-I CEDİT, MUSTAFA IV, MUSTAFA PAŞA (ALEMDAR), MAHMUD II, ABDÜLMECİD, TANZİMAT, MUSTAFA REŞİD PAŞA, ÂLİ PAŞA (MEHMED EMİN), FUAD PAŞA, GİRİT, BOSNA-HERSEK, BULGARİSTAN, AYASTEFANOS, ABDÜLHAMİD II, KANUN-I ESASİ, MEHMED V, MEHMED VI, ATATÜRK; *E I²*, madd. İTTİHAT VE TERAKKİ, ENVER PAŞA, CEMAL PAŞA,

(KEMAL KARPAT.)

Mütareke Yılları-Millî Kurtuluş Hareketi (1918-1922)

Yabancı İşgaller ve Direniş Hareketleri: Limni adasının Mondros limanında Bahriye nâzırı Hüseyin Rauf Bey [Orbay] başkanlığındaki hey'et ile İngilizlerin Akdeniz filosu kumandanı Amiral Arthur Calthrope arasında imzalanan

30 teşrin I. 1918 tarihli mütâreke, Osmanlı Devleti'nin I. Cihan Harbi'ndeki yenilmesini tespit eden bir belgedir. 14 teşrin I.'de imzalanması gereken bu mütârekeyi, İngilizler, Musul ve Haleb'i işgal etmek ve İstanbul'da kendi durumlarını güçlendirmek istedikleri için, iki hafta geciktirmişlerdir. Mütâreke, diğer mağlûp hıristiyan devletlere kıyasla Osmanlı Devleti'ne çok ağır hükümler koymuştur. Bu hükümlere göre, Türk ordusu terhis edilecek, Boğazlar açılacak ve buradaki savunma tabyalarıyla donanma, İtilâf devletlerine teslim edilecekti. Ayrıca Toros tünelleri ve bâzı mühim telefon, telgraf ve demiryolları İtilâf devletlerine terk olunacak işgal kuvvetlerinin masrafları da Osmanlı hükûmeti tarafından karşılanacaktı.

Mütârekenin iki ağır hükmü daha vardı. Kargaşalık ve emniyetsizlik hâlinde İtilâf devletleri o devrin idârî teşkilâtında eskiden vilâyât-ı selâse olarak bilinen Diyârbekir, Elaziz, Erzurum, Sıvas, Bitlis ve Van'ı kısmen veya tamamen işgal etmek hakkına sâhip bulunuyorlardı. Bu vilâyetler Ermenilerin müstakil bir devlet kurmak istedikleri bölgeyi içine alıyordu. Mütâreke, ayrıca Osmanlı Devleti'nin şark sınırlarını 1914'teki durumuna sokarak, Osmanlı ordusunun 1918 şubat-haziran döneminde Kafkaslarda elde ettiği toprakları boşaltma hükmünü getiriyordu.

Vehbi Paşa kumandasındaki III. Kafkas ordusu Azerilerin yardım isteği üzerine, Batum, Ardahan ve Kars'ı ele geçirerek haziran 1918'de Ermeni, Gürcü ve Azerî delegeleri ile Batum andlaşmasını imzalamıştı. Daha evvel 3 mart 1918'de Rusya ve Almanya arasında imzalanan Brest-Litovsk sulhuna uygun olarak 1878'de Rus işgaline uğrayan Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan bir plebisitle bu bölgelerin tekrar anavatana bağlanmaları sağlanmıştı. Mütâreke hükümleri gereğince Karargâhı Bakû'da bulunan Kafkas islâm ordusu ve Suriye cephesinde bulunan Yıldırım orduları grubu lağv edilmişse de bu birliklerde bulunan bir kısım silâhlar teslim edilmemişti. Meselâ, Kafkas Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, ağır toplarını teslim etmeyerek Trabzon'a göndermişti. 13 teşrin II. 1918'de aralarında Yunan gemilerinin de bulunduğu büyük bir İtilâf filosu İstanbul'a gelerek şehre hâkim olmuştur. Birkaç gün sonra da Fransız kuvvetleri Bakırköy'e çıkmışlardı. Ana limanların kontrolü İngiliz, Fransız ve İtalyanların eline geçmişti. Fransızlar Adana, Mersin ve Tarsus'u, İtalyanlar da Antalya, Marmaris ve Burdur'u işgal etmişler ve Konya'ya doğru ilerlemek istiyorlardı. Kargaşalıkları bahane eden İngilizler, 200 kişilik bir müfrezeyi Samsun'a çıkarmışlar, ayrıca Urfa'yı da işgal etmişler ise de, daha sonra burasını Fransızlara bırakmışlardı. Samsun ve civârındaki kargaşalıkların asıl kaynağı ise, bu bölgeyi ve Trabzon'u içine alacak Pontus devletini kurmak isteyen Rum çetelerinin giriştiği hareketlerdi. Nitekim Trabzon metropolidi Hrisantus, Pontus devletinin kurulmasını öngören bir muhtırayı Paris Sulh Kongresi'ne sunmuştur. İstanbul'a yerleşen işgal kuvvetleri, Türklerin asırlardan beri hıristiyanlara zulüm yaptıklarını iddia ederek, Rum ve Ermenilere yüksek mevkî ve memuriyetler verip, onları âdeta İstanbul'un efendisi durumuna getirmek istemişlerdir. Halbuki hıristiyan azınlıkların hâkim durumuna geçmeleri ve İtilâf devletleri ile işbirliği yapmaları, Ermenilerin şarktaki altı vilâyetten başka Kars ve Ardahan'ı istemeleri ve İngilizlerin bütün bu hareketlere göz yummaları Mondros Mütârekesi'nin hem ruhuna hem de açık hükümlerine aykırı düşmekte idi. Esâsında Türkler, mütârekeyi çok başka düşüncelerle kabûl etmişlerdi. Türkler, savaş sonu imzalanacak barış andlaşmalarının ve devlet sınırlarının, Amerikan cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un millî bütünlük ve hâkimiyet prensiplerine uygun olarak gerçekleştirileceğini ümit ediyorlardı. Nitekim bu prensiplerin 12. maddesi, Osmanlı Devleti'ni esas alıp, Türklere de kendi millî irâdelerine ve millî karakterlerine uygun olarak kendi toprakları üzerinde hür yaşama hakkını öngörüyordu. Ancak Paris'te aktedilen sulh andlaşmalarını Amerikan kongresi tasdik etmeyince, Wilson'un şahsî nüfûzu azalmış ve prensiplerinin hükmü de kalmamıştır.

Esâsen İtilâf devletlerinin Wilson'un prensiplerini Türkiye'de uygulamak niyetinde olmadıkları daha ilk hareketlerinden belli idi. Tek taraflı hareket ederek yurdun birçok yerini işgal ve her türlü Rum ve Ermeni isteklerini kabûl etmekten çekinmemişlerdi.

İstanbul hükûmetinin durumu ise, oldukça karışık bir hâle gelmişti. İttihatçıların kuvvetten düşmesiyle, pâdişah tekrar iktidârı ele geçirmiş ve hükûmetin siyâsetini yakından etkileyecek bir duruma gelmiştir. Sultan Reşad'ın temmuz 1918'de ölmesi üzerine onun yerine geçen Sultan Vahîdeddin (Mehmed VI.) ve sadrâzam Tevfik Paşa (11 teşrin II. 1918 - 3 mart 1919) ve bilhassa Damad Ferid Paşa (4 mart 1919 - 1 teşrin I. 1919) kabîneleri İtilâf devletleri ve bilhassa İngiltere ile işbirliği yaparak daha kazançlı çıkacaklarını düşünüyorlardı. Damad Ferid Paşa, Hürriyet ve İtilâf partisinin başına geçerek bu partiyi İttihatçılar aleyhine kullanmak sûretiyle aslında İttihatçı olmayan, fakat İttihat ve Terakki'nin millî politikasını benimseyen birçok kişiyi de kendinden uzaklaştırmıştır.

Böylece, kendi kendini fesh etmiş olan İttihat ve Terakkî'nin adı anılmaz olmasına rağmen, İttihatçıların geliştirdikleri millî ve anti-emperyalist düşünce yeniden güç ve önem kazanmış bulunuyordu. İstanbul'da tekrar faâliyete geçen parlamentodaki partiler bir dereceye kadar yeni duruma

uymuş bulunuyorlardı. İbrahim Hakkı Paşa idâresinde 1919'da kurulan Sulh ve Selâmet-i Osmâniye Fırkası ve İngiliz Muhibler Cemiyeti, hükûmeti destekleyerek, İngilizlerle işbirliği sâyesinde vatanın bölünmesini, kısmen de olsa, önleyeceklerini düşünüyorlardı. Selâmet-i Amme Fırkası ve eski İttihatçı Ahmed Rıza Bey'in idâresinde kurulan Vahdet-i Millîye Hey'eti ise, İttihat ve Terakkî'nin bâzı millî ve sosyal fikirlerini benimsemiş bulunuyorlardı. Ancak millî görüşleri savunan partiler ve kuruluşların büyük bir kısmı İngilizler veya Osmanlı hükûmeti tarafından baskı görünce, kurtuluşu milliyetçi bir hareketi desteklemede bulmuşlardır. Böylece İstanbul'da 1918/1919 kışında tâviz vermek ve kuvvetliye boyun eğmek isteyenlerin yanında daha şahsiyetli hareket etmek isteyen milliyetçi bir grup ortaya çıkmış bulunuyordu.

İşgale karşı direniş hareketinin coğrâfî ve sosyal menşe'lerinin birbirinden farklı iki kaynağı vardı. Birinci kaynak yurt çapında, çok defa birbirinden habersiz olarak ortaya çıkan mahallî teşkilâtlardır. Eşraf, okumuşlar, me'mur, ulemâ, toprak sâhipleri gibi bölgenin ileri gelenleri tarafından kurulan bu teşekküller Mondros Mütârekesi'nin imzalanmasından kısa zaman sonra kendilerini göstermeğe başlamışlardır. Bu cemiyetler arasında Kars (teşrin II. 1918)'ta kurulan Kars İslâm Şûrâsı, kânun I. 1918'de İzmir'de kurulan Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmâniye ve Edirne'de Trakya ve Paşaeli ve bilhassa Trabzon'da kurulan cemiyetler ön planda yer alıyorlardı. Aynı tarihlerde İstanbul'da Süleyman Nazif, İsmail Hakkı (eski vâli), Diyarbekır mebusu Fevzi, Erzurum mebusu Hoca Râif ve Diyarbekir mebusu Zülfi, Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu son cemiyetin Erzurum şubesi Vilâyât-ı Şarkîye Müdâfaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti olarak 6 mart 1919'da kurulmuştur. Erzurum Kongresi'nden sonra bu şehirde kurulan Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti bunun devamıdır. Millî direnişin ikinci kaynağını, İstanbul'da ve yurt içinde bulunan üst ve orta rütbede subaylar ile sivil idâreciler teşkil ediyorlardı. Mustafa Kemâl Paşa, kumandanı bulunduğu Yıldırım Orduları grubu lağv edilince İstanbul'a gelmiş ve Harbiye nezâreti emrine verilmişti. Kâzım Karabekir Paşa lağvedilen IX., ordu yerine kurulan ve karargâhı Erzurum'da olan 15. kolordu kumandanlığına tâyin edilmiştir. Bu kolordu Trabzon birlikleriyle Sıvas'ta bulunan birliklerin de iltihakı ile şarkın en önemli askerî kuvveti hâline gelmiştir. Böylece, yurdun büyük bir bölgesi, yıpranmamış birliklerin muhâfazasında, kabîliyetli ve istiklâl fikrini savunan bir kumandanın emrine girmiş bulunuyordu. Karabekir Paşa'nın Erzurum'a doğru yola çıktığı tarihlerde, Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Millîye'nin Giresun şubesi de faâliyete geçmiş ve Keşap'ta bulunan Topal Osman'ın silâhlı gerilla grubunu Giresun'a dâvet ederek Rum çetelerini sindirmişti. Topal Osman, Erzurum Kongresi'nden sonra Mustafa Kemâl Paşa'nın emrine girerek Rum çetelerine göz açtırmamıştır. Kâzım Karabekir, 19 nisan 1919'da Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin idârecilerinden, ellerinde bulunan silâhların, İngilizlere teslim edilmemesini istediği gibi, kendi emrindeki birliklerin de onlara yardımdan geri kalmıyacaklarını belirtmiştir. Böylece, ilk defa şarkta direniş fikri sivil-asker işbirliği sâyesinde gerçekleşerek bu bölge emniyet altına alınmış oluyordu.

Mustafa Kemâl Paşa da İstanbul'da bulunduğu zamanlarda gerekli temaslar yaparak millî direniş hareketini yakınları ve arkadaşları ile görüşmüştü. Bu arada Harbiye Nâzırlığı'na, tâlip olup, fikirlerini paylaştığı subayları kilit noktalarına getirmeyi istemiş, bâzı birlikleri silâhlandırmayı düşünmüştü. Bu planları gerçekleşmeyince devletten alacağı selâhiyet ve resmî vazife ile Anadolu'ya çıkmak yollarını aramaya koyulmuştur. Anafartalar kumandanı olarak elde ettiği büyük prestij, ayrıca pâdişâhın fahrî yâveri olması onun hükûmet erkânı ile tanışarak itimat kazanmasını kolaylaştırmıştır. Bu arada Samsun bölgesinde Rumların sebep olduğu kargaşalık ve güvensizliği bahâne eden İngilizler, o bölgeyi de işgale hazırlanmışlardır. İşte Mustafa Kemal Paşa'ya, Ferid Paşa hükûmeti tarafından verilen ana vazife bu kargaşalıkları yerinde inceleyerek, alınması gereken tedbirleri sağlamaktı. Mustafa Kemâl Paşa, resmen ilgâ edilmiş IX. Ordu yerine kurulan III. Ordu'nun kıtâat müfettişliğine tâyin edilmişti. Onun müfettişlik bölgesi Samsun (Canik), Trabzon, Sıvas, Erzurum, Van Livâları (sancakları)'nı içine alıyor, yetkileri ise, hem askerî, hem de idârî makamlara şâmil olmak üzere oldukça geniş tutuluyordu. Tâyin muâmeleleri tamamlanınca, M. Kemâl, Bandırma vapuru ile 16 mayıs 1919'da İstanbul'dan yola çıkarak 19 mayıs 1919'da Samsun'a vardı.

Mustafa Kemâl'in Samsun'a çıkışının ve millî mücâdeleyi başlatmasının sebepleri arasında Yunanistan'ın emperyalist emellerini durdurma gayesi de vardı.

Yunanlılar, İtilâf devletlerinin tasvibini alarak İngiliz muhriplerinin himâyesinde 15 mayıs 1919'da İzmir'i ve bir müddet sonra da civârını işgal etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Yunanlılar, Ege'nin diğer bölgelerini de işgale başlamışlardı. Daha önce, Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ile İzmir, Aydın, Manisa, Muğla, Denizli, Balıkesir ve ilçeleri ileri gelenleri Yunan işgalini önlemek için bâzı kararlar almışlar ise de, bunda muvaffak olamamışlardı. Yunan işgalini önlemek için kurulmuş olan Redd-i İlhak ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri de bir başarı elde edememişlerdi. İstanbul hükûmeti, işgalin geçici olacağı düşüncesiyle belki de İtalyanların bu bölgeye ve Boğazlara doğru yayılmasını

önlemek isteyen İngilizlerin sözüne inanarak, halktan ve askerî birliklerden Yunanlılara karşı koymamasını istemişti. Fakat bu tavsiyeye uymayan Yarbay Ali Çetinkaya ve Manyaslı Albay Bekir Sâmi kumandasındaki birlikler Yunan askeri ile 26 mayıs'ta Ayvalık'ta teşkilâtlı bir müsademeye girmişlerdir. Bunu 30 mayısta, Ödemiş'te bulunan yedek subay müfrezesi ile Yunanlılar arasındaki çatışma takip etmiştir. Bu sıralarda Aydın'da bulunan 57. fırka kumandanı Şefik Bey, Harbiye Nezareti'ne bir rapor göndererek, Yunanlılara karşı koyacak Kuvâ-yı Milliye birliklerinin teşkilini teklif etmiştir. Kuvâ-yı Milliye tabiri ilk defa burada kullanılmıştır. Böylece, ilk derli-toplu cephe Aydın'da kurulmuş oluyordu. Ege bölgesinde direniş cephesini düzenli ordu birlikleri ile gerilla müfrezeleri teşkil ediyor idi. Bunlar arasında Demirci Mehmed Efe, Çerkes Edhem ve Ağabeyi Reşid'in grupları göze çarpmakta idi. Ayrıca, mülkî idârecilerin bâzıları ile yerli halkın ileri gelenleri de direnişe katılmışlardır. Meselâ bu sonuncular arasında Denizli müftüsü Ahmed Hulûsi Efendi, Çal müftüsü Ahmed İzzet Efendi ve Denizli mutasarrıfı Faik [Öztrak] bulunmakta idi. Sonunda, bu gibi kimseler bir araya gelerek 2 temmuz 1919'da eski Müdâfaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin yerini alacak olan Denizli Hey'et-i Milliye'sini kurmuşlardır.

Ege ve Marmara bölgesindeki direniş hareketini bir düzene sokmak ve görüş birliğini sağlamak için Balıkesir'de 26 temmuz 1919 ve 16 ağustos 1919'da eski mutasarrıflardan Hacı Muhiddin [Çarıklı]'nin riyâsetinde kongreler aktedilerek Kuvâ-yı Milliye'nin daha iyi teşkilâtlanıp, genişlemesi sağlanmıştır. Buna benzer kongreler başka yerlerde de toplanarak yerli müfrezeler kurulmuş ve Yunanlılara karşı direnişe geçme fikri bütün vatan sathına yayılmıştır. Burada zikredilen direniş hareketleri, bir çeşit tabiî savunma tepkisi olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bütün gayretlere rağmen bu direniş hareketleri, iyi silâhlanmış düşmana karşı koymaktan başka ortak düşünceleri olmadığı için hiç bir zaman birleşerek bir tek kumandaya bağlanamamışlardır. Halbuki, direniş ve savunma, ancak daha yüksek ve geniş maksatlı bir fikir etrafında birleşmek sûretiyle yürütüldüğü zaman sürekli netice verebilirdi. Bununla berâber garb bölgesindeki direnişin, bütün Anadolu halkının psikolojik bakımdan seferber edilmesinde ve bu arada direniş teşkilâtlarının gelişmesiyle Yunanlıların gerçek gayelerinin ortaya çıkmasında büyük payı olmuştur. Halk, ordu ve milliyetçi idârecilerin işbirliğinden meydana gelen Millî Mücâdele, Türkiye tarihinde ilk defa yeni bir siyâsî ve sosyal gelişmenin örneğini ortaya koymuştur. Garp bölgesindeki direniş, ancak şarktaki hareket ile birleştikten sonra gerçek semeresini vermiştir. Fakat bu arada halk, mukadderatını kendi içinden doğan ve kendi ruhunu temsil edecek bir hey'ete bırakmak gerektiğini açıkça göstermiş bulunuyordu. Bundan sonra mes'ele, bu görüşü gerçekleştirerek müesseseleştirmeğe kalıyordu.

Mustafa Kemâl, 20 kişiye kadar olan maiyeti ile birlikte, Samsun'da birkaç gün kaldıktan sonra, Havza'ya hareket etmiştir. O, Havza'da kumandanlar ve idârecilerle irtibata geçerek, hem İstanbul hükûmetinin hareketsizliğini tenkid ediyor, hem de muhtemel Rum ve Yunan istîlâsına karşı alınması gereken tedbirler husûsunda emir veriyordu. M. Kemal ayrıca, Kâzım Karabekir ile mukâbere ederek berâber hareket etmek husûsunda bir anlaşmaya varmıştır. Telgraf vâsıtası ile idârî âmirleri ve subaylarla görüşen M. Kemâl, onları hem umûmî durumdan haberdar etmiş, hem de kendi görüşlerini kabûl ettirmesini bilmiştir. Telgraf memurlarının da millî kurtuluş savaşına büyük katkıları olmuştur. 30 mayıs 1919'da Erzurum Vilâyet-i Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bir telgrafla Trabzon Muhâfaza-i Hukuk Cemiyeti'ni bir kongreye davet etmiştir. Trabzon teşkilâtı ise, "içtimâın orada (Erzurum'da) vukuunu ve maksad-ı milliye vusûl için sür'atle husûlünü şiddetle arzu etmekteyiz. Keyfiyetten Sıvas, Diyarbekir, Van, Bitlis Mâmûretü'l-Aziz (Elazığ) vilâyetlerini haberdar eyledik. İzâm kılınacak murahhasların milleti bihakkın temsil etmeleri için her kazanın bir murahhası bulunması„ gerekmektedir, cevabını vermiştir. Bunu tâkiben yapılan bir toplantıda 10 temmuzda Erzurum Kongresi'ni akd etmek kararı alınmıştır. Bu tarihlerde İstanbul hükûmeti, Paris Sulh Konferansı'na katılmak hazırlıklarına girişmişti. Bu arada hükûmet, İngilizlerin teşviki ile Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırmıştır. Bu çağrıya aldırış etmeyen Mustafa Kemâl, 19 haziranda Ali Fuad [Cebesoy], eski Bahriye nâzırı Rauf Bey [Orbay] ve III. kolordu komutanı Refet [Bele] Paşa ile Amasya'da buluşarak millî direniş hareketi hakkında 21 haziranda bir anlaşmaya varmıştı. Kâzım Karabekir Paşa'nın da kabûl ettiği bu anlaşma Amasya protokolü olarak tarihe geçmiştir.

Protokol, millî birliğin ve hâkimiyetin tehlikede olduğunu ve İstanbul hükûmetinin âcizliğini belirttikten sonra kurtuluşun, millî karar ve gayretle gerçekleşebileceğini belirtiyordu. Ayrıca, protokol, dış kontrol ve etkiden uzak bir millî hey'etin kurulmasını öngörerek Sıvas'ta bir Millî Kongre'nin toplanmasını kararlaştırmıştır. Bu gelişmeleri yakından tâkip eden İngilizler, İstanbul hükûmetine baskı yaparak 23 haziran tarihli bir yazı ile M. Kemâl'in vazifesinden azledildiğini ve onun hiç bir isteğinin yerine getirilmemesini ilgili makamlara bildirtmiştir. Bunun üzerine kongre için Sıvas'a gelen M. Kemâl, oradan hemen ayrılarak Erzurum'a geçmiş, 8 temmuzda açıklanan komutanlıktan azil kararına karşı ise, hem komutanlıktan, hem de askerlikten istifâ ettiğini ve "Sîne-i millete„ çekildiğini bildirmiştir. Böylece M. Kemâl, bâzı direnmelere rağmen başkan seçildiği Erzurum Kongresi'ne sivil olarak katılmıştır. Başkanlığını yaptığı kongreye derhal hâkim olan M. Kemâl, Amasya protokolünde ifâde edilen fikirleri daha fazla genişletmek imkânını bulmuştur. Kongreye ilk gün askerî kıyâfeti ve pâdişah yâverliği kordonu ile gelen M. Kemâl, Trabzon delegesinin ikâz ve itirâzı üzerine sivil elbise giymiştir. Kongreye Erzurum, Trabzon, Sıvas, Bitlis ve Van'dan katılan ve sayılarının 56 kadar olduğu tahmin edilen delegeler, pâdişaha bağlılık telgrafı çekerek 23 temmuzda başlayan görüşmelerini ağustos başında bitirerek, sonunda on maddelik bir beyânname yayınlamışlardır. Beyannâme şarktaki altı vilâyetin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirttikten sonra millî irâdenin hâkim kılınması gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca beyânnâme millî kuvvetlere dayanarak, vatan ve millî bütünlüğün ve bu arada saltanat ile hilâfetin korunacağını belirtmiş ve Rumlar ile Ermenilerin arâzi işgalini, bölücülük sayarak, bunlara karşı konulacağını, hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmeyeceğini, merkezî hükûmetin İtilâf devletlerinin baskısıyla millî menfaatlere aykırı tâviz vermesine karşı gelineceğini beyân etmiştir. Gayri müslimlerin vatandaş ve kişi haklarına hürmet edileceği belirtildikten sonra, milletin ilmî, ekonomik ve endüstri alanlarında ilerleme kararında olduğu ve bu alanlarda, millî hâkimiyete hürmet edilmek şartıyla, dışarıdan yardım kabûl edilebileceği açıklanmıştır. Ayrıca, beyânnâme, milletlerin kendi geleceklerini bizzat kendilerinin tâyin ettiği bir zamanda İstanbul hükûmetinin de millî irâdeye dayanması gerektiğini ileri sürmüş ve dağıtılan Mebûsan Meclisi'nin toplanması gerektiğini, millet ve memleket mukadderâtını tâyin edecek her kararın Millî Meclis tarafından murakabesinin gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni, ızdırap çekmiş milletin kurduğunu ve bunun bütün cemiyetleri temsil ettiğini belirtmiştir. Kongre, ayrıca üyeleri arasında bir Hey'et-i Temsiliye seçilmesine karar vererek son bulmuştur. Böylece, Erzurum Kongresi bir çeşit yasama, Hey'et-i Temsiliye ise, onun icrâ (yürütme) organı şeklini almıştır.

Erzurum Kongresi beyânnâmesi çok az değişikliklerle Sıvas Kongresi tarafından kabûl edildikten bir süre sonra, İstanbul Mebûsan Meclisi'nde de Millî Ahid olarak onaylanmış ve Türk tarihine Misâk-ı Millî olarak geçmiştir. Misâk-ı Millî'nin, derinliğine incelenirse, gerçekten çok yeni prensipler ortaya koyduğu anlaşılır. Her şeyden evvel bir milletin var olduğunu peşinen kabûl eden kongre, milletin irâdesine mutlak üstünlük tanıyarak, herkesin, sultan dâhil, bu irâdeye tâbi bulunduğunu çok açık olarak ifâde etmiştir. Ayrıca, beyânnâme milletin kendi mukadderatını kendisinin tâyin ettiğini ve bu uğurda icâp edeni yapmakta serbest olması gerektiğini ifâde ederek, millî irâdeye dinamik ve pratik bir yön vermiştir. Beyânnâmede ve kongre esnâsında sık sık kullanılan "millet„ ve "millî„ tâbirlerine gelince bunların din, dil, tarih soy ve mukadderât birliği ile birbirine bağlı olan bir topluluğu ifâde ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca, bütün müslüman halkın Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyesi olduğunu beyân etmesi milliyet fikrinin halkçılık yönünü ifâde etmektedir. Millet ve milliyet kavramları Türk tarihinin ve kültürünün kaçınılmaz bir gelişmesi netîcesinde yavaş yavaş siyâsî bir kavram şekline bürünürek topluma ve ferde yeni bir kimlik ve benlik vermişlerdir. Bu ise, millî mücâdele yıllarında Türkiye sınırları içinde kalan bütün insanları hürriyet ve istiklâl fikri etrafında birleştirmiştir.

Bu fikrin dışına çıkarak yalnız dil ve ırk esâsına dayalı bir muhtariyet isteyen Kürdistan Teâlî Cemiyeti İngiliz desteğine rağmen başarı sağlayamamıştır. Erzurum Kongresi esnâsında bâzı şahıslar, M. Kemâl Paşa'nın kongre başkanlığına seçilmesine ve askerî elbise giymesine karşı çıkarak, bir nevî muhâlefet grubu teşkil etmişler ve hattâ bir program dahi hazırlayarak kongreye sunmuşlardı. Bu çeşit muhâlefet sonraları Birinci Büyük Millet Meclisi'nde de kendini gösterdiği için, sebepleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Muhâlifler, adem-i merkeziyeti yâni mahallî idârelere daha fazla yetki verilmesini savundukları, gibi dâhilî ıslâhâta ehemmiyet verilmesini, bilhassa içtimâî ve eğitim alanlarında tedbirler alınmasını istemişlerdir. Erzurum Kongresi beyânnâmesinde bu gibi hususlara hemen hemen hiç yer verilmemesine karşılık, muhâlifler hep idârî, sosyal ve eğitim konuları üzerinde durmuşlar, ordu yerine milis teşkilâtı kurulmasını dahi tavsiye etmişlerdir. Prens Sabahaddin'in fikirlerinden ilham alan bu muhâlifler, aynı zamanda toplumun Mahmud II. zamanından beri yakındığı mutlakiyetçi devlet ile aşırı merkeziyetçiliğe karşı olan tedirginliklerini de ifâde etmekte idiler.

Sıvas Kongresi 4-11 eylûl 1919'da "aşağıdan yukarıya„ olan Erzurum Kongresi'ni yukarıdan aşağıya doğru tamamlamak ve bütün yurdu temsil etmek yâni başlamış olan Millî Mücâdele'ye gerçekten millî bütünlük vermek için Amasya protokolü gereğince toplanmıştır. Bütün vilâyetlere gönderilen dâvetlere, çeşitli yerlerden (Ankara, Konya v.s. delege gönderememişler) gelen 38 kadar delege katılmıştır. Elaziz vâlisi Ali Galib'in İstanbul'un emrine uyarak Sıvas Kongresi'ne karşı girişmek istediği baskın civardaki komutanların yardımı ile önlenmiştir. Kongrenin ana kararı Erzurum beyannâmesini mahallî olmaktan çıkararak umûmileştirmek ve Heyet-i Temsiliye üyelerinin sayısını 16'ya çıkarmak olmuştur. Yeni

Heyet-i Temsiliye başkanı olarak M. Kemâl Paşa, Millî Mücâdelenin idâresini böylece eline almış bulunuyordu. Kongrelerde alınan kararları yürürlüğe koyacak tek merci de, Paşa ile etrafındaki bir avuç arkadaşı oluyordu. Liderlik mes'elesine gelince; Mustafa Kemâl Paşa direniş ve kurtuluş harekâtını bizzat kendisinin idâre etmesinin mecburî olduğuna, zîrâ o, hem tarihin akışını doğru yorumladığına, hem de Türk halkının gerçek arzu ve temayülünü anladığına inanıyordu.

İşte bu liderlik felsefesine uygun olarak Sıvas Kongresi'nden sonra M. Kemâl mutlak sûrette hâkim olduğu Heyet-i Temsiliye vâsıtasiyle çalışmalarını iki ana gayeye yönlendirmiştir. Birinci gaye yurt çapında siyâsî bir teşkilât kurmak idi. Bunun için de Sıvas Kongresi kararlarına uygun olarak Şarkî Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti mahallîlikten çıkarılarak, bütün yurdu içine alacak Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti hâline sokulmuştur. Heyet-i Temsiliyenin devamlı teşviki ile yurdun her tarafında şubeleri açılmış ve daha önce çeşitli isimler altında kurulmuş olan, direniş ve millî hakları savunma cemiyetlerinin ezici çoğunluğu Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin birer şûbesi hâline gelmişlerdir. Bu çeşit direniş ve savunma cemiyetleri az bir süre içinde İstanbul'un müslümanlarla meskûn her semtinde, Anadolu'nun her kasaba ve şehrinde kurulmuştur. Bu kuruluşların halkın siyâsî eğitiminde ve psikolojik seferberliğinde birinci derecede önemli faydaları olmuştur. Bilhassa Türk Ocaklarının bu hususta büyük hizmetleri görülmüştür. 1919 teşrin I.'i ile 1920 mart arası Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, çok ileri bir safhaya ulaşarak yurdun her tarafını kaplamış bulunuyordu. Böylece millî kurtuluş hareketi çok sağlam bir temele oturtulmuş oluyordu. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerinin her tarafta sür'atle kurulmasında ve gelişmesinde eski İttihat ve Terakkî Fırkası'nın Anadolu'daki üyelerinin yardımları da büyük olmuştur. Hattâ bâzı yerlerde cemiyetler âdeta İttihat ve Terakkî'nin bir devamı olarak ortaya çıkınca, İstanbul hükûmeti, İttihatçıların, millî harekâtı tekrar iktidârı ele almak için bir vâsıta olarak kullandıklarını ileri sürmüştü. Onun için teşrin I. 1920'de Mustafa Kemal ile İstanbul temsilcileri arasında tanzim edilen, fakat tasdik edilmeyen beş protokolden birinde millî hareketin İttihat ve Terakkî ile ilgisi bulunmadığı ve Birinci Cihan Harbi'ne girme mes'uliyetinin İttihatçılara yükletilmesi (M. Kemâl bu sorumluluğu kısmen İttihatçılara yüklemiştir) gerektiği ön görülmüştü. Her ne olursa olsun şu da bir gerçektir ki İttihat ve Terakkî mensupları Millî Mücâdelenin başlamasında ve teşkilâtlanmasında mühim vazifeler ifâ etmişlerdir. Ötedenberi garp cephesinde çarpışan müfrezeler ve bu gaye ile Anadolu Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurdukları silâhlı müfrezeler Kuvâ-yı Millîye'yi teşkil etmişlerdir. Böylece halka dayanarak kurulan Millî Mücâdele Teşkilâtı şöyle bir manzara arz ediyordu. Milleti temsil eden kongre-Sıvas Kongresi-Anadolu Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni yurt çapında bir teşkilât hâline getirmiş ve Kuvây-ı Millîye vâsıtasıyla kendi ordusunu kurarak yeni siyâsî rejimin temellerini atmıştır. İstanbul hükûmeti 20. kolordu kumandanı Ali Fuad [Cebesoy] Paşa'yı vazifesinden alınca M. Kemâl onu Kuvâ-yı Millîye'nin kumandanlığına getirmiştir. Gerçi Mustafa Kemâl içinde bulunduğu siyâsî ve sosyal sistemin kaidelerine uyarak, her zaman sultan ve halîfeye sâdık olduğunu beyân etmişse de, onun hareketinin gerçek mânası ne İstanbul'un ne de İngilizlerin gözünden kaçmıştır. Sıvas Kongresi'nden sonra M. Kemâl, bizzat pâdişahla muhâbere ederek pâdişâhı ve hükûmetini Erzurum ve Sıvas'ta alınan kararları kabûl etmeye dâvet etti. Bunu gerçekleştiremeyince de kumandanlara ve idârî âmirlere tâmimler göndererek vilâyetlerin İstanbul ile haberleşmelerini kesmiş ve İstanbul hükûmetini gövdesiz bir baş şekline sokmuştur. Bu gelişmelere ve baskılara dayanamayan Dâmâd Ferid Paşa kabinesi istifâ ederek, yerini Ali Rıza Paşa kabinesine bırakmıştır ki, bu kabine, millî harekete karşı oldukça iyi davranmıştır. Mustafa Kemâl, yeni hükûmetten üç dilekte bulunmuştur. Erzurum ve Sıvas kararlarına uymak, Millî Meclisin (Mebusan Meclisi) toplanmasını sağlamak ve bu oluncaya kadar hükûmeti dış taahhütlerde bulunmaktan alıkoymak ve nihâyet barış konferansına gideceklerin güvenilir kimselerden seçilmesini temin etmek. Nihâyet, İstanbul hükûmeti, doğrudan doğruya Sıvas Hey'et-i Temsiliyesi'yle temas kurarak, 19 teşrin I. 1919'da Amasya'da görüşmelere başlamış ve böylece, istemeyerek ve bilmeyerek Anadolu'daki Millî Harekât'ın doğruluğunu ve meşrûluğunu millet önünde tasdik etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Anadolu Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinin gelişmesiyle, halkın kurtuluş hareketine olan inancı sür'atle artmaya başlamıştır.

Büyük Millet Meclisi ve Millî İrâdenin Teşekkülü:

Hâdiselerin hızla gelişmesi üzerine İngilizler, 1919 teşrin I.'de Samsun'dan çekildikleri gibi, Cenûbî Anadolu'yu da andlaşmalar gereği Fransızlara terk etmişlerdir. Bu arada Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi, Sıvas'tan ayrılarak 27 kânûn I. 1919'da Ankara'ya gelmiş ve burasını millî kurtuluş harekâtının merkezi hâline getirmişlerdir. İlk defa Sıvas'ta çıkarılmaya başlanan *İrâde-i Millîye*'nin devâmı olarak *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesi 10 kânun I. 1920'den itibâren Ankara'da neşre başlanmıştır. İstanbul'da,

Ali Rıza Paşa kabinesinin yayınladığı kararnâmeye uygun olarak yapılan seçimlerde, Anadolu'dan mebus seçilenlerin büyük bir kısmı ya Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi veya onun gayelerini benimseyen kimselerdi. Başta Erzurum'dan mebus seçilen M. Kemâl olmak üzere mebusların bir kısmı İstanbul'a gitmemişlerdir. Bu yüzden 12 kânun II. 1920'de Mebusan Meclisi'nin açılışında ancak 72 kadar üye hazır bulunabilmiştir. Mecliste, sâdece Rauf [Orbay] Bey, Amasya mebusu Bekir Sami, Sıvas mebusu Kara Vâsıf gibi millî hareketin başlangıcından beri Mustafa Kemâl'in yanında bulunan birkaç arkadaşı vardı. 17 şubat 1920'de Meclis'te yapılan çok dikkate değer konuşma ve tartışmalardan sonra bilhassa Edirne mebusu Şeref Bey'in Türklerin ve müslümanların musâvat ve adâlete böylesine uymuş bir millet olarak haklarının yok edilmesini ne Allah ne de insanlık desteklemiyecektir,, şeklindeki sözleri büyük heyecan yaratmış ve ardından verilen bir önerge ile hattâ millî irâde konusunda daha da ileri giden Millî And (Misâk-ı Millî) ismi altında bir karar kabûl edilmiş ve böylece mebusların ekseriyetinin Anadolu'daki millî hareketin yanında olduğu anlaşılmıştır. Meclis, aynı zamanda şubat başından beri Maraş'ı kuşatan ve bombardımanla tahrip eden Fransız ve Ermenileri protesto ederek, İstanbul'daki faâliyetleri ile millî görüşlerin ve duyguların yayılmasına yardım etmiştir. Fransız ve onlara yardım eden Ermenilerin Urfa, Maraş, Antep üzerine yürümeye hazırlanmaları üzerine o bölgede kurulan Kuvâ-yı Millîye müfrezeleri sür'atle çoğaltılmış, kahramanca bir mücâdele ile Maraşlılar Fransızların şehre girmelerini engellemiş ve nihâyet 11 şubat 1920'de, yâni Mebûsan Meclisi'nin kuşatmayı söz konusu ettiği sırada Fransızları Maraş'tan çekilmeye zorlamıştır. Bir müddet sonra, Fransızlar, Urfa'yı da boşaltacaklardı (10 nisan 1920). İstanbul hükûmeti ise, Mebusan Meclisi'nin toplanmış olmasını ileri sürerek Heyet-i Temsiliye'nin ve Kuvâ-yı Millîye'nin varlığına sebep kalmadığını ileri sürerek dağılmalarını istemiştir. Ancak hâdiseler bu isteklerin ne kadar yersiz olduğunu açıkça ortaya koymuştur. 19-24 nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansı, Suriye ve Lübnan'da bir Fransız mandası, Filistin ile Irak'ta ise bir İngiliz mandası kurulmasına karar verdiği gibi, o tarihte sınırları çok geniş olan Aydın vilâyetini ve Şarkî Trakya'yı da Yunanistan'a bırakmayı kararlaştırmıştır.

İngilizlerin yardımı ile harekete geçen Yunanlılar, millî hareketi sona erdirmek için Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır. İngilizler ise, İstanbul'u işgal etmekle kalmamış toplanan meclisi dağıtarak yakalayabildikleri pek çok milliyetçi mebusu da Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bu hareket ile İngiliz ve Amerikan mandası taraftarı bir kısım zevatın bu fikirlerinden vazgeçerek tek çıkar yolun Millî Mücâdele'yi yürütenlere iltihak etmek olduğunu kabûl ettikleri görülür.

Bu arada, istifâ eden İstanbul hükûmetinin başına Dâmâd Ferid Paşa getirilmiş ve bu şahsın menfî davranışıyla İstanbul ile Anadolu'daki millî hükûmetin araları gittikçe bozulmuş ve âdeta düşman durumuna gelmişlerdir. Bu arada İngilizlerin baskısı ile İstanbul hükûmetinin, şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Efendi'ye, M. Kemâl ve Millî Mücadele'yi yapanların dine ve hâlifeye karşı hareket ettiklerini, dolayısıyla öldürülmeleri gerektiği hususunda fetvâ verdirtmesi durumu daha da kötüleştirmiştir. Bunu tâkip eden günlerde Ahmed Anzavur, Ahmediye olarak isimlendirilen ve İngilizlerin silahlandırdığı ordunun başına geçerek, Kuvâ-yı Millîyecileri bolşeviklik ve dinsizlikle ithâm etmiş Gönen ve Biga'yı işgal ile Balıkesir üzerine yürümeye başlamıştı. Buna benzer başka isyânlar ise, bilâhire Düzce ve Yozgat taraflarında başlatılmış, fakat bu gayr-ı millî hareketler kısa zamanda bastırılmışlardır. Türk tarihini kökünden alâkadar eden ve te'sîri bugün de devam eden dinin devletten ayrılması fikri, Millî Mücâdele'yi yapanlar ve bilhassa M. Kemâl Paşa tarafından bu olaylardan sonra, kuvvetle benimsenmeye başlanmıştır. Düşmanların, Anadolu ve Rumeli'deki Türk varlığını hiçe indirmek için çabaladıkları bir sırada Halîfenin islâmiyet adına millî hareketi yok etmeye girişmesi, dini ulvîlikten çıkararak düpedüz siyâsete hem de emperyalist bir devletin siyâsetine âlet etmesi son derece üzücü bir gelişme olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemâl, Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada "millî birliğe her güçten çok yetki veren islâmiyet esaslarını göz önüne alarak Büyük Millet Meclisi'nin bütün millet işlerine doğrudan doğruya el atmasının kaçınılmaz bir zarûret olduğunu savunmuştur. Birinci Büyük Millet Meclisi, çok farklı siyâsî, sosyal ve dinî görüşleri benimseyen kimselerden meydana gelmesine rağmen, millî bütünlük ve istiklâl konusunda hemfikir idiler. Dine öncülük edenler bile İstanbul hükûmetinin İngilizlerin yardımı ile millî hareketi yok etmek için kurduğu Kuvâ-yı İnzibatiye ordusunu ağır bir şekilde tenkid etmişlerdir. Büyük Millet Meclisi, 81'i eski İstanbul meclisi mebusları olan 390 kişilik bir mebuslar hey'eti ile 23 nisan 1920'de Ankara'da açılmıştır. İstanbul'un tutumu karşısında memleketin tek hâkimi ve millet irâdesinin tek temsilcisi bu meclis idi. Meclis ilk önce pâdişâha değil İstanbul hükûmetine karşı olduğunu ilân ettikten sonra, Ankara'da bir hükûmetin kurulmasını zarûrî görmüş, geçici bir devlet başkanı kabûl etmeyeceğini beyan ettikten sonra Büyük Millet Meclisi'nin millî irâdeyi temsil ettiğini ve yasama ile yürütme yetkilerini nefsinde topladığını belirtmiştir. Bu Meclisin açılışını üçüncü meşru-

tiyet olarak tasvif edenler şüphesiz ki hatâlıdırlar. Bu Meclis inkılâpçı, kurucu bir meclistir ve gerek kuruluş şartları ve gerek gayeleri itibâriyle 1876 ve 1908 meşrutiyetlerinden tamamıyla farklıdır. Bunun için de Meclisin saltanatı ilgâ ve Cumhuriyeti ilân ettiğini söylemek yeterlidir. Meclis, 20 kânun II. 1921 'de Teşkilâtı Esâsiye Kanunu 'nu çıkararak, hem kendi yetkilerini tâyin etmeyi hem de mülkî ve idârî teşkilâtı yeni bir şekle sokmayı başarmıştır ki, bu, Meclisin yeni bir siyâsî düzen kurmakta olduğunu gösterir. Bu 1921 anayasası, teşrî ve icrâ (yasama ve yürütme) yetkilerini Büyük Millet Meclisi 'ne verdiği gibi, bu Meclisin milletin tek ve hakîki temsilcisi olduğunu harb ve sulh yapma yetkilerine sâhip bulunduğunu millî hâkimiyetin devredilmeyeceğini ve parçalanamayacağını ilân etmiştir. Büyük Millet Meclisi 'nce, Vakıflar, eğitim, sıhhiye, iktisat gibi bir çok faâliyet sâhası vilâyetlere bırakılmış olup, bu da adem-i merkeziyet fikrinin en açık ifâdesidir. Anayasa ayrıca, iki senede bir seçim yapılmasını öngörerek siyâsî ve idârî kuvvetin yenileneceğini ifâde etmiştir.

18 eylûl 1920 'de Meclise sunulan hükûmet programının başlığını M. Kemâl Paşa, ilk defa Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak koymuş, sonra "Türkiye,, tabiri Memâliki Osmaniye olarak değiştirilmiştir. Gerçi Büyük Millet Meclisi sultana karşı sâdık olduğunu beyân etmiş ise de, olayların gerçek yüzü bunun tam tersi idi. Bu sıralarda daha evvel Ankara 'ya gelip giden İsmet [İnönü], bu defa kesin olarak millî harekete katılmış, kısa bir süre Harbiye Nâzırlığı yapmış olan Fevzi [Çakmak] Paşada Ankara 'ya gelmiştir.

Bu arada Yunanlılar, 20 temmuz 1920 'de Tekirdağ 'a asker çıkararak az ve düzensiz sayıdaki direnişçileri yenmiş ve Trakya 'yı işgal ederek İstanbul 'a biraz daha yaklaşmıştı. Cenubta ise, yeni takviye kuvvetleri alan Fransızlar, Tarsus 'u ele geçirdikten sonra Gazianteb 'i kuşatmıştı.

Garb ülkelerinin tutumunun Türkler aleyhine geliştiğini gören M. Kemâl ile millî hareketi kuvvetle destekleyen Kâzım Karabekir Paşa, nihâyet "şark" siyâsetini geliştirmeye karar verdiler. Kafkas bölgesinde, İngilizlerin hâkimiyet kurmaları ihtimali hem Sovyetleri, hem de millî mücâdeleyi yapanları tedirgin ediyordu. Bu durum karşısında 26 nisan 1920 'de M. Kemâl, Lenin 'e bir mektup yazarak, iki hükûmet arasında diplomatik münâsebetler kurulmasını teklif etmiş, ayrıca Sovyetlerden yardım ümit ettiğini belirtmiştir. Buna ilâveten Rusya ve bilhassa Kafkaslarda yaşayan müslümanların, Türkiye 'ye ve Millî Mücâdele 'ye yardım etmek istediklerini de belirtmek yerinde olur. Müslümanların küçük bir kısmı Bolşevik ihtilâline karışarak onun başarı sağlamasına yardım etmişler, yeni rejim sâyesinde mevkî sâhibi olmuşlar idi. Bunlar, diğer müslüman ülkelerinde ihtilâl yaparak Garp emperyalizminden kurtulunulabileceğini zannediyorlardı. Büyük Millet Meclisi 'nde ise, bâzı kişiler bu görüşe uygun düşünceler ileri sürüyorlardı. Besim [Atalay] Bey gibi komünist olmayan kimseler dâhi Muhammed 'in dinini ve müslümanlığı, ehl-i islâm olmayan bir takım insanlar yayacak ve pekleştirecek demesine temas ile, Bolşeviklerin millî hareketi şerîata daha yaklaştırdıklarını söylüyordu. Hamdullah Suphi [Tanrıöver] ve Refik [Koraltan] Beyler gibi birçok mebus Sovyetlere yaklaşmanın faydalı ve arzuya şâyan olduğunu açıkça ilân ediyorlardı.

Bu durumda Halil [Kut] Paşa, Azerbaycan müslüman komünistlerinin delâleti neticesinde Moskova ile temas kurarak, Dış işleri bakanı Bekir Sami Bey 'in başkanlığında 24 temmuz 1920 'de Moskova 'ya bir hey'etin gönderilmesi için zemin hazırlamıştır. Çiçerin ile yapılan görüşmelerde dostluk münâsebetlerinin kurulması ve yardım konusu kararlaştırılmış, bunun neticesinde de iki milyon lira değerinde altın ile bir miktar silâh 1920 başında Erzurum 'a ulaşmıştır. Böylece Ankara 'nın ilk diplomatik temas kurduğu yabancı devlet Sovyetler olmuştur. Ankara 'nın, Sovyetlere yaklaşmasını zorlayan diğer başlıca olaylar bir yandan Yunan taarruzunun gelişmesi, öbür yandan Sevr (Sèvrès) Muâhedesi 'nin son şekline girmeye yüz tutması idi. Yunanlılar 22 haziran 1920 'de İzmir cephesinde harekâta geçerek Burhaniye 'den sonra Balıkesir 'i, Edremit 'i ve Karacabey 'i işgal etmişlerdir. 3 temmuzda Nazilli 'yi ve nihâyet 8 temmuzda Osmanlı bayrağı taşıyarak ve pâdişâhın emriyle hareket ettiklerini iddiâ ederek Bursa 'yı işgal etmişlerdir.

Bursa zenginlerinin bir kısmının mal ve mülklerini kurtarmak için Yunanlılara karşı yumuşak davranması, Büyük Millet Meclisi 'ndeki bâzı sol görüşlü kimselerin istismarına yol açmıştır. Fakat, Osmanlı Devleti 'nin ilk başkenti olan ve içinde devlet kurucularının mezarları bulunan, Osmanlı san 'at âbideleriyle süslenmiş Bursa 'nın işgali yalnız millî direniş kararını kamçılamakla kalmamış, bu direnişin gerçek mânada halka dayanması gerektiğini de bir defa daha ortaya çıkarmıştır. Bu şartlar, halka dayalı müstemleke zihniyetine karşı bir milliyetçilik fikrinin canlanmasını sağlamıştır ki bu, millî mücâdele hareketinin temel ideolojisi hâline gelmiştir. Bu yeni milliyetçilik fikri, aynı zamanda halkın iktisâdî ve içtimâî gelişmesine önem vererek, millî mücâdele ideolojisinin eksik kalan bu yönünü de tamamlamıştır. Nitekim eylûl 1920 'de hükûmetin Büyük Millet Meclisi 'nde sunduğu program halkın bu hususdaki ihtiyaçlarına ağırlık veriyordu. Bu program üzerinde yapılan dikkate değer tartışmalar, 1920 senesinin yazında millî mücâdelenin sosyal ve ekonomik konulara nasıl eğildiğini açıkça göstermektedir. Ortaya çıkan gerçek şu idi: Yüzelli

seneden beri Türk milletini sömüren ve haklarından mahrum eden Avrupa ve onun ajanlığını yapan hıristiyan azınlıklar, şimdi Türkleri kendi ata topraklarından da atmak istiyorlardı. Millet, kendini bu hâle getiren ve Avrupa 'nın emrine girmekte tereddüt etmeyen eski idârecilerine karşı bütün güvenini kaybetmişti. Millet kurtuluşunu kendi teşebbüsü ve gayreti ile başarmak, sonra refahını kendi emeği, çalışması ile elde etmek istiyordu. 433 maddeden ibâret olan 10 ağustos 1920 tarihli Sevr andlaşması Trakya 'yı -Edirne dâhil-Çatalca 'ya kadar Yunanistan 'a bırakıyordu. İzmir 'i ise, beş sene Yunan hâkimiyetinde kaldıktan sonra, halk oyu ile Yunanistan 'a veriyordu. Ermenistan ise, Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon şehirlerini içine alacak şekilde müstakil bir ülke hâline getiriliyor, kat'î sınır tesbitini ise, sonraya bırakıyordu. Bunlara ilâveten Sevr, Fırat nehrinin şarkında muhtariyete sâhip, fakat bir sene sonra tam istiklâlini ilâna serbest olacak bir Kürdistan Devleti 'nin kurulmasını istiyordu. Osmanlı ordusu ve donanması yok denecek derecede azaltılıyor, kapitülasyonları tekrar yürürlüğe koyarak dış borçların ödenmesini öngörüyordu. İstanbul hükûmeti, işte böyle bir muâhedeyi imzalamak mecburiyetinde kalmıştı. Büyük Millet Meclisi ise, bu andlaşmayı kesinlikle reddederek, onu imza edenleri, sadrâzam dâhil, vatan haini ilân etmiştir.

Bu durumda, bir taraftan Sovyetlerle kurulan münâsebetler gelişirken, diğer taraftan da Mustafa Suphi idâresinde Azerbaycan 'da faâliyete geçen ve çoğunluğu Türk harp esirlerinden meydana gelen komünist partinin, faâliyetleri Anadolu 'ya yayılmaya başlamıştı. Anadolu 'da ise, Azerbaycan 'dan gelecek bir yeşilordu şâyiaları komünistler tarafından yayılmaya başlamış, bununla da yetinmeyen sofular, ayrıca, Ankara 'da bir yeşilordu cemiyeti kurarak faâliyete başlamışlardı. Yine bu sıralarda, yâni 1 eylûl 1920 'de, Bakû 'da Şark Milletleri Kongresi açılmıştı. Buraya katılan 9100 kadar üyenin 235 'i Türktü. Geri kalanların da çoğunluğu Rusya müslümanlarından oluşuyordu. Bu kongre, sömürge olarak Garp idâresinde, Asya ve Afrika 'da yaşayan müslümanlar arasında ihtilâl yapmak için toplanmış ise de, bâzı Rusya müslüman komünistleri, bu kongreyi kendi halklarını, Rus baskısından ve Ruslaşma tehlikesinden kurtarmak ve bir çeşit millî komünizme temel yapmak için vâsıta olarak kullanmak istemişlerdir. Böylece, Rusya 'da da Bolşevik ihtilâline rağmen, milliyet mes'elesinin hâlâ devam ettiği, bizzat müslüman marksistler tarafından ortaya konmuş bulunuyordu.

1920 teşrin I. sonunda Kâzım Karabekir Paşa, nihâyet bir çok taleplerden sonra Ankara 'nın iznini alarak Kars ve Ardahan 'ı işgal edip, 7 teşrin II. 1920 'de Ermenilere Gümrü Mütârekesi 'ni kabûl ettirmiştir. Daha sonra harekâta devam ederek, Ermenilere, Sevr Andlaşmasın 'daki imzalarını geri aldırtmayı sağlamış ve nihâyet 2 kânun I. 'da Gümrü muâhedesi 'ni imzalamıştır. Bu andlaşma ile Elviye 'yi Selâse, Batum hâriç Artvin, Kars ve Ardahan (Iğdır ve Kulp dâhil) Türkiye 'ye geri verilmiştir. Bu başarılar, Sovyetleri, Büyük Millet Meclisi ile anlaşmaya zorlamış ve taraflar arasında ilk dostluk muâhedesi olan 16 mart 1921 andlaşması imzalanmıştır. Bu mütârekeyi tâkiben 13 teşrin I. 1921 'de Kars 'ta imzalanan bir andlaşma ile Ermeni mes'elesinin halli Sovyetlere de kabûl ettirilmiştir.

Millî hareketin ve Mustafa Kemâl 'in, Ankara 'da ve yurdun muhtelif bölgelerinde faâliyet gösteren komünistlere karşı tutumları gayet açık olmuştur. Komünizmin, müslüman Türk milletinin, dinî akidelerine uymadığı gibi, örf ve âdetlerine de uymadığını belirten M. Kemâl Paşa, haksızlığa uğramış olan Türk milletinin tek gayesinin her hususta istiklâl ve hürriyetini kazanmak olduğunu söylemiştir. Kurulacak idârenin, millet irâdesine dayanacağını bildirerek böyle bir idârenin komünist prensipleriyle bağdaşamıyacağını ifâde etmiştir.

Böylece M. Kemâl, Sovyet idârecilerine Türkiye 'deki hareketin bir millî kurtuluş hâdisesi olduğunu ve böyle bir hareketle Sovyet rejiminin bir alâkası olamıyacağını kabûl ettirmiştir. Bundan sonra M. Kemal, Türkiye dâhilinde faâliyet gösteren komünist partilerini ve partizanlarını sıkı bir şekilde, kontrol altına almış ve bir müddet sonra da, bu partileri kapattırarak zararlı faâliyetlerine devam etmek isteyen mensuplarını da hudud dışı ettirmiş ve onların neşir yolu ile yapmak istediği propagandayı da durdurtmuştur.

Askerî Harekât ve Millî Zafer: Şark cephesi emniyete alındıktan sonra, dikkatler ve ana gayretler yeni taarruzlara hazırlanan Yunan cephesinde toplanmıştır. 1920 başlarından beri düzenli bir orduyu geliştirmek ve ona silâh te'min etmek için uğraşan Ankara hükûmeti, istediği silahları güç de olsa çeşitli yollardan te'min etmeye muvaffak olmuştu. Bu silâhların bir kısmı İstanbul 'da Birinci Cihan Harbi 'nde kullanılmak için bulunan depolardan ve düşman cephaneliklerinden gizli teşkilâtlar vasıtasıyla kaçırılarak te'min edilmiş, bir kısmı da para ile gizlice satın alınmak sûretiyle sağlanmıştı.

Muntazam bir ordu kurma gayretlerinin karşılaştığı en büyük güçlük gerilla müfrezelerini bu orduya katarak sağlam bir eğitime tâbi tutmaktı. Gerillaların düşmanı hırpalamakta ve iç isyanları yatıştırmakta çok müessir olmalarına rağmen, düzenli Yunan ordusuna karşı uzun süre başarılı olmaları mümkün değildi. Düzensiz kıtalar arasında Çerkes Edhem 'in kumanda ettiği müfrezeler ayrı bir mes'ele yaratmışlardı. Çerkes Edhem şüphesiz ki çok kabiliyetli bir kumandan idi. Daha önce bâzı isyânların bastırılmasında büyük hizmetleri olmuştu. Bütün bu hareketlerde Edhem üst rütbedeki subayların ve idârecilerin emrine uygun olarak hareket

etmişti. Ancak Yozgat isyânını bastırdıktan sonra M. Kemâl Paşa'ya muhâlif olan bâzı mebuslara yakınlık göstermeye ve hattâ ona karşı bir suikast bile düşünmeye başlaması, Yeşilordu Cemiyeti'ne üye olması, kendisine karşı kesin bir harekete geçmek ihtiyacını doğurmuştur. Nihâyet Çerkes Edhem müfrezeleri Refet [Bele]'nin kumanda ettiği kuvvetler tarafından mağlûp edildikten sonra, Yunanlılar tarafına geçmiştir. Edhem, hâtıralarında Yunan tarafına geçtikten sonra da millî kuvvetlere karşı kurşun sıkmadığını iddia etmiştir. Bu mes'ele de halledildikten sonra, sıra Yunanlılara gelmiştir. Yunan ilerlemesi nihâyet 6 kânun II. 1921'de I. İnönü savaşında güçlükle durdurulmuş ve Yunanlılar Kütahya bölgesinden Bursa'ya doğru geri çekilmişlerdir. Bunun üzerine İtilâf devletleri, Londra konferansı (21 şubat-12 mart 1921)'nda, Ankara hükûmetine, bâzı değişiklikler yaparak, Sevr sulh andlaşmasını kabûl ettirmeye çalışmışlar, bunda muvaffak olamayınca da Yunan ordularını yeniden taarruza geçirmişlerdir. Yunanlılar, 27 mart-1 nisan 1921 arasında Adapazarı ve Afyon'u aldıktan sonra II. İnönü muhârebeleriyle tekrar durdurulmuşlar, hattâ mağlûp edilmişler ise de, Türk kuvvetleri bu başarılarını silâh ve mühimmat yokluğu yüzünden değerlendirememişlerdir. Yunanistandaki iç gelişmeler, Anadolu cephesini de etkilemiştir. Başbakan Elefterios Venizelos, seçimleri kaybettikten sonra yayılma siyâsetini destekleyen Kıral Kostantin ve ordu erkânı, ülkede hâkim vaziyete geçmişlerdir. Bunların gayesi, Ankara'yı işgal ederek millî harekete son vermek ve böylece, emellerini Anadolu'da daha rahatça gerçekleştirmek idi. Bu maksatla Yunan ordusu 13 temmuz 1921'de taarruza geçerek Kütahya ve Eskişehir'i almış ve Sakarya nehrine kadar dayanmıştır. Düşmanın bu ilerleyişi Ankara'da büyük telâş yaratmış, nihâyet uzun tartışmalardan sonra Mustafa Kemâl Paşa, çok geniş yetkilere sâhip olarak, başkumandan tâyin edilmiştir. Bu yetkiler sâyesinde Mustafa Kemâl Paşa, erzak ve nakil vâsıtalarına ve sivillerin elindeki silâhlara el koymuş, Fevzi [Çakmak] Paşa'yı kurmay başkanı yaparak Sakarya'da Yunan taarruzunu durdurmaya çalışmıştır. Türk millî kurtuluş mücâdelesinin âkibetini tâyin edecek olan Sakarya Savaşı 13 ağustos'ta başlayarak üç hafta sürmüştür. Nihâyet çok kanlı savaşlardan sonra, önce Haymana civârında olmak üzere Yunanlılar gerilemeye başlamış ve bu çekilme bir müddet sonra bozguna dönmüştür. Meclis, M. Kemâl Paşa'ya milletin minnettarlığının bir ifâdesi olarak Gazîlik unvânını vermiştir. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, olan, M. Kemâl Paşa da gazî unvânı ile tarihteki yerini almış oluyordu. Türklerin Sakarya Zaferi'nin hemen arkasından, İngilizlerle araları açılan ve Suriye'de Arap direnişiyle karşılaşan Fransa, Anadolu'daki durumunu gözden geçirmeye karar vermiştir. Fransız temsilcisi Franklin Bouillon, 20 teşrin I. 1921'de Ankara ile bir andlaşma imzalamıştır. Sevr Muâhedesi yerine Millî Misâkı kabûl eden Fransa, Cenûbî Anadolu'dan çekilmeyi kabûl etmiştir ki, bu diplomatik başarı sâyesinde cenupta bulunan Türk birlikleri Yunan cephesine aktarılmıştır. İtilâf devletleri cephesinde meydana gelen bu kopma Ankara üzerinden dış siyâsî baskıyı kısmen kaldırırken, dahilde bunun tam aksi cereyan etmeye başlamıştır. Büyük Millet Meclisi'nde M. Kemâl ve onun grubuna karşı ortaya çıkmakta olan muhalefet, herşeyden evvel M. Kemâl Paşa'nın meclis ve hükûmet başkanı olarak bütün yetkileri kendi elinde toplamış olmasına karşı idi. Nitekim bu muhalefet sonucunda Büyük Millet Meclisi, meclis başkanlığı ile hükûmet başkanlığını birbirinden ayırarak temmuz 1922'de Rauf Bey'i hükûmet, yâni icrâ hey'eti başkanlığına tâyin etmiştir. Böylece meclis ile hükûmet yâni yasama ve yürütme kurulları başkanlıkları birbirinden ayrılmıştır. Mustafa Kemâl'in etrafında Müdâfaa-i Hukuk veya Birinci Grup olarak bilinen ve çoğunluğu oluşturan bir grup teşekkül etmişti. Onun karşısında ise, muhâlif olarak ikinci Grup diye bilinen bir azınlık ortaya çıkmıştı. Aslında bir mecliste muhâlefetin bulunması çok olağan olmakla berâber, 1921-1922 senelerinde birçok kimse muhâlefetin günün şartlarına uygun olmadığı kanâatinde idiler. Fakat bu muhâlefet hiç bir zaman yıkıcı olmadığı gibi, yurt mes'elelerine, karşı ayrı bir görüşü ifâde etmekte idi ve o zamanlar vatan sathında yayılmış olan bâzı düşünceleri aksettiriyorlardı. Gâzi ise, karşılaştığı güçlüklere bakmaksızın kendi çerçevesi içinde elindeki yetkileri kullanarak, Yunanlılara karşı girişeceği taarruzun hazırlıklarını tamamlamaya gayret etmekte idi. Nihâyet 26 ağustos 1922'de başlayan büyük taarruz 30 ağustos Dumlupınar'da ilk büyük başarısını elde etmiştir. Yunan ordusunun bir kısmı kumandanları general Trikopis de dâhil, olmak üzere esir edilmiş, Türk ordusu ise, Gazî'nin "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir,, emrine uyarak hızla garba doğru ilerlemeye devam etmiştir. 2 eylûl'de Eskişehir, sonra Balıkesir, Aydın, Manisa ve Bursa düşman işgalinden kurtarılmış ve Türk ordusu 9 eylûl 1922'de İzmir'e girmiştir. Yunanlılar çekilirken İzmir'i ateşe vermişler ve müttefik gemilerine binerek kurtuluşu kaçmada bulmuşlardır. Böylece Yunanlılar üç buçuk sene-de işgal edebildikleri Anadolu topraklarından Türk ordusu tarafından iki hafta içinde söküldüp atılmışlardır. Gerçi savaşlar bâzı yerlerde devam etmiş ise de, Gâzi Mustafa Kemâl'in 18 eylûl 1922'de ilân ettiği gibi artık Anadolu'daki Yunan ordusu yok edilmişti. Bundan sonra Türk orduları çok usta bir biçimde, İngilizlerle çarpışmaya meydan vermeden Çanakkale Boğazı bölgesini işgal etmişlerdir. Uğradığı bozgun yüzünden Kıral Konstantin 27 eylûl 1922'de tahttan indirilmiş, Yunanistan'daki aşırı militarist rejim de sona ermiştir. Artık savaşa son vermek isteyen İngilizlerin müdâhalesiyle, Yunan ordusu Trakya'yı da boşaltmaya başlamıştır. Nihâyet 11 teşrin I. 1922'de Mudanya'da imzalanan mütâreke ile Boğazlar ve Trakya ile ilgili birkaç nokta müstesnâ Misâk-ı Millîye göre Türk sınırları içinde kalması gereken toprakların hemen hemen hepsi kurtarılmış ve bu durumu Yunanistan da kabûl etmiş bulunuyordu. hudutlar hakkındaki son karar barış konferansına bırakılmıştı. İngilizler, Mudanya'da Ankara hükûmetiyle imzaladıkları mütârekeye rağmen, hâlâ Türkleri parçalayabileceğini ümit ederek, İstanbul hükûmetini tanımakta devam etmiş ve toplanacak olan sulh konferansına bu hükûmeti de dâvet etmiştir. İstanbul hükûmeti ve onu destekleyenler ise, eski dargınlıkları bir yana bırakmak teklifiyle Ankara hükûmetine yaklaşmak için yollar aramaya başladılar. İstanbul, M. Kemâl'e gönderdiği tebrikte bu zaferden hâlen "en büyük Osmanlı zaferlerinden biridir,, şeklinde söz ediyordu. İngilizlerin iki hükûmete birden gönderdikleri barış konferansı dâveti, millî irâdenin hâlen İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasında paylaşıldığı mânasını taşıyordu. Bu çelişkiye son vermek için Büyük Millet Meclisi'nin millî hâkimiyetin yegâne temsilcisi olduğunu ilân etmesinin zamanı gelmişti. Büyük Millet Meclisi 1 teşrin II. 1922'de çıkardığı bir kanunla saltanat ve halîfeliği birbirinden ayırarak saltanatın ilgâ edildiğini ilân etti. Büyük Millet Meclisi'nde uzun tartışmalardan sonra saltanatın kaldırılmasına oybirliği ile karar verilmiştir. Meclis'deki İkinci Grubun uzun süre halîfe taraftarı olmasına rağmen saltanatı ilgâ kararını desteklemesi, milletin ve mebusların saltanat aleyhine ne kadar döndüklerini gösterir. Böylece İstanbul hükûmeti ve hilâfetin, millî irâdenin tek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'ne tâbi olmaları sağlandı. Az bir süre sonra Sultan Vahideddin hayatının tehlikede olduğunu ileri sürerek, 16 teşrin II. 1922'de erkânı ile birlikte, bir İngiliz harp gemisine binerek yurd dışına gitmek zorunda kalmıştır. Aynı gün Büyük Millet Meclisi Abdülmecid Efendi (1868-1944)'yi Sultan unvânı olmadan, halîfe tâyin etmiştir. Şeklen bir fetvâ da kabûl ederek küşad töreni Topkapı Sarayı'nda yapılmıştır. Bu suretle Osmanlı hânedânının siyâsî hükümranlığı artık son bulmuş, karar verme ve siyâsî yetkilerin tamamı Büyük Millet Meclisi vâsıtasıyla millete geçmiştir. Böylece millet, sinesinden çıla kardığı bir önder sâyesinde kendi mukadderatını eline aldıktan üç buçuk sene sonra, hem yurdunu düşmandan kurtarmış hem de geleceğini emniyete almak üzre kendine yeni siyâsî bir yol çizmiş oluyordu. Esâsen daha millî hareketin başlangıcından beri ve bilhassa Büyük Millet Meclisi'nin 23 nisan 1920'de Ankara'da açılması ve 1921 Anayasası'nın ilân edilmesiyle, millî irâdenin bölünmemek ve paylaşılmamak üzere Büyük Millet Meclisi'nin elinde toplandığı ve bu durumda saltanatın bu yeni düzenle bir arada yaşamasına imkân olmadığı gerçeği ortaya çıkmış bulunuyordu.

Belirli sınırlar içinde hükmünü yürüten Büyük Millet Meclisi, bütün islâm dünyasının başı olan halîfeyi tâyin ederken hem kendi yetkilerini aşıyor, hem de halîfe seçimine pek uygun gelmeyen bir yol tâkip etmiş oluyordu. Sultan Vahideddin'in yurt dışına çıkması seçim içini kolaylaştırmıştır. Aslında halîfelik karışık bir mes'ele idi, çünkü Sultanlar ancak tahta geçince halîfe unvânına sâhip olmuşlardı ki, bu da halîfeliğin saltanata tâbi olduğunu göstermektedir. Büyük Millet Meclisi saltanatı ilgâ ile halîfeliğe Abdülmecid Efendi'yi tâyin ederken, onu hükümdâra tâbi olmaktan kurtarmış, Osmanlı müslümanlarının ve bütün islâm ümmetinin dinî efendisi hâline getirmiştir. Başka bir deyimle Büyük Millet Meclisi bu kararı ile halîfeliğe husûsî bir mevki vererek, onu kuvvetlendirmiş ve bütün müslümanlar üzerindeki siyâsî-dinî nüfûzunu arttıracak duruma getirmiş oluyordu. Birinci Büyük Millet Meclisi bu mes'eleleri derinliğine incelemiş, dinî lider olduğu için halîfenin Ankara'ya getirilmesi öne sürülmüştür. Gâzi Mustafa Kemâl ve Birinci Grupta bulunan yakınları, halîfenin eninde sonunda islâm ümmetinin reîsi olarak ve islâm geleneğine dayanarak, hükûmetin elinde bulunan siyâsî ve idârî yetkilere sâhip olmak isteyeceğinden çekinmişlerdir. Bilhassa Karahisar mebusu Şükrü Hoca, bu konuda bir yazı yayınlayınca, Gâzi'nin endişesi daha da artmıştır. Tehlikeyi sezen Gâzi, saltanatın ilgâsını tâkip eden aylarda bir çok konuşma yaparak Büyük Millet Meclisi'nin elinde bulunan millî irâdeye kimsenin ortak olamayacağını belirtmiştir. Bir süre için halîfelik mes'eleleri, harbin bitmesi ile başlayan sulh görüşmeleri sebebiyle, bir kenara bırakılmıştır.

Lozan (Lausanne) sulh konferansı 21 teşrin II. 1922'de başlamıştır. Türk hey'etinin başkanı İsmet [İnönü] olup, yanında sağlık bakanı Rıza Nur da bulunmakta idi. Türk delegasyonu, kendisine yenilmiş bir ülke muâmelesi yapılmasına aldırış etmeyerek, Türkiye'nin çıkarları ve hâkimiyeti ile bağdaşmayan bütün teklifleri red etmiştir. İsmet Paşa bir yandan garplıların Sovyetlere karşı olan tedirginliklerini, diğer yandan Amerika'nın Orta Şark'a karşı gösterdiği ilgiyi çok ustaca kullanarak, Lord Curzon'un sabrını tüketmiş olmasına aldırmadan istediğini elde etmeyi başarmıştır. Kapitülasyonlardan bir türlü vazgeçmek istemeyen garplılar konferansa bir süre ara verdikten sonra, nihâyet 24 temmuz 1923'te andlaşmayı imza etmişlerdir. Büyük Millet Meclisi'nde 14'e karşı 227 oyla 23 ağustos 1923'te kabûl edilen Lozan andlaşması, esas olarak Misâk-ı'de Millî gösterilen sınırları onaylamış, Hatay ve Musul bölgelerinin statüsünü

kesinleştirme hususları sonraya bırakılmıştır. 1925 yılında ise, çeşitli baskılar sonunda çok cüz'i bir petrol geliri yüzdesi ile Türkiye, Musul üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Lozan Muâhedesi kapitülasyonları ve bunlara bağlı mahkemeler ve diğer kuruluşları kaldırırken Türkiye de, eski Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmeyeceğini kabûl etmiştir. Türkiye, ileride dostluğa yardımcı olur, düşüncesiyle Yunanlılardan savaş tazminatı istememiş onun yerine Trakya'da küçük bir arâzi parçası ile İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada'yı almakla yetinmiştir. Ayrıca Yunanistan ile, nüfus mübâdelesine karar verilmiştir ki, daha sonra teferruatıyla hazırlanan bir andlaşma ile Yunanistan'da bulunan Türkler (Garbî Trakya hâriç) ve Türkiye'de bulunan Rumlar (İstanbul hâriç) ana vatanlarına göç etmişlerdir. Eski Osmanlı dış borçları 129.4 milyon lira olarak tesbit edilmiş bunun 84.6 milyonu Türkiye payı olarak öngörülmüştür ki bu sonra 8 milyon altın (80 milyon kâğıt) liraya indirilmiştir. Lozan Andlaşması ayrıca Türkiye'de yaşayan azınlıkların kültürel ve dinî haklarının korunacağını, te'mînat altına almış, fakat Türkiye'de yapılması düşünülen köklü reformlar sebebiyle bir gazetecinin dediği gibi "Türkler de azınlıkların kültürel durumuna gireceklerinden,, bu konu üzerinde fazla durulmamıştır. Millî Misâk ve Lozan Andlaşması modern Türk devletinin temel kuruluş vesîkalarıdır. Lozan Andlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiliz askerleri 21 eylûl 1923'te İstanbul'dan çekilmiş ve 6 teşrin I.'de Türk askeri İstanbul'a girmiştir.

Bu arada Türkiye'nin geleceği için birinci derecede önem taşıyan olaylar birbirini tâkip etmiştir. Mustafa Kemâl Paşa yeni seçime gidileceğini ve başkanı olduğu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetini siyâsî bir parti, şekline sokacağını bildirmiştir. Bu seçimi, karşısında bir muhâlefet partisi bulunmaksızın kazanan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri az bir süre sonra yeni bir isim altında yânî Halk Fırkası olarak meydana çıkmıştır. Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup olarak tanınan muhâliflerin çok az bir kısmı II. Büyük Millet Meclisi'ne seçilmek imkânını bulmuşlardır. Böylece İttihat ve Terakkî'nin kurulmasıyla başlayan siyâsî parti hayatı, çeşitli değişikliklere rağmen, kısmen de olsa ideoloji ve teşkilât bakımından devamlılık göstermiştir. Partiler ve kuruluşlar, bilhassa İttihat ve Terakkî şûbeleri, kısmen de olsa Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti şekline girdikten sonra ortaya yeniden Halk Fırkası olarak çıkmışlardır. Cumhuriyetin kabûlünden sonra Halk Fırkası ismine "Cumhuriyet,, kelimesi eklenmiş, bilâhire fırka da yerini parti kelimesine bırakmıştır.

Cumhuriyetin ilânıyla bir cumhurbaşkanı seçimi gerekli idi. Aslında sebepsiz yere çok gecikmiş olan bu kararı nihâyet 29 teşrin I. 1923 günü Büyük Millet Meclisi vermiş ve Türkiye'yi *„Cumhuriyet„* ilân etmiştir. Gâzi Mustafa Kemâl Paşa da, cumhurbaşkanı seçilmiştir. Tarihte ilk kez olarak Türkler, kendi isimlerini taşıyan ve milletçe yapılan çetin bir mücâdeleden ve ikibuçuk milyon şehid verdikten sonra kendi devletlerini yeniden kurmayı başarmışlardır.

İnkılâblar Devri (Atatürk'ün ölümüne kadar 1923-1938): Millî Mücâdele'nin başarı ile sonuçlanması, sınırları belli toprak esâsı üzerine kurulmuş millî devlet, gelişimini tamamlamıştır. Tanzimat'tan önce başlayan dâhilî gelişmelerin ve Avrupa ile olan siyâsî-askerî münâsebetlerin kuruluşunu kaçınılmaz hâle getirdiği millî devlet, siyâsî, içtimâî ve iktisâdî alanlarda yeniden teşkilâtlanmak zorunda kalmıştır. Cumhuriyetin ilânı her şeyden evvel, kurulan bu yeni devletin bir millî Türk devleti olduğunu ve devlet kültürünün Türk benliği ve gelenekleri üzerine kurulması gerektiğini belirtmiştir. Esas mes'ele, çok eski olan Türk toplumunun nasıl yeni bir siyâsî teşkilâtlanmaya tâbî tutulacağı idi. Başka bir ifâde ile ana mes'ele, mâzisi ve an'aneleri çok eskiye dayanan Türklüğe nasıl millî ve modern bir siyâsî veche verileceği idi. Genç cumhuriyetin karşılaştığı güçlükler göründüğünden çok daha zor ve karışıktı. Zîrâ, Türkler müslüman ve Asya menşe'li bir toplum olarak ilk defa garp usûlünde siyâsî bir teşkilâtlanma gayretine girmiş bulunuyorlardı. Ziya Gökalp [b. bk.], mes'elelere temas etmesine rağmen kesin bir çözüm yolu göstereememişti. Gâzi ve etrafında bulunanlar, nazariyelerle uğraşmaya vakitleri olmadığı için mes'eleyi fiilî şekilde bir sonuca bağlamak istiyorlardı. Ana tartışmalar ve anlaşmazlıklar milliyet kavramının târifi ve muhtevâsı üzerinde toplanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin millî sıfatlarının, kaynaklarının ne olduğu ve ne olacağı hususları, o zaman olduğu gibi, bugün de Türkiye'nin karşılaştığı ve hâlen tam olarak çözemediği önemli bir mes'ele olmuştur. Başka bir deyimle Türkiye cumhuriyeti'nde yaşayan Türklerin, Türklüğünün hangi esaslara göre tâyin edilmesi gerektiği husûsu cumhuriyetin karşılaştığı ana mes'ele olarak, hâlen de devam etmektedir. Türklüğü, Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşayan insanların müşterek tarih, din, dil ve menfaatlerine dayanan siyâsî ve millî kimliği olarak kabûl etmek mümkündür. Ancak millîliğe temel olacak bu esaslar arasında bir seçim yapmak, kişilerin felsefelerine, günün siyâsî şartlarına ve gelecek için tâyin edilen hedeflere dayandığı için cumhuriyetin ilk on yılında yapılan inkılâplar ile herşeyden evvel medenî bir millet yaratılmaya çalışılmıştır. Avrupâî mânada millî bir cemiyet yaratmada, nazarî de olsa, millîlik ile medenîliğin bir bütün olarak ortaya çıktığı, birbirine bağlı iki kavram olduğu görülmüştür. Medeniyetin siyâsî ve kültürel yönleri yanında, iktisâdî, teknolojik ve sanâyileşme gibi cemiyetin maddî varlığını kuvvetlendirecek yönleri de olmuştur. Türkiye'de medenîlik ve millîlik mes'elelerinde tutum ve davranışlar, saltanatın ve halifeliğin ilgâ edilmesi ile Büyük Millet Meclisi'nde muhâlefetin doğması gibi Türkiye'nin iç şartlarından ve kuvvet mücâdelelerinden ileri gelmiştir. Ancak bu mücâdelelerde cumhuriyet rejimi ve devletin millî esaslar üzerine kurulmuş olması hemen hemen hiç tartışılmamıştır. Zîrâ, toprak esâsı üzerine kurulu bu millî devleti halkın ezici çoğunluğu benimsemiş bulunuyordu. Cumhuriyet rejimi ve Türk millî devlet fikri Mustafa Kemâl'in en başta gelen temel inkılâbları olmuştur. O'nun yaptığı diğer inkılâblar bu temel inkılâbları tamamlayan ikinci dereceden yenilikler mahiyetindedir. Bir milletin siyâsî ve tarihî şahsiyetini yeniden tâyin etmesi çok kez çetin mücâdele ve büyük fedâkarlıklar istemektedir. Cumhuriyet rejimine geçiş mücâdelesi Türklerin eski ve yeni tarihleri arasında bir merhale olmuştur. Türklerin siyâsî yenileşmelerinde birinci derecede rol oynayan millî mücâdele, onların var olma ve yaşama azminin bir ifâdesi olmuştur. Ancak, tarihî, içtimâî ve kültürel bakımdan bir bağlılık ve devamlılık arzetmesine rağmen, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti, siyâsî bakımdan birbirinden ayrılmıştır. Lozan Andlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak esâsı üzerine kurulmuş bir devlet hâline gelişi, milletler arası hukûka uygun oluşunun bir ifâdesidir. Başka bir deyimle Lozan, Misâk-ı Millî'nin diğer milletlerce de tasdik edilmesidir. Sınırları belli, kendine has kültürel ve millî özellikleri olan bir topluluğu içine alan Türkiye Cumhuriyeti, islâm dünyasında yeni bir devlet tipi olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, bâzılarının zannettiği gibi, islâmî ümmet kavramını yok etmemiş, bilâkis bu mefhûma yeni temeller kazandırmıştır. Ümmet kavramı millîleşmiş ve millet ile toprak birbirinden ayrılmayan bir bütün hâline gelmiştir. Millî Türk devletinin sınırları içinde yaşayan Türk milletinin kimlerden meydana geleceği husûsu daha Cumhuriyetin ilk yıllarında tartışılıp bir karara bağlanmıştı. Hükûmete, kültür sahâsında ışık tutan Türk Ocakları'nın 1924 yılı kongresinde, ırkçı görüşü savunan birkaç delegenin, Türk soyundan gelmeyen ve ana dilleri Türkçe olmayan kimselerin Türk sayılmamasını istemeleri tepkiyle karşılanmış ve çoğunluğun kararı ile "Türk,, kavramı kültürel ve tarihî esaslara göre tâyin edilmiştir. Buna göre, Türk asıllı kadın ve erkekler kültürleri dolasıyla Türk sayılırken, kendilerini Türk hisseden ve tarihî bağlarla Türklüğe bağlı olan herkes Türk olarak kabûl edilmiştir. Bundan da anlaşılacağı gibi Türk'ün millî benliğini, yânî Türklüğünü tâyin eden esasların müşterek kültür ve tarihi olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk Ocaklarının 1924'te devlet ve hükûmet ile yakın münâsebetleri göz önüne alınırsa bu görüşün aynı zamanda iktidârın görüşü olduğu anlaşılır. Ancak, 1930'a doğru vuku bulan iç gelişmeler yüzünden dil, yavaş yavaş, hükûmet mahfillerinde milliyetin esâsı olarak görülmeye başlanmış ve nihâyet 1931'de Ocakların kapatılmasıyla milliyet, dil ve soy esâsı üzerine binâ edilmeye çalışılmıştır. Bu yeni milliyetçilik anlayışını uygulamak vazifesi ise, Türk Ocakları'nın yerini almış olan Halk Evleri'ne düşmüştür. Türk Ocakları, inkılâb fikrini tam mânasıyla benimsemekle berâber, Şark kökenlerini ve kültürlerini devam ettirmek, islâmiyeti millîliğin temeli olarak görmek ve kuruluşlarından beri sâhip oldukları idârî muhtariyeti de hiç olmazsa bir dereceye kadar muhâfaza etmek istiyorlardı.

Ayrıca Türk Ocakları dış Türklere karşı ilgilerini devam ettirmekle berâber 1927'den sonra çalışmalarını tamamiyle Türkiye sınırları içinde yaşayan Türklerin üzerinde toplayarak, Türkiye haricinde yaşayan Türklerin üyelik dilekçelerini kabûl etmemiştir. Türk Ocaklarının, bâzı çevrelerce, İttihat ve Terakkî devrinin bir devamı gibi görülmeye başlanması da kapatılmalarının diğer bir sebebini teşkil eder. 1923'ten sonra Türkiye'nin mukadderatını geniş çapta Halk Fırkası tâyin etmiştir. Nitekim, millî mücâdelenin sona ermesiyle Halk Fırkası'nın kurulması, Türkiye'nin medeniyete kavuşturulması husûsunda birinci derecede müessir olmaya başlamıştır. Her ne kadar millî mücâdele esnâsında, medenîliği yaratacak inkılâblardan söz edilmiş ve Türk toplumunun medenî bir duruma getirilmesi kesin bir zarûret olarak görülmüşse de bunun nasıl gerçekleştirileceği uzun uzadıya tartışılmamıştır. I. Millet Meclisi'nin feshinden sonra ortaya çıkan ve çoğu meclis dışında kalan grup, iktisâdî ve içtimâî değişmeleri ön plana alarak, devlet kuvvetini elinde bulunduran bürokrasiyi köklü bir değişikliğe tâbi tutmak sûretiyle daha pratik ve faydalı hâle sokmak istemiştir. Bu grup için millî mücâdelenin dâhildeki gayesi halkın günlük hayatına tesir eden çeşitli idârî güçlükleri ortadan kaldırarak maddî ve manevî gelişmesini sağlayacak bir ortamı hazırlamaktı. Halkçılığın 1920-1922 arasındaki mânası, idâre ile halkın birleşmesi ve verilecek kararların halkın isteklerine, ihtiyaçlarına uygun olduğu kadar kültürüne, geleneklerine ve yaşayışına da uygun olması gerektiği istikametinde idi. Bu görüşü savunan halkçılar arasında islâm sosyalistleri, lâik sosyalistler (Hüseyin Avni), Avrupa'ya meyilli liberaller, adem-i merkeziyetçiler ve bâzı muhâfazakârlar vardı. Bu grup ayrıca diktâ rejimine karşı Büyük Millet Meclisi'nin hâkimiyetini savunuyor ve meclis başkanlığı ile hükûmet başkanlığını birbirinden ayırmayı düşünüyordu. Bunların karşısında bulunan ve M. Kemâl Paşa'nın etrafında toplanan ve çoğunluğu teşkil eden esas (Birinci) Gruba hâkim olan halkçılık düşüncesi ise, halk adına hareket ederek onun iyiliğine yarayacak kararları kuvvetli bir devlet vâsıtası ile yürütmek merkezinde idi. Birinci Grubu teşkil eden Müdâfaa-i Hukuk

Grubu, bürokratik geleneği, yâni devletçi görüşü de ayrıca kabûllenerek devlet otoritesini alabildiğine genişletmeye taraftar idiler. Nitekim bu eğilimler az zaman sonra te'sirini göstermiş ve bütün muhâlefeti yok etmekle sonuçlanmıştır. Birinci Grupta millî mücâdelenin ilk yıllarında mühim hizmetler görmüş kimseler bulunduğu halde 1924 'ten sonra çoğunluğu ikinci ve üçüncü derecede kimseler teşkil etmeye başlamıştır. Bu grup, aşırı derecede devletçilik ve otorite taraftarı olduğu gibi, halkçılık hakkında da ayrı bir görüşe sâhip idi. Halk onların gözünde iyi kalpli, temiz ve çalışkan olmakla birlikte yanlış yollara kolayca sürüklenebilecek derecede de bilgisizdi. Onun için liderlerin vazifesi bu halkı eğitmek ve ona icâbında zorla da olsa "medeniyet„ aşılamaktı. Halkın temayül ve düşüncesine önem veren M. Kemâl, birçok reformları ilk kez halk arasında dolaşarak halka anlatmış, halktan müspet cevap aldıktan sonra da yenilikleri kanunla bütün yurda yaymak yoluna gitmiştir. Meselâ, şapka giymeyi ilk defa İnebolu ve Kastamonu 'da halka göstermiş, benimsenince de kanunla yerleştirmiştir. Arap harflerinin Latin alfabesi ile değiştirilmesi de ilk kez 1928 'de Sarayburnu 'nda bir halk eğlence toplantısında teklif edilmiştir. Fakat M. Kemâl Paşa 'nın hâricinde kalan ve Halk Partisi 'ne hâkim olan grup, kendi arasında kabûl ettiği kararları halka danışmadan alelâde kanun hâline getirerek yürürlüğe koyma yoluna girmiştir. Bu kararların milletin yükselmesine ve gelişmesine uygun olacağı düşünülmüş, halka ve halkın görüşünü temsil eden kimselerle konuşma yoluna gidilmemiştir. Halbuki 1920-1922 arasında millî mücâdeleye temel taşı olmuş halkçılık, bütün insanların eşit kabiliyetlere sâhip bulunduğunu, her ferdin kendi çıkarını ve yolunu tâyin etmeye muktedir olduğunu kabûl etmişti. Mecliste yapılan uzun ve çok köklü tartışmalar sayesinde Cumhuriyetin ve millî devletin islâmiyete aykırı olmadığını, saltanatın ise, islâmiyetle bağdaşmadığını bizzat bâzı din adamları ileri sürmüşlerdir. Erzurum Kongresi 'nden cumhuriyetin ilânına kadar Mustafa Kemâl Paşa ile din adamları temel mes'elelerde birbirinden çok az ayrılmışlardır. Ayrılık bâzı inkılâpları gerçekleştirmek için devlet kuvvetinin kullanılması ve halkı olduğu kadar halk arasındaki kültürü ve benliği kimin temsil ettiği veya onun görüşlerini en iyi ifâdeye kimin muktedir olduğu konuları üzerindeki görüş farklarından doğmuştur. Gittikçe kuvvet kazanan bu grup, siyâsî ve kültürel müesseselerin ve insanlar arasındaki münâsebetleri düzenleyen kanunların değiştirilmesiyle kafaların da değişeceğine ve insanların kısa zamanda medeniyete kavuşturulacağına inanıyorlardı. Mustafa Kemâl Paşa hem parti başkanı hem cumhurbaşkanı olarak ve halk arasındaki geniş sevgi ve prestije dayanarak, devlet mukadderatını tek başına tâyin edecek durumda gözüküyor ve her karar onun irâdesine bağlanıyorsa da gerçekler aslında çok başka idi. Mustafa Kemâl Paşa, her ileri görüşe sâhip siyâsî lider gibi, modern siyâsî bir teşkilât meydana getirerek, memleketin medenî mukadderâtını halka dayanan bir teşkilât ile gerçekleştirmek istemişti. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri bu fikirden doğmuş, fakat, büyük önder bir teşkilâtın meydana gelmesiyle o teşkilâtın kendine mahsus bir hayat sâhası yarattığını ve bir iç dinamizme sâhip olarak zamanla, önderine de hâkim olabileceğini fazla hesaba katmamıştır. Onun için zamanla kurduğu parti ile de olduğu kadar, Recep Peker gibi, partiye başkanından fazla önem veren kimselerle de çatışmak zorunda kalmıştır. Hattâ 1930 'da Serbest Fırka mes'elesinde İnönü, Mustafa Kemâl Paşa 'ya partisini bir yana iterek partiler üstü bir duruma gelemeyeceğini kendisine kesin ve açık bir şekilde bildirmiştir. Mustafa Kemâl Paşa, halkla bütünleşmeye millî irâdeye hürmet ve Türk millî karakterini savunmaya içten inanmış bir kimse idi. Her hareketinin ve her inkılâbın halkın içinden gelen isteklere uygun olduğunu ve inkılâbların bu isteklere cevap verdiğini defalarca alenen beyan etmiştir. Ancak kararların alınışında ve yürürlüğe konuluşunda teşkilâtın da rolü ve payı büyüktür. İşte daha 1924 yılında halk arasında Gazi'ye gösterilen sonsuz sevgi ve saygı kadar, Halk Fırkası 'na karşı uyanan bir tedirginlik, tepki ve muhâlefet de vardı. Parti, kendine mahsus bir tarihî gelişmeye tâbi olmuş ve lideri yâni Mustafa Kemâl Paşa 'yı da etkileyecek şekilde kendi iç kanunlarına bağlı bir hayat yaşamıştır. Nitekim, 1924 'te gerek bâzı hükûmet erkânının, gerek bâzı mebusların rüşvet aldıkları, nüfuzlarını kullanarak mal mülk sâhibi oldukları şayiaları almış yürümüştü. Cumhuriyetin ve millî devletin kuruluş yıllarında, değişme geçiren ülkelerde olduğu gibi, bizde de böylece yeni zenginler grubu ortaya çıkmıştır. Yeni imkânlardan istifâde etmek için Halk Partisi 'ne girmek en kestirme bir yol olarak gözüküyordu. Böylece büyük inkılâbların meydana geldiği ve temel mes'elelerin tartışıldığı bu ortamın bir de şahsî, sosyal ve ekonomik yönleri vardır ve bu yönleri kısmen de olsa Halk Fırkası temsil etmekte idi. Halk Fırkası 'nın iktidârına karşı doğan muhâlefetin dayandığı fikirler, geniş çapta birinci Büyük Millet Meclisi 'ndeki İkinci Grupta hâkim olan fikirlere benzemekte, desteğini ise, bâzı din adamlarının önderlik ettiği tabakalar içinde bulmakta idi. Saltanatın ilgası ile ortaya çıkan devlet başkanlığı mes'elesi tahmin edilemeyecek bir şekilde gelişerek hem cumhuriyet rejimini, hem de Mustafa Kemâl Paşa 'nın liderlik durumunu tehdid eder bir durum yaratmıştır. Karahisar mebusu Şükrü Hoca bir risâle yayınlayarak islâmî esaslara göre devlet başkanlığının halifeye âit olmasını uzun uzadıya savunmuş ve kendine bir hayli taraftar da bulmuştu,

Halîfenin devlet başkanı olması demek, saltanatın tekrar canlanmasından başka bir mâna taşımamakta idi. İstanbul halkının bir kısmı ise, halîfeyi tuttuğu gibi bâzı Hintli müslümanlara uyarak, halîfeliğin bütün dünya müslümanlarını temsil edecek şekilde ruhânî bir makam hâline getirilmesi tezini savunuyorlardı. Bu arada Kâzım Karabekir, Rauf Orbay gibi millî mücâdelede önemli mevkilere gelmiş ve büyük hizmetler görmüş kimseler de halîfeliğin kaldırılacağı şayialarına katılarak, rejimin diktatörlüğe yöneldiğini iddia etmişlerdir. Rauf Bey, Halk Fırkası 'na üye olmakla berâber bu fırka içinde ılımlı gruba dahildi. Kâzım Karabekir ve Refet [Bele] Paşalar da yine bu grup içinde yer alıyorlardı. Böylece Kuvâ-yı Milliyeciler ve millî mücâdeleye önderlik etmiş liderler de bölünmüş bir duruma gelmişler idi. Sertliğe taraftar ve acele olarak "medeniyeti„ gerçekleştirmek isteyen ve Halk Fırkası içinde çoğunluğu temsil eden grubun liderliğini İsmet [İnönü] yüklenmişti. İsmet Paşa, Rauf Bey 'i millî birliği bozduğu için tenkid ediyordu. Bu tarihte ordu kumandanlarının önde gelenleri hem kıta kumandanı, hem de mebus oldukları için ellerinde büyük siyâsî ve askerî nüfuz bulunduruyorlardı. Dinî grup ile askerî grubun muhtemel olan birlikte hareketini önlemek maksadiyle, ilk defa Şer'iye ve Evkaf nezâretiyle, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti 629 numaralı kanunla kaldırılmıştır. Kanun komisyondan geçmeden doğrudan doğruya din ve ordunun politikadan uzaklaştırılması gerekçesiyle Büyük Millet Meclisi Genel kuruluna getirilerek çabucak kabûl edilmiştir. Bunların yerine Diyânet Başkanlığı ile Genel Kurmay Başkanlığı kurulmuş, askerî bütçe sorumluluğu Millî Müdâfaa Vekâleti 'ne verilmiştir. Aynı tarihte, yâni 3 mart 1924'te dinî ve modern tedrisat yapan okullar, Tevhid-i Tedrisat (eğitimi tek elde birleştirme) kanûnu ile Maârif Vekâleti 'ne bağlanmıştır. Bu okullar arasında vakıfların idâre ettiği okullar da vardı ve bir süre sonra bunların din eğitimi yapan kısmı da kapatılmıştır. Bu siyâsete sonradan takılan lâiklik isminin, aslında felsefî düşünceden değil, kuvvet mücâdelesinden doğduğu âşikârdır. Aynı tarihte yâni 3 mart 1924 'te uzun tartışmalardan sonra 631 sayılı kanun ile halîfeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı soyunun (kadınlar dahil) Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında çıkarılmasına karar verilmiştir. Az zaman sonra da Şer'iye mahkemeleri kaldırılmıştır. Böylece sultan ve halîfelerin Türkiye'de siyâsî hayata karışmaları, din mensuplarının siyâsî alanda önderlik etme ihtimâlleri kesinlikle önlenmiş bulunuyordu. Büyük Millet Meclisi, sert ve seri kararlarla, yüzyıllardan beri Türk toplumunu yönlendirmiş ve hattâ onun ayrılmaz bir parçası hâline geldiği söylenen müesseseleri bir anda söküp atmıştır. Böylece Artık, inkılâblar, devri başlamış demekti. Açıkça anlaşılıyordu ki, milleti sürâtle medeniyete ulaştırmak için seçilen yol, eski müesseseleri ortadan kaldırarak onların yerine medeniyeti temsil eden müesseseleri getirmek sûretiyle olacaktı. Mustafa Kemâl Paşa sık sık Türk milletinin medeniyete âşık olduğunu ve ilerlemek istediğini tekrarlamakla berâber, onun gözünde medeniyet Avrupa 'yı taklit etmek değildi. Onun medeniyetten anladığı, maddeten ve mânen ilerleme idi. 1924 ve 1925 yıllarında yurt gezilerinde söylediği nutuklarda, sık sık dile getirdiği medeniyet yalnız Avrupa 'nın değil bütün dünyanın malı olarak anlatılmıştı. Eski rejimi canlandıracak müesseselerin ortadan kaldırılmasından sonra, Türk milletini ve cumhuriyetini ileri götürecek hamlelere sıra gelmişti. Halk Fırkası 'na yerleşen fikirlere göre bu hamleleri gerçekleştirmek için her şeyden evvel kanûnî yolları hazırlamak ve gereken otoriteyi bir merkezde toplamak icâbediyordu. 20 nisan 1924 anayasası işte bu gibi düşüncelerden doğmuştur. Bu anayasayı Kurucu Meclis değil alelâde seçimle iş başına gelmiş Halk Fırkası 'nın hâkim olduğu meclis hazırlamış, bu anayasa, referanduma sunulmadan, hemen yürürlüğe konulmuştur. Anayasanın en önemli yönü, kuvvetler birliği prensibini benimseyerek bütün kanun yapma ve yürütme yetkisini Büyük Millet Meclisi 'nin sinesinde toplamış olmasıdır. Geçici hükümler hâriç 105 maddeden ibâret olan anayasa, cumhuriyet rejimini esas umde olarak kabûl ettikten sonra, devlet dinini islâm ve dilini Türkçe, başkentini ise, Ankara olarak tâyin etmiştir (mad. 2). Hâkimiyet, bilâkayd-u şart milletin olup, Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olarak gösterilmiştir. Meclis, kanunları bizzat kendisi yapmakla berâber icrâ (yürütme) yetkisini kendi tarafından seçilen cumhurbaşkanına ve onun tâyin edeceği icra vekilleri hey'etine vermiştir. Böylece anayasa cumhurbaşkanına çok geniş yetkiler vermekle berâber, meclise de, hükûmeti denetleme ve ıskat (düşürme) etme yetkisini tanımıştır. Anayasa birçok hak ve hürriyetlerden söz etmiş ise de, bunlar 1946 yılına kadar kâğıt üzerinde kalmış, ancak yargı organı bitaraf çalışabilmiştir.

Muhâlefet mes'elesi Türkiye 'nin siyâsî tarihinde incelenmeye değer çok önemli bir konudur. Daha İttihat ve Terakkî devrinde ilk iktidar partisi ortaya çıkar çıkmaz muhâlefetle karşılaşmıştı. Bu durumu I. Büyük Millet Meclisi 'nde de müşâhede etmek mümkündür. Büyük Millet Meclisi 'nde İkinci Grup olarak anılan muhâlifler, oldukça bütün gayret göstermiş, bunların çok az bir kısmı ikinci Büyük Millet Meclisi 'ne de seçilebilmişlerdir. Muhâlefet, ikinci Büyük Millet Meclisi 'nde hâkim durumda bulunan Halk Fırkası siyâsetini beğenmeyip ona karşı çıkanlarla gittikçe büyümüş 17 teşrin II. 1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Parti 'nin kurucuları ve idâreçileri arasında Ali Fuad [Cebesoy] Kâzım

Karabekir, Hüseyin Rauf [Orbay], Rüştü Paşalar ile Adnan [Adıvar], İsmail Canbolat, Halis Turgut gibi tanınmış birçok sîmâlar vardı. Parti, cumhuriyete bağlı olduğunu ifâde etmek için cumhuriyetçi ismiyle ortaya çıkmıştır. Terakkiperver Partinin kurulmasındaki iki ana gaye, Türkiye'nin o tarihteki siyâsî hayatı ve düşüncesi hakkında iyi bir fikir vermektedirler. Bunlardan birincisi, diktatörlüğe yönelmiş Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın karşısına bir muhâlefet çıkararak, cumhuriyetin kuruluşunda mevcud pluralist demokrasiyi (birden fazla partiye dayanan) savunmak ve korumaktı. Nitekim cumhuriyet rejiminin temel taşı olan Büyük Millet Meclisi, millî mücâdele yıllarında ayrı fikirleri temsil ettiği için ikiye bölünmüş, fakat esas gayelerde beraberliği ve birliği korumuş ve demokratik yoldan ayrılmamıştı. Partinin ikinci gayesi ise, yürürlüğe konmuş veya konulacak inkılâbların, milletin ve yurdun temel kültürü, tarihî devamlılığı ve benliğini yaralamadan gerçekleşmesini sağlamaktı. Başka bir deyimle Terakkiperver Türkiye Cumhuriyetçi Parti, isminde de ifâde ettiği gibi ilerlemeyi ana gaye edinmekle berâber bu ilerlemenin halkın ihtiyacına, menfaatlerine, temâyüllerine, asrın icâblarına ve adâlet prensiplerine göre olmasını istiyordu. Ayrıca parti, ekonomiye, zirâata, ticârete, mâliyeye, sanâyie ve yerli idârelere birinci derecede önem vererek, her şeyden evvel toplumun maddi ilerlemesini sağlamak istiyordu. Cumhuriyetçi Halk Fırkası, sağdan ve soldan aldığı müessese ve teşkilâtlarla üst yapıyı değiştirerek sür'atle "medeniyet,,'e ulaşmak istemekle birlikte Türkiye Cumhuriyetçi Fırkası bu medeniyeti, alt yapıyı kuvvetlendirmek sûretiyle elde etmek maksadını güdüyordu. Kısaca Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka, halkın dinine, geleneklerine, diline dokunmadan tarihî ve kültürel devamlılığını korumak sûretiyle bu ilerlemeyi yapmak; Cumhuriyetçi Halk Fırkası ise, Türk insanının ancak Osmanlı tarihi ve kültürünün devamlılığından koptuktan sonra yeni benliğini ve kimliğini, hazırlanacak yeni bir programla vermenin mümkün olduğunu düşünüyordu. Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın görüşü devlet kuvvetiyle her toplumu ve kişiyi baştan aşağı bütünü ile değiştirmek mümkün olduğuna inanan sert bürokrasilere has, siyâsî irâde determinizimden kuvvetini alıyor idi. Parti içinde hâkim olan bu görüşü, İnönü grubunun benimsemiş olmasına rağmen, bunu ne Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın ılımlı kanadını temsil eden Fethi [Okyar] Bey, ne de partinin yurda dağılmış üyeleri ile halkın ezici çoğunluğu paylaşıyordu. Aslında, İnönü de sonradan itiraf ettiği gibi, bu aşırı sert tutumu ancak inkılâbları kökleştirmek maksadiyle geçici bir süre için mecburî görmekte idi. Nitekim İnönü, kendine olan güvenini uzun süre sert bir idâre ile desteklemek ihtiyacını duymuştur. Terakkipervercilere göre, halkın yüzyıllardan beri bütün maddî ve manevî hayatını etkileyen islâmiyete yöneltilmiş hareketler, eninde sonunda halkın temel benliğini ve kültür varlığını zedeleyecekti. Onlara göre, dini siyâsetten ayırma gayretleri az zaman sonra dini geri bir plana itme dönebilirdi. Buna karşılık Cumhuriyetçi Halk Fırkası, hiç bir zaman din aleyhtarı olmadığını, dini kendi şahsî çıkarları ve siyâsî emelleri uğruna kullanmak isteyenlere karşı olduğunu ileri sürmekte idi. Böylece siyâsetten sıyrılmak istenen din, tam tersine partiler arası tartışma konusu hâline gelmiş ve bu husus günümüzde bile Türk parti hayatının ana mes'elesi olmakta devam etmiştir. İşte bu esaslardan hareket eden Terakkiperverciler, programlarının 6. maddesine "fırka efkâr ve itikad-ı diniyyeye hürmetkâr,,'dır ibâresini koyarak din hakkındaki görüşünü ifâde etmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka, ne aşırı liberal, ne de muhafazakâr değil, Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın siyâsî rejim îtibâriyle solunda, kültür mes'eleleri îtibâriyle ise, sağında yer almış serbest teşebbüsle ve adem-i merkeziyete taraftar cumhuriyetçi mutedil demokratik bir parti idi. Parti, mecliste kuvvet kazanarak yurt çapında sür'atle taraftar bulmuş, bu ise, Halk Fırkası'nı tedirgin ederek Terakkipervercilere ağır hücûm ve tenkitlerde bulunmasına sebep olmuştur; bu ise, millî birliğe zıd düşen bir hareket olarak addedilmiştir. Bununla da yetinmeyen Cumhuriyetçi Halk Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırkayı cumhuriyete karşı olup sultanlığı ve halifeliği geri getirmek istemekle suçlamıştır. Nihâyet İsmet Paşa hükûmeti, Şeyh Said isyânını bahâne ederek irticâyı körüklediği bahânesiyle yeni çıkarılmış Takrîr-i Sükûn kanûnuna dayanarak Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırkayı kuruluşundan yedi ay sonra kapatmıştır. Millî mücâdelenin temelinde olan milliyetçilik ve halkçılık, Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nca muhafazâ edilmekle berâber muhtevaları bir hayli değiştirilmiş ve lâiklik yavaş yavaş Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın bir süre sonra da rejimin temel ideolojisi hâline gelmiştir. Nitekim Şeyh Said isyânının temsil ettiği irticâ terimi 1925'ten sonra sık sık kullanılmaya başlanmıştır. 1925 şubatında başlayan Şeyh Said, isyânı Genç, Hınıs, Çapakcur, Lice ve Palu'dan sonra Elazığ ve Diyarbakır'a kadar yayılma istidadı gösterince kuvvet kullanılarak bastırılmıştır. İsyânın çıkış sebepleri arasında Osmanlıların son zamanlarında gelişen şarktaki bâzı feodal beylerin arâzilerini korumak endişesi ile dış tahriklerin te'siriyle Kürtçülük yapma düşüncesi bulunuyordu. Şeyh Said isyânı yüzünden, çıkarılan Takrîr-i Sükûn kanûnu ile istiklâl mahkemeleri canlandırılarak, yalnız isyâncılar cezalandırılmamış, rejimi savunmak bahânesiyle bütün muhalefet yok edilmek istenmiştir. Dört Ali'nin (Çetinkaya, Kılıç, Küçüka ve Zırh) yürüttüğü istiklâl mahkemesi,

tamamiyle siyâsî bir mahkeme rolü oynayarak, muhâlefeti ve Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın hoşlanmadığı kimseleri sindirmekte büyük âmil olmuştur. Meselâ 1926 İzmir suikasti buna iyi bir misâldir. İstiklâl mahkemesi, Mustafa Kemâl Paşa'yı öldürmek için uzun zamandan beri bir tertip hazırlamakta olan eski Rize mebusu Ziya Hurşid, İstanbul mebusu İsmail Canbolat, Eskişehir mebusu Ârif, Sıvas mebusu Halis Turgut, eski Ankara vâlisi, Abdülkadir v.s. gibi suikastle gerçekten alâkası olanları asmakla kalmamış, bu nefret verici tertip ile ilgileri olduğu iddiası ile eski ittihatçıları da (eski maliye vekili Cavid Bey dâhil) ortadan kaldırmıştır. Mahkeme, Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırkası'nı kapattığı gibi partinin idârecilerini de tutuklayarak yargılamıştır. Halbuki suikast, ideolojilerle ve partilerle ilgisi olmayan tamamiyle şahsî garaz ve çekememezlikten doğan terörist bir olaydır. Aslında iktidar, bu tip hareketlere başvurmakla hem Büyük Millet Meclisi'inde, hem de İstanbul basınında beliren muhâlefeti sindirmek ve yürürlüğe konan inkılâblara karşı doğacak muhâlefeti önlemek istemiştir.

Medenî bir yaşayışın ifâdesi olarak, fes yerine şapka giyilmesi kabûl edilerek, Türbe ve tekkeler kapatılmıştır. Fakat, tepki uyandıracağı endişesiyle Türbelerin bâzıları 1919 ve 1949, 1950'de de 5438 ve 5566 sayılı kanunlarla tamamı halka açılmıştır.

Bir müddet sonra (1926) İsviçre Medenî Kanunu kabûl edilerek, o zamana kadar kullanılan islâmî kanunlar bırakılmıştır. İsviçre Medenî Kanunu'nun top yekûn kabûl edilmesi aslında rejim değişikliği kadar önemli bir hareket idi. Çünkü, bu kanun yalnız şerîatın (*Mecelle* dâhil) yerini almakla kalmıyor, Türk toplumunu garb medeniyeti ve kültüründen kaynaklanmış bir kanunla idâre etmek gayesini de güdüyordu. Fakat bir kanunla toplumu değiştirmenin mümkün olmadığı zamanla görülmüştür. Bütün islâm dünyası bu hareketi yadırgarken, Avrupa, İsviçre Medenî Kanunu'nun kabûlünü Türkiye'nin modernleşme isteğinin en açık delîli olarak görmüştür. Medenî Kanun'u, diğer kanunların kabûlü tâkip etmiştir. Bu kanunların kabûlünü merkezlerine haber veren garplı misyonerler Türkiye'nin artık islâmiyetten uzaklaşacağı ve belki de birgün din değiştireceği ümidini raporlarında zikretmişlerdir. Bu akımı engellemek için bundan sonra Türkiye üzerine baskı yapmamayı ve azınlıkların şikâyetlerini önemsememeyi tavsiye etmişlerdir. Halbuki garplılar, bir milleti ve toplumu alelacele kabûl edilen bâzı kanunlarla değiştirmenin pek mümkün olmadığını, sağlam ve köklü bir toplumun dışarıdan alınan kanunları dahî kendi bünyesine uyduracak kadar güçlü olduğunu unutmuş gibiydiler. Her ne kadar Avrupa, İsviçre Medenî Kanunu (Code Civil)'nun kabûlünü, Türk Cumhuriyeti'nin, Avrupalılaşma yolunda attığı büyük bir adım olarak kabûl etmişse de, siyâsî konularda Türkiye'ye karşı olan eski tutumunda hiçbir değişiklik yapmamıştır. Nitekim Musul mes'elesi Avrupa'nın gerçek düşüncesini çok açık olarak ortaya koymuştur. Lozan Andlaşması'nda, Musul ve Hatay bölgelerinin durumu ikili müzâkereler yoluyla tâyin edilecekti. Irak'ta mandasını kuran İngiltere, Siirt ve Hakkari bölgesinde yaşayan Nastûrî hıristiyanlarını kışkırtarak Musul ve Hakkâri'nin kendi idâresine geçmesini istemiştir. Bunun üzerine başlayan Türk-İngiliz görüşmeleri uzun süre devam etmiş ve Türkiye Musul'u - çok az bir petrol tazminatı karşılığında İngiltere'ye terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun neticesinde Türkiye, İngiltere'ye karşı direnişini sağlamlaştırmak için, Sovyetlerle bir dostluk andlaşması imzalamıştır (1925). Bu andlaşma kısmen de olsa, Atatürk'ün daha önce men ettiği komünist fikirleri, bir sol düşünce olarak Sovyetlerin yeniden Anadolu'da yayabilmelerine zemin hazırlamıştır. 1927/1928 senelerinde devletin millî karakterinin yânî Türklüğün neye dayandığı ve dayanması gerektiği konusu tekrar birinci derecede önem kazanmıştır. Politik bir ilke hâline gelen lâikliğe göre din, millî kültürün ve benliğin temeli olamayacağı için, bu millî benliğe ve kültüre yeni bir temel bulmak zarûret hâlini almıştı. An'ane ve tarihe önem verenler için milliyetin temeli din, kültür, soy ve dil karışımından meydana gelen bir kıymetler topluluğu idi. Vatandaşlık hukukî bakımdan milliyeti tamamlamakta idi. Halbuki millet, fertleri birbirine din, soy, tarih, dil bağları ile kenetlenmiş ve siyâsî şuuruna varmış bir millî câmia idi. Toprak esâsına bağlı millî devlet fikrinden hareket edenler yânî lâikliği savunanlar, milleti esas itibâriyle hukukî-siyâsî bir varlık olarak görmekte ve bu milletin benliğini ve kimliğini içinde yaşadığı coğrâfî, siyâsî ve iktisâdî ortamı devletin tâyin etmesini istemekte idiler. Bu görüşe göre, lâik milliyetçiliğin, toprak, vatandaşlık ve siyâsî rejim esâsına dayanması gerekmekte idi. Halbuki karşı görüşte olanlar, milliyetçiliğin esâsını din, soy, gelenek, tarih gibi tabiî unsurların teşkil ettiğini ileri sürerek bu âmillere dayanan milliyetçiliğin toprak esâsına göre kurulmuş millî devlet içinde husule gelen medeniyet ile mücehhez olduktan sonra çok daha kuvvetleneceğini savunuyorlardı. Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın büyük çoğunluğu mes'elenin felsefî derinliklerine inmeden yeni lâik bir millet yaratma fikrini benimsemiş görünüyordu. Onlara göre, lâik, yânî millî benliğini din ile ilgisi olmadan geliştirecek bir Türk milleti, sultanlığın ve halifeliğin tekrar canlanma tehlikesini ortadan kaldırmış olacaktı. Böylece, milliyet mes'elesinde de siyâsî görüşler ve çıkarlar diğer görüşlerden ağır basmakta idi. Halbuki milletleri masa başında ânî alınmış kararlar değil, tarih ve çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel âmiller yaratmakta ve yaşat-

maktadır. Millî Türk Devleti ve Cumhuriyet, ancak onu meydana getirmiş olan, tarihî güçlere sâdık kaldığı sürece benliğini koruyarak kuvvetlenir ve ileriye doğru hamleler yapabilirdi. İşte 1928-1930 yılları arasında hükûmet çevreleri lâikliği, milliyetçiliği ve medeniyetçiliği, islâmiyeti hesaba katmadan ele almak zarûretini hissetmişlerdir. Nitekim 9 nisan 1928 tarihinde acele olarak görüşülen ve tartışılmadan doğrudan doğruya oya sunulan bir kanunla anayasanın bâzı maddeleri değiştirilmiş ve 2. maddedeki "Türkiye Devleti'nin dini, islâm dinidir,, ifâdesi kaldırılmıştır. Bu tarihten, yâni 1928'den sonra dil, tarih ve edebiyat üzerinde yapılan ve hızla gelişen çalışmalar doğrudan doğruya bu yeni mânadaki milliyetçilik ile ilgilidir. 1928 senesinde Arap harflerinin yerini Latin alfabesine terk etmesini sağlayan kanunun kabûl edilmesi, yeni lâik bir Türk milleti yaratmak gayretinin en açık bir misâlidir. Tarihte milletlerin alfabe değiştirmeleri köklü mânalar ifâde eder. Nitekim Türkler, kendi öz Uygur ve Göktürk alfabelerini terk ederek müslümanlıkla berâber Arap alfabesini kabûl etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, Latin alfabesine geçildi. Latin harflerinin Türk fonetiğine daha uygun olduğu ve daha kolay öğrenildiği için, yazma ve okumanın sür'atle yayılmasına yardımcı olacağı düşüncesine işâret etmek yerinde olur.

1928'den sonra Siyâsî ve İktisâdî gelişmeler: Türkiye'de daha 1925'ten beri bozulmakta olan iktisadî durum 1929 yılında dünya iktisâdî buhranından geniş çapta etkilenerek çok daha vahim bir hal almıştır. Esâsen Türkiye'de iktisâdî buhranın baş sebebi bir yandan devlet borçlanmalarının ve vergilerin durmadan artması, diğer yandan da yatırımların düşük seviyede olması idi. Bunun sorumlusu ise, Cumhuriyetçi Halk Fırkası ile hükûmet idi. İsmet Paşa hükûmetinin iktisâdî politikası, yatırımı değil tasarrufu ve devlet tekelini desteklemek esâsına dayandığı için, üretimde büyük gelişme sağlayamamıştı. Demiryolu politikası büyük masraflara yol açmış ve on yılda ancak 1.800 km. hat döşenebilmişti. Köylünün iktisâdî durumu ise, durmadan kötüleşmekte idi. Millî mücâdeleyi kazanan ülkenin durumu 1930 yılında neredeyse savaş öncesinin kötü şartlarına dönmüştü. Düzen sürat'le bozulmaya yüz tutarken, dertleri dile getirmek isteyen gazeteler, mahkemeler vâsıtasıyla susturulmuş, Büyük Millet Meclisi ise, değil tenkit, sesini dahi çıkaramaz bir hâle gelmişti. Bu duruma üzülen Gâzi Mustafa Kemâl Paşa, partiyi içerden denetleyerek yola getirmenin mümkün olmadığını görmüş ve Büyük Millet Meclisi içinde ancak bir murâkabe mekanizması yaratmak, yâni demokrasiyi tekrar kurmakla, murâkabenin elde edileceğini anlamıştı. Gâzi Paşa verdiği bir demeçte, Büyük Millet Meclisi'nde ve millet önünde millet işlerinin açıkça tartışılması için sağlam fikirli kimselerin parti hakkındaki düşüncelerini serbestçe ortaya koyarak memleketin yüksek menfâatini aramalarını gençliğinden beri arzu ettiğini söylemiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası bu düşüncelerin neticesinde kurulmuştur. Gazî çok sevdiği ve güvendiği arkadaşı eski başbakanlardan Fethi [Okyar] Bey'i çağırarak bu partiyi 12 eylûl 1930'da resmen kurdurmuştur. Yeni duruma göre Cumhurbaşkanı bîtaraf, partiler üstü bir rol alacaktı. Serbest Cumhuriyet Fırkası, böylece kurulmuş ve az zaman içinde kuvvet kazanmakla kalmamış, Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın ciddî rakibi olarak ortaya çıkmıştır. Halk iktidârâ gelecek partinin her halde Cumhuriyetçi Halk Fırkası'ndan daha kötü olamıyacağı düşüncesi ile Serbest Cumhuriyetçi Fırkası'nı desteklemiş ve belediye seçimlerinde ona bir hayli oy vermiştir. Fakat yolsuzluk yapıldı iddiasıyle yeni partinin kazandığı 502 belediye başkanlığının ancak 22'si kabûl edilmiştir. Bilhassa parti başkanı Fethi Bey'i İzmir'de muazzam bir kalabalığın karşılaması, neticesinde, Cumhuriyetçi Halk Fırkası'nın kötü icrâatının karşısında sâdece bir muhâlif grubun değil, milletin bulunduğu anlaşılmıştır. Böylece, yedi seneden beri Cumhuriyetçi Halk Fırkası iktidarına karşı biriken tepkiler ağır tenkitler hâlinde ortaya çıkmaya başlamış oldu. Cumhuriyetçi Halk Fırkası ileri gelenleri ve İsmet Paşa tenkitlerin aslında partiye değil, rejime ve Mustafa Kemâl Paşa'ya karşı yöneltildiğini ileri sürerek, Gâzi'nin bîtaraf partiler üstü kalamayacağını iddiâ etmişlerdir. Gâzi ise, daha üç sene evvel 1927 seçimlerinde halka benim fırkam şeklinde takdim ettiği Cumhuriyetçi Halk Fırkası'ndan birden bire bu şekilde ayrılamayacağını anladığı için Serbest Fırka'yı korumaktan vazgeçmiştir. Halkın bir kısmı Gâzi'nin İsmet Paşa'yı uzaklaştırmak istediği için, Serbest Fırka'yı kurduğu söylentilerini gerçek olarak kabûl ediyordu. İşte bu gelişmeler sonunda serbest Fırka idâre hey'eti, Gâzi'nin telkinlerine uyarak kendi kendini fesh etmiştir. Serbest Fırka'nın kapanması bizzat İsmet İnönü'nün sonradan itiraf ettiğine göre, Türkiye'ye demokrasinin girmesini on beş yıl geciktirmiştir. Serbest Fırka'nın feshinden bir buçuk ay kadar sonra, yâni 23 kânun I. 1930'da, patlak veren Menemen olayını, bu fırkanın faâliyetlerine bağlayanlar, şüphesiz ki yanılmaktadır. Bir tarikata da mensup olan Giritli Mehmet adında birinin çıkardığı ve yedek subay Kubilay'ın öldürülmesiyle sonuçlanan bu olay, düpedüz dar çerçeveli bir irticâ olayından başka bir şey değildir.

Serbest Fırka olayı, Cumhuriyet tarihinde bir dönüm noktasıdır. Zîrâ, öteden beri "yeni,, ile "eski,, arasında derinleşen farklar artık birbiriyle bağdaşamayacak duruma gelmiştir. Bundan sonra yapılmakta olan inkılâblar, insanların hayatının bir parçası olduğu görüşü ile yayılmaya başlamıştır. Nitekim, 1930'dan 1935'e kadar çıkarılan soyadı, kıyafet ve kadın hakları kanunlarında bu maksadı görmek mümkündür. Serbest Fırka zamanındaki yayınların ve vesîkaların gösterdiği gibi halkın muhâlefeti, fakirlikten, hürriyetsizlikten, işsizlikten, ağır vergiler v.b. gibi şikâyetlerden kaynaklanmakta idi. Serbest Fırka'nın kapanmasından az bir zaman sonra yurtta uzun bir geziye çıkan Mustafa Kemâl Paşa, bu gerçeği bütün çıplaklığı ile görmüş ve bu şartlar altında muhâlefetin daha da güçleneceğini anlamıştı.

Bu arada, Serbest Fırka'nın islâmî kıymetlere değer vermesi yüzünden parti mensupları irticâyı hortlatmakla itham edilmiş ve bu durumdan istifâde eden sol ve komünist yayınlar, birden bire artmıştır. İktidarın ise, halkın muhâlefeti desteklemesinin hakiki sebeplerini aramadan, bu muhâlefeti, gericiliğe ve bilgisizliğe dayaması, hem hükûmet partisinin ve hem de halkın henüz demokrasiye hazır olmadıkları intibâını, yaratmıştır ki, bu Türk milletinin millî benliği ve tarihî gelişimi ile ters düşmüştür. Buna rağmen, halkın medenîleşmesini ve demokrasiye alışmasını sağlıyacak şekilde Cumhuriyetçi Halk Fırkası bünyesinde değişiklikler yapılarak bir nevî parti-devlet işbirliği kurulmuştur. 1931'de toplanan Cumhuriyetçi Halk Fırkası kurultayında, parti programı köklü bir şekilde değiştirilerek partinin temel ideolojisinin cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik ve inkılâbçılık olduğu ilân edilmiştir. 1937'de bu umdelerîn-altı ok şeklinde partinin amblemi hâlini almasından sonra, anayasaya konulmuş ve rejimin ayrılmaz bir parçası hâline gelmesine çalışılmıştır ki, bu da 1945-1946 yıllarına kadar devam etmiştir. Toplu olarak Kemalizm adı altında ifâde edilen bu altı umde, daha önceki durumundan ayrı olarak bilhassa 1930'dan sonra önem ve muhtevâ bakımından yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu umdelerin ikisi yâni milliyetçilik ve halkçılık, tarihî bir gelişmeden sonra millî mücâdelenin temel ilkeleri olmuşlardır. Cumhuriyetçilik bu iki temel ilkenin mantıklı bir sonucudur. Geri kalan üç ilke ise, 1920'den sonra doğmuş ve diğer ilkeleri tamamlamıştır. Daha önce de işâret edildiği gibi, Cumhuriyet devrinde milliyetçilik, dinî, tarihî, örfî ve ırkî esaslardan ayrılarak lâik esaslar üzerine oturtulmak istenmiştir. Tarihe dayanmayan ve tarihî devamlılığı olmayan bir devlet ve toplumun var olması mümkün olmadığına göre, tarihî temeli olmayan bir milliyetçiliğin de kısa ömürlü olacağı âşikâr idi. Çok iyi bir tarih bilgisine sâhip olan ve bu durumu kısa zamanda gören Gâzi Paşa, Türk tarihinin başlangıcını Osmanlı devrinde değil, islâm öncesi devirlerde aramak istemiştir. Böylece başlayan Türk tarihi ve dilini araştırma faâliyetleri bir ilim dalı olmaktan ziyâde, tarihi yorumlayarak yeni bir millet yaratma şeklinde gelişmiştir. Böylece dil ve tarih, 1930'dan sonra bu yeni milliyetçiliğin temel taşları olmuşlardır. Daha 1931'de kurulması tasarlanan ve nihâyet 1932'de kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ile Türk Dilini Tetkik Cemiyeti (Tarih ve Dil kurumları) ana gaye olarak lâiklik ilkesi doğrultusunda yâni islâmiyet ve mümkün mertebe Osmanlı devriyle ilgisi olmayacak, bir dil ve tarih araştırması yapmak ve millî benliği buna göre yaratmayı, ön görmekte idi. Halbuki modern Türkiye'nin, bu arada Mustafa Kemâl Paşa'nın, ortaya çıkmasını hazırlayan şartların Osmanlı Devleti'nin iç yapısındaki gelişmelerin neticesi olduğu düşünülürse, Osmanlı süresini gereği gibi hesaba katmayan bir tarih ve dil esâsına dayanan milliyetçiliğin uzun ömürlü olmayacağı aşikârdır. Nitekim Tarih Kurumu çalışmalarının ağırlığını az bir süre sonra islâm öncesi Türklerin tarihinden fazla, Selçuklu ve Osmanlı devirleriyle Cumhuriyet tarihi araştırmalarına vermiştir. Fakat, bu arada aynı kurumların Türk tarihinden ziyâde eski Anadolu kavimleri tarihi üzerinde lüzumundan fazla mesaî sarfetmesi millî kültürümüz için büyük bir talihsizlik olmuştur. Bilhassa dil çalışmalarında tâkip edilen yolun yanlışlığı ve ideolojik bir mahiyet kazanması, günümüze kadar devam etmiş ve Türkçe'nin yıpranmasına sebep olmuştur. Halbuki Atatürk, dili milliyetçiliğin ayrılmaz bir parçası, milleti birleştiren bir bağ olarak görmüştür. Bu tarihî bir gerçektir ve bunun akisni iddia etmek imkânsızdır. Atatürk, dilin sâdeleşmesini ve Türkçeleşmesini bu esaslar dâhilinde görmüştür. Millî birliğin temeli olan millî kültürümüzün öncülüğünü yapma görevi Türk Ocaklarına verilmiştir. Daha 1930 yılına kadar övülen ve Cumhuriyetçi Halk Fırkası ile ilişkisi söylenen Türk Ocakları, 1931 yılında kapatılmış yerini, 1932'de doğrudan doğruya Cumhuriyetçi Halk Fırkası'na bağlı ve devlet bütçesiyle desteklenen Halk Evlerine terk etmiştir. Halbuki, Türk Ocakları müstakil bir idâreye sâhip oldukları gibi hars birliği, yâni kültür birliğine ve bu birliği yaratan dinî, tarihî, an'anevî bağlara önem vermekte idi. Halk Evleri ise, tamamiyle partiye bağlı, onun emrinde çalışan ve daha ziyâde maddî kaynaklardan, yâni halk dili, folklor, günlük yaşayış gibi esaslardan bir millî benlik yaratmak gayesiyle çalışmakta idi. Kısaca bu iki müessese iki ayrı milliyetçiliğin ifâdesi şeklini almıştır. Bugün millî kültür sâhasındaki çalkantıların esas sebepleri bu ayrılığa dayanmaktadır.

Bu devrin en çok tartışmaya sebep olan ve sancıları günümüze kadar devam eden hâdisesi lâiklik ilkesinin kabûlü ve tatbiki olmuştur. Lâiklik, belki içinde bulunulan şartlar dolayısıyla, ne millete doğru-dürüst anlatılabilmiş ve ne de lâik olmanın şartları yerine getirilebilmiştir. Bilhassa lâiklik ilkesinin kabûl edilmesinde en tesirli husûs olan dinin, devlet işlerinden ayrılması ve siyâsete karıştırılmaması görüşü, bütün kanunî tedbirlere rağmen,

bir türlü arzu edilen seviyede gerçekleştirilememiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, lâiklik konusu 1931'den ve bilhassa Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'nın baş ideolojisi şekline girerek, iktidarca cumhuriyetçiliğin ve milliyetçiliğin ayrılmaz bir parçası hâline getirilmeye çalışılmıştır. Gerçek halkçılığı unutan ve halktan gittikçe kopan Cumhuriyet Halk Fırkası, halk tarafından kabûl edilecek hakîki mânada sosyal ve ekonomik refâh yollarını bulamamış ve neticede halkla karşı karşıya kalmış ve onunla çatışır duruma gelmiştir. Halkı câhil ve irticâya meyilli göstermek ve dolayısıyla kendini Cumhuriyetin tek koruyucusu rolüne koymak Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarı için devamlı bir siyâset hâline gelmiştir. Bu duruma düşen Cumhuriyet Halk Fırkası, dört elle lâikliğe sarılarak lâikliği kendi iktidarının ve çıkarının ideolojisi hâline sokmuştur. Bu siyâset neticesinde Türkiye'de din ve lâiklik, tamamiyle siyâsî bir veche kazanarak hem düşünce hayatına hem demokrasiye ve hem de bizzat dine ve lâikliğe büyük zarar vermiştir. Bu arada dinsiz ve komünist çevrelerin islâma karşı yıpratıcı hücumlarını önleyecek tedbirlerin alınmaması yüzde 98'i müslüman olan Türk miletini son derece üzmüştür.

1930'ların iktisâdî mes'elelerine gelince, Atatürk, milletin bu hususdaki sıkıntılarını da yakından tâkip etmiştir. Gazî, samîmiyetle halkın refâhını düşünüyor ve ekonomik konularda İsmet Paşa'nın hiç başarı gösterememesinden durmadan şikâyet ediyordu. İsmet Paşa kendi dar bürokratik düşüncesine uygun düştüğü için 1930'da Sovyetler Birliği'ne yaptığı bir gezide Sovyetlerin beş yıllık planını çok beğenmiş ve buna benzer bir planın Türkiye'de devlet tarafından tatbik edilmesi fikrini benimsemişti. Buna karşılık Cumhuriyet Halk Fırkası genel sekreteri Recep Peker, her alanda olduğu gibi, ekonomide de Almanya'nın nasyonal sosyalizmini benimsiyordu. Özel teşebbüse önem vermeyen bu iki aşırı iktisâdî-bürokratik görüş karşısında Gazî, daha değişik bir yol denemeyi tercih etti. 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ndeki konuşmalarından da anlaşılacağı gibi, O, Türk içtimâî ve iktisâdî yapısını çok yönlü (pluralist) bir yapı olarak ele almakta idi. Türkiye'yi işçiler, köylüler, san'atkârlar, ticâret erbâbı, serbest meslek sâhipleri, arâzi sâhipleri gibi çeşitli iş zümrelerinden meydana gelen bir toplum olarak görmekte idi. Neticede Gazî'nin karma ekonomi görüşü, yâni özel teşebbüse yer veren, fakat, kişilerin yapamadığı işleri devlet müesseseleri yolu ile yapmak görüşü galip geldi. Özel teşebbüse yer veren ve İş Bankası'nı kurmuş olan Celâl [Bayar] Bey, 1932'de İnönü hükûmetinde, İnönü'nün muhâlefetine rağmen, İktisat Vekilliği'ne getirildi. Bu arada İsmet Paşa'yı destekleyen ve hattâ daha da ileri giderek tamamiyle devletçi ve materyalist bir felsefe ile hareket eden ve öncülüğünü Şevket Süreyya ile Yakup Kadri'nin yaptığı "kadrocular„ müessir bir neşriyata başlamışlardı. Fakat bu neşriyat, millî birliği bölücü bir akım olarak görüldüğü için, Atatürk'ün direktifi ile durdurulmuştur. İşte, İnönü-Bayar çekişmesi Türk siyâsî hayatında bu şartlar altında başlamış ve uzun yıllar devam etmiş, sonunda İsmet Paşa'nın başbakanlıktan istifâ edip, yerine Celal Bayar'ın tâyin edilmesi [1937] ile yeni bir safhaya girmiştir. Yukarıdaki değişiklikler neticesinde Türk iktisâdî hayatında iyiye doğru bir gelişme kaydetmek mümkün olmuş, Türk tarihinin ilk köklü endüstrileşme devri bâzı temel fabrikaların kurulmasıyla başlamıştır.

Cumhuriyet devrinin dış siyâsî olayları, Atatürk'ün büyük şahsiyeti ve ileri görüşlülüğü sâyesinde başarıyla gelişmiştir. Üç yıl düşman olarak savaştığımız Yunanistan ile yapılan nüfus mübâdelesi ile aradaki pürüzlerin çoğu halledilmişti. Hattâ İtalya ile Almanya'ya hâkim olan faşist idârelerin yayılma tehlikesine karşı, Atatürk'ün önderliğinde kurulan Balkan Paktı (1934)'na Yugoslavya ve Romanya ile birlikte katılan Yunanistan, Türkiye'nin müttefiki durumuna gelmiştir. Atatürk, Amerika ile Avrupa devletlerinin İtalya ve Almanya'daki rejimlerle haddinden fazla meşgul olmalarını ve bu arada Rusya'daki komünist rejimin yaratacağı tehlikelere karşı tedbirsiz davranmalarını şiddetle tenkid etmiş ve bu hususdaki düşüncelerini kendisini ziyârete gelen Amerikalı General Mac Arthur'a söylemekten de çekinmemiştir (1932). Atatürk, Amerika ile Avrupa devletlerini îkaz etmekle yetinmemiş, bizzat harekete geçerek, Sovyet yayılmasına karşı Türkiye-İran-Efganistan ve Irak'ı da içine alan ve Balkan Paktı'ndan sonra şarkta bir nevî emniyet çemberi teşkil eden Sâdâbâd Paktı'nı 1937'de kurdurmuştur. Atatürk Türkiye'sinin bu kararlı ve dengeli dış siyâseti, bütün dünyada takdirle karşılanmıştır. O, Sâdâbâd Paktı'nın imzalanmasından biraz sonra Hatay'ın Anavatan topraklarına katılmasını sağlamıştı.

Böylece Türkiye, iktisâdî, içtimâî ve siyâsî alanlarda büyük değişikliklere uğramış ve başarıların eşiğine gelmiş bulunuyordu. Ancak kendini milletine vermiş, milletinin varlığı ve refâhı için her yolu denemiş olan Atatürk'ün sıhhati de bozulmaya başlamıştı. Siroz hastalığı durmadan ilerlemiş ve nihâyet 10 kasım 1938'de Atatürk'ü fânî dünyadan alıp götürmüştür. Dünyada hiç bir millet, başkanını Türk milletinin Atatürk'ü sevdiği kadar sevmemiştir. Uğradığı bütün zorluklara ve baskılara, sıkı rejime rağmen halk Atatürk'e dâima bağlı kalmış, ondan sevgisini ve desteğini esirgememiştir. Halk arasına karışmış halkın hayatını yaşamış ve halkına karşı derin sevgisi ile Atatürk, Türklere tarihte ilk defa kendi öz adlarını taşıyan bir devlet ve cumhuriyet vermiştir. O, Türk halkını bir millet

hâline getirerek dünyadan göçmüştür. İnkılâbların ana gayesini millî-medenî bir Türk devleti yaratmak olduğunu defalarca söylemiştir. Aslında millî ve medenî olmak kendi benliğinin, kimliğinin ve kültürünün bilincine varmak olduğuna göre, O'nun inkılâblarına karşı çıkmanın, medeniyim diyen bir Türk için mümkün olmadığı ortadadır [Atatürk devrinin siyâsî, içtimâî ve iktisâdî inkılâbları ve Atatürk'ün hayatı hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. *İA*, mad. ATATÜRK].

İnönü Devri ve Demokrasiye Geçiş (1938-1950).

Atatürk'ün ölümü ile cumhuriyetin kuruluş devri tamamlanmış oluyordu. Bundan sonraki, süreler cumhuriyeti ve inkılâblarını toplumun temel görüşleri, duyguları, istekleriyle bağdaştırmakla geçecektir. Yeni siyâsî rejimin Avrupa'dan aldığı bâzı fikir ve müesseselerin, bir anda toplumun yüzyıllardan beri benimsediği sosyal değerlerin, inançların ve binlerce seneden beri geliştirdiği tarihî kimliğinin yerini alamayacağı âşikârdı. Fakat cumhuriyet rejiminin yaptığı inkılâblarla yeni bir arayış ve düşünce şekli yarattığı, bunların bilhassa genç nesiller arasında kök salmaya başladığı da bir gerçektir. Yeni eğitim seferberliği neticesinde şehir ve kasabalarda sayısı artan ilk okullar ve bilhassa orta okul ve liselerden mezun olanlar cumhuriyet ideolojisi ile yetiştirilmekte idiler. "Halkçılık„ anayasanın bir ilkesi olmakla birlikte, bunun demokratik ve millî mücâdele sırasındaki halkçılık ile bir ilgisi kalmamaya başladı. Cumhuriyetten önce görülen halk ve idâreci (avam-havas) ikiliği bu defa daha yaygın hâle gelmiştir. Fakat cumhuriyet, halka ve çoğunluğa dayanan bir rejimdi. Büyük Atatürk yüz elli senelik sosyo-ekonomik, siyâsî ve kültürel gelişmeyi, tabîî neticesine ulaştırmış, bu tarihî tekâmülü cumhuriyet şeklinde müesseseleştirmişti. Reformların bâzıları tarihî gelişime bir bakımdan uygun düşmekte, bâzıları ise, hem tarihle hem reform kavramı ile teâruz hâlinde bulunmakta idi. Reformların birçoğu zamanla kısmen tâdil edilerek toplumun tarihî ve kültürel benliği ile bağdaştırılabilecek duruma sokulabildi. Yeni ile eskinin kaynaşması daha Atatürk zamanında başlamakla berâber, olgunlaşma devresine İsmet İnönü zamanında girmiştir. Gerçi İnönü'nün cumhurbaşkanlığının ilk altı yılında birçok ifratlara ve sun'îliklere gidilmişse de, toplumdaki Osmanlı-islâm benliğini ve kimliğini inkılâblarla bağdaştıran millî devleti ve cumhuriyeti kuvvetlendirme gayreti devam etmiştir. Sosyolojik ve psikolojik incelemeler göstermiştir ki, bir toplum içinde meydana gelen kültür ve düşünce değişmeleri, bilhassa devlet tarafından zorla kabûl ettirilen değişmeler, herkesin ortaklaşa kabûl ettiği bâzı temel değerleri, müesseseleri ve tarihî hâtıraları hiç bir zaman kökünden söküp atamamaktadır. İnkılâblar, toplumu hem geçmişi hem geleceği, hem de bütün içtimâî yapısı ve rejimi hakkında yeniden bir bilinçlenmeye sevkeder. Toplumların bilinçlenmesi ise, inkılâbların en büyüğüdür. İşte İnkılâblar böyle bir biliçlenme çığırı açmıştır. Türkiye'de inkılâbların siyâsî düşünce üzerindeki etkisi de çok büyük olmuştur. Gerçi düşünce, yaşayış ve davranışlarda şarklı-garblı ikiliği devam etmişse de, artık bu ikiliğe son vermenin ihtiyacı duyulmaya başlamış ve bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Toplumun mes'elelerini çözecek yolları eninde sonunda toplum içinde ve toplumun kendi gücüne dayanarak bulmak mecbûriyeti anlaşılmaya başlanmıştır.

İnönü devri, toplumun inkılâbçılığı bir aşırı ideolojik ortamdan ziyâde daha ılımlı, tabîî ve toplumun daha yakın bir hayat şekline geçişini ifâde eder. Ancak, İnönü, devrinin bu ılımlılığı yanında lâiklik ve kültür politikasında sünnî olduğu kadar aşırı bâzı hareketlerine de rastlanır. İnönü devrinin 1945'e kadar olan ilk kısmı İkinci Dünya Harbi'nin hâsıl ettiği bunalımlardan etkilenmiş, ikinci kısmı ise, yâni 1950'ye kadar olan süre, çok partili demokrasiye geçiş mücâdelesi içinde çalkalanmıştır.

Atatürk'ün ölümünden hemen sonra İnönü, tek muhâlif oyla (Hikmet Bayur) cumhurbaşkanı seçilmiş, iki buçuk ay kadar sonra da, kabîneye fazla dokunmadan, sâdece başbakan Celâl Bayar'ı uzaklaştırarak yerine Dr. Refik Saydam'ı iş başına getirmiştir. İnönü inkılâbları korumak ve dünya siyâsî buhranı karşısında karar verme yetkilerini tek elde toplamak maksadıyla parti ve devlet birliğini sağlam tutmaya çalışmıştır. Neticede hem devlet, hem de partinin değişmez başkanı olarak kendini millî şef ilân ettirmiştir. Sâdece, Cumhuriyet Halk Parti genel sekreterliğini iç işleri bakanlığından ayırmıştır. Böylece tatbikatta parti ile hükûmet birbirinden kısmen de olsa ayrılmaya çalışılmıştır. Bir müddet sonra da Cumhuriyet Halk Partisi içinde meydana getirilen mustakil grubla bir çeşit sâdık muhâlefet yaratılmak istenmiştir. Bu arada, altıncı Büyük Millet Meclisi'ne seçilmiş olan millî mücâdelenin bâzı tanınmış simâları ile yeni nesilden gelen bâzı gençleri aynı hükûmette toplayarak karma bir kabîne teşkil edilmişti. Meselâ, İnönü kabînelerinde yer alan Şükrü Saraçoğlu, Hasan Âli Yücel, Suad Hayri Ürgüplü, Ali Rıza Türel gibi tanınmış bakanlar millî mücâdeleye katılmamış veya ikinci derecede rol almış kimselerdi. Temel eğitimlerini cumhuriyet devrinde aldıkları için bir bakıma bunlara, cumhuriyet devri neslinin gerçek temsilcileri olarak bakmak daha yerinde olur. İşte, bu yeni nesil, cumhuriyet ilkelerine hem aşırı bağlılık gösteriyor, hem de bu ilkeleri yorumlamakta kendi şahsî görüşlerine göre yenilikler getiriyorlardı. İnönü devrinin ilk yıllarında kıraldan daha fazla kıralcı olan, yâni, inkılâbları ge-

tirenlerden daha fazla inkılâbçı olmak mecburiyetini duyan bu yeni idâreci nesil lâikliğe birinci derecede önem vermiştir. Ancak lâikliğin mânası bir hayli değişmiş, bu kez din ile ve dinî vecibelerle ilgili herhangi bir söz veya davranış lâikliğe aykırı olarak görülmüştür. Bu husûsu anlamak için 1938 'den sonra lâikliğe aykırı hareket edildiği gerekçesiyle hâkim önüne gelen davalara bir göz atmak yeterlidir. Bu politika halk arasında hükûmetin şuurlu olarak dine karşı hareket ettiğine dâir bir kanâat uyandırmıştır. İnönü devrinde dilin Türkçeleştirilmesi yavaş yavaş siyâsî bir veche almaya başlamıştır. Bu gayretin en açık ifâdesi, 1945 'te anayasanın Meclis tarafından Türkçeleştirilmesinde görülür.

İnönü devrini hemen hemen başından sonuna kadar te'siri altına alan ve iç rejimi de tabiî gelişmesinden alıkoyan ana hâdise İkinci Dünya Harbi olmuştur. 1939 'da patlak veren savaş, Türkiye 'nin o tarihe kadar güttüğü bîtaraf dış siyâsetinde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Sovyetlerin, çarlık politikasına dönerek Boğazların statüsünü kendi çıkarlarına uygun bir şekilde değiştirmek istemeleri ve mihver devletlerinin Akdeniz 'deki emelleri, Türkiye 'yi İngiltere ve Fransa ile münâsebetlerini güçlendirmeye sevk etmiştir. İşte 1939 yılında imzalanan üçlü yardım anlaşmasıyla Türkiye garp blokuna girmiş fakat Almanya ile olan dostluğunu da devam ettirmiştir. İkinci Dünya Harbi süresince garplı müttefiklerinden ve Sovyetlerden gelen baskılara ve İnönü 'nün Roosvelt ve Churchill ile yaptığı görüşmelere rağmen Türkiye fiilen savaşa girmemiştir. Gerçi 1944 'te Türkiye, Almanya ve Japonlarla diplomatik münâsebetlerini kesmiş, 1945 'te onlara karşı şeklen savaş ilân etmiştir. Bu hareketin ise, kurulmakta olan birleşmiş milletlere girmek şartını yerine getirmek gayesiyle yapıldığı bilinmektedir. Nitekim 1945 San Francisco 'da toplanan Birleşmiş Milletler Konferansı 'na Türkiye kurucu üye olarak katılmıştır.

İnönü devrinde Türkiye 'yi çok köklü olarak etkileyen, siyâsî rejimin ve Cumhuriyet Halk Parti 'sinin içten zayıflamasının esas sebebi ekonomi olmuştur. İnönü cumhurbaşkanı olup, Celâl Bayar 'ı başvekillikten uzaklaştırınca, alışık olduğu bürokratik devletçi ve tekelci iktisâdî politikayı tekrar yürürlüğe koymuştur. Askerî harcamaların artması yüzünden, bütçe giderleri de artmış, harp sebebiyle ithâlâtı yapılamayan bir çok madde karaborsaya düşmüş, fiyatlarda büyük artışlar kaydedilmiştir. Hükûmet ise, İnönü 'nün, bürokratik, tekelci görüşüne uyarak, üretimi arttırmak yollarını aramaktansa mevcut kaynakları alabildiğine istismar yoluna gitmiştir. Bu hususta, İnönü eski Osmanlı mâlî felsefesini aynen kabûllenmiştir. İktisâdî sâhadaki bu kötü gidişe dur demek için 1940 'ta çıkarılan Millî Koruma Kanunu ile millî savunmayı gerçekleştirmek, fiyat artışlarını, karaborsayı ve vurgunculuğu önlemek üzere hükûmete çok geniş yetkiler verilmiştir. Ekonomik gerçeklerle pek ilgisi olmayan bu kanun, başarısız kaldığı gibi, ticârî ve sınâî faâliyetleri de sekteye uğratmıştır. Kısmen bu kanunun başarısızlığını gidermek, kısmen de vurgunculukla elde edilen kazançlardan vergi almak bahânesiyle 1942 'de varlık vergisi kanunu, 1944 'te de toprak mahsûlleri vergisi kanunu çıkarılmıştır. Bu ikinci kanun köylüyü, belirli miktarda tarım ürünlerini, tesbit edilen fiyatlarla devlete satmaya mecbur tutuyordu. Ürünü olmayan köylünün evi, öküzü ve hattâ tarlası satılıp vergi karşılığı olarak alınmakta idi. İtiraf etmek gerekir ki, Türk köylüsü hiçbir devirde mânen ve maddeten bu kadar perişan bir duruma düşmemiştir.

İkinci Dünya Harbi 'nin sona erdiği 1945 yılında Türkiye 'nin ekonomisi savaş görmüş ülkeler kadar perişan bir durumda idi. Savaş yıllarında üretim 16 milyar liradan 5.9 milyara ve kişi başına gelir 431 liradan 316 liraya düşmüştü. Ayrıca savaş sonu Türkiyesi, dış politika alanında kendini yalnız bulmuştur. Garplı müttefikler Türkiye 'nin savaşa girmemesini 1939 andlaşmasına aykırı bularak, ondan yüz çevirmişlerdir. İşte bu vasat içinde Sovyetler Birliği, Türkiye 'nin yalnızlığından istifâde ederek, Boğazlarda askerî üsler ve yurdun şimâl bölgesindeki Kars ve Ardahan 'ı istemiştir. Daha 1919 'da Sovyetler tarafından ortaya atılan istekler 1945 ve 1946 yıllarında, yâni Sovyetlerin çok kuvvetli olarak göründüğü bir zamanda çok daha açık ve tehlikeli bir durumda tekrarlanmıştır. Sovyetlerin askerî üs ve toprak istekleri Türkiye 'nin iç ve dış politikasını kökünden etkilemiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Harbi 'nden sonra Avrupa 'nın koruyucusu durumuna girince Türkiye bu durumdan istifâde ederek, bu ülke ile münâsebetlerini geliştirmeye ve Sovyet isteklerine karşı koyabilmek için Amerika 'nın desteğini kazanmaya çalışmıştır. Amerikalıların Sovyet tehdidini iyi değerlendirerek, Türkiye 'yi destekleme kararı, Türkiye için büyük bir ferahlık yaratmıştır. 1946 'da Amerikan savaş gemileri İstanbul 'u ziyâret etmiş, ertesi sene ise, komünizmin yayılmasını önlemek için Amerika 'nın Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye ile Yunanistan 'a yardım edeceğini ilân etmesiyle de Sovyet istekleri akim kalmış ve böylece Türkiye Garp blokuna daha da yaklaşmıştır. Bu ise, Türkiye 'nin totaliter devlet düşüncesinden demokratik düşünceye kaydırarak, biraz geç de olsa Atatürk 'ün çok arzu ettiği demokrasi hayatına geçilmesini kolaylaştırmıştır.

İşte Türkiye 'nin totaliter tek parti rejiminden çok partili demokrasiye geçişi, bu ortam içinde oluşmuştur. Saraçoğlu hükûmetinin sunduğu 4753 sayılı toprak kanununun (çiftçiye toprak dağıtılması ve çiftçi ocakları kanunu) bâzı maddeleri bilhassa 17. madde görüşülürken, totaliter rejim çok ağır

tenkide uğramıştır. Tartışmalarda ön planda rol alan Aydın mebusu Adnan Menderes, ayrıca Türkiye 'deki siyâsî rejimin Birleşmiş Milletler anayasası ile bağdaşmayacağını çok açık ve sert bir dil ile tenkit etmiş ve toprak kanununun Almanya 'dan alındığını ileri sürmüştür. İnönü 'nün ise, siyâsî ve sosyal durumun müsâade ettiği nisbette, Türkiye 'nin daha normal siyâsî bir rejime kavuşabileceğini ve hattâ muhalefet partilerine izin verilebileceğini söylemesi üzerine, ilk kez Nuri Demirağ 6 haziran 1945 'te Millî Kalkınma Partisi 'ni kurmuştur. Fakat asıl muhalefet partisini ise 7 haziran 1945 'te dörtlü takrir ile Türkiye 'de demokrasinin ne zaman kurulacağını soran, Celâl Bayar, Fuad Köprülü Refik Koraltan ve Adnan Menderes, -ki hepsi CHP üyesi idiler- kurmuşlardı. Partinin, 1946 yılının başında kurulan Demokrat Parti ilk kez muvâzaa zannı veya bir başka Serbest Fırka durumuna düşer korkusu ile, fazla üye çekmemiştir. Fakat partinin gerçekten bir muhâlefet partisi olduğu anlaşılınca, halk, partiye görülmemiş bir rağbet göstermiştir. Demokrasiye geçişin kaçınılmaz olduğunu gören CHP, 1946 'da yaptığı fevkalâde bir kongre ile "değişmez başkanlığı ve müstakil grubu„ kaldırarak parti başkanının her dört yılda seçimle başa getirileceğini kabûl etmiştir. Bu arada parti kurulmasını yasak eden cemiyetler kanununun 19. maddesi değiştirilerek Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez muhalefet partilerinin katıldığı tek dereceli seçime gidilmiştir. 21 temmuz 1946 tarihinde yapılan ve hiç de sıhhatli olmayan seçimi CHP kazanmakla berâber Demokrat Parti meclise 64 mebusla gelebilmiştir. Bu tarihten sonra Demokrat Parti, muhalefete tam emniyet tanıyan İnönü 'nün 12 temmuz 1947 beyannâmesi yayınlanıncaya kadar, varolma mücâdelesini ancak halkın büyük desteği ile devam ettirebilmiştir. 1946 Seçimlerinden sonra başkanlığa getirilen Recep Peker, muhalefeti yıkıcılık, Atatürk inkılâblarına ve lâikliğe karşı gelmekle itham etmiştir. Recep Peker, 1947 eylûlünde istifâ edince Demokrat Parti ancak durumunu sağlamlaştırabilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi hükûmeti iki noktadan ağır tenkide uğruyordu: a) Aşırı devletçiliği, b) Lâikliği eksik ve yanlış tatbik etmesi. Katı devletçiliğin iktisâdî sıkıntıya sebep olduğu, özel teşebbüse mutlaka yer vermesi istenmiştir. Lâiklik konusunda ise, hükûmetin anayasaya aykırı olarak halkın inanç hürriyetini kısıtladığı, dinî vecibeleri yerine getirecek kimseleri yetiştiren okulları kapattığı ve hacca gitmek isteyenlere engeller çıkardığı belirtilmiştir.

Sonunda Cumhuriyet Halk Partisi, yavaş yavaş iç tüzüğünde ve programında yaptığı değişikliklerle normal bir parti hüviyetine girmeye ve böylece halka yaklaşmaya başlamıştır. Bunun için 1947-1949 yılları arasında uzun tartışmalardan sonra Cumhuriyet Halk Partisi hükûmeti din okullarının açılmasına karar vermiştir. Nihâyet Demokrat Parti baskısı altında Recep Peker ve Hasan Saka hükûmetlerinden sonra gelen Şemseddin Günaltay hükûmeti, muhalefetin, istediği şekilde, yâni adlîteminat altında gizli rey ve açık tasnif usulünü ön gören bir kanunu kabûl etmiştir. Demokrasinin Türkiye 'ye yerleşmesi ve muhalefetin tam güvenlik içinde çalışması için, İsmet Paşa da gayret göstermeye başlamıştır. Cumhuriyete ve Atatürk 'e saygı ve bağlılık her iki partinin ortak kabûl ettikleri hususlardı. İki ana partinin ideolojileri, programları ve teşkilâtları ilk görünüşte birbirinden pek fazla ayrılmamakla berâber, yine de aralarında bâzı önemli farklar vardı. Demokrat Parti 'nin aşağıdan yukarıya kurulmuş olmasına karşılık Cumhuriyet Halk Partisi hâlen yukarıdan aşağıya kurulu bir teşkilât durumunda idi. Demokrat Parti 'nin orta sınıf meslek erbâbına, arâzi sâhiplerine ve köylülere dayanmasına karşılık, Cumhuriyet Halk Partisi bürokrasiye, okumuşlar zümresinin alt tabakalarına ve devletçilik sâyesinde zengin olmuş tüccarlara, bâzı büyük toprak sâhiplerine ve aşîret reislerine dayanmakta idi. Ekonomide Demokrat Parti, özel teşebbüse; Cumhuriyetçi Halk Partisi ise, devletçiliğe önem vermekte, her ikisi de komünizm ve sosyalizmi reddetmekte idi. İşte bu şartlar içinde yapılan 14 mayıs 1950 seçimini, Demokrat Parti oyların % 53 'ünü alarak 408 mebusluk kazanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi oyların % 39.9 'unu elde etmesine rağmen ancak 69 mebus çıkarabilmiştir. Türkiye, sandık başında şiddet ve baskıya başvurmadan, sulh ve sükûn içinde, halkın oyuna dayanarak köklü siyâsî ve sivil bir inkılâb yapmayı başarmıştır. Böylece Atatürk 'ün yerleşmesini istediği çok partili demokrasi hayatı Türkiye 'de başlamış oldu.

Demokrat Parti Devri 1950-1960: D. Parti 'nin serbest tek dereceli seçim ile halk oyuna dayanarak iktidara gelmesi Türkiye 'nin ve Türklerin tarihinde başlı başına büyük bir inkılâbtır. Tarihte ilk defa baskı ve tepeden inme diktaya dayanmadan meydana gelen iktidar değişikliği her şeyden evvel sivil bir inkılâbın ifâdesidir. Cumhurbaşkanı seçilen Celâl Bayar ve başbakanlığa gelen Adnan Menderes, millî mücâdeleye katılmış kimselerdi. Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi müfettişliği ve Serbest Fırka bölge başkanlığı bir yana bırakılırsa, devlet bürokrasisinin şartlandırıcı etkisinden uzak kalmış bir kimse idi. Demokrat Parti 'nin seçim başarısını, köylülerin, küçük ticâret ve esnafın, serbest meslek erbâbının ve bir kısım okumuşların oyları meydana getiriyordu. Gelişmekte olan ve bugün "orta direk„ dediğimiz zümrenin gerçekleştirdiği bu seçim başarısı, aslında yirmiyedi sene devam eden tek parti rejimine karşı birikmiş şikâyetlerin bir ifâdesi olduğu kadar, hızla değişen cemiyetin ileriye dönük özleyişlerini de ifâde etmekte

idi. İki büyük parti'ye dayanan Türk demokrasisi, 1950'de sağlam bir temel üzerine oturmuş gözüküyordu. Yeni parti daha ilk seneden itibâren Türkiye'nin iç ve dış siyâsetinde büyük değişiklikler yaratmıştır. Ucuz kredi vermek sûretiyle tarım sâhalarında tam bir patlamaya sebep olan Demokrat Parti, iktisâdî hayat ile eğitim alanında başarılı neticeler almıştır. Bununla berâber Demokrat Parti iktidarı devletçiliği ve devlet işletmelerini muhafaza etmiş hattâ devlet eliyle, birçok yeni çimento, şeker v.s. fabrikaları da kurmuştur. Bu başarıyı o devre âit istatistiklerde açıkça görmek mümkündür. Demokrat Parti hükûmetinin iktisâdî başarılarının en büyük sebebi husûsî teşebbüse yer vermesidir. Bu arada Demokrat Parti iktidarı devlet işletmelerinin sayısını çok sayıda artırarak endüstrileşmeye hız vermiş, devletçiliği hem ekonomiyi geliştirecek, hem özel teşebbüse destek olacak şekilde kullanmıştır.

Demokrat Parti doğmatik devletçilik yerine pratik ve faydalı olan bir devletçiliğe gitmiş ise de, ne bürokrasinin sayı itibâriyle artmasına ne de eski tutum ve davranışlarını muhâfaza etmesine engel olabilmiştir. Bir yerde Demokrat Parti de programını gerçekleştirmek ve iktidarını elde tutabilmek için mevcud devlet teşkilâtına ve bürokrasiye sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

Demokrat Parti'nin iktisâdî politikasının başarısına kısmen yabancı ülkelerden, bilhassa Amerika'dan gelen ekonomik yardım olmuştur. Bu yardım ise, dış politikanın bir sonucudur. Dış politika, Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasında, büyük bir görüş farkı olmadığı için bu alandaki uygulama partizan çekişmelere yer vermeden yürütülmüştür. Zâten Demokrat Parti'nin dış politikası Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946'da başlattığı Amerika'ya ve garba yaklaşma politikasının daha kuvvetli ve şuurlu bir şekilde devamıdır. Nitekim D. P. iktidâra gelir gelmez, 1947'de kurulan ve Avrupa'nın ekonomik kalkınmasına yardım edecek olan Marshall planından ve garb'ın askerî savunmasını üzerine almış olan NATO'dan (1949-1950) istifâde yollarını aramaya başlamıştı. Nihâyet, Kore savaşına katılan ve büyük kahramanlıklar gösteren Türk Tugayının yarattığı ilgi ve takdir sayesinde, Türkiye 1949'daki teşebbüsü red edildiği halde Amerika'nın da desteği ile 1952'de NATO'ya üye kabûl edilmiştir. Böylece dış güvenliği kısmen de olsa te'min edilen Türkiye, iç mes'eleleri üzerine rahat rahat eğilme imkânını bulmuştur. Türkiye'nin Sovyetlere karşı olan tedirgin politikası Stalin'in 1952'de ölümünden sonra da -hattâ Sovyetlerin toprak taleplerinin yersiz olduklarını bizzat kendilerinin söylemelerine rağmen- 1964'e kadar devam etmiştir.

Demokrat Parti iktidarının, içeride en fazla tartışmaya yol açan siyâseti lâiklik ve inkılâblarla ilgili bâzı kararları olmuştur. Demokrat Parti, devlet ile toplumu birbirine yaklaştırmak ve böylece Cumhuriyet devrinin temel ilkelerine dönmek ve tek yönlü lâikliğin müfrit uygulamasının önüne geçmek için bâzı teşebbüslerde bulunmuştur. İnönü devrinde başlatılan Ezan'ın Türkçe okutulmasına son vererek, eskiden olduğu gibi Arapça okutulmasına imkân sağlamış, Osmanlı devlet adamlarının türbeleri halka açılmış, daha sonra din eğitimi verecek olan imam-hatip okullarının açılmasını ve mevcut okullarda din derslerinin okutulmasını sağlamış, fakat çocuklarını din derslerine sokmak istemeyen ana ve babalara da bu hak tanınmıştır. Anayasa dili ise, 1945'ten evvelki hâline iâde edilmiştir. Ancak demokratik hürriyetlerin bir parçası sayılan din hürriyeti adına yürürlüğe konan bu kanunlar, aşırı dincilere cesâret vererek, bunların Atatürk aleyhtarlığı yapmalarına sebep olmuştur. Buna karşı Demokrat Parti 1951 yılında Atatürk aleyhine işlenen suçları cezalandıran bir kanun çıkardığı gibi, 1953 yılında da vicdan ve toplanma hürriyetini koruyan 6187 numaralı kanunu çıkartmış, ayrıca dini siyâsete âlet ettiği için Millet Partisi'ni kapatmıştır, ki bu az zaman sonra tekrar kurulmuştur. Bu arada, Köy Enstitüleri de sâdece öğretmen yetiştiren okullar hâline getirilmiş, Cumhuriyet Halk Partisi'nin birer organı gibi çalışan Halk evleri kapatılarak, Türk Ocakları yeniden açılmıştır. Ancak, çok geçmeden şu gerçek anlaşılmıştır ki, demokrasi sayesinde gelişen yeni müesseseler ile yapılan kültürel neşriyat bu iki tarihî müessesenin, fonksiyonlarını kat kat daha olgun ve etkili bir şekilde yerine getirdiklerinden bu müesseseler ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir.

Demokrat Parti, 1954'te yapılan seçimleri de ezici çoğunlukla kazanmıştır. Seçimden sonra Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi mücâdelesi, kısmen şekil değiştirmiş, daha evvel Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı lâikliğe ve Atatürk inkılâblarına karşı gelmekle itham ederken, 1954'ten sonra ağırlığı hürriyet ve demokrasi konusu üzerine vermeye başlamıştır. Seçim başarısından oldukça etkilenen Adnan Menderes, kendine karşı Demokrat Parti içinde ve üniversitelerde beliren muhalefeti susturmak için tedbirler almaya kalkışınca, Cumhuriyet Halk Partisi, bunu fırsat bilerek iktidar aleyhine sistemli bir kampanyaya girişmiştir. Böylece başlayan iktidar-muhalefet mücâdelesi, daha iyice oturmamış olan genç Türk demokrasisini sarsmaya başlamıştır. Bu ise, ülkenin kalkınma hızını yavaşlattığı gibi, daha pek çok dertlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gerginleşen siyâsî hava sebebiyle öne alınan ve 1957'de yapılan seçimleri yine Demokrat Parti kazanmıştır. Demokrat Parti oyların % 47,3'nü ve 419 mebusluk, buna karşılık, Cumhuriyet Halk Partisi oyların % 40,3'nü ve 173 mebusluk kazanarak 1950 ve 1954'e göre hem rey yüzdesini hem de milletvekili sayısını arttırmıştır. Muhalefetin güç kazanmasının ana sebebi, aslında Cumhuriyet Halk Partisi'nin bilgi ve hünerinden değil, yurt içinde sosyal ve iktisâdî şartların kökten yeni idârenin başına General Cemal Gürsel geçmiştir. Demokrat Parti'nin hükûmet üyeleri ve partili milletvekilleri ile bu partinin ileri gelenleri anayasayı ihlâl etmek suçu ile hapsedilmişlerdir. Millî Birlik Komitesi demokrasiyi, Atatürk inkılâblarını, lâikliği savunmak gayesiyle bu harekete giriştiğini az bir süre içinde tekrar demokrasinin kurulacağını ilân etmiştir. Üniversite hocalarından teşekkül eden bir komite, halk oyu ile seçilen Demokrat Parti iktidârına karşı girişilen bu hareketin meşrû olduğunu beyan etmiştir.

lü bir değişikliğe uğraması ve Demokrat Parti'nin, bu değişiklikten, çıkan mes'elelere çözüm getirememesi idi. Daha 1950'den beri makineleşmenin netîcesi olarak, tarım işçileri ve az topraklı köylüler, şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Şehirlerde inşaatçılık ve endüstrileşme, iş gücüne olan ihtiyacı artırmış ve köydeki fazla nüfûsu, şehirlere çekmiştir. Böylece şehir nüfûsu, artarak Türkiye'nin sosyal yapısı, hızla değişmeye yüz tutmuştur. Tarım ve köylünün ihtiyaç ve isteklerine göre, biçimlenen Demokrat Parti programı ve düşüncesi, şehirlerde baş göstermeye başlayan mes'eleleri karşılayacak durumda değildi. Parti liderlerinin gerekli değişikliği yapmakta gecikmeleri Demokrat Parti iktidarını oldukça güç duruma sokmuştur. Artan enflasyon ve yavaşlamış olan iktisâdî gelişmeden yakınan halkın ve bilhassa dar gelirlilerin, şikâyetleri Cumhuriyet Halk Partisi'ni ekonomik ve sosyal konulara eğilmeye sevketmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi içinde sola eğilimli bir grup bir araştırma bürosu kurarak bu şikâyetlere bir çözüm getirmek gayesiyle partiye yeni siyâsî bir yön vermek istemişlerdir. Bu ortam içinde, 1957'den sonra iktidar ile muhalefet arasındaki çekişme gittikçe şiddetlenmiş, parti mücâdelesi yavaş yavaş meydan savaşlarına dönmüştür.

Kıbrıs mes'elesi de bu ortam içinde patlak vermiştir. Daha 1950'den beri Yunanlılar, İngiltere'nin müstemlekesi olan Kıbrıs'ın kendilerine verilmesini istiyorlardı. Kıbrıs'ta Yunan vatandaşlarına verilen ticâret izinleri, Oniki adanın Paris sulh andlaşmasında Türkiye'nin hiçbir itirazı olmadan Yunanistan'a bırakılması, Yunanlıları çok cesâretlendirmişti. Kıbrıs'ı da kolayca ele geçirebileceklerini ümit eden Yunanlılar Türkiye'nin ve Kıbrıs Türklerinin haklarını uzun süre inkâr etmişler, fakat Kıbrıs Rum lideri Makarios ve Yunanistan, Türkiye'nin kesin direnmesi karşısında 1959 ve 1960'ta Londra ve Zürih andlaşmalarıyla adanın iki topluluktan oluştuğunu kabûl etmişlerdir. Kıbrıs konusunda birlikte hareket eden Demokrat ve Cumhuriyet Halk Parti içeride aynı olgunluğu gösterememişlerdir. Şiddetlenen ve bir çeşit iç savaş hâline gelen muhâlefet ve iktidar çatışmaları nihâyet ordunun siyâsete karışmasına yol açmıştır. Başbakan Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Parti'nin mitinglerini ve yürüyüşlerini durdurmak için ordunun yardımına baş vururken, muhalefet lideri İsmet İnönü de Türk Ordusunun Kore ordusundan daha az hürriyet sever olamayacağından söz etmiştir (Kore ordusu az süre evvel başbakan Syngman Rhee'i iktidardan düşürmüştü). Bu hareketler daha 1954 yılında yüzbaşı, binbaşı, albay gibi nispeten küçük rütbeli subayların kurdukları gizli bir teşkilâtın harekete geçmesi için müsâit bir zemin hazırlamıştır. 27 mayıs 1960'ta ânî hazırlanmış bir askerî darbe ile bu teşkilât, siyâsî iktidara el koymuştur. "Millî Birlik Komitesi,, olarak ortaya çıkan ve 38 subaydan meydana gelen yeni idârenin başına General Cemal Gürsel geçmiştir. Demokrat Parti'nin hükûmet üyeleri ve partili milletvekilleri ile bu partinin ileri gelenleri anayasayı ihlâl etmek suçu ile hapsedilmişlerdir. Millî Birlik Komitesi demokrasiyi, Atatürk inkılâblarını, lâikliği savunmak gayesiyle bu harekete giriştiğini az bir süre içinde tekrar demokrasinin kurulacağını ilân etmiştir. Üniversite hocalarından teşekkül eden bir komite, halk oyu ile seçilen Demokrat Parti iktidârına karşı girişilen bu hareketin meşrû olduğunu beyan etmiştir.

27 Mayıs 1960'tan 12 Mart 1971'e Kadar Askerî İdâreler Devri: Daha başlangıçta kendine sosyal bir destek aramak zorunda kalan Millî Birlik Komitesi, hem hükûmet idâresinde hem de yeni kurulacak anayasa düzeni konusunda bu desteği geniş çapta Cumhuriyet Halk Partisi'nde bulmuştur. Başlarında Alparslan Türkeş, Orhan Kabibay gibi çok partili demokrasi yerine sert ve millî bir sosyal idâreyi savunan ondörtler grubu yurt dışına diplomatik temsilci olarak sürgün edildikten sonra Millî Birlik Komitesi, her bakımdan Cumhuriyet Halk Partisi'nin görüşlerini tâkip etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi ve İnönü sivil demokratik rejimi bir an evvel korumak gerektiğini savunarak, bu konuda Millî Birlik Komitesi ile bir anlaşmaya varmış ve 1960 sonuna doğru yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis'in toplanmasını sağlamışlardır. Ancak, Kurucu Meclis'e eski Demokrat Partili mebusların seçilmesi önlendiği için anayasayı hazırlamak işi büyük ölçüde Cumhuriyet Halk Partililere ve onun görüşlerine yakın olan kimselere verilmiştir. Bu şekilde nispeten kısa bir süre içinde hazırlanan anayasa temmuz 1961'de halk oyuna sunulmuş ise de, oldukça az sayılabilecek bir çoğunlukla kabûl edilmiştir. Bu ise, gelecek için hiç de iyi bir işâret sayılmamıştır. 1961 Anayasası, Türkiye'nin tarihî ve siyâsî geleneklerine aykırı bir şekilde, kuvvetler ayrılığı ilkesini kabûl etmiş ve icrâ kuvvetinin yânî hükûmetin yetkilerini alabildiğine kısıtlamıştır. Yeni anayasa dört sene için seçilen millet meclisi yanında bir de senato ortaya çıkararak yasama organını ikileştirmiştir. Cumhurbaşkanını yedi yıl süre ile seçmek yetkisi B. M. M.'ne verilmiştir. Anayasa, ayrıca bir anayasa mahkemesi kurarak, kanunların anayasaya ve dolayısıyla demokrasiye olan uygunluğunu denetlemek istemiştir.

Hak ve hürriyetler konusunda ise, anayasa alabildiğine liberal bir davranışla, Türkiye'nin maddî imkânlarını ve siyâsî geleneklerini kat kat aşacak derecede çok geniş ekonomik haklar ve hürriyetler vaad etmiştir. Siyâsî partiler demokratik rejimin ayrılmaz bir parçaları sayılarak seçimlerde verilen bütün oyların temsil edilebilmesi için nisbî temsil usulü kabûl edilmiştir. Böylece Türkiye, 1961'de anî bir dönüş ile 1924'ten beri tatbik edilen kuvvetli icrâ ilkesini

terk etmiş, yargı organlarına ve meclise geniş yetkiler vermiştir. 1961 Anayasası yeni siyâsî ve sosyal düzene siyâsî alanda da bir ifâde vermek istemiştir. Ancak yeni idealist, düşünceler, eski siyâsî parti alışkanlıkları yok edememiştir. Lâlettâyin bir şahsın açtığı dava neticesinde mahkeme Demokrat Parti 'nin kapatılmasına karar vermiştir. Demokrat Parti 'nin yerini almak gayesi ile Ekrem Alican 1961 yılı başlarında Yeni Türkiye Partisi 'ni, aynı sıralarda general Ragıp Gümüşpala da bâzı eski D. P. 'liler ile Adalet Partisi 'ni kurmuşlardır. Kapatılan Demokrat Parti-'nin yerini Yeni Türkiye Partisi değil, Adalet Partisi doldurmayı başarmıştır. Yeni Türkiye Partisi şark illerinde bir süre kuvvetini koruyabilmiş ise de, 1965 seçimlerinden sonra erimiştir. Bu arada, yâni eylûl 1961 'de eski Demokrat Partilileri yargılayan Yassıada mahkemesi, Celâl Bayar, Adnan Menderes, eski dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve maliye bakanı Hasan Polatkan 'ı ölüm cezasına mahkûm etmiş, yüzlerce, Demokrat Partili mebus ve ileri gelenlerini çeşitli hapis cezalarına çarptırmıştır. Bu mahkemeyi kuranlar, mahkeme usûlü ve Demokrat Partililere verilen cezalar yüzünden -İnönü dahil- birçok kimse tarafından tenkid edilmiştir. Sonunda Celâl Bayar 'ın cezası hayat boyu hapse çevrilmiş, diğer üç mahkûmun ölüm cezaları infaz edilmiştir. Yassıada mahkemesi Türk demokrasisinin ve adaletinin kalbinde büyük bir yara açarak tarihe gömülmüştür.

Bibliyografya: Hikmet Bayur, *Kuvay-ı Milliye devrinde Atatürk 'ün dış siyasa ile ilgili bazı görüş ve davranışları, Belleten* (Ankara, 1956), XX, 659-699; ayn. mll., *Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye el koymaya çalışan başı dışarda akımlar, Belleten* (Ankara, 1971), XXXV, 587-654; Tevfik Bıyıkhoğlu, *Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile ilgili yeni vesikalar. Zwei englische und zwei türkische bisher unveröffentliche Urkuden zum Waffenstillstand von Mudros, Belleten* (Ankara, 1957), XXI, 567-584; Âfet İnan, *Türk İstiklâli ve Lozan muahedesi. L'independance Turque et le traité de Lausanne, Belleten* (Ankara, 1938), II, 277-307; ayn. mll., *Balkan Antantı (1934), Belleten* (Ankara, 1968), XXXII, 287-291; İhsan Sungu, *Tevhidi Tedrisat, Belleten* (Ankara, 1938), II, 397-431; Bekir Sıtkı Baykal, *İzmir 'in Yunanlılar tarafından işgali ve bu olayın Doğu Anadolu 'daki tepkileri, Belleten* (Ankara, 1969), XXXIII, 517-575; Cevat Dursunoğlu, *Erzurum Kongresi sırasında Atatürk 'ün düşünceleri, Belleten* (Ankara, 1963), XXVII, 633-639; Abdurrahman Çaycı, *Millî Mücâdele ve zafer, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyet 'in 50. yılına Armağan* (Ankara, 1973), s. 35-46; Mehmet Saray, *Atatürk 'ün Sovyet Politikası ve Türk-Sovyet münasebetleri hakkında bazı açıklamalar, Doğumunun 100. yılında Atatürk 'e armağan* (*Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1981), s. 37-78; Tayyib Gökbilgin, *Atatürk ve İnkılâbları, cumhuriyetin 50. yılına armağan* (*Edebiyat* Fakültesi İstanbul, 1973), s. 22-34; Neşet Çağatay, *Türkiye 'de din sömürüsü ve Lâik 'lik, Belleten* (Ankara, 1977), XLI, 565-584; F. Kadri Timurtaş, *Atatürk 'ün Görüşleri ve Düşünceleri, Türk Kültürü* (Ankara 1965), s. 37; Nejat Göyünç, *Başkumandanlık Meydan Muhârebesi 'nin Türk ve Dünya tarihindeki önemi, Türk Kültürü*, sayı 118, s. 938-951; Ercüment Kuran, *Atatürkçülüğün fikrî temelleri, Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu bildirileri* (İstanbul, 1975), s. 264-268; Abdurrahman Çaycı, *Atatürk 'ün medeniyet anlayışı ve Batı medeniyeti, Atatürk Üniversitesi 50. yıl armağanı* (Erzurum, 1974), II, 13-26; Talat Tekin, *Atatürk 'ün dil reformu, Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu bildirileri* (İstanbul, 1975), s. 488-499; Rifat Önsoy, *Atatürk ve Yeni Türkiye 'nin iktisadî sistemi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyetin 50. yılına armağan* (Ankara, 1973), s. 81-97; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi, I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* (Ankara, 1962 *ve "Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondoros Mütarekesi sıralarında (30 ekim 1918-11 ekim 1922) Boğazlar problemi,. Belleten, XIV* (1960), 81-93; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri* (Ankara, 1971); Kâzım Özalp, *Millî Mücâdele, 1919-1922* (*The National Struggle, 1919-1922*). *2. Cilt Ankara, 1971-1972*; Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi*, 5. Cilt: (I). *Erzurum Kongresi* (Ankara, 1968); (*II.*) *Sivas Kongresi* (Ankara, 1969); (III) *Üçüncü Meşrutiyet, 1920* (Ankara, 1970); (IV) *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922* (Toward the *Republic, 1921-1922*); (Ankara, 1971); (V) *Türkiye Cumhuriyeti. 1923* (Ankara, 1971); Mustafa Kemal, *Nutuk, Gazi Mustafa Kemal tarafından*, 2 cilt (Ankara, 1927); T. Gökbilgin, *Millî Mücadele, Başlarken* 2. cilt (Ankara, 1959-1965); Celâl Bayar, *Ben de yazdım: Millî Mücadeleye giriş*, 8 cilt (İstanbul, 1967-1972); Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, I, İstanbul, 1953; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne kadar Atatürkle beraber*, 2 cilt, Ankara, 1966-1968; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım. İstiklâl Harbi* (İstanbul, 1951); Ali Fuat Türkgeldi, *Mondoros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara, 1948); Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadelede Basın* (İstanbul, 1964); Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı*, İstanbul, 1948; Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Hadisesi* (İstanbul, 1955); Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (Ankara, 1942); S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Ankara, 1974), I; Genelkurmay Başkanlığı, *Harp Tarihi Dairesi*; Kâzım Karabekir, *İstiklâl harbimiz* (İstanbul, 1960); Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk* (1919-1938); Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler* (Ankara, 1969); Ahmet Kayhan, *Lozan ve Batı Trakya: 1913 de İlk Türk Cumhuriyeti* (İstanbul, 1967); Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (*History of the Turkish Republic*); Tarık Z. Tunaya, *Türkiye 'de Siyâsî Partiler*, 1859-1952; Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim* (Ankara, 1948); Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* (İstanbul, 1942); H. F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus ilişkileri* (İstanbul, 1968); Haluk Ülman, *Türk Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947* (Ankara, 1961); Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler* (İstanbul, 1976); Muzaffer Gökman, *Atatürk ve Devrimleri Tarihi bibliyografyası* (İstanbul, 1968); Şükrü Tezer, *Atatürk 'ün Hatıra Defteri* (Ankara, 1972); Erol Uluğbelen, *İngiliz gizli belgelerinde Türkiye* (İstanbul, 1967); İsmail Soysal, *Türkiyenin Dış münasebetleriyle ilgili başlıca siyâsî andlaşmaları* (Ankara, 1965); ayn. mll., Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul, 1951); Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp işittiklerim* (Ankara, 1949); Orhan F. Köprülü, *Atatürk ve Demokrasi, Türk Kültürü* (Ankara, kasım, 1974), XIII, 10-14; ayrıca bk. *Sümerbank*, 1973, sayı 137 s. 33-37; Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza gelenler* (İstanbul, 1939); Abdurrahman Melek, *Hatay nasıl kurtuldu* (Ankara, 1966); Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka hâtıraları* (İstanbul, 1949); General H. Charles Sherill, *Atatürk nezdinde bir yıl elçilik* (trc. Ahmet Ekrem), İstanbul, 1935; Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin doğuşu* (trc. Metin Kıratlı) Ankara, 1970; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946); Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (*Sivas 1945*); Abdülhalit Akşin, *Atatürk 'ün dış politika ilkeleri ve diplomasisi* (İstanbul, 1964); Halil İnalcık, *Atatürk ve Türkiyenin modernleşmesi* (Ankara, 1964); Ahmet Mumcu, *Tarih açısından Türk Devriminin temelleri ve gelişimi* (Ankara, 1974); Remzi Oğuz Arık, *Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz* (Ankara, 1936); Taner Timur, *Türk Devrimi-Tarihi anlamı ve felsefî temeli* (Ankara, 1968); İsmail Arar, *Atatürk 'ün Halkçılık programı ve Halkçılık ilkesinin tarihçesi* (İstanbul, 1963); Mümtaz Turhan, *Atatürk ilkeleri ve kalkınma* (İstanbul, 1965); Arnold Toynbee, *Türkiye, bir devletin yeniden doğuşu* (trc. Kasım Yargıcı), İstanbul, 1971; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi tarihi* (İstanbul, 1967); Samet Ağaoğlu, *Millî Mücadele ruhu* (İstanbul, 1964); Müjgan Cumbur, *Atatürk ve Millî Kültür* (Ankara, 1973); Ahmet Cevat Emre, *Atatürk 'ün İnkılâp hedefi ve tarih tezi* (İstanbul, 1956); Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihi Akışı içinde Atatürk ve dil devrimi* (Ankara, 1963); F. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik* (Ankara, 1955); G. Jaeschke, *Yeni Türkiye 'de İslâmlık* (trc. H. Örs), Ankara, 1972; R. Albrecht-Carre, *Italy at the Peace Conference* (New York, 1938); G. Jaeschke, *Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichteskalender 1918-1928 Welt des Islam* (Berlin, 1929), X, 1-154; Elaine D. Smith, *Turkey, Origins of the Kemalist Government and the Government of the Grand National Assembliy, 1910-1923* (Washington, 1959); K. G. Andreades, *The Moslem Minority in Western Thrace* (Selanik, 1956); Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920* (Columbus, Ohio, 1974); M. P. Price, *A History of Turkey; from Empire to Republic* (London, 1956); Eleanor Bisbee. *The Turks: Pioneers of the Republic, 1920-1950, Philadelphia* (Pa., 1951); Lord Kinross, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey* (New York ve London, 1965); İrfan Orga. *Phoenix Ascendant: The Rise of Modern Turkey* (Londra, 1958); H. C. Armstrong, *Grey Wolf Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator* (Londra, 1935); Kemal H. Karpat, *Turkey 's Politics: The Transition to a Multi-Party System, Princeton*, N. J. 1959; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath* (Leiden, 1963); K. H. Karpat, *Haz. Social Change and Polities in Turkey: A Structural-Historical Analysis* (Leiden, 1973); İsmet Giritli, *Fifty Years of Turkish Political Development, 1919-1969* (İstanbul, 1969); İbrahim Kafesoğlu - Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller* (İstanbul, 1983); Ahmet Ağırakça *İslâmi Devlet Düzeni* (İstanbul, 1978); N. Arsan *Atatürk 'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (*1917-1938*), Ankara, 1964, IV; Ali Fuat Başgil, *"Din Hürriyeti Atatürk, Din ve Lâiklik* (İstanbul, 1968), s. 61-98; Neşet Çağatay, *Lâiklik nedir? Şeriat Nedir?* (Ankara, 1978); S. Sinanoğlu, *Lâik Kelimesinin Etymonu ve Anlamı* (İstanbul, 1954); Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği* (Ankara, 1981); W. F. Weiker, *The Turkish Revolution, 1960-1961, Aspects, of Military Politics.* (Washington, 1963); R. D. Robinson, *The First Turkisch Republic* (Harvard, 1963); E. Kurnow *The Turkish Budgetary Process* (Ankara, 1956); Fehmi Yavuz, *Problems of Turkish Local Administration*) Ankara, 1955); Nermin Erdentung, *A Study on the Social Structure of a Turkish Village* (Ankara, 1959); Z. Y. Hershlag, *Turkey: An Economy in Transition, Lahey, 1958 ve Turkey: The Challenge of Growth* (Leiden, 1968); E. J. Cohn, *Turkish Economic, Social and Political Change* (New York,

1970); Ferenc Vali, *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy, of Turkey, Baltimore*, 1971 *ve The Turkish Straits and Nato, Stanford* (Calif., 1952); A. Gündüz Ökçün, *A Guide to Turkish Treaties, 1920-1964* (Ankara, 1966); R. L. Daniel, *American Philanthropy in the near East, 1820-1960 Athens* (Ohio, 1970); G. S. Harris, *The Troubled Alliance: The United States and Turkey: Their Problems in Historical Perspective, 1945-1971, Stanford* (Calif., 1972).

(KEMAL KARPAT.)

XVI. ASIRDAN RUS İSTİLÂSINA KADAR ORTA-ASYA TÜRKLERİ. a. Özbekler ve Kazaklar (XVI. asırdan Rus istilâsına kadar): Özbek Türklerinin, XVI. asır başlarında Timurlular hâkimiyetini ortadan kaldırarak, Orta-Asya'ya hâkim olmaları buradaki Türk tarihinde yeni bir devrenin başlangıcıdır. Özbekleri teşkilâtlandırarak bir kuvvet hâline getiren Muhammed Şeybânî Han [b. bk.], Timurlular'dan Babur Şah (ölm. 1530)'ın kuvvetleri ni 1500'de yenerek Orta-Asya'ya hâkim olmuştur (A. Vámbéry, *History of Bukhara*, London, 1873, s. 253 v.d.). Özbekler, çok kısa zamanda büyük bir kuvvet hâline geldiler. Ancak İran'da, başka bir Türk'ün, Şah İsmail (1499-1524)'in Şiîliği başarıyla siyâsî bir aksiyon olarak kullanıp kurduğu devlet, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir şekilde gelişmekte idi (P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1930, II, 159; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 167 v.dd.). Bu iki kuvvet arasında kaçınılmaz bir hâle gelen harbi, 1510'da Şah İsmail kazanarak, Özbeklere büyük bir darbe indirdi. Daha sonra, Özbek hâkimiyetinin yayılmasını istemeyen Babur Şah, Orta-Asya'yı Şah İsmail'in yardımıyla yeniden istilâ etmiş ise de, çabuk toparlanan Özbeklere 1512'de yenilince Orta-Asya'yı terk ile Hindistan hududlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır (Sykes, *ayn. esr.*, II, 161; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 275). Diğer taraftan Şah İsmail de, Şarkî Anadolu'da şiî propagandası yaptırdığı için, Osmanlılarla arası açılmış ve Yavuz Selim'e, 1514'te Çaldıran'da yenilerek büyük bir darbe yemiştir. Bundan sonra Özbeklerle Osmanlılar arasında bir işbirliği doğmuş ve İran'daki şiî hâkimiyetine karşı birlikte sürdürdükleri mücâdelede, Özbekler, Osmanlılardan askerî yardım dahi görmüşlerdir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949, III, s. 254; [bk. *İA*, mad. SÜLEYMAN I.]). Portekizlilere karşı Hind denizinde çarpışan Seydî Ali Reis, Hindistan'dan dönerken Orta-Asya'ya da uğramış ve İstanbul'dan Özbeklere gönderilen Yeniçeri'lerin, orada başarı ile çalıştıklarından, hâtıralarında sitâyişle bahsetmiştir (Seydî Ali Reis, *Mir'ât al-mamâlik*, İstanbul, 1313, s. 64 v.d.; İng. nşr. A. Vámbéry, *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis, in India, Afghanistan, Central Asia, and Persia, during the years 1553-1556*, London, 1899, s. 69-76).

Özbek Hanları, İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplarla, Kızılbaş İranlılara karşı kazandıkları zaferleri zikrettikten sonra işbirliğinin devamını istemişler ise de, Osmanlılar bu istekleri ancak İran'a sefer gerektiği zamanlar müsbet karşılamışlardır (*Feridun Bey Münşeatı*, II, 73 ve 147; *Özbek Hanlarından Mektuplar*, Topkapı Sarayı Arşivi, nr. 5489 ve 9696).

1510'da Şah İsmail'e yenilmelerine ve arkasından da Türkistan'ın Babur'un istilâsına uğramasına rağmen, Özbekler her ne kadar kendilerini toparlayabilmişler ise de, aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir. Özbeklerin bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hîve (Harezm) Hanlığı'nı kurarlarken, geri kalan ana kitle de Semerkand ve Buhârâ'da Buhârâ Emîrliği'ni, bunlarla anlaşamayanlar da Hokand Hanlığı'nı kurmuşlardır (H. H. Howorth, *History of the Mogols*, London, 1880 II, 11, 276 v.d.; W. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, 136). Bu bölünme kısa zamanda menfî neticelerini göstermiş, Türk Hanlıkları hem dış tehlikelerle, hem de birbirleriyle uğraşmak durumunda kalmışlardır. Orta-Asya Türkleri'nin bu karışık günlerinde de Osmanlılar onlara yardımcı olmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, Hindistan'daki Türk devletinin hükümdârı Şah Cihân I. (1628-1658)'dan Özbek liderleri arasındaki taht kavgalarında arabulucu olmasını istemiş, o da, bu ricayı yerine getirmiştir (*Feridun Bey Münşeatı*, II, 281 v.d.).

Ancak XVII. asrın sonlarına doğru Orta-Asya'da te'min edilen sulh ve sükûn, önce Moğul asıllı Kalmuklar'ın sonra da Çin asıllı Jungarlar'ın istilâlarıyla yeniden bozulmuştur. Bilhassa Kalmuk istilâsı, Özbeklerin şimâlindeki Kazak Türklerini perişan etmiş ve parçalanmalarına yol açmıştır (A. S. Donnelly, *The Russian conquest of Bashkiria 1552-1740*, London, 1968, s. 42). Orta-Asya Türkleri'nin bu karışık durumundan en çok istifâde eden de, 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astırhan'ı alarak Başkırt Türkleri'nin memleketinde adım adım ilerleyen Ruslar olmuştur. 1740'ta Başkırtlar ülkesinin istilâsını tamamlayan Ruslar, Kalmuklar ile Kazaklar'ı birbirlerine karşı kışkırtarak, onları iyice zayıflatmıştır (Donnelly, *ayn. esr.*, s. 52). Bu yüzden daha önce Kalmuk istilâsiyle kuvvetini kaybeden ve üç ayrı Orda'ya ayrılan Kazaklar, bilhassa Küçük Orda Han'ı Ebu 'l-Hayr'ın yardım alma ümidiyle Ruslara tâviz vermesi üzerine, Kazaklar arasında birliğin tekrar kurulması imkânsız hâle gelmiş Ebu 'l-Hayr da tam bir Rus tâbii durumuna düşmüştür (Donnelly, *ayn. esr.*, s. 54-63; Kazaklar hakkında daha geniş bilgi için [bk. *İA*, mad. KAZAKİSTAN; B. Hayıt, *Türkistan, Rusya ile Çin arasında*, İstanbul, 1975, s. 49-62]). Bütün

XVIII. asır boyunca Kazaklar arasındaki Rus desîseleri devam etmiş ve bir kısım Kazaklar ile Kazakistan'ın büyük bölümü Rus hâkimiyeti altına düşmüştür (Donnelly, *ayn. esr.*, s. 135-138). Geri kalan Kazaklar, Kırgızlar ile birlikte Buhârâ ve Hîve Hanlıkları yanısıra ayrı bir kuvvet olarak gelişen Hokand Hanlığı etrafında toplanarak Ruslara karşı mücâdelelerine devam etmişlerdir.

Orta-Asya Türkleri arasındaki parçalanmalar, ayrıca Kazakistan'ın şimâl-i şarkîsinde Sibirya'ya doğru olan havâliyi nüfuzları altında bulunduran Kossak'ların, Çarlık otoritesini kabûl etmeleri, Rusların Orta-Asya'ya da daha büyük bir ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Ruslar, Orta-Asya hâdiselerini yerinde inceleyip ne gibi ticârî ve siyâsî menfaatler sağlayabileceklerini görmek maksadıyla, 1714'te Buhholz ve 1716-1717 yıllarında da Çerkaskiy başkanlığında keşif heyetleri gönderdiler (H. Stumm, *Russia's Advance Eastward*, London, 1875 s. 3-13). Fakat bu keşif hey'etlerinin bilhassa Hîve Hanlığı tarafından te'sirsiz hâle getirilmesi, Rusları oldukça kızdırmış ve Hîve'ye karşı hasmâne bir siyâset tâkibine başlamışlardır (Donnelly, *Peter the Great and Central Asia, Canadian Slavonic Papers*, CXVII/2-3, 210 v.d.).

Orta-Asya Türk Hanlıklarının şimâlinde bu gelişmeler olurken, İran'da idâreyi eline geçiren Afşar Türkmenleri'nden Nâdir Şah (1736-1747) devletinin şarkındaki hanlıkları birer birer işgal ederek, hâkimiyetini Orta-Asya'ya kadar genişletmeğe başlamıştı (Sykes, *ayn. esr.*, II, s. 263 v.dd.; Barthold, *ayn. esr.*, III, 163 v.d.; Howorth, *ayn. esr.*, II, 11, 913 v.d.). Nâdir Şah'ın ölümü ile berâber Orta-Asya'daki İran hâkimiyeti de sona ermiş ve Türk hanlıkları tekrar toparlanma imkânı bulmuşlardır. Bilhassa Merv ve Horasan bölgesinin hâkimiyeti için İran ile tekrar başlayan mücâdeleler, XIX. asrın ikinci çeyreğine kadar devam etmiş ve bundan da en çok zararı o bölgelerde yaşayan Türkmen boyları görmüştür (Barthold, *ayn. esr.*, III, 164 v.dd.; Howorth, *ayn. esr.*, II, 11, s. 922; Ş. B. Baturof, *Mahtum Kulu*, Aşkâbâd, 1961, s. 289 v.d.; *Istoriia Turkmenskoi SSR*, Aşkâbâd, 1957, I, 48). Fakat XIX. asrın başlarında Hîve ile Buhârâ arasındaki rekâbetin tekrar düşmanlığa dönüşmesi, bu iki Türk devleti arasında yıpratıcı bir savaşın başlamasına sebep olmuştur (Howorth, *ayn. esr.*, II, 11, s. 920-923). Bu mücâdeleye, her iki taraf da kendilerini o kadar kaptırmışlardır ki, 1819/1820 yıllarında Türkmen ilinden Hîve'ye doğru mühim bir askerî keşif seyahatı yapan Rus casusu Muravyef'in maksadını dahi anlayamamışlardır.

İran ve bilhassa Hîve ile yapılan mücâdelelerden oldukça bıkan ve tedirgin olan Buhârâ Emîri Haydar Şah (sal. 1801-1826) İstanbul'a elçiler gönderip pâdişâha biat ettiğini bildirmiş ve teb'alığının kabûlünü ısrarla rica etmiştir (BA, *Hatt-ı Hümâyun*, nr. 36551; M. Saray, *Rus işgali devrinde Osmanlı devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyâsî münâsebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, 33 v.d.). Osmanlı hükûmeti uzun müzâkerelerden sonra, Haydar Şah'a güvenemediği için, devletin başına yeni gaileler açabileceği endişesiyle, bu ricasını kabûl edemeyeceğini münâsip bir lisan ile Buhârâ Emîrine bildirip, Osmanlı Devleti'nin kendisinden memnun olmakla berâber, Hîve ve Hokand ile iyi geçinmesini ve Rus tehlikesine karşı birlikte hareket etmelerini tavsiye etmiştir (M. Saray, *ayn. esr.*, 35 v.d.).

b. Rus istilâsı devrinde Orta-Asya Türkleri: XIX. asrın ortalarında Çarlık Rusyası'nın, hem Avrupa'da, hem de Orta-Asya'da yayılma ihtirası içinde olduğu görülür. Rusya'nın Avrupa ve Orta Şark'da tâkip ettiği cür'etkâr siyâset, diğer iki emperyalist Avrupa devleti olan Fransa ve İngiltere'yi, ister istemez Rusya'nın karşısına dikmiş ve Osmanlı Devleti ile birlikte bu siyâsete Kırım Harbi (1854-1856)'nde dur denilmiştir. Fakat Rusya'nın Orta-Asya'da yayılmak için giriştiği tecâvüz siyâsetini durduran olmamıştır. 1847'den 1852'ye kadar Ruslar bir taraftan Irgız ve Turgay nehirleri boyunca yeni kaleler, Aral Denizi kıyılarında da müstahkem mevkiler inşâ etmişler ve bu arada Çin ile imzaladıkları Gulça andlaşması (1852) ile Orta-Asya'nın istilâsı için gerekli hazırlıkları tamamlamışlar idi (M. A. Terentyev, *Istiora Zavoevaniia Srednei Azii*, Petersburg, 1906, I, 88; C. C. Alikhanov, *The Russians in Central Asia*, İng. trc. London, 1865, s. 320 v.dd.; S. H. Singh, *A History of Khokand*, Lahore, 1878, s.3 v.d.). Fakat, Türkistan'ın şimâlden işgali için stratejik ehemmiyeti büyük olan Akmescid kalesinin alınması gerekiyordu. Bu maksatla 16 nisan 1852'de Rusların yaptıkları ilk hücûmu, kale kumandanı olup, ileride müstakil Kâşgar devletini kuracak olan Ya'kûb Bey başariyle önledi ise de, bu kalenin zaptı zarûretine inanan Ruslar, aldıkları büyük takviye kuvvetleriyle General Perovskiy kumandasında bir ordu ile Akmescid'i dört taraftan kuşattılar. Perovskiy'nin, Akmescid müdâfilerine gönderdiği teslim notası Rusların niyetini tam mânasiyle ortaya koyuyordu: "Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir. Bilâkis, ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir" (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 65 v.d.). Kale müdâfileri Rus hücumlarını aylarca önlemişler ise de, Ya'kûb Bey'in getirmek için gittiği imdat kuvvetleri, zamanında yetişemediğinden Rusların ağır topçu ateşi sonunda mağlûp olmuşlar, bir kısmı katledilmiş, diğerleri de esir alınmıştır (Terentyev, *ayn. esr.*, I, 216-222; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 66).

Ruslar harab olan kaleyi yeniden inşâ edip Akmescid'de büyük bir kuvvet toplayarak, Orta-Asya Türk Hanlıkları'nın istilâsı için hazırlıklarına de-

vam etmişler ise de, Kırım Harbi'nde büyük bir mağlûbiyete uğramaları üzerine istilâ planlarını ileri bir tarihe bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kırım galibiyetine rağmen, İngiliz ve Fransız kumandanları, Türk kuvvetlerinin kumandanı Ömer Paşa'nın Rusları Kafkasya'dan atmak teklifini ciddiye almadıkları gibi, bu arada Şeyh Şâmil'e yapılabilecek Türk yardımını da önlediklerinden, Kafkaslar Rus hâkimiyetinde kalmıştır. Bu da onların, Orta-Asya'yı istîlâlarını hayli kolaylaştırmıştır (H. C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 263 v.dd.; W. E. D. Allen and A. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, s. 46-53; BA, *İrâde*, Hariciye, nr. 1273 ve nr. 7327).

Böylece Kafkasya mücâdelesini başarıyla halleden Ruslar, bir taraftan yeni askerî ve iktisâdî ıslâhâta girişirken, diğer taraftan da 1858/1859 yıllarında Orta-Asya'ya Hanikov ve İgnatiyev başkanlığında iki mühim heyeti göndererek, bölgede Rus iktisâdî ve ticârî menfaatlerinin neler olabileceğini ve girişecekleri askerî hareketler için ne gibi tedbirler alınması icâbettiğini tetkik ettirerek hazırlıklarını ona göre yapmağa başladılar (J. W. Strong, *"The Ignatiev Mission to Khiva and Bukhara in 1858"*, *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3, s. 236-259).

Rusya cephesinde bütün bu gelişmeler olurken, Orta-Asya Türk Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin tavsiyesini tutmayarak dostluk ve beraberlikten uzak yeni bir devir yaşıyorlardı. Buhârâ ile Hîve'nin Merv bölgesi hâkimiyeti için yaptıkları yıpratıcı mücâdelenin arkasından bu sefer Buhârâ ile Hokand arasında birbirlerinin iç işlerine karışma şeklinde başlayan yeni bir çekişme başlamıştı (Singh, *ayn. esr.*, s. 4 v.dd.; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 371-377). Kapılarına kadar gelip dayanan Rus tehdîdine karşı birlikte mücâdele yerine, kendi aralarında çekişmeleri Orta-Asya Türklerinin en büyük talihsizlikleri olmuştur. Rusların bundan istifâde ederek, Buhârâ'yı, bilhassa Hokand'a karşı destekler görünmeleri ve bu arada Hokandlı bir grubun Buhârâ hâkimiyetini istemesi, Buhârâ Emîri Muzafferüddin (sal. 1861-1885)'i Hokand'ı istîlâya heveslendirmiş, bu ise, hanlıklar arasında birlik ümidini ortadan kaldırmıştır (Singh, *ayn. esr.*, s. 4 v.dd., BA, *İrâde*, Hariciye, nr. 12493).

Orta-Asya'yı işgal için gerekli hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, hariciye vekili Gorçakov'un bir muhtırasiyle Avrupa devletlerine niçin Orta-Asya'yı işgal etmek istediklerini kendi görüşlerine göre, izah ederek: "Rusya'nın Orta-Asya'ya doğru uzanan sınırlarını emniyet altına almak istediğini,, iddia ile, ilgili devletlerin bir nevî muvâfakatlarını aldılar (*Correspondence*, s. 2 v.d., F. O. 65/1150, London). Ruslar harb için bahâneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hudûdunda keşif yapmak maksadıyla 1 mayıs 1864'te Türkistan ve Evliya Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri, Hokand hükûmeti tarafından şiddetle protesto edilince, Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Orta-Asya'da yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 teşrin I. 1864'te Çimkent'i müdâfaa eden Âlim Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muhârebede galip gelerek şehri zaptetti (Singh, *ayn. esr.*, s. 8 v.d.; M. J. Veniukoff, *The Progress of Russia in Central Asia*, İng. trc. India Office, P. and S. Memoranda, XVII, 15 v.d.). Bu zaferden sonra Ruslar Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Âlim Kul istilâcıları amansız bir muhârebeden sonra geri çekilmeğe mecbur etti ise de, Rusların 9 mayıs 1865'te cebrî bir yürüyüşten sonra Taşkent'i ansızın kuşatmalarına mâni olamadı. Bu haber kendine ulaşır ulaşmaz Âlim Kul toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında, 2 mayıs 1865'te Hokand'dan ayrılarak 22 mayıs'da Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vukubulan muhârebede Âlim Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o âna kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Âlim Kul, Taşkent'de ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı (Singh, *ayn. esr.*, s. 10; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent: the career of General M. G. Cherniaev*, Georgia, 1974, s. 55 v.dd.). Otuz iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdâfaa ettiler. Ancak, Ruslar satın aldıkları iki zengin tüccarın yardımı ile 23 haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birini açtırarak, ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu uzun müdâfaalarından dolayı Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi. Taşkent'in düşmesi demek Hokand'ın sonu demekti. Nitekim, 24 haziran 1865'te yapılan bir andlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfûzuna dâhil edildi (Singh, *ayn. esr.*, s. 10 v.d.; Terentyev, *ayn. esr.*, I, 309-314).

Daha önce Hokandlıların yardım isteklerini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemezler düşüncesiyle, zamanında yerine getiremiyen Buhârâ Emîri, Taşkent'in düşmesi üzerine çok zor durumda kaldı. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince, Taşkentten cenûba doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus kumandanı tarafından reddedildi (D. I. Romanovskiy, *Zametki po Sredne-Aziatskomu voprosu*, Petersburg, 1868, s. 37 v.dd.; A. I. Maksheyev, *Istoricheskiy obzeor Turkestana; nastupatel'noga dvizheniya v nego Russkikh*, Petersburg, 1890, s. 236 v.d.). Rus kumandanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhten ümidini kesmiyen, Emîr Muzafferüddin acele olarak Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçisi Orenburg'da Rus makamlarınca tutuklandı. Bunun üzerine o da Buhârâ'da bulunan bir Rus hey'etini tevkif ettirdi (Terentyev, I, 324; Maksheyev, s. 238 v.d.). Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu (Romanovskiy, *ayn. esr.*, s. 181). Buhârâ Emîri'nin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zâten anlaşmak niyetinde olmayan Rus kumandanı, Muzafferüddin'e "elçilerimle karşılaşıncaya dek topraklarında ilerliyeceğim,, diyerek muhârebeyi başlattı. Fakat Çizak'ı iyi müdâfaa eden Buhârâ kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mecbur ettiler. Bu başarısızlık üzerine, en az Çernyayev kadar ihtiraslı olan, General Romanovskiy Türkistan'daki Rus istilâ ordularının başına getirilerek, selefi geri çağrıldı (Terentyev, *ayn. esr.*, I, 334 v.d.).

Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhârâ birlikleri arasında da küçük çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus kumandanı Romanovskiy bu çarpışmaları bahâne ederek 8 mayıs 1866'da ansızın Buhârâ kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan büyük bir muhârebeyi kazanarak Hokand'ı işgal ettiler (Romanovskiy, *ayn. esr.*, s. 67; Terentyev, *ayn. esr.*, I, 354). Vámbéry'ye göre, Ircar muhârebesi, Buhârâ için hâdiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti (Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 404). Buhârâ Emîri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus kumandanı büyük bir harb tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır teklifler ileri sürdüğünden bir anlaşmaya varılamadı (Romanovskiy, *ayn. esr.*, s. 74 v.dd.). Bunun üzerine Buhârâ Emîri, Hoca Muhammed Parsa Efendi'yi fevkalâde elçi olarak, yardım istemek için, acele İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz vâliliğine ve İngiltere kıraliçesine hitâben yazdığı mektuplarla da, Emîr, Rusya'nın milletlerarası hukûku hiçe sayıp Türkistan'ı işgalini protesto ederek bu "hilekâr müstevlînin,, zulmünden Orta-Asya müslümanlarının kurtarılması için yardımlarını istemiş ise de, İngilizler pek oralı olmamışlardır (*Enclosure to Secret Letters from India*, 1867/2, s. 87-93, India Office, London). Buhârâ elçisi, İstanbul'a vardığında durumu hem yazılı, hem de şifâhen Osmanlı hükûmetine anlatıp âcilen yardım isteğinde bulundu. Fakat uzaklık yüzünden Osmanlı hükûmetinin Buhârâ'ya askerî yardım yapmasının güçlüğü elçiye anlatılarak, Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir anlaşma ile bu ihtilâfın halledilmesi icâbettiği bildirildi (BA, *İrade*, Meclis-i Mahsus, nr. 1455 ve 1510; tafsilât için bk. M. Saray, *ayn. esr.*, s. 76 v.d.). Ancak Buhârâ elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücûma geçerek Buhârâ Emîrliği'nin mühim bir kısmını işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Türkistan'daki bu gelişmelere muvâzî olarak, Rus başkent'i Petersburg'da bir seri gizli toplantılar ile mühim kararlar alındı. 1866 ağustosunda Ruslar Türkistan'da o âna kadar işgal ettikleri bütün memleketleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ve yeni işgal edilen bu bölgeleri Türkistan Vilâyeti adı altında topladıklarını ilân ettiler. Bir sene sonra da Rus Çar'ı Türkistan vilâyetine, yükselme ihtirası içindeki General Kaufman'ı umûmî vâli tâyin ettiğini bildirdi (Romanovskiy, *ayn. esr.*, s. 114).

Türkistan umûmî vâlisi Kaufman, Taşkent'e vardığında kendisine sulh talebinde bulunan Buhârâ Emîr'inin teklifini kabûl etti ise de, hazırlattığı andlaşma metni çok ağır şartları hâvi olduğu için Emîr reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan savaşta Ruslar önce Semerkand'ı, sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhârâ kuvvetlerini 2 haziran 1868'de ağır bir mağlûbiyete uğratınca Buhârâ Emîri, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabûl etmek zorunda kaldı (Terentyev, *ayn. esr.*, I, 426-429 ve 458 v.dd.; Maksheyev, *ayn. esr.*, s. 268). 1860'da İranlıları hezîmete uğratarak istiklâlini ilân eden Türkmen devletinin başkanı Kuşid Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvârî kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola vardığında Buhârâ kuvvetlerinin mağlûp olduğu haberini almış ve geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır (G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G. C. Napier, on special Duty in Persia* 1874, London, 1876, s. 174).

Rusların kabûl ettikleri andlaşmaya göre, Buhârâ 500.000 ruble harb tazminâtı ödeyecek, Rusların işgal ettiği Buhârâ toprakları, ki Buhârâ'nın üçte ikisi, Rus işgalinde kalacak, ve Buhârâ Emîri'nin murâkabesindeki yerlerde başta ticâret olmak üzere her türlü Rus faâliyeti serbest olacaktı (Terentyev, *ayn. esr.*, I, 478 ve 488 v.d.). Böylece Orta-Asya Türklerinin müstakil varlıklarını devam ettirdikleri Hokand Hanlığından sonra, Buhârâ Emîrliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi sırada Hîve hanlığı vardı.

Rusların Orta-Asya'ya hâkim olmalarında kendilerine en büyük engel Hîve Hanlığı idi. Zîrâ Hîve Hanlığı, Türkmenler ile birlikte, Hazer Denizi'nden Aral'a uzanan hattın cenûbunda kalan bölgelere de hâkim idi. Bu ise, Rusların cenûba yayılmalarına büyük bir engel teşkil ediyordu. Evvelce Ruslar, Hîve hanlığını ortadan kaldırmak için birkaç sefer tertip etmişler ise de, hepsi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Ruslar, bilhassa Çinliler ile hudud anlaşmazlığını 1852'de halledince, Orta-Asya'yı istilâya Hokand hanlığından başlamayı daha uygun bulmuşlar idi. Hokand ve Buhârâ hanlıklarını istîlâ ettikten sonra Hîve'nin işgali için gerekli hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 1873 başlarında Hîve'ye doğru dört koldan ilerlemeye başlayınca, Hîve hanı Seyyid Muhammed Rahîm (sal. 1864-1910) hemen bir elçi gönderip

"tarafımızdan sulhü bozucu hiç bir harekette bulunulmadığı halde, memleketime karşı giriştiğiniz hasmâne hareketleri anlamak mümkün değil,, diyerek bir sulh andlaşması yapmayı teklif etti ise de, Ruslardan hiç bir cevap alamadı (H. Stumm, *Russia's Advance Eastward. Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan Expedition*, London, 1874, İng. trc. s. 13 v.d.; N. I. Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 gcda*, Petersburg, 1888, s. 8 v.d.). Rusya'nın, memleketini mutlaka istîlâ emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hîve hanı derhal İstanbul'a ve Hindistan İngiliz vâliliğine elçiler göndererek, ülkesinin Rus istîlâsından korunması için yardım istedi ise de, tıpkı Buhârâ ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine sâdece nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu (Stumm, *ayn. esr.*, s. 15; F. O. *Correspondence*, 65/1150, s. 60, London; Hariciye Arşivi, *Hîve Mes'elesi dosyası*, nr. 25).

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 1873 martında General Kaufman kumandasında, dört koldan Hîve üzerine yürüyüşe geçtiler (Hariciye Arşivi, Petersburg Sefaretinden gelen evrak, 1849-1893 nr. 1343/10). Rus birlikleri herşeyi yakıp yıkarak Hîve önlerine gelince, Han Muhammed Rahîm tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükûmetlerinden emir aldıkları için Rus kumandanları Hîve hanı ile sulh yapmayı reddettiler (Stumm, *ayn. esr.*, s. 49). Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hîve şehrini zaptettiler (Stumm, *ayn. esr.*, s. 98-118; J. A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus*, London, 1874, s. 220 v.d.). Bütün bu olaylar esnâsında hanlığı cesûrâne bir şekilde müdâfaa eden Yamud Türkmenleri, Rus hâkimiyetini reddederek Hazâvat bölgesine çekilmişler ise de, kuvvetli müstevlîye karşı koymanın imkânsızlığını görerek, Rus hâkimiyetini kabûl ettiklerini bildirmişlerdir. Fakat, Türkmenlerin direnmelerini bir türlü affetmeyen Rus kuvvetleri kumandanı Kaufman verdiği emirle Rus birliklerini Türkmenler üzerine sevk etmiş, kadın, çocuk ve ihtiyar demeden, belki de Orta-Asya'yı istîlâ tarihinin en büyük katliâmını yaptırarak, binlerce Türkmen'i imhâ ettirmiştir (E. Schuyler, *Turkistan*, London, 1876, II, 357-362; MacGahan, *ayn. esr.*, s. 352-368). Hîve hanlığının kayıtsız şartsız teslimini ifâde eden andlaşma, Ruslar tarafından dikte ettirilerek Hîve hanı bir Rus tâbii hâline getirildi. Bütün bu hâdiselerden, Hîvelilerin mes'ul olduğunu ileri süren Kaufman, Hîveliler'i 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harb tazminatını ödemeye mecbur tuttu (MacGahan, *ayn. esr.*, s. 416-419; F. O. *Correspondence*, 65/1150, s. 65 v.dd., India office, London). Hîve hanlığının istîlâsı ile Orta-Asya'ya hemen hemen hâkim olan Rusları, o bölgede tedirgin eden yegâne engel olarak, 1860'da istiklâline henüz kavuşmuş olan genç Türkmen Cumhuriyeti kalıyordu.

Orta-Asya Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istîlâsına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri var idi. Bu sebeplerin başında, Orta-Asya Türk devletlerinin üç dört devlet şeklinde parçalanmış olmaları geliyordu. Bu hanlıklara Osmanlı hükûmetlerinin, birlik ve berâberlik hâlinde olmaları için yaptığı devamlı tavsiye ve îkâzlara rağmen birbirleriyle uğraşmaları, zayıf düşmelerine sebep olmuş, dört bir tarafı hasım milletlerle çevrili olduğu için de hem iktisâdî bakımdan hem de fennî bakımdan geri kalmışlardı. Böylece Rusların teknik ve askerî gücü karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır. Nitekim Osmanlı tarihçisi Lütfî de aynı görüşü eserinde açık bir şekilde ifâde etmiştir (*Tarih*, İstanbul, 1328, VIII, 320 v.d.).

c. Çarlık Rusyası hâkimiyeti ve Türkistan Türkleri: Orta-Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi, buralarda idârî sistemi değiştirmek oldu. Orenburg'u merkez edinen Ruslar orada kurdukları umûmî vâlilik ile Kazakistan ile Başkırt ülkesinin idârî sistemini yeniden düzenlediler. Eskiden verâset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar kendileri tâyin etmeye başladılar. Bu tâyinleri yaparken de kendilerine körü körüne itâat edecek şahısları seçtiler. Ruslar kurdukları şiddet idâresinin yanısıra, çok ağır vergiler de koyarak Türklerin bir daha dirilememelerini hedef alan bir siyâset tâkibine başladılar (A. S. Donnelly, *ayn. esr.*, London, 1968, s. 153 v.d.). Ayrıca sayıları önce binleri, sonra da milyonları bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar (A. N. Sedelnikov, *Kırgızskiy kray, Rossiya XVIII*, Petersburg, 1903, s. 176 v.dd.; F. V. Shahmatov, *Kazakhskaya pastbıshchno-kocchevaya obshchina*, Alma Ata, 1964, s. 153). Topraklarının verimli kısımları ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve çok ağır vergileri ödeyemez hâle gelen Türk halkı çok güç şartlar altında yaşamaya zorlanınca, bu duruma daha fazla dayanamayarak isyân ettiler.

Rus idâresine karşı evvelce de Kazak Türkleri tarafından 1783'te Sırım Batur önderliğinde Garbî Kazakistan'da bir ayaklanma olmuş ve 15 yıl devam eden bu ayaklanmayı Ruslar güçlükle bastırabilmişlerdi (*Istoriya Kazakhskoy SSR*, Alma Ata, 1967, I, 294). Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme usûllerinden biri de kaleler inşâsı idi. Ruslar on binlerce kilometre karelik münbit Kazak topraklarını halktan zorla alıp orada kale inşâ ve bu kalelerin etrafına da, Kossakları (bizde Rus Kazakları olarak bilinen halk) iskân ediyorlardı (G. J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896-1916*, The Hague, 1969, s. 40 v.dd.). Fakat bu iskân faâliyeti yerli halkça tepki ile karşılanmış ve bu tepkiler umûmiyetle istiklâl için birer ayaklanma vesîlesi olmuştur. Nitekim, Sultan Kenasarı'nın isyânı da böyle bir hâdise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin millî istiklâl dâvası hâline gelmiştir. 1836'da başlayan Kenasarı önderliğindeki Kazak Türklerinin istiklâl mücâdelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu harekâtı önlemekte acz içinde kalmışlardır. Kenasarı, on yıla yaklaşan bu başarılı mücâdelesinde ne hazindir ki, Ruslarca satın alınan bir kısım Kazakların ihânetine uğradığı gibi, 1846'da da Kırgızlarla arası açılmış ve onlara karşı yaptığı bir savaşta esir düşmüş ve eziyet edilerek öldürülmüştür (Hayıt, *Türkistan*, s. 183 v.dd.).

Rus tarihçileri bile Kenasarı'nın haklılığını kabûl etmek mecburiyetinde kalarak, onun davranışlarından Orenburg idâresinin ders alması gerekeceği kanâatini belirtmişlerdir (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 186).

Kazak Türklerinin direnişini sert bir şekilde bastıran Ruslar iskân politikasına hız vererek ileride Orta-Asya'nın istîlâsını kolaylaştırmak ve Kazakların bir daha başkaldırmalarını önlemek için yüzbinlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başlamışlardır (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 161 v.d.).

Ruslar, Türkistan hanlıklarını (Hokand, Buhârâ ve Hîve) işgal ettikten sonra Taşkent'de kurdukları "Türkistan umûmî Vâliliği,, kanalıyla, Rus siyâsetini tâkip edecek yerli kişileri, idârenin başına getirdiler. Bu yerli idârecilerin, Rusların koyduğu ağır vergileri yoksul halktan zorla toplamaya kalkmaları ahâli arasında nefret ve infiâlle karşılanmış bu da yeni ayaklanmaların başlamasına sebep olmuştur. Meselâ 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde, Hokand'da Rus idâresine ve onun yerli temsilcisi Hudâyâr'a karşı alevlenen isyan yukarıda da işâret edilen en mühim ayaklanmalardan biridir. Hokand'da başlayan isyan kısa zamanda bir istiklâl mücâdelesi şeklini almış ve iki aydan fazla devam etmiştir. Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki çarpışmalar, mücâhidlerin sığındığı Endican kalesinin düşmesi ile son bulmuştur (R. A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, Berkeley, 1960, s. 34 v.dd.). Ruslar bu olaydan sonra Hokand'ın idâresinde değişiklikler yapmak mecburiyetini hissetmişler ancak bu da halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların, Türkistan umûmî vâliliği kanalıyla idâre ettikleri Buhârâ, Hîve ve Türkmen memleketindeki siyâsetleri Kazakistan ve Hokand'da tâkip ettikleri siyâsetin aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idâreleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bâzı yerli kimseleri başa geçirerek, onlar vâsıtası ile halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idârecilerin insafsız tutumları ise, halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlarıyla, halkı birbirine düşürüp, "siz kendinizi idâre etmekten âcizsiniz,, diyerek idâreye el koymuşlar ve Türklere ancak küçük me'mûriyetleri bırakmışlar halka hiçbir hak tanımamışlardır.

Rusların Orta-Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istîlâ ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen "Türkistan,, tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Schuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş, ne de Rus idârecileri tarafından kabûl edilmiştir. Buna rağmen Schuyler, Rus idâresinin adâletsizliğini ve zulmünü müşâhede edip eserinde yazmıştır (E. Schuyler, *Turkistan*, London, 1876, II, 333 v.d.; Pierce, *ayn. esr.*, s. 67). Türkistan'daki Rus idâresinin yolsuzlukları, adâletsiz tutumu Rus başkentinde dahi bir çok dedikodulara yol açmış ve söylentileri önlemek için Rus hükûmeti, 1882'de Veretennikov başkanlığında Türkistan'a bir teftiş hey'eti göndermek mecburiyetinde kalmıştır (Pierce, *ayn. esr.*, s. v.d. 81). Fakat bu teftiş hey'etinin, tesbit ettiği haksızlıklar bir türlü giderilememiş ve nihâyet halk 1898'de Endican'da Rus idâresine karşı yeniden ayaklanmıştır (*Istoriia Uzbekskoi SSR*, Taşkent, I, k. 2, s. 131). İşan Muhammed Sabıroğlu isminde aydın bir din adamının önderliğindeki bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 190; E. D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954, s. 56-64; Terentyev, *ayn. esr.*, III, 473-479; *Istoriia Uzbekskoi SSR*, I, 98-101). Çarlık idâresinin çok sert ve adâletsiz tutumu yalnız Türkistan Türklerini değil, aynı zamanda Rus ve Rus olmayan diğer milletleri de ezdiği için 1905 ihtilâli patlak vermiş ve Türkler, geçici bir süre de olsa, biraz nefes alabilmişlerdir. Ancak şikâyetlerin kesilmemesi üzerine Rus hükûmeti, Kont Pahlen'i fevkalâde selâhiyetlerle 1908/1909 yılları arasında Türkistan'a gönderip, aksaklıkları tesbit ettirerek Türk halkına daha çok haklar sağlayacak bir takım idârî ıslâhât yapmayı va'detmiştir (K. K. Pahlen, *Mission to Turkestan*, NewYork, 1964, s. 7-15).

d. Türkistan Türklerinin manevî hayatı ve kültürel uyanışı: Türkistan Türklerinin Rus hâkimiyetine karşı direnişlerinde iki büyük faktör mühim rol oynamıştır. Bunların ilki islâm dini, diğeri de Türklük şuûru idi. Müslümanlar, bütün gayri müslimlere olduğu gibi, Ruslara da "kâfir,, gözü ile bakıyorlardı. Kâfirlerin hâkimiyeti, onlarca, bir nevi "Allah'ın cezası" olarak telâkkî ediliyordu. Yeniliğe dönük olmalarına rağmen, Türkistan'da medreseler ve din adamları, müslüman ahâli üzerinde tam bir nüfûza sâhip olduklarından, Ruslarla her türlü işbirliğini yasak etmişler ve bunda da umûmiyetle başarılı olmuşlardır. Halkı aleyhlerine ayaklandırmalarından çekindikleri için Rus idârecileri din adamlarına bir derece-

ye kadar ses çıkaramamışlardır (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 192). Bilhassa XIX. asrın sonlarına doğru Pan-İslâmizm cereyanının Türkistan'a kadar yayılması sâyesinde islâm, Ruslara karşı Türklerin en büyük direnç kaynağı olmuştur. Rus hâkimiyetine karşı direnme kaynağı olarak Türklük şuuruna gelince; Rus istilâ orduları Türkistan kapılarına dayandığı zaman Türkmen ve Türkistan hanlıklarının önderleri, Ruslara, "sizinle hiç bir müşterek tarafımız yok; dilimiz, dinimiz, örfümüz ve taşıdığımız kanlar ayrıdır,, diyerek karşı koyup vatanlarını savunmuşlardı (*Enclosure to Secret Letters from India*, 1867/2, s. 87-93, India Office, London; N. I. Grodekov, *Voina v Turkmenii*, Petersburg, 1883, I, 164). Türkistan Türkleri arasındaki bu millî duygu, Rus hâkimiyeti altına düştükten sonra daha belirli hâle gelmiş ve bilâhire Pan-Türkizm akımıyla birlikte iyice gelişmiş, Ruslara karşı mücâdelelerinde islâmiyet ile birlikte en büyük rolü oynamıştır.

Türkistan Türklerinin kültür sâhasındaki uyanmaları ise, Rus hâkimiyetine karşı mücâdelelerinde üçüncü faktörü teşkil eder. Bu uyanışa en büyük katkı, XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı (Tatar) Türkleri ile XVIII. asrın sonlarında aynı işgâle mâruz kalan Kırımlı (Tatar) Türkleri tarafından olmuştur. Zîrâ, Rus hâkimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayan Türkler kendilerini ticârete vermişler ve böylece iktisâden iyi bir duruma gelmişler idi (S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard, 1967, s. 18-21).

Bu zenginlik onlara modern eğitim ve ilim kapılarını açmıştır. Kültür alanındaki bu uyanış, siyâsî alandaki uyanmalarını da sağlamıştır. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Türkistan Türklerine de te'sîr etmiş, kültür ve siyâset sâhalarında kendini hissettirmiştir. Bu şekilde (Tatar) Türkleri, Türkistan Türklerinin bir bakıma garba ve modern dünyaya açılan pencereleri hâline gelmişlerdir.

XIX. asrın ikinci yarısında, bilhassa Rus işgâlinden sonra, Türkistan Türkleri arasında tedrisâtı yenilemek ve gençliği çağdaş dünya görüşüyle yetiştirmek düşünce ve gayretleri, hızla gelişmekte idi. Tatar Türklerinin de te'sîri ile bu gelişme kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri de öğreten "Usûl-i Cedid,, (Yeni metod) mektepleri peyder-pey açılmıştır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 76, 82-87). Buhârâ'da teşekkül eden Genç Buhârâlılar'ın Ahmed Dâniş ve Hive'de teşekkül eden Genç Hiveliler'in İsmail Hoca önderliklerinde faâliyete geçirdikleri bu yeni usûl mektepler 5.000'i buldu. Bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerinin, Türkistan'a kadar yayılması, bu "Usûl-i Cedîd,, mekteplerinin faâliyetine yeni bir hız ve mâna getirdi. Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işde birlik,,, parolası yalnız Türkistan Türkleri için değil, bütün Türk dünyası için de uyanışın yeni bir başlangıcı oldu (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 24-34; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 195). Bu hareket Türklerin bir nevî Türklüğe ve islâm'a yeniden dönüşlerinin başlangıcını teşkil eder. Türkler arasındaki bu hareket, kısa zamanda Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizm cereyanlarının doğmasını sağlamıştır. Gaspıralı'nın fikirleri, neşrettiği *Tercüman* ve Orenburg'da Kazak Türklerinin çıkardıkları *Vakit* gazeteleri vâsıtasıyle bütün Türk dünyasına yayılmış ve bu fikirler bilâhire diğer dergi ve gazetelerle geniş bir sâhaya dağılmıştır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 31 v.d.; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 197).

Rus idâresindeki Türklerin bu kültürel faâliyeti, onların siyâsî alanda da uyanışlarını sağlayınca, gasbedilen haklarını geri alabilmek için bunlar bir çok siyâsî cemiyet ve parti kurmaya başladılar. Bu teşkilâtlanma, onlara 1905'te Rusya'da kurulan "Duma,, (meclisi)'ya temsilciler gönderme fırsatını vermiştir. Fakat, bu gayretler, Rusları şüpheye düşürmüş ve bu uyanışı baltalayıcı tedbirler almaya sevketmiştir. Böylece, Türklerin dinî, kültürel ve siyâsî her türlü eğitim faâliyetlerine karşı amansız bir baskı başlamıştır. Rusların bu baskılarına karşı harekete geçen Türkler, akdettikleri bir serî konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı,,'nı kurmuşlar ve hakları için mücâdeleye başlamışlardır. Abdürreşid İbrahim başkanlığındaki bir hey'et, Rus hükûmetine mürâcaat ederek siyâsî ve kültürel haklarının tanınmasını istemiş, ancak bu istek, Ruslar tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Türkler, Kazanlı Yusuf Akçura başkanlığında Azerbaycanlı Hüseyin-zâde Ali, Kırımlı Mehmed Esad Çelebi-zâde ve Buhârâlı Mukîmüddin Begcan'dan müteşekkil bir hey'etin temsil ettiği "Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti,,'ni kurarak milletler arası sâhada haklarının sağlanması için teşebbüslerde bulunmağa karar verdiler. Stockholm'de kurulan "Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti,,'nin Rusya Müslümanları temsilcisi Abdürreşid İbrahim ile Yusuf Akçura, Birinci Dünya Harbi'nin başlarında Amerikan Başkanı Wilson'a gönderdikleri muhtırada, Rus hükûmetini şikâyet ile hürriyetlerinin tanınması için tavassutunu rica etmişlerdi. Bu muhtırada şu husûslar yer alıyordu.

"25 milyon Rusya müslümanı, bize yapılmakta olan köle muâmelelerinden şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayri kanûnî olarak engellendiği gibi siyâsî tâkibâta da marûz kalıyoruz. Arâzimiz, iltimaslı, nüfûzlu Ruslara hediye edilmek üzere gasbediliyor. Kültürümüzün gelişmesi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlamalara tâbi tutuluyoruz. Savaş başlayalıdanberi her türlü adâlet sükût etti. Tâkip edilmekteyiz ve kötü muâmele görmekteyiz,, (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 202).

Aynı komite üyeleri Yusuf Akçura'nın başkanlığında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyâret ederek Rus baskısını merkezî Avrupa devletlerine anlattıktan sonra, Türkistan ile Azerbaycan'ın istiklâli için ilgili devletlere birer muhtıra vermişlerdir.

Ayrıca Akçura verdiği konferanslarla, Türklerin durumunu ve arzularını dile getirerek istiklâllerinin tanınmasını taleb etmiştir. Ruslar ise, bu istiklâle cevap vermedikleri gibi Türkistan'daki baskılarını daha da artırarak tam bir korku ve baskı kurmuşlardır. Bu gaddarca baskılara daha fazla tahammül edemeyen Türkler 1916'da istiklâl için millî ayaklanmayı başlattılar.

e. Türkistan Türklerinin 1916'daki Millî Ayaklanması: Ruslar, Türkistan'da kurdukları mutlakî idâreyi devam ettirirlerken I. Dünya Harbi patlak verdi. İlk yıllarda uğradıkları mağlûbiyetler üzerine, Çarlık hükûmeti bir kararnâme neşrederek Türkistan Türklerinden yarım milyon kişiyi askere alacağını bildirdi (Sokol, *ayn. esr.*, s. 78; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 207). Türkler bu kararı infiâlle karşıladı. Daha önce onbinlerce Türkmen ve Azerî Türkünü zorla cepheye süren Ruslar, şimdi de Özbekleri ve Kazakları istiyorlardı. Bunca haksızlıktan sonra bir de yarım milyon evlâdının Rus menfâatleri için fedâ edilmek istenmesi, Türk halkını haklı olarak isyâna sevk etti (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 130). 1916 temmuzda başlayan ve bütün Türkistan'a yayılan isyan, köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katılması ile "Çar ve Ruslar defolsun!... Biz, islâm devleti kurmak istiyoruz,, parolasıyla tam bir millî ayaklanma hâline döndü (Sokol, *ayn. esr.*, s. 99-142; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 208). Teşkilâtsız ve öndersiz olarak başlamış olan bu ayaklanmanın başarısı için, ne gibi tedbirler alınması gerektiğini görüşmek üzere, Münevver Karı, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Karı Kâmil ve Âbidcan Mahmud'un yaptıkları toplantıdan hiç bir netice çıkmadı (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 206). Bu isyâna katılanlar Rusların müessir ateşi karşısında erimeye başladılar. Bunlar yalnız hayatlarını değil, mal ve arâzilerini de kaybettiler. Altı aydan fazla süren ayaklanma 1917 başlarında sona erdiği zaman, 673.000 Türk hayatını kaybetmiş, 168.000 Türk, Sibirya'ya sürülmüş ve 300.000'e yakın Türk de Şarkî Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sayıları bir milyonu geçen bu talihsiz insanların malları ve toprakları, isyânın bastırılmasında askerî birliklere yardım eden Rus göçmenlerine dağıtıldı (Sokol, *ayn. esr.*, s. 154 v.d.). İsyânın çıkışı hasat mevsimine rastladığı için bunun ayrıca bir de açlığa ve yokluğa sebep olduğunu bu arada zikretmeliyiz.

1916 isyânı, Türklerin bütün cesâretlerine rağmen Rus imparatorluğu dağılmadıkça istiklâllerine kavuşamayacaklarını açık bir sûretle göstermiştir. Buna rağmen, şubat 1917'de başlayan ve teşrin I. 1917'de gerçekleşerek Çarlık rejimini deviren Bolşevik ihtilâli, başlangıçta, istiklâllerini elde etmek için Türklere çok iyi bir fırsat vermiş idi.

f. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Türkistan Türkleri: şubat 1917'deki Bolşevik ihtilâlinin Rusya'da Çarlık rejimine son vermesi, Rus olmayan diğer milletleri olduğu gibi Türkleri de istiklâlleri husûsunda ümitlendirdi ise de, ihtilâl idâresinin "bütün memurların ve askerlerin,, bulundukları yerde kalmalarını isteyen emirnâmesi bu sevinci kısa sürdürdü (E. Allworth [Ed.], *Central Asia. A Century of Russian Rule*, London, 1967, s. 215). Zirâ bu emirnâme ile getirdikleri binlerce Rus göçmenini silahlandırarak 1916'daki Türk ayaklanmasını kanla bastıran Rus askerî ve sivil yöneticileri, Türkistan'da kontrolü devam ettirdiler. Türkistan'daki Rus idârecileri ihtilâl hükûmetinin direktifi ile bir "İşçi, Asker ve Köylü Şûrası,, kurarak memleketi eskiden olduğu gibi yine askerî rejimle idâreye başladılar. Bir müddet sonra da aldıkları ikinci bir emirle, Türkistan'ın idâresini yeniden düzenleyecek olan "Geçici Hükûmet Encümeni" ni kurdular. Bu encümene Türklerden ancak Sadri Maksudî [Arsal], Muhammedcan Tınışbay ve Ali Han Bökey Han'ı kabûl ettiler (Allworth, *ayn. esr.*, s. 216; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 216). Bunlar o kadar azınlıkta idiler ki, Türklere faydalı olabilecek hiç bir kararı Ruslara kabûl ettiremediler.

"Geçici Encümen Hükûmeti,, Türkistan'da Rus idâresini temelli yerleştirmek arzusunda olduğunu açıkça söylüyor ve bu hususta gerekeni hızla yapmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Türkler, ihtilâlin başlangıçta verdiği çok sınırlı serbestlikten istifâde ile, nisan 1917'de bir "Türkistan-Müslüman Kongresi,, tertib ettiler. Bu kongrede "Geçici Hükûmet Encümeni,,'nin faâliyetlerine karşı Türklerin zorla gasbedilen topraklarını geri alacak, Türkistan'a göçmen akımını durduracak ve müslümanların haklarını koruyacak "Türkistan-Müslüman Merkez Şûrası,,'nı kurdular (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 142 v.d.; A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947, s. 356-362). Bilâhire "Millî Merkez,, olarak ad değiştiren "Türkistan-Müslüman Merkez Şûrası,, bütün Türkistan'a yayılarak şûbeler açmaya ve halkı ilk defa bir teşkilât etrafında toplamaya başladı. "Millî Merkez,,'de görevli A. Zeki Velidî, Kebîr Bekir ve Efendi-zâde, Rusça bilen şahıslar olarak Türklerin haklarını ve isteklerini Ruslara anlatmakla vazifelendirildiler. Bu arada 4. Duma'da müslümanları temsil eden Türk liderleri 14-24 mayıs 1917'de Moskova'da "Rusya Müslümanları Kongresi,,'ni tertib ederek burada nasıl bir yol tâkip olunacağı tartışıldı. Neticede Rus devleti içinde bütün müslümanlara kültür otonomisi verilmesi tezini savunanları, Türkler için belirli bir ülke bütünlüğüne sâhip Millî Kültür Muhtâriyeti tanınmasını savunanlar 271'e karşı 446 oy ile mağlûp ettiler. Bu netîcenin alınmasında Millî Muhtâriyet tezini savunan Azerbaycanlı Mehmed Emin Resul-

zâde ile Ali Topçubaşı, Buhârâlı Ubeydullah Hoca ve Başkırdistanlı A. Zeki Velidî büyük rol oynadılar (Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 359; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 221 v.d.; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 146-150). Aynı kongrece bir de "Millî Merkezî Şûra„ kuruldu.

"Millî Merkezî Şûra„ bu kongrenin kararlarını ağustos 1917'de Rus hükûmetine Petrograd'da ilettiği zaman, Rusların böyle bir muhtâriyete taraftar olmadıkları anlaşıldı. Bu arada daha önce kararlaştırılan ve Rusların menfî tutumu yüzünden tam bir moral bozukluğu içinde yapılan Kazan Müslümanlar Kongresi'nde de maalesef birlik yolunda bir ilerleme kaydedilemediği gibi, Başkırtlar ile Tatarlar arasında yeni bir ihtilâfın çıkmasına da mâni olunamamıştır. Bu Başkırt-Tatar ihtilâfının neticesinde önceleri birlikte bir federasyon kurmayı kabûl eden A. Zeki Velidî, diğerlerinden ayrılarak tek başına bir Başkırt hükûmeti teşkil etme yolunu seçti (Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969, s. 185; A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, 2. baskı, s. 200; H. Namık, *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932, s. 148). Kendi aralarındaki karışıklığın yanısıra umûmî durum da Türkler aleyhine gittikçe kötüleşmeye başlamış, Türkistan'daki Ruslar ihtilâlin verdiği ulaşım sıkıntısı dolayısıyla, kendilerini beslettikleri Türklere hiç bir hak vermeye yanaşmadıkları gibi, Rus ihtilâlcilerine yardım toplamak bahânesiyle halkın elindekini de zorla almaya başlamışlardı. Netîcede halk tam bir perişanlık içine düştü ve Mustafa Çokay'ın hatıralarında zikrettiği gibi "sevinç kısa sürdü; hayal kırıklığı ise büyük oldu„ (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 226).

Türkistan'daki "İşçi-Asker ve Köylü Şûrası„ temsilcisi Nikola, ihtilâli kendilerinin yaptıklarını Türkistan'da kuvvet ve idârenin kendi ellerinde olduğunu, yerli halkın verilenle iktifâ etmesi gerektiğini, söylüyordu. Türkistan delegelerinin sözcüsü Şah İslâm ise, ihtilâlin kimin tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez, biz sâdece haklarımızı istiyoruz diyordu. Bu da taraflar arasındaki anlaşmazlığı kritik bir noktaya getirmişti (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 226).

Teşrin I. 1917'de Rus ihtilâlcilerinin komünist (bolşevik) grubu Kerensky hükûmetini devirdikten iki hafta sonra, Türkistan'daki eski Rus Çarlık memurları ve askerler, eski mevkîlerini korumak ümidiyle Taşkent'de bir komünist darbesi yaptılar. Esâsında komünist fikirleri sâdece Türkistan'daki demiryolu işçileri tutuyor, diğerleri ise, bu fikirlerden habersiz bulunuyordu. Türkistan Türkleri arasında bu fikirleri bilen kimse olmadığı için onlar, Rusların Türkistan'daki yaptıkları bu değişikliğe katılmadılar (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 232 v.d.).

Ruslar, 15-22 teşrin II. 1917 arasında yaptıkları bir kongre ile Türkistan Sovyet Komiserliği'ni kurduklarını ilân ettiler. Bu komiserliğin Türkistan'da iktidarı temsil edeceği düşünülüyordu. Ancak bu komiserliği, sâdece Rus askerleri ile demiryolu işçileri destekliyordu. Ne var ki Ruslar, teşrin I. ihtilâlinin önderliğini yapan Lenin ve Stalin'in, 2 teşrin II. 1917'de neşrettikleri: a) Rusya'daki bütün halklara eşitlik ve hâkimiyet hakkı, b) Halkların millî ve dinî inançlarının serbestçe tatbiki, c) Halkların kendi mukadderâtlarını bizzat tâyin etmeleri, ç) Rusya'daki millî azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarını kabûl eden beyannâmeyi dikkate almıyorlardı (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 161). Ancak bu beyannâme de aslında Rus olmayan milletleri oyalamak için ortaya atılmıştı. Nitekim kısa bir zaman sonra Moskova'dan gelen emirle 1 mayıs 1918'de Sovyetler, "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti„'ni kurarak Türklerin muhtâriyet ümitlerini söndürdüler (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 236). Ayrıca Safarof, "Rus ihtilâlinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutmak mecbûriyeti kaçınılmaz oldu„ demek sûretiyle Rusların maksadını daha açık bir şekilde belirtmiştir (G. Safarof, *Kolonialnaia revolyutsiia*, Taşkent, 1922, s. 67; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 232).

Bununla berâber, Türkistan Türklerinin millî haklarından vazgeçmeyip mücâdeleye devam etmeleri Rusları yeni tedbirler almağa sevk etti. Bu meyanda Sovyet idâresi 8 teşrin I. 1919'da bir "Türkistan Komisyonu„ teşkil ederek Türkistan'a gönderdi. Bu komisyon, 1919'dan 1923'ün ortalarına kadar Sovyet iktidârını kuvvetlendirmeye ve Türkistan'daki millî harekâtı baltalamağa bütün gücüyle çalıştı.

Sovyetler bununla da iktifâ etmeyerek, ilk üyeleri tamamen Ruslardan ibâret olmasına rağmen "Türkistan Komünist Partisi„'ni kurdular. Bu arada bir seri kongreler yaparak, Türkistan'da kalmış yabancı harb esirleri ile Türklerden sosyal demokrasi fikrine sempati duyan bâzı kimseleri de aralarına aldılar (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 241). Bu esnâda sırf haklarını müdâfaa edebilmek için Türkler de komünist partisine bağlı bir "Müslümanlar Bürosu„ kurup halkın isteklerini bu büro kanalı ile dile getirmeğe çalıştılar. Bu büro kısa zamanda gelişerek Türkistan komünist partisinin rakibi ve halkın da ümidi hâline gelmeye başladı. Netîcede Türkler bu büroda kâfi çoğunluğu sağladıktan sonra 12-18 kânun II. 1920'de akdedilen komünist partisi kongresinde "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti-'nin adını "Türk Cumhuriyeti„, "Türkistan Komünist Partisi„'nin adını da "Türk Komünist Partisi„ olarak değiştirmeye muvaffak oldular (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 244 v.d.). Fakat, Türkistan cephesi kumandanı Frunze'nin ikâzı üzerine Sovyetler bu kararı reddetti. Bunun üzerine eylûl 1920'de yapılan yeni bir kongrede bütün partilerin birleştirilip, bir "Türkistan Partisi„ kurulmasına karar verildi. Kısa zamanda da Buhârâ ve Hîve'de komünist partisinin şubeleri açılarak bu

rejimin bütün Türkistan'da yayılması yoluna gidildi. Daha evvel de nisan 1920'de Kazakistan'da Başkırt ve Tatar illerinde komünist partileri faâliyete geçirilmişti.

Türkler, haklarını müdâfaa edebilmenin ancak parti içinde kabil olabileceği görüşüyle yavaş yavaş bu parti içinde yer almağa başladı. Bunların çoğunluğu komünizmle hiç bir alâkaları olmadığı halde millî menfaatleri ancak parti içinde koruyabilecekleri için, küçük bir grup ise, şahsî çıkarları için bu yola tevessül etmişlerdi.

g. Türkistan Türklerinin Millî Kurtuluş Savaşı: Rusya'da komünist olanlarla karşılarındaki gruplar arasında mücâdelenin bir iç harbe doğru gitmesi, komünist partisine girmelerine rağmen millî haklarını sağlayamamış olan Türklerin de komünistler aleyhinde bu iç mücâdeleye katılmalarına fırsat sağlamış, bu arada yeniden kurdukları "İslâm Şûrâsı„ ve "Ulemâ Cemiyeti„ faâliyetlerini hızlandırmışlardır. Bilhassa İslâm Şûrâsı'nın gayretleri ile Hokand merkez olmak üzere Sovyet aleyhtarı milliyetçiler bir araya gelmeye başladılar. Çünkü Taşkent'teki Rus asker ve polisi burada müessir değildi. Hokand'da başlayan bu millî hareket Kazakistan ile Başkırt ülkesine de yayıldı.

1917 ihtilâl beyannâmesinin çerçevesinde Hokand'da bir "Halk Şûrası„ kurularak Türkistan'ın "Mahallî Muhtâr bir Cumhuriyet„ olarak ilânına karar verildi. Şîr Ali Lapin başkanlığındaki "Halk Şûrası„ 11 kânun I. 1918'de hükûmet vazifesini görecek olan 10 kişilik "İcrâ Komitesi„'ni de seçti. "Halk Şûrası„ aldığı bir karar ile Başkırt ve bir müddet evvel kurulan Alaş-Orda (Kazak) hükûmetlerinin de katılacakları bir "Federasyon„ kurulacağını ilân etti (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 233 v.d.). Başkırtların lideri A. Zeki Velidî'nin bu karara uymasına karşılık, Alaş-Orda hükûmet başkanı Bökey Han, Ruslarla bir işbirliği yapma ümidi taşıdığından federasyon kararına katılmamıştır. Bunların birleşememeleri Türkistan Türklerinin istiklâl mücâdelesi için büyük bir talihsizlik olmuştur. Netîcede Zeki Velidî ayrı bir Muhtâr Başkırt Cumhuriyeti kurmak mecbûriyetinde kalmıştır. Bununla berâber Hokand'daki hükûmet ve halk, kurdukları Millî Muhtâr Cumhuriyet'in devlet yapısını sağlamlaştırmaya devam etmişler, fakat maddî güçlükler yüzünden güç duruma düşmüşlerdir (Allworth, *ayn. esr.*, s. 227). Bu millî hükûmetin teşekkülünden çok tedirgin olan Taşkent'deki Sovyet komiserliği Ermenilerle takviyeli bir Rus birliğini derhal Hokand üzerine sevk etti. Sovyet birlikleri ile Hokandlılar arasındaki şiddetli mücâdele, 11 şubat'tan 22 şubat 1918'e kadar devam etti. Silâh üstünlüğünden yararlanan bu birlikler, Hokand'ı ellerine geçirip 10.000 kişiyi katlettiler. Bu mücâdele de böylece kanlı bir şekilde bastırılmış oldu (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 251; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 235 v.d.).

Kazaklar 1906'da kurdukları Kazak Anayasal Demokratik Partisi vâsıtasıyla halkda millî şûrun uyanmasını sağlamışlar, bunda şâir Mîr Ya'kub Dulat'ın da büyük rolü olmuştu (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 252). Temmuz 1917'de bu partiye "Alaş-Orda„ adını vererek istiklâl hareketini hızlandırdılar. "Bizim siyâsî hedefimiz, millî kurtuluştur„ parolasiyle hareket eden Kazaklar, Ali Han Bökey Han başkanlığında "Alaş-Orda„ Hükûmetini kurdular (26 kânun I. 1917). Ne yazık ki oldukça radikal fikirlere sâhip bulunan Bökey Han, evvelce de belirttiğimiz gibi Hokand hükûmetinin birleşme teklifini reddetmiş ve Ruslarla anlaşabileceği ümidiyle onlara yanaşmayı tercih etmişti. Ancak Sovyetlerin hiç bir Türk grubuna muhtâriyet vermeyeceği kısa zamanda anlaşılmıştır.

Nitekim Baytursun başkanlığındaki bir Kazak hey'eti kânun II. 1918'de Moskova'da Stalin ile görüşüp, hükûmetlerinin tanınacağına dâir te'mînat almıştı (Allworth, *ayn. esr.*, s. 238 v.d.). Ancak Kazak heyeti Moskova'dan ayrılır ayrılmaz, Sovyet birlikleri Stalin'in emri üzerine, Kazakların kurduğu Alaş-Orda hükûmetini silâh üstünlüklerinden faydalanarak bertaraf ettiler (Hayıt, *ayn. esr.*, 255 v.d.). Böylece yanlış tutumları yüzünden Kazaklar bu hazin duruma düşmüşlerdi. Bununla berâber Sovyetler, Kazakistan'da çıkabilecek yeni karışıklıkları önleyebilmek için kurdukları hükûmette, Kazaklara da yer vermişlerdir (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 218-221). Hokand ve Kazakistan'da oynanan bu Sovyet oyunları Buhârâ ve Hîve'de de tekrarlanmıştır.

Buhârâ Emîrliği mart 1918'e kadar iç işlerinde serbest olarak Rusya hâkimiyeti altında kalmıştı. "Genç Buhârâlılar„ adı altında 1910'lardan beri hazırlıklarını yapan bir grup yenilikçi, 1917 ihtilâlinden istifâde ederek Emîr Mir Âlim Han'ı devirmek istedilerse de bu hareketleri Emîr tarafından öğrenilip te'sîrsiz bırakıldı. Bunun üzerine yenilikçiler, Buhârâ'yı kontrollerine almak isteyen Sovyet komiserliğinden yardım istediler (B. Seymour, *Russia's, Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass. 1968, s. 265-268). Bunların Sovyetler ile müştereken giriştikleri darbe hareketi de Emîr tarafından yine başarıyla önlendi. Bu olaydan sonra 25 mart 1918'de Sovyet hükûmeti Buhârâ'nın istiklâlini tanımaya mecbur kaldı (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 262). Emîr'e karşı başarısızlığa uğrayan yenilikçiler, ikiye bölündüler; bir kısım Sovyetlerle tam bir işbirliğine giderken Osman Hoca önderliğindeki diğer grup da ıslahatçı ve milliyetçi bir Buhârâ Cumhuriyeti kurmaya kalkıştılar.

İstiklâli tanınmış olan Buhârâ'nın varlığı Türkistan'daki Sovyet Komiserliği'ni ve Kızılordu kumandanı Frunze'yi son derece tedirgin ettiğinden,

Buhârâ Emîri'nin tavizsiz politikası Frunze'yi Buhârâ'yı işgal için bahâneler aramaya sevk etti. Bu arada Sovyetlerin kurdurduğu "Buhârâ Komünist Partisi„'nin isteklerini kabûl etmesi için Frunze, Emîr'e baskı yapmaya başladı. Netîcede Lenin'in de tasvibi ile Frunze, 28 ağustos ile 2 eylûl 1920 arasında Buhârâ'yı bir yıldırım harekâtı ile işgal ediverdi (Seymour, *ayn. esr.*, s. 291-294; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 248 v.d.). Sovyetler 6 teşrin I. 1920'de "Buhârâ Halk Kongresi„'ni toplatarak "Buhârâ Halk Cumhuriyeti„'ni ilân ettiler. Ancak halkın tepkisinden çekinen Sovyetler, şehrin idâresini yine Buhârâlılara bırakıp, Buhârâ Halk Cumhuriyeti„ ile 4 mart 1921'de bir ittifak andlaşması yaparak, Buhârâ'ya bir nevî istiklâl tanıdılar. Fakat Rusların Buhârâ'yı Sovyetleştirme emellerinden vazgeçmemeleri Buhârâ-Sovyet münâsebetlerini yeniden kötüleştirdi. Bunun üzerine Sovyetlere karşı direnme mücâdelesini bizzat başlatan Buhârâ'nın yeni devlet reisi M. A. Muhiddin, zorla istifâ ettirilerek yerine daha mûtedil olduğu sanılan Osman Hoca getirildi. Osman Hoca, Sovyetlere hiç taviz vermediği gibi Türkistan'ın istiklâlini bütünüyle sağlamak için oraya gelmiş bulunan Enver Paşa ile işbirliği yaparak Ruslara karşı mücâdeleyi daha hızlandırdı. Bu mücâdele 1924'te Rusların Türkistan'ı tekrar işgaline kadar sürmüştür (tafsilât için bk. *İA*, mad. BUHÂRÂ HANLIĞI). Böylece şimdi sıra Hîve Hanlığı'na gelmiş idi.

Hîve Hanlığı da tıpkı Buhârâ gibi Rus işgalinden sonra içişlerinde serbest ve Rusya'ya bağlı bir devlet olarak varlığını devam ettiriyordu. 1917 ihtilâli başladığı zaman Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Hîve'de Han ile "Genç Hiveliler„ olarak bilinen yenilikçi bir grup anlaşarak demokrat bir idâre tarzı kurmuşlar idi (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 268). Fakat Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasındaki an'anevî geçimsizliğin yeniden patlak vermesi Hîve'nin bu kritik günlerde en büyük talihsizliği oldu. Türkmen-Özbek anlaşmazlığı halledilemeyince, Türkmenlerin lideri Cüneyid Han, Hîve üzerine yürüyerek şehri kuşattı ise de, Sovyetlerin bir askerî birliği, Hîve'ye göndermeleri üzerine Cüneyid Han kuşatmayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı (Allworth, *ayn. esr.*, s. 242). Bir müddet sonra, Hîve Han'ı İsfendiyar'ı öldürten Cüneyid Han, Hîve'ye hâkim oldu. Fakat, Cüneyid Han'ın Özbeklere karşı sert davranması bunları, Sovyetler ile işbirliğine sevk etti. Bu ise, Ruslara tekrar Hîve'nin içişlerine müdâhale için yeni bir fırsat verdi. Ruslara karşı kat'î bir başarı kazanamayan Cüneyid Han, sonunda, Rusların teklifi üzerine bir anlaşma yapmayı kabûl etti (Seymour, *ayn. esr.*, s. 285). Sovyetler böyle bir anlaşma ile Hîve'de kendi fikirlerine uygun bir muhit tasarladılarsa da destekçi bulamadılar. Hîve'deki Rus askerleri Cüneyid Han'dan kaçan bâzı kimselerle bir "Hîve İhtilâl Taburu„ teşkil ederek Hîve'de bir Sovyet hükûmeti kurulmasını istediler. Bu taburun yardım istemesi üzerine de Sovyetler, Türkistan'daki Kızılordu birliklerinden bir kısmını Hîve'ye sevk ettiler. Sözde "Cüneyid Han ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hîve emekçilerini kurtarmak„ maksadıyla 25 kânun I. 1919 ile 27 kânun II. 1920 arasında Rus birlikleri Hîve'yi işgal ettiler (Allworth, *ayn. esr.*, s. 242; Seymour, *ayn. esr.*, s. 288; A. Sheehy, *The End of the Khanate of Khiva*, *Central Asian Review*, 1967, sayı I, s. 12 v.dd.). Böylece güyâ "Hîve halkının ihtilâli„ gerçekleşmiş oldu ise de, ülkede komünist olmadığı için Sovyetler idâreyi Genç Hivelilere devretmek mecburiyetinde kaldılar. Kurulan "Hîve İhtilâl Komitesi„ Hanlık sistemini lağvederek "Harezm Halk Cumhuriyeti„'ni ilân etti. Sovyet hükûmeti 13 eylûl 1920'de "Harezm Halk Cumhuriyeti„ ile bir ittifak andlaşması imzalayarak Harezm'in istiklâlini tanıdı. Bir müddet sonra da Sovyetler Harezm Komünist Partisi'ni fâaliyete geçirdiler (Allworth, *ayn. esr.*, s. 243; Sheehy, *ayn. esr.*, s. 15 v.d.; *Istoriia Uzbekskoi SSR*, Taşkent, 1967/1968, III, 268-271). Sovyetler, daha sonra Harezm Halk Cumhuriyeti'nin aleyhtarı bir tutuma girdiğini ileri sürerek, Genç Hivelileri iş başından uzaklaştırmış ve teşrin I. 1921'de kurdukları komünist hükûmetle Hîve'yi kontrollerine almışlardır.

Bu sıralarda Kara Kum'a çekilmiş olan Cüneyid Han, Sovyetlere karşı mücâdeleyi yeniden teşkilâtlandırdı. Bu sefer kendisine, diğer Türkmen boylarının yanısıra bir zamanlar fikirlerine karşı çıkıp sonradan Sovyetlerin hakîki niyetlerini anlayan Hîveliler de katıldılar.

Türkistan Türklerinin kültürel ve siyâsî alanda uyanmalarında çok büyük emekleri geçen Tatar Türklerinin âkibetleri de Türkistan Türklerininkinden farklı olmamıştır. Rus hâkimiyetine düşen Türk boylarının içinde en uyanık ve kültür sahasında en ileri gitmiş bir Türk boyu olan Tatarların istiklâllerine kavuşamamalarında şu iki âmil büyük rol oynamıştır: 1 - Tatarların dağınık oluşu; bir kısmının Kırım'da bir kısmının Kazan'da ve diğer kısmının da Volga boylarında yaşamaları onların bir araya gelip, müstakil devlet kurma şanslarını büyük ölçüde azaltmıştır. 2 - Tatarların yaşadıkları bölgelerin, merkezî Rusya'ya yakın oluşu dolayısıyla da her türlü faâliyetlerinin, Ruslar tarafından sıkı bir şekilde tâkip edilmesine sebep olmuştur. Buna rağmen Tatar Türkleri yılmamış ve bilhassa Kazan merkez olmak üzere bir muhtâr" Tatar Cumhuriyeti„ kurmak için mücâdeleye girmişlerdir. Fakat, 1917 Bolşevik ihtilâlinden sonra çıkan iç harbde Kazan'ın önce komünist aleyhtarı Rus birlikleri, sonra da kızıl birlikler tarafından istilâ edilmesi Tatarların mücâdelesini sonuçsuz bırakmıştır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 186-190). Bunun üzerine

Tatarlar, Başkırtlar ile birleşip bir "muhtâr Tatar-Başkırt Cumhuriyeti„ kurmayı denemişler ise de, liderlik husûsunda çıkan anlaşmazlık ve Sovyet baskısı netîcesinde bir sonuç alamamışlardır. Bütün mücâdelelerine rağmen "Millî muhtâriyet„ hakkını elde edemeyen Tatarlar sonunda Sovyet modelinde kurulan Tatar Komünist Partisi'nin idâresinde bir otonomiyi kabûl etmek durumunda bırakılmışlardır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 192 v.dd. Daha tafsilâtlı bilgi için bk. *İA*, mad. KAZAN).

Rus hâkimiyetine düşmüş Türk boylarının içinde millî muhtâriyet için 1917 ihtilâlinden sonra en başarılı ve aynı zamanda en hazin mücâdeleyi verenlerin başında Başkırtlar gelir. İhtilâlden önce Başkırtların iki gayesi var idi. Birincisi Ruslar tarafından gasbedilen topraklarını geri almak, ikincisi ise, Başkırt "Muhtâr Cumhuriyeti„'ni kurmak. İlk isteklerini yerine getirme imkânı bulamayan Başkırtlar Bolşevik ihtilâlinden bir ay sonra "Başkırt Muhtâr Cumhuriyeti„'ni ilân ederek ikinci arzularına kavuştular (15 teşrin II. 1917; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 197; Togan, *Hâtıralar*, s. 185). Başkırt Türklerinin millî muhtâriyet için yaptıkları bu büyük mücâdelenin lideri Ahmed Zeki Velidî [Togan] idi. Kendisine bu başarılı mücâdelenin başlangıcında en çok yardımı dokunan şahıs ise, sonradan aşırı bir komünist olan Manat olmuştur.

Türk boylarının giriştikleri istiklâl mücâdelelerini yöneten diğer liderlerin aksine Zeki Velidî, daha gerçekçi bir tutumla mücâdelesine muntazam bir ordu kurarak başlamıştı (Togan, *Hâtıralar*, s. 207). Fakat Başkırtlar da Tatarlar gibi merkezî Rusya'ya yakın oldukları için Zeki Velidî'nin bu faâliyetleri Rusların hemen dikkatini çekmiştir. Nitekim iç harbde komünist aleyhtarı kuvvetlerin kumandanı olan Kolçak, "Millî Muhtâr Başkırt Cumhuriyeti„'ni istemediğini söyleyerek idâresindeki birliklerle Başkırdistan'ı istîlâ etmiş ve yeni Başkırt ordusunun silâhlarını da toplatmıştır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 198 v.d.). Çaresiz kalan Zeki Velidî, büyük emeklerle kurduğu Başkırt Cumhuriyeti'nin muhtâriyeti için komünist liderlerle anlaşmak mecburiyetinde kalmış, Lenin ile Stalin, Başkırt ordusunun istendiği zaman Sovyetler emrine verilmesi şartiyle Başkırt muhtâriyetini tanımışlardır (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 200). Sovyetlerle işbirliği yapmanın sonunu iyi görmeyen Zeki Velidî, Kazak Türkleri ile berâber müşterek bir federasyon kurmak için teşebbüse geçti ise de, Kazak liderlerini iknâ edemediğinden bir netîce alamadı. Çaresizlik içinde tekrar Sovyetlere dönen Zeki Velidî, onlarla işbirliğini daha da geliştirip Başkırt muhtâriyetini garanti etmek ümidiyle 150 arkadaşı ile birlikte "Başkırt Komünist Partisi„'ni kurup faâliyete geçirdi (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 201). Fakat Sovyet taraftarı bâzı aşırı komünistlerin hükûmet işlerine ikide bir karışması üzerine, Başkırt hükûmetinin emri ile Başkırt ordusu, bu komünistleri tevkif etti. Ancak Komünist aleyhtarı Kolçak kuvvetlerini yenen Frunze'nin birlikleri Başkırt ili'ni istîlâ ederek komünistleri serbest bıraktırdı (kânun II. 1920). Başkırt ordusu Rus subayların kumandasına geçtiğinden hiç bir müdâhelede bulunamadığı gibi, bir müddet sonra büyük bir kısmı, daha önceki andlaşma gereğince, Lehlilere karşı çarpışmak üzere Ukrayna cephesine sevk edildi. 19 mayıs 1920'de Sovyet hükûmeti "Muhtâr Başkırt Cumhuriyeti„'ni fesh ile yerine komünist bir idâre kurduğunu ilân etti. Bütün bu olaylar olurken Moskova'da bulunan ve komünistlerin hiç bir sözüne güvenilemeyeceğini bir kere daha gören Zeki Velidî, "Basmacı harekâtı„ adı altında Türkistan'da başlayan son millî kurtuluş ayaklanmasına katılmak üzere Moskova'yı terk etti (Daha fazla bilgi için bak. *İA*, mad. BAŞKIRT).

f - Basmacılık: Türklerin son Millî Ayaklanması.

Rus hâkimiyetine düşen Türkistan Türklerinin Çarlık rejiminde mâruz kaldıkları adâletsiz idâreden kurtulmak ve daha insanca bir hayat tarzı için giriştikleri her mücâdele Ruslar tarafından kanlı bir şekilde önlenmiş idi. 1917 ihtilâli ile, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendilerini idâre etme hakkı vaad eden yeni Sovyet rejiminin de sözlerinde samimî olmadığı ve Çarlık'dan daha katı bir dikta rejimi kurarak sömürgecilik siyâsetine devam etmek emelinde olduğu kısa zamanda acı bir şekilde öğrenilmişti. Bütün varlıkları ellerinden alınan ve ezilen Türk halkı, Ruslara karşı büyük bir nefret hissiyle doldu. Millî muhtâriyet teşebbüslerinin Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde bastırılması onlardaki hürriyet ve istiklâl aşkını söndürememişti. Nitekim bir çok kişi silâhını alıp mücâdele için dağlara çıktı. Kısa zamanda büyük kitlelerin de onlara katılması ile Ruslara karşı yeni bir istiklâl mücâdelesi başladı. Türkistan Türklerinin giriştikleri bu hürriyet ve istiklâl mücâdelesi Sovyetler tarafından dünya milletlerine önemsiz bir olaymış gibi Basmacılık (haydutluk) hareketi olarak tanıtılmak istendi (C. H. Ellis, *The Transcaspian Episode*, London, 1963, s. 165). Fakat bu resmî Sovyet iddiasının doğru olmadığını, Türkistan'daki Sovyet birliklerinin kumandanı olan general Frunze'nin sözlerinden açıkça anlamaktayız. Frunze, emrindeki birliklere neşrettiği bir tâmimde, Basmacı hareketinin basit bir haydutluk hareketi olmadığını, Türkistan'da yapılan haksızlıklara karşı halkın gösterdiği millî bir tepki olduğunu, bundan dolayı da bu hareketin kolayca bastırılamadığını söylemiştir (M. V. Frunze, *Izbrannye proizvodeniya*, Moskova, 1957, I, 313; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 277 v.d.). Nitekim 1927'de basılan *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* (V, 35)'ndeki ve diğer Rus kaynaklarındaki bilgiler de Basmacı hareketinin Türkistan halkının, yabancı hâkimiyetine karşı giriştiği millî bir ayaklanma olduğunu göstermektedir

(Hayıt, *ayn. esr.*, s. 78; G. Skalov, "*Sotsialnaia priroda basmachestva v Turkestane*„ *Zhizn Natsional'nostei*," nr. 3-4, s. 51-61).

Türkistan'daki bu millî ayaklanmanın gücünü köylüler teşkil ediyordu. Bunlara esnaf ile zanaatkârlar, din adamları ve yenilikçiler de katıldılar. Ayaklanmanın yeteri kadar lideri olduğu halde maalesef merkezî bir teşkilâtlanma yok idi. 1918 yazına kadar liderliği Ergaş Korbaşı yaptı. Ergaş'dan sonra liderliğe getirilen Şîr Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu'nun kontrolünde sekiz bölge kumandanlığı kurularak teşkilât genişletilmeye çalışıldı (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 279; A. Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975, s. 218 v.dd.). Millî ayaklanmayı yöneten kuvvetler teşrin II. 1919'a kadar Ferganа'nın büyük bir kısmını murakâbeleri altına aldılar. Telâşa kapılan Sovyet idâresi önce beş kişilik bir Fergana İhtilâl Komitesi, sonra da üç kişilik bir Fergana Cephesi kurarak bu millî ayaklanmayı bastıracak tedbirler almağa başladı. Fakat bu komiteler ve Kızılordu, ayaklanmayı bastırmakta âciz kalınca bu komiteler fesh edilerek Fergana'da bir askerî diktatörlük kuruldu. Millî ayaklanma Fergana'dan sonra Buhârâ ve Harezm'de de hızla yayıldı. Eskiden olduğu gibi Ruslar bu ayaklanmaları da küçük çapta askerî birliklerle bastırıp elebaşılarını cezalandıracaklarını ümit etmişlerdi. Bu maksatla Buhârâ ve Harezm'e gönderilen birlikler başarıya ulaşamadıkları gibi, kendilerine duyulan nefretten dolayı, ayaklanmaya daha çok halkın iştirak etmesine sebep oldular (A. Park, *Bolshevism in Turkestan: 1917-1927*, New-York, 1957, s. 40). Bu esnada Cüneyid Han ile diğer liderler Harezm'de Sovyet hâkimiyetine karşı silâhlı mücâdelelerini geliştirirken, Buhârâ'da da milliyetçi yenilikçilerin önderliğinde Ruslara karşı silâhlı mücâdele başladı. Türkistan'daki millî hareketin bu üç merkezde hızla gelişmesi Sovyetlerin Türkistan'daki hâkimiyetlerini tehlikeye soktu. Ne var ki, Kızılordu ağustos 1919'da komünist aleyhtarı Beyazordu'nun Orenburg hattını yararak duruma müdâhele etti. Buna rağmen Sovyetler bu millî ayaklanmayı Türkistan'daki kuvvetleriyle bastırmakta yine de âciz kalmış, ve yeni takviye kuvvetleri istemişlerdi (Park, *ayn. esr.*, s. 42; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 280). Bu cephenin kumandanlığına tâyin edilen Frunze, 3 eylûl 1919'da Türkistan'ın tekrar işgali için gerekli hazırlıkların tamamlanması emrini verdi. Kendisi de maiyeti ile birlikte Taşkent'e gelerek millî ayaklanmayı bastıracak planlar üzerinde çalışmaya başladı (22 şubat 1920; Frunze, *ayn. esr.*, s. 235 v.d.; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Cambridge Mass. 1964, s. 183).

Türkistan Türklerinin giriştikleri millî ayaklanma, bütün engellere rağmen başarıyla devam etmiş, ancak yeterli derecede silâh olmayışı ve merkezî bir idâreden mahrumiyet sebebiyle Sovyetler karşısında ağır kayıplarla karşılaşmıştır. Otorite eksikliğini gidermek üzere Fergana'daki kurtuluş savaşı liderleri, 24 eylûl 1919'da Mehmed Emin Beğ başkanlığında Fergana hükûmetini kurdular (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 281). Bu arada silâh te'mini için Efganistan'a ve Hazer'ın şarkındaki komünist aleyhtarı Ruslara yardım etmek isteyen İngiliz kuvvetleri kumandanına elçiler gönderildi ise de, İngilizlerle Efganlıların müteredditt tutumları dolayısıyla bir netîce alınamadı (Park, *ayn. esr.*, s. 42; P. T. Etherton, *In the Heart of Asia*, London, 1925, s. 230).

Fergana hükûmetinin teşekkülüne rağmen millî ayaklanmayı idâre eden liderler arasında bir birlik te'min edilememiş ve her liderin kendi bölgesinin hükümdarıymış gibi hareket etmesinin önüne geçilememiştir. Üstelik işin içine bir de kabilecilik ve bölgecilik davâları karıştırılmış idi (Park, *ayn. esr.*, s. 51; M. Çokay, *The Basmaji movement in Turkistan*", *The Asiatic Review*, 1928, nr. 24, s. 284 v.d.). Bunlardan da anlaşılıyor ki, Türkistan mücâhidleri geçmişin acı tecrübelerinden ders almadan, mücâdelelerini birlik ve organizasyondan uzak bir şekilde yürütüyorlardı. İşte tam bu sırada Enver Paşa'nın Türkistan'da görülmesi ve liderliği kabûl etmesi bu millî mücâdeleye yeni bir yön ve hız vermiştir.

Enver Paşa, Birinci Cihan Harbi'nde tâkip ettiği siyâsette uğradığı talihsizliklere rağmen, Türklük dâvasına samîmîyetle inanan bir şahsiyet idi. Enver Paşa'nın harbin sonunda Rusya'ya gidişi ve bilâhire Sovyetlerle temasları hakkında her ne kadar çeşitli tefsirlerde bulunulmuş ise de, hakkında söylenen ve yazılanların çoğunun bir "spekülasyon„ dan ibâret olduğu, O'nun Türkistan'da tâkip ettiği siyâset ile anlaşılmıştır. Enver Paşa, komünizmi bütün dünyaya hâkim kılmak ihtirâsıyla yanan Sovyet idârecilerinden, Orta-Asya müslümanlarını teşkilâtlandırarak İngilizleri Hindistan sömürgesinden atacağı vaadi ile sıyrılıp, Türkistan'a gelmiştir. Daha önce, eylûl 1920'de, Bakû'daki "Şark Milletleri Kongresi„'nde kâfi derecede mâlûmat edindiği Türkistan millî ayaklanmasının, Buhârâ'ya vardığında çok kritik bir safhada olduğunu gören Enver Paşa, hiç tereddüt etmeden mücâdeleye girdi. Muntazam ordulara kumanda etmiş ve harb san'atından anlayan tecrübeli bir şahsiyet olarak, Türkistan'daki millî ayaklanmayı yönetmeğe karar vermesi bütün mücahitler arasında büyük bir sevinçle karşılanmış ise de, bir kısım liderler bu işe iştirak etmemişlerdir. Enver Paşa'nın liderliğine muhâlefet edenlerin başında Zeki Velidî, eski Buhârâ Emîri ile veziri ve bir kısım muhâfazakâr bölge liderleri ile bâzı Sovyet taraftarı şahsiyetler bulunuyordu. Bilhassa Zeki Velidî'nin "Bolşevikler, millî

bir Kızılordu esâsı üzerine millî bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti„'nin kurulmasına razı olurlarsa, Bolşeviklerle birleşebiliriz„ (Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi, 1942-1947*, s. 435; *ayn. mll., Hatıralar*, s. 386-392) demesi bütün acı tecrübelere rağmen Sovyetlerin hakîki niyetlerini anlayamadığını gösteriyordu. Türklük dâvasına büyük hizmetleri geçen Zeki Velidî'nin bin bir emekle kurduğu ve sonunda Sovyetlere vermek mecburiyetinde kaldığı Başkırt ordusunu, Enver Paşa'nın emrine tahsis edeceği yerde, O'na tekrar Sovyetlerle işbirliği yapılabileceği ihtimâlinden bahsetmesi muhakkak ki Enver Paşa'nın ve Türkistanlıların Sovyet hâkimiyetine karşı giriştikleri bu son mücâdelede menfî bir rol oynamıştır. Enver Paşa'ya karşı gösterilen bu muhâlefete biraz da kendisinden önce Türkistan'a gelmiş olan Cemal Paşa'nın, bilhassa muhâfazakârlar hakkında ileri-geri konuşmaları sebep olmuştur (Sir Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1967, s. 120). Bu ise, Buhârâ Emirî ile taraftarlarını muhâlefete sevk etmiştir. Fakat bu ümit edilmedik duruma rağmen, Enver Paşa mücâhidlerin arzusuna uyarak, bütün Orta-Asya Türklerini içine alan bir "Orta-Asya İslâm Devleti„ kurmak ümit ve gayesi ile Sovyetlere karşı mücâdeleyi başlattı. 19 mayıs 1922'de Sovyet hükûmetine bir ültimatom vererek Kızılordu'nun Türkistan'ı terk etmesini istedi (Park, *ayn. esr.*, s. 51; Pipes, *ayn. esr.*, göst. yer. Hayıt, *ayn. esr.*, s. 283; J. Castagné, *Les Basmatchis*, Paris, 1925, s. 50). Sovyetlerin, Türkistan'dan çekilmeyecekleri anlaşılınca taraflar arasında savaş kaçınılmaz hâle geldi. Top ve makineli tüfeklerden mahrum, kırık-dökük silâhlara sâhip Enver Paşa'nın mücahidler ordusunun ilk zaferi, Duşenbe'yi Ruslardan kurtarmak oldu (Pipes, *ayn. esr.*, göst. yer, C. W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s. 155). Fakat Enver Paşa Türkistanlı liderlerin kendisine yardımı esirgemelerinden dolayı, her türlü modern silâhlarla techiz ve takviye edilmiş Sovyet birliklerine karşı 15 haziran 1922'de yaptığı ikinci savaşı kaybetti. Bundan sonra çok müşkül duruma düşen Enver Paşa, tekrar Buhârâlı liderlerin yardımlarını istemiş ise de, hiç bir karşılık alamadığı gibi kendisine yardım etmek isteyen bir grup Efganlıya da mâni olunmuştur (Pipes, *ayn. esr.*, s. 259). Bütün güçlüklere rağmen sonuna kadar mücâdele etmek azminde olan Enver Paşa, Duşenbe yakınlarındaki Belcuvan köyüne çekildi. Etrafında kalan bir avuç mücâhidle göz yaşları içinde son sözleri şu oldu: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehid oluruz. Alın yazımızda ne var ise o olacaktır, bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktan ise, atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri tâkip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır„ (Caroe, *ayn. esr.*, s. 124).

Belcuvan'a çekilen Enver Paşa ile mücâhidleri 4 ağustos 1922'de ansızın Rusların baskınına uğradılar. Agabekov isimli komünist bir Ermeni ile Abdurrahman isimli bir Tacik'in yol gösterdiği Sovyet birlikleri Kurban Bayramı'nın ikinci günü Enver Paşa'nın karargâhına hücum ettiler (G. S. Agabekov, *ÇK za rabotoy*, Berlin, 1931, s. 52-68; Hayıt, *ayn. esr.*, göst. yer). Enver Paşa yakın muhârebeyi kabûl etmek mecburiyetinde kaldı. Atına atlayıp mücâhidlerinin başında düşmana hücum etti. Bizzat 11 düşmanı hakladıktan sonra makinalı tüfek ateşiyle şehit oldu (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 284; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 451-460; Pipes, *ayn. esr.*, s. 259; Caroe, *ayn. esr.*, s. 125; fazla tafsilât için bk. L. Fisher, *"The End of Enver Pasha„, Virginia Quarterly Review*, April, 1930, s. 232-250; F. Kandemir, *Enver Paşanın son günleri*, İstanbul, 1943; *ayn. mll., Enver Paşa'nın ölümü, Resimli Ay Mecmuası*, İstanbul, 1950; A. R. Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945). Enver Paşa 20.000'den fazla bir mücâhidler topluluğunun gözyaşları içinde toprağa verildi (O'nun ölümü üzerine Türkistanlı millî şâirlerden Çolpan'ın mersiyesi için bk. Togan, *Bugünkü Türkili*; ayn. mll. s. 454; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 248).

Enver Paşa'nın kahramanca şehâdeti Türkistan'daki kurtuluş savaşı meş'alesinin söndüğü mânasına gelmemekle berâber bu meş'aleyi zayıflatmıştı. Bu şehâdete rağmen, büyük bir telaşa kapılan Sovyetler Türkistan'a yeni askerî birlikler sevketmişlerdi (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 284). Sonunda Sovyetler 1923 yazından 1924 kışına kadar Türkistan'ın her tarafını işgal etmişlerdir (Pipes, *ayn. esr.*, s. 260). Mücâhidlerin büyük bir kısmı hayatlarını Ruslara karşı mücâdelede ya şehid olarak veya idâm edilerek kaybettiler. Geri kalanların bir kısmı teslim olurken çok az bir kısmı da İbrahim Beg önderliğinde Efganistan'a kaçabilmişlerdi. İbrahim Beğ bir avuç mücâhidi ile 30 mart 1931'de vatanına dönerek mücâdeleyi tekrar başlattı. 3-19 nisan 1931 arasında Kızılordu birlikleri ile yaptığı son savaşı da kaybedince, Türkistan Türklerinin Millî istiklâlleri için giriştikleri bu mücâdelenin de sonu gelmiş oldu. İbrahim Beg 23 haziran 1931'de maiyetiyle birlikte idâm edildi (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 285).

Türkistan Türklerinin bu millî kurtuluş savaşının başarısızlığa uğramasında üç büyük faktör rol oynamıştır. Birincisi, Türkistanlı liderlerin birlik olup Enver Paşa'yı desteklememeleridir. Halbuki Enver Paşa'nın millî ayaklanmaya önderlik edişi Sovyetleri çok endişelendirmiş idi. Enver Paşa için "İngiliz casusudur", "şark milletlerinin düşmanıdır", "O'nu tâkip etmezseniz istediğiniz herşeyi vereceğiz„ diye Sovyetlerin yaptıkları propagandalar halk üzerinde kısmen de olsa te'sirli olmuştu (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 287-292). İkinci faktör, Enver Paşa'nın

başında bulunduğu mücâhidler ordusu, modern silâhlara sâhip olan Kızılordu ile mukayese edilemiyecek derecede zayıftı Mücâhidlerin topçu gücüne sâhip olmayışları çok büyük bir eksiklik teşkil etmiştir (Park, *ayn. esr.*, s. 54). Üçüncü faktör ise, Enver Paşa'nın şehâdeti ile mücâhid kuvvetlerin lidersiz kalışıdır. Ayrıca mücâhidlerin, halk tarafından desteklenmesini önlemek için Sovyetlerin daha önce zorla işgal ettikleri vakıf topraklarını geri vereceklerini, yasaklanan müslüman okulları ile şer'î mahkemelerin tekrar açılacağını ve iç ticâretin serbest olacağını vaad ve bu vaadlerini, bir taktik îcâbı, bir müddet tutmuş olmalarıdır (Pipes, *ayn. esr.*, s. 259; Park, *ayn. esr.*, s. 214; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi, 1967, s. 116 v.d.).

Türkistan'ın Cumhuriyetlere Bölünmesi ve Sovyet Rejiminde Millî Mukavemetin Devamı:

Türkistan Türkleri istiklâl savaşını kaybettikten sonra, bu defa haklarını değişik bir şekilde de olsa koruyabilmek için, bilhassa Harezm ve Buhârâ Halk Cumhuriyetleri başta olmak üzere komünist partileri içinde kontrolü ellerinde tutmağa çalıştılar. Bu hareketin öncülüğünü münevver Kaari ile Turar Riskul yapmakta idi. Sultan Galiyev ise, aynı maksatla Moskova'da çalışmakta idi. Bu şahıslar komünist yönetiminde millî bir Türkistan Birliği yaratmaya çalışıyorlardı. Bu millî birlik fikri 1921-'lerde çok canlı idi. 1921 temmuzunda Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Buhârâ'ya gelen, T. B. M. M. üyelerinden, İsmail Suphî Soysallıoğlu'nun teşebbüsleri ile bir "Türkistan Millî Birliği,, teşkilâtı kurulup (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 301), başkanlığına da Zeki Velidî getirildi (Togan, *Hâtıralar*, s. 375). Fakat Rusların şiddetli baskıları yüzünden Zeki Velidî ile teşkilâtın ileri gelenlerinden Osman Hoca ve Müfti Sadruddin Han memleketten uzaklaşmak mecburiyetinde kaldılar. teşkilâtın Türkistan'daki üyelerinden Feyzullah Hoca ise, bu mücâdeleyi 1937'ye kadar devam ettirdi.

Türkistan Türklerinin, Türkistan'ın birliği için yaptıkları bu mücâdele Rusları çok telaşlandırmıştı. Özbekler ile Kazaklar ve Türkmenler ile Özbekler arasındaki eski geçimsizliklerin tekrar zuhûrundan da faydalanan Sovyetler, mes'elenin görüşülmesi için Taşkent'de bir kongre tertip ettiler (mart 1924). Sovyetler, kongrede birlik aleyhtarı olan Kazak ve Özbek delegelerini kışkırtarak kongreyi bir ayrılık havası içine soktular. Bunu gören Türkistan Birliği'nin ileri gelenlerinden Sultan Hoca, Kongre delegelerine, "Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetler hâlinde bölmek istiyorlar, hakikatte Özbek Türkmen v.s. gibi milletlerden bahsetmek mümkün değildir, bu sâdece Türkleri parçalamak için tutulan bir yoldur,, dedi ise de, Sovyetler onu da te'sirsiz hâle getirdiler (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 298 v.d.; Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 167 v.d.). Bunu tâkiben ayrı cumhuriyetler fikrini bu defa da partiler içinde işlemeye başladılar. Bu gayretler kısa zaman içinde meyvesini vermiş ve Türkistan'daki komünist partiler, Rus Komünist Partisi'ne mürâcaat ile ayrı cumhuriyetler hâlinde yaşamak istediklerini bildirmişlerdi (Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 168-171, 175 v.d.). Bu mürâcaat üzerine Rus Komünist Partisi, Türkistan Komünist Partilerinin isteklerini kabûl ettiğini ve Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etti (Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 172; Allworth, *ayn. esr.*, s. 255). Rusların bu kararına îtiraz edenler, kendilerine bir mercî bulamadılar (Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 180-185).

Ayrı cumhuriyetlerin kurulması kabûl edildikten sonra, teşekkül eden "Merkezî Toprak Komitesi,, bu cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve eylûl 1924'te çalışmalarını tamamlayarak sınırları aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

1- Özbek Cumhuriyeti. Umûmiyetle eski Buhârâ Cumhuriyeti topraklarını (Buhârâ, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehribaz, Baysun ve Sarı-Asi), Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2- Türkmen Cumhuriyeti. Hazer kıyılarından Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile eski Buhârâ Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ile Harezm'in Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Ürgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu.

3- Tacik Cumhuriyeti. Kurgan-Tube, Kulyab, Duşembe, Sir-Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilâyetleri ile Zerefşan bölgesi ve garbî, Pamir bölgesi, Vâkhan [b. bk.] bölgesinin bir kısmı ile Sarısu bölgelerini içine alıyordu.

4- Kırgız Muhtar Cumhuriyeti. Karakol bölgesi, Pişpek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Endican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bâzı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in şimâlini içine alıyordu.

5- Kazak Cumhuriyeti. Akmescit, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirzaçul, Çimkent, Alma-Ata, Yarkent, Pişpek'in bir kısmı, Taldu-Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu.

6- Kara-Kalpak Muhtar Bölgesi (Kazak Cumhuriyeti'ne bağlı). Kara Kalpak bölgesi sonradan teşkil olunmuştur. Amu-Derya ve Harezm (Hîve) yakınındaki Kara-Kalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelir (Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 188-191; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 345-352).

Bu cumhuriyetler, Rus komünist partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her cumhuriyetin Komünist Partisi ileri gelenleri komiteler kurmak sûretiyle kendi idârî, iktisâdî ve kültürel programlarını Moskova'nın direktifi istikâmetinde yapmaya başladılar. Böylece bu programların tasdiki ile Rus kontrolündeki, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kara-Kalpak ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri tamamlanmış oldu (teşrîn I. 1924; Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 193-196).

Bu Türk cumhuriyetlerinin ilk yıllarında Rus baskısı ve sömürüsü nisbeten az idi. Fakat 1930'larla birlikte, Rus baskısı artmış, bilhassa İkinci Dünya Harbi'nden sonra daha da şiddetlenerek, bu Türk devletleri bir nev'î koloni hâline getirilmişlerdir. Türklerin bu kolonileşmeye karşı mücâdeleleri bugün de sürmektedir (tafsilât için bk. A. A. Bennigsen-S. E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, Chicago and London, 1979).

Kültür Hayatı: Türkistan Türkleri, bilhassa, Özbekler ve Kazaklar, XVI. asırdan beri dâima canlı bir kültür hayatına sâhip olmuşlardır. Nitekim, Buhârâ başta olmak üzere Semerkand, Taşkent ve Hîve, Orta-Asya Türk-islâm âleminin birer kültür merkezi idiler. Ne var ki, XV. ve XVI. asırlarda Mîr Ali Şîr Nevâî, Uluğ Bey, Hüseyn-i Baykara ve Babur gibi büyük şahsiyetlerin önderliğini yaptıkları fikir ve ilim hayatı, XVII. ve XVIII. asırlarda duraklamış, ancak islâmî ilimlerde -o da yetersiz olarak- devam etmiştir. Bunu Buhârâ, Semerkand ve Hîve'de bulunan bu devredeki medreselerin öğretim yetersizliğinden kolayca anlayabiliyoruz. Dolayısıyla Türkistan kültür hayatındaki bu sönük devrede büyük şahsiyetler yetişememiştir. Bu devrin zikre değer şâir ve edipleri Mirza Abdülkadir Bîdil, Hoca Nazaroğlu, Gâib Nazar-ı Çimyanî Hüveyda ve İşhan Şah Baba Rahîm Meşreb idi (Allworth, *ayn. esr.*, s. 350). Medreselerde modern bilgiler verilemediği için iktisâdî hayat da geri kalmıştı.

Ancak Rusların Orta-Asya'ya doğru ilerlemeleri üzerine, XIX. asrın ikinci yarısında Türkistan'daki kültür hayatı yeniden canlanmaya başlamış ve hattâ bâzı büyük fikir adamları da yetişmiştir. Bunların en meşhurları Şemseddin Mahdûm Şâhin, Muhammed Şerif Can Mahdûm, Mirza Muhammed Abdülazîm Sâmî Bostanî, Mirza Hayıt Sahba, Palvan Niyâz Horezmî, Muhammed Rıza Erniyaz, Bek-oğlu Âgâhî, Muhammed Yusuf Bek Bababekoğlu Bayanî ve Muhammed Manîs Mirâb idiler (Allworth, *ayn. esr.*, s. 354-357). Edib, şâir, gazeteci ve maârifci olan bu şahsiyetlerin Türkistan'da Türk kültürünün modern bir şekilde gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Bunların yanı sıra temâyüz eden diğer edib ve şâirler de şunlardır: Mevlâna Hacı Muhiddin Muhammed Rıza Akhunoğlu Muhyiy, Muhammed Emîn Mirza Hocaoğlu Mukimî, Zâkir Can Ali Muhammed-oğlu Furkat, Ubeydullah Salihoğlu Zavkî ve Mevlâna Nesbat (Allworth, *ayn. esr.*, s. 360). Yukarıda zikredilen mütefekkir, edib ve şâirlerin gayretleriyle Türkistan'da modern eğitimle çalışan 500'ü aşkın Cedîd (Yeni Metod) okulları açılmış ve gençler iyi bir eğitim görmeğe başlamıştır. Yeni metod eğitiminin başarıyla yürütülmesinde Müftî Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kaari Abdürreşid Hanoğlu, Mirza Abdul-Vâhid Munzim ve Sadreddin Aynî'nin büyük emekleri geçmiştir (Allworth, *ayn. esr.*, s. 363 v.dd.).

Bilhassa Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı kültür alanındaki millî uyanışın te'siriyle de başarılı bir eğitim hayatı sürdüren Yeni Metod (usûl-i cedid) okullarından, Türkistan Türklerinin yalnız kültür alanında değil, siyâset (hürriyet ve istiklâl mücâdelesi) alanlarında da kalemleri ve fikirleriyle büyük roller oynayan fikir adamları, edib ve şâirler yetişmiştir. Yeni Metod okullarından yetişenlerin başında Mûsâ Taşmuhammed-oğlu Aybek, Hâmid Alimcan, Abdurrauf Fitrat, Kadım Tinistan, Mir Cakib Dovlet, Magcan Cumabay, Abdulhamid Süleyman Yûnus Çolpan, Manan Râmiz, Molla Hali Bey Mambet, Mûsâ Bey ve Ahmed Baytursun gibi vatanperver edib ve şâirler bulunmaktadır (Allworth, *ayn. esr.*, s. 370 v.d., 397-411; O. Caroe, *Soviet Empire*, s. 223-229).

Nüfus: Rus istîlâsından bu yana her sahâda olduğu gibi Türkistan Türklerinin nüfuslarında da büyük değişiklikler olmuştur. Türkler arasındaki en büyük nüfus düşüşleri Rus istilâsı devrinde, 1916-1924 arası millî istiklâl mücâdeleleri sırasında ve 1930'lar ile II. Dünya Harbi esnâsında olmuştur.

Türkler arasında en büyük nüfûs kaybına Kazaklar uğramıştır. Bunların nüfusu 1926 sayımına göre 3.628.000 idi. Bunun artması îcâb ederken Kazakların nüfusu 1939 sayımında büyük bir gerileme kaydederek 3.099.000'e düşmüştür (Caroe, *ayn. esr.*, s. 171 v.d.). Bir milyondan fazla Kazak Türk'ü ya öldürülmüş veya sürgüne gönderilmiş bir kısmı da Çin'e kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu insanların âkıbetleri hakkında bugün de resmen bir şey söylenmemektedir.

Kırımlı Tatar Türklerinin başlarına gelenler ise, Türkler arasındaki nüfûs düşüşünde ikinci elîm vak'ayı teşkil etmektedir. İkinci Dünya Harbi esnâsında Alman işgal ordularına karşı iyi savaşmadıkları iddiasıyla Kırımlı Türklerin bir kısmı katledilmiş ve geriye kalan yüzbinlerce kişi de vatanlarından zorla çıkarılarak Sibirya'ya ve Kazakistan steplerinin şimâline sürülmüşlerdir. İkinci Dünya Harbi'nde Rus olmayan diğer milletlere karşı yapılan bu çeşit haksızlıklar (tafsilât için bk. R. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, London, 1960), 1950 ve 1960'larda düzeltilmeye başlanırken, Tatar Türklerinin durumu ile hiç ilgilenilmemiştir. 1960'ların sonlarında yeni Sovyet anayasasının kendilerine verdiği haklara dayanarak Kırım Türkleri vatanları olan Kırım'a dönmek istemişler ise de, bu istekleri reddedildiği gibi, buna önayak olanların binlercesi de temizlik kamplarına sürülerek ağır işkencelere tâbi tutulmuş, bunların büyük bir kısmı hayatını kaybetmiştir.

Sovyetler Birliği'nde ve bilhassa Türkistan'da yaşayan Türklerin nüfusları (Şimâlî Azerbaycan da dâhil) 1970 Sovyet resmî istatistiklerine göre 40.000.000 civarında idi (R. Taagepera, *"The 1970 Soviet Census"*, *Soviet Studies*, Glasgow, 1971-1972, XXII, 218; J. E. Newth, *The 1970 Soviet Census*, *Soviet Studies*, Glasgow, 1972/1973, s. 200-221). 1970 sayımına göre nüfus artışı en yüksek olan bölgelerin başında Orta-Asya Türk memleketleri görülmektedir. Bu yüksek artış göz önüne alınarak Sovyetlerin 1979'da yaptıkları yeni nüfus sayımında da Türk nüfûsunun verilen rakamlardan daha yüksek olacağı tahmin edilmişti. Fakat, ilân edilen 1979 sayım netîceleri bunun aksini göstermiştir. 1970'e nisbetle 1979 sayımında büyük bir duraklama olduğu ve Türk nüfusunun ancak 47.000.000 civarında ulaşabildiği belirtilmektedir (*Naseleniye SSSR. Po Dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniya 1979 geda*, Moskova, Politizdat, 1980).

TÜRKMENLER [bk. mad. TÜRKMENLER.].

II. ŞARKÎ TÜRKİSTAN TÜRKLERİ:

a- XVI. asırdan Ya'kûb Bey'e kadarki devir: XV. asrın sonları ile XVI. asrın başlarında Şarkî Türkistan, Timurlular arasında el değiştirdi (Şarkî Türkistan Türklerinin XVI. asra kadarki tarihleri hakkında daha mufassal malûmât için [bk. *İA*, madd. KÂŞGAR, TÜRKLER]). 1531-1606 arasında Şarkî Türkistan hâkimi olarak Sultan Ebû Saîd Han ile oğullarını görüyoruz. 1606'da Çağatay hânedânından Emîr İsmail'in başa geçmesiyle de, XIX. asrın üçüncü çeyreğine kadar devam edecek olan meşhur "Hocalar hâkimiyeti„ başlamıştır.

Rivâyete göre [bk. mad. KÂŞGAR], 1412'de Buhârâ ulemâsından meşhur hocâ "Mahdum A'zam„ Kâşgar'a yerleşip, medreselerin birinde tedrîs ile meşgul olmuş ve oğulları İmâm Kalân ile İshâk Veli de bunu devam ettirmişlerdir. Bu iki kardeşin ictihadlarında görülen bâzı farklar, talebeleri arasında iki grubun teşekkülüne sebep olmuştur. Bunlardan İmâm Kalân taraftarları "Ak-Tağlık„ ve İshâk Velik taraftarları ise, "Kara-Tağlık„ olarak tanınmıştır (D. Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, London, 1878, s. 37).

Şarkî Türkistan'ın, Garbî Türkistan'da olduğu gibi, bilhassa son devirlerinde görülen siyâsî istikrarsızlık, ayrı şehir ve eyâlet hâkimleri arasındaki devamlı mücâdele ve bunun doğurduğu iktisâdî durum, ahâliyi idâre işlerine karşı ister istemez kayıtsız kalmağa ve selâmeti, dinî zümreler içinde aramağa sevk etmiş ve bu zümre reislerinin halk arasındaki şöhreti, ülke hâkimlerini tedirgin edecek bir dereceye gelmiş idi. Emîr İsmail'in, saltanat endişesi ile Ak-Tağlık fırkasının reisi olan Apak Hoca'yı Kaşgâr'dan çıkarması, bu hareketin başlangıcı olmuştur.

Halk arasında büyük nüfuz sâhibi olan Apak Hoca, Emîr İsmail'den intikam almak maksadıyla Cungarya Kalmukları lideri Galdan'ı Kâşgarı işgale teşvik etmişti. Zâten böyle bir fırsatı beklemekte olan Kalmuk lideri de 1678'de Kâşgar'ı ele geçirerek, idâreyi kendisine yardım eden Apak Hoca'ya vermiştir (Boulger, *ayn. esr.*, s. 44). Fakat yeni hâkimlerinden de memnun kalmayan Apak Hoca'nın, idâreyi İsmail'in kardeşi Muhammed İmil'e devrederek, onu Kalmuklar aleyhine kışkırtması hem Muhammed İmil'in, hem de Ak-Tağlık fırkasının sonu olmuştur. Kâşgar emâretinin başına Kara-Tağlık fırkasının reisi Hoca Danyal getirilmiş (1721), onun ve oğullarının idâresi Kalmuklarca sıkı bir murâkabeye tâbi tutulmuştur. Danyal'ın ölümünden sonra başa geçen Yûnus Hoca, daha dirâyetli davranarak kısa zamanda Kâşgar, Aksu ve Yarkent'de nüfûzunu sağlamlaştırdı. Mahallî hükûmetin yeniden kuvvetlenmesini istemiyen Kalmuklar, bu defa Yûnus Hoca'ya karşı rakîbi olan Ak-Tağlık fırkasından Hoca Burhaneddin'i destekleyerek, onun önce Aksu ve sonra da Kâşgar'ı almasına yardım ettiler (Boulger, *ayn. esr.*, s. 44-46).

XVII. asırda Şarkî Türkistan'ın Hami ve Turfan kasabalarını ellerine geçirmiş olan Çinliler, 1754'te Kalmukları da yenince, 1759'da tam bir keşmekeş içinde bulunan Kâşgar ve civârını işgal ederek, buralara kendi garnizonlarını yerleştirdiler. 1756-1760 yılları arasında şimâle doğru gelişen Çin istîlâsı, Kazakların Orta ve Küçük Ordaları ile Hokand hanlarını kendi tâbiyetleri altına almalariyle sona ermişti. Fakat, bilâhire, buraları Rus nüfuz bölgesi olarak kabûl edildiğinden Çinliler geri çekildiler (C. Hambly, *Central Asia*, London, 1969 s. 297 v.d.; Hayıt, *Rusya ile Çin Arasında, Türkistan*, İstanbul, 1975, s. 136 v.d.).

Bu arada, memleketin her yanına dağılmak zorunda kalan her iki tarafa mensup "hocalar„ vatanlarını Çinlilerin elinden kurtarabilmek için büyük bir propagandaya giriştiler ve böylece uzun bir müddet "hocalar„'ın Çinlilere karşı kıyâm teşebbüsleri ile geçti. 1826'da Burhâneddin'in torunu Cihângîr, Kırgızların yardımı ile Kâşgar'ı ele geçirmeğe muvaffak olmuş ise de, sonra Çinlilere esir düşmüş ve demir kafes içinde Pekin'e gönderilerek, orada idâm edilmiştir. Kuvvetli düşmana karşı bir türlü birleşemeyen "hocalar„'dan, Muhammed Ali Han ile Yûsuf, emirlerindeki kuvvetlerle 1829 ve 1830'da Çinlileri bâzı kasabalardan uzaklaştırmağa muvaffak olmuşlardır. 1847 ve 1854'te Muhammed Emîn, iki defa Kâşgar'ı ele geçirmiş ise de, Çinlileri temelli olarak kovmağa muvaffak olamamıştır (C. Hambly, *ayn. esr.*, s. 299). Türk müslümanların bu başarısız mücâdeleleri devam ederken, nihâyet, 1862'de "Döngenler„ (veya Dunganlar, islâmiyeti kabûl etmiş Çinliler)'in büyük isyânı patlak vermiştir (Wen-Djang Chu, *The Moslem Rebellion in Northwest China 1862-1878*, The Hague - Paris, 1966, s. 22-27, 51-58). İsyân kısa zamanda Cungarya'ya da yayıldığından Kâşgar ile Pekin'in irtibatı kesilmiştir. Bu ise, yeni bir "hocalar„ isyânına zemin hazırlamıştır.

1863/1864 yıllarında Kırgız hanı Sâdık Bey, Çinlilere karşı müslümanlara yardım etmek üzere, Kâşgar istikâmetinde ilerleyerek şehri zaptetmiştir. Cihângîr Hoca'nın kız kardeşi ile evli bulunan Sâdık Bey, kendisinin devamlı olarak Kâşgar'da kalamıyacağını anlayınca, burayı Cihângîr'in oğlu Buzurg Han'a teslim etmeye mecbur olmuştur. Bu arada, Hokand'da bulunan Buzurg Han, 1864 başlarında Çimkent'i Ruslara karşı müdâfaa eden ve bilâhire Kâşgar devletini kuracak olan, Muhammed Ya'kûb Bey'in kuvvetleri desteğinde Kâşgar'a gelmişti (C. Hambly, *ayn. esr.*, s. 300).

b- Ya'kûb Bey ve Devleti:

Kâşgar'ı düşman istîlâsından kurtaran ve müstakil olarak zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını da sağlayan Muhammed Ya'kûb Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuş idi (Boulger, *ayn. esr.*, s. 76; A. Vámbéry, *Central Asia and the Anglo-Russian Question*, London, 1874. s, 299). Kurama kasabasının kadısı olan babası Pîr Muhammed Mirza, 1818'de Pişkent'e gelerek oranın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şeyh Nizameddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Muhammed Ya'kûb'un ilk yükseliş yıllarında nüfuzlu dayısının büyük rolü olmuştur. O, devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarında molla olabilmek için çalışmışsa da, Muhammed Ya'kûb, bilâhire, hareket dolu yaradılışına uymadığını görerek bu mesleği bırakmıştır. İşte tam bu sırada kızkardeşi, Taşkent vâlisi Nur Muhammed Han ile evlenmişti. Vâli eniştesinin sâyesinde Ya'kûb Bey, Hokand askerî kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kâbiliyetini göstererek, 1845'te yeni Hokand Hanı Hudâyâr'a, Mahrem (Mabeyinci) tâyin edilmişti (Boulger. *ayn. esr.*, s. 77). 1853'te Ak-Mescit'i Ruslara karşı başarıyla müdâfaa eden Ya'kûb Bey'in uhdesine, 1864'ten îtibâren Rusların Orta-Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine, Çimkend'in müdâfaası da verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taarruzuna karşı başarıyla savunan Ya'kûb Bey bilâhire Rusların toplarla hücûmu üzerine Çimkent'i boşaltmak zorunda kalmıştı (Boulger, *Central Asian Portarits*, London, 1880, s. 103). Ya'kûb Bey, 1865'te Taşkent'i Ruslara karşı kahramanca müdâfaa ederken ölecek olan Âlim Kul'un yanına dönmüş ise de, Hokand Hanlığına hâkim olmayı düşünen Âlim Kul tarafından Kâşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den âdeta uzaklaştırılmıştı (Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 86).

1864 başlarında Sâdık Bey'in Kâşgar'dan ayrılmasıyla şehre tekrar hâkim olan Çinliler, Ya'kûb Bey ile Buzurg Han kuvvetlerinin 1865'te yaptıkları ilk hücumu püskürtmeyi başarmışlar ise de, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra, bâzı Hokand kuvvetlerinin Ya'kûb Bey'e katılmaları üzerine, yenilerek Kâşgar'ı terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır (Boulger, *ayn. esr.*, s. 87; A. N. Kuropatkin, *Kashgaria*, İng. trc., Kalküte, 1882, s. 165; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 312). Ya'kûb Bey, Kâşgar'ın arkasından Yarkent'i de alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand idâresinde kazandığı askerî tecrübelerini de ekleyerek, Şarkî Türkistan'ın diğer şehirlerini de birer birer almıştır. Fakat, Buzurg Han'ın onun başarılarını kıskanıp aleyhinde bir vaziyet alması üzerine, 1867'de onu önce hapsedip, sonra da Mekke'ye hacca göndererek, Şarkî Türkistan'ın mutlak hâkimi olmuştur (Boulger, *ayn. esr.*, s. 115-118; Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 168 v.dd.; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 315 v.d.; Hambly, *ayn. esr.*, 300).

Buzurg Han mes'elesini böylece halleden Ya'kûb Bey, ilk iş olarak şarkda huzursuzluk yaratan ve fakat esâsında Kâşgar'a hâkim olmak isteyen Döngenler üzerine yürümek istemiş, ancak o, Döngenlere önce dostluk teklif etmiştir. Döngenler bu teklifi reddettikleri gibi, Karaşar ve Sayram'ı da işgal etmişler ise de, Ya'kûb Bey kuvvetlerinin yaklaşması üzerine bu kasabaları yağmalayıp çekilmişlerdir. Ya'kûb Bey dört aylık bir kuşatmadan sonra Döngenlerin müdâfaa ettikleri Turfan'ı zaptetmeye muvaffak olmuştur (temmuz 1870; E. Schuyler, *Turkestan*, London, 1876, II, 319). Ancak, galib gelmesine rağmen, Döngenlerin çetin müdâfaaları Ya'kûb Bey'in ordusunu oldukça sarsmıştı. İli vâdisinin kontrolünün Kâşgar hâkimiyetine geçmesi üzerine, hızla gelişen bu müslüman devletinden çok endişelenen Ruslar, İli vâdisinin kapısı durumundaki Kuça'yı kısa zamanda zaptetmişlerdir (Schuyler, *ayn. esr.*, II, 319). 1868'de Rusların Orta-Asya'yı istîlâlarından sonra kurdukları Türkistan Umûmî Vâliliği karargâhında Kâşgar'a karşı bir sefer tertibi için plânlar hazırlanmış ise de, Hive mes'elesi daha mühim addedildiğinden bu planın tatbiki o an için geri bırakılmıştır. Fakat, Ya'kûb Bey ile Türkistan Umûmî vâlisi General Kaufman arasındaki tartışmalar yazılı olarak bir müddet daha devam etmiştir (Schuyler, *ayn. esr.*, II, 320 v.d.).

Ruslar, Hokand ve Buhârâ'ya kabûl ettirdikleri ticârî andlaşmalar gibi, Ya'kûb Bey ile de ticârî bir andlaşma yapmak istiyorlardı. Ya'kûb Bey ise, haklı olarak Rusların, her ne şekilde olursa olsun, memleketine girmelerini istemiyordu. Çünkü, onun gözünde Ruslar, "ticâret için değil, devleti hakkında desise ve casusluk için geleceklerdi (Schuyler, *ayn. esr.*, II, 320). Üstelik, hâlâ, kendisinin Kaşgâr'daki hâkimiyetini resmen tanımamışlardı (Türkiye ve İngiltere Kâşgar devletini resmen tanımışlardı). Bununla berâber Ya'kûb Bey, Rusları düşman olarak karşısına almaktansa, ticârî yolla da olsa,

dostluk münâsebetleri kurmağa karar verdi. Baron Kaulbars başkanlığında Kâşgar'a gelen ilk Rus elçilik hey'eti ile 10 temmuz 1872'de bir ticâret andlaşması imzaladı (Schuyler, *ayn. esr.*, II, 321; Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 179; Ticâret andlaşmasının tam metni için bk., H. C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 384). Bunu 1875'te Rusların Albay Reinthal başkanlığında gönderdikleri ikinci elçilik hey'eti tâkib etmiştir.

Rusların, Orta-Asya'daki Türk devletlerini birer birer zaptederek, Hindistan hududlarına yaklaşmaları İngilizleri endişeye düşürmüştü. Orta-Asya'da ticârî ve siyâsî menfaatlerini kaybeden İngilizler, kontrolleri altında bulundurdukları Efganistan'ın kapı komşusu olan ve yükselişine devam eden yeni müslüman devletin durumuyla yakından ilgilenmeye başlamışlardı.

İlk İngiliz ziyâretçi A. Schlagenweit'in 1857'de Şarkî Türkistan'da bir ayaklanmada öldürülmesinden sonra, 1863'te W. P. Jhonson'un ve 1868'de de P. Shaw'ın, ticârî maksatla da olsa, bu ülkeyi ziyâret ettiklerini görüyoruz. Ya'kûb Bey, bir tüccar sıfatiyle Kâşgar'ı ziyâret etmesine rağmen, P. Shaw'a büyük alâka göstermiş, İngilizler için dostluk duygularıyla dolu olduğunu söylemiştir (Boulger, *ayn. esr.*, s. 216; P. Shaw, *Visits to High Tartary. Yarkand and Kashghar*, London, 1871, s. 261 v.dd.). Ertesi yıl, 1869'da da, Mirza Muhammed Şâdî başkanlığında bir hey'eti İngilizlerin Hindistan hükûmeti nezdine göndermek sûretiyle dostluğunu belirtmek istemiştir.

Zîrâ Ya'kûb Bey, o sıralarda Türkiye ile dost geçinen İngilizlerden, teşkilâtını geliştirmekte olduğu ordusu için, silâh ve mühimmat sağlamayı umuyor; İngilizler de Şarkî Türkistan'ın tabiî zenginliklerini işletmeyi, ticârî ve siyâsî nüfûzlarını artırarak icâbında bu ülkeyi, Efganistan misâli, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Ayrıca İngilizler, Ya'kûb Bey'in Türkiye ile münâsebetlerini geliştirmekte de yardımcı olmayı vâdediyorlardı. Bu da Ya'kûb Bey'i İngilizlerle iyi geçinmeye sevk eden mühim sebeplerden biri idi.

Ya'kûb Bey'in elçisi Mirza Muhammed Şâdî bir sene Hindistan'da bekledikten sonra, D. Forsyth'ın başkanlığında ve P. Shaw ile Dr. G. Henderson'ın da dahil bulunduğu ilk İngiliz elçilik hey'eti ile birlikte 1870'te Kâşgar'a döndü (J. A. Dabbs, *History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan*, The Hague, 1963, s. 56). Ya'kûb Bey tarafından çok iyi bir şekilde karşılanan İngiliz hey'eti üç aya yakın Kâşgar'da kalmıştır. O sırada Ruslarla münâzaa hâlinde bulunduğundan dolayı, onları daha fazla kışkırtmakta yarar görmeyen Ya'kûb Bey, İngilizlerden taraflar arasında imzalanması arzu edilen ticâret andlaşmasının biraz gecikerek tahakkuk etmesi ricâsında bulunmuştur. Nitekim ilk Kâşgar-İngiliz Ticâret Andlaşması, Ruslarla 1872'de yapılan andlaşmanın ardından, D. Forsyth'ın daha seçkin ve kalabalık bir hey'etle ve müslüman askerlerden kurulu bir süvârî birliği refâkatinde Kâşgar'a ikinci gelişinde törenle imzalanmıştır. (1873; Boulger, *ayn. esr.*, s. 220-224; *Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir T. D. Forsyth*, Kalküte, 1875).

Ya'kûb Bey ve devletinin yükselişi, diğer Orta-Asya müslüman devletlerinin birer birer istîlâ edildiği bir devreye rastlaması bakımından ne kadar ehemmiyetli olmuş ise, Türkiye'nin Türkistan meseleleri ile doğrudan doğruya ilgilenmesini sağlaması bakımından da o derece dikkate değer bir hâdisedir. Hokand, Buhârâ ve Hîve hanlarının yardım feryadlarını, içine düştüğü güçlükler yüzünden, gerektiği şekilde yerine getirememenin acı sonuçlarını gören, islâm âleminin lideri Türkiye, bu sefer Ya'kûb Bey'in yardım için gelen elçisini eliboş göndermemiştir.

Ya'kûb Bey, Kâşgar'a hâkim olduktan sonra, bir taraftan Orta-Asya'yı aralarında âdeta paylaşıp istîlâ eden Rusya ve İngiltere ile münâsebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken (V. G. Kierman, *Khashghar and the Politics of Central Asia, 1868-1878, Cambridge Historical Journal*, 1955, Vol. 11, nr. 3, s. 324 v.d.), diğer taraftan da kendi nüfûzunu yükseltecek ve devletine destek olacak olan islâmın başı, Osmanlı pâdişâhı Abdülaziz Han (1861-1876) nezdine, fevkalâde elçisi Said Ya'kub Han Töre'yi göndermişti. Orta-Asya'nın yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Said Ya'kûb Han Töre, kısa adıyla Hoca Töre, Orta Asya'daki gelişmeleri ve bu arada Kâşgar devletinin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı hükûmeti ileri gelenlerine anlatarak, iyi bir andlaşma ile personel ve silâh yardımı sağlamaya muvaffak olmuştur. Elçinin istekleri, bizzat Tophane Müşîri Ali Saîd Paşa'nın ve Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa'nın himmet ve gayretleriyle, 2.000 tüfek ve kapsül ile 6 adet Krupp topu ve Kâşgar'da îmâl edilmek üzere kapsül ve barut îmâl vasıtaları ile bunların ustaları verilerek yerine getirilmiştir. Ayrıca, Kâşgar ordusunu eğitmek için, istihkâm subayı Ali Kâzım Bey, piyâde subayı Mehmed Yûsuf Bey, süvârî subayı Çerkes Yûsuf Bey ve topçu subayı İsmail Hakkı Bey ile ayrıca dört emekli zâbit, Enderun'dan Murad Efendi'nin başkanlığında Kâşgar'a gönderilmiştir (Bk. BA, *İrâde, Hâriciye*, nr. 16500 ve 15546 ile *Yıldız Esas Evrakı*, kısım 33, evrak 1481, 1211, 1638, 1271, 382; L. E. Frechtling *Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkestan, 1863-1881, Royal Central Asian Society Journal*, July 1939, XXVI, 479). Ayrıca, bâzı hediyeler ve "Birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî„ ile "seyf ve alem„ gönderilmiştir. Elçilik hey'eti ve "nâme-i hümâyun„ Kâşgar'da 100 pâre top atışıyla selâmlanmış ve Ya'kûb Bey (bundan sonra Han)'in hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeler Sultan Abdülaziz nâmına okutulmağa ve sikkeler de, onun nâmına basılmağa başlanmıştır. Daha önce "Atalık Gazi„ ve "Bedevlet„ ünvânını almış olan Ya'kûb Han'a bu münâsebetle verilen "Emîr„ ünvânının ilânında o sırada Kâşgar'a vâsıl olmuş olan İngiliz elçilik he'yeti de hazır bulunmuş ve kendileri için ayrı bir merasim de yapılmıştır.

Böylece kendisinin Sultan'a bağlı bir Emîr olduğunu ilân eden Ya'kûb Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu eğitip yetiştirmeğe koyulmuştur. Ya'kûb Han'ın ordusunun mükemmel eğitimini görmüş olan yabancı şâhitler, durumu takdir ve hayranlıkla raporlarında zikretmişlerdir (Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 214-220).

Ancak, Ya'kûb Han, Türkiye, İngiltere ve hattâ Rusya ile normal münâsebetler kurmasına rağmen, aynı şeyi Çin ile bir türlü yapamamıştı. Zîrâ Çinlilerin maksadı Şarkî Türkistan'ı ne pahasına olursa olsun ele geçirmekti. Bunun için, 1866'da eski vazife bölgesinde vuku bulan bir isyânı zamanında bastıramadığından dolayı ağır şekilde suçlanan, hakikatte ise, Çin'in en muktedir kumandanlarından biri olan General Tso Tsung-tang, Çin'in şimal-i garbî askerî vâliliğine getirildi. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve teşrin II. 1873'te de Kansu bölgelerinde Çin hâkimiyetini tekrar kurmayı başardı (W. L. Bales, *Tso Tsung-tang*, Shanghai, 1973, s. 325; Wen-Djang Chu, *The Moslem Rebellion in Northwest China 1862-1878*, The Hague-Paris, 1966, s. 136-148). Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso ordusunun yarısını, ele geçirdiği, bölgelerde üretime soktu. Ama bu tedbir dahi ordusunun ihtiyacını karşılayamadığından, daha çok kuvvetlenmesini istememesine rağmen Ya'kûb Han'ın üzerine yürümeğe cesaret edemedi. Tam bu sıralarda sınır anlaşmazlığını halletmek için Albay Sosnovsky başkanlığında bir Rus hey'eti Tso'yu ziyârete gelmişti. Sınır anlaşmazlığını hemen halleden Tso, Rus hey'etini ağırladıktan sonra, Sosnovsky ile anlaşarak ordusu için gerekli ihtiyaç maddelerini ucuz bir şekilde Ruslardan te'mine muvaffak oldu (haziran 1875). Ertesi sene, mâlî durumu iyi olmayan hükûmetinin Çin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını da tamamlayan Tso, Kâşgar üzerine yürümeye hazır idi (Bk. *F. O. 17/825*, Fraser to Derby, nr. 180, October, 8, 1876: November 16, "Telegram„ and nr. 211, November 16, 1877, *Public Record Office*, London).

Rusların, General Tso'nun ihtiyaçlarını karşılayan bir andlaşma yaptığı haberi kısa zamanda Ya'kûb Han'a ulaşmıştı. Ya'kûb Han, Osmanlı elçilik hey'eti başkanı Murad Efendi'nin yanına Said Ya'kûb Han Töre'yi vererek, daha çok askerî personel ve silâh te'mini için hemen İstanbul'a gönderdi. İstanbul'da Ya'kûb Han'ın isteklerinin yerine getirilmesi için hemen irâde çıkarıldı. Bütün bunlar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Şarkî Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faâliyet başlamış bulunuyordu.

c- Şarkî Türkistan'ın Çin tarafından istîlâsı:

Garbda Osmanlı Devleti'ne karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Ya'kûb Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun, Kâşgar üzerine yürümesini teşvik ederek o cepheden gelebilecek bir tehlikeyi önlemişti. Bu arada İngiliz hâriciyesi de fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistan vâliliği, Ya'kûb Han'ı daha fazla desteklemeğe lüzum olmadığı, zîrâ Hindistan'a o cihetten bir tehlikenin bahis mevzu olamayacağı tezini savunurken, İngiliz hâriciye vekâleti ve Ya'kûb Han'ı ziyâret etmiş olan Forsyth ile İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Şarkî Türkistan'ın desteklenmesi ve istiklâlinin korunması tezini savunuyorlardı. Bu arada Ya'kûb Han'ın emektar elçisi Said Ya'kub Han Töre memleketinin istiklâlini muhafaza edebilecek bir andlaşma te'mini için İstanbul-Petersburg-Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı ise de, ne bu başkentlerde ve ne de Londra'da Çin elçisi Kuo ile yaptığı görüşmelerden müsbet bir netîce alabildi (*F. O. 17/825*, Kuo to Derby, July 12, 1877; Derby to Kuo, July 23, 1877; Wade to Derby, July 25, 1877, *Public Record Office*, Londdon). İngilizler son olarak Pekin'de Kâşgar ile Çin arasında bir sulh te'minine çalıştı iseler de, Çin başbakanı "sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasıyla olabilir„ diyerek, bu teşebbüsü de netîcesiz bırakmıştır (F. O. to Fraser, nr. 9, August 3, 1877; Fraser to Derby, September 23, 1877).

Son hazırlıklarını da tamamlayan General Tso, 1876 yazı sonlarına doğru 17 ağustosta Urumçi'yi ve 6 teşrin II.'de de Manas'ı Döngenlerden alıp, Şarkî Türkistan sınırlarına dayandı. Tso'nun bu ilerleyişine karşılık, Ya'kûb Han, sınır bölgesinde stratejik ehemmiyeti büyük olan Turfan, Tahtasun ve Divancı kalelerine kuvvetlerini yerleştirdi. Kumandanlarından Hakîm Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak Kulu Bey'i de Tahtasun'a tâyin ederek, kendisi de ana kuvvetlerin başında Korala'ya ilerledi (Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 246). 1876/1877 kışı, kaçınılmaz hâle gelen bu harbi bir müddet erteledi ise de, savaş 1877 baharında Tso'nun ansızın 18 nisanda Divancı'yı ve 16 mayısda da Turfan'ı işgaliyle fiilen başladı (Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 247; *F. O. 17/863*, Fraser to Foreign Office, Telegram, nr. 132, June 28, 1877). Fakat bu arada, inatçı müstevliye karşı büyük bir muhârebenin son hazırlıklarını yapmakta olan Ya'kûb

Han'ın ânî ölümü, Kâşgar'ın istiklâlini koruma şansını yok etmişti.

Ya'kûb Han'ın Şarkî Türkistan'da bizzat büyük kahramanlığı ve enerjisi ile kurduğu, Türk ve İngiliz yardımlarıyla geliştirdiği Kâşgar devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içerisine düştü. Hak Kulu, Hakîm Han Töre'yi, Korala vâlisi tâyin edip babasının nâşını Kâşgar'a götürürken, kardeşi Beg Kulu tarafından Aksu yakınlarında öldürüldü. Beg Kulu kendisini Kâşgar hâkimi ilân etmesine rağmen, Hoten vâlisi Niyaz Beg'in istiklâlini ilânına ve bir iç harbin başlamasını mâni olamadı. Beg Kulu, büyük mücâdeleler ve kayıplardan sonra, önce Hakîm Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlûp edip, memleketi parçalanmaktan kurtardı ise de, General Tso'nun ordularına karşı koyacak bir kuvveti kalmadı (Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 250 v.dd.; BA, *Yıldız Esas Evrakı*, kısım 33, evrak 1481, zarf 73, karton 91, Kâşgar'a giden istihkâm yüzbaşısı Ali Kâzım Bey'in lâyihası).

Beg Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz vâliliğinden âcilen maddî-manevî yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları talebinde bulundu ise de, hiç kimseden bir cevap alamadı (Kuropatkin, *ayn. esr.*, s. 253).

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg Kulu, nihâyet Kâşgar'ı müdâfaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığındı. Böylece Çin kuvvetleri 16 kânun I. 1877'de Kâşgar'ı da kolayca zaptettiler. 16 mart 1878'de "*Peking Gazette*„ si bütün Şarkî Türkistan'ın Çin işgali altında olduğunu resmen açıkladı (*F. O. 17/826*, Fraser te Derby, nr. 50, March, 16, 1878, *Public Record Office*, London).

d- Çin idâresi ve Şarkî Türkistan Türkleri:

Türk kültür ve medeniyetinde parlak bir yer işgal eden Uygur Türklerinin torunları olan Şarkî Türkistan Türklerinin, Ya'kûb Han önderliğinde binbir zorluklarla kurdukları Kâşgar devletinin mânasız bir iç harb sonunda parçalanması ve müdâfaa edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi müstevlî Çinlileri dahi şaşırtmıştır. Bilâhire İstanbul'a gelen Ya'kûb Han'ın emektar elçisi Said Ya'kûb Han Töre, Abdülhamid II.'ye mürâcaat ederek, Kâşgar devletinin Osmanlı idâresine tâbi bir memleket olduğunu ve Çin istîlâsının protesto edilmesini veya Çin hükûmetine başvurarak Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavassutunu rica etmiştir. Fakat 1877/1878 harbinde Ruslara yenilen Osmanlı Devleti çok güç bir durumda olduğu için Kâşgar elçisinin ricalarına müsbet bir cevap verilememişti (BA, *Yıldız Esas Evrakı*, kısım 33, evrak nr. 1638, zarf nr. 73, karton nr. 91).

Ummadıkları bir şekilde Şarkî Türkistan'a hâkim olan Çinliler intikam hissiyle hareket ederek memlekette tam bir askerî istibdat idâresi kurdular. Çin katliâmına görgü şâhidi olmak bahtsızlığına uğrayan Osmanlı subaylarından yüzbaşı Ali Kâzım Bey ile Ya'kûb Han'ın sekreteri Mirza Molla, İsa Mirza-Başı'nın ifâdelerine göre, 60.000 kişilik Kâşgar ordusu tamamen yok edildiği gibi, halkı sindirmek için de toplu idâmlara gidilmiştir (BA, *Yıldız Esas Evrakı*, kısım nr. 33, evrak nr. 1481, zarf 73, karton 91; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 148). Çinlilerin bu dehşet saçan askerî idâresi 1884'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte Çinliler, Şarkî Türkistan'a, halen de kullanılmakta olan ve "Yeni Topraklar„ veya "Yeni Eyalet„ mânasına gelen "Sinkiang„ adını vererek, bir vâli tâyin ettiler. Şarkî Türkistan Türklerine hiç bir me'muriyet hakkı tanımayan bu yeni Çin idâresi değişik bir despotluk zihniyetiyle hareket ederek halka tam bir sefalet ve esaret hayatı yaşatmıştır. 1911'de Çin ihtilâlinin başlamasiyle Şarkî Türkistan Türkleri kendilerine tanınan çok sınırlı muhtâr bir idâreye kavuşunca biraz da olsa nefes alabilmişlerdir (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 149). Fakat yeni tâyin edilen Çinli vâlilerin despotça idâreyi devam ettirmeleri, Türk halkını 1912-1933 arasında yeni bir sefalete sürüklemiştir. 1933'te tâyin edilen komünist Sovyet taraftarı ve amansız Türk-müslüman düşmanı yeni Çin vâlisi Şeng-Şin Tsai'nin davranışları Türkler için bardağı taşıran son damla olmuş ve Şarkî Türkistan Türkleri Çin idâresine karşı yeniden hürriyet ve istiklâl mücâdelesine girişmişlerdir.

e- Şarkî Türkistan Türklerinin İstiklâl Mücâdelesi:

Şarkî Türkistan'ın 1878'de Çinliler tarafından sonra kurulan Çin idâresi, Türkleri her hususta ağır vergilerle sefâlete mahkûm etmiştir. Kendi hallerine bırakılan fakir Türk halkını, ancak din adamları, toprak sahibi zenginler ve tüccarlar ayakta tutmaya çalışmışlardır. Bu Türk ileri gelenleri, hediye ve rüşvetlerle Çinli idârecilerin, bir dereceye kadar da olsa, halkı ezmelerine mâni olmaya çalışmışlardır (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 307). 1911 Çin ihtilâli ile kısmen serbestlik kazanan Türkler 1912'de İli havâlîsinde, istiklâlleri için ilk hareketi yaptılar. Fakat, keşmekeş hâlindeki Çin idâresinin beceriksizliğini gören Ruslar, güyâ Rus tebası olan bir kısım halkın güvenliğini sağlamak bahanesiyle, 1.000 kişilik bir kuvvetle Urumçi'yi işgal ettiler. Rus işgali, Çinli vâli Yang Tseng-hsin'i istiklâl için başkaldıran Türklerle anlaşmaya sevk etti. Fakat Türklerin istiklâl isteği konusunda bir müddet sonra yine Ruslarla anlaştı (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 308; A. S. Whiting, *Sinkiang: Pawn or Pivot?*, Michigan, 1958, s. 8 v.d.). Ticârî bakımdan Şarkî Türkistan ile sıkı münâsebetleri olan Rusların bu andlaşmadan sonra bölgede, nüfuzları daha da arttı. 1928'de Yang'ın öldürülmesi ve daha zâlim bir zat olan Çin-Şu-Jin'in vâliliğe getirilmesi ile hâdiseler yeniden alevlendi. Çinli vâlinin, Hami'deki Türklerin topraklarını zorla alıp Çinli göçmenlere dağıtması Türkleri infiale sevk etti. 1931'de Çinli bir subayın bir Türk kızı ile zorla evlenmek istemesini bahane eden Türkler isyân ederek, Hoca Niyaz Hacı önderliğinde Hami şehrini kısa zamanda kontrollerine aldılar (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 309). Fakat Şarkî Türkistan'ın diğer eyâletlerindeki Türkler, bu ayaklanmadan haberdar olmalarına rağmen, teşkîlâtsızlık ve lidersizlikten dolayı ayaklanmaya katılmadılar. Bu gerçeği müderris iken kumandan olmak mecburiyetinde kalan ve bu devrin olaylarını bizzat yaşayan Mehmed Emin Buğra yazdığı Türkistan tarihinde etraflıca zikreder (M. E. Buğra, *Doğu Türkistan. Tarihî, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul, 1952, s. 28-31). Ancak, 1933 yazında Turfan, Karaşehir, Korlu, Kuca, Aksu ve Hoten halkı da ayaklanmaya iştirak ettiler. Mehmed Emin Buğra ile kardeşlerinin önderliğinde kurulan "Millî İhtilâl Komitesi, hazırladıklarını tamamlayarak geçici bir hükûmet kurulmasına karar verdiler. Karakaş kadısı Muhammed Niyaz Alem, devlet reisi, eski Gulca kadısı ve Rusya, Türkiye ve Mısır'da siyâsî araştırmalar yapmış olan Sabit Dâmullah, başbakan ve Mehmed Emin Buğra da ordu kumandanı olarak ihtilâl hükûmetinde vazife aldılar (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 310). Kısa zamanda Şarkî Türkistan'ın başlıca şehirleri Türk kontrolüne geçti. Şarkî Türkistan'daki bu millî uyanışın Garbî Türkistan'a da sirayeti ihtimali Rusları büyük bir telâşa düşürdü. Tıpkı Ya'kûb Han'a karşı yaptıkları gibi Çinlilere, Türk millî ayaklanmasını bastırmaları için silâh yardımına başladılar (Whiting, *ayn. esr.*, s. 26 v.d.; Hayıt, *ayn. esr.*, göst. yer). Şarkî Türkistan'da rakip kuvvetler arasındaki amansız çarpışmalarda binlerce kişi hayatını kaybetti. Buna rağmen Türkler memleketin büyük bir kısmına hâkim oldular. Bilhassa Sabit Dâmullah'ın gayretiyle memleketin idâresi yeni baştan düzenlenerek "Şarkî Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyeti„'nin istiklâli ilân edildi (teşrin II. 1933; Lars-Erik Nyman, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese interests in Sinkiang, 1918-1934*, Malmö, 1977, s. 111). Yeni kurulan hükûmette Hoca Niyaz Hacı, devlet reîsi ve başkumandan, Sabit Dâmullah, başbakan ve Muhammed Kasım Hacı da dışişleri bakanı oldular. Hükûmette bunlardan başka 12 bakanlık daha teşkil edilerek bir de Millî Meclis kuruldu (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 311). Fakat, bu Türk-İslâm Cumhuriyeti üç cephede birden savaşmak mecburiyetinde idi. Çinliler ve Ruslardan sonra yıllarca önce Ya'kûb Han'ın başına da dert olan Çin asıllı müslüman Dunganlar (veya Döngenler) Şarkî Türkistan'a hâkim olmak için Türklere karşı savaşa giriştiler. Hoca Niyaz Hacı, Dungan lideri Ma-Sing-Jin ile anlaşmayı denemiş ise de, onun aşırı istekleri yüzünden bir netîce hasıl olamamıştı. Dunganlar ile Türklerin aralarının açılması yeni komünist Çin vâlisi Şeng'i sevindirmiş, Dunganlara karşı kullanmak ümidiyle, Hoca Niyaz'a andlaşma teklif etmiş ve hattâ onun vâli vekili olmasını istemiştir. Fakat bu andlaşmadan diğer Türk liderleri memnun kalmadığından bir netîce hasıl olmamış ve Şarkî Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyetinin istiklâli için yeniden çarpışma yolu seçilmiştir (10 eylûl 1933). Fakat bu arada Dunganlar karşısındaki mağlûbiyetler ve Dunganların Kâşgar'ı aldıktan sonra 7.000 kişiyi katletmeleri Türklerin moralini oldukça bozmuştur (Buğra, *ayn. esr.*, s. 43). Dunganların bu beklenmedik başarıları yalnız Türkleri ve Çinlileri değil, Rusları da rahatsız etmiştir. Nitekim Ruslar, uçaklar, tanklar ve zırhlı araçlarla donatılmış 20.000 kişilik bir orduyu komünist Çin vâlisi Şeng'e vererek bu Dungan tehlikesini bertaraf etmişlerdir (Whiting, *ayn. esr.*, s. 50-53; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 317; T. F. Cheng, *A History of Sino-Russian Relations*, Washigton, 1957, s. 170 v.dd.). Böylece Şarkî Türkistan Türkleri iki dev düşmanla (Çin ve Rusya) karşı karşıya kalmışlardır. Tam bir çaresizlik içine düşen Şarkî Türkistan devlet reisi Hoca Niyaz, hükûmetine danışmadan Ruslarla bir andlaşma imzalayarak işin içinden çıkmak istemiştir. Buna göre, Şarkî Türkistan Çin kontrolünden Sovyet kontrolüne geçecek ve bütün Türk askerî birlikleri de dağıtılacak idi. Şarkî Türkistan hükûmeti bu andlaşmayı haklı olarak reddetti (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 319 v.dd.). Bunun üzerine Hoca Niyaz, hükûmetin ileri gelenlerini Çin vâlisine teslim etti, o da onları îdâm ettirdi. Şarkî Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyeti'nin başkanlığına kadar yükselen Hoca Niyaz'ın bu akıl almaz ihâneti, Türklük için büyük bir darbe oldu. Böylece Ya'kûb Han'ın ölümünden sonra oğulları ve vâlileri tarafından işlenen feci hatâ, sonraki idâreciler tarafından da tekrarlanmış oluyordu. Netîcede, Türk millî istiklâlinin düşmanları büyük bir zafer kazanmış oldular.

Çok geçmeden Ruslarla arası açılan Hoca Niyaz, Çin tarafına geçerek, Urumçi vâli yardımcılığı ile taltif edilmiş ise de, bir müddet sonra Çinli'ler tarafından öldürülmüştür (nisan 1942; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 322).

Rusya ve Çin'in Şarkî Türkistan'da oynadıkları bu kanlı oyuna İkinci Dünya Harbi'ndeki siyâsetleri îcâbı, yalnız İngiliz ve Japon basınında kısaca yer verilmiş, başka bir yerden hiç bir protesto sesi duyulmamıştır. Hoca Niyaz'ın ihâneti ile büyük darbe yiyen Şarkî Türkistanlılardan bir kısmı Rusların ve bir kısmı da Çinlilerin elinde oyuncak durumuna düşüp birbirleriyle savaşa girişmişlerdir. Rus ve Çinlilere âlet olmadan hürriyet mücâdelesini ümitsiz bir şekilde devam ettiren Türklerin mücâdelesi bu iki kuvvet tarafından bastırılmış ve binlercesi katledilmiştir (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 323-327).

Bununla berâber Türkler zaman zaman mühim mevkilere yükselmek imkânını da bulmuşlardır. Meselâ, 1947 başlarında Dr. Mesud Sabrî Genel vâli, İsâ Yûsuf Alptekin Genel Sekreter, 1949'da vâlilikte yapılan değişiklikler sırasında Mehmed Emin Buğra vâli yardımcısı olmuşlar ise de, milletlerine yardım etme fırsatı bulamamışlardır (C. W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s. 74; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 329).

1949'da Çin'deki iç mücâdeleyi kazanan Maocu kuvvetler Şarkî Türkistan'ı yeniden işgal ederek, istiklâl taraftarı binlerce Türk'ü öldürmüşler ve yüzbinlerce Türk'ü de memleketten ayrılmak mecburiyetinde bırakmışlardır. Böylece, Çinliler Türklerin yeniden hürriyet mücâdelesine kalkışamayacağı bir terör idâresi kurmuşlardır.

1950'lerde başlayan Şarkî Türkistan Türklerini komünistleştirme siyâseti, bugün de bütün hızıyla devam ettirilmektedir. Çinliler son 25-30 seneden beri on milyondan fazla Çinliyi bu bölgeye iskân ederek nüfus dengesini kendi lehlerine çevirmeye çalışmaktadırlar. Diğer taraftan, Ruslar da Şarkî Türkistan'a karşı giriştikleri ideolojik mücâdeleyi sürdürmektedirler (tafsîlât için bk. Hayıt, *ayn. esr.*, s. 330-340 ve S. Tekiner, *Sinkiang and the Sino-Soviet Conflict*, *Bulletin*, 1967, s. 10-16).

f- Şarkî Türkistan Türklerinin Kültür hayatı ve nüfûsu:

Uygurların torunları olan Şarkî Türkistan Türkleri Çinli vâlilerin despotça idâreleri ve ağır vergiler yüzünden bugün çok fakir duruma düşerek kültür alanında da çok geri kalmışlardır. Çinliler, bugün Türklerin ana dillerinde modern eğitim görmelerini yasaklamışlar, Çince'nin resmî dil olarak öğrenilmesini mecburî tutarak Türklerin ana dillerinde eğitim görmelerini yasaklamışlardır. Bu baskı altında, bunlar, Mehmed Emin Buğra ve Sabit Dâmullah gibi fikir adamları ayarında yeni aydınlar yetiştirememişlerdir. Dolayısıyla san'at sâhasında da geri kalmışlardır. Bütün bu kötü şartlara rağmen, pasif direnme yolu ile hürriyet mücâdelelerini devam ettirmektedirler. Son yıllarda Çin'in, Şarkî Türkistan'daki bu baskı idâresini az da olsa yumuşattığı görülmektedir. Şarkî Türkistan'ın nüfûsu 1950 başlarında, sekiz milyon idi (Hostler, *ayn. esr.*, s. 78). Düşük bir nüfus artışı bile olsa bugünkü hesaplara göre, Türk nüfûsun onbeş milyon civârında olması gerekir.

III. AZERÎ TÜRKLERİ

a- XVI. asırdan Rus istîlâsına Kadar Azerî Türkleri:

Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmış ise de, ülkenin Türkleşmesi Alp Arslan (1063-1072)'ın 1071'de Bizanslılara karşı kazandığı büyük zaferden sonra mümkün olmuştur. Azerbaycan'ın tam bir Türk memleketi hâline gelmesi ise, bilâhire Moğul istîlâsından kaçan kalabalık Türk boylarının ülkeye gelip yerleşmeleriyle tamamlanmıştır (O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 214 v.dd.; A. Z. V. Togan, "*Azerbaycan Etnografyasına dâir*", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1933, sayı 15, s. 101-107; sayı 18, s. 247-253). Azerî Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğullar ve Timurlular idâresinde yaşamış, bilâhire de Kara ve Ak-Koyunlu Türkmen devletlerinin [bk. madd. KARA-KOYUNLULAR, AK-KOYUNLULAR], kuruluşlarına katılarak XVI. asra girmişlerdir (P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1921, II, 100-136; A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 14 v.d.). XVI. asrın başlarında Ak-Koyunlu devletinin yıkılmasıyla Azerîler, diğer bir Türk hânedânının (Safevî) idâresine geçmiş olan İran'ın hâkimiyeti altına girmişlerdir [(bk. mad. AZERBAYCAN]. F. Sümer, "*Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umûmî bir bakış*", *Belleten*, 1957, sayı 83, s. 429-445).

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir şeyh âilesinden gelen Âzerî Şah İsmail (1500-1524)'in, Şiiliği siyâsî bir vâsıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Âzerî Türklerinin değil, bütün Türk-islâm âleminin kaderini değiştiren büyük tarihî olaylardan biri olmuştur (A. J. Toynbee, *A Study of History*, London, 1935, I, 347-376; Sykes, *ayn. esr.*, II, 158 v.d.). Âzerî Türklerinin çoğunluğunun Sünnî olmasına rağmen, Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Âzerî şehri olan Tebriz'de tac giymiştir. Şah İsmail, sonradan bütün Azerbaycan'ı imparatorluğuna katınca, Âzerî Türkleri de ordusunun esas nüvesini teşkil etmişlerdir (F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*, Ankara, 1976, s. 15-42, 57-84). Şiî-Sünnî mücâdelesinin en harâretli zamanında Sultan Selim (1512-1520), Şah İsmail'i Çaldıran'da yenince (1514), Tebriz ve Cenûbî Azerbaycan'ı işgal etmiş ve böylece Âzerî Türklerinin bir kısmı Osmanlı idâresine girmiştir (Toynbee, *ayn. esr.*, s. 385 v.dd.; Sykes, *ayn, esr.*, II, 162 v.d.). Bir müddet sonra Tebriz'in Osmanlılar tarafından boşaltılmasına rağmen, Cenûbî Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Devleti hudutları içinde kalmışlardır. Fakat, şiî propagandasının gittikçe yaygın hâle gelmesi Kanunî Süleyman (1520-1566)'ı İran üzerine sefer yapmaya mecbur bırakmış ve 1534'te Cenûbî Azerbaycan, Tebriz de dâhil olmak üzere tekrar Osmanlı kontrolüne geçmekle berâber birkaç sene sonra Tebriz tekrar İranlıların eline geçmiştir. Böylece şiî propagandasının devamlılığı sünnî müslümanlar arasında büyük huzursuzluklar yarattığından Osmanlı-İran mücâdelesi yeniden başlamıştır (B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri, 1578-1590*, İstanbul, 1962, s. 7-12). 1578'den 1588'e kadar süren bu mücâdelenin son yıllarında, Ferhad Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İranlıları yenerek Tebriz'i geri aldıkları gibi, Hazer denizine kadar olan bölgeyi de Osmanlı idâresine sokmuştur (Kütükoğlu, *ayn. esr.*, s. 162-168, 189-192; Sykes, *ayn. esr.*, II, 164-173). Azerbaycan'daki Osmanlı hâkimiyetine, 1597'de şarkda Özbekleri yenen ve bir grup İngiliz subayının yardımı ile de ordusunu yeniden tanzim eden İran Şah'ı Abbas I. (1587-1629) tarafından son verilmiştir. Şah Abbas, Osmanlılara karşı giriştiği bir çok seferden sonra eski kudretinden gittikçe uzaklaşan Osmanlı ordusunu Urmiye gölü yakınlarında yenerek, Azerbaycan'ı tekrar Safevî İran'ın kontrolüne almıştır (Sykes, *ayn. esr.*, II, 174-178). Tebriz ve Erivan Osmanlılar tarafından her ne kadar 1635'te yeniden alınmış ise de, İranlılar bu yerleri bir yıl sonra tekrar işgal etmişlerdir.

Azerbaycan hâkimiyeti için yapılan bu mücâdelede, asıl Âzerîler yıpranmışlardır. Bilhassa Şiî Âzerîlerin, Osmanlı, Sünnî Âzerîlerin de, İran ordularına karşı mukavemet etmeleri Âzerîlerin büyük zayiat vermelerine sebep olmuştur.

İki müslüman devlet arasında bu amansız mücâdele devam ederken, Rusya, sessizce Volga havâlisine yerleşmiş 1556'da da Astırhan'ı alarak Azerbaycan'a komşu olmuştur. Osmanlı Devleti, Rusya'yı Astırhan'dan atmak istemiş ise de (1569), kâfi derecede hazırlıklı hareket edemediğinden bir netîce alamamıştır (A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 86-127; H. İnalcık, *Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga Kanalı teşebbüsü*, *Belleten*, 1948, nr. 46, s. 351-379). İran ve Orta-Asya üzerinden Hindistan ile doğrudan ticâret yapmak emelini taşıyan Çar Petro, Volga ve Hazer denizinde bir donanma vücûda getirerek Hazer kıyılarına ve bilhassa Kafkaslara hâkim olmak istiyordu. Petro, bu arzusunu 1711 Prut mağlûbiyetini tâkip eden yıllarda gerçekleştirmek istemiş ve 1715'te İran'ın durumunu tedkik için bir elçi göndermiş idi (Sykes, *ayn. esr.*, II, 214). O sıralarda Efgan istîlâsı altında bulunan İran'ın perişan durumunu elçisinden öğrenen Petro, bundan faydalanmak için Astırhan yoluyla Dağıstan'a girmiş, Derbent'i işgal etmiştir (1722). Kafkas müslümanlarının da uyarmasıyla tehlikeyi sezen Osmanlı Devleti, hemen harekete geçerek Petro'ya verdiği bir nota ile Rusların ilerlemesine mâni olmuştur (E. Schuyler, *Peter the Great*, New York, 1884, II, 457-477; *İstoriya Azerbaidzhana SSR*, Bakû, 1958, I, 296). Ancak, İran'ın karışık durumundan faydalanan Petro, 1724'te Osmanlı Devleti ile anlaşarak, Şirvan'ın şimâlinde kalan Âzerî topraklarını kontrol etme hakkını ele geçirmiştir. Azerbaycan'ın geri kalan kısmı da Osmanlı idâresine dâhil edilmişti (Schuyler, *ayn. esr.*, II, 478; Sykes, *ayn. esr.*, II, 237 v.d.). Fakat Afşar Türkmenlerinden Nâdir Kulu'nun, İran şahı olması (1736-1747) ve Osmanlılara, karşı kazandığı başarılar neticesinde, Ruslar, Azerbaycan'dan çekilince, Azerbaycan tekrar İran hâkimiyetine geçmiştir (Sykes, *ayn. esr.*, II, 250-269). Nâdir Şah'ın ölümünden sonra zâten birlikten mahrum bırakılmış olan Âzerî Türkleri Şirvan, Şaki, Karabağ, Taliş, Kuba, Gence ve Bakû Hanlıklarını meydana getirerek İran'a bağlı, fakat kendi bey ve hanlarının idâresinde yarı müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Ancak onların, bu dağınık durumlarından yararlanan Ruslar, kendilerini yeniden tehdide başlamışlardır.

Çar Petro'nun 1720'li yıllarda Kafkaslara inmesinden beri o havâlinin Ermeni ve Gürcüler gibi hıristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarmak için hazırlandığını haber alınca, 1783'te, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı dâima hasmane bir tutum içinde bulunan hıristiyan Gürcü prensleri ile ikili andlaşma imzalamışlardır (D. M. Lang, *A History of Georgia*, London, 1962, s. 37). Buna göre, Ruslar, hıristiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı vaad ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Osmanlı-Rus savaşının uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız ihtilâlinin ortaya çıkardığı siyâsî mes'eleler Rusları, Gürcülere olan vaadlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürcü prensliği, Kafkaslarda İran ve Türkiye aleyhtarı faâliyetlerine devam ediyordu. Bu faâliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutmak isteyen Kaçar hânedânının ilk hükümdârı Ağa Muhammed Han tarafından durduruldu. Ağa Muhammed Han 1795'te Gürcüstan'ı işgal ve ilhak etti (Lang, *ayn. esr.*, s. 38). Bunun üzerine, 1796'da hıristiyan Gürcü prensliğine yardım bahanesiyle General Zubov kumandasında bir Rus ordusu, Azerbaycan'a hücum etmiş ise de, bu hücûm Osmanlı Devleti'nin yardımı ve Âzerîlerle İranlıların müşterek gayreti ile önlenmiş ve Ruslar geri çekilmeye mecbur kalmışlardı (S. Tekiner, *Azerbaijan, Studies on the Soviet Union*, Münih, 1971, XI, nr. 1, s. 40).

b- Rus istîlâsı devrinde Âzerî Türkleri:

XVIII. asrın sonlarından îtibâren Ruslara güvenen hıristiyan Gürcüler ile Ermenilerin, müslümanlara karşı tâkip ettikleri hasmane siyâset yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, bütün Kafkas milletleri için de karanlık bir geleceğin başlangıcı olmuştur. Ağa Muhammed Han zamanında yeniden İran hâkimiyetine alınan Gürcü prensliği ile İran'ın arası 1796'daki Rus tecavüzünden sonra yeniden bozulmaya başlayınca, İran Şahı Feth Ali (1798-1834), Gürcü prensinden İran'a bağlılığını ispat için oğlunu rehine olarak göndermesini istemiştir. Bu isteği reddeden Gürcü prensi, Rus Çarından yardım talebinde bulunmuştur. Fırsatı kaçırmayan Çar, Ermeni asıllı General Lavdnev idâresinde bir

ordu göndererek, Gürcistan'ı işgal ettirmiş ve prensin isteği üzerine burayı Rusya'ya ilhâk etmiştir (D. M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, New York, 1957, s. 227-232). Kırım'ı işgalden sonra Gürcistan'a da hâkim olması Rusya'yı Kafkaslarda, Osmanlılar ile İran'ın zayıflamaları üzerine üstün bir duruma geçirmiştir.

Azerbaycan'a ilk Rus taarruzu General Tsitsianov kumandasında, Gence Hanlığı'na karşı 1804 yılında olmuştur. O sırada Gence'nin başında bulunup, cesâreti ile meşhur olan Cevad Han, hiç bir yerden yardım almaksızın burayı kahramanca savunmuş ise de, şehit olunca Gence düşmüş, müdâfiler ile ahâlinin büyük bir kısmı öldürülmüş geri kalanları da esir alınmıştır. Gence'nin adı Rus Çariçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilirken câmii de kiliseye çevrilmiştir (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 40 v.d.; H. M. İbrahimbeyli, *Rossiia i Azerbaidzhan v pervoi treti XIX vega*, Moskova, 1969, s. 61; A. Caferoğlu, "*Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi izleri*„, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1932, sayı 8-9 s. 291-304). 1805'te Karabağ, Şaki ve Şirvan, 1806'da da Kuba ve Bakû hanlıkları aynı âkibete uğramaktan kurtulamamışlardır. Azerbaycan'daki Rus ilerleyişi, Rus-İran harbine sebep olmuş, İranlıları yenen Ruslar 1813'te Talis bölgesini de alarak Azerbaycan'ın mühim bir kısmına hâkim olmuşlardır. Osmanlı Devleti, İran'ı teşvik ederek bu müslüman toprakları geri almasını tavsiye etmiştir. Kayıpları telâfi için fırsat kollayan İranlılar, Ruslarla yeniden mücâdeleye girişmişlerse de tekrar yenilerek 1828 Türkmençay Andlaşmasını imzalamak mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu andlaşmaya göre, İranlılar, Azerbaycan'ın büyük bir kısmını Rus hâkimiyetine bırakarak, hâlen de geçerli olan Aras nehrini hudud kabûl etmişlerdir (Sykes, *ayn. esr.*, II, 312-320; İbrahimbeyli, *ayn. esr.*, s. 63-82, 96-108, 138-160).

c- Rus İdâresi ve Âzerî Türkleri:

Şiîliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının uzun yıllar talihsiz mücâdelelerine sahne olan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, bu son Rus istîlâsı ile büyük bir darbe yiyerek, Rusya ile İran arasında taksim edilmiştir. Buna rağmen, Âzerî Türkleri, hiçbir müşterek yanları bulunmayan, Ruslara karşı mücâdelelerini sürdürmüşlerdir.

Ruslar, büyük askerî güçlerine rağmen Âzerî Türklerinin direnişlerini istedikleri şekilde kırmaya muvaffak olamamışlardır. 1833'te Çarlık hükûmeti aldığı bir karar ile bir kısım Rus köylüsünü toprak köleliğinden affederek Azerbaycan'a yerleştirmeye başlamıştır (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 41 v.d.). Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra Ruslar, mallarını kaybetmek istemeyen, bâzı Âzerî zenginlerini, Han tâyin ederek Azerbaycan'da kısmen de olsa bir otorite kurmaya muvaffak olmuşlardır. Daha önce Bakû'daki petrolü elinden alınan, ticâret hayatı, Rus göçmenleri ile Ermeni tüccarlarına teslim edilen Âzerîler, bu defa da Rusların baskısı ile ağır vergiler ödemek zorunda bırakıldıkları Hanlar yüzünden mağdur olarak büyük sıkıntıya düşmüşlerdir (H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 30-37). Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Âzerî Türklerinin infiâli, meşhur "Kaçak Hareketi„ ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idâresinin ağır vergilerini ödeyemeyen *Nebî* isminde fakir bir Âzerî köylüsünün direnmesi ile başlayan bu hareket, kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak millî bir hüviyet kazanmıştır. Bir müddet sonra İran Azerbaycanı'na da sıçrayan bu millî isyân Rus ve İran hükûmetlerini telâşa düşürmüştür (A. Caferoğlu, "*Âzerî Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi İzleri III, Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı II, s. 364-367). Rus ve İran hükûmetleri birlikte hareket ederek önce isyânın elebaşılarını öldürmüşler, taraftarlarını da dağıtmışlardır (*The Kachak Movement in Azerbaycan, Central Asian Review*, 1962, X, 12-18). Bir taraftan Rus baskısı, diğer taraftan Çarlık idâresinin birer maşası hâline gelen toprak ağalarının haksız davranışları, Âzerî Türklerinin birliğini bozarak perişan düşmelerine sebep olmuştur. Bu ızdıraplı durum, biraz daha hafif olarak İran idâresinde kalan Âzerî Türkleri arasında da devam etmiştir. Âzerîler üzerindeki bu Rus ve İran baskısı, 1905 ihtilâliyle kısmen gevşemiştir (Baykara, *ayn. esr.*, s. 119-123, 126-130).

Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında taksim edilmiş olması bu iki devleti Azerbaycan'ın tamamını kontrol etmek için gizli bir mücâdeleye sevketmiştir. Bu mücâdele her ne kadar Âzerîler için yıpratıcı olmuş ise de, bir noktada, bilhassa kültür sâhasında, onların, büyük bir uyanışı başlatmalarına vesîle teşkil etmiştir. İran dili ve kültürünün Âzerî ileri gelenleri arasında yaygın olması Şimâlî Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfûzunun devamını sağlıyor, bu da, Rusları fazlası ile tedirgin ediyordu. Kendi dil ve kültürlerini Azerîlere kabûl ettiremeyen Ruslar, bu defa, Türk dili üzerindeki İran nüfûzunu önlemeye çalışmışlardır. Böylelikle Ruslar, istemedikleri halde, Âzerî Türklerinin uyanmalarına ve Türkçeyi kullanmalarına vesîle olmuşlardır (S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia*, Cambridge, Mass., 1967, s. 94; C. W. Hostler, *Turkism and Soviets*, London, 1957, s. 24). Âzerî Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarıları, bilhassa İsmail Gaspıralı'nın da tesîriyle onların siyâsî alanda da uyanmalarını sağlamış, bu ise, Rusları büyük bir telâşa düşürmüştür (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 44). 1905 ihtilâlinden sonra kurulan ilk Duma'ya 35 Âzerî müslüman temsilci iştirak etmiş iken, bu rakam daha sonraki Dumalarda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür. Bununla da

iktifâ etmeyen Ruslar, ana dillerini kullanan Âzerî Türklerini, Türkiye ajanları ithâmı ile tevkif etmeye başlamışlardır (L. Klimovich, *İslam v tsarskoy Rossii*, Moskova, 1936, s. 249 v.d.). Bu baskıya dayanamayan bir kısım Türk aydınları Türkiye'ye kaçmak zorunda kalmışlardır (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 44).

İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin uyanışları da parlak olmuştur. Ancak, İranlıların, Ruslardan aşağı kalmayan ve bilhassa yeni başa geçen Pehlevî hânedânınında, baskısı, Âzerîlerin Türklükle ilgili her türlü faâliyetlerini yasaklanmıştır (Hostler, *ayn. esr.*, s. 29).

Birinci Cihan Harbi'nin patlak vermesi yalnız Âzerî Türklerine değil, Rus hâkimiyetine düşmüş olan Orta-Asya Türklerine de yeniden istiklâllerini kazanma ümidi verdiğinden Orta-Asya Türkleri 1916 Millî Kurtuluş Hareketi'ni başlatmışlar idi (E. D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, 1954, s. 13 v.dd.). 1917'de Bolşevik ihtilâlinin patlak vermesi ise, bu ümidi daha da kuvvetlendirmiştir (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 254-257).

d- Müstakil Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması:

Bolşevik ihtilâli üzerine Rus ordularının Kafkaslardan çekilmesi Âzerî Türklerini olduğu kadar diğer Kafkas milletlerini de sevindirmiş ve bu arada komünistlerin Sovyet rejimini kabûl ettirme gayretlerine hiç kimse iltifat etmemiştir. İstiklâle susamış olan Âzerî Türkleri Müsavât Partisi'nin önderliğinde teşkilâtlanarak Gürcüler ve Ermeniler ile birlikte *Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti*'ni kurup, istiklâllerini ilân etmişlerdir (22 nisan 1918; Tekiner, *ayn. esr.*, s. 47; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 258; Baykara, *ayn. esr.*, s. 202-208; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1951, s. 20 v.dd.). Fakat Ermeniler ile Gürcülerin iki yüzlü hareketleri sebebiyle bu Kafkas Cumhuriyeti 32 gün sonra dağılmış ve Azerbaycan Türkleri de 28 mayıs 1918'de istiklâllerini ilân etmişlerdir (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 258; Hostler, *ayn. esr.*, s. 24; Caferoğlu, *Azerbaycan*, s. 36). Bu sıralarda Nuri Paşa kumandasında bir Osmanlı-Türk birliğinin Bakû'ya girmesi Âzerî Türkleri arasında tam bir bayram havası yaratmıştır. Azerbaycan Başbakanı verdiği demeçte, "Türkler için asırlar boyu devam eden ayrılığın sona erdiğini, Âzerî Türklerinden sonra Orta-Asya Türkleri'nin de Osmanlı-Türk orduları sâyesinde kısa zamanda istiklâllerine kavuşacağı„ ümidini izhar etmiştir (Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 259). Fakat, Âzerî Türklerinin bu saadet devri ancak dört-buçuk ay sürmüş ve Birinci Cihan Harbi'nin bittiğini ilân eden mütâreke imzalanınca Osmanlı ordusu Bakû'dan çekilmek mecburiyetinde kalmıştır (10 teşrin II. 1918; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 260; M. E. Resûlzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü*, İstanbul, 1341, s. 78 v.d.; S. E. Wimbush, "*Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States, Soviet Asian Ethnik Frontiers*, nşr. W. O. Mc Cagg, Jr. and Brian D. Silver, New York-Oxford, 1979, s. 64-67).

Azerbaycan'ı Türklerin boşaltması üzerine İngilizler işgal etmiştir. Azerbaycan hükûmeti, İngilizler ile iyi münâsebetler kurmuş, hattâ İngiliz kumandanı General Thomson, müstakil Azerbaycan'ın müttefikler tarafından tanınacağını bildirmiş ise de, İngiliz birliklerinin Bakû'dan ayrılması ile Azerbaycan tekrar çaresizliğe düşmüştür. İstiklâlini mutlaka korumak azminde olan Azerbaycan Hükûmeti, Amerikan cumhurbaşkanına mürâcaat ederek kendilerine yardım edilmesini ve istiklâllerinin tanınmasını taleb etmişlerdir. Azerbaycan delegeleri, Başkan Vilson ile 1919 baharında bu hususta Paris'te görüştüklerinde kendilerine, ancak, yeniden kurulacak Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyetinin tanınabileceği cevabı verilmiştir (C. W. Hostler, *ayn. esr.*, s. 26). Bunun üzerine Âzerîler, Gürcülerin aradan çekilmesine rağmen, devam etmeyeceğini bildikleri halde Ermeniler ile birleşip bir federasyon kurmuşlar ise de, askerî güçleri olmadığı için çok geçmeden memleketleri Kızıl-ordu tarafından işgal edilmiştir (Hostler, *ayn. esr.*, göst. yer.; Zenkovsky, *ayn. esr.*, s. 264). Böylece müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti iki buçuk sene devam edebildikten, sonra tekrar Rusya'nın hâkimiyeti altına düşmüştür (Resûlzâde, *ayn. esr.*, s. 108-119; *Azerbaydzhanskaya SSR*, Bakû, 1967, s. 32-41).

e- Sovyet idâresi ve Âzerî Türkleri:

Ruslar Azerbaycan'ı işgal eder etmez bir komünist hükûmeti kurarak "Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti„'ni ilân etmişlerdir (28 nisan 1920). Ancak iki yıl sonra, 12 mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Ermenistan ile Gürcistan'ın da dahil olduğu "Federal Kafkas Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin, bir üyesi hâline getirmişlerdir.

Bundan sonra, Sovyetler ilk iş olarak, Âzerîlerin Türk dünyası ile olan bağlarını koparmak için evvelâ Alfabe değişikliğine gidip, yüzyıllardır kullanılan Arab alfabesini değiştirerek yerine Lâtin alfabesini koydular (1 mayıs 1925; O. Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1953, s. 155). Bu değişikliğin diğer bir gayesi de Âzerîleri Türk-islâm kültüründen ayırmak idi. 1928'de Türkiye'nin de Lâtin alfabesini kullanmaya başlamasiyle, Azerbaycan'da Türk kültürü yeniden kuvvet kazandı bu Sovyetleri son derece tedirgin etti. Türkler arasındaki kültür bütünleşmesini hoş karşılamayan Ruslar, Azerbaycan'ın siyâsî hüviyetini yeniden değiştirdiler. Daha çok Sovyet kontrolünü mümkün kılacak bir şekilde yapılan bu değişiklikle Azerbaycan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir üyesi olması sağlandı. 1938'de de latin harfleriyle

basılmış milyonlarca Türkçe kitap ve vesikalar imha olunarak, Âzerî Türkleri Rus alfabesini kullanmaya mecbur edildi (Caroe, *ayn. esr.*, s. 156). Dil üzerindeki bu tahripkâr değişikliği, din, kültür, ve tarih üzerinde yapılan tahribât tâkip etti. Böylece Âzerî Türklerine, Türk aslından gelmedikleri, Kafkasların yerli ahâlileri oldukları bir takım arkeolojik ve antropolojik deliller ile anlatılarak onların Türklükleri unutturulmağa çalışılmaya başlandı. Ayrıca Avrupa'da neşredilen umûmî el kitaplarında ve ansiklopedilerde yazılan makalelerle bu mesnedsiz iddialar, Avrupa milletlerine de kabûl ettirilmeye kalkışıldı (msl. bk. *Encyclopeadia Britannica*, 1974 basımı, II, 544). Yukarıda anlatılan bütün bu teşebbüslere rağmen Âzerî Türkleri Azerbaycan'da millî varlıklarını korumakta ve kahir ekseriyeti teşkil etmektedirler.

f- İran idâresindeki Âzerî Türklerinin istiklâl mücâdeleleri:

İran idâresinde kalan Cenûbî Azerbaycan Türklerinin kültürel uyanışı Rus idâresindeki şimâlî Azerbaycan Türklerininki kadar parlak olmamakla berâber yine de müsbet bir şekilde gelişmiştir. Cenûbî Azerbaycan Türklerinin bu uyanışı kısa zamanda onların siyâsî sâhada hareketliliğini sağlamış ve bu durum çok geçmeden aksiyon hâlinde ortaya çıkmıştır. Settar Han önderliğinde, Tebriz merkez olmak üzere Âzerî Türkleri 1906 yılında istiklâl mücâdelesini başlatmışlar ise de, o sıralarda İran'ı iki nüfûz bölgesine ayıran 1907 Rus-İngiliz andlaşmasının imzalanmasından sonra, bilhassa Ruslar bu harekâtın Şimâlî Azerbaycan'a da sıçramasından korktukları için, Rus, İngiliz ve İran hükûmetlerinin müşterek gayretleri ile bu hareket bastırılmıştır (F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914*, London, 1968, s. 531-541; *The Persian Revolution of 1905 II, Central Asian Review*, 1962, nr. 10, s. 78-83). Bundan sonra İran'da Kaçar hânedânını devirerek başa geçen Pehlevî hânedânının polis teşkilâtı Âzerî Türkleri üzerinde büyük bir baskı kurmuştur. Bu baskıya dayanamayan Âzerîler 1920 ve 1922'de istiklâlleri için tekrar başkaldırmışlar ise de, hareketleri kanlı bir şekilde bastırılmıştır (G. Lenczowski, *Russia and West in Persia, 1918-1948*, New York, 1949, s. 60-64). Şimdiki Sovyet tarihçileri, Âzerî Türklerinin bu istiklâl mücâdelelerini, kendi felsefelerine göre îzah ile onların davranışını bir komünist hareketi olarak göstermektedirler ki bunun hakikat ile hiç bir ilgisi yoktur (*The Journal Molla Nasreddin and its influence on political satire in Revolutionary Persia, 1905 II*, s. 15-21 ve *The 1905 II, Revolution in Persia, Central Asian Review*, 1960, nr. 8 s. 293-297; *The 1917-1920 uprising in Persian Azerbaydzhan,,, Central Asian Review*, 1958, nr. 6, s. 347-356 ve 432-446). Zîrâ aslında bu hareket, Âzerî Türklerinin Rus ve İran emperyalizmine karşı hürriyet ve istiklâl mücâdelesine girişmelerinden ibarettir.

Âzerî Türkleri üzerindeki İran baskısı 1930'lara kadar korkunç bir şekilde devam etmiştir. 1930'lu yıllarda Âzerî Türkleri arasında yeni bir gelişmeye şahit oluyoruz. İkinci Dünya Harbi'nin sona ermesi ile birlikte komünizm perdesi altında yeniden ortaya çıkan Rus emperyalizmi, İran'da İngilizlere muvâzî olarak giriştikleri sömürü yarışında, siyâsî ve kültürel sâhada eşitlik için mücâdele etmekte olan Âzerî Türklerini bir maşa olarak kullanmak istemiştir. Bundan dolayıdır ki Ruslar, Âzerî Türklerinin giriştikleri mücâdeleye siyâsî bakımdan destek olmuşlardır (Lenczowski, *ayn. esr.*, s. 286 v.d.; *Persia, Central Asian Review*, 1956, nr. 4, s. 318-324). Âzerî Türkleri bu mücâdelede İran hükûmetinden şu iki husûsu talep ediyorlardı: 1- Azerbaycan'da Türkçe tedrîsât yapan okulların açılması, 2- Azerbaycan'a muhtâriyet tanınması. İran hükûmeti bu istekleri reddedince Âzerî Türkleri haklarını silâhla almaya kalkıştılar. Azerbaycan'daki İran askerî ve sivil makamlarını kısa zamanda tasfiye eden Âzerî Türkleri hemen hemen Azerbaycan'ın tamamını kontrolleri altına aldılar (Lenczowski, *ayn. esr.*, s. 288). Bu arada İran hükûmeti Azerbaycan'a askerî birlikler sevk etmiş ise de, buna Ruslar mâni olmuşlardır. Bunun üzerine Âzerî Türkleri İran'a bağlı *Muhtar "Azerbaycan Cumhuriyeti,,*'ni ilân ettiler. Kısa zamanda seçime giderek kendi parlamentolarını ve hükûmetlerini teşkil edip okullarda Türkçe tedrîsâtın yapılmasını kararlaştırdılar. Bu şekilde kültürel ve iktisâdî alanda tam otonom haklara sâhip Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş oldu (Lenckowski, *ayn. esr.*, s. 288 v.d.). Azerbaycan'ın âsâyişinin sağlamak için de emniyet kuvvetleri teşkil edildi. Ancak, aralarına Sovyet ajanlarının sızmalarına mâni olamadıkları için, Âzerîlerin büyük gayretlerle kurdukları bu Cumhuriyet bir nev'î Sovyet nüfuz bölgesi hâline geldi (*ayn. esr.*, s. 290). İran'daki Rus-İngiliz müttefik kuvvetlerinin çekilmesine dâir Birleşmiş Milletler'de karar alınınca, İran petrollerinden istediği hisseyi koparan Ruslar İran'dan çekildiler. Buna rağmen muhtâr Azerbaycan Cumhuriyeti, Âzerîlerin haklarını garantileyen bir andlaşmayı İran hükûmetiyle akdetmeyi başardı (14 haziran 1946; Lenczowski, *ayn. esr.*, s. 301 v.d.). Fakat Azerbaycan hükûmetinin içinde bâzı Sovyet taraftarı komünistlerin bulunması İngiliz ve Amerikan hükûmetlerini tedirgin ettiğinden bu devletlerin teşviki ile yapılacak olan yeni seçimlerin emniyetini te'min bahanesiyle İran ordusu 14 haziran 1946 andlaşmasına aykırı olarak Azerbaycan'ı işgal etti (14 kânun I. 1946). Bunun üzerine komünist üyeler Şimâlî Azerbaycan'a kaçmışlar diğer Âzerî ileri gelenleri ise, İran'ın çeşitli yerlerinde hapsedilmişlerdir (Lenczowski, *ayn. esr.*, s. 308 v.d.). Böylece

bir buçuk seneye yakın devam eden muhtâr Âzerbaycan Cumhuriyeti sona ermiştir. Fakat Âzerî Türklerinin talihsizliği bununla da bitmemiş 1950'lerde Musaddık başkanlığındaki İran hükûmeti petrollerini millileştirince, bu sefer, Amerikan ve İngiliz hükûmetleri, İran petrollerindeki hisselerini kaybettiklerinden, Âzerî Türklerinin İran'dan ayrılmalarını sağlamak maksadıyla büyük bir propagandaya girişmişlerdir. Bunun netîcesinde binlerce Âzerî Türk'ü, İran hükûmeti tarafından hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş ve malları da İranlılara verilmiştir. Bugün, İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi'ne imzasını atan İran hükûmetleri, tâkip ettikleri siyâset ile Âzerî Türklerinin okullarda Farsça ile birlikte Türkçe öğrenmelerine imkân vermedikleri gibi, "Türk,, ve "Türkçe,,'nin adını dahi yasak etmiştir. Bugün İran'da Âzerîlerin Türk olmayıp "İraniyan,, soyundan gelen bir halk oldukları mektep kitaplarında bile okutulmaktadır.

İran'da Azerî Türklerine revâ görülen bu davranış bugün sayıları üç milyon civârında olan Türkmen boylarından Afşarlar, Kaçarlar, Göklenler, Yamudlar ve Kaşgaylar ile daha pek çok Türk boyları için de aynıdır. Sayıları az olduğu ve bu arada değişik bölgelerde yaşadıkları için bu Türkmen boylarının millî hakları için İran hükûmetleri ile mücâdeleleri çok sınırlı kalmıştır (W. Irons, *"Variation in political Stratification Among the Yomut Turkmen,,, Anthropological Quarterly* [1971], XLI, 143-156; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, London, 1900, s. 275 v.d.). Ancak bütün kötü şartlara rağmen bu Türkmen boyları Türklüklerini unutmadan varlıklarını sürdürmektedirler.

g- Âzerî Türklerinin hayatı:

Âzerî Türklerinin kültür hayatı bilhassa XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında parlak olmuştur. Türk-islâm kültür tarihinin tanınmış destan kahramanlarından Köroğlu, Dede Korkut, Aslı ile Kerem, Leylâ ile Mecnun, Âzerî Türkleri arasında da meşhur olmuşlardır. Âzerî Türklerinden büyük şâirler, yazarlar ve fikir adamları yetişmiştir. Bununla berâber, önceki asırlarda da Âzerîlerden çok mühim şahsiyetlere rastlanmaktadır. Nitekim XVI. asırda yaşayan Nizamî, Habîbî, Şah İsmail ve Fuzulî; XVII. asırda yaşayan İbrahim Mirzâ, Ahdî-i Bağdadî, Sadık Bek Afşar, Mesihî, Tebrizî ve Şirvanî; XVIII. asırda yaşayan Vidadî ve Vâkıf bunlar arasında sayılabilir (*"The Literature of Azerbaydzhan,, Central Asian Rewiev*, 1960, nr. 8, s. 235-243; B. Rıza, *"The Cultural Heritage,,, Studies on the Soviet Union*, 1971, nr. 11, s. 70/71). XIX. asır ile XX. asrın ilk yarısında yetişen Âzerî şâirleri, edibleri ve san'atkârları ise, yalnız Türk kültürüne değil Âzerî Türklerinin siyâsî ve iktisâdî alanlarda da uyanmalarına hizmet etmişlerdir. XIX. asrın ilk yarısında yetişen başlıca Âzerî aydın ve edipleri şunlardır: Mirzâ Feth, Ali Ahundzâde, Mirzâ Şafî, Abbas Kulu Ağa Bakihanlı ve Kasım Bek Zâkir, XIX. asrın ikinci yarısında yetişenler ise: Necef Bek Vezirli, Abdurrahîm Bek Akverdili, Celil Mehmed Kulu-zâde, Mirzâ Ali Ekber Sâbir, Ali Bek Hüseyin-zâde, Mehmed Hâdî Şirvanî ve Hasan Bek Zardâbî Melizâde'dir (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 55/56; Caferoğlu, *ayn. esr.*, s. 427).

XX. asrın başlarında yetişen ve Âzerî Türklerinin istiklâl ve hürriyet mücâdelelerinde büyük te'sirleri olan şâir, edip ve fikir adamlarının en ileri gelenleri ise, Mehmed Emin Resûl-zâde, Hüseyin Cavid, Cafer Cabarlı, Abdulla Şâik, Hakverdili, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ali Hazmî, Ali Abbas Müznib Hambüsar, Seyid Hüseyin, Süleyman Sânî, Samili ve Kantemir'dir (Tekiner, *ayn. esr.*, s. 56-59; Baykara, *ayn. esr.*, s. 180-201; A. Caferoğlu, *Kuzey Azerbaycan, Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1110).

İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin ana dillerini kullanmaları İran makamlarınca yasak edildiği gibi, Rus idâresindeki Âzerî Türkleri de Sovyet-Komünist edebiyatını işlemeğe mecbur tutulmuştur. Böylece 30-40 yıldır Âzerîlerin kültür sâhasındaki gelişmeleri çok yavaşlamış ve bundan dolayı büyük şâir ve edibler yetişememiştir. Bütün bunlara rağmen Âzerî Türkleri arasında Türklük şuûru yıkılamamıştır. Âzerî Türkleri üzerindeki kültürel baskı bugün de devam etmektedir.

h- Nüfus:

Resmî istatistiklere göre, bugün Âzerî Türklerinin nüfûsu 18 milyon civârındadır. İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin nüfûsu 1946'da 4,5 milyon olup, o zamanki İran nüfûsunun üçte birini teşkil ediyordu (Hostler, *ayn. esr.*, s. 31; Lenczowski, *ayn. esr.*, s. 286). 1975'te nüfûsu 32 milyon olan İran bugün 36 milyon civârında bir nüfûsa erişmiştir (*Britannica Book of the year*, London, 1975, s. 409).

İran nüfûsunun takrîben üçte birini Âzerî Türklerinin teşkil ettiği dikkate alınırsa, Âzerî nüfûsun hâlen 12 milyon civârında olduğu söylenebilir. Bu rakam üç milyon civârındaki Türkmen boyları ile diğer Türk gruplarının nüfûsunu ilâve edersek bugün İran'da 15 milyonun üstünde Türk yaşamakta olup, o ülkenin birinci etnik grubunu teşkil eder.

1970 nüfus sayımına göre Rus idâresindeki Âzerî Türklerinin nüfûsu 4.300.000 idi (R. Taagepera, *"The 1970 Soviet Census,,, Soviet Studies*, Glasgow, 1971, XXIII, 218). 1979'da yapılan Sovyet nüfus sayımında, Rus idâresindeki Âzerî Türklerinin sayısı 5.477.000'e yükselmiştir (*Naseleniye SSR. Po Dannym Vsesoyuznoy prepisi naseleniya 1979 goda*, Moskova, Politizdat, 1980). Rusya'daki 1970 ve 1979 nüfus sayımlarında en çok artış oranı olan bölgelerden birinin de Azerbaycan olduğu göz

önünde tutulursa, bugün Sovyet idâresinde yaşayan Âzerî Türklerinin nüfûsu 6 milyona, İran'dakilerle birlikte ise, 18 milyona yaklaşmış bulunmaktadır.

IV- HİNDİSTAN'DA TÜRK HÂKİMİYETİ.

Türklerin ve islâmın Hindistan'a yerleşmeleri her ne kadar XI. asrın başlarında Gazneli Mahmud (997-1030) zamanında başlamış, ise de, daha sonra Şimâlî Hindistan'daki Dehli Türk Sultanlığı (1206-1413) ile devam etmiş, nihâyet Timurlular [b. bk.] zamanında bu yerleşme tamamlanmıştır.

XIV. ve XV. asırlarda Çağatay ulusu olarak bilinen ve Seyhun nehri ile Hindu-Kuş dağları arasında oturan Türk boyları [bk. mad. TİMUR]. Timur'un ölümünden sonra parçalanarak, XV. asrın sonlarına doğru da inkıraza uğramışlardı. Bu hâkimiyet kavgasını yapanlardan birisi de sonradan Hindistan Türk Devleti'ni kuracak olan Babur (1504-1530) idi. Fakat Özbek Türklerini etrafında toplayan Muhammed Şaybânî Han (1500-1510) Babur da dâhil, bütün Timurluları yenerek Orta-Asya'da Özbek hâkimiyetini kurmuş, bunun üzerine Babur Hindu-Kuş dağlarını geçerek bugünkü Efganistan'a çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Babur'un birkaç sene sonra Şah İsmail (1500-1524)'in yardımı ile Türkistan'ı tekrar hâkimiyetine alma teşebbüsü akîm kalmış, o da tekrar Efganistan'a dönmüştür.

Böylece Babur'a sâdece Hindistan yolu açık kalmıştır. O, Hindistan'a inmeden evvel Efganistan'ın büyük bir kısmına hâkim olan Sultan İbrahim Lûdî ile bir takım muhârebeler yapmıştır. 1519 ile 1524 arasında Efganistan'ın büyük bir kısmı ile Pencap'ın şimâl bölgesini almayı başaran Babur 1526'da Efgan hükümdârı Sultan İbrahim'i Panipat meydan muhârebesinde kat'i bir yenilgiye uğrattı (Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1947, II, 17-22). Delhi dahil olmak üzere Şimâlî Hindistan, Babur'un hâkimiyetine girmesine rağmen, onun ülkeye tam olarak hâkimiyeti kolay olmamıştır. Nitekim, daha önce dedesi Timur zamanında Şimâlî Hindistan'ın dağlık bölgelerine yerleşmiş olan Türklerin (bk. *Babur-nâme*, s. 223-226) yardımı ile bâzı Efgan ve Racalar grubunun teşkil ettiği büyük kuvvetlerle çarpışmak mecburiyetinde kalmış ve rakiplerini Kanva savaşında ağır bir yenilgiye uğratınca Hindistan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırabilmiştir (Babur, *ayn. esr.*, 23-26; [*The Cambridge History of India*, nşr. R. Burn], London, 1957, IV, 17). Bengal'deki Efgan beylerini ve Sind'deki Argunluları da kendine tâbi kılan Babur 1530'da 48 yaşında iken ansızın vefat etmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 18; Bayur, *ayn. esr.*, s. 27).

Babur zekâsı, kahramanlığı, güçlükler karşısındaki mücâdele kuvveti ve medenî tutumu ile Türklüğün en yüksek hasletlerini nefsinde toplayan büyük bir şahsiyet idi (Babur, *ayn. esr.*, s. 29; *İA*, mad. BABUR). O, kurduğu devleti devam ettirebilmek için bir iskân siyâseti tâkip etmiş Türkistan'dan birçok Türk âileyi Hindistan'a getirmiştir. Daha sonra oğlu Hümâyûn (1530-1555)'da bu siyâsete devam ederek 1540'a kadar 200.000 yeni âileyi (yaklaşık 1 milyon kişi) Türkistan'dan Hindistan'a getirip yerleştirmiştir (Babur, *ayn. esr.*, s. 28).

Babur'un yerine geçen oğlu Hümâyûn, babası gibi, üstün yeteneklere sâhip olmadığı için Hindistan Türk devleti kısa zamanda yıpranmıştır. Bir taraftan kardeşlerinin taht için mücâdeleye girmeleri, diğer taraftan da Efgan Beylerinin tekrar Şimâlî Hindistan'da Efgan hâkimiyetini kurma gayretleri, Hümâyûn'u çok müşkül duruma sokmuştur. Hümâyûn önceleri bu tehlikelere karşı mücâdeleyi başarıyla yürütmüş ise de, ordusunun içinde başlayan disiplinsizlik ve sıcak iklimin menfî te'sîri kendisinin, zevk ve sefaya düşmesi neticesinde Türkler harp gücünü kaybetmiştir. Böylece, Efganlılara önderlik eden fakat esâsında Efganlaşmış Kalaç Türklerinin Sur oymağından gelen Şir Han Sur tarafından 1539 ve 1540'ta arka arkaya mağlûp edilmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 45 v.dd.).

Bu felâketten sonra kardeşleri ile Lahor'da buluşan Hümâyûn onları etrafında toplamaya davet etmiş ise de, bundan da bir netîce alamamıştır. Lahor'dan hâkimiyeti altındaki Sind eyâletine gelen Hümâyûn, orada da tutunamayınca İran yoluyla Kâbil'e geçmiş kardeşleriyle yaptığı hazin bir iç savaştan sonra Kâbil merkez olmak üzere Efganistan'ın büyük bir kısmına hâkim olmayı başarmıştır. Bütün bu tecrübelerden sonra, bilhassa Bayram Han ve Ali Kulu Han Özbek gibi değerli kumandanları sayesinde ordusunu yeniden tanzim eden Hümâyûn, kaybettiği Hindistan hâkimiyetini tekrar elde etmek için hazırlıklara başlamıştır.

Bu sıralarda, Hindistan'da Efgan hâkimiyetini kurmuş olan, Türk asıllı Sur hânedânı iç savaşlar yüzünden oldukça yıpranmış bir vaziyette idi. Efganlılara karşı ilk mücâdeleyi 1554'te Pencap'da başlatan Hümâyûn, bir sene sonra 80 bin kişilik bir Efgan ordusunu mağlûp ederek, 15 yıl bir aradan sona Şimâlî Hindistan'a yeniden hâkim olmuştur (Bayur, *ayn. esr.*, s. 61). Efganlılar bu mağlûbiyete rağmen Hindlilerle birleşerek mücâdeleye devam etmişlerdir.

Bundan kısa bir zaman sonra Hümâyûn'un bir kazâ netîcesinde ansızın ölmesi (28 kânun II. 1556), devlet ileri gelenlerini zor durumda bırakmıştır. O esnada Hind Okyanusu'nda Portekizlilere karşı çarpıştıktan sonra Hümâyûn'un konuğu olarak Hindistan'da bulunan Seydi Ali Reis'in tavsiyesi üzerine, oğlu Ekber (1556-1605)'e haber gönderilip kendisine biat edilmesine kadar Hümâyûn'un ölümü bir aydan fazla gizli tutulmuştur. 14 yaşında hükümdar olan Ekber o ana kadar kendisine "Atalık,,

yapmış olan, büyük kumandan Bayram Han ile birlikte, gerekli tedbirleri aldıktan sonra Himu kumandasındaki Efgan-Hindu ordusunu 1556 sonlarında Panipat'da büyük bir mağlûbiyete uğratarak Şimâlî Hindistan'ın mutlak hâkimi oldu. (Bayur, *ayn. esr.*, s. 66; Burn, *ayn. esr.*, s. 71 v.d.; S. M. İkram, *Muslim civilization in India*, London, 1969, s. 143). Dedesi Babur gibi çok büyük meziyetlere sâhip olan Ekber, kısa zamanda Şimalî Hindistan'daki bütün engelleri bertaraf ederek, o havâlide hâkimiyetini tam olarak yerleştirmiştir. O, daha sonra başarılarından şımarmış olan bâzı kumandanlarını da yola getirmiştir. Kendisine çok şeyler borçlu olduğu Bayram Han'ı da yaşının ilerlemiş olması dolayısıyla emekliye sevk ederek hacca göndermiş, bu suretle henüz 20 yaşında iken devletinin mutlak hâkimi durumuna gelmiştir.

Genç Türk hükümdârı bir taraftan devletinin sınırlarını genişletirken, diğer taraftan da başarısının devamı için köklü kararlar almıştır. Ekber'in getirdiği yenilikleri şöyle sıralamak mümkündür: a- İyi idâre ile iktisâdî kaynakların geliştirilmesi; teb'a'nın devlet için değil, devletin teb'a için var olduğunu tâkip edilen siyâset ile halka göstermek. b- Hindulara müslümanlar ile birlikte eşit haklar tanımak, yânî idârî makamlara ve orduya Hinduları da almak. c- müslüman ve Hindu dinleri arasında benzer tarafları bularak bu iki dinin mensupları arasındaki uçurumu yok etmek. d- Her bakımdan eşit haklara sâhip olan müslümanlara ve Hindulara dayanışmaları ve birlikte çalışmaları gerektiğini anlatmak (Bayur, *ayn. esr.*, s. 74 v.d.; I. H. Qureshi, *The Administration of the Mughal Empire*, Dehli, 1973, s. 250-258; S. M. Jaffar, *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India*, Dehli, 1972, s. 49-74; 187 v.dd.; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals, 1526-1658*, London, 1973, s. 103, 237-246).

Ekber'in aldığı bu tedbirler kısa zamanda meyvelerini vermiş Hindistan'daki Türk idâresi halk için tam bir huzur ve refah idâresi olmuştur. *Ekbernâme* (II, 208)'de bu hususta verilen şu misal çok dikkate değer: "Hoca Abdül Mecid Asaf Han eğerçi Tacik idi ve Ehl-i Kalem'den idi; ancak bu 'Ebed-Karîn' devletteki dayanışma yüzünden o, öyle işler gördü ki, kılıç sâhibi Türkler onun önünde ellerinin arkasını yere koydular, yânî o'na hürmet ve itâat ettiler,, (Bayur, *ayn. esr.*, s. 75). Ekber'e göre "Pâdişah halkın malını, canını, namusunu ve dinini koruma işinde teb'ası arasında ayrılık yapmamalıdır". Herkes ile barış ve herkesin inançlarına saygı düsturu ile sulhü gerçekleştiren Ekber idâresinde yaşamak için Türkistan'dan ve komşu ülkelerden binlerce insan Hindistan'a gelmiştir. (Bayur, *ayn. esr.*, s. 79 v.d., 83; Burn, *ayn. esr.*, s. 131).

Ekber, ordusunu dâima hareket hâlinde tutmak istediği için; kumandanlarını bâzı komşu kalelerin ve bölgelerin alınmasıyla vazifelendirmiştir. Ekber'in devletinin şarkında, umûmiyetle Efganlıların idâresinde yaşayan Bengal ile garbında daha çok Türk hâkimiyetinde kalmış olan ve bir zamanlar Osmanlı Devleti'nden Portekizlilere karşı yardım isteyen müslüman Gucerat devletleri var idi. Bu devletlerin karışıklık içinde olmaları ve bâzı unsurların Ekber'den yardım istemeleri üzerine, O, bu devletlere karşı da seferler yapmak mecburiyetinde kalmıştır. 1573'te Gucerat'ı, 1574'te de Bengal ve Bihar devletlerini imparatorluğuna dahil eden Ekber, kendi tâbiri ile o ana kadar hiç bir müslüman Türk hükümdârının başaramadığı Hindistan hâkimiyetini ve islâmın orada yayılmasını gerçekleştirmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 103-106; Bayur, *ayn. esr.*, s. 90-94). Ekber'in bundan sonraki askerî faâliyetleri, imparatorluğunda çıkan ufak tefek ayaklanmaları bastırmak ve bir ara kendi hâkimiyetinden ayrılmak isteyen kardeşi Abdül'-hâkim'i yola getirmekle geçmiştir. Diğer Türk ve komşu hükümdarlar bu büyük Türk hükümdârının dostluğunu kazanmak için âdeta yarış etmişlerdir. Ekber bütün yeni fikirlere açık olduğu gibi, dinî ve felsefî ilimlere de meraklı bir şahsiyet idi. Devrinde yetişmiş bütün islâm âlimlerinden başka hıristiyan misyonerler ve Hindû din adamları ile de dinî mevzuları tartışmaktan büyük zevk almıştır. Bu hoşgörüsü bâzan yanlış tefsirlere yol açmış ise de, onu tenkit edenlerin haksız oldukları çok geçmeden anlaşılmıştır (J. Sarkar, *Mughal Administration*, Kalküte, 1924, s. 149-153; M. Mujeebe, *The Indian Moslems*, London, 1967, s. 238-244, 258-263; İkram, *ayn. esr.*, s. 156-165; Bayur, *ayn. esr.*, s. 133-141; Burn, *ayn. esr.*, s. 113 v.d., 119-125).

Ekber, diğer üç Türk devletiyle (Osmanlı, Safevî ve Özbek) iyi münâsebetler kurmuş ve hattâ Safevî devletinin Osmanlılar ile Özbekler arasında ezilmesini pek doğru bulmamıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 144-147). Komşu olduğu Safevî ve Özbek devletleriyle açıktan bir harbe girmemesine rağmen sınır boylarında bu devletler aleyhine kurnazca bir siyâsetle devletini genişletmesini başarmıştır.

Nihâyet, uzun ve başarılı bir saltanat hayatından sonra bu büyük Türk hükümdârı 25 teşrin I. 1605'te vefat etmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 153).

Ekber'in en büyük başarısı muhakkak ki kurduğu devleti yaşatacak olan bir takım prensipleri Türklere kabûl ettirmiş olmasıdır. Sâdece üç-dört milyonluk Türk'ü devamlı bir şekilde idâreci ve asker olarak başta tutmayıp, milyonlarca Hindlinin gazabını onların üzerine çekmekten ve ileride parçalanmaktan Hindlilere de eşit haklar vermek sûretiyle kurtarmıştır. Bu âdil ve uzağı gören idâresi Hindistan'daki Türk hâkimiyetinin üç asra yakın yaşamasını sağlamıştır.

Ekber, oğlu Cihangir (1605-1637)'e kurulu bir

düzen ve muazzam bir imparatorluk bırakmış idi. Fakat Ekber'in dedesi Babur'a benzemesine karşılık Cihangir de dedesi Hümâyûn'a çekmiş olup, bu yüzden devlet, idârecileri ve kumandanlar arasındaki mücâdeleler sonunda kısa zamanda yıpranmıştır.

Cihangir'in taht'a çıktığı zaman babasının bıraktığı kurulu düzeni daha da iyiye götürecek 12 maddelik bir reform tasarısı, kendisinin gevşek yönetimi yüzünden bir fâide sağlayamamıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 167).

Cihangir'in, bu gevşek tutumu oğlu Şah Cihan ile aralarının açılmasına sebep olmuş, bu da devleti sarsmıştır. İran şahı Abbas II., Osmanlılara karşı yaptığı başarılı harblerden sonra, Cihangir'in Cenûbî Hindistan'daki Dekken ayaklanması ile uğraşmasından istifâde ederek, Kandehar'ı işgal etmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 170). Bu duruma üzülen Şah Cihan, Kandehar'ı geri almak için babasından emrine büyük bir kuvvetin verilmesini ricâ etmişse de sıhhati bozuk olan babası, oğlunun emrinde böyle büyük bir kuvvetin bulunmasından çekindiği için bu ricâyı kabûl etmemiştir. Bu olay baba ile oğulun arasını daha da açmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 173 v.d.). Cihangir'in hastalığının artmasını fırsat bilen maiyetinin, küçük oğlu Şehriyar'ı taht için kışkırtmaya başlaması, durumu daha çok karıştırmıştır. Kaçınılmaz bir hale gelen taht kavgası Cihangir'in 7 teşrin II. 1627'deki ölümü üzerine başladı. Ancak İran'daki İstaclu Türkmenlerinden olan ve Cihangir'in hizmetine giren Asaf Han'ın enerjik hareketleri ile iç harp önlendi. Asaf Han, kısa zamanda Şehriyar'ı ve diğer şehzâdeleri bertaraf ederek, en kabiliyetli şehzâde Şah Cihan için iktidâr yolunu açtı (Burn, *ayn. esr.*, s. 183 v.d.; Bayur, *ayn. esr.*, s. 191 v.d.; Ikram, *ayn. esr.*, s. 177).

Cihangir devrinde Hindistan Türk devletinin Avrupalılar ile resmî temaslar yaptığı görülür. Hindistan kıyılarının ilk Avrupalı müstemlekecisi olan Portekizliler, XV. asrın sonlarından başlayarak XVII. asrın başlarına kadar Hindistan yarımadasının garb sahillerinde başta Goa olmak üzere yerleştikleri bölgelerden Hind denizini kontrol etmeye başlamışlar idi. XVII. asrın başlarında bunları, Hollandalılar ve İngilizler tâkip etmişlerdir. Portekizliler, XVI. asrın ilk yarısında Hadım Süleyman Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının sonuç alınamayan seferinden sonra, Hollandalıları yenmelerine rağmen (1606) bilâhire onların bu bölgede ticârî yayılmalarına mâni olamamışlardır (W. H. Moreland, *From Akbar tc Aurangzeb*, London, 1923, s. 18-22; Bayur, *ayn. esr.*, s. 180). Bundan iki sene sonra İngilizlerin bu bölgeye gelmesi, Avrupalı sömürgeciler arasında yeni bir rekâbetin doğmasına sebep olmuştur. Portekizliler, İngilizlerin ticârî faâliyetlerini önlemek için kuvvete başvurdular. Fakat bunda muvaffak olamayınca, bu sefer İngilizlerle ticâret yapmaması için Cihangir'e baskı yapmaya kalkıştılar. Buna kızan Cihangir, Portekizlilere karşı savaş açtı ise de, harbin uzayıp gitmesi üzerine iki taraf anlaşmayı tercih etmek mecburiyetinde kaldılar (Bayur, *ayn. esr.*, s. 182). Portekizliler, İngilizlerin bölgeye nüfuzlarını kuvvet yolu ile durduramayınca, bu sefer aleyhlerinde büyük bir propagandaya başladılar. Bunu önlemek maksadiyle İngiliz hükûmeti Sir Thomas Roe adında bir elçiyi Hindistan'a gönderdi. İngiliz elçisi Cihangir tarafından gayet iyi karşılandı. Velîahd Şah Cihan'ın da dostluğunu kazanan İngiliz elçisi ondan aldığı bir ferman ile bâzı ticârî menfaatler dahi elde etti (W. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe tc India* [*1615-1619*], London, 1926, s. 146, 477; P. Woodruff, *The men who ruled India: The Founders*, London, 1953, s. 33; Burn, *ayn. esr.*, s. 162-166).

Şah Cihan (1628-1666), babası Cihangir'in aksine güçlü ve başarılı bir devlet adamı ve kumandan olup, saltanatının sonuna kadar bu vasıflarını korumuştur. Onun, ilk mücâdelesi Özbek Türkleri ile olmuştur. Cihangir'in ölümünü ve şehzadelerin taht kavgalarına başladıklarını işiten Özbekler ânî bir hücumla Kâbil'i almışlarsa da, Şah Cihan'ın kuvvetli bir ordu ile yaklaştığını işitince geri çekilmişlerdir. Bundan sonra Şah Cihan, İran'dan Kandehar'ı geri almaya karar vermiş, fakat Dekken'de bir ayaklanma olduğunu işitince bu kararından vazgeçmiştir. Dekken'de Şah Cihan'ın devletine bağlı olan iki küçük Türk devleti Nizâmşâhlar ile Âdilşahlar, Cihangir'in ölümü üzerine isyân etmişler idi. Şah Cihan 1630-1635 yılları arasında yaptığı seferler ile bu Türk devletlerini ülkesine katmıştır (Burn, *ayn. esr.*, s. 193-197; Bayur, s. 197-202). Hindistan yarımadasının garb kıyılarında elde ettikleri ticârî menfaatler ile yetinmeyen Portekizlilerin, Bengal kıyılarında korsanlık yapmaya başlamaları üzerine Şah Cihan, 1632'de gönderdiği bir ordu ile Portekizlileri yenip o havâliden kovmuştur (Burn, *ayn. esr.*, s. 190 v.dd.; Bayur, *ayn. esr.*, s. 203).

Şah Cihan, Osmanlı Devleti ile gayet iyi münâsebetler kurmuştur. Osmanlı-Safevî harbleri devam ederken, IV. Murad'a Zarif Han isminde bir elçisini göndermiştir. Sultan Murad, bu elçiye 1638 sonlarında Bagdad'ı geri almaya giderken Musul'da rastlamış ve onu gayet iyi karşılamıştır. Elçi getirdiği hediyeleri takdim ederken Sultan Murad kendisinden ziyâret sebebini Türkçe olarak anlatmasını emretmiş ve aldığı bilgiden gayet memnun kalmıştır. Bu elçiye karşılık Murad IV. da Arslan Ağa ismindeki elçisini hediyelerle Şah Cihan'a göndermiş o da elçiyi ve hediyeleri büyük bir saygı ve debdebe ile kabûl etmiştir (Naîmâ, *Tarih*, III. 362). Bu olaydan bir müddet sonra Şah Cihan'ın İran'dan Kandehar'ı alması göz önünde tutulursa,

onun Sultan Murad'a elçi göndermesinin sebeplerinden biri belki de İran ile savaşın devam etmesini istediği olabilir. Nitekim bir müddet sonra Kandehar Şah Cihan tarafından zapt edilerek devletine ilhak edilmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 199; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 265).

Kandehar'ı devletine yeniden bağlayan Şah Cihan, İran tahtına yeni geçmiş olan Şah Abbas II.'a bir elçi ve mektup göndererek İran'daki güçlüklerini yenebilmesi için ona nasihat edip yardımını teklif eder (Bayur, *ayn. esr.*, s. 209). Onun bu hareketinden İranlıların Kandehar'ı unutmalarını ve dostluğun devamını istediği anlaşılmaktadır. Kendisini böyle hareket etmeye sevk eden sebeplerin başında ise, muhakkak ki Özbekler ile arasında çıkan ihtilâf geliyordu. O, Özbeklerin bir müddet evvel Kâbil'e hücum etmelerini bir türlü affedemediği için bunun hesabını onlardan sormak kararında idi. Bu sırada Özbek hükümdârı Nezir Mehmed Han'ın kendisine isyân eden oğlu Abdülaziz Han'a karşı, Şah Cihan'dan yardım istemesi Hindistan Türk liderine iyi bir fırsat vermiştir. Şah Cihan oğlu Muradbahş kumandasında bir ordu göndererek, Özbeklerin hâkimiyetindeki Belh'i ve Bedahşan'ı işgal ettirmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 202 v.dd.). Belh ile Bedahşan'ın Şah Cihan'ın orduları tarafından işgal edilmesi Özbekleri oldukça telaşlandırmış ise de, taht kavgası devam ettiğinden bir şey yapamamışlardır. Nihâyet babasını yenen Abdülaziz Han, Özbekleri etrafında birleştirerek Şah Cihan'ın ordularına karşı başarılı bir mücâdeleye girişti. Bunun üzerine Şah Cihan üçüncü oğlu Evrengzib'i Efganistan'a göndermek mecburiyetinde kaldı. İki Türk devleti arasındaki bu mücâdele bir netîce vermeden uzayıp gittiğinden ve her iki taraf arasında da bezginlik alâmetleri görüldüğünden alınan yerler geri verilmek şartı ile bir sulh andlaşması yapılarak harbe son verildi (Bayur, *ayn. esr.*, s. 213).

Şah Cihan'ın orduları Belh ve Badahşen'ı işgal edince Özbekler İstanbul'a bir elçi göndererek durumu Osmanlı pâdişâhına şikâyet etmişler ve kendisinden yardım istemişler idi (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, III, 256). Mehmed IV.'in taht'a cülûsunu bildiren bir Osmanlı elçisi Hindistan'a gönderilince elçiye verilen mektupta Özbek Türklerinin şikâyeti de zikredilmiş ve Şah Cihan'a hakemlik yaparak Özbek liderlerini barıştırması ve onlar ile iyi geçinmesi tavsiye edilmiştir. Buna biraz canı sıkılan Şah Cihan, Mehmed IV.'e yazdığı mektupta yeni Özbek hükümdârının gençliğinden ve Özbekler arasında artık sulhün te'sis edildiğinden ve vuku bulan olayların Özbek liderlerinin beceriksizliğinden meydana geldiğini söylemiştir (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, III, 258; Naîmâ, *Tarih*, V, 366-373; Burn, *ayn. esr.*, s. 219).

İran'daki Türkmen Safevî hânedânının başı Şah Abbas II., Şah Cihan'ın Özbekleri yenemeden Hindistan'a çekildiğini duyunca, büyük bir ordu ile Kandehar'ı kuşattı. Bunu duyan Şah Cihan, oğlu Evrengzib kumandasında büyük bir orduyu Kandehar'ın müdâfaasına göndemiş ise de, bu ordu yetişemeden Kandehar 1652'de düşmüştür (Burn, *ayn. esr.*, s. 205). Ertesi sene Şah Cihan'ın büyük oğlu Dara Şükûh, Kandehar'ı almaya teşebbüs etmiş ise de, muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine Şah Cihan, Kâim Bey isminde bir elçisini İstanbul'a göndererek Mehmed IV.'den şu isteklerde bulunmuştur: 1- Kandehar'ı İran'dan geri almak için yardım, 2- Mekke'de Hindistan müslümanlarının namaz kılabilecekleri bir yerin te'minine izin verilmesi, 3- Tac Mahal'in kubbesinin yapılması için bir mîmârın gönderilmesi. Osmanlı hükûmeti ilk iki isteği yerine getirememiş, fakat üçüncü isteği yerine getirmiş, İsmail Efendi isimli bir mîmâr ve kalfalarını Hindistan'a göndererek Tac Mahal'in kubbesini yaptırmıştır.

XVII. asrın ortalarında Efganistan'ın şimâlinde Hindu-Kuş dağlarından Hindistan yarımadasının cenup ucuna kadar uzanan sahaya Şah Cihan'ın önderliğindeki Türk devleti hâkim idi. Hindistan'ın cenup ucunda ise, Maratalar isimli bir prenslik ile bu prenslik ve Şah Cihan'ın devleti arasında Dekken olarak bilinen bölgede, Şah Cihan'a vergi veren iki küçük Türk devleti, Âdilşahlar ile Kutubşâhlar bulunuyordu. Hiç bir sûretle başka bir devlete bağlı kalmayı hazmedemeyen bu iki küçük Türk devleti, her fırsatta Timur evlatlarının Hindistan hâkimiyetine karşı başkaldırmışlardır. Şah Cihan'ın şimâldeki meşguliyetinden istifâde eden bu iki küçük devlet, 1656'da yeniden başkaldırınca, Şah Cihan en muktedir şehzadesi Evrengîzb'in kumandasında ayaklanmalara karşı büyük bir ordu göndermiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 208 v.d.). Fakat Âdilşahlar ile Kutubşâhların kaçak dövüşmeleri yüzünden Evrengzîb kat'i bir netîce alamamıştır. Bu olaylar cereyan ederken cenûbundaki yerli Marata prensliğinin başına geçen Sıvacı namındaki bir lider Şah Cihan'a karşı başkaldırmıştır. Hind tarihçileri bu hareketi yabancı hâkimiyetine karşı girişilen ilk millî Hind direnişi olarak tasvir etmişler ve hattâ İngiliz sömürgesinden kurtulmak için giriştikleri mücâdelede bu Sıvacı harekâtını örnek olarak seçtiklerini iddia etmişlerdir (R. C. Jumdar, *History of the Freedom Movement in India*, Kalküte, 1962, I, 1-14).

Bu hâdiseler sırasında Şah Cihan ağır şekilde hastalanıp yatağa düşünce, öldüğü hakkında söylentiler dolaşmaya başlamış, bu da şehzâdeler arasında taht kavgalarına sebep olmuştur. Çok yıpratıcı bir iç savaştan sonra Evrengzîb bütün şehzâdeleri yenerek başkent Agra'yı almış ve bu sırada iyileşen babası Cihan Şah'ı başa geçirmiştir. Ancak babasının Agra haricine çıkmasına izin vermeyerek

devletin askerî ve siyâsî gücünü kendi kontrolü altında tutmuştur. Şah Cihan, bundan sonraki hayatını, 1666'da ölümüne kadar memleketinin refah, ilim ve san'at sâhasında kalkınmasına vakfetmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 225).

Saltanat hayatının ilk yılları büyük bir talihsizlik içinde geçen Evrengzîb (1658-1707), kısa zamanda memleketin kaderine hâkim olmuştur. Daha çok büyük dedesi Ekber'e benzeyen Evrengzib koyu bir müslüman, iyi bir devlet adamı, cesur bir kumandan olup, yeniliklere dâima açıktı. Kardeş kavgalarının harab ettiği ülkesinde gerekli reformları yaparak bir çok vergiyi kaldırmış böylece birliği yeniden kurmuştur.

Evrengzîb'in 50 yılı bulan saltanatının mühim bir kısmında komşu Türk devletleriyle hemen hemen hiç bir problemi olmamıştır. Belki bundan dolayıdır ki babası Şah Cihan'ın yaptığı gibi Osmanlı Devletine yardım istemek maksadıyla elçiler göndermemiştir. Onun en çok münâsebette bulunduğu ülkeler o zaman bile fikrî ve dinî üstünlüğünü Hindistan'a kabûl ettiren Türkistan ve islâmın merkezi Mekke Şerifliği ile olmuştur. Mekke ile olan münâsebetleri islâmın merkezi olması dolayısıyla idi ve burada olup bitenlerden haberdar olmakta idi. Türkistan ile iyi geçinmesinin sebebi de hem Türkistan ulemâsının gönlünü alması ve hem de Özbeklerin askerî gücünden çekinmiş olması idi (Bayur, *ayn. esr.*, s. 245-251). Bu memleketlerden gelen ulemâ ile tartışıp münâkaşa etmeyi çok seven Evrengzîb bu âlimlere iltifat edip büyük imkânlar sağlamıştır (Sarkar, *Mughal Administration*, s. 155-159). İran'daki Türkmen Safevî hükümdârı Şah Abbas II.'a yazdığı bir mektupta, Evrengzîb, Allah'ın yardımıyla zaferler kazandığını, bütün vaktini müslümanların refahı ve ülkesinin yükselmesi için harcadığını bildirmişti (Bayur, *ayn. esr.*, s. 249).

Evrengzib'in sulhperver tutumundan faydalanan cenûbdaki Âdilşahlar ve Kutubşâhlar tekrar isyân edince, bundan cesâret alan cenûbdaki yerli Marata devleti de Evrengzîb'e karşı başkaldırmıştır. Evrengzîb 1670 ile 1690 arasında yaptığı bir serî seferlerden sonra bu üç küçük devleti imparatorluğuna ilhak etmiştir (M. Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, Bombay and London, 1968 s. 106). Ancak bu mücâdeleler devleti epeyce yıpratmış, bilhassa Maratalar ile olan savaşlar çok uzamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere bu devletin mücâdelesi, Hindûların, bir bakıma Türk-islâm hâkimiyetine karşı giriştikleri bir hareket şeklinde gelişmiş ve bu da devleti oldukça yıpratmıştır (Athar Ali, *ayn. esr.*, s. 107-111). Buna rağmen Evrengzîb, Hindistan'ı bir tek devlet olarak birleştirmeyi başarmıştır. O, bu çetin mücâdeleyi yaparken bir taraftan da islâmın bütün Hindistan'a yayılması için büyük gayretler sarfetmiştir. Müslümanların Hindûlaşmasını önleyecek ve Hindûların müslümanlığı kabûlünü kolaylaştıracak birçok tedbirler almıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 260 v.d.). Fakat Evrengzîb'in bu dinî siyâseti bilhassa Racputlar olarak bilinen Hindûlar arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Bunlar harekete geçerek, Evrengzîb'in Şehzâdelerinden Ekber'i kışkırtarak ona karşı isyân etmesine sebep olmuşlardır (Burn, *ayn. esr.*, s. 249 v.dd.). Ekber'in isyânında, babasının kendisine karşı kullandığı şüpheci durumunun da bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Babasına karşı mücâdelesini kaybeden Ekber'in, islâm aleyhtarı diğer Hindû grubu Maratâların arasına kaçması Evrengzîb'i çok üzmüştür.

Uzun saltanat hayatında bu iç mücâdelelerin haricinde Evrengzîb'i uğraştıran tek yabancı kuvvet İngilizler olmuştur. Hindistan kıyılarındaki ticârî faâliyetlerini kısa zamanda geliştirerek, Portekizliler ile Hollandalıları geride bırakan İngilizler 1652'de Şah Cihan devrinde Bengal vâlisi olan Şehzâde Şüca'dan aldıkları bir ferman ile yılda 3.000 rupi gibi çok az bir para ödeyerek Hindistan'a gümrüksüz her türlü malı sokmayı ve kısa zamanda da büyük kazançlar sağlamayı başarmışlar idi. Evrengzîb, müslüman ahâlinin kötüleşen ticârî durumlarını takviye için daha önce kaldırılmış olan ve gayri-müslimlerden alınan cizye vergisini 1679'da yeniden yürürlüğe koymuş idi (Burn, *ayn. esr.*, s. 242; Bayur, *ayn. esr.*, s. 310). Bu karara göre, % 3,5 gümrük vergisi ödemeleri lâzım gelen İngilizler, buna i'tirâz edince, münâkaşalar, küçük çarpışmalar hâline gelmiş, taraflar üstünlük sağlayamayınca Evrengzîb eski durumu kabûl etmişti. Ancak verdikleri zararın karşılığı olarak, İngilizler 150.000 rupi tazminat ödemeyi kabûl etmişlerdir. Bu arada Hind denizinde zuhur eden korsanlık vakalarını önlemeleri için Evrengzîb, İngiliz, Portekiz ve Hollanda temsilcilerinden te'mînat almıştır (Burn, *ayn. esr.*, s. 308, 310). Böylece Evrengzîb hem ticârî faâliyetler hem de müslümanların hacc seferleri gibi iki önemli husûsu emniyete almıştır. Hindistan'daki ticârî imkânlardan faydalanma kararında olan İngilizler bu arada yeni bir ticâret şirketi kurarak, bunun desteklenmesi için de bir elçiyi 1701'de Evrengzîb'e göndermişler, fakat bir netîce alamamışlardır. İngilizler, bunun üzerine, bu yeni şirket ile eski şirketi birleştirerek meşhur East India Company (Şark Hindistan Kumpanyası)'yi kurmuşlardır ve böylece Hindistan'da yayılabilmek için ilk adımı atmışlardır.

1705'te Evrengzîb'in hastalanması üzerine şehzâdeleri taht kavgasına başlamışlarsa da onun tekrar sağlığına kavuşması ile bu kavga sona ermiştir. Oğullarına karşı beslediği itimatsızlığını bütün hayatınca süren Evrengzîb onların yerine, torunlarına daha çok yakınlık göstermiş idi. Geçirmiş olduğu hastalık onun aldığı bütün tedbirlerin boşluğunu

kendisine açıkça göstermişti. Nitekim bu büyük hükümdar uzun bir saltanattan sonra 90 yaşında mart 1707'de öldüğü zaman şehzâdeleri büyük bir taht kavgasına başlamakta gecikmediler (Bayur, *ayn. esr.*, s. 315).

Evrengzîb, Hindistan'daki Türk devletinin en büyük hükümdarlarından biri olmuştur. Bu husus devrinin tarihçileri tarafından da her vesîle ile belirtilmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 316).

Evrengzîb ölümünden sonra devletin nasıl yönetileceğine dâir 12 maddelik bir vasiyetnâme bırakmış idi. Bu vasiyetnâmenin en önemli maddeleri şunlardır: 1- Yerine geçecek olan şehzâdeye adamlarına iyi davranmasını, 2- Ordu'daki "Turanî Fırkası„ memleketin müdâfaasında ve otoritenin sağlanmasında kullanılmalıdır. Siyâsî çekişmelere karıştırılmamalıdır, 3- Din adamlarını siyâsete karıştırmamalı ve ellerine kuvvet verilmemelidir, 4- Ülkenin kaderini elinde tutan hükümdâr dâimâ hareket hâlinde bulunmalıdır, 5- Hükümdar olan kimse oğullarına fazla güvenmemeli ve onlarla içli dışlı olmamalıdır, 6- Saltanatın ana direği ülkede olan bitenleri bilmektir (tafsilât için bk. Bayur, *ayn. esr.*, s. 316 v.d.).

Evrengzîb'in uzun bir saltanat hayatı sürmesine ve vasiyetinde Türkistan'dan gelen askerlerin iyi savaşçılığından bahsetmesine rağmen, kendisinin Türkistan'dan kâfi derecede asker getirtmediği görülür. Onun ölümünden sonra imparatorluğun içine düştüğü müşkil durumdan kurtaracak bir ordunun bulunmayışını dikkate alan bâzı müellifler, Evrengzîb'in bu siyâsetini tenkid etmişlerdir: Türklerin Osmanlı Devleti ile birlikte Dehli pâdişahlığına da sahip olduklarını kaydeden P. Kennedy, Evrengzîb'in, Türkistan'dan yeter sayıda asker getirtmemekle en büyük yanlışını yaptığını kaydeder (P. Kennedy, *The History of the Great Moghuls*, Kalküte, 1905, II, 155).

Evrengzîb'in ölümünden sonra oğulları ve torunları arasında kendi ayarında bir kişi olmadığından memlekette başlayan taht kavgaları bütün şiddetiyle devam etmiş, 13 sene gibi bir zamanda 10 şehzâde kısa devreler için taç giymişlerdir.

Evrengzîb'in ölümünden sonra yerine şehzâdelerinden Muhammed A'zam tahta geçmiş idi. Fakat onun üç ay sonra kardeşi şehzâde Muhammed Muazzam ile yaptığı savaşta oğlu ile birlikte ölmesi üzerine Muhammed Muazzam Şah Âlem Bahadur Şah adıyla tahta geçmiştir. Onun hükümdarlığının ilk günleri devletin ileri gelen beylerini bir araya getirmeye ve onları barıştırmaya çalışmakla geçmiş, fakat bunda muvaffak olamamıştır. Birkaç ay sonra da Dacaların isyânıyla karşılaşan yeni hükümdâr isyâncılarla iki seneye yakın savaştıktan sonra onların bir kısmını yenerek ve bir kısmını ise, tekrar hizmetine alarak mes'eleyi halletmeye muvaffak olmuştur. Daha sonra kardeşi Muhammed Kam-Bahş ile çarpışmak mecburiyetinde kalan Bahadır Şah, rakibinin ölmesi üzerine ülkenin hâkimi olmuştur (1709, Burn, *ayn. esr.*, s. 320 v.dd.). Ancak, çok geçmeden bu seferde Sihlerin isyânı ile karşılaşan Bahadır Şah, isyâncılar üzerine ordusu ile giderken yolda hastalanıp ölmüştür (Burn, *ayn. esr.*, s. 324). Bahadır Şah beş seneye yakın devam eden saltanatı sırasında, şeklen de olsa, devletin büyüklüğünü ve bütünlüğünü korumayı başarmıştır.

Bahadır Şah'ın ölümü üzerine devlet tam bir iç savaşa sürüklenmiştir. Tahta önce Bahadur Şah'ın şehzâdelerinden Azimü'ş-şan geçmiştir. Fakat onun kardeşi Cihandar Şah'a yenilip ölmesi üzerine bu defa Cihandar Şah tahta geçmiştir. Cihandar Şah'ı da Azîmü'ş-şan'ın oğlu Ferruh Siyer yenerek saltanatı ele geçirmiştir. Bütün bu mücâdelelere beyler ve kumandanlarda iştirak ettiklerinden devlet çok perîşan bir hâle düşmüş, bundan yararlanan Marvar Racaları, Sihler ve Çatlar da devlete isyân etmişlerdir. Yeni hükümdar dirâyetsiz olduğu için isyâncılarla anlaşmak durumunda kalmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 353-358). Ferruh Siyer çok geçmeden Seyyid kardeşlerin elinde bir oyuncak durumuna düşmüş, bu ise, devlet ileri gelenlerini tam mânasıyla birbirine düşürmüştür. Sonunda Seyyid kardeşler Ferruh Siyer'i zorla tahtdan indirip yerine amcasının oğlu Ebul'-Berekât'ı mart 1719'da başa geçirmişlerdir (Burn, *ayn. esr.*, s. 338 v.dd.; Bayur, *ayn. esr.*, s. 368). Bu zâtın, haziran 1719'da ölümü üzerine kardeşi Refiü'd-devle başa geçirilmiştir. Dört ay sonra yeni hükümdârın maiyeti ile berâber meçhul bir şekilde ölümü üzerine bu defa da Bahadır Şah'ın dördüncü oğlu Ruşen Ahter, Muhammed Şah (1718-1748) adıyla hükümdâr olmuştur.

Bütün bu değişiklikler esnâsında hükümdarlar, Seyyid kardeşlerin elinde birer oyuncak hâline gelmişler idi. Bu durum müslüman halkı ve bilhassa devletin bütün sıkıntısını omuzlarında taşıyan Türk beyleri ve kumandanlarını son derece tedirgin etmiştir. Netîcede Çin Kılıç Han Nizâm-ül-Mülk, Çin Bahadır Han ve Haydar Kulu Han gibi ileri gelen Türk beyleri ve kumandanları harekete geçerek, devleti Seyyid kardeşlerin elinden kurtarmışlardır (Bayur, *ayn. esr.*, 373-376). Önce Çin Bahadır Han vezir olarak başa geçmiş, o ölünce, yerine Çin Kılıç Han Nizâm-ül-Mülk getirilmiştir (Burn, *ayn. esr.*, s. 374).

Türk beylerinin ve kumandanlarının sayesinde yeni hükümdâr Muhammed Şah artık saltanatını hiç bir grubun elinde olmadan yürütebilecek bir imkâna kavuşmuştu. Ancak onun bilgisiz, görgüsüz ve eğlence düşkünü olması, uzun süren saltanat devrinde devleti adım adım yıkılmağa doğru götürmüştür (J. Sarkar, *Fall of the Mughal Empire*, Kalküte, 1932, I, 6-10).

Vezir Çin Kılıç Han, şuursuz hükümdarlar ve harîs Beyler elinde yıkılma yoluna girmiş olan devleti güçlendirip ayakta tutabilecek bir kişi idi. Nitekim o, vazifeye başlar başlamaz bu hususta bir serî tedbirler alarak Muhammed Şah'a takdim etmiştir. Kılıç Han'ın sunduğu tedbirler kısaca şunlar idi: 1 - Vergi işlerinin yeniden düzenlenmesi ve vergilerin halkı soyan imtiyazlı kişiler yerine vergi memurları eliyle toplanması, 2 - Hükümdarlara yakışmadığı için Muhammed Şah hesabına "Peşkeş„ adı altında rüşvet alınmasından vazgeçilmesi, 3 - Hânedân üyelerine ve bâzı ileri gelenlere çok yüksek gelir sağlayacak toprakların (tımar ve zeâmet), şahıslar yerine hazineye mal edilmesi. 4 - Yüksek mevkilere değersiz kimselerin tâyin edilmemesi, 5 - Gelirin azalmasını önlemek için cizyenin yeniden alınması.

Muhammed Şah bu köklü tedbirleri etrafındaki harem ağaları, saray adamları ve bâzı dalkavukların te'sirleri ile reddetmiştir. Zîrâ, hükümdârın etrafındaki bu bir avuç nüfuzlu grup esâsında hem Muhammed Şah adına ve hem de kendi hesaplarına halktan rüşvet aldıkları için vezîrin bu tedbirlerinin ardında başka maksatları olduğuna dâir kuşkulu telkinlerde bulunarak onun bu tedbirleri reddetmesini sağlamışlardır (Burn, *ayn. esr.*, s. 349; Bayur, *ayn. esr.*, s. 390). Böylece, günden güne yıpranmakta olan Hindistan Türk devletinin kaderi Çin Kılıç Han'ın tedbirlerinin reddi ile kendisini tehdit eden iç ve dış düşmanların insafsız ellerine bırakılmış oldu.

Vezirlik makamını işgal eden Çin Kılıç Han Nizâmü-ül-Mülk hazırladığı reform tasarılarını emrindeki ordunun baskısı ile hükümdâra kabûl ettirebilirdi. Bu büyük vezîrin böyle bir yola gitmemesi hem kendisi hem de devlet için büyük bir talihsizlik olmuştur.

Hükümdârın etrafındakilerin devlet işlerine kendisinden daha fazla karışmalarına tahammül edemeyen Çin Kılıç Han 1723 sonlarında av bahanesiyle Dehli'den ayrılıp umûmî vâlisi bulunduğu Dekken bölgesine hareket edince bundan kuşkulanan Muhammed Şah, etrafının kışkırtmasıyla onun vezirlikten ve Dekken vâliliğinden uzaklaştırıldığı haberini yaymışlardı. Buna rağmen Çin Kılıç Han Dekken'de duruma hâkim olmuş ve Muhammed Şah'ın kendisini devirmek için giriştiği bütün teşebbüsleri akim bırakmıştır. Bu fiilî durum ile Hindistan'daki Türk imparatorluğu resmî olmamakla berâber ikiye bölünmüş oldu (Burn, *ayn. esr.*, s. 377).

Haydarâbâd'ı kendisine başkent edinen Çin Kılıç Han, Gucerat ve Malva bölgelerini de kendi hâkimiyetine alınca iki taraf arasındaki ihtilâf daha da büyümüş, bundan da Hindû milliyetçiliğini gitgide daha geniş kitlelere yaymaya başlayan Maratalar kazançlı çıkmıştır,

Çin Kılıç Han, daha iyi bir kumandan ve devlet adamı olduğu için, Maratalar arasındaki çekişmelerden faydalanıp onları birbirine düşürmek istemiş, ancak Marata lideri Bcai Roa ile yaptığı çarpışmada kesin bir netice alamaması üzerine onunla anlaşmayı, tercih etmiştir. Muhammed Şah'ın kendisine karşı olan tutumunu değiştirmemesi üzerine, Çin Kılıç Han yaptığı andlaşma gereğince Marataların Muhammed Şah'ın hâkimiyeti altındaki Şimalî Hindistan'a akın yapmalarına göz yummuştur (Burn, *ayn. esr.*, s. 356 v.d.; Bayur, *ayn. esr.*, s. 404). İki Türk devleti arasındaki bu anlaşmazlık Marataları daha da kuvvetlendirmiş, nitekim, Marataların akınlarıyla başa çıkamayan Muhammed Şah, onlarla anlaşarak siyâsî ve iktisâdî birçok taviz vermek zorunda kalmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 408). Bu tavizlerle de tatmin olmayan Maratalar, Dehli yakınlarına kadar akınlar yaparak devletin daha da sarsılmasına sebep olmuşlardır.

Çaresizlik içinde kalan Muhammed Şah yazdığı bir mektupla Çin Kılıç Han'ı Dehli'ye dâvetle, Marataların işini halletmesini kendisinden rica etmiştir. Çin Kılıç Han 13 sene evvel ayrıldığı Dehli'ye girerken bir kıral gibi karşılanmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 411). Bundan sonra iyi bir topçu kuvvetiyle desteklenen 34 bin kişilik ordusunun başında, Marata lideri Bcai Roa'nın 80.000 kişilik ordusu üzerine yürüyen Çin Kılıç Han, 1738 başlarında Malva'da Bopal dolaylarındaki Maratalarla karşılaşmış ise de, düşmanın kaçak döğüşmesi yüzünden bir netîce alamadığı gibi, Marataların ordusunun ikmal yollarını kesmesi üzerine Dehli'den yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak bu yardımın, muhaliflerince kasıtlı olarak geciktirilmesi sonunda Çin Kılıç Han hâkimiyeti altındaki bölgelerden birşey vermemek şartıyla, Muhammed Şah'ın hâkimiyeti altında olan bölgelerde Maratalara bâzı imtiyazlar tanıyan bir andlaşma yaparak memleketine dönmüştür (Bayur, *ayn. esr.*, s. 412).

XVIII. asrın başlarında Hindistan Türk devletinin içine düştüğü bu karışıklıktan yararlanan unsurlardan biri de Efganlar oldu. Ancak bunlar, önce İran üzerine yürüyerek burayı bir müddet için kontrolleri altına almışlarsa da bu durum fazla devam etmemiş ve İran'da hâkimiyeti eline geçiren, Türkmen beyi Nâdir Şah, onları İran'dan çıkardığı gibi Kandehar'ı da almıştır. Nâdir'in ilerlemesi Kâbil ve Gazne'nin alınması ile sona ermiştir (J. Fraser, *The History of Nadir Shah*, London, 1742, s. 129-136; Bayur, *ayn. esr.*, III, s. 3 v.dd.). Nâdir'in buralara inişi, kendisine Hindistan'ın giriş kapısı olan Hayber geçidinin kontrolünü, arkasından da Peşâver vâdisinin hâkimiyetini sağlamıştır.

Muhammed Şah'ın idâresindeki bölgelerin Nâdir Şah tarafından işgale başlanması üzerine Muhammed Şah, Nâdir'e bir mektup göndererek, hangi maksatla, kendisine âit bulunan ülkeleri işgal ettiğini sormuştur. Nâdir, verdiği cevapta Kâbil'i ve Gazne'yi Efganları cezalandırmak için aldığını, Peşâver'i alışının sebebinin ise, Dekken'li mel'unlar (Maratalar') 'ın şerrinden müslümanları kurtarmak olduğunu yazdıktan sonra, ondan etrafındaki kötü kimseleri uzaklaştırması talebinde bulunmuş, isteğinin reddi üzerine, ilerlemesine devamla Lâhûr'u işgal etmiştir (Fraser, *ayn. esr.*, s. 138 v.d.; Burn, *ayn. esr.*, s. 358; Bayur, *ayn. esr.*, s. 10).

Nâdir Şah'ın ilerlemesinden fevkalâde telaşa düşen Muhammed Şah, Çin Kılıç Han'ın yeniden yardımını istemiştir. Muhammed Şah'ın ayrıca bir elçi göndererek Maratalardan yardım istemesi Nâdir'i çok kızdırmış ve harp kaçınılmaz hâle gelmiştir. 12 şubat 1739'da yapılan Karnal meydan savaşını Nâdir Şah'ın ordusu kolaylıkla kazanmış (Burn, *ayn. esr.*, s. 360; Fraser, *ayn. esr.*, s. 155-159; Bayur, *ayn. esr.*, s. 14-18), Muhammed Şah'ın ordusunun büyük bir kısmı imhâ olunduğu gibi kumandanı Saâdet Handa esir düşmüştür. Bu kumandanın ricâsı üzerine, Nâdir Şah, Çin Kılıç Han ile görüşerek eskiden çok kudretli olan Hindistan Türk devletinin neden bu acıklı duruma düştüğünü öğrenir. Nâdir Şah, Çin Kılıç Han'dan kendisi gibi kudretli bir kumandandan, Muhammed Şah'ın faydalanamayarak, neden Maratalara vergi vermek durumunda kaldığını sorunca, Çin Kılıç Han, "pâdişâhın etrafını dalkavuklar sarıp sözümü dinlenmez olunca ben de Dekken'e çekildim" cevabını verir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 20).

Netîcede Muhammed Şah, Çin Kılıç Han'ı temsilci tâyin ederek, Nâdir Şah ile bir sulh andlaşması yapar. Buna göre Nâdir Şah'a 5 milyon rupi harb tazminatı ödemeyi kabûl eder (Burn, *ayn. esr.*, s. 360; Bayur, *ayn. esr.*, s. 20). Andlaşmanın ertesi günü Muhammed Şah'ı karargâhına davet eden Nâdir Şah, misafirini ayakta karşılayarak, onun da kendisi gibi asil bir Türkmen âilesinden geldiği için, nazik bir şekilde ağırlar (Fraser, *ayn. esr.*, s. 163; *A Genuine History of Nadir-Cha*, London, 1741, s. 56 v.d.; P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1927, II, 260 v.d.).

Ne yazık ki iki Türk hükümdârı arasındaki bu samimî hava Nâdir Şah'ın Dehli'deki ikâmeti sırasında öldürüldüğüne dâir bir rivâyetin çıkması ve halkın da Nâdir Şah'ın beş bin askerini katletmesi, Nâdir Şah'ı kızdırmış, o da şehri yağmalatarak ahâlisini de kılıçtan geçirmiştir. Kaynakların kaydına göre, bu yağmalamalardan Nâdir'in eline 700 milyon rupi değerinde ganîmet geçmiştir (*A Genuine History of Nadir-Cha*, s. 40 v.dd.; Bayur, *ayn. esr.*, s. 26 v.d.).

Bütün bunlara rağmen, Nâdir Şah, yüksek bir Türkmen âilesinden geldiği için Muhammed Şah'a tahtını geri vermiş ve Hindistan'daki hâkimiyetini İndusların şimâline geçirmeyeceğine dâir söz vererek 1739 mayısında ülkesine dönmüştür (*A Genuine History of Nadir-Cha*, s. 44-47; Bayur, *ayn. esr.*, s. 28 v.d.; Syekes, *ayn. esr.*, s. 260 v.d.).

Nâdir Şah'ın Hindistan'ı istîlâsı zâten iyice zayıflamış olan Hindistan Türk devletini tamamıyla yıpratmıştır. Bilhassa mâlî bakımdan devletin gücü sıfıra inmiştir. Nâdir'in Muhammed Şah'ı başta bırakmasıyla bir iç harbe sürüklenmekten kurtulan devlet, varlığını güçlükle koruyabilmiştir. Nitekim Nâdir'in Hindistan'dan ayrılışından ölümüne kadar, Muhammed Şah, onun bir nev'î nâibi gibi hüküm sürmüştür. Nâdir'in 1747'de ölümü üzerine hem Muhammed Şah, hem de bağlı olarak Haydarâbâd devletini yaşatan Çin Kılıç Han, Osmanlı hükümdârı Mahmud I.'a elçiler ve mektuplar göndererek, hem Nâdir'den intikamlarını almayı, hem de kendilerini tehdit eden Efgan hükümdârı Ahmed Şah Dürrânî'nin dikkatini başka tarafa çekmek istemişlerdi. Fakat Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu şartlar müsâit olmadığı, ayrıca İran ile de bir sulh andlaşması yapmış olduğundan onların bu arzularını yerine getirememiş, sâdece dostluklarının devamının temenni edildiği kendilerine bildirilmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 52 v.d.).

26 nisan 1748'de Muhammed Şah'ın, 2 haziranda da Çin Kılıç Han'ın vefat etmesiyle, memleket, bir Efgan istilâsına karşı kaderiyle başbaşa kaldı (Bayur, *ayn. esr.*, s. 53). Delhi'nin yeni hükümdarlığına Ahmed Şah (1748-1754) ve kendisine bağlı olarak da Haydarâbâd'ın başına Çin Kılıç Han'ın oğlu Nâsır Ceng geçmişlerdir.

Nâdir'in ölümünden sonra, onun maiyetinde yetişmiş, cesur bir kumandan olan Ahmed Şah Abdali (1747-1773), Efgan kabîlelerine dayanarak bir Efgan devleti kurmuştu (W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, London, 1950, s. 30-45; *İA*, mad. EFGANİSTAN).

Ahmed Şah Abdâlî (Dürrânî) kısa zamanda devletinin hududlarını genişletip, daha sonra Hindistan, Horasan ve Türkistan'a yaptığı seferler ile kurduğu devleti kısa zamanda bir imparatorluk hâline getirmiştir.

Diğer taraftan 1748'de Muhammed Şah'ın ölümü ile başa geçen Ahmed Şah beceriksizliği yüzünden Maratalar ile Hindistan'a yerleşmiş Efgan gruplarının isyânlarını bastıramadığı gibi, devleti bunların yağmasından da kurtaramamıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 108 v.d.). Ahmed Şah ilk isyânı çıkaran ve Agra-Dehli arasında yaşayan Efganlıların hareketini bastırmak üzere Maratalar ile Çatlardan yardım isteyince, bunu bahane eden Efgan hükümdârı Ahmed Şah Dürrânî yeniden Hindistan üzerine yürüyerek 1751'de Pencap ve Multan'ı ülkesine ilhak etmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 110). Bu durumda Maratalar da cenûba çekildiklerinden desteksiz kalan Dehli'de başlayan bir iç harbin netîcesinde Ahmed Şah tahttan indirilerek yerine Alemgir

II. (1754-1761) geçirildi (Bayur, *ayn. esr.*, s. 113). Yeni hükümdâr etrafının kışkırtmaları ile Pencab'ı Efganlardan geri almaya kalkışınca, Efgan hükümdârı Ahmed Şah Dürrânî tekrar Hindistan üzerine yürüyerek Dehli'yi işgal edip kısa bir süre sonra memleketine döndü. Dürrânî'nin ayrılmasından bir müddet sonra Efgan aleyhtarı bir grup Maratalar ile anlaşarak Alemgir II.'i öldürüp yerine Şah Cihân III.'ı geçirince, devlet bir nev'î Marataların kontrolüne geçmiş oldu. Bu da Efganlar ile Marataları karşı karşıya getirdi. Marataların Pencab'a saldırısı ile başlayan mücâdele kânun II. 1761'deki Panipat savaşı ile sona ermiştir. Ahmed Şah Dürrânî kumandasındaki Efgan orduları Marataları burada ağır bir yenilgiye uğrattılar (Bayur, *ayn. esr.*, s. 120-123). Biraz tereddütten sonra, Dehli hükümdarlığını yine Türk hânedânına bırakan Ahmed Şah Dürrânî, Şah Âlem II. (1761-1806)'in yeni hükümdâr olarak tahta çıkmasına izin verdi. Şah Âlem II. devrinde ülke, yerli Maratalar ile gün geçtikçe Hindistan'a hâkim olan İngilizlerin elinde birer oyuncak hâline gelmiştir. Nihâyet, Maratalar tarafından gözleri kör edilen Şah Âlem II. 1803'te İngiliz hâkimiyetini kabûllenmiş ve 1806'daki ölümüne kadar bu durum devam etmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 129-136). Onun yerine geçen Ekber Şah II. (1806-1837) da bütün saltanatı boyunca İngilizlerin bir kuklası gibi hareket etmiştir. Timur evlatlarının Hindistan'da kurdukları Türk devletinin son hükümdârı Bahadır Şah II. da 1857 ayaklanmasına kadar İngilizlerin bir sığıntısı olarak yaşamış ve isyânla ilgili görüldüğü için de ertesi sene Çin Hindistan'ındaki Rangun'a sürgüne gönderilerek, Hindistan Türk devleti İngiliz İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, s. 137, 140).

Dehli'deki esas Türk devletine bağlı olarak kurulan Haydarâbâd devleti de Dehli ile aynı âkibeti paylaşmıştır (tafsilât için bk. Bayur, *ayn. esr.*, s. 168, 202 v.d., 208 v.d.).

İngilizler, Hindistan Türk devletine son verdikten sonra Hindistan'daki yerli devletleri de birer birer ortadan kaldırarak buranın mutlak hâkimi olmuşlardır. Bu İngiliz hâkimiyeti 1790'lar ile 1830'larda zuhur eden Efgan tehdîdinin bertaraf edilmesi ve 1840'larda da Sih devletinin ortadan kaldırılması ile tamamlanmıştır.

İngilizlerin, müslüman ve Hindûların dinî inançlarına saygısızca davranması ve maddî bakımdan memleketini savunabilmeleri kendilerine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, s. 303-308).

İngilizlere karşı ilk ayaklanma İngiliz hizmetine girmiş müslüman ve Hindû askerler arasında kânun II. 1857'de başlamış, halkın da iştiraki ile birdenbire gelişmiştir. İsyân eden halk ve askerler, eski Türk hânedânı mensuplarından kendilerine önder olunmasını teklif etmişler ise de, mevcut şehzâdeler içinde yetenekli bir liderin bulunmaması böyle bir fırsattan istifâdeyi mümkün kılmamıştır. Böylece başsız kalan isyâncılar İngilizlerin yaklaşması üzerine işgal ettikleri Dehli'yi terk etmişler, İngilizler de verdikleri sözü tutmayarak Türk hânedânına mensup şehzâdelerin bir kısmını öldürmüşler bir kısmını Hind-i Çin'e sürgüne göndermişlerdir. Bu sûretle İngilizlere karşı girişilen bu isyân da netîcesiz kalmıştır. XVI. asrın ilk yarısında Hindistan'a hâkim olan Türk hânedânın saltanatı böylece sona ererken bu hânedânın idâresinde Hindistan'a muhtelif zamanlarda gelen 4-5 milyonluk Türk kitlesi de müslüman ahâli ile karışarak bugünkü Pakistan halkının ve devletinin teşekkülünde rol oynamışlardır.

Hindistan Türklerinde Kültür ve San'at Hayatı:

Sayıca çok az olmalarına rağmen Hindistan'da hâkimiyet ve devlet kuran Türkler kültür ve san'at hayatında büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Kültür ve san'at alanında yapılan bu büyük ilerleme Babur'dan Evrengzîb'e kadar geçen devrede en bariz bir şekilde görülür. Fakat Evrengzîb'den Türk hâkimiyetinin sona erdiği Alemgir Şah II.'a kadar geçen devre ise inkirâz devri olduğu için hiç bir ilerleme kaydedilmemiştir.

Babur devri hariç, kültür alanında yapılan çalışmaların dili maâlesef Türkçe olmamıştır. Türkçe ancak hanedân ve ordu dili olarak kalmış, resmî dil olarak Farsça ve bütün müslümanların anlaşma dili olarak da Urduca kullanılmıştır (Bayur, *ayn. esr.*, II., 551). Babur'dan başlayarak çoğunluğu şâir ve tarihçi olan Türk hükümdarları etraflarında âlimleri, şâirleri ve edipleri toplamayı sevdikleri için, kültür alanında büyük bir gelişme olmuştur. Hindistan'da Türk-islâm kültürünü geliştiren ve yayan âlimleri, Ekber'in yakın dostu yazar, kumandan ve devlet adamı olan Şeyh Ebu'l-Fadl Allamî, beş gruba ayırmıştır: Birinci gruptaki âlimler, Hidiv-i Neşeteyn (iç ve dış sırları bilenler) idiler. Bunların en meşhuru Şeyh Mübarek Nagorî idi. İkinci gruptakiler Hüdavend-i Bâtın (içerde olanların efendisi, dış âlemle ilgileri olmayan tarikat şeyhleri) olup, en meşhurları Türkistanlı Hoca Ahrar'ın torunu Hoca Abdüşşehid, Şeyh Selim Çeşti (Ekber'in çok sevip takdir ettiği bir âlim) ve Şeyh Muhammed Gavs'dır. Üçüncü gruptakiler, Dânende-i Ma'kul ve Menkul (aklî ve naklî ilimleri bilenler) olup, en meşhurları: Ecmirli Mevlâna Şeyh Hüseyin, Taşkentli Hafız Kûmeki, Ekber'in hocalarından Mevlâna Alaüddin Lârî ve Semerkandlı Hoca Sadık idi. Dördüncü gruba girenler: Şinâsâ-yı Akl-ı Kelâm (akla dayanan ilimlerle uğraşanlar) olup, 32 müslüman ve 19 Hindû âlim bu sâhada çalışmışlardır. Beşinci gruptakiler: Hanayı Nakl-i Makal (yâni *Kur'ân* ve hadîs gibi nakle

dayanan bilgilerle uğraşanların en meşhurları Hümâyûn devrinde yetişmiş olan Mevlâna Abdullah, Mevlâna Abdüsselâm, Kâbilli Molla Âlem ve Lâhûr'lu Şeyh Münevver'dir (Bayur, *ayn. esr.*, II, 498-501).

O devirde yetişen en büyük şâirler ise şunlardır: Ebul'-Fadl Allamî'nin ağabeyi Ebu'l-Feyzî, Meşhedli Hoca Hüseyin Senâî, Herat'lı Meylî (Mirzâ Kulu) Mervli Hoca Hüseyin, Enisî Şamlu (Şamlu Türkmenlerinden), Derviş Behram, Sabuhî-i Çağatayî ve Buhârâlı Müşfikî (Bayur, *ayn. esr.*, II, 502 v.dd.).

Hindistan'a hâkim olan Türkler arasında yetişen tarihçiler ise şunlardır: *Babur-nâme*'yi yazan büyük hükümdâr Babur, *Humâyûn-nâme* yazarı Gülbeden Begüm (Babur'un kızı), *Ekber-nâme* yazarı Şeyh Ebu'l-Fadl Allamî, *Tabakat-ı Ekberî* yazarı Hoca Nizameddin Ahmed, *Müntehabü't-Tevârih* yazarı Abdü'l-Kadir el-Badauni, *Tüzük-i Cihângîrî*'yi bizzat yazan hükümdâr Cihângîr, *Tüzük-i Cihângîri*'yi tamamlayan Mutemed Han ve Mirzâ Muhammed Hadi Han, *Meâsir-i Cihângîri*'yi yazan Hoca Gayret Han, Şah Cihan devrini anlatan *Padişah-nâme*'yi yazmaya başlayan Abdühamid Lahûrî ve bu eseri tamamlayan Muhammed Vâris ve Fâzıl Han, *Şah Cihan-nâme*'yi yazan Muhammed Tahir İnayet Han, Alemgîr I. (veya Evrengzîb) devrinin tarihi olan *Alemgir-nâme* yazarı Mirzâ Muhammed Kâzım, *Meâsir-i Alemgir* yazarı Muhammed Saki Müstaid Han, *Ahkâm-i Alemgirî* yazarı Hamideddin Bahadır Han ve *Müntehabü'l-Lübab* yazarı Hafi Han ki bu zâtın eseri Muhammed Şah devrinin büyük bir kısmını da kaplar (tafsilât için bk. Bayur, *ayn. esr.*, II. 556 v.d., 559-564, 504-508).

Türklerin Hindistan'daki mimârî âbideleri Türkistan'dakilerin üslûbuna uygundur. Bunlar dış görünüşleriyle Türkistan mimârîsine ve bilhassa Şah Cihan'dan itibâren de iç kısımları Osmanlı mimârîsine benzerler. Türkistan'da yapıda tuğla ve taş kullanılmışken Hindistan'da Türkler, imkânları olduğu için önce sağlamlığı dolayısıyla düzenli bir biçimde kesilmiş kırmızı kumtaşı sonra da aynı şekilde yontulmuş ak mermer kullanmışlardır. Onun için binalar çok dayanıklı olmuştur (Bayur, *ayn. esr.*, II., 509 v.d.).

Babur'un devri Hindistan'a yerleşme devri olduğu ve Hümâyûn devri de karışıklıklarla dolu olduğu için bu iki hükümdar zamanında bir kaç câmi ve mescitten başka mimârî eser meydana gelmemiştir. Fakat onlardan sonra hüküm süren Ekber'in zamanı her türlü sâhada olduğu gibi mimârîde de büyük bir devir olmuştur. O, câmileri Türkistan tarzına göre inşâ ettirirken, Bengal ve Gucerât havâlisinde yaptırdığı 500'den fazla köşk ve binanın uslûblarının değişik olmasına pek aldırış etmemiştir. Bu, belki de, Ekber'in güttüğü müslüman-Hindû eşitliğinin siyâsî bir netîcesi olabilir. Ekber devrinin en meşhur âbideleri şunlardır: Dehli yakınındaki Hümâyûn türbesi, Dehli'de Ataka Han türbesi, Agra kalesi, Lâhûr kalesi, Agra'nın 40 kilometre garbında kurulan ve bir âbideler topluluğu olan Fetihpûr-Sikri, ki bir çok câmi ve türbeden meydana gelmiştir. Agra'nın 10 kilometre yakınında Skandara'da bulunan Ekber türbesi ile Gvalyor'da bulunan Muhammed Gavs türbesi, Ekber devrinin diğer meşhur eserleridir (Bayur, *ayn. esr.*, II, 515-519; Burn, *ayn. esr.*, s. 551 v.d.). Cihângîr devrinin başlıca âbideleri ise şunlardır: Cihângîr'in kayınpederi ve veziri olan Mirza Gıyas Bey adına yapılan türbe ile Cihângîr namına Lâhûr yakınlarında yapılan türbe. Hindistan'daki Türk mimârlığının en büyük devri Şah Cihan devridir. Bu devrin âbideleri baştanbaşa ak mermerden yapılmıştır. Ak mermere kakılan değerli taşlarla türlü resim ve şekiller meydana getirilmek sûretiyle bu âbideler süslenmiştir. Şah Cihan devrinin başlıca âbideleri şunlardır: Lâhûr kalesindekiler; Çilsütun, Müsemmem Bürc ve Şiş Mahal; Agra kalesindekiler; Divân-ı Âm, Divân-ı Hâs, Müsemmem Bürc, Hâs Mahal ve Moti Mescid. Dehli kalesi (kulle-i muallâ) İstanbul'daki 'Topkapı Saraylar topluluğunun karşılığıdır. Yine Dehli yakınlarında kurulan ve bir nev'i köşkler ve âbidelerle dolu bir şehir manzarası arz eden Şah Cihânâbâd, Ekber devrinin meşhur eserleri arasındadır.

Yalnız Hindistan'daki Türklerin değil, belki de Türk ve dünya mimârîsinin en güzel eserlerinden biri olan Tac Mahal de Şah Cihan devrinde yapılmıştır. Osmanlı mimârlarından üstad Mehmed İsâ Efendi'nin kubbesini, Settar Han'ın hattatlığını, Semerkandlı Muhammed Şerif ile Agralı Muhammed Hanîf'in taşcılık ve duvarcılık ustalığını ve Şirâzlı Emanet Han'ın tuğracılığını yaptığı ve 22 senede 30 milyon rupi harcanarak inşâ olunan Tac Mahal, Şah Cihan'ın sevgili eşi Mümtaz Mahal namına inşâ edilmiştir (Bayur, *ayn. esr.*, II, 533; Burn, *ayn. esr.*, s. 561-566).

Evrengzîb devrinin büyük bir kısmı iç mücâdelelerle geçtiği için bu devrede çok az eser meydana getirilebilmiştir. Dehli kalesindeki Moti Mescidi, Lâhûr'daki Padişahî Mescid ve Evrengzîb'in karısı Rebiatü'd-devrânî için Dekken'deki Evrengâbâd'da yaptırdığı türbe bu devrin en meşhur san'at eserleridir.

(MEHMED SARAY.)

II — DİL

TÜRK DİLİNİN URAL-ALTAY DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ: Türk dili, dünya dilleri arasında, Ural-Altay dil âilesine bağlı sayılmaktadır. Bu bağlılık dünya dillerinin tasnîfinde müşterek benzerlikler gösteren dillerin, bir âileden sayılmaları veya onları bir grup altında toplama zarûreti ile îzah edilebilir. Bu sâhadaki araştırmaların daha

XVIII. asırda başladığı görülür. İsveçli Ph. J. von Strahlenberg, Ural-Altay dillerini, bu dillerin yapı benzerliğine dayanarak "Tatar dilleri" adı altında 6 gruba ayırmıştı. Strahlenberg'e göre bu dilleri konuşanlar: 1. Fin-Ugorlar, 2. Türk ve Tatarlar, 3. Samoyedler, 4. Moğollar ve Mançular, 5. Tunguzlar, 6. Karadeniz ve Hazer Denizi arasında yaşayan halklar.

Bu tasnîf, elbette yanlış bir tasnîfti. Nitekim Fransız Abel Rémusat ve Alman W. Schott, Ural-Altay dillerinin akrabalığı konusunda daha dikkatli görüşler ortaya atmışlar ve Ural-Altay dilleri için "Tatar dilleri" (*Les Langues Tartares*; *Tatarische Sprachen*) tâbirini kullanmışlardır.

Kendisinden öncekilerden farklı bir metod tâkip eden W. Schott, Ural-Altay dilleri hakkındaki araştırma ve değerlendirmelerini, bu dillerin teknik ve morfolojik husûsiyetlerine dayanarak yapmayı daha uygun görmüştür. Schott, Ural-Altay dillerini Çud dilleri (Fin-Ugor) ve Tatar dilleri (Türk, Moğol, Tunguz) diye iki gruba ayırmıştır. Ural-Altay filolojisinin kurucusu sayılan M. A. Castrén (1813-1852) yaptığı ilmî gezilerle Ural-Altay dillerine âit halk ağzından yerinde malzemeler derlemiş ve bunları işleyerek Ural-Altay grubuna dâhil olan ve olmayan dilleri ikiye ayırmak sûretiyle konuya bir açıklık getirmiştir. Castrén, genç yaşta (38 yaşında) ölmesine rağmen, yaptığı çalışmaları kendisinden önceki âlimlerinkinden daha sağlam metodlara dayandırması bakımından ilmî bir değer taşır.

Ural-Altay gruplarına âit diller arasındaki akrabalığa kesin bir gözle bakılamıyacağı kanâatinde olan Castrén, bu dilleri başlıca beş gruba ayırmıştır: 1. Fin-Ugor, 2. Samoyed, 3. Türk-Tatar, 4. Moğol, 5. Tunguzca ve şîveleri.

Gerek Schott ve gerekse Castrén'in çalışmaları sâyesinde, geçen asrın ortalarından itibâren Ural-Altay dillerinin 1. Ural (Çud) dilleri, 2. Altay (Tatar) dilleri diye iki gruba ayrıldığı görüşü kesinlik kazanmıştır. Ural grubunu Fin-Ugor, Samoyed; Altay grubunu da Türk, Moğol, Mançu-Tunguz dillerinin teşkil ettiği kabûl edilmiştir. Bu, şöyle bir şema ile de gösterilebilir:

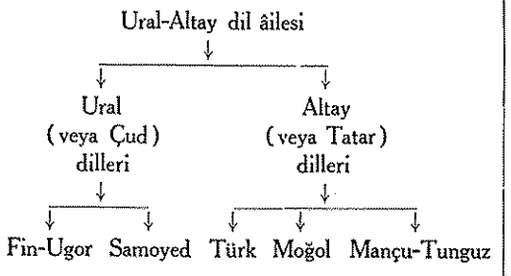

Ural ve Altay dilleri arasında cümle kuruluşu bakımından bâzı benzerlikler eskiden beri dikkati çekmiştir. Bunlar aslında Ural ve Altay dillerinin birbirleri ile akraba olduklarını ispat eden benzerlikler olmayıp, bu dilleri Hint-Avrupa dillerinden ayıran husûsiyetler olması bakımından mühim sayılmalıdır.

F. Wiedemann Ural ve Altay dillerini Hint-Avrupa dillerinden ayıran bu benzerlikleri şöyle sıralamıştır: 1. Ural-Altay dillerinde ses uyumu müşterek bir esastır, 2. Ural-Altay dillerinde kelime cinsiyeti ve 3. Artikel (harf-i târif) yoktur 4. Tasrif eklerle yapılır, 5. İsim çekiminde iyelik eki kullanılır, 6. Fiil şekilleri zengindir, 7. Prepozisyon değil, kelime sonuna konulan postpozisyon kullanılır, 8. Sıfatlar isimden daha önce gelir, 9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz, 10. Mukayese "*den* hâli" (ablatif) ile yapılır, 11. Yardımcı fiil olarak "*habere*" (malik olmak) değil, "*esse*" (imek) kullanılır, 12. Menfî hareket için husûsî bir fiil bulunur, 13. Ayrı bir soru eki vardır, 14. Konjunktion (bağlaç) yerine fiil şekilleri kullanılır.

XIX. asrın sonlarına doğru dil araştırmalarında tenkîdî metodun ön plana geçmesi ve Ural-Altay dilleri hakkındaki araştırmaların daha sağlam bir yola girmesi netîcesinde, bu dillerin akrabalığı konusunda da yeni görüşler ortaya atılmıştır.

Dillerin akrabalığını ispat için: 1. ses bilgisi (*fonetik*), 2. Şekil bilgisi (*morfoloji*), 3. Kelime hazinesi, 4. Cümle bilgisi v.s. bakımından akraba diller arasında müşterek bir kaynağa götüren benzerliklerin olması gerektiği görüşü kuvvet kazanmış, bugün Ural ve Altay dil gruplarının akrabalığına şüphe ile bakılmaya başlanmıştır.

Ural-Altay dilleri nazariyesi bugüne kadar ispatlanamadığı gibi, isbâta yarayacak herhangi bir müsbet netîceye ulaşılabileceği de pek muhtemel görünmemektedir. Bu bakımdan bu dil grubunun Ural dilleri ve Altay dilleri diye iki ayrı grup altında mütâlaa edilmesi ve araştırmaların bu yönde yapılmasının bizi daha faydalı ve ilmî sonuçlara götüreceği artık ağırlık kazanmıştır. Nitekim son zamanlarda bu sâhada yapılan neşriyatın istikameti bunu göstermektedir.

Bütün ilim dallarında olduğu gibi, dil ilminde de araştırmaların ilmî, kolay ve anlaşılır olması için, tasnîf çok mühimdir. Dünya dillerini tasnif ederken her bir dili, âit olduğu veya birbirine en çok yakınlık ve benzerlik gösteren bir dil âilesi içine yerleştirmek gerekmektedir. Şimdiye kadar yapılagelen tasnîflerde Türkçe'yi, benzer tarafları olduğu kabûl edilen Ural ve Altay dil gruplarından Altay grubu arasında saymak ve bu grubun en zengin dili olarak ön planda tutmak âdet olmuştur. Türkçe'nin, Altay dillerinden biri sayılmasının, onun diğer Altay dilleri (Moğolca, Tunguzca) ile akraba olduğu konusunda şimdilik bir hüküm vermeye yetmediğini burada bilhassa belirtmek gerekir.

ALTAY DİLLERİ: Ural-Altay nazariyesinin "Altay dilleri" kolunu Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguz dilleri teşkil eder. Bâzı âlimler bu çerçeveyi daha genişleterek Korece ve Japonca'yı da Altay dillerinden sayarlar. Türk, Moğol, Tunguz (ve bâzılarına göre Kore ve Japon) dillerini konuşan halkların dil, edebiyat, folklor ve her türlü kültür malzemelerinin, ilmî şekilde araştırılması ve incelenmesinin bir asırdan beri gelişmesiyle yeni bir ilim kolu olan "*Altayistik*" doğmuştur.

Mukayeseli Altay dil bilimi, ilmî mânada Finlandiyalı âlim G. J. Ramstedt ile başlar. Ramstedt, Avrupa dillerinden başka araştırma yaptığı Fin-Ugor dilleri ile Altay dillerini de çok iyi bilen bir âlimdi. Bu bilgilerin ışığı altında Ural-Altay teorisinin yanlış bir teori olduğunu gördü. Önceleri Altay dillerinin, var olduğu sanılan en eski Ana Altay dilinden çıktıklarından şüphe etmekte idi. Fakat daha sonraları bu görüşünü değiştirerek Altay dillerinin bir kaynaktan geldiklerini benimsedi. Buna rağmen "Japonca'nın Altay dilleriyle mukayese edilmesinden alınacak netîcenin, boş bir iş" olduğunu da söylemek ihtiyacını duymuştur.

Ramstedt'den önce Schott, Çavuşça *r*'nin Türk dilinin diğer lehçelerinde *z*'ye ve yine Çuvaşça *l*'nin Türk dilinde *ş*'ye denk düştüğünü keşfetmişti. Fakat Ramstedt, Türkçe *z* ve *ş*'nin yalnız Çuvaşça'daki değil, aynı zamanda Moğolca'daki *r* ve *l*'ye de denk düştüğünü görmüştür. Böylece Türkçe'nin bir lehçesi olan Çuvaşça'daki bu iki ses hâdisesinin Moğolca ile bir muvâzilik gösterdiği ve Çuvaşça'nın Türkçe ile Moğolca arasında irtibat sağlayacak bir husûsiyete sâhip olduğu kanâatini uyandırmıştır. Ramstedt, önceleri Türkçe *z* ve *ş*'nin, Moğolca *r* ve *l*'den daha eski olduğuna inanıyordu; fakat sonraları bu fikrini değiştirdi ve Türkçe *z*'nin Moğolca *r*'den ve Türkçe *ş*'nin Moğolca *l*'den türediği görüşünü savundu. Kendi talebeleri ve bir çok Altayist de bu görüşü benimsediler. Ancak bâzı Altayistler, bu görüşün aksinin daha doğru olduğunu savunurlar.

Ramstedt'in üzerinde dikkatle durduğu ses denkliklerinin en mühimlerinden biri de, Moğolca kelime başındaki *n-*, *d-*, *j-*, *y-*,'nin Çuvaşça'da *s-*, Türkçe'de ise, *y-* olmasıdır.

Ramstedt'e göre Ana Altay dili diye en eski olduğu var sayılan bir dilin dört lehçesi bulunuyordu. Bunlar Moğolca, Türkçe, Tunguzca ve Korece idi. Bu lehçeler zamanla dil hâlini aldı ve bundan şöyle bir şema ortaya çıktı:

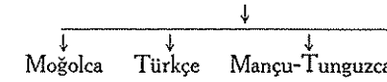

Bunlardan Moğolca ve Türkçe, Altay halklarının yurdu olarak düşünülen coğrâfî sâhanın garbında; Tunguzca ve Korece şarkında oturan halklar tarafından konuşuluyordu. Bu coğrâfî yayılışı Ramstedt şöyle bir şema ile gösterir (*Einführung*, I, 15):

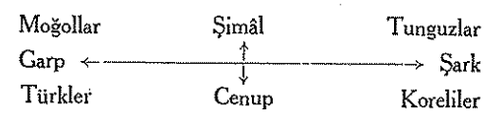

Ramstedt, bu şemanın aynı zamanda şöyle olabileceğini de teklif ediyor:

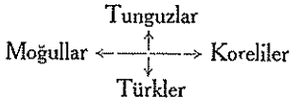

Önceki şemaya göre Ramstedt, Ana Altay dil bölgesinin şimâlinde Moğolların ve Tunguzların atalarının, cenûbunda da Türklerin ve Korelilerin atalarının bulunduklarını kabûl ediyor. Yine aynı şemaya göre Ramstedt, Ana Altay dil bölgesinin garbında Moğolların ve Türklerin atalarının, şarkında da Tunguzların ve Korelilerin atalarının bulunduklarını kabûl ediyor. Sonraki şemaya göre Ramstedt, bu Ana Altay dil bölgesinin şimâlinde Tunguzların, garbında Moğolların, cenûbunda Türklerin, şarkında da Korelilerin atalarının yaşamış olduklarını kabûl ediyor.

Ramstedt'in görüşlerini Rusya'daki mongolistlerden W. Kotwicz, V. Ya. Vladimirtsov v.b. desteklediler. Kotwicz, Altay dillerinin ana veya ortak bir Altay dilinden çıktığı konusunda müteredditt kaldı. Ona göre, milâdın başlarında Türkçe, Moğolca ve Tunguzca müstakil birer dil idiler. Bu diller arasındaki benzerlikler karşılıklı temas ile oluşmuştur. Vladimirtsov da, önceleri böyle düşünmüştü, ama daha sonraki yıllarda Altay dillerinin soyca akraba oldukları ve bir Ana Altay dilinden çıktıklarını harâretle savundu.

Macar bilginlerinden Gy. Németh ve Z. Gombocz, Ramstedt'in görüşlerine kısmen katılırlar. Németh, Ramstedt'ten daha farklı bir şema ve bâzı ara devir olarak gerekli gördüğü safhalar üzerinde durur. Gombocz ise, Türkçe *z* ve *ş*'nin Moğolca *r* ve *l*'den daha eski olduğunu savunur.

Altay dilleri nazariyesinin bugünkü durumuna bir göz atılacak olursa, bu konuda hâlâ bir birlik sağlanamadığı görülür. Ramstedt ile onun talebeleri ve taraftarları olan N. Poppe ve P. Aalto, Kore dilini de Altay dilleri nazariyesi içine katarak bu görüşü savunmaya devam ettiler. Bunlardan P. Aalto, Ramstedt'in ölümünden sonra onun Altay dilleri hakkındaki en önemli eseri olan "*Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft* (Altay dil bilimine giriş) adlı eserini yayımladı.

Poppe ise, Ramstedt'ten sonra Altay dilleri nazariyesinin en çalışkan araştırıcısı ve geliştiricisi olmuştur. Bu nazariyenin bugün en büyük temsilcisi

Poppe 'dir. Poppe, Moğol, Türk ve Mançu-Tunguz dillerinin akraba olduklarını, bu dil âileleri arasındaki fonetik ve morfolojik uygunlukların, tesâdüfe ve alınma kelimelere dayanmayıp, aksine, bunların kök akrabalığını gösteren deliller olduğuna inanır. Bu üç dil âilesinin ortak adı olarak Altayca tâbirini kullanır ve Kore dilinde de Altayca bir tabaka bulunduğunu söyler. Poppe 'ye göre, Kore dilindeki Altayca unsurlar, daha çok Mançu-Tunguzca 'ya yakındır. Mançu-Tunguzca da, ses husûsiyetleri bakımından Moğolca ve Türkçe 'ye yakınlık gösterir. Korece 'den, ses bakımından en uzak olan dil, Türkçe 'dir. Bundan şu iki sonuç çıkarılabilir. Ana Türkçe, diğer Altay dillerinden ya çok erken ayrılmış veya çok hızlı bir ses gelişmesi geçirmiştir. Hem dil tarihi ile ilgili veriler, hem de tarihî hâdiseler Türkçe 'nin, Ana Altay dil birliğinden erken devirlerde ayrılmış bir dilin devâmı olduğunu gösterir niteliktedirler. Kore dili ise, Ana Altay dil birliğinden daha önce ayrılmış olmalıdır. Çünkü Korece 'deki bâzı Çince kelimelerin çok eski şekillerini muhâfaza etmiş olması, bu tahmini doğrular. Şu halde Korece 'nin eski şekli, Altay dil birliğinden ilk ayrılan dil olmalıdır. Bundan sonra Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği uzun bir müddet devam etmiştir. Türkçe 'nin eski şekli ayrıldıktan sonra, Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği bir müddet devam etmiş ve en son olarak da Ana Moğolca ile Ana Tunguzca ayrılmış olmalıdır (Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, s. 6).

Poppe, Türk dillerinin (bize göre lehçelerinin) sınıflandırılması konusunda yapılan denemeler arasından bilhassa Räsänen 'in yaptığı sınıflandırmayı tercih eder; fakat Räsänen gibi, Türk dillerinin altı gruba değil, önce *r*- dilleri (Volga Bolgarcası ve bugünkü Çuvaşça) ve *z*- dilleri (diğer bütün lehçeler) olmak üzere iki gruba ayrılmasının daha doğru olacağını ileri sürer. Ancak bundan sonra *z*- grubunu Räsänen 'in yaptığı gibi altı gruba ayırır.

Altay dillerinin karşılıklı münâsebetleri ve teşekkülü hakkında Poppe 'nin çizdiği şema şöyledir (Poppe, *Introduction...*, s. 147):

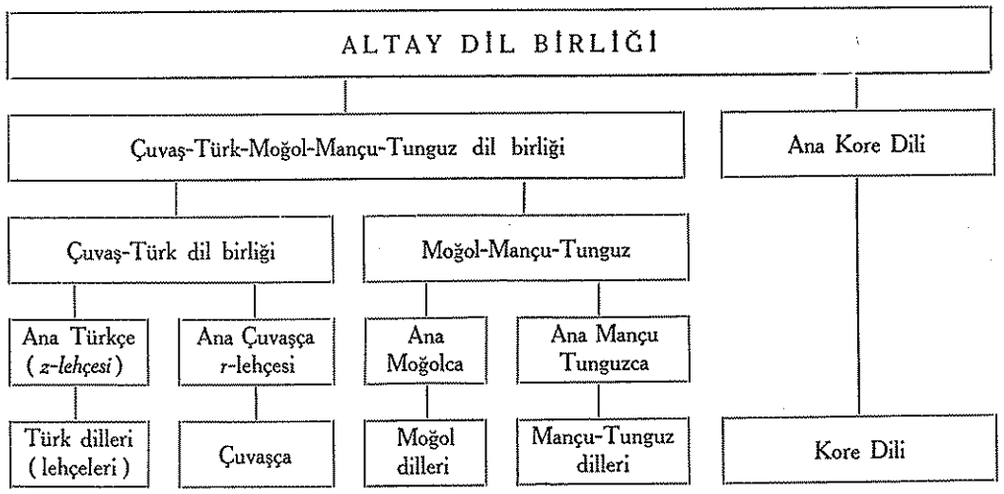

Aynı şemayı Poppe içiçe dâireler şeklinde şöyle göstermiştir (Poppe, *ayn. esr.*, 146):

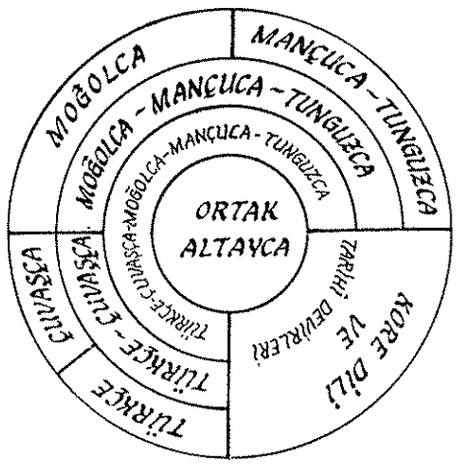

Poppe 'nin "*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*" adlı eseri hakkında bir tanıtma yazısı yazan J. C. Street (*Language 38* [1962] s. 92-98) bu konuda biraz farklı bir şema teklif etmiştir.

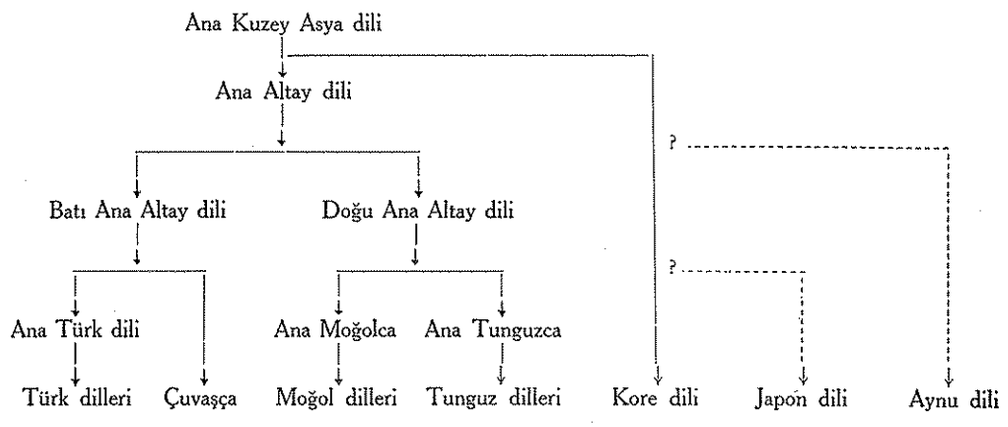

Şemada da görüldüğü gibi, Street, Kore dilinin Ana Altay dilinden de daha eski farazî bir dil olan Ana Kuzey Asya dilinden geliştiğini farzetmektedir. Bunun sebebi Kore dilinin Altay dilleri arasındaki yerini tesbit edecek yeterli malzemenin bulunmamasıdır (Poppe, *Introduction...*, s. 147).

Altay dillerinin akrabalığı nazariyesini destekleyen bilginler arasında batıda Karl H. Menges, O. Pritsak, Sovyetler Birliği 'nde A. Baskakov, İlliç Svitiç ve P. Sunik zikredilebilir.

Sovyet altayistlerinden G. D. Sanjeyev, Altay dillerinin akrabalığı hakkında bir hüküm vermek için yeterli sonuçlara henüz varılamadığını, bu sebeple akrabalık nazariyesinin faraziyeden başka bir şey olmadığını söylemiştir. Sovyet dil bilgini B. A. Serebrennikov ile türkolog A. M. Şçerbak, Altay dilleri nazariyesine karşı çıkmışlardır. B. A. Serebrennikov, Altayistlerin kurmuş oldukları *r*>*z*, *d*-, *n*-, *j*-, *y*>*y* ve *l*>*ş* gibi ses denkliklerini henüz ispat edilmediği için reddeder.

Şçerbak ise, Altay dilleri arasındaki benzerliklerin karşılıklı temaslarla alınmış kelimelerden ibâret olduğunu, bu yüzden Altay dilleri nazariyesinin sâdece bir faraziye sayılabileceğini savunur. Altay dilleri nazariyesine batılı bilginlerden de bir çoğu karşı çıkmışlardır. Bunların en mühimleri olarak Kaare Grönbech, J. Krueger, Macar bilgini L. Ligeti, Alman J. Benzing, G. Doerfer, Amerika 'da Macar asıllı D. Sinor, İngiliz türkoloğu Sir Gerard Clauson sayılabilir. Bunlar Altay dilleri nazariyesinin henüz ispatlanmamış bir faraziye olduğunu, şimdilik yapılacak en doğru işin, her dili kendi bünyesi içinde iyice araştırmak olacağını söylemektedirler (Nitekim aynı kanâati W. Bang-Kaup ölümünden 14 gün önce 26 eylûl 1934 tarihli mektubunda belirtmiştir.)

Bu görüşü benimseyenlerin kanâatlerini Benzing, 1953 'te şöyle özetler: "Altay milletlerinin ve dillerinin birbirleriyle olan berâberlik ve âidiyetlerini başka dil âileleri için geçerli olan ölçülerle değerlendiremeyeceğimiz muhakkaktır. Meselâ Hint-Avrupa dilleri veya Sâmi dilleri, kendi âilesindeki dillerin sâhip oldukları dil husûsiyetleri ve müşterek kelime hazinesi ile başka dil âilelerinden ayrılırken, Altay dillerinin durumu bambaşka bir manzara arzeder" (Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und Turkologie*, Wiesbaden, 1953, s. 2). Benzing, bu görüşünü 1956 ("*Die Tungusischen Sprachen*" Wiesbaden, 1955. s. 7 v.d.) 'da yine tekrarladığı gibi hâlen de aynı kanâattedir.

Altay dilleri nazariyesinin en şiddetli muârızlarından biri İngiliz türkoloğu Sir Gerard Clauson, diğeri de Alman Gerhard Doerfer 'dir. Clauson 'a göre, Altay dillerinde ortak bir söz hazînesi yoktur. Meselâ *almak*, *vermek*, *söylemek*, *gitmek*, *gelmek*; *at*, *iyi*, *kötü*, v.s. gibi esas fiil, nesne ve kavramları karşılayan kelimelerde, sayılarda bir birlik ve aynılık görülmemektedir. Türkçe ve Moğolca 'da ortak sanılan ve bir çoklarınca ortak sayılan kelimeler, tamâmen Türkçe 'den Moğolca 'ya geçmiş, eski ödünçleme alınmış kelimelerdir. Meselâ: Moğolca *dayin* "düşman" <Ana Türkçe 'de **δağı*> Eski Türkçe 'de *yağı*; Moğolca 'da *nidurġa* "yumruk" <Ana Türkçe 'de **nodruk*> Eski Türkçe 'de *yudruk* v.s. gibi.

G. Doerfer, Altay dilleri nazariyesini reddetmekte olup, bu diller arasında var olduğu iddia edilen akrabalığın ilmî esaslara tam uymadığını, yaptığı titiz araştırmalarla göstermiştir. Moğolca ile Türkçe 'de ortak diye öne sürülen unsurların bir dilden öbürüne geçmiş eski ödünçleme kelimeler olduğunu, bu iki dilden Türkçe 'nin, kelime ve diğer dil unsurları veren, Moğolca 'nın da, alan dil durumunda bulunduğunu ileri süren Doerfer, akrabalık için gerekli olan şartların Altay dilleri arasında tatmin edici bir şekilde

mevcud olmadığını tesbit etmiştir. Doerfer'in, diller arasında akrabalığı tesbit için öne sürdüğü şartlar kısaca şöyledir (*TME*, I, 64-94): 1. Akrabalığı söz konusu olan dillerde birbirine benzeyen kelimeler bulunmalıdır. Altay dillerinde böyle kelimeler varsa da, kâfi değildir. 2. Ses kanunları tesbit edilmiş olmalı ve bunlara güvenilebilmelidir; 3. Ses kanunları, en eski dilden sonrakilere doğru tâkip edilir olmalı, yâni arada karanlık boşluklar bırakılmamalıdır; 4. Dempwolff prensiplerine göre, fonetik ve semantik bakımdan yeterli sayıda (birkaç yüz), gerçekten mukayeseye elverişli kelime bulunmalıdır; 5. Araştırmaya konu olan kelimeler belli bir sistem içinde mukayesesi yapılan her iki dilde bâzı gruplar oluşturabilmelidir. İsimler ve unvanlar ekseriya bir dilden diğerine alınabildiklerinden bunların oluşturduğu grupların önemi yoktur. Zamirler ve ses taklidi kelimeler de hiç akraba olmayan dillerde bile birbirlerine benzediklerinden, bunları da akrabalık için mukayese malzemesi olarak kullanamayız; 6. Akrabalık ispatı için, yüksek seviyedeki kültür kelimeleri cinsinden olanlar (*mots savants*) değil, halk tarafından kullanılan yaygın kelimeler (*mots populaires*) ele alınmalıdır; 7. Akraba olan dillerde morfolojik husûsiyetler mukayese edilebilmelidir. Bu gibi mukayeseler, Ramstedt, Poppe ve başka Altayistler tarafından yapılmıştır; 8. Akrabalığı araştırılan dillerdeki gelişme, birbirlerine yaklaşan (convergent) değil, birbirinden uzaklaşan (divergent) bir durum göstermelidir. Yâni akraba olan diller, gelişmiş halleri olan son durumları ile birbirlerinden çok farklı husûsiyetler göstermeli, fakat müşterek oldukları en eski devirlere doğru yaklaşıldıkça aralarındaki akrabalık ile ilgili husûsiyetler bir birliğe doğru gitmelidir; 9. Akrabalık konusunda bir dilin yayılma alanına komşu olan coğrâfî bölgelerdeki kelimeler mukayese için seçilmemelidir; 10. Türkçe ile Moğolca arasında akrabalık araştırılırken, ele alacağımız Türkçe kelimelerin, Moğolların yayılma devrinden önceki zamanda mevcut olan Türkçe kelimelerden seçilmesi gerekir; 11. Yapılacak mukayeselerde yalnız kökler veya sâdece ekler karşılaştırılmalıdır. Hiç bir zaman kök ve ekin birleşmiş şekilleri mukayeseye esas alınmamalıdır. Meselâ Türkçe'de *eki*, "iki" ve *ekiz* "ikiz" mevcuttur; ama Moğolca'da sâdece *ikire* "ikiz "var. *İki* mânasında aynı köke rastlamıyoruz. Belli ki *ikire*, Moğolca'ya ödünçleme olarak geçmiş bir kelimedir; 12. İmkân nisbetinde, semantik bakımdan aynı mânada olan kelimeler arasında mukayese yapılmalıdır. Tesâdüfen ses benzerlikleri olan kelimelerle mukayese yapılmamalıdır; 13. Mevcud olmayıp tasavvur edilen yıldız (*) işâretli kelimelere dayandırılan akrabalık iddialarında bulunulmamalıdır. Yıldızlı kelimeler ispatlanmış kelimeler değil, tahminî olarak var oldukları zannedilen kelimelerdir. Bir iddiayı bu gibi kelimelere dayandırmak elbette ilmî olamaz; 14. Diller arasındaki akrabalık araştırmalarında en eski şekiller mukayese edilmelidir; 15. Akrabalık araştırması yapılan iki dilde hangi kelimelerin aslî, hangilerinin başka dillerden alınmış kelimeler olduğunu gösteren açık ve seçik ölçüler ve sonuçlar tesbit edilmiş olmalıdır. Bu konuda Altayistik araştırmaları henüz ihtiyacı karşılayacak seviyeye ulaşmamıştır; 16. Diller arasında akrabalık olup olmadığını araştırırken, yapılan mukayeselerde bu dillerin birbirleri ile en eski devirlerden bugüne kadar olan münâsebetlerini, hangisinin hangisinden kelime alış verişi yaptığını, lehçe ve şivelerin yayılış sâhalarını gözönünde bulundurmak gerekir.

Sonuç olarak Doerfer, yukarıda akrabalık için öne sürdüğü şartların Altay dillerinde sâdece 1, 4, 6 ve 7. sıradakilerin tatminkâr olmamalarına rağmen az çok görülebildiğini, fakat bu diller arasında herhangi bir akrabalığı ispat için gerekli olan diğer 10 kadar şartın hiç birisinin mevcut olmadığını, bundan dolayı da bu diller arasında ilmî mânada bir akrabalıktan bahsedilemeyeceğine inanmaktadır. Doerfer, şimdilik hiç olmazsa bu dillerin kendi içindeki lehçelerin ve ağızların esaslı bir şekilde araştırılmasını ve yapılacak mukayeselerin de böylece sağlam sonuçlara dayandırılmasının daha doğru olacağını savunur.

Başlangıcından bu güne kadar tarihçesini ana hatları ile çizdiğimiz Altay dillerinin birbirleri ile olan münâsebetleri ve akrabalıkları hakkında henüz bir görüş birliği sağlanmış değildir.

Altay dillerinin yapıları, söz hazineleri ve ekleri birbirleriyle bâzı benzerlikler gösterirler. Bunların açıklanması ve bu açıklamalara dayanılarak yapılan akrabalık yorumları ile ileri sürülen görüşler de birbirinden çok farklıdır:

a) Ramstedt ve onun talebelerine göre Altay dilleri Hint-Avrupa dillerinin akrabalığı derecesinde birbirleri ile akrabadırlar. Bu görüş Altay dillerinin akrabalığı tezidir. Ramstedt'in talebesi ve ona çok bağlı olan Poppe, Altay dillerinin çok çalışkan ve verimli bir araştırıcısıdır. Poppe, 1960 yılında yayımladığı kitabında (*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Teil: 1. *Vergleichende Luautlehre*, Wiesbaden, 1960), Altay dillerinin akrabalığı hakkındaki görüşünü şöyle ifâde ediyor: "Moğolca, Türkçe ve Mançu-Tunguz dil âileleri arasındaki fonetik ve morfolojik uygunlukların, tesâdüf veya alınma kelimelere değil, aksine bunların bir kök akrabalığının şâhidi oldukları husûsunda hiç bir şüphe yoktur". Fakat Poppe, aynı kitabın 4. ve 5. sayfalarında akrabalığa aykırı bir görüş ileri sürer: "Bir zamanlar bir Altay dil birliğinin mevcud olup olmadığı veya Moğol, Türk, Mançu-Tunguz dillerinin kök akrabalığı olup olmadığı bir yana, Ana Moğolca'nın, yâni Moğolca'nın tasarlanabilecek en eski şeklinin bir hiçten meydana gelmiş olamıyacağı, kesinlikle kabûl edilmelidir. Yâni bir zamanlar, Ana Moğolca'dan da daha eski olan bir dilin mevcut olması gerekir. Ana Moğolca, bu daha eski dilden, bugünkü Moğolca'da hâlen yaşamakta olan gramer şekilleri ve kelimeler almıştır. Ana Moğolca'dan daha eski olan bu dilden, öteki eski dillere de morfolojik unsurlar (ekler ve benzerleri) ve kelimeler alınmış olması gerekir. Burada "miras olarak alınmış" veya "ödünçleme" değil, sâdece "alınmış, kabûllenilmiş" diyoruz.... Moğolca'daki *azirga* "aygır" kelimesi bir Tunguz dili olan Solonca'daki *adigga* veya *adirga* "aygır" kelimesine denk gelmektedir. Türk dillerinde bu kelimenin karşılığı olarak Eski Türkçe *adğır*, Yakutça *atır* v.b. "aygır" şekilleri mevcuttur. Moğolca *azirga* kelimesinin eski bir **adırga* kelimesinden geldiği kabûl edilebilir. Acaba *adırga* şekli, Ana Türkçe'nin de sonraları kendisinden türemiş olduğu bir dilden ödünçleme alınmış bir kelime midir? Veya bu şekil, bizim bilmediğimiz bir kaynaktan Ana Türkçe'ye ve Ana Moğolca'ya geçmiş olan bir kelime midir? Bu sonuncunun doğru olması ihtimali yüksektir.... Şayet burada bir ödünçleme söz konusu ise, bu bizce meçhul olan üçüncü bir kaynaktan, yâni Ana Moğolca ve Ana Türkçe'den çok daha eski farazî (*hipotetik*) bir dilden alınmış ödünçleme demektir. Bu en eski dil de Umûmî Altayca'dır."

Poppe'den önce Altay dillerinin akrabalık şeması esas itibâriyle

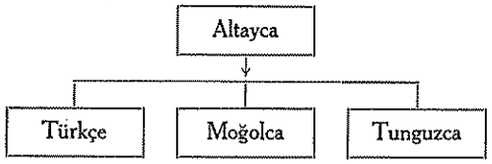

şeklinde çiziliyordu. Poppe'nin şemasında ise, Altayca ile bu farazî Altayca'dan ayrılan üç dil arasına bir ara safha girer. Bunun şemada görünüşü şöyledir:

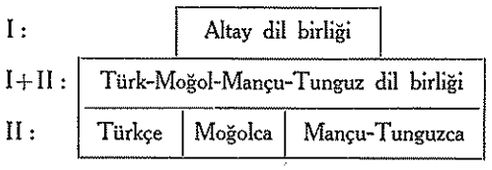

I. Altayca; I+II: üç dilin ortak ve farklı taraflarının birlikte meydana getirdiği devre; II: Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın her birinin diğer iki dilde bulunmayan özelliklerinin olduğu son devredir. Bu durumu, daha iyi anlaşılması için başka bir mukayese ile açıklayalım: Türkçe, Farsça ve (Afrika'da konuşulan) Suvahili dillerinin kendilerine has özellikleri var, fakat akrabalıkları yoktur. Bu dillerin her üçünde de Arapça'dan alınmış pek çok kelime ve diğer unsurlar var. Meselâ: Türkçe'deki *kitap*, Farsça'daki *kitāb*, Suvahili'deki *kitabu* kelimeleri Arapça *kitāb* kelimesinden alınmıştır. Yine Türkçe *fayda*, Farsça *fā'ida*, Suvahili dilindeki *fayida* kelimeleri, Arapça *fā'ida* kelimesinden alınmıştır. Buna benzer pek çok örnek vermek mümkündür. Bu üç dili ve bunlara kelime vermiş olan Arapça'yı Poppe'nin şemasına yerleştirilecek olursak, şöyle bir manzara ile karşılaşılır: Arapça, Altayca'nın yerini alır. Türkçe, Farsça ve Suvahili dilleri ise, şemadaki Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın durumu gibidir. Bu mukayesede görüldüğü gibi Arapça ile Türkçe, Farsça ve Suvahili dillerinin birlirleriyle benzer ve müşterek gürünen kelimeleri olmasına rağmen bu dillerden hiç birisi diğeri ile akraba değildir. Bu mukayesedeki tek fark, Arapça, Türkçe, Farsça ve Suvahili'nin ve bu dillerdeki müşterek kelimelerin geçmişinin çok iyi bilinmiş olmasıdır. Fakat Altayca hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz ve bugün Altay dilleri olarak kabûl edilen Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'nın geçmişi hakkındaki bilgi ve malzeme de çok eksiktir.

b) Akrabalık tezine karşı kesin bir antitez ileri süren Sir Gerard Clauson ve A. M. Şçerbak'ın görüşlerine göre, Türkçe ve Moğolca'da akrabalık delilleri olarak ileri sürülen müşterek unsurlar V.-VII. asırlar arasında Türkçe'den Moğolca'ya geçmiş olan ödünçlemelerdir. Meselâ Türkçe *er*, "erkek", kelimesi V.-VII. asırlar arasında Moğolca'ya geçmiş ve bu dilde *ere* şeklini almıştır. Aslı Türkçe olan bu kelimenin, Moğolca'da sonuna bir *-e* vokali alması ise, bu dilin iki veya çok heceli kelimelere mütemâyil bir dil oluşundandır.

Akrabalık tezine karşı çıkanlardan G. Doerfer, Altay dillerinin müşterek sözlerinin akrabalıktan ve sübtratumdan olmadığı kanaâtindedir. Doerfer'e göre, "Altayca" denilen müşterek kelimeler ve unsurlar bir taraftan Türkçe ve Moğolca arasında, diğer taraftan Moğolca ve Tunguzca arasında çok eski alınmalardan ibârettir. Bunu şöyle bir şema ile gösterebiliriz: Türkçe→Moğolca→Tunguzca. Bu alınmaların en eski tabakası Doerfer'e göre, Şçerbak ile Clauson'un tahmin ettikleri zamandan çok daha erken bir devirde (M. ö. 200 yıllarında) olmuştur. Clauson ve Şçerbak'ın V. ve VII. asırlarda alınmaların olduğu görüşüne karşı, Doerfer şu itirazı yapar: Türk dilinin bize ulaşan en eski metinleri: VIII. asrın ilk yarısına âit metinlerdir. Clauson ve Şçerbak'ın tahmin ettikleri alınmalar, bu metinlerden bir iki asır öncesinde vuku bulmuş olmalıdır. Bu bir iki asır ise, çok az bir zamandır. Buna göre, Türkçe ve Moğolca'daki müşterek kelimelerin birbirine çok benzemeleri ve hemen hemen aynı olmaları gerekirdi. Ama bu kelimelerde bu husûsiyetleri bulamıyoruz: meselâ Türkçe *arḳ* "gübre"=Moğolca *hargal*; Türkçe *boz*=Moğolca *bora*. Mançu (-Tunguzca)'da gübre karşılığı olan kelime ise, *facan*. Bu örnekler bir iki asırlık alınmalar olmayıp çok eskiden alınma kelimelerdir.

c) Altay dillerinin akrabalığı hakkında çekimser davrananların görüşüne göre, bu diller üzerinde

şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığı altında bildiklerimiz, akrabalığı ispatlıyacak bir netîceye varmamıştır. L. Ligeti, J. Benzing, D. Sinor, K. Grönbech v.b. gibi bu görüşte olanlar Altay dillerinin akrabalığını ispat için uğraşmaktan ise, her dili kendi bünyesi içinde iyice araştırmanın çok daha faydalı olacağını tavsiye ederler.

Altay dilleri olarak vasıflandırdığımız Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'yı daha yakından incelediğimiz zaman görürüz ki, bu dillerin yapılarında bâzı benzerlikler vardır. (1) Meselâ Moğolca cümlelerle Türkçe cümleleri karşılaştırırsak bu her iki dilde cümle yapısı ve dizinin aynı olduğu göze çarpar. Moğolca şu cümle ile altındaki Türkçe tercümesi buna güzel bir misal olur :

Niken ödür Temuçin Hasar Bekter Belgütey
"Bir gün Temuçin Hasar Bekter Belgütey

dörben Xamtu Sa'u-cu geügi tata-xuy
dört beraber Oturup olta tart-tık

dotora niken gege'en soxosun oro-cu'uy
içinde bir parlak sohosun çık-mış „

(A. Temir, *Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler*, *DTCFD*, Ankara 1955, XIII/1-2, 20-23).

(2) Türkçe'de, Moğolca'da ve Tunguzca'da sıfat isimden, isim fiilden önce gelir.

(3) Bu diller son ekli dillerdendir, ön ekler yoktur. Kök her zaman kelimenin önüdür.

Altay dillerinin akrabalığına inanan araştırıcılar bu benzerliklere dayanarak akrabalık tezini savunmuşlardır. Fakat bu gibi benzerlik hiç akraba olmayan diller arasında da görülür. Meselâ Afrika'da konuşulan bâzı diller Çince'ye çok benzer; Cenûbî Hindistan'da konuşulan Dravida-Tamil dilinin söz dizisi tıpkı Türkçe'ninki gibidir. Meselâ : "*Avan-ivanay atıttu nintitattu cari alla.* = Onun bunu dövmesi sövmesi uygun değil. „

Buna karşılık Türkiye Türkçesi'ne çok yakın bir Oğuz diyalekti olan Gagauzca, Slav dilinin te'sirinde çok kaldığı için kelime dizisi çok değişmiştir. Litovca, İngilizce, Farsça birbirlerinden çok farklılıklar gösterdikleri halde akraba dillerdir. Şu halde asıl akrabalık şekîen benzemek değil, köklerin aynı kaynağa gitmesidir.

Altay dillerinin söz hazinesi çok incelenmiştir. Belki de bugüne kadar bu dillerin en çok bu konuda araştırması yapılmıştır dersek yanlış olmaz. Yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre, bu dillerin bir çok müşterek kelimeleri tesbit edilmiştir. Türkçe ile Moğolca'nın müşterek kelimeleri aşağı-yukarı 250 kadar, Moğolca ile Tunguzca'nın müşterek kelimeleri yine takrîben 200 kadardır.

Bu kelimelerin bir çoğunun medeniyet ile alâkalı kelimeler olduğu görülür. Altay dillerinde vücud uzuvlarının isimlerinden 61 tanesi müşterektir. Bunlardan Türkçe, Moğolca, Tunguzca'da müşterek olanların sayısı 11'dir. Türkçe ve Moğolca'da müşterek olanların sayısı 22'dir. Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olanların sayısı 27'dir. Türkçe ve Tunguzca'da müşterek olanlar ise, sâdece 1'dir. Vücud uzuvlarının isimleri olan kelimeleri ikiye ayırmak gerekir. (1) iç alan isimleri (bunlar mühimdir ve alınma kelimeler olamazlar); (2) dış alan isimleri (bunlar mühim değildirler ve bu sebeple alınma olabilir). Altay dillerinde müşterek olan uzuv isimleri hep dış alana âittirler. İç alan vücud uzuvlarının isimleri Altay dillerinde şöyledir :

Türkçe	*Moğolca*	*Tunguzca*	*Mânası*
köz,	*nidun*	*ǯāsa*	"göz"
kulğak	*çikın*	*sǯāñ*	"kulak"
burun	*ḳabar*	*hoñakta, ñöksa*	"burun"
adak	*köl*	*begdi*	"ayak"

Buna karşılık bu kelimeler Hint-Avrupa dillerinde tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi bir birlik gösterirler.

Altay dillerindeki sayı isimlerinde de hiç bir birlik yoktur.

Türkçe	*Moğolca*	*Tunguzca*	*Mânası*
bīr	*niken*	*emōn*	"bir"
eki	*ḳoyar, cîrin*	*cōr*	"iki"
üç	*gurban*	*ılan*	"üç"
tört	*derben*	*dügin*	"dört"
bēş	*tabun*	*tuñga*	"beş"
altı	*cirguğan*	*ńüñön*	"altı"
yeti	*doluğan*	*nadan*	"yedi"
sekiz	*nayman*	*capkon*	"sekiz"
tokuz	*yisün*	*hüyegün*	"dokuz"
ön	*parban*	*cuan*	"on"
yüz	*cagun*	*ńamā, tañgu*	"yüz"
bıñ	*bıñgan*	*bıñgan*	"bin"

Akrabalığında hiç şüphe olmayan Hint-Avrupa veya Sâmi dillerinde müşterek bir kök vardır. Ama Altay dillerinde böyle bir kök göremiyoruz. Bu kök birliğini vücudun uzuvlarında, sayılarda, *gel- git- al- gör-* gibi bedenin hareket ve faâliyetlerini ifâde eden kelimelerde bulamıyoruz. Benzerliklerin akrabalık ispatına yetmediği aşikârdır.

Morfoloji bakımından Altay dillerinde bir çok müşterek ekler vardır. Ancak bunların akrabalık ispatına yarayabileceği çok şüphelidir.

Meselâ Moğulca ve Türkçe'deki cemi eki *-d/-t*, fiilden isim yapma eki *-n*, ve *-lga/-alga* isimden isim ve sıfat yapma eki *-lig/-lik*; partisip eki *-çi*; tamlama eki *-un/-ñ*; Moğulca Tunguzca müşâreket eki *-ldu/-ldu*, cemi eki *-l/-l*; komitativ eki *-tay/-tay*, ablativ eki *-ça/-çi*; vasıta ve belirtme hâli *-di/ -ci* v.s.

Bu ekleri üç kategoriye ayırmak mümkündür. (1) Bunların bir kısmı tesadüfîdir. *-n*'li ekler bu kabil eklerdir.

(2) Bir kısmı alınma eklerdir. Meselâ *-çi, -lig* ekleri Türkçe'den diğer Altay ve hattâ İran ve Kafkas dillerine geçmiştir. Ayrıca Moğulca→*-lga* eki de Moğul istîlâsından sonra Türkçe'ye geçmiştir.

(3) Bâzı ekleri altayistler yanlış mukayeselerde kullanmışlardır. Meselâ Moğulca cemi eki diye var olduğu sanılan *-l* eki Moğulların Gizli Tarihi'nde Çin harfleri ile yazılan metinden istinsah sırasında yanlışlıkla *d*'nin *-l* şeklinde kaydedilmesinden doğmuştur. Görüldüğü gibi mesele çok titiz bir incelemeye tabî tutulunca Altay dillerinde müşterek ve benzer görünen bir çok ek, bir birliğe değil ayrılığa doğru gidiyor. Altay dillerinin hal eklerinde de durum böyledir. Doerfer, her üç Altay dilinde yanlış olmayan müşterek üç tane ek tesbit etmiştir. Bunlar lokativ (bulunma) eki *-da* ile direktiv (yön) ekleri *-ra* ve *-ksi*. Bunlardan *-ra* ve *-da* Türkçe ve Moğulca'da da var. Diğer ek *-ksi* ise, Moğulca ve Tunguzca'da mevcuttur. Her üç Altay dilinde müştereken bulunan hiç bir ek yok. Bu durumu akrabalık konusunda değerlendirmeye tâbi tutarsak, her üç Altay dilinin birbirine benzemelerine rağmen gerçekte akrabalık tan ne kadar uzak olduğu anlaşılır.

A. M. Şçerbak'a göre, Türkçe ve Moğulca *-ra* eklerinin birbirleriyle ilgileri belli değildir; belki de tesadüfîdir. Eski Farsça'da *-rā* eki gibi Macarca'daki *-ra* ekinin de direktiv (yön) hâli için kullanıldığını biliyoruz. Bu gibi tesadüflere bakarak Farsça, Macarca, Türkçe ve Moğolca'nın akrabalığından bahsedilemez. Ayrıca *-da* lokativ eki Yunanca ile Kafkas dillerinden İnguşça, Avarca, Lezgice, Arçince gibi dillerde de bulunur. Halbuki bu diller Altay dilleri ile akraba değildir. Bu gibi eklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Buraya kadar kısaca ele aldığımız Altay dillerinin yapısı, söz hazînesi ve ekleri akrabalık tezini ispata yeterli görülmemiştir. Bu dillerde müşterek görünen unsurların ise, Türkçe'den alınma olduğu ispatlanmıştır. Akraba olan dillerin bâzı şartları yerine getirmeleri lüzûmludur. Aksi takdirde akrabalık bahis mevzuu olamaz. Akraba diller birbirine uyan sistemler göstermelidirler. Yani A dilinin bir sesi B dilinin bir sesine bağlanabilmelidir. Bu seslerin mutlaka aynı olması gerekmez. Ama aralarında bir sistem olmalıdır. Meselâ Türkçe *-z* konsonantı Moğulca'daki eski alınma kelimelerde *-r*'dir. Şu halde Moğulca *-z*'yi kullanmaz, bundan dolayı Türkçe *-z* yerine Moğulca'da *-r* vardır.

Meselâ: *Moğulca*	*Türkçe*:	
hüker	*öküz*	"öküz"
atar	*atız*	"işlenmemiş tarla"
bora	*boz*	"boz, gri".

Bunun aksi haller arzeden konsonantlar da mevcut tur. Meselâ Moğulca önseste *m-* olan kelimeler Türkçe hiç bir kelimeye uymazlar. Bunlar Türkçe'de ne *m-* ne *b-* ve ne de başka bir konsonant ile başlayan kelimelere uyarlar. Bu da bir eksikliğin olduğunu gösterir.

Moğulca		*Türkçe*
morö	"omuz"	—
mergen	"avcı"	—
meke	"hile"	—

Şu halde Moğulca *m* = Türkçe ? Doerfer'in tesbitine göre Ana Türkçe'nin önses konsonant sistemi şudur :

**p-* (> *ɸ-*), **b-*	**t-*, **d-* (> *y-*),	**k-*, **g-* (> *k-*),	**ç-*, **c-*?	**s-* (> *y-*)

Ana Moğulca'nın önses sisteminde aynı konsonantlarla birlikte ayrıca şunlar da vardır: **m-, *n-, *ñ-*? **ñ-, *y-*. Ana Tunguzca'nın önses sisteminde Moğulca'daki konsonantlar aynen bulunduğu gibi *l-, h-*'da vardır. **l- *h* ile başlayan Tunguzca kelimelere, Türkçe ve Moğulca'da uyan kelimeler yoktur. **m-, ñ-, ń-, *y-* ile başlayan Moğulca kelimelere uyan karşılaştırmaları da Türkçe'de bulamayız. Acaba her üç Altay dilinde, yâni Türkçe, Moğulca ve Tunguzca'da bulunan müşterek kelimelerin önses sistemi nedir? Bu her üç dilin müşterek kelimeleri şöyle bir önses konsonantı gösterirler :

$$\frac{*p-,\ *b-}{}\quad\frac{*t-,\ *d-}{}\quad\frac{*k-,\ *g-}{}\quad\frac{*ç,\ *c,}{}\quad *s$$

Fakat bu tamamen Türkçe'nin önses konsonant sistemidir. Bu bir tesadüf olamaz. Bu her iki dilde müşterek olan kelimelerin Türkçe'den alınma olmasının tabiî bir netîcesidir. Aynı şekilde Moğulca ve Tunguzca'nın müşterek kelimeleri de Moğulca'nın önses konsonant sisteminin aynısıdır. Bu da Tunguzca'daki Moğulca ile müşterek olan kelimelerin Moğulca'dan Tunguzca'ya geçtiğini gösterir. Bu müşterek ses sistemi bir akrabalıktan doğmamış, aksine Türkçe'den Moğulca'ya, Moğulca'dan da Tunguzca'ya çok eskiden geçmiş olan kelimelerin arzettiği bir sistemdir.

Altay dillerinde 350 kadar müşterek kelimeden ancak 18 tanesi her üç dilde (Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da) mevcuttur. Türkçe ve Moğulca'da müşterek kelimeler 180 kadardır ve bunlar önseste *m-* konsonantı olan kelimelerdir. Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olan kelimeler 150 kadar olup, bunlar da önseste *m-* konsonantlı olan kelimelerdir. Türkçe ve Tunguzca'da müşterek kelimeler 4'dür. Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da müşterek olan kelimeler yukarıda da belirtildiği gibi 18 'dir (önseste *m-* konsonantı olan müşterek kelimelerin Türkçe'den çok eskiden Moğulca'ya, bu dilden de Tunguzca'ya geçmiş olduğunu hatırlatalım). Her üç dildeki müşterek 18 kelime % 5 lik bir akbalık oranı teşkil eder. Hint-Avrupa dillerinde bu oran % 46'dır.

Diller arasındaki te'sîr, dâima kültür ve siyâsî iktidar ve diğer bakımlardan üstün olan milletlerin dilinden, daha zayıf olan milletlerin diline daha çok olmuştur. Türkler, Moğollardan gerek kültür ve nüfus bakımından, gerek devlet kurma ve idâresi bakımından dâima üstün olmuşlardır. Bunun için bugün her iki dilde müşterek görünen kelimeler ve diğer unsurlar çok eski devirlerde belki de Doerfer 'in dediği gibi, milâddan bir kaç yüz yıl önce Türkçe 'den Moğulca 'ya Moğulca 'dan da Tunguzca 'ya geçmiştir. Zîrâ Moğullar da her bakımdan Tunguzlardan üstün durumda idiler. Moğulların kuvvetli bir devlete sahip oldukları XIII.-XIV. asırlarda ise, Moğulca tabiî olarak kuvvet kazanmış ve o sıralarda Moğulca 'dan Türkçe 'ye bir çok kelime geçmiştir.

Altay dilleri olan Türkçe, Moğulca ve Tunguzca arasındaki müşterek benzerliklerin akrabalıktan ileri geldiğini ispatlamak zordur ve hattâ mümkün değildir. Ama bu benzerliklerin yukarıdan beri açıkladığımız şekilde diller arasındaki yakın temas neticesi alınma kelimeler ve unsurlar olduğunu ispat etmek mümkündür. Dil ilminde son yapılan çalışmalar da bunu göstermektedir.

Bibliyografya: J. von Strahlenberg, *Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm, 1730); J. P. Abel Rémusat, *Recherches sur les langues tartares* (Paris 1820); W. Schott, *Versuch über die tatarischen Sprachen* (Berlin, 1836); ayn. mll., *Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht* (Berlin, 1849); ayn. mll., *Altaische Studien*: I-V [*AAWB*, 1859, s. 587-621; 1861, s. 153-176; 1866; 1869 s. 267-307; 1871/2, s. 1-46]; F. Wiedemann, *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens* (Helsinki, 1838); M. A. Castrén, *De affixis personalibus linguarum altaicarum* (Helsingforsiae, 1850); ayn. mll., *Kleinere Schriften* (Petersburg, 1862); A. Boller, *Die Wurzelsuffixe in den ural-altaischen Sprachen*, *S W A W* 22 (Berlin, 1856), s. 91-180; B. Munkácsi, *Az altaji nyelvek szàmképzése* (=*The Formations of Number in the Altaic Languages*), Budenz-Album (Budapeşte, 1884), s. 234-314; H. Winkler, *Uralaltaische Völker und Sprachen* (Berlin, 1884); ayn. mll., *Das Uralaltaische und seine Gruppen* (Berlin, 1885); ayn. mll., *Die altaische Völker und Sprachenwelt* (Berlin, 1921); J. Grunzel, *Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen* (Leipzig, 1895); Fr. Müller, *Das Personalpronomen in den altaischen Sprachen*, *S W A W* 134/1 (Berlin, 1895); W. Bang, *Uralaltaische Forschungen, Einzelbeiträge zur allgemeinen vergleichenden Sprachwissenschaft*, Heft 10 (Leipzig, 1890), X, 44; ayn. mll., *Etudes ouralo-altaïques Muséon* 4 (Louvain, 1891), s. 1-15; ayn. mll., *Zum auslautenden N im Altaischen, To'ung-Pao*, 6 (Leiden, 1895), s. 216-221; ayn. mll., *Zur vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen* 1. *Zum Genitiv-Affix*, 2. *Zum Lokativ-Affix*. *W Z K M* 9 (Wien, 1895), s. 267-276; ayn. mll., *Türkische Lehngut im Manchurischen*, *U J b*. 4 (Leipzig. 1924), s. 15-19; O. Donner, *Die Uralaltaischen Sprachen*, *F U F* (Helsingfors, 1901), I, 128-146; B. Laufer, *Zur Entstehung des Genitivs der altaischen Sprachen*, *K S z* 2 (Budapest, 1901), s. 133-138; Z. Gombocz, *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen*, *K S z* 13 (Budapeşte, 1912), s. 549-576; ayn. mll., *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (*M S F Ou.* 39), Helsingfors, 1912; Gy. Németh, *Die Türkisch-Mongolische Hypothese*, *Z D M G* 66 (Leipzig, 1912), s. 549-576; ayn. mll., *A Török-Mongol nyelvviszonyhoz* [=*Türk-Moğul dil münasebetleri üzerine*], *N y K* 43 (Budapeşte, 1914), s. 126-142; ayn. mll., *Az Uráli és török nyelvek ösi kapcsolata* [=*Ural ve Türk dilleri arasında en eski bağlar*], *N y K* 47 (Budapeşte, 1928), s. 62-84; G. J. Ramstedt, *Über die Kanjugation des Khalkha-Mongolischen* (*M S F O u* 19), Helsingfors, 1903; ayn. mll., *Über Mongolische Pronomina* (*J S F O u* 23 : 3), Helsingfors, 1904; ayn. mll., *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen* (*J S F O u* 28 : 3), Helsingfors, 1912; ayn. mll., *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen* (Helsinki, 1922); ayn. mll., *Die Verneinung in den altaischen Sprachen* (*M S F O u* 52 Helsingfors, 1924), s. 196-215; ayn. mll., *A Comparison of the Altaic Languages with Japanese* (Helsinki, 1924); ayn. mll., *Ein Anlautender stimmloser Labial in der mongolisch türkischen Ursprache* (*J S F O u* 32), Helsingfors, 1916-1920; ayn. mll., *A Korean Grammar* (Helsinki, 1939); ayn. mll., *Studies in Korean Etymology* (*M S F O u* 95), Helsinki, 1949, s. 292; ayn. mll., *The relation of the Altaic Languages to other language groups* (*J S F O u* 53,), Helsingfors 1946-1949; ayn. mll., *Das deverbale Nomen auf -i in den altaischen Sprachen* (*S t O* 11, 6), Helsinki, 1945, s. 8; ayn. mll., *Das deverbale Nomen auf -m in den altaischen Sprachen* (*M S F O u* 98), Helsingfors, 1950, s. 255-264; ayn. mll., *Kleine altaistische Beiträge* (*J S F O u* 55; 2), Helsingfors, 1951, s. 31-39; ayn. mll., *Über die Kasusformen des Objekts im Tungusishen* (*J S F O u* 55), 2, Helsingfors, 1951, s. 83-86; ayn. mll., *Über die Struktur der altaischen Sprachen* (*J S F O u* 55: 2), Helsingfors, 1951, s. 87-97; ayn. mll., *Über Stämme und Endungen in den altaischen Sprachen* (*J S F O u*, 55 : 2), Helsingfors, 1951, s. 98-105; ayn. mll., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I, Lautlehre, II, Formenlehre, III, Register* (Helsinki, 1957, 1952, 1966); N. Poppe, *Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen*. *K S z* 20 (Budapeşte, 1923-1927), s. 89-125; ayn. mll., *Altaisch und Urtürkisch*, *U J b* 6 (Leipzig, 1927), s. 94-121; ayn. mll., *Plural Suffixes in the Altaic languages* (*U A J b* 24, Wiesbaden, 1952), s. 65-83; ayn. mll., *Studies on Altaic and Uralic plural suffixes*, *F U F* 31 (Helsingfors, 1953), s. 26-31; ayn. mll., *Grammar of Written Mongolian* (Wiesbaden, 1954); ayn. mll., *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, *M S F O u* 110 (Helsingfors, 1955); ayn. mll., *The Turkic Loan-words in Middle-Mongolian*, (*C A J* 1, Wiesbaden, 1955), s. 36-42; ayn. mll., *Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der Mongolisch-Türkischen Sprachbeziehungen*, *U A J b* 30 (Wiesbeden, 1958), s. 93-97; ayn. mll., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I Vergleichende Lautlehre* (Wiesbaden, 1960), s. 188; ayn. mll., *Introduction to Altaic Linguistics* (Wiesbaden, 1965), s. 212; S. M. Shirokogoroff, *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altaic Hypothesis, Tsing Hua Journal VI* (Peiping, 1931), s. 198; W. Kotwicz, *Contributions aux études altaïques*, I-V, *A-B-RO* 7 (Warşova, 1929-1930), s. 130-234; 12 (1936), s. 122-142; ayn. mll., *Collectanea Orientalia* (Wilno, 1932), 16 (1953), s. 327-368; ayn. mll., *Les pronoms dans les langues altaïques, Mémoires de la Commission orientaliste* 24 (Krakow, 1936); ayn. mll., *Studia nad jezykami altajskimi, wydal Marian Lewicki*, *R O* 16 (Varşova, 1950), s. 1-138 (bunun Rusçası); ayn. mll., *Issledovaniya po altayskım yazıkam.* (Moskova, 1962); V. Ja. Vladimirtsov, *Sledı grammatiçeskogo roda v Mongol'skom yazıke*, *D A N-B* (Leningrad, 1925), s. 31-34; ayn. mll., *Sravnital'naya grammatika Mongol'skogo pis'mennogo yazıka i halhaskogo nareçiya. Vvedeniye i fonetika* (Leningrad, 1929); H. Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, *Z D M G* 57 (Leipzig, 1903), s. 535-561; ayn. mll., *Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen*, *M S F O u* 67 (Helsingfors, 1933), s. 308-325; K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau. I* (Kobenhavn, 1936), ayn. mll. ve J. R. Krueger, *An Introduction to Classical Mongolion* (Wiesbaden, 1955); M. Lewitski, *Przyrostki przystówkówe -ra∼rä, -ru ∼rü, - ri ∼ -ri w Jezykach altayskich. Collectanea Orientalia* 15 (Wilno, 1938); ayn. mll., *Turcica et Mongolica, R O* 15 (Varşova, 1949), s. 239-267; O. Pritsak, *Stammasnamen und Titulaturen der altaischen Völker*, *U A J b*, 24 (Wiesbaden, 1952), s. 49-104; ayn. mll., *Die Oberstufenzählung im Tungusischen und Jakutishen*, *Z D M G* 105 (Wiesbaden, 1955), s. 184-191; ayn. mll., *Tschuwaschische Pluralsuffixe, Studia Altaica* (Wiesbaden, 1957), s. 137-155; M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. *S t O F* 15 (Helsinki, 1949), s. 249; ayn. mll., *Materialien Zur Morphologie der türkischen Sprachen*, *S T O F* 21 (Helsinki, 1957), ayn. mll., *Uralaltaische Forschungen I, Die Uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und der Archäologie*, *U A J b* 25 (Wiesbaden, 1953), s. 19-27; Bj. Collinder, *Über das Problem der Verwandschaft der Uralaltaischen Sprachen*, Uppsala Univ. (Årsskrift, 1948), s. 13; ayn. mll., *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (Uppsala, 1960); ayn. mll., *Uralaltaisch*, *U A J b* 24 (Wiesbaden, 1952), s. 1-26; P. Aalto, *Altaistica II, the suffixes -lar, -nar, -lär*, *S t O F* 17 : 7 (Helsingfors, 1952), s. 10-17; E. Haenisch, *Wörterbuch zu Monghol un Niuca Tobca'an* (*Yüan-Ch'ao Pi-Shi*) *Geheime Geschichte der Mongolen* (Leipzig, 1939); E. Hauer, *Handwörterbuch der Manchusprache 3 Bde* (Wiesbaden, 1952-1955); L. Hambis, *Grammaire de la langue mangole écrite* (Paris, 1945); D. Sinor, *Ouralo-Altaïque-Indo-Européen, To'ung-Pao*, 37 (Leiden, 1943), s. 226-244; ayn. mll., *On Some Ural-Altaic Plural Suffixes, AM New*, S. 2 (1952), s. 203-230; ayn. mll., *A. Ural-Altaic ordinal suffix*, *U A J b* 31 (Wiesbaden, 1959), s. 417-425; ayn. mll., *Un Suffixe de lieu Ouralo-Altaïque*, *A O H* 12 (Budapeşte, 1961), s. 169-178; ayn. mll., *Introduction á l'étude de l'Eurasie centrale* (Wiesbaden, 1963); ayn. mll., *Observations on a new Comparative Altaic phonology*, *B S O A S* 26/1 (1963), s. 133-144; ayn. mll., *The *-t∼-*d local suffix in Uralic and Altaic. Hungaro Turcica-Studies in Honour of Julius Németh* (Budapeşte, 1976), s. 119-127; K Thomsen, *Bemerkungen über das mongolische Vokalsystem der 2. Silbe*. *A O* (1959), s. 1-4; J. Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und Turkologie* (Wiesbaden, 1953); ayn. mll., *Lamutische Grammatik, mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar* (Wiesbaden, 1955); ayn. mll., *Die tungusischen Sprachen, Versuch einer vergleichenden Grammatik* (Wiesbaden, 1956); ayn. mll., *Der Aorist im Türkischen*, *U A J b* 24 (Wiesbaden, 1952), s. 130 v.dd.; K. H. Menges, *The Function and origin of the Tungus tense in -ra. Language* 19 (1943), s. 237-251; ayn. mll., *Zu einigen Problemen der tungusischen Grammatik U A J b* 24 (Wiesbaden, 1952), s. 112-121; ayn. mll., *Morphologische Probleme I: Zum Genitiv und Akkusativ* (Wiesbaden, 1960); ayn. mll., *Altaische Studien, Der Islam* 37 (Berlin, 1961), s. 1-23; ayn. mll., *Die tungusischen Sprachen, H d O, Bd, V. Altaistik* (Leiden/Köln, 1967-1968); ayn. mll., *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden, 1968); ayn. mll., *Aus dem Gebiet der altaischen Suffix-Morphologie: die Verbal-Suffixe Tung. -dyt- / -d y ç -, Türk. -q a r-, - γ y r -, - γ a -*

/-qa-, -rqa- qaly/- γaly. *Hungaro-Turcica, Studies, in Honour of Julius Németh* (Budapeşte, 1976), s. 101-117; Jirô İkegami, *Über die Herkunft einiger unregelmässiger Imperativ Formen der manchurischen Verben. Studia Altaica* (Wiesbaden, 1957), s. 88-94; G. D. Sanjeev, *Sledı grammatiçeskogo roda v mongol'skih yazıkah, Voprosı Yazıkoznaniya* 5/5 (Moskova, 1956), s. 73 v.d.; ayn. mll., *Sovremennıy mongol'skiy yazık* (Moskova, 1959); ayn. mll., *Sravnitel'naya grammatika mongol'skih yazıkov* (Moskova-Leningrad, 1953-1963), I, II, 240, 264; ayn. mll., *A Mongolistic Reconstruction of Turkisms. Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 213-218; A. N. Baskakov, *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1960); ayn. mll., *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov* (Moskova, 1962); ayn. mll., *K kritike novih klassifikatsiy tyurkskih yazıkov, Voprosı Yazıkoznaniya* 2 (Moskova, 1963), s. 72-80; V. M. Illiç-Svitıç, *Altayskiye dental'niye; t, d, ð. Voprosı Yazıkoznaniya* 6 (Moskova, 1963), s. 37-56; B. A. Serebrennikov, *O nekotorıh spornıh voprosah sravnitel'no-istoriçeskoy fonetiki tyurkskih yazıkov. Voprosı Yazıkoznaniya* 4 (Moskova, 1960), s. 62-72; ayn. mll., *Zur Geschichte der Bildung des Perfekts in den Türkischen Sprachen, A O H* 12 (Budapeşte, 1961), s. 163-168; P İ. Kuznetsov, *Proizhojdeniye prosedsego vremena na -dı i imen deystviya v tyurkskih yazıkah, Tyurko-mongol'skoe yazıkoznaniye i fol'kloristika* (Moskova, 1960), s. 40-71; G. M. Vasileviç, *Évenkisyko-russkiy slovar* (Moskova, 1958); O. P. Sunik, *Glagol v tunguso-man'çurskih yazıkah* (Moskova-Leningrad, 1962); Shigeo Ozawa, *The system of the indicative endings in Middle Mongolian Japanese, with an English resumé, Journal of the Lenguistic Society of Japan* 40 (1961), s. 33-80; J. Ch. Street, *The Language of the Secret History of the Mongols* (New Haven, 1957); Udo Posch, *On the affinity of the Altaic Languages I. C A J* 3 (Wiesbaden, 1957), s. 267-288; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul, 1958,) I, L. Ligeti, *Les anciens éléments mongols dans le mandchou, A O H* 10 (Budapeşte, 1960), s. 231-248; ayn. mll., *La théorie altaïque et la lexico-statistique, Researches in Altaic Languages* (Budepeşte, 1975), s. 99, 115; Sir Gerard Clauson, *The Case against the Altaic-Theory, C A J*, 2 (Wiesbaden, 1956), s. 181-187; ayn. mll., *The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian, C A J* 4 (Wiesbaden, 1959), s. 174-187; ayn. mll., *Türk, Mongol, Tungus, A M New ser.* 8 (1960), s. 105-123; ayn. mll., *The Turkish Elements in 14th Century Mongolian C A J* 5 (Wiesbaden, 1960), s. 301-316; ayn. mll., *Turkish and Mongolian Studies* (London, 1962); ayn. mll., *The Foreign Elements in Early Turkish Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 43-49; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Bd. I, mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden, 1963), bilhassa s. 1-105; *IV. Türkische Elemente im Neupersischen (Shluss) und Register zur Gesamtarbeit* (Wiesbaden, 1975), bilhassa s. 318, 347; ayn. mll., *Zur Verwandschaft der altaischen Sprachen, I F*, 71 (1966), s. 81-123; ayn. mll., *Die "vier Wörter" mit b->v, Null, Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Németh* (Budapeşte, 1976), s. 135-147; M. A. Şçerbak, *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov* (Leningrad, 1970); E. Hovdhaugen, *The Mongolian Suffix -lig and its Turkic Origin, Researches in Altaic Languages* (Budapest, 1975), s. 71-77; S. Kenesbaev, Ş. Sarıbaev, *Kasachisch-mongolische lexikalische Vergleiche in der Verwandtschaftsterminologie und in den Namen der Körperteile, Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 83-90; R A. Miller, *Japanese-Altaic Lexical Evidence and the Proto-Turkic «Zetacism-Sigmatism», Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 157-172; ayn. mll., *The Altaic accusatives in the light of old and Middle Korean, Altaica* (Helsinki, 1977), s. 157-169; T. Tekin, *Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic, A O H* 22 (Budapest, 1969), s. 51-80; ayn. mll., *Further Evidence for "Zetacism and Sigmatism, Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 275-284; ayn. mll., *Altay dilleri teorisi, Türk Dünyası El kitabı* (Ankara, 1976), s. 119-130; V. İ. Tsintsius, *On the Pre-Altaic System of Consonants, Researches in Altaic Languages* (Budapeşte, 1975), s. 299-306; A. Temir, *Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler, D T C F D* (Ankara, 1955), XIII/1-2, 1-25; ayn. mll., *Ural-Altay dilleri teorisi, Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara, 1976), s. 115-118; O. N. Tuna, *Altay dilleri teorisi* (İstanbul, 1983), N. Yüce, *Doqurcun, ein türkisches Wort mit einem mongolischen Suffix, Altaica* (Helsinki, 1977), s. 255-259.

(NURİ YÜCE.)

TÜRK DİLİNİN TASNİFİ: Eski bir mazisi olan ve tarihî gelişme seyri içinde bir çok lehçe ve şîvelere ayrılarak geniş bir coğrâfî alana yayılmış bulunan Türk dilinin tasnîfi, Türk kültürünün başlıca konularından biridir. Bu alanda şimdiye kadar bir çok deneme yapılmış ise de, kesin bir sonuca varılamamıştır. Bunun sebebini, her şeyden önce Türk şîvelerinin tarihî durumları ile birlikte, ses ve yapı husûsîyetleri bakımından yeterince incelenememiş olmaları yanında, şîveler arasındaki ilişkilerin karşılaştırma yoluyla sağlamca tesbit edilememesinde de aramalıdır. Nitekim daha 1926'da bu konuya dokunan Bekir Çoban-zâde (bk. *Stenografiçeskiy otçet türkologiçeskogo s'ezda*, Bakû, 1926, s. 100), Türk şîvelerinin başlı başına incelenmeyerek

bir takım tarihî, siyâsî mes'elelerin çözümünde ancak dolaylı yoldan ele alındığını ve şîveler arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmadığını belirttikten sonra, tasnifte çeşitli esasların birbirine karıştırıldığını göstermiştir.

Türk şîvelerini tasnif denemelerinde, bir yandan şîve gruplarının eski devirlerle olan ilgisine değinmek, bir yandan da mevcut dil malzemesini gruplara bağlayabilmek için, yazı dilini lehçe ve şîveler arasına yerleştirmek temâyülü vardır. Ancak umûmiyetle maksat, bugünkü lehçe ve şîvelerin tasnîfi olup, tarihî devirlere âit malzeme daha çok açıklama niteliğindedir. XIX. asrın ortalarına kadar yapılan Türk şîvelerini tasnif tecrübelerinden ilk defa bahseden (aş. bk.) I. N. Berezin'dir. Uzun bir süre sonra 1927'de B. Çoban-zâde (*Türk-Tatar dialektolojisi*, Bakû, 1927, *Giriş*) de ayni konu üzerinde durmuştur. 1929'da Türk şîvelerinin tasnîfini inceleyen R. Rahmeti Arat (R. Rachmati, *Zur Klassifikation der Türksprachen, Ungarische Jahrbücher*, Berlin, 1929, IX), daha sonra, çeşitli tasnîf denemelerini tarih sırasıyla ele alıp, bunların netîcelerini ve Türk şîvelerinin sınıflandırılmasında bugünkü durumu göstermeye çalışmıştır (bk. R. Rahmeti Arat, *Türk şivelerinin bugünkü durumu, T M*, İstanbul, 1953, X, 59-139; krş. A. Dilâçar, *Lehçelerin yayılma tarzı ve Türk dil ve lehçelerinin tasnifi meselesi, T. D. Belleten*, Ankara, 1954, II; ayn. mll., *Türk diline genel bir bakış*, Ankara, 1964, s. 40-63; ayrıca bk. Johannes Benzing and Karl Heinrich Menges, *Classification of the Turkic Languages, Philologiae Fundamenta*, Wiesbaden, 1959, I, 1-8; Türk. trc. R. Küçükboyacı, *Türk dillerinin sınıflandırılması, Târihî Türk Şiveleri* [Atatürk Üniversitesi Yayınları, nr. 551], Ankara, 1979, s. 1-14).

Burada daha çok Rahmeti Arat'ın yukarıda adı geçen araştırmasından yararlanılarak, Türk şîvelerini sınıflandırma denemelerinin geniş bir hülâsası verilecektir.

Yukarıda değinildiği gibi, Türk şîvelerinin tasnif denemelerini topluca gözden geçiren I. N. Berezin (*Recherches Sur les dialectes musulmans, Système des dialectes Turcs*, Kazan, 1848)'e göre (aş. bk.), Johann Christoph Adelung (*Mithridates, oder allgemeine Sprachen kunde*, I, 1806), dünya dilleri üzerinde dururken, gramer ve lügat husûsîyetleri bakımından Türk diline de değinerek bu dilin şîvelerini sınıflandırmayı denemiştir. Kendisinden sonra yeğeni Friedrich Adelung (*Übersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialecte*, s. 32-35) aynı konuyu işleyip geliştirmeye çalışmış ise de, bir çok noktalar yine eksik kaldığı gibi şîveler arasında bâzı karışıklıklar olmuştur. Yeterince açık olmayan bu tasnifte şîveler, dil husûsîyetlerinden çok, kavim adlarına göre alınmıştır. Bu iki dilcinin sınıflandırmasında I. Cenûp Tatarları veya Türkler, II. Şimâl Tatarları, asıl Türkler olmak üzere iki ana grub ayırd edilmiştir. I. Grupta başta Türkmenler, Karakalpaklar, Özbekler, Osmanlı Türkleri bulunmaktadır. II. Grupta saf Tatarlar diye adlandırılan kolda Nogay ve Kırım Tatarları, Kumuklar, Karaçay, Kazan Tatarları, Başkırtlar, Kırgızlar, Sibirya Tatarları v.b. yer alır.

İkinci grubun Moğul-Tatar ırkı diye adlandırılan kolunda ise, Kuznetsek Tatarları, Solyotlar, Kaçalar, Kızıllar, Sagayları belirtirler, Çölüm Tatarları, Teleütler, Kamasinliler, Karagaslar, Yakutlar, Çuvaşlar v.b. geçmektedir (bk. Arat, *ayn. mak.*, s. 64 v.dd.). H. J. von Klaproth (*Asia Polyglotta*, Paris, 1823), Asya halklarını sınıflandırırken 14 Türk kavmi zikrettiği halde, eserine eklediği dil atlasında 23 Türk şîvesi göstermiş bulunmaktadır. Ayrıca yer yer yanlış dil malzemesine dayanan bu tasnif yetersizdir (bk. Arat, *ayn. mak.*, s. 66).

Devrine göre, oldukça başarılı bir tasnif denemesi yapan Adriano Baldi (*Atlas éthnographique du globe*, Paris, 1826), Türk lehçelerini I. Türk dili, II. Yakut dili, III. Çuvaş dili olmak üzere üç kola ayırdıktan sonra, Türk dilinde: Uygur, Osmanlı, Çağatay, Kıpçak, Türkmen, Kafkas, Tunalılar, Kırgız, Cenûbî Sibirya, Türk şîve gruplarına yer verir (bk. Arat, *ayn. mak.*, s. 67 v.d.). Yine XIX. asrın ilk yarısında diğer bir tasnîf denemesi Wilhelm Fredrik Palmblad (*Geographische und statistische Ephemeniden*, 1827, XIX, 225-240)'a âittir. Ancak o da sınıflandırmayı daha çok Türk kavimlerine göre yaptığı gibi, bâzı şîveler yanında Yakutça'yı almamıştır. Palmblad, Türk halklarını, I. Asıl Türkler, II. Karışık Türkler, III. Türk asıllı olmayıp, Türkçe konuşan kavimler diye üç gruba ayırır. I. grupta Osmanlılar, Türkmenler, Özbekler, Karakalpaklar ve çeşitli bölgelerdeki Sibirya Türkleri veya Tatarları yer alır. II. Grupta Nogaylar, Başkırtlar, Mişerler ve Kırgızlar bulunur. Nihâyet III. grupta ise, Tubalar, Teleütler, Barabalılar, Çuvaşlar, Kaçalar, Beltirler v.b. geçer (bk. Rahmeti Arat, *ayn. mak.*, s. 69 v.d.).

Joseph von Hammer'in çeşitli tarihlerde üç tasnif denemesi (*I. Bibliotheca italiana*, 1825, s. 364 v.d.; II. *Wiener Jahrbücher der Literatur*, 1827, XXXVIII, 16 v.d.; III. *ayn. esr.*, 1836, LXXVI, 189 v.dd.) vardır. Bunlarda da bâzı şîve grupları karışık ve Sibirya şîveleri ile Azeri eksik olduğu gibi, Kırgızca başlı başına bir grup hâlinde ele alınmıştır.

Hammer'in 1825'deki I. tasnîfinde Çağatay, Türkistan, Kıpçak ve Kırgız şîveleri bulunur. 1827'deki II. tasnîfte ise, Uygur, Özbek, Türkmen, Kıpçak, Nogay, Osmanlı, Dağıstan, Sibirya, Kırgız şîveleri geçer. Nihâyet 1836'ya rastlayan III. tasnif müteaddit kollara ayrılmış olup, bunlardan Kıpçak kolunda Kırım, Kazan, Astırhan, Nogay şîveleri yer alır. Büyük ve Küçük Buhârâ diye adlandırılan kolda Uygur veya Çağatay, Özbek, Türkmen şîveleri bulunur. Dağıstan adı verilen Üçüncü kolda,

Dağıstan yöresi Türkçe'si, Kumuk, Karakalpak şîveleri vardır. Dördüncü kol, Kırgızca'ya ayrılmıştır. Sibirya kolunda Çuvaş, Yakut, Başkırt yer alır. Osmanlıca ise, Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki kola ayrılmıştır (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 70 v.dd.).

1842-1845'te şarkta yaptığı ilmî araştırmalar sırasında Türk kavimlerini de yakından tanımış olan Berezin, yukarıda adı geçen eserinde kendisinden önce yapılmış olan tasnif denemelerinden yararlanmak sûretiyle Türk şîvelerini üç gurupta toplar :

1- Çağatay veya Şark (Türkistan), 2- Tatar veya Şimâl (Kıpçak), 3- Türk veya Garp.

Bâzı ses ve yapı husûsîyetlerine göre birinci grupta Uygur, Koman, Çağatay, Özbek, Türkmen ve Kazan (yazı dili) şîveleri vardır. İkinci gruba, Kırgız, Başkırt, Nogay, Kumuk. Karaçay, Mişer ve Sibirya şîveleri girer. Üçüncü grupta ise, şu şîveler bulunur : Dağıstan, Azerbaycan, Kırım, Anadolu, Rumeli [İstanbul] (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 72 v.dd.).

Türk şîvelerinin çoğunu yerinde incelemiş olan Wilhelm Radloff (*Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882/1883, II, 280 - 291 [Cap. XVIII] : *Classification der Türkdialecte nach den phonetischen Erscheinungen*), tasnîfine esas olarak, coğrâfî durumla birlikte fonetik husûsîyetleri de gözönünde bulundurmuştur. Ona göre, Türk şîveleri şöylece gruplandırılabilir.

I. ŞARK ŞİVELERİ : 1. Asıl Altay şîveleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba şîvesi : 3. Şîmâli Altay şîveleri (Lebet, Şor); 4. Abakan şîveleri (Sagay, Koybal, Kaça), 5. Yüs ve Kızıl şîvesi; 6. Küerik (Çolım) şîvesi, 7. Soyon (Tuba, Soyot) şîvesi, 8. Karagas şîvesi, 9. Uygur şîvesi.

II. GARP ŞİVELERİ : 1. Kırgız şîveleri (Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş şîveleri (Turalı, Kurdak, Tobol ve Tümen), 3. Başkırt şîvesi, 4. Volga yöresi şîveleri (Mişer), Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım),

III. ORTA ASYA ŞİVELERİ : 1. Tarançı şîvesi, 2. Hami şîvesi, 3. Aksu şîvesi, 4. Kâşgar şîvesi, 5. Çağatay şîveleri (Şimâli Sart Kokant, Zerefşan, Buhârâ, Hiyve).

IV. CENÛP ŞİVELERİ : 1. Türkmen şîvesi, 2. Azerî şîvesi, 3. Kafkas şîveleri, 4. Anadolu şîveleri (Hüdavendigâr, Karaman), 5. Kırım, Karayîm şîvesi, 6. Osmanlı şîvesi (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 74-87; krş. Dilâçar, *Türk Diline Genel bir bakış*, s. 41. v.dd.).

Radloff'dan sonra Herman Vámbéry (Armin Bamberger)'nin (*Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1885) tasnifi dil bakımından çok, Türklerin etnik teşekkülleri ile birlikte coğrâfî durum ve tarihî gelişmesine dayanır. Vámbéry Türk kavimlerini beş grupta toplamıştır : I. Sibirya Türkleri, II. Orta-Asya Türkleri, III. Volga Türkleri, IV. Pontus Türkleri, V. Garp Türkleri.

I. Grupta bulunanlar : Yakut, Teleüt, Altay, Şor, Tuba, Kumandı, Kızıl, Çolım, Sagay, Beltir, Kaça, Koybal, Karagas, Soyon, Kamas, Baraba.

II. Grupta bulunanlar : Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Uygur ve Şarkî Türkistan, Özbek, Karakalpak, Türkmen.

III. Gruba girenler : Kazan ve yöresi, Çuvaş, Başkırt, Mişer, Tipter.

IV. Gruptakiler : Kırım Nogay, Kundur, Kumuk, Karaçay.

V. Gruptakiler, Azerbaycan, Osmanlı (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 87 v.d.).

Aslen Altaylı Sagay Türklerinden olan Fedoroviç Katanov (*Etnograficeskiy obzor turetskotatarskih plemen* [*Uçemiya zapisku Impr. Kazansk. Universiteta*, LXI, 3 mayıs-haziran], Kazan, 1894, s. 186-206), dil husûsiyetlerine değinmeden Türk şîvelerini dört grupta toplar. I. Şimâl grubu, II. Cenûp grubu, III. Orta veya merkez grubu, IV. Şark grubu.

I. Gruba girenler, Obi yöresi Türk şîveleridir. II. Gruba girenler, Kırım, Balkan yarımadası, Anadolu, Filistin, Şimâlî Afrika, İran ve Kafkasya yöresi Türk şîveleridir.

III. Grupta bulunanlar : Volga yöresi, Garbî ve Şarkî Türkistan, Türkmen, Kara-Kalpak, Özbek.

IV. Gruptakiler Kırgız-Kazak, Kırgız, Yenisey, Tomsk vilâyetleri, Karagas, Urenhay, Yakut (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 89 v.dd.).

Radloff'un tasnîfini benimseyen N. A. Aristov (*Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen, Jivaya Starina*, 1896, I, 452-456), onun ayırdığı şîve gruplarını etnik husûsîyetlerine göre değerlendirmiştir (R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 91 v.d.).

Ünlü tarihçi Léon Cahun (*Introduction à l'histoire de l'Asie*, 1896 s. 34 v.d.), Türk şîvelerini üç gruba ayırır : I. Garp grubu, II. Şark grubu, III, Şimâl grubu.

I. Gruba girenler, Osmanlı-Azerî; II. Gruba girenler, Çağatay, Özbek, Sibirya Türkleri, Kâşgar, Türkmen, Kırgız, Altay, Tarançı, Karaim; III. Gruptakiler, Yakutça ve ona yakın şîveler (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 92 v.d.).

Türk dilinin tasnîfinde Fedor Evgeneviç Korş (*Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam* (*Etnograficeskoe obozrenie*, 84-85, Moskova, 1910)'un görüşleri mühimdir. Bu müellif, Türk şîvelerini, biri ses, diğeri şekil olmak üzere iki husûsîyete göre sınıflandırır. Bunlardan ses husûsîyeti şîve gruplarında *g* sesinin hece sonunda durumu; şekil husûsîyeti ise, şimdiki zamankipinin (sîga) yapılış biçimidir. Korş, bu iki esâsa göre, Türk şîvelerini dört grupta toplamıştır.

I. Şimâl grubu: Radloff'un garp grubuna (yk. bk.) tekabül eden bu koldaki şîvelerde *ġ* sesi hece sonunda *v*'ye dönüşür. *taġ*~*tav* "dağ" gibi. Şimdiki zaman kipi ise, fiillerin -a zarf- fiil (gerundium) biçimine bir yardımcı fiilin eklenmesi ile teşkil edilir : *kele -tururmen* "geliyorum" gibi.

II. Şark grubu : Bu öbekteki şîvelerde *ġ* sesi bir değişikliğe uğramadan kalır. Şimdiki zaman kipi ise, geniş zaman isim- (Paticipium) şekli ile yapılır : *Kelür-men* "geliyorum" gibi. Bu gruba giren şîveler : Eskilerden 1. Orhun (Yenisey) kitâbeleri, 2, Uygur, 3, Çağatay, 4. Koman metinlerinin dili; yenilerden, 1. Karagas, 2. Koybal, Sagay ve Salar.

III. Garp grubu : Bu grubun fonetik bakımdan özelliği, *ġ* sesinin ünsüzlerden sonra düşmesidir. *kalgan*>*kalan* gibi. Şekil bakımından ise, bu grupta şimdiki zaman kipi şark grubunda olduğu gibi -r isim fiili ile yapılır.

Korş'un bu grubu, Radloff'un cenûb grubuna (yk. bk.) tekabül eder.

IV. Karışık grup. Şimâl ve şark grupları arasında yer alan bu şîve topluluğu iki bölüme ayrılır. Bunlardan a bölümü, Radloff'un Orta Asya grubuna (yk. bk.) tekabül eder; b bölümüne ise, Yakut ve Çuvaş lehçeleri girer.

Radloff'da asıl Altay şîveleri arasındaki Altay, Teleüt gibi diyalektler, Korş'da şimâl, kısmen karışık grubun a bölümünde gösterilmiştir (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 93 v.dd.; krş. Dilâçar, *ayn. esr.*, s. 43).

Macaristan'ın ünlü türkologlarından Németh (*Türkische Grammatik*, Berlin-Leipzig, 1917), eserinin baş kısmında Türk şîvelerini *s* grubu ve *y* grubu olmak üzere ikiye ayırmıştır. I. grupta diğer şîvelerde kelime başında y sesi yerine s bulunur. Bu grupta Yakut ve Çuvaş lehçeleri yer alır. Kelime başında y sesi bulunan II. gruba ise, diğer bütün canlı şîveler ile Kök-Türkçe, Uygurca ve Komanca girer.

Radlof'un tasnîfini esas, Korş'inkini yardımcı olarak alan A. Samoyloviç (*Nekotorıe dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov*, Petrograd, 1922; Almanca hulâsası : R. Rachmati, *Zur Klassifikation der Türk-Sprachen* (*Ungarische Jahrbücher*, 1929, IX, 321-324), kendi anlamalarıyla bu iki sınıflandırma denemesini birleştirmeye çalışmıştır. Bu Rus bilgini Türk şîvelerini altı gruba ayırırken şu ses husûsîyetlerine önem vermiştir. 1. Heceli kelimelerin sonunda *ġ*; *d* > *y*, 2. *z*~*r* değişikliği, 3. tek, 4. birden fazla heceli kelimelerin sonunda *ġ*, 5. eklerin başında *ġ* ve nihâyet 6. *ol-bol* husûsîyeti. Müellif bunların yanısıra her grupta eski veya esas şîve ile coğrâfî yönü de belirtmiştir.

I. R-Grubu (Bulgar). Bu grupta şu husûsîyetler vardır : 1. *r*<*z* (*tăḫăr toḫuz* "dokuz"; 2. *r*<*z*<*d* (*ura*<*azak*<*adak*; "ayak" 3. *pul*->*bol*->*ol*-; 4. *-v*,<*-g* (*tăv tu*<*tag* "*dağ*"). 5. -<*-ġ*, *taġlı*<*taġlıġ*, 6. -<*ġ*- (*yulna*<*kalgan* "*kalan*").

Bu gruba giren şîveler : Eski : Volga ve Tuna Bulgarlarının dili; Bugünkü Çuvaşça,

II. D—Grubu (Uygur, Şimâl-i Şarkî).

Bu grubun husûsîyetleri :

1. *z* (tokuz), 2. *d* (adak), 3. *bol-*, 4. *ġ* (taġ), 5. *-ġ* (taġlıġ), 6. g- (*kalgan*).

d, t, z değişikliğine göre, bu grup üçe ayrılır. 1. Bölümü *d-*, a. eski: Orhun, Uygur.

b. bugünkü : Solon (Soyot veya Urenhay), Karagas, Salar.

2. *t-* Bölümü :

Yakut

3. *z-* Bölümü :

Sarıg Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik.

III. Tav-Grubu (Kıpçak, Şimâl-i Garbî).

Bu grubun husûsîyetleri :

1. *z* (*tokuz*), 2. *y*<*d* (*ayak*<*adak*), 3. *bol-*; 4. *v-*<*-ġ* (tav>taġ), 5. *ġ-*> (*tavlı*<*taġlıġ*), 6. *ġ-* (*kalgan*). Bu gruba giren şîveler :

a. eski: Kıpçakça.

b. bugünkü : Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya Türk Şîveleri, Mişer, Başkırt, Kırım (Cenûp kıyıları hariç), Karaim (Osmanlılaşmış olanlar hariç), Nogay, Kazak.

Birbirleriyle olan yakınlıklarına göre bu şîveler şöylece bölümlere ayrılabilir.

1. Moğul çağından önceki şîveler :

a. Altay, Teleüt, Kırgız;

b. Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Tatar.

2. Moğul çağından sonraki şîveler;

Kazak, Nogay,

IV. Tağlık-Grubu (Çağatay, Cenûbî Şarkî).

Husûsîyetleri :

1. *z* (*tokuz*), 2. *d*<*y* (*ayak*<*adak*), 3. *bol-* 4. *-ġ* (*taġ*), 5. *-k*<*ġ* (*taġlık taġlıġ*), 6. *g-* (*kalgan*).

Bu gruba giren şîveler :

a. Eski Çağatay.

b. Bugünkü : Şarkî Türkistan şîveleri (Sarı Uygur, Salur şîveleri hariç), Garbî Türkistan şîveleri (Hîve, Sarat ağzı hariç), Özbek, Fergana (Fergana Taşkent, Samerkant, Buhârâ).

V. Tağlı—Grub (Kıpçak-Türkmen, Orta).

Husûsîyetleri : 1. *z* (*tokuz*), 2. *d*<*y* (*ayak*<*adak*) 3. *bol-*, 4. *-ġ* (*taġ*), 5. *-*<*-ġ* (*taġlı*<*taġlıġ*), 6. *ġ-* (*kalgan*).

Bu gruba giren şîveler :

a. Tomsk vilâyetinde : Çolım Abin, Çernevo.

b. Cenûbî Garbî grubu husûsîyetleri ile karışık olanlar :

Özbek (Hîve), Sart (Hîve).

Birbirinden farklı şîveler ayrı ayrı bölümler hâlinde gösterilmek sûretiyle IV. ve V. gruplar birleştirilebilir.

VI. Ol—Grubu (Türkmen, Cenûb-ı Garbî).

Husûsîyetleri :

1. *z* (*doḳuz*), 2. *y*<*d* (*ayaḳ*<*adaḳ*), 3. *ol-*, 4. *-ġ* (*daġ*), 5. *-* <*-ġ* (*daġlı*<*taġlıġ*), 6. *-* <*-ġ* (*ḳalan* < *ḳalġan*).

Bu gruba giren şiveler : Hîve, Buhârâ ahâlisi, Efganistan Türkistanı, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran (Azerbaycan, Esterâbât, Horasan v.b.), Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri, Anadolu, Suriye (Şimâl yöresi), İstanbul ve yöresi, Balkan Yarımadası, Besarabya, Kırım (Cenûp sahili), Türkmen (Stavropol=Şimâlî Kafkasya), Astırhan.

Samoyloviç'ın tasnif cetveli : (bk. R. R. Arat, *ayn. mak.*, s. 97-101; krş. Dilâçar, *ayn. esr.*, s. 45 v.d. ; Caferoğlu, *ayn. esr.*, s. ....).

Fin G. J. Ramstedt çeşitli tarihlerde Fin ansiklopedilerinde yayınlanan *Türk Dilleri* başlıklı makalesinde (*Tietosanakirja*, 1917, IX, 2039-2040; *Iso Tietosanakiria*, XIV, 295 v.d.; *ayn. esr.*, 1938, IX). Türk şivelerini şöylece gruplandırmıştır.

I. Çuvaş dili (tu <tag)

II. Yakut dili (tıa <tā <taġ)

III. Şimâl grubu 1. d- bölümü: Urenḫay, Soyot, Karagas
2. z- bölümü: Koybal, Şor, Çolım
3. y- bölümü: Baraba, Altay, (Altay Kalmıkları), Teleüt, Lebed, Kumandı.

IV. Garp Grubu : Bu gruba giren şiveler : Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga Türkleri (Kazan Türkleri, Mişer), Başkırt; ayrıca eski şivelerden Kumanca, Kıpçakça.

V. Şark Grubu : Bu gruptaki şiveler : Şarkî Türkistan (Yarkent, Kâşgar, Turfan, Hâmi, Tarançi), Sarat (Buhârâ, Hîve); ayrıca eski şivelerden Çağatayca.

VI. Cenup Grubu : Bu gruba şu şiveler girer : Türkmen, Türk veya Osmanlı.

Vasiliy Alekseviç Bogoroditskiy (*Vvdenie v tatarskoe yazıḳoznanie v svyazi s drugimi türkskimi yazıḳami*, Kazan, 1934), Çuvaşça dışında Türk kavim ve şivelerini coğrâfî durum, etnografya ve bâzı ses husûsiyetlerine göre yedi grupta toplamıştır.

I. Şimâl-i Şarkî grubu : Bu grupta şu şiveler yer alır : Yakutça, Karagas, Tuva (Urenḫay, Soyon veya Soyot.

II. Hakas (Abakan) grubu : Bu gruba giren şiveler : Sagay, Beltir, Koybal, Kaç, Kızıl,

III. Altay grubu : Bu grup cenûp ve şimâl olmak üzere iki bölüme ayrılır : Cenûp bölümüne giren şiveler : Asıl Altay (Altay-Kişi, Altay Kalmukları), Teleüt (Telenge). Şimâl bölümüne giren şiveler : Kumandı, Tuba (Çernevo Tatarları), Şor (Bir kısmı-Kondom).

IV. Garbî Sibirya grubu : Bu gruba giren şiveler : Çulım (Küerik), Baraba, Tobol, İşim, Tamen, Tura.

V. Volga Ural grubu : Bu gruba giren şive ve ağızlar : Tatar (Kazan, Ufa, Astırhan, Kasım); Mişer-Tataristan, Penza, Saratov, Simbir, Nijgorot; Başkırt (Yurmat, Burhan, Kvakan).

VI. Orta-Asya grubu : Bu gruba giren şiveler: *a.* Şârkî Türkistan (Kâşgar, Yarkent, Turfan, Hâmî), *b.* Tarançi; *c.* Sarı Uygur; *d.* Salar; ayrıca Kazak-Kırgız (Kazak), Karakırgız (Kırgız), Özbek (Özbek ve Sart), Karakalpak.

VII. Cenûb-ı Garbî (Türk grubu) : Bu gruba giren şiveler Türkmen (Türkmenistan, Efganistan Türkistani, Esterâbâd, İran), Azerbaycan (Azerbaycan-İran), Şimâlî Kafkasya (Karaçay, Balkar, Kumuk), Kırım, Türkiye.

Bogoroditskiy bu tasnîfinde Çuvaşça'yı Türkçe'den ayrı sayarak, Moğul ve Mançu-Tunguz sırasında Altay dilleri arasına sokmuştur.

Lajos Ligeti (bk. Géza Bárczı, *Magyar szófejtö szótár*, Budapeşte, 1941, s. 1625-1634), Türk şivelerini altı grup hâlinde göstermiştir :

I. Uz (Oğuz) dilleri : Bu gruba giren şiveler : Azerbaycan, Kırım A, Türk (Osmanlı), Türkmen. Bu gruba ayrıca Selçuk, Kaşgârî'de Guz olarak gösterilen dil malzemesi, Houtsma ve diğer Kıpçakça lügatlarındaki Türkmence malzemesi girer.

II. Kıpçak dilleri : Bu gruba giren şiveler : Balkar, Başkırt, Karakalpak, Karaçay, Karaim, Kara-Kırgız, Kazan, Kazak-Kırgız, Kırım B, Kumuk, Kurdak, Mişer, Tepter, Nogay, Özbek A, Tobol, Tümen, Kura v.b. Buraya ayrıca tarihî şivelerden Peçenek, Kuman ve Houtsma, İbn Mühenna, Ebu-Hayyân lügatlerindeki malzeme de girer.

III. Sibirya Dilleri : Abakan, Altay, Baraba, Kaça, Kandak, Karagas, Kızıl, Kondom Koybal, Kumandı, Küerik, Lebed (Kuğu), Şor, Sagay, Soyot, Teleüt, Tuba, Urenḫay.

IV. Türkî Dilleri : Çağatay, Yoğur, Çin Türk şiveleri, Özbek B (Hîve Tatarları şivesi), Salar, Tarançi, asıl Türki.

V. Çuvaş :

VI. Yakut :

Ligeti, tasnifinde tarihî bakımdan şu üç grubu ayırt eder :

1-Türk, 2-Uygur, 3. Türkistan dil yadigârları (Buraya *Kaşgârî Lügatı*'ndaki malzemenin bir kısmı da girer; krş. Dilâçar, *ayn. esr.*, s. 47 v.d.

Marti Räsänen, *Materialien zur Laütgeschichte der Türkischen Sprachen* (*Studia Orientalia*, Helsinki, 1949, XV, 26-31); ayrıca bk. ayn. mll., *Contributions au classement des langues turques* (*Roczniḳ Orientalistyczny*, Krakov, 1935, VII).

Tasnîfinde esas olarak Ramstedt'e dayanan Räsänen, ayrıca Radloff ve Samoyloviç'in tasniflerinden de yararlanmıştır. O da tasnîfini başlıca ses

gelişmelerine (*r*~*z* : çuv. *tâḫâr* türk.: *toḳuz*; *-ġ*; *taġ*>*tāv*, *tā*, *tō*, *tū*; *-ıġ*>*-ıḳ*, *-ı* : *taġlıġ*>*taġlıḳ*, *taġlı* : *ḳalġan*>*ḳalan*; *-ḍ-* (*-d-*), *-d* (*-ḍ*) *t*, *z*, *y*, *r*; *b-* durumu : *bol-*, *ol-*) göre yapmıştır.

Ayrıca uzun ve kısa ünlüler ile çeşitli yollarla oluşan ünsüzlerin kelime içindeki durumlarının da tasnifinde önemli olduğuna işâret eden Räsänen, Türk lehçe ve şivelerini yedi gruba ayırmıştır :

I. Çuvaş dili : Diğer Türk şivelerinde kaybolmuş bir çok eski husûsîyetleri taşıyan Çuvaşça'nın ses bakımından belirgin yönleri şunlardır : *ı'*>*r*; *d*>*r*, *z*~*r*; *taġ*>*tu*~*tav*, v.b.

Bu lehçede (başta ve) sonda sedasız ünsüzler, ortada sesli patlayıcılar bulunur.

Tuna ve Volga Bulgarlarının dilleri de bu gruba girer.

II. Yakut Dili : Räsänen'e göre, diğer şivelerden farklı olan ve tasnifte başlı başına yer alması gereken Yakutça aslında *z-* şivesi olmakla birlikte, Samoyetçe ve Tunguzca'nın etkisi altında kalmış ve diğer Türk şivelerinden ayrı olarak kendi içinde bir gelişme göstermiştir.

Yakutça'nın başlıca ses husûsîyetleri *z*>s, t; *d*>t; *taġ*>*tıa* "orman" v.b. ; değişiklik yalnız kapanma yoluyla ortaya çıkan art-damak ve dudak ünsüzlerinde görülür

III. Şimâl-i Şarkî grubu (Ramstedt : Şimâl) Bu gruba umûmiyetle, Altay yöresinde konuşulan diller girer ve *d* sesinin durumuna göre şu bölümlere ayrılır.

1. *d- Bölümü* :

1. *Eski Türkçe*

2. *Soyot* (Urenḫay); Şimâl-î Garbî Moğulistan, bugünkü Tañnu-Tuva Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkçe.

3. *Karagas* (Sayan Dağlarının şimâl yamacında konuşulan Türkçe; Burada *taġ* geçer.

2. *z- Bölümü* :

Abakan ve Yüz bozkırlarında konuşulan Türk şiveleri : Bugünkü adıyla Hakas. Buraya şu şiveler girer : 1. Kaça, 2. Sagay, 3. Koybal, 4. Kızıl, 5. Şor, 6. Küerik, 7. Çolım, 8. Beltir, 9. Kamas 10. Sarı-Uygur

3. *y- Bölümü* :

Şimâlî Altay şiveleri : 1. Baraba; 2. Kumandı (*taġ*) 3. Lebed (Kuğu) (*taġ*) 4. Tuba (yış kişi) (*tau*<*taġ*)

Asıl Altay şiveleri (Altay Kalmukları; bugünkü adıyla Oyrat), 5. Altay, 6. Teleüt *tu*<*taġ*, 7. Töles

Henüz yeterince incelenmemiş olup umûmiyetle birbirlerinin etkisi altında kalan bu şivelerde sonda (ve başta) sedasız, ortada sedalı ünsüzler bulunur. Bu arada Karagas şivesi, ünsüz durumu bakımından VI. gruba yakındır.

4. *Şimâl-î Garbî grubu* (Ramstedt: Garp) Bu grupta değişiklik, kapanma yoluyla oluşan art-damak ve lügat ünsüzlerinde görülür (bk. II. grup).

Bu gruba şu şiveler girer :

1. Kırgız (Karakırgız) : *tō*<*taġ*
2. Kazak (Kazak Kırgız): *tau*<*taġ*
3. Kara-Kalpak (Kazak ağzı) : *tau*<*taġ*
4. Nogay
5. Kumuk
6. Karaçay (Kafkasya)
7. Balkar
8. Karaim (Şarkî Karaim: Kırım; Garbî Karaim: Lehistan ve Litvanya)
9. Volga Türkleri (Kazan, Tatar, Mişer)
10. Başkırt

Eski şivelerden :

11. Koman (Peçenek, Polovets)
12. Kıpçak (Houtsma, Ebû Hayyân : Altınordu, Mısır)

Bu gruba ayrıca şu şiveler girer.

(Samoyloviç'e göre :)

1. Oyrat
2. Teleüt

(Ligeti'ye göre:)

3. Tobol
4. Kurdak
5. Tura
6. Özbek A

5. *Cenûb-ı Şarḳ grubu* (Ramstedt : Şark)

Bu grupta umûmiyetle sesler eski özdurumundadır. Art-damak ve dudak seslerindeki değişiklik, ancak 2. ve 3. hece sınırlarında görülür.

Bu gruba şu şiveler girer :

1. Türkî (Şarkî Türkistan)
2. Tarançi (Yeni Uygur)
3. Özbek B (Hîve Tatarları)
4. Sart (Buhârâ ve Hîve'de İran asıllı olup Farsça da konuşan ahâli)
5. Çağatay

VI. *Cenûb-ı Garbî grubu* (Ramstedt Cenûp)

Bu grubun başlıca husûsîyetleri *ol-*<*bol*, *daġlı* <*taglıḳ*'dır. Ayrıca sedasız *ç*, *ḳ* *k*, *p*, *t* sesleri aslı kısa ünlülerden sonra 1. ve 2. hece sınırlarında muhafaza edilir; asli uzun ünlülerden sonra ise, sedalılaşır (Bu durum yer yer sonda görülür).

Bu gruba giren şiveler şunlardır :

1. Türkmen (Hazer Denizi'nin şarkı ve cenûbu)
2. Azerbaycan (Kafkasya ve İran)
3. Osmanlı (Anadolu, Balkanlar, Kırım'ın cenûbu)
4. Gagauz (Romanya)

VII. *Orta veya Türḳmen-Kıpçaḳ grubu* (Samoyloviç'e göre :)

Tomsk Vilâyeti şiveleri :

1. Çolım
2. Abin
3. Çernevo (krş. Dilâçar, *ayn. esr.* s. 44 v.d.)

Türk Dilinin tasnîfi üzerinde duran bir başka Rus Türkoloğu Malov'dur (Sergey E. Malov, *Pamyatniḳi drevnetyurkskoy pis'mennosti*, 1951; ayn. mll., *Drevnie i novıe türkskie yazıḳ* (*Izvestiya Akademii*

Nauk SSSR, Moskova, 1952, XI/2). Tasnîfinde tarih sırasını esas alan bu müellife göre, Türk Dili 3 gruba ayrılabilir.

A. En eski Türk dilleri: 1. Bulgar 2. Uygur 3. Çuvaş 4. Yakut

B. Eski Türk dilleri: 1. "Oğuz" (Eski Türk Orhun-Yenisey kitâbelerinin dili: 2. Tofalar, 3. Tuvin; 4. Uygur (Eski Uygur edebiyatı dili) 5. Hakas, 6. Şor.

C. Yeni Türk dilleri: 1. Azerî, 2. Gagauz, 3. Kumandin, 4. Kıpçak, 5. Peçenek, 6. Kuman, 7. Salar 8. Türkiye Türkçesi, 9. Türkmen, 10. Uygur (Şarkî Türkistan'daki müslümanların Uygurcası), 11. Özbek, 12. Çağatay, 13. Çulım

Ç. En Yeni Türk Dilleri; 1. Başkırt, 2. Kazak, 3. Kara-Kalpak, 4. Kırgız, 5. Kumuk, 6. Nogay, 7. Oyrat (Yukarı Altay), 8. Tatar (Kazan, Kasimov, Mişer Garbî Sibirya), 9. Çuvaş, 10. Yakut. (N. A. Baskakov, *K voprosu o klassifikatsii türkskih yazıkov* (*Izvestiya Akademii Nauk SSSR, otd. Literaturı i yazıka*, 1952, XI/2, 121-134).

Bugüne kadar bilinen bütün Türk dil malzemesini tasnîfe çalışan Baskakov, daha önceki denemelerde olduğu gibi, Türkçe'nin tarihî gelişmesi yanında bugünkü şîve husûsîyetlerini de göz önünde tutmuştur. Ona göre Türk Dili şöyle bir tasnîfe tâbi tutulabilir.

A. Garbî Hun Kolu: Bu kolun başlıca husûsiyetleri şunlardır: Ses bilgisi bakımından: *a.* eski *d, z, t* sesleri yerine *r* veya *y* bulunması (msl. *adaḳ, azaḳ, ataḳ* yerine *ura, ayaḳ*), *b.* sedalı, sedasız ünsüz durumu (*b~p, d~t, g~k, z~s*). *c.* Birbirinden ayrı ünsüzlerin bulunması (*h, v, ḫ* gibi);

Yapım bilgisi bakımından: İsim ve fiil şekillerindeki bâzı ayrılıklar; cümle bilgisi bakımından: Birleşik cümlelerin gelişmiş olması ve birçok bağlama edatının bulunması; söz hazinesinde: Arapça ve Farsça'dan geçme birçok kelimeye karşılık az nisbette Moğulca kelime bulunması.

Bu kola giren diller şu gruplara ayrılır: I. Bulgar, II. Oğuz, III. Kıpçak, IV. Karluk.

I. *Bulgar Grubu*: Bu gruba Volga (VI.-XIV. asır) ve daha sonra Tuna yöresinde yaşamış olan Bulgarlar ile Hazarların dilleri ve bugünkü Çuvaşça girer.

Bu gruptaki dilleri ve bunların arasında Çuvaşça'yı diğer gruplarınkinden ayıran husûsîyetler:

Ses Bilgisi bakımından:

a. Üçü geniş, altısı dar ünlüden oluşan ayrı bir vokal düzeni,

b. Kelime başında, diğer dillerdeki bâzı ünsüzlerin yerine, diftong veya buna benzer seslerin geçmesi (msl. *ert-*yerine *yert-* "götür-"; *egev* yerine *yekev* "eğe", *iz* yerine *yĕr* "iz", *ot* yerine *vut* "ateş", *ortn* yerine *vıran* "yer" v.b.);

c. diğer dillerde *s/z t/d~y* yerine *r* sesinin geçmesi (msl. kelime sonunda *z/s/* yerine *r* geçmesi: *ağız/avız* yerine *căvar, buz* yerine *par, ḳız* yerine *ḫer, küz* yerine *ḳĕr* "güz" v.b.; kelime ortasında: *adaḳ, ayaḳ,* yerine *ura*; v.b.

ç. diğer dillerde *ş s* yerine *l* sesinin geçmesi (msl. *ḳış~ḳıs* yerine *ḫĕl, tüş~tüs* yerine *telek* "düş", *işik ~eşik* yerine *alaḳ* "kapı" v.b.

Yapım ve cümle bilgisi bakımından diğer gruplarınkinden büyük ölçüde farklı husûsîyetler bulunur; Söz hazinesinde: *a.* Diğer Türk dillerinde bulunmayıp yalnız bu grupta geçen kelimelerin mevcudiyeti (msl. *camsa* "burun", *curăm, ḳacăn* "arka", *ărăm* "kadın", *catma* "tava", *ḳurka* "kepçe", *cece* "ayak", *tulă* "buğday", *măyăr* "ceviz, fındık", v.b.);

b. Islav ve Fin-oğur menşeli mühim bir kelime tabakasının bulunması:

II. *Oğuz grubu*: Bu grubun husûsîyetleri:

Ses bilgisi bakımından:

a. Diğer dillerde (msl. Kıpçak ve Karluk) altı ile dokuz arasında değişen ünlü yerine, sekiz kısa ünlünün bulunması;

b. Eklerde dar-dudak ünlülerinin bulunması (msl. *yarık* yerine *yaruḳ* "aydınlık, şûle");

c. Beg "bey", ve *dağ* gibi kelimelerde sonda *g* ve *ğ* seslerinin muhafazası ve bâzı eklerde bu seslerin düşmesi (msl. *ḳelgen* yerine *gelen, alğan* yerine *alan* v.b.);

ç. Kelime başında *ḳ* ve *t* seslerinin sedalılaşması (msl. *ḳör-* yerine *gör-, til* yerine *dil* v.b.);

d. ol- "olmak" (*bol-* yerine *pol-, pul-*); kökünden başta *b/p* sesinin düşmesi;

e. Bâzı kelimelerde dar ünlülerin önünde ve sonunda *y* sesinin düşmesi (msl. *yır* yerine *ır* "şarkı" ve *iyt* yerine *it* v.b.);

Yapım bilgisi bakımından:

a. İsim çekiminde ilgi ve yükleme hal eklerinin tım şekilleri (*-ıñ /-niñ* ve *-nı, -ni*) yanında bir de kısaltılmış şekillerinin (*-ıñ/-iñ, -ıñ, -i* ve *-ı, -i*) bulunması.

b. Fiil çekiminde birinci şahıs çokluk ekinin kısaltılmış şeklinin bulunması (msl. *berermiz* yerine *bereriz* "veririz" v.b.)

c. Dilek kipinde *-ğu/-gü* yerine*-asu/-esi* ekinin geçmesi (msl. *ḳelgü* yerine "*ḳelesi*");

ç. Gereklik ekinin *-malu/-meli* şekli;

d. Kıpçakça'daki isim-fiil eki-*ğan/-gen* yerine *-mış/ -miş* kullanılması;

Söz hanesinde: Diğer gruplarınkinden farklı bir takım köklerin bulunması: msl.

Oğuz	Kıpçak
ilgeri	*burun* "önce"
ḳurt	*böri* "kurt"
el	*ḳol* "el"
alın	*mañlay* "alın"

Oğuz grubu üç bölüme ayrılmaktadır: 1. Oğuz-Türkmen, 2. Oğuz - Bulgar, 3. Oğuz - Selçuk.

1. *Oğuz-Türkmen bölümü*: Bu bölüme, Oğuz dillerinin daha eski bir dönemindeki birliğine âit olup, Mahmud Kâşgarî'de bulunan Oğuz dili ile bugünkü Türkmen ve Şimâlî Kafkasya'daki Truḫmen dilleri girer. Bu bölümde, daha sonraki bir etnik birlik olan Oğuz-Selçuk bölümüne karşılık şu husûsîyetler vardır:

Ses bilgisi bakımından:

a. Oğuz-Selçuk bölümündeki *s-ş* seslerine karşılık Türkmence'nin bâzı şîvelerinde diş arası *s-z* sesleri geçer (msl. *söz* yerine *şöẕ* v.b.);

b. Kelime başında *b-v* değişmesi (msl. *ver-* yerine *ber*)

c. Aslî uzun ünlülerin bulunması; bu, Oğuz-Türkmen bölümünün daha eski olduğunu ve şarkî Türk dilleri ile ilişkisini gösterir (aynı aslî uzunluklar için krş. msl. Yakutça; Türkçe'de bu aslî uzunluklar umûmiyetle artık kalmamıştır),

Morfoloji bakımından:

a. Geçmiş zaman için Oğuz-Selçuk bölümündeki *-dıḳ/-dik* ve *-mış/-miş* yerine isim-fiil *-an/-en* (*-ğan,/-gen*) şeklinin kullanılması, gelecek zaman kipinde *-acaḳ/-ecek* yerine *-caḳ-ceḳ* bulunması (msl. *verecek* yerine Türkmence *bercek*),

c. Ünlü ile biten fiillerin *-p* zarf-fiil şekillerinde *y* sesinin bulunmaması (msl. *okuyup, vermeyip* yerine Türkmence *oḳup, bermep* gibi).

2. *Oğuz-Bulgar bölümü*: Bu bölüme eski dillerden Peçenek ve Uz (Tork, Berendi, Kovuy v.b), bugünkü dillerden ise, Gagauzca girer. Aslında Oğuzlar ile ortak bir dili olan ve bugünkü Gagauzların etnik yapısına karışmış bulunan Peçenek ve Uz kavimleri, Bulgar ve sonra Kıpçak çevresine girince bunların dil husûsiyetlerini almış ve bu arada Oğuzca kelime hazinesi ile gramer yapısını muhafaza etmişlerdir.

Bulgar dil husûsiyetleri yalnız Peçenekçe'ye değil aynı zamanda Karaim ve Gagauz dilleri ile Çuvaşça'ya da girmiştir.

3. *Oğuz-Selçuḳ bölümü*: Bu bölüm diğer iki bölüme göre, daha sonraki bir birliği temsil etmekte olup, buraya eskilerden Selçuk dili ve eski Osmanlıca (Eski Anadolu Türkçesi) ile bugünkü Türkiye Türkçe'si girer. Bu bölümün dil husûsîyetleri için yk. bk. Oğuz-Türkmen bölümü.

III. *Kıpçaḳ Grubu*: Bu grup üç bölüme ayrılır: 1- Kıpçak-Bulgar, 2- Kıpçak-Oğuz veya (Polovets) Uz-Kıpçak, 3-Kıpçak-Nogay.

Kıpçak grubuna giren dillerin başlıca husûsiyetleri ses bilgisi bakımından: a) 8-9 ünlü bulunup, bunların arasında dar ünlülerin (*ı, i u, ü*), henüz tamamiyle oluşmamış bir durumda bulunması; b) ünlü ve ünsüz birleşmelerinin daha eski şekilleri olan *ağ, eg, ög,* v.b. yerine *av, iy, üy,* geçmesi (*msl. tag* yerine *tav,* yani dağ, *teg* yerine *tiy-*"*deg-*", *öğren-*yerine *üyren-* "ögrenmek") ayrıca bâzı yapım ve kelime husûsîyetleri (bk. Oğuz ve Karluk dil husûsîyetleri).

1. *Kıpçaḳ-Bulgar bölümü*: Bu bölüme Altınordu yazı dilinin garp şekliyle bugünkü Tatarca, Başkırtça girer. Tatar ve Başkırt dilleri, köken bakımından Kıpçak ve Bulgar dillerinin karşılıklı etkileri altında oluşmuş olup, bu iki dilin şu ortak husûsîyetlerini taşırlar; fonetik bakımından a. bu bölüme giren dillerdeki 9 ünlüden oluşan ünlü sistemi Bulgar grubundakine (msl. Çuvaşça) yakındır. Ayrıca henüz tamamıyle oluşmamış *ı, i, o, ö* ünlülerinin Tatar ve Başkırt dillerindeki söyleniş biçimleri biraz farklı olup, buradaki *o, ö,* ünlülerinin tanzimi Çuvaşça'daki dudak ünlüleri olan *a* ve *e* seslerine yakındır.

Ünsüz sistemi bakımından Kıpçak-Bulgar bölümü, Çuvaşça'dan bâzı incelmiş ünsüz biçimleri (*b, d, m, p* v.b.) ile ayrılır; bunun yanı sıra *s* (bunun yerine *c* veya *j, y* geçer) ve *v* (Kıpçak-Bulgar dillerinde bu ses ancak son zamanlarda ve yabancı kelimelerde kullanılmaya başlanmıştır) sesleri de bulunur.

2. *Kıpçaḳ-Oğuz* (Uz-Polovets) *bölümü*: Bu bölüme eski dillerden Polovets, bugünkü dillerden Karaimce, Kumukca v.b. girer. Başlıca husûsîyetleri fonetik bakımından: a. Kıpçak-Nogay bölümündeki *s* yerine *ş* (msl. *tas* yerine *taş, s* yerine *ç* msl. *ḳaş* yerine *ḳaç*) geçmesi (bâzı Polovets şîve ve ağızlarıyla Karaimce'de Kıpçak-Nogay hususiyetleri de vardır; b. Kelime başında diğer bölümlerdeki *j/c* yerine *y* bulunması (msl. *jol/col* yerine *yol*).

3. *Kıpçaḳ-Nogay bölümü*: Kıpçak dillerinin yalnız bugünkü Nogay, Kara-Kalpak ve Kazak dillerini içine alan bu bölüm, Altınordu devletinin dağılma döneminde varlığını bulmuştur.

Bu bölüm, tarih bakımından daha eski olan Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Oğuz bölümlerinden şu husûsîyetlerle ayrılır: *a-* ç, ş sesleri yerine s ve ş geçmesi (meselâ, *ḳaç* yerine *ḳaş, ḳış* yerine *ḳıs* gibi); *b-* bâzı durumlarda ve yanlarında bulunan ünsüzlerin te'sîri ile *m/b/p/n/d/t* seslerinin değişik olarak kullanılması.

IV- *Karluḳ Grubu*: Bu grup, Türk dilinin şark ve garp kolları arasında orta bir durumda yer alır. X.-XI. yüzyıllara âit olan bu dil birliği Karahanlılar çağında bir yandan şarkî ve garbî Türk dilleri, bir yandan da Orta-Asya İran dillerinin karşılıklı te'sîrleri sonunda teşekkül etmiştir.

Karluk grubu, Karluk-Oğuz ve Karluk-Harezm olmak üzere iki bölüme ayrılır.

Karluk grubunun husûsiyetleri, fonetik bakımından: a) Ünlü sayısının 6-9 (bâzan daha çok) arasında değişmesi, *b*) k ünsüzünün çeşitli tonlarda incelmesi; *c*) *ḳ, p, t* ünsüzlerinin sedalaşması, ç) *ğ* sesinin kelime sonunda düşmesi veya *g* ile birlikte *ḳ, ḳ* olması; meselâ, *sarığ-/sarıḳ* "sarık", *tirik* "diri" *ölük* "ölü"; morfolojik bakımdan a) *-ğan-/-gen* isim-fiil çekimi yaygın olması (Oğuz dillerinde bunun yerine *an/-en* veya *dıḳ/-dik* ekli biçimler geçer); b) *-maḳ/ meḳ* yerine *-ğu/-gü* ekli isim şekillerinin kullanılması;

c) ilgi hâlinde sâdece *-nıñ-niñ* ekinin kullanılması, çıkma hâlinde *-din* şekli; ç) toplama sayı sıfatlarında *-egü* (*si*) (Oğuzca *-ile* (*si*) ve Kıpçakça *-av* (*ı*) *-ev* (*i*) şeklinin kullanılması (msl. Oğuz *ikkilesi*, Kıpçak *ekev* (*i*) yerine *ikegü* (*si*) ikisi, her ikisi *d*) fiilden isim yapma eki olarak *-ınç/-inç* geçmesi, e) 3. şahıs zamiri için *ol* yerine *u* (*al*) kullanılması.

1. *Karluk-Uygur Bölümü*: Bu bölüm, X.-XI. asırlarda oluşup, tarihte Karahanlı Devleti adıyla tanınan halkların dilidir. Bu dil ikiye ayrılır. Biri Uygur, Türgeş, Yağma ve Karluk kavimlerini içine alan Karahanlı Devleti 'nin edebî dilidir. Bu dilde Arapça ve Farsça kelime sayısı oldukça kabarıktır. Balasagunlu Yusuf Has Hacib 'in *Kutadgu Bilig* 'i ile Mahmud Kâşgarî 'nin *Divanü Lügat-it-Türk* 'ü bu dilde yazılmış iki önemli eserdir.

Bu bölüme giren ikinci dil ise, XII.-XIV. asırlara âittir. Bu dil, esâsında Karahanlı (Uygur) Türkçesi 'nin husûsîyetlerini taşımakla birlikte başka edebî eserlerin yazılmış olduğu çevrelerin özelliklerini de benimsemiştir.

Bu dilde yazılmış edebî eserler şunlardır: Edib Ahmed Yükneki 'nin *Atabetü 'l-hakâyık* (XI.-XII. asır) 'ı, Nâsıreddin Rabguzî 'nin *Kısasü 'l-Enbiya* (XIV. asır) 'sı.

Bu edebî dilin husûsîyetleri, Uygur kâtiplerince yazılan Altın-Ordu yarlıklarında da bulunur.

Karluk-Uygur bölümünün husûsîyetleri şunlardır: Fonetik bakımından: a) *d-z-y* değişikliği (meselâ, başka dillerdeki *iygi* yerine *edkü~ezkü* "iyi", *aygır* yerine *adgir~azgir*). Morfoloji bakımından: zarf-fiil olarak a) *-u, yu*; *-ınça, ginça*, ekli şekillerin kullanılması b) *-gusı* isim-fiil ve *-guluk/-gülük* ekli isimlerin geçmesi, c) isim çekiminde hal ekinden önce *n* sesinin bulunması; ayrıca söz hazinesinde göze çarpan özellikler.

2. *Karluk-Harezm Bölümü*: Bu bölüme, daha sonraki devre âit yazı ve konuşma dilleri girer. Bunların en eskisi, XII. asırda Hoca Ahmed Yesevî 'nin *Divan-ı Hikmet* 'inin dili olup, Oğuz ve Kıpçak husûsîyetlerini taşıyan bir konuşma dili ile yazılmıştır. Yesevî ile onu tâkip eden müridlerinin (meselâ, Harezmli Süleyman Bakırganî, Hâkim Ata), yaşayan Oğuz-Kıpçak şiveleri ile Kara-hanlı edebî Türkçesi 'ne dayanan diline Orta-çağ Karahanlı-Harezm Türkçesi demek de mümkündür. Bu dil daha sonra aynı bölüme giren, iki dilin esâsını teşkil etmiştir. Bunlardan biri Harezm edebî dili olup, bu alanda yazılan en büyük eser Hârizmî 'nin 1353 'te kaleme aldığı *Muhabbet-nâme* 'dir. Diğeri ise, Çağatay ulusunun edebî dili olan eski Özbekçe 'dir. Eski Özbek edebiyatının parlak devrindeki ünlü şâir Nevâî (1441-1501) zamanına rastlar. Ayrıca, Zahîreddin Muhammed Babur (1483-1530) 'ün *Babürnâmesi* ile Muhammed Salih (ölm. 1535) 'in *Şıbanî-nâmesi* v.b., eski Özbekçe 'nin başlıca temsilcileridir. Bu dil, Timurlu devletinin dağılması ile ortaya çıkan Buhârâ, Hîve, Hokand hanlıklarının da edebiyat dili olmuştur.

Böylece Karluk-Harezm bölümüne şu diller girmektedir. *a*. Orta-çağ dilleri olarak Kara-Hanlılar-Harezm (Hoca Ahmed Yesevî ile onun yetiştirdiği Hâkim Ata v.b. dili), Harezm edebiyat diline dayanan Altın-Ordu dili ile en yüksek şeklini Timurlular çağında bulan eski Özbek dili; *b*. bugünkü dillerden (çeşitli şiveleri ile) Uygur ve (bütün şiveleri ile) Özbek dilleri.

Bu bölümü Karluk-Uygur grubundan ayıran başlıca husûsîyetler şunlardır: a. *z>y* (msl. *azgır* [<*kadgır*] yerine *aygır*); b. *i-ı* > orta *i*; c. yükleme hâlinde 3. tekil şahıstan sonra *-n* yerine *-nı* ekli şekil (msl. *kızın* yerine *kızını*, ayrıca pronominal *n* sesinin bulunmaması, msl. *içinde* yerine *içide* (Orta-çağ dilleri hâriç); *ç*. ünlülerde dudak uyumunun zayıf te'siri; *d*. bâzı dillerde husûsî ünlü uyumu; *e*. isim ve fiil şekillerinde ayrılıklar ve Karluk ile Oğuz şekillerinin yan yana bulunması (msl. fiilden yapılmış isimlerde *-gu / -gü, -guluk/gülük* ile yan yana *-mak/-mek, maklık/-meklik*; isim fiil şekillerinde *gusi, -acak* ve *-gay*; *f*. söz hâzinesinde bulunan husûsiyetler.

b. Şarkî Hun Dalı: Bu dala giren dil ve halklar, sırası ile, Şarkî Hun kavim birliği, Şarkî Gök-Türk hakanlığı, eski Uygur devleti ve Kırgız kavim birliğini teşkil eden Türk halklarından oluşmuş ve bunlardan biri Uygur, diğeri Kırgız-Kıpçak olmak üzere iki kavim birliği ile bunların dili meydana gelmiştir.

Şarkî Hun dilini, Garbî Hun dalından ayıran başlıca husûsîyetler şunlardır; 1. Ses bilgisi bakımından, a. eski diller (Göktürk, Orhun, Yenisey ve Uygur) dışında şark dalına giren dillerin çoğunda *-ag -eg* ses gruplarının birleşmesi sonunda oluşan uzun ünlülerin bulunması (bu husûsîyet yeni Moğul şivelerinde de vardır), b. Türk dilinin garp dalındaki *y* yerine çeşitli şivelerde *d, t, z*, seslerinin kullanılması (meselâ, *ayak* yerine *adak/atak/azak*; oldukça yeni Kırgız ve Altay dilleri hariç); *c*. Sedalı ve sedasız *b-p, d-t, g-k, z-s* ünsüzleri arasında ayrılığın bâzan hiç denecek kadar az olması (bugünkü Altay, Hakas v. b. edebî dillerinde bu sesler birbirinden ayırd edilmeye başlanmıştı); *ç*. Garp dalında umûmiyetle kullanılan *h, v* seslerinin şark dalında da geçmesi; 2. Dil bilgisi (gramer) bakımından *a*. birleşik cümlenin az gelişmiş olması ve bundan dolayı bağlama edatlarının azlığı; *b*. isim ve fiil terkiplerinde çok gelişmiş olan şekil birleşmeleri; söz hâzinesinde bulunan ayrılıklar yanında, garp dalındaki Arapça ve Farsça kelimelere karşılık, şark dalında mühim sayıda Moğulca kelimelerin geçmesi.

UYGUR GRUBU: Bu grup, şark dalına giren dillerin çoğunu içine almaktadır. Bu gruba giren diller, Uygur kavimlerinin, Milâdın ilk asırlarından başlayarak Hun, Siyenpi, Göktürk, Uygur, v.b. kavimlerde bir arada yaşadıkları uzun bir süre içinde teşekkül etmiştir. Uygur grubunun, bu dalın ikinci grubu olan Kırgız-Kıpçak 'dan farklı, başlıca husûsîyetleri şunlardır: a. Kelime ortasında *y* yerine *d, t, z* seslerinin bulunması (msl. *ayak* yerine *adak, atah, azak*; *b*. kelime sonunda *y* yerine *s, t* seslerinin geçmesi (msl. *kuy-*, yerine *kut-* "dök-", *boy* ve *boyum* yerine *pos* ve *pozım* "kendim"); c. kelime sonunda *g* sesinin saklanmış olması (msl. *tag* "dağ" v.b.).

Uygur grubunda bunlardan başka gramer yapısı ve kelime hazinesi bakımından da mühim ayrılıklar bulunur. Uygur grubu, Uygur-Tukyu, Yakut, Hakas olmak üzere üç bölüme ayrılır.

1. Uygur-Tukyu bölümü: Bu bölüm, tarih bakımından Uygur grubunun en eskisi olup, eski dillerden Yenisey-Orhon âbidelerinin dili ile eski Uygurca'yı ve bugünkülerden Tuva ile Karagas dillerini içine alır. Bu bölümün başlıca hususiyetleri şunlardır: Ses bilgisi bakımından a. Kelime ortasında diğer lehçe veya şivelerdeki *t~y~z* yerine *d* sesinin geçmesi (meselâ *atah, ayak, azak* yerine *adak* "ayak"; *ayrıl-* -yerine *adırıl-* "ayrıl-" *iygi* yerine *edgü* "iyi"; *kuyruk, kuzruk* yerine *kudruk* "kuyruk" v.b.); *b*. kelime sonunda diğer lehçe ve şivelerdeki *s, y* yerine *t* bulunması (msl. *kus-~kuy-*-yerine *kut-*"dök-"); c. *lt-, rt-* ünsüzlerinin benzeşmemesi (msl. *kördi* yerine *körti* "gördü" *öldi* yerine *ölti* "öldü" v.b.); *ç*. ünlülerde dudak uyumunun bulunmaması; *d*. kelime sonunda *g, g* seslerinin saklanmış olması (msl. *tag* "dağ", beg "bey" v.b.); *e*. gelecek zaman için *ar/er* yerine, daha çok *-ur/-ür* ve *-ır/-ir* şekillerinin bulunması; *f*. *-n-* sesinin kullanılması. Bu bölüme giren lehçe veya şivelerde söz hazinesi sınırlı olup, çok sayıda Çince ve Sanskritçe kelime geçer. Nihâyet Orhun kitâbelerindeki şu kelimeler de kullanılır: *sabım* "sözüm", *budun* "halk", *süle-* "savaş-", *sü* "asker", *meñ* "nesne, hiç", *ıduk* "mukaddes", *balık* "şehir" ve yardımcı edat olarak *ermiş, erinç*, v.b.

2. Yakut Bölümü: Bu bölümde yalnız Yakutça bulunmaktadır. Diğer Türk kavimlerinden uzakta ve bilhassa Tunguz ve eski Asya halkları ile çevrili olarak yaşayan Yakutların dili, Uygurca ile ortak husûsiyetlere sâhiptir. Ancak şu noktalarda ayrılık gösterir: *a*. kelime ortasında *d~y~z* yerine *t* geçer (msl. *adak~ayak~azak* yerine *atah* "ayak"); *b*. kelime başında *c~ç~d~j~y* yerine *s* bulunur (msl. *cıl~çıl~d'ıl jil~yıl* yerine *sıl* "yıl"; *col~çol ~jol* yerine *suol* "yol"); *c*. bâzı "kelimelerde baştaki *s* ünsüzünün düşmesi (msl. *segiz* yerine *ağıs* "sekiz", *sen* yerine *en* "sen"); *ç*. kelime ortasında *ç~s~ş* sesinin *h* olması (msl. *bıçak bısah pışak* yerine *behah* "bıçak"); *d*. başka Türk şivelerinde bulunmayan *ıa, ie, uo, üö* diftonglarının mevcudiyeti. Bunlardan başka Yakutça'da gramer yapısı daha çok şekil bilgisi ve söz hazinesi bakımından birçok husûsîyetler vardır.

3. Hakas Bölümü: Bu bölüm iki dala ayrılır. Birinci dala Hakas dili girer. Bu dilde iki şîve grubu bulunur. *a*. Sagay ve Beltir şîveleri, b. Kaç, Koybal, Kızıl ve Şor şîveleri. Şorca 'nın Sarı-Uygur ve Uras şiveleri, bugünkü Hakas diline girmeyen Küerik ve Kamas ağızları. İkinci dala Şorca 'nın Kondom şîvesi, Şimâlî Altay şiveleri, Çernovo veya Yış-kiji (Tuba şîvesi), Kumandı (Kubandı) şîvesi Lebed veya Kuu-kiji (Çalkanduu, Şalkanduu) şîvesi girer. Bu bölümün husûsîyetlerine gelince, a. Kelime ortasında diğer lehçe ve şivelerdeki *d~t~y* sesleri yerine *z* bulunur (msl. *adak, atah, ayak* yerine *azah* "ayak" v.b.; Kondom ve Şimâlî Altay şiveleri hâriç); *b*. kelime sonunda diğer şivelerdeki *y* yerine *s-z* geçer (msl. *kiy-* yerine *kes-*" giy" v.b.; Kondom ve Şimâlî Altay şiveleri hâriç); c. kelime başında diğer dillerdeki *c~d'~j~s~y* sesleri yerine *ç* ve *m~ń* bulunur (msl. *cıl, dıl, jıl*, yerine *çıl* "yıl" ve *yağmır~yamğır* yerine *nağmır/ n'amır/ nağbur/ nanbur*" "yağmur" v.b. *ç*. kelime ortasında *m/b~n* sesleri karışık olarak kullanılır (msl. *keme* yerine *kebe* "gemi" ve *temir* yerine *tebir* "demir" v.b.); *d*. isim fiil olarak *pilgeçi/pileeçi* "bilen, bilici" gibi şekiller geçer; nihâyet diğer ses ve şekil husûsîyetleri yanında kelime hazinesinde ayrılıklar görülür.

KIRGIZ-KIPÇAK GRUBU: Başlı başına bir grup olan bu kolda bugün Kırgız ve Altay şiveleri yer alır.

Bu grubun başlıca husûsîyetleri şunlardır: *a*. 8 normal ve sonradan teşekkül etmiş 6-8 ünlü bulunması; *b*. ünlülerde durak uyumunun gelişmiş olması; c. sadalı ve sadasız ünsüzlerin zayıfça ayırd edilmesi; *ç*. Kıpçak-Nogay grubundaki *ç-s* seslerinin yerine *ç-ş* bulunması (msl. *kaç* kaş ve *bas* baş); *d*. kelime başında umûmiyetle sadasız ünsüzlerin bulunması (bilhassa Altay şîvesinde); *e*. iki ünlü arasında bulunan ünsüzlerin sedalılaşması (bilhassa Altay şîvesinde); bu husûsîyet birçok ağızlarda bulunmakla birlikte Kırgızca 'da yaygın değildir; *f*. Eski Türkçe ile ortak birçok gramer şekillerinin geçmesi; *g*. Şahıs eklerini kısaltma (birinci ve ikinci şahıslarda şekil bakımından iyelik ekleri ile birleşmiş oldukları halde, mâna bakımından ayırt edilmektedir) v.b. Kırgız-Kıpçak grubuna giren şiveler, Türkçe 'nin Şark dalına girdiklerinden, Garb dalında yer alan şîvelerde, çok sayıda Moğulca ve daha az sayıda (Altayca 'ya göre Kırgızca 'da daha fazla) Arapça, Farsça kelimelerin bulunması ile de ayırt edilebilir. Böylece Türkçe, tarih bakımından ve dil husûsîyetlerine göre şöylece tasnif edilebilir:

A. GARBÎ HUN DALI: I. BULGAR GRUBU
A. eski:
a. Bulgar
b. Hazar
B. bugünkü:
c. Çuvaş.

II. OĞUZ GRUBU
1. Oğuz-Türkmen bölümü
A. eski :
a. Oğuz (X.-XI. asır; Mahmud Kâşgarî)
B. bugünkü :
a. Türkmen
b. Truhmen
2. Oğuz-Bulgar bölümü
A. eski :
a. Peçenek
b. Uz
B. bugünkü :
c. Gagauz
3. Oğuz-Selçuk bölümü
A. eski :
a. Selçuk
b. Eski Osmanlı
B. bugünkü :
c. Azerî
d. Türk (Osmanlı).
III. KIPÇAK GRUBU
1. Kıpçak-Bulgar bölümü
A. eski
a. Altın-Ordu (Garbî)
B. bugünkü :
b. Tatar (Kasım, Mişer vb.)
c. Başkırt
2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) bölümü
A. eski :
a. Polovets (Moğul döneminden önce ve sonra=Kıpçak, Kuman)
B. bugünkü :
b. Karaim
c. Kumuk
3. Kıpçak-Nogay bölümü
B. bugünkü :
1. Nogay
2. Kara-Kalpak
3. Kazak
IV. KARLUK GRUBU
1. Karluk-Uygur bölümü
A. eski :
a. Kara-Hanlı devleti Türk Dili (*Dîvân Lugati't-türk. Kutadgu Bilig*)
b. Kara-Hanlılardan sonraki Türk dili (*°Atabetü'l-hakāik, Kısâsu'l-enbiyâ*)
2. Karluk-Harezm bölümü
A. eski :
1. Karluk-Harezm (Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet* v.b.)
2. Altın-Ordu (Şarkî: *Muhabbet-nâme* v.b.)
3. Eski Özbek
B. bugünkü :
4. Özbek (Kıpçak şiveleri hâriç)
5. Uygur (yeni, bütün şiveleri ve bunların arasında Salar ve Hoton).

B. ŞARKÎ HUN DALI : I. UYGUR GRUBU
1. Uygur-Tukyu bölümü
A. eski :
a. Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili (Tukyu)
b. Eski Uygur
B. bugünkü :
c. Tuva (= Urenḫay, Soyon, Soyot)
d. Karagas (Tofa)
2. Yakut bölümü :
B. bugünkü :
Yakut (Dolgan ile birlikte)
3. Hakas bölümü
B. bugünkü
a. Hakas
b. Kamas
c. Küerik
d. Şor
e. Altayca'nın şimâl şîveleri (Tuba, Şalkanduu. Kumandı)
f. Sarı Uygur
II. KIRGIZ-KIPÇAK GRUBU
B. bugünkü :
1. Kırgız
2. Altay (Altay, Teleüt, Telengit şiveleri)

R. Arat, Türk Lehçe ve şîvelerinin tasnif denemelerinden çıkan netîceleri çeşitli yönlerinden değerlendirmiştir (bk. *ayn. mak.*, s. 125-138). Bilindiği üzere bu tasnif tecrübelerinin büyük bir bölümü şîve esâsından ziyâde coğrâfî duruma dayanmaktadır. Daha XIX. asrın birinci yarısında yapılan tasnif denemeleri, Radloff'a gelinceye kadar, şîve araştırmalarının yetersizliği yüzünden başarılı olmamıştır. Böylece asıl tasnif tecrübesi onunla başlamış, Korş, buna yeni bir görüş katmış, Samoyloviç ise, bu iki tasnifi birleştirmek, şîve gruplarına bunların tarihi malzemesini eklemek ve grupları coğrafya, tarih ve kavim isimleri ile adlandırmak sûreti ile daha uygun bir değerlendirme yapmıştır. Bogoroditskiy ile Räsänen, bu esasları biraz daha genişletip, derinleştirmişlerdir. Şîvelerin tasnifini bir bütün olarak ele almayan Németh, ancak mühim bir ses unsuru üzerinde durmuştur.

Şimdiye kadar yapılan tasnif denemelerinde esas olarak alınan ses husûsîyetleri şunlardır :

1. Aslî veya z < d gibi gelişme yoluyla ortaya çıkan *z* sesinin saklanması veya *r* sesine dönüşmesi;
2. *t* ve *d* seslerinin *z* ve *y* olarak gelişmesi;
3. Tek heceli kelime sonunda *ġ* sesinin saklanması veya *v* (u) olması
4. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda *ġ* sesinin saklanması veya sedasızlaşarak *ḳ* olması veya düşmesi;
5. Çekim eklerinin başında *ġ* sesinin muhafaza edilmesi veya düşmesi;
6. Kelime başında *y* ~ *s* değişikliği.

Buna göre, tasnifte esas olarak alınan ses husûsiyetleri ancak bâzı ünsüzlerin çeşitli lehçe ve şî-

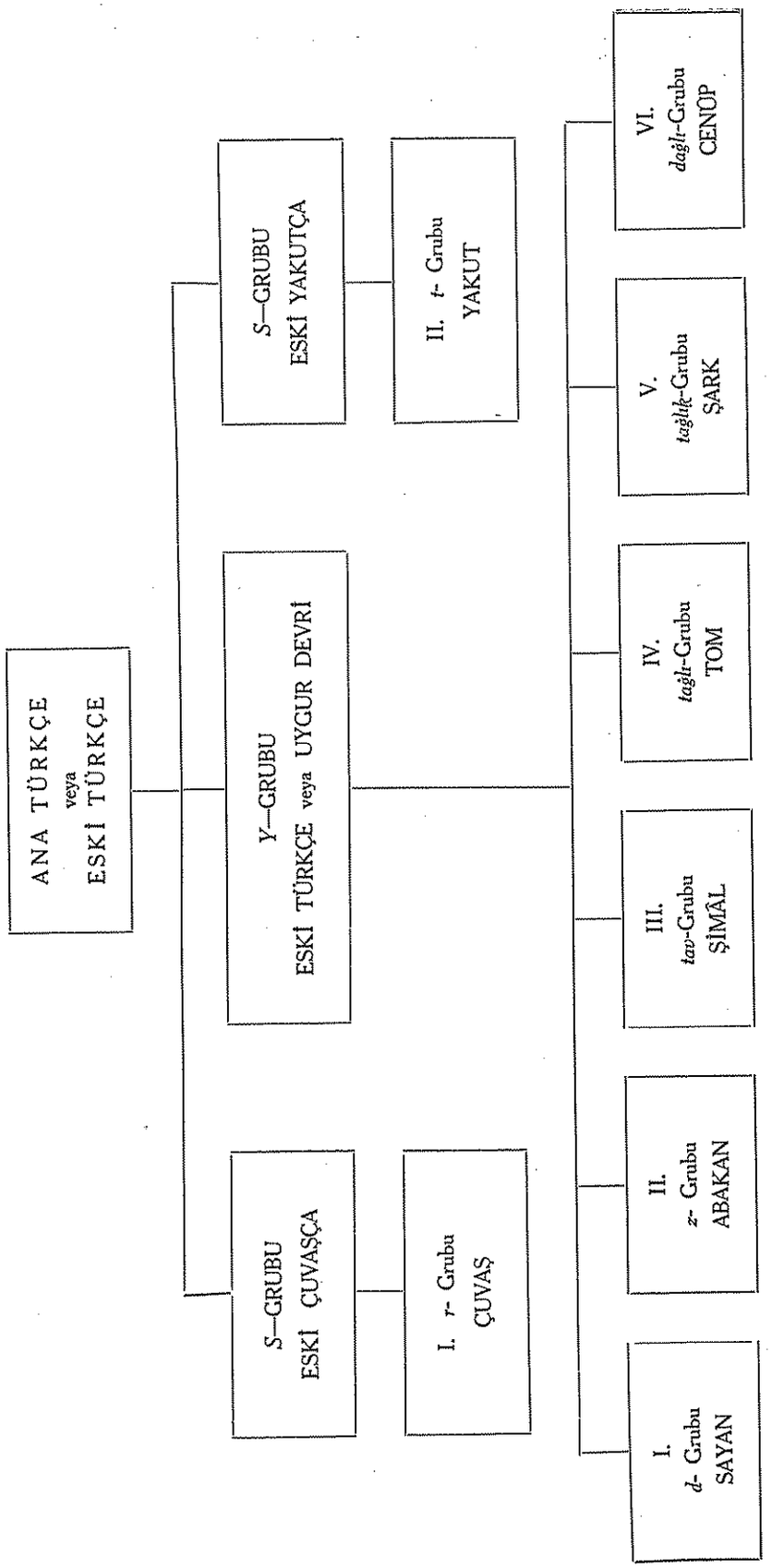

velerdeki durumu ile ilgilidir. *ol-~bol*-değişikliği, daha çok bir tek şîve grubunun husûsiyetidir. *-Gan* ve *-an* partisip eklerinde ise, daha çok *ġ* sesinin durumu bahis konusudur.

Şîveler üzerine yapılacak daha geniş araştırmalarla ses husûsîyetlerine ileride başka eklemeler olabilir. Ayrıca ses husûsîyetleri yanında yapım bilgisi üzerinde de durulmak gerekir. Bu arada şîvelerde şekil ve mâna bakımından değişikliğe uğrayan bâzı ekler tasnif için yararlı olabileceği gibi, nihâyet bâzı kelimelerin ayrı şîve grubunda bulunup bulunmamasına göre de bir değerlendirme yapılabilir.

Bugüne kadar yapılan incelemelerin yetersizliği yüzünden daha çok Cenûb-i Şarkî Sibirya ile Türkistan bölgelerindeki şivelerin gruplandırılmasında karışıklık göze çarpmaktadır.

Türk şîveleri tasnifinin bugünkü durumunu da ele alan R. Arat (bk. *ayn. mak.*, s. 134-139)'a göre, Türk kültürünün bugünkü durumunda eksiksiz bir Türk Dili tasnifi mümkün değildir. Ancak eldeki malzemeyi yeniden gözden geçirmek sûreti ile, daha açık ve sağlam bir sınıflandırma yapılabilir. Burada önemli olan, tasnifin esâsını teşkil eden dil özellikleri ve şîve grupları ile bu grupların adlandırılmasıdır. Türk Dili 'nin lehçe ve şîveleri, daha önce J. Németh 'in de belirttiği gibi, *y-~s-* değişikliği bakımından bir yanda Yakut ve Çuvaş lehçeleri, bir yanda da bütün diğer şîveler olmak üzere, iki büyük gruba ayrılır.

Şivelerin tasnifinde göz önünde bulundurulan *z~r* ve *z* (*<d*) *~r* husûsîyetine göre de, Çuvaşça, hem Yakutça hem de diğer şîvelerden farklı bir durumdadır. Buna ayrıca bu lehçeyi Yakut 'ça ve diğer şîvelerden ayıran *ş~l* husûsiyeti eklenebilir. Yakut lehçesi de *y-~s-* değişikliği yanında ayrıca *d~t* husûsiyeti bakımından Çuvaşça ve diğer şîvelerden farklıdır.

Bugünkü lehçe üzerinde durulurken şu noktaların göz önünde bulundurulması gerekir. Çuvaşça 'daki *z* (*<d*)*~r* husûsîyeti oldukça yeni sayılsa bile, *z~r* özelliği ile *ş~l* ve *y-~s-* münasebetleri ve Yakut lehçesindeki *y-~s-* ile *t~d* husûsîyetleri, diğer Türk şivelerinin bugünkü durumları ile ilgili olmadığı gibi, "eski" Türkçe ile de izah edilememektedir. Buna göre, bu farklı gelişmede "daha eski" bir devrenin varlığını kabûl etmek gerekir. Bundan dolayı tasnifte bu iki lehçeyi yanlamasına diğer şîvelerin arasına sokmayıp, tarihî gelişmeye göre, boylamasına bir sıraya koymak doğru olacaktır.

Şîvelere gelince, bunları ilk önce tasnifte esas olarak alınan *d* sesinin gelişme biçimlerine göre ayırmak gerekir. Bu bakımdan *d~z* ses dönüşmesi ile iki grup ortaya çıkar.

Diğer şiveler *d>y* bakımdan *y* grubunda bulunduklarından, tasnif için başka bir özellik bulmak gerekir; bu da *ġ* sesinin şîvelerdeki gelişme şekillerinde yer almaktadır. Böylece tek heceli kelimelerin sonunda ayrı bir grup, birden fazla heceli kelimelerin sonunda *ġ~k* değişikliğine göre de, başka bir grup ayrılabilmektedir.

Bundan sonra geriye iki şîve grubu kalmaktadır. Bunların ikisi de tek heceli sözlerin sonunda *ġ* sesinin yerinde kalması ve birden fazla heceli sözlerin sonunda *ġ* sesinin düşmesi bakımından birleşmekte ancak yapım eklerinin başındaki *ġ* sesinin durumu yönünden birbirinden ayrılmaktadır. Bu durumda *ġ* sesinin düşdüğü şîve grubunda kelime başında *t~d* değişikliği görülür.

İşte bu husûsiyetleri göz önünde tutan R. Arat 'a göre Türk lehçe ve şîveleri şu biçimde sıralanabilir :

A. Türk Lehçe Grupları
I. *r*-grubu (*r~z, l~ş, s-~y-*)
II. *t*-grubu (*t~d, s~y*)
B. Türk Şive Grupları
I. *d*-grubu (*adaḳ, taġ, taġlıġ, ḳalġan*)
II. *z*-grubu (*azaḳ, taġ, taġlıġ, ḳalġan*)
III. *tav*-grubu (*ayaḳ, tav, tavlı, ḳalġan*)
IV. *taġlıġ*-grubu (*ayaḳ, taġ, taġlı, ḳalġan*)
V. *taġlıḳ*-grubu (*ayaḳ, taġ, taġlıḳ, ḳalġan*)
VI. *daġlı*-grubu (*ayaḳ, daġ, daġlı, ḳalan*)

Türk Lehçe ve şîve gruplarının adlandırılmasına gelince :

Bunlar ses, coğrafya ve yöne göre, şu şekilde gösterilebilir.

A. Türk Lehçe Grupları
I. *r* grubu (Çuvaş).
II. *t* grubu (Yakut).
B. Türk Şîve Grupları.
I. *d*-grubu (Sayan)
II. *z*-grubu (Abakan)
III. *tav*-grubu (Şimâl)
IV. *taġlı*-grubu (Tom)
V. *taġlıḳ*-grubu (Şark)
VI. *daġlı*-grubu (Cenup)

R. Arat, Türk Lehçe ve şîvelerini s. 467 'deki şema ile göstermiştir.

Bibliyoğrafya : Metinde gösterilmiştir. (Bu madde Reşit Rahmeti Arat 'ın *TM*, X, 59-139 'daki makalesinden hülâsa edilmiştir).

(SADETTİN BULUÇ).

TÜRK DİLİ VE LEHÇELERİ : Kuzey Doğu Asya 'dan Doğu Avrupa 'ya, Kuzey Buz Denizi 'nden Basra Körfezi 'ne kadar çok geniş ülkelerde konuşulmakta olan Türk Dili, Altay dilleri arasında gerek bu dilleri konuşanların sayısı, gerekse yazılı metinlerinin eskiliği ve çokluğu bakımından en mühimidir. Türk dilinin yazılı metinleri, milâdî VI. asırdan bugüne kadar süregelmiştir. Türkiye türkolojisinde yaygın olan "Türkçe" tâbiri hem yeryüzündeki eski -yeni bütün Türk dili ve lehçelerini, hem de kullanılış durumuna göre yalnız Türkiye Türkçesi 'ni ifâde eder. Herhangi bir karışıklığa yol açmamak için son zamanlarda "Türk Dili" tâbirini geniş anlamda,

yâni Türk dilinin eski-yeni lehçeleriyle birlikte bütünü için kullanma temayülü vardır. Dünya türkolojisinde de bu anlamda *Turkic, Tyurkskie yazıki, Türkische Sprachen* v.b. ifâdeler tercih edilmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde konuşulan Cumhuriyet devri Türkçesi için dünya türkolojisinde *Turkish, Türkisch, Turetskiy yazık* v.s. gibi ifâdeler yer almaktadır. Ancak "Türkçe" tâbiri hâlâ hem geniş anlamda bütün Türk dili için, hem de dar anlamda Türkiye Türkçesi için kullanılmaktadır.

Türk adına tarihte ilk defa Çin kaynaklarında *T'u-küe* (Türkler) şeklinde Mîlâd 'dan sonra VI. asırda rastlanır (Liu Mau-Tsai, *Die chin. Nachrichten*, I, 4). Bizans kaynaklarında da yine VI. asırdan itibâren Τοῦρκοι (Türkler) şeklinde kayıtlar mevcuttur. Çin kaynaklarına göre *T'u-küe* (Türkler) Hiung-nu (Hunlar) 'dan mühim bir boy olup soylarına *Aşina* denir.

Türk dilinin tam anlamıyla bir yazı dili olarak geriye doğru kesintisiz şekilde tâkip edilebildiği tarih M. s. 720 'dir. Daha önce VI. asırda yazıldığı tahmin edilen bazı eksik ve kısa yazı parçaları bulunmuşsa da, bunlar fazla bir yekûn tutmaz. Şu halde Türk dilinin sâhip olduğu yazılı metinler aşağı yukarı 1400 yıl kadar öncesine uzanmaktadır.

Kuzey Çin 'de ve Moğolistan 'da yaşamış olan Hunlar (M. ö. II.- M. s. III. asır) ile daha sonra Avrupa 'da kasırga gibi beliren ve kaybolan Hunlar; Kuzey Çin 'de yaşamış olan Yenler (M. s. IV. asır) ve Tabgaçlar (M. s. IV.-VI. asırlar)'ın hangi dilleri konuştuklarına dair kesin bir bilgimiz yoktur. Elde edilen bâzı kalıntılar üzerinde yürütülen tahminlere dayanarak bunlarla Türk dili arasında bir ilgi kurulmağa çalışılmış, fakat dil bilimi ölçülerine göre doyurucu bir sonuç alınamamıştır. Çünkü büyük bir ihtimalle Türk asıllı oldukları tahmin edilen bu boyların, dillerine âit kâfi malzeme yoktur.

Türk dilinin Ural Altay dilleri arasındaki yeri ve diğer Altay dilleriyle akraba olup olmadığı konusunda epeyce araştırma yapılmıştır (Bu hususta fazla bilgi için yk. bk.: *Türk dilinin Ural Altay dilleri arasındaki yeri*. Bilhassa orada gösterilen bibliyografya).

Türk dilinin umûmî yapısı ve lehçelerinin belirgin özelliklerine geçmeden önce, bu dilin ve lehçelerinin yayıldığı tarihî ve coğrâfî hududları ana hatlarıyla belirtmek faydalı olacaktır (Geniş bilgi için yk. bk. *Türk dilinin tasnifi*).

Türk dilinin en eski zamanlardan günümüze kadar geçirmiş olduğu devreler, yaygın olan görüşe göre 6 'ya ayrılır. Bu devrelerden ilk üçü tamamen tahminlere dayanır. Bu bakımdan incelenmesi sağlam bir bilgi vermez. Geri kalanlar ise, Türkçe yazılı metinlerin bulunduğu devrelerdir. Bu duruma göre, Türk dilinin tarihî seyrini, şöylece tâkip etmek mümkündür:

1) Altay devri (?-?) : Türkçe ile Moğolca 'nın dil birliği oluşturdukları sanılan farazî bir devirdir. Altay dillerinin akrabalığını kabûl etmeyenler için böyle bir devir yoktur. Nitekim, Altay dillerinde akrabalık isbatı için başvurulan hususların % 95 'i olumsuzdur. Belki "En Eski Ana Türkçe" diyebileceğimiz bir devir düşünmek daha gerçekçi bir tahmin olur. Bu da tarihin karanlık çağlarında kalmıştır.

2) *En Eski Ana Türkçe devri* (M. ö. bir kaç bin yıl): Bundan önceki Altay dillerinin bir dil birliği oluşturduğu devreyi tasavvur edenlerin kabûle yanaşacakları bu ikinci devrede Türkçe, güyâ Ana Altayca 'dan ayrılmış ve ayrı bir dil hâlinde gelişmeğe başlamıştır. Bu devre için kesin bir zaman verilememekle birlikte M. ö. 4000 yıllarını teklif edenler olmuştur.

3) *İlk Türkçe devri* (I.-V. asırlar): Tarihte Türk asıllı oldukları bilinen bâzı boyların konuştukları dillerden bize ulaşan dil malzemesi yeterli olmamasına rağmen, bâzı tarihî kaynaklarda geçen boy, hükümdar ve yer adlarının Türkçeyle ilgili olması, bu devre hakkında az da olsa bir kanaat edinilmesini sağlamaktadır. Meselâ Hun, Avar, Hazar, Peçenek, Bolgar v.b. gibi. Bunlardan Hun dilinin M. s. II. asırda bâzı lehçelere ayrıldığı, Kuzey Hun lehçesinden Yakutça 'nın, Batı Hun lehçesinden Bolgarca (Çuvaşça) 'nın, Doğu Hun lehçesinden Türk ve Tatar dillerinin çıktığını tahmin edenler olmuştur (T. Banguoğlu, *Türk grameri I.*, Ankara, 1959, s. 14-15).

Bu boylardan batıya göç edenlerin dilleri Batı Türkçesi sayılmaktadır. Bunların dillerinde *l/ş* ve *r/z* ses değişmelerine göre doğudakilerin diline *Şaz Türkçesi*, batıdakilerin diline de *Lir Türkçesi* denilmiştir.

4) *Eski Türkçe devri* (VI.-X. yüzyıllar) : Tarihî kaynaklarda "Türk "adının geçtiği ve Türkçe yazılı metinlerin bulunduğu, böylece dilin yapısı hakkında gerçek bilgilere sâhip olduğumuz ilk devir budur. Zaman sınırı olarak M. s. VI.-X. asırlar kabûl edilip, Orhun ve Yenisey âbideleri, Eski Uygurca metinler bu devrenin dil malzemeleridir. Bâzı âlimler bu devreyi XIII. asıra kadar geniş tutmak temâyülündedir.

5) *Orta Türkçe devri* a) *Yazı dili olma dönemi* (XI.-XV. yüzyıllar) : Bilhassa islâmî devir diye de adlandırılan bu döneme, Karahanlı, Harezm sâhası metinleri ile Oğuz (Selçuklular, Beylikler zamanında başlayan Eski Anadolu Türkçesi) ve Kıpçak sâhasında yazı dili olarak verilen ilk dil ürünleri girer. Bu dönemin belirgin özelliği, Eski Türkçe geleneğini sürdüren Türk boylarının çok uzak bölgelere (meselâ Anadolu, Kıpçak bozkırı, Suriye, Mısır v. s.) yayıldıktan sonra, oralarda kendi şîvelerini yazı dili hâline getirmiş olmalarıdır. Bu devrin zaman sınırı yaygın olan kanâate göre XI.-XV. asırlar arasıdır.

b) *Gelişme dönemi* (XVI.-XX. asırlar) : Orta Türkçe devrinde yazı dili hâline gelmiş olan şîvelerin

eserler vererek edebî bir dil olması, bu döneme rastlar. Osmanlı, Çağatay, Kıpçak, Türkmen v.b. şiveler Orta Türkçe devrinde yazı dili hüviyetini kazanmışlar ve bir çok edebî eserler vererek bu devrede edebî dil hâline gelmişlerdir.

6) *Yeni ve Yaşayan Türkçe devri* (XIX. asırdan başlayıp hâlen içinde bulunduğumuz zamanda devam eden devir.): Türk dilinin bugünkü bütün lehçe ve ağızları bu devire girer. Türkiye Türkçesi, Azerî, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız v. s. Türkçeleri bugün kendilerine has, az veya çok bâzı farklı ses ve gramer husûsiyetlerine ve edebî eserlere sâhip birer yazı dili hâline gelmiş veya getirilmişlerdir.

Çuvaşça ve Yakutça ise bunlardan çok daha önce farklı gelişmeler geçirerek âdeta ayrı bir akraba dil olma yoluna girmiştir.

Gerek Türk dili tarihi ve gerekse dilbiliminin esas dayanağı olan fonetik ve gramer özellikleri bakımından Türk dilinin lehçe ve şiveleri bugün şu gruplar altında toplanır:

1. Güney-Batı Türkçesi (Oğuz grubu).

a) *Türkiye Türkçesi*: Eskiden Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine dahil olan Anadolu ve Rumeli ağızları başta olmak üzere, Gagauzca, Kırım Osmanlıcası, Irak, Suriye ve Kıbrıs'ta konuşulan ağızlar bu dalı oluştururlar. Hepsinin toplam nüfûsu yaklaşık 55 milyon kadardır. Selçuklular ve Beylikler devrindeki Eski Anadolu Türkçesi ile, Cumhuriyet devrine kadar devam eden Osmanlıca bu dalın tarihî devreleridir.

b) *Azerî Türkçesi*, Sovyetler Birliği Azerbeycanı'nda ve kuzey-batı İran'da konuşulur. Güney İran'daki Kaşkay ağzını da Azerî Türkçesi içine almak gerekir. Azerî Türkçesi konuşanlar yaklaşık 12 milyon kadardır.

c) *Horasan Türkçesi*, İran'ın kuzey-doğu vilâyeti Horasan'da yaklaşık 1 milyon kişi tarafından konuşulur ve Türkmence ile Azerî Türkçesi arasında kalan dil özelliklerini taşır.

ç) *Türkmence*, Sovyetler Birliği'ndeki Türkmenistan'da, kuzey-doğu İran da, Hazar Denizi'nin kuzey-batı kıyılarında ve pek az olmak üzere Efganistan'da konuşulur. Türkmence konuşanların sayısı 3 milyon kadardır.

Tarihî seyrini XI. asırdan bu yana tâkip edebildiğimiz Oğuz grubu diğer Türk lehçelerine nisbetle en çok yazılı malzemeye sâhip olmakla dikkati çeker. Yapım ve çekim eklerindeki *ğ/g* ile kelime sonlarındaki *ğ/g* düşmesi, kelime içi ve sonundaki *d*'nin bu grupta *y* olması, şimdiki zaman eki *-iyor* (Ttü), *-ir* (Azb.), *-yār* (Trkm.) v.s. bu grubun başlıca özellikleridir.

II. Kuzey-Batı Türkçesi (Koman-Kıpçak grubu) üç kola ayrılır:

(1) Pontus-Hazar-kolu

a) *Karayîmce*, Kırım'da, Polonya ve Litvanya'da yaklaşık 7.000 kişi tarafından konuşulur. Eskiden İbranî yazısını kullanırlardı. Daha sonra Polonya ve Litvanya yazısını kabûl ettiler.

b) *Karaçayca, Balkarca*, kuzey-batı Kafkasya'da konuşulur. Karaçayların sayısı 150.000, Balkarların 80.000 kadardır.

c) *Kumukça*, kuzey-doğu Kafkasya'da, Dağıstan'da yaklaşık 250.000 kişi tarafından konuşulur.

(2) Ural Kolu:

a) *Tatarca*, merkez Kazan olmak üzere Tataristan'da Volga kıyılarıyla Sibirya'daki bâzı şehirlerde konuşulur. Tatarca konuşanların sayısı yaklaşık olarak 7 milyon kadardır. Tatarca XIX. asırdan beri yazı dili olarak mühim kültür faâliyetlerine vasıta olmuştur.

b) *Başkırtça*, Başkırt topraklarında ve Urallar'da yaklaşık 1.500.000 kişi tarafından konuşulur; 1925'ten beri yazı dili olup, içinde Kazakça ve Tatarca te'sirleri görülür.

(3) Aral - Hazar Kolu:

a) *Kazakça*, geniş Kazakistan bozkırında, Doğu Türkistan'da yaklaşık 8 milyon kişi tarafından konuşulur. XIX. asırdan beri yazı dili olmuştur.

b) *Karakalpakça*, Kazakça'nın bir ağzı olup, sonradan sun'î bir yazı dili yapılmıştır. Konuşanların sayısı 400.000 kadardır.

c) *Nogayca*, Kuzey Kafkasya'da, kısmen Kırım'da ve Kuban bölgesinde yaklaşık 80.000 kişi tarafından konuşulur.

ç) *Kırgızca*, Batı Türkistan'ın dağlık bölgeleri ile, biraz da Doğu Türkistan'da yaklaşık 2.200.000 kişi tarafından konuşulur.

Tarihî lehçelerden Komanca, Kıpçakça, Altın Ordu sâhasında yazılan eserler bu grubun eski dil yâdigârlarıdır. Bu grubun tipik dil özellikleri olarak *-g>-w, y-<c-* ile başka bâzı ses değişiklikleri ile benzeşmeleri gösterilebilir.

III. Güney-Doğu Türkçesi (Uygur grubu):

a) *Özbekçe*; Batı Türkistan'da bilhassa Özbekistan'da kısmen Efganistan'da, biraz da Doğu Türkistan'da konuşulur. Özbekçe konuşanların sayısı toplam 14 milyon kadardır.

b) *Yeni Uygurca*: Doğu Türkistan'da, kısmen de Batı Türkistan'da yaklaşık 12 milyon kişi tarafından konuşulur. Yeni Uygurca'ya Tarançi, Kâşgar, Hotan Salar ve Sarı Uygur ağızları da girer.

VIII. ve IX. asırlardaki Eski Uygurca, sonra sırasıyla Karahanlı, Harizm ve Çağatay Türkçeleri, Güney-Doğu Türkçesi'nin tarihî lehçeleridir. Bu grubun belli başlı özellikleri, kelime sonundaki *-ğ/-g*'nin sedasızlaşarak *-k/-ḳ* olması, ayrıca eski Türkçe'nin vokal sistemini ve kelime hazinesini, öteki lehçelere nisbetle, daha çok korumasıdır.

IV. Kuzey-Doğu Türkçesi:

a) *Altayca* (*Oyrotça, Teleütçe*); Altay dağlarındaki vadilerde yaşayan yaklaşık 70.000 kişi tarafından konuşulur.

b) *Hakasça* (*Abakan Türkçesi*); Şor, Sagay, Beltir, Koybal, Kızıl ağızları 1930'dan beri Hakasça'yı esas alan bir yazı dili olmuştur.

Bu ağızları konuşanların sayısı 100.000 kadardır.

c) *Tuva*, Soyon, Uryankay, Karagas ağızlarını yaklaşık 180.000 kişi konuşur.

V. *Yakutça*; Türk dünyasının en kuzey-doğusunda çok geniş bir bölge olan Yakutistan'da 360.000 kişi tarafından konuşulur. Uzun vokalleri muhafazası ve *y->s->ϕ* değişmeleri ile dikkati çeker. Yakutça, Türk dilinin öteki gruplarından bir kaç yüz yıl önce ayrılmıştır. Kuzey-Doğu Türkçesi ve Yakutça bâzı ses hâdiseleri ile hem tarihî Orhun ve Yenisey âbidelerinin diliyle, hem Batı Türkçesi ile bâzı paralellikler gösterir.

VI. *Çuvaşça* (Bolgar grubu):

Volga dirseği kıyılarında bulunan Çuvaşistan'da ve kısmen Tatarlar ile karışık halde yaşayan Çuvaşlar 2 milyon kadardır. Çuvaşça hem ses, hem gramer şekilleri bakımından Türk dilinin en çok dikkati çeken lehçesi olup, XIII. ve XIV. asırlardan kalma Volga Bolgarlarının mezar taşlarındaki Bolgarca'nın devamı sayılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgati't-Türk* (1073)'ünde bâzı Bolgarca ve Suvarca kelimeler görülmektedir. Çuvaşça (ve Bolgarca'nın) tipik ses hâdiselerinin başında *z>r* değişmesi gelir.

VII. *Halaçça*; Orta İran'da yaklaşık 25.000 kişi tarafından konuşulur. 1967 yılında G. Deorfer, Halaçça'nın en eski Türkçe husûsiyetleri hâlâ koruduğunu tesbit etmiştir. Halaçça, bâzı uzun vokalleri, kelime başındaki *h* sesini ve Eski Türkçe'deki *d* sesini korumuş olması bakımından mühimdir.

Türk dilinin yapısı:

Aşağı yukarı 1400 yıllık metinleri bulunan Türk dili bugün bir çok yabancı dilin de konuşulduğu çok geniş ülkelere yayılmış olmasına, lehçe ve şiveleri arasında ilk bakışta pek çok farklılıklar görünmesine rağmen, dilbilimi bakımından incelendiği zaman bunlar arasında ana hatlarda bir yapı birliği olduğu derhal anlaşılır. Günümüzden gerilere doğru gidildikçe farklı taraflar daha da azalıp yapı birliği iyice belli olur. Bir takım tarihî hâdiseler neticesinde meydana gelen kalabalık göçler ve bâzı bölgelere türlü boyların yerleşmesinden doğan karışmalar da incelenince dil alanında cevap bekleyen bir çok mes'ele kendiliğinden aydınlanmış olacaktır.

Türk dilinin lehçe ve şiveleri arasında birliği sağlayan müşterek özellikler şunlardır:

1. *Ses uyumu*: Türk dilinin kalabalık bir yekûn tutan lehçe, şîve ve ağızlarının fonetik manzarası karmaşık görünse de bunlardaki fonemler sistemi fonksiyon bakımından ele alınıp incelendiği zaman kendi aralarında ana hatlarıyle müşterek bir yapının varlığı hemen farkedilir. İslâmiyetten önce Çince, Sanskritçe v.b. dillerden; İslâm dininin Türklerce kabûlünden sonra bilhassa Arapça ve Farsça'dan; son birbuçuk asırdan beri de bâzı Avrupa dillerinden Türkçe'ye giren kelimeler ve diğer dil unsurları, yukarıda belirttiğimiz kaideye çoğu zaman uyamadıkları için, umûmiyetle Türk dilinin fonolojik yapısının dışında tutulması gereken istisnalardır.

a) *Vokaller* (= ünlüler): Türk dili vokal bakımından çok zengin bir dildir. Bütün lehçe ve şivelerde mevcut olan esas vokaller şunlardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*, bir de *e* ile *i* arasında bulunan kapalı *ė* vardır. Türkçe'de kelime kökü umûmiyetle tek hecelidir. İlk hecedeki vokal sistemi müteâkıp hecelere nisbetle daha zengindir. Dil ve damağın arka tarafından çıkan *art vokaller* veya *kalın vokaller a, ı, o, u*'dur. Dil ve damağın ön tarafından çıkan *ön vokaller* veya *ince vokaller* ise *e, i, ö, ü*'dür. Açıklık kapalılık bakımından vokaller Türkçe'de iki gruba ayrılırlar. *Açık* olan vokaller *a, e, o, ö*; *kapalı* olanlar *ı, i, u, ü* vokalleridir. Açık vokaller aynı zamanda geniş vokaller; kapalı olanlar da dar vokallerdir. Vokaller söyleniş sırasında ağızdaki yerlerinden çıkarken dudakların alacağı duruma göre de, Türkçe'de *düz* ve *yuvarlak* diye ikiye ayrılırlar. Düz vokaller *a, e, ı, i*, yuvarlak vokaller *o, ö, u, ü*, vokalleridir. Bu söylediklerimizi bir cedvel hâlinde şöyle göstermek de mümkündür.

Türk dilinde Vokaller		Arka (veya) Kalın	Ön (veya) İnce	
Düz	Geniş (veya) Açık	A	E	Ė
	Dar (veya) Kapalı	I	İ	
Yuvarlak	Geniş (veya) Açık	O	Ö	
	Dar (veya) Kapalı	U	Ü	

Türkçe'deki kapalı *ė*'nin durumu öteki sekiz vokale nisbetle daha kararsız ve bulunduğu kelimeler de daha azdır. Kapalı *ė* umûmiyetle ilk hecelerde vardır. Çoğu zaman kapalı *ė* yerini kendisinden daha açık olan *e*'ye veya daha kapalı olan *i*'ye bırakır. Böyle hallerde umûmiyetle semantik bir karışıklık olmamaktadır. Bundan dolayı Türkçe'de sekiz esas vokal'in bulunduğunu ileri sürenler olmuştur.

Türk dilinde bundan başka bugün sistemli bir şekilde sâdece Türkmence'de tam olarak yaşayan, Halaçça ve Yâkutça'da ise tek heceli kelimelerde bulunan aslî uzun vokaller vardır. Daha başka bâzı tarihî ve yaşayan lehçe ve şivelerde de aslî uzunluklar bir kısım kelimede tesbit edilmiştir (fazla bilgi

için bk. Talat Tekin, *Ana Türkçe'de aslî uzun ünlüler*, Ankara, 1957, s. 1-278). Türkçe'de uzun vokallerin zamanla kaybolduğu, sâdece bâzı lehçelerde çok, bâzılarında da pek az bir şekilde varlığını sürdürdüğü sanılmaktadır. Bugün Türk dilinin bir çok lehçelerinde uzun vokaller Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerde vardır. Hattâ bu tür kelimelerdeki bir çok uzunlukların, Türkçe içindeki yaygın kullanılışta kısaldıkları görülür. Bu da Türkçe kelimelerdeki aslî uzunlukların zamanla kaybolduğu tahminini haklı çıkarmaktadır.

Türkçe'de *ı* vokalinin bilhassa kelime başındaki durumu öteki vokallerden biraz farklıdır. Kelime başında *ı* kısa olduğu için *-ı>i-* değişmesi veya bir *y*-türemesi görülür. Bu ses hâdisesi bâzı lehçelerde daha da yaygınlaşmıştır. Türkçe'de ilk hece vokalinin kalın veya ince olmasına göre sonraki hecenin vokali, ilk hecedekine tâbî olarak kalın veya ince olur. İlk hecede *a, ı, o, u* kalın vokallerinden biri varsa, sonraki hecede de bu vokallerden biri gelir. İlk hecede ince olan *e, i, ö, ü*, vokallerinden biri varsa, sonraki hecede de yine bunlardan biri yer alır. Bu uyuma *büyük vokal uyumu* veya *kalınlık incelik uyumu* denir. Türkçe'nin en eski yazılı metinlerinden bugüne kadar bu kaide dâima mevcut olagelmiştir. Pek az istisnası olan bu fonetik kanun Türk dilinin her lehçesinde görülen en yaygın yapı husûsiyetini oluşturur.

Türk dilinde bir de *düzlük-yuvarlaklık uyumu* vardır. Düz vokaller *a, e, ı, i*, vokalleridir. Bunlardan *a, ı* kalın, *e, i* ince vokallerdir. Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde *a* veya *ı* varsa, sonraki, hecede de çok defa bunlardan biri yer alır. Eğer ilk hecede *e* veya *i* vokallerinden biri varsa, sonraki hecede de umûmiyetle bunlardan biri bulunur.

Yuvarlak vokaller *o, ö, u, ü*'dür. Kelimenin ilk hecesinde *o* veya *u* varsa, sonraki hecede *a* veya *u* olur. Eğer ilk hecede *ö* veya *ü* varsa, sonraki hecede *e* veya *ü* olur.

Düzlük-Yuvarlaklık uyumu, kalınlık incelik uyumu kadar yaygın değildir. Bunun istisnaları daha çoktur. Bundan dolayı kalınlık-incelik uyumuna *büyük vokal* (*ünlü*) *uyumu*; düzlük-yuvarlaklık uyumuna da *küçük vokal* (*ünlü*) *uyumu* denir.

b) *Konsonantlar* (= *ünsüzler*): Türkçe'deki konsanantlar şunlardır; *b, c, ç, d, f, g, ğ, ġ, h, ḫ, i, k, ḳ, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z*, Bunlar gırtlaktan dudaklara kadar boğaz ve ağızın türlü noktalarından çıkış yerlerine göre şöyle sıralanır: Gırtlaktan: *h*; arka damaktan: *ġ, ğ, ḫ, ḳ, ñ*; ön damaktan: *g, k, l, r, y*; ön damakla diş arasından *c, ç, j, ş*; ön dişten: *d, t, n, s, z*; ön diş ile dudaktan *f, v*; her iki dudaktan *b, p, m*.

Bu konsonantlardan patlayıcı olanlar : *b, p; d, t; c, ç; g, k; ġ, ḳ*; sızıcı olanlar : *v, f, z, s, j, ş, ğ, ḫ, h, y*; nazal (genizsi) olanlar: *m, n, ñ*; akıcı olanlar : *l, r* konsonantlarıdır.

Eski Türkçe'de *f, h, j*, sesleri yoktu. Bunlar Türkçe'ye sonradan yabancı kelimeler yolu ile girmişlerdir. Türkçe kelimelerde esas itibâriyle kelime başında *c, ğ, l, m, n, ñ, r, v, z* sesleri bulunmaz. Bu kaidenin istisnaları, bâzı lehçelerdeki gelişme husûsiyeti (meselâ *t->d-, k->g-, y->c-*, v.s.), ses taklidi veya benzeşmeler (*bin->min-*) sebebiyle oluşmuşlardır.

Türkçe kelime ve hece sonları çoğu zaman sedasız konsonantı tercih eder. Kelime ve hece sonunda çift konsonantlardan en sık görülenler şunlardır : *lç, lk, lḳ, lp, lt; nç, nk, nḳ, nt; rç, rk, rḳ, rp, rs, rt; st, şt*. Türkçe kelimelerdeki vokal uyumu gibi konsonant uyumu da çok yaygın ve bütün lehçelerde müşterek bir ses hâdisesidir. Türkçe kelimelerde sedâlı ve sedâsız olarak birbirlerinin karşılığı olan konsonantlardan umûmiyetle aynı cinsten olanlar yanyana bulunabilir. Bundan dolayı birçok yapım ve çekim eklerinin ekseriya birden fazla şekli olmuştur. Konsonant uyumu bâzı lehçelerde ötekilere nisbetle çok ileri bir gelişme göstermiştir. Bu yalnız Türkçe kelimelerde kalmayıp yabancı dillerden alınmış kelimelerde de kendisini belli eder.

Vurgu: Türkçe kelimelerde vurgu her zaman aynı hece üzerinde değildir. Umûmiyetle vurgu ilk ve son hece üzerinde olup orta hece vurgusuzdur. Türkçe'deki yerli ve yabancı yer adlarının ilk heceleri vurguludur. Fakat bir istisna olarak sonu Farsça asıllı *+stan* ekiyle biten yer adlarında vurgu son hece üzerindedir. Şahıs isimlerinde vurgu ilk veya son hecede olup bunlar hitap hâlinde vurguyu tamamen son hece üzerine toplarlar.

Eklerden bir kısmı vurguyu kendilerinden önceki hece üzerine iterler. Bunlar : olumsuzluk eki *-ma/-me* ; eşitlik eki *+ça/+çe*; vasıta eki *+la/+le*, *+ᶜn*; zarf fiil (gerundium) eki *-ken* (geniş bilgi için bk. T. Banguoğlu, *Türkçe'nin Grameri*, İstanbul, 1974, s. 114-126).

Bâzı sıfatlarda mânayı kuvvetlendirmek için kelime başına getirilen tekrar unsurları dâima vurguludur : *kápkara, kıskırak, büsbütün, bômboş*, v.s.

Morfoloji (*şekil bilgisi*) :

Türk dili kelime yapısı itibariyle son ekli bir dildir. Kelime kökü isim veya fiil köküdür. Köklerin son tarafına muayyen ekler eklenerek kelime gövdeleri yapılır. İsim kökü veya gövdesi ismin yalın hâli olan çekimsiz (Nominativ, kasus indefinitus) şeklidir. Fiil kökü veya gövdesi aynı zamanda fiilin 2. teklik şahıs emir şekli ile aynıdır. Yeni kelimeler yapan yapım ekleriyle isim ve fiil çekiminde kullanılan çekim ekleri kelime kök veya gövdesinin sonuna eklenir. Bu kaide bütün Türk lehçeleri için geçerlidir. Kelime kökü veya gövdesi prensip olarak dâima esas şeklini korur. Köke veya gövdeye eklenen ekler kök veya gövde vokalinin gerektirdiği ses uyumuna göre ince veya kalın sıradan olurlar.

Yapım ekleri, kelime hazinesini zenginleştiren eklerdir. Bunlar : 1) isimden isim türeten ekler, 2) isimden fiil türeten ekler, 3) fiilden isim türeten ekler 4) fiilden fiil türeten ekler olmak üzere dört gruba ayrılırlar. Yeni kelimeler türeten yapım ekleri Türkçe'nin kendi kaidelerine göre kelimenin kök veya gövdesine eklenir. Çekim eki almış bir kelimeye yapım eki eklenemez. Bunun istisna teşkil eden örneklerindeki çekim ekleri ilgili örnekte artık bir çekim eki anlamını hissettirmeyecek kadar klişeleşip yapım eki gibi kullanılış kazanmış demektir. Meselâ (Türkiye Türkçesi) *gündelik* (yevmiye) *<gün+de+lik*.

Çekim ekleri, kök ve gövdelere işleklik veren, gramer değeri olan eklerdir. İsimlere eklenen çekim veya işletme ekleri : 1) çokluk eki, 2) hal ekleri, 3) iyelik ekleri, 4) soru ekidir. Fiillere eklenen çekim veya işletme ekleri : 1) şekil ve zaman ekleri, 2) şahıs ekleri, 3) isim fiil (partisip) ekleri, 4) zarf fiil (gerundium) ekleri, 5) soru eki'dir.

Türk dilinde kök veya gövdelerin esas şekillerinin korunarak bunlara muayyen eklerin getirilmesi ve böylece yeni kelimeler yapılması Türkçe'ye geniş bir imkân sağlamaktadır. Her ek belli şartlar altında bütün kelimelere mekanik olarak eklenebilir. Meselâ *+lar/+ler* eki çokluk eki olarak bütün isimlerin çokluk şeklini yapmakta kullanılır. Türkçe için bu husûsîyetinden dolayı *son eklemeli bir dil* tâbirini kullanmak daha uygun düşmektedir.

Türkçe'de gramer cinsiyeti (yani bâzı dillerde kelimelerin müzekker-müennes ve tarafsız, neutrum olması) ve tesniye yoktur. Teklik (müfred) durumundaki isimler umûmiyetle bütünü içine alan bir ifâde taşır. Sıfat ile nitelenen isim (sıfat ve mevsuf) arasında bir çekim uygunluğu söz konusu değildir. Bu kaide zarflar için de aynıdır.

Türkçe'de ön ekler ve öne getirilen edatlar (harf-i cer, präposition) yoktur. Bu gibi gramer unsurlarının görevleri Türkçe'de başka unsurlarla yapılır. Son çekim edatları (postposition), isim fiiller (partisip) ve zarf fiiller (gerundium) bu gibi görevleri üstlenirler. Son çekim edatlarının bir çoğu kalıplaşmış gerundium şekillerine dayanır.

Kelime hazinesi : Türk dili ve onun bütün lehçeleri millî bir kelime hazinesine sâhiptir. Binlerce müşterek kelime, bilinen en eski devirden bugüne kadar korunarak yaşamıştır. Eski göçebe Türk hayatına âit kelimeler de bugünkü Türkçe'de yerleşik hayatın şartlarına ve dilin semantik gelişmelerine uyum sağlanarak hâlâ kullanılmaktadır. Eski Türkçe'de kelime hazinesinin hemen hepsi müşahhastır. Mücerred terimler ve zihnî kavramlar bile en basit ifâde şekline çevrilmiş haldedir. Kelimeler, ister isim, ister fiil olsun, umûmiyetle tek heceli olup, iki heceliler azdır. Esas kelimelere yapım ekleri eklenerek yeni yeni kelimeler türetilir. Kelimelerden bir kısmı zamanla yaygınlaşıp fazlaca kullanıldığı gibi, bâzıları kullanılış sâhası daralarak yerlerini başka veya yeni türetilen kelimelere bırakırlar. Bu bir ağacın tamamen olmasa bile, kısmen yaprak değiştirmesine benzer.

Türkler münâsebette bulundukları komşu milletlerin dillerinden kelimeler aldıkları gibi bu milletlerin dillerine de Türkçe'den pek çok kelime vermişlerdir. Türkçe'ye yabancı dillerden alınan kelimeler daha çok yerleşik hayatın kelime hazinesinden sayılan zirâat, şehir, ticâret, v.s. ile, kültürlü zümrenin kelime hazinesinden sayılan din, ideoloji, felsefe, ilim, teknik v.s. ile ilgili kelimeler olmuştur.

Eski Türkçe'de (M.s. VIII. asrın başlarında Orhun ve Yenisey çevresindeki Köktürk kitâbelerinde) bâzı Çince ve Farsça kelimeler görülür. Daha sonra M. s. 1000 yıllarına kadar Türkçe'ye Çince'den ve Farsça'dan Maniheizm ve Budizm yoluyla kelimeler girmiş ve bunların yanı sıra dinî metinler Türkçe'ye tercüme edilirken Sankritçe'den de bir çok yeni terimler alınmıştır.

Türkler X. asırda İslâm dinini kabûl edince, başta dinî terimler olmak üzere birçok Arapça ve Farsça kelime Türkçe'ye alınmış, Arapça'nın yalnız din dili olarak kalmayıp, aynı zamanda ilim dili olması bu kelime akımını daha da arttırmıştır.

XIII. asırda kurulan büyük Moğol İmparatorluğu devrinde Türkçe'ye Moğolca'dan pek çok kelime geçmiştir. Ancak Türkçe'den Moğolca'ya geçen kelime sayısı kat kat fazla olmuştur.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra, önce Bizans ve sonra Avrupa ile temas neticesi Rumca, İtalyanca ve diğer Avrupa dilleri ile karşılıklı kelime alış verişi meydana gelmiştir. Fakat Türkçe, Avrupa dillerinin hiç birisinden, Arapça ve Farsça'dan aldığı kadar fazla kelime almamıştır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. asırlarda giriştiği ve Türkiye'de hâlen devam eden garplılaşma hareketleri Türkçe'ye Avrupa dillerinden başta Fransızca olmak üzere, İngilizce, Almanca v.b. dillerden bir çok kelime girmesine sebep olmuştur. Alıntı kelimeler ve terimler bilhassa bilim ve teknik sâhasında çok fazla olmaktadır. Türkiye Türkçesi'ne Avrupa dillerinden pek çok kelime ve terim alınırken, şark ve şimâldeki Türk lehçelerine giren yabancı kelime ve terimler (bu lehçeleri konuşan Türk boylarının bulundukları siyâsî ve coğrâfî durumun bir sonucu olarak) Rus dilinden olmaktadır.

Kelimeler Türkçe'ye yabancı dillerden edebî ve ilmî yolla girmişlerse de umûmiyetle asıllarına uygun olarak kullanılmışlardır; ancak bunlar halk tarafından alınmışlarsa Türkçe'nin fonetiğine uydurularak, aslından farklı bir şekle sokulmuştur.

CümleBilgisi:

Türkçe'de cümlenin unsurları ehemmiyet sırasına göre fiil (yüklem), fâil, nesne, yer tamlayıcısı ve zarftır. Bunlardan fiil ve fâil ana unsur, ötekiler yardımcı unsurlardır. Cümlede fiil (yüklem, prädikat) en sonda bulunur. Öteki unsurlardan hangisi daha çok vurgulanmak, ifâdede pekiştirilerek belirtilmek isteniyorsa yüklemin hemen önünde yer alır. Türkçe cümlede kelime gruplarının sıralanışı bü-

tün lehçelerde umûmiyetle şu kaideye göre düzenlenir: Her kelime gramer bakımından bağlı olduğu kelime veya kelime grubundan önce gelir. Yânî fâil fiilden (yüklemden) önce; belirten, belirtilenden önce bulunur. Sıfat, tavsîf ettiği ismin önünde; zarf fiilin (yüklemin) önünde bulunur. Tamlayan isim, tamamlanan ismin önünde; bir son çekim edatına bağlı isim, bu son çekim edatının önünde yer alır.

Türkçe'de isimler artikelsizdir (harf-i tarif yoktur). İsimlerin cümledeki durumları, aldıkları hal eklerine göre tâyin edilir. Eksiz olan bir isim yalın (Nominativ) veya belirsiz (kasus indefinitus) haldedir. Türkçe'de artikel (harf-i tarif) olmadığından eksiz bir isim aynı zamanda hem teklik (müfred) hem çokluk (cemî) ifâdesi taşır. Meselâ *ağaç* kelimesi yalın, eksiz halde tek bir ağaç demek olduğu gibi, ayni zamanda kendi cinsinin bütününü de ifâde eder. Yalın hâl cümlede ekseriya fâil, bâzan da belirsiz nesne olur.

İlgi hâli (Genitiv) ismi isme ve bâzan fiile bağlar. Yapma hâli (Akkusativ), ismi doğrudan doğruya fiile bağlayan ve nesneyi belirten hâldir. Yaklaşma hâli (Dativ), bulunma hâli (Lokativ), uzaklaşma hali (Ablativ) ismi fiile bağlarlar ve cümlede yer tamlayıcısı olarak vazife görürler. Vasıta hali (İnstrumental), eşitlik hali (Äquativ) ve yön hâli (Direktiv) ismi fiile bağlarlar ve cümlede zarf durumunda bulunurlar.

Sıfatlar, aslında isim olan fakat cümlede üstlendiği göreve göre isim veya sıfat durumuna giren kelimelerdir. Sıfatlar belli şartlar altında çift olarak ve mukayese durumunda kullanılması ve ön tekrarlar almalarıyle anlamlarını daha da pekiştirirler. Meselâ: *kocaman kocaman*; *herkesten akıllı* veya *en akıllısı*, *kıpkırmızı* gibi. Sıfatlar fiilden (yüklemden) hemen önce bulunursa cümlede zarf olarak değerlendirilir: *yavaş konuştu* gibi. *Sayıları* bildiren sıra sayıları, üleştirme sayıları, kesir sayıları topluluk sayıları sıfat olarak kullanılırlar.

Zamirler isimlerin yerini alan kelimeler olarak cümlede ismin üstlendiği görevleri de üstlenirler. Şahıs zamirlerinden 1. ve 2. teklik şahıslar yaklaşma hali (Dativ) ekini alırken kök vokalinde değişikliğe uğrar. Dönüşlülük zamiri *kendi, öz* ve bu ikisinin birleşmesiyle oluşan *kendüz* iyelik ekleri alarak bütün şahıslar için kullanılır. İşâret zamirleri *bu, şu, o*, soru zamirleri *kim* (insanlar için) ve *ne* (insanlardan başka varlıklar için)'dir.

Eski Türkçe'de ve yakın zamana kadar bir çok Türk lehçelerinde kullanılmış olan bağlama zamiri *kim* artık yerini Farsça'dan Türkçe'ye geçmiş olan *ki* bağlayıcısına bırakmıştır.

Fiil şekillerinin Türkçe cümlede yüklendiği görev oldukça mühimdir. Çekimli fiil, cümlenin en önemli unsuru olan yüklem görevini yapar. Zaman ve hareket ifâdesi taşıyarak nesneleri niteleyen isim-fiiller (partisip), cümledeki attributiv grupları oluşturur. Yüklemin bildirdiği hareketi niteleyen zarf fiiller (gerundium) cümle içinde çeşitli cümlemsi gruplar teşkil ederler. Zarf fiil şekilleri tam bir cümle olmayıp, başka bâzı dillerdeki yan cümlelerin görevlerini üstlenirler. Zarf fiiller tek başlarına zarf olarak kullanıldıkları gibi, yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil teşkiline yararlar (*yapı ver-, düşe yaz-* gibi). Bir çok zarf fiil şeklinin kalıplaşarak edat hâlinde kullanılması Türk lehçelerinde çok yaygındır.

Bibliyografya: A. Samayloviç, *Die Türksprachen, EI*, 1934, 978-986; K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau* I. (Kopenhagen, 1936), s. 1-182; M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949), s. 1-249; ayn. mll., *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1957), s. 1-256; A. C. Emre, *Türk Lehçelerinin mukayeseli grameri I: Fonetik* (Ankara, 1949), s. 1-459; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens* (Leiden, 1954), s. 1-430; L. Bazin, *Structures et tendances communes des langues turques* (*Sprachbau*). *PhTF I* (Wiesbaden, 1959), s. 11-19; A. von Gabain, *Charakteristik der Türksprachen. Handbuch der Orientalistik V*, 1: *Altaistik* 1. *Abschnitt: Turkologie* (Leiden, Köln, 1963, 1982²), s. 3-26; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen* (Berlin, 1958²), s. 1-376; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (*T'u-küe*), *I.* (Wiesbaden, 1958), s. 1-484; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi* 1-2 (İstanbul, 1958-1964), s. 1-184, 1-256; M. Ergin, *Türk dil bilgisi* (İstanbul, 1962), s. 1-384; A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964); T. Banguoğlu, *Türk grameri* I. Bölüm (Ankara, 1959); ayn. mll., *Türkçenin grameri* (İstanbul, 1974); N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki. Obşçie svedeniya i tipologiçeskaya harakteristika. Yazıki Naradov SSSR. Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966.), s. 7-42; G. Doerfer, *İrandaki Türk dilleri. TDAY Belleten 1969* (Ankara, 1969), s. 1-11; ayn. mll. *Khalaj Materials* (The Hague, 1971), s. 1-338; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük* (Ankara, 1971²), s. 1-420; L. Johanson, *Aspekt im Türkischen, Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems* (Uppsala, 1971). s. 1-334; A. Karamanlıoğlu, *Türk dili nereden geliyor, nereye gidiyor?* (İstanbul, 1972), s. 1-145; N. Yüce, *Gerundien im Türkischen, eine morphologische und syntaktische Untersuchung* (Mainz, 1973), s. 1-103; T. Tekin, *Ana Türkçe'de aslî uzun ünlüler* (Ankara, 1975), s. 1-278; Y. Dönmez, *Türk dünyasının beşerî ve iktisadî coğrafyasına toplu bir bakış; Türk dünyası el kitabı* (Ankara, 1976), s. 46-53; Gy. Hazai, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache.* (Budapeşte, 1978), s. 1-190; J. Faensen, *Sprachen in der UdSSR. Verzeichnis der Namen mit Angaben zu Verbreitung, Sprecherzahl, Schrift und Publikationsstatistik* (Osnabrück, 1983), s. 1-142.

A- TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ

I- ESKİ TÜRKÇE: "Eski Türkçe" tâbiriyle, Türklerin İslâm dinine girmeden önceki dili kasdedilir. Türkçe'nin Türk adı ile ve yazılı metinlerle tâkip edilebildiği ilk devri budur. Bu devirde Türkçe, milâdî VI.-X. yüzyıllar arasında Moğolistan bozkırlarında, Tarım bölgesi ve çevresinde konuşulup yazılmıştır. Bu dönem a) Köktürk, b) Uygur olarak ikiye ayrılır. Bâzı türkologlar bu tarihî devri XII. hattâ XIII. asra kadar götürerek Karahanlıca'yı da Eski Türkçe içine katarlar. Bu sonuncusunu biz burada Orta Türkçe içinde ele alacağız.

Türkçe'nin grameri hakkında yeterli bilgi edinebileceğimiz en eski derli toplu yazılı metinler 2. Köktürk Hakanlığı devrinde anıt olarak dikilmiş taşlarda bulunmaktadır. Bunların en mühimleri üçtür: 1) Köktürkleri Çin hâkimiyetinden kurtaran Kutluğ (İlteriş) Kağan (682-692), kardeşi Kapgan Kağan (716), Kutluğ'un oğulları Bilge Kağan (734) ve Köl Tigin (731) zamanlarında yaklaşık 46 yıl kadar vezirlik görevini yürütmüş olan büyük devlet adamı Tonyukuk adına 725 yılında dikilmiş olan anıt; 2) yiğit bir komutan olan Köl Tigin'in 731'de ölümünden sonra ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında diktirilmiş olan Köl Tigin anıtı, 3) 734 yılında diktirilmiş olan Bilge Kağan anıtı.

Bu anıt mezar taşları Moğolistan'da Orhon ırmağı vâdisinde bulundukları için "Orhon âbideleri (anıtları, yazıtları)" diye de adlandırılır. Tonyukuk anıtı, 48. arz ve 107. tul dereceleri arasında Tola nehrinin yukarı mecrasında Bayn Çokto denilen yerin yakınında bulunmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları Orhon ırmağı vadisinde Koşo Tsaydam gölü yakınında 47° 1′ arz ve 102° 1/2′ tul dereceleri arasında bulunmaktadır.

Bu üç büyük anıttan başka bugüne kadar Köktürk harfleriyle yazılı daha pek çok anıt veya sade mezar taşları bulunmuştur. Diğer mühim yazılı taş anıtlar Ongin, İhe Höşötü, Suci, Şine-Usu, Taryat v.s. yazıtlarıdır. Buralarda hâlâ araştırmalar yapılmakta ve yeni yeni yazılı taşlar bulunmaktadır.

Köktürk (veya Orhon) âbidelerinin bulunuşu Türk dili ve tarihine büyük bir ufuk açmıştır. Çin kaynakları çok eskiden bu âbidelerin dikildiğini bildirmekte, meşhur tarihçi Cüveynî bunlardan bahsetmekte ise de, XVIII. asra kadar ilim âlemi bu âbidelerin varlığından habersiz kalmıştır. Bunlar hakkında ilk bilgi Sibirya'da bitki örnekleri üzerinde çalışan botanik âlimi D. Messerschmidt'in 1721'de Yenisey ırmağı vadisinde bir yazılı taşa rastlamasıyla elde edildi. 1709'da Poltava savaşında Ruslara esir düşen İsveçli subay Ph. J. von Strahlenberg Sibirya'ya sürülmüş, 13 yıllık sürgün hayatı boyunca Messerschmidt'e yardımcı olarak incelemeler yapmış, 1722'de İsveç'e dönünce Sibirya'da gördüklerini yazıp 1730'da yayımlamış ve Yenisey yöresindeki yazılı taşlardan da bahsetmiştir (*Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730). Kimsenin okuyamadığı bu meçhul yazılarla ilgili olarak, G. Spasski, 1818'de *Sibirskiy Vestnik* dergisinde Sibirya'nın eski eserleri hakkında bir makale yayımladı. Bu makale Krug tarafından 1822 yılında Latince'ye çevrilip yayımlanınca Avrupalı bilginlerin ilgisi bu meçhul yazılara yöneldi. Finli J. R. Aspelin başkanlığında bir hey'et Yenisey bölgesine gidip buldukları malzemeyi 1889 yılında yayımladılar (*Inscriptions de l'Iénisséi, recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie*, Helsingfors, 1889). Aynı sene Ruslardan N. M. Yadrintsev Orhon vâdisinde yazılı taşlar buldu. Bunlar Köl Tigin ve Bilge Kağan âbideleriydi. 1890 yılında A. O. Heikel'in başkanlığında bir Fin ilim he'yeti, 1891 yılında da W. Radloff'un başkanlığında bir Rus ilim hey'eti bu bölgeye gidip yazıların kalıplarını ve fotoğraflarını aldılar. Bulunan malzemeler atlaslar hâlinde yayımlandı (*Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise, 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne*, Helsingfors, 1892; *Trud orhonskoy ekspeditsii, Atlas Drevnostey Mongolii*, Vıp 1-4, Petersburg, 1889= *Atlas der Altertümer der Mongolei*, 1892-1896).

Orhon kitâbelerinin yayımlanmasından bir sene sonra Danimarkalı V. Thomsen bu kitâbelerdeki alfabeyi çözerek yazıları okumayı başardı (*Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire, Bulletin der dänischen Akademie Copenhague 1893*, s. 285-299; düzeltme için bk. V. Thomsen, *Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei*, *JSFOu*, XXX (1913-1919), s. 9 v.d.

Bu hâdise dünya ilim çevrelerinde büyük yankılar uyandırdı. 1894'te W. Radloff Orhon yazılarının ilk tercüme denemesini yaptı. 1896'da V. Thomsen titiz bir şekilde Orhon kitâbeleri metnini tefsir ve tercüme etti. 1922'de de Tonyukuk âbidesini Danimarka diline çevirdi (V. Thomsen, *Samlede Afhandlinger*, III, Kopenhagen, 1922); Alm. trc. H. H. Schaeder, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung* (aus dem Dänischen in den *Samlede Afhandlinger*), *ZDMG*, XXV (Leipzig, 1924), 121-175; Türk. trc. Ragıb Hulusi, *Moğolistandaki Türkçe kitâbeler*, *TM*, III. 81-118.

Finli J. G. Ramstedt, Köktürk harfli iki ayrı kitâbe buldu ve bunları yayımladı: *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*, *JSFOu* (Helsingfors, 1913), XXX, 63, 3. Macarlardan J. Németh de bu yazılar üzerinde araştırmalar yaptı. *Die Köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan*, *KCsA*, II (Budapeşte, 1925,

134-143; ayn. mll., *Zur Erklärung der Orchoninschriften.* - *Giese Festschrift* (1941), s. 35-45.

Ruslardan S. E. Malov, Minusinsk ve Abakan yöresinde, S.V. Kiselev ile bulduğu Yenisey kitâbelerini yayımladı (*Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov. Tekstı i perevodı. ANSSR, Inst. Yaz.*, Moskova-Leningrad, 1952). Malov daha başka yayımlarla bu sâhada faydalı hizmetlerde bulundu.

Bu en eski Türkçe metinlerin yorumlanması çalışmalarına bilhassa W. Bang - Kaup ve M. Räsänen gibi mühim türkologlar da katıldılar. Köktürk harfli metinler üzerinde çalışmalar, hâlâ devam etmektedir. Türklerden Necip Asım (*Orhun âbideleri*, İstanbul, 1341), H. Namık Orkun (*Eski Türk Yazıtları*, 1-4, İstanbul, 1936-1941), Talat Tekin (*A Grammar of Orkhon Turkic*, The Hague, 1968), M. Ergin (*Orhun âbideleri*, İstanbul, 1970) bu kitâbelerle ilgili muhtelif neşirlerde bulunmuşlardır. Sovyetler Birliği'nde G. Aydarov (*Yazık orḫonskiḫ pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka.*, Alma-Ata, 1971) bu metinlerin yeni bir neşrini yaptı. Köktürk ve Uygur harfli metinlerin toplu listesi için bk., S. Tezcan: *En eski Türk dili ve yazını*, Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe (Ankara, TTK XXII, 1, 1978), s. 271-323 ve O. F. Sertkaya: *Köl Tiğin'in ölümünün 1250. yıl dönümü dolayısı ile Moğolistan Halk Cumhuriyetin-'deki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış, T T K-Belleten*, 185 (Ankara, 1983), XLVII, 67-85.

Son yıllarda yerinde araştırmalar yaparak verimli çalışma yapanlar arasında bilhassa S. G. Klyaştornıy, M. Şineḫüü, E. Tryjarski zikre değer. Sovyetler Birliği İlimler Akademisi son olarak Yenisey havzasında bulunan Köktürk harfli kitâbelerin resimlerini mükemmel bir albüm hâlinde yayımlamıştır: D. D. Vasil'ev, *Korpus tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikov basseyna Yenisaya* (Red. A. N. Kononov ve S. G. Klyaştornıy), Leningrad, 1983.

XIX. asrın sonlarında Orhon ve Yenisey vâdisinde bulunan kitâbelerden başka Uygurca bâzı el yazmalarının da bulunması, Türkistan'ın kumlarla örtülmüş eski şehirlerine 1898'den itibâren bir çok araştırma gezilerinin yapılmasına yol açtı. Nitekim Finli Baron Munck ve O. Donner, Rus Klements, daha sonra Macar-İngiliz Sir Aurel Stein, Alman A. Grünwedel, A. von Le Coq, Fransız P. Pelliot, Japon Otani, İsveçli Hedin, daha başka Rus ve Çinliler Orta-Asya'ya araştırma yapmağa gittiler. Uygur Türkçesi yazmalarının çoğu Almanlar tarafından Berlin Prusya İlimler Akademisi kolleksiyonu arasına katıldı. Ruslar, İngilizler, Fransızlar, İsveçliler, Çinliler ve Japonlar da bir çok buluntuları kendi ülkelerindeki müze ve kütüphanelere taşıdılar.

Bu Eski Türkçe yazmaların yayımı ve yorumları W. Radloff, A. von Le Coq, F. W. K. Müller, W. Bang, A. von Gabain, R. Rahmeti (Arat), P. Pelliot, S. Malov v.b. tarafından yapıldı. W. Bang'ın, öğrencileri A. von Gabain ve R. Rahmeti (Arat) ile yayımladığı *Türkische Turfan texte* serisi son derece titizlikle hazırlanmış metin neşirleridir. A. von Gabain yayımlanmış metinlere ve daha bâzı yazmalara dayanarak Eski Türkçe'nin mükemmel bir gramerini yaptı (*Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941, 1954, Wiesbaden, 1974; daha geniş bilgi için bk. *PhTFI*, 22 v.d.; ayrıca A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* I, s. 109 v.d.). Berlinde bulunan Turfan yazmaları üzerinde hâlâ çalışılmaktadır. Bunların bir bölümü aynı seriden olmak üzere G. Hazai, P. Zieme, Gy. Kara, Ş. Tekin, S. Tezcan, K. Röhrborn v.b. tarafından yayımlanmıştır.

Uygurca, Köktürkçe'nin bir devamı olmakla birlikte ondan bâzı ayrılıklar gösterir. Bununla birlikte Köktürk alfabesiyle yazılmış İl-itmiş Kağan yazıtı (Şine-Usu 747-759) ile Bügü Kağan zamanında Tarım bölgesinde Uygur alfabesiyle yazılmış metinler, Uygurca'nın ilk örnekleri sayılabilir. Hoça'da bir burkan manastırının vakıf kitâbesi olan yazılı ağaç kazık (F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. AKPAW*, 1915, 3. s. 1-38, 1 Tafel), Mani dininin Ötüken Uygurları tarafından 762-763'te devlet dini olarak kabûl edildiğini anlatan metin (W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin, 1929, *SBAW*, 1929, 22, s. 411-430) ve yine Mani muhitinde Uygur ve Mani alfabesiyle yazılmış bâzı eserler bu ilk örnekleri teşkil ederler.

Uygurlar siyâsî mücâdeleler sonucu Ötüken'den ayrılıp Kansu ve Doğu Türkistan'ın kuzey-doğusuna yerleşince 840'tan sonra yoğun bir tercüme faâliyeti başladı. Bu tercümeler, Uygur ve Mani alfabeleriyle yazılmış dinî metinlerdir. Bunların VIII. asrın ikinci yarısına âit oldukları sanılmaktadır. XI. asırdan itibâren Burkancılık (Budizm) Türkler arasında yayılınca, Mani dinini benimseyenler azınlıkta kaldı. Burkancı Uygurların yaptıkları tercümelerin hangi dillerden yapıldığı tamamen açıklığa kavuşturulmuş değildir, ancak bâzıları bilinmektedir. Mesela *Altun Yaruḳ* adlı eser, Sınku Seli adında bir Uygur tarafından X. asır başlarında Çince'den tercüme edilmiştir. Bâzı metinlerin Toharca'dan ve daha sonra Tibetçe'den tercüme edildiği de bilinmektedir.

Eski Türkçe çağı olarak adlandırılan devrede Türkler arasında kullanılan alfabeler şunlardır: 1): Köktürk alfabesi (buna Runik alfabe de denir. Bâzı işâretler millî olduğunu ispat ettirecek niteliktedir. Menşe'i hakkında çeşitli görüşler için bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1958, I, III, -124). 2. Uygur alfabesi (Soğd alfabesinden geliştirilmiştir). 3. Mani alfabesi (Arami alfabesinin Estrangelo kolundan türetilmiştir). 4. Brahmi alfabesi (hece yazısıdır). Bunlardan başka Soğd, Tibet ve Çin alfabeleri de kullanılmıştır.

Bu alfabelerle meydana getirilmiş ve bize kadar ulâşabilmiş yazılı metinlerin çoğu, Uygur yazısıyla yazılmış olanlardır. Uygurca yazmalar, Berlin, Marburg, Mainz, Moskova, Leningrad, Londra, Paris, Stockholm, Pekin, Kyoto, Nagoya şehirlerindeki kütüphane, müze ve kolleksiyonlarda bulunmaktadır.

Eski Türkçe'de elbette bâzı ağız farklarının var olduğu tahmin edilmektedir. Metinlerin azlığı ve umûmileşmiş yazı birliği bu farkların hepsini tespit etmeğe ve ağızların sınırını çizmeğe yeterli değildir. Ancak Köktürkçe ile Uygurca arasında göze çarpan gelişmenin, Uygurca'da daha belirli iki farklı ağız özelliği olarak kabûl edilmesini mümkün kılmaktadır. Köktürkçe'de tek bir işâretle yazılan *ny* sesinin (meselâ *kony* 'koyun') Uygurca metinlerde bir yanda *n*, öte yanda ise *y* olarak gelişmesi iki ağızın, yâni 1. N-Ağzı, 2. Y-Ağzı'nın varlığını gösterir.

Hoço ve yöresinde yaygın olan Mani dini mensupları arasında N-Ağzı özellikleri hâkimdi. Buda dînine mensup olan Türkler arasında ise, Y-Ağzı özellikleri görülmekte idi. Zamanla Y-Ağzı umûmileşmiştir.

Her iki ağız arasındaki ses ve şekil ayrılıklarından bir kaç örnek:

a) Ünlü (vokal) ayrılıkları:
N-Ağzı : *ḳişi-neŋ̂*, Y-Ağzı : *ḳişi-niŋ̂* "kişinin";
N-Ağzı : *bol-ayan*, Y-Ağzı : *bol-ayın* "olayım";
N-Ağzı : *ḳatıl-ap*, Y-Ağzı : *ḳatıl-ıp* "katılıp, karışıp".

b) Ünsüz (konsonant) ayrılıkları:
N-Ağzı : *anıġ*, Y-Ağzı : *ayıġ* "kötü";
N-Ağzı : *ḳön-ür-*, Y-Ağzı : *ḳöy-ür-* "yanmak";
N-Ağzı : *sub*, Y-Ağzı : *suv* "su";
N-Ağzı : *bũñ*, Y-Ağzı : *muŋ̂* "sıkıntı".

c) Şekil ayrılıkları:
N-Ağzı : *-miş, -di*, Y-Ağzı : *-miş, -di, -yük*;
N-Ağzı : *-s"ḳ, -s"g* Y-Ağzı : *-gü* (*lüg*);
N-Ağzı : *erinç*, Y-Ağzı : *erḳi* "herhalde";
N-Ağzı : *ulaya*, Y-Ağzı : *ulatı* "ve, ile".

ç) Kelime hazinesindeki ayrılıklar:

Köktürkçe ile Uygurca'nın kelime hazinesi her iki dili konuşmuş olan Köktürk ve Uygur Türklerinin yaşadıkları hayat tarzı, mensup oldukları kültür ve medeniyete muvâzî olarak farklılıklar gösterir. Köktürkçe'de devlet teşkilâtı, savaş, göçebe hayat v.s. ile ilgili daha çok müşahhas kelimeler hâkim olduğu halde, Uygurca'da yerleşik hayata âit, şehircilik, tarım v.s. gibi maddî kelimeler yanında, dinî ve manevî hayata âit olanlar çok daha fazladır.

d) Cümle yapısı ve türlerindeki ayrılıklar:

Köktürkçe'de yeknesak, katı ve sâde bir cümle yapısı vardır. Buna karşılık Uygurca'da hareketli, sık sık değişebilen bir cümle düzeni dikkati çeker. Türkçe'nin esas kaidelerinden biri olan, tamlayanın tamlanandan önce gelmesi prensibine Uygurca'da zaman zaman uyulmadığı görülür. Her ikisi arasına başka unsurlar da girebilir. Uygurca cümlelerde ifâde zenginliği birtakım tasvirî yardımcı fiillerle sağlanabilmektedir.

Ana cümlenin anlamı da bâzı yardımcı (véya yan) cümle türleriyle daha açık ve etraflı şekilde belirtilmektedir. Bu özelliklere bakarak Köktürkçe'de isim üslubunun, Uygurca'da ise, sıfat üslubunun ağır bastığı söylenebilir.

Gerek Köktürkçe ile Uygurca ve gerekse Uygurca'nın kendi içinde ana hatları ile belirtmeğe çalıştığımız bu farkları yanında bir de Brahmi alfabesiyle yazılmış, Uygurca metinlerde göze çarpan uzun-kısa ünlü imlâsı, birinci heceden sonraki hecelerde *o/ö* ile, bâzı kelimelerin başında *b*-yerine *p*; *ḳ* (*ġ*) yerine *h* yazılması, yine bâzı kelimelerde ünsüzlerin çift yazılması (*arttoḳ* "fazla, artık") dikkati çeker. Eski *ny* sesi bu metinlerde *y* ile ortaya çıktığından bir Y-Ağzı sayılır, ancak diğer farklı tarafları dikkate alarak bunu ayrı bir ağız saymak ihtimalinden bahsedenler de olmuştur.

Ses (*fonem*) *bilgisi*:

a) Ünlüler (vokaller): Eski Türkçe'de şu ünlüler vardır: *a, e,* (*ė*), *ı, i, o, u, ö, ü*, Kapalı *ė* yalnız Yenisey ve Brahmi metinlerinde görülmektedir. Ayrıca Köktürk kitâbelerinde ve Brahmi metinlerinde uzun ünlülerin de bulunduğu bilinmektedir.

b) Ünsüzler (konsonantlar): *p, b*; *t, d*; *ḳ, g* (*k̂, ĝ*); *s, z* : *ş, ç*; *m, n, ŋ̂, ñ, y, r, l*; *f/v* (<*b*); (yabancı kelimelerde) *c, j, h, ḥ*.

Köktürk yazısında *a/e, ı/i, o/u, ö/ü* için birer olmak üzere dört (ayrıca Yenisey metinlerinde kapalı *ė* için de bir) işâret vardır. Ünsüzlerin pek çoğu kalın ve ince olmak üzere iki ayrı işâretle gösterilirken bâzı ses birlikleri de bir tek işâretle karşılanmıştır.

Uygur yazısında *a/e, ı/i, o/u, ö/ü, b/p, ḳ/g, s/ş* arasında bir ayırım yoktur. Soğd yazısında da aynı belirsizlik vardır, ancak bunda *n, a/e*'den ayırt edilir.

Mani yazısında da ünlüleri karşılayan işâretlerde aynı belirsizlik hâkimdir. Brahmî yazısı ise *ı/i* dışında öteki vokalleri karşılayan işâretler bakımından zengindir.

c) Ses uyumu: Eski Türkçe'de umûmiyetle belli şartlar çerçevesinde incelik-kalınlık, düzlük-yuvarlaklık bakımından ses uyumu görülür. İstisna olarak bâzı eklerin ünlüleri dâima düzdür: *+ı/+si, +ḳi*; *+çı*; *-miş* v.s.; veya dâima yuvarlaktır: *+gün*; *-tük, -yük* v.s.

ç) Köktürkçe ile Uygurca arasında bâzı ünsüz değişmeleri olmuştur:

Kökt. *b-* > Uyg. *m-*: *buñ* > *muŋ̂* "sıkıntı"; *biñ* > *miŋ̂* "bin, 1000".

Kökt *-b-, -b* > Uyg: *-v-, -v*: *sebin-* > *sevin-* "sevinmek"; *sub* > *suv* "su". Kökt, *ŋ̂y* > *Uyg. n, y*: *aŋ̂yıġ* > *anıġ, ayıġ* "kötü".

Şekil bilgisi (Morfoloji):

Kelime türü olarak Eski Türkçe'de ad ve fiil vardır. Ad tâbiri ile isim, sıfat, zamir, sayı sözleri,

zarf ve edatlar; fiil tâbiri ile de fiiller, isim-fiiller, zarf-fiiller anlaşılmalıdır.

Ekler : Ekler yapım ekleri ve çekim ekleri olarak iki bölümdür.

Yapım ekleri 1) addan ad, 2) addan fiil, 3) fiilden ad, 4) fiilden fiil yapan eklerdir.

1) Addan ad yapan ekler :

+çi : meslek ve fail bildirir : *bedizçi* "ressam" *ölütçi* "cellat".

+l°G: sıfat ve isim yapar : *atlıġ* "atlı, süvari"; *ilig* (<**il-lig*) "hükümdar".

+l°K: mücerret kavram ve yer bildirir: *beglik* "beylik"; *aġılık* "hazine".

+° ç ve *+° K* küçültme bildiren eklerdir: *ögüç-* (*üm*) "anacığım"; *ögük* "anacık".

+KAn unvan bildirir: *Burkan* "Buddha"; *tengriken* "efendi".

+° l renk bildirir: *yaşıl* "yeşil".

+lA, +° ng, +KU eklendikleri kökün mânası gibi anlam verirler : *körkle* "güzel"; *kövdüng* "vücut"; *esengü* "sağlıklı".

+An, +gün, +t çokluk bildiren eklerdir. Ancak çokluk fonksiyonları artık kaybolmuştur. *oġlan* "çocuk (lar)" ; *keliñünüm* "gelinlerim" ; *tigit* "prens (ler)" ; (Az kullanılan diğer ekler için bk. A. v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, s. 59-66).

2) Addan fiil yapan ekler : işlek olanlar : *+A-* ; *+l-*; *+U-* geçişsiz fiil yapar. *küçe-*"zor kullanmak"; *ata-* "adı olmak" ; *öli-* "ıslanmak". *+lA-* : Eklendiği isme uygun fiil yapar: *başla-*"başlamak, "yönetmek,, ; *buzaġula-* "buzağı doğurmak". *+d-*, *+r- +l-, +Al-, +°K-* hepsi de geçişsiz fiill yapar: *yağıd-* "düşman olmak" ; *eşkir-* "eskimek" ; *tusul-* "faydalı olmak"; *oñgal-*"düzeltmek"; *taşık-*"çıkmak".

+SA- bir şey istemeyi bildirir: *suvsa-*"susamak".

+TA-, +Tir-: *ünte-*"seslenmek"; *yaltır-*"parlamak".

+Ur-: *kingürü* "mufassalan" (<**king+ür-ü*).

+rA-: *kekreş-* "kızmak" <**kek-re-ş-*, *kek* "kin").

+si-: *erksin-* "tahakküm etmek" (<*erk-si-n-*, *erk* "güç, kuvvet").

+sU- : *bağarsık* "bağırsak", *tangsuk* "fevkalâde", "acâip, şaşılacak şey".

+Sız A- (<*+SIZ +ra-*): *ilsire-* "yurtsuz kalmak", "yurdundan yoksun olmak".

3) Fiilden ad (isim sıfat v.b.) yapan ekler: işlek olanlar : *-°G*: eklendiği fiilin hareketinin neticesini aktif olarak ifâde eder: *sevig* "sevgi"; *ölüg* "ölü", *ayıġ* "söz". *-°K* : eklendiği fiilin hareketinin neticesini pasif olarak ifâde eder : *bedük* "büyük", *tok* "tok" (krş : **to-l-*, **to-d->doy-*); *körk* "şekil, güzel". *-GU*: Eklendiği fiilin hareketini yapanı ve işin neticesini bildirir: *biçku* "bıçkı"; *kedgü* "elbise".

-°m işin neticesini anlatır : *kedim* "giyim, elbise"; *toġum* "doğum".

-mA sıfat olarak kullanılır : *oyma er* "oyuncu".

-mAK fiilin ifâde ettiği hareketi anlatır : *ukmak* "anlayış".

-nç (*U*) fiilin neticesini anlatır: *ögrünç* (*ü*) "sevinç"; *tegzinç* "tomar kitap".

-s°K isim ve sıfat olarak kullanılır : *kün batsıkı* "gün batısı"; *olursuk törü* "oturma usulü; "*il tutsuk yir* "hükûmet yeri, idâre merkezi".

İşlek olmayan ekler : *-egül*: *tirnegül* "toplayıcı";

-d : *yıd* "koku" (krş. *yıpar*). *tod* "dolu" (krş. **to-k*, **to-l-*).

-KAç : alet ismi yapar: *açkaç* "anahtar".

-Gli, -GmA, -Gin, -GAK, -GUK, -l hepsi fâil ismi yapan eklerdir. *yaratıġlı* "yaratan"; *yorıġma* "yürüyen"; *tezkin* "kaçan"; *içgek* "şeytan (kan içen)"; *kazġuk* "kazık", *ınal* "mutemet" (krş. *ına-n-*). *-mir, -°n, -°ş, -t, -yAK, -z* fiilin neticesini bildiren eklerdir: *almır* "hırs"; *tirin* "cemaat"; *uruş* "savaş"; *urunt* "kavga"; *tutyak~tutayak* "tutuş"; *söz* "söz, kelime" (krş. **sö-yü-le>söyle-*).

Zarf-fiil ekleri: *-A, -U, -p* : *öge* "şöhret" (*ög-*"övmek"); *udu* "maiyyet" (*ud-* "takip etmek"); *kop* "bütün" (krş. **ko-d-* "koymak").

İsim-fiil ekleri: Geçmiş zaman:-*TUK*: *konduk* "ikamet"; *umduk* "umut".

-yUK: *bulganyuk* "karışık"; *sıyuk* "enkaz, harâbe".

-miş : *sıktamış tamu* "feryat cehennemi".

Geniş ve gelecek zaman :

-Ar, -Ur (*-yUr*), *-Ir, -r, -mAz, -DAçı*

(Örnekler ve diğer bâzı ekler için bk. A. v. Gabain: *Altürkische Grammatik*, s. 70-80).

4) Fiilden fiil yapan ekler:

Faktitif fiil yapan ekler :

-Ar-, -Ur, -Ir-' kiter- "gidermek"; *batur-* "gizlemek"; *kelir-* "getirmek" (<~kelür-); *-GUr-*: *azġur-* "azdırmak, şaşırtmak"; *amurt ġur-* "teskin etmek".

-T- : *küçet-* "güçlendirmek"; *sevit-* "sevdirmek".

-z- : *emiz-* "emzirmek"; *tütüz-* "tüttürmek".

Ortaklık fiili yapan ek: *-°ş* : *külüş-*, "gülüşmek", Dönüşlülük ve edilgenlik ekleri : *-°l-* : *tiril-* "canlanmak; *saçal-* "dağılmak".

-°n-: *bilinmek* "nüfûz etmek"; *tuyun-* "nüfûz etmek, anlamak".

Şu ekler pek işlek olmayan, fiilden fiil yapma ekleridir : *-çir-* : *külçir-* "gülümsemek".

-d- tek heceli fiil köklerine gelir : *tod-* "doymak" (krş. **tok-*, **to-l-*); *kod-* "koymak" (krş. *kod-ı* "aşağı" ve **ko-p* "hep bütün"). Bu ek *+a-*'lı fiillere eklenerek canlı olarak kullanılır: *kutad-* "kutlu olmak"; *beged-* "bey olmak".

-s K-: *bilsik-* "bilinmek"; *tutsak-* "tutulmak".

-°K: *alk-* "azalmak"; *ök-* "düşünmek". *-si-* : *emsi-* "emmek".

Kelime türleri:

ADLAR : İsim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlardır.

İSİM: İsimlerin çokluk şekli için Köktürkçe'de umûmileşmiş bir ek yoktur, topluluk ifâde eden bir kaç ek vardır. Bunların da kullanıldıkları isimler farklıdır. *+lAr* eki, hâkim zümre için; *+t* eki, yüksek rütbeli kişiler için; *+An* eki, belli bir güce sâhip kimseler için; *-GUn* eki, yaşça küçük akraba için kullanılır. Bir de bâzı çift uzuv isimlerinde tesniye (dual) eki gibi görev yapan *+z* eki, birinci ve ikinci şahıs zamirinin çokluk şeklinde ortaya çıkarak çokluk görevi yapmaktadır.

Bu eklerden yalnız *+lAr* eki umûmileşerek Uygur devresinde müstakil bir çokluk eki olmuş, bununla da kalmayarak daha sonraki diğer Türk lehçelerinde de hem isimlere hem de fiillere gelebilen istisnasız bir çokluk eki olarak kullanılmıştır.

İsim çekim ekleri:

Yalın Hal (Nominativ): Türk dilinin yapısı gereği, her devrede eksizdir. Fâil halidir, fakat geçişli bir fiilin belirsiz nesnesi de olabilir.

İlgi (Genitiv) hali: Köktürkçe'de *+°ñ, + n°ñ, +°g* (pek az); Uygurca'da *+n°ng, +nang* (pek az). İlgi hali mülkiyet gösterir, isim tamlamalarında kullanılır, ilgi ismi dâima üçüncü şahıs iyelik eki alır.

Yapma (Akkusativ) hali: *+°G*. (Çok daha sonraki devirde, Meselâ Moğol devrine âit Uygurca yazmalarda bir de zamir çekiminden alınan *+nı* eki yaygınlaşmıştır). Yapılma hali bir nesne halidir, belirli nesneyi gösterir.

Yaklaşma (Dativ) hali: *+KA*, bâzı şartlar altında nadiren *+A* (Birinci ve ikinci şahıs iyelik eki almış isimlerde; sonu *K* ile biten kelimelerde ve bâzı yer isimlerinde). Bu sonuncu şekil, sonu ünlü ile biten kelimelerde *+yA* olur.

Bulunma (Lokativ) hali: *+DA*. Bu ek Köktürk âbidelerinde aynı zamanda uzaklaşma (Ablativ) hali görevini de üstlenir.

Uzaklaşma (Ablativ) hali: *+DA, +Din, +DAn*. birinci şekil Köktürk kitâbelerinde ve N-Ağzı 'nda kullanılır. Uygurca 'da *+ DA* ve *+Din* görülür. *+DAn* ise, yalnız N-Ağzı 'nda bâzan kullanılır.

Vasıta (Instrumental) hali: *+ °n*; bâzan N-Ağzı 'nda *+an olur*. Vâsıta hali eki eklendiği kelimenin cinsine göre yer, zaman, âlet, vâsıta, sebep v.s. zarfları yapar.

Eşitlik (Äquativ) hali: *+çA*. Bu ek benzerlik, mukayese ve tarz zarfları yapar. Bâzan kalıplaşarak yapım eki görevini de üstlenir.

Yön (Direktiv) hali: *+GArU*, yalnızca *+rA* ve *+rU* eki de kullanılır. *+GArU* ekinin *+ga+rı* şeklinde (Dativ+yön) birleşmesi olup olmadığı açıklığa kavuşmuş değildir.

Çağırma (Vokativ) hali: *+a* (*+ya*).

ZAMİR : *Şahıs zamirleri ve çekimi* :

Teklik 1- nci şahıs : *ben ~ men, beniñ ~ mening~ mining, bini ~ mini ~ meni, bağa ~ mağa ~ manga, minte ~ mintede, mindide* (**minitin*). 2- nci şahıs : *sen, sening~sining, sini, sanga, sinte~sintede~sinide ~sintide, sinitin*. 3-ncü şahıs: *ol, anıng, anı, añaru ~angar~angaru ~ anga, anta ~ anda ~ antada ~ antaddata, antın ~ antırdın ~ antartın ~ andıran~ antran, anın, ança~ançata ~ ançulayu ~ ançağınça ~ançağınçakan.*

Çokluk. 1- nci şahıs: *biz, bizing ~ bizning, bizni, bizke~bizinge, bizinte~biznide* (**biznidin*).

2-nci şahıs : *siz ~ sizler, siziñ ~ sizing ~ sizning sizlerning, sizni~sizlerni, size ~ sizinge ~ sizlerke~ sizleringe, sizde~sizinte~siznite~siznide ~ sizlerde, siznidin.*

3-ncü şahıs : *olar, olarnıng, olarnı, olarka, olarda*

İşaret zamirleri : (1. *bu*, 2. *şu*, 3. *ol*).

Teklik : *bu, munung, bunı ~ munı, munga* (*r*), *bunda~munda ~ muntada ~ muntuda~muntırdin ~ muntıran, bunça ~ munça* (*da*) *~ munçulayu.*

Çokluk : *bular, bularnıng, bularnı, bularka, bularda, bulardın.*

2. *Şu* işâret zamiri yalnız Yenisey kitâbelerinde görülür : *şunda.*

3. Teklik; *ol, anıng, anı, angar~anga, anta~anda ~antada~antaddata~antaça, antın ~ andın, anın, ança~ançata~ançağ~ançulayu~ançağınça, andağ ~anıtegol* v.s...

Çokluk : *olar, olarnıng, olarnı, olarka, olarda, olardın.* Görüldüğü gibi *ol* işâret zamirinin çekimi şahıs zamiri (3- ncü şahıs) gibidir.

İyelik Zamirleri : Şahıs zamirlerinin, işâret ve dönüşlülük zamirlerinin 3- ncü şahıs ilgi hali iyelik zamirlerini teşkil ederler :

Teklik : *mening, sening, anıng, munung, kendününg ~kentününg.*

Çokluk: *bizing~bizning, sizing~sizlerning, olarnıng, bularnıng, kendülerning~kentülerning.*

İyelik Ekleri :

Teklik 1. şahıs : *+ °m*

2. şahıs : *+ °ng, + °ġ (+ °g)*

3. şahıs : *+ i, +si*

Çokluk 1. şahıs : *+ °m°z, + (a) maz.*

2. şahıs : *-°ng°z, + g°z*

3. şahıs : *+i, +si, +lAri.*

Soru Zamirleri :

1. **ka* : Yalnız başına metinlerde geçmeyen bu soru zamiri bâzı eklerle genişletilerek kalıplaşmış halde çeşitli şekillerde görülür :

kanyu~kayu "hangi, ne?"; *kayusı* "hangisi?"; *kanta* "nerede ne zaman?"; *kantayın* "hemen ardından?"; *kantın, kantıran* "nasıl?"; *kanı* "nerede?"; "*kança, kaç* "ne kadar, kaç?"; "*kaçang* "bunca"; *kaçan* "ne zaman? vakta ki"; *kaltı* "eğer, söz gelimi".

2. *ne*: Çeşitli ekler alarak bâzı birleşik şekiller hâlin de kalıplaşmıştır : *nede, neke* "niçin?"; *neçe* "nasıl?"; *neçete* "nasıl?"; *neçeke, neçük* "nasıl?"; *neçükin* "nasıl?"; *neçükleti* "niçin?"; *neteg* "nasıl?"; *neme, nemen* "nasıl?"; *nelük* "niçin?"; *nençe* "ne gibi?"; *negü* "niçin?"; *negül, negülük* "niçin nasıl?"...

3. *kim*: "kim?"; *kimke* "kime, kim için?", *kimni, kim kayu* hangi (si)?

Dönüşlülük zamirleri :

1- *kentü*~*kendü* "kendi, şahıs" iyelik ve çekim eklerini alır: *kendününg, kentüni, kentüke, kentün.*

2. *öz* "kendi, cevher, öz, hayat, vücut". Bu da iyelik ve bütün çekim eklerini alır: *özüm, özüng* v.s.; *özüg, özke, özde* ~ *özte, özin.* Bu *öz* zamiri *et* (et) ile birleşerek *etüz* (<*et*+*öz*), "vücut" anlamına gelen bir birleşik kelime yapılır.

Sayılar :

Düz sayılar Eski Türkçe'de şunlardır :

1 *bir*, 2 *iki*~*eki*, 3 *üç*, 4 *tört*, 5 *biş*, 6 *altı*, 7 *yiti*, 8 *sekiz*, 9 *tokuz*, 10 *on*, 20 *yigirmi*, 30 *otuz*, 40 *kırk*, 50 *ilig*~*elig* (<**ellig*), 60 *altmış*, 70 *yitmiş*, 80 *sekiz on*, 90 *tokuz on*, 100 *yüz*, 1000 *biñ* (Kökt.), *miñg* (Uyg.), 10.000 *tümen*, 100.000 *yüz miñg*.

Sayı sayılırken bir üst onlu sistem kullanılır. Köktürkçe ve Uygurca'da 11-90 arası sayılardaki birler hanesi bir üstteki onlar hanesine göre ilâde edilir. Yâni 11-19, 21-29, 31-39,... 81-89 için önce birler hanesindeki sayı, sonra bir sonraki onlu sayı söylenir. 14=*tört yigirmi*, 29=*tokuz otuz*; 75=*biş sekiz on*; 83=*üç tokuz on*; fakat 97=*tokuz on yiti*; 98=*tokuz on sekiz*; 106=*yüz altı* v.b. Büyük sayılarda hem bir üst onlu sistem hem *artukı* "fazlası, artısı" tabiri kullanılır. 627=*altı yüz artukı yiti otuz.*

Sıra sayıları : *baştınkı* „baştaki, birinci", *ikinti* „ikinci", *üçünç*, „üçüncü", *törtünç, bişinç, altınç, yitinç, sekizinç, tokuzunç, onunç, bir yigirminç*, „onbirinci", *iki yigirminç*, „on ikinci", *otuzunç* „otuzuncu", v.b.

Üleştirme sayıları : *birer, ikirer, üçer, törter, bişer, altırar, yitirer, sekizer, tokuzar, onar, birer yigirmi* „onbirer" v.b.

Topluluk sayıları: *biregü* „birlikte" *ikigü*~*ikegü, ekün* "ikisi bir arada, ikisi birlikte," *üçegü, törtegü,..... yüzegü, kamagu* (<**kamag*+*agu*) "hepsi birlikte".

Sayılardan, sonra bâzı kelimeler getirilerek "defa, türlü, kere" gibi mânalar kazanılır: *iki kat* "iki defa", *üç kata* "üç kere," *tört türlüg* „dört türlü" *beş eñgim*, „beş katlı," *altı yolı* "altı defa", *tümenlig* "on binlerce".

Sayı sözlerinden bâzı kelimeler türetilmiştir: *birle* "birlikte", *ikile* „iki defa" *ikileyü* "tekrar, yeniden", *üçkil* "üçken", *birgerü* "birleşik", *ikintiş* "karşılıklı", *ikidin* "çift çift", *ikirçkü* "ikilik, şüphe".

Belirsiz sayı sözleri : *kamag* "hepsi", *öküş* "çok", *barça* "hepsi", *az* "az", *munça* "bunca", *neçe* "ne kadar", *kaç, kaçañg* "pek çok" v.b.

Sayı sözlerinin çekimi zamirlerin çekimi gibidir. İyelik eklerini alabilir : *birisi, ikisi, üçi*, v.b.

Eski Türkçe'de sayılar için husûsî rakam kullanılmamış, sayı sözleri yazı ile ifâde edilmiştir (fazla bilgi için bk. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 107 v.d.).

ZARF: Zarflar isim veya fiil cinsinden olurlar. Metinlerde sıkça geçenler: *alku* "tamamen"; *katın* "defalarca, tekrar tekrar"; *keçe* "geçerek"; *tiyin* "diye"; *katıgtı* "iyice, hakkıyla" v.b.

EDAT : Edatların birçoğu umûmiyetle fiil veya isim menşe'lidir. Fiil menşe'li olanlar *-a,-u,-i* veya *-n* ekleri ile türetilmişlerdir : *tapa* "....e doğru", *tegi* "....e doğru", *toga* "....e doğru", *aşnu* "...dan önce", *ötrü* "...den sonra, dolayı", *kodı* "aşağı", *sayu* "her (biri)", *tegre* "çevresinde, için"; *adın* "-den başka"; *iyin* "-e göre, -e uyarak"; *üçün* „için" v.b.

İsim menşe'li olanlar: *al* "altında", *ara* "arasında", *asra* "altında", *iç* "içinde", *ogur* "esnasında", *ortu* "ortasında, *öd* "sırasında"; *üsk, üst* "üstünde"; *öngre* "önce", *kisre* "sonra", *teg* „gibi" v.b.

Ünlem edatları : *ay* "ay!" veya sona eklenerek +(*y*) *A*. tengri+ye! "ey Tanrı!"

Gösterme edatları : *muna*~*muna*~*una* "işte!, bak!". Soru edatları : bk. Soru zamirleri.

Bağlama edatları : *takı, yime, ulayu, ulatı, birle.* Cümle başı edatları: a) *takı, yine, yana, örtü*, v.b., b) *negüde, ança, ince* v.b., c) *birük, inçip, tek* v.b. (fazla bilgi için bk. A. Temir, *Die Konjunktionen... Oriens* 9, Leiden 1956, s. 41-85, 223-280).

Ekleşmiş edatlar : *antak* (<*anta ok*), *neçük* (<*neçe ök*), *yigrek, amtıçak*. Bu ekleşmiş edatların hepsi de te'kît bildirir.

FİİL: *Basit fiil çekimi*, Eski Türkçe'de ya eklerle veya şahıs zamirleri ile ifâde edilir. Eklerle ifâde edilenler emir kipi ve görülen geçmiş zamandır. Bu ikisi dışındakiler isim-fiillerle yapılır.

Emir kipi : Teklik	Çokluk
1. şahıs *-Ayın*	*Alım*
-yın (ünlüden sonra)	*-lım* (ünlüden sonra)
-AyAn (N-Ağzı)	*-AlAm* (N. Ağzı)
2. şahıs *-ϕ, -Gıl*	*-ñg* (*lAr*).
	-Añg (N-Ağzı)
3. şahıs *-zUn*	*-zUn*
-çun (Kökt.)	*-zUnLAR*

Görülen geçmiş zaman (=*şuhûdî mâzî*) : -D (+ şahıslar iyelik ekleri ile ifâde edilirler).

Teklik	Çokluk
1. şahıs *-D°m*	*-D°m°z*
2. şahıs *-D°ñg*	*-D°ñg°z*
-D°G (Kökt.)	*-D°G°z* (Kökt.)
3. şahıs *-Di*	*-Di*~*DilAr*

Şart kipi : *-sAr* olup, bunun sonuna şahıs zamirleri getirilerek şahıslar ifâde edilir.

Geniş zaman : *-Ar, -Ur -yur*), *-Ir, -r* şahıslar, şahıs zamirleri ile ifâde edilirler. Geniş zaman hem şimdiki hem gelecek zaman için kullanılmıştır. Ayrıca isim-fiil olarak da kullanılır.

Gelecek zaman : *-GAy* (Uygurca'da var, fakat Köktürkçe'de rastlanmaz), *-DAçı* (Köktürkçe'de daha çok kullanılır), *-GA* ve *-Çi* çok az kullanılır, sonuncusu *-DAçı*'nın menfîsi olarak görev yapar.

Görülmeyen Geçmiş zaman (=Naklî mâzî) *-miş* eki ile yapılır. Bu N- Ağzı'nda *-mAş* olarak görülür. Görülmeyen geçmiş zaman eki *-miş* bir de gereklilik ifâdesinde kullanılır. Ayrıca isim-fiil olarak da görev yapar.

Bu zamanlardan başka bir de zamanı kesin olarak tesbit edilemeyen fakat cümle içindeki durumuna göre çoğu defa geçmiş zaman gibi anlaşılmağa uygun olan *-yUk* ekini de burada kaydetmek gerekir. *teşeyük men* "düş gördüm", *kelyük ol* "geldi" v.b.

Birleşik fiil çekimi için Eski Türkçe'de *er-* ve *bol-* yardımcı fiillerinden yararlanılmıştır. Yukarıda kısaca sıralanmış olan basit fiil çekimindeki zaman veya kiplere *er-* veya *bol-* yardımcı fiillerinin şahıs eki almış şekilleri getirilerek birleşik fiil çekimi yapılır : Hikâye : *kördüm erti, kelmiş ertim, körür ertim; bar gay ertim, kıltaçı bol gay sen, bileyin ergey* (gereklilik kipinde yardımcı fiilin yerini *kergek* alır : *kelmişim kergek* v.b.). Rivâyet : *tutmış ermiş men; kelir ermiş men, kelmiş bolur men.* Şart: *kıldım erser tutar men erser.*

İsim-fiil ekleri yukarıda fiilden ad yapan ekler bölümünde gösterildi (fazla bilgi için K. Eraslan, *Eski Türkçe'de isim-fiiller*, İstanbul, 1980, s. 45-174).

Zarf-fiiller, esas olarak çekim ve yapım ekleri olmayan fiil şekilleri, olup, yardımcı fiiller ile esas fiillerin birleşmelerini sağlayan gramer unsurlarıdır. Eski Türkçe'deki zarf-fiil yapan ekler şunlardır : *-°p* [*-Ap*], *kılıp, başlap*; *-A, -i, -U, ata-yu, birü, keli*; *-GAlı*. Bu ek de yardımcı fiiller ile esas fiilleri birleştirir. Bir de *-mak için* mânası ifâde eder. *körgeli kelti* "görmek için geldi, görmeğe geldi."

-in: Az kullanılır. *tiyin* „diye".

-mATı (n): Mâna bakımından *-°p*'nin olumsuz şeklidir. *öd yazmatın muntag saknıç kılsar* "vakit kaybetmeden böyle tefekkür etse".

-GınçA (<-*g+ı +n+ça) : *küçi yitginçe* "gücü yetinceye kadar". *-ke* yalnız *er-* fiilinde görülür. *erken* "iken".

Fiil çekimlerinde *menfîlik* (olumsuzluk) *-mA-* eki ile yapılır. Sâdece geniş zamanın menfî şekli (olumsuzu) *-mAz* şeklindedir.

Yardımcı Fiiller: Eski Türkçe'de 1) Esas yardımcı fiiller : *er-, bol-* ve az olarak *tur-*'dır. Bunlar a) isim ve benzerleri ile birleşerek isim cümlelerinin yüklemi olarak vazife görürler; *bilge kagan ermiş* "ferasetli kağan imiş", b) Zarf fiil ve isim fiillerle birleşerek gereklilik bildirirler : *ertgülüg bolzun* "geçmeli", c) Birleşik fiil çekimlerinde kullanılır. (bk. Birleşik fiil çekimi).

2) Tasvîrî (veya tarifî) yardımcı fiiller, cümledeki esas fiillerin mânalarını tasvir ve tarif ederler. Esas fiil, şahıs ve zamana bağlı olmaksızın zarf-fiil eki almış haldedir, bunu tâkip eden tasvîrî yardımcı fiil ise, çekim eki almış halde bulunur :

kıl-u tegindim "saygıyla yaptım",
kör-ü bilmedi "göremedi",
okıt-galı aydı "öğretmeyi emretti,"
üz-geli katıglangıl "kırmağa çalış!",
ti-p ötündi "saygıyla söyledi",
alta-yu turma "aldatıp durma!",
ay-u birdiñiz "söyleyiverdiniz".

Cümle Bilgisi :

Kelime grupları : Türkçe'nin her devrinde olduğu gibi Eski Türkçe'de de kelime gruplarına sıkça rastlanır. Bunlar umûmiyetle iki kelimelik gruplardır, ya ses ya da mânâ bakımından birbiriyle ilgilidirler. Bunlar a) İkizlemeler: *asıg tusu* "fayda", *sevig amrak* "sevimli", *çasut çasur*-"iftira etmek", *ka kadaş* "ağabey, kardeş", *sansız tümen* "pek çok", *oğul kız* b) unvan grubu olur : *Bilge Kagan, Kül Tigin* v.b. c) Tekrarlar: *akuru akuru* "yavaş yavaş", *neçe neçe* "pek çok".

ç) Fiil grupları : Birleşik fiiller ve yardımcı fiiller bölümünde bahsedildi.

d) İsim grupları, edat grupları, zarf gruplarıdır.

Cümlenin unsurları umûmiyetle şu sırayı tâkip eder : Cümle başı edatları ve zarf tümleçleri+fâil +nesne ve diğer tümleçler +Yüklem. Bâzı metinlerde bu kaidenin dışına çıkan istisnalara rastlanırsa da bunlar esas kaideyi bozacak cinsten değildir.

Cümleler yüklemlerinin cinsine göre ya fiil cümlesi veya isim cümlesi olurlar.

Cümleler bir bütün olarak ele alındığı zaman ya basit bir ana cümle olur veya ana cümle yanında bir de yardımcı cümle diye vasıflandırılan ikinci dereceden kısımların bulunduğu görülür.

Köktürkçe metinlerde fiiller basit ana cümlelerle ifâde edilmiştir. Yardımcı cümle olarak *-sar* ile yapılan şart cümleleri ile *tip, tiyin* gibi bağ görevi yapan unsurlar kullanılmıştır. Uygurca metinlerde bunlardan başka bilhassa Tarım havzasında meydana getirilen dinî eserlerde bir takım yeni ifâde çeşitleri görülür. Yardımcı cümleler olarak vasıflandırılan bu ifâde çeşitleri umûmiyetle bağlayıcı vazifesi gören soru kelimeleri (*kim, kim kayu*) ile başlar. Bu yardımcı cümleler esas ana cümleyle olan münâsebetine göre fâil yardımcı cümlesi, nesne yardımcı cümlesi, tamlayıcı yardımcı cümlesi (bu da tamlayıcının cinsine göre zaman, yer, hedef, sebep, karşılaştırma, müsâade yardımcı cümlesi), vasıflama yardımcı cümlesi, şart yardımcı cümlesi gibi türlü isimler alırlar.

Bu çeşit yardımcı cümlelere önce Tarım havzasında Uygurca'ya yapılan tercümelerde rastlanır. Bu da gösteriyor ki, bu cümleler Hind-Avrupa menşe'li milletlerin dillerindeki yardımcı cümlelerin taklit edilmesiyle Türkçe'ye girmiş, fakat cümledeki bağlayıcı unsurlar (kaçan, kim kanyu, ne) Türkçe'den seçilmiş ve bu kelimelere böylece cümlede yeni vazifeler yüklenmiştir. Yardımcı cümlelerin yüklemi olarak da umûmiyetle öteden beri hep *-sar*

(*er-ser*) kullanılmıştır. Normal çekimli fiil şekillerinin (*-dı, -ur*, v.b. gibi) kullanılışı ise, yabancı cümlelerin taklit edildiğini gösterir. Fakat telif eserler verildikçe dil kendi şahsiyetini kazanarak her bakımdan zenginleşmiştir.

c) *Diğer eski Türk lehçeleri* :

Tarih sahnesinde imparatorluk ve devletler kurmuş bâzı Türk kavimlerinin siyâsî faâliyetleri hakkında pek ayrıntılı olmasa bile az çok bilgi mevcuttur. Fakat bunların dilleri hakkındaki bilgi pek azdır.

Mîlâddan hemen önceki bir kaç yüzyıl boyunca Asya 'da, ve mîlâddan sonraki V. -VI. yüzyıllarda Avrupa 'da büyük bir siyâsî güç olarak tanınan Hunların dilleri hakkındaki bilgilerimiz üç beş şüpheli kelimeden öteye geçmez (bk. J. Benzing, *Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische, PhTF*, Wiesbaden, 1959, I, 685-695).

Avrupa Hunlarının torunları oldukları tahmin edilen Tuna Bolgarlarından bize ulaşan dil kalıntıları, üzerinde konuşulmağa biraz daha imkân tanıyacak miktar ve vasıftadır. Bu kalıntılar şunlardır:

a) Tuna Bolgar hanlarının şeceresini gösteren isimler listesi. Bu listede geçen bâzı kelimelerin oniki hayvanlı Türk takvimindeki hayvan isimleri olduğu anlaşılmıştır. Bu hayvan adları Tuna Bolgarlarının dili hakkında az da olsa önemli ipucu vermektedir (Bu konuda bk. J. Marquart, *Die nichtslawische (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste.* -T'P. sér. 2, 11 [1910], 649-680; O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955, s. 102).

b) Güney Macaristan 'da ele geçen Nagy-Szent-Miklós hazinesi diye bilinen, çeşitli 23 altın kaptaki Yunan harfleriyle karışık, bilinmeyen yazılar. Bu meçhul alfabeyle yazılmış kelimelerin Peçeneklere âit olduğu ileri sürülmüştür (fazla bilgi için bk. J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Mit 2 Anhängen, I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. II. Die ungarische Kerbschrift*, Budapeşte, 1932).

c) Preslav (Bulgaristan) 'da Tuna Bolgarlarından kalma yazı. Bir kilisede taş üzerinde kazılmış olan bu yazı yüksek rütbeli iki kişinin askerleri ve bunlara âit techizatın sayımı ile ilgilidir.

Volga (idil) Bolgarlarından bize kadar ulaşan XIII.-XIV. yüzyıla âit mezar taşları bunların dilleri, hakkında tatminkar bilgi vermektedir. Bu klişeleşmiş kısa metinlerdeki dil özellikleri Bolgarca'nın L/R Türkçesi olduğunu göstermiştir. Buna göre, bugünkü yaşayan Türk kavimlerinden Çuvaşların dili Bolgar Türkçesi 'nin devamıdır (fazla bilgi için bk. N. İ. Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi, İOAİÉ* (Kazan, 1902), XVIII, 1-132; F. S. Hakimziyanov, *Yazık epitafiy Voljskih Bulgar*, Moskova, 1978).

Mîlâdî VII.-IX. asırlar arasında siyâsî varlık gösteren Hazarlara âit bâzı isim ve unvanlara Arap, Bizans, Ermeni, gürcü v.b. eserlerde rastlanmaktadır. Bu gibi kelimelerden anlaşıldığına göre, Hazarların dili Ş/Z Türkçesi 'dir. İslâm müellifleri Hazarların dili ile Bulgarların dilinin birbirine çok benzediğini kaydetmektedir. Bu kayıtlar Bulgarca'nın X. yüzyıldan önce R 'li değil Z 'li bir lehçe olduğunu gösterir (Hazarlar için bk. P. B. Golden, *Khazar Studies*, Budapeşte, 1979).

Bibliyografya: a) *Gramerler* : A von Gabain, *Alttürkische Grammatik*[3], Wiesbaden, 1974; ayn. mll., *Das Alttürkische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 21-45; O. Pritsak, *Das Alttürkische, Handbuch der Orientalistik 1. Abtg. 5. Bd 1. Absch. Turkologie* (Leiden-Köln, 1963, 1982), s. 27-52; Ş. Tekin, *Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara, 1976), s. 142-192; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Indiana Üniv. Publ., Uralic a. Altaic Ser. c. 69), The Hague, 1968; A. N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov* (VII-IX vv.), Leningrad, 1980.

b) *Sözlükler* : A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, İstanbul, 1968; S. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972; Red v. M. Nadelyaev, *Drevnetyurksiy Slovar*, v. b., Leningrad, 1969 (*ANSSSR*. İnst. Yazıko Znaniya); Maḥmūd al-Kāşgārī, *Divānu Luğāti 't-Türk*. a) C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşgaris Dīvān Lugāt at-Turk*, Budapeşte - Leipzig, 1928. b) B. Atalay, *Dīvān ü Lügat-it-Türk Tercümesi*, I-III. Tercüme, IV: *İndeks*, Ankara, 1939-1943. c) R. Dankoff, J. Kelly, *Maḥmūd el-Kāşgari, Türk Şiveleri Lügatı*, Harvard, 1982-1984, I-II; K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. 1.* (*a-agrıg*), Wiesbaden, 1977; *2.* (*agrıglan-anta*), Wiesbaden, 1979; *3.* (*anta-asanke*), Wiesbaden, 1981, s. 149-224 (devamı yayınlanacaktır).

c) *Alfabe ve yazı* : R. R. Arat, *Uygur alfabesi, Muallim Cevdet Armağanı* (İstanbul, 1937), s. 665-690; A. von Le Coq, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde, MSOS* (Berlin, 1919), s. 93-109; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi* (İstanbul, 1958), I. 111-181; A. Cevat Emre, *Eski Türk yazısının menşe'i*, Ankara, 1938; O. Donner, *Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie JSFOu* (Helsingford, 1906), XIV/1, 71 v.d.; A. von Gabain, *Alt-türkisches Schrifttum, SBAW*, 1948 nr. 3 (Berlin, 1950); R. Gauthiot, *De l'alphabet sogdien, JA, ser.* 10 c. 17 (1911), s. 81-95; M. Lidzbarski, *Die Herkunft der manihäischen Schrift, SBAW* (Berlin, 1916), s. 1213-1222; W. Radloff, *Die vorislamitischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben, İzvestiya İmperatorskoy AN*, VI, 10 (Petersburg, 1908), s. 834-856; V. Thomsen, *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire, Bull. Ac. roy. Dänemark 1893* (Copenhague, 1893), s. 285-299.

d) *Metin, indeks, araştırma v.s.*: P. Aalto, *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö ve Pentti Aalto, *bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, JSFOu* 60. Helsinki, 1958; R. R. Arat, *Zur Heilkunde der Uiguren I., SBAW* (Berlin, 1930), s. 451-473; II.: SBAW (Berlin 1932), s. 401-448; ayn. mll., *Türkische Turfan-Texte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, ABAW*, 1936 (Berlin, 1937), XII; ayn. mll., *Eski Türk Hukuk vesikaları, Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara, 1964), I, 5-53; ayn. mll., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965; G. Aydarov, *Yazık orhonskih Pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata, 1971; W. Bang, *Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei, T'P*, 1896, s. 325-355; ayn. mll., *Zu den köktürkischen Inschriften, T'P*, 1898, s. 117-141; ayn. mll., *Zur Erklärung der köktürkischen Inschriften, WZKM* (Wien, 1898), s. 34-54; ayn. mll., *Zu den köktürkischen Inschriften und den türkischen Turfan-Fragmenten, WZKM* (Wien, 1909), s. 415-419; ayn. mll. ve A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte* I, *SBAW* (Berlin, 1929), XV, 241-268; *II, SBAW* (Berlin, 1929), *XXII*, 411-430; *III, -SBAW* (Berlin, 1930), XIII, 183-211; *IV, SBAW* (Berlin, 1930), XXIV, 432-450; *V, SBAW* (Berlin, 1931), *XIV*, 323-356; ayn. mll., *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte, SBAW* (Berlin, 1931), *XVII*, 461-517; ayn. mll., -A. von Gabain und G. R. Rachmati, *Türkische Turfantexte VI. Das buddhistische Sūtra Sākiz Yükmāk, SBAW* (Berlin, 1934), X, 93-192; ayn. mll.-und. R. Racmati, *Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen UJb* (Berlin-Leipzig, 1935), *XV*, 389-402 Türk trc. *TM* (İstanbul, 1937), IV, 251-264; İ. A. Batmanov ve A. Ç. Kun, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Tuvı, I* (Kızıl, 1963), *II.* (Kızıl, 1963); *III* (Kızıl, 1965); ayn. mll., Z. B. Aragaçi ve G. F. Babuskin, *Sovremennaya i drevnaya Eniseyka.* (Frunze, 1962); L. Bazin, *L'inscription d'Uyuq-Tarlıq* (*Iénisséi*), AO (1957), XXII, 1-7; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi* (İstanbul, 1958), I; G. Clauson, *Notes on the "Irk bitig", UAJb* (Wiesbaden, 1961), XXXIII s. 218-225; ayn. mll., *Early Turkish astronomical terms, UAJb* (Wiesbaden, 1964), XXXV, 350-368; ayn. mll., *Some notes on the inscription of Toñuquq. Studia Turcica* (Budapeşte, 1971), s. 125-132; A. von Coq, *Ein manihäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-Schahri, SBAW* 1908 (Berlin 1908), XIX, 398-414; ayn. mll., *Köktürkisches aus Turfan, SBAW*, 1909 (Berlin 1909), LXI, 1047-1061; ayn. mll., *Türkische Manihaica aus Chotscho* I. *AKPAW*, 1911, Anhang, Berlin, 1912, II. *APAW*, 1919, 3. Berlin, 1919, III, *APAW*, 1922, 2. Berlin, 1922; *Egebnisse der deutschen Turfan-Forschung, Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*, Text-Editionen und Interpretationen von A. v. Le Coq, F. W. K. Müller, W. Bang, A. v. Gabain, G. R. Rachmati, V. Thomsen. Gesammelte Berliner Akademieschriften, 1908-1938, mit Vorwort von G. Hazai, Leipzig, 1972 (2 cilt); M. Ergin: *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970; K. Foy, *Türkische Vocalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend, MSOSW* 1900 (Berlin, 1900), s. 180-217; A. von Gabain. *Briefe der uigurischen Hüen - Tsang-Biographie, SBAW*, 1938 (Berlin, 1938), XXIX, 371-415; ayn. mll., *Maitrisimit, Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule, I. In Faksimile hrsg. v. A. von Gabain, Mit enier Einleitung von Helmuth Scheel*, Wiesbaden, 1957; ayn. mll., *Maitrisimit. Faksimile.... II, In Faksimile, hrsg. v. A. von Gabain, M. Mit einer Einleitung von Richard Hartmann*, Berlin, 1961; ayn. mll., *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brāhmischrift, ADAW*, 1952 (Berlin, 1954), VII; ayn. mll. ve Werner Winter *Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung, ADAW* 1956 (Berlin, 1958), II; ayn. mll., *Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Āţavaka. Bearbeited von Tadeusz Kowalski, ADAW* 1958 (Berlin, 1959), I; R. Giraud, *L'inscription de Bain Tsokto*, Paris, 1961; G. Hazai ve P. Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des "Jin 'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fu", Nebst einem Anhang von T. Inokuchi, DAW, BTT*, Berlin, 1971, I; G. Kara ve P. Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, ADAW, BTT* (Berlin, 1976), VII; ayn. mll., *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti, ADAW, BTT*, (Berlin, 1977), VIII; S. G. Klyaştorniy, *Runiçeskaya nadpis' iz voroçnoy Gobi, Studia Turcica* (Budapeşte, 1971), s. 249-258; L. R. Kızlasov, *Novıy pamyatnik Eniseyskoy pismennosti, ANSSSR, Sov. Etnografiya* 2 (Moskova, 1965), s. 104-113; L. Ligeti, *Autour du Säkiz yükmäk yaruq, Studia Turcica* (Budapeşte, 1971), s. 291-319; S. E. Malov, *Eniseyskaya pis'mennost', Tyurkov, tekstı i perevodı*, Moskova-Leningrad, 1952; ayn. mll., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, tekstı i issledovaniya*, Moskova-Leningrad, 1951; ayn. mll., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad, 1959; M. Mori, *A Study on Uygur documents of loans for Consumption, Mem. of the Toyo Bunko* (Tokyo,

1961), XX, 111-148; F. W. K. Müller, *Uigurica I.* 1. *Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück*, 2. *Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sūtra" Ein vorläufiger Bericht, AKPAW*, 1908 (Berlin, 1908), II; ayn. mll., *Uigurica II, AKPAW*, 1910 (Berlin, 1911), III; ayn. mll., *Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke* (I-VIII), *APAW*, 1920 (Berlin, 1922), II; ayn. mll., *Uigurica, IV*, Hrsg von A. von Gabain, *SPAW* 1931 (Berlin, 1931), XXIV, 675-727; ayn. mll., *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, AKPAW*, 1915 (Berlin, 1915), III; V. M. Nasilov, *Yazık Orḫono-Eniseykiḫ pamyatnikov, ANSSSR, Inst. Vostok.*, Moskova, 1961; ayn. mll., *Drevne Uygurskiy yazık. ANSSSR, Yaziki Zarubejnogo Vostoka i Afriki*, Moskova, 1963; J. Németh, *Die Köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan, KCsA* (Budapeşte, 1926), II, 134-143; ayn. mll., *Zur Erklärung der Orchoninschriften, Festschrift F. Giese* (Berlin, 1941), s. 35-45 [Türk. trc. S. Buluç, *TDED* (1946), I, 53-61]; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936-1941 I-IV, P. Pelliot, *La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyāṇamkara et Pāpaṃkara, TP* 1914 (Leiden, 1914), s. 225-272 [Türk. trc. H. N. Orkun]; W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Petersburg, 1895); ayn. mll. ve Baron A. von Stael-Holstein, *Ṭişasvustik* (Petersburg, 1910); ayn. mll., *Kuan-şi-im Pusar* (Petersburg, 1911); ayn mll. ve S. E. Malov, *Suvarṇaprabhāsa* (Petersburg, 1913-1930); ayn. mll., *Uigurische Sparchdenkmäler. Mit Erg. hrsg. von S. Malov* (Leningrad, 1928); K. Röhrborn, *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar. DAW, BTT* (Berlin, 1971), II; P. Schulz, *Verbalnomina und Konverbien als adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen* (Franfkurt, 1978); Ş. Tekin, *Uygurca metinler I: Kuanşi im pusar* (*Ses işiten ilah*), Erzurum, 1960; ayn. mll., *Buyan evirmek* (*Sevabın tevcihi*), *R. R. Arat için* (Ankara, 1966), s. 390-411; ayn. mll., *Die Kapitel über die Bewusstseinslehre im uigurischen Goldglanzsūtra* (*IX. und X.*). *Bearb. v. K. Röhrborn und P. Schulz* (Wiesbaden, 1971); ayn. mll., *Uygurca metinler II. Mayrtisimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile buluşma. Uygurca iptidaî bir dram* (Ankara, 1976); T. Tekin, *A. Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington -The Hague, 1968; ayn. mll., *Kuzey Moğalistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat* (*Terhin*) *kitabesi, Belleten* 46/sayı 184 (Ankara, 1983), s. 795-838; A. Temir, *Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alttürkischen, Oriens* (Leiden, 1956), IX, 41-85, 233-280; S. Tezcan, *Das uigurische Insadi-Sūtra. ADAW, BTT* Berlin, 1974, III; V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, MSFOu* 1896 (Helsingfors, 1896); ayn. mll., *Dr. M. A. Stein's Mss. in Turkish "Runic" script from Miran and Tun-huang, JRAS*, 1912, s. 181-227; ayn. mll., *Turcica, Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie, MSFOu* (Helsingfors, 1916), XXXVII, 1-107; A. Vámbéry, *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens, MSFOu* (Helsingfors, 1899); D. D. Vasil'ev, *Korpus tyurkskiḫ runiçeskiḫ pamyatnikov Basseyna Éniseya* (Leningrad, 1983); V. Vladimirtsov, *Notes sur les textes turcs anciens dits vieux-mongols* (*Comptes rendus Acad. Sc. URSS*, 1929), s. 189-296; P. Zieme, *Manihäisch-türkische Texte, ADAW, BTT* (Berlin, 1975), V.

II. ORTA TÜRKÇE :

Türklerin islâm dinine ve kültür muhîtine girmesinden sonra, doğuda „müşterek Orta-Asya Türkçesi" diye adlandırılan Karahanlı (veya Hâkâniye) Türkçesi (XI.-XIII. yüzyıl), Hârizm Türkçesi (XII.-XIV. yüzyıl) ve bunların tabiî devamı olan Altınordu (XIV.-XVI. yüzyıl) ve Çağatay (XIV.-XIX. yüzyıl) Türkçeleri; batıda Eski Anadolu Türkçesi (XIII.-XV. yüzyıl) ve bunun devamı olan Osmanlıca (XVI.-XIX. yüzyıl); Karadeniz'in kuzey yörelerinde Kuman-Kıpçak Türkçesi (XIII. XIV. yüzyıl) ve bunun devamı olan Mısır'da, kısmen Suriye'de Memlûk Türkçesi (XIII. XVII.-yüzyıl), Ukrayna ve Kırım'da Ermeni Türkçesi (XVI.-XVII. yüzyıl), Türk dili tarihinde en uzun devreyi teşkil eden Orta Türkçe'nin belli başlı şîveleridir.

Türkoloji literatüründe "Orta Türkçe" terimi umûmiyetle Türkçe'nin XI.-XV. yüzyıllardaki devresi için kullanılagelmiştir. Bâzı türkologlar ise, Orta Türkçe diye bir devreye yer vermeyerek bunun ilk birkaç yüzyılını Eski Türkçe devresinin bir devamı, sonraki birkaç yüzyılını da Yeni Türkçe devresinin başlangıç dönemi saymak isterler.

Biz burada, Türk Dili'nin Eski Türkçe devresinden sonra, yazı dili olmuş tarihî şîvelerini daha kolay anlaşılacak bir usûlde işlemek mecbûriyetinden dolayı bunları "Orta Türkçe" adı altında uzun bir devrenin şîveleri sayıyor ve bu devreyi de;

(a) Başlangıç ve yazı dili olma dönemi (XI.-XV. yüzyıl).

(b) Gelişme ve edebî dil olma dönemi (XV.-XIX. yüzyıl) diye iki döneme ayırıyoruz.

İlk dönemi doğuda Karahanlı ve Hârizm sâhasında, batıda Anadolu ve Kıpçak sahâsında verilen ilk eserler meydana getirir.

İkinci dönemi ise, doğuda Çağatayca'nın, batıda da Osmanlıca'nın zengin edebî eserleri ile az da olsa Kıpçakça'nın Mısır ve Ukrayna'daki yazılı eserleri teşkil eder.

a) DOĞU TÜRKÇESİ:

1. KARAHANLI (HAKANİYE) TÜRKÇESİ :

Dil husûsîyetleri bakımından Eski Uygurca'nın bir devamı sayılan bu tarihî Türk lehçesi, Türklerin müslüman olmalarından sonra ilk islâmî Türkçe eserlere sâhip bulunması sebebi ile XI.-XII. asırlara damgasını vurmuştur. Garbî Türkistan'da Karahanlılar sülâlesinden Satuk Buğra Han (940-955) islâm dinine girip Abdülkerim adını almış idi.

(1) Bu ilk Türk-islâm devleti zamanında (940-1211) islâm dininin mukaddes kitabı *Kur'ân*'ın (belki de Samanoğulları bölgesinde Farsça'ya tercümesinin yanısıra), Türkçe'ye de tercüme edilmiş olduğu bize kadar ulaşan bâzı nüshaların dilinden anlaşılmaktadır (Bunun için bk. Z. V. Togan, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 145-148).

(2) Kâşgar'da 462 (1069) yılında Balasagunlu Yusuf Has Hâcib tarafından Karahanlı hükümdârı Tavgaç Buğra Han için yazılan *Kutadgu Bilig* (6645 beyit) bu dönemin ilk büyük manzum eseridir. Bilinen üç yazmasından Viyana yazması A. Vámbery (1870) ve W. Radloff (1890, 1891), Viyana ve Kahire yazmaları da yine Radloff (1910) tarafından yayımlandı. Her üç nüshayı karşılaştırarak daha mükemmel bir tenkidli metin R. R. Arat tarafından neşredildi (İstanbul, 1947) ve Türkiye Türkçe'sine çevrildi (Ankara, 1959). Arat'ın yayımladığı metinin indeksi de K. Eraslan, O. Sertkaya ve N. Yüce tarafından hazırlanıp yayımlandı (İstanbul, 1979).

(3) Karahanlı lehçesini esas alarak o dönemin diğer Türk lehçeleri hakkında en değerli bilgileri ihtivâ eden çok mühim bir başka eser, Mahmud el-Kâşgârî'nin *Divânu Lugâti't-Türk* adlı 466 (1073-1074) yılında bitirdiği Arapça eseridir. Bu eser, Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla kaleme alınmış ve Arap dilbilgisinde tâkip edilen usûle göre düzenlenmiştir. Fakat eser baştan sona kadar tamamen Türkçe kelimelerin bir lügatı olduğundan ve bu kelimeler için Türkçe cümleler, hattâ o devirde halk arasında yaşayan bâzı şiirlerden örnekler verildiğinden, Türk dili için son derece mühimdir. Kâşgarlı Mahmud, eserinde hem o zamanki Türk boyları hem de bunların lehçe ve şîveleri hakkında değerli bilgiler vermiş, eserine koyduğu cihan haritasında bu boyların ve diğer milletlerin yaşadıkları bölgeleri göstermiştir.

Divânu Lugâti't-Türk'ün bilinen tek nüshası (İstanbul, Millet Ktp.), ilk defa Kilisli Rıfat [Bilge] tarafından yayımlandı (İstanbul, 1333-1335=1914-1917). Sonra Brockelmann'ın bu eserdeki malzeme ile ilgili bâzı çalışmaları oldu. Eserin tıpkı basımı TDK yarafından yapıldı (Ankara, 1941). B. Atalay tarafından Türkçe'ye çevirildi (üç cilt, Ankara, 1939-1941) ve fihristi hazırlandı (Ankara, 1943). Daha sonra S. Mutallibov, Özbekçe'ye tercüme etti (üç cilt, Taşkent, 1960-1963) ve indeksini yaptı (Taşkent, 1967). İngilizce'ye tercümesi ile gayet mükemmel bir neşri ise, R. Dankoff ve J. Kelly tarafından yapıldı (3 cild, Harvard, 1982-1985).

(4) Edîb Ahmed Yüknekî'nin *Atebetü'l-Haḳa'ik* adlı manzum 121 dörtlükten müteşekkil eserinin telif yeri ve tarihi belli olmamakla berâber Karahanlı Türkçesi'nin son zamanlarına âittir. Bu eser önce *Hibetü'l-Hakayık* adı ile N. Asım tarafından yayımlandı (İstanbul, 1334=1915). Daha sonra R. R. Arat tarafından, geniş bir inceleme, metin, tercüme, açıklamalı notlar ve tıpkı basımı ile neşr olundu (İstanbul, 1951). *Atebetü'l-Hakayık*'ın üçü İstanbul'da, ikisi Ankara'da, biri Berlin'de olmak üzere 6 nüshası tesbit edilmiştir. İstanbul'dakilerin biri Uygur, biri hem Uygur hem Arap, diğeri yalnız Arap harfleriyle yazılmıştır İstanbul dışındaki diğer üç nüsha çok eksiktir (Fazla bilgi için bk. R. R. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul, 1951, s. 20-39).

2. HÂRİZM TÜRKÇESİ :

Eski bir kültür geleneğine sâhip olan Hârizm bölgesi 1017'de Gazneli Mahmud tarafından fethedilmiş ve idâresi Türk asıllı vâlilere verilmişti. Selçuklular devrinde de buranın idâresi yine Türk asıllı vâlilere bırakılmıştı. Gazneliler ve Selçuklular devrinde Hârizm bölgesine Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer Türk boylarına mensup kalabalık âileler gelip yerleşmişler, böylece burada gittikçe artan bir Türkleşme hareketi başlamıştır. Nüfûsunun çoğu artık Türk olan Hârizm bölgesinde konuşulan dil de tıpkı nüfûsu gibi, karma bir şekil almıştır. Esas itibariyle Karahanlı Türkçesi husûsîyetlerine bağlı olan Hârizm Türkçesi bu bölgeye yerleşen çeşitli Türk boylarının (bilhassa Oğuz, Kıpçak v. b.) lehçe ve ağızlarından birçok lügat ve gramer unsurları alarak kendine has bir hüviyet kazanıp yeni bir yazı dili olmuştur.

Hârizm Türkçesi husûsîyetlerine sâhip eserlerden bize kadar gelen ilk örnekler XIII. asra âit olup, asıl edebî eserleri XIV. yüzyılda yazılmış ve bu asırda altın çağını yaşamıştır. Bu karma edebî dil yalnız Hârizm bölgesinde kalmayarak Altın-Ordu'nun belli başlı şehirlerinde hattâ Kırım'da bile bir kültür ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır.

Daha sonra Timurlular devrinde siyâsî üstünlükle birlikte gelişen Çağatayca yaygınlaşmış ve Hârizm Türkçesi'nin yerini almıştır. Hârizm Türkçesi'ni kendisinden önceki Karahanlı Türkçesi'nden ayıran belli başlı farklılıklar şunlardır

(1)- (ɔ) *d*'den meydana gelmiş olan (ɔ) *ḏ*'nin yanısıra sık sık (ɕ) *y*'ye de rastlanır : (*ḳaḏğu*~*ḳaḏğu*~*ḳayğu* "kaygı, tasa").

(2)- Yapma (Akkusativ) hali eki +*ġ*'nin düşmesi,

(3)- Birinci şahıs çokluk ekinin - *duḳ* lehine gelişme göstermesi,

(4)- +*lig* ekinin sonundaki *g*'nin düştüğü şekillere de rastlanması,

(5)- Yaklaşma (Dativ) hali eki +*ḳa*'nın yanı sıra az da olsa +*a* ekinin görülmesi,

(6)- Gelecek zaman eki olarak -*ġu*, -*ısar*, -*ası* gibi farklı birkaç ekin yanyana kullanılması,

(7)- Kelime başı t-~*d*-, *y*-~*c*-, *b*-~*m*- gibi Karahanlı, Oğuz, Kıpçak ve diğer şivelere has husûsiyetlerin bir arada kullanılması,

(8)- Bunlardan başka kelime sâhasında da pekçok farklı şekillerin birlikte kullanılması.

Hârizm Türkçesi yazı ve imlâ geleneği olarak Karahanlı Türkçesi an'anesini devam ettirmiştir. Yazıda umûmiyetle vokaller (Uygur yazısı geleneğine bağlı kalınarak) yazılır. Harekeli metinlerde bile vokaller harflerle yazılarak bu gelenek sürdürülmüştür.

Hârizm Türkçesi 'nin dil yâdigârları arasında en mühimleri, kronolojik sırayla şunlardır :

1) Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî 'nin 1127-1144 yılları arasında yazdığı *Muḳaddimetü 'l-Edeb*. Bu eserde esas metin Arapça olmasına rağmen, satır altında Hârizm Türkçesi tercümeleri vardır ve bize ulaşan en eski nüshaları XIII. asırdan kalmadır. Bilhassa lügat bakımından mühim olup, pek çok nüshası mevcuttur. Yalnız Hârizm Türkçesi ile tercümeli olan nüshaların sayısı 20 'den fazladır.

Bu eser üzerinde yapılan araştırmalara şimdiye kadar daha çok Hârizm Türkçesi 'nden başka diller (Arapça, Farsça, Moğolca, Hârizmce.) için ehemmiyet verilmiş idi. Bu eser Hârizm Türkçesi bakımından bütünü ile ilk defa N. Yüce tarafından incelenmiş, metin ve indeks olarak neşre hazırlanmıştır.

2) Nasıreddin Rabguzî 'nin *Ḳıṣaṣu 'l-Enbiyâ* adlı eseri (710=1310) sâde bir nesirdir. Pek çok yazmaları vardır. En eskisi ve dil bakımından mühim olanı Londra 'dadır. N. I. İlminskiy (Kazan, 1859) ve K. Grönbech (Kopenhagen, 1948) tarafından neşredilmiştir. Grönbech 'in neşrettiği Londra nüshasının dil husûsiyetleri J. Schinkewitsch tarafından incelenmiştir (Berlin, 1926).

3) Hârizm Türkçesi 'nin aynı yıllarda (713=1313) yazılan bir başka mühim dil yâdigârı, İslâm [veya Şeyh Şerif Hoca] adında birinin *Mu'înü 'l-mürîd* adlı manzum eseridir. Bu eserin tek nüshası Bursa 'dadır.

4) Aslen Hârizmli olduğu sanılan Altın-ordu şâiri Kutb, manzum bir eser olan *Hüsrev ü Şirin* 'i, Tini Beg Han (1341/1342) ve karısı Melek Hatun adına yazdı. Tek nüshası 1383 'te istinsah edilmiş olup, Paris 'tedir. A. Zajaczkowski (1954, 1958, 1961) ve N. Hacıeminoğlu (İstanbul, 1968) tarafından neşredildi.

5) Hüseyin Hârizmî 'nin 754 (1353) 'te yazdığı manzum *Muhabbetnâme* 'nin bize ulaşan biri Uygur, diğerleri Arap harfleriyle yazılmış dört nüshası vardır, ilk ikisi Londra 'da, diğer ikisi İstanbul 'dadır. T. Gandjei (1957/1958), A. M. Şçerbak (1959) ve E. N. Nadjip (1961) tarafından neşirleri yapılmıştır.

6) Hârizm Türkçesi için en mühim dil kaynaklarından biri hiç şüphesiz *Nehcü 'l-Ferâdîs* 'tir. Müellifi Mahmud b. Ali bu kitabını 1358 'den önce Hârizm veya Saray 'da yazmıştır. Mensur bir eser olan *Nehcü 'l-Ferâdîs* Peygamber (Muhammed) 'in, dört halîfenin, ehl-i beyt ve dört imamın hayatlarını, iyi ve kötü amelleri anlatan dinî konulardan ibâret dört ana bölümden teşekkül eder. Halk dili ile yazılmış tamamen harekeli olan metin dil araştırması için gayet elverişli ve mühimdir. 761 (1360) 'de istinsâh edilen Yenicâmi nüshası Z. V. Togan tarafından tanıtıldı (1926) ve J. Eckmann tarafından, önce tıpkı basım hâlinde yayımlandı (Ankara, 1956). Eckmann 'ın hazırlədığı transkripsiyonlu metin, ölümünden sonra Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıktı (Ankara, 1984). *Nehcü l-Farâdîs* 'in başka bir nüshası Kırım 'da bulundu. 1390 'da istinsâh edilmiş olan ve eserin sâdece iki bölümünü ihtivâ eden bu nüshanın akibetinin ne olduğu bilinmemektedir.

7). Yazarı belli olmayan *Mi°râcnâme* 'nin biri Uygur harfleriyle (Paris), diğeri Arap harfleriyle (İstanbul 'da) iki nüshası vardır. İlki A. Pavet de Courteille tarafından neşredildi (Paris, 1882).

8) *Miftâḥu 'l-°adl* adlı anonim bir fıkıh kitabı da Hârizm Türkçesi husûsiyetleri taşımaktadır.

3. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ:

Müşterek Orta-Asya Türkçesi 'nin üçüncü tabakası olan Çağatayca, Hârizm Türkçesi 'nin bir devamıdır. Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında bir geçiş devresi olarak kabûl edilen Hârizm Türkçesi aynı zamanda Altın-Ordu sâhasında da bir edebî dil olarak kullanılmaktaydı. Hârizm ve Altın-Ordu bölgeleri eski ihtişamlı kültür merkezi olma durumlarını XV. asırdan itibâren kaybettikten sonra, Orta Türkçe 'nin doğu kanadında iki farklı gelişme başlamış ve şarkta sonradan Çağatayca adı ile şöhret bulan Doğu Türkçesi, kuzey batıda da Kıpçak Türkçesi ayrı birer yazı dili olarak teşekkül etmişlerdir. Çağatayca XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyıla kadar devam eden ve yerini bugünkü Özbekçe 'ye bırakan Orta-Asya ve çevresindeki bütün Türklerin müşterek edebî yazı dili olan zengin ve gelişmiş tarihî bir Türk lehçesidir.

Bu yazı dili beş asrı geçen uzun süre içinde üç ana döneme ayrılır :

(a) İlk dönem : XIV. yüzyıl sonlarından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar süren Nevâî 'den önceki dönemdir.

(b) Klasik Çağatayca dönemi : XV yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve Nevâî, Hüseyin Baykara, Babur v.b. ile edebî zirvesine ulaşan dönem.

(c) Klasik sonrası dönem : XVI. yüzyıl ortalarından XIX. asrın sonlarına kadar devam eden dönem. Ebu 'l-Gazi Bahadır Han v.b. dönemi.

Doğu Türkçesi 'nin Gramer Yapısı:

Orta Türkçe 'nin doğu kanadını teşkil edip, birbirinin devamı olan *Karahanlı, Hârizm, Altın-ordu* ve *Çağatay* şivelerinin gramer yapısı aynı esâsa dayanır. Bu her üç tarihî şivenin zaman ve mekâna göre gelişmeleri, etnik kaynaşmalardan oluşan farkları, hiç bir zaman esas yapıyı değiştirmeyen tâli unsurlardır.

Bu bakımdan her üç tabakayı teşkil eden bu edebî şivelerin gramer yapısını bir arada incelemek daha uygun olacaktır :

Ses Bilgisi : *Vokaller* : (1) Karahanlı, Hârizm, Altınordu ve Çağatay Türkçelerinde şu vokaller vardır : *a, ı, o, u, e* (*é*), *i, ö, ü*. Parantez içinde yazdığımız kapalı (*é*) 'nin Karahanlı ve Çağatay Türkçelerindeki durumu imlâdaki yetersizlikten dolayı tartışmalı ise de, Hârizm Türkçesi 'nde (*Nehcü 'l-Ferâdîs* 'te) fonetik bir incelikle *y* (¯) üstünde bir fetha (üstün) işâreti konularak *e* ile *i* arasındaki ses olan kapalı *é* belirtilmek istenmiştir.

(2) *e* vokali kelime köklerinde kendisini Karahanlı Türkçesi 'nde korumuş, bu durum Hârizm Türkçesi 'nde de devam etmiş, buna ilâveten kapalı é 'ler de belirtilmiştir. XIV. yüzyıldan itibâren Çağatay Türkçesi 'nde *e*>*i* (~*é*) değişmesi yaygınlaşmıştır. Karahanlı ve Hârizm Türkçesi 'nde *elig, eb/ev, keç-, yet-*, kelimeleri Çağatay Türkçesi 'nde *ilig, iv, kiç-, yit-* şeklindedir.

(3) Çağatayca 'ya âit bir gelişme olarak bâzı kelimelerin ilk hecesindeki *e* vokali ikinci hecedeki *ü* tesiri ile, *ö* sesine dönüşür.

Karahanlı ve Hârizm	Çağatay	
eçkü	*öçkü,*	" keçi "
eksü-	*öksü-*	" eksilmek "
çekü̧ç	*çöküç*	" çekiç "

(4) Karahanlı ve Hârizm Türkçelerinde yaygın olarak görülen labial dissimilation (düz vokalli kelimelerde dudak konsanantından sonra bağlayıcı vokalle ek vokalinin yuvarlaklaşması), Çağatay Türkçesi 'nde azalarak yalnız *-v-* ile biten fiil tabanlarında ve *-av* diftonguyla biten Arapça asıllı isimlerden sonraki hecelerde kalmıştır : Çağ. : *sövdüm* (<*sevdim*), *ḳavdum* (<*ḳovdum*), Türkçe olan isim tabanlarından sonra bu yuvarlaklaşma çok az görülür: Çağ. *ivim* (<*evim*), *çavlıġ* (<*çavluġ*~*çavlıġ*) "meşhur", *birevniŋ, ikevniŋ* v.s. Arapça *-av* diftonglu isimlerden sonra bu yuvarlaklaşma devam etmektedir : *ḳavluŋ* "sözün", *ḫavfluġ* "korkulu".

(5) Arapça ve Farsça kelimeler ekseriya kalın vokalli ekler alırlar. Bu durum her üç şîve için de geçerlidir: *işret-ġa, ḳudret-lıġ, perde-lıġ, din-ġa, ilim -lıġ, mest-lıḳ*, v.s.

(6) Yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayıp yalnız düz vokalli olan ekler şunlardır: Teklik, üçüncü şahıs iyelik eki +(*s*)*ı* +(*s*)*i*; Yapma (Akkusativ) hali eki +*nı*/ +*ni*, +*ın*/ +*in*; Uzaklaşma (Ablativ) hali eki: +*dın*/ +*din*; Görülen geçmiş zaman eki-*dı*/ *-di*; 2. ş. tek. emir eki - *ġıl*/*gil* (Çağ.), *-ġın*/*gin*; Öğrenilen geçmiş zaman ve (isim-fiil) eki - *mış*/*-miş*; Meslek adı yapan yapım eki +*çı*/+*çi*; Sıra sayıları yapım eki: +°*ncı*/+'*nci* v.s.

(7) Bâzı eklerin yalnız yuvarlak vokalli şekilleri kullanılır ;

Görülen geçmiş zaman (isim-fiil) eki - *duḳ*/*-dük*; 3. ş. tek. emir eki - *sun*/ *-sün*; Zarf-fiil eki *-ġu*(*n*)*-ça*/ *-gü*(*n*)*çe* ; Yapım eki *-ġu* / - *gü*; Fiilden fiil yapma ekleri *-ġur-*/*-gür-*; *-ġuz-*/*-güz-*; *-dur-*/*-dür-*, *-tur-*/*-tür-*; soru edatı *mu*/*mü*.

(8) Konsonantlar : Eski Türkçe'deki *b* kelime başında kendisini Orta Türkçe 'nin şark kanadı şivelerinde korumuş (*bol-, bar-, bir-, bar*); kelime ortasında ve sonunda ise, Karahanlı ve Hârizm-Altınordu Türkçesi 'nde çift dudakla telaffuz edilen ve üç noktalı *f* (*w, v̇*) ile yazılan şekle geçmiştir. Çağatayca 'da ise, tamamen *ɔ* (v) olmuştur : Karah. *ṡav̇*, Har. *ṡav̇*, Çağ. *ṡav* "şöhret", Karah. *tav̇ar*, Har. *tav̇ar*, Çağ. *tavar* "mal".

(9) Bâzı kelimelerde *p* Karahanlı ve Hârizm Türkçesi 'nde aynen kalır; fakat, Çağatayca 'da *f* 'ye dönüşür : Karah., Har. *oprak*, Çağ. *ofraḳ* "elbise", Karah., Har. *toprak*, Çağ. *tofraḳ* "toprak"; Karah. *yapurġaḳ*, Har. *yaprak*, Çağ : *yafraḳ*, "yaprak".

(10) Eski Türkçe 'deki *d* Karah. ve Hârizm Türkçelerinde kelime içinde ve sonunda - *d* - , - *d* olmuş, Çağatayca 'da ise, artık *y* olmuştur: (*adaḳ* >) *aḍaḳ* >Çağ. *ayaḳ* "ayak"; (*edgü* >) *eḍgü* >Çağ. *eygü* "iyi"; (*bod* >) *boḍ* >Çağ. *boy* "vücut, boy".

(11) Kelime başında *ḳ-*/*k-*, ve *t-* muhafaza edilmiştir. Hârizm Türkçesi 'nde bunun istisnaları Oğuz şivesinden geçen unsurlardır.

(12) Karahanlı ve Hârizm Türkçesi, kelime sonlarındaki sedalı konsonantları muhafaza eder. Fakat Çağatayca bunları sedasızlaştırır : *teg* > *diḳ* "gibi"; *ḳışlaġ* > *ḳışlaḳ* "kış geçirecek yer"; *ermez* > *imes* "*değil*;" *türlüg* > *türlük* "türlü, çeşitli".

(13) Akıcı konsonantlardan *r* , *l* bâzı kelimelerde düşebilir : *ḳurtul-* > *ḳutul-* "*kurtulmaḳ*"; *ermez* > *imes* "değil"; *ḳeltür-*~*ḳetür-* > *ḳitür* - "getirmek".

(14) Yardımcı *n* Karahanlı ve Hârizm Türkçesi 'nde devam etmiş, fakat Çağatayca'da kullanılıştan düşmüş ve bu husûsiyet yaygınlaşmıştır. *içinde* > *içide* ; *başınġa* > *başıġa* "başına".

(15) Her üç tarihî şîvede de *bol-, bar-, bir-,*~*bér-* fiilleri kelime başındaki *b-* 'yi muhafaza eder.

Şekil Bilgisi:

(16) *İyelik Ekleri* :

Tek. 1. ş. + (°) *m*
" 2. ş. + (°) *ŋ̂*
" 3. ş. + (*s*)*ı* / + (*s*)*i*
Çok. 1. ş. + (¯) *m*° *z*
" 2. ş. + (°) *ŋ*° *z*
" 3. ş. + Tek. 3. ş. gibi, veya + *ları*/+*leri*.

(17) *Hal ekleri* : Orta Türkçe 'nin doğu kanadında şöyledir :

(a) İlgi (Genitiv) eki : + *n* °*ŋ̂*, Çağatayca 'da bâzan +*nı*/+*ni* de kullanılır.

(b) Yapma (Akkusativ) eki : +*nı* / +*ni*, tek. 3. ş. iyelik ekinden sonra : +*n*; ayrıca Karahanlı Türkçesi 'nde + *ġ*/+*g*.

(c) Yaklaşma (Dativ) eki: +ġa/ +ge, +ḳa/ +ḳe.
(ç) Bulunma (Lokativ) eki: +da/ +de, +ta/ +te.

Tek. 3. ş. iyelik ekinden sonra araya pronominal *n* girer, fakat Çağatayca 'da bu *n* yaklaşma, bulunma ve uzaklaşma hallerinde kullanılmaz.

(d) Uzaklaşma (Ablativ) eki: + *d°n*, + *t°n*. Karahanlı Türkçesi 'nde bir de Eski Türkçe 'deki şeklin devamı olan + *da*, / + *de*, + *ta* / + *te* kullanılır. Çağatayca 'da ise, sâdece + *dın* / + *din*, + *tın* / + *tin* yaygınlaşmıştır.

(e) Vasıta (İnstrumental) eki: + (°) *n*, Nadiren + *la*/ + *le*,

(f) Eşitlik (Äquativ) eki: + *ça* / + *çe* ;

(g) Yön (Direktiv) eki : + *ra* / + *re*, + *ġaru* / + *gerü*, Çağatayca 'da ayrıca + *ġarı* / + *geri*, + *ḳarı*/ + *keri* şekilleri de vardır.

(18) Karşılaştırma (Komparativ) eki : + *raḳ* / + *reḳ*. En üst derece için, Genitiv veya Ablativ ekinden yararlanılır : *amellerining̃ körklügreḳi* "işlerin en güzeli"; *barçadın kiçig ḳız* "hepsinden en küçük kız".

(19) Sayılar : (a) Aslî sayılar : *bir, ik(ḳ)i, êk-(ḳ)i*; *üç, tört, beş~béş~biş; altı, yet(t)i~yèt (t)i, yit(t)i~sek(ḳ)iz, toḳ(ḳ)uz, on, yigirmi, ot(t)uz, ḳırḳ, ellig~il(l)ig, altmış, yetmiş~yit-miş, seksen~siḳsen, toḳsan, yüz, ming*. Çağatayca 'da *i* 'li şekiller daha yaygındır. Ayrıca *altımış* ve *yitimiş* şekilleri de yine Çağatayca 'da görülür.

(b) Sıra sayıları: +°*nç(ı)* ekiyle yapılır. Çağatayca 'da + ° *mçısı* / + ° *mçisi*, + (°) *lançı* / + (°) *lençi* şekilleri de vardır.

(c) Topluluk sayıları : + *aġu* / + *egü* > Çağ: +*av* / + *ev* ; +*la(sı)* / +*le(si)*; +*avlan* / +*evlen*: *biregü* > *birev* „birisi", *ikile (si)* "her ikisi",

(ç) Üleştirme sayıları: +*ar*/ +*er*: *birer, ik(ḳ)işer* (Çağ: *ikirer~ikiler*), *beşer, yüzer*; Instrumental ile *birin birin* "birer birer",

(d) Belgisiz sayılar bildiren kelimeler : *köp, öküş, telim,* "çok", *az,* "az", *barça, barı, ḳamuġ, tükel* "hepsi" v.s..

(20) *Zamirler* : (a) Şahıs Zamirleri : (*i* 'li şekiller Çağatayca 'daki yaygın şekillerdir).

Tek. 1. ş. *men / min*; *mening̃ / mining̃*; *meni / mini*; *mang̃a, mende/minde*; *mendin/mindin*;

2. ş. *sen/sin, sening̃ / sining̃, seni/sini; sang̃a; sende /sinde, sendin/sindin.*

Çok. 1. ş. *biz(ler), bizing / bizning, biz(ler)ni*; *biz (ler)ge, biz(ler)de, biz(ler)din.*

2. ş. *siz(ler)*, çok. 1. ş 'da olduğu gibidir.

(b) İşâret Zamirleri: *bu, ol* "o", *uşbu* "işte bu, şu" , *uşol* "işte o", çekimlerin dekifarklılıklar şunlardır : *bu, munung, munı, munġa, munda, mundın; bular, bularnıng̃, bularnı bularġa, bularda, bulardın* (Hârizm Türkçesi 'nde *m* 'li şekilleri de vardır); *ol, anıng̃, anı, ang̃a, anda, andın, olar, anlar, alar; olarnıng̃, ~alarnıng; olarnı~anlarnı~alarnı; olarġa anlarġa~alarga; olarda ~ anlarda alarda; olardın~ onlardın~alardın* (son şekiller Çağatayca 'da daha yaygındır).

(c) Soru Zamirleri : *kim, ne~ni, neme~nime* "ne?"; *neḳe* "niçin?"; *neçük* "nasıl?"; *ḳayu* "hangi?"; *ḳaçan* "ne zaman?"; *ḳanı* "nerede?"; *ḳanda, ḳayda* "nerede?; *ḳalı* "nasıl?"; *ḳança* "nereye?"; *ḳandın, ḳaydın* "nereden?".

(ç) Dönüşlülük zamirleri : *kendü, öz.*

(d) Belgisiz zamirler : *kimerse,* "kimse"; *aḏın, özge* "başkası"; *ḳayu~ḳayısı* "bazısı" v.s.

(e) İlgi Zamiri : *kim* „ki"; *ki* [< Farsça *ki*].

(21) Zarflar : (a) Yer zarfları : *astın, üstün, ḳoḏı* > *ḳoyı, örü, öte, utru, kiḏin>kiyin>kin,* v.s.

(b) Zaman Zarfları : *burun, aşnu, basa, tangla,*

(c) Tarz zarfları : *köp, asru, ing̃en, olça,* "pek çok", *terk(in), ulaşu,* v.s.

(22) Edatlardan, bilhassa son çekim edatları sayıca zengindir : (a) Yalın hal ile kullanılanlar : *ara, birle, içre, üze, sarı, sıng̃ar;*

(b) Dativ ile kullanılanlar : *ḳarşu, tegi, utru* v. s.

(c) Ablativ ile kullanılanlar : *aḏın, aşnu, berü, başḳa, kiḏin* > *kiyin* (Bunların birçoğu Karahanlı ve Hârizm Türkçesi 'nde Lokativ ile de kullanılır).

(23) İsim fiiller : - *d°ḳ, -mış / -miş, -ġän / -gen, -r, -ar / -er, -ur / -ür, -ġu / -gü.*

(24) Zarf-fiiller : (a) *-a / -e, -u /-ü*, esas fiille birlikte olan eylemi bildirir. Yardımcı fiiller ile tasvîri durumları ifâde eder. En çok birlikte kullanıldığı yardımcı fiiller *al-, bil-, u-ma-, başla-, bar-, bir-, bol-, ḳal-, ḳil-, tur-, kör-, tüş-*;

(b) *-p* ve bunun genişlemiş şekli *-pan*. Bu da bâzı yardımcı fiillerle *-a / -e* gibi aynı fonksıyonu üstlenir.

(c) *-ġalı / -geli* : maksat ve gaye bildirir.

(ç) *-gaç / -geç* : Esas fiilin eyleminden hemen önceki durumu bildirir. Hârizm ve Çağatay Türkçesi 'nde vardır.

(d) *-ġınça/-ginçe* : *-e* kadar, -"inceye kadar"- anlamındadır. Çağatayca 'da *-ġunça* /.. ve *-ġuça* /... şekilleri de vardır.

(e) *-matı /- meti, -madı (n) / -medi (n)* (Karahanlı);

(f) *-madın /-mayın/..* (Hârizm); *-mayın* /.. (Çağ.).

Bu ek *-madan / -meden* anlamındadır. Çağatayca 'da *-may / -mey* şeklindeki zarf fiil ile (< *ma-yu*) sık sık karıştırılır.

(g) *-ḳen* sâdece *er-* fiiline gelir, "iken" anlamınadır.

(25) Emir Ekleri :

Tek. 1. ş. *-ayın / -eyin, -yın / -yin* ; *-ayım / -eyim, -ġayım / -geyim, -ay / -ey*:

2. ş. (sâdece fiil tabanı), *-ġıl / -gil* ; (Çağ.:) *-ġın / -gin*;

3. ş. *-sun / -sün*; *-su / -sü*; (Çağ.:) *-dik*;

Çok. 1. ş. *-alım / -elim, -alıng̃ / -eling̃*; *-ġalıng̃ / geling̃, -alı / -eli*;

2. ş. *-°ng̃ (lar) / -°ng̃ (ler), -°ng̃ (ız) / -°ng̃ (iz)*;

3. ş. *-sunlar / -sünler*; (Çağ.:) *-dikler.*

(26) *Görülen geçmiş zaman* (perfekt I) : *-d° / -t°,...* : *aydım, aydıng̃, aydı, ayduḳ, aydıng̃ız aydılar.*

(27) Şart *-sa / -se, ...* : *aysam, bilseng̃, körseḳ* v.s.

(28) Aşağıdaki isim fiiller zamir kökenli bildirme eklerini alarak çekimli fiil gibi kullanılırlar ve zaman bildirirler: *-ġu, -mış, -duḳ, -yuḳ, -°r, -taçı, -ġay.*

(29) Geniş zaman : *-(a, u) r* + şahıs (*zamir*) *unsuru* ile ifâde edilir; *barur men* (~*min*), *barur sen* (~*sin*), *barur* (*ol*), *barur biz, barur siz(ler), barurlar.* Menfi şekli: *-maz / -mas* + *men.*

(30) Gelecek zaman: *-ġa* (*y*) / *-ge* (*y*); Karahanlı Türkçesi 'nde ayrıca bir de *-taçı /-teçi* : *körgey men, körgey sen, körgey, körgey miz~biz, körgey siz, körgeyler.* Çağatayca 'da bir de + *ġum dur,* ... ile gelecek zaman ifâde edilir : *alġum dur, alġung̃ dur, alġusı, alġumız dur, alġung̃ız dur, alġuları dur* v.s.

(31) Görülmeyen geçmiş zaman : *-mış* + *şahıs zamiri unsuru* ile ifâde edilir. *almış men, almış sen, almış, almış mız~biz, almış siz, almışlar.* Bir de *-p turur* şekli geçmiş zaman için de kullanılır : *alıp turur men, alıp turur sen, alıp turur, ...*

(32) Şimdiki Zaman: *-a, -u turur* + *şahıs* (*zamiri*) *unsuru* ile ifâde edilir : *bara turur men, bara turur sen, bara turur, bara turur miz~biz, bara turur siz, bara tururlar.*

Bibliyografya : 1. *Karahanlı Türkçesi*: Yusuf Has Hâcib, *Kutaḏġu Bilig* (yazılışı 1069; Herat, Fergana, Mısır nüshaları tıpkı basım 3 cilt, *TDK* (Ankara, 1942/1943); R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I. Metin, TDK* (İstanbul, 1947); II: Tercüme, *TTK* (Ankara. 1959); III : İndeks (Hazırlayanlar; K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), İstanbul, 1979; Kâşgârlı Mahmud, *Divānü Luġāti 't-Türk* (yazılışı 1073/1074), nşr. Kilisli Rifat [Bilge], İstanbul, 1914-1917 ; B. Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* (Ankara, 1939-1941), I-III; IV. *İndeks* (Ankara, 1943); C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgarîs Divān Lugāt at-Turk* (Budapeşte, 1928, 1964); S. Mutallibov, *Mahmud Kâşğariy Türki Sözler Devâni* (*Devânu Lugatit Türk*), Taşkent, 1960-1963, I-III; G. Abdurrahmanov ve S. Mutallibov, *Devânu Lugatit Türk. İndeks-Lugat* (Taşkent, 1967); R. Dankoff, J. Kelly, *Maḥmūd al-Kaşgarî Compendium of the Turkic Dialects* 1-3 (Harvard, 1982-1985); Edip Ahmed Yükneḳî, *Atabetü 'l-Hakayık* (nşr. R. R. Arat), İstanbul, 1951; M. Mansuroğlu, *Das Karakhanidische. -Ph T F* (Wiesbaden, 1959), I, 87-112 ; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul 1964), II, 1-106; A. Dilaçar, *Kutaḏġu Bilig İncelemesi* (Ankara, 1972); A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* (Moskova, 1963); J. Eckmann, *Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung, UAJb* (Wiesbaden, 1959), XXXI, 72-85; ayn. mll., *Eastern Turkic Translations of the Koran, Studia Turcica* (Budapeşte, 1971) s. 149-159; Türk. trc. E. Ural, *Kuran'ın Doğu Türkçesi'ne tercümeleri, TDED* (İstanbul, 1975), XXI, 15-24 ; ayn. mll., *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapeşte, 1976); A. İnan, *Kurân-ı Kerim'in Türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme* (Ankara, 1961).

2. HÂRİZM TÜRKÇESİ : W. Barthold, *Eine Zamahşari-Handschrift mit alttürkischen Glossen, Islamic* (Leipzig, 1926), II, 1-4. ; J. Benzing, *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxşari 1. Text,* (Wiesbaden, 1968); A. K. Borovkov, *"Bada'i° al-Luġat", Slovar' Ṭāli °Imāni Geratskogo* (Moskova, 1961); A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul, 1964), II, 116-139; J. Eckmann, *Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache, Studia Altaica* (Wiesbaden, 1957), s. 51-59; ayn. mll., *Das Chwarezmtürkische, Ph TF* (Wiesbaden, 1959), I, 113-137; ayn. mll., *Die Literatur von Chwarezm und die Goldenen Horde, Ph TF* (Wiesbaden, 1964), II, 275-296; ayn. mll., *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapeşte, 1976); E. Fazılov, *Staro uzbekskiy yazık, I-II. Horezmiyskie pamyatniki XIV* v. (Taşkent, 1966, 1971); N. Hacıemînoğlu, *Kutb 'un Husrev ü Şirin'i ve dil husûsiyetleri* (İstanbul, 1968); İ. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi* (Ankara, 1946); M. F. Köprülü, *Hârizmşahlar, İ A*, IV, 265-296; A. F. Karamanlıoğlu; *Nehcü 'l-Ferâdîs 'in dil husûsiyetleri, I, TDED* (İstanbul, 1968), XVI, 55-72; ayn. mll., II, *TDED* (İstanbul, 1969), XVII, 33-56; ayn. mll., III. *TDED* (İstanbul, 1970), XVIII, 57-80; ayn. mll., IV. *TDED* (İstanbul, 1971) XIX, 145-170; K. H. Menges, *Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çağataj Manuscripts, CAJ* (Wiesbaden, 1963), VIII, 230-252; ayn. mll., *Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Çağataj Manuscripts, CAJ* (Wiesbaden, 1966), XI, 87-133; J. Schinkewitsch, *Rabghusis Syntax, MSOSW* (Berlin 1926), XXIX, 130-172 (Berlin, 1927), XXX. 1-57; E. N. Nadjip, *Istoriko Sravnitel'nıy slovar' tyurkskih yazıkov XIV veka* (Moskova, 1979); A. Z. Velidi [Togan], *Hârizm 'de yazılan eski Türkçe eserler, TM* (İstanbul, 1928), II, 313-345; ayn. mll., *Zimahşeri 'nin Doğu Türkçesi ile "Muḳaddimetü 'l-edeb" 'i. TM* (İstanbul, 1964), XIV. 81-92; N. Yüce, *ez-Zamaḫşarî, Muḳaddimetü 'l-edeb. Hârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası, giriş, dil husûsiyetleri, metin, indeks* (Basılıyor); ayn. mll., *Neu Festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresmtürkischen I, CAJ* (Wiesbaden, 1982), XXVI / 3-4, 301-308; A. Zajaczkowski, *Glava o životnih v arabskom trude Zamaḫşarî*

(*s persidskimi i tyurkskimi glossami*) *po stambul-'skomu spisku 655 g. h.* [= *1257*], *R O* (Varşova, 1967), XXX/2, 27-82.

Metinler: Mahmud b. °Omar ez-Zamaḫşarî, *Muḳaddimetü 'l-edeb*, El Yazm., Yozgat, nr. 396 (h. 655=1257); Berlin, nr. 66 [h. 681=1282]. Şuşter, XIII. asır (Diğer yazma nüshaları için bk. N. Yüce, *Muḳaddimetü 'l-edeb*, s. 15; Burhaneddin oğli Ḳadı Nasıreddin Rabġūzi, *Ḳışaṣu 'l-enbiya* (710 = 1310). Fotokopi olarak nşr. K. Grönbech *Rabghuzi Narrationes de prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 (249 y) (Kopenhag, 1948); Mahmud b. Ali, *Nehcü 'l-Ferādîs. I.* Tıpkı basım (J. Eckmann 'ın önsözü ile Ankara, 1956); *Nehcü 'l-Ferādîs II.* Transkrpsiyonlu metin (Hazırlayan: J. Eckmann; nşr. S. Tezcan, H. Zülfikar, Ankara, 1984); N. Hacıeminoğlu, *Kutb 'un Hüsrev ü Şirin 'i...* (İstanbul, 1968) [Hârizm Türkçesi 'nin geniş bibliyografyası için bk. J. Eckmann, *Das Chwarezmtürkische PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 113-137; ayn. mll., *Die kiptschakische Literatur I: Die Literatur von Chwarezm und der Goldenen Horde, PhTF* (Wiesbaden, 1964), II, 275-296].

3. *Çağatayca*: J. Th. Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* (Leipzig, 1866-1876; Hildesheim, 1974); H. Á. Vámbéry, *Abuşka* (Peşte, 1862); ayn. mll., *Çağataische Sprackstudien* (Leipzig, 1867); P. de Courteille, *Dictionnaire turc-oriental* (Paris, 1870); Ş. Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i °Oşmânî* (İstanbul, 1298 = 1882 / 1883); I. Kunos, *Şejx Sülejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch* (Budapeşte, 1902); M. Sadık, *Üss-i lisân-ı Türkî* (İstanbul, 1313 = 1897 / 1898); M. Hartmann; *Čagataisches, Üss-i lisân-ı türkî* (Heidelberg, 1902); J. Thury, *A "Behdset-ül-lugat" czímü "csagatáj szótár* (Budapeşte, 1903); E. D. Ross, *The Mabâni 'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khan* (Kalküte, 1910); J. Eckmann, *Mirza Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache* (Budapeşte, 1942-1947); B. Atalay, *Mirza Mehdi Mehmed Han, Senglah, Lugat-i Nevaî* (İstanbul, 1950); N. N. Poppe, *Mongol'skiy slovar' Muḳaddimat al-adab I-III* (Moskova-Leningrad 1938/1939); ayn. mll., *Eine viersprachige Zamaxşarî-Handschrift, Z D M G* (Wiesbaden, 1951), CI s. 301-332; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* (Leiden, 1954); F. Köprülü, *Çağatay Edebiyatı*, 1945, *İ A*, III, 270-323; K. H. Menges; *Das Čagatajische in der persischen Darstellung von Mirzâ Mahdi Xān* (Wiesbaden, 1956); H. Eren, *Çagatay lugatleri hakkında notlar, A Ü D T C F D* (Ankara, 1950), VIII, 145-163; J. Eckmann, *Çağatay dili hakkında notlar, TDAY, Belleten* (Ankara, 1958), s. 115-126; ayn. mll., *Küçük Çağatay grameri, TDED* (İstanbul, 1960), X, 41-64; ayn. mll., *Das Tshaghataische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 138-160; ayn. mll., *Chagatay Manual* (Bloomington, The Hauge, 1966).

Metinler: A. Vefik Paşa, *Ali Şîr Nevâ'î, Maḥbūb 'l-ḳulūb* (İstanbul, 1289=1873); A. Cevdet, *Mîr Ali Şir Nevâ'î, Muḥakemetü 'l-luġateyn* (İstanbul, 1315=1899/1900); A. S. Levend, *Ali Şir Nevaî I, Hayatı, Sanatı, Kişiliği* (Ankara, 1965); ayn. mll., *II, Divanlar* (Ankara, 1966); ayn. mll., *III, Hamse* (Ankara, 1967); ayn. mll., *IV. Divanlar ile Hamse dışındaki eserleri* (Ankara, 1968); J. Eckmann, *Çağatay dili örnekleri, I, Nevaî Divanlarından parçalar T D E D* (İstanbul, 1959), IX, 33-64; ayn. mll., II, *Gedaî divanından parçalar, T D E D* (İstanbul, 1960), X, 65-110; ayn. mll., *Çağatay dili örnekleri III. Sekkaki divanından parçalar, T D E D* (İstanbul, 1962), XII, 157-174; *Çağatay dili örnekleri IV. Ubeydullah Han 'ın eserlerinden parçalar, T D E D* (İstanbul, 1964), XIII, 43-74; ayn. mll., *The Dīvān of Gada°î* (The Hauge, 1971); K. Eraslan, *Ali Şir Nevâyi: Nesayimü 'l-maḥabbe min şemayimi 'l-fütüvve* (İstanbul, 1979); E. D. Ross, *The Persian and Turki Divans of Bayram Khân, Khân Khânan* (Kalküte, 1910); A. S. Beveridge, *The Bábar-náma*, tıpkı bsm. (London, 1905); P. M. Melioranskiy, A. N. Samoyloviç, *Muhammed Salih, Şeybaniname* (Petersburg, 1908); M. F. Köprülüzâde, *Babur Şah 'ın şiirleri, MTM* (İstanbul, 1331=1915), I, 235-256; 464-480 (İstanbul, 1331=1915), II, 307-336; İ. H. Ertaylan, *Türk Edebiyatı örnekleri II, Risale-i Sultan Hüseyin Baykara* (İstanbul, 1945); ayn. mll., *Türk Edebiyatı örnekleri V, Divan-ı Sultan Hüseyin Baykara "Hüseynî"* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Lütfi-i Çağatayî, Lutfi Divanı* (İstanbul, 1960); Ebu 'l Gāzi Bahādır *Şecere-i Terakime* (fotokopi) (İstanbul, 1937, *T D K*; A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen, Soçinenie Abu'l-Gazi Hana Hivinskogo* ["*Şecere-i Terakime*"], Moskova - Leningrad, 1958 [Çağatayca 'nın daha geniş bir bibliyografyası için bk. J. Eckmann, *Das Tschaghataische, P h T F* (Wiesbaden, 1959), I, 138-160; ayn. mll., *Die tschaghataische Literatur, P h T F* (Wiesbaden, 1964), II, 304-402].

b) KUZEY — BATI TÜRKÇESİ:

Orta Türkçe 'nin batı kanadını Kuman-Kıpçak ve Oğuz boylarına mensup Türklerin lehçeleri teşkil eder.

Kuman-Kıpçak lehçesi *Kuzey-Batı Türkçesi*, Oğuz lehçesi de *Güney-Batı Türkçesi*, diye adlandırılır.

Kumanlar ve Kıpçaklar daha VIII. asırda Göktürk İmparatorluğu 'na bağlı toprakların batı bölgelerinde yaşayan Türk boylarındandı. IX.-XI. asırlardaki göçler sırasında bunlar da batıya doğru ilerleyerek Karadeniz 'in kuzeyindeki geniş bozkırlara yerleştiler. Kumanlar ise, biraz daha garba, Şarkî Avrupa 'ya yerleştiler. Buralardaki Peçenek ve Uz (Oğuz) gruplarını kendi birliklerine kattılar.

Bizans kaynaklarında *Koman* veya *Kuman* diye geçen bu Türk boyunun yaşadığı bölgeye *Komaniya* denir. İslâm tarihçileri ise, Karadeniz 'in kuzeyinde yaşayan Türk boyuna *Kıpçak, Kıfçak*, bunların yaşadıkları bölgeye de *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak bozkırı) adını verirler. Rus kaynaklarında bunlara *Polovets* denir. *Kuman, Kıpçak, Polovets* kelimelerinin hepsi de "sarışın" mânasındadır.

Kuman ve Kıpçaklar evvelce iki Türk boyu iken sonradan birbiriyle iyice kaynaşmışlar, şiveleri de tamamen birleşmiştir.

Kıpçak bozkırında yaşayan bu Türk halkın zaman zaman karşılaştığı geçim sıkıntısı, kuraklık v. s. gibi olaylar onların çocuklarını, Orta-çağ 'da yaygın olan köle tüccarlarına bâzı menfaatlar karşılığında vermelerine ve birçok Kıpçak gencinin Mısır, Suriye, Irak gibi ülkelere gidip, oralarda yerleşmesine sebep oldu.

Moğol istilâsı bu nüfus akımını daha da hızlandırdı. Türk asıllı gençler, varlıklı âileler yanında, devlet adamlarının konaklarında, orduda aktif hizmet işlerini ellerine aldılar ve zamanla devlete hâkim oldular. Nitekim ilk Memlûk hükümdârı Aybek aslen Türkmendir. Daha sonra Kıpçaklardan Baybars 'ın, Ayn Câlut (1259) 'da Moğulları yenmesi ona ve dolayısıyla idâreci zümre olan Türklere büyük bir şöhret sağladı. Hâkim zümrenin dili hakkında gramer, lügat v. s. cinsinden eserler yazıldı. Türkçe, rağbet edilen bir dil olarak incelenip işlendi. Kuman Kıpçak Türkçesi 'ne âit dil yadigârlarını üçe ayırmak mümkündür.

1) Kumanların adını taşıyan gotik harfleriyle yazılmış olan *Codex Cumanicus*,

2) Altınordu, Mısır ve Suriye 'de yazılan Kıpçak Türkçesi dil yadigârları,

3) Kırım 'da XIII-XIV. asırda kalabalık bir cemaat oluşturarak, Kıpçakça 'yı kilisede ve resmî yazışmalarında benimseyen Ermenilere âit 1559-1664 yıllarından kalma bâzı belgeler.

1. CODEX CUMANİCUS: "Kumanlara âit bilgiler kitabı" mânasına gelen bu dil yâdigârının tek nüshası Venedik katedrali kütüphanesi 'ndedir. Meşhur şâir ve kitap meraklısı Petrarca, bu eseri satın alarak diğer bâzı kitaplarla 1362 yılında Venedik Cumhuriyeti 'ne hediye etmiştir. *Codex Cumanicus*-'un ilk satırları 1303 tarihini taşır. Buna göre, bu eser 1303-1362 yılları arasında yazılmış olabilir.

Codex Cumanicus, iki defterin bir cilt içinde birleştirilmesinden meydana gelir. Birinci deftere, *İtalyanlar bölümü*, ikinci deftere de, *Almanlar bölümü* denir. Bu bölümlerdeki metinler, muhtemelen Volga (İdil) ırmağının aşağı yatağındaki eski misyon bölgelerinde faâliyet gösteren Fransisken mezhebi mensupları tarafından yazıya aktarılmış olmalıdır.

İtalyanlar bölümü (baştan ilk 55 yaprak) sırasıyla önce Latince bir giriş, sonra alfabetik olarak Latince, Farsça, Kumanca üç paralel sütun hâlinde yazılmış kelimeleri ihtivâ eder. Yine bu bölümde fiiller ve isimler çekimleriyle, arkasından da sıfatlar, zamirler, zarflar kaydedilmiştir. 1560 kadar kelime vardır. Daha sonra ikinci bir lügat bölümü yer alır. Burada kelimeler mânalarına göre grup grup yazılmıştır. 1120 kadar kelime mevcut olup, bu kelimeler, din, duygu, haslet, ticâret, eşyalar, hayvanlar, meslekler, rütbeler v.s. gibi gruplar altında toplanmıştır.

Codex Cumanicus 'un ikinci defteri, yâni *Almanlar bölümü* 27 yaprak olup, kitapta 56-82 yaprakları da yer alır. Kumanca-Almanca lügatle başlayan bu bölüm pek düzenli değildir. Kuman grameri hakkında da bilgi verilir. Bu bölümün en mühim kısmı Hıristiyan dini ile ilgili metinler, Latince ve Kumanca olarak her iki dil ile yazılmış parçalar, satırlar üzerine Latince tercümeleri yazılmış Kumanca metinler ve ayrıca bir bölümde toplanmış olan Kuman bilmeceleridir.

Codex Cumanicus, gotik harflerle yazılmştır. Kelimeleri ve metinleri yazıya aktaran misyonerlerin, Kuman Türkçesi 'ne âit seslerden bâzılarını iyi tanımadıkları, imlâdaki tutarsızlıklardan anlaşılmaktadır. *Codex Cumanicus* 'daki dil, eserin kendi içinde hem Kumanca (1, 5 ve 70, 2) hem de Tatarca (122, 25 ve 162 r, 32) olarak gösterilmiştir. Her nekadar *Codex Cumanicus* 'un dili eski Kıpçak devleti toprakları üzerinde konuşulan Türk şivelerinden bilhassa bugünkü Kazan Tatarcasıyla birçok benzerlikler gösterirse de yer yer ayrıldıkları noktalar da dikkati çeker. Öte yandan *Codex Cimanucus* 'un dili Karaimce ile de mühim benzerlikler gösterir.

Codex Cumanicus 'un üzerinde en mühim çalışmaları yapanlar şunlardır: Graf Géza Kuun (1880), W. Radloff, (1884, 1887), W. Bang (1911, 1912), W. Bang ve Markwart (1914), J. Németh (1913, 1930), D. A. Rasovskiy (1929, 1935-1938), K. Grönbech (1936, 1942), A. von Gabain (1959), A. Tietze (1966), V. Drimba (1973).

2. KIPÇAKÇA:

Kıpçakça hakkındaki en eski bilgiler Kâşgârlı Mahmud 'un *Divânü Lügāti 't-Türk* 'ünde serpiştirilmiş olarak varsa da bunlar az ve yetersizdir. Kâşgârlı Mahmud 'tan yaklaşık iki asır sonra Mısır 'da ve Suriye 'de gelişen Memlûk Kıpçakçası 'na âit dil yâdigârları tam bir birlik göstermezler. Kıpçakça, Oğuzca ve Kıpçak-Oğuz karışımı olarak üç farklı husûsiyet taşırlar.

Memlûk Kıpçakçası 'na âit bilinen en eski eser Mısır 'da 1245 'te yazılmış olan *Tercümân Türkî ve Arabî* olup, eser, Th. Houtsma tarafından yayımlandı (Leiden, 1894).

Adları bâzı kaynaklarda zikredilen bir takım eserler bugün mevcut değildir. Ebü Hayyān Gırnatî (1256-1345) 'nin Kıpçakça hakkında yazdığı en az

dört eserden sâdece *Kitabu'l-idrāk li-lisāni'l-etrāk* bize kadar ulaşmıştır. 1312'de yazılan bu eseri önce Mustafa Bey (İstanbul, 1891) sonra A. Caferoğlu (İstanbul, 1931) yayımladılar.

Suriye'de XIV. asırda Cemaleddin et-Türkî *Kitabu lügati'l-müştak fi lügati't-Türk ve'l-Kıfçāk* adlı eseri yazdı. Bunu A. Zajaczkowski yayımladı (Varşova, 1938, 1954). Yine XIV. asırda Suriye'de *Kitābu't-tuhfeti'z-zekiyye fi lügati't-türkiyye* yazıldı. Bunu önce, A. Zajaczkowski tanıttı (Roma, 1940), sonra T. Halasi-Kun (Budapeşte, 1942), B. Atalay (İstanbul, 1945) ve E. I. Fazılov-M. T. Ziyayev (Taşkent, 1978) yayımladılar.

Mısır'da XV. asırda *al-Kavānīnu'l-külliye li-żabti'l-luġati't-türkiyye* yazıldı. Bunu Kilisli Rifat (İstanbul, 1928) ve S. Telegdi (Budapeşte, 1937) yayımladılar. Yine Mısır'da Molla Salih tarafından 1619'da yazılan *Eş-Şuzūru'z-zehebiyye ve'l-kıtaᶜ al-ahmediyye fi'l-lügati't-türkiyye* adlı eseri B. Atalay (İstanbul, 1949) yayımladı.

Bu eserlerin hemen hepsi Arapça dil bilgisi usûlüne göre hazırlanmış olup, Kıpçakça önce isimler, cinslerine, gruplarına göre sıralanır ve bunların Arapça karşılıkları verilir, sonra fiiller (3. tek. şahıs görülen geçmiş zamana göre veya emir ve geniş zamana göre) verilir, daha sonra da fonetik morfoloji, zamir, edat v.s. hakkındaki bilgiler sıralanır. Bu eserlerin hepsi, Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla hazırlanmış eserlerdi. Bunlardan başka fıkıhla, atçılıkla, okçulukla ilgili başka bâzı eserler de vardır.

Yukarıda kaydedilenlerden farklı olan iki mühim eser daha vardır. Bunların her ikisi de tercüme eserdir. Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* adlı eseri Nizamî'nin aynı adı taşıyan Farsça mesnevisi'nin Altınordu sâhasında konuşulan Hârizm-Kıpçak Türkçesi'ne yapılmış olan tercümesidir. Kutb, bu eseri 1341/1342 yıllarında Altınordu hükümdârı Tini Bek Han ile onun eşi Melike Hatun için Türkçe'ye çevirmiştir. Tek yazması Paris'te olan bu eser 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de istinsah edilmiştir. Dili hem geç Hârizm-Altınordu hem de Kıpçak Türkçesi özellikleri gösterir. Bu eseri A. Zajaczkowski (1958, 1961) ve N. Hacıeminoğlu yayımlamışlardır.

Bir diğer mühim Kıpçakça eser de Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistān tercümesi* (*Kitābu Gülistān bi't-türkî*) adlı eseridir. Saray şehrinden olan Seyf, Mısır'da yaşamıştır, meşhur İran şairi Sâdî'nin *Gülistân* adlı eserini Farsça'dan Kıpçak Türkçesi'ne çok başarılı bir dille 1391'de çevirmiştir. Bu tercümenin bilinen tek nüshası Leiden'dedir. Türk Dil Kurumu bunu (F. N. Uzluk'un önsözüyle) 1954 yılında tıpkı basım olarak yayımladı. Bu eser üzerinde A. Bodrogligeti (1969) ve A. F. Karamanlıoğlu (1978) çalışmış ve ayrı ayrı yayımlamışlardır.

Dil bakımından *Hüsrev ü Şirîn*, *-d-* > *-y-* gelişmesinde eskiye, yâni Hârizm Türkçesi'ne bağlı kalmıştır. Buna karşılık *Gülistân* tercümesi, Kıpçakça olup, daha yeni husûsiyetleri ihtivâ eder.

Kıpçakların Şimâlî Kafkasya'dan Şarkî Avrupa'ya kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşamaları, ve Mısır ile Suriye'deki Memlûk Kıpçakları ve Türkmenlerle sıkı münasebetleri dillerinin bir yandan Şark Türkçesi ile, diğer yandan da Oğuz grubuna mensup şivelerle bâzı gramer unsurları ve pek çok kelime alış-verişinde bulunmasına uygun ortam hazırlamıştır. Kıpçak sâhasının eserlerinin pek çoğunda bu özellikler görüldüğünden bu eserlerin dillerini teşhis ve tasnifte farklı görüşler ve tereddütler olmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca ve Kıpçakça'yı birlikte zikretmesi belki bu iki şive arasındaki farkın fazla olmayışından veya her iki şive hakkında bilgi verirken teferruata girmek istemeyişinden ileri gelmiş olabilir.

Kumanların şivesi ile Kıpçakların şivesi birbirinden pek farklı değildir. Fark diye dikkati çeken hususlar bir şivenin ağızları arasında görülen farklar gibidir ve bunlar zaman ve muhitten ileri gelen farklardır.

Kıpçakça eserlerin bâzısında müellifleri tarafından kullanılan "Türkçe", Halis Türkçe", Kıpçakça", "Türkmence" tabirleri ile neyin kastedildiği, aralarındaki farkın ne olduğu tam açıklanmamıştır. Bu hususta ancak tahminler yürüterek bâzı sonuçlar çıkarılmağa çalışılmıştır.

Codex Cumanicus'daki Kıpçakça ile Batı Karaimce arasında kelime hazinesi ve şekil bilgisi bakımından çok yakın bir benzerlik bulunduğunu tesbit eden T. Kowalski, Kumanların Kıpçakçası ile batı Karaimce arasında XVI.-XVII. asır Ermeni Kıpçakçası'nın bir köprü niteliğini taşıdığına işâret etmiştir. Gerçekten de Ermeni Kıpçakçası Garbî Karaimce'ye en yakın olan tarihî bir şivedir.

3. ERMENİ KIPÇAKÇASI:

XI. asır ortalarında Ermeni devleti yıkılınca birçok Ermeni Kırım'a gelip yerleşti. XIII. ve XIV. asırlarda burada sayıları çoğalan Ermeniler zamanla Kıpçak Türkçesi'ni benimsediler ve kiliselerinde, resmî yazışmalarında Ermenice yerine Kıpçak Türkçesi'ni kullanmaya başladılar. Ermeni Kıpçakçası'ndan kalan dil yâdigârları 1559-1664 yıllarına âit Kamenets-Podolsk Ermeni cemaatine âit bâzı dosya ve evraktır. Bunlar 1943 yılına kadar Ukrayna'nın Kiev şehrinde bulunuyordu. 1944'te Alman orduları geri çekilirken çıkan yangında bunlar yandı. Elde sâdece 1930 yılında T. İ. Hrunin'in transkribe etmiş olduğu metinler kaldı. Bundan başka Viyana, Paris, Venedik, Breslau, Krakow kütüphanelerinde bulunan 28 tane daha Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış yazma vardır. Bunlar üzerine M. Lewicki, R. Kohnowa, J. Deny, F. Kraelitz-Greifenhorst, E. Tryjarski, A. Schütz v.b. çalışmışlardır.

Kuman-Kıpçak Türkçesi'nin dil husûsiyetleri;

Kuman-Kıpçak Türkçesi'ne âit metinler incelendiği zaman dikkati çeken husûsiyetler şunlardır:

(1) *Vokaller*: İmlâdaki farklılıklara ve ayrı ayrı yazılara rağmen Kuman-Kıpçak Türkçesi'nde 9 ünlü kullanıldığı görülür. Bunlar, *a, ı, o, u, e, é, i, ö, ü*. Kapalı *é*'nin varlığı *e*'li ve *i*'li şekillerin yanyana (*éşit-, işit-*) kullanılışından anlaşılmaktadır. Aslî uzunluklar ile sonradan oluşan uzunluklar da tesbit edilmiştir. Fakat bunlar fazla değildir.

(2) Konsonantlar: *b, c, ç, d, ġ, g, ḫ, h, ḳ, k, l, m, n, ñ, r, s, ş, t, v, w, y, z*. Bunlardan *c, m, p, v, w, f, h, l, n, ñ, r, ş, z*, Türkçe kelime başında bulunmaz, sâdece yabancı kelimelerde görülür.

(3) Kelime içinde ve sonundaki *-ġ/-g-*, *-ġ/-g* > *-v-*, *-v* olur.

(4) Yine *-d* (*~ḏ*)*-*, *-d* (*~ḏ*) tamamen > *-y-*, *-y* olmuş durumdadır.

(5) Memlûk Kıpçakçası'nda *ḳ-* yer yer düşer: *urulḳa* <*ḳurtḳa* "ihtiyar kadın."

(6) Türk dilinin bütün devir ve lehçelerinde olduğu gibi Kuman-Kıpçak lehçesinde de isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil tabanları yapan dört türlü ekler grubu vardır:

(7) Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *-ġ/-g* sesleri ekseriya düşer. Fakat bunları muhâfaza eden kelimelere de rastlanır. Bu karışıklık bir geçiş devresi olduğunu gösterir.

(8) Hal ekleri, a) İlgi hali: + *n°ñg*, b) Yapma hali, + *nı/+ni*, +*n*. c) Yaklaşma hali: + *ġa/+ge*, + *ḳa/+ḳe*; Ermeni Kıpçakçası'nda ayrıca +*ḫa*, Memlûk Kıpçakçası'nda nâdiren +*a*, +*e*, ç) Bulunma hali: + *da/+de*; *d*) Uzaklaşma hali: +*dan/+den*, + *dın/+din*. e) Vasıta hali: + *ın/+ in*: f) Eşitlik hali: + *ça/+ çe*.

(9) İyelik ekleri: Tek. 1. +°*m*, 2. +°*ñg*, 3 + (*s*) ı/+ (*s*) i. Çok. 1. + °*m°z*, 2. + °*ñg°z*, 3. +*ları*/+*leri*.

(10) Sayılar: *bir*; *iki*, *eki*; *üç*; *dört*, *tört*; *beş*, *béş*; *biş*; *altı*; *yedi*, *yeddi*, *yetti*; *sek(ḳ)iz*; *toḳ(ḳ)uz*, *on*, (*y*)*igirmi*; *otuz*; *ḳırḳ*, *ḫırḫ*; *elli*: *alt(ı)mış*; *yetmiş*; *seksen*; *toḳsan*; *yüz*, *miñg*, *bin*, *min*.

(11) Şahs zamirleri: Tek. 1. *men*, *menim~menüm~meniñg*; *meni*; *manñga~maġa*; *mende*, *menden*; 2. *sen*, *seniñg~seniġ*, *seni*, *sañga~saġa*, *sende*, *senden*. 3. *ol*, *anıñg*, *anıġ*, *anı*, *añgar~añga~aġa*, *anda*, *andan*, Çok. 1. *biz*, *bizinġ*, *bizni*, *bizge*, *bizde*, *bizden*.

2. *siz*, *sizinġ*, *sizni*, *sizge*, *sizde*, *sizden*.

3. *anlar~alar*, *alarnıñg~alarnıġ*, *anlarnı~anlarġa~alarġa*, *anlarda*, *anlardın*.

(12) Soru ve belirsizlik zamirleri: *kim*?, *ne*? *ḳaysı ḫaysi*?; *ḳayda~ḫayda*; *ḳaçan~ḫaçan*?.

(13) isim fiiller: *-ġan/-gen*, *-ḳan/-ḳen*, nâdiren-*an/-en*; *-mış/-miş*; *-daçı*; *-acaḳ/-ecek*.

(14) Zarf Fiiller: *-a/-e*, (*-u/-ü*, *-ı/-i*); *-°p*; *-ġaç/-geç*; *-ġınça/-ginçe*; *-(ġ)alı/-(g)eli* (Ermeni Kıpçakçası'nda *-miyin*, *-ḳanda*, *-ḳan*.

(15) Soru unsuru *mı/mi* şeklindedir.

(16) Menfî *ermez/ermes* yerine daha çok *degül~dögül* kullanılır.

(17) *Emir* Tek. 1. *-ayım/-eyim*, *-ayın/-eyin*, 2. Eksiz veya - *ġıl/-gil*, *-ḳıl/-ḳil*, *-yil*; Ermeni Kıpçakçası: *-ġın/-gin*, *-ḳın/-ḳin*,

3. *sun/-sün*, *-sın/-sin*,

Çok. 1. *-alım/-elim~-alum/-elüm*; *-alı(ḳ)/-eli(k)*. 2. *-°ñg°z*, *-°ñglar*. 3. *s°nlar/-s°nler*,

(18) Görülen Geçmiş Zaman: *-dı/-di*, *-tı/-ti*,

(19) Şart: *-sa/-se*, Geniş zaman *-r*, *-ar/-er*, *-°r*; Şimdiki zaman *-adır* (Memlûk Kıpçakçası);

(20) Gelecek zaman: *-ġa(y)/-ge(y)*, nâdiren *-sar/-ser*.

(21) Kelime hazînesinde hem Kıpçak hem Oğuz şîvelerine âit kelimeler birarada görülür. *ḳuyaş~güneş*; *örḳen~urġan*; *öḳüş~telim*; *salam~saman*, *ḳertme~armut*, *börü~ḳurt*; *koyan~tavşan*; *in~egin*; *ḳiyiz~keçe*; *çız-~yaz-*; *sözle-~söyle-*; *ut-~yen-*; *bulaş-~ḳarış-*; *tişle-~ısır-*; *tap-~bul-*; *tın-~dinlen-*; *sökel~sayru*.

(22) Ermeni Kıpçakçası'nda Türkçe cümle yapısına aykırı bâzı farklılıklar dikkati çeker. Kelime hazinesindeki, Slav unsurlar gibi, cümledeki farklar da kısmen Slav dillerinin tesiriyledir.

Bibliyografya: 1. *Kumanca*: Géza Kuun, *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*. (Budapeşte, 1880, 1981); W. Radloff, *Zur Sprache der Komanen* (*Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I, II*, 1884, 1885), s. 377-382; II, 13-42; W. Bang: *Beitrage zur Kritik des Codex Cumanicus Bulletin de l'Acedémie Royale de Belgique*, (1911), s. 32-38; ayn. mll., *Komanische Texte*, *Bull ..... Belgique* (1911), s. 459-473; ayn. mll., *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*, *S B A W* (1912), s. 334-353; ayn. mll. ve J. Markwart, *Osttürkische Dialektstudien* (*Abh. d. kgl. Ges. Wis., N F* 13, Göttingen, 1914, nr. 1, s. 239-276; J. Németh, *Die Rätsel des Codex Cumanicus Z D M G* (Leipzig, 1913), *LXVII*, 577-608; ayn. mll., *Zu den Rätseln des Codex Cumanicus*, *K C s A* (Budapeşte, 1930), II, s. 366 v.dd.; D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proizhojdenii Codex Cumanicus Seminarium Kondakovianum* (Prag, 1929), III, 193-214; K. Grönbech, *Codex Cumanicus*, *cod. Marc. Lat* (Kopenhagen, 1936), DXLIX; ayn. mll., *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen, 1942); G. Györffy, *Autour du Codex Cumanicus*, *Analecta Orientalia...*, (Budapeşte, 1942-1947), s. 110-137; A. von Gabain, *Die Sprache des Codex Cumanicus*, *P h T F* (Wiesbaden, 1959), I, 46-73; A. Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore* (California, 1966); V. Drimba, *Syntaxe Comane* (Bucureşti, 1973).

2. *Memlûk Kıpçakçası*: *Tercüman-ı Türkî ve Arabî*, Yazılışı: Mısır 1245; Neşri: Leiden, 1894; M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glos-*

sar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von M. Th. Houtsma (Leiden, 1894); Ebu Hayyân el-Gırnatî, *Kitâbu 'l-idrâk li-lisâni 'l-etrâk.*, Yazılışı Mısır 1312; Neşri: Mustafa Bey (1891); A. Caferoğlu, 1931; A. Caferoğlu, *Kitâbu 'l-idrâk li-lisânî 'l-etrâk* (İstanbul, 1931); Cemâluddin et-Türkî, *Kitâbu bulgati 'l-müştâk fî lügati 't-Türk ve 'l-Kıfçak.* Yazılışı, Suriye, 1402; Neşri: A. Zajaczkowski, 1938-1954; A. Zajaczkowski, *Kitabu bülgati 'l-müştâk.* : *Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks* (Varşova, 1938), 2. kısım : *Slownik arabsko - kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego I. Nomina* (1958); *II. Verba,* (1954). *Kitabu t-tuhfetü 'z-zekiyye fî luğati 't-türkiyye.* Yazılışı, Suriye XIV. asır, neşri: A. Zajaczkowski, (1940); T. H. Kun (1942); B. Atalay (1945); T. Halasi Kun, *Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul, KCsA* 3/1 (Budapeşte, 1940); ayn. mll., *Tuhfetü 'z-zekiyye* (Budapeşte, 1942); ayn. mll., *Philologica,* I-III, *DTCFD* (Ankara, 1947), 5/1 (Ankara, 1947), 7/2 (1949), 7/4; (1949); B. Atalay, *Et-Tuhfetü 'z-zekiyye fi 'l-lugat 'it-türkiyye* (İstanbul, 1945); ayn. mll., *Molla Salih, Eş-Şüzürü 'z-zehebiyye ve 'l-kitai 'l-Ahmediyye fi 'l-lugati 't-türkiyye* (İstanbul, 1949); E. İ. Fazılov ve M. T. Ziyayev, *Izıskannıy dar tyurkskomu yazıku* (*Taşkent,* 1978); Kilisli Rıfat [Bilge], *El-kavânînü 'l-külliyye li-zabtu 'l-lügati 't-türkiyye* (yazılışı, Mısır XV. asır (İstanbul, 1928); S. Telegdi, *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jahrhundert KCsA,* I, Ergänzungsband, 3 (Budapeştte, 1937); A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnogo sredneaziatskogo-turetskogo yazıka,* Mir Ali Şir (Moskova, 1928), s. 1-23 (Türk. trc. *DTCFD yıllığı,* 1941); ayn. mll., *Cuci ulusu veya Altın Ordu edebî dili, Türk Dili Belleten* (Ankara, 1935) seri I, sayı 12; Cemalüddin İbni Mühenna, *Kitabu hilyeti 'l-insân ve heybeti 'l-lisân.* Yazılışı XIII. asır sonu ve XIV. asır başı. Dili karışık olan bu eser hakkında farklı görüşler vardır. P. M. Melioranskiy (1900) ve S. E. Malov (1928) bu eser üzerinde çalışmışlar, Kilisli Rıfat [Bilge] (İstanbul, 1922-1924 'de) yayımlamıştır. O. Pritsak, *Das kiptschakische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 74-87; R. R. Arat, *Kıpçak* mad., *İA,* VI, 713-716; A. Caferoğlu, *Türk Dili tarihi* (İstanbul, 1964), II, 156-204; A. K. Kurışjanov, *Issledovanie po leksike starokıpçakskogo pis'imennogo pamyatnika XIII* v., *Tyurksko-arabskogo slovarya* "[=*Kitabu Mecmû'ı tercumân türkî va 'acemi va mogolî va fârsî* 1245]; Alma-Ata, 1970; J. Eckmann, *The Mamluk-Kipchak Literature, CAJ* (Wiesbaden, 1963), VIII, 304-319; ayn. mll., *Die kiptschakische Literatur, PhTF* (Wiesbaden, 1964), II, 275-304; ayn. mll., *Memlûk Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına dair, TDAY, Belleten,* 1964 (Ankara, 1965), s. 35-41; Seyfî Serâyî, *Gülistan tercümesi* (F. N. Uzluk 'un önsözüyle TDK Tıpkıbasım), Ankara, 1954; A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gülistan* (Budapeşte, 1969); A. Battal Taymas, *Seyf Sarâyî 'nin Gülistan tercümesini gözden geçiriş, TDAY, Belleten,* 1955 (Ankara, 1955), s. 73-98; A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi üzerine bir gramer denemesi* (İstanbul, 1958), tez, Türkiyat Enstirüsü, nr. 513; ayn. mll., *Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi, TDED* (İstanbul, 1963), XII, 176-184; ayn. mll., *Seyf-i Serâyî, Gülistan Tercümesi* (*Kitâb Gülistân bi 't-türkî*), İstanbul, 1978; A. Zajaczkowski, *Najstarsza Wersja Turecka Husrâv u Şîrîn Quţba I: Tekst* (Varşova, 1958); *II: Faksimile; III Slownik* (Varşova, 1961); M. N. Hacıeminoğlu, *Kutb 'un Hüsrev ü Şirin 'i ve dil hususiyetleri* (İstanbul, 1968); T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (Krakow, 1929).

3. ERMENİ KIPÇAKÇASI: F. Kraelitz-Greifenhorst, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen, WZKM* (Wien, 1912), XXVI, 307-324; T. J. Hrunin, *Pamyatniki polovetskogo yazıka XVI veka* (*Akademiku V. A. Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu* (Moskova, 1953), s. 90-97; M. Lewicki, R. Kohnowa, *La version turque-kiptchak du " Code de lois des Arméniens Polonais". RO* (Varşova, 1957), XXI, s. 153-300; J. Deny, *L 'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec* (1604-1613), Wiesbaden, 1957; E. Tryjarski, *Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptschakisch-polnisch-französischen Wörterbuch, UAJ* (Wiesbaden, 1960), XXXII/3-4, 194-213; ayn. mll., *Dictionnaire Arméno-Kiptchak* (Varşova, 1968-1972), I/1-4; O. Pritsak, *Das Kiptschakische* (*A. Mamluk-Kiptschakisch, B. Armenisch-Kiptschakisch, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 74-87; E. Schütz, *Armeno-Kipchak Texts from Lvov* (*A. D. 1618*), *AOH* (Budapeşte, 1962), XV, 291-309; ayn. mll., *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621* (Budapeşte, 1968).

c) GÜNEY-BATI TÜRKÇESİ (OĞUZCA):

Selçuklu Türklerinin Malazgirt (1071) 'te Bizanslıları yenerek Anadolu 'yu Türk ve islâm yurdu yapmalarından sonra Oğuz Türkçesi burada ilk ürünlerini vermiştir. Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye geçip Balkanlara ve Avrupa 'ya yayılmalarıyla Batı Türkçesi 'nin sınırları daha da genişlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 500 yılı aşan uzun devri boyunca yazılan eserler, Türk dili, edebiyatı ve kültür hayatının en zengin ve en olgun devrini teşkil ederler. Yıkılan İmparatorluğun kurtarılan toprakları üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti 'ndeki yenileşme hareketleri arasında dilde de sâde ve yaşayan Türkçe yolu tercih edilmiştir.

Güney Batı Türkçesi 'nin bugün Türkiye Türkçesi 'nden başka diğer iki mühim şivesi olan Azerî ve Türkmence 'nin şive olarak ayrılmaları ile yazı dili olarak kuruluşları ve gelişmeleri hakkında, eldeki metinlerin yetersizliği yüzünden, tam ve kesin bir tarih tesbit edilebilmiş değildir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu 'nun yıkılmasından sonra, bu şivelerin yavaş yavaş teşekküle başladığı tahmin edilmekte ise de, bunların yazı dili hüviyetini kazanmaları çok daha sonraki zamana âit bir hâdisedir. Bunlardan Azerî Türkçesi daha çok Osmanlıca 'nın, Türkmence ise, Çağatayca 'nın te'sîrinde kalmıştır.

Güney-Batı Türkçesi (Oğuzca) XIII. asırdan başlar ve bugün en büyük temsilcisi Türkiye Türkçesi olmak üzere Azerî ve Türkmence ile devam eder. Güney-Batı Türkçesi başlangıçtan günümüze kadar şu devre ve kollara ayrılır :

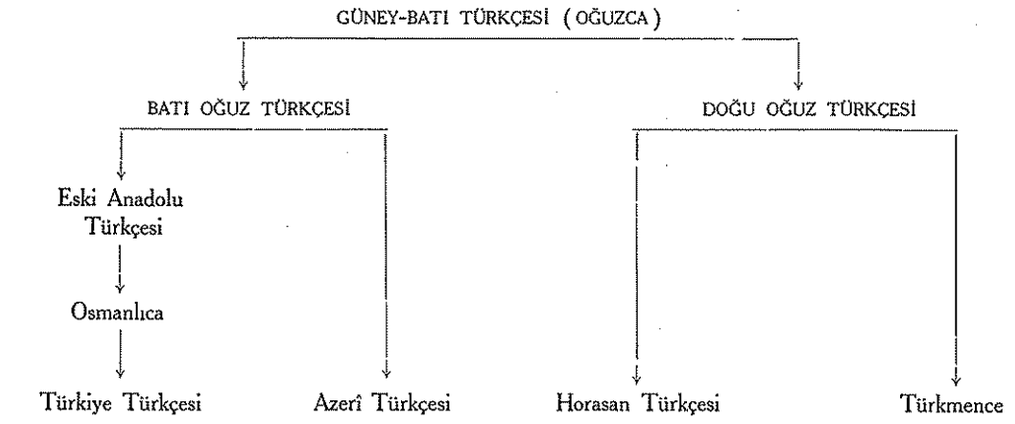

Yukarıdaki şemada gösterdiğimiz devrelerin zaman sınırı ve şivelerin başlangıç tarihleri umûmiyetle şöyle kabûl edilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi :

XIII.-XV. asırlar.

Osmanlıca: XVI. -XX. asırlar.

Türkiye Türkçesi: XX. asırdan başlar ve devam eder.

Azerî Türkçesi: XVII. asırdan başlar ve devam eder.

Türkmence: XVII. asırdan başlar ve devam eder.

Horasan Türkçesi; Başlangıç tarihi hakkında kesin bir tarih söylenemez. Son yıllarda farkedilmiş bir şivedir.

1. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ :

Türk Dili tarihinde uzun bir zamana yayılmış olan Orta Türkçe 'nin ilk asırları bir geçiş ve teşekkül devridir. Güney-Batı Türkçesi 'nin ilk devresini teşkil eden Eski Anadolu Türkçesi de, aynı geçiş ve teşekkül devrinin, yâni XIII.-XV. asır Türkçesi 'nin Güney-Batı kanadını meydana getirir.

Anadolu 'nun fethinden sonra buraya gelip yerleşen Türklerin çoğu Oğuz Türkleriydi. Selçuklular zamanında idareci zümrenin, ordunun ve halkın konuşma dili Türkçe olduğu halde, resmî yazışmalarda, edebî ve ilmî eserlerde, Farsça ve Arapça kullanma geleneği Anadolu Beylikleri zamanında da devam ettiği gibi, İran kültürünün tesiri daha da arttı. Bu duruma ilk tepki 1277 'de Karamanoğlu Mehmed Bey 'in „*bu günden sonra Divan 'da, dergâhta, bârigâhta, mecliste, meydanda Türkçe 'den başka dille konuşulmayacaktır.*" mealindeki meşhur yasağı olmuştur.

Bâzı Türkmen beylerinin kendi dilleri olan Türkçe 'den başka herhangi bir dil bilmemeleri Türkçe için faydalı gelişmelere vesîle olmuştur. Böylece, Beyliklerde, beylerin adına tefsir ve siyer kitapları, taşavvufî eserler, menakıpnâmeler, tıp kitapları, islâm tarihine âit eserler Türkçe'ye tercüme edilmiş veya bizzat Türkçe olarak telif edilmiştir.

Bir yandan didaktik nesir türü gelişirken, diğer yandan dinî, destânî halk hikâyeleri ve manzum eserler yazılmıştır. Bu ilk eserlerin dili sâde ve açık halk Türkçesi 'dir. Yabancı terkipler, Arapça ve Farsça asıllı kelimeler azdır.

Selçuklular zamanından günümüze pek az eser kalmıştır. Bunların çoğu daha sonraki asırlarda istinsah edilmiş metinlerdir. XIII. asırdan bize ulaşan Türkçe metinler şunlardır : Sultan Veled 'in bâzı *manzûmeleri,* Ahmed Fakîh 'in *Çarhnâme* 'si, Şeyyâd Hamza 'nın *Yusuf u Zaliha* 'sı ve bâzı şiirleri, Hoca Dehhanî 'nin *Şehnâme* 'si ve bâzı manzûmeleri.

XIV. asırdan kalan metinler : Yunus Emre ve Kadı Burhaneddin 'in *divan* 'ları; Hoca Mesud (bin Ahmed) 'in *Süheyl-ü Nevbahâr* ve *Ferhengnâme-i Sa'dî tercümesi*; Erzurumlu Mustafa Darîr 'in *Yusuf u Zelîhâ* 'sı; Âşık-Paşa 'nın *Garip-nâme* ve *Fakrnâme* adlı mesnevîleri; Ahmedî 'nin *İskendernâme* 'si, *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevîsi ve *dîvân* 'ı ; Kul Mes'ud-'un *Keltle ve Dimne* 'si; Gülşehrî 'nin *Mantıku 't-Tayr tercümesi*; Tutmacı 'nın *Gül ü Hüsrev* mesnevîsi;

Dede Korkut destanları, *Dāstan-ı Ahmet Harâmî*, *Dāstan-ı Varḳa ve Gülşah* v. b. Ayrıca *Kur'ân*'dan Fâtiha, İhlâs, Yâsîn, Mülk sûrelerinin *tefsirleri* yapılmış *Kur'ân* baştan sona tercüme edilmiştir. Şeyhoğlu'nun, *Hurşid-nâme*'si, *Marzuban-nâme* tercümesi.

XV. asırdan günümüze kalmış eserlerden en mühimleri: Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-necât* adlı *mevlid*'i; Ahmed-i Dâ'î'nin *Dîvân*'ı; Âşık paşa-zâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı; İbni Hatîb'in *Ferahnâme*'si, Ahmed Paşa'nın *Dîvân*'ı; Necatî Bey'in *Dîvân*'ı; Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fâtih'in *Dîvân*'ı, *Kırḳ Vezir hikâyeleri* ve *Battalgazi Destanı*, *Dânişmend-nâme* gibi dînî-hamasî halk destanları v. b.

Eski Anadolu Türkçesi XIII. asırda sâde idi. Ancak XIV. yüzyılda az da olsa Arapça ve Farsça kelimeler ile Farsça terkiplerin yavaş yavaş Türkçe'ye girdiğini görüyoruz. XV. asırda bu artış Türkçe'nin aleyhine bir gelişme gösterir. XV. asırdan XVI. asra geçerken Türkçe kelimelerin pek çoğu, yerini Arapça ve Farsça kelimelere terk ederek terkipler iyice çoğalmış, cümlenin ana yapısı Türkçe kalmasına rağmen, unsurlar Türkçe olmaktan uzaklaşmıştır. Böylece üç dilin kelime ve gramer karmasından meydana gelen, yüksek zümreye has sunî yazı dili olan Osmanlıca'nın ikinci devresi başlamıştır.

2. OSMANLICA:

Güney-Batı Türkçesi'nin ikinci devresi olan Osmanlıca XV. asrın sonlarından başlayarak XX. asrın başlarına kadar devam etmiş olan 400 yıllık bir yazı dilidir.

İstanbul'un fethinden sonra, XV. asrın ikinci yarısında Eski Anadolu Türkçesi dediğimiz ilk devrenin sonu ile Osmanlıca dediğimiz ikinci devrenin başlangıcı birlikte görülür. Osmanlıların İstanbul'a yerleşmesiyle kurulan saray hayatı etrafında gelişen edebiyat ve kültür dili, Arap ve Fars kültürü ve edebiyatının te'siri altında kalarak eski sadeliğini kaybetmiştir. Yabancı kelime ve terkiplerin artması, isim cinsinden hemen her kelimenin Arapça veya Farsça'dan alınması, sıfat ve izafet terkiplerinin yine bu dillerin kaidelerine göre yapılması XVI. asrın sonlarına doğru iyice artmış durumdadır. Zâtî, Hayalî, Nevî, Fuzûlî, Bâkî, Yahya Bey, Bağdadlı Rûhî gibi büyük şâirlerin yetiştiği XVI. asır, Osmanlıca'nın klasikleştiği zamandır. Nesir sâhasında, tarihçilerden Lütfi Paşa, Hoca Sadeddin, Selânikli Mustafa, tezkire yazarlarından Sehî Bey, Latîfî, Âşık Çelebi, Kınalı-zâde Hasan Çelebi yine bu asırda yaşamışlardır.

XVII. ve XVIII. asırlar klasik Osmanlıca'nın en koyu devridir. Cümledeki kelimelerin hemen hepsi Arapça ve Farsça asıllı kelimelerden seçilirken, Türkçe'ye ancak cümle sonundaki fiillerde, bu fiillerin çekimlerinde, isimlerin tasrifinde yer ve görev verilmiştir. Hattâ birçok Arapça ve Farsça kelimelere, Türkçe yardımcı fiiller getirilerek yeni yeni birleşik fiiller yapılmış ve böylece bir çok Türkçe basit fiil kökü bir kenara itilmiştir. Bu yabancı unsurlar, Türkçe'yi öylesine istilâ etmiştir ki, Osmanlıca bir metinde Türkçe olarak ayakta durabilen yalnız cümlenin esas çatısı ile çekim ekleri, isim-fiil ve zarf-fiil şekilleri ile mecbûriyetten kullanılan daha bâzı unsurlar kalmıştır.

Bilindiği gibi, şiirde, anlatılmak istenen fikir ekseriyetle bir beyit içinde kalmak zorundadır. Yâni her beyit bir cümle olur. Osmanlıca'da şiir, kelimeleri bakımından ne kadar yabancı olursa olsun, cümlenin yapısı ve kısalığı bakımından Türkçe için çok hayırlı olmuştur. Fakat nesirde cümleler uzatıldıkça uzatılmış, bir takım bağ görevi yapan unsurlarla cümleler birbirine eklenmiş, sayfalar bitmesine rağmen cümleler bitmeden devam etmiştir. Buna bir de san'at özentisi ve kelime oyunlarıyla asıl mânayı boğan ve anlaşılmaz hale koyan sun'îlikler eklenmiştir. Bunun en belirgin örnekleri Nergisî ve Veysî'nin eserlerinde görülür.

XVII. ve XVIII. asırlarda Divan şiirinde Nev'izâde Atâî, Şeyhülislâm Yahyâ, Nef'î, Nâilî, Nâbi, Sâbit, Nedim, Şeyh Gâlib; Saz şiirinde Kayıkçı Kul Mustafa, Karacaoğlan, Âşık Ömer, Gevherî, v. b. yetişmiştir.

Nesirde: Peçevî, Evliya Çelebî, Kâtib Çelebi, Naîmâ, Silahdâr Mehmed Ağa, Fındıklılı Süleyman v. b. görülür.

XIX. asrın ortalarından, yâni Tanzimât (1839)'dan II. Meşrutiyet (1908)'e kadar geçen zamanda Osmanlı Devleti'nin bâzı müesseselerinde garplılaşma hareketlerine girişildi. Reşid Paşa ilme, fenne ve san'ata dâir yazılacak kitapların, anlaşılacak bir dille yazılması üzerinde durdu. „Encümen-i Dâniş" kuruldu ve ilk defa olarak gazete ve dergi çıkarılmağa başlandı. Bunlarda kullanılan dilin herkesin anlayabileceği sâde bir dil olması gerekiyordu. Bu bakımdan gazete ve dergiler, Osmanlıca'daki Arapça ve Farsça kelimelerle terkiplerin azalmasına, yerini yavaş yavaş Türkçe kelime ve tamlamalara bırakılmasına yardımcı olmuştur. Avrupa ile münâsebetin artması, Türkçe'ye birçok tercümelerin yapılması, pek çok kavram ve terime Türkçe karşılık bulunması gereğini de berâberinde getirmiştir. Böylece Osmanlıca'da kendiliğinden bir sâdeleşme başlamıştır.

Tanzimat devrinde Şinâsî, Ziya Paşa, Nâmık Kemal gibi halka hitâp eden ünlü edipler kendilerini dinleyen bir "efkâr-ı umûmiye", bir "cemiyet" oluşturmağa çalışmışlar ve bunda bir dereceye kadar başarılı olmuşlardır. Yine bu devirde Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa gibi kimselerin öncülüğünü yaptıkları ilmî Türkçülük ve Türkçecilik gayretleri gereği kadar anlayış görmedi. Avrupa'daki fikir ve milliyetçilik hareketlerini çok iyi tâkip eden Şarkiyat ve Türkiyat araştırmalarını bilen bir aydın olan A. Vefik Paşa, faydalı eserler de yayımlamıştır. Meselâ Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın *"Şecere-i Türk"* (1863) adlı eserini Çağatayca'dan Türkiye Türkçesi'ne çevirmiş, *"Lehçe-i Osmânî"* (1877) adlı lügati yazmıştır. Ayrıca Molière'den adapte ettiği eserlerde sâde bir dil kullanmıştır.

Ahmed Vefik Paşa, Tanzimat edibleriyle pek anlaşamamışsa da, kendisini Süleyman Paşa, Ali Suavî, Şemseddin Sâmi gibi fikir ve ilim adamları takdir ve tâkip etmişlerdir.

İlk Tanzimat devrinden sonraki nesil olan Recai-zâde Ekrem, Abdülhak Hâmid, Sâmi Paşa-zâde Sezâî mektebinde ve Servet-i Fünûn ile Fecr-i Âti edebiyatlarında ön plana alınan gaye, cemiyetten çok, san'at gayesi olmuş, dil büsbütün ağırlaşıp sun'îleşmiştir. Herkesin anlayacağı bir dil kullanmak yerine, kimsenin bilmeyeceği kelimeleri lügatlerden bulup yazmağa varan bir aşırılığa düşülmüştür.

Bu sun'îlik ve halkın anlayacağı dilden uzaklaşma aşırılığı, halkın şuurlanmasına, sağduyu sâhiplerinin tepki göstermesine sebep olmuş ve bugünkü sâde ve anlaşılır Türkiye Türkçesi'ne giden yol açılmıştır.

[Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca'nın dil husûsiyetleri ile bibliyografyaları Türkiye Türkçesi'ninkilerle bir arada gösterilmiştir].

B. BUGÜNKÜ TÜRK LEHÇE VE ŞİVELERİ

I. GÜNEY-BATI (OĞUZ) TÜRKÇESİ'NİN BUGÜNKÜ ŞİVELERİ:

1. TÜRKİYE TÜRKÇESİ:

Türkiye Türkçesi'nin bir siyâsî kuruluş olan Cumhuriyet'in ilânı (1923) ile başladığı söylenebilir. Ancak her başlangıcın bir hazırlık ve geçiş safhası vardır. Türkiye Türkçesi'nin de gerçek mânada başlangıcını 1908 Meşrutiyeti'nden itibâren almak daha doğrudur. 1908'den Cumhuriyet'in ilânına kadar geçen kısa geçiş devresinde siyâsî olayların yanı sıra dil sâhasında pek çok faâliyet ve gelişmeler olmuştur.

Bilindiği gibi II. Meşrutiyet (1908)'in ilânında Osmanlı aydınları arasında üç fikir birbiriyle mücâdele hâlindeydi: *Osmanlıcılık*, *İslâmcılık*, *Türkçülük* (veya *Turancılık*). Türkçe'nin sâdeleşmesi ve anlaşılır hale gelmesi bakımından ilk iki fikrin taraftarları ile Türkçü ve milliyetçiler arasında ayrı görüşler hâkimdi. Türkçeleşmeyi isteyenler Türkçü-milliyetçilerdi. İslâmcılığı ile tanınmış olan şâir Mehmed Âkif dahi dilde makul ve milliyetçi bir görüşe sâhipti; o da sâde ve anlaşılır bir dilin gereği üzerinde duruyordu [bk. *Sırat-ı Mustakîm*, IV, sayı 92 (27 mayıs 1326=1910); A. S. Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (Ankara, 1972), s. 311 v. d.].

Dilde "Türkçeleşme ve sâdeleşme" II. Meşrutiyet'ten önce A. V. Paşa, Ş. Sâmî, N. Türkçü ve M. E. Yurdakul gibi yazarların eserlerinde, yazı ve şiirlerinde zâten başlamış idi. II. Meşrûtiyet'in getirdiği serbestlik dilde de milliyetçilik hareketlerine müvâzî olarak bâzı filizlenmelere daha uygun bir zemin sağlamış oldu.

1909'da Necib Âsım ve arkadaşları İstanbul'da "Türk Derneği"'ni kurdular. 1911'de Selânik'te *"Genç Kalemler"* hareketi başladı. Bu hareketin önde gelen isimleri Ömer Seyfeddin, Ali Canib [Yöntem] Ziya Gökalp v. b. idi.

Türkçülük ve Türkçecilik hareketini benimseyen bu akımlar arasında başlangıçta bir takım farklı görüşler olmuşsa da zamanla bunların hemen hepsi Ziya Gökalp'ın fikirleri etrafında toplanmıştır.

Sosyal hâdiseleri değerlendirmesini çok iyi bilen Ziya Gökalp, [b. bk.] Türkçülük ve Türkleşme hareketlerini gerçeklere dayanan prensipler etrafında toplayarak bu görüşlerini *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak"* ve *„Türkçülüğün Esasları"* adlı eserlerinde kısaca şöyle anlatmıştır:

(1) Osmanlıca'yı bırakıp halkın anlayacağı dille, fakat İstanbul Türkçesiyle yazmak;
(2) Türkçe karşılıkları olan Arapça ve Farsça kelimeleri dilden atmak;
(3) Türkçe'ye halkın anladığı şekilde yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimeleri Türkçeleşmiş kabûl etmek;
(4) Türkçe olsa bile ölmüş kelimeleri diriltmeye çalışmamak;
(5) Yeni terimler gerekiyorsa, bunu önce halkın dilinde aramak, yoksa Türkçe'nin kanunlarına göre türetmek, bu da olmuyorsa, yabancı kelimeleri tamlamasız olarak kabûl etmek;
(6) Türkçe'yi yabancı dillerin te'sirinden kurtarmak;
(7) İstanbul Türkçesi çok gelişmiş olduğundan, başka Türk lehçelerinden kelime almamak;
(8) Türkiye Türkçesi'nin bu esaslara göre sözlük ve dil bilgisini hazırlamak, fakat Arapça, Farsça kelimelerin ayrıca etimolojisini vermek v. s.

Ziya Gökalp'ın Türkiye Türkçesi hakkındaki bu görüşleri Atatürk tarafından da benimsenerek, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dilinin ana prensipleri olmuştur.

3. 11. 1928'de Resmî Gazete'de yayımlanan "Harf İnkilâbı kanunu" ile Arap harfleri yerine Latin esâsından alınan yeni Türk alfabesi yürürlüğe girdi. Ancak bir geçiş süresi olarak Arap harflerinin resmî ve husûsî bütün zabıtlarda kullanılmasına 1. 6. 1930 tarihine kadar müsâade edildi.

Haziran 1930'da kurulan "Türk Tarih Heyeti" (Türk Tarih Kurumu)'ne müvâzî olarak Türk dilinin mes'eleleriyle meşgul olmak üzere 12. 7. 1932'de Türk Dili Tedkik Cemiyeti" (Türk Dil Kurumu) resmen kuruldu. Her iki cemiyet de bizzat Atatürk'ün destek ve himâyesinde faâliyetlerine başladı.

Filoloji ve *lengüistik, lügat ve ıstılah, gramer* ve *sentaks, etimoloji ve dil tarihi* ile ilgili mes'elelerle uğraşan Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin hazırladığı I.

Türk Dil Kurultayı 26 eylûl 1932'de toplandı. Türkiye'deki tanınmış fikir adamları ve yazarların ilk defa bir araya geldiği bu kurultayda çeşitli görüşlerin münakaşasından sonra Türkçe'de halkın anlayamadığı yabancı asıllı kelime ve unsurların tasfiyesi gerektiği görüşü benimsendi. Bilhassa Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye geçmiş olan kelime ve terimlere Türkçe karşılıklar bulmak için büyük bir faâliyet başladı. Fakat bu millî ve samimî kararları uygulayacak yeterli filolog ve lingüist kadrosunun bulunmayışı yüzünden, iş, bâzı cahil gayretkeşlerin elinde kalmış ve ilimle pek bağdaşmayan mes'elelerle vakit kaybedilmiştir. Atatürk'ün "-Dili bir çıkmaza saplamışızdır." "Birbirimizi anlamaz olduk"- gibi ifâdeleri bu durumun bir nevî muhasebesidir.

Kuruluşundan 1985 yılı başına kadar 500'den fazla eser yayımlayan Türk Dil Kurumu'nun bu yayınları arasında bilhassa Türk Dili'nin *kaynak eserleri* niteliğinde olan pek çok eser ile Güney-Batı Türkçesi'nin tarihî sözlüğü demek olan *Tarama Sözlüğü*, ağızlardan derlenmiş olan kelimelerden oluşan *Derleme Sözlüğü*, Türk dili ile ilgili ilmî yazıların yayımlandığı *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* adlı dergi takdire değer hizmetlerdir.

Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı bâzı eserler dilindeki aşırı uydurmacılık bakımından haklı tenkidlere uğramıştır. Bundan dolayı bir milletin birlik ve varlığını sürdürebilmesi için gerekli şartlardan biri olan dil, hem ilim hem de devlet işi hâline gelmiştir. Bu maksatla Türk Dil Kurumu, 11. 8. 1983'te kabûl edilip 17. 8. 1983'te yayımlanan 2876 numaralı kanunla kurulmuş olan "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" bünyesi içine alınmıştır.

TÜRKİYE (ESKİ ANADOLU VE OSMANLI) TÜRKÇESİ'NİN GRAMER HUSÛSİYETLERİ :

Güney-Batı Türkçesi'nin yazılı metinlerle tâkip edebildiğimiz en eski devresi *Eski Anadolu Türkçesi*, Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve ilk Osmanlıların yazı dilidir. İkinci devresi İstanbul'un fethinden sonra başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam eden *Osmanlıca*'dır. Üçüncü devresi bugünkü *Türkiye Türkçesi*'dir. Her üç devre birbirinin devamıdır. Bir önceki devrenin sonu ile onu tâkip eden bir sonraki devrenin başlangıcı iç içe girmiştir. Devreler arasında bir geçiş zamanı bulunduğundan başlangıç ve bitiş sınırlarının kesin tarihlerle belirlenemeyeceği tabiîdir.

İlk devre olan *Eski Anadolu Türkçesi*'nin, dili arı ve sâdedir. Arapça ve Farsça kelime ve terkipler henüz azdır. Cümleler kısa ve tabiîdir. Bâzı eski gramer ve morfoloji şekillerinin izleri bulunan bu devre bir geçiş devresidir.

İkinci devre olan Osmanlıca'da, cümle, anlaşılamayacak kadar uzun, sun'î ve tumturaklı olmasına rağmen, esas yapısı itibariyle Türkçe kalmış, fakat Arapça ve Farsça kelime, terkip ve diğer unsurların istilâsına uğramıştır. Bu yabancı dillerin Türkçe'yi istilâsı asırdan asıra daha da artmış, bunun neticesinde de Osmanlıca, Arapça ve Farsça kelimelerle Türkçe cümle ve çekim eklerinden oluşan karma bir dil hâline gelmiştir.

Osmanlıca'da dilin dış yapısı bu şekilde yabancılaşırken iç yapısı, yâni Türkçe kelime kökü, yapım ve çekim ekleri cümle yapısı ve temel unsurları esas itibâriyle muhafaza edilmiştir.

Üçüncü devre olan Türkiye Türkçesi'nde ise, evvelce Osmanlı Türkçesi'ne girmiş olan Arapça ve Farsça terkipler dilden tamamen çıkarılmış, halkın anlayamadığı kelimelerin pek çoğu atılmış, İstanbul ağzı esas alınarak yapılan yazı diliyle, konuşma dili arasındaki fark yok denecek kadar giderilmiştir.

Türkiye Türkçesi ile Osmanlıca arasındaki esas fark, Osmanlıca'daki Arapça ve Farsça kelime, terkipler ve diğer unsurlardır. Bunların dışında kalan, Türkçe'nin iç yapısı her iki devrede de hemen hemen aynı olduğu için aşağıda kısaca verilen gramer husûsiyetlerinde, Türkiye Türkçesi yazı dili esas alınmıştır. Her madde incelenirken eğer Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçeleri devrelerinde Türkiye Türkçesi'ndekinden farklı bir durum veya başka bir şekil varsa bu ilgili madde altında belirtilmiştir.

Güney-Batı, Türkçesi'nin bugünkü şivelerinden Azerî ve Türkmence ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Türkiye Türkçesi için TTü Osmanlıca için Osm., Eski Anadolu Türkçesi için, EAT kısaltmaları kullanılmıştır.

Ses bilgisi husûsiyetleri :

Vokaller : *a, ı, o, u, e,* (*ė*), *i, ö, ü*. Parantez içindeki kapalı *ė* yazı dilinde yoktur. fakat ağızlarda görülür. EAT ve Osm.'da da yazıdan bunu tesbit etmek mümkün değildir.

(2) Umûmî Türkçe'de kapalı *ė*'li kelimeler EAT ve Osm'da daha çok *i* tarafındadır. Fakat TTü'de bu kelimelerin çoğu *e* ile yazılır ve buna göre telaffuz edilir. Ağızlarda kapalı *ė*'li şekiller hâlâ yaşamaktadır.

(3) Türkçe asıllı kelimelerde aslî uzunluklar kalmamıştır. Uzunluklar sâdece Arapça ve Farsça kelimelerde vardır. Ağızlardaki bâzı Türkçe kelimelerde aslî uzunlukların kalıntıları tesbit edilmiştir.

(4) *o, ö* vokalleri yalnız ilk hecede bulunur. Bunun istisnası olarak sâdece şimdiki zaman ekinde eski bir kökten kalmış olan *o* sesi vardır. *biliyor, istiyor,*

(5) *o/u, ö/ü* değişikliği bakımından TTü yazı dilinde durum açıktır. Fakat EAT ve Osm.'da Arap yazısı bu vokallerin hepsini bir işâretle karşıladığı için telaffuzu tâyin etmek güçtür. *yörü-~yürü-, gözel~güzel, boynuz~buynuz* v.s.

(6) Ses uyumu : Kalınlık-incelik uyumu (yâni ilk hecede *a, ı, o, u* vokalleri varsa, sonraki hecenin vokalinin yine bu kalın sıradan olması) her üç devirde de vardır.

(7) Düzlük-yuvarlaklık uyumu (yâni *a, e, ı, i,*'li bir heceyi yine düz vokalli bir hecenin tâkip etmesi; *o, ö, u, ü*'lü bir heceyi *a, e, u, ü*'lü bir hecenin tâkip etmesi) ancak TTü'nde ortaya çıkmıştır. EAT'nde bu uyum sağlam değildir. Osm.'nın ilk devirlerinde de pek yoktur.

(8) Vokal-konsonant uyumu (kalın vokallerle, kalın konsonantların, ince vokallerle ince konsonantların bir arada bulunması) her üç devirde de vardır.

(9) Konsonant uyumu (bir kelime veya ekte sedâlı konsonantın yine sedâlı bir konsonantla, ya da sedâsız konsonantın sedâsız bir konsonantla bir arada bulunması) TTü'nde oluşmuştur. EAT ve Osm.'da bu uyum yoktur.

(10) İki vokal arasında kalan sedâsız konsonantlar sedâlılaşır. *ekmeğe* <*ekmek*+*e, kulağına*<*kulak*+*ı*+*n*+*a*.

(11) EAT ve Osm'daki birçok yuvarlaklaşmalar TTü'nde düz şekildedir. *buñar*>*pınar, semüz*>*semiz, demür*>*demir, kirpük*>*kirpik, kapu*>*kapı*.

(12) *Konsonantlar* : TTü, Osm. ve EAT'nde şu konsonantlar bulunur : *b, c, ç, d, f, g, ğ* (*ġ*), *h* (*ḫ*), *j, k* (*ḳ*), *l, m, n* (*ñ*), *p, r, s, ş, t, v, y, z*.

(13) Türkçe asıllı kelimelerde *f, h* sesi az bulunur.

(14) J sesi Türkçe'ye geçmiş yabancı kelimelerde vardır.

(15) *c, ğ, l, m, n,* (*ñ*), *r, v, z* sesleri Türkçe asıllı kelimelerin başında bulunmaz. *n* yalnız soru kelimesi *ne* ile bunun birleşiği olan kelimelerde bulunur. *v* ise, *b*->*v*- değişimi sonucunda oluşmuştur. *var-* (<*bar-*), *ver-* (<*ber-*).

(16) Bugünkü TTü yazı dilinde *b, c, d, g, ġ,* sesleri kelime ve hece sonunda bulunmaz. Fakat EAT ve Osm.'da bu kaide tam değildir.

(17) Kelime kökünde aslî olarak ikiz konsonant yoktur.

(18) Kelime başında çift konsonant bulunmaz.

(19) Çift konsonantlar ancak kelime ve hece sonunda bulunurlar ve şunlardır : *lç, lk, lḳ, lp, lt; nç, nk, nḳ, nt; rç, rk, rḳ, rp, rs, rt; st; şt*.

(20) Kelime sonunda bulunan *ç, k, ḳ, p, t,* iki vokal arasında sedalılaşır ve yumuşar. Bâzı tek heceli kelimelerde istisnaları vardır.

(21) *ç, ş, y* seslerinin, vokalleri inceltme etkisi vardır. *yeşil*<*yaşıl, biçmek*<*bıçmak, iyi*<*eyü* (<*edgü*).

(22) EAT ve Osm.'daki *ḫ, ñ* sesleri TTü'nin yazı dilinde yoktur, sâdece ağızlarda yaşamaktadır.

(23) Arapça'dan gelmiş kelimelerdeki *ayın* ve hemze Türkçe söyleyişte kelime ortasında kesme ile belirtilir, kelime sonunda belirtilmez. *mü'min, san'at, i'tibar, te'sir*. Fakat son zamanlarda bu kesme de kaybolmaya yüz tutmuştur.

(24) *g, ğ* sesleri kelime ortasında ve sonunda telaffuz edilirken *y, v* gibi söylenir. Bu artık yazıya da aksetmektedir. EAT ve Osm. eski aslî şekilleri, TTü ise, yeni şekilleri tercih eder. *bey*<*beg*; *görmeye*<*görmeğe*; *dövmek*<*döğmek*; *ovmak*<*oğmak*

(25) *ñ*>m: EAT ve Osm.'da bir kaç kelimedeki *ñ*, TTÜ'de *m* olmuştur. *gömlek*<*gönlek*; *komşu*<*ḳoñşu, domuz*<*doñuz*~<*toñuz*).

(26) *k-/g-* mes'elesinde Arap harfli metinler yetersiz kaldığı için bugünkü TTü'nde *k-/g-*'*li* kelimelerin EAT ve Osm.'da da aynı sese sâhip olduğu sanılıyor.

(27) *t-/d-* mes'elesi karışıktır. Hem EAT ve Osm.'da hem de bugün TTü'nde *t-*'li ve *d-*'li kelimeler bulunmaktadır. EAT, Osm. *dad-, daḳ-, dut-* TTü'de *tat, taḳ-, tut-*. Fakat EAT, Osm. *toġru, toñuz, ton,* TTü'nde *doğru, domuz, don* şeklindedir.

(28) Güney-Batı Türkçesi (Oğuz grubunun)'nin en mühim husûsiyetlerinden biri *ġ/g*'lerin (1) yapım ve çekim eklerinin başından ve (2) birden fazla heceli kelimelerle bütün eklerin sonundan düşmeleridir. Bu dil hâdisesi her üç devrede de görülür; *gerek* < *kergek*; *yalan* < *yalġan*; dativ eki+*a* /+*e* <+*ġa*/+*ge*; *aru* < *arıġ*; *diri* < *tirig*; +*lu*/+*lü*< +*lıġ*+*lig*; -*ınca* < -*ġınca* v. s.

Şekil bilgisi husûsiyetleri :

Yapım ekleri: *a*) *İsimden isim yapma ekleri* :

(29) +*lık*, +*lik*, +*luḳ*, +*lük* : Yer, âlet, topluluk isimleri ile mücerret isim yapar. *ağaçlık, gözlük, gençlik, iyilik*. EAT ve Osm.'nın ilk devirlerinde bu ek vokal uyumuna tâbi değildi. Düz şekilleri daha çok kullanılıyordu. Osm. içinde vokal uyumu tamamlanmıştır.

(30) +*cı*, +*ci*, +*cu*, +*cü*; +*çı*, +*çi*, +*çu*, +*çü* : Meslek ve uğraşma isimleri yapar. *sıvacı, eskici, oduncu, balıkçı, sütçü*. EAT ve Osm.'da yalnız +*cı*, +*ci*, +*çı*, +*çi* olarak düz vokalli şekiller vardı. EAT'nin başlangıcında daha çok +*çı*, +*çi* görülür. *avçı, gözçi*. Ancak Arap harfleri bunu tam tesbite (imlâdaki c, ç'nin belirtilmemesi yüzünden) yeterli olmamaktadır.

(31) +*lı*, +*li* +*lu*, +*lü*,: Sıfat yapar : *yaşlı, şehirli, köylü*. EAT'nde dâimâ vokali yuvarlak şekiller (+*lu*, +*lü*) vardı. *yaşlu, bilülü*, "bilgili."

(32) +*sız*, +*siz*, +*suz*, +*süz* : Menfi sıfat yapar. *parasız, evsiz, susuz, görgüsüz*. EAT'nde vokal uyumu dışında kalarak yalnız +*suz*, +*süz* şekilleri kullanılmıştır. Osm. içinde düz ve yuvarlak şekillerin hepsi kullanılmıştır.

(33) +*cık*, +*cik*, +*cuḳ*, +*cük* : Küçültme ve sevgi anlatan isimler yapar. *ḳulakcık, annecik, yavrucuḳ, babacığım, Aliciğim*. EAT'nde yalnız yuvarlak vokalli +*cuḳ*, +*cük* şekilleri vardı. *gicecük, oğlancuḳ*. Osm.'nın son devirlerinden itibâren düz vokalli şekilleri de kullanılarak vokal uyumu tamamlanmıştır.

(34) +*caḳ*, +*ceḳ* : Küçültme ve sevgi bildirir. *yumurcaḳ, büyücek*.

(35) +*cığaz*, +*ciğez*, +*cuğaz*, +*cüğez* : Küçültme, sevgi ve acıma ifâde eden bu ekin kullanılışı çok azalmıştır. *hanımcığaz, yavrucuğaz*, EAT'nde yalnız yuvarlak vokalli şekiller vardı. *ḳızcuğaz*. Bu

ek yerini artık + *cağız*, + *ceğiz* ekine bırakmış sayılabilir.

(36) + *cağız*, +*ceğiz* : Acıma ve zavallılık bildiren işlek bir ektir. *kadıncağız, kediceğiz.*

(37) + *ca*, + *ce*, + *ça*, +*çe* : Dil isimleri yapar. *Almanca, Latince, Arapça, Türkçe.* Bu ekin aslı çekim eki vazifesi gören eşitlik ekidir. *alaca, karaca* gibi örneklerde, isim çekim ekinin klişeleşerek yapım eki hâline geldiği bellidir.

(38) + *ki*: Aslında bir çekim eki olan + *ki* âitlik, bağlılık bildirir.

akşamki, dünkü, öteki, beriki, evdeki, onunki. TTü 'nde husûsî ve geniş bir kullanılışı olan bu ek, EAT 'nde kalınlık-incelik uyumuna da tâbi idi. *aşnuġı* "önceki", *başuñdaġı* "(senin) başındaki".

(39) + *daş*, + *taş* : Eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık bildirir. *arkadaş, yoldaş, vatandaş, meslektaş, yurttaş,* EAT ve Osmanlıca 'da yalnız + *daş* şekli yaygın idi.

(40) + *ncı*, +*nci*, + *ncu*, +*ncü* : Sıra ve derece bildiren sayı isimleri yapar : *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü* v. s. Sayılar dışında *sonuncu* kelimesinde de bu ek vardır. EAT 'nde ve uzun süre Osm.'da ek hep düz vokalli (+*ncı*, + *nci*) idi. Osm. 'nın son zamanlarda yuvarlak şekiller de kullanılarak ses uyumu sağlanmıştır.

(41) + *ar*, + *er*, + *şar*, + *şer* : Sayılara eklenerek üleştirme sayı isimleri yapar : *birer, ikişer, üçer, dörder, beşer, altışar* v. s. Aslı + *ar*, + *er* 'dir. +*şar*, +*şer* şekli *beşer* 'in hece bölünmesi (*be*+*şer*) te-'siriyle ortaya çıkmıştır.

(42) + *z*: 2-7 arası sayılarda kullanılır ve topluluk bildiren sayı isimleri yapar : *ikiz, üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz.*

(43) + *sı*, + *si*, + *su*, + *sü* : Benzerlik ifâde eder, işlek değildir. *çocuksu.* EAT 'nde *ayruksı* örneği yalnız düz şeklinin olduğunu gösteriyor.

(44) + *msı*, + *msi*, + *msu*, + *msü* : Benzerlik bildiren isimler yapar. *tatlımsı, ekşimsi, morumsu.* EAT ve Osm. 'da örnekleri azdır ve hep düz vokallidir. EAT 'nde bu ekin yanı sıra aynı vazifeyi gören + *mtı*, +*mti* ve +*mtık*, +*mtik* ekleri de vardı.

(45) +*mtırak* : Tat ve renklere eklenerek benzerlik bildirir : *acımtırak, ekşimtırak, yeşilimtırak, sarımtırak,* v. s.

(46) + *rak*, + *rek* : Mukayese ve fazlalık bildiren ektir : *aşağırak, büyüğürek*>*büyürek.* EAT ve Osm. 'nın ilk zamanlarında daha fazla kullanılırdı. TTü-'nde kullanılışı azalıp belli örneklerde kalmıştır.

(47) + *lı*, + *li*, + *lu*, + *lü* .... + *lı*, + *li*, + *lu*, *lü* : Çift kullanılan bu ek "ve" anlamı verir : *analı-babalı, geceli-gündüzlü, küçüklü-büyüklü.* EAT 'nde yuvarlak vokalli idi.

(48) + *layın*, + *leyin* : Vakit isimleri yapar : *sabahleyin, akşamlayın* ~ *akşamleyin.* EAT 'nde çekim eki olarak "gibi, göre" anlamında çok kullanılmıştır. Bugün TTü 'nde (*y* tesiriyle) ince şekli kullanılmaktadır.

(49) + *cılayın*, + *cileyin*: Benzerlik bildirir. EAT 'de ve Osm. 'da zamirlerle çok kullanılmıştır. *bencileyin*, "benim gibi", *bizçileyin* "bizim gibi", *buncılayın* "bunun gibi".

(50) + *an*, + *en* : Bir kaç örnekte vardır. Anlam pekiştirmesi yapar. *oğlan*<*oğul* + *an*; *eren, kızan.*

(51) + *kek* : Anlam pekiştirmesi yapar. *erkek.*

(52) + *kan* : Unvan ismi yapar. *başkan.*

(53) + *ç* : Anlam pekiştirir : *anaç, ataç.*

(54) + *ka*, + *ge* : "gayri, dışta kalan" anlamını verdiği iki örnekte vardır : *başka, özge.*

(55) + *cıl*, + *cil*, + *cul*, + *cül*, + *çıl*, + *çil*, + *çul*, + *çül* : Birşeye fazla düşkünlüğü ve benzemeyi ifâde eden bu ek ancak üç-beş örnekte vardır : *evcil, bencil, ölümcül, balıkçıl, tavşancıl, akçıl, kırçıl.*

(56) + *dırık*, + *dirik*, + *duruk*, + *dürük* : Âlet isimleri yapar, işlek değildir. *boyunduruk, burunduruk, çigindirik, eğindirik.*

(57) + *man*, + *men* : Benzerlik ve mübalağa bildirir. Bir kaç örnekte kalmıştır : *kocaman, kölemen, karaman, akman.*

(58) + *aç* (+ *eç*) : Benzerlik bildirir. Bir kaç örnekte görülür. *topaç, kıraç, bakraç* (< *bakıraç*)

(59) + *şın*, + *şin* : Renklerde benzerlik bildirir. *sarışın, mavişin.*

(60) +*ak*, + *ek* : Benzerlik ifâde eder. *topak, solak, benek.*

(61) + *k*, + *k*: Benzerlik bildirir. *kabuk, topuk, bebek.*

(62) + *z* : Benzerlik ifâde eder : *topuz, boynuz* (< *boyunuz*).

(63) + *t* : Denk ve aynı olmayı bildirir. *yaşıt, eşit.*

(64) + *tı*, +*ti*, + *tu*, + *tü* : Işık ve ses gibi tabiat taklidi kelimelerden isimler yapar : *parıltı, ışıltı, şırıltı, cıvıltı, gümbürtü, homurtu* v.s.

(65) + *az*, + *ez* : İlgi ifâde eder, *ayaz, geñez* "kolay".

(66) +*ay*, +*ey* : Bir kaç örnekte vardır. İlgi bildirir : *kuzey* (<*kuzay*), *güney.*

(67) + *l* : Benzerlik bildirir : *yeşil* (< *yaşıl*), *kızıl.*

(68) + *sul* : Benzerlik ve mensubiyet bildirir : *yoksul* örneğinde bu ek vardır.

(69) + *sal* : Yer ismi yapar. *kumsal* kelimesinde bu ek vardır.

(70) + *ġıl*, + *gil*, + *ġul*, + *gül*, + *ķıl*, + *kil*, + *ķul*, + *kül* : Çok az örneği vardır. İlgi ifâde eder : *kırkıl, içkil, dördül* (< *dörtgül*) "dört köşeli kare". Bilhassa + *gil* ekinin konuşma dilinde ses uyumuna tâbi olmaksızın unvan, âile, şahıs, ev ve akrabalık isimlerine getirilmesi yaygındır. *Kaymakamgil* "kaymakam eşi ve çocukları"; *Aligil*, "Aliler"; *babamgil, dayımgil* "dayımlar".

(71) + *la*, + *le* : Aslında isimden fiil yapma eki olan + *la*, +*le* kendisinden sonra fiilden isim yapma eki *ġ/g* 'nin Güney-Batı Türkçesi 'nde, düşmesiyle onun anlamını ve görevini üstlenmiştir. Böylece + *la*, + *le* âdeta bir isimden isim yapma eki durumuna girmiştir. *yayla, kışla, güzle* (bu kelimeler aslında *yay* +*la-ġ*, *kış* + *la-ġ*, *küz* +*le-g* idiler).

(b) *İsimden fiil yapma ekleri* :

(72) + *la-*, + *le-*: İsimden fiil yapma eklerinin en işlek olanıdır. *sula-, avla-, başla-, gözle-, serinle-, gerile-.*

(73) + *al-*, +*el-*: *azal-, boşal-, yönel-, düzel-.*

(74) +*l-* : Bir önceki ek gibi umûmiyetle sıfatlardan fiiller yapar. *kısal-, doğrul-, incel-, eğril-.*

(75) +*a-*, + *e-* : Fazla işlek değildir. *kana-, boşa-, oyna-* (<*oyuna-*); *dişe-, tüne-, benze-* (<*beñize-*).

(76) +*ı-*, + *i-*, +*u-*, +*ü-*, : Bir kaç örnekte kalmıştır: *şakı-, ağrı*)-(<*ağırı-*); *berki-*, "sağlamlaşmak".

(77) + *ar-*, + *er-* : Daha çok renk isimlerinden fiil yapar: *bozar-, morar-, yaşar-*; *yeşer* (< *yaşar-*); *ever-.*

(78) + *da-*, + *de-* : Bugün bir kaç örnekte kalmıştır: *alda-* „hile yapmak", *bağda-* "güreşte sarma takmak, sarmaya almak", *iste-* (<*izde-*). Fakat bu ek ses taklidi kelimelerden fiil yapmakta sık sık kullanılır: *şırılda-, horulda-, çatırda-, fingirde-, gürülde-, kütürde-.*

(79) + *kır-*, + *kir-*, + *kur-*, +*kür-*, : Bu ek de ses taklidi kelimelerden fiiller yapar : *hayķır-, hıçkır-, püskür-, tükür-, fışkır-.*

(80) + *k-*, +*k-* : Fazla işlek olmayan bir ektir : *darık-, acık-, birik-, gecik-, gözük-.*

(81) + *r-* : Belli kelimelerde bulunan bu ek, olma ifâde eder : *delir-, belir-* (<*belgür-*); Ses taklidi kelimelerde ilgili kelimenin anlamına uygun fiiller yapar : *hapşır-, üfür-.*

(82) + *sa-*, + *se-* : Aslında istek ifâde eder : *susa-, boğasa-* "inek boğa istemek" *aygırsa-* "kısrak aygır istemek"; "Bir şeyi... telâkkî etmek... görmek" anlamında bugün şu örneklerde de kullanılır : *mühimse-, önemse-, garipse-, umursa-.*

(83) +*msa-*, + *mse-*: Bu ek +*sa-*, +*se-* ekinin başına bir *m* almasıyla meydana gelmiş olup, her ikisi de aynı anlamda fiiller yaparlar: *azımsa-, benimse-, küçümse-, kötümse-,*

c) *Fiilden isim yapma ekleri* :

(84) *-mak, -mek* : Fiillerden hareket isimleri yapan çok işlek bir ektir. *almak, yazmak, bilmek, görmek.*

(85) *-ma, -me* : Fiillerden iş isimleri yapar: *dolma, dondurma, içme, sürme, eğlenme.*

(86) *-ış, -iş,- uş, -üş* : Fiil isimleri yapan işlek eklerdendir: *anlayış, alış, veriş, okuyuş, yürüyüş.*

(87) *-m* : Çok işlek bir ektir : *takım, alım, satım, geçim, giyim, kuşam, doğum, ölüm, durum,* v. s.

(88) *-k, -k* : Çok işlektir : *yanık, açık, ezik, delik, öksürük, çürük, çatlak, kırık, çıkık.*

(89) *-ak, -ek* : Fiilin ifâde ettiği hareketi 1) çokça yapanı, 2) o hareketin yapıldığı yeri, 3) âleti v.s. 'yi bildiren isimler yapar : (1) *korkak, kaçak, dönek, ürkek*; 2) *konak, durak, yatak*; 3) *bıçak, kayak*; *binek* (hayvanı); *sürek* (avı).

(90) *-n* : Bir çok örnekte vardır : *yığın, akın, ekin, gelin, dolun* (ay); *talan, bütün, tütün.*

(91) *-ġı, -gi, -ġu, -gü*; *-ķı, ki, -ku, -kü* : İşlek olan bu ek fiilin ifâde ettiği hareketle ilgili çeşitli nesneleri bildirir: *çalġı, sayġı, bilgi, sevgi, duyġu, burġu, örgü, görgü, bıçkı, atkı, içki, bitki, uyku* (< *uyuku*) : EAT ve Osm.'nın ilk zamanlarında bu ek *-ġu, -gü,* şeklindeydi : *çalġu, sevgü.*

(92) *-ġa, -ge* : İşlekliğini kaybetmiş bir ektir. *dalġa, yonġa, bilge, bölge, kavurġa, süpürge.*

(93) *ġın, -gin, -ġun, -gün, -ķın, -kin, -kun, -kün*: Tek heceli fiillere gelir, aşırılık ve pekiştirme ifâde eden sıfatlar yapar: *azġın, girgin, elġun, düzgün, baskın, keskin, coşkun, düşkün.* EAT 'nde *-ġun, -gün* şekli kullanılırdı. *kaçġun,* "firar kaçak"; *urġun* "vurgun, yağma"; *arġun* "yorulmuş"; *tutġun* "esir".

(94) *-ġan, -gen, -ķan, -ken* : Birden fazla heceli fiillere gelir. „aşırılık ifâde eden sıfat fonksiyonunda isimler yapar : *alınġan, sıkılġan, unutkan, girişken.* Eskiden kalmış bir iki örnekte tek heceli fiilde kalıplaşmış olarak görülür, *dirgen,* "harmanda ekin saplarını toplamakta kullanılan iki parmaklı alet"; *ergenlik* kelimesindeki *ergen.*

(95) *-ġıç, -giç, -ġuç, güç* : İşlek olmayan bir ektir. *başlanġıç, dalġıç, bilgiç, süzgüç.*

(96) *-ġaç, -geç, -ķaç, -keç* : Pek az örneği var: *kıskaç, yüzgeç, süzgeç.*

(97) *-ağan, -eğen*: Türkçe 'de eskiden beri görülmesine rağmen işlek değildir. Devamlılık ifâde eder : *yatağan, olağan, keseğen, gezeğen, döneğen* "yular halkası".

(98) *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü* : Türkçe 'nin her devrinde görülen çok işlek bir ektir. Aşırılık ve devamlılık ifâde eder; *satıcı, oyalayıcı, besleyici, geçici, dinleyici, okuyucu, uçucu, örücü, düşündürücü.* EAT ve Osm. 'da *-ıcı, -ici* şeklindeydi ; *görici, turıcı.* Osmanlıca-'nın son zamanlarında vokal uyumuna bağlanmış ve bugünkü dört şekil teşekkül etmiştir.

(99) *-ç*: Sonunda *-n-* olan fiil gövdelerine gelir, aşırılık bildirir. *kıskanç, korkunç, gülünç, inanç, sevinç, övünç.*

(100) *-ı, -i, -u, -ü* : İşlek bir ektir. Eski Türkçe fiilden isim yapan *-(ı) ġ, -(i) g* ekindeki *ġ/g* Güney-Batı Türkçesi 'nde düşer ve arada kalan yardımcı ses, esas ekin yerini alır. EAT 'nde düşen *-ġ* ve *-g* te'siriyle yardımcı vokal, yâni yeni ek yuvarlaklaşmıştır. *yapı, yazı, arı* "temiz", *ayrı* v.s. EAT 'nde bu kelimeler *yapu* (< *yapıġ*), *yazu* (< *yazıġ*), *aru* (< *arıġ*), *ayru* (< *ayırıġ*) şeklinde idiler.

(101) *-a, -e*: Gerundium ekinin klişeleşmesi ile ortaya çıkmıştır, örnekleri azdır. *sapa, öte, yara, kese* (yol).

(102) *-tı, -ti, -tu, -tü* : Çok işlektir. Sonu *n* 'li fiil gövdelerine gelir : *akıntı, bulantı, çarpıntı, girinti, çıkıntı, üzüntü, özenti, görüntü, sallantı, yıkıntı* v. s.

EAT ve Osm'nın ilk zamanlarında bu ek sâdece *-dı, -di* şeklindeydi.

(103) *-t* : Eski işlekliğini kaybetmiş bugün üç-beş örnekte kalmıştır. *aşıt, geçit, ayırt, yoğurt.* EAT ve Osm.'nın ilk zamanlarında bu ek hem *-t* hem (belki Eski Türkçe 'deki *-ut, -üt* 'ün devamı olarak veya EAT 'ndeki yuvarlaklaşma temayülü te'siriyle), *-(u)t, -(ü)t* şeklinde idi.; *aşıt, geçüt,* fakat : *içit* „içilecek şey", *binit* "binilecek vasıta" *yüklet* „yük taşıyacak vasıta".

Fiilden isim yapan eklerden aşağıdakilerin hiç birisi işlek değildir, sâdece bir kaç örnekte bulunurlar :

(104) *-aç, -eç* : *tıkaç* (*tıka-ç* da olabilir), *güleç.*

(105) *-alak, -elek* : *asalak, çökelek, yatalak.*

(106) *-am, -em* : *tutam.*

(107) *-amaç, -emeç* : *dönemeç.*

(108) *-amak, -emek* : *basamak, kaçamak, tutamak.*

(109) *-anak, -enek*: *boğanak, sağanak, yığanak* (> *yığınak*), *değenek* (> *değnek* > *deynek*), *gelenek, görenek.*

(110) *-arı, -eri* : *uçarı.*

(111) *-baç, -beç* : *dolambaç* (<*dolanbaç*), *saklambaç* (< *saklanbaç*).

(112) *-ca, -ce*: *sakınca, düşünce, eğlence.*

(113) *-cak, -cek* : *erincek,* „tembel, üşenen", *gülüncek,* "maskara" (EAT).

(114) *-cama, -ceme* : *sürünceme.*

(115) *-maca, -mece*: *bulmaca, atmaca, bilmece.*

(116) *-maç, -meç* : *bulamaç, çığırtmaç, yırtmaç.*

(117) *-man, -men* : *azman, göçmen. şişman.* Yeni türetilmiş kelimelerden *sayman, seçmen, öğretmen* bu ekle yapılmıştır.

(118) *-mık, -mik, -muk, -mük* : *kıymık, ilmik, kusmuk.*

(119) *-mur, -mür* : *kömür* (? <**kö-mür*, krş. *köz,* "kor", *köy-* „için için yanmak, yarı yanmak") *yağmur.*

(120) *-l*: *ışıl,* EAT 'nde : *dükel* (<*tükel*) "bütün".

(121) *-sak, -sek* : *tutsak* "esir".

(122) *-sal, -sel* : *uysal.*

(123) *-sı, -si, -su, -sü* : *sinsi, tütsü, yassı, yatsı.*

(124) *-pak, -pek* : *kaypak,*

(125) *-van. -ven* : *yayvan.*

ç) *Fiilden fiil yapma ekleri* :

(126) *-ma-, -me-* : Fiillerden menfî fiil yapma ekidir. Ayrı bir durumu olan *i-* fiili dışında bütün fiillerin kök ve gövdelerine eklenir : *açma-, başlama-, bilme-, bildirme-, gezme-, gezinme,- erime-, eritme-.*

(127) *-n-* : Dönüşlülük ekidir : *giyin-, saklan-, söylen-, bulun-, oyalan-, sürün-, mırıldan-, tıkan-.* EAT 'nde yardımcı vokali düzdür : *bulın-, görin-, dögin-, urın-.*

(128) *-l-* : Meçhulluk ve pasiflik ifâde eden fiiller yapar. *açıl-, çekil-, kesil-, tutul-, görül-, girişil-.* Sonu vokal ve *-l-* ile biten fiillere eklenmez. Bunun yerine dönüşlülük eki *-n-* gelir : *başlan-, söylen-, den-, yun-, yıkan-, bilin-, delin-, silin-* v.s. EAT 'nde vokalle biten fiile de getirildiğini görüyoruz. *kocal-, büyül-.* Yuvarlak vokalli fiillerde de düz şekiller kullanılmıştır. *tutıl-, düzil-, dögin-, görin-.*

(129) *-ş-*: *Ortaklaşma* (müşâreket) ekidir ve çok işlektir : Karşılıklı veya birlikte yapılan hareketleri ifâde eder: *vuruş-, kucaklaş-, itiş-, tartış-, görüş-; ağlaş-, koşuş-, uçuş-, gülüş-, uluş-.* EAT 'nde bu eki vokalli olarak *-ış-, -iş-* şeklinde veya yardımcı vokalini düz olarak da görüyoruz. *okıyış-, yüriyiş-, uyış-, urış-, güliş-, bulış-, göriş-.*

(130) *-r-* : Oldurma ve yaptırma ifâde eden, işlek bir faktitif ekidir : *kaçır-, içir-, yatır-, düşür-, aştır-, bitir-.* EAT 'nde yardımcı vokali yuvarlak olup, uyum dışı kalmıştır. *basur-* "gömmek", *irür-*; "ulaştırmak, eriştirmek", *bitür-, içür-, geyür-,* "giydirmek".

(131) *-t-* : İşlek olan faktitif eklerindendir : *aıat-, acıt-, söylet-, incit-, düzelt-, kızart-, sürt-, akıt-, saptıt-, sürçüt-, damıt-, avut-.*

(132) *-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-*;: Bu da işlek olan bir faktitif ekidir: *yağdır-, giydir-, boğdur-, öldür-, açtır-, geciktir-, kustur-, küstür-.* EAT 'nde ve Osm.'nın son zamanlarına kadar bu ekin yalnız yuvarlak vokalli ve *d* 'li şekilleri (*-dur-, -dür-*) kullanılmıştır : *itdür-, irişdür-, bildür-, basdur-, ekdür-.*

Aşağıdaki faktitif ekleri fazla işlek değildir :

(133) *-ar-, -er-* : *çıkar-, kopar-, gider-.*

(134) *-dar-, -der-* : *dönder-, gönder-.*

(135) *-ğur-, gür-* : EAT 'nde birkaç kelimede vardı. *dirgür-* „diriltmek", *irgür-* "ulaştırmak", *turğur-* "durdurmak".

(136) *-z-* : Bu ek de EAT 'nde birkaç kelimede vardı. *emiz*(*-i-r*)- "emzirmek : *tütüz-* "tütsülümek", *tamız*(*-ı-r*)- "damlatmak, damıtmak."

Şu ekler de işlek değildir ve fiilden umûmiyetle yakın anlamlı, kuvvetlendirici mahiyette fiiller yapar :

(137) *-a-*: *tıka-* örneğinde vardır.

(138) *-ala-, ele-,* : *kovala-, ovala-, şaşala-, silkele-, gevele-, eşele-.*

(139) *-ası-, -esi-* : *göresi-* „göreceği gelmek" (*-ası, -esi* partisip ekinden oluştuğu anlaşılıyor).

(140) *-ı-, -i-, -u-, -ü-* : *kazı-, sürü-* (< *süri-*).

(141) *-k-, -k-*: EAT, Osm. ve bugün ağızlarda canlı örnekleri olan bu ek, yazı dilinde artık bir iki kelimede vardır : *kırk-, sark-, dolak-.* EAT 'nde *duruk-,* "duraklamak"; *sürük-* "sürülmek".

(142) *-sa-, -se-* : *görset-* "göstermek" fiilinde bu ek vardır.

(143) *-msa-, -mse-* : *gülümse* fiilinde bu ek vardır.

(144) *-p-* : *serp-, kırp-* fiillerinde vardır.

(145) *-y-* : Aslı Eski Türkçe 'de *-d-* olan bu ek, Orta Türkçe'deki geçiş devresinde *-d-* olmuş, sonra da *-y-* olmuştur. *koy-* (< *kod-*<*kod-*); *doy-*(< *tod-* < *tod-*) misallerinde bu ek vardır.

İsim çekim ekleri :

(146) Çokluk eki : + *lar,* + *ler* 'dir.

(147) İyelik ekleri : TTü 'nde vokal uyumuna tâbidirler. EAT 1. ve 2. şahıslarda yuvarlak vokallidir. Osm.'nın son zamanlarında vokal uyumu tamamlanmıştır. Fakat tek. 3. şahıs düz vokallidir. TTü 'nde 2. şahıslarda sağır kef tamamen *n* olmuştur.

Tek. 1. + *m* : *elim* (EAT ve Osm. + *m* : *elüm, işüm*).
2. + *n* : *elin* (EAT ve Osm. + *ñ* : *elüñ, işüñ*).
3. + *ı,* + *i,* + *u,* + *ü* ;
+ *sı,* + *si,* + *su,* + *sü*: *eli, yüzü; kedisi, kokusu* (EAT ve Osm. + *ı,* + *i* + *sı,* + *si* : *yüzi, kolı; kokusı*).

Çok. 1. + *mız,* + *miz,* + *muz,* + *müz* : *işimiz* (EAT ve Osm. + *muz,* + *müz* : *işimüz*).
2. + *nız,* + *niz,* + *nuz,* + *nüz* : *işiniz* (EAT ve Osm. + *ñuz,* + *ñüz* : *işüñüz*).
3. + *ları,* + *leri* : *işleri* (EAT ve Osm. + *ları,* + *leri* : işleri).

(148) Âitlik eki + *ki* 'dir. TTü. yazı dilinde vokal uyumuna tâbi değildir. *seninki, benimki, onunki ondaki* v.s. EAT 'nde ve TTü ağızlarında ses uyumuna girmiş şekillere rastlanır : *yanuñdakı, ağzuñdağı.*

Hal ekleri :

(149) İlgi hali (Genitiv) :
+ *ın,* + *in,* + *un,* + *ün* (EAT ve Osm.: + *uñ,* + *üñ*)
+ *nın,* + *nin,* + *nun,* + *nün* (" " + *nuñ,* + *nüñ*)
taşın, yolun, örtünün (*taşuñ, bendenüñ*).

(150) Yapma hali (Akkusativ) :
+ *ı,* + *i,* + *u,* + *ü* (EAT ve Osm. : + *ı,* + *i*) : *odayı, evi, yolu* (EAT ve Osm. : *yolı, üzümi*) ; *nı,* + *ni* > + *nu,* + *nü* : *bunu, şunu.*
+ *n* (EAT ve Osm. 'da kullanılmıştır : *elin tutdı*).

(151) Yaklaşma hali (Dativ) : + *a,* + *e* : *yola, tepeye* : Zamirlerde (eski datif eki, + *ğa,* + *ge* 'nin izi olarak) EAT, Osm. ve bugünkü ağızlarda sağır keflidir, *bağa, sağa, buğa, şuğa.*

(152) Bulunma hali (Lokativ) : + *da,* + *de,* + *ta,* + *te* : *odada, evde. ağaçta, yemekte.* EAT ve Osm. 'da *d* 'li şekiller kullanılırdı.

(153) Uzaklaşma hali (Ablativ) : + *dan,* + *den,* + *tan,* + *ten* : *yoldan, pencereden, alttan, ipten.* EAT ve Osm.'da *d* 'li şekiller kullanılırdı.

(154) Vâsıta hali (Instrumental) + *n* 'dir. Fakat işlekliğini kaybedip bir kaç örnekte kalmıştır : *yazın, kışın, yayan, bilmeksizin.* Bunun yerine *ile* edatı ve onun ekleşmiş şekli olan + *la,* + *le* kullanılır. EAT 'nde + *n* eki işlek haldeydi.

(155) Eşitlik hali (Âquativ) : + *ca,* + *ce,* + *ça,* + *çe* : *insanca, sence, açıkça,* EAT 'nde, Osm.'nın ilk zamanlarında, bugünkü bâzı ağızlarda + *cak,* + *cek* eki de kullanılmıştır. Yine EAT ve Osm.'da + *layın,* + *leyin* eki de sık sık görülür.

(156) Yön (Direktiv) ekleri : + *ra,* + *re,* + *arı,* + *eri* : *sonra, taşra, dışarı, içeri, ileri.* ETA ve Osm.'da + *aru,* + *erü* şekli yaygındı. *içerü, ilerü, yañaru* "yana", *añaru* "öteye". Ayrıca + *ra,* + *re* eki işlek olarak isimlere gelebiliyordu : *depere* "tepeye"; *yolıra* "(onun) yoluna",

(157) Soru eki : + *mı,* + *mi,* + *mu,* + *mü* : imlâda ayrı yazılır. *var mı?, ben mi?, doğru mu?, söz mü?* EAT ve Osm. 'da yalnız düz vokalli idi: *yok mı?, gök mi?*

(158) İşâret Sıfatları : *bu, şu, o.* EAT ve Osm.'da ayrıca *ol, şol, şoluk* (< *şol* + *ok*), *işbu, uşbu* kelimeleri de işâret sıfatı olarak kullanılmıştır.

(159) Sayı sıfatları : Asıl sayılar : *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi* (< *yiğirmi*), *otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin* (EAT ve Osm.'da *biñ*).

(160) Sıra sayıları : *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü* v. s.

(161) Üleştirme sayıları : *birer, ikişer, üçer, beşer, altışar, yedişer, sekizer, dokuzar, onar* v. s.

(162) Kesir sayıları : *üçte bir, beşte iki, yüzde yirmi* v. s.

(163) Topluluk sayıları : 2-7 arası sayılar için : *ikiz, üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz.*

(164) Soru sıfatları : *kaç?, hangi?, ne?, nasıl?, nice?, neredeki?.*

(165) Belirsizlik sıfatları : *bir, bütün, başka, bâzı, her, kimi, çoğu, çok, hiç, falan* (~*filan*~*falanca*~*filanca*), *az, fazla.*

Zarflar : (166) Zaman zarfları : *sabah, akşam, dün, yarın, gece, gündüz, yazın, kışın, hemen, hâlâ* v. s. gibi zaman bildiren kelimelerdir.

(167) Yer zarfları : *içeri, dışarı, ileri, geri, alt, üst. yan, karşı.* v. s. gibi yer ifâde eden kelimelerdir.

(168) Hal (= nasıllık, nicelik) zarfları : *doğru, yavaş, iyi, güzel, sinsice, durmaksızın* v. s. gibi hal ve tavır bildiren bir çok kelime hal zarfı olarak kullanılır.

(169) Azlık-çokluk zarfları : Miktar ve derece bildiren kelimelerdir : *en, daha, pek, çok, az, biraz. Edatlar* : (170) Ünlemler: *ah!, vah!, ay!, eyvah!, oh!, of!, püf! tu!.* v. s.

(171) Seslenme edatları : *a!, ay!, ey!, hey!, yâ!, yâhu!, be!, bre!, hu!, ulan!.*

(172) Sorma edatları : *hani!, acep!, acaba!.*

(173) Gösterme edatları : *işte!, aha!, daha!, deha!, te!.*

(174) Cevap edatları : *evet, hayır, yok, değil, peki, hay-hay, elbette, tabii* v. s.

(175) Bağlama edatları : 1) Sıralama : *ve, ile, dahi, ilâ*; 2) Denkleştirme : *ya, veya, yahut, veyahut*; 3) Karşılaştırma : *ya.... ya, hem... hem, ne... ne, da* (*de*)... *da* (*de*). 4) Cümle başı edatları: *ancak, fakat, am(m)a, lâkin, yalnız, eğer, şâyet, lik, veltk, velî, gerçi, egerçi, vakıa, çünkü, çün, çü, madem, madem ki, meger, binaenaleyh, öyle ki, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbukî, kaldı ki, üstelik, belki, hattâ, imdi, yâni, mamafih, zâten, zati, bâri, kezâ, hâkezâ, kezâlik, keşki, keşke, hazır, sanki, san, âdeta, nasılki, niteki, niceki, gûyâ, tek, yeterki, meğerki, velev, velevki, tâki, illâ, illâki, yoksa, hele* v. s. 5) Sona gelen edatlar : *dahi, da* (*de*), *ise, ki, kim, bile, değil,*

(176) Son çekim edatları : *ile, için, gibi, kadar, göre, dolayı, ötürü, âit, üzere, beri, evvel, önce, sonra, geri, doğru, karşı, yana, taraf, başka, dair, rağmen, dek, değin, diye, maada, gayri, nâşi. sıra, öte, birle, bigi, tek, sarı, dapa, ara, içre, içeri, dışarı, öndin, böyle, özge, nazaran v. s.*

Zamirler : (177) Şahıs zamirleri : *ben, sen, o, biz, siz, onlar.* EAT *ve* Osm.'da 3. şahıs zamiri bugünkünden farklıydı : *o* yanında *ol, anuñ, anı, anda* v. s. ; *anlar, anlaruñ, anları, anlarda* v. s.

(178) Dönüşlülük zamirleri : *kendi,* EAT'nde *kendü* ve *öz* şekilleri vardı. Osm.'da sonra *kendi* olmuş *öz* zamiri de Azerî sâhasında yaygınlaşmıştır.

(179) İşâret Zamirleri : *bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar.* EAT'nde *bu, şu, o,* yanında *ol* ve *şol* da vardı. Çokluk şekli: *bular, bunlar, şular, olar.* Osmanlıca'da da *ol* ve *onlar* şekli vardı.

(180) Soru zamirleri : *kim*?, *ne*?

(181) Belirsizlik zamirleri : *kimse* (< *kim ise*); EAT ve Osm.'da *kimesne, kimsene* (< *kim ise ne*), *özge, ayruḳ* kelimeleri de belirsizlik zamirleriydi. Bugün birçok iyelikli şekiller de bu görevde kullanılır: *biri, bâzısı, başkası, hepsi, kimi, birkaçı, çoğu* v.s.

(182) Bağlama zamiri : TTü'nde *ki*'dir. EAT ve Osm.'da *kim* ve *ki* idi.

Fiil çekimi : Fiil çekiminde üç tip ek grubu vardır :

(183) a) Şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek ve gereklik çekimlerinde zamir menşe'li şahıs ekleri kullanılır:

Tek. 1. ş. *-ım, -im,-um, -üm*
2. ş. *-sın, -sin, -sun, -sün*
3. ş. -
Çok. 1. *-ız, -iz, -uz, -üz*
2. *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz.*
3. *-lar, -ler.*

Osm.'da 2. şahısların ekleri sağır kefli idi : *-sıñ, -siñ, -sıñız, -siñiz.* Ağızlarda hâlâ böyledir.

(184) EAT'nde bu ekler şöyledir.

Tek. 1. ş. *-van, -ven*; *-vam, -vem -vanın, -venin, -am, -em, -ın, -in,*
2. *-sın, sin,*
3. —
Çok. 1. ş. *-vuz, -vüz, -uz, -üz,*
2. *-sız, -siz.*
3. *-lar, ler.*

(185) b). Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılan ekler iyelik eki menşe'li olup şöyledir :

Tek. 1. ş. *-m*
2. ş. *-n*
3. ş. -
Çok. 1. ş. *-ḳ, -k*
2. *-nız, -niz, -nuz, -nüz.*
3. *-lar, -ler*

EAT ve Osm.'da 2. şahıslar sağır keflidir *-ñ, -ñuz, -ñüz.* Ayrıca EAT'nde çokluk 1. ş. eki *-ḳ* yanı sıra *-ḫ*, şart ve istek çekiminde *-vuz, -vüz* olur.

(186) c) Emir çekiminde kullanılan ekler ayrı menşe'leri olan tasarlama kipi ekleridir. Yalnız şekil bildirirler :

Tek. 1. *-ayım, -eyim.*
2. -
3. *-sın, -sin, -sun, -sün,*
Çok. 1. *-alım, -elim.*
2. *-ın, -in, -un, -ün.*
-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz.
3. *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler.*

EAT ve Osm.'da 2. çok. ş. sağır kefliydi. Ayrıca EAT'nde 1. tek. ş. emir eki - *ayım, -eyim, -ayum, -eyüm, -ayın, -eyin* idi.

Tek. 2. ş. hem eksiz, hem de *-ġıl, -gil* ekiyle idi. Çok, 1. 2. 3. ş. ekleri yuvarlak vokalliydi. *-alum, -elüm, -ñuz, -ñüz, -sunlar, -sünler.*

Şekil ve zaman ekleri : (187) Şimdiki zaman eki TTü'nde *-yor* (< *yorır*) ekidir : *biliyorum, görüyorsun, yapıyor, yapıyoruz.* v.s. Bu ek EAT'nde yoktu, şimdiki zaman istek veya geniş zaman ekleri ile karşılanıyordu. *-yor eki* Osm. içinde oluşmuştur. TTü'nde *-maḳda, -meḳde, -mada, -mede,* ekleri şimdiki zaman için kullanılır. *bilmekteyim, gezmedesin.*

(188) Geniş zaman ekleri : *-r, -ar, -er* : *başlarım, yersin, tutar, gideriz, öderler* v. s. EAT'nde bunlara ilâveten bir de *-ur, -ür* ekine rastlanır. *kıluram, görinür, virürsiz* v. s.

(189) Görülen geçmiş zaman eki : TTü'nde *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü* şeklindedir. *yazdım, geldin, oḳudu, gördük, attık, çekti, tuttu, öttü.* EAT ve Osm.'da bu ekin yalnız *d*'li ve düz vokalli şekilleri vardı.

(190) Öğrenilen geçmiş zaman eki : *-mış, -miş, -muş, -müş* : *almışım, bilmişsin, oḳumuş, görmüşler.* EAT ve Osm.'da bu ekin yalnız düz vokalli şekilleri vardı. *getürmişüz, gömmişsiz, olmışdur. salmış.*

(191-) Gelecek zaman eki TTü ve Osm.'da *-acaḳ, -ecek*'tir : *alacağım, satacaksın, bekleyecek, gidecekler* v. s. EAT'nde gelecek zaman eki *-ısar, -iser* idi, *öliserem* "öleceğim", *bulısarsın* "bulacaksın", *olısaruz* "olacağız". EAT'nde *-ası, -esi* partisipi de gelecek zaman için ara sıra kullanılmıştır : *eyle olasısın* "öyle olacaksın." Ayrıca *-sa* + *gerek* şekliyle de gelecek zaman ifâde edilmiştir. *olsa gerek* "olacak".

(192) Emir ekleri yukarıda (nr. 186) da gösterildi.

(193) Şart eki *-sa, -se* şeklindedir : *yapsam, bilsen, gitse. söylesek unutmasanız.*

(194) İstek eki : *-a, -e* (< *-ġa, -ge* < *ġay, -gey*)'dir. TTü yazı dilinde 1. şahıslarda bu ek düşmüş ve yerini emir ekine bırakmıştır. TTü'nde şöyledir : *yapayım, yapasın, yapa, yapalım, yapasınız, yapalar.*

(195) Gereklik eki Osmanlıca'da oluşmuş yeni bir ektir : *-malı, -meli; almalıyım, almalısın, almalı, almalıyız, almalısınız, almalılar.* Osm.'da 2. şahıs ekleri sağır keflidir. *almalısıñ, almalısıñız.* EAT'nde gereklik *-sa gerek, -a gerek* ile ifâde edilirdi : *yazam gerek, "yazmalıyım", gelse gerek* "gelmeli."

(196) *İsim fiil* : İsim fiili *i-* (< *er-*)'dir. Kullanışta kök çok defa düşer. İsim fiilinin biri ekleşmiş olarak dört kipi vardır :

(a) : Bildirme adını alan ekleşmiş çekimi şöyledir.

Tek. 1. *-ım, -im, -um, -üm,*
2. *-sın, -sin, -sun, -sün,*
3. *-dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür.*
Çok. 1. *-ız, -iz, -uz, -üz,*
2. *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz,*
3. *-dırlar, -dirler, -durlar, -dürler, -tırlar, -tirler, -turlar, -türler.*

Osm.'da bu eklerden Tek 1. ş. *-am, -em,* 2. şahıslar sağır kefli *-sıñ*(*ız*), 3. şahıslar yalnız *d*'li ve yuvarlak vokalli idiler. *-dur*(*lar*). EAT'nde Tek 1. ş. *-am, -em, -vam, -vem, -van*(*ın*), *-ven*(*in*), 2. ş. *-sın, -sin,* 3. ş. *-dur, -dür* (~ *durur*); Çok 1. ş. : *-uz, -üz, -vuz, -vüz;* 2. ş. : *-sız, -siz* 3. ş.: *-durlar, -dürler* (~ *dururlar*) şeklindeydi.

(197) İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı : *idim, idin, idi,* v.s. Öğrenilen geçmiş zamanı: *imişim, imişsin, imiş* v.s. Şartı: *isem, isen ise,* v.s. şeklindedir.

(198) İsim fiilinin menfisi, *değil* edatı ile yapılır : *değilim, değilsin, değil*(*dir*), *değiliz, değilsiniz, değilmiş, değildi, değilse* v.s. EAT'nde bu edat *degül* şeklindeydi.

199) Birleşik çekimler : Dört birleşik çekim vardır:

(a) Hikâye : İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır : *alıyordum, almıştım* v.s.

(b) Rivâyet : İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılır : *alıyormuşum, alacakmışım* v.s.

(c) Şart : İsim fiilinin şartı ile yapılır : *alırsam, yaparsa, aldıysaḳ* v.s.

(ç) Kuvvetlendirme ve ihtimal : İsim fiilinin bildirme 3. teklik şahıs eki ile yapılır : *biliyorumdur, bileceksindir, bilmişizdir, almışsınızdır.*

(200) Katmerli birleşik çekimin iki şekli vardır.

(a) Hikâyenin şartı, *yapıyorduysam, biliyordunsa,*

(b) Rivâyetin şartı : *görecekmişsem, bilirmişsem.*

(201) Soru eki fiillerde de *-mı, -mi, -mu, -mü*'dür. Zamir menşe'li çekimlerde ek ortaya girer, iyelik menşe'lilerde sona gelir : *biliyor musun*?, *gelecek miyiz*? *gördün mü*?, *yapsaḳ mı*?

İsim-fiil (*partisip*) *ekleri şunlardır* : (202) Geniş zaman partisipleri : *-an, -en, -r, -ar, -er, -ur, -ür, -maz, -mez* (geniş zaman menfisi). *geçen* (*gün*); *geçmez* (*para*).

(203) Geçmiş zaman partisipleri : *-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük, -tıḳ, -tik, -tuḳ, -tük*: *bildik* (*adam*), *duyulmadık* (*söz*); *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü*: *dedikodu, şıpsevdi, külbastı* v.s. *-mış, -miş, -muş, -müş*: *gün görmüş* (*adam*), *sönmemiş* (*kireç*).

(204-) Gelecek zaman partisipleri : *-acaḳ, -ecek* : *akacak* (*kan*), *gelecek* (*ay*), *gidecek* (*yer*). *-ası, esi* : *yıḳılası* (*dağlar*); *geberesi* (*hırsız*). *-malı -meli* : *öğmeli* (*güzel*) „övülecek güzel", *ağlamalı* (*olmaḳ*). *-daçı, -deçi; oldaçı* (*oğlaḳ*) "olacak oğlak", *öldeçi* „ölecek". EAT ve Osm.'da bu eklerden farklı durumda olanlar: *d*'li yuvarlak : *-duḳ, -dük* : *d*'li düz : *-dı, -di* : düz vokalli : *-mış, -miş.*

Zarf-fiil (*Gerundium*) ekleri :

(205) Asıl gerundium ekleri : *-a, -e* : *güle güle; -ı, -i, -u, -ü* : *alıverdi; -arak, -erek* : *sorarak, bilerek; -ıp, -ip, -up,-üp* : *yazıp, gelip, oḳuyup, görüp. -ınca, -ince, -unca, -ünce* : *yapınca, isteyince, ölünce; -alı, -eli* : *başlayalı, gideli, görmeyeli. -ġaç -geç* : *görgeç, digeç. -n* : *satın al-, yaḳın gel-. -ken* : isim fiilinin gerundiumudur : *iken.* EAT ve Osm.'da *-uban, -üben, -ıcaḳ, -icek* gerundiumları da işlek idiler.

(206) Sonradan oluşan gerundium ekleri fiilden isim yapma eklerine hal ekleri getirilerek yapılmışlardır : Bunların bâzısı EAT, Osm. ve ağızlardaki şekillerdir.

(a) Vasıta hali (İnstrumental) ekiyle yapılan gerundiumlar *-ışın, -işin, -uşun, -üşün; -ışġın, işgin. -uşġun, -üşgün; maḳsızın, -meḳsizin; -mağın, -meğin; -mağla,-meğle; -masıyla, -mesiyle; -dıḳlayın, -dikleyin, -duḳlayın, -dükleyin; -dığına, -diğine.*

(b) Eşitlik (Äquativ) ekiyle yapılanlar : *-dıḳça, -dikçe, -mışçasına, -mişcesine; -rcasına, -rcesine; -acaḳcasına, -ecekcesine, -yorcasına; -maca, -mece; -mamaca, -memece; -mamacasına, -mememecesine.*

(c) Uzaklaşma (Ablativ) ekiyle yapılanlar : *-madan, -meden; -mazdan, -mezden; -dıḳdan, -dikden, -duḳdan, -dükden; -andan, -enden; -mışdın, -mişdin; -ışından, -işinden.*

(ç) Bulunma (Lokativ) ekiyle yapılanlar : *-dıḳda, -dikde, -duḳta, -dükte; -anda, -ende; -rda, -rde; -mışda, -mişde; -acağında, -eceğinde.*

(d) Yaklaşma (Dativ) ekiyle yapılanlar : *-ana, -ene; -asıya, -esiye; -masına, -mesine.*

Bibliyografya :

1. *Eski Anadolu Türkçesi* :

M. Mansuroğlu : *Anadolu'da Türk yazı dili'nin başlaması ve gelişmesi. TDED* (İstanbul 1951), IV/3, 215, 229; ayn. mll., *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'de Türkçe beyit ve ibâreler, TDAY Belleten* (Ankara, 1954), s. 207-220; ayn. mll., *Ahmed Fakih, Çarhnâme* (İstanbul, 1956); ayn. mll., *Sultan Veled'in Türkçe manzûmeleri* (İstanbul, 1958); ayn. mll., *Dehhânî ve manzûmeleri* (İstanbul, 1947); ayn. mll., *Drei Gedichte Şayyad Hamza's, UAJb* (Wiesbaden, 1954), XXVI, 78-89; ayn. mll., *Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan manzûmesi, Türk Dili-Belleten,* 1956 (Ankara, 1956), s. 125-144; ayn. mll., *Das Altosmanische. -PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 161-182; D. Dilçin, *Şeyyad Hamza : Yusuf ve Zeliha* (İstanbul, 1946); Köprülüzâde, M. Fuad, *Anadolu'da Türk dil ve*

edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış (*I*): *XIII ve XIV üncü asırlar. Yeni Türk Mecmuası* (1933), I, 275-292 (II): *XV. asır. Yeni Türk Mecmuası* (1933), s. 375-394; ayn. mll., *Die osmanisch-türkische Litteratur. EI*, (Leiden-Leipzig, 1934), IV, 1011-1033; Burhan Toprak, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul, 1933/1934); A. Gölpınarlı: *Yunus Emre Hayatı* (İstanbul, 1936); ayn. mll., *Yunus Emre Divanı*, 1934; F. K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul, 1972); ayn. mll., *Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl, gramer, metin, sözlük* (İstanbul, 1977); ayn. mll., *Eski Anadolu Türkçesi -Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara, 1976), s. 193-222; ayn. mll., *Şeyhî'nin Husrev ü Şirin'i* (İstanbul, 1963); ayn. mll., *Şeyhî'nin Harnâmesi* (İstanbul, 1971); ayn. mll., *Şeyhî ve çağdaşlarının eserleri üzerinde gramer araştırmaları, TDAY Belleten* (Ankara, 1960), I, 95-144; *TDAY Belleten* (Ankara, 1962), II, 53-136; M. Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi, TDED* (İstanbul, 1951), IV/3, 287-327; ayn. mll., *Kadı Burhaneddin Divanı* (İstanbul, 1980); ayn. mll., *Dede Korkut Kitabı* (Ankara, 1958, 1963), I, II; ayn. mll., *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul, 1962); J. H. Mordtmann, *Suheil und Nevbehâr, Romantisches Gedicht des Mesʿūd b. Ahmed* (Hannover, 1925); T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien Zu Süheyl-ü Nevbahar* (Breslau, 1938); Veled Çelebi ve Kilisli Rifat [Bilge], *Ferhengnâme* (İstanbul, 1924); Y. Mutlu, *Ferhengnâme-i Sa'dî tercümesinin gramer husûsiyetleri* (Mez. Tezi, Türkiyat Enst. Ktp., nr. 272); N. Özyiğit, *Erzurumlu Darîr'in Kıssa-i Yusuf mesnevîsi üzerinde bir inceleme* (Mez. Tezi, Türkiyat Enst. Ktp., nr. 592); A. S. Levend, *Aşık Paşa'nın bilinmeyen iki mesnevîsi Fakr-nâme ve Vasf-i Hal, TDAY, Belleten* (Ankara, 1953), s. 205-255; ayn. mll., *Aşık Paşa'nın bilinmeyen iki mesnevîsi daha: Hikâye ve Kimya risâlesi, TDAY Belleten* (Ankara, 1954), s. 265-276; ayn. mll., *Tutmacı-'nın Gül-ü Hüsrev mesnevîsi, T. D. Kurultayı Bildiriler*, 1957 (Ankara, 1960), VII, 168-174; ayn. mll., *Attar ile Tutmacının Gül ü Husrev mesnevîleri, TDAY Belleten* (Ankara, 1959), s. 161-203; ayn. mll., *Tutmacı'nın Gül ü Husrev mesnevîsinde dil özellikleri, TDAY Belleten* (Ankara, 1960), s. 49-77; ayn. mll., *Gülşehrî: Mantıku't tayr tercümesi, tıpkıbasım* (Ankara, 1967); C. Brockelmann, *Altosmanische Studien I. Die Sprache ʿAşyq-Paşas und Aḥmedîs, ZDMG* (1919), LXXIII, 1-29; ayn. mll., *ʿAlis, Qissa-i Jūsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur, ABAW* (Berlin, 1916); N. S. Banarlı, *XIV. Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitān-ı tevārih-i mülūk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ve Hurşid mesnevîsi, TM* (İstanbul, 1939), VI, 177-285; T. Kortantamer, *Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Aḥmedî unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans* (Freiburg, 1973); M. Akalın, *Ahmedî, Cemşîd ü Hurşîd* (*İnceleme Metin*), Ankara, 1975; İ. Ünver: *Aḥmedî, İskender-nâme. İnceleme-tıpkıbasım* (Ankara, 1983); İ. H. Ertaylan, *Dastān-ı Varka ve Gülşah* (İstanbul, 1945); A. Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, Kuran Tercümesi* (*İnceleme ve Metin*), I, İstanbul, 1976; *II. Sözlük* (İstanbul, 1978); T. Onay, *Dastan-i Ahmed Harami* (İstanbul, 1946); A. Zajaczkowski, *Studja nad Jezykiem staroosmanskim*, I. *Wybrane ustęty z anatolijskotureckiego przekladu Kalili i Dimny* (Krakau, 1934); Z. Korkmaz, *Kābus-nāme ve Marzubannāme çevirileri kimindir? TDAY Belleten* (Ankara, 1967), s. 267-278; ayn. mll., *Sədru-'d-din Şeyhoğlu Marzubān-nāme tercümesi* (Ankara, 1973); H. Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid-nâme* (*Hurşîd ü Ferahşâd*), *İnceleme, metin, sözlük* (Erzurum, 1979); A. Ateş, *Süleyman Çelebi, Vesîletü'n-necat, Mevlid* (Ankara, 1954); İ. H. Ertaylan *Aḥmed-i Dâi, hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1952); H. J. Kissling, *Die Sprache des ʿĀşıkpaşazade* (Breslau, 1936); J. Németh, *Das Ferahname des İbn Ḥatib. Ein Osmanisches Gedicht aus XV. Jahrhundert, Le Monde Oriental* (1919), XII, 145-184; A. N. Tarlan, *Necati Beg Divânı* (İstanbul, 1963); ayn. mll., *Ahmed Paşa Divanı* (İstanbul, 1966); H. Tolasa, *Ahmed Paşa'nın şiir dünyası* (Erzurum, 1973); K. E. Ünsel (Kürkçüoğlu), *Fatih'in şiirleri* (İstanbul, 1946); S. Sıtkı, *Fatih Divanı* (İstanbul, 1944); H. W. Duda, *Die Sprache der Qyrq Vezir-Erzählungen. I. Formenlehre* (Leipzig, 1930); F. İz, *Eski Türk edebiyatında nesir. XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortasına kadar yazmalardan seçilmiş metinler*, I (İstanbul, 1964); ayn. mll., *Eski Türk edebiyatında nazım. XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortasına kadar yazmalardan seçilmiş metinler* I: *Divan şiiri* (İstanbul, 1966), I/2, İstanbul, 1967; ayn. mll., *Saltuknâme, Eba'l Ḫayr Rûmî'nin sözlü rivayetlerden topladığı Şarı Şaltuk menakıbı*, 1-3 *cüz* (Harvard, 1974).

2. *Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi*:

a) *Osmanlıca metinler*:

A. N. Tarlan, *Zatî Divanı*, I, II (İstanbul, 1968, 1970); ayn. mll., *Hayalî Bey Divanı* (İstanbul, 1945); ayn. mll., *Fuzulî Divanı* (İstanbul, 1950); *Külliyât-ı Fuzulî* (İstanbul, 1308-1315); Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, *Nev'î, Divan* (İstanbul, 1977); S. N. Ergun, *Bakî Divanı* (İstanbul, 1935); M. Çavuşoğlu, *Yahya Bey, Divan* (İstanbul, 1977); ayn. mll., *Amrî, Dîvân*, (İstanbul, 1979); ayn. mll., *Vasfî, Dîvân* (İstanbul, 1980); ayn. mll., *Helakî, Divan* (İstanbul, 1982); M. Çavuşoğlu ve A. Tanyeri, *Hayretî, Dîvân* (İstanbul, 1981); Ruhî (Bağdadî), *Divan* (İstanbul, 1287 = 1870); Sehî, *Heşt Behişt* (İstanbul, 1325 = 1907), G. Kut (nşr.). Harvad, 1978; Latifî, *Tezkire-i Latifî*. (İstanbul, 1314=1896); M. Owens; *Âşık Çelebi, Meşāʿiruʾş-şuʿarā*, London, 1971; İ. Kutluk, *Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şuʿarā, TTK*, Ankara, 1978; İbnülemin M. K. İnal, *Şeyhülislâm Yahya Efendi, Divan* (İstanbul, 1337); Nefî, *Divan-ı Nefî* (İstanbul, 1269); H. İpekten, *Nâilî-i Kadim Divanı* (Erzurum, 1970); Nâbî, *Divan-ı Nâbî* (İstanbul, 1292); Halil Nihad [Boztepe], *Nedim Divanı* (İstanbul, 1338-1340); Şeyh Galip, *Dîvân-ı Şeyh Gâlib* (Bulak, 1252); S. N. Ergun, *Aşık Ömer, hayatı ve şiirleri* (İstanbul, 1935); ayn. mll., *Türk Şâirleri* (İstanbul, 1935); ayn. mll., *Karacaoğlan, hayatı ve şiirleri* (İstanbul, 1933); F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1926); ayn. mll., *Eski şairlerimiz, Divan Edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1931); İ. Habib [Sevük], *Türk teceddüt edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1924); ayn. mll., *Edebî yeniliğimiz. Tanzimattan beri* (İstanbul, 1940), I, II; İ. Hikmet [Ertaylan], *Türk edebiyatı tarihi* (Baku, 1925-1926), I-IV; N. S. Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1971-1974), I-II; A. H. Tanpınar, *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1956); Ebuziyya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı Osmâniye* (İstanbul, 1913); K. Akyüz, *Batı te'sirinde Türk şiiri antolojisi* (Ankara, 1958); ayn. mll., *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri, Türkoloji Dergisi* (Ankara, 1965), II/I, 1-226; A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964); A. S. Levend, *Türk dilinde gelişme ve sâdeleşme evreleri., TDK* (Ankara, 1972); G. Hazai, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache* (Budapeşte, 1978).

b) *Gramerler*:

B. Atalay, *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-ʿulūm.* (16. y.y.), Ankara, 1946; A. Cevdet, *Kavāʿid-i Osmāniye* (İstanbul, 1267); Süleyman Paşa, *İlm-i sarf-ı Türkî* (İstanbul, 1297); Selim Sabit, *Sarf-ı Osmanî* (İstanbul, 1298); ayn. mll., *Nahv-i Osmanî* (İstanbul, 1298); Abdurrahman Fevzi, *Mikyāsü'l-lisān kıstāsü'l-beyan* (İstanbul, 1299); A. Nazîma, *Lisān-ı Osmanî* (İstanbul, 1302), II, 1328; A. Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkî* (İstanbul, 1304); Cevdet Paşa, *Tertîb-i cedîd-i kavāʿid-i Osmāniye* (İstanbul, 1304); Fazlı Necib, *Nev-usûl sarf-ı Osmanî* (İstanbul, 1304); Mihrî, *Mutavvel sarf-ı Osmanî* (İstanbul, 1306); A. Atıf, M. Remzi, *Kavāʿid-i Osmāniye* (İstanbul, 1328); A. Cevad, *Lisān-ı Osmanî* (İstanbul, 1328); A. Rasim, *Amelî ve nazarî taʿlîm-i lisân-ı Osmanî* (İstanbul, 1325); H. Cahid, *Türkçe sarf ve nahv* (İstanbul, 1326); Necib Âsım, *Yeni tertib muhtasar Osmanlı sarfı* (İstanbul, 1308); Manastırlı Rıfat, *Külliyat-ı kavâid-i Osmaniye* (İstanbul, 1303); ayn. mll., *Hâce-i lisan-ı Osmanî*, II. (İstanbul 1311); ayn. mll., *Mükemmel Osmanlı sarfı* (İstanbul, 1310); Râşid, *Külliyât-ı kavâid-i lisân-ı Osmaniye* (İstanbul, 1317); Ş. Sâmi, *Nev-usûl sarf-ı Türkî* (İstanbul, 1310); Şeyh Vasfî, *Mufassal yeni sarf-ı Osmânî* (İstanbul, 1323); ayn. mll., *Nahv-i Osmânî* (İstanbul, 1316); J. Deny, *Grammaire de la langue turque* (*dialecte Osmanli*), Paris 1921 [Türk. trc., A. Ulvi Elöve, *Türk dili grameri* (*Osmanlı lehçesi*), İstanbul, 1941]; ayn. mll., *L'Osmanli moderne et le Türk de Turquie. PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 182-239; F. K. Timurtaş, *Osmanlıca* (*Eski yazı-Gramer-Metinler*) İstanbul, 1962; M. Ergin, *Osmanlıca dersleri* (İstanbul, 1962); F. Meninski, *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, Institutiones, seu Grammatika Turcica* (Vindobonae, 1680, Nachdruck, 1756), I, II; J. W. Redhouse, *Grammaire raisonnée de la langue Ottomane* (Paris, 1846); A. Hindoğlu, *Theoretisch-praktische türkische Sprachlehre* (Viyana, 1829); A. Wahrmund, *Praktische Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache* (Giessen, 1869); M. Viguier, *Eléments de le langue turque* (İstanbul, 1790); P. J. R. Youssouf, *Grammaire-complète de la langue ottomane* (İstanbul, 1892); J. J. Manissadjian, *Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache* (Stuttgart, 1893); G. Weil, *Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache* (Stuttgart, 1917); J. Németh, *Türkische Grammatik* (Berlin-Leipzig, 1916); V. A. Gordlevskiy, *Grammatika turetskogo yazıka* (Moskova, 1928); A. N. Kononov, *Grammatika turetskogo yazıka* (Moskova, 1941); ayn. mll., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1956); H. Jansky, *Lehrbuch der türkischen Sprache* (Wiesbaden, 1966); H. J. Kissling, *Osmanisch-türkische Grammatik* (Wiesbaden, 1960); T. Banguoğlu, *Ana hatlarıyla Türk grameri* (Ankara, 1940); ayn. mll., *Türk grameri I: Ses bilgisi* (Ankara, 1969); ayn. mll., *Türkçenin Grameri* (İstanbul, 1974); A. Cevat Emre, *Türk dilbilgisi* (Ankara, 1945); ayn. mll., *Osmanlı edebiyatına hazırlık dersleri* (*Osmanlıca gramer*), Ankara, 1948; ayn. mll., *Dilbilgisi dersleri* (Ankara, 1951), I-II; M. Ergin, *Türk dil bilgisi* (İstanbul, 1962); N. Yüce, *Gerundien im Türkischen, eine morphologische und syntaktische Untersuchung* (Mainz, 1973).

c) *Sözlükler*:

Şeyhülislâm Esad Efendi, *Lehçetü'l-lugat* (İstanbul, 1844); Mehmed Hafîd, *Galatāt-ı meşhūre* (İstanbul, 1221); Sırrı Paşa, *Galatāt* (İstanbul, 1301); Mehmet İzzet, *Tashîhü'l-galatât* (İstanbul, 1302); Ebüzziya Tevfik, *Lügat-ı Ebuzziya* (İstanbul, 1306); A. Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî* (İstanbul, 1306); M. Salâhî, *Kāmūs-ı Osmanî* (İstanbul, 1313); Muallim Naci, *Lügat-ı Naci*

(İstanbul, 1317); Şemseddin Sâmi, *Ḳāmuş-i Turkî* (İstanbul, 1317); Ali Seydi. *Resimli ḳāmūs-ı Oşmānî* (İstanbul, 1324); ayn. mll., *Defter-i galatāt* (İstanbul, 1324); M. Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (İstanbul, 1953); F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*, (Ankara, 1962); Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati* (İstanbul, 1927-1943), 1-4, Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (6. Baskı), Ankara, 1974; *Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1963-1974, I-VII; *Yeni Tarama Sözlüğü* (Ankara, 1983); *Derleme Sözlüğü* (Ankara, 1963-1982), I-XII.

Yabancı dillerde :

Mustafa Ahterî, *Ahterî-i kebir* (İstanbul, 1242); A. Mütercim Âsım, *Kāmūs tercümesi* (Bulak, 1250); İstanbul, 1304-1305; Mehmed b. Mustafa al-Vanî, *Vankulu lügatı* (İstanbul, 1142), I II; Mütercim Âsım, *Tıbyan-ı nâfi der terceme-i Burhan-ı ḳāṭı'* (Bulak, 1214); İstanbul, 1302; Hasan Şuûrî, *Ferheng-i Şuûrî* (İstanbul, 1155), I, II; F. M. Meninski, *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae* (Vindobonae, 1680), I; ayn. mll. (B. de Jenisch'in önsözü ile), *Lexicon arabico-persico-turcicum* (yeni baskı), Vindobonae, 1780), 1-5; J. W Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul, 1890); A. W. Moran, *Türkçe-İngilizce sözlük* (İstanbul, 1971); T. X. Bianchi, J. D. Kieffer, *Dictionnaire abregé turc-français* (Paris, 1835), I-II; Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français* (Paris 1881-1886), I-II; B. Kerestedjian, *Dictionnaire etymologique de la langue turque* (London, 1912); Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs-ı Fransevî* (*Dictionnaire turc-français*), İstanbul, 1300; J. Th. Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch* (Leipzig, 1866-1876, I-II; F. Heuser, İ. Şevket, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch* (Wiesbaden, 1953); K. Steuerwald, *Türkisch-deutsches Wörterbuch* (Wiesbaden, 1972); D. A. Magazanik, V. A. Gordlevskiy, *Turetsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1931, 1945); A. N. Baskakov v. b., *Turetsko-russkiy solovar'* (Moskova, 1977).

Anadolu ve Rumeli ağızları :

XII. asrın sonlarından itibâren Anadolu'ya gelip yerleşen ve buradan Rumeli'ye yayılan çeşitli Türk boylarının konuştukları ağızlar yüzyıllar boyunca birbirleriyle karışmış olmasına rağmen, pek çok bölgede hâlâ farklı ağız husûsiyetleri varlığını sürdürmektedir. Bunlar hakkında yapılan derleme ve araştırmaların geçmişi henüz bir asır bile olmamıştır.

I. Kunos (1892), F. Giese (1907) ve diğerlerinin yaptıkları bâzı derlemeler hâriç, ilmî nitelikteki ağız araştırmaları, XX. asrın ilk yarısının ortalarında başlar. T. Kowalski, M. Räsänen, Ö. A. Aksoy, A. Caferoğlu, Z. Korkmaz, H. Z. Koşay, S. Buluç, S. Olcay ile başka araştırmacılar gayet zengin malzeme ve bunlara âit incelemeler neşrettiler.

Son 20 yıldan beri Çeşitli illerdeki ağızlara âit münferit ve etraflı derlemeler yapılmış ve yapılmaktadır. İstanbul, Ankara ve Erzurum Üniversitelerinde ağızlarla ilgili yüzlerce yayımlanmamış lisans tezi vardır.

Mevcut malzemeye göre Anadolu ağızları şu gruplara ayrılır :

1-Güney-batı ağızları (Bandırma'dan Antalya'ya kadar).

2-Orta Anadolu ağızları (Afyonkarahisar'dan Elazığ ve Erzurum'a kadar).

3- Doğu ağızları : Elazığ ve Erzurum'un şark yörelerinden sınıra kadar Azerî te'siri altında kalan veya Azerî şivesine yaklaşan ağızlar.

4- Karadeniz ağızları : Samsun'dan Rize'ye kadar.

5- Güney ağızları : Antalya'dan başlayarak Adana, Gaziantep dolaylarındaki ağızlar.

6- Kastamonu ağzı : Özellikleri dolayısıyla kendi başına ayrı bir grup teşkil eder.

7-Karaman ağızları : Bu da özelliklerinden dolayı ayrı bir gruptur.

Rumeli ağızları ise, Türkiye'nin Trakya bölgesinde, komşu ülkelerden Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan topraklarında konuşulur. Rumeli ağızlarını konuşan Türkiye dışındaki Türklerin sayısı yaklaşık ikibuçuk milyon civârındadır. Rumeli ağızları iki gruba ayrılır :

1- Doğu Rumeli ağızları, 2. Batı Rumeli ağızları. Her iki grup arasındaki sınır Bulgaristan'da Lom-Sofya-Samokov-Köstendil'den geçerek kuzeyden güneye doğru inen çizgidir. Bu çizginin doğusunda kalan bölgede konuşulan ağızlar İstanbul Türkçesi'ne yakınlık gösterirler. Batısında kalan ağızlar ise, Eski Anadolu Türkçesi'ndeki pek çok husûsiyetleri korumuş olup, Kuzey-doğu Anadolu ağızları ile hemen hemen aynı özellikleri taşırlar.

Rumeli ağızlarıyla ilgili ilmî nitelikte derleme ve araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan bilhassa T. Kowalski, J. Németh, J. Eckmann, G. Hazai, M. Mollova, E. Boev, V. Drimba, W. Zajaczkowski, S. Kakuk v. b. zikredilebilir.

Türkiye'nin güney komşuları Kıbrıs, Suriye ve Irak'daki Türkçe, Güney Anadolu ağızlarının uzantılarıdır. Bunlardan bilhassa Irak'taki Kerkük ağzı Azerî ve Türkmen husûsiyetleri taşır. Kıbrıs ve Irak ağızları üzerinde de çalışmalar yapılmıştır. Bunların birçoğu doktora veya lisans tezi olup henüz yayımlanmamıştır.

Dil özellikleri :

Anadolu ve Rumeli ağızlarının ses ve şekil özellikleri henüz yeterince araştırılıp neticeleri alınmış değildir. Bütün ağızların dil malzemesi ilmî esaslara göre derlenip, bunların birbirleriyle olan münâsebetleri çeşitli bakımlardan araştırılarak dil atlasları yapılmadan, verilecek her hüküm eksik ve geçici olmak ihtimaliyle karşı karşıyadır. Ağızlarda tesbit edebildiğimiz en çok dikkati çeken ses husûsiyetleri kısaca aşağıda verilmiştir. Ancak Burada belirtilen hususların da tam ve kesin olamıyacağını hatırdan çıkarmamak gerekir :

Vokaller (Ünlüler) :

(1) Vokal incelmesi, *c, ç, ş, y* ve seyrek olarak *s, z* konsonantlarıyla yanyana bulunan vokallerde görülür : Böyle durumlarda *a>e; ı>i; o>ö; u>ü* değişmesi olur: Orta, Güney ve Doğu Anadolu ağızlarında örnekleri çoktur : *ḳoley < ḳolay; buydey < buğday; yoldeş < yoldaş; dişeri < dışarı; ḳoyün < ḳoyun.*

(2) Aynı konsonantların vokalleri darlaştırdığı da olur : Bu takdirde *a>ı; e>i; o, u>ı* olur : *ağış ~ aġıç<aġaç* (Sıvas); *sacıyaḳ <saçayaḳ* (Doğu Rumeli); *isni-<esne-* (Kayseri).

(3) Vokallerin yuvarlaklaşması en çok *b, p, m, v, f* (dudak ve diş-dudak) konsonantları te'siriyle olmaktadır : *a>o, u; e, è>ö, ü; ı>u; i>ü* olur : Batı ve Orta Anadolu ağızlarında, Rize ve Kars yörelerinde daha pek çok ağızlarda rastlanır : *buba, boba<baba; böbek<bebek; vülayet>vilayet; hömen <hemen; pobuş<pāpūş; hufta<hafta.*

(4) Az da olsa düzleşmeler görülür. *él-<öl-* (Rize), *çecuḳ<çocuk* (Trabzon), *çacuḳ<çocuḳ* (Kastamonu).

(5) Açık ve kapalı vokaller arasında değişmeler de olabilir: *dodaḳ <dudak* (Van); *özengi<üzengi* (Balıkesir); *gömüş <gümüş* (Karamanlı); *dova <du'ā* (Orta ve Güney ağızları).

(6) Bilhassa Rumeli ağızlarında *o>u; ö>ü* olur : *uyun<oyun* (Vidin); *uḳu-<oḳu-; üp-<öp-; dün-<dön-* (Adakale); *gülge <gölge; üḳüz <öḳüz.* Bu kaide doğu ve batı Rumeli ağızlarında çok yaygındır.

(7) Ağızlarda *ay, ey, é'y, öy* diftonglarının tek ses hâline geldiği de olur; *güve<güveyi* (Manisa); *begir <beygir* (Razgrad); *é'le<eyle* (Erzurum, Kars); *söle- <söyle-* (Orta ve Güney Anadolu ağızları).

(8) Bir çok ağızlarda iki kelimenin birleşmesinde ilk kelime sonundaki veya ikinci kelime başındaki vokal değişikliğe uğrar : *birez<bir az; öbir<o bir; bön<bu gün; bıyıl<bu yıl.*

(9) Vokal düşmesine sıkça rastlanır : *çeri<içeri; girmi<içirmi <yiğirmi; yanna<yanına; alnım<alınım; yirmüç <yiğirmi üç.*

(10) Kelime başında vokal türemesi bilhassa *r-, l-* ile başlayan (yabancı asıllı) kelimelerde çok yaygındır. *Iraz<* raziye; *ıraf<raf; ıramazan<ramazan; iliman<limon; ilâzım<lâzım; imirze<mirza; urum, <rum, urus<rus.*

(11) Vokal türemesi kelime içinde de (telaffuz kolaylığı için) yapılabilir : *abıla <abla; ediraf<etraf; sabır <ṣabr; fikir< fikr; ġatil<ḳatl* v. s.

(12) Ağızlarda görülen uzun vokaller umûmiyetle *g* (*ġ, g, ğ*), *h, ḳ, r, y* gibi konsonantların yumuşayıp düşmesiyle oluşur. *āç<ağaç; ā<ağa; ilik<iyilik; yüsek <yüksek; tāta <tahta* v. s.

(13) Vokaller arasındaki benzeşme ya öndeki vokalin sondakini kendisine uydurarak ilerleyici şekilde, veya bunun aksi yâni gerideki vokalin öndekini kendisine uydurarak gerileyici şekilde olur : *acala<acele; faḳır<faḳîr; gazata<gazete;* fekat : *hesret<hasret; acdaha<ejderha,* v.s.

Konsonantlar:

(14) *g,* (*ġ, ğ*), *ḳ, ñ, h, l, r, y* konsonantları kelime içinde ve sonunda düşme temâyülündedirler. Bunun sonucu olarak kendilerinden önceki vokal içinde eriyip onun uzun söylenmesine sebep olurlar : *āzım <ağzım<ağızım; çīrdı<çığırdı* "çağırdı", *ōlan< oğlan; sēsen<seḳsen; bā<baña; gönüm<gönülüm; silā<silaha; gāve<ḳahve; vēmedi<vermedi; āḳadaş <arḳadaş; gēmiş<gelmiş; şe<şey; sīreḳ<seyreḳ,*

(15) Bu konsonantların düşmesi hâlinde bâzan vokal uzamadan normal kalabilir: *gel<gel!; göveçin <güvercin; ne gıda? <ne ḳadar?, atmış<altmış; gidiyo<gidiyor; bi tene<bir dāne.*

(16) *ḳ>ġ* ve *ḳ>g* değişimi çok görülür : *ġol<ḳol; arġadaş<arḳadaş; daġiğa<daḳîḳa; saġız <saḳız; aġ<aḳ; ayaġ<ayaḳ* (Adana); *gişi <kişi* (Niğde İçel, Sıvas v. s.); *genni<kendi; ergeḳ <erkeḳ; türgü<türkü; direg<direk.*

(17) *t>d* değişmesi kelime başında çok yaygın, kelime içinde azdır : *datlı<tatlı; daş<taş; duz <tuz.* Yabancı kelimelerde de vardır: *daraf<ṭaraf; denha <tenha; edraf <etraf; ḳardal <ḳartal* (Sürmene); *Fadime <Fātıma.*

(18) Dudak konsonantlarından *p>b* değişimi az da olsa dağınık halde ağızlarda vardır : *bara <para* (Of); *boyraz <poyraz; sibirge<süpürge* (Elbistan); *ḳabi<ḳapı* (Trabzon); *çıblaḳ<çıplaḳ* (Kastamonu)

(19) *ç>c* değişmesi de pek çok ağızda bulunur : *cizme<çizme* (Orta ve Güney Anadolu ağızlarında): *çızğı<çizgi; cırılcıblaḳ<çırılçıplaḳ; hacan<ḳaçan.*

(20) *s>z* değişimi hem yabancı asıllı hem Türkçe kelimelerde görülür : *zabah<ṣabaḥ; zanki<sanki; zeḳzen<seḳsen* (Çorum).

(21) Türkiye Türkçesi yazı dilinde sedalı olan bâzı konsonantlar ağızlarda sedasız şekliyle, yâni eski Türkçe ses husûsiyetini hâlâ muhâfaza etmiş olarak bulunur: *„ḳibi"* gibi; *kelecegüm* "geleceğim"; *ḳölge* "gölge"; *ḳün* "gün"; *künde* "hergün"; *ḳelin* "gelin"; *tol-* "dolmak", *tiş* "diş"; *tā* „daha"; *tiz* "diz;" *tireḳ* "direk".

(22) Seyrek de olsa *c>ç* değişimi olmaktadır : *çoş-<coş-* (Çorum); *çeset<cesed* (Aydın); *çecuḳ <çocuḳ* (Of); *ġuçaḳla-<ḳucaḳla-* (Maraş).

(23) Kelime başında *b>p* değişmesi muhtelif ağızlarda tesbit edilmiştir : *paca<baca* (Yozgat); *pin-<bin-* (*Gagauzca*); *palta <balta* (Afyon, İçel); *peşiḳ<beşiḳ* (Rize); *peri<beri* (Trabzon).

(24) Kelime sonunda *-z>-s* değişimi : *namas< namāz* (Balıkesir, Manisa); *biyas<beyaz* (Çankırı); *ayas<ayaz* (Balıkesir); *yüs<yüz* „Konya"; *deñis <deniz* (Konya).

(25) *ñ>ġ, g* değişimi : *yalġız<yalñız; gögül<göñül* (Erciş-Van); *baġa<baña* (Rize); *doğuz<doñuz* (Balıkesir).

(26) Irak'ta Türklerin yoğun halde oturdukları Kerkük'ün güneyinde Bayat nahiyesi ve köylerinde nazal *ñ>y* olur : *diyne-<diñle-; ayla-<añla-; soyra<soñra* : *tayrı<tañrı* ; fakat *ñ<v* değişimi de görülür : *gevil<göñül<köñgül.*

(27) Yazı dilindeki *ġ, g* yerine ağızlarda bâzan *ñ* görülür : *bañır- <bağır- ; yañız <yağız* (Niğde); *beñle- <begle- <bekle-* (Çankırı). *yüñsek <yügsek >yüksek* (Kırşehir, İçel).

(28) *b>m* değişimine kelime başında ve içinde rastlanır : *mahana<bahāne* (Orta ve Güney Anadolu ağızları); *muñar<pınar; miñ<biñ; gimi<gibi* (Maraş); *gırmaç<kırbaç; bağman<baġbān* (Terekeme).

(29) *k>ḫ* değişimi bilhassa doğu ağızlarında Azerî şivesine yakın yörelerde çok yaygındır : *ḫarbul <kalbur; ḫapan<kapan; çoḫ<çok; yoḫ<yok; naḫıl <nakl* v. s.

(30) *p>f* değişimi Azerî sâhasında Terekeme ağzında belli başlı dil özelliklerindendir : *alıf<alıp, satıf<satıp; ḫitaf<ḫitap*; Bâzı kelimelerde *b, p>v* değişimi şeklindedir : *bava<baba; gavul<ḫabul; cev<cep; tof<top; şafġa<şapka.*

(31) *k->ç-*: *g->c-, d'-* değişimi Kuzey Doğu Karadeniz (Trabzon ve Rize) ağızları için tipiktir : *çişne-<kişne-; çedi <kedi* (Sürmene); *celin<gelin; cerdek < gerdek* (Rize, Sürmene).

(32) Kelime içinde *-k-, -ğ->-y-* değişimi : *bıydey buğday; dayler<dağlar* (Batı Trakya), *cıyrık<çıkrık* (Divriği).

(33) Urfa ağzında, Irak'ta Türk sınırına yakın Tellafer kasabası ağızlarında *ñ>y* değişmesi çok sık rastlanan bir ses hâdisesidir: *babay<babañ* (Urfa); *seniy<seniñ* (Tellafer); *geldiy<geldiñ; geldiyiz < geldiñiz.*

(34) Nazal *ñ* Kerkük'te Elbir ve Altınköprü ağızlarında *v* olur : *geldüv <geldiñ; geldüvüz<geldiñiz.*

(35) Kelime başında *t->c-, ç-* değişimi azdır : *cırnaḳ<tırnaḳ; cırmala-<tırmala-; çencere <tencere.*

(36) *r>y* değişimi de azdır: *kiypik<kirpik; siyke <sirke; geygin<gergin* (Razgrad).

(37) *ç>ş* olması sıkcadır : *ağaşlar<ağaçlar; saşlı <saçlı; işdi<içdi; üş<üç.*

(38) Kelime başında *y-* düşmesi: *ıpran-<yıpran-; ıka-<yıka-; izdür-<yüzdür-* (Maçka, Trabzon); *ıl<yıl; ürek<yürek* (Kerkük).

(39) Kelime başında ve içinde *h* düşmesi Rumeli ağızları için yaygın bir husûsiyettir. *Acı Asan< Hacı Hasan; Muittin<Muhittin; ikmet<hikmet; täta<tahta; erif<herif; deral<derhal; tuaf<tuhaf,*

(40) Bâzı ağızlarda kelime başında *h-* türediğini görüyoruz : *hürk-<ürk-; hona<ona* (Kerkük); *höyle<öyle* (Balıkesir, İçel).

(41) İçses ünsüz benzeşmesi veya üremesi oldukça çok rastlanan ses olaylarıdır. *yapallar<yaparlar; bunnar<bunlar; pendir<peynir; bârim<bâri; zandet-<zannet-.*

(42) Bitişik konsonantların yer değişiştirmesi demek olan metatez ağızlarda çoktur : *görset-<göster-; öskür-<öksür-; torpaḳ <toprak; Meyrem<Meryem; öndüç<ödünç; tiskin-<tiksin-.*

(43) Ses ikizleşmesi belli konsonantlarda görülür : *aşşâ<aşağı; eşşek<eşek; yazzık<yazık; güççük< küçük.*

(44) *v>f* değişimi: *fişne<vişne; furmadi<vurmadı; far<var.*

(45) Zamirler, 1. ve 2. teklik şahıslarda yazı dilindekinden farklılık gösterir: Batı, Orta ve Güney Anadolu ağızlarında *baña, saña* şekillerine karşılık, Doğu ve Güney-doğu Anadolu ağızlarında *bene* ve *sene,* Terekeme ağzında *beñe,* Trabzon ağzında, *baġa, baa,* Urfa'da *biye* v. s. şekilleri vardır.

(46) Fiil çekiminde çeşitli kiplerin ekleri biribirine karışarak bir takım değişiklikler olmaktadır. Bunların en mühimi ve karışık olanı şimdiki zaman ekidir. Yazı dilinde 1. teklik şahıs eki *-ıyorum,* Batı Anadolu ağızlarında *-ıycm, -ıyon, -yoñ*; Gaziantep yöresinde *-orun, -orum*; Niğde ve İçel ağızlarında (3. teklik şahısta *-yorur*) *-yorurım* veya *-yorurın*; Rumeli ağızlarında *-yērin*; Kars'ta *-yerim*; Rize'de *-êyrum, -iyrım* v. s. gibi türlü şekillere girmektedir.

(47) Güney-doğu Anadolu ağızlarında *gideñ* "gidersin"; *„geliy* "gelirsin"; Bursa, Afyon, Uşak, Denizli ağızlarında *öyrediyoñ* "öğrediyorsun"; *söylēceñ* "söyleyeceksin" v. s. gibi şekiller yazı dilinden oldukça farklıdır.

(48) 1. Çokluk şahıs eki şimdiki ve geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve istekte de yazı dilindekinden farklıdır: *gidiyoḳ, doḫuruḫ, almışıḳ, gidek, bilmeḳ* "bilmeyiz" v. s.

(49) Ağızlarda pek çok eski şekiller hâlâ yaşamaktadır : Meselâ ablatif eki yerine bâzı ağızlarda hâlâ lokatif ekinin kullanılması, *-uban-, -üben* gerundiumunun Iğdır ve yöresinde varlığını sürdürmesi pek çok arkaik kelimenin nesilden nesile nakledilmiş olması bunlardan birkaçıdır.

(50) Yazı dilindekinden farklı bâzı gerundium şekilleri ağızlarda bulunmaktadır : *-ışın, -işin; -ışġın,- işgin; -maca, -mece; mamaca, -memece; -acōturu, -ecōturu, -acōlturu, -ecōlturu; -ınsıraḳ, -insiraḳ, -cas, -ces; -ıncası, -incesi.* v. s.

(51) Devamlılık ifâde eden *dur-, otur-, yat-* v. s. gibi fiiller ağızlarda çok kullanılır. *geliboturur* "geliyor, gelmektedir?; *diñelip yatır* "ayakta duruyor, devamlı ayakta durmaktadır".

Bibliyografya :

Anadolu ağızları :

F. Giese, *Meterialien zur Kenntnis des anatolischen Türkisch I. Erzählungen und Leider aus dem Vilayet Qonjah* (Halle-New York, 1907); T. Kowalski, *Einige Probleme der osmanisch-türkischen Dialect-forschung. -RO* (1929-30), VII, 264-280; ayn. mll., *Osmanisch-türkische Dialecte. EI* (1934), IV, 991-1011; ayn mll., *Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien. PBO* (1937), I, 46-57; (1938), II, 41-47; ayn. mll., *Eine unbekannte gerundiale Konstruktion im Anatolisch-Türkischen,* AO (1938), X, 115-120; M. Räsänen, *Eine Sammlung von Mani-Lieder aus Anatolien, JSFOu* (1926), XLI; ayn. mll., *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien, I. Sivas Vil.* (*StO,* V, 2) (Helsingfors, 1933), s. 1-151; II. *Jozgat Vil.* (*StO, VI,* 2), Helsingfors, 1935, s. 1-106; *III. Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı, Afion Vil.* (*StO, VIII,* 2), Helsingfors, 1936, s. 1-30; *IV. Konja Vil.* (*StO, X,* 2), Helsingfors, 1942, s. 1-38; ayn. mll., *The Turkish Dialect of Edirne,* ASAL. Ind. Univ. (Bloomington, 1962), s. 45-69; H. Z. Koşay ve İ. Refet, *Anadilden derlemeler* (Ankara, 1932), I; ayn. mll., *Ankara Ağzı, TD* (Ankara...), I/1, 72-122; ayn. mll. ve O. Acıpayamlı, *Anadilden derlemeler* (Ankara, 1952), II; A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme* I. (İstanbul, 1940), II, 1941; ayn. mll., *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* (İstanbul, 1942), I; ayn. mll., *Anadolu ağızlarından toplamalar* (İstanbul, 1943); ayn. mll., *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar* (İstanbul, 1944); ayn. mll., *Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* (İstanbul, 1945); ayn. mll., *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Orta Anadolu ağızlarından derlemeler* (İstanbul, 1948); ayn. mll., *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler* (İstanbul, 1951); ayn. mll., *Die anatolischen und rumelischen Dialekte, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 239-260; ayn. mll., *Muğla ağzı, TDAY Belleten* 1962 (Ankara, 1962), s. 107-130; ayn. mll., *Anadolu ağızlarında konson değişmesi, TDAY Belleten* 1963 (Ankara, 1963), s. 1-32; ayn. mll., *Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişmesi, TDAY Belleten* 1964 (Ankara, 1964), s. 1-33; ayn. mll., *Akhisar ve Cihanbeyli ağızları* (*Konya*), *TDAY Belleten* 1967 (Ankara, 1967), s. 1-38; ayn. mll., *Konya ilinin Ermenek ağzı, TDAY Belleten* (Ankara 1972), s. 1-16; Ö. A. Aksoy, *Gaziantep ağzı* 1: *Gramer* (İstanbul, 1945), II : *Deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar, beddular* (İstanbul, 1945); *III. Sözlük* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler* 1. (Ankara, 1969); 2. (Ankara 1971); K. E. Kürkçüoğlu, *Urfa ağzı,* (İstanbul, 1945); Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü,* Ankara, 1963-1982, I-XII; S. Buluç, *Anadolu ağızları bibliyografyası, TM* (İstanbul, 1942), XII-VIII, 327-334; ayn. mll., *Kerkük hoyratlarına dair, R. R. Arat için* (Ankara, 1966), s. 142-154; ayn. mll., *Kerkük hoyrat ve manilerinde başlıca ağız özellikleri, XI. TDKOBB* 1966 (Ankara, 1968), s. 109-118; ayn. mll. *Tellafer Türkçesi üzerine, TDAY Belleten,* 1973-1974 (Ankara, 1974), s. 49-57; ayn. mll., *Über einige Konjugationsformen in den anatolischen Mundarten, XII. Tagung der PIAC. Protokollband: Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker.* G. Hazai u. P. Zieme (Berlin, 1974), s. 161-164; ayn. mll., *Mendeli* (*Irak*) *ağzının özellikleri.* I. *TDBKSB,* 1972 (Ankara, 1975), s. 181 v. dd.; ayn. mll., *Kerkük ağzına göre Arzu ile Kamber masalı, TDAY Belleten,* 1975/1976 (Ankara, 1976), s. 203-238; ayn. mll., *Irak'ta Hanekin Türk ağzı üzerine I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler* 2 (İstanbul, 1979), s. 600-603; ayn. mll., *Irak Türk ağızlarının bazı ses özellikleri, I Millî Türkoloji Kongresi, Tebliğler* (İstanbul, 1980), 54/1-54/4; Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu ağızları. Ses bilgisi* (*Fonetik*), Ankara, 1956; ayn. mll., *Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında, TDAY Belleten,* 1953 (Ankara 1953), s. 197-205; ayn. mll., *Nevşehir ve yöresi ağızları, I: Ses bilgisi* (Ankara, 1963); ayn. mll., *Bartın ve yöresi ağızları üzerine, Türkoloji* (Ankara, 1964), I/1, 103-141; ayn. mll., *Anadolu ağızları üzerinde araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar, TDAY Belleten,* 1975-1976 (Ankara, 1976), s. 143-172; Nuri Yüce, *Einige auffällige Gerundialformen im Türkischen, UAJb* (Wiesbaden, 1972), XLIV, 194-199; S. Olcay, *Erzurum ağzı. İnceleme-Derleme-Sözlük* (Ankara, 1966); ayn. mll. ve A. B. Ercilasun, E. Aslan, *Arpaçay köylerinden derlemeler, TDK* (Ankara, 1976); E. Gemalmaz, *Erzurum ili ağızları, I. İnceleme, II. Metinler, III. Bibliyografya ve Sözlük* (Erzurum, 1978); K. Erimer, *Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografya denemesi, TDAY, Belleten* 1970 (Ankara, 1970), s. 211-236; T. Günay, *Rize ili ağızları* (Ankara, 1976); G. Hazai, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprachen* (Budapeşte, 1978); A. B. Ercilasun, *Kars ili ağızları, ses bilgisi* (Ankara, 1983); A. Turgut, *Artvin ve yöresi ağızları* (Erzurum, 1972).

Kıbrıs ağızları : H. Eren, *Kıbrıs'ta Türkler ve Türk dili, Türkoloji* (Ankara, 1964), I, 1-14; ayn. mll., *Kıbrıs ağzının kökeni, Milletlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi,* 1969 (Ankara, 1971), s. 345-360; E. Saracoğlu, *Kıbrıs ağzı, ses bilgisi özellikleri, metin derlemeleri, sözlük* (Lefkoşa, 1980); E. Türker, *Kıbrıs ağzı ve grameri,* Türkiyat Enst. mez. tez. nr. 1578 (İstanbul, 1974); Y. Cantaş, *Kıbrıs* (*Lefkoşa, Ortaköy ve Gönyeli*) *ağzı dil ve gramer husûsiyetleri* (Türkiyat Enst. mez. tz. nr. 1998), İstanbul, 1979.

Irak ağızları : S. Buluç (yk. bk.); A. Terzibaşı, *Kerkük hoyrat ve manileri, I, II, III.* (Bağdat, 1955 ; Kerkük, 1956, 1957); ayn. mll., *Kerkük havaları* (Bağdat, 1961, İstanbul, 1980); ayn. mll., *Kerkük eskiler sözü* (Bağdat, 1962); ayn. mll., *Kerkük Şairleri I* (Bağdat, 1963, II. Kerkük, 1968); ayn. mll., *Arzu Kamber masalı,*

Kerkük varyantı (İstanbul, 1970); Kh. H. Choban, *Irak Türkmen ağızları* (İstanbul, 1979, Doktora tezi, Türkiyat Enst. tez. nr. 2057); H. K. Beyatlı *Irak Türkmen ağzı dil incelemesi* (Doktora tezi, İstanbul, 1979, Türkiyat Enst. tez nr. 2056); Hassan Şh. Hussin, *Kerkük ağzı* (Doktora tezi, İstanbul, 1979, Türkiyat Enst. tez. nr. 2055); T. Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli ağızları bibliyografyası* (Ankara, 1981).

Rumeli ağızları: T. Kowalski, *Osmanisch-türkische Volkslieder aus Macedonien, WZKM* (Wien, 1926), XXXIII, 166-231; ayn. mll., *Les turcs et la langue de la Bulgarie du Nord-Est, PKO* (1933), 16, s. 1-28 (Türk. trc. O. F. Akün, T. Kowalski, *Kuzey-doğu Bulgaristandaki Türkler ve dili, TDED* (1949), 3/3-4, s. 477-500; ayn. mll., *Osmanisch-türkische Dialecte, EI* (1934), IV, 991-1010; J. Németh, *Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin, AISON* (Napoli, 1940), I, 87-95; ayn. mll., *Zur Kenntnis der Mischsprachen, ALH* (Budapeşte, 1953), III, 159-199; ayn. mll., *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* (Sofya, 1956); ayn. mll., *Die Türken von Vidin Sprache, Folklore, Religion* (Budapeşte, 1956, 2. Baskı 1965); J. Eckmann, *Die türkische Mundart von Varna, KCsA* (Budapeste, 1941), III, 144-214; ayn. mll., *Razgrad Türk ağzı. TDEHA* (Ankara, 1950), s. 1-25; ayn. mll., *Dinler Türk ağzı, TDAY Belleten* 1960 (Ankara, 1960), s. 189-204; ayn. mll., *Kumanova Türk ağzı, Németh Armağanı* (Ankara, 1962), s. 111-144; G. Doerfer, *Das Gagausische, PhTF.* (Wiesbaden 1959), I, 261-271; M. Mansuroğlu, *Edirne ağzında yapı, anlam, deyim ve söz dizimi özellikleri, TDAY Belleten*, 1960 (Ankara, 1960), s. 181-187; S. Olcay; *Doğu Trakya yerli ağzı. İnceleme, derleme, dizin* (Ankara, 1966); S. Kakuk, *Le dialecte turc de Kazanlık* 1, *2-AOH* (Budapeşte, 1958), VIII, 169-187, 241-311; ayn. mll., *Die türkische Mundart von Küstendil und Michajlovgrad, ALH* (Budapeşte, 1961), XI, 301-386; ayn. mll., *Le dialect Turc d'Ohrid en Macédonie, AOH* (Budapeşte, 1972), XXVI, 277-282; G. Hazai, *Les dialectes turcs du Rhodope,* AOH (Budapeşte, 1959), IX, 205-229; ayn. mll., *Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens, RO* (1960), XXII, 83-100; ayn. mll., *Rumeli ağızlarının tarihi üzerine, TDAY Belleten,* 1960 (Ankara, 1960), s. 205-211; ayn. mll., *Rodop Türk ağızları,* VIII. *TDKOBB* (Ankara, 1957), 127-130; ayn. mll., *Textes turcs du Rhodope, AOH,* (1960), X, 185-229; ayn. mll., *Contributions à l'histoire d'une limite dialectale dans le Balkans, Orbis* (1961), X, 15-19; ayn. mll., *Anadolu ve Rumeli ağızlarının tasnifi üzerine, Festschrift Şiraliev* (1971), s. 76-83; ayn. mll., *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache* (Budapeşte, 1978); M. Mollova: *Études phonétiques sur les turcismes en Bulgare, Balk. E.* (1967), XII, 115-154; ayn. mll., *Parler turc de Florina Balk. E.* (1968), XIII, 95-127; ayn. mll., *Balkanlarda Türk e-ağızları, GDAAD* (1973/1974), II-III, 357-414; ayn. mll., *Balkanlarda merkez bölgede Gakçı ağızları, GDAAD* (1977/1978), VI-VII, 239-306; L. A. Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazıka* (Moskova, 1964); E. Boev, H. Memova, *Rodop manileri* (Sofya, 1962); ayn. mll., *Rodop türküleri* (Sofya, 1964); ayn. mll., *Rodop Türk Halk masalları* (Sofya, 1964); ayn. mll., *Bulgaristan Türk ağızlarında içses konson benzeşmesi I., TDBKSB.* 1972 (Ankara, 1975), s. 215-228; ayn. mll., *İzledvaniya i materiali po turska dialektologiya I. İztoçnorodopski turski govori, Godişnik na Sofiyskiya Üniversitet, Fak: po Zapadni Filologii* (Sofya, 1975), s. 198-267; V. Drimba, *İssledovaniya po fonetika gagauzskogo yazıka* 1-2, RLing VI (1961), s. 239-259; VII (1971), s. 141-160; ayn. mll., *Remarques sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord-Est. RO* (1963), XXVI, 63-89; ayn. mll., *Sources roumaines de la dialectologie turque d'Anton Pann,* RLing (1963), VIII, 133-161; ayn. mll., *Études gagaouzes* I: *L'origine des mots paroxytons terminés par -u, -ü* et *-i* RLing (1964), IX, 203-211; L. K. Katona, *Le dialecte turc de la Macédonie de l'Ouest, TDAY Belleten,* 1969 (Ankara, 1969), s. 57-194; W. Zajaczkowski, *Jezik i folklor gagauzow z Bulgarii,* (Krakow, 1966); ayn. mll., *Türkische Sprachproben aus Mazedonien, FO* (1968), IX, 19-51; N. Hafız, *Prizren Türk halk edebiyatı metinleri ve ağız hususiyetleri* (Doktora tezi, İstanbul, 1975, Türkiyat Enst. nr. 1718); H. Dallı, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızları* (Ankara, 1978).

GÜNEY BATI TÜRKÇESİ'NİN DİĞER ŞİVELERİ

Oğuz grubuna mensup en büyük şîve olan 1) Türkiye Türkçesi'nden başka öteki şiveler şunlardır: 2) Azerî Türkçesi 3) Horasan Türkçesi, 4) Türkmence.

Bunlardan Azerî Türkçesi (Eynallu ve Kaşkay Türkçeleriyle birlikte) Türkiye Türkçesi'ne en yakın şivedir. Türkiye ve Azerî Türkçeleri, Oğuz grubunun batı kanadını teşkil ederler. Bu grubun doğu kanadını ise, Horasan Türkçesi ile Türkmence teşkil eder. Azerî Türkçesi, sâhip olduğu dil özelliklerinden dolayı Türkiye Türkçesi ile Oğuzca'nın doğu kanadı arasında bir köprü gibidir (Meselâ akkuzatif ekinin vokalle biten kelimelerde *-ni* olması, *-p* gerundiumunun nihaî fiil gibi kullanılması; söz hazinesindeki bir çok kelimeler v. s. bunu gösterir).

Oğuz grubunun doğu kanadını teşkil eden Horasan Türkçesi ile, Türkmence bu grup içinde, Türkçe kelimelerdeki aslî uzunlukları korumuş olan iki şivedir. Bunlardan Horasan Türkçesi bâzı özelliklerinden dolayı Türkmence ile Azerî Türkçesi arasında yer alır. Yâni Oğuz grubunun doğu kanadı ile batı kanadı arasında ikinci bir köprü gibidir.

2. ÂZERÎ TÜRKÇESİ:

Azerîler şimâlde SSCB'ne dahil Azerbaycan Cumhuriyeti ile, güneyde İran Azerbaycanı'nda ve kısmen de Türkiye'nin kuzeydoğu sınır boylarında yaşarlar.

Sovyet Azerbaycanı'nın yüzölçümü 86.000 km², başşehri Bakû'dur. Nüfûsu 5.5 milyon kadardır (1979). Doğusunda Hazer denizi güneyinde İran Azerbaycanı, batısında Ermenistan, kuzeyinde Dağıstan ve Gürcistan ile komşudur.

İran Azerbaycanı'nın yüzölçümü 100.000 km², merkezi Tebriz'dir. İran'daki Azerî'lerin nüfûsu yaklaşık 6 milyon kadardır. Berend, Ḫoy, Erdebil, Zencan, Rızâiye, Şapur v.b. yerlerde de Azerîler vardır.

Türkler, Azerbaycan'a yoğun halde XI. asırda Selçuklular, XIII. yüzyılda İlhanlılar devrinde gelip yerleştiler. Fakat araştırmalar bu bölgeye Türklerin çok daha önce gelmiş olduğunu göstermiştir.

Selçuklular ve İlhanlılar zamanında buraya yerleşen Türklerin çoğu Oğuz boyuna mensuptu. Zamanla bunların dili bir yandan Kıpçak, diğer yandan Doğu Türkçesi te'siriyle Osmanlıca'dan kısmen farklı bir gelişme göstermiştir.

Azerî Türkçesi'nin en eski şekillerini, Dede Korkut Oğuznamelerine (XIV. asır) dayandırmak isteyenler varsa da o asırlardaki Anadolu Türkçesi içinde herhangi bir Azerî farkı dikkati çekmez. Azerî Türkçesi'nin başlangıcını XVII. asırdan başlatmak daha uygundur.

Azerîler uzun zaman Osmanlı ve İran idâresinde kaldılar. Kuzey Azerbaycan ise, 160 yıldan beri Rus idâresi altındadır. Bu bakımdan Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyi arasında ayrı ayrı dil ve kültürlerin etkisini görmek mümkündür.

27.4.1920'den beri Sovyetler Birliği içinde bir cumhuriyet olan Sovyet Azerbaycanı'nda konuşulan Azerî Türkçesi'nin alfabesi kırill harflerine birkaç harf eklenerek yapılmıştır. İran'da ise, Arap harfleri kullanılır.

Azerî Türkçesi'nin dil özellikleri ana hatlarıyla şöyledir:

Ses bilgisi: *Vokaller*:

(1) Azerî Türkçesi'nde *a* ile *e* arasında telaffuz edilen çok açık bir *e* (=*ä*) vardır. Azerî imlâsında bu baş aşağı *ə* ile gösterilir. *gelmək, tərəf* v.s.

(2) Türkçe'de kapalı *ë* olarak bilinen ve zaman zaman *i* veya *e* ile yazılmış olan *ë*'lerin de bir çoğu Azerî'de açık *é* (*ə*=*ä*) ile yazılır. *ərte, əlçi* v.s.

(3) Yuvarlak ve düz vokaller Türkiye Türkçesi'nden farklılık gösterir: *beyük, kiçik, oyan-, tülkü* v.s.

(4) Bilhassa Arapça kelimelerde ince vokaller tercih edilir. *gəsd, gəlb, vətən* v.s.

Konsonantlar:

(5) Kelime başındaki *y-* düşer: *il* (<*yıl*), *ılan* (<*yılan*), *ulduz* (<*yıldız*), *ürek* (<*yürek*).

(6) Vokalle başlayan bâzı kelimeler *h* protezi alırlar: *hürk-, heyva, hörük* v.s.

(7) *b-*~*m-* mes'elesinde Azerî Türkçesi *m-*'li şekilleri tercih eder: *minmek, moynuz, min* (1000) v.s.

(8) *ḫ* sesi (<*k*) yaygındır: *oḫumaḫ, çoḫ, yoḫ* v.s.

(9) Kelime içinde bâzı konsonantlar ikizleşir: *sakkal, eşşek, yeddi, sekkiz* v.s.

(10) *k/g*; *t/d* karışıktır. Fakat *ġ/g* ve *d*'li şekiller daha yaygındır. *ġuş, ġara, ġapı, heġiget, aġsaġallıġ, uzaġ, daş, dut-, de-.*

(11) Bilhassa orta hecesinde *r* olan kelimelerde metatezler görülür. *torpaḫ, arvad, yarpaḫ.*

(12) Bâzı hece kaynaşmaları olmaktadır: *apar-* (<*alıp var-*); *ayam* (<*ayağım*); *versöz* (<*verseñiz*); *evüz* (<*eviñiz*).

Şekil bilgisi: Kelime yapım ekleri ve çekim eklerinin hemen hepsi bütün Oğuz şivelerinde aynıdır. Bunlar Türkiye Türkçesi bahsinde gösterildi. Azerî Türkçesi'ne âit en mühim farklılıklar ise, şunlardır:

(13) *+çi* ekinin*+li* anlamında da kullanılışı: *kendçi*, "kentli, köylü".

(14) *-ağan/-eğen* eki daha canlı ve yaygındır. *kalağan, yazağan, alağan.*

(15) Sıra sayılarında farklı bir kaç kullanılış dikkati çeker: *birimci, evvelimci.*

(16) Soru zamirlerinde *han, hanst, hansiki* gibi farklı şekiller de vardır.

(17) *+ki* aitlik ekinin vokal uyumuna göre *+ḳi*, *+ku, +kü* şekilleri de yazı dilinde kullanılır.

(18) Şimdiki zaman ve geniş zaman ancak vokal farkı ile ayırt edilir: (a) Şimdiki zaman *-r, -ır/-ir,/-ur/-ür* (menfisi-*mır/-mir*) *alıram* "alıyorum", *gelirem* "geliyorum", *ġorḫursan* "korkuyorsun", *isteyir* "istiyor"; fakat-*yır/-yir,-yur-yür* şekilleri de oluşmuştur. (b) Geniş zaman *-ar/-er*: *gelerem* "gelirim", *alar* "alır", *ḳalarsan* "kalırsın", *gelersüz* "gelirsiniz".

(19) Bunların menfisi *-maz/-mez, -mar/-mer, -man/-men,* ile yapılır. *baḫmaz, almaram, almanam.*

(20) Fiil çekiminde tek. 1. ş. *-am/-em,* 2. *-san/-sen*; Çok. 1. ş. *-ız/-iz*; *-ıḳ/-iḳ*; 2. *-suz/-süz* ekleri kullanılır.

(21) *-°p* zarf fiili, çekimli fiil gibi görev üstlenerek *-mış* yerine kullanılabilir. *yazmayıb* "yazmamış".

(22) *-anda/-ende,* zarf fiil olarak çok kullanılır. *gelende* "gelince", *görende* "görünce".

(23) Kelime hazinesi bakımından Azerî Türkçesi oldukça zengindir. Bir çok Türkçe kelime aslî anlamını muhafaza ederek kullanılır. Yazı dili ile halk dili arasındaki fark azdır. Son yarım asırdan beri Sovyet Azerbaycanı'nda pek çok Rusça kelime Azerî yazı diline girmiştir. İran Azerbaycanı'nda da Farsça kelimelerin Azerî Türkçesi'ne daha fazla girmiş olduğu dikkati çeker.

(24) Azerî Türkçesi bugün Sovyet Azerbaycanı 'nda ve İran Azerbaycanı 'nda konuşulan ağızlar olarak iki ana gruba ayrılır. Bunlardan başka Türkiye topraklarında Doğu Anadolu Bölgesi 'nin İran ve Sovyetler Birliği sınırları yoğun olmak üzere Sıvas-İskenderun çizgisine kadar gittikçe tesirleri azalan bir yayılma sahası farkedilir. Irak 'ta Kerkük bölgesi ile Suriye 'de de kısmen Azeri özellikleri vardır. Sovyet Azerbaycanı 'nda başlıca şu ağızlar mühimdir.

(a) Doğu ağızları: Guba, Bakı, Derbend, Şamaḫı, Mugan, Lenkeran ağızları.

(b) Batı ağızları: Gazaḫ, Ayrım, Garabağ, Gence, Borçalı ağızları.

(c) Kuzey ağızları: Nuḫa, Zagatala, Kutkaşen ağızları.

(d) Güney ağızları: Ordubad, Naḫcivan, Erivan, Tebriz ağızları.

İran Azerbaycanı 'nda şu ağızlar vardır:

a) Yazı diline esas olan merkezde Tebriz, Marağa, Türkmençay ağızları,

b) Kuzeyde ve kuzey batıda Berend, Eher, Ḫoy, Maku ağızları,

c) Doğu ve kuzeydoğuda: Erdebil, Ḫalḫal, Bekrabad, Becervan ağızları,

d) Güney ve güneybatıda: Sayınkale, Sakız, Soğukbulak, Serdest ağızları

e) Batıda: Rızâiye ve Şahpur ağızları.

İran 'da Azerî Türkçesi yeni Farsça 'nın tesiriyle vokal uyumunda yer yer bozulmalara uğramıştır. Masdar eki ince sıradaki fiillerde dahi *-maḫ* olmuştur: *bilmaḫ*; diğer bâzı eklerde de bu uyumsuzluk görülür: *gelduḫ, bildıġı, yiyecaḫ* v.s. gibi.

Bibliyografya:

K. Foy, *Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen. MSOSW* (Berlin, 1903), VI, 126-193; (1904), VII, 197-265; A. Caferoğlu, *Şarkta ve Garpta Azerî Lehçesi Tetkikleri AYB* (İstanbul, 1943), III, 96-102; 136-141; 197-200; 233-238; M. Şiraliev ve M. Hüseyinzade, *Azerbaycan dilinin grammatikası* (Bakû, 1950), I-II; E. Abbasov, *Azerbaycan dilinin grammatikası I* (Baku, 1958); M. Hüseyinzade, *Muasır Azerbaycan dili* I-II. (Baku, 1954-1962) R. Ä. Rüstemov, M. Şiraliev, Z. İ. Budagova, *Azerbaycan dilinin grammatikası I-II*; (Baku, 1959-1960); M. Şiraliev, *Azerbaycan dialektologiyasının esasları* (Baku, 1967); A. Caferoğlu, G. Doerfer, *Das Aserbaidschanische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 280-307; A. Dilaçar, *Azeri Türkçesi, TDB* (Ankara, 1951), seri III, sayı 14-15; ayn. mll., *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964), s. 105-119; N. Z. Gadjiyeva, *Azerbaydjanskiy yazık. Yaz NSSSR* (Moskova, 1966), II, 66-90; M Ergin, *Azeri Türkçesi* (İstanbul, 1971); M. A. Ferzane, *Mebâni-yi destûr-i zebân-i Azerbaycan* (Tebriz, 1334 hş.); R. Ä. Rüstemov, *Azerbaycan dilinin Muğan grubu şiveleri* (Baku, 1955); Y. Kerimov v.b. *Ana dili* (Baku, 1973); Y. Şirvan, H. Kazımov: *Ana dili* (Baku, 1973); E. Ahundov, *Azerbaycan folkloru antologiyası* (Baku, 1968), I-II (bk. S. Tezcan, *Ehliman* Ahundov: *Azerbaycan halk yazını örnekleri TDK*, Ankara, 1978); H. Hüseynov, *Azerbaycanca-Rusça lügat* (Baku, 1939); *Russko-Azerbaydjanskiy slovar'* (Moskova, 1940-1946), I-IV; Ä. Ä. Orucov, v.b. *Azerbaycan dilinin izahlı lügati* (Baku, 1966-1980), I-II; F. Köprülü, *İA*, *Azeri* (İstanbul, 1944), II, 118-151; Z. V. Togan, *Azerbaycan*, *İA* (İstanbul, 1944), II, 91-118.

3. HORASAN TÜRKÇESİ:

İran 'ın Kuzey-doğusunda Horasan bölgesinde Nîşâpûr, Ḳūçān, Bucnurd, Sebzivār yörelerindeki köylerde yaklaşık bir milyona yakın kimse tarafından konuşulan, Horasan Türkçesi 'nin ayrı bir şive olacak şekildeki dil özellikleri, daha yakın zamanlarda (1969) farkedilmiştir. Bu sebeple Horasan Türkçesi üzerinde yapılan çalışmalar yeni ve azdır (Bk. *bibl.*).

Horasan Türkçesi 'nde belli başlı üç ağız grubu tesbit edilmiştir. (a) Bucnurd ve yöresindeki ağızlar (*ev, öv*, "ev"); (b) Kūçān ve civârındaki ağızlar (*öy, oy* "ev"); (c) Nîşâpûr ve çevresindeki ağızlar (*ev, eu* "ev").

Horasan Türkçesi 'nin dil özellikleri ana hatlarıyla şöyledir.

(1) Hem Horasan Türkçesi hem Türkmence uzun vokalleri korur. Ancak, Horasan Türkçesi ile Türkmence arasındaki fark, Horasan Türkçesi-'nin basit uzunlukları da korumuş olmasıdır. Meselâ *ad* (isim) kelimesi Horasan Türkçesi 'nde, *āt*, Türkmence 'de de *āt*; fakat *baş* kelimesi Horasan Türkçesi 'nde *bāş* Türkmence 'de *baş*; *üç* kelimesi Horasan Türkçesi 'nde *īç*, Türkmence 'de *üç*.

(2) Horasan Türkçesi 'nde *ö>e, ü>i* olur: *ge.z* (yarı uzun söylenir) "göz"; *gi.n* "gün"; *sīt* (veya *si:t*) "süt"; *he:el* "ıslak"; *di.ert* "dört"; *elma:ḳ* "ölmek"; *diş-* "düşmek".

(3) Birinci heceden sonraki hecelerde *u>ı* olur. *ōdın* (veya *o:dın*) "odun"; İkinci hecede oluşan *ı* te'siriyle ilk hecedeki *u* da *ı* 'ya çevrilebiliyor; *bırın* "burun"; *yımırta* "yumurta".

(4) Kelime sonundaki *-ḳ>-y* olur: *eşey* "eşek"; *iney* "inek"; *eley* "elek"; *ḳiçiy* "küçük"; *otirdi* (kapalı *i* ile) "oturduk"; fakat *otirdi* (açık i ile) "oturdu".

(5) Fakat *-ḳ>-ḫ* veya *-ġ* olur: *çoḫ* "çok", *yōḫ* "yok"; *aġ* "ak".

(6) Kelime başında *ḳ-/g-* ve *t-/d-* mes'elesinde Horasan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında çok yakın bir benzerlik vardır; *diş, diz, deve, düz, dudaḳ* v.s. veya *toz, toprak, tütün, tilki* v.s.

(7) *p>f* değişikliği (bu ses hâdisesi Azerî ağızlarında da vardır): *taf-* "bulmak" <*tap-*; *tafil-* "bulunmak"; *köf* "çok" <*köp*; *if*<*ip*.

(8) Dativ eki +(*y*)*a*, +*na*, +*ġa* şekillerinde görülür: *yola, yuḫıġa* "uykuya"; *ḳişiġe* "kişiye"; fakat *ḳişine* "kişiye", *mene, sene*.

(9) Kelime yapım eklerinin tamamı, çekim eklerinin de bâzı istisnalar dışında bütünü, Oğuz şivelerinde müşterektir. Bunlar Türkiye Türkçesi bahsinde gösterildiği için burada tekrar etmiyoruz.

Bibliyografya: K. H. Menges, *Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen, Archiv Orientálni* (1939), XI, 7-34; G. Doerfer, *İran 'daki Türk dilleri* (*Die Türksprachen Irans*), *TDAY Belleten*, 1969 (Ankara, 1969), s. 1-23; ayn. mll., *İran 'da bir dilbilim araştırma gezisi üzerine rapor* (*Bericht über eine linguistische Forschungsreise in Iran*), *TDAY Belleten*, 1973/1974 (Ankara, 1974), s. 195-202; ayn. mll., *Das Chorasantürkische, TDAY Belleten*, 1977 (Ankara, 1978), s. 127-204; S. Çağatay, *Türk lehçeleri örnekleri* (Ankara, 1972), II, 261-264 (Çağatay 'ın kitabındaki bilgi ve metin G. Doerfer ve S. Tezcan tarafından hazırlanmıştır); F. Bozkurt, *Untersuchungen zum Bocnurd-Dialekt des Chorasantürkischen* (Göttingen, 1975); Sz. Fázsy, *Das Bocnurdi, ein türkischer Dialekt in Xorāsān, Ostpersien*, Zurich, 1976.

4. TÜRKMENCE:

Oğuz grubunun en mühim şivelerinden biri olan, Türkmence, 3 milyon kişi tarafından konuşulur. Türkmenler, SSCB 'ndeki Türkmenistan Cumhuriyetinde ve bu cumhuriyete komşu olan İran ve Efganistan 'da yaşamaktadırlar. Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki Türkmenlerin nüfûsu (1979 'da) 2 milyondan biraz fazla olup, başşehirleri Aşkâbâd-'dır. Türkmenistan kuzeyde Kazakistan, doğuda Karakalpakistan, Tacikistan ve Özbekistan, güneyde Afganistan ve İran, batıda Hazer denizi ile çevrilmiştir. İdarî bakımdan beş eyâlete ayrılır: *Aşḫabat, Kızılsu* (=Krasnovodsk), *Merv* (=Marı), *Çarcuy, Taşavuz*.

Türkmen kelimesi kavim adı olarak Oğuz kelimesi ile aynı etnik grup içinde kullanılmıştır. Bu anlamda Türkmenler (=Oğuzlar) bilhassa Selçuklular devrinde siyâsî alanda çok mühim rol oynamışlardır.

Türkmence, Türkmenlerin eskiden beri yaşadıkları bölgenin coğrâfî yeri sebebiyle Çağatayca-'dan bâzı unsurlar almıştır. Fakat bu unsurlar Türkmence 'nin bir Oğuz şivesi olma özelliklerini gölgeleyecek nisbette değildir.

Türkmenler başlıca 7 kabîle (=uruğ) 'ye ayrılırlar: Bunlar arasında bâzı ağız özellikleri görülür. Bu kabîleler şunlardır.

Yomud: Hazar denizi kıyılarında ve Hîve bölgesinde otururlar. Bugünkü Türkmen yazı diline esas olan ağız, *Yomud* Türkmenlerinin ağzıdır. *Çavdur*: Karakalpakistan 'ın güney batı sınırında otururlar. *Teke*: Türkmenistan 'ın orta kısmında Aşḫabat ve Merv yörelerinde otururlar. *Ersarı*: Amu-Derya kıyılarında, Çarcuy 'un aşağısına kadar olan bölgede otururlar. *Sarık*: Merv 'in güneyindeki topraklarda yaşarlar. *Salır* (=Salar, Salur): Efganistan 'ın kuzey batısında yaşarlar. *Gökleñ*: Kızılarvat ve Aşḫabad 'ın güneyinde, fakat daha çok İran 'ın kuzey sınırı boyunca uzanan topraklarında yaşarlar.

Türkmenler eskidenberi çok kuvvetli bir edebiyata sâhip oldukları halde bu daha ziyâde sözlü edebiyat olarak nesilden nesile aktarılmış, ancak pek çok değerli bilgiler bu arada yazıya geçirilmediği için kaybolup gitmiştir.

Dil özellikleri bakımından Türkmence çok önemlidir. Ne yazık ki yakın zamanlara kadar lâyık olduğu nisbette araştırılmamıştır. Türkoloji 'nin büyük araştırıcısı Radloff her nedense Türk dilinin birçok mes'elelerini açıklamakta son derece mühim ve gerekli olan Çuvaşça gibi Türkmence hakkında da herhangi bir tetkike girişmemiştir. Fakat son zamanlarda tatminkâr derecede ciddî araştırmalar yapılmaktadır. Türkmence 'nin dil özelliklerinden en çok dikkati çekenler şunlardır:

Ses özellikleri: (1) Türk dilinin lehçe ve şiveleri içinde bugün uzun vokalleri en çok yaşatan Türkmence ve Yakutça 'dır. Son zamanlarda bu konuda yapılan araştırmalar Hallaççа ve Horasan Türkçesi 'nin birçok kelimedeki uzun vokalleri koruduğunu göstermiştir. Ancak bunlar Türkmence ve Yakutça 'daki kadar fazla değildir. Türkmence 'de bulunan uzun vokalli kelimeler aynı zamanda kısa vokalli olan kelime ile anlam bakımından farklıdır. *ot*, "ot (nebat)", fakat *ōd* "ateş"; *daş* "dış", fakat *dāş* "taş"; *baş* "baş, kafa", fakat *bāş* "yara", *gīz* "kız".

(2) Türkmence 'de kapalı *e* 'ler çok zaman uzun *ī* ile söylenir: *gīce* "gece";

(3) Bâzı uzun vokaller diftonglaştırılarak söylenir: *süyt* (<*süd*) "süt"; *düyş* "düş, rüya".

(4) Kelime içinde *v* 'den önce gelen *a, e* yuvarlaklaşır: *dovam*<*devam*; *öyiñ eyesi* "evin sahibi". *zovḳ*<*zevḳ*; *söy-*<*sev-*.

(5) Yardımcı vokal olarak yer yer *-a-/-e-* 'ye de rastlanır: *oḳap* "okuyup"; *ġaraşan* "karışan".

(6) Vokal uyumunda düzlük genişlik uyumu tam, ama darlık yuvarlaklık uyumu tam değildir. *öldirmek, ötiri, doğrı, üçin, boldıḳ, düştik* "düştük".

(7) Yaklaşma hali (Dativ) eki kendisinden önceki vokalle birleşerek kaynaşır: *Keminē* "Kemine 'ye"; *arḳā* "arkaya"; *ḳişē* "kişiye".

(8) *s, z* konsonantları Başkurtça 'da olduğu gibi Türkmence 'de de dişler arasından peltek olarak telaffuz edilir. *s ö z*; *biz, şen, gīz*. Fakat bu telaffuz şekli yazıda gösterilmemektedir.

(9) Yine Başkurtça 'da olduğu gibi Türkmence 'nin bâzı ağızlarında *s* > *h* değişimine de rastlanır: *ahıl* < *asıl*; *bahım* < *basım*;

(10) Kelime başındaki *t-/d-* ve *k-, k-/g-, g-* mes'elesinde Oğuz grubu husûsiyeti olarak Türkmence *d-* ve *g-/g-* tarafındadır : *dēl* "değil", *doḳuz, döreditcilik* (<*türet-*) icat"; *geç- <keç-, gïñ <kêñ* "geniş"; *gerek <kerek;*

(11) *bol-, bar-, ber-,* gibi bir kaç *b-*'li kelimede Çağatayca'nın tesiri görülür.

(12) *b-/m-* mes'elesinde *m-* daha fazladır : *men, mańa, miñ, bu,* fakat *muni* "bunun".

(13) Bilhassa yabancı asıllı kelimelerde *f > p* olur : *pennî < fennî ; pikir < fikir ; sıpat < sıfat ; sarp < sarf; tarap < taraf; pelsepe < felsefe.*

Şekil Özellikleri : Türkmence'de yapım eklerinin hemen hepsi, çekim eklerinin büyük çoğunluğu, diğer Oğuz şivelerindeki gibidir. Bunlar Türkiye Türkçesi bahsinde gösterildi. Burada tekrar etmiyoruz. En mühim farlılıklar şunlardır :

(14) Doğu Türkçesi etkisiyle yapma (Akuzatif) eki vokalle biten kelimelerde *+nı/+ni* olur. *dävānı* "dâvâyı"; *ōbānı* "obayı".

(15) Bâzı zaman eklerinde vokal kaybolur : Meselâ gelecek zaman eki *-caḳ/-ceḳ* olur : *gelceḳ* "gelecek;" *çıḳmacaḳ* "çıkmayacak"; Şimdiki zaman eki *-yar/-yār/-yēr* olur : *dïñlcyēr* "dinliyor"; *çalışyār* "çalışıyor".

(16) Geniş zamanın menfîsi çok defa *-mar/-mer* şeklinde görülür : *yazmarsïñ* "yazmazsın". *almarsıñ* "almazsın"; *almarıs* "almayız". Olumsuzluk ifâdesi *dēl*" değil" ve *yōḳ* "yok" ile de yapılır. *bilmelidēldir* "bilmemeli"; *çalışanyōḳlar* "çalıştıkları yok, çalışmıyorlar".

(17) İktidari fiil şeklinin olumsuzluğu için de yine *bil-* fiili kullanılır : *ala bilmersïñ* "alamazsın"; *görip bilmediñ* göremedin".

(18) *-dır/-dir* bildirme eki birçok fiil şekline gelerek fiil şekil ve zamanlarına zenginlik kazandırır: *gelmelidirin, gelceḳdirsin, bilipdirin* "bilmişimdir".

(19) Gerundiumlardan bâzıları (*-ʾnca, -ken*) şahıs eklerini alırlar : *gelyēnçēm* "ben gelince"; *gelinçēñ* "sen gelince"; *gelyēkēm* "ben gelirken"; *gelyēnkeñ* "sen gelirken"; *alyāḳam* "ben alırken"; *gelyērkēniz* "siz gelirken".

(20) *-p* ve *-an/-en* çekimli fiil gibi *-miş* anlamında kullanılır. *alıpdım* "almıştım"; *gezendi* "gezmiştir".

(21) Türkmence kelime hazinesi bakımından gayet zengindir. Bir yandan Oğuz grubunun arkaik kelimeleri, diğer yandan Doğu Türkçesi'nden geçmiş olan kelimeler Türkmence'nin ifâde gücünü ve kelime çeşitlerini daha da artırmıştır.

(22) Türkmence'nin çeşitli ağızlarının kendine has bâzı özellikleri vardır. Ancak bunlar esas olarak iki ana gruba ayrılırlar:

(a) Asıl Türkmence : Yomud, Teke, Gökleñ, Ersarı, Salır, Sarık ağızları. Yazı dili Yomud ağzını esas alır. Özellikleri yukarıda anlatıldı.

(b) Noḫur, Anaul, Ḫasarlı, Mañışlak v.b. Bunlar Özbekçe'nin tesirinde kalmış olan ağızlar olup, *s* ve *z*'ler aynen kalır, yâni peltekleşmez. Vokal uyumu tam değildir.

(23) Truḫmence denen bir başka ağız daha vardır. Bu ağzı konuşan Truḫmenler, Mangışlak yarımadasından Hazar denizinin batı kıyılarına gelip kuzey Kafkasya'da Stavropol'dan Astraḫan yörelerine kadar yerleşmişlerdir. Bunlar Türkmenlerin Çavdur, Sonç-ḫaci, İkdir oymaklarıdır. Truḫmence'de uzun vokaller yoktur. *s* ve *z*'ler peltekleşmez. İki vokal arasındaki sadasız konsonantlar sadalılaşır. Buna karşılık geniş zamanın menfisi- *-mas/-mes* şeklindedir.

Bibliyografya : H. Vambery; *Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's, ZDMG* (1879), XXXIII, 387-444; İ. Belyaev, *Grammatika Turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1915); M. Geldiev ve G. Alparev, *Türkmen diliniñ grammātikası* (Aşkabad, 1929); A. P. Potseluevskiy, *Fonetiḳa turkmenskogo yazıḳa* (Aşkabad, 1936); ayn. mll., *Dialektı Turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1936); ayn. mll., *Osnovı sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka* (Aşkabad, 1943); J. Benzing, *Über die Verbformen im Türkmenischen, MSOSW* (1939), XLII, 1-56; P. Azimov, *Foneticeskie izmeneniya, nablyudaemie v slovoobrazovatel'nıḫ formaḫ turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1944); ayn. mll. ve H. Bayliev, *Hēzirki Türkmen diliniñ grammātikasınıñ gïsga kursu I, II* (Aşkabad, 1948-1959); ayn. mll., *Sintaksis turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1949); ayn. mll., *Türkmen dili, sintaksis* (Aşkabad, 1951); M. Ḫıdırov v.b., *Grammatika turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1939); K. H. Menges, *Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen, Archiv Orientálni* (1939), XI, 7-34; N. A. Baskakov, *Ob osobennostyaḫ govora severo-kavkazskiḫ turkmenov* (*truḫmenov*), *Yazıki Severnogo Kavkaza i Dagestana* (1949), II, 140-182; P. Azimov, v.b. *Türkmen dili* (Aşkabad, 1964); A. Annanurov v.b. *Türkmen diliniñ Ersarı dialekti* (Aşkabad, 1972); Y. Azmun, *Türkmen halḳ edebiyatı hakkında, R. R. Arat için* (Ankara, 1966), s. 32-83; L. Bazin, *Le Turkmène, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 308-317; P. Azimov, v.b., *Turkmenskiy yazıḳ, YaNSSSR* II. (Moskova, 1966), s. 91-111; A. A. Kurbanov v.b., *Turkmenskiy yazıḳ* (Aşkabad, 1970), I; N. A. Baskakov v.b., *Grammatika turkmenskogo yazıka* (Aşkabad, 1970), I-II; S. Batırov ve M. Sakali, *Turkmensko-russkiy slovar'* (Aşkabad, 1940); B. A. Karriev, *Turkmensko-russkiy slovar'* (Aşkabad, 1943); N. A. Baskakov v.b., *Russko-turkmenskiy slovar'* (Moskova, 1956); ayn. mll., v.b., *Turkmensko-russkiy slovar'* (Moskova, 1968); *Türkmen diliniñ sözlüğü* (Türkmenistan SSR İlimler Ak.), Aşkabad, 1962.

II. KUZEY-BATI (KUMAN-KIPÇAK) TÜRKÇESİ-'NİN BUGÜNKÜ ŞİVELERİ :

Türk dünyasının kuzey batısında bulunan şiveler için *"Kıpçaḳ grubu", "Volga gruba", "Batı grubu"* gibi tâbirler de kullanılır. Bu grubu teşkil eden şiveler, tarihî Kıpçak lehçesinin devamı olan şu şivelerdir :

1) Kazan'dan Astrahan'a kadar uzanan bölgelerde konuşulan Tatarca ve Başkurtça.

2) Hazer deniziyle Altay dağları arasındaki bölgelerde, Aral gölüyle Ural dağlarının güneyinde ve batı Sibirya'da konuşulan Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca. Ayrıca Özbekistan'ın kuzeyinde konuşulan Kıpçak Özbekçesi denilen ağız.

3) Altay yöresinde, Oyrot bölgesinde, batı Sibirya'da İrtiş, Tara, Tobol, Tümen ırmakları kıyılarında konuşulan muhtelif ağızlar.

4) Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kumuk, Karaçay, Balkar ve Nogayların konuştukları şiveler.

5) Polonya'nın Troki ve Luzk bölgesinde konuşulan Karaim şivesi ile eskiden Kırım'da, fakat İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra Orta-Asya ve Sibirya'nın muhtelif yerlerinde konuşulan Kırım Tatarcası.

Bu şivelerin hepsi tasnifte Türk dilinin *z*'li, *y*'li *ḳalġan* ve *tav*'lı husûsiyetlerine sâhip olan kolundandırlar.

1. TATARCA

Autonom Tatar Cumhuriyeti'nde, Volga bölgesinde ve Batı Sibirya'nın muhtelif yerlerinde konuşulan Tatarca'nın başlıca ağızları, Kazan, Mişer, Tepter, Astrahan, Kasımov, Ural ve Sibirya Tatarcası ağızlarıdır.

Tatar ASS Cumhuriyeti'nin toprakları 68.600 km² olup, başşehri Kazan'dır; nüfusları 1979 sayımına göre 6.317.478 kişidir.

Tatarlar Sovyetler Birliği dışında az miktarda da olsa Romanya, Türkiye, Bulgaristan, Çin, Finlandiya ve Polonya'da da yaşamaktadırlar.

Tatarlar 1927'ye kadar Arap harflerini, 1927-1938 arasında Latin harflerini kullandılar. 1939'dan beri Kırill (Rus) harflerini kullanmaktadırlar.

2. BAŞKURTÇA

Başkurtça, Başkurt ASS Cumhuriyeti'nde ve Volga bölgesinde konuşulur. Başkurtların nüfûsu (1979'da) 1.371.452 kişi, toprakları 143.600 km² olup, başşehri Ufa'dır.

Başkurtça, eskiden beri Tatarca ile birlikte mütâlea edilmiştir. Fakat bilhassa kelime başında *s->h-* değişmesi ve peltek söylenen *ş* ve *ž* ile Tatarca'dan farklı bir şive olmuştur. Başkurtların edebiyatları uzun zaman Tatarların edebiyatıyla müşterek kalmış, ancak son zamanlarda bâzı farklılıklar belirmeye başlamıştır. 1928'e kadar Arap, 1928-1940 arası Latin alfabesi, 1940'tan itibâren de Kırill (Rus) alfabesi kullanılmıştır.

3. KAZAKÇA

Kazakça, SS Cumhuriyeti'nde, konuşulur. Kazakistan'ın toprakları 2.960.000 km², nüfûsu 6.556.442 kişi (1979) olup, başşehri Alma-Ata'dır. Çin'de ve Efganistan'da yaşayan ve 1.600.000 kadar oldukları tahmin edilen Kazaklarla bu rakam 8 milyonu geçmektedir. Kazakça'nın başlıca ağızları kuzey-batı, güney ve batı Kazak ağzıdır. Kazak edebî yazı dili kuzey-batı ağzını esas almıştır.

İdârî bakımdan bugün Özbek SS Cumhuriyeti'ne bağlı olan Karakalpakların şivesi de Kazakça'nın bir ağzı sayılır. Kazaklar kavmî bakımdan *Ulu Cüs, Orta Cüs, Kişi Cüs* diye üçe ayrılırlar.

Kazaklar, önce Arap, sonra Latin (1929-1940) alfabesini kullandılar. 1940'dan beri Kırill alfabesini kullanmaktadırlar.

4. KARAKALPAKÇA

Karakalpak ASS Cumhuriyeti'nde ve az sayıda da komşu ülke toprakları içinde konuşulan Karakalpak şivesi, aslında Kazakça'nın bir ağzıdır. Karakalpakistan önceleri Kazakistan'a sonra da Özbekistan'a bağlanmıştır. Karakalpakistan toprakları 206.000 km² olup, nüfûsu 303.324 kişidir. (1979) Başşehri Nukus'dur. Karakalpakistan dışında yaşayan Karakalpaklarla birlikte toplam nüfusları 450.000 kadardır.

Dil bakımından Kazakça ile aynı olan Karakalpakça edebî bir yazı dili olarak muâmele görmektedir.

5. KIRGIZCA

Eskiden Kara-Kırgız diye adlandırılan Kırgızca, Kırgız SS Cumhuriyeti'nde konuşulur. Çin ve Efganistan'da da yaşayan Kırgızlar vardır. Kırgızistan'ın toprakları 195.129 km², nüfûsu (1979'da) 1.906.271 kişi, başşehri Frunze (Pişpek)'dir.

Kırgızca'nın kuzey ve güney olmak üzere iki ağzı vardır. Kuzey ağzında Kazakça'nın, güney ağzında da Özbekçe'nin tesirleri görülür.

Kırgızlar, önceleri Arap ve Latin alfabelerini kullanmışlardır. 1940'tan beri Kırill alfabesini kullanmaktadırlar.

6. KUMUKÇA

Kumukça, Kuzey Kafkasya'daki Dağıstan ASS Cumhuriyeti toprakları (34.000 km²) içinde yaşayan Kumuklar tarafından konuşulur. Nüfus (1979'da) 228.418 kişidir. Dağıstan'ın başşehri Mahaç-Kala'dır.

Kumukça'nın Ḫaydak, Buynak ve Ḫasav-Yurt diye üç diyalekti vardır. 1939'dan sonra Kumuklar, Kırill alfabesini kullanmağa başlamışlardır.

7. KARAÇAYCA VE BALKARCA

Karaçayca ve Balkarca aynı şivenin iki ayrı ağzıdırlar. Her ikisi de Kuzey Kafkasya'da konuşulur.

Karaçaylar Karaçay-Çerkes Autonom bölgesi'nde yaşarlar. Nüfusları (1979'da) 131.074 kişi olarak gösterilmiştir. Başşehirleri Mikoyan-Şahar-

'dır. Balkar (veya Malkar)'lar ise, Kabardin-Balkar A S S Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Nüfusları (1979'da) 66.334 kişidir. Başşehir Nalçik'tir. 1936'dan beri Rus harflerini kullanmaktadırlar.

8. NOGAYCA

Nogayca, Karaçay-Çerkez A S S Bölgesi'nde, bilhassa Stavropol vilâyetinde konuşulur. Bu yerlerden başka Kuzey Kafkasya'nın başka yerlerinde de Nogayca konuşan gruplar vardır. Nogayların nüfûsu (1979'da) 60.000 kişi olarak tesbit edilmiştir.

1938'de Kırill alfabesini esas alan Nogayca, yazı dili olarak resmiyet kazanmıştır.

9. KARAYCA

Türk asıllı oldukları halde Mûsevî dinini kabûl etmiş olan Karayların (İbrânî dilindeki çokluk eki ile Karaim) şivesi Litvanya'da Troki ve Poniewiez şehirlerinde, Ukrayna'da Luck ve Halicz şehirleri civârında, Kırım'da Evpatorya yakınlarında konuşulur.

Karayların sayısı 7.000 kadardır. Dinî kitaplar için İbrânî alfabesini kullanırlar. XX. asrın başından beri Latin ve Kırill alfabesini de din dışı literatür için kullanmaktadırlar.

10. KIRIM TATARCASI

İkinci Cihan Savaşı'na kadar Kırım'da konuşulduğu için, bu adla bilinen şive, güney ve kuzey olmak üzere iki ağız farkına sâhipti. Güneydeki Kırım Osmanlıcası, kuzeydeki de Kırım Tatarcası adını almıştır. XVIII. asırda Kırım'dan 200.000 kadar Türk, Türkiye'ye göç etmiştir. Orada kalanlar ise, İkinci Cihan Savaşı'nda, Almanlarla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle 18 mart 1945'te Orta-Asya ve Sibirya'nın çeşitli yerlerine sürülmüşlerdir. Kırımlılar bugün en çok Özbekistan Kazakistan ve Kırgızistan'ın muhtelif yerlerinde yaşamaktadırlar. Resmî sayıları belli değilse de, Sovyetler Birliği'nde 500.000 kadar oldukları tahmin edilmektedir.

Türkiye'deki Kırımlılar en çok Eskişehir'de bulunmaktadırlar. Fakat zamanla (yeni nesil ana dillerine çok yakın olan Türkiye Türkçesi'ni konuştuğu için) Kırım şivesini bilen ve konuşan azalmaktadır.

KUZEY-BATI (KUMAN-KIPÇAK) TÜRK ŞİVELERİNİN DİL VE GRAMER HUSÛSİYETLERİ:

Ses Bilgisi Husûsiyetleri:

(1) Vokaller: Tatarca yazı dilinde şu vokaller vardır: *a, e, ı, i, ï, u, ü, u, ü*. Ses tarihi bakımından *e>i, o>u, ö>ü, i>ï, u>ü, ü>ü* değişikliği olmuştur. Meselâ *un* "10"; *ürdek* "ördek".

(2) Kazak, Karakalpak, Kırgız, Altay, Kumuk, Nogay ve Karaim yazı dilinde şu vokaller vardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*. Bunlardan ilk üçünde, yâni Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca'da ayrıca bir de kapalı *ė* vardır.

(3) Kuzey Batı grubu şivelerinde aslî uzun vokallere rastlanmaz. Ancak *ġ, g, b, v, y, ñ* gibi konsonantların düşmesi neticesinde sekunder olarak uzun vokaller ve diftonglar teşekkül eder.

(4) Bu şivelerde *eg>iy; ıġ>uw, ū; uġ>u, ı; agu>aw, ō* olur. Meselâ umûmî Türkçe *tağ* "dağ" kelimesi Tatarca, Karakalpakça, Kumukca, Nogayca ve Karaimce'de *taw*, Kazakça ve Kırgızca'da *tō*, Altayca'da *tü* şeklindedir.

(5) İlk hecedeki *o, ö* te'siriyle ikinci hecedeki *a>o, e>ö* değişikliğine Kırgız ve Altay şivelerinde çok rastlanır: *otḳo* "ateşe"; *polzo* "olsa"; *ḳöstör* "gözler".

(6) *u, ü*'den sonraki *ı, i*'lerin *u, ü*'ye çevrilmesi çok yaygındır: *tondu* <*tonnı* "elbisenin"; *üydün* <*üynin* "evin".

Konsonantlar:

(7) Umûmî Türkçe kelime başındaki *y-* bu şivelerde *c-, j-, z-, y-* şeklinde olup tam bir birlik göstermez. Kaz., Kkp., Krg., Oyrot., Nog., Krç., *c-, j-*; Blk. *z-*, diğer şiveler *y-*'li şekilleri kullanır. Meselâ *jol* (Kaz.), *yol* (Kar.), *yul* (Tat.) v.s.

(8) Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca'da *f* bulunmaz. Yabancı asıllı kelimelerde *f*, yerini *p*'ye bırakır. *paydalı* <*faideli*; *pakültet* <*fakultät*.

(9) *h* yabancı dillerden alınmış kelimelerde görülür. Kelime içinde Kar., Kmk., Kar. T. şivelerinde *ġ*'ya dönüşür: *bahā* "değer"; *paha>baġa*.

(10) Kazakça ve Karakalpakça'da *ş>s* olur. *tas* < *taş*, "taş".

(11) Başkurt şivesinde *z, d, l>ẓ; ş>š; s>h* olur: *ḳıẓ* "kız"; *aẓım*<*adım*; *tawẓar*<*tawlar* "dağlar"; *baš*<*baş*; *uşal* "kötü"; *hiẓ*<*siz*; *huğış*<*suğış* "savaş"; *haḳal*<*saḳal*; *bulha*<*bulsa*<*bolsa* "olsa"; *barhın*<*barsın* "gitsin".

(12) Bu gruptaki bütün şivelerde kelime sonundaki *-ḳ, -k, -p*, kelimeye vokalle başlayan bir ek gelince sedalılaşırlar: *baḳ-* "bakmak", *baġa* "bakıyor"; *iḳ-* "ekmek", *igin* "ekin"; *tut-* "tutmak", *tutar* "tutar".

(13) Konsonant benzeşmesi (assimilation) çok sık rastlanan ses hâdiselerindendir. İki konsonant yanyana gelince önceki, sonrakini kendisine benzetir. Eğer önceki konsonant sedalı ise, yarı vokal, nazal veya akıcı cinsten ise, onu tâkip eden konsonant da sedalılaşır, değilse sedasızlaşır: *atta* "at üzerinde"; *ḳırda* "kırda", *tarakpen* "tarakla", *ḳızben* "kızla".

(14) Sedasız konsonantlardan sonra *l>t; m>p; n>t* olması bilhassa Kazakça, Kırgızca, Altayca ve Nogayca'da yaygındır. Sedalı konsonantlardan sonra ise *l>d; m>b; n>d* olur: *ḳündüḳ* <*ḳünlüḳ* "her günkü, günlük"; *ḫannıḳ* <*ḫanlıḳ*; *tüspesin*<*tüşmesin*; *aydıñ*<*aynıñ* "ayın".

Şekil Bilgisi Husûsiyetleri:

(15) Kelime yapım ekleri bütün Türk şivelerinde umûmiyetle müşterektir. Bâzı ses değişmeleri ve benzeşmeleri neticesinde farklılıklar meydana gelmişse de bunlar yine aynı müşterek ek-

bağlıdırlar. Meselâ Eski Türkçe+*lıġ/+lig* eki Tatarca, Kazakca; +*lı/+li*; Karakalpakça: +*lı/+li*; +*dı/+di*, +*tı/+ti*; Kumukça: +*lı/+li*, +*lu/+lü*, Altayca: +*lu/+lü*, +*du/+dü*, +*tu/+tü* olur. Yine Eski Türkçe *-ġ-ıġ*, ekleri bu şivelerde *-uw/-üw* >*-u/-ü* olur.

(16) Bu gruba has bâzı husûsî ekler de dikkati çeker: *ata+ḳay* "babacık"; *baba+y* "büyük baba"; *soġ-um+tuḳ* "savaşa mahsus, savaşlık", *oy-ġor-* "anlamak".

İsimler:

(17) Çokluk eki +*lar/+ler* benzeşme (assimilation) yoluyla +*nar/+ner*, +*dar/+der*, +*tar/+ter* şekillerinde de görülür. Altayca ve Kırgızca'da +*lor/+lör*, Krç.'da +*r*'nin düşmesiyle +*la/* +*le* şeklindedir.

(18) İsim çekim eklerinden (genitiv hali eki +*nıñ*; Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Altayca'da aynı zamanda +*dıñ*, +*tıñ*, Kumukça'da +*nı* Nogayca ve Karaimce +*nın* şekillerindedir. Dat. +*ġa*, +*ḳa*, Kırgızca ve Altayca'da aynı zamanda +*ġo*, +*ḳo*. Akk. +*nı*, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Altayca'da bunun yanı sıra *dı*+ ve +*tı*. Lok. +*da*, +*ta*, Altayca ve Kırg.'da aynı zamanda +*do* ve +*to*. Abl. +*dan*, +*tan*, +*nan*, Kırgızca ve Altayca'da ayrıca +*don*, +*ton* ve +*non*.

(19) *Şahıs zamirleri*: *min* (Tat.), *mën* (Kaz., Kkp.), *men* (diğer şiveler). *sin* (Tat.), *sën* (Kaz., Kkp.), *sen* (diğer şiveler); *biz, bis* (Alt.), *sizler, sizder* (Kaz., Kkp.)., *siler* (Krg.) v.s.

(20) İşâret zamirleri: *bu* (Tat., Krg.,-Alt., Kar.), *bu* (*l*) (Kmk., Nog.), *ul* (Tat.), *ol* (Kaz., Kkp., Krg., Alt., Nog., Kar.), *şul* (Tat.), *sol* (Kaz., Kkp., Nog.), *oşo* (Krg.), *tigi* (Tat., Kaz., Kkp., Krg.).

(21) *Soru kelimeleri*: *ḳay* "kim, hangisi? (Kaz., Tat.); *ḳana, ḳanı* "nere(ye)? (Tel.); *ḳaya* "nereye?" (Tat.); *ḳala* "nasıl?", (Tob., Tüm); *ḳanar* (Alt.), *ḳayna* (Tel.), "nereye?", *ḳayan* (Tat.), "nereden?" *ḳalay* (Kaz.), "nasıl?", *ḳaçan* (Tat., Kaz., Alt., Kar.), "ne zaman?", *ḳim* (bütün şivelerde); *ne, ni* (bütün şivelerde).

(22) *Sayı kelimeleri*: umûmî Türkçede olduğu gibidir. Bâzı fonetik farklar şunlardır: *dört* (Tat.), *tört* (Kaz., Kkp., Krg., Alt.), *dört* (Kmk.), "4" *yiśirmi*, (Tat.), *cıyırma* (Kaz., Kkp., Krg.), *cirme* (Alt.), *yigirma* (Kmk), "20".

Topluluk sayıları +(a)*w*, +(e)*w*, +*ō*, +*ö* (<Eski T.+*aġu/* +*egü*) ekiyle yapılır. Üleştirme sayıları +*ar/* +*er*, +*şar/* +*şer* ekleriyle; kesirli sayılar ablativ ekiyle yapılır: *altıdan üç* "3/6" v.s.

(23) Edatların hemen hepsi diğer Türk şivelerinde olduğu gibidir. Bu gruba has bâzı tipik örnekler de vardır. Meselâ Eski T. *bilen* "ile,, edatı *men, ben, pen* (Kaz.), *minen* (Krg.), *bulan* (Kmk.), *mınan, binen, man, ben* (Nog.), *bıla* (Kar.), gibi çeşitli şekillerde görülür.

(24) Sıfatların komparativ (*daha*...) derecesi...+*dan*...+*raḳ*, Superlativ (*en*...) derecesi de *iñ*... ve daha başka bâzı yardımcı unsurlarla yapılır.

Fiiller:

(25) *Emir ekleri*: 1. Şahıs Tek. -(*a*) *yım*, -(*ı*) *yım*, -(*a*)*yın*, -(*o*)*yın*; *barayım*. "gideyim!"; Çok.: -(*a*)*yıḳ*, -(*a*)*lıḳ*; *baralıḳ* "gidelim!".

2. Şahıs, Tek: Eksiz veya -*ġıl*, -*ġın*; -*çı*, -*şı*; *bar* "git!", *barġıl, bargın*; "git!"; *barçı, barşı* "git!".

Çok: -(*ı*)*ġız*, -(*ı*)*ñız*: *barıġız* "gidiniz"!, *cazıñız* "yazınız!".

3. Şahıs, Tek: *-sın*: *barsın* "gitsin!" Çok: *-sınlar*: *barsınlar* "gitsinler!".

(26) Gelecek zaman eki: *-ġay/ -gey* Nog. ve Alt.'da şahıs eklerini alarak kullanılır: *barġayman, barġaysıñ, barġay, barġaymız, barġaysız, barġaylar* "gideceğim, gideceksin" v.s.

(27) Şimdiki zaman ekleri 1. Şahıs Tek: *-amın -(ı)ymın* (Tat., Bşk., Kaz., Kkp., Kar.), *-aman, -yman* (Kmk.); *-adım* (Alt.). *Çoḳ*: *-abız*, -(*ı*)*ybız* (Tat., Bşk., Krg., Kmk., Kar.); *-amız, -ymız* (Kaz., Kkp., Nog.); *-adıbıs* (Alt.).

2. Şahıs Tek: *-asıñ*, -(*ı*)*ysıñ* (Tat., Bşk., Kaz., Kkp., Krg., Nog.); *-asen, -ysan* (Kmk.), *-as* (*ın*) (Kar.). *-adıñ* (Alt.). *Çoḳ*: *-asız*, -(*ı*)*ysız*, (Tat., Bşk., Kaz., Kkp., Kmk., Nog., Kar.). *-asıñar, -ysıñar* (Krg.); *-adıġar* (Alt.).

3. Şahıs Tek: *-a*, -(*ı*)*y* (Tat., Bşk., Kmk., Nog.); *-adı, -ydı* (Kaz., Kkp., Nog.); *-ayt, -yt* (Krg., Kar.). Çok. *-alar*, -(*ı*)*ylar* (Tat., Bşk., Kmk.), *-adı, -ydı* (Kaz., Kkp., Nog.), *-şat, -ışat* (Krg.); *-at, -adılar* (Alt.) *-atlar, -adırlar* (Kar.).

(28) Geniş zaman *-r* +*şahıs eki* ile yapılır. Bu aynı zamanda Kuzey-Batı Türk şivelerinin hepsinde gelecek zaman yerine de kullanılır.

(29) Görülen geçmiş zaman (şuhûdî mâzî) *-t, -d* +*şahıs eki* ile teşkil edilir.

(30) Öğrenilen geçmiş zaman (naklî mâzî) *-ġan/ -gen, -ḳan/ -ḳen* + *şahıs eki* ile kurulur.

(31) Şart eki *-sa/ -se* + *şahıs eki* ile yapılır.

(32) *Gerundiumlar*: *-a, -p, -ġınça* (*-ḳınça, -ḳanşa, -ḳançı, ḳança*); *-ḳalı* (*-ḳanlı*); *-ḳaçtın* (*-ḳajın*), *-ḳaçoḫ, -ala*, (*-ele, -olo, -ölö*).

(33) Yardımcı fiillerden isimlere bağlananlar **i-* (**e-* < **er-*), *bol-*(*, bul-*); *it-*(*, et-*). Fiile bağlanan yardımcı fiiller: *kör-, caz-, ciber-, bėr-, al-, cat-, bar-, ḳal-* v.s.

(34) Menfîlik: Fiillerde *-ma-, -me-* (geniş zamanda *-mas, -mes*); isimlerde *yoḳ, yuḳ, coḳ*.

(35) Kuzey-Batı Türk şivelerinin hepsinde cümledeki söz dizisi Umûmî Türkçe'deki gibidir (bk. Türk dilinin yapısı). Yalnız Karaimce'de bu dizi farklı durumdadır. Nitekim ilgi cümlesi kuran veya iki cümleyi birbirine bağlayan *ki* (veya *ḳim*) Kar.'de sıkça kullanılır.

Bibliyografya: *Umûmî eserler*: W. Radloff, *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen, Erster Teil: Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1883), 1-318; ayn. mll., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* (Petersburg, 1866-1910), I-X; ayn mll., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Petersburg, 1893-1911), I-IV; A. C. Emre, *Türk Lehçelerinin mukayeseli grameri*: 1. *Fonetik* (*TDK*), İstanbul, 1949; J. Benzing: *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* (Wiesbaden, 1953); M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949); ayn. mll., *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1957); *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, (Wiesbaden, 1959), XXIII; N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1960); N. K. Dmitriev, *Stroy tyurskih yazıkov* (Moskova, 1962); *Handbuch der Orientalistik* (nşr. B. Spuler). *1. Abt. 5 Bd. Altaistik 1*: *Turkologie*, Leiden/Köln, 1963 1982²; A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış* (*TDK*) Ankara, 1964; N. Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics* (Wiesbaden, 1965); *Yazıki Narodov SSSR. II*: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966); K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden, 1968); N. A. Baskakov, *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov* (Moskova, 1969); S. Çağatay, *Türk lehçeleri örnekleri, II. Yaşayan ağız ve lehçeler* (Ankara, 1972); J. Faensen, *Sprachen in der UdSSR* (Osnabrück, 1983).

1. *Tatarca*: V. Hangildin, *Tatar tele grammatikası* (Kazan, 1959); K. Thomsen, *Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 407-421; M. Z. Zakiev, *Hazerge tatar ädäbi tele* (*Sintaksis*), (Kazan, 1966); ayn. mll., *Tatarskiy yazık. Yaz NSSR II*: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), s. 139-155; *Sovremennıy tatarskiy literaturnıy yazık, leksikologiya, fonetika, morfologiya* (Moskova, 1969); C. Schönig, *Hilfsaverben im Tatarischen* (Wiesbaden, 1984); N. T. Denisova, v.b., *Tatarsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1966); N. K. Dmitriev, v.b., *Russko-tatarskiy slovar'* (Kazan, 1955-1959), I-IV; L. T. Mahmutova, v.b., *Tatar teleneñ añlatmalı sözlege* (Kazan, 1977-1981), I-III.

2. *Başkurtça*: H. Gabidov, v.b., *Başkort teleneñ sarfı* (Ufa, 1925); ayn. mll., *Başkort teleneñ naḥve* (Ufa, 1925); K. Aḥmer. *Başkort tele grammatikahı* (Ufa, 1948); N. K. Dmitriev, *Grammatika başkirskogo yazıka* (Moskova, Leningrad, 1948); J. Benzing, *Das Baschkirische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 421-434; N. H. İşbulatov, *Ḥäzerge Başkort tele* (Ufa, 1962); A. A. Yuldaşev, *Başkirskiy yazık, Yaz NSSSR* II, *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), 173-193; N. Poppe, *Bashkir Manual, UAS* (The Hague, 1964), XXI; K. Z. Aḥmerov, *Başkirsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1958); ayn. mll., *Russko-başkirskiy slovar'* (Moskova, 1964).

3. *Kazakça*: G. Begaliev, *Kazak tili* (Almatı, 1942); ayn. mll. ve N. Sauranbaev, *Kazak tiliniñ grammatikası* (Almatı, 1944); S. Kenesbaev, *Grammatika kazaḥskogo yazıka* (Alma-Ata, 1941); ayn. mll., v.b. *Kazak tili grammatikası*, 1. *belim* (*fonetika men morfologiya*), Almatı, 1961; N. B. Koraşeva, *Kazaḥskiy yazık, Yaz. NSSSR* II: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), 320-339; G. G. Musabaev, *Sovremennıy Kazaḥskiy yazık, Ç. 1: Leksika* (Alma-Ata, 1959); M. B. Balakaev, *Sovremennıy kazaḥskiy yazık, Sintaksis* (Alma-Ata, 1959); K. H. Menges, *Die aralokaspische Gruppe. PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 434-488; N. T. Sauranbaev, *Russko-kazaḥskiy slovar'* (Moskova, 1954); H. Mahmudov, G. G. Musabaev, *Kazaḥsko-russkiy slovar'* (Alma-Ata, 1954); İ. K. Kenesbaev v.b., *Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi* I-II. (Alma-Ata, 1959-1962).

4. *Karakalpakça*: N. A. Baskakov, *Grammatika karakalpakskogo yazıka* (Moskova, 1933); ayn. mll., *Karakalpakskiy yazık I*: *Materialı po dialektologii* (Moskova, 1951), *II*: *Fonetika i morfologiya* (Moskova, 1952); ayn. mll., *Karakalpakskiy yazık, YazNSSSR. II*: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), s. 301-319; K. H. Menges, *Qaraqalpaq Grammar. Part One*: *Phonology* (New York, 1947); S. Wurm, *The Karakalpak Language. Anthropos* XLVI, (Freiburg, 1951), s. 487-610; N. A. Baskakov, *Karakalpakso-russkiy slovar'* (Moskova, 1958); ayn. mll., *Russko-karakalpakskiy slovar'* (Moskova, 1967).

5. *Kırgızca*: İ. A. Batmanov, *Grammatika kirgizskogo yazıka* (Frunze-Kazan, 1939-1940), I-III; ayn. mll., *Kratkoe vvedenie v izuçenie kirgizskogo yazıka* (Frunze, 1947); ayn. mll., *Sovremennıy kirgizskiy yazık. ç. 1: Fonetika*, (Frunze, 1953); S. Kudaybergenov, *Kırgız tilindegi söz özgörtüü sisteması* (Frunze, 1957); B. M. Yunusaliev, *Kirgizskaya leksikologiya, ç. 1: Razvitie kornevıh slov* (Frunze, 1959); ayn. mll., *Kirgizskiy yazık. YazNSSSR II*: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), s. 482-505; K. K. Yudaḥin, *Klassifikatşiya kirgizskih dialektov. Pervaya nauçnaya sessiya, AN Kirgizskoy SSR.* (Frunze, 1955); ayn. mll., *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskova, 1940 (Türkçeye de tercüme edilmiştir: K. K. Yudaḥin, *Kırgız Sözlüğü*, Ankara, 1945-1948, I-II); ayn. mll., *Russko-kirgizskiy slovar'* (Moskova, 1957); ayn. mll., *Kirgizsko-russkiy slovar* (Moskova, 1965).

6. *Kumukça*: B. Çobanzade, *Kumuk dili ve edebiyat tetkikleri* (Baku, 1926); N. K. Dmitriev, *Grammatika kumıkskogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1940); ayn. mll., *Materialien zur kumükischen Phonetik, Le Monde Oriental* (1935), XXIX, 181-190; J. Benzing, *Das Kumükische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 391-406; A. G. Magomedov, *Kumıkskiy yazık, YazNSSSR.* II: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), 194-212; Z. Z. Bammatova, *Russko-kumıkskiy slovar'* (Moskova, 1960); ayn. mll., *Kmuıksko-russkiy slovar'* (Moskova, 1969).

7. *Karaçayca ve Balkarca*: W. Pröhle, *Karatschaische Studien. KSz* (Budapeşte, 1909), X, 215-304; ayn. mll., *Balkarische Studien, KSz*, (Budapeşte, 1914-1915), XV, 165-276; U. B. Aliev, *Karaçaevo-balkarskaya grammatika* (Kislovodsk, 1930); ayn. mll., *Malkar tilni grammatikası* (Nal'çik, 1958), I; ayn. mll., Karaçay *tilni grammatikası* (Çerkessk, 1958), II; ayn. mll., *Sintaksis karaçaevo-balkarskogo yazıka* (Moskova, 1972); V. İ. Filonenko, *Grammatika balkarskogo yazıka* (Nal'çik, 1940); U. Bayramkulov, *Grammatika karaçaevskogo yazıka* (Kislovodsk, 1930); R. Karça, H. Z. Koşay, *Karaçay-Malkar Türklerinde hayvancılık ve bununla ilgili gelenekler* (Ankara, 1954); O. Pritsak, *Das Karatschaische und Balkarische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 340-368; M. A. Ḥabiçev, *Karaçaevo-balkarskiy yazık, Yaz NSSSR*, II: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), 213-233; H. İ. Suyunçev, *Russko - karaçaevo - balkarskiy slovar'* (Moskova, 1965).

8. *Nogayca*: N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık i ego dialektı, grammatika, tekstı, i slovar'* (Moskova, 1940); ayn. mll., *Oçerk grammatiki nogayskogo yazıka, fonetika, morfologiya, sintaksis* (*Nogaysko-russkiy slovar'* (Moskova, 1963), s. 495-562; ayn. mll., *Nogayskiy yazık, Yaz NSSSR* II: *Tyurskie yazıki* (Moskova, 1966), 280-300; ayn. mll., *Grammatika nogayskogo yazıka, Çast I*: *Fonetika i morfologiya* (Çerkessk, 1973); S. A. Djanbekova, *Nogay tiliniñ grammatikası, Ç.* II: *Sintaksis* (Çerkessk, 1954); N. A. Baskakov (pod red.), *Russko-nogayskiy slovar'* (Moskova, 1956); ayn. mll. (pod red.), *Nogaysko-russkiy slovar'* (Moskova, 1963).

9. *Karaimce*: K. Foy, *Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kaliç in Galizien. MSOS* (Berlin, 1898), I, 172-184; T. Kowalski, *Jezyk karaimski, Myśl Karaimska* (Wilna, 1926), I; ayn. mll., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (Krakow, 1929), LXXIX; S. Szapszal, *Kırım Karay Türkleri, Türk Yılı* (İstanbul, 1929), s. 1-28; I. Markon, J. Heller, M. Balaban, *Karäer, Encylopaedia Judaica* (Berlin, 1932), IX, 923-954; A. Zajackowski, *Karaimi na Wolyniu, Roçznik Wolyński* (Luzk, 1934), III, 149-191; O. Pritsak, *Das Karaimische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 318-340; K. M. Musaev, *Grammatika karaimskogo yazıka* (Moskova, 1964); ayn. mll., *Karaimskiy yazık, Yaz NSSSR Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), II, 260-279; O. Y. Prik, *Oçerk grammatiki karaimskogo yazıka* (*krimisky dialekt*), Maḥaçkala, 1976; A. Mordkowicz, *Karaj sez-bitigi, Slovnik Karaimski, Karaimisches Wörterbuch* (Luzk, 1935); N. A. Baskakov, A. Zajączkowski, S. M. Szapszal, *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'* (Moskova, 1974).

10. *Kırım Tatarcası*: A. N. Samoyloviç, *Opıt kratkoy krımsko-tatarskoy grammatiki* (Petrograd, 1916); B. Çobanzade, *Kırım tatar ilmî sarfı* (Akmescid, 1925); A. İslamov, *Grammatika II. Q. Sintaksis* (Akmecsid, 1937); E. Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken* (Emsteditten, 1953); G. Doerfer, *Das Krimtatarische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 369-390; E. V. Sevortyan, *Krimsko-tatarskiy yazık, Yaz NSSSR* II: *Tyurkskie yazıki* (Moskova, 1966), 234-259; M. M. Mucdabaev, Yu. Bolat, *Ana tili, IV. sınıf için derslik* (Taşkent, 1969); B. G. Gafarov, *Orfografiya krımsko-tatarskogo yazıka*, (*Orfografii tyurkskih literaturnıh yazıkov SSSR*, Red. K. M. Musaev (Moskova, 1973), s. 153-160; A. Abdulhamitoğlu, *Türksüz Kırım, Yüzbinlerin sürgünü* (İstanbul, 1974); G. Simon, *Die nationale Bewegung der Krimtataren, Teil I*: *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 30 (Köln, 1975); Türkçe trc., M. N., *Kırım Tatarlarının millî hareketleri, Emel* Sy. 98, 100, 101 (İstanbul, 1977), I, II, III, 14-18; 18-21; 7-10; İ. Çeneli, *Formanten in Krimtatarischen* (Freiburg, 1979); ayn. mll. ve E. A. Gruber, *Krimtatarische Chrestomathie aus Gegenwartstexten* (Weisbaden, 1980).

III. GÜNEY-DOĞU TÜRKÇESİ'NİN BUGÜNKÜ ŞİVELERİ: Güney-Doğu Türkçesi'nin yaşayan şiveleri Batı ve Doğu Türkistan'da konuşulmakta olan Özbekçe ve Yeni Uygurca ile buna çok yakın olan Sarı Uygur ve Salar ağızlarıdır. Özbekçe ve Yeni Uygurca, tarihî şivelerden birbirini tâkip eden Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinin bugünkü temsilcileri sayılırlar.

Güney Doğu Türkçesi (Uygur Grubu) içindeki bütün şiveler ekseriya *Türkî, Çağatayî, Şark Türkçesi* veya *Doğu Türkçesi* adlarıyla anılmıştır. Bugün *Doğu Türkçesi* tabiri daha çok Doğu Türkistan'da konuşulan Yeni Uygurca ve buna yakın şiveler için kullanılır. Batı Türkistan'da konuşulan edebî şive *Özbekçe*, konuşanlarının sayısı en kalabalık olan şive durumundadır.

Özbekçe ve Yeni Uygurca Türk dilinin *ş, z, y, tağlık* husûsiyetlerine sâhip olan kolundandır. Her iki şive arasındaki fark esas itibârıyle pek fazla değildir.

1. ÖZBEKÇE :

Özbekçe Özbekistan S. S. Cumhuriyeti'nde, kısmen Kazakistan'ın güneyinde ve Efganistan'da konuşulur. Özbekistan'ın yüzölçümü 449.600 km² nüfûsu (1979'da) 12.456.000 kişi olup, başşehri Taşkent'tir. Çağatayca'nın bir devamı olan Özbekçe 1900-1920 yılları arasında eski dilden yeni dile bir geçiş dönemi yaşamış ve 1920'den itibâren yazı dilinde eski terkipler yerine halkın konuştuğu tabiî dil tercih edilmiş, fakat eski edebî dil ile yeni dil arasında irtibatın koparılmamasına gayret sarf-edilmiştir. *Türkî, Çağatayî* tabirlerinin eski dil için kullanılmasına müvâzi olarak yeni dil için *Özbek tili* tâbiri resmiyet kazanmıştır.

Eskiden beri kullanılmakta olan Arap alfabesine 1923'te bâzı yenilikler getirilmiş, 1927-1938 yılları arasında Arap harfleri yerine Latin harfleri kullanılmış, 1939'da ise bâzı ilâvelerle Kırill alfabesi kabûl edilmiştir.

Özbekçe'nin birbirinden oldukça farklı ağızları vardır. Bu ağızlar dört grup altında toplanırlar :

a) Kazakça'nın bir ağzı sayılan Kıpçak Özbekçesi,

b) Güney Kazakistan'da konuşulan ve vokal uyumunu muhafaza eden Kuzey Özbekçesi.

c) Tamâmen veya kısmen İran ve Tacik dillerinin tesirinde kalarak *ı, ö, ü* vokallerini kaybetmiş olan Güney Özbekçesi. Güney Özbekçesi ağızları bilhassa Semerkand, Buhârâ, Taşkend, Fergana, Hokand yörelerinde konuşulur ve Özbek yazı dilinin esâsını teşkil eder.

ç) İkan-Kara Bulak ve Hive yörelerinde konuşulan Türkmenceleşmiş Özbekçe.

Kıpçak Özbekçesi olarak bilinen ağız, Türk dilinin Kuzey-Batı (Kıpçak) grubuna, Türkmenceleşmiş Özbek ağzı ise, Güney-Batı (Oğuz) grubuna âit birer ağız sayılırsa, Özbekçe'nin esas itibarıyle iki büyük ağzı olduğu anlaşılır. Bunlar arasındaki en mühim fark ise, İran ve Tacik dillerinin tesirine maruz kalıp kalmamalarına göre vokal uyumunun olması ve olmaması keyfiyetidir.

2. YENİ UYGURCA (DOĞU TÜRKÇESİ):

Bugün yeni Uygurca adıyla anılan Doğu Türkçesi'ni konuşan nüfûsun çoğu Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan (=Hsin-chiang) bölgesinde ve pek azı da Sovyetler Birliği sınırları içinde Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında yaşamaktadırlar.

Doğu Türkistan halkı, vârisi oldukları tarihî Türk kavminin adı ile Uygurlar diye bilinirler. Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1.10.1955 tarihinden beri Autonom Uygur Bölgesi olarak 1.707.200 km²'lik bir yer tutar. Başşehir Urumçi'dir. Uygurların nüfusları 12 milyon kadardır. Sovyetler Birliğinde yaşayan Uygurların nüfûsu ise (1979'da), 211.000 olarak gösterilmiştir.

Doğu Türkçesi ağızları, dil husûsiyetlerine göre üç grup altında toplanır.

a) Güney ağızları : Kâşgar, Yarkent, Hotan, Aksu yörelerinde konuşulur.

b) Kuzey ağızları : Kuça, Turfan, Karaşar, Hami, İli yörelerinde konuşulur.

c) Lobnor ağzı : Lobnor gölü çevresinde konuşulur.

Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların kullandıkları yazı dili için, güney ağızlarının fonetik ve morfolojik husûsiyetleri esas alınmıştır. Yazı olarak Arap yazısı kullanılır.

Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Uygurların yazı diline İli ağzı esas alınmıştır. 1930'a kadar Arap alfabesi, 1930-1946 yılları arasında Latin alfabesi kullanıldı. 1946'dan sonra Kırill alfabesi kabûl edilmiştir. Uygurlar müslüman ve sünnîdirler.

3. SARI UYGUR VE SALAR AĞIZLARI :

Bu her iki mühim ağız bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kansu bölgesinde konuşulmaktadır. Sarı Uygurların sayısı yaklaşık 30.000, Salarların ise, 40.000 kadardır.

Bunların eski Uygur devletinin IX. asırda yıkılışından sonra, Doğu Türkistan'dan güney doğuya göç eden bâzı Uygur âilelerinin torunları oldukları sanılmaktadır.

Konuştukları ağızlar ses husûsiyetlerine göre daha ziyâde yeni Uygurca ile çok yakın benzerlikler gösterir. Doğu Türkistan'daki Uygurlar gibi bunlar da Arap alfabesini kullanırlar. Sarı Uygurlar budist, Salarlar ise müslümandırlar.

GÜNEY-DOĞU TÜRK ŞİVELERİNİN DİL HUSÛSİYETLERİ :

(1) Güney-Doğu Türk şivelerinden Özbek yazı dilinde altı vokal fonemi vardır / *å, a-e, ė, ı-i, o-ö, u-ü.* Yeni Uygur yazı dilinde ise *a, e, ė, ı, i, o-ö, u-ü* vokal fonemleri bulunur.

(2) Yeni Uygurca vokallerde gerileyici bir benzeşme görülür. İlk hecedeki vurgusuz vokal ikinci hecedeki vurgulu vokal tesiriyle değişebilir: *egiz*<*ağız* "ağız"; *beşim*<*başım* "başım"; *oçuk*<-*açuk* "açık"; *ötük*<*etük* "edik, çizme". Bu değişme geniş vokalin dar vokale dönüşmesi şeklinde de olabilir : *atliri*<*atları* "atları"; *jürügüm*<*yüregim* "yüreğim".

Bunun aksine bâzı eklerdeki dar vokalin geniş vokale dönüştüğü de görülür : *oltar-*<*oltur-* "oturmak"; *boldam*<*boldum* "oldum". Bu değişme Yeni Uygurca'nın ağızlarında çoktur.

(3) Özbekçe ve Yeni Uygurca yazı dillerinde Umûmî Türkçe'nin bütün konsonantları vardır. Konsonant değişiklikleri ağızlarda çok görülür. Bunlardan bâzısı yazı diline de geçmiştir.

(4) Kelime başında *b-*~*m-* mes'elesinde Özbekçe'de *b-*'li, Yeni Uygurca'da *m-*'li şekiller yaygındır.

(5) *p-*<*f-* (yabancı kelimelerde): *perk* <ar. *fark* "fark"; *payda* <ar. *fāida*; "fayda".

(6) *h-* türemesi : *havuç*<*avuç* "avuç".

(7) *r*>*y* (Yarkent ve Lobnor ağızlarında): *yas* <fars. *rāst* "doğru"; *yeyde* <*yerde*; *pey*<*bir*; *Uyus*<*Urus*<*Rus* "Rus".

(8) Yeni Uygurca'da *y-*~*j-* birlikte kullanılır, ağızlarda *y-*>*j-* değişmesi daha çok görülür: *jürek*<*yürek*; *jumuk*<*yumuk*; "yumulmuş"; *jil*<*yıl* "yıl, sene"; *jırak*<*yırak* "uzak".

(9) *ş* türemesi (*i* ile *t*, *i* ile *k* arasında) Yeni Uygurca'da bir kaç kelimede dikkati çeker: *işt*<*it* "köpek"; *pişt*<*bit* "bit"; *iştik*<*itig* "keskin"; *işki*<*iki* "iki"; *kiştap* <ar. *kitāb* "kitap".

(10) Bilhassa Hotan, Salar, Turfan ve Kâşgâr ağızlarında *ı, i* ve *ü*'den önceki *t-*>*ç-* olur. *çirik*<*tirig* "canlı, diri", *cüş*<*tüş* "düş, rüya"; *çiş*<*tiş* "diş"; *çühür-*<*tükür-* "tükürmek".

(11) İç sesteki *k, k, t* sesleri bâzı kelimelerde ikizleşir. *kattık*<*katığ* "katı, sert"; *yetti*<*yeti* "yedi, 7"; *tokkuz*<*tokuz* "dokuz".

(12) Umûmî Türkçe'deki yapım ve çekim ekleri bu gruptaki şivelerin fonetik husûsiyetlerine tâbi olarak vardır.

(13) Güney doğu şivelerine has bir husûsiyet olarak eklerdeki *ġ/g* muhafaza edilir *-ġan, +ġa, +ġaru, -ġur* v.s.

(14) İsimden isim ve sıfat yapma eki *+lıġ/+lig* sonundaki *ġ/g* (bilhassa Yeni Uygurca'da) sedasızlaşarak *+lık/+lik* olur.

(15) *-ġan* partisipi bir kaç vazifeyi görebilir : *çay içgen vakıtda* "çay içilen zamanda"; *kilġan hizmetiñiz* "yaptığınız hizmet"; *körgenim bar* "görmüşlüğüm var"; *belki köringendir* "belki görünmüştür".

(16) *-ġ° z-* ekinin düz vokalli şekillerine de rastlanır : *ötkez-* "vakit geçirmek"; *yetkez-* "ulaştırmak, yetirmek."

(17) İsim çekim ekleri : Genitif: *+n° ñ* (*+nı, +ni* Taşkent, Semerkand, Lobnor). Datif: *+ġa/+ge*, bâzan, *+ka/-ke*. Akkuzatif : *+nı/+ni* (Güney doğu grubunda umûmîleşmiştir). Lokatif : *+da/+de, +ta/+te* (Taşkent ve Semerkand'da Datif eki, Lokatif yerine de kullanılır).

Ablatif (Özb.): *+dan/+den*, (Y. Uyg.): *+dın/+din, +tın/+tin*; Ekvatif : *+ça/+çe* veya *+dak/+dek, +day/+dey, +tak/+tek* (<*teg* "gibi").

(18) Son çekim edatları, bu gruba has bâzı ses farklılıkları dışında öteki Türk şivelerindeki gibidir.

(19) Sayılar yazı dilinde : *bir, iki* (~*ikki* ~*eki*), *üç, tört, beş* (~*b.ş*), *altı* (~*alte*), *yeti* (~*yetti*), *sekiz* (~*sekkiz*), *tokuz* (~*tokkuz*), *on, yigirme, otuz* (~*ottuz*), *kırk, elik* (~*ellik* ~*elli*); *altmış, yetmiş, seksen, toksan, yüz, miñ.*

Yeni Uygurca'nın ağızlarında mühim farklar görülür :

bey~*biy* ~ *bži* "1"; *işki* "2"; *ùç, ùş, ǖş* "3"; *tȫ töt*~*döyt* "4"; *alte*~*alçi*~*alto* "6"; *yete*~*idi* "7"; *jigirme* ~ *yıyırma* ~ *igermi* "20"; *ōtus* "30"; *kık kirik*~*kĕrĕk* "40"; *almış*~*biyin* "60"; *itmiş* "70"; *ùz* "100".

(Sarı Uyg.) *peştġırma* "15"; *uçon* "30" (Aksu:) *ikki kem otuz* "28".

(20) Şahıs Zamirleri :

	Özb.	*Y. Uyg.*		*Özb.*	*Y. Uyg.*
1. Tek.	*m'n*	*mėn*	1. Çok.	*biz*	*biz*
2. "	*sėn*	*sen*	2. "	*siz*	*siz*~*siler*
3. "	*u(l)*~*o*	*u(l)*~*o(l)*	3. "	*ular*	*ular.*

(21) İşâret zamirleri : *bu, şu, u*~*o, bular, şular, ular.* Yeni Uygurca'da *muşu, moşu, muşunı, muşundaġ; avu, aşu, şubu, mavu, uşbu*; Özbekçe'de *oşa, oşal, uşa, oşu* v.s. gibi birleşik şekiller de vardır.

(22) Dönüşlülük zamirleri : *öz*; aitlik eki *+ki*'dir.

(23) Soru kelimeleri 1. *kim*; 2. eski bir *ka+* kökünden türemiş olan *kaysı, kayda, kaydın, kanı*, v.s. 3. *ne* ve bundan türemiş olan *kaçan nime*~*neme, niçe*~*neçe, nerge* v.s.'dir.

(24) İyelik ekleri Umûmî Türkçe'de olduğu gibidir.

1. Tek. *+°m* — 1. Çok. *+°m°z*

2. " *+°n* — 2. " *+°ñ °z* veya *+°ñlar*

3. " *+i* veya *+si* — 3. " *+ı* veya *+ları.*

(25) Fiil şekilleri : İstek ve emir ekleri :

1. Tek. *-ay(ın) /-ey(in), -y(ın) /-y(in).* menfisi *-may/-mey.*

2. eksiz veya *ġıl/-gil, -ġın/gin*; menfisi *-ma.*

3. *-sun/-sün; -sın/-sin* (Özb.).

1. Çok. *-alın; -ylın; -alı*~*ulı; -ylı, -ayluk; -aylı*; (Özb.): *-ayık, -aylık; -ylık*;

2. *-ñlar; -°ñ °z; -ġınlar*~*-ġın; -sañız*; (Özb.): *-°ñ -°ñ °z*~*-°ñ °zlar.*

3. *-sunlar*; (Özb.): *-sın, -sınlar.*

(26) Şimdiki zaman : 1. *-a+men* (Özb.): *-a+man*; menfisi *-ma-y + men, -man.*

2. *-makda + man* (Özb.); 3. *-miş + men.*

(27) Öğrenilen geçmiş zaman : 1. *-d°m, -t°m*; menfisi : *-madım* (Özb.); *-medım* (Y. Uyg.).

2. *-°p + man* (Özb.); menfisi *-map + man.*

3. *-ġan + man* (Özb.); *-ġan + men* (Y. Uyg.).

(28) Gelecek zaman : 1. *-ar + man* (Özb.); *-ar + men* (Y. Uyg.); menfisi. *-mas + man*~*+ men.*

2. *-makçi + man* ~ *+ men* (Özb.); *-guçı + men* (Y. Uyg.) menfisi : *-makçi ėmes + men.*

3. *-ġay + men*; menfisi : *-maġay + men.*

4. *-ġu + m*'dir (Özb.); *-ġu + m bar* (Y. Uyg.); menfisi : *-ġu + m ėmes.*

(29) Şart : *-sa + m*; menfisi : *-ma -sa+m*

(30) Gerundiumlar 1. : *-a, -y*; menfisi *-ma-y*;

2. *-°p* (*-°b*); menfisi : *-may, -masdan* (Özb.); *-map, -mastın* (Y. Uyg.).

3. *-ġalı* (~*-ġanı* Özb.).

4. *-ġaç*

5. *-°ġ+ça, -°ġ+°n+ça, -ġu+ça, -ġança, -ġaça,*

(31) Yardımcı fiiller : 1. *er-, i-, e-* (<*er-*); menfisi : *emez~imez, emes~imes* (+*men*); *edi~erdi* (+*m*), *imiş* (+*men*); *iken; erse~ese* (+*m*).

2. *bol-* "olmak", bütün kiplerde kullanılır.

3. *tur-* ekleşmiş olarak da kullanılır.

Bibliyografya: 1. *Özbekçe*: E. D. Polivanov, *Kratkaya grammatika uzbekskogo yazıka* (Taşkent-Moskova, 1926), Ç. I-II; G. Jarring, *The Uzbek Dialect of Qilich* (Lund, 1937); ayn. mll., *Uzbek Texts from Afghan Turkestan with Glossary, LUÅ* (Lund, 1938), 34, nr. 2; İ. A. Kissen v.b., *Grammatika uzbekskogo yazıka I: Fonetika i morfologiya* (Taşkent, 1940); A. K. Borovkov v.b., *Üzbek tili grammatikası I. Fonetika i morfologiya* (Taşkent, 1943); A. G. Gulamov v.b., *Üzbek tili grammatikası II.* (Taşkent, 1944); A. von Gabain, *Özbekische Grammatik* (Leipzig und Wien, 1945); S. Wurm, *Das Özbekische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 489-524; A. N. Kononov, *Grammatika. sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1960); Ş. Şâbdurahmânov, *Üzbek edâbiy tili* ve *Üzbek halk şevâları* (Taşkent, 1962); V. V. Reşetov, Ş. Şâabdurahmânov, *Üzbek dialektologiyasi* (Taşkent, 1962, 1978); V. V. Reşetov, *Uzbekskiy yazık, YazNSSSR* (Moskova, 1966), II, 340-362; M. Mirzaev v.b., *Özbek tili* (Taşkent, 1966); K. K. Yudahin, *Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar'* (Taşkent, 1927); R. Abdurahmânov, *Russko-uzbekskiy slovar'* (Moskova, 1954); S. F. Akabirov v.b., *Uzbeksko-russkiy slovar'* (Moskova, 1959); V. V. Reşetov, *Russko-uzbekskiy slovar'* (Taşkent, 1972).

2. *Yeni Uygurca*: G. R. Raquette, *Eastern Turkigrammar. Practical and theoretical, with vocabulary, MSOSW* 15-17 (Berlin, 1912-1914); K. H. Menges, *Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan aus dem Nachlass von N. Th. Katanov* (Berlin, 1933-1943), I-II; ayn. mll., *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan*, II, *AGSKl* nr. 14 (Mainz, 1954); G. Jarring, *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre* (Lund, Leipzig, 1933); ayn. mll., *Materials to the knowledge of Eastern Turki I.: Text from Khoton and Yarkend* (Lund, 1946); *II: Texts from Kashghar, Tashmalik and Kucha* (Lund, 1948); *III: Folklore from Guma* (Lund, 1951); *IV: Etymological and historical texts from Guma* (Lund, 1951); ayn. mll., *An Eastern Turki-English dictionary* (Lund, 1964); A. K. Borovkov, *Uçebnik uygurskogo yazıka* (Leningrad, 1935); N. A. Baskakov, *Oçerk Grammatiki uygurskogo yazıka* (*Uygursko-russkiy slovar'*, Moskova, 1939); V. M. Nasilov, *Grammatika uygurskogo yazıka* (Moskova, 1940); K. K. Yudahin, *Hrestomatiya po uygurskomu yazıku* (Moskova, 1947); S. E. Malov, *Uygurskiy yazık. Hamiyskoe narèçi: Tekstı, perevodı, slovar'* (Moskova-Leningrad, 1954); O. Pritsak, *Das Neuuigurische, PhTF I* (Wiesbaden, 1959), s. 525-563; A. Kaydarov, G. Sedvakasov, T. Talipov, *Hazirki zaman Uyğur tili 1. kisim: Leksika vä fonetika* (Almuta, 1963); E. Ural Aratan, *Kâşgar ağzından derlemeler* (Ankara, 1965); A. T. Kaydarov, *Uygurskiy* (*Novouygurskiy*) *yazık, Yaz NSSSR II.* (Moskova, 1966), s. 363-386; N. A. Baskakov, V. M. Nasilov, *Uygursko-russkiy slovar'* (Moskova, 1939); T. R. Rahimov v. b., *Russko-Uygurskiy slovar'* (Moskova, 1956); Ş. Kibriov, Tsunvaz, *Uygursko-russkiy slovar'* (Alma-Ata, 1961); E. N. Näcib, *Uygurçä-Rusçä Lugät* (Moskova, 1968).

3. *Salar ve Sarı Uygur Şiveleri*: N. Poppe, *Remarks on the Salar Language, HJAS* (Cambridge, Mass. 1953), 16, 3-4, s. 438-477; K. Thomsen, *Die Sprache der Gelben Uiguren und Salarische, PhTF I* (Wiesbaden, 1959), s. 564-568; S. Kakuk, *Un vocabulaire Salar, AOH* (Budapeşte, 1962), 14, 2, s. 173-196; E. R. Tenişev, *Salarskiy yazık* (Moskova, 1962); ayn. mll., *Yazık jeltıh uygurov* (Moskova, 1966); S. E. Malov, *Yazık jeltıh uygurov. Tekstı i perevodı* (Moskova, 1967).

IV. KUZEY - DOĞU TÜRK ŞİVELERİ :

Sibirya Grubu diye de bilinen bu Türk Şiveleri şunlardır. 1) Altay, 2) Hakas, 3) Tuva ve bu isimle adlandırılan muhtar bölgelerde konuşulan ağızlar.

1. ALTAY TÜRKÇESİ VE AĞIZLARI : Muhtar Altay bölgesinde 60.000 kişi tarafından konuşulur (1979). Bölgenin yüzölçümü 92.600 km², idare merkezi Gorno-Altaysk'dır. Altay bölgesinde üçü güneyde, üçü de kuzeyde oturan 6 kabîlenin konuştuğu 6 ağız vardır. Bunlar : a) Güneyde : 1. Altay kiji, 2. Telengit kiji, 3. Teleüt kiji, b) Kuzeyde : 1. Kuu kiji, 2. Kumandı kiji, 3. Tuba kiji ağızlarıdır. Altay Türkçesi yazı dili için, Altay kiji ağzı esas alınmıştır (1937). Altay Türkçesi 1947'ye kadar Oyrotça adıyla bilinirdi.

2. HAKAS TÜRKÇESİ VE AĞIZLARI : Doğu Sibirya'da Abakan vadisinde konuşulur. Burada yaşayanlar W. Radloff (Proben II)'dan beri *Abakan Tatarları, Minusinsk Tatarları* gibi coğrâfî adlarla bilinirlerdi. Bu bölge, 1930'da Autonom Hakas Bölgesi olarak kabûl edilmiştir. Yüzölçümü 61.900 km², nüfûsu 71.000 kişi (1979), başşehri Abakan'dır.

Abakan Türklerinin yazı dili, Hakasça'dır. Başlıca ağızları Sagay, Beltir, Kaça, Koybal, Kızıl, Şor, Kamasin, Çulım'dır. Bunlardan Abakan vadisinde konuşulan iki mühim ağız *Sagay* ve *Kaça* ağızlarıdır. *Çulım* ağzı Ketsik ve Küerik ağızlarıyla birlikte Tomsk ve Kemerova'da, Krasnoyarsk ilinde konuşulur. Şor ağzı ise, Kemerova eyâletinin

Kuzedeyevo, Mıski, Taştagol nahiyelerinde Kandoma, Mras, Tom ırmakları kıyılarında konuşulur.

3. TUVA TÜRKÇESİ VE AĞIZLARI: Uryanhay adıyla da bilinen Tuva (Tuba)'ların konuştukları iki mühim ağız vardır. *Soyon* ve *Karagas*. Tuvaların yaşadıkları autonom bölge 170.500 km², nüfûsu 166.000 kişi (1979) olup, başşehir Kızıl'dır. 1930'a kadar kendilerine has yazıları yoktu. 1931-1940 arası Latin harflerini kullandılar. 1941'den itibaren Kırill harflerini kabûl ettiler.

Kuzey-doğu Türkçesi (*Sibirya grubu şiveleri*)*'nin dil husûsiyetleri.*

Vokal değişmeleri :

(1) Tuva Türkçesi'nde *a*>*ı* değişmesi fazladır. *ıtp-*<*tap-* "bulmak"; *tıra-*<*tara-* "taramak"; *çıt-*<*yat-* "yatmak".

(2) Hakasça'da *o*>*u* ve *ö*>*ü* değişmesi bilhassa Sagay ağzında çok görülür. *hul*<*kol* "el"; *ut*<*öt* "ateş"; *ül*<*öl* "yaş, ıslak"; *üski*<*öski* "keçi".

(3) Altay Türkçesi'nde *ı*>*u* değişimi ve *i*>*ü*, *e*>*ö* değişimine uğramış pek çok kelime vardır. *yulü~yolü*<*yılığ* "ılı, ılık"; *türü*<*tirig* "diri, canlı"; *ölü*<*ellig* "50".

(4) Bu Şivelerin hepsinde vokal uyumu vardır. Altay ve Tuva ağızlarında yuvarlaklaşma daha da gelişmiştir. *bolgo-* "sakınmak"; *ötpök* "ekmek". *bolzo*<*bolsa* "olsa".

Konsonant değişmeleri :

(5) *b-*>*p-~m-*: *pün*<*bu kün* "bugün"; *pir*<*bir* "1" (Hak); *pol-*<*bol-* "olmak"; *möri*<*böri* "kurt"; *-m-*>*-b-* Kuzey Altay ağızlarında *tuban*<*tuman* "duman", *tebir*<*temir* "demir".

(6) *y-*>*c-, ç-, ş-, n-, d-*: *cahşı*<*yahşı* "güzel, iyi"; *çil*<*yel* "yel, rüzgar"; *çir~şer*<*yer* "yer, zemin"; *nah*<*yañak* "yanak". *nañmır*<*yağmur* "yağmur"; *d'ol*<*yol* "yol" (Altay).

(7) *-t-*>*-d-*: *sadū*<*satığ* "ticaret"; *budı*<*butı* "budu".

(8) *-d-*> *-y-* (Altay), *-z-* (Hakas); *-d-* (Tuva); *ayak* (Altay); *azah* (Hakas); *adak* (Tuva); <*adak* "ayak". Bu değişme kuzey doğu şiveleri arasındaki en mühim dil husûsiyeti farkı sayılır.

(9) *-ç, -ş, -z*> *-s*: *tas*<*taş* "taş"; *sas*<*saç* "saç" (Hakas); *as*<*az* "az".

(10) Bu şivelerde benzeşme bilhassa eklerde çok gelişmiştir. *attığ*<*atlığ* "atlı" (Hakas); *köstü*<*közlig* "gözlü" (Altay); *tişte-*<*tişle-* "dişlemek" (Tuva).

(11) Umûmî Türkçe'nin yapım ve çekim ekleri bu şivelerde esas itibariyle aynıdır. Ancak yukarıda ana hatlarıyla belirtilen ses değişmelerine tâbi olarak bâzı farklı şekiller oluşmuştur.

(12) İsim çekim ekleri : Genitif : *+n°ñ, +d°ñ, +t°ñ*;

Akkuzatif : *+nı/+ni, +dı/+di, +tı/+ti*;

Datif : *+ga/+ge, +a/+e; +go/+gö, +o/+ö* (Altay);

Lokatif : *+da/+de, +ta/+te; +do/+dö* (Altay);

Ablatif : *+dañ/+deñ, +tañ/+teñ, +nañ/+neñ; +noñ/+nöñ* (Altay).

(13) Sayılar : *bir~pir* (Hakas) "1"; *eki~iygi* (Hakas), *iyi~ihi* (Tuva) "2"; *üç~üş* (Hakas, Tuva) "3"; *tört* (Altay, Hakas) ~ *dört* (Tuva) "4"; *beş~peş* (Altay) "5"; *altı~aldı* (Tuva) "6"; *yeti~d'eti* (Altay) ~*cetti* (Hakas) ~*çedi* (Tuva) "7"; *segis~ses* (Tuva) "8"; *toğus~tos* (Tuva) "9"; *on*, "10", *d'rme* (Altay), *cegirbe~iygon* (Hakas) ~*çērbi~ihon* (Tuva) "20"; *odus~otus* (Hakas, Altay) *üjen~üşon* (Tuva, Hakas) "30"; *törtön* (Altay, Hakas), *kırık* (Hakas), *dörten* (Tuva) "40"; *beşön~bejen* (Altay, Hakas, Tuva) "50"; *altan~alton~aldan* "60"; *yeten~deten~cetton çeden* "70"; *segizen~segizon~sezen* "80"; *toguzon ~tozan* "90"; *cus~d'us~çüs* "100"; *muñ* "1000".

(14) Şahıs zamirleri : *men* (Altay, Tuva)~*min* (Hakas); *sen* (Altay, Tuva)~*sin* (Hakas); *ol; bis* (Altay, Tuva) ~ *pis* (Hakas); *siler* ~ *sler* (Altay, Tuva) ~ *sirer* (Hakas); *olar* (Hakas, Altay, Tuva) ~*tar*~*lar* (Şor).

(15) Bu şivelerde tasvirî fiiller çok kullanılır, birleşmeler neticesinde bâzı heceler kaybolarak tanınmayacak şekilde ekleşirler : *ödırça*<*otıra yatar* "oturuyor"; *tipçe*<*tip yatar* "der diyor" (Hakas); *ağat*<*aka turur* "akıyor"; *depçin*<*dep yatkan* "demiş" (Altay); *ikkēpper*<*alıp kelip ber* "getir".

Bibliyografya: 1. *Altay Türkçesi*: W. Radloff : *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882-1883); G. R. Rachmatullin, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen. UJ* (Berlin, 1928), 8/1-2, 3-4, s. 1-24, 309-343; T. M. Toşçakova, *Grammatika oyrotskogo yazıka.* Novosibirsk, 1938).; N. P. Direnkova, *Grammatika oyrotskogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1940); O. Pritsak, *Das Altaitürkische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 568-598; N. A. Baskakov, *Altayskiy yazık* (Moskova, 1958); ayn. mll., *Altayskiy yazık, Yaz NSSSR* II. (Moskova, 1966), s. 506-522; ayn. mll., *Dialekt kumandı-kiji* (Moskova, 1972); ayn. mll., İ. T. M. Toşçakova, *Oyrotsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1947); ayn. mll., *Russko-altayskiy slovar'* (Moskova, 1964).

2. *Hakasça*: N. G. Domajakov, *Grammatika hakasskogo yazıka. I: Morfologiya i fonetika* (Abakan, 1947); N. P. Direnkova, *Grammatika hakaskogo yazıka, Fonetika i morfologiya* (Abakan, 1948); N. K. Dmitriev, F. G. Isbakov, *Voprosı izüçeniya hakasskogo yazıka i ego dialektov* (Abakan, 1954); N. A. Baskakov, A. İ. İnkijekova-Grekul, *Hakasskiy yazık* (*Hakassko russkiy slovar'*, Moskova, 1953) 359-487; N. P. Direnkova, *Şorskiy folklor* (Moskova-Leningrad, 1940); ayn. mll., *Grammatika şorskogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1941); G. F. Babuşkin, G. İ. Donidze, *Şorskiy*

yazık, Yaz NSSSR II (Moskova, 1966), s. 467-481; A. P. Dul'zon, *Çulımskie tatarı i ih yazık, Uçenie Zapiski Tomskogo gosudarstvennogo pedagogiçeskogo instituta* 9 (1952); ayn. mll., *Çulımsko-tyurkskiy yazık, Yaz NSSSR II* (Moskova, 1966), s. 446-466; O. Pritsak, *Das Abakan und Çulymtürkische und das Schorische, PhTF.* (Wiesbaden, 1959), I, 598-629; B. G. Karpov, *Ḫakasskiy yazık, Yaz NSSSR II.* (Moskova, 1966), s. 428-445; N. A. Baskakov (red.) v.b., *Grammatika ḫakasskogo yazıka* (Moskova, 1975).

3. *Tuvaca*: N. F. Katanov, *Opıt issledovaniya uryanḫayskogo yazıka* (Kazan, 1903); Ş. Ç. Sat, *Tuvinskiy yazık, Kratkiy oçerk (Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskova, 1955), s. 613-723; ayn. mll., *Tuvinskiy yazık, Yaz NSSSR II.* (Moskova, 1966), s. 387-402; F. G. İsḫakov, *Tuvinskiy yazık, Oçerk po fonetika* (Moskova-Leningrad, 1957); ayn. mll., A. A. Palmbaḫ, *Grammatika tuvinskogo yazıka. Fonetika i morfologiya* (Moskova, 1961); N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki Yujnoy Sibiri* (*Tuvinskiy yazık*), *Mlado pismennie yazıki narodov SSSR* (Moskova-Leningrad, 1959), s. 141-163; K. H. Menges, *Das Soyonische und Karagassische, PhTF* I (Wiesbaden, 1959), 640-670; K. Ḫ. Orgu, *Tıva dıl. Leksika, fonetika, morfologiya* (Kızıl, 1960); A. A. Palmbaḫ, *Russko-tuvinskiy slovar'* (Moskova, 1953); ayn. mll., *Tuvinsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1955); E. R. Tenişev, *Tuvinsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1968); D. A. Monguş, *Russko-tuvinskiy slovar'* (Moskova, 1980).

V. YAKUTÇA:

(1) Yakutça Türk dünyasının kuzey-doğusunda, Sovyetler Birliği'ne bağlı Yakut ASS Cumhuriyeti'nde konuşulur. Yakutların toprakları 3.103.200 km², nüfusları (1979 sayımına göre) 328. 000'dir. Başşehir Yakutsk, ülkenin kültür ve endüstri merkezidir. Yerleşim bölgeleri daha ziyâde Vilyuy ve Lena ırmakları kıyılarıdır. Yakutlar arasında bir miktar Tunguz ve Samoyed de yaşamaktadır.

Yakutların, bugünkü yaşadıkları topraklara Moğol istilâsının sebep olduğu karışıklıklar sebebiyle güneyden, Baykal gölü civarından geldikleri tahmin edilmektedir. İlk yurtlarında konuştukları lehçenin Tuvalarınkine çok yakın olabileceğini gösteren izler tesbit edilmiştir. Tuva Türkçesi ile Yakutça herhalde XIV. asırda veya biraz daha sonraki bir zamanda birbirlerinden ayrılmış olmalıdır. Her ne kadar Yakutça bugün yalnız başına bir lehçe olarak mütâlea ediliyorsa da evvelce Türk dilinin kuzey-doğu grubu içinde yer almış idi.

Yakutça (Çuvaşça dışındaki), diğer bütün Türk şiveleri gibi *z* ve *ş* husûsiyetine sahiptir. Yakutça ve diğer Türk şivelerindeki *z* ve *ş* Çuvaşça'da *r* ve *l* olur.

Türk kültür dünyasından çok uzak kalan Yakutlar, yeni ülkelerinde başka kavimlerle karıştıkları için dilleri, fonetik, morfolojik ve söz varlığı bakımından epeyce değişikliklere uğramıştır. Yakutça'nın söz hazinesinde %32,5 Türkçe, %26 Moğolca, %5 Tunguzca ve Samoyedce, %36,5 bilinmeyen ölmüş bir dilden alınma kelimeler vardır. Bu ölmüş dilin, Yakutlar bu bölgeye gelmeden önce oralarda yaşayan, fakat Yakutlar arasında eriyen bir kavmin dili olduğu sanılmaktadır.

(2) Çok geniş bir ülkede dağınık halde yaşamalarına rağmen, Yakutların dilinde ağız farkları çok azdır. Bâzı bölgelerde ilk hecedeki *a* ve *e* seslerine başka bâzı bölgelerde *o* ve *ö* sesleri tekabül eder: *aġınaḫ ~ oġunuoḫ* "merhem, pomad"; *tehin ~ töhün* "gem". Samoyedlerden Yakutlaşanlar ile Dolganlar daha farklı bir ağız konuşurlar.

(3) Yakutların XIX. asır başına kadar kendilerine has yazıları yoktu. Gerektiği zaman Rus misyonerlerinin kullandıkları yazıdan yararlanıyorlardı. XIX. yüzyıl ortalarından (1851) itibâren, O. Böhtlingk'in Kırill harflerini esas alarak yapyaptığı transkripsiyon alfabesini kullandılar. 1923-'ten sonra S. A. Novgorodov'un Latin esâsına dayanarak yaptığı transkripsiyon alfabesi 1938'e kadar devam etti. Bu tarihten sonra (29. 3. 1939) Rus alfabesine bâzı işâretler eklenerek resmî bir alfabe yapıldı.

Yakutça'nın dil özellikleri:

(4) Diğer Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi Yakutça'da da 8 normal vokal vardır. Bunlar arkadan öne çıkış noktalarına göre şunlardır: *a, o, u, ı, e, ö, ü, i.* Bunlardan başka Yakutça'da aslî (primer) ve sonradan oluşan (sekunder) uzun vokaller de vardır. Aslî uzun vokaller *ā, ū, ī, ǖ, ǐ*; diftonglaşmış olanlar *uo* <**ō, ie* <**ē, ē̆; üö* <**ō̆.* Sonradan oluşan uzun vokaller ise, *aġ, oġ, uġ, ub* seslerinden türemişlerdir.

(5) Vokal uyumu diğer Türk Lehçe ve şivelerinde olduğu gibi Yakutça'da da vardır. Art ve ön vokaller bir arada bulunabilir. Dudak seslerinde de uyum kısmen vardır. *o* veya *u* (yahut *ö* veya *ü*)'dan sonra sâdece *u* veya *ü* gelir; *ı* veya *i* gelmez.

(6) Yakutça'da konsonant uyumu muntazam değildir. Sâdece art (kalın) konsonantlar geniş veya dar vokallerle uyum sağlarlar. Yakutça'da kalın *ḳ* yok, *ḫ* vardır. Fakat ince *ḳ* mevcuttur. Gerek *ḫ* ve gerek *ḳ* iki vokal arasında yumuşar *ḫ>ġ, ḳ>g* olur.

(7) Ana Türkçe'deki *-*d-* ve *-*d* sesleri Yakutça'da bugün *-t-* ve *-t* olarak yaşamaktadır. *ataḫ<adaḳ* "ayak"; *ütüö<edgü* "iyi"; *ket-<ked-* "giymek".

(8) Ana Türkçe'de kelime başındaki *ç-, y-* sesleri Yakutça'da *s-* olur: *suol<yol* "yol"; *sıa<yaġ* "yağ"; *saḫ-<çaḳ-* "ateş yakmak, tutuşturmak"; *y* sesi kelime içinde ve sonunda aynen kalır. Kelime sonundaki *ç* ise, *ş* ve *s* gibi *s* olur. Fakat böyle kelimeler bir ek alarak *s* kelime içinde kalırsa *s>h* olur; *ḳıs* "kış"; fakat: *ḳıhın* "kışın" *bıç-* "biçmek", fakat *bıhabın* "bıçıyorum, bıçarım".

(9) Ana Türkçe kelime başı *s-*, (*h-* sesine dönüşerek) kaybolur: *en<sen* "sen"; *u<su* "su"; Kelime sonundaki *-ç, -s, -ş, -z* hepsi *s* olur. Bu gibi kelimelere bir ek gelip *s* kelime içinde kalınca *s>h* olur: *ḳıs* "kız", fakat: *ḳıha* "onun kızı".

(10) Pek çok şivede olduğu gibi kelime sonundaki konsonantla ek başındaki konsonantlar birbirleriyle benzeşerek bâzı değişiklikler yaparlar: *attar* "atlar", *erder* "erler"; *ekke<etke* "ete" *sıppa-* (*<sıtpa-, sıt-* "yat-") "yatma-".

(11) İsim çekimi: Ana Türkçe'deki Genetif eki Yakutça'da kaybolmuş, bunun bir izi olarak bugünkü Yakutça'da Genitif eki 3. şahıs iyelik eki ile ifâde edilir. Akkuzatif eki vokalden sonra *+nı/+ni*, konsonanttan sonra *+ı/+i*; Datif eki *+ġa* (*+ḫa, -ña*); Lokatif eki, Datif eki ile karşılanır. Fakat zarflarda *+da* Lokatif eki kullanılır. *manna<*manda* "burada"; Ablatif eki *+tan* (vokallerden sonra *+ttan*); Instrumantal eki *+n* (*+ın, +nan*) zarflarda yaşamaktadır.

(12) İyelik ekleri: Tek. 1. ş. *+m*, 2. *+ñ*, 3. *+ta, +a*; Çok. 1. *+bıt*, 2. *+ġıt*, 3. *+lara.*

(13) Sayılar, diğer Türk şivelerinden bâzı fonetik farklar dışında esas olarak 20, 30 sayıları ile 30'dan sonraki onlu sayılarda mühim fark gösterir. *sürbe<*yigirme* "20"; *otut<otuz* "30"; Otuzdan sonraki onlu sayılar *uon* "10", kelimesi ile yapılır: *tüört uon* "40"; *biës uon* "50" v.s.

(14) Şahıs zamirleri: *min* "ben"; *en* "sen"; *kini* "o"; *bihigi* "biz"; *ehigi* "siz"; *kiniler* "onlar".

(15) Fiil çekimi: Görülen geçmiş zaman Tek. 1. *-ım*, 2. *-ıñ*, 3. *-a*; Çok. 1. *-ıbıt*, 2. *-ıġıt*, 3. *-ılara*

(16) Geniş zaman: Tek. 1. *-bın*, 2. *-ġın*, 3. *-*; Çok. 1. *-bıt*, 2. *-ġıt*, 3. *-lar.*

(17) Emir: Çok. 2. şahıs *-ñ* (*-ıñ*); Çok. 3. *-tın* (*<-a-sın*) ve *-tınnar* (*<-sınlar*). Emir ekinin gelecek zamandaki şekli Tek. 2. ş. *-ār* Yakutça'ya has bir şekildir.

(18) Şart *-tar* (*<-sar*) ile yapılır.

(19) Partisipler: Öğrenilen geçmiş zaman partisipi *-bıt<-mış*; Görülen geçmiş zaman partisipi *-taḫ<-duḳ*; Gelecek zaman partisipi *-ıaḫ<-ıġaḳ*. Bunlardan ayrı olarak Yakutça'daki *-ġan* partisipi gerundium (*-p*) vazifesi görür.

Bibliyografya: O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten I-II* (Petersburg, 1851); J. Németh, *Die langen Vokale im Jakutischen, KSz* (Budabeşte, 1915), XV, 150-164; S. V. Jastremskiy, *Grammatika yakutskogo yazıka* (İrkutsk, 1900), 2. baskı (Moskova, 1936); E. İ. Ubryatova, *Oçerk istorii izuçeniya yakutskogo yazıka* (Yakutsk, 1945); ayn. mll., *Issledovaniya po sintaksisu yakutskogo yazıka* (Moskova-Leningrad, 1950); ayn. mll., *Yakıtskiy yazık, Yaz NSSSR II, Tyurskie yazıki* (Moskova, 1966), s. 403-427; L. N. Ḫaritonov, *Sovremenniy yakutskiy yazık* (Yakutsk, 1947); N. Poppe, *Das Jakutische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 671-684; ayn. mll., *Die jakutische Sprache, HdO V Altaistik I. Abt. Turkologie* (Leiden-Köln, 1982), s. 53-60; ayn. mll., *Introduction to Altaic Linguistics* (Wiesbaden, 1965), s. 38-39; S. Kałużyński, *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* (Warszawa, 1961); J. R. Krueger, *Yakut Manual* (*UAS* 21), The Hague, 1963; *Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka* (Moskova, 1982); E. Pekarskiy, *Slovar' yakutskogo yazıka I-III* (Petersburg-Leningrad, 1917-1930); Türkçe trc.: *Yakut dili sözlüğü* 1. (A-M) (TDK) (İstanbul, 1945); R. A. Sleptsov, *Yakutsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1972); P. S. Afanesev v.b., *Russko yakutskiy slovar'* (Moskova, 1968).

VI. ÇUVAŞÇA:

(1) Altayistik ve Türkoloji araştırmalarında çok mühim bir yeri olan Çuvaş lehçesi Sovyetler Birliği'nde Çuvaş ASS Cumhuriyeti'nde konuşulur. Komşu memleketlerdeki Kazan, Ufa, Samara, Saratov, Orenburg şehirlerinde de Çuvaşlara rastlanır. Çuvaşların toprakları 18.300 km², nüfusları (1979 'da) 1.751.000 kişi, başşehirleri Çeboksarı'dır.

Çuvaşça'nın iki mühim ağzı vardır (a): Kuzeyde yaşayan *Viryal* denilen Yukarı Çuvaşların konuştukları ağız (b): Güneyde yaşayan *Anatri* denilen Aşağı Çuvaşların konuştukları ağız. Bugünkü Çuvaş yazı dili Aşağı Çuvaşların ağzını esas almıştır.

(2) Çuvaşlar İdil (Volga) Bolgarlarının torunlarıdır. Bolgar Hanlığı 1236'da Moğollar tarafından yıkılmış, yerine kurulan Altın Orda Hanlığı 1395'te Timur tarafından ortadan kaldırılmış, daha sonra bu topraklar üzerinde yer alan Kazan Hanlığı ise 1552'de Rusya'ya bağlanınca Çuvaş toprakları da Rus topraklarına katılmıştır.

İdil Bolgarlarının XIII.-XIV. asırdan kalma mezar taşlarındaki dil ile Çuvaşların konuştukları dil arasında sıkı bir münâsebet bulunduğu H. Feyzhanov (1826-1866) tarafından ispat edildiği gibi, konu daha sonra N. İ. Aşmarin tarafından daha geniş bir şekilde de incelenmiştir (1902).

Aslen Çuvaş olan İ. Y. Yakovlev, 1874'te Rus harflerinden, Çuvaşça'nın ses husûsiyetlerine uyan mükemmel bir alfabe yaptı. Bugünkü Çuvaş alfabesi Yakovlev'in yaptığı alfabenin biraz değiştirilmiş şeklidir.

Çuvaşça'nın dil hususiyetleri:

(3) *Vokaller*: Umûmî Türkçe'deki vokal uyumu Çuvaşça'da da vardır. Bir kelimede ya tamamen ön sıradaki (ince) vokaller (*e, i, ü, ĕ*) veya arka sıradaki (kalın) vokaller (*a, ı, u, ă*) bulunur.

Çokluk eki +*sem* ve 3. şahıs iyelik eki +*i* yalnız ince şekli ile bu kaidenin dışında kalır.

Çuvaşça'nın ses yapısının tarihi karışık olup bir çok mes'elesi henüz yeterince açıklığa kavuşmuş değildir. Umûmî Türkçe ilk hece vokallerinin Çuvaşça'da nasıl bir karşılık ile temsil edildiğini ana hatlarıyla şöyle gösterebiliriz :

(4) *a* > *ı* : *hıp-* < *kap-* "tutmak, kapmak"; *pır-*<*bar-* "gitmek". *a* > *u* : *ut*<*at* "at, beygir"; *ːüś* (<*ːuˑ*)<*saç* "saç". *a*>*ă*, *ĕ*: *yălăn-* <*yalın-* "yalvarmak"; *ţĕvĕr* < *bağır* "karaciğer"; *e* > *a*: *avlan-*<*evlen-* "evlenmek"; *aman-*<*emgen-* "yaralanmak".

(5) *ĕ, ı, i* > *ı, i* veya *ĕ, ă* veya *ă* olur: *yıtă=ıt* "it"; *hir*<*kır* "kır"; *ţĕr*<*bir* "bir"; *şăr-* <*sid-* "sıymek, işemek"; *kam*<*kim* "kim"; *yal* <*el* "köy"; *yar-*<*ıd-* "göndermek".

(6) *o, u* > *ă, ı, u*: *tăpra* = *toprak* "toprak"; *şıv*<*sub* "su"; *vut*<*öt* "od, ateş".

(7) *ö, ü*>*ĕ, i, ü* : *pĕtĕm=bütün* "bütün"; *vil-*<*öl-* "ölmek"; *kur-*<*kör-* "görmek".

Vokal konsonant münâsebeti :

(8) İnce vokaller (*e, i, ü, ĕ*) bir kelimede *ş, k, y* konsonantlarından herhangi birisiyle bulunurlarsa, kalın vokal (*a, ı, u, ă*) sırasına geçerler: *kun* < *kün* "gün"; *şăna=sıñek* "sinek".

(9) Yukarıdaki ses değişmesinin aksine *ś, ç, l* konsonantlarıyla bir kelimede bulunan kalın vokaller, ince vokal sırasına geçer : *il*<*al* "kırmızı"; *śüś* <*saç* "saç".

(10) Umûmî Türkçe'de vokal ile başlayan kelimelerin başına Çuvaşça'da çok defa *v* veya *y* gelir. Dudak vokalleri (*o, u, ö, ü*) ile başlayan kelimelere *v-*; diğer vokaller [*a, e, ı, i* (<*ė*)] ile başlayan kelimelere de *y-* gelmektedir :
vălta<*olta* "olta"; *vătăr*<*otuz* "30"; *viś-*<*ölç-* "ölçmek"; *vilĕ*<*ölüg* "ölü"; *vĕś*<*uç-* "uçmak"; *yuh-*<*ak-* "akmak"; *yal*<*ėl*~*il* "köy"; *yĕkĕr* = *ikiz*~*ekiz* "ikiz"; *yĕr*<*iz* "iz".

(11) Ana Türkçe'deki uzun vokallerin Çuvaşça'da tesbiti mes'elesinde umûmîleşmiş bir kaide yoktur: *çul=tāş* "taş"; *tul=taş* "dış"; *yun=kān* "kan"; *hurăn=kadın* "kayın ağacı". Fakat *kăvak* = *kōk* "mavi, gök"; *kăk=kök* "kök".

Konsonant değişmeleri :

(12) *y->-ś*: *śuha* <*yaka* "yaka"; *śĕlen*<*yılan* "yılan"; *-ay*>*-i*: *tări* <*torgay* "turgay, tarla kuşu"; *-ny-, -ry-, -ly-*> *-ç-*: *tĕnçe*<*dünya* "dünya"; *Marça*<*Marya* "Marya, kadın adı".

(13) *r, l* kelime başında bulunmazlar. Kelime içinde bilhassa *r* ve *t*'den önce çok kez kaybolurlar: *tăvatta=tōrt* "4"; *pit=bert* "pek çok"; *kin*< *kelin* "gelin"; *hĕś*(*ĕ*)=*kılıç* "kılıç".

(14) *n, ñ* Çuvaşça'da aynı gelişmeye tabidirler ve kelime başında bulunmazlar. Kelime içinde ve sonunda bâzan *m* bâzan da *n* olarak görülürler: *hămăr=koñur* "kahverengi"; *um=öñ* "ön"; *śum=yān* "yan"; *hĕn=kīn* "ağrı, eziyet"; *śăna=sıñek* "sinek".

(15) *s* > *s* veya *ş* olarak bulunur: *sıvă=sāg* "sağ, sıhhatli"; *sire=size* "size"; *şăpăr=süpürge* "süpürge"; *åşå=ısığ* "sıcak".

(16) *ş*, Çuvaşça'da kelime başında bulunmaz; kelime içinde ve sonunda *ś* veya *l* olarak bulunur: *ţĕśer-=pişir-* "pişirmek"; *puś=bāş* "baş"; *alăk=eşik* "kapı"; *şal=tiş* "diş".

(17) *z* Çuvaşça'da kelime başında bulunmaz. Kelime içinde ve sonunda ise *r* olur. *z*>*r* değişikliği Çuvaşça'nın en mühim husûsiyetlerinden sayılır: *pirĕn=biziñ* "bizim"; *huran=kazan* "kazan"; *kăkăr=köküz* "göğüs"; *hĕr=kız* "kız".

(18) *ç* Çuvaşça'da çok kez *ś*, bâzan da *ş* olur: *śar*~*śară=çerig* "ordu, çeri"; *ĕś-=iç-* "içmek"; *åş=iç* "iç"; +*şăn=uçun* "için".

(19) *p* Çuvaşça'da kelime içinde ve sonunda muhâfaza edilir: *hăpar-=kapar-* "kabarmak", yükselmek"; *tĕp=tüp* "dip, taban".

(20) *b* Çuvaşça'da kelime başında *p-*, bâzan *m-* olur. *pĕr=bir* "1"; *pır-=bar-* "gitmek"; *may=boyun* "boyun". Kelime içinde ve sonunda *v* olur, bâzan da düşer. *ıvăś*~*ıvśa*~*uśă* = **abuç* "avuç"; *śıw=sūb* "sū".

(21) *t*>umûmîyetle *t*, bâzan *ç* veya *ş* olur: *tıt-=tut-* "tutmak"; *çul=tāş* "taş"; *şăl=tiş* "diş".

(22) *d* Çuvaşça'da kelime başında bulunmaz. Kelime içinde *r* olur. *ura=adak* <*adak* "ayak"; *yar-=ıd-* <*ıd-* "göndermek". Çuvaşça'ya sonradan giren kelimelerde *y* olarak bulunur. *uyăr-=ayır-*<*adır-* "ayırmak".

(23) *k* Çuvaşça'da *h-, y-/-h-, ϕ /-h,-k, ϕ* olarak görülür: *hur=kāz* "kaz"; *yul-=kal-* "kalmak"; *yahăn=yakın* "yakın"; *tilĕ=tilkü* "tilki"; *hupah* =*kapak* "kapak"; *ura=adak* "ayak".

(24) *ğ, g* Çuvaşça'da kelime başında bulunmaz; kelime veya hece sonunda ve iki vokal arasında düşer. Bâzı kelimelerde iki vokal arasında *-v-*'ye dönüşür. *tură=taġ+da* "dağda"; *săvar-=sub-gar-* "sulamak"; *ıvăl=oğul* "oğul".

(25) Umûmî Türkçe'deki kelime yapım ekleri, ana hatları yukarıda belirtilen ses değişmeleri çerçevesi içinde farklı şekillere girerek Çuvaşça'da bulunmaktadırlar [bk. J. Benzing, *Das Tschuwaschische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I, 716-721].

(26) Hal ekleri Çuvaşça'da şu şekildedirler: Nominatif eksizdir. Genitif: +*an*, +*nan*; Datif ve Akkuzatif: +*a*, +*na*; Lokatif: +*ta*, +*ra*; Ablatif: +*tan*, +*ran*; Instrumental: +*pa* +*pala* (*n*); Çokluk eki +*sem*: *kil* "ev"; *kilsem* "evler"; *kilĕn* "evin"; *kile* "eve, evi"; *kilte* "evde"; *kilten* "evden"; *kilpe* (*le*) "evle"; *kilşĕn* "ev için".

(27) Sayılar: *pĕrre/pĕr* "1"; *ikkĕ/ikĕ* "2"; *viśśe/viśĕ* "3"; *tăvattă/tăvată* "4"; *pillĕk/pilĕk* "5"; *ultă/ultă* "6"; *śiççĕ/śiçĕ* "7"; *sakkăr/sakăr* "8"; *tăhhăr-tăhăr* "9"; *vunnă/vun* "10"; *vun pĕrre/vun pĕr* "11"; *śirĕm* "20"; *vătăr* "30"; *hĕrĕh* "40"; *allă* "50"; *utmăl* "60"; *śitmĕl* "70"; *sakăr vunnă* "80"; *tăhăr vunnă* "90"; *śĕr* "100"; *pin* "1000".

(28) Şahıs zamirleri: *epĕ* (*man*+) "ben"; *esĕ* (*san*+) "sen"; *văl* (*un*+) "o" ; *epir* (*pir*+) "biz"; *esir* (*sir*+) "siz"; *vĕsem* (*vĕsen*+) "onlar".

Fiil kipleri :

(29) Geniş zaman ekleri: Tek. 1. *-atăp*, 2. *-atăn*, 3. *-at*'; Çok. 1. *-atpăr*, 2. *-atăr*, 3. *-aśśĕ*: *kayatăp* "giderim gidiyorum"; *kayatăn* "gidersin gidiyorsun" v.s...

(30) Görülen geçmiş zaman ekleri: 1. Tek. *-răm/-tăm*, 2. *-răn/-tăn*; 3. *-rĕ/-çĕ*; Çok. 1. *-rămăr/-tămăr*, 2. *-răr/-tăr*, 3. *-rĕś/-çĕś*: *kayrăm*" gittim, giderdim"; *kayrăn* "gittin, giderdin" v.s.

(31) Gelecek zaman ekleri: Tek. 1. *-ăp*, 2. *-ăn*, 3. *-ĕ*, Çok. 1. *-ăpăr* 2. *-ăr*, 3. *-ĕś*: *kayăp* "gideceğim"; *kayăn* "gideceksin" v.s.

32) Emir ekleri: Tek.: 1. *-am*, 2.—, 3. *-tăr*; Çok.: 1. *-ar*, 2. *-ăr*, 3. *-ççăr*: *śıram* "yazayım"; *śırtăr*" yazsın".

(33) Menfilik *-ma-/-me-* ile yapılır: *kaymastăp* "gitmem, gitmiyorum"; *kĭlmest* "gelmez, gelmiyor". Emirde olumsuzluk *an* ile yapılır: *an kayar* (veya *kayar mar*) "gitmeyelim"; *an kĭl* "gelme". *an kala -tăr* "söylemesin".

Bibliyografya : N. I. Aşmarin: *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka* (Kazan, 1898); ayn. mll., *Bolgari i Çuvaşi*; *IOAIE* (Kazan, 1902) 18, s. 1-132; Z. Gombocz, *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, MSFOu* 30 (Helsinki, 1912); J. Benzing, *Tschuwaschische Forschungen I., ZDMG* (1940), 94=19, s. 251-267; *II. ZDMG* (1940), 94=19, s. 391-398; *III. ZDMG* (1941), 95=20 s. 46-58; *IV. ZDMG* (1942), 96=21 s. 421-470; *V. ZDMG* (1954), 104=29 s. 386-390; ayn. mll., *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache* (Berlin, 1943); ayn. mll., *Das Tschuwaschische, PhTF* (Wiesbaden, 1959), I., 695-751; ayn. mll., *Das Tschuwaschische, HdO* I. Abt. V/1 (Leiden-Köln, 1963), s. 61-71; N. A. Andreev, *Çuvaşskiy yazık, YazNSSSR II* (Moskova, 1966), s. 43-65; L. S. Levitskaya, *Istoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka* (Moskova, 1976); B. Scherner, *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen* (Wiesbaden, 1977); N. I. Aşmarin, *Thesaurus linguae Tshuvaschorum*, 1-17 (Kazan-Çeboksarı, 1927-1950); H. Paasonen, *Csuvas Szójegyzék. Tschuwassisches Wörterverzeichnis* (Budapeşte, 1908); N. K. Dmitriev, *Russko-çuvaşskiy slovar'* (Moskova, 1951); V. G. Egorov, *Çăvaşla-vırăsla slova'* (Şupaşkar, 1954); ayn. mll., *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (Çeboksarı, 1964); M. Ya. Sirotkin, *Çuvaşsko-russkiy slovar'* (Moskova, 1961); M. İ. Skvortseov, *Çăvaşla-vırösla slovar'* (Moskova, 1982).

VIII. HALAÇÇA : (1) Mukayeseli Türkoloji araştırmalarında yerini ancak son zamanlarda alan Halaççа, Türk dilinin en eski bâzı husûsiyetlerini hâlâ korumakta olan bir lehçedir. Halaççа Orta İran'da, Tahran'ın 160 km. güney batısında 50 kadar köyde yaklaşık olarak 25.000 kişi tarafından konuşulur. Bâzı köylerde konuşulan ağızlar diğerlerindekine göre farklı husûsiyetler gösterirler. Kuzey-batıda bulunan Talḫab'daki Halaçların konuştukları ağız en farklı olanıdır.

(2) Halaççа eski Argu şivesinin devamıdır. Çünkü Kaşgârlı Mahmud'un bildirdiğine göre, eski Türkçe *ń* (*ñy*) sesi Argu Türkçesi'nde *n* olur: *koń* (*koñy*) >*kon*. Son hecedeki *ı/i, u/ü* sesleri Argu Türkçesi'nde *u/ü* olur: *karın*<*karun*. Olumsuzluk bildiren *tegül* kelimesi Argularda *daġ*~*dağ ol* şeklindedir. Argu Türkçesi'ne âit bu husûsiyetlerin hepsi Halaççа'da aynen vardır.

(3) Halaççа'daki *vokaller* öteki Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi 8 tanedir; kalın *a, ı, o, u*; ince *e, i, ö, ü* vokalleri. Bunların uzun şekilleri de Halaççа'da vardır.

(4) Halaççа en eski Ana Türkçe devrinde var sayılan üç türlü temel vokal sistemini hâlâ muhafaza etmektedir. Kısa (*hat* "at"), uzun (veya yarı uzun *bāş* "baş, kafa") ve diftonglaşarak uzayan vokal (*tā ar* "dar").

(5) Halaccа'ya Farsça'nın tesiri çok olmuştur. Normal *a* vokali Farsça tesîriyle dudaklaşan *â* vokaline dönüşmüştür. Yine *e* vokali *a*'ya kayarak *e* ile *a* arasında yer alan *ȧ* vokali halini almıştır.

(6) Eski Türkçe'nin iki ayrı sonsesi *-ı/-i* ve *-ĕ/-e* pek çok Türk şivesinde sâdece *-i* olarak yaşar. Fakat (Brahmi yazısıyla yazılmış metinlerde, Yakutça'da, Yeni Uygurca'da olduğu gibi) bu sesler Halaççа'da ayırt edilir: *ȧkki* "iki"; *yetti* "yedi"; *alta* "altı".

(7) Kuzey-batı'daki Talḫab ve yöresinde konuşulan Halaççа'da *ö, ü* vokalleri aynen devam etmekte, fakat güneyde konuşulan Halaççа'da bu vokaller *i*'ye dönüşmektedir. Kuzey-batı'da *köz* "göz"; *kül-* "gülmek"; fakat güneyde *kiz*~*kez* "göz"; *kil-* "gülmek".

(8) *Konsonantlar* : Eski Türkçe'deki *-d-* sesi Halaççа'da yaşamaktadır: *hadak*=Eski Türkçe *adak* "ayak"; *bidik* < Eski Türkçe'de *bedük* "büyük".

(9) Eski Türkçe'de kelime başında var sayılan *h-* sesi pek çok Halaççа kelimede görülür *haz* "az"; *hek-* "ekmek"; *hirk-* "ürkmek".

(10) Eski Türkçe kelime başındaki *k-, t-* Halaççа'da muhafaza edilmiştir: *kin* "gün"; *ker-* "görmek"; *teri* "deri"; *toku-* "dokumak".

(11) Kelime içindeki *-ç-, -k-, -k-, -p-* sesleri de korunmuştur: *hadakın* "onun ayağını"; *topukum* "topuğum".

(12) Eski Türkçe *ń* (*ñy*) sesi Halaçça'da *n* sesine dönüşür: *ḳien-<ḳöń* "göymek, göynümek, yanmak".

(13) Sayılar: *bī, eḳḳi, ǖç, tüört, bīeş, alta, yetti~yieti, seḳḳiz, toḳḳuz, uon, uon bir..., yirmi, ottuz, ḳırḳ, elli, eḳḳottuz~altmış* "60"; *yietmiş~yetmiş~eḳḳottuz u uon* "70"; *eḳḳottuz u yirmi* "80", *toḳsan~üç hottuz* "90", *yüz, miñ.*

(14) İsim çekim ekleri: Nominatif, bütün Türk şivelerinde olduğu gibi eksizdir. Genitif; çoğu zaman eksiz, nadir olarak + (*U*)*y*; Datif +*ḳa*/+*ḳe*, Akkuzatif +*i*, +*y*; Lokatif +*ça*/+*çe*, Ablatif +da/+*de*. Instrumental +*la*, Ekvatif + *vara*.

(15) İyelik ekleri: Tek. 1. + (*i*)*m*; 2. + (*Ü*)*y*; 3. + *i*, +*si*; Çok. 1. +(*i*)*miz*; 2. +(*y*)*iz*; 3. +*lari*.

(16) Şahıs zamirleri: *men, sen, o, biz*(*ler*), *siz*(*ler*), *ollar*. Çekimli şekillerinde bâzı farklılıklar vardır: Genitif ve Akkuzatif durumlarında vokaller yuvarlaklaşır: *menüm, senüñ*; *menü, senü, sizü*; Lokatif eki +*diçe* (*mendiçe*); instrumental +*dile*, Ekvatif +*divara* şeklindedir.

(17) Bildirme ekleri, vokalden sonra: Tek. 1. -*rsem*; 2. -*rsey*; 3. -*ri*; Çok. 1. -*rseḳ*; 2. -*rseyiz*; 3. -*ri* -*ller*; konsonanttan sonra Tek. 1. -*em*; 2. -*ey*; 3. -*er*; Çok. 1. -*eḳ*; 2. -*eyiz*, -*eller*.

(18) Partisipler: -*miş*; -*ġuluḳ*/-*gülüḳ*; -*gili*; -*an*/*en*; -*ar*/-*er* (kalıplaşmış örneklerde).

(19) Gerundiumlar Halaçça'da azdır. -*a*/-*e*; -*p*.

(20) Fiil çekiminde kullanılan ekler şunlardır: Tek. 1. -(*U*)*m*; 2. - (*U*)*y*; 3. -; Çok. 1. -(*U*)*K*-(*In*); 2. -*īz*~-*yiz*; 3. -*lAR*.

(21) Şimdiki zaman eki -*yor*: *ḳeliyorum*, "geliyorum", *ḳeliyoruy* "sen geliyorsun", *ḳeliyor* "geliyor", *ḳeliyorduḳ* "geliyoruz".

(22) Geniş zaman ekleri: -*ur*/-*ür*, -*ır*/-*ir*, -*ar*/-*er*: *şeyir em* "isterim"; *hayur* "söyler" *salḳayur* "saklar"; Çokluk. 1. şahısta farklıdır: *volimiz* "oluruz", *ḳelimiz* "geliriz".

(23) Gelecek zaman -*ġa* ekiyle yapılır: *biliġam* "bileceğim", *biligay* "bileceksin"; *biliġaḳin* "bileceğiz".

(24) Görülen geçmiş zaman: -*dı*/-*di*, -*tı*/-*ti*: *ertim* "idim"; *ḳeldiy* "geldin"; *voldi* "oldu".

(25) Öğrenilen geçmiş zaman -*miş*: *ḳelmiş em* "gelmişim"; *ḳelmiş ey* "gelmişsin", *ḳelmiş eller* "gelmişler".

(26) Emir ekleri Halaçça'da öteki Türk şivelerindekilerden hem farklı hem de sayıca daha fazladır: Tek. 1. -*Um*/-*dUm*, -*Am*/-*dAm*. 2. -I,-, -*GIl*; 3. -*ta*; Çok. 1. -*UK*/-*dUK*, -*AK*/-*dAK*, -*AlUM*; 2. -*y*, -*dīz*; 3. -*tAtAr*. Emir eklerinin çeşitleri 10 tanedir. 1. -*i*/-*y*; 2. -*īr*; 3. -*Up*, -*UpA*; 4. -*Al*, 5. -*AK*, 6. *yA*- (fiilin önüne gelen emir ekidir); 7. -*Uv*; 8. -*Ār*; 9. *yeti*-; 10. -*pi*.

(27) Olumsuzluk, fiillerde -*ma*-/-*me*- ile; isimlerde *dağ~dağıl* ile yapılır.

(28) Halaçça'nın söz hazinesinin üçte ikisi Farsça'dır. Fakat Türkçe kelimelerin bâzısı hapaxlegomena sayılacak kadar nâdir, bâzıları da arkaikdir. 150 kadar kelimenin ise hangi kaynaktan geldiği belli değildir.

Bibliyografya: V. Minorsky, *The Turkish Dialect of the Khalaj, BSOAS* (London, 1940), 10, s. 417-437 (Bu makalenin Türkçe tercümesi için bk. *TDED*, İstanbul, 1950 4, s. 82-106); M. Moġaddem, *Gūyişhā-yi Vefs ve Āştiyān ve Tefreş, İrān-Kudé* 11 (Tahran, *hş.* 1318=1939-1940); M. Fuad Köprülü, *Halaç, İA* (İstanbul, 1950), V/1, 109-116; G. Doerfer, *Das Chaladsch, eine archaische Türksprache in Zentralpersien, ZDGM* (Wiesbaden, 1968), 118, s. 79-112 (Türkçe trc. için bk. *TTK-Belleten* (Ankara, 1970), 34, sayı 133, s. 17-58; ayn. mll., *Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Türksprache. ZDMG* (Weisbaden, 1969), *Supplementa*, I, 719-725; ayn. mll., *İran'daki Türk Dilleri, TDAY Belleten* 1969 (Ankara, 1969), 1-11 (Almancası: s. 13-23); ayn. mll., W. Hesche, H. Scheinhardt, S. Tezcan, *Khalaj materials UAS* 115. Bloomington (The Hague, 1971); ayn. mll., *Der Imperativ im Chaladsch, FUF* (Helsinki, 1972), 39, s. 295-340; ayn. mll., *Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk, TDAY Belleten*, 1973-1974 (Ankara, 1974), 1-12 (Almancası: s. 13-24); ayn. mll., *Altertümliche türkische Wörter im Chaladsch. I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan Bildiriler*, 1972 (Ankara, 1975), s. 255-260; ayn. mll., *Khalaj and its Relation to the other Turkic Languages, TDAY, Belleten*, 1977 (Ankara, 1978), s. 17-33; ayn. mll., und S. Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch* (*Dialekt von Charrab*). Budapeşte, 1980.)

(NURİ YÜCE.)

III — EDEBİYAT

XI. asırda başlayan Selçuklular'ın Anadolu'yu fethinin, dil ve kavmî bakımından neticeleri bilinmektedir. XIII. asırda, Türk-Moğul istilâsı, Anadolu sâhasına, şarktan, yeni birtakım Türk ve islâm unsurları getirmek sûretiyle Türkçe'nin bu sâhadaki hâkimiyetini bir kat daha te'min etti. Türk hâkimiyeti altında yaşayan muhtelif hıristiyan unsurları arasında islâmiyeti kabûl edenler Türkleştikleri, gibi Türk ekseriyeti arasına gelip, yerleşen islâmlar da Türkleşiyorlardı. Bu sırada Anadolu'ya gelip yerleşen bir kısım Moğulların da bir asır sonra artık Türkleştiklerini görüyoruz.

Anadolu'ya gelip, yerleşen bu Türkler arasında Türk kavminin muhtelif kollarına mensub olanlar vardı; fakat ekseriyeti Oğuzlardan olduğu için, Anadolu'da meydana gelen edebî lehçenin esâsını *Oğuzca* teşkil etti. Daha X. asırdan epey evvel diğer Türk lehçelerinden ayrılmış olan Oğuzca, zengin bir halk edebiyatına mâlikti. Gazneliler devrinde Oğuz şiirinin mevcûdiyetini biliyoruz (Fuad Köprülü, *Gazneliler Devrinde Türk Şiiri, Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, VII, sayı 2, s. 81 v.dd.). Anadolu'da yerleşen Oğuzlar, kendileri ile berâber bütün edebî geleneklerini de getirmişlerdi. Fakat bundan başka, diğer Türk lehçelerinin edebî mahsûlleri de, türlü âmiller te'siri ile buralara geliyordu. Ahmed Yesevî [b. bk.] ve onu tâkip edenlerin eserleriyle, Anadolu'nun eski edebî mahsûlleri arasındaki sarih bağları, bir kitabımızda kat'i sûrette göstermiş ve Selçuklular devri Türkleriyle şarktaki diğer Türkler arasındaki kültür münâsebetlerinin şimdiye kadar zannolunduğundan çok eski ve çok kuvvetli bulunduğunu ispat etmiştik (Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, [3. basım, Ankara, 1976]). İşte bütün bu te'sirler altında Anadolu'da, yavaş yavaş Halk edebiyatından ayrı bir Türkçe yazılı edebiyat meydana çıkmıştır. Bu yazılı edebiyatın XIII. asırdan evvel başladığına dâir bilgimiz yoktur. Gerçi Anadolu Selçukluları zamanında daha XII. asırda Anadolu'nun büyük merkezlerinde islâm kültürünün kuvvetlendiği, medreseler açıldığı hükümdarlar adına Arapça ve bilhassa Acemce eserler yazıldığı bilinmektedir.

Selçuklular, Dânişmendlileri ortadan kaldırdıktan ve Haçlı istilâlarını atlattıktan sonra, Anadolu'da ilim ve san'at hayatı büyük bir gelişmeye kavuşmuş oldu. Altın devrini asıl XIII. asırda idrâk eden bu gelişme mahsûlleri, kısmen Arap ve en ziyâde Farsça yazılmıştır. Hiç şüphe yok ki, Anadolu'da Türkçe, edebî dil olmak için, Arapça ve Farsça ile uzun mücâdeleye mecbur kaldı. Medreselerde dinî ve ilmî dil olan, sultanların, Abbâsî halîfeleri, Eyyûbî emirleri ve Memlûklerle yazışmalarında resmî dil olarak kullanılan Arapça'nın bu hâkimiyetini, bu asra, hattâ daha sonraki asırlara âit kitâbelerde, vakfiyelerde açıkça görüyoruz. Farsça'nın hâkimiyeti, bundan daha büyüktü: Sultanların ve bâzı âlim ve emîrlerin meclislerinde ara sıra Farça konuşulduğu ve dâima Farsça şiirler okunduğu bilinmektedir. Aynı şekilde İlhanlıların tahakkümü devrine âit, bâzı vakıfnâmelerde -çok az olarak- Uygur yazısı ile bâzı Moğulca kayıtlara da rastlanmaktadır. Bununla berâber, devletin resmî işlerinde ve kayıtlarında hâkim olan dil, galiba Arapça idi. Arapça bilmeyen vezir Sahib Fahreddin Ali'nin hicrî 657'den sonra divan muâmelelerini Arapça'dan Farsça'ya çevirttiği hakkında tarihî bir kayıd vardır. Barthold, bu rivâyetin doğruluğu ve yaygınlığı hakkında bir az haklı bir şüphe göstermektedir; ancak bu devre âit bütün kitâbe ve vakfiyelerin Arapça olması, bunun büsbütün esassız olmadığına bir delildir. Biz haberleşmelerde ve şer'î işlerde Arapça'nın, divan işlerinde ve dahilî muâmelelerde ise, daha ziyâde Farsça'nın, halk ile olan muâmelelerde de Türkçe'nin kullanıldığını zannediyoruz. Hicrî 676'da Karamanoğlu Mehmed Bey Konya'yı zabtettiği zaman, divan işlerinde yalnız Türkçe kullanılmasını emretmiş ve bir rivâyete göre eski kâtiplerden birtakımını katlettirmişti. Eski kaynaklara dayanarak eserini XVI. asır sonlarında yazan Seyyid Lokman, bu divan defterlerinde bâzı ibârelerin Farsça olmakla berâber, umûmiyetle Türkçe kullanıldığını ve bu usûlün o asırda da devam ettiğini söylüyor (Seyyid Lokman, *İcmâl-i ahvâl-i Āl-i Selçuk*, J. J. W. Lagus neşri, *Seid Locmani ex libro turcica quil Oghuzname inscribitur excerpta*, Helsingfors, 1854, s. 13). İbn Bîbî (*al-Avāmir al-Alā'īya...*, Ayasofya yazması, nr. 2985)'nin verdiği bilgilere göre, yalnız divan işlerinde değil, hattâ husûsî hayatta bile Türkçe'den başka dil kullanılması yasaklanmıştı. Kısa bir zamana münhasır kalan bu istilâ devrinde Türkçe'ye verilen ehemmiyet, şüphesiz Türkçe'nin resmî dil olarak daha o zamandan diğer dillerden üstün olduğuna delâlet etmez. Nitekim XIV. asırda Anadolu'nun bâzı sâhalarında Farsça'nın resmî dil olarak büyük ehemmiyetini, menşurların, mektupların, hesapların, defterlerin, hükümlerin Farsça yazıldığını biliyoruz (ʿAzīz b. Ardaşīr-i Astarābādī, *Bazm-u Razm*, İstanbul 1927 [Türkiyat Enstitüsü neşri]). Anadolu'da şer'î mahkemelerde ancak XVI. asırdan itibâren Türkçe'nin umûmileştiğini, Bağdad'da XVII. asırda bile defterlerin Farsça yazıldığını düşünürsek, bunu daha iyi anlarız. Maamafih Türkçe'nin XIII. asır sonlarından başlayarak devlet muâmelelerinde yavaş yavaş ehemmiyet kazanmağa başladığı muhakkaktır. Orhan'ın hicrî 761 tarihli Türkçe vakfiyesi, onu tâkibeden asırda Türkçe'nin bu hususta kazandığı ehemmiyeti gösterecek bir delildir (*TTEM*, İstanbul, 1926, 17 [94]). Bu asırda Selçuklular divânında *siyaḳat* yazısı ve *arḳām-ı dīvānīye* kullanılıyordu. Türkçe yazılan eserlerde ise, Arapça'*ye* taklid ederek sesli harfler kullanılmıyor, hareke usûlünden faydalanılıyordu. Bu, belki de Anadolu Türkleri arasınde eski Uygur yazısı geleneğinin unutulduğuna delil olabilir.

İşte bütün bu şartlar altında, Anadolu'da, XIII. asır içinde Türkçe edebî eserler vücûde geldiğini görüyoruz. Maamafih bunların büyük bir kısmı kaybolmuş, bir kısmının mevcûdiyeti birtakım tarihî kayıdlar sâyesinde anlaşılabilmiş, pek az bir kısmı ise, bize kadaı gelebilmiştir. Müellifi meçhul manzum bir "*Şeyh San'an*" hikâyesi, Şeyyâd Hamza adlı bir şâirin - Hz. Ali'nin Salsal adlı bir devle cenklerini tasvir eden-manzum ve meşhur *Salsalnâme*'si, 643 (1245)'te Selçuklu sultanının münşîsi İbn ʿAṭā'nın hükümdar Melik İzzeddin Keykâvus b. Gıyâseddin'in emriyle yazdığı [bk. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçukluların Tarihinin yerli kaynakları Belleten*, Ankara, 1943, VII, 379-522] *Dânişmendnâme* [İrène Melikoff, *La Geste*

Melik Danişmend, Edition Critique, Paris, 1960, I-II] elimizde bulunmayan ve fakat mevcûdiyetleri tarih kaynaklarıyla anlaşılan eserlerdir. Daha evvel XII. asırda Mısır'da mevcûdiyetini bildiğimiz, Seyyid Battal hikâyelerinin de XIII. asırda Türkçe'ye tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Anadolu'daki ilk islâm fütûhâtının hâtıralarını yaşatan bu *Battalnâme*, ilk Selçuk istilâsında Anadolu'ya gelerek Dânişmendliler devletini kuran Türk kahramanı Melik Dânişmend Ahmed Gazi'nin şahsiyeti etrâfında teşekkül eden *Dânişmendnâme*, Anadolu'daki İslâm-Bizans mücâdelelerinin mahsûlüdür.

XIII. asırda Anadolu'nun siyâsî ve iktisâdî vaziyeti, bilhassa ilk Moğul istilâlarıyla başlayan maddî ve manevî buhran, bu sâhada tasavvuf cereyanını kuvvetlendirmişti. Büyük merkezlerde İran tasavvuf edebiyatının mahsûlleri pek makbuldü. Şarktan gelen Yesevî ve Hayderî dervişleri de Ahmed Yesevî'nin tâkipçilerinin Türkçe sûfîyâne şiirlerini Anadolu'ya getiriyorlardı. Anadolu'da Arab-Acem tasavvufunun te'siri altında kalan Türk sûfîleri de, etraflarına mümkün olduğu kadar çok geniş bir kitle toplamak ihtiyacı ile halk dili olan Türkçe'ye mürâcaata mecbur kaldılar: Mevlânâ'nın pek nâdir olmakla berâber bâzı Türkçe şiirler yazması, Sultan Veled'in bâzı Türkçe şiirler vücûde getirmesi, işte bu ihtiyaç te'siri iledir. Sultan Veled'in Türkçe şiirleri şu son zamanlara kadar, Selçuklular devri edebiyatının tek bilinen mahsûlleri idi [Sultan Veled'in Türkçe şiirleri için bk. Mecdud Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzûmeleri*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınları]. Buna ilâve olarak, bu asrın başında yaşayan ve *Çarhnâme* adlı sûfîyâne bir mesnevîsi elimizde bulunan Konyalı Ahmed Fakih (Köprülüzâde M. Fuad, *Anatolische Dichter in der Seldschule kenzeit, Körösi Csoma Archivum*, II.)'i ve ondan biraz sonra Ahmed Fakih'in takipçisi sayabileceğimiz Şeyyad Hamza'yı zikredebiliriz (Köprülüzâde M. Fuad, *ayn. mak.*). Bunlar eserlerini arûzla ve İran sûfîlerini taklid ederek yazmışlardır.

Anadolu'daki tasavvuf cereyanı yalnız böyle taklidî eserler meydana getirmekle kalmadı: Sâde halk diliyle, hece vezniyle, halk edebiyatına mahsus şekillerle tamamiyle Türk ve kendine has yeni bir cins şiir daha yarattı ki, bunun doğmasına Yesevî takipçilerinin de büyük te'siri olmuştur. Bu tarzın en büyük mümessili olarak XIV. asır başlarında henüz hayatta olan Yunus Emre'yi gösterebiliriz. Yusun'un san'atı tamamıyle "millî„ bir san'attır ki, bunu tahlil edince başlıca iki unsura tesâdüf ederiz: 1. Onun eserlerinde, tıpkı Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî [b. bk.]'ninkilerde olduğu gibi "İslâmî Nev-Eflâtunî„ (Yeni Eflatuncu) unsurdan ibâret olan tasavvuf felsefesi hâkimdir. 2. Dilini, edâsını, şeklini, veznini veren millî unsur. Bu iki unsur onun şahsiyetinde o suretle mezcolmuştur ki, artık bu mezcolmadan meydana gelen yeni san'at şekli tamamiyle Türk'tür. İşte bu büyük kudretinden dolayı Yunus'un tasavvufî şiirleri, Anadolu'da sür'atle yayılarak asırlarca devam etti; onun birçok muakkip ve taklidçileri yetişti ve böylece halk diliyle ve millî hece vezniyle tasavvufî şiirler yazmak geleneği, İran te'sirinin en kuvvetlendiği devirlerde bile, hızını kaybetmedi. Sonraki asırlarda, Anadolu'da inkişaf eden muhtelif ortodoks ve heterodoks tarîkatlere mensub sûfîler. halk kitlesi üzerinde te'sirli olmak için, Yunus tarzında halka mahsus şiirler yazmışlardır. Bunlar arasında Yunus'u en başarılı şekilde taklid edenler bilhassa bektâşî, hurûfî, kızılbaş şâirleri olmuştur.

XIII. asırda İran edebiyatı te'siri altında, Anadolu'da "Lâdînî„ klâsik şiirin de başladığını görüyoruz. Bu asırda Anadolu'nun büyük merkezlerinde her mânasıyla geniş ve serbest bir zevk ve sefahat hayatı inkişâf etmiş, yüksek sınıflar arasında mûsıkiye, şaraba, şiire heves artmıştı. Bizans saraylarının eğlencelerine hiç yabancı olmayan Selçuk hükümdârları ve emîrleri, dâima şaraplı ve sazlı eğlence meclisleri kuruyorlardı. İlhanlıların hâkimiyeti sırasında daha da kuvvetlenen bu cereyan, XIII. asır esnâsında Selçuklu saraylarında, işte bu hayatı terennüm eden, zühdî ve didaktik temâyüllere yabancı İran Edebiyatı'ndan iktibas edilmiş ve yüksek sınıfa mahsus bir lâdînî şiir tarzı doğmuştur. Tamamiyle san'at gayesini güden bu bedîî edebiyatın ilk mümessili olarak şâir Hoca Dehhânî'yi tanıyoruz. Şark Türklerinde daha XII. asırda inkişaf eden bu tarzın, Anadolu'da Hoca Dehhânî'den evvel de birtakım mümessiller yetiştirdiği kolaylıkla tahmin olunabilir; çünkü Hoca Dehhânî'nin eserleri, dil bakımından temiz ve kusursuz olduğu gibi, nazım tekniği bakımından da çok mükemmeldi. Osmanlı edebiyatından bahseden bütün Türk ve Avrupalı müellifler, Anadolu'da lâdînî Türk şiirinin inkişâfını nihâyet Yıldırım Bayezid zamanına götürmekle, tamamen yanılmışlardır. Şahsını ve eserini ilk defa meydana çıkardığımız bu büyük şâir (F. Köprülü, *Hoca Dehhânî, Hayat Mecmuası*, Ankara, 1926-1929, sayı 1, ve 103; [*Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, Ankara, 1943, VII. s. 396; Mecdud Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi XIII. yüzyıl, Dehhânî ve Manzûmeleri, T M*, İstanbul, 1942, VII-VIII.]), aşk ve şarap mevzularına âit güzel gazelleri ve kasîdeleri ile, Anadolu'da klâsik Türk Edebiyatının en eski mümessillerinden sayılmalıdır. Alâeddin III. zamanında, hükümdârın emriyle Farsça bir Selçuklu *Şehnâmesi* yazdığını da bildiğimiz Dehhânî, bu hükümdâra takdim ettiği Türkçe bir kasîdede ve bâzı gazellerinde, onun zamanında Anadolu'ya geldiğini, onun büyük lutûf ve ikramlarına nâil olduğunu, Anadolu'da büyük bir şöhret kazandığını, anlatmakta, hattâ,

tekrar Horasan'a dönmek için müsâade istemektedir. Bu ifâde, şâirin Horasan Türkmenlerinden olduğunu gösteriyor. Dili, Lehçe bakımından, tamamiyle Anadolu Oğuz Türkçesi'nin vasıflarını arzetmektedir. Bâzı tarihî kayıtlar, onun XV. asır başlarında bile Anadolu'nun büyük şâirlerinden sayıldığını ve hattâ bu asrın sonlarına kadar şöhretinin büsbütün unutulmadığını anlatıyor. Şiirlerini, meselâ çağdaşı Sultan Veled'in Türkçe eserleriyle mukayese edince, Dehhânî'nin arûz veznini ne kadar muvaffakiyetle kullandığı anlaşılır. Dehhânî'nin eserlerinde en mühim nokta, tasavvuf te'sirine tesâdüf edilmemesidir. Bu devre âit eserler, yavaş yavaş keşfedildikçe, XIII. asır sonlarında Anadolu'da Türk edebiyatının oldukça zengin ve gelişmiş bir safhada bulunduğu daha iyi görülecektir.

Bu devirde Anadolu'daki halk tabakası ve göçebe aşîretler arasında, daha evvelki asırlarda olduğu gibi, halk edebiyatı mahsûllerinin ve eski Oğuzların Ozan dedikleri halk şâir-çalgıcılarının bulunduğu tabiîdir (Köprülüzâde M. Fuad, *Ozan, Azerbaycan Yurd Bilgisi Mecmuası*, İstanbul, I, sayı, 3, s. 133-140). Bunlar, halk toplantılarında, göçebeler arasında, ellerinde çöğürleriyle geziyorlar, Selçuklu ordularında da bulunuyor, Dede Korkut hikâyeleri gibi eski Oğuz destanları parçalarını da terennüm ediyorlardı. Bu asırdan başlayarak, Mısır Memlûkleri'nin askerî alaylarında da gördüğümüz ozanlar hakkında Mısır tarihlerinde verilen mâlûmat (Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks*, I, 136) bunlara da tatbik olunabilir. Bu halk edebiyatı mahsûlleri, umûmiyetle millî vezin ve çok eski bir mâziden gelen an'anevî şekillerle ifâde olunuyordu: Bu halk şâirleri, *Türkü, Türkmânî, Varsağı*, gibi şekiller ile kavmî menşe'lerini de gösteren yahud *Koşma, Deyiş, Kayabaşı* gibi onların halkçı mâhiyetini veya mutlaka beste ile müterâfık olduklarını anlatan şekillerinde şiir söylerken en çok "Kobuz„ adlı eski Türk sazını kullanıyorlardı. Daha XII. asırda Anadolu Selçukluları'nın saraylarında Bizans İmparatoru Aleksi'nin korkaklığını gösteren sahneler temsil olunduğunu, Anna Komnen yazmakta ise de, adetâ bir nevî ortaoyununu hatırlatan ve sarayda mukallitlerin mevcûdiyetini gösteren bu hâdise hakkında başka hiçbir mâlûmatımız yoktur.

XIV. asır. XIII. asırda başlayan edebî tekâmülün, XIV. asırda da aynı suretle yürüdüğünü görüyoruz. Selçuklular'ın yıkılışından sonra, Anadolu'nun her tarafında birtakım küçük beyliklerin kurulması, bunlar arasında harplerin eksik olmaması, burada daha evvelce başlamış olan islâmlaşma ve Türkleşme hareketini geri bırakmıyordu. Ermenilere karşı Karamanoğulları, Bizanslılara karşı Kastamonu Beyleri, Germiyan, Aydın ve Menteşe Emâretleri, dâimâ muvaffakiyetler kazanıyorlardı. Anadolu'nun en garbında, Bizans hududunda kurulan Osmanlı beyliği, kendi sâhasını Bizansların zararına, mütemâdî genişleterek, Marmara kıyılarına geliyor ve bu asır sonlarında Anadolu'nun büyük bir kısmını tamâmen zaptederek buradaki Türklerin siyâsî birliğini yeniden te'sis ettiği gibi, Bizans'ı, Sırpları, Bulgarları ve en nihâyet Niğbolu'da Avrupa'nın müttefik kuvvetlerini mağlûb etmek sûretiyle, Rumeli'de büyük ve kuvvetli bir imparatorluk vücûde getirdi. Bu askerî muvaffakıyetlerin, Anadolu'daki islâmlaşma ve Türkleşme hareketleri üzerinde, şiddetle müessir olduğu ve hattâ Rumeli'de bile Türk dilinin yavaş yavaş yerleştiği muhakkaktır.

Bu asır esnâsında Anadolu'daki beyliklerden bâzıları, muhtelif zamanlarda büyük kuvvet kazandılar. Yıldırım Bayezid'in Anadolu fütûhâtına kadar burada muhtelif siyâsî merkezlerin varlığı, buralarda ilim ve san'at hayatının muhtelif beyler tarafından himâye edilmesini mûcib oldu.

Arab ve Fars kültürüne vâkıf olmayan birtakım Türk emîrleri, millî dillerine kıymet vererek, Türkçe eserler yazılmasına, Arapça ve Farsça birtakım eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesine sebeb oldular. İbn Battûta'da Türkmen beylerinin saraylarında Türkçe'nin ehemmiyeti ve Türk şâirlerinin mevcûdiyeti hakkında dikkate değer bilgi vardır. Bize kadar gelebilen nâdir eserler, XIV. asırda Anadolu'nun Konya, Niğde, Lâdik, Kastamonu, Sinop, Sıvas, Kırşehir, Bursa, İznik gibi muhtelif merkezlerinde Türkçe eserlerin yazıldığını, göstermektedir. Harpler, istilâlar, yangınlar eski devirlerin birçok mahsûllerini ortadan kaldırmış olduğu gibi, ancak XVI. asırda yazılmağa başlayan Şuerâ tezkireleri müellifleri de, eski devirler hakkında çok az ve ekseriya yanlış bilgi verdiklerinden, XIII. asır gibi, bu asır hakkındaki bilgilerimiz de çok mahdud kalmıştır. Bu hususta burada verebileceğimiz bilgiler, bu devre âit pek çoğunu bizzat bulabildiğimiz, birtakım eserlerle, Avrupa kütübhânelerindeki bâzı nâdir yazmalardan çıkarılmıştır. Yoksa ne Hammer'de, ne de Gibb'de bunlar hakkında birşey olmadığı gibi, şuerâ tezkirelerimizde de bunların pek çoğunun ismine bile tesâdüf edilemez. Bu eserlerden şimdiye kadar bilgimiz olanlarının isimlerini burada kaydetmeyi ileride yapılacak dil ve edebiyat tetkikleri için faydalı görüyoruz.

1. *İnancoğulları* Denizli, Lâdik havâlisinde (1277? 1368): Müellifi meçhul bir *Fâtiha tefsiri* (İstanbul Üniv. Kütüp. yazmaları arasında) ile yine aynı müellifin olması pek muhtemel bir *İhlâs tefsiri* (Ankara Kütüp. yazmaları arasında), Murad Arslanbey bin İnanc'ın emriyle yazılmıştır. Bunun vefatı, 763 (1361)'den evvel olduğu için, bu eserlerin zamanını, yaklaşık olarak anlayabiliyoruz. Mevlevîliğe mensub olan bu âileye yaranmak için, müellif her iki tefsirde de evliyâ menkıbelerinden bahsetmiş ve bilhassa Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî için, pek hürmetkâr bir dil kullanmıştır. Bu asırda

Lâdik'de yetişmiş Türk şâirlerinden Muarrif Lâdikî lekablı bir şâir mâlûm olduğu gibi (F. Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 263), manzum bir Hasan Hüseyin hikâyesi yazmış olan (Millet Kütüp. nr. 1518) Nakiboğlu da büyük bir ihtimalle bu şehirdendir. Aflâkî'nin *Manâķib al-ʿārifîn*'inde Ulu Arif Çelebi (ölm. 719= 1319) ile aynı asırda gösterilen Nakiboğlu Tâceddin'in bu şâirden başka birisi olmadığını kuvvetle tahmin etmekteyiz (Clément Huart, *Les Saints des Derviches Tourneurs*, II, 329).

2. *Aydın-oğulları* (1307-1403): Bursa'da Ulu Câmi kütübhânesi (nr. 21)'nde baş tarafı eksik bir *Kısas-ı Enbiyâ* vardır. Bunun tam bir nüshası sonradan maarif vekâleti tarafından satın alındığından, bunun Aydınoğlu Mehmed Bey (707-734=1307-1333) adına Arapça'dan tercüme edildiği anlaşılmış olup, müellifi meçhûldür. Yine Mehmed Bey adına bir *Tazkirat al-avliyâ*' tercümesi de Veliyüddin Efendi Kütübhânesi'ndedir. Aydınoğulları adına yazılmış ikinci mühim bir eser de, Mes'ud adlı bir müellifin Mehmed Bey'in oğlu meşhur Umur Bey emriyle tercüme ettiği *Kelile ve Dimne*'dir. Tercüme edenin mukaddimesine göre, daha Mehmed Bey'in sağlığında ve Umur Bey pek genç iken yazılan bu eserin herhalde 734 tarihinden öncesine âit olduğu anlaşılıyor (Bir nüshası Bodleian Türkçe yazmaları arasında [Marsh 180], diğer nüshası Lâleli [Ragıb Paşa] Kütüphânesi 1897 numaradadır).

3. *Menteşe-oğulları* (1300-1425): Bunlardan Mehmed Bey adına Barçınlı Mahmud bin Mehmed'in Farsça'dan tercüme ettiği *Bāznāma*, Hammer'in neşri sâyesinde malûmdur. Mehmed Bey'in 786 (1384) tarihli bir sikkesi mevcud olduğundan, bu eserin ne zaman yazıldığını yaklaşık olarak bilmek mümkündür. Kâtib Çelebi, Mehmed b. Mahmud Şirvânî'nin, İlyas b. Mehmed Bey nâmına *İlyâsîya* adlı Arapça bir eser te'lif ederek, sonra yine İlyas Bey'in emriyle bunu Türkçe'ye tercüme ettiğini ancak dilinin kaba olduğunu kaydeder. XIV. asır sonlarına âit olan bu eserin nüshası henüz bilinmemektedir.

4. *Germiyan-oğulları* (1300 ?-1423): Bunlardan Süleyman bin Mehmed Bey (770-790) nâmına *Ķābüsnāma* ve *Marzibānnāma*'nin Türkçe'ye tercüme edildiği rivâyet edilirse de (Ahmed Tevhid, *Germiyan Beyleri*, *TOEM*, nr. 8), ikincisinin nüshası mâlûm değildir. Şeyh-oğlu, *Hurşîd-nâme* adlı büyük mesnevîsinin mukaddimesinde, bu Süleyman Şah'dan bahsediyor. [Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan Oğulları* İstanbul, 1977].

5. *Hamîd-oğulları* (1300-1391): Ankara kütübhânesi yazmaları arasında 5/42 numarada, müellifi meçhul bir *Sūrat al-Mulķ Tefsiri* vardır ki, Hızır b. Gölbeyi isminde Anadolu emîrlerinden birinin emriyle yazılmıştır. Bu Hızır Bey'in Eğridir gölü havâlisinde hüküm süren Hamîd-oğullarından Dündar Bey'in oğlu olduğunu ve Dündar Bey'e belki de Gölbeyi lekabı verildiğini tahmin ediyoruz. Böyle olmasa bile, bu eser dili bakımından herhalde XIV. asır mahsûllerindendir.

6. *Osman-oğulları* (Osmanlı Devleti): Ankaralı Mustafa b. Mahmud adlı biri, Orhan'ın şehzâdesi Süleyman Paşa nâmına bir *Sūrat al-Mulķ Tefsiri* yazmıştır (nüshası Beyazıt Devlet Kütüp.). Yine bu zâtın aynı kütübhânede *Ḥilv al-Nāsiḥîn* adlı Türkçe bir eseri daha olduğunu Bursalı Tahir Bey söylüyor (*OM*, II, 13). Murad I. adına yazılmış eserler arasında, Tokat kalesi dizdarı Arif Ali'nin 762'de onun emriyle yeniden kaleme aldığı *Dânişmend-nâme*'yi ve meçhul bir müellifin manzum *Kelile ve Dimne* tercümesini zikredebiliriz (Pertsch, *Die türkischen Handschriften... zu Gotha*, s. 168). Bu zikredilen eserlerden başka yine bu asırda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında yazılmış birtakım eserler de elimizde bulunuyor: 710 (1310)'da yazılmış *Taberî Tercümesi* (Rieu, *Cataloque of Turkish Mss. of the British Museum*, s. 22). Şâdî veya Şeyyâd adlı bir şâirin 763 (1361)'te Kastamonu'da yazdığı ve Kötürüm Bayezid'e takdim ettiği manzum bir *Dâstān-ı Maķtel-i Hüseyin* ile, yine bu eserle aynı cild dâhilinde bulunan İzzeddinoğlu'nun *Tāvūs* manzûmesi, Ali'nin *Hazret-i Ömer Destanı*, 760 (1359)'ta yazılmış müellifi meçhul bir *Mihr ü Vefâ mesnevîsi*, Hocaoğlu'nun bir münâcatı, Sinanoğlu'nun manzum nasihatleri (husûsî kütübhânemiz yazmaları arasında), Beypazarlı Muazoğlu Hasan'ın *Gazavât-ı Ali* adlı mesnevîsiyle, yine Ali'nin, *Feth-i Kal'a-i Selâsil* adlı diğer mesnevîsi (Millet Kütüp. yaz. nr. 1518), Thúry Josef'in bahsettiği 741'de yazılmış müellifi meçhul *Tezkire-i Evliyâ-i Attâr* tercümesi (*Türk Dili yâdigârları*, *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, sayı 4, s. 107)'dir. Acaba Pariste' Bibliothéque National (Ancien fond turc 87)'deki *Tezkire-i Evliyâ* tercümesi bunun diğer bir nüshası mıdır? Mevlânâ Sinâneddin Akşehrî halifesi Ahmed b. Derviş'in *Menāķib al-abrār fî maķālāt al-aḫyār* adlı eseri (Köprülü Kütüphânesi, nr. 253, 11), Mevlevî Yusuf Meddâh'ın 770 (1368/1369)'te Sivas'ta yazdığı, *Varķa ve Gülşah* mesnevîsi [Varka ve Gülşah hakkında fazla bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1937, s. 82; İsmail Hikmet Ertaylan, *Varaķa ve Gülşah*, İstanbul, 1945; A. Ateş, *Farsça bir eski Varka ve Gülşah mesnevîsi*, *TDED*, İstanbul 1954, V, 33-50] Tursun Fakih'in büyük bir mesnevîsi (husûsî kütüp.), Ali'nin *Hikâyet-i Ken'ân ve Şim'ûn* adlı mesnevîsi (husûsî kütüp. yazmaları), Hacı Paşa'nın *Teshîl*'i (Pertsch, *Die türkisch Handschr..., Gotha*, s. 97; nüshaları çoktur), İshak b. Murad'ın, 790 (1397)'da yazdığı *Muntaḫab al-Şifâ*' (Pertsch, *ayn. esr.*, s. 99); Bibliothéque National'de ve Ankara Maarif Kütüphânesi'nde nüshaları vardır)'sı, *Manāķib al-ʿārifîn* müellifi

Eflâkî Dede'nin bâzı gazelleri (Veled Çelebi, *Eş'âr-ı Türkiye-i Sultan Veled*'in sonunda), Lâdikli Mehmed b. Âşık Selmânü'l-Lâdikî'nin 800 (1398)'de yazdığı *Kaşf al-Maʿānî* unvanlı manzum Şâtıbî tercümesi ile *Kur'ân* hakkındaki diğer bir manzum eseri (husûsî kütüp. yaz. arasında), Yahya b. Halîl'in mensûr *Fütüvvetnâme*'siyle (muhtelif nüshaları vardır; *OLZ*, 1928, 12), Yıldırım devrinde yazılmış diğer mensur bir *Fütüvvetnâme* (husûsî kütüp.) bu meyanda sayılabilir. Gülşehrî'nin, 717'de yazdığı *Mantik al-ṭayr* tercümesi ile sâir şiirleri (F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 268 v.d. [Gülşehri ve eseri hakkında daha sonraki bilgiler için bk. Âgâh Sırrı Levend, *Mantıku't-Tayr* (tıpkı basım), Ankara, 1957, önsöz; F. Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 60-63]). Hoca Mes'ûd ile yeğeni İzzeddin Ahmed'in 751 [1350]'de yazılmış *Süheyl ü Nevbahâr* (*nşr. Mordtman*, Hannover, 1924 [ikinci ve minyatürlü bir nüsha Çankırı'da bulunmuştur] F. Köprülü, *Süheyl ü Nevbahar ve Ferhengnâme-i Sa'dî*, *TM*, II, 481-489; Kilisli Muallim Rifat, *Süheyl ü Nevbahâr'a dâir*, *TM*, II, 401-409) mesnevîsi, yine Hoca Mes'ûd'un 755 (1354)'te yazdığı *Ferhengnâme-i Sa'dî* tercümesi (nşr. Veled Çelebi ve Kilisli Rıfat; İstanbul, 1342; bunun yazma bir nüshası Kopenhag Kütüp. diğer bir nüshası da İsmail Hikmet Bey'dedir).

Bu devirde Memlûkler İmparatorluğu sâhasında XIII. asırdan beri gelen bir cereyan neticesi olarak, Türkçe'nin ehemmiyet kazandığını, Şark ve Garp lehçeleriyle bir takım eserler yazıldığını biliyoruz; bunlardan Kemaloğlu İsmail adlı bir şâirin 789 (1387)'da Trablusşam'da yazdığı *Ferahnâme* adlı bir mesnevîsi husûsî kütüphânemizdir. Suriye'de Türkmen aşîretlerinin oldukça kesif kitleler hâlinde yaşadığı bu devirde, oralarda Türkmen yâni Anadolu lehçesiyle böyle eserler yazılması gayet tabiîdir. Kemaloğlu, halk arasında bu hikâyenin yayılmış olduğunu ve kendisinin bunu Arapça'dan tercüme ettiğini anlatırken, bunun daha evvel belki, XIII. asırda yazılmış diğer bir mesnevînin Türkçe tercümesi olduğunu da ilâve etmektedir. Bu eserden bahsedişimiz, onun Anadolu'da da şöhret kazanmasından ve Anadolu Türkçesiyle yazılmış olmasından dolayıdır. Hattâ Âşık Çelebi, bu eseri Şeyhoğlu'na, Âlî de, Ahmed Dâî'ye isnad ederler. Bu ilk devirler hakkında şuerâ tezkirelerinin yanlış bilgilerine dayanan Gibb de bu yanlışlıktan kurtulamamıştır (*A History of Ottoman Poetry* [*Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi*], London 1909, I, 256).

XIV. asırda Anadolu'nun Çeşitli sâhalarında, muhtelif mevzu'lara dâir yazılmış veya tercüme edilmiş olan bu eserleri sıralamakla, bu devir edebî faâliyetlerinin şimdiye kadar tasavvur olunduğundan ne kadar çok geniş ve kuvvetli olduğunu anlatmak istiyoruz. Hammer ve Gibb bu eserler hakkında mâlûmat sâhibi olmadıklarından yalnız eski tezkirecilerin verdikleri bilgilere dayanarak, Âşık Paşa, Kadı Burhaneddin, Süleyman Çelebi, Ahmed Dâî, Ahmedî, Nesimî gibi pek tanınmış şâirlerden bahsetmişlerdir. Thúry Joseph de, XIII. ve XIV. asırlarda yazılan eserlerin ancak 6 tane olduğunu kaydetmiştir. Avrupa'da ve Türkiye'de edebiyat tarihine âit yazılan eserlerden [XX. asrın ilk çeyreğine] kadar devam eden bu çok eksik, çok iptidâî mâlûmatın ve ona dayanarak, Anadolu'da Türk kültürünün ve edebiyatının inkişafı hakkında ileri sürülen nazariyelerin yanlışlığını ve eksikliğini anlatmak için bu kadar izahat kâfidir sanıyoruz. Halbuki XIV. asır Anadolu edebiyatının mahsûlleri yalnız bunlardan ibâret değildir. Ömer b. Mezîd isminde bir şâirin hicrî 840 (1436)'ta vücûda getirdiği, *Macmua ʿal-naẓā'ir* adlı şiirler mecmuasıyla (yegâne yazması kitabçı Râif Yelkenci'de idi) ve Eğridirli Hacı Kemâl'in, 918 (1512)'de vücûde getirdiği *Cāmi ʿal-maẓā'ir* (yegâne nüshası Beyazıd Devlet Kütübhânesi'nde) ve bunlar kadar mühim olmamakla berâber daha bu gibi bâzı eski mecmualarda bu asra mensub şâirlerin isimleri ve eserleri kayd edilmiştir. (Bu kitaplar ve onlarda eserleri mevcut şâirlerin isimleri hakkında bk. F. Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 60 v.dd.).

XIV. asır Anadolu edebiyatının bu umûmî levhasını çizdikten sonra, bu devir dil ve edebiyatının umûmî gelişmesine ve başlıca şahsiyetlerine toplu bir göz atabiliriz.

İran kültürüne fazla bağlı Selçuklu sultanlarının yerini ana dillerinden başka dillere pek vâkıf olmayan, basit ve sâde Türkmen beylerinin alması, Türkçe'nin XIV. asırda ilim ve san'at dili olarak kullanılmasına çok yardım etmiştir. Birçok âlimler, şeyhler, şâirler, Türkmen beylerinin ve yine onlar gibi basit insanlar olan o beylikler ileri gelenlerinin teveccühünü kazanmak, câizeler koparmak için, Türkçe eser yazmağa veya Arap ve Acem eserlerini Türkçe'ye tercümeye gayret ettiler. Bizzat hükümdarlar, kendilerini alâkadar eden dinî veya edebî eserlerin tercümesini emrediyorlardı. Tefsîrler, akaide âit eserler, tasavvuf eserleri, evliyâ menkıbeleri, Tıp ve avcılık kitabları, islâm tarihine âit eserler, hülâsa medreselerde mâlûm ve meşhur olan başlıca didaktik mahsûller Türkçe'ye tercüme edilmeğe başlandı. Tasavvuf cereyanının ve bilhassa hükümdar saraylarında mevleviliğin kazandığı büyük nüfûz neticesinde bütün bu mahsûllerde, Mevlânâ ve kısmen Sultan Veled te'siri hissedilir. Manzum eserlerde bu te'sirin büsbütün kuvvetli bulunduğunu, hattâ o devir şâirlerinden bir çoğunun mevlevî olduğunu söyleyebiliriz.

Mensur edebiyatın bilhassa didaktik mahsûller verdiği bu devirde, manzûm edebiyatın fevkalâde inkişâf ettiğini ve din kahramanlarına âit halk hikâ-

yelerinden, bedîî bir gaye takîbeden san'at eserlerine kadar her nevî kitaplar yazıldığını biliyoruz. Bunlar, daha XIII. asırdan başlayarak, bu asırda büyük bir inkişâf gösteren dinî kahramanâne Peygamber'in gazâlarından, mucizelerinden ve bilhassa Ali'nin kahramanlıklarından bahseden halk eserleridir. Mesnevî tarzında ve *fāʿilātun, fāʿilātun, fāʿilun* vezniyle gayet sâde bir tarzda yazılan bu eserlerde, kahramanların tarihî sîmâsı daha ziyâde menkıbevî bir şekle girer. Harikulâde vak'alar, devler, cinler, sihir, kerâmet, mucize unsurları, esere tamamiyle fantastik bir mâhiyet verir. İslâm ideolojisinin hâkim olduğu bu cins kahramanlık hikâyelerinden bâzıları da, Hamza'nın şahsiyeti etrafında toplanır. İbn Taymiya, daha XIII. asır sonlarında Suriye Türkmenleri arasında *Hamzanâme*'lerin mevcudiyetinden bahsetmektedir (*Minhāc al-Sünna*, IV, 12). Bu Hamza, Harunü'r-reşîd zamanında, Horasan'da Badgis'de isyan eden Hamza b. Abd Allāh al-Ḫāricî'dir (bk. Ṭabarî, İbn al-Aşîr gibi vekayinâmelerle Şahristânî, ʿAbd al-Ḳāhir al-Bağdâdî gibi islâm fırkalarından bahseden müelliflerin eserleri; Selçuklu hükümdârı Selçuk Bey zamanında [V./XI. asır] yazılmış müellifi meçhûl *Târîḫ-i Sîstān* [Tahran, 1314 hş.]'da ona dâir mühim tafsilât vardır). Bunun ma'iyetinde birçok Türkmenler de bulunduğu için menkıbeleri, Türkler arasında asırlarca yaşamıştır. Maamafih sonraları bu Hamza-i Hâricî ile islâm kahramanı meşhur Ḥamza b. ʿAbd al-Muṭṭalib'in şahsiyetleri birbirine karıştırılmış, hattâ ikincisi halkın hâtırasında ötekini büsbütün unutturmuştur (İslâm Edebiyatında *Hamzanâme*'ler için bk. F. Köprülü, *TM*, 1925, I, 9).

Lazkiye İsmailîleri'nin emîri olup, birçok kahramanca menkıbeleriyle şöhret kazanan Hamza'nın şahsiyeti de bunlara karışıp, *Hamzanâme* mevzularının zenginleşmesine yardım etmiştir (Hammer, *Histoire des Assasins*, s. 316. Arab hikâyecilerinin buna âit eserlerinin Suriye'nin zaptından sonra Türkler'e geçip, Türkçe *Hamzanâme*'lerin teşekkülüne sebebiyet verdiği hakkında Hammer'in mütâleası doğru değildir). Biz buna benzer bir hâdiseyi, Ebū Müslim için de görüyoruz. Ebū Muslim'in maiyetinde birçok harplerde bulunmuş olan Türkler arasında onun menkıbeleri teşekkül etmiş ve Anadolu'da Ali ve Hamza hikâyeleriyle berâber halk arasında Ebū Muslim hikâyeleri de büyük bir mevki kazanmıştır (Tafsilât için bk. F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923, s. 73). Bunun en eski nüshası, 1150'de Merv'de Sultan Sencer'in nezdinde bulunan Karahan âilesine mensub Melikzâd b. Mahmud b. Hüseyin b. Kızılarslan Hâkan namına yazılmıştır. İslâm ideolojisinin hâkim olduğu kahramanlık hikâyeleri arasında *Battâlnâme* ve *Dânişmendnâme*'yi de zikr etmek gerekir. Anadolu Türkleri arasında din ve kahramanlık hislerinin aşırlarca nasıl hâkim olduğu, bu aşırdaki Rumeli fütûhâtının bu hisleri — ilk Anadolu fütûhâtı esnâsında olduğu gibi — ne derece kuvvetlendirdiği düşünülürse, bu asır edebiyatının bu cins mahsûlleri bolca meydana getirmesinin sebebi kendiliğinden anlaşılır. Bu cins edebiyat, XV. asırda da yeni yeni mahsûller meydana getirmiş ve XVI. asırdan itibâren artık yeni şeyler vücûde getirmeyerek eski mevzûları tekrarla iktifâ etmiştir.

İslâm ideolojisinin bu asırdaki bol mahsûlleri arasında *Siyer* kitaplarını, Fatma'ya, Hasan ve Hüseyin'e, Kerbelâ faciasına âit eserleri, Mevlid kitaplarını sayabiliriz. Peygamber'e ve Ehl-i Beyt'e âit olan eserler, bu islâm muhitinde büyük bir rağbet görüyordu. Mısır Türk Memlûkleri'nin ve emîrlerinin saraylarında, onlara siyer kitapları okumakla mükellef olan adamlar vardı. XIV. asrın son yarısında Suriye'de Türkçe manzûm ve mensûr büyük bir siyer kitabı yazan Vāḳidî'nin *Futūḥ al-Şām*'ını tercüme eden Erzurumlu Darîr bunlardandır (F. Köprülü, *Fuzûli hayatı ve eseri*, İstanbul, 1924, s. 9; Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 37; Rieu, *Cat. of Turkish MSS...*, s. 37). Dili bakımından, Azerî Lehçesinin ilk devrine — yâni bu şark Oğuz Lehçesi'nin Anadolu yâni garp Oğuz Lehçesiyle büsbütün ayrılmadığı bir devre — âit olmakla berâber, Anadolu'da kazandığı şöhret bakımından onu da bu asırda sayabiliriz. Bu tür edebiyatın mahsûlleri arasında en mühimmi, Süleyman Çelebi'nin 812'de Bursa'da yazmış olduğu *Vasîlat al-Nacât* adlı meşhur mevliddir. Bu cins eserlerin müellifleri kevvetli bir dinî mefkûreye sâhib oldukları için, eserlerini büyüklerden câize koparmak maksadıyla, yahud bir san'at eseri vücûde getirmek endişesiyle yazmıyorlardı; sırf uhrevî bir mükâfat bekledikleri için doğrudan doğruya halka hitab ediyorlar, onların anlayacakları ve sevecekleri sâde, külfetsiz bir dille yazıyorlar, hattâ çok defa isimlerini zikretmeğe lüzum bile görmüyorlardı.

XIV. asrın ilk zamanlarından başlayarak, klasik İran edebiyatını örnek alan ve tamamiyle san'at gayesi güden, şâirlerin de çoğaldığını görüyoruz. Gerek eskiliği, gerek san'atkârlığı, kıymetinin yüksekliği bakımından Kırşehirli şeyh Ahmed Gülşehrî'yi ilk safta zikredebiliriz. Attâr'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ını muhtelif menba'lardan bilhassa *Mesnevî*'den aldığı hikâyelerle ve zamanına âit birçok hasbihallerle ve şikâyetlerle genişleterek Türkçe'ye nakleden ve ayrıca birtakım şiirleri de elimizde bulunan bu büyük san'atkâr, islâm edebiyatlarına ve ilimlerine vâkıf bir sûfîdir. Fakat eserlerini sûfîlik propagandası maksadıyla değil, hakikî bir san'at gayesi ile yazmıştır. O devre göre, dilinin temizliğine, nazmının kusursuzluğuna, âhengine, üslûbuna çok itinâ eden ve muvaffak olan Gülşehrî, hakikî bir san'atkâr olduğunu göstermiştir. Eserinin yapacağı bedîî te'siri büyük bir dikkatle takibeden bu şâirde oldukça kuvvetli bir lirizm vardır; en mücerred

ahlâkî nasihatler verirken, tasavvuf esaslarını anlatırken bile, üslûbu kuru ve tatsız değildir. Sonra tabi'at manzaralarını tasvir ederken, renkli, itinâlı ve canlı bir üslûba maliktir. Kendi kıymetini pekiyi bilen Gülşehrî bir çok ilâvelerle aslından daha mütenevvi bir hale soktuğu *Manṭiḳ al-ṭayr* tercümesinin, Attâr'ınkinden aşağı olmadığını ve kendisinden evvel Türkçe o kadar güzel bir eser yazılmadığını iddia ediyor ki, çok doğrudur. Bu büyük şâirin şöhreti Anadolu'da XVI. asır başlarına kadar devam etmişse de, XV. asır başlarından sonra "büyük bir şâir" sayılmamış, yeni şöhretler onun adını gölgede bırakmıştır. Tezkirelerimizde hiç ismine tesâdüf edilmez eserin iki yazma nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndedir (F. Köprülü, *Milli Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 60-63).

XIV. asırda Hoca Gülşehrî'den başka birtakım müellifler de yetiştirdiği için Anadolu'nun kültür merkezlerinden olduğu anlaşılan Kırşehri, meşhur sûfî şâir Âşık Paşa'yı da yetiştirmiştir. Onun 730 (1330)'da yazdığı *Garîbnâme*'si Anadolu'da eskidenberi büyük bir ehemmiyet kazandığı için pek çok nüshalarına tesâdüf edilmektedir. Tezkire ve tarihlerimizde büyük bir sûfî sıfatıyla dâimâ zikredilen Âşık Paşa, şâirliği bakımından Mevlânâ ile Sultan Veled'in basit bir taklitcisinden başka birşey değildir. Farsça bilmeyen Türklere sulûk adâbını öğretmek maksadıyla yazılmış olan bu talimî mâhiyetteki uzun eserde, bilhassa Mesnevî'den büyük ölçüde iktibaslar yapılmıştır. Bu uzun eserde, o devir Anadolu hayatının husûsiyetlerini gösterecek mahallî parçalar yoktur diyebiliriz. Yalnız bir yerde Türkistan'ın dumanlı dağlarından hasretle bahseden Âşık Paşa, şâir olmak bakımından Gülşehrî'nin çok altındadır. Dili ve üslûbu ona nazaran daha kaba, daha kuru ve lirizmden hemen tamamiyle mahrumdur. Gülşehrî'de gördüğümüz san'at ve güzellik endişesine Âşık Paşa tamamiyle yabancıdır. Anadolu'nun nüfûzlu bir sûfî âilesine mensub olması ve eserinin didaktik mâhiyeti, şöhretini — fakat bir şâir değil, sâde bir mutasavvıf sıfatıyla — asırlarca yaşatmıştır. Âşık Paşa'nın ayrıca hece vezniyle yazdığı birtakım ilâhîler de vardır ki, bunlar, Yunus Emre'nin — asıl san'atkâr şahsiyetini göstermeyen — alelâde mâhiyetteki ilâhîlerinden farksızdır (Âşık Paşa âilesi hakkında Âlî Bey'in *Âşık Paşa-zâde Tarihi muḳaddimesi*'ne müracaat; [ayrıca bk. *İA*, madd. ÂŞIK PAŞA ve ÂŞIK PAŞA-ZÂDE]). Bir velî sıfatiyle onun son senelere kadar devam eden nüfûz ve şöhreti hakkında Gordlewsky'nin *Comtes rendus de l'Académie des Sciences de URSS* (1927, I, 25-28)'deki makalesine bakınız. Âşık Paşa'nın dili hakkında ise, Brockelmann'ın *ZDMG* (1919, LXXIII, 1-29)'deki araştırmasına bakılmalıdır.

Yunus Emre'nin edebî te'siri, yalnız Âşık Paşa'nın tasavvufî manzûmelerinde görünmekle kalmamış; o te'sir altında birçok derviş, halk diliyle ve hece vezniyle ilâhîler yazmışlardır; bunların en meşhurları Sa'îd Emre ile Kaygusuz Abdal'dır. Hacı Bektaş Velî halîfelerinden meşhur Hâcim Sultan'ın dervişi olan Sa'îd Emre, XIV. asrın ilk senelerinde yaşamış olup, Yunus'la muâsır bir şâirdir. "*Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi*"nde bir iki şiiri de zikredilen Sa'îd veya Sa'deddîn de bundan başka biri değildir sanıyorum (E. Gros, *das Vilâyetnâme, T.B.N.*, 25, s. 215 v.d.; maalesef bu şiirler burada çok yanlış basılmıştır). Sa'îd Emre'nin arûz ile yazdığı diğer bir manzûmesi de Ahmed Fakih'in *Çarhnâme*'sine naziredir (Sa'îd Emre hakkında bk. F. Köprülü, *Hayat Mecmuası*, Ankara, 1927, sayı 42). Yunus'u muvaffakıyetle taklid etmekle berâber san'at bakımından bir husûsiyeti olmayan bu şâirden sonra Bektâşî dervişlerinden Abdal Mûsâ'nın halîfesi Kaygusuz Abdal'ı bilhassa zikretmek lâzımdır. Onun şiirlerinde hakikî bir lirizm, derin bir saffet ve samimiyet, Yunus'tan daha serbest, daha istihzalı bir ifâde vardır. Daha sonraki asırlarda bolca mahsûller veren bektâşî şiiri dediğimiz zümre edebiyatının teşekkülünde Kaygusuz'un nüfûzu çok büyüktür (F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 376. [Kaygusuz Abdal Menâkıbı, Köprülü'nün husûsî kütüphânesindeki Türkçe yazmalar arasında bulunur]).

Bu asrın son yarısında Şarkî ve Garbî Anadolu'da büyük bir şöhret kazanan Nesîmî ile tasavvufî klasik şiirin, yüksek bir tekemmül derecesine vardığını görüyoruz. Kullandığı lehçe bakımından Âzerî dâiresine mensub olmakla berâber, Anadolu'daki büyük şöhreti ve nüfûzu bakımından onu bu sâha edebiyat kadrosuna sokmak zarûrîdir. XIV. asrın son zamanlarında Esterâbâd, Irak, Azerbaycan, Anadolu sâhalarında yayılan ve XV. asrın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu sâhasında büyük bir nüfûz kazanarak sonraları Bektâşîlikle karışan Hurûfîlik, İran'da pek çabuk kaybolmuş ve yalnız Türkler arasında yaşamıştır (F. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1922 ve 1923, II. [3 makale hâlindedir]). Nesîmî bu mesleği kuran Fażl Allāh-ı Ḥurûfî'nin başlıca halîfelerinden olup, Anadolu'da Hurûfîliğin yayılmasında çok büyük bir rol oynamış ve hicrî 807 (1404/1405)'de derisi yüzülmek sûretiyle öldürülmüştür (Umûmiyetle yanlış kaydedilen vefat yılı hakkında bk. F. Köprülü, *Hayat Mecmuası*, Ankara, 1927, s. 20). Nüfûzu asırlarca Osmanlı ve Âzerî edebiyatları çevrelerine mensub şâirler üzerinde göze çarpan ve hâtırası halk kitleleri ve bilhassa Bektâşîler, Hurûfîler, Kızıbaşlar gibi râfızî zümreler arasında yaşayan Nesîmî, büyük bir şâirdir. Tasavvufî lirizm, onda çok kuvvetli ve çok ahenklidir. Tasavvufî aşkı, onun kadar samimî, canlı ifâde eden şâir çok nâdir olup, klasik şiir tarzının bütün kaidelerine riâyet etmiş, klasik şiir şekillerini muvaffakiyetle

kullanmıştır. Onun divânında klasik Türk şiirine mahsus olan ve İran edebiyatında tesâdüf edilmeyen tuyuğlar da vardır (F. Köprülü, *TM*, II, 219-243). XV. ve XVI. asırlarda Anadolu'da yetişen Hurûfî şâirlerinin hepsi, Nesîmî'yi taklid etmişlerdir. Âzerî edebiyatında ise, Habîbî'den Hatâyî'den, Fuzûlî'den başlayarak, bu te'sir son zamanlara kadar kendisini göstermiş, hattâ Çağatay edebiyatı çevresinde de Nesîmî'nin şöhreti ve nüfûzu dâima göze çarpmıştır.

XIV. asırda İran edebiyatından alınma hikâye mevzûlarının da kullanıldığını görüyoruz (Mes'ûd'un, arada bâzı manzûm parçalar da bulunan mensûr *Kelile ve Dimne* tercümesi, yine bu eserin Murad I. zamanında yapılan manzûm tercümesi gibi). Maamafih edebî kıymet bakımından Mes'ûd b. Ahmed ile yeğeni İzzeddin tarafından yazılan manzûm *Süheyl-u Nevbahâr* hikâyesi onlardan çok yüksektir. Hiç bilmediğimiz Farsça bir eserden tercüme edilen bu mesnevî öyle görünüyor ki, basit bir tercüme değil belki genişletilerek yapılmış bir adaptasyondur. Eser o devir mesnevîlerinde hemen umûmiyetle kullanılan *"fā'ilātun, fā'ilātun, fā'ilun"* vezniyle değil, *"fa'ūlun fa'ūlun, fa'alun, fa'ūl"* vezniyle yazılmıştır. Arada bir çeşitli vezinlerle yazılmış muhtelif gazellere de tesadüf ediliyor. Şâir, Türk dilinin arûz ile henüz kâfi derecede uyuşmadığını, bundan dolayı kendisinin mazur görülmesini söyler; fakat bunda biraz tevâzu olduğunu ilâve edelim. Klasik nazım tekniğini pek iyi bilen şâir, bu husûsta zamanına nispetle büyük bir muvaffakiyet göstermiştir. Tertip, ifâde, dil bakımından bu büyük aşk hikâyesini o devrin en kıymetli mahsûllerinden sayabiliriz. Gerek tasvîr parçalarında, gerek ruhî tahlillerde, gerek kahramanların ağzından söylenen aşk şiirlerinde renk ve heyecan eksik değildir. Bedîî kıymet bakımından bu şâirin seçmelerle yapılan *Bustān* tercümesi'ni, bu eseri ile aynı safa koyamayız; herhalde islâm ilimlerine ve İran edebiyatına lâyıkıyla vâkıf olduğu anlaşılan Hoca Mes'ûd bu asrın mahdûd şâirlerinden biridir. Kıymetli bir şâir olduğu anlaşılan yeğeni İzzeddin'in başka eserleri maalesef mâlûm değildir.

Hoca Mes'ud'dan sonra, bu cins manzûm aşk hikâyeleri yazmakla şöhret kazanan başlıca şâirlerden biri de Şeyh-oğlu Mustafa'dır. *Hurşîdnâme* adlı büyük hikâyesini 789 (1387)'da tamamlayan bu şâir [Daha fazla bilgi için bk. *İA*, mad. ŞEYH-OĞLU], Hoca, Mes'ûd'un gözde talebesidir. Germiyan'ın nüfûzlu âilelerinden birine mensub olup, Germi yanbeyi Süleyman Şah'ın nişancılığında ve defterdarlığında bulunmuş olan bu şâirin, daha sonraları Yıldırım Bayezid'in yanına gelip, ona *Hurşîdnâme*'sinin ikinci bir nüshasını takdim etmiş olduğunu görüyoruz. Şeyh-oğlu'nun mürettep dîvânı malûm olmamakla berâber eski mecmualarda birçok şiirlerine tesâdüf edilir. Onun 803 (1400)'te bitirdiği. *Kanz al-Kubarā'* adlı mensûr bir eseri vardır [Sonradan bu eserin, Nacm al-Dīn-i Rāzī'nin *Mirṣād al-ibād* adlı eserinin muhtasar tercümesi olduğu anlaşılmıştır. Bk. *Köprülü, Anadolu Selçuklularının yerli kaynakları Belleten* sayı 27, s. 448 not 1]. O, bunu devrin ricâlinden Paşa Ağa b. Hoca Paşa'ya takdim etmiştir (tek nüshası husûsî kütüphânemizdedir). Müellifin *"Ṣāḥibi al-Sayf va'l-Kalam"* diye medhettiği ve gençliğindenberi lûtfunu gördüğünü söylediği, bu zâtın Yıldırım devri ricâlinden olduğu anlaşılıyor. Bu eserinin sonunda 62 yaşında olduğunu söylediğine göre, müellif hicrî 741'de doğmuş olmalıdır. Nitekim, *Hurşîdnâme*'deki ifâdesi de bunu doğrulamaktadır. Arada bir manzûm parçalarla süslenen hattâ Yusuf Meddâh, Hâs, Dehhânî, Gülşehrî, Hoca Mes'ûd, Elvan Çelebi gibi eski Anadolu şâirlerinin (bunlardan yalnız Hâs hakkında bilgimiz yoktur) bâzı parçalarını da ihtivâ eden bu eser bir nevî siyâsetnâme olup, o devrin içtimâî hayatı hakkında da mühim bilgiler vermektedir. Bütün bu eserlerin tetkiki neticesinde, Şeyh-oğlu'nun iyi bir nâsir ve İran şiirlerini muvaffakiyetle tercüme eden kuvvetli bir şâir olduğu anlaşılmıştır. Şiirlerinde, fazla bir lirizm bulunmamakla berâber, üslûb ve teknik bakımından kusursuz sayılabilir. Muâsırı olan meşhur Ahmedî'nin, onu tercüme ve intihal ile suçladığını, divânındaki bâzı kayıdlar göstermektedir. hattâ adının Mustafa olduğunu da ilk defa ondan öğreniyoruz. Maamafih devrinde büyük şöhret kazanmış ve şöhreti XVI. asırda bile devâm etmiştir.

Bu asırda, Nesîmî dışında en büyük şâir olarak *İskendernâme* sâhibi meşhur Ahmedî kabûl edilebilir. 1390'da tamamlanmış olan bu eser, eskiden beri büyük bir şöhret kazandığı ve müteaddid nüshaları bulunduğu için mufassal bir sûrette Thúry Joseph tarafından tetkik edilmiş (*MTM*, sayı 4) ve sonradan Brockelmann'ın filolojik bir tetkikine mevzû teşkil etmiştir (*ZDMG* 1919, LXXII, 1-2). Maamafih *İskendernâme* nüshaları arasında büyük farklar bulunduğunu bilhassa Azerbaycan'da yazılan nüshaların Âzerî lehçesine âit husûsiyetlerle dolu olduğunu ilâve edelim, Şark ve garp edebiyatlarında, eskidenberi tesâdüf edilen bu mevzu'u, Ahmedî İran menba'larından almakla berâber, buna Anadolu tarihine ve bilhassa Osmanlı hükümdarlarına âit uzun bir kısım da ilâve etmiştir. Bundan dolayı onu Türkçe ilk Osmanlı vekayinâmesini yazan bir vak'anüvis sayabiliriz [Bu eser için bk. Nihad Sâmi Banarlı, *Ahmedi ve Dâsıtân-ı mülûk-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1939; Ali Alparslan, *Ahmedî'nin yeni bulunan bir eseri Mirhatü'l-edeb*, *TDED*, X, 35-40]. *İskendernâme*'nin dil ve tarih bakımından kıymeti büyük olmakla berâber, san'at bakımından onun *Divân*'ı şüphesiz daha ehemmiyetlidir. Sekizbin beyiti geçen bu büyük *Dîvân*'da Kasîdeler, gazeller, terci' ve terkîb-i bendler vardır. Kasîdeler ekseriyetle Mîr Süleyman'a, bir tanesi de Çelebi Mehmed'e takdim edilmiştir; bunlardan, şâirin, Emîr Süleyman'a mensub olduğu pekiyi anlaşılmaktadır. Bu şiirler arasında Bursa vasfında ve Bursalıların aleyhinde bâzı mahallî parçalar da vardır. Bunlardan başka birtakım eserler daha yazmış olan Ahmedî, şiirlerinin kemiyeti ve keyfiyeti bakımından bu asrın bütün şâirlerinden üstündür. Dili daha düzgün, üslûbu, mevzûlarının icâbına göre mütenevvî, tasvirleri daha renklidir. Şiirlerinde taşkın bir lirizmden ziyâde, bir san'atkâr itinâsı vardır. Kendisinden sonra artık eski divanların okunmadığını, eserlerinin Şeyh-oğlu'nunkiler gibi tercüme ve intihal olmadığını gururla anlatır. Anadolu şâirleri içinde Gülşehrî'yi hürmetle zikretmesi edebî zevkinin yüksekliğine güzel bir delildir. İran şâirlerinden, Kamâl-i Ḫucandî, Salmān-i Sāvacî hakkında hürmetkâr bir dil kullanır. Ahmedî'nin edebî şahsiyetinin teşekkülünde, Gülşehrî'nin, hattâ Şeyh-oğlu'nun te'siri olmakla berâber, o, seleflerini geçmiş ve müteâkıb asırlarda ise, XIV. asrın büyük şâiri olarak kabûl edilmiştir. XV. ve XVI. asır şâir ve müelliflerinde, onun bu şöhretini gösteren kayıdlara tesâdüf edildiği gibi, bu asırların birçok şâirleri de, ona nazîreler yazmışlardır. *İskendernâme*'sinin bu asırlar içinde Azerbaycan'da, Horasan'da Mâverâünnehr'de zevkle okunduğunu, hattâ Şeybânî hânedânının kurucusu şâir Şeybânî Han'ın bu eseri pek sevdiğini biliyoruz. Anadolu'da klasik Türk şiirinin başlıca müessisi sayılması bu bakımdan yanlış değildir.

XIV. asra âit bu umûmî tabloyu tamamlamak için eserlerinde Âzerî lehçesi husûsiyetleri görülmekle berâber, Anadolu edebiyatı kadrosu içinde zikri gereken Kadı Burhaneddin'den de bahsetmek zarûridir. Salur Kabîlesine mensub olan Sıvas sultânı Kadı Bürhaneddin'in maceralarla dolu siyâsî hayatı (745-801) mâlûmdur. Fıkha âit Arapça mühim te'lif eserleri bulunan ve müverrih 'Aynî'ye göre, Arapça, Acemce şiirler de yazan bu hükümdârın, rubâîler ve tuyuğlardan meydana gelmiş Türkçe *Dîvân*'ı vardır. Biraz kaba ve tekniği kusurlu olmakla berâber, Bürhaneddin'in şiirlerinde, samimî, çok canlı husûsî bir edâ bulunur. Dünyanın fâniliğini, aşk erleri nazarında iki cihânın bir kâse hükmünde olduğunu, mâşuk ve âşık'ın vahdetini terennüm etmek sûretiyle biraz İran mutasavvıflarının te'sirini gösteren bu manzûmelerde hergünkü hayattan alınmış mahallî mefhumlar da vardır. Şiirlerinde haşin cengâver ve cüretkâr ruhu gözükür. Mevlânâ'nın eserlerini çok okuyan ve ona karşı büyük bir hürmet besleyen bu hükümdârın, şiirlerinde biraz tasavvuf çeşnisi bulunması gayet tabiîdir. Eserlerinin nazım tekniği bakımından zayıf olmasına rağmen, O, şâir sıfatıyla daha çok tanınmıştır. Maamafih şiirlerinde şahsiyeti çok bârizdir [Kadı Bürhaneddin'in Dîvân'ındaki bir kısım Tuyug ve rubâîleri 1895'te Rus müsteşriki Melioransky tarafından tercümesi ile birlikte neşrolunmuştur (*Vostocn Zametki*, s. 131). Sonradan sırasıyla İstanbul'da Robert College müdürü F. F. Godsell tarafından 1922'de *Tuyugat-ı Kadı Burhâneddin* adı ile bastırılmış olup, eserin önsözü Cenab Şehabeddin tarafından yazılmıştır. T. D. K. tarafından 1943'te İstanbul'da fotolito usûlü ile tekrar basılan metin, esas alınarak, yeni harflerle, M. Ergin tarafından yayınlanmıştır (İstanbul, 1980). Gibb de Kadı Bürhaneddin'in şiirlerinden bâzı örnekleri *A History of Ottoman Poetry* adlı eserine alınmıştır].

İşte bütün bu izahat, bu devirde, XVI. asır Anadolu Türk edebiyatının büyük bir kuvvetle geliştiğini, millî dilin din ve ilim dili olan Arapça ile edebiyat dili olan Farsça'ya karşı muvaffakıyetle mücâdele verdiğini göstermektedir. XIII. asırda başlayan bu cereyan, bu asırda büyük muvaffakıyet kazanmış, Türkçe yalnız halk arasında değil, yüksek sınıflar arasında da ilim ve edebiyat dili olmuş, İran edebiyatı örneklerini taklid ederek klasik Türk edebiyatının kuvvetli temelleri atılmıştır. Ancak bu muvaffakıyet, henüz âzamî derecesine varmış değildi: Devlet yazışmaları bâzı sâhâlarda Farsça idi. Kitâbelerde, şer'î muâmelelerde, vakfiyelerde Arapça kullanılıyordu. Fıkha, kelâma âit eserler henüz Arapça ve tasavvufa âit olanlar da, Arabça ve Farsça yazılıyordu. Fakat bütün bunlara rağmen Murad I.'ın birtakım fermanlarında olduğu gibi (Kraelitz, *TTEM*, XXVIII, 242 v.d.), Türkçe'nin de devlet muâmelerinde ehemmiyet kazandığı görülmektedir. Birçok müellif ve şâir, Türkçe'nin kâfî derecede işlenmediğini söyledikleri halde, umûmî cereyana uyarak Türkçe yazmak veya Türkçe'ye tercüme etmek ihtiyacını duyuyorlar. Böylece Firdevsî, Nizâmî, Attâr, Sa'dî, Mevlânâ, Salmān-i Sāvacî, Kamâl Ḫucandî gibi İran şâirleri taklid ve tercüme ediliyor, dil, yavaş yavaş, Arap ve Fars unsurlarıyla doluyor, ayrıca bu dillerin gramerleri de, Türkçe'ye birtakım kaideler vermek sûretiyle millî dilin istiklâlini ve estetiğini bozmak istidadını gösteriyordu. İran Edebiyatının nazım şekilleri ve kaideleri iktibas ediliyor, fakat henüz Türkçe kelimeler bolca kullanıldığı için Arap ve Fars dillerinin hâkimiyeti sonraki asırlarda olduğu gibi hissedilmiyordu. Daha XIII. asırda edebî Anadolu Türkçesi aşağı yukarı teessüs etmiş olduğu için, XIV. asırda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında yazılmış eserler arasında lehçe farkından başka birşey göze çarpmıyordu. Bu asırda yetişen şâirlerin çoğunun mevlevî olması da dikkate değer.

XV. asır. XV. asrın ilk senelerinde Timur'un Ankara zaferi, Osmanlı Devleti'nin kurduğu Anadolu siyâsî birliğini yeniden bozdu. Anadolu siyâsî bakımdan yine küçük parçalara bölündü. Fakat Osmanlı hâkimiyeti, Rumeli'de kuvvetli bir sûrette yerleşmiş olduğu gibi, Avrupa'nın siyâsî vaziyeti de yeni bir haçlılar seferi teşkiline müsaid değildi. Bundan

dolayı Emîr Süleyman'ın ilkin Bizanslılara bıraktığı bâzı topraklar istisnâ edilirse, şehzâdelerin taht kavgaları bile, Rumeli hududlarını değiştiremedi. Timur istilâsı, bir sel gibi geçip gittikten ve Çelebi Sultan Mehmed Osmanlı tahtına rakibsiz olarak oturduktan sonra, Anadolu yavaş yavaş tekrar Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girmeğe başladı. Timur, bu sûretle, Osmanlı Devleti'nin siyâsî tekâmülünü ancak kısa bir müddet durdurabilmişti. Anadolu için Zararlı olan bu istilâ, Rumeli'deki Türk nüfûsunun çoğalmasını ve Rumeli merkezlerinde Türk kültürünün kuvvetlenmesini de intac etmişti. Anadolu'nun zengin ve münevver tabakasına mensub müslüman ve hıristiyan birçok halk taşınabilen servetleriyle birlikte Rumeli'ye göç ettiler.

XIV. asır Anadolu ve Rumeli'de süregelen islâmlaşma ve Türkleşme hâdisesi, bu asırda daha büyük kuvvetle devam ediyordu. İktisâdî sebebler, mağlûp hıristiyanlardan bir kısmının islâmlığı kabûlü ile neticelendiği gibi, harplerde ve akınlarda devşirme usûlü ile elde edilen esirler ve başka sâhalardan muhâceretler, Türkçe'nin sâhasını genişletiyordu. İşte bu sûretle Rumeli'de bu Türkleşme hâdisesi, Anadolu'dan çeşitli sebeplerle nakledilen halk kitlelerinin de iştirâkiyle, çok bâriz bir sûrette inkişâf etmekte idi. XIII. asra nispetle Anadolu'daki Türk sâhası da, genişlemişti. Antakya'dan başlayarak, Karaman sâhasına kadar, eskiden Ermenilerin kesretle bulundukları yerlerin, artık Türklerle meskûn olduğunu ve Türkçe'nin buralarda hâkim bulunduğunu, XV. asrın ilk yarısında buradan geçen Bertrandon de la Broquière (*Le voyage d'Outremer*, s. 100 v.d.), söylüyor. Rumeli'de yazılmış en eski eser şimdilik bildiğimize göre hicrî 803'te Edirne'de Karabulut mescidi imamı Halil'in, Peygamber'in kızı Fatma'nın vefatı hâdisesini tasvir eden manzûm hikâyesidir. Mesnevî tarzında yazılmış olan bu eser XIV. asırdaki bu cins halk mahsûlerinden tamamiyle farksızdır (yegâne nüshası husûsî kütüphânemizdedir).

Türk dilinin sâhası yalnız halk dili olarak gelişmekle kalmıyor, edebî dil ve devlet dili olarak da nüfûzunu arttırıyordu: 814 (1411)'te Germiyan-oğlu Yakub II.'un vakfiye kitâbesi, Türkçe yazılmış bu cins ilk kitâbedir (Halil Edhem, *TTEM*, I, 116). Ankarada 843 (1439) tarihli manzum bir mezar kitâbesi, Bursa'da şâir Cemâlî'nin yazmış olduğu 870 (1465) tarihli diğer manzum bir kitâbe edebî Türk dilinin umûmî hayattaki mevkiini gösterecek açık misâllerdir. Fâtih Sultan Mehmed'in ilk devirlerinden kalan resmî devlet evrâkı umûmiyetle Türkçe olduğu gibi (Ahmed Refik, *TTEM*, bk. *Fihrist.*), en eskisi 860 (1455) tarihli ve bu asra âid olan birtakım fermanlar da Türkçe olarak hattâ temiz halk diliyle yazılmıştır (Kraelitz, *Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache*, Viyana, 1922). Yine *Fâtih'in kanunâmeleri* de oldukça sâde bir Türkçe ile kaleme alınmıştır. Bütün bu izahât, Türkçe'nin XV. asır zarfında büyük bir imparatorluğun devlet, ilim ve edebiyat dili olmak kudret ve salâhiyetini kazandığını göstermektedir. Balıkesirli Devletoğlu Yusuf, 828 (1424)'de yazdığı bir eserde, medreselerde tedrisâtın Türkçe olarak yapıldığını söylüyor; bunun XIV. asırda da böyle olduğu kolaylıkla tahmin olunabilir. İmparatorluğun bâzı islâm ve hıristiyan devletleriyle yazışmalarında, Selçuklu ve Bizans an'anelerini tâkibederek, ekseriyetle yabancı dilleri kullanması, Türkçe'nin devlet işlerinde ehemmiyetini küçültemez Bu büyük imparatorluk, siyâsî ve askerî bakımdan dünyanın en kuvvetli devleti sayıldığı XVI. asırda bile, başka milletlerle meskûn olan büyük sâhaları mahallî kanunlarıyla idâre etmiş ve oralardaki yerli halk ile münâsebetlerinde onların dilini de kullanmıştır. Macaristan'da Macarca'nın, Bağdad'da eski alışkanlığa uyularak Farsça'nın ve Arapça'nın devlet işlarinde kullanılması zikredilebilir. Nitekim, Fâtih'in Rum bir kâtibi bulunduğunu müverrih Kritovulos kaydetmektedir. Dîvân-ı Hümâyun'dan Rumca, Slovanca hükümler verilmesi de âdet idi.

XV. asrın ilk yarısında, şâir ve âlimleri himâye ve teşvik eden, Konya'da Karaman-oğulları, Kastamonu'da Candar-oğulları, Edirne ve Bursa'da Osmanlı hükümdarlarının sarayları olmak üzere üç büyük saray vardı. Selçukluların medenî an'anelerinin mirasına konan ve eskidenberi millî dillerine ehemmiyet veren Karaman-oğulları sarayında bu asırda birçok âlim ve şâirin yetiştiği muhakkaktır. Bunlardan Fehhâr, Hoca Fakîh Karamânî, Halîmî ve Nizâmî gibi birtakım şâirler Anadolu'da şöhret kazanmışlardı. Bilhassa Nizâmî, devrin büyük şâiri Bursalı Ahmed Paşa ile rakib sayılabilecek kadar kuvvetli bir san'atkârdı. Âlimleri ve san'atkârları himâye eden Candaroğulları'nın münevver idâresi altında, Sinop ve bilhassa Kastamonu, Türk kültürünün iki büyük merkeziydi. Bu hânedana mensub beyler nâmına bu asırda da birtakım Türkçe eserler yazılmıştır. Mü'min b. Mukbil b. Sinan Sinobî'nin tıbba âid *Miftâh al-Nür* ve *Ḥazâ'in al-Surûr*'u İsfendiyar Bey adınadır (Bibl. Nat., *Ancien fond turc*, 172). *Cavâhir al-aṣdâf* adlı, müellifi meçhul Türkçe *Kur'ân* tefsîri de yine İsfendiyar'ın emriyle yazılmıştır (Bu eser hakkında bk. Cl. Huart, *Un Commentaire de Qoran en dialecte turc de Qastamouni*, *JA*, 1921, II seri, XVIII, 161-216). Muhtelif nüshaları mevcud olan bu eser, XV. asırda bütün Anadolu ve Rumeli'deki umûmî edebiyat dili ile yazıldığı cihetle bunu Kastamonu lehçesine nisbet etmek tamamiyle yanlıştır. Bu hânedânın ilim ve edebiyatı himâye husûsunda en mühim unsuru İsmâil Bey (1443-1457)'dir. *Hülviyât-ı Sultânî* adlı Türkçe dinî bir eser de yazmış olan (Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde muhtelif yazmaları bulunan bu eser hakkında bk, Rieu, *Cat. of Turkish M S S ...*,

s. 11) İsmâil Bey, âlimleri himâye ettiği gibi (*Şakayık tercümesi*, s. 121, 125, 139), Ömer b. Ahmed adlı bir müellife, *Risâle-i Münc'iye* adıyla Türkçe mufassal bir tecvîd yazdırtmıştır (İstanbul Millet Kütüphanesi yazmaları arasındadır). Yine onun emriyle yapılmış mütercimi meçhul bir *Kimyâ-yi Sa'âdat tercümesi* de vardır. Bu asır başındaki Anadolu şâirlerinden Mehmed Sinobî, Şeyhî [Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Harnâmesi* (İstanbul, 1971); ayn. mll., *Şeyhî, Hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1969); ayn. mll., *Şeyhî Divanı'nı tedkik* (İstanbul, 1969); ayn. mll., *Şeyhî'nin Hüsrev-ü Şîrîn'i* (İstanbul, 1963)] ile muâsır Derviş Türâbî, İsmâil Bey şâirlerinden, Hamdî, Hâkî, Sendî, Dâî, Candaroğulları sâhasında yetişmişlerdir. Bu son iki şâirin Fâtih zamanında Osmanlı sarayına intisâb ettiklerini biliyoruz. Yine bu âileden Kasım Bey b. İsfendiyar adına Türkçe *Hülâsatü't-tıb* adlı bir eser yazılmış olduğu gibi, onun oğlu Rüstem Bey de divan sâhibi bir şâirdir. XVI. asırda bu âileye mensub Şemsi Paşa ile Emîrî adlı iki Tanınmış şâir tezkirelerde yer almıştır. Kastamonu, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da, asırlarca edebî bir merkez olmak şöhretini muhafaza etmiştir. Geçen asırda olduğu gibi, XV. asır da da en kuvvetli edebî inkişaf Osmanlı sarayı etrafında oldu. Yıldırım'ın oğlu Emîr Süleyman, şâirlere karşı çok lutûfkâr olduğu için Ahmedî, Ahmed Dâî gibi tanınmış şâirler ona kasîdeler söylemişlerdir. Onun nâmına Mehmed b. Şeyh Mustafa adlı birinin yazdığı Türkçe *Kavsnâme* risalesinden başka (Bibl. Nat., *Ancien fond turc.*, 164), yine Mehmed adlı bir şâir de 800 (1397)'de yazmağa başladığı *Tuhfenâme* yahud *Aşknâme* adlı mesnevîsini ona ithâf etmiştir. Bu eser (Bibl. Nat., *Supplément turc.*, 604), birkaç noktadan dikkati çeker: Müellif hac maksadı ile Mısır'dan geçtiği sırada Şark Türkçesiyle yazılmış bir *Hümâ ve Ferruh* hikâyesi satın alır. Dilini kaba, terkibini ve tahkiyesini fena bulmakla berâber, mevzûunu çok beğenir ve daha Mısır'da iken onu Anadolu Türkçesiyle yazmağa başlar; fakat onu tamamlayamaz. Nihâyet, Emîr Süleyman pâdişah olunca, eserini bitirerek ona takdim eder. Emir Süleyman ve Hamza Bey hakkında medihleri ihtivâ eden bu mesnevî *Mafâ'ilun, mafâ'ilun fa'ûlun* vezni ile yazılmışsa, da *Süheyl ü Nevbahâr*'da olduğu gibi arada başka vezinlerle söylenmiş gazellerle de süslenmiştir. Dil eski olmakla berâber temizdir; nazım tekniği oldukça kuvvetlidir. Şöhretinin yalnız bu asırda değil, XVI. asır başlarında bile unutulmadığı Ömer bin Mezîd'in ve Eğridirli Kemal'in nazîre mecmualarındaki eserlerinden anlaşılan bu şâir, herhalde buna lâyıktır. Çelebi Sultan Mehmed zamanında Hızır b. Yâkub'un 809'da kelâma ve felsefeye dâir yazdığı *Cavâhir al-Ma'ânî* adlı eserini biliyoruz (Bibl. Nat., *Supplément turc*, 499). Yine bu devirde yazılan eserlerden Salâhaddin'in 811 (1409)'de tamamladığı *Şemsîye* adlı mesnevîsi Ankara'da yaşayan Devlet Han âilesinden İskender Paşa nâmına ithâf olunmuştur (Muhtelif yazma nüshaları bulunan bu eser hakkında bk. Fleischer, *Cod. Lips*, CCLXII). Hatiboğlu'nun 812 (1409)'de yazdığı manzum *Makaalât-ı Hacı Bektaş Velî Tercümesi* (*TM*, II, 494) ve Kutbeddin-i İzniki (ölm. 821=1418)'nin *Mukaddeme* (muhtelif yazmaları vardır: *OM*, I, 144'nde *Râhatü'l-kulûb* adıyla zikrettiği eser, bundan başka birşey değildir. Tahir Bey bunu *Mukaddeme*'den ayrı bir eser saymakla yanılmıştır)'si bu devre âittir.

Bu asırda Türk dili ve edebiyatının gelişmesine en çok hizmet eden, bilhassa Murad II. oldu. Büyük bir devlet adamı olduğu kadar, samimî bir sulhsever, ihtiraslardan uzak, kâmil bir insan olan ve bâzan şiir de yazan bu hükümdar, ilme, şiire, mûsikîye meftundu. Zamanının tanınmış âlimlerini, mûsikîşinaslarını sarayına topluyor, onları mükâfatlandırıyor, Arapça ve Farsça'dan eserler tercüme ettiriyor, muhtelif ilim dallarına âit eserler yazılmasını teşvik ediyordu. Sarayında, hânende ve sâzendeler bulunduran bu hükümdârın emriyle, Hızır b. Abdullah adlı bir müellif, Türkçe bir mûsikî risâlesi yazmış olduğu gibi (bir nüshası Bibl. Nat. *Ancien fond turc.*, 150; diğeri Berlin Kütüphanesi'ndedir), yine o devirde mûsıkîye dâir Türkçe iki eser yazmış olan Ahmedoğlu Şükrullâh da Murad'ın mûsıkîye intisabından ve bu devirde mûsıkînin inkişafından bahsediyor (Albert Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, s. 2978). Onun, devrin büyük üstâdı Şeyhî başta olmak üzere, Rûmî, Hüsâmî, Şemsî, Hassân, Sâfî, Ezherî, Nucûmî, Nedîmî, Ulvî, Zaifî gibi birçok şâirleri vardı ki, bunların isimlerine tezkirelerde rastlanır. Fakat bunların dışında eserleri bize kadar gelmiş diğer birçok müellifler, şâirler ve mütercimler de vardır. Şehzâde Ahmed Mısrî'nin *Kırk Vezir Hikâyesi*, Mehmed b. Ali el-Halebî'nin *Farac ba'de'l-Şidda* tercümesi (Rieu, *Cat. of Turkish MSS...*; A. Vámbéry, *Alt-Osmanische Sprachstudien*, 1901), yine aynı kimsenin *Menâkıb-ı İmâm'-ı Azam tercümesi* (Husûsî Kütüp., 830 (1427)'da Mercimek Ahmed'in *Kâbusnâme* Tercümesi (Bibliothéque National, *Suppl. turc*, s. 530; *Rieu, Cat. of Turkish MSS.*, s. 116; Pertsch, *Kat. der türk, hss. zu Berlin*, s. 276), Kasım b. Mahmud Karahisarî'nin *Mirşâdat al-'ibâd* tercümesi (müteaddid nüshaları vardır), Mehmed b. Süleyman'ın *Ḥayât al-Ḥayavân* tercümesi (Nuruosmaniye Kütüphânesi, nr. 2998-2999), Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un 828 (1425)'de *Hidâya* ve *Vikâya* tercümesi (birbirinden farklıca çeşitli nüshaları husûsî kütüphânemizde), ayrıca *Hidâya* tercümesinin bir nüshası British Museum (*Rieu, Cat.* s. 9)'dadır. Vikâya tercümesi'nin Bibliothéque National'deki nüshasında [*Suppl. turc.*, 26] mütercimin adı zikredilmemiştir. Şeyh Elvan Şirâzî'nin 829 (1426)

'da yazdığı manzum *Gülşen-i râz tercümesi* (nüshaları pek çoktur), Celâleddin Rûmî *mesnevisi*'sinin 840 (1436/1437)'da *Mesnevî-i Murâdi* nâmıyla yapılmış mütercimi meçhul manzûm tercümesi (Browne Cambridge yazmaları, nr. 1000), mütercimi meçhul bir *Müfredât-ı İbn Baytar* tercümesi (Tornberg, Uppsala yazmaları katalogu, CCLXIII), Konya müzesi kütüphânesinde mevcud, satır arasında Türkçe tercümeli-galiba Kemal Paşa'ya âid-Türkçe bir *Kur'ân* tercümesi, Hatîboğlu'nun 829 (1426)'da takdim ettiği *Ferahnâme* adlı mesnevîsi (Eser ve müellif hakkında bk. F. Köprülü, *TM*, II, 489-406'daki makale), Mûsâ Abdi'nin hükümdârın emriyle Farsça'dan çevirdiği *Cāmasb-nāma* (yazmaları pek çoktur, iki nüshası husûsî kütüp.) Mûsa b. Mes'ûd'ûn yine pâdişâhın emriyle Farsça'dan tercüme ettiği *Bâhnâma* risâlesi (Şehid Ali Paşa Kütüphânesi'nde 283 numaralı mecmuada), Serezli Sa'dî'nin 3.500 beyitlik *Süleymannâme* (Uzun Firdevsî tarafından Süleymannâme mukaddemesinde verilen bilgilere göre)'si *İbn Kesîr Târihi Tercümesi* (Damad İbrahim Paşa Kütüphânesi'nde), Yazıcızâde Ali'nin *Selçuknâme* (Topkapı Sarayı Müz. Kütüphânesi'nde, diğer tam bir nüshası Bibliothéque National, *Suppl. turc.*, 337; Houstma tarafından İbn Bîbî tercümesi zannedilerek Selçuklu tarihine âid metinler arasında neşrolunan eser bunun bir parçasıdır)'si ile Yahya b. Mehmed Kâtib'in inşâ kaidelerinden bahseden ve resmî muharrerat nümûnelerini ve o arada muhim tarihî vesîkaları ihtivâ eden *Manāhic al-İnşā'* (Bibliothéque National, *Suppl. turc.*, 660), Ebü'l-Fadl Mûsâ b. Hacı Hüseyin b. İsâ İznikî'nin 838 (1434/1435)'de yazdığı *Anfas al-Cavāhir* adlı tefsir tercümesi, hep bu devir eserlerindendir.

Kâtib Çelebî, İbn ʿArabşâh'ın, bir *Tefsîr-i Abu'l-Lays* tercümesi olduğunu ayrıca II. Murad'ın emriyle *Cāmiʿ al-ḥikāyāt-ı ʿAvfî*'yi tercüme ettiğini ve Türkçe lûgata dâir diğer bir risâlesi olduğunu kaydetmektedir (*Keşfü'z-zünûn*, Mısır tab'ı, I, 234, 277, 284; eski Türkçe tefsirler için, J. Schacht'ın makalesine bakınız: *OLZ*, 127 nr. 9). Bu devir âlimlerinden Manyasoğlu Mahmud [Bir diğer eseri için bk. Mustafa Özkan, *Manyaslı Mahmud, Gülistan tercümesi*, Basılmamış doktora tezi, Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul, 1984]'un 841 (1437)'de Üsküb'de Murad II. nâmına yazdığı *Aʿcab. al-ʿUcāb* adlı ve muhtelif mes'elelerden bahseden mensur eser de (Muhtelif yazmaları vardır. Bir nüshası Bibliothéque National, *Ancien fond turc*, 13), Türk kültürünün Rumeli merkezlerinde de kuvvetlenmeğe başladığını gösteren mühim bir vesîkadır (*Şakayık tercümesi*, s. 123'te ismi yanlış olarak Mehmed yazılmıştır). Maamafih şiir tarihi itibâriyle bu devrin en mühim mahsûlü Ömer b. Mezîd'in, XIII-XIV. asırlarda yaşamış 83 şâire âid 397 manzûmeyi ve müellifin kendi eserlerini ihtivâ eden 840 (1436/1437) tarihinde yazılmış, *Mecmuatü'n-Nazâir*'idir. Murad II.'ın büyük emirlerinden Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey de, Türk edebiyatının gelişmesi için büyük bir gayret göstermiş, hükümdârı gibi, birçok eserlerin Türkçe'ye tercümesine ve Türkçe eserler yazılmasına hizmet etmiştir. Onun adına yazılmış eserlerin başlıcaları şunlardır: Mehmed b. Mahmud Şirvânî'nin 831 (1428)'de yazdığı *Cevhernâme* (Dresden Kütüb., Fleischer, 507), *Mufradāt-ı İbn Baytār Tercümesi* (Bursa Hallacoğlu Kütüp.), *Faṣl al-Ḫiṭāb* tercümesi (*Keşfü'z-zünûn*, II, 8), *İḫtiṣār al-Saʿādat Tercümesi* (Dresden Kütüphânesi, Fleischer; diğer bir nüshası husûsî Kütüp.). Bu son eser, Umur Bey'in millî dile karşı bağlılığını bilhassa göstermektedir. Çünkü mütercim, Umur Bey'in âzamî nispette Türkçe kelime kullanılmasını istediğini ve kendisinin de bütün müşkilâtına rağmen, bunu yapmağa çalıştığını bilhassa açıklıyor. Bursa'da Ulu Câmi Kütüphânesi'nde mevcud *Anfas al-Cavāhir* nüshasının başında Umur Bey'in bir vakfiyesi olup, burada onun tarafından vakfedilen kitabların isimleri de yazılıdır. Bunlar arasında Türkçe oldukları açıkça bildirilen eserler şunlardır: Dört cild *Tefsîr-i Ebü'l-Leys* tercümesi, bir cild *Kısaṣü al-anbiyā*, bir cild *Tezkirat al-avliya*, bir cild *Tıbb-ı Nebî*, altı cild *Siret-i Nebî*, bir cild *Âṣık Paşa Dîvânı*, bir cild *Zikr al-Mavt*, bir cild Fıkıh kitabı, bir cild *Marzbannāma* tercümesi, bir cild *İḫtiṣār-i saʿādat* tercümesi, bir cild *Mirsād al-İbād* tercümesi, bir cild *Bidayāt al-Hidāya* tercümesi, bir cild *Futūḥ al-Şām* tercümesi, bir cild *Tefsîr*, bir cild *Ebû Müslim Kıssası*. Bunlardan bir kısmının yukarıda bahsettiğimiz eserler olduğu tahmin olunabilir. Yine Bursa'da mevcud *Kāmil al-Ṣināʿa*, adlı bir tıp kitabı tercümesi de 857 (1453)'de Umur Bey tarafından vakfedilmiş olup, Bergama Kadısı tarafından tercüme edilmiştir. İşte bütün bu izâhat Türk dilinin XV. asrın ilk yarısında nasıl bir ilim ve san'at dili olduğunu ve kültür faâliyetinin, münevver hükümdarların ve ümerânın himâyeleri ile Osmanlı sâhasında büyük bir ilerleme kayd ettiğini, göstermektedir. İslâm ilimlerinin muhtelif şubelerine tefsîre, hadîse, fıkha, siyere, tasavvufa, tıbba, tarihe âid klâsik kitablar, ahlâka ve âdâba âid eserler, hikâyeler sâde bir dille Türkçe'ye çevrilmiştir.

Maamafih bu faâliyet, yanlız klaşik mâhiyette islâm eserlerinin tercümesine münhasır değildi, daha XIII., XIV. asırlarda gelişmesinden bahsettiğimiz muhtelif edebî nevî'ler bu asrın ilk yarısında kuvvetli temsilciler buldu. Halk arasında okunmağa mahsus siyer kitablarının en güzelini Süleyman Çelebi 812 (1409)'de Bursa'da yazdı [Mevlid hakkında daha yeni bilgiler için bk. Ahmed Ateş, *Mevlid*, Ankara, 1954; Neclâ Pekolcay, *Süleyman Çelebi, Mevlidi, metni ve menşe'i meselesi*, *TDED*, VI, 39-64.]. Onun, Mevlid manzûmesi asırlarca halk arasında okundu, hattâ bestekârlar tarafından bestelendi (Beliğ, *Güldeste-i riyâz-ı irfân*, Bursa, 1302, s. 525-529). Her asırda ona birçok nazîreler yazıldığı [Nihad Sâmi Banarlı, *Büyük nazireler, Mevlid ve Mevlid'de milli çizgiler*, İstanbul, 1962], halde, ifâdesindeki sâdelik ve akıcılık, şâirin ilhamındaki samimîlik ve tabiîlik onu, Türk edebiyatının bir şaheseri hâlinde asırlarca yaşattı. Sûfîyâne edebiyat, Anadolu ve Rumeli'de yeni tarikatlerin teşekkül ve intişarı ile uygun olarak kuvvetlendi. *Gülşen-i râz, Mirṣād al-ʿibād, Faṣl al-Ḫiṭāb, Tezkire-i Evliyâ* gibi, tasavvuf edebiyatının klasik mahsûllerinin tercümeleri yanında Sûfilerin ahlâkına ve sulûk âdabına dâir manzûm ve mensûr muhtelif eserler yazıldı. Şeyh Eşref b. Ahmed'in bu asır başlarına âid olduğunu tahmin ettiğim, *Münâcaatnâme, Fütüvvetnâme, İbretnâme, Ma'zeretnâme, Elestnâme, Hayretnâme* gibi nazım bakımından çok kusurlu, âdetâ iptidâî mâhiyetteki mesnevîleri (yegâne nüshaları Husûsî Kütüp.) ve yukarıda isimleri geçen birtakım eserler buraya sokulabilir. Hacı Bektaş Veli *Vilâyetnâme*'sinin Hatiboğlu tarafından yapılan manzûm tercümesi de bunlardandır; onun, burada en büyük Türk şâirleri olmak üzere Hoca Dehhânî ile Ahmedî'yi ve Şeyhoğlu'nu göstermesi, o asrın umûmî edebî telâkkilerine de uygundur. Esâsen bu eser ile nasihat ve mev'ize vâdisindeki *Ferahnâme*'si onu hakîki bir san'atkâr saymamıza imkân verdiği gibi nazım tekniğine vukûfu da inkâr olunamaz.

Bu devirde Anadolu'da büyük şöhret kazanan ve etrâfına bir çok müridler toplayan sûfilerden bâzıları da Yunus Emre vâdisinde şiirler yazıyorlardı. Emîr Seyyid mahlasıyla hece vezniyle ilâhîler söyleyen meşhur Emîr Sultan'ın etrafında binlerce mürid toplanmış, onların arasından da muhtelif şâirler yetişmiştir. Aynı şekilde Ankaralı Hacı Bayram Velî'nin Yunus tarzında bâzı ilâhîleri bilinmektedir. Kurduğu Melâmiye-i Bayramiye tarikatı sâyesinde şöhreti bütün Türkiye'de asırlarca yaşayan bu büyük sûfî'nin mürîdleri arasında da birçok şâirler yetişmiştir. Bunlardan yukarıda bahsettiğimiz Yazıcı Selâhaddin'in oğlu, Yazıcıoğlu mahlasıyla meşhur Mehmed, 853 (1449)'te bitirdiği *Muhammediye* adlı eseri sâyesinde yalnız Türkiye'de değil, XVI. asırdan başlayarak Kırım'da ve daha sonraki zamanlarda Kazan Türkleri ve Başkırtlar arasında büyük bir kudsiyet kazanmıştır. Evliya Çelebî, Ejderhan'da *Muhammediye*'nin Moskofça tercümesini (?) okuyan müslümanlardan bahseder (*Seyahatnâme*, VII, 812). Siyer kitaplarıyla Mevlid gibi esâsını siyer kitablarından alan manzûm halk eserleri tarzında vücûde getirilmiş olan bu büyük kitap, san'at gayesi gözeltilerek muhtelif vezinler ve şekillerle epeyce ağır bir dille yazılmıştır. Tasavvuf te'siri ara sıra göze çarpmakla berâber, eserde hâkim olan tamamiyle Ehl-i Sünnet akîdesidir. İşte bunun da te'siri ile *Muhammediye* asırlarca mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuş, ona şerhler yazılmış, şâirin şahsiyeti etrafında menkıbeler teşekkül etmiş, eser bestelenmiş, şehir ve kasabalarda siyerciler ve mevlidciler, yâni bunu bestesiyle okuyan bir sınıf vücûde gelmiş ve bu asırdan başlayarak ona nazîreler yazılmıştır. Bayramiye tarîkatine mensub Mahmud b. Mehmed'in, II. Bayezid'e takdim ettiği *Mahmûdîye* (*Şakayık Tercümesi*, s. 323; *Keşfü'z-Zünûn*, II, 237) veyahud asıl ismiyle *Kitabü'l-Vesîle*'si gibi. Fakat ne bu, ne de diğer nazîreler -meselâ mevlevî dervişi Yusuf Sineçak'ın nazîresi- şöhret kazanmıştır (İstanbul Üniv. Kütüp. yazmaları, İstanbul ve Kazan'da muhtelif basmaları olan *Muhammediye*'nin Şimâl Türkleri arasındaki şöhretini anlamak için bk. A. Aziz ve Ali Rahim, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 1. basım, I. kısım 2, s. 169-717).

Bu devirdeki sûfî şâirler arasında bilhassa Kemal Ümmî dikkati çeker. Tarih kaynaklarının ona dâir verdikleri birbirini tutmaz bilgiler karşısında nüshalarına pek çok tesâdüf edilen Dîvân'ına mürâcaat mecburiyeti vardır. Hicrî 810 (1407)'da Şeyh Hamîdeddin Aksarâyî'ye ve 832 (1429)'de ölen Şeyh Ali Erdebilî'ye söylediği mersiyeler, bu halvetî dervişlerinin mürşidlerini bize gösterdiği gibi, XV. asrın ilk senelerinden başlayarak, şiir yazdığını da meydana koyuyor. Arûz veznini ve klasik nazım şekillerini, kudretle kullanan bu sûfî şâir, sûfîyâne ahlâk esaslarını şerheden manzûmeler, evliyâ menkıbeleri yazdığı gibi, bâzan vecid ve heyecanla dolu panteist şiirler, tasvirî mâhiyette tabiat şiirleri de yazmıştır. Bunlar, kuru didaktik propaganda eserleri değil, hakikî bir şâirin canlı nağmeleridir. Kemal Ümmî'nin şiirleri de Kırım vasıtasıyla Kazan Türkleri, oradan Başkırtlar ve Özbekler arasına yayılmıştır.

Müzekki'n-Nufûs adlı eseri ve *Dîvan*'ı Anadolu'da ehemmiyetini asırlarca muhafaza eden Bayramiye Tarîkati'nin Eşrefiye şûbesi kurucusu İznikli Eşrefoğlu (ölm. 874=1469/1470) lekabiyle meşhur Abdullâh b. Eşref b. Mehmed [Eşrefoğlu'nun hayatı ve *Menâkıbnâme*'si hakkında geniş bilgi için bk. Orhan Köprülü, *Tarihî Kaynak olarak XIV. ve XV. asırlardaki bâzı Türk menâkıbnâmeleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1951, Tarih Semineri Kütüphânesi, nr. 512] de bu devrin tanınmış sûfî şâirlerindendir. Ancak bu şöhret Yazıcıoğlu'nunkilere benzeyen şiirlerinden ziyâde kayınpederi Hacı Bayram Velî gibi, etrafına pek çok mürîd toplamağa muvaffak oluşundan ileri gelmektedir. Türkiye'de büyük sûfîlerin yetişmesi ve yeni tarîkatler kurulması, onlara âid Türkçe menâkıb mecmuaları yazılmasını ve böylece Türk Hagiographie'sinin teşekkülünü intâc etti.

Emîr Sultan, Eşrefoğlu, sonra Hacı Bektaş Velî, Kaygusuz, Otman Baba gibi büyük şahsiyetler hakkında yazılan bu cins eserler, yalnız din tarihi değil umûmiyetle içtimâî tarih noktasından da çok mühim vesîkalardır. Halbuki XIV. asırda bu gibi eserler

daha ziyâde Farsça yazılıyordu. XVI. asırdan itibâren bu evliyâ menkıbeleri mecmualarının fevkalâde çoğaldığını görüyoruz.

Nesîmî ile başlayan Hurûfî edebiyatı, bu asırda *Beşâretnâme*'sini 812'de yazan (Avrupa ve İstanbul Kütüphânelerinde nüshaları çoktur. Husûsî Kütüphânemizde de iki nüshası vardır) ve diğer eserleri elimizde bulunan Nesîmî talebesi Refiî, *Aşknâme* sâhibi Ferişteoğlu (ölm. 864=1460), manzûm ve mensûr eserleri olan Vîrânî Baba gibi tanınmış propagandacılar yetiştirdi. O sırada Anadolu'da ve Rumeli'de pekçok tesâdüf edilen râfızî tarîkatlere mensup dervişler arasında Hurûfî propagandacıları da pek çoktu. Fâtih Sultan Mehmed'in sarayına kadar nüfûz eden ve nihâyet Mahmud Paşa ile Fahreddin Acemî'nin te'siri ile yakılmak sûretiyle cezalandırılan bu meslek müntesibleri herşeye rağmen faâliyetlerini devam ettirdiler; Bayezid II.'in mâruz kaldığı sûikasttten sonra da bu râfızî zümreler aleyhinde şiddetli tâkipte bulunuldu ise de, kat'î bir netice vermedi. Kayserili Temennâyî, Karaferyeli Hasan Rûmî, Hüseynî, Yenice-i Vardarlı Usulî, Nebâtî, Bağdadlı Tarzî, Bosnalı Vahdetî, Tebrizli Penâhî, Muhitî, XV. asır sonlarıyla XVI. asırda Türkiye'de yetişen Nesîmî muakkibi Hurûfî şâirlerin en tanınmışlarıdır.

Âzerî Türk edebî lehçesinin hâkim olduğu sâhalarda Şâh İsmâil Safevî (şiirde mahlası Hatâî), Leşkerî, Tıflî, daha sonra İstanbul'a gelen Habîbî gibi kudretli şâirler yetiştiren hurûfîlik cereyânı, Türkiye'de de böyle kuvvetli temsilciler yetiştirmiştir.

Dinî yahud sûfîyâne bir ideal tâkib eden şâirleri bırakarak XV. asrın ilk yarısında hükümdârlara ve ümerâya, kasîdeler, aşk ve şarap şiirleri, sevda maceralarını anlatan manzûm hikâyeler yazan yâni lâdini edebiyatın mümessili olan san'atkârlara bakarsak bunların en eskisi olarak Ahmed Dâî [Ahmed Dâî hakkında daha sonraki bilgiler için bk. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1952]'yi görürüz. Germiyan ve Osmanlı saraylarına mensub olan bu şâirin bâzı tercüme eserleri, *Münşaat*'ı, *ʿUḳūd al-Cavāhir* adlı Arapça-Acemce-Türkçe bir lûgatı vardır (Bu son eserin muhtelif nüshaları bulunur: Cambridge'de, Paris'te ve Husûsî Kütüphanemizde). *Farahnâme* adlı mesnevîsi olduğunu bildiren tezkirecilerin aldandığını yukarıda söylemiştik. Eski mecmualarda sık sık tesâdüf edilen şiirlerinden Salmân-i Sâvacî, Kamâl-i Ḫucandî gibi, Fars şâirlerini epey muvaffakıyetle taklid ettiği anlaşılıyor. Sehî *Tezkiresi*'nde "Kendi ihtirâ-ı Hassı" olarak kaydedilen gazel, acem nümûnelerinin taklidinden başka birşey değildir.

Hasanoğlu adlı bir Azerî Türk şâirinin, Dâî'den bir asır evvel bu tarzda gazeller yazdığını vaktiyle göstermiştim (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1925, IV, nr. 1). Osmanlı şiirinin tekâmülü üzerinde Ahmed Dâî'nin mühim bir nüfûzu olduğu hakkındaki iddia, tamamiyle indîdir.

Ahmedî ve Nesîmî'den sonra bu devrin en mühim şâiri olarak Şeyhî'yi [Şeyhî hakkında daha yeni bilgiler için bk. Faruk Timurtaş, *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i*, İstanbul, 1963; ayn. mll., *Şeyhî'nin hayatı, şahsiyeti, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1954, V.], göstermek lâzımdır. Germiyan ve Osmanlı saraylarına intisâb ederek hükümdarlara ve ümeraya kasîdeler yazan, Çelebi Sultan Mehmed'in ve Sultan Murad'ın lutûflarını kazanan bu şâirin hayatı hakkında eski menba'ların verdiği bilgiler, karışık ve bâzan birbirine zıddır. Jean Deny, *EI*'deki makalesinde bu zıdlığı gözönüne almış ve iki ayrı Sinan Germiyânî'nin birbirine karıştırılmış olacağı şüphesini ileri sürmüştür. Hakikaten *Şakayık* tercümesinde, bizim Şeyhî'den başka şiirlerine tesâdüf olunan *Mecmuatü'n-Nazâ'ir*'de Germiyanlı diğer bir şâir Sinan'dan bahsedilmekte ve Murad II.'ın, Şeyhî ile Sinan Germiyânî'yi imtihan için ikisine de Hamse yazmalarını emrettiği ve Sinan'ın, *Hüsrev ü Şîrîn*'den bin beyit kadar yazarak pâdişâhtan mühim câizeler aldığı, fakat memleketine dönerken, yolda eşkiya tarafından soyulduğu kayıtlıdır (s. 294, *Şakâyık* metninde, bu şâir Sinan'dan bahsedilirse de, bu mâlûmat yoktur; mütercim tarafından ilâve edilmiştir). İşte bu kayıd, Deny'nin şüphesini büsbütün kuvvetlendirmiştir. Vefatı umûmiyetle kabûl edildiği gibi, 826 (1423)'da değildir, 832 (1429)'de ölen Germiyan beyi Yakûb II.'a bir mersiye söylediğine göre, ölümü herhalde ondan sonradır. Vefat senesi bile kat'iyetle anlaşılmayan bu şâirin, Kütahya yakınında Tumlupınar (Dumlupınar) köyünde medfun olduğunu Evliya Çelebi söylüyor (*Seyahatnâme*, IX, Pertev Paşa Kütüp., nr. 264). Çağdaşlarına nazaran zarif bir dile, zengin bir muhayyileye, canlı bir tasvir kabiliyetine malik olan Şeyhî her mânâsıyla büyük bir şâirdir. İslâm ilimlerine ve acem edebiyatına lâyıkıyla vâkıf olduğu bâzan çok san'atlı kasîdelerinden anlaşılıyor. Bir kasîdesinde kendisini Salmân-i Sâvacî'ye benzeten Şeyhî, Hâfız'dan, Nizâmî'den, ve ideoloji bakımından da Senâî, Attâr ve Mevlânâ'dan mülhem olmuştur. *Hüsrev ü Şîrîn* her ne kadar bir tercüme ise de, aynı zamanda şâirin kıymetini gösteren değerli bir san'at eseridir [F. K. Timurtaş *Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhad ü Şîrîn hikâyesi*, İstanbul, 1959].

Sultan Murad'a takdim ettiği *Harnâme* adlı küçük mesnevîsi tertip ve edâ bakımından edebiyatımızda hiciv nev'inin bir şaheseri sayılabilir (fazla bilgi için bk. F. Köprülü, *Harnâme, Yeni Mecmua*, İstanbul, 1917, nr. 13 [F. K. Timurtaş, *Harnâme, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1949, III, sayı 3-4]).

Ahmed Paşa ve Necâtî devirlerine kadar Osmanlı edebiyatının - şüphesiz haklı olarak - en büyük şâiri sayılan ve Ahmed Paşa üzerinde bile mühim te'siri görülen Şeyhî'nin şöhreti, XVI. yüzyılda da kuvvetle devam etmiş, Hüsrev ü Şîrîn mevzû'u birçok şâirler tarafından yazıldığı halde onların hiçbiri Şeyhî'nin mesnevîsî kadar kıymet kazanamamıştır. Kendisinden sözeden bütün tarihçiler ve tezkireciler, büyük bir hürmet ve takdirle bahsederler. Hemen bütün mesnevî yazanlar eserlerinin mukaddimesinde, onu, hürmetle yâd ettikleri gibi, Necâtî, Hayâlî gibi büyük şâirler de bu takdirlere iştirak etmişlerdir. Gelibolulu Surûrî, *Baḥr al-Maʿārif* adlı eserinde yalnız ondan misaller almış ve onu, *Şeyhü'ş-Şuerâ* diye yâd etmiştir. Mutasavvıflar arasında da şöhreti bulunduğunu Akşemseddin'e âit bir rivâyetten anlıyoruz (Emir Hüseyin Enisî tarafından h. 977'de yazılan *Menâḳıbnâme*, husûsî kütüphanemiz yazmaları arasında). XVII. asır müellifi Sarı Abdullâh'ın *Mesnevî Şerhi*'nde de ondan iktibaslar vardır. Şeyhî'nin, Mısır Türkleri arasında da tanınmış olduğunu *al-Nucūm al-Ẓāhira*'deki bir kayıttan anlıyoruz. *Dîvân*'ından fala bakıldığını da biliyoruz. Şeyhî'den sonra en mühim takipçisi olarak Bursalı vezir İvaz Paşa-zâde Atâî'yi gösterebiliriz. Elimize geçen divânı bu şâirin asıl isminin Ahî Çelebi olduğunu gösterdiği gibi, Bursa'da Pınarbaşı'nda Kuzgunluk'taki âile mezarlığında mevcud mezar kitâbesi de 841 (1437)'de öldüğünü gösteriyor. Eski asîl bir âilenin çocuğu olan Atâî, babasının 832 (1430)'de gözden düşerek vefatından sonra epey sıkıntılara uğramış, babasının düşmanları tarafından rahat bırakılmamış ve genç yaşında vefat etmiştir. Farsça gazel ve kasîdeleri de olan Atâî'de, Şeyhî te'siri derhal göze çarpar. Dilinde Arabça ve Farsça kelimeler biraz daha fazla olmakla berâber, nazım tekniği bakımından çok kuvvetli ve edebî san'atlara fazla düşkündür. Fakat bu, hislerini kuvvet ve samimîyetle ifâde etmesine mâni olmuyor. Şiirlerinde göze çarpan bedbinlik, felâketlerle geçen hayatının bir aksidir. *Dîvân*'ında pek güzel tuyuğlar da vardır. Sultan Murad'a yazdığı Güneş redifli kasîdesini sonradan Ahmed Paşa tanzîr etmiştir. Gazelde darbımeseller iradını ilk önce moda hâline sokan bu şâirin kıymetini bütün tezkireciler itiraf ederler. Atâî kadar kıymetli bir san'atkâr olmamakla berâber, Bursalı Nakkaş Sâfî de bu devrin unutulmayacak bir sîmâsıdır. Husûsî Kütüphanemizdeki *Dîvân*'ı, kendisine ve zamanına âit tarihî bilgileri ihtivâ ettiği gibi, onun şâirlik derecesi hakkında da sarih bir fikir verebilir. Ömrünü ekseriya sefâletle geçirmiş, borçtan kurtulamamış, Sultan Murad'a, vezir Halîl Paşa'ya ve diğer büyüklere ve zenginlere kasîdeler sunmuş bâzan verdiği kasîdelere câize alamamıştır. Bir kasîdesinde "otuz yaşını geçtiği halde kimseden himâye görmediğini" anlatıyor. Kazasker Veliyüddin Efendi'ye verdiği kasîdenin, bir hapis hâdisesiyle alâkadar olduğunu Sehî kaydeder. Şiirlerinde, Anvarî, Zahîr-i Faryâbî [b. bk.] ve Kamâl-i Ḫucandî'den hürmetle bahseder. Oldukça muvaffakiyetli rubâîleri bulunan bu şâir, his, hayal ve üslûbdaki zarafet itibâriyle Atâî ile mukayese edilememekle berâber, ihmâl edilecek bir şahsiyet de değildir. Bu devir şâirleri arasında, Sultan Murad'a sonra da Mehmed II.'e kasîdeler sunan Bursalı Ulvî ile Hâlil Paşa nâmına *Sînâme* (Bibl. Nat., *Ancien fond turc*, 304), adlı mesnevîsi olan ve ayrıca musanna kasîdeleri ve güzel gazellerine tesâdüf olunan İznikli Humâmî'yi, Gelibolulu Ahmed Rûmî'yi, Bektâşî şâiri Nedîmî'yi, Sultan Murad'ın muhârebelerini nazmen yazan Gelibolulu Zaîfî [Robert Anhegger, *16. Asır Türk Şairlerinden Zaifî*, *TDED*, İstanbul, 1950, 1-2, 133-136]'yi zikredebiliriz. Babinger, tarihî eserî bulunmayan Ahmed-i Dâî'yi Osmanlı müverrihleri arasında gösterirken Zaîfî'den hiç bahsetmez (*GOW*, Leipzig, 1927). Yine bu devirde, şöhret kazanmaya başlayarak Fâtih Sultan Mehmed ve Bayezid II. namlarına da eserler yazan Cemâlî'den bahsetmek, eski tezkirelerden itibâren bugüne kadar devam eden bir yanlışlığı tashih için zarûrîdir. Çünkü bütün menbâlar, bu Cemâlî ile XIV. asır şâiri Şeyhoğlu Mustafa'yı birbirine karıştırmışlardır. Deny, *EI*'deki SHAIKH-ZÂDE maddesinde bu yanlışlığı farketmişse de Cemâlî'nin şahsı ve eser hakkında bilgi elde edemediğinden mes'eleyi anlatamamıştır. Murad II. nâmına 859 (146)'de *Gülşen-i Uşşaḳ* (İstanbul Üniv. Kütüp., Yıldız yazmaları arasında), Fâtih namına da *Humâ ve Humâyûn* mesnevîlerini yazan ve *Miftâḥ al-Farac* adlı diğer bir mesnevîsi (Üsküdar Selimağa Ktp., Hüdâî Ktp. nr. 120; Pertsch, *Die Türkischen...*, s. 371; Browne, *Handlist of the Muh. MSS.*, Cambridge, 1900, s. 87; Browne, bu eserin sâhibi Cemâlî Fakîh'in kim olduğunu tâyin edememiştir) bulunan, *Miftâḥ al-Farac* mukaddimesinde bahsettiği, Fâtih Sultan Mehmed nâmına, edebî san'atlarla yazılmış bir manzûmesi ile, *al-Risālat al-ʿAcība fī'l-Ṣanaʾī va'l-Badāʾī* adlı eseri de elimizde olan bu şâirin gayet tasannu'lu kasîdeleri ve güzel gazelleri vardır. Edebî hükümleri çok defa doğru olan Lâtifî, onu haklı olarak medhetmekte, fakat şâirlikteki kudreti nispetinde şöhret kazanamadığını da söylemektedir. Bâzı Bursa binalarında birtakım kitâbeleri (*TOEM*, nr. 15) de olan bu şâir XV. asırda mesnevî yazanlar arasında unutulmayacak bir sîmâdır. Na'at'lerinde, mesnevîlerinde ve gazellerinde Şeyhî ve Atâî te'siri görülür. Bizzat kendileri de şâir olan Fâtih [Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Fatih'in Şiirleri*, Ankara, 1946] ve Bayezid devirleri, Türk dil ve edebiyatı için, büyük bir inkişâf devri oldu. Anadolu'daki son Türkmen Beyliklerinin kaldırılması, şâirler ve âlimler için Osmanlı pâdişâhının ve Osmanlı şehzâdeleriyle Osmanlı ricâlinin saraylarından başka sığınacak yer bırakmamıştı. İstanbul'un fethi, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun imhası, Karadeniz'in bir Osmanlı denizi hâline getirilerek, Osmanlı nüfûzunun Kırım-

'da kendini göstermeğe başlaması, Rumeli fütûhâtı, Osmanlı Donanmasının Adalar Denizi 'nde ve Akdeniz'de faâliyete başlaması, Akkoyunlular 'ın büyük hükümdârı Uzun Hasan 'ın kat 'î mağlûbiyete uğrayışı, Osmanlı İmparatorluğu 'nu yalnız Yakın Doğu-'nun değil, bütün Avrupa 'nın büyük bir askerî ve siyâsî kuvveti hâline getirmişti. Bu fütûhât ile uyumlu olarak, Türkleşme ve İslâmlaşma hâdisesi de devâmlı bir şekilde gelişiyordu. Memlekette servet ve refah çoğalıyor, her tarafta medreseler, tekkeler yapılıyor, köprüler, yollar, kervansaraylar inşâsı sûretiyle, askerî ve ticârî münâkale vasıtaları te 'min olunuyordu. Bunun neticesi olarak Rumeli 'de yeni kültür merkezleri vücûde geldiğini görüyoruz. Fâtih, neşrettiği kanunlarla bütün imparatorluk müesseselerini yeni ihtiyaçlara göre düzenlediği sırada, medreseler de bu gelişmeden faydalanmışlardır. Gerek medreseler, gerek tekkeler, bilhassa Bektâşîlik gibi misyoner dervişlere mâlik râfızî tarîkatler, bu islâmlaşmada büyük âmil olmuşlardır. Bir taraftan bu islâmlaşma hâdisesini daha hızlandırmak, diğer taraftan Anadolu 'daki mahallî beyliklere karşı beslenen râbıtayı kırmak, Rumeli 'deki büyük askerî yolları, sevkülceyşî bakımdan mühim mevki 'leri emniyet altına almak için, devlet, dâimî bir iskân ve tehcir siyâseti takibediyordu. Fâtih, Rumeli müslümanlarının câmilere devamını te'min için, her tarafa emirler göndermek sûretiyle, bu hususa ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermiştir.

Osmanlı sarayının şa'şaası, memleketin her tarafındaki şâirleri, âlimleri cezbediyordu. Fâtih ve sadrâzamı Mahmud Paşa, âlimlere, şâirlere mühim maaşlar tahsis etmek, onları dâima meclislerinde bulundurmak, eserler yazdırtmak ve tercüme ettirmek sûretiyle edebî ve ilmî faâliyeti ehemmiyetle teşvik etmekte idiler. Necmî, Fenâyî, Nur Aşkî, Hafî, Dâî, Duayî, Kudsî, Kâtibî, Nahîfî, Vâhidi ve daha bu gibi birçok şâirler ve mûsıkîşinaslar, verdikleri kasîdeler ve tanzim ettikleri besteler karşılığında maaş alıyorlardı. Aşkî 'nin gündelik 100 akçe aldığını biliyoruz. Mehdî, Melihî, Bursalı Ahmed Paşa gibi dâima Fâtih 'in meclisinde bulunan kıymetli şâirler vardı. Hayatî, Sarıca Kemal [John R. Walsh, *The Divançe-i Kemal-i Zerd* (*Sarıca Kemal*), Cambridge, 1979 (USA)], Enverî gibi doğrudan doğruya Mahmud Paşa 'nın himâye ettiği, Şâhidî Sehâyî, La 'lî Haydar, Kandî, Sa 'dî ve şehzâdenin hocası Türâbî gibi, şâir şehzâde Cem 'in sarayında toplanan şâirler de bu devrin başlıca edebî simalarındandır. Şiir ve san'atla çok alâkadar olan Bayezid II. ve oğulları da aynı an'aneyi devam ettirdikleri gibi birçok vezirler, âlimler, devlet adamları şiirle meşgul oluyorlardı. Bayezid devrinde otuzdan fazla şâir hazineden maaş alırdı. Şuerâ tezkirelerinde ve diğer tarihî menba 'larda XV. asrın ikinci yarısındaki ilmî ve edebî faâliyet hakkında, devrinde yazılmış muhtelif mahiyette yüzlerce eser hakkında kâfi derecede mâlûmat olduğu gibi, bu devirde yazılmış çeşitli mâhiyette yüzlerce eser ve tercüme mevcuddur. Bundan dolayı bu küçük hülâsada evvelki meçhul devirler hakkında yaptığımız gibi izâhata girmeyecek, yalnız edebî hayatın umûmî inkişâfını gösterebilmek için başlıca edebî nevî 'ler ve o nevî 'lerin mümessilleri hakkında umûmî mâlûmat vermekle iktifâ edeceğiz.

Fâtih devrinin en büyük şâiri Bursalı Ahmed Paşa 'dır. Niyâzî, Şeyhî, Atâî gibi ve üstadı Melihî (*EI* 'da Ahmed Paşa hakkındaki çok sathî maddede bu yanlış tekrarlanmıştır) gibi, eski üstadların kuvvetli te'siri altında kalmakla berâber, gazel ve bilhassa kasîde nevî 'lerinde asrındakilerden üstün olmuş, zarif üslûbu, temiz dili, zengin hayali sâyesinde Şeyhî 'den sonra Türk şiirinin en büyük sîması sayılmıştır. Resmî, Harîrî, Kandî, Visâlî, Konyalı Nizâmî, Sâfî (Vezir Cezerî Kasım Paşa), Sultan Cem gibi, o devir şâirleri üzerinde Ahmed Paşa te 'siri pek açıktır. Ahmed Paşa 'nın, Necâtî hattâ Bâkî gibi büyük üstadlar üzerinde ve XVI. asrın birçok şâirlerinde bile, te'sirine rastlanır Bütün tezkireciler onun edebî kıymetini ve nüfuzunu kabûl ederler. Maamafih daha kendi hayatında bile, İran şâirlerinden fazla intihalde bulunmakla suçlanmıştır. İlkin Câfer Çelebi tarafından ortaya konulan bu itiraza Lâtifî 'de de tesâdüf edilir. Arapça ve Farsça şiirler de yazmış olan Ahmed Paşa 'nın şiirlerinde, Sâvacî, Kamâl-i Ḫucandî, Kâtibî, Ḥâfiẓ hattâ Cāmî te 'sirleri şüphesiz ki mevcuttur, fakat o devrin bütün Türk şâirlerinde göze çarpan bu gibi te 'sirler, Ahmed Paşa 'yı büyük bir şâir olarak tanımaktan bizi menedemez. Büyük şâir Necâti 'den başlayarak eski şâir ve münekkidlerimizin büyük bir kısmı, onu bir üstad olarak kabûl etmişlerdir. *Riyâzî Tezkiresi* 'ndeki bir kayıd eğer doğru ise, onun şiirlerinin Hüseyn-i Baykara sarayında tanındığını ve Cāmî tarafından takdir edildiğini Göstermektedir. Maamafih Riyâzî 'nin mübalâğalı bir ifâdesini, bir hakikat gibi telâkki ederek onu Osmanlı şiir dilinin kurucusu saymak yanlıştır (tafsilât için bk. F. Köprülü, *Nevâî ve te'siri*, *Türk Yurdu*, 1927, nr. 27). Ahmed Paşa hakkındaki diğer yanlış bir fikir de onun Ali Şîr Nevâî tarafından Bayezid II. 'e gönderilen otuz gazeli hükümdârın emriyle tanzîr ettikten sonra edebî şahsiyetinin teşekkül ettiği hakkındaki fikirdir. *Hasan Çelebi Tezkiresi* 'ndeki yanlış bir mütâlaanın tenkitsizce kabûlünden doğan ve Nâmık Kemâl 'den başlayarak Gibb tarafından da tekrar edilen bu hatayı tashih etmek lâzımdır. Nevâî 'nin eserleri daha Fâtih devrinde Türkiye 'de şöhret kazanmış ve Ahmed Paşa da ona nazîreler yazmıştı. Fakat Ahmed Paşa 'nın edebî şahsiyetinin teşekkülünde Nevâî 'nin hiçbir te'siri olmamıştır ve olamazdı da, Nevâî 'nin şöhreti Türkiye 'de yayıldığı zaman, Ahmed Paşa da memleketin büyük şâiri olarak tanınmıştı [bk. *İA*, mad. AHMED PAŞA; A. Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul, 1966].

Ahmed Paşa 'nın Bayezid II 'in emriyle toplayıp hazırladığı ve nüshalarına çok tesâdüf edilen *Dîvân* 'ında, kıtalar, hicivler ve bilhassa pek güzel murabba 'lar da vardır. Son mısra 'ları tekerrür eden ve bestelenip, terennüm edilmek için yazılan bu murabba 'lar, daha sonraki asırlarda, şarkı adını almış olup, Türk halk edebiyatı 'ndaki Koşma şeklinin klâsik edebiyata uydurulmuş bir tarzıdır.

XV. asırda Ahmed Paşa 'dan sonra yetişen en büyük şâir Necâtî 'dir [Necâtî hakkında daha sonraki bilgiler için bk. *İA*, mad. NECÂTÎ; Ali Nihad Tarlan, *Necâti Bey Divânı*, İstanbul, 1963; Mehmet Çavuşoğlu, *Necati Bey Divanının Tahlili*, İstanbul, 1971]. Kasîdelerinden ziyâde, mersiyeleri ve gazelleriyle şöhret kazanan bu şâirde Ahmed Paşa te'siri hissedilir. Fakat hayâlinin inceliği, üslûbundaki tabiîlik, hislerinin samimiyeti ve derinliği, darb-ı meseller kullanması, ona büyük bir şöhret kazandırmıştır: İdris-i Bitlisî, onu Hüsrev-i Rum diye lekablandırdığı gibi, tezkireciler ve tarihçiler de, Ahmed Paşa-'dan sonra en büyük Osmanlı şâiri saymaktadır. Safevîlerden Şah Abbas 'ın kitabdârı Şâdiḳî 'nin onu melikü 'ş-şüera diye zikretmesi de şöhretinin devâmı ve Türkiye dışına da yayıldığına bir delildir (Şâdiḳî ve tezkiresi hakkında bk. Pertsch, *Die Türkischen...*, nr. 168). XV. XVI. asırlarda, Sun'î, Tâlî, Şevkî, Rızâî, Üsküblü Zârî, Filibeli Sâkî, Sehî, İznikli Kurbî, Vasfî Virdî, Şâver, onunla münâsebeti olan şâire Mihrî gibi birçok şâirler üzerinde Necâtî te'siri pek açıktır. Selikî, Muîdî, Yetimî, Rahmî gibi, birçok şâirler ona nazîreler söylemişler, onu tahmîs ve tesdîs etmişlerdir. Üsküblü İshak Çelebî, Subhî de onu takdir edenlerdendi. Tokadlı Vâlihî, ise, Necâtî takdirkârlığını âdetâ bir din hâline getirmişti.

Necâtî derecesinde büyük şöhret kazanamamış olmakla berâber unutulmaması icâb eden kıymetli bir şâir de Mesîhî 'dir [Mesîhî 'nin bir *murabba* 'ı Hammer tarafından Almanca 'ya, Gibb tarafından İngilizce 'ye çevrilmiştir]. *Dîvân* 'ı ve *Şehrengiz* 'i ile çağdaşları arasında mühim bir mevki işgal eden Mesîhî canlı ve samimî aşk ve şarap şiirleri yazmış, eserlerinde mahallî hayatı az çok aksettirmiştir. Şiirlerinde fazla yapmacıklar yoktur. Bâzı kasîdelerinin girizgâhları ve bahar hakkındaki bir türküsü, tasvir husûsunda kudretini gösterebilir. Tâbiî gibi, bâzı taklidçileri olduğunu bildiğimiz bu şâirin, Bâkî üzerinde bile te'sirini görürüz. Bununla berâber kendi zamanında bilhassa, Şehrengîz ile şöhret kazanmıştır. Mesîhî 'den sonra muhtelif şâirler kendi şehirlerinin güzelleri vasfında o cins manzûmeler yazmışlarsa da, Âşık Çelebi, Mesîhî 'nin manzûmesini taklidi imkânsız bir şaheser olarak tasvir etmektedir.

Daha XIV. asırdan beri inkişâfını gördüğümüz mesnevî nev 'i, bu devirde de bol mahsûller vermiştir. Bu devirden birçok ahlâkî sûfîyâne büyük manzûmeler, aşk hikâyeleri, manzûm vekayinâmeler kalmıştır; bunlardan bâzıları edebiyat âleminde büyük bir şöhret kazanmıştır: Sûfîyâne eserler arasında Akşemseddin halîfelerinden İbrâhim Tennûrî (ölm. 887= 1482) 'nin *Gülzâr-ı Mânevî* 'si Abdurrahîm Karahisarî 'nin *Vahdetnâme* 'si (865=1461 'de yazılmış bir nüshası; Pertsch, *ayn. esr.*, nr. 375-376 'da şâirin ismi yoktur), 892 (1487) 'de Tebriz 'de ölen meşhur halvetî şeyhi Aydınlı Dede Ömer Rûşenî 'nin mesnevîleri (Rûşenî 'nin külliyatı husûsî kütüphanemizdedir. Mevlânâ 'ya karşı çok hürmetkâr olan bu şâirin sûfîyâne gazelleri ve tuyuğları da vardır), Diyarbekirli Halîlî 'nin 876 (1471) 'da İznik 'te yazdığı *Fırkatnâme* (Bunu sâdece bir aşk mesnevîsi zanneden tezkirecilerin fikirleri tamâmen yanlıştır [Halîlî hakkında daha sonraki bilgiler için bk. *İA*, mad. HALÎLÎ; Muharrem Ergin, *Câmiü 'l-Me'ânî-'deki Türkçe Şiirler*, *TDED*, İstanbul, 1949, sayı 3-4]) 'si sayılabilir. Ekseriyetle konularını Farsça mesnevî 'lerden alan birçok aşk ve macera mesnevîleri arasında, bu devir sonunda Akşemseddinzâde Hamdî 'nin [bk. *İA*, mad. HAMDÎ; Âgah Sırrı Levend, *H. Hamdi 'nin bir de Feyzî 'nin bilinmeyen hamsesi*, *Türk Dili Araştırmaları yıllığı*, 1955], sonraki tenkidçiler tarafından, bir şaheser sayılan ve halkın büyük rağbetini kazanan *Yusuf ve Zeliha* 'sı, Âhî 'nin *Hüsrev ü Şirin* 'i, Revânî 'nin (bk. *İA*, mad. REVÂNÎ) *İşretnâme* 'si ve bilhassa Câfer Çelebî 'nin [Tâcî-zâde Câfer Çelebi hakkında fazla bilgi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *İA*, mad. CÂFER ÇELEBİ; İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul, 1983] 899 (1494) 'da yazdığı *Hevesnâme* sayılabilir. *Divan* 'ı ve *Münşeâtı* (İstanbul, 1956) 'yla da tanınmış olan bu şâirin *Hevesnâme* 'si mevzûu bakımından tamamen orijinal bir eser olup, içinde mahallî hayatı, gösteren parçalar çoktur. Tertibi, üslûbu, nazım tekniği bakımından, çok güzel olan bu eser, şâirin büyük bir tasvir kabiliyetine mâlik olduğunu gösterir. Esâsen Câfer Çelebi 'nin bütün şiirlerinde, hisden ziyâde hayal ve ifâde kudreti göze çarpar.

Bu asrın sonlarına *Hamse* mevzûları da büyük bir rağbet kazanmıştır. Bihiştî 'nin, *Vâmıḳ u Azrâ*; *Yusuf ve Zeliha*, *Hüsn ü Nigâr*, *Süheyl ü Nevbahâr*, *Leylâ vü Mecnun* mevzûlarından meydana gelen hamsesi, Rıdvan 'ın *Hamse-i Nizâmî* tercümesi, Mahvî 'nin, Hâtifî 'den tercüme ettiği, *Hüsrev ve Şîrîn* ile *Leylâ ve Mecnun* 'u, İznik 'li Celîlî 'nin *Ḫamsa-i Niẓâmî* tercümesi, Abdülvehhâb Hayâlî 'nin *Leylâ ve Mecnun* 'u Sultan Cem 'in [Cem Sultan hakkında yeni bilgiler için bk. Câvid Baysun, *Cem Sultan, hayatı ve şiirleri*, İstanbul, 1964; *İA*, mad. CEM SULTAN; Mustafa Baydur, *Cem Sultan, hayatı ve edebî şahsiyeti*; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, *Cem*

Sultan maddesi ve bilhassa bibliyografyası, Halil Ersoylu, *Cem Sultan Divanı Üzerine Dil Araştırmaları*, doktora tezi, Türkiyat Enstitüsü, nr. 2052, İstanbul, 1978; İsmail Hikmet Ertaylan, *Sultan Cem*, İstanbul, 1951] *Hurşid ve Ferahşah*'ı bu faâliyetin mahsûlleridir.

Bu devirde birçok manzûm vekâyi-nâmeler de yazılmıştır; Nitekim Fâtih devri şâirlerinden Sinop'lu Safâ'î'nin, Kemal Reis'in gazâları hakkında onbin beyitlik bir mesnevîsi vardır. Galata'daki tekkesi, gemiciler ve şâirler mahfili olup, bahriye işlerinde ve haritacılıkta da mahâreti bulunan bu şâir, sonradan Bayezid II. nâmına da bir divan tertib etmişti. Edirneli Sebâî, Koca Davud Paşa'nın Bosna sancak beyliğindeki gazâlarını onbeşbin beyitlik bir mesnevi ile terennüm etmiştir. Mahmud Paşa müntesiblerinden Sarı Kemal, sâir birtakım eserlerinden başka Bayezid II. nâmına *Selâtînnâme* adlı manzûm bir vekâyi-nâme yazmış olup [bk. Robert Anhegger, *Selâtînnâme müellifi Kemal*, *TDED*, İstanbul, 1952, IV, 447-470; F. Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928; ayn. mll., *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966], tek nüshası, İstanbul Üniv. Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Yine Mahmud Paşa müntesiblerinden Enverî, 869 (1464/1465)'da Mahmud Paşa nâmına *Düstûrnâme* adlı manzûm bir vekâyi-nâme telif etmiştir [*Düstûrnâme*, krş. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul, 1928/1929; Irène Mèlikoff, *Sayor de Destôn d'Umûr Pacha*, Paris, 1954 (Kitabın tek nüshası Bibl. Nat.'dedir)]. Bu eser Osmanlı ve bilhassa Aydınoğulları için fevkalâde ehemmiyetlidir (*Türk Tarih Encümeni külliyatı*, sayı, 15). Enverî bu eserinde, evvelce Fâtih nâmına *Teferrücnâme* adlı bir eser daha yazmış olduğunu zikrediyor. Prizrenli Sûzî'nin Mihaloğlu Ali Bey'in gazâları hakkında yazdığı onbeşbin beyitlik vekâyi-nâme de, bu devir mahsûllerindendir. *Silâhşörnâme*'si, *Süleymannâme*'si ve daha birçok eserleriyle şöhret kazanmış olan Uzun Firdevsî'nin [bk. *İA*, mad. FİRDEVSÎ (RÛMÎ)], Bayezid II. nâmına yazdığı, *Kutbnâme* adlı Midilli adası harbine âid mesnevîsinin de unutulmaması gerekir. Muhtelif yazmaları olan bu eser, şiir bakımından kıymetinden ziyâde, ihtivâ ettiği tarihî tafsilât bakımından dikkate değer. O, *Süleymannâme mukaddemesi*'nde verdiği bilgilere göre, Edincik zâimi Hacı Kenek (Genek) Bey'in oğlu olup, 857 (1453)'de doğmuş, şâir Melîhî'den arûz okumuş ve Molla İlâhî'den de istifâde etmiştir. Bayağı bir şâir olmasına rağmen, eserlerinin çokluğu ile şöhret kazanmıştır.

Bu devirde nesrin muhtelif nevi'lerinde kuvvetli inkişâf görülür. Ekseri tercümelerde ve halka mahsus eserlerde kullanılan sâde nesirden başka süslü nesir de ehemmiyet kazanır. Bunun parlak bir mümessili olarak, ehemmiyeti son münekkidler tarafından da teslim olunan *Tazarrunâme* sâhibi Sinan Paşa gösterilebilir [Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, nşr. A. Mertol Tulum, İstanbul, 1971, *ikinci bölüm, Sinan Paşa'nın san'atkârlığı ve eserleri*, s. 111 v.d.]. Muhtelif eserleri arasında ona, Türk edebiyatındaki mevkiini sağlayan *Tazarrunâme*'siyle *Risâle-i Ahlâk*'ı ve *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sıdır. Sinan Paşa, *Tazarrunâme*'yi hayatının sonlarına doğru, mütâlaa ve tedrisâttan artan boş zamanlarında üç dört ay içinde yazdığını söylüyor. Arada bâzı manzûm parça ve hikâyeleri de ihtivâ eden, çok samimî ve çok kuvvetli bir dinî lirizm ile dolu olan bu eserden (Babinger'in, *EI*'de bu eserden *Maârif-i Sinân* adıyla bahsetmesi ve Ebüzziya Tevfik Bey'in, *Tazarrunâme*'den derleyip bastırdığı *Tazarruât-ı Sinan Paşa* adlı risâleyi müstakil bir eser sayması da doğru değildir) sonra Sinan Paşa yine tasavvufî ahlâka âid, mensûr *Risâle-i Ahlâk*'ını yazmış ve sonra da Aṭṭâr'ın *Tazkirat al-avliyâ*'sını bâzı meşhur sûfilerin kısa hal tercümelerini de ilâve etmek sûretiyle Türkçe'ye çevirmiştir. Bütün bu eserlerde ve bilhassa *Tazarrunâme* ile *Risâle-i Ahlâk*'da Sinan Paşa'nın zühd ve tasavvufla dolu rûhu samimîyetle göze çarpar. Üslûb, Abdullâh Ensârî'nin meşhur risâlesi (Bu risâle'nin metni ve şâir Nevres tarafından yapılan *Mabâliġ al-Ḥikam* adlı tercümesi, 1302'de Ebüzziya matbaasında basılmıştır)'ndeki üslûbun aynıdır. Sinan Paşa'nın bu son iki eserindeki üslûbu, süslü olmakla berâber çok tabiî ve akıcıdır. *Târîḫ-i Muʿcam*'i ağır ve san'atlı bir dille tercüme eden Sarı Kemal, Fattâḥî-i Nişâpûrî'nin *Hüsn ü Dil*'ini Türkçe'ye adapte eden Âhî [*Hüsn ü Dil*, 1870'de Asır gazetesinde tefrika edildikten sonra, kitap hâlinde basılmıştır.], *Gül-i Şâdberk* sâhibi Mesihî ve Câfer Çelebi de, bu devrin süslü nesir, mümessillerindendir. Adnî mahlaslı sadrâzam Mahmud Paşa, sonradan sadâret mevkiine geçen Nişânî mahlaslı Nişancı Mehmed Paşa, yazıcı, yâni münşî diye tanınmış olan Tursun Bey [*Târîḫ-i Ebü'l-Feth*, *TOEM*, 86, 98 sayılarına ilâve sûreti ile neşredilmiştir. Ayrıca bk. Mertol Tulum, *Tarih-i Ebü'l-Feth, Tursun Bey, hayatı ve eserleri*'ni de ihtivâ ederek tıbkı basım, İstanbul, 1977] de bu devrin meşhur münşîlerindendir.

Mensur tarih nev'i de, bu devirde gelişmeğe başladı. Tarih ve Osmanlı tarihine âit Arapça ve Farsça eserlerden başka Türkçe eserler de yazıldı. Bilhassa Bayezid II. devri, bu hususta büyük bir faâliyetle kendini gösterir. Birçok nüshaları bize kalmış *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'lar [Fr. Giese, *Tevârîh-i Âl-i Osman, Die Altosmanischen Croniken*, Breslau, 1922 ve Almanca tercümesi, Leipzig, 1925; Anonim tarihler hakkında geniş bibliyografya için bk. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1979, XIV, 155] bile, bu devirde istinsâh edilmiştir. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinin Osmanlı tarihi kısmından alınarak manzûmelerle süslenmiş olan bu eserler, XV. asırda yüksek sınıfa mahsus

tarihî eserlerden başka, halk ve bilhassa askerî sınıf ve timar erbâbı arasında okunmağa mahsus-âdetâ halk destanları tarzında-halk için yazılmış vekâyi-nâmelerin mevcud olduğunu bize anlatmaktadır. Bu devrin eserlerinden Aşıkpaşa-zâde [bk. *İA*, mad. ÂŞIK PAŞA-ZÂDE; *Âşık Paşa-zâde Tarihi*, ilk olarak mîralay Âli Bey tarafından 1915'te İstanbul'da bastırılmış, ikinci defa F. Giese tarafından 1929'da Leipzig'de, üçüncü olarak da Nihâl Atsız tarafından 1949'da İstanbul'da yayımlanmıştır] diye meşhur Derviş Ahmed Aşkî'nin eseri ile Oruç Bey'in Tarihi [*Oruç Bey Tarihi*'nin İngiltere'de Oxford ve Cambridge kütüphânelerindeki nüshaları, Franz Babinger'in bir önsözüyle yayımlanmıştır: *Quellenwerken des Islamischen Schrifttums*, Hannover, 1925, II] üslûb itibarıyle bu anonimlerden farksızdır. Halbuki Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l-Feth*'i, Beyâtî'nin *Câm-ı Cem-âyîn*'i gibi eserler, yüksek sınıfa mahsus yazıldığı için, gerek tertip, gerek üslûp bakımından ilk kısım eserlerden tamamiyle ayrıdır.

Yazıcıoğlu Ali'nin Murad II. devrindeki Türkçe *Selçuknâme*'si [Bu eserin yazılışı hakkında bk. P. Wittek, *Das Datum von Yazıcıoğlu's Oğuznâme*, *TM*, İstanbul, 1964, XIV, 263 v.d., 272 v.d.], Râvendî'nin kısaltılıp, *İbn Bîbî Selçuknâmesi*'nin de aynen tercüme ve eklenmesi, ayrıca 679'dan sonraki vak'aların da yazılıp ilâvesi sûretiyle meydana getirilen eser, bu ikinci kısım eserlere âdetâ bir nümûne oldu. Fakat Tursun Bey, galiba münşîlik kudretini göstermek için gayet ağır, külfetli bir dille yazmış, bir vekâyi-nâmeden ziyâde, sırf bir edebî eser vücûde getirmek istemiştir. Kâtib Şevki'nin ve Bihiştî'nin Osmanlı tarihleriyle Neşrî'nin [Fahriye Arık, *XV. asır tarihçilerinden Neşrî'nin hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1936; Neşrî'nin Tarihi, *Kitâb-i Cihân-nümâ* (*Neşrî Tarihi*) adıyla Faik Reşit Unat ve M. Köymen tarafından 1949 (Ankara)'da yayımlanmıştır] sonradan epey şöhret kazanan, tarihi de bu devir mahsûllerindendir. Meşhur münşî Câfer Çelebi'nin *İstanbul Fetihnâmesi* [Bu eser, *TOEM*'na ilâve olarak basılmıştır] de tarihî bir eserden ziyâde, süslü bir inşâ nümûnesidir. Vaṣṣâf'ın ve Ḥvâca-i Cihân'ın eserleri gibi Farsça nesrin en külfetli en ağır nümûnelerini taklid ederek Arap ve Fars edebiyatlarına ve islâmî ilimlere vukuflarını göstermek isteyen bu münşîlerin, sonraki asırlarda da birçok takipçileri çıkmış ve bu yüzden Türk nesrinin tabiî dehâsı asırlarca bozulmuştur. Bereket versin ki, tatbiki çok müşkil ve çok zahmetli olan bu usûl, mahdut şahıslara ve hattâ onların bile bâzı eserlerine münhasır kaldı. Bu devrin tabiî ve güzel nesrine bir misâl olarak Deli Lûtfi'nin bir risâlesi gösterilebilir. Bu risâle, Türkiye'de mensur olarak yazılmış en eski mizâhî eserlerden biridir (O. Rescher, *Oriantalistische Miszellen*, 1927, II, 40-43; Fuad Köprülü, *Hayat Mecmuası*, 1928, sayı 100). Burada neşredilen metnin, XV. asrın meşhur âlimlerinden olup, düşmanları tarafından küfür ile itham edilerek katlettirilen meşhur Deli Lûtfi'ye âit olduğunu meydana koymuştuk. Mevzû pek sabittir; o devir müderrislerinden Uslu lekabıyle tanınmış bir müderris, Edirne'deki Muradiye medresesi'nin başka birine verileceğini haber alınca vezirlere gelip şikâyet ediyor; vezirler de ona cevap veriyorlar. Uslu kelimesinin Sırpça'da eşek mânasına gelen bir kelime ile benzerliği üzerine dayanan bu risâle, baştan başa eşeğe âid telmihler, darbımeseller, galiz sözlerle dolu olmakla berâber gayet zarif bir şekilde yazılmıştır. Dil çok sâde ve tabiîdir. XVI.-XVII. asırlarda bu tür mizâhî eserlerin pek ziyâde çoğaldığını göreceğiz.

Anadolu Türkçesi, bu asırda da Mısır ve Suriye'de birtakım mahsûller vücûde getirdi. Bu tabloyu tamamlamak için onlardan da kısaca bahsetmek gerekir. Memlûkler Devleti'nin başına geçen Çerkes asıllı Memlûk sultanları, dil ve kültür bakımından esâsen Türkleşmişlerdi ve Türkçe konuşuyorlardı. Bundan dolayı Türk Memlûk sultanları gibi, onlar da Türkçe'yi himâye ettiler ve zamanlarında gerek şark, gerek Anadolu Türkçesi'yle eserler yazıldı. Bu ikinci kısım eserlerden tarihçi Aynî'nin, Emîr Tatar emriyle yaptığı *Kudûrî tercümesi*, bir aralık Bayezid II.'e sefâretle gönderilen Ayıntap'lı İbrahim b. Balî'nin 893 (1488)'te Kayıtbay nâmına yazdığı manzûm *Hikmetnâme* adlı mesnevîsiyle Kansu Gavrî'nin Türkçe şiirleri, Diyarbekir'li Şerif adlı bir şâirin 903'te yine bu sultan adına yaptığı manzum bir *Şehnâme Tercümesi* malûmdur (Yazmaları British Museum, Uppsala Kütüphaneleriyle Petersburg Şark lisanları Enstitüsü'nde, tam bir nüshası; Nevşehir'de İbrahim Paşa Kütüphanesi'nde, eksik bir nüshası İstanbul Millet Kütüphânesi'ndedir). XVI. asır Osmanlı şâirlerinden Eyyûbî, mensur *Şehnâme Tercümesi*'nde, Kansu'nun her beyti için Şerif'e bir dinar verdiğini zikreder. Avrupa ve İstanbul kütüphânelerinde birkaç yazması olan *Kitâb-ı Güzîde* (Rieu, *ayn. esr.*, 249) eski şark Türkçesi'nden Anadolu Türkçesi'ne nakledilmiş bir eser olup, sahibinin, Mehmed b. Bâlî'nin yukarıda bahsi geçen İbrahim b. Bâlî'den başka biri olmadığını zannediyorum. Bunlardan başka Emîr Alâeddin Mengü Boğa (ölm. 836=1432) ile Emîr Seyfeddin Tangri Bermiş (ölm. 852)'in Türkçe şiirleri olduğunu ve hattâ bu sonuncunun şâirlik kudreti ile Anadolu şâiri Şeyhî'yi âciz bıraktığı biliniyorsa da, eserleri meydanda olmadığından bunların hangi Türk lehçesiyle yazıldıkları mâlum değildir. Kansu'nun, Sultan Selim'e gönderdiği Türkçe bir mektup, Memlûklerin resmî yazışmalarında Anadolu Türkçesi'nin de kullanıldığını kat'iyetle göstermektedir (Bu metin Halil Edhem Bey tarafından tedkik ve neşredilmiştir. *TTEM*, 1928, sayı 19 [96]). XIV.-XV. asırlarda Mısır ve Suriye'de istinsah edilmiş, hattâ hükümdarların kütüp-

hâneleri için nefîs bir sûrette yazdırılmış Anadolu eserlerine tesâdüf olunması da, Mısır ve Anadolu Türkleri arasındaki sıkı kültür münasebetlerine bir delildir. Bütün bu îzâhat, XV. asırda, nesirde olsun nazımda olsun, İran edebiyatı te'sîrinin devamlı sûrette arttığını, Osmanlı şâir ve nâsirlerinin Fars modellerini çok daha muvaffakiyetle taklîde çalıştıklarını gösteriyor. Bu modanın te'sîri ile şâirlerimizin, Farsça eserler, İran şâirlerine nazîreler yazdıklarını ve bâzı Arapça eserlerin Anadolu'da Farsça'ya çevrildiğini Fâtih'in *Osmanlı Şehnâmesi*'ni Anadolulu şâir Şehdî'ye Farsça yazdırdığını, Bayezid II.'in *Osmanlı Tarihi*'ni Türkçe şiirleri de bulunan İdris-i Bitlisî'ye Farsça olarak tertib ettirdiğini görüyoruz. Bu devirde Irak, Azerbaycan, İran ve Horasan'dan birçok âlim ve şâirlerin Osmanlı saraylarına gelmeleri, büyük hürmet ve îtibar görmeleri de, bu modanın bir netîcesidir. Bu modanın ne kadar kuvvetli olduğunu, Türkçe ve Farsça dîvânları olan Tokatlı Lâ'lî'nin bir hâdisesi anlatabilir: Kendisini İran'dan gelmiş gibi göstererek, Fâtih'in büyük lûtuf ve ikrâmlarına nâil olan ve şahsına bir tekke de verilen bu şâirin Tokatlı bir Türk olduğu anlaşılınca, tekkesi elinden alınmış ve hiçbir îtibârı kalmamıştı. Gerek onun, gerek Mesihî gibi şâirlerin Arabistan ve İran'dan gelenlere fazla iltifat gösterilmesi hakkında şikâyet yollu bâzı şiirleri vardır. Şarktan gelen ve mühim bir kısmı da Türk asıllı olan bu şâirler arasında Türkçe ve Farsça şiirlerden teşekkül etmiş *Dîvân*'ı [nşr. İ. H. Ertaylan, *Külliyât-i dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî*, İstanbul, 1949 (bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, diğeri Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'ndedir)] da elimizde bulunan Hâmidî, bilhassa dikkate değer. Mûnisî adlı bir şâirin oğlu olup, 834 (1430/1431)'te doğan ve önce Şirvânşahlar sarayına intisâb eden bu şâir, evvelâ Kastamonu Emirî İsmâil Bey'in, sonra da 864 (1460)'te Fâtih'in sarayına gelerek büyük iltifatlar görmüş, hükümdâra ve ümerâya kasîdeler söylemiş, kitablar yazmış, fakat nâil olduğu iltifat bir çoklarının kıskançlığını çektiğinden nihâyet Bursa'da yerleşmiş ve Bayezid devrinde orada ölmüştür. Bu devrin siyâsî ve içtimâî tarihi için *Dîvân*'ı çok mühim bir vesikadır. Maamafih Akkoyunlu'ların yıkılması ve Safevîler'in kurulması üzerine o havâlideki birçok sünnî şâirlerin İstanbul'a gelmesi, bilhassa XVI. asırda olmuştur. Fâtih ve Bayezid devirlerinde İstanbul sarayı, önce Herat, Uzun Hasan harbinden sonra da Akkoyunlu sarayları ile çok dostça münâsebetlerde bulunuyordu. İslâm Şark ve bilhassa Türk memleketleriyle ve hattâ Hind saraylarıyla Anadolu arasında fikrî ve edebî bağlar eksik değildi; bu iki hükümdar başka memleketlerdeki meşhur âlim ve şâirleri kendi saraylarına getirtmek kabil olmazsa, onlara hediyeler ve câizeler yollamak, mektuplaşmak sûreti ile Türk-islâm dünyasındaki manevî nüfûzlarını çoğaltmağa çalışıyorlardı. Fâtih'in ve Mahmud Paşa'nın Hvâca-i Cihân, Câmî ve Calâl al-Dîn Davvânî ile muhâbereleri malûmdur. Hvâca-i Cihân'ın dâmâdı Amîr Sayyid İshâk'ın, Mısır'dan İstanbul'a geldiği zaman, iyi karşılandığını, Fâtih'in huzûruna girip el öptüğünü, Hâmîdî divânından öğreniyoruz. Bayezid II. de babası gibi, Câmi ile mektuplaşır, ona senede bin altın gönderirdi (Tafsilât için bk. Browne, *Persian Literature in Modern Times*, Cambridge, 1924, III, 422 v.d.). Ali Şîr Nevâî'nin şöhreti de bu asır sonlarında bütün Türk âleminde yayılmış, eserleri sarayda ve edebî mahfillerde büyük bir rağbet kazanmıştı. Nevâ'î, *Dîvânı*'nda Osmanlı hükümdarlarının kendisine hediyeler gönderdiğinden bahsetmektedir. Bu devirden başlayarak birçok şâirlerin ona nazîreler söylediği görülmektedir. Bu cereyan sonraki asırlarda daha çok kuvvetlenmiş, hattâ Çağatay lehçesi ile Nevâî'ye nazîreler yazmak moda olmuş ve bu moda Tanzîmat'a kadar kuvvetle devam etmiştir. Esâsen XV. asır da da, daha evvelki asırlarda olduğu gibi, Anadolu ile diğer Türk memleketleri arasındaki kültür münâsebetlerinin devam ettiğini, hattâ Uygur harflerinin bile yüksek sınıf arasında büsbütün unutulmadığını biliyoruz. Bayezid II.'e Uygur harflerini öğretmek için yazılmış bir risâle Millet Kütüphanesi'nde mevcud olduğu gibi, 884 (1479)'te İstanbul'da Uygur harfleriyle yazılmış bir *ʿAtabet al-ḥaḳāyıḳ* nüshası da vardır.

Nesirde ve nazımda Acem te'sîrinin devamlı sûrette artması, bilhassa Arûz veznine Türkçe kelimelerden daha iyi uyan Arap ve Fars kelime ve terkiblerinin çoğalması, bu devir sonlarında buna karşı bir aksülâmel vücûde gelmesine de sebep oldu. Aruz vezniyle, fakat içinde yabancı kelime ve terkibler bulunmadan saf halk diliyle, halk dilindeki mecazları, cinasları, darbımeselleri, tâbirleri, kullanarak şiir yazmak cereyanının ilk temsilcisi olarak Aydınlı Visâlî'yi [Aydınlı Visâlî için bk. Fuad Köprülü, *Dîvân Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1934; Ayrıca bk. F. Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928], gösterebiliriz. Şâirlerin Türkî-i Basît dedikleri bu cereyanın, XVI. asırda daha mühim temsilciler yetiştirdiğini, fakat muhtelif âmiller te'sîri ile bu cereyanın bir türlü kuvvetlenemediğini aşağıda anlatacağız.

Bu asrın edebî tablosunu tamamlamak için halk edebiyatı hakkında da kısaca bilgi verelim: XIII. ve XIV. asırlarda olduğu gibi, bu asırda da Anadolu'da ve Rumeli'de halk arasında, orduda, serhad kalelerinde, ellerinde sazlarıyla gezen "ozan"'lar vardı. Germiyan-oğullarının ve Osmanlı pâdişahlarının saraylarında bile, bunların mevcudiyetini, tarihî kaynaklardan anlıyoruz. Şirvânşâhların saraylarında da ozanların varlığını biliyoruz. Maamafih klasik şâirler yanında, bunlar alelâde birer çalgıcı mâhiyetinde kalmışlar, saraylardaki eski ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Fakat geniş halk kitleleri arasında, bunların ehemmiyeti ve rolleri hiç değişmedi. Eski Oğuz an'anesini kopuzlarıyla terennüm ve yeni hâdiseler için türküler, destanlar tertib ediyor, halk toplantılarında onları okuyorlardı. Bu asırda saraylarda ve halk arasında Kıssa-hanların varlığını da görüyoruz; bunlara *Şehnâmehân* veya *Meddâh* adı da verilir [Fuad Köprülü, *Meddahlar*, *TM*, İstanbul, 1925, I, 1-45]. Bunlar saraylarda veya halk toplantılarında *Battalnâme*, *Salsâlnâme*, *Ebû Müslim kıssası* gibi islâm hikâyeleri, yahud *Şahsâma*'den alınmış mevzûlar, nakledip anlatırlardı. Doğrudan doğruya şehir hayatının yaratmış olduğu bu *kıssahan*, *meddah* sınıfı yukarıdaki mevzûlardan başka mahallî hayattan ve günlük hâdiselerden alınmış - bâzen çok açık, müstehcen - hikâyeler de nakledelerdi. Hikâyeleri anlatırken taklidler de yaparlardı. Bu meddahlar klasik şâirler tarafından dâima küçümsenmiştir. Kıssa-han, ve meddahlar tarafından nakledilen mahallî hikâyelerden bu asra âid hiçbir mahsûl bize kalmamıştır. Karagöz tiyatrosunun da bu asırda yayılmış olduğu tahmin olunabilir. Bu asırdan kalma bâzı türkü parçalarına, eski kaynaklarda tesâdüf ediyoruz. *Dede Korkut Hikâyeleri* ve Oğuz edebî an'aneleri de göçebe Türkler arasında Kastamonu ve Bolu taraflarında, bilhassa Şarkî Anadolu'da kuvvetini muhâfaza etmekte idi.

XVI. Asır: Bu asır, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devresidir. Bâyezid II. zamanında Mısır Memlûkleri'ne karşı bâzı mağlûbiyetlere uğrayan ve bilhassa Safevî devletinin kudretli kurucusu Şâh İsmâ'il'in Anadolu, hattâ Rumeli'deki dinî-siyâsî propagandalarıyla büyük bir tehlikeye ma'ruz görünen Osmanlı İmparatorluğu, Selim I.'in idârî ve askerî dehâsı sâyesinde Safevî tehlikesini kesin sûrette ortadan kaldırarak, Memlûklü devletini de yok edip Suriye ve Mısır'ı hükmü altına aldı. Kanûnî Süleyman, vücûde getirdiği kuvvetli donanma sâyesinde, Avrupa'nın hem karada hemde denizde en kuvvetli hükümdârı olmuştu. Şark'ta, Şarkî Anadolu'nun, Irak-ı Arab'ın, Akdeniz'de Rodos, Sakız, Kıbrıs adalarının, Kuzey Afrika'da Trablus, Cezâyir ve Tunus'un zaptı, Garpte Macaristan fütûhâtı ve daha bu gibi birtakım askerî muvaffakiyetler, imparatorluğun hudutlarını genişletmiş Avrupa umûmî siyâsetinde kuvvetli bir âmil hâline getirmişti. Önce İnebahtı (Lepanto) mağlûbiyeti, sonra bu asır sonundaki müzmin İran ve Avusturya harbleri, bu büyük siyâsî ve askerî kuvvetin, artık zirveden düşmeğe başladığını gösteren işâretlerdir. Kanûnî Süleyman'ın düzenleyip, nizâma soktuğu idârî ve askeri müesseselerin, bu asrın ikinci yarısında - bilhassa büyük devlet adamı Sokollu'nun ölümünden sonra - daha sür'atle bozulmağa başladığı, o devrin bâzı tarihçileri ve mütefekkirleri tarafından pek iyi görülmüş ve bundan doğacak tehlikeler açıkça gösterilmişti; fakat buna rağmen, Osmanlı cemiyeti, bütün bu asır boyunca azametini muhâfaza etmiş, siyâsî ve askerî düşüşün içtimâî ve iktisâdî te'sîrleri birdenbire göze çarpmamıştır.

XVI. asırdaki bu parlak muvaffakiyetlerin, dil ve edebiyat bakımından da mühim netîceleri oldu. Memlekette refah ve servet seviyesi yükselip, bilhassa Rumeli'de büyük kültür merkezleri vücûde geldi. En uzak hudud şehirlerine kadar kurulan ilk mektepler, tekkeler ve medreseler, islâm dinini ve Türk dilini şehirlerdeki yerli halk arasında oldukça geniş tarzda yaymağa muvaffak oldu. İmparatorluk bütün gayretini Rumeli memleketlerine sarfettiği için, bu asırda Rumeli'de birçok şâirlerin yetiştiğini görüyoruz. Türkçe ile Rumca, Sırpça, Bulgarca arasındaki karşılıklı te'sirler de bilhassa bu asırda kuvvetlenmiştir. Şarkî Anadolu'nun ve Irak-ı Arab'ın Osmanlıların siyâsî hâkimiyetine girmesi de, evvelce Âzerî Türk lehçesini kullanan, bu havâlî şâirlerinin, İstanbul sarayının mânevî nüfûzu altında, esâsen pek az farklı olan Osmanlı lehçesini kullanmalarına sebep oldu. İmparatorluğun bir parçası olan Kırım'da da, Osmanlı kültürünün kuvvetlendiğini, eskiden beri orada yerleşmiş olan edebî, Şark Türkçesi yerine Osmanlı lehçesinin edebî dil olarak yerleşmeğe başladığını görüyoruz. Kırım Hanlarından Devlet Giray ve bilhassa Gazi Giray, Osmanlı lehçesiyle şiirler yazdıkları gibi, buradaki şehirlerden ve bilhassa Kefe'den, birtakım şâirler de yetişmiş, Kırım hanlarının sarayında, Osmanlı şâir ve münşîleri büyük bir rağbet görmüştür. Sâhib Giray'ın, Şark Türkçesi ile yazılmış eski bir *Cümcüme Sultan Hikâyesi*'ni, 955 (1548)'te Osmanlı Türkçesi'ne naklettirmesi mânâlı bir hâdisedir (F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 197). Bâzı şiirlerinde Fuzûlî ve Nevâî te'siri göze çarpan Gazâyî mahlaslı Gâzî Giray, serbest ve cenkçi tabiatını gösteren çok samîmî birtakım gazelleriyle edebiyat tarihinde husûsî bir mevkî sâhibi olmağa lâyıktır. O, ayrıca Kâtibî, Cezbî, Defterdar Bağdadlı Zihnî, Kefeli Feyzi gibi şâirleri himâye eder, kendisiyle çağdaş olan başlıca Osmanlı şâirleriyle dâima mektublaşırdı. Aslen ekseriyetle Türk olan Kürt derebeyleri arasında da, bu devirde Osmanlı lehçesiyle şiirler yazmak moda olmuştu. İmparatorluğun Türk olmayan memleketlerinde yetişmiş olan, münevver sınıf, idârede mühim bir mevki alabilmek için, mutlaka Türkçe öğreniyordu. İstanbul Sarayı'nın ihtişâmı, hariçteki Türk ve islâm memleketlerinden birçok âlim ve şâirin İstanbul'a gelmelerine sebep oluyordu.

Hakîkatte de bu asırdaki Osmanlı pâdişahları, şehzâdeleri hemen hepsi, şâir, ilim ve san'at hâmisi idiler. Devlet büyükleri de onlara bu yolda öncü olmayı bir vazîfe biliyorlardı. Diğer kardeşleri, şâir olan ve Farsça dîvânı [Ali Nihad Tarlan, *Yavuz Sultan Selim Dîvânı*, İstanbul, 1964 (Farsça'dan tercüme).

'ndan başka Türkçe ve Çağatayca şiirleri de bulunan Selim I. (Türkçe şiirleri olmadığı hakkında bâzı tezkirelerde bile tesâdüf edilen iddialar yanlıştır), âlimleri ve şâirleri mükâfatlandırır, bunları dâima yanında bulundururdu; hattâ sefer sırasında bile yollarda kitaplar da tercüme ettirirdi. Muhibbî mahlası ile şiirler yazarak - pek kıymetli olmayan - bir *Dîvân* [Çoşkun Ak, *Muhibbî Divanı*, Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, basılmamış Doktora tezi, 1977, I-III]'ı bulunan Kanûnî Süleyman da âlimleri himâye ile birçok kitaplar tercüme ettiriyordu. Büyük şâir Bâkî 'nin üstünlüğünü ve kabiliyetini daha ilk eserlerini görür görmez anlayarak himâye etmiş olmasını, saltanatının en büyük zevklerinden biri saydığını söyleyen bu hükümdârın, yüksek bir edebî zevke mâlik olduğu muhakkaktır. Onun nüfûzlu veziri İbrâhim Paşa da, hem şâir, hem de şâirler hâmisi idi. Kanûnî 'nin himâye ettikleri arasında başlıca büyük şâir Hayâlî, Lâmiî, Rahmî, sayılabilir. Bu devirde birçok şâirler hazîneden maaş alıyorlardı. Sonraları Ayas Paşa 'nın sadrâzamlığı zamanında bu maaşlar kesildi. Böyle olmakla berâber Selim II. Mehmed III. zamanlarında gerek hükümdarlar, gerek devlet büyükleri, müellifleri ve şâirleri iltifatlarıyle teşvikten geri kalmıyorlardı. Bu an'ane, hükümdarlığın zarûrî icâbından sayılıyordu. İşte XVI. asırda devletin askerî muvaffakiyetleri ve memleketin iktisâdî refâhıyla âhenkli olarak, Anadolu ve Rumeli 'nin muhtelif merkezlerinde birçok şâirler, müellifler, mütercimler yetişmiştir. Böylece Anadolu Türkçesi, büyük bir imparatorluğun ilim ve san'at dili olarak — o sırada artık büyük simâlar yetiştirmekte pek hasis olan — Arap ve Acem kültürleriyle rekabette büyük bir başarı göstermiştir.

XVI. asırda Türk edebiyatı üzerinde Câmî ile Nevâî 'nin de kuvvetli te'sirleri göze çarpar. İran edebiyatının yetiştirdiği büyük klasik şâirlerin sonu olan Câmi 'nin birçok eserleri bu asırda da Türkçe 'ye tercüme edilmiş, bilhassa mesnevîleri Türk mesnevî yazanlarına örnek olmuştur. Nevâî 'ye gelince, bu büyük Türk-Çağatay şâiri, edebî mahfillerde büyük bir nüfûz kazanmış, birçok eserleri tercüme ve taklid edilmiş ve onun nüfûzu altında Çağatayca şiirler yazmak Türkiye 'de moda olmuştur. Bu asırda Selim I. 'den başlayarak Hâfız, Acem, Niyâzî, Sânî, Azmî, Selâhî, Kürt Şükrü, Hazânî, gibi birtakım şâirler, Nevâî 'ye Çağatayca nazîreler söylemişler, mesnevîciler de onun mesnevîlerinden istifâde ettikleri için eserlerinin mukaddimelerinde ondan hürmetle bahsetmişlerdir. Câmî 'nin birçok eserleri yanında başkaca eserler tercüme ettiği için, Câmî-i Rûm lâkabıyla tanınan şâir Lâmiî, *Ferhâdnâme* 'sini Nevâî 'nin mesnevîlerinden toplama sûretiyle vücûde getirmiştir. Muhtelif sebeplerle İran ve Horasan 'dan Türkiye 'ye gelen şâirler de, Neyâî 'nin şöhretini yaymak husûsunda te'sirli olmuşlardır. Bunlardan Cemâlî 'nin Sultan Süleyman ve İbrahim Paşa namlarına tertib ettiği Çağatayca *Dîvân* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüp., nr. 755)'ı, hemen baştan başa Nevâî nazîreleriyle doludur. Sığınacak bir yer ve bir hâmî bulmak için Osmanlı sarayına gelen bu Şarklı Türk şâirlerinden Âzerî lehçesiyle yazan Deregzinli Bîdârî, Sehâbî, Şâhî, Şarkî, Masihî, Masihî-i Şarkî, ʿAnḳâ-yı Şîrâzî, Tebrizli Panâhî, Meşrebî-i Hamadânî, yine Safevîlerden kaçıp gelen Mehmed Ḳazvînî, Mîrzâ Mahdûm, Molla Marhûm-i Marvî gibi, şâir ve müellifleri sayabiliriz.

Fakat bunlar arasında bâriz bir edebî şahsiyete sâhip olanlar, Şah İsmail 'den kaçıp, gelen Şâhî ile, önce Akkoyunlu hükümdârı Sultan Yâkub 'un şâirlerinden iken, sonradan Şah İsmâile intisab ederek Malik al-Şuʿarâ' unvânını kazanan ve nihâyet bilmediğimiz bir sebeple İstanbul 'a gelen Habîbî 'dir. Hurûfî olduğu şiirlerinden anlaşılan Habîbî, Âzerî edebiyatının Fuzûlî 'den evvel yetişen en kudretli şâiri olup, te'sîri Fuzûlî üzerinde de görülmektedir. Bunun tasavvufî, fakat sâde ve samimî şiirlerini Osmanlı tezkirecileri de takdir etmişlerdir (Habîbî hakkında bk. F. Köprülü, *Habîbî hayatı ve eseri, Edebiyat Fakültesi Mecmuâsı*, İstanbul, 1932, VIII, 86-133). Bu Âzerî şâirlerinden bâzıları, bilhassa Türkiye 'de uzun müddet kalanlar, esâsen edebî Azerî lehçesinden pek farklı olmayan, Osmanlı lehçesiyle de yazmışlardır. Bâzı tezkirelerde yanlış olarak, *Nevâî Divânı* 'nı ilk olarak Türkiye 'ye getirdiği kaydolunan Basîrî, işte bunlardandır. Esâsen XVI. asırda, İstanbul sarayı ile, Safeviler, Şeybânîler, hattâ Hindistan 'daki Babûrîler sarayları arasında kültür alışverişi eksik olmamıştır. Şâir Nihâlî 'nin Ekber Şah 'a kasîdeler gönderdiği, Şah Tahmasp 'ın Osmanlı şâirlerinden Hayâlî ve Rahmî 'yi takdir ettiği, Safevî tezkirecisi Sâdıkî 'nin Bâkî ile şahsen tanıştığı, o devir Osmanlı şâirlerinin eserlerine de yabancı olmadığı, bilinmekte olduğu gibi, Kanûnî Süleyman 'la Şah Tahmasp 'ın birbirine karşı söyledikleri nazîreler de karşılıklı münâsebetleri gösterecek deliller arasındadır. Kâtibî mahlâsı ile denizciliğe âit sâde güzel şiirler ve bâzı eserler yazmış olan Seydî Ali Reîs, Hind denizlerindeki başarısız teşebbüslerinden sonra karadan memleketine dönmek istediği sırada, Hind saraylarında söylediği Nevâî taklîdi şiirlerle takdir görmüş, onun, konuşma lehçeleri Âzerî Türkçesi olduğu halde, Herat Sarayı 'nın eski edebî an'anesini tâkip edip, edebî dil olarak Çağatayca 'yı kullanan Horasan münevverleri arasında, sonra Safeviler sarayında, Osmanlı lehçesiyle yazdığı şiirler de zevkle okunmuştur.

Edebî hayat memleketin büyük şehirlerinde, Bağdad, Diyarbekir, Konya, Kastamonu, Bursa, Edirne, Yenice-i Vardar, Üsküb gibi eski kültür merkezlerinde büyük bir inkişaf kazanmış olmakla birlikte, en büyük faâliyet imparatorluk merkezi olan İstanbul 'da idi. Hükümdârın, vezirlerin ve büyük hükûmet ricâlinin sarayları, şâirlerin buluşma yeri idi. Onlardan başka Zâtî, Karamanlı Subûtî, Rahîkî gibi, küçük ticâretle veya remilcilikle meşgul şâirlerin dükkânları, Bahşî 'nin Beşiktaş 'taki bahçesi, Galata 'nın meşhur meyhâneleri, Sütlüce 'de Câferâbâd tekkesi gibi, bâzı tekkeler, Karabali-zâde gibi bâzı zengin ve nüfuzlu adamların, Kâtibî, Nigârî, Zeyrekî gibi birtakım zengin şâirlerin konakları ve evleri de şâirlerin toplantı yeri idi. Kahvenin yayılmasından ve kahvehânelerin çoğalmasından sonra, Tahtakale 'nin meşhur kahvehâneleri de edebî mahfiller hâlini almıştı. Memleketin her tarafından gelen şâirler, buralarda buluşuyorlardı; bunlar arasında ilmiye mesleğine mensub olanlar, devlet memurları, timâr sâhibleri, gemi kaptanları, zenginler, küçük ticâretle uğraşanlar, işsizler, serseri dervişler, san'at erbâbı, hülâsa hertürlü içtimâî sınıfa mensub insanlar vardı. Hükümdarlara, ümerâya, zenginlere kasîdeler vererek, yahud onları alâkadar edecek hâdiselere tarihler söyleyerek aldıkları câizelerle geçinenler, yahud da bu sûretle bir mevki sâhibi olmak isteyenler vardı. Bunların birbirlerine karşı yazdıkları heziller, hicivler, ekseriyetle ağıza alınmayacak kadar müstehcendir. Böyle olmakla berâber aralarında bağlılık ve birlik de vardı; Mevlevî şâiri Yûsuf Sîneçâk 'ın vefâtından bir yıl sonra, 10 muharrem 954 (2 mart 1547) talebeleri ve dostları mezarını ziyâret ederek, onun adına edebî bir iltifâl yapmışlardı.

Bütün bu izahâttan bu yüzyılda Türkiye 'de ilim ve san'at hayâtının büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Mimârîde, nakkaşlıkta, hattâ mûsikîde ve muhtelif ilim şûbelerinde bu inkişaf göze çarpar. Mîmâr Sinan gibi, bir san'at dehâsını, İbn Kemal (Kemal Paşa-zâde), Ebussuûd, Kınalı-zâde gibi âlimleri yetiştiren bu devir, şiirde Zâtî, Rahmî, Hayâlî gibi kudretli şâirleri ve bilhassa İstanbul 'da büyük san'atkâr Bâkî 'yi imparatorluğun şark hudutlarında da — san'atının birçok unsurlarını Âzerî lehçesi edebiyatından alan — ölmez dâhi Fuzûlî 'yi yetiştirmiştir. Asırlardan beri, İran 'ın büyük şâirlerini taklîde çalışan şâirlerimiz, bu devirde üstün başarı göstermişlerdir. Âhenk ve edâ bakımından onlardan aşağı kalmayan eserler vermişlerdir. İşte bu sûretle İran klasisizminin yanında bir de Türk klasisizmi vücûde gelmiş, oluyordu. Aynı medeniyet çerçevesi içinde doğmuş olmak bakımından, aralarında mevcut birçok kuvvetli iştirâk noktalarına rağmen, bu iki edebiyatın, kendilerine has birtakım husûsiyetleri de vardır. Mes'elenin derinliğine inemeyen bâzı tedkikçilerin yalnız mevzûlarda ve isimlerdeki benzeyişlere, yahud İran ve Türk klasisizminin, bâzı müşterek esaslarına aldanarak, bu husûsiyetleri inkâr etmeleri yanlıştır. XVI. asır edebî mahsûlleri arasında mahallî hayat sahnelerini, âdetlerini, kıyâfetlerini, devrin ideolojisini aksettiren levhalar, imparatorluğun askerî başarılarından ve günlük hayatından ilham alan mecazlar, birçok tarihî hâdiseleri canlı sûrette yaşatan samimî eserler, hülâsa Osmanlı cemiyetinin yarattığı orijinal san'at eserleri vardır. Bilhassa tarihî eserler ve nevi'ileri göz önüne alınınca, bu edebiyatın ehemmiyeti ve genişliği daha iyi anlaşılır.

XVI. asırda edebî dil Arapça ve Farsça 'dan yeni unsurlar alıyor, İran edebiyatı mânevî nüfûzunu kuvvetle muhâfaza ediyordu. Gelibolulu Surûrî, Sûdî [Nazif Hoca, *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risalesinin Metni*, İstanbul, 1980] gibi şârihler, İbn Kemal, Riyâzî gibi âlimler ve daha birçokları, Fars filolojisi ve edebiyatı ile uğraşıyorlar, edebî şerhler, lugatlar, gramer kitabları yazıyorlardı. Bu devirde muhtelif mevzûlara âit Arapça 'dan ve Farsça 'dan tercüme edilmiş kitablar sayılamayacak kadar çoktur. Türkler tarafından Arapça ve Farsça olarak yazılmış ilmî ve edebî eserler az değildir. Fakat, memlekette klasik islâm kültürünün kuvvetle yayıldığını gösteren bu delil, Türkçe 'nin ehemmiyetinin azlığına bir alâmet sayılmamalıdır. Aksine, Türkçe, yeni yeni aldığı Arabça ve Farsça kelimelerle arûz kalıblarına daha büyük bir başarı ile intibak ediyor; eski şâirlerde tesâdüf edilen birtakım Türkçe kelimeler âhenksiz ve kaba görülerek terk edilmeğe ve yerine yabancı kelimeler getirilmeğe başlıyor; eski şâirlerin, sâde ve külfetsiz üslûblarına mukabil, edebî san'atlar sık sık kullanılıyor. Türkçe 'yi klasik İran edebiyatı modellerine göre düzene sokmak isteyen şâirler için, bu değişme büyük bir kazanç sayılıyordu. Fakat hakikatte Türk dili, bu sûretle kendi dehâsını, tabiî âhengini kaybediyor, güzel, fakat sun'î bir lisan hâline giriyordu. Böyle olmakla berâber belki de Necâtî te'sîri ile, şiirlerinde dâimâ darbımeseller kullanan Tâlî, Cemâlî, Ulvî, Güvâhî gibi şâirlere de tesâdüf ediyoruz. Bu sonuncunun muhtelif kütüphânelerde tesâdüf olunan *Pendnâme* veyahud *Kanz al-Badâyiʿ* adlı — bâzı mahallî hikâyeleri, vak'aları da içine alan — mesnevîsi baştan başa darbımesellerle süslenerek yazılmıştır. Trabzonlu Derûnî ve Yenice-i Vardarlı Âgehî, Aşkî, Bahriyeli Yetim gibi şâirlerin gemici tâbirleri ile dolu olarak yazdıkları bâzı kasîde ve gazellerde, mahallî bir renk vardır; aşağıda manzûm vekâyinâmelerden bahsederken Osmanlı denizciliğinin daha ne gibi edebî mahsûller vücûde getirdiğini de göreceğiz. Bergamalı Kadri 'nin, veziriâzam İbrahim Paşa nâmına yazdığı Türkçe gramer *Müyessiret-ül-ulûm* [nşr. Besim Atalay, İstanbul, 1964] da bu devir mahsûllerindendir; Bu eser her ne kadar Arab gramerlerini taklid ederek yazılmışsa da, dil tarihi bakımından ehemmiyetlidir. Arapça ve Farsça 'nın artan baskısına karşı XV. asır sonlarında meydana çıktığını söylediğimiz Türkî-i Basît Cereyanı, bu asırda iki mühim temsilci yetiştirdi; Tatavlalı Mahremî ve Edirneli Nazmî (Fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, *Millî Edeb-*

biyat cereyanının ilk Mübeşşirleri, İstanbul, 1928), 942 (1535)'de ölen Mahremî'nin, sırf Türkçe kelimelerle, benzetme ve temsilleri de Türklere mahsus olmak üzere *Basitnâme* adlı bir eser yazdığı bilinmekte ise de, bu eser bugüne kadar meydana çıkmamıştır. 962 (1555)'den sonra ölen Edirneli Nazmî'ye gelince, ehemmiyetli bir şâir olmamakla berâber, Türkî-i Basît ile yazdığı *Dîvân*'ı, dil ve edebiyat tarihi bakımından çok mühimdir (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*). Böyle olmakla berâber bu cereyanın ehemmiyet kazanıp, onu tâkibeden kimseler yetiştiremediğini, hattâ o devir tezkirecileri tarafından büyük bir alâkasızlıkla karşılanarak bahsedilmeğe bile lüzûm görülmediğini ilâve edelim.

Bu umûmî mutâlaalardan sonra, muhtelif nazım ve nesir nevi'lerinin XVI. asırdaki umûmî gelişmesi ve bu gelişme üzerine en çok te'sîr eden başlıca şahsiyetleri tesbîte çalışalım: Kasîde ve gazel nevi'lerinde, sırayla, Zâtî, Fuzûlî, Bâkî, bu devrin en büyük üstadlarıdır. Hattâ yalnız, kasîde ve gazelde değil, Osmanlı nazmının umûmî gelişmesinde de bunlar birer merhale sayılabilir. Bu asrın ilk yarısında büyük şöhret kazanan Balıkesirli Zâtî, pekçok kasîde ve gazellerden başka, manzûm ve mensûr birtakım eserler de yazmış, muâsırları tarafından büyük bir üstad ve bir tenkidçi olarak tanınmıştır. Çok yazdığı için eserleri arasında değersiz manzûmeler, tekrar edilmiş mazmunlar çoktur. İlk eserlerinde Mahmud Paşa ve bilhassa Necâtî te'sîri belli olmakla berâber, sonraları, kendi şahsiyetini kuvvetle gösteren kasîdeler ve gazeller de yazmıştır. Oldukça zengin bir hayâle, yeni his ve mecazlara, mâlik olduğu için, üslûbunun o kadar mükemmel olmamasına rağmen, bilhassa kasîdeleri çok rağbet kazandı. Hayatının sonlarında, câize almak için yazdığı eserlerin değeri yoktur. Bâkî'nin ilk eserleri üzerinde nüfûzu görülen Kara Fazlî [b. bk.], Kudsî gibi bir çok talebeleri ve hattâ Necâtî gibi takdirkârları olan ve tezkireciler tarafından büyük bir üstad olarak tanıtılan ve Kamâl-i Ḫucandî'ye benzetilen Zâtî, Necâtî ile Bâkî arasında bir merhaledir. Yalnız eserleriyle değil, tenkidleriyle, nasihatleriyle de çağdaşları ve kendisini tâkip edenlere te'sîr etmiştir. Zâtî henüz şöhretinin zirvesinde iken, san'at hayatına atılan Hayâlî [b. bk.] şüphesiz Zâtî'den daha orijinal, daha kuvvetli bir şâirdir. Zâtî, Kara Fazlî, Hayretî, İshak Çelebî, Yahyâ Bey [b. bk.] gibi cidden kıymetli san'atkârlarla aynı asırda yaşadığı halde, Hayâlî şöhretiyle onları gölgede bıraktı. Tezkireci Ahdî-i Bağdâdî, onu Hâfız-ı Rûm diye övdüğü gibi, başka kaynaklarda da şâirliği takdir edilmiştir. Ulvî, Vahdetî, Hâletî gibi taklidçi ve meftunları olan Hayâlî'ye rakibleri tarafından birçok isnadlarda bulunulmuş, alay hâlinde bir çok hicviyeler yazılmıştır. Ağır başlı ve deryâ-dil bir adam olan Hayâlî, çok defa bunlara cevap vermeğe bile tenezzül etmemiştir. Tek eseri olan *Dîvân* [Ali Nihad Tarlan, *Hayali Bey Dîvânı*, İstanbul, 1945.]'ını, sonradan Ali Çelebi isminde birinin tertib ettiği söylenirse de, Kanûnî Süleyman'a verdiği bir kasîdesinde "Dîvân tertib ettiğinden" bahsetmektedir. Daha çocukluğunda güzelce şiirler yazmağa başlayan Hayâlî, gençliğinin ilk senelerindeki serseri-derviş hayatının te'sîri ile ve Usûlî'nin nüfûzu altında tasavvufî bâzı parçalar yazmış ve Şeyh Gülşenî'den hürmetle bahsetmiştir. Fakat bu çok mahdud parçalara bakarak, onun şiirlerini tasavvufla dolu saymamalıdır. Kasîdeleri kuvvetli ve canlı bir üslûbla yazılmış olmakla berâber, en orijinal eserleri gazelleridir. Bu serbest, rindâne aşk şiirlerinde, Hayâlî, İshak Çelebi gibi Rumeli şâirlerinde de gördüğümüz husûsiyetler vardır: Samimilik, kuvvetli ilham, lâubâlilik, gurur ve istiğna, mahallî renklere îtina yanında Necâtî te'sîri de pek belli olduğu gibi, bâzı eserlerinde Fuzûlî ile de bir benzerlik göze çarpıyor. Bu parçaların Bağdad'da Fuzûlî ile tanıştıktan sonra ona yazılmış nazîreler olması ihtimâlî kuvvetlidir. Kendisini yaşadığı devrin en büyük şâiri saydığı, eserlerinde açıktan açığa görülür. Hâfız ve Câmî gibi İran şâirleriyle Ali Şîr Nevâî'ye karşı hürmetkâr bir dil kullanmakla berâber, kendisinin de onlarla bir olduğunu söylüyor. Bir gazelinde Necâtî'nin yerine kendisinin kaim olduğunu söylemesi, Zâtî'ye ehemmiyet verdiğini ve Necâtî hakkında takdirinin büyüklüğünü gösteriyor.

Bu asırda imparatorluğun şark hududlarında, Bağdad havâlisinde yetişen Fuzûlî, şiirlerini Âzerî Türkçesi ile yazmakla berâber, Türk edebiyâtının en büyük şâiri olarak kabûl olunabilir. Üç dilde şiirler ve muhtelif eserler yazmış olmakla birlikte bilhassa *Dîvân*'ı ve *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsiyle edebî mevkiini kazanmıştır. Felsefî, Tasavvufî muhâkemeler, onun ilhâmında pek bellidir. Gazellerinde ve *Leylâ ve Mecnûn*'unda takdis ve terennüm ettiği aşk, hiçbir zaman tamamiyle lâdinî bir mâhiyet göstermez. O, cismânî ihtirasları değil, sevgilisini kendi vicdânında bulan, sâkin, fedâkâr, ilâhî bir aşkı, mutlak aşk (*Aşk-ı Mutlak*)'ı, Eflatûnî aşk (Aşk-ı, Eflâtûnî)'ı terennüm etmiştir. Şâirin hissî temâyülleriyle fikrî terbiyesi birbiriyle âhenkli bir tarzda kaynaştığından, ekser mutasavvıf şâirlerin yavan ve sıkıcı düsturlar hâline soktukları bu *Aşk-ı Mutlak* telâkkîsi onda zihnî bir mefhum hâlinden kurtularak, samimî ve canlı bir şekil aldı. Lirik vâdiden çıkıp, tasvir ve kasîde nevi'lerine geçtiği zaman, şâirimizin birdenbire yersiz bir tasannu'a düştüğünü görüyoruz. Gazellerinin aynı tazeliği ve ehemmiyeti muhâfaza ederek yaşaması, yaşadığı ilâhî ideal aşkın yüksek ve insan üstü mâhiyetinde, ruhun ıztıraplarını tatlı bir teselli ile avutan derin felsefesindedir. Bir tercüme veya bir adaptasyon değil, adetâ orijinal bir eser sayabileceğimiz *Leylâ ve Mecnûn*'da da, bu vasıflar vardır. İşte bu sâyededir ki, eserleri asırlardanberi Türk dünyasının muhtelif sâhalarına yayılmış, zevkle okunup, taklid edilmiştir. Nesîmî ve Nevâî'den sonra, bu kadar geniş ve devamlı şöhret kazanmış başka bir şâir yoktur. Yalnız Âzerî sâhası değil, Osmanlı ve Çağatay sâhaları da asırlarca onun nüfûzu altında kalmıştır. Hayâlî'den başlayarak bu asrın Bâkî ve Tîgî gibi tanınmış şâirleri üzerinde bu te'sîre rastlanır. XVII. asırdan başlayarak bu te'sir, büsbütün artmış ve yalnız klasik edebiyat üzerinde değil, saz şâirleri üzerinde de kuvvetle göze çarpmağa başlamıştır (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Küllîyat-ı Fuzûlî, mukaddime*, İstanbul, 1342; ayn. mll., *Fuzûlî'ye âit bâzı notlar, T M*, İstanbul, 1928, II, 434 v.dd. [Ali Nihad Tarlan, *Fuzulî Divanı*, İstanbul, 1950]).

Fuzûlî, İstanbul muhîtinin dışında kaldığı için pâyitahtın umûmî mahfillerinde Hayâlî'ye rakib olamadı; Fakat o sıralarda kendisini gösteren ve henüz pek genç iken geniş bir şöhret kazanmağa başlayan Bâkî, Hayâlî'nin vefatından sonra devrin en büyük şâiri sayıldı. Eserleri ve şöhreti sür'atle Macaristan hudutlarından Irak'a, Safevî saraylarına — hattâ tezkireci Riyâzî'nin verdiği bilgilere göre — Hind saraylarına kadar yayıldı. Melikü'ş-Şuerâ, Sultanü'ş-şuerâ lekabları ile saygı gördü, Osmanlı şâirleri arasında daha hayatta iken bu kadar geniş ve sağlam bir şöhret kazanan şâir yoktur, denilebilir. Bütün tezkireler, edebî kaynaklar, kendi zamanından başlayarak, XVII.-XIX. asrın şâirleri, onu dâima büyük bir üstad sıfatıyla övmüşlerdir. Ümidî, Tâbî gibi, çağdaşlarından birçok taklidçileri ve nazîrecileri yetişti. Hakikatte de onun kasîdelerinde, mersiyelarinde, gazellerinde, yüksek bir san'atkârın eseri olduğunu gösteren bir üstünlük ve seçkinlik vardır. Mesîhî'den Necâtî'den, hattâ Zâtî ve Hâyâlî'den ilham almakla berâber, bütün bu te'sirleri tamamiyle şahsî bir şekilde mezc ve te'lîfe muvaffak olmuştur. Tasvirî parçalarında bol bir renk ve hayâl şa'şaası, temiz ve âhenkli bir üslûb vardır. Gazellerinde birçok kelime oyunları cinaslar, tasannular bulunmakla berâber, aslâ iptizâle, bayağılığa düşmez. Hislerinde meselâ Fuzûlî gibi samimîlik ve derinlik yoktur; fakat usta bir heykeltıraş gibi, mevzûuna istediği şekli vermeğe muvaffak olur. Şiirlerinde hem câzib bir mûsikî, hem de kusursuz bir esneklik vardır. Eserlerinin tanzîri kabil olmayan bir nümûne sayılması bundan dolayıdır. Türk klasisizmi, onunla en üstün olgunluk derecesine erişmiştir. denilebilir.

XVI. asır kasîde ve gazel vâdisinde, büyük şöhretlerin sonraları gölgede bıraktıkları, birtakım mühim şâirler daha yetişmiştir. Devirlerinde büyük ve haklı bir şöhret kazanan bu şâirleri de kısaca kaydetmek bu küçük tablonun tamamlanması için zarûrîdir. Şiirlerinde, Rumeli şehirlerinin husûsîyetlerini ve serbest aşklarını açık ve lâubâlî bir tarzda terennüm eden Hayretî çok orijinal bir şâirdir [Mehmed Çavuşoğlu, *Hayretî Divanı*, İstanbul, 1981]. Arkadaşı İshak Çelebi de mahallî hayatı tasvir eden sâde, fakat canlı eserleriyle halk arasında şöhret kazanmış ve etrafına Zeminî gibi talebeler toplamıştı. Bursalı Rahmî, Hilâlî'den tercüme ettiği *Şah ü Derviş* mesnevîsinden ziyâde, san'atkârâne, zarif gazelleri ile Safevî saraylarında bile tanınmış müstesnâ bir şâirdir. İbrahim Paşa'nın hiddetini çektiği için idam edilen Figânî [b. bk.] ile onun muakkibi olarak sayabileceğimiz Makalî, İstanbullu Dürrî-zâde Ulvî, süslü ve İranlılarınki gibi mübâlegalı kasîdeleriyle, bu nev'ide âdetâ bir merhale teşkil ederler; bilhassa Figânî zengin hayâli ve âhenkli diliyle haklı bir şöhret kazanmıştır. Bu asrın ikinci yarısında da Emrî, Ubeydî [Ali Nihad Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. asır Divan Şiiri, Ubeydî, Aşkî, Şem'î, İşretî, İstanbul*, 1948], Müezzin Hüdâyî, Nev'î gibi bilhassa gazel tarzında şöhret kazanmış kıymetli şâirlere tesâdüf olunur. Emrî [Mehmed Çavuşoğlu, *Amrî, Divan*, İstanbul, 1979], hayallerinin inceliği ve zarâfetiyle Hüdayî, samimî aşk şiirleriyle çağdaşları arasında kendilerini göstermişlerdir. Bâkî'nin medrese arkadaşı Nev'î, kıymetli bir âlim ve muktedir bir münşî olduğu kadar, sâde ve san'atsız aşk şiirleriyle de büyük bir şâir olarak tanınmıştır [Mertol Tulum - M. Ali Tanyeri, *Nev'î Divanı*, İstanbul, 1977]. Zamanında büyük şöhret kazanmamakla berâber, sonraları *Terkîb-i bend* ile husûsî bir mevkî işgal eden Bağdadlı şâir Rûhî'yi de unutmamak lâzımdır. Türk edebiyatının bu altın devrinde diğer edebî nevi'lerde şöhret kazanan kıymetli şâirler de pek çoktur. Çağdaşlarının büyük ve haklı takdirlerini kazanmış olan Fevrî ile Bursalı Cenânî ve Selikî, *muhammes*, ve *müseddes* yazmakla tanınmıştı. Semendreli Sünnî ile meşhur Kara Fazlî, Hayyâm tarzında rubâîleri ile şöhret bulmuşlardı; Saâtî, Şöhretî, Riyâzi, Atâ gibi bilhassa hiciv nev'inde ün yapan şâirler de vardı. Sâgarî, Sânî, Deli Birâder lekabiyle meşhur Gazâlî, hezel vâdisinde yazdıkları şiirler kadar şahsiyetlerinin garabeti ile de tanınmışlardı (bk. Fuad Köprülü, *Yeni Mecmua*, İstanbul, 1917, nr. 15). Bu asırda *muammâ*'cılık merâkı da pek yayılmış, Farsça'dan birçok *muammâ* risâleleri tercüme edildiği gibi, ayrıca birtakım risâleler de yazılmıştı; Fürûgî, Fehmî, Misâlî, Rumûzî, Sabrî, Mîrî, Visâlî, Kınalı-zâde Ali Çelebi gibi muammacılıkla tanınmış şâirlerden başka, Muammâyî ve daha sonra Emrî bu nev'in en büyük temsilcileri olarak sayılabilir. Manzum tarihler yazmak modası da pek yayıldığından, Arşî, Kandî, Sâî, Nazmî, Haşimî, gibi şâirler, bu vâdide şöhret kazanmışlardır; bilhassa Emrî, muammacılıkta olduğu gibi, bu husta da kendini göstermişti: Bir mısra'dan muhtelif tarzlarda târih çıkarmak, Âşık Çelebi'nin ifâdesine göre, ilk önce onun îcâdı idi. Kastamonulu Harîrî Abdülcelîl Çelebi de, tarih ve muammada şöhret kazanmıştı. Mesnevî nev'i de, bu asırda büyük gelişme göstermiş, tanınmış İran şâirlerinin, birçok mesnevîleri tercüme veya taklid edilmiş, ayrıca meselâ *şehrengîz*'ler gibi, mahallî mevzûlara âit orijinal

eserler, dinî veya tasavvufî manzûmeler, manzum vekâyinâmeler de yazılmıştır; hikâye mevzûları arasında *Yusuf ve Zeliha*, bilhassa Hamdî'den sonra çok rağbet kazandı. Kadı Sinan Şikârî, Kâmî, Likaî, İbn Kemal gibi şâirler, bu mevzûu tekrar yazmakla berâber, Hamdî derecesinde başarılı olamadılar. *Leylâ ve Mecnûn* hikâyesinin de bu asırda Bursalı Celîlî, Kara Amidli Halîfe, Gubârî, Sâlih, Zamîrî, Fethullâh Ârif Çelebi, Niğdeli Muhibbî gibi, şâirler tarafından yazıldığını biliyorsak da, Fuzûlî'nin ölmez eseri bunları gölgede bırakmıştır. Diğer mevzûlar üzerinde çalışan mesnevî yazanlardan Assâr'ın *Mihr u Muştarî*'sini tercüme eden Mîrî'yi mesnevîleriyle meşhur Kalkandereli Muîdî'yi *Ebkâr-ı Efkâr ve Behrâm ü Zühre* sâhibi Fikrî'yi ve daha bunun gibi birçoklarını sayabiliriz. Zâtî, İbn Kemal ve Rahmî gibi, tanınmış şâirler de mesnevî yazmıştı. Bilhassa mesnevîcilik ile şöhret kazananlar, İstanbullu Kara Fazlî ile Taşlıcalı Yahya Bey'dir. Hakîkatte bunlardan evvel Lâmi'î [b. bk.] de mesnevîler yazmıştı; fakat Lâmi'î şöhretini yalnız mesnevîlerine değil, bolca yazdığı mensur ve manzum eserlerine borçludur; mesnevîleri, çağdaşları tarafından bile alelâde bir tercüme telâkki olunmuştur.

Rubâîleri ve san'atlı kasîdeleri ile tanınmış olan Kara Fazlî, bilhassa *Gül ve Bülbül* ile büyük bir mesnevîci sayılmıştı. Mecazlarla, timsallerle dolu ağır, fakat temiz ve âhenkli bir üslûba mâlik olan bu şâirin kıymeti inkâr edilemez. Ancak Taşlıcalı Yahyâ mesnevîcilikte ondan çok fazla şöhret kazanmıştır. Sâde, samimî gazelleri, kıymetli kasîdeleri ile ve bilhassa Şehzâde Mustafa'nın katli münâsebetiyle söylediği meşhur mersiyesiyle pek tanınmış olan bu şâir, Hayâlî'nin en mühim rakibi idi. Haşin bir tabiata mâlik olduğundan, yalnız Hayâlî ile değil, bir çok çağdaşı ile de kavgalar etmiş, onlar aleyhine şiddetli, hattâ müstehcen hicivler yazmıştır. Eski hâmisi olan Rüstem Paşa, Şehzâde Mustafa mersiyesinden dolayı, düşmanca bir vaziyet aldığından, ölümünden sonra, onun hakkında da şiddetli hicivler yazmıştı. *Şâh u Gedâ, Gencine-i Râz, Yusuf ve Zeliha, Kitab-ı Usûl, Gülşen-i Envâr* adlı mesnevîleriyle XVI. asrın bu nevi'de en orjinal şâiri olan Yahyâ'nın başlıca meziyeti, Farsça örneklerinden tercümeye tenezzül etmeyerek, kendi ilhâmına bağlı kalmasıdır. Muhtelif mesnevîlerinin mukaddimelerinde, şâir, bu noktayı ehemmiyetle kaydetmiştir. İşte bundan dolayı bu mesnevîlerde o devrin hayatını gösteren muhtelif levhalar vardır. Esâsen Yahyâ'nın bütün şiirlerinde bu mahallî renge, muhitten alınmış intibalara tesâdüf edilir. Doğrudan doğruya ilhâmına tâbi olan bu şâirde, san'at yapma merâkı yoktur; dili sâde, üslûbu akıcı ve çekicidir. Üryânî Mehmed Dede'ye intisab sûretiyle sûfiyâne temâyüllerini gösteren Yahyâ'nın mesnevîlerinde tasavvuf te'sîri göze çarpar; fakat bu te'sir dâima hâricî mâhiyette kalmıştır [Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divânı*, İstanbul, 1977; ayn. mll., *Yahyâ Bey, Yusuf u Zeltha*, İstanbul, 1979].

Mahzenü'l-esrâr'a nazîre olarak *Nakş-ı Hayâl* adlı mesneviyi yazan Azerî İbrahim Çelebi (ölm. 993 = 1585) ile *Mahzenü'l-esrâr, Riyâzü'l-cinân* ve *Cilâü'l-ḳulûb* adlı mesnevîleri vesâir şiirleriyle bu asır sonunda haklı bir şöhret kazanan Bursalı Mustafa Cenânî (ölm. 1004=1596; Cenânî hakkında bk. Fuad Köprülü, *Meddahlar*, *T M*, İstanbul, 1925, I, 27; [krş. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şâirleri*, I, 1018-1024]) de bu asır sonunda yetişen tanınmış mesnevîcilerdir. Mesnevî nev'i bunlarla daha san'atkârane, daha zarif bir şekil almıştır. XVI. asırda *şehrengîz* modasının çok yayıldığını görüyoruz. Lâmi'î'nin *Bursa Şehrengîz*'inden başlayarak Sarı Halîl, Âşık Çelebi, İshak Çelebi bu şehir hakkında şehrengîzler yazdıkları gibi, Tâbiî ile Zâtî, Edirne için, Halîfe, Diyarbekir için, Kıyâsî ve Azizî, İstanbul için şehrengîzler vücûde getirmişlerdir. Fikrî, Firdevsî Çelebi, Amasyalı Sulûkî gibi şâirlerin şehrengîzleri de yine bu asrın mahsûllerindendir. Mahallî hayatı gösteren bu cins eserler arasında Kalkandereli Fakirî'nin 941 (1534/1535)'de, yazdığı *Risâle-i Ta'rifat* (Üniv. Kütüp., Hâlis Efendi yazm., nr. 430), adlı küçük mesnevîsini de söyleyebiliriz. "Vezir, kazasker, nişancı, solak, çavuş, ulak, Türk, Arab, Acem, şâir meddah, ışık v.s. ..." gibi muhtelif meslekler ve içtimâî sınıf mensubları hakkında üçer beyitlik ta'riflerden ibâret olan bu manzûme, içtimâî tarih bakımından bilhassa mühimdir. Hiciv ve hezelleriyle meşhur Bursalı Nihâlî (ölm. 949 = 1542)'nin esnaf güzelleri hakkında yazdığı gazeller de bu cins mahallî hayatı gösteren mahsûller arasında sayılabilir (Tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Yeni Mecmua*, İstanbul, 1918, nr. 62).

Bu asırda mesnevî şeklinde birçok dinî sûfiyâne eserler, Evliyâ menkîbelerine âit kitaplar muhtelif tarîkatlere mensub adamlar tarafından sulûk âdâbına âit manzumeler ve manzum lûgat kitabları yazılmıştır. Bunlardan pek çoğunun bedîî hiç bir kıymeti yoktur; yalnız din tarihi bakımından ehemmiyetleri inkâr olunamaz. Bu didaktik mahsûller arasında Câmi ve Nevâî'yi taklid ederek *Hadîs-i erbaîn* tercümeleri yazan Usûlî, Fevrî [Ali Nihad Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII, Asır Divan Şiiri, Rahmî ve Fevrî*, İstanbul, 1948-1949], Merdumî Âlî, Hâkanî'nin eserlerini, yine Hâkanî'nin *Hilye*'sini sayabiliriz. Hâkanî [b. bk.]'nin bu son eseri, şöhret ve ehemmiyetini asırlarca muhâfaza etmiş olduğu gibi, *Hadîs-i erbaîn* tercümesi de, çoğu tercümeler gibi muhtasar olmayıp, mevzû'a münâsib muhtelif hikâyelerle süslenmiş, güzel bir mesnevîdir (*E I*'de ona âid olarak gösterilen *Miftâh al-Futûhât*, bu *Hâdîs-i erbâîn*'in tercümesidir. Bir nüshası husûsî kütüphanemizdedir). Diğer şiirlerinde biraz Bâkî te'sîri göze çarpan Hâkanî, mesnevîleriyle Cevrî ve Nahîfî gibi şâirler üzerinde de mü-

essir olmuştur. Süleyman Çelebi *Mevlidi*'nin halk arasındaki şöhretini görerek, başta Akşemseddinzâde Hamdî olduğu halde, Üsküblü Atâ ve Saruhanlı Keşfî de mevlid manzûmeleri yazmışlarsa da, onun yerini tutamamışlardır. Atâ'nın *Tacnîsât-ı Kâtibî*'ye nazîre olarak 911 (1505)'de yazdığı *Tuḥfat al-uşşâḳ*'ı, bu asır başındaki mesnevîciler arasında ona bir mevki verebilir (nüshası husûsî kütübhanemizde). Şemsî'nin 919 (1513)'da yazıp, Selim I.'e takdim ettiği *Dihmurgnâme* adlı mesnevîsi de °Attâr'ın *Mantiḳ al-ṭayr*'ından ilham alınmış bir manzûmedir (Bu şâirin Selim I. devri sonlarında öldüğü hakkında tezkirelerde ve onlara dayanarak Gibb [*ayn. esr.*, II. 384]'de verilen bilgiler yanlıştır. Şâirin daha sonraları eserinin dibâcesini değiştirerek Kanunî Sultan Süleyman'a takdim ettiği bir nüshası hususî kütüphanemizdedir). Bu asırda Türkiye'de tasavvuf cereyanı kuvvetlenerek yeni yeni tarîkatler kurulduğu ve her tarafta yeni tekkeler açıldığı için, muhtelif tarîkatlara mensub şâirler didaktik eserler, sûfîyâne şiirler, menâkıb mecmuaları yazdılar. Fars ve Arab tasavvuf eserlerinden birçoğu daha tercüme olundu; adetâ her tarîkâta mahsus bir edebiyat teşekkül etti. Bunlar arasında râfızî zümrelere mensub şâirler bilhassa ehemmiyetlidir.

XV. asırda Murad II. devri şâirlerinden Nedimî ile başladığını gördüğümüz klasik Bektaşî şiiri, bu asırda Seyyid Gazi tekkesi dervişlerinden Yetimî, Askerî ile Muammayî, Bezmî, Rahîkî gibi şâirler yetiştirdi. Yukarıda bahsettiğimiz meşhur şâir Hayretî ile ekser tezkirelerde, Haydarî tarîkatine mensub gösterilen Meşrebî ve Haydarî, Dobruca'da Bedreddin Simâvî ve Otman Baba'yı mürşid tanıyan — ve bugün de hâlâ devam eden — zümre arasından yetişen, Helâkî, Deli Lutfî'nin talebesi mülhid Kâzımî, Canikli Necmî, Sofyalı Bâlî Efendi halîfelerinden Şeyh Rusûhî, Dâvûd-ı Halvetî halîfelerinden olup, bâzı eserleri İbn Kemal tarafından da beğenilen ve nihâyet Allah'ı inkâr eder olduğuna dâir iddialardan dolayı idam edilen Kâşifî de serbest düşünceleri bakımından, yalnız edebiyat tarihi değil, din tarihi bakımından da çok mühim simâlardır. Esâsen bu devirde küfür ve inkârcılıkla suçlanan birtakım âlim ve sûfîlerin — meselâ inkârcı mülhid Karamânî ile Oğlan Şeyh lekabıyla tanınan İsmâil-i Ma'şukî, İsâ'yı Muhammed'den daha üstün tutan Kâbız [-ı Acemî; krş. mad. KĀBIZ], Şeyh Hamza-i Bosnavî, Hurufî şâir Temennâyî gibi — idam edildiklerini bildiğimiz yalnız Bektâşîler ve Hurûfîler değil, hattâ Halvetîler ve Melâmîler gibi sünnî tarîkatler arasında bile, şüpheli akîdelerin pek ziyâde yayıldığını da tarihî kaynaklar bize gösteriyor. Bu devrin mutasavvıf şâirleri arasında çok sâde ve bayağı şiirleri olan Beşiktaşlı Yahya Efendi, Edirneli Vâlihî [b. bk.], Gelibolulu Huzûrî ve Halepli Sâbirî zikrebilebilir.

Bu asırda mesnevî şekliyle birtakım tarihî eserler de yazılmıştır; Hadîdî'nin 937 (1530/1531)'de yazdığı *Osmanlı Tarihi* istisna edilirse, diğerleri, ya mühim bir tarihî vak'aya, yahud bir pâdişâhın zaferlerine veya bir kumandanın başarılarına âid husûsî tarih mâhiyetinde eserlerdir. Fütûhî'nin Budin Fethi hakkındaki *Anîs al-Ġuzât* (Ali Cânib, *Hayat Mecmuası*, 1927, sayı 39)'ı, Eyyûbî'nin Kanunî Süleyman vak'alarını ihtivâ eden mesnevîsi, Mahremî'nin Kanunî Süleyman'ın tahta geçişinden Bağdad fethine kadar olan vak'alarını hikâye eden *Şehnâme*'si, Yetimî'nin Barbaros Hayreddin'in seferleri hakkında yazmağa başlayıp, tamamlayamadığı mesnevîsi, Nigârî mahlaslı Haydar Reis'in Sinan Paşa kumandasındaki Cerbe Harbi hakkındaki *Fetihnâme*'si, Murâdî'nin *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'sı, Rumûzî'nin Yemen fethi hakkındaki mesnevîsi, Âsafî'nin, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın şark seferleri hakkındaki *Şecaatnâme*'si gibi kısa vezinlerle ve ekseriya oldukça sâde bir dille yazılan bu eserlerin edebî bakımdan değil, tarihî bakımdan ehemmiyetleri vardır.

XVI. asırda Türk nazmının nasıl geliştiğini, ne bol mahsûller verdiğini gösteren bu izahâttan sonra, nesir sâhasına geçebiliriz. Edebî nesir, geçen asırda başlayan gelişmesini tâkib ile devamlı olarak daha süslü, daha san'atlı, daha ağır bir şekil aldı; seci yanında münşîlerin Arap ve Fars edebiyatına âzâmî şekilde vâkıf olduklarını gösterme merâkı ve bununla övünmeleri yüzünden, üslûbdaki tabiîlik tamamen bozuldu; en basit fikirler, en karışık bir şekilde ifâde edilmeğe başlandı. Şekle gösterilen bu aşırı îtinâ, esas mevzû'un ihmal edilmesine sebep oldu. Fars modellerinin mübâleğalı bir şekilde taklîdinden doğan bu san'atkarâne nesir, hakîkatte bozuk bir zevk mahsûlüdür. Devrin en büyük münşîleri sayılan Lâmi'î [b. bk.] Kemal Paşa-zâde [b. bk.], Celâl-zâde, [b. bk.]. Ferîdûn Bey [b. bk.] Azmî, *Humâyûnnâma* mütercimi Ali Çelebi, Kınalı-zâde Ali Çelebi [b. bk.], Hoca Sa'deddin [b. bk.] gibi mühim şahsiyetlerin mensur eserlerinde, bu zevksiz ve ağır üslûb dâima göze çarpar. Yüksek sınıf arasında, islâmî kültürün cidden üstün bir derecede bulunmasından ileri gelen bu hal, nazımdan ziyâde nesir üzerinde fena bir te'sîr yapmış, sâde dille yazılmış eserler, yüksek sınıf arasında dâima kıymetsiz görülmüş ve yazanın Arab ve İran edebiyatındaki aczine bir delil sayılmıştır. Bununla berâber büyük bir eseri baştan başa böyle san'atlı, süslü bir üslûb ile yazmak fevkalâde külfetli olduğundan, uzun eserlerde ve büyük kitabların tercümesinde, yalnız mukaddime kısımları ağır üslûbla yazılmış, sonraları daha sâde bir dil kullanılmıştır. Meselâ büyük şâir Bâkî'nin mensur eserlerinde [bu eserlerin yazma ve basma nüshaları için bk. Müjgân Cumbur, *Bâḳî Bibliyografyası*, Ankara], sâde, zarif, külfetsiz bir üslûb vardır; bu asırda te'lif ve tercüme olunan dinî, edebî, ahlâkî, tarihî yüzlerce eser de böyle tabiî, tasannusuz

bir dille yazılmıştır. Devletin iç muhâberelerinde, emirnâmelerinde, kanunnâmelerinde dil çok sâde ve açıktır. Böyle olmakla berâber o zamanın edebî mahfillerinde, bu gibi, basit ve temiz dille yazılan eserlere edebî bir değer verilmiyordu. Halk için yazılan dinî eserlerde, evliyâ menkıbelerinde, yahut hikâye kitaplarında da büyük bir kitlenin kolaylıkla anlaması için dilin sâdeliğine, üslûbun tabiîliğine dikkat edilmiştir. Bu devrin mensur eserleri arasında Fuzûlî 'nin *Hadîḳatü 's-Süedâ* 'sı, üslûbunun zarifliği ve canlılığı, samimî lirizmi ile müstesnâ bir mevki işgal eder. Dili *Hümâyûnnâme* yazarının dili kadar ağır ve san'atlı olmamakla berâber, sâde ve tabiî bir dil de sayılmaz. Fuzûlî, Ḥusayn Vâʿiz 'in *Ravżat al-Şuhadâʾ* 'sını örnek almış, fakat edebî değeri bakımından tamamıyle orijinal bir eser vücûde getirmiştir. *Şiḳâyetnâme* ismiyle tanınan küçük mektubu [A. Karahan, *Fuzûlî 'nin mektupları*, *TDED*, II/3-4, 245-266; III/1-2, 48-86] da, Fuzûlî 'nin kuvvetli bir nesir ustası olduğunu gösterir. Lâmiʿî 'nin *Maḳtel-i Hüseyin* 'i, Gelibolulu, Câmi-'nin *Saadetnâme* adını verdiği *Ravżat al-Şuhadâʾ tercümesi*, XVI. asırda bu mevzuun ne kadar ehemmiyet kazandığını göstermektedir. Fakat bunların hiç birisi edebî değer bakımından Fuzûlî 'nin eseriyle mukayese edilemez.

Bu devrin nesir mahsûlleri arasında ilk önce tarihî eserleri saymak icabeder. XV. asır sonlarında çoğalmağa ve ehemmiyetli mahsûller vermeye başlayan Tarih nev 'i, bu asır içinde çok büyük bir inkişâf gösterdi. İmparatorluğun askerî muvaffakiyetleri, yeni yeni memleketlerin zapt ve ilhakı, yüksek sınıflarda ve saray mahfillerinde tarih merâkını kuvvetlendirdi. Bu muzafferiyetleri, fütuhâtı, zapt ve tesbit ettirmek, Osmanlı hanedânının ve kumandanların şerefini gelecek nesillere ulaştırmak lâzımdı. Daha Selçuklulardan ve Karamanlılardan başlayarak, Murad II. 'dan itibâren Osmanlı pâdişahları tarafından da, bilhassa yazdırıldığını gördüğümüz, manzum tarihlerden başka, Bayezid II. ve Selim I. 'in teşvîki ile mensur tarihî eserler ve fetihnâmeler de çoğalmağa başladı. İdrîs-i Bitlisî 'nin Farsça yazdığı resmî Osmanlı Tarihi 'nin sonradan oğlu tarafından Türkçe 'ye tercümesi, İbn Kemal 'in *Osmanlı tarihi*, Celâl-zâde Mustafa Çelebi 'nin *Ṭabaḳât al-mamâlik* 'i, Muhiddin Cemâlî 'nin tarihi, Lutfi Paşa, Hoca Sa 'deddin ve Âlî 'nin tarihleri gibi umûmî eserlerden başka, muayyen devirlere veya muayyen vak 'alara âit birçok tarihler, fetihnâmeler, imparatorluk dâiresine giren memleketlere, meselâ Hicâz 'a, Yemen 'e, Mısır 'a, Kafkasya 'ya Magrib 'e âit eski islâm eserlerinin tercümeleri, Sokullu 'ya âit *Cavâhir al-Manâḳib* ile Mimar Sinan hakkındaki *Taẕkirat al-Bunyân* gibi monografi mâhiyetinde eserler, bu devirde pek boldur. Kanunî Süleyman devrinde "Şehnâmecilik" vazifesinin resmen Fethullâh Ârif Çelebî 'ye verilmesi ve ondan sonra da bu asır içinde Eflâtun Şirvânî, Seyyid Lokman, Tâlikî-zâde gibi şâirlerin bu vazifeyi ifâ etmeleri, sarayın bu cins çalışmaları teşvik husûsundaki gayretini gösterebilir. Bu Şehnâmeciler, Selçuklulardan beri gelen edebî an 'aneyi tâkib ederek Farsça ve Şehnâme vezninde Osmanlı tarihi yazmakla vazifelendirilmişlerdi. İlk üçü Âzerî Türklerinden olan ve Türkçe şiirler yazmakla da şöhret kazanan bu şâirler, Farsça Osmanlı şehnâmesinden başka Türkçe manzum ve mensur diğer tarihî eserler de yazdılar. Ârif 'in, Süleyman Paşa 'nın Hind seferi hakkında Türkçe bir mesnevî yazdığını bildiğimiz gibi, Seyyid Lokman 'ın ve Talikî-zâde (ölm. 1013= 1604) 'nin Türkçe yazılmış birtakım tarihî eserleri elimizde bulunuyor. Mehmed III. Osmanlı Şehnâmesinin Farsça değil, Türkçe olarak yeniden nazmedilmesini emretmek sûretiyle millî dile bağlılığını göstermiş olduğu gibi, Talikî-zâde [Christine Woodhead, *Ta 'likî-zâde 's Şehname-i Hümâyûn*, Berlin, 1983] 'den itibâren, Osmanlı Şehnâmesi manzum ve mensur karışık olarak yazılmağa başlanmıştır. Şehnâmecilerin maiyetinde hattatlar, müzehhibler, musavvirler de bulunurdu. Bu resmî vekâyinâmelerin ehemmiyeti inkâr olunamamakla berâber, ehemmiyet ve sağlamlık derecesi bakımından, onları daha tarafsız ve daha selâhiyetli kimseler tarafından serbest bir tarzda yazılan eserlerle mukayese edemeyiz. Bu asır tarihçileri arasında, İbn Kemal [bk. *İA*, mad. KEMAL PAŞA-ZÂDE; Nihal Atsız, *Kemal Paşaoğlu, Şarkiyat Mecmuası*, 1966, VI], Celâl-zâde [Celâl-zâde Mustafa hakkında yeni bilgiler için bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 37] 'nin, Hoca Sa'deddin [Münir Aktepe, *Hoca Sa'deddin Efendi 'nin Tâcü 't-tevârih 'i ve bunun zeyli hakkında*, *TM*, İstanbul, 1958, XIII, 101-116] 'in sanatlı ve mübâlegalı üslûblarıyla edebî nesir nümûnesi olarak büyük bir rağbet kazanmışlardır. Fakat eski anonim Osmanlı tarihlerinden birini me'haz edinerek kendi bildiği devirleri aynı tarz ve üslûp ile ona ilâve eden Lutfi Paşa 'nın [Lutfi Paşa 'nın hayatı ve yaptıkları hakkında geniş bilgi için bk. Fuad Köprülü, *Lutfi Paşa*, *TM*, İstanbul, 1925, I, 119-150; bk. *İA*. mad. LUTFİ-PAŞA] tarih'i ve bilhassa *Âsafnâme* 'si o devir hayatının bozukluklarını ve içyüzünü göstermesi bakımından daha ehemmiyetlidir.

Selânikî Mustafa Efendi [Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul, 1924; *İA*. mad. SELÂNİKÎ] 'nin tarihi, XVI. asrın sonlarında devlet idâresinin nasıl bozulduğunu ve bâzı devlet adamlarının hakikî şahsiyetlerini gösteren bir eserdir. Bu devrin en büyük müverrihi olarak Âlî [tafsilât için bk İbnülemin Mahmud Kemal, *Menâḳıb-ı Hünerverân, Muḳaddimesi*, İstanbul, 1926; Nihal Atsız, *Âlî Bibliyografyası*, İstanbul, 1968; Fuad Köprülü, *Müverrih Âlî 'nin bir eseri, Hayat Mecmuası*, 1926, sayı 45; Câvid Baysun, *Mevâidü 'n-Nefâis fî Kavâidi 'l-Mecâlis*, *TD*, İstanbul, 1950, sayı 2] 'yi kabûl etmek zarûrîdir. Âdetâ ansiklopedist denilecek derecede muhtelif mevzûlara âit pek çok eseri ve bir hayli de şiiri olan Âlî, islâm tarihçiliği hakkında çağdaşlarından daha geniş bilgilere sâhib olduğu gibi, tenkide çok meyyal bir mizâcı da vardı. *Künhü 'l-Aḫbâr* 'ın Osmanlılara âit olan kısmında *Naṣîḥat al-Salâṭîn* 'de imparatorluğun ve saray hayatının bozuk noktalarını büyük bir cesâretle teşrih ettiği gibi, *Kavaʿid al-Macâlis* [bk. Nermin Pekin, *XVI. Asırda bir Âdâb-ı Muâşeret Kitabı, Kubbealtı Akademi Mecmuası*, nisan, 1973, s. 60-69] gibi eserleri de, o devir Osmanlı cemiyetini anlamak için pek kıymetli vesîkalardır. *Menâḳıb-ı Hünerverân* 'ı san 'at tarihi tetkikleri için eskiden beri mühim bir kaynak olmuştur tarihî eserlerindeki üslûbu, vak'aları belâgat alışkanlığına feda etmeyen temiz, vâzıh ve hattâ zamanına göre, oldukça külfetsiz bir üslûbdur. Onun, sırf san'atkârane nesirdeki kudretini göstermek için yazdığı *Heft Meclis* ve *Nusretnâme* gibi bâzı fetihnâmelerde ise, aksine çok san'atlı, muğlak bir dil kullanılmıştır. Osmanlı ulemâ ve meşâyihinin hal-tercümelerini ihtivâ etmek üzere meşhur Taşköprî-zâde tarafından bu asırda yazılan *Şaḳâyiḳ al-Nuʿmâniya* 'nin Edirneli Mecdî tarafından bâzı ilâvelerle yapılan tercümesi ile Belgradlı Hâkî 'nin ilâveleri ihtivâ eden tercümesi de yine bu asır mahsûllerindendir. Başka tercümeleri de bulunan bu esere daha sonraki asırlarda zeyiller yapılmış, birçok tarihçiler tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır. Lâmiʿî 'nin bâzı Türk meşâyihinin hal-tercümelerini de ilâve ettiği *Nafaḥât-ı Câmî* tercümesiyle *Menâḳıb-ı Gülşenî* [bk. Muhyî Gülşeni, *Menâḳıb-i, Tarikat-ı Gülşenî ve şemleli-zâde Ahmed Efendi şîve-i tarikat-ı Gülşeniye*, Ankara, 1982) yayınlayan Tahsin Yazıcı], *Menâḳıb-ı Beşiktaşî Yahyâ Efendi, Menâḳıb-ı Hârun Veli, Menâḳıb-ı Seyyid Burhan* gibi, Türk şeyhlerine âit birçok menâkıb mecmuaları lâdinî ve içtimâî tarih noktasından şimdiye kadar hiç istifâde edilemeyen çok mühim kaynaklardır.

Hezel ve mizah vâdisinde mensur olarak yazılan Lâmiʿî 'nin ve Niksarî-zâde (Niksârî-zâde 'nin *risalesi*, *MTM*, nr. 3 de neşredilmiştir) 'nin *Nafs al-emirnâme* adlı küçük risâleleri de, o devir içtimâî hayatının bâzı gülünç ve tenkide lâyık noktalarını göstermek bakımından dikkat çekicidir.

XVI. asırda gelişen tarih şûbeleri arasında, edebiyat tarihine âit eserler de mühim bir yer tutar. İlk Osmanlı şuerâ tezkiresi, Sehî [b. bk.] 'nin, 945 (1538) 'de Nevâî 'nin *Macâlis al-Nafâʾis* 'ini taklid ederek yazdığı *Heşt Behişt* 'tir. Ondan sonra, Latîfî [b. bk.], Âşık Çelebi [b. bk.], Bağdadlı Ahdî [b. bk.] ve Hasan Çelebi [b. bk.] tezkireleri yazıldığı gibi, Âlî de *Künhü 'l-aḫbâr* 'da şâirler hakkında ve bilhassa XVI. asır şâirleri hakkında mühim bilgi vermiştir. Bunlar arasında Latîfî 'nin eseri edebî mutâlaalarının doğruluğu ve dilinin sâdeliği bakımından çok mühimdir (*Lâtîfî tezkiresi*, 1314 'te İstanbul 'da neşredilmiştir. Bu nüsha eksik olduğu için yazmalarla kontrola muhtaçtır [bu tezkire ayrıca H. Thedor Charbaret tarafından Zürih 'te 1800 'de basılmıştır; ayrıca Osman Rescher tarafından Tubingen 1950 'de]. Almanca 'ya tercüme edilmiştir.

Âşık Çelebi [b. bk.] san'atlı, fakat zarif ve canlı bir üslûbla yazdığı eserinde, çağdaşlarının hayatı hakkında bolca tafsilât vermiş ve onların maddî, manevî sîmâsını âdeta bu portreci gibi çizebilmiştir [Tezkire 'nin yazma nüshası, Fâtih, Ali Emîrî yazmaları arasındadır; Âşık Çelebi ve eseri hakkında fazla bilgi için ayrıca bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şâirleri*, I, 117-121; Mehmed Halid, *Âşık Çelebi, Hayat Mecmuası*, I, sayı 72 ve *Meşâirü 'ş-Şuerâ Azerbaycan Yurd Bilgisi*, sayı 27; G. M. Meredith Owens, *Meşâir uş-şuʿarâ or Tezkere of ʿÂşık Çelebi*, London, 1971]. Bu eser, asrın içtimâî tarihî hakkında mükemmel bir kaynaktır.

Gülşen-i şu'erâ adlı eserini tatsız bir üslûbla yazan Ahdî, bu asrın kısa bir devresini bahis konusu etmiş ve imparatorluğun şark merkezlerindeki, bilhassa Bağdad 'daki şâirler hakkında oldukça bilgi vermiştir [tafsilât için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şâirleri* ve Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, I, 617].

Hasan Çelebi, *Tezkire* [*Hasan Çelebi Tezkiresi* (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara, 1978] 'sini münşiyâne bir dille yazarak, eski tezkirelerden nakiller yapmış olmakla berâber, çağdaşları hakkında oldukça mühim bir kaynaktır [bk. *İA*, mad. KINALI-ZÂDE, HASAN ÇELEBİ]. XV. asrın ilk yıllarında başlayan nazire mecmuaları tertibine bu asırda da devam edilmiştir. Hacı Kemal 'in 918 (1512) 'de yazdığı 226 şâirin şiirlerini ihtivâ eden *Câmi al-Naẕâʾir* 'i [Eserin tek yazması Bayezid Devlet Kütüp, nr. 5782 'dedir. Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri*, İstanbul, 1928; ayrıca bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, II, 14], Edirneli Nazmî 'nin 930 (1523) 'da yazdığı 243 şâirin eserlerini toplayan *Macmaʿ al-Naẕâʾir* 'i (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*), Pervâne b. Abdullah 'ın 968 (1561) 'de derlenmiş seçme şiirler mecmuası, edebiyat tarihi için mühim kaynaklardır. Kefevî 'nin, *Hâfız Dîvânı* 'ndan yapılan tefe'ül hikâyelerini ihtivâ eden *Râznâme* 'si ile Lâmiʿî ve Zâtî 'nin *letâ'if* [Ali Nihad Tarlan, *Zâti Divanı*, İstanbul, 1968-1970, I-II; Mehmed Çavuşoğlu, *Zâti 'nin Letâyifi*, *TDED*, XVIII, 25-51] mecmuaları gibi eserlerde de şâirlerimize âit mühim bilgilere tesâdüf olunabilir. Bu asırda coğrâfî eserlerin ve seyahatnâmelerin de vücûde gelmeğe başladığını görüyoruz. XV. asırda hemen hemen Kazvînî [b. bk.] 'nin ve İbnü 'l-Verdî [b. bk.] 'nin tercüme ve nakillerinden başka bir mahsûl vermeyen bu nev'i, XVI. asırda imparatorluğun arâzi bakımından genişlemesinden sonra, ciddî mahsûller verdi. Kazvînî ve İbnü 'l-

Verdî'nin yeni tercümeleri yapıldığı gibi, Sipâhî-zâde, Abu'l-Fidâ'nın *Takvîm al-Buldân*'ını, Şerif Efendi, İştahrî'yi tercüme ettiler; riyazî coğrafya'ya âit Ali Kuşçu'nun eseri ile mevzî coğrafyaya dâir, Mısır'a âit eserler tercüme olundu. Ali Ekber Hatâyî [b. bk.] adlı bir tâcirin bu asır başında İstanbul'da Farsça olarak yazdığı *Hitâ'î nâma*'*si* Murad III. adına kısaltılarak tercüme edildi. İmparatorluğun deniz siyâsetinin tabiî bir netîcesi olarak Pîrî Reis [b. bk.], 935 (1529)'de Akdeniz hakkında meşhur *Kitâb-i Bahriye*'sini yazdı. Daha XV. asırda İstanbul'da gemiler için deniz haritaları yapmakla tanınmış — meselâ Sefâî gibi — şahısların mevcudiyetini bildiğimiz için Pîrî Reis'in bu eserini daha eski çalışmaların bir netîcesi gibi telâkkî edebiliriz [Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye* (İstanbul, 1951), TTK. neşri]. Esâsen bu eser için — bugün ortada bulunmayan — eski İtalyan deniz haritalarından istifâde edilmiştir. Kara seferlerinin de bu gibi bâzı coğrâfî eserlerin meydana gelmesine hizmet ettiğini biliyoruz. Bu asrın meşhur riyazîyecilerinden Matrakçı Nasuh, Kanûnî Süleyman'ın Irakeyn seferi münâsebetiyle, İstanbul'dan Tebriz'e ve Tebriz'den İran'a kadar birçok şehirlerin, geçidlerin resimlerini krokilerini ihtivâ eden mükemmel bir eser vücûde getirdi [Nasuhü's-silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn, Sultan Süleyman Han* (nşr. Hüseyin Yurtaydın), Ankara, 1978].

Seydî Ali Reîs [b. bk.], Hind denizlerindeki başarısız teşebbüslerin bir mahsûlü olarak meşhur *Muhît*'ini yazdı. Bu esere kaynak olan Arabça eserler bugün meydana çıktığı için, bunun hiçbir orijinal tarafı kalmamıştır. Bu şâir müellifin asıl mühim eseri, *Mir'âtü'l-Memâlik* (İstanbul, 1313) adlı seyahatnâmesidir. Bundan sonra Tokatlı Ahmed b. İbrâhim adlı bir tâcir de, Kâbil yolu ile Hindistan'a giderek, Bursa yolu ile dönüşünü hikâye eden manzum bir seyâhatnâme vücûde getirmiştir. Bu devrin umûmî coğrafyaya âit olan en mühim eseri Trabzonlu Mehmed b. Ömer Beyezid Âşık (1555-1600?)'ın bu asır sonunda tamamladığı *Manâzir al-ʿAvâlim* (Topkapısarayı Kütüp, Revân nr. 1667) idi. *Takvîm al-Buldân*'ın diğer Orta-çağ kaynaklarından istifâde sûretiyle genişletilmiş bir tercümesi sayabileceğimiz bu eser, Osmanlı memleketleri hakkında müellifin kendi müşâhedelerine veya başkalarının rivâyetlerine dayanan mühim bilgileri de ihtivâ ettiğinden çok kıymetlidir [krş. mad. COĞRAFYA]. Mehmed Yusuf Herevî'nin Amerika keşfiyâtı hakkında 990 (1582)'da Frenkçe'den tercüme ettiği *Tarih-i Hind-i Garbî*'yi de ilâve edecek olursak, bu asır Türkiye'sinin coğrafya mahsûlleri hakkında tam bir fikir edinmiş oluruz (tafsilât için Taeschner'in makalesine bk. *ZDMG* 1923, 77). Coğrafya sâhasındaki faâliyetin, tarihe nisbetle çok geri kaldığı görülmektedir.

Bu asırda bir taraftan Türk klasisizminin teşekkül ettiğini, diğer taraftan da halk arasında okunan eserlerin çoğaldığını, saraylardan halk kahvelerine, yeniçeri kışlalarına kadar kıssahân-meddah, karagözcü ve saz şâirlerinin büyük bir rağbet gördüğünü müşâhede ediyoruz. Klasik şâirlerden birçokları halk arasında okunmağa mahsus sâde ve basit türküler yazmakla ve bestelemekle şöhret kazanıyordu. Edâyî, Niyâzî, Trabzonlu Tâbi, Derûnî, Zihnî, Halepli Latîfî, Meşrebî, Bursalı Selman Ubeydî, Sun'î, İşretî [Ali Nihad Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır Divan Şiiri, Ubeydî, Aşkî, -Şem'î- İşretî*, İstanbul, 1948], İlmî, Cenabî Paşa, Cevrî, Garamî gibi XV. asırdan beri arûz vezniyle ve murabba şeklinde yazılan bu türkülerin dili umûmiyetle pek sâde idi. Sonraki asırlarda bu murabbalara "şarkı" adı verilmiştir.

Türklerin halk edebiyatında en esaslı şekli dört mısralık parçalardan mürekkep Türkü şeklinin klasik şâirler tarafından taklidinden doğan bu murabba yahud "şarkı" nev'inin şâir Nazim ile başladığı hakkında *EI* 'de yürütülen mutâlaalar yanlıştır [krş. mad. ŞARKI]. Bu *murabba*'lar büyük şehirlerde ve kasabalarda, en yüksek sınıflardan halk tabakasına kadar yayılıyordu. Böyle olmakla berâber halk kitlesi arasında şöhret kazanması, klasik şâirler için ta'riz vesîlesi teşkil ediyordu. Enverî, Sehâbî, Râyî, Rehîkî gibi ümmî şâirlerin, klasik şâirleri taklid ederek yazdıkları eserler de daha ziyâde halk zevkine uygundu. Kışlalarda, kahvelerde ve halk toplantılarında *Ebû Müslim, Hamzanâme, Battal Gazi, Süleymannâme* gibi hikâyeler, büyük bir alâka ile dinleniyordu. İstanbullu Hâşimî, bu rağbetten cesâret alarak *Hamzanâme*'den çıkardığı, *Berk ve Pulat* hikâyesini, nazmetmiş, Figanî *İskendernâme*'yi mesnevî şekline getirmiş, Şevki de Uzun Firdevsî'nin *Süleymannâme*'sini telhis etmişti. Bu cins hikâyelere rağbet o kadar genişti ki Kanunî Süleyman, *Fîrûzşâh hikâyesi*'ni, *Cavâmiʿ al-hikâyât* mütercimi Sâlih Efendi'ye sekiz cild olarak tercüme ettirmişti. Klasik şâirlerin dâima hakîr gördükleri *Kıssahân*'lar, sarayda hiç eksik olmuyordu. Murad II.'ın sarayında Şirvanlı Nutkî, Bursalı Mustafa Baba, Eğlence, Derviş Hasan adlı kıssahan-meddahların varlığını biliyoruz. Bu büyük alâkanın mahsûlü olarak *Şehnâme, Hamzanâme*, Ebû *Müslim* gibi İrânî, veya islâmî menşe'den gelme hikâyelerin yanında mahallî hayata âit hikâye mecmuaları da vücûde gelmeğe başladı: Tâci-zâde Câfer Çelebi akrabasından şâir Vahdî'nin, arada bir manzum parçalarla karışık mensur bir *Bursalı Hoca Abdürrauf* hikâyesi yazdığını ve halk arasında pek rağbet kazanan bu hikâyenin *Ana Bacı hikâyesi* diye tanındığını biliyoruz. Bu asrın sonunda yetişen tanınmış kıymetli şâirlerden Bursalı Mustafa Cenânî, üslûbçuluk iddiasından uzak, sâde ve temiz bir dille, küçük hikâyelerden mürekkep bir eser yazmıştır.

Bu eser, XVI. asır halk hayatını tasvir etmek bakımından çok orijinal bir kitaptır. Meyhâne ve mesîre âlemleri, baskın sahneleri, kervan hayatı, gemi yolculuğu, hülâsa o devir hayatının muhtelif köşeleri, bu eserde canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Medhî mahlası ile oldukça düzgün şiirleri de bulunan (*Dîvân*) Kıssahan Derviş Hasan (Rieu, *ayn. esr*, London, 1888, s. 42; [Ayrıca bk. Ahmed Ateş, *Türk halk hikâyelerinde İbn Sinâ, TM* (İstanbul, 1954), XI, 33-40; XII (1955), 265-275]; tafsilât için bk. Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 633 v.d.)'ın, Murad III.'a takdim ettiği hikâyelerden bâzı nümûneler de elimizde bulunuyor. Bunlar Cenânî'nin hikâyeleri gibi orijinal bir mâhiyeti hâiz değildir. Meddahlar bu gibi hikâyeleri, biraz genişleterek ve şahısların taklidlerini yaparak, umûmî mahallerde nakledlerdi. Bu asırda Türkiye'de karagöz oyununun mevcudiyetini kat'i olarak biliyoruz.

XVI. asra kadar diğer Türk memleketleri gibi Türkiye'de de gördüğümüz *ozan*'lar hakkında bu asırdan başlayarak daha vâzıh bilgiler ve onlardan kalmış eserler vardır. Yalnız *Ozan* [*Ozan* hakkında bk. Fuad Köprülü, *Ozan, Türk Dili ve Edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 273-292] tâbirinin yerini, yavaş yavaş *âşık* yahud *çöğür* adlı sazlarına nispetle *çöğürcü* adının aldığı görülür. Bu asırda Yeniçeri ortalarında, Sipâhiler arasında, serhad kalelerinde, tekkelerde, kahvehâne, meyhâne ve bozahâne gibi umûmî yerlerde panayırlarda, düğünlerde, askerî alaylarda, ellerinde telli sazlarla, şiirler okuyan bu halk şâirlerine, dâima tesâdüf olunuyordu. Bunlar hece vezniyle ve halk şiirine mahsus şekillerle aşk şiirleri ve tarihî vak'alara âit kahramanlık şiirleri, mersiyeler, türküler tanzim ediyorlardı. Bu asrın başında Bahşî [b. bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatının Menşei, MTM*, sayı 4, s. 22 v.dd.; ayn. mll., *Türk Saz şâirleri*, İstanbul, 1930; 2. baskı, Ankara, 1962, I, 55 v.d.] adlı bir saz şâirinin Selim I.'in İran ve Mısır seferleri hakkındaki destânının bir parçası elimizde olduğu gibi, asrın sonlarına doğru da Kul Mehmed (ölm. 1014=1605), Öksüz Dede, Hayâlî, Köroğlu, Mağrib ocaklarında ise Çırpan, Armutlu, Kul Çulha, Gedâ Muslu gibi, saz şâirleri yetiştiğini biliyoruz. Bunlardan yalnız Hayâlî'nin Çıldır harbine âit bir manzûmesi arûz vezninin "*fâlîâtün, fâilâtün, fâilün*" cüz'ü ile ve murabba şeklinde yazılmıştır. Sonraki asırlarda saz şâirlerinin bu tarzda murabbalar yazdıklarını göreceğiz. Hakîkatte de, içtimâî sınıflar arasında karşılıklı te'sirler, yüksek sınıflar arasında arasıra hece vezninin kullanılmasına sebep olduğu gibi, halka mahsus eserlerde de bâzan arûz vezninin kullanılmasını icap ettiriyordu. Daha evvelki asırlarda "*Mevlid*" ve birtakım dinî kahramanlık hikâyeleri hep arûz vezni ile yazıldığı gibi, XVI. asırda da serhadlerde gaziler arasında okunmak maksadıyla yazılmış bâzı halk eserlerinde — meselâ Grijgal kadısı tarafından yazılıp tarihçi Peçevî tarafından zaptolunan destânî manzumede — arûzun kullanıldığını görüyoruz [Kâzım Yetiş, *Başını Vermeyen Şehid Destanı, Kubbealtı Akademi Mecmuası*, ekim 1978, Yıl, 7, sayı 4, s. 52-68]. Buna mukabil Seydi Ali Reis gibi klasik bir şâirin bâzı deniz türküleri de, yine bu devirden kalan bâzı halk türküleri şeklinde 8 heceliydi. Maamafih bu, çok az görülen bir hâdisedir. Klasik şâirler ancak hezl vâdisinde yazacakları şiirlerde hece veznine başvuruyorlardı. Yalnız dervişler arasında okunmağa mahsus ilâhîler yazan mutasavvıf şâirleri, bundan istisna etmek lâzımdır. Onlar Yunus Emre'nin kuvvetli te'sîri altında hece vezniyle şiirler yazıyorlardı. Bu sûfî şâirler arasında Halvetiye tarikâtının Sinâniye şûbesi kurucusu Ümmî Sinan (ölm. 995=1587), Melâmiyye-i Bayrammiyye'den Ahmed Sarban (ölm. 952=1545) ve İdris Muhtefî (ölm. 1024=1615), Seyyid Seyfullâh Halvetî (ölm. 1010=1601/1602) bilhassa kayda değer. Böyle olmakla berâber Yunus ve Kaygusuz tarzını kuvvetle tâkib edenler, bu asırda Bektâşî-Kızılbaş zümreleri arasında doğmuştur. Kul Hikmet ile onun mürîdi Pîr Sultan Abdal'ın eserleri, bu nev'in güzel ve canlı nümûneleridir. Sıvas havâlisinde Safevî hânedânına bağlı Kızılbaş zümreleri arasında yetişen ve bu asır sonunda, — yahut XVII. asrın ilk senelerinde — Hızır Paşa tarafından idâm edilen Pîr Sultan Abdal, kızılbaş şiirinin en mühim simâlarından sayılabilir [tafsilât için bk. Sadettin Nüzhet Ergun, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1929; A. Gölpınarlı-P. N. Boratav, *XVII. asır saz şâirlerinden Pir Sultan Abdal*, Ankara, 1943; A. Gölpınarlı, *Pir Sultan Abdal, Hayatı, san'atı, eserleri*, İstanbul, 1969]. Bu devir halk edebiyatı mahsûlleri arasında *Hasanoğlu Türküleri, Karacaoğlan türküsü, Geyik destanı* pek tanınmıştır (Türk edebiyatının buraya kadar olan kısmı, daha kısa olarak ve bazı farklarla *EI*'de "TÜRK maddesi", Osmanlı edebiyatı kısmında yayınlanmıştır. Bu madde sonradan bâzı ilâve ve değişiklikler yapılmak sûretiyle *Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış* adı altında *Yeni Türk mecmuası*'nın 1933'te çıkan 4, 5 ve 7 nolu sayılarında ve buradan bir kısım ilâvelerle de Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin tarafından *Türk edebiyatı tarihi*'ne [2. baskı, İstanbul, 1980; 3. baskı, İstanbul, 1981] ek olarak yayınlanmıştır).

XVII. asır: İmparatorluk siyâsî bakımdan çökmekte olmasına rağmen, kültürel ve edebî hayat normal olarak sürüp gidiyordu. Osmanlıca yazı dili, gerek müslüman halk çevrelerinde, gerekse halkı Türk olmayan yahut Doğu Anadolu'da (Azerî bölgesi) ve Kırım'da olduğu gibi, başka bir lehçe konuşan yerlerde yaygınlaşıyordu. Kırım, içinde hanların da yer aldığı birçok Osmanlı şâiri yetiştirmeye başlar. Türk edebîyat ve kültürünün te'sîri, daha XVI. asır Macar ve Hırvat müslüman-

larının Arap yazısını kullanmalarında görülür (krş. *Hungarische Bibliothek*, 1927, nr. 14). Hevâyî adlı bir Müellifin *Potur Şâhidîya* adındaki manzum Türkçe-Sırpça sözlüğü (*Bulletin de la soc. scient. de skoplije*, III, 189-202) ile Uskufî 'nin bir Türkçe-Bosnaca sözlüğü ve birkaç tane manzum Türkçe-Rumca sözlük de vardır.

İstanbul, dâima âlim ve şâirlerin, imparatorluğun her yanından ve sınırlarının ötesinden gelip toplandıkları merkezdi. Bu asırda Murad IV. 'dan başka hiçbir pâdişah edebiyatla ilgilenmemişti. Devlet adamları arasında da İlyas Paşa, Musâhip Mustafa Paşa, Râmî Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Yahyâ ve Bahâyî gibi, pek azları edebiyatı korumuşlardı. Bununla beraber bu asırda, medreselerin yozlaşmasına rağmen, Sarı Abdullah [b. bk.], İsmail Ankaravî, İshak Hocası Ahmed Efendi v.b. ayarında âlimler yetişmişti. Ancak, dinî ilimler ile Arap filolojisinin bu asırda artık büyük temsilcileri yoktur ve "Kadızâde Mes'elesi" diye bilinen medreseler ile tekkeler arasındaki çatışma, o sıralardaki medrese çevrelerinin ne kadar dar görüşlü olduklarını gösterir. Zaman zaman siyâsete de karışan tarîkatlare yapılan işkenceler, bu tarîkatların bütün imparatorlukta sürekli olarak yayılıp gelişmelerini önleyememiştir.

XVII. asrın "klasik" Türk şiiri, İran şiirinden hiçbir şekilde aşağı değildir. Türk şâirleri taklidlere ve tercümelere gitmemişler, müstakil konular işlemişlerdir. Ama yine de muâsır İran ve İran-Hind şâirlerinin te'sîri kendini hâlâ hissettirir. Nef'i [b. bk.], Sā'ib 'in ve Nâilî [b. bk.]-i Kadîm de Şavkat 'ın te'sîri altındadır.

Nef'î, hayal gücünün kudreti, dilinin zenginliği, üslûbunun âhengi dolayısıyla en büyük Türk kasîde şâiri sayılabilir. Gazelleri ve hicivleri ise, daha az başarılıdır [Abdülkadir Karahan, *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, Nef'î, Hayatı, Eseri ve Sanatı* (İstanbul, 1980), s. 185-197]. Onun yaşadığı çağ Nev'îzâde Atâî, Kaf-zâde Fâizî, Riyâzî, Sabri ve Rizâ'î gibi ünlü kasideciler görmüş olmasına rağmen, Nef'î 'nin kendisinden sonraki şâirler üzerindeki te'sîri dâima büyük olmuştur. Gazelin en önemli temsilcisi Şeyhülislâm Yahyâ 'dır. Duyguları güçlü ve etkili olarak dile getirebildiği için, onun belki de Bâki 'nin yerinî aldığı söylenebilir. Bundan dolayı ünü sonraki asırlara kadar ulaşmıştır. Bâkî ve Yahyâ mektebinin diğer temsilcileri Şeyhülislâm Bahâî ve Vecdî 'dir. Bunların tersine olarak, Fehim [b. bk.] Nâili-i Kadim [b. bk.] Şehrî ve hattâ Şâir Nâbî, çağdaş İran şiirinin te'siri altında kalmışlardır. Üzerinde Sā'ib 'in te'sîri görülen Nâbî, başlıca mesnevisi olan *Hayriye* 'si ve gazelleriyle ün kazanmıştır; onda akılcı görüşlerin ağır basması, şiirinin başlıca husûsiyetidir. Ama bu, şöhretinden birşey eksiltmemiştir. Nâbî birçok şiirinde içtimâî hayatı anlatmış ve tenkit etmiştir. Nâbî 'nin kendinden daha genç olan çağdaşı Sâbit, atasözü mâhiyetindeki deyişleri şiirlerinde kullanmakla orijinalliğini göstermeye çalışır. XVII. asrın gazel ustaları arasında Neşâtî-i Mevlevî, Cevrî [Hüseyin Atay, *Cevrî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Erzurum, 1981] ve Râmî Mehmed Paşa sayılabilir.

Azmî-zâde Hâleti, bütün şiir türlerinde üstün eserler ortaya koymuş ve daha çok rubâîleriyle tanınmıştır; lûgaz ve muammaları ile düşürdüğü tarihler de çok yayılmıştı. Çeşitli edebî şekillerde kaleme alınan hiciv ve mîzah, çok sayıda şâirlerin, bayağı şeyler yazmasına yol açıyordu. Bununla birlikte bu türden olan bâzı eserler anılmaya değer: Meselâ devrinin şâirlerini anlatan Güftî, mesnevî tarzında yazılmış *Tezkere* 'sinde arasıra içtimâî ve pratik durumları tavsif ve tenkid etmekte idi. Fehîm ve Cevrî 'nin muamma şeklinde yazılmış olan hicivlerinin husûsiyeti, Türkçe olmayan parçaların şuraya buraya serpiştirilmiş bulunmasıdır.

Bu asrın ilk yarısındaki bâzı mesneviler dikkate değer bir mükemmeliyettedir. Eski hamselerin konularının yerini, yavaş yavaş zamana uygun olanlar almıştır. Bu tarzın en önemli temsilcisi, konularını devrin hayatından alarak *Hamse* 'si ile ün kazanan Nev'î-zâde Atâî 'dir. Bu şâir, bilhassa Taşlıcalı Yahyâ ve Cenânî (yk. bk.) gibi kendisinden önceki şâirlerin te'sîrindedir. Kendisinden sonraki mesnevî şâirleri arasında şunlar anılabilir: Kaf-zâde Fâizî, Ganî-zâde Nâdirî ve Riyâzî. İran şâiri Zuhûrî 'yi taklid ederek sâkinâmeler yazmak, bilhassa bu asırda moda olmuştur; ama Revânî 'nin *İşretnâme* 'sinin gösterdiği bu şiir türü, daha önce de vardı (bk. XVI. asır). Sâkinâme 'ler arasında herşeyden önce Atâî, Riyâzî ve Hâletî 'ninkileri anacağız; bunların hepsinde tasavvufî bir renk vardır. Böylece mesnevî, gündelik hayattan alınan her şey için hikâyeler, tasvirler, mücerred düşüncelerde kullanılıyordu.

Bu asırda çeşitli tarîkatlerle ilgili dinî-tasavvufî eserlerin, evliyâ hal-tercümelerinin, öğretici kitapların sayısı büyüktür; bunların ekseriya şiir biçimi kullanılıyordu. Nâdirî 'nin *Mirâcîye* 'si çok meşhurdur. Ayrıca Peygamber üzerine övgü şiirleri (*na't*), *Kırk hadîs* 'lerin, *Mevlid* 'lerin. v. b. manzum tercümeleri vardır. Tasavvuf şâirlerinden bâzıları hece veznini kullanıyordu. Bunlar arasında, Halvetiye tarîkatının Mısrîyye kolunu kuran, şiirleri uzun zaman itibâr gören Niyâzî-i Mısrî zikredilebilir. Bektaşîler arasında da birçok şâir vardı. *Şahnâme 'ler, Gazanâmeler* gibi, çok sayıda manzum tarihî eserler de yazılmıştı: meselâ Osman II. devrinde Nâdirî 'nin *Şâhname* 'si, Murad IV. 'ın emriyle Mülhemî 'nin yazdığı *Şehinşâhnâme* 'nin sâdece önsözü Türkçe 'dir; geri kalanı eski geleneğe uygun olarak, Farsça 'dır. Bu asırda kısa Osmanlı tarih kitaplarını manzum olarak yazmak âdeti de başlamıştır. Tâlibî 'nin yazmış olduğu (1017 = 1608), Mehmed IV. için Nisârî 'nin (ölm. 1075 = 1664) yazdığı, Solak-zâde Hemdemî 'nin Mehmed IV. 'e ithaf ettiği ve XIX. asırda Ziya Paya 'ya kadar birçok şâir tarafından devam ettirilen *Fihrist-i Şâhân* vardır. Bu çeşit eserlerinin husûsî bir edebî ve tarihî değeri yoktur [Vâhid Çabuk, *Osmanlı padişahlarının manzum tarihçesi, Fihrist-i şâhân, Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara, 1976), XV/1-2, 203-224].

Edebî nesir, önceki asırdaki çizgisinde devam etmiştir. Veysî, Nergisî, Okçuzâde, v.b. gibi münşîler yazı dilindeki yapmacıklığı daha da ileri götürdüler. Bu konuda güzel bir nümûne İran sarayına hitâben Hükmî gibi münşîler tarafından yazılmış olan resmî yazılardır. Aynı zevksiz üslûp, hattâ husûsî mektuplarda bile kullanılmıştır. Koçi Bey 'in Kâtib Çelebi 'nin, Evliya Çelebi 'nin, Naîmâ 'nınkiler gibi, devrin zevkine göre edebî bir değeri olmayan eserler bugün en değerlileri sayılıyor. Bu asrın nesrinde tarih konusundaki eserler ilk sırayı alır. Bunların birçoğu, Taşköprîzâde 'nin, Osman II. için nesirle yazdığı *Şehnâme* gibi, yarı resmî vekayinâme mâhiyetindedir. Hattâ Murad IV., Kâbilî 'yi Revan seferine vak'anüvis olarak tâyin etmişti. Sonra, Mehmed IV. Nişancı Abdurrahman Paşa 'yı, Mustafa II., Fındıklılı Mehmed Ağa 'yı, vak'aları kaydetmekle vazifelendirdi. Naîmâ ise, vak'anüvisliğe daha sonra tâyin edildi. Bu asrın tarih çalışmaları, umûmî islâm tarihinden tercümeler ve orijinal eserler ile Osmanlı tarihine âit husûsî ve umûmî araştırmalardır. Tarihî bakımdan en önemlileri: Müneccimbaşı 'nın Arapça olarak yazdığı *Câmi' al-Duval* 'i, Kâtib Çelebî 'nin Türkçe olarak te'lif ettiği *Fezleke* 'si, Peçevî 'nin *Târîh* 'i ve bilhassa Naîmâ 'nın *Tarih* 'idir. Büyük ansiklopedist Kâtib Çelebi [b. bk.] *Mîzân 'ül-Hak* 'kında ve *Düstûrü 'l-Amel* 'inde iyi teşhis eden bir tarihçi olarak da kendini gösterir. Hıristiyan kaynaklarından yararlanan Peçevî de, gerek yerinde hükümleri, gerekse tarafsızlığı dolayısıyla çok önemlidir. Tasvirlerinde üstün başarılı olan Naîmâ, tarihî kişilerin canlı ruh tahlillerini yapar. Koçi Bey ünlü *Risâle* 'sinde devletin çöküş sebeplerini araştırır. Kara Çelebi-zâde, tarihçi olmaktan çok bir münşîdir. Bu vesile ile Vecîhî [b. bk.], Hasan Bey-zâde [Nezihi Aykut, *Hasan Beyzâde Tarihi, Tahlil-Kaynak Tevhidi*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1980, I-III] ve Solakzâde gibi tarihçiler ile Nevî-zâde Atayî 'nin *Şakâ'ik-i Nu'mâniye* 'ye *Zeyli* ve onu da Uşşakî-zâde 'nin devam ettirmesi zikredilmelidir.

Bu asrın tezkireleri de, değer bakımından XVI. asır tezkirelerinden çok geridir. Riyâzî 'nin 1018 (1609) yılındaki *Tezkire* 'si, en dikkate değer olanıdır. Kaf-zâde Fâizî 'nin 1030 (1621) yılında yazılan *Riyâzü 'ş-Şu'arâ* 'sında, tanıtılan şâirlerin eserlerinden örnekler de bulunur. Bundan başka Mehmed Âsım (ölm. 1086 = 1675) 'ın bu esere yazdığı *Zeyl*, Rızâ 'nın kısa bir *Tezkere* 'si ile bundan önce adı geçen Güftî 'nin de *Tezkiresi* vardır. Hisâlî (ölm. 1062 = 1652) 'nın *Metâliü 'l-Nezâ'ir* 'i, bir *matla'* derlemesidir.

Coğrafya konusunda en önemli eserler, Kâtib Çelebi ile Ebu Bekir Dimaşkî 'ninkilerdir. Bunlar hem islâm, hem de Avrupa kaynaklarından yararlanmışlardır. Evliya Çelebi 'nin *Seyahatnâme* 'si, kültür tarihinin ve içtimâî hayatın bütün dalları için önemlidir. Bu eser, yanlışlarına rağmen, Türk edebiyatında eşsizdir. İlk sefâretnâmeler de bu asırda ortaya çıkmıştır.

Şehnâmeci, meddâh ve Karagözcülerin bütün halk çevrelerince tutulması, bu asırda da devam eder, Bu sâhada Bursa 'da Derviş Kâmil, Kurbânî Alisi, Erzurum 'da Kasap Kurd, Kandillioğlu v.b. meşhurlar arasındadır. İstanbul 'da bir loncada (esnaf) bir araya gelmiş olan 80 meddâh arasında en meşhuru, Murad IV. 'ın nedîmi olan Tıflî [b. bk.] olup, bu asrın sonuna doğru Meddah Kırımî de şöhret kazandı.

XVII. asırda saz şâirleri hayli çoğaldı. Bu şâirler, yeniçeriler, sipâhîler, levendler, celâlîler arasında ve kızılbaşlar ile Bektaşîler gibi dinî topluluklar içinde de bulunur. Büyük askerî geçit törenlerinden de eksik olmuyorlardı. Bu satırların müellifi, bu asrın otuz kadar saz şâirinin adları ve eserlerini tesbit edebilmiştir. Bunlardan en dikkate değer olanlar, Gevherî ile Âşık Ömer 'dir. Sonuncusu saz şâirlerinin hemen hemen pîri olmuştu (krş. Köprülüzâde M. Fuad, *Türk Saz Şâirlerine âit metinler ve tetkikler*, İstanbul, 1929-1930, I-V; [*Türk saz şâirleri*, ikinci baskı, Ankara, 1962, I-V]). Bu halk edebiyatının te'sîri yukarı tabakalar arasında bile hissedildi. Bu te'sir Kâmil mahlası ile yazan Kırım hanı Mehmed Giray 'da ve Mehmed IV. 'in gözdelerinden biri olan Afife Sultan 'ın bir mersiyesinde sezilebilir. Klasik şâirlerin birçoğu, halk için şarkılar bile yazmışlardır. Kayıkçı Mustafa 'nın kahraman Genç Osman üstüne şiiri, Anadolu 'da hâlâ yaşayıp giden bir halk hikâyesinin doğmasına yol açmıştır (Köprülüzâde M. Fuad, *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, İstanbul, 1930). *Âşık Kerem, Âşık Garip, Şah İsmail* gibi öteki halk hikâyeleri de, muhtemelen bu asırda meydana gelmişdir. Evliyâ Çelebi 'nin bildirdiklerinden de, bu asırda *ortaoyunu* 'nun halk arasında yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır.

XVIII. asır: Bu asır edebiyat ve kültürdeki gelişme, bundan önceki asırlardaki çizgiyi tâkip etti. Çok bol sayıda nazım ve nesir eserleri meydana geldi. İran ve Mâverâünnehir ile olan kültür bağlantısı da sürdü. İrân şâirlerinin, bilhassa Şevket ile Sā'ib 'in Türk şiiri üzerinde kesin te'sirleri vardır. Ama buna rağmen gelişme kendi karakteristik yolunda oldu. Bu da kendini, her şeyden önce, dili sâdeleştirme denemelerinde gösterir. Klasik Türk şiirinin, çağdaş İran şiirinden tamamiyle bağımsız

bir hale gelmesi bu asrın başlangıcındaki büyük şâirlerin bir başarısıdır.

Dâmâd İbrâhîm Paşa devrinin büyük ehemmiyeti vardır. Birçok eser onun, yahut Ahmed III 'in emirleriyle yazılmış, ya da tercüme edilmişti. Bâzı önemli eserlerin, çabuk çevrilebilmesi için komisyonlar kurulmuştur. Bu devrin şâirleri arasında şunlar zikredilebilir. Şâirlerin sultanı (Melikü 'ş-şu'erâ) kabûl edilen Osman-zâde Tâ 'ib, ile Seyyid Vehbî, Sâmî, Râşid, Neylî, Selim, Edirneli Kâmî, Dürrî, Sâkıb, Ârif, Sâlim, Çelebi-zâde Âsım ve İzzet Ali Paşa ve bilhassa Nedîm asrın ikinci yarısında ve sonraları da büyük bir üne ulaştı. Nedîm, Sâdâbâd devrini başlatmış, ele aldığı bağımsız konularıyla zengin hayâl gücü ve âhenkli diliyle hem kendisinden öncekileri hem de çağdaşlarını aşmıştır. Şarkıda, ne kendisinden önce Nâzım 'ın, ne de kendisinden sonra Enderunlu Fâzıl 'ın ulaşamadığı bir seviyeye yükselmiştir. Dâmâd İbrahim Paşa 'nın desteği sâyesinde İbrahim Müteferrika, matbaayı Türkiye 'ye getirebilmiştir. Ancak, çeşitli durumlar yüzünden kitab basımı bütün bir asır boyunca da bir alana sıkışıp kalmış, matbaanın fikir ve sa'nat hayatı üzerinde anılmağa değer hiçbir tesiri olamamıştır [krş. madd. İBRÂHİM MÜTEFERRİKA, MATBAA].

Bu asrın büyük şâirleri arasında, bilhassa Nâbî çığrının en önemli temsilcisi Koca Râgıb Paşa ile, klasik devrin son büyük şâiri Şeyh Gâlib zikredilmelidir. Kasîdede Nefî 'nin te'sîri hâlâ sürmektedir. Gazellerde ise, bir yandan Nedîm 'in ve Sâmî 'nin yetiştirmeleri, öbür yandan da Nâbî 'nin hayranları birbiriyle yarışmaktadır. Ancak, asrın sonlarına doğru her iki çığırda da, önemli bir gerileme göze çarpar. Enderunlu Fâzıl ve Sünbül-zâde Vehbî gibi şâirler sadece taklidcidirler. Bu asrın şâirleri bütün edebiyat nevileriyle uğraşırlar. Hiciv, hezel, muammâ ve tarih gibi, çökmekte olan bir dönem için tipik olan nevilere husûsî bir önem verilir. Şiirde ise, zevksizlik artar. Öte yandan gerçek dinî coşkunluk da hâlâ devam eder. Nâzım 'ın münâcat ve nâ'tları, Nâyî Osman Dede, Nahîfî ve Ârif Süleyman Bey gibi şâirlerin *Mirâciye* 'leri, Mevlânâ 'nın *Mesnevî* 'sinin Nahifî tarafından manzum tercümesi bunu açıkca gösterir. Bu devirde birçok mesnevî yazılmış ise de, bunların edebî değerleri azdır. Şeyh Galib devrinin şâheseri olan *Hüsn-ü Aşk* 'ındakiler dışındaki hamse konuları küçümsenir. Bu asrın manzum tarihî eserleri gibi, çeşitli tarîkat mensuplarının tasavvufî şiirleri de az önemlidir.

Nesir sâdeleşmek eğilimini gösterir, ancak Nergisî 'nin ve Okçu-zâde 'nin üslûplarının taklitlerine de rastlanır. Osman-zâde Tâ'ib gibi tanınmış bir münşî, açıkça nesirde aşırı yapmacıklığa karşı çıkar. Tarih eserleri ilk sırada yer alırlar. Vak'anüvislik görevinde bulunmuş olanlar arasında Râşid, Çelebi-zâde Âsım ve Vâsıf anılabilir. Ancak bunlardan hiçbiri büyük sayıda tarihî ve biyografik eserlerin meydana getirilmesine rağmen, Naîmâ gibi kendilerinden öncekilerle boy ölçüşemez. Devletin siyâsî ve askerî bakımdan gerilemesi, bu düşüşün sebeplerini araştıran çok sayıda *lâyiha* ('hâtıralar') 'nın yazılmasına yol açmıştır. Bu hâtıraların en dikkate değer olanı Koca Sekbân-başı 'nınkidir. Coğrafya bakımından birçok mühim sefâretnâme zikredilebilir; bunlardan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 'nin *Fransa Sefâretnâmesi* tipik bir örnektir [F. Reşid Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara, 1968]. Az da olsa, bunların manzum olanı da vardır. Pâdişâhın muhteşem şenliklerini övmek için yazılan sûr-nâmeler, içtimâî tarih bakımından önemli kaynaklardır. en mühimleri Seyyid Vehbi ve Haşmet 'in Sûr-nâmeleridir. Bu asır şâir hal-tercümeleri ile ilgili derlemeler, önceki asra göre daha çoktur; bunlar arasında Safâyî, Sâlim ve Belîg 'in *Tezkere* 'leri sayılabilir. Esrar Dede 'nin *Tezkeresi* yalnız Mevlevî şâirlerini ele alır. *Şakâik* 'in son zeyli olan Şeyhî 'nin *Vekâyiü 'l-füdelâ* 'sı da bu asra âittir. Nihâyet, bu asrın en büyük ansiklopedisti sayabileceğimiz Müstakim-zâde 'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* 'i, Müslüman ve Türk hattatları için en mühim kaynaktır. Coğrafya sâhasında yalnız tercümeler ve Avrupalıların eserlerinden yapılmış hülâsalar bulunmaktadır.

Meddâhlar, karagözcüler ile ortaoyuncuların bütün halk çevrelerince pek sevilip tutulması devam etmektedir. Saz şâirlerinin eserleri de her yana yayılmıştı. Bunlardan Kıymetî, Nûrî, Levnî, Kabasakal Mehmed ve Fasîhî zikredilebilir. Ama Gevherî ile Âşık Ömer 'in büyük şöhretleri de hâlâ devam ediyordu. Bu asrın başında yaşamış olan saz şâirlerinden Mecnûn ve Vartan gibi bâzıları Ermeni menşe 'liydi. Türk saz şâirlerinin Ermeni âşıklar edebiyatı üzerindeki bu te'sîri, muhtemelen daha XVI. asırda başlamıştır (bk. Köprülü-zâde M. Fuad, *Türk edebiyatının Ermeni edebiyatı üzerine te'sîri*, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1922, no. 1, s. 1-32). Halkın edebî zevkinin yüksek tabakalara da ulaştığının en iyi delili, büyük şâir Nedim 'in de halk edebiyatının vezniyle bir türkü yazmış olmasıdır. Bu meyil, asır sonlarına doğru daha da arttı.

XIX. yüzyıl: Bu asrın başlarında Osmanlı edebiyatı, Tanzîmât 'a kadar sürecek olan, büyük bir gerileme gösterir. Yalnız Enderunlu Vâsıf ile İzzet Molla 'da biraz orijinallik var. Vâsıf, halk zevkine yakındır ve Nedim ile Enderunlu Fâzıl 'ın etkilerini belli eder. İzzet Molla da, Nedim ile Şeyh Gâlib 'in kuvvetli te'sîri altındadır. ama bilhassa dilinin temizliği ve şiir tekniği bakımından Vâsıf 'dan çok daha büyük bir şâirdir. Kaside ve gazellerden başka dikkate değer mesnevîler yazan İzzet Molla, [b. bk.] Tanzîmât 'tan önceki klasik şiirin son "usta" sıdır. Ona Tanzîmât 'tan sonra da birçok şâir eski üslûpta kaside ve gazel yazmıştır; bunların arasında edebiyattaki yenileşmeyi en çok destekleyenlerden Nâmık Kemâl ile Ziya Paşa da vardır. Leskofçeli Gâlib Bey, Avnî Bey ve Ârif Hikmet Bey de bu dönemdendirler; hepsi de Nâilî ile Fehmî-i Kadim 'i taklit ederler. Ancak, edebî gelişmenin gidişi üzerinde hiçbir etkileri yoktur. Eski edebî gelenekler tabiî birdenbire kaybolacak değildirler; Şinâsî ve mektebi eskilere karşı sert bir mücâdele vereceklerdir.

Bundan önceki asırlardaki kadar çok yazılmasına rağmen, Tanzîmât öncesi nesrinin artık büyük bir değeri yoktur. Tarih yazmada, Mütercim Âsım 'ın *Tarih* 'i, üslûbu ve tenkidleri bakımından önemlidir. Aynı yazar, *Burhân-i Kāti* ve *Kāmūs* tercümelerinde daha da sâde bir dil kullanır. *Mustatraf* 'ı çeviren ve yeniçerilerin ortadan kaldırılmasını anlatan tanınmış *Üss-i Zafer* 'i yazan Vak'anüvîs Es'ad Efendi tatsız tuzsuz dili ve karmakarışık üslûbu ile Âsım 'ın çok aşağısında kalır. *Takvim-i Vekāyi* 'i de yayınlayan Es'ad Efendi 'ye, Mahmud II., kendisinin yapmış olduğu bir yolculuğu anlaşılmaz ve tumturaklı bir dille anlattığı için sitemde bulunmuştu. Öte yandan Es'ad Efendi *Mustatraf* tercümesinde Arapça ve Farsça kelimeler yerine Türkçe 'lerinin kullanılmasını ve edebiyat üslûbunun sâdeleştirilmesini bizzat tavsiye eder. Buradan da dilin sâdeleşmesi akımının ne kadar ilerlemiş olduğu anlaşılır. Halk edebiyatı vezniyle yazılmış bâzı şiirlerine rağmen edebî yeniliğin henüz ilk öncüsü sayılamıyacak olan şâir ve münşî Âkif Paşa [b. bk.] da unutulmamalıdır. Avrupa kültürüne tamamiyle yabancı kalan Âkif Paşa, eski edebiyatın son temsilcilerinden biridir.

Halk edebiyatı temsilcileri arasında meddahlardan başlıca Piç Emin, Kız Ahmed, Hacı Müezzin, Kör Hâfız; karagözcülerden Şerbetçi Emin, Kasımpaşa 'lı Hâfız, Müsâhib Saîd Efendi hakkında bilgilerimiz var; Asrın ancak sonuna doğru da Kâtib Sâlih eski gelenekten ayrılarak, çağdaş tiyatroyu taklide başlayacaktır. Bu asrın en tanınmış saz şâirleri, Dertli, Bayburtlu Zihni ve Erzurumlu Emrah 'tır. Bunlar gerek İstanbul 'un gerekse Anadolu 'nun bütün halk tabakaları arasında büyük bir şöhret kazanmışlardı (bk. Köprülüzâde M. Fuad, *Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929). Abdülaziz döneminin sonuna kadar bu âşıklar Tavukpazarı 'nda bir kahvehânede toplanırlardı. Başında hükûmetçe tanınmış olan bir reîsin bulunduğu kendi teşkilâtları vardı. Sonradan bu teşkilât dağıldı. Ancak bu saz şâirlerine Anadolu 'da bu gün de oldukça bol miktarda rastlanmaktadır.

Klasik Türk edebiyatı ve bilhassa şiir, Tanzîmât 'ın başlangıç döneminde gücünü ve orijinalliğini hemen hemen tamamiyle kaybetmişti. Klasik edebiyat kendi dar çerçevesi içinde artık herhangi yeni bir şey yaratmak durumunda değildi; şâirler de, ancak dünün büyük ustalarına nazîre yazmakla yetiniyorlardı. Yahut da biraz, orijinallik gösterme hevesiyle yapmacılığa ve yavanlığa düşüyorlardı. Hep aynı tasavvurlar, aynı sınırlı ifâde vasıtalarıyla tekrarlandığından, Türk şiirinin bütün hayat gücü âdeta yıkılmıştı. Nedim ve Şeyh Gâlib gibi büyük san'atçılar bile eski örneklerin katı kaidelerinden kendilerini kurtaramamışlardı. Öte yandan halk dilinden ve edebiyatından yararlanmak, halkın diline ve zevkine daha çok yaklaşma denemeleri, Enderunlu Fâzıl ile Vâsıf 'ta gördüğümüz gibi, bayağılığa ve yavanlığa vardırılmıştı. Avrupa ile asırlar süren siyâsî ve iktisâdî münâsebetlere rağmen Osmanlı toplumunun içtimâî yapısı islâm kültürü çerçevesini hiçbir zaman aşamayıp, Orta-çağ görüşleri içinde kapalı kalmıştı. Gerçi sürekli askerî yenilgiler ve iktisâdî hayatın yavaş çökmesi, Türk aydınlarını Avrupa'nın maddî ve teknik bakımdan üstün olduğu şuûruna vardırmıştı. Ama Avrupa 'nın mânevî kültür alanında üstünlüğünü kabûl etmek çok güçtü. Önceki asırlara göre, çok geride kalmış olan medreseler, hâlâ Orta-çağ zihniyet ve zevkine sıkı sıkıya bağlıydılar. Modern ilim, ancak mühendislik (Mühendishâne) ve tıp okulu (Tıphâne) gibi ordunun ihtiyaçları için kurulmuş müesseselerle girebiliyordu. Bu yenileştirmeler daha ziyâde Hoca İshak Efendi, Gelenbevî ve Şânî-zâde gibi, Avrupa dillerini ve modern ilimleri bilen seçkin kişiler sâyesinde gerçekleşiyordu. Selim III. ve bilhassa Mahmud II., ordu ve donanmayı yeniden düzenlemek, devletin kendi derebeylerince parçalanmasını önlemek için merkezî bir idâre kurmak ihtiyacını duymuşlardı. Medreselerin direnmesine rağmen, riyâziye ve fen ilimleri öğretiminde bir ıslahâtı bile uygun buluyorlardı. XVIII. asrın sonundan beri Türkiye 'de Fransızca 'yı öğrenmiş, Avrupa kültürünün üstünlüğünü kabûl etmiş kimseler vardı. Fransa 'dan öğretmenler getirilip, Avrupa 'ya öğrenciler göndererek Türkiye 'de Avrupalılaşma teşvik edilmişti. Bunun sonucunda, tabiatıyla, Avrupa te'sîri pratik hayatta olduğu gibi, düşünme ve san'atta da yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır [Türk edebiyatının XVII. asırdan başlayıp buraya kadar devam eden bölümü *EI* 'daki aslından tercüme edilmiştir.]

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. [Metinde Fuad Köprülü 'nün hususî kütüphanesi 'nde olduğundan bahsedilen kitaplar, Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 'nin arkasındaki kütüphanededir.]

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

[Bu maddenin XVII. asra kadar olan kısmına, Orhan F. Köprülü tarafından bâzı ilaveler yapılmıştır.]

Tanzîmât devri edebiyatı (1860-1896).

XI. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar Arap ve daha çok Fars edebiyatlarının te'sîri altında kalan ve islâmî bir karakter gösteren Türk edebiyatı, 1860 'dan sonra ve Fransız edebiyatı yoluyla Batı edebiyatının te'sîrine girmeğe başlar.

XVIII. asrın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu, siyâsî ve bir ölçüde de iktisâdî temasların dışında, kapılarını garp dünyasına sıkı sıkıya kapamış bir ülkedir. XVI. asırda dünyanın en büyük siyasî gücü olan ve islâm dininin de en büyük hak dini olduğuna inanan Osmanlı Türkleri, bu iki üstünlüğün verdiği gururla, Batı Avrupa'nın fikrî, ilmî, iktisâdî ve teknik sâhadaki faâliyetlerine karşı ilgisiz kaldılar.

Osmanlı İmparatorluğu ancak kendisini en büyük toprak ve nüfuz kaybına uğratan yenilgiler sonundaki Karlofça Andlaşması (1699)'ndan, itibaren XVIII. asrın başlarında Garbî Avrupa'da olup bitenlerle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Henüz Orta-çağ zihniyeti ve şartları içinde yaşamakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rönesans hareketi ile türlü sâhalarda büyük ilerlemeler kaydetmiş bulunan Avrupa ile ilgilenmesi şüphesiz çok gecikmiştir. Bilhassa birbirini kovalayan askerî yenilgiler karşısında ordusunu modernleştirmek ihtiyacını duymuş ve bu sebeple garbı yakından tanımak zorunda kalmıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu, bu konudaki ilk teşebbüsünü, tahta çıkışının altıncı yılında XV. Louis'yi tebrik için, Ahmed III. (1703-1730) devrinde Fransa'ya gönderdiği resmî bir heyetle yapmıştır (1721). Başında Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi'nin bulunduğu bu heyetin, Fransa'da bir yıl kadar kalması, Paris'ten başka daha birçok şehirleri de gezerek okullar, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, rasadhaneler v.s. gibi başlıca müesseseleri incelemesi, bu ziyâretin sıradan bir nezâket ziyâreti olmadığını açıkça göstermektedir. Mehmed Çelebi, dönüşünde pâdişâha ve sadrâzama sunduğu geniş rapor (*Sefâret-nâme*)'da o zamana kadar tanımak lüzûmunu duymadıkları bu medeniyetin üstünlüğünü, onun fikrî ve ilmî temellerine inmeden ve Osmanlı devletinin gururunu da incitmemeğe çalışan bir üslûbla anlatır.

Ancak, devletin âcil ihtiyacı askerî sâhadadır. Bu sebeple, önce ordunun modern bir teknik ve eğitimle yetiştirilip donatılmasına çalışılmakla işe başlanır ve Garb'tan ilk olarak askerî mütehassıslar getirilir. Fakat uzun süredir imparatorluğun yararına olan her türlü teşebbüsü kendi çıkarları için engelleme alışkanlığında olan ordu ve resmî din makamları, bu teşebbüsü de önlerler. Patrona ayaklanması (1730) ile durdurulan ve Garbî Avrupa medeniyetine ilk yönelmeyi temsil eden askerî alandaki bu teşebbüs, Mahmud I. (1730-1754). Osman III. (1754-1757), Mustafa III. (1757-1774), Abdülhamid I. (1774-1789) devirlerinde de, ağır ve plansız bir şekilde devam eder. Ahmed III. devrinde, askerî saha dışında kazanılabilen batılı tek kurum, Mehmed Çelebi'nin oğlu Sa'îd Efendi (Paşa)'nin getirdiği matbaadır (1726). Batılılaşma konusunda daha geniş bir hamle yapmak isteyen Selim III. (1789-1807) ise, ihtiyatsızlığının kurbanı olur. Askerlik dışındaki alanlarda da batılı müesseselerin getirilip yerleştirilebilmesi, ancak, amcasından daha ihtiyatlı ve sabırlı olan Mahmud II. (1808-1839) zamanında gerçekleşir. Yeniçeri ordusunun kaldırılması (1826) ile, modernleşme yolundaki en büyük engellerden biri yok olunca, batılılaşmaya dönük kapılar da hızla açılmağa başladı. Esâsen, ordunun bir asırdan beri modernleştirilmesi gayretlerine rağmen, askerî yenilgilerin devam etmesi, bu gayretlerin yetersizliği kadar, yenileşmenin başka alanlara yayılamaması ile de yakından ilgili idi. Bu gerçeğin, Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi bir vâli karşısında bile devletin acze düşmesi ile tam bir açıklığa çıkması üzerine, kültürel alandaki modernleştirmelere hız verildi. Değişik alanlarda öğrenim yapmak için Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderilmesine başlandığı gibi, batılı örnekte yüksek okullar da kuruldu. Mekteb-i Tıbbiye (1827) ve Mekteb-i Harbiyye (1834) bunlar arasındadır. Halkı devletin yaptığı işlerden haberdar etmek için, ilk resmî gazete olan *Takvîm-i Vekâyi*'in yayımına başlandı (1831). İlk öğrenim mecbûrî kılındı. Devlet teşkilâtında da bâzı değişiklikler yapılarak, bugünkü anlamında bir kabine şekline gidildi.

Batı medeniyetine girilmesini resmen ilân edip, onu devletin sürekli siyâseti hâline getirmeği de düşünmüş olan Mahmud II.'un ölümü üzerine, bunu, oğlu Abdülmecid (1839-1861), tahta çıkışından dört ay gibi kısa bir süre sonra, *Tanzîmât-ı Hayriyye* adı ile ilân etti (3 teşrin II 1839). Batılılaşmayı devletin temel siyâseti yapan bu hareket, yakın tarihimizin en çok dikkate değer devirlerinden birine de adını vermiştir. Bâzılarına göre 1876, bâzılarına göre ise, 1908'e kadar süren bu devir içinde, 1860-1896 yılları arasındaki Türk edebiyatına" Tanzîmât edebiyatı" adı verilmiştir.

Tanzîmât Devri Edebiyatı. Tanzîmât devri ile her türlü ilgisi tamamıyle kesilmiş olan ordunun dışındaki bütün alanlarda eski-yeni (Şarkî-Garbî, Orta-çağ-Yeni-çağ) ikiliğinin (mahalle mektebleri ve medreseler, garblı örnekte okullar, Şeriat mahkemeleri-kanunlara dayalı mahkemeler, Dîvan edebiyatı-Batılı edebiyat, Şarklı kılık-Garblı kılık, Şark mobilyası-Garb müziği, mahalle kahvesi-gazino,...) açıkça hüküm sürdüğü bir devirdir. Eskinin birden bire kaldırılmasının doğurabileceği tepkileri önlemek isteğinden doğan ve ancak eskinin yanına yeniyi de koymakla yürütülebilen bu batılılaşma siyâsetinin çok ağır bir tempoda olmasını ve istenilen sonuçlar vermemesini yadırgamamak gerekir.

Tabiî olarak edebiyatta da görülmekle berâber, başka alanlara göre, bu ikiliğin edebî alanda daha büyük bir hızla ortadan kaldırıldığı ve böylece XIX. asrın son yıllarında Türk edebiyatının gerek teknik ve gerekse muhtevâ bakımından tamamıyle batılı bir duruma geldiği görülür. Çok bilgili, çok dinamik ve idealist şâir ve yazarların aralıksız gayretleri ile

gerçekleştirilen batılı modelde bir Türk edebiyatı kurma çalışmaları, aynı zamanda, Batı Medeniyeti'nin ayrıntılı bir şekilde, Türk halkına tanıtılmasına da yardımcı olmuştur.

Türk halkının tanıdığı ilk batılı edebî tür, tiyatrodur. 1840'tan itibâren İstanbul'a sık sık gelen ve müzikli, müziksiz her çeşit tiyatro eserini oynayan Fransız ve İtalyan tiyatro trupları, Türk seyircilerinin gösterdikleri yakın ilgi ve sağladıkları büyük maddî menfaat karşısında, kendilerine tiyatro binaları bile yapacak kadar faâliyetlerini genişlettiler.

Türk okuyucuları, Şinâsî [b. bk.]'nin 1858'de yaptığı küçük ve manzum tercümelerle (*Terceme-i Manzûme*), Fransız şiirinden ilk örnekleri ve hemen arkasından da 1860-1870 yılları arasında yapılan tercümelerle batılı roman örneklerini tanıdılar. Böylece, 1870 yılına kadar, batılı edebiyatın başlıca türleri hakkında ilk bilgiler elde edilmiş oldu. Bu arada, batılı edebiyat türlerinde eser vermeğe hevesli genç bir nesil de yavaş yavaş yetişmeğe başlamıştır. Batılı Türk edebiyatını kuracak olan bu nesilde Şinâsî, Ziya Paşa, Nâmık Kemâl ve Ahmed Midhat yer alıp, ilk halkayı oluşturdular. Onu hemen tâkip eden ikinci halkada ise, Recâizâde Ekrem, Abdülhak Hâmid, Sâmi Paşa-zâde Sezâi ve Nâbi-zâde Nâzım vardır.

Şiir. Aynı yıllarda henüz güçlü bir rakibi bulunmayan Dîvan şiiri tek başına hâkimiyetini ve Yenişehirli Avni (1826-1883), Leskofçalı Galib (1828-1867), Hersekli Arif Hikmet (1839-1903), Âli (1815-1856) ve Osman Nevres (1820-1876) gibi son büyük temsilcileri ile de câzibesini sürdürmekte idi. Hattâ, kısa bir süre sonra bu şiire şiddetle karşı çıkacak ve yerine batılı tarzdaki Türk şiirini getirmenin mücâdelesini verecek olan yeni nesil de, ilk şiir denemelerini Dîvan şiirinde yapmıştı.

Az sayıdaki şiirleri içinde gazeller ve kasîdeler de bulunan Şinâsî, batılı şiir tarzında da sâdece birkaç örnek verir. Yeni Türk şiiri için asıl "alan açma" mücâdelesini ise, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa ve Recaî-zâde Ekrem üstlenirler.

Bu mücâdelenin bayrağını ilk olarak açan Kemâl, *Tasvîr-i Efkâr*'daki uzun bir makalesinde (*Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyâtı hakkında bâzı mülâhazâtı şâmildir*, 1866), Dîvan edebiyatına şiddetle hücum ederek, onun tamamıyle yapmacık söz oyunlarına dayandığını ve dil bakımından da anlaşılmaz bir edebiyat olduğunu ileriye sürer. İki yıl sonra da Ziya Paşa, aynı iddialarla ve üstelik bu edebiyatın Türk milletinin edebiyatı olamayacağını (*Şiir ve İnşâmız, Hürriyet*, 1868, s. 11) tekrarlar. Fransızca öğrenerek Fransız edebiyatını biraz daha yakından tanımağa başlamış olan bu gençlerin düşüncesi, yapacakları, tenkidlerle Divan edebiyatını yeni nesillerin gözünden düşürüp batılı Türk şiir ve nesrinin doğmasını sağlamaktır. Ekrem ise, bu konudaki müçâdeleyi, Batı edebiyatı tarafdarı genç şâir ve yazarların çoğalıp, birçok eserler verdiği 1880-1890 yıllarında, artık son hayat safhasını yaşayan Dîvan edebiyatına kesin darbeyi vurarak sürdürür.

Ancak, asırlarca sürmüş bir şiir geleneğinin kolayca ortadan kalkması mümkün değildi. Bu sebeble, Ziya Paşa'nın bütün şiirleri ve Nâmık Kemâl'in şiirlerinin de çok büyük bir kısmı, hep Dîvan şiiri geleneklerine göre yazılmıştır. Ekrem ile Hâmid'in de aynı tarzda yazılmış birçok şiirleri vardır. Bu durum, Tanzîmât Devri'ne has "ikilik" karakterinin edebiyat alanındaki görünüşünden ibârettir.

Fakat, bu benzerliklerin yanında, batılı tarzda yazılan şiirlerin sayısı gittikçe çoğalır. Şiir ve san'at anlayışı ve konular bakımından büyük farklar ortaya çıkmağa başlar. Şiirde artık, bir söz ve hüner gösterme san'atı değil, mâna aranır. Yeni bir hayâl ve duygu dünyası kurulur; şiire içtimâî ve metafizik konular da girer; tabiat da, bir motif olmaktan çıkarak, bir tema hâline gelir; insan ve bilhassa kadın, hayattaki gerçek varlığı ve değeri ile belirir ve böylelikle, Dîvan şiirinin klişe sevgili tipinin yerini, yeni ve yaşayan bir sevgili tipi alır; Şinâsî ile başlayan bu yeni dil ve üslûb, Kemâl, Ekrem ve Hâmid'te daha da gelişir.

Batılı Türk edebiyatının kurucu ve ilk temsilcisi olan İbrahim Şinâsî (1824 ?-1871), batılı şiirin ilk örneklerini bâzı küçük manzum tercümeleri ile verdikten birkaç yıl sonra, bu tarzdaki ilk denemelerini de (*Münâcât, İlâhî, Arz-ı muhabbet*) şiirlerinden yaptığı seçmelerden oluşan *Müntehabât-ı Eş'ârım* (1862) adlı eserinde yayımladı. Bu şiirler, hayâl ve duygu bakımından olduğu kadar, dil ve üslûb bakımından da Dîvan şiirinden tamamıyle ayrılıyordu. Dil ve uslûbun edebî eserdeki değerini gereği gibi kavramış olan Şinâsî'nin, yeni bir şiir için, önce yeni bir dile ve yeni bir söyleyişe ihtiyaç duyması tabiîdir. Ancak, fikir yönü ağır basan, yeni birtakım içtimâî siyâsî ve felsefî kavramları (medeniyet, millet, devlet, halk, kanun, adâlet, demokrasi, akılcılık) da ele alan, san'at gücü ve lirizmi zayıf bulunan Şinâsî, yeni bir dil kurarken, kaynak olarak konuşma dilini seçmesine rağmen, şiirlerinde bu dilin sıcaklığına ve canlılığına ulaşamadı. Şinâsî'nin, dil konusunda yaptığı asıl büyük hizmet, doğru kaynağı bulup göstermesi olmuştur.

Gençliğinde tamamıyle bir "Harâbât Şâiri" olarak yetişen Ziya Paşa (1829-1880), Saray'a kâtip olarak girince, Fransızca öğrendikten sonra, düşünüş bakımından Batı'ya yöneldi. Fakat, şiirlerinde Dîvan nazmının bütün teknik özelliklerini sonuna kadar sürdürdü. Ancak bu özellikleri taşıyan şiirlerinde yeni içtimâî kavramları işlemekten geri durmadı. İlk olarak Şinâsî'de gördüğümüz bu kavramlara, Ziya Paşa ile Nâmık Kemâl, "*Vatan* ve *Hürriyet*" mefhumlarını da eklediler. Ziya Paşa'nın batıcılığı da, esâsen yazılarında olduğu gibi, şiirlerinin bu fikrî muhtevâsından doğar. Bu muhtevâda,

metafizik düşünceler de mühim bir yer tutar (*Terkîb* ve *Tercî-i Bendleri* ile bâzı gazelleri). Metafizik mes'elelerin çözümünde aklın da yetersizliği düşüncesine varan şâir, dinî görüşlerin sınırını aşamadığı için, "serbest tefekkür" 'e ulaşamaz. Şiirlerinde oldukça güçlü bir lirizme sâhib olan Ziya Paşa 'nın sanatçı yönü de kuvvetlidir. En eskisi 1861 tarihini taşıyan şiirleri, ölümünden sonra dâmâdı Hamdi Bey tarafından yayımlandı (*Eş'âr-ı Ziya*, 1881; 2. baskı; *Külliyât-ı Ziya Paşa - Nazım Kısmı*, nşr. Süleyman Nazif, İstanbul, 1924; 3. baskı Buluş Yayınevi, Ankara, 1960).

Çocukluğunda ve ilk gençliğinde tamamıyle islâmî bir kültürle yetişen ve çok küçük yaştan başlayarak Divan şâirleri tarzında şiirler yazan Nâmık Kemâl (1840-1888), Şinâsî ile tanıştığı tarihten (1862) sonra Batı kültürüne yönelir. Bu kültürle temâsını, siyâsî bir muhâlif olarak üç buçuk yıl yaşadığı Batı Avrupa ülkelerinde daha da genişletir. Ancak bu durum, düşünce bakımından kopmuş olmasına rağmen, eski alışkanlığın te'siri ile, Divan edebiyatındaki nazım şekillerini kullanmasını da engelleyemez. Yeni birtakım nazım şekilleri ile yazdığı ve sosyal konulu olan çok az sayıdaki şiirlerinin (*Vatan Türküsü*, *Vatan Şarkısı*, *Vâveylâ*, *Hilâl-i Osmânî*) yanında, Dîvân edebiyatı nazım şekilleri ile olan şiirleri de devam eder. Yalnız, bunlarda (*Vatan kasîdesi*, bâzı *murabba*'lar, *gazel*'ler, *kıt'a*'lar) şekilce birtakım değişiklikler yaptığı gibi, bu devrin aydınlarınca rağbet gören sosyal ve siyâsî kavramları da işler. Tıpkı Ziya Paşa gibi, Kemâl de şâir olarak şöhretini, yer yer bir hitâbet üslûbu taşıyan az sayıdaki bu şiirlerine borçludur.

Ancak ölümünden çok sonra basılabilen Kemâl 'in şiirlerinin yeni harflerle ve çok eksik olan ilk baskısı Sadettin Nüzhet Ergun (*Namık Kemal - Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul, 1933), daha geniş ve eski harfli bir baskısı da Rıza Nur (*Türk Revûbilik dergisi*, sayı 6, İskenderiye, 1936) tarafından yapıldı. Bunlardan sonra yapılan iki baskı ise, şunlardır: *Namık Kemal'in Şiirleri*, nşr. Ali Ertem, İstanbul, 1957; *Namık Kemal'in Şiirleri*, nşr. Buluş Yayınevi, Ankara, 1959).

Nâmık Kemâl'de, dil Şinâsî 'nin gösterdiği yönde geliştiği gibi üslûb da çok canlı ve sevimlidir. Bu sebeble, sosyal ve siyâsî fikirlerini de bir heyecan ve telkin havası içinde vermeyi başarmıştır.

Neslin şiirdeki ikinci halkasını sâdece Recâi-zâde Ekrem [b. bk.] ve Abdülhak Hâmid [b. bk.] teşkil eder. Her ikisi de Dîvan şiiri kültürü ile yetiştikleri halde, Batı şiirini daha büyük bir hız ve başarı ile benimsemişlerdir. Bunda, şüphesiz, batılı şiir yolunun kendilerinden önce açılmış olmasının sağladığı rahatlık da söz konusudur.

Tamamıyle Divan şiirinin tekniği ve dili ile yazılmış ilk şiirlerini *Nağme-i Seher* (1871) isimli küçük bir kitabta yayınlayan Ekrem (1847-1914), iki yıl sonra bastırdığı *Yâdigâr-ı Şebâb* (1873) adlı uzun bir manzûmesinde yeni bir üslûb dener. Fakat temeli sâdelik olan bu üslûb, çok geçmeden, Kemâl 'in büyük şöhretinin te'siri ile hızla yaygınlaşan "*şâirâne*" üslûba yenilir. Bundan sonra, sâdelikten ve konuşma dilinden uzaklaşarak Arapça ve Farsça kelimeler ve tamlamalarla dolar. Ayrıca gittikçe şahsîleşen konularla birlikte, daha önce şiirde rağbet görmüş olan sosyal temalar da azalır. En çok aşkın yer aldığı bu hissî konuların yanında görülen başka bir tema ise "tabiat" 'tır. Tanzîmât şiirinin ilk halkasında görülmeyen ve Dîvan şiirinde de sâdece bir motif olarak kalan tabiat, başlı başına bir şiir konusu hâline gelir. Fakat, romantizmin te'siri altında duygu ve hayallerle karışan tabiat tasvirleri, tamamıyle sübjektif bir karakter gösterir. Yine romantizmin bilinen vasıfları olan "melankoli, ızdırâb, ihtirâs, heyecan" gibi hissî unsurlardan başka, metafizik düşünce de bu şiirlerin muhtevâsından ayrılmaz. Ayrıca kadının gerçek hayattaki yerini, edebiyatta ve dolayısıyle şiirde de almağa başladığı ve bunun tabiî neticesi olarak aşkın iki ayrı cins arasındaki hissî bir bağ hâline geldiği de açıkça görülür.

Ancak orta güçte ve sâkin yaradılışta bir şâir olan Ekrem 'in şiirlerinde romantizmin his ve hayâl coşkunluğunu bulmak mümkün değildir. Metafizik düşünceleri, başına gelen felâketler sebebiyle büyük ölçüde ölüm temasına bağlı kalmıştır.

Dîvan nazım şekillerini de zaman zaman kullanan Ekrem 'in, yeni nazım şekilleri ile yazılmış şiirleri çoğunluktadır. *Nağme-i Seher* 'den ve *Yâdigâr-ı Şebab* 'tan sonra yayınlanan şiir kitabları şunlardır: *Zemzeme I* (1883), *Zemzeme II* (1884), *Zemzeme III* (1885), *Tefekkür* (nesirlerle birlikte, 1888), *Pejmürde* (nesirlerle birlikte, 1895), *Nejad Ekrem* (nesirlerle birlikte, 1910), *Nefrîn* (1916).

Ekrem, batılı Türk edebiyatının kuruluş döneminde, şiir ve umûmiyetle edebiyat ve san'at konularında bilgili ve sistemli bir nazariyeci olarak da yer alır. Gerek Şark ve gerekse Garb'a âit kaynaklardan derlediği bilgilere şahsî görüşlerini de katarak yazdığı eserler, gençlere, kurulmak istenen yeni Türk edebiyatının esasları hakkında yol göstermiştir: *Ta'lîm-i Edebiyât* (1879), *Takdîr-i Elhân* (1886) ve III. *Zemzeme* 'nin önsözünde toplu olarak yer alan bu bilgi ve görüşlere, dağınık olarak, *Pejmürde* ile *Takrîzât* (1898) 'da da rastlanır. Şiirle ilgili görüşlerinde Ekrem, daha çok, estetik yapı ve üslûb çeşitleri üzerinde durur. Şiirde "fikrî, hayâlî ve hissî" olmak üzere üç türlü güzelliğin bulunduğunu söyler ve üslûbları da "âlî, müzeyyen, sâde" olarak üçe ayırır. Bu üslûb çeşitlerinden şiirde en çok rağbet göreni, Nâmık Kemâl ile başlayan ve Ekrem 'in "*müzeyyen*" olarak isimlendirdiği üslûbtur. Söz ve bilhassa mâna san'atları ve tamlamalarla yüklü bulunan bu üslûb çeşidi ile birlikte Ekrem, şiirin dili hakkında da Tanzîmât neslinin ilk halkasının esas

anlayışından saparak "şiirin kendine mahsus bir dili bulunması gerektiğini" ileriye sürmüştür. Ekrem 'in bu görüşleri, yeni yetişen gençler üzerinde çok tesirli olmuş, ayrıca Servet-i Fünûn şiirinde de devâm etmiştir. Bu hüviyeti ile Ekrem, batılı Türk edebiyatında, iyi bir "uygulayıcı" 'dan çok, iyi bir "nazariyeci" olarak yer alır. Onun uygulayıcılıktaki güçsüzlüğünü Hâmid fazlasıyle kapatır ve böylece, birbirlerini tamamlamış olurlar.

Gerçekten de Hâmid (1852-1937), bu döneme bir ihtilâlci heyecanı ile katılır. Şiddetli ve pervâsız hamleleri ile yeni Türk şiirini yerleştirmeğe çalışır.

Yine Dîvan edebiyatı kültürü ile yetişmeğe başlayan Hâmid 'in batılı Türk edebiyatındaki başlıca rehberleri Şinâsî, Nâmık Kemâl ve Ekrem 'dir. İlk şiir denemeleri de, bâzı piyeslerinde yer alan manzumeleridir. Bunlardan "*Tenağğum*" (*Duhter-i Hindû*) adını taşıyan ve üslûbca Ekrem 'in *Yâdigâr-ı Şebâb* 'ının te'sirinde olan manzumesi - bâzı değişikliklerle - *Sahrâ* (1879) isimli eserine de alınmıştır. Ancak bu uslûb tarzından, sonraları Ekrem gibi, Hâmid de ayrıldı ve müzeyyen uslûba bağlandı. Hâmid 'in bâzı şiirlerinde ve manzum piyeslerinde "âlî" uslûbun da örnekleri göze çarpar.

Hâmid 'in yayımlanmış onbir şiir kitabı vardır: *Sahrâ* (1303=1879), *Makber* (1303=1885), *Ölü* (1303=1885), *Hacle* (1303=1886), *Bunlar O'dur* (1303=1886), *Divâ Melekîerin -yahut- Belde* (1303=1886), *Bir Seftlenin Hasbıhâli* (1303=1886), *Bâlâdan Bir Ses* (1327=1909), *Vâlidem* (1329=1911), *İlhâm-ı Vatan* (1334=1916), *Garâm* (1341=1923). Bunlar dışında, *Bir Vâize Bir Mev'ize* (1881), *Telâlîler* (1881), *Kürsî-i İstiğrak* (1881), *Külbe-i İştiyak* (1884), *Hayd Park 'tan Geçerken* (1886), *Gazûb Bir Şâir* (1928) ve *Devrân-ı Muhabbet* (1931) gibi çok tanınmış şiirleri ise hiçbir kitabına girmemiştir.

Aslında kendi içinde bölümlere ve alt bölümlere ayrılmış uzun bir manzume olan *Sahrâ*, Türk şiirinde pastoral türün ilk başarılı örneğidir. Doğrudan doğruya müşâhedeye dayanmamakla berâber, bu şiirinde tabiat, Dîvan nazmındaki mücerredliğinden de kurtularak, gerçek varlığını kazanmıştır. Ayrıca, değişik nazım şekillerine de yer verilen bu manzumede, Türk şiirinde "serbest nazım" 'ın ilk örnekleri de görülmektedir. Büyük şehir (Paris) eğlence hayatının sahneleri ile dolu olan *Belde* 'de ise, *Sahrâ* 'nın aksine, şehir hayatı kır hayatına tercih edilmektedir. İlk eşi Fatma Hanım 'ın ölümü üzerine yazılmış çok uzun bir mersiye olan *Makber* 'de de yeni bir nazım şekli denenir. Onu tâkip eden üç eser (*Ölü*, *Hacle*, *Bunlar O'dur*), yine Fatma Hanım 'la ilgilidir. *Bir Seftlenin hasbıhâli*, *Bâlâdan bir ses*, *Vâlidem* ve *Garâm*, değişik uzunluklarda, değişik şekillerde ve konularda yazılmış birer manzumedir. *İlhâm-ı Vatan* ise, I. Dünya Harbi sırasında yazılmış şiirlerinden meydana gelir.

Zaman zaman hece veznini de kullanmasına rağmen sonuna kadar arûza bağlı kalmış olan Hâmid, şiirlerinde, dîvan nazmının şekillerini de tamamıyle bırakmış değildir. Ancak, bunlarda bâzı değişiklikler yaptığı gibi, bunların dışındaki nazım şekillerini çok daha fazla kullanmıştır. Bu nazım şekillerinin bir kısmı Batı 'dan alınmış, bir kısmı da kendisi tarafından bulunmuştur. Titiz bir san'atçı olmayan şâirin nazım tekniğinde çok itinâsız davrandığı açıkça görülür.

Hâmid 'in şiirlerinde başlıca temalar, aşk, tabiat ve metafizik mes'elelerdir. Bir duygu ve heyecan adamı olduğu kadar düşünmekten de zevk duyan şâirin şiirlerindeki aşk, romantik aşkın bütün özelliklerini taşır. Bâzan çok zarif ve yumuşak, bâzan da taşkın ve ihtiraslıdır. Ancak, bu aşkın sâdece maddî arzulara ve hislere bağlı bulunmadığını da belirtmek gerekir. Dîvan şiirinde sâdece mücerred bir tasvir malzemesi olan tabiatın ise, Tanzîmât şiirinde insanla iç içe canlı bir tema hâline gelişinin en güzel örnekleri Hâmid 'te görülebilir. Onun şiirlerinde metafizik düşüncenin hareket noktası, bâzı şahsî felâketlerin doğurduğu derin ıztırablardır. Bunun en açık ve en geniş örneği, "*Makber - Ölü - Hacle*" üçlüsüdür. Ölüm-hayat mihveri etrafında biribirini tamamlayan bu üç eserdeki metafizik düşünceler, Fatma Hanım 'ın muşahhas ölüm hâdisesinden hareket ederek mücerred ölüm düşüncesine ve oradan da yaşama içgüdüsünün gücüne ulaşır. Bunlarla ilgili olarak, aynı eserlerde, Allah, kâinât, varlık, yokluk, ruh v.b. gibi başka metafizik mes'eleler de yer alır. Bu metafizik düşüncelerini, ayrıca, dağınık olarak, başka birçok şiirleri ile tiyatro eserlerinde, çok bol olarak da, *Vâlidem* 'de, *Tayflar Geçidi* (1919), *Ruhlar* (1922) ve *Arzîler* (1925) isimli manzum diyalogları ile *Garâm* 'da da bulmak mümkündür. Bu metafizik düşünceler şâirin duygularından kaynaklandıkları için bunlarda duygulardaki istikrarsızlığa ve hattâ zaman zaman çelişkiye rastlanır. Sık sık kutub değiştiren bu davranışı yüzünden, şâire Tezadlar (Çelişkiler) Şâiri adı takılmıştır.

Düşüncelerindeki bu istikrarsızlık, şâirin dilinde ve üslûbunda da görülebilir. Bâzı şiirlerinin Arapça ve Farsça 'ya boğulmuş olmasına karşılık, bâzı şiirleri çok sâde bir Türkçe ile yazılmışdır. Ayrıca, Ekrem 'in târif ettiği üç üslûb çeşidini de kullanır.

Ancak, bütün bunlara rağmen, renkli duyguları, zengin hayâl gücü ve büyük medenî cesareti ile, batılı Türk şiirinin kurulup, gelişmesinde, uygulayıcı olarak, en büyük başarı yine onundur.

Tanzîmât devrinde Dîvan şiirinin koyu bir savunucusu olarak görülmesine rağmen, batılı anlayış ve teknikte şiirler de yazmış olan Muallim Nâci (1850-1893), Muallim unvânını *Tercemân-ı hakîkat* gazetesinin edebî ilâvesinde gençlerin yazdıklarını düzeltirken kullandığı Muallim imzasın-

dan ve Nâci mahlâsını da Aziz Efendi'nin *Muhayyelât*'ındaki *Kıssa-ı Nâci*'den aldı. Nitekim Asıl adı Ömer idi. Hem şâir ve hem de tenkidçi olarak ismini 1880'den sonra duyurmağa başladı ve hızla şöhrete kavuştu. Dîvan nazmının dili ve tekniğini çok iyi bilen Nâci, Fransızca'yı da edebî tercümeler yapacak kadar öğrendi. O, Türk şiirinin, Garb şiirini bir bütün olarak değil, yalnız belli yönleri ile örnek alması taraftarı idi. Garblı tarzda yazılmış kendi şiirleri arasında en sevilmiş olanları "*Fırkat, Bahâr-ı Şebâb, Köylü Kızların Şarkısı, Kuzu, Dicle, Kebuter, Şâm-ı Garîbân*'dır. Bütün şiirleri, *Ateş-pâre* (1300 = 1883), *Şerâre* (1301 = 1884), *Furûzân* (1303=1886), *Sünbüle I* (1308=1890) ve *Yâdigâr-ı Nâci* (1314=1896) adlı kitablarında yer alır.

Tiyatro. Tanzîmât-ı Hayriye'nin resmen ilânına kadar yalnız Orta Oyunu ile Karagöz'ü bilen Türk seyircisi, bu tarihten sonra, batılı tiyatroyu da tanımağa başlar. Bu tarihten önce de Avrupa'dan gelen bâzı tiyatro truplarının birtakım temsiller verdikleri bilinmektedir. Fakat, 1839'dan sonra bu truplar İstanbul'da uzun süre kalmağa ve kendilerine tiyatro binaları da yaptırmağa başlamışlardır. Daha çok İtalyan ve Fransız gruplarının faâliyet gözterdikleri bu ilk yıllarda, Türk seyircisine tiyatro türünün hemen bütün çeşitleri (komedi, dram, opera, bale) sunulmuştur. Bu arada zamanla, yerli müteşebbisler de ortaya çıkarak tiyatro binaları yaptırıp, yabancı ve yerli truplara sahnelerini açarlar. Bunların en tanınmışları Naum, Ortaköy, Hasköy ve Şark isimli tiyatrolardır. 1867'de Gedik Paşa'da kurulan Osmanlı Tiyatrosu ise, idarecisi, rejisörü ve edebî heyeti ile, yerli tiyatroların en moderni ve en ciddîsidir. Devrin bâzı devlet adamları ve yazarlarınca da desteklenen bu tiyatro, Ahmed Midhat'ın *Çerkes Özdenler* adlı piyesinin hürriyet fikirlerini yaydığı gerekçesi ile, Abdülhamid II. tarafından yıktırıldı (1884).

Tanzîmât'ın ilk döneminde bilhassa Abdülmecid'in yakın ilgisi ve desteği ile büyük bir canlılık ve câzibe taşıyan sahne hayatı kısa zamanda meyvesini vermiş ve batılı Türk tiyatro geleneğinin temelleri atılmıştır. Fakat, bu yoğun sahne faâliyetine rağmen batılı mânâdaki Türk tiyatro edebiyatının ne zaman başladığı, ilk Türkçe piyesin ne zaman yazılıp oynandığı ve kime âit olduğu hakkında kesin bilgiye sâhib değiliz. Ancak, batılı edebî türler içinde ilk olarak tiyatroyu tanıyan genç Türk aydınlarının batılı modeldeki ilk denemelerini de, bu türde vermeleri tabiîdir. Bu sebeple, başka türlerdeki ilk yerli örnekler 1860'dan sonra verilmeğe başlandığı halde, tiyatro da ilk yerli deneme, 1844'de yazıldığı tahmin edilen (basımı 1939) bir küçük dramdır. Bunu Şinâsî'nin ilk komedi denemesi tâkib eder (1859). 1860-1870 arasında, tiyatro yazarlığı gelişmeğe başlar. 1870'den sonra ise, büyük bir gelişme dönemine girilir.

Osmanlı Tiyatrosu'nun yıktırılması, Türk tiyatrosu için büyük bir tâlihsizlik olmuştur. Türk tiyatrosunun hızlı bir gelişme dönemine rastlayan ve aynı zamanda ciddî piyeslerin oynanmasının yasaklanmasına da yol açan bu olaydan sonra, ürken tiyatro yazarları, eserlerinin oynanma imkânının kalmayışı karşısında, oynanmak için değil, sâdece "okunmak için" piyes yazmak zorunda kalmışlardır. Piyes tekniğinin bir kenara bırakılması mânasına gelen bu tutumun, Türk tiyatro edebiyatının gelişmesi üzerinde çok olumsuz te'siri olmuştur. 1908'e kadar süren ve Türk sahnelerini sâdece tulûât kumpanyalarının kesin işgaline teslim eden bu üzücü safha, Türk tiyatro edebiyatında da bir kopukluk ve duraklama yaratmıştır.

Tanzîmât devri tiyatro edebiyatında hemen bütün piyes çeşitleri denenmiştir. Fakat en çok rağbet gören çeşitler komedi ve dramdır. Hâmid'le berâber, dramların manzum olarak yazılmasına da başlanmıştır.

Türk tiyatro edebiyatında şimdilik ilk deneme olarak bilinen *Hikâye-i İbrâhim Paşa ve İbrâhim-i Gülşenî*, tarihçi Hayrullah Efendi (ölm. 1866)'nin henüz bir tıb öğrencisi iken kaleme aldığı (tahmînen 1844) ve ilk olarak İsmail Hâmi Dânişmend tarafından yayımlanan (*Türklük dergisi*, 1939, sayı. 8, s. 77-91; kitab olarak nşr. Aytekin Yakar, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960) dört perdelik küçük bir dramdır. Bağdad Seferi (1534) sırasında Defterdar İskender Çelebi'yi haksız yere öldürten Sadrâzam Pargalı İbrahim Paşa'nın da Kanunî tarafından öldürtülmesini konu olarak alan bu piyes, teknik bakımından çok zayıftır.

Türkçe ikinci piyes denemesi sayılan Şinâsî'nin *Şâir Evlenmesi*, 1859'da yazılıp bir yıl sonra *Tercemân-ı ahvâl*'de tefrika olarak yayımlanan (sayı 2-5) bir perdelik bir komedidir. Orta Oyunu ile Molière komedilerinin teknik özelliklerinden yararlanılarak yazılan ve piyes tekniğince Hayrullah Efendi'nin denemesinden çok ileride olan bu komedide, görücü ile evlenme âdeti konu alınarak tenkid edilir. Böylece, edebî eserin sosyal faydaya yönelik olması gerektiği görüşüne de ilk örnek verilmiş olur.

Dram ve komedi çeşitlerindeki bu ilk denemelerden sonra, 1866'da ilk trajedi denemesi ile de karşılaşıyoruz. *Şâir Evlenmesi*'nin yayımlandığı 1860 tarihi ile 1866 tarihi arasında yazılmış başka tiyatro eserlerinin bulunup bulunmadığı hakkında kesin bilgimiz yoktur.

Ali Haydar (1836-1913), 1866'da yayımlanan *Sergüzeşt-i Pervîz* ve *Sâsâniyân hükümdarlarından İkinci Ersas'ın Sergüzeşti* adlı manzum piyesleri ile Türk edebiyatında trajedi çeşidinin ilk örneklerini verdiği iddiasındadır. Şimdilik, bu iddiayı red ettirecek bir başka eser yoktur. Ancak onun, elçilik kâtibi olarak bir süre Paris'te bulunup, Fransız tiyatrosunu

tanımış olmasına rağmen, Fransız klasik trajedisinin ruhuna ve esaslarına nüfuz edemediği, bu basit denemelerinden kolaylıkla anlaşılıyor. Bu bakımdan Türk edebiyatında sâdece ilk manzum piyeslerin yazarı olarak kabûl edilebilecek olan Ali Haydar'ın ayrıca, *Ru'yâ Oyunu* (1876) isimli, yine manzum bir de komedisi vardır.

1870-1880 döneminin ilk yılında, bir ara Düyûn-ı Umûmiye direktörlüğü yaptığı için Direktör ünvânı ile de anılan Âli Bey (1844-1899)'in *Kokona Yatıyor* (1870) ve *Misâfiri İstiskal* (1870) adlı komedileri yayımlandı. Bunları *Geveze Berber* (1872) isimli komedisi ile *Letâfet* (1899) adlı bir opereti tâkip etti. Daha çok "fars" çeşidini andıran bu komedileri, sosyal bir muhtevâsı olmayan basit birer karakter komedisi durumundadırlar.

Recâi-zâde Ekrem de, ilk piyesi olan *Afife Anjelik* (1870)'i aynı tarihte yazdı. O, Hayrullah Efendi'nin piyesi henüz yayımlanmadığı için, haklı olarak, önsözünde bu piyesinin Türkçe'de yazılmış ilk dram olduğunu iddia eder. Yazar, gerek dil ve üslûb ve gerekse teknik bakımlarından çok zayıf olan bu denemesindeki acemilikten, ikinci piyesi olan *Vuslat-yâhud-Sürekşiz Sevinç* (1874)'de kurtulur. Fransız romancısı Chateaubriand'dan çevirdiği *Atala* adlı romanı da aynı isimle piyes hâline getirdi (1874). Bu piyes, Türkçe'de, romanı piyese çevirmenin de ilk örneğidir. Nâmık Kemâl'in *Zavallı Çocuk* dramındaki "evlilikte ana-babanın değil, çocukların söz sahibi olması gerektiği" görüşünü savunan Ekrem, karakterler, vak'a ve davranışlar bakımından yerli hayatı aks ettirdiği için bir "millî piyes" olarak vasıflandırdığı *Vuslat*'dan başka, dram yazmamıştır. Onun, ölümünden sonra yayımlanan *Çok Bilen Çok Yanılır* (1914) adlı bir de komedisi vardır. Vak'asını *Bin Bir Gece*'nin bir hikâyesinden alan eser, gerek piyes tekniği ve gerekse dil ve üslûb yönlerinden, Tanzîmât devri tiyatro edebiyatının en başarılı eserleri arasındadır. Piyeslerinde "içtimâî fayda"ya sıkı sıkıya bağlı olan Kemâl, tiyatroyu "faydalı bir eğlence" olarak târif eder. Garbî Avrupa'da bulunduğu yıllarda ciddî tiyatro eserlerinin kamuoyu üzerindeki büyük tesirlerini dikkatle gözlemiş olduğu için, İstanbul'a döndükten sonra, tiyatro ile yakından ilgilendi. Gedik Paşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nun edebî heyetine girdiği gibi, 1873'de ilk piyes denemesini yaptı. *Vatan - yâhud - Silistre* adını taşıyan ve temsili sırasında yapılan tezâhürat yüzünden, yazarının, Kıbrıs (Magosa)'da otuz sekiz aylık sürgününe yol açan, vatan ve kahramanlık duygularını işlediği için büyük bir rağbet gören bu dram, üç yıl içinde, İstanbul, Selânik ve İzmir gibi büyük şehirlerde altı yüz kereye yakın oynanmıştır. Yazarın yine hepsi dram olan öteki piyesleri de şunlardır: *Zavallı Çocuk* (1873), *Âkif Bey* (1874), *Gülnihâl* (1875), *Celâleddin Hârzemşâh* (1875) ve ölümünden sonra basılan *Kara Belâ* (1910).

Romantik dramın te'sirinde olan Kemâl'in bu yönden en başarılı eserleri, *Vatan - yâhud - Silistre*'den sonra, *Âkif Bey, Gülnihâl* ve bilhassa *Celâleddin Hârzemşâh*'tır. Bütün bu eserlerindeki kahramanların çok ihtiraslı, mücâdeleci olmaları ve konuşmalarındaki ifade şiddeti romantik dram olmanın te'sirinden gelir. Kemâl'in dramları, Türk tiyatro edebiyatında romantik dramın ilk başarılı örnekleridir. Piyes tekniği yönünden zayıf olan Kemâl, *Gülnihâl*'de bu bakımdan da oldukça başarılıdır. Victor Hugo'nun *Cromwell* dramına nazîre olarak yazdığı *Celâleddin Hârzemşâh*'ın ayrı basılan önsözünde (*Mukaddeme-i Celâl*, 1888) ise, umûmî olarak bütün edebî türlerden ve bilhassa tiyatrodan bahseder. Tiyatro hakkındaki görüşlerini, ayrıca, *Tiyatro* (*İbret*, 31 mart 1873) isimli makalesinde de bulmak mümkündür. Kemâl'in popüler şahsiyeti ve yaygın şöhreti, tiyatro türünün sevilmesinde ve genç yazarların teşvikinde de te'sirli olmuştur.

Tanzîmât devrinin en popüler yazarı olan Ahmed Midhat (1844-1913)'da tiyatronun gördüğü rağbetin câzibesinden kendini kurtaramadı. Edebiyatta "içtimaî fayda" prensibine sonuna kadar ve titizlikle bağlı kalmış olan yazar, ilk piyesi olan *Eyvah* (1872)'da, yine evlilikle ilgili olarak, "birden fazla kadınla evlenme âdeti"ni konu alıp tenkid etti. Piyese büyük bir tepki gösteren mutaasıb zümreye *Açık Baş* (1875) isimli bir başka piyesi ile daha şiddetli olarak saldırdı. Bunları tâkib eden ve Avrupa'daki sınıf mücâdelesini ve insan haklarını konu alan *Ahz-ı Sâr - yâhud - Avrupa'nın Eski Medeniyeti* (1875), Çerkeslerin yaşayış tarzlarını ve âdetlerini anlattığı için - Abdülhak Hâmid'ten de etkilenerek - üzerinde "millî dram" yazılan ve Osmanlı Tiyatrosu'nun yıktırılmasına sebep olan *Çerkes Özdenler* (1883), konusunu eski İran tarihinden alan *Fürs-i Kadîm'de Bir Fâcia - Yâhud - Siyâvuş* (1883) adlı piyesleri de birer dramdır. Ancak, 1884'den sonra ciddî konulardaki piyeslerin oynanmasına imkân bulamayıp, yazarlar eğlenceli oyunlara yönelmek zorunda kalınca, Ahmed Midhat da, müzikli ve danslı piyesler yazmaktan geri kalmadı. *Çengi - yâhud-Dâniş Çelebi* ve *Zîbâ* adlı oyunları bunlardandır. Ayrıca *Gönül* adlı hikâyesini *Hükm-i Dil* (1884) ismi ile piyes hâline getirdiği gibi, kardeşi Ahmed Cevdet'le birlikte yazdığı *Zuhûr-ı Osmâniyân* (1889) adlı bir tarihî dramı daha vardır.

Tanzîmât Devri'nde tiyatro türünde en çok eser vermiş ve bu alanda da en büyük şöhrete ulaşmış olan Abdülhak Hâmid'in sekizi mensur olmak üzere yirmibir piyesi vardır.

Mensur olanlar: *Mâcerâ-yı Aşk* (1290=1873), *Sabr ü Sebât* (1291=1874), *İçli Kız* (1291=1874), *Duhter-i Hindû* (1292=1875), *Târık - yâhud-Endülüs Fethi* (1296=1879), *Finten* (1334=1916), *İbn-i Mûşâ - yâhud - Zâtülçemâl* (1335=1917),

Yâdigâr-ı Harb (1335=1917); Manzum olanlar: *Nesteren* (1294=1877), *Nazîfe* (1335=1917), *Eşber* (1298=1880), *Tezer - yâhud - Abdurrahman-ı Sâlis* (1297=1880), *Liberte* (tefrika, *Türk Yurdu* (1329=1911), *Tarhan* (1332=1914), *Sardanapal* (1335=1917), *Abdullahüssagîr* (1335=1917), *Cünûn-ı Aşk* (basılmamış, yazılışı 1917), *İlhan* (1329=1911), *Hâkan* (1935, *Kanunî'nin Vicdan Azâbı* (basılmamış, yazılışı: 1937); yarı manzum yarı mensur: *Zeyneb* (1326=1908).

Hâmid, ilk piyesi olan *Mâcerâ-yı Aşk*'ın konusunu o zaman bir İngiliz sömürgesi olan Hindistan'dan almış, sonraki iki piyesinde (*Sabr ü Sebât* ve *İçli Kız*) yerli konulara yönelmekle birlikte, *Duhter-i Hindû* ile yeniden yabancı toplulukların yaşayışına dönmüş ve bir daha içinde yaşadığı çevre ile ilgilenmemiştir. Ona göre, konusunu kendi yaşayışımızdan alan tiyatro eserlerine verilen "millî piyes" adı yanlıştır. Çünkü asıl millî piyeslerin, kendi dışımızdaki yabancı toplulukların veya içimizdeki azınlıkların yaşayışlarını konu alan ve onları bize tanıtan piyesler olduğu inancındadır. Bu inancına uygun görüşlerini *Duhter-i Hindû*'nun sonsözünde açıklar. Aynı görüşle hem daha önce (Ebuzziya Tevfik, *Ecel-i Kazâ*, 1872) ve hem de aynı yıl (Şemseddin Sâmi, *Besa - yâhud - Ahde Vefâ*, 1875; *Seydî Yahyâ*, 1875; Manastırlı Rıfat-Hasan Bedreddin Paşa: *Ebul'alâ*, 1875; *Kölemenler*, 1875) yazılmış başka piyesler de bulunduğuna göre, Hâmid, bu tiyatro anlayışında yalnız değildir. Bu görüşle yazdığı piyeslerinde, daha çok ya başka ülkelerin tarihinden (Âsur, Arab, Hindistan, Afganistan) veya Türk tarihinden (Orta Asya Türk tarihi, Osmanlı tarihi) yararlanmış, yerli azınlıkların yaşayışına yer vermemiştir. Çağdaş Batı ülkelerinin yaşayışları ile ilgili tek eseri olan *Finten* ise, XIX. asır sonu İngiliz yaşayışını konu alır.

Esâsen romantik bir yaradılışta olan, sürekli olarak duygu, hayâl ve ihtirasların peşinde koşan Hâmid, 1875'den sonra varlığını Türk edebiyatında da iyice his ettirmeğe başlayan romantizmin de te'siri ile, kendisini romantik drama kaptırdı. Her ne kadar ilk manzum piyeslerinden olan *Nesteren*'de Fransız klasik tiyatro yazarlarından Corneille'in *Le Cid* ve *Eşber*'de de yine aynı yazarın *Horace* adlı piyeslerinin tesirleri varsa da, bunlar sâdece karakterlerin davranışları ve vakaların kuruluşları bakımındandır. Yoksa karakterleri ve olayları ele alış bakımından yazar tamamiyle romantik bir tutum içindedir. Ayrıca, bunlarla birlikte birçok piyeslerini de, romantik drama uymak için, manzum olarak yazmayı tercih etmiştir. Piyeslerinde en çok te'siri altında kaldığı yabancı yazar ise, romantik dramın babası olan Shakspeare'dir.

Karakterlerini tasvir ve tahlil gücü çok büyük olan Hâmid, bu hususdaki en büyük başarısını *Finten*'de gösterir. Fakat, piyes tekniği bakımından, çok büyük bir ihmâlin içindedir. Bu ihmâlinde, piyeslerin oynanma imkânının kalmayışı rol oynamakla berâber, kaidelere uymaktan hoşlanmayan yaradılışının da payı büyüktür. Çünkü aynı ihmâl manzum piyeslerindeki nazım tekniğinde, vezin ve kafiye hatalarında ve üslûbca sık sık rastlanan mânâ iphamlığında da görülmektedir. İlk piyeslerinden sonra dili de gittikçe ağırlaşmış, Arapça, Farsça kelimeler ve tamlamalarla dolmuş, çok güç anlaşılır duruma gelmiştir. Bütün bu ihmâller, Türk tiyatrosunun gelişmesi üzerinde kötü te'sirler yapmıştır.

Tanzîmât Devri'nde tiyatro türü ile ikinci planda ilgilenen yazarlar arasında, yukarıda adı geçenlerden başka, Manastırlı Rıfat'ın *Osman Gazi* (1873), *Görenek* (1873), *Pâk-dâmen* (1874), *Ya Gazi, Ya Şehid* (1874); Sâmi Paşa-zâde Sezâî'nin *Şir* (1879) ve Muallim Naci'nin *Heder* (1910) isimli piyesleri de zikr edilebilir.

Roman ve Hikâye: Batılı tarzdaki roman ve hikâye de, 1860-1870 yılları arasında geçirdiği bir hazırlık safhasından sonra başlar. 1860'a kadar, Türk halkının aydın olmayan kesimi kendi dillerinde yazılmış anonim hikâyelerle (*Köroğlu, Kerem ile Aslı, Ferhâd ile Şîrin, Tâhir ile Zühre, Elif ile Mahmud, Aşık Garib* v.b.), aydın kesimi de konuları ve vakaları ortak olan ve çoğu manzum yazılmış (*Leylâ ile Mecnun, Hüsrev ile Şîrin, Yûsuf ve Zelihâ, Vâmık ve Azrâ*, v.b.) hikâyelerle yetinmekte idi. Batılı roman ve hikâye zevki yerleşinceye kadar, aydınların bu alışkanlıkları devam etti. Okumamış halk arasında ise, kendi hikâye gelenekleri hâlâ devam etmektedir.

Batılı tarzdaki roman örneklerini, Türk okuyucuları 1860'dan sonra tanımağa başlar. İlk örnek, Yusuf Kâmil Paşa'nın Fransızca'dan çevirdiği *Telemak* (1862)'tır. Fénélon'un bu romanı, (*Les Aventures du Télémaque*), yedi yılda dört defa basılmış olmasına ve XIV. Louis'nin şahsında mutlak idare tarzını tenkid ettiği için, Tanzîmât Devri'nin demokratik idare tercihine uygun düşmesine rağmen, gerçek roman anlayışı ve tekniğinden tamamiyle mahrumdur. Bu yüzden, batılı Türk romanı üzerinde hiçbir te'siri olmamıştır. Bu eserden sonra, bütün dünyada geniş bir ilgi ile karşılanan romanların tercümesine de başlanır: Victor Hugo'nun *Sefiller* (*Les Misérables*, 1862)'i, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1864)'su, Chateaubriand'ın *Atala* (1871)'sı ve Bernardin de Saint - Pierre'in *Pol ve Virjini* (*Paul et Virginie*)'si bunlar arasındadır.

Bu tercümeler, hem okuyuculara, hem de geleceğin Türk romancılarına batılı roman tarzı ve tekniği hakkında fikir verebilecek birer örnek durumundadır. Ayrıca, Fransızca öğrenen genç Türk yazarları başka örnekleri de tanıyarak, nihâyet ilk denemelerine başladılar.

Batılı roman tarzındaki ilk deneme Şemseddin Sâmi tarafından yapılırsa da (*Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat*, 1872), bu eser gerek teknik ve gerek dil ve üslûb bakımlarından son derecede basittir. Bu türdeki ilk başarılı örnek, bir yıl sonra, *Hasan Mellâh* adlı büyük romanı ile, Ahmed Midhat tarafından verilir.

Batılı roman ve hikâye tarzındaki ilk denemelerine *Letâif-i Rivâyât* dizisinde topladığı büyücek ve hepsi de 1870 yılında yazılmış hikâyeleri (*Su'-i Zan, Esâret, Gençlik, Teehhül, Felsefe-i Zenân, Gönül, Mihnet-keşân, Firkat*) ile başlayan Ahmed Midhat, dört yıl sonra, Monte Kristo Kontu'na nazîre olarak yazdığı *Hasan Mellâh* adlı eseri ile romana geçti.

Tanzîmât edebiyatının birinci halkasında yer alan Ahmed Midhat, zamanının karakteristliklerinden biri olan "içtimaî fayda" prensibinin en inançlı ve en sâdık savunucusudur. Aralıksız kırk beş yıl süren ve okul kitablarından romana ve hikâyeye, tiyatroya, tarihe, coğrafyaya, seyahate, felsefî ve dinî konulara kadar uzanan pek çok eserinde ve yazılarında, bu prensipten hiç fedâkârlık etmedi. Bütün yazılarında, "çevresini aydınlatmak" tek gayesi oldu. Bu çevre ise, aydınlatılmağa muhtaç, okuma-yazması bile olmayan çevre idi. Ona göre halkının yüzde doksan dokuzu okuma-yazma bilmeyen bir ülkede, edebî eseri sâdece bir san'at eseri olarak düşünmek lükstür. Edebiyat, bu büyük kitleyi aydınlatmak, onun bilgi seviyesini yükseltmek için yalnızca bir vâsıtadır. Verilecek ilk bilgiler ise, Batı medeniyetini tanıtacak bilgiler olmalıdır. Türk halkı, artık, Orta-çağ zihniyetinden ve davranışlarından sıyrılmalıdır. Bunun için de, bir yandan bu zihniyeti ve davranışları tenkid ederken, bir yandan da onların yerine çağdaş medeniyetin müspet zihniyetini ve ona dayalı davranışlarını öğretmek lâzımdır. Bu bilgileri kuru kuruya vermektense, okuyucuları bir romanın vak'ası içinde dolaştırıp, hem eğlendirmek, hem de gerekli bilgileri vermek daha başarılı bir yoldur. Ahmed Midhat'ın birçok romanlarındaki vak'aları Avrupa ülkelerinde geçirtmesi ile okuyucularını doğrudan doğruya Batı ülkeleri ile temâsa geçirmesi, okuyucularla, o ülkeleri şehirleri, insanları, davranışları, kıyafetleri ve âdetleri ile karşı karşıya getirme arzusu arasında çok sıkı bir bağlantı vardır.

Bu tutumu ile Nâmık Kemâl'ın tiyatro için yaptığı "faydalı bir eğlence" târifini roman için de geçerli sayan yazar, romandan alınacak zevkin "vak'anın ilgi çekici olarak kurulması ve olayların canlı şekilde tasviri" ile sağlanabileceği görüşündedir. Ahmed Midhat'ın romanlarını ve hikâyelerini, okuyucuları için zevkli kılan bir husus da, tasvirden başka, tahkiyedeki husûsiyetlerdir. Yazar, başarıya ulaşmak için, halkın öteden beri alışıla gelen halk hikâyelerinin anlatış tarzını kullanır. Böylece, bir sohbet havası içinde, meddah hikâyelerinde olduğu gibi, sık sık vak'aya karışarak hâdiselerle ilgili şahsî görüşlerini belirtir, açıklamalar yapar, okuyuculara sorular sorup cevaplarını da kendisi vermek sûretiyle tahkiyeyi canlı tutar. Okuyucuların ilgisini sürdürmek için, vak'aların bol ve hareketli olmalarına bilhassa dikkat eder. Hacimce büyük olan romanlarında, başlı başına diğer bir romana konu olabilecek büyüklükte hâdiselerin yan yana getirildiği görülür. Vak'alar bulmakta hiç sıkıntı çekmez. Çünkü belli bir tekniğe bağlı değildir. Ancak, hayâl mahsûlü de olsalar, hâdiselerin inandırıcı olmaları gerektiğine inanır.

Romanlarının büyük bir bölümü "mâcerâ" çeşidinde olan Ahmed Midhat'ın ayrıca, Tanzîmât Devri tiyatrosunda görülen ve değişik şekillerde yorumlanan "millî piyes" çeşidi gibi, bir de "millî roman" çeşidi ortaya koyduğu görülür. Ona göre, vak'ası islâm cemâati arasında geçmekle berâber, kahramanlarının şahsî hayatlarını anlatan romanlar, millî romandır. Bunun yanında, bir de "yerli roman" vardır. Bu roman çeşidi ise, "vak'ası yine müslümanlar arasında geçmekle berâber, kahramanların şahsî hayatlarından çok, çevrenin yaşayışını anlatan" romandır. Her ikisi de, tıpkı "millî piyes" gibi, sağlam ve geçerli birer roman çeşidi olma imkânından mahrumdur.

İçtimâî faydayı esas alan Ahmed Midhat'ın, romanlarında ve hikâyelerinde bu tür mes'elelere girmesini, onları ön plana almasını tabiî karşılamak gerekir. Bunların başında "çağdaşlaşma" mes'elesi gelir. Yazar, çağdaşlaşmayı gerçekleştirebilmek için, bütün roman ve hikâyelerinde, sırası geldikçe, garp medeniyetine âit basitleştirilmiş bilgileri vermekten geri durmaz. Çağdaşlaşma konusunu çok ciddi olarak ele aldığı için de, zamanının yaygın deyimi ile "alafrangalık" diye bilinen yanlış ve sathî çağdaşlaşmanın şiddetle aleyhindedir (msl. bk. *Felâtun Bey'le Râkım Efendi, Karnaval, Vâh!*). Garp medeniyeti hakkında verdiği bilgiler, değişik konularda olmaları yüzünden tabiatiyle ansiklopedik bir karakter taşır. Yine çağdaşlaşmaya bağlı olarak göze çarpan başlıca konular ise, "içtimâî adâlet", "hürriyet" veya zıd olarak "Kölelik" (*Esâret, Firkat, Hasan Mellâh, Dünyaya İkinci Geliş*), "kadın hakları" (*Diplomalı Kız, Felsefe-i Zenân*) ve "Köy kalkınması" (*Bir Gerçek Hikâye, Bahtiyarlık*)'dır.

Letâif-i Rivâyât (1870-1895) adlı bir dizide topladığı yirmi beş büyük hikâyesi içinde *Esâret* (1870), *Felsefe-i Zenân* (1870), *Gönül* (1870), *Yeniçeriler* (1871), *Süleyman Muslu* (1872), *Hasan Mellâh-yâhud Sır İçinde Esrâr* (1874), *Dünyaya İkinci Geliş-yâhud-İstanbul'da Neler Olmuş* (1874), *Hüseyin Fellâh* (1875), *Bahtiyarlık* (1875), *Felâtun Bey'le Râkım Efendi* (1875), *Bir Gerçek Hikâye*, (1876), *Yeryüzünde Bir Melek* (1879), *Henüz On Yedi Yaşında* (1881), *Karnaval* (1881), *Vâh* (1882), *Dürdâne Hanım* (1882), *Fennî Bir Ro-*

man-yâhud-Amerika Doktorları (1888), *Müşâhedât* (1890), *Diplomalı Kız* (1890), *Ahmed Metin ve Şiryât* (1891), *Emânetçi Sıdkı* (1893), *Letâif-i Rivâyet* (1870-1895), *Mesâil-i Muğlaka* (1898) en tanınmış olanlarıdır. Mâcerâ romanlarından başka, hâl-tercümesi türünde (*Volter Yirmi Yaşında*, 1884), Fennî konularda *Acâib-i Âlem* (1882) ve *Amerika Doktorları*'na kadar değişik roman türlerini denemiş olan Ahmed Midhat, çeşitli edebî cereyanların roman anlayışlarına uygun örnekleri de verdi. Roman ve hikâyelerinin büyük çoğunluğu romantizmin te'sîrinde olmakla berâber, bilhassa vak'a ve mekân tasvirlerinde gerçekçi metodu ve hattâ bir romanı (*Müşâhedât*)'nda da natüralizmi denedi.

Ancak Tanzîmât Devri edebiyatında büyük bir yeri ve yaygın bir şöhreti bulunan Ahmed Midhat'ın bu tutumunu, bir "halk hikâyecisi" olarak değil, belli bir maksadla "halk için hikâyeler yazan bir aydın" olarak değerlendirmek gerekir.

Tanzîmât Devri'nin ikinci büyük romancısı Nâmık Kemâl'dir. Hikâye ile hiç ilgilenmemiş olan Kemâl'in iki romanı vardır: *İntibâh-yâhud-Ali Bey'in Sergüzeşti* (1876) ve *Cezmi* (1881).

Nâmık Kemâl de, edebî eserde içtimâî fayda arar. İnsanın "eğlenirken de faydalanmak istediğine ve eğlence ile faydanın bir araya gelmesinin mümkün olduğuna" inanır. Bu görüşte, Ahmed Midhat'la birleşir. Ancak Kemâl, romanın aynı zamanda bir san'at eseri olduğunu da unutmaz. O, okuyucuya sâdece bâzı bilgiler aktarmak, yâni sırf fayda sağlamak için roman yazılmasına karşıdır. Ona göre, roman ciddî bir eser olup, fayda ve san'atın bir arada yürütülmesi gerekir. Okuyucuya bilgi verme pahasına, onu kendi öz şartlarından uzaklaştırmak ciddiyetsizliktir. Bu bakımdan Ahmed Midhat'tan ayrılır.

Kıbrıs'taki sürgünlüğü sırasında yazdığı *İntibâh*'ta, hayat tecrübesi olmayan bir gencin, tecrübeli hafif bir kadın tarafından aldatılarak türlü felâketlere uğratılması konu alınmıştır. Böyle bir konuyu işleyerek yazar, zamanın eğitim sistemini, gençlerin yetiştirilme tarzını tenkid eder. Onların sâdece âile ve okul sınırları içinde, yâni kapalı, hayata açılmamış bir eğitim sisteminde haps edilmemelerini, aynı zamanda çevrelerine de açık tutulmalarını ister. Pek çok yazısında eğitim mes'eleleri ile yakından ilgilenmiş olan Kemâl'in, böyle ciddî bir konuyu işlerken, roman tekniğinden ayrılmamak için de büyük gayret sarf ettiği görülür. Fakat romantik roman anlayışını benimsemesi ve aşırı hassasiyeti gerek vak'alarda ve gerekse kahramanların rûhî yapılarında aşırılığa kaçması tekniğin de zedelenmesine yol açmıştır. Bu eserin Ahmed Midhat'a göre, başka ve mühim bir ayrılığı da, aydınlara hitâp ederek dili ile üslûbunu da onlara göre düzenlenmesidir. Romanı aynı zamanda bir san'at eseri olarak kabûl eden Kemâl, üslûbunun da "san'atkârâne" olmasına özenmiş ve bu arada, piyeslerine hâkim olan konuşma dilinden uzaklaşarak, Arapça, Farsça kelimelere ve terkiplere çok yer vermiştir. Bu davranış Şinâsî'nin, halkın anlayabileceği bir dille yazma esâsını ortadan kaldırmıştır. Böylece dilde ve üslûbda gittikçe yaygınlaşan ve konuşma dilinden tekrar uzaklaşan bir geleneğin doğmasına da yol açmıştır. Bu üslûb anlayışında, romantizmin payını da unutmamak gerekir.

Konusunu XVI. asırdaki Türk-İran savaşlarından alan *Cezmî* ise, batılı Türk edebiyatının ilk tarihî romanıdır. Aynı zamanda İslâm Birliği ideolojisinin de ilk defa işlendiği bu romanın kahramanı Cezmî, İstanbullu bir sipâhidir. Romanın vak'ası İstanbul'da başlar ve İran sarayına kadar uzanır. Yazarca iki cild olarak düşünülmüş ve ancak bir cildi yazılıp yayımlanmış olan bu romanda da, *İntibâh*'ta olduğu gibi, fazla harekete yer verilmediği göze çarpar. Bunun başlıca sebebi, yazarın bol bol tasvir yapmaktan hoşlanmasıdır. Bu tasvirler, çoğunlukla, sübjektiftir. Tabiat ve şahıs tasvirlerinde fazlasıyle görülen bu husus, ancak vak'a ve mekân tasvirlerinde yerini objektifliğe, yâni realizme bırakır. Kahramanların yaradılışlarında görülen romantizm ise, asıl te'sirini dilde ve üslûbta gösterir. Nesirde Kemâl ile başlayan ve *Cezmî*'de zirveye ulaşan "san'atkârâne üslûb" anlayışı, Sâmi Paşa-zâde Sezâi - Nâbi-zâde Nâzım - Ekrem yoluyla Servet-i Fünûn nesline de ulaşacaktır.

Tanzîmât edebiyatında sâdece roman ve hikâye türünde şöhret yapmış olan Sâmi Paşa-zâde Sezâi (1858-1936)'nin, *Sergüzeşt* (1888) adlı tek bir romanı vardır. Küçük hikâyeleri ise, *Küçük Şeyler* (1890), *Rümûzü'l-Edeb* (1900) ve *İclâl* (1924) isimli kitaplarındadır.

Sergüzeşt, büyük konak hayatının şartları içinde, kölelik (karşı tez olarak hürriyet) konusunu işler. Roman, adını küçük bir esir kızın mâcerâlı hayatından alır. Romanın konusu konağın sâhibi olan bir paşanın oğlu ile Dilber isimli Çerkes câriyenin birbirlerini sevmeleri ve aradaki içtimâî farklar yüzünden evlenememelerinden ibârettir. Garblılaşma hareketinin en çok benimsendiği İstanbul'un büyük konaklarından birinde geçen vak'alar sırasında, Tanzîmât Devri'nin karakteristiğini teşkil eden, Doğu ve Batı kültürü ile yaşayış unsurlarının yan yana yer almalarından doğan ikiliği bütün ayrıntıları ile görmek mümkündür. Köle ve câriyeler için en iyi yaşama şartlarını taşıyan ve kendisinin de içinde büyüdüğü konak hayatını çok gerçekçi bir şekilde anlatmayı başaran yazar, kendi müşâhedelerini aşan hususlarda yabancı kaynaklar (msl. V. Hugo: *Sefiller*)'dan, faydalanmıştır. Şahsî müşâhedelerinin büyük çoğunlukta bulunduğu *Sergüzeşt*, Türk romanında, romantizmden realizme geçiş gayretlerinin ilk denemesi olarak kabûl edilebilir.

Küçük Şeyler, Türk edebiyatının batılı teknik-

teki ilk küçük hikâye denemeleri arasında yer alır. Bunlar da, başka (*musâhebe*, *makale*), türlerdeki yazıların yer aldığı diğer iki eserindeki hikâyelerinde olduğu gibi teknik bakımdan zayıftır.

Yazar, birçok yazılarında Osmanlıca'nın Türkçeleştirilmesine taraftar olmasına rağmen, dil ve üslûb bakımından Kemâl'in, te'sirinden kurtulamamıştır.

Nâbi-zâde Nâzım (1862-1893)'ın da *Zehra* (1896) adlı tek bir romanı vardır. Hikâyeleri ise, *Yadigârlarım* (1886), *Zavallı Kız* (1889), *Bir Hâtıra* (1890), *Karabibik* (1890), *Sevdâ* (1890), *Hâlâ Güzel* (1891), *Hasba* (1891), *Seyyie-i Tesâmüh* (1891) adlı kitablarında yer alır.

Hikâyelerinde Nâmık Kemâl'den beri süregelen romantizmin oldukça te'sirinde kalan Nâzım, bunlardan birinde büyük bir hamle yaparak realist ve natüralist cereyanların ilk ve eksiksiz örneğini verir. Gerçekten, vak'ası tamamıyle Antalya'nın bir köyünde geçtiği için köy edebiyatının da ilk örnekleri arasında yer alan *Karabibik*, her yönden başarılı bir denemedir. Önsözünde ise, Türk edebiyatında realizm ile natüralizmin ilk derli-toplu açıklaması verilmiştir. Yazar, bu görüşlerini bu büyük hikâyesinde de uygulayarak, köyün başlıca mes'elelerini (yoksulluk, tefeci sömürmesi) ve en tipik kişilerini başarı ile ortaya koyabilmiştir.

Büyük hikâyedeki denemelerinden sonra romana geçen yazar, devrinin bu türdeki en başarılı realizm örneğini verir. Ölümünden sonra ele geçip, basıldığı için yazılış tarihi kesinlikle bilinemeyen *Zehra*'nın konusu bir kıskançlık vak'asına dayanır. Kıskançlık psikolojisinin bütün ayrıntıları ile ve derinlemesine verilişinde yazar, büyük ölçüde, şahsî müşâhede ve araştırmalarından yararlanmıştır. Romanda, romantizmin bâzı özelliklerine rastlanmakla berâber, tasvir ve tahlillerde realizmin kuvvetle hissedildiği bu roman, edebiyatımızda ilk psikolojik roman denemesi olarak da kabûl edilebilir. Üslûbu bakımından umûmiyetle Kemâl'in te'sirinde olan Nâzım, dil bakımından ortalama bir yol tutarak yabancı kelimelerden kendisini korumağa çalışmıştır.

Yine yazıldığından bir hayli sonra basılan *Araba Sevdâsı* (1898) isimli romanında realizme yöneldiği görülen başka bir yazar da, Recâi-zâde Ekrem'dir. Daha önce yayımlanmış olup romantizmin te'sirinde ve şâirâne bir üslûbla yazılmış olan *Muhsin Bey - yâhud - Şâirliğin Hazin Bir Neticesi* (1889) ve *Şemsâ* (1896) adlı büyük hikâyelerinden sonra, bu romanı ile realizme yönelen yazar, Fransız kültürüne ve yaşayışına câhilcesine tutkun bir alafranga tipi ele alır. Daha önce Ahmed Midhat tarafından da işlenen (*Felâtun Bey'le Râkım Efendi*) bu tipi, sürekli şekilde komik durumlara sokarak verir. Kahramanını canlandırırken kullandığı realist metotda yazar büyük bir başarıya ulaşmıştır.

Tanzîmât Devri'nin roman ve hikâye türündeki çalışmalarını tamamlamak için, yine o devir İstanbul'unun alafranga çevrelerini *Diyana* (1890) ve *Merâret-i Hayât* (1890) isimli romanlarında güçlü bir şekilde dile getiren Mehmed Müncî ile hem İslâm Birliği ideolojisini Türk romanında ikinci defa işleyen, hem de bir kısım vak'aları köyde geçtiği ve köy kalkınmasını hedef aldığı için köyle ilgili romanın türünün öncüleri arasında sayılabilecek *Turfanda mı, Yoksa Turfa mı?* (1890) adlı romanı ile Mizâncı Mehmed Murad (?-1917)'ı da kayd etmek gerekir.

Mizâh ve Hiciv. Mizâh, Dîvan edebiyatında çok nâdir görülen bir türdür. Hicive daha çok rastlanırsa da, bu umûmiyetle şahıslara yönelik, kırıcı, kaba ve hattâ müstehcendir.

Tanzîmât'ta mizâhla hiciv birleşmiş, kaynaşmış durumdadır. Bu durum, hicvin artık kabalıktan ve bayağılıktan sıyrılarak espriye, hissîlikten kurtularak zekâya yöneldiğini gösterir. Gerçekten de, Tanzîmât Devri'nden başlayarak, doğrudan doğruya hiciv yerine, mizâh yollu, yâni zarif ve esprili bir tarzda alaya alarak hicv etmek tercih edilmiştir. Ayrıca, her ikisi de, aynı zamanda içtimâî ve siyâsî olaylara da yöneltilerek, yalnız şahıslarla ilgili olmaktan çıkarılmıştır. Bu hiciv ve mizâh tarzı büyük bir rağbet gördüğü için, bu devirde birçok mizâh dergileri de yayımlanmıştır.

Bu tarz mizâhın ilk örneği, Edhem Pertev Paşa (1824-1872)'nın, sokak köpeklerinin öldürülmesi gerektiği husûsunda Şinâsî'nin *Tasvîr-i Efkâr*'daki bir yazısında hükûmete yaptığı tavsiye üzerine, bu görüşe karşı çıkarak, bir filozofla bir sokak köpeğinin bu konudaki konuşmalarını zarif esprilerle anlatan *Av'ave-nâme*'sidir. Mizâh yolu ile hiciv tarzının bundan sonraki başarılı örneklerini ise, Girit'teki bâzı ayaklanma teşebbüsleri üzerine (1866) adaya kadar giderek rumlara verdiği tâvizler, hükûmet çevrelerince siyâsî bir zafer şeklinde gösterilen Sadrâzam Âli Paşa'nın bu tutumunu çok ince bir mizahla hicv eden Ziya Paşa'nın *Zafer-nâme* (1870; *kasîde-tahmîs-şerh*)'si ile Nâmık Kemâl'in Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın uygunsuz bâzı davranışlarını aynı tarzda hicv eden *Hirre-nâme*'sinde bulmak mümkündür. Bu devirde doğrudan doğruya hicivi tercih eden, fakat yine de mizahtan yararlanan en mühim şahsiyet Mehmed Eşref (1874-1912)'dir. Eşref'in bilhassa Abdülhamîd II.'in istibdâdı ile bâzı devlet adamlarının davranışları hakkında yazılan ve yer yer Dîvân edebiyatındakileri andıran hicviyeleri *İstimdâd* (1904), *Deccâl* (I, 1904; II, 1907), *Şâh ve Padişah* (2. baskı 1908) adlı eserleri ile, birçok şiirlerini bir arada toplayan *Şâir Eşref'in Külliyyâtı* (I. Kitab, 1928)'ndadır.

Edebî Tenkid. Türk edebiyatı için tamamıyle yeni olan edebî tenkid türünün ilk örnekleri de yine Tanzîmât Devri'ndedir. Bu devirdeki edebî tenkid çalışmalarını, "yapıcı" ve "yıkıcı" olarak, başlıca iki-

ye ayırmak mümkündür. Yapıcı olanların asıl gayeleri çağdaş bir Türk edebiyatının kurulabilmesi için batılı edebiyattaki değişik görüş tarzları, türleri ve onların tekniklerine dâir bilgi vermektir. Yıkıcı mâhiyette olanlar ise, batılı bir Türk edebiyatının kurulabilmesi için önce eski edebî alışkanlıkların yıkılması zarûreti karşısında, sık sık yapılan tenkidlerdir. Bu ikincilerin, bâzan şiddetli polemikler hâlini aldıkları da görülür. Birinci kategorideki örnekleri, Nâmık Kemâl'in *İntibâh*, *Celâleddin Harzemşâh* ve *Bahâr-ı Dâniş Tercümesi* (1885) adlı eserlerinin önsözleri ile *Ta'lîm-i Edebiyâta Dâir Bir Risâle* (1950)'sinde; Ziya Paşa'nın manzum *Mukaddeme-i Harâbât* (1874)'ında; Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat*'ı ile *Takdîr-i Elhân, III. Zemzeme* (*önsöz*), *Takrizât* ve *Pejmürde* gibi eserlerinde; Ahmed Midhat'ın *Ahbâr-ı Âsâra Ta'mîm-i Enzâr* (1889) adlı eserinde ve yine Ahmed Midhat ile Nâbi-zâde Nâzım ve Beşir Fuad'ın edebî cereyanlar ve roman hakkında yaptıkları karşılıklı yazışmalarda bulmak mümkündür. İkinci kategoride bulunup, Dîvan edebiyatının yıkılmasını hedef alanlar ise, yine Nâmık Kemâl'in bâzı makaleleri (*Lisân-ı Osmânînin Edebiyatı Hakkında Bâzı Mülâhazâtı Şâmildir, İrfan Paşa'ya Mektub*) ve Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ına yazdığı *Tahrîb-i Harâbât* (1876) ve *Ta'kîb* (1886) adlı eserleri ile, Ziya Paşa'nın *Şiir ve İnşâmız* adlı makalesidir. Yine eski edebiyata karşı verilen mücadelede en şiddetli polemik, 1886 yılında, Dîvân edebiyatı tarafdarlarının başı Muallim Nâci ile yeni edebiyat tarafdarlarının önderi Recâî-zâde Ekrem arasında olmuş ve ancak hükûmetin müdâhalesi ile son bulmuştur.

Edebiyat Tarihi. Eski edebiyat devrindeki Şuerâ (şâirler) tezkireleri, edebiyat tarihinin çok iptidâi ve basit örnekleridir. Türk edebiyatının kurulmağa başlanması ile birlikte, edebiyat tarihi hakkında da modern görüşler belirmeğe başlamıştır. Bu görüşlere uygun ilk taslak-deneme, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'a yazdığı manzum ve uzun önsözdür (1874). Çok sathî olmasına ve sübjektif görüşlere dayanmasına rağmen, edebiyat tarihinin yeni bir görüşle ele alınması bakımından ilgi çekicidir. Bunu Ebüzziya Tevfik'in 1879'da yayımlanan *Nümûne-i Edebiyyât-ı Osmâniye*'si tâkib eder. O, bu eserinde Osmanlı edebiyatını XV. asırdan başlatarak bunun başlıca şahsiyetleri hakkında derli-toplu bilgi verir.

Fakat, Edebiyat Tarihi adı ile ilk deneme, *Târîh-i Edebiyyât-ı Osmâniye* (1888) isimli eseri ile Abdülhalim Memduh (1866-1905)'a âittir. XV. asırdan kendi zamanına kadar gelen edebiyatçıları içine alan bu eser ilmî olmayan bir inceleme denemesinden ileri gitmez. Bunu, Muallim Nâci'nin *Osmanlı Şâirleri* (1890) ve *Esâmi* (1891), Fâik Reşad (1851-1915)'ın *Eslâf* (1894) adlı eserleri tâkib ederse de, bunlar da bir tür şâirler tezkiresi sayılabilir.

Servet-i Fünûn Devri (1896-1901). Batı edebiyatı ile Dîvân edebiyatı tarafdarlarının, 1885'den başlayarak şiddetlenen mücâdeleleri sırasında Batı edebiyatını tutan genç bir nesil, on yıl sonra, seslerini topluca duyurabilecek duruma geldi. Recâî-zâde Ekrem, bu gençleri, Mekteb-i Mülkiye'den öğrencisi olan Ahmed İhsan (Tokgöz)'ın çıkarmakta olduğu *Servet-i Fünûn* dergisinde bir araya topladı. O zamana kadar daha çok fennî yazılara yer veren bu resimli dergi, yine Ekrem'in Galatasaray Sultânîsi'nden öğrencisi Tevfik Fikret'in idâresine verilince (7 şubat 1896), büyük bir hızla gelişerek, kısa zamanda kusursuz bir edebiyat ve san'at dergisi hâline geldi. Böylece, Tanzîmât Devri'nde kurulmasına başlanmış olan batılı Türk edebiyatını kesinlikle ve tam olarak gerçekleştirebilecek ikinci bir genç nesil iş başına gelmiş oldu. Etrafında toplandıkları derginin adından dolayı *Servet-i Fünûncular* ve yeni bir edebiyat kurmak istedikleri için de *Edebiyât-ı Cedîdeciler* diye de anılan bu gençler, 1901 yılında dergiyi bırakıp, dağıldıkları zaman, beş yıl gibi çok kısa bir süre içinde, Türk edebiyatını (tiyatro hâric) her türde ve her bakımdan çağdaş bir duruma getirmiş bulunuyorlardı.

Servet-i Fünûn Topluluğu'nun on altı kişilik kadrosu on şâir, beş romancı ve hikâyeci ve bir tenkidci ile, bir yandan Batı edebiyatı, geniş bir şekilde tanıtılmağa çalışılırken, bir yandan da ona uygun ve başarılı örnekler verilmeğe başlandı. Bu sebeple de bu edebiyatçılar, eski edebiyat tarafdarlarının büyük hücumlarına uğrayarak, dil ve üslûb bakımlarından, "yazdıklarının anlaşılmaz olduğu" iddiası ile karşılaştılar. Bu konudaki en büyük hücum, Batı edebiyatına karşı olmadığı halde, sâdece aydınlara hitâb eden bir edebiyata karşı olduğu için, Ahmed Midhat'tan geldi. O, gençleri kozmopolit ve anlaşılmaz bir edebiyat kurmakla suçlayarak, onlara "Dekadan" adını taktı (1897). Gençler de hep birlikte hareket ederek, bu saldırıları karşıladılarsa da üç yıl sonra, aralarında anlaşmazlıklar çıkmağa başladı. Bunlar kendilerini "hep şahsî konuların fâsid dairesi içinde dönmekle" suçladılar. Araya bâzı çekememezlikler de girince, nihayet, topluluktan kopmalar başladı. İlk olarak Ali Ekrem ile Ahmed Reşid ayrıldılar. Bir süre sonra yazı işlerine bakan Fikret de derginin sâhibi Ahmed İhsan ile idârî bir mes'eleden bozuşup ayrılınca (mart 1901), topluluk iyice sarsıldı. Bunun üzerine derginin idâresini ele alan Hüseyin Câhid, bu sarsıntıyı bir süre önledi. Fakat aynı yılın teşrin I. ayında kendisinin Fransızca'dan çevirdiği bir yazı üzerine, dergi Sarayca kapatıldı. Ancak bir buçuk ay sonra, *Servet-i Fünûn* tekrar çıkmağa başladı. Fakat bu defa Hüseyin Câhid de idareyi bıraktığı için ilk sahibi dergiyi yine ilk şekline döndürdü ve böylece de Servet-i Fünûn Topluluğu dağılmış oldu (Kânun I, 1901).

Serveti Fünûncular ancak 1908'de yeniden ortaya çıktılarsa da bu süre içinde yeni bir nesil yetişmiş, san'at ve edebiyat anlayışı da değişmiş olduğundan, bâzı istisnâlar dışında, eski ilgiyi görmediler ve bir daha bir araya da gelemediler.

Servet-i Fünûn Topluluğu'nu kuran gençler başta Fransız edebiyatı olmak üzere Batı edebiyatı hakkında Tanzîmât Devri nesillerinden daha bilgili oldukları gibi san'at gücü ve titizliği bakımından da daha üstün durumda idiler. Bütün bu imkânlarını kullanıp, Tanzîmât Devri'nde kurulmasına başlanan batılı Türk edebiyatını bütün kusurlarından ve eksiklerinden kurtararak, çok kısa bir süre içinde, onu modern bir batılı edebiyat seviyesine çıkarmayı başardılar.

Şiir. Servet-i Fünûncular, Tanzîmât şiirinde kısmen de olsa devam eden, Dîvan nazım şekillerini hızla ortadan kaldırdılar. Kaldıramadıklarını tanınmaz hâle soktular (*Serbest Müstezât* gibi). Batıdan aldıkları nazım şekillerini (*sone, terza rima*) de bâzan oldukları gibi, bâzan değiştirerek kullandılar. Bunların yanında, tamamen kendi buluşları olan nazım şekillerini de kullandılar. Bir takım değişikliklere uğramakla birlikte Arûz, hâkimiyetini Servet-i Fünûn şiirinde de sürdürdü. Fakat, Türkçe'ye daha yatkın bir gelişme gösterdi. Hece de, Tanzîmât devri şiirine göre, biraz daha ilgi gördü. Konular, daha çok şâirlerin kendi hissî hayatlarına ve hayâl âlemlerine bağlı kaldı. Bu sebeble, aşk ve onun tamamlayıcısı olan tabiat temaları ön planda yer aldı. Servet-i Fünûn şâirleri, bu eski konulara, yeni olarak, âile hayatını ve günlük yaşayışın küçük olaylarını da eklediler. Bâzılarında ise, zamanla, Tanzîmât şiirinde oldukça yer tutan içtimâî konular (hürriyet, vatan ve millet sevgisi, medeniyet, cehâlet, taassub,...) da ağırlık kazandı.

Edebî cereyanlar. Servet-i Fünûn şiirinde de kendini kabûl ettiren başlıca edebî cereyan yine romantizmdir. Sâdece Fikret'te, yalnız şekil bakımından parnasizmin ve Cenab'ta yalnız bâzı esasları bakımından senbolizmin te'sirleri görülür. Nâmık Kemâl ile Ekrem'in te'sirinde kalan Servet-i Fünûn şiiri, dil ve üslûb bakımından kapılarını yabancı kelimelere ardına kadar açmış ve müzeyyen üslûb geleneğini devam ettirmiştir. Topluluğun en ağır hatâsı dil ve üslûb anlayışında görülür.

İdâreci olarak Servet-i Fünûn hareketinin lideri durumunda bulunan Fikret (1867-1915), şâir olarak da Türk şiirinin her yönü ile çağdaş bir seviyeye erişmesinde en büyük paya sahibdir. O, san'at zevki ve titizliği ile, Türk şiirinin Dîvan nazmının bütün artıklarından temizlenmesinde ve yeni bir ifâde kazanmasında başlıca âmil olmuştur.

Tevfik Fikret'in şiiri, şekil ve muhtevâca, başlıca iki devreye ayrılabilir. 1896'dan 1899'a kadar süren birincisinde tamamıyle "san'at için san'at" görüşüne bağlı kalan şâir, şahsî duygu ve hayallerden kurulu ve romantik bir atmosfer içinde olan şiirler yazar. Bunlar, nazım şekilleri ve teknikte gösterdikleri titizlik bakımından, daha çok, Parnas şiirinin te'siri altındadır. 1899'dan 1915'e kadar süren ikinci devre âit şiirleri ise, şahsî duygu ve isteklerden uzak, yalnız içtimâî ve siyâsî hâdiselerle ilgilidir. Bu devrede artık kesinlikle "cemiyet için san'at" görüşüne bağlanmış olan şâir, 1899'da yayımladığı ve Abdülhamîd II.'in istibdâdını kötüleyen *Şehr-âyîn* adlı şiiri ile, şahsî duygu ve hayallerini bir kenara bırakarak, memleketin siyâsî ve içtimâî mes'eleleri ile ilgilenmeğe başlar. Böylece, *Şehr-âyîn*'i, *Sis* (1901), *Sabah Olursa...* (1905), *Mâzi-Âti* (1906), *Millet Şarkısı* (1908) gibi, aynı konudaki şiirleri tâkib eder. Yayımlanamayan ve sâdece elden ele dolaşan 1899-1908 yılları arasındaki bu şiirlerinden sonra II. Meşrûtiyet'in ilânına rağmen memleketin siyâsî ve içtimâî şartlarının sevindirici değil, daha da üzücü safhalara girmesi üzerine, siyasî durumu şiddetle tenkid eden *Hân-ı Yağmâ* (1912), *Doksan Beş'e Doğru* (1912), *Rübâb'ın Cevâbı* (1912) ve *Livâ-yı Şerif Huzûrunda* (1914) isimli ve kamuoyunda büyük akisler yapan ünlü manzûmelerini yayımladı.

Fikret, ilk devredeki şiirlerini *Rübâb-ı Şikeste* (1899)'de, ikinci devrede yazdıklarının bâzılarını aynı kitabın 1910'daki baskısında ve çoğunu da *Hâluk'un Defteri* (1911)'nde; çocuklar için yazdıklarını da *Şermîn* (1915)'de topladı. *Târîh-i Kadîm* (tarihsiz) ve *Rübâb'ın Cevâbı* (1911) isimli uzun manzûmeleri ayrı olarak yayımlandı. Yukarıda adı geçen öteki ünlü şiirleri ise, hiçbir kitabına giremedi.

İlk şiir denemelerine Dîvan nazmının şekilleri ile başlayan ve Ekrem'i tanıdıktan sonra hızla bunlardan kurtularak batılı tarz şiire yönelen Fikret'in yeni nazım şekillerinden en çok kullandıkları "sone" ile "terza rima"'dır. Müstezâd üzerinde yaptığı değişiklik ise, zamanla, Fransız şiirindeki" serbest nazım" şeklini aldı. Bu nazım şekillerine, kendisinin buluşu olanları da katmak lâzımdır. Çoğunlukla arûzu kullanan şâir, bu vezni Türkçe'ye uydurmada ilk başarılı örnekleri verdi. Çocuklar için yazdığı bütün şiirlerinde ise, Hece'yi kullandı. Nazım tekniğindeki büyük dikkati ile ulaştığı başarı bakımından parnasiyenlere benzeyen Fikret'in birinci dönemdeki şiirleri, muhtevâca, romantik duygu ve hayaller ile tabiattan oluşur. İkinci dönemdeki siyâsî içtimâî konulu şiirlerinde ise, "hürriyet, adâlet, hak, medeniyet, cehâlet, taassub, yurt ve millet sevgisi" gibi temalar ön planda gelir. Bunların dışında, günlük yaşayışın küçük olayları ve âile hayatı ile ilgili şiirleri de oldukça fazladır.

Türk şiirini çağdaşlaştırırken Fikret'in getirdiği başlıca yenilikleri şöyle özetlemek mümkündür: Dîvan nazmındaki beyit hâkimiyeti yerine mısrâ hâkimiyetini getirmek için Tanzîmât şiirinde başla-

mış olan teşebbüsü kesin sonuca ulaştırmak, batılı şiirden yeni nazım şekilleri almak, ârûzun kalıblarını müzik değerlerine göre ayırarak kullanmak, kafiye düzenine büyük bir rahatlık getirmek.

Servet-i Fünûn dilinin yâni oldukça koyu bir Osmanlıca 'nın bütün lugat özelliklerine sahib bulunmakla berâber, topluluk içinde, konuşma diline ve üslûbuna en çok yaklaşan yine de Fikret 'tir. Çok şahsî ve güçlü olan ve hissî konulardaki şiirlerinde büyük bir zarâfet ve yumuşaklık taşıyan üslûbu, siyasî ve sosyal konulu şiirlerinde çoşkun bir hitâbet üslûbu karakterine bürünür.

Servet-i Fünûn şiirinin ikinci mühim şahsiyeti olan Cenab Şehâbeddin (1870-1934) de, Fikret gibi, şiirdeki ilk denemelerini Dîvan nazmının şekilleri ile yaptıktan sonra, Batı edebiyatına yönelir. O, tıb öğrenimi için dört yıl kaldığı Paris 'te bu edebiyatı daha yakından tanıdı. O sıralarda Fransız şiirinde senbolist cereyanın hüküm sürmesine rağmen, bunun oldukça karışık esasları ile pek ilgilenmedi. Bunlardan yalnız "istiâre" ile "iç mûsıkî" 'yi benimsedi. Dönüşünde, bu temel unsurlara dayanan şiirleri ile, kısa zamanda dikkati çekti.

1896 'da Servet-i Fünûn Topluluğu 'na katıldıktan sonra, derginin hemen her sayısında çıkan şiirleri ve yazıları ile, şöhreti hızla arttı. Daha önceki ilk basit denemelerini *Tâmât* (1887) ismi ile yayımlayan ve bütün şiirlerini sonraları *Evrâk-ı Leyâl* adı altında toplamayı düşünen şâirin, ihmâli yüzünden bunların büyük bir kısmı ancak ölümünden sonra basılabildi (Sadettin Nüzhet, *Cenab Şehabettin-Hayatı ve Seçme Şiirleri*, 1935).

Cenab 'ın san'at hayatında değişik dönemler yoktur. O, sonuna kadar "san'at için san'at" görüşüne bağlı kaldı. Yalnız aşk ve tabiat konularını işleyen şiirlerinde, Fransız senbolist şiirindekilere benzeyen istiâreler ve güçlü bir iç mûsıkîyle yazılmış şiirlerini, çok renkli bir hayâl gücü ve kuvvetli üslûbu ile daha da câzibleştirdi. Cenab 'ın şiirlerinde çok bol olarak yer alan ve Türk şiirinde o zamana kadar işitilmemiş tarzdaki istiâreleri (tûf-ı tesliyet, nây-ı zümürrüd, sâât-ı semen-fâm...), muhaliflerce, Servet-i Fünûn şiirinin anlamsızlıkla suçlanmasına yol açan başlıca unsurlar arasındadır.

Cenab 'ın şiirlerinin değişmez konuları olan aşk ve tabiat, tek başlarına çok nâdir olarak ele alınmışlardır. Bunların, hemen her zaman iç içe işlendikleri görülür. Böylece, Hâmid 'in şiirlerinde başlamış olan "insan-tabiat" kompozisyonunun Cenab 'ın şiirlerinde çok daha gelişmiş ve çok daha renkli örneklerine rastlamak mümkündür. Güçlü bir iç mûsıkî ile de beslenen bu şiirler, batılı Türk şiirinin hissî muhtevâdaki en güzel örnekleridir. Şiirlerinin bu yapısı ile Servet-i Fünûn Topluluğu 'nun en lirik şâiri sayılabilecek olan Cenab 'ın dili ise koyu Osmanlıca olduğu gibi, bu hatâsını düzeltmemekte de uzun müddet ısrar etmiştir. Fakat, buna rağmen, Millî Edebiyat cereyanının Osmanlıca 'yı Türkçeleştirme gayretleri — az da olsa — Cenab 'ın diline de tesir etti.

Daha Servet-i Fünûn 'un sayfalarında güçlü bir nesir yazarı olarak da dikkati çeken Cenab, 1908 'den sonra şiir yazmayı azaltıp, daha çok nesre yöneldi. Bu alanda da haklı bir şöhret sahibi oldu. Seyahat notları, müsâhabe ve makâleler hâlindeki değişik nesirleri şu kitablarında toplanmıştır : *Hac Yolunda* (1909), *Evrâk-ı Eyyâm* (1915), *Suriye Mektupları* (1917), *Nesr-i Harb, Nesr-i Sulh ve Tiryâki Sözleri* (1918) ile *Avrupa Mektupları* (1919). Cenab 'ın *Tiryâkî Sözleri*, kendi el yazısı ile yazılmış bir defterde matbu nüshadaki 361 seçme söz yerine 1830 Tiryâkî sözü ihtivâ etmekte olup, bu defter gerekli açıklamalarla, Orhan F. Köprülü-Reyan Erben tarafından Tercüman 1001 Temel dizisinde yayınlanmıştır (İstanbul, 1978).

Servet-i Fünûn şiirinin değişik bakımlardan gerçek kurucuları olan bu iki büyük şâirin yanında, orta seviyede birer şâir ve san'atkâr olan topluluğun öteki mensubları da, büyük bir çoğunlukla, "san'at için san'at" görüşüne bağlıdırlar.

Bunlardan Hüseyin Siyret Özsever (1872-1959), romantik duygularla yüklü ve üslûb bakımından yer yer Fikret 'in te'sirinde kalan şiirlerini, *Leyâl-i Girîzân* (1919), *Bağ Bozumu* (1928) ve *Kıvılcımlı Kül* (1930) adlı kitablarında topladı. Osmanlıca 'da ve arûzda ısrar etmeyip, zamanla sâde Türkçe 'ye ve Hece veznine yönelen ve devrinin siyâsî hâdiselerine de karışmış bulunan şâirin siyâsî konulardaki şiirleri ise, *Kargalar* (1939), *İki kaside* (1942) ve *Bir Mektubun Cevâbı ve Hüseyin Avni Ulaş 'a* (1948) isimli kitablarındadır.

Üslûb bakımından daha çok Cenab 'ın te'sirinde kalmış olan Hüseyin Suad Yalçın (1867-1943) 'ın şiirlerinde de romantik aşklar ve âile hayatı ön planda gelir. Bu şiirlerini *Lâne-i Melâl* (1910) adı altında topladı. O da, Siyret gibi, Osmanlıca ve arûzda ısrar etmedi. 1910 'dan sonra yazdığı şiirleri ise, ölümünü müteâkip eşi tarafından yayımlandı (Efzâyiş Suat, *Hüseyin Suat Yalçın ve Şiirleri*, 1943).

1908 'den önce Abdülhamid II. 'in ve ondan sonra da İttihat ve Terakki hükûmetinin istibdâdlarına karşı çıkması ve II. Meşrûtiyet devrindeki gürültülü siyâsî hayatı dolayısıyle de Türk kamuoyunda sürekli akisler uyandıran Süleyman Nazif (1869-1927), şiirlerinde yalnız şahsî duygularına değil, vatanseverlik duygularına da yer veren şâirler arasındadır. Servet-i Fünûn Topluluğu 'na katılmadan önce siyâsî iktidar aleyhine yazdığı şiirlerini (1892-1897), sonraları *Gizli Figanlar* (Kahire, 1906) 'da topladı. *Servet-i Fünûn* 'da çıkan şiirler (1898-1901) ise, topluluğun temâyülüne uygun olarak, romantik duyguları işler. Bunları kitap hâlinde bastırmış değildir. Birinci Cihan Harbi sonralarında Irak 'ın elimizden çıkması üzerine *Fırâk-ı Irak* (1918) ve Mütâreke Devri 'nde sürgün olarak gönderildiği Malta 'da yazılıp vatan sevgisi ile dolu şiirlerini de *Malta Geceleri* (1924) adı ile yayımladı. *Servet-i Fünûn* 'dan önceki şiirlerinde, muhtevâ bakımından olduğu kadar, dil ve üslûb bakımından da Nâmık Kemâl 'i benimseyen, Servet-i Fünûn devrinde bu topluluğun dil ve üslûb özelliklerine tamamıyle uyan Nazif de, Cenab gibi, Osmanlıca 'da sonuna kadar ısrar etmesine rağmen, son şiirlerinde-kısmen de olsa-Türkçeleşmeye doğru gitti.

1908 'den sonra Nazif de siyâset hayatına atılarak siyasetle ilgili pek çok yazısı gazetelerde sürekli olarak yayımlandı. Böylece, nesir alanına da girmiş oldu ve kuvvetli bir nesir yazarı olarak da tanındı. Çoğu vatanseverlik duyguları ile dolu nesirlerini (makale, mektup, müsâhabe, mensûre) toplayan eserlerinin başlıcaları : *Batarya ile Ateş* (1919), *Çal Çoban Çal* (1922), *Hazret-i İsa 'ya Açık Mektub* (1924), *Çalınmış Ülke* (1924), *Yıkılan Müessese* (1927) 'dir. Güçlü ve itinâlı bir üslûba sahib olan bu nesirlerde dil, daha çok Osmanlıca 'ya bağlı kalmakla beraber, yer yer, *Servet-i Fünûn* nesri kelimelerinden ayrılır.

Servet-i Fünûn 'a 1897 'de katılan ve Süleyman Nazif 'in kardeşi olan Fâik Âli Ozansoy (1876-1950), romantik aşkları işleyen şiirlerini *Fânî Teselliler* (1908) ve *Temâsîl* (1913), Birinci Cihan Harbi sırasında yazdığı vatanseverlik şiirlerini de *Elhân-ı Vatan* (1915) adlı kitablarında topladı.

Servet-i Fünûn Topluluğu 'nun yaşça en küçüğü olan Celâl Sâhir Erozan (1883-1935), yaradılışı gereği sürekli değişikliğe açık olduğu için, önceleri kapıldığı Muallim Nâci tarafdarlığından ayrılarak evvelâ *Servet-i Fünûn* 'a, 1909 'da *Fecr-i Âti* 'ye ve 1914 'te de Millî Edebiyat Akımı 'na katıldı. Bütün bu edebî toplulukların dil, üslûb ve nazım tekniği ile ilgili özelliklerini kolaylıkla benimseyen şâirin, Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âti devrelerinde yazdığı ve romantik aşkları işleyen şiirleri, *Beyaz Gölgeler* (1909), *Buhrân* (1909) ve *Siyah Kitab* (1912) isimli kitablarındadır. 1908 'den sonra edebî basında da çok hareketli bir hayat geçiren ve *Demet* (1908), *Musavver Muhit* (1909), *Servet-i Fünûn* (1909-1910), *Halka Doğru* (1913), *Türk Sözü* (1914) ve *Bilgi Mecmûası* (1914) gibi dergileri yöneten Celâl Sâhir, Millî Edebiyat Devri 'nde yazdığı şiirlerini ayrıca kitab hâlinde yayımlamadı.

H. Nâzım takma adını kullanan Ahmed Reşid Bey (1870-1955), şiirlerini bir araya getirmedi. Nâmık Kemâl 'in oğlu olup, birçok şiirlerinde A. Nâdir imzasını da kullanan Ali Ekrem Bolayır (1867-1937), hissî konulardaki şiirlerini *Zılâl-i İlhâm* (1909), yurtseverlik duygularını işleyen şiirlerini de *Ordunun Defteri* (1918), *Ana Vatan* (1921) ve *Vicdan Alevleri* (1925) 'nde topladı. Şıpka Kahramanı Müşîr Süleyman Paşa 'nın oğlu olan ve şiirlerinde Süleyman Nesîb adını kullanan Mehmed Sâmi (1866-1917) 'nin şiirleri ise, ölümünden sonra yayımlandı (Bir heyet tarafından, *Süleyman Paşa-zâde Sâmi Bey-Külliyât-ı Âsâr ve İhtisâsât*, 1918).

Tiyatro. 1884 'te, ciddî tiyatro eserlerinin oynanması yasaklandıktan sonra, Türk tiyatro edebiyatı piyes tekniği bakımından bir duraklama, hattâ bir gerileme dönemine girmiş ve yalnız okunmak için piyes yazabilmenin getirdiği isteksizlik *Servet-i Fünûn* nesline de sirâyet ederek, bu türe hiç rağbet gösterilmedi. Bu sebeble, Servet-i Fünûncular bu türü ancak 1908 'de yâni ciddî tiyatro eserlerinin oynanabilmesi imkânları yeniden doğunca denediler. Böyle bir gecikmenin normal sonucu ise, piyes tekniği hakkında nazarî bilgiye sâhib bulunsalar bile, yazmadaki tecrübesizlikleri yüzünden, başarısız eserler vermek oldu. Bu şartlar içinde, yazılacak piyeslerin teknik bakımından güçlü olmaları mümkün değildi. Buna rağmen, *Servet-i Fünûn* yazarlarının tiyatro eserleri teknik bakımından Tanzîmâtçıların eserlerinden yine de üstündür. Bu üstünlük, onların bilhassa kendi zamanlarındaki Fransız tiyatro eserlerini daha yakından tanımalarıyla açıklanabilir. Abdülhamid II. devrinde içtimâî mes'elelerle ilgilenme imkânını bulamayan ve şiirle romanda âile çevresinin sınırlarını aşamayan Servet-i Fünûncular, edinmiş oldukları alışkanlıkla, şartların değişmiş bulunmasına rağmen, yazdıkları tiyatro eserlerinde de âile çerçevesini aşamadılar. Esâsen siyâsî, içtimâî ve iktisâdî pek çok mes'elelerini çözmüş bir ülkenin insanları olan çağdaş Fransız yazarlarının örnek alınan tiyatro eserlerinde de içtimâî mes'eleler âile çerçevesi içine girecek kadar daralmış bulunuyordu. Bu sebeblerle, Servet-i Fünuncular da, içtimâî planda, evlenme-boşanma mes'eleleri, kadın hakları gibi sınırlı konuların içinde kaldılar.

Servet-i Fünûn topluluğu içinde *Şehbâl-yâhud-İstibdâd 'ın Son Perdesi* (1908) adlı dramı ile ilk denemeyi yapan Hüseyin Suad, bundan sonraki piyes çalışmalarını komedi çeşidinde sürdürdü : *Devâ-yı Aşk* (1910), *Hulle-yâhud Kabakçı Ferhad Ağa* (1910), *Çifteli Mikroblar* (1920), *Küçük Beyler - yâhud-Derse devam edelim* (Cenab Şehâbeddin ile birlikte, 1920), *Ahirette Bir Gün* (manzum, 1943), *Ana Karnında Son Gece* (manzum, 1943). Bunlardan başka, Fransızca 'dan *Kirli Çamaşırlar* (1910), *Kundak Takımları* (1910) ve *Kayseri Gülleri* (Münir Nigâr 'la birlikte, 1910) adaptasyonlarını da yapan Hüseyin Suad, aynı zamanda, tiyatro tekniği bakımından da topluluğun en başarılı yazarıdır.

Şöhretini romancı olarak yapmış olan Mehmed Rauf 'un, 1909 'dan başlayarak, tiyatro eserleri de yazdığı görülür: *Pençe* (1909), *Cidâl* (1911), *Diken* (1917), *Sansar* (1920), *Cerîha* (1923), *Penbe Köşk* (1924). Bunlar arasında teknik bakımından en başarılı olanı *Sansar* 'dır. Mehmed Rauf 'un bâzı adaptasyonları da vardır.

Servet-i Fünûn topluluğu içinde tiyatro ile en çok ilgilenen bu iki yazarı *Bâria* (1908), *Sukut* (1911) ve *Mama Dadım Darılır* (1919) piyesleri ile Ali Ekrem; *Yalan* (1911) ve *Körebe* (1917) piyesleri ile Cenab Şehâbeddin; *Haralambos Cankıyadis* (1912) adlı piyesi ile Safvetî Ziya; *Kâbûs* (1918) isimli piyesi ile Hâlid Ziya; *Pâyitahtın Kapısında* (manzum, 1918) ve *Nedim ve Lâle Devri* (manzum, 1950) piyesleri ile de Fâik Âli tâkib ettiler.

Roman ve Hikâye. Şiirle birlikte roman ve hikâye, *Servet-i Fünûn* edebiyatının en güçlü türleridir. Bu devirde bilhassa romanın, teknik bakımdan ulaştığı, zirve henüz aşılamamıştır.

Servet-i Fünûn romancıları, dil, üslûb ve teknik bakımlarından Nâmık Kemâl'i tâkip edip 1885-1895 yılları arasında, zamanın hâkim edebî cereyanı olan romantizmin te'sirinde kaldılar ise de, aynı yıllarda ilk örnekleri görülmeğe başlanan realizmin de yavaş yavaş te'sirine girdiler ve Servet-i Fünûn Topluluğu içinde isim yaptıktan sonraki eserlerinde, realist roman metoduna daha çok yer verdiler. Romanda romantizmden realizme bu geçiş, zamanla, Fransız realist romanının Flaubert, Balzac, Goncourt Kardeşler ve Bourget gibi ustalarını tanıdıktan ve benimsedikten sonra gerçekleşebildi.

İstibdâd Devri'ndeki ağır şartların ve biraz da çekingen mizaclarının te'siri ile içtimâî mes'eleler üzerinde duramayan Servet-i Fünûn roman ve hikâyecileri ister istemez, psikolojik konulara yöneldiler. Bu sebeble, psikolojik muhtevâ onların eserlerinde ağırlık taşırsa da, eserlerinde içtimâî mes'elelerle hiç ilgilenmedikleri hakkındaki iddia yanlıştır. Bu iddia onların içtimâî mes'elelere doğrudan doğruya giremeyişlerinden ve hele siyasetle ilgili olanlarını hiç ele alamayışlarından doğmuş olmalıdır. Siyâsî baskının yanında dinî baskının da içtimâî yaşayışta henüz ağır bir şekilde hüküm sürdüğü bir devirde, ancak bu iki diktanın kontrolü dışında kalan sosyal konulara girilebilirdi. Bunların en büyüğü, bugün de içinde yaşanmakta olan "çağdaşlaşma "mes'elesi idi. Servet-i Fünûn romancıları bu mes'elenin siyâsî yönünü bir yana bıraktılarsa da, içtimaî ve kültürel yönleri ile yakından ilgilendiler. Bu yönlerin değişik içtimâî ve kültürel kesimlerdeki görünüşlerini ve sonuçlarını ele aldılar. Hâlid Ziya'nın *Mâi ve Siyah* ve *Aşk-ı Memnû* romanları ile Mehmed Rauf'un *Eylül*'ü, ağırlığın batılılaşma mes'elesine verildiği eserlerdir. *Servet-i Fünûn* roman ve hikâyelerinde vak'aların hep İstanbul'da geçtiği hakkındaki bir başka suçlama da, yanlış değilse bile, haksızdır. Bir şehirden başka bir şehre giderken bile "mürûr Tezkeresi" arandığı bir devirde, zâten İstanbullu veya orada yerleşmiş olan ve isimleri de şüphe ile karşılanan yazarların, eserlerinde mekân olarak yalnız kendi çevrelerini seçmeleri tabiîdir. *Servet-i Fünûn* romanlarındaki karakterlerin hep "yüksek tabakat-ı ictimâiyeden" oldukları hakkındaki iddia da tamamıyle yersizdir. Bu romanların hemen bütün kahramanları orta sınıfa mensuptur. Servet-i Fünûn roman ve hikâyelerinin halka yabancı bir dil kullandıkları hakkındaki iddia ise, tamamıyle doğrudur. Tiyatro eserleri dışındaki bütün edebî türlerde olduğu gibi, roman ve hikâyede de dil oldukça koyu bir Osmanlıca'dır. Bu koyuluk, tasvir ve tahlillerde daha da artar. "San'atkârâne" olan üslûb ise, edebî san'atlarla yüklüdür. Bu sebebledir ki, eserlerinin 1920'den sonraki baskılarında, bizzat kendileri bu hatâlarını kısmen olsun düzeltmeğe çalıştılar.

Servet-i Fünûn roman ve hikâyesinin en büyük temsilcisi, Hâlid Ziya Uşaklıgil (1867-1944)'dir. İlk roman denemesi, tefrika edildiği (1885) halde "adâb-ı islâmiyeye mugâyir" görülerek kitab olarak basılmasına izin verilmeyen ve aldatılmış bir genç kızın hayatını anlatan *Seftle*'dir. Bu denemeyi, yine birer genç kızın romantik aşklarını anlatan, üç küçük romanı tâkib eder: *Bir Ölünün Defteri* (1891), *Nemîde* (1893), *Ferdi ve Şürekâsı* (1894). Ancak realist roman metoduna bu eserlerinde yer vermeğe başlayan yazar, romantik aşkları konu almakla, romantizme düşmüş değildir. Tersine, sağlam bir zemine oturtulamayan, gerçekleri dikkate almayan davranış ve duyguların—realist Fransız romanlarında olduğu gibi—sâhiblerini sonunda izdirâba götüreceğini göstermektedir. Yazarın, *Servet-i Fünûn*'a katıldıktan sonra kaleme aldığı ve her bakımdan bu ilk denemeleri aşan *Mâi ve Siyah* (1897)'da ise, Romanın kahramanı olan ve yine romantik yaradılıştaki genç şâir, yalnız aşk karşısında değil, değişik hâdiseler karşısında da denenmek sûretiyle, romantik davranışların hüsran verici sonuçları daha geniş şekilde belirtilir. Aynı sebebten kaynaklanan bir başka hüsran da, gerçekci olmayan bir evlenme ile *Aşk-ı Memnû* (1900)'da ele alınır.

Hâlid Ziya'nın romanlarında, *Mâi ve Siyah*'la berâber, yine Fransız realist romanlarında olduğu gibi, çevre geniş bir yer alır. Bu romanından başka, *Aşk-ı Memnû* ile *Kırık hayatlar* (1924)'da da Türk hayatının o devirdeki değişik içtimâî ve kültürel çevrelerinin insanları ve hâdiseleri, aralarında herhangi bir karşılaştırmaya ve sonuç çıkarmaya gidilmeksizin, sırf realist metodun tabiî bir tutumu olarak ele alınırlar. Böylece kahramanlar, kendi içtimâî çevrelerinden ve iktisâdî şartlarından koparılmaksızın oldukları gibi verilirler. Ayrıca, Balzac'ın romanlarında olduğu gibi, çevre ile birlikte, kahramanların ruhî durumları da dikkatle ele alınır. Ruhî tahlillere verdiği değer bakımından yazar, Bourget'nin romanlarına da büyük bir yakınlık gösterir.

Yazarın romanlarındaki bu "insan-içtimâî çevre" bağdaşmasını ve gerçekçi tutumunu, 1886'dan itibâren yayımlamağa başladığı hikâyelerinde de bulmak mümkündür. *Bir İzdivâcın Târîh-i Muâşakası*

(1888), *Bir Muhtıranın Son Yaprakları* (1888), *Nâkil* (1892-1894), *Bu muydu?* (1896), *Heyhât!* (1896), *Bir Yazın Târihi* (1900), *Solgun Demet* (1901), *Bir Şi'r-i Hayâl* (1916), *Sepette Bulunmuş* (1920), *Bir Hikâye-i Sevdâ* (1922), *Hepsinden Acı* (1934), *Aşka Dâir* (1935), *Onu Beklerken* (1935), *İhtiyar Dost* (1937), *Kadın Pençesi* (1939) ve *İzmir Hikâyeleri* adlı kitablarında bir araya getirdiği sayıları iki yüzü bulan hikâyelerinde de karakterlerle çevreleri yine ön planda gelir. Bu çevrelerin büyük çoğunluğu, orta halli ve fakir kesimlerle ilgilidir. Karakterler ise, daha çok, bedenî veya ruhî sakatlıkları ağır basan, acınmağa değer kimselerden seçilmiştir. O, romanlarındaki teknik başarıyı hikâyelerinde de sürdürür.

Dil ve üslûbuna gelince; Hâlid Ziya'nın dili ve üslûbu *Servet-i Fünûn* nesrinin dili ve üslûbu demektir. Topluluğun bütün nesir yazarları, bilgi ve kabiliyetleri ölçüsünde, onun dil ve üslûb özelliklerini benimsemeğe çalışmışlardır. Böylelikle teşekkül eden ortak bir dil ve üslûbun içinde, her yazar, kendi yaradılışından ve kültür seviyesinden gelen unsurları da katarak şahsî üslûbunu yaratma yoluna gitmiştir. Hâlid Ziya'nın dili, Farsça ve Arapça kelimeler ve tamlamalarla doludur. Üslûbu, ise, hayâl san'atları ile yüklü, "san'atkârâne" üslûbun ta kendisidir. Ancak yazar, teknikte gösterdiği itinâyı, büyük bir titizlikle, üslûbunda da gösterir.

Servet-i Fünûn Topluluğu'nun ikinci mühim romancı ve hikâyecisi olan Mehmed Rauf (1875-1931), önce, hikâyeleri ve "mensûr şiir" 'leri ile tanındı. *Servet-i Fünûn*'da tefrika edildikten sonra kitab olarak da basılan *Eylül* (1901) isimli romanı ile şöhreti birden bire büyüdü. Topluluk dağılınca, o da yazı hayatından çekildi. 1908'den sonra yayımlanan romanları ve hikâye kitabları şunlardır: a. Romanlar: *Ferdâ-yı Garâm* (1913), *Genç Kız Kalbi* (1914), *Karanfil ve Yâsemin* (1924), *Böğürtlen* (1926), *Son Yıldız* (1927), *Defîne* (1927), *Kan Damlası* (1928), *Halâs* (1929); b. Hikâye kitabları: *Âşıkane* (1909), *İhtizâr* (1909), *Son Emel* (1913), *Bir Aşkın Târihi* (1914), *Hanımlar Arasında* (1914), *Menekşe* (1915), *Üç Hikâye* (1919), *Safo ve Karmen* (1920), *Pervaneler* (1920), *Mâzîde Bir Günâh* (1920), *İlk Temâs-İlk Zevk* (1922), *Aşk Kadını* (1923), *Kadın İsterse* (1923), *Eski Aşk Geceleri* (1927).

Hâlid Ziya'nın aksine, roman ve hikâyelerinde çevreye çok az yer veren Mehmed Rauf, bütün itinâsını ruhî konular üzerinde toplar. O, realist roman metodunu, sâdece, kahramanlarının ruhî durumlarını incelemede kullanır. Gerçekten de, çok güçlü bir psikologtur. Türk edebiyatında psikolojik roman çeşidinin en başarılı örneği olan *Eylül*, bunu büyük ve sabırlı bir müşâhedeye borçludur. Ancak, yazarın ruhî tahlilleri hâdiselerle birlikte verileceği yerde, bunları bir tarafa bırakarak, ayrı pasajlar hâlinde vermesi, zâten çok az hareketli olan vak'ayı büsbütün hareketsizleştirir. Mehmed Rauf, roman ve hikâye tekniğinde olduğu gibi, dilde ve üslûbta da Hâlid Ziya'dan ayrılır. Teknik zayıf olduğu gibi üslûb da büyük bir başıboşluk içinde olmasına rağmen, samimîdir.

Servet-i Fünûn Topluluğu'nun geri kalan üç romancı ve hikâyecisi ise, Hüseyin Câhid Yalçın (1874-1957), Müftüoğlu Ahmed Hikmet (1870-1927) ve Safvetî Ziya (1875-1929)'dır.

Basın hayatını da ömrünün sonuna kadar birlikte yürüten, *Tanîn* (1908) gazetesi ile *Fikir Hareketleri* (1933) dergisinin sâhibi bulunan, Hüseyin Câhid iki roman yazdı: *Nâdide* (1890), *Hayâl İçinde* (1899). Basit bir deneme olan birincisi bir yana bırakılırsa, *Hayâl İçinde*, romantizmi mahkûm eden vak'ası ile, realist metodun Servet-i Fünûn romanındaki en başarılı örnekleri arasındadır. Yine 1899'da yayımladığı *Hayât-ı Muhayyel* ile *Hayât-ı Hakîkiye Sahneleri* (1908) ve *Niçin Aldatırlarmış?* (1922) adlı hikâye kitablarının da yazarı olan Câhid'in bilhassa son iki kitabındaki hikâyeleri tam bir realizmi temsil eder.

Daha topluluk kurulmadan *Servet-i Fünûn*'da yazmağa başlayan Ahmed Hikmet'in de *Hâristân ve Gülistân* (1901) ve *Çağlayanlar* (1922) adlı iki hikâye kitabı ile *Gönül Hanım* (tefrikası: 1920; 1971), isimli bir romanı vardır. Birinci kitabında, Servet-i Fünûn Topluluğu'nun devam ettiği süre içinde yazılmış yazıları yer alır. Bunlar romantizmin te'sirindedir. Topluluğun dağılmasından sonra yazı hayatından ayrılarak, 1908'den sonra yeniden yazmağa başlayan ve Millî Edebiyat Cereyânı'na da katılan Ahmed Hikmet, milliyetçi bir heyecanla yazdığı bu dönemdeki hikâyelerini de ikinci kitabında topladı. Aynı dönemde yazılıp, tefrika edildikten çok sonra (İstanbul, 1971) kitab olarak da basılan *Gönül Hanım*, Birinci Cihan Harbi sırasında Kafkasya cephesinde Ruslara esir düşerek, Türkistan'daki bir kampa gönderilen genç bir Türk subayı nın orada tanıştığı bir Tatar kızı ile sevişmesini ve onun aracılığı ile eski Türk ülkelerini gezmesini, Türk kültür ve medeniyetini tanımasını ve neticede "dünya Türklerinin birliği" fikrine varmasını konu alır.

Salon Köşelerinde (1912) adlı ve İstanbul'un kozmopolit çevrelerini anlatan bir romanın sahibi olan Safvetî Ziya'nın *Bir Safha-yı Kalb* (1912), *Kadın Rûhu* (1914) ve *Silinmiş Çehreler-Beliren Sîmâlar* (1914) isimli üç de hikâye kitabı vardır.

Mizâh ve Hiciv. Tiyatro gibi yine ancak 1908'den sonra başlayabilen mizâh türüne topluluktan yalnız iki kişi rağbet gösterdi: Hüseyin Suad ve Cenab Şahâbeddin.

Mizâh yazılarında Câve-i Zâlim adını kullanan Hüseyin Suad, bu yazılarını *Câve'nin Destanı* (1922) isimli kitabında topladı. Bu tür yazılarında Dahhâk-i

Mazlûm adını kullanan Cenab ise, yazdıklarını kitab hâline getirmedi.

Hiciv türünde de başlıca iki kişi yer alır : Tevfik Fikret ve Süleyman Nazif.

Her ikisi de, daha çok siyâsî ve içtimâî hicve yönelmişlerdir. Şahıslarla ilgili hicivleri pek azdır. Yaptığı "dekadanlık" suçlaması üzerine Fikret 'in Ahmed Midhat için yazdığı *"Timsâl-i Cehâlet"* (*Rübâb-ı Şikest*) ve Süleyman Nazif 'in İsveç Sefiri Şerif Paşa için yazdığı *Boş Herif* ve pâdişah Vahîdeddin için yazdığı *Târihin Yılan Hikâyesi* isimli mensur hicviyeleri bunlar arasındadır.

Edebî Tenkid. Servet-i Fünûn devrinde de edebî tenkid, Tanzîmât devrinde olduğu gibi, Dîvan edebiyatı için yıkıcı, Garb edebiyatını tanıtmak için yapıcı mâhiyette olmak üzere, başlıca ikiye ayrılabilir. *Servet-i Fünûn* 'un yorulmaz polemikçisi Hüseyin Câhid, bu tarz yazılarının bir kısmını sonradan *Kavgalarım* (1910) isimli bir kitabında topladı.

Bu devirde objektif tenkidin en başarılı temsilcisi Ahmed Şuâyib (1876-1910) 'dır. *Servet-i Fünûn* 'da yayımlanan ve Garb'ın tanınmış tenkidçi ve tarihçilerini tanıtan uzun makaleleri, ölümünden sonra, *Hayat ve Kitablar* (1913) adı ile basıldı. Bilhassa Fransız tenkidçisi Hippolyte Taine 'i çok beğenen Şuâyib 'ın *Servet-i Fünûn* edebiyatı ile ilgili tenkidleri de vardır.

Edebiyat Tarihi. Servet-i Fünûn Topluluğu arasında, edebiyat tarihi ile ilgili küçük bâzı çalışmalar yapanlar da vardır. Cenab Şahâbeddin 'in eksik bir *Kadı Burhâneddin dîvanı* baskısına (1922) yazdığı uzunca bir önsöz, Süleyman Nazif 'in, *Nâmık Kemâl* (1922), *Mehmed Âkif* (1924) ve *İki Dost* (Ziya Paşa-Nâmık Kemâl, 1926) ve Ali Ekrem 'in, *Nâmık Kemâl* (1930) ile *Lisânımız* (1937) monoğrafileri bunlar arasındadır.

Servet-i Fünûn Dışındaki Edebiyat. *Servet-i Fünûn* devrinde yetişmekle beraber belli bir edebî topluluk kurmayan ve kendi aralarında da bâzı görüş farkları bulunan şâir ve yazarları sâdece, "san'at için san'at" ve "cemiyet için san'at" anlayışlarından birine bağlı kalmaları bakımından gruplandırmak mümkündür.

Birinci anlayışı benimseyen şâirlerden olan Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949), babası ile birlikte Gelibolu 'da bulunduğu sıralarda çocuk denecek yaşta şiire başladı. Onun ilk ustaları, buradaki tekke şâirleri ile saz şâirleri oldu. Ancak İstanbul 'a geldikten (1886) sonra dîvân edebiyatı ile garblı Türk edebiyatından haberi olabildi. Bunlardan, garplı Türk edebiyatını tercih etmekle beraber, Servet-i Fünûn Topluluğu 'na katılmadı. Zamanının Arûz-Hece ve Osmanlıca-Türkçe çatışmalarında da, batılı edebiyatı savundu. Tekke şiirinin şâir üzerindeki te'siri, 1892 'de başlar. Bu te'sir, daha çok, nazım şekilleri, vezin ve üslûb özellikleri bakımındandır.

Çok geniş bir ansiklopedik bilgiye sâhip bulunan ve şiirin dışında bilhassa felsefe ile ilgilendiği için Filozof ünvânı ile de tanınan Rıza Tevfik 'in şiirlerindeki asıl başarı, taşıdıkları lirizm ile üslûbdaki samimiyetten doğar. Şiirlerini *Serâb-ı Ömrüm* (1934; 1949) ismi ile yayımladı.

Servet-i Fünûn dışında "cemiyet için san'at" görüşüne sonuna kadar bağlı kalmış iki tanınmış şâir Mehmed Emin ile Mehmed Âkif 'tir.

Servet-i Fünûn şiirinin rakib tanımadığı yıllarda, onunkine tamamıyle ters düşen bir anlayışla ortaya çıkan Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944), şahsî duygu, hayâl ve arzulardan uzak şiirler yazıyordu. Ayrıca, Osmanlıca 'daki yabancı sözleri de en azına indirmişti. Onlarla yapılan tamlamaları ise, hiç kullanmıyordu. Doğrudan doğruya Türkçe olan veya halkın diline kadar girerek iyice Türkçeleşmiş kelimelerle yazdığı şiirlerinde arûza da yer vermiyor, yalnız heceyi kullanıyordu.

Bu tür şiirlerle *Servet-i Fünûn* şiirinin en parlak yıllarında ortaya çıkmak bir cesaret mes'elesi idi. Şâire bu cesareti 1897 'deki Türk-Yunan Harbi sağladı. Kısa süre içinde Türk ordusunun Atina kapılarına dayanmasının yarattığı millî heyecan, bu tarzda yazılacak şiirler için en uygun fırsattı. Mehmed Emin, bu fırsatı çok iyi değerlendirip, şiirlerini ardı ardına yayımlayarak, kendini etrafına kabul ettirdi. İlki *Anadolu 'dan Bir Ses-yâhud-Cenge Giderken* (1897) adlı dokuz şiirini, sonradan, *Türkçe Şiirler* (1900) adıyla kitab halinde bastırdı.

Mehmed Emin 'in, şahsî ve romantik duyguların Türk şiirini doldurduğu bir sırada, böyle duygulardan tamamıyle uzak, içtimâî ve millî konularla ilgilenmesine, bir balıkçının oğlu olması dolayısıyla fakir halk içinde yetişmesi, sık sık Anadolu 'da seyahat edip Türk köylüsünün güç hayat şartlarını görmesi ve Osmanlı Devletin 'deki azınlıklarda uyanan milliyet duygusu sebep olmuştur.

Mehmed Emin 'de önceleri yalnız imparatorluğun sınırları içinde kalan ve "Türk halkının her yönden kalkındırılması" anlamına gelen milliyetçilik fikri, 1908 'den sonra, yavaş yavaş "Dünya Türklerinin Birliği" fikri ile birleşir. Türklerin birliği ideolojisini zaman zaman İslâmların Birliği ideolojisiyle biraraya getirebilen Mehmed Emin, emperyalizme de karşı çıkar.

Kuvvetli bir şâir olmadığı için lirizmden mahrum kalan şiirlerinde dâima Hece veznini kullanmış, dilde de Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelere yer vermiştir. Bununla beraber canlı ve sevimli bir dil yaratılamamıştır. Mehmed Emin 'in en çok tercih ettiği nazım şekilleri ise, Servet-i Fünûn şiirinde rağbet gören, "sone" ve "Serbest Müstezad" şekilleridir.

Şiirlerini şu kitaplarda yayımladı : *Türk Sazı* (1914), *Ey Türk Uyan!* (1915), *Tan Sesleri* (1915), *Ordunun Destanı* (1915), *Dicle Önünde* (1916), *Hastabakıcı Hanımlar* (1917), *Zafer Yolunda* (1918), *Tûrân 'a Doğru* (1918), *İsyan ve Dua* (1918), *Aydın Kızları* (1925), *Mustafa Kemal* (1928), *Ankara* (1939).

II. Meşrutiyet döneminde Türk Birliği ideolojisinden sonra en çok rağbet gören İslâm Birliği ideolojisinin Türk şiirindeki tek temsilcisi olan Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936), islâmî kültürle yetişti. Şiire şahsî ve dinî konuları işleyerek başladı. Bu sıralarda, en çok beğendikleri Şeyh Sâdi, Hâfız, Muallim Nâci ve Abdülhak Hâmid idi. 1900 'den sonra, şahsî duygularını bir yana bırakarak, yakın çevresinin ve giderek bütün islâm ümmetinin dertleri ile ilgilenmeğe başladı. İlk şöhretini sağlayan şiirleri, yakın çevresinde gördüğü yoksulluk, sahibsizlik, câhillik ve kötü alışkanlıklarla ilgili idi (*Küfe, Hasta, Seyfi Baba, Bebek, Mahalle Kahvesi, Hasır, Meyhâne*, v. b.). Bu şiirler, aynı zamanda, ilhâma inanmayan ve konularını çevresindeki hâdiselerden almağa yönelen şâirdeki büyük müşâhede gücünü de gösterdiler. Türk şiirine asıl realizmi Âkif 'in getirdiği muhakkaktır.

Balkan Harbi sonunda devlet siyâseti olarak iflâs eden Osmanlıcılık ideolojisinin yerini alan milliyetçilik ve İslâmcılık ideolojileri, Birinci Cihan Harbi sırasında, zaman zaman biribirlerine destek oldular. Düşünceleri ile islâmcı ve duyguları ile milliyetçi ve halkçı olan Mehmed Âkif, bu yakınlaşmanın en başarılı örneğini verir. Bir yandan bütün müslümanların birleşmesi tezini savunurken, bir yandan da yalnız Türk halkının mes'eleleri ile yakından ilgilenir.

Ona göre, medeniyetin beşiği Şarktır. Şark 'a medeniyetçe üstünlüğünü kaybettiren, zamanla içine düştüğü "taassub, cehâlet, ahlâk, bozukluğu, tenbellik, kendine güvensizlik v.s." gibi sebeblerdir. Bunlardan kurtulmak için de, islâm dininin parlak devrindeki esaslara ve bunların yapıcı ve yaratıcı gücüne yeniden kavuşmak gerekir. İslâm Birliği de, ancak bu yoldan gerçekleşebilecektir. Bunun içindir ki Âkif, Birinci Cihan Harbi ve Millî mücâdele yıllarında yazdığı hemen hemen bütün şiirlerinde, bu yola gidilmesini sağlayacak sürekli telkinlerde bulundu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu 'ndaki hıristiyan azınlıklardan sonra, Birinci Cihan Harbi başlarında Araplar arasında da başlayan ve bu savaşın sonunda gerçekleşen milliyetçilik hareketleri ve onların doğurduğu devletler, İslâm Birliği ideolojisinin de sağlam temellere dayanmadığı gerçeğini ortaya koyunca, şâir büyük bir hayâl kırıklığına uğradı. Arkasından, Millî Mücâdele 'sini kazanan Türkiye 'de de millî ve lâik bir devlet kurulunca, Âkif bir süre (1925-1936) için, Türkiye 'den ayrılarak Mısır 'a yerleşti. Bu sürenin sonlarına doğru hastalandı ve hastalığının ağırlaşması üzerine İstanbul 'a dönerek burada öldü.

1900 'den sonra şiirlerinde "cemiyet için san'at" prensibi, İslâm Birliği ve Türk halkının içtimâî ve ahlâkî kalkınması gibi mese'leler üzerinde ısrarla duran Akif, "edebiyatın lüks bir iş olmadığına, aydınlara değil, geniş halk kitlelerine seslenmesi ve asıl onları eğitmesi gerektiğine" inanır. Sana'tın vatanı olmadığı görüşünü de red eder. Ona göre san'atın vatanı vardır. San'at mahallî ve millîdir. Şiirlerinde, çok açık olan müşâhede gücü tasvir ve tahkiyede de kendini gösterir. Çoğu kere canlı bir konuşma dili ve üslûbu ile yazılmış olan şiirlerinde kuvvetli bir lirizm göze çarpar. Vezin olarak sâdece arûzu, dîvan nazmının çeşitli şekilleri ile bunlardan en çok mesnevîyi kullandığı şiirlerini ayrı adlarla *Safahât* ismi altında topladı: *Safahât* (1911), *Süleymaniye Kürsüsünde* (1912), *Hakk 'ın Sesleri* (1913), *Fâtih Kürsüsünde* (1914), *Hâtıralar* (1917), *Âsım* (1924), *Gölgeler* (1933).

Servet-i Fünûn devrinde, kısmen bu şiirin ve kısmen de dîvan nazmının teknik ve muhtevâ özelliklerini birleştiren şiirleri ile isim yapmış olan şâirler arasında *Sünûhât* (1890), *Huz Mâ Safâ* (1891), *Mağdûre-i Sevdâ* (1892), *Mevlid-i Pederi Ziyâret* (1896), *Mensiyyât* (1912) ve *Hissiyyât* (1912) adlı kitabları ile İsmail Sefa (1867-1900); *Ada 'da Söylediklerim* (1886), *Gazellerim* (1894), *Zâde-i Şâir* (1895), *Asâr-ı Celâl* (1896) ve *Sürûd* (1896) isimli eserleri ile Mehmed Celâl (1867-1912); *Efsûs I* (1877), *Efsûs II* (1891), *Nirân* (1896), *Akş-i Sedâ* (1900) ve *Safahât-ı Kalb* (1901) adlı kitabları ile de Nigâr Hanım (1856-1918) sayılabilir.

Tiyatro: Devrin siyâsî baskısı yüzünden, Servet-i Fünûncular gibi, onların dışında kalanlar da tiyatro türü ile ancak 1908 'den sonra zayıf bir şekilde ilgilenebildiler. Tiyatro türünde, sâdece, Hüseyin Rahmi, *Hazan Bülbülü* (1916), *Kadın Erkekleşince* (1933) ve *İki Damla Yaş* (1973); Safvet Nezihî, *İzah ve İstizâh* (1909) ve Nigâr Hanım da *Girîve* (basılmamış) ve *Tasvîr-i Aşk* (1978) isimli piyesleri ile bâzı örnekler verdiler.

Roman ve Hikâye. *Servet-i Fünûn* dışındaki romancı ve hikâyecilerin bâzıları, Ahmed Midhat, bâzıları da Nâmık Kemâl tarzında yazdılar.

Halka hitap eden roman ve hikâye yazmak bakımından Ahmed Midhat 'ın yolundaki en güçlü kişi, Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) 'dır. İlk romanı *Şık* (1888) 'da Ahmed Midhat 'ın çıkardığı *Tercümân-ı Hakîkat* 'de tefrika edilen ve onun takdir ve teşvikini de kazanan Hüseyin Rahmi 'nin Ahmed Midhat 'a benzeyen yönleri "halk için yazması, edebiyatın geniş halk kitlelerini eğitme gücüne inanması, Orta-çağ yaşayışından çıkmayı ve çağdaşlaşmayı sürekli olarak telkin etmesi, okuması ve görgüsü az halk yığınlarının yaşayışlarına eğilmesi, tekniğe değer vermemesi, vakaya üçüncü şahıs olarak katılması, vaka ile ilgisiz ve ansiklopedik seviyede bilgileri sık sık aktarması" 'dır. Benzemeyen yönleri ise, romanlarında değişik metod-

lara ve çeşidlere yer vermeyerek, sâdece realist ve natüralist metodu ile "töre roman" çeşidine bağlı kalmasıdır.

Tam bir realist ve natüralist romancı olan Hüseyin Rahmi, bu tarzın Fransız romancıları gibi, insanı, doğuştan gelen ruhî muhtevâ ve içinde yetiştiği çevrenin ortak bir varlığı olarak ele alır. Bu sebeble, bir yandan karakterlerinin ruhî muhtevâlarını verirken, bir yandan da onların içtimâî çevrelerini bütün ayrıntıları ile aktarır. Ancak, onu Fransız realist ve natüralistlerinden ayıran en mühim vasfı içtimâî tenkiddir. Çoğu kere hiciv ve mizâhla karışık olan ve Fransız romanlarında yer almayan bu unsur, Hüseyin Rahmi 'nin romanlarını baştan başa doldurur. Yazar, esâsen, romanlarını, belli kişi ve çevreleri, belli alışkanlıkları, davranışları, düşünceleri tenkid maksadı ile yazmaktadır. Yâni maksadı ve yaptığı, sâdece "görülenin tespiti" 'nden ibâret değildir. Ahmed Midhat 'ın romanlarında da bol bol gördüğümüz bu tenkidci tutumun hedefi, çağdaş insan tipi ile bağdaşmayan alışkanlıkların ortadan kaldırılmasıdır.

Bu maksatladır ki Hüseyin Rahmi de, hep çağ dışı alışkanlıkları, düşünceleri ve yaşayışları olan çevreleri ve insanlarını ele alarak onları düzeltmeye çalışır. Bu hedefe ulaşmak için yürüdüğü yol ise, doğrudan doğruya tenkid yerine, mizah yoludur. Yâni, içtimâî ve şahsî aksaklıkların gülünçlüklerini ortaya koyarak onları tenkid etmeyi tercih eder. Bu, aynı zamanda, romanlarının eğlenceli ve sevimli olmalarını da sağlar. Romanlarında ısrarla ele aldığı aksaklıkları, "ruhî, ahlâkî ve kültürel" olarak, başlıca üç grupta toplamak mümkündür. Kahramanları, değişik içtimâî kesimlerden seçilmiş olmakla beraber, çoğunlukla, kültür seviyesi düşük olanlardır. Yazar, kahramanlarını, onların çevrelerini çok sabırlı ve sıkı bir müşâhedeye tâbi tutar. Buna rağmen, bilhassa tabiat ve yer tasvirlerinde, sübjektivizme de düştüğü görülür. Bu çelişmeye, dilinde de rastlanır. Şahsî görüşü olarak dâima Türkçe 'yi savunmasına ve karakterlerin konuşmalarını olduğu gibi vermesine rağmen, tasvirlerinde hemen Osmanlıca 'ya kayar. İstanbul dışına pek çıkmadığı için, romanlarının vak'aları İstanbul 'da geçer.

Hüseyin Rahmi 'nin, bütün romanları, Türkiye 'nin son elli, altmış yıllık içtimâî tarihi hakkında zengin malzeme ile doludur. Bu sayıları kırka yaklaşan romanları ile hikâyelerinin en tanınmışları şunlardır : *Şık* (1888), *Mürebbiye* (1897), *İffet* (1898), *Mutallâka* (1898), *Bir Muâdele-i Sevdâ* (1899), *Metres* (1899), *Tesâdüf* (1900), *Nimetşinâs* (1901), *Şıpsevdi* (1911), *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivac* (1912), *Gülyabâni* (1912), *Hakk 'a Sığındık* (1919), *Hayattan Sahifeler* (1919), *Tebessüm-i Elem* (1923), *Ben Deli miyim?* (1925), *Tutuşmuş Gönüller* (1926), *Evlere Şenlik* : *Kaynanam Nasıl Kudurdu?* (1927), *Kokotlar Mektebi* (1929), *Utanmaz Adam* (1934); Hikâye kitabları : *Kadınlar Vâizi* (1920), *Meyhânede Hanımlar* (1924), *Nâmusla Açlık Meselesi* (1933), *İki Hödüğün Seyahati* (1933), *Gönül Ticareti* (1939).

Nâmık Kemâl 'in roman tarzını daha da basitleştirerek ve kahramanlarını da çoğunlukla, *İntibâh* 'ta olduğu gibi, hayat tecrübesi az olan genç erkeklerle, çok olan hafif kadınlar arasından seçen ve vakalarını hep romantik olaylarla kuran Ahmed Râsim, orta kültür ve zevk seviyesindeki okuyucu zümresinin acıma duygusunu harekete geçirerek şöhret sağlayan yazarlardandır. Romanları ve hikâyeleri teknik bakımdan çok zayıf oldukları gibi, dil bakımından da bir bütünlük göstermez. Konuşmalardaki canlı Türkçe 'nin yerini, tasvirlerde Osmanlıca alır.

Çoğu büyük hikâye hacminde olan ve "Ceb Romanları" adlı bir dizide yayımlanan romanlarının bâzıları şunlardır : *Güzel Eleni* (1891), *Tecrübesiz Aşk* (1895), *Kitâbe-i Gam* (1899), *Hamamcı Ülfet* (1899), *İki Güzel Günahkâr* (1922).

Çeşitli konularda pek çok eser yazmış olan Ahmed Râsim 'in asıl yaygın şöhreti ise, "makale, musâhabe, deneme, fıkra, hâtıra" tarzındaki yazılarından gelir. Bu yazıları, çağdaş Türk içtimâî yaşayışı bakımından, çok zengin malzeme ile doludur. Bunlardan bir kısmı kitab olarak da yayımlanmıştır : *Gecelerim* (1896), *Makalât ve Musâhabât* (1907), *Şehir Mektupları* (1912-1913, 4 cild), *Târih ve Muharrir* (1913), *Eşkâl-i Zamân* (1918), *Cidd ü Mizah* (1918), *Fuhş-ı Atîk* (1922, 2 cild), *Muharrir, Şâir, Edîb* (1924), *Gülüp Ağladıklarım* (1926), *Muharrir Bu Ya!* (1926), *Falaka* (1927).

Bu devirde Ahmed Râsim tarzında roman ve hikâye yazanların bâzıları ile eserleri de şunlardır : Mehmed Celâl : *Orora* (1886), *Bir Kadının Hayatı* (1890), *Küçük Gelin* (1892), *Zehrâ* (1895), *Kuşdili 'nde* (1910); Mustafa Reşid (1861-1936) : *Flora* (1885), *Bir Çiçek Demedi* (1885), *Gözyaşları* (1886), *Ressam* (1899), *Penbe Ferâce* (1892), *Bir Kızın Hatâsı* (1894); Ahmed Cevdet Paşa 'nın kızı Fatma Aliye (1864-1924) : *Muhâdarât* (1892), *Re'fet* (1898), *Udî* (1899); Vecîhi (1869-1904) : *Mihridil* (1895), *Halime* (1896), *Çoban Kızı* (1896), *Mehcûre ile Hikmet* (1922); Safvet Nezihî (1871-1939) : *Zavallı Necdet* (1900), *Teehhül Âleminde* (1901), *Kumar Beliyyesi* (1902), *Kadın Kalbi* (1903); Güzîde Sabri Aygün (1886-1946) : *Münevver* (1901), *Ölmüş Bir Kadının Evrâk-ı Metrûkesi* (1905), *Yaban Gülü* (1920), *Hicran Gecesi* (1930), *Mâzînin Sesi* (1944).

Aynı devirde yetişmekle berâber, kullandığı realist metodla yukarıdakilerden ayrılan bir romancı da Ali Kemal (1867-1922) 'dir. Romanlarında fikrî ve ciddî konulara yer veren ve tenkidlerini daha çok aydın çevrelere yönelten Ali Kemal 'in *İki Hemşire* (1899), *Çölde Bir Sergüzeşt* (1900) ve *Fetret* (1918, I. kitab) adlı üç romanı vardır,

Edebî Tenkîd. Servet-i Fünûn 'un dışında, bu türle ilgilenen dört yazar vardır. Bunların hepsinin de Servet-i Fünûncularla yaptıkları polemikler büyük bir yekûn tutarsa da, bunları ayrıca kitab hâlinde yayımlamış değillerdir.

Servet-i Fünûnculara saldıranların başında Ahmed Râsim gelir. Bu hücûmlarını Servet-i Fünûncuların "halktan kopuk ve kozmopolit bir edebiyat kurdukları" noktasında yoğunlaştırır. Mehmed Celâl, *Servet-i Fünûn* edebiyatını tenkid eden yazılarının dışında kalan ve dîvan edebiyatının bâzı şâirlerini konu alan yazılarını *Elvân-ı Ma'sûmâne ve Makalât-ı Edebiyye* (1895) adlı bir eserinde topladı. Hem Garb ve hem de Dîvan edebiyatı tarafdarları ile yakın dostluklar kurmuş ve bu sebeble hiçbir tarafı incitmemek için yumuşak ve yapıcı tenkidler yapmış olan İsmail Sefa ise, bu tür yazılarını kitab hâlinde de yayımladı : *Mülâhazât-ı Edebiyye* (1898), *Muhâkemât-ı Edebiyye* (1913).

Üçüncü ve asıl mühim tenkidci ise, Ali Kemal 'dir. Servet-i Fünûn edebiyatı ile ilgili olarak, Hüseyin Cahid 'le yaptığı şiddetli ve sürekli münakaşaları bir araya getirilmiş değildir. Şark edebiyatından başka Garb edebiyatı konusunda da geniş bilgisi olan Ali Kemal, bu edebiyat hakkındaki tanıtıcı yazılarını şu eserlerde topladı: *Paris Müsâhabeleri* (1899, 3 cild), *Sorbon Dârülfünûnu 'nda Edebiyyât-ı Hakîkiyye Dersleri* (1900).

Fecr-i Âtî Edebiyatı. Servet-i Fünûn Topluluğu 'nun dağıldığı 1901-1908 yılları arasında geçen süre içinde yetişen genç bir nesil, 20 mart 1909 'da bir araya gelerek, Fecr-i Âtî isimli bir edebî topluluk kurdular ve kendilerine yayın organı olarak seçtikleri *Servet-i Fünûn* dergisinde yazılarını yayımlamağa başladılar. Kadrosunda Ahmed Hâşim, Ali Cânib, Yâkub Kadri, Tahsin Nâhid, Şehâbeddin Süleyman, Refik Hâlid, Müfid Râtib, Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Hamdullah Subhi, Emin Bülend, Cemil Süleyman, İzzet Melih gibi isimlerin yer aldığı topluluk, bir yıl sonra, aynı dergide ortak bir bildiri yayımlayarak kendini halka tanıttı. Ancak, kadrosundaki gençlerin "Türk edebiyatının geleceğini temsil ettikleri, edebiyatın ciddî bir iş olduğu" gibi sadece yuvarlak sözlerin yer aldığı bu bildiride, yeni topluluğun kuruluş gayesi hakkında açıklık taşıyan hiçbir şey yoktu. Yazdıkları da yeni bir şey getirmeyince, haklı tepkilere uğradılar. Servet-i Fünûncularla *Rübâb* dergisinde ve Selânik 'teki *Genç Kalemler* dergisinde toplanmış bulunan gençlerden gelen bu tepkilere karşı kendisini gereği gibi savunamayan topluluk, kısa bir süre sonra dağılmak zorunda kaldı (Teşrin I, 1912). Bu dağılma üzerine, üyelerinden bir kısmı da Millî Edebiyat cereyanına katıldı.

Servet-i Fünûn Topluluğu 'na saldırarak edebiyatta onun yerini almak isteyen Fecr-i Âtî, gerçekten, bu topluluktan farklı ve yeni olarak çok az şey getirebilmiştir. San'at anlayışı Servet-i Fünûndaki gibi "san'at için san'at" olan ve dil bakımından da aynı yolda yürüyen Fecr-i Âtî 'de yeni olarak görülebilen şey sadece, Servet-i Fünûncuların tanıdıkları Fransız romantizmi ile realizmi dışında, senbolist cereyanı da tanımalarından ibârettir. Bu durumu ile, topluluğun, ortaya çıkmak ve kendilerini halka kabûl ettirebilmek için birbirlerinin desteğine ihtiyaç duyan bâzı gençlerin bir araya gelmesinden teşekkül ettiği, bir maksad ve gaye birliği taşımadığı anlaşılmaktadır.

Şiir. Bu durum, bilhassa şiirde daha açıkca görülebilir. Tıpkı *Servet-i Fünûn* şiirinde olduğu gibi bunlarda da başlıca konular, aşk ve tabiat; vezin, arûz; nazım şekli "sone" dir; bunun yanında, "serbest müstezad" denemesi daha da geliştirilerek, Fransız senbolist şiirinin "serbest nazım"ına tamamıyle benzetilmiştir. Dildeki tutumlarında da bir değişiklik yoktur. Onlar da, Servet-i Fünûncular gibi, Arapça ve Farsça'dan alınmış yeni birçok kelimeleri şiir diline soktular. Fecr-i Âtî şiirinin Servet-i Fünûn şiirinden tek farkı, önce Cenab 'ta görülen yeni hayâllerin, istiârelerin Fransız senbolist şiirindeki tarzına daha yatkın bir şekil kullanılmalarıdır.

Fecr-i Âtî 'nin en güçlü şâiri olan Ahmed Hâşim (1884-1933), *Servet-i Fünûn* şiirinin açıkça te'sirindeki ilk şiirlerini *Mecmûa-ı Edebiyye* 'de yayımladı (1901). Şiirlerini 1908 'e kadar da değişik dergilerde yayımlamağa devam etmekle berâber, adını, ancak 1909 'da Fecr-i Âtî'ye girdikten sonra duyurabildi. Bu tarihte yayımladığı *"Şi'r-i Kamer"* şöhretinin başlangıcı oldu. İki yıl sonra, çıkardığı *"Göl Saatleri"* ile, şöhreti iyice genişledi. 1911 yılına kadar süren bu ilk dönemdeki şiirlerinde en çok yer alan konular, "aşk, tabiat ve çocukluk hâtıraları" 'dır. Hâşim 'in aşkı, tamamıyle romantik yapıda, herşeyi ile hayâle ve duyguya dayanan bir aşktır. Şâirin iç dünyası ile karışan ve sübjektif tasvirlerle verilen tabiat ise, daha çok, günün değişik bölümlerinden (şafak, öğle, akşam, gece), onlarla karışan başlıca tabiat unsurlarından (ışıklar, renkler, sesler, güneşin doğuşu ve batışı, mehtab, yıldızlar) ve göründükleri belli yerlerden (gökler, denizler, dağlar, çöller, ormanlar) meydana gelir, Tabiat şiirlerinde hâkim olan renk, çoğunlukla, kırmızıdır. Hâşim, bu dönemde yazdığı şiirlerini (*Şi'r-i Kamer* dizisi hâric) *Göl Saatleri* (1921) 'nde topladı. Çocukluk hâtıralarını konu alan şiirleri ise, daha çok, *Şi'r-i Kamer* dizisindedir.

1915 'ten 1921 'e kadar susan şâir, bu tarihten sonra, yeniden yazmağa başladı. Bu ikinci dönemdeki şiirlerini de, *Şi'r-i Kamer* dizisi ile birlikte, *Piyâle* (1926) adlı ikinci kitabında bir araya getirdi. Bu şiirlerinde, bundan öncekilerden, başlıca iki farkla ayrılır : Birincisi daha çok küçük hacimli olmaları, ikinci ise, dil bakımından daha sâde bir Türkçe

kullanılmış olmasıdır. Bu fark da, Millî Edebiyat Hareketi 'nden gelen te'sirle ilgilidir.

Hâşim, şiir anlayışını, geniş olarak *Piyâle* 'nin önsözünde açıklar. Bu açıklamasında "Şiirini anlaşılmak için değil duyulmak için yazıldığı, bunda en güçlü telkin vâsıtasının, mûsıkî olduğunu bu sebeble onun ilk planda alınması gerektiğini ve şuuraltının, şiirin gerçek kaynağını teşkil ettiğini söyler.

Bu şiir anlayışı Fransız senbolist şiirine yakındır. Zîrâ Senbolist şiir de, mûsıkî ön plandadır. Ancak, bu şiirin temeli olan "senbol" ile Hâşim 'in şiirini bağdaştırmak güçtür. Çünkü, Hâşim 'in şiirleri, yoruma meydan bırakmadan anlaşılabilir. Aslında, dış âlemi olduğu gibi değil, kendisinde yarattığı intibalarla anlatan Hâşim, empresiyonizme çok daha yakındır. *Göl Saatleri* 'nin önsözü de bunu açıkça anlatır. Öğrenim için aynı çağda getirildiği İstanbul 'daki acı çocukluk hâtıraları dolayısıyle şâirin, şiirlerinde kimsesizlik ve yalnızlık duygusu da büyük yer tutar.

Şiirlerinde vezin olarak arûzu, nazım şekilleri olarak da çoklukla "sone" ve "serbest müstezad" 'la "kıt'a" 'yı kullandı. Nazım tekniği ve üslûbu itinâsız, ancak, telkin gücü büyüktür.

Ahmed Hâşim, 1921 'den sonra, bilhassa son yıllarında, gününün edebî nesrinde büyük bir üne ulaştı. Korkunç zekâsı, renkli hayâl gücü ve ince esprileri ile süslediği musâhabe, fıkra ve gezi notları şeklindeki bu nesirlerini şu kitablarında topladı : *Gurebâhâne-i Lâkılâkan* (musâhabeler, 1928), *Bize Göre* (fıkralar, 1928), *Frankfurt Seyahat-nâmesi* (gezi notları, 1933).

Bu arada sonuna kadar Fecr-i Âtî şâiri olarak kalan, üç isim daha vardır : Tahsin Nâhid, Emin Bülend, Mehmed Behced.

Genç yaşta ölen Tahsin Nâhid (1887-1919), sayısı pek fazla olmayan ve tamamıyle şahsî duygu ve hayallerini işleyen şiirlerini *Râh-ı Bî-Kayd* (1910) adlı bir kitabında topladı. Şahsî duygularından başka millî duyguları da konu alan ve daha çok bu tarz şiirleri ile sevilip, şöhret bulan Emin Bülend Serdaroğlu (1886-1942) 'nun şiirleri, ancak ölümünden sonra bir araya getirildi (Salih Zeki Aktay, *Emin Bülend 'in Şiirleri*, 1943). Mehmed Behcet Yazar (1888-1980), tamamıyle Fecr-i Âtî şiirinin özelliklerini taşıyan şiirlerini *Erganûn* (1911) ismi ile yayımladı. Millî Edebiyat Cereyanı 'nın yaygın te'siri altında kalarak Fecr-i Atî 'nin dilinden uzaklaşıp yazdıklarını da *Yumak* (1938) adı ile bastırdı. Bunlardan başka, Fecr-i Âtî devrinde rağbet görüp "fantazi" adı verilen bir çeşit "mensûr "şiir" tarzındaki yazıları ise, *Buhurdan* (1923) isimli kitabındadır.

Tiyatro. Bu devirde de tiyatro yazarları, çağdaş Fransız tiyatro eserlerinin te'sirinde kaldılar. Bu genç yazarlar arasında en başarılı olanlar, Şehâbeddin Süleyman, Tahsin Nâhid ve Müfid Râtib 'tir. Üçü de Fecr-i Âtî 'den başka topluluğa girmeyen bu yazarlardan Şehâbeddin Süleyman (1885-1921) 'ın, teknik bakımından oldukça başarılı piyesleri şunlardır : *Çıkmaz Sokak* (1911), *Kösem Sultan* (Tahsin Nâhid ile, 1912), *Kırık Mahfaza* (1913), *Ben... başka!* (1913). Ayrıca, çok küçük hacimde olan ve kitab hâlinde yayımlanmayan şu piyesleri de vardır : *Fırtına, Aralarında, Kanun, Avdet, Aziz Kaatil, Burgu, Kül, Yeni İzdivaclarda.*

Tahsin Nâhid 'in, Şehâbeddin Süleyman 'la birlikte yazdıklarının dışındaki piyesleri şunlardır : *Hicranlar* (1908), *Firar* (1910), *Osmân-ı Sânî* (1913), Ayrıca, Ruhsan Nevvâre ile birlikte yazılmış *Jön Türk* (1909) adlı bir piyesi daha vardır.

Çok genç yaşta öldüğü için fazla eser veremeyen Müfid Râtib (1887-1917) 'in, sâdece dergilerde yayımlanıp, kitab olarak basılamamış ve teknik bakımından hepsinden üstün olan piyesleri şunlardır: *Sayfiyede* (1908), *Zincir* (1920), *Zeki Çocuk* (1921).

Roman ve Hikâye. Fecr-i Âtî 'ye bağlı kalanlar arasında sâdece iki romancı yer alır : Cemil Süleyman, İzzet Melih. Her ikisi de orta güçte olan bu yazarların eserlerinde başlıca konular romantik aşklardır.

Cemil Süleyman Alyanakoğlu (1886-1940) 'nun *İnhizâm* (1911), *Siyah Gözler* (1912) ve *Kadın Rûhu* (1914) adlı romanları ile *Timsâl-i Aşk* (1910) ve *Ukde* (1912) isimli hikâye kitabları; İzzet Melih Devrim (1887-1966) 'in de *Tezâd* (1912) isimli bir romanı ile *Sermed* (1918) adlı bir büyük hikâyesi, *Hüzün ve Tebessüm* (1921) ve *Her Güzelliğe Âşık* (1938) adlı küçük hikâye kitabları vardır.

Mîzah. Fecr-i Âtî mensubları arasında mizahla ilgilenen tek kişi, Fâzıl Ahmed Aykaç (1884-1967) 'dır. Zarif esprilerle dolu bir mizaha ve tanınmış yazar ve şâirlerin üslûblarını taklitte büyük bir kabiliyete sâhib bulunan Fâzıl Ahmed, hem nazım ve hem de nesir olarak yazdığı ve konularını devrinin siyâsî ve içtimâî hâdiselerinden de alan mizahî yazılarını şu kitablarında topladı : *Divançe-i Fâzıl ft Vasf-ı Efâzıl* (manzum, 1913), *Harman Sonu* (manzum, 1919), *Kırpıntı* (nesir, 1924), *Şeytan Diyor ki* (nesir, 1927).

Edebî Tenkid. Tenkidin, birkaç yıla sığan ve Fecr-i Âtî 'nin tepkilere karşı savunulması ile ilgili polemik bölümüne topluluktan katılmayanlar pek azdır. Hemen bütün üyeler münakaşalara katılmışlardır. Tenkidin gerçek ve objektif bölümünde ise, sâdece iki kişi göze çarpar : Şehâbeddin Süleyman, Müfid Râtib. Hemen hemen her edebî türle ilgili, fakat bir araya getirilmemiş birçok tenkid yazıları bulunan Şehâbeddin Süleyman 'ın, edebî san'atlardan bahs eden *Ma'lûmât-ı Edebiyye* (Köprülü-zâde Mehmed Fuad 'la birlikte, 1915, I. cild) adlı bir eseri ile, *Tenkidât-ı Edebiyye* : *Abdülhak Hâmid-Hayatı ve San'atkâr* (1913) isimli bir küçük kitabı vardır,

Tenkidlerini tiyatro türünde toplayan ve bu durumu ile Türkiye 'de ilk tiyatro tenkidcisi sayılabilecek olan Müfid Râtib ise, birçok dergilerde yayımlanmış bu tür yazılarını ayrıca kitab olarak bastırmış değildir.

Edebiyat Tarihi. Fecr-i Âtî Topluluğu 'ndan başka bir topluluğa katılmayanlar arasında edebiyat tarihi alanında çalışan yine iki kişi vardır. Bunların ilki olan Şehâbeddin Süleyman, biri *Târîh-i Edebiyyât-ı Osmâniyye* (1910) adı ile tek başına, biri de *Yeni Osmanlı Edebiyyatı Tarihi* (1916, I. cild) ismi altında Köprülü-zâde Mehmed Fuad 'la birlikte iki edebiyat tarihi denemesi yaptı. Osmanlı edebiyatı tarihi üzerinde ilmî olmayan tasniflerle ve şahsî hükümlerle yazılmış her iki eserdeki bilgiler de yetersizdir.

Geç başlamış olduğu edebiyat tarihi çalışmalarını Cumhuriyet Devri yazar ve şâirleri üzerinde toplayan Mehmed Behcet Yazar 'ın bilgi ve metod bakımından yine çok zayıf olan eserleri de şunlardır : *Genç Şâirlerimiz ve Eserleri* (1936), *Genç Romancılarımız ve Eserleri* (1938). Yazar 'ın, ayrıca, bir ankete verilen cevablardan oluşan, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı* (1938) isimli bir eseri daha vardır.

Millî Edebiyat Devri. II. Meşrutiyet ilân edilip de İstibdâd Devri 'nin yasakları ortadan kalktıktan sonra da siyâsî alanda, Tanzîmât Devri 'nde olduğu gibi, statükonun korunması düşüncesi ön planı işgalde devam etti. Balkan Harbi 'nin sonuna kadar, yeni iktidarlarda da, bu düşüncenin gerçekleşmesine yardımcı olacağı inancı ile, "imparatorluktaki değişik kavmî unsurları Osmanlı Milleti adı altında tek bir millet olarak kabûl etme" siyâsetine devam edildi. İsmi Osmanlıcılık olan bu siyâsî ideolojinin Balkan Harbi sonunda (1913) çürüklüğü açıkça ortaya çıkıp da Balkanlardaki bütün kavmî unsurlar imparatorluktan kopunca, yeni bir siyâsî ideoloji bulmak zarûreti doğdu. Yine Tanzîmât Devri 'nde sâdece düşünce planında kalan İslâmcılık ve Türkçülük ideolojilerinden birincisini Abdülhamid II. bir siyâset olarak benimsemişti. Balkan Harbi sonunda hıristiyan milletlerin imparatorluktan kopmaları üzerine, hiç olmazsa Türk olmayan müslüman unsurların da ayrılmalarını önlemek için, İslâmcılık siyâseti Birinci Cihan Harbi yıllarında rağbet gördü. Ancak bilhassa daha savaş sırasında Arapların İtilaf devletlerini desteklemeleri bu siyâsetin de çürüklüğünü gösterdi. Tanzîmât Devri 'nde olduğu gibi, II. Meşrutiyet 'in ilk yıllarında da sâdece fikir planında kalan Türkçülük ideolojisi ancak Balkan Harbi 'nden sonra yöneticilerin gözünde bir ehemmiyet kazandı.

Türkçülük ideolojisi, yine fikir planında kalmak ve dünya Türklerini sâdece ortak bir millî kültür etrafında birleştirmek gayesini gerçekleştirmek için, ancak 1908 'den sonra teşkilâtlanma imkânını bulabildi, Bu maksadla kurulan ilk organ *Türk Derneği* (Kânun I, 1908) adını taşır. Aynı isimle aylık bir de dergi çıkaran (1911, 7 sayı) bu dernek, maksadına hizmet eden bâzı ilmî eserler de yayımladı. Necib Âsım 'ın *Türklerin Pek Eski Yazısı* (1911, 2. baskı) ve Bursa 'lı Mehmed Tâhir 'in *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* (1911, 2. baskı) isimli eserleri bunlar arasındadır. Kısa bir süre sonra, bu dernek yerini yine aynı maksadı güden *Türk Yurdu* (ağustos 1911) adlı derneğe bıraktı. Dernek, *Türk Derneği* dergisinin yerine, *Türk Yurdu* (Kânun I. 1911) isimli bir dergi çıkarmağa başladı. Bu dernek de, yerini *Türk Ocağı* (mart 1912) adlı derneğe bıraktığı halde, *Türk Yurdu* dergisi yeni derneğin de yayın organı olarak devam etti. Türk Ocağı, çalışmalarını 1931 yılına kadar sürdürmüştür.

Türkçülük hareketinin fikir ve kültür planındaki bu teşkilâtlanma ve yayın dönemine katılanlar arasında Mehmed Emin (Yurdakul), Necib Âsım (Yazıksız), Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyin-zâde Ali, Ahmed Ferid (Tek), Veled Çelebi, Mehmed Ârif, Ahmed Midhat, Emrullah Efendi, Bursalı Mehmed Tâhir, Korkmazoğlu Celâl, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ali Cânib (Yöntem), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Fuad Râif, Sâmih Rıfat, Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Âkil Muhtar (Özden), Emin Bülend (Serdaroğlu) gibi Türk fikir, ilim ve edebiyat âleminin tanınmış isimleri vardır. II. Meşrutiyet döneminin en güçlü ve gerçekçi fikir cereyanı olan ve hâdiselerin akışı ile o dönemin devlet siyâsetine de te'sir eden milliyetçilik hareketinin, İstiklâl Harbi'nin kazanılmasından sonra, Türkiye 'de millî bir devletin kuruluşunda da büyük payı bulunur. Böylece 1908 'den başlayarak teşkilâtlanma ve kendini kabûl ettirme çalışmalarına girişen milliyetçilik hareketi, kısa bir süre içinde büyük bir gelişme gösterdi. Hareketi, ilmî yönden tanıtacak *Bilgi Mecmûası* (1913) ve *Millî Tetebbular Mecmûası* (1915) gibi, yeni dergilerin çıkarıldığı gibi, aynı maksadla, *Bilgi Derneği* (1914) adlı bir de dernek kuruldu. Hareketin fikir yönünden açıklanmasını, *Türk Yurdu* dergisi ile *Yeni Mecmûa* (1917) yüklendiler. Edebiyat ve san'at yönünü ise, *Genç Kalemler* (1911), *Nedim* (1918), *Şâir* (1919), *Büyük Mecmûa* (1919) ve *Dergâh* (1921) dergileri yapıyordu. Hareketi halk kitlelerine yaymak için de, *Halka Doğru* (1913) ve *Türk Sözü* (1914) dergileri çıkarıldı.

İstanbul 'da Fecr-i Âtî edebiyatı sürerken, Bu yeni hareketin edebiyat ve dildeki ilk te'sirleri, imparatorluğun bir başka şehrinde görülmeğe başladı. O sıralarda Makedonya 'da görevli ve Balkan milletlerindeki milliyetçilik hareketlerinin nasıl geliştiğini yakından görüp anlayan genç bir Türk subayı (Ömer Seyfeddin), devletçe hâlâ güdülmekte olan Osmanlıcılık siyâsetinin faydasız olduğunu kavrayarak harekete geçip, Fecr-i Âtî 'nin Selânik 'teki mensublarından Ali Cânib 'le anlaşarak, Türk ede-

biyatını millîleştirme hakkındaki düşüncesini gerçekleştirmeğe koyuldu. İki genç, o sırada Selânik'te *Hüsün ve Şiir* adı ile çıkan derginin ismini 9. sayısından itibâren *Genç Kalemler* (nisan 1911) olarak değiştirip, görüşlerini burada yaymağa başladılar. Bu isimle 18 sayısı çıkan (11 nisan 1911-1 eylûl 1912, sayı: 9-27) derginin yazı kadrosunda, ayrıca, M. Nermi, Râsim Haşmet, Âkil Koyuncu, Enis Avni (Akagündüz), Kâzım Nâmi ve Gökalp gibi isimlere de rastlanıyordu.

Genç Kalemler'in iddiası, kısaca, şöyle idi: "Tanzîmât'a kadar asırlarca Fars edebiyatının, ondan sonra da Fransız edebiyatının taklidcisi olan Türk edebiyatı, artık kendisine dönmeli, millî ve çağdaş bir edebiyat olmalıdır. Çünkü milliyetçilik, çağdaşlığın da gereğidir. Bütün çağdaş Garb edebiyatları millîdir. Her edebiyatın ana malzemesi dil olduğuna göre, ilk şart, dilin millî olmasıdır. O halde, millî olmayan Osmanlıca tasfiye edilerek, Türk edebiyatının dili Türkçe olmalıdır".

Bu yeni görüşün açıklanması için, derginin her sayısındaki başyazı sürekli olarak "*Yeni Lisan*" konusuna ayrıldığı gibi, başka birçok yazılarda da "*Millî Edebiyat*" tabirinin mânası açıklanıyordu. Düşünülen "Yeni Lisan" "*Osmanlıca'nın konuşma dili derecesinde türkçeleştirilmesi*" idi ve buda şöyle gerçekleştirilmek isteniyordu. 1) Türkçe'de kullanılan Arapça ve Farsça bütün gramer kaidelerinin kaldırılması, 2.) Türkçe'ye girmiş Arapça kelimelerin, Arapça'daki gramer değerlerine göre değil, Türkçe'deki kullanılışlarına göre dikkate alınmaları, 3) Arapça ve Farsça kelimelerin, asıllarındaki söylenişlerine göre değil, Türkçe'deki söylenişlerine göre yazılmaları, 4.) Konuşma diline kadar girmiş Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasına lüzum olmadığından, ilim ıstılahlarının Arapça olmalarında bir mahzur bulunmadığı, 5.) Başka Türk lehçelerinden kelime alınmaması, 6.) Yazı dilinde İstanbul konuşmasına uyulması.

Türk edebiyatının millileşmesi için ilk şart olan dil mes'elesinin bu şekilde hallinden sonra, sıra muhtevânın da millileşmesine, yâni konuların mahallî ve içtimaî yaşayıştan ve onun mes'elelerinden alınmak sûretiyle Türk edebiyatının mihveri, mahallî ve millî konular olacaktır. Bu durumda, gençlerin san'at görüşleri de "cemiyet için san'at" olarak tespit edilmiş bulunuyordu.

Bu iddia ve isteklere karşı ilk tepkiler Servet-i Fünûn ve Fecri Âtî mensublarından geldi. Birçok polemikler yapıldı. Tepki gösterenler arasında bilhassa Hüseyin Câhid, Mehmed Rauf, Süleyman Nazif, Hâlid Ziya, Cenab Şahabeddin, Yâkub Kadri, Refik Hâlid ve Köprülü-zâde Mehmed Fuad görülüyordu. Hepsi de "san'at için san'at" görüşüne bağlı bulunan bu kişilerin yaptıkları itirazlar, daha çok, "edebiyatların millî olamayacakları, "Yeni Lisan"ın ancak ilim dili olabileceği ve millî edebiyatın ırkçı bir karakter taşıdığı" noktalarında toplanıyordu. Bütün bunlara rağmen, Fecr-i Âtî'den Genç Kalemler'e katılmalar oldu (Hamdullah Subhi, Celâl Sâhir, Yâkub Kadri, Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Refik Hâlid). Balkan Harbi sonunda Selânik'in de elimizden çıkması üzerine, Genç Kalemler kapandı ve mensupları, İstanbul'a yerleşerek oradaki milliyetçi dergilere yazmağa başladılar. Yeni hareketin sürekli muhalifleri olarak, zamanla, sâdece Süleyman Nazif, Cenab Şahabeddin ve Ali Kemal kaldılar. Değişik edebî türlerdeki yoğun ve sürekli çalışmalar sonunda, Cumhuriyet Devri başlarken, Osmanlıca'dan kurtulmuş, konuşma dilini başarı ile benimsemiş, mahallî ve millî konulara (şiir ve tiyatro türleri hâriç) yönelmiş bir Türk edebiyatı da doğmuş bulunuyordu.

II. Meşrutiyet (1908-1923) dönemi boyunca gelişip, yerleşen ve Türk edebiyatının da millileşmesinde tek âmil olan milliyetçilik akımının fikir cephesindeki en büyük temsilcisi Ziya Gökalp (1876-1924)'tir. Asıl adı Mehmed Ziya olduğu halde, yazılarında ve şiirlerinde ilk zamanlar Demirtaş, Tevfik Sedad ve Gökalp isimlerini kullandı. 1911 yılı başlarından 1912 nisanına kadar Selanik idâdisindeki öğretmenliği sırasında Ömer Seyfeddin ve Ali Cânib'le birleşerek millî dil ve edebiyat hareketini Genç Kalemler'de birlikte yürüttüler. Bu sırada aynı dergide çıkan "*Turan*" adlı şiiri ile, Türk Birliği görüşünü ortaya attı. Ancak, sonuna kadar bu görüşde ısrar etmedi. Balkan ve Birinci Cihan Harbi sırasında birbirini hızla kovalayan hâdiseler ve onlarla birlikte sürekli olarak değişen şartlar, iktidarda bulunan İttihâd ve Terakki'de nüfûzu olan Ziya Gökalp'te de büyük te'sirler yaptı. O, esâsen akılcı ve gerçekci olduğu için, fikirleri dâima gerçekleşme kabiliyetlerine göre değerlendirdi. Böylece Türkçülük konusundaki fikirlerini de hep "en çok ve en çabuk gerçekleşebilecek olanlardan en az ve en geç gerçekleşebileceklere doğru" sıraladı. Bilhassa Birinci Cihan Harbi boyunca, hâdiselerle düşüncelerini bağdaştırmada büyük titizlik ve dikkat gösterdi. Millî Türk devletinin kuruluşundan sonra yayımladığı *Türkçülüğün Esasları* (1923) isimli mühim eserinde, tam akılcı ve gerçekci bir tutumla, "Türkiyecilikten bütün Türklerin birliğine doğru" adım adım ilerliyen bir düzenlemeye gitti. Irka dayalı bir milliyetçilik görüşünü red ederek, millî kültüre dayalı bir milliyetçilik anlayışını savundu. "Türklüğü benimseyen herkesin Türk olduğunu" kabûl eden Ziya Gökalp'in, bir fikir adamı olarak, Türkiye Cumhuriyeti'ne hâkim temel prensiblerin oluşmasında da büyük te'siri vardır.

Gökalp, makale ve eserlerinde savunduğu fikirleri gençlere ve halka da anlatabilmek için, onları basit şekilde açıklayan şiirler de yazdı. Bu şiirlerini topladığı eserler şunlardır: *Kızıl Elma* (1914), *Yeni Hayat* (1918), *Altın Işık* (1923).

Şiir. II. Meşrutiyet döneminde, Türk şiiri

büyük bir hareketsizlik içindedir. 1908'den sonra yeniden yazı hayatına dönen Servet-i Fünûn şâirleri ile onların yerlerini almağa çalışan Fecr-i Âtî şâirlerininin yanında, şiirlerinde heceyi ve konuşulan Türkçe'yi kullanmağa başlayan Millî Edebiyat şâirlerinden başka, İslâm Birliği ideolojisini yaymağa çalışan Mehmed Âkif'in şiiri ile *Nâylîlik ve Nev-Yûnânîlik* gibi yeni görüşler de ortaya çıkar. Çeşitli görüşlere rağmen, Millî Edebiyat görüşünü benimsemiş genç şâirler, seslerini duyurmayı ve kendilerini kabûl ettirmeyi başardılar. Bunda hâdiselerin de yardımı dokunmuştur. Çoktan beri bir topluluk olmaktan çıkmış bulunan Servet-i Fünûncuların şöhretlerini tek başlarına sürdürmek zorunda kalmaları, 1912 sonbaharında Fecr-i Âtî'nin kendi kendisini tasfiye etmesi, "gerçek bir millî edebiyatın ancak millî geçmişe bağlanmakla mümkün olabileceğini" ileriye sürerek Mevlânâ ile Yunus Emre'nin tasavvufî lirizmine bağlanmak isteyen ve senbol olarak da "nây"ı seçtikleri için kendilerine *Nâylîler* adını veren bâzı gençler ile, millî bir edebiyatın, eski Yunan ve Latin edebiyatlarında olduğu gibi, yalın ve samimî bir ifâde tarzını benimseyerek yaratılabileceğini ve bu sebeple eski Yunan şâir ve yazarlarının söyleyiş tarzlarını Türkçe'ye getirmek gerektiğini ileri süren *Nev-Yûnânîlik* görüşünü ortaya atan Yâkub Kadri ile Yahya Kemâl'in teşebbüslerinde başarısızlığı, Millî Edebiyat şâirlerinin çalışmalarını kolaylaştırmıştır.

Ancak, "Millî Edebiyat" tâbirinin yorumlanmasındaki farklar, bu şâirlerin kendi aralarında da görüş ve uygulama ayrılıklarına yol açmıştır. Çünkü, Millî Edebiyat Hareketi'ni benimseyen şâirlerden bâzıları (Ziya Gökalp, M. Nermi) bu tâbiri "Türk tarihinin destanlar devrine dönüş"; bâzıları (Ziya Gökalp, Mehmed Emin) "Türk Birliği görüşüne bağlanış"; bâzıları (Yahya Kemâl, Enis Behiç)" Osmanlı tarihinin muhteşem devirlerini yaşatış"; bâzıları da (İhsan Râif, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Faruk Nâfiz) "Türk halk şiirine yöneliş" şeklinde yorumladılar. Böylece, konular bakımından, aralarında bâzı ayrılıklar belirdi. Fakat, birinci ve ikinci yorumların sâhibleri dışında, hepsi de şiirlerinde kendi şahsî duygu ve isteklerini ön plana almakta birleştiler. Neticede, Millî Edebiyat Hareketi'nin başlangıcında ileriye sürülmüş olan "konuların yerli yaşayıştan alınması" esâsı geniş ölçüde feda edilmiş oldu. O kadar ki, Birinci Cihan Harbi gibi memleketin ölüm-kalım mücâdelesi verdiği bir dönemde bile, şâirler sâdece kendi duygu ve hayallerini anlatmaktan kaçındılar. Buna karşılık, Millî Edebiyat Hareketi'nin konuşulan dil ve "Hece veznini" kullanma hususundaki esaslarını büyük bir başarı ile gerçekleştirdiler. Bu devirde Türk şiirinde en güzel ve en canlı bir Türkçe kullanıldı. Hece veznînin, bu şiirlerle büyük kolaylıkla bağdaştığı görülür. Bu veznin 11 (6+5), 14 (7+7) ve 15 (8+7) heceli kalıpları en çok rağbet görenleri oldu.

Uzun süre (1903-1912) Fransa'da kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Yahya Kemâl Beyatlı (1884-1958), şiirlerini yayımlamak için uzun müddet bekledi. Çağdaş Fransız şiirini yakından tanımak imkânını bulan ve Fransız tarihçisi Albert Sorel'in Sorbon Üniversitesi'ndeki derslerini tâkib ederek, tarih zevkini alan şâir, İstanbul'a döndükten sonra, Türk şiirinde yeni bir çığır açabilmek için, bir düşünce ve hazırlık dönemi geçirir. Nihâyet, Osmanlı tarihindeki ihtişamlı olayların millî bir şiiri besleme gücüne fazlasıyle sâhib bulunduğu inancı içinde, konularını bu tarihten alarak şiirlerini yazmağa başladı (1918, *Yeni Mecmûa*). Bu görüşü ile, Millî Edebiyat kavramını "millî tarihin muhteşem hâdiselerine dönüş" olarak yorumlamış oldu. Yahya Kemâl de, tıpkı Genç Kalemler gibi, bütün Türk edebiyatının taklitten ibâret olduğuna ve ayrıca bütünlükten de mahrum bulunduğuna inanıyordu. Hattâ, halk edebiyatı bile bütünlükten uzaktı.

Osmanlı tarihinin büyük hâdiselerini ve şahsiyetlerini konu alan şiirlerinde, tarihî havayı daha iyi verebilmek için, dîvan nazmının bütün teknik unsurları ile birlikte, dilini de kullanmaktan kaçınmadı. Sonraları, Osmanlı tarihini de aşarak Selçuk tarihine, Anadolu'nun fethine yol açan hâdiselere kadar uzandı. Bu konulardaki şiirlerinde çoklukla kullandığı nazım şekilleri "gazel, şarkı, mesnevî, ve rubâî" dir. Bir tek şiirinin (*Ok*) dışındaki bütün şiirlerinde arûzu kullandı. Ancak, şahsî duygu ve isteklerini konu alan şiirleri daha büyük bir sayıya ulaşır. Tarihî ve tabiî güzellikleri ile İstanbul da, şiirlerinde mühim bir yer tutar. Şahsı ile ilgili şiirlerinde, garblı nazım şekillerini (*sone*) kullandığı da görülür.

Titiz bir üslûpçu ve güçlü bir sanatkâr olan, şiirlerinde yapı bakımından büyük itinâ gösteren Yahya Kemâl'in hissî şiirlerinde dil, İstanbul konuşmasının bütün canlılığını ve inceliklerini taşır. Bütün şiirlerinde kuvvetli bir lirizmin hâkim olduğu açıkça görülür. Kendisinin kitab olarak yayımlamadığı şiirleri, ölümünden sonra, Yahya Kemâl Enstitüsü tarafından bastırılan külliyâtı içinde yayımlandı: *Kendi Gökkubbemiz* (1961), *Eski Şiirin Rüzgârıyle* (1962), *Rubâîler* (1963), *Bitmemiş Şiirler* (1976), Aynı külliyât içinde, bilhassa Mütâreke ve Millî Mücâdele yıllarında yazdığı makale ve musâhebeleri ile de tanınan şâirin, bu tarz yazıları ve hiç yayımlanmamış hâtıraları ile düşüncelerini anlatan nesirleri de şu isimlerle yayımlanmıştır: *Aziz İstanbul* (1964), *Eğil Dağlar* (1966), *Siyasî Hikâyeler* (1968), *Siyâsî ve Edebî Portreler* (1968), *Edebiyata Dâir* (1971), *Çocukluğum, Gençliğim ve Edebî Hâtıralarım* (1973), *Târih Musâhabeleri* (1975), *Mektublar-Makaleler* (1977).

Millî Edebiyat Devri şâirleri adı altında asıl bi-

linenler, *Hece'nin Beş Şâiri* (Hâlid Fahri, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Yusuf Ziya, Faruk Nâfiz) diye şöhret bulanlarla onları tâkib edenlerdir.

Hepsi de şiire önce arûzla başlayıp, sonradan heceye dönen ve şiirlerinde İstanbul Türkçesi'nin en güzel, en renkli örneklerini veren hecenin Beş Şâiri'nden Hâlid Fahri Ozansoy (1891-1971) tamamıyle hissî konularda ve karamsar bir hava içindeki şiirlerini *Ru'yâ* (1913), *Cenk Duyguları* (1918), *Efsâneler* (1919), *Bulutlara Yakın* (1921), *Gülistanlar, Harâbeler* (1922), *Paravan* (1929), *Balkonda Saatler* (1931), *Sulara Dalan Gözler* (1938), *Hep Onun İçin* (1962) ve *Sonsuz Gecelerin Ötesinde* (1964) isimli kitablarında; Orhan Seyfi Orhon (1890-1972), arûzla yazılmış *Fırtına ve Kar* (1919) ve hece ile yazılıp konusunu Türk mitolojisinden alan *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi* (1919) adlı uzun manzumelerinin dışındaki şiirlerini *Gönülden Sesler* (1922), *O Beyaz Bir Kuştu* (1941) ve *Kervan* (1964) adlı kitablarında; şahsî duyguları ile birlikte zaman zaman millî duyguları da işleyen ve hayatının sonlarında mistik bir âleme de yönelen Enis Behiç Koryürek (1892-1949), şiirlerini *Mirâs* (1927), *Güneşin Ölümü* (1951), *Vâridât-ı Süleyman-Çedikçi Süleyman Çelebi Rûhundan İlhamlar* (1949) isimli eserlerinde; Yusuf Ziya Ortaç (1891-1967) şiirlerini *Akıntıdan Akına* (1916), *Cenk Ufuklar* (1917), *Âşıklar Yolu* (1919), *Şâirin Duâsı* (1919), *Yanardağ* (1928), *Kuş Cıvıltıları* (1938) *Bir Selvi Gölgesi* (1938) ve *Bir Rüzgâr Esti* (1962) adlı kitablarında; topluluğun en genç şâiri olan Faruk Nâfiz (1898-1973) de, güçlü bir lirizm taşıyan şiirlerini *Şarkın Sultanları* (1918), *Gönülden Gönüle* (1919), *Dinle Neyden* (1919), *Çoban Çeşmesi* (1929), *Akar Su* (1937), *Akıncı Türkleri* (1938) ve *Zindan Duvarları* (1969) isimli kitablarında topladı.

Hece ile yazılmış şiirlerini *Gözyaşları* (1914) adlı tek kitabında bir araya getiren İhsan Râif (1877-1926)'i istisnâ edecek olursak, yukarıdaki nesli hemen tâkib eden şâirlerle eserleri şunlardır:

Şükûfe Nihâl (1896-1973)'in *Yıldızlar ve Gölgeler* (1919), *Hazan Rüzgârları* (1927), *Gayyâ* (1930), *Su* (1933), *Şile Yollarında* (1935), *Sabah Kuşları* (1943), *Yerden Göğe* (1960); Konularını Yunan mitolojisinden almakla berâber şiirlerinde heceyi ve konuşma dilini kullanmış olan Salih Zeki Aktay (1895-1971)'ın *Persefon* (1930), *Asya Şarkıları* (1932), *Pınar* (1936), *Rüzgâr* (1939), *Rüzgâr ve Dallarda Şarkıları* (1961), *Lâton* (1964) ve *Titan* (1966); Ali Mümtaz Arolat (1897-1967)'ın *Bir Gemi Yelken Açtı* (1926) ve *Hayâl İkliminden Dönen Diyor ki* (1960); Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984)'nın *Geceden Taşan Derdler* (1930), *Yayla Türküsü* (1943), *Yurdumun Dört Bucağı* (1950) ve *Ellerim Bomboş* (1967); Necmeddin Halil Onan (1902-1968)'ın *Çakıl Taşları* (1927) ve *Bir Yudum Daha* (1933); Ahmed Hamdi Tanpınar (1901-1962)'ın *Şiirler* (1961); Necip Fazıl Kısakürek (1905-1984)'ın *Örümcek Ağı* (1925), *Kaldırımlar* (1928), *Ben ve Ötesi* (1932), *Sonsuzluk Kervanı* (1955), *Çile* (1962) ve *Şiirlerim* (1969); Ömer Bedreddin Uşaklı (1904-1946)'nın *Deniz Sarhoşları* (1926), *Yayla Dumanı* (1934) ve *Sarıkız Mermerleri* (1942) adlı kitabları vardır. Kemâleddin Kâmi Kamu (1901-1948)'nun şiirleri ise ölümünden sonra yayımlandı (Rıfat Necdet Evrimer, *Kemaleddin Kamu-Hayatı, şahsiyeti ve Şiirleri*, İstanbul, 1949).

Yaşça Fecr-i Âtî neslinden oldukları halde, o topluluğa girmeyip, daha çok Millî Edebiyat Hareketi'ne yakınlık duyan diğer iki şâirden Midhat Cemal Kuntay (1885-1956) şiirlerini *Türkün Şeh-nâmesi'*-(1945) nden ve İbrahim Alâeddin Gövsa (1889-1949) da şiirlerini *Güft ü Gû* (1913), *Çanakkale İzleri* (1932) ve *Acılar* (1941) isimli kitablarında topladılar.

Tiyatro. Mill Edebiyat devrinin tiyatro yönünden en mühim olayı, ciddî bir tiyatro kuruluşunun ortaya çıkmasıdır. Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa'nın Belediye Başkanlığı sırasında Fransa'dan getirtilen ünlü aktör Pierre Antoine'ın yönetiminde *Dârü'l-Bedâyi-i Osmânî* adı ile İstanbul'da bir şehir tiyatrosu kuruldu (1914). Tiyatro ve mûsikî bölümlerinden oluşan ve buralarda ciddî öğretim de yapan bu kuruluş, 20 kânun II. 1916 tarihinde, Hüseyin Suad tarafından Fransızca'dan adepte edilen *Çürük temel* adlı oyunla perdesini açtı ve Birinci Cihan Harbi çok ağır şartlarına rağmen—aralıklarla da olsa— 1926 yılında yerini Şehir Tiyatrosu'na bırakıncaya kadar çalışmalarını sürdürdü. Böyle bir tiyatro kuruluşunun ortaya çıkması, ciddî eserler yazılmasını sağladı. Fakat, yine de, halkın ilgisini çok çektikleri için, çağdaş Fransız komedileri tarzındaki telif eserler, rağbet görmekte devam etti. Bu arada tiyatroya ilgi duyan gençler de manzum dramlara yöneldiler. Böylece, Tanzîmât edebiyatında görülen manzum piyes çeşidi yeniden başlamış oldu.

Bu devirde komedi çeşidinde ün yapmış başlıca iki yazar vardır. Bunlardan biri olan İbnürrefik Ahmed Nuri Sekizinci (1866-1935)'nin hepsi de vodvil olan piyesleri şunlardır: *Kadın Tertibi* (1918), *Gücü Gücü Yetene* (1918), *Fırsat Yolunda* (1918), *Kısmet Değilmiş* (1920). Yazarın, ayrıca, Fransızca'dan yapılmış *Ceza Kanunu, Hisse-i Şâyia* ve *Sekizinci* adlı adaptasyonları da vardır. Komedilerinin konularını, hep Osmanlı tarihinden alıp, içtimâî ve ahlâkî bozuklukları tenkid eden Celâl Musâhiboğlu (1868-1959)'nun piyeslerinin büyük çoğunluğu çok geç basılmıştır. Bunların en tanınmışları şunlardır: *İstanbul Efendisi* (1920), *Yedekçi* (1936), *Mâcun Hokkası* (1936), *Kafes Arkasında* (1936), *Fermanlı Deli Hazretleri* (1936), *Bir Kavuk Devrildi* (1936), *Aynaroz Kadısı* (1936), *Mum Söndü* (1936), *Pazartesi-Perşembe* (1936).

Bu devirde, asıl şöhretlerini başka türlerde yaptıkları halde, piyes de yazanlar arasında, şâirlerden Hâlid Fahri Ozansoy'un *Baykuş* (1916, Dârülbedâyi'de oynanan ilk telif piyes), *İlk Şâir* (1923), *Sönen Kandiller* (1926), *Nedim* (1932); Yusuf Ziya Ortaç'ın *Binnaz* (1918); Faruk Nâfiz'in *Canavar* (1924) adlı manzum dramları ile romancılardan Reşat Nuri'nin *Hançer* (1920), *Eski Ru'yâ* (1922) ve *Taş Parçası* (1926); Aka Gündüz'ün de *Muhterem Kaatil* (1914) ve *Yarım Türkler* (1919) isimli piyeslerini de zikretmek gerekir.

Roman ve Hikâye. Millî Edebiyat Akımı'nın koyduğu esasları bütün edebî türler içinde en çok gerçekleştiren roman ve hikâye türü olmuştur. Şiir ve tiyatro içtimâî konulara pek az girdiği halde, roman ve hikâye, bu konuları işlemek için bütün imkânlarını kullanmıştır. Neticede, ortaya çıkan tablo şudur: İstanbul'un değişik halk kesimlerinin hayatı, romana ve hikâyeye girdi. Ayrıca, yazarlar vak'alarını İstanbul'un dışına da taşırarak, Anadolu'nun kasaba ve köy hayatını-az da olsa-aksettirdiler. Vak'adaki bu mekân genişlemesinin yanında bir zaman genişlemesine de gidilerek, Türk tarihinden seçilmiş vak'aların da işlenmesi ile, millî şuurun ve millî tarih duygusunun uyanmasına hizmet edildi. Bundan başka, Tanzîmât'tan beri sürüp gelen garblılaşma hareketinin değişik nesiller üzerindeki iyi ve kötü te'sirleri işlemek sûretiyle, fikir planına da girildi. Millî Mücâdele'nin başlaması üzerine, kahramanlık duygularını destekleyen konular da ele alındı. Bu arada, şahsî duyguların işlendiği ve geleneğe bağlı konuların yine de çoklukta olduğu görülür. Buna rağmen, realist metodun uygulandığı bu devir romanında içtimâî konular üzerine eğiliş, tatmin edici olduğu gibi, bu tarz romanın ilerideki büyük gelişmesine de zemin hazırlamıştır.

Bu devir roman ve hikâyesinde ilk yazar olan Halide Edip Adıvar (1884-1964), yalnız bu dönemin değil, Cumhuriyet devrinin de önde gelen romancılarındandır. İlk yazdıklarında hissî konulara yönelen yazar, Millî Edebiyat anlayışına bağlandıktan sonra, *Yeni Tûran* (1912) adlı romanı ile Türk Birliği ideolojisini işledi. Fakat hâdiseler, Türkiye'yi hızla bir ölüm-kalım durumuna götürünce, her şeyden evvel Türkiye'nin kendisini kurtarması gerektiği gerçeğini kavrayarak, Millî Mücâdele'yi destekleyen eserlerini yazdı: *Ateşten Gömlek* (1922), *Dağa Çıkan Kurt* (Hikâyeler, 1922). Zaferden sonraki bâzı siyâsî anlaşmazlıklar yüzünden uzun süre yurt dışında kalan ve bu arada roman çalışmalarını da sürdüren yazar, artık iyice yöneldiği içtimâî konuları işlemeğe devam etti. Bu tarzdaki ilk mühim eseri, yurt dışında iken İngilizce olarak yayımladığı *The Clown and his Daughter*, Türkiye'de *Sinekli Bakkal* (1936) adıyla basılan romandır. II. Abdülhamid döneminin siyâsî ve sosyal yaşayışını, kenar mahalle hayatı ile konak hayatını veren ve Şark-Garb kültürlerinin bir sentezi yapmayı deneyen bu eserinden sonra yayımladığı bütün romanlarında, büyük şehir hayatından taşra kasabalarına kadar uzanan bir sınır içinde, Türk içtimâî yaşayışını ve mes'elelerini tasvir ve tahlile çalıştı. Karakterlerin ele alınışı ve roman tekniği oldukça kuvvetlidir. Romanlarının kahramanlarını, irâdeleri ve zekâları güçlü, ihtiraslı ve erkeklere tahakküm eden kadınlardan seçmeyi tercih eder. Dil ve üslûb bakımlarından ilk eserlerinde *Servet-i Fünûn*'un te'sirinde kaldığı halde, Millî Edebiyat Akımı'na bağlandıktan sonra konuşma diline hızla uydu. Ancak, üslûbundaki itinâsızlık yüzünden, haklı tenkidlere uğradı. Mücâdeleci, ihtiraslı ve renkli hayatı ile de son devir Türk romanının en ünlü romancılarından biri olan Halide Edib'in, yukarıda adı geçenlerin dışındaki romanları ile hikâye kitabları şunlardır: *Seviye Tâlib* (1909), *Handan* (1912), *Son Eseri* (1912), *Mev'ûd Hüküm* (1919), *Râik'in Annesi* (1924), *Kalb Ağrısı* (1924), *Vurun Kahpeye* (1926), *Zeyno'nun Oğlu* (1928), *Yol Palas Cinayeti* (1937), *Tatarcık* (1939), *Sonsuz Panayır* (1946), *Döner Ayna* (1954), *Âkile Hanım Sokağı* (1958), *Hayat Parçaları* (1963), *Sevdâ Sokağı Komedyası* (1971), *Çâresâz* (1972), *Kerim Ustanın Oğlu* (1974), *Harab Mâbedler* (1911, hikâyeler), *İzmir'den Bursa'ya* (1922, hikâyeler), *Kubbede Kalan Hoş Sedâ* (1974).

Millî Edebiyat Devri'nin en güçlü romancısı olan Yâkub Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), önceleri Fecr-i Âtî Topluluğu'nda yer aldı. İlk yayımlanan romanı *Kiralık Konak*, 1920'de tefrika edildikten sonra, kitab olarak da basıldı (1922). Yazdığı ilk roman ise, *Nur Baba* (1922)'dır. Tanzîmât'tan Birinci Cihan Harbi'nin sonlarına kadar uzanan üç nesil arasında zamanla meydana gelen zihniyet ve yaşayış farklarını konu alan *Kiralık Konak* ile bir Bektâşi tekkesindeki yaşayışı anlatan *Nur Baba*, daha başlangıçta, yazarın içtimâî hâdiselere ve onların sebebleri ile sonuçlarına karşı büyük bir ilgi duyduğunun açık delilleridir. Nitekim yazar, Türkiye'nin Garb medeniyeti karşısında geçirmekte olduğu siyâsî ve içtimâî değişiklikleri, sebeb ve sonuçları ile birlikte inceleyip, romanlarına konu yapmakta kararlı olduğunu, daha sonraki çalışmaları ile de ortaya koydu. Böylece, *Hüküm Gecesi* (1927) adlı romanı, Birinci Cihan Harbi yıllarının; *Sodom ve Gomore* (1928), Mütâreke Devri'nin; *Yaban* (1932), Millî Mücâdele Devri'nin; *Ankara* (1934) zaferden sonra millî devletin kuruluş yıllarını, *Panorama I* (1953) kuruluştan sonraki inkılâblar dönemini, ve *Panorama II* (1954), Atatürk'ün ölümünden 1950 yılına kadar geçen süredeki Türkiye'nin siyâsî ve içtimâî durumunu tahlilci ve tenkidci bir görüş ve realist bir metodla ele alırlar. Hâdiseleri çok iyi görebilen ve bunlar karşısındaki şahsî görüşlerini asıl kahramanlarının dilinden açıklayan yazar, kronolojik bir sıra tâkib eden bu roman-

larında, tarihî olayları değerlendirmedeki ciddiyeti ile de dikkati çeker. İçtimâî ve fikrî muhtevâsı ağır olan bu romanlarda aşkın ikinci planda kalıp, sâdece bir renk olarak yer alması da tabiîdir.

Bir Sürgün (1938) ve *Hep o Şarkı* (1956) isimli iki romanından başka *Bir Serencâm* (1913), *Rahmet* (1922) ve *Millî Savaş Hikâyeleri* (1947) adlı hikâye kitabları; edebî nesirlerinden oluşan *Okun Ucundan* (1940; *Okun Ucundan, Erenlerin Bağından, Kadınlık ve Kadınlarımız*) ve *Alp Dağlarından ve Miş Chalfrin'in Albümü* (1942); bir kısım makalelerini toplayan *Ergenekon I ve II* (1929); hâtıralarını anlatan *Zorâki Diplomat* (1953), *Anamın Kitabı* (1957), *Vatan Yolunda* (1958), *Politikada 45 Yıl* (1958) ve *Gençlik ve Edebiyat Hâtıraları* (1969) isimli eserleri de bulunan Yakup Kadri, roman tekniğindeki sağlamlığı ve üslûbtaki itinâsı ile, Hâlid Ziya'dan sonra, Türk romanının en büyük simalarındandır.

Fecr-i-Âti'nin dağılmasından sonra Millî Edebiyat hareketine katılan ve yazı hayatına gazeteci olarak başlayan Refik Halid Karay (1888-1965), ilk edebî şöhretini de küçük nesirleri ve fıkraları ile kazandı. Hükûmete muhalifliğinden dolayı sürüldüğü Anadolu'nun değişik şehir ve kasabalarındaki yaşayıştan alınmış ve sonradan *Memleket Hikâyeleri* (1919) adı ile kitab hâlinde de yayımladığı küçük hikâyeleri ile bu şöhretini daha da artırdı. Üç yıllık sürgünden dönüşünde (1917), hikâyelerini *Yeni Mecmûa*'da yayımlamağa devam etti ve bu arada *İstanbul'un İç Yüzü* (1920) isimli bir de roman yazdı. Mütâreke yıllarında iktidara gelen Hürriyet ve İtilâf partisine girince, bu sefer de, Millî Mücâdele'ye karşı çıkmağa başladı ve bu yüzden, zaferden sonraki "yüz ellilikler" listesine girerek, Suriye'ye yerleşmek zorunda kaldı. 1939'a kadar süren bu ikinci sürgün hayatında yazdığı hikâyeleri de *Gurbet Hikâyeleri* (1940) ismi ile yayımladı. Yurda döndükten sonra politikadan tamamıyle çekilen ve hayatını yalnız kalemi ile kazanan Refik Halid'in bundan sonra yazdığı romanları şunlardır: *Çete* (1939) *Sürgün* (1941), *Anahtar* (1947), *Bu Bizim Hayatımız* (1950), *Nilgün* (1950, 3 cild), *Dişi Örümcek* (1953), *Bugünün Saraylısı* (1953), *Yer Altında Dünya Var* (1953), *2000 Yılın Sevgilisi* (1954), *İki Cisimli Kadın* (1955), *Kadınlar Tekkesi* (1955), *Karlı Dağdaki Ateş* (1956), *Dört Yapraklı Yonca* (1957), *Son Kadeh* (1965).

Büyük bir müşâhade, güçlü bir realizm, ince ve alaycı bir zekâ ile çevresindeki insanlarla hâdiselerin daha çok kusurlu, aksak ve gülünç yönlerini araştıran ve bu vasıfları ile mizah türünde de başarıya ulaşan Refik Halid, çok câzib bir tasvir ve tahkiye kabiliyetine de sâhibtir. Romanlarında, doğrudan doğruya yapılmış ruhî ve içtimâî tahlillere rastlanmaz. Eserlerinde çok temiz bir İstanbul Türkçesi kullandığı gibi, üslûbu da son derecede sevimlidir.

Adını *Genç Kalemler*'de duyuran ve ilk yazılarında Enis Avni ismini de kullanan Akagündüz (1886-1958) de tam bir realisttir. Millî Mücâdele gibi, konuları işleyen romanlarında idealizme de sapmakla berâber, daha çok çevresine yönelik bir müşâhade gücüne dayanır. Hattâ, yer yer, natüralizme de kayar. İçtimâî çevre ve hâdiseler, tasvirlerinde bütün ayrıntıları ile belirirler. Değişik kesimlerden seçtiği karakterler de çok canlı olarak verilmiştir. Teknik bakımdan başarılı oldukları söylenememekle berâber, çok câzib bir konuşma üslûbu ve dili ile yazılmış başlıca romanları ve hikâye kitabları şunlardır: *Dikmen Yıldızı* (1927), *Odun Kokusu* (1928), *Hicran* (1928), *Tank-Tango* (1928), *İki Süngü Arasında* (1929), *Aysel* (1932), *Kokain* (1935) *Çapraz Delikanlı* (1938), *Zekeriya Sofrası* (1938), *Bir Şöförün Gizli Defteri* (1943), *Sansaros* (1946), *Hayattan Hikâyeler* (1928; hihâyeler), *Bu Toprağın Kızları* (1935; hikâyeler).

İlk şöhretini *Genç Kalemler*'deki küçük hikâyeleri ile (1911) sağlayan ve yalnız bu türe bağlı kalan çalışmalarını çok kısa ömrünün sonlarına kadar sürdüren Ömer Seyfeddin (1884-1920), modern Türk hikâyesinin gerçek kurucusudur. Gerçi Garb tarzındaki küçük hikâye daha önceleri, Sâmi Paşazâde Sezâi ve Hâlid Ziya'nın ilk denemeleri ile başlamıştır. Fakat, Ömer Seyfeddin'e, gelinceye kadar, bu tür sâdece romana geçmek için bir basamak olarak kullanılmış ve bir yazarın sonuna kadar tek başına bağlanabileceği bir edebî tür seviyesine yükselememiştir. Bilhassa 1911'den 1920'ye kadar geçen dokuz yıl gibi, bir yazarın edebî hayatında çok kısa sayılabilecek bir süre içindeki çok yoğun ve yalnız küçük hikâye üzerinde toplanan çalışmaları ile, bunun da ayrı bir çalışma alanı olabileceğini açıkça ortaya koyan Ömer Seyfeddin olmuştur.

Millî Edebiyat Hareketi'nin de yaratıcısı ve başlatıcısı olan ve *Genç Kalemler*'deki "Yeni Lisan" başlıklı başyazıların da çoğunu kaleme alarak, bu edebiyatın yerleşmesinde de büyük rolü bulunan Ömer Seyfeddin makalelerinde savunduğu konuşma dilini hikâyelerinde de tam bir başarı ile gerçekleştirmiştir. Ayrıca, konuları da başlattığı edebî akımın esasları ile uyum içindedir. Türk aydınlarının normal bir milliyet şuuruna erişmeleri, Garb medeniyeti karşısındaki aşağılık kompleksinden kurtulmaları, sathî bir çağdaşlaşmadan uzaklaşmaları yâni gerçek bir çağdaş aydın olarak yetişebilmeleri gayesini güden hikâyelerinde, bu hedefe varabilmek için seçtiği konular şöyle açıklanabilir: 1. Osmanlıcılık siyâsetinin yanlışlığını anlatanlar: *Eshâb-ı Kehfimiz, Hürriyet Bayrakları, Bomba, Beyaz Lâle*; 2. Aşağılık kompleksini yok etmek ve kendine güven duygusunu güçlendirmek maksadı ile Osmanlı tarihinin kahramanlık hâdiselerinden alınan konular: *Topuz, Başını Vermeyen Şehid, Vire, Penbe, İncili Kaftan, Forsa*; 3. Millî şuuru uyandırma maksadını güden konular: *Bahar ve Kelebekler, Primo-Türk Çocuğu, Fon Sadriştayn'ın Oğlu, Çanakkale'den Sonra*; 4. Çağdaş bir seviyeye yükselebilmek için geriliği ve dinî taassubu kötülemeyi hedef alan konular: *Tuhaf Bir Zulüm, Falaka, Kurbağa Duâsı, Hâtiften Bir Sedâ, Kerâmet*. Bunların dışında, sâdece mizah maksadı ile yazılmış hikâyeleri (*Koç, Yüksek Ökçeler, Külâh, Çakmak, Nasıl Kurtarmış?*) de vardır.

Ömer Seyfeddin de iyi bir müşâhit ve realisttir. Ancak, sâdece müşâhade ile yetinmez, onlar üzerinde düşünür, sebeb ve sonuç arar ve hâdiseleri kendi görüşüne göre değerlendirmek bakımından realist metoddan ayrılır.

Sağlığında sâdece *Eshâb-ı Kehfimiz* (1918, büyük hikâye), *Harem* (1918), *Efrûz Bey* (1919, bir büyük hikâyenin parçaları), *Yalnız Efe* (1919, büyük hikâye, tefrika hâlinde) adındaki hikâyeleri yayımlamış olan Ömer Seyfeddin'in bütün hikâyeleri ölümünden sonra değişik yayın evleri tarafından birçok kereler kitab olarak da basılmıştır. Bunlar (ilk baskılarına göre) şöyledir: *Yüksek Ökçeler* (1920), *Gizli Mâbed* (1926), *Bahar ve Kelebekler* (1927), *Beyaz Lâle* (1938), *Asil-zâdeler* (1938), *Bomba* (1938), *Mahcubluk İmtihanı* (1938, bir piyes ve hikâyeler), *Tarih Bir Tekerrürdür* (1938), *İlk Düşen Ak* (1943), *Dalga* (1956), *Eski Kahramanlar* (1963).

Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) de, Millî Mücâdele yıllarında başlayan romancılığını Cumhuriyet Dönemi'nde de büyük bir başarı ile sürdürenler arasındadır. İlk romanı olan *Gizli El* (1922)'den sonra, aynı yıl yayımlanan *Çalıkuşu* romanı ile birden bire büyük bir şöhrete ulaştı. İçli bir aşkı işleyen bu roman, yalnız bu yönü ile değil, vak'asının Türk romanının o zamana kadar alışık bulunmadığı taşra kasabalarında ve köylerinde geçmesi ile de sevildi. O, bir doktor subay olan babası ile çocukluğunu geçirdiği Garbî Anadolu'yu, sonradan, öğretmen olarak da yakından görüp tanımıştı. Bir çok romanlarındaki vak'aların Anadolu'nun kasaba ve köylerinde geçmesi bundan ileri gelmektedir. Ancak Reşat Nuri, müşâhedelerini tam bir realist tutumla kuru kuruya vermektense, onları duygu ve hayalleri ile renklendirerek vermeyi tercih eder. Aynı unsurlarla üslûbunu da renklendirip, câzibleştiren yazar, vak'ada tansiyonun yükseldiği zamanlar onu yumuşatabilmek için, yer yer, hafif ve zarif bir mizaha da başvurur. Karakterlerin çok canlı olarak verildikleri bu romanlarda, yalnız ruhî tahliller değil, içtimâî tahliller de çok başarılıdır. Bilhassa "bilgisizlik, Orta-çağ düşünceleri, âdetleri ve bâtıl inançları üzerinde ısrarla durur ve çâreyi halkın bir an önce eğitilmesinde görür. Yazarın teknik bakımından oldukça başarılı bulunan romanları yukarıda adı geçenlerden başka, şunlardır: *Damga* (1924), *Dudaktan Kalbe* (1924), *Akşam Güneşi* (1926), *Bir Kadın Düşmanı* (1927), *Yeşil Gece* (1928), *Acımak* (1928), *Yaprak Dökümü* (1930), *Kızılcık Dalları* (1932), *Gökyüzü* (1935), *Eski Hastalık* (1938), *Ateş Gecesi* (1942), *Değirmen* (1944), *Miskinler Tekkesi* (1946), *Harâbelerin Çiçeği* (1955), *Kan Dâvası* (1960), *Son Sığınak* (1961), *Kavak Yelleri* (1961), Başlıca hikâye kitabları ise, *Tanrı Misâfiri* (1927), *Sönmüş Yıldızlar* (1928), *Leylâ ile Mecnun* (1928), *Olağan İşler* (1930), *Boyunduruk* (1960).

Millî Edebiyat Devri'nin romancı ve hikâyeci kadrosunu tamamlamak için, aşağıdaki isimleri de kayd etmek gerekir. Bunlardan bâzıları yalnız bu türde çalışmış olanlar, çoğu ise, şöhretlerini başka türlerde yapıp roman ve hikâyeyi de denemek isteyenlerden ibârettir: *Küçük Paşa* (1910) ve *Eski Şeyler* (1910, hikâyeler)'i ile Ebûbekir Hâzım Tepeyran (1864-1947); *Ziya ve Sevda* (1924, hikâyeler) ve *Semâvî İhtiras* (1933) romanı ile Râif Necdet Kestelli (1881-1936), *Aydemir* (1918) ve *Pervâneler* (1924) romanları ile Müfide Ferid Tek (1892-1979); *Küller* (1921), *Sisli Geceler* (1923), *Gül'ün Babası Kim?* (1933) ve *Beyaz Selvi* romanları ile Halide Nusret Zorlutuna; *Renksiz Izdırab* (1928), *Tevekkülün Cezası* (1928), *Çöl Güneşi* (1931), *Yâkut Kayalar* (1931) ve *Yalnız Dönüyorum* (1938) romanları ile Şükûfe Nihâl; *Roman* (1932)'ı ile Falih Rıfkı Atay (1894-1971); *Kürkçü Dükkânı* (1931), *Şeker Osman* (1932), *Göç* (1943) ve *Üç Katlı Ev* (1953) romanları ile Yusuf Ziya Ortaç; *Yıldız Yağmuru* (1936) romanı ile Faruk Nâfiz Çamlıbel; *Üç İstanbul* (1938) romanı ile Midhat Cemal Kuntay; *Aşk Yolunun Yolcuları* (1938) ve *Sulara Giden Köprü* (1939) romanları ile Halid Fahri Ozansoy; *Çocuk Adam* (1941) romanı ile Orhan Seyfi Orhon; *Huzur* (1949), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961), *Sahnenin Dışındakiler* (1963), *Mâhur Beste* (1975) romanları ve *Abdullah Efendi'nin Rüyaları* (1943) ve *Yaz Yağmuru* (1955) hikâye kitabları ile Ahmed Hamdi Tanpınar.

Mizah ve Hiciv. Millî Edebiyat Devri'nde, bilhassa mizah türü büyük bir gelişme gösterir. Nazım ve nesir olarak yayımlanan mizah yazıları oldukça büyük bir yekûn tutar. Bu devrin mizah ustalarını da, yalnız bu türde çalışmış olanlarla, aslında başka bir edebî türde şöhrete ulaşıp, mizahla da kısmen ilgilenenler olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Bu devrin hiciv türünde şöhret yapan tek temsilcisi Neyzen Tevfik Kolaylı (1879-1953)'dır. Şekil olarak nazmı tercih eden Neyzen'in hicivleri, içtimâî olaylardan çok, şahıslarla ilgilidir. Bu bakımdan, dîvan edebiyatının hicivlerine benzer. Çok iyi ney çaldığı için Neyzen adı ile şöhret bulan Tevfik'in hicviyeleri şu kitablarında toplanmıştır: *Hiç* (1919), *Azâb-ı Mukaddes* (1924).

Mizahta nazmı tercih edenler ve yalnız bu türde çalışanlar da dört kişidir: Halil Nihad, Hamâmî zâde İhsan, Hüseyin Rıfat, Abdülbâki Fevzi.

Şiirlerini zarif ve esprili bir mizahla yazan ve hicivle pek az ilgilenen şâirlerden ilk ikisi yazdıklarını ayrıca kitab hâlinde yayımlamışlardır. Halil Nihad Boztepe (1882-1949)'nin eserleri *Sihâm-ı İlhâm* (1921), *Âyîne-i Devrân* (1924) ve *Maytab* (1924); İhsan Hamâmî (1889-1948)'nin eserleri ise, *Dîvân-ı İhsan* (1928) ve *Hamsinâme* (1928)'dir. Hüseyin Rıfat Işıl (1880-1954) ile Abdülbâki Fevzi Uluboy (1885-1954)'un mizah dergilerindeki birçok yazıları kitab olarak yayımlanmamıştır.

Bu devrin nesirdeki en büyük mizah ustası ise, Ercüment Ekrem Talu (1888-1956)'dur. Mizahtaki ilk şöhretini, Evliya Çelebi'yi hayâlen dirilterek XX. asrın başındaki İstanbul'da dolaştıran ve onu bilinen saflığı, hayreti ve meraklılığı içinde kendi dili ve üslûbu ile konuşturan fıkraları ile yaptı. *Evliyâ-yı Cedîd* (1920) ismi ile kitab olarak da basılan bu yazılarından sonra, bu türdeki en yoğun çalışma dönemi 1922-1928 yıllarıdır. Fıkradan hızla hikâyeye ve romana geçen yazar, Evliya Çelebi'den sonra yarattığı Meşhedî tipi ile de büyük bir şöhret kazandı. Romanları ile hikâye kitablarından başlıcaları şunlardır: *Asrîler* (1922), *Gün Batarken* (1922), *Kopuk* (1922), *Sâbir Efendi'nin Gelini* (1922), *Meşhedi ile Devr-i Âlem* (1927), *Gemi Arslanı* (1928), *Meşhedi Arslan Peşinde* (1934). *Papeloğlu* (1938), *Çömlek oğlu ve Ailesi* (1945), *Terâviden Sahura* (1923), *Meşhedî'nin Hikâyeleri* (1928).

Denemiş olmak için bu türle de ilgilenenler arasında başlıcaları şunlardır: Mizah yazılarında Kirpi takma adını kullanan ve bunları *Kirpi'nin Dedikleri* (1918), *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma* (1919), *Ago Paşa'nın Hâtırâtı* (1922) ve *Guguklu Saat* (1922) isimli eserlerinde toplayan Refik Halid Karay; mizahî fıkralarını *Fiskeler* (1922), *Asrî Kerem* (1942) ve *Kulaktan Kulağa* (1943) adları ile yayımlayan ve bu tür yazılarında Fiske ismini kullanan Orhan Seyfi Orhon; fıkralarını *Şen Kitab* (1919), *Beşik* (1943), *Ocak* (1943), *Sarı Çizmeli Mehmed Ağa* (1956), *Gün Doğmadan* (1961) adlı kitablarında toplayan ve Çimdik imzasını kullanan Yusuf Ziya Ortaç; mizah yazılarını *Şen Yazılar* (1926) adı ile toplayan ve Kıvılcım imzasını kullanan İbrahim Alâeddin Gövsa; nazım ve nesir şeklindeki mizahî yazılarını *Tatlı Sert* (1938) adı ile yayımlayıp, Çamdeviren ismini kullanan Faruk Nâfiz Çamlıbel.

Edebî Tenkid. Türk edebiyatının o zamana kadarki tutumuna aykırı görüşle ortaya çıktığı için yadırganan ve büyük tepkilerle karşılaşan Millî Edebiyat Akımı'nın uzun süreli bir mücâdeleye girmesi tabiî idi. Bu sebeble, tenkid türündeki çalışmalarında, polemik büyük ağırlık taşır.

Objektif tenkid alanında ise, bu devrin tanınmış iki şahsiyeti, Fuad Köprülü ile Ali Cânib Yöntem'dir. Köprülü, bu türdeki yazılarından bir kısmını *Bugünkü Edebiyat* (1924) isimli kitabında topladı. Ayrıca, Garb edebiyatından söz eden yazıları *Hayât-ı Fikriye* (1910) ve edebî teknikler hakkındaki yazıları da *Mâlûmât-ı Edebiyye* (Şehâbeddin Süleyman'la birlikte, 1914) adlı kitablarındadır. Ali Cânib Millî Edebiyat'ın muhaliflerinden Cenab Şehâbeddin'le yaptığı mücâdeleyi *Millî Edebiyat Meselesi ve Cenab Bey'le Münâkaşalarım* (1918) adı altında yayımlamıştır. onun, ayrıca, edebî tekniklerle ilgili *Edebiyat* (1926) ve *Epope ve Edebî Nevilerle Edebî Mesleklere Dâir* (1927) isimli iki eseri daha vardır.

Edebiyat Tarihi. Millî Edebiyat Devri'nde, Türk edebiyatı tarihi hakkındaki çalışmalar da büyük bir gelişme gösterdi. Tanzîmât Devri'nden beri süregelen basit denemeler dönemi nihâyet kapanarak, Millî Edebiyat Devri'nin sonlarında, gerçek mânada modern ve ilmî çalışmalar yapıldı. Bu yeni dönemi başlatan Fuad Köprülü (1890-1966)'dür.

Türk edebiyatı tarihi üzerindeki çalışmalarına 1910 yılında başlayan Fuad Köprülü, 1913 yılında yayımladığı *Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl* (*Bilgi Mecmûası*, I, sayı 1, 1) adlı uzun araştırmasında, modern edebiyat tarihi metodu ve bu metodun Türk edebiyatı tarihine nasıl uygulanabileceği hakkında ilk olarak geniş bilgi verir. Ancak, nazariye ile uygulama arasındaki fark dolayısıyla, bu ilmî metodu 1916 yılında Şehâbeddin Süleyman'la yaptığı ilk denemesinde (*Yeni Osmanlı Edebiyatı Tarihi*, I) gereği gibi gerçekleştiremez. Fakat, üç yıl sonra yayımladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (1919; 3. tabı 1976) isimli büyük monoğrafisinde, artık, modern edebiyat tarihi metodunu tam bir yetki ile kullanma seviyesine geldiği görülür. Türk edebiyatı tarihinin "bütün Türk lehçelerinin edebiyatlarından oluşan bir bütün olduğu ve bu çerçeve içinde yazılması gerektiği" görüşünde olan Köprülü, bu hususdaki ilk denemesini de *Türk Edebiyatı Tarihi* (1920, *İslâmiyetten Önceki Türk Edebiyatı*) adlı eseri ile yaptı. Bunu, *İslâmiyetten Sonraki Türk Edebiyatı: Vezin ve Şekil* isimli bölümü (1921) tâkib etti. 1926'da, bu iki bölümle devamını içine alan ve umûmî Türk edebiyatı tarihini XIV. asır Çağatay Edebiyatına kadar getiren *Türk Edebiyatı Tarihi*'ni yayımladı (4. tabı, 1986). Ancak, Türk edebiyat tarihi hakkında tesbit ettiği tarihî çerçevenin çok geniş olması, bir insanın çalışma gücünü çok aşması ve çalışmalarını Türk kültür tarihinin edebiyat dışındaki alanlarına (hukuk, din, iktisad) da taşırması gibi sebeblerle, *Türk Edebiyatı Tarihi*'ni tamamlaması mümkün olamadı. Köprülü'nün bir kitap hâline getiremediği Osmanlı edebiyatı hakkındaki (*EI*, IV) makalesinin büyük bir kısmı bâzı ilâvelerle Orhan F. Köprülü ve Nermin Pekin tarafından yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi* (1981, s.377-400)'nin arkasında yayımlanmıştır. 1924 yılında kurmuş olduğu *Türkiyat Enstitüsü* ile türkoloji alanındaki çalışmalara ayrıca hizmet etmiş olan Fuad Köprülü'nün, yukarıda adı geçenlerin dışındaki mühim araştırma yazıları ve eserleri şunlardır: *Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe' ve Tekâmülü*, (*MTM*, 1915, I, sayı 1), *Türk Edebiyatı'nın Ermeni edebiyatı üzerine te'siri* (1922, sayı 2) *Meddahlar* (*TM*, 1925, I), *Türk Klâsik Edebiyatında Nazım Şekilleri: Tuyug* (*TM*, 1928, II), *Klâsik Türk Nazmında Rubâi Şeklinin Eskiliği* (*TM*, 1928, II), bütün bu makâlelerin yeni ve düzeltilmiş baskısı için bk. F. Köprülü, *Edebiyat araştırmaları* (*TTT* yayınlarından, Ankara, 1966). Orada eksik bırakılmış Osmanlı edebiyatının 1600-1839 yılları arasındaki bölümü ise, *EI*'den çevrilmek sûretiyle *İA*, mad. TÜRKLER'e alınmıştır. Köprülü'nün ayrıca Azerî ve Çağatay edebiyatlarına âit iki uzun makâlesi de geniş bir hülâsa hâlinde *İA*'da çıkmıştır. Onun yine *İA*'da olmak üzere Fuzulî, Bakî v.b. gibi meşhur Türk şâir ve edipleri hakkında yazdığı makaleler bu ansiklopedinin ilgili maddelerinde yayımlanmıştır. *Türkiye Tarihi-Menşe'lerden Anadolu'nun istilâsına Kadar* (1923), *Türk Târih-i Dînîsi* (1925), *Millî Edebiyat Cereyanı'nın ilk mübeşşirleri ve Dîvân-ı Türkî-i Basît* (1928), *Gevherî* (1929), *Erzurumlu Emrah* (1929), *Les Influences du chamannisme sur ler ordres mystiques musulmans* (1929), *XVI. Asır sonuna kadar Türk saz şâirleri* (1930: 2. ve tamamlanmış baskısı, Ankara, 1962) *Dîvân Edebiyatı Antolojisi* (1932-1934), *Les Origines de l'Empire Ottoman* (1935; Türkçesi: *Osmanlı devletinin kuruluşu* [*TTK yayınları*] Ankara, 1959; 2. baskı 1972, 3. baskı İstanbul, 1982), *Türk saz şâirleri Antolojisi* (1939/1940). Köprülü'nün eserleri hakkında yayımlanan bibliyografyalar ve bunlarda rastlanan eksiklikler için bk. Orhan F. Köprülü, *Profesör Fuad Köprülü için yazılmış bibliyografyalar ve bunlara bâzı ilâveler, Türk Kültürü*, temmuz, 1970, sayı 93, s. 48-52; ayn. mll., *Fuad Köprülü Bibliyografyasına yeni ilâveler, Türk Kültürü*, nisan, 1972, sayı 114, s. 18-21; ayn. mll., *Köprülü bibliyografyasında yeni gelişmeler, Türk Kültürü*, kasım, 1975, sayı 157, s. 52-55.

Bu devrin edebiyat tarihi alanındaki kayda değer araştırma ve incelemeleri arasında ise, Ali Cânib'in XVIII. asır dîvan şâirleri hakkındaki bâzı makaleleri ile *Ömer Seyfeddin-Hayatı ve Eserleri* (1935) adlı eseri; Yakup Kadri'nin *Ahmed Hâşim* (1934) isimli eseri, Midhat Cemal'in *Nâmık Kemâl-Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* (I/1 kısım, 1944; II. 1. I. kısım, 1949; II/2. 2. kısım, 1956), *Mehmed Âkif* (1939) ve *Sarıklı İhtilâlci: Ali Suâvi* (1946) isimli monoğrafileri ile S. Nüzhet Ergun'un yarım kalan *Türk şâirleri* (İstanbul, 1936-1545) sayılabilir.

Bibliyoğrafya: 1- Bütün devirler: İsmail Habib (Sevük), *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi* (1924); İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi* (1925-1926, 2 cild); İbrahim Necmi Dilmen, *Târih-i Edebiyat Dersleri* (1925); Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (1971, 2. baskı); Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (1982, 4. baskı) Furuzan Hüsrev Tökin, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri* (1951); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966); Türkân Poyraz - Nurnisa Tuğrul, *Tiyatro Bibliyoğrafyası* (1850-1928); Akçuraoğlu Yusuf, *Türkçülük* (*Türk Yılı*, 1928, s. 289-455); Ragıp Hulûsî Özden, *Tanzimât'tan Beri Yazı Dilimiz, Tanzimât I*, (1940, s. 839-931); Âgâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (1960); İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri* (1930); Behcet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü* (1978, 9. baskı); Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk şiiri Antolojisi* (1970, 3. baskı); Ruşen Eşref (Ünaydın), *Diyorlar ki* (1918). 2- Tanzîmât Devri. İbrahim Necmi (Dilmen), *Tanzimat Edebiyatı Tarihi Notları* (1942); Ahmed Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (1956, I, 2. baskı); Cevdet Perin, *Tanzimât Edebiyatında Fransız Tesiri* (1946); Refik Ahmed Sevengil, *Tanzimât Tiyatrosu* (1961); Niyazi Akı, *XIX. yüzyıl Türk Tiyatrosu* (1963); Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* (1972); Cevdet Perin, *Türk Romancılığında Fransız Tesiri Nasıl Başladı?* (*DTCFD*, 1943, I, sayı 4); Pertev Naili Boratav, *İlk Romanlarımız* (*Folklor ve Edebiyat II*, s. 130-152); Cahit Kavcar, *Türk Roman ve Hikâyesinde Köye İlk Açılma* (*A. Ü. Eğt. Fak. dergisi*, 1976, VIII). 3- Servet-i Fünûn Devri: Hüseyin Câhid (Yalçın), *Edebiyat-ı Cedîde men'şe ve esasları, Servet-i Fünûn* (1898, XV, sayı 367); ayn. mll., *Servet-i Fünûn Edebiyatının Kusurları, Fikir Hareketleri*, 1933, I, sayı 2; ayn. mll., *Servet-i Fünûn ne Yaptı? Fikir hareketleri*, 1933, I, sayı 4; ayn. mll., *Edebiyat-ı Cedîde kat'î bir dönüm noktasıdır*, yedi gün, 1941, XVII, sayı 437; ayn. mll., *Edebî Hatıralar* (1935); Ahmed İhsan (Tokgöz), *Matbuat Hatıralarım* (*1930-1931*), 2 cilt; Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (1936, 5 cilt); Ali Ekrem (Bolayır), *Şi'rimiz, Servet-i fünûn*, 1900, XII, sayı 267-268); Cenab Şehabeddin, *Şiir Nedir? Serveti Fünûn* (1909, sayı 924); Refik Ahmed Sevengil, *Meşrutiyet Tiyatrosu* (1968); Metin And, *Meşrutiyet döneminde Türk tiyatosu* (1971); Mehmed Rauf, *Bizde Hikâye, Servet-i fünûn*, 1897, XIV, sayı 244; *Bizde Roman, Servet-i fünûn*, 1899, XVIII, sayı 455. 4- Fecr-i Âtî Devri: Celâl Sâhir (Erozan), *Fecr-i Âtî-Kaht-i Edebî*

Servet-i fünûn, 1909, XXXIV, sayı 927, *Bugünküler-Dünküler*, *Servet-i fünûn*, 1910, XXXVIII, sayı 982; Midhat Cemal (Kuntay), *Edebiyatı hâzıra*, *Resimli kitap*, 1909, III, sayı 16; Ali Cânib (Yöntem), *Fecr-i Âtî ve Muârızîni*, *Servet-i fünûn*, 1910, XXXVIII, sayı 988; Mehmed Rauf, *Bugünkü Türk Edebiyatı*, *Servet-i fünûn*, 1912, XLIII, sayı 1103-1105; *Fecr-i Âtî'nin iflâsı*, *Servet-i fünûn*, 1912, XLIII, sayı 1106; Cahide Başol, *Fecr-i Âtî*, *Servet-i fünûn*, 1941-1942, XC-XCI, sayı 2323-2372; Baha Öngel, *Türk Edebiyatında Senbolizm*, *Hisar*, 1952, III, sayı 32-33; Şehâbeddin Süleyman, *Bizde Temâşâ*, *Büyük Duygu* 1913, I, sayı 15; Halid Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor* (1967, 2. baskı). 5- Millî Edebiyat Devri: Yekta Bâhir (Ali Cânib), *Kavmî Edebiyat ne demektir? Genç kalemler*, 1911, II, sayı 4; ayn. mll., *Millî Edebiyat Meselesi*, II, sayı 6; ayn. mll., *Millî Edebiyat Mes'elesi ve Cenab Bey'le Münâkaşalarım* (1918); Köprülüzâde Mehmed Fuad *Bugünkü Edebiyat* (1924); Halide Edip (Adıvar), *Türk Edebiyatının son safha ve sîmâları*, *Büyük Mecmua*, 1919, I, sayı 7; Yakub Kadri (Karaosmanoğlu), *Edebiyat ve Millî Cereyan*, *Dergâh*, 1922, III, sayı 29; Cenab Şehâbeddin, *Edebiyatta Türkçülük*, *Şebâb*, 1920, II, sayı 15; Falih Rıfkı (Atay), *Millî Cereyan'ın Zaferi*, *Dergâh*, 1921, I, sayı 12; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (1923); Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar* (1938); Hasan Ferit Cansever, *Türkçülük Nedir?* (1959); Necib Asım (Yazıksız), *Millî Arûz* (1913); Yahya Kemâl, *Vezinler*, *Dergâh*, 1922, II, sayı 20, 23; Ömer Seyfeddin, *Yeni Lisan*, *Genç kalemler*, 1911, II, sayı 6-8; Hamdullah Subhi (Tanrıöver), *Yeni Lisan*, *Genç Kalemler*, 1911, II, sayı 12; Ali Cânib (Yöntem), *Yeni Lisan ve Millî Edebiyat*, *Genç Kalemler*, 1911, III, sayı 13; ayn. mll., *Yeni Lisan*, *Genç Kalemler*, 1912, IV, sayı 27; Şehâbeddin Süleyman, *Yeni Lisan*, *Genç Kalemler*, 1911, III, sayı 13; Ş. Sâmi, *Lisan ve Edebiyatımız*, *Genç Kalemler*, 1912, III, 19; M. Nermi, *Yeni Lisan İstîlâsı Karşısında*, *Genç Kalemler*, 1912, III, sayı 22.

(KENAN AKYÜZ.)

CUMHURİYET DEVRİ TÜRK EDEBİYATI

(1923-1980). Yakın Türk tarihinin on beş senelik çok kısa bir dönemi olan II. Meşrutiyet Devri (1908 -1923) 'nde Türkiye, ardı ardına girmek zorunda bırakıldığı üç savaşta (Libya, Balkan, Birinci Dünya Savaşları) da yenik düştükten sonra, bin bir sıkıntı içinde başardığı İstiklâl Harbi 'nin hemen ertesinde, çözülmesi gereken pek çok siyâsî, sosyal, hukûkî, iktisâdî ve kültürel mes 'elelerle karşı karşıya kaldı. Bu mes'elelerin hepsinin çözümünde çağdaş Garp ülkeleri esas alınmıştı.

Gerçi Türkiye, bu esaslara göre girişilecek reformlara öteden beri yabancı değildi. Ancak, bu reformlardan hiçbirinin tamamiyle başarılı olduğu söylenemezdi. Hemen hepsindeki uygulamalar ya yanlış veya eksikti. Bu başarısızlığın başlıca, iki sebebi vardı : Ordu ve ulemâ. Soysuzlaşmış Yeniçeri Ocağı 'nın, devlet yönetimindeki engelleyici gücü Mahmud II. 'ın basiretli ve sabırlı gayretleri ile yok edildi (1826). Garplı örneğe göre kurulan yeni ordunun devlet yönetimi ile ilgisi ancak, tamamiyle giderilemedi ve zaman zaman, yine müdâhaleler görüldü. Bu müdâhaleler, eskisi gibi sık ve keyfî olmamakla berâber, politik hayatın dar boğazlara girdiği sıralarda, yobaz sınıfının tahriklerine veya bir takım şahsî kararlara bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Nitekim, daha çok ulemâ sınıfının kışkırtmaları ile Abdülmecid 'e karşı girişilen ve başarısızlıkla sonuçlanan Kuleli Vak'ası (1859) 'ndan sonra, Abdülaziz (1876) ve Abdülhamid II. (1908) 'e karşı başarı ile neticelenen askerî müdâhalelerde bulunulmuştur. Bu sonuncu teşebbüs 1876 'daki müdâhalenin de hedefi olup sonuçlandırılamayan bir rejim değişikliğine yol açmıştır. Ancak ilgili ordu mensupları, yaptıkları müdâhalenin çok ötesine giderek, kısa bir süre içinde, politikaya atılıp devlet yönetimini ele almışlardır. Her türlü politik bilgiden mahrum olan bu davranış, devlete çok pahalıya mal olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu 'nun hızla ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Başarısızlığın ikinci sebebi olan ulemâ sınıfı, Yeniçeri Ocağı 'nın kaldırılmasından önce devlete karşı yürütülen bütün fesad hareketlerinde ordunun suç ortağı idi. Bu sınıf dini kötüye kullanmak sûretiyle, cahil halk kitleleri üzerinde kurduğu nüfûzu istismar ederek her vesile ile devlet yönetimine müdâhalede bulunmuş ve bilhassa Garp modelindeki kalkınma hareketlerine sık sık karşı çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu artık bulunmadığına ve yeniden canlandırılması da hiçbir şekilde söz konusu olmayacağına göre, Türkiye için, modern ve millî bir devlet kurmak tek tercih idi. Bu devletin şekli ise, 23 nisan 1920 'den beri, adı resmen konulmamış olmakla berâber fiilen mevcuttu. Bu sebeple, 29 ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı ile, bu devlet şeklinin sâdece adı açıklanmış oluyordu.

Ancak, bir ülkede iki siyâsî otorite veya devlet bulunamayacağına göre, İstanbul 'da yalnız ismen kalmış olan siyâsî otorite (saltanat) bu açıklamadan önce resmen ortadan kaldırıldı ve yalnız dinî otorite (hilâfet) bırakıldı (1 teşrin II 1922). Bir müddet sonra ise hilâfet de kaldırıldı (3 mart 1924). Böylece, millî ve modern Türk Devleti-'nin kuruluşu sırasında, Osmanlı İmparatorluğu 'nda uzun zaman pek çok zararlı müdâhaleleri görülmüş olan dinî otoritenin de devlet yönetimine müdâhâle imkânları ortadan kaldırılmış oldu. Hilâfet 'in ilgâsını, ülkedeki din işlerinin bir bakanlık seviyesinden çıkarılarak hükûmetin bünyesinden yâni siyâsî plandan tamamiyle uzaklaştırılması maksadı ile, yine aynı tarihte, Şer 'iyye ve Evkaf Vekâleti 'nin kaldırılması ve yerine başbakanlığa bağlı iki genel müdürlüğün (Diyânet İşleri ve Vakıflar Umum Müdürlükleri) kurulması tâkib etti. Bunun tabiî bir sonucu olarak, yine aynı tarihte (3 mart 1924) çıkarılan Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı dinî okullar (medreseler) da lâğvedilerek, her türlü öğretimin tek elden, yâni Maârif Vekâleti 'nce yürütülmesi kararlaştırıldı. Çok kısa bir süre sonra (8 nisan 1924), islâm hukukuna göre çalışan, Şer-'iyye Mahkemeleri de kaldırıldı ve adâletin dağıtımı, sâdece Adliye Vekâleti 'ne bağlı mahkemelere bırakıldı. Böylece, öğretim ve hukuk alanlarında Tanzîmât 'tan ber· devam edegelen ikiliklere son verilmiş oldu. Bundan sonra sıra, resmî olmayan yarı dinî müesseselere geldi ve tekkelerle türbeler kapatılarak tarikatların teşkilâtlanması yasaklandı (30 kasım 1925). 1926 'da kabûl edilen Türk Medenî Kanunu ile de evlilik müessesesi, dinî nikâha bağlı olmaktan çıkarılarak, kanunların himâyesi ve teminâtı altına alındı. Ayrıca, birden fazla kadınla evlenme de yasaklandı. 1928 'de, 1924 Anayasa 'sında yapılan bir değişiklikle, "Türkiye Cumhuriyeti 'nin resmî dininin islâm olduğu hakkındaki hüküm kaldırılıp, yeni devletin, her çağdaş medenî devlet gibi, dinî müdâhalelerin dışında kalacağı ve vicdan hürriyetine saygılı bulunduğu açıklanmış oldu.

Bir yandan böylece dinî otoritenin devlet yönetimine müdâhalesi kesinlikle önlenirken, bir yandan da ordunun politikaya karışma imkânının da ortadan kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınmasına girişildi. Gerçi, 1826 'dan sonra, ordunun devlet yönetimine müdâhalesi çok seyrekleşmişti ve İstiklâl Harbi 'ni kazanan ordu tam bir disiplin içinde idi. Fakat, son 1908 müdâhalesinden sonra genç ve tecrübesiz ordu mensuplarının yönetimi ellerine alarak devleti ve ülkeyi büyük felâketlere sürüklemeleri gibi çok acı ve yakın olayların dikkate alınmaması da mümkün değildi. Bu sebeble, yeni devletin kuruluşundan bir süre sonra parlementoda da yer almış bâzı ordu ileri gelenlerinin politikayı veya askerliği tercih etmeleri mecburiyeti getirilerek, ordunun politika ile bu iç içe durumu kesinlikle önlendi.

Bu arada, yeni Türk devletinin fikrî ve siyâsî temelleri de tesbit edilmişti : Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, inkılâbçılık, halkçılık, lâiklik ve devletçilik. Bu prensipler, 1937 'de yapılan bir değişiklikle, Anayasa 'da da yer aldı. Akılcı ve gerçekçi bir görüşle yapılmış olan bütün bu değişiklikleri, kısa sürelerle, iktisâdî, sosyal ve kültürel reformlar tâkib etti. Bütün bunlardan herkesin memnun kalması mümkün değildi. Siyâseti seçerek askerlikten ayrılan bâzı ordu mensublarının da karıştığı ve bilhassa hilâfetin kaldırılmasına karşı olan bir topluluk, ilk tepkiyi göstererek, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 'nı kurdu (9 teşrin II. 1924). Bu partinin dinî konulardaki görüşleri, mutaassıb zümre arasında büyük rağbet gördüğü gibi, yabancı devletlerce de istismar edildi. Nihâyet içten ve dıştan yapılan tahriklerle, cenûb-i şarkî Anadolu 'da ilk silâhlı hareket de başgösterdi (Şeyh Saîd isyanı : 11 şubat 1925). Ancak, bu isyan devletçe derhâl bastırıldığı gibi, kurulan siyasî parti de kapatıldı (5 haziran 1925).

Bu pürüzlerin de ortadan kaldırılmasından sonra, inkılâblara daha büyük bir hızla devam edildi. Kıyafet [2 eylûl 1925] ve Şapka [25 teşrin I. 1925] İnkılâbı kanunları v. b.).

Abdülhamid II. zamanındaki kapitülasyonlarla iktisâdî bakımdan yarı sömürge durumuna getirilmiş bulunan Türkiye 'nin çözülmesi gereken âcil mes'elelerinden biri de, ekonomisinin bir an önce düzeltilmesi idi. Bu maksatla Düyûn-ı Umûmîye idâresi ile aynı sermayenin işletmeleri olan yabancı şirketlerin kaldırılmasına başlandı. Bu arada, İzmir 'de toplanan Türk İktisat Kongresi (kânun II. 1923) 'nde ekonominin ana prensipleri ve hedefleri tesbit edildi. Türk ekonomisinin devlet kontrolünde ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için de önce İktisat Vekâleti kuruldu (1924). Yabancı şirketlerin millîleştirilmesine, Türkiye 'nin tütün mahsulüne el koymuş olan Reji İdaresi 'nin satın alınması ile başlandı. 1926 'da, ilk millî banka olan, İş Bankası kuruldu ve diğerleri bunu tâkip etti. Ülkenin en mühim gelir kaynakları olan tarım ve madencilik öne alındı. Demiryolu politikası, bu devrin önde gelen ekonomik hareketlerinden biridir. Kalkınmayı hızlandırmak için beşer yıllık planlar hazırlanarak ilk beş yıllık (1934-1939) planın uygulanmasına geçildi.

Siyâsî, sosyal ve iktisâdî alanlarda çeşitli hamleler yapılırken, kültür ve eğitim alanlarında da büyük düzenlemelere girişilir. Cumhuriyet Devri 'nin Atatürk 'ün ölümüne kadar süren bölümünde, hemen her yıl, Türk kültürü ve eğitimi ile ilgili büyük olaylarla karşılaşılır. Başka alanlarda olduğu kadar kültür ve eğitim alanlarında da 1924 yılı mühim bir başlangıçtır. Öğretimin birleştirilmesi ile ilgili kanun bu yıl çıkarıldığı gibi, II. Meşrutiyet Devri 'nde gerçeklere ters düşen Osmanlıcılık görüşünün ve buna dayalı devlet politikasının terk edilmesinde büyük rolü olan Türk milliyetçiliği fikrine dayalı Türk Ocakları da bu yıl yeniden açılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti 'nin kuruluşundan sonra yapılan bütün reformların temelinde milliyetçilik fikri yatmaktadır. Ancak bunun, ırkçı veya aşırı görüşlerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu dönemin kültür alanındaki umûmî tutumunda hâkim olan başlıca fikirler, milliyetçilikten başka, Tanzîmât 'tan beri süregelen medeniyetçilik (batılılaşmak), yurtseverlik ve hürriyetçilik

fikirleridir. Atatürk'ün akılcı ve gerçekçi potasında bu fikirler, tutarlı bir sentez hâlindedir.

Kültür ve eğitim alanlarındaki reformlara, kalkınmanın en büyük saiklerinden biri olan okuma-yazma oranını arttırmağa çalışmakla başlanır. Cumhuriyet Devri'nin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında %13.5 olan bu oranın düşük olmasında, öğrenilmesi çok güç Arab harflerinin büyük payı olduğu düşünülerek, Lâtin harflerine dayalı yeni Türk Alfebesi kabûl edildi (1 teşrin II. 1928). Bunun ardından da, bütün yurtta bir okuma-yazma seferberliği başlatıldı ve açılan Millet Mektebleri (1929-1936) ile başarılı sonuçlara ulaşıldı. Kültür alanında, yazıdan sonra, dil konusu ele alındı. Arabça ve Farsça sözler ve kâidelerle dolu olan Osmanlıca'nın uygun ölçüler içinde Türkçeleştirilmesi mes'elesi, Tanzîmât'tan beri ileriye sürülen bir istek olarak devam etmiş, II. Meşrutiyet Devri'nde Genç Kalemler (1911)'in ön ayak olması ile mes'eleye büyük ölçüde çözüm getirilmiş, yazı dili konuşma diline yaklaştırılmak sûretiyle Osmanlıca geniş ölçüde Türkçeleştirilmişti. Bu ölçünün daha da genişletilmesi ve Türk dilinin tarihî görünüşü içinde ilmî metodlarla incelenip düzenlenmesi için de hazırlıklara başlandı. Yapılan ilk incelemeler, Türkçe'nin zenginliği kadar eskiliğini de gösterdiği için, Türk dilinin, ancak Türk tarihi ile birlikte ele alınması gerektiği sonucuna varılarak, araştırmaların önce Türk tarihi üzerinde yapılması ve Türk dili çalışmalarının da bunların ışığında yürütülmesi uygun görüldü. Türk Ocakları Umûmî Merkezi'ne bağlı bir araştırma bölümü tarafından bu şekilde başlatılan Türk Tarihi çalışmaları (1930), bir yıl sonra Türk Ocakları'nın kapatılması üzerine, 15 nisan 1931 tarihinde kurulan Türk Tarih Kurumu'na verildi. Türk Ocakları'nın kapatılması, yeni devletin ana hedeflerini ve bu hedefler yönünde yapılan inkılâpları halk kitlelerine anlatabilecek daha geniş teşkilâtlı yeni kuruluşlara duyulan ihtiyaçtan doğuyordu. Çünkü Türk Ocakları kuruluşlarından beri, belli bir aydın zümrenin ihtiyacını karşılamakta idiler. Onların yerini alan ve sonradan bâzı mülâhazalarla kapatılan Halk Evleri köylere kadar uzanan geniş çalışmaları ile, büyük kitlelere hizmet konusunda, yıllarca, başarılı birer kültür kuruluşu olarak faâliyet gösterdiler.

Türk Tarih Kurumu'nun 1932 temmuzundaki ilk kongresinde, Türk tarihinin eskiliği ile, Türk medeniyetinin zenginliği ve üstünlüğü ortaya konuldu. Orta Asya, medeniyetin ilk yerleşme yeri idi ve bu yerin ilk sâhibleri de Türklerdi. Böylece Türk tarihinin eskiliği ile birlikte Türk dilinin eskiliği de ortaya çıkmış oluyordu. Türk dilini, tarihî seyri içinde incelemek ve düzenlemek maksadı ile kurulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti (12 temmuz 1932) de, çalışmalarını Türk tarihi alanındaki araştırmalara muvâzi olarak yürütmek sûretiyle vardığı sonuçları ilk kurultayında (26 eylûl 1932) açıkladı. Buna göre Türkçe, dünyanın en eski dilleri arasında idi ve bunlarla yakın ilgisi vardı. Bu sonuç, 1934 ve 1936 Türk Dili kurultaylarında daha da ileriye götürülerek "Türkçe'nin bütün medenî dillerin ana kaynağı olduğu noktasına vardırılınca, tabiî olarak, Türkçe'deki yabancı kelimelerin de aslında Türkçe oldukları ve bunun için onların Türkçe'den çıkarılmasında ısrar etmenin lüzumsuzluğu da anlaşılmış oldu.

Bu arada, üniversite çalışmalarında da bir düzenlemeye gidilerek, o zamanlar Türkiye'nin tek üniversitesi olan İstanbul Dârülfünûnu'nun çağdaş seviyeye getirilmesi için gereken tedbirler alındı. Kadrosu Batı'nın tanınmış bilginleri ile takviye edildiği gibi, adı da "üniversite"'ye çevrildi (1933). Birbiri ardınca yapılan reformların gençlere de gereği gibi açıklanması düşüncesi ile, üniversite ile yüksek okullara "Türk İnkılâbı Tarihi" dersi konuldu (mart 1934). Ayrıca, devlet merkezinde de bir üniversite kurulması için zemin hazırlanmasına Ankara Adliye Hukuk Mektebi (1925) ile başlanarak, iki yıl sonra, bu okul fakülte hâline getirildi. 1930'da yüksek okul seviyesindeki Ziraat Enstitüleri ve 1936'da da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açıldı.

Cumhuriyet dönemi edebiyatı üzerinde, bir takım akımların te'sîri görülür. Nitekim sâdece fikir planında, Tanzîmât Devri edebiyatının II. dönemi (1875-1896)'nde ortaya çıkan sosyalizmin tek temsilcisi, çok basit bir şekilde, Beşir Fuad (1852-1887) olup o, bütün konularda maddeyi esas aldığı için kendisine "maddîye" (maddecilik, materyalizm) ve mensuplarına da "maddîyun" (maddeciler, materyalistler) denilen bu görüş tarzı, aydınlar ve bilhassa Ahmed Midhat Efendi tarafından reddedildi. Sosyalistler 1918-1922 yılları arasında Türkiye'nin çok karışık ve olağan dışı durumundan yararlanarak faâliyetlerini artırıp *Aydınlık* ve *Yarın* gibi bâzı yayın organları da çıkardılar. Ancak hiçbir sonuç elde edemediler. Edebiyata da yansıyan bu faâliyetlerin tek temsilcisi Nâzım Hikmet oldu. 1939'da çıkan İkinci Dünya Harbi'ne girilmemesine rağmen, Türkiye büyük iktisâdî sarsıntılara maruz kaldı. Savaşın sürdüğü yıllar içinde yavaş yavaş oluşan siyâsî muhalefet, savaşın sona ermesi üzerine harekete geçer ve yeni partiler kurulur. Bu partilerin başlıcası, 1946'da kurulan ve 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'dir. İkinci Dünya Harbi'nin sona ermesinden sonra, Sovyetler Birliği Türkiye'den arâzi ve üs taleplerinde bulunursa da, bu teşebbüs batılı devletlerin desteği ile önlendiği gibi, Türkiye 1952'de NATO'ya girerek, güvenliğini tehdit edebilecek tehlikeler karşısında yalnızlıktan kurtulmuş oldu. On yıl süren ve 27 mayıs 1960 askerî darbesi ile sona eren Demokrat Parti iktidarı, Türkiye'nin iç ve dış siyâsî hayatı ile ekonomisine yeni bir dinamizm getirmiştir.

Savaş yıllarında da kültürel alanda büyük bir canlılık görülür. Halk Evleri, hızlı bir gelişme göstererek, ilçelere kadar hemen hemen ülkenin bütün köşelerinde çalışmalarını sürdürüp, kültür seviyesinin yükselmesinde yararlı olurlar. Millî Eğitim Bakanlığı, 1940 yılında, dünya klasiklerini Türkçe'ye kazandırmak maksadı ile, büyük bir gayretin içine girer. Kurulan Tercüme Bürosu (1940)'na bağlı olarak yürütülen ve *Tercüme* (1940) adlı bir dergi ile de desteklenen bu çalışmalar, daha çok Eski Yunan, Lâtin ve İslâm klasikleri ile yaygın Batı dilleri üzerinde olarak, hızlı ve büyük bir gelişme gösterir. 1950'den sonra ise, bir yandan dünya klasiklerinin çevrilmesine devam edilirken, bir yanda da Türk klasiklerinin yeni nesillere tanıtılmasına başlanır. Bu son çalışmalar, aslında, Lâtin harflerinin kabûlünden sonra yüzlerce yıllık bir millî kültür ile kopmuş olan bağların yeniden bağlanması gibi çok mühim bir teşebbüstü. Millî Eğitim Bakanlığı'nca başlatılan bu çalışmalar, 1975 yılından beri, Kültür Bakanlığı'nca sürdürülmektedir.

27 mayıs 1960'da gerçekleştirilen askerî darbe ile, Cumhuriyet tarihinin üçüncü dönemi başlamış olur. 1924 yılından beri zaman zaman sâdece bâzı değişiklikler yapılarak yürürlükte kalan Anayasa ortadan kaldırılmış, onun yerine devlet otoritesini en aza indiren ve bu yüzden kısa bir süre sonra siyâsî bunalımlara zemin hazırlayan 1961 Anayasası yürürlüğe konulmuştur. 1971'de gerçekleştirilen askerî müdâhale sonunda, bu anayasanın bâzı maddeleri ve iktidar değiştirilmiş ise de, bundan istenilen sonuç alınamamıştır. Nitekim 12 eylûl 1980'de ikinci bir askerî müdâhale kaçınılmaz olmuştur.

Edebiyatın, içinde doğup geliştiği ülkedeki siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel şartlarla yakın bağlantısı dikkate alınınca, Türk edebiyatının Cumhuriyet devrindeki gelişmesini de bu dönemin umûmî gelişmesi ve safhaları içinde ele almaktaki zarûret kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece, 1923'ten sonraki Türk edebiyatını, Cumhuriyet devri tarihinin başlıca şu üç bölümü içinde incelemek gerekecektir:

I) Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan İkinci Dünya Harbi'nin başladığı tarihe kadarki dönem (1923-1939).

II) İkinci Dünya Savaşı'ndan 27 mayıs hareketine kadar olan dönem (1939-1960).

III) 27 mayıs 1960 hareketinden 12 eylûl 1980 harekâtına kadarki dönem (1960-1980).

Cumhuriyet devri Türk edebiyatını ana hatlarıyla şöylece vermek mümkündür: a) Daha önceki bütün edebiyatlar gibi bu da Batı'ya dönüktür. b) Kendisinden önceki Batı'ya dönük Türk edebiyatının devirlerine göre daha hareketli ve canlı olup, yazar ve şâir kadrosu, bütün türlerde çok daha geniştir. c) Buna uygun olarak yayımlanan eserlerin sayısı da, Tanzîmât döneminden Cumhuriyet dönemine kadar yayınlanmış eserlerden daha fazladır. d) Bu dönemdeki Türk edebiyatı, daha öncekilere göre siyâsî ve sosyal maksadlı ideolojilere (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Turancılık) daha çok yer vermiştir. e) Daha önceki devirlerde olduğu gibi, bu devirde de, konular başlıca iki grupta toplanır: 1. Şâir ve yazarların şahsî duygu ve hayalleri ile beslenenler, 2. Sosyal ve siyâsî olaylardan mülhem olanlar. Bu ikinci grupta toplanan şâir ve yazarların da zaman zaman yalnız kendi duygu ve hayallerini dile getirdikleri dikkate alınırsa, birinci gruptaki konular üzerinde durulduğu anlaşılır. 1911'de Millî Edebiyat cereyanını yaratanların ısrarla ortaya atıp, başarı ile gerçekleştirdikleri "Osmanlıca'nın konuşma dili ölçüsünde Türkçeleştirilmesi" görüşü, Cumhuriyet devrinde benimsenmiş, ancak sonradan aşırılığa kaçılarak Türkçe'nin kendi içinde parçalanmasına yol açılmıştır. Ancak, akılcı ve gerçekçi yolu görebilen san'atçıların bu konuda da çoğunlukta olmaları, aşırılık taraftarlarının hedeflerine ulaşmalarını önlemiştir. Bu arada, daha önceki devirlerde pek az rağbet gören "deneme" gibi bâzı türler bu devirde büyük bir gelişme gösterir.

Şiir: Cumhuriyet Devri şâirleri kalabalık oldukları gibi, şiirleri de konu ve şekil bakımından birbirinden farklıdır. Bu devrin 1. bölümünde, bir yanda Abdülhak Hâmid gibi şöhretini sürdüren Tanzîmât Devri'nin bir temsilcisi ile, Fecr-i Âtî ve Millî Edebiyat hareketlerine mensub şâirler (Celâl Sâhir Erozan, Faik Ali Ozansoy, Ahmed Hâşim, Mehmed Behçet Yazar, İbrâhim Alâettin Gövsa, Midhat Cemal Kuntay, Yahya Kemal Beyatlı, Beş hececiler ve onları tâkib edenler) yer alır. Diğer yanda da, şiire Cumhuriyet'ten sonra başlayıp birbirlerini çok kısa mesâfelerle tâkip edenler bir aradadırlar. Bunlardan Ahmed Hâşim, şöhretinin zirvesine 1930'a doğru ulaşırken, Yahya Kemâl bu zirveye ancak 1940'dan sonra varacaktır. Hece'nin Beş Şâiri (Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Halid Fahri Ozansoy, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel) ve onları hemen tâkip eden Mütareke ve Millî Mücâdele Dönemi nesli (Necip Fâzıl Kısakürek, Nâzım Hikmet Ran, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ali Mümtaz Arolat, Ömer Bedrettin Uşaklı, Salih Zeki Aktay, Hâlide Nusret Zorlutuna, Şükûfe Nihâl, Necmettin Halil Onan, Kemâlettin Kâmi Kamu) de şöhretlerinin zirvesine doğru 1930'dan sonra çıkmaya başlarlar.

Şiire Cumhuriyet'den önce başlamış olan şâirlerin hepsi; Ahmed Hâşim, Yahya Kemâl ve Nâzım Hikmet istisna edilecek olurlarsa, vezin olarak heceyi ve şekil olarak da - çoklukla - dörtlüklerden kurulu nazım şekillerini kullanırlar. Nâzım Hikmet ise, bütün yaygın vezinleri ve nazım şekillerini bir yana bırakarak, vezinsiz ve kafiyesiz, serbest nazımlı şiirler yazar. Şâirlerin çoğu, konu bakımından ferdiyetçi tutumlarını devam ettirerek kendi hayat ve

hülyaları ile ilgilendikleri gibi, aralarında zaman zaman millî duyguları veya sosyal konuları da ele alanlar bulunur.

Cumhuriyet'ten önce şiire başlamış nesiller edebî hayatlarını bu şekilde sürdürürlerken, isimlerini ilk olarak Cumhuriyet Devri'nde duyurmağa başlayan şâirler de, 1925-1930 yılları arasında, birer birer veya topluca ortaya çıkmağa başlarlar. İsimlerini tek başlarına duyurmağa çalışan şâirler arasında Ahmed Kudsi Tecer, Ahmed Muhip Dranas ve Cahit Sıtkı Tarancı başta gelir. San'atı sâdece san'atın hizmetinde sayıp şiirlerinde kendi iç dünyalarını konu edinen ve hepsi de Cumhuriyet Devri Türk şiirinin en güçlü lirikleri arasında bulunan bu üç şâirden Ahmet Kudsi Tecer (1901-1967)'in yalnız bir şiir kitabı (*Şiirler* [1932]) vardır. Esâsen çok seyrek yazan şâir, bundan sonra yazdıklarını bir araya getirmedi. Ahmed Muhip Dranas (1909-1980) da, bütün şiirlerini aynı isimdeki bir tek kitab (*Şiirler* [1974])'ta topladı: Cahit Sıtkı Tarancı (1910-1956)'nın *Ömrümde Sükût* (1933), *Otuz Beş Yaş* (1946), *Düşten Güzel* (1952) ve *Sonrası* (1957) isimli kitablarında toplanmış olan ve karamsar bir ruh hâli içinde yazdığı şiirleri ise, yalın ve samimî üslûbları ile dikkati çekerler. Yine aynı yıllarda adını duyurmağa başlamış olanlardan Arif Nihat Asya (1904-1975)'nın, pek çok şiir kitapları arasında, başlıcaları şunlardır: *Heykeltıraş* (1924), *Yastığımın Rüyası* (1930), *Âyetler* (1936), *Bir Bayrak Rüzgar Bekliyor* (1946), *Kökler ve Dallar* (1964), *Aynalarda Kalan* (1969).

Cumhuriyet Devri ilk döneminin ilk şâirler topluluğu olan Yedi Meşâleciler de, bu yıllarda ortaya çıkarlar (1928). İsimlerini aynı tarihte ortaklaşa yayımladıkları *Yedi Meşâle* adlı bir kitabtan alan ve altı şâir (Ziya Osman Saba, Sabri Esat Siyavuşgil, Cevdet Kudret, Yaşar Nabi Nayır, Muammer Lütfü, Vasfi Mahir Kocatürk) ve bir hikâyeci (Kenan Hulusi Koray)'den kurulu bu topluluk, yine aynı yıl Yusuf Ziya Ortaç'ın çıkardığı *Meşale* dergisinde de bir araya geldi. Bu derginin ilk sayısında, yeni topluluğu, kamuoyuna Ahmed Hâşim tanıttı. Ancak, şiirlerinde "Türk şiirinin ferdiyetçi konularından ve karamsar havasından kaçınacaklarını, yenilik peşinde koşacaklarını" ileriye sürmelerine rağmen, bu iddialarını gerçekleştiremedikleri gibi, Türk şiirine bir katkıda da bulunamadılar. Sâdece şiir heveslisi gençlerden kurulu olduğu intibâını veren bu topluluğun ömrü çok kısa sürdü. Az bir süre sonra, üyelerinden her biri asıl kabiliyetlerinin gösterdiği yollara giren bu grubun tek güçlü şâiri olarak Ziya Osman Saba (1910-1957) kaldı. Yakın dostu Cahit Sıtkı gibi karamsar bir hayat ve dünya görüşüne sâhib olan ve şiirlerini *Sebil ve Güvercinler* (1943), *Geçen Zaman* (1947) ve *Nefes Almak* (1957) isimli kitablarında toplayan şâir, yalın ve samimî üslûbu bakımından da Cahit Sıtkı ile birleşmek şûretiyle ikisi birden, II. dönem'in şiirine te'sîr ederler.

Yine aynı yıllarda, şiirlerini mütâreke yıllarında yayımlamaya başlamış, millî mücâdeleyi desteklemiş, fakat kısa bir süre sonra Sovyet Rusya'ya giderek sosyalizmi benimsemiş olan genç bir şâir, Nâzım Hikmet (1902-1963) de ilk şiir kitabı (*835 satır* [1929])'nı yayımlar. Böylece, Türk şiirinde sosyalist görüşte ve teknikteki ilk yenilikler de görülmeğe başlar. Bu örneklerle Türk edebiyatına getirilmek istenen şiir, 1917'den sonra Sovyet Rusya topraklarında hızla gelişmeğe yüz tutmuş olan, sosyalist ve ihtilâlci Rus şiiridir. Türk edebiyatında o zamana kadarki bütün san'at ve şiir anlayışlarını ve geleneklerini red ve inkâr ederek yalnız sosyalist fikirlerin propagandasına yönelen bu şiir, teknik, bakımından *fütürizm*'den yararlanmakta idi. Bu sebeble, nazım şekli olarak, sâdece "serbest nazım"ı kullanıyordu. Aslında Fransız senbolist şiirinin nazım şekli olan ve Türk şiirinin de - vezinli ve kafiyeli olarak - II. Meşrutiyet Devri'nde bol bol kullandığı serbest nazım, Nâzım'ın şiirlerinde, vezinsiz olarak ve belli bir kafiye düzenine tâbi olmaksızın yer alıyordu. Şekilce, aradaki fark bundan ibâretti. Sovyet tipi sosyalist şiirin Türk edebiyatındaki ilk örnekleri olan bu şiirler, 1930'dan sonra, ağır bir tempo ile gelişir ve İlhami Bekir Tez, Hasan İzzettin Dinamo ve Nail V. (Vahdetî) Çakırhan gibi genç tarafdarlar da bulur. Fakat, şâirin kendisi de büyük bir gayret gösterir. Şiir kitabları ardı ardına yayımlanır: *Jokond ile Siyau* (1929), *Varan 3* (1930), *1+1=1* (Nail V. ile birlikte, 1930), *Sesini Kaybeden Şehir* (1931), *Gece Gelen Telgraf* (1932), *Benerci Kendini Niçin öldürdü?* (1932), *Taranta Babu'ya Mektublar* (1935), *Portreler* (1935), *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin* (1936). Bu arada, İlhami Bekir (doğ. 1906), *24 saat* (1929), *Mavi Kitab* (Nâzım Hikmet ile, 1930), *Birinci Forma A* (1930), *Herhangi Bir Şiir Kitabıdır* (1931), *Mustafa Kemal* (1933), *Olduğu gibi* (1935). Hasan İzzettin (doğ, 1909) de *Deniz Feneri* (1937) isimli şiir kitablarını yayımlar.

Fakat, Cumhuriyet Devri'nin, Atatürk'ün varlığı ile dolu bu ilk döneminde hâkim olan görüş, Millî Mücâdele'nin temel kaynağı sayılan, o yıllardan büyük bir hızla gelişen, milliyetçi görüştür. İstiklâl Harbi'nin yapıldığı Anadolu toprakları, bu savaş yıllarından başlayarak, bütün Türk aydınlarının gözleri ile birlikte yüreklerinin de çevrildiği mukaddes topraklar olmuştur. Böylece, Türk edebiyatında da, Anadolu topraklarına ve onun üzerindeki her şeye karşı bir yönelme başlar ve önce şiirde görülen bu yöneliş, yavaş yavaş başka türlere de kayarak zamanla yoğunlaşır. I. Dönem'deki temsilcilerini, daha çok Kemâlettin Kâmi Kamu, Faruk Nafiz Çamlıbel, Orhan Seyfi Orhon, Behçet Kemal Çağlar ve Arif Nihat Asya'da bulan bu dayranış, önce "Anadoluculuk" olarak isimlendirilir. Ancak, yeni devletin topraklarının yalnız Anadolu'da bulunmadığı ve böyle bir isimlendirmenin yerinde olmayacağı düşünülerek, bu isim "Memleketçilik" şeklinde değiştirilir. Edebiyat olarak "kendine dönüş"ün de ifâdesi olan bu yönelme, Türk edebiyatının o zamana kadar Garp edebiyatı ile olan münâsebet tarzını da ilgilendirdiği için, Garp edebiyatını aynen kopya etmekten vazgeçerek, sâdece o edebiyata hâkim olan esasların ve tekniklerin benimsenmesi ve böylelikle kendi millî değerlerimizin ele alınması anlamına da geliyordu. Hiç de yeni olmayan, Genç Kalemlerin, daha 1911'de ortaya attıkları Millî Edebiyat görüşünden farksız bulunan ve Yahya Kemal'in 1936'da "mektebden memlekete" (o zamana kadar bizim edebiyatımız için bir okul durumunda bulunan Batı edebiyatını kopya etmekten vazgeçerek kendimize yönelme) şeklinde formülleştirdiği bu eğilim —değişik görüşler açısından, değişik biçim ve ölçülerde—Cumhuriyet Devri edebiyatının sonraki dönemlerinde de devam eder.

İstiklâl Harbi gibi bir destan-savaşın, bir destan edebiyatını doğurması da tabiîdir. Yine önce şiirde beliren bu hareket, zamanla, başka edebî türlerde de kendisini gösterir. Fakat, 1930'dan sonra Türk kültür ve medeniyetinin zaman ve mekân içinde çok uzaklara kadar götürülmesi, çok eski Türk Tarihinin kaynaklarına kadar genişletilmesi gibi mühim bir olay, Millî Mücâdele ile ilgili epik çalışmalara yön değiştirtmek sûretiyle bir yoğunlaşmaya engel olmuştur. Böylece epik temâyülü, tarihî kahramanlıkları çok daha geniş şekilde anlatmağa elverişli olan "manzum piyes"lere kayarak, şiirde küçük manzûmeler seviyesinde kalmıştır. Bu şiirlerde ise, konu, daha çok, Millî Mücâdele'nin ve Atatürk'ün etrafında toplanır. Abdülhak Hâmid Tarhan, Mehmed Emin Yurdakul, Faruk Nafiz Çamlıbel, Celâl Sâhir Erozan, İbrahim Alâettin Gövsa, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf ziya Ortaç, Halit Fahri Ozansoy, Enis Behiç Koryürek, Midhat Cemal Kuntay, Hasan Âli Yücel, Ömer Bedrettin Uşaklı, Şükûfe Nihâl, Halide Nusret Zorlutuna, Hâmit Macit Selekler, Cemal Oğuz Öcal, Ömer Zeki Defne, Ziya Osman Saba, Behçet Kemal Çağlar, Fazıl Hüsnü Dağlarca ilk dönemde bu konuda da şiirleri bulunanlar arasındadır. Bu dönemin de epik şiirinde, daha büyük kompozisyonlar olarak, Halûk Nihat Pepeyi (1901-1972)'nin *Çanakkale Destanı* (1936) ve *Mütâreke Destanı* (1938) sayılabilir.

Türkiye'nin yalnız siyâsî varlığına değil, medenî yaşayışının bütün alanlarına ve bu arada kültürel hayatına da yön veren kişi olduğu için, Cumhuriyet Devri tarihinde Atatürk Dönemi olarak da anılacak olan bu ilk dönemde Türk şiiri, gerek konuları ve nazım tekniği, gerek temâyülleri bakımından, II. Meşrutiyet Devri'ne göre büyük farklar gösterir, En çok rağbet gören konular, şahsî duygu ve hayallerden metafizik mes'elelere, çocukluk yıllarına duyulan özlemlere, şuuraltı hayata, Atatürk ve yurt sevgilerine, Türk, Yunan ve Lâtin mitolojilerine kadar uzanır. Ayrıca, birbirlerini ardı ardına ve az çok değişik şiir anlayışları ile tâkip eden, kendilerine yer açmak için sürekli olarak mücâdele eden nesillerin yarattıkları büyük hareket ve canlılık da şiirin umûmî görünüşüne büyük bir renklilik getirir. Dil bakımından da şiir, özleştirme çalışmaları daha çok ilim planında kaldığı için, hiçbir te'sir altında değildir. Doğrudan doğruya Cumhuriyet Devri'nin nesilleri olan genç şâirler, ileride Türk şiirine te'sir edecek, üslûb arayışları içindedirler. Gerçekten de, I. Dönem'in en belli vasfı araştırıcı ve arayıcı olmasıdır. Bu dönemde Türk şiiri, çok uzun süredir kullanılmış tekniklerden, konulardan ve çok tekrarlanmış, biribirine benzeyen söyleyişlerden kaçarak, onların yerlerine yenilerini ve daha iyilerini getirmenin büyük gayreti içindedir.

Cumhuriyet Devri şiirinin, II. Dönemi, daha ilk yıllarında, yeni bir toplulukla karşılaşır. Bu topluluk da, Yedi Meşaleciler gibi, adını ortaklaşa yayımladığı bir kitab (*Garib* [1941])'tan alır: Yakın dönem Türk şiirine *Garib Hareketi* (1950'den sonraki adı: I. Yeni) diye giren ve üç kişiden (Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday, Oktay Rıfat Horozcu) oluşan bu topluluğun da iddiası aynıdır: "Türk şiirini temelinden değiştirmek". Ortak kitab *Garib*'in önsözünde yapılan açıklamadan anlaşıldığına göre, bu yeni topluluk "vezne, kafiyeye, edebî san'atlara, şâirâne üslûba, şiirin yalnız aydınlara seslenmesine, müzik ve resim gibi başka san'atlarla karıştırılmasına veya ideolojik maksadlara âlet edilmesine, konularda bir sınırlamaya gidilmesine" karşıdır. Bu durumda, "şiirin vezinsiz ve kafiyesiz olmasını, üslûbta yalınlığa gidilmesini" istemektedir. Ancak, önce, bu iddialarının ve isteklerinin doğruluğuna inanmak güçtür. Çünkü, şiirde vezne ve belli bir kafiye düzenine tâbi olmayacakları hakkındaki iddia, I. Dönem'de Nâzım Hikmet tarafından ortaya atılıp gerçekleştirilmiş olduğu gibi, üslûbun yalınlaştırılması da, yine aynı dönemde Ziya Osman Saba ve Cahit Sıtkı Tarancı tarafından başlatılmıştır. Şiirde belli konuların çemberinden kurtulma gereği, ilk olarak Yedi Meşaleciler'ce ileriye sürülmüş olmakla berâber, konu olarak şuuraltında daha önce Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiirlerinde yer almıştı. Ayrıca, bu isteklerini ve iddialarını kendileri de gerçekleştiremediler. 1950'ye kadar *Garib*'ciler, şiirlerinde, daha çok yakın çevrelerindeki günlük, küçük olaylarla ve orta sınıf halkın (küçük burjuvaların) yaşayışları ile ilgilendiler ve bu süre içinde kamuoyunca yadırganıp küçümsendiler. Fakat, gerek konuları ve gerekse üslûbları, yaşıtları veya kendilerinden daha genç bâzı şâirler tarafından benimsendi. Genç yaşta ölen Orhan Veli Kanık (1914-1950)'ın yalnız başına çıkardığı şiir kitabları şun-

lardır : *Vazgeçemediğim* (1945), *Destan gibi* (1946), *Yenisi* (1947), *Karşı* (1949). 1950 'den sonraki şiirlerinde zaman zaman sosyalist görüşe de yönelen Melih Cevdet Anday (doğ. 1915), şiirlerini *Rahatı Kaçan Ağaç* (1946), *Telgrafname* (1952), *Yanyana* (1956) adlı kitaplarında topladı. 1950 'den sonra şiirlerinde hem sosyalizme, hem de II. Yeni 'nin şiir anlayışına yer veren Oktay Rıfat Horozcu (doğ. 1914) da, yine yalnız II. Dönem 'e âit şiirlerini, *Yaşayıp ölmek, Aşk ve Âvarelik Üstüne Şiirler* (1945), *Güzelleme* (1945), *Aşağı Yukarı* (1952), *Karga ile Tilki* (1954), *Perçemli Sokak* (1956) ve *Âşık Merdiveni* (1958) isimli kitaplarını da yayımladı.

Umûmiyetle, II. Dönem Türk şiiri, dil, üslûb ve temalar bakımından, I. Dönem 'in birçok özelliklerini devam ettirir. I. Dönem 'in "konuşma dilinin vokabülerine bağlanış" ve üslûbta "yalınlık" eğilimleri, bir gelişme içinde, bu dönemde de sürdürülür. Ancak, Garibcilerin "şâirânelikten kaçma" temayülleri fazla rağbet görmez. Yine I. Dönem şiirinde yer alan temaların başlıcaları (şuuraltı hayat, çocukluk yıllarına özlem, metafizik mes'eleler, yurt ve Atatürk sevgisi, Türk, Yunan ve Latin mitolojileri) rağbettedir. Şekil bakımından dikkati çeken bir fark, Türk şiirinin, II. Dönem 'de, serbest nazma doğru kaydığı, sosyalist olmayan şâirlerin de, bu nazım şeklini kullanmağa başladıklarıdır. I. Dönem 'de pek fazla görülmeyen "halk şiirinin şekil, dil ve ifâde özelliklerine yöneliş" II. Dönem 'de oldukça yaygınlaşır (Ahmed Kudsi Tecer, Behçet Kemal Çağlar, Bekir Sıtkı Erdoğan, Halil Soyuer, Feyzi Halıcı, Ceyhun Atuf Kansu). Nazım şekilleri olarak I. Dönem 'de yalnız Yahya Kemal 'de rastlanan Dîvân nazmının özellikleri, II. Dönem 'de Yahya Kemal ile birlikte, başka şâirlerde de rağbet görür (Edip Ayel, Cemal Yeşil). Vezin üzerindeki çekişmeler, bu dönemde de sürer. Önce Fazıl Hüsnü Dağlarca ile başlayıp Salâh Birsel ve Behçet Necatigil 'de de kısmen devam eden karanlık üslûb, 1950 'den sonra, II. Yeni adlı toplulukta zirveye ulaşıp çığırından çıkar. Genç Kalemler (1911) 'in teşebbüsü ile yavaş yavaş konuşma diline yaklaşarak hemen hemen tamamıyle tabiîleşmiş olan şiir dili, 1940 'dan sonra "özleştirme" veya "arılaştırma" adları altında ortak konuşma dilinden tekrar uzaklaştırılmak için kendi dışından yapılan baskılara karşı direnmekte ve kendisini korumakta başarı gösterir. Ancak, 1950 'den sonra, kendi üslûb anlayışlarına da uygun düştüğü için bu baskıya uyan II. Yeni şâirlerinde dil, gerek vokabüler ve gerekse sentaks bakımından, halkın ortak konuşma dilinden çok uzaklaşır.

Bu dönemde, I. Dönem 'den geçme başlıca temaları, Fazıl Hüsnü Dağlarca (şuuraltı, epik temalar, çocukluk yıllarına özlem ve çocuk sevgisi), Sabahattin Kudret Aksal (metafizik), Asaf Hâlet Çelebi (şuuraltı), Mustafa Seyit Sütüven (eski Yunan mitolojisi), Behçet Kemal Çağlar (epik temalar), Ceyhun Atuf Kansu (epik temalar, çocukluk yıllarına özlem ve çocuk sevgisi), Cahit Külebi (çocukluk yıllarına özlem).

I. Dönem 'de Halk Evleri 'nin çalışmalarında ağırlık merkezini oluşturan köy ve folklor konularındaki yoğun gayretlerle, bilhassa Ankara Halk Evi 'nin yayın organı olan *Ülkü* dergisinin sayfalarını bu çalışmalara ve dönemin halk şâirlerine açması ile de desteklenen "memleketçi şiir" ve "Halk şiirine ilgi gösterme" temayülleri de bu dönemde bir gelişme içindedir (Ömer Bedrettin Uşaklı, Ahmet Kudsi Tecer, Ârif Nihat Asya, Behçet Kemal Çağlar, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Bekir Sıtkı Erdoğan, Coşkun Ertepınar, Feyzi Halıcı, Şinasi Özdenoğlu, Halim Yağcıoğlu, İbrahim Zeki Burdurlu, Cahit Külebi, Osman Attila).

İlk şiirlerinde geleneğe uyup, vezin olarak Heceyi, nazım şekli olarak da dörtlükleri kullanan Fazıl Hüsnü Dağlarca (doğ. 1914), tema olarak, daha çok, şuuraltı olaylara ve metafizik sorunlara yönelir (*Çocuk ve Allah*, 1940). Bu kitabın adı, aynı zamanda, onun başlıca temalarından birini daha belirtir : Çocuk. 1950 'den sonra sosyal konulara da yönelen şâir, bu dönemin de rağbetteki temalarından biri olan "köy" 'ü, onun yoksulluğunu ve dertlerini — sırf duyguları bakımından — dile getirmeğe başlar (*Toprak Ana*, 1950). Böylece, memleketçi şiire de katkıda bulunur ve bu katkı *Türk Olmak* (1963), *Dışarıdan Gazel* (1965), *Kazmalama* (1965), *Yeryağ* (1965) adlı eserlerinde de devam eder. Bu arada, *Sivaslı Karınca* (1951) 'daki bâzı şiirlerinden başlayarak, sosyalist ideolojiye de yönelir : *Viyetnam Savaşımız* (1966), *Dört Kanatlı Kuş* (1970), *Kınalı Kuzu Ağıdı* (1972), *Ağrı Dağı Bildirisi* (1977), *Almanya 'da Çöpçülerimiz* (1977), *İkili Anlaşma Anıtı* (1977), *Pir Sultan Abdal Günleri* (1977), *Horoz* (1977). Bu konuların dışında şâir, daha önceki şiirlerinde (*Daha*, 1943) olduğu gibi, değişik konularda da yazmağa devam eder (*Aç Yazı*, 1974; *Batı Acısı*, 1974). Bu arada, Malazgird 'ten Çanakkale 'ye ve İstiklâl Harbi 'nin safhalarına kadar uzanan Türk tarihinin kahramanlıklarını işleyerek, Cumhuriyet Devri destan edebiyatının başarılı örneklerini de verir : *Samsun 'dan Ankara 'ya* (1951), *İnönü 'ler* (1951), *İstanbul Fetih Destanı* (1953), *Anıt Kabir* (1953), *Çanakkale Destanı* (1965), *Kubilay Destanı* (1968) 19 *Mayıs Destanı* (1969), *Malazgird Ululaması* (1971).

II. Dönem 'in 1940-1950 yıllarında tanınmış şâirleri arasında Behçet Necatigil, Necati Cumalı, Salâh Birsel, İlhan Berk, Selâhattin Batu, Sabahattin Kudret Aksal, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cahit Külebi, Halil Soyuer, Coşkun Ertepınar, Şinasi Özdenoğlu, Bekir Sıtkı Erdoğan, Ümit Yaşar Oğuzcan ve Nüzhet Erman sayılabilir,

Şiiri bir boşalma olayı olarak kabûl eden Behçet Necatigil (1916-1979) 'in şiirlerinde muhteva, bâzan ferdî, bâzan sosyal ve çoklukla da ikisinin karışımı bir karakter taşır. Bu muhtevanın çıkış noktası ise, dâima, şâirin duyguları ve müşahedeleridir. Çok çekingen bir yaradılışta olduğu için de sık sık içine kapanır ve karamsar bir ruh hali içinde, çevreden kaçar. Bu çevre, ilk şiirlerinde, kendi yakın çevresi yâni, evine götüren sokaklar ve oralarda yaşayan insanlardır. Kendisinin de aralarında bulunduğu bu orta halli insanları anlatmakla bir bakıma kendisini de anlatan şâir, zamanla, bu çevreyi bütün ülkenin insanlarına ve onların ortak sıkıntılarına kadar genişletir. Ancak, bu sıkıntılardan yana şikâyetleri, yalnız kendi şahsî ve samimî şikâyetlerine dayanır. Herhangi bir ideolojik tutum içinde görünmez. Bu konulardaki değerlendirmelerinde ne kimseyi suçlar, ne de bir sorumlu arar. Yakın çevresini konu alan, mecazlara fazla yer vermeyen ve günlük konuşma diline dayalı şiirlerinde, "Garib Şiiri" 'nin te'sîri düşünülebilir. Şiirlerini *Kapalıçarşı* (1954), *Çevre* (1951), *Evler* (1953), *Arada* (1958), *İki Başına Yürümek* (1968) ve *Karalar, Aklar* (1975) gibi eserlerinde toplamış olan şâirin dili, yaygın deyimlerine kadar, konuşma dilinin bütün özelliklerine sâhibtir. Üslûb bakımından ise, geniş çerçevedeki sosyal konulara eğilmeğe başladığı 1955 yılına kadar yazılmış şiirlerinde açık, kolay anlaşılır bir hikâye üslûbu bulunmasına karşılık, bu tarihten sonra, telkine yöneldiği için, üslûbunda bir yarı kapanıklık göze çarpar. Bu anlam kapanıklığı, bâzan da şâirin şuuraltına yönelişinden de kaynaklanır.

Başka türlerde de eser vermekle berâber, edebî hayatının hem ilk ve hem de en kalın çizgisini şâirliği teşkil eden Necati Cumalı (1921), başlangıçtaki şiirlerinde Garb Şiiri 'nin te'sîrinde kalırsa da, kısa bir süre içinde kendini bulur. Daha çok yakın çevresinin insanları, küçük olayları ve kendi duyguları ile ilgili bulunan bu şiirlerde bir ferahlık ve iyimserlik dikkati çeker. Onun da dili, doğrudan doğruya konuşma dilinden kaynaklanan, canlı bir dildir. Üslûbunda mecazlardan ve bâzan söz san'atlarından da yararlanan ve şiirlerinin başlıca malzemesi samimî duyguları olan şâirin, böylece, lirizme de kolaylıkla eriştiği görülür. Şiirlerini topladığı başlıca kitapları : *Kızılçullu Yolu* (1943), *Güzel aydınlık* (1951), *İmbatla Gelen* (1955), *Yağmurlu Deniz* (1968) ve *Ceylân Ağıdı* (1974) 'dır.

Şiirlerini *Dünya İşleri* (1947), *Hacıvad 'ın Karısı* (1955), *Âses* (1960), *Kikirikıâme* (1961) ve *Haydar Haydar* (1972) adlı kitablarında yayımlayan Salâh Birsel (doğ. 1919) 'in de ilk iki kitabında yer alanlar, "Garib Şiiri" ile bir çok yönlerden benzerlikler taşır. Ancak şâir, "san'atsız bir san'at" peşinde koştuğu bu yıllardan sonra, 1952 'de yayımladığı, Türk şiirinde ilk defa olarak başılan ve bir şâirin politikası durumunda bulunan *Şiirin İlkeleri* adlı eserindeki esaslara uygun bir şekilde, yeni bir safhaya girip, "Garib Şiiri "nden uzaklaşır. Böylece, san'atsız san'at yerine, san'atlı san'ata; yalın üslûb yerine, sanatlı bir üslûba ve okuyucu olarak da, geniş halk kitleleri yerine küçük bir aydın zümresine yönelir. Ancak, bu yeni şiir anlayışını aksettiren üçüncü kitabı (*Âses*) 'ndaki şiirlerinde bu anlayışa tamamıyle uymadığı ve—anlamın açıklığına tanıdığı değeri unutarak—anlaşılması güç örnekler verdiği görülür. Bu tutumu, *Âses* 'den sonraki şiirlerinde de devam eder. Üslûb bakımından, yer yer, sentaks karışıklığına, lâubâliliğe ve argoya yönelişi de dikkati çeker. Duygularından çok zekâsı ile hareket eden şâirin bu tutumu, olaylar ve davranışlar karşısında, alaycı bir tavır almasına da yol açar.

İlk şiir kitabını *Güneşi Yakanların Selâmı* (1935) adı ile çıkaran İlhan Berk (doğ. 1916), daha sonraki şiirlerini başlıca şu kitablarında topladı : *İstanbul* (1947), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Türkiye Şarkısı* (1953), *Galile Denizi* (1958), *Çivi Yazısı* (1960), *Âşıkane* (1968), *Atlas* (1976). Zamanının Türk şâirlerinden yabancı şâirlere kadar değişik te'sîrler altında kalan ve bu arada kendini bulabilmek için de büyük bir gayret gösteren şâir, son eserindeki şiirlerinde, gerek üslûb ve gerekse muhtevâca zirveye ulaşmış görünmektedir.

Şiirlerini ince duyguları ve hayalleri ile besleyen, anlaşılır bir dil ve üslûbla konuşmayı tercih eden Selâhattin Batu (1905-1973) 'nun iki şiir kitabı vardır : *Bursa 'da Yeşiller* (1949), *Rüzgarlı su* (1962).

Şiirde asıl gayenin "güzelliğe ulaşmak" olduğuna inanan, nazım tekniğinde titizlik gösteren, hayata ve ve insanlara sevgi ile bakıp çok değişik temalardan yararlanan Sabahattin Kudret Aksal (doğ. 1920) 'ın *Şarkılı Kahve* (1944), *Gün Işığı* (1953), *Bir Sabah Uyanmak* (1962) ve *Eşik* (1970) gibi kitablarında topladığı şiirleri konuşma dilinin bütün canlılığını taşır.

Şâir olarak sesini ancak 1940 'tan sonra duyurmağa başlayan ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu (1913-1975), halk yaşayışının ve şiirinin unsurları ile dolu olan, daha çok yaşamanın sevincini, güzelliğini ve şehvetle kaynaşan aşkları işleyen şiirlerini *Kara Dut* (1948), *Merhaba Yeşil* (1956) ve *Kara Dut 69* (1969) gibi kitablarında topladı.

Şiirlerinde yaşamanın güzelliğine ve sevincine büyük yer veren bir şâir de, Coşkun Ertepınar (doğ. 1914) 'dır. Şiirlerini *Dönülmez Zaman İçin* (1949), *Güzel Dünya* (1969) ve *Şu Bizim Dağlar* (1973) adlı kitablarında toplayan şâir, yalın ve açık bir söyleyişe sâhibtir.

Halil Soyuer (doğ. 1921), Cumhuriyet Devri şiirinin başlıca temayüllerinden olan, halk şiirine yönelmeyi en çok benimsemiş şâirler arasındadır. Bu tarzın çok başarılı örneklerini veren Halil

Soyuer, iyimser bir bakışla ve aydınlık bir üslûbla yazdığı şiirlerini *Liman* (1950), *Aylak İnsanlar Kenti* (1965) ve *Akşamüstü* (1975) isimli kitablarında bir araya getirdi.

Şiirlerinde —bâzan sosyal konulu hicve de yönelmekle berâber—yalnız kendi duygularını, aşklarını ve hayallerini hafif bir romantizmle işleyen ve bütün şöhretini bu tarz şiirlerine borçlu olan Ümit Yaşar Oğuzcan (1926-1985), gücünü samimiyetinden alan bir üslûba ve sıcak bir konuşma diline sâhibtir. Şiirlerini topladığı kitablarından başlıcaları şunlardır. *İnsanoğlu* (1947), *Bir Daha Ölmek* (1956), *İki Kişiye Bir Dünya* (1957), *Seninle Ölmek İstiyorum* (1960), *Üstüme Varma İstanbul* (1961), *Seni Sevmek* (1966), *Önce Sen, Sonra Sen* (1975).

İlk şiirlerinde (*Yeşil*, 1945; *A Benim Cânım Efendim*, 1959) daha çok kendi yaşayışını dolduran duygularla hayalleri işledikten sonra memleketin yaşayışına yönelerek onun dertlerine de eğilen Nüzhet Erman (doğ. 1926)'ın bu tarzdaki şiirleri de *Anadolu 1970* (1970) *Hem hürriyet, Hem Ekmek* (1974) adlı kitablarındadır.

II. Dönem'de, Ahmed Kudsi Tecer ve Behçet Kemal Çağlar'dan sonra, memleketçi şiire yönelenler arasında yer alan Sinasi Özdenoğlu (doğ. 1922), samimî bir yurt sevgisi ile dolu şiirlerini *Vatanım Benim* (1973), Bekir Sıtkı Erdoğan (doğ. 1926), yer yer bir yurtseverlik havasının da estiği şiirlerini *Bir Yağmur Başladı* (1949) ve *Dostlar Başına* (1965), Cahit Külebi de *Adamın Biri* (1946), *Yeşeren Otlar* (1954), *Süt* (1965) ve *Türk Mavisi* (1973) gibi kitablarında yayımladılar. Ancak şunu da kayd etmek gerekir ki, gerek halk şiirine ve gerekse memleketçi şiire yönelen veya daha önce değişik temayüllere bağlanıp sonunda kendilerine dönen bu şâirlerin hepsinde de, kendi hayatları, duygu, istek ve hayalleri dâima daha ağır basar.

1940-1950 senelerinde, ilk belirtileri 1930'dan önce başlayan ve I. Dönem boyunca Nâzım Hikmet'in etrafında çok küçük bir gurup tarafından yürütülen sosyalist şiirde de bir gelişme görülür. Bu gelişme, İkinci Dünya Harbi'nin sona ermesinden sonra, Türkiye'nin 1946'da çok partili siyâsî hayata girmesinin sağladığı imkânlarla daha da artar. 1950-1960 yılları arasında, sosyalist temayüllü on iki parti kurulur. Gerek Köy Enstitüleri (kuruluşu 1940)'nin, gerek bu partilerin ve gerekse onlarla bağlantılı olarak kurulan derneklerin gayretleri ile, sosyalist propaganda aydın gençler arasında yoğunlaştırılır. Bu elverişli şartlar içinde, tek parti zamanında kenara çekilmiş olan eski sosyalist şâirler, tekrar ortaya çıktıkları gibi, onlara yeni gençler de katılır.

1938 yılında mahkûm olan, 1961'de serbest bırakıldıktan sonra Rusya'ya giden, gerek hapiste iken ve gerekse Rusya'da yazdığı şiirleri Türkiye'de ancak 1965'ten sonra yayınlanabilen Nâzım Hikmet, II. Dönem'de tamamıyle sessizdir. Fakat Türkiye'de I. Dönem'de yayımlanmış şiirlerinin te'sîrinde kalan bâzı genç şâirler, bu dönemde onu tâkibe çalışırlar. I. Dönem'de onunla birlikte olan İlhami Bekir Tez'in, II. Dönem'de *Hürriyete Kaside* (1945) ve *Birinci Seans* (1959) isimli iki şiir kitabı çıktığı gibi, yeni tâkibcilerinden olan olan Rıfat Ilgaz (doğ. 1911) *Yârenlik* (1953), *Sınıf* (1944), *Yaşadıkça* (1947), *Devam* (1953) ve *Üsküdar'da Sabah Oldu* (1954); Cahit Irgat (1916-1971), *Bu Şehrin Çocukları* (1945), *Rüzgârların Konuşuyor* (1947) ve *Ortaklık* (1952); A. Kadir Meriçoğlu (doğ. 1917), *Tebliğ* (1943) ve *Hoş Geldin Halil İbrahim* (1959); İlhan Berk (1916), *Günaydın Yeryüzü* (1952), *Türkiye Şarkısı* (1953), *Köroğlu* (1955); Suat Taşer (doğ. 1919), *Bir* (1942), 1943 (Fethi Giray ile, 1943), *Hürriyet* (Ömer Faruk Toprak ile, 1945), *Merhaba* (1952) ve *Haraç Mezat* (1954); Fethi Giray (1918-1970), *Sulha Selâm* (1941), *1943* (1943), *Alacakaranlık* (1951); Ömer Faruk Toprak (1920-1979), *İnsanlar* (1943), *Hürriyet* (1945) ve *Dağda Ateş Yakanlar* (1955); Mehmet Kemal (doğ. 1920), *Birinci Kilometre* (1945), *Dünya Güzel Olmalı* (1954); Atillâ İlhan (doğ. 1925), *Duvar* (1948), *Sisler Bulvarı* (1954), *Yağmur Kaçağı* (1955); Arif Damar (doğ. 1925) *Günden Güne* (1956), *İstanbul Bulutu* (1958) ve *Kedi Akıllı* (1959); Talip Apaydın (doğ. 1926), *Susuzluk* (1956) ve Mehmet Başaran (doğ. 1926), *Ahlat Ağacı* (1953) ve *Karşılama* (1958) adlı kitablarını yayımladılar. Ancak bu şâirlerin çoğu, şiirlerini yalnız sosyalist konulara ayırmış değillerdir. Sosyalist şiirin kalıplaşmış olan yoksulluk, sosyalizm hayranlığı, faşizm düşmanlığı, sosyal adaletsizlik, hürriyetsizlik, siyâsî baskı v.b. gibi konularının yanında, kendi hayatları ile yakın çevrelerinin yaşayısı da oldukça geniş yer tutar. Doktriner, katı ideolojik kalıblara pek azında rastlanır. Kendi şahsî istekleri, özlemleri, dertleri, duyguları, hayalleri de şiirlerini doldurur. Ülkenin yoksulluğuna, zâten kendileri de yoksul olan bu şâirlerin yoksulluklarından gelen acılar da sık sık karışır. Umûmiyetle serbest nazmı kullanırlar. Dilleri, konuşma dilinin bütün özelliklerini ve sıcaklığını taşır. Uydurma sözlere kapılarını pek açmazlar. Söyleyişce de, hepsi kendi sesleri ile konuşur.

İsmini, çıkardığı *Hisar* (mart 1950) dergisinden alan şâirler topluluğu (Hisarcılar), "Garîb Şiiri" ve sosyalist şiire karşı bir tepki olarak doğdu. Hisarcılar, bu iki hareketin de, "Türk şiirini temellerinden ve geleneklerinden uzaklaştırarak yabancılığa, taklidciliğe, değersizliğe götürdüğü ve genç şâirlere kötü birer örnek oluşturduğu "inancında

idiler. Bu kötü gidişleri önlemek için Türk şiirinin geleneklerini sürdürmeğe karar vererek vezinli, kafiyeli ve daha çok dörtlüklerden kurulu nazım şekillerine yeniden yer verdiler. Duyguları, hayalleri ve tabiatı yine ön plana aldılar. Hattâ içlerinde, aruzu ve Divan şiirinin şekillerini kullananlar da oldu. Dildeki tasfiyeciliğe de karşı çıkarak, günlük konuşma dilini benimsediler. Şahsî duyguların ağır bastığı şiirlerinde, zaman zaman, yurt sevgisine de yer verdiler.

Hisar Topluluğu'nun kadrosunda şu isimler göze çarpar: İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Munis Faik Ozansoy, Mustafa Necati Karaer, Nevzat Yalçın, Gültekin Samanoğlu, Yavuz Bülent Bakiler, Yahya Akengin.

Daha çok duygularına yer veren ve bunları ince hayallerle besleyen İlhan Geçer (doğ. 1917), şiirlerini *Büyüyen Eller* (1954), *Belki* (1960) ve *Yeşil Çağ* (1976); yine duygularla hayallerin ağır bastığı, fakat zaman zaman sosyal olayların da yer aldığı şiirlerinde nazım şekilleri bakımından Divan şiirine kadar uzanan, topluluk içinde aruzu en çok ve en başarılı şekilde kullanan Mehmet Çınarlı (doğ. 1925) şiirlerini *Güneş Renkli Kadehlerle* (1958), *Gerçek Hayali Aştı* (1969) ve *Bir Yeni Dünya Kurmuşum* (1974); yine duygu ve hayallerini ön plânda tutan ve bâzan metafizik konularada eğilen Munis Faik Ozansoy (1910-1975), *Hayal Ettiğim Gibi* (1948), *Yakarış* (1959), *Bir Daha* (1959), *Zaman Saati* (1965), *Yakınma* (1968) ve *Kaybolan Dünya* (1971) duygu ve hayallerle birlikte masal unsurlarına da yer veren ve bâzan da aruzla yazılmış şiirlerini Nevzat Yalçın (doğ. 1926), *A Sokağı* (1969) ve *Güneş ve Adam* (1977); temelde yine bir duygu şâiri olmakla berâber tabiat, insan sevgisi ve Anadolu'nun yoksulluğu gibi temalara da yer veren ve topluluğunun üslûbtaki umûmî tutumuna aykırı olarak mâna kapanıklığına da yönelen Gültekin Samanoğlu (doğ. 1927) şiirlerini *Alaca Karanlık* (1970); başlıca teması iç içe bir insan-tabiat kompozisyonu olan, yakın çevreye intibaksızlıkla ilgili bir huzursuzluk içinde bulunan, bu yüzden çocukluk ve ilk gençlik günlerine sığınan ve zaman zaman karamsarlığa da düşen Mustafa Necati Karaer (doğ. 1929), şiirlerini *Sevmek Varken* (1972) ve *Güvercin Uçurmak* (1978); topluluğa sonradan katılmış olanlardan Yavuz Bülent Bakiler (doğ. 1936), kendi duygu ve hayallerinden başka, Anadolu köylüsünün yoksulluğunu da dile getiren şiirlerini *Yalnızlık* (1962) ve *Durak* (1971); duygularının yanında tabiatı da bir tema olarak değerlendiren Yahya Akengin (doğ. 1946) ise, şiirlerini *İstesen* (1969), *Akşamla Gelen* (1973) ve *Çağ Sürgünü* (1977) isimli kitablarında topladılar.

Şiir anlayışlarını sonuna kadar tam bir kararlılık içinde sürdüren "Hisarcılar" kendilerinden sonra başlayan bir harekete II. Yeni (1954) diye adlandırılan topluluğa da karşı çıkarlar.

Garib hareketi (1941)'ni Cumhuriyet Devri Türk şiirinde ilk yenilik hareketi olarak kabûl edip, ikinciliği de kendisi kabullenen II. Yeni, asıl yeniliği kendisinin getirdiğine inandığı için, Türk şiirindeki bütün temayülleri (ferdiyetçi, memleketçi, sosyalist) ve bu arada Garib Şiiri'ni de red eder. Ancak, II. Yeni, bununla da kalmaz. Şiirde "her türlü geleneğe, tasvir ve tahkiyeye, konulara, akla uygunluğa, anlama, herkesin konuştuğu dile ve sentaksa"'da karşı çıkar. Bunlara karşılık, "mecazları, şekli, şuuraltını ve serbest çağrışımı" ön plana çeker. Fakat, bütün bu iddialarına rağmen, "gelenekten kopma, şuuraltı hayata ve serbest çağrışıma yer verme" yönlerinden Garib Şiir'e bağlı bulunduğu gibi, "sosyal çevreden koparak kendi içine kapanma ve mecazları bol bol kullanma" vasıfları ile de tamamıyle ferdiyetçi bir tutum içindedir. Gerek sentaksı bozma ve gerekse serbest çağrışıma yer verme yüzünden ortaya çıkan ve sık sık mânasızlık derecesine varan "anlam kapanıklığı", bu yeni şiir görüşünün itirazlara en çok yol açan yönüdür. Bu yüzden Anlamsız Şiir adı da verilen II. Yeni'nin kadrosu da karışıktır. "Garib Şiiri"nin kurucularından sosyalist şiirin temsilcilerine ve yeni duyulmuş isimlere kadar uzanan bu kadro içinde yer alanlar şunlardır: Oktay Rıfat, İlhan Berk, Cemal Süreyya, Turgut Uyar, Edip Cansever, Ece Ayhan, Sezai Karakoç, Ülkü Tamer, Tevfik Akdağ, Ercüment Uçarı, Seyfettin Başçıllar. Çok kısa bir süre içinde isimsiz gençlerin de katılması ile çok genişleyen bu karışık kadronun, şiir konusunda tam bir görüş birliğine sâhib olması güçtü. Nitekim, zamanla, görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Yeni katılan gençlerin "anlam kapanıklığı"'ndaki aşırılıkları da görüş ayrılıklarına eklenince, gayesindeki belirsizlik, dilde ve nazım tekniğindeki düzensizlik yüzünden zâten türlü yorumlara açık bulunan topluluk, haklı birçok tenkidlerle karşılaşarak, kısa zamanda yıpranmağa başladı.

II. Yeni'nin başlıca üyelerinden Turgut Uyar (doğ. 1927), 1945 yılından topluluğun kurulduğu tarihe kadar kendi duygu, istek, hayâl ve özlemlerine dayanan, vezinli ve kafiyeli şiirleri ile tanındı. Topluluğa girdikten sonra, bütün bu teknik özellikler kaybolduğu gibi, konu olarak, şuurüstü psikolojik unsurların yerlerini de şuuraltı unsurlar alır. Fakat, dengeli bir yaradılışa sâhip olan ve II. Yeni'nin hiçbir özelliğinde aşırılığa kapılmayan şâir, bu topluluğa girmeden ve girdikten sonra 1960 yılına kadar yazdığı şiirlerini şu eserlerinde yayımladı: *Arzıhâl* (1949), *Türkiye'm* (1952), *Dünyanın En Güzel Arabistanı* (1959).

II. Dönem'in sonuna kadar yalnız bir şiir kitabı (*Üvercinka*, 1958) çıkmış olan Cemal Süreya (doğ. 1931) da, II. Yeni'nin bütün özelliklerine

uymadığı gibi, uyduklarında da aşırılığa varmaz. Şekle ve mecaza değer verir. Açık bir söyleyişten hoşlanmamakla berâber, tam bir kapanıklığa da gitmez. Dilde ise, konuşma dilinden yararlanmayı tercih eder.

Şiire, "Garib Şiir" 'in te'sîrinde başlayan ve ilk şiir kitabını (*İkindi Üstü*) 1947 'de yayımlayan Edip Cansever (doğ. 1928), 1946 'dan sonra yeniden gelişmeğe başlayan içtimâî şiirin de te'sîri ile şiirin sosyal bir fonksiyonu olması gerektiğine inanırsa da, bu inanç sosyal adalet çizgisinde kalır. Zamanla bu inancından da ayrılarak, II. Yeni'ye katılır (1954) ve adı da bundan sonra duyulmağa başlar. Bu sırada yayımladığı *Dirlik Düzenlik* (1954) isimli kitabında, yeni topluluğun bütün özelliklerine uyar. Vezinli-kafiyeli nazım şekillerini bırakıp yalın söyleyişten mecazlı ve mücerred bir söyleyişe geçerek mânayı karanlığa ittiği gibi, şiirlerinden aklı da kovar. Toplum ile olan bağlarını da gevşeterek, şuuraltında şekilsizleştirdiği kendi hayatını serbest çağrışım yolu ile şiirlerine yerleştirir. *Yerçekimli Karanfil* (1957) 'deki şiirleri bu türdendir. Uzun tek bir manzûme olan *Umutsuzlar Parkı* (1958) 'nda, şuuraltına çekilip, kapanmanın normal sonuçları olan "kendini boşlukta hissediş, şaşkınlık, karamsarlık, korku, can sıkıntısı" başgösterir. Ancak, aynı eserde, aslında bu kadar yoğun bir huzursuzluğa dayanıklı olmayan şâirin yeniden akla ve onun belli özelliklerinden olan mâna bakımından açıklığa da yönelmeğe başladığı görülür. Bu yönelişin netîcesi olarak, bir sonraki kitabında (*Petrol*, 1959) hayata ve çevreye de yer verir ve mâna kapanıklığını daha da azaltmağa çalışır. Böylece, ağır ağır, II. Yeni'den uzaklaşmağa başlar. 1960 'a kadar böyle bir seyir içinde görünen şâir, şuurüstü dünya ile şuuraltı dünya arasındaki bu geliş-gidişlerine bu tarihten sonra da devam edecektir.

II. Yeni'nin en karanlık şâiri ise, Ece Ayhan (doğ. 1931) 'dır. Şiire bu toplulukta başlar ve ilk kitabı (*Kınar Hanım'ın Denizleri*) 'nı 1959 'da yayımlar. Sâdece, duygudan kaynaklanan sosyal adâlet isteği ve maddî bir aşk, şiirlerinin başlıca temalarıdır.

Cumhuriyet Devri Türk şiirinin II. Dönem 'inde dinî ve mistik konularla Yunan mitolojisine ve Dîvan şiirine de bâzı yönelişler görülür. Dinî ve mistik konulara yönelenler arasında Necip Fazıl Kısakürek ile Âsaf Hâlet Çelebi dikkati çeker. İslâm tasavvufuna, mânevî âleme ve şuuraltı hayata yönelik konuları işleyen şiirlerini Âsaf Hâlet Çelebi (1907-1958) *He* (1942), *Lâmelif* (1945) ve *Om Mani Padme Hun* (ilk iki kitabındaki şiirlerle yeni şiirleri, 1953) adlı kitablarında topladı. Yunan mitolojisi, I. dönemde olduğu gibi, bu dönemde de en güçlü temsilcisini Salih Zeki Aktay 'ın şahsında bulur. Onun yanında, bu mitolojiye zaman zaman yönelenler (İlhami Bekir Tez, İlhan Berk, Hasan İzzettin Dinamo, Mustafa Seyyit Sutüven) de vardır. Bunlardan Mustafa Seyyit Sutüven (1908-1969) 'in şiirleri, ancak ölümünden sonra basılabildi (*Bütün Şiirleri*, 1976). Yahyâ Kemal 'in şöhretinin zirvesinde bulunduğu 1940-1958 yıllarında onun yolundan giderek Dîvan şiirinin şeklini ve zevkini yaşatmağa çalışanlar arasında Edip Ayel (1884-1967), bu tarzdaki şiirlerini *Mozaik* (1944) ve *Şehr-âyîn* (1953); Cemal Yeşil ise (1900-1977), *Rubâîler* (1950) isimli kitablarında yayımladılar.

Halk Evleri kanalı ile devletin halk şâirlerini korumağa başlaması, onun temsilcilerinin de şehirlere kadar gelip kendilerini tanıtmalarını ve eserlerini bastırmalarını sağladı. II. Dönem 'de bu şiirin en tanınmış temsilcisi olan Tâlibî Çoşkun (1898-1976), şiirlerini şu kitablarında bastırdı: *Ankara Destanı* (1938), *Trakya Destanı* (1944), *Felek Yarası* (1945), *Seher Yeli Gibi* (1946), *Çukurova Sesleniyor* (1959), *Samsun Destanı* (1953).

Millî Edebiyat Devri şâirleri ile Cumhuriyet Devri şâirlerini değişik temayüller içinde barındıran II. Dönem Türk şiiri çok hareketli, renkli ve dinamik bir görünüştedir.

Türkiye 'nin siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel sâhalarında mühim değişikliklere yol açan 27 mayıs 1960 hareketi ile başlayıp, aynı maksadlarla gerçekleştirilmiş 12 eylûl 1980 harekâtı ile biten III. Dönem 'de başka edebî türlerle birlikte, Türk şiirinde de yeni gelişmeler görülür.

1961 Anayasası 'nın siyâsî hak ve hürriyetler konusunda getirdiği kavram belirsizliğinden yararlanan ideolojik faâliyetler, siyâsî ve sosyal alanlardaki davranışlarını kolaylıkla aşırılığa saptırarak, kısa sürede, Türkiye 'nin büyük bir anarşi ve huzursuzluk içine girmesine yol açtılar. Bu karışıklıktan en büyük payı olan sosyalist ideolojinin gösterdiği hızlı gelişmenin hemen paraleline giren ve bu döneme kadar sâdece üstü kapalı bir telkin edebiyatı olan sosyalist edebiyat da, açıktan açığa günlük politikaya karışarak, ideolojik faâliyetleri yakından destekleyen bir edebiyat durumuna geldi.

II. Yeni, bu dönemde de bir süre daha devam ederse de, ideolojik ve siyâsî anarşinin mânevî baskısı altında, üyelerinin büyük bir kısmı (Turgut Uyar, Cemal Süreya, Oktay Rıfat, Edip Cansever, Ece Ayhan) sosyalist şiirin te'sirinde kalırlar ve değişik şekil, ölçü ve sürelerde ona da ayak uydurmağa çalışırlar. Bu dönemde Turgut Uyar, *Tütünler Islak* (1962), *Her Pazartesi* (1968), *Dîvan* (1970) ve *Toplandılar* (1974); Cemal Süreya, *Göçebe* (1965), *Beni Öp Sonra Doğur Beni* (1975); Oktay Rıfat, *Elleri Var Özgürlüğün* (1966), *Şiirler* (1969), *Yeni Şiirler* (1973) ve *Çobanlı Şiirler* (1976); Edip Cansever, *Nerde Antigone* (1961), *Tragedyalar* (1964), *Çağrılmayan Yâkup* (1969), *Kirli Ağustos* (1970), *Sonrası Kalır* (1974), *Ben Ruhi Bey Nasılım?* (1976) ve *Sevda ile Sevgi* (1977); Ece Ayhan, *Bakışsız Kir Kedi Kara* (1965), *Ortodokslular* (1968) ve *Devlet ve Tabiat* (1973); Ercüment Uçarı (doğ. 1928), *Et* (1960), *Kuyuda Yusuf* (1962), *Avlanırken Bir Korku* (1967) ve *Albatros adı bir gün Gelecek* (1971); Seyfettin Başçıllar (doğ. 1930), *Altın Çağı Ölümün* (1961), *Çiçek ve Sitâh* (1969), *Sokak Şarkıları* (1973) ve Tevfik Akdağ (doğ. 1932) da *Lâciverd Kanatlı Bir Kuştur Gece* (1968) isimli kitablarını yayımlarlar. Bu dönemde, ayrıca, II. Yeni'ye genç yaşta ve sayıları otuzu bulan birçok yeni şâir de katılır. Bunlar arasında isimlerini en çok duyuranlar; Ülkü Tamer, Özdemir İnce, Nihat Ziyalan, Âlim Atay, Kemal Özer, Ali Çulha, Faruk Ergöktaş, Yusuf Gür, Süreya Berfe, İsmet Özel ve Şükrü Üstün 'dür. Ancak, bu şâir kalabalığına rağmen karşı bulunduğu sosyalist şiirin baskısı ve yeni katılan gençlerin mânasızlıkta aşırılığa kaçmaları yüzünden, yavaş yavaş, çözülme ve dağılma başlar. Böylece esâsen kurucuları arasında bile şiir konusunda tam bir anlaşma bulunmayan bu topluluk da sona erer (1968).

Bu dönemde sosyalist şiirin karşılaştığı tek toplu direnme, Hisar Topluluğu 'ndan gelir. Hisarcılar, dergilerinin kapanışına kadar (1980), bu direnmeyi sürdürürler. II. Dönemin ortalarından ölümüne (1963) kadar yurt dışında bulunmasına rağmen Nâzım Hikmet, bu süre içinde olduğu gibi, ölümünden sonra da, sosyalist şâirlerce sosyalist şiirin en büyük temsilcisi ve lideri olarak görülmekte devam eder. 1965 'ten sonra da, yurt dışında yayımlanmış şiirlerinin Türkiye 'de de basılmasına başlanır: *Saat 21-22 Şiirleri* (1965), *Kurtuluş Savaşı Destanı* (1965), *Dört Hapishaneden* (1966), *Memleketimde İnsan Manzaraları* (1966), *Yeni Şiirler* (1966), *Son Şiirler* (1970). II. Dönem 'in sosyalist şiir temsilcileri olan İlhami Bekir Tez (*En Güzel Şarkı*, 1960; *Yetmiş Yaşın Melankolisi*, 1975; *Unuttum* 1979); Hasan İzzettin Dinamo (*Karaca Ahmed Senfonisi*, 1960; *Özgürlük Türküsü*, 1971; *Mapusaneden Şiirler*, 1974; *Sürgün Şiirleri* 1975; *Gecekondumdan Şiirler*, 1976); Rıfat Ilgaz (*Karakılçık*, 1969; *Uzak Değil*, 1971; *Güvercinim Uyur mu?* 1974); Cahit Irgat (*Irgadın Türküsü*, 1969); Suat Taşer (*İkinci Kurtuluş*, 1966; *Hayret Bey 'in Serüveni*, 1968; *Evrende Ellerimiz*, 1970); A. Kadir (*Dört Pencere*, 1962; *Mutlu Olmak Varken*. 1968); Ömer Faruk Toprak (*Susan Anadolu*, 1966; *Ayışığı*, 1973); Mehmet Başaran (*Nisan Haritası*, 1960; *Koca Kent*, 1963; *Pıtraklı Memleket*, 1969; *Gök Ekin*, 1975); Atillâ İlhân (*Ben Sana Mecbûrum*, 1960; *Belâ Çiçeği*, 1962; *Yasak Sevişmek*, 1968; *Tutuklunun Günlüğü*, 1973; *Böyle Bir Sevmek*, 1977) ve Arif Damar (*Saat Sekizi Geç Vurdu*, 1962; *Acılı Kuş*, 1966; *Seslerin Ayak Sesleri*, 1975) III. Dönem 'de de faâliyetlerini sürdürdükleri gibi, sosyalist şiire arasıra yönelenlerin arasında, bu şiire 1960 'tan sonra katılanlar da yerlerini almağa başlarlar. Sosyalizme zaman zaman ve belli bir biçim ve ölçüde yer verenler arasında Melih Cevdet Anday 'ın bu dönemde yayımlanmış şiir kitabları *Kolları Bağlı Odysseus* (1963), *Göçebe Denizin Üstünde* (1970) ve *Teknenin Ölümü* (1975) 'dür. İlk olarak *Karga ile Tilki* (1954) adlı kitabı ile sosyalizme yönelen, fakat hemen II. Yeni'ye uyan Oktay Rıfat, 1960 'dan sonra sosyalist şiirin gösterdiği gelişme karşısında tekrar sosyalizme yönelir (*Elleri Var Özgürlüğün*, 1966). 1950 'den sonra yine zaman zaman sosyalizme yönelenlerden Fazıl Hüsnü Dağlarca 'nın III. Dönem 'de yayımlanmış olan şiir kitabları, I. Dönem 'de yayımlanmış olanlarla birlikte verilmiş bulunuyor. Şiirlerini dergilerde daha önce yayımlamakla berâber onları kitab olarak bir araya getirmeğe ve sosyalist şiir üzerindeki asıl çalışmalarını 1960 'dan sonra yoğunlaştırmağa başlayanlar arasında Ceyhun Atuf Kansu (1919-1980), *Bağımsızlık Gülü* (1965), *Buğday, Kadın, Gül ve Gökyüzü* (1970); Can Yücel (doğ. 1926), *Sevgi Duvarı* (1973), *Bir Siyâsînin Şiirleri* (1974), *Ölüm ve Oğlum* (1976); Enver Gökçe (1920-1981), *Dost, Dost, İlle Kavga* (1973) ve *Panzerler Üstümüze Kalkar* (1977); Hasan Hüseyin Korkmazgil (doğ. 1927), *Kavel* (1963), *Temmuz Bildirisi* (1965), *Kızıl Irmak* (1966), *Kızıl Kuğu* (1971), *Ağlasun Ay Şafağı* (1972), *Oğlak* (1972), *Acıyı Bal Eyledik* (1973), *Kelepçemin Karasında Bir Ak Güvercin* (1974), *Koçero Vatan Şâiri* (1976), *Haziranda Ölmek Zor* (1977); Ahmet Arif (doğ. 1927), *Hasretinden Prangalar Eskittim* (1968); Tahsin Saraç (doğ. 1930), *Bir Ölümsüz Yalnızlık* (1965), *Güneş Kavgası* (1968), *Direnmeler* (1973); Gülten Akın (doğ. 1933), *Kestim Kara Saçlarımı* (1960), *Sığda* (1964), *Kırmızı Karanfil* (1971), *Maraş 'ın ve Ökkeş 'in Destanı* (1972), *Ağıtlar ve Türküler* (1976) ve Ataol Behramoğlu (doğ. 1942), *Bir Ermeni General* (1965), *Bir Gün Mutlaka* (1970), *Yolculuk, Özlem, Cesaret ve Kavga Şiirleri* (1974) isimli kitablarını yayımladılar.

Cumhuriyet Devri şiirinin bu son döneminde, ferdiyetçi şiir de, san'atı gaye edinme geleneğini sürdürür. Gerçi bu şiir, Ahmed Haşim ve Yahya Kemal gibi büyük isimlerini daha önceki dönemlerde kaybetmiştir. Fakat Faruk Nafiz Çamlıbel, Ahmet Kudsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas ve Behçet Kemal Çağlar gibi san'ata saygılı ustalar bu dönemde de seslerini duyururlar. Ayrıca Behçet Necatigil, Necati Cumalı, Salâh Birsel, Sabahattin Kudret Aksal, Selâhattin Batu, Cahit Külebi, Arif Nihat Asya, Zeki Ömer Defne, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Hisarcılar, Özdemir Âsaf, Bekir Sıtkı Erdoğan, Coşkun Ertepınar, Ümit Yaşar Oğuzcan, Turhan Oğuzbaş, Mehmet Salihoğlu, Halil Soyuer gibi adlarını II. Dönem 'de duyurmuş tecrübeli kalemler de çalışmalarını sürdürürler. Bu isimlere, daha birçok

isimleri de eklemek mümkündür. Kendi dünyalarını ve yakın çevrelerini değişik nazım teknikleri ve değişik ölçüde bir lirizmle veren bu çok geniş kadro içindeki şâirlerden Zeki Ömer Defne (doğ. 1903), *Denizden Çalınmış Ülke* (1971); Sıtkı Yırcalı (doğ. 1908), *Kilitlenmiş Dünya* (1959), *Narlı Kahve'de Deli Dîvane* (1960); Oğuz Kâzım Atok (1912-1980), *Düşlü Düzen* (1962), *24'ün İçi* (1973); İskender Fikret Akdora (doğ. 1914), *Hatıralar Şehri* (1945), *Ağda Bir Şey Yok* (1955), *Vega* (1963) ve *Mavi Kan* (1970); Mehmet Salihoğlu (doğ. 1922), *Ağacın Derdi* (1954), *Bana Sensin Yaşamak* (1966) ve *Esintiler Kavşağı* (1973); İbrahim Zeki Burdurlu (doğ. 1922), *Burdur'daki Mahallemiz* (1947), *Bir Köyden Bir İnsan* (1951) ve *Sev Beni* (1966); Özdemir Asaf (doğ. 1923), *Dünya Kaçtı Gözüme* (1955), *Yumuşaklıklar Değil* (1962), *Çiçekleri Yemeyin* (1975); Feyzi Halıcı (doğ. 1924), *Bir Aşkın Şiirleri* (1947), *Günaydın* (1960) ve *Selçukya'da Aşk* (1967); Halim Uğurlu (doğ. 1926), *Asya Baharı* (1950), *Değişim* (1967) ve *Zamanların Dili* (1974); Ayhan Hünalp (doğ. 1927), *Üç Otuz Para* (1950) ve *Bir Martı Öitü* (1964); Şemsi Belli (doğ. 1929), *Köy Akşamları* (1947), *Boncuk Kutusu* (1960), *Gelin Telleri* (1962) ve *Sabır Taşı* (1964); Şahin Kaya Dil (doğ. 1931), *Mısra Mısra* (1950), *Kapalı Kapıyı Açmak* (1961) ve *Gün Rüzgârları* (1967); Turhan Oğuzbaş (doğ. 1933), *İspanyol Meyhanesinde Seni Aradım* (1964), *Gözlerin İstanbul Senin* (1966) ve *Beyaz Kasımpatlar* (1969) ve Ayhan Kırdar (doğ. 1936), *O* (1961), *Gece Bir Kelepçe Pençelerimde* (1966) ve *Geceye Çizilen Güneş* (1977) gibi başlıca şiir kitablarını yayımladılar.

Cumhuriyet Devri'nin son döneminde, epik Türk şiiri ile Halk şiiri de oldukça hareketlidir. Bu dönemde, sınırları Dede Korkut kitabındaki destanlar devrine kadar uzanan epik şiir, Millî Mücâdele ve Atatürk konularında yoğunlaşır. Basri Gocul (doğ. 1910)'un Dede Korkut destanlarını manzum olarak anlatan *Türk Millî Destanı: Oğuzlama* (1971, 3 cild)'sı, Niyazi Gençosmanoğlu'nun *Malazgirt Destanı* (1971), İsmail Ali Sarar'ın *Yurt Sevgisi İle Söylenmiş Destan* (1960)'ı, Halil Kocagöz'ün *Atatürk'ün Işığı* (1965), Ceyhun Atuf Kansu'nun *Sakarya Meydan Savaşı* (1970), İlhami Bekir Tez'in *Altın Destan: Mustafa Kemal* (1973)'i ve Halim Uğurlu'nun *Türk'e Destan* (1974)'ı bunlar arasındadır.

I. Dönem'de başlayıp bilhassa Halk Evleri'nde gelişen Halk Edebiyatı ve Folklor çalışmalarının yarattığı elverişli şartlar birçok halk şâirlerinin köylerden kasabalara ve şehirlere gelmelerine ve şiirlerini yayımlamalarına imkân sağladı. Bunların en tanınmış olanlarından Âşık Veysel (1894-1973) şiirlerini *Dostlar Beni Hatırlasın* (1970), Âşık Ali İzzet (1902-1980) *Mühür Gözlüm* (1967) Âşık İhsanî (doğ. 1930) de *Ağalı Dünya* (1964), *Yazacağım* (1966) *Bakalım Hele* (1967), *Bak Tarlanın Taşına* (1974) ve *Vur Ağanın Başına* (1975) isimli kitablarında yayımladılar.

Dinî ve tasavvufî şiire gelince Necip Fazıl'dan başka, bu dönemde bu tarz şiire örnek verenler arasında *Allah Bir* (1961) adlı uzun manzumesi ile Hasan Âli Yücel (1897-1961), *Hızır'la Kırk Saat* (1967), *Sesler* (1968), *Gül Muştusu* (1969) ve *Zamana Adanmış Sözler* (1970) adlı kitabları ile Sezai Karakoç (1933), *N'eyleyim?* (1975), *Susma Bülbül* (1976) ve *Garib Çeşme* (1976) isimli kitabları ile de İbrahim Âgâh Çubukçu sayılabilir.

II. Dönem'deki Dîvân Şiiri temayülü bu dönemde de devam eder. En çok rağbet gören nazım şekilleri, Rubâî ile Gazel'dir. Bu nazım şekillerinden yalnız birini veya her ikisini bütün özelliklerini koruyarak kullananlar Mehmet Çınarlı, Fuat Bayramoğlu, Bekir Sıtkı Erdoğan olduğu gibi, yeni bir şekil arayışı içinde bulunanlar (Behçet Necatigil, Nazım Hikmet, Turgut Uyar, Can Yücel, Atilla İlhan) da vardır.

Tiyatro. Türk tiyatrosu, sahnesi ve edebiyatı ile, en büyük gelişmesine Cumhuriyet Devri'nde ulaşmıştır. Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücâdele yıllarında tamamıyle sahibsiz ve düzensiz bir çalışma hayatı içinde olan Türk sahnesi, Cumhuriyet Devri'nin daha ilk yılları içinde devletten destek görmeğe, hızla derlenip toparlanmağa, verimli ve disiplinli bir çalışma dönemine girmeğe başlar.

I. Dönem (1923-1939)'de, Türk sahne hayatını, normal olarak, II. Meşrutiyet Devri'nin tanınmış tiyatro sanatçıları ve onların oluşturdukları topluluklar sürdürürler. Bu devirden Cumhuriyet Devri'ne intikal eden en mühim topluluklar: *Dârülbedâyi*, *Yeni Sahne* ve *Nâşid Komedi Kumpanyası* ile aktör Şâdi Fikret'in Ankara'da kurduğu Millî Sahne (1922)'dir. Cumhuriyet'in ilk döneminde kurulan toplulukların başlıcaları ise, şunlardır: *Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları* (1924), *Raşit Rıza ve Arkadaşları* (1924), *İnkılâb Tiyatrosu* (1928), *Ankara Temsil Heyʻeti* (1928), *İsmail Dümbüllü tiyatrosu* (1928), *Komik Şevki Bey Tiyatrosu* (1928), *Vedat Örfi tiyatrosu* (1932), *Türk sanat tiyatrosu* (1932), *Halide (Pişkin) ve Arkadaşları Tiyatrosu* (1935), *Ertuğrul Sadi Tek Tiyatrosu* (1936), *Halk Tiyatrosu* (1937), *Ankara Şehir Tiyatrosu* (1937) ve *Ege Tiyatrosu* (1938).

1926 yılında tekrar İstanbul Belediyesi'nin malî himâyesi altına giren Dârülbedâyi topluluğu, 1934'te adını İstanbul Şehir tiyatrosu olarak değiştirir. 1936 yılı ise, Türk tiyatrosunun devlet himâyesi altına alındığı tarihtir. Bu tarihte Ankara'da kurulan ve Dârülbedâyi'in ilk şekli gibi, "Tiyatro" ile "Mûsıkî" bölümlerine ayrılan *Ankara Devlet Konservatuarı*, Türk sahne hayatına yeniden ciddî ve modern bir düzen getirir. Tanınmış Alman tiyatro uzmanı Carl Ebert'in yönetiminde ilk mezunlarını 1940 yılında veren müessese, halka açık ilk temsillerine de *Ankara Devlet Konservatuarı Tatbikat sahnesi* (1937)'nde başlar.

Türk Tiyatro edebiyatı da, Cumhuriyet Devri'nin ilk döneminde, sahne hayatının içine girdiği dinamizme paralel olarak, hareketli bir gelişme içindedir. Ardı ardına ve büyük bir hızla gerçekleştirilen bu inkılâblar döneminde Türkiye'nin siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel yaşayışı sürekli olarak değişmektedir. Bütün Türk edebiyatı gibi, tiyatro edebiyatı da bu değişmelerin dışında kalamaz.

I. Dönem'deki tiyatro yazarlarını üç kategoriye ayırmak mümkündür. 1) Tiyatro eseri yazmağa II. Meşrutiyet Devri'nde başlayıp, Cumhuriyet'ten sonra da devam edenler (Hüseyin Suat Yalçın, Müsâhib-zâde Celâl, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci, Halit Fahri Ozansoy, Reşat Nuri Güntekin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Akagündüz, Muhlis Sabahattin Ezgi; 2) Daha önceki devirde başka edebî türlerde tanınıp, tiyatro türünü ilk olarak Cumhuriyet Devri'nde deneyenler (Faruk Nafiz Çamlıbel, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Osman Cemal Kaygılı, Sermet Muhtar Alus, Mahmut Yesari, Necip Fazıl Kısakürek; 3) Edebî şöhretlerini Cumhuriyet Devri'nin ilk döneminde sağlayanlar (Vedat Nedim Tör, Refik Nuri Kordağ, Nazım Hikmet, Ekrem Reşit Rey, Cevdet Kudret, Yaşar Nabi Nayır, Vasfi Mahir Kocatürk, Celâlettin Ezine). Bu son gurubun içinde de, bütün çalışmalarını yalnız piyes türünde toplayanlar yine azınlıktadır.

Başlıca yazar kadrosu bunlardan ibaret olan ilk dönemin tiyatro eserlerindeki konular ise, II. Meşrutiyet Devri'ne göre, çok daha değişik ve zengindir. II. Meşrutiyet Devri tiyatro eserlerinde hâkim olan konular, çoğunlukla psikolojiktir. Onların yanında sosyal konular, nâdir istisnalarla, çok sınırlı bir çerçeve (evlenme-boşanma âdet ve şekilleri, kadın-erkek münâsebetleri) içinde toplanır. Cumhuriyet Devri'nin ilk döneminde ise, Anadolu'nun bağrında henüz sona ermiş büyük mücâdelenin getirdiği kaçınılmaz sonuçlara bağlı kalınarak, sosyal konularda da hızlı bir genişleme başlar. Faruk Nafiz'in *Canavar* (1926) adlı manzum dramı, Türk tiyatro edebiyatında Anadolu'nun köylerine kadar giren, köylülerin asırlarca müzminleşmiş dertlerine açılan ilk penceredir. Ancak, köylü-ağa çatışmasını hissî bir vak'a etrafında çok canlı olarak veren bu eserin ideolojik görüşle hiçbir ilgisi yoktur. Anadolu'ya yerleşen ve yönetim merkezini de orada kuran yeni Türk devleti, savaşta olduğu gibi, barışta da yurdun en büyük teminâtı olan köylüye gerçek değerini veren, büyük bir gayret gösterir. Sürekli olarak, köy kalkınmasına aydınların dikkatleri çekilir. Fakat, köyü yakından tanımadıkları için, devlet kanalından gelen bu telkinleri hem bir çeşid zorlama şeklinde yorumlayan, hem de öteden beri sürüp gelen "şahsî konuları işleme" geleneğine yatkın bulunan şehirli yazarları, köy konusunda kolayca harekete geçirmek mümkün olmaz. Bu sebeple, Türk köylüsünün ezelî dertleri (yoksulluk, bilgisizlik, topraksızlık, susuzluk, otlaksızlık, yanlış dinî inançlar, tabiî âfetler v.b.) üzerinde ancak bâzı amatörlerin birtakım kalem denemeleri yaptıkları görülür. Şehirli profesyonel yazarlar, tanımadıkları, bilmedikleri bir konuyu, haklı olarak, ele almağa yanaşmazlar. Ele alanlar da, dışta ve nazarî veya romantik bir tutum içine girerler. Bu konu, ister istemez, onu iyi bilen yazarları beklemek zorundaydı. Bu yazarların yetişmesi ise, bir zaman mes'elesi idi. Bundan dolayı Cumhuriyet Devri'nin bu ilk dönemi, asırların ihmâli ile unutulmuş konuların sâdece su yüzüne çıkarılıp taşıdıkları değerin anlatılması için çalışılan geniş bir hazırlık devresidir. Bu hazırlıkların sonucu, kısa bir süre içinde, II. Dönem'in ilk yıllarından sonra alınmağa başlayacaktır. Köy konusu bakımından I. Dönem'in bu şekilde değerlendirilmesi ve köyün ne olduğunu bilmeyen yazarların ona eğilemedikleri için suçlanmaması gerekir. Köyün kalkınması konusunda köylüye düşen görevlerin anlatılıp, onların, bilgice donatılmasında en büyük hizmet köy öğretmenine düştüğü için, bâzı yazarların bu noktaya parmak bastıkları görülür. Akagündüz'ün, içinde otuz yıl yaşadığı halde, kalkınması için en küçük bir gayret gösterme gereğini duymayan bir öğretmen ile, bakımsız bir Anadolu köyünü yeni devletin istekleri yönünde kalkındırmağa çalışan bir öğretmeni konu alan, *Köy Muallimi* (1932) isimli piyesi bunlar arasındadır.

Türk tiyatro edebiyatı, Cumhuriyet Devri'nin ilk döneminde, köy konusundan başka, sıcaklığı henüz soğumamış olan, büyük bir millî mücâdelenin heyecanını yaşatmamakla da suçlanır. Aynı şikâyet, yapılmakta olan ve içinde yaşanılan inkılâblarla da ilgilidir. Ancak bu suçlamaların, daha çok, bu konulardaki piyes sayısının azlığı ile değil, bu eserlerin san'at yönünden taşıdıkları değerin yetersizliği ile ilgili olması gerekir. Yoksa, bu konuları işleyen piyeslerin sayısı oldukça fazladır. Ancak, Millî Mücâdele'yi konu alan piyeslerden çoğunun Cumhuriyet'in 10. yılına rastlaması, bu yıl dönümünün yazarları harekete geçiren bir âmil olduğu kanâatini uyandırmaktadır. Hayri Muhiddin'in *Gazi Mustafa Kemal* (1926)'i, Reşat Nuri'nin *İstiklâl* (1933)'i, Akagündüz'ün *Mâvi Yıldırım* (1933)'ı ve *Yarım Osman* (1933)'ı, Faruk Nafiz'in *Kahraman* (1933)'ı, Vasfi Mahir'in *Yaman* (1933)'ı, Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş* (1933)'i, Nüzhet Haşim Sinanoğlu'nun *Sakarya* (1933)'sı, Nihat Sami Banarlı'nın *Kızıl Çağlayan* (1933)'ı, Aziz Nogay Ulusoy'un *Sevr'den Lozan'a* (1933)'sı, Necip Fazıl'ın *Tohum* (1935)'u, Hüsamettin Işın'ın *Atatürk'e İlk Kurban* (1935)'ı, Behzat Butak'ın

Ana (1936)'sı ve Peyami Safa'nın *Gün Doğuyor* (1937)'u, bu dönemde Millî Mücâdele konusunu işleyen piyesler arasındadır. Hilmi Tunalı'nın *Köylü Memiş Çavuş Büyük Millet Meclisi'nde* (1923), *Köylü Memiş Çavuş Ankara'da Halk Dersleri Kürsüsünde* (1923), Yakup Kadri'nin oynanıp, basılmamış eseri *Sağanak* (1929), Halit Fahri'nin *On Yılın Destanı* (1933), İbnürrefik Ahmed Nuri'nin *Şer'iyye Mahkemesinde* (1933), Vasfı Mahir'in *On İnkılâb* (1933), Yaşar Nabi'nin *İnkılâb Çocukları* (1933), Aziz Nogay Ulusoy'un *İstibdat'tan Cumhuriyet'e* (1933), Şinasi Okur'un *Gazi'nin Yolu* (1935) ve *Kadın Saylav* (1935), Celâl Tuncer'in *Devrim Yolcuları* (1937) adlı piyesleri ise, konu olarak Millî Mücâdele'yi tâkip eden inkılâbları ele alırlar.

I. Dönem Türk tiyatro edebiyatının eğildiği konulardan biri de, eski Türk tarihidir. Değişik tarihî sebeblerle asırlarca ihmâl edilip unutulmuş Türk kültür ve medeniyetinin aydınlığa çıkarılıp, tanıtılması ve ona bu dünya içindeki yerinin yeniden kazandırılması gibi, haklı bir maksadla ve Atatürk'ün yönetiminde bu dönemde yapılan yoğun çalışmaların aydınlar arasında ilgi uyandırmaması mümkün değildi. Aynı zamanda halkın, sürekli olarak kendisine hep yabancı medeniyet ve kültürlerin övülmesi karşısında, o zamana kadar içine düşürüldüğü, aşağılık duygusundan geniş ölçüde kurtulmasını da sağlayan bu çalışmaların yapıcı te'sirleri, edebiyata ve dolayısıyle tiyatro eserlerine de yansıdı. Faruk Nafiz'in *Akın* (1932) ve *Özyurt* (1932), Behçet Kemal'in *Çoban* (1932) ve *Atillâ* (1935), Yaşar Nabi'nin *Mete* (1933), Behzat Butak'ın *Atillâ'nın Düğünü* (1935), İsmet Ulukut'un *Sümer Ülkeleri* (1934), Abdülhak Hâmid'in *Hâkan* (1935), İskender Fahrettin'in *Sümer Kızı* (1935), Vehbi Cem Aşkun'un *Oğuz Destanı* (1935), Mustafa Kemal Ergenekon'un, *Atillâ* (1935), Celâl Esat Arseven'in *Bay Turgan* (1936) adlı piyesleri bu çalışmalardan kaynaklanırlar. Bu dönemde, Osmanlı Tarihi ile ilgili konuların başlıca temsilcisi ise, piyeslerinin hemen hepsi bu dönemde yayımlanmış olan Celâl Müsahibzâde'dir.

Öteden beri bütün edebî türlerin en yaygın konusu olan psikolojik eserler, bu dönemde de rağbetlerini korurlar. Ancak, bu dönemdeki psikolojik konuların, daha çok iç güdülerden ve şuuraltından kaynaklandıkları, zaman zaman da, ahlâkî değerleri yok edecek marazî bir seviyeye ulaştıkları görülür. Vedat Nedim Tör (1897-1985)'ün *Üç Kişi Arasında* (1927), *Kör* (1928) ve *Hayvan Fikri Yedi* (1928); Nazım Hikmet'in *Ocak Başında* (1927) ve *Unutulan Adam* (1935); Nüzhet Haşim Sinanoğlu'nun *Bir Zâbitin On Beş Günü* (1934); Cevdet Kudret (doğ. 1907)'in *Tersine Akan Nehir* (1929), *Rüyâ İçinde Rüyâ* (1930) ve *Kurtlar* (1936); Halit Fahri'nin *Hayâlet* (1936) ve Necip Fazıl Kısakürek'in *Bir Adam Yaratmak* (1938) adlı piyesleri bunlar arasındadır. Şuuraltı birikimlerden kaynaklanan ve yer yer metafizik düşüncelere de yol açan bu tarz eserler üzerinde, Batı'daki senbolist tiyatronun en iyi örneklerini vermiş bulunan İbsen ile Maeterlinck'in te'sîrleri olduğu kabûl edilebilir.

Umûmiyetle dram yapısında olan bu piyeslerin yanında, eğlendirici yönleri ağır basan komedilerle müzikli piyesler de rağbet görür. Yusuf Ziya Ortaç'ın *Nikâhta Kerâmet* (1923); Vedat Nedim Tör'ün *Görücü* (1925), *Çarliston* (1927), *Fevkalasrîler* (1928) ve *Kadın Polis Olursa* (1929); Sermet Muhtar Alus'un *Duvar Arslanı* (1925), Reşat Nuri Güntekin'in *Bâbür Şâh'ın Seccâdesi* (1931), *Gözdağı* (1931), *Eski Borç* (1931) ve *Hülleci* (1935); Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Kadın Erkekleşince* (1932) ve Celâlettin Ezine'nin *Bir Misafir Geldi* (1938) adlı komedileri bunlar arasındadır.

Bu dönemde büyük bir gelişme gösteren müzikli piyeslere gelince; seyircinin ilgisi, bu oyunlara karşı dâima canlı kalmıştır; Çoklukla metin yazarları ile bestecileri ayrı olan bu oyunlarda, bâzan metin yazarlığı ile besteciliğin aynı kişide birleştiği de görülür. İlk dönemin tanınmış metin yazarları Yusuf Sururi Eruluç, Muhlis Sabahattin Ezgi ve Ekrem Reşit Rey'dir. Yusuf Sururi (1894-1970)'nin sayıları otuzu geçen, geniş bir kısmı adaptasyon olan ve hemen hepsi de Carlo Copocelli tarafından bestelenmiş piyeslerinin başlıcaları *Deniz Havası, Emîr Seviyor, Kadınlardan Bıktım, Sevda Oteli, Perde Arkası, Kırk Yılda Bir, İç İçe*'dir. Aralarında yine adaptasyonlar da bulunan ve sayıları yirmiden fazla olan piyeslerini kendisi besteleyen Muhlis Sabahattin Ezgi (1889-1947)'nin en tanınmış oyunları şunlardır: *Şâtır-zâdeler, Aşk Ölmez, Ayşe, Asâletmeâb, Çâresiz, Mon Bey, Gül Fatma, Çingene Aşkı*. Besteleri kardeşi Cemal Reşit Rey tarafından yapılmış olan Ekrem Reşit Rey (1900-1959)'in, piyeslerinden bu ilk dönemde oynanmış olanları: *Üç Saat, Lüküs Hayat, Delidolu, Operet Kokteyl, Saz-Caz, Havacıva, Maskara*'dır. Bunlara, Celâl Esat Arseven'in yazıp bestelediği *Saatçi*, Mahmut Yesari'nin yazıp Seyfettin ve Sezai Âsaf kardeşlerin besteledikleri *Telli Turna, Bay-Bayan, Kına Gecesi*; Yusuf Ziya Ortaç'ın yazıp Muhlis Sabahattin'in bestelediği *Aşk Mektebi ve* Afif Obay'ın yazıp Fehmi Ege'nin bestelediği *Fatmacık* piyesleri ile; ilk olarak Tanzîmât Devri'nde oynanıp büyük rağbet gören ve metni T. Nalyan'ın, müziği de Dikran Çuhacıyan'ın olan *Leblebici Horhor*; metni Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu oyuncularından Riştoni'nin ve müziği de yine Çuhacıyan'ın olan *Köse Kâhya* piyesleri de eklenmelidir. Bu dönemin müzikli oyun bakımından mühim bir hâdisesi de, metnini Münir Hayri Egeli'nin, yazıp, Adnan Saygun'un bestelediği *Özsoy* adlı Cumhuriyet Devri'nin ilk Türk operasının da sahneye konulmuş olmasıdır (1934).

Yerli yazar ve bestecilerin yarattıkları ve ilk dönemde sayıları altmışı aşan bu eserlere, bütün dünyada tanınmış müzikalleri (Kalman: *Çardaş Fürstin, Bayader*; J. Strauss; *Bir Vals Hâtırası, Yarasa*; Franz Lehar: *Tarlakuşu, Paganini, Şen Dul, Lüksenburg Kontu*; Edmond Audran: *Maskot*) de katılacak olursa, bu dönemdeki müzikal repertuarının zenginliği daha iyi anlaşılmış olur.

Türk tiyatrosu, dünya tiyatro edebiyatı ile Tanzîmât'tan beri sürdürdüğü sıkı temâsını bu dönemde de korumuş, böylelikle, gerek Türk seyircisinin ve gerekse genç Türk yazarlarının tiyatro kültürlerinin güçlenmesine büyük hizmette bulunmuştur. Tercüme ve adaptasyon olarak sayıları üç yüze yaklaşan bu yabancı piyeslerin büyük çoğunluğunu vodvillerin ve hafif komedilerin teşkil etmesinde, II. Meşrutiyet Devri'nden kalma alışkanlıkla birlikte, yabancı büyük tiyatro yazarlarını anlamakta Türk seyircisinin henüz güçlük çekmesinin de te'siri vardır. Buna rağmen, Cumhuriyet Devri'nin daha ilk yıllarından başlayarak, Garp tiyatro edebiyatının ünlü yazarları da Türk sahnelerinde yer alırlar. Bunların içinde Türk seyircisinin daha önceden de az çok tanıdığı yazarlar bulunduğu gibi, yeni yeni tanımağa başladıkları da çoktur. Ayrıca, sahne disiplininin yeniden kurulması ile, bu piyeslerin oynanış kalitesi de artmıştır. Bu dönemde Türk sahne hayatının en ciddi temsilcisi olan İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda modern bir anlayışla oynandıkları görülen garplı yazarlar içinde sayıca ön sırayı Shakespeare alır. Onu, oyun çokluğu bakımından Molière, Labiche Schiller, Goethe, Tolstoy, Dostoyevski, Gogol, Gorki, Çehov ve Pirandello tâkip ederler. Bunların arasında B. Shaw, Somerset Maugham gibi tanınmış çağdaş yazarlar da yer alırlar. Eserleri tercüme ve adaptasyon yolu ile Türkçe'ye aktarılan Fransız hafif komedi ve vodvil yazarları içinde ise, bu dönemde en çok rağbet görenler de M. Henöken, G. Feydo, Tristan Bernard, L. Verneuil, A. Bisson, A. Birabo, P. Gaveaux ve D. Amiel'dir. Ancak, komedinin II. Meşrutiyet Devri'nden beri görmekte olduğu rağbetin büyük ölçüde devam etmesine rağmen, Türk tiyatro yazarları, bu dönemde, çoklukla, dram yazmayı tercih etmişlerdir.

İlk dönemde Türk sahnelerinde görülen bu yabancı eser bolluğunun ortaya koyduğu başlıca iki gerçek vardır: Bunlardan biri Türk seyircisinin Türk sahne hayatını besleyebilecek bir sayı büyüklüğüne henüz erişememiş olmasıdır. Ayrıca, bu küçük seyirci kitlesi, değeri ne olursa olsun, hiçbir piyesi bir kereden fazla seyretmek alışkanlığında da olmadığı için, Türk sahneleri, repertuarlarını çok kısa sürelere göre—hattâ, bir piyesin sâdece bir kere oynanabileceğine göre—düzenlemek zorunda idiler. Böyle repertuarlar için ise, çok bol oyuna ihtiyaç duyulması, ister istemez, tercüme ve adapte eserlere sık sık başvurmak zarûretini doğurmuştur. İkinci gerçek ise, Türk tiyatro yazarlarının da bu dönemde sayıca henüz yetersizliğidir. Ancak, repertuarların yukarıdaki düzenine ayak uydurabilmeğe hiçbir yerli yazar kadrosunun yetmeyeceği de açıktır. Bu sebeble, yerli yazarların bir kısmı da tercüme ve adaptasyon çalışmalarına bizzat yardımcı olmak zorunda kalmışlardır.

Cumhuriyet Devri tiyatro hayatının bu ilk döneminde, Tanzîmât Devri'nde başlayıp II. Meşrutiyet Devri'nde de sürmüş olan "manzum piyes" geleneğinin de devam ettiği görülür. Geleneği sürdürenler, daha önce de manzum piyes yazmış olanlar (Abdülhak Hâmid, *Hâkan*; Halit Fahri, *Sönen Kandiller, Nedim, On Yılın Destanı, Hayâlet*) ile tiyatroda nazmı ilk deneyenler (Hüseyin Suat, *Âhirette bir Gün*; Faruk Nafiz, *Canavar, Akın, Özyurt, Kahraman*; Mehmet Faruk Gürtunca, *Kanlı Akşam*; Salih Zeki Aktay, *Mağara*; Behçet Kemal, *Çoban*; Yaşar Nabi, *Mete*)'dir.

Umûmî görünüşü ile Türk tiyatro edebiyatı, bu dönemde, hızlı bir gelişmenin hazırlığı ve gayreti içindedir. Teknik yönden açık bir ilerleme göze çarptığı gibi, dildeki tasfiye hareketlerinin çok yoğun olmasına rağmen, —çok nâdir istisnalarla—konuşma dilinden de ayrılmamıştır.

Cumhuriyet Devri'nin II. Dönemi'nde, Türk tiyatrosu büyük bir düzenlenme ve gelişmeye girer. 1934'te Dârülbedâyi'in yeniden İstanbul Belediyesi'ne bağlanarak İstanbul Şehir Tiyatrosu adını alması ve 1936'da Ankara'da Devlet Konservatuarı'nın kurulması ile başlayan ciddî düzenlenmeleri, sonraki yıllarda, hızlı gelişmeler tâkip eder. Devlet Konservatuarı öğrencileri, sahne pratiklerini de Tatbikat Sahnesi'nde geliştirdikten sonra, *Küçük Tiyatro* (1947) ile ilk tiyatro binalarına da kavuşurlar. Aynı yıl Türkiye'den ayrılan Carl Ebert'in yerine Muhsin Ertuğrul getirilir. İki yıl sonra *Büyük Tiyatro* (1949) açılır ve iki ay sonra da iki tiyatro birleştirilerek "Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü„ kurulur. Bu iki tiyatroyu, sırası ile, *Üçüncü Tiyatro, Oda Tiyatrosu, Yeni Sahne* ve *Altındağ Tiyatrosu* tâkip ederler. Devlet tiyatrolarındaki bu hızlı gelişmeye muvâzî olarak, kısa aralıklarla, İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun sahne sayısı da altıya çıkarılır (*Tepebaşı, Kadıköy, Fatih, Üsküdar, Harbiye, Zeytinburnu*). Resmî tiyatrolardaki bu gelişme, seyirci sayısındaki büyük bir artışdan anlaşılır. Tiyatronun böylece günden güne büyük rağbet görmesi, resmî tiyatroların dışında kalan san'atçılara da cesaret verir ve husûsî tiyatroların da açılmasını sağlar: *Eti Tiyatrosu* (1939), *Burhanettin ve Seniye Tepsi Tiyatrosu* (1940), *Ses Dram, Komedi ve Operet Topluluğu* (1943), *Bizim Tiyatro* (1951), *Küçük Sahne* (1951), *Dor-*

men Tiyatrosu (1956), *Ara Tiyatrosu* (1956), *Oda Tiyatrosu* (1957), *Bulvar Tiyatrosu* (1958), *Kent Oyuncuları* (1959). Bunların dışında bu dönemde, amatör çalışmalar olarak, kapatıldıkları tarihe (1951) kadar Halk Evleri sahneleri de büyük faâliyet göstermişlerdir. Bu arada, hem sahne çalışmaları hakkında nazarî bilgi verme ve hem de tiyatro öğrenimini üniversite seviyesine yükselterek tiyatro yazarı ve dramaturg yetişmesini sağlamak maksadı ile, Ankara 'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 'nde bir *Tiyatro Enstitüsü* de kuruldu (1958).

Ancak, tiyatro yazarının yetişmesi tiyatro san'atçısının yetişmesi kadar hızlı ve kolay olmadığı için, Türk edebiyatı bu dönemde, Türk sahnesinin gösterdiği gelişmeye ulaşamaz. Buna rağmen, içlerinde yalnız tiyatro yazarı olarak kalanların sayısı, yine az olan, fakat başka edebî türlerde de eser verenlerin de piyes yazarı olarak belli bir seviyeye erişebileceklerini kısa sürede ispatlayabilen yeni bir yazar kadrosunun yetiştiği görülür (Ahmet Kudsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas, Cevat Fehmi Başkut, Sabahattin Kudret Aksal, Necati Cumalı, Selâhattin Batu, Nazım Kurşunlu, Galip Güran, Orhan Asena, Turgut Özakman, Haldun Taner, Refik Erduran, Çetin Altan, Melih Vassaf, Cahit Atay).

Bu dönemin tiyatro eserlerinde de rağbet gören piyes çeşidi, yine dramdır. Müzikli oyunlar istisnâ edilirse, komedi çeşidi fazla rağbet görmez.

I. Dönem 'deki bâzı konular (Millî Mücâdele, İnkılâblar) ile her devir için ortak olan psikolojik konular yine ağırlık taşımakta iseler de, II. Dönem 'in şiirinde rağbet gören "orta halli insanların (küçük burjuvaların)" yaşayışları, sıkıntıları, dertleri üzerindeki yoğunlaşma —daha çok âile çerçevesi içinde olarak— tiyatro eserlerinde de görülür. Yalnız, bu yaşayışta I. Dönem 'in getirdiği sosyal düzenlemelerle görüşlerde ve davranışlarda meydana gelen değişiklikler ağır basar. Bu yönü ile tiyatro, şiirden çok daha başarılıdır. Cumhuriyet Devri 'ndeki içtimâî inkılâbların te'sîri ile Türk âile kavramında yavaş yavaş meydana gelen değişiklik ve bunun "âile yaşayışındaki akisleri, ana-baba-çocuklar arası münâsebetlerdeki yeni davranışlar ve bunlardan doğan huzursuzluklar, âile ferdleri arasında eski sevgi ve saygının azalması, evlilikte iktisâdî güçlüklerden, ruhî uyumsuzluktan veya dengesiz birleşmelerden doğan mutsuzluklar ve ayrılmalar" tarzındaki konular yanında, "küçük ve büyük şehirler arasında gelişen münâsebetler, bu şehirlerdeki yaşayış şekilleri, büyük şehirlere yerleşen küçük şehirli âilelerin karşılaştıkları durumlar, suçluların yeniden cemiyete kazandırılmaları" gibi daha çok yine Cumhuriyet sonrası şartların getirdiği konular da yer alır. Birçok ruhî unsurları da berâberinde getirmekle berâber, içtimâî yanları ağır basan bu tarz eserlerin başlıca yazarları : Vedat Nedim Tör (*İmralı 'nın İnsanları*, 1940), Reşat Nuri Güntekin (*Yaprak Dökümü*, 1943; *Bu gece Başka Gece*, 1956), Ahmet Kutsi Tecer (*Köşebaşı*, 1947), Cevat Fehmi Başkut (*Büyük Şehir*, 1943; *Küçük Şehir*, 1946; *Sana Rey Veriyorum*, 1948), Oktay Rıfat (*Kadınlar Arasında*, 1948), Sabahattin Kudret Aksal (*Evin Üstündeki Bulut*, 1948; *Bir Odada Üç Ayna*, 1956), Necati Cumalı (*Boş Beşik*, 1949; *Mine*, 1959), Nazım Kurşunlu (*Branda Bezi*, 1952), Kemal Tözem [Rıfat Can] (*Mahallenin Romanı*, 1955), Turgut Özakman (*Penbe Evin Kaderi*, 1951; *Güneş 'te On Kişi*, 1954), Refik Erduran (*Cengiz Han 'ın Bisikleti*, 1959), Çetin Altan (*Tahtaravalli*, 1959). Eserlerinde sosyal çerçeveyi siyâsî planda genişleten ve yer yer taşlamalar getiren yazarlar da vardır : Vedat Nedim Tör (*Aşağıdan Yukarı*, 1952), Haldun Taner (*Günün Adamı*, 1953), Reşat Nuri Güntekin (*Tanrıdağı Ziyafeti*, 1954).

Bu dönemde, köy konusu, roman ve hikâyedeki gelişmesini tiyatroda göstermez : Vedat Nedim Tör (*Değişen Adam*), Reşat Nuri Güntekin (*Bir Yağmur Gecesi*, 1941), Faruk Nafiz Çamlıbel (*Yaylâ Kartalı*, 1944).

Tarihî konular ise, bu dönemde de eski rağbetini korur. Ancak tarihî çerçeve, eski Türk tarihinden Osmanlı devrine doğru daralır. Bu konuları ele alanlar arasında Ahmet Kudsi Tecer (*Köroğlu*, 1949), Nazım Kurşunlu (*Fatih*, 1951) ve Orhan Asena (*Hurrem Sultan*, 1959) vardır. Millî Mücâdele 'yi konu edinenler ise, *Ateş* (1939) adlı eseri ile Faruk Nafiz Çamlıbel, *30 Ağustos* (1940) 'u ile Avni Candar, *Kaç Kaç* (1946) 'ı ile Taha Toros, *Günlerden bir Gün* (1950) 'ü ile Hamdi Olcay ve *Kurtuluş* (1951) 'u ile de Necip Fazıl Kısakürek 'tir.

Bu dönemin tiyatro eserlerinde işlenen başlıca konulardan, İkinci Dünya Harbi ertesindeki ağır iktisâdî şartların getirdiği büyük sıkıntılarla onların sonuçları, İsmail Galip Arcan 'ın *Hava Parası* (1946) ve Oktay Rıfat 'ın *Kadınlar Arasında* (1948) adlı piyeslerinde; değişik sebeblerden kaynaklanan ahlâksızlıklar, Necip Fazıl 'ın *Para* (1942), Nazım Kurşunlu 'nun *Melekler ve Şeytanlar* (1950), Reşat Nuri Güntekin 'in *Balıkesir Muhasebecisi* (1952), Melih Vassaf 'ın *Sam Rüzgârları* (1956), Refik Erduran 'ın *Deli* (1957) ve Haldun Taner 'in *Dışardakiler* (1957) isimli oyunlarında; kötü alışkanlıklar, Necip Fazıl Kısakürek 'in *Nâm-ı Diğer Parmaksız Salih* [*Kumar*] (1948) ve Galip Güran 'ın *Batak* (1953), *Eroin* piyeslerinde; değişik mitolojilerin olay ve kişileri, Selâhattin Batu 'nun *İfigenia Tauris 'te* (1942), *Kerem ile Aslı* (1943), *Güzel Helena* (1953) ve *Oğuz Ata* (1955) oyunları ile Orhan Asena 'nın *Tanrılar ve İnsanlar* (1954) adlı piyesinde yer alır.

Bu dönemde de ruhî konulara ağırlık vermekte devam eden başlıca yazarlar; şunlardır: Vedat Nedim Tör (*Sanatkâr Aşkı*, 1945; *Siyah-Beyaz*, 1952; *Hep ve Hiç*, 1951), Reşat Nuri Güntekin (*Ağlayan Kız*, 1946; *Eski Şarkı*, 1951), Faruk Nafiz Çamlıbel (*Dev Aynası*, 1945), Sedat Simavi (*Hürriyet Apartımanı*, 1940; *Ceza*, 1941), Ahmet Muhip Dranas (*Gölgeler*, 1946; *O Böyle İstemezdi*, 1959), Ahmet Kutsi Tecer (*Yazılan Bozulmaz*, 1946), Cevat Fehmi Başkut (*Öteki Gelişte*, 1959), Nahit Sırrı Örik (*Alın Yazısı*, 1952), Melih Cevdet Anday-Oktay Rıfat (*Kıskançlar*, 1960), Sabahattin Kudret Aksal (*Şakacı*, 1952), Nazım Kurşunlu (*Çığ*, 1953), Galip Güran (*Ters Yüz*, 1952), Muvaffak İhsan Garan (*Son Durak*, 1955), Orhan Asena (*Korku*, 1956; *Yalan*, 1959), Turgut Özakman (*Tûfan*, 1957; *Duvarların Ötesi*, 1958) ve Çetin Altan (*Çenberler*, 1957).

I. Dönem 'de daha çok tarihî ve mitolojik konularda yazılan manzum piyesler, II. Dönem 'de de bu özelliğini korur. Bu tarzın en başarılı örneklerini ise, Selâhattin Batu verir.

Müzikallerde I. Dönem 'e göre bir azalma görülürse de, bu azalmanın, seyirci ve dolayısıyle temsil sayısındaki artma karşısında artık fazla piyese ihtiyaç duyulmaması ile açıklanması mümkündür.

Gerçekten, I. Dönem 'de bâzı piyeslerdeki oyun sayısının bire kadar düştüğü, II. Dönem 'de ise, oyun sayısı yüzü aşan piyesler bulunduğu dikkate alınırsa, seyirci ilgisindeki artışın piyes sayısının azalmasında te'sîri olduğu kabûl edilebilir.

II. Dönem 'in başlıca müzikal toplulukları ise şunlardır : *Cemal Sâhir Opereti* (1939), *Halk Opereti* (1939), *Türk Revü ve Opereti* (1939), *Ses Opereti* (1943), *Yeni Ses Opereti* (1944), *Türk Opereti* (1944), *Atillâ Revü ve Opereti* (1945), *Merka Opereti* (1945), *Muammer Karaca Opereti* (1946), *Tevhit Bilge Opereti* (1954), *İstanbul Opereti* (1954). Bu dönemin başlıca müzikal piyes yazarları da Yusuf Sururi Eruluç (*Gönül Belâsı, Zırdeliler, Heykeller, Hoş Gör, Venüs Bar, Yutmazoğlu*), Muhlis Sabahattin Ezgi (*Lâle Devri, Kerem ile Aslı, Muhasebeci Mûtedil Efendi, Değişen Dünya, Efenin Aşkı*), Sadık Şendil (*Fuar Yıldızı, Kelebek, Festival*), Refik Kemal Akduman (*Hava Bank, İki Kadın Alamam*) ve Mahmut Yesari (*Modern Kızlar, Kadınların Beğendiği*) 'dir. Dünyaca tanınmış müzikallerden, bu dönemde Türkçe 'ye çevrilmiş yeni bir eser yoktur.

Dünya tiyatro edebiyatı ile olan temaslara gelince; dünya tiyatro edebiyatından yapılan tercüme ve adaptasyon çalışmaları, bu dönemde de, I. Dönem 'deki hızla devam eder. Ancak, adaptasyonların sayısında açık bir azalma görülür. Ayrıca, Fransız yazarlarından yapılan tercümeler de azalır ve onların yerini başka edebiyatlardan yapılanlar alır. Dünya tiyatro repertuarının demirbaşları olan Shakespeare ile Molière, bu dönemde de, piyesleri Türkçe 'ye en çok çevrilen yazarlardır. Millî Eğitim Bakanlığı 'nın dünya klasiklerini çevirmek için başlattığı kampanya (1940) sırasında, o zamana kadar Türk seyircisinin yabancısı bulunduğu eski Yunan ve Latin tiyatro yazarlarının (Sofokles, Euripides, Aristofanes, Ahilos, Plautus, Seneca) eserleri de Türkçe 'ye kazandırılır. Klasik tercümelerin, gerek bu dönem ve gerekse III. Dönem Türk şiirinde Yunan mitolojisine karşı gösterilen ilgide de payı bulunduğu düşünülebilir.

II. Dönem 'in tiyatro eserlerinde, teknik bakımından da oldukça büyük bir gelişme vardır. Dil yönünden ise konuşma dili, vokabüleri, deyimleri ve ifâde özellikleri ile benimsenmiş durumdadır.

Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı 'nın III. Dönemi 'ni oluşturan 1960 ve 1980 yılları arasında, Türk tiyatro hayatı büyük bir hareketlilik içindedir. Ancak, tiyatro eserinin ve onun sahneye konulmasının birer san'at olayı oldukları açısından bakılınca, bir değer gelişmesinden çok, sayıca bir genişleme denebilecek olan bu hareketlilik, sahne kuruluşlarından yerli yazar ve eser sayısına ve tercüme bolluğuna kadar uzanır. Sahne kuruluşlarındaki artış özel tiyatro kuruluşları ile ilgilidir. İstanbul Şehir Tiyatroları topluluğunda bir artış bulunmadığı gibi, Ankara 'daki Devlet Sahneleri 'nde, tersine bir azalma görülür. Ayrıca, Devlet Tiyatroları topluluğu iki genel müdürlüğe bölünür (*Devlet Tiyatroları* ve *Devlet Opera ve Balesi*).

III. Dönem 'de, çoğu İstanbul ve Ankara 'da olmak üzere, elliye yakın özel tiyatro kurulmuştur. Büyük bölümü çok kısa ömürlü olan, sık sık kadro ve isim değiştiren bu topluluklar içinde başlıcaları şunlardır : *a.* İstanbul: Site Tiyatrosu, 1960; 6 Tiyatrosu, 1960; Kenter 'ler Tiyatrosu, 1961; Dost Oyuncular Tiyatrosu, 1961; Azak Tiyatrosu, 1962; Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu, 1962; Alpago Tiyatrosu, 1962; Kadıköy Özel Tiyatrosu, 1965; Halk Tiyatrosu, 1966; Halk Oyuncuları Birliği, 1966; Aziz Basmacı-Kenan Büke Tiyatrosu, 1966; Dostlar Tiyatrosu, 1969; Ayfer Feray-Nisa Serezli Tiyatrosu, 1969; Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu, 1971; Üsküdar Oyuncuları Tiyatrosu, 1971; Çevre Tiyatrosu, 1972; Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu, 1972. *b.* Ankara: Birleşmiş Oyuncular-Ankara Meydan Sahnesi, 1961; Ankara Sanat- AST-Tiyatrosu, 1963; Başkent Tiyatrosu, 1966; Küçük Komedi Tiyatrosu, 1967; Mithat Paşa Tiyatrosu, 1967; Yenişehir Tiyatrosu, 1968; Kardeş Oyuncular Tiyatrosu, 1971; Ankara Birliği Sahnesi, 1971. *c.* Değişik Şehirler: Eskişehir Şehir Tiyatrosu, 1964; Karadeniz Tiyatrosu-Ordu, 1965; Ziya Paşa Tiyatrosu-Adana, 1965; Samsun Şehir Tiyatrosu, 1966; Diyarbakır Şehir Tiyatrosu, 1966; Mersin Oda Tiyatrosu, 1968. Özel tiyatroların bu kadar çoğalmasında seyirci sayısındaki artıştan başka bir sebeb de, bu dönemde, bâzı tiyatro yazarlarının, ideolojilerin hizmetine girmeleridir. Bu dönemde sağ ideolojinin tiyatro ile hemen hiç ilgilenmemesine karşılık, sol ideolojinin bütün fraksiyonlarının ti-

yatro ile çok yakından ilgilendiği ve onu bir propaganda vâsıtası olarak kullandıkları görülür. Böylece, 1970 'ten sonra, özel tiyatroların hemen hepsi ideolojik eylemin içine girmişlerdir. İdeoloji ön plana geçtikce, bu tiyatrolarda oynanan oyunların san'at değerleri de, hızla düşmüş ve "bildiri", gerçek san'atın yerini almıştır. Bu san'at dışı durum karşısında, tiyatro eserini her şeyden önce san'at eseri sayan seyirci kitlesi de, tiyatrodan ayağını kesmeğe başlar. 12 mart 1971 müdâhalesi ile ideolojik faâliyetlerin her alanda girdikleri duraklama, tiyatroda da kendisini gösterir. Seyirci, tiyatrodan büsbütün çekilince, özel tiyatrolardaki malî sarsıntı bir kriz hâlini alır. Bunlar 1972 'den itibâren birer birer kapanmağa başlarlar. Aynı yıllarda ülkede başgösteren ve bu dönemin sonlarında zirveye tırmanan iktisâdî kriz ve enflasyon da özel tiyatroların bir daha toparlanmalarına imkân vermez. Bu arada, çok önce kurulmuş ve san'at seviyelerini korumuş özel tiyatrolar bile büyük sıkıntılara düşer.

Sahne çalışmalarındaki canlılığa müvâzî olarak, bu dönemde, tiyatro edebiyatında da bir kıpırdanış göze çarpar ve tiyatro yazarlarının sayısı hızla artar. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu yazarlardan bir kısmı, asıl şöhretlerini başka edebî türlerde yaptıkları halde arada piyes yazmayı da deneyenlerdir. Bir kısmı da, yalnız piyes yazarı olarak başlayıp, öyle devam eder. Her iki grup da, tiyatro eserini ciddiye alır. Bunların dışında kalanlar ise, tiyatro eserini sâdece bir ideolojik propaganda vâsıtası sayanlardır. Bu dönemde, I. Dönem 'den gelen pek az yazar kalmıştır (İsmail Galip Arcan, Nazım Hikmet). Piyes yazmağa II. Dönem 'de başlayanların bir kısmı da çalışmalarına devam ederler. Yazar kadrosuna III. Dönem 'de yeni katılıp sayıları seksene ulaşanlar arasında başlıcaları : Güngör Dilmen, Suat Taşer, Turhan Oflazoğlu, Munis Faik Ozansoy, Mustafa Necati Sepetçioğlu, Selçuk Kaskan, Aziz Nesin, Adalet Ağaoğlu, Güner Sümer, Dinçer Sümer, Hidayet Sayın, Başar Sabuncu, Sabahattin Engin, Orhan Kemal, Recep Bilginer, Ali Yörük, Melih Cevdet Anday, Tarık Buğra, Erol Toy, Suavi Süalp, Vasıf Öngören, İsmet Küntay ve Fazıl Hayati Çorbacıoğlu 'dur.

Bu dönem tiyatro eserlerinde piyes çeşidi bakımından çokluk yine dramda olmakla berâber, komedi çeşidindeki eser sayısında da bir artış görülür. Bunda asıl çalışma alanları mizah olan tiyatro yazarlarının da payı bulunduğu söylenebilir.

Ele alınan konular bakımından, bu dönemde, önceki dönemlere göre fazla bir fark yoktur. Ancak, bu ortak konulardan bâzılarında büyük gelişmeler görülür. Psikolojik konularla daha çok âile çerçevesi içindeki sosyal konular, daha önceki ağırlıklarını bu dönemde de korurlar. Tarihî ve mitolojik konularda ve hele köy ve siyâsî düzen konularında büyük bir artış olur. Bu son iki konuda, şekli ve derecesi değişen, çok kere üstü örtülü bir tenkidin varlığı da göze çarpar.

Bu dönemde, II. Dönem 'de olduğu gibi, "büyük şehirlerin orta sınıf âilelerindeki iktisâdî sıkıntılar, âile ferdleri arasındaki anlaşmazlıklar, nesiller arası çatışmalar, Garp te'sîri ile bozulmağa başlayan eski Türk âilesi, iktisâdî durumu düzeltmek için âilece gösterilen gayretlerin başarısızlığı, ekonomik imkânların zorlanması hâlinde ortaya çıkan kötü durumlar, emeklilerin çevreleri ile uyumsuzlukları, kurulurken sağlam temellere oturtulmayan âilelerin mutsuzluğu, âile ferdleri arasında sevgi ve saygıya dayanan eski bağların kopması, çeşitli huzursuzluklar,..." v.s. gibi âile içinde sosyal değişikliklerden kaynaklanan olayları işleyen başlıca yazarlar : Şahap Sıtkı (*Ayrı Dünyalar*, 1961), Turgut Özakman (*Ocak*, 1962; *Komşularımız*, 1967), Aziz Nesin (*Toros Canavarı*, 1963), Nazım Kurşunlu (*Merdiven*, 1964; *Analar-Babalar Okulu*, 1967), Adalet Ağaoğlu (*Evcilik Oyunu*, 1964; *Çatıdaki Çatlak*, 1969), Nazım Hikmet (*İnek*, 1965), Güner Sümer (*Bozuk Düzen*, 1965), Hidayet Sayın (*Kördüğüm*, 1965), Sabahattin Engin (*Suçlu*, 1965), Sabahattin Kudret Aksal (*Kahvede Şenlik Var*, 1965), Cahit Atay (*Kırlangıçlar*, 1966), Melih Vassaf (*Nuh 'un Gemisi*, 1966), Orhan Kemal, (*Eskici Dükkânı*, 1969) ve Ahmet Oktay (*Dişi Kurt*, 1974) 'dır.

III. Dönem 'in sosyal konulu piyeslerinde, âile çevresinden sonra yer alan çok daha geniş ve değişik bir çevre de köydür. Anadolu köylüsünün asırlardır müzminleşmiş ve birikmiş mes'elelerine (toprak, otlak ve su yokluğu, ağaların ekonomik yönden köylüleri sömürmeleri, ağa-köylü çatışması, ağa-yönetici çatışması, muhtar-köylü çatışması, topraksızlık yüzünden ormanların yakılması, kan dâvası, bütün bu dertlere çare arar gibi görünen demogoglar), bu dönemin tiyatro yazarlarınca büyük yer ayrılır : Cahit Atay (*Pusuda*, 1961; *Sultan Gelin*, 1964; *Ormanda*, 1964), Recep Bilginer (*İsyancılar*, 1964; *Sarı Naciye*, 1971), Cevat Fehmi Başkut (*Hepimiz Bir Kişi İçin*, 1965), Refik Erduran (*Uçurtmanın Zinciri*, 1965; *Kelepçe*. 1967), Hidayet Sayın (*Penbe Kadın*, 1964; *Topuzlu*, 1964), Mustafa Yalçın (*Sürüp Gider*, 1965), Turhan Oflazoğlu (*Keziban*, 1965; *Allah 'ın Dediği Olur*, 1967), Necati Cumalı (*Susuz Yaz*, 1967; *Vur Emri*, 1969), Aydın Engin (*Aykırı*, 1967). Köy konusu, başka bir biçimde köylülerin göçleri dolayısıyle, şehirlerin kenar semtlerindeki gecekondularda da sürer. Gerçekten gecekondu hayatı, köy hayatının şehirdeki uzantısıdır : Oktay Rıfat (*Çil Horoz*, 1964), Cahit Atay (*Gültepe Oyunları*, 1968), Muzaffer İzgü (*Gecekondu*, 1973).

Büyük şehrin belli bir sosyal kesiminden ve ondan çok daha büyük ve değişik bir sosyal kesim olan köyden sonra, halkın bütününü ilgilendiren kesim,

yönetici kadrosudur. Bu kadronun memleket yönetimindeki tutumunu beğenmeyen yazarlardan bir kısmı, kendi düşünce ve tenkidlerini açıkladıkları gibi, bir kısmı da, bu yöndeki tenkidlerini belli bir ideolojinin görüşü olarak belirtirler. Yönetimdeki bütün aksaklıkları düzen (rejim) bozukluğuna bağlayan ikinci gruptaki yazarların başlıca tenkidleri "siyâsî baskı, ekonomik sömürü, hürriyetsizlik" noktalarında toplanır ve onlar, tek çıkış yolu olarak düzenin kökten değişmesini benimserler. Türkiye 'nin düzenindeki aksaklıkların (bürokrasi, vatandaşlar arası ekonomik dengesizlik, rüşvet, yolsuzluk, devlet memurlarının vatandaşa kötü muamelesi, sermayeci zümrenin halkı sömürmesi, düşünce ve yazı hürriyetsizliği, bâzı din adamlarının halkı aldatarak kendilerine çıkar sağlamaları, görücülük, başlık parası ve kuma gibi kötü âdetler) muhakkak sûrette bir rejim değişikliğini gerektirdiğine inanmayan yazarlar ise, bu aksaklıkların düzeltilmesinin sâdece bir eğitim, zaman ve maddî imkân mes'elesi olduğu görüşündedirler. Bu dönemde, eserlerinde düzenin tenkidine yer veren başlıca yazarlar şunlardır : Çetin Altan (*Mor Defter*, 1961; *Dilekçe*, 1962; *Suçlular*, 1965), Haldun Taner (*Gözlerimi Kaparım, Vazifemi Yaparım*, 1964), Melih Cevdet Anday (*İçerdekiler*, 1964· *Mikado 'nun Çöpleri*, 1967), Güngör Dilmen (*Canlı Maymun Lokantası*, 1964), Recep Bilginer (*Ben Devletim*, 1965), Sermet Çağan (*Ayak-Bacak Fabrikası*, 1965), Necati Cumalı (*Masalar*, 1968), Rıfat Ilgaz (*Çatal Matal Oyunu*, 1969), Vâsıf Öngören (*Asiye Nasıl Kurtulur?* 1970; *Alamanya Defteri*, 1971), Oktay Arayıcı (*Nafile Dünya*, 1971), Aziz Nesin (*Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*, 1971), Başar Sabuncu (*Zenberek*, 1971), Mehmet Keskinoğlu (*Hamdi*, 1971), Güner Namlı (*Görücüye Çıkıyorum*, 1971).

Bu dönemde, rejimin doğrudan doğruya politika kesimi ile ilgili konuları (politika hayatının çirkin yönleri, her devrin adamı olan çıkarcı ve dalkavuk politikacı tipi, siyâsî partiler arası çekişmeler), tenkidci bir tutumla ele alan yazarlar da vardır : Cevat Fehmi Başkut (*Hacıyatmaz*, 1960), Çetin Altan (*Komisyon*, 1969), Ali Tahsin (*H. M. K. H. H. P.-Haysiyetli Millî Kalkınma ve Hak Hukuk Partisi*, 1969).

İnsanın kendisinden veya çevresinden kaynaklanan ve temelde insanın kendisini anlatan, bu bakımdan ağırlıklarını her zaman koruyan psikolojik konular, bu dönemde de rağbettedir. En darından en genişine kadar, hangi çevre ele alınırsa alınsın hepsinde de merkez, insanın kendisi olduğuna göre, bu sürekli rağbeti yadırgamak mümkün değildir. Piyeslerinde insanın kendi dünyasını (çevresinde kendini yalnız hissediş, aşırı sevginin kötü sonuçları, çevreden gelen sıkıntıların şuuraltına itilmesi ve orada birikmesi, çeşitli içgüdüler, gerçek hayatlarını değil hayâllerindeki hayatı yaşayanlar, huzursuzluklar, şüpheler, meraklar, kuruntular, ferahlığa götüren iç boşaltmalar, kaybedilen kendine güven duygusunun yeniden kazanılması, büyük bunalımlardan sonra hayata yeniden doğma ve dünyanın güzelliğini yeniden kavrama, âile içi münâsebetlerin getirdiği mutluluk, sevme ve sevilme isteği, yaşlılık psikolojisi,...) ön plâna alan başlıca yazarlar da şunlardır : Çetin Altan (*Beybaba*, 1960), Turgut Özakman (*Kanaviçe*, 1960; *Paramparça*, 1963), Cahit Atay (*Sahildeki Kanepe*, 1961), Şahap Sıtkı (*Ayrı Dünyalar*, 1961), Haldun Taner (*Huzur Çıkmazı*, 1962), Yıldırım Keskin (*İnsansızlar*, 1962), Orhan Asena (*Koca Oğlan*, 1962), Oktay Rıfat (*Atlar ve Filler*, 1962; *Zâbit Fatma 'nın Kuzusu*, 1965), Nazım Kurşunlu (*Dumanlı 'da Telâşlı Var*, 1963), Adalet Ağaoğlu (*Evcilik Oyunu*, 1964; *Tombala*, 1967), Aydın Arıt (*Aya Bir Yolcu*, 1965), Nazım Hikmet (*Yolcu*, 1966), Melih Vassaf (*Bir Küçük Aslancık Varmış*, 1966), Melih Cevdet Anday (*Mikado 'nun Çöpleri*, 1967), Cevat Fehmi Başkut (*Emekli*, 1967).

Mitolojik ve tarihî konular bu dönemde de artarak devam eder. Türk mitolojisinden Âsur mitolojisine kadar değişik mitolojilere dayanan bu eserler : *Mete* (Hüsnü Yıldız, 1960); *Midas 'ın Kulakları* (1960), *Akad 'ın Yayı* (1967) ve *Midas 'ın Altınları* (1969: Güngör Dilmen); *Medea* (Munis Faik Ozansoy, 1963), *Ferhat ile Şirin* (Nazım Hikmet, 1965), *Büyük Otmarlar* (Mustafa Necati Sepetçioğlu, 1968), *Oğuz Han* (Mehmet Faruk Gürtunca, 1971). Konuları Anadolu 'nun fethinden Millî Mücâdele 'ye kadar uzanan tarihî piyeslerin yazarları ise : Hüsnü Yıldız (*Alparslan*, 1960), İbrahim Akkaya (*İstiklâl Mücâdelesi 'nde Maraş*, 1960), İlhan Tarus (*Suavi Efendi*, 1961), Haldun Marlalı (*Deli İbrahim*, 1962), Süleyman Sönmezler (*Fatih Sultan Mehmet*, 1962), Orhan Asena (*Tohum ve Toprak*, 1963; *Simavnalı Şeyh Bedrettin*, 1969; *Atçalı Kel Mehmet*, 1970), Turhan Oflazoğlu (*Deli İbrahim*, 1967; *IV. Murat*, 1970), Güngör Dilmen (*İttihat ve Terakki*, 1968; *Bağdat Hatun*, 1972), Mustafa Yılmaz Kaya (*Gazi 'nin Emri*, 1968), Nurettin Sevin (*Nilüfer*, 1969), Resul Arslan (*Alparslan ve Malazgirt Zaferi*, 1969), Erol Toy (*Pir Sultan Abdal*, 1969; *Parti Pehlivan*, 1970), İsmet Küntay (*Tozlu Çizmeler*, 1970), Engin Orbey (*Birinci Kurtuluş*, 1970), Hayati Çorbacıoğlu (*Koca Sinan*, 1970), Hilmi Akın (*Pilevne Savunması ve Gazi Osman Paşa*, 1970), Mehmet Faruk Gürtunca (*Büyük Hakan Alparslan*, 1971), Mesut Akça (*Alparslan ve Malazgirt Zaferi*, 1971).

Türk edebiyatının değişik devirlerinde zaman zaman kendini gösteren savaş düşmanlığı da, bu dönemde, bâzı piyeslere konu olmuştur. Bu konuyu işleyen yazarlar arasında, *Düdükçülerle Fırçacıların*

Savaşı (1970) adlı piyesi ile Aziz Nesin, *Duman* (1970) piyesi ile Bekir Büyükarkın, *Silâhlar ve Çiçekler* (1970) piyesi ile de Ferdi Merter yer alırlar.

III. Dönem'de, yerli ve gelenekli tiyatronun (orta oyunu, karagöz, meddah) teknik, dil ve diyalog özellikleri ile konularından ve kişilerinden yararlanarak bugünün tiyatro eserlerine yerli bir renk getirilmesi veya yerli tiyatronun modernleştirilmesi için de bâzı denemeler yapılmıştır: Refik Erduran (*Ayı Masalı*, 1962), Sadık Şendil (*Kanlı Nigâr*, 1967; *Yedi Kocalı Hürmüz*, 1968), Aziz Nesin (*Karagöz Berber Nonoş*, 1969; *Barbaros'un Torunu*, 1970), Rıfat Ilgaz (*Çatal Matal Oyunu*, 1969), Haldun Taner (*Keşanlı Ali Destanı*, 1964; *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı*, 1969), Erol Toy (*Meddah*, 1971), Mehmed Keskinoğlu (*Hamdi*, 1971).

Türk sahnesinde öteden beri seyircilerin büyük rağbet gösterdikleri müzikli piyesler, bu dönemde de büyük rağbet görür. Ancak, özel tiyatrolarca yaşatılmakta olan bu piyesler de, 1972'de tiyatroların girmeğe başladıkları ve gittikçe büyüyen malî kriz yüzünden kapanmaları üzerine, hızla ortadan kalkarlar. Bu tarihe kadar oynanmış başlıca müzikallerin metin yazarları: Haldun Taner (*Keşanlı Ali Destanı*, 1964; *Eşeğin Gölgesi*, 1965; *Zilli Zarife*, 1966), Turgut Özakman (*Bulvar*, 1964), Refik Erduran (*Direkler Arasında*, 1965), Celâl Musahiboğlu (*İstanbul Efendisi*, 1966), Sadık Şendil (*Kocamın Nişanlısı*, 1964; *Kanlı Nigâr*, 1967; *Yedi Kocalı Hürmüz*, 1968; *Çılgın Yenge*, 1970; *Belâlı Gelin*, 1971), Süavi Süalp (*Aç Koynuna Ben Geldim*, 1968; *Altı Kaval Üstü Şişhane*, 1969; *Üsküdar'ın Karşısında Galata*, 1969; *Kapalıçarşı'da Şenlik*, 1971), Erol Günaydın (*Yaygara 70*, 1970; *Uuuy Balon Dünya*, 1970)'dır.

Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı'nın son döneminde, Türk tiyatrosunun yabancı tiyatro edebiyatları ile olan teması daha da genişler. Bu dönemde yabancı edebiyatlardan çevrilen tiyatro eserlerinin sayısı daha önceki iki dönemde çevrilen piyeslerin toplamına yakındır. II. Dönem'de adaptasyonlarda görülen azalma bu son dönemde de devam etmiş ve çok az sayıda adaptasyon yapılmıştır. Tercümelerde dikkati çeken bir nokta, Batı Avrupa klasikleri arasında Molière'in yerini yine koruması yanında, Shakespeare'den yapılmış yeni tercümelere rastlanmamasıdır. Buna karşılık, aralarında Türkiye'de ilk olarak bu dönemde tanınanların da bulunduğu, başka bâzı batılı yazarlardan yapılan tercümeler çoğalmıştır (Jean Anouilh, Dürrenmatt, Ionescu, P. Ustinov, Brecht, Tenesse Villiams, Arthur Miller, B. Show, İbsen, Dostoyevski, Gogol, Jean Jiraudoux, Strindberg, Noel Coward, E. O'Neil, P. Sartre, C. Tardieu, E. Albee, G. Lorca, M. Frish, C. Magnier, Barillet-Grédy, Mark Twain, M. André, R. Thomas, Feydeau, P. Shaffer, Verneuil, Hennequin). Terçüme piyesler listesinde, eskisi gibi, Fransız hafif komedi yazarlarının eserleri yine çoğunluktadır. Bunlar arasında eserleri en çok çevrilen yazar ise, Feydeau'dur.

Gerek seyircilerin ve gerekse genç tiyatro yazarlarının tiyatro kültürlerini geliştirmek bakımından çok faydalı bulunduğu muhakkak olan bu tercüme faâliyeti ile birlikte, tiyatro kültürünün ve san'atının akademik seviyede verilebilmesi için II. Dönem'de Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bir Tiyatro Enstitüsü (1958) kurmakla başlatılmış olan çalışmalar da geliştirilerek, 1964'te bu enstitü Tiyatro Kürsüsü hâline getirildiği gibi, ayrıca, tiyatronun değişik konuları üzerinde araştırmalar yapılmak maksadı ile bir de Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü (1970) kurulmuştur. Bunlardan başka, 1976'da, Ege Üniversitesi Güzel San'atlar Fakültesi'nde bir Tiyatro Bölümü ile, İstanbul'daki Güzel San'atlar Akademisi'nde de bir Görüntü San'atları Bölümü (1979) kurularak öğretime başlanmıştır.

Son dönemde, her şeye rağmen, Türk tiyatro san'atının ve edebiyatının gelişmesini sürdürdüğü muhakkaktır. Bugün, Türkiye'de tiyatro eserini önce san'at eseri olarak değerlendiren, onun niçin ve nasıl yazılacağını iyi bilen bir yazar kadrosunun varlığı kabûl edilmelidir.

Roman ve Hikâye. Şiir ve tiyatro türlerinin Cumhuriyet Devri'nde geçirdikleri gelişme safhalarını, ana çizgileri ile, roman ve hikâye türünde de görmek mümkündür.

Cumhuriyet Devri'nin ilk romancı ve hikâyecilerini de, şiirde ve tiyatroda olduğu gibi, isimlerini II. Meşrutiyet Devri'nde duyurmuş olanlar teşkil ederler. Bunların bir kısmı, yine şiirde ve tiyatrodaki gibi, asıl çalışma alanı olarak kendilerine roman ve hikâyeyi seçenler: bir kısmı da, edebî çalışmalarını başka bir edebî türde yoğunlaştırıp, arada roman ve hikâye de yazanlardır. Ancak, birinci gruptakiler, romancılıklarının en büyük bölümünü Cumhuriyet Devri'nde yaşarlar.

Birinci gruptakiler arasında roman ve hikâyeye en erken başlamış olan Halide Edip, sayıları on dokuzu bulan bütün romanlarının sâdece beşini II. Meşrutiyet Devri'nde yazmıştır. Ondan sonra gelen yazarlarda bu oran daha da düşer: Yakup Kadri, dokuz romanından sâdece ikisini; Refik Halit, on beş romanından yalnız birini; Aka Gündüz, yirmi üç romanından sâdece birini; Reşat Nuri de on dokuz romanından yalnız ikisini II. Meşrutiyet Devri'nde yazmışlardır. Bu isimlere, yazı hayatına, yine II. Meşrutiyet Devri'nde başlamış olan Selâhattin Enis (1892-1942), Osman Cemal Kaygılı (1890-1945), Nahit Sırrı Örik (1894-1960), Sadri Ertem (1898-1943) ve Fahri Celâlettin Göktulga (1895-1975) da eklenebilir. Bu durum karşısında, yalnız romancılığa başlayış tarihleri bakımından II. Meşrutiyet Devri'nde görünen bu yazarları, asıl mühim olan gelişme ve olgunluk safhaları bakımından Cumhuriyet Devri'nin dışında bırakmak mümkün değildir.

Bu grubu, II. Meşrutiyet Devri'nde başka edebî türlerde tanınmış ve roman türünü ilk defa Cumhuriyet Devri'nde denemiş olanlarla; II. Meşrutiyet Devri ile edebî yönden hiçbir bağlantıları bulunmayan doğrudan doğruya Cumhuriyet Devri'nde yetişmiş nesiller tâkib ederler.

Ayrı kategorilerdeki bütün bu romancı ve hikâyecilerin aynı san'at görüşüne sâhib olmaları elbetteki beklenemez. Değişik nesillerden oluşan bu geniş kadronun, altmış yıla yaklaşan (1923-1980), siyâsî ve sosyal olaylar bakımından çok değişik şartlar taşıyan bu çok hareketli zaman süresi içinde aynı görüşleri paylaşıp, devam ettirmeleri ne mümkün, ne de tabiîdir. Hattâ aynı anlayışta birleşenlerin bile, mizaç ve yetişme ayrılıkları yüzünden, tamamıyle aynı çizgide bulunmaları da düşünülemez.

Ancak, öteki edebî türlerde olduğu gibi, roman ve hikâyede de iki kalın çizgi açıklıkla seçilebilir. Bunlar Tanzîmât'tan beri bütün türlerde varlığı görülen—devirlere ve yazarlara göre değişik şekillerde ve oranlarda uyulmuş—san'atın "san'at için" (ferdî) veya "cemiyet için" (sosyal) olduğu hakkındaki iki zıd görüştür. Türk romanı ile hikâyesinde Genç Kalemler Hareketi (1911)'ne kadar, daha çok birinci görüşün rağbet görmesine karşılık, bu tarihten sonra ikinci görüşün yavaş yavaş hâkim olmağa başladığı görülür. Bunların dışında, her iki görüşü bağdaştıran yazarlar da vardır.

Cumhuriyet Devri'nin, şiirinde ve tiyatrosunda olduğu gibi, romanı ile hikâyesinde de, bu görüşleri ve uygulamaları aynen bulmak mümkündür. Ancak, bu devrin II. Dönemi'nden başlayarak, "san'atın, cemiyetin hizmetinde bulunduğu görüşü" gittikçe ve hızla daha ağır basacaktır.

San'at anlayışı bakımından bütün Cumhuriyet Devri boyunca sürüp gelen bu iki kalın çizginin gereklerine uygun olarak, Türk romanı ile hikâyeyesinde, "metod, teknik, konu, çevre, kişiler, dil ve üslûb" yönlerinden de bâzı zarûrî ayrılıklar göze çarpar. San'atı yalnız kendi hizmetlerinde kabûl eden yazarların, daha çok şahsî hayatlarına bağlı bulunan konuları sübjektif bir metodla ele aldıkları, olayları dar bir sosyal çevre içinde geçirttikleri, duygulara, hayallere ve idealizme sıkı sıkıya bağlandıkları, kişilerini bu vasıflara uygun olarak seçtikleri, üslûblarında ve tasvirlerinde de sübjektivizme kaçtıkları görülür. Bu görüşteki yazarların aynı tutumlarını, şahsî konuların dışındaki konularda, meselâ tarihî konulu roman ve hikâyelerde de görmek mümkündür.

Kendilerinden çok çevrelerine, onların mes'elelerine yönelen yazarların eserlerinde ise, yukarıdaki vasıflar, hemen hemen tersinedir. Ancak bu devirde, yazarların çevrelerine doğru açılışları yavaş yavaş, değişik şekillerde ve nisbetlerde olduğu için, bu vasıflarda tam bir benzerlik söz konusu değildir. Cumhuriyet Devri I. Dönemi'nin bu tür eserlerinde kullanılan metodlar, konulara ve çevrelere göre, realist ve natüralist metodlardır. Türk roman ve hikâyesinin bir bölümünü sosyalist ideolojinin yönetmeğe başladığı II. Dönem'de ortaya atılan ve "sosyal realizm" (toplumcu gerçekçilik, inkılâbçı gerçekcilik) denilen metodun, temelde, bilinen realist metottan hiçbir farkı yoktur. Bunların yanında, ferdî ve sosyal konuları birlikte alan yazarlar, olayları ve kişileri ele alışta metod bakımından realist, üslûbta ise, sübjektiftirler. Fakat ilk romanlarında ferdî ve hissî konulara yer veren yazarlar da (Halide Edip, Reşad Nuri), 1930'dan sonraki eserlerinde daha çok sosyal konulara yöneldikleri için, Cumhuriyet Devri edebiyatının bütün dönemlerinde hâkim metodun, umûmiyetle, realist metod olduğu söylenebilir.

Realist metodun kullanıldığı roman ve hikâyelerde konular, olaylar ve onlara uygun olarak kişiler çok değişiklik gösterirler. Büyük şehirlerin türlü sosyal kesimlerinden Anadolu'nun kasaba ve köylerine kadar uzanan çevrelerin insanları, yaşayışları ve mes'eleleri ise, konuların ortak temelini oluşturur. Bu tarz eserlerde üslûp genellikle ve değişik ölçülerde, yalındır. Dilde ise, yer yer, çevreden gelen unsurlar da bulunur.

Cumhuriyet Devri'nin kendi yazarları, henüz yetişmediği için, I. Dönem (1923-1939)'in ilk yıllarında roman ve hikâye türünü, yazı hayatına daha önce başlamış yazarlar (Halide Edip, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Aka Gündüz, F. Celâlettin, Selâhattin Enis, Müfide Ferit, Osman Cemal, Şükûfe Nihâl, Peyami Safa) ve hattâ daha eski nesilden olanlar (Hüseyin Rahmi, Güzide Sabri) sürdürürler. Bu isimlere, 1930'a kadar, Mahmut Yesârî, Ethem İzzet Benice, Nahit Sırrı Örik ve Esat Mahmut Karakurt; 1930'dan sonra da Sermet Muhtar Alus, Reşat Enis Aygen, Sabahattin Ali, Memduh Şevket Esendal, Sadri Ertem, Sait Faik Abasıyanık, Bekir Sıtkı Kunt, Mithat Cemal Kuntay, Mükerrem Kâmil Su, Peride Celâl ve Muazzez Tahsin Berkand da katılırlar.

Bu dönemin romanı ile hikâyesinde ele alınan çok değişik konular, başlıca üç kümede toplanılabilir: 1). Psikolojik konular (İnsan ruhunun şuuraltı ve şuurüstü değişik olaylar, bunalımlar, heyecanlar, sevinçler, duygular, ihtiraslar, hayaller...), 2) Sosyal konular (Garplılaşmanın çeşitli şekilleri, değişen sosyal şartlar ve bunlara uyma gayretleri, fakir ve orta sınıfların yaşayışları, köy ve köylü, iş ve işçi hayatı, sefâhat ve eğlence hayatı...), 3). Tarihî ve siyâsî konular (İstanbul'un eski yaşayışı, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütârekе ve Millî Mücâdele devirleri).

Nazım Hikmet 'in Türk şiirinde başlattığı (1928) sosyalist görüşün, roman ve hikâye türündeki ilk belirtileri, aynı tarihlerde, Sadri Ertem (1900-1943) 'in hikâyeleri ile romanlarında göze çarpar. "Sosyal olayların temelinde dâimâ iktisâdî sebeblerin bulunduğu, yabancı sermaye düşmanlığı, köylü ile işçinin ezilmesi, Batı düşmanlığı, eski büyük âile tipinin dağılması, ..." gibi konuların daha çok materyalist bir değerlendirme ile işlendiği bu hikâyelerle, romanlar, II. Dönem 'deki sosyalist roman ve hikâyeye zemin hazırlarlar. Aynı yıllarda, daha kabukta olarak, Sadri Ertem 'i, Bekir Sıtkı Kunt (1905-1959) ile Sabahattin Ali (1906-1948) tâkib ederler. Ancak, eserlerinde aynı zamanda Atatürk inkılâblarının da savunuculuğunu yapan Sadri Ertem ile Bekir Sıtkı Kunt 'un ve psikolojik konulara daha büyük ağırlık tanıyan Sabahattin Ali 'nin, sosyal olaylara sâdece sosyalist doktrin gözüyle baktıklarını söylemek güçtür.

Bu dönemin değişik yönlerde ve ölçülerde sosyal tenkide de yer verilen hikâyesi ile romanında farklı tekniklerin de görülmesi tabiîdir. Reşat Nuri 'nin daha çok olaylara yönelen tekniği ile, Sadri Ertem 'in belli görüşlerin açıklanmasını ön plana alan ve vak'aya üçüncü şahıs olarak da müdâhale eden tekniği, Sabahattin Ali 'nin insan ruhu ile çevre (tabiat ve mekân) 'nin dengeli olarak anlatılmasını tercih edış tarzı, Sait Faik 'in olayları âdeta tamamıyle silip insan ruhunun tahlilini temel alan tekniği ve Memduh Şevket 'in her türlü tasvirden ve tahlilden kaçan tutumu aynı kategoriye konulamaz. Üslûb özellikleri bakımından da, durum aynıdır. Dilde ise, bilhassa 1930 'dan sonra, devrin çok hareketli özleştirme çalışmalarının te'sîri ile yeni çıkmış kelimelere de eserlerinde bâzen yer verenler (Sadri Ertem) bulunmakla berâber, yazarların büyük çoğunluğu, özleştirmenin Millî Edebiyat Akımı ile tespit edilmiş sınırları içindeki normal gelişmeyi tâkip ederek, konuşma dilinin vokabülerine bağlı kalmıştır.

I. Dönem 'de ferdî konulara, psikolojik durumlara ağırlık veren başlıca yazarlarla eserleri şunlardır. Halide Edip (*Râik 'in Annesi*, 1924; *Kalp Ağrısı*; *Zeyno 'nun Oğlu*, 1928), Reşat Nuri (*Damga*, 1924; *Dudaktan Kalbe*, 1924; *Akşam Güneşi*, 1926; *Bir Kadın Düşmanı*, 1927; *Acımak*, 1928; *Kızılcık Dalları*, 1932), Güzide Sabri Aygün [1886-1946] (*Nedret*, 1928; *Hüsran*, 1928; *Hicran Gecesi*, 1930; *Gecenin Esrârı*, 1934, hikâyeler); Burhan Cahit Morkaya [1892-1949] (*Aşk Bahçesi*, 1925; *Ayten*, 1927; *Aşk Politikası*, 1930; *Yalı Çapkını*, 1933; *Nişanlılar*, 1937), Selâmi İzzet Sedes [1896-1964] (*Aşkım Günahımdır*, 1926; *Menekşe Demeti*, 1926; *Deli*, 1933; *Bir Kadın Geçti*, 1934); Peyami Safa [1899-1961] (*Mahşer*, 1924; *Bir Akşamdı*, 1924; *9. Hariciye Koğuşu*, 1930; *Bir Tereddüdün Romanı*, 1933); Ethem İzzet Benice (*Izdırap Çocuğu*, 1927; *Yakılacak Kitab*, 1927; *Aşk Güneşi*, 1930; *Gözyaşları*, 1932; *Yosma*, 1936); Sabahattin Ali (*Kuyucaklı Yusuf*, 1937); Sait Faik Abasıyanık [1906-1954] (*Semaver*, 1936); Esat Mahmut Karakurt [1902-1977] (*Vahşi Bir Kız Sevdim*, 1926; *Çölde Bir İstanbul Kızı*, 1926; *Dağları Bekleyen Kız*, 1934; *Allahaısmarladık*, 1936; *Ölünceye Kadar*, 1937; *Son Gece*, 1938; Muazzez Tahsin Berkant [doğ. 1900] *Sen ve Ben*, 1933; *Aşk Fırtınası*, 1935); Mükerrem Kâmil Su [doğ. 1900] (*Sevgim ve Iztırabım*, 1934; *Bu Kalb Duracak*, 1935); Peride Celâl [doğ. 1915] (*Sönen Alev*, 1938), Kerime Nâdir [doğ. 1917] (*Hıçkırık*, 1938).

Hızlı ve büyük sosyal değişikliklere sahne olan Cumhuriyet Devri 'nde, daha I. Dönem 'den başlayarak, Türk hikâyesi ile romanında sosyal yaşayışın türlü konularına ve kesimlerine yer verilir. Bu yer veriş, zamanla ölçüsünü artırarak, bundan sonraki dönemlerde gittikçe çoğalan bir yoğunluk gösterir.

I. Dönem 'de, romanla hikâyede ele alınan başlıca sosyal konularla sosyal kesimler şöyle sıralanabilir: a- Cumhuriyet Devri 'nin getirdiği sosyal inkılâblara uygun olarak gerçekleştirilen "eski yaşayış şeklinden yeni yaşayış şekline geçiş" 'deki değişik safhalar, bunların gerçekleştirilme dereceleri ve sonuçları. Bu konuların işlendiği başlıca eserler: *Yaprak Dökümü* (Reşat Nuri, 1930), *Roman* (Falih Rıfkı, 1932), *Ayaşlı ve Kiracıları* (Memduh Şevket, 1934), *Ankara* (Yakub Kadri, 1934). Fakat, aynı yoğunlukta olmamakla berâber, sosyal yaşayışın değişen yönleri, bu dönemin sosyal konulu hemen bütün eserlerinde ele alınır. b- Eski yaşayışı tenkid etme veya ona özlem duyma. Bu konuyu işleyen eserler: F. Celâlettin Göktulga 'nın *Talâk-ı Selâse* (hikâyeler, 1923) 'si ile *Kına Gecesi* (hikâyeler, 1923); Nahit Sırrı Örik 'in *Sanatkârlar* (hikâyeler, 1932) ve *Eski Resimler* (hikâyeler, 1933) 'i; Sermet Muhtar Alus 'un *Kıvırcık Paşa* (1933) 'sı, *Penbe Maşlahlı Kadın* (1933) 'ı ve *Harb Zenginin Gelini* (1934). c- Tanzîmât 'tan beri Türk romanında sık sık yer alan batılılaşma konusu, henüz geçerliliğini koruduğu için, Cumhuriyet Devri roman ve hikâyesinin mühim konularından biri olmakta devam eder ve eskiden olduğu gibi, hem iyi, hem de kötü sonuçları ile ele alınır. Batılılaşmayı, yanlış anlaşılıp uygulanması ve bunun getirdiği zararlar yönünden işleyen başlıca eserler arasında: Hüseyin Rahmi 'nin *Meyhanede Hanımlar* (1924) ve *Kokotlar Mektebi* (1929); Selâhattin Enis 'in *Bataklık Çiçeği* (hikâyeler, 1924), *Zâniyeler* (1924), *Sâra* (1926) 'sı ve *Cehennem Yolcuları* (1926); Peyami Safa 'nın *Sözde Kızlar* (1924) 'ı, Yakup Kadri 'nin *Sodom ve Gomore* (1928) 'si, Reşat Enis Aygen 'in *Kanun Nâmına* (1932), *Gonk Vurdu* (1933) ve *Gece Konuştu* (1935) 'su sayılabilir. Batılılaşma olayını ciddi bir tahlil ve münakaşa konusu yapan, bu konunun Türkiye için en uygun şekilde nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğini araştıran ve kendilerine göre bu mühim mes'eleye çözümler getirmeğe çalışan yazarlar da vardır (Peyami Safa, *Fatih-Harbiye*, 1931; Halide Edip, *Sinekli Bakkal*, 1936). ç- Öteden beri Hüseyin Rahmi 'nin roman ve hikâyelerinde bol bol görülmüş olan "İstanbul 'un kenar semtlerindeki fakir ve orta halli insanların yaşayışları", bu dönemde, F. Celâlettin 'in yukarıda zikr edilmiş eserlerinden başka, Osman Cemal 'in hikâyelerinde (*Eşkiya Güzeli*, 1925; *Sandalım Geliyor, Varda*, 1928) de yer alır. d- Köylünün, yeni devletin gözünde ve memleket kalkınmasında taşıdığı büyük değer için, Atatürk 'ün daha Millî Mücâdele yıllarından başlayan konuşmalarında ve yeni devletin kuruluşundan sonra resmî çevrelerce aydınlara yapılan sürekli telkinlerde "köylünün kalkınmasının ön plânda gelen mes'elelerden olduğu ve onunla yakından ilgilenilmesi gerektiği" hakkındaki tavsiyelere rağmen, Türk edebiyatının başka türlerinde olduğu gibi, hikâye ile romanda da göz doldurucu eserlere rastlanmaz. Bu durum, konunun aydınlar için henüz pek yeni ve oldukça yabancı bulunmasından doğmaktadır. Köylüyü ve onun yaşayışını hiç tanımayan veya çok dışından görmüş yazarlardan, bu konunun derinlerine inmeleri elbetteki beklenemez ve sâdece telkinlerle tavsiyeler yararlı olamazdı. Bu konuya gereği gibi, bilerek girebilmek için, köyün içinde doğup büyümüş, onu çok yakından tanıyan yazarların yetişmesini beklemekten başka yapılacak bir şey yoktu. Bu haklı sebeblerle, Cumhuriyet Devri 'nin I. Dönem'inde, Türk köyünü ancak çok kısa bir süre görebildiği için onun sâdece Millî Mücâdele sırasındaki tutumunu ele alabilen Yakup Kadri 'nin *Yaban* (1932) 'ından ve sosyalizmin yalnızca fikir planından yola çıkarak, tanımadığı Türk köylüsünün yoksulluğuna sâdece ağalar ve tüccarlar tarafından sömürülmesinin sebeb olduğunu ileriye süren ve bu görüşlerini Cumhuriyet Devri inkılâbları ile bağdaştırmağa çalışan Sadri Ertem 'in *Silindir Şapka Giyen Köylü* (1933) ve *Bacayı İndir, Bacayı Kaldır* (1933) adlı hikâyeleri ile, Sabahattin Ali 'nin-hiçbir doktriner yönü olmayan-bâzı hikâyelerinden (*Kağnı*, 1936; *Ses*, 1937) başka örnekler gösterilemezdi. e- İşçi haklarını korumak için gerçi II. Meşrutiyet Devri 'nde başlayıp Mütâreke ve Millî Mücâdele dönemlerinde ve Cumhuriyet 'in ilk yıllarında siyâsî planda yoğunlaşan bâzı çalışmalar varsa da bunlar, Türkiye 'de büyük sanayiin yeni yeni kurulmağa başladığı ve dolayısıyle ortada ciddî bir iş hayatı ve bir işçi kitlesinin henüz bulunmadığı dikkate alınırsa, verimsiz kalmağa mahkûmdu. Nitekim, siyâsî şartların da elverişsizliği karşısında, sosyalizm siyâsî plandaki çalışmalarını fikir ve edebiyat alanına kaydırmak zorunda kaldı. Bu dönemde, Türk iş hayatının—hiçbir iktisâdî ve sosyal mes'ele mahiyeti taşımayan—ilk manzaraları Mahmut Yesari 'nin *Çulluk* (1927) romanındadır. Aynı konuda, Sadri Ertem 'in, fabrika işi ve ucuz Avrupa kumaşlarının XIX. asrın ikinci yarısında Türkiye 'de yaptığı damping sonucu, elle çalışan Türk dokuma tezgahçılığının nasıl iflâsa sürüklendiğini anlatan *Çıkrıklar Dururca* (1931) ve Reşat Enis 'in maden işçilerinin zor şartlarını ve sömürülmelerini anlatan *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* (1938) adlı romanları dışında, bu konuda dikkate değer örnekler yoktur.

Tarihî ve siyâsî konular ise, bu dönemde, Türk tarihinin Eski, Orta, Yeni ve Yakın çağlarla ilgili devirlerini kaplamaktadır. *Türk Korsanları* (1926), *Seydi Ali Reis* (1927), *Kozanoğlu* (1929), *Savcı Bey* (1931), *Malkoçoğlu* (1933), *Battal Gazi Destanı* (1937), *Fatih devri* (1949) ve *Hilâl ve Haç* (1958) adlı romanların yazarı Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) 'ndan sonra, bu dönemin en ünlü tarihî roman yazarı olan Turhan Tan [Sâmih Fethi] (1886-1939) 'ın Orta-çağ Türk-Moğol tarihinden Yeni çağların Osmanlı tarihine kadar uzanan bir çerçeve içinde yazdığı tarihî romanlar şunlardır: *Cem Sultan* (1935), *Akından Akına* (1936), *Viyana Dönüşü* (1937), *Cengiz Han* (1939), *Timurlenk* (1939), *Safiye Sultan* (1939), *Hind Denizlerinde Türkler* (1939). II. Abdülhamid Devri 'nin bâzı yönleri Halide Edip 'in *Sineklibakkal* (1936) ve Yakup Kadri 'nin *Bir Sürgün* (1937) romanlarındadır. II. Meşrutiyet Devri ise, Peyami Safa 'nın *Mahşer* (1924), Yakup Kadri 'nin *Hüküm Gecesi* (1927) ve Mithat Cemal Kuntay (1885-1956) 'ın *Üç İstanbul* (1938) isimli romanlarında ele alınmıştır. Bu dönemin romanlarında oldukça geniş ilgi gören Millî Mücâdele konusunu doğrudan doğruya veya dolayısıyle işleyen yazarlar da şunlardır: Ercüment Ekrem (*Kan ve İman*, 1925), Halide Edip (*Vurun Kahpeye*, 1926) Aka Gündüz (*Dikmen Yıldızı*, 1927; *Yaldız*, 1930), Reşat Nuri (*Yeşil Gece*, 1928), Mehmet Rauf (*Halâs*, 1929), Burhan Cahit Morkaya (*İzmir 'in Romanı*, 1931; *Gazi 'nin Dört Süvarisi*, 1932; *Yüzbaşı Celâl*, 1933; *Cephe Gerisi*, 1934), Yakup Kadri (*Yaban*, 1932), Mükerrem Kâmil Su (*Dinmez Ağrı*, 1937).

İkinci Dünya Harbi gibi dünyanın siyâsî, sosyal ve iktisâdî düzenini bir daha alt-üst eden bir olayın yaygın te'sirleri altında Türk romanı ile hikâyesi de yeni bir döneme girer. Altı yıllık savaş süresinin gittikçe ağırlaşan iktisâdî şartları, şehirlisi ve köylüsü ile, Türkiye 'de de halkı güç durumda bırakır. Bu savaşa girmesi için sürekli olarak yapılan dış baskılar, Türkiye 'ye sıkıntılı anlar yaşatır. Savaş sonrası ise, toprak isteklerine kadar varan yeni dış baskılar huzursuzluğu arttırır. 1946 'da çok partili demokratik sisteme geçmekle Türkiye Cumhuriyeti, siyâsî tarihinin yeni bir dönemine girer. Böylece, o zamana kadar gizli çalışan sol ideoloji de siyâsî planda ortaya çıkma imkânını bulur. Solda ve sağdaki ideolojik

hareketler ve çatışmalar da çoğalır. Bu arada, Köy Enstitüleri'nden, köyden çıkıp köye bağlı kalan ve kısa bir süre sonra edebiyat vasıtasıyle köyün ve köylünün mes'elelerine eğilecek bir nesil yetişir. I. Dönem'den devam eden nesillerin yanında yer alan bu nesil, daha çok, her konuda ayrıntılara kadar girmeğe elverişli olan, roman ve hikâye türünü tercih eder.

Cumhuriyet Devri edebiyatının bu II. Dönem'inde, ele aldıkları konular ferdî veya sosyal olsun, belli bir ideolojiye bağlı bulunsun bulunmasın, bütün roman ve hikâye yazarları realist metoda yönelirler. Bu yönelmenin, elbette, yazarlara göre ölçüsü ve şekli değişiktir. Türk roman ve hikâyesinin bu dönemde daha çok sosyal konulara dönük olmasının da bunda payının bulunduğu muhakkaktır.

Gerçekten de I. Dönem'e göre, sosyal konularda açık bir artış vardır. Bu konuların oluşturduğu gruba, I. Dönem'deki bütün sosyal konular girer. Bunların yanında psikolojik, tarihî ve siyâsî konular da eski yerlerini korurlar. Yalnız, I. Dönem'de ele alınmış olan "Yanlış batılılaşma" (sosyete, sefâhat ve eğlence hayatı; kendi kökünden kopuş, şuursuz bir Batı hayranlığı) konusu oldukça rağbetten düşer. Buna karşılık, "dış Türklerin yaşayışları" ile "deniz adamlarının yaşayışları" bu dönemin roman ve hikâyesinde yeni konular olarak ele alınırlar.

Çok değişik karakterler ve sosyal çevrelerle dolu olan bu dönem hikâye ve romanlarında farklı görüş açılarının da yer alması tabiîdir. Ancak, sosyalist görüşlü yazarların, eserlerinde hep aynı mes'eleler üzerinde durmaları, önceden belli sonuçlara varmaları ve sâdece mes'eleleri ön plana çekerek "insan"ı geri plana itmeleri tepkilere yol açar. Bu tepkilerde, şuuraltını temel konu olarak alan II. Yeni hareketinin te'sîri olduğu gibi, bu konuya çok daha önce eğilmiş bâzı garplı yazarların (Kafka, Faulkner, Joyce, Sartre) temsil ettikleri sürrealizm ve ekzistansiyalizm gibi sana'at anlayışlarının da te'sîri vardır. Tepki gösterenler arasında Feyyaz Kayacan, Tahsin Yücel, Orhan Duru, Adnan Özyalçıner, Demir Özlü, Ferit Edgü ve Onat Kutlar gibi yeni imzalar da yer alırlar.

Çok değişik üslûb örnekleri içinde ise, çoklukla, realist metoda en uygun üslûb şekli olan yalın üslûbun tercih edildiği görülür. Dilde, "neolojizme fazla yer verilmez, ortak konuşma dili yaygındır. Bâzı roman ve hikâyelerde yer alan mahallî söz ve ifâdelerin, — aşırılığa kaçılmadıkça — realist metoda sadık kalma bakımından yararlı da oldukları kabûl edilebilir.

Bu dönemin gittikçe artan bir hızla yöneldiği sosyal konular içinde köy konusu en geniş yeri tutar. Doğrudan doğruya köyden çıkan veya köyle sürekli ve yakın teması olan yazarların bu konuyu ele almaları, onun çok daha gerçek ve daha ayrıntılı olarak ortaya konulabilmesini sağlar. Aşırların müzmînleştirdiği ve düğümleye düğümleye çözülmesi çok güç duruma getirdiği mes'elelerin bu dönemde başarılı olarak ele alınışının ilk örnekleri, Samim Kocagöz (doğ. 1916)'ün hikâyelerinde görülür: *Telli Kavak* (1941). Bunları Faik Baysal (doğ. 1918)'ın *Sarduvan* (1944) adlı romanı ile, yine Samim Kocagöz'ün *Sığınak* (1946) ve *Sam Amca* (1951) adlı hikâye kitabları tâkib ederler. Köy roman ve hikâyesi, 1950'den sonra, yavaş yavaş, gelişme safhasına girer. Bu safhanın başlıca yazarları ile eserleri: Kemal Bilbaşar (doğ. 1910)'ın *Penbe Kurt* (1953, hikâyeler), Samim Kocagöz'ün *Yılan Hikâyesi* (1954, hikâyeler), Refik Erduran'ın *Yağmur Duası* (1954), Muhtar Körükçü (doğ. 1915)'nün *Anadolu Hikâyeleri* (1954), Orhan Hançerlioğlu (doğ. 1916)'nun *Ekilmemiş Topraklar* (1954)'ı, Kemal Tahir (1910-1973)'in *Sağırdere* (1955), *Rahmet Yolları Kesti* (1957), *Körduman* (1957), *Yediçınar Yaylâsı* (1958) ile *Köyün Kanburu* (1959), Yaşar Kemal (doğ. 1922)'in *İnce Memet* (1955) ile *Teneke* (1955)'si, Talip Apaydın (doğ. 1926)'ın *Sarı Traktör* (1958) ve *Yarbükü* (1959)'sü, Sunullah Arısoy (doğ. 1925)'un *Karapürçek* (1958)'i, Fakir Baykurt (doğ. 1929)'un *Yılanların Öcü* (1959) ve Cengiz Tuncer (doğ. 1931)'in *Hacizli Toprak* (1959)'ıdır.

İdeolojik müdâhalenin henüz çok az olduğu bu dönemde, realist metoda dayanan bu eserlerin, I. Dönem'de hemen hemen sâdece fikir ve duygu planında kalmış olan köy konusunun bütün ayrıntıları ile aydınlığa çıkmasında büyük yararı olmuştur.

II. Dönem'de, iş ve işçi hayatı (işçilerin yoksulluğu, ezilmişliği, işverenlerce sömürülmesi, kötü çalışma ve yaşama şartları) konusu da küçük bir gelişme gösterir. Bu konuyu değişik açılardan ve değişik ölçülerde ele alan başlıca yazarlar: Kemal Bilbaşar (*Anadolu'dan Hikâyeler*, 1939; *Cevizli Bahçe*, 1941), Orhan Kemal (1914-1970) (*Ekmek Kavgası*, hikâyeler, 1949; *Avare Yıllar*, 1950; *Grev*, hikâyeler, 1954; *Bereketli Topraklar Üzerinde*, 1954) ve Necati Cumalı (*Tütün Zamanı*, 1959)'dır.

Küçük memurların, emeklilerin, esnafın ve kenar mahalle halkının yaşayışları da bu dönem roman ve hikâyesinde geniş yer alır. Bu insanların yalnızlıkları, geçim sıkıntıları, kendi küçük dünyaları içindeki türlü mes'eleleri, düşünceleri, davranışları birçok yazarların eserlerine konu olur. Fahri Celâlettin Göktulga'nın *Eldebir Mustafa Efendi* (hikâyeler, 1943), *Avurzavur Kahvesi* (hikâyeler, 1948), *Salgın* (hikâyeler, 1953) ve *Rüzgâr* (fıkra ve hikâyeler, 1955)'ı; Osman Cemal Kaygılı'nın *Çingenler* (1939) ile *Bekri Mustafa* (1944) ve *Aygır Fatma* (1944)'sı; Memduh Şevket Esendal'ın *Hikâyeler* (I ve II, 1946)'i, Reşat Enis Aygen'in *Ağlama Duvarı* (1949) ve *Yolgeçen Hanı* (1951), Sait Faik Abasıyanık'ın *Mahalle Kahvesi* (hikâyeler, 1950), Oktay Akbal'ın *Garipler Sokağı* (1950), İlhan Tarus'un *Apartıman* (hikâyeler, 1956)'ı, Muzaffer Buyrukçu (doğ. 1928)'nun *Katran* (hikâyeler, 1956), *Acı* (1957) ve *Korkunun Parmakları* (1959), Mehmet Seyda (doğ. 1919)'nın *Yaş Ağaç* (1958) ile *Ne Ekersen* (1959)'i bunlar arasındadır.

II. Dönem roman ve hikâyesinin yine sosyal konuları içinde yer alan ve ilk örneğini *Kuyucaklı Yusuf* (Sabahattin Ali, 1937) ile veren kasaba hayatı değişik yönlerinden; Kemal Bilbaşar'ın *Cevizli Bahçe* (hikâyeler, 1941) ve *Ay Tutulduğu Gece* (1956), Samim Kocagöz'ün *Bir Şehirin İki Kapısı* (1948), Orhan Hançerlioğlu'nun *Karanlık Dünya* (1951); İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı* (1953) ve Reşat Nuri'nin *Kavak Yelleri* (1951) isimli eserlerinde ele alınır.

Bu dönemde garplılaşma konusunda ciddî çözümler arayan eserler, A. H. Tanpınar'ın *Huzur* (1949) ve Peyâmî Safa'nın *Biz İnsanlar* (1959) adlı romanlarıdır.

Cumhuriyet Devri inkılâblarını ve birçok alanlarda meydana gelen sosyal değişiklikleri bir bütün halinde değil, yer yer veren birçok eserlerin en önemlileri Reşat Nuri'nin *Miskinler Tekkesi* (1946) isimli romanıdır. Atatürk'ün ölümünden ve tek parti sisteminin sona ermesinden (1950) sonra, Cumhuriyet Devri inkılâblarının geçirdikleri safhalar ve vardıkları sonuçları hakkındaki ilk ciddî muhasebeyi ise, *Panorama* (1953-1954, 2 cild) adlı büyük romanında Yakup Kadri yapar.

Çok değişik psikolojik durumları, yâni ferdin kendi hayatını ağırlık yapan yazarların sayısı bu dönemde de kabarıktır. Ancak bütün bu roman ve hikâyelerdeki psikolojik unsurların sâdece ağır bastıkları ve bunların yanında sosyal çevrenin de değişik yönleri ve mes'eleleri ile yer aldığı unutulmamalıdır. I. Dönem boyunca yurt dışında bulunan Refik Halit de, bu dönemin romancı kadrosuna yeniden katılır ve mâceralı aşk romanları yayımlar. II. Dönem'de psikolojik durumlara ağırlık tanıyan başlıca yazarlar: Sait Faik (*Sarnıç*, hikâyeler, 1939; *Şahmerdan* hikâyeler, 1940; *Lüzumsuz Adam*, hikâyeler, 1948; *Havada Bulut*, hikâyeler, 1951; *Alemdağ'da Var Bir Yılan*, hikâyeler, 1954; *Az Şekerli*, 1954; *Mahkeme Kapısı*, hikâyeler, 1956); Mükerrem Kâmil Su (*Istıranca Eteklerinde*, 1939; *Çırpınan Sular*, 1941; *Ateşten Damla*, 1942; *Uyuyan Hatıralar*, 1944; *İhtiras*, 1948); Sabahattin Ali (*İçimizdeki Şeytan*, 1940; *Kürk Mantolu Madonna*, 1943); Peride Celâl (*Yaz Yağmuru*, 1940; *Aşkın Doğuşu*, 1944); Ethem İzzet Benice (*Sen de seveceksin*, 1942); Kemal Bilbaşar (*Denizin Çağırısı*, 1943); Ahmet Hamdi Tanpınar (*Abdullah Efendi'nin Rüyaları*, hikâyeler, 1943; *Yaz Yağmuru*, hikâyeler, 1955); Esat Mahmut Karakurt (*Kadın Severse*, 1939; *İlk ve Son* 1940; *Sokaktan Gelen Kadın*, 1945; *Ankara Ekspresi*, 1946; *Ömrünün Tek Gecesi*, 1949; *Son Tren*, 1954); Muazzez Tahsin Berkand (*Bir Genç Kızın Romanı*, 1943; *Küçük Hanımefendi*, 1945; *Nişan Yüzüğü*, 1945; *Aşk ve İntikam*, 1958); Selâmi İzzet Sedes (*Okşanmayan Kadın*, 1944); Peyami Safa (*Madmazel Noralya'nın Koltuğu*, 1949), Oktay Akbal (*Aşksız İnsanlar*, hikâyeler, 1943; *Bulutun Rengi*, 1954; *Berber Aynası*, 1958); Samet Ağaoğlu [1909-1982] (*Zürriyet*, 1950; *Öğretmen Gafur*, 1953); Nezihe Meriç [doğ. 1925] (*Bozbulanık*, 1953; *Topal Koşma*, 1956), Tahsin Yücel [doğ. 1933] *Haney Yaşamalı*, hikâyeler. 1954; *Düşlerin Ölümü*, hikâyeler, 1958), Demir Özlü [doğ. 1935] (*Bunaltı*, hikâyeler, 1958); Feyyaz Kayacan [doğ. 1919] (*Şişedeki Adam*, hikâyeler, 1958); Orhan Duru [doğ. 1933] (*Birakılmış Biri*, hikâyeler, 1959); Ferit Edgü [doğ. 1936] (*Kaçkınlar*, hikâyeler, 1959)'dür. Bu dönemin bu konudaki en güçlü hikâyecilerinden biri ise, değişik sosyal durumlarla psikolojik durumları birlikte işleyen, her ikisininde aksak yönlerini ele alarak şahsî bir görüşle ve yapıcı düşünceye bağlı tenkidci bir tutumla değerlendiren Haldun Taner (1915-1985)'dir. Yazarın bu döneme rastlayan hikâye kitabları: *Yaşasın Demokrasi* (1949), *Tuş* (1951), *Ay Işığında Çalış-Kur* (1954), *On İkiye Bir Var* (1954).

Tarihî roman yazarlığı da bu dönemde büyük bir gelişme gösterir. Yakın zaman Türk yaşayışına duyulan özlemi en bilgili ve lirik şekilde, bütün renkleri ile aksettiren yazar, *Fahim Bey ve Biz* (1941), *Çamlıca'daki Enişte miz* (1944), *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952) isimli romanları ile Abdülhâk Şinasi Hisar (1883-1963)'dır. Aynı tarzdaki romanları ile I. Dönem'de tanınmağa başlanmış olan Sermet Muhtar Alus'un *Eski Çapkın Anlatıyor* (1944) romanı ile, Nahit Sırrı Örik'in *Bir Osmanlı Diplomatı: Personi Bey'le Madamı* (1947) ve *Sultan Abdülhamid Düşerken* (1957) adlı eserleri ile; Sâmiha Ayverdi (doğ. 1906)'nin *Ma'bette Bir Gece* (1940), *Ateş Ağacı* (1941), *Son Menzil* (1943) ve *Mesih Paşa İmamı* (1948) isimli romanlarını da kaydetmek gerekir. Yakın Türk tarihinin sosyal yaşayışını konu alan bu yazarlardan sonra, eski Türk tarihinden Millî Mücâdele'ye kadar uzanan geniş devirler boyunca daha çok kahramanlık vakalarını konu edinen yazarlar da şunlardır: Göktürkler Devri'nin kahramanlıklarını yaşatan Nihâl Atsız [1905-1975] (*Bozkurtların Ölümü*, 1946; *Bozkurtlar Diriliyor*, 1949; *Deli Kurt*, 1958); Orta ve Yeni Çağlar Osmanlı tarihinin kahramanlıklarını canlandıran Feridun Fazıl Tülbentci [1912-1982] (*Sultan Yıldırım Bayazıt*, 1947, *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor*, 1947; *Barboros Hayrettin Geliyor*, 1949; *Osman Oğulları*, 1950; *İstanbul Kapılarında*, 1954; *Turgut Reis*, 1958; *Cem Sultan*, 1959); Refik Halit Karay da, bir romanı (*2000 Yılın Sevgilisi*)'nın konusunu Anadolu'nun Romalı ve Selçuklu devirlerinden alır. Bütün bunlara, başlıcaları Kemal Tahir (*Esir Şehirin İnsanları*, 1956)

ve İlhan Tarus (*Var Olmak*, 1957) olan, Millî Mücâdele yılları yazarlarını da eklemek gerekir.

Cumhuriyet Devri roman ve hikâyesinin II. Dönem 'inde, I. Dönem 'de görülmeyen, iki yeni konu daha benimsenir. Bunlardan biri, ekmeklerini denizden kazanan insanların, diğeri de, Türkiye dışındaki Türklerin yaşayışlarıdır. Birincisini ilk olarak ele alan yazar, Ege kıyılarındaki deniz adamlarının yaşayışlarını, sıkıntılarını dile getiren ve eserlerinde Halikarnas (Bodrum) Balıkçısı adını kullanan Cevat Şâkir Kabaağaçlı (1886-1973) 'dır. Ege kıyılarının ihtişamlı güzelliği içinde bugünün insanları ile birlikte yer yer mitolojik devirlerin hatıralarına da uzanan, büyük bir deniz sevgisinin doldurduğu başarılı bir yeni-eski kompozisyonu ortaya koyan yazarın, II. Dönem 'e rastlayan bu konudaki eserleri şunlardır; *Ege Kıyılarından* (hikâyeler, 1939), *Aganta Burina Burinata* (1946), *Ak Deniz* (hikâyeler, 1947), *Ege 'nin Dibi* (hikâyeler, 1952), *Yaşasın Deniz* (1954). Cevat Şakir 'i, bu konuda, *Son Kuşlar* (hikâyeler, 1952) ve *Kayıb Aranıyor* (1954) isimli eserleri ile Sait Faik ve *Kavganın Başı ve Sonu* (hikâyeler, 1955) adlı eseri ile de Zeyyat Selimoğlu (doğ. 1922) tâkib ederler.

Dış Türklerle ilgili konuya gelince; *Gönül Hanım* romanı ile ilk yazarını Ahmet Hikmet Müftüoğlu ile veren konunun bu dönemdeki tek temsilcisi Cengiz Dağcı (doğ. 1920) 'dır. Kırım Türklerinden olup, İkinci Dünya Harbi sonunda kaçarak Londra 'ya yerleşen yazarın, Kırım Türklerinin Sovyet idâresinde uğradıkları zulümleri anlatan birçok eserinden bu dönemde yayımlanmış olanlar şunlardır : *Korkunç Yıllar* (1956), *Yurdunu Kaybeden Adam* (1957) ve *Onlar da İnsandı* (1958).

1960 yılında başlayan III. Dönem 'de de edebiyat, günün sosyal ve siyasî şartlarına paralel bir seyir tâkib eder. Bu bakımdan, roman ve hikâye, bütün türlerin önünde gider.

1960-1980 arasında geçen dönemde Sosyalist ideolojiyi heyecan ve duygu planında yayma görevini zâten öteden beri yüklenmiş olan bâzı yazarlara eklenen yenileri, sanat eserinin sınırlarını çok aşarak, eylemin içine girerler. Böylece, bu dönemin çok yoğun ideolojik olaylarını konu alan roman ve hikâyelerin sayısında büyük bir artış görülür. Fakat, roman ve hikâyede 1950 'den sonra büyük bir ilgi gören köy konusu, 1970 'de hızını kaybeder. Bunda, bu konudaki her şeyin birçok yazarca tekrar tekrar söylenmiş olmasından başka, sosyalist eylemin konu olarak ön plana geçmiş olmasının da payı vardır.

Önceki dönemlerin sosyal plandaki konuları (işçi mes 'eleleri, bozulan eski âile düzeni, orta sınıfın yaşayışı ve mes 'eleleri) ile psikolojik, tarihî ve siyâsî konular, dış Türklerin ve deniz insanlarının yaşayışları gibi konular bu dönemde de devam eder. Ayrıca, dış Türklerle ilgili konularda coğrâfî bir genişleme de görülür. Bu konuya Kırgız Türkleri ile Bulgaristan Türkleri gibi Türk vatandaşı olmayan Türklerle beraber, Türk vatandaşı olup da geçici olarak Türkiye dışında bulunan Türklerin (Almanya 'daki işçiler) yaşayışları da eklenir. Bundan başka, cinsiyetle ilgili mes 'eleleri bu dönemde ayrı bir konu olarak ele alan roman ve hikâyeler de görülür.

İlk şöhretlerini II. Dönem 'de yapmış romancılarla hikâyeciler bu dönemde de çalışmalarını sürdürürlerken, yeni birçok imzalar da ortaya çıkar. Çoklukla çeşitli konuları bir arada ele aldıkları için, III. Dönem 'in roman ve hikâyeleri, sâdece ağırlık taşıyan konularına göre bir tasnife tâbi tutulacak olurlarsa, sosyal konular içinde," şehirlerin dar gelirli halkının, kenar mahallelerin ve gecekondu'ların yaşayışlarını ve mes 'elelerini" ele alan yazarlarla eserleri şunlardır : Muzaffer Buyrukçu (*Bulanık Resimler*, hikâyeler, 1961; *Kuyularda*, hikâyeler, 1962; *Cehennem*, hikâyeler, 1966; *Kavga*, hikâyeler, 1976; *Gürültülü Birkaç Saat*, 1969; *Bir Olayın Başlangıcı*, 1970; *Mağara*, 1971); Afet Ilgaz [doğ. 1937] (*Bedriye*, hikâyeler, 1963; *Başörtülüler*, hikâyeler, 1964; *Toprak*, hikâyeler, 1968; *Halk Hikâyeleri*, 1972; *Çeribaşı Abdullah 'la İdamlık İsmail*, 1974); Tarık Dursun [doğ. 1931] (*Sabah Olmasın*, 1967); Füruzan [doğ. 1935] (*Parasız Yatılı*, 1971; *Kuşatma*, 1972; *Benim Sinamalarım*, 1973); Sevim Çokum [doğ. 1943] (*Eğik Ağaçlar*, hikâyeler, 1972; *Bölüşmek*, hikâyeler, 1974; *Makina*, hikâyeler, 1976; *Zor*, 1976); Tomris Uyar [doğ. 1941] (*İpek ve Bakır*, hikâyeler, 1971; *Ödeşmeler*, 1973; *Diz Boyu Papatyalar*, hikâyeler, 1975) ve dar gelirli aydınları, ideolojik görüşleri ve tutumları açısından değerlendirmeğe çalışan Selim İleri [doğ. 1949] (*Her Gece Bodrum*, 1976; *Ölüm İlişkileri*, 1979).

Bu dönemde köy romanı yazanlar ise, *Orta Direk* (1960), *Yer Demir Gök Bakır* (1963), *Ölmezotu* (1969), *Demirciler Çarşısı* (1974), *Yusufcuk Yusuf* (1975) ve *Yılanı Öldürseler* (1976) romanları ile Yaşar Kemal; *Irazca 'nın Dirliği* (1961), *Onuncu Köy* (1961), *Karın Ağrısı* (hikâyeler, 1961), *Kaplumbağalar* (1967), *Tırpan* (1970), *Anadolu Garajı* (hikâyeler, 1970) ve *Kara Ahmet Destanı* (1977) roman ve hikâyeleri ile Fakir Baykurt; *Kanlı Topraklar* (1963) romanı ile Orhan Kemal; *Bir karış Toprak* (1964), *Yol Üstündeki Kaya* (hikâyeler, 1964) ve *Bir Çift Öküz* (1970) roman ve hikâyeleri ile Samim Kocagöz; *Maral* (hikâyeler, 1964), *Ölü Ekmeği* (1969), *Taş Çorbası* (hikâyeler, 1970), *Köyden İndim Şehire* (1973) ve *Kanlıdere 'nin Kurtları* (1976) roman ve hikâyeleri ile Dursun Akçam (doğ. 1930); *Ortakçılar* (1964) ve *Ortakçının Oğlu* (1974) romanları ile Talip Apaydın (doğ. 1926); *Cemo* (1966) ve *Memo* (1968) romanları ile Kemal Bilbaşar; *Bozkırdaki Çekirdek* (1967) ve *Büyük Mal* (1970) romanları ile Kemal Tahir; *Doğu 'dan Hikâyeler* (1968) 'i ile Muhtar Körükcü, *Yılkı Atı* (1970), *Çelo* (1972) ve *Can Şenliği* (1974) romanları ile Abbas Sayar (doğ. 1923); *Çok Sesli Bir Ölüm* (hikâyeler, 1974) ile Rasim Özdenören ve daha çok köyün insanını değerlendiren Ferit Edgü (*Kimse*, 1976; *O*, 1977) 'dür.

Cumhuriyet Devri 'nin sosyal alandaki inkılâbları ile değişip bozulan eski âile düzenini konu alan eserler arasında : Orhan Hançerlioğlu 'nun, *Bordamıza Vuran Deniz*, 1960; *Ceviz Oynamaya Geldim Odana* (hikâyeler, 1964), *Öküz Kafalı Şaban Bey*, hikâyeler, 1969; Sabahat Emir 'in, *Geceyle Gelen* (hikâyeler, 1977); Mehmet Seyda 'nın, *Süeda Hanım 'ın Ortanca Kızı* (1970) adlı eserleri sayılabilir.

Siyâsî ve sosyal planlarda günün konusu durumuna gelmesine rağmen, işçi haklarını konu edinen roman ve hikâyeler pek azdır : Mehmet Seyda 'nın, *Zonguldak Hikâyeleri* (1962), *Yanartaş* (1970), Kemal Bilbaşar 'ın, *Irgatların Öfkesi* (1971), Erol Toy 'un, *Gözbağı* (1976) bu arada sayılabilir. Kasaba yaşayışını konu alan eserler ise, daha da azdır: Kemal Bilbaşar, *Yeşil Gölge* (1970).

Birçok yazar, siyâsî olayların etkisi ile, III. Dönem 'in ilk yıllarından itibâren önce, 27 mayıs hareketini doğuran sebebler üzerinde durmağa başlarlar. Bu konuyu *Kurtlar Sofrası* (1963/1964, 2 cild) romanı ile ilk olarak Atilla İlhan (doğ. 1925) ele alır. On yıl sonra *Bıçağın Ucu* (1973) 'nda ve daha sonra da *Yaraya Tuz Basmak* (1978) 'da da aynı konuya döner. Samim Kocagöz 'ün *İzmir 'in İçinde Vurdular Beni* (1973) ve Vedat Türkali (doğ. 1919) 'nin *Bir Gün Tek Başına* (1975) adlı romanları da aynı konuyu işlerler. Bu arada Kemal Tahir, *Kurt Kanunu* (1969) isimli romanı ile, Atatürk 'e İzmir 'de hazırlanan siyâsî komployu (1926) anlatır. Bundan sonra, öğrenci hareketleri ile ve 12 Mart 'la ilgili romanlar başlar. Bu konuları tamamıyle veya kısmen ele alan yazarlar : Melih Cevdet Anday (*Gizli Emir*, 1970); Çetin Altan (*Bir Avuç Gökyüzü*, 1974); Tarık Dursun K. (*Gün Döndü*, 1974), Erdal Öz (*Yaralısın*, 1974); Füruzan (*47 'li 'ler*, 1974); Sevgi Sosyal [1936-1976] (*Şafak*, 1975); Pınar Kür (*Yarın Yarın*, 1975); Samim Kocagöz (*Tartışma*, 1976); Oktay Rıfat (*Bir Kadının Penceresinden*, 1976); Demirtaş Ceyhun (*Yağmur Sıcağı*, 1976) ve Dursun Akçam (*Kan Çiçekleri*, 1978) 'dır. Türkiye 'deki demokratik düzenin değiştirilmesini gaye edinen anarşik olayları daha çok sosyalist açıdan değerlendiren bu romanların yanında, aynı olayları sağ görüşle ele alan romanlar da yazılmıştır : Emine Işınsu (doğ. 1938) 'nun *Sancı* (1974) ve Tarık Buğra (doğ. 1918) 'nın *Gençliğim Eyvah* (1979) isimli romanları bunlar arasındadır.

Bu çok gürültülü, dönemde insanı ve insan psikolojisinin, değerini sâdece belli yazarların eserlerinde koruyabilmesi de tabiîdir. Kahramanları değişik sosyal ve kültürel kesimlerden olan bu roman ve hikâyelerde, psikolojik tahlillerin bâzan derin ve bâzan da çok sathî kaldıkları görülür. II. Dönem 'de daha çok şuuraltı hayatla ilgili konularda başarılı denemeler yapmış olan Ahmet Hamdi Tanpınar 'ın bu dönemde de üç romanı yayımlanır : *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961), *Sahnenin Dışındakiler* (1973), *Huzur* (1975). Ruhi konulara değişik ölçülerde yer vermiş olan diğer yazarlar da şunlardır : Yusuf Atılgan [doğ. 1921] (*Bodur Minareden Öte*, 1960; *Anayurt Oteli*, 1973), Adnan Özyalçıner [doğ. 1934] (*Panayır*, hikâyeler 1960; *Sur*, hikâyeler, 1963; *Yağma*, hikâyeler, 1971), Nezihe Meriç (*Korsan Çıkmazı*, 1961), Ferit Edgü (*Bozgun*, hikâyeler, 1962; *Av*, hikâyeler, 1968; *Kimse*, 1976; *O*, 1977), Feyyaz Kayacan (*Sığınak Hikâyeleri*, 1962; *Cehennemde Bir Yusuf*, 1964; *Gibiciler*, 1967; *Hiçoğlu 'nun Serüvenleri*, 1969), Demir Özlü (*Soluma*, hikâyeler, 1963; *Boğuntulu Sokaklar*, hikâyeler, 1966; *Öteki Günler Gibi Bir Gün*, 1974; *Bir Uzun Sonbahar*, 1976); Tahsin Yücel (*Mutfak Çıkmazı*, 1960; *Yaşadıktan Sonra*, 1969), Tarık Dursun K. (*Sevmek Diye Bir Şey*, hikâyeler, 1965), Oktay Akbal (*Yalnızlık Bana Yasak*, hikâyeler, 1967; *İstinye Suları*, hikâyeler, 1973; *İnsan Bir Ormandır*, 1975) ve romanları aynı zamanda psikolojik ağırlık da taşıyan Selim İleri (*Her Gece Bodrum*, 1976; *Ölüm İlişkileri*, 1979).

Romantik aşkları işleyen ve yazarları da, okuyucuları da büyük çoklukla kadınlar olan romanlar ise, bu dönemde de büyük rağbet görürler : Esat Mahmut Karakurt, *Kadın İsterse* (1960); Mükerrem Kâmil Su, *Aynadaki Kız* (1962) ve *Ayrı Dünyalar* (1964); Kerime Nadir, *Bir Aşkın Tarihi* (1962), *Saadet Tacı*, (1963), *Suya Düşen Hayaller* (1964), *Kar Gecesi* (1973), *Güller ve Dikenler* (1977) ve *Bir Çatı Altında* (1979); Muazzez Tahsin Berkand, *Bir Bahar Akşamı* (1966), *Bulutlar Dağılınca* (1967), *Uzayan Yollar* (1968), *Işık Yağmuru* (1971), *İki Kalb Arasında* (1972) ve *Bir Gün Sabah Olacak mı?* (1972).

Tarihî konularda, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, yazarlar, eski Türk tarihinden Millî Mücâdele yıllarına kadar uzanan perspektifi yine kullanmakla berâber, yoğunluk Osmanlı tarihi ile Millî Mücâdele 'dedir. Bu dönemde, İstanbul 'un yakın tarihi ile ilgili sosyal yaşayışı konu olarak alan tek eser, Sâmiha Ayverdi 'nin *İbrahim Paşa Konağı* (1964) adlı romanıdır. Tarihî roman çeşidinin Cumhuriyet Devri 'ndeki ilk temsilcilerinden Abdullah Ziya Kozanoğlu 'nun *Kızıl Kadırga* (1962) 'sı ile *Kubilay Han 'ın Gelini* (1966); Feridun Fazıl Tülbentci 'nin *Hurrem Sultan* (1960), *Kanunî Sultan Süleyman* (1962) ile *Şanlı Kadırgalar* (1964) 'ı; Oğuz Özdeş [1920-1982] 'in *Oğuz Han* (1964) ile *Kara Pençe* dizisi (*Karapençe Estergon 'da*, 1966; *Karapençe 'nin İntikamı*, 1966; *Karapençe Voyvoda 'ya Karşı*, 1967; *Karapençenin Oğlu*, 1967); Ragıp Şevki Yeşim (1910-1971) 'in *Zümrüt Gözlü Sultan* [Hurrem Sultan] (1965) 'ı; Kemal Tahir 'in

Devlet Ana (1967) ile *Kurt Kanunu* (1969); Emine Işınsu'nun *Ak Topraklar* (1971)'ı, Mustafa Necati Sepetçioğlu (1932)'nun Anadolu'nun fethinden başlayarak Selçuklu ve Osmanlı devirlerini kronolojik bir sıra içinde sürdüren *Kilit* (1971), *Anahtar* (1973), *Kapı* (1973), *Konak* (1974), *Çatı* (1974), *Üçler, Yediler, Kırklar* (1975), *Bu Atlı Geçide Gider* (1977); Durali Yılmaz (doğ. 1948) *Fetva Yokuşu* (1976) ve Sevim Çokum'un Rumeli'nin elden çıkışını anlatan *Bizim Diyar* (1979)'ı bunlar arasındadır. Millî Mücâdele seneleri ise, bu dönem romancılarınca ayrı bir ilgi görür. Çete savaşlarından ordu savaşlarına, köylüsünden aydınına kadar, Millî Mücâdele'nin olay ve insan olarak değişik kesimlerini ele alan romanlar arasında: Kemal Tahir, *Esir Şehirin Mahpusu* (1962), *Yorgun Savaşcı* (1965); İlhan Tarus, *Hükûmet Meydanı* (1962), *Vatan Tutkusu* (1967); Samim Kocagöz, *Kalpaklılar* (1962), *Doludizgin* (1963); Tarık Buğra, *Küçük Ağa* (1964), *Küçük Ağa Ankara'da* (1966), *Firaun İmanı* (1976) ve Erol Toy, *Toprak Acıkınca* (1968) sayılabilir.

Deniz adamlarının yaşayışını konu alan romanlarla hikâyeler, bu dönemde de, hemen II. Dönem'deki yazar kadrosunca sürdürülür. Yaman Koray'ın *Deniz Ağacı* (1962), *Gelin Taşı* (1963), *Sığıncıklar* (1967), *Mola* (1970) ve *Büyük Orfoz* (1975)'u; Tarık Dursun K.'nın, *Denizin Kanı* (1968), Halikarnas Balıkçısı'nın *Deniz Gurbetçileri* (1969); Zeyyat Selimoğlu (doğ. 1922)'nun *Direğin Tepesinde Bir Adam* (hikâyeler, 1969), *Kıçüstünde Toplantı* (hikâyeler, 1971), *Koca Denizde İki Nokta* (hikâyeler, 1973) ve *Karaya Vuran Deniz* (hikâyeler, 1975)'i bu tarz roman ve hikâyenin başlıca örnekleridir.

Cumhuriyet Devri roman ve hikâyesine ilk defa II. Dönem'de Cengiz Dağcı ile girdiği görülen "dış Türklerin Yaşayışları" konusu da, III. Dönem'de, coğrâfî çerçeve bakımından genişlediği gibi, Türk vatandaşı oldukları halde geçici bir süre için Batı Avrupa ülkelerinde büyük kalabalıklar hâlinde kalmakta olan Türk işçilerinin yaşayışları da ele alınır. Cengiz Dağcı'nın Kırım Türkleri ile ilgili *O Topraklar Bizimdi* (1966) ve *Dönüş* (1968)'ü; Bekir Yıldız (doğ. 1933)'ın *Türkler Almanya'da* (1966) ile *Alman Ekmeği* (1974); Emine Işınsu'nun Garbî Trakya Türklerinin yaşayışını anlatan *Azab Topraktarı* (1970) ile Irak Türklerini konu edinen *Tutsak* (1973) ve Bulgaristan Türklerini anlatan *Çiçekler Büyür* (1979)'ü, Yüksel Pazarkaya (doğ. (1940)'nın Almanya'daki Türk işçilerinin yaşayışını konu alan *Oturma İzni* (hikâyeler, 1977) ve Hasan Kayıhan'ın Kırgız Türklerinin yaşayışlarını anlatan *Acı Su* (1979) adlı romanı dış Türklerle ilgili başlıca eserlerdir.

Ana sebebleri ahlâk anlayışına, geleneklere ve cinsî eğitim yokluğuna dayanan ve gençleri psikolojik bunalımlara sürükleyen tatminsizlik mes'elesi, III. Dönem'in roman ve hikâyelerinde daha bilgili bir şekilde ele alınmıştır. Çoğunlukla doğrudan doğruya değil, başka konular arasında işlenen bu konuya eğilen yazarlar şunlardır: Demirtaş Ceyhun, *Tanrıgillerden Biri* (hikâyeler, 1961) ve *Sansaryan Hanı* (hikâyeler, 1967); Mehmet Seyda, *Cinsel Oyun* (1966); Sevgi Soysal, *Yürümek* (1970); Cengiz Tuncer [doğ. 1931], *Kerkenez* (1971); Atilla İlhan, *Bıçağın Ucu* (1973) ve Adalet Ağaoğlu, *Bir Düğün Gecesi* (1979).

Mizah ve Hiciv. Dîvan edebiyatında daha çok şahıslara yönelik olan hiciv, Tanzîmât Devri'nde kişileri aşarak, siyâsî bir mahiyet kazanır ve kaba saldırışların yerini zarif espiriler alır. 1908'den sonra da mizah, sosyal konulara yönelmeye devam eder ve hareketli siyâsî hayattan dolayı mizah yollu, hiciv, bu dönemde büyük bir gelişme gösterir ve önceleri manzum olarak yapılan hiciv, bu dönemde fıkra şekli ile büyük bir rağbet görür; hattâ mizah hikâyeye de girer (Ömer Seyfettin, Refik Halit).

Cumhuriyet Devri edebiyatın ilk döneminde (1923-1939) Türk mizahını yürütenler başka türlerde de olduğu gibi, II. Meşrutiyet Devri'nin tanınmış mizahcılarıdır: Hüseyin Suat Yalçın, Fazıl Ahmet Aykaç, Neyzen Tevfik Kolaylı, Halil Nihat Boztepe, Abdülbaki Fevzi Uluboy, Hüseyin Rıfat Işıl, Orhan Seyfi Orhon, İhsan Hamamî, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel, Ercüment Ekrem Talu, İbrahim Alâettin Gövsa.

Bunlardan Hüseyin Suat, o zamana kadar yazdığı şiirlerini (*Gâve Destanı*, 1923), Fazıl Ahmet mizah yazılarının bâzılarını (*Kırpıntı*, 1924; *Şeytan Diyor ki*, 1927; *Fazıl Ahmet*, 1934), Neyzen Tevfik mizahtan çok kaba hicve kayan şiirlerini (*Azâb-ı Mukaddes*, 1924), Halil Nihat, dîvan nazmının şekilleri ile yazılmış şiirlerini (*Ayîne-i Devrân*, 1924; *Maytab*, 1924), Hamamî-zâde aynı şekillerle olan şiirlerini (*Dîvân-ı İhsan*, 1928; *Hamsi-nâme*, 1928), İbrahim Alâettin mizah yazılarını (*Şen Yazılar*, 1926), Faruk Nafiz de bu türdeki şiirlerini (*Tatlı Sert*, 1938) kitab hâlinde hep bu dönemde yayımladılar. Abdülbaki Fevzi ile Hüseyin Rıfat'ın yine bu döneme rastlayan mizahî manzumeleri kitab olarak yayımlanmamıştır. Çıkardıkları mizah dergileri ile Türk mizahının yaşamasında ve gelişmesinde büyük payları olan Orhan Seyfi ile Yusuf Ziya ise, mizah yazılarını kitab olarak daha sonraki dönemde yayımlarlar. Hiciv alanına gelince; bu dönemin en sert ve en büyük tepkiler uyandıran örnekler, *Putları Yıkıyoruz* (*Resimli Ay dergisi*, 1929) başlığı altında, Nazım Hikmet'in, Türk edebiyatının şâir ve yazar olarak o dönemdeki otoriteleri (Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Hâşim, Hamdullah Suphi) aleyhine serbest nazımla yazdığı manzumelerdir.

Bu dönemin mizahını büyük bir espiri gücü ve verimli bir şekilde dolduran yazar ise, Ercüment Ekrem Talu (1888-1956)'dur O, yazı hayatına Mütâreke yıllarında başlayıp Cumhuriyet'in ilânına kadar ardı ardına yayımladığı mizahî fıkra, roman ve hikâyeleri ile hızla şöhrete ulaştı. İlk defa adını, hayalinde diriltip XX. asrın başlarındaki İstanbul'a getirip, gördüğü değişiklikler karşısında safca hayretini, saklamayan ve bunu mübâlağalı üslûbu ile anlatan *Evliyâ-yı Cedîd* (1920) isimli eseri ile duyurdu. Bunu *Asrîler* (1922), *Gün Batarken* (1922), *Kopuk* (1922), *Sâbir Efendi'nin Gelini* (1922) adlı romanları tâkib etti. Cumhuriyet Devri'ne rastlayan ilk eserleri ise, *Şevketmeâb* (1925) ve *Kundakçı* (1926) isimli romanları ile *Terâviden Sahura* (1923), *Sevgiliye Masallar* (1925) ve *Kız Ali* (1926) isimli hikâye kitablarıdır. Yine bu dönemdeki *Meşhedi ile Devr-i Âlem* (1927) adlı romanı, Türk mizahına, aşırı mübâlağacı bir İranlı (Meşhedi) ile bir İstanbullu kopuk (Torik Necmi) tiplerini kazandırdı. Bunlardan sonra, yayımlanmaları yine ilk döneme rastlayan başka hikâye kitabları ile romanları da şunlardır: *Meşhedi'nin Hikâyeleri* (1928), *Gemi Arslanı* (1928), *Meşhedi Arslan Peşinde* (1934), *Papeloğlu* (1938). Yazı hayatının en verimli safhası 1922-1928 yılları arasında geçen, çoklukla İstanbul'un fakir halkı arasından seçtiği kişileri kendi yaşayış şartları içinde, büyük bir müşahade gücü ve canlı bir realizm ile çizen Ercüment Ekrem'in *Erenler* (1926) adlı bir de komedisi vardır.

I. Dönem boyunca Türk mizahının ideolojik bir yönü olmadığı için, ele alınan değişik konulardaki bütün tutumlar tamamıyle şahsîdir. Ancak bu konular halkın büyük kısmının da zâten şikâyet ettikleri konuları olduğu için yazarlar, halkın bu duygularına da tercüman olmuşlardır.

II. Dönem'in başlarında da, I. Dönem'in bâzı mizah yazarları bu konudaki çalışmalarını sürdürürler. Bunların başlıcaları, Ercüment Ekrem ile Yusuf Ziya ve Orhan Seyfi'dir. Eski verimliliği kalmamış olan Ercüment Ekrem'in bu dönemdeki mizah çalışmaları sâdece altı yıl sürer. Bu süre içinde yayımladığı romanlar şunlardır: *Beyaz Şemsiyeli* (1939), *Bu Gönül Böyle Sevdi* (1941), *Çömlekoğlu ve Ailesi* (1945), Orhan Seyfi'nin ise, *Asrî Kerem* (1942), *Kulaktan Kulağa* (1943), *Düğün Gecesi* (1957) ve Yusuf Ziya'nın da *Beşik* (1943), *Ocak* (1943) ve *Sarı Çizmeli Mehmet Ağa* (1956) isimli eserleri bu türdeki son mahsûllerdir. Yusuf Ziya Ortaç, Türk mizahının en uzun ömürlü dergisi olan *Akbaba* ile de, mizah çalışmalarına ayrı bir katkıda bulunmuştur.

I. Dönem'in mizah yazılarında çok rağbet görmüş olan nazım ve fıkra, II. Dönem'de gittikçe kaybolur ve 1945'ten sonra, küçük hikâye ön plana geçer.

Cumhuriyet Devri mizah edebiyatının yalnız II. Dönemi'nde değil, III. Dönemi'nde de önde gelen yazarı Aziz Nesin (doğ. 1915)'dir. 1944'de fıkralarla başlattığı mizah çalışmalarını hızla geliştirerek kısa sürede, hikâyeye, romana ve tiyatroya geçti. Bütün bu tekniklerden yararlanarak büyük bir verimlilikle meydana getirdiği eserlerin sayısı çok kabarıktır. Ancak, bu çokluğa rağmen, edebî eserin her şeyden evvel bir san'at eseri olduğu inancı ile, eserlerinin belli bir seviyenin üstünde kalmasını da sağlayabilmiştir. Böylece, sosyalist görüşe bağlı olduğu halde, katı tutumlardan da kendisini koruyabilmiş, kara mizaha sapmamış; aydınlık, sevimli, canlı ve renkli bir mizah yaratabilmiştir.

Nesin'in başarısı, kendisini eserinin dışında tutmasıdır: Hattâ, taşlamalarında (*Aziziname*, 1970) bile, aşırılıktan kaçınır.

Onun başarısının bir başka sebebi de, konuları bakımından, dar bir çerçevenin içinde sıkışıp kalmamasıdır. Bu konular, siyâsî, sosyal ve iktisâdî aksaklıklardan karakter ve ahlâk zaaflarına kadar uzanır. Böylece ve kolaylıkla, çok değişik çevreler, olaylar ve insanlarla çok renkli bir mizahla unutulmayacak tipler yaratmayı başarmıştır.

Neolojizme fazla yönelmeyen ve ortak konuşma dilinin bütün vokabüler, deyim ve ifâde özelliklerini benimseyen bir dille yine konuşma üslûbuna bağlı, açık, canlı ve yalın bir üslûba da sâhib bulunan Nesin'in, fıkra, hikâye ve roman olarak yayımlanmış pek çok eserlerinden bâzıları şunlardır: a. Fıkralar: *Nutuk Makinesi* (1958), *Az Gittik, Uz Gittik* (1959), *Merhaba* (1971); b. Hikâyeler: *İt Kuyruğu* (1955), *Damda Deli Var* (1956), *Koltuk* (1957), *Nâzik Âlet* (1958), *Gıdı Gıdı* (1959), *Ah Biz Eşekler* (1960), *Bir Koltuk Nasıl Devrilir?* (1961), *Biz Adam Olmayız* (1962), *Vatan Sağ Olsun* (1965), *Yaşasın Memleket* (1969); c. Romanlar: *Kadın Olan Erkek* (1955), *Gol Kıralı Sait Hopsait* (1957), *Saçkıran* (1959), *Zübük* (1961), *Şimdiki Çocuklar Hârika* (1967), *Tatlı Betüş* (1974).

Mizaha I. Dönem'de başlayıp, o dönemin yaygın konuları olan "bürokrasi, değerli yerlere değersiz kişilerin getirilmesi, dalkavukluk, rüşvet, iltimas, yolsuzluk,..." gibi daha çok şahsî ve sosyal ahlâksızlıkları konu edinen manzumelerini, II. Dönem'de *Geçti Bor'un Pazarı* (1952) ismi ile yayımlayan Namdar Rahmi Karatay (1896-1953)'dan başka, II. Dönem'de girdikleri mizah alanındaki çalışmalarını III. Dönem'de de sürdüren yazarlar, Rıfat Ilgaz ile Adnan Veli Kanık'tır. Daha verimli olan Rıfat Ilgaz'ın hikâye ve roman olarak, bu türde yayımlanmış eserleri şunlardır: a. Hikâyeler: *Radarın Anahtarı* (1957), *Donkişot İstanbul'da* (1957), *Kesmeli Bunları* (1962), *Nerede O Eski Usturalar* (1962), *Geçmişe Mâzi* (1965); b. Romanlar. *Ha Babam* dizisinden üç roman: *Ha Babam Sınıfı* (1959), *Bizim Koğuş* (1959), *Ha Babam Sınıfı Baskında* (1973), *Ha Babam Sınıfı Uyanıyor* (1973)'dur. Adnan Veli Kanık (1916-1972)da, mizah hikâyelerini *Mapusane Çeşmesi* (1952), *Sosyete*

(1956), *Seçim Konuşmaları* (1957) ve *Kaynana* (1957) adlı kitablarında topladı.

III. Dönem'in başlıca mizah yazarları ise, Hasan Hüseyin Korkmazgil, Muzaffer İzgü, Suavi Süalp ve Vedat Saygel'dir. Hasan Hüseyin Korkmazgil (doğ. 1927), mizah hikâyelerini *Öhhööö!* (1964), *Made İn Turkey* (1970) ve *Bıyıklar Konuşuyor* (1971); Muzaffer İzgü (doğ. 1933) de, *Bando Takımı* (1975) ve *Donumdaki Para* (1977) isimli kitablarında yayımladılar.

Deneme. İlk örnekleri Tanzîmât Devri'nde görüldüğü halde garp tekniği ile yazılan küçük hikâye nasıl II. Meşrutiyet Devri'nde ayrı bir tür durumuna geldi ve çok rağbet gördü ise, ilk örneklerine Servet-i Fünûn ve II. Meşrutiyet devirlerinde rastlanan, fakat adı pek duyulmayan deneme de, Cumhuriyet Devri'nde ayrı bir tür hâline geldi ve çok yaygınlaştı. Belki de gördüğü rağbetin te'sîri ile pek çok yazarın ilgisini çeken bu türün, gerçek mânada kullanılmadığı sayısız örnekleri ile anlaşılmaktadır. Belli bir tekniği ve hedefi olmadığı sanılarak rastgele yazılan bu denemelerin büyük bölümü, teknik bakımından fıkra ve edebî tenkidle karıştırılmaktadır. Oysa, denemenin, edebî tenkidle doğrudan doğruya bir ilgisi yoktur.

II. Dönem'de başlayıp, III. Dönem'de daha da yaygınlaşan bu türün her iki dönemdeki başlıca temsilcileri arasında, edebî tenkid bölümünde isimleri kayıtlı eserleri ile Nurullah Ataç; *Şiirin İlkeleri* (1952), *Kendimle Konuşmalar* (1969) ve *Şiir ve Cinayet* (1975) adlı eserleri ile Salâh Birsel; *Mavi ve Kara* (1961) ve *Sanat Üzerinde Denemeler* (1974) adlı kitabları ile Sabahattin Eyüboğlu; *Doğu-Batı* (1961), *Konuşarak* (1964), *Yeni Tanrılar* (1974) ve *Dilimiz Üstüne Konuşmalar* (1979) isimli eserleri ile Melih Cevdet Anday; *Yeni Türkiye Ardında* (1966), *Devlet İnsan mı?* (1974) ve *Bu Cennet, bu Cehennem* (1975) adlarındaki kitabları ile Vedat Günyol; *Denemeler-Eleştiriler* (1964) isimli eseri ile Orhan Burian; *Dost Kitablar* (1967), *Konumuz Edebiyat* (1968), *Yazmak Yaşamak* (1972), *Ölümsüz Oyun* (1974), *Hiroşima'lar Olmasın* (1976), *Zaman Sensin* (1977), *Temmuz Serçesi* (1978) ve *Gençler Bize Bakıyor* (1978) adlı kitabları ile Oktay Akbal; *Denemeler* (1972) isimli eseri ile Suut Kemal Yetkin ve *Bir Bakıma* (1977) adlı kitabı ile Cevdet Kudret sayılabilir.

Edebî tenkid. Tanzîmât'tan beri uğradığı çok sık değişiklikler arasında sürüp gelen ve nesillerin biribirlerini ardı ardına tâkib ettikleri Türk edebiyatı, bu hızlı akışı ve nesillerin aralıksız olarak yaptıkları yer ve şöhret edinme mücâdelesi içinde, polemikten kurtulup gerçek tenkidi geliştirme imkânını bulamadı. Bu türde ispatladıkları değerlerini, zaman içinde yaşatmağa çok kısa ömürleri müsâade etmeyen Beşir Fuad (1852-1887) ile Ahmed Şuayb (1876-1910)'ın dışında edebî tenkid, bir sonraki nesillerin hücumlarından ve daha önceki nesillerin müdâfaalarından, yani polemikten ibâret kaldı. Hücum veya müdâfaa maksadı taşımayan yazılar da, ya şahsî münâsebetlerin yönlendirdiği sempati ve antipatilerin veya kabukta ve basmakalıb düşüncelerin yer aldığı basit yazılar oldu.

Cumhuriyet Devri'nde de bu durumun, çok az istisnalarla, aynen sürüp geldiği görülür. II. Meşrutiyet Devri'nde gerçek edebî tenkidin Ahmed Şuayb'tan sonra tek temsilcisi olan Fuad Köprülü, bu devirde yazılmış tenkidlerini Cumhuriyet Devri'nin ilk döneminde yayımladı: *Bugünkü Edebiyat* (1924).

I. Dönem'de daha çok tiyatro tenkidleri ile tanınan Nurullah Ataç (1898-1957), II. Dönem'deki tenkid çalışmalarını şiir türünde yoğunlaştırdı. Zengin kültürü ve samimî tutumu ile, genç şâirlere yol göstermekte ve böylece "Garip Şiir Topluluğu"'nun doğmasında da te'sirli oldu. Ancak, görüşlerindeki tutarsızlıklarla, zaman zaman, kamuoyunun güvenini de sarstığı görülür. Ataç'ın, başka türlerdeki bâzı yazıları ile birlikte tenkid yazılarını da toplayan başlıca eserleri şunlardır: *Günlerin Getirdiği* (1946), *Karalama Defteri* (1952), *Ararken* (1954), *Diyelim* (1954), *Söz Arasında* (1957), *Prospero ile Caliban* (1961).

Gerek geniş kültürü ve gerekse yapıcı tutumu ile II. Dönem'deki yazıları dikkati çekmeğe başlayan Suut Kemal Yetkin (1903-1980), III. Dönem'de de gerçek edebî tenkidin temsilcilerinden biridir. İçlerinde tenkidle ilgili yazılarının da bulunduğu başlıca eserleri: *Edebiyat Konuşmaları* (1944), *Edebiyat Üzerine* (1952), *Günlerin Götürdüğü* (1958), *Düşün Payı* (1960), *Yokuşa Doğru* (1963), *Şiir Üzerine Düşünceler* (1969)'dir.

Tenkidin—Türk edebiyatında pek az görülebilen—belli bir edebî türde yerleşip derinleşme şeklinin II. Dönem'deki örneğini, bütün tenkid çalışmalarını tiyatroda toplamış, fakat bu yazılarını bir araya getirmemiş bulunan Lütfü Ay (doğ. 1911) verir. Başka edebî türlerde de eser vermekle berâber, tenkidlerini daha çok tiyatro türüne yöneltmiş bulunan Selâmi İzzet Sedes (1896-1964)'in de bu tarz yazıları *Tiyatro Sanatı* (1935), *Tiyatro Konuşmaları* (1936) ve *Tiyatroya Dâir* (1938) adlı eserlerindedir.

II. Dönem'de başladıkları tenkid çalışmalarına III. Dönem boyunca da devam eden başlıca yazarlar olarak, Ahmet Hamdi Tanpınar, Nihat Sami Banarlı, Cevdet Kudret, Vedat Günyol, Orhan Burian, Mehmet Kaplan ve Fethi Naci sayılabilir. Ahmet Hamdi'nin tenkidle ilgili yazılarının bir kısmı *Edebiyat Üzerine Makaleler* (1969) isimli kitabındadır. Tenkidlerini Nihat Sami Banarlı (1907-1974) *Türkçenin Sırları* (1971); Cevdet Kudret (doğ. (1907), *Dilleri Var Bizim Dile Benzemez* (1966); Vedat Günyol (doğ. 1912), *Dile Gelseler* (1966) ve *Çalakalem* (1977); Orhan Burian (1914-1953), *Denemeler-Eleştiriler* (1964); Mehmet Kaplan (1915-1986), *Şiir Tahlilleri* (I. 1954; II. 1965), *Büyük Türkiye Rüyası* (1969), *Cumhuriyet Devri Türk Şiiri* (1973), *Edebiyatımızın İçinden* (1976) ve Fethi Naci (doğ. 1927) de *İnsan Tükenmez* (1956), *Gerçeğe Saygı* (1959) ve *On Türk Romanı* (1971) isimli kitablarında topladılar.

Bu tenkidciler, çalışmalarını III. Dönem'de de sürdürürler.

Bibliyografya: I. Umûmî: Hikmet Feridun [Es], *Bugün de Diyorlar ki* (İstanbul, 1932); Şevket Süreyya [Aydemir], *İnkılâb ve Kadro* (İstanbul, 1932); Refik Ahmet [Sevengil], *Bizim İstediğimiz Edebiyat* (İstanbul, 1933); Yaşar Nabi Nayır, *Edebiyatımızın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul, 1937); ayn. mll., *Edebiyat Dünyamız* (İstanbul, 1971); ayn. mll., *Edebiyatçılarımız Konuşuyor* (İstanbul, 1976); Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar* (İstanbul, 1938); ayn. mll., *Doğu Batı Sentezi* (İstanbul, 1963); *ayn. mll., 20. Asırda Avrupa ve Biz* (İstanbul, 1976); Enver Behnan Şapolyo, *Kurtuluş Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1938); Ahmet Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatında Cereyanlar, Yeni Türkiye* (İstanbul, 1959); ayn. mll., *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul, 1969); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul, 1960); Melih Cevdet Anday, *Doğu-Batı* (İstanbul, 1965); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul, 1966), I-II; Baki Suha Ediboğlu, *Bizim Yokuş ve Ötekiler* (İstanbul, 1968); Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde* (Ankara, 1970); Mehmet Seyda, *Edebiyat Dostları* (İstanbul, 1970); Mehmet Çınarlı, *Edebiyatçı Dostlarım* (İstanbul, 1979); Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü* (İstanbul, 1980), 10. baskı; Atilla İlhan, *Gerçekçilik Savaşı* (İstanbul, 1980) II: Şiir: Orhan Veli Kanık, *Garip* [önsöz] (İstanbul, 1941); Asım Bezirci, *On Şâir-On Şiir* (İstanbul, 1971); ayn. mll., *2. Yeni Olayı* (İstanbul, 1974); Mehmet Kaplan, *Cumhuriyet Devri Türk Şiiri* (İstanbul, 1973); Oktay Akbal, *Şair Dostlarım* (İstanbul, 1977); III. Tiyatro: Semahat Turan-Behire Abacıoğlu, *Tiyatro Bibliyoğrafyası (1928-1959)*, Ankara, 1961; Türkân Poyraz-Nurnisa Tuğrul, *Tiyatro Bibliyoğrafyası (1859-1928)*, Ankara, 1967; Niyazi Akı, *Çağdaş Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış* (Ankara, 1969); Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu* (İstanbul, 1970); ayn. mll., *50 yılın Türk Tiyatrosu* (İstanbul, 1973); Sevda Şener, *Cumhuriyet Dönemi Kadın Oyun Yazarları, DTCF Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 1973, sayı 4; ayn. mll., *Cumhuriyet Dönemi Tiyatro Yazarlığı, 50. Yıldönümünü Anma kitabı* (DTCF yayınları, Ankara, 1973), s. 147-170; Ahmet Borçaklı-Gülter Koçer, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Tiyatro Bibliyoğrafyası* (Ankara, 1973). IV. Roman ve Hikâye: Tahir Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman* (İstanbul, 1959) I., II ve III. İstanbul, 1965); Mehmet Seyda, *Türk Romanı*, (İstanbul, 1969); Fethi Naci, *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme* (İstanbul, 1981); V. Mizah: Aziz Nesin-Ferit Öngören, *50 Yılda Türk Mizahı* (Ankara, 1973).

(KENAN AKYÜZ.)

IV. -SAN'AT

I. İSLÂMLIKTAN ÖNCE TÜRK SAN'ATI: İslâm öncesi Türk San'atı, Hun, Gök-Türk ve Uygur san'atı olmak üzere üç devrede incelenebilir.

Hunlar devrinde Türk san'atı: Umûmiyetle tarihte ilk rol oynayan en eski Türkler olarak kabûl edilen Hunlar, M.ö. I. binde Şimâlî Çin'de görülmüş olup, Çin kaynaklarına Hiyung-Nu adı ile geçen ve Attila idâresinde Manş Denizi'ne kadar uzanan imparatorluğu kuranların da bu soydan geldikleri sanılır [bk. mad. TÜRKLER]. Rus arkeologu Rudenko tarafından Cenûbî Sibirya'da Altay dağları eteklerinde, Pazırık'ta açılan M.ö. IV. ve III. asırlardan kalma *Kurgan*'larda Hunlara âit birçok eşya ve buzlar içinde bozulmadan bulunan insan ve hayvan ölülerine rastlanmıştır. Aralarında halı, kumaş, renkli keçe aplike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleriyle süslü çok zengin tekstil işleri yanında, atlı araba ve çeşitli eşya halen Leningrad Ermitage Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu figürlerde ölüler ile birlikte gömülen atlardan bâzılarının geyik ve ren geyiği maskeleri taşıdığı görülmektedir. İkinci kurgandaki mumyalanmış ölünün vücudu dövmelerle kaplı olup, tamamıyla hayâlî hayvan figürlerinden ibâret bulunan bu dövmeler, sırtta, kollarda ve sağ alt bacakta sağlam olarak kalmıştır. Bu kurganlardan çıkan halı ve tekstil işlerinin, Hun san'atı bakımından ayrı bir ehemmiyeti vardır. Keçe üzerine ince ve renkli deriler yapıştırılmak sûretiyle süslenen bir grup tekstil işleri, orijinal Hun üslûbunu belli etmektedir. Bunlar eyer örtüleri (belleme) olarak yapılmıştır. Böyle keçeden bir belleme üzerinde, renkli derilerden kesilerek yapıştırılmış parçalarla bir dağ keçisine saldıran kartalın kavgası canlandırılmıştır. Burada can çekişen keçinin ürperişleri bütün kuvvetiyle aksettirilip, bu sahne simetrik olarak arka arkaya iki defa tekrarlanmıştır. Bu sahne Hun san'atı için karakteristik bir üslûbu göstermektedir. Pazırık kurganlarının beşincisinden çıkan bir halı da bilhassa dikkati çeker (aş. bk.: Türk Halı San'atı). Selenga nehrinin Baykal gölüne aktığı yerin yakınında Noin Ula bölgesinde, üç grup hâlinde 212 kurgan vardır. Açılan kurganların birinde etrafı kalın kütüklerle çevrili ağaç direkler üzerinde çatısı olan, beş metre uzunlukta üç metre kadar geniş, bir buçuk metre kadar

yüksek bir dış kısımla, bunun içinde üç metreden biraz daha uzun ve aynı ölçüde genişliğe sâhip direkli iki bölümlü mezarda bulunan tahtadan bir tabutun işçiliği çok iyidir. Ölü, itinalı bir şekilde giydirilmiş olup, mezar odasının her tarafı ipek, keçe ve yün örtülerle kaplıdır. Bütün bu kurganlardan çıkarılan örtüler hayvan figürleriyle işlenmiş gümüş levhalar, eyer takımları, üç ayaklı masalar, çeşitli ağaç eşya, silindirik ayaklı tunç kazanlar, yerli keramik, renkli cam boncuklar, çatal gibi kullanılan çubuklar, Çin işi aynalar araba tekerlekleri, mücevher, saç örgüleri, elbiseler Leningrad Ermitage Müzesi'ne nakledilmiştir. Bulunan eserler arasında lâke bir kâsenin kitâbesinde üç ustanın adı ile Şahlin sarayı için M.s. 13 senesinin 5 eylûl günü yapıldığı yazılıdır. Başka bir keçe örtü üzerinde, Pazırık 'taki benzerleri gibi, ince, renkli derilerden kesilmiş parçalarla diğer bir hayvan kavgası canlandırılmıştır. Burada kanatlı arslana benzer bir grifon arkadan bir geyiğe saldırmaktadır. Kompozisyon, daha şematik ve üslûplanmış olmakla berâber, can çekişen geyiğin çok realist bir görüşle ifâde edildiği görülmektedir. Yün kumaş üzerine işleme olarak yapılmış diğer bir örtüde, siyah beyaz kaplan çizgileriyle üstte ve altta kaplan başı ve pençeleri işlenerek, serilmiş bir kaplan postu etkisi uyandırılmak istenmiştir. Duvar örtülerinden biri, yün üzerinde işlenmiş olarak su bitkileri arasında kaplumbağa ve balıklardan ibâret bir kompozisyon gösteriyor. Başka bir işlemeli yün örtü de, su içinde kuş ve balıklarla benzer bir görünüş gösterir. Altıncı kurganda bulunan bir işleme, kıvrak atları ve Hun süvârîlerini göstermektedir. Yirmi ikinci kurganda duvara asılı ve büyük bir ustalıkla yapılmış yün işlemede çok canlı, kuvvetli bir portre özelliği olan bıyıklı iki insan başı bilhassa dikkati çeker. Bunlar Gök-Türkler ile Uygurlarda göreceğimiz portre san'atının öncüleridir. Ivalga'nın Selenga nehrine aktığı yerde Ulan Ude'de, birçok evlerle büyük ve etrafı surlarla çevrili bir iskân yerinin izleri bulunmuştur. Döşemeleri altından sıcak hava geçirilen yollar vardır. Bundan Hypocauste ısıtma sisteminin Roma'dan ayrı olarak Hunlarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu te'sisin, Çinlilerden gelme veya onlarla ilgili olduğu da düşünülebilir.

Gök-Türkler devrinde san'at: Çin kaynaklarında Asya Hunları soyundan geldikleri açıkça belirtilen Gök-Türkler, Orhun nehri garbındaki yayla bölgesinde (Ötüken) yer alıp, Mançurya'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuş olup, devlet ve millet olarak Türk adı ilk defa bu siyâsî kuruluşta görülür [bk. mad. TÜRKLER]. Onlardan, günümüze ulaşabilen en mühim kültür ve san'at kalıntıları ise, "*Orhun kitâbeleri*"'dir. Bunlardan birincisi Bilge Kağan'ın, 720'de öldüğü sanılan ihtiyar veziri Tonyukuk'un hizmetlerini belirtmek için ve onun adına dikilmiştir. Kitâbeyi kendisi yazmıştır. Bilge Kağan, kardeşi Kül-Tegin'in adına büyük bir âbide yaptırıp onun adını ebedîleştirmek istemiştir. Kardeşinin ölümünden kısa bir zaman sonra Bilge Kağan da bir veziri tarafından zehirlenmiş, onun adına da bir kitâbe dikilmiştir(734). Bunlar yarı tarihî mezar kitâbeleridir. *Orhun kitâbeleri*'nden en mühimleri olan *Kül-Tegin* ile *Bilge Kağan* kitâbelerinin metinlerini yazan ve yaptıran, onların akrabası Prens Yulug-Tegin'in Türk edebiyatında ayrı bir yeri vardır. 1958'de Çekoslovak Arkeoloji Enstitüsü adına Lumir Jisl başkanlığında yapılan Orhun vâdisi kazılarında Kül-Tegin mezar âbidesinden kalan kısımlar meydana çıkarıldığında buranın önce soyulup, sonra heykellerinin de parçalandığı görülmüştür. Kül-Tegin'in mezar âbidesi büyük bir külliye hâlinde idi. Etrafında çeşitli heykellerin sıralandığı bir yoldan girilen, kerpiç duvarlı ve hendekli meydanın arkasında, duvarlarında Kül-Tegin'in kahramanlıkları anlatılan sahnelerle süslü bir mâbed (bark) bulunuyordu. Kül-Tegin'in başı ikiye bölünmüş olarak, hanımına âit heykelin ise, oturmuş halde gövdesi ve kırılmış başının burun, ağız ve çene kısmı bulunabilmiştir. Kül-Tegin heykelinde baş tam cepheden yumuşak konturlarla işlenmiş, büyük kahramanın çehre hatları kuvvetli bir ifâde ile kavranmıştır. Başındaki tacın ön tarafında kabartma hâlinde kanatlarını açmış bir kartal arması göze çarpar. Daha Hunlar zamanında tanınan ve sevilen kartal arması, kulaklı ve boynuzlu kartal şeklinde gösterilerek büyük bir kudret sembolü hâlinde ifâde ediliyordu. Aslında Kül-Tegin ile hanımı yanyana oturmuş olarak canlandırılmıştı. Ayrıca *balbal*'lar, yâni kahramanın mağlûb ettiği düşmanların heykelleri, bir çift koç heykeli ve üzerinde kitâbe taşının yerleştirildiği kaplumbağa heykeli başsız olarak bulunmuştur. Çin kaynakları, bu mezar âbidesinin yapılışını etraflıca anlatır. Bunda, bir sunak mabedi ile Kül-Tegin'in taştan bir tasvirinin yapıldığı, dört duvarda onun savaşlarının canlandırıldığı yazılıdır. Tang sülâlesi vekayinâmesinde bu iş için altı san'atçının gönderildiği de yazılıdır. Mermer heykellerde Çinli san'atçıların çalıştıkları düşünülebilirse de, balbalların Gök-Türk heykel san'atının karakteristik ve bir dereceye kadar portre husûsiyeti taşıyan eserleri olduğu ileri sürülebilir. Gök-Türkler zamanından kalan balbalların çoğu, zamanla parçalanmış veya kaybolmuştur. Eski Türkler taş heykelleri ve kitâbeleri boyuyorlardı. Khoitu Tamir büyük blokunun bâzı kitâbeleri kırmızı ve siyah olarak boyanmıştı. Zhamtzarano'da keşfedilip halen Ulan Bator Merkez Millî Müzesi'nde teşhir edilen balbal bu bakımdan mühimdir. Bunun gözleri, burnu, bıyığı, ağzı ve kulakları kahverengi ve sarı renkle belirtilmiştir. Bu renklendirme, sonradan da olabilir. Gök-Türk san'atı, bugüne kadar hiç denecek kadar az incelendiği ve bu konuda yayın olmadığı için birçok bakımdan fikir edinmek zordur. Şaman dininden olan Gök-Türklerin kıyafetleri hakkında, Kül-Tegin

âbidesinde ele geçen heykeller çok değerlidir. Bunlar Orta-Asya'da bugün de Türklerin giydiği kıyafetlere uygundur. Parçalar hâlinde kakmalı kemerler bilhassa dikkati çeker. Kemerlerin arkasına bir bıçak takılıdır. Gündelik eşyaların içine konulduğu küçük torbalar da kemerlere asılmıştır. Kül-Tegin âbidesine giden yoldaki, belinde meçi bulunan erkek ile elinde mendil tutan kadın heykeli bu sayılanlara uygundur. Dil ve edebiyat bakımından bu derece ileri ve zengin eserler vermiş olan Gök-Türklerde san'atın da aynı derecede gelişmiş olduğu fakat soygun ve tahriplerle zamanımıza pek az şey kaldığı anlaşılmaktadır.

Uygurlar devrinde san'at: Selenga nehrinin şark kıyısında Gök-Türklere bağlı yaşarken, 745'te onların yerine Alp Kutluğ Bilge Kağan tarafından kurulan Uygur devletinin merkezi Ötüken yaylasında Karabalgasun idi. Bu devletin ikinci hükümdârı olan Manyuçur adına Moğolistan'ın şimâlinde Şine-Usu yakınında bir kitâbe dikilmiştir. Bu kitâbede Uygur devletinin kuruluşu ve zaferleri uzun uzun anlatılır. En çok sevilen din Budizm'di. Gök-Türk alfabesi ile Uygurca, aynı zamanda Çince ve Soğdca olarak da yazılmış 832 tarihli Karabalgasun kitâbesinde, imparatorluk devrinde Mani dinine girdikleri, eski tasvirleri yaktıkları ve Bögü Kağan'ın bunu resmî din hâline getirdiği yazılır. 840'ta Karabalgasun Kırgızların eline geçtikten sonra Uygurların, Hoço merkez olmak üzere Tarım bölgesinde devlet kurarak tekrar Budizm'e döndükleri anlaşılmaktadır. Budizm, Uygurlarda edebiyatı geliştirmiş, Sanskritçe, Toharca, Soğdca ve Çince'den metinler tercüme edilmiştir. Gök-Türk yazısından sonra kullanılan Uygur alfabeleri geliştirilmiş, bütün Türk boyları, Moğollar ve İlhanlılar da bu yazıyı benimsemişlerdir. Uygurlara son veren Moğollar, bunların yazı ve kültürlerinin etkisi altında kalarak Türkleşmiş, Uygur kâtipleri ve memurları idâreyi ellerine geçirmişlerdir. Timur'un tüzüğü ve Altınordu yarlıkları hep Uygur yazısı ile yazılmış, onbeşinci yüzyıl sonuna kadar resmî ve devletlerarası yazışmalarda hep aynı yazı kullanılmıştır. Uygurların kitapları, Çin kâğıdından farklı bir kâğıda yazılıp, yine Çinlilerden farklı bir baskı tekniği ile basılıyordu. Yazılarda kamış kalem, bâzan daha ehemmiyetsiz yerlerde ise, Çin fırçası kullanılıyordu. Çin'in blok baskısından farklı olarak tek tek kıvrak Uygur harflerinin kalıplar hâlinde kullanılmasıyla bir baskı usûlü geliştirmişlerdir. Kazılarda torbalar içinde bulunan bu kalıplardan bunların Çinlilerden ayrı bir baskı usûlü geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Uygurlarda, pandomim, şan, bale, orkestra ve o zaman Çinlilere cazip gelen iptidâî tiyatro da vardı. Yazılmış şekillerden anlaşıldığına göre hikâye anlatma san'atında versiyonlar Çince'den daha dramatikti.

Mimârî: Maniheist mâbetler, kubbe ve köşe tromplarıyla İran ateşgâhları biçiminde yapılıyordu. Hoço'da bir saray harâbesinde tonozlu ve kubbeli kısımlar görülür. Duvarlar, yontulmamış taştan harçla örülmüştür. Sirkip'de kule biçiminde bir yapı, nişler içerisinde Buda figürleriyle bir stupadan başka bir şey değildir. Yan yana yaşayan Budizm ve Maniheizm gibi, Hind ve İran mimârî şekilleri de bir arada bulunmaktadır. Hoço yakınındaki kubbeli yapılar âbidevî mezarlardır. Kubbe, İran'dan gelmiş olabilir, fakat bu devirde İran'da böyle mezarlar yoktur. Zerdüşt dininde ölü gömme âdeti olmadığından mezar fikri de doğmamıştır. Uygurlar bu kubbeli mezar tipiyle ilk türbeleri meydana getirmişlerdir. Komul civârında İli-Köl'de, mâbet olması gerekli diğer bir kubbeli yapıda, tromp yerine köşeye ilk defa bir üçgen konulmuştur; bu İran'da bilinmeyen, bir kubbeye geçiş şeklidir. Halbuki "Türk Üçgenleri" sonra Selçuklu ve Osmanlı mimârîsinde mühim bir rol oynamıştır.

Uygurlar, umûmiyetle iki kanatlı kapı ile açılan ve küçük bir evcik şeklinde giriş yeri olan, duvarla çevrili evlerde oturuyorlardı. Evler yarım metre kadar tuğla bir duvar üzerine yapılmış olup, geniş kenarından yukarıya çıkan bir merdiveni vardı. Asıl ev çok defa tek katlı, duvarlar masif örgülü, pencereler önceleri yuvarlak kemerli, sonradan köşeli idi. Bayramlarda evin köşelerine dışarıdan kızıl-kahverengi perdeler konuyor, bunlar duvar köşelerinde toplanıp düğümleniyordu. Çin evlerini andıran ağır, kiremitli, dik çatının iki ucu, bir kuş (belki föniks, ateş kuşu) biçiminde nihâyetleniyordu. Çin'de bu kuşun yerini ejder başı alır. Dik sırtın ortasında çok defa Çin'deki gibi alev şeklinde inciden bir nazarlık bulunuyordu. Çatı süslü ve kırmızı olmakla berâber Çin'deki kadar süslü değildi. İkinci bir kat yapıldığında, bu çok defa hafif korkuluklarla pavyon biçiminde oluyordu. Çevre duvarıyla ev arasında ağaçlı bahçe, binek ve yük hayvanları için yerler bulunuyordu. Eski Uygur ülkesi olan Şarkî Türkistan'da evvelce duvar ve tavanları Budizmle ilgili fresklerle süslü binlerce ev vardı. Ancak bu fresklerden çoğu, Turfan'da çalışan Alman araştırıcıları tarafından Berlin Etnoğrafya Müzesi'ne taşınmış ise de, ikinci Dünya Harbi'nde büyük kısmıyla yok olmuş, sâdece kitaplarda resimleri kalmıştır.

Heykel: Asya'da Hind, Yunan ve Çin san'atı etkileriyle bir Budist heykel san'atı gelişmişti. Uygurlar, başlangıcı Gök-Türklerdeki balbal heykellerine dayanan yeni bir heykel sana'tı meydana getirdiler. Kızıl'da bulunan diz çökmüş, omuzunda yük taşıyan 47 cm. boyundaki alçıdan heykel, VIII. ve IX. asır heykel san'atı için karakteristiktir: cilt esmerimsi, saçlar veya başlık siyahtır. Sorçuk'da bulunan kalıplardan alçıya alınmış iki hayvan heykeli daha da ilgi çekicidir. Bunlardan 27 cm. boyunda ve bir at başını canlandıran kuvvetle üslûblaşmış heykelde yele ve perçemler çok olgun çizgilerle belirtilmiş olup, hemen hemen *demon*'a benzer bir ifâde taşımaktadır. Burada, Hunlara kadar uzanan eski Türk

hayvan üslûbunun bir devamı görülmektedir. 38 cm. boyundaki ikinci heykel bir fil başını canlandırmaktadır. Daha fazla üslûplanmış, kaba ve garip bir ifâde taşımakta olup, fil görmemiş birisi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna benzer kuvvetle üslûplanmış fil başı tasvirleri Kuça 'daki duvar resimlerinde de vardır. At, deve ve keçi gibi bölgede bol bulunan diğer hayvanların başları, şaşılacak bir doğrulukla resmedilmiştir. Bu Uygur heykellerinin benzerlerini başka yerlerde bulmak hemen hemen imkânsızdır.

Resim: Eski Türk resim san'atı, Budizm, Maniheizm ve islâmlık devri olarak üç dinin te'siri altındaki eserleri içine alır. Böylece VIII. asırdan XIX. asır sonuna kadar bin yıldan fazla bir zamana yayılmaktadır. Eski Türk resminin asıl temsilcileri, sana'ta çok istidatlı olan Uygurlardır. Eski Uygur şehirleri harâbelerinde bulunan VIII. ve IX. asırdan kalma Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürler, Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Bunlarda, rahipler, vakıf yapanlar, müzisyenler tasvir edilmektedir. Kompozisyon sıralama hâlinde ve simetrik bir düzene göredir. Bu resimlerde koyu mavi ve kırmızının hâkim olduğu parlak renkler kullanılmıştır. Murtuk civârında Bezeklik 'de bulunan mabet Uygurların Budist resim san'atının en önemli âbidesidir.

İnsan yüzüne ferdî bir husûsiyet vermek, yâni portre yapmak san'atı ilk defa 750 'den sonra Türk duvar resimlerinde başlamıştır. O zamana kadar insan vücudunun diğer kısımları gibi yüz de şemalara göre çiziliyor ve resmin altına adı yazılarak ayırdediliyordu. Frensklerde resimlerini yaptırmak isteyen kimseler tasvir ediliyor, böylece çeşitli insan grupları Hind ve Çin rahipleri, Toharlar, İranlılar görülüyordu. Uygurlar kendilerinden farklı insanlar üzerinde dikkatlerini toplayarak bunları tiplere ayırdılar ve tabii kendilerini de daha belirli olarak görmeğe başladılar. Bu durum onlara portre san'atı yaratmak ve geliştirmek imkânını kazandırdı. Portre benzerliği aynı kıyafet ve duruşta yan yana sıralanmış rahip resimlerinde açıkça bellidir. Diğer resimlerde kendini belli eden bu portre san'atı, ferdî düşünce ve şuur bakımından çok önemli bir ilerlemeyi gösterir. Portre san'atının doğmasında eski geleneklerin de rolü olmuştur. Göktürklerde ve Uygurlarda eskiden Bengü veya Mengü adı verilen hâtıra taşlarına ölen kahramanın adı, unvânı ve memuriyeti ile yaşı yazılarak onlar ebedileştirilirdi. Bunun için, onun taşının herhangi bir değiştirmeye imkân vermeyecek şekilde belirtilmesi gerekiyordu. Uygurlarda bu fikir sonradan te'sîrini göstermiş olabilir. Bezeklik fresklerinde Uygur prensleri çok realist olarak resmedilmiştir. Sorçuk 'da, kadın ve erkek vakıfçıları temsil eden bir freskde figürler hep portre özelliği gösterir. Hoço 'da dört nala koşan bir at freski de yeni realizm için iyi bir misal olarak görülebilir.

Uygurlar zamanından kalan minyatürler, Maniheist kitaplardan bize kadar gelebilen sahifelerdir. Bunlar, kısmen dinî, kısmen dünyevî sahneleri canlandırır. Bunlardan başka büyük resimli sayfalar ve sancaklar da kalmış olup, bunlar, Mani mâbetlerinde saklanır ve âyinlerde kullanılırdı. Bu Uygur minyatürleri islâm minyatürünün kaynağı olmuştur.

Uygurlar, tipleri ayırmak, tarihlendirmek ve portre resmini yaratmaktan başka, ilah tasvirleri de yaparak her iki bakımdan Çin resmi üzerinde etkili olmuşlardır. Ayrıca Uygur ressamları, IX. asırda yeni bir üslûb geliştirmişlerdir. Birçok küçük sahnelerle bir veya birkaç hikâyeden ibâret Tohar resimlerinden farklı olarak Uygurlar büyük ve sâde kompozisyonları seviyorlardı. Renk olarak koyu lacivert ve açık yeşil yerine kızıl-kahverengi tercih olunuyordu. Uygurların bu şekilde gelişen san'atı gittikçe kuvvetlenerek devam etmiş, Uygur devleti dağılınca, bunların parlak mirası yeni hâkimiyet kuran Moğullarla garba ve islâm dünyasına geçmiştir.

II. İSLÂMÎ DEVİR TÜRK SAN'ATI: a. Mimârî: Anadolu Türk Mimârîsi'nin, daha önce İran'dan Şarkî Türkistan 'a kadar uzanan Asya ülkelerinde Türklerin meydana getirdiği mimârî eserlere bağlı bulunduğu ve başlayan bir gelişmenin devamı olduğu, son araştırma ve yayınlarla ortaya çıkmıştır. İslâmlıktan önceki Türk mimârîsinden, özellikle Uygurlardan bâzı unsurlar almış olmakla birlikte, bu gelişme X. asırda Türklerin kendi istekleriyle müslümanlığı benimsemelerinden sonra başlamıştır. Göktürkler 'e bağlıyken 840 'tan sonra ayrı devlet kuran Karluklar, X. asırda müslümanlığı kabûl edip, Karahanlılar adını almış, 999 'da Buhârâ 'yı fethederek Samanoğullarına son vermişlerdir. Asya 'daki müslüman Türk san'atı onlarla başlar.

Âbide mezarlar (Türbe ve Kümbetler): Özbekistan 'da, Zerefşan vâdisi yakınında Tim 'de bulunan 978 tarihli Arap Ata Türbesi onlardan zamanımıza kalan en eski eser olup, gelişmiş bir cephe mimârîsi, portal ve yonca biçimi üç dilimli trompları ile birçok yenilikleri ortaya koymaktadır (G. A. Pugaçenkova, *Mazar Arab - Ata v Time, Sovyetskaya Arkheologiye*, 1961-1964), Buhârâ 'da X. asır ortalarında Samanoğulları Türbesinden az sonra, abidevî portalle cephenin belirtildiği bu eser, parlak bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. Talas (Evliya Ata) 'da XI. asır sonlarından kalma Ayşe Bibi Türbesi, küçük olmakla berâber, köşelerden ortaları daralan minarelerle çevrili yüksek cebhesi, dar ve uzun portali, 64 ayrı örnek hâlinde işlenmiş, yıldız, haç ve kare biçiminde parlak renkli pişmiş toprak levhaları ile çok zengin süslemeli, tuğladan yapılmış gösterişli bir yapıdır. Bu türbe, Karahanlı Naşr İbrâhîm Şams al-Mulûk (saltanatı 1068-1082) ile evlenmiş olan Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe için yapılmış olup, XI. asır sonlarına maledilir. Karahanlı mimârîsinin en canlı merkezlerinden Özkent 'de yanyana sıralanmış üç

türbe, üslûb gelişmesinin basamaklarını açıkça göstermektedir. Bunlardan en büyük ve en eskisi (1012 tarihli) olup, Naşr b. ʿAli' ye ait türbeden sadece bir tromp ile portalin bir tarafı ayakta kalmıştır. Celâleddin Hüseyin Alp Kılıç Tanga Bilge Türk Toğrul Hakan tarafından 1152 'de yaptırılmış olan ikinci türbe en sağlam durumdadır. Üçüncü türbe de (1187), onun torunu Muhammed b. Naşr Toğrul Hakan'a âit olmalıdır. Bu Karahanlı türbeleri, murabba (kare) bir plan üzerine kubbe örtülü tuğla mimârîsi, cephe süslemeleri ve kitâbeleri ile sonraki tek kubbeli türbe ve camilerin öncüleri olmuştur. Gaznelilerin Tûs Vâlisi Arslan Cāzib 'in, Sangbast'de 1028 'den önce yapılmış olan türbesi, XI. asır başında Gaznelilerde de türbe mimârîsinin geliştiğini göstermektedir. Fakat, Selçuklular zamanında bu gelişme çok sistemli olmuş, Serahs 'da Abu'l-Faẓl (1024), Mehne 'de Abū Saʿîd (1049), Serahs yakınında Yartı Kümbet (1098), Vekil Bazar 'da Cartak *ʿAbd Allāh b. Burayda*, Āstānababa 'da *ʿAlambardār* türbeleri, XII. asırda Merv 'de Muhammed b. Zayd Türbesi (1112) 'nden sonra, Serahs 'lı mimâr Muhammed b. Atsız 'ın yaptığı 1157 tarihli Sultan Sencer Türbesi 'ne kadar parlak bir sonuca varmıştır. Bu sonuncu, 6 metre kalınlığında dört duvar üzerine, 17 m. çapındaki tromplu kubbe, içten yıldız biçimi kaburgalar örülerek zenginleştirilmiştir. Yerden yüksekliği bugün bile 36 metreyi bulan kubbe, aslında firûze sırlı tuğla kaplı bir dış kubbe ile örtülmüştü. Dış görünüş bakımından Kâşgar bölgesindeki stupalara benzerliği, E. Diez (*Islamic Architecture, B. Principles and Types, Survey of Persian Art*, vol. II, London-New York, 1939, s. 924) tarafından inkâr edilemez bir şekilde ileri sürülmüştür. Basit yapılar olan, sekizgen veya silindir biçimindeki Dehistan Kümbetleri dışında, Selçuklulardan başka yalnız Hârizmşahlardan üç mühim kümbed kalmıştır. Bunlar Cenûbî Hârizm 'de XII. asırdan kalmış olup, yükseltilmiş bir murabba gövde üzerine kısa silindir kasnakla oturan mahrutî külâhlı Aksaray-Ding Kümbedi, Köhne Ürgenç 'de XII. asrın ikinci yarısından kalma murabba alt yapı üzerine sekizgen piramit külâhlı Faḫr al-Dîn Rāzî Kümbedi ve alçak murabba alt yapı üzerine mukarnaslı nişlerle çevrili silindirik gövde ile oturan mahrutî külâhlı, 1200 tarihli Sultan Tekeş Kümbedi olarak üç eserdir. Son ikisi sırlı tuğla ve çinilerle baklava biçiminde hendesî süslemeli külâhlarla dikkati çeker.

Büyük Selçuklular zamanında, türbelerde olduğu gibi kümbedlerde de parlak bir gelişme oldu. Son yıllarda İran 'da keşfedilen iki kümbed, bunu çok canlı olarak göstermektedir. Kazvin-Hemedan yolu yakınında birbirinden 29 metre aralıkla yükselen bu iki kümbed (*Hāreḳān Kümbedleri*), kitabeleri ve bütün İran 'da en zengin çeşitli ve gösterişli tuğla süslemeleri ile Selçuklu san'atından kalan en kıymetli âbidelerdir (D. Stronach, T. T. Young Jr., *Three Seljuḳ Tomb Towers, Iran*, London, 1966, IV, 1-20). 1067-1068 tarihli ilk kümbed Sultan Alparslan zamanında, Muḥammed b. Makkī al-Zancānī tarafından yapılmıştır. 1093 tarihli ikinci kümbed ise, Abū Manşūr bek Elsi b. Tekin adına Zencânlı Abu 'l-Maʿâlî b. Makkī tarafından yapılmıştır. 11 metre çapında, 13 metre boyunda, sekizgen biçiminde, çift kubbeli, tamamen tuğladan, köşeleri silindir biçiminde kuleli kümbedler, elliden fazla değişik örnek gösteren zengin süslemeleriyle Anadolu 'daki taş ve çini süsleme san'atının kaynakları olmuştur. Bunlara yakın üslûpda, köşeleri yuvarlak pâyeli, sekizgen biçiminde ve piramit külahlı Demavend Kümbedi de, XI. asrın üçüncü çeyreğine girer. Bu kümbed her kenarı, üç kare bölüme ayrılarak değişik örnekler hâlinde tuğla süslemelerle kaplanmış olup, diğer iki kümbetten farklıdır. Her üç kümbeddeki tuğla süslemelerin inanılmaz zenginliği, Selçuklu süsleme san'atının yaratıcı kuvvetini açıkça göstermektedir.

Azerbaycan 'da, Merâga ve Nahçıvan 'da XII. asırdan kalma kümbedler, çeşitli süsleme unsurlarının Anadolu 'ya geçişini hazırlamıştır. *Kümbed-i Kırmız* (Merâga, 1147), murabba şeklindeki planı ile Karahanlı türbelerine dönüşü gösteriyor. Çok ince tuğla işçiliği küçük fîrûze çinilerle renklendirilmiştir. Tâk kapı alınlığı, fîrûze mozaik çinilerden hendesî bir örgü motifiyle doldurulmuştur. Tuğlalar da hendesî örneklere göre örülmüştür. Nahçıvan 'da, sekizgen piramit çatılı Yūsuf b. Kuṣayr Kümbedi (1162) 'nin mimarı ʿAcamî b. Abî Bakr, asıl eserini Atabek İldeniz 'in hanımı Mümine Hatun için 1186 'da inşâ ettiği 25 metre boyunda tuğla kümbed ile ortaya koymuştur. Kümbed on kenarlıdır. Çevrenin çifte minareli sivri kemerli tâk kapısı yıkılmıştır. Horasan 'daki Rādkān 'da 22 metre boyunda 36 yivli silindir biçimindeki tuğla kümbed 1205 tarihlidir. 1253 'te Karakurum 'da Mengü Kağan 'ı ziyâret eden Rubruqus, buna benzer keçe çadırları, tekerlekler üzerinde ağaç direkler ve renkli kumaşlarla örtülü halde görmüştür (Rubruqus, *Travels in Tatary and China in 1253*, Den Haag, 1735).

Camiler: XI. ve XII. asırlarda yapılmış Karahanlı camileri de tuğla mimârîsinin parlak gelişmesini gösteren eserlerdir. Bunlardan, Buhârâ yakınında Hazar 'da XI. asır başında *Degaron Camii*, kerpiç ve tuğla karışımı bir yapı olmakla berâber planı çok önemlidir. Alçak silindir biçiminde pâyeler üzerine dört sivri kemerle oturan 6,5 metre çapındaki orta kubbe, yanlardan tonozlarla çevrilmiş olup, köşelerde ortalama 3,6 metre çapında birer küçük kubbe ile merkezî plan şemasını ortaya koymaktadır. Eski Merv yakınında XI. asır sonunda *Talhatan Baba Camii*, artık tamamiyle tuğladan, yatık dik-

dörtgen planda, küçük çapraz tonozlarla yanlara doğru genişletilmiş tek kubbeli bir yapıdır. Nişlerle şekillendirilmiş ve tuğlaların değişik dizilmesiyle zengin süslemeli cephesi sonraki Karahanlı eserlerine örnek olmuştur. Aynı bölgede, XI. asırdan kalma Huda'i Nazar Evliya Türbesi'nde bu cephenin yanlardan kısaltılmış değişik bir şekli tekrarlanmaktadır.

Schlumberger tarafından 1951 kazılarında meydana çıkarılan, Cenûbî Afganistan'da Bust yakınında, Gazneli Sultan Mahmud'un *Laşkar-i Bāzār* Ulu Camii, büyük ölçüde iki nefli, yatık dikdörtgen biçiminde sâde bir yapıdır (D. Schlumberger, *La Grande Masquèe de Lashkari Bazar, Afganistan*, 1952, VII, 1-4). Mihrab önünde görülen dört tuğla pâye, herhalde kubbeyi taşıyordu. Böylece mihrab önünde iki nef genişliğinde kubbe, Selçuklulardan önce XI. asır başında burada ortaya çıkmaktadır. Mimârî gelişme bakımından bu çok önemlidir.

Selçuklular, bu gelişmeleri değerlendirerek büyük ölçüde âbidevî bir cami mimârîsi yaratmışlar, böylece bütün İran ve Orta-Asya'da onların mihrab önü kubbesi ile dört eyvanlı cami tipleri hâkim olmuştur. Bu tip mimârînin başında, başlıca kısımları Melikşah zamanında yapılmış olan İsfahan Mascid-i Cum'ası yer alır. Melikşah'ın emriyle onun adına, veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından 1080'de yaptırılan cenuptaki büyük kubbe, 15 metre kenarlı kare bir mekânı örtmektedir. Şimâldeki 11 metre çapında, 22 metre yükseklikteki ikinci kubbe, bundan sekiz yıl sonra, Melikşah'ın hanımı ve Karahanlı prensesi Terken Hatun adına, vezir Tāc al-Mulk tarafından yaptırılmıştır. Cephesi olmayan ve çatıdan başlayarak yükselen kubbesiyle bu yapı, dıştan basit görünürse de, iç mekânı Büyük Selçuklu mimârîsinin teknik ve estetik bakımından en olgun ve başarılı eseridir. Alt ve üst yapı birbiriyle kaynaşarak mekân birliği adetâ gotik bir sistem hâlinde sağlanmıştır. Her iki kubbede üç dilimli trompların şekli, Karahanlılar'ın Arap Ata türbesindekilere uygundur. Daha sonra İran'da yapılan Gulpāyegān, Kazvin ve Ardistān'daki Selçuklu camileri, tromplar üzerine tuğladan hafif sivri kubbeleriyle, İsfahan'daki Melikşah Kubbesinin devam eden varyasyonları olarak görünürler. Bütün yenilikleri tek bir plan hâlinde gerçekleştiren 1135 tarihli Zavvāra Mascid-i Cum'a'sı, mihrab önü kubbesi ile dört eyvanlı ve orijinal minareli bir Selçuklu camii olarak büyük bir gelişmenin yolunu açmıştır. Karahanlı ve Gazneliler'in ribat ve saraylarında görülen dört eyvanlı avlu plan şeması, ilk defa burada bir Selçuklu camiinde değerlendirilmiş, 7,45 metre çapındaki kubbe, artık planın bütünü içinde, kıble eyvanının arkasında yerini almıştır. Zavvāra Camii'nden sonra, bunun hayranlık uyandıran planına göre başta Arabistân ve İsfahan *masçid-î çum'a*'ları olmak üzere, diğer camiler de dört eyvanlı hâle getirilmiştir. Kübik blok üzerinde sekizgen tamburla hafifçe sivrilen kubbe silüeti, plan içinde, dıştan hâkim bir görünüş kazanmış olup, sade ve sık tuğla örgüsünden sağlam bir ifâde kuvvetiyle Selçuklu kubbesini sembolize eder. Selçuklular ilk defa İran'da kendine has bir cami mimârîsi yaratmışlardır. *Damgan Mescid-i Cum'a*'sının silindir biçimindeki minaresi, çini üzerindeki kûfî yazılı kitâbesi (1058)'yle Tuğrul Bey zamanından kalma bir Selçuklu eseridir. Buhârâ'daki eserlerden çoğunu Karahanlı hükümdârı Arslan Han (saltanatı: 1087-1130) yaptırmıştır. Bunlardan Cuma Mescidi, XII. asır başlarında yapılmış ise de, bugünkü cami (1514), Şeybânîlerden Özbek Han'dan kalmadır. Eski camiin sâdece minâresi ayaktadır. Kitâbesinde Arslan Han adı ve 1127 tarihi okunmaktadır. Yukarıya doğru incelen kalın silindir biçiminde tuğla minarenin şimdiki yüksekliği 47 metredir. Kalan Minare adı ile tanınan bu minâre aslında daha yüksekti. Burada onüç kuşak hâlinde hendesî kabartmalar gövdeyi süslemektedir. Sır-Derya'nın cenûbunda Özkent'de XI. asırdan kalma diğer bir Karahanlı minâresi bunun öncüsüdür. Alt tarafı 9,40 metre çapında, yüksekliği 17 metre olan bu minârede, geniş ve dar kuşaklar hâlinde hendesî tuğla süslemeler kalın gövdeyi çevirmektedir. Bunun bağlı olduğu cami de ortadan kaybolmuştur. Amu Derya'nın cenûbunda Tirmiz yakınında, Car Kurgan'da diğer büyük bir Karahanlı camiinin 1108 tarihli minâresi Serahs'lı Mehmed oğlu Ali'nin eseridir. Onaltı yivli minârenin, üst kenarını, bir âyeti içine alan bir kitâbe geniş bir kuşak hâlinde çevirir. Bunun üst kısmı depremden yıkılmış, cami ise, yok olmuştur. Gazne'de Sultan Mesud III.'un 1115 tarihli minâresi ile Behram Şah (saltanat: 1117-1149)'ın yaptırdığı minâre kalmış, camileri yıkılmıştır. Bu tuğla minârelerden birincisi 48 metre iken üst yarısı olan silindir biçimindeki gövde depremden yıkılmış olup, yıldız şeklinde köşeli altyarısı ayakta kalmıştır. Çok zengin kûfî kitâbeler, bitki motifleri ve hendesî süslemeleriyle dikkati çeker. Behram Şah'ın minâresi, bunun sadeleştirilmiş bir kopyasıdır. Dehli sultanlarından Kutbeddin Aybey'in eski Dehli'de yaptırdığı camiin 1199 tarihli ve dört şerefeli minâresi, kırmızı taştan kalın bir gövde hâlinde başlayıp, yukarıya doğru incelen beş katlı yivli bir kule biçimindedir. Kutub Minar [b. bk.] adıyla tanınan 73 metre yüksekliğindeki dünyanın bu en yüksek minâresi, baştan başa kabartma kitâbe ve süslemelerle işlenmiştir. Karahanlıların Car Kurgan minâresinin taştan ve daha zengin çeşitli süslemelerle bir devamı gibi görülebilir.

Medreseler: Medreseler, şiîliğe karşı sünnîliği geliştirmek ve devlet memurlarını yetiştirmek için ilk defa XI. asır başlarında Gazne'de kurulmuşsa da, bu Gazneli medreselerinin mimârî özellikleri hakkında bir kaynak yoktur. Büyük Selçuklular, medreseleri geniş bir devlet teşkilâtı hâline getirip, devlet memurlarını bu yatılı öğretim müesseselerinde yetiştirmişlerdir. Nāşir-i Ḫusrav [b. bk.], Nîşâpûr Medresesi'nin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in emriyle kurulduğunu, kendisi, 22 nisan 1046'da Nîşâpûr'dan geçerken yapının epeyce ilerlemiş olduğunu kaydeder. Bu zamanlarda Bağdad, Tûs, Basra, İsfahan, Herat ve Belh'de kurulan büyük medreselerle, bu mimârî sür'âtle gelişmiş ve Bagdad Medresesi 1067'de tamamlanmıştır. Büyük Selçuklulardan Hargird ve Rey'de, Melikşah zamanından iki medrese kalmış, diğer bütün medreseler yok olmuştur. Godard'ın araştırmaları, bunların dört eyvanlı yapılar olduğunu meydana çıkarmıştır (A. Godard, *Khorasan, Athar-é Iran*, 1949, IV/1, 68, 146). Karahanlı ve Gazneli mimârîlerinde geliştirilen dört eyvanlı plan şeklini, Selçuklular, önce medreselerde, sonra camilerde tatbik ederek dört eyvanlı cami planını yaratmışlardır. Bütün Selçuklu İmparatorluğu boyunca bu medrese mimârîsi Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya götürülmüştür. Türklerde medrese fikrinin ve mimârîsinin bu kadar çabuk yayılıp gelişmesinde onların islâmlıkdan önceki Budizm devrinden bildikleri manastır hayatının ve mimârîsinin çok te'siri olmuştur. E. Diez, bu sebepten, medrese tipinin menşe'inin Budist manastırlarda aranması gerektiğine haklı olarak işâret etmiştir.

Kervansaray ve Ribatlar: Karahanlılar'ın ribat adını verdikleri kervansaray mimârîsi de, Gazneliler ve Büyük Selçukluların yaptırdığı ribatlarla gelişmiş, Anadolu Selçuklularında son ifâdesini bulmuştur. Alp Arslan'ın kızı ile evlenen Karahanlı Hakanı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in, 1078'de Semerkand-Buhârâ yolunda yaptırdığı *Ribāṭ-ı Malik*'den, yalnız cenub cephe duvarı ile portal ayakta kalmıştır. Bu ribat, tuğladan iri yarım silindirler biçiminde yivlenmiş cephe, köşelerde yuvarlak kuleler ve ortada âbidevî ölçüde sivri kemerli portaliyle çok gelişmiş bir mimârî üslûp göstermektedir. Buradaki portal kompozisyonu, sonra büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Timurlu ve Osmanlı Devri mimârîsinin esâsını teşkil etmiştir. Karahanlıların diğer kervansaraylarında da çeşitli plan tipleri, sonraki Türk kervansaraylarında etkilerini göstermiştir. Merv-Amul yolunda, harap Akçakale Kervansarayı, arka arkaya revaklı ve dört eyvanlı iki avlu etrafına sıralanmış mekânlarla kerpiç-tuğla karışımı bir yapı olup, XI. asır sonundan kalmış olmalıdır. Başane (Kurtlu Tepe) hârabelerinde bulunan kervansaray, önde avlulu kısım, arkada biraz daha dar kapalı hol ile, Anadolu'daki Selçuklu hanlarının ana şemasını göstermekte olup, XII. asır başından kalmadır. Tûs-Serahs yolunda (İran'ın Sovyet sınırı yakınında) bulunup Gazneli Sultan Mahmud'un 1019-1020'de yaptırdığı Ribāṭ-ı Māhî, son zamanlarda tanıtılan (D. Hill-V. Clevenger, *Illustrated London News*, 13 August 1966; D. Hill-O. Grabar, *Islamic Architecture and its Decoration*, London, 1967, s. 66, şekil 538-541) Karahanlı mimârî geleneklerini devam ettirir. Bu Gazneli kervansarayı, yuvarlak kulelerle takviyeli ve kare biçimine yakın bir yapı olup, dört eyvanlı avlu şeması ve tuğla süslemeleri yanında, kubbe-eyvan birleşmesini de Büyük Selçuklulardan çok önce gerçekleştirmiş olması bakımından önemlidir. Pek azı kalmış olan palmet ve rumî dolgulu hendesî süslemeleri ve kûfî kitâbeleri, çok harap durumda bulunan bu âbidenin yüksek kalitesi hakkında bir fikir vermektedir. Büyük Selçuklulardan kalan diğer mühim kervansaray, Meşhed-Serahs arasındaki ıssız arâzide bulunan Ribāṭ-ı Şarîf olup, Godard (*Khorasan, Athar-é Iran*, 1949, IV/1, 7-56)'ın araştırmalarına ve üslûb özelliklerine göre, 508 (1114/1115)'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Karahanlıların Akça Kale Kervansaray'ına benzeyen planı, kareye yakın asıl yapı ve önünde yatık dikdörtgen bölümünden ibâret olup, dört eyvanlı avlu etrafında sıralanmış mekânlardan meydana gelmiştir. Dıştan kaleye benzemekle berâber, içi sarayı andıran bir zenginliktedir. 548 (1153) başında Oğuzların ayaklanmasında Ribāṭ-ı Şarîf ve yakınında bulunan Ribāṭ-ı Māhî tahrib edilmiş, bir yıl sonra Sultan Sencer'in hanımı ve Karahanlı prensesi Terken Hatun her iki ribatı tamir ettirmiştir.

Saraylar: Gaznelilerin, 1948'de Fransız arkeoloğu D. Schlumberger (*"Le Palais Ghaznèvide de Lashkari Bazar"*, *Syria*, XXIX, 3-4, Paris, 1952, s. 291 v.d.) tarafından keşfedilen Laşkar-i Bāzār Sarayı Sultan Mahmud zamanından kalan bir yapı olup, planı, dört eyvanlı avlu şemasının daha geliştirilmiş bir şeklidir. Şimâl eyvanından geçilen taht salonunda, duvarların üst kısmı, kenarı kûfî kitâbeli, ortası hendesî süslemeli pişmiş tuğla levhalarla kaplı idi. Alt kısmında ise, çok renkli fresk (tempera)'lerle birbiri arkasına sıralanmış muhafız askerleri canlandırılmıştır. Başları tahrib edilmiş olan bu figürlerden üçü Kâbil Müzesi'ne kaldırılmıştır. Canlı renklerle gösterişli kaftanları, yumuşak çizmelere inen pantolonları, kemerlerden aşağı asılan eşya ve torbaları ile Uygur fresklerinin benzerleridir. Bombacci ve Scerrato başkanlığında İtalyanlar tarafından Gazne'de, 1957'den son yıllara kadar devam eden kazılarda Sultan Mes'ud III.'un sarayı meydana çıkarılmıştır (*Summary Report on Italian Archaeological Mission in Afghanistan* 1- A. Bombacci, *Introduction to the excavations at Ghazni*, 2- U. Scerrato, *The first two excavation campaigns at Ghazni, 1957-1958*, *East and West*, 10, 1-2, Roma, 1959). Burada da dört eyvanlı avlu, planının esâsıdır. Daha geniş olan cenub eyvanı, taht odasını içine alır. 250 metreyi bulan, 70 cm. yükseklikte 510 mermer levha, avlunun etrafını çeviriyordu. Bunlardan yalnız 44'ü yerinde

bulunmuştur. Üst kenarlarda çiçekli kûfî ile boydan boya Farsça bir kitâbe vardır. Ribāṭ-ı Malik'den sonra Türk mimârîsinde görülen ve eşi bulunmayan bu ikinci Farsça kitâbe, aslında 250 metreyi buluyordu. Kalan izlerden anlaşıldığına göre, kitâbeler ve süslemeler, parlak kırmızı üzerine lâcivert olarak renklendirilmişti. Kıvrık dallar arasında hayvan ve kuş figürleri, palmet, lotus ve rumîlerle dolgulu üç dilimli kemerler hafif kabartma olarak işlenmiştir.

Bibliyografya: C. E. Arseven, *L'art turc depuis son origine Jusqu'á nos Jours* (İstanbul, 1939); ayn. mll., *Türk Sanatı Tarihi* (İstanbul, 1954-1959), I-III; O. Aslanapa, *Turkish Art Architecture* (London, 1971-New York, 1972); ayn. mll., *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların sonuna kadar* (İstanbul, 1972); E. Diez, *Die Kunst der islamischen Volker* (Berlin, 1915, Potsdam, 1928); E. Diez-O. Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul, 1955); E. Diez, *Islamische Kunst* (Berlin, 1964); H. Glück- E. Diez, *Die Kunst des Islam* (*Propylaen Kunstgeschichte*), Berlin, 1925; A. Godard, *L'Art de l'Iran* (Paris, 1962); O. Grabar-D. Hill, *Islamic architecture and its decoration, A. D. 800-1500* (London, 1964-1967); A. U. Pope-P. Ackerman, *A. survey of Persian art* (Oxford, 1938-1939); S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi* (Ankara, 1965); K. A. C. Creswell, *A Bibliyography of the architecture, arts and crafts of Islam* (Cairo-Oxford, 1961) *Supplement*; A. Wilson, *A Bibliography of Persia* (*Oxford*, 1930); A. Godard, *Origine de la madrasa, de la mosqueé et du caravansárail á quatre iwans, Ars İslamica*, 1951, X/XVI; Cohn-Wiener, E. Turan. *Islamische Baukunts in Mittelasien* (Berlin, 1930); E. Esin, *Türkistan Seyahatnâmesi* (Ankara, 1959); A. Godard, *Khorasan, Athar-é Iran*, IV/1, 1949, 7-150; G. A. Pugachenkova, *Puti razvitiya arkhitektury yuznogo Turkmenistana* (Güney Türkmenistan mimârîsinin İlkçağdan Orta-çağa kadar gelişmesi), Moskova, 1958; G. A. Pugachenkova, V.I. Rempel, *Zodchestvo Uzbekistana* (Taşkent, 1959); M. Useinov-L. S. Bretanitsky, A. Salamzade, *Istoriya arkhitektury Azerbaydzhana* (Moskova, 1963); O. Aslanapa, *Kırım ve Azerbaycan'da Türk Eserleri* (İstanbul, 1979); A. Bombaci-U. Scerrato, *Summary report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan. Introduction to the excavations at Ghazni, The first two excavation campaigns at Ghazni, 1957-1958, East and West*, 10, 1959, 3-55; D. Schlumberger, *Le palais Ghaznèvide de Lashkari Bazar, Syria*, XXIX, 1952; ayn. mll., *Lashkari Bazar I.*; I. C. Gardin, *Lashkari Bazar II, Céramiques et monnais de Lashkari Bazar et de Bust* (Paris, 1963); A. D. H. Bıvar, *Seljukid ziyaratsof Sar-i Pul, Bulletin of SOAS*, XXIX, I, 1966; Cohn E. Wiener, *Die ruinen der Seldschukenstadt von Merv und das Mausoleum Sultan Sandschars, Jahrbuch der asiatischen Kunst, II*, 1925; A. Godard, *"Historique du Masdjid-e Djum'a d'Isfahan", Athar-é Iran*, I, 1936; ayn. mll., *Les anciennes mosquée de L'Iran* (ayn. yer.).

b. Anadolu'da Türk Mimârîsi: *Camiler*; Anadolu'da, Melikşah'ın adını taşıyan 484 (1091/1092) tarihli çiçekli kûfî kitâbesiyle Diyarbakır Ulu Camii ve 513 (1128) tarihli Siirt Ulu Camii, Büyük Selçuklularla ilgili eserlerdir. Artukluların Silvan (Meyyafârikin) Ulu Camii (1152-1157) ile bu devrin üslûbu başlar. İsfahan Mescid-i Cum'ası'ndaki Melikşah kubbesi aynı plan şekliyle, burada bir mihrab önü kubbesi olarak değerlendirilmiştir. 13,5 m. çapındaki mukarnas tromplu kubbe, içten ve dıştan tamamıyle yapıya hâkim olup, böylece Anadolu'da Türk cami mimârîsinin âbidevî şekli inanılmaz bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir. Kubbenin eteğinde Artuklulardan Necmeddin Alpı (1152-1176)'nın kitâbesi vardır. Son tamirlerde zevksiz portaller ve pilpâyelerle şekli bozulmuştur. Artuklulardan Fahreddin Karaarslan'ın Harput Ulu Camii, 551 (1156)'de havuzlu avlu küçültülerek camiin içine alınmıştır. Planı Zevvâre Mescid-i Cum'a'sını hatırlatır. Artukluların şâheser yapısı, harap durumdaki Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii (601=1204), Yavlak Arslan ve Artuk Arslan tarafından yaptırılmış olup, dış görünüşü ve bâzı detayları bakımından inanılmaz bir zenginliktedir. İki renkli taşlar, dilimli kemerler, istiridye nişler Zengilerden gelen etkileri gösterir. Önünde hâlen yıkılmış olan revaklı avlusu vardır. Plan içinde gelişerek içten ve dıştan bütün yapıya hâkim olan mihrab önü kubbesi, revaklı avlu, küçültülüp cami içine alınmış avlu ve zengin süslemeli, sağlam kesme taş mimârîsi ile, Artuklu camilerinin âbidevî üslûbu sonraki gelişmelerin temeli olmuştur.

XII. asır Danişmendli camileri, orijinal şekilleriyle zamanımıza kadar gelememiştir. Saltuklu camilerinin birincisi, Erzurum'da İç-kale'ye hâkim, bir kümbed biçiminde değişik yapıya sâhib bir mescit olup, XII. asır sonundan kalmış olmalıdır. Erzurum Ulu Camii, tamirlerle bozulmuş haldedir. Mengücüklülerin en eski yapısı, Divriği kalesindeki Şehinşah'ın Kale Camii (567/1180-1181)'dir. Kitâbesine göre, Azerbaycan'dan gelen mimârı Merâgalı Ḥasan b. Firūz'dur. Cepheyi kaplayan portal, çeşitli taş, tuğla ve çini süslemeler ve kitabeleriyle dikkati çeker. Şehinşah'ın torunu Ahmed Şah (626=1228/1229)'ın da Darüşşifa ve türbe ile birlikte yaptırdığı Ulu Cami de bir külliye teşkil edip Divriği'de en mühim Mengücüklü eseridir. Cenubtan camiye bitişik olan Darüşşifa, hamamı Turan Melik tarafından aynı yılda yaptırılmıştır. Her iki bölümün de mimarı olan Ahlat'lı Hürrem Şah'ın bu eserleri mimârî ve süsleme bakımlarından güzel olmakla berâber, dıştan pek gösterişli değildir. Maşif düz duvarlı cepheler herbiri ayrı özel-

liklerde dört âbidevî portalle canlandırılmak istenmiştir. Taş süslemeler, İran'da Büyük Selçukluların ştuk işlerindeki plastik üslûbun taşa geçmiş bir devamı gibidir. Garb portalinde, Selçukların çift başlı kartal arması ile Ahmed Şah'ın doğan kuşu arması, kabartma hâlinde işlenmiştir.

Anadolu Selçuklularının ilk eseri, zamanla planı değişen Konya'daki Alâeddin Camii'dir. Abanozdan yapılmış 550 (1155) tarihli minber, ilk camiden kalmış olup, Ahlatlı Mengiberti Usta tarafından yapılmıştır ve Sultan Mes'ud ile oğlu Kılıçarslan II.'nın kitâbelerini taşır. İki farklı devir hâlinde, klasik Türk camilerinin mihrab önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı ile, sütunlar üzerine, şarkta altı, garpta dört paralel nef bir araya gelmiştir. Önünde, Kılıçarslan II.'nın yaptırdığı on kenarlı kümbed ile yarım kalmış sekizgen bir kümbed ve şimâldeki âbidevî cephesiyle boydan boya uzanan avlu yer almıştır. Alâeddin Keykubâd I.'ın emriyle camiye son şeklini veren mimâr, aslen Şamlı olan Muḥammed Havlān, çinileri yapan usta ise, Karîm al-Dīn Ardişāh'dır. Bugün yalnız mihrabın üst yarısı ile, kubbeye geçiş üçgenlerinde, fîrûze, lâciverd mor renkli, hendesî ve nebatî süslemeli mozaik çiniler kalmış olup, bunlar camiin tamamlandığı 616 (1219) tarihine uymaktadır. Alâeddin Keykubâd I.'ın Niğde'deki camii, klasik unsurları bir araya toplar. Kitâbesinde, mimâr olarak Şiddîḳ b. Maḥmūd ile kardeşi Ġāzî'nin adları okunmaktadır. Mekânın loş ve ağır arkaik etkisi, mimârî süslemeler ve aydınlık feneri ile bir derece yumuşatılmıştır. Malatya Ulu Camii'nde, mihrab önü kubbesi, buna bitişik eyvan ve havuzlu iç avlu gibi, zengin ve önemli kısımlar, tuğladan yapılmış olup, planı İran'daki Selçuklu camilerine (Zevvâre gibi) dayanıyor. Fîrûze ve patlıcan renginde çini mozaik süslemeler ve kitâbelerle renklendirilmiş olan bu cami, Malatyalı Ya'ḳūb b. Abū Bakr tarafından yapılmıştır. Üç dilimli tromplarla sekizgen bir tambur üzerine oturan tuğladan ve zengin süslemeli kubbe de, Karahanlı ve Büyük Selçuklu geleneğine dayanır. Daha sonra eklenen taştan yapılmış kısımlarla şekli değişen camii, Alâeddin Keykubâd I.'ın 1224'te yaptırdığı anlaşılmaktadır (O. Arık, *Malatya Ulu Camii'nin Aslî Plânı ve Tarihi Hakkında, Vakıflar Dergisi*, 1969, VIII, 141-145). Alâeddin Keykubâd'ın hanımı Mahperi Ḫvand Hatun'un 1238'de Kayseri'de tamâmen kesme taştan yaptırdığı Huând Hatun Külliyesi, cami, medrese, kümbed ve hamamdan ibâret olup, ilk Selçuklu külliyesidir (H. Karamağaralı, *Kayseri'deki Huând Câmiinin Restitüsyonu ve Hunad manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar, İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1976, XXI, 199-245). Masif kulelerle, medrese ve cami dıştan bir kaleyi andırmaktadır. Mihrab önü kubbesi, eyvan ve küçük kare avlu ile belirtilmiş olan orta nefiyle Malatya Ulu Cami'ne bağlanan Huând Çamii, diğer taraftan yanlara doğru genişletilen mihrab bölümü ile Kayseri ve Erzurum Ulu camiileri şemasına girmektedir. Kayseri'de 647 (1249) tarihli Hacı Kılıç Camii, müşterek revaklı avlunun iki yanında medrese ile kaynaşmış planıyla, diğer bir Selçuklu Külliyesi'dir. Bunun daha eski bir örneği olarak Danişmedlilerden kalan Kayseri Kölük cami ve medresesi, küçük kapalı avlusu ile dikkati çeker.

Camiler yanında Selçuklu mescidleri de tek kubbeli yapılar olarak mühimdir. Çoğunun önünde bulunan tonozlu veya düz çatılı giriş yerleri, XIV. asırda camilerde çok yayılan son cemaat yerlerinin öncüleridir. Konya'da Taş Mescid (1215) ve Sırçalı Mescid (XIII. asır son yarısı) bunların en karakteristik örnekleridir. Bunlar, çeşitli kubbeye geçiş mes'elelerini ele alarak son cemaat yeriyle tek kubbeli ilk Osmanlı camilerinin başlangıcını hazırlamıştır.

Anadolu Selçukluları'nın ağaç direkler üzerine düz çatılı ve zengin süslemeli ahşap camileri, üçüncü bir grupdur. Bunlarda çok renkli kalem işleri, mozaik çinili mihraplar ve ağaç işleri, sıcak bir atmosfer yaratmaktadır. En büyük ve orijinal ahşap cami, bütün zenginlikleri içinde toplayan Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii olup, 1299'da tamamlanmıştır.

Medreseler: Anadolu'daki ilk medreselere Danişmendli ve Artuklu ülkelerinde rastlanır. Tokat ve Niksar'da, Danişmendlilerden Yağıbasan'ın, avlusu örtülü, kubbeli medreseleri, Artukluların Mardin'de Hatuniye, Diyarbakır'da Zinciriye (1198) ve Mesudiye (1198-1223) açık avlulu, eyvanlı medreseleriyle başlayan gelişme, Kayseri'de 1205 tarihli Çifte Medrese ile Selçuklulara geçmiştir. Sıvas'da Keykâvus Şifâhanesi (1217/1218), eyvanlı bir medrese olup, tuğla, çini ve taş süslemelerle ilk Selçuklu âbidesidir. Süslemeleri Büyük Selçuklular'a dayanır. Konya Sırçalı Medrese (1242)'de, çini süslemeler bu tarihte başka benzeri olmayan bir zenginlikle canlanmış, kubbeli medreseler grubuna giren Karatay (1251) ve İnce Minareli (1260-1265) medreselerde çini ve taş süslemeler en olgun şeklini almıştır. 1271 yılında Sıvas'da birbirleriyle rekâbet eder durumda eyvanlı grupdan, ikisi çifte minareli üç büyük abidevî medrese yapılmış olması dikkate değer (Gök Medrese, Buruciye ve Çifte Minareli). Bunlardan az sonra gelen Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese ile, mimârîsi, planı ve süslemeleri ile âhenkli bir birlik hâlinde en büyük ve gösterişli Selçuklu medresesi olmuştur.

Âbide Mezarları: Kümbed ve türbeler, Anadolu'da sâde bir tarzda yapılmakla berâber, mimârî bakımdan zengin çeşitler meydana getirmişlerdir Divriği'de Mengücüklülerden Emîr Süleyman b. Seyfeddin Şehinşah için 1195'te yapılan Sitte Melik Kümbedi, XII. asırdan kalan en güzel âbide

mezarlardandır. Kesme taştan sekizgen gövde üzerine maksutî külâhlı kümbette, giriş cephesinde birbiriyle kesişen sekizgenlerden dörtlü düğüm ve içiçe iki sekizgenden ibâret hendesî motifler gibi, eski Türk süslemeleri göze çarpar. Selçuklular zamanında, Konya Alâeddin Camii 'ne şimâlden bağlanan Kılıçaslan II.' nin kümbedi, onun ölüm tarihi olan 1192 'den önce, yâni XII. asırda yapılmıştır. Mimârı Hucendli Yûsuf b. ʿAbd al-Ġaffâr 'dır. Bu mütevazi kümbed içinde sekiz Selçuklu sultanı yatmaktadır. Lâhitler kabartma çini kitâbelidir. Sade, on kenarlı mensûr biçimindeki yapısı, taş ve çini süslemeleri, kitâbeleri ve kemerli kapısı ile bu kümbed, Selçukluların Anadolu 'daki ilk yapı denemelerinden biridir. Selçuklu sultanlarına âit diğer türbe, Keykâvus I. 'un 614 (1217) 'te Sıvas 'da yaptırdığı Darüşşifa 'nın sağındaki eyvanında yer alır. Murabba üzerine Türk üçgenleriyle oturan tuğla kubbenin örttüğü mekân üstünde, dışdan on kenarlı kümbed yükselmektedir. Anadolu 'da yalnız Selçuklu sultanlarına mahsus kümbedlerin on kenarlı oldukları anlaşılıyor. Daha önce, Nahçıvan 'da Mümine Hatun Kümbedi (1186) de on kenarlı olarak yapılmıştır. Anadolu 'da, geri kalan kümbedler, sekizgen, oniki kenarlı veya üstüvânî olarak değişmektedir. Keykâvus Kümbedi 'nin on kenarından herbirinde tuğladan çeşitli hendesî süslemeler bulunur. Bunlardan çoğu Harakan kümbedlerinin süslemelerini tekrarlamaktadır. Eyvana açılan türbe cephesi, koyu mavi üzerine beyaz kabartma sülüs kitâbesiyle Selçuklu tuğla ve çini mozaik süslemelerin Anadolu 'da ilk âbidevî eseri olup, çini mozaik san'atının sonraki parlak gelişmesinin işâretlerini taşımakta olup, ustası Merend'li Ahmed'dir. Parlak kırmızı tuğlalardan cephe, fîrûze, mor ve beyaz sırlı tuğla ve çinilerle örgülü kûfî kitâbeler, hendesî yıldız ve geçmeler hâlinde mozaik olarak işlenmiştir. Sultana ve yakınlarına âit diğer lâhitler de hep çini kaplıdır (S. Taşkın, *Anadolu Selçuklularında Çinili Lâhitler, Sanat Tarihi Yıllığı*, 1971, IV, 237-258). Ahlatlı Abu 'l-Namâ b. Mufażżal adlı bir mimârın eseri olan Tercan 'daki Mama Hatun Kümbedi, kesme taştan îtinalı bir yapı olup, yuvarlak dilimli üstüvânî gövde üzerine mahrûtî külâhlı asıl kümbedin etrafı dâire biçiminde geniş bir kuşatma duvarı ile çevrilidir. Planı, son yıllarda Masson tarafından, Aral gölünün şarkında Tagisken 'de yapılan kazılarda meydana çıkarılan âbidevî mezarlara benzemekte olup, bunların M.ö. III. asırdan kalma Hun mezarları olması muhtemeldir (V. M. Masson, *Srednaya Aziya u epohu Kamenya : i Bronza*, Moskova, 1966, s. 235, resim 51). Kayseri 'de Döner Kümbed, oniki köşeli ve dıştan mukarnas kornişler üzerine mahrutî külâhlı, içten üstüvânî mekân üzerine kubbe örtülü bir yapıdır. Resimli plastik süslemelerin bolluğu ile göze çarpan ve âbidevî bir çadırı andıran kümbedin portal cephesinde, Şâh Çihân Hatun için yaptırıldığını belirten tarihsiz bir kitâbe vardır. Üslûbuna bakılarak 1276 'da yapıldığı düşünülebilir. Kümbedlerinin çokluğu ve çeşitliliği ile Kayseri 'den sonra ilk planda gelen Ahlat, Anadolu 'daki muhtelif âbidelerin kitâbelerinde adları yazılan mîmâr ve ustaların yetiştiği eski bir san'at merkezidir. Burada 672 (1273) tarihli Ulu Kümbed, Ahlat klasik kümbed üslûbunun en eski eseridir. 7 m. çapında üstüvânî gövde üzerinde, sivri mahrutî bir külâhla âbidevî bir çadır şeklindedir.

Kervansaraylar: Anadolu 'da Selçukluların yüksek kültürünü en canlı şekilde aksettiren eserler, kervansaraylardır. Bunlar, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların ribatlarına bir ölçüde benzemekle berâber, tamamen kesme taştan yapılmış sarayları andıran büyük ölçüde âbidevî yapılardır. Sayıları yüzü aşkın bu kervansarayların dokuzu Selçuklu sultanları, diğerleri ileri gelen devlet ricâli tarafından yaptırılmıştır. İlki, Kılıç Arslan II. tarafından yaptırılan, Aksaray-Kayseri yolunda bulunan ve halen harap durumda olan Alay Han olup, hendesî süslemelerin en eski örneklerini verir. Portaldeki iki gövdeli arslan kabartması, Karahanlıların Tirmiz saraylarındakilerin bir benzeri ve devamıdır. En büyük kervansaray, Alâeddin Keykubâd I. tarafından 1229 'da tamamlanan, Konya-Aksaray yolundaki Sultan Han, 110x50 m. ebadında olup, 4.500 m². 'lik yer kaplar. Konya 'da Alâeddin Camii 'ni tamamlayan Muḥammed b. Ḥavlān al-Dimaşḳî, bunun da mimârıdır. Revaklı avlu ve kapalı holden meydana gelen Sultan Han 'da köşk mescid, bir âbide gibi avlu ortasında yükselmekte olup, mimârî süslemelerin en zengin merkezidir. Avlu ve hol portalleri de bu zenginliğe katılmaktadır. Bunlar, Selçuklu mimârîsinin en gösterişli eserleridir. Dıştan âdeta bir kaleyi andırır. Sultan Hanların kapalı hol bölümü, İtalyan gotik katedrallerini hatırlatan çok kuvvetli bir mekân etkisi yaratmaktadır.

Saray ve Köşkler: Anadolu 'da Selçuklu saray ve köşkleri, Sultan hanları yanında çok mütevazî yapılardır. Çoğu kaba taş ve tuğladan nisbeten basit görünüşdeki bu yapıların kabalığını gidermek için zengin çini ştuko süslemeler kullanılıyordu. Bunların ilki olan ve Konya 'da Kılıç Arslan II. (ölm. 1192) tarafından yaptırılıp, Alâeddin Keykubâd I. tarafından tamir ettirilen Alâeddin Köşkü 'nden yalnız bir duvar kalmıştır. Köşk, içten ve dıştan zengin çeşitli çini ve ştuko süslemelerle kaplı idi. Kalan parçalar müzelerdedir. Doğancı süvârî resmi ile büyük murabba çiniler, minaî tekniğinde yerli gri hamurdan yapılmış olup, Büyük Selçukluların Rey ve Kâşan 'daki minaî tekniğini devam ettirmektedir. XIII. asrın başından kalma Diyarbekir iç kalesindeki Artuklu Sarayı 'nın dört kollu, selsebil ve havuzlu divanhânesi de çeşitli çiniler ve taş mozaik süslemelerle kaplı idi (O. Aşlanapa, *Diyarbakır kazısından ilk Rapor, Türk Arkeoloji Dergisi*, II, 1962; ayn. mll., *Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır, Atti del Secondo Congresso Internationale di Arte Turca*, Venezia, 1963, Napoli, 1965, 13-31). Alâeddin Keykubâd 'ın Beyşehir gölü kıyısında 1236 'da yaptırdığı Kubadâbâd ve Kayseri yakınında 1224-1226 tarihli Keykubâdiye sarayları, Zeki Oral tarafından keşfedilip, ilk araştırmalar hâlinde yayınlandıktan sonra, kazılarla kalıntıları da meydana çıkarılmıştır (M. Z. Oral, *Kubad Âbâd Çinileri, Belleten*, 1953, XVII, 209-222). 1965 'te K. Otto-Dorn tarafından başlatılıp, sonra Mehmed Önderle birlikte yürütülen kazılar sonunda Kubadâbâd 'da birkaç sarayı içine alan küçük bir Selçuklu şehrinin planı, bütünüyle ortaya çıkarılmıştır (K. Otto-Dorn-M.Önder, *Bericht über die Grabung in Kobadabad 1965, Archaeologischer Anzeiger*, 2, Berlin, 1966). Bunlar, sur duvarları, çitlerle çevrili firdevs (Paradeison) av hayvanları parkı, büyük saray ve altında, göl kıyısında Alanya 'daki Selçuklu tersanesinin küçük bir benzeri olan iki gözlü tersane ile küçük bir saraydan başka, onaltı kadar yapı kalıntısından ibârettir. Bu arada Selçuklu saraylarının çini ve ştuko süslemelerinin en zengin örnekleri de meydana çıkarılmıştır. Bunlar ayakta ve oturmuş insan resimleri, sirenler, harpiler, çift başlı kartal, çeşitli kuş ve hayvan resimleri ve sembolik figürler ile Selçuklu tasvir san'atının yaratıcı gücünü bütün canlılığı ile aksettirmektedir. Keykubâdiye, bir kaynaktan çıkan suların meydana getirdiği küçük bir göl kıyısına sıralanmış üç küçük köşkten ibârettir. Selçuklu sultanlarının, saray ve köşklerini manzaralı yerlerde yaptıkları anlaşılmaktadır. Kazılarda, ele geçen birçok parçalardan Keykubâdiye Köşklerinin de çeşitli çini süslemeleri bakımından zengin oldukları anlaşılmaktadır (O. Aslanapa, *Kayseri 'de Keykubâdiye Köşkleri Kazısı, 1964, Türk Arkeoloji Dergisi*, 1964, XIII/I, 19-40). Saray ve köşklerde kullanılan çiniler, Selçuklularla son bulmuştur. Duvarlarında insan resimli fresklerin bulunduğu bir köşke Alara Kalesi 'ndeki Alâeddin Keykubâd 'ın hamamlı kasrında rastlanmaktadır (Ş. Yetkin, *Sultan I. Alâeddin Keykubat 'ın Alara Kalesi Kasrı Hamamındaki Freskler, Sanat Tarihi Yıllığı*, 1970, III, 69-89).

c. Beylikler Devri Mimârîsi: İlhanlı baskısına rağmen, Selçuklu san'atı, XIII. asrın son yarısı içinde, çok mühim eserler meydana getirmiştir. Fakat 1308 'de Selçuklu Devleti 'nin yavaş yavaş yıkıldığı sırada sınırdaki Türkmenler, yirmiden fazla devlet kurmuşlardır. Selçuklu mimârîsi XIV. asır sonuna kadar etkisini sürdürmüşse de, bu beyliklerde birçok değişik üslûb gelişmeleri olduğu, yeni araştırmalarla meydana çıkmaktadır. Bunlar, Selçuklu san'atının temellerine dayanan yeni üslûblar ortaya koyarak Osmanlı mimarîsinin parlak gelişmesini hazırlamıştır. Etrafındaki diğer yapılardan ayrılmış ve önünde son cemaat yeri bulunan tek kubbeli, kübik görünüşteki camiler, bu gelişmenin başlangıcı olup, Anadolu 'daki Selçuklu mescidlerine bağlanmaktadır.

Kara-Koyunlulardan Cihan-şâh'ın Tebriz 'de 1465 'te yaptırdığı Gök Mescid 'de, İran 'da kubbe mes'elesi değişik bir görüşle ele alınmış olup, tamamıyle simetrik olan planda, mekânı, kubbe ve tonoz örtüsü altında toplama gayreti göze çarpar. Tuğla yapı, zengin çini süslemeli olup mimârı Himmat Allâh b. Muḥammed al-Bavvâb 'dır.

Ak-Koyunlulardan Uzun Hasan 'ın oğlu Zeynel Bey 'in Hasankeyf 'de bulunan, tuğladan üstüvânî gövde üzerine miğfer biçiminde kubbeli kümbedi, mozaik çinilerden renkli süslemeleriyle göze çarpar. Bu yapı, XV. asrın son yarısından kalma olup, oldukça harap durumdadır. Diğer bir Ak-Koyunlu kümbedi Rüstem Bey 'in oğlu Emîr Bayındır için 1492 'de Ahlat 'da yapılmıştır. Üstüvânî gövde, cenûba doğru sütunlar ve kemerlerle açılmış, üstü mukarnas kornişlere oturan mahrutî külâhla örtülmüştür. Mimârı Baba Can 'dır.

Karaman Hâtuniye Medresesi, Murad I. 'ın kızı ve Karamanoğlu Alâeddin Bey 'in hanımı Nefîse Sultan tarafından 1382 'de mimâr Nuʿmân b. Hvâca Aḥmed 'e yaptırılmıştır. İki eyvanlı, revaklı avlusu ve beyaz mermer portali vardır. Bunun dört sıra bordüründe, Sıvas Gök Medrese portali sâde ve yavan bir üslûpla tekrarlanmaktadır. Niğde 'de 1409 tarihli Ak Medrese, yüksek tâk kapısı ve iki katlı cephesiyle bir sarayı andırır. Bursa Hüdavendigâr Câmii cephesiyle benzerliği, eseri yaptıran Karamanoğlu Ali Bey 'in Bursa 'da dedesinin yanında geçirdiği yılların hatırasıdır. Diğer taraftan iki katlı eyvanlı planı ile Selçuklu medreseleri geleneğine uygunluk göstermektedir.

Bu devrin eserlerinden Aydınoğlu İsa Bey 'in 1374 'te Selçuk (Efes) 'da yaptırdığı İsa Bey Câmii çok önemlidir. Mihrap duvarına muvâzi düz çatılı iki uzun nef, ortadan iki kubbe ile kesilmiştir. Önünde düz ahşap çatılı revaklar ve ortada sekizgen havuzu ile revaklı avlu, şark ve garp portallerinde birer minâre vardı. Planı Şam Emeviye Camii 'nden gelen Diyarbekir Ulu Camii 'ne ve bâzı Artuklu camilerine dayanıyor. Mimârının ʿAlî b. Dimaşḳî adını taşıması bile Şam şehrinin etkilerini göstermeye kâfidir. Mermer bloklarla kaplı ve ana cepheyi gösteren garp duvarı, iki kat pencere sıraları ve ortada portaliyle, klasik Osmanlı camilerinin revaklı avlu cephelerine öncü olmuştur.

Merkezleri Manisa 'da, bulunan Saruhanlılar da belki bütün Beylikler devrinin en mühim cami planını ortaya koymuşlardır. İshak Bey 'in 1376 'da yaptırdığı Ulu Cami, birçok mühim gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Mihrab duvarına muvâzi yedi bölümlü dört neften ibâret camide, duvara bitişik iki sütun ile altı pâyenin meydana getirdiği sekizgen

üzerine kemerlerle oturan 10,80 m. çapında pandantifli mihrap önü kubbesi, üç nef boyunca bunları kesmektedir. Küçülmüş halde tekrar ortaya çıkan revaklı avlu, camiden bir duvarla ayrılmış olup, kubbe ile aynı genişliktedir. Mihrab önü kubbesinin gelişmesi bakımından plan, Artukluların Silvan (1157) ve Kızıltepe (1204) Ulu câmilerine bağlanır. Mimârı Emet b. Osman 'dır.

Menteşe-oğullarının Milâs 'da yaptırdığı Hacı İlyas Camii (1338), düz ahşap çatılı olmakla berâber, üç kubbeli son cemâat yeri ile dikkati çeker Milet 'te İlyas Bey Camii (1404), tamamiyle mermer bloklardan tek kubbeli bir yapı olmakla birlikte, üç kemerli giriş yeri ile büyük bir kemer halinde dışarı açılan cephesiyle Beylikler Devri 'nin en karakteristik eserleri arasındadır. Tamamiyle mermer kaplamalı cepheler, iki sıralı ikişer pencereli olup, her biri farklı süslemelerle işlenmiştir. Şimâlindeki türbe harap olmuş, yanlardaki medrese odalarından yalnız şark tarafındankilerden biri ayakta kalmıştır.

Beylikler devrinde Anadolu Türk mimârîsinde ortaya çıkan ve garba doğru uzandıkça daha fazla beliren bütün yenilikler ve başlangıç hâlindeki üslûp gelişmeleri, yine bu beyliklerden biri olup, sonraları hepsini idâresi altına alan Osmanlıların elinde en iyi şekilde değerlendirilip, dünya çapında bir Osmanlı - Türk mimârîsinin yaratılmasına yol açmıştır.

d. Osmanlı Mimârîsi: Zamanla Anadolu-'daki bütün beyliklere son veren Osmanlılar, dünya mimârîsinde mühim bir yer tutmuştur.

Camiler: Osmanlı mimârîsinin başlangıcında, son cemâat yeri ile tek kubbeli camiler gelmektedir. Menşur biçiminde üçgenler üzerine tek kubbeli olup, önünde Korent ve İyon başlıklı sütunlarla yanlarda tekne tonoz, ortada kubbe olarak üç gözlü son cemâat yeri bulunan ve Bursa hisarında 1326 'da yaptırıldığı tahmin edilen ve ancak bir çok tamirlerden sonra zamanımıza kadar gelen Alâeddin câmii, bunların ilk örneği olarak görünmekle berâber kitâbesi olmadığı için kesin bir şey söylenemez. Bu bakımdan İznik 'te 734 (1333) tarihli Küçük Hacı Özbek Câmii, en eski tek kubbeli cami sayılabilir. Menşur biçiminde üçgenler üzerine oturtulan kubbesi, garp yanında bir bölümü çapraz tonoz, iki bölümü tek bir beşik tonozla örtülen son cemâat yeri ile bu cami, Selçuklu mescidleri mimârîsine bağlanabilir. Bir sıra kesme taş, üç veya dört sıra tuğla olarak değişen duvar örgüsü, İznik 'te ve hattâ Bursa, Edirne ve İstanbul'daki eserlerin bâzılarında devam etmiştir. İznik 'te Mimâr Hacı Musa 'nın 794 (1391) 'de tamamladığı Yeşil Cami, tek kubbeli klasik camilerde mekânı geliştirme yolundaki ilk araştırmalara işâret eden en mühim Osmanlı eseridir. 11 m. çapındaki kubbesi, badem denilen menşur biçiminde üçgenler üzerine oturur. Tam bir yarım küre biçimindedir. Üç geniş kemerle buna açılan giriş bölümü, yanlarda tekne tonoz, ortada küçük bir kubbe ile örtülmüş olup, mekânı öne doğru büyütmektedir. Son cemâat yeri de yanlarda tekne tonoz, ortada kubbe ile örtülü olup, önden üç, yanlardan ikişer kemerle dışarı açılmaktadır. İçten ve dıştan mermer kaplı duvarlar, şark ve garptan iki kat pencere sıraları ile açılarak, Bursa camilerinin pencereli duvarlarına öncü olmuştur. Mermer mihrap, çini süslemeli tuğla minâre, orijinal sütun başlıkları ve mimârî süslemelerle, yeni bir Osmanlı mimârî üslûbunun doğduğunu haber vermektedir.

İlk Osmanlı camilerinin ikinci grubu olan I planda, kanatlı camilerin ilk örnekleri Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır. Bunların ilki Bursa 'da 1339 tarihli Orhan Camii, arka arkaya iki kubbe ve yanlarda daha küçük birer kubbe olarak gerçekleştirilmiştir. 1417 'de tâmir görmekle berâber planın esâsı değişmemiştir. İznik 'te Sultan Murad I. 'ın, annesi Nilüfer Hatun adına 1388 'de yaptırdığı çok gösterişli İmâret, bu planın camiler dışında ilk kullanılışını gösterir. Önden beş kemerle açılan revak, boydan boya dış cepheyi canlandırmaktadır.

Bursa 'da Orhan Camii ile başlayan I planlı camilerdeki mimârî, Yıldırım Bayezid 'in 1390-1395 arasında şehir dışında tamamen kesme taştan yapılmış camiinde de kendini gösterir. Son cemâat, yeri yüksek mermer pâyeler üzerine yapılmış olup, ortadaki daha yüksek ve geniş olarak beş Bursa kemeri, yanlarda iki Bursa kemeri ile çok gösterişlidir. Çelebî Sultan Mehmed 'in, Bursa 'da, mimârı Hacı İvaz 'a yaptırdığı ve 1424 'te tamamlanan Yeşil Cami de aynı plana dayanmaktadır. Giriş bölümü iki katlı olup, üstte hünkâr mahfili ve dâireleri bulunmaktadır. Birinci kubbe altında, alçakta kalan zeminde büyük şadırvanlı havuz vardır. Yıldırım Câmii 'nden daha gelişmiş mimârîsi yanında, zengin çini kaplamalarıyla da meşhurdur. Onbeş metre boyundaki en büyük çini mihrap, nebatî motifler, rûmî ve hatayîlerin hâkim olduğu beyaz, fîrûze, lâcivert ve altın kabartmalı çinilerden meydana gelmiştir. Son yıllarda duvarların üst kısmında ve kubbelerde çok renkli zengin kalem işleri de meydana çıkarılmıştır. Çinilerin ve bütün mimârî süslemelerin tam bir üslûb birliği içinde hazırlanması nakkaş ʿAlî b. İlyâs ʿAlî 'nin eseridir. Kendisi, Timurla birlikte 1402 'de Semerkand 'a gitmiş, teknik incelikleri öğrenerek Bursa 'ya dönüp, oradakilerden daha kaliteli örnekler yaratmıştır. Çinileri yapan ustanın adı da çini kitâbede Mehmed Mecnun olarak gösterilmiştir. I planlı camiler, İznik, Bursa ve Edirne 'de iyice gelişmiş, İstanbul 'un fethinden sonra ilk yapılan camilerde de bu plan şeması devam etmiştir. Bu planın temeli de Selçuklu medreselerine dayanmaktadır (Kırşehir Caca Bey, Konya Karatay ve İnce Minâreli medreseler gibi).

Üçüncü bir grup, çok kubbeli Ulu camilerdir.

Bunların en göze çarpanı, Yıldırım Bayezid 'in 1396-1400 arasında yaptırdığı 20 kubbeli büyük Bursa Ulu Camii (68 x 56)'dir. Şimâl kapısından ikinci kubbenin altına onaltı köşeli havuz ve üç çanaklı fıskıye ile büyük şadırvan yerleştirilmiştir. Bu cami kapladığı mekân bakımından bütün Türk camilerinin en büyüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Edirne 'de 1403 'te başlanıp 1414 'te Çelebî Sultan Mehmed tarafından tamamlanan Eski Cami, birbirine eşit dokuz kubbesi ile Ulu camiler grubuna giren diğer bir eser olup, mimârı Konyalı Hacı Alâeddin 'dir. Kubbelerinin sayısı değişik olan bu tip camiler, Balkanlardan Kahire 'ye kadar çeşitli şehirlere yayılarak XVII. asır sonlarına kadar devam etmiştir. Edirne 'de Sultan Murad II. tarafından 1437-1447 arasında yaptırılan Üç Şerefeli Cami, o zamana kadarki normal gelişmeleri aşmıştır. Altı sivri kemer üzerine oturan 24.10 m. çapındaki orta kubbe, yanlara doğru 10.50 m. çapında ikişer kubbe ile genişletilmiş, aradaki üçgen boşluklar birer küçük kubbe ile doldurulmuştur. Bu plan şekli Türk san-'atında ilk defa ortaya çıkmış olup, yüzyıl sonra Mimâr Sinan tarafından yapılan camilere esas teşkil eder. Ortasında şadırvan ve revaklı avlusu ile bir bütün vücûde getirir. İlk defa dört minâreli olarak yapılan camiin avlu köşelerinde, burmalı, kaval yivli, baklavalı ve üç şerefeli minâreler birbirlerinden farklıdır. Getirdiği yeniliklerle büyük Osmanlı camilerinin gelişmesini hazırlayan Üç Şerefeli cami ile başlamış olan mekân probleminin, sonra İstanbul 'da ele alınıp çözülmesi yolunda büyük bir gayret görülür. 1462 - 1470 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed 'in Mimâr Sinâneddin Yusuf 'a yaptırdığı Eski Fatih Câmii, 26 m. çapındaki orta kubbesine kible tarafında eklenen bir yarım kubbe ve yanlarda üçer küçük kubbe ile, Üç Şerefeli Câmi planında çok ileri bir gelişmeyi gösterir. Büyük kubbeye bağlı yarım kubbelerin ilki, Sultan Murad II. 'ın kumandanlarından Yahşi Bey 'in 1446 'da Tire 'de yaptırdığı Yeşil İmaret Câmii 'nde ortaya çıkmıştır. Burada içten yivli bir yarım kubbe, asıl kubbeye eklenerek mihraba doğru mekânı genişletmektedir. Fakat yarım kubbenin çok büyük ölçüde ele alınması, İstanbul-'da Fatih Camii ile başlamıştır. Bir külliye olarak yapılan bu cami, aynı zamanda etrafındaki medrese binaları ile İstanbul 'da ilk üniversite olmuştur. Bu ilk Fatih Camii 'nin kubbesi, 1765 depreminde çökmüş, yerine 1767-1771 yılları arasında Mustafa III. tarafından bugünkü dört yarım kubbeli câmi yaptırılmıştır. Avlu cephesi ve revaklı avlu ise, ilk câmiden kalmadır. Fakat yeni yapılan camide de dıştan tamamiyle klasik hatlar hâkim olmuştur. İstanbul 'da, Sultan Bâyezid adına 1506 'da beş yılda tamamladığı Bâyezid Camii 'nde Mimâr Hayreddin, şimâle ikinci bir yarım kubbe, yanlara da birer küçük kubbe ekleyerek Fatih Camii planını bir adım daha geliştirmiştir. Fakat bunun büyük kubbesi, ancak 18 m. çapındadır ve dış mimârî bakımından zayıf kalmaktadır. Osmanlı mimârîsinde böylece ortaya çıkan bütün hazırlık ve gelişmeler, Kanunî Sultan Süleyman 'ın dâhi mîmârı Sinan tarafından ele alınarak kuvvetli bir mekân san'atının yaratılmasına temel olmuştur.

Mimâr Sinan 'ın İstanbul 'daki ilk eseri, Hurrem Sultan için yaptığı Haseki Külliyesi 'dir. 1539 'da tamamlanan cami, beş kubbeli son cemâat yeri ile tek kubbeli bir yapı idi. Sinan, burada Gebze câmiindeki istiridye yivli trompları tekrar kullanmıştır. 1612 'de yanına bir kubbe eklenerek iki sütun ve kemerlerle birleştirilip uzatılmıştır. Medrese, sübyan mektebi, çeşme, imâret ve dârüşşifadan ibâret külliye binaları, kendi aralarında az çok mimârî birlik hâlinde fakat câmiden tamamen ayrı olarak, aradaki yolun karşısında yer almıştır.

Sinan, mimârî dehâsının gelişmesini, üç büyük âbide ile belirler. Bunlar sırasıyla İstanbul 'da Şehzâde ve Süleymâniye, Edirne'de Selimiye câmii ve külliyeleridir

Mimâr Sinan, 1548 'de 58 yaşında iken dört yılda tamamladığı İstanbul Şehzâde Câmii 'nde dört yarım kubbeli ideal bir merkezî plan meydana getirerek, İtalyan Rönesans mimarlarının rüyasını gerçekleştirmiştir. Daha önce Dulkadırlılar zamanında 1498 'de yapıldığı kabûl edilen Elbistan Ulu Câmii ile 1516-1520 yılları arasında Diyarbekir 'de ilk Osmanlı vâlisi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Fatih Paşa Câmii 'nde dört yarım kubbeli merkezî yapı denemesi küçük ölçüde gerçekleşmişti. Bu camiin 19 m. çapındaki kubbesi, dört yarım kubbe ile çevrili olup, köşeler de birer küçük kubbe ile örtülüdür. Yarım kubbeler ikişer çeyrek kubbe ile genişletilerek, İstanbul 'da ilk defa Ayasofya 'nın yarım kubbe sistemi, değişik bir mimârî uslûbla değerlendirilmiştir. Kubbeyi taşıyan pâyelerin üstü, dıştan dilimli kubbeciklerle örtülü olup, kubbe çevresinde Bayezid Camii 'ndeki birçok kulecikler yerine yalnız dört kule ile daha kuvvetli bir toplanma ve kübik açıklık görülür.

Sinan 'dan sonraki mimârların, büyük câmilerine bir esas teşkil etmesi bakımından Şehzâde Câmii planının ayrı bir önemi vardır. 1548 'de, tamamlanan Üsküdar iskelesindeki Mihrimâh Sultan Câmii, yüksekçe bir teras üzerinde, üç yarım kubbeli olarak Mimâr Sinan 'ın ikinci denemesini teşkil eder. Bu camide, öndeki yarım kubbe ile, iki köşe kubbesi yerine beş kubbeli bir son cemâat yeri ve köşelere iki ince minâre yerleştirilerek, yüksek ve ahenkli bir cephe meydana getirilmiştir. Avlunun yerini tutmak üzere, sütunlar ve kemerler üzerine düz meyilli çatı ile, bir dış son cemâat yeri daha yapılmış, dört kemerle çevrili şadırvan, ortadan ileri doğru çıkıntı hâlinde olup, her taraftan manzaralıdır. Bu câmi enine gelişen bir mekân, çift son cemâat yeri ve cephe mimârîsi ile, Üsküdar Meydanı-

'na hâkimdir. Kanunî'nin Haseki Hurrem'den doğan kızı ve Rüstem Paşa'nın hanımı Mihrimâh Sultan'ın, 1557'de ölümü üzerine, Edirnekapı'da tepe üzerinde yaptığı ikinci câmi ve külliyede, Sinan yeni bir araştırma ile, dört pâye üzerine oturan, 19 m. çapında büyük kubbeyi, yanlara doğru kemerlerle açılan, yarı yükseklikte üçer küçük kubbe ile genişletmektedir. Yedi kubbeli son cemâat yeri ve avlu revaklarının küçük kubbeleri çok alçak tutulmakla berâber, bulunduğu tepeden her tarafa hâkimdir. Mekân etkisi, planı ve dış mimârîsi bakımından, Sinan'ın araştırmalarında sâdece bir adım olmuştur. Kendi câmiini ve külliyesini (Süleymaniye) yaptırmak için Kanunî sabırla beklemiş, bu arada Sinan hazırlık ve araştırmalarını geliştirmiştir. Nihâyet yüzyılın tam ortasında ele alınan muazzam külliye ile cami, yedi yıl içinde, 1557 'de tamamlanmıştır. O zaman 60 yaşında olan Sinan, ilk defa iki yarım kubbeli plana dönerek, Bâyezid Camii'ndeki denemeyi değerlendirmiştir. O, Ayasofya'yı ve Bayezid Câmii'ni iyice inceleyerek, yeni eseri için en olgun nispetleri aramıştır. Fatih'ten sonra, ikinci büyük üniversite olarak ve yeni bir şehircilik anlayışı ile planlanan, türbelerle birlikte onsekiz ayrı bina hâlindeki külliye, cami etrafına, Haliç'e bakan tepenin teraslarına ideal bir değerlendirme ile yerleştirilmiştir. Önünde revaklı şadırvan avlusu ile, camide iç mekânla, dış görünüş bir bütün olarak düşünülmüştür. 26.50 m. çapında ve 53 m. yüksekliğinde, İstanbul'da Ayasofya'dan sonra gelen en büyük kubbe, dört ağır pâye üzerine oturarak, giriş ve kıble tarafında, ortalama 40 m. yüksekliğinde iki yarım kubbe ile desteklenmiş, yarım kubbeler, ikişer çeyrek küçük kubbe ile genişletilmiştir. Sinan, yan nefleri de beşer kubbe ile örterek birbirine eşit kubbelerin monotonluğu yerine, bir büyük, bir küçük kubbe ritmi ile, değişik bir etki yaratmıştır. Ortada kalan kubbe, köşelerdeki kubbelerle aynı genişliğe varmış, böylece yan neflerin asıl mekânla birleşmesi gerçekleşmiştir. Dış görünüş, iç mekânın yapısını bütün incelikleri ile aksettirir. Çok yüksek olan kubbe ile mekânda bir ferahlık ve genişlik etkisi yaratılmağa çalışılmıştır. Mihrap duvarında çok ölçülü çini süslemeler bulunmaktadır. Renkli camlı, alçı pencereler, Sarhoş İbrahîm adlı bir ustanın işidir. Minâreler, avlunun dört köşesindedir. Mihrap duvarının arkasındaki hazîrede, Kanunî ile Hurrem Sultan'ın sekizgen şeklindeki türbeleri yer alır. Sinan, umûmî şeması mimâr pergelini andıran kendi mütevâzı türbesini de, külliyenin şimâlî - şarkî dış köşesine belirsizce yerleştirmiştir.

Mimâr Sinan, Türk mimârîsinin ve kendisinin o zamana kadar ortaya koyduğu yeniliklerin toplu bir ifâdesi olan Edirne Selimiye Câmii'ni 80 yaşında iken yapmıştır. İstanbul'da Süleymaniye Câmii'ne "kalfalık", Edirne'de 1569-1574 arasında tamamladığı Selimiye için ise, "ustalık eserim" demektedir. Edirne'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ölmez sembolü olan bu cami, Sultan Selim II.'in emri ile yapılmış olup, Ayasofya'yı aşan, 31.50 m. çapındaki kubbesi ve sekizgen gövdenin etrafını çeviren ince endamlı, dört minâresi ile çok uzaklardan göze çarpar. İç mekânla dış görünüşün tamamiyle kaynaşmış olduğu muazzam kubbe, bütün dünyada, kubbe mimârîsi gelişmesinin en ileri noktası olarak gösterilebilir. Mimâr Sinan, kendi ağzından yazdırdığı kabûl edilen, *Tezkeretü 'l-Bünyan*'da, son büyük şâheserini şöyle anlatır: "Dört minâresi, kubbenin dört yanındadır. Daha önceki Üç Şerefeli, bir kule gibi kalındır. Bu minârelerin hem ince, hem üçer yollu olmasının güçlüğü mâlûmdur. Ayasofya kubbesi gibi kubbe, Devlet-i İslâmiye'de bina olunmamıştır deyü, tâife-i nasâra [hıristiyanlar]'nın mimâr geçinenleri, müslümanlara galebemüz vardur, derlermiş. Ol kadar kubbe durdurmak gayet müşkildür dedükleri bu hakirün kalbinde bir azîm ukde olup kalmış idi. Mezkûr câmi binasına himmet edüp biavni 'llâh sâye-i Sultan Selim Hân'da izhâr-ı kudret edüp, bu kubbenün Ayasofya kubbesinden altı zıra kaddin ve dört zıra derinliğin ziyâde eyledüm".

Nitekim Ayasofya'nın kubbesi, hafif oval olup, çapı 30.90x31.82m. kilit taşına kadar yerden yüksekliği 55. 92 m.'dir. Selimiye kubbesi ise, 31. 50 m. çapında ve yüksekliği 43.28 m.'dir. Ayasofya'nın daha alçak olup, yıkılan ilk kubbesi gibi, çok daha güç bir teknikle yapılan Selimiye kubbesi bu bakımdan bir üstünlüğe sâhiptir. Mimâr Sinan, böylece âbide bir eser yaratmıştır. Kubbenin ağırlığı, sekiz pâye ve bunların arkasındaki payanda kemerleri ile karşılanarak, sekizgen kaide üzerine oturan kubbe sisteminde, son imkânlar kullanılmıştır. Anlaşılan Sinan bu sekiz köşeli sisteme büyük bir ehemmiyet vermiştir. İçeride, kubbenin bıraktığı köşelere eksedralar gelmiş, pâyeler arasındaki kemerler de pencere sıraları ile doldurulmuş ve böylece duvara yer kalmamıştır. 6 m. derinlikteki mihrap bölümü de, daha alçakta kalan bir yarım kubbe ile örtülmüştür. Bu tek kubbe ile örtülü mekân insanı adetâ sihirli bir dünyaya götürmektedir. Önce dört minaresi ile göze çarpan câmi, yaklaştıkça kubbe ile ahenkli bir bütün hâline gelir. Cepheler, nisbetlerinin olgun güzelliği ile belirir. Pencere alınlıklarına ve uygun yerlere konulan renkli taş süslemelerle panolar, kemerlerdeki renkli taşlar ve kemer şekilleri ile açıklıkların değişmesi, cepheye büyük bir canlılık verir. Câmide, mimârî gibi diğer san'at eserleri de parlak bir devrin örnekleridir. Yekpâre taş minber, büyüklüğü yanında ince işçiliği ile benzerlerinden çok üstündür. Mihrap tarafında duvarlar, minberin arkası ve külâhı alt kat pencerelerinin alınlıkları, cazip bir çini dekoru ile kaplıdır. Mihrap duvarındaki büyük çini panoların renk ve kompozisyonları şaheserdir. Üst kenarda, lâcivert üzerine, iri beyaz harflerle sûreler yazılıdır. Sol köşede, dört sütun üzerine oturan hünkâr mahfilinin çinileri, kompozisyon bakımından daha zengin olmakla berâber, mihrap çinilerinin güzelliği yanında daha mütevazi kalır. Mahfilin altındaki tavanda, orijinal renkli kalem işleri, bütün tazeliğini korumaktadır. Kemerlerin içini süsleyen kalem işleri de son tâmirde meydana çıkarılmıştır. Çok cazip şadırvanı ile revaklı avlu, nisbetlerin düzenlenmesindeki kudret ve olgunlukla Türk mimârîsinde ideal şekline varmıştır. Taş duvarlarla çevrili dış avlu içinde, cenup köşelerde bulunan külliye binaları, bugün müze olarak kullanılmaktadır. Heybetle yükselen cami terasının altında uzanan arasta, Sultan Murad III. zamanında, Mimâr Davud Ağa tarafından camiye vakıf olarak yapılmıştır.

Mimâr Sinan, camilerden başka, diğer yapı şekillerinde de çeşitli araştırma ve yenilikler getirmiştir Amasya'da Bâyezid Camii'nden iki yıl sonra, 1488'de yapılan Kapı Ağası Medresesi'nin sekiz köşeli planı, revaklı avlusu, kıble tarafında, yanlara doğru küçük birer yarım kubbe ile şekillendirilmiş kubbeli dershanesi, onun ilgisini çekmiş gibi görünmektedir. Sinan, İstanbul'da Rüstem Paşa için 1550'de medrese yaparken, bu plana yeni bir şekil vermiştir. Sekiz köşeli avlunun etrafına, 24 kubbeli revakların arkasında 22 hücre sıralanmış, büyük kubbeli dershane dışarıya çıkıntılı olarak yerleştirilmiş, bundan başka dört köşenin doldurulması ile dış yapıya murabba biçimi verilmiştir.

Fakat Mimâr Sinan, camilerinden sonra en orijinal eserlerini türbelerinde ortaya koymuştur. Şehzade Mehmed'in camiinden önce tamamladığı türbesi, Sinan'ın ilk, fakat en başarılı eserlerinden biridir. Sekiz köşeli gövde üzerine yivli bir kubbe ile örtülen türbe, dıştan renkli taş süslemeler, içten eşsiz güzellikte çinilerle, genç yaşta ölen şehzâde için adetâ cennet gibi bir köşe yaratmıştır.

Kanunî için yaptığı türbeye gelince, Sinan'ın bu eserinde sekiz köşeli planı çok farklı bir görüşle ele aldığını görüyoruz. Duvarların yarı yüksekliğine kadar çıkan hafif sivri kemerli, düz saçaklı revaklar gövdenin etrafını çevirmektedir. Daha yukarıda, sivri kemerli alınlıklar, ortada uzun, iki yanda daha alçak, üçer pencere ile doldurulmuş olup, üst kenarda zengin süslemeli bir akroter frizi, mukarnas kornişi taçlandırır. Tambursuz bir kubbe, bunun üstünü örtmektedir. İç kısmında kemerlerle bağlanan ve duvarların az önünde duran sekiz sütuna oturmaktadır. Böylece, içten ve dıştan 33 sütun, dâimî mızraklı nöbetçiler gibi, sultanın mezarını çevirir. Giriş cephesi, içinde bulunan çiniler ve kubbenin kalem işleri, türbenin güzelliğine başka bir ihtişam verir.

Sinan'ın, Sultan Selim II. için Ayasofya hazîresinde 1577 yılına doğru yaptığı türbe, dıştan köşeleri hafifçe düzlenmiş murabbâ şeklinde, kitlevî duvarlar üzerinde yükselen kubbeli bir yapı olup, mermer kaplamalıdır. İçte ise, kemerlerle birleşen, sekiz sütundan ibâret bir sekizgen kubbeyi taşır. İç sekizgen, dış yapı ile orijinal şekilde birbirine bağlanmıştır.

Mimâr Sinan'ın bütün bir devre hâkim olan üslûbu, onun ölümünden sonra da uzun zaman etkisini devam ettirmiştir. XVI. asır sonuna kadar câmiler ve diğer eserlerle İstanbul'da ortaya çıkan şehir görüşü, daha önce Bursa ve Edirne şehirlerinde gelişmiş olan Türk şehir tipi ile birlikte, Üsküp, Saraybosna, Şumnu, Rodos, Halep, Kahire ve diğer birçok eski şehirlerin bâzı semtlerinde bile etkili olmuştur.

Sinan'dan sonra, yanında yetişen kalfalar, mimarbaşı olarak onun geleneğine bağlı kalmışlardır. Fakat bunlar, Sinan'ın son araştırmalarını değil, "çıraklık eserim" dediği Şehzade camiini ilk büyük eseri olarak örnek almışlardır. Bu camiin planı elli yıl sonra, Mimarbaşı Davud Ağa tarafından Yeni Cami (Valide Cami) planı hazırlanırken ele alınmıştır. Sultan Mehmed III.'in annesi Safiye Sultan tarafından, camiin büyük bir külliye hâlinde yapılmasına memur edilen Davud Ağa, 1598'de, o sırada deniz kıyısı olan yerde camiin temellerini büyük bir maharetle su içine, oturtarak, bu muazzam âbideyi yükseltmeye başlamış ise de, bir yıl sonra vebadan ölünce, yerini alan Dalgıç Ahmed Çavuş, yapıyı alt pencerelere kadar yükselttikten sonra, Mehmed III.'in ölümü üzerine annesi Eski Saray'a gönderildiği gibi, inşâat 1603'te durdurulmuştur. Cami ancak Mehmed IV.'in annesi Hatice Sultan 1663'te tarafından tamamlatılmıştır. Ancak bilindiği gibi bu tarihten yarım asır önce yapılan Sultan Ahmed Camii'nin mimârı Sedefkâr Mehmed Ağa olup, bu zat Mimâr Sinan ve Davud Ağa'nın yanında yetişmiştir. Sultan Ahmed I.'in emri ile yapılan bu eser, külliyesi ile birlikte İstanbul'un en büyük camiidir. Mimâr Mehmed Ağa, başlangıçta müzisyen ve sedefçilik ustası idi. Nitekim eserlerinde bunun etkisi belli olur. Selâtin camilerin en büyüğü olan, altı minareli cami ve külliyenin yapımına, 1609'da başlanmış, 1617'de tamamlanmıştır. Şehzade Camii ile Davud Ağa'nın, Yeni Cami planına uygun olarak dört yarım kubbeli şemaya bağlanan cami, 64x72 m. ölçüsünde, kubbe 23.50 m. çapında ve 43 m. yüksekliğindedir. Fil ayağı denilen 5 m. çapında dört mermer pâyeye oturur. Mihrap tarafındaki yarım kubbe iki eksedra, diğerleri ise, üçer eksedra ile genişletilerek mekâna bir yumuşaklık getirilmiştir. Sinan'ın çekirdek hâlinde bıraktığı imkânların burada yeni bir ruhla geliştirildiğini görüyoruz. Gerçekten sferik şekillerin birbirine girmesi ile mekân bir akıcılık kazandığı gibi, yüksek sivri kemerlerle, geniş, ferah ve aydınlık bir mekân ortaya konmuştur. Pencereler, kemer sistemi ve nispetler bakımından dış görünüşte de bir takım yenilikler dikkati çeker. İç süslemelerin zenginliği ve aydınlık mekânı ile bu câmi adetâ bir saray gibidir. Üst kat mahfillerin duvarlarını kaplayan elliden fazla kompozisyonlu 21.043

çini, Topkapı Sarayı 'ndan sonra en zengin koleksiyon olup, kâşiçi (çinici) Hasan tarafından yapılmıştır. Daha zengin olan hünkâr mahfilinde altın yaldızla yazılmış âyetlerin bulunduğu firûze çinilerin ve mahfilin altında, renkli kalem işleri ile süslü tavan eşsizdir. Yivli pâyelerden kubbelere kadar her tarafı kaplayan kalem işleri, mekâna mavi bir atmosfer kazandırır. Yazılar, hattat Ahmed Gubarî 'nin eseridir. Sedef işlemeli kapı ve pencere kanatları, Mimar Mehmed Ağa 'nın eski san'atının şaheserleridir. Bunlar kadar güzel olan tunç kapı kanatları da ayrıca dikkati çeker.

Önünde 26 granit sütun üzerine otuz kubbe ile revaklı şadırvan avlusu bulunan câmi, üç taraftan geniş bir dış avlu ile çevrilidir. Bu muhteşem eser, Sultan Ahmed Türbesi, medrese, imâret, dârüşşifa, çarşı ve arasta gibi zengin bir külliyenin ortasında bulunmakta idi. Ancak bunların çoğu, zamanla yıkılmış ve ortadan kalkmıştır. Yukarıda işâret edildiği gibi 1603 'te inşâatı durdurulan Yeni Cami, Valide Turhan Sultan 'ın emri ile Mimarbaşı Mustafa Ağa tarafından 1661-1663 arasında tamamlanan son büyük külliye olmuştur. Sultan Ahmed Camii 'nin kubbe sistemi, değişik nisbetlerle burada da tekrar edilir. 17.50 m. çapında, 36 m. yüksekliğindeki kubbe, diğer camilere nispetle daha sivridir. Yarım kubbeler de çok aşağıda kaldığı için, olduğundan daha yüksek görünmektedir. Kubbeyi taşıyan dört pâye, dıştan sekizgen planlı, dilimli ağırlık kuleleri ve kubbe ile belirtilmiştir. Câmiin üçer şerefeli iki minaresi vardır. Kare şeklindeki şadırvan avlusu 20 sütun üzerine 25 kubbeli revakla çevrili olup, ortasında bulunan sekiz köşeli şadırvan da kubbelidir. Câmiin içinde, XVII. asır ikinci yarısının en zengin çinileri ile kubbe ve kemerlerde aynı devre âit kalem işleri, mekânı renklendirir. Bu süslemelerle, iki katlı yan cephelerde büyük ve küçük kemerlerin ritmik sıralanması, avlu revak kemerlerinin iki renkli taşları, renkli sütünlar ve şadırvanın ince süslemeleri, san'atkâr bir rûhun mahsûlüdür. Yeni Cami, Sinan 'dan sonra gelen üç büyük mimârın birbirlerinden yararlanarak, meydana getirdikleri bir eser olmuştur.

Sultan Ahmed Câmii 'nden sonra, büyük ölçüde, orijinal planlı başka bir cami yapılmamıştır. Altı ve sekiz pâyeli câmiler, Sinan 'ın talebeleri ve sonra gelen mimârlar tarafından, İstanbul 'da ve diğer şehirlerde tekrarlanmış ise de, zamanla bunlar mimârî değer taşımayan küçük, değersiz kopyeler hâline gelmiştir.

Karlofça andlaşmasından sonra Osmanlı Devleti yavaş yavaş Avrupa 'ya ve bilhassa Fransa 'ya yaklaştı. Bunun tabii bir netîcesi olarak Ahmed III. zamanında (1703-1730), sadrâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa 'nın da yardımları ile, san'at hayatında da bir takım yenilikler görülmeye başlar. Bu arada 1720 teşrin II. 'de 80 kişilik bir elçilik heyeti'nin başında Paris 'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi dönüşünde oradaki saray ve bahçelerin planlarını da berâberinde getirmiş ve uyandırdığı ilgi üzerine de Boğaziçi ve Kâğıthane ile İstanbul 'un çeşitli semtlerinde Barok ve Rokoko üslûbunda kasır, köşk, sebil ve çeşmeler yaptırılmıştır. Daha sonra Sultan Mahmud I. tarafından 1748 'de başlanıp, Sultan Osman III. tarafından 1755 'te tamamlanan Nûruosmaniye Câmii, yeni Avrupâî üslûbun kendini gösterdiği ilk büyük eser olmuştur. Burada, Mimâr Sinan 'ın Edirnekapı Mihrimâh Sultan Câmii 'nde kullandığı yapı tarzı bütün süslemeleri ve değişik planı ile yeni üslûba uydurulmuştur. 25. 75 m. çapındaki kubbesi, dört köşe kulesi ile dört büyük kemere oturan câmi yüksek bir bodrum kat üzerinde, semte hâkim bir durumdadır. Onbir basamaklı merdivenle çıkılan ve cami ile aynı set üzerinde bulunan revaklı avlu, yarım oval biçimindedir. Şadırvanı yoktur. Tamamen mermer kaplamalı camide, süslemeye çok fazla yer verilmiştir. Bununla berâber Nûruosmaniye Câmii, XVIII. asır ortasında 25 metreyi aşan büyük kubbesi, külliye binaları ve değişik süslemeleri ile, yeni bir mimârî üslûbun özelliklerini taşır.

Mimâr Sinan 'ın sekiz pâyeli planını ve Rüstem Paşa Câmii 'ni esas alan Lâleli Câmii ve külliyesi, Barok üslûbun daha fazla benimsendiğini gösteren ikinci büyük eserdir. Mustafa III. 'nın emri ile, Mimâr Tahir Ağa tarafından 1759-1763 yılları arasında tamamlanmış, 1765 depreminde yıkılmışsa da Abdülhamid I. zamanında, 1783 'te Seyyid Mustafa Ağa tarafından tâmir edilmiştir. Nûruosmaniye Câmii gibi, bu câmi de bodrum kat üzerinde yükselmektedir. Kuvvetli kornişlerle kesilen yapı, basamaklı olarak, yukarıya doğru gelişir. Bu durum, abidevî görünüşü zayıflattığından, ahenkli bir yükselme görülemez. Mihrap bölümü, dışarıya çıkıntılı, alçak bir yarım kubbe ile örtülüdür. Yan mahfiller dışarıya alınarak, uzunlama dikdörtgen şeklinde hareketli, aydınlık ve ferah bir mekân elde edilmiştir. Bu hareketlilik dış duvarlarda da görülür. Şadırvanlı, revaklı avlu, dikdörtgen biçimindedir. Cadde üzerindeki sebil, yanındaki türbe, arka taraftaki imâret, medrese ve diğer yapılar külliye binalarına dahildir. Hünkâr mahfiline, avludan bir rampa ile çıkılmaktadır. Bodrumdaki yüksek tonozlu çarşı, toprakla doldurulmuşken, son yıllarda temizlenerek, yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Barok üslûbunun İstanbul 'a girdiği devirde, Avrupa 'da Ampir üslûbu hâkimdi. Mahmud II. zamanında (1808-1839), Türkiye 'de de Ampir üslûbu gelişmiştir. Tophane 'deki kışlalar arasında 1826 'da tamamlanan Nusretiye Câmii, bu üslûpta ilk deneme olarak başarılı bir eserdir.

Abdülmecid zamanında da 1854 'te Ampir üslûbunda, dört kemer ve köşe kulesi üzerine tek kubbeli Ortaköy ve Dolmabahçe câmileri yapılmıştır. Bezm-i Âlem Valide Sultan adına yapılan, Korent sütun biçiminde iki minareli Dolmabahçe Câmii, çok aydınlık bir saray gibidir. Gösterişli olmakla berâber, mimârî kalitesi ve malzemesi düşüktür.

Nihâyet, Ziya Gökalp ile başlayan milliyetçi hareketlerin, san'ata da aksetmesi ile eski Türk mimârîsinin eserlerinden ilham alınarak mimârîde neoklasik bir üslûp yaratılmıştır.

Almanya 'da yetişen tanınmış mimâr Kemaleddin (1870-1927), İstanbul 'da Vakıf Hanları, Bebek câmileriyle, Tarlabaşı 'nda Kamer Hatun Câmii 'ni, Eyüp 'te Sultan Mehmed V. türbesi ve Hürriyet Tepesi 'nde Mahmud Şevket Paşa 'nın türbesini, Ankara 'da eski Büyük Millet Meclisi binası ile Gazi Terbiye Enstitüsü 'nü yapmıştır.

Paris 'te yetişen mimâr Vedat ise, İstanbul Sirkeci 'de Büyük Postahâne, Karaköy 'de hâlen yıkılmış olan Deniz Bank, Haydarpaşa ve Moda iskelelerini yapmıştır. Bâzı genç mimârlar da, onların yolundan yürümüşse de bir yandan dinî mimârîye âit unsurların sivil mimârîde ölçüsüz şekilde kullanılması bir yandan da gittikçe mimâriye yerleşen betonarme tekniği yüzünden tarihî mimârî son bulmuştur.

III. TÜRK ÇİNİ SAN'ATI: Türk çini san'atının Uygurlara kadar uzanan çok eski bir tarihi vardır. Karahoço harâbelerinde gri-mavi sırlı tuğlaların, ortalarında rozet, köşelerinde birer çeyrek rozet motifiyle, aynı renk sırlı levhaların mabedlerde zemin döşemesi olarak kullanıldığı, 1902 ve 1903' teki kazılarda ortaya çıkmıştır. Karahanlılar zamanında mimârî eserlerde çini kullanıldığı, Özkent 'te Celâleddin Hüseyin Türbesi (1152) 'ndeki portal nişi kemerinin ucunda kalan mavi çinide, ayrıca Buhârâ Muğak Attari Câmii 'nin portal nişi kitâbesindeki kalıntılarda görülmektedir. Gazne kazılarında, çok sayıda tek renk sırlı, yeşil, sarı, mavi veya kahverengi, kalıp işi kabartma, küçük kare biçiminde çiniler ele geçirilmiştir. Kabartmalarda Uygur çinilerine benzer rozetler, ayrıca çift başlı kartal, yürüyen hayvan figürleri, rumiler ve yazı görülür. Bunların, Gaznelilerdeki mermer ve ştuko kabartmalar ile aralarında benzerlik vardır. XIII. asır sonunda, Gıyaseddin Mahmud tarafından yaptırılan Câm şehrindeki muhteşem minarenin firûze (açık mavi) çiniden kesme harflerle yazılmış kitâbesine bakarak, Gazne çinileri Gorlulara maledilmek istenmiş ise de, kabartma üslûbu bakımından Gaznelilere âit olmalıdır. Kare çinilerdeki tek tek kabartmaların Anadolu 'da Akhan 'daki taş kabartma figürlerle benzerliğine de işâret edilmiştir. Fakat çini 'nin devamlı olarak mimârîde kullanılıp geliştirilmesi, İran 'da ilk çinili eserleri meydana getiren Büyük Selçuklularla başlamıştır. Ancak Moğul istilâsında eserlerin çoğu yok olduğundan kalan örnekler azdır. Damgan Cuma Mescidi 'nin Selçuklu minaresinde kare levhalarla kabartma kûfî kitâbe, 450 (1058) tarihinden kalan ilk örnek olup açık mavi sırlıdır. Kazvin 'deki Cuma Mescidi (1115) 'nin ştukodan geniş kitâbe kuşağı üzerinde ince bir bordür hâlinde küçük çini parçaları, tuğla arasına yerleştirilmiştir. Mescid-i Haydariye 'de ise, ştukodan örgülü, kûfî bordürün üstüne iki renkte parça çiniler alçı içine gömülmüştür. İsfahan bölgesindeki Sin minaresinde (1131), dış yüzleri açık mavi sırlı harflerden bir kitâbe kuşağı vardır. Selçuklu devri sonlarından İsfahan 'da Mescid-i Ali ile Ziyar ve Rehrevan minarelerinde, kitâbelerde ve bordürlerde çini kullanılmıştır. Fakat mozaik tekniği ile asıl çini süsleme, Azerbaycan 'da, Merâga 'da Bekir Muhammed oğlu Bendane 'nin eseri olan Kümbed-i Kırmız (Surh) 'ın (1147) portal alınlığında iç içe kesişen, çokgen geçmelerle, sert bir harç içine yerleştirilerek tatbik edilmiştir. Köşe dolgularında, altıgenlerin kesişmesinden meydana gelen, geometrik örnek görülmektedir. Merâga 'da Yuvarlak Kümbed (1167) 'in portal alınlığında da mavi çinilerden mozaikler, alınlığın altındaki ve üstündeki kitâbelerde kullanılmıştır. Şimâlî Azerbaycan 'da, Nahçıvan 'da Mümine Hatun Kümbedi (1186) 'nin kitâbe ve süslemelerinde, tuğla tezyinatla karışık örnekler içinde bütün yapıya yayılan açık mavi renk kullanılmış ve kitâbelerin çoğu çini mozaik olarak yazılmıştır. Büyük Selçuklulardan kalan bu sâde çini süslemeler yanında, onların geleneğini devam ettiren Harezmşahlardan, Horasan 'da Zûzen 'de Sultan Tekeş zamanında 1219 'da yapılmış saray câmiinin arka duvarında yer alan şâhane bir çini pano kalmıştır. Lâcivert ve firûze renk çinilerden madalyonlar, kûfî ve sülüs kitâbeler, çeşitli süslemelerle 13 x 15 m. ebâdında büyük çini panonun sonunda, nesih kitâbe ile 616 (1219) tarihi yazılıdır. İran 'da, Anadolu 'daki çinili Selçuklu eserleriyle paralel ve onlarla boy ölçüşebilecek tek eser, XIII. yüzyıl başında yapılmış Harezmşahlardan kalan câmidir. Bu eser çini san'atı ile ilgili sağlam ipuçları vermesi bakımından çok mühimdir. Harezmşahların merkezi Ürgenç 'de XIII. yüzyıl başından kalan Sultan Tekeş ve Fahreddin Râzi kümbedlerinin külahları da firûze sırlı tuğla süslemelerle kaplıdır. İran 'da Rey ve Keşan 'da yapılmış perdahlı çini levhalar ile dünya müzelerine dağılmış olan erken tarihli, muhteşem perdahlı çini mihraplar da XIII. yüzyılın ilk yarısına maledilmektedir. Minaî sıraltı ve sırüstü 7 renkli çiniler ilk defa Selçuklular tarafından Rey ve Keşan atölyelerinde ortaya konulmuş, İlhanlılar zamanında sona ermiştir. Bundan sonra Moğul istilâsı ile 50-60 yıl kadar süren bir durgunluk başlamıştır.

XIII. asır boyunca çini san'atının asıl büyük ve parlak gelişmesi Anadolu 'da görülür. Burada ilk defa Türklerle başlayan, mimârî eserlerdeki çini süslemeler, daha başlangıçta, İranla ölçülemeyecek kadar bir teknik olgunluk gösteren çok zengin motifler hâlinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar Büyük Selçuklulardan gelen ve bütün süsleme san'atlarına yayılan

motiflerdir. Fakat yine bütün san'atlarda olduğu gibi, çinilerde de yeni desen, renk ve teknikde çok sür'atli gelişme görülür. Böylece çini, levha ve mozaik şekilleri ile Selçuklu mimârîsinin temel unsurları arasına girmiştir. İlk örnekler, tuğla süslemelere firûze çinilerin katılması şeklindedir. XIII. asır ortasında mozaik çini süslemeler, büyük ölçüde ilk çinili âbide olan Konya 'daki Sırçalı Medrese 'de görüldüğü üzre, bütün mekânda hâkimiyet kazanmış, Karatay Medresesi 'nde ise, duvarlar, kubbe ve tonozlar hemen tamamiyle çini kaplanarak bu san'atın en muhteşem âbidesi yaratılmıştır. Ancak çini herzaman mimârîye tâbi olarak onu renklendiren bir unsur halinde kalmış, mimârîyi gölgelememiştir. Renkler firûze, lâcivert, yeşil ve mor olarak dörde çıkmış, mozaik ve levha çinilerden başka, kabartma çiniler de yapılmıştır. XII. asırda iki defa fırınlanarak sıraltı ve sırüstüne yedi rengin tesbit edildiği, minaî tekniğinde çiniler de yapılmış, fakat daha sonraları bunların yerini perdah tekniği ile yapılan çiniler almıştır. Meraga ve Nahçıvan kümbedlerinde tuğla ile birlikte firûze çini süslemeler, Anadolu 'daki ilk çinili eserlere kaynak olmuş, fakat XIII. asırdaki parlak gelişme, bütün diğer çevreleri gölgede bırakmıştır.

XIII. asırda Anadolu 'da yapılan mozaik çinilerinin teknik üstünlüğü, renk ve motif zenginliği ve kalitesi, Anadolu dışında hiçbir yerde görülmez.

Konya 'da Kılıçarslan II. (1156-1192) köşkünden kalan çiniler, gerek teknik, gerek desenleriyle, İran 'da Büyük Selçuklu san'atına bağlanarak minaî tekniği ile yapılmıştır. Köşkün kapı kemerinin köşe dolgusu olan 24 cm. boyunda, kare çiniler biraraya gelince tamamlanan ve dört kollu yıldızlarla birleşen sekizgenlerden ibâret bir şekil meydana gelmektedir. Kare panoların ortasındaki sekizgenler içinde, biri at üzerinde, elinde doğan kuşu tutan bir avcı ve pek az kısmı kalmış diğer bir figür görülüyor. Yıldız biçiminde diğer bir çini üzerinde ise, ayakta duran, omuzdan yukarısı kırık, kaftanlı ve çizmeli bir figür bulunur. İstanbul 'da Çinili Köşk 'de de bulunan bu çinilerden ayrıca, Berlin ve Stockholm müzelerinde de parçalar vardır. Konya 'daki Köşk, Alâeddin Keykubâd I. zamanında genişletilerek Alâeddin Köşkü adını almıştır. Fakat, yüksek kaliteli, minaî kaplamalar ilk yapıdan kalmıştır. Zîrâ, Kılıç Arslan II. 'dan sonra hiçbir Selçuklu eserinde minaî tekniğinde çini bulunamamıştır. Konya kazılarında ele geçen Selçuklu köşklerine âit diğer çiniler, Konya Karatay Müzesi ile Berlin ve Paris müzelerinde yer almaktadır. Bunlar yıldız, haç ve deltoit levhalar şeklinde sıralanmışlardır. Nitekim kenarlara akan sır bunu açıkça gösterir. Yıldız biçimindeki çinilerde minaî renkleri ile süvârî figürü, bağdaş kurmuş, saz çalan figür, yan yana üç figür gibi süslemeler görülür. Yıldızların etrafını çeviren veya aralarını dolduran diğer çinilerde nebatî motifler hâkimdir. Ayrıca altın yaldızlı çiniler ile firûze sır altına siyah dekorlu çiniler de bulunmuştur. Bu levhalar, büyük sekizgen kompozisyonlar veya yıldız haç sıralaması şeklinde biraraya getiriliyordu. Bu köşklerde minaî tekniğindeki çinilerin zengin örneklerinin bol sayıda bulunması, XII. asır sonunda Anadolu 'da en zor çini tekniğinin kısa sürmekle berâber parlak bir gelişmesini göstermektedir. Büyük Selçukluların bulduğu bu minaî tekniği ile onlar zamanında Rey ve Keşan 'da XII. yüzyılın son yarısında pek çok keramik yapılmışsa da, çinide az tatbik edilmiş, buna karşılık Anadolu 'da bu teknik keramikde hiç kullanılmamıştır. Alâeddin Keykubâd I. 'ın 1236 'da inşâ ettirdiği Kubadâbâd Sarayı'nda yapılan kazılar sonunda perdahlı ve sıraltı tekniğiyle pek çok çini bulunmuştur. Yıldız biçimli çiniler insan ve hayvan figürleri bakımından inanılmaz bir zenginlik göstermektedir. Bunlar, dört kollu yıldız çinilerle birbirine bağlanmaktadır. Yıldız biçimindeki çinilerde sır altına firûze, yeşil, mor, mavi renklerle, yeşilimsi siyah konturlarla oturmuş veya ayakta insan figürleri, tavus, sukuşu, balık, kaplan, çift başlı kartal, ayı, eşek, keçi, köpek gibi hayvanlar, sfenks, harpi, grifon, bir ağacın iki tarafında kuş figürleri gibi sembolik figürler tasvir edilmiştir. Sekizgen yıldız biçiminde perdahlı çinilerden de zengin örnekler yerlerinde (in situ) bulunmuştur. Sıraltı tekniği ile Saray-ı Cihan veya diğer yerlerdeki kitâbelerle nesih yazılı çiniler de vardır. Çift başlı bir kartalın göğsünde *el-Sultan* yazılıdır. Çinilerin hepsi, mahallî fırınlarda yapılmıştır. Ayrıca firûze sır altına siyah dekorlu çiniler de bulunmuştur. Bunlarda Anadolu 'ya has yepyeni bir tasvir dünyası yaratılmıştır. Alâeddin Keykubâd 'ın Kayseri yakınında, daha önce 1224-1226 'da yaptırdığı Keykubâdiye Sarayı 'nın çinileri tamamen figürsüzdür. Bunlardan firûze sır altına kalın siyah konturlu kare çiniler, sekizgenlerin birbirini kesmesinden meydana gelen dörtlü düğümlerle eski Türk süslemelerini devam ettirir. Aradaki boşlukları dolduran ince spiral kıvrık dallar, Osmanlı keramiklerinin Haliç işi denilen mavi-beyaz grubunda tekrar görülecektir. Diğer bir grup çini ise, sır altına firûze, lâcivert, koyu mor renkli, geometrik geçme, yıldız ve örgü motifleriyle beyaz zeminlidir. Lâcivert ve firûze sır üstüne altın ve gümüş perdahlı çiniler de bulunmuştur. Aspendos köşkünden Antalya Müzesi 'ne getirilen çiniler, Kubadâbâd çinileriyle aynı özellikte olmakla berâber onlar kadar zengin değildir.

Saraylardaki dünya hayatı ile ilgili, zengin figürlü, iç açıcı çini süslemelere karşılık, dinî yapılarda ciddî görünüşlü bir çini mozaik üslûbu hâkim olmuştur. Bunlarda, kûfî yazılar ve geometrik şekillerin köşeli sertliği ile nesih ve sülüs yazıların kıvrak, akıcı, yumuşak konturları, çok defa renklerle de belirtilen ahenkli bir tezat meydana getirir. Çini mozaik tekniğinin tuğla ile karışık kullanıldığı en abidevî eser, Sıvas 'da

İzzeddin Keykâvus I. 'un Şifâhane ve türbesidir (1217). Şifâhanenin yalnız eyvanı ile türbenin cephesindeki çini süslemeler kalmıştır. Tamamiyle mozaik çini süslemelerin en eski örnekleri, Konya 'da 1220 'de tamamlanan Alâeddin Câmii 'nin mihrap bordürleri ile kubbe üçgenlerinde kalmıştır. Geometrik ve nebat motifleriyle yazının zengin ve olgunlaşmış örnekleri burada birdenbire ortaya çıkmaktadır. Sırçalı Medrese 'de çini mozaikler daha zengin çeşitler gösterir. Burada nebatî ve geometrik motifler birbirine karışmadan, yanyana, ahenkli bir bütün hâlindedir. Karatay Medresesi 'nde ise, nebat motifleri ve yazı hâkim olmuştur. Eyvan kemerinin iç dolgusunda geometrik geçmeler plastik kabartma çini olarak yapılmıştır. Bundan sonra Sahip Ata Camii (1258) ile türbe ve hankâh (1283) 'daki çiniler zengin bir koleksiyon meydana getirir. Camiden yalnız mozaik çinili mihrap kalmıştır. Hankâh penceresinde çini bir şebeke görülmekte, kabartma çinilerden başka, kubbe de firûze, mor ve kahverengi sırlı tuğlalarla zikzak şeklinde kaplanmış bulunmaktadır. Türbe ise, en zengin ve mükemmel çinileriyle Selçuklu san'atının o zamana kadar ortaya koyduğu, devrin son muhteşem eseridir (1283). Burada, Sahip Ata ve yakınlarına âit lâhitler (altı adet) de çinilidir. Sıvas 'da Sahip Ata 'nın yaptırdığı Gök Medrese (1271), giriş eyvanının yanındaki mescit ve iki yan eyvanındaki mozaik çinilerle zengin bir eserdir. Eyvanların arka duvarında çini mozaikler, Harekân Kümbedi 'nin tuğla süsleme motiflerini renkli olarak değerlendirmektedir. Konya' da XIII. asrın ikinci yarısında Sırçalı Mescid ile Sadreddin Konevî Camii (1274) 'nin çini mozaik mihrapları da nâdide Selçuklu eserleri arasındadır. Bu yüzyılın sonunda Beyşehir 'de yapılan Eşrefoğlu Camii (1297-1299), 'nin sivri kemerli ve baştan başa mozaik çini kaplı, abidevî iç kapısı, Selçuklu çini san'atının Konya üslûbuna uyan, muhteşem bir eseridir. Aynı derecede ihtişamlı çini mihrabın önünde, mozaik çini kaplı kubbe yer almaktadır. Mihrap nişindeki geometrik iri yıldızlar, Konya Karatay Medresesi kubbe süslemelerine benzer. Eşrefoğlu Süleyman Bey 'in 1301 tarihli kümbedinin iç kubbesi de çini süsleme san'atının sayılı örneklerinden biridir.

XIV. asırda Beylikler devrinde, Selçuklu çini geleneğini Aydınoğulları devam ettirir. Birgi Ulu Camii (1312) 'nin Selçuklu tarzındaki çini mozaik mihrabı, abidevî bir örnektir. Kubbenin orta nefe açılan kemerinin köşe dolguları da mozaik çini süslemelidir. Birgi 'de Mehmed Bey 'in türbesi ile Selçuk 'da İsa Bey Camii 'nde de Aydınoğularının bâzı çini süslemeleri kalmıştır. Karamanlı eseri olan Gaferyat (Karaman yakınında) Ulu Cami 'in zengin mozaik çinili mihrabı da Selçuklu geleneğine bağlanır. Bu devirde diğer bâzı çinili eserlere rastlanırsa da, XIV. asır, çini san'atı bakımından bir duraklama devri sayılır. Ancak bu durgunluk aslında, yepyeni bir çini san'atının doğuşunu hazırlıyacaktır.

Osmanlı Çini San'atı: İlk Osmanlı çinileri, Selçuklu mozaik çini tekniği ile renkli sır tekniğinin birleşmesinden meydana gelir. İznik Yeşil Câmi (1378) minaresi, Selçuklu geleneğine bağlanmakla berâber, firûze, mavi, yeşilin tonları, açık sarı ve beyaz olarak zenginleştirilmiş renklerle ilk mühim Osmanlı eseridir. Ne yazık ki son yıllarda yıkılarak yeni çinilerle şimdiki minare yapılmıştır. Osmanlı çini san'atının şahâne üslûbu, Bursa 'da Yeşil Câmi ve Yeşil Türbe ile (1421-1424) başlar. Burada her çeşit çini tekniği hemen hemen bir araya toplanmıştır. Selçuklulardan tamamen ayrılan Osmanlı renkli sır tekniği yanında, mozaik çinilerin teknik bakımdan en mükemmel ve en kaliteli örnekleri de yine burada görülür. Fakat saray mahfillerinin tavanları, pencere nişlerinin içi, üst kat odaların kapı kemerleri ile hünkâr mahfilindeki Bursa Kemeri 'nin içi, türbede ise, kapı kemerinin alt kısmı ve pencere nişlerinin içini süsleyen ince kompozisyonlu mozaik çiniler, renkli sırla yapılan levha çinilerin zenginliği arasında âdeta kaybolmuş gibidir. Böylece Selçukluların firûze ve mor renkleri, tatlı bir sarı, yeşil ve beyaz katılarak zenginleştirilmiştir. Diğer bir yenilik, taş gibi sertleşen macunla, boşluklara tatbik edilen donuk bir kırmızı renktir. Sarı çiniler, ayrıca altın yaldızla da süslenmiştir. Renkler gibi motifler de zenginleştirilmiş olup, bilhassa iri beyaz hatayîler XV. asır için karakteristiktir. Bunların içine kakma olarak tatlı yeşil çini ve donuk kırmızı macunla zenginleştirilmiş firûze renkli, sapları ise sarı renkte, iri rumîler yerleştirilmiş, bunlar köşelerde birleşerek kapalı bir kompozisyon meydana getirmiştir. Tamamen nebat motifleriyle ince detaylı ve yumuşak konturlu örnekler, Osmanlı çinilerini Selçuklularınkinden ayıran başka bir yeniliktir.

Renkli sır tekniği ile levha çiniler ise, Selçuklulardan tamamen farklı olarak, yeni bir san'atın doğuşunu gösterir. Yeşil Câmi ve Yeşil Türbe de zengin çeşitli örnekleri bulunan bu çinilerin, renkli sırları ayıran konturlarında, siyah rengin yanında kırmızının görülmesi önemlidir. Selçuklu mozaik çinilerini taklit eden ve onlar kadar zengin olan levha çinilere, natüralist çeşitli hatayîler, şakayık ve rozet gibi çiçek ve nebat motifleri eklenerek bir yeniliğe yol açılmıştır. Yeşil Türbe mihrabındaki vazodan taşan çiçekler, natüralist üslûbun müjdecisidir. Yeşil Türbe mihrabı ile çinili lâhitte görüldüğü üzre, sarı, yeşil, beyaz ve mor rengin hâkim olduğu bu çinilerde, mor ve mavinin birkaç nüansı, arası kontursuz olarak renkli sır tekniği ile ustalıklı bir şekilde tatbik edilmiştir.

Osmanlı çini san'atının getirdiği ilk büyük yenilik, renkli sır tekniği olmuştur. Bunlar Bursa 'da yapılmıştır. Nitekim İznik kazılarında bu teknikle yapılmış tek bir çini çıkmamıştır. Semerkand 'da XV. asır Timurlu eserlerindeki çinilerle bunlar

arasında ilk bakışta bir benzerlik görülürse de, Semerkand çinilerinin teknik kaliteleri çok düşük ve sırları çatlaktır. Bunlarda firûze sır hâkim olup, kullanılan hamurun renk ve terkibi de farklıdır. Bununla berâber, renkli sırların etrafını çeviren siyah ve kırmızı konturlar, bilhassa Bibi Hanım Câmii (1339-1404) ve Uluğ Bey Medresesi (1420) çinilerinde çok itinalı olup ileri bir teknik gösterir. Bursa Muradiye Camii (1447) son cemâat yerinde, kapı kemeri dolguları ve pencere alınlıklarında daha koyu bir sarı ile mozaik çini kullanılmıştır.

İlk Osmanlı çinilerindeki diğer bir yenilik, sıraltı tekniği ile yapılan mavi-beyaz çinilerdir. Nitekim Bursa Muradiye türbelerinden ikisinde bordür olarak mavi-beyaz çiniler kullanılmıştır. Edirne Muradiye Camii yan duvarlarında 37 değişik örnekli altıgen çiniler bunların en güzel örneklerindendir. 1436 tarihli bu camide asıl dikkati çeken 6.30 x 3.85 m. boyutlu şâhane çini mihrap olup, büyük bir benzerlik gösteren Bursa Yeşil Camii 'nden sonra en büyük çinili mihrapdır. Burada konturlarda kırmızı renk görülmez. Fakat mihrap nişinde Bursa çinilerinden daha ince kaliteli, değişik bir kompozisyon göze çarpar. Diğer bir özellik de bunların mavi-beyaz çinilerle birlikte kullanılmış olmasıdır. Karaman'da İbrahim Bey İmâreti (1432) 'ne âit olup, İstanbul Çinili Köşk 'de bulunan, aynı gruptan dördüncü mihrapda renkli sırları ayıran kırmızı konturlar henüz yer almamaktadır.

İstanbul 'daki Çinili Köşk (1472) 'te giriş eyvanı mozaik san'atının en son şaheserini teşkil eder. Bu eser, tekniği ve te'siri bakımından Selçuklu geleneğine bağlanmakla berâber, natüralist tarzdaki çiçekleri, kıvrak rumîleri, beyaz ve tatlı yeşil renkleri ile Bursa çinilerine uyar.

İstanbul 'da renkli sır tekniği ile yapılmış çinilerin ilk örnekleri, Selim I. Türbesi ve Camii 'nde (1522) görülür ise de, bu çeşitli çinilerin son şaheserleri Şehzâde Mehmed Türbesi (1548) 'nde bulunur. Türbenin içini bir masal dünyasına çeviren bu çiniler, teknik, renk ve motiflerinin zenginliği bakımından Bursa 'dakilerden daha üstündür.

XVI. yüzyıl ortasından başlayarak çini san'atında renkli sır tekniği terkedilip sıraltı tekniğine geçilmiştir. Osmanlı çini san'atının yarattığı ikinci ve en büyük üslûp da bu zamanda kendini göstermektedir. Bu yeni üslûptaki çiniler, ilk olarak Süleymaniye Camii 'nde mihrabın iki tarafı ve bunların üst kısmındaki duvarları süslemekte kullanılmıştır (1557). Hurrem Sultan Türbesi 'nde bunlar daha zenginleşmiş olarak görülür. Bundan sonra artık renk ve motiflerde önemli yenilikler birbirini tâkip eder. Nitekim Rüstem Paşa Camii (1561) çinilerinde, diğer birçok incelikler arasında, 41 çeşit lâle motifi bulunması bunun bir ispatıdır. Kanunî Süleyman Türbesi (1566) 'nde zengin renk ve motifleriyle aynı üslûpda çiniler, bütün dekora hâkimdir. 1572 'de yapılan Sokullu Mehmed Paşa Camii (Sultan Ahmed 'de) çinilerinde, renk ve kalite bakımından bir ilerleme görülür. Bunlarda kabartma, parlak bir mercan kırmızısı ortaya çıkar ise de, 40 sene sonra birdenbire ortadan kaybolur. Bu kabartma mercan kırmızısının İznik atölyelerinin bir buluşu olduğu anlaşılmaktadır. Bu çinilerde firûze, mavi, koyu tatlı bir yeşil, kırmızı, açık lâcivert, beyaz ve bâzan siyah olarak yedi rengin sır altına tatbiki, dünya çini san'atında eşi olmayan, teknik bir gelişmedir. Motiflerde lâle, sünbül, karanfil, nar çiçeği, şakayık, çiçekli erik ve kiraz dalları ile, artık natüralist örnekler hâkimdir. Bu çiçekler, XVI. asrın son yarısında bütün Türk süsleme san'atlarına girmiştir. Topkapı Sarayı 'nda, mercan kırmızısının bolca kullanıldığı çinilerin en güzelleri zengin bir koleksiyon meydana getirir. Edirne Selimiye Camii (1575) 'nde, mihrabın iki tarafındaki duvarları süsleyen, büyük çini panoların renk ve kompozisyonları çok ahenklidir. Bununla birlikte hünkâr mahfilini süsleyen çiniler daha zengin ve daha itinalıdır. Burada çiçek açmış erik ve elma fidanı, kompozisyona katılarak bir yenilik yapılmıştır. İstanbul 'da bu çeşit mercan kırmızılı çiniler, Üsküdar Eski Vâlide Camii (1583), Topkapı surları dışındaki Takkeci İbrahim Ağa Camii (1592) ile XVI. asrın sonuna kadar bütün önemli yapılarda yer almış, 1600 tarihli Sultan Murad III. Türbesi ile bu büyük san'at devri kapanmıştır.

Topkapı Sarayı 'ndan sonra en zengin çinili âbide olan Sultan Ahmed Camii 'nde 70 kadar çeşitli kompozisyonla 20.143 parça çini kullanılmıştır. Motifler, yüksek bir kompozisyon kuvveti göstermekle birlikte, az kullanılan kırmızı rengin canlılığı ve parlaklığı kaybolmuştur.

Çinicilikte bundan sonra gittikçe artan bir gerileme ve bozulma başlar. Topkapı Sarayı 'nda Sultan İbrahim 'in yaptırdığı Sünnet Odası (1640) 'nda duvarlar çeşitli devirlere âit stok çinilerle kaplıdır. Bunlardan tek levha hâlindeki 126 x 48 cm. 'lik geyikli panolarla, 125 x 34 cm. 'lik vazolu panolar, çok büyük boyları, parlak beyaz zemin üzerine koyu ve açık mavi renkleri ile göze çarpar. Bu panolar Türk çini san'atının en parlak devri olan XVI. asrın son yarısından kalmış olmalıdır. 1639 'da yapılan Bağdad Köşkü 'nde bu geyikli ve vazolu panoların tam benzerleri, yedişer adet yatık dikdörtgen levhanın üst üste yerleştirilmesiyle parçalı olarak meydana getirilmiştir. Ayrıca burada kırmızı renk, kuşların gagalarında küçük benek hâlinde kullanılmıştır.

1669 'ta tamamlanan Yeni Cami ile yanındaki türbenin çinilerinde kalite ve renkler artık tamamiyle bozulmuştur. 1725 'ten sonra İstanbul 'da Tekfur Sarayı 'nda bir çini atölyesi kurulmuş, Sultan Ahmed Çeşmesi ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii buranın çinileriyle süslenmiştir. Kirli mavimsi zemin üzerine yeşil, mavi, soluk kırmızı ve yeniden görülen sarı renkli dekorla sırları da bozuk olan bu çiniler beğenilmediği için atölye kısa zamanda kapanmıştır.

Osmanlıların Bursa Yeşil Cami ve Yeşil Türbe 'yi süsleyen çinileri, Bursa 'da bu âbidelerin yakınında kurulan atölyelerde yapılmış olmalıdır. XVI. asırda en büyük çini merkezi İznik olmuş, ancak çini örnekleri İstanbul 'dan gönderilmişti. Bu arada Kütahya diğer bir çini merkezi olmuştur. XVII. asrın sonunda İznik 'te çini san'atının kaybolmasına karşılık, Kütahya atölyeleri bugün de çalışmaktadır.

IV. TÜRK KERAMİK SAN'ATI: Anadolu keramik san'atı bütün diğer san'atlar gibi, daha önceki Türk devirlerine bağlı olarak inkişaf etmiştir. XI. asrın ilk yıllarından itibâren Karahanlılar, Semerkand 'ın hemen yerli tekniği sayılabilecek renkli sırlı keramikleri ile birlikte yazının en iyi şekilde değerlendirildiği diğer yüksek kaliteli keramikleri de geliştirmişlerdir. Slip dekorlu bu çeşit keramikler son yıllara kadar Semerkand çevresinde yapılmaya devam etmiştir. Londra 'daki Victoria and Albert Museum 'da, XIX. asırdan kalma bu çeşit keramikler vardır.

Büyük Selçuklular zamanında, İran 'da Lâkabî adı ile tanınan keramiklerde, renkli sır tekniği tatbik edilmiştir. Selçuklular, Samerra 'da başlayan perdah tekniğini yeni bir üslûp hâlinde başarı ile geliştirmişlerdir. Fakat Selçukluların Rey ve Kâşân merkezlerinde ortaya koydukları asıl büyük yenilik, minaî tekniğinin bulunması olmuştur. Minyatür ile yakın ilgisi olan bol figürlü minaî keramiklerde, Selçuklu kıyafetleri, tipleri ve o zamanki hayatı canlandıran konular ele alınmıştır. Minaî tekniğin bâzan perdahla birlikte kullanıldığı da görülür. Bu arada altın perdahlı minaî keramikler en ince eserlerdir. Washington Freer Gallery 'de ve Berlin Müzesi 'nde minaî tekniği ile savaş sahnelerini canlandıran keramik tabaklar, minyatür san'atı ile olan yakın ilgiyi gösterir. Selçuklular tarafından İran 'da tatbik edilmiş minaî tekniği, Irak, Suriye ve Mısır 'da tanınmamıştır. Selçuklular bu tekniği Anadolu 'ya da geçirmişlerdir. Anadolu Selçukluları 'ndan kalma, perdahlı ve minaî tekniği ile bol miktarda çini ele geçirilmesine karşılık keramik bulunamamıştır. Ancak Alacahöyük yakınında Kalehisar 'da yapılan kazılarda, XIII. asır başlarına âit çini fırınları ve keramik parçaları meydana çıkarılmıştır. Bunlar arasında tek bir küçük parça hâlinde, dışı kahverengi, içi sarı dekorlu, perdahlı keramik bu konuda kesin bir fikir vermekten uzaktır. Kalehisar 'da bulunan yerli ve karakteristik, asıl Selçuklu keramiği, slip tekniğiyle yapılmıştır. Sgrafitto tekniğinde parçalar da çıkmış olup, bunlarda figürlü dekor hâkimdir. Ayrıca firûze sır altına siyah dekorlu keramik, Anadolu Selçukluları 'nda çok kullanılmış gibi görünüyor.

İznik 'de yapılan kazılardan anlaşıldığına göre, İlk Osmanlı keramikleri kırmızı hamurlu olup, hafif kabartma beyaz astar slip dekoru ile hazırlandıktan sonra, renkli sıra batırılarak, ikinci defa fırınlanmakta idi. Böylece ilk İznik keramikleri, Kalehisar 'dan bilinen slip astar dekoru tekniğindeki Selçuklu keramiklerine bağlanmıştır. XIV. asır ortasından itibâren İznik 'de ortaya çıkan slip tekniğinde ilk Osmanlı Türk keramikleri, tek renkli sırla mavi, yeşil, koyu veya açık kahve renklerden biri ile yapılmıştır. Bunlarda figür yoktur; dekor olarak dallı rumîler ile stilize çiçekler vardır. Kazılarda bu çeşit keramiklerden iyi kaliteli parlak renkli ve ayrıca parçaları sırlanmış parçalar ve fırın artıkları bulunmuştur.

İznik 'te bundan sonra ikinci devir olarak yine kırmızı hamurla yapılmış olup, yakın zamana kadar "Milet İşi" diye tanınan keramik üslûbunun ortaya çıktığı, kazılar sonunda anlaşılmıştır. Bunlar, sıraltı tekniği kullanılmış olup, beyaz astar üzerine renkli dekorlar yapıldıktan sonra, şeffaf kurşun sırla kaplıdırlar. Bunlarda kobalt mavisi hâkim renk olup, açık mavi, firûze, mor ve yeşil de kullanılmıştır. Bunun yanında Selçuklu geleneğinin devamı olarak, firûze sır altına siyah dekorlu keramik de bulunmuştur. Sadeleştirilmiş natüralist motifler olarak kır çiçeklerinin basit şekilleri, yelpaze şeklinde yaprak, karanfil dalı, salkım ve çeşitli rozetler vardır. Anadolu 'nun bu ilk orijinal Türk keramiğinde kuvvetli bir üslûp göze çarpar. Süslemede iki ana şema olarak içiçe geniş kuşakların yanısıra iki yarı büyük motif çok tekrarlanır. Desenler üç şekildedir; çizilip boyanmış kalın konturlar, ince bir ucla kazınıp yapılan boyama (Sgrafitto), fırça ile serbest boyama şeklinde tamamiyle kontursuz olarak yapılanlar. Radyal düzende kalın çizgiler ve yaprak, kalın şeritlerle geometrik süslemeler, diğer önemli gruplardır. Ayrıca, kuş, balık figürleri de süslemeye girmiştir.

Selçuklu keramiğinin te'siri altında kalmakla berâber, basit bir teknik, tek veya iki renkli motiflerle en ileri bir keramik üslûbu ile İznik san'atının parlak devri başlamıştır. Sayısız örneklerin hafif fırça ile çizilmesindeki ustalık, şaşılacak derecede bir yaratma gücünü gösterir. İznik kazılarında bugüne kadar bilinmeyen renk ve desenlerde binlerce keramik parçası bulunmuştur. Çok miktarda yapılan bu çeşit keramiklerin İznik 'ten başka yerlere ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Böylece, XIV. asrın son yarısı ile XV. asır başlarında Anadolu 'da canlı bir keramik san'atının doğduğu anlaşılmaktadır.

XV. asır sonuna doğru, İznik 'de kaba kırmızı hamurlu keramikler yerine, beyaz sert hamurlu, porselene benzer mavi-beyaz keramiklerle yepyeni, bir üslûp başlar. Koyu mavi renk bu üçüncü devir Osmanlı keramiklerinde de devam eder. Beyaz zemin çok temiz, sert ve şeffaftır; renksiz sır çok ince parlak ve tertemizdir. Dekorlar daha önce, XV. yüzyıl çinilerinde görülen rumî, hatayî ve stilize bulut motiflerinden meydana gelmekle berâber, bunlar âdeta plastik bir görünüştedir. Başlangıçta hâkim olan koyu mavi renk, sonraları açılarak hafif, sıcak bir mavi olmuştur. Godmann koleksiyonunda, Kütahyalı Abraham adını taşıyan 1510 tarihli çini ibrikde, açık

mavi renk görülür. Bu ibriğe dayanılarak aynı tipteki keramikler, "Kütahyalı Abraham üslûbu" altında toplanmaktadır. Mavi yanında, ancak daha sonraki parçalarda kullanılan tek renk, soluk firûzedir. Renkler gibi başlangıçta çok ağır ve yüklü olan desenler de sonraları hafifler. British Museum 'da bu gruptan bir de şamdan vardır.

İznik 'de 1963 kazılarında her çeşit mavi-beyaz keramik arasında tavşan ve balık figürlü süslemeler, hattâ birbirine saldıran başka hayvanları gösteren küçük parçalar bulunmuştur. İstanbul 'da E. H. Ayverdi özel kolleksiyonundaki mavi-beyaz bir sürahide, birbirini kovalayan veya yanyana sıralanmış tavşan, köpek, tilki, karaca ve kuş figürleri görülür.

Bu seriden yapılmış olan cami kandillerinde, yazıya geniş bir yer ayrılmıştır. Çok defa mavi üzerine beyaz veya beyaz üzerine mavi olarak kûfî veya sülüs yazılar görülür. Bu üçüncü devir Osmanlı keramiklerinde renk ve dekor bakımından Ming porselenlerinin te'siri görülmekle berâber, daha çok Selçuklu devrine âit motifler, üslûbun gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Asıl merkez olan İznik 'in yanı sıra Kütahya da diğer bir merkez olarak görülebilir. Ancak bu şehirde evlerin altında kazı yapmanın imkânsızlığı yüzünden durum tam aydınlanamamıştır. Mavi-beyaz keramik üslûbunda olmakla berâber, ayrı bir grup meydana getiren, yazıya benzer, ince spiral dallar, çok küçük yaprak ve çiçeklerle süslü keramiklere yanlışlıkla "Haliç İşi" demek âdet olmuştur. Aslında bunlar, mavi-beyaz keramiklerin İznik 'de ortaya çıkan yeni bir gelişmesidir. Önce spiral dallar arasında ince rumîlerden koyu renk madalyonlar, ince uzun yapraklar görülür. Sonra XVI. yüzyıl başlarında yalnız spiral dallar, küçük yaprak ve çiçeklerden meydana gelen daha sade bir dekor hâkim olmuştur. Yine Godmann koleksiyonunda çok ince spiral dallarla süslü, boynu kırık bir sürahinin tabanındaki kitâbeden bunun, sipariş üzerine 1529 'da Kütahya' da yapıldığı anlaşılmaktadır. İnce spiral dallar daha önce çini (Bursa Yeşil Türbe 'deki çini sanduka, Edirne Üç Şerefeli Cami avlusunun pencere alınlığı, Gebze Çoban Mustafa Paşa Türbesi gibi) ve tezhiplerde göze çarpar. Bu, Kayseri Keykubâdiye çinilerinde olduğu gibi, Selçuklulara kadar uzanan bir süsleme şeklidir.

Tahminen 1530-1540 yılları arasına girebilecek bol sayıda keramiklerde, mavinin yanında firûze renk de kullanılmıştır. Böyle bir tabakada ilk defa lâle, sünbül ve karanfilin dekorlara katıldığını görüyoruz.

XVI. asrın ortalarında bol sayıda görülen değişik süslemeli çok zengin keramiklerle, İznik keramik san'atının dördüncü devri başlar. Şam 'daki âbidelerde bulunan bunlara benzer çinilerden dolayı, yanlışlıkla „ Şam İşi „ denilen bu keramikler, açıkça mavi-beyaz gruba bağlanır. Bunlar, daha sonraki mercan kırmızılı beşinci ve son devir İznik keramiklerine geçiş devri olarak mühimdirler. Motiflerde lâle, sünbül ve karanfil yanında, tomurcuk veya açılmış gül, enginar, balık pulu, rozet çiçeği, bâzan de vazo veya madenî ibrik gibi şekiller görülür. Renkler de zenginleşerek üç çeşit mavi ve firûzeden başka, zeytunî, yeşil, manganez veya menekşe moru, konturlarda ise, yeşilimsi siyah renk ortaya çıkar. Bunlarda parlak renkler yerine, mat ve buğulu, dumanlı renkler, beyaz zemin yerine, hafif dalgalı nüanslarla mavimtrak bir zemin görülür. Bunlar, natüralist ve üslûplanmış çiçek dekorunun şahâne bir terkibi ile keramik san'atının en orijinal eserleri arasında yer alırlar. İznik kazılarında bu cins keramiklerden küçüklü büyüklü birçok parçalar bulunmuştur. British Museum 'da, Kudüs 'de Kubbat al Şahrâ 'dan gelme bu grupdan bir kandilin daire ayağını çeviren kitâbesi, İznik ve Nakkaş Muslu 'nun adları ile 956 (1549) tarihini taşır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İznik ve Kütahya atölyelerinde, gittikçe artan çini imâlâtı yüzünden keramik işlerinin azaldığı ve ancak ek çalışma olarak devam edildiği görülür. Mat ve dumanlı renkler, mimârî süslemeye uymadığından, bunların yerine, daha parlak ve canlı renklerle yeni bir çini ve keramik dekoru aranmıştır. Böylece, İznik 'te Türk keramik san'atının son ve en parlak devri başlar. Bütün Dünya müzelerinin en kıymetli koleksiyonları arasında yer alan bu keramiklerde hâkim renkler, parlak beyaz zemin üzerine kobalt mavisi, tatlı bir yeşil firûze ve 50 yıl kadar devam eden, kabarık parlak mercan kırmızısıdır. Bundan başka pembe, kahverengi, gri, bâzan de renkli zemin üzerine kabartma hâlinde başka renkler görülür. Siyah bir kontur, renklerin akmasını önler. Karanfil, lâle, papatya, sünbül, gül, menekşe, zanbak, nar ve erik çiçekleri, asma ve servilerle çok zengin dekorlar, bunlara âdeta sonsuz bir bahar havası getirmektedir. Hançer biçiminde iri yeşil yapraklar, tabaklarda kaya ve dalga denen klasik bordürler, bu dekorlara karakteristik bir ifâde verir. Bunlarda, Çintemani, bulut, balık pulu motifleri, çiçekli madalyonlar, yelkenliler de sık sık görülür. Çeşitli dekorlarla, uzun boyunlu, çini sürahiler de moda olarak bol sayıda kullanılmıştır. Bunların parlak beyaz ve mercan kırmızılı renklerle cazip görünüşlü şekilleri çok göz alıcıdır. Kulplu, geniş ağızlı sürahiler ayrı bir grup teşkil eder. Bu arada kulplu kupalar da yapılmıştır. Tabaklar üzerinde üzüm salkımı ve asma yaprakları, çiçekler arasında tavus ve kuş figürleri, ayakta duran kadın ve erkek figürleri, boğuşan hayvan tasvirleri gibi çeşitli kompozisyonlar görülür. Türk keramiğinin en parlak devrine âit bu eserler, yanlış bir görüşle, Cluny Müzesi tarafından, Rodos adasında bol sayıda satın alınmasından dolayı, uzun zaman "Rodos veya Lindos İşi" sanılmıştır. İznik kazılarında bu çeşit keramiklerden de bir çok parçalar bulunmuştur. XVII. asır sonunda İznik atölyelerinde çalışmalar durunca, ihtiyaç Kütahya çini ve keramikleri ile karşılanmıştır,

XVIII. asırda Haliç 'te kurulan atölyeler hakkında pek az bilgi vardır. Evliya Çelebi, Eyüp 'te 250 imâlâthane bulunduğunu kaydeder. Araştırmalarda, "Haliç İşi" denilen parçalar ele geçmiş ve bunlara da aynı isim verilmiştir.

XVIII. Asırda Kütahya 'da modern anlayışlı ve kuvvetli bir üslûpla yeni bir keramik san'atı gelişmiştir. Klasik Türk keramiğinden uzaklaşan fincan, kâse, hokka ve matara gibi küçük boy kaplar, serbest ve hafif fırça işleriyle mahallî bir san'at karakteri taşırlar. Bunlarda mavi, kırmızı, sarı, mor ve yeşil renklerle küçük çiçek ve madalyonlardan ibâret bir dekor görülür. Bu, Türk keramiğinde yaratılan son orijinal üslûp olmuştur. XIX. asırda ancak klasik Türk keramiklerini taklit eden. düşük kaliteli imâlât başlamış ve böylece Türk keramik san'atının tarihî devirleri sona ermiştir.

Nihâyet, XVIII.-XIX. asırda yapılan Çanakkale keramiklerinde de câmi, köşk ve bilhassa gemi tasvirli tabaklar tanınmış ve sevilmiş örneklerdir.

V. SELÇUKLU VE OSMANLI DEVRİ TÜRK HALI SAN'ATI: Dünya medeniyetine Türklerin bir hediyesi olan halıcılık Türk san'atının en orijinal buluşlarından biridir. M.ö. IV. -III. asırda muhtemelen Asya Hunlarından kalan ve daha sonraki halı san'atı ile hiçbir bağlantısı olmayan "Pazırık Halısı" bir tarafa bırakılırsa, Sir Aurel Stein 'ın 1906-1908 'de Şarkî Türkistan 'ın eski şehirlerinde bulduğu parçalar, en eski düğümlü halılardır. 1913 'te Von Le Coq, Turfan araştırmalarında, başka parçalar da meydana çıkardı. Bugün Londra, Berlin, Delhi müzelerinde saklanan bu halıların en eskisi III., en yenisi VI. asırdan kalmadır. Bunların düğümleri henüz kaba olmakla berâber, renkli yün ipliklerin uçları kırpılarak yapılan baklava ve stilize çiçeklerden örnekler dikkati çeker. Koyu mavi, kahverengi, kırmızı, mat yeşil ve üç çeşit sarı renkler canlı ve parlaktır. Böyle ileri bir tekniğe varabilmek için, başlangıç I. asra kadar uzanmış olmalıdır. Halı san'atı XI. asırda Selçuklularla garba doğru yayılmış ise de, İran 'da Büyük Selçuklular devrinden hiç bir halı kalmamıştır.

1905 'te İsveçli Martin, Konya Alâeddin Câmii 'nde XIII. asır Anadolu Selçuklularından kalma çok yıpranmış, üç bütün halı ile parça hâlinde beş halı bulmuştur. Bunlar şimdi dünyanın en zengin koleksiyonuna sâhip olan İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 'nde bulunmaktadır. Bu Selçuklu halıları 15 m² 'ye varan büyük boyda olup, renk ve dekor bakımından, büyük bir zenginlik gösterirler. Bunlarda zemin umûmiyetle koyu mavi ve açık kırmızıdır. Açık ve koyu sarı ile bâzan açık yeşil bir renk de göze çarpar. Pek az renk kullanılmakla berâber, aynı rengin nüansları ile zengin bir hava verilmiştir. Motif olarak yanyana üst üste sıralanan baklava şekilleri, sekiz köşeli yıldızlar, uçları çengelli sekizgenler gibi geometrik şekiller yaninda, bâzan geometrik şemaya uydurulmuş nebat motifleri de görülür. Bunlara asıl gösterişli karakteri veren, geniş bordürlerdeki iri kûfî yazı dekorudur. Başlangıçta, uçları ok başını andıran sivri üçgenlerle dik harfli bir kûfî, sonradan çeşitli değişikliklerle devam eder. Bu Selçuklu halıları herhalde camiin genişletilmesinden sonra Alâeddin Keykubâd tarafından vakfedilmiş olmalıdır. Daha sonra 1930 'da Amerikalı Prof. R. Riefstahl 'ın Beyşehir 'deki Eşrefoğlu Camii 'nde parça hâlinde bulduğu üç Selçuklu halısı Konya Müzesi 'ne getirilmiştir. Câmi, XIII. asır sonunda yapılmış olduğuna göre, bunlar o zamandan kalmış olmalıdır. Riefstahl 'ın Beyşehir 'de bulduğu dördüncü bir halı ise, XV. asra âittir.

1935-1936 yıllarında Fustât 'ta, XIII.-XV. asırlardan kalma, parçalar hâlinde 100 kadar Anadolu halısı meydana çıkarılmış, bunların çoğu, C. Lamm tarafından İsveç 'e götürülmüş, bir kısmı da Atina Benaki Müzesi 'ne mal edilmiştir. 29 tanesi C. Lamm tarafından yayınlanmış olan bu halılardan yedisi, Selçuklulardan kalmadır. Böylece üçü tam, onbeşi parça hâlinde olup zamanımıza kadar gelebilen 18 Selçuklu halısından yalnız ikisi birbirine eş olup, diğer 17 parça ise, birbirinden ayrıdır.

Bütün hâlinde bulunan en büyük Konya halısında, açık kırmızı üzerine, ok başını andıran ve kûfî harflerin uçlarına benzeyen motifler vardır; koyu kırmızı zemin üzerindeki motifler ise, kaydırmalı olarak sıralanmıştır. Fustat paçalarından birinin örneği ve renkleri de buna benzer. Koyu mavi üzerine açık mavi olarak iri kûfî harfli bordür göz alıcı bir güzellik taşır.

İkinci Konya halısında dar bordürler, kare içine oturtulmuş yıldızlardan ibârettir. Zemin koyu mavi üzerine açık mavi renkli sekizgen yıldızlarla doldurulmuş, ortalarına da kırmızı yıldızlar yerleştirilmiştir. Çengellerle zenginleştirilmiş çift mavi şeritler, bunları uçlarından birbirine bağlar. Geniş bordür, koyu üzerine açık kırmızı, dar bordür ise, kahverengi üzerine sarı renklidir.

Büyük boydaki üçüncü Konya halısında, sarı krem üzerine kırmızı renkli, deve tabanı denilen dolu sekizgenler ve yan yana, üst üste bir nakış, bordürde ise, kırmızı üzerine beyaz ince kûfî harflerden ikisinin bir örgü ile birleştiği motifler görülür.

Dördüncü Konya halısında, patlıcan moru üzerine açık kırmızı renkli çengel ve saplarla zenginleştirilmiş, ortalarında gamalı haç dolgulu, sekizgen biçiminde şematik çiçeklerden bir nakış vardır. Bordürde kahverengi üzerine firûze renkli iki nakış görülür. Enine bordür, ikinci Konya halısına benzer, boyuna bordürde ise, yıldız ve çengellerle ince hatlar bulunur.

Beşinci Konya halısı, koyu mavi üzerine açık mavi renkli etrafı çengelli, bir ucu ok biçiminde nihâyetlenen ve ortası çakmak denilen kırmızı bir köşeli S dolgulu sekizgenler göstermektedir, Kırmızı üze-

rine beyaz kûfîli bordür, kırık hatlar ve bunların içinde renkli yıldız dolgularla zenginleştirilmiştir. İç bordürde ise, kaz ayağı denilen köşeli bir çiçek motifi sıralanmıştır. Fustât parçalarında aynı motif, daha natüralist ve değişik renktedir. XV. yüzyıl Beyşehir halısında aynı motif, çiçek şeklini alır.

Altıncı Konya halısında, sarı üzerine koyu mavi renkli ve "eli belinde" adı verilen, çengelli baklavalar sıralanmıştır. Alt kenarda zemin rengi birden değişerek koyu mavi üzerine sarı motifler gelir. Açık üzerine koyu kırmızı kûfî bordürde, iki harf birleştirilerek, yeşil bir ay motifi şeklini almıştır. Fustat parçalarından birinde aynı bordür, sarı renk kûfî harflerle tekrarlanır. Bu altıncı Konya halısının 2.26 x 1.23 m. boyunda bir eşi daha vardır.

Küçük bir parça olan yedinci Konya halısına gelince, koyu üzerine açık mavi renkli çengelli baklava şekillerinin etrafı, ortası çakmaklı, uzun ve dar baklava alanla sekizgen biçiminde çevrilmiştir. Bordürü, bâzı renk farkları ile beşinci Konya halısına benzer.

Beyşehir Selçuklu halısında, koyu mavi üzerine iki tarafı çengelli, ortasına kırmızı ve koyu mavi yıldızlar yerleştirilmiş açık mavi baklavalardan bir nakış görülür. Ancak kırmızı üzerine beyaz kûfî bordüründen küçük bir parça kalmıştır. Beyşehir 'de bulunan parçalardan yakın zamanlara kadar üçü kayıptı. Son yıllarda bunlardan iki büyük parça ele geçmiş olup, bunlardan biri Londra 'da Keir koleksiyonuna, diğeri Almanya 'da özel bir koleksiyona mal edilmiştir. Bu iki parça beş metre uzunlukta bir halıdan kalmadır. Koyu üzerine açık mavi renkli köşeli bir çiçek motifi bir sırada sağa, bir sırada sola uzanan paralel saplarla ilk defa burada görülür. Geniş bordür açık üzerine koyu mavi renkli "eli belinde" motifi ile süslü, okunmaz bir kûfî, dar bordürler ise, açık sarı üzerine kızıl kahverengi, küçük kûfî harflerden meydana gelen bir nakıştır.

Sâdece bir bordürden ibâret olan üçüncü parça, kahverengi üzerine firûze renk karelerle ikinci Konya halısındaki bordür motifinin aynıdır. İç ve dış dar bordürlerde kırmızı üzerine sarı krem, ince kûfî harflere benzer motifler vardır. Konya Müzesi deposunda aynı halıdan büyükçe bir parça daha bulunmuştur. Burada kırmızı üzerine açık kahverenkli ikinci Konya halısının zemin kompozisyonunun tekrarlandığı görülür.

XIV. asırdan itibâren Anadolu halılarına tezyînî bir karakter taşıyan hayvan figürlerinin de girdiği görülür. Bunlar, geometrik bölümlerin içine dolgu olarak yerleştirilmiştir. Bir ağacın iki tarafında bulunan kuşlar, çok sevilen bir kompozisyondur. Bu asrın sonuna doğru birbirine saldıran, hareketli hayvan sahneleri de görülür.

1890 'da Roma 'da Bode 'nin Berlin Müzesi için satın aldığı parça halıda ejder ve zümrüdüanka kavgasını canlandıran bir kompozisyon iki defa tekrarlanmıştır. Bu parça, XV. asrın ikinci yarısından kalma bir Anadolu halısıdır. Bir ağacın iki tarafında stilize kuş figürleri ile süslenmiş ikinci bir Anadolu halısı 1925 'te İsveç 'in Marby köy kilisesinde bulunmuştur. Ancak burada ağacın dalları suya akseder gibi, altta da tekrarlanarak tam bir dolgu teşkil edilmiştir. Bu da XV. asır sonundan daha geç bir varyasyondur.

Konya Müzesi 'nde bulunan diğer bir halı da, on sıra dörder horoz figüründen ibâret kompozisyonu ile XV. asır sonundan kalmadır. XV. asır sonuna doğru Avrupalı ressamların tablolarında hayvan figürlü halıların yerini geometrik desenli halılar alır. Bunlar 1451 'den sonra, önce İtalya, sonra Felemenk tablolarında görülüp, XVI. asır başlarına kadar tasvir edilen, fakat Holbein 'in tablolarında sık görüldüğü için onun adı ile tanınan halılardır. Riefstahl 'ın Beyşehir'de bir parçasını bulduğu XV. asır halısı, Holbein halılarının en eskisi olup, büyük boydadır. Çok zengin ve gösterişli bordür ve ilk defa görülen mor renk, XV. asır için karakteristiktir. Müze deposunda bulunan parçalarla, halının nakışı on kareye tamamlanmıştır.

XV. asırdan kalan ve bugüne kadar bilinen en eski s e c c a d e l e r, eski Türk halı san'atının ayrı bir grubunu teşkil etmektedir. Bunlardan İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 'nde bulunan üç seccade birbirinden çok farklı üç kompozisyon gösterir.

Birincisi üst üste sekiz mihrab ve ince kûfî bordürlü sâde bir seccadedir.

İkinci seccadede, Selçuklu halılarının bordürlerinde görülen kûfî motifli bir sıra mihrab şekilleri bulunur. Bunların içi kandil ve madalyon motifleri ile zenginleştirilmiştir.

Üçüncü seccâdede, üç marpuç şerit arasında birbiri üzerine üç madalyondan ibâret dolgular bulunup, ince kûfîli klasik bir Selçuklu bordürü gösterir. Bunun zemini mor, nakışlar ise, mavi, sarı ve yeşildir.

Rönesans çağı ressamlarından Gentile ve Giovanni Bellini, Carpaccio, L. Lotto 'nun tablolarında XV. asır seccadelerinin başka tipleri de görülür. Nitekim Münih galerisindeki Bellini 'nin 1507 tarihli Venedik Docu Loredan tablosunda görülen seccadenin eşi Berlin İslâm San'atı Müzesi 'nde bulunmaktadır. Bu seccadede düz üçgen mihrab, altta içeriye doğru sekizgen bir girinti meydana getirmektedir. Ortada büyük bir madalyon ve yukarıdan aşağıya sarkan bir kandil motifi ile kûfî bordür kompozisyonu tamamlar. Berlin Müzesi 'nde aynı asra âit iki seccade daha vardır.

Sekizgenle doldurulmuş büyük karelerin üst üste sıralandığı sâde Holbein halıları XV. asır boyunca gelişmiş ve son yıllara kadar devam etmiştir. Dört tip hâlinde toplanan bütün Holbein halıları, Uşak bölgesinde veya Şarkî Anadolu 'da yapılmıştır. XVI. asırda aynı bölgede yapılan halılarla yeniden parlak bir devir başlar. Holbein halıları, Selçuklularla, Osmanlılarda XVI. asır boyunca gelişen halı san'atı arasındaki geçişi hazırlamıştır.

Uşak halılarının çok zengin ve çeşitli grubu etraflıca incelenmemiştir. Madalyonlu ve yıldızlı Uşak halıları iki ana tip olup, Holbein halılarının ikinci grubundan gelişmiştir. On metre büyüklüğüne varan madalyonlu halılar, büyük orta madalyonun altında ve üstünde birer, yanlarda ikişer kesik madalyon ihtivâ eder. Madalyon Tebriz halılarından gelme bir motif olup, kitap san'atından alınmıştır. Ancak bunlar sınırları belli, kapalı kompozisyonlardır. Madalyonlu Uşak halıları XVI. asırdan XVIII. asır ortalarına kadar devam etmiştir (En eski İran halıları XV. asır sonundan kalmadır. XIV. asır sonundan itibâren minyatürlerde görülen halılar ise, sekizgen kompozisyon ve kûfî bordürle Türk halı geleneğine bağlanır).

Yıldız örneğindeki madalyonlarla baklava motiflerinin alternatif sıralanmasını gösteren Uşak halılarında bu nakış daha göze çarpacak şekildedir. Orijinalleri sayılı olan bu halılar, XVII. asırdan sonra görülmez. XVI. asır ortası kaynaklarında adı geçen, daha sonra da tablolarda görülen, beyaz zeminli uşak halıları, kuşlu halı diye tanınmış olup, XVIII. asra kadar uzanır. Aslında bu isim, birbiri ile karşılaşan iki yaprak motif arasındaki zeminin değişik şekillerde olmasından dolayı, bir kuşa benzemesinden verilmiştir. Beyaz zeminli Uşak halılarında çintemanî motifli olanlar da vardır. Bunların kırmızı zeminli olanlarında çintemaniler lâcivert ve sarıdır. Üç asır boyunca parlak bir gelişme gösteren çeşitli Uşak halılarında XVIII. yüzyıl sonunda bir gerileme başlar.

Büyük nakışlı Holbein halılarından gelişen diğer bir grup da Bergama halılarıdır. Bunlarda, geometrik nakışlar ile aynı şemaya uydurulmuş nebat motifleri hâkimdir. En eskileri XVI. yüzyıldan kalmış olan bu halılar, Selçuklu halılarının birçok motifleri ile kûfî bordürlerini günümüze kadar yaşatmışlardır.

Klasik Anadolu halıları yanında, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren teknik ve dekor bakımından tamamen farklı, Osmanlı saray halıları denilen, bir grup ortaya çıkar. Bunlarda natüralist yaprak ve çiçek dekoru İran düğümü ile birleştirilmiştir. Hepsi Gördes düğümlü olan diğer Türk halılarından farklı olarak, Sine (İran) düğümü ile hazırlanan bu halılar, sık düğümleri ile yumuşak kadifeyi andırır.

Osmanlılar 'ın 1514 'te Tebriz 'i, 1517 'de Kahire 'yi fethetmeleri Türk halı san'atı bakımından önemlidir. Osmanlı Saray halıları, Memlûk halılarının teknik, malzeme ve renk etkisi altında kalmıştır. 1600 'den sonra Memlûk halısı yoktur. Saray halılarında, Uşak halılarından farklı olarak madalyon düzeni ikinci planda kalır. Türk halılarının Safevî halılarına üstünlükleri de bundan ileri gelir. Son yıllarda ileri sürüldüğüne göre, saray halıları İstanbul 'dan gönderilen örnekler esas alınarak Kahire 'de yapılmıştır. 1585 'te Kahire 'den saraya ustalar çağrıldığını gösteren bir vesika bulunmakla berâber, İstanbul ve Bursa 'da husûsî tezgâhlarda aynı kalitede halı ve seccade yapıldığını gösteren deliller de vardır. Saray halıları geleneği İstanbul 'da ve Anadolu 'da günümüze kadar yaşamıştır.

XVI. asır ortasından itibâren saray için bu halıların yanında seccadeler de yapılmıştır. Bunlarda kıvrak konturlu mihrabların içi bâzan boş, bâzan çiçeklerle doludur. Düz yeşil mihrab zeminli böyle bir seccade "İstanbul İşi" diye Sultan Ahmed Câmii 'ne vakfedilmiş, daha sonra yıpranmış bir halde Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 'ne kaldırılmıştır. Berlin İslâm San'atı Müzesi 'nde bunun çok iyi muhafaza edilmiş bir benzeri vardır. Bunun üst bordürü ortasındaki iki kare levha içine 1610 tarihi yazılmıştır. Sultan Ahmed I. 'in seccadesi diye bilinen, çok yıpranmış diğer bir saray seccadesi ise, Topkapı Sarayı 'nda bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl sonunda madalyonlu Uşak halıları yanında, iki tarafı mihraplı, küçük seccadeler de görülür. Bunların ortasına bir madalyon motifi yerleştirilmiştir. Bu cins seccadeler XVIII. yüzyıl ortalarına kadar uzanır.

XVII. asırdan itibâren saray halılarına dayanan sâde seccadeler, bol miktarda yapılmaya başlanmıştır. Bunlar dâima yenilik arayan değişik renk ve dekorları ile çekici kompozisyonlar meydana getirirler. Bütün Osmanlı san'atında görüldüğü gibi, natüralist bir çiçek ve yaprak dekoru, bu seccadelerde de hâkim olmuştur. Bunlarda Erik çiçeği, lâle, karanfil, gül ve sünbül zaman zaman tam bir bahar havası yaratır.

XVII. yüzyılın sonuna doğru zengin çeşitleri bulunan seccadeler arasında, Gördes seccadeleri, kıvrak konturlu mihrap şekilleri ve bâzan iki taraflı dekoratif sütuncukları ile dikkati çekerler. Bunlara marpuçlu Gördes adı verilir. Bunların çubuklu ve ibrikli diye anılan cinsleri de vardır. Mihrab zemini lâcivert, mavi, kırmızı veya yeşil olur. Lâcivert zeminli olanlar, çok kıymetlidir. Mihrabı beyaz zeminli Gördes seccadeleri de nadirdir. Altta ve üstte iki mihrablı olanlarına Kız Gördes adı verilir. Yünleri kısa ve donuk olan seccadelerin renkleri krem, kırmızı ve mavidir. Gördes seccadeleri, Osmanlı saray halıları cinsinden seccadelere, en fazla yakınlık gösteren gruptur. Gördes 'e yakın olduğu için Kula seccadeleri ile bunlar arasında büyük bir benzerlik görülür. Kula seccadelerinde mihrab nişi daha sade olup, üçgen şeklinde düz veya basamaklıdır. Mihrab nişinin üstünde yatık bir dikdörtgen (kitâbelik) bulunur. Bordürler çeşitli ince şeritlerle doldurulmuştur. Sayıları ona kadar çıkan bordürler bâzan hep aynı genişliktedir. Bâzan da, biri esas bordür olarak daha geniş tutulmuştur. Kula saccadelerinin renkleri Gördes 'te yapılanlardan daha mat olup, daha çok sarı, mavi ve kırmızı kulla-

nılmıştır. Bunların arasında bordür sâhası çok geniş olanlar da bulunur. Fakat Kula seccadelerinin en göze çarpan şekilleri, mihrap zemini manzara motifleri ile doldurulmuş olanlarıdır. Bunlarda küçük evlerle, bir nev'i servi ve bir ağaçtan ibâret motif, mihrap zemininin iki tarafına üst üste sıralanmıştır. Basamaklı mihrap üçgeni iki taraflıdır. Ortası birbiri üzerine bindirilmiş, iri çiçek motifleri ile bir eksen hâlinde belirtilmiştir.

Konya civârında yapılan Lâdik seccadeleri, yumuşak yünleri ve parlak renkleri ile göze çarpar. Kalite bakımından Gördes ve Kula 'dan sonra gelirler. Bunlarda mihrabın alt ve üst tarafında yan yana sıralanan, uzun bir sap hâlinde lâle, çiçek veya ağaç motifleri göze çarpar. Mihrap bir veya üç nişli olur, üç nişli olanlarda, ortadaki niş daha geniş ve yüksektir. Nişler çok ince, dekoratif sütuncuklar üzerine dayanmaktadır. Geç devir Lâdik seccadelerinde merdivenli mihrap nişi de görülür. Çok canlı olan renkler mihrap zemininde kırmızı veya koyu mavi, bordürlerde sarı, mor ve nâdiren yeşildir.

Orta Anadolu 'da Kırşehir 'de yapılan seccadeler, iki veya üç konturlu mihrapları ile oldukça tanınmıştır. Bunlarda iki veya üç çeşit kırmızı, dikkati çeker. En çok kullanılan renkler kırmızı, mavi, yeşil ve krem rengidir.

Kırşehir 'in kazası Mucur 'da yapılmış olan seccadeler de, Kırşehir seccadelerine benzer, ancak bunlarda mor renk de bulunur.

Milâs seccadeleri canlı ve parlak renkleri ile dikkati çeker. Bunlarda mihrap, çok defa üst kısımda bir baklava şeklindedir. Bâzan mihrap zemini, bordür sâhası genişliğinin ancak yarısı kadardır. Zemin ekseriya koyu şeftali kırmızısı, bordürler sarı yeşildir. Ayrıca beyaz ve erguvanî renklerle lâcivert de görülür. Bunların bâriz bir özelliği de, bordür, şeritlerinde görülen parlak sarı renktir. Milâs seccadeleri, Gördes seccadelerinin şekillerini, Uşak ve Bergama etkileri ile birlikte devam ettirir. Bunlar, umûmiyetle karışık bir kompozisyon gösterdiklerinden „melez halı" adı ile de tanınır.

Bunların dışında Anadolu 'da görülen Bergama v.s. gibi diğer seccadeler, yukarıda sözü geçen tiplerin az çok değişmiş çeşitlerinden başka birşey değildir. Seccadeler üzerinde ibrik, tarak, el şekilleri de görülür. Bâzan üzerlerinde yapıldıkları yılı gösteren tarihlere de rastlanır.

Türk halı san 'atında zemini dolduran, benekli pars postu motifi ayrı bir grup teşkil eder. Bu çeşit seccadelerin en eskileri XVII. asırdan kalmadır.

VI. TÜRK KUMAŞLARI: İran 'da Büyük Selçuklular zamanında, diğer san'atlarda olduğu gibi kumaşcılıkta da bir gelişme olmuş, ancak tabiatıyla bu kumaşlar zamanımıza kadar çok yıpranmış bir halde gelebilmiştir. Bugün mevcut örneklerden gerek Büyük Selçuklular, gerek Anadolu Selçukluları devrinde Türk kumaşlarında hâkim dekorun kuş ve hayvan figürleri olduğu anlaşılmaktadır.

Londra 'daki Victoria and Albert Museum 'da XI. asır sonundan kalma, ipek kumaş parçası, bugüne kadar gelebilen sayılı örneklerden biridir. Bu kumaştaki kompozisyon büyük dâirelerle arasındaki sekizgenlerden meydana gelmiştir. Büyük dolgularda bir ağacın iki tarafında birer atmaca ve grifon, diğerlerinde ise, küçük dâireler içinde kanatları açık kartal, grifon, yavru kuşlar ve aradaki boşluklarda karşılıklı çift güvercin tasvirleri görülmektedir.

Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu Selçuklularında da kumaş san 'atının gelişmesi hızla devam etmiştir. Arap müverrihleri bunları, Diyar-ı Rûm 'un ipek kumaşları diye çok methederler. Lyon Müzesi 'nde bu devirden kalma, altın telli bir kemha parçası vardır. Kırmızı renkli olan bu kumaş üzerindeki dekorlar altın telle dokunmuştur. Kenarında Alâeddin Ebü 'l-Feth Keykûbâd b. Keyhüsrev adı yazılıdır. Bu kumaş Alâeddin Keykûbâd için Konya 'daki saray tezgâhlarında dokunmuş olmalıdır. Burada da yine büyük dâirelerden ibâret bir kompozisyon görüyoruz. Dâirelerin içi, arka arkaya dayanmış, stilize iki aslan figürü ile doldurulmuştur. Arslanların kuyrukları rûmîlerle nihâyetlenmektedir. Arslanların başları arasında ise, tam ve yarım palmet motiflerinden ibâret bir dolgu yerleştirilmiştir. Dâireler arasında kalan boşluklar, lotüs ve palmetlerden ibâret, dört uclu bir yıldız motifi ile doldurulmuştur. Anadolu Selçukluları 'ndan kalma diğer altın telli kemha parçası üzerinde, dekor olarak Selçuklu arması çift başlı kartal göze çarpar. Armanın etrafı kalkan biçiminde bir bordürle çevrilmiştir. Bunların arasında kalan üçgen boşluklar, karşılıklı iki rûmî ile doldurulmuş olup kanatlarının uçları aşağıdan kıvrılarak birbirine dönmüş iki ejder başı ile nihâyetlenmektedir. Bu kumaş Sieburg (Apolinari Schein) 'da bulunmaktadır.

XIV. asır kumaşları hakkında kaynaklarda birçok kayıtlar vardır. Alaşehir 'in "kızıl eflâdi" veya "vale" denilen kumaşı ve Denizli bezi, ak alemli Denizli bezi, kırmızı kemha gibi kumaş adları bu kaynaklarda sık sık geçer. Bundan anlaşıldığına göre, Anadolu Beylikleri ve Osmanlıların ilk devirlerinde ileri bir dokumacılık san 'atı ile çeşitli kumaşlar yapılmakta idi. Nitekim İbn Battûtâ da Lâdik dokumalarının ihtişâmını anlatır.

Anadolu Selçuklularının tekstil san 'atı, Osmanlı kumaşlarının XV. asırda en güzel örneklerini vermesinde âmil olmuştur. Topkapı Sarayı 'nda Osman Bey (sal. 1299-1326) 'e âit olarak gösterilen bohça içinde Denizli 'nin ak alemli bezlerinden yapılmış olması muhtemel, dokuz kaftan bulunmuştur. Bunların zemini beyaz pamuk ipliğinden dokunmuş olup, üzerinde koyu sarı renkte yanlarda iki uzun yaprakla kavranmış iri bir nar motifi ile başka bir dolgu başlıca dekoru teşkil ediyor. Buradaki motifler iri olup, bir kaftan üzerinde ancak iki tam şekil bulunur,

XV. asırda bu kaftanların daha yüksek kaliteli olanları yapılmıştır. Bu devirde kumaş sanayiinin geliştiği Bursa 'da çeşitli kumaş ve kadifeler dokunmuştur. Nitekim Bursa 'nın kadife, çatma, kemha, benek, tafta cinsi kumaşları her yerde tanınmıştır. Bu sanayi önce Edirne 'ye, daha sonra da İstanbul 'a geçmiştir.

XV. asırdan kalmış olup, eski teknik ve motifleri devam ettiren bir kaftan çok ince bir işçilik gösterir. Kaftanın beyaz zemini üzerinde koyu sarı renkte iki iri motif vardır. Bunlar, yanlardan geniş ve iki iri yaprakla çevrilmiş iri bir ananas veya enginarı andıran motifden ibârettir. Motiflerin etrafı yeşil ipek konturla çevrilmiştir.

İkinci örnek ise, Fatih Sultan Mehmed' e âit, kısa kollu bir kaftandır. Kaftanın zemini krem rengindedir. Ortasında geniş ve kırmızı renkli dalgalı bir şekil, konturlarında kırmızı ve lâcivert çizgiler bulunan, altın telle dokunmuş, dört bulut motifi büyük bir baklava şeması meydana getirir. Bunun ortasında yine altın telle işlenmiş, iç içe iki mühr-i Süleyman, altında süslü bir vazo içinde karanfil, gül, arasında lâle motifleri bulunmaktadır. Nihâyet mührün ortası lâle ve sünbüllerle süslü bir rozetle doldurulmuştur.

Osmanlılardan önceki Anadolu beyliklerine âit kumaşlar hakkında bir fikir edinmek güçtür. Fakat, XV. asırdan itibâren Türk kumaşlarının gelişmesini adım adım tâkip edebilmekteyiz. Zîrâ, Osmanlı pâdişahlarının elbiselerini, bohçalar içinde itina ile saklamak âdetti. Böylece Topkapı Sarayı 'nda üzerlerinde tarih taşıyan etiketleri ile bu bohçalar içinde Türk kumaş ve kadifelerinin kıymetli bir koleksiyonu mevcuttur. Konya Mevlânâ Müzesi, Londra Victoria and Albert Museum, Edinburg Royal Scotch Museum, Lizbon, Paris ve Lyon müzelerinde kıymetli koleksiyonlar bulunmaktadır. Osmanlı kumaşlarında figür yoktur. Simetrik kompozisyonda geometrik ve nebatî motiflerle bakla şeması hâkimdir.

XVI. asır başlarında bozulmaya başlayan kumaş kalitesini düzeltmek için 1502 tarihinde, "Kanunnâme-i ihtisâb-ı Bursa" adlı bir kanun çıkarılmıştır. Bunun kumaşlara âit kısmında, 25 yıl önceki kumaşların vasıflarının daha iyi olduğu cihetle kumaşçı esnafa o sûretle mukayyed bulunmaları ihtar edilmektedir. Kanunun maddelerinde kumaşların tel sayıları, boyları, cinsleri inceden inceye ele alınıp, eksiklikleri ve bozuklukları iyice belirtilmektedir. Ayrıca kumaş ve kadifelerin ebadı, atkı miktarı, bükümleri, altın ve gümüş kalitesi tesbit edilmektedir. Bursa 'da eksik kumaş ve kadife yapan bin kadar tezgâh bulunduğu ve şahitlik için yüz kadar ustanın geldiği de kanunda zikredilmektedir ki, bu hal Bursa 'da kumaş ve kadife san 'atının ne kadar geniş ölçüde yayıldığını göstermeye kâfidir.

Bayezid 'II. 'in muhteşem kaftanı, XVI. asırda ağır sırmalı kemha cinsinden kumaşlar hakkında bir fikir vermeye yeter.

Yavuz Sultan Selim' in 1514 Çaldıran seferindeki ganîmet defterinde, Tebriz 'de Heşt Bihişt Sarayı 'ndan aldığı eşya arasında Bursa kumaşından yapılmış 91 parça elbise bulunması, XVI. asır Safevî sarayında bol miktarda Türk kumaşı kullanıldığını göstermektedir. Topkapı Sarayı 'nda 1582 tarihli hediye defterinde bir sünnet düğününde hediye edilen 20 cins kumaşın adları sayılmaktadır. Buna bakılarak, Osmanlı İmparatorluğu 'nun birçok merkezlerinde, çeşitli kumaşların dokunduğu söylenebilir. Bunlar arasında beş cinsi bilinen seraser yanında zenbaft, dibâ, sof gibi kumaşlar sayılabilir. Kanunî Süleyman 'a âit ince ipekli bir entari, daha sade bir dekor gösterir. Burada krem rengi bir zemin üzerinde tekrarlanan çeşitli renkte lâle ve karanfil motifleri göze çarpar.

Murad III. 'a âit bir kaftanda, beyaz zemin üzerinde tekrarlanan yeşil renkte iç içe ve süslü iki dâireden ibâret bir motif bulunmaktadır.

Yine XVI. asırdan kalma zengin motifli bir ipek kumaş daha vardır.

1050 (1640) tarihli bir kanunnâmeden, XVII. asırda en fazla ve çeşitli kumaşın İstanbul 'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bursa, Haleb, Şam, Menemen ve Sakız Adası da diğer mühim merkezlerdi.

Ahmed I. (sal. 1603-1617) 'in türbesinden gelme, altın telli kemhadan bir çocuk kaftanı, bu devre âit kumaş dekoru hakkında bir fikir verir.

Topkapı Sarayı 'na âit 1631 tarihli bir terzi defterine göre, Murad IV. 'ın yedi ay içinde, atlas, dibâ, çuha, kutni ve sof cinsinden 133 elbise diktirdiği, bunlardan sâdece 10 kadarının desenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu, düz ve sade kumaşların gittikçe yayıldığını açıkça gösterir. Murad IV. 'a âit sırmalı kemhadan diğer bir kaftanda ise, pars beneklerinden ibâret bir kompozisyon görülür.

Lyon Müzesi 'ndeki bu devirden kalma bir çatma yastığının bir benzeri, Topkapı Sarayı 'nda bulunmaktadır.

XVIII. asırda kumaş ve kadifelerde bir gerileme olmakla berâber Ahmed III. ve Mahmud I. zamanlarında çeşitli iyi cins kumaş ve kadifeler yapılmıştır. Ahmed III., gümüş sarfiyatını azaltmak için kumaşlarda gümüş tel kullanılmasını yasak etmiştir. Sonraları Türk kumaşlarında bozulma başlayınca, Avrupa kumaşları piyasayı kaplamış, bunların te 'siri ile eski kumaşlar tamamiyle unutulmuştur.

Ahmed III 'e âit kısa kollu kaftanın zemini gümüş telli olup, üzerinde altın telle dokunmuş, iki uzun yaprak arasında dekoratif iri bir nar motif, yaprakların altında ise, bunları bağlayan nar çiçekleri vardır.

Mahmud I. 'a âit şalvarın zemini krem rengi ve hârelidir. Üzerinde açık kırmızı renkte serviler, bunların içinde yine krem rengi, yaprak dolgular vardır. Servi motiflerinin iki tarafında kıvrık dallar ucunda gül tomurcukları görülür.

Bundan sonra yavaş yavaş sönmeye başlayan Türk kumaş ve kadife san'atı, XIX. asrın ilk yarısında kalitesiz olarak devam eder. 1843 'te Hereke 'de, ipekli kumaşlar yapılmak üzere, bir fabrika kurulmuştur. İlk kuruluşunda 25 ipekli tezgâhı bulunan bu fabrikanın kumaşları, sarayları döşemede kullanılmıştır. Buna 1849 'da üç katlı bir kemha dâiresi de eklenmiştir. Sancaklar ve seferlerde kullanılan muhteşem çadırları da kumaşlar arasında zikretmek gerekir. Hünkâr, sefere çıktığı zaman Otağ-ı Hümâyûn kurulurdu. Ayrıca vezirlerin ve paşaların da büyük çadırları vardı. Avrupa 'da, Viyana, Karlsruhe, Krakow v.b. müzeleri ile Topkapı Sarayı 'nda büyük ve haşmetli çadırlar mevcuttur.

Buraya kadar verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Türk kumaşlarında hâkim renk kırmızı ve bunun nüanslarıdır. Bunun dışında ise, mavi, yeşil, siyah, beyaz, bej ve altın sarısıdır. Aselî denilen bal rengi ile sürmayî denilen koyu fındıkî 'ye yakın bir renk de kullanılmıştır. Evvelâ iki renkli kumaşlar yapılmış, XV. asırdan itibâren Bursa 'da yedi renkli kumaşlar dokunmaya başlanmıştır. XVI. asırda İran ve Venedik olmak üzere Avrupa 'dan çeşitli kumaş ve kadifeler gelmiş ve bunlar frenk kadifesi, frenk kemhası diye ayrıca gösterilmiştir. Osmanlılar devrinde, İtalyan kumaş desenlerinden ilham alan kumaşlar da dokunmuştur. Nitekim, Osmanlı kadifelerinde görülen taç motifleri, İtalyan kumaşlarından gelmedir.

Yükseliş devrinde bütün Avrupa 'da tanınan Türk kumaşları İsveç 'e kadar yayılmıştır. Moskova Kremlin Müzesi Silah Sarayı 'nda eski Türk kumaşlarından rahipler için hazırlanmış 7 parça ağır kemha kaftan bulunmaktadır.

VII. TÜRK MİNYATÜR SAN'ATI: Türk resim ve minyatür san'atının bin yılı aşan bir tarihi vardır.

Uygur Türklerinde daha VIII. asırda çok ileri bir minyatür san'atı olduğu, günümüze kadar kalan sayılı eserlerden anlaşılmaktadır. Turfan araştırmalarında ortaya çıkan bezeklik ve Sorçuk duvar resimleri (fresk) ile minyatürler, IX. asırda Çin resminden ayrılan, karakteristik bir Orta-Asya Türk resim üslûbu olduğunu açıkça gösterir. IX. asır başında daha Halife Me'mun zamanında, Bağdad 'a gelen bâzı Uygur san'atkârları, Mu 'tasım zamanında kurulan Samerra şehrine geçerek oradaki san'at faâliyetlerine katılmışlardır. Samerra 'da bulunan bir ham keramik kap üzerinde (85x20cm.) bulunan bir tasvir, orijinal kıyafeti ile omuzunda ceylan taşıyan bir Türk 'ü canlandırır. Uygur resminin etkisi, XI. asır başında Gaznelilerin Leşker-i Bazar Sarayı freskleri ile aynı asır sonunda Selçuklu merkezi Rey 'deki duvar resimlerinde ayrıca, Rey ve Kâşân minaî ve perdahlı keramikleri ile çinilerde görülür. Bu devre âit ilk islâm minyatürleri kaybolmuştur. Uygur resim ve minyatür üslûbu birçok değişiklikler geçirmekle berâber, esâsı bozulmadan XV. asırda da devam etmiştir. Uygur resim üslûbunu Orta-Asya 'dan garba getiren Türkler, bu üslûbu Gazne, Rey, Kâşân, Musul ve Anadolu 'ya yerleştirmişlerdir. Tuğrul Bey'in 1055 'te Bağdad 'a girip sultan unvânını alması, Selçuklu san'at kültürünün bu bölgede yayılmasının başlangıcı olmuştur. Keramikler ve sayıları pek az olan erken devir Selçuklu çinilerinde, Büyük Selçuklu üslûbunu gösteren birçok resim kalmıştır. Bunların başlıca husûsiyeti, o zamanki Selçuklu hayat, tip ve kıyafetlerini realist bir görüşle canlandırmalarıdır. Selçuklu minyatür üslûbuyla ilgili olarak zamanımıza kadar gelen eserlerin en eskisi XII. asırdan kalmadır. *Kitâb-ı Tiryâk* (Pseudo Galen) yazmalarında bunların en iyi örnekleri bulunur. Bu eserin Paris Bibliothèque Nationale 'de bulunan 1199 tarihli ve zengin minyatürlü bir nüshası, büyük bir ihtimalle, Zengîlerden Nureddin Arslan Şah I. (1193-1210) tarafından Musul 'da yazdırılmış olmalıdır. Emîrin saray ve bahçesini bir arada gösteren kırmızı zeminli minyatürde, harem erkânının ortasında, elinde kadehle bağdaş kurmuş, sakallı bir figür, kıyafeti, çehre hatları ve bütün özellikleri ile Uygur-Selçuklu üslûbundadır. Etrafındaki kadınlar da Selçuklu keramiklerinden tanıdığımız Türk tiplerini aksettiriyor.

Selçuklu atabeklerinden Bedreddin Lü 'lü b. Abdurrahman 'ı, elinde oku ve yayı ile oturmuş halde, harem erkânı arasında cepheden gösteren 1219 tarihli *Kitâb al-Aġânî* 'deki bir minyatür (İstanbul Millet Kütüphanesi, XVII. cildin başlık sayfası), altın yaldızlı zemin ve lâcivert, kırmızı, mavi renklerle bu üslûbun bir devamıdır.

Viyana 'daki National Bibliothek 'de bulunan, XIII. asır ortasında Musul 'da yazılan diğer bir *Kitâb-ı Tiryâk* nüshasında, kırmızı zemin üzerine, orta kısmında saray hayatını canlandıran bir sahne üstte süvârîlerle bir av sahnesi, altta ise, atlara binmiş, erkekli kadınlı bir yolcu kafilesi olarak üç sıra hâlindeki minyatür, açıkça Uygur-Selçuklu üslûbunu göstermektedir.

Topkapı Sarayı Hazîne Kütüphanesi 'nde, XII. asrın ilk yarısından kalma bir *Varḳa* ve *Gülşah* yazmasında, Hoy 'lu bir nakkaşın eseri olan küçük minyatürler de aynı üslûba girmektedir. Bunun 71 minyatürü, Uygurlardan beri gelişmiş olan Türk tipleri ve üslûbunun Anadolu 'daki devamını açıkça gösterir. Nakkaşın adını, 58b deki minyatürün altındaki imza kitâbesinden öğrenmekteyiz.

XIII. asır minyatürlerinin yalnız Bağdad 'a bağlı olmayıp başka şehir (Musul) ve ülkelerde (Suriye, Mısır, Anadolu) geliştiği göz önünde tutularak bunlara, Bağdad Çığırı yerine, Selçuklu Çığırı denmesinin daha doğru olacağı Kühnel tarafından ileri sürülmüştür. XIV. asır başında Türk Memlûkluları ile Mısır 'da Uygur üslûbunun devam ettiğini görüyoruz. Nitekim, Viyana 'daki National Bibliothek 'de bulunan, 1334 tarihli *Maḳâmât* 'ın başlık sayfasında da altın yaldızlı bir zemin üzerinde, etrafında çalgıcılar, akrobat ve saray kadınları ile elinde kadeh, taht üzerinde oturmuş bir emîr aynı tip ve kıyafetleri gösterir.

XIII. asır sonu ile XIV. asır başında İlhanlıların hâkimiyeti altında Uygur ressamları, minyatür san'atında yeni bir parlak devir açmışlardır. Uygurlar, Merâga ve Tebriz gibi yeni merkezlerde, minyatür san'atının yeni şaheserlerini meydana getirmişlerdir. İlhanlı veziri Raşîd al-Dîn 'in *Cāmi ᶜal-tavārîḫ* 'indeki minyatürlerin çoğu bunların elinden çıkmıştır. İstanbul Topkapı Sarayı Hazîne Kütüphanesi 'nde bulunan 717 (1317) tarihli *Cāmi ᶜal-tavārîḫ* 'deki minyatürlerden yalnız üç tanesi, yazma ile aynı tarihtedir. Diğerleri, XIV. asır sonu ile XV. asır başına âittir.

1314 tarihli nüshada bulunan (London Royal Asiatic Society) bir minyatürle, Berlin Devlet Müzelerinde bulunan, VIII.-IX. asır Bezeklik Uygur fresklerinden biri arasındaki benzerlik, aradaki bağlantıyı gösterir. Bu yazmadaki bâzı minyatürler Diez ve Kühnel tarafından Orta-Asya 'ya bağlandığı gibi, Diez ayrıca bunları yapan nakkaşın Uygur Türklerinden olduğunu ileri sürer.

Böylece İran minyatür san'atı, İlhanlılar zamanında onların saraylarında çalışan Uygur ressamlarının eliyle şark ve Orta-Asya resminin te 'siri altında başlamış, daha sonraki devirlerde de Türk ressamlarının büyük bir rolü olmuştur. XV. asrın ilk yarısında Herat 'ta Şâhruh 'un sarayında Uygur ressamları büyük bir ustalıkla Çin, Uygur ve İran resmini birbirleriyle kaynaştırmışlardı. Gıyâseddin 'in Paris Musée des Arts Décoratifs 'de bulunan Hümâ-Hümâyûn minyatürü bu devirde Herat 'ta yaratılmış bir şaheserdir. Gıyâseddin 'in Herat 'ta 1425 'te yapmış olduğu, ayakta silahlı bir Türk savaşçısını tasvir eden bu minyatür (E. Grube, *The Classical Style in Islamic Painting*, 1968, res. 25), bir portre özelliği taşımaktadır. Herat 'ta Hüseyn-i Baykara devrinde yeni bir çığır açılmış, XV. asır sonunda ise, Özbeklerin merkezi Buhârâ 'da bu üslûbun değişik şekli ortaya çıkmıştır. Şeybânî Han 'ın XVI. asır başlarından kalma bir minyatürü (New York Metropolitan Museum) bir portre tarzı gösterdiği gibi, XVI. asır ortasındaki diğer tek figürlü minyatürlerde de bunun bir devamı görülür.

Paris Bibliothèque Nationale (*de Supp. Turc* 190) 'de bulunan Uygur alfabesi ile Çağatayca yazılmış 58 minyatürlü *Miraçnâme*, XV. asır başlarında Herat 'ta Uygur san 'atı geleneğinin hâlâ canlı olduğunu gösterir. Hâtimede Malik Bahşi tarafından, Herat 'ta 840 (1436) 'ta istinsah edildiği yazılıdır. Eserin minyatürlü sayfalarında Arapça ve Osmanlıca açıklamalar da vardır.

Figürlerde, kıyafet ve tiplerde Uygur san 'atının te 'siri açıkça belli olmaktadır. Az olmakla berâber, hayvan figürleri de (devler) canlı bir üslûbla yapılmıştır.

XV. asırda ve daha sürekli olmak üzre XVI. asır başından itibâren, Safevî sarayında gelişen İran minyatür san 'atı, Rıza Abbasî gibi nakkaşların elinde garb resminin te 'siri altında kalmakla berâber ince bir natüralizmle yeni bir üslûb gösterir. Orta-çağ 'da çok görüldüğü gibi, bunların konuları millî edebiyata dayanır.

Osmanlı minyatürleri, olmuş vak'aları, muhârebe sahnelerini ve yaşanan hayatı canlandırır. Bütün tarihî sahneler bir defaya mahsus olmak üzere tasvir edilir.

Anadolu 'da meydana getirilen Türk minyatür san'atının başlangıcına âit eserleri gösteren yazmaların sayısı azdır. 1271/1272 tarihlerinde Aksaray ve Kayseri 'de hazırlandığı belirtilen ve yazarı ile nakkaşının Sıvaslı olduğu anlaşılan 146 yapraklı, minyatürlü bir yazma (Paris Bibliothèque Nationale, Persan 174) bu bakımdan ilgi çekicidir. Gıyâseddin Keyhüsrev III. 'e ithaf edilmiş olan kitabın son bölümünde yazarının adı Nāṣir al-Rammāl al-Sāᶜatî al Sivāsî olarak geçmektedir. Sicistân 'dan gelip Sıvas 'a yerleştiği anlaşılan bu kişi aynı zamanda minyatürler de yapmıştır. Bu minyatürde Uygur Buda san'atı ve hattâ muhtemelen, Göreme 'deki Bizans duvar resimlerinden gelen etkiler kaynaştırılmış gibidir. Nihâyet *Varḳa ve Gülşah* minyatürü ile bunlar arasındaki bâzı benzerlikler, bu yazmayı Anadolu 'ya bağlamaya imkân vermektedir. Konya surlarından kalan iki melek kabartması da bu çeşit tasvirlerin Türklerle Anadolu 'ya yerleştiğini gösteren diğer bir belgedir.

Bunlar Selçuklulardan sonra, Anadolu 'daki resim san'atı hakkında tam bir fikir vermemekle berâber, klasik Osmanlı minyatür üslûbuna hazırlık olarak gösterilebilir. İstanbul Topkapı Sarayı Hazîne Kütüphanesi, nr. 2153 'te, Fâtih 'e maledilen albümün içinde üslûb birliği gösteren, oldukça bol sayıda renkli ve kara kalem bir grup minyatürün altına, sonradan lekab olarak Mehmed Siyah Kalem imzası atılmıştır. Eserleri Timurluların sonu ve Akkoyunlu devrine âit olan Mehmed Siyah Kalem 'in, Elhâc Mehmed Bahşi Uygur adı ile Heratlı bir ressam olduğu belirtilmiştir. Eserine göre, kendisinin Osmanlı sarayında çok sevilen ve tanınan bir ressam olduğu anlaşılmaktadır. XV. asırdan kalan bu minyatürlerin İran tarafından farklı ve Türk menşe 'li oldukları E. Kühnel tarafından belirtilmiştir. Gerçekten bunların şarkî ve Orta-Asya resminden gelen bâzı te'sirlerle natüralist bir üslûb taşıdıkları göze çarpar.

Anadolu 'nun başlıca kültür merkezlerinden biri olan Amasya 'da 1416 'da tamamlanan *İskendernâme* 'nin Paris Bibliothèque Nationale 'de bulunan nüshasındaki 20 minyatürden üçü orijinaldir. Bunlardan kırmızı zemin üzerine beş figürlü bir konuşma sahnesini canlandıran minyatürde, Uygur-Selçuklu üslûbunun devamı görülür. Kalite bakı-

mından biraz düşük olmakla berâber, aynı üslûba giren diğer bir eser, 843 (1439) tarihli yazma bir hikâye kitabına âit olup, hâlen Berlin İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bir minyatürdür. Buradaki kıyafetler ve çehre hatları Osmanlı minyatürlerine âit özellikler gösterir. Edirne'de hazırlanmış olup Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan 860 (1455/1456) tarihli *Dilsûz-Nâme* kopyasındaki beş minyatürde Türkmen üslûbunun te'siri görülür.

1465'te Amasya'da Dârüşşifâ baştabibi, Sabuncuoğlu adı ile tanınan Şerefeddin'in, Türkçe olarak yazdığı *Cerrahiye-i İlhaniye*, çeşitli hastalıkların nasıl ameliyat edildiğini gösteren minyatürlerle süslenmiştir (çeşitli yazmalarda minyatürlerin sayısı 47 ile 140 arasında değişir). Öğretici karakteri dolayısıyla minyatürlerin kalitesine önem verilmeyerek, şematik figürlerle konuların verilmesine çalışılmıştır.

Fâtih devrinde İtalya'dan getirtilen Matteo di Pasti, Constanza di Ferrara ve Centile Bellini gibi ressamların sâyesinde portre san'atında önemli bir gelişme olmuştur.

Aynı devirde Türk ressamlarından olup, Venedik'e giden Sinan Bey'in Fatih'i oturmuş olarak gül koklarken canlandıran, Topkapı Sarayı'ndaki tanınmış portresi, büyük bir san'at eseridir. Sultan Bayezid II. zamanında Türkmen üslûbunun Osmanlı zevkine uygun olarak devam ettiği görülür. Bu devirde pâdişâhın hayatını anlatan minyatürlü eserler ilk defa yazılmağa başlanmıştır. *Şehnâme-i Melik-i Ümmî'* adlı eserin minyatürleri, Akkoyunlu sarayına mensup bir nakkaş tarafından yapılmıştır. Konu Mi'raç sahnesi ile başlar. Ayrıca, Bayezid'in vezirleri ile Cem hakkında görüşmesini canlandıran minyatürde, figürler, Türkmen üslûbuna uygundur.

Sultan Bayezid II. zamanında Uzun Firdevsî diye tanınan Bursalı Şerafeddin'in yazdığı *Süleymannâme* (Dublin Chester Beatty Library)'deki iki minyatür XVI. asrın başında gelişmekte olan klasik Osmanlı minyatür san'atının başlangıcı olarak gösterilebilir. Bu eserde Mehmed Siyah Kalem'in demonları sâde bir üslûbla yeniden ortaya çıkar. Belkıs ve çevresini tasvir eden ikinci minyatürde demonlar ve hayvanlar görülür. Bu iki minyatürün üslûbu, sonraki Osmanlı minyatürlerinden daha kalitelidir. Bu minyatürlerdeki üst üste figür sıraları Uygurların adak sahnelerine bağlanabilir.

Kanunî Süleyman'ın ilk yıllarından itibâren başlayan gelişme ile klasik Osmanlı minyatürcülüğü en parlak devrini yaşamıştır.

Bu devirde yapılan minyatürler daha çok figürsüz olup, şehir, kale ve liman manzaralarını canlandırırlar. Bunların arasında bu tipten bol sayıda minyatür, *Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*'i yazan ve minyatürlerle süsleyen Nasûh el-Silâhî el-Matrakî tarafından yapılmıştır. Kanunî Süleyman'ın 1534/1535 İran ve Irak seferlerine katılan Nasûh, 128 minyatürle İstanbul'dan Tebriz'e gidiş ve Irak üzerinden dönüş yolu üzerindeki konak yerlerini tasvir eder. Minyatürlerde İstanbul, Tebriz, Bağdad, Haleb, Diyarbekir gibi büyük şehirler, büyük bir ustalıkla resmedilmiştir. Mimârî eserler, surlar, kaleler ve şehirlerin karakteristik özellikleri çok canlı bir üslûbla gösterilmiştir. Ayrıca derin bir tabiat sevgisi ile dağlar, ağaçlar, tavşan, karaca, geyik, ördek gibi hayvanlar, minyatürlere ferah bir ifâde vermektedir. Yine Kanunî devrinde meydana getirilen iki minyatürlü yazma, *Tarih-i Sultan Bayezid* ile *Süleymannâme*'dir. Birinci eserde, Bayezid II. ile Şehzade Cem'in savaşlarını, Gülek, İnebahtı, Modon kale ve limanlarını gösteren, on minyatür bulunmaktadır. Bunlarda hareketli ve şematik desenlerle kale ve limanlar tasvir edilir. İkinci eser olan *Süleymannâme*, Kanunî'nin 1543 Macaristan seferi ile Barbaros'un aynı tarihte Akdeniz seferindeki şehir, kale ve limanları 32 minyatürle canlandırır. Akdeniz seferini anlatan ilk bölümde, Nis, Tulon, Cenova şehirleri, surları ve binaları ile resmedilmiş, ikinci bölümde ise, Budin Peşte, Estergon, Ustoni-Belgrad ile şehirler arasındaki menzil, konak yerleri tasvir edilmiştir. Her üç yazmada minyatürler, figürsüz olarak mavi, yeşil, sarı, turuncu, kırmızı renkler ve yer yer altın yaldızla yapılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi (Hazîne 642)'nde bulunan Pirî Reis Atlas (*Kitab al-Bahriye*)'ı bu çeşit yazı harita minyatürlerin öncüsü olarak gösterilebilir.

965 (1558) tarihli diğer bir *Süleymannâme*, Kanunî devrindeki hâdiseleri, onun savaş ve zaferlerini av ve eğlence sahnelerini, 69 minyatürle canlandıran önemli bir eserdir. Lokman'ın yazdığı 1579 tarihli *Süleymannâme* (Dublin Chester Beatty Library)'deki 25 minyatür de Kanunî'nin son yıllarını ve Sigetvar'ın fethi gibi sahneleri canlandırır.

Kanunî zamanında gelişen orijinal portre resmi ise, tek bir nakkaşa bağlanır. Nigârî adı ile tanınan ve 1572'de ölen bu nakkaşın asıl adı Haydar Reis idi. Topkapı Sarayı'nda bulunan, 30x45 cm. ölçüsündeki büyük boy minyatürleri arasında Kanunî'yi yaşlı hâlinde canlandıran minyatür onun karakteristik eserlerinden biridir.

Nigârî'nin ayrıca Barbaros Hayreddin Paşa'yı bir elinde karanfil, diğer elinde kıymetli bir asâ, ile canlandıran portresi ve nihâyet Selim II.'i ok atarken gösteren portre minyatürü de bu arada belirtilmeğe değer.

Kanunî'nin son yıllarında üslûbun artık durulmuş olduğu görülür. Onun ölümünden sonra Ahmed Feridun Paşa'nın, Sokullu Mehmed Paşa adına yazıp, 976 (1568/1569)'da tamamladığı Türkçe *Nüzhetü'l-ahbâr der sefer-i Sigetvar*'daki 20 minyatür ile yine Türkçe bir *Şahnâma-i Firdavsî*'deki minyatürler bunu açıkça göstermektedir.

Hâtimesine göre, 1581'de Seyyid Lokman tarafından yapılmış olup, Selim II. zamanındaki savaşları, fethedilen kale ve şehirleri gösteren 43 minya-

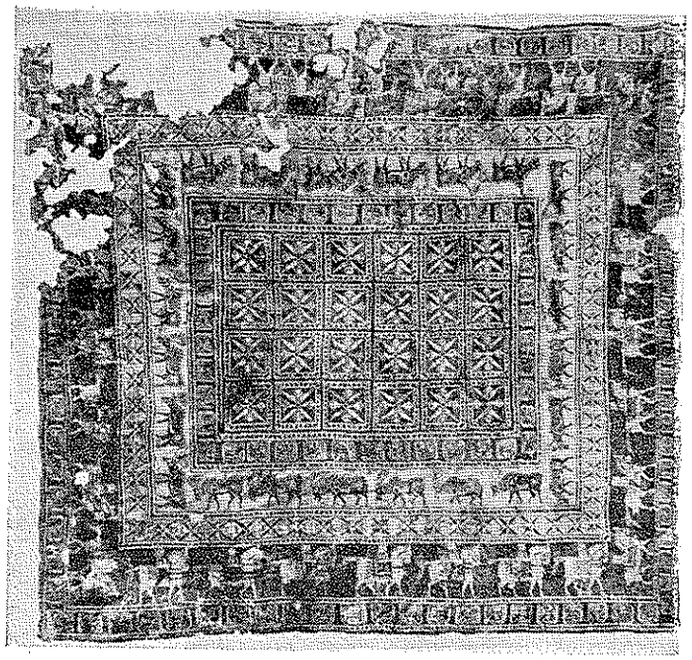

Resim 1 - Pazırık Halısı

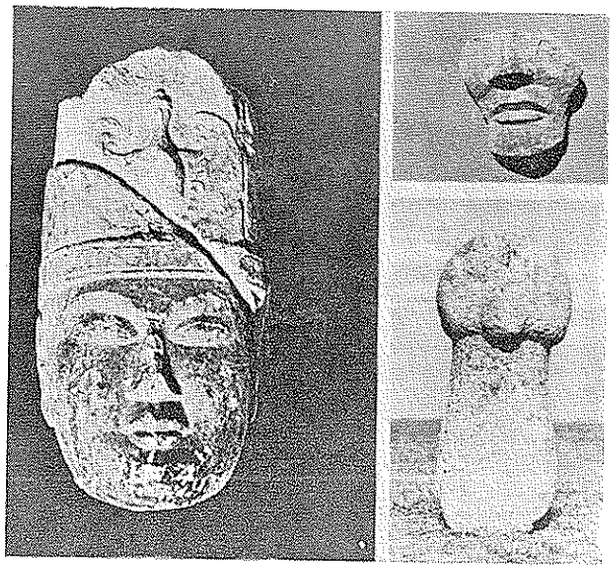

Resim 2 - Kültigin'in başı, Hanımından kalan
Burun, Ağız, Gövde

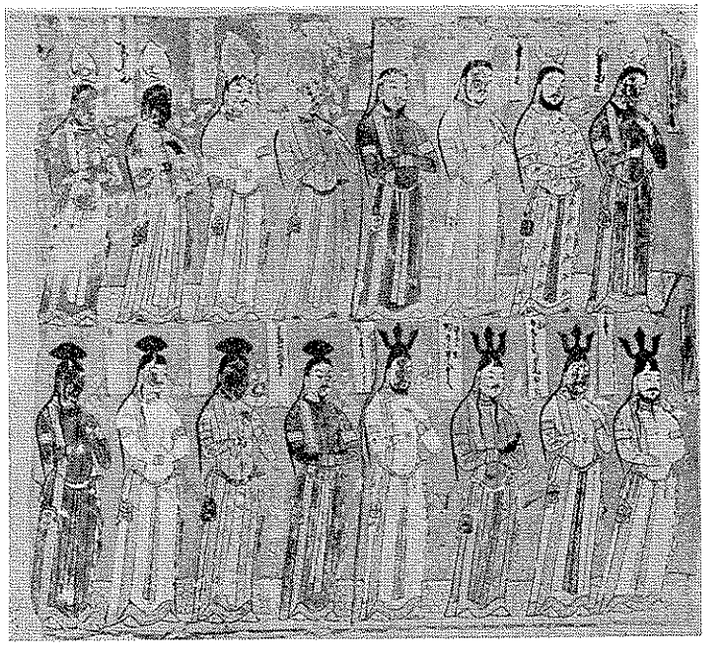

Resim 3 - Uygur duvar resmi

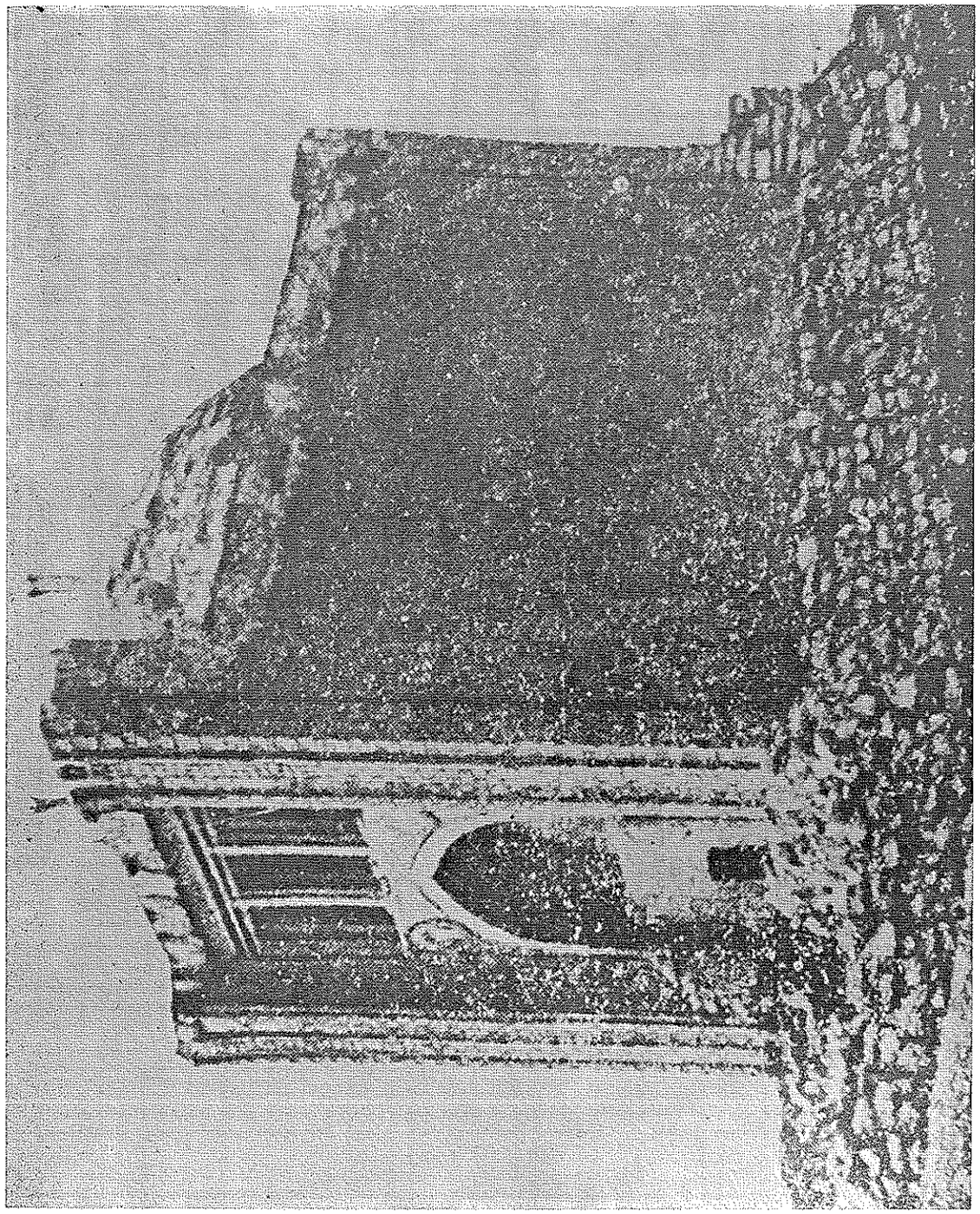

Resim 4 - Tim, Arap Ata Türbesi

Resim 5 - Karagan Kümbeti I.

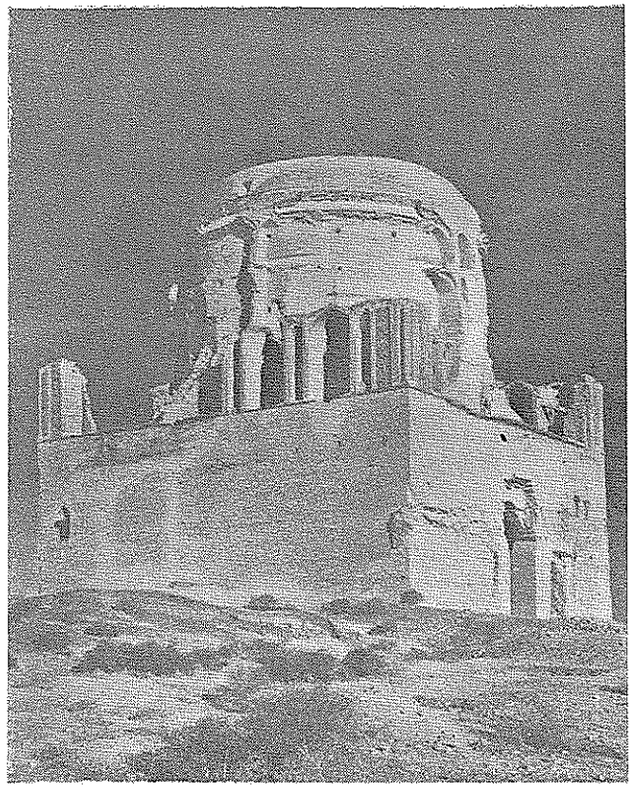

Resim 6 - Merv. Sultan Sencer Türbesi

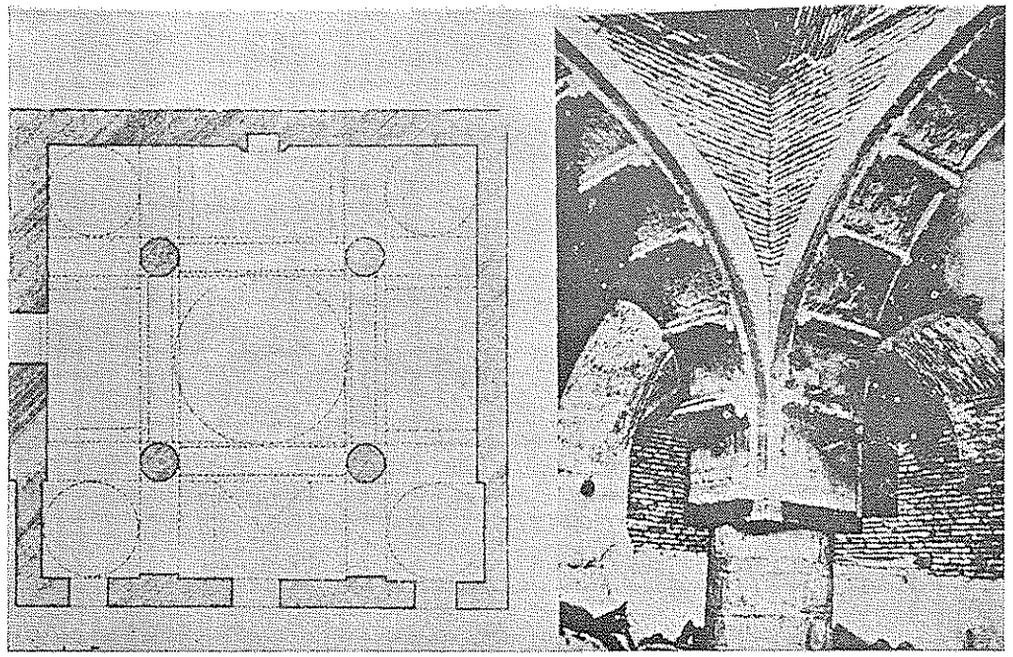

Resim 7 - Hazar Degaron camii içinden

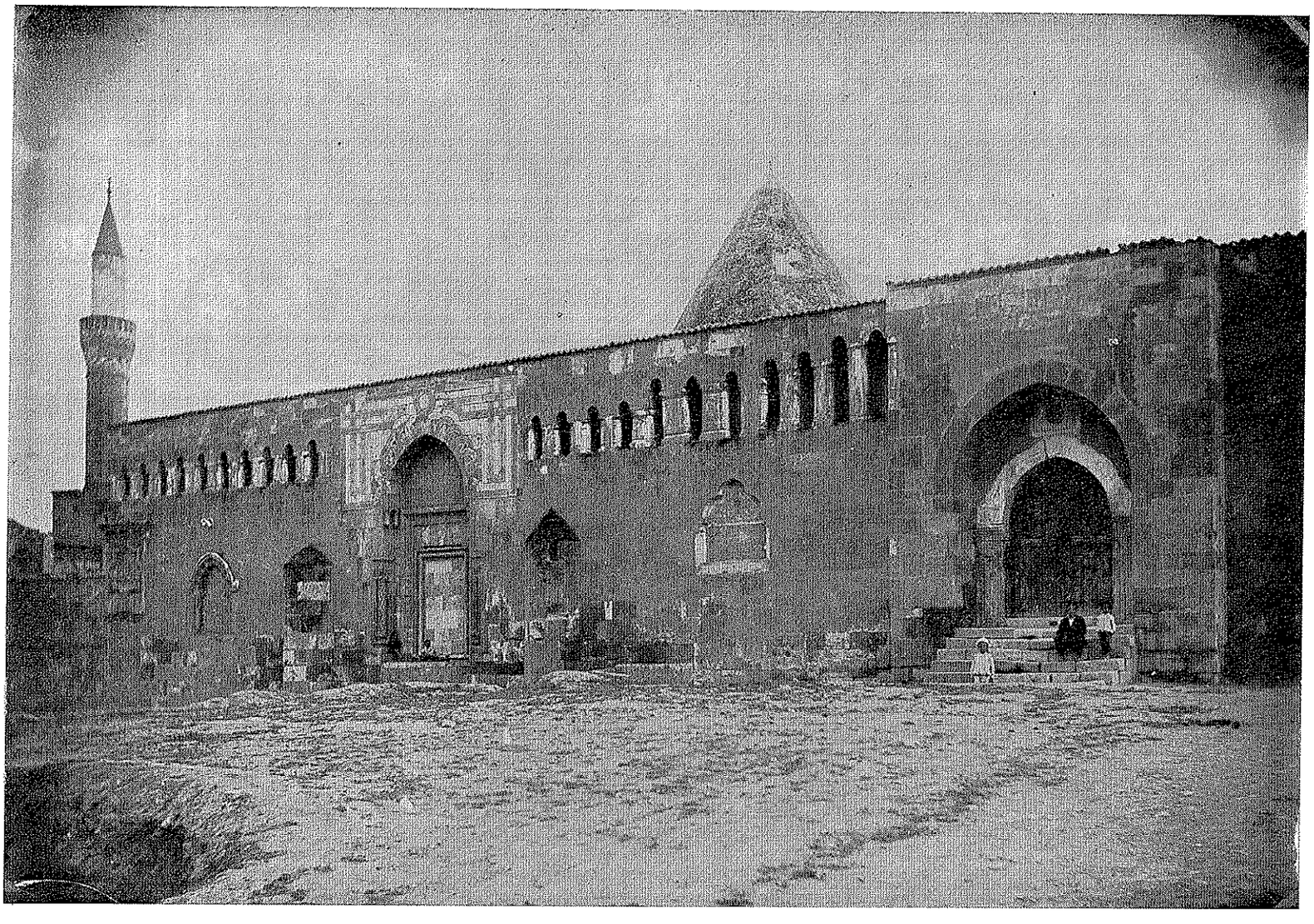

Resim 8 - Konya, Alâeddin Camii

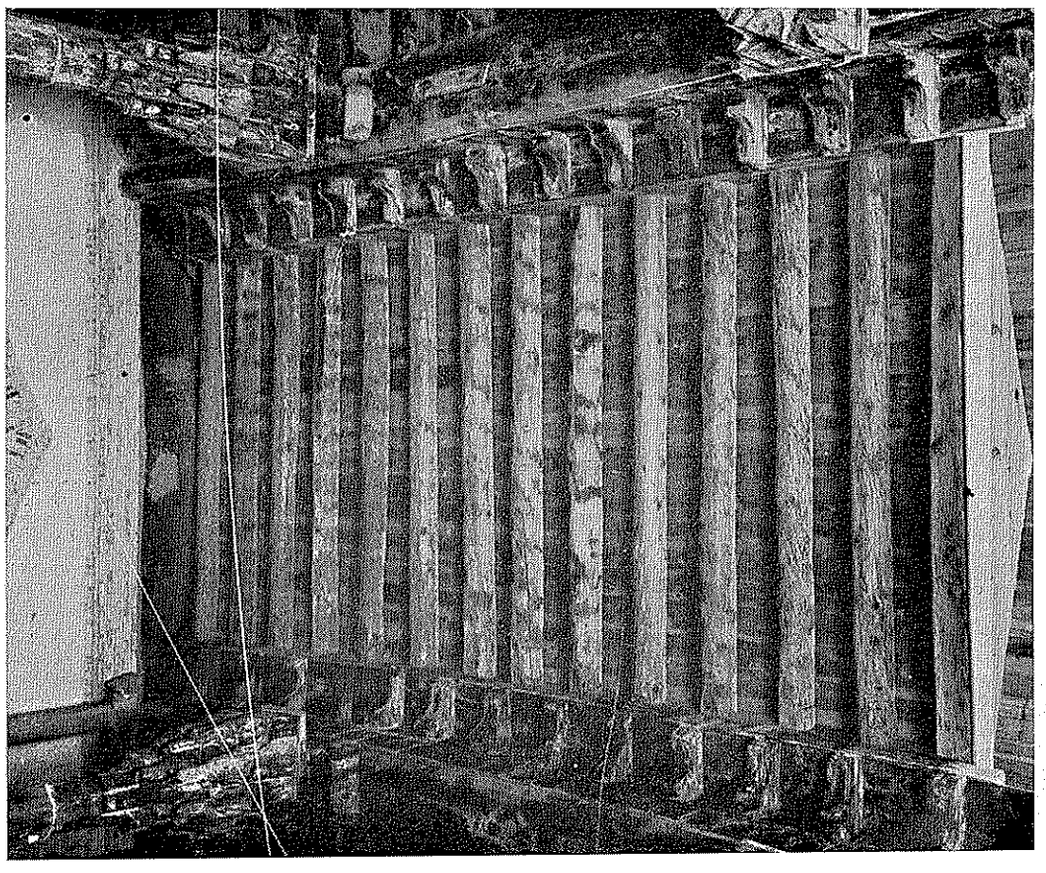

Resim 9 - Beyşehir, Eşrefoğlu Câmii ahşap tavanı

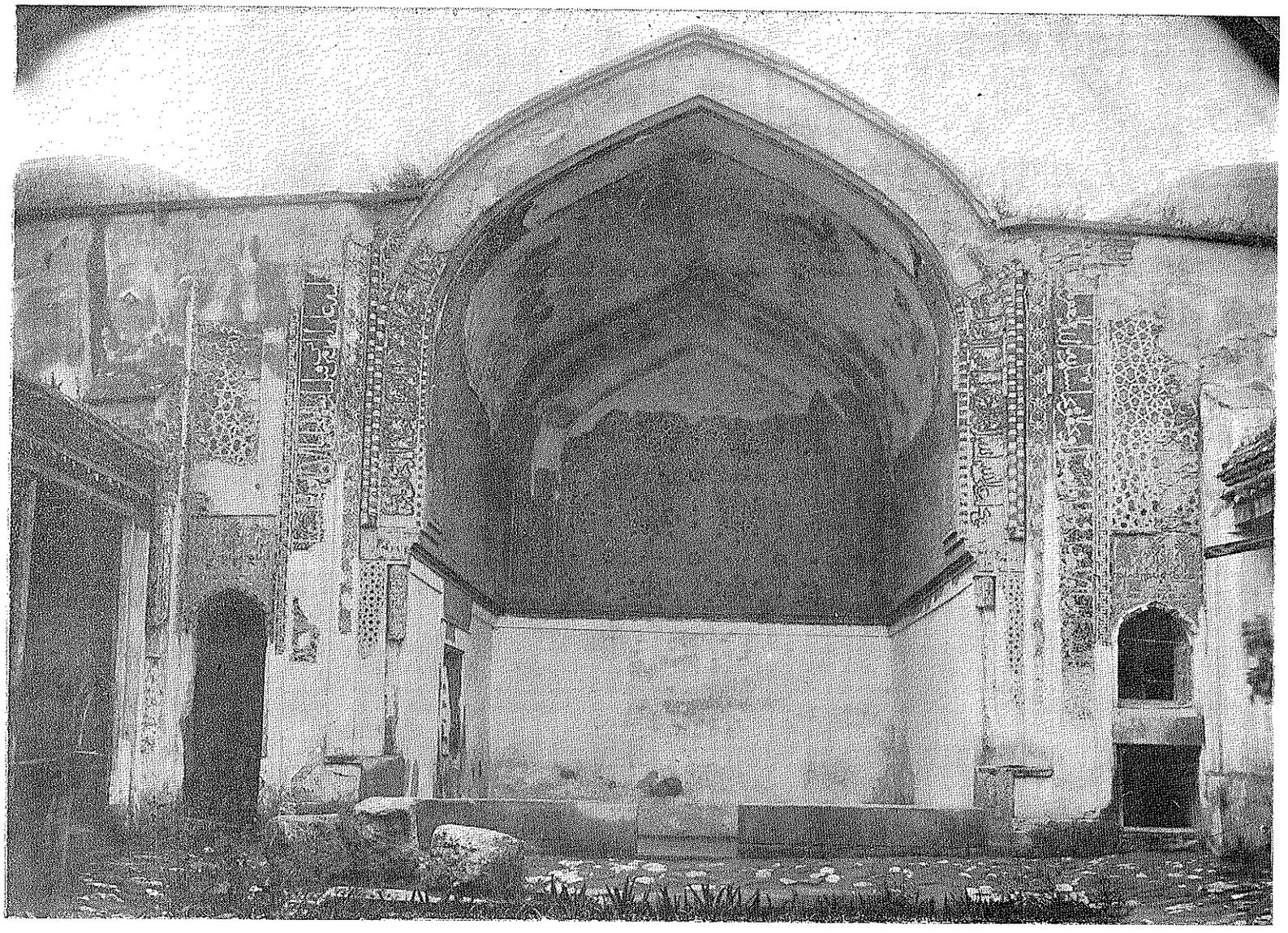

Resim 10 - Konya, Sırçalı Medrese çinili eyvanı

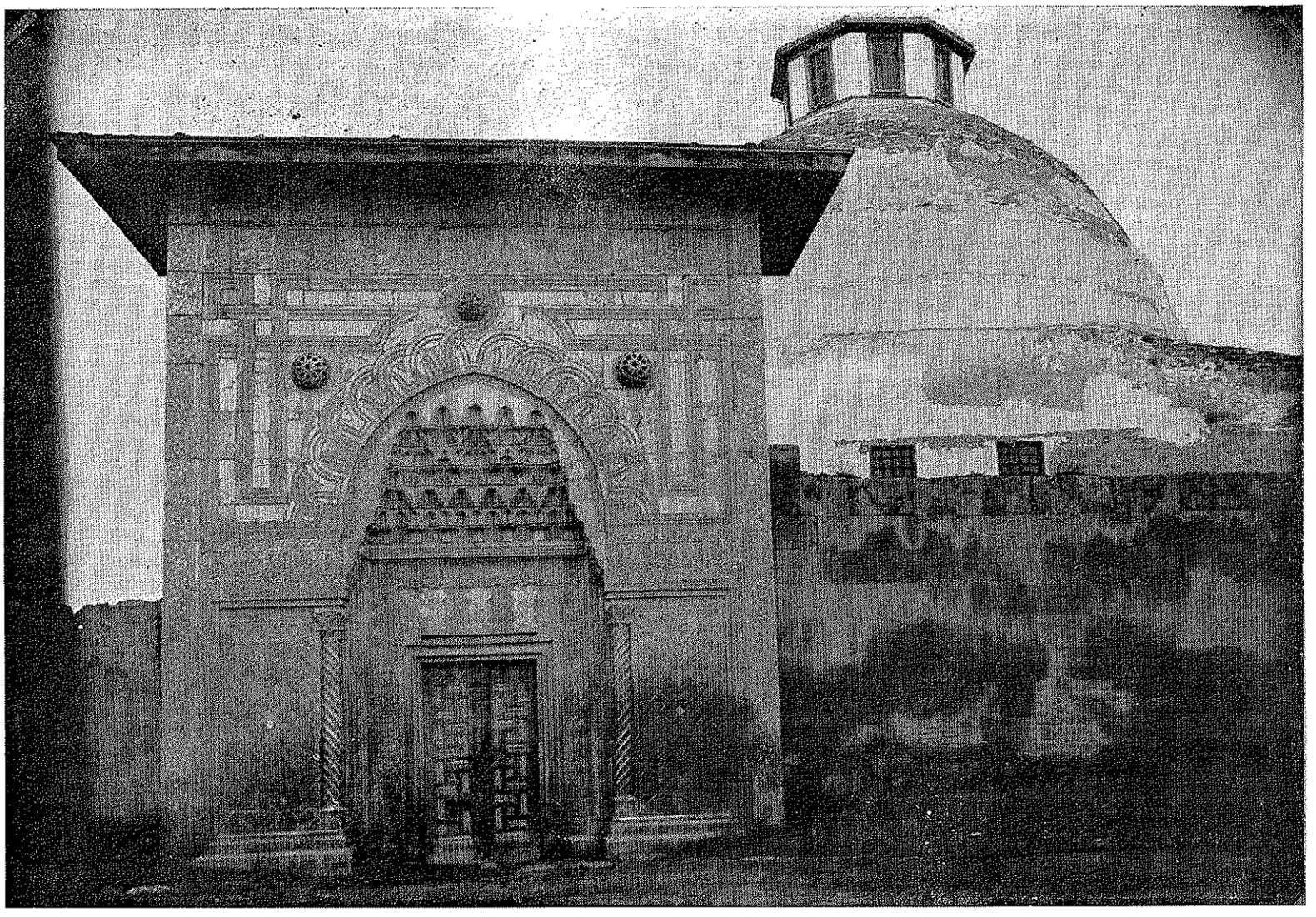

Resim 11 - Konya, Karatay Medresesi

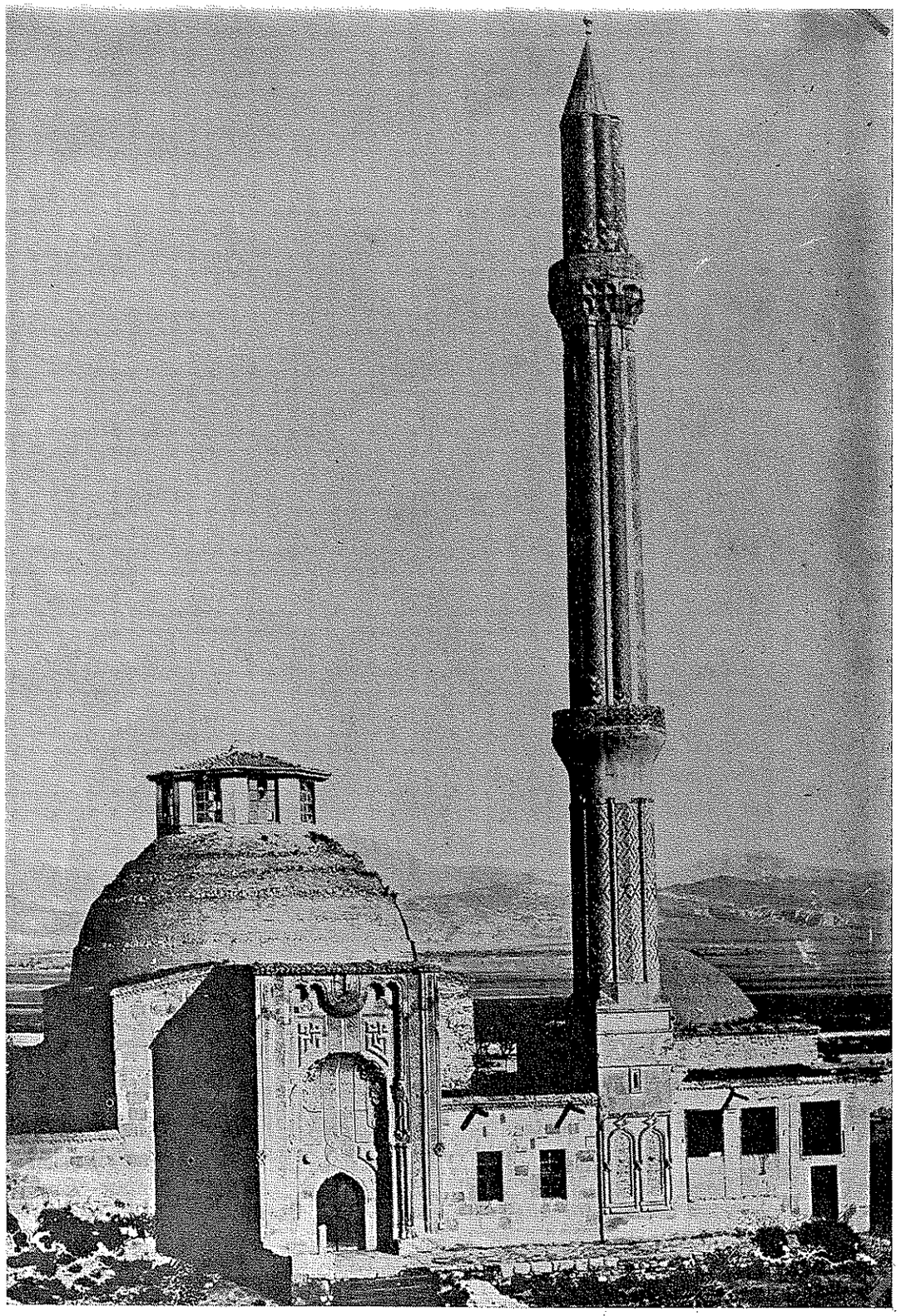

Resim 12 - Konya, İnce Minareli Medrese

Resim 13 - Karaman, Hâtuniye Medresesesi Portali

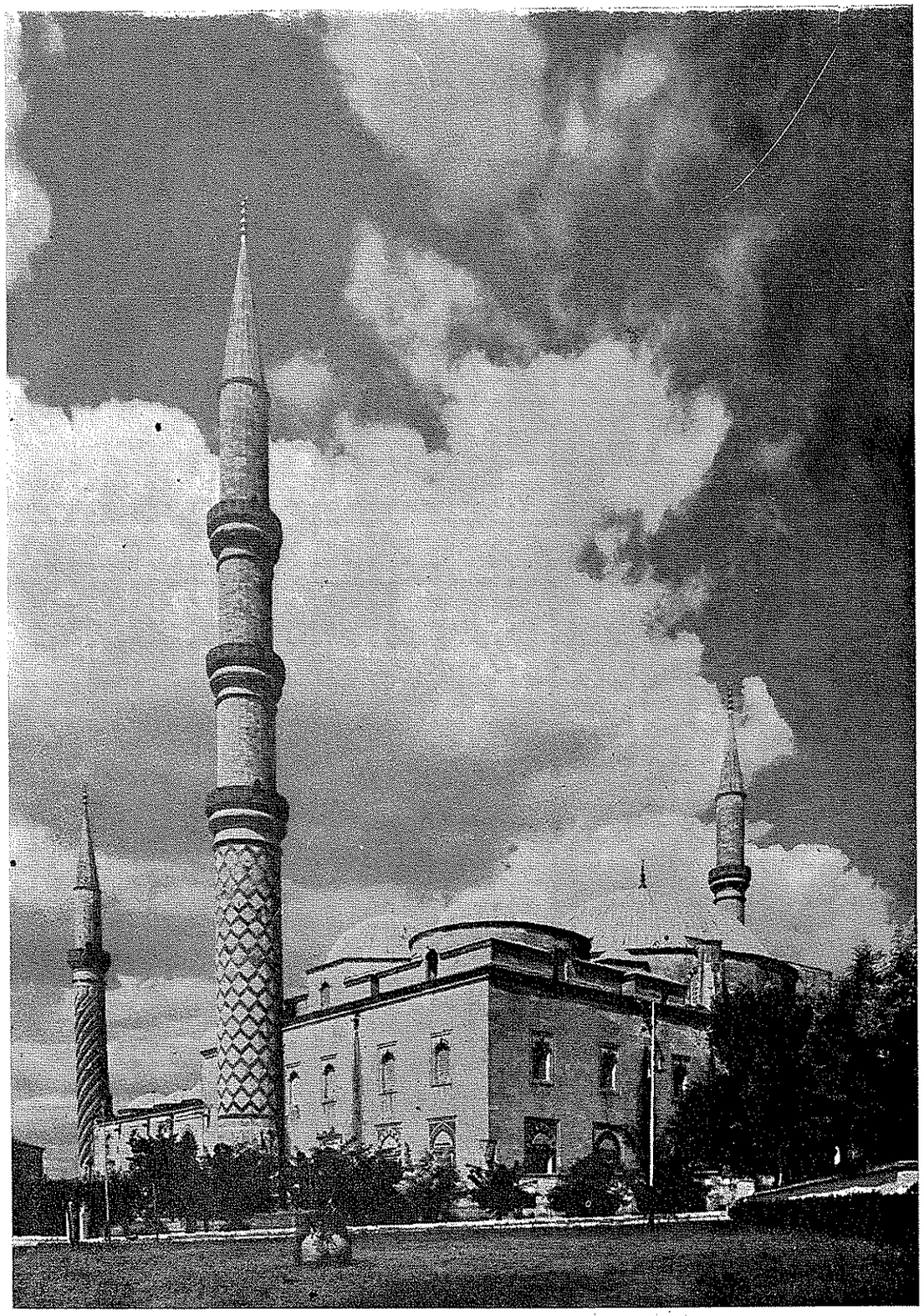

Resim 14 - Edirne, üç Şerefeli Camii

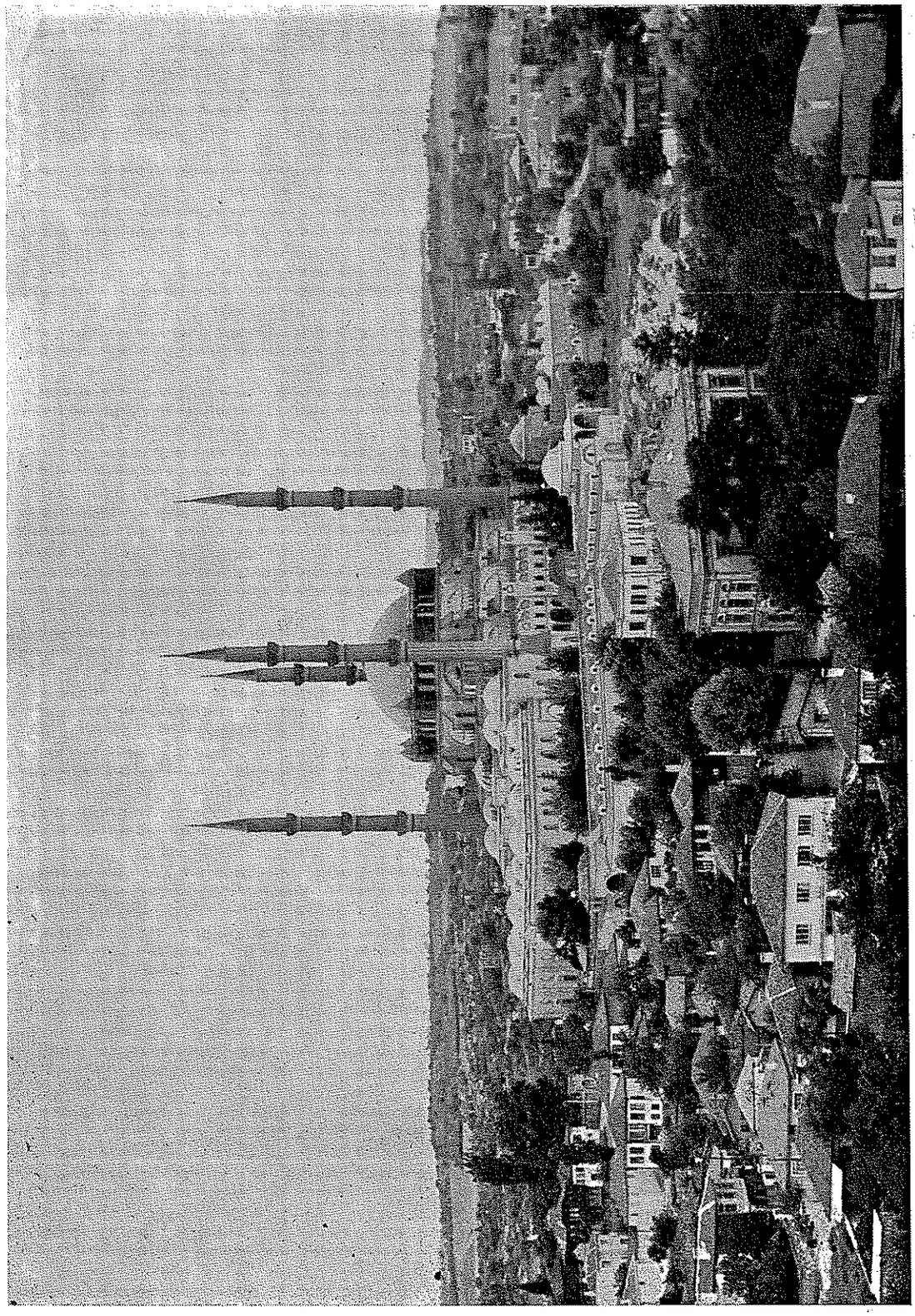

Resim 15 - Edirne, Selimiye Camii

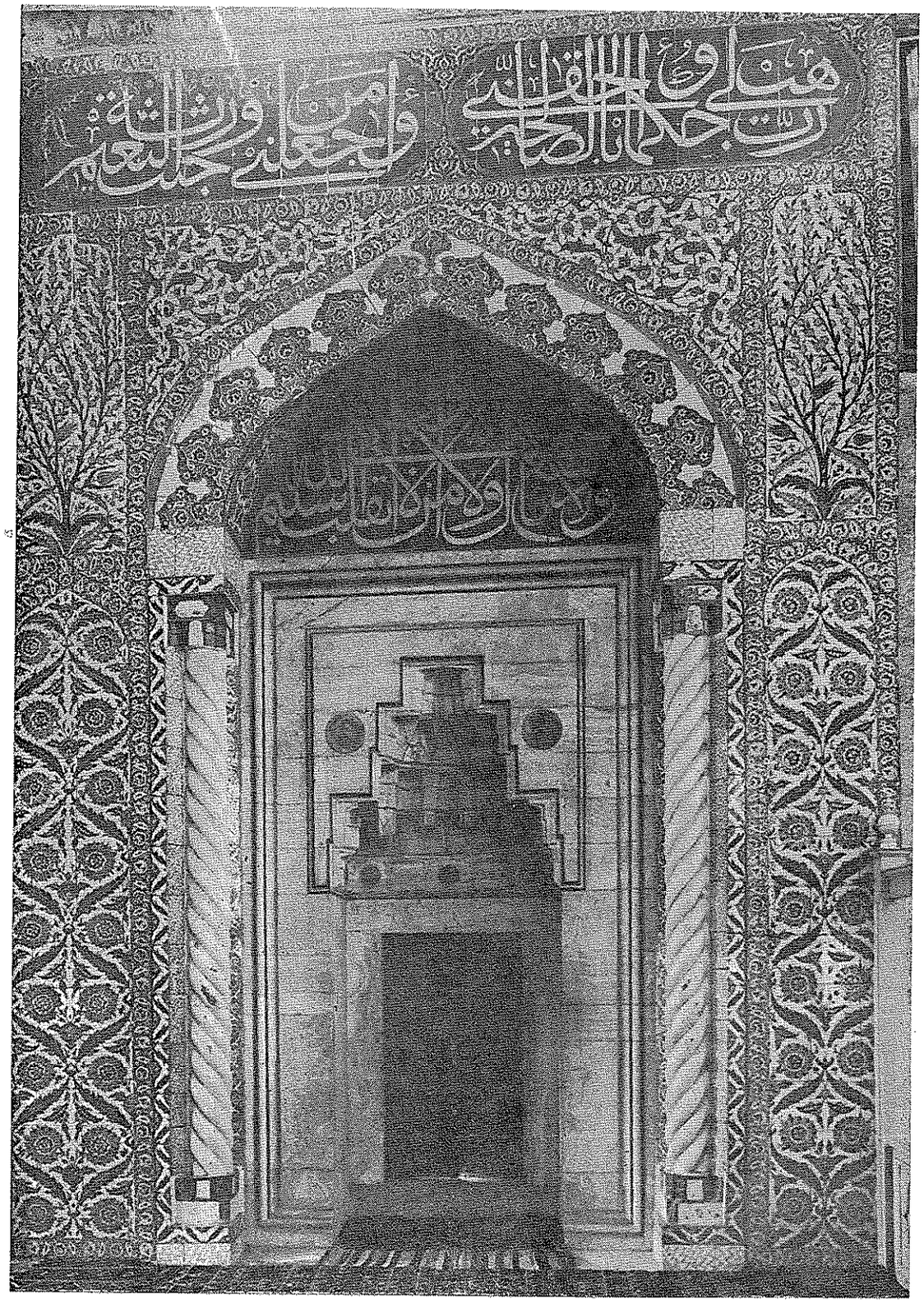

Resim 16 - Edirne, Selimiye Camii Hünkâr Mahfilindeki Mihrab

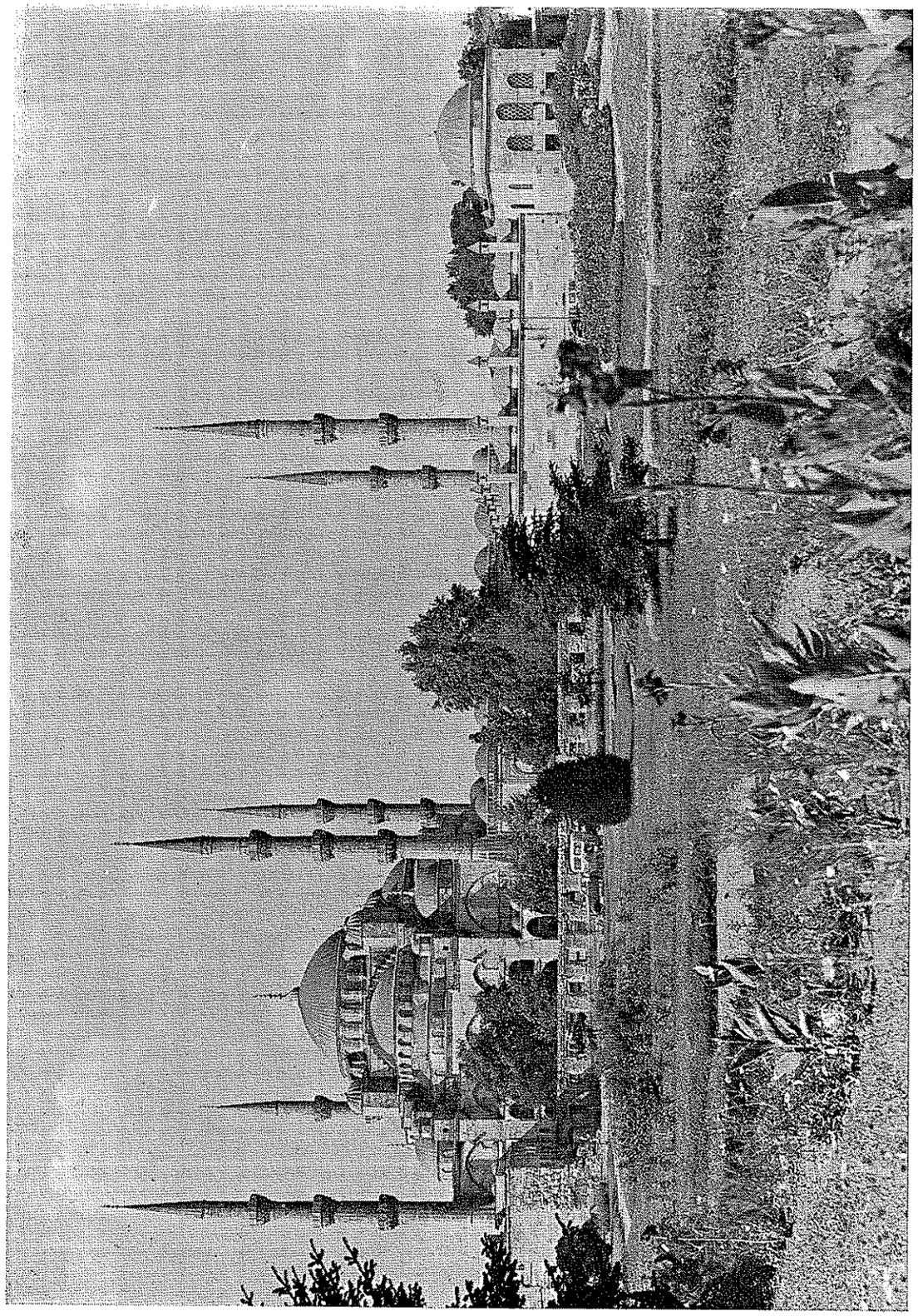

Resim 17 - Istanbul, Sultanahmet Camii

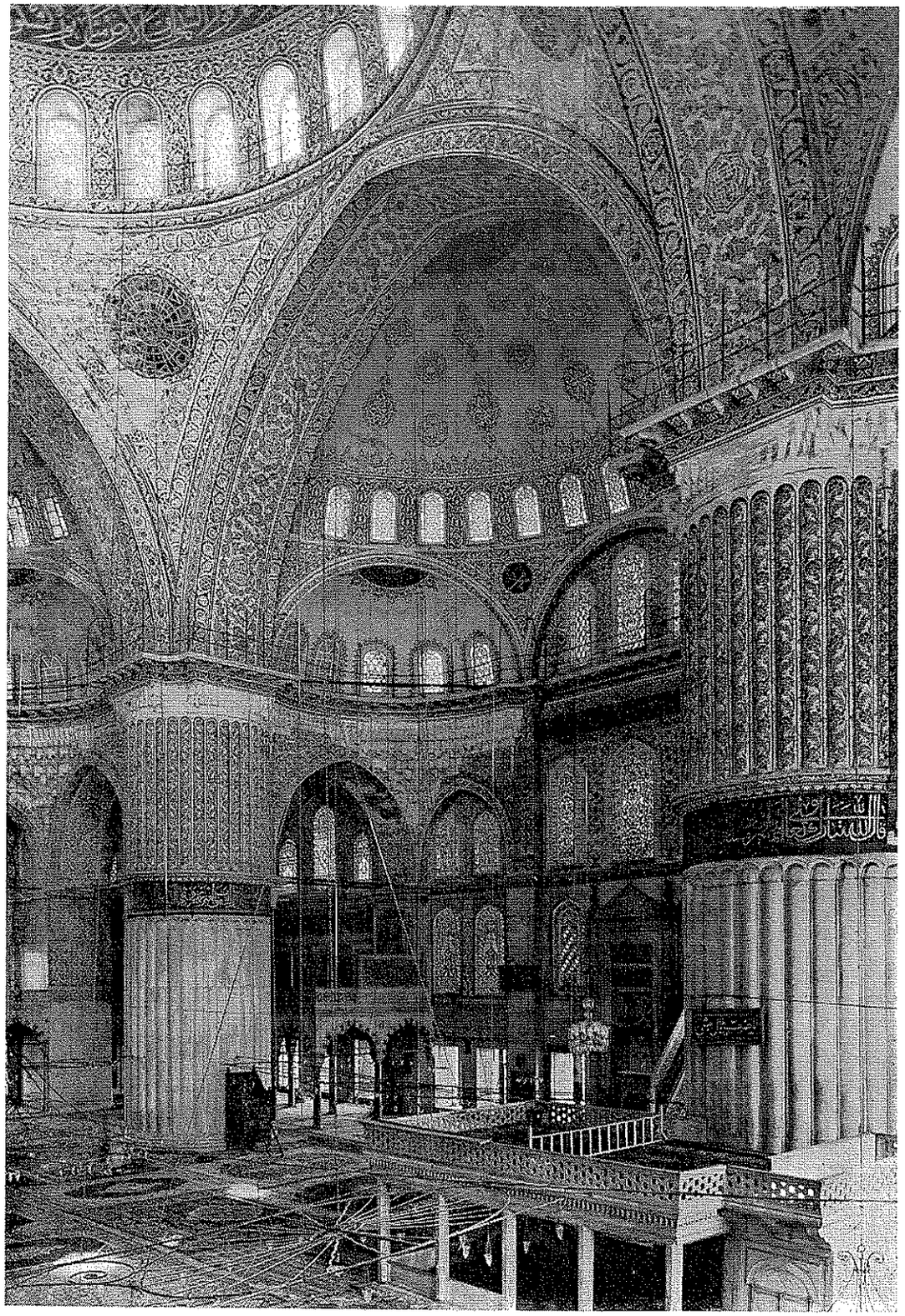

Resim 18 - İstanbul, Sultanahmet Camii, içten bir görünüş

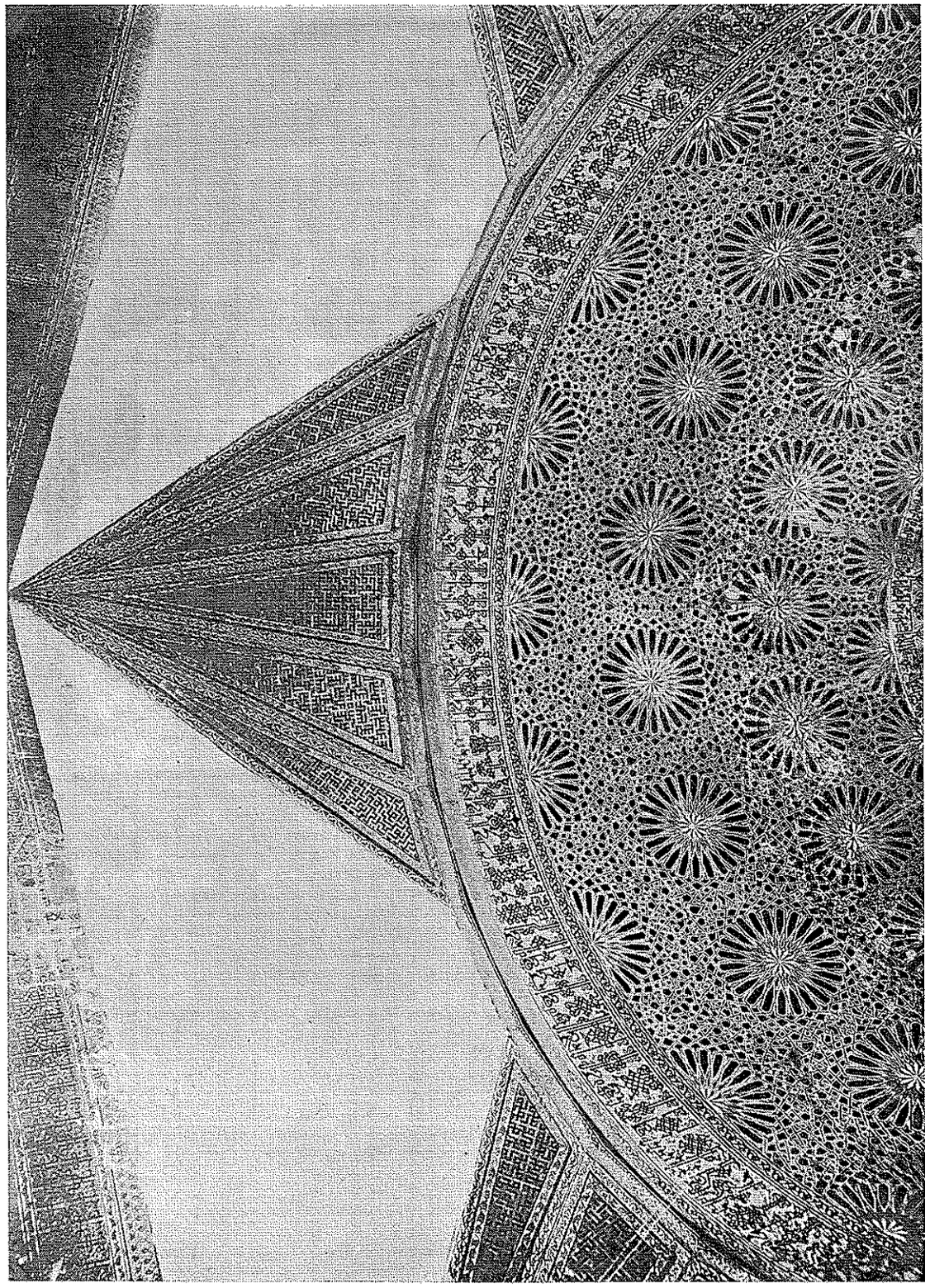

Resim 19 - Konya, Karatay Medresesi

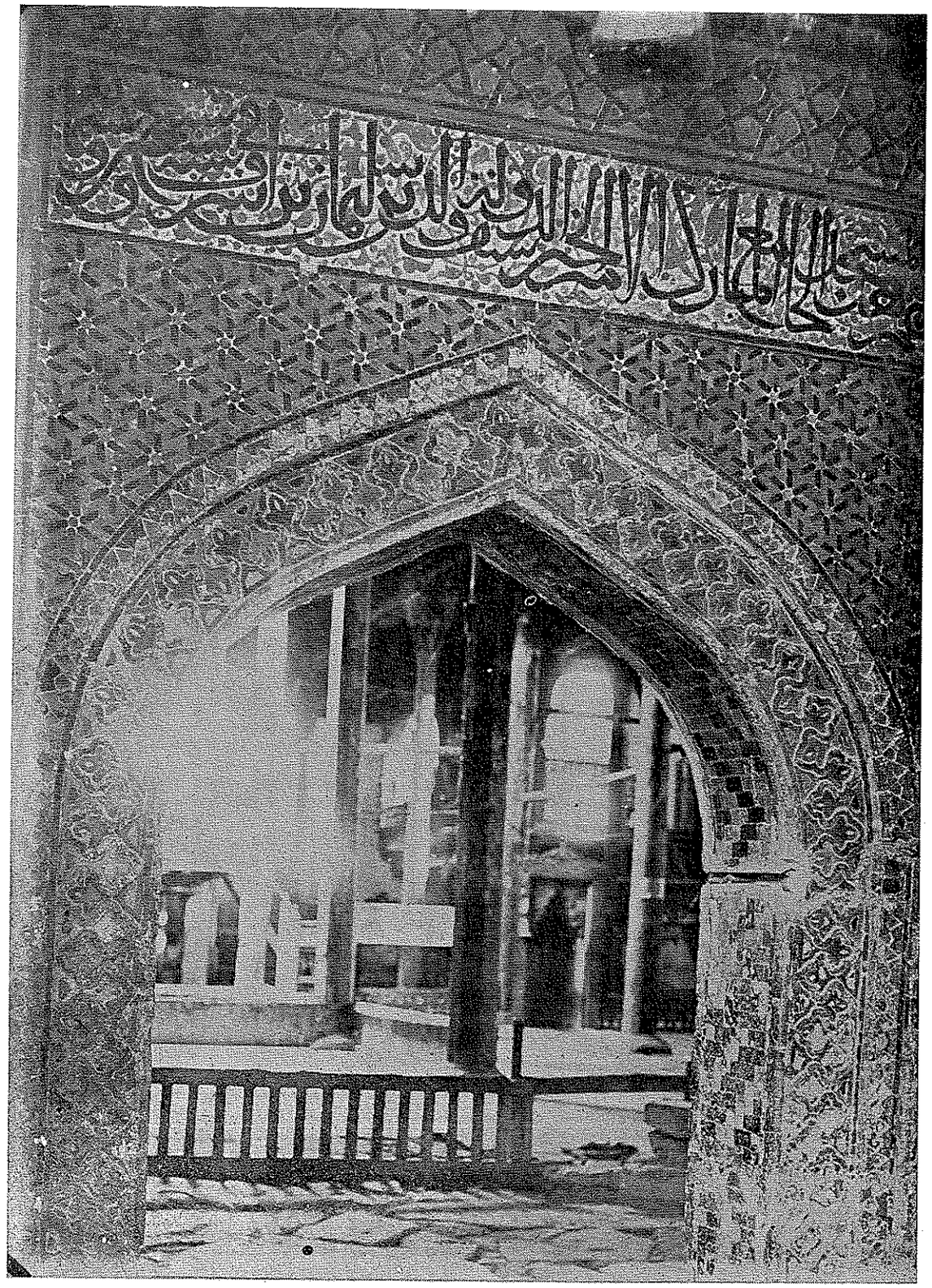

Resim 20 - Beyşehir, Eşrefoğlu Camii iç kapısı

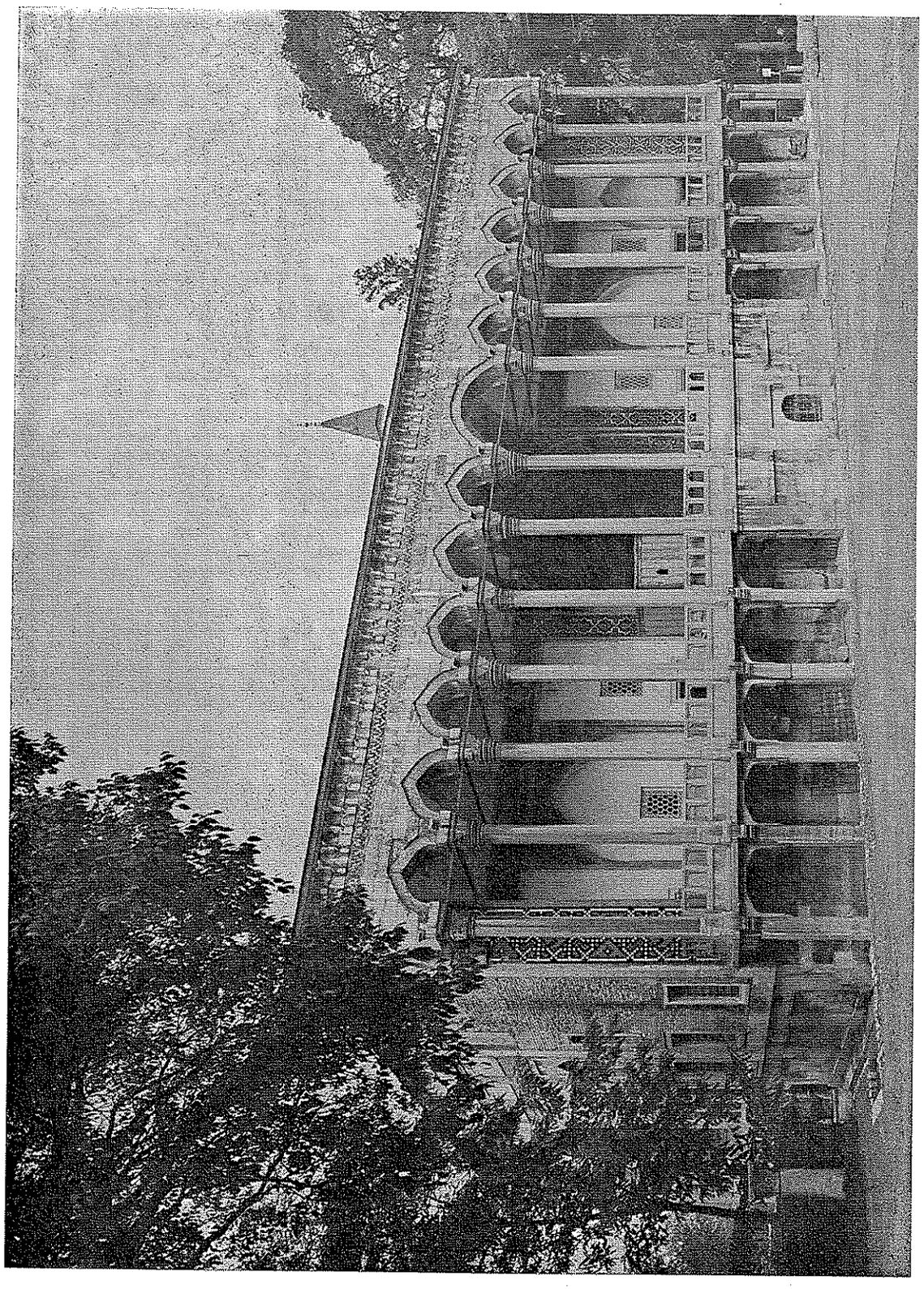

Resim 21 - Çinili Köşk

Resim 22 - Şehzâde Mehmed Türbesi Çinileri

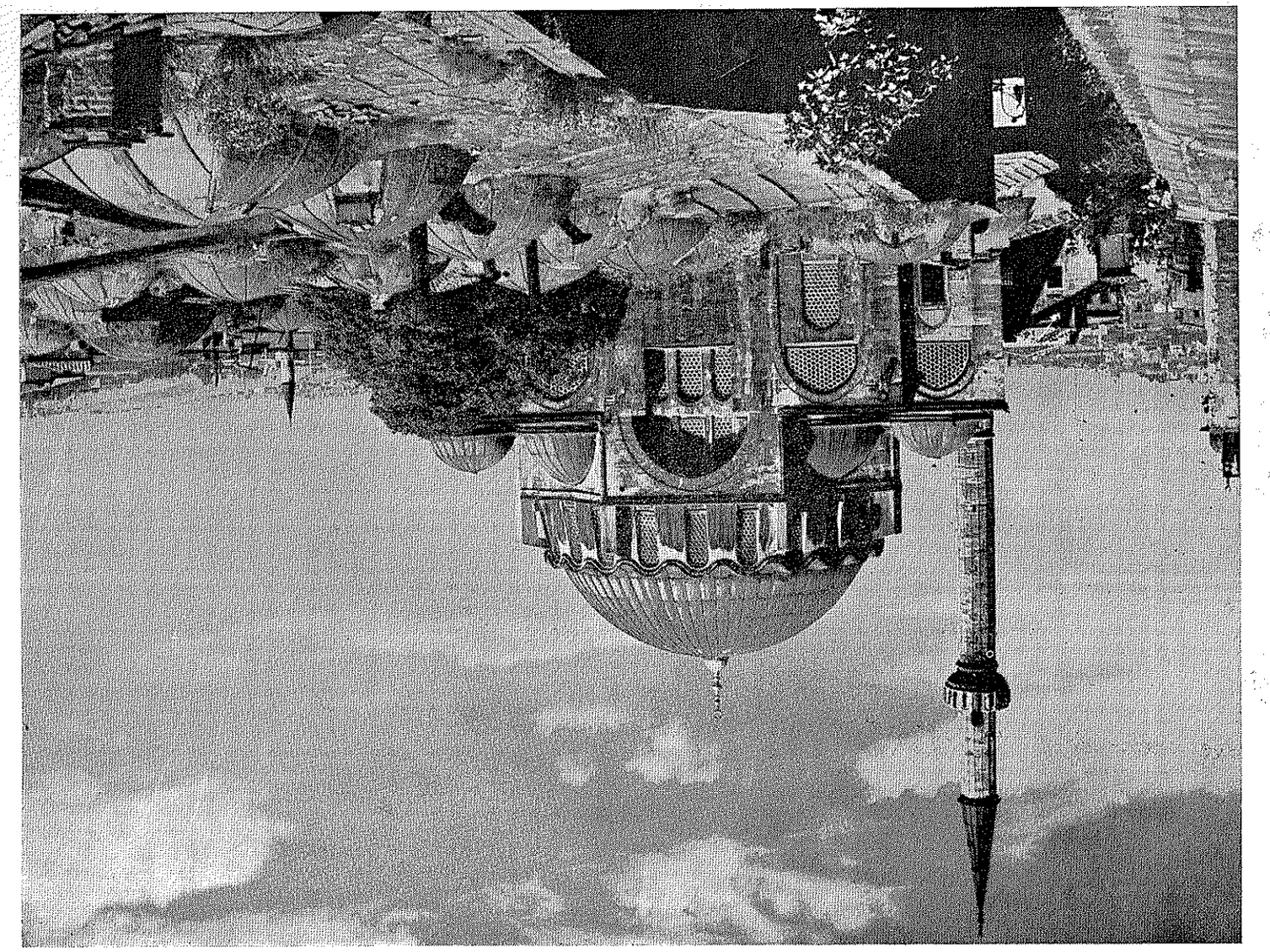

Resim 23 - Rüstem Paşa Camii (a)

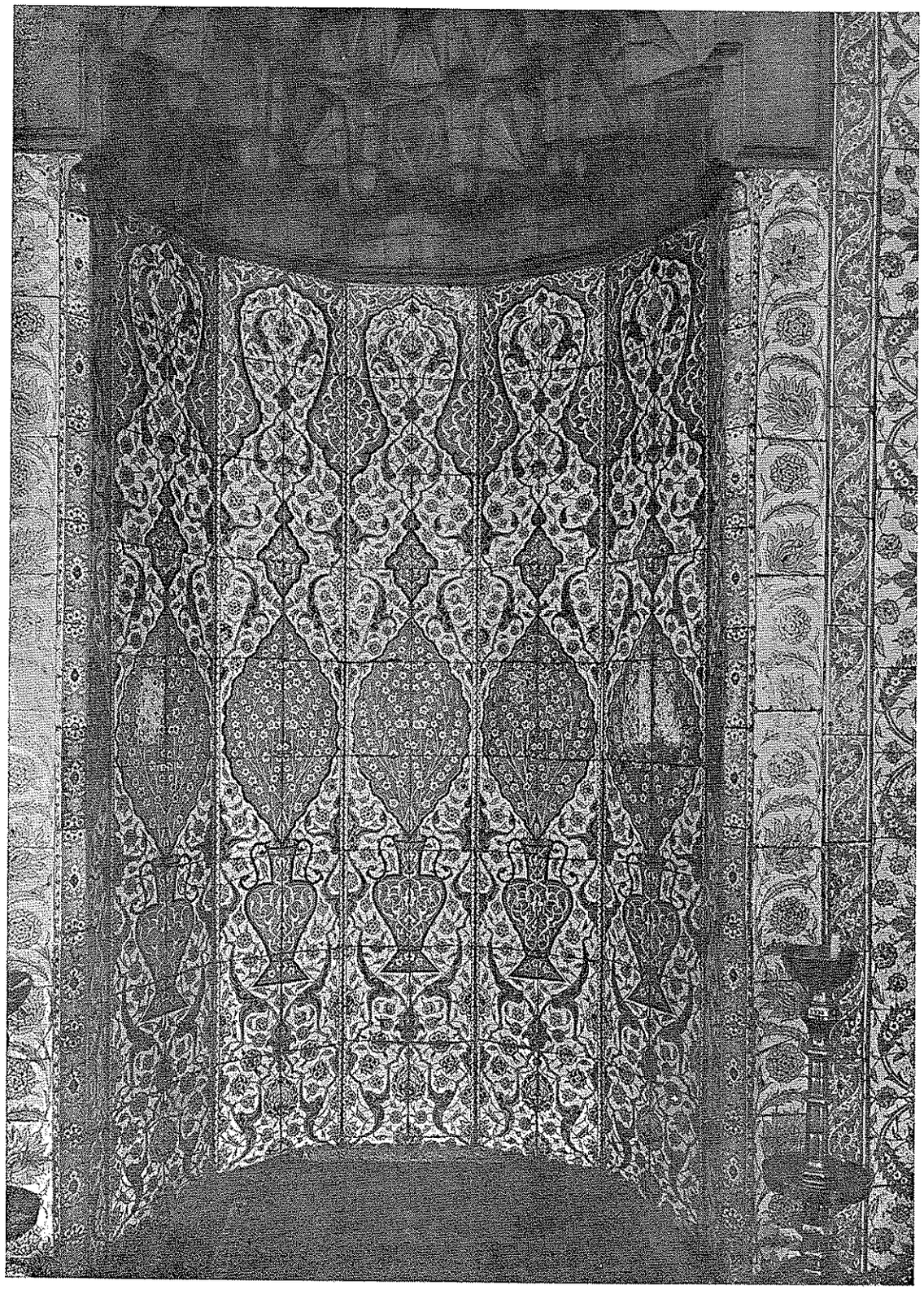

Resim 23 - Rüstem Paşa Camii Mihrabı (b)

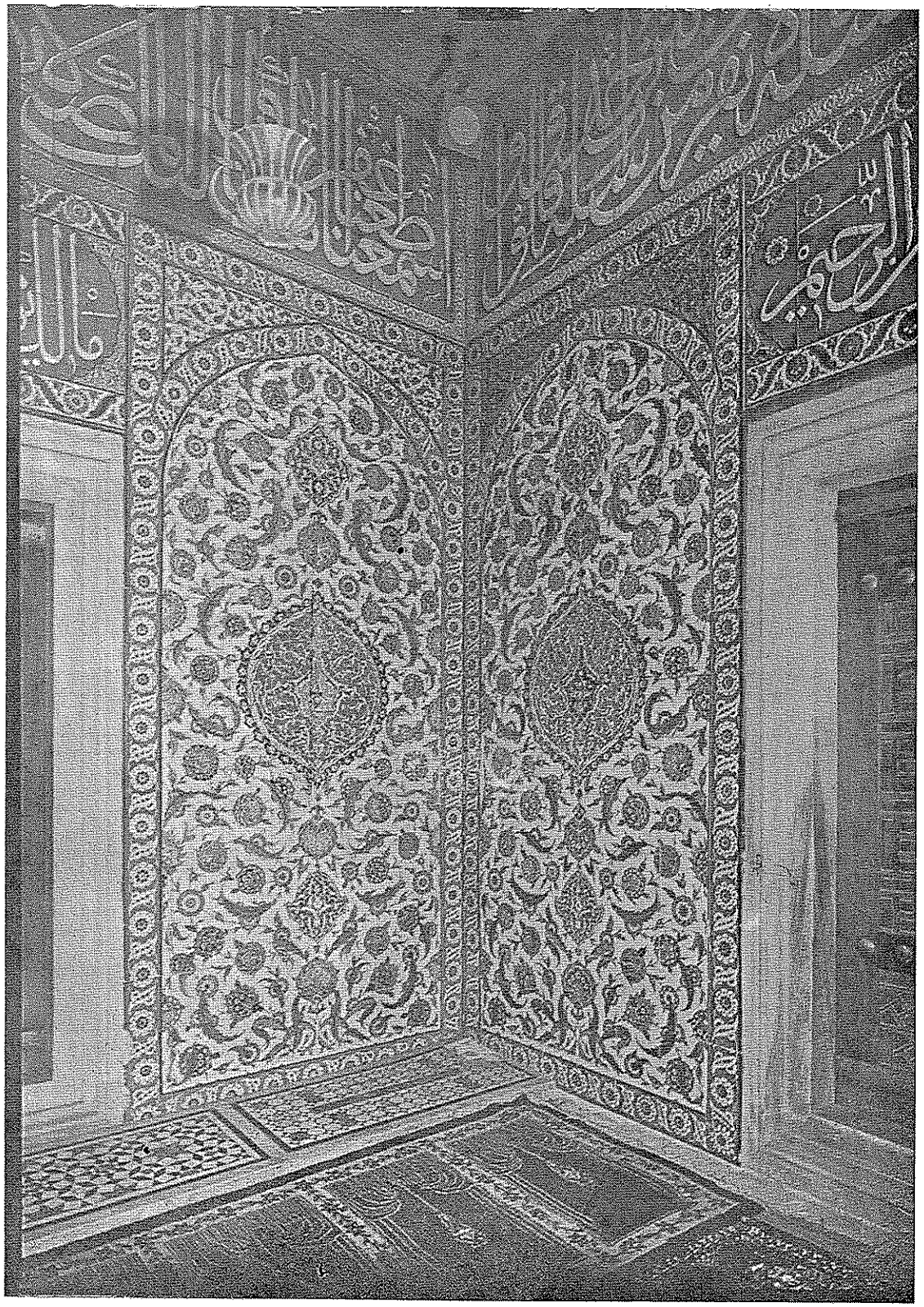

Resim 24 - Edirne, Selimiye Camii çinileri

Resim 25 - Haliç işi Kase (Victoria and Albert Museun)

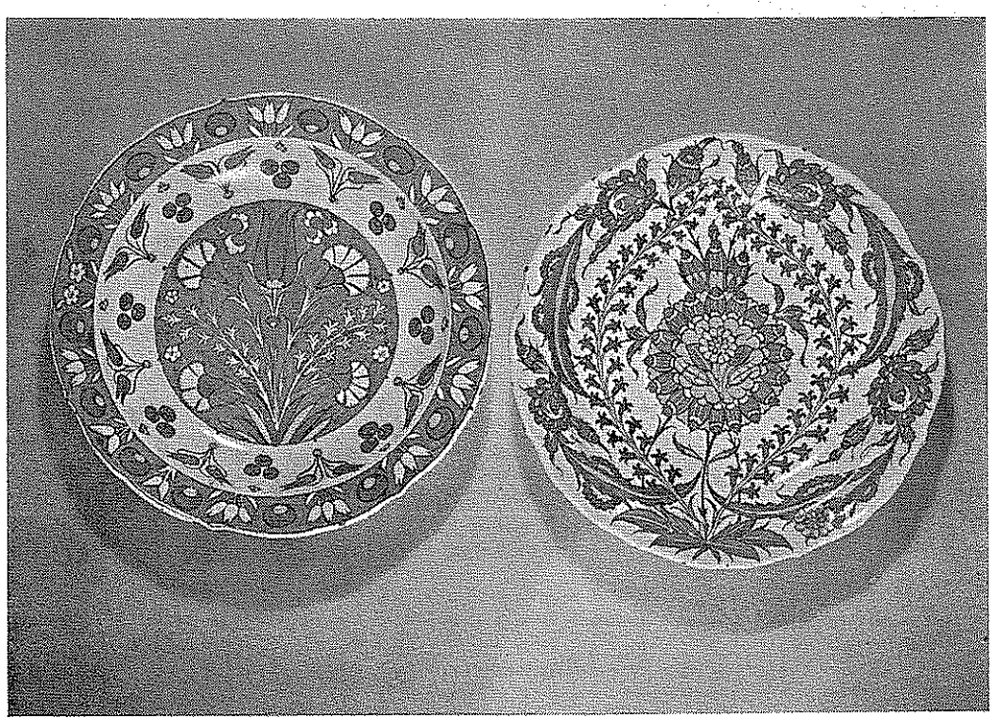

Resim 26 - Şam grubu denilen tabaklar (British Museum)

Resim 27 - Rodos grubu denilen Tabaklar (British Museum)

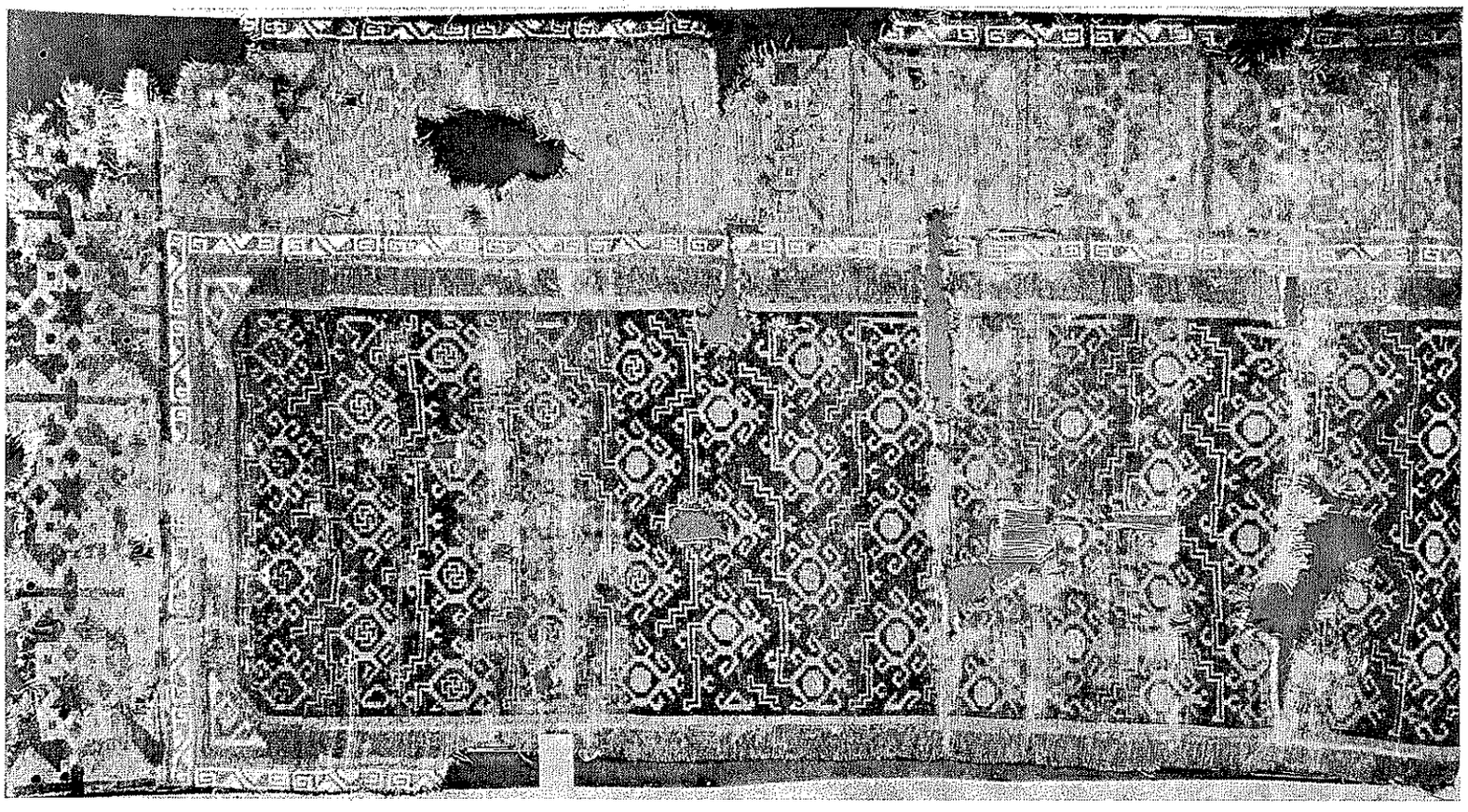

Resim 28 - Selçuklu Halı bordürü (a)

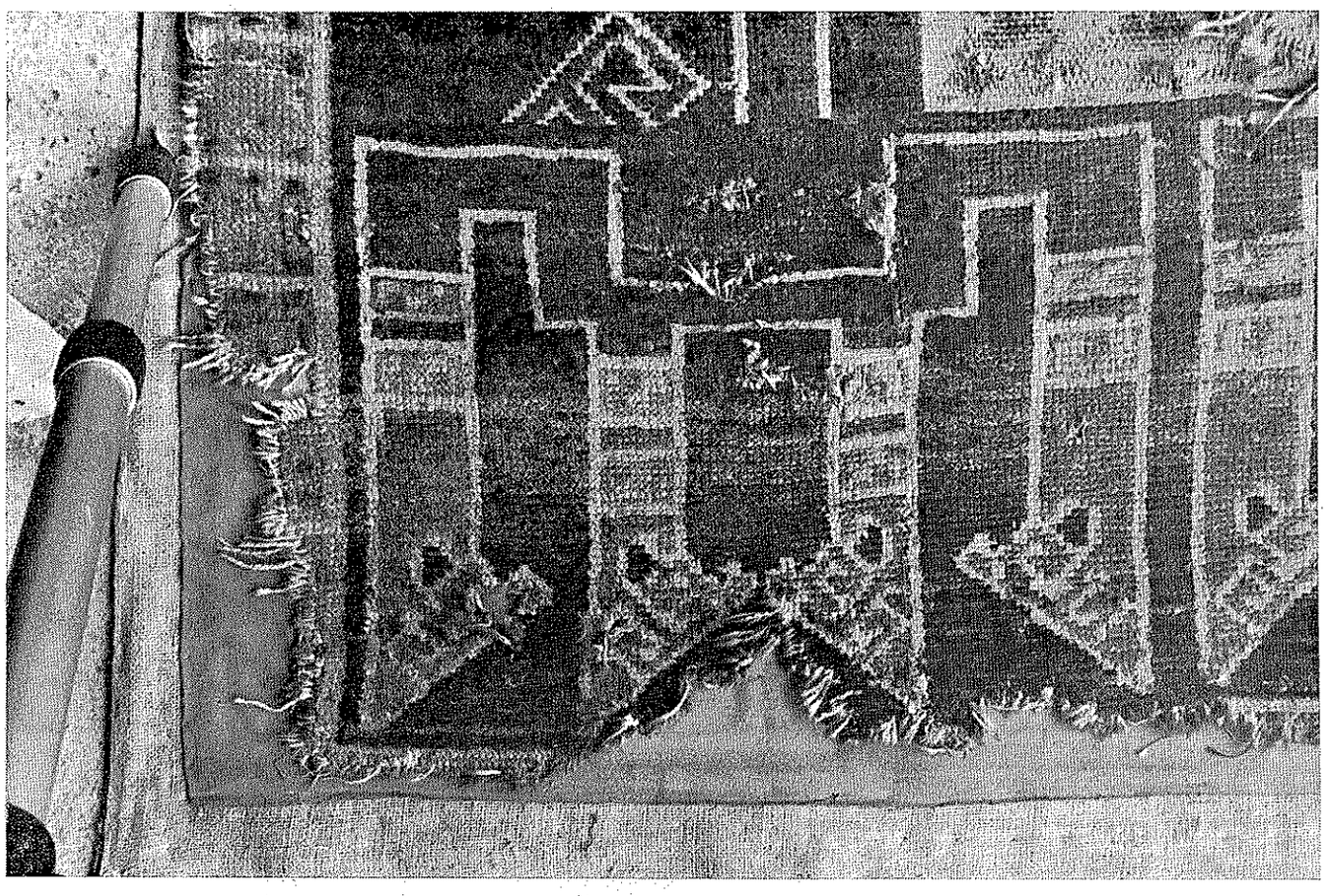

Resim 28 - Selçuklu Halı bordürü (b)

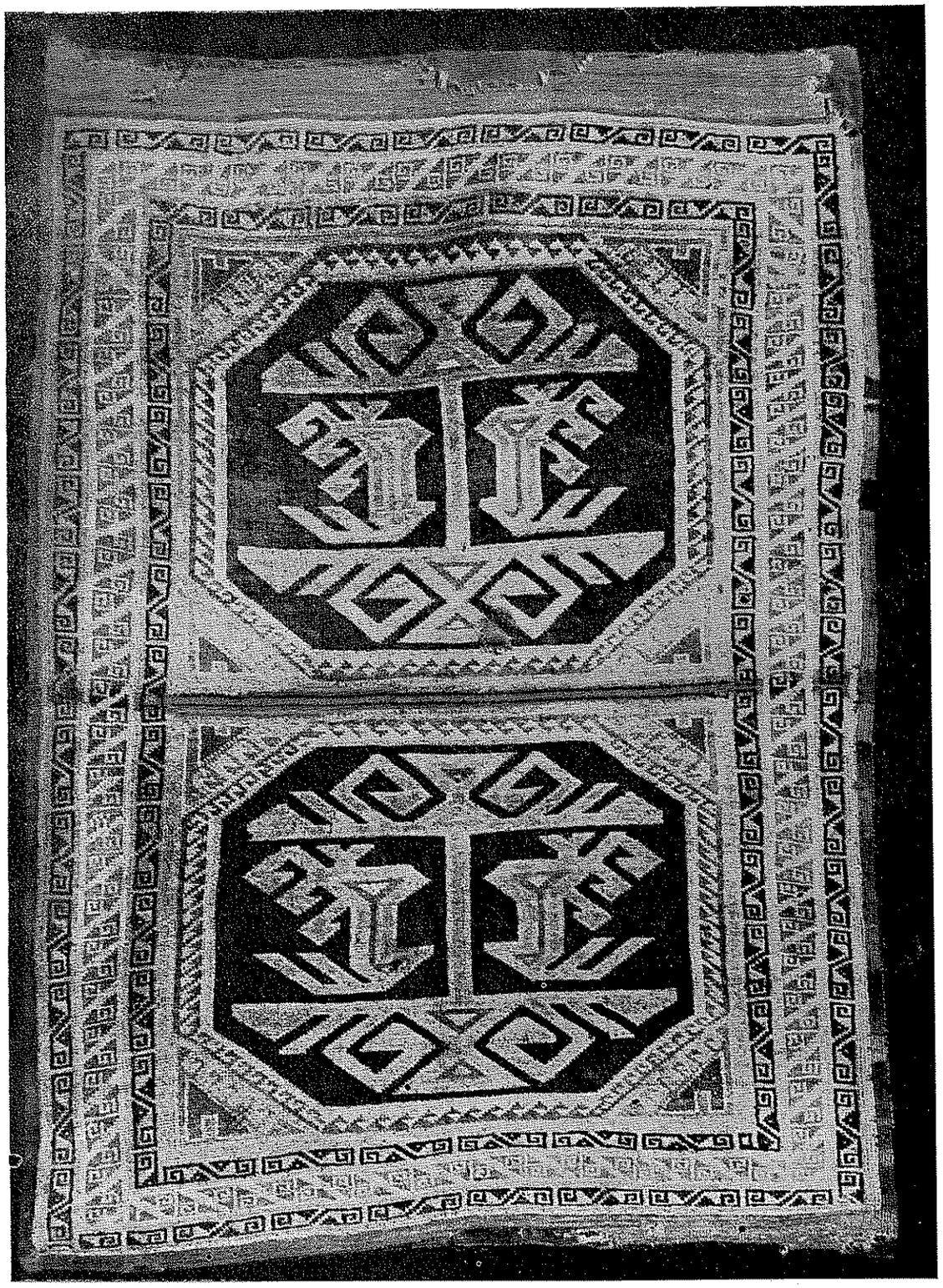

Resim 29 - Harby Halısı

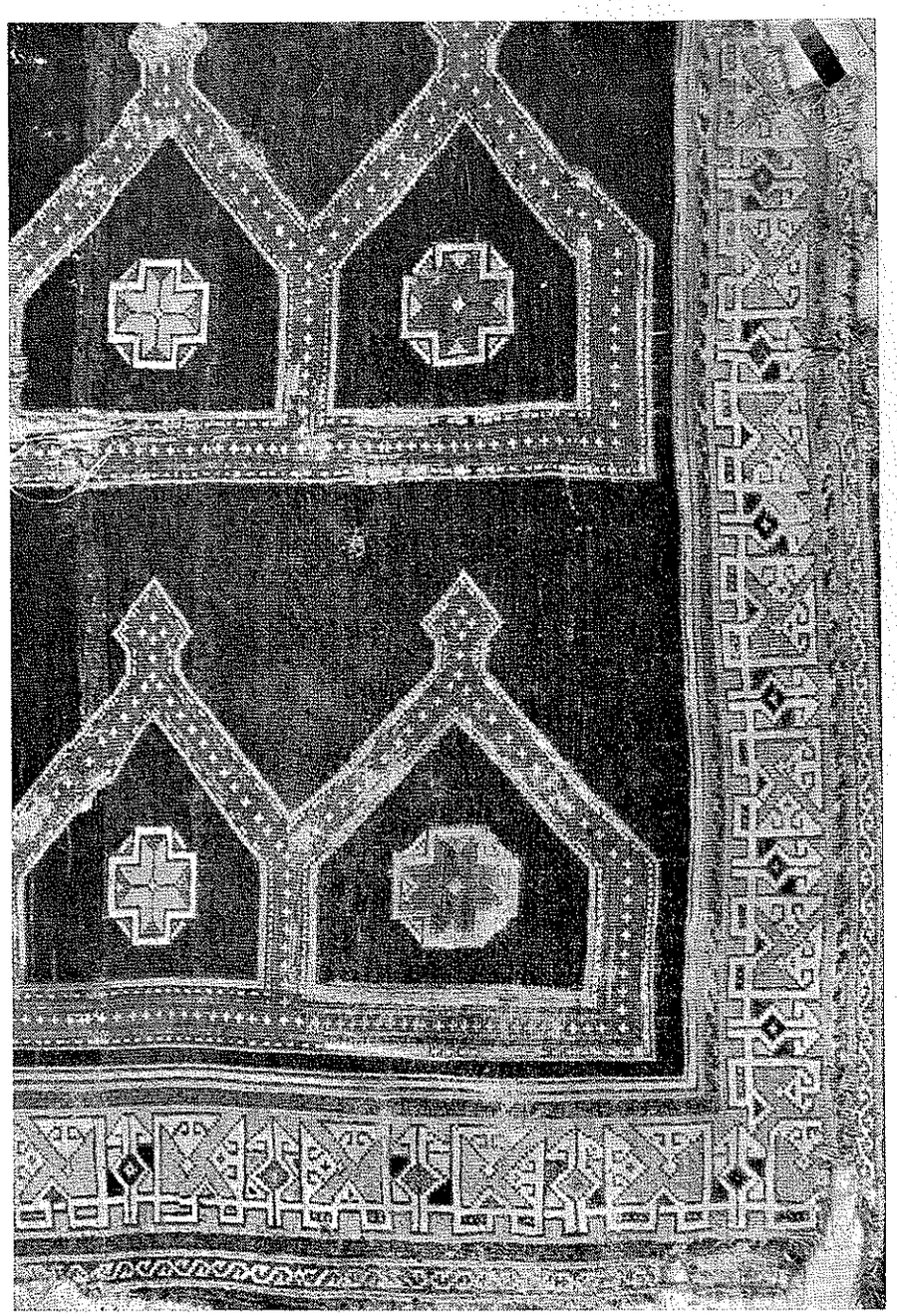

Resim 30 - Seccade (15 yy.)

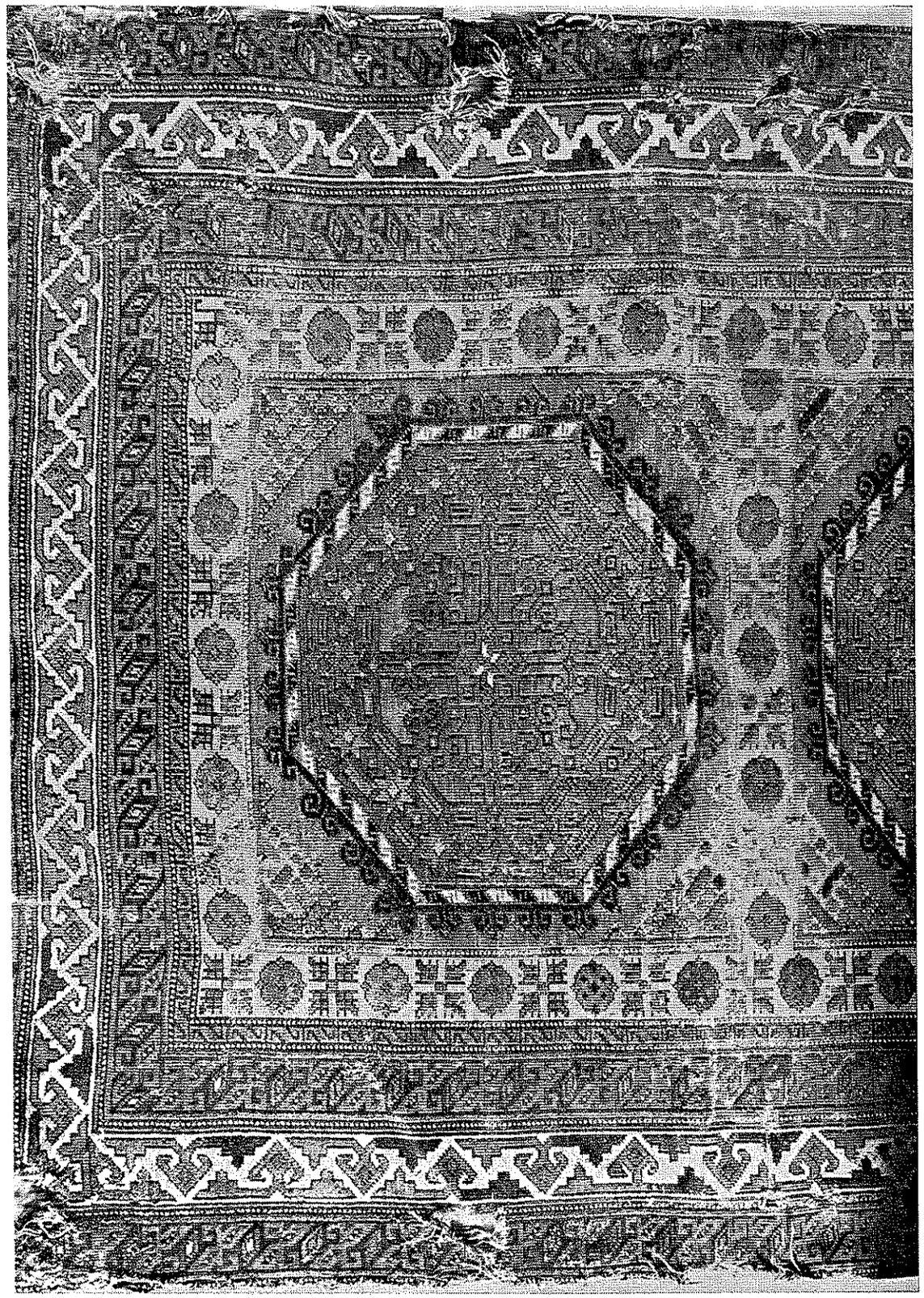

Resim 31 - Holbein Tipi Halıdan detay

Resim 32 - Madalyonlu Uşak

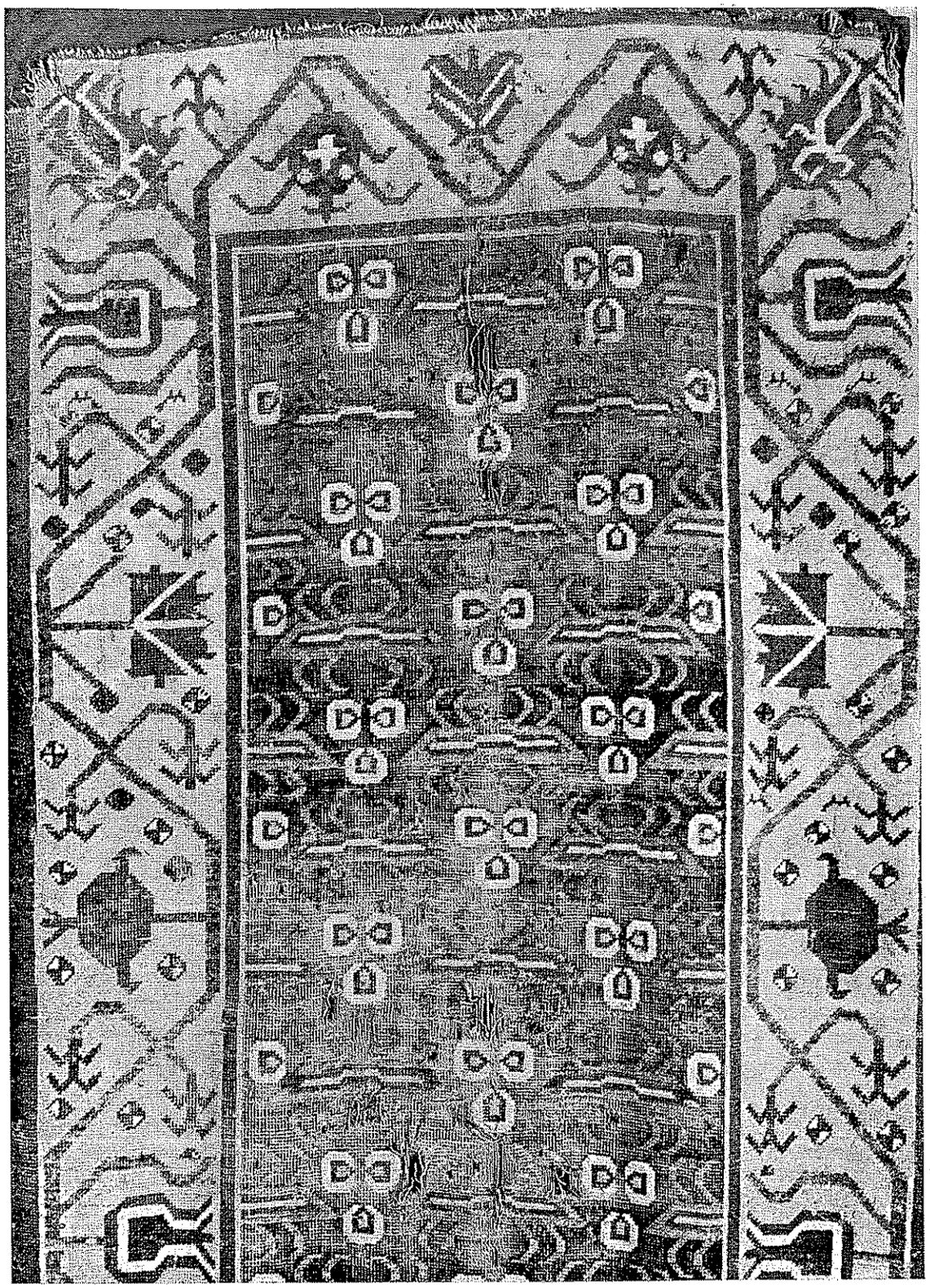

Resim 33 - Uşak (Çintemanili)

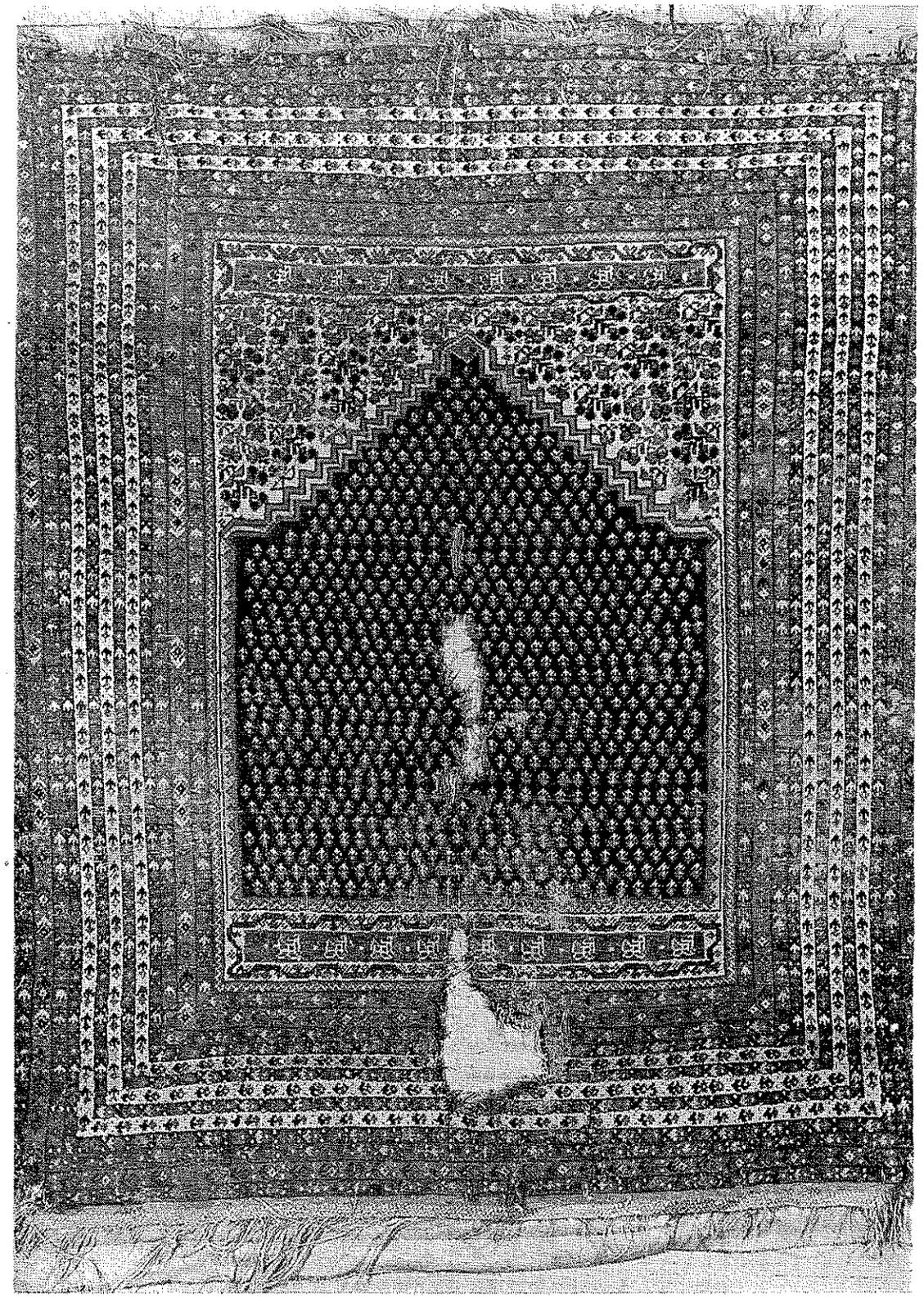

Resim 34 - Kula

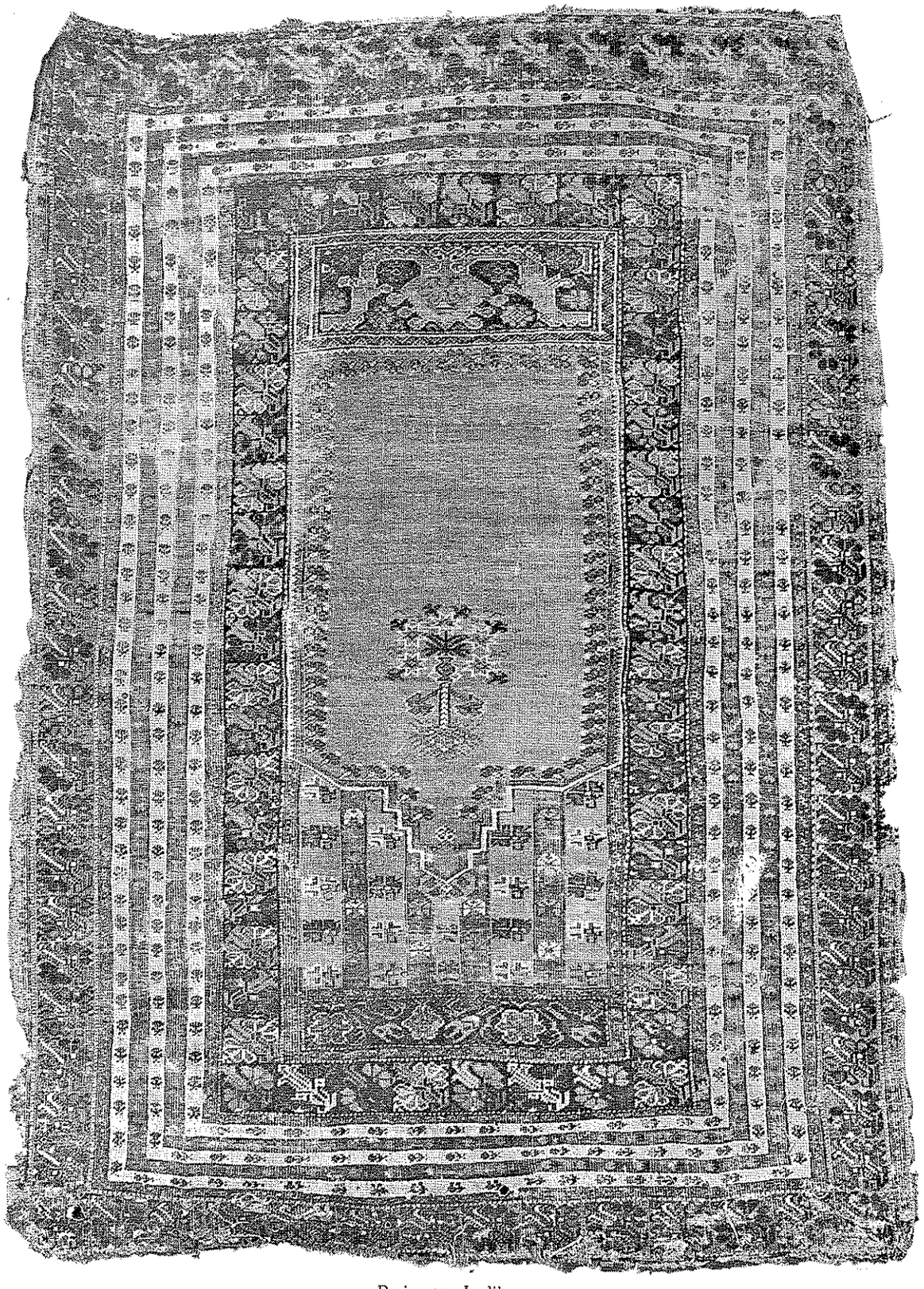

Resim 35 - Ladik

Resim 36 - Türk İslâm Eserleri Müzesi'nden
Post Seccade

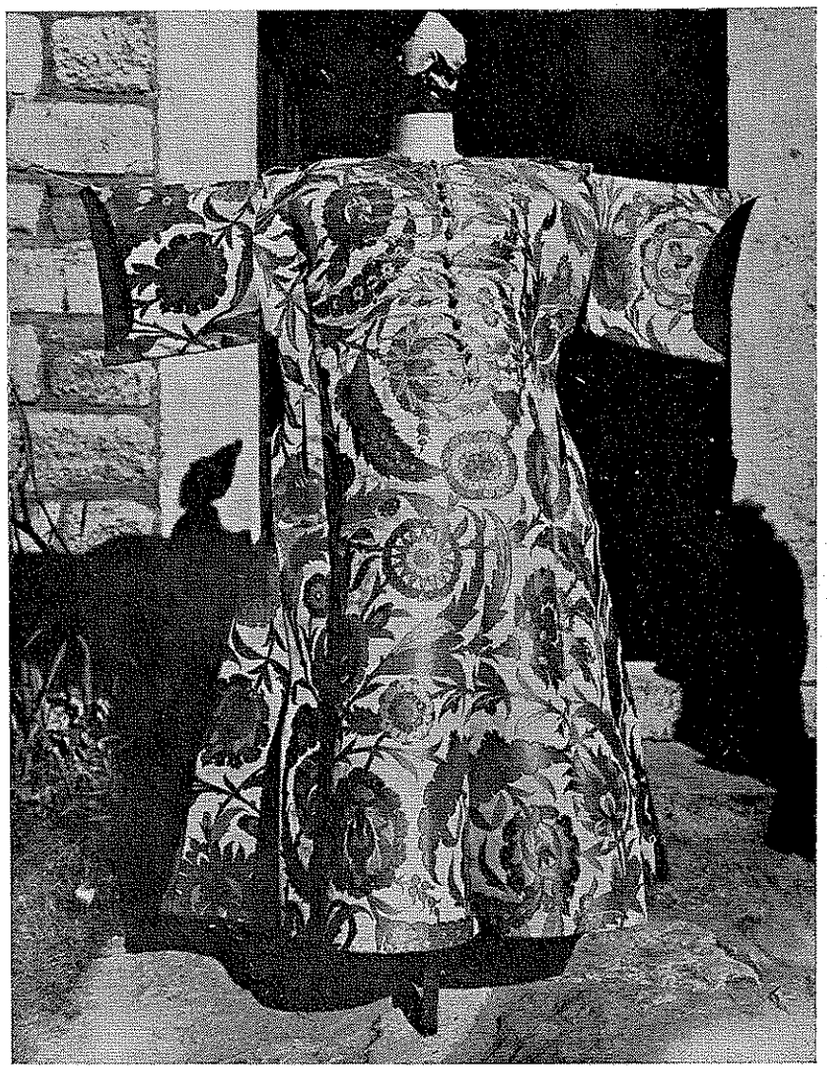

Resim 37 - Bayezid II. Kaftanı (Topkapı Sarayı Müzesi)

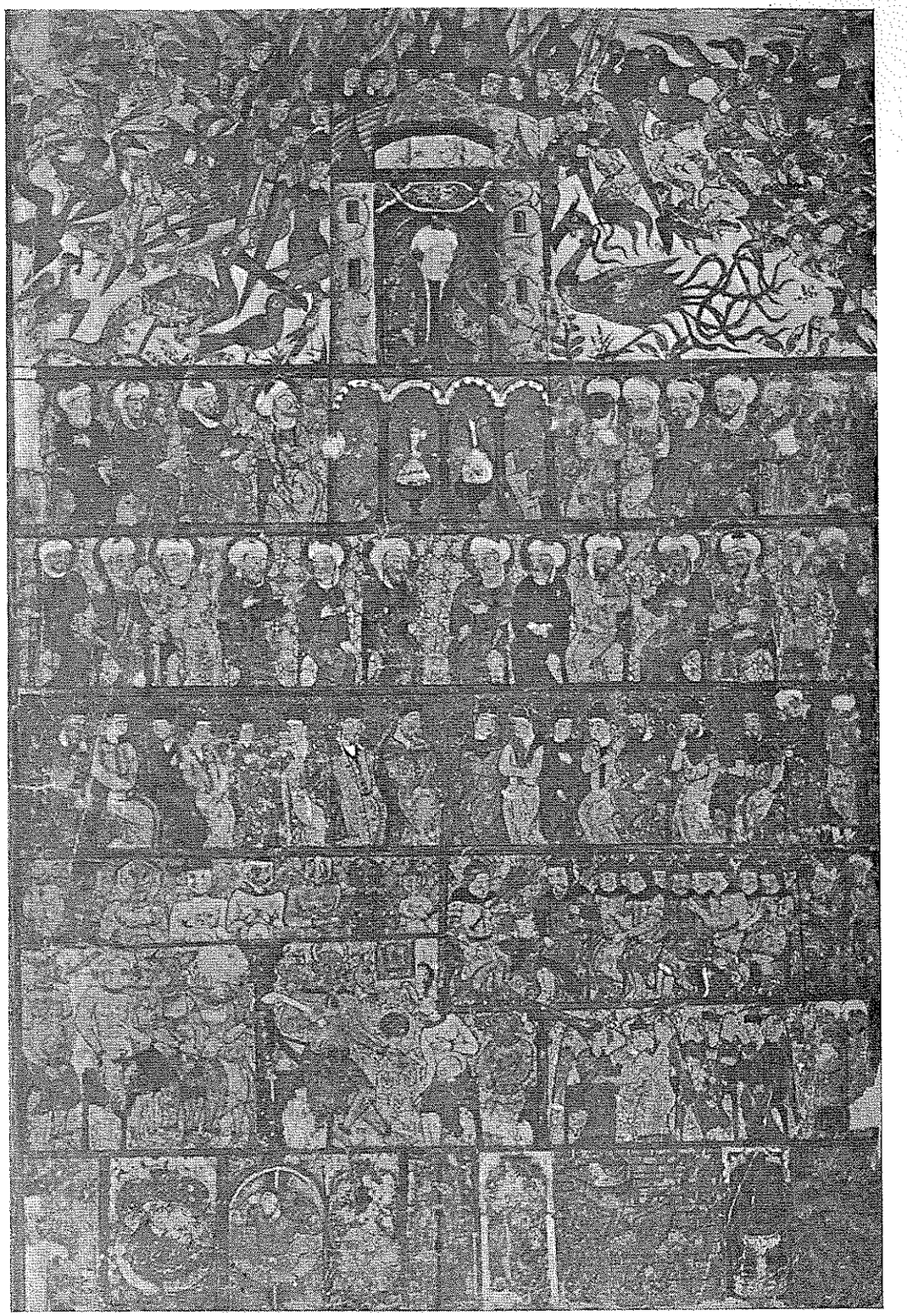

Resim 38 - *Süleymanname* (Dublin Chester Beatty Librariy)

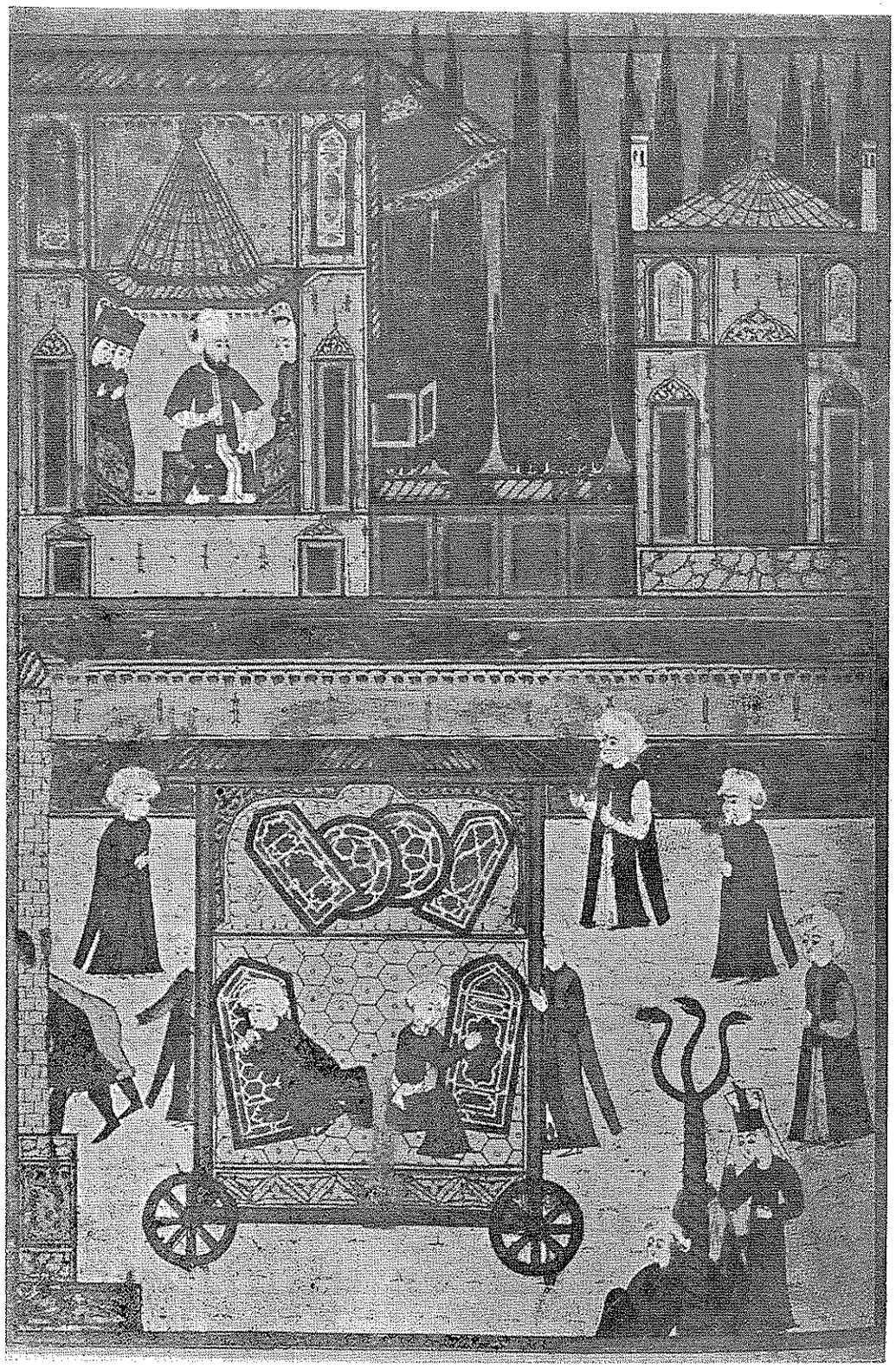

Resim 39 - III. Murad Surnamesi (Topkapı Sarayı Müzesi)

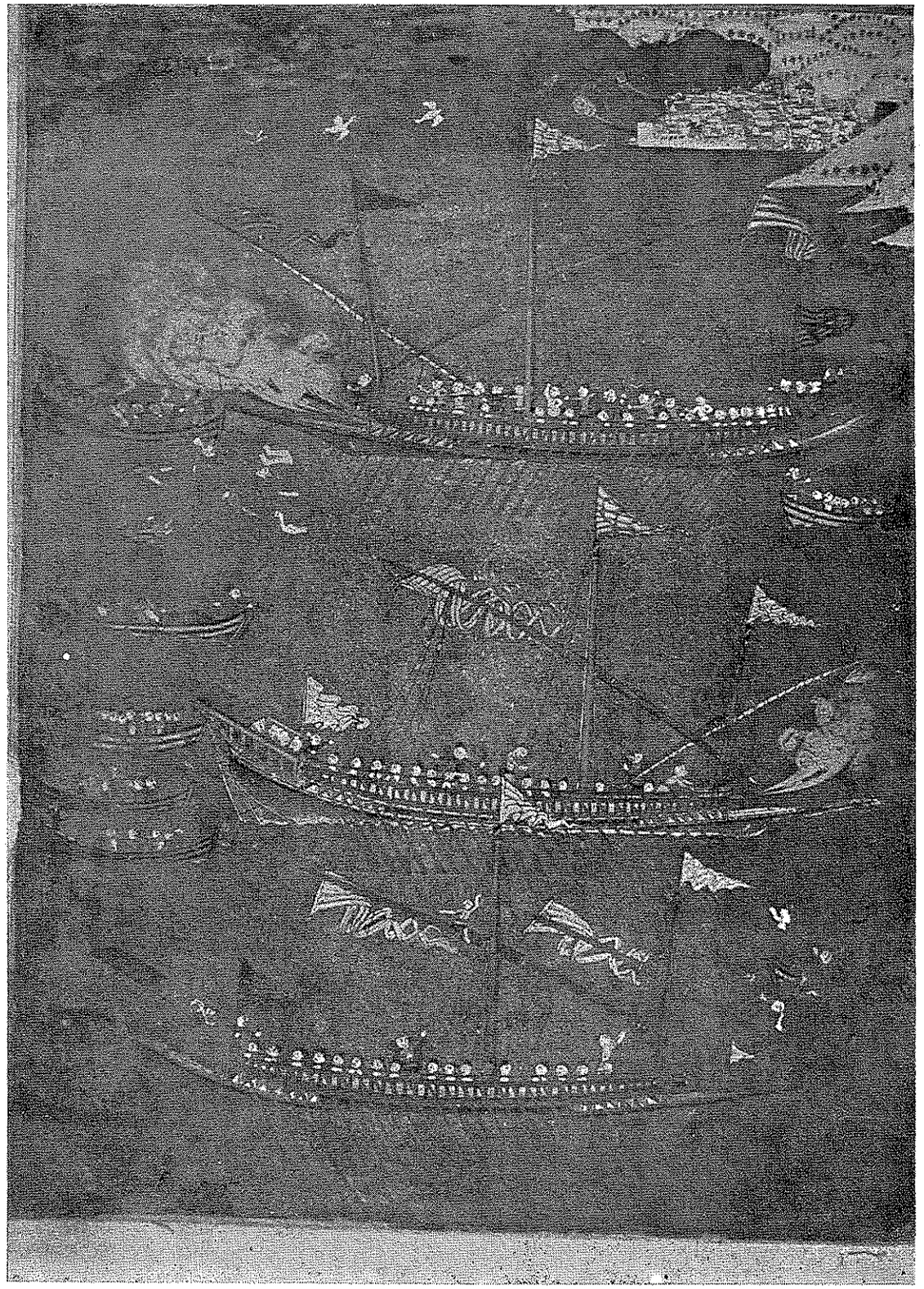

Resim 40 - *Paşanâme* (British Museum)

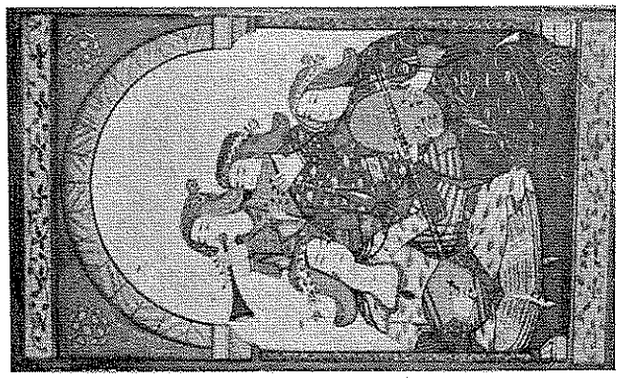

Resim 41 - Levnî'ye âit Rakkase ve Saz takımı konulu minyatürler (Topkapı Sarayı Müzesi)

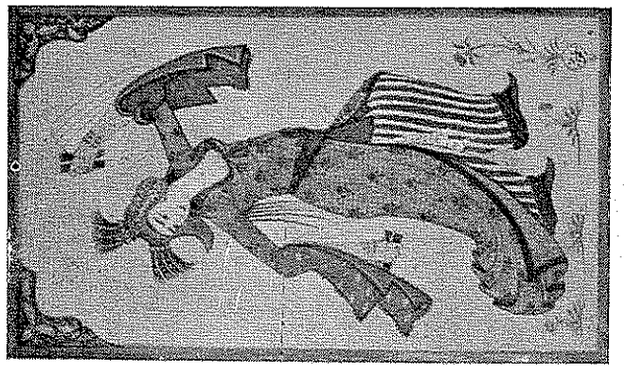

türlü *Şehnâme-i Selim Han* adlı eserde, figürler küçülmüş, deniz ve mimârî hâkim olmuştur. Burada Ayasofya ve Selimiye câmilerini tasvir eden minyatürler de yer almıştır. Minyatürlerde göze çarpan iki ayrı üslûp bu minyatürlerin iki ayrı nakkaş tarafından yapıldığını göstermektedir. Nitekim bu eserde Nakkaş Osman ve diğer san'atkârların birlikte çalıştığı, bir arşiv vesîkasından anlaşılmaktadır.

Lokman 'ın kaleme aldığı *Hünernâme* 'deki kaliteli minyatürler nakkaşbaşı Osman 'a ve onun atölyesine bağlanmaktadır.

Lokman 'ın yukarıda adları geçen ve aşağıda zikredilecek eserlerinde kalite bakımından farklı 700 'den fazla minyatür bulunmaktadır. Bunlardan *Hünernâme* 'nin birinci cildinde Osman Gazi 'den başlayarak Yavuz Selim 'in ölümüne kadar Osmanlı hükümdarlarının hayat ve savaşlarını tasvir eden 45 minyatür vardır. Eserin 2. cildindeki 95 minyatürün hepsi Kanunî 'ye ayrılmıştır.

Hünernâme 'de Murad II. 'ın elçiler önünde ok atma sahnesini canlandıran minyatür, seyircinin dikkatini derhal istenilen noktaya çeken bir kompozisyon gösterir.

Başka bir minyatürde Yavuz Selim 'in tahta geçişi, etrafında vezir ve saray erkânıyla ihtişamlı bir şekilde canlandırılmıştır.

Yavuz Selim 'in bir pars avını canlandıran diğer bir minyatür hareketli bir sahne düzeni içindedir. İnsan minyatürlerinde görülmeyen bir sâdelik içinde, realist bir görüşle ele alınan bu av sahnesinde figürler yana alınarak tabiata geniş bir yer verilmiştir.

Hünernâme 'nin ikinci cildindeki minyatürlerden biri, Kanunî 'nin Viyana muhasarasını canlandırmakta olup, tarihî bir kompozisyonla neşredilmiştir.

Diğer bir minyatür Kanunî 'nin ok atmadaki maharetini tasvir etmektedir.

Yine Kanunî 'nin Mohaç ovasında Macar kıralını yendiği büyük savaş sahnesi, diğer minyatürlerden farklı bir kompozisyonla ele alınmıştır. Bu minyatürlerden biri de Sigetvar seferine giderken hastalanan hünkârın, bir matem havası içinde Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa 'nın yardımı ile arabaya binişini göstermektedir.

Son zamanlara kadar Seyyid Lokman tarafından yazıldığı kabûl edilen, ancak Nurhan Atasoy 'un araştırmalarına göre, asıl yazarının Hersek Foçası 'ndan İntizamî adlı biri tarafından yapıldığı öne sürülen *Murad III. Surnâmesi* (1582) 'ndeki minyatürlerinde Nakkaş Osman daha serbest hareket ederek, çeşitli grupları ayrı kompozisyonlar hâlinde düzenlemiştir.

Çift sayfa olarak tertip edilen bu minyatürlerde, 40 gün süren sünnet düğünü boyunca At Meydanı 'nda, çeşitli san 'at kollarına mensup loncaların geçişleri, ziyâfetler ve eğlenceler tasvir edilir. O zamanki İstanbul hayatını, esnaf kıyafetlerini canlandırması bakımından bu minyatürlerde yeni bir üslûb görülür.

XVI. yüzyılın sonunda doğru, Lokman 'ın yazdığı tarihî minyatür üslûbunu devam ettiren *Şehinşahnâme*, iki cilt hâlinde 95 minyatürlü bir yazmadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 'nde bulunan bu eserin birinci cildinde Murad III. zamanını ve şehzade Mehmed 'in sünnet düğününü gösteren *Sûrnâme* minyatürleri üslûbunda Nakkaş Osman 'ın atölyesinden çıktığı sanılan 42 minyatür vardır.

Paris Bibliothèque Nationale 'de *Supp. Turc* bölümünde, 1582 tarihli bir fal ve astroloji kitabı olan *Matali'i Saâdet*, Murad III. 'ın kızı Fatma Sultan için hazırlanmış 68 minyatürlü bir yazmadır. Murad III. 'ın portresi, oniki burç figürleri Nakkaş Osman 'ın kendi elinden çıkmış, çok itinalı ve kaliteli minyatürler olarak görünmektedir. Ancak bu arada eserde düşük kaliteli ve kuru bir üslûpla yapılmış minyatürler de yer almıştır.

1584 'te Âlî tarafından yazılmış olan *Nusretnâme* 'de Kıbrıs fâtihi Lala Mustafa Paşa 'nın Gürcistan ve Azerbaycan seferi 41 minyatürle canlandırılmıştır. Minyatürlerden birinde Âlî 'nin, eserini paşaya sunuşu görülür.

Âsafî Paşa tarafından yazılmış olup, Özdemiroğlu Osman Paşa 'nın İran seferi ile Türk-Rus savaşını anlatan 1586 tarihli ve 77 minyatürlü *Şecaatnâme* (İstanbul Üniversite Kütüp.) 'yi de bu arada zikretmek gerekir.

Ferhad Paşa 'nın Gence fethini anlatan *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence* 1589 tarihli yazmada bulunan 20 minyatür bol altın yaldızlı ve aynı elden çıkma bir üslûb gösterir.

İstanbul Üniversite Kütüphanesi'nde bulunan ve Sinan Paşa 'nın Arabistan ve Tunus seferini anlatan *Tarih-i Feth-i Yemen* adlı 1594 tarihli yazma aynı şekilde bol altın yaldızlı, ince kaliteli 104 minyatür ihtivâ eder. Bunlar saray atölyesinde tarihî minyatür üslûbunun devam ettiğini gösterir. Özdemiroğlu Osman Paşa 'nın Revan seferini anlatan Türkçe, *Gazavât-ı Osman Paşa* yazmasındaki tek minyatür de aynı üslûba girer.

XVII. asrın başında Hasan Paşa adında diğer bir nakkaş ortaya çıkar. Mehmed III. 'in *Eğri Fetihnâmesi* 'nde bu nakkaşın yaptığı dört minyatür, saray atölyeleri üslûbuna bağlanırsa da kompozisyon ve renk bakımından bir gerileme gösterir. Bu arada Mehmed III. 'in portresi çok canlıdır. Buna karşılık Osman II. 'in 1621 'deki Hotin seferini, 20 minyatürle canlandıran mesnevî tarzındaki Türkçe, *Hotin Fetihnâmesi* 'nde klasik tarihî minyatür üslûbunun bâzı değişikliklerle devam ettiği görülür.

Bu fetihnâmeyi yazan Nadirî (ölm. 1626)'nin şiirlerini toplayan *Divân* 'da da Mehmed III. ve Osman II. zamanına âit hâdiseleri canlandıran 9 minyatür vardır. Bunlarda klasik tarihî minyatür üslûbu yanında bâzı yenilikler de göze çarpar.

Taşköprî-zâde 'nin *Şakayık-ı Numâniye* tercüme-

sinde Nakşî adı ile tanınan Ahmed Mustafa 'nın yaptığı 49 hayalî minyatürde Türk meşhurları ile şeyh ve âlimlerin hayatı canlandırılmıştır. Sâde bir kompozisyonla ele alınan bu minyatürlerin *Divan-ı Nakşi* 'dekilerle büyük bir benzerlik gösterdiği dikkate alınırsa, *Divân* 'daki minyatürlerin de Nakşî tarafından yapıldığı söylenebilir.

XVII. yüzyılın ilk yarısına âit önemli bir minyatürlü yazma da, British Museum 'daki *Paşanâme* adlı eserdir.

Kalkandelenli Tuluî İbrahim Efendi 'nin şiirlerini ihtivâ eden bu eserde birçok minyatür de bulunmaktadır. Çoğu rutubetten bozulmuş olan bu minyatürlerden yalnız iki tanesi sağlam kalmıştır. Bunlardan Kenan Paşa 'nın kalyonları ile Karadeniz 'de korsanlara karşı savaşını canlandıran minyatür o zamanki denizcilik hakkında fikir verebilecek bir değer taşır.

XVIII. yüzyılda Ahmed III. 'in nakkaşbaşısı olan Edirneli Abdülcelil Çelebî Levnî adıyla şöhret kazanmıştır. Onun en güzel eserleri, Ahmed III. 'ün oğlu Süleyman 'ın sünnet düğünü dolayısıyla şâir Vehbi 'nin yazdığı *Sûrnâme* 'de bulunan 137 minyatürdür.

Levnî, Ahmed III. ve devrinin tiplerini üslûp özelliği göstermeden hemen hemen bir fotoğraf sadakatiyle resmetmiştir.

Onun çalgı çalan dört kadını canlandıran minyatürü, daha sıcak bir ifâde taşımaktadır. Bu minyatürler sâyesinde, o devirde kullanılan çalgılar hakkında da bir fikir edinmek mümkündür.

Levnî 'nin eserlerinde, Ahmed III. zamanında gittikçe artan Avrupa resminin te 'siri görülür.

XIX. asırda yapılmış olup, Selim III. 'i veziri Koca Yusuf Paşa ile birlikte gösteren resim ise, artık minyatür özelliğini tamamen kaybederek perspektifli garp resmine uygun bir hale gelmiştir. Bundan sonraki gelişme ise, Avrupa resmi ile paralel olarak yürüyecektir.

Bibliyografya: a. (*Genel ve Mimarî*). A. Artun, *Anadolu 'da Artuklu Devri Türk Mimârîsinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, I, II, III, İstanbul, 1954-1959; ayn. mll., *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, 1970 (kısaltılmış); O. Aslanapa, *Edirne 'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul, 1949; ayn. mll., *Diyarbakır Sarayı Kazısı, İlk Rapor TAD* (Ankara), XIII/2, 1961-1962, 10-18; *Kayseri 'de Keykûbâdiye Köşkleri Kazısı TAD* (Ankara), XIII/1, 19-40; ayn. mll., *Fatih Devri Abideleri*, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, 1-20; ayn. mll., *Kalehisar 'da bulunan mimarî eserler*, *Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul, 1968), II, 1-14; ayn. mll., *Turkish Art and Architecture*, Faber; and Faber, London, 1971; Preger, New-York, 1972; ayn. mll., *Türk Sanatı* (İstanbul, 1972), I; ayn. mll., *ayn. esr.* (İstanbul, 1973), II; ayn. mll., *1970 Temmuz Van Ulu Camii Kazısı*, *Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul, 1971), IV, 1-17; ayn. mll., *Kazısı tamamlandıktan sonra Van Ulu Camii Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul, 1973), V, 1-27; ayn. mll., *Kıbrıs 'da Türk Eserleri* (İstanbul, 1975); ayn. mll., *Türk Sanatı*, *Türk Dünyası El Kitabı* (*Ankara*, 1976), *TKAE*, s. 550-666; ayn. mll., *Yüzyıllar boyunca Türk Sanatı* (*14. yüzyıl*), İstanbul, 1977; ayn. mll., *Kırım ve Kuzey Azerbeycan 'da Türk Eserleri* (İstanbul, 1979); E. H. Ayverdi, *İstanbul mimârî çağının menşei. Osmanlı mimârîsinin ilk devri 639-805* (*1230-1402*), İstanbul, 1966; ayn. mll., *Osmanlı mimârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri 806-855* (*1403-1451*), İstanbul, 1972; ayn. mll., *Osmanlı mimârisinde Fatih devri 855-886* (*1453-1481*), İstanbul, 1973-1974, III-IV; E. H. Ayverdi ve diğerleri, *Avrupa 'da Osmanlı Mimari Eserleri Romanya-Macaristan* (İstanbul, 1979), I; Ö. Bakırer, *Anadolu Mihrabları* (Ankara, 1976); A. Bombaci-U. Scerratto, *Summary Report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan East and West* (Roma, 1959); New Series, V, 10, nr. 12, March-June; E. Cohn-Wiener, *Turan, İslamische Bakunst in Mittelasien* (Berlin, 1930); M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (İstanbul, 1977); C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri* (Ankara 1975); Y. Demiriz, *Osmanlı Mimârîsinde Süsleme I, Erken Devir* (*1300-1453*), İstanbul, 1979; ayn. mll., *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (Yapılışının 750. yılı Hatıra Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü), Ankara, 1978; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul, 1955); S. Hakkı Eldem, *Türk Mimari Eserleri* (İstanbul., 1976).; K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13 Jahrhunderts*, Berlin, 1962, I, II, Berlin, 1976, III; Ü. Erginsoy, *İslâm Maden sanatının Gelişmesi* (İstanbul, 1978); S. Erken, *Türkiye Vakıf Abideleri*, I, Ankara, 1972; ayn. mll., *Türkiye 'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler* II, Ankara, 1977; S. Eyice, *İlk Osmanlı devrinin dinî-İçtimâî bir müessesesi: Zâviyeler ve zâviyeli câmiler*, *İktisat Fakültesi Mecmuası* (İstanbul, 1963), XXIII, 1962/1963, 1-80; *İstanbul* (*Tarihi Eserler*), *İslâm Ansiklopedisi*, Fas. 53 a, b, c (İstanbul, 1967), 1214/44-157; A. Gabriel, *Monuments Turcs d 'Anatolie, I, II* (Paris, 1931-34); ayn. mll., *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940 (Avec un receuil d 'Inscriptions Arabes par J. Sauvaget); ayn. mll., *Une Capitale Turc, Brousse* (Paris, 1958); A. Godard, *L 'Art de l 'Iran*, Paris, 1962; G. Godvin, *A. History of Ottoman Architecture* (London, 1971); A. Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler* (İstanbul, 1958); D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* (İstanbul, 1965); A. Kuran, *Anadolu Medreseleri 1* (Ankara, 1969); ayn. mll., *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami* (Ankara, 1964); A. von Le Coq, *Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien, I, VII* (Berlin, 1922-1928); V. M. Masson, *Srednaya Aziya u epohu kuran 'ya bronzı* (Moskova, 1963); W. Müller Wiener, *Bildlexikoa zur Topographie İstanbuls* (Tübingen, 1977); K. Otto-Dorn-R. Anhegger, *Das Islamische Iznik* (Berlin, 1941); B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk Kültür tarihi* (Ankara, 1962); S. Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (Ankara, 1966); G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde süsleme ve el sanatları* (Ankara, 1978); G. A. Pugachenkova, *Puti Razvitiya Arkhitekturi Yujnogo Türkmenistana* (Moskova, 1958); ayn. mll., *Iskusstvo Zodçih Uzbekistana* (Taşkent, 1963); T. T. Rice, *The Seljuks* (London, 1961); R. Riefstahl, *Cenûb-ı Garbî Anadolu 'da Türk mimârîsi* (İstanbul, 1941); D. Scheumberger, *La Mosquée de Lashkari Bazar* (Afghanistan, 1949), II, 34-44; ayn. mll., *Le Palais Ghazné vide le lashkari Bazar* (Syria, 1951), XXIX, 251-270; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri I* (İstanbul, 1970), II, 1972; R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d 'Erzurum, et de sa région* (Paris, 1968); B. Ünsal, *Turkish İslamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times, 1071-1923* (London, 1959); U. Vogt-Göknil, *Osmanische Bauten* (München, 1965); S. K. Yetkin-T. Özgüç- F. Sümer- H. Z. Ülken - N. Çağatay-H. Karamağaralı, *Türk Mimarisi* (İng. Turkish Architecture), Ankara. 1965; S. K. Yetkin, *İslâm Sanatı* (Ankara, 1954); ayn. mll., *İslâm Ülkelerinde Sanat* (İstanbul, 1974).

b. Çini ve Keramik). O. Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri* (İstanbul, 1949); ayn. mll., *Türk Sanatı Selçuklu ve Osmanlı Halıları, Çini ve Minyatür Sanatı* (İstanbul-1961); ayn. mll., *Anadoluda Türk Çini ve Keramik Sanatı* (İstanbul, 1965); ayn. mll., *Antalya Müzesinde bulunan Selçuklu çinileri, Reşit Rahmeti Arat İçin* (Ankara, 1966); ayn. mll., *Keramikôfen und Figürlische Keramik Kalehisar Anatolica, I, 1967*, (Leiden, 1967), s. 135-142; ayn. mll., *İznik kazılarında ele geçen keramikler ve çini fırınları, Türk Sanatı tarihi araştırma ve incelemeleri II* (İstanbul, 1969) s. 62-73; ayn. mll., *Potter yand Kilns From the İznik Excavations, Forsechungen zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann* (İstanbul, 1970), s. 140-156; A. Lane, *Early Islamic Pottery* (London, 1947); ayn. mll., *Later Islamic Pottery* (Persia, Syria, Egypt, Turkey), London, 1957; Z. Oral, "*Kubadâbad çinileri*", *Belleten* (Ankara, 1963), XVII; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik* (Ankara, 1949); G. Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri* (*Turkish Period Çanakkale Ceramics*), Ankara, 1971; ayn. mll., *Türk çini Sanatı*, İstanbul, 1976; Tahsin Öz, *Turkish Ceramics* (Ankara, 1949); Ş. Yetkin, *Anadolu 'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi* (İstanbul, 1972).

c. Halı ve Kumaş İşleme: O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatı* (Diez-Aslanapa, *Türk Sanatı*) İstanbul, 1955; ayn. mll., *Türk sanatı, Selçuklu ve Osmanlı Halıları, çini ve minyatür Sanatı* (İstanbul, 1961); O. Aslanapa-Y. Durul, *Selçuklu Halıları* (İstanbul, 1973); W. von Bode-E. Kühnel, *Antique Rugs From Near East* (Berlin, 1958); M. Celâl, *Türk İşlemeleri*; K. Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts* (*15. Asır Türk Halısı*, çev. H. Taner), İstanbul, 1957; ayn. mll., *Der Orientalische Knüfteppich* (Tübingen, 1955 1960-1965), Kendrick-Tattersall, *Hand-Woven Carpets, Oriental and European* (London, 1922); C. J. Lamm, *Anatalian Holbein Carpets of The XV th Century, Svenska Orientaalkapets*, Arsbok 1937; F. R. Martin, *A. History of Oriental Carpets Before 1800* (Viyana, 1902), 2 cilt; T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri* (İstanbul, 1951); K. Özbel, *Anadolu seccadeleri* (Ankara, 1949); ayn. mll., *El Sanatları*, 1-6 fas. (Ankara, 1945-1949); N. Yatman, *Türk Kumaşları* (Ankara, 1945); Ş. Yetkin, *Türk Halı Sanatı* (İstanbul, 1974); ayn. mll., *Early Caucasian Carpets in Turkey* (London, 1978), 2 cilt; J. Zick, *Eine Gruppe von Gebetsteppichen und ihre Datierung, Berliner Museen* Heft I, Sept. 1961, 6-14.

d. Resim Minyatür: T. W. Arnold, *Painting in Islâm* (New-York, 1965); Z. Akalay, *Tarihi Konularda ilk İslâm Minyatürleri, Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul, 1968), II, 102-115; R. Arık, *Batılılaşma dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* (Ankara, 1976); O. Aslanapa, *Türk Sanatı, Selçuklu ve Osmanlı Halıları, Çini ve Minyatür Sanatı* (İstanbul, 1961); The Art of Bookbinding, *The Arts of the Book in Central Asia*, Unesco, 1979, 59-93; N. Atasoy, *Türk Minyatüründe Tarihi Gerçekçilik, Sanat Tarihi Yıllığı I* (İstanbul, 1964), 103-109; N. Atasoy-F. Çağman, *Turkish Miniature painting* (İstanbul, 1974); N. Anafarta, *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçıları* (İstanbul, 1969); E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs* (Paris, 1922-1923); ayn. mll., *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothéque Nationale de Paris 1932*; K. A. C. Creswell, *A. Bibliography of in İslâm Painting* (Cairo, 1953); F. Çağman-Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri* (İstanbul, 1979); E. Esin, *Turkish Miniature Painting* (Tokyo, 1960); R. Ettinghausen, *Turkish Miniatures from the Thirteenth to the Eighteenth Century* (New-York, 1965); E. Grube, *Miniatures in İstanbul Libraries* (Pantheon, 1962), III; ayn. mll., *Miniature Islamiche nella collezione del Topkapı Sarayı* (İstanbul, Padova 1975); G. İnal, *Türk-İslâm Minyatür Sanatı* (Ankara, 1976); E. Kühnel, *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür* (çev. S. K. Yetkin-M. Özgü), Ankara, 1952; A. Von Le Coq, *Die Buddistische Spatantike in Mittelasien, Die*

Manichaeistischen Miniaturen (Berlin, 1923); ayn. mll., *Die Wandmaleraien* (Berlin, 1924); G. M. Meredith-Owens, *Turkish Miniatures* (The British Museum), London, 1963; V. Minorsky-J. V. S. Wilkinson, *The Chester Beatty Library, A. Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures* (Dublin, 1958); ayn. mll., *Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures* (Dublin, 1958); T. Öz, *Hünername Minyatürleri "Güzel Sanatlar Dergisi* (İstanbul, 1939), I, 1-17; G. Renda, *Batılılaşma döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850* (Ankara, 1977); H. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh* (Ankara, 1963).

Burada bibliyografya çok genel tutulmuş, kitaplara ağırlık verilmiştir. Türk san'atının çeşitli konularında makaleler hâlindeki araştırmalar, son yıllarda Türkçe yayınlarda yer almaktadır. 1923-1973 yılları arasında Türkçe yayınlar Bibliyografyası için A. Ödekan, *Türkiye'de 50 yılda yayımlanmış Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile ilgili yayınlar Bibliyografyası (1923-1973)*, İstanbul, 1974 (yazar dizini, İstanbul, 1975)'e başvurulabilir. K. A. Creswell, *A Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam*, Cairo-Oxford, 1961 ve *Supplement*, 1973 ile J. D. Pearson, *Index Islamicus 1902-1955*, Cambridge, 1962 ve *Supplement*'leri (1972-1977) yabancı yayınlar için başvurulacak başlıca kaynaklardır. Bundan başka Türkiye'de yayınlanan *Vakıflar Dergisi, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, Sanat Tarihi Yıllığı, Anadolu Sanatı Araştırmaları, Türk Etnoğrafya Dergisi, Türk Arkeoloji Dergisi, Belleten (TTK), Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni (Turing) Önasya, Türk Kültürü, Güzel Sanatlar (I-V), Tarih dergisi, Tarih Enstitüsü Dergisi, Türkiyat, Türkiyemiz, Sanat Dünyası, Kültür ve Sanat* gibi dergilerdeki makaleler gösterilebilir, Ayrıca, Anadolu Şehirlerinin Monografi çalışmaları şeklinde Ahlat, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Ankara, Babaeski, Kırklareli, Tekirdağ, Bitlis hakkında etraflı çalışmalar kitap hâlinde yayınlanmıştır. Yukarıdaki bibliyografya kitapları dışında genel eserlerin sistematik bibliyografyaları da bu bakımdan faydalıdır.

(OKTAY ASLANAPA.)

TÜRKMEN ÇAYI, Azerbaycan eyâletinde Germerûd şehrinde bir Türkmen Çayı, aslında, yanında köyün bulunduğu ve kendisi ile Sarâb arasındaki Çiçekli-dağı geçidinden indiği çayın adıdır. Bu çay, Kızıl-Özen [bk. Sefîd Rûd]'e dökülen Miyâna (Şeher Çayı)'nin şimal kollarından biridir. Türkmen çayı köyü, Tebriz-Zancân-Kazvin-Tahran-Horasan ana yolundaki konak yerlerindendir. Buranın, diğer şehirlerle olan uzaklıkları şöyledir: Tebriz-Türkmen Çayı arası takrîben 100 km., Türkmen Çayı-Zancân takrîben 130 km. Ḥamd Allāh, *Nuzhat al-Ḳulūb* (*G M S*, XXIII, 183)'unda bu iki mesâfeyi 16 ve 25 fersah olarak tahmin etmekte ve aynı zamanda bu köyü Türkmen-Kendi olarak zikretmektedir [Kend="köy" kelimesi yalnız Azerbaycan'da kullanılır ve İran'dan başka hiç bir yerde bilinmez; bu kelime muhakkak Şarkî İran menşe'inden gelmiştir (krş. Sogdca Kanth "şehir"; krş. Barthold, *Istoriya Kultur, Zizni Turkestana*, Leningrad, 1927, s. 38). Bu kelimenin Azerbaycan'a Türk fâtihleri tarafından sokulmuş olması gerekmektedir]. Aynı müellif bu köyün vaktiyle, Farsça Dih Ḥarrān (türlü farklı şekilleri vardır) denilen bir şehir olduğunu söylemektedir.

Clavijo (nşr. Sreznewski, Petersburg, 1881, s. 172 ve 354), Türkmen Çayı'na *Tucelar* ve *Tunglar* (bu herhalde *Türkler*'in bozulmuş şekli olmalıdır) demekte ve buranın Türkmenler (Turcomanos) tarafından iskân edildiğini söylemektedir.

Türkmen Çayı, 10-22 şubat 1828 tarihlerinde Rusya ile İran arasında yapılan andlaşma ile tanınmıştır. Bu siyâsî vesika iki esas maddeyi içine alır: 1. 1813 senesine âit andlaşmanın yerine kâim olan siyâsî sözleşmeye göre, Rusya, Erivan ve Nahcıvan hanlıklarını ilhak etmekte ve İran'dan 5 milyon tümen (20 milyon ruble) tazminat almaktadır; ancak bu tazminat miktarı sonradan azaltılmıştır. 2. Husûsî bir madde ile her iki memleket arasında değer üzerinden % 5 gümrük tesbit etmekte ve Rus teb'asının şahsî durumunu tanzim etmektedir: Bu teb'a, cezâ dâvalarında Rus mahkemeleri tarafından, hukuk dâvalarında ise, muhtelit ihtilâflar Rus konsolosluğu mümessillerinin de iştirâki ile Rus-İran muhtelit mahkemesi tarafından yargılanacaktı. 1828 tarihine âit olan husûsî madde, İran'da, kapitülâsyonların tarihî kaynağını teşkil etmektedir. "En fazla müsaadeye mazhar olan millet" maddesi ile de daha sonra bütün Avrupa devletleri benzer haklar sağlamışlardır. Sovyet Rusya, daha 1917 yılında İran'da o zamanın siyâsî ve hukukî imtiyazlarından kendi arzusu ile vaz geçmişti; bu vaz geçme, 28 şubat 1921 tarihli İran-Rus andlaşması ile teyid edilmiştir.

Daha 1918'den itibâren İran, kapitülâsyonların kaldırılmasını umûma teşmil etmek istemişse de, ancak, 10 mayıs 1927 tarihinde devletlere bu husûsta umûmî bir not göndermiş ve bunların çoğu, 10 mayıs 1928'den itibâren aynı eşit haklara sâhib olma esâsı üzerinden İran ile yeni andlaşmalar yapmışlardır.

Rusya ile İran arasındaki 1828 senesi hududu (Küçük-Ağrı Hazar Denizi), 1921 senesinden sonra da mer'iyette kalmıştır.

Bibliyografya: Tebriz-Kazvin yolundan geçen bütün seyyahlar Türkmen Çayı'ndan bahsederler; krş. Hommaire de Hell, *Voyage*, Paris, 1854-1860, III, 83 v.d. (Köyde 200 ev vardır) ve *Atlas*, levha LVI (mukavelenin imza edildiği oda), Brugsch, *Reise*, Leipzig, 1862-1863, I, 181; Lycklama a Nijeholt, *Voyage*, II, 85; H. Schindler, *Reisen, Zeitschr. Gesell. Erdk.*, Berlin, 1883, s. 333 (100 ev, rakımı 1585 m).

1828 andlaşma metni F. Martens, *Nouveau recueil des traités*, VII/2 (1830), 564-572; Şanî' al-Davla, *Mir'āt al-Buldān*, I, 410-418; Yusefoviç, *Dogovori Rossii s vostokom* (Petersburg, 1869), s. 214-227; Hertslet, *Treaties concluded between Great Britain and Persia* (London, 1891); andlaşmasının tahlili, Greenfield, *Die Verfassung des Pers. States* (Berlin, 1904).

(V. MINORSKY.)

TÜRKMENLER. Türkmenler, XI. asırda Selçuk âilesinin önderliğinde Oğuzların, garba doğru gitmelerinden sonra onların geride bıraktıkları boylardan ibâret bir Türk topluluğudur. XIII. asırdaki Moğol istilâsından sonra oldukça zayıflamış olan bu Türkmen boyları, Hazar'ın şimâlî-şarkî Mangışlak (Min-Kışlak)'da, Mâverâünnehir'de ve Horasan'da yaşayışlarını sürdürmüşlerdir.

Mâverâünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler, diğer Türk boyları (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar) ile birlikte önce Moğol ve sonra da Timurlular hâkimiyetinde varlıklarını devam ettirirlerken. Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, o havalinin askerî istilâ yolları üzerinde olmamasından faydalanarak, XVII. asrın ortalarına kadar daha rahat ve müstakil bir hayat yaşamışlardır. Fakat, 1639 ve 1700 yıllarında, bilhassa Kazaklara indirdikleri darbe ile Orta Asya'nın Rus istilâsına açılmasına sebep olan Moğol asıllı Kalmukların hücumlarına uğramışlardır. Mangışlak bölgesinde yaşayan o devir Türkmen boylarının en büyüğü ve en kuvvetlisi olan ve Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, nrş., A. N. Kononov, Moskova ve Leningrad 1958, s. 72), bir zamanlar Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin, rakiplerinden korunmak için emin bir sığınak olarak seçip kullandıkları Kopet-Dağı bölgesine çekildiler. Orada Yamud, İmrali ve diğer Türkmen boyları ile—bâzan kavgalı—birlikte yaşayarak daha da kuvvetlendiler. Bu Türkmen boyları bir müddet, Türkmen-Özbek işbirliğinin ayakta tuttuğu Hîve Hanlığı'na vergi ile bağlandıktan sonra, İran'da hâkimiyeti eline geçirmiş olan Afşar Türkmen beylerinden Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah)'ın Orta Asya Hanlıklarını geçici olarak işgal ettiği devrelerde de onun hâkimiyetini kabûl etmişlerdir (H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, II/1 913 v.d.; W Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, 163).

Nâdir Şah'dan sonra bir müddet İranlılar ile Hîvelilerin baskı ve hücumlarına mâruz kalan Türkmenler, 1835'den itibâren Merv bölgesine doğru yayılmaya başladılar (N. Petruşevitch, *The Turkomans*, İng. trc. F. O. 65/1132, s. 11). Oraz Han'ın önderliğinde Heri-Rûd (bilâhire Tecend Derya) nehri kenarında Tecend -veya Oraz-Kalesi'ni inşâ ederek tam bir genişleme siyâsetine başladılar. Fakat bu hareketleri esnâsında 1845'de İranlıların (Petrusevitch, *ayn. esr.*, s. 12) ve bir müddet sonra da Hîvelilerin ânî hücumlarına mâruz kaldılar (G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports Received form Capt. G. C. Napier, on Special Duty in Persia*, London, 1876, s. 159). Bir anda iki düşman arasında kalan Türkmenler, 1855'de bizzat Hîve hükümdârı Muhammed Emin Han'ın kumandasındaki kuvvetli bir Hîve ordusunun hücumuna uğradılar. Fakat, Türkmenler, Hîve ordusunu yenerek hükümdar Muhammed Emin'i de öldürdüler. Bir müddet sonra Muhammed Emin'in halefi Abdullah Han yeni bir Hîve ordusu ile Türkmenler üzerine hücum etmiş ise de, bu ordu da Türkmenlerce mağlûp edilmiştir (Napier, *ayn. esr.*, s. 159; C. E. Stewart, *The Turkomans*, F. O. 65/1131, s. 48). Bu zaferlerden sonra Hîve Hanlığının hâkimiyetinden kurtulan Türkmenler müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır.

Ancak, Türkmenistan üzerinde hak iddia eden İranlıların yeni bir hücumları Türkmenleri oldukça müşkül duruma düşürmüştür. 1856'da kuvvetli bir İran ordusunun saldırısına uğrayan Türkmenler ağır telefat vermişlerdir (Stewart, *ayn. esr.*, s. 48). Türkmenler, yedikleri ağır darbenin te'sîrinden kurtulamamışken İranlıların yeni bir hücumuna uğradılar. 1860'da Hamza Mirza kumandasında 33 topla mücehhez 30.000 kişilik bir İran ordusu Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı (Stewart, *ayn. esr.*, s. 48); Napier, *ayn. esr.*, s. 159; M. Alikhanov-Avarsky, *Zakaspieskie Vospominanie, Vestnik Evropi*, Petersburg, 1904, V, 85). Türkmenlerin sulh için her türlü isteği kabûl etmeye hazır olduklarını bildirmelerine rağmen, zaferden gayet emin olan mağrur İran kumandanı Hamza Mirza, bütün teklifleri red etti. Bu sırada Türkmenleri idare eden tecrübeli Kuşid Han, Diğer Türkmen boylarından yardım isteyerek, zaman kazanmak için Kara-Kum çölüne çekildi. Kuvvetlerini bir araya getirdikten ve ikmal yollarını kestikten sonra İran ordusuna hücum eden Kuşid Han, Onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Yarısı yok olan İran ordusu bütün topları ve mühimmatı ile Türkmenlere esir düştü (Stewart, *ayn. esr.*, s. 48, v.d.; Alikhanov-Avarsky, *ayn. esr.*, s. 86; Napier, *ayn. esr.*, s. 159). Böylece Türkmenler, 1855'de Hîvelilere ve 1860'da da İranlılara karşı kazandıkları bu kat'î zaferlerden sonra istiklâllerine tam manâsıyle kavuşmuş oldular. Bundan sonra Kuşid Han, istiklâlini ilân ettiği halkının refahı için çalışmalara başladı. Kurduğu barajlar ve açtırdığı kanallarla Türkmen topraklarını münbit bir hâle getirdi (Alikhanov-Avarsky, *ayn. esr.*, s. 87; N. I. Grodekov, *Voina ve Türkmenii, Pokhod Skobeleva v*

1880-1881 gg, Petersburg, 1883-1884, I, 41 v.d.).

1860'daki büyük mağlûbiyetlerinden sonra İranlılar bir müddet Türkmenlere hücum etme cesaretini göstermemişler ise de, bilâhire Horasan'ın şimalindeki ve Hazar denizi kıyılarındaki Türkmenleri tekrar rahatsız etmeye başlamışlar ve bilhassa stratejik önemi büyük olan Kara-Kale'ye birkaç defa hücum etmişlerdir (Napier, *ayn. esr.*, s. 209; Grodekov, *ayn. esr.*, I, 30; R. G. Watson, *A. History of Persia*, London, 1866, s. 205-238). Bir başarı elde edememelerine rağmen İranlılar, bilhassa Rusların Orta Asya'ya doğru istîlâlarını hızlandırdıkları devirlerde bu havaliden yaptıkları hücumlarla Türkmenlere oldukça büyük zararlar verdirmişlerdir.

Rus istilâsına karşı Türkmen mukavemeti:

Türkmenler ile Ruslar arasındaki ilk münâsebet XIX. asrın ilk yarısında, daha önce Kazan, Astrahan, Başkırdlar ülkesi ile Kazakistan'ı kotrollerine almış olan Rusların, İranlılara karşı kazandıkları başarılar sonunda Hazar denizindeki Aşurada'da bir üs kurmalarından sonra (1846) başlamıştır (I. A. Zinovev, *Rossiia, Angliia i Persiia*, Petersburg, 1912, s. 42; A. İl'yasov, *Prisoedinenie Türkmenii k Rossii*, Aşkâbâd, 1960, s. 19-24). Kırım Harbi'nin patlak vermesi ile bu havalideki Rus faâliyetleri geçici olarak durmuş ise de, 1859'da Hazar'ın doğu sahillerindeki Balkan Körfezi'nde bir kale kurmalarından sonra Ruslar, Türkmenlere karşı askerî seferlere başlayarak pek çok Türkmen yerleşme merkezini tahrip etmişlerdir (İl'yasov, *ayn., esr.*, s.19-24; R. Michell, *The Russians in Akhal*, İndia Office, s. 3, F. O. 65/1150). Esas Türkmen kuvvetleri şarkda Hîve ve İran hücumlarını önlemeye çalıştıkları için bu Rus tacâvüzüne karşı gerekli mukavemet gösterilememiştir. Bir müddet sonra Ruslar, da Hokand ve Buhârâ'yı hâkimiyetlerine almak istedikleri için, Türkmenlere karşı hasmâne hareketlerine ara vermek ihtiyacını duymuşlardır (Napier, *ayn. esr.*, s. 341 v.d.; İl'yasov, *ayn. esr.*, s. 29 v.dd.). Fakat, Ruslar 1869 sonbaharında, Hokand ve Buhârâ'yı hâkimiyetleri altına alır almaz, Türkmenlere karşı Hazar kıyısında Kızıl-Su (Krasnovodsk)'da Kafkaslardan getirdikleri kuvvetlerle ansızın hücuma geçtiler (Grodekov, *ayn. esr.*, I, s. 96; Michell, *ayn. esr.*, s. 12; H. C. Rawlinson, *England and* Russiia *in the East*, London, 1875, s. 314). Kopet-Dağı stratejik mevkiine doğru uzanan yol üzerindeki Taş Avrat ile Molla Kara kaleleri Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi. Garbî Türkmenistan'ı idâre etmekte olan Nur Verdi Han ile Tıkma Serdar kumandasındaki bir kısım Türkmen kuvvetleri, Rusları buralardan atmak için yaptıkları hücumlarda, Rusların teknik güçleri ve atış üstünlükleri yüzünden bir netîce alamadılar (Grodekov, *ayn. esr.*, I, s. 98; Michell, *ayn. esr.*, s. 13; H. Stumm, *Russia in Central Asia*, İng. trc., London, 1885, s. 76). Ruslar getirdikleri yeni kuvvetleri ile Hazar'ın bütün şark kıyılarını birer birer zaptedip Türkmenlere âit ne varsa yağmaladılar (1871). 1872'de Albay Markozov kumandasındaki Rus kuvvetleri Hazar kıyılarından Hîve'ye doğru giden yol üzerindeki bütün Türkmen kale ve köylerini yakıp yıkarak 1873 ilkbaharında yapacakları Hîve seferi için bütün hazırlıklarını tamamladılar (Stumm, *ayn. esr.*, s. 96; M. A. Terentev, *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii*, Petersburg, 1906, II, 77; N. I. Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 goda*, Petersburg, 1888, s. 10).

Rusların Orta-Asya'da hızla ilerleyerek Hokand ve Buhârâ Hanlıklarını istîlâ etmeleri ve Hazar'ın şark kıyılarını da alarak Hîve üzerine yürümek için hazır hale gelmeleri Türkmenleri ve Hîvelileri büyük bir telâşa sevketmiştir. Bilhassa Buhârâ'nın Rus işgaline düşmemesi için Türkmenler büyük gayret sarfetmişler ve hattâ Buhârâ'ya yardımcı kuvvet göndermek istemişler ise de, bir netîce alamamışlardı. İleride Türkmenleri Ruslara karşı yönetecek olan Nur Verdi Han, tehlikenin büyüklüğünü idrâk ederek Hîve'ye gitmiş ve Han Seyyid Muhammed Rahim ile görüşerek Rus ilerleyişine karşı birlikte hareketi kararlaştırmışlardır (Grodekov, *Voina v Turkmenii*, I, 105). Ne yazık ki, Hîve hanının Rus ilerleyişini durdurmak için yaptığı bütün teşebbüsler netîcesiz kalmış ve 1873 baharında Hîve, Rus kuvvetleri tarafından istîlâ edilmiştir (H. Stumm, *Russia's Atvance Eastward*, İng. trc., London, 1874, s. 13 v.d.; Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 goda*, s. 8 v.d.; J. A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus*, London, 1874, s. 218-225).

Hîve'nin Rus işgaline uğramasından sonra, "biz, Rusların memleketine hiçbir zaman saldırmadık, onlar bizim memleketimize niçin saldırıyor" diye bu saldırının sebebini öğrenmek isteyen ve esâsında Hîve Hanlığı'nı ayakta tutan yegâne kuvvet olan Yamud Türkmenlerinin Ruslar tarafından barbarca katledilmeleri, Türkmenler üzerinde tam bir şok te'sîri yapmıştır (E. Schuyler, *Turkestan*, London, 1876, II, 359-362). Bu hâdiseden sonra Türkmenler, sıranın artık kendilerine geldiğini anlamaya başlamışlardı. Nitekim, ertesi sene Ruslar, Kafkas askerî vâliliğine bağlı olarak Trans-Caspian Region (Hazar ötesi bölgesi) vâliliğini kurduklarını ilân ederek Türkmenistan'ı işgal etmek niyetinde olduklarını göstermişlerdir (Michell, *ayn. esr.*, s. 21; Thomson to Derby, nr. 20, Tahran, 28 May 1874, *Parlamentary Papers 1874*, IXXX, British Museum).

Hazar ötesi vâliliğine getirilen General Lomakin'in tâkip ettiği kurnaz politika sonunda, bâzı Türkmen Beylerini Rus hâkimiyetini kabûl etmeye ikna etmesi üzerine, Kuşid Han ile Nur Verdi Han başta olmak üzere, Türkmen liderleri âcil tedbirler almağa mecbur kalmışlardır. Bu tedbirlerin başında Türkmen boylarının Ruslarla her türlü teması men ediliyordu (Grodekov, *ayn. esr.*, I, s. 120; A. N. Kuropatkin, *Turcomania and Turcomans*, İng. trc., F. O. 65/1098, s. 17 v.d.). Türkmen liderlerinin bu kararı üzerine Lomakin, tekrar ilerlemeye başlamış ve büyük bir mukavemet görmeyince de, Kafkaslardaki ordu kumandanı Çar'ın kardeşi Prens Michael'e mürâcaat ile Türkmen mes'elesini tam olarak halletmek için izin istemiştir. Fakat, Çar'ın kardeşi yaklaşmakta olan 1877/1878 Osmanlı-Rus harbini düşünerek bu isteği şimdilik yerine getirmemiştir (*Correspondence...*, F. O. 65/1150, s. 95; Grodekov, *Voina v Turkmenii*, I, 123). Buna rağmen General Lomakin, emrindeki kuvvetlerle Göktepe'ye giden yol üzerindeki Kızıl-Avrat kalesine kadar ilerlemiş ise de, Türkmenlerin buraları boşaltıp geri çekilmeleri üzerine bir netîce alamadan geri dönmüştür. Türk-Rus harbinin patlak vermesi üzerine Ruslar, Türkmenistan'daki kuvvetlerinin büyük bir kısmını Kafkaslara çekmek mecburiyetinde kalmışlar, böylece Türkmenler ile Ruslar arasında geçici bir sulh devri başlamıştır.

Bu arada, Rusların geri geleceğini iyi bilen Kuşid Han ile Nur Verdi Han, bir taraftan Efganistan'a elçiler yollayıp yardım sağlamaya çalışırlarken, diğer taraftan da Ruslara karşı memleketlerini müdâfaa etmek için gerekli hazırlıkları yapmaya ve Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yapmakta olduğu harbin netîcesini merak ve heyecanla beklemeğe başlamışlardır (Kuropatkin, *ayn. esr.*, 19; Michell, *ayn. esr.*, s. 52-54; Thomson to Derby, nr. 121, 7 ağustos 1877, *Parlamentary Papers*, 1878, IXXX). 1877/1878 harbinin Türkiye aleyhine sonuçlanması Türkmenlerin maneviyatlarını oldukça bozmuş ve hattâ bâzı beyler "Beyaz Çar'ın ordularına İslâmbol'daki karındaşlarımız top ve tüfenkleri varken mukavemet edemedikten sonra biz nasıl karşı koyarız" diye ümitsizliklerini ifâde edip, Ruslarla iyi bir andlaşma yaparak onların hâkimiyetini kabûl etmeyi dahi teklif etmişlerdi (E. O'Donovan, *The Merv Oasis: Travels and advantures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months residence among the Tekes of Merv*, London, 1882, I, 469).

Bu sırada Kuşid Han'ın vefatı Türkmenler arasında tam bir kararsızlık havası yaratmış ise de, o zamana kadar garbî Türkmenistan (Ahal)'ı yönetmekte olan Nur Verdi Han'ın "Türkmen Cumhuriyeti'nin başına getirilmesi, bu kararsız ve ümitsiz havayı kaldırmıştır (Grodekov, *Voina v Turkmenii*, I, 163 v.d.). Türkmen parlamentosonun yaptığı fevkalâde toplantısı sonunda, başta Nur Verdi Han olmak üzere, bütün Türkmen ileri gelenleri kılıç ve *Kur'an* üzerine yemin ederek memleketlerini son damla kanlarına kadar müdâfaaya karar vermişlerdir (D. C. Boulger, *Central Asian Portraits*, London, 1880, s. 246 v.d.; *Asya-yı Vustâ'dan Husûsî bir mektup, Tercüman-ı Hakikat*, İstanbul, 1295 [1878] nr, 109). Toplanan harb meclisinde, memleketin bütün kalelerinin tahkim edilip kuvvetlendirilmesi kararlaştırıldı. Şayet başlangıçta Rus hücumlarına karşı koyamazlar ise, Kopet-Dağı eteklerindeki Göktepe kalesine kadar olan yerleri yakıp yıkarak boşaltacaklar ve çok iyi tahkim ettikleri, Göktepe'de müdâfaaya çekilebileceklerdi.

Türkmenler vatanlarını bu şekilde müdâfaaya hazırlanırken, 1879 baharında, Çarlık Rusyası, Türkmenistanı istîlâ edecek Rus kuvvetleri kumandanlığına Kafkaslardaki müslüman ahâliye karşı sert tutumuyla nam salmış olan, Ermeni asıllı General İ. D. Lazaryev'i tâyin etti (Grodekov I, Appendi II; İl'yasov, *ayn. esr.*, nr. 201, s. 387; C. Marvin, *The Eye-Witnesses' Account of The Disastrous Russian Campaign against the Akhal Tekke Turcomans*, London, 1880, s. 102). General Lazaryev, 19.000 kişilik kuvvetinin başında Hazar denizinin şarkından Türkmenistan içlerine doğru ilerlerken ölünce, yerine geçen yardımcı General Lomakin ileri harekâta devam etmiştir (Marvin, *ayn. esr.*, s. 130 v.d.; Terentev, *ayn. esr.*, III, s. 12).

Diğer taraftan Ruslar, Türkmenistan'ın garbından bu istîlâya başlarken, şarkda Hokand, Buhârâ ve Hîve'yi "Türkistan Umumî Valiliği" adı altında birleştirip idâresini verdikleri General Kaufman'a, zarûret hâlinde, doğudan Merv üzerine yürüyebilmesi için hazırlıklı olması emrini vermişlerdi (Grodekov, *ayn. esr.*, I, s. 138). Böyle bir ihtimali göz önünde bulunduran Nur Verdi Han, Merv'de kalmış, maiyetine iyi bir kumanda hey'eti verdiği oğlu Berdi Murad Han'ı garpten gelebilecek Rus istîlâ kuvvetlerine karşı koymak üzere Türkmen kuvvetlerinin kumandanlığına tâyin etmişti. Berdi Murad Han, genç yaşına rağmen Ruslara karşı kahramanca çarpışmış, onları durduramayacağını anlayınca da, babasının verdiği direktif gereğince diğer kaleleri boşaltarak Göktepe'ye çekilmiş ve orada düşmana karşı savaşı kabûl etmişti.

Haziran 1879'da ileri harekâta geçen Ruslar, Hazar'dan itibâren boşaltılan veya boşaltılamayan bütün Türkmen köy ve kalelerini alarak, ağustos sonlarında Göktepe yakınlarındaki Bendesen Kalesi'nide ele geçirdiler. 31 ağustosda General Lomakin'in başkanlığında toplanan harb meclisi ile Rus subayları, Göktepe'ye yapılacak taarruzun planlarını son bir defa gözden geçirerek (Marvin, *ayn. esr.*, s. 157; *Political and Secret Memoranda*, 57-75, s. 11, İndia Office), Türkmenlere kat'î bir darbe indirilmesini kararlaştırdılar.

Ruslar, 9 eylûl 1879'da, topçu ateşiyle hücumu başlattılar. Fasılasız saatlerce devam eden bombardımanın verdiği can ve mal kaybı çok korkunçtu. Bu öldürücü top ateşinden canlarını kurtarmak isteyen kadınlarla çocukların kaleden kaçmalarına ise, Rus süvârileri mâni oluyordu (Marvin, *ayn. esr.*, s.

234). Nihâyet durumu kendileri için müsait gören General Lomakin, umûmî bir taarruz emri verdi. Berdi Murad Han ve arkadaşları da bu anı bekliyorlardı. Zîrâ, memleketleri istîlâ edilmeye başlanıldığından beri düşmanın silah üstünlüğü yüzünden gögüs gögüse mertçe savaşmak fırsatını bulamadıklarından Rus silâhları karşısında büyük telefât veriyorlardı. Rusların hücuma geçmesi üzerine kanal içlerinde ve siperler arkasında gizlendikleri yerlerinden ileri fırlayan Türkmenler, Ruslarla amansız bir mücâdeleye başladılar. Savaş birden bire Ruslar aleyhine dönmüştü. Kaçmakta olan düşmanı, askerlerinin başında kovalayan Berdi Murad Han'ın atılan bir top mermisi ile paramparça olması tam bir Türkmen zaferine mâni oldu. Zîrâ, liderlerinin ölümü bir an da olsa Türkmenleri duraklatmış, bu ise, Rusların toparlanıp topçu ve mitralyöz ateşine başlamalarını sağlamıştı. Böylece Ruslar büyük bir hezimetten kurtuldular (Marvin, *ayn. esr.*, s. 250. v.d.). O geceyi büyük bir korku içinde geçiren Ruslar ertesi sabah tam bir bozgun hâlinde çekilmeye başlamışlarsa da çok zayiat veren Türkmenler, Rusların bu bozgun hallerinden istifâde edememişlerdir. Ruslar istilâ ettikleri bütün Türkmen topraklarını terk ederek Hazar kıyılarına kadar çekilmişlerdir (Grodekov, *ayn. esr.*, I, 151; Capt. Weil, *La Tourkmenie Et Les Tourkmenes, Journal Des Sciences Militaires*, Paris, 1880 XXVI, 375; Plunkett to Salisbury, Petersburg, nr. 480, 30 September 1879, F. O. 65/1068).

Göktepe'deki bu Türkmen başarısı Rusların o âna kadar Orta-Asya'daki yenilmezlik vasıflarını yıkmış, Rusya'da, Türkistan'da, Avrupa başkentlerinde ve İstanbul'da büyük akisler uyandırmıştır. Bu olay gerek Rusya'da, gerek Avrupa başkentlerinde tam bir Rus yenilgisi olarak kabûl edilirken, islâm ülkelerinde de bir zafer sevinci yaratmış, İstanbul'daki *Tercüman-ı Hakîkat* gazetesi Türkmen zaferlerini kutlayan yazılar yazmıştır (*Asya'da Ruslar ve Türkmenler, Tercüman-ı Hakîkat*, nr. 481, 1297 [1880]; Grodekov, *ayn. esr.*, I, 34; D. A. Milyutin, *Dnevnik D. A. Milyutina*, nşr. P. A. Zeicnchkovskii, Moskova, 1947-1950, III, 168).

Bu arada, Merv'den Göktepe'ye oğlu Berdi Murad Han'ın naaşını almağa gelen Nur Verdi Han, halk tarafından büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır. Rusların tekrar geleceğini iyi bildiği için Nur Verdi, İzgent'de topladığı bir harb meclisinde, bütün kalelerin derhal tâmir ve takviyesi kararını aldırırken, İran'ın Bujnurd Vâlisi Yar Muhammed Han'a yazdığı mektupta, Türkmen görüşünü şöyle izah ediyordu: "Şayet Ruslar tekrar memleketimize hücüm ederlerse son damla kanımıza kadar kendimizi müdâfaa edeceğiz. Zîrâ Türkmenlerle Rusların taşıdıkları kanlar ayrıdır. İki milletin bir arada yaşaması ve işbirliği yapması tam mânâsiyle imkânsızdır" (Grodekov, *ayn. esr.*, I, 164). Bu şekilde Türkmenler vatanlarını müdâfaaya hazırlanırlarken Rusya'dan da beklenen haberler gelmeye başladı.

Göktepe mağlûbiyeti Rusya'da, bilhassa başkent Petersburg'da büyük tepkilere yol açmış, bir sene aradan sonra da Türkmenistan'ın istilâsına yeniden ve daha ciddî hazırlıklar yapılarak karar verilmiştir. Mağlûbiyetin müsebbibi olarak görülüp vazifesinden azledilen General Lomakin'in yerine General Tergukasov getirilmiştir. Fakat bir müddet sonra o da azledilerek Türkmenistan'ı işgal edecek kuvvetlerin başına, 1877/1878 Türk Rus harbinde Osman Paşa'ya karşı Plevne'de savaşmış olup, o zaman için Rusya'nın en büyük kumandanlarından biri olarak addedilen General M. D. Skobelev tâyin edilmiştir (Milyutin, *ayn. esr.*, III, 226 v.d.; Terentev, *ayn. esr.*, III, 34; İl'yasov, *ayn. esr.*, s. 471 v.d.). Ruslar şu iki sebepten Türkmenistan'ın istilâsını zarûrî görüyorlardı: 1-Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığının, Orta-Asya Hanlıklarının istiklâl arzularını dâima kamçılayan bir unsur olarak görülmesi. 2-Kafkasları Hazar üstünden Orta-Asya'ya bağlayan ticârî ve stratejik yolun Türkmen topraklarından geçmesi dolayısıyla Rusların bu ülkeyi kontrolleri altında tutmak istemeleri.

1880/1881 yıllarındaki yeni sefer için her türlü imkân tanınan General Skobelev'in ilk işi maneviyâtı bozulan eski birlikleri Kafkaslardan getirdiği yenileriyle değiştirmek oldu. Mühimmat ve yiyecek ulaşımı için Hazar'ın şarkında Göktepe'ye doğru uzanan bir demiryolu yapılmasına başlandı (Grodekov, *ayn. esr.*, Appendix IX; Lyall to Salisbury, nr. 18 Tiflis, 1 may 1880, F. O. 65/1099). Nisan 1880'de bütün hazırlıklarını tamamlayan Skobelev, Hazar'ı geçerek Türkmen topraklarına girdi (*Russian Advances in Asia, Political and Secret Memoranda*, c. 75-55, s. 26-31).

Yaklaşmakta olan Rus istilâ kuvvetlerine karşı, vatanını müdâfaa için büyük bir faâliyet gösteren Nur Verdi Han'ın 5 mayıs 1880'de ansızın ölmesi, Türkmenler üzerinde bir şok te'siri yaptı ise de, Türkmenler çabuk toparlanarak Nur Verdi Han'ın küçük oğlu Mahtum Kulu'yu Han seçip Tıkma Serdar ile birlikte üç kişilik bir danışman hey'eti de tâyin ederek müdâfaa hazırlıklarına enerjik bir şekilde devam ettiler (Thomson to Granville, Telg. Tehran, nr. 83, 3 june 1880, F. O. 65/1101).

General Skobelev, haziran başlarında yavaş fakat emin adımlarla Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı. Bu ilerleyişe Tıkma Serdar kumandasındaki Türkmen süvârî kuvvetleri kahramanca karşı koymaya çalıştılar ise de, düşmanın ateş üstünlüğü, netîce almalarına mani olduğu için 1879'da yaptıkları gibi, adım adım geri çekilerek esas savaşı Göktepe'de kabûl etmeğe karar vermişlerdir. 1879 mağlûbiyetinin öcünü almak isteyen Skobelev, Göktepe'ye kadar bütün Türkmen köylerini ve kalelerini yakıp yıkarak ve kaçmıyan ahâliyi de insafsızca katlederek ekim başlarında Bami'yi işgal etti. 11 kânun I. sonlarına kadar Göktepe kuşatmasının hazırlık planlarıyla uğraşan Skobelev, aynı ayın 27'sinde Albay Kuropatkin kumandasındaki Türkistan birliklerinin katılmasıyla hazırlıklarını tamamlamış oldu (M. D. Skobelev, *Siege and Assault of Denghil Tepe*, İng. trc., by. J.J.), Leverson, London, 1881, s. 6-9; *Akhal Tekke Expedition by a Russian Officer*, İng. trc. by. J. Browne, *United service Magazine*, August 1881, III, 213).

İşgal kuvvetleri kumandanı Skobelev, 31 kânun I.'de neşrettiği bir emirnâme ile savaşa hazır olunmasını bildirerek, askerlerine silahlarımızın mükemmelliği, disiplinimiz ve ateş gücümüz ile Türkmenleri yok edeceğiz diyordu (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 60). Ruslar, 1 kânun II. 1881'de Göktepe'ye giden yollara hâkim olan Yengi Kale'ye iki kol hâlinde hücum ile burayı az bir zayiatla zaptettiler (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 13 v.d.). Türkmenler bundan sonra Göktepe'ye her an Rus hücûmunu beklediler ise de, Rus kumandanı bunu geciktirdi.

Ruslar 4 kânun II.'dan itibâren yer altından kazdıkları kanallarla mayın döşeme işine başladılar. Bu arada Skobelev kuşatma kuvvetlerinin sağ cenah kumandanlığını Albay Kuropatkin'e, sol cenah kumandanlığını ise, Albay Kozelkov'a verdi. Mayın döşeme işine ise, Albay Rutkovsky memur edildi (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 17). Skobelev mayın çalışma işinin kolayca yapılabilmesini sağlamak ve dikkatleri başka tarafa çekmek için Türkmenlerin tek ricat yolu olan Aşkâbâd yoluna General Petruseviç idâresinde bir birlik gönderdi. Petruseviç kuvvetlerinin atış menziline yaklaşmaları üzerine, Türkmenler ateşle mukabele ettiler. Bu ateş karşısında bocalayan Ruslar, Göktepe'nin Aşkâbâd cihetindeki duvarların dibine sığındılar. Rus kumandanı gönderdiği takviye birlikleri ile birlikte Türkmenleri topçu ateşine tuttu. Buna rağmen Türkmenler yeniden taarruz ile Rusları püskürtmeyi başardılar (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 20 v.d.). Ancak Skobelev, böylece Türkmenlerin dikkatlerini kuşatma hazırlıklarından başka tarafa çekmişti. Ruslar 7 kânun II.'de hazırlıklarını bitirdiler. Skobelev, bu arada yeni bir gösteri ile Türkmenleri oyalarken, ikinci mayın yatağını genişlettirecek olan kanalı da tamamlattı (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 24). Türkmenler ise, mayın çalışmalarından habersiz bir halde Tıkma Serdar ve Mahdum Kulu Han önderliğinde düşmanın, 1879'da olduğu gibi, tekrar Gök-Tepe'ye hücumunu bekliyorlardı. Zîrâ onların tek başarı şansı düşmanlarıyla göğüs göğüse çarpışabilmekti. Türkmenler, Rusların mayın döşeme ve kuşatma taktiklerinin farkına çok geç vardılar. Bunun üzerine 9 kânun II.'da Tıkma Serdar kumandasında âni bir baskın ile mayın kazan Rus birliklerini perişan ettikleri gibi, o kanadı kontrolları altında tutan, Kuropatkin'in birliklerine de büyük zayiât verdirdiler (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 24). Bir Rus alay sancağının Türkmenlerin eline geçmesi Rusların maneviyatını bozunca Skobelev, bu baskına cevap vermek ve askerinin maneviyâtını düzeltmek için harekete geçti. Albay Kuropatkin kumandasındaki birlikler, kalenin cenubî şarkî tarafına kesif bir topçu ateşinden sonra hücum ederek, Türkmenlere ağır kayıplar verdirildi (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 26. v.d.). Buna rağmen Türkmenler 11 kânun II. gecesi, bu defa düşmanın sol cenahına büyük bir baskın yaparak, düşmana kayıplar verdirdiği gibi yüzlerce tüfek ve bir çok mühimmat ele geçirdiler (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 28). Daha sonra karargâhın, yaptığı bu hücumla Göktepe civârına yaklaştıran Rus kumandanı, Türkmenlerin 16 kânun II.'daki hücumlarında, onlara büyük zayiat verdirerek akîm bıraktı (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 35). 18-23 kânun II. tarihleri arasında da mayın yerleştirme faâliyetine devam eden Ruslar, 24 kânun II.'da umûmî bir taarruza geçtiler, Aşkâbâd cihetine yolladıkları süvârî kuvvetleriyle de Türkmenlerin ricat yollarını kestiler. Topçu ateşiyle başlayan umûmî taarruz, o günün öğle vaktine kadar aynı hızla devam etti. Ancak öğle üzeri Skobelev'in emri ile Rus kuvvetleri düzenli bir şekilde geri çekilerek, evvelce hazırlanan mayınların patlatılması ile kale surları havaya uçuruldu (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 47). Türkmenler arasında büyük zayiata ve korkuya sebep olan bu hâdiseden sonra, Aşkâbâd istikâmetinde kaçmaya çalışan sivil halkı ve kale müdafilerini Ruslar amansız bir şekilde öldürdüler. Aman diyen halk insafsızca katledildi (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 54; Grodekov, *ayn. esr.*, III. 292 v.d.). Ertesi gün yâni 25 kânun II. 1881 sabahı harp, Türkmenlerin mağlûbiyeti ile son bulunca, bir oğlunu da Göktepe'de şehit veren Tıkma Serdar ile Mahdum Kulu, Aşkâbâd cihetine çekilmek zorunda kaldılar (Grodekov, *ayn. esr.*, III, 292). 1 kânun II. ile 25 kânun II. arasındaki bu çarpışmalarda Ruslar, 1 general, 20 subay ve 268 asker ölü vermişlerdi (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 67). Türkmenler ise 6.500 kişisi muharip 20 bini ise, sivil halktan olmak üzere ceman 26.500 kişi kaybetmişlerdir (Skobelev, *ayn. esr.*, s. 55). Skobelev, neşrettiği bir bildiri ile, Türkmenlerden Rus Çarı'nın hâkimiyetini kabûl etmelerini istemiş ise de bunun cevapsız kalması üzerine ileri harekâtına devam ederek Aşkâbâd'a kadar olan Türkmen topraklarını işgal etmiştir (30 kânun II, 1884). Türkmenler din ve şereflerini kahramanca müdafaa etmelerine rağmen üstün ateş kuvveti karşısında topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı (Grodekov, *ayn. esr.*, IV. 31). Böylece netîcede Skobelev'in, isteklerine boyun eğdiler. 1881'de Tıkma Serdar, birkaç ay sonra da Mahdum Kulu, Ruslara teslim olunca Türkmenistan'ın stratejik bakımdan çok büyük bir ehemmiyeti olan garb bölgesi de Rusların denetimi altında girdi. Rus bir-

likleri, Aşkâbâd'dan sonraki ilerlemelerini ancak İngilizlerin baskısı ile durdurdular. Bu müdahaleden ümide kapılan Merv bölgesindeki Türkmenler, İngilizlere heyetler ve mektuplarla başvurarak Rus istilâsına karşı korunmalarını istediler (Foreign Office, 65/1131, nr. 118-1881, London). Tahran'daki İngiliz büyükelçisi, Türkmenlerin İngiliz tabiyetini kabûl ettikleri şeklindeki başvurmaları da Tahran'daki İngiliz büyükelçisinin bu taleplerinin, hükûmetince kabûl edilemiyeceğini bildirmesi üzerine Türkmenler hayal kırıklığına uğradılar (F. O. 65-1130 nr. 78). Bunun üzerine Türkmenler Merv bölgesinin müdafaa hazırlıklarına başladılar. Ruslar, bunun üzerine Türkmenler arasında entrika siyâseti tâkibine giriştiler. Bunun için Kafkaslarda doğmuş müslüman bir Avar Türkü olan ve kendi hizmetlerine giren yüzbaşı Ali (Han Alikhanov-Avarsky) vasıtasıyla bu siyâsetlerini yürüttüler. Ali Han-Avar, Türkmen ileri gelenlerini ve meşhur Türkmen lideri Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal Hanım'ı halkının menfaati bakımından Rus hâkimiyetini kabûle ikna etti (M. Alikhanov-Avarsky, *Zakaspierkie Vospominanie, Vestnik Evropi*, Petersburg, 1904, V/5, 113,). Netîcede son olarak toplanan kânun II. 1884'te toplanan Türkmen Kurultayı'nda mes'ele görüşülerek, çaresizlik karşısında Rus hâkimiyetine girilmesi kabûl olundu (M. Alikhanov-Avarsky, *ayn. esr.*, göst. yer.). Böylece Ruslar 1869'da başlattıkları Türkmenistan istilâsını tamamlamış oluyorlardı. Onların bu emellerini tahakkuk ettiren Ali Han-Avar albaylığa yükseltilerek Merv'e vâli tâyin olundu. Bundan sonra Ruslar Türkmenler için ayrı bir kanun çıkartarak onları Türkistan halkından tecrit etmişlerdir (Hayıt, *ayn. esr.*, s. 203).

Rus Hâkimiyetinde Türkmenler:

Türkmenistan'daki Rus idâresi ve sömürüsü işgal ettikleri diğer Türk memleketlerinden farklı olmayıp, yalnız daha sıkı bir şekilde denetimleri altında tutmak olmuştur. Diğer Türklere olduğu gibi Türkmenlere de ağır vergiler yüklenmiş ve bu arada topraklarının zengin kısımları pamuk ihtiyacını karşılamak üzere ellerinden alınmıştır (*Trudy Instituta Istorii Arkheologii i Ethnografii*, Aşkâbâd, 1958, IV, 6 v.d.). Bu Rus sömürüsüne karşı Türkmenler, sıkı bir denetim altında bulunduklarından uzun bir zaman ses çıkaramamışlardır. Memleketin idâresi Ruslar tarafından yürütülmüş, Türkmen ileri gelenlerine ancak yardımcılık ve küçük memurluklar verilmiştir (A. Karriyev ve A. Roslyakov, *Kratkiy Ocherk Istorii Türkmenistana 1868-1917*, Aşkâbâd, 1956, s. 50-60). Rus idâresi 1900'lere kadar bu şekilde devam etmiştir.

Sovyet Rejimine karşı Millî ayaklanma.

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başları, diğer Türk illerinde olduğu gibi Türkmen ilinde de fikrî ve siyâsî uyanışın başlangıcı olmuştur. Türkmenler arasındaki bu fikrî uyanış, onları siyâsî haklarını almak için mücâdeleye sevk etmiştir. Onların bu uyanışında Kırım, Azerî ve Türkistan Türklerinin de büyük rolleri olmuştur (nşr. E. Allworth, *Central Asia*, London, 1967, s. 172-184). Ancak bu mücâdele netîce vermemiş, Ruslar bu harekâtın ileri gelenlerinin bütün mal ve arâzilerini ellerinden alarak, yeni bir takım vergilerle de halkı cezalandırma yoluna gitmişlerdir (*Türkmenistan, Central Asian Review*, 1958, s. 138-v. dd.). Rusların, Türkmenler üzerinde kurdukları bu insafsız baskı rejimi çok geçmeden halkın tepkisi ile karşılaşmıştır. İlk olarak Hîve civârındaki Yamut Türkmenleri baş kaldırmıştır. Ruslar bir maşa gibi kullandıkları Hîve Hanı'na Türkmenleri ezdirmek isteyince, Türkmenler hem Hîve Hanı'na hem de Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Ancak, Hîve Hanı'nın Ruslardan yardım istemesi üzerine, Cüneyd Han idâresinde başlatılan bu Türkmen ayaklanması başarılı olamamıştır (*Dzhunaid-Khan, King of the Karakum Desert, Central Asian Review*, 1965, s. 216 v.d.; F. L. Shteinberg, *Ocherki Istorii Türkmenii*, Moskova, 1934, s. 62). Daha sonra Türkistan'daki 1916 Millî ayaklanması'nın hızla yayılması Türkmenlere de te'sîr ederek, Cüneyd Han'a büyük bir sempati ve taraftar kazandırmıştır.

Rus ihtilâlinden sonra kurulan Genç Hîveliler Meclisi'nin Rus kuvvetleri tarafından dağıtılması ve bu arada Rusların Türkmenler üzerine yürümesi Cüneyd Han'ı tekrar harekete geçirmiştir. Bu arada bâzı Rus birliklerinin Hîve'den çekilmelerini fırsat bilen Cüneyd Han, Hîve şehrini zaptetmeye muvaffak olmuştur (şubat 1918). Cüneyd Han, Hîve'yi tam iki sene Türkmen hâkimiyetinde tutmuştur (*Dzhunaid-Khan*, s. 219). Fakat Cüneyd Han'ın Özbekler ile ihtilâfa düşmesi durumunu sarsmış ve sonunda Sovyet taraftarı Özbeklerin de çağrısı üzerine Hîve üstüne yürüyen Kızıl-Ordu birliklerine yenilerek Karakum Çölüne çekilmek mecburiyetinde kalmıştır (*Dzhunaid-Khan*, s. 220 v.d.). Cüneyd Han'ın mücâdelesi sonunda Garbî Türkmenistan'da da Ruslara karşı millî ayaklanmalar devam ediyordu. Rus işgali sırasında Türkmenleri kahramanca yönetmiş olan Tıkma Serdar'ın oğlu Oraz Serdar Rus askerî okulunda okumuş ve ihtilâl başladığı zamanda Albaylığa yükseltilerek Türkmenlerden kurulu birliklere kumandan tâyin edilmiş idi. Cüneyd Han'ın kahramanca mücâdelesinden ve bu arada Rus ihtilâlinden sonra meydana gelen karışık durumdan istifâde eden Albay Oraz Serdar, emrindeki Türkmen kuvvetleriyle Sovyetlere karşı isyan etmiştir (Allworth, *ayn. esr.*, 228-231). Albay Serdar'ın dışarıdan yardım görmeden Türkmenistan'ı kurtarması çok güç idi. Bunu anlayan Serdar, Çarlık rejiminin müttefiki olan İngiltere'nin General W. Malleson komutasında o sıralarda İran sınırına yakın Hazar kıyılarında bulundurduğu İngiliz birliklerinden yardım istemiştir. İngiliz Generali işe

Türkmenlere değil, Çar taraftarı Beyaz-Ordu birliklerine yardımı tercih ettiğinden Oraz Serdar'ın mücâdelesi başarıya ulaşamamıştır (Allworth, *ayn. esr.*, s. 230 v.dd.; *The Revolt in Transcaspia 1918-1919, Central Asian Review*, 1958, s. 118-128). İç harbi kazanan Sovyet birlikleri bütün Türk illerindeki kurtuluş hareketlerini önledikten sonra Türkmenistan'daki bu millî ayaklanmayı da bastırmışlardır.

Cüneyd Han ise, bütün yokluklara rağmen başlattığı istiklâl mücâdelesinden vazgeçmemiş ve Rusları 1931 yılına kadar uğraştırmıştır. Cüneyd Han'ın en büyük başarısı 1924'de Türkmenler ile Özbeklerin birlikte ayaklanmalarından sonra olmuştur. Bir zamanlar kendisine muhalefet eden Özbeklerin de desteği ile Cüneyd Han, Türkmen kuvvetleriyle Rusların kontrolündeki bir çok kasabayı ele geçirerek Hîve üzerine yürümüş ise de, Türkistan'dan gelen Rus takviye birliklerinin yetişmesi üzerine şehri alamamıştır (*Dzhunaid-Khan..*, s. 224). Rusların kendisine teklif ettiği Sulh görüşmelerini kabûl eden Cüneyd Han kendisine komplo hazırlandığını haber alınca bu teşebbüsten vaz geçerek mücâdeleye devam etmiştir (A. Z. V. Togan, *Türkili ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947, s. 470). 1927'de Ruslarla yaptığı son muharebeyi de kaybeden Cüneyd Han Türkmenistan'ı terk etmek mecbûriyetinde kalmış, önce İran'a sonra da Efganistan'a geçerek, oralardan yaptığı akınlar ile Ruslara karşı savaşına 1938 yılındaki ölümüne kadar devam etmiştir (*Dzhunaid-Khan...*, s. 225).

Türkmenler istiklâl savaşını kaybedince diğer Türk boyları gibi haklarını elde etmek için komünist rejimi altında mücâdeleye başladılar. Bunu tahakkuk ettirebilmek için yegâne yol olan Sovyetlerin kurdurduğu Türkmenistan Komünist Partisi'ne katıldılar. Onların bu yola başvurmalarının gayesi partinin alacağı kararlarda Türkmenlerin menfaatlerini ellerinden geldiği kadar korumaktı. Bu mücâdele sırasında, onlar Rus komünistlerinin maksadını daha iyi öğrenmek imkânını buldular. Böylece, Rusların komünist partisini ellerinde tutarak kendilerine hiç bir iktisâdî ve kültürel hak vermek istememelerine karşı şiddetli bir mücâdele başlattılar. Bunun için de tertip edilen kongrelerde müslümanları ve Türkleri birlik olmaya ve haklarını berâberce müdâfaaya karar verdiler (B. Hayıt, *Türkistan*, s. 294-298; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Delhi, 1967, s. 105 v.dd.). Türk komünistlerinin (Özbek-KazakTürkmen) giriştikleri bu mücâdele Sovyetleri çok tedirgin ettiğinden, bu birliği bozmak için her türlü çareye başvurmuşlardır. Bu arada Özbekler ile Türkmenlerin yanyana yaşadıkları Hîve (Harezm) bölgesinde yaptıkları bâzı reformlarda, Özbekleri koruyup Türkmenleri mağdur etmek sûretiyle eski çekişmeleri körüklemişler ve buna mesned olarak Özbeklerle Türkmenlerin iyi geçinememeleri bahanesini ileri sürmüşlerdir (R. Vaidyanath, *ayn., esr.*, s. 142-147, 155-163).

Sovyetler, Türk boylarını birbirlerinden ayırmak için, Türkistan'da kurdurdukları komünist partiler kanalıyla, onların her zaman ayrı cumhuriyetler hâlinde yaşamak istediklerine dâir mürâcaatlarını Moskova'ya bildirmelerini sağladılar (R. Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 166-172, 175 v.d.). Bunun üzerine Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi politbürosu durumu görüşerek Türkistan komünist partilerinin isteklerini kabûl edip, ayrı ayrı cumhuriyetlerin kurulacağını ilân etti (12 haziran 1924). Bu karara itiraz etmek isteyenler mürâcaat edecek bir merci bulamadıklarından, duruma rıza göstermek zorunda kaldılar (R. Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 160, 185). Ayrı cumhuriyetlerin kurulacağının ilânından sonra teşekkül eden Merkezî Toprak Komitesi, kurulacak yeni cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işini eylûl 1924'te aşağıdaki şekilde tamamladı: 1-*Özbek Cumhûriyeti*: umûmiyetle eski Buhârâ Cumhuriyeti toprakları (Buhârâ, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehribaz, Baysun ve Sarı-Asi) ile Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2-*Türkmen Cumhuriyeti*: Hazar kıyılarından Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhârâ Cumhuriyeti'nin Türkmenler ile meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Porsu, Konya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Manak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu.

3-*Tajik Muhtar bölgesi* (teşrin I., 1924'de Cumhuriyet oldu): Kurgan-Tube, Kulyab, Duşembe, Sır-Derya'nın bir kısmı, Carm vilâyetleri ile Zerefşan bölgesi ve garbî Pamir bölgesi, Vakhan'ın bir parçası ile Sarısu bölgelerini içine alıyordu.

4-*Kırgız Muhtar bölgesi* (teşrin I., 1924'de Cumhuriyet oldu): Karakol bölgesi, Pişbek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Endican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bâzı kısımları ile Oş ve Pamir'in Şimalî Kırgız Cumhuriyeti'ni teşkil ediyordu.

5-*Kazak Cumhuriyeti*: Akmescid, Evliya-Ata'nın büyük kısmı, Mirzaçul, Çimkent, Alma-Ata, Yarkent, Pişbek'in bir kısmı, Taldu-Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu.

6-*Kazaklara bağlı Kara-Kalpak Muhtar bölgesi*: Kara-Kalpak bölgesi sonradan teşkil ettirilmiştir. Amu-Derya ve Harezm (Hîve) yakınındaki Kara-Kalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelmiştir (R. Vaidyanath, *ayn. esr.*, tafsilât için bk. s. 188-191; Hayıt, *ayn. esr.*, s. 345-352).

Toprak komitesinin bu taksimi Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez her cumhuriyetin Komünist parti ileri gelenleri komiteler teşkil ederek kendi idârî, iktisâdî ve kültürel program-

ları yapmaya başladılar. Bu çalışmalar 1924 teşrin I. 'de tamamlanarak, Türkistan 'da kurulan Özbek, Türkmen Kazak, Kırgız, Kara-Kalpak ve Tajik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri fiilen teşekkül etmiş oldu (R. Vaidyanath, *ayn. esr.*, s. 193-196).

Türkistan 'da Sovyetlere bağlı olarak kurulan Türk Cumhuriyetlerinin ilk yıllarında Rus baskısı ve sömürüsü rejimi kuvvetlendirebilmek gayesi ile nispeten az idi. Ancak 1930 'lardan sonra buradaki Rus baskısı ve sömürüsüyle, bilhassa İkinci Dünya Harbi 'nden sonra daha da artarak bir nev'i kolonileştirilme yoluna gidilmiştir. Bu Türk Cumhuriyetleri ile Ruslar arasında mücâdele sessiz de olsa hâlen de devam etmektedir.

Kültür Hayatı: Türkmenler XVI. asrın ortalarına kadar bir devlet kurma imkânına sahip olamadıkları için kültür hayatları oldukça sönük geçmişise de, Türkmenler arasında pek çok edip ve şâir yetişmiştir.

Bu şâirlerden en büyüğü ve Türkmenlerin millî şâiri Mahdum Kulu 'dur. Türkmen edip ve şâirlerini mensup oldukları boylara göre şöyle sıralamak mümkündür:

Teke Boyundan yetişen şâirler : Tâlibî, İl-Geldi, Mehtacı, Şeydâî Kâtibî, Ak-Molla, Allah-Verdi, Hıra-Beğ,-Kemîne, Divan-Şâiri, Molla-Nefes, Durdu-Şair, Sakar-Molla, Kör-Molla, Beğ-Muhammed.

Yamud Boyundan yetişen şâirler : Şah-Bendi, Ana-Can, Ata-Beğ, Nuri-Şâir ve Ezber.

Sarık boyundan yetişen şâirler : Kara-Şâir, Arna-Satlık, Baba-Şâir ve Cuma-Şâir.

Göklen Şâirleri : Devlet-Muhammed-Molla, Mahdum-Kulu ve Molla-Zelîlî.

Diğer Türkmen Boylarından gelen şâirler : Ma 'rufî, Sarı-Şâir, Abd-üs-Sattar-Kadı, Dost-Mamed, Dövlet-Yar-Beğ, Seyyid-Hoca ve Miskin-Kılıç (A. Samoylovich, *Materialy po sredneazatsko-Turezkoy Literature. Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arkeologiçeskago Obşestva*, 1909-1910, Petersburg, XIX, 04-09; ayn. mll., *İstoriia Türkmenskoi SSR*, Aşkâbâd, 1957, I, 48-52; ayn. mll., *Klassiki Türkmenskoi Poezii*, Moskova, 1955, s. 4-12; ayn. mll., *Makhtum-Kuli, Sbornik statei o dzhuzni i tvorchestve poeta. Akademiy Nauka Türkmenskoi SSR. İnstitüt Literaturi im Makhtum Kuli*, Aşkâbâd. 1960).

XIX. asrın ikinci yarısı, diğer Orta-Asya Türklerinde olduğu gibi, Türkmenler için de kültürel sâhada bir uyanış devri durumundadır. Rus istilâsı ve onu tâkip eden esaret yıllarının getirdiği ızdırablar Türkmenler arasında yeni bir uyanışın başlangıcı olmuştur. Kültür sâhasında Türklük şuurunun uyanışını sağlayan İsmail Gaspıralı 'nın fikirleri Türkmenler arasında da yayılmış ve XIX. asrın sonlarına doğru açılan modern okullarda pek çok Türkmen okumaya başlamıştı. Bu Türkmenler arasında vatanperver büyük edib ve şâirler yetişmiştir. Bunların en meşhurları Göktepe 'deki Rus katliâmını şiirlerinde dile getiren Gayib Verdi Miskin Kılıç (Molla Kılıç) ile komünist rejimine rağmen Türkmenistan ve Türkmenlerin istiklâl ve hürriyeti için kalemleriyle savaşan Abdülhakîm Kul Muhammed-oğlu, Kör-Molla, Berdi Kerbabay-oğlu, Garaca Burun-oğlu, Vopay-oğlu ve Amandurdu Alamış-oğlu gibi edib ve şâirlerdi. Bunlar vatanın istiklâli ve milletin hürriyeti için mücâdelelerine bütün baskılara rağmen yılmadan 1930 'a kadar devam etmişlerdir. Fakat, 1930 başlarında Stalin önderliğindeki Marksist rejimin baskı ve terörü ile bu şâir ve edipler eserleriyle birlikte bir bir yok edilmişlerdir. Daha sonra başlatılan propaganda ile bu Türkmen şâir ve ediplerinin ayırıcı birer burjuva milliyetçisi oldukları söylenerek, 1934 'de toplanan Birinci Sovyet Yazarları Kongresi'nde de onların lânetlenmeleri sağlanmıştır (tafsilât için bk. Allworth, *Central Asia*, s. 371-387, 402-408; O. Taş Nazarov, *Doklad o literature Türkmenskoi SSR. Peryi vsesoiuzny s 'ezd sovetskikh pisatelei*, Moskova, 1934, s. 138 v. dd.; *Türkmen Sovyet edebiyatınğının tarikh.i boyunca ocherk*, Akşâbâd, *Türkmenistan SSR. İlimler Akademiyasının neşriyatı* 1958, I, 133 v.dd.; A. Samoylovich, *"Khwarazm name", Dva otryvka iz Khorezmname, Zapiski Vostochnago otdieleniia Jmperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obşeztva*, 1910, XIX, 079, *Literatura Türkmenii*, Moskow, *Gosudarstvennoe Izdatel 'stvo Khudozhestvennoi Literatury*, 1934, s. 5-9).

Türkmen şâirlerinin ve ediplerinin yok edilmeleri Türkmen millî kültürü için büyük bir darbe teşkil etmiştir. Bunların te'sîri ile birkaç milliyetçi edip ve şâir yetişmiş ise de, Sovyet tipinde ve Sovyetlere paralel bir zihniyetle yetişen Türkmen şâir ve edipleri çoğunluğu teşkil ettikleri için, onların da seslerini duyurmaları mümkün olmamıştır. Bugün Türkmen kültür hayatının öncüleri olan şâir ve edipler, kendilerine zorla kabûl ettirilen Sovyet görüşünü Türkmenlere de aşılamaya çalışmaktadırlar.

Nüfus : 1870 'lerde Ruslar Türkmenistan 'ı istîlâya başladıkları zaman, Türkmen, Rus ve İngiliz kaynaklarındaki bilgilere göre, Türkmen nüfûsu 1. 150.000 idi. Gayri resmî olarak verilen bu nüfûsun 300.000 'i İran ve Efganistan 'da, 450.000 kadarı da Buhârâ ve Hîve Hanlıklarında, 400.000 'i de müstakil Türkmen Cumhuriyeti 'nde yaşıyorlardı. Türkmenistan 'ı istîlâ eden Rus ordularında mühim vazifeler gören ve istîlânın sonunda da Rus ve Türkmen kaynaklarını kullanarak bu istîlâ harbinin tarihini yazan Grodekov, işgale uğrayan Türkmen ülkesinin nüfûsunu 700.000 kişi olarak vermiş idi (Grodekov, *Voina v Türkmenii*, I, s. 40). Fakat, Türkmenler istîlâ hareketinin devam ettiği 15 sene içinde düşmanın silah üstünlüğü yüzünden büyük telefât verdiklerinden nüfuslarında büyük bir düşüş olmuştur. Nitekim, pek inandırıcı olmamakla berâber Rusların 1897 'de neşrettikleri ilk resmî istatistik de bunu göstermektedir. Rusların verdiği bu resmî bilgiye göre, Türkmenlerin nüfûsu 382.487 idi (L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana University Publication, 1966, s. 198). Rus işgali altına giren Türkmenlerin nüfuslarındaki en büyük düşüşler, 1917 ihtilâlinden sonra Rusya 'da meydana gelen iç harb ile 1930 'larda Sovyetlerin tatbik ettiği mecburî iskân siyâsetinde II. Dünya Harbi esnâsında olmuştur. 1970 resmî Sovyet istatistiğine göre ise, Türkmenlerin nüfûsu 1.510.000 idi (R. Taagepera, *The 1970 Soviet Census: Fusion or Crystallization of Nationalities, Soviet Studies*, Glasgow, 1972, XXIII, 218). 1970 nüfus sayımına göre doğum yüzdesi çok yüksek olan Türkmenlerin nüfusları 1979 'da yapılan ve 1980 'de gayr-i resmî olarak neşredilen sonuçlara göre iki milyonu (2.100. 000) geçmiş bulunmaktadır (*Nasseleniye SSSR. Po dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniya 1979 goda*, Moskova, Politizdat, 1980).

Türkmen Boyları: Kaynakların ve XIX. asır seyyahlarının verdiği bilgilere göre Türkmenler boylar hâlinde yaşıyorlardı. Her Türkmen boyu büyüklüğüne göre ana kollara (bk. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1958, I, 144), sonra urug (Osmanlılarda aşîret) 'lara (A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 614-616 'da oba, s. 630-631 'de oğuş, s. 631-633 'de urug, s. 633-634 'de boy için geniş bilgi bulunmaktadır) ve uruglar da oba (aul-oymak)'lara ayrılıyordu. Türkmen İli 'inin belli başlı boyları şunlar idi :

I-Ali Eli, II-Ata, III-Çavdar (Çavundur), IV-Emrali (İmreli), V-Ersari (Er-Sarı), VI-Göklen, VII-Sakar (Kara), VIII-Salur (Salor), IX-Sarık, X-Teke, XI-Yamut.

Yukarıda zikredilen Türkmen boylarının ayrıldığı kollar, uruglar ile obalar ve onların nüfusları ile yaşadıkları bölgeler şöyle idi:

I-Ali Eli Türkmenleri : Bu Türkmen boyu umûmiyetle Kuzey Efganistan sınırları içinde kalan Andhoy bölgesinde yaşıyordu. Çok az bir kısmı da İran sınırları içinde Deregez ile Kuçan havâlisinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Yabancı hâkimiyeti altına düştükleri için Ali Eli boyunun, Türkmen tarihinin önemli olaylarında hiç rolleri olmamıştır. Belki bu sebepten araştırıcıların dikkatlerini çekmemiş olacaklar ki bugün haklarında çok az bilgiye sâhibiz (G. Jarring, *On the distribution of Turk tribes in Afghanistan*, Leipzig, 1939, s. 49 v.d.). Muasır kaynakların ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Ali Eli 'ne mensup Türkmenler 30.000 âile (her âilenin ortalama 5 kişiden meydana geleceği hesaplanıp hepsi 150.000 kişi) idiler ve Efganistan Emirliği'ne bağlı bulunuyorlardı (Seyyahların Ali Eli 'lerin sayısı hakkında verdikleri bilgiler şöyledir: A. Vambèry, *Travels in Central Asia*, London, 1964, s. 303-309 'da 3.000 âile; N. N. Murav'ev, *Murav'ev 's Journey to Khiva through the Turcoman Country, 1819-1820*, İng. trc. Kalkutta, 1871, s. 99 'da 80.000 âile: Ali Suavi, *Hîve* (Paris, 1290 / 1873), s. 45 'de 80.000 âile; A. N. Kuropatkin, *Turcomania and Turcomans*, İng. trc. F. O. 65/1098, s. 13 'de 58.000 âile). Ali Eli 'lerin hangi Oğuz boyundan geldikleri bilinmemektedir.

II-Ata Türkmenleri: Bu küçük Türkmen boyu Hîve ile İgdi kuyuları arasında yarı step yarı çöl bir bölgede göçebe olarak yaşıyorlardı. Kaynaklara göre Ata boyu 3.000 âile (15.000 kişi) idi (N. I. Grodekov, *Voina v Turkmenii*, Petersburg, 1883-1884, I, 26 'da Ata Türkmenleri 9.000 âile; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, London, 1834, III, 213 'de 1.000 âile; Murav 'ev, *ayn. esr.*, s. 99 'da 1.000 âile; G. Karpov, *Rodoslovnaia Turkmen, Turkmenovedenie*, nr. 12, Aşkâbâd, 1928, s. 29 'da 1.000 âile olarak verilir). Ata Türkmenleri 4 ana kol (urug) 'a ayrılıyorlardı : 1-Nur Ata, 2-Gusl Ata, 3-Omar Ata, 4- Oymak Ata (Murav 'ev, *ayn. esr.*, s. 99). Rus istilâsından önce, zaman zaman Hîve 'ye bağlı ve fakat genellikle müstakil bir hayat sürmüş olan Ata Türkmenlerinin, Ali Eli 'ler gibi, hangi Oğuz boyundan geldikleri bilinmemektedir.

III-Çavdar (Çavuldur) Türkmenleri : Mangışlak ile Hîve arasındaki bölgede yaşayan ve eski Oğuz boylarından Çavuldur 'un (O. Tomanovich, *Türkmenistan i Turkmen Materiali k uzucheniiui ethnografii*, Aşkâbâd, 1926 s. 85; A. Karryev, A. N. Nasonov, V. G. Moshkova, A. Yu. Yakubovskiy, *Ocherki iz istorii Turkmenskogo naroda i Türkmenistan v VIII-XIX vv*, Aşkâbâd, 1954, s. 132; Jarring, *ayn. esr.*, s. 38) bir devamı olan Çavdar Türkmenlerinin sayısı 10.000 âile (50.000 kişi) civârında idi (Seyyahların Çavdarlar hakkında verdikleri bilgiler ise şöyle idi: Murav'ev, *ayn. esr.*, s. 99'da 8.000 âile; J. Abbott, *Narrative af a Journey from Heraut to Khiva*, Moscow..., London, 1856, I, s. 176 'da 12.000 âile; Burnes, III s. 213 'de 6.000 âile; Vambèry, s. 303 'de 12.000 âile; Ali Suavi, *ayn. esr.*, s, 44 'de 8.000, âile; G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports...*, London, 1876, s. 322 'de 6.000 âile; Kuropatkin, s. 13 'de, 12.000 âile; Layard, 15.000 âile). Atrek bölgesinden üç Yamut Türkmen lideri Mekke 'ye hacca giderken uğradıkları İstanbul 'da İngiliz elçisi Layard 'a Türkmenlerin 1878 ve 1879 yıllarındaki durumları hakkında tafsilâtlı rapor verirler *(Layard to Salisbury no. 76, January 15. 1880*, F. O. 65/1097; Grodekov, I. s. 25 'de 17.000 âile: Karpov, s. 29 'da 6.000 âile; Y. E. Bregel, *Khorezmskie Turkmeny v XIX veke, Akademiia Nauk SSSR, Institut Naradov Azii*, Moscow, 1961, s. 40 'da 8.500 âile (ortalama). Rus istilâsına kadar Hîve 'ye bağlı olarak yaşayan Çavdarlar, yaşadıkları bölge dolayısiyle, Ruslarla ilk temasa gelen Türkmen boylarından biri olmuştur. Çavdar boyu 7 ara kol (urug) 'a ayrılıyordu : 1 Çavdar, 2-İğdir,

3-Abdal, 4-Buruncuk, 5-Bazacı (Bezeci?), 6-Esenlu, 7-Şeyh (Vambèry, s. 303; M. N. Galkin, *Etnograficheskie i istoricheskie meteriali po Srednei Azii i Orenburgskomu Kraiu*, Petersburg, 1868, s. 6; N. Murav'ev, s. 99; Tumanovich, s. 85; *Istoriia Turkmenskoi SSR, Akad. Nauk Turkmenskoi SSR. Institut istorii, arkheologi i ethnografii*, Aşkâbâd, 1957, I, Kniga 2, s, 12; A. N. Aristov, *Zametki ob ethni cheskom sostave Turkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislennosti*. Imperatorskago Russkago geograficheskago obshestva Vypusk III i IV, Petersburg, 1896, s. 414.

IV- *Emrali* (*İmreli*) *Türkmenleri*: Hîve yakınlarında Amu-Derya'nın doğusunda yaşayan bu Türkmen boyu eski Oğuz boylarından Eymür'ün bir devamı olup kaynaklara göre 5.000 âile (25.000 kişi) idi (Murav'ev, s. 99 'da 3.000 âile; Kuropatkin, s. 12 'de 3.000 âile; Layard, 8.000 âile; Grodekov, I, s. 26 'da, 10.000 âile). Oğuz boylarından Eymür'ün bir devamı olan Emralilerin ayrıldığı kollar hakkında kaynaklar maalesef fazla bilgi vermemektedirler. Eymür boyu 10 ana kola ayrılmasına rağmen (bk. F. Sümer, *Oğuzlar* [*Türkmenler*], 2, baskı, Ankara, 1970 s. 346), onların bir devamı olan Emralilerin kendi aralarında kollara ayrıldığını çağdaş kaynaklar zikretmiyorlar. Hîve Hanlığı'na bağlı olarak yaşayan Emrali Türkmenleri bu hanlığın 1873 'de Rus işgaline uğraması üzerine Hîve yoluyla Ruslara vergi ödemeye mecbur tutulmuşlardır.

V-Ersari (*Er-Sarı*) *Türkmenleri*: Oğuz Boylarından Yazır'ın devamı olan ve Türkmenler arasında en kalabalık boylardan biri olarak tanınan Ersariler Amu-Derya'nın sol cenahında Buhârâ'dan Efganistan'ın Belh bölgesine kadar uzanan sâhada yaşıyorlardı. Kaynaklara ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Ersariler 50.000 âile (250.000 kişi) idiler (Burnes, III, s. 213 'de 40.000 âile; Murav'ev, s. 99 'da, 100.000 âile; Vambèry, s. 309 'da 50.000 âile; Ali Suavi, s. 45 'de 100.000 âile; Kuropatkin, s. 13 'de 66.000 âile; Petrusevitch, s. 4'de 30. 000 âile olarak veriyorlar). Ersariler 5 ana kola ayrılıyorlardı: 1-Ulu-tepe (veya Uluq), 2-Güneş, 3-Alaca, 4-Bekaul, 5-Kara-aul (Galkin, s. 11; N. Petrusevitch, *The Turcomans*, İng. trc., London, 1880, F. O. 65/1132, s. 4; Tumanovich, s. 86; Jarring, s. 39). Buhârâ'ya bağlı ve çoğunluğu ziraâtle uğraşan bu Türkmen boyu Efganistan ile Buhârâ Emirlikleri arasındaki siyâsî münâsebetlerde büyük rol oynamışlardır. Rusların Türkistan'ı istîlâlarından sonra (Efganistan sınırları içinde kalanlar hariç) Ersariler Buhârâ kanaliyle Ruslara vergi ödemeye mecbur tutulmuşlardır.

VI- Göklen Türkmenleri: Kayı, Bayındır, Dodurga ve Çepni gibi Eski Oğuz boyları kalıntılarının meydana getirdikleri söylenen ve Gürgân Vâdisi'nde yaşayan Göklen Türkmenlerine, İranlılar, (Tumanovich, s. 85; Karryev-Nasonov-Moshkova, Yakubovskiy, s. 132) bu güzel vâdide huzurlu yaşama imkânı vermemiştir. XVIII. asrın son çeyreği ile bilhassa XIX. asrın başlarında bu İran baskısına Hîve baskısı da eklenince Göklenler oldukça yıpranıp zayıf düşmüşlerdir (J. B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan in 1821-1822*, London, 1825, s. 260; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, Part II, Division 2, s. 922). Nihâyet bu baskılara dayanamayan Göklenler 1840 'ların ilk yarısında İran hâkimiyetini kabûl etmek mecburiyetinde kalmışlar, bu yüzden de XIX. asrın ikinci yarısında başlayan Türkmenlerin istiklâl mücâdelelerinde fazla bir rol oynayamamışlardır. Kaynaklara ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Göklenler 12.000 âile (60.000 kişi) idiler (B. C. A. De Bode "*On the Yamud and Göklen tribes of Turkomanion, Journal, of Ethnological Society*, London, 1848, I, s. 66 'da 12.000 âile; Murav'ev, s. 99 'da 40.000 âile; Fraser, s. 260 'da 10.000 âile; Burnes, III, s. 213 'de 9.000, âile; Vambèry, s. 309 'da 12.000, âile; Galkin, s. 16 'da 4.000 âile; V. Baker, *Clouds in the East*, London, 1876, s. 211 'de 12.000, âile; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wonderings in Persia, Turkistan and Beloccchistan, with Historical Notes of the countries Lying between Russia and India*, İng. trc., London, 1856, s. 89 'da 12.000 âile; I. T. Blaramberg, *Statisticheskoe obozrenie Persii, Sostavlennoe I. F. Blarambergom v 1841 goda*, Petersburg, 1853, s. 321 'de 9.000 âile olarak Göklen nüfûsunu verirler). En medenî Türkmen boylarından biri olarak kabûl edilen ve tamamiyle toprağa yerleşik bir hayat süren (Vambèry, s. 306; Burnes, III, 92 v.dd.; Petrusevitch, s. 7) Göklenler, 10 ana kola ayrılıyorlardı. Urug denilen bu kollar ayrıca obalara ayrılıyorlardı:

1. Yengeh: Koçsüt (Göcsüt), Medçimen, Kötü, Dizeğri, Sarıca, Ekiz; 2. Çakır: Gökdiç, Alamet, Toraman, Çorta, Karavul, Köse, Bulkara, Baynal; 3. Beğdili: Pangi, Aman-Hoca, Boran, Karaşimal; 4. Kırık: Giyinlik, Süfyan, Dehene, Kara-kuzu, Çeke, Gökçe, Kabazakul, Öngüt, Köngör; 5. Kayı: Cankubanlı, Kızıl, Erkekli, Akıncık, Dikenci, Bokhoca, Temek, Karnas, Darı; 6. Gerkes: Köse, Mollalar, Ata-Niyaz, Böre, Mehrem; 7. Ay-Derviş (Garib Ali Han): Kocamaz, Otçu, Dehle, Kancık, Garib Ali Han, Arab, Acem; 8. Bayındır: Kalaycı, Körük, Yapağı, Töreng, Yasaklık, Yadcı, Keser; 9. Karabalkan; Çotur, Kapan, Hacıbeğ, Sığırsagı, Baş-ey; 10. Sengri: Karaçor, Akçor, Kuşçu, Kar, Şeyh-beği (Vambèry, s. 306 'da Göklenleri 10 ana kola; Galkin, s. 7 'de 8 kola; De Bode, s. 66 'da 8 kola; Petrusevitch, s. 6 'da 6 kola; Napier, s. 330 'da 5 kola; Burnes, III. 214 'de 9 kola; Tumanovich, s. 85 'te 8 kola; Thomson, 16 ana kola ayırıyor, *Thomson to Derby*, Tehran, nr. 9, 27 april 1876, Px 5/3/207, *Hun cer. İndeks*, c. I.).

VII-Kara (*Sakar*) *Türkmenleri*: Eski Oğuz boylarından Kara-Evlu'nun bir devamı olduğu söylenen (Karryev-Nasonov Moshkova-Yakubovskiy, s. 132) ve Merv ile Andhoy arasında yarı step, yarı çöl bir sâhada su kuyuları etrafında tamamiyle göçebe bir hayat yaşayan Kara Türkmenleri, kaynaklara göre 2.000 âile (10.000 kişi) idiler (Sakar 'lar Murav'ev, s. 99 'da 20.000 âile; Burnes, III, 213 'de 2.000 âile; Ali Suavî, s. 45 'te 20.000 âile; Vambèry, s. 309 'da 1.500 âile; Kuropatkin, s. 13 'te 2.100 âile; G. Karpov, *Rodoslovnaia Turkmen, Turkmenovedenie*, nr. 12, Aşkâbâd, 1928, s. 29 'da 2.000 âile olarak veriliyor). Bu küçük Türkmen boyunun kaç kola ayrıldığı kaynaklarda maalesef belirtilmiyor.

VIII. Salor (*Salur*) *Türkmenleri*: Salur-Ogurcık ahfâdından gelen Salurlar, varlıklarını devam ettiren en eski Türkmen boylarından biridir. Türkmenlerin (Oğuzların), Selçuklular önderliğinde Orta-Asya'yı terk etmelerinden sonra geride kalan ana Türkmen boylarından biriydiler (Türkmen tarihinin başlangıcı, Türkmen adı ve mânası bundan sonraki bölümde îzâh edilecektir). Bâzı Türkmen boylarının da bunlardan meydana geldiği iddia edilmiştir (Ebu'l-Gâzî, *Şecere-i Terâkime*, nşr. A. N. Kononov, Moscow - Leningrad, 1958, s. 69-72). Selçuklu önderliğindeki göçten sonra Orta-Asya'da vuku bulan istîlâlar devrinde Salurlar çok yıpranmışlardır. Rus istîlâsından önce Salurlar Murgab nehri ile Serahs arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Çağdaş kaynaklara göre Salur boyu, 6.000 âile (30.000 kişi) idi (Burnes, III, 213 'te 20.000 âile Murav'ev, s. 99 'da 4.000 âile; Blaramberg, s. 321 'de 2.000 âile; Vambèry, s. 309 'da 8.000 âile; Ali Suavi, s. 44 'de 4.000 âile; Napier, s. 233 'de 4.000 âile; Kuropatkin, s. 13 'de 6.000 âile; Petrusevitch, s. 17 'de 6.000 âile; Aristov, s. 413 'de 4.000 âile olarak Salurların nüfûsunu verirler). Salurlar üç ana kol (urug)'a, uruglar da obalara ayrılıyorlardı: 1-Yalavaç: Yaz, Tizi, Kurt, Bek-Sakar, Ordu-Hoca, Kese, Kerim-Ağa, Yusuf; 2-Karaman: Alam, Odcuk, Ogurcuklı, Koşu-Büke, Adçıgam, Halil-Çulum, Görcikli, Beg-Böleği; 3-Ana-Böleği (Kiçi-Ağa): Yadçı, Buhara, Timur, Bokaş Yakub, Sayat (Seyit?), Arslan, Bekeşli-Töre (Tumanovich, s. 83; Vambèry, s. 304; Karpov s, 30; *Thomson to Derby*, nr. 176, *November 20, 1877, Political and Secret Memoranda* 9/132, India Office; V. V. Rusinov, *Biblioteka "Prosveshenie", Trudy Turkestanskago statistiko-ekonomicheskago obshestva Vypusk, I, Vodozemel'nyia otnosheniia i obshina u Turkmen*, Taşkent, 1918, s. 49).

IX. Sarık Türkmenleri: Salurlar gibi Salur-Oğurçık soyundan geldiği söylenen (Tumanovich, s. 83) ve çok eski bir Türkmen boyu olan Sarıklar, Pencdeh bölgesinde Murgab nehri kıyılarında yaşıyorlardı. Salurlarda olduğu gibi aynı sebeplerden onlar da çok yıpranarak, kuvvetten düşmüşlerdi. Kaynaklara göre Rus istîlâsından önce Sarıklar, 10.000 âile (50.000 kişi) civârında bulunuyorlardı (Sarıkların nüfûsunu, Murav'ev, s. 99 'da 20.000 âile; Burnes, III, 213 'de 20.000 âile; Blaramberg, s. 321 'de 10.000 âile; Vambèry, s. 305 'de 10.000 âile; A. Suavi, s. 45 'te 30.000 âile; Napier, s. 232 'de 10.000 âile; Karpov, s. 29 'da 20.000 âile; Kuropatkin, s. 13 'te 10.000 âile; Petrusevitch, s. 16 'da 13.000 âile; Thomson, *Political and Secret Memoranda*, c. 23, I, s. 4 'de 15.000 âile olarak vermişlerdir). Sarıklar, önce iki ana kola, sonra da uruglara ve obalara ayrılıyorlardı.

A. Ali-Şah: 1. Alnış (Aycı-Bet-Ekmek, Alnış); 2-Hoca-Nazar (Cantay, Çikbazan, Semelek, Şirkiyas); 3-Usta (Ustalık, İniş); 4-Alnag.

B. Polot-Şah: 1- Horasanlı (Beden, Hocâli, Kızıl, Hüseyinâli); 2. Bayraç (Kanlıbaş, Gulça, Sudcan, Erki-Guram, Bir-Aş); 3. Sohti (Kurd, Kadır, Mametay, Erden, Çemçe, Dede-Kuli); 4- Alaca (Koçak, Ögensiz, Sızad, Hüseyin-Kara, Bogadça); 5. Herzegi (Yerki, Cânibek, Kurama, Yatan, Yapağı). Tumanovich, s. 83; Galkin, s. 11; Karpov, s. 30; Vambèry, s. 305; Jarring, s. 37-43; Rusinov, s. 49; *Thomson to Derby, Tehran, nr. 176, November 20, 1877, Political and Secret Memoranda*, 9/132, India Office.

X. Teke Türkmenleri: Bütün Türkmen boyları içinde en kalabalığı ve en kuvvetlisi Teke Türkmenleri idi. Onların kuvvet ve kudretleri, nüfûzları yalnız Türkmen boyları arasında değil, komşu memleketlerde dahî hissediliyordu. Kendi adlarının mânasında olduğu gibi (Teke, koyun sürüsünü yeden, ona, önderlik yapan usta erkek keçinin adıdır), gelişen Teke kuvveti onları Türkmen boylarının liderliğine kadar yükseltti. Genellikle onlar Akal ve Merv vâdilerinde yaşamalarına rağmen Hîve'den Herat'a ve Horasan'dan Çarcoy'a kadar olan sâhayı kontrolleri altında bulunduruyorlardı (Grodekov, I, 33; Aristov, s. 415; Tumanovich, s. 84). Bir zamanlar nüfûsun büyük bir kısmı Akal'da yaşarken, 1830' larda Murgab nehri üzerinde büyük bir bend inşâsından sonra Merv vâdisine yerleşenlerin sayısı gittikçe artmış ve hattâ Akal'dan daha da kalabalık hâle gelmiştir.

Salur-Kazan (Salur-Ogurcık) ahfâdından geldiği (Tumanovich, s. 83 v.d.; Rusinov, s. 47), Avşar ve Büğdüz boylarının kolları olduğu (Karryev-Nasonov-Moshkova-Yakubovskiy, s. 132) söylenen Teke Türkmenleri kaynaklara göre 60.000 âile (300. 000 kişi) idiler (Teke Türkmenlerini Murav'ev, s. 99 'da 50.000 âile; Vambèry, s. 305 'de 60.000 âile; Burnes, III, 213'te 40.000 âile; Fraser, s. 259 'da 40.000 âile; Blaramberg, s. 321 'de 35. 000 âile; Ferrier, s. 88'de 35.000 âile; Baker, s. 211' de 60.000 âile; Napier, s. 161 'de 65.000 âile; Kuropatkin, s. 13 'te 60.000 âile; Galkin, s. 16'da 50.000 âile; Petrusevitch, s. 11-14 'de 78.000 âile; Thomson, 49.000 âile [*Political and Secret Memoranda, 3/207*; *Home*

Correspondence, 1876, India Office], C. Marvin, *Merv, the* Quence *of the World*, London, 1881, s. 91'de 80.000 âile olarak verirler). Rus istîlâsından önce bunların 35. 000 âilesi Merv bölgesinde, 25.000 âilesi de Akal bölgesinde yaşıyordu. Diğer Türkmen boylarında olduğu gibi Teke Türkmenleri de önce kollara, kollar da uruglara, uruglar ise, obalara, obalar da obacıklara ayrılıyorlardı. Toktamış (Tohtamış) ve Otamış (Ötemiş) Tekelerin ana kollarını teşkil ediyorlardı. Bunlar da şu uruglara, obalara ve obacıklara ayrılıyorlardı : A- Toktamış : I- Bek : a) Kongur: 1. Kara-Kongur (Arık-Kor, Kurd, Gök-Yapag), 2-Ak-Kongur (Yozgun, Arık, Beda); b. Gökçe : 1. Yarı-Gökçe (Kutı, Taymaz, Çomuluk), 2. Kara-Gökçe (Boksul, Suyuncak, Tarlan, Boksul), 3- Koybaş (Beklyar, Uzunlyar, Dâşlyar), 4. Tangrı-Eddin (Çarşak, Goturlyar, Deli, Polotkel, Kel); c) Aman-Şah : 1. Koşi-Yalım, 2-Ağır-Baş, 3-Koyku-Zereng, 4-İğri-Şıh, 5-Bayatlı-Çil, Çakan, 6-Kedçe, (Oglan, Ovlat, Yalgan, Çikiryar); II-Vekil (Kara-Vekil, Ak-Vekil) : a) Bugrı : 1-Sofi, 2-Erkek, 3-Deli (Tanglı-Canglı), 4-Çalı, 5-Oraz Mamed, 6-Dev, 7- Tuman, 8- Köse Ahmed; b) Kahşal : 1-Bahşi, (Agin Bahşi, Bibi Kör, Kalpak), 2-Bay-Geldi (Kutaş), 3-Argan (Çapatlı, Şaglı), 4-Doğ-Çağa (Heyvan), 5-Kohşal-Bek, 6-Kurdcumek, 7-Balhan-Kulu; c) Kancık: 1-Çarıklı, 2-Gül, 3-Kuramavadcık, 4-Doğan, 5-Kung, 6-Porsıgdı, 7-Odcık, 8-Gızı; d) Yusuf : 1-Ak-Yusuf (Kal-Kullı), 2-Kara Yusuf (Ağır-Baş), 3-Tilki (Ora, Molla-Artık, Yarçmak, Mengli-Kara), 4-Duâli-Halim, 5-Kara-Yurma. *B*-Otamış : I-Bahşi : a) Miriş : 1-Peri, 2-Pir-Tanglı; b) Çeltek : 1-Muruşg-yar, 2-Yüzbaşı, 3-Ajdar, 4-Vekil, 5-Urukçi; c) Ak-Daşayak : 1-Kızıl-Beg, 2-Güyürdci, 3-Mınça, 4-Beğendik, 5-Matır; d) Kara-Daşayak : 1-Gök-Boyun, 2-Şoba; e) Burkoz : 1-Bersen, 2-Yolun, Böri; f) Sultan-Aziz : 1-Bay, 2-Kabıl, 3-Daşayak; g) Gök : 1-Gök-Ağar, 2-Ebe-Yazgı-Uluk. II-Daşayak : 1-Kara-Daşayak, 2-Ak-Daşayak, 3-Bahşi-Daşayak. III-Sıçmaz : a) Ak-Sofi : 1-Kır, 2-Kar, 3-Tuman, 4-Sağır, 5-Perreng, 6 -Şagır; b) Hoca-Sofi : 1-Bagadca, 2-Mülk-Aman, 3-Arab, 4-Kızıl-Gez, 5-Mengli, 6-Bogurtag; c) Kara-Ahmed : 1-Çapık, 2-Kurt; d) Topaz : 1-Karlandı, 2-Kara-Göz; e) Perreng : 1-Beğli-Perreng, 2-Arık Perreng (Rusinov, s. 47 v.d.; Alikhanov-Avarskii, s. 34; Galkin, s. 8; Vambèry, s. 306; Napier, s. 165; Petrusevitch, s. 14; Grodekov, I, 32-34, *Thomson to Derby*, Tehran, nr. 176, November 20, 1877, *Political and Secret Memoranda 3/207, Home Correspondence*, India Office; Karpov, s. 30).

XI- *Yamut Türkmenleri*: Teke Türkmenleri gibi, Yamutların da Salur-Kazan (Salur-Ogurcık) ahfâdından geldiği (Tumanovich, s. 84) ve Eymür boyu ile karıştıkları iddia edilmektedir (Karryev-Nasonov-Moshkova-Yakubovskiy, s. 132). Çok eski ve kalabalık, fakat birlikten mahrum olan Yamutlar, Rus istîlâsından önce, Astrâbâd ile Kızıl-Su (Krasnovodsk) arasındaki bölgede ve Hazar kıyılarında yaşıyorlardı. Yamutların mühim bir kolu da Hîve yakınlarında yerleşmişti. Diğer Türkmen boyları ile ittifak kuramayan ve kendi aralarında da bir birlik te'sis edemeyen Yamutlar, önce İran ve Hîve, sonra da Rus baskılarına dayanamıyarak bu devletlerin hâkimiyetlerini kabûl etmek mecburiyetinde kaldıklarından Türkmenler in istiklâl mücadelelerine gerekli yardımda bulunamamışlardır.

Muâsır kaynaklara göre Yamutlar 40.000 âile (200.000 kişi) civârında idiler (Yamutların nüfûsu, De Bode, s. 62 'de 45.000 âile; Murav 'ev, s. 99 'da 40.000 âile; Fraser, s. 262 'de 25.000 âile; Burnes, III, s. 213 'de 20.000 âile; Blaramberg, s. 321 'de 12.000 âile [yalnız İran idâresinde olanlar]; A. Suavi, s. 45 'de 40.000 âile; Napier s. 108 'de 60. 000 âile; Kuropatkin, s. 13 'de 48.000 âile; Galkin, s. 16 'da 40.000 âile: Layard, 100.000 âile; Thomson, 30.000 âile [Hîve Türkmenleri hariç]; Bregel, s. 40 'da 15.000 âile [yalnız Hîve Yamutları] olarak veriliyor). Bunların 15.000 âilesi Hîve yakınlarında, 25.000 âilesi de kuzey Horasan ile Hazar kıyılarında yaşıyorlardı. Diğer Türkmen boyları gibi Yamutlar da kollara, uruglara, obalara ve obacıklara ayrılıyorlardı. Yamutlar : A-Şeref : a) Caferbay : I-Yâr-Âli : 1-Sakallı, 2-Arık, 3-Kızıl, 4-Çuggan 5-Tuma-Yâr-Âli, 6-Tuma-Cân-Âli, 7-Ker-Esen, 8-Burkaz, 9-Iri-Tumoc, 10-Onok-Tumoc; II-Nur-Âli : 1-Karaca, 2-Karıncık, 3-Oğurcâli, 4-Peng, 5-Kelteh, 6-Gerey, 7-Kur, 8-Terekli, 9-Behelke, 10-Kelek-Maşrık. b) Yelgi : 1-Seher, 2-Gür, 3-Vekili, 4-Bölek, 5-Mirzâli, 6-Çerek-Şeyh, 7-Aparı, 8-İpri, 9-Çeresek, 19-Ulak. c) Diyeci : 1-Evdek, 2-Hîveli, 3-Gerey, 4-İçmek, 5-Çokbaş, 6-Böge, 7-Gürgenli, 8-Abdal, 9-Budak. d) Karadağlı : 1-Pehlivan, 2-Berihan, 3-Eydekli, 4-Kalmık, 5-Urus, 6-Yahtlı, 7-Uzin. e) Tatar : 1-Sökerli, 2-Ak-Kirmişli, 3-Ak-Gemişli, 4-Ak-Karın. B-çuni : a) Atabay : 1-Sehenek, 2-Takki-Atabay, 3-Sarı-Çuni, 4-Yanbay, 5-Kanlı, 6-Muhammed Uluk, 7-Damak, 8-Kazeli, 9-Gagırma, 10-Tange, 11-Doğancı, 12-Kasırga, 13-Kene, 14-Âşir-Gök, 15-Karadaşki. b) Ak : 1-Uzun-Ak : (Soki, Gök, Habibli), 2-Kısa-Ak : Şir-Muhammedli, Mir-Muhammedli, Kızılca, Yolma, Hire. c) Daz : 1-Panga, 2-Hanga, 3-Dört-Ata-Oglu, 4-Çinsablı, 5-Kuzekli. d) Küçük : 1-Aslancuk (Aslan-Bek), 2-Ustacuk (Usta-Bek), 3-Hortum, 4-Kökü-Kara. e) Kan-Yogmaz : 1-Sarı-Çakır, 2-Kızılca, 3-Ata-Mahtum, 4-Hulaku, 5-Kulca. f) İğdir : 1-Ak-Erkeli (Ak-Arkalı), 2-Kara-Erkekli (Kara-Arkalı), 3-Eymir. g) Ata : 1-Nur-Ata, 2-Gızl-Ata, 3-Ömer-Ata, 4-İbag-Ata. h) Bayrâmı : 1-Salak, 2-Öküz, 3-Uşak, 4-Kara-Hoca, 5-Cüneyit. i) Küçük-Tatar : 1-Tatar, 2-Ak-Karın, 3-Kurama, 4-Marama, 5-Karık, 6-Keke, 7-Hîveci (Galkin, s. 9 v.d.; Vambèry, s. 308; De Bode, s. 61; Napier, s. 109 v.d.; Petrusevitch, s. 4 v.dd.; Blaramberg, s. 99; Conolly, I, 39 v.d.; Tumanovich, s. 84; Aristov, s. 414; *Thomson to Derby*, Tehran, nr. 176, November 20, 1877, *Political and Secret Memoranda* 9/132, India Office, Astrabad Agent to T. Thomson, December 30 ,1873, *Enclosure in Thomson 's*, nr. 7 of 1874; Karpov, s. 30; Jarring, s. 38.

Yukarıda zikredilen bu Türkmen boylarından başka Türkmenistan 'da 2.000 ile 3.000 âile (10.000 ile 15.000 kişi) kadar oldukları tahmin edilen bâzı küçük Türkmen boyları veya grupları dağınık bir şekilde yaşamakta idi (Tumanovich, s. 86 v.d.; G. Jarring, s. 39 v.d.; Astrabad Agent to T. Thomson, December 30, 1873, *Enclosure in Thomson 's*, nr. 7 of 1874, *Political and Secret Memoranda* 9/130, India Office).

Rus istîlâsından önce, 1870 ortalarında, Türkmen boylarının politik durumları şöyle idi : Ali Eli, Göklen, bir kısım Yamut ile bâzı küçük grupların da içinde bulunduğu ve sayıları 300.000 kişiyi bulan Türkmenler Efganistan ve İran hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Sayıları 450.000 kişiyi bulan Ata, Çavdar (Çavuldur), İmrali, Er-Sarı ile Hîve Yamut Türkmenleri bağlı bulundukları Buhârâ Emirliği 'nin 1868 'de ve Hîve Hanlığı 'nın da 1873 'de Rus istîlâsına uğramalarından sonra Rus hâkimiyetini kabûl etmek mecburiyetinde kalmışlar idi. Geriye ise, sayıları ancak 400.000 kişi civârında olan ve 1860 'dan beri Tekelerin önderliğinde kurdukları birliği devam ettiren Salur, Sarık ve Teke Türkmenleri kalıyordu ki, Türkmenistan 'ı Rus istîlâsına karşı fevkalâde nâmüsait şartlarda savunanlar da onlar idi.

Türkmen boylarının nüfûsu hakkında yukarıda verilen rakamlar, seyyahların ve otoritelerin verdiği rakamların en düşüklerinin ortalamaları alınarak bulunmuştur. 1897 'de, Türkmenistan 'ın istîlâsından 12 sene sonra, Rusların verdikleri ilk resmî istatistiklerde Türkmen nüfûsu yukarıda da belirttiğimiz gibi, 382.487 kişi olarak gösteriliyor (L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana Univ. Publications, 1966, s. 198; Aristov 'a göre, 1896 'da Türkmen nüfûsu 545.347 kişi idi. Bk. Aristov, s. 444). Tartışmaya gayet müsait olan bu rakamlar gösteriyor ki, Rus istîlâsı devrinde ve sonrasında Türkmenler çok büyük insan kaybına uğramışlardır.

Bibliyografya : Metinde gösterilmiştir.

(MEHMED SARAY.)

TÜRKÜ. Türk Halk Edebiyatı'nda melodi ile söylenen bir nazım türü'nün adı olup, güfte ve beste sâhipleri belli değildir. Türk kelimesinin sonuna nispet eki eklenerek "Türkî" elde edilmiş, bu kelime zamanla Türkçe'nin ses uyumuna uyularak "Türkü" şeklini almıştır (Rıza Nur, *Türk Şiiri hakkında mütalaalar*; *V. Tanrıdağı*, nr. 11, 17 temmuz 1942; F. Kırzıoğlu, *Halk Edebiyatı deyimlerimiz, IV, Türk Dili*, nr. 128, mayıs 1962, s. 658 v.d.).

Şemseddin Sâmi türküyü "An-asl Türklere mahsus lâhinde şarkı, (*Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet, 1317, s. 400) şeklinde tarif eder. Aynı tarifin yakın bir şekli, Çankırılı Ahmet Talat (*Halk şiirinin şekil ve nev'i*, İstanbul, 1928, s. 33)'ta da görülür. Fuad Köprülü (*Türk Edebiyatı 'nda ilk mutasavvıflar*, 2. baskı, Ankara, 1966, s. 210) de, türkü için "Türklere mahsus bir beste ile söylenen halk şarkılarıdır" der.

Th. Kowalsky, türkü hakkında Osmanlı Türkçesi-'nde halk şarkısı için kullanılan isim demektedir (*EI*, mad. TÜRKÜ).

Bu edebiyat mahsullerine şark ve şimâl Türkleri, her ikisi de aynı kökten gelen *yır*„ veya "çır" adını vermişlerdir. Garp Türkleri ise, Türk kelimesinden doğan ve Türklere mahsus melodi mânasına gelen "türkü" 'yü kullanmaktadırlar. Garp Türkçesi 'nde yeni bir türkü meydana getirmek mânasına gelen "türkü yakmak" deyimi de kullanılmaktadır (Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1981, s. 189). Türkünün, varsağı, türkmanî gibi eski *"yır"* 'lardan yâni ilk Türk mûsikî kaynaklarından doğduğunu, ancak yabancı kültürlerle karşılaşılan bölgelerde ad olarak bu ismi aldığını kabûl eden görüşler de vardır (Ahmet Kutsi Tecer, *Karacaoğlan 'a yeni bir bakış, I., İstanbul Dergisi*, nr. 10, ağustos, 1954). Türküyü çok geniş mânada farklı isimler taşıyan çeşitli edebî mahsullere verilen isim olarak görenlere de rastlanır (Edmond Saussey, *Türk Halk Edebiyatı*, trc. İlhan Başgöz, Ankara, 1952, s. 17). Bu görüşe bağlı olarak türküleri bir edebî tür olarak sınırlama denemeleri de yapılmıştır (Rıza Nur, *Türk Şiiri Hakkında Mütalaalar*; Muzaffer Uyguner, *Türkü üzerine I., Türk Âşıklar Araştırmaları Dergisi*, nr. 66, ocak 1954; II. *ayn. dergi*, nr. 81, nisan 1956). Ancak türküleri şekil, yapı ve melodileri bakımından sınıflandırmak oldukça zor bir iştir. Çünkü çok değişik biçimde, yapıda ve melodide türkü vardır. Söylenen her türlü manzum parça, halk nazarında türkü olarak kabûl edilir (Hikmet Dizdaroğlu, *Halk Şiirinde Türler*, Ankara, 1969, s. 103). Eski şiir mecmualarında Dîvân şiirine âit murabbaların, hattâ birtakım gazellerin bile türkü başlığı ile kayd edildiği görülür (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 210). Buna göre, türküleri belli bir kalıba sokmak ve ancak o kalıba sığanları türkü olarak kabûl etmek yanıltıcı olur.

Yine de bu türkülerin en isabetli ayırımı, melodilerine göre yapılan tasniflerdir (Mahmud Ragıp, *Anadolu türküleri ve mûsıki istikbalimiz*, İstanbul, 1928, s. 208). Mani, koşma ve daha başka şekillerdeki şiirler melodilere göre türkü olurlar. Bu melodilerin şekline göre de "Varsağı", "türkmânî" gibi isimler alırlar. Varsağı, Varsaklar 'a mahsus bir beste ile terennüm edilen, türkmânî ise, Türkmenlere mahsus bir beste ile söylenen halk türkülerinin ismidir (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 210).

Türküleri, şekillerine bakarak manilerden ayır-

mak kolaydır. Birincisi çok, ikincisi ise, tek kıt'alıdır. Türkü ile şarkı arasındaki fark ise, melodilerindedir. Birincisi halka âit tabii melodilerdir. İkincisi karakter itibariyle daha ziyâde sun'îdir. Birincisi, ilk Türkçe devirlerindeki melodilere kadar uzanır, bütün Türküler arasında benzer tarafları bulunur. Şarkılar ise, islâm kültürü sâhasına âittir ve Dîvân edebiyatı geleneğine bağlıdır. Türkü, âşık edebiyatının en eski türlerinden biridir. Umûmiyetle herkesin anlayabileceği sade, açık, anlaşılır bir dille ve hece vezni ile söylenir veya yazılırlar. Rıza Nur (*Türk şiiri hakkında mütâlaalar V.*), Ali Şir Nevâî-'nin *Mîzânü'l-evzân* adlı eserinde türkünün Sultan Hüseyin Mirza zamanında icat olunduğundan, beste ile söylendiğinden ve fâilatün fâilün vezni ile tertip olunduğundan söz edildiğine işâret eder. Mahmud Ragıp Gazimihal (*Şarkı, Türk Âşıklar Araştırmaları Dergisi*, nr. 81, nisan 1956) de türkü adı taşıyan ilk eserlerin XV. asırda Horasan'da ortaya çıktığını belirterek, Rıza Nur'un söylediklerine katılır. Fuad Köprülü ise, Çağatay edebiyatına âit ve özel bir mûsıkî eşliğinde söylenen aruz vezni ile tertiplenen bu şiirlerin Anadolu sâhasındaki hece ile düzenlenen türkülerden ayrı olduğuna işâret eder. Ancak burada önemli olan, melodisi, vezni ve şekli ne olursa olsun, türkü tabirinin XV. asırda Şark Türkleri arasında kullanılmış olmasıdır (Hikmet Dizdaroğlu, *Halk şiirinde türler*, Ankara, 1969, s. 103).

Türküler şekil itibariyle kıt'alar hâlinde, duraklı veya duraksız yedi ile onbeş heceli kalıplarla yazılır. Yedililer çoğunlukla 4+3; 3+4, sekizliler 4+4, on birlikler 6+5 ile 4+4+3 duraklı kalıplarla yazılır. Kazan Tatarları arasında çok yaygın olan dokuz heceliler, Anadolu sâhasında görülmez. Türkülerde kıt'alar yapı bakımından iki bölümden meydana gelir. Birinci kısım türkünün asıl sözlerinin bulunduğu, *bend* adı verilen kısımdır. İkinci bölüm ise, her bendin sonunda tekrarlanan *nakarat*'tır. Bu kısma *bağlama*, ya da *kavuştak* da denir.

En yaygın şekilde olan türküler, ilk söyleyenleri bilinmeyenlerdir. Hiç şüphe yok ki, bunların da ilk söyleyenleri vardır; ama bunlar, eserlerine adlarını koymadıkları, yahut da zaman içinde isimleri kaybolduğu için unutulmuş böylece eserleri de halka mal olmuştur.

Bâzan da saz şâirlerine âit bir şiir, sonradan melodi ile söylenerek türkü hâline gelir. Anadolu sâhasında söyleyeni belli ilk türkü örnekleri, XVI. asra kadar çıkar. Şekil yönü ile bu ilk türkü örneğini Öksüz Dede vermiştir (Fuad Köprülü, *Türk saz şairleri*, II, 37 v.d.).

Türküler, Türk dünyası içinde çok yaygın bir tür olduğundan, şekil, yapı, konu ve mûsıkîde çok değişik örnekleri meydana gelmiştir. Bir sâhada meydana gelen bir türkü, şekli ve melodisi değişerek bir başka sâhaya geçmiş olabilir. Bu bakımdan türküleri kesin gruplara ayırmak çok zordur. En yaygın şekilde türküler şu üç başlık altında toplanır.

I. Melodilerine göre türküler; II. Temlerine göre türküler; III. Yapılarına göre türküler.

I. *Melodilerine göre türküler*: Bunlar ikiye ayrılır; usulsüzler ve usullüler. Usulsüz olanlar, uzun havalardır. Divan, bozlak, koşma, hoyrat, çukurova, kayabaşı gibi çeşitleri vardır. Usullüler umûmiyetle oyun havalarıdır (Mahmud Ragıp, *Anadolu Türküleri ve mûsikî istikbâlimiz*, İstanbul, 1928, s. 192-195).

II. *Temlerine göre türküler* : Bunları, ele aldıkları temlerin farklı noktalarını gösterecek şekilde gruplara ayırmak oldukça güçtür. Ancak en ayrıntılı sınıflamaya göre türküler, temleri açısından şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Ninniler ve çocuk türküleri: 2-Tabiat türküleri; 3. Aşk türküleri; 4. Kahramanlık türküleri; 5. Askerlik türküleri; 6. Tören türküleri; 7. İş türküleri; 8- Eşkiya türküleri; 9. Acıklı olaylarla ilgili türküler; 10. Güldürücü türküler; 11. Karşılıklı konuşma şeklindeki türküler; 12-Oyun türküleri; 13. Ölüm türküleri (Ağıtlar: Hikmet Dizdaroğlu, *ayn. esr.*, s. 109).

III. *Yapılarına göre türküler*: Yapılarına göre türküler çok çeşitli olmakla berâber, en yaygın olanları dört ana başlık altında toplanabilir : A. İkili türküler; B. Üçlü türküler; C. Dörtlü türküler D. Kavuştaksız türküler.

A. *İkili türküler*: Bendleri kendi aralarında birbirleri ile kafiyeli ikişer mısralı türkülerdir. Kavuştak mısralarının sayısına göre aşağıdaki bölümlere ayrılır :

a) *Kavuştakları bir mısralı olanlar* : Bendlerinin mısraları kendi aralarında kafiyelidir : *aa-A*; *bb-A*; *cc-A*.... Bu şekildeki türkülerde kavuştaklar, "aman aman", "vay aman aman", "gençliğim eyvah" gibi bir ünlem grubu olabilir. b) *Kavuştakları iki mısra olanlar* : Bendlerinin mısraları ayrı ayrı kendi aralarında, kavuştakların mısraları da kendi aralarında kafiyelidir : *aa-AA*; *bb-AA*; *cc-AA*..... Bu tip türkülerde bâzan bentlerin hece kalıbı ile kavuştakların hece kalıbı ayrı ayrı olabilir. c) *Kavuştakları dört mısra olanlar* : Bendlerinin mısraları ayrı ayrı kendi aralarında, kavuştakların mısraları da kendi aralarında kafiyeli olur; aa-*AAAB*; *bb-AAAB*.

B. *Üçlü Türküler*: Kendi aralarında kafiyeli üçer mısralı bendlerden meydana gelen türkülerdir. Bunlar da kavuştak mısralarının sayılarına göre sınıflanır.

a) *Kavuştakları bir mısralı olanlar*: Bendlerin mısraları kendi aralarında ayrı ayrı, kavuştakları da kendi aralarında kafiyelidir. *aaa-A*; *bbb-A*; *ccc-A*..... Bu şekildeki türkülerde çoğu zaman bendlerin hece kalıbı ile kavuştakların hece kalıbı farklı olur. Bu türkülerde kavuştaklar, "menevşem oy bir tanem oy" gibi ünlem grubu olabilir.

b) *Kavuştakları iki mısralı olanlar*: Bendlerin mısraları ayrı ayrı kendi aralarında, kavuştaklar da kendi aralarında kafiyelidir : *aaa-AA*; *bbb-AA*; *ccc AA*.... Bâzan bendlerin hece kalıbı ile kavuştakların hece kalıbı ayrı ayrı olur. Bend sayısı fazla olan türkülerde birkaç çeşit kavuştak kullanıldığı olur. Bunlar ya düzenli ya da düzensiz olarak sıralanırlar. Bâzan da bütün kavuştaklar başka başka görülür. Ancak hiçbir zaman melodi değişmez.

c) *Kavuştakları üç mısralı olanlar* : Bendlerin mısraları ayrı ayrı kendi aralarında, kavuştaklar da kendi aralarında kafiyelidir : *aaa-AAA*; *bbb-AAA*; *ccc-AAA* (Kavuştakları iki mısralı olan türkülerin özellikleri, bunlarda da görülür.

d) *Kavuştakları dört mısralı olanlar* : Bendlerin mısraları ayrı ayrı kendi aralarında kafiyelidir. Kavuştakların kafiyeleri ise, mani tarzındadır: *aaa-XA*; *bbb-AAXA*; *ccc-AAXA*...

C). *Dörtlü türküler* : Bendleri dörder mısralı olan türkülerdir. Bu türkülerde bâzan bendlerin bütün mısraları ayrı ayrı kendi aralarında kafiyeli olur. Fakat daha çok mani tipinde kafiyelenmiş örneklere rastlanır. Bunlar da dörde ayrılır :

a). *Kavuştakları bir mısralı olan türküler* : Kafiye sistemi *aaXa-A*; *bbXb-A*; *ccXc-A*.... şeklindedir. b). *Kavuştakları iki mısralı olanlar*: Bu türkülerin kafiyelenişi bâzan *aaaa-AA*; *bbbb-AA*; *cccc-AA* ,bâzan de *aaxa-AA*; *bbXb-AA*; *ccXc-AA* şeklinde olur. c.) *Kavuştakları üç mısralı olanlar* : Kafiye sistemi *aaXa-AAA*; *bbXb-AAA*; *ccXc-AAA* şeklindedir. d.) *Kavuştakları dört mısralı olanlar* : Bu şekildeki türkülerin hem bendleri hem de kavuştakları mani tarzında kafiye olup, kafiye şeması şöyledir : aa*Xa-AAXA*; *bbXb-BBXB*; *ccXc-CCXC*.... e). *Kavuştaksız Türküler* : Türküler umûmiyetle kavuştaklı nazım şekilleridir. Ancak kavuştaksız türküler de vardır. Bunlar ikişer mısralı (*aa-bb-cc*..) üçer mısralı (*aaa-bbb-ccc*...) ve dörder mısralı bendlerden oluşan türküler olmak üzere üç grupta incelenebilirler. İlk iki grubun kafiyelenişi gösterildiği gibidir.

Ancak dört mısralı bendlerden oluşan türkülerin kafiyeleri farklılıklar gösterir. Bâzısı (*aaxa*; *bbxb*; *ccxc*) olmak üzere mani tarzında kafiyelenir. Bu tip türkülerin bendleri arasında mani bağı da yok, veya çok azdır. Bâzıları da, *aaaA*; *bbbA*; *cccA* veya *abab cccb dddb* yahut *XAXA*, *bbbA*, *cccA* şeklinde kafiyelenen koşma tipindeki türkülerdir.

Aruz vezni ve Dîvân edebiyatı nazım şekilleri ile yazılan türküler de vardır. Bunlara dîvân, selis, semâi, kalenderî, satranç, vezn-i âher gibi isimler verilmektedir.

(NECAT BİRİNCİ.)

Bibliyografya : Metin içinde gösterilmiştir.

TÜRŞİZ (Yâḳūt : Turşîş, Muḳaddasî : Turşîş, Turayşîş), İran'da bir şehir olup, Nîşâpûr'a bağlı Buşt bölgesinin merkezidir. Nîşâpûr'a 4-5 konak uzaklıktadır. Turşîz, 530 (1136) 'da tahrib edildi. O. tarihte şehrin ırsî hâkimi al-ʿAmid Manşûr (yahud Masʿūd) b. Manşûr al-Zūrābādî olup, bu zat, Bâtınîlerin, yahut İsmâiliyye'nin düşmanı idi. Bu sebeble ülkesinin müdâfaası için Türkleri çağırdı; ancak, Türkler alışılagelen davranışlarıyla hareket ettikleri için Manşûr (yahut Masʿūd) mücâdeleyi sürdüremiyerek İsmâilîlere tâbi oldu. Oğlu ʿAlāʾ al-Dîn Maḥmūd, 545 (1150)'te, Abbâsî halifelerinin hâkimiyetini kabûl etti. Ancak hiç bir destek görmediğinden Nîşâpûr'a sığındı. Böylece İsmâilîler de bu ülkeye hâkim oldular.

Turşîz, Timur tarafından kuşatıldı ve alındı (784=1382). Oysa ki şehir o zamana kadar —etrâfındaki yüksek surlar ve yamacındaki derin hendek sâyesinde— zaptedilemez sanılıyordu. Fakat hendeğin suyu kuyucular tarafından boşaltıldı ve barutla doldurulmuş bir lağım surda bir gedik açtı ise de, muhâfız askerlere bir zarar verilmedi. Bunlar, burasını ele geçirenin emrinde Türkistan'da hizmet ettiler. Timur, burada, sonradan torunu Pir Muḥammed ile evlendirmek üzere, kızını istediği Fars Muzafferîlerinden Şâh Şucāʿ'ın bir elçisini kabûl etti. ʿAbbās Mîrzā'nın Herat seferi sırasında Turşîz, Ḫusrav Mîrzā tarafından alındı (1248=1832).

Turşîz, civârındaki bir köyde doğan, Nîşâpûrlu Kātibî (ölm. 1436), ile Ahlî (ölm. 934=1527/1528) ve Ẓuhūrî (ölm. 1024=1615)'nin vatanıdır. Civârında Kişmar köyü vardır ki, rivâyete göre, Zerdüşt, burada meşhur olan bir servi ağacı dikmiştir; halîfe al-Mutavakkil, bu ağacın sökülüp çıkarılmasını emretmiştir (Firdavsî, *Şah-nāma*, nşr. Turner Macan, s. 1068, 6; nşr. ve trc. J. Mohl, IV, 364; Fr. Spiegel, *Erân. Alterthumskunde*, I, 54, not 2, 703; Muḥammed Macdî, *Zînat al-macālis*, Barbier de Meynard, *Dict. de la Pers*, s. 390 not).

Bibliyografya : Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 836 ve III, 528; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 291; Muḳaddasî, *BGA*, III, 318, 352; Quatremère, *Hist. des Mongols*, I, 177; Abu 'l-Fidāʾ, *Géogr.*, I, 443; P. M. Sykes, *JRGS*, şubat 1911; ayn. mll., *Hist. of Persia*, II, 83, 201, 424; Edw. G. Browne, *Liter. Hist. of Persia under Tartar Dominion*, s. 186, 487, 488; ayn. mll., *Liter. Hist. of Persia in Modern Times*, s. 233, v.d. 253.

(CL. HUART.)

Sayın okuyuculara :

1979 yılında yayınlanan 135. fasikülün başında, T. H. 'mizce, okuyucularımıza bir takım zaruretler dolayısıyla o zamana kadar, ancak 127. 128. ve 129. cüzleri yayınlanmış olan "*Türkler*" maddesinin 130.-134. cüzlerini, bu maddenin yazılması tamamlandıkça neşr olunacağı bildirilmişti. Aradan geçen yıllar zarfında, Ansiklopedi 'nin son fasikülü olan 144. cüzü, 1986 yılında yayınlanmıştı. "*Türkler*" maddesine ayrılan 130.-134. cüzler de aralıklarla yayımlanıyordu. Elinizdeki 134. fasikül ile, İslâm Ansiklopedisi tamamlanmış bulunmaktadır.

133.-134. fasikülde yer alan "TÜRKLER" (Türk edebiyatı) maddesine aşağıdaki bibliyografyanın da ilâve edilmesi gerekir.

Saygılarımızla.
T. H.

Sayfa	Satır	
533 a	23	: Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* (Ankara, 1966, 1986);
536 b	26	: Muharrem Ergin, *Azerî Türkçesi* (İstanbul 1971);
540 b	39	; Yaşar Yücel, *Çobanoğulları, Candaroğulları* (Ankara, 1980);
547 b	39	: İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With a critical edition of his dîvân* (İstanbul, 1983);
551 a	24	: Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (İstanbul, 1969);
554 b	31	: Abdülkadir Karahan, *Fuzûlî; Muhitî, hayatı ve şahsiyeti* (İstanbul, 1948);
555 b	6	: Abdülkadir Karahan, *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şâirlerinden Figânî ve Divançesi* (İstanbul, 1966);
556 b	49	: Abdülkadir Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis* (İstanbul, 1954);
559 a	51	: Vahid Çabuk, *Talîkî-zâde Mehmed Subhi Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, Basılmamış doktora tezi, Edebiyat Fakültesi (İstanbul, 1986).